AUTHOR:

BOREAS, THEOPHILOS

TITLE:

ANALEKTA

PLACE:

EN ATHINAIS

DATE:

1937-41

Master Negative #

93-81441-1

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

Boreas, Theophilos, 1876-
'Ανάλεκτα, μελέται καὶ λόγοι.
'Εν 'Αθήναις, 1937-41.
4 v.

Title transliterated: Analekta, meletai kai logoi.
Bibliographical footnotes.

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35mm REDUCTION RATIO: 11x
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 6/30/93 INITIALS BE
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

VOLUME 1



ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι
ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1937

ΤΥΠΟΙΣ «ΠΥΡΣΟΥ» Α. Ε.

ΕΙΣ

ΤΗΝ ΙΕΡΑΝ ΜΝΗΜΗΝ

ΤΩΝ ΣΕΠΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΜΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΦΑΝΗΣ

Εἰς τῶν Ἀναλέκτων τὴν ἔκδοσιν, ἥτις, ὅπως ἤδη ἀνηγγείλαμεν, τέσσαρας μέλλει νὰ περιλάβῃ τόμους, πολλοὶ ἤγαγον ἡμᾶς λόγοι. Πρῶτον μὲν τὰ ἐλάσσονα πονήματα ἡμῶν, τὰ ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ περιλαμβανόμενα, εἶναι πολλαχοῦ διερριμμένα καὶ ἔπρεπε νὰ συναχθῶσιν ἐπὶ τὸ αὐτό, ἵνα ὑπάρχωσι προσιτώτερα εἰς τοὺς μελετῶντας. Ἔπειτα ὅσα τούτων καὶ ἰδιαιτέρως ἀνετυπώθησαν, εἶναι ἐξηντλημένα ἀπὸ πολλοῦ. Τὸ δὲ σπουδαιότατον, καὶ αἱ μελέται, ὅσον καὶ οἱ λόγοι, πολλαχόθεν ζητοῦνται καὶ τῶν Ἑλλήνων οἱ πρῶτοι ἐπανειλημμένως ὑπέδειξαν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν.

Μεταβολαὶ καὶ μεταρρυθμίσεις καὶ παραπομπῶν νέων προσθῆκαι τόσαι μόνον ἐγένοντο, ὅσαι ἐκρίθησαν ἐπιβαλλόμεναι ἀπαραιτήτως.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 1ῃ Ἰανουαρίου 1937.

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ

Η ΑΙΩΝΙΑ ΕΛΛΑΣ*

«Μετὰ μεγάλων σημείων καὶ οὐ δή τι ἀμάρτυρόν γε δύναμιν παρασχόμενοι τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα».

Περικλῆς, Θουκ. Β, 41.

Μεγαλειότατε,

Ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου καὶ τῶν Κεραυνίων ὀρέων μέχρι τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Κολχίδος, ἀπὸ τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Εὐξείνου μέχρι τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου, ἐν αἷς χώραις ἡ ἑλληνικὴ ἀκούεται φωνὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ πρυτανεύει συνείδησις καὶ πάλλονται ἑλληνικαὶ καρδίαι, μετ' ἐξαιρέτου συγκινήσεως καὶ πόθων καὶ ἐλπίδων οἱ Πανέλληνες ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ, εἴπερ ποτέ, πανηγυρίζουσι τὰ Ἐλευθέρια, τὴν ἀμφιετηρίδα τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Κατέστειλεν ἤδη τὴν μανίαν ὁ βροτολοιγὸς Ἄρης· ἡ παγκόσμιος λαῖλαψ, ὁ τυφὼν τῆς ἐρημώσεως, ὅστις ἐπὶ μακροὺς ἐνιαυτοὺς συνετάραξε τὸν κόσμον σύμπαντα καὶ πόλεις ἀναριθμήτους πρόρριζα ἀνέτρεψε καὶ ἀνθρώπους ἀπείρους εἰς τὸν Ἅδην ἀπέστειλε καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἔργα παρέσυρε καὶ ἄλλα μυρία δεινὰ εἰς τὸ ἀνθρώπινον προυξένησε γένος, παρῆλθεν ἀγαθῇ τύχῃ. Ἡ χρυσόπτερος Ἶρις, τῆς μεγάλης εἰρήνης ὁ ἄγγελος, ἐπεφάνη ἐν τῷ ὁρίζοντι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐλευθερία τοῦ κόσμου ἠσφαλίσθη· αἱ ἡγέτιδες τῶν λαῶν διάνοιαι ρυθμίζουσιν ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον τὰ διεθνῆ νόμιμα· ἱδρύεται ἡ παγκόσμιος συμπολιτεία, ἡ διεθνὴς Ἀμφικτιονία, ὁ κάλλιστος, ὡς ὀρθότατα ἐλέχθη, βωμός, ὅστις νῦν πρῶτον ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἐγείρεται εἰς τὴν ἀλληλεγγύην τῶν ἀνθρώπων· καθίσταται ὁ διεθνὴς Ἄρειος πάγος, ἐν ᾧ καθ' ἡσυχίαν καὶ μετὰ λόγου θὰ λύωνται τῶν ἐθνῶν αἱ διαφοραί· καταβάλλεται τῆς Δίκης τὸ ἀπαρασάλευτον βάθρον, ἐφ' οὗ ἡ εἰρήνη μέλλει νὰ ἱδρυθῇ

---

* Λόγος κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου ρηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 25ῃ Μαρτίου 1919. Παρίστατο ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς Ἀλέξανδρος.

καὶ ἡ ἡσυχία ἡ μεγιστόπολις· οἱ λαοὶ ἀτενίζουσι πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν· οἱ δοῦλοι προσδοκῶσι τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν.

Ἀλλὰ τὴν γλυκεῖαν, τὴν περιπόθητον τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως ἡμέραν, ποῖον ἄλλο ἔθνος μετὰ τοσούτων παλμῶν προσδοκᾷ, μεθ' ὅσων ἀναμένει αὐτὴν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος; Τίς ἄλλος ἔχει τέκνα τοσαῦτα ἀπὸ αἰώνων πολλῶν ὑπὸ λαὸν βαρβαρώτατον καὶ ἀγριώτατον

οὔτε δίκας εὖ εἰδότα οὔτε θέμιστας[1];

Κατόπιν ἀγώνων μακρῶν ἔτυχε πρὸ ὀλίγου μόλις τῆς ἐλευθερίας ἡ ἀρηίφιλος Κρήτη. Κατόπιν μεγίστης κινήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἀειμνήστων τροπαίων, ἅτινα κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἔστησεν ἡ ἑλληνικὴ ἀρετή, ἀνεκτήσαμεν τῆς Ἠπείρου μέρος καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν νήσων. Νῦν δὲ μετὰ τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων συμμάχων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου ἀγωνισθέντες οἱ Πανέλληνες ἐλπίζομεν νὰ ἴδωμεν πραγματουμένην τὴν ἕνωσιν τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ γένους, ἕνωσιν ἣν ἀπαιτοῦσιν αἱ ἔνδοξοι περγαμηναὶ τῆς ὁμολογουμένως ἀξιολογωτάτης ἡμῶν συμβολῆς εἰς τὴν περίλαμπρον νίκην, ἕνωσιν ἣν αἱ ἀρχαὶ προϋποθέτουσιν, αἵτινες ἐτέθησαν ἀδιασάλευτος βάσις τῆς ἐπὶ χρησταῖς ἐλπίσι καθισταμένης Κοινωνίας τῶν ἐθνῶν, ἕνωσιν ὑπὲρ ἧς ἐκθύμως συνηγοροῦσιν οἱ τὴν Ἑλλάδα λατρεύοντες ὡς τὴν αἰωνίαν μητέρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἣν Θεὸν καὶ ἀνθρώπους μαρτυρόμενα ἐπιζητοῦσιν ἅπαντα τὰ τέκνα τῆς ὑποδούλου Ἑλλάδος. Τὴν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἕνωσιν εὔχεται ἡ ἑλληνικὴ βόρειος Ἤπειρος· τὴν μετὰ τῆς ἐλευθέρας πατρίδος ἕνωσιν ποθεῖ τοῦ Πρωταγόρου καὶ τοῦ Δημοκρίτου ἡ γενέτειρα καὶ ἡ πρωτεύουσα τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας· τὴν ἕνωσιν ζητεῖ ἡ Μικρὰ Ἀσία, τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ ἀρχαιοτάτη κοιτίς, ἡ γεννήσασα τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Θαλῆν, ἡ ἀναδείξασα τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Ἀναξαγόραν· ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως ἱκετεύουσιν αἱ Δώδεκα νῆσοι, τοῦ ἀδαμαντίνου διαδήματος τοῦ ἑλληνικοῦ Αἰγαίου ἡ ἀναπόσπαστος μοῖρα· τὴν πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα ἀπόδοσιν αὐτῆς θαρρούντως παρὰ τῆς μεγαλόφρονος Ἀγγλίας προσδοκᾷ ἡ πόθον διακαῆ καὶ ἀδιάλειπτον καὶ φίλτατον ὄνειρον τὴν ἕνωσιν ἔχουσα ἑλληνικωτάτη Κύπρος.

[1] *Ὁμήρου* Ὀδυσσ. ι 215.

Ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ἡμέρᾳ ἄρρητον συναισθάνεται εὐγνωμοσύνην πρῶτον μὲν πρὸς τοὺς μεγαλεπηβόλους καὶ μεγαπράγμονας πρυτάνεις καὶ προβούλους τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, τοὺς δαιμονίους χαλκευτὰς τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου, ἔπειτα δὲ πρὸς τοὺς εὐγενεῖς συμμάχους τοὺς τὴν μεγίστην πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἐπιδεικνυομένους εὔνοιαν, τούς τε ἄλλους καὶ τὸν πρῶτον τῆς Ἀμερικῆς πολίτην, τὸν ἀληθῆ ἄρχοντα καὶ φιλόσοφον, τὸν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διειλημμένον, τὸν κάλλιστα γινώσκοντα καὶ βαθέως συναισθανόμενον τὰ τοῦ Πλάτωνος θειότατα ῥήματα «*ἐὰν μὴ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταὐτὸν ξυμπέσῃ δύναμίς τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, οὐκ ἔσται κακῶν παῦλα ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει*»[1], τὸν πολὺν Οὐΐλσωνα, εἰς ὃν μάλιστα ὀφείλεται ἡ πρότασις ἡ περὶ συστάσεως διεθνοῦς συμπολιτείας. Χαίρει δὲ ἅμα ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ χαρὰν ἄρρητον ἐπὶ τῇ προσδοκωμένῃ ἐθνικῇ ἀποκαταστάσει· ἐνθυμουμένη δὲ ὅτι πασῶν τῶν μεγάλων ἀρχῶν καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς νῦν ἱδρυομένης παγκοσμίου κοινωνίας ἡ Ἑλλάς, τῶν ὑψηλῶν ἰδεωδῶν ἡ αἰωνία ἱέρεια, ἐγένετο ἡ πρώτη γενέτειρα καὶ τροφός, ἀγάλλεται μὲν ἀναλογιζομένη τὸ ὑπέρλαμπρον αὐτῆς παρελθὸν καὶ τὴν μεγίστην ἀποστολήν, ἣν μέχρι τοῦδε ἐπετέλεσεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, εἰς δὲ τὸ μέλλον ἀποβλέπουσα μετὰ θάρρους ἀναμετρεῖ τὸν μέγαν, τὸν ἱερώτατον κλῆρον, ὅστις ἀπὸ τοῦδε ἀνατίθεται εἰς τὴν Ἑλλάδα, νὰ συνεχίσῃ ἐν τῇ καθόλου προόδῳ τῶν πατέρων τὴν εὔκλειαν, νὰ δημιουργήσῃ νέον μεγαλεῖον ἰσοστάσιον πρὸς τὸ μεγαλεῖον ἐκείνων, νὰ παράσχῃ ἀξίαν ἑαυτῆς συμβολὴν εἰς τὸν νέον παγκόσμιον πολιτισμόν.

Τὸ ὑπέρλαμπρον παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος! Ἦ ὑπάρχει ἄλλη τις ἐν τῷ πάλαι κόσμῳ χώρα ἴσα καὶ ἡ Ἑλλὰς παρασχοῦσα εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος; Ἡ σκαπάνη καὶ ἡ μεγαλοφυΐα τῶν ἐρευνητῶν ἀπεκάλυψεν ἤδη τοὺς κόσμους τῆς Ἀνατολῆς, τὰς γλώσσας καὶ τὰς φιλολογίας αὐτῆς, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, συνελόντι εἰπεῖν πάντα τὰ μαρτύρια τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Καὶ εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ἡ ἀρχὴ

[1] *Πλάτωνος* Πολ. 473 D.

τοῦ πολιτισμοῦ ἀνήκει εἰς τὴν χώραν ἐκείνην. Ἀλλὰ τίς τῶν λαῶν τούτων θὰ ἠδύνατο νὰ παραβάλῃ τῆς ἑαυτοῦ διανοίας τὰ προϊόντα πρὸς ὅ,τι παρήγαγεν ἡ Ἑλλὰς εἴτε ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῇ φιλοσοφικῇ εἴτε ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ταῖς μαθηματικαῖς καὶ ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις εἴτε ἐν τοῖς γράμμασι καὶ τῇ τέχνῃ εἴτε ἐν τῇ ἄλλῃ τοῦ βίου ἐκδηλώσει;

Καὶ πέραν πόντοιο πάλλοντ' αἰετοί[1].

Οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο ὁμολογουμένως τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου οἱ θειότατοι τελεσταὶ καὶ ἱεροφάνται, ὧν κυριώτατον χαρακτήρισμα εἶναι ἡ μεγαλοφυΐα ἡ ἔκπαγλος, ἥτις εἰς τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς διανοίας ἐπέθηκε τὴν σφραγῖδα τῆς ἀθανασίας. Μόνοι τῶν πάλαι ἀνθρώπων οἱ Ἕλληνες ὑπὸ θαυμασμοῦ καὶ περιεργίας κινούμενοι ἐζήτησαν νὰ νοήσωσι τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων, τὸν ὀρθὸν λόγον ἔχοντες γνώμονα τῆς ἀληθείας καὶ κριτήριον. Μόνοι οἱ Ἕλληνες ἐπειράθησαν νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὰ μυστήρια τῆς φύσεως καὶ διαλύσωσι τὰ πυκνὰ σκότη τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας τὰς πλάνας καὶ διατυπώσωσι τοὺς ἀϊδίους νόμους τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας.

Εὐλόγως ἄρα ὁ Πλάτων, τῆς φιλοσοφίας ὁ θειότατος μυσταγωγός, τῶν Ἑλλήνων ἴδιον γνώρισμα λέγει τὸ φιλομαθές, ἐν ᾧ εἰς τοὺς Σκύθας τὸ θυμοειδὲς ἀπονέμει, εἰς δὲ τοὺς Φοίνικας καὶ τοὺς Αἰγυπτίους τὸ φιλοχρήματον[2].

Τοῦ ἀληθοῦς αἱ ἀρχαὶ καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως αἱ μέθοδοι ἐν Ἑλλάδι τὸ πρῶτον μετ' ἀπαραμίλλου ὡρίσθησαν βαθυνοίας καὶ ἀκριβείας, προηνέχθησαν δὲ τὰ θειότατα διδάγματα καὶ τὰ πολυδαίδαλα διετυπώθησαν συστήματα τῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τοῦ μεγάλου Δημοκρίτου κατάγεται ἡ περίπυστος ἀτομικὴ θεωρία, ὁ Ἀναξαγόρας εἰσήγαγεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν κοσμοποιὸν νοῦν, ὁ Σωκράτης ὑπέθετο τὰς ἀσφαλεστάτας κρηπῖδας τῆς ἠθικῆς, ὁ Πλάτων ἵδρυσε τὴν ἰδεολογίαν, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Τιτὰν τῆς ἐπιστήμης, οὐ μόνον τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν θαυμαστὸν ὅσον προήγαγεν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀσάλευτα κατέβαλε θεμέλια τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν.

---

[1] *Πινδάρου* Νεμ. Ε' 21.

[2] Πολ. 435 Ε.

Δικαίως θαυμάζονται οἱ Ἕλληνες δι' ὅσα κατώρθωσαν ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ταῖς μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις. Ὅ,τι ἡ Ἀσία ἐξεῦρεν, ὅ,τι ἡ Αἴγυπτος ἐδίδαξεν ἐν τῇ μαθηματικῇ καὶ τῇ ἀστρονομίᾳ καὶ τῇ ἰατρικῇ, μικρὰ εἶναι καὶ ἰσχνὰ παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ἀξιολογώτατα καὶ λαμπρότατα ἐπιτεύγματα τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονοίας. Οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο πρῶτοι ἱδρυταὶ τῆς ἀστρονομίας ὡς ἐπιστήμης. Ἐκείνων ἡ ἀπαράμιλλος ὀξυδέρκεια παρετήρησεν ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαῖρα καὶ ἐν τῷ ἀπείρῳ ἐλευθέρως κινεῖται. Ἕλλην ἐκ Συρακουσῶν εἶναι ὁ δαιμόνιος Ἱκέτας, ὁ διδάξας ὅτι ἡ γῆ στρέφεται περὶ τὸν ἑαυτῆς ἄξονα, Ἕλλην δ' ἐκ Κρότωνος ὁ πολὺς Φιλόλαος, τῆς πυθαγορείου σχολῆς τὸ σέμνωμα, ὅστις ἐγένετο πρόδρομος εἰς τὴν ἔπειτα ἀθάνατον τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος ἀνακάλυψιν τοῦ περικλεοῦς Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου[1], Ἕλλην δ' ἐκ Μιλήτου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ μέγας Ἀναξίμανδρος ὁ πρῶτος ὑποτυπώσας τὴν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὑπὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Λαπλασίου ἀναπτυχθεῖσαν κοσμογονικὴν θεωρίαν[2]. Τῆς τῶν Ἑλλήνων μεγαλοφυΐας σύλληψις εἶναι τὰ περὶ τῶν μεγάλων ἀρχῶν τῶν κρατουσῶν ἐν τῷ σύμπαντι, τῆς ἀφθαρσίας τῆς ὕλης καὶ τοῦ ἀνωλέθρου τῆς ἐνεργείας. Ἕλληνες ἐδίδαξαν τὰς περὶ φωτὸς θεωρίας[3], ὡσαύτως δὲ τὴν περιώνυμον θεωρίαν τῆς ἀνελίξεως, ἧς ἡ ἀκριβεστέρα διατύπωσις ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐκλέϊσε τὸ ὄνομα τοῦ Καρόλου Darwin. Ἐν Ἑλλάδι ἱδρύθη ἡ γεωγραφία ἡ ἐπιστημονική· ἐν Ἑλλάδι ἐτέθησαν αἱ κρηπῖδες τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης[4]. Ἀλλὰ

ψάμμος ἀριθμὸν περιπέφευγε[5]

καὶ τίς θὰ ἠδύνατο ἐν βραχείᾳ ἐπισκοπήσει τῶν δαιμονίων εὐστοχημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος νὰ ἀριθμήσῃ τί κατώρθωσαν οἱ Ἕλ-

---

[1] Πρβλ. Ψ. *Πλουτ.* Περὶ τ. ἀρεσκ. τ. φιλοσ. III, 11· *«Φιλόλαος ὁ Πυθαγόρειος τὸ μὲν πῦρ μέσον. τοῦτο γὰρ εἶναι τοῦ παντὸς ἑστίαν·—13 οἱ μὲν ἄλλοι μένειν τὴν γῆν, Φιλόλαος δ' ὁ Πυθαγόρειος κύκλῳ περιφέρεσθαι περὶ τὸ πῦρ κατὰ κύκλου λοξοῦ»* (Doxogr. Graeci, σελ. 378).

[2] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα,* Τῆς φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις 1913, σελ. 25, 38.

[3] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα,* Πειραμ. ψυχολογία 1913, σελ. 18 καὶ Ἐπιστημονικοὶ ὅροι, ἐν Ἐπετηρίδι Πανεπιστημίου, 1914.

[4] Πρβλ. *Günther,* Abriss der Gesch. d. Mathematik etc., ἐν Handbuch d. klass. Altertumswiss. herausg. von Ivan v. Müller, V, 1, σελ. 277 κ. ἄ.

[5] *Πινδάρου* Ὀλυμπ. Γ' 179.

ληνες ἐν ταῖς πολυωνύμοις φυσικαῖς καὶ μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους;

Σταδιοδρόμοι ἀπαράμιλλοι ἀνεδείχθησαν οἱ Ἕλληνες καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ. Ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς ἀντιλήψεσιν ἡ μὲν ἀφελεστέρα παρατήρησις ἐδημιούργησεν ἐν Ἑλλάδι τοὺς περικαλλεῖς περὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων μύθους, ἡ δ᾿ ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις τὰς δύο ἀξιολογωτάτας περὶ θεοῦ εἰσήγαγε θεωρίας, τὸν θεϊσμόν, τοῦ μεγάλου Ἀναξαγόρου σύλληψιν, ἣν περαιτέρω ἀνέπτυξαν ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ τὴν πανθεΐαν, τῆς φιλοσοφίας ἀκροθίνιον τοῦ Κολοφωνίου Ξενοφάνους, ἣν διὰ τῆς Στοᾶς ἀκριβέστερον διατυπώσασα ὕστερον ἡ Ἑλλὰς εἰς τοὺς νεωτέρους παρέδωκε, μάλιστα δὲ τὸν Βροῦνον καὶ τὸν Σπινόζαν.

Τῶν σεμνῶν καὶ μεγάλων ἠθικῶν ἀρχῶν μήτηρ ἐγένετο ἡ Ἑλλάς, ἥτις οὔτε τῶν περὶ τὸν Ἀρίστιππον Κυρηναϊκῶν τὰ ἡδονικὰ ἀπεδέξατο διδάγματα οὔτε τῶν Ἐπικουρείων τὴν παχυλὴν χρησιμοθηρίαν οὔτε τὰ ἀπαισιόδοξα δόγματα τοῦ πεισιθανάτου Ἡγησίου, ἀλλὰ τέλος θειότατον τοῦ ἀνθρώπου ὥρισε τὴν τελείωσιν, τὸ εὖ τὸ σῶμα ἔχειν καὶ τὴν ψυχήν, τηλαυγὲς δὲ τοῦ βίου πρόσωπον ἔθηκε τὸ κατὰ λόγον καὶ κατ᾿ ἀρετὴν ζῆν.

Ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τοῦ μεγαλογνώμονος Σταγιρίτου ὁ σεμνότατος ἐκεῖνος εἰς τὴν ἀρετὴν ἐποιήθη ὕμνος·

Ἀρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείῳ,
θήραμα κάλλιστον βίου,
σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
καὶ θανεῖν ζαλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
καὶ πόνους τλῆναι μαλεροὺς καὶ ἀκάμαντας[1]

Καὶ τῶν πολιτευμάτων δὲ τοὺς τύπους πρῶτοι ἐπιστημονικῶς ἠρεύνησαν οἱ Ἕλληνες· καὶ ἐπῄνεσαν μὲν τούτων τὰ ἄριστα, τὴν βασιλείαν καὶ τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν, ἀπεδοκίμασαν δὲ τὰς τούτων παρεκβάσεις, τὴν τυραννίδα καὶ τὴν ὀλιγαρχίαν καὶ τὴν ὀχλοκρατίαν. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκ τῶν ὀρθοτέρων τῆς πολιτείας τύπων μεμειγμένον συνταγματικὸν πολίτευμα καὶ

---

[1] *Διογένους Λαερτίου* 5, 1. Λυρικὴ Ἀνθολογία, **Bergck - Crusius**, σελ. 149.

θεωρητικῶς ἐξήτασαν καὶ πολλαχοῦ ἐφήρμοσαν τῆς Ἑλλάδος[1]. Ἔδειξε δ᾿ ἐν τοῖς νεωτέροις μάλιστα χρόνοις ἡ ἔρευνα ἀνδρῶν τὰ πρῶτα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ φερόντων, ὅτι καὶ τὸ δίκαιον εὐρύτατα ἀνέπτυξεν ἡ Ἑλλάς, ἐγένετο δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἡ σοφὴ πρόδρομος τῆς Ῥώμης[2].

Ἀλλ᾿ ἀνέφικτος αὐτόχρημα ὑπῆρξεν ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ τῆς γλώσσης δημιουργίᾳ καὶ τοῖς γράμμασι καὶ τῇ τέχνῃ. Ἡ γλῶσσα, τὸ κάλλιστον καὶ θειότατον δημιούργημα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, εἶναι τὸ ἀπαύγασμα καὶ ὁ χαρακτὴρ ἑκάστου ἔθνους, τεκμηριοῦν τὴν λογικὴν δύναμιν καὶ τὴν περὶ τὸ καλὸν εὐαισθησίαν, μάλιστα δὲ ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων καὶ τῶν τύπων τὸ κάλλος καὶ ἡ ποικιλία καὶ τοῦ ὕφους ἡ χάρις καὶ ἡ γλαφυρία καὶ ἡ κομψότης. Αἱ ἀρεταὶ αὗται ὑπάρχουσιν ἀποτετυπωμέναι ἐν τῇ θείᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ εἰς βαθμὸν ἀνέφικτον καὶ ἀπαράμιλλον καὶ δὴ ἐν πάσαις ταῖς διαλέκτοις αὐτῆς, κατ᾿ ἐξοχὴν ἐν τῇ ἀττικῇ, ἥτις πλοῦτον ἄπειρον καὶ ὑγρότητα καὶ εὐκαμψίαν κεκτημένη, ἔτι δὲ χάριν καὶ εὐφωνίαν καὶ ἁβρότητα, πᾶσαν σχέσιν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ διανοητικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου κάλλιστα δύναται νὰ παριστᾷ, εἶναι δὲ ὁμολογουμένως ἡ τελειοτάτη ἐκδήλωσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ ὑπάρχουσι γεγραμμένα τὰ ὑπέροχα τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνήματα, ἅτινα ἐθαύμασαν καὶ ἐς ἀεὶ θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες. Πολλῶν ἐπῶν ποιητὰς ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἀνατολικὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τῆς Μαχαβαράτας καὶ τῆς Ραμαϋάνας τῶν Ἰνδῶν μέχρι τοῦ τῶν Ἀσσυρίων Ἰσδουβὰρ καὶ τοῦ Πεντάουρ τῶν Αἰγυπτίων. Ἀλλὰ τῶν ἐπῶν τούτων ποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ πρὸς τὰ ἀθάνατα ἔπη τοῦ τῆς Ἰωνίας ἀοιδοῦ, τὰ αἰώνια πρότυπα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἅτινα τοὺς μελετῶντας μεταρσιοῦσιν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ σεμνοῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς κόσμου τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων; Ἔπειτα ποῖον τῶν ἀσιατικῶν ἐθνῶν ἐδημιούργησε θέατρον ἢ ἔχει Αἰσχύλου καὶ Σοφοκλέους καὶ

---

[1] Πρβλ. τὰ τοῦ *Ἱπποδάμου*· «*Ἐκ δὲ τῶν νόμων δεῖ τὰν ἀσφάλειαν οὕτως ἐπιφέρειν, εἰ καὶ σύνθετος ἁ πολιτεία ἢ καὶ συντεταγμένα ἐκ πασᾶν τᾶν ἀλλᾶν*» (Στοβ. Ἐκλ. 94)· καὶ τὰ τοῦ *Ἀρχύτου* τοῦ πυθαγορείου (Στοβ. αὐτόθι, 134) καὶ τὰ τοῦ *Πολυβίου*, ἐν οἷς ἐπαινεῖ τὸ τοῦ Λυκούργου πολίτευμα (6,3). Ὁ *Δικαίαρχος* περιγράφει τὸ πολίτευμα τοῦτο ἐν τῷ Τριπολιτικῷ, ἐξ οὗ καὶ *δικαιαρχικὸν πολίτευμα* καλεῖται. Ἴδε καὶ *Καζάζη* Φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, 3, 61 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. ***Wendland***, **Die hellenistisch - römische Kultur etc., 1907** σελ. 6.

Εὐριπίδου μοῦσαν καὶ τραγῳδίαν δι᾽ ἐλέου καὶ φόβου καθαίρουσαν τὰ πάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς; Ποῖον δὲ κωμῳδίαν καὶ Ἀριστοφάνους ἔνθεον ψυχήν, τὴν πονηρίαν καὶ τὴν φαυλότητα διὰ τοῦ σκώμματος διασύρουσαν καὶ διὰ τοῦ χλευασμοῦ τοῦ γελοίου ἀναδεικνύουσαν καὶ προάγουσαν τὴν ἀρετήν; Ποῖον δὲ Σαπφοῦς καὶ Σιμωνίδου τὴν ὑπέροχον χάριν καὶ τὸ ἀμύθητον κάλλος; Ποῖον δὲ Πίνδαρον, τὸν δαιμονιώτατον τῶν Ἑλλήνων λυρικῶν, τὸν κατ᾽ ἐξοχὴν προφήτην τῶν Πιερίδων [1], ἐν ᾧ ἡ δημιουργία ἡ πλουσία καὶ μεγαλότολμος καὶ τῆς γλώσσης καὶ τῶν διανοημάτων τὸ ὕψος ἁμιλλᾶται πρὸς τῶν ῥυθμῶν τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν εἰκόνων; Ἢ ἔχει ἄλλος λαὸς νὰ ἐπιδείξῃ ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου, μετὰ τῆς βαθυγνωμοσύνης καὶ τῆς πολιτικῆς συνέσεως καὶ τῆς ἐναργείας τῆς παραστάσεως λέξιν καὶ φράσιν ὑψηλὴν καὶ δεινότητα θαυμαστὴν ἐμφανίζουσαν; Ἢ ἐδημιούργησαν ἄλλοι τινὲς ἐπιτάφιον τοῦ Περικλέους καὶ περὶ τοῦ στεφάνου λόγον τοῦ Δημοσθένους καὶ Πλάτωνος Πολιτείαν καὶ Φαῖδρον καὶ Συμπόσιον, ἀπαράμιλλα ἀριστοτεχνήματα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἐν οἷς τὸ σπουδαῖον πρυτανεύει καὶ τὸ σεμνὸν καὶ τὸ ὑψηλὸν καὶ ἐπανθεῖ ἡ ἀφέλεια καὶ ἡ χάρις; Μόνοι οἱ Ἕλληνες αἴσθησιν τοῦ καλοῦ λεπτοτάτην καὶ φαντασίαν ὑψιπέτη κεκτημένοι εἶναι τῆς κομψότητος καὶ τῆς χάριτος καὶ τοῦ κάλλους τὰ ἀνυπέρβλητα πρότυπα, οἱ ἀληθεῖς ἀριστοτέχναι τοῦ λόγου, εἰς ὧν ἕκαστον κάλλιστα ἁρμόζεται τὸ τοῦ Εὐριπίδου·

οὐ παύσομαι τὰς Χάριτας
Μούσαις συγκαταμειγνύς,
ἁδίσταν συζυγίαν·
μὴ ζῴην μετ᾽ ἀμουσίας,
αἰεὶ δ᾽ ἐν στεφάνοισιν εἴην [2].

Ὁ Goethe τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν μυρίῳ ὑπερτέραν κρίνει τῆς ἀνατολικῆς ποιήσεως, τὰ ἑλληνικὰ λογοτεχνήματα καθόλου εἰπεῖν ἀνέφικτα κηρύττει πρότυπα εἰς ἀπόγνωσιν ἐμβάλλοντα τοὺς μιμουμένους αὐτά [3]. Καὶ ὁ πολὺς Taine, ὁ Γαλάτης φιλόσοφος καὶ τεχνοκρίτης,

[1] *Πιερίδων προφάταν* καλεῖ ἑαυτὸν ὁ Πίνδαρος (ἀπόσπ. 90).
[2] *Εὐριπίδου* Ἡρακλῆς μαινόμενος στίχ. 637, ἐκδ. Wilamowitz.
[3] West-östlicher Divan, Noten u. Abhandlungen, WW. Stuttgart, 1885, I, σελ. 586. Πρβλ. καὶ VIII, σελ. 717 κ. ἑξ. καὶ W. Büchner, Goethes Faust, 1911 σελ. 69 κ. ἑξ.

τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου τὰ προϊόντα θαυμάζων λέγει· «Τὰ δημιουργήματα τῶν Ἑλλήνων καίπερ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι αἰώνια—· Πᾶσα τῆς φιλολογίας αὐτῶν παραβολὴ πρὸς τὴν φιλολογίαν τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ μεσαίωνος καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, πᾶσα σύγκρισις τοῦ Ὁμήρου πρὸς τὴν Θείαν κωμῳδίαν, τὸν Φάουστ ἢ τὰς ἰνδικὰς ἐποποιίας, πᾶσα ἀντιπαράθεσις τοῦ πεζοῦ αὐτῶν λόγου πρὸς πάντα ἄλλον πεζὸν λόγον παντὸς ἄλλου αἰῶνος ἢ πάσης ἄλλης χώρας θέλει πείσει ἡμᾶς, ὅτι πρὸς τὸ φιλολογικὸν αὐτῶν ὕφος πᾶν ἄλλο ὕφος παραβαλλόμενον εἶναι φορτικόν, ἀνακριβὲς καὶ βεβιασμένον, πρὸς τοὺς ἠθικοὺς αὐτῶν τύπους πᾶς τύπος ὑπερβολικός, εὐτελής, νοσηρός, πρὸς τὰς ποιητικὰς καὶ ῥητορικὰς αὐτῶν εἰκόνας πᾶσα εἰκὼν μὴ γενομένη κατὰ μίμησιν αὐτῶν δυσανάλογος, διάστροφος, κακῶς συνηρμολογημένη» [1].

Ὁμολογουμένως ὑπέροχοι ἐγένοντο οἱ Ἕλληνες καὶ ἐν ταῖς ἀποτελεστικαῖς τέχναις. Ἀνεφάνη ἡ τέχνη καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὡς ἀναφαίνεται ἐν πάσῃ χώρᾳ, ἐν ᾗ ὑπάρχει πολιτισμὸς οἱοσδήποτε. Ἀλλ᾽ ἐν Ἑλλάδι, εἴπερ που καὶ ἄλλοθι, ἡ τέχνη ἐξίκετο εἰς ἄκραν τελειότητα. Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ χώρᾳ ἐμορφώθη τελείως ὑπὸ τῆς τέχνης ἡ ὕλη, ἐξέσθη ὁ λίθος, ἐτορεύθη τὸ ξύλον, ὁ ἔβενος, ὁ ἐλέφας, ἐμαλάχθη ὁ χρυσὸς καὶ τἆλλα μέταλλα. Τὸ γιγαντῶδες καὶ τὸ κολοσσικὸν εἶναι τὸ κυριώτατον γνώρισμα τῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἀσσυριακὰ καὶ βαβυλωνιακὰ ἀρχιτεκτονήματα, ἔτι δὲ τῆς Αἰγύπτου αἱ πυραμίδες καὶ τὰ ὑπερφυῆ ἀγάλματα καὶ οἱ ἀνδριάντες. Οἱ δ᾽ Ἕλληνες, οἵτινες καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ἀναμφιλέκτως παρέλαβον, ἐδημιούργησαν μνημεῖα τέχνης, ἅτινα ἐς ἀεὶ θὰ προκαλῶσι τῶν ἀνθρώπων τὸν θαυμασμόν. Σεμνότης καὶ ἀφέλεια καὶ χάρις, ἀρεταὶ αἵτινες καὶ ἐν τοῖς λογοτεχνήμασι τῶν Ἑλλήνων διαπρέπουσιν, ἐμφανίζονται δαψιλέστατα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἐκδηλοῦται δὲ ὁ χαρακτὴρ οὗτος τῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις μνημείοις, ὅσα ἡ σκαπάνη ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς. Εἶναι περιφανὴς ἐν τῷ κρητικῷ καὶ τῷ μυκηναϊκῷ πολιτισμῷ. Ἢ τίς δὲν ἐθαύμασε τὴν χάριν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὰ κάλλιστα ἀγγεῖα τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τὰ πολυτιμότατα κειμήλια τὰ εὑρεθέντα ἐν Τροίᾳ καὶ Τίρυνθι καὶ ἐν Μυκήναις καὶ ἐν Βαφιῷ; Ἀλλ᾽ αἱ ἀρεταὶ αὗται κορυφοῦνται ἐν τῇ τέχνῃ τῶν δοκίμων

[1] Ἡ Τέχνη ἐν Ἑλλάδι, μεταφρ. Ἀχ. Ἀγαθονίκου, σελ. 39.

χρόνων. Ὁ πανδαμάτωρ χρόνος διέφθειρε κακῇ μοίρᾳ τοῦ Πολυγνώτου τὰ θεσπέσια ἀριστοτεχνήματα, ἀλλὰ καὶ ὅσα μόνον περὶ τῆς τέχνης αὐτοῦ παραδίδονται καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων τῆς Ἑλλάδος ζωγράφων, τῶν ἀκμασάντων ἐπὶ τῶν ἐνδόξων χρόνων, τοῦ Παρρασίου μάλιστα καὶ τοῦ Ζεύξιδος, ἀρκοῦσι νὰ ἐλέγξωσι τὴν περὶ τὴν ζωγραφικὴν δεινότητα τῶν Ἑλλήνων. Πολλῷ περιφανέστερον εἶναι τῶν Ἑλλήνων τὸ δαιμόνιον ἐν ταῖς κυρίως πλαστικαῖς τέχναις. Οὐδεὶς ἐδημιούργησεν ἔργα τέχνης οἷα τὰ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, περὶ ὧν καὶ νῦν ἔτι θὰ ἠδύνατο νὰ ῥηθῇ τοῦ Πλουτάρχου ὁ λόγος· ***«Ἀκμῇ ἕκαστον μέχρι νῦν πρόσφατόν ἐστι καὶ νεουργόν· οὕτως ἐπανθεῖ καινότης τις ἄθικτον ὑπὸ τοῦ χρόνου διατηροῦσα τὴν ὄψιν, ὥσπερ ἀειθαλὲς πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἀγήρω καταμεμειγμένην τῶν ἔργων ἐχόντων»***[1]. Ἢ ἀνήγειρέ τίς ποτε Παρθενῶνα, τὸ σεμνότατον καὶ τελειότατον σχῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ θαῦμα τῶν αἰώνων; Ἢ ἐλάξευσέ τις ἄλλος Δία Ὀλύμπιον τοῦ Φειδίου ἢ Ἑρμῆν τοῦ Πραξιτέλους ἢ Ἀφροδίτην τῆς Μήλου ἢ Νίκην τοῦ Παιωνίου ἢ ἕν τι τῶν ἄλλων καλλιστευμάτων, ἅτινα φέρουσι τῆς ἄκρας τελειότητος τὴν σφραγῖδα;

Ἀλλ᾽ οὐ μόνον ἐν τούτοις οἱ Ἕλληνες ἐπρώτευσαν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τοῦ σώματος ἐπιμελείᾳ τῶν χρυσῶν στεφάνων ἔτυχον, ἐγένοντο δὲ καὶ ἐν τούτῳ καὶ θὰ διατελῶσιν ἐς ἀεὶ παράδειγμα εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, ἔτι δ᾽ ἐν τῇ πολεμικῇ ἀρετῇ καὶ τῷ ἔρωτι τῷ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Δὲν ὡρμῶντο ἀπὸ τῆς σφαλερᾶς γνώμης οἱ Ἕλληνες, ὅτι δι᾽ ἀσκητικῆς διαίτης ὀφείλουσι νὰ καταπονῶσι τὰ σώματα, ὡς οἱ πολλοὶ τῶν Ἀσιανῶν καὶ οἱ ἀσκηταὶ πάντων τῶν αἰώνων, ἀλλ᾽ εὖ καὶ καλῶς ἐνόμιζον, ὅτι καὶ τὸ σῶμα ὀρθὸν εἶναι συμμέτρως νὰ θεραπεύωσι μετὰ τῆς ψυχῆς[2]. Ἐκ δὲ τούτου καὶ τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐθνικοὺς παλαιότατα συνέστησαν, ἐν οἷς τοῦ σώματος ἡ ἰσχὺς ἀναδεικνύεται καὶ ἡ εὐκαμψία καὶ τὸ κάλλος καὶ ἡ χάρις, ἔτι δὲ τὸ

[1] *Πλουτάρχου* Περικλῆς κεφ. 13.

[2] *Πλάτωνος* Τίμαιος 88 Β *«Μία σωτηρία πρὸς ἄμφω, μήτε τὴν ψυχὴν ἄνευ σώματος κινεῖν μήτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἵνα ἀμυνομένω γίγνησθον ἰσορρόπω καὶ ὑγιῆ· τὸν δὴ μαθηματικὸν ἤ τινα ἄλλην σφόδρα μελέτην διανοίᾳ κατεργαζόμενον καὶ τὴν τοῦ σώματος ἀποδοτέον κίνησιν γυμναστικῇ προσομιλοῦντα, τόν τε αὖ σῶμα ἐπιμελῶς πλάττοντα τὰς τῆς ψυχῆς ἀνταποδοτέον κινήσεις, μουσικῇ καὶ πάσῃ φιλοσοφίᾳ προσχρώμενον, εἰ μέλλει δικαίως τις ἅμα μὲν καλὸς ἅμα δ᾽ ἀγαθὸς δικαίως κεκλήσεσθαι». Πρβλ. καὶ Πολ. 412α κ. ἄ.*

θάρρος καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταί, ἃς πάσας οὐράνιον ὅσον ὕμνησεν ἡ μελίφθογγος μοῦσα τοῦ Θηβαίου ποιητοῦ.

Τὸν δὲ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα καὶ τὴν ἐν τοῖς κινδύνοις ἀρετὴν τῶν Ἑλλήνων ἑκάστη σελὶς μαρτυρεῖ τῆς προγονικῆς ἱστορίας. Τὸ φιλελεύθερον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ ἐκφαίνεται, ἐν ᾗ ὁ ὀρθὸς λόγος πρυτανεύει, ἀρίδηλον δὲ εἶναι καὶ ἐν τῷ πολιτεύματι αὐτῶν. Δεσποτικὰ πολιτεύματα οὐδέποτε εὐδοκίμησαν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ἡ τυραννὶς ἀπεπνίγη ἐν Ἀθήναις, ὁσάκις ἀνεφάνη, κατεδίκασε δὲ αὐτὴν ἡ γνώμη τῶν ἐπιφανεστάτων τῆς Ἑλλάδος φιλοσόφων. Τῶν δὲ ἄλλων πολιτευμάτων τὴν ἀληθῆ δημοκρατίαν οἱ ἄριστοι τῶν Ἑλλήνων μάλιστα ἐζήλωσαν, ἧς τὸν ἔπαινον διεξῆλθεν ὁ δαιμόνιος Περικλῆς ἐν τῷ ἀθανάτῳ ἐπιταφίῳ[1]. Ἀλλὰ τὸν μέγιστον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα ἔδειξαν οἱ Ἕλληνες ἐν τοῖς πολλοῖς καὶ ἐνδοξοτάτοις πολέμοις, οὓς ἐπολέμησαν πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ἐν Ἑλλάδι ἐκηρύχθη ἐκ παλαιοτάτου χρόνου τὸ μεγαλόγνωμον ἐκεῖνο κήρυγμα·

εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης[2],

ἐν δὲ τοῖς ἐνδόξοις χρόνοις πολλῷ μᾶλλον ἐθαυμάσθη τῶν Ἑλλήνων ἡ πολεμικὴ ἀρετή. Ἐφ᾽ ὅσον ἡ φιλοπατρία καὶ ἡ ἐλευθερία θὰ γεραίρωνται ἐπὶ τῆς γῆς, ἀθάνατον θὰ διαμένῃ τοῦ Μαραθῶνος τὸ ὄνομα καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου,

ὅθι παῖδες Ἀθαναίων ἐβάλοντο φαεννὰν
κρηπῖδ᾽ ἐλευθερίας[3],

ἔτι δὲ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Μυκάλης καὶ τῆς Κύπρου, ἔνθα τοὺς Μιλτιάδας καὶ τοὺς Λεωνίδας καὶ τοὺς Θεμιστοκλεῖς καὶ τοὺς Κίμωνας καὶ τοὺς ἄλλους τῆς Ἑλλάδος ἡμιθέους δι᾽ ὕμνων ἔρρανεν ἡ Κλειώ, διὰ στεφάνων χρυσῶν περιέβαλεν ἡ Ἀθανασία. Ἢ ἠκούσθησαν ἐν ἄλλῃ ποτὲ χώρᾳ τὰ θειότατα ἐκεῖνα τοῦ Πλάτωνος ῥήματα ***«μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἁπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρὶς καὶ σεμνό-***

[1] *Θουκυδίδου* 2, 37.

[2] *Ὁμήρου* Ἰλιάδ. Μ 243.

[3] *Πινδάρου* Ἀποσπ. 5.

τερον καὶ ἁγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν»[1]; Ἦ ἔχουσιν ἄλλοι τῶν ἀνθρώπων νὰ ἐπιδείξωσιν ἐφάμιλλον πρὸς τὴν τῶν Ἀθηναίων περιώνυμον ῥήτραν· «ἐφ' ὅσον ὁ ἥλιος τὴν αὐτὴν θὰ διατρέχῃ τροχιάν, ἡμεῖς δὲν θὰ ὁμολογήσωμεν συνθήκην πρὸς τὸν Ξέρξην, ἀλλὰ πεποιθότες εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας, ὧν ἐκεῖνος ἔκαυσε τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἀγάλματα, θὰ ἀγωνισθῶμεν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας»[2]; Ἦ ἀνήγειραν ἄλλοι ποτὲ Διὸς Ἐλευθερίου βωμόν, ὡς ἵδρυσαν ἐν Πλαταιαῖς οἱ Ἕλληνες κοινὸν μετὰ τὰς πρὸς τὸν Μῆδον μάχας[3]; Ἦ ὥρισαν ἄλλοι τῶν Ἐλευθερίων ἐθνικὴν ἑορτὴν καὶ πενταετηρικὸν εἰς ἀνάμνησιν νίκης ἀγῶνα[4]; Ἦ ὕμνησέ ποτε λαοῦ ἄλλου ἡ μοῦσα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας πεσόντας ἄνδρας, ὡς ἡ τοῦ δαιμονίου Σιμωνίδου ἐν τῷ περιθρυλήτῳ ἐκείνῳ ἐγκωμίῳ·

Τῶν ἐν Θερμοπύλαισι θανόντων
εὐκλεὴς μὲν ἁ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόων δὲ μνᾶστις, ὁ δ' οἶκτος
ἔπαινος·
ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὔτ' εὐρὼς
οὔθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος·
ἀνδρῶν ἀγαθῶν ὅδε σακὸς οἰκέταν εὐδοξίαν
Ἑλλάδος εἵλετο· μαρτυρεῖ δὲ Λεωνίδας
ὁ Σπάρτας βασιλεύς, ἀρετᾶς μέγαν λελοιπὼς
κόσμον ἀέναόν τε κλέος[5].

---

[1] *Πλάτωνος* Κρίτων 51a.

[2] *Ἡροδότου* 8, 143.

[3] *Πλουτάρχου* Ἀριστείδης, κεφ. 21. Γνωστότατον εἶναι καὶ τὸ τοῦ *Σιμωνίδου* ἐπίγραμμα

Τόνδε ποθ' Ἕλλανες νίκας κράτει ἔργῳ Ἄρηος
εὐτόλμῳ ψυχᾶς λήματι πειθόμενοι
Πέρσας ἐξελάσαντες ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κοινὸν
ἱδρύσαντο Διὸς βωμὸν Ἐλευθερίου
(Ἀπόσπ. 125. Λυρ. Ἀνθολ. Bergck-Crusius, σελ. 159).

[4] *Πλουτάρχου* Περικλῆς, αὐτόθι.

[5] Ἀπόσπ. 1. Λυρ. Ἀνθολ. Bergck-Crusius, σελ. 233. Καὶ ὅμως ὁ *H. St. Chamberlain* (Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts, γαλλ. μετάφρ. Robert Godet) τὴν ἱστορικὴν διαστρέφων ἀλήθειαν ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ Ἕλληνες οὐδέποτε ἔδειξαν φιλοπατρίαν· Ἰδοὺ τί λέγει· «Le Grec s'est montré de

Ἀλλὰ τοῦ τῆς Ἑλλάδος μεγαλείου τί πρῶτον, τί δὲ ὕστατον θὰ ἠδύνατό τις νὰ καταλέξῃ;

Καὶ αὐτὴ ἡ ἐπὶ χρησταῖς ἐλπίσι καὶ αἰσίοις οἰωνοῖς καθισταμένη Κοινωνία τῶν ἐθνῶν, τὸ ἀγλαώτατον τῆς φιλοσόφου σκέψεως γέννημα, ἡ διεθνὴς συμπολιτεία, ἐν Ἑλλάδι ὑπετυπώθη τὸ πρῶτον καὶ ἐφηρμόσθη. Ἀπόδειξις αἱ περιώνυμοι Ἀμφικτιονίαι. Αἱ ἑλληνίδες πόλεις, εἰ καὶ δὲν ἦσαν πάλαι εἰς μίαν πολιτείαν πᾶσαι ἡνωμέναι, συνεδέοντο ὅμως πρὸς ἀλλήλας καὶ ἀπετέλουν ἑνιαῖόν τι ὅλον. Συνέδεεν αὐτὰς ἡ κοινὴ προσωνυμία τοῦ Ἕλληνος, δι' ἧς ἀντετίθεντο πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς, ἥνου αὐτὰς ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐν τοῖς πολέμοις τοῖς πρὸς τοὺς βαρβάρους κοινοπραγία. Εἶχον δὲ καὶ κοινὰ αἱ ἑλληνίδες πόλεις δίκαια, τὰ δίκαια τῶν Ἑλλήνων, τοὺς νόμους τοὺς ἑλληνικούς, τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων νόμιμα, θεμελειώδεις νόμους καθολικῆς ἑλληνικῆς πολιτείας. Ἀλλὰ καὶ στενώτερον πολλάκις ἑλληνίδας πόλεις αὐτονόμους συνέδεον αἱ Ἀμφικτιονίαι, περιοικίδων πόλεων ἑνώσεις εἰς μίαν συμπολιτείαν, ἱερόν τι κέντρον καὶ κοινὸν ἔχουσαν βουλευτήριον, ἥτις ἐμερίμνα περὶ τῶν κοινῶν ὑποθέσεων τῶν πόλεων χωρὶς νὰ αἴρῃ τὴν αὐτονομίαν καὶ τοὺς ἰδίους ἑκάστης θεσμούς. Παράδειγμα ἀξιολογώτατον ἡ δελφικὴ Ἀμφικτιονία, ἧς πᾶσα σχεδὸν μετεῖχεν ἡ Ἑλλάς. Ἡ δελφικὴ Ἀμφικτιονία ἔργον κυριώτατον εἶχε νὰ ῥυθμίζῃ τὰ τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ πολέμου ζητήματα τῶν ἀμφικτιονίδων πόλεων δι' ἀντιπροσώπων, οὓς ἔπεμπεν ἑκάστη εἰς τὸ ἀμφικτιονικὸν συνέδριον, καὶ τιμωρῇ τῶν δογμάτων αὐτῆς τοὺς παραβάτας[1].

---

tout temps ce qu'il apparait aujourd'hui: sans foi, sans patriotisme, sans désintéressement» (I, σελ. 57· πρβλ. σελ. 126)!!! Κατ'αὐτὸν ἐν Μαραθῶνι οἱ Ἕλληνες ἐτράπησαν εἰς φυγήν, (σελ. 126), ἐν ᾧ ὁ Ἡρόδοτος, οὗ ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν, ἐλέγχει αὐτὸν ἀνερυθριάστως ψευδόμενον (πρβλ. 6, 113)! Ἀλλαχοῦ τὸν Θαλῆν ὁ παράδοξος οὗτος ἄνθρωπος ὀνομάζει μετὰ χλεύης «un brave cultivateur d'oliviers», σελ. 148)!!! Καὶ καθόλου εἰπεῖν ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος συγγραφεὺς ἀποδεικνύεται ὢν ἢ ἄκριτος ἢ σφόδρα μισέλλην ἢ ἀμφότερα.

[1] Πρβλ. *Schömann-Lipsius,* Griech. Altertümer, (1902, II, 33 κ. ἑξ. *Παπαρρηγοπούλου* Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. ἔθνους 1^4, 1902, σελ. 189 κ. ἑξ.). Περιώνυμος εἶναι ὁ ὅρκος τοῦ Ἀμφικτιονικοῦ συνεδρίου· *Μηδεμίαν πόλιν τῶν ἀμφικτιονίδων ἀνάστατον ποιήσειν, μηδ' ὑδάτων ναματιαίων εἴρξειν, μήτ' ἐν πολέμῳ, μήτ' ἐν εἰρήνῃ· ἐὰν δέ τις ταῦτα παραβῇ, στρατεύσειν ἐπὶ τοῦτον καὶ τὰς πόλεις ἀναστήσειν, καὶ ἐάν τις ἢ συλᾷ τὰ τοῦ θεοῦ ἢ συνειδῇ τι ἢ βουλεύσῃ τι κατὰ τῶν ἱερῶν, τιμωρήσειν καὶ χειρὶ καὶ ποδὶ καὶ φωνῇ πάσῃ δυνάμει»*. Παραπλήσιαι ἐγένοντο αἱ ὕστερον (περὶ τὸ 280 π. Χ.) ἱδρυθεῖσαι συμπολιτεῖαι τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀχαιῶν· πρβλ. *Παπαρρηγοπούλου* 2^4, 351 κ. ἑξ. Pöhlmann, Griech. Gesch. 254 κ. ἄ.

Ἀλλὰ καὶ εὐρυτέραν τῶν Ἑλλήνων συμπολιτείαν θὰ καθίστα ὁ δαιμόνιος Περικλῆς, ὅστις πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπεδίωξε τὴν συγκρότησιν κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων συνεδρίου ***«ἐπ᾽ εἰρήνῃ καὶ κοινοπραγίᾳ τῆς Ἑλλάδος»***, ἐὰν μὴ τὸ μεγαλεπήβολον ἔργον ἐματαίου ἡ δυσπιστία τῶν Λακεδαιμονίων[1]. Ὁμοίας συμπολιτείας τὴν συγκρότησιν παρεσκεύασεν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὅστις δὲν ὠνειροπόλησε παμβασιλείαν, παγκόσμιον μοναρχίαν, οἵαν ἄλλοτε οἱ Ἀσσύριοι ἐπεδίωξαν καὶ οἱ Πέρσαι καὶ ὅσοι ἄλλοι διεξήγαγον πολέμους κατακτήσεως καὶ κυριαρχίας, ἀλλ᾽ εὐγενεστέρους εἶχε σκοπούς, ὅτε ὡς στρατηγὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐλευθερωτὴς τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀσίας ἐπεχείρησε τὸν πρὸς τοὺς βαρβάρους πόλεμον, μετελαμπάδευε δὲ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ προσέτασσε ***«πατρίδα τὴν οἰκουμένην ἡγεῖσθαι πάντας»***[2]. Ἐπὶ τῶν ἀσείστων κρηπίδων, ἃς οὗτος ὑπέθετο, ἱδρύθη ἔπειτα ἐπὶ τῶν Διαδόχων εὐρύτερον σύστημα τῆς ἑλληνικῆς συμπολιτείας, ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου μέχρι τοῦ Περσικοῦ κόλπου καὶ τοῦ Ἰνδοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου πόντου μέχρι τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, ἣν τὰ ἀποτελοῦντα κράτη ἀνεγνώριζον ἄλληλα καὶ συνεδέοντο διὰ συνθηκῶν. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, αἱ ἑλληνικαὶ ἰδέαι, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ταῦτα πάντα συνετέλεσαν ἔτι μᾶλλον εἰς τὴν πνευματικὴν ταύτην τῆς ἀνθρωπότητος ἕνωσιν ἐφ᾽ ἧς ἐρεισθεῖσα ὕστερον ἡ Ἐκκλησία ἐπεδίωξε τὴν ἐν Χριστῷ ἑνότητα τῶν ἀνθρώπων, συνεβάλετο δὲ εἰς τὴν ἰσχυροτέραν σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ[3].

Εἶναι παραπλησία ἡ πολιτεία αὕτη πρὸς ἐκείνην, ἣν ὁ Δημόκριτος ὠνειροπόλησεν[4], ἐκήρυξε δὲ ἡ Στοὰ ἐν τοῖς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον

---

[1] *Πλουτάρχου* Περικλῆς, κεφ. 17. *Παπαρρηγοπούλου* 1^4, 675. Γνωστὸν εἶναι ὅτι καὶ ὁ Θαλῆς τὰς τῶν Ἰώνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πόλεις παρώτρυνε νὰ συνασπισθῶσιν εἰς συμπολιτείαν. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει· *«Χρηστὴ δὲ καὶ πρὶν ἢ διαφθαρῆναι Ἰώνων Θάλεω ἀνδρὸς Μιλησίου ἐγένετο ἡ γνώμη —, ὃς ἐκέλευσεν ἓν βουλευτήριον Ἴωνας ἐκτῆσθαι, τὸ δὲ εἶναι ἐν Τέῳ (Τέων γὰρ μέσον εἶναι Ἰωνίης), τὰς δὲ ἄλλας πόλιας οἰκεομένας μηδὲν ἧσσον νομίζεσθαι κατάπερ εἰ δῆμοι εἶεν»* (1,170).

[2] *Πλουτάρχου,* Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, κεφ. 6.

[3] Πρβλ. καὶ *Π. Καρολίδου,* Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, σελ. 72 κ. ἑξ.

[4] Πρβλ. τὸ *«ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρὶς ὁ σύμπας κόσμος»* (Στοβ. 3, 40, 7. Ἀπόσπ. 247 παρὰ *Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker II^8, 1912, σελ. 110). Τὰ δὲ περὶ τοῦ Σωκράτους φερόμενα, ὅτι ἔλεγεν ἑαυτὸν *κόσμιον* εἶναι ἴσως πλαστὰ (Ἴδε καὶ Zeller, Philosophie d. Griechen, 2, 1^4, σελ. 168, 5).

χρόνοις. ***«Ἡ πολὺ θαυμαζομένη πολιτεία τοῦ τὴν στωικὴν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν, ἰδίοις ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ᾖ καὶ κόσμος ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης»***[1]. Εἶναι τὸ κήρυγμα τῆς Στοᾶς, ὅπερ πολλάκις ἐπανελήφθη ὕστερον ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς ἐν Ρώμῃ, τὸ κήρυγμα, οὗ κορύφωμα ἐγένετο τὸ τοῦ φιλοσόφου βασιλέως· ***«πόλις καὶ πατρὶς ὡς μὲν Ἀντωνίνῳ μοι ἡ Ρώμη, ὡς δὲ ἀνθρώπῳ ὁ κόσμος»***[2]. Εἶναι δὲ ἀναμφίλεκτον ὅτι αἱ εἰρημέναι τῆς Ἑλλάδος ὑποδείξεις εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως ἐγένοντο ἀφετηρία πάσης ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις προτάσεως περὶ συγκροτήσεως διεθνοῦς συμπολιτείας, ἀπὸ τοῦ Ἑρρίκου Δ΄ μέχρι τοῦ ἀββᾶ Saint-Pierre, ἀπὸ τοῦ Καντίου μέχρι τοῦ μεγαλεπηβόλου ἄρχοντος τῶν Ἡνωμένων πολιτειῶν.

Τοιαύτη ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἐγένετο ἡ Ἑλλάς, μάλιστα δ᾽ αἱ Ἀθῆναι, ἡ τελειοτάτη ἐκδήλωσις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς Ἑλλάδος ἡ Ἑλλάς[3], τῆς Ἑλλάδος τὸ παιδευτήριον[4], τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας[5], ἧς τὸ μεγαλεῖον θαυμασίως παρέστησεν ἐν τῷ ἐπιταφίῳ ὁ Ὀλύμπιος Περικλῆς, ἐδήλωσε δὲ ὁ Θηβαῖος κύκνος ἐν τῷ μυριολέκτῳ ἐκείνῳ·

> ***Ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι,***
> ***Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι,***
> ***δαιμόνιον πτολίεθρον***[6].

---

[1] *Πλουτάρχου,* Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, κεφ. 6.

[2] *Μάρκου Ἀντωνίνου,* Τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλ. ϛ΄, 44. Πρβλ. Γ, 11· *«τὸν ἄνθρωπον πολίτην ὄντα πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις ὥσπερ οἰκίαι εἰσίν».*

[3] Οὕτω καλοῦνται αἱ Ἀθῆναι ἐν τῷ εἰς Εὐριπίδην ἐπιγράμματι

> *Μνῆμα μὲν Ἑλλὰς ἅπασ᾽ Εὐριπίδου, ὀστέα δ᾽ ἴσχει*
> *γῆ Μακεδών· τῇ γὰρ δέξατο τέρμα βίου·*
> *πατρὶς δ᾽ Ἑλλάδος Ἑλλὰς Ἀθῆναι· πλεῖστα δὲ μούσαις*
> *τέρψας ἐκ πολλῶν καὶ τὸν ἔπαινον ἔχει.*
>
> (Anthol. Palat. VII, 45).

[4] *Ἑλλάδος παίδευσιν* καλεῖ τὰς Ἀθήνας ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 41).

[5] *Πλάτωνος* Πρωταγ. 337 D.

[6] Ἀπόσπ. 4.

Οὐχὶ ὀλιγωτέρα ἐγένετο ἡ μεγαλουργία τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ ἔπειτα σταδιοδρομίᾳ αὐτῆς, ἀφ᾽ ὅτου τὸ σεμνὸν θάλος τῶν Ἡρακλειδῶν, τὸ λαμπρότατον πρόσχημα καὶ καύχημα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ἐπεξέτεινε τὸν Ἑλληνισμὸν μέχρι τῆς Αἰθιοπίας καὶ τῶν Ἰνδιῶν, ἕως Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ὅτε ὁ διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔτι μᾶλλον ἐπικρατήσας Ἑλληνισμὸς ἐπρυτάνευσεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων μέχρι τῆς ἀποφράδος ἡμέρας, καθ᾽ ἣν αἱ χῶραι αἱ ἑλληνικαὶ ὑπετάγησαν εἰς τοῦ ἀγρίου καταχτητοῦ τὴν βίαν.

Δὲν ἀναφαίνεται μὲν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν πᾶσι τοῖς στοιχείοις τοῦ πολιτισμοῦ ἡ πλουσία, ἡ δαψιλὴς πρωτοτυπία, ἡ ἀμφιλαφὴς δημιουργία, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ αἴγλη, ἥτις εἶναι ἀναμφηρίστως ἡ ἀνέφικτος κορυφή, τὸ ἄκρον ἄωτον, τὸ αἰώνιον ἰδεῶδες τῶν ἐνδόξων τῆς Ἑλλάδος χρόνων. Ἀλλὰ καὶ νῦν θαυμαστὴ γίνεται τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἐπίδοσις ἔν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ τέχνῃ καὶ τῷ ἄλλῳ βίῳ. Ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ταῖς μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις αἱ παρατηρήσεις καὶ αἱ ἀνακαλύψεις εἶναι ἐνάμιλλοι, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ὑπέρτεραι τῶν παλαιοτέρων χρόνων. Τοῦ δαιμονίου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος, ἥτις ἐπέπρωτο μετὰ δέκα καὶ ὀκτὼ ὅλας ἑκατονταετηρίδας νὰ δοξάσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κοπερνίκου [1], ἡ ὑπὸ τοῦ περικλεοῦς Ἀπολλωνίου τοῦ ἐκ Πέργης τῆς Παμφυλίας μελέτη τῶν κωνικῶν τομῶν, ἥτις ὡδήγησε τὸν Κέπλερ ἔπειτα εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν νόμων τῆς περὶ τὸν ἥλιον κινήσεως τῶν πλανητῶν καὶ τὸν Νεύτωνα εἰς τὴν ἀθάνατον ἀνακάλυψιν τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἕλξεως, ἡ παρατήρησις τοῦ Ἱππάρχου τοῦ ἐκ Νικαίας τῆς Βιθυνίας περὶ τῆς μεταπτώσεως τῶν ἰσημεριῶν, ὁ ὑπὸ τοῦ Εὐδόξου τοῦ Κνιδίου καθορισμὸς τοῦ ἔτους, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους κατὰ μεγίστην προσέγγισιν μέτρησις τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ τῆς γῆς, ἡ ὑπὸ τοῦ Εὐκλείδου ἵδρυσις τῆς γεωμετρίας, ἡ θεμελίωσις τῆς μηχανικῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμήδους, ἡ τοῦ Ἥρωνος προχάραξις τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγαγούσης

---

[1] Πρβλ. *Ἀρχιμήδους* Ψαμμίτην (ἔκδ. Heiberg, 1913, σελ. 218)· *«Τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἄστρων μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν»* καὶ *Πλουτάρχου* π. τ. ἐμφ. προσ. τῷ κύκλῳ τ. σελήνης, 923 Α, καὶ *Θεοφίλου Βορέα* Φιλοσ. ἐπιστάσεις, ἐν Ἐπιστημ. ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ ἔτους 1916 - 17, σελ. 270. Ὁ Κοπέρνικος ἐγίνωσκε τὰ τοῦ Ἀριστάρχου· πρβλ. De revolutionibus, Thorn 1873, σελ. 34 καὶ *Gomperz* Griech. Denker I[3], 432· καὶ Sir *Thomas Heath,* Aristarchus of Samos, the ancient Copernicus, 1913, σελ. 301.

εἰς ἀνακάλυψιν τῶν ἀτμομηχανῶν, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροφίλου καὶ τοῦ Ἐρασιστράτου θεμελίωσις τῆς ἀνατομικῆς, ἡ ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ ἵδρυσις τῆς φυσιολογίας καὶ μυρίαι ἄλλαι ἀνακαλύψεις καὶ μελέται τῶν χρόνων τούτων [1] εἶναι ἰσάριθμοι δάφναι, δι᾽ ἃς καυχᾶται δικαίως καὶ σεμνύνεται ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός.

Πλουσία δὲ εἶναι καὶ ἡ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοῖς γράμμασι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπιγενομένη δημιουργία. Ἡ Στοά, ἡ τῶν Ἐπικουρείων σχολή, ἡ Σκεπτικὴ φιλοσοφία, ἡ Νέα πλατωνικὴ αἵρεσις εἶναι προϊόντα τῆς περιόδου ταύτης. Καὶ τῆς λογοτεχνίας παντοδαπὰ γίνονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὰ εἴδη, διαπρέπουσι δ᾽ ἐν ἄλλοις ἡ χαρίεσσα βουκολικὴ ποίησις τοῦ Θεοκρίτου καὶ τοῦ Βίωνος καὶ τοῦ Μόσχου, ἔτι δὲ ἡ τοῦ Λόγγου καὶ ἡ ἄλλη μυθιστορία, πρὸς δὲ τούτοις τὰ κάλλιστα δοκίμια τοῦ ἀγχινουστάτου καὶ χαριεστάτου Λουκιανοῦ, τοῦ Βολταίρου τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἡ θεσπεσία ρητορεία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἐκκλησίας πατέρων καὶ ἡ αἰθεροβάμων ποίησις τῶν μεγάλων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀοιδῶν.

Τῆς τέχνης τὴν ἀκμὴν ἐν μὲν τοῖς μακεδονικοῖς χρόνοις τοῦ Λυσίππου μόνον καὶ τοῦ Ἀπελλοῦ καὶ τοῦ Πρωτογένους τὰ ἀριστουργήματα ἀρκοῦσι νὰ τεκμηριώσωσι καὶ τῆς Περγάμου καὶ τῆς Μαγνησίας καὶ τῆς Πριήνης τὰ θαυμάσια μνημεῖα, ἐν δὲ τοῖς ἔπειτα τοῦ Βυζαντίου ἡ ἁγιογραφία καὶ τὰ κάλλιστα μινυογραφήματα καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, κατ᾽ ἐξοχὴν τὸ ἀληθὲς τῶν αἰώνων μεγαλούργημα, ὁ Παρθενὼν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ μεγαλοπρεπέστατος καὶ θειότατος ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας.

Τῆς δὲ πολεμικῆς ἀρετῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν ἐνδοξοτάτην ταύτην περίοδον μαρτύρια περιφανέστατα πρόκεινται τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ στρατηγικὴ μεγαλοφυΐα καὶ ἡ ἀπαράμιλλος τόλμη, ἔτι δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου καὶ Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ καὶ τῶν Κομνηνῶν καὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου τὰ καλλίνικα τρόπαια, εἰς ἃ τὸν κολοφῶνα ἐπέθηκεν ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ τελευταίου τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων, τοῦ προμαχήσαντος τῆς σωτηρίας τοῦ Γένους καὶ τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν καὶ πεσόντος ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων,

---

[1] Πρβλ. καὶ *Κυπ. Στεφάνου,* Περὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς σημασίας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, 1910· καὶ *Ἀθ. Καραγιαννίδου,* Λόγ. εἰσιτήρ., 1897.

πρὸς ἣν σήμερον μάλιστα εἶναι ἐστραμμένοι οἱ πόθοι καὶ αἱ ἐλπίδες τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Ἀλλ' ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων νέαν ἱερωτάτην ἀναλαμβάνει ὁ Ἑλληνισμὸς ἀποστολήν, νὰ μεταλαμπαδεύσῃ εἰς τοὺς ἄλλους λαοὺς τὸ θεῖον φῶς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, νὰ ἐξημερώσῃ τὴν οἰκουμένην διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Τὸ ἔργον τῆς ἐξημερώσεως τῶν λαῶν εἶχεν ἀναλάβει ἡ Ἑλλὰς ἐκ χρόνου παλαιοτάτου. Ἑστίαι ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐγένοντο πάλαι τῆς Ἑλλάδος αἱ ἀποικίαι, ἃς οἱ Ἕλληνες ἐξέπεμψαν κατὰ τὰ παράλια τῆς Μεσογείου θαλάσσης καὶ τοῦ Εὐξείνου πόντου, ἀπὸ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν μέχρι τῆς Μαιώτιδος λίμνης καὶ τῆς Κύπρου. Ἀλλ' ἡ ἐπὶ ἄλλους λαοὺς ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἄρχεται ἀπὸ τῶν χρόνων μάλιστα τούτων.

Διὰ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἁπλοῦται καθ' ἅπασαν τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον μέχρι τῆς Ἰνδικῆς καὶ τῆς Αἰθιοπίας. Αἱ ἑκατοντάδες τῶν ἑλληνίδων πόλεων, αἵτινες νῦν πρῶτον ἱδρύθησαν ἢ ὑπάρχουσαι ἐπέδωκαν εἰς ἀκμήν, ἀπέβησαν ἐν ταῖς χώραις ταύταις μεγάλοι φωτὸς φάροι, οἵτινες κατηύγασαν τοὺς ἐν τῷ σκότει καθημένους λαοὺς καὶ ἀνέπτυξαν τὴν διάνοιαν αὐτῶν καὶ πολλαχῶς προήγαγον τὸν βίον. Τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον πόλεων ἡγεῖτο ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἡ μεγάλη Ἀλεξάνδρεια, τὸ σεμνότατον τῶν Πιερίδων ἐνδιαίτημα, ἔνθα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐπὶ μακροὺς ἐθεραπεύθησαν αἰῶνας. Τῶν δὲ κατὰ τὴν Ἀσίαν πόλεων διέπρεπεν ἡ ἐπὶ Δάφνῃ Ἀντιόχεια, ἣν ὁ Κικέρων ἐγκωμιάζει ὡς ἕδραν τῶν Μουσῶν[1], εἵποντο δὲ ἡ Σελεύκεια ἡ ἐπὶ Τίγρει, ἡ Λαοδίκεια ἡ ἐπὶ θαλάσσῃ, ἡ Ἀπάμεια, ἡ Ἔδεσσα, ἡ Νίσιβις τῆς Μεσοποταμίας, ἡ Ταρσὸς τῆς Κιλικίας, τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς παιδείας κέντρον, τὰ Μύλασα τῆς Καρίας, ἡ Ἀμάσεια τοῦ Πόντου, ἡ Ἱεράπολις καὶ ἡ Λαοδίκεια τῆς Φρυγίας, ἡ Νικομήδεια καὶ ἡ Νίκαια καὶ ἡ Προῦσα τῆς Βιθυνίας, ἡ Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας καὶ πολλαὶ ἄλλαι πόλεις[2], ἐξ ὧν οἱ Χρύσιπποι προῆλθον καὶ οἱ Διόδωροι καὶ οἱ Ἐπίκτητοι καὶ οἱ Στράβωνες καὶ οἱ ἄλλοι σοφοὶ τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔτι δὲ τῆς Ἐκκλησίας τὰ σεμνώματα καὶ ἀγλαΐσματα, οἱ μεγάλοι αὐτῆς διδάσκαλοι καὶ πατέρες. Ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ ἐν πάσαις ταῖς χώραις ταύταις ἐπρυτάνευεν, ἐν αὐτῇ δ' ἐκηρύχθησαν καὶ ἐγράφησαν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου τὰ θεῖα διδάγματα, διότι καὶ εἰς διατύπωσιν καὶ παράστασιν τόσον ὑψηλῶν γνωμῶν καὶ διανοημάτων ἦτο πάσης ἄλλης γλώσσης ἐπιτηδειοτέρα.

[1] Pro Archia poeta, κεφ. 3.

[2] Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος κατὰ Πλούταρχον 70 πόλεις ἵδρυσεν, οἱ δὲ Διάδοχοι 160 ἐν Ἀσίᾳ, πολλὰς δὲ καὶ ἐν Ἀφρικῇ.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐδοκίμασαν οἱ Ρωμαῖοι, οἱ Σύροι, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἄραβες, οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ ἄλλοι λαοί, οἵτινες ἐπεκοινώνησαν πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οἰκουμένας χώρας. Ἐν τοῖς πρώτιστα τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικὸν ὑπέταξε τὴν Ρώμην. Μυριόλεκτον εἶναι τὸ τοῦ Ὁρατίου·

Graecia capta ferum victorem cepit et artes
intulit agresti Latio[1].

Πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀποβλέπουσιν οἱ Ρωμαῖοι σοφοὶ ὡς πρὸς τελειότατον ὑπόδειγμα. Ἡ ποίησις αὐτῶν, ἡ φιλοσοφία, ἡ ρητορική, τὰ πάντα εἶναι μιμήματα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ὁράτιος κηρύττει ὅτι ἡ Μοῦσα εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ δαιμόνιον ἔδωκε καὶ τοῦ λόγου τὴν γλαφυρίαν καὶ κομψότητα καὶ χάριν·

Grais ingenium, Grais dedit ore rotundo
Musa loqui[2],

συμβουλεύει δὲ τοὺς ἑαυτοῦ πολίτας ἀδιαλείπτως τὰ ἑλληνικὰ νὰ μελετῶσι συγγράμματα·

Vos exemplaria Graeca
nocturna versate manu, versate diurna[3]

Ἀπόγραφα τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάζει τὰ ἑαυτοῦ ἔργα ὁ Κικέρων, ὅστις ἐν μὲν τῇ φιλοσοφίᾳ εἰς τὸν Πλάτωνα μάλιστα καὶ τοὺς Στωικοὺς ἀκολουθεῖ, ἐν δὲ τῇ ρητορικῇ παράδειγμα ἔχει τὸν μέγαν Δημοσθένην[4].

[1] Epist II, 1, 156 κ. ἑξ.

[2] De arte poet. 323 κ. ἑξ.

[3] De arte poet. 268 κ. ἑξ.

[4] Epist. ad Att. 12, 52.

Τῆς Στοᾶς ὀπαδοὶ εἶναι ὁ Σενέκας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μᾶρκος Αὐρήλιος. Τὴν δ' ἑλληνικὴν τέχνην οὐδὲ νὰ μιμηθῶσι τολμῶσιν οἱ Ρωμαῖοι, θαυμάζουσι δὲ μόνον τὰ ἔργα τὰ ἑλληνικά. Excudent alii, οὕτω ψάλλει τοῦ Βεργιλίου ἡ μοῦσα·

excudent alii spirantia mollius aera
(cedo equidem), vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius, caelique meatus
describunt radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento,
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subjectis et debellare superbos[1].

Φορεῖς καὶ μεταλαμπαδευταὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐγένοντο μάλιστα Ἕλληνες τῆς Συρίας. Ἐν Συρίᾳ καὶ Ἀκαδημία ἱδρύθη, ἡ τῆς Ἐδέσσης, καὶ πᾶσαι συντόνως ἐθεραπεύθησαν αἱ ἑλληνικαὶ ἐπιστῆμαι, κατ' ἐξοχὴν ἡ φιλοσοφία. Ἐνωρὶς μετεφράσθησαν εἰς τὸ συριακὸν τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ συγγράμματα. Σύροι ἐγένοντο οἱ νέοι πλατωνικοὶ φιλόσοφοι Πορφύριος, Ἰάμβλιχος καὶ Σώπατρος. Διὰ τῶν Σύρων εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν Περσίαν ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ Δαμάσκιος, ὁ τελευταῖος τῶν Ἀθηνῶν σχολάρχης, μετὰ τοῦ Σιμπλικίου καὶ ἄλλων νέων πλατωνικῶν ἦλθον εἰς τὴν χώραν ταύτην. Ὁ Οὐράνιος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Χοσρόου Νουσιρβὰν μετέφρασεν εἰς τὸ περσικὸν τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἶχον δὲ καὶ οἱ Πέρσαι Ἀκαδημίας, τῆς Γανδισαπώρας καὶ τῆς Νισίβεως, μετέφρασαν δὲ καὶ ἰατρικὰ καὶ ἄλλα συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων. Ἀθρόος εἰσήλασεν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰς τοὺς Ἄραβας, μάλιστα ἐπὶ τοῦ περιωνύμου Ἀλμανσὼρ καὶ τοῦ φιλομουσοτάτου Ἀροὺν-ἀλ-Ρασὶδ καὶ τῶν τούτου διαδόχων, ἐφ' ὧν ἡ Βαγδάτη ἀπεδείχθη πόλις τῶν Μουσῶν κατὰ τὴν Ἀνατολήν, ἔτι δὲ ἡ Σαμαρκάνδη καὶ ἡ Δαμασκός, ὡς ἡ Κορδούη καὶ ἡ Γρανάδα καὶ ἡ Σαλαμάγκα καὶ ἄλλαι πόλεις ἐν Ἱσπανίᾳ[2].

[1] Aeneis VI, 847 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Mommsen,* Ρωμ. ἱστορ., μετάφρ. Σ. Σακελλαροπούλου I, 2, 624 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. καὶ *L. Stein,* Das erste Auftreten der griechischen Philosophie unter den Arabern, ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. III, 1894, σελ. 350 κ. ἑξ. καὶ *Krumbacher,* Ἱστορίαν Βυζ. Λογοτ., ἑλλην. μετάφρ. Α', 34 κ. ἑξ. κ. ἄ.

Σύροι εἰσήγαγον καὶ εἰς τοὺς Ἄραβας τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ τὸ Βυζάντιον συνεβάλετο εἰς τοῦτο οὐχὶ ὀλίγον.

Τὸ Βυζάντιον, τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας ἡ κραταιὰ πρωτεύουσα, ἡ ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου ἀκρόπολις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἥτις πολλάκις ἀπεσόβησεν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Σελδσούκων καὶ τῶν Ὀθωμανῶν τὸν κίνδυνον, ἐγένετο ὁ φύλαξ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαίας σοφίας, τὸ φυτώριον, ἐν ᾧ ἐθεραπεύθησαν τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι, πρὸς δὲ τούτοις ὁ μέγιστος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀκτινοβόλος φάρος, ὅστις μετὰ τὴν δύσιν μάλιστα τῆς αἴγλης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας πᾶσαν ἐφώτιζε καὶ κατηύγαζε τὴν οἰκουμένην. Τὸ Βυζάντιον μετελαμπάδευσε τὸν χριστιανισμὸν εἰς τοὺς διαφόρους λαούς, διέσωσε τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, οἵτινες ἐγένοντο βάσις καὶ τοῦ γραπτοῦ δικαίου τῶν Ἑσπερίων, ἔσχε ροπὴν μεγίστην ἐπὶ πάντας τοὺς κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἀνθρώπους. Ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντίου ἐπέδρασεν ἐπὶ πάντας τοὺς λαούς. Καὶ ἤνθησεν ἡ τέχνη αὕτη καὶ πολὺν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνον. Ὅτε οἱ ἀθάνατοι τῆς Ἰταλίας καλλιτέχναι, ὁ Βραμάντης καὶ ὁ Ραφαὴλ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος, ἵδρυον καὶ ἐκόσμουν τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ, οὐχὶ ἄνευ ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς τέχνης—ἐπὶ Ἰβὰν Γ'—ἐν Ρωσσίᾳ ἠγείροντο τοῦ Κρεμλίνου τὰ καλλιστεύματα. Ὁ δὲ περιώνυμος Πανσέληνος, «τοῦ Ἄθωνος ὁ Ραφαήλ», ἤκμασε πιθανῶς ἀρχομένου τοῦ ΙϚ' αἰῶνος[1].

Ἀλλὰ μεγίστη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐγένετο ἡ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπὶ τὴν Ἑσπερίαν ροπή, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ Ἀναγέννησις, ἡ μεγάλη ἀφετηρία σύμπαντος τοῦ πολιτισμοῦ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἡ ἐπὶ τὴν Ἑσπερίαν ἄμεσος ἐπίδρασις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὀφείλεται εἰς τοὺς Ἕλληνας σοφοὺς τοῦ Βυζαντίου, ὅσοι καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων καὶ μετ' αὐτὴν ἦλθον εἰς Ἰταλίαν. Ὁ ἐκ Καλαβρίας μοναχὸς Βαρλαὰμ τὸν Πετράρχην, τὸν μελίρρυτον τοῦ ἔρωτος ἀοιδόν, ἐμύησε τῶν Πιερίδων τὰ ὄργια· ὁ Λεόντιος Πιλᾶτος ἐγένετο ὁ μυσταγωγὸς τοῦ ἀριστοτέχνου τῆς ἰταλικῆς γλώσσης Βοκκακίου. Πολλῷ δὲ μᾶλλον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν τοὺς ἐν Ἑσπερίᾳ ἐμυσταγώγησε ὁ Μανουὴλ Χρυσο-

[1] Πρβλ. *C. Bayet,* L'art byzantin 1904 ἔκδ. 3η, σελ. 263, 278 κ. ἑξ. *Gelzer,* Byzant. Kulturgeschichte, 1909, σελ. 16.

λωρᾶς, ὁ ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος καὶ φιλόλογος, ὅστις ἐκ Βυζαντίου εἰς Ἰταλίαν ἐλθὼν ἵδρυσεν ἐν Φλωρεντίᾳ τὴν πρώτην τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ σχολήν, ἐξ ἧς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ εἰς τὴν Ρώμην ἐφοίτησαν καὶ εἰς τὴν Βενετίαν καὶ εἰς πλείστας ἄλλας πόλεις τῆς Ἰταλίας, εἶτα δὲ καὶ ὁ πολὺς Πλήθων, ὁ περιώνυμος φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ, ὁ τηλαυγὴς φωστὴρ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ὅστις ἐμμέσως ἐγένετο ἀρχηγέτης τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ περιωνύμου πλατωνικῆς Ἀκαδημίας· ὡσαύτως δὲ ὁ Θεόδωρος Γαζῆς καὶ ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος καὶ οἱ μετὰ τὴν ἅλωσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν καταφυγόντες σοφώτατοι Ἕλληνες, οἱ Λασκάρεις, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος, οἱ Χαλκοκονδύλαι, ὁ Ἀργυρόπουλος καὶ τἆλλα τῆς Ἑλλάδος μέγιστα καυχήματα, οἵτινες πλείστους μὲν μετέφρασαν Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ ποιητάς, κατηύγασαν δὲ διὰ τῆς διδασκαλίας τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροωμένων, ἔρωτα δὲ καὶ ζῆλον ἀκάθεκτον ἐνέβαλον πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα[1].

Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων ἡ ἑλληνικὴ σοφία ἀποτελεῖ τὴν ἄσειστον, τὴν αἰωνίαν κρηπῖδα, ἐφ᾽ ἧς ἱδρύθη τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ. Τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ θεῖα διδάγματα καθ᾽ ὅλους ἐκράτουν τοὺς μέσους αἰῶνας. Ὤμνυον οἱ τότε σοφοὶ εἰς τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ δόγματα. Ipse dixit, αὐτὸς ἔφα, ἔλεγον ἐπὶ πάσης ἀμφισβητήσεως τοῦ Σταγιρίτου τὴν μαρτυρίαν ἐπικαλούμενοι καὶ πάντες ὑπετάσσοντο εἰς τὸ κῦρος τοῦ Τιτᾶνος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Πολλῷ μεῖζον ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις ἐγένετο τὸ κῦρος τῶν ἐπιφανεστάτων τούτων τῆς Ἑλλάδος σοφῶν, τῶν αἰωνίων τῆς φιλοσοφίας μυσταγωγῶν καὶ δᾳδούχων, καὶ νῦν δ᾽ ἔτι τὰ πλεῖστα φιλοσοφήματα περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην στρέφονται ὡς πλανῆται περὶ ἐξαισίους ἡλίους. Τοῦ μεγάλου Δημοκρίτου τὰ δόγματα ἀναφαίνονται παρὰ τῷ Βρούνῳ καὶ τῷ Γαλιλαίῳ καὶ τῷ Καρτεσίῳ καὶ τῷ Hobbes καὶ τῷ Λοκκίῳ καὶ τῷ Hume, ἔτι δὲ τῷ Darwin καὶ τῷ Helmholtz καὶ ἄλλοις σοφοῖς τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων[2]. Εἰς τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν ἀκολουθοῦσιν ὁ Τελέσιος, ὁ Βροῦνος, ὁ

[1] Πρβλ. καὶ *Θερειανοῦ*, Ἀδαμ. Κοραῆς Α, 8 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. *Löwenheim*, Der Einfluss Demokrits auf Galilei, ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. VII, 28 κ. ἑξ.

Μονταίνιος, ὁ Φρ. Βάκων, ὁ Γρότιος, ὁ Σπινόζας, ἄλλοι[1]. Τὸν πολὺν Ἀρίσταρχον ἔχει ἀφετηρίαν ὁ Κοπέρνικος· τὸν Ἐπίκουρον ὁ Γασσένδης. Ἀναζῇ ἡ παλαιὰ Σκέψις. Ἡ τέχνη ἡ ἑλληνικὴ ὑφηγεῖται πολλαχοῦ εἰς τοὺς νεωτέρους. Ὁ Ἱπποκράτης καὶ ὁ Γαληνὸς γίνονται βάσις τῆς νεωτέρας ἰατρικῆς ἐρεύνης. Ὁ Ὅμηρος εἶναι τὸ παράδειγμα τῶν ποιητῶν, ὡς πάλαι τοῦ Βεργιλίου καὶ τοῦ Δάντου ὕστερον, οὕτω νῦν τοῦ Καμόενς καὶ τοῦ Τάσσου καὶ τοῦ Μίλτωνος καὶ τοῦ Schiller καὶ τοῦ Goethe. Τοῦ Πινδάρου ἡ μοῦσα ἐμπνέει τοὺς λυρικοὺς ποιητάς. Ἡ τραγικὴ τῶν Ἑλλήνων ποίησις ἀναφαίνεται παρὰ τῷ Κορνηλίῳ καὶ τῷ Ρακίνᾳ καὶ τῷ Shakespeare καὶ τοῖς ἄλλοις τῆς Μελπομένης ὀπαδοῖς. Οἱ μέγιστοι κωμικοὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὸ ἰδεῶδες, πρὸς ὅ, ὡς ἄλλοτε ὁ Τερέντιος καὶ ὁ Πλαῦτος, ὁ Μολιέρος ἀποβλέπει καὶ οἱ ἄλλοι τῆς Θαλείας θιασῶται. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι ὁ κανών, πρὸς ὃν αἱ νεώτεραι ρυθμίζονται, ὁ θησαυρός, ἐξ οὗ λαμβάνονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς γίνονται ἡ ἱερὰ κολυμβήθρα, ἐν ᾗ βαπτιζόμενοι πάντες οἱ προηγμένοι λαοὶ ἀποβαίνουσι τῶν καλῶν καὶ τῶν σεμνῶν καὶ τῶν γενναίων ἔργων ἐρασταί. Καὶ καθόλου εἰπεῖν περὶ τῶν νεωτέρων ἰσχύει ὁ περιώνυμος τοῦ Ἰσοκράτους λόγος· *«συνέβη τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»*[2]. Εἰκότως ἄρα ὁ Μακώλεϋ τὸ δημιουργικὸν τῆς ἑλληνικῆς διανοίας θαυμάζων ὁμολογεῖ, ὅτι τὰ εὐγενέστατα προϊόντα τῆς νεωτέρας σοφίας προῆλθον ἐξ αὐτῆς[3]. Καὶ ἡ σοφὴ τοῦ Shelley μοῦσα ἐμμελῶς ψάλλει· «Ὁ ἀνθρώπινος τύπος καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὸ ἀκρότατον ἐξίκοντο ἐν Ἑλλάδι, ἥτις ἐνετύπωσε τὴν ἑαυτῆς σφραγῖδα ἐπὶ τῶν ἀμωμήτων ἀριστουργημάτων, ὧν καὶ τὰ συντρίμματα αὐτὰ προκαλοῦσι τὸν εἴλιγγον καὶ ἐμβάλλουσιν εἰς ἀπελπισμὸν τὴν σύγχρονον τέχνην. Ἡ Ἑλλὰς ἐνέπνευσεν ὁρμὰς καὶ τάσεις, αἵτινες θὰ διαμένωσιν αἰώνιαι, ἀφορῶσι δὲ εἰς τὸν ἐξευγενισμὸν καὶ τὴν ἔξαρσιν μέχρι τελειώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους—. Ἕλληνες εἴμεθα πάντες· καὶ οἱ νόμοι ἡμῶν καὶ

[1] Πρβλ. *Dilthey*, Die Autonomie d. Denkens etc., ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. VII, 28 κ. ἑξ.

[2] Πανηγυρικός, κεφ. 13.

[3] Παρὰ *Jebb*, The Influence of the Greek Mind on Modern Life, ἐν Essays, 1907, σελ. 561.

τὰ γράμματα καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη ἔχουσι τὰς ῥίζας αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι»[1].

Ταύτης τῆς αἴγλης, τούτου τοῦ μεγαλείου, τῆς εὐκλείας ταύτης ἡ ἐπάνοδος, ἡ δημιουργία νέου πολιτισμοῦ ἀνταξίου πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἐνδόξων χρόνων, ἰδοὺ τὸ γλυκύτατον ὄνειρον, ὁ μυχιαίτατος τῶν πόθων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Ἀλλ' ὄχι μόνον πόθος. Τὴν Ἑλλάδα οὐδέποτε πόθοι μόνον ἔθρεψαν, οὐδὲ κεναὶ μόνον ἐβόσκησαν ἐλπίδες. Δὲν εἶναι ὁμοία πρὸς τἆλλα ἔθνη τὰ πεσόντα ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ Ἑλλάς, τῶν ἡρώων καὶ ἡμιθέων ἡ μήτηρ. Ἐκεῖνα ἔρχονται καὶ παρέρχονται. Οἱ Χαλδαῖοι καὶ οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Καρχηδόνιοι καὶ οἱ Φοίνικες ἠφανίσθησαν ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου, ἀφ' ὅτου ἡ ἀπηνὴς Εἱμαρμένη ὑπεδούλωσεν αὐτοὺς εἰς ξένους κατακτητὰς ἢ μετέβαλε τὴν ἀκμὴν αὐτῶν εἰς ἀγόνους ἐρήμους. Ἡ λήθη κατέσχε τὴν δόξαν τῶν Ἀσσυρίων, ὡς ἡ ἄμμος ἐκάλυψε τὰ ἀνάκτορα τῆς Νινευΐ· ἄκανθαι φύονται ἔτι καὶ νῦν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Καρχηδόνος. Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς διὰ παντὸς τοῦ χρόνου διαμένει ἄφθαρτος, ἀθάνατος, αἰωνία. Ἐὰν αἱ Ἀθῆναι ὑπετάχθησαν εἰς ξένους δορικτήτορας, ἐὰν εἰς τῆς ἀδαμαντίνης Μοίρας τὰς βουλὰς ὑπέκυψεν ἡ μεγάλη ἡμῶν αὐτοκρατορία, δὲν ὑπετάχθη ἡ Ἑλλάς, ἵνα ἀφανισθῇ, δὲν ὑπέκυψεν, ἵνα φέρῃ διὰ παντὸς τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας. Τῆς ἐλευθερίας ἡ ἀνάκτησις, ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Γένους, ἐγένετο τὸ πρῶτον μέλημα, ἡ σύντονος φροντὶς τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἐπιούσης τῆς ἁλώσεως ἤρξατο τὸ κήρυγμα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους. Μάρτυρες οἱ μεγαλώνυμοι τοῦ Βυζαντίου σοφοί, ὅσοι τὴν δουλείαν φεύγοντες εἰς τὴν ξένην ἐκόμισαν τὰς ἑλληνίδας Μούσας. Ἡ ἐλευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος διὰ τῶν ἑλληνικῶν φώτων ὑπῆρξεν ὁ γλυκύτατος πόθος τῶν ἀνδρῶν τούτων, οἵτινες θρηνοῦσι μὲν τῆς πατρίδος τὴν συμφοράν, ὀλοφύρονται δέ,

εἴπερ Ἀχαιοῖς
οὐδ' ἔτι χοῦν χεύει πατρὶς ἐλευθέριον[2],

[1] Παρὰ *Butcher,* What we owe to Greece, ἐν some Aspects of the Greek Genius, 1904, σελ. 43· πρβλ. καὶ *Κ. Ζησίου,* Ἱστορ. τ. καλῶν τεχνῶν Α, 1910, σελ. ϛ'.

[2] Ἰάνου Λασκάρεως ἐπίγραμμα εἰς ἑαυτόν· πρβλ. *Σάθα* Νεοελλ. Φιλολογία, Βιογραφίαι, σελ. 116. *Θερειανοῦ,* Ἀδ. Κοραῆς Α, 14.

ὀνειρεύονται δ' Ἑλλάδα ἐλευθέραν καὶ μεγαλουργοῦσαν, σπουδάζουσι δὲ τοῦ Ὁμήρου νὰ τηρῶσι τὸν νόμον·

μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν[1].

Καὶ οὐ μόνον αἱ φυγάδες Μοῦσαι τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τῆς φιλτάτης πατρίδος περιέπουσι καὶ ἐκθύμως ἐργάζονται ὑπὲρ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπολειφθέντες ἐν τῇ δουλευούσῃ Ἑλλάδι. Μαρτυρεῖ ἡ κατὰ τοὺς δυσχειμέρους τῆς πικρᾶς δουλείας χρόνους θερμουργὸς δρᾶσις τῆς ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας. Μαρτυροῦσιν αἱ σχολαὶ αἱ κατὰ μικρὸν ἀνὰ τὰς ἑλληνίδας πόλεις ἱδρυθεῖσαι, ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῆς Μοσχοπόλεως καὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Δημητσάνης καὶ τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων νήσων μέχρι τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Σμύρνης καὶ τῶν Κυδωνιῶν καὶ τῆς Καισαρείας καὶ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου. Μαρτυροῦσι τὰ ἐλάσσονα τῶν γραμμάτων φυτώρια, ὧν ἔβριθεν ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ τοῦ ἑλληνικωτάτου Ἀργυροκάστρου μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Κύπρου καὶ ὅπου ἀλλαχοῦ ἔζη καὶ ἕδρα ὁ Ἑλληνισμός.

Τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐγένοντο ἀληθῆ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τελεστήρια. Ἐν αὐτοῖς ἔνθεοι ἐδίδαξαν διδάσκαλοι, οἱ μεγάλοι τοῦ Γένους ἱεροφάνται, οἵτινες ἐπότιζον μὲν τοὺς Ἕλληνας τῶν ἑλληνικῶν λόγων τὰ νάματα, προέβαλλον δὲ εἰς μίμησιν τὰ ἀΐδια παραδείγματα τῆς πατρῴας ἀρετῆς, ἐπτέρουν δὲ τὸ φρόνημα, ἐμετεώριζον δὲ τὸν λογισμὸν πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις ἐνεφορήθησαν τοῦ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτος οἱ πατέρες ἡμῶν οἱ καὶ πρὸ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως ἀποπειραθέντες νὰ ἀποσείσωσι τὸν βαρὺν τῆς δουλείας ζυγόν. Ἐνταῦθα ὁ νέος Τυρταῖος τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἔνθεος Φεραῖος ἀοιδός, εἶδε τὸ πρῶτον τῆς μεγάλης πατρίδος τὸ γλυκύτατον ὄραμα, τῆς Ἑλλάδος τῶν ἐνδόξων χρόνων, καὶ ᾐσθάνθη τὸ πρῶτον ῥῖγος τοῦ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὑφ' οὗ ὕστερον φερόμενος ἔψαλε τῆς δουλείας τὰ δεινά, ὕμνησε τἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας, ἐκάλεσε τοὺς Πανέλληνας εἰς ἕνωσιν, ἔπεσε θῦμα ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς ἰδέας τῆς πατρίδος. Ἐνταῦθα ἡ ἀδαμαντίνη ψυχὴ τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ εἰς τῆς Ἀγανίππης τὸ πρῶτον βαπτισθεῖσα τὰ

[1] Μᾶρκος Μουσοῦρος παρὰ Θερειανῷ, αὐτόθι Α. 14 κ. ἑξ.

νάματα ἐνεθουσίασε τῶν ἐνθουσιάσεων τὴν ἀρίστην καὶ δι᾽ ὅλου τοῦ βίου ἐκήρυξε τῆς Ἑλλάδος τὰ δίκαια καὶ ἐπόνησεν ὑπὲρ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἔθνους καὶ ἐξέθρεψεν ἐν τοῖς Ἕλλησι μῖσος κατὰ τῆς τυραννίδος ἀκοίμητον καὶ ἀνέφλεξεν ἐν αὐτοῖς μέγιστον τὸν πόθον τὸν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Ἐνταῦθα ἔλαβε τὸ πρῶτον ἔναυσμα ἡ μεγαλογνωμοσύνη τῶν ἀειμνήστων Φιλικῶν, οἵτινες ἔσπειραν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τοῦ τιμίου αὐτῶν αἵματος ἐπότισαν τὰ θεῖα σπέρματα, ἐξ ὧν ἔμελλε νὰ βλαστήσῃ ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ Γένους. Ἐνταῦθα ὁ σεβασμιώτατος κλῆρος ἤντλει τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν πατρίδα ἁγιωτάτην πίστιν, ἣν ἔχων ὅπλον ἀπροσμάχητον εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν Γερμανοῦ τοῦ ὑψώσαντος τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ μεγαλομάρτυρος πατριάρχου Γρηγορίου Ε′ καὶ τῶν ἄλλων ἐνθέων κληρικῶν τῶν μετασχόντων τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν ἀγῶνος. Ἐνταῦθα ἐχαλκεύθησαν τὰ ὅπλα, δι᾽ ὧν ἔμελλεν ἡ Ἑλλὰς νὰ θραύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας. Καὶ οὕτως ἤρξατο ὁ πρόδρομος ἀγὼν καὶ διέπρεψεν ἡ ἀδάμαστος μεγαλοψυχία τῶν Σουλιωτῶν καὶ προσηνέχθη εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος ἡ ὑπέροχος θυσία τοῦ Σαμουὴλ καὶ ἐχορεύθη ὁ καταπλήσσων τοῦ Ζαλόγγου χορὸς καὶ ἀνεδείχθη τῶν ἀγερώχων καὶ ἀκάμπτων ἁρματωλῶν ἡ ἁγιωτάτη φιλοπατρία καὶ ἦλθεν ἡ ἀνατολὴ τῆς ποθεινοτάτης ἡμέρας, καθ᾽ ἣν ἀνεπετάσθη ἡ σημαία τῆς ἐθνικῆς ἐγέρσεως, τῆς ἡμέρας τῆς ἐνάρξεως τοῦ μεγάλου ἀγῶνος, ἐν ᾧ τῶν ἡρώων τοῦ Ἱεροῦ λόχου τοῦ Δραγατσανίου καὶ τῶν θυμολεόντων προμάχων τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Γραβιᾶς καὶ τῆς ἀκαταπαλαίστου φρουρᾶς καὶ τῶν ἀειμνήστων ὁλοκαυτωμάτων τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῶν κραταιῶν ναυμάχων καὶ τῶν ἄλλων ἀρηιφίλων τῆς Ἑλλάδος τέκνων ἀνεδείχθη ἡ τόλμη καὶ ἐθαυμάσθη ἡ πολεμικὴ ἀρετή, ἐξ ἧς ἡ χρυσῆ, ἡ ὑψίθρονος ἀνέθορεν Ἐλευθερία.

Τῶν Τιτάνων τούτων ἡ ἀρετὴ καὶ τοὺς εὐγενεῖς ἐπηγάγετο Φιλέλληνας, οἵτινες εἰς τὴν Ἑλλάδα κατελθόντες ἐπολέμησαν ἢ ἄλλως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς, ἡ ἀρετὴ αὕτη ἐνέπνευσε καὶ τοὺς ἐνθέους τῆς Ἑσπερίας ἀοιδοὺς τοὺς ὑμνήσαντας τῶν ἡρώων τῆς Ἑλλάδος τὰ κατορθώματα, ἀπὸ τοῦ Ἐϋνάρδου καὶ τοῦ Νόρμανν καὶ τοῦ Δάνια καὶ τοῦ Φαβιέρου καὶ τοῦ Μαιζῶνος μέχρι τοῦ Κάνιγγος καὶ τοῦ Ἅστιγγος καὶ τοῦ Κόχραν καὶ τοῦ Γόρδωνος καὶ τοῦ

Τσώρτς, ἀπὸ τοῦ Chénier καὶ τοῦ Βερανζέρου καὶ τοῦ Οὐγκὼ μέχρι τοῦ εὐκλεοῦς τέκνου τῆς Ἀλβίωνος, τοῦ θείου ὑμνητοῦ καὶ προμάχου τῆς Ἑλλάδος, οὗ τὸν ἐν Μεσολογγίῳ θάνατον καὶ ὁ Ἀπόλλων ὁ ἀργυρότοξος καὶ αἱ Πιερίδες ἐθρήνησαν Μοῦσαι.

Οὐ μόνον δὲ τοὺς ἰδιώτας ἐνέπνευσαν τῶν Ἑλλήνων ὁ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἀκάθεκτος ἔρως καὶ τὰ ὑπερφυῆ καὶ ὑπεράνθρωπα ἀνδραγαθήματα, ἀλλὰ καὶ τὰς πολιτείας συνεκίνησαν τῆς Εὐρώπης, τὰς τρεῖς μάλιστα προστάτιδας δυνάμεις, τὴν μεγαλοσθενῆ Ἀγγλίαν καὶ τὴν φιλελεύθερον Γαλλίαν καὶ τὴν ὁμόδοξον Ρωσσίαν, αἵτινες τὸ κορύφωμα ἐπέθεσαν εἰς τὸν ἐθνικὸν ἡμῶν ἀγῶνα καὶ μέγιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Τῶν προμάχων τούτων τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἀγήρως μὲν ἡ μνήμη, ἀνάγραπτος δὲ ἡ εὐεργεσία θὰ κεῖται ἐν τοῖς Ἕλλησιν,

ὄφρ᾽ ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ.

Καὶ δὲν ἔληξεν ἐνταῦθα ὁ ὑπὲρ τῆς ἀνακτήσεως τῆς ἐλευθερίας ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων. Δὲν ἠρκέσθη ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν μικρὰν γωνίαν, ἥτις ἐκ τῆς μεγάλης κληρονομίας ἐδόθη εἰς αὐτὴν κατόπιν τῆς γιγαντώδους πάλης τῶν ἐνδόξων πατέρων, ἀλλὰ μετὰ σύντονον παρασκευὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἀνδρῶν ἔν τε τῇ πολιτικῇ συνέσει καὶ τῇ πολεμικῇ τέχνῃ ἐπιφανεστάτων νέον πρό τινος χρόνου ἀναλαβοῦσα ἀγῶνα πολλὰ μὲν εὐκλείας ἀϊδίου κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἔστησε τρόπαια, ἐν Ἠπείρῳ καὶ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Ἑλλησπόντῳ, παρὰ δὲ τὰ ἀθάνατα ὀνόματα τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν χρυσοῖς καὶ ἀνεξιτήλοις γράμμασι νέα μεγάλα καὶ περικλεῆ ἀνέγραψεν ὀνόματα, ἀπὸ τοῦ Μπιζανίου μέχρι τοῦ Κιλκὶς καὶ τῶν Σερρῶν, ἀπὸ τοῦ Σαρανταπόρου καὶ τοῦ Δοξάτου μέχρι τῆς Λήμνου καὶ τοῦ πόντου τῆς Ἕλλης, ἠλευθέρωσε δὲ τοὺς Ἕλληνας τοὺς ἐν ταῖς χώραις ταύταις κατῳκημένους. Τὸν δὲ οὕτως εὐκλεῶς ὑπὲρ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀρξάμενον ἀγῶνα συνεπλήρωσαν νυνδὴ οἱ Πανέλληνες, ὅτε μετὰ τῶν μεγάλων καὶ εὐγενῶν συμμάχων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος τῶν λαῶν συμπολεμήσαντες καὶ συμβολὴν οὐχὶ τὴν ἐλαχίστην παρασχόντες εἰς τὴν καλλίστην καὶ περιφανεστάτην νίκην, ἧς ἐπακολούθημα εἶναι τῶν δεδουλωμένων ἡ ἐλευθέρωσις καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀμφικτιονίας τῶν ἐθνῶν, προσδοκῶσι τὴν ἀπολύτρωσιν, τὴν ἀποκατάστασιν σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μερίμνῃ τῇ περὶ συντάξεως τῆς χώρας καὶ δημιουργίας νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ὑπελείφθη ἡ Ἑλλάς, μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Προήγαγε μὲν τὴν εὐημερίαν, ἐρρύθμισε δὲ τὴν πολιτείαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν Ἐκκλησίαν, ἵδρυσε δὲ σχολεῖα, ἐν οἷς συντελεῖται ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ παίδευσις καὶ καλοὶ κἀγαθοὶ καὶ εἰς τὸν βίον χρήσιμοι παρασκευάζονται πολῖται, τοῦ δὲ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος κορωνίδα ἐπέστησε τὸ ἱερὸν τοῦτο τέμενος τῶν Μουσῶν, τῆς ἐπιστήμης ἀνώτατον φροντιστήριον, τελεστήριον δὲ ἁγιώτατον τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ παιδεύεται ὅ,τι ἄριστον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ πολιτείᾳ, ἀνήγειρε δὲ εἰς τὴν Τέχνην ναόν, παρεσκεύασε δὲ τὴν ἵδρυσιν Ἀκαδημίας, ἐξ ἧς τὸ Ἔθνος πλεῖστα προσδοκᾷ τὰ ὠφελήματα, ἐφύτευσε δὲ πάλιν τὴν δάφνην ἐν τῷ Παρνασῷ καὶ τὸν κότινον ἐν τῇ ἱερᾷ Ἄλτει τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ δὲ κάλλιστον τῶν ἔργων, ἐναμίλλως πρὸς τἆλλα ἔθνη, ἐλάξευσε καὶ ἐλείανε καὶ ἐπλούτισε τὴν νέαν ἡμῶν γλῶσσαν καὶ ἀπέδειξεν αὐτὴν τῆς ἐπιστήμης θαυμάσιον ὄργανον καὶ τῆς συνεννοήσεως τοῦ Πανελληνίου.

Ὅτι ἡ εὐγενὴς αὕτη ὁρμή, ὁ ζῆλος ὃν μέχρι τοῦδε ἐπεδείξατο ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ πρὸς δημιουργίαν νέου πολιτισμοῦ, μείζων ἔτι θὰ ἀποβῇ ἀποκαθισταμένης τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος, ὅτι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἀνδρῶν ἐνθέων καὶ μεγαλουργῶν ἡ Ἑλλὰς καὶ πάλιν θὰ πρωτεύσῃ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἔνθα νέοι ὁρίζοντες ἐθνικῆς καὶ διεθνοῦς δράσεως εἰς αὐτὴν διανοίγονται, ὅτι καὶ πάλιν θὰ ἀποβῇ ἀνταξία τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος, ὅτι καὶ ἐν τῇ παγκοσμίῳ κονίστρᾳ θὰ ἀριστεύσῃ καὶ θὰ τύχῃ δάφνης, οἵας ἔτυχεν ἐν τῇ πολεμικῇ παλαίστρᾳ, τίς δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ εἰς τὴν φιλοτιμίαν ἀποβλέπων καὶ τὴν εὐφυΐαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς τῆς ἀθανάτου ἑλληνικῆς φυλῆς;

Τὰς ἀρετὰς ταύτας ἐνεθυμεῖτο ὁ ἐπιφανέστατος πολιτικός, ὅστις ἀπὸ τοῦ βήματος πρό τινος ἐκήρυξεν ὅτι ***θέλει νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ ἡ Ἑλλάς.*** Ἐπὶ τὰς ἀρετὰς ταύτας πεποιθότες καὶ οἱ νῦν τοῦ ἔθνους πρυτάνεις καὶ πρόβουλοι, οἱ δαιμόνιοι τὴν διάνοιαν, οἱ ἀδαμάντινοι τὴν θέλησιν, οἱ ἀκαταπόνητοι πρόμαχοι τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, δὶς μέχρι τοῦδε τοὺς Ἕλληνας συνήγειραν εἰς τοὺς εὐκλεεῖς ἀγῶνας, ὧν τοὺς θριάμβους πανηγυρίζομεν ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ, ἥτις μέλλει νὰ εἶναι ἡ μεγάλη ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῶν Ἐλευθερίων σύμπαντος τοῦ

Ἑλληνισμοῦ. Ἐκ τῶν ἀρετῶν τούτων τοῦ Ἔθνους ἐλπὶς ὑπάρχει ὅτι οὐχὶ εἰς μακρὰν καὶ νέοι παρ' ἡμῖν θὰ ἀναλάμψωσι Περικλεῖς καὶ Δημοσθέναι, Ὅμηροι καὶ Αἰσχύλοι καὶ Πίνδαροι, Πλάτωνες καὶ Ἀριστοτέλαι, Ἱπποκράται καὶ Ἀρίσταρχοι καὶ ἄλλοι τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως θὰ ἀναδειχθῶσιν ἥρωες καὶ ὁ ὅλος βίος εἰς τοσαύτην ἀκμὴν θὰ προέλθῃ, ὥστε οἱ ἔπειτα αἰῶνες περὶ τῆς μιᾶς, τῆς ἑνιαίας Ἑλλάδος νὰ λέγωσιν ὅ,τι περὶ τῆς Ἑλλάδος τοῦ παρελθόντος ἐλέχθη· Ἑλλάς, ἄνευ σοῦ τί θὰ ἦτο ὁ κόσμος;

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ*

Ἐπὶ τὸ σεμνὸν τοῦτο βῆμα παρερχόμενος σήμερον, ἵνα ἐπισήμως ἀναλάβω τὴν πρυτανείαν τοῦ ἀνωτάτου τοῦ Γένους παιδευτηρίου, πλείστας ὁμολογῶ χάριτας πρὸς τοὺς ἀγαπητοὺς συναδέλφους, ὧν ἡ φιλόφρων ψῆφος μὲ ἀνεβίβασεν εἰς τὸ ὕπατον πανεπιστημιακὸν ἀξίωμα, καὶ πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργόν, ὅστις ἐκύρωσε τὴν ἐκλογήν μου, καὶ πρὸς τὸν φίλον προπρύτανιν διὰ τὰς θερμὰς εὐχάς του, παρέχω δὲ καὶ δημοσίᾳ τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι τοῦ ἱεροῦ τούτου Παλλαδίου τοῦ Ἔθνους ἡ ἐξύψωσις εἶναι τὸ πρώτιστον τῶν ἐμῶν μελημάτων.

Κύριε Ὑπουργέ[1],
Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην τοῦ χρόνου περίοδον, καθ᾿ ἣν πανηγυρίζομεν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ ὑμνοῦμεν τοὺς ἀγῶνας καὶ γεραίρομεν τὰ ἀείμνηστα τρόπαια, ὅσα ἐν μέσῳ μαρτυρίων ἔστησαν οἱ ἥρωες, οἵτινες ἤθλησαν ὑπερανθρώπως καὶ ἐχάρισαν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐλευθερίαν καὶ εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς συντάξεως τῆς νέας ἡμῶν πολιτείας καὶ ἔθεσαν τὰς βάσεις τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ καρδία μου πάλλεται, εἴπερ ποτέ, τοὺς παλμοὺς τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ὁ δὲ νοῦς μου ἀνατρέχει εἰς τὸ παρελθόν, ἐπισκοπεῖ τὸ παρὸν καὶ σπεύδει νὰ σταθμήσῃ τὸ ἔργον τῆς ἁγιωτάτης ταύτης ἑστίας τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἀρετῆς, πρὸς ἣν ἡ ἀναγεννωμένη Ἑλλὰς ἀνέκαθεν ἀπέβλεψε καὶ θὰ ἀποβλέπῃ ἐς ἀεὶ μετ᾿ ἄκρας συγκινήσεως καὶ πόθων καὶ ἐλπίδων.

Πρὸς τὸν ἱερὸν βράχον, ἐφ᾿ οὗ ὑψοῦται ὁ ναὸς τῆς θεᾶς τῆς σοφίας, εἰς τὴν μικρὰν οἰκίαν τοῦ Κλεάνθους, ὅπου ἐγκατεστάθη τὸ πρῶ-

* Λόγος ῥηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κατὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν, 9 Φεβρουαρίου 1930. Ἑωρτάζετο ἡ ἑκατονταετηρὶς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως.

[1] Παρίστατο ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας κ. Γ. Παπανδρέου.

τον τὸ Ἑλληνικὸν πανδιδακτήριον, ἐκεῖ μὲ μεταφέρουσι τὴν στιγμὴν ταύτην τῆς φαντασίας αἱ πτέρυγες, ἔπειτα δὲ εἰς τὸ καλλιπρεπὲς τοῦτο τέμενος τῶν Μουσῶν, καθ᾿ ἣν ἡμέραν, δύο ἔτη βραδύτερον, ἐτέθη ὁ θεμέλιος αὐτοῦ λίθος. Καὶ βλέπω τοὺς Ἕλληνας συνηγμένους ἐπὶ τὸ αὐτό, τούς τε ἄλλους καὶ τοὺς μεγαλοδόξους ἐλευθερωτὰς τῆς πατρίδος. Καὶ ἀκούω τοὺς λόγους τῶν πρώτων σοφῶν τοῦ Πανεπιστημίου διδασκάλων, λόγους μεστοὺς συνέσεως καὶ παλλομένους ἐξ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ πίστεως ἀδιασείστου πρὸς τὴν θειοτάτην ἀποστολήν, ἥτις ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἀνετίθετο εἰς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ἵδρυμα.

Καὶ μετ᾿ ἄκρας εὐλαβείας ἀναμιμνήσκομαι τῶν παραινέσεων, ἃς ὁ μεγαλόφρων βασιλεὺς ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς Ἕλληνας φοιτητάς, ὅτε κατέθετε τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ ἁγιωτάτου τούτου τελεστηρίου. «Ἡ ἑλληνικὴ νεολαία», εἶπε, «θέλει διδαχθῆ εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο τὰς ἠθικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς ἐκείνας γνώσεις, αἱ ὁποῖαι μόναι, μορφώνουσαι τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν, δύνανται νὰ καταστήσωσι τὸν ἄνθρωπον ἄξιον νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ὑψηλὸν τῆς θείας προνοίας προορισμόν του. Δὲν θέλει λησμονήσει αὕτη ὅτι ἀπὸ τῶν κόλπων αὐτῆς θέλουν ληφθῆ οἱ ἄνδρες, εἰς τοὺς ὁποίους θέλουν ἀνατεθῆ τὰ βαρύτερα καὶ ὑψηλότερα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καθήκοντα· καὶ οὕτω θέλουν προσπαθήσει νὰ ἀναφανοῦν ἄξιοι καὶ τῶν ἀγώνων τῶν πατέρων των καὶ τῶν προσπαθειῶν, τὰς ὁποίας οἱ σύγχρονοί των ὑπὲρ αὐτῶν καταβάλλουν».

Ἀνεδείχθη τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἄξιον τῶν μεγάλων ἐκείνων τοῦ Ἔθνους προσδοκιῶν; Ἐπετέλεσε τὸ ἔργον, ὅπερ ἀνέθεσεν εἰς αὐτὸ ἡ Ἑλλάς; Προήγαγε τὴν ἐπιστήμην; Συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῆς παιδείας παρ᾿ Ἕλλησιν; Ἐπτέρωσε τὸ φρόνημα τῆς Ἑλληνίδος νεότητος; Συνεβάλετο εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀρετῆς παρ᾿ ἡμῖν; Ἐγένοντο πράγματι οἱ τρόφιμοι αὐτοῦ ἄξιοι τῶν ἀγώνων τῶν μεγάλων πατέρων;

Οὐδεὶς Ἕλλην θὰ συμφωνήσῃ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἐκήρυξαν ὅτι πᾶσα ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἁλώσεως ἐβυθίσθη εἰς ζόφον διανοητικὸν καὶ οὐδεμίαν τὸ παράπαν μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως ἐνεφάνισε πνευματικὴν δρᾶσιν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ πρὸ τῆς πτώσεως ἤδη τῆς μεγάλης ἡμῶν Αὐτοκρατορίας καὶ μετ᾿ αὐτὴν τοῦ Βυζαντίου αἱ Μοῦσαι κατέφυγον εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ὅπου, συνεχίζουσαι τὴν ἱε-

ρωτάτην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποστολήν, μετέδωσαν τὴν λαμπάδα τῆς προγονικῆς σοφίας. Ἀθάνατα θὰ διαμένωσιν ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἀνθρωπότητος τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου, τοῦ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, τοῦ Ἀνδρονίκου Καλλίστου, τοῦ Δανιὴλ Φουρλάνου, τοῦ Ἰωάννου Κωττουνίου, τῶν Λασκάρεων, τοῦ Μάρκου Μουσούρου, τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου, τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὅσοι εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἄλλας ἑσπερίους χώρας ἐλθόντες κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εὐδοκιμώτατα ἐδίδαξαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἄλλας ἐπιστήμας ἐν τοῖς πανεπιστημίοις καὶ μετέφρασαν εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν Λατινικὴν καὶ ἡρμήνευσαν τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ μετὰ τῶν ἄλλων σοφῶν τῶν τότε χρόνων κατέβαλόν τὴν ἄσειστον κρηπῖδα, ἐφ' ἧς ἱδρύθη τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι αὐτῇ οὔτ' εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν οὔτ' ἔπειτα ἐσβέσθησαν ὁλοσχερῶς οἱ πυρσοὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καὶ οἱ βωμοὶ τῆς παιδείας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ δαιμονία τῆς Ἑλλάδος φύσις καὶ ἡ ἁρμονία τοῦ ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ, ἥτις ἐγέννησε τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Θαλῆν, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην καὶ τοὺς ἄλλους σοφοὺς τῆς Ἑλλάδος, ὧν ἀείμνηστος θὰ γεραίρηται ἡ μνήμη, ἐνέβαλεν ἀείποτε εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν πρὸς τὴν γνῶσιν ὁρμὴν καὶ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ οὐδέποτε ἐλησμόνησε τὴν αἴγλην τῆς παλαιᾶς εὐκλείας. Ὁ ἱερεύς, τῆς θείας θρησκείας μυσταγωγός, ἥτις μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐνέπνευσεν ἄλλοτε τοὺς Χρυσοστόμους καὶ τοὺς Γρηγορίους καὶ τοὺς Βασιλείους καὶ τἆλλα σεμνώματα καὶ ἀγλαΐσματα τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, διετήρησεν ἄσβεστον τὸ ἱερὸν πῦρ τῆς ἁγίας πίστεως. Ἡ λαϊκὴ Μοῦσα, κάλλιστον καὶ εὐγενέστατον δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δυσχειμέρου δουλείας, ἐρρίπιζε τὸ φρόνημα. Αἱ ἀκαδημίαι τὰ φροντιστήρια, τὰ λύκεια, τὰ γυμνάσια, τὰ ἑλληνομουσεῖα καὶ ὅπως ἄλλως ὠνομάσθησαν τὰ σχολεῖα, ἅτινα κατὰ μικρὸν ἱδρύθησαν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον, ἐγένοντο τὰ ἱερὰ τελεστήρια, ἐν οἷς οἱ ἔνθεοι τοῦ Γένους ἱεροφάνται ἔσπειραν τὸν σπόρον τῆς γνώσεως, διετήρησαν ἀκοίμητον τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, ἐπλήρωσαν φρονήματος τὰς ψυχάς, ὑπέθαλψαν τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τῆς πατρίδος.

Μαρτυροῦσιν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικὴ ἀκαδημία, ἡ Ἀθωνιὰς ἀκαδημία καὶ ἡ τῆς Πάτμου καὶ ἡ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ

ἡ τοῦ Ἰασίου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σμύρνης καὶ τῶν Κυδωνιῶν καὶ τῆς Δημητσάνης καὶ τῶν Ἰωαννίνων αἱ σχολαί, τῆς Τραπεζοῦντος τὸ φροντιστήριον καὶ ὅσα ἄλλα τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα ὑπῆρξαν ἑστίαι τῶν γραμμάτων καὶ τῆς μορφώσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις ἠκούσθησαν Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως τὰ ὑψηλὰ διδάγματα καὶ συνεκέντρωσαν τοὺς Ἕλληνας πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος ἡ σοφία καὶ ἡ εὐγλωττία Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ τῶν διαπρεπῶν αὐτοῦ μαθητῶν, ἔτι δὲ τοῦ Λάμπρου Φωτιάδου, τοῦ Ἀγαπίου Λεονάρδου, τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα, τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, τοῦ Νεοφύτου Δούκα, τοῦ Θεοφίλου Καΐρη, μυρίων ἄλλων εὐάθλων ἡρώων τῶν χρόνων τούτων, ὧν ἐθαυμάσθη τῆς παιδείας τὸ μέγεθος καὶ τὸ ἔνθεον τοῦ φρονήματος καὶ ἡ χρηστότης τοῦ ἤθους καὶ ὁ ἅγιος ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ἀκοίμητος πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη. Ἐκεῖ ἐμυσταγωγήθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν λατρείαν τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθερίας οἱ πατέρες οἱ ἀρηίφιλοι οἱ προκινδυνεύσαντες τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν καὶ ἀποσείσαντες τὸν στυγερὸν ζυγὸν τῆς δουλείας. Ἐκεῖθεν ἤντλησαν τὸ πρῶτον τὴν γνῶσιν καὶ ἐχάλκευσαν τὴν ψυχὴν ὅσοι ἐναμίλλως συνετέλεσαν ὕστερον εἰς τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας τὴν σύνταξιν καὶ ὅσοι ἐτάχθησαν ἱεροφάνται τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ πατρίδι καὶ ἐν τοῖς πρώτοις ἐκλέϊσαν τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν καὶ πρότερον ἤδη τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν.

Ἀλλὰ τίς θὰ παραβάλῃ ὅσα ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ ἡ δουλεύουσα Ἑλλὰς πρὸς ὅσα παρήγαγε μέχρι τοῦδε τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἐν τῷ ἐλευθέρῳ βίῳ;

Τὸ Πανεπιστήμιον, ὅπερ ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις, ἵνα συνεχίσῃ τὸ ἔργον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Λυκείου τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων σχολῶν, ὅσαι ἤκμασαν ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἑλληνισμῷ καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, πρῶτον αὐτὸ ἐκαλλιέργησε τὴν ἐπιστήμην κατὰ τὸν τρόπον τῶν νεωτέρων πανεπιστημίων. Τὸ Πανεπιστήμιον μετελαμπάδευσεν ἐκ τῶν προηγμένων χωρῶν τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν· ἤντλησε διδάγματα ἐκ τῆς προγονικῆς σοφίας· ἐμόρφωσε περαιτέρω τὴν γλῶσσαν τὴν ἐπιστημονικήν· παρέσχε σὺν τῷ χρόνῳ πολλοῦ λόγου ἀξίας συμβολὰς εἰς τὴν διεθνῆ ἐπιστήμην· ἀνέδειξε κατὰ μικρὸν ἐξ

ἑαυτοῦ ἐπιφανεῖς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους· κατήρτισεν ἐπιστήμονας ἐρευνητάς· ἔδωκεν αὐτὸ πρῶτον τὸν κύριον πυρῆνα εἰς τὴν πρὸ μικροῦ συστᾶσαν καὶ ἀξίως τῆς Ἑλλάδος προβιβάζουσαν τὴν ἐπιστήμην Ἀκαδημίαν τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ εὐλόγως θεωρεῖται σήμερον τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν εἰς λόγον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ δράσεως ἰσοστάσιον πρὸς τὰ πανεπιστήμια τῶν ἄλλων χωρῶν.

Καὶ οὐ μόνον τὴν ἐπιστήμην προήγαγε τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον, ἀλλὰ καὶ ἄλλως τὰ μέγιστα ὠφέλησε παρ' ἡμῖν τὸν βίον.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολή, ἣν ἐκόσμησε μέχρι τοῦδε πλειὰς ἐνθέων διδασκάλων, ὄχι μόνον τοὺς ἐπιστήμονας θεολόγους ἀνέδειξεν, ἀλλὰ καὶ τὸν κλῆρον ἐμόρφωσε τῆς Ἑλλάδος καὶ τοὺς διακόνους τοῦ θείου λόγου καὶ τοὺς κήρυκας τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν καὶ τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας τοὺς μεταλαμπαδεύοντας τὰ ἠθικὰ τοῦ χριστιανισμοῦ διδάγματα πανταχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ διὰ τῶν διαπρεπῶν μυσταγωγῶν της πολλαχῶς προήγαγε τοὺς παντοίους κλάδους τῆς θείας τέχνης τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Ἡροφίλου, τοῦ Ἐρασιστράτου καὶ τοῦ Γαληνοῦ· ἵδρυσε παντοῖα Ἐργαστήρια, ἐν οἷς γίνονται αἱ παρατηρήσεις καὶ διεξάγονται αἱ ἔρευναι αἱ ἐπιστημονικαί· ἐπεχείρησε πρώτη τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ἐν Ἑλλάδι νόσων, μάλιστα δὲ τῶν λοιμικῶν· κατήρτισεν ἐπιστήμονας ἰατρούς, οἵτινες καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα παρέχουσι τανῦν τῆς ἐπιστήμης ταύτης τὰ φῶτα. Πρὸς δὲ τούτοις διὰ τῆς Ἰατρικῆς ἑταιρείας, ἣν ἠγλάϊσαν ὡς πρόεδροι εὐδοκιμώτατοι τοῦ Πανεπιστημίου καθηγηταί, καὶ διὰ τῶν πανελληνίων συνεδρίων ἐπήγειρε τὴν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἅμιλλαν τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν.

Τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἡ Σχολὴ διὰ τῶν σοφῶν τῆς ἐπιστήμης σκαπανέων εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀκριβεστέραν μελέτην τῆς ἐπιστήμης τῶν ἀριθμῶν· ἐξήτασε τὴν χώραν ἀπὸ μετεωρολογικῆς ἀπόψεως καὶ παρεσκεύασε τὴν λειτουργίαν τῆς ἀεροπορίας ἐν Ἑλλάδι· συνετέλεσεν ἀξιολόγους συμβολὰς εἰς τὰς ἀστρονομικὰς καὶ τὰς σεισμολογικὰς παρατηρήσεις· ἠρεύνησε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ δρυκτολογικῆς, γεωλογικῆς καὶ παλαιοντολογικῆς ἀπόψεως· ἐξήτασε τὴν χλωρίδα καὶ τὴν πανίδα τὴν ἑλληνικήν· κατήρτισε πλουσιωτάτας ὀρυκτολογικάς, γεωλογικάς, παλαιοντολογικάς, βοτανικὰς καὶ ζῳολογικὰς συλλογάς· ἵδρυσε χημικὰ καὶ φυσικὰ Ἐργαστήρια, ἐν οἷς προάγεται

ὁσημέραι ἡ μελέτη τῶν προβλημάτων τούτων τῶν ἐπιστημῶν· συνεβάλετο εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς βιομηχανίας, τῆς γεωργίας, τῆς μεταλλευτικῆς, τῆς φαρμακευτικῆς καὶ πολλαχῶς προεβίβασε διὰ τῶν τοιούτων μελετῶν τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν τῆς χώρας. Πρὸς δὲ τούτοις παρεσκεύασε τῆς παιδείας τοὺς λειτουργούς, οἵτινες ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα μεταδίδουσι τὰς φυσικὰς καὶ τὰς μαθηματικὰς γνώσεις.

Εὐρυτάτη ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῆς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ τῶν Πολιτικῶν ἐπιστημῶν, ἐν ᾗ μετὰ κλέους ἐδίδαξαν ἐπιφανεῖς τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἱεροφάνται. Τῆς Σχολῆς ταύτης παιδεύματα ἐγένοντο τῆς Ἑλλάδος οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες· ἔπειτα οἱ διαπρεπεῖς νομικοί, οἵτινες ἡρμήνευσαν τὰ ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας γενόμενα νομοθετικὰ ἔργα, διέπλασαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ὡς ἰσχύει ἔτι καὶ νῦν ἐν Ἑλλάδι, καὶ παρεσκεύασαν νομοθετήματα νέα· ἔτι δὲ πρὸς τούτοις τῆς Θέμιδος οἱ πολυώνυμοι λειτουργοὶ καὶ καθόλου οἱ διοικήσαντες τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑπουργήσαντες ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς πολιτείας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Τίς δὲ θὰ ἠδύνατο ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ ἀριθμήσῃ τὰς ἀπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς προελθούσας ὠφελείας; Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ διὰ τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων τῆς σοφίας δᾳδούχων, ὧν πρόδρομοι ἐγένοντο οἱ ἐπιφανέστατοι τοῦ Γένους διδάσκαλοι, ἐν οἷς διαπρέπει ἡ ὑπέροχος μορφὴ τοῦ μεγάλου Κοραῆ, προήγαγε τὴν κριτικὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων καὶ τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν· συνετέλεσεν εἰς τὴν μελέτην τῶν συγγραμμάτων τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ· ἐξήτασε τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης· ἠρεύνησε τὰ ἱστορικὰ τῆς Ἑλλάδος μνημεῖα κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ παρέσχεν ἤδη τὴν πρώτην ἑνιαίαν εἰκόνα τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων· εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην καὶ ἐκ παραλλήλου μετὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ ἐναμίλλως πρὸς τοὺς ξένους ἠρεύνησε τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ ἐπιγραφικῆς· παρέσχε παντοίας συμβολὰς εἰς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ τὰς συναφεῖς μελέτας· ἵδρυσε τῆς ψυχολογικῆς καὶ τῆς παιδευτικῆς ἐρεύνης Ἐργαστήρια· συνετέλεσεν εἰς τὴν ρύθμισιν τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι· πολλὴν ἔσχε ροπὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεωτέρας ἡμῶν λογοτεχνίας.

'Αλλὰ τὸ Πανεπιστήμιον δὲν παρεσκεύασε μόνον τοὺς ἐπιστήμονας, δὲν προήγαγε μόνον τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ', ὅπερ μέγιστον, διὰ τῶν τροφίμων αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους καθ' ὅλην ἐξέπεμψε τὴν 'Ελλάδα, καὶ τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν προεβίβασε καὶ τὴν ἀρετὴν τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ. Εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ὁ ἀληθὴς ἐπιστήμων, ὁ ὀρθῶς παιδευθεὶς ἐν τῷ θείῳ τούτῳ ναῷ τῆς σοφίας, ὁπουδήποτε ἂν εἶναι τεταγμένος, δὲν εἶναι μόνον ὁ θεράπων τῆς ἑαυτοῦ ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ὁ φορεὺς τῆς γνώσεως καὶ τὸ ζῶν παράδειγμα τῆς ἀρετῆς, διὰ τῆς παντοίας δὲ αὐτοῦ κοινωνικῆς δράσεως συντελεῖ, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, εἰς τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὴν ἐξευγένισιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Καὶ ἰσχύει τοῦτο περὶ πάντων τῶν ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἐξερχομένων ἐπιστημόνων, μάλιστα δὲ περὶ ἐκείνων, εἰς οὓς εἶναι ἀνατεθειμένον τὸ θειότατον ἔργον νὰ προάγωσι τὴν παιδείαν τοῦ Ἔθνους καὶ νὰ προαλείφωσιν αὐτὸ εἰς τὸν βίον τὸν κατ' ἀρετήν.

Καὶ οὕτως ἐγένετο τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἡ ὑπερτάτη τῆς σοφίας ἑστία, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀνήφθησαν αἱ δᾷδες, αἵτινες καταυγάζουσι τὴν 'Ελλάδα σύμπασαν. 'Εγένετο ὁ ζωογόνος ἥλιος, ὅστις τὰς ἀκτῖνας αὐτοῦ ἐξαποστέλλει πανταχοῦ καὶ φωτίζει τὴν ἑλληνικὴν διάνοιαν καὶ θερμαίνει τὴν ἑλληνικὴν καρδίαν. 'Απὸ τοῦ Πανεπιστημίου, ὡς ἀπὸ Δελφικῆς ἑστίας, ἔλαβον τὸ φῶς τῆς γνώσεως οἱ πολυάριθμοι τῶν Πιερίδων βωμοί, τὰ γυμνάσια καὶ τὰ λύκεια καὶ τἆλλα σχολεῖα, ἅτινα τὸ φῶς τοῦτο προχέουσιν εἰς τὰ πέρατα τῆς 'Ελλάδος. 'Απὸ τοῦ Πρυτανείου τούτου τῆς 'Αληθείας καὶ τῆς 'Αρετῆς προῆλθον οἱ βαθυγνώμονες τῆς μορφώσεως ἀπόστολοι, οἵτινες διὰ τῶν παντοίων διδαγμάτων διεσκέδασαν τὸν χειμῶνα τῆς ἀπαιδευσίας καὶ ἐφρονημάτισαν τὸ 'Ελληνικὸν γένος.

Καὶ οὐ μόνον τὴν ἐλευθέραν 'Ελλάδα ἐφώτισεν ὁ ἀνέσπερος οὗτος ἀστὴρ τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν κατὰ τὴν 'Ανατολὴν χώραν καὶ πάντα τὸν ἐν τῇ Διασπορᾷ 'Ελληνισμόν. Κατὰ μυριάδας ἀριθμοῦνται ὅσοι ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου προελθόντες, ὡς ἄλλοι Προμηθεῖς, τὰς λαμπάδας τῆς ἐπιστήμης ἀνέχοντες, διεσπάρησαν πανταχοῦ καὶ μετέδωσαν τὸ φῶς τῆς γνώσεως καὶ προήγαγον τοὺς λαοὺς εἰς τὸν πολιτισμὸν διὰ τῶν πολυωνύμων παιδευμάτων, μάλιστα δὲ διὰ τῶν 'Ελλήνων συγγραφέων.

'Ο Ὅμηρος, τοῦ 'Ελληνισμοῦ τὸ μέγιστον σέμνωμα, ὅστις καὶ πάλαι τὴν 'Ελλάδα ἐπαίδευσε καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς νῦν σύμπαντα φωτίζει τὸν πεπολιτισμένον κόσμον, ἐγένετο καὶ διὰ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας ὁ θειότατος καὶ ὑψηλότατος διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς. Τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῶν ἄλλων 'Ελλήνων τραγικῶν τὰ σεμνὰ ῥήματα καὶ τὰ εὐγενῆ ἰδεώδη ἐξύψωσαν τοῦ Γένους τὸ φρόνημα καὶ ἐκράτυναν τὴν ἑλληνικὴν ἀρετήν. Τοῦ Πλάτωνος τὰ ὑψηλὰ διδάγματα ἀνήγανον τὴν 'Ελληνίδα νεότητα εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν καὶ ἐνέβαλον ἄσβεστον ἔρωτα πρὸς αὐτάς. Τοῦ Δημοσθένους οἱ πύρινοι λόγοι ἐθέρμαναν τῶν 'Ελλήνων τὴν φιλοπατρίαν. Τοῦ Θουκυδίδου ἡ ἐμβρίθεια καὶ ἡ βαθύνοια ὤξυναν τὴν ἱστορικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν κρίσιν. Τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Θεόγνιδος καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων αἱ βαρύσταθμοι γνῶμαι, ὑπέροχα λαξεύματα τῆς λεπτοτάτης τῶν 'Ελλήνων διανοίας καὶ τῆς πείρας τοῦ ἀνθρωπίνου βίου διδάγματα, ἐγένοντο διὰ παντὸς τοῦ χρόνου οἱ τηλαυγεῖς φάροι, οἵτινες ὡδήγησαν τοὺς ἀποβλέποντας πρὸς αὐτοὺς εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς.

Τῆς 'Ελλάδος καὶ τῆς Ῥώμης καὶ καθόλου τῆς 'Ιστορίας τὰ δαιμόνια παραδείγματα ἐπλήρωσαν ζήλου τοὺς θαυμαστὰς αὐτῶν καὶ ἐνέπνευσαν εἰς αὐτοὺς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸ μεγαλόφρον καὶ τὸ μεγαλεπήβολον καὶ τὸ μεγαλόπραγμον καὶ πᾶσαν συλλήβδην ἀρετήν, δι' ἧς ἀνυψοῦται καὶ προάγεται ὁ ἀνθρώπινος βίος. Διὰ τοιούτων δὲ διδαγμάτων ἐσφυρηλατήθησαν αἱ γενναῖαι ψυχαί, αἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔγραψαν τὰς σελίδας τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ἀθανάτων κατορθωμάτων, ἅτινα παρὰ τὰ μεγάλα κατορθώματα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς 'Ελλάδος ἀνεξάλειπτα θὰ διαμένωσιν ἐν τῇ μνήμῃ τῆς ἀνθρωπότητος.

'Αλλὰ τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπερ θὰ ζῇ, ἐφ' ὅσον θὰ ζῇ ἡ 'Ελλάς, καὶ θὰ φωτίζῃ καὶ θὰ προάγῃ τὴν ἐπιστήμην καὶ θὰ μορφώνῃ τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν, πολὺ σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἔργον, ὅπερ μέλλει νὰ συντελέσῃ. 'Εὰν τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἦτο μέχρι τοῦδε ὁ μόνος φάρος ὁ καταυγάζων τὴν 'Ανατολήν, ὑπάρχουσι σήμερον παρ' αὐτὸ τῶν γειτονικῶν λαῶν λαμπραὶ ἐπιστημονικαὶ ἑστίαι, πρὸς ἃς ὀφείλει

τοῦτο νὰ διατελῇ ἐν διαρκεῖ ἐπιστημονικῇ ἁμίλλῃ. Πλὴν δὲ τούτου ἀναλαμβάνει ἀπὸ σήμερον ἡ πότνια αὕτη μήτηρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τῆς νεαρᾶς ἀδελφῆς, τῆς ἄρτι ἱδρυθείσης ἐν Θεσσαλονίκῃ, συντονωτέραν νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλλήνων. Καὶ εἶναι τὸ δεύτερον τοῦτο ἔργον πολλῷ τοῦ πρώτου ὑψηλότερον καὶ εὐγενέστερον.

Εἶναι εἰς πάντας ἡμᾶς γνώριμον ὅτι κατὰ τὴν μετὰ τὸν πόλεμον μάλιστα περίοδον καὶ ἀλλαχοῦ καὶ παρ' ἡμῖν ὑποσκάπτονται αἱ κρηπῖδες τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ λαῖλαψ τῆς ἐρημώσεως τείνει νὰ παρασύρῃ τὸν κόσμον τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας ἔστησεν ἡ ἀνθρωπότης, ἵνα κατ' αὐτὰς ρυθμίζωσι τὰ βήματα τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη· τῶν ἀξιῶν, αἵτινες ὡς ἰδέαι ἀΐδιοι καὶ ἀκίνητοι ὀφείλουσι ν' ἀνυψῶσι τὸ φρόνημα καὶ δημιουργῶσι τοὺς ἀδαμαντίνους χαρακτῆρας.

Ψευδεῖς προφῆται καὶ χρησμῳδοὶ κηρύττουσιν ἀνατρεπτικὰ δόγματα. Ἀντὶ τοῦ ὑψηλοῦ ἰδεώδους τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀναστηλοῦνται εἴδωλα καὶ χίμαιραι, δι' ὧν οἱ ἄνθρωποι παρορμῶνται εἰς πᾶν ὅ,τι ἐξάπτει τὴν ἀνθρωπίνην αἴσθησιν καὶ ἄγει τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τὸ ὑλικὸν συμφέρον μόνον καὶ τὴν χαμαίζηλον καὶ ταπεινὴν ἡδονὴν καὶ φέρει αὐτὸν ἐπὶ τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν λώβην.

Προπηλακίζεται ἡ θρησκεία, ὁ μέγιστος κοινωνικὸς δεσμός, ὅστις σῴζει καὶ προάγει τὰς κοινωνίας καὶ τὰ ἔθνη· ἡ θρησκεία, πρὸς ἣν ἀπέβλεψαν ἀνέκαθεν αἱ σοφώταται καὶ φρονιμώταται τῶν πολιτειῶν· ἡ θρησκεία, ἥτις παρεθάρρυνε τοὺς πατέρας ἡμῶν καὶ παρεσκεύασε τοὺς ἥρωας τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, ἀπὸ τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων μέχρι τῶν πανσέπτων μαρτύρων τοῦ Γένους, οἵτινες ἀνύψωσαν τὸ λάβαρον τῆς ἐλευθερίας καὶ ἔθεντο τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς πατρίδος, ἀπὸ τούτων μέχρι τοῦ μεγαλόφρονος ἱεράρχου τῆς ἑλληνικωτάτης τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν πόλεων, τοῦ πρὸ ὀλίγου ἔτι χρόνου ὑποστάντος τὸ μαρτύριον ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος.

Καταλύεται ἡ οἰκογένεια, ἥτις περιθάλπει τὰ θειότατα τῶν συναισθημάτων καὶ φυτεύει τὰς πρώτας ἀρετὰς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ γίνεται ἡ πρώτη βάσις πάσης εὐνομουμένης πολιτείας.

Ἀποκηρύσσεται καὶ χλευάζεται ἡ ἰδέα τῆς πατρίδος. Καὶ ταῦτα παρὰ τὰ ἀναντίλεκτα διδάγματα τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας. Διότι, ὅσον

καὶ ἂν εἶναι ὀρθὰ τὰ περὶ παγκοσμίου πολιτείας θεωρήματα, ἅτινα ἐκηρύχθησαν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων καὶ ὑπὲρ ὧν ἐργάζεται ἡ ἀνθρωπότης καὶ μάλιστα οἱ προφῆται αἰσιωτέρου μέλλοντος, ἄτεγκτος ὁ πρακτικὸς βίος διδάσκει ὅτι, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, ἀγαπᾷ ἕκαστος τὸ πάτριον ἔδαφος, ἐν ᾧ ἐγεννήθη καὶ ἐτράφη καὶ ὅπου ὑπάρχει δι' αὐτὸν ὅ,τι πολύτιμον ἔχει ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· καὶ ὅτι ἐς ἀεὶ θὰ ἰσχύωσι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου τῆς Ἑλλάδος τὰ ρήματα· ***«μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἁπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρὶς καὶ σεμνότερον καὶ ἁγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν».***

Ἀλλ' οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ σύνολον ἀνατρέπεται σήμερον τὸ συγκρότημα τῶν ἀρετῶν καὶ εἰσάγεται ἡ κοινωνικὴ ἀκολασία καὶ ἀναρχία. Ἡ αἰδώς, ὁ σεβασμός, ἡ νομιμοφροσύνη, ἡ συναίσθησις τοῦ καθήκοντος, ἀρεταὶ ἀγλαΐζουσαι τὸν ἀνθρώπινον βίον, ἐκριζοῦνται ἀπὸ τῶν νεωτέρων γενεῶν, αἵτινες τείνουσι νὰ λησμονήσωσι τὰς μεγίστας εὐθύνας, ὅσας ὑπέχουσιν ἀπέναντι τῆς κοινωνίας, τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ.

Τίνες εἶναι τεταγμένοι νὰ πρωτοστατῶσιν εἰς τὴν ὀρθὴν ἀγωγὴν καὶ τὸν σωφρονισμὸν τῶν ἀνθρώπων; Τίνες ἄλλοι τόσον ὅσον αἱ πολιτεῖαι; Τίνες τόσον ὅσον οἱ ναοὶ τῆς Παιδείας, ὅσον τὰ σεμνὰ παιδευτήρια, ὁπόθεν προέρχεται τὸ ἀνέσπερον τῆς γνώσεως φῶς, τὰ ἀγλαὰ ἐνδιαιτήματα τῶν Μουσῶν, ὅπου ἀδιαλείπτως ἀναρριπίζονται τὰ ἐθνικὰ καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἰδεώδη; Τὰ πανεπιστήμια εἶναι ὁ ἐγκέφαλος τῶν πολιτειῶν, ἐξ οὗ ἐκπορεύονται αἱ ἰδέαι τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκεῖνα ἔχουσι τὸ ὑπέρτατον καθῆκον νὰ δίδωσι τὴν εὐθυντηρίαν εἰς τὴν ἐθνικὴν ἀγωγήν. Ἐκεῖνα ὀφείλουσι νὰ κηρύττωσι τὸ μεγαλόγνωμον κήρυγμα, ὅτι ***«ἀρχὰ πολιτείας ἁπάσας ἁ νέων τροφά»***· ὅτι ἄκρον ἄωτον πάσης παιδείας δέον νὰ εἶναι ἡ καλοκαγαθία καὶ ἡ τῶν νέων πολιτῶν παρασκευὴ εἰς τὸ ***«ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι μετὰ λόγου».***

Τοσαῦτα, σεμνὴ ὁμήγυρις, ἐπετέλεσε μέχρι τοῦδε τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν, τοσαῦτα δὲ μέλλει νὰ ἐπιτελέσῃ. Ἐὰν δέ τις νομίζῃ ὅτι ὤφειλε πλείονα νὰ ἔχῃ κατορθώσει ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ μιᾶς περίπου ἑκατονταετηρίδος, ὀφείλει οὗτος νὰ ἐνθυμηθῇ ὅτι ἡ πρόοδος ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ σπανίως συντελεῖται ἀδιάλειπτος καὶ ἀπερίσπαστος· ὅτι τὸ

ἄρτιον καὶ τὸ τέλειον δὲν δημιουργεῖται ἐκ τοῦ παραχρῆμα, ἀλλ᾽ εἶναι προϊὸν μακρᾶς ἐξελίξεως βαθμηδὸν συντελουμένης. Οὔτε οἱ Ὅμηροι καὶ οἱ Αἰσχύλοι, οὔτε οἱ Ἀριστοτέλαι καὶ οἱ Κάντιοι, οὔτε οἱ Ἀρίσταρχοι καὶ οἱ Νεύτωνες, οὔτε οἱ ἄλλοι ἐπιφανεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ ἄλλου βίου ἱεροφάνται ἀνακύπτουσιν ἀπὸ ταὐτομάτου· οὔτε τὰ πανεπιστήμια ἐν χρόνῳ βραχεῖ προάγονται πρὸς τὴν τελείωσιν, ὡς μαρτυρεῖ τῶν σχολῶν τούτων ἡ ἱστορία.

Ἔπειτα προσῆκον εἶναι νὰ γνωρίζῃ ἕκαστος, ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν οὐδὲ τὰ μέσα εἶχε μέχρι τοῦδε ἄφθονα εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὡς ἔχουσι τῶν προηγμένων χωρῶν τὰ πανεπιστήμια, οὐδὲ ἔχει ἀτυχῶς ταῦτα μέχρι τῆς σήμερον ἡμέρας. Τὰ διδακτήρια αὐτοῦ εἶναι καὶ νῦν ἔτι λίαν ἀνεπαρκῆ, τά τε ἄλλα καὶ τὰ Ἐργαστήρια καὶ αἱ Κλινικαὶ καὶ τὰ Μουσεῖα. Τὸ κεντρικὸν τοῦτο ἵδρυμα, ὅπερ ἐθεμελιώθη τῷ 1839, παραμένει ἀκόμη τὸ κυριώτατον πανεπιστημιακὸν διδακτήριον. Τῶν δὲ παραρτημάτων ὀλίγα μόνον ὑπάρχουσιν ἄρτια, ὅπως τὸ Χημεῖον καὶ ἡ δερματολογικὴ κλινικὴ τοῦ Νοσοκομείου Συγγροῦ καὶ ἡ ψυχιατρικὴ καὶ νευρολογικὴ κλινικὴ τοῦ Αἰγινητείου καὶ ἡ χειρουργικὴ τοῦ Ἀρεταιείου καὶ εἴ τις ἄλλη. Τώρα δὲ μόνον ἱδρύονται ἀρτιώτερα Ἰατρικὰ ἐργαστήρια καὶ Λέσχη τῶν φοιτητῶν καὶ παρασκευάζεται ἡ ἀνέγερσις μεγάρου, ὅπου θὰ στεγασθῶσιν ἡ Νομική, ἡ Φιλοσοφικὴ καὶ ἄλλαι σχολαὶ τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἀλλὰ τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι μέρος μόνον τῶν διδακτικῶν τοῦ Πανεπιστημίου συγκροτημάτων. Ἐπιτακτικὴ δὲ παρίσταται ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως φυσιογραφικῶν Ἐργαστηρίων, ἔτι δὲ Μουσείων, ἵνα περιφρουρηθῶσιν ἐν αὐτοῖς αἱ πλουσιώταται φυσιογνωστικαὶ ἡμῶν συλλογαί. Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι ἀνάγκη τάχιστα νὰ ληφθῇ πρόνοια περὶ ἐγκαταστάσεως καὶ τῶν ἄλλων Κλινικῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῶν παθολογικῶν, τῶν μαιευτικῶν, τῶν χειρουργικῶν, ἐν ἱδρύμασι κατηρτισμένοις συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἀμυθήτου ἀξίας κειμήλια, ὁποῖα εἶναι τὰ παλαιοντολογικὰ εὑρήματα καὶ αἱ ἄλλαι φυσιογνωστικαὶ συλλογαὶ ἡμῶν, φθείρονται ἐντὸς ὑγρῶν ὑπογείων, ἐν ᾧ ἔπρεπε πρὸ πολλοῦ νὰ εἶναι κατατεθειμένα εἰς μουσεῖα, ὅπως εἶναι πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, καὶ χρησιμεύωσιν εἰς τὴν μελέτην τῶν φοιτητῶν, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Ἀθήνας. Θλιβερὸν δὲ πρὸς τούτοις εἶναι ὅτι οἱ μέλλοντες τῆς Ἑλλάδος ἰατροὶ δὲν

δύνανται νὰ παρασκευάζωνται ἀρτίως ἐν τῇ ἐπιστήμῃ των ἐλλείψει κλινικῶν.

Οὐδὲν λέγω περὶ τῆς Πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης, ἥτις οὐδ᾽ ἐλάχιστον ἀριθμὸν τῶν κατ᾽ ἔτος ἐκδιδομένων ἐπιστημονικῶν βιβλίων ἔχει νὰ ἐμφανίσῃ· οὐδὲν περὶ ἄλλων πολλῶν ἀναγκῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν αἷς προέχουσι καὶ ἡ τῆς ὑπάρξεως ὑποτροφιῶν, δι᾽ ὧν οἱ ἀριστεύοντες ἄποροι φοιτηταὶ θὰ δύνανται νὰ σπουδάζωσι καὶ παρασκευάζωνται εἰς τὰς ἐπιστήμας.

Δὲν προτίθεμαι νὰ ἀριθμήσω τὰς πολλὰς ἐλλείψεις τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐπιλαμβάνομαι μόνον τῆς εὐκαιρίας κατὰ τῆν ἐπίσημον ταύτην στιγμὴν ὡς πρύτανις νὰ κηρύξω εἰς τὸ Πανελλήνιον ὅτι, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν πλῆρες πανεπιστήμιον, πανεπιστήμιον ἀντάξιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶναι καιρὸς ὁλόκληρος ἡ Ἑλλάς, ὅπως καὶ ἄλλοτε, νὰ ἀποβλέψῃ καὶ πάλιν πρὸς τὸ ἀνώτατον τοῦτο τοῦ Ἔθνους παιδευτήριον μετὰ μεγαλειτέρας στοργῆς, πρώτη δὲ ἡ Κυβέρνησις τῆς χώρας. Μετὰ ἑπτὰ ἔτη ἑορτάζεται ἡ ἑκατοστὴ ἀμφιετηρὶς τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἱδρύματος. Καὶ θὰ ἔλθωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἵνα τιμήσωσι τὴν σεμνὴν ταύτην τῆς ἐπιστήμης ἱέρειαν ὄχι μόνον τῶν ἑλληνικῶν ἑστιῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας οἱ ἀντιπρόσωποι, ἀλλὰ καὶ τῶν Πανεπιστημίων καὶ τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν ξένων χωρῶν. Ἐπιτρέπεται δὲ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐπιδείξωμεν πανεπιστήμιον ἔχον ὅσας σήμερον ἐμφανίζει ἀνάγκας καὶ ἐλλείψεις; Ὑπὲρ τῶν πανεπιστημίων ἀείποτε μεγάλα διετίθεντο ποσά. Καὶ νῦν δὲ ἄλλαι χῶραι πλεῖστα δαπανῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, ἀποβλέπουσι δὲ εἰς τὰ πανεπιστήμια ὡς εἰς τὰς ἀκροπόλεις τοῦ πολιτισμοῦ, εὐλόγως.

Θέλομεν δὲ νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι καὶ ἡ παροῦσα Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος προθύμως θέλει συντελέσει εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν εἰρημένων τοῦ Πανεπιστημίου ἀναγκῶν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας. Ἐμπνέει εἰς ἡμᾶς ταύτην τὴν ἐλπίδα ὁ μεγαλοπράγμων ἀνήρ, ὅστις προΐσταται νῦν τῆς Κυβερνήσεως· ἐκεῖνος, ὅστις, ἀφ᾽ οὗ ἐδημιούργησε τὴν μείζονα Ἑλλάδα, τὴν ἀνόρθωσιν πάντων τῶν κλάδων τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας ἔταξε πρῶτον ὅρον τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, μετ᾽ ἐνθέρμου δὲ διαφέροντος ἀποβλέπει πρὸς τὸ ἀνώτατον τοῦτο παιδευτήριον τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους. Ἐνισχύει τὴν ἐλπίδα ἡμῶν ἡ ἐν τῇ Κυβερνήσει παρουσία τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ, ὅστις μετ᾽ ἀξιοζήλου φιλοτιμίας ἐπιδιώκει τῆς Ἐκκλησίας τὴν

ἀνύψωσιν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων.

Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, οἵτινες δύνανται καὶ θέλουσι νὰ διαθέσωσι μέρος ἢ καὶ ὅλην τὴν περιουσίαν αὐτῶν ὑπὲρ ἐθνικῶν σκοπῶν, τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν μετὰ μεγάλων προσβλέπει ἐλπίδων. Πρὸς τὰ εὐγενῆ ταῦτα τέκνα τῆς Ἑλλάδος ἄς μοι ἐπιτραπῇ ἀπὸ τοῦ σεμνοῦ τούτου βήματος τὴν ἑξῆς ἔκκλησιν νὰ ἀπευθύνω.

Ἕλληνες,

Ὅσοι διὰ τῆς τιμίας ὑμῶν ἐργασίας εἴτε ἐν τῇ πατρίδι εἴτε μακρὰν αὐτῆς σωρεύετε τὸν πλοῦτον καὶ τρέφετε ἐν τῇ ψυχῇ τὸ γλυκύτατον τῶν ὀνείρων, νὰ ἴδητε τὸ προϊὸν τῶν ἀγώνων, τοὺς ὁποίους ἀγωνίζεσθε ἐν τῷ πολυζήλῳ βίῳ, διατιθέμενον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ὑμᾶς αἰσθάνομαι τὸ καθῆκον νὰ ὑπενθυμίσω τὸ Πανεπιστήμιον, τὴν φιλόστοργον ταύτην μητέρα σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν πρώτην ταύτην ἐθνικὴν ἑστίαν, ἥτις προάγει τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ προχέει τῆς παιδείας τὰ νάματα καὶ φωτίζει τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν καὶ κρατύνει τὴν ἀρετὴν αὐτῆς καὶ θερμαίνει καὶ ριπίζει τὰ ἰδανικά της.

Πᾶσα εὐεργεσία εἰς τὴν Ἑλλάδα παρεχομένη δόξαν καὶ τιμὴν περιποιεῖ εἰς τὰ τέκνα της· καὶ οἱ καλλιπρεπεῖς ναοί, τοὺς ὁποίους ἱδρύετε εἰς τὸν θεὸν τῶν πατέρων σας, καὶ τὰ πολυώνυμα ἄσυλα, ἐν οἷς στεγάζεται ἡ ἀνθρωπίνη δυστυχία, καὶ τὰ ἔπαθλα τὰ ὑπὲρ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας τῆς χώρας.

Ἀλλὰ τίς μεγαλοδωρία δύναται νὰ εἶναι ἴση πρὸς τὴν γινομένην ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, ἥτις τοσαῦτα ἀγαθὰ παρέχει εἰς τὸ Ἔθνος; Ἀμύθητα χρήματα χορηγοῦσιν ἀλλαχοῦ οἱ τὸν πλοῦτον ἔχοντες πρὸς ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν τῶν πανεπιστημίων καὶ τῶν ἄλλων τῆς παιδείας ἐνδιαιτημάτων. Ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ἔμφυτον ἔχετε τὴν φιλοτιμίαν καὶ τὴν φιλοπατρίαν, θὰ ἀκούσητε τὴν τοιαύτην τοῦ Πανεπιστημίου ἔκκλησιν, θέλω ἐγὼ τοὐλάχιστον νὰ εἶμαι πεπεισμένος, ἔχων ὑπ᾽ ὄψει μου τοὺς μεγαλόφρονας δωρητὰς καὶ εὐεργέτας τῶν ἱδρυμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὅλη ἡ Ἑλλάς, πρὸ πάντων ἡ πρωτεύουσα ἡμῶν.

Ἀφ᾽ ὅτου τὸ ἡμέτερον Γένος ὑπέκυψεν εἰς τὸν βαρὺν τῆς δουλείας ζυγόν, πόσα μεγαλώνυμα καὶ μεγαλόδοξα τέκνα της καὶ διὰ

τῶν σχολείων, ἅτινα ἵδρυσαν καὶ ἐν τῇ πατρίδι καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ὅπου ὑπῆρχον Ἕλληνες, καὶ διὰ τῶν Βιβλιοθηκῶν, ὑπὲρ ὧν διέθεσαν τὸν πλοῦτον, καὶ ἄλλως ἀνεδείχθησαν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας μεγάλοι εὐεργέται! Πόσοι δ᾽ ἐγένοντο τοιοῦτοι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους! Ἢ ἀγνοεῖ τις τὸν Κωττούνιον καὶ τὸν Φλαγγίνην, τοὺς Ζωσιμάδας καὶ τοὺς Καπλάνας, τοὺς Μαρούτσας καὶ τοὺς Ριζάρας, τὸν Σίναν καὶ τὸν Βαλλιάνον καὶ τὸν Ἀβέρωφ, ἔτι δὲ τὸν Παπαδάκην καὶ τὸν Παυλόπουλον, τὸν Ἀρεταῖον, τὸν Αἰγινήτην καὶ τὸν Συγγρόν, τὸν Δομπόλην καὶ τὸν Βόλτον καὶ τοὺς ἄλλους μεγαλοδώρους Ἕλληνας, διὰ τῶν γενναίων δωρεῶν τῶν ὁποίων ἱδρύθη καὶ συντηρεῖται τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο;

Τίς Ἕλλην δυνάμενος νὰ εὐεργετήσῃ τὴν πατρίδα δὲν θὰ ἤθελε παρὰ τὸ Αἰγινήτειον καὶ τὸ Ἀρεταίειον νὰ ἴδῃ πανεπιστημιακὸν ἵδρυμα φέρον ἐπὶ τοῦ μετώπου χρυσοῖς γράμμασι τὸ ὄνομά του; Τίς Ἕλλην δὲν θὰ εἶχε τὴν φιλοδοξίαν, εἴτε ὑπὲρ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ναοῦ εἴτε ὑπὲρ ἱδρύσεως Μουσείων εἴτε ὑπὲρ συστάσεως ὑποτροφιῶν χάριν τῶν φοιτητῶν εἴτε ὑπὲρ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου εἴτε ὑπὲρ ἄλλων πανεπιστημιακῶν σκοπῶν προσφέρων τὸν ὀβολόν του, νὰ γίνῃ εὐεργέτης τοῦ πανελληνίου τούτου ἱδρύματος; Θὰ τιμᾷ αὐτὸν διὰ παντὸς τοῦ χρόνου ἡ Ἑλλάς· θὰ γεραίρῃ αὐτὸν ἐς ἀεὶ τὸ Πανεπιστήμιον. Ἢ ὑπάρχει τῆς δόξης ταύτης καὶ τῆς τιμῆς πρᾶγμα ὑπέρτερον; Ἢ ὑπάρχει τι θειότερον τῆς δάφνης, ἥτις ἀειθαλὴς κοσμεῖ τὰ μέτωπα τῶν ἀθανάτων;

Καὶ ἤδη πρὸς σὲ στρέφω τὸν λόγον, σεμνὴ τοῦ Πανεπιστημίου νεότης.

Εἴτε προσῆλθες εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο τῆς Ἑλλάδος τελεστήριον, ἵνα προαλειφθῇς εἰς τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης τὴν θεραπείαν καὶ τὴν διακονίαν τῆς εὐαγγελικῆς ἀρετῆς, εἴτε προτίθεσαι ὡς λειτουργὸς τῆς Θέμιδος νὰ ἀποδυθῇς εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν περιφρούρησιν τῶν νόμων τῆς πολιτείας, εἴτε σπουδάζεις νὰ ἀφοσιωθῇς εἰς τὴν θείαν τέχνην τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἴτε μυεῖσαι τῶν Πιερίδων τὰ ἱερὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τὰ ὄργια, μὴ γίνῃς ποτὲ ἐπιλήσμων τῆς μεγάλης ἀποστολῆς σου.

Σύ, χρυσῆ τῆς πατρίδος ἐλπίς, σὺ καλεῖσαι νὰ διατηρήσῃς αὔριον τὴν φωτοβόλον ταύτην τοῦ Ἔθνους ἑστίαν· σὺ νὰ προαγάγῃς τὴν ἐπιστήμην· σὺ νὰ γίνῃς ἡ Ἑστιὰς καὶ νὰ ἀναρριπίζῃς τοὺς βωμοὺς τῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας· σὺ νὰ περιθάλψῃς τὰ μεγάλα τοῦ Γένους ἰδανικά· σὺ νὰ συνεχίσῃς τὴν εὔκλειαν τῶν μεγάλων πατέρων.

Μὴ τείνῃς εὐήκοον τὸ οὖς εἰς κηρύγματα μάταια, μηδὲ ἀποβλέψῃς ποτὲ εἰς εἴδωλα, ἅτινα ἀντὶ τῶν ἀϊδίων ἀξιῶν προβάλλονται εἰς τοὺς ἀνθρώπους.

Μὴ ζητήσῃς ποτὲ νὰ ἀποσείσῃς τὴν πρὸς τὴν θρησκείαν εὐλάβειαν, τὴν θρησκείαν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἰσότητος, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς ὁποίας ζῶσιν οἱ νῦν ἀληθῶς προηγμένοι λαοί, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τῆς ὁποίας τὸ δουλεῦον Ἑλληνικὸν γένος συνέλαβε τὰς εὐγενεστάτας τῶν σκέψεων καὶ παρεσκεύασε τὴν μεγάλην ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας.

Μὴ σπεύσῃς νὰ ἐγκολπωθῇς ἀμφίβολα περὶ κοινωνίας διδάγματα, μηδὲ θελήσῃς νὰ πνίξῃς τὸ ἅγιον συναίσθημα τῆς φιλοπατρίας, ἥτις ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀνέδειξεν ἐν τῇ Ἑλλάδι τοὺς ἥρωας, τοὺς ὁποίους θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες.

Ἐνθυμοῦ ὅτι ἡ ὑψηλὴ καὶ εὐγενὴς συναίσθησις τοῦ καθήκοντος πρὸς τὸν ἑαυτόν σου, πρὸς τὴν οἰκογένειαν, πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καθ᾽ ὅλου ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἰσχυρότατον ἐλατήριον καὶ τὸ κράτιστον ἐφόδιον κατὰ τὴν μεγάλην ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολήν σου.

Τὴν ἀρετήν, ἥτις ἀναδεικνύει ἐν τῇ κοινωνικῇ παλαίστρᾳ τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη, ὀφείλεις νὰ ἔχῃς διηνεκῆ σύντροφον ἐν τῷ βίῳ σου· τὴν ἀρετήν, ἥτις κοσμεῖ τοὺς ἥρωας ἐν τῷ Πανθέῳ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

Ἀλλὰ πρὸς τί νὰ ἀνατρέχωμεν εἰς ἀλλότρια παραδείγματα; Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν αἰώνων ἀτενίζουσι πρὸς σὲ οἱ ἡμίθεοι, οἵτινες ἐδημιούργησαν τὸν ἀθάνατον ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ προσβλέπουσι πρὸς σέ, ὅσοι ἀνύψωσαν τὸ περίλαμπρον μεγαλεῖον τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας· ἀπὸ τοῦ προσφάτου παρελθόντος, ὅσοι θερμουργοὶ ἀπόστολοι καὶ μυσταγωγοὶ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἐσφυρηλάτησαν τὴν ἑλληνικὴν ἀρετήν, διέσωσαν τῆς φιλοπατρίας τὰ ζώπυρα, παρεσκεύασαν καὶ ἀπέδωσαν εἰς ἡμᾶς τὴν χρυσῆν ἐλευθερίαν.

Ἄκουσον, ὦ νεότης. Ἀπὸ τῶν προπυλαίων καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ σεμνοῦ τούτου τεμένους σὲ παραινοῦσιν αἱ ἱεραὶ σκιαὶ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Ρήγα· σὲ παροτρύνουσι τῶν συναδέλφων αἱ στῆλαι, ὅσοι πρὸ ὀλίγου ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μαχόμενοι ἔπεσον ὑπὲρ τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν· σὲ προτρέπει ἀπ᾽ ἄκρου εἰς ἄκρον ὅλη ἡ Ἑλλὰς ἡ σπεύδουσα εἰς τὴν δημιουργίαν νέου ἐθνικοῦ μεγαλείου.

Ὅμοσον ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ πανσέπτου τούτου τελεστηρίου, ὅπου περιέπονται τὰ ὑψηλὰ ἰδανικὰ καὶ ὑποθάλπονται οἱ πόθοι καὶ αἱ ἐλπίδες τοῦ Γένους, ὅμοσον ὅτι θὰ ἀναδειχθῇς ἀξία τῶν μεγάλων πατέρων σου καὶ **«*πλείω καὶ ἀρείω*»** θὰ παραδώσῃς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς.

Ζεῦ πάτερ, ἀλλὰ σὺ ῥῦσαι ὑπ᾽ ἠέρος υἷας Ἀχαιῶν,
ποίησον δ᾽ αἴθρην, δὸς δ᾽ ὀφθαλμοῖσιν ἰδέσθαι.

Σὺ δέ, τῆς σοφίας θεά, εὐμενὴς τῆς ἱερᾶς ταύτης ἑστίας προστάτις, καὶ σεῖς, Μοῦσαι φίλαι, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας ἐπίσκοποι, πρόθυμοι ἀείποτε ὁδηγεῖτε ἡμᾶς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς, τοῦ καθήκοντος.

ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Η ΥΠΟΘΕΣΙΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΙ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΡΟΠΗ*

Εἰς τὸ ἔθος τὸ ἀκαδημεικὸν ἀσμενέστατα ἑπόμενος εὐθὺς ἐν τῇ ἐνάρξει τῆς διδασκαλίας μου πλείστας μὲν ὁμολογῶ χάριτας πρὸς τὴν Κριτικὴν Ἐπιτροπείαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, εὐμενῶς περὶ ἐμοῦ κρίνασαν, καὶ πρὸς τὴν σεβαστὴν Κυβέρνησιν, ἀξιώσασαν νὰ προτείνῃ τὸν διορισμόν μου εἰς τὴν ἕδραν ταύτην τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐπιστημῶν ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τοῦ Γένους Παιδευτηρίῳ, ἀΐδιον δ' εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν σεπτὸν ἡμῶν Ἄνακτα, εὐδοκήσαντα διὰ τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ κύρους νὰ περιβάλῃ τὴν πρότασιν τῆς Κυβερνήσεως. Εὐλαβῶς δὲ μνημονεύω τῶν ἀνδρῶν, ὅσοι ἀπὸ τῆς ἕδρας ταύτης μέχρι τοῦδε τοὺς Ἕλληνας ἐμυσταγώγησαν ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν.

Σεμνὴ ὁμήγυρις,
Προσφιλεῖς ὁμιληταί,

Εἰς τοὺς νέους τῶν ἐπιστημῶν ἱεροφάντας τοὺς ἀρχομένους τῶν μαθημάτων τῶν ἀκαδημεικῶν πρώτιστον πρὸς τοὺς ἀκροατὰς ἐπιβάλλεται καθῆκον νὰ γνωρίσωσιν εἰς αὐτοὺς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐπιστήμης, ἧς τάσσονται ἡγεμόνες, καὶ νὰ δείξωσι τίνα ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἔχει ἐπὶ τὸν βίον ῥοπήν. Τὸ καθῆκον τοῦτο αἰσθάνεται παντὸς ἄλλου μᾶλλον ὁ ἀναλαμβάνων σήμερον ἐπισήμως τῆς φιλοσοφίας τὴν διδασκαλίαν. Οὐδεμιᾶς ἄλλης ἐπιστήμης ἡ ἔννοια καὶ τὰ ὅρια εἶναι μέχρι τοῦ νῦν τοσοῦτον ἀόριστα, περὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης τοσαῦται ὑπῆρξαν διαφωνίαι ὑποκειμένου λόγου περὶ τῆς ἀξίας καὶ ὠφελείας αὐτῆς, ὅσον περὶ τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Οἱ μὲν θεωροῦσιν αὐτὴν καθολικὴν ἐπιστήμην, σύμπαν τὸ ἐπιστητὸν ἐπιζητοῦσαν νὰ νοήσῃ ἐν τῇ συναφείᾳ αὐτοῦ. Ἄλλοι διαφερόμενοι πρὸς ἐκείνους ταυτίζουσι τὴν φιλοσοφίαν πρὸς μίαν

* Λόγος εἰσιτήριος ῥηθεὶς τῇ 24ῃ Ὀκτωβρίου 1913. Πρβλ. ὅσα περὶ τῆς φιλοσοφίας λέγομεν ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν (*Ἀκαδημεικά*, τόμ. 3, 1935, σελ. 9 κ. ἑξ.).

τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ἢ καὶ πλείονας· καὶ πάλιν ἄλλοι ἄλλως ὁρίζουσι τὴν ὑπόθεσιν αὐτῆς. Οἱ μὲν ἰσχυρίζονται, ὅτι φιλοσοφία οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ θεωρία τῆς γνώσεως. Ἄλλοι πειρῶνται νὰ δείξωσιν ὅτι συμπίπτει πρὸς τὴν ψυχολογίαν, ἐπειδὴ τὴν ἐσωτερικὴν ἐξετάζει ἐμπειρίαν, ὡς ὠνομάσθη τῶν ψυχικῶν γεγονότων τὸ σύνολον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, αἵτινες ἐρευνῶσι τὴν ἐμπειρίαν τὴν ἐξωτερικήν. Ἄλλοι πάλιν διατείνονται ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη πρακτική, σκοπὸν προτιθεμένη νὰ ἐξετάζῃ τί εἶναι τὸ ἀγαθόν, διὸ καὶ ὀνομάζουσιν αὐτὴν περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἐπιστήμην. Ἄλλοι ταυτίζουσιν αὐτὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν λογικὴν καὶ τὴν καλολογίαν. Καὶ οὐδὲν λέγομεν περὶ ἐκείνων, οἵτινες νομίζουσιν ὅτι ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη ἐξέλιπεν ὅλως, μόνη δὲ ἡ ἱστορία αὐτῆς δύναται νὰ διδάσκηται ἀπὸ τῶν ἀκαδημεικῶν ἑδρῶν. Πολλῷ μείζων ἐγένετο ὁ ἀγὼν προκειμένου περὶ τῆς ἀξίας καὶ τῆς χρησιμότητος τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἡ φιλοσοφία ὑμνήθη ὡς ἡ τιμιωτάτη καὶ θειοτάτη τῶν ἐπιστημῶν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οἵτινες ἐδημιούργησαν αὐτήν, καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, οἵτινες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους, καὶ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ κορύφωμα τῶν ἐπιστημῶν ἐνομίζετο καὶ τῆς ὅλης παιδείας ἦτο τὸ κέντρον καὶ ἡ ἑστία. Ἀλλ' ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις τὰ πράγματα μετεβλήθησαν καὶ τοσοῦτον κατεφρονήθη ἡ φιλοσοφία, ὥστε περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος τοιαῦτα περὶ αὐτῆς μετὰ πόνου ἔλεγεν ὁ Κάντιος· «Βασιλὶς τῶν ἐπιστημῶν ἐκαλεῖτο ἄλλοτε, τανῦν δὲ κατὰ πάντα τρόπον καταφρονεῖται καὶ δεδιωγμένη καὶ ἐγκαταλελειμμένη θρηνεῖ ἡ δέσποινα, ὡς ἡ Ἑκάβη: modo maxima rerum, tot generis natisque potens—nunc trahor exul, inops»[1]. Πολὺ δὲ μᾶλλον ἐπετάθη ἡ τῆς ὅλης φιλοσοφίας καταφρόνησις ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ῥωμαντικῆς λεγομένης σχολῆς, τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἑγέλου, οἵτινες ἀναμφιβόλως διὰ τῶν ὑπερβολῶν αὐτῶν ἐγένοντο παραίτιοι τῆς καταφρονήσεως ταύτης. Παρὰ τὴν ἀστρολογίαν καὶ τὴν ἀλχημείαν ἐτάχθη ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἡ φιλοσοφία καὶ ἐκράτησεν ἐπὶ πολὺ ἡ ψευδὴς ἀντίληψις, ὅτι οἱ θιασῶ-

[1] «Es war eine Zeit, in welcher sie die Königin der Wissenschaften genannt wurde.—Jetzt bringt es der Modeton des Zeitalters so mit sich, ihr alle Verachtung zu beweisen, und die Matrone klagt, verstossen und verlassen, wie Hecuba ect.» Ovid. Metam. XIII, 508 κ. ἑξ. (Kritik der reinen Vernunft, Vorrede zur ersten Ausgabe).

ται αὐτῆς περὶ μάταιά τινα πράγματα διατρίβοντες οὐδὲ τὸ παράπαν τὰς ἐπιστήμας τὰς ἄλλας καὶ τὸν βίον ὠφελοῦσι. Καὶ δὲν ἐξέλιπεν ὅλως παρὰ τοῖς βαναυσοτέροις ἡ τοιαύτη περὶ τῆς φιλοσοφίας ὑπόληψις, εἰ καὶ ἀπὸ χρόνου μακροῦ ἠλέγχθη τὸ παράλογον αὐτῆς καὶ κατεδείχθη ἡ μεγίστη τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἀξία.

Τίς εἶναι τῆς φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις καὶ τίς ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας;

Δὲν θὰ ὑπάρξῃ πολλῶν λόγων ἀνάγκη, ἵνα δώσωμεν τὴν προσήκουσαν ἀπόκρισιν εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο ἐρώτημα. Ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη καθολική, πειρωμένη νὰ νοήσῃ τὰ ὄντα καὶ γινόμενα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν, ἀποδεικνύει τὸ μὲν ἡ ψυχολογικὴ γένεσις τὸ δὲ ἡ ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἀντίληψις αὐτῆς.

Ὑπάρχει τις ἔμφυτος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὁρμή, ἀρχέγονός τις πρὸς μάθησιν ἔφεσις, ἐξ ἧς ἐλαυνόμενος οὗτος ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὰ ὄντα τοῦ κόσμου καὶ τὰ φαινόμενα καὶ ἐπιδιώκει νὰ μάθῃ ἑκάστου αὐτῶν τὰς αἰτίας. Ἐκδηλοῦται δὲ ἡ ἔφεσις αὕτη οὐ μόνον παρὰ τοῖς ἐν ἡλικίᾳ καὶ τοῖς προηγμένοις ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς παιδίοις καὶ παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις. Πᾶς ἄνθρωπος ἐν οἱαδήποτε βαθμίδι ἀναπτύξεως ὑπὸ περιεργίας καὶ θαυμασμοῦ[1] κινούμενος προβάλλει εἰς ἑαυτὸν ἐρωτήματα περὶ τῶν πραγμάτων τοῦ περιβάλλοντος κόσμου καὶ ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος αὐτῶν. Ἡ ἔφεσις αὕτη ὤθησε τὸν Θαλῆν καὶ τὸν Ἀρίσταρχον καὶ τὸν Κοπέρνικον καὶ τὸν Laplace νὰ ἀφιερώσωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν μελέτην τῶν οὐρανῶν, παρώρμησε τὸν Ἀναξιμένην καὶ τὸν Linné καὶ τὸν Cuvier καὶ τὸν Δαρβῖνον εἰς τὰς μακροχρονίους αὐτῶν ζητήσεις, ἐνέπνευσε καὶ ἐς ἀεὶ θὰ ἐμπνέῃ τοὺς ἀπείρους τῆς ἐπιστήμης ἐργάτας καὶ μάρτυρας, ἐγένετο δὲ μέχρι τοῦδε αἰτία νὰ ἐρευνηθῶσι τῆς φύσεως τὰ μυστήρια καὶ αἱ παντοῖαι ἐκφάν-

---

[1] *«Μάλα φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη» (Πλάτωνος* Θεαίτ. 155 D). *«Διὰ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες, οἷον περί τε τῶν τῆς σελήνης παθημάτων καὶ τῶν περὶ τὸν ἥλιον καὶ περὶ ἄστρων καὶ περὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως» (Ἀριστ.* Μ. τ. φ. Α 2. 982 B 12). Ὁ *Descartes* καὶ ὁ *Herbart* ἀρχὴν τῆς φιλοσοφίας εἶπον τὴν ἀμφιβολίαν. Ὅτι δὲ καὶ ἡ ἀνάγκη ἤγαγε τὸν ἄνθρωπον πρὸς ζήτησιν καὶ ἐγένετό τις τῆς φιλοσοφίας ἀφορμή, εἶναι φανερόν.

σεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ νὰ συλλεχθῇ κατὰ μικρὸν ἡ ἀπειρία τῶν γνώσεων, αἵτινες ταξινομηθεῖσαι ἀπετέλεσαν τὰς πολυωνύμους ἐπιστήμας.

Ἡ ἄρρητος ἡδονὴ ἡ μετ' αὐτῆς ἀδιασπάστως συνδεδεμένη ἐλέγχει τὴν δύναμιν αὐτῆς, ἡ ἡδονή, ἣν ὁ Ἕλλην ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος διὰ τῶν λέξεων ὕμνησεν ἐκείνων·

Ὄλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας
ἔσχε μάθησιν, μήτε πολιτῶν
ἐπὶ πημοσύνας, μήτ' ἐς ἀδίκους
πράξεις ὁρμῶν,
ἀλλ' ἀθανάτου καθορῶν φύσεως
κόσμον ἀγήρω, τίς τε συνέστη
καὶ ὅπῃ καὶ ὅπως[1],

ὁ δὲ Ρωμαῖος ποιητὴς ἐν τῷ περιυμνήτῳ στίχῳ παρέστησε·

Felix qui potuit rerum cognoscere causas[2].

Ἡ ἔφεσις αὕτη καὶ συζυγία μετ' αὐτῆς ἡ τάσις, ἥτις ἀρχῆθεν ὡσαύτως καὶ ἀνεξαλείπτως εἶναι ἐγκεχαραγμένη ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου ψυχῇ, τοῦ νὰ ζητῇ ἑνιαίαν αἰτίαν τῆς γνώσεως καθόλου καὶ τῆς ὑπάρξεως, ἐγένετο τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀφετηρία.

Τοιαύτην τῆς φιλοσοφίας ἀντίληψιν ἔσχον οἱ Ἕλληνες, οἵτινες καὶ ἐδημιούργησαν τὴν φιλοσοφίαν καὶ πρῶτοι ὠνόμασαν αὐτήν. Σοφίαν οἱ Ἕλληνες εἶπον τὴν γνῶσιν καθόλου καὶ μάθησιν[3], σοφὸν δὲ καὶ σεσοφισμένον καὶ σοφιστὴν τὸν οἱανδήποτε κεκτημένον ἀπη-

---

[1] Παρὰ *Κλημ. Ἀλεξ.*, Στρωμ. IV, 25, 157.

[2] *Vergili* Georg. II, 490. Πρβλ. καὶ τὸ περὶ τοῦ Δημοκρίτου εἰρημένον· *«Δημόκριτος, ὥς φασιν, ἔλεγε βούλεσθαι μᾶλλον μίαν εὑρεῖν αἰτιολογίαν ἢ τὴν Περσῶν οἱ βασιλείαν γενέσθαι» (Εὐσεβίου,* Εὐαγγ. Προπαρ. XIV, 27, 3).

[3] Ἐν Ἰλιάδι (Ο 410 κ. ἑξ.) *σοφίη* καλεῖται ἡ ἐμπειρία τοῦ τέκτονος·

ἀλλ' ὥστε στάθμη δόρυ νήϊον ἐξιθύνει
τέκτονος ἐν παλάμῃσι δαήμονος, ὅς ῥά τε πάσης
εὖ εἰδῇ σοφίης ὑποθημοσύνῃσιν Ἀθήνης.

κριβωμένην γνῶσιν καὶ ἐμπειρίαν[1], φιλοσοφίαν δέ, ὡς καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, τὸν πρὸς τὴν σοφίαν, τὸν πρὸς τὴν γνῶσιν καθόλου ἔρωτα, τὴν ὄρεξιν τὴν πρὸς ἐξέτασιν τῶν πραγμάτων καὶ μελέτην. Ταύτην τὴν ἔννοιαν ἔχει τὸ ρῆμα φιλοσοφεῖν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως παρὰ τῷ Ἡροδότῳ καὶ τῷ Θουκυδίδῃ. Μυριόλεκτον εἶναι τὸ τοῦ Ἡροδότου, ἐν ᾧ εἰσάγεται ὁ Κροῖσος λέγων πρὸς τὸν Σόλωνα· «*Ξεῖνε Ἀθηναῖε, παρ' ἡμέας περὶ σέο λόγος ἀπῖκται πολλὸς καὶ σοφίης εἵνεκεν τῆς σῆς καὶ πλάνης, ὡς φιλοσοφέων γῆν πολλὴν θεωρίης εἵνεκεν ἐπελήλυθας*»[2]. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ ὅτι παρὰ Θουκυδίδῃ ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἀθανάτῳ ἐπιταφίῳ τὴν θεωρητικὴν μελέτην τῶν Ἀθηναίων χαρακτηρίζων τὸ περιώνυμον ἐκεῖνο εἶπε· «*Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας*»[3]. Καὶ ἀφ' ὅτου δὲ τὸ ὄνομα φιλοσοφία ἀπέβη τεχνικὸς ὅρος ἐν τῇ σωκρατικῇ σχολῇ[4], ἀναλλοίωτον ἐτήρησε τὴν καθολικὴν ταύτην ἔννοιαν. Ὁ δαιμόνιος Πλάτων

---

[1] Ἐν τῷ ψευδομηρείῳ Μαργίτῃ λέγεται τὸ γνωριμώτατον ἐκεῖνο·

τὸν δ' οὔτ' ἄρ σκαπτῆρα θεοὶ θέσαν οὔτ' ἀροτῆρα,
οὔτ' ἄλλως τι σοφὸν (Πρβλ. καὶ Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικομ., Ζ, 7),

Ἐν Ἔργοις καὶ ἡμέραις δὲ τοῦ *Ἡσιόδου* (στίχ. 649) *σεσοφισμένος* λέγεται ὁ ἔμπειρος τῆς ναυτιλίας·

δείξω δή τοι μέτρα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης,
οὔτε τι ναυτιλίης σεσοφισμένος οὔτε τι νηῶν.

Τὸ δὲ *σοφιστὴς* ὑπὸ μὲν τοῦ *Αἰσχύλου* ἀπονέμεται εἰς τὸν Προμηθέα (Προμηθ. στίχ. 62, 944), ὑπὸ δὲ τοῦ *Εὐριπίδου* εἰς τὸν Ὀρφέα (Ρῆσος 924), ὑπὸ δὲ τοῦ *Ἡροδότου* εἰς τὸν Πυθαγόραν καὶ ἄλλους (Δ. 95. Α, 29. Β, 49), ὑπὸ δὲ τοῦ *Πλάτωνος* εἰς τοὺς παλαιοτέρους φιλοσόφους, οἵτινες ἀκριβέστερον ἐλέγοντο φυσιολόγοι καὶ φυσικοὶ (Γοργ. 508 Α) ὑπὸ δὲ τοῦ *Ἰσοκράτους* εἰς τοὺς ἄλλως λεγομένους ἑπτὰ τῆς Ἑλλάδος σοφοὺς (15, 235) καὶ ὑπὸ ἄλλων εἰς ἄλλους (Πρβλ. καὶ *Haym*, ἐν Ersch u. Gruber's Allg. Encykl. III, B, 24, σελ. 3 κ. ἑξ. καὶ *Zeller*, Die Phil. d. Griechen I,[5] σελ. 1 κ. ἑξ. καὶ *Μαργ. Εὐαγγελίδου*. Σύνοψις Ἱστ. Φιλ. Α', 1904, σελ. 1 κ. ἑξ.).

[2] Α, 302.

[3] Β, 40.

[4] Ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ *Πυθαγόρας* πρῶτος ἑαυτὸν φιλόσοφον ὠνόμασε (*Cic.*, Tuscul. Disp. V, 3, Διογ. Λαερτ. Α. 12. VIII, 8 «*Σωσικράτης δ' ἐν Διαδοχαῖς φησιν αὐτὸν (Πυθαγόραν) ἐρωτηθέντα ὑπὸ Λέοντος τοῦ Φλειασίων τυράννου τίς εἴη, φιλόσοφος, εἰπεῖν· καὶ τὸν βίον ἐοικέναι πανηγύρει· ὡς οὖν εἰς ταύτην οἱ μὲν ἀγωνιούμενοι, οἱ δὲ κατ' ἐμπορίαν, οἱ δέ γε βέλτιστοι ἔρχονται θεαταί, οὕτως ἐν τῷ βίῳ οἱ μὲν ἀνδραποδώδεις, ἔφη, φύονται δόξης καὶ πλεονεξίας θηραταί, οἱ δὲ φιλόσοφοι τῆς ἀληθείας*») φαίνεται πεπλασμένη (Πρβλ. καὶ *Ritter-Preller*, Hist. phil. gr.[7], σελ. 2).

φιλοσοφίαν μὲν εἶπε τῆς ἐπιστήμης τὴν κτῆσιν[1], φιλόσοφον δὲ τὸν τῆς σοφίας ἐπιθυμητήν[2]· ὑπῆγε δὲ εἰς αὐτὴν καὶ τὴν γεωμετρίαν καὶ ἄλλας θεωρητικὰς ἐνεργείας[3]· καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ καὶ περὶ λογικὰ καὶ περὶ ἠθικὰ καὶ περὶ παντοῖα ἄλλα ἐπραγματεύθη ζητήματα[4]. Ἐν τῇ εὐρυτάτῃ ταύτῃ ἐννοίᾳ μετεχειρίσθη τῆς φιλοσοφίας τὸ ὄνομα[5] καὶ ὁ πολὺς Ἀριστοτέλης, ὅστις τριττὰς θεωρητικὰς φιλοσοφίας διακρίνει, τὴν μαθηματικήν, τὴν φυσικήν, τὴν θεολογικήν[6]. Καὶ τὴν μὲν θεολογικὴν πρώτην φιλοσοφίαν καλεῖ[7], τὴν δὲ φυσικὴν καὶ τὴν μαθηματικὴν δευτέραν φιλοσοφίαν ὀνομάζει[8], καταλέγει δὲ εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς Ἴωνας φυσιολόγους καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσοι πρὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σωκράτους διέτριψαν[9] περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς φύσεως τῶν ὄντων.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐνόησαν τὴν φιλοσοφίαν καὶ οἱ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη γενόμενοι Ἕλληνες φιλόσοφοι, μάλιστα δὲ οἱ Στωικοὶ

---

[1] Εὐθύδ. 288 D «*ἡ δέ γε φιλοσοφία κτῆσις ἐπιστήμης*».

[2] Πολ. 475 Β «*Οὐκοῦν καὶ τὸν φιλόσοφον σοφίας φήσομεν ἐπιθυμητὴν εἶναι, οὐ τῆς μέν, τῆς δ' οὔ, ἀλλὰ πάσης;*» Αὐτόθι (376 Β) λέγεται «*τό γε φιλομαθὲς καὶ φιλόσοφον ταὐτόν*» καὶ (475 Ε) *φιλόσοφοι λέγονται οἱ τῆς ἀληθείας φιλοθεάμονες*. Πρβλ. τὸ παρὰ *Διογ. Λαερτ.* (Α 2) «*φιλόσοφος δὲ ὁ σοφίαν ἀσπαζόμενος*» καὶ τὸ τοῦ *Σενέκα* «Philosophia sapientiae amor et affectatio» (Epist. 89, 3).

[3] Θεαίτ. 143 D «*περὶ γεωμετρίαν ἤ τινα ἄλλην φιλοσοφίαν*». Γοργ. 484 C, Λύσις 213 D κ. ἄ.

[4] Ὁ Κικέρων ἀκολουθῶν εἰς τὸν Ἀντίοχον ρητῶς ἀναφέρει τὴν διαίρεσιν ταύτην εἰς τὸν Πλάτωνα (Acad. post. 1, 5, 19). Ὁ δὲ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς τὴν δυνάμει διαίρεσιν τῆς φιλοσοφίας εἰς τρία μέρη, φυσικὸν καὶ ἠθικὸν καὶ λογικόν, εἰς τὸν Πλάτωνα ἀνάγει λέγων· «*Ὧν (τῶν εἰπόντων τῆς φιλοσοφίας τὸ μέν τι εἶναι φυσικόν, τὸ δὲ ἠθικόν, τὸ δὲ λογικὸν) δυνάμει μὲν Πλάτων ἐστὶν ἀρχηγός, περὶ πολλῶν μὲν φυσικῶν, πολλῶν δὲ ἠθικῶν, οὐκ ὀλίγων δὲ λογικῶν διαλεχθείς· ῥητότατα δὲ οἱ περὶ τὸν Ξενοκράτη καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου, ἔτι δὲ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἔχονται ταύτης τῆς διαιρέσεως*» (Π. Μαθ. VII, 16).

[5] Μ. τ. φ. Δ 2. 1004 α 34 «*καὶ ἔστι τοῦ φιλοσόφου περὶ πάντων δύνασθαι θεωρεῖν*». Α 2. 982 α 21 «*τὸ μὲν πάντα ἐπίστασθαι τῷ μάλιστα ἔχοντι τὴν καθόλου ἐπιστήμην ἀναγκαῖον ὑπάρχειν, οὗτος γὰρ οἶδέ πως πάντα τὰ ὑποκείμενα*».

[6] Μ. τ. φ. Ϛ' 1. 1026 α 10 «*Ὥστε τρεῖς ἂν εἶεν φιλοσοφίαι θεωρητικαί, μαθηματική, φυσική, θεολογική*».

[7] Φα 9 191 α 36.

[8] Μ. τ. φ. Η', 11 «*Τῆς φυσικῆς καὶ δευτέρας φιλοσοφίας ἔργον ἡ περὶ τὰς αἰσθητὰς οὐσίας θεωρία*».

[9] Μ. τ. φ. Α 3. 983 6 4 κ. ἑξ. κ. ἄ.

καὶ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοί[1], πρὸς δὲ τούτοις οἱ πλεῖστοι καὶ κράτιστοι τῶν φιλοσόφων τῶν ἔπειτα χρόνων[2].

Ὁ τῆς νεωτέρας ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας ἀρχηγὸς Φραγκίσκος Βάκων καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν, ἧς μέρος λέγει τὴν ἰατρικήν, καὶ τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος καταλέγει εἰς τὴν ἐπιστήμην ταύτην[3]. Ὁ δὲ τῆς ὀρθολογικῆς φιλοσοφίας ἀρχηγὸς Καρτέσιος τὴν φιλοσοφίαν, ἣν ὀνομάζει studium sapientiae, παραβάλλει πρὸς δένδρον, οὗ ρίζα μὲν εἶναι ἡ μεταφυσική, κορμὸς δὲ ἡ φυσική, κλάδοι δ᾽ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι. «*Tota*», λέγει, «*philosophia veluti arbor est, cujus radices metaphysica, truncus physica et rami ex eodem pallulantes omnes aliae scientiae sunt — Philosophiae prima pars metaphysica est, ubi continentur principia cognitionis, altera pars est physica, in qua inventis veris rerum materialium principiis generatim, examinatur quomodo totum universum sit compositum, deinde speciatim, quaenam sit natura hujus terrae, aeris, aquae, ignis, magnetis et aliorum mineralium. Deinceps quoque singulatim naturam plantarum, animalium et praecipue hominis examinare debet, ut ad alias scientias inveniendas, quae utiles sibi sunt, idoneus reddatur,—quae ad tres praecipuas revocantur, medicinam, mechanicam atque ethicam*[1]. Οὐχὶ ἄλλως ὥρισε τὴν φιλοσοφίαν ὁ Hobbes, ὅστις μέρος αὐτῆς ἔλεγε τὴν μαθηματικὴν καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν καί, ὡς οἱ Ἕλληνες τὸν Θαλῆν καὶ τὸν Ἀναξίμανδρον καὶ τὸν Ἀναξιμένην καὶ τοὺς ἄλλους φυσιολόγους, εἰς τοὺς φιλοσόφους ἔτασσε τὸν Κοπέρνικον, τὸν ἔνδοξον ἀστρονόμον, ὅστις τοῦ μεγάλου Ἀριστάρχου τὴν ἡλιοκεντρικὴν θεωρίαν ἀνενέωσε[2], καὶ τὸν Galilei καὶ τὸν Harvey, τὸν διάσημον φυσιολόγον, ὅστις σαφῶς ἐδίδαξε τὴν τοῦ αἵματος κυκλοφορίαν (1628). Ἑνιαίαν περὶ κόσμου θεωρίαν ἔλεγον τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ Σπινόζας[3] καὶ ὁ Λειβνίτιος[4] καὶ ὁ Οὐόλφιος καὶ ὁ Λόκκιος. Κατὰ Οὐόλφιον ἡ γνῶσις εἶναι τὸ μὲν ἱστορικὴ τὸ δὲ φιλοσοφική. Καὶ ἱστορικὴ μὲν εἶναι ἡ γνῶσις τῶν ὄντων καὶ γινομένων (cognitio eorum, quae sunt vel fiunt), φιλοσοφικὴ δὲ ἡ γνῶσις τοῦ λόγου τῶν ὄντων καὶ γινομένων (cognitio rationis eorum, quae sunt vel fiunt), φιλόσοφος δὲ εἶναι «*qui rationem reddere potest eorum, quae sunt vel esse possunt*». Περιλαμβάνει δὲ κατὰ Οὐόλφιον ἡ φιλοσοφία τὴν φυσικήν, τὴν ψυχολογίαν, τὴν ὀντολογίαν, τὴν λογικήν, τὴν ἠθικήν, τὴν καλολογίαν[5]. Κατὰ τὸν Λόκκιον[6] ἡ φιλοσοφία συμπίπτει πρὸς τὴν ἐπιστήμην καθόλου,

---

[1] Οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι, ὡς πολλοὶ τῶν νεωτέρων, ἐξαίρουσι τὸ πρακτικὸν τῆς φιλοσοφίας στοιχεῖον, οἱ δὲ Νέοι πλατωνικοὶ τὸ θεολογικόν, ἀλλὰ καὶ οὗτοι ὡς πάντες οἱ φιλόσοφοι, καὶ τὰ ὄντα τοῦ κόσμου καὶ τὸν ἀνθρώπινον βίον εἰς ἐξέτασιν ὑποβάλλουσι καὶ ἀποτελοῦσι γενικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν (Πρβλ. καὶ *Wundt*, Einl. σελ. 4 κ.ἑξ.) καὶ ἄρα θεωροῦσι τὴν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην καθολικήν. Ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν δογμάτων γίνεται φανερὸν τὸ πρᾶγμα, ἄλλως τε καὶ αἱ παλαιαὶ μαρτυρίαι διδάσκουσιν ὅτι καὶ οἱ Στωικοὶ διέκρινον τριττὰ τῆς φιλοσοφίας εἴδη, φυσικὸν ἠθικὸν λογικὸν (Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκόντων, ἐν τῷ προοιμίῳ) καὶ οἱ Ἐπικούρειοι διέστελλον φυσικὸν καὶ ἠθικὸν καὶ κανονικὸν (λογικὸν) μέρος τῆς φιλοσοφίας (*Διογ. Λαερτ.* X, 30) καὶ ὁ *Πλωτῖνος* διῄρει τὴν φιλοσοφίαν εἰς διαλεκτικήν, φυσικὴν καὶ ἠθικὴν (Ἐνν. I, 3, 6).

Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ *Ἰσοκράτης* καὶ τὴν περὶ λόγους διατριβὴν ὠνόμαζε φιλοσοφίαν (Πανηγ. 10, 6. Παναθ. 9, 11, 19 κ. ἄ.), ὁ δὲ *Στράβων* καὶ τὴν γεωγραφίαν καλεῖ οὐσιῶδες μέρος τῆς φιλοσοφίας.

[2] Τῶν Σχολαστικῶν πολλοὶ τὴν φιλοσοφίαν ταυτίζουσι πρὸς τὴν θρησκείαν (ὡς πρότερον ὁ *Φίλων* καὶ ὁ *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστ IV, 267 «*ἡ καθ᾽ ἡμᾶς φιλοσοφία*») ἢ λέγουσι θεραπαινίδα τῆς θεολογίας. Ὁ *Ἰω. Σκῶτος* λέγει· «Veram esse philosophiam veram religionem conversimque veram religionem esse veram philosophiam» (De div. praed. I, 1), ὁ δὲ *Δαμιανός*, «non debet (philosophia) jus magisterii sibimet arroganter arripere, sed velut ancilla dominae quodam formulatus obsequio subservire, ne si praecedit oberret» (Opera, 1743, III, 312). Ἀλλὰ καὶ παρὰ τούτοις ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη, ἥτις πάσας περιλαμβάνει τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. *Ἀλβέρτος ὁ Μέγας* λέγει· «Ad theologiam *omnes aliae scientiae* ancillantur» (Summa theol. I, 6).

[3] De dignitate et augm. scientiarum II, 1, III, 1 κ.ἑξ.

[1] Principia philosophiae, ἐν τῷ προλόγῳ.

[2] Ὡς εἶναι γνωστόν, ὁ πολὺς Κοπέρνικος ἐν τῷ συγγράμματι «De revolutionibus orbium celestium» (1543) ἐδίδαξε πρῶτος ἐν τοῖς νεωτέροις τὴν περὶ τὸν ἥλιον περιστροφὴν τῶν πλανητῶν. Εἶχε δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν μέγαν Ἀρίσταρχον, τὸν Ἕλληνα ἀστρονόμον, ὅστις τὸν τρίτον ἤδη π. Χ. αἰῶνα εἶχε σαφῶς διδάξει αὐτὴν (*Ἀρχιμήδους* Ψαμμίτης, σελ. 319, Tozell).

[3] Ὁ *Σπινόζας* τὸ κυριώτατον τῶν φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων του ἐπιγράφει Ἠθικὴν (Ethica), ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία ἐν αὐτῇ δι᾽ ὀλίγων ἐξετάζεται.

[4] Κατὰ *Λειβνίτιον* εἶναι ἡ φιλοσοφία scientia universalis.

[5] Philos. ration. §§ 46. 55. 57 κ. ἑξ.

[6] An essay concerning human understandig IV, 21. Ἐν τῷ Προλόγῳ λέγεται· «Philosophy, which is nothing but the true knowledge of things».

μέρη δὲ αὐτῆς θεμελιώδη εἶναι ἡ φυσικὴ ἢ φυσικὴ φιλοσοφία (physica, natural philosophy), ἡ πρακτικὴ (practica), ἧς κυριώτατον μόριον εἶναι ἡ ἠθική, καὶ ἡ σημειωτικὴ (semiotica), ἧς ἡ λογικὴ ἀποτελεῖ τὴν σπουδαιοτάτην μοῖραν. Εἶναι δὲ εἰς πάντας γνώριμον, ὅτι καὶ νῦν ἔτι ἐν Ἀγγλίᾳ ἡ φυσική, ἡ θεωρητικὴ μάλιστα ἢ μαθηματικὴ λεγομένη, καλεῖται natural philosophy [1] καὶ ὅτι ὁ μέγας Νεύτων τὴν μαθηματικὴν φυσικήν του ἐπέγραψε «Naturalis philosophiae principia mathematica», ὁ δὲ Wallis, ὁ διαπρεπὴς μαθηματικός, εἰς τὴν φιλοσοφίαν κατέλεγε καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἀνατομικὴν καὶ τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὴν μηχανικὴν καὶ τὰς τοιαύτας ἐπιστήμας [2].

Καθολικὴν τοῦ ὄντος γνῶσιν εἶπον τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ πολὺς Κάντιος καὶ πάντες τῆς νεωτέρας διανοήσεως οἱ ἀριστεῖς. Κατὰ Κάντιον τὴν ὑπόθεσιν τῆς φιλοσοφίας τὰ ἑξῆς τέσσαρα ἀποτελοῦσιν ἐρωτήματα· «Was kann ich wissen? — Was darf ich hoffen? — Was soll ich tun? — Was ist der Mensch? —, ὧν ἐρωτημάτων εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἀποκρίνεται ἡ μεταφυσική, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἡ ἠθική, εἰς δὲ τὸ τρίτον ἡ θρησκεία, εἰς δὲ τὸ τέταρτον ἡ ἀνθρωπολογία [3]. Ὁ Schelling λέγει φιλοσοφίαν τὴν ἑνότητα τῶν γνώσεων καὶ καλεῖ αὐτὴν ἐπιστήμην τῶν ἐπιστημῶν [4], ὁ Ἕγελος ὀνομάζει αὐτὴν λογικὴν ἐξέτασιν τῶν ὄντων καὶ ἐπιστήμην τοῦ ὑπάρχοντος [5],

---

[1] Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ παρὰ Πλάτωνι καὶ παρ' Ἀριστοτέλει ὁ ὅρος *φυσικὴ* πᾶσαν περὶ φύσεως γνῶσιν περιελάμβανεν, ὡς καὶ οἱ τῶν μέσων αἰώνων ***physica*** καὶ ***philosophia naturalis,*** δῆλα δὴ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καθόλου, εἰς ἃς καὶ ἡ ψυχολογία ὑπήγετο, καὶ τὴν τῆς φύσεως φιλοσοφίαν.

Κατὰ *Titchener*· «Dealers in chemical and physical supplies sometimes issue catalogues with the title «*List of philosophical instruments*». Here philosophical means physical; the phrase is a survival from the time, when science and philosophy were not yet sharply differentiated» (An Outline of Psychology, 1900, σελ. 5).

[2] Πρβλ. *Huxley,* Reden und Aufsätze, γερμ. μετάφρ. *Fr. Schultze,* σελ. 3.

[3] Logik, σελ. 15.

[4] Vorles. über die Methode d. Akad. Studiums[3], 4, σελ. 98. Πρβλ. καὶ *Fichte,* ὅστις τὴν φιλοσοφίαν ὀνομάζει Wissenschaftslehre, ἐμφαίνων ὅτι εἶναι καθολικὴ ἐπιστήμη καὶ προϋπόθεσις πάσης ἐπὶ μέρους γνώσεως (Nachgel. W W. II, 3).

[5] Encyklopädie § 2. Ἔργον αὐτῆς εἶναι «das, was ist, zu begreifen». «Sie ist ihre Zeit in Gedanken erfasst» (Rechtsphil., σελ. 9. Aesth., I, 17).

ὁ Ἕρβαρτος Bearbeitung der Begriffe, ἤτοι ἐπεξεργασίαν τῶν ἐννοιῶν, ἐπειδή, ὡς λέγει, σκοπὸν προτίθεται τὴν ἄρσιν τῶν ἀντιφάσεων τῶν φερομένων ἐν ταῖς ἐννοίαις, ὧν χρῆσις γίνεται ἔν τε τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ καὶ τῇ ἐρεύνῃ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν [1]. Ὁ Αὔγουστος Comte, ὁ εἰσηγητὴς τῆς θετικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ὅστις ἠκολούθησεν εἰς τὰ ἴχνη τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἐγκυκλοπαιδικῶν, μάλιστα δὲ τοῦ D'Alembert καὶ τοῦ Turgot, εἶπε τὴν φιλοσοφίαν «le système général des conceptions humaines» [2]. Κατὰ Ἑρβέρτον Spencer φιλοσοφία εἶναι completely unified knowledge ἤτοι ἡ ἄκρως ἑνιαία γνῶσις [3]. Κατὰ Paulsen, ὡς πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι, ἀσχολεῖται καὶ ἡ φιλοσοφία περὶ τὴν ἔρευναν σύμπαντος τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλ', ἐν ᾧ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι μέρη μόνον τοῦ ὅλου ἐξετάζουσιν, ἡ φιλοσοφία ζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ σύνολον, τὸ mysterium magnum [4]. Παραπλήσια διδάσκει ὁ Wundt, ὁ ὁμολογουμένως κράτιστος τῶν φιλοσόφων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Φιλοσοφία κατὰ Wundt εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἥτις σκοπὸν προτίθεται τὰς ὑπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν εὑρημένας γνώσεις νὰ συνάψῃ εἰς σύστημα ἀντιφάσεων ἀπηλλαγμένον καὶ ἀποτελέσῃ τινὰ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν τὰς ἀξιώσεις τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας ἀποπληροῦσαν [5].

---

[1] Lehrb. z. Einl. § 4.

[2] Cours de philos. posit. I[3], 5.

[3] First Principles § 37.

[4] Πρβλ. τὴν διατριβὴν αὐτοῦ «Über das Verhältnis der Philosophie zur Wissenschaft», ἐν Zeitschr. f. Philos. τόμ. I, 1876, καὶ Einl. in die Philos.[21]. 1909, σελ. 36 καὶ Die Zukunftsaufgaben der Philosopie, ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 392.

[5] System d. Philos.[2], σελ. 1. 15. 27. Einl. in die Philos. σελ. 5. 17 κ. ἄ. Πρβλ. καὶ τὸν εἰσιτήριον αὐτοῦ λόγον Über die Aufgabe der Philosophie in der Gegenwart, 1874.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁρίζουσι τὴν φιλοσοφίαν ὁ *Ueberweg,* καθ' ὃν ἡ φιλοσοφία εἶναι Wissenschaft der Principien, ἐπιστήμη τῶν ἀρχῶν τῶν πρώτων αἰτιῶν τῶν ὄντων (Grundriss d. Gesch. d. Phil. I[9], § 1. Πρβλ. καὶ τὴν διατριβὴν Über d. Begriff der Philosophie, ἐν Zeitschr. f. Phil. u. phil. Kritik von Fichte, Ulrici und Wirth., τόμ. 42), καὶ ὁ *Fechner,* ὅστις τὴν φιλοσοφίαν λέγει Wissenschaft der Wissenschaften (Physikal. u. Philos. Atom.[3], σελ. 141), καὶ ὁ *Lazarus,* (Leben d. Seele, I[2], 51 κ. ἑξ.) καὶ ὁ *Steinthal,* (Einl. in die Psychologie und Sprachwiss. σελ. 22) καὶ ὁ Baumann (Philosophie als Orientierung über die Welt, 1872, σελ. 1 κ. ἑξ.) καὶ ὁ *Renan,* (Fragments philosophiques p. 292 «Philosopher c'est connaître

Οὕτως, ὅπερ καὶ ἐν ἀρχῇ ἐλέγομεν, ὑπὸ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως ὡρίσθη ἀείποτε ἡ φιλοσοφία, συμφώνως πρὸς τὴν ψυχολογικὴν αὐτῆς γένεσιν, ἐπιστήμη καθολική, scientia universalis, σύμπαν τὸ ἐπιστητὸν περιλαμβάνουσα ὑφ' ἑαυτήν.

Αἱ διαφωνίαι ἀνέκυψαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Δαβὶδ Hume ἐν τῷ ἀξιολόγῳ συγγράμματι Treatise on human nature, ἤτοι Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (1739) ἐδίδαξεν ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἡ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας ἐρειδομένη, ἐταύτισε δὲ οὕτω τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν ψυχολογίαν. Συνεφώνησαν δὲ πρὸς αὐτὸν ἐν μὲν τῇ Ἀγγλίᾳ ὁ Adam Smith καὶ ὁ Bentham καὶ ὁ James Mill καὶ ὁ John Stuart Mill καὶ ὁ Bain, ἐν δὲ τῇ Γερμανίᾳ ὁ Beneke, ὁ Θεόδωρος Lipps καὶ ἄλλοι [1]. Κατὰ Beneke, ἡ φιλοσοφία εἶναι φυσιολογία τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, «Naturwissenschaft der menschlichen Seele» [2], κατὰ δὲ τὸν Lipps εἶναι ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος ἢ τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας [3].

---

l'univers. L'univers se compose de deux mondes, le monde physique et le monde moral, la nature et l'humanité. L'étude de la nature et de l'humanité est donc toute la philosophie») καὶ ὁ *Zeller,* (Über die Aufgabe der Philos., Rede, ἐν Vorträge und Abhandlungen τόμ. 2, 1877. Die Phil. d. Griechen I, 1 [5], σελ. 1 κ. ἑξ.) καὶ ὁ *Horwicz,* (Wesen u. Aufgabe der Philosophie, ἐν Deutsch. Zeit-und Streitfragen, τεῦχος 78), καὶ ὁ *Avenarius* (Zur Einführung, ἐν Vierteljahrschrift für Wiss. Philosophie, 1876) καὶ ὁ *Dilthey,* καθ' ὃν ἔργον τῆς φιλοσοφίας εἶναι «die Ergebnisse der positiven Wissenschaften in einer allgemeinen Weltansicht abzuschliessen» (Einl. in die Geisteswissenschaften I, 153), καὶ ὁ *Lotze,* καθ' ὃν ἔργον ἡ φιλοσοφία ἔχει «diejenigen Rätsel, von denen unser Gemüt im Leben bedrückt wird, und über welche wir notgedrungen irgend eine Ansicht fassen müssen, um leben zu können, durch eine zusammenhängende Untersuchung zu einer widerspruchsfreien, allgemeingültigen Auflösung zu bringen», καὶ ὁ *Mach* (Populär—wiss. Vorlesungen σελ. 277) καὶ ὁ *Ostwald* (Vorträge und Abhandl., σελ. 264 καὶ Naturphilosophie, ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 171· «So erkennen wir, dass Naturphilosophie im heutigen Sinne nichts anderes bedeutet, als eine Zusammenfassung und Vereinheitlichung unseres gesammten Wissens von der Natur, dies Wort im weitesten Sinne genommen»).

[1] Πρβλ. καὶ *Dilthey,* ἐν Kultur d. Gegenwart, I, σελ. 22.

[2] Πρβλ. Grundlegung z. Physik d. Sitten, 1822 καὶ Pragm. Psychologie, 1850.

[3] Πρβλ. Grundtatsachen des Seelenlebens, 1888, σελ. 3.

Μονομερῶς δὲ ὥρισε τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὁ πολὺς Helmholtz, ὡσαύτως δὲ ὁ Αὔγουστος Döring καὶ ἐξ ἐκείνων πολλοί, οἵτινες τὴν φιλοσοφίαν ἐκλαμβάνουσιν ὡς ἀξιολογίαν. Κατὰ Helmholtz ἡ φιλοσοφία εἶναι θεωρία τῆς γνώσεως [1], κατὰ δὲ τὸν Döring ἐπιστήμη τοῦ ἀγαθοῦ, ἀγαθολογία, Güterlehre [2], κατὰ δὲ τὸν Windelband ἐπιστήμη ἀρχῶν καὶ κανόνων, λογικῶν καὶ ἠθικῶν καὶ καλολογικῶν [3].

Ἀλλ' ὅτι οὐδὲ εἷς τῶν ὁρισμῶν τούτων ἁρμόζει εἰς τὴν φιλοσοφίαν, πᾶς τις θὰ συνομολογήσῃ. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτίζηται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἡ ἐπιστήμη, ἥτις τὴν φύσιν μόνον καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ἐξετάζει; Μοῖρα μικρά, μᾶλλον δὲ προπαιδεία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ θεωρία τῆς γνώσεως, ὡς καὶ ἡ λογικὴ ἡ τοὺς λογικοὺς κανόνας ἐξετάζουσα, μοῖρα μικρὰ ἡ ἠθικὴ ἡ σπουδάζουσα περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἡ τὰς καλολογικὰς ἀξίας ἐρευνῶσα. Ὅτι δὲ οὐδὲ πρὸς τὴν ψυχολογίαν, τὴν τὰ ψυχικὰ γεγονότα καὶ τοὺς νόμους τοὺς ταῦτα διέποντας ὑπόθεσιν ποιουμένην, δύναται νὰ συμπέσῃ ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη ἥτις ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν ἐπιζητεῖ νὰ κατασκευάσῃ, οὐδὲ τὸ παράπαν παρίσταται ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν [4]. Ὀρθὸν εἶναι μόνον περὶ τῆς ψυχολογίας προκειμένου, ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι ἡ κρηπὶς πασῶν τῶν τοῦ πνεύματος ἤτοι τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν [5].

---

[1] Πρβλ. καὶ *Dilthey,* ἐν Kultur d. Gegenwart, 1, 2, σελ. 18.

[2] Über den Begriff d. Philosophie, 1878. Philos. Güterlehre, σελ. 438 κ. ἅ. Πρβλ. καὶ *Kaftan,* Das Christentum u. die Philosophie, 1895.

[3] Präludien, σελ. 14. 26. 28. 39. «Es gibt deshalb nur diese drei im eigentlichen Sinne philosophischen Disciplinen: Logik, Ethik, Aesthetik. Die Psychologie ist eine empirische, teils beschreibende, teils erklärende Wissenschaft, die Mataphysik ist ein Unding, die Erkenntnistheorie, die Naturphilosophie, die Gesellschafts—und Geschichtsphilosophie, die Religionsphilosophie, und die Kunstphilosophie, haben nur insofern Berechtigung, als sie nicht im metaphysischen, sondern im kritischen Sinne unter dem Gesichtspunkte jener drei philosophischen Grundwissenschaften als Auszweigungen und Anwendungen derselben behandelt werden». Πρβλ. καὶ Gesch. d. Phil. [2], σελ. 548. Einl. in d. Philos., ἔκδ. 3η, 1923.

[4] Πρβλ. καὶ *Paulsen* (Einl.[42], σελ. 17 κ. ἑξ.) καὶ *Wundt* (Einl.[8] σελ. 2).

[5] Πρβλ. καὶ *Volkelt* (Vorträge zur Einführung in die Philosophie d. Gegenwart, 1892, σελ. 84) καὶ *Wundt* (Grundriss [11], 1913, σελ. 18) καὶ *Villa,* ὅστις λέγει· «La psicologia sarebbe, quindi una scienza speciale che dovrebbe servire di fondamento alla filosofia dello spirito, nello

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου ἐπῆλθέ τις τῆς ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας περιορισμὸς καὶ καθορισμὸς ἀκριβέστερος. Πρόδηλον εἶναι ὅτι ὁ ἐπιστήμων, ὅστις θὰ ἐπεχείρει ἀρτίως νὰ νοήσῃ τὸ ὂν δι᾽ ἐξετάσεως πάντων τῶν μερῶν αὐτοῦ, θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ εἶναί τις αὐτόχρημα ὑπεράνθρωπος, παρατηρητικότητα καὶ μνήμην καὶ κρίσιν κεκτημένος ὑπερφυῆ, ἐρευνῶν μετὰ δαιμονίας ταχύτητος πάντα τοῦ ἐπιστητοῦ τὰ μέρη καὶ δὴ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ καὶ συνάγων τὰ πορίσματα τῶν ζητήσεων αὐτοῦ, τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, καὶ συγκρίνων καὶ συνδυάζων, θὰ ὤφειλε δῆλα δὴ νὰ εἶναι Δημόκριτος ἅμα καὶ Thomson καὶ Laplace καὶ Ἀριστοτέλης, Ἵππαρχος ἅμα καὶ Faraday καὶ Νεύτων καὶ Spencer καὶ καθόλου εἰπεῖν ἄκρος πασῶν τῶν ἐπιστημῶν μυσταγωγὸς καὶ ἱεροφάντης. Αὕτη ἡ ἀδυναμία ἐπήνεγκε τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος μεταβολήν, ἤτοι προυκάλεσε τὸν καταμερισμὸν τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅστις ἤρξατο πρωίμως ἐν Ἑλλάδι, ἐπετάθη δ᾽ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων καὶ ἐξακολουθεῖ ἔτι καὶ νῦν. Πρῶται ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας αἱ φυσικαὶ καὶ αἱ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν Γ´ αἰῶνα π. Χ. ἵδρυσεν ὁ Εὐκλείδης τὴν γεωμετρίαν· ὁ Ἀρχιμήδης διὰ τῆς θεωρίας τοῦ μοχλοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ὑδροστατικῆς ἐθεμελίωσε τὴν μηχανικήν· ὁ Ἵππαρχος ἔθηκε τὰς βάσεις τῆς ἀστρονομίας· ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος τῆς ἀνατομικῆς· ὁ Γαληνὸς ὕστερον ἐν Ρώμῃ ἐγένετο θεμελιωτὴς τῆς φυσιολογίας. Παλίρροιά τις κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐπελθοῦσα δὲν ἀνέκοψε τὸν τοιοῦτον καταμερισμόν, ἀλλὰ καὶ αἱ χημικαὶ καὶ αἱ γεωλογικαὶ καὶ αἱ ἄλλαι φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἀπέβησαν αὐτοτελεῖς, ὡσαύτως δὲ αἱ πολλαὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ἐγέ-

stesso modo che le scienze fisiche sono la base della filosofia della natura» (Psicologia contemporanea, 1899, σελ. 146). Ἐπὶ τῆς ψυχολογίας στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως μετὰ τῆς λογικῆς (Πρβλ. καὶ *Heymans*, Erkenntnistheorie und Psychologie, ἐν Natorp's Philos. Monatshefte, τ. 25, σελ. 1 κ. ἑξ. καὶ *Stumpf*, Psychologie und Erkenntnistheorie, 1891· καὶ Th. *Lipps*, Grundz. d. Logik, σελ. 1 κ. ἑξ.) καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ καλολογία, αἵτινες ἰδίας ἐκφάνσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐρευνῶσι, καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἥτις εἶναι κυρίως ψυχολογικὴ τῆς θρησκείας ἔρευνα. Ἡ ψυχολογία εἶναι ὁ δεσμὸς ὁ πάσας συνδέων τὰς τοῦ πνεύματος ἐπιστήμας. Ἀλλὰ δὲν συμφωνοῦμεν πρὸς τὸν *F. Krüger*, ὅστις ἐδίδαξεν ὅτι ψυχολογία καὶ φιλοσοφία συμπίπτουσιν ὅλως (Ist Philosophie ohne Psychologie möglich ?, 1896, σελ. 28).

νοντο αὐτόνομοι καὶ κατὰ μικρὸν ἀπετελέσθησαν αἱ παντοῖαι ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι, αἱ τῆς φύσεως, αἱ τοῦ πνεύματος, αἱ μαθηματικαί. Ἔμειναν δὲ μετὰ τῆς φιλοσοφίας μέχρι τοῦδε ἡνωμέναι ἡ ἠθική, ἡ καλολογία καὶ ὅσαι ἄλλαι λέγονται εἰδικαὶ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι [1].

Ἀλλ᾽ ὁ τοιοῦτος καταμερισμὸς οὐδαμῶς μετέβαλε τὰ πράγματα κατ᾽ οὐσίαν. Ὁ καταμερισμὸς τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναί τι αὐθαίρετον καὶ βίαιον. Ἓν εἶναι τὸ ὂν καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοῦ ὄντος τούτου ἐπιζητεῖ ἑνιαίαν γνῶσιν [2]. Ἡ φιλοσοφία δὲ καὶ μετὰ τὸν καταμερισμὸν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἥτις τὰ ὄντα ἐξετάζουσα καὶ τὸν βίον τὸν ἀνθρώπινον ἐρευνῶσα πειρᾶται νὰ ἀποτελέσῃ καθολικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν, περιλαμβάνει δὲ σύμπαν τὸ ἐπιστητόν. Ἡ ἐπελθοῦσα διαφορὰ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι νῦν ὁ φιλοσοφῶν μόνον τινῶν ἐπιστημῶν τὰς λεπτομερείας ἐξετάζει [3], τῶν δὲ ἄλλων τὰ πορίσματα, ὡς συνάγονται ὑπὸ τῶν περὶ ταύτας ἀσχολουμένων, οἵτινες εἶναι τρόπον τινὰ συλλήπτορες αὐτοῦ καὶ συνεργοί, παραλαμβάνει καὶ συνδυάζει καὶ ζητεῖ νὰ νοήσῃ τὸ ὂν ὡς ἑνιαῖον σύνολον.

[1] Πρβλ. καὶ *Wundt* (Essays, σελ. 8 κ. ἑξ.) καὶ *Dilthey* (ἐν Kultur der Gegenwart, I, 6, σελ. 12) καὶ *Ribot* (La psychologie anglaise contemporaine, Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ).

[2] Πρβλ. καὶ *Paulsen*, Die Zukunftsaufgaben der Philosophie, ἐν Kultur d. Gegenw. I, 6, σελ. 392· καὶ *Wundt*, ἐν Kultur d. Gegenwart, σελ. 106· «Im Hinblick auf das, was die Metaphysik zu allen Zeiten erstrebt hat, wird man wohl unbedenklich sagen dürfen: es ist der Einheitstrieb der menschlichen Vernunft selbst, der sich nicht daran genügen lassen will, das Einzelne zu erkennen und innerhalb der beschränkten Sphäre, der es zunächst angehört, mit anderem Einzelnen in Beziehung zu setzen, sondern der zu einer Weltanschauung gelangen möchte, in der die getrennten oder nur lose verbundenen Bruchstücke unseres Wissens zu einem Ganzen geeint sind». Καὶ ὁ *Tichener* (An Oultine of Phychology, 1908, σελ. 3) λέγει· «Metaphysics takes the results of all the separate sciences, and seeks to recombine them into a unity, to schow that human knowledge is in reality an organic whole, of which the scientific parts are articulated members».

[3] Νομίζομεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἀπαραίτητον ὁ φιλοσοφῶν νὰ ἀσχολῆται καὶ περὶ μίαν ἢ πλείονας τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν (Πρβλ. καὶ *Wundt*, Essays, σελ. 22 καὶ *Paulsen*, Einl. σελ. 39· καὶ τὸ τοῦ *Renan*· «Le penseur suppose l'érudit et, ne fût-ce qu'en vue de la sévère discipline de l'esprit, il faudrait faire peu de cas du philosophe, qui n'aurait pas travaillé une fois dans sa vie à éclaircir quelque point spécial de la science». Fragments philosophiques p. 292).

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ἐλέχθη ὅτι ἡ οὕτω νοουμένη φιλοσοφία εἶναι περιττή, διότι δῆθεν τὸ ἔργον αὐτῆς πολλῷ τελειότερον ἐκτελοῦσιν οἱ ἐπιστήμονες οἱ διατρίβοντες περὶ τὰς ἐπιστήμας ἑκάστας[1]. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ἕκαστος ἐπιστήμων δύναται νὰ φιλοσοφῇ, νὰ ζητῇ τὰς ἀρχὰς τῆς ἑαυτοῦ ἐπιστήμης. Ἑκάστη ἐπιστήμη πειρᾶται νὰ ἐξέρχηται ἐκ τοῦ κύκλου τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς καὶ ἀναζητῇ τὰς πρώτας ἀρχὰς τῶν φαινομένων καὶ τῶν νόμων, οὓς ἐξετάζει. Οὕτως ἡ φυσική, ἡ χημεία, ἡ μαθηματική, ἡ φυσιολογία, ἡ ἱστορία[2]. Ἢ τίς θὰ ἠμφεσβήτει ὅτι φιλοσοφεῖ ὁ Gassendi καὶ ὁ Maxwell καὶ ὁ Tyndall ἐν ταῖς περὶ γενέσεως τῶν ὄντων θεωρίαις ἢ ὅτι φιλοσοφεῖ ὁ Gauss καὶ ὁ Riehmann καὶ ὁ Poincaré καὶ ὅσοι ἄλλοι διατρίβουσι περὶ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτ ων τῆς λεγομένης μεταγεωμετρίας καὶ μαθηματικῆς φιλοσοφίας; Ἀλλὰ θὰ ὁμολογήσῃ πᾶς τις, ὅτι ἡ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ζήτησις καὶ φιλοσοφία εἶναι περιωρισμένη, ἀναφερομένη εἰς μόριον μόνον τοῦ ἐπιστητοῦ. Κάλλιστα εἶπεν ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης· *«Οὐδεμία τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἐπισκοπεῖ καθόλου περὶ τοῦ ὄντος ᾗ ὄν, ἀλλὰ μέρος αὐτοῦ τι ἀποτεμόμεναι περὶ τούτου θεωροῦσι τὸ συμβεβηκός, οἷον αἱ μαθηματικαὶ τῶν ἐπιστημῶν»*[3]. Ἡ δὲ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη, ἥτις ἐπὶ πᾶν τὸ ἐπιστητὸν τὴν γνῶσιν ἐπεκτείνουσα πειρᾶται συμφώνως πρὸς τὸν ἀκοίμητον πόθον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς νὰ κατασκευάζῃ καθολικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν καὶ συμπληροῖ τὸ ἔργον τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν[4]. Δὲν εἶναι δὲ ὀρθὸν τὸ λεχθέν, ὅτι,

---

[1] *Zeller*, Über die Aufgabe der Philosophie, Vorträge u. Abhandlungen II, 445 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. καὶ *Wundt*, Einl. σελ. 32. Metaphysik, ἐν Kultur d. Gegenw. I, 6, σελ. 105.

[3] Μ. τ. φ. Δ 1. 1003 α 21. Πρβλ. καὶ 982 α 21 *«τὸ μὲν πάντα ἐπίστασθαι τῷ μάλιστα ἔχοντι τὴν καθόλου ἐπιστήμην ἀναγκαῖον ὑπάρχειν. Οὗτος γὰρ οἶδέ πως πάντα τὰ ὑποκείμενα»*.

[4] Πρβλ. καὶ *Wundt*, Über die Aufgabe der Philosophie in der Gegenwart, 1874, σελ. 21, καὶ System der Phil. 18, καὶ Einl. σελ. 17 κ. ἑξ. καὶ Metaphysik, ἐν Kultur der Gegenwart, I, 6, σελ. 135 «Nie und nimmer kann die Metaphysik dasselbe leisten wollen, was besser und mit dazu geeigneteren Hilfsmitteln die Einzelwissenschaften zu leisten haben. Nie und nimmer können aber auch hinwiederum diese der Aufgabe nachkommen, das Ganze des menschlichen Wissens, wie es auf einer gegebenen Stufe seiner Entwicklung beschaffen ist, zu einer einheitlichen Weltanschauung zu gestalten».

ἀφ' ὅτου αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιστημῶν ἐγένοντο αὐτόνομοι, ἐξέλιπεν ἡ φιλοσοφία ἢ ὅτι θὰ ἐκλίπῃ, ὅταν καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι ἀποβῶσιν αὐτοτελεῖς[1]. Ἀστόχως ὁ Windelband παραβάλλει τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὸν βασιλέα Λήρ, ὅστις, ἀφ' οὗ πᾶσαν τὴν περιουσίαν διένειμεν εἰς τὰς θυγατέρας αὐτοῦ, περιέρχεται τὰς ὁδοὺς ἐπαιτῶν[2]. Πολλῷ δὲ ἀστοχώτερον ἄλλοι παρέβαλον τὸν φιλόσοφον πρὸς τὸν ποιητήν, ὅστις κατὰ τὸ γνωστὸν τοῦ Schiller ποίημα ἦλθε μετὰ τὴν διανομὴν τῆς γῆς[3]. Διότι πρῶτον μὲν ὁ φιλόσοφος δὲν ἀνεφάνη μετὰ τὸν καταμερισμὸν τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ πρώτιστος τῆς ἐπιστήμης μυσταγωγὸς ὑπῆρξεν, ὕστερον δὲ προσέλαβεν, ὡς εἴπομεν, συνεργοὺς καὶ συλλήπτορας τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ τὰς ἐπιστήμας τὰς ἐπὶ μέρους. Ἔπειτα ὁ φιλόσοφος μέγιστον ἀείποτε καὶ τιμιώτατον τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως μέρος θὰ ἔχῃ, νὰ ἐξετάζῃ τὸ ὂν ἐν συνόλῳ καὶ νοῇ τὸ πᾶν ἐν τῇ σχέσει καὶ συναφείᾳ αὐτοῦ. Ὀρθότερον καὶ προσφυέστερον ἄλλοι παρέβαλον τὸν φιλόσοφον πρὸς διευθυντὴν ὀρχήστρας. Τοῦ διευθυντοῦ τῆς ὀρχήστρας ἔργον εἶναι τὰ διάφορα μουσικὰ ὄρ-

---

[1] Τίνες τῶν νῦν μετὰ τῆς φιλοσοφίας ἡνωμένων ἐπιστημῶν πρέπει νὰ ἀποβῶσιν αὐτοτελεῖς, λέγομεν ἐν Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Ἀκαδημεικά, 3, 1935), σελ. 34 κ. ἑξ.

[2] Präludien, σελ. 18.

[3] «Die Teilung der Erde». Πρβλ. ἰδίᾳ τὰς ἑξῆς στροφάς·

Ganz spät, nachdem die Teilung längst geschehen,
  Naht der Poet, er kam aus weiter Fern';
Ach, da war überall nichts mehr zu sehen,
  Und alles hatte seinen Herrn.

Weh mir! so soll denn ich allein von allen
  Vergessen sein, ich, dein getreuster Sohn?
So liess er laut der Klage Ruf erschallen
  Und warf sich hin vor Jovis Thron.

Wenn du im Land der Träume dich verweilet,
  Versetzt der Gott, so hadre nicht mit mir.
Wo warst du denn, als man die Welt geteilet?
  Ich war, sprach der Poet, bei dir.

Mein Auge hing an deinem Angesichte,
  An deines Himmels Harmonie mein Ohr;
Verzeih dem Geiste, der, von deinem Lichte
  Berauscht, das Irdische verlor.

γανα νὰ ἄγῃ εἰς συμφωνίαν καὶ ὁ φιλόσοφος ἔργον ἔχει τῶν παντοίων ἐπιστημῶν τὰ πορίσματα νὰ συνάπτῃ εἰς ἓν ὅλον ἁρμονικόν[1].

Καὶ σημειωτέον ὅτι τοιαύτην τὴν φιλοσοφίαν ὑπετύπωσε πάλαι ἡ Ἑλλὰς διὰ τῶν μεγάλων αὐτῆς φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Πλάτων εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ὑπάγει, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, πᾶσαν ἐπιστήμην. Ἀλλ' ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ λέγει φιλοσοφίαν τὴν ἐπιστήμην τοῦ ὄντως ὄντος, τῶν ἰδεῶν, αἵτινες εἶναι τὸ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχον ἀκινήτως, τὸ ἀμετάβλητον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ γινόμενα καὶ μεταβαλλόμενα καὶ ἀεὶ ῥέοντα αἰσθητά[2]. Ἔτι δὲ ἀκριβέστερον καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὥρισε τὴν φιλοσοφίαν ὁ μέγας Σταγιρίτης. Τὸ ὂν ᾗ ὂν ἐρευνᾷ ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ ἡ φιλοσοφία κατ' αὐτὸν καὶ θεωρεῖ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων. Καλεῖ δὲ τὴν τοιαύτην φιλοσοφίαν ὁ Ἀριστοτέλης ***πρώτην φιλοσοφίαν*** καὶ ***θεολογικήν***[3], ἐκάλεσαν δὲ οἱ ὕστερον αἰῶνες ***μεταφυσικὴν*** κατὰ περίεργόν τινα σύμπτωσιν[4].

Δὲν λέγομεν δὲ ἡμεῖς, ὅτι ὁ μέλλων νὰ ἀποτελέσῃ περὶ κόσμου θεωρίαν ὀφείλει νὰ διατρίβῃ μόνον περὶ τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος· νομίζομεν μᾶλλον ὅτι καὶ ὁ Haeckel καὶ ὁ Ostwald καὶ ὁ Mach καὶ ὁ Stallo καὶ πᾶς ἄλλος ἐπιστήμων δύναται περὶ κόσμου θεωρίαν νὰ κατασκευάζῃ[5]. Διτταὶ εἶναι αἱ κρηπῖδες, ἐφ' ὧν τὸ οἰκοδόμημα

[1] Εἶναι λοιπὸν ἡ φιλοσοφία καθ' ἡμᾶς οὐχὶ ἐγκυκλοπαιδεία τις ἐπιστημῶν, ὡς ὑπέλαβεν αὐτὴν ἐν ἄλλοις ὁ Αὔγουστος *Comte*, σκοπὸν προτιθεμένη νὰ καταλέξῃ καὶ καταγράψῃ τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν τὰ πορίσματα, ἀλλ' ἐπιστήμη συνθετικὴ καὶ δημιουργικὴ (Πρβλ. καὶ *Paulsen*, ἐν Kultur d.Gegenwart, I, 6, σ. 418).

[2] Πρβλ. Πολ. 480 B. 484 Δ. Γοργ. 484 C. 485 A. Πρωταγ. 335 D. Πρβλ. καὶ *Zeller*, Die Philosophie d. Griechen I, 1[5], 4 κ. ἑξ.

[3] Μ. τ. φ. Ζ 1026 α 31. Δ 2 1003 β 18 *«τῶν οὐσιῶν ἂν δέοι τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς αἰτίας ἔχειν τὸν φιλόσοφον»*. Πρβλ. καὶ *Zeller*, ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ

[4] Τὸ ὄνομα *μεταφυσικὴ* προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅρου *μετὰ τὰ φυσικά*, ὡς ἐκλήθη ἡ *πρώτη φιλοσοφία* τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπειδὴ μετὰ τὰ φυσικὰ συγγράμματα ἐτάχθη ἐν τῇ ἐκδόσει τῇ γενομένῃ ὑπὸ Ἀνδρονίκου τοῦ Ροδίου. Ἡ μεταφορικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου εὕρηται παρὰ τοῖς ἔπειτα. Ὁ Ἑρέννιος εἶπε· *«μετὰ τὰ φυσικὰ λέγονται ἅπερ φύσεως ὑπερῆρται καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον εἰσί»*. Ὁ δὲ ὅρος *metaphysica*, *μεταφυσικὴ* εἶναι τῶν σχολαστικῶν (Πρβλ. *Eucken*, Geist. Ström. d. Gegenwart, 1909, σελ. 108, σημ.).

[5] Πρβλ. καὶ *Paulsen*, Einl. σελ. 36 «Ein Philosoph wäre also hiernach jeder wissenschaftliche Forscher, in dem die Idee der Einheit aller Erkenntnis lebendig ist, sein engeres Forschungsgebiet mag gelegen sein, wo es will, in der Physik oder der Psychologie, in der Astronomie oder der Geschichte».

τῆς φιλοσοφίας στηρίζεται, αἱ τῆς φύσεως καὶ αἱ τοῦ πνεύματος ἐπιστῆμαι. Δύναται δὲ κάλλιστα καὶ ὁ ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐρειδόμενος καὶ ὁ ὁρμώμενος ἀπὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν νὰ νοήσῃ τὸ ὂν ἐν τῷ συνόλῳ. Ἀλλ' ὅμως εἶναι ἀπαραίτητος ἀνάγκη πασῶν τῶν ἐπιστημῶν νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα, διότι ἄλλως ἑτεροσκελὴς καὶ χωλὴ θὰ εἶναι ἡ θεωρία αὐτοῦ. Εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι αἱ μὲν τῆς φύσεως ἐπιστῆμαι εἰς τὴν περὶ τοῦ κόσμου θεωρίαν, αἱ δὲ τοῦ πνεύματος ἤτοι αἱ διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἐπιστῆμαι εἰς τὴν περὶ τοῦ βίου θεωρίαν μᾶλλον συντελοῦσιν.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ κατασκευὴ θεωρίας περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου δὲν εἶναι ἔργον τοῦ τυχόντος ἐπιστήμονος. Ὁ ἀληθὴς φιλόσοφος, ὁ δυνάμενος καὶ τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτετελεσμένας θεωρίας νὰ νοήσῃ καὶ κρίνῃ ὀρθῶς καὶ πολλῷ μᾶλλον ἰδίαν νὰ κατασκευάσῃ ἢ καὶ νὰ προσθέσῃ γενναῖόν τινα λίθον εἰς τὸ ὑπάρχον φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα, ἀνάγκη νὰ εἶναι αὐτὸ τοῦτο πένταθλος τῆς ἐπιστήμης[1], νοῦν ἔχων συνοπτικὸν[2] καὶ συνθετικὸν καὶ ἀναλυτικόν, οὐχὶ δὲ μόνον τὴν ἰδίαν ἐπιστήμην τελείως γινώσκων καὶ προάγων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τὰ πορίσματα τοὐλάχιστον πρὸ ὀφθαλμῶν λαμβάνων καὶ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας ἐξετάζων σύμπαντος τοῦ ἐπιστητοῦ[3].

Οὕτως, ἵνα ἀνακεφαλαιώσωμεν, εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἡ φιλοσοφία κυρίως εἰπεῖν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρία, περιλαμβάνει δὲ τὴν πρώτην φιλοσοφίαν καὶ τῆς φύσεως τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν τοῦ πνεύματος, ὑφ' ἃς μερικώτεραι ἐπιστῆμαι ὑπάγονται, ἡ φιλο-

[1] Πένταθλος ἐκ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων λέγεται παρὰ Διογένει Λαερτίῳ ὁ Δημόκριτος· *«Καὶ ἦν ὡς ἀληθῶς ἐν φιλοσοφίᾳ πένταθλος· ἤσκητο γὰρ τὰ φυσικά, καὶ τὰ ἠθικά, ἀλλὰ καὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ τοὺς ἐγκυκλίους λόγους καὶ περὶ τῶν τεχνῶν πᾶσαν εἶχεν ἐμπειρίαν»* (Θ', 37 Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ *Ἀριστοτέλους* «Δημόκριτος ἔοικε περὶ ἁπάντων φροντίσαι» περὶ γεν. καὶ φθορᾶς I, 2. 315 α 35, καὶ τὰ τοῦ *Διονυσίου* περὶ συνθ. λέξ. κεφ. 24, ἔνθα τὸν Δημόκριτον τάσσει παρὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην).

[2] *«Ὁ μὲν γὰρ συνοπτικὸς διαλεκτικός»*, *Πλάτων* ἐν Πολιτείᾳ (537 C).

[3] Εἰκόνα τοῦ φιλοσόφου, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ *Paulsen* (Einl. σελ. 45), παρέχει ὁ Goethe, ὁ μέγας ποιητὴς καὶ φιλόσοφος, ἐν Torquato Tasso (Πραξ. Α', σκην. α')

Sein Ohr vernimmt den Einklang der Natur;
Was die Geschichte reicht, das Leben gibt,
Sein Busen nimmt es gleich und willig auf;
Das weit Zerstreute sammelt sein Gemüt
und sein Gefühl belebt das Unbelebte.

σοφικὴ ψυχολογία, ἡ φιλοσοφία τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, ἡ ἠθική, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἡ φιλοσοφία τοῦ καλοῦ, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας. Ἔχει δὲ πρὸς τὰς ἐμπειρικὰς ἐπιστήμας ἡ φιλοσοφία σχέσιν τὴν ἑξῆς. Ἐκείνων ἑκάστη μοῖραν μόνον τοῦ ἐπιστητοῦ ἐξετάζει καὶ παρασκευάζει τῆς φιλοσοφίας τὸ ἔργον διὰ τῶν γενικωτέρων ζητημάτων, ἅτινα ἐν αὐταῖς ἀνακύπτουσιν, αὕτη δὲ τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων ἐλέγχουσα πειρᾶται νὰ ἀπαλλάσσῃ τῶν ἀντιφάσεων καὶ συνδέῃ αὐτὰ εἰς ἓν ἐναρμόνιον ὅλον. Καὶ οὕτω γίνεται ἡ φιλοσοφία ἡ κορωνὶς καὶ ὁ θριγκὸς ἐν τῷ συστήματι τῶν ἐπιστημῶν, οὐδὲ θὰ παύσῃ οὖσα ἐπιστήμη αὐτοτελής, ἐφ' ὅσον ἡ πρὸς ἑνότητα τῶν γνώσεων ὁρμὴ θὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει.

Κοινὸν πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας ἡ οὕτω νοουμένη φιλοσοφία ἔχει τὸ μὲν ὅτι κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐξετάζει τὸ ὄν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς μυθολογικὰς καὶ τὰς ποιητικὰς θεωρίας, αἵτινες στηρίζονται ἐπὶ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος[1], τὸ δὲ ὅτι τῆς αὐτῆς καὶ ἐκεῖναι μεθόδου ποιεῖται χρῆσιν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν τοῖς πρότερον χρόνοις πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων, μάλιστα δὲ οἱ κορυφαῖοι τῆς ρωμαντικῆς κληθείσης σχολῆς, ὁ **Fichte** καὶ ὁ **Schelling** καὶ ὁ Ἕγελος, τὴν φιλοσοφίαν ἐθεώρουν ἀφετηρίαν τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ a priori, οἱονεὶ διά τινος ἐνοράσεως καὶ ἀμέσου ἐποπτείας, ἐζήτουν νὰ εὕρωσι τὰς ἀληθείας τὰς φιλοσοφικάς, κατεφρόνουν δὲ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας ἐρειδομένων. Ὁ **Fichte** ἐδίδαξεν, ὅτι ἐν τῇ ζητήσει τῆς ἀληθείας ἡ ψιλὴ διανόησις ἀνάγκη νὰ ἡγῆται, ἐν τέλει δὲ μόνον νὰ ἐξετάζηται ἡ ἐμπειρία, ἂν συμφωνῇ πρὸς τὴν οὕτω κατὰ θεωρίαν εὑρεθεῖσαν ἀλήθειαν[2]. Πολλῷ μείζονα ἐπὶ τὴν μέθοδον

[1] Παλαιόταται περὶ κόσμου θεωρίαι εἶναι αἱ μυθολογικαί, αὗται δ' ἐγένοντο ἀφετηρία καὶ βάσις τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, διὸ καὶ πρώτη φιλοσοφία ὠνομάσθη ὁ μῦθος. Ἀλλ' αἱ μυθολογικαὶ αὗται θεωρίαι, κυρίως τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος προϊόν, εἶναι πλήρεις ψευδῶν ἀντιλήψεων καὶ ἑρμηνειῶν. Ἐν τῇ φύσει προσωποποιοῦσι τὰ πάντα καὶ τὰ φαινόμενα θεωροῦσιν οὐχὶ ἀποτέλεσμα φυσικῶν νόμων, ἀλλὰ προϊόντα τῆς βουλήσεως δαιμόνων καὶ πνευμάτων. Ὅμοιαι εἶναι συνήθως καὶ αἱ περὶ κόσμου θεωρίαι τῶν ποιητῶν. Ἡ δὲ φιλοσοφικὴ περὶ κόσμου θεωρία πειρᾶται νὰ εὑρίσκῃ τὰς ἀληθεῖς τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων αἰτίας (Πρβλ. καὶ *Wundt*, Einl. σελ. 86 καὶ *Paulsen*, Einl. σελ. 2· καὶ *Eisler*, Einl. 1905, σελ. 4).

[2] Erste Einleitung in die Wissenschaftslehre, WW, I, 446.

ταύτην πεποίθησιν ἐδείκνυεν ὁ **Schelling**, ὅστις τέλεον τὴν ἐμπειρίαν ἀπέκρουε[1]. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ἕγελος τὴν ἐμπειρικὴν πολλῷ κατωτέραν ἐνόμιζε τῆς θεωρητικῆς ἐξετάσεως τῶν ὄντων[2]. Ἐντεῦθεν δὲ τὰ φαντασιώδη λογικὰ κατασκευάσματα τῆς ρωμαντικῆς σχολῆς καὶ ὁ δογματικὸς χαρακτήρ, οὗ τὴν ἀτοπίαν εἶχεν ἤδη ἐλέγξει ἡ ἀγγλικὴ φιλοσοφία διὰ τοῦ Λοκκίου καὶ ἡ γερμανικὴ διὰ τοῦ Καντίου, καὶ ἡ καταφρόνησις τῆς τοιαύτης φιλοσοφίας ὑπὸ τῶν ἐμπειρικῶν[3].

Τανῦν εἶναι πάντῃ διάφορα τὰ πράγματα. Ἡ ὀρθῶς νοουμένη φιλοσοφία δὲν εἶναι πλέον ἡ αἰθεροβάμων τοῦ Ἀπολύτου ἱέρεια, οὐδὲ φέρεται ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων, οὐδὲ πειρᾶται νὰ κτίζῃ νεφελοκοκκυγίας, ἀλλ' ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας[4] καὶ τὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν κατασκευάζει στηριζομένη ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν[5], αἵτινες μέθοδον ἔχουσι τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα, τοὺς ἀσφαλεῖς γνώμονας τῆς ἐπιστημο-

[1] Vorlesungen über die Methode des Akad. Studiums, WW. V, 325.

[2] Phänomenologie des Geistes, WW, II, 56.

[3] Ὁ *Κάντιος* ἐζήτησε νὰ μεταρρυθμίσῃ τὴν παλαιοτέραν μεταφυσικὴν (ἐν Kritik der reinen Vernunft, 1781), ἐπολέμησαν δὲ αὐτὴν ὁ *Hume* (ἐν Treatise on human Nature 1739-1740) καὶ ὁ *Comte* (ἐν Cours de philos. positive, 1830-42) καὶ ὁ *F. A. Lange,* ὅστις ὠνόμασεν αὐτὴν Begriffsdichtung, καὶ ὁ *Riehl* (Der philos. Kritizismus, II, 26, 85 κ. ἄ) καὶ ὁ *Windelband* (Präludien, σελ. 39) κ. ἄ.

[4] *Τῆς ἐμπειρικῆς ἢ ἐπαγωγικῆς μεταφυσικῆς* ἱδρυταὶ ἐγένοντο κυρίως ὁ *Fechner* (Πρβλ. Zend-Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits,[3] 1906), ὁ *Ed. V. Hartmann* (Philosophie des Unbewussten[11], 1904) καὶ ὁ *Wundt* (System der Philosophie[2], 1907. Πρβλ. καὶ Metaphysik, ἐν Kultur der Gegenwart, I, 6, 1906, σελ. 103 κ. ἑξ.).

[5] Πρβλ. *Wundt*, Metaphysik, ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 133· «Die philosophische Metaphysik würde nicht mehr ein suveräner Bauherr sein, der seine Pläne ganz nach eigener Phantasie oder mit den Hilfsmitteln der zufälligen Erfahrungen, die er gesammelt, ausführte, sondern ein Architekt, der auf dem Terrain des positiven Wissens, unter der Aufsicht und nach den Bedürfnissen der hier befehlenden Sondereigentümer sein Werk zu vollenden und überall darauf zu sehen hat, dass die Teile zu einem harmonischen Ganzen zusammenstimmen». Καὶ ὁ *Paulsen* διδάσκει, ὅτι οὔτε ἡ φιλοσοφία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, οὔτε αἱ καθ' ἑκάστας ἐπιστῆμαι ἄνευ τῆς φιλοσοφίας (Einl. σελ. 39 κ. ἑξ.). Πρβλ. καὶ τὰ τοῦ *Külpe*· «Will die Metaphysik die Einzelwissenschaften nicht ergänzen, sondern ersetzen, will sie ersinnen, was diese erforschen, dann wird sie sich gefallen lassen müssen, als Unwissenschaft beiseite geschoben zu werden» (Einl.[4], 1907, σελ. 30).

νικῆς ἐρεύνης. Τοῦ κυρίως συλλογισμοῦ ἐν τῇ περαιτέρω ἐπεξεργασίᾳ περιεσκεμμένην ποιεῖται χρῆσιν, ὡς καὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι, ὑποθέσεις δὲ εἰσάγει, ὅπου ἀποδείξεις ἐνόμιζον ὅτι παρεῖχον οἱ εἰρημένοι σοφοί.

Τῶν δὲ ὠφελημάτων, ὅσα παρέχει ἡ φιλοσοφία εἰς τὰς κοινωνίας καθόλου, οὐδεμία ἐπιστήμη θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ ὑπέρτερα. Ἢ ὑπάρχει κτῆμα ἐν τῷ κόσμῳ τιμιώτερον διὰ τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ἄσβεστον τὸν πόθον τῆς ἀληθείας ἐν ἑαυτοῖς φέρουσι, παρὰ τὸ νὰ γνωρίσωσι τῶν ὄντων τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, νὰ μὴ διάγωσι δὲ οὕτω τὸν βίον, ὥστε νὰ ἰσχύῃ περὶ αὐτῶν τὸ τοῦ Ἡρακλείτου *«κεκόρηνται ὅκωσπερ κτήνεα»*[1]; Ἀλλ' οὐχὶ τοῦτο μόνον τὸ πολυτιμότατον δῶρον παρέχει ἡ φιλοσοφία. Ἡ ἱστορία περιφανῶς δεικνύει, πόσην αἱ φιλοσοφικαὶ δόξαι ἑκάστου λαοῦ καὶ ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτοῦ ἀνάπτυξις ἔχουσιν ἐν ἑκάστῃ περιόδῳ ἐπ' ἀλλήλας ῥοπήν[2]. Ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, τὰ ἤθη, οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ εἶναι ἀπαύγασμα καὶ χαρακτὴρ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ διανοήσεως. Ὁ ἐπὶ τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου βίος τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ τῶν τότε χρόνων φιλοσοφία, ἧς κύριοι ἀντιπρόσωποι ἦσαν ὁ Σωκράτης καὶ οἱ Σοφισταί, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ φιλοσοφία τῶν Νέων πλατωνικῶν καὶ τῶν Νέων πυθαγορείων, οἱ μέσοι αἰῶνες καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἔλλειψις ὑπερτέρας φιλοσοφικῆς ζωῆς, τὸ φῶς τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ ἀνύψωσις τοῦ βίου ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ μυρία ἄλλα παραδείγματα μαρτυροῦσιν ὑπὲρ τοῦ πράγματος τούτου. Τίς ἀγνοεῖ πόσην ὁ ΙΗ' αἰὼν ὑπέστη ἐν Γερμανίᾳ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου τὴν ἐπίδρασιν, ὡσαύτως δὲ τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς τοῦ Λοκκίου, τοῦ Shaftesbury, τοῦ Rousseau, πόσην δὲ ῥοπὴν ἤσκησαν ἐν Γερμανίᾳ ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ποίησιν καὶ τὸν βίον καθόλου ἡ φιλοσοφία τοῦ μεγάλου Καντίου καὶ ἡ τοῦ Ἑγέλου καὶ ἡ τοῦ Schopenhauer; Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καντίου ἐθεωρήθη τὸ ἀνυπέρβλητον κορύφωμα τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως. Ὁ θεολογικὸς ὀρθολογισμὸς ὑπῆρξεν

[1] Ἀπ. 29, Diels.

[2] Πρβλ. *Volkelt,* Vorträge, 1892, σελ. 91 κ. ἑξ. 167 κ. ἑξ. *Dilthey,* ἐν Kultur d. Gegenwart, I, 6, σελ. 30 κ. ἑξ.

ὁμολογουμένως ἀποτέλεσμα τῶν περὶ θρησκείας διδαγμάτων τοῦ φιλοσόφου ἐκείνου. Δαιμονίως δὲ μεγάλη ἐγένετο καὶ ἡ ἐκ τῆς περιωνύμου κατηγορικῆς προστακτικῆς τοῦ Καντίου ἐπελθοῦσα ὠφέλεια. Ὁ Γουλιέλμος v. Humboldt, ὁ Ἐρρῖκος v. Kleist, ὁ Jean Paul ὑπ' αὐτοῦ ἐνεπνεύσθησαν, οἱ μέγιστοι τῶν ποιητῶν τῆς Γερμανίας, ὁ Goethe καὶ ὁ Schiller, ἐνεφορήθησαν τῶν ὑψηλῶν ἐκείνου διδαγμάτων. Πολλαπλῆ εἶναι ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ τῆς φιλοσοφίας ἡ ἐπίδρασις. Τὰ ἀκαδημεικὰ καὶ τἆλλα μαθήματα, τὰ φιλοσοφικὰ βιβλία καὶ περιοδικά, αἱ φιλοσοφικαὶ διαλέξεις, πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα γίνονται μέσα, δι' ὧν ἡ φιλοσοφία εἰς τὰς κοινωνίας μεταδίδεται, ἔτι δὲ οἱ ἀγαθοὶ ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς, οἵτινες, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, ἀποβαίνουσι τῆς ἀρετῆς διδάσκαλοι[1], ὅταν τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα καὶ μάλιστα τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς τῶν φιλοσόφων διανοήσεως καταβιβάζοντες εὐπροσδέκτους παρέχωσιν εἰς τοὺς πολλούς. Τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τῶν Σοφιστῶν μαθητὴς ἐγένετο ὁ Εὐριπίδης, τῶν μέσων αἰώνων τὴν φιλοσοφίαν καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸν Ἀριστοτέλη ἐμελέτησεν ὁ Δάντης, ἐκ τοῦ Port-Royal προῆλθεν ὁ Racine, τοῦ γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ τὴν ἐπίδρασιν ὑπέστη ὁ Lessing. Καὶ οἱ Sully Prudhomme καὶ οἱ Tolstoi καὶ οἱ Max Nordau καὶ οἱ Maeterlinck γίνονται τῆς φιλοσοφίας ἑρμηνεῖς καὶ μυσταγωγοὶ προσιτώτεροι εἰς τοὺς πολλούς.

Ἀλλ' ἐν τοῖς μάλιστα φωτίζει καὶ προάγει ἡ φιλοσοφία τὸν ἠθικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων[2]. Αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, ἃς ἡ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρία παρέχει, ἂν μάλιστα ἐνισχύωνται ὑπὸ συναισθήματος γενναίου, δὲν μένουσιν ἀδρανεῖς οὐδὲ ἀκίνητοι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει, ἀλλὰ ζῶσιν ἐν αὐτῇ καὶ ὡς σταθεροὶ κανόνες καθιστῶσι τοὺς ἔχοντας αὐτὰς χαρακτῆρας καὶ ἄγουσιν εἰς πράξεις ἀγαθάς. Καὶ ὅσῳ ὑψηλότεραι καὶ εὐγενέστεραι εἶναι αἱ ἰδέαι, τοσούτῳ σεμνότερος

[1] Πρβλ. τὰ παρ' *Ἀριστοφάνει* (ἐν Βατράχοις, στίχ. 1008 κ. ἑξ., Bergk)

τίνος οὕνεκα χρὴ θαυμάζειν ἄνδρα ποιητήν;
Δεξιότητος καὶ νουθεσίας, ὅτι βελτίους τε ποιοῦμεν
τοὺς ἀνθρώπους ἐν ταῖς πόλεσιν.

[2] Ὅτι ἠθικὰς ἀρχὰς δύναται νὰ ἔχῃ πᾶν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐσπούδασαν νὰ δείξωσι πολλοί. Ὁ *Pierre Bayle* ἐδίδαξεν ἤδη ὅτι καὶ οἱ ἄθεοι δύνανται νὰ ἔχωσιν ἠθικὰς ἀρχὰς (Πρβλ. καὶ *Paulsen,* Ethik, I, σελ. 328· καὶ *Volkelt,* Vorträge, σελ. 97 κ. ἑξ.).

καὶ θειότερος ἀποβαίνει ὁ βίος πρὸς ταύτας ῥυθμιζόμενος. Ὁ Πλάτων δεικνύει ἐν τῷ Συμποσίῳ, πῶς διὰ τῆς ὄψεως τοῦ αἰσθητοῦ καλοῦ οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ ἀναγόμεθα καὶ ἐκ τῆς ὄψεως ταύτης παρορμώμεθα πρὸς τὴν ἀρετήν [1], ἐν δὲ τῷ Φαίδρῳ περιγράφει οἷον ἐνθουσιασμὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γεννᾷ ἡ ὄψις τῆς ἀληθείας καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν [2]. Τοιαύτην λέγουσι τὴν ἐπὶ τὸν βίον ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ὅσοι ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους [3]. Πολλοὶ δὲ τοῦτο καὶ μόνον ὑπέλαβον τῆς φιλοσοφίας τὸ ἔργον, νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν βίον καὶ μεταβάλλῃ καὶ μεταρρυθμίζῃ αὐτόν. Ὑπομιμνήσκομεν τὸν Σωκράτη, ὅστις κατὰ τὴν ῥητὴν τοῦ Ξενοφῶντος μαρτυρίαν περὶ ἠθικὰ μόνον ἠσχολεῖτο ζητήματα [4], καὶ τοὺς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσόφους, μάλιστα δὲ τοὺς περὶ τὸν Ἐπίκουρον καὶ τοὺς Στωικούς. «***Ἐνέργειαν λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιοῦσαν***» ὥριζε τὴν φιλοσοφίαν ὁ Ἐπίκουρος [5]. Οἱ δὲ Στωικοὶ τὴν μὲν φιλοσοφίαν ἔλεγον ἄσκησιν τῆς σοφίας, τὴν δὲ σοφίαν ὥριζον θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνῶσιν καὶ ἄσκησιν τῆς ἀνωτάτης τέχνης, ἥτις εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ ἀρετή [6].

---

[1] Πρβλ. ἰδίᾳ κεφ. 29, ἐν ᾧ λέγονται καὶ τὰ ἑξῆς· «*Ἐνταῦθα τοῦ βίου, ὦ φίλε Σώκρατες, ἔφη ἡ Μαντινικὴ ξένη, εἴπερ που ἄλλοθι, βιωτὸν ἀνθρώπῳ, θεωμένῳ αὐτὸ τὸ καλόν.—Ἆρ' οἴει, ἔφη, φαῦλον βίον γίγνεσθαι ἐκεῖσε βλέποντος ἀνθρώπου καὶ ἐκεῖνο ᾧ δεῖ θεωμένου καὶ ξυνόντος αὐτῷ; ἢ οὐκ ἐνθυμεῖ, ἔφη, ὅτι ἐνταῦθα αὐτῷ μοναχοῦ γενήσεται, ὁρῶντι ᾧ ὁρατὸν τὸ καλόν, τίκτειν οὐκ εἴδωλα ἀρετῆς, ἅτε οὐκ εἰδώλου ἐφαπτομένῳ, ἀλλ' ἀληθῆ ἅτε τοῦ ἀληθοῦς ἐφαπτομένῳ, τεκόντι δὲ ἀρετὴν ἀληθῆ καὶ θρεψαμένῳ ὑπάρχει θεοφιλεῖ γενέσθαι καί, εἴπερ τῳ ἄλλῳ ἀνθρώπων, ἀθανάτῳ καὶ ἐκείνῳ;*»

[2] Κεφ. 27.

[3] Μάλιστα ὁ *Σπινόζας*, καθ' ὃν ἡ γνῶσις συντελεῖ καὶ εἰς τὴν καταστολὴν τῶν παθῶν καὶ τὴν ἀταραξίαν καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην (Ethica V, 3. 6. 15 κ. ἄ.).

[4] Ἀπομν. Α, 1.

[5] *Σεξτ. Ἐμπειρικοῦ* Π. Μαθ., 169.

[6] Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. τοῖς φιλοσόφοις, ἐν τῷ προοιμίῳ· Πρβλ. καὶ *Senecae* Epist. 89, 7. *Cic.* Tuscul. Disp. I. 26. 64. De fin. II, 2).

Κατὰ τοὺς Στωικοὺς καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «*περὶ παίδων ἀγωγῆς*» συγγράμματος εἶπε· «*Δεῖ τῆς ἄλλης παιδείας ὥσπερ κεφάλαιον ποιεῖν τὴν φιλοσοφίαν—· Διὰ γὰρ ταύτην ἐστὶ καὶ μετὰ ταύτης γνῶναι τί τὸ καλὸν τί τὸ αἰσχρόν, τί τὸ δίκαιον τί τὸ ἄδικον, τί τὸ συλλήβδην αἱρετὸν τί τὸ φευκτόν· πῶς θεοῖς πῶς γονεῦσι πῶς πρεσβυτέροις πῶς νόμοις πῶς ἀλλοτρίοις πῶς ἄρχουσι πῶς φίλοις πῶς γυναιξὶ πῶς*

Πολλῷ πλείονας ἔχει παρὰ τοῖς νεωτέροις ἡ γνώμη αὕτη θιασώτας. Ὁ Φραγκίσκος Βάκων, ὁ Hume, ὁ Fichte, ὁ Lotze, ὁ Ed. v. Hartmann καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι διδάσκουσιν, ὅτι τοσούτῳ μείζονα ἔχει ἡ φιλοσοφία ἀξίαν, ὅσῳ μείζονα ἔχει ἐπὶ τὸν βίον ῥοπήν. Ἀλλ' οὐδὲ εἰς τὴν ὄψιν ταύτην τῆς φιλοσοφίας τοσοῦτον ἐτόνισεν, ὅσον ὁ Φριδερῖκος Nietzsche, ὁ ἐπαναστατικώτατος τῶν κοινωνικῶν φιλοσόφων τῶν ἐσχάτων χρόνων. «*Die Umwertung aller Werte*», ἡ τελεία μεταρρύθμισις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ μεταβολὴ τῶν κρατούντων νόμων καὶ ἠθικῶν κανόνων, ἰδοὺ τὸ πρόγραμμα τοῦ φιλοσόφου, ὡς ὁ Nietzsche διατείνεται [1]. Ὁπωσδήποτε ἀναντίλεκτον εἶναι ὅτι μεγίστη εἶναι ἡ ὠφέλεια ἡ ἐκ τῆς φιλοσοφίας προερχομένη. Ἢ τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι μόνη ἡ φιλοσοφία καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν ἀπὸ ὑψηλοτέρας περιωπῆς νὰ ἐξετάζῃ τὰ πράγματα καὶ ζητῇ πανταχοῦ τοὺς ἀληθεῖς αὐτῶν λόγους; Ὅτι ἡ φιλοσοφία καταλύει τῶν μυθολογικῶν καὶ ποιητικῶν περὶ κόσμου θεωριῶν τὰ εἴδωλα καὶ ἀποσκορακίζει τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ καθαίρει τὰς περὶ τοῦ θείου ἰδέας καὶ ἐλέγχει τὰς πλάνας τὰς κοινωνικάς; Ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀνυψοῖ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀνθρώπων φρόνημα καὶ ῥιπίζει τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη καὶ χαλκεύει χαρακτῆρας καὶ ἀναδεικνύει τοὺς ἥρωας τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος; Ὅτι ἡ φιλοσοφία καὶ τοῦ καλοῦ τὴν ἀντίληψιν προάγει καὶ τὴν τέχνην ἐξευγενίζει καὶ ἑνὶ λόγῳ ὅτι, ὅσῳ μᾶλλον ὁ ἥλιος τῆς φιλοσοφίας φωτίζει καὶ θερμαίνει, ἐπὶ τοσοῦτον ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων προάγεται καὶ ἀναδίδουσι καὶ ἀκμάζουσι καὶ μεγαλουργοῦσιν αἱ κοινωνικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἀρεταί;

Προσφυῶς ἐλέχθη ὅτι ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κάντιος καὶ ὁ Schopenhauer, πάντες οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι, οἵτινες καὶ τοῦ λόγου τὴν δύναμιν καὶ τὴν χάριν ἔχουσιν, εἶναι τοῦ βίου δημιουργοὶ καὶ ἀληθεῖς προφῆται τοῦ μέλλοντος, ὧν ὁ λόγος δίδει τὴν κατεύ-

---

τέκνοις πῶς οἰκέταις χρηστέον ἐστὶ» (κεφ. 10)· καὶ ὁ *Μουσώνιος* παρὰ Στοβαίῳ· «*Τίς μέντοι ἐπιστήμη πρὸς σωφροσύνην ἄγει πλὴν φιλοσοφίας, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν· αὕτη γὰρ διδάσκει μὲν ἐπάνω ἡδονῆς εἶναι, διδάσκει δ' ἐπάνω πλεονεξίας· διδάσκει δὲ ἀγαπᾶν εὐτέλειαν· ἐθίζει δ' αἰδῶ ἔχειν, ἐθίζει δὲ γλώττης κρατεῖν· τάξιν δὲ καὶ κόσμον καὶ εὐσχημοσύνην περιποιεῖ καὶ ὅλως τὸ ἐν κινήσει καὶ σχέσει πρέπον*».

[1] Jenseits von Gut u. Böse, σελ. 153 κ. ἑξ. 215, 261 κ. ἄ.

θυνσιν εἰς τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη[1]. Δικαίως ἄρα ὁ Κικέρων τὰ ἐκ τῆς φιλοσοφίας ὠφελήματα ἀριθμῶν ἀναφωνεῖ «*O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! Quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu urbes peperisti, tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se primo domiciliis, deinde conjugiis, tum litterarum et vocum communione junxisti, tu inventrix legun, tu magistra morum et disciplinae fuisti*»[2]. Ὀρθότατα δὲ καὶ ὁ δαιμόνιος Πλάτων πολὺ πρὸ τοῦ Ρωμαίου σοφοῦ ἐδίδαξεν, ὅτι «*ἐπορισάμεθα φιλοσοφίας γένος, οὗ μεῖζον ἀγαθὸν οὔτ' ἦλθεν οὔτε ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν*»[3].

Τοσαῦτα, ὦ νεαροὶ μύσται τῶν ἐπιστημῶν, πρὸς οὓς κυρίως ἀποβλέπει ὁ λόγος, τοσαῦτα παρέχει εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀγαθὰ ἡ ἐπιστήμη, ἥτις πάνυ δικαίως ἐκλήθη τῶν ἐπιστημῶν ἡ βασιλίς.

Καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπομνήσωμεν ὑμᾶς, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι τῆς ἑλληνικῆς διανοίας τὸ κάλλιστον δημιούργημα, ὅτι καὶ τῆς ἐπιστήμης ταύτης τὰ μέγιστα ζητήματα προεβλήθησαν καὶ θαυμασίως προήχθησαν ἐν τῇ περικλεεῖ ἡμῶν χώρᾳ, ἥτις πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ὑπῆρξε γενέτειρα καὶ τροφός. Δὲν ἐλάξευσε μόνον τοῦ Ὁμήρου τὰ ἔπη τὰ ἀπαράμιλλα ἡ Ἑλλάς, οὐδὲ μόνον τοῦ Αἰσχύλου τὰ σεμνὰ ἐπύργωσε ῥήματα, οὐδὲ τοῦ Πινδάρου μόνον ἀνέδειξε τὴν αἰθερίαν μοῦσαν καὶ τοῦ Θουκυδίδου τὴν κρίσιν τὴν βαθυγνώμονα καὶ τοῦ Δημοσθένους τὴν ἔκπαγλον ῥητορικὴν δεινότητα καὶ τοῦ Ἰκτίνου καὶ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Ζεύξιδος τὴν ἀνέφικτον τέχνην. Ἀθάνατα σελαγίζουσιν ἐν τῷ πνευματικῷ στερεώματι τῆς παγκοσμίου ἐπιστήμης τῶν δαιμονιωτάτων τῆς Ἑλλάδος φιλοσόφων τὰ ὀνόματα, ὅσοι τὰς ἀπαρασαλεύτους κρηπῖδας ὑπέθεντο τοῦ ναοῦ τῆς ἀϊδίου Ἀληθείας. Ὁ Θαλῆς πρῶτος ἐκ φυσικῶν αἰτίων ἐπειράθη νὰ ἑρμη-

---

[1] Περὶ τοῦ Πλάτωνος εἶπεν ὁ *Hebler*· «Die ganze Geschichte dürfte keinen Eroberer und keinen Gesetzgeber kennen, welcher eine nachhaltigere Wirkung auf die Folgezeit ausgeübt, als dieser Träumer» (Die Philosophie gegenüber dem Leben und den Einzelwissenschaften², 1874, σελ. 6).

[2] Tuscul. Disput. V, 2 Πρβλ. καὶ *Ἰσοκρ.* Πανηγ. κεφ. 13.

[3] Τιμ. XVI, 47. Πρβλ. καὶ *Ἀριστ.* Μ. τ. φ. Α 2. 983 α 5 «*ἡ γὰρ φιλοσοφία θειοτάτη καὶ τιμιωτάτη*».

νεύσῃ τῶν ὄντων τὴν γένεσιν. Ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ μέγας Δημόκριτος καὶ ὁ πολὺς Ἀναξαγόρας τὴν ἀρχὴν τῆς ἀφθαρσίας τῆς ὕλης καὶ τῶν ἀτόμων τὴν θεωρίαν ὑπετύπωσαν, τὴν βάσιν τῆς χημείας τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς θεωρίας τῆς ἕλξεως καὶ ἀπώσεως τῶν μορίων τῆς ὕλης. Τῶν Ἑλλήνων δίδαγμα ἐγένετο τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀνωλέθρου τῆς ἐνεργείας, ἧς ἡ ἀκριβεστέρα διατύπωσις ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐδόξασε τὸ ὄνομα τοῦ Ροβέρτου Mayer[1]. Ὁ πολὺς Ἀναξίμανδρος προϋπετύπωσε τὴν θεωρίαν τῆς γενέσεως τοῦ ἡμετέρου πλανητικοῦ συστήματος[2] καὶ ἔτεμε τὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὁ Κάντιος καὶ ὁ Laplace. Εἰς τὸν μέγαν Ἀρίσταρχον ἀνήκει ἀναμφηρίστως ἡ δόξα τῆς θεωρίας τῆς ἡλιοκεντρικῆς[3]. Ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ θεῖος Ἱπποκράτης καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων τὴν θεωρίαν τῆς ἀνελίξεως εἰσήγαγον καὶ τοὺς διττοὺς αὐτῆς παρετήρησαν νόμους, τῆς κληρονομικότητος καὶ τῆς προσαρμογῆς, ὡς διετύπωσεν αὐτοὺς ἔπειτα ἡ μεγάλη διάνοια τοῦ Darwin[4]. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τὰ ἀληθῆ σεμνώματα τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως, πρῶτοι ἀκριβέστερον τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας καθώρισαν καὶ πολλαχῶς ἀνέπτυξαν καὶ διὰ τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς αὐτῶν τὴν διάνοιαν τῶν ἐπιγόνων κατηύγασαν καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν ἡρώων τῆς ἑλληνικῆς σοφίας ἐγένοντο ἀφετηρία τῆς νέας τῶν ἐπιστημῶν ἐπιδόσεως

---

[1] Ὁ *Ἀριστοτέλης* ἐν Μετεωρολογικοῖς (Β', 3.358 β 29) ποιεῖται λόγον περὶ διατηρήσεως τοῦ ὅλου λέγων· «*οὔτε ἀεὶ τὰ αὐτὰ μέρη διαμένει, οὔτε γῆς οὔτε θαλάττης, ἀλλὰ μόνον ὁ πᾶς ὄγκος*». Σαφέστερα λέγονται ταῦτα παρὰ *Λουκρητίῳ* (De rerum natura V, 294 κ. ἑξ.).

[2] «*Φησὶν Ἀναξίμανδρος*», γράφει ὁ *Πλούταρχος*, «*τὸ ἐκ τοῦ ἀϊδίου γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου ἀποκριθῆναι, καὶ τινα ἐκ τούτου φλογὸς σφαῖραν περιφυῆναι τῷ περὶ τὴν γῆν ἀέρι, ὡς τῷ δένδρῳ φλοιόν, ἧς ἀπορραγείσης καὶ εἴς τινας ἀποκλεισθείσης κύκλους ὑποστῆναι τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας*» (Στρωμ., ἔκδ. Γρ. Βερναρδάκη, 1896, τόμ. 7, σελ. 37).

[3] «*Τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἄστρων καὶ τὸν ἅλιον μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν*» (*Ἀρχιμήδους* Ψαμμίτης, σελ. 314, Tozell).

[4] *Πλουτ.* Ἠθ. VII, σελ. 37 Βερναρδάκη. *Ἐμπεδοκλ.* στίχ. 276 κ. ἑξ. *Mullach,* Fragm. philos. graec. I, 8 κ. ἑξ. *Ἀριστ.* Φυσ. 198 β 16 κ. ἑξ. Π. ζ. μορ. 640 α 18. Πρβλ. καὶ *Zeller,* Über die griech. Vorgänger Darwin's, Vorträge u. Abhandlungen III, 1884, 37. *Θεοφίλου Βορέα,* Εἰσαγ. εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Ἀκαδημεικὰ 3, 1935), σελ. 215 κ. ἑξ., 223.

καὶ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας καὶ ὡδοποίησαν εἰς τὸν νεώτερον πολιτισμόν [1].

Καὶ εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ φιλοσοφία, ὡς πᾶσα ἐπιστήμη, εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ἀνήκει κατὰ κληρονομικὸν τῶν μεγάλων προγόνων δικαίωμα καὶ οὐχὶ μόνον διὰ τὰ μέγιστα πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος εὐεργετήματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο εἰς ἡμᾶς πολλῷ μᾶλλον ἐπιβάλλεται ἡ θεραπεία αὐτῆς. Τύχῃ δὲ ἀγαθῇ τὴν γνώμην ταύτην ἔσχεν ἀείποτε ἡ Ἑλλάς, ἥτις οὐ μόνον ἐν τῇ ἀκμῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς μεγίσταις δυσπραγίαις κατὰ δύναμιν τὴν φιλοσοφίαν ἐθεράπευσε, καὶ μάλιστα ἀφ' ὅτου τῆς ἐλευθερίας τὸ φῶς ἀνέτειλε καὶ τὸ βαθὺ σκότος ἤρξατο νὰ διαλύῃ, τὴν μεγάλην συμφοράν, ἣν ἡ αἰωνία Μοῖρα εἶχεν ἐπικλώσει εἰς τὸ ἑλληνικὸν γένος. Πρώτιστον αὐτῆς καθῆκον ὑπέλαβεν ἡ πατρὶς ἡμῶν τότε, τάχιστα τοὺς πυρσοὺς τῆς πατροπαραδότου σοφίας πάλιν νὰ ἀνάψῃ καὶ τὰς Μούσας ἐπὶ τὰ πρῶτα αὐτῶν νὰ ἀνακαλέσῃ ἐνδιαιτήματα. Ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τῷ ἐθνικῷ φάρῳ, ὅστις πρὸς πᾶσαν ἑλληνικὴν γωνίαν ἔμελλε νὰ πέμπῃ τὸ μακάριον τῆς ψυχῆς φῶς, τὴν φιλοσοφίαν ἵδρυσεν ἡ Ἑλλὰς ἡγεμόνα τῶν ἐπιστημῶν τῶν ἄλλων καὶ ὥρισεν, ἵνα μὴ μόνον τῶν Ἑλληνίδων Μουσῶν οἱ θιασῶται καὶ οἱ τὰ σεμνὰ τῆς Θεολογίας ὄργια μυούμενοι, οἵτινες τὸν θειότατον ἐν τοῖς πρώτιστα καὶ ἱερώτατον ἀναλαμβάνουσι κλῆρον, τοῦ Γένους τὴν διαπαιδαγώγησιν, ἀλλὰ καὶ οἱ μέλλοντες τῆς Θέμιδος λειτουργοὶ ἀκροῶνται αὐτῆς καὶ οἱ τῶν μυστηρίων τῆς φύσεως καὶ οἱ τῶν ἀριθμῶν φροντισταὶ καὶ ἱεροφάνται.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξετάσωμεν, τί ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη μέχρι τοῦδε κατώρθωσεν ἐν Ἑλλάδι. Ὁπωσδήποτε οὐχὶ μικρὸν συνεβάλετο μέρος εἰς τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ Ἔθνους ἀναγέννησιν. Καὶ οἱ καρποὶ τῆς ἀναγεννήσεως ταύτης ἐν τῷ ὅλῳ βίῳ διαφαίνονται, μάλιστα δ' ἐν τῇ ἐσχάτῃ γιγαντώδει κινήσει τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἐν τῷ Πανθέῳ αὐτῆς παρὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας τῶν προγόνων καὶ τοὺς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχήσαντας καὶ τοὺς ἐν Πλαταιαῖς παραταξαμένους καὶ τοὺς ἐν Θερμοπύλαις καὶ τοὺς ἐπ' Ἀρτεμισίῳ καὶ τοὺς ἥρωας τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶ-

[1] Ὁ Πλάτων εἶναι κατὰ *Paulsen* πατὴρ τῆς τῶν Ἑσπερίων φιλοσοφίας («Vater der abendländischen Philosophie», ἐν Kultur d. Gegenwart I, 6, σελ. 418).

νος, οἵτινες τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας ὑπῆρξαν οἱ ἀρχηγέται, ἔταξεν ἤδη ἡ Ἑλλὰς τοὺς γίγαντας, οἵτινες διὰ τῆς δαιμονίας φρονήσεως καὶ τῶν καλλινίκων κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν ἀγώνων πλείω καὶ ἀρείω κατέστησαν αὐτήν. Καὶ εἶναι ἀρχὴ αὕτη, πεπείσμεθα, νέας περιόδου τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, ἐν ᾗ καὶ πλείονες ἥρωες μεγάλης καὶ κραταιᾶς πατρίδος χαλκευταὶ θὰ προέλθωσι καὶ τῆς ἐπιστήμης σκαπανεῖς θὰ διαπρέψωσιν ἐν τῷ εὐγενεστάτῳ σταδίῳ, ἐν ᾧ τῶν ἐπιστημῶν οἱ ἀριστεῖς στεφανοῦνται, καὶ ἄλλοι ἔνθεοι ἄνδρες θὰ ἀναδειχθῶσιν, οἵτινες πολλῷ μᾶλλον ἢ πρότερον πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ὑποδεικνυόμενα ἰδεώδη θὰ ρυθμίσωσι τὴν ἐθνικὴν ψυχήν. Τῶν μεγάλων καὶ καλῶν ἔργων ἐγένοντο θαυμασταὶ καὶ μιμηταὶ ἀείποτε οἱ Ἕλληνες, ἐρασταὶ δὲ καὶ ζηλωταὶ τῆς προγονικῆς εὐκλείας, σήμερον δέ, εἴπερ ποτέ, ἰδεῶδες ἔχουσι τὸ

αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων,
μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν [1].

---

[1] *Ὁμήρου* Ἰλιάδ. Ζ 208.

Η ΨΥΧΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ *

Εἰς τὸν ἀναδιφῶντα τοῦ παρελθόντος τὰς σελίδας καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ἀνθρώπων τὴν ἱστορίαν ἐξετάζοντα ἄπειρος παρίσταται τῶν ψυχικῶν ἐκφάνσεων ἡ ποικιλία. Παρὰ τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Σοφοκλέα καὶ τὸν Goethe, παρὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Κάντιον καὶ τοὺς ἄλλους δαιμονίους ἄνδρας, οἵτινες εἰς τὰ ὕψη τῆς γνώσεως ἀνερχόμενοι καὶ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης εὐρύνοντες πολλαχῶς προάγουσι τὸν βίον, ἕρπει τῶν συνηθεστέρων ἀνθρώπων ὁ ὅμιλος, παρὰ δὲ τοὺς Ἀλεξάνδρους καὶ τοὺς Καίσαρας καὶ τοὺς Ναπολέοντας καὶ τοὺς λοιποὺς ἥρωας τῆς βουλήσεως καὶ τῆς δράσεως, οἵτινες γνώμῃ κοινῇ ἁπάσης τῆς ἀνθρωπότητος τάσσονται εἰς τὸ Πάνθεον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, κινοῦνται κατὰ τὰ νεύματα καὶ τὰ παραδείγματα ἐκείνων αἱ παντοῖαι ἀσθένειαι τοῦ χαρακτῆρος.

Τὸ ἐρευνῶν πνεῦμα ἐξήτασεν ἐκ παλαιοῦ χρόνου τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἄλλοι μὲν τῶν ἀνθρώπων εὐφυεῖς γίνονται καὶ μεγαλοφυεῖς καὶ εὐαίσθητοι καὶ μεγαλόψυχοι καὶ μεγαλοπράγμονες, ἄλλοι δὲ τοὐναντίον ἀμβλεῖς καὶ ἠλίθιοι καὶ ἀνάλγητοι μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ἀσθενεῖς τὸν χαρακτῆρα. Ἀλλὰ τῆς ζητήσεως τὰ πορίσματα ἥκιστα πρὸς ἄλληλα συμφωνοῦσι.

Τινὲς νομίζουσιν ὅτι τὰς αὐτὰς πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως κέκτηνται ψυχικὰς δυνάμεις, τῆς τοιαύτης δὲ ἢ τοιαύτης διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς διαμορφώσεως αὐτῶν αἰτία γίνεται ἡ ἀγωγή. Ὁ Kong-Tse καὶ ὁ Meng-Tse ἐν Σινικῇ ἐδίδαξαν, ὡς καὶ ὁ Ρουσσὼ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους[1], ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ἀγαθός, δια-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1906.

[1] Πρβλ. Höffding, Rousseau und seine Philosophie, Frommanns Klassiker d. Phil., 1897, σελ. 143.

φθείρεται δὲ ἐὰν τύχῃ παιδείας κακῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ[1]. Οἱ Στωικοὶ διετείνοντο ὅτι παντὸς ἀνθρώπου ἡ ψυχὴ ἅμα τῇ εἰσόδῳ εἰς τὸν βίον εἶναι χάρτης ἄγραφος, ἐφ' οὗ πᾶσα ἔννοια δύναται νὰ ἐγγραφῇ, καὶ εἰς ἀρετῆς κτῆσιν ἐπιτηδεία, διαστρέφεται δὲ διὰ κακῶν παραδειγμάτων[2]. Συνεφώνησε δὲ ὁ Ἑλβέτιος, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ὁποίου πάντες οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται οἱ αὐτοί, οὐδὲν διαφέροντες κατὰ τὴν λεπτότητα τῶν αἰσθήσεων, τὴν ἀντίληψιν, τὴν μνήμην, πάντες ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ ἀρθῶσι μέχρι τῶν ὑψίστων ἰδεῶν, ἀπεργάζεται δὲ τὴν διαφορὰν αὐτῶν ἡ ἀγωγὴ μόνη[3]. Οὐχὶ δὲ ἄλλως φρονοῦσιν ὁ Λειβνίτιος[4] καὶ ὁ Locke[5] καὶ ἄλλοι τῶν νῦν σοφῶν, ἐν οἷς καὶ οἱ περὶ τὸν Watson, τὸν ἀρχηγέτην τῆς λεγομένης ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς (Behaviorism). Καὶ τὸ μεγαλόνουν καὶ τὸ μεγαλόφρον καὶ τὸ μεγαλεπήβολον καὶ μεγαλουργὸν λέγεται ὑπὸ τῶν θιασωτῶν τῆς γνώμης ταύτης ἐπίκτητον, ἀγαθῆς ἀγωγῆς δῆλον ὅτι προϊόν[6].

Ἄλλοι διδάσκουσιν ὅλως τἀναντία. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων διαφορὰ προέρχεται ἐκ διαφόρων στοιχείων, ἅτινα παρὰ τῶν γονέων κληρονομοῦσι καὶ φέρουσιν ἔμφυτα ἐν ἑαυτοῖς, ἡ δὲ ἀγωγὴ ἢ ἐλάχιστα ἐπιδρᾷ ἢ οὐδὲ τὸ παράπαν.

Ὁ Galton ἐν τῷ γνωστῷ συγγράμματι Hereditary Genius πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι τὸ ἐμφυὲς μείζονα ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἔχει ῥοπὴν ἢ σύμπασα ἡ ἀγωγή. Καὶ ὁ Maudsley παρατηρεῖ ὅτι τὴν τύχην ἑκάστου ἀτόμου παρασκευάζει ἡ κληρονομικότης. Δύο ἄτομα, λέγει, κατὰ

[1] Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsphilosophie[2], 1897, I, 63 καὶ 76.

[2] «Ὅταν γεννηθῇ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὥσπερ χάρτην εὐεργὸν εἰς ἀπογραφήν εἰς τοῦτον μίαν ἑκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται». Πλουτ. Ἠθ., ἔκδ. Βερναρδάκη, τόμ. 5, 338. Πρβλ. καὶ Γαληνόν, Ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς πάθη ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἕπεται, κεφ. 11, καὶ L. Stein, Erkenntnistheorie der Stoa, σελ. 114.

[3] «Tous les hommes naissent égaux et avec des aptitutes égales, l'éducation fait les différences». De l'ésprit, 3me discours. Ὅμοια διδάσκουσιν ὁ Condillac, ὁ La Mettrie, ὁ Diderot, ὁ Holbach.

[4] Πρβλ. Paul Barth, Elem. d. Erz. u. Unterrichtslehre[5], 1912, σελ. 25.

[5] Κατὰ Locke ἡ ψυχὴ ἑκάστου ἀνθρώπου εἶναι tabula rasa, white paper. Πρβλ. Some thoughts on education §§ 1 καὶ 30. Πρβλ. καὶ Buckle ἐν τῷ συγγράμματι History of Civilisation in England, γερμ. μετάφρ. I, 151.

[6] Ἀντεῖπον ἄλλοι τε καὶ ὁ Woodworth (Contemporary Schools of Psychology, 1931).

τὰς αὐτὰς παιδαγωγούμενα ἀρχὰς διαφέρουσιν ἀλλήλων, διότι ἑκάτερον ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν προδιάθεσιν, ἣν ἐκληρονόμησε παρὰ τῶν γονέων[1].

Ἔτι αὐστηρότερον ἔκρινεν ἡ ἰταλικὴ θετικὴ καλουμένη σχολή, scuola positiva, ὁ Ferri, ὁ Turati, ὁ Garofalo, καὶ πρὸ πάντων ὁ Lombroso, οὗ τὸ σύγγραμμα Uomo delinquente μέγαν πρό τινων ἐτῶν πανταχοῦ προυξένησε πάταγον. Ἡ κληρονομικότης, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τούτων, ἀπεργάζεται τὸ πᾶν, ἡ δὲ ἀγωγὴ οὐδὲ τὸ παράπαν δύναται νὰ μεταβάλῃ τὴν κληρονομουμένην φύσιν. Διὰ τοῦτο δέ τινες τῶν ἀνθρώπων γεννώμενοι ἐγκληματίαι, ὡς ἄλλοι γεννῶνται καλλιτέχναι καὶ ποιηταί, εἶναι αὐτόχρημα εἰς ἀπώλειαν προωρισμένοι.

Ἄλλοι πάλιν οὔτε τῆς κληρονομικότητος τὴν δύναμιν οὔτε τὴν σημασίαν καθόλου εἰπεῖν ὑποτιμῶσι τῆς ἀγωγῆς. Ἤδη ὁ Πλάτων εἶπεν· «Ἄνθρωπος παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὼν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῷον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ»[2]. Ὁμογνωμονοῦσι δὲ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης[3] καὶ ἄλλοι τῶν παλαιῶν πολλοί, ὡς ὁ Γαληνός[4], ὁ Πλούταρχος[5], ἔτι δὲ τῶν σοφῶν τῶν νεωτέρων. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι διαφέρονται πρὸς ἀλλήλους ὡς πρὸς τὰ ὅρια τῆς κληρονομικότητος καὶ τῆς ἀγωγῆς.

---

[1] Le crime et la folie, 1886, ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ· «Il y a pour l'homme une destinée, que ses ancêtres lui ont faite, et nul, fût-il capable de le tenter, ne peut échapper à la tyrannie de son organisation».

[2] Πλάτ. Νόμ. 766 Α. Πρβλ. καὶ τὰς περὶ γάμου διατάξεις ἐν Πολ. 459 κ. ἑξ. 460 Ε καὶ Τίμαιον 87 Α. «Κακοὶ πάντες οἱ κακοὶ διὰ δύο ἀκουσιώτατα γιγνόμεθα, ὧν αἰτιατέον μὲν τοὺς φυτεύοντας ἀεὶ τῶν φυτευομένων μᾶλλον καὶ τοὺς τρέφοντας τῶν τρεφομένων, προθυμητέον μήν, ὅπῃ τις δύναται, καὶ δι' ἐπιτηδευμάτων μαθημάτων τε φυγεῖν μὲν κακίαν, τοὐναντίον δὲ ἑλεῖν», καὶ τὰ τοῦ Σιμύλου παρὰ Στοβαίῳ·

Φύσις, θέλησις, ἐπιμέλει' εὐταξία
σοφοὺς τίθησι κἀγαθούς· ἐτῶν δέ τοι
ἀριθμὸς οὐδὲν ἄλλο πλὴν γῆρας ποιεῖ.

[3] Πολιτ. Ε 12, 13 16 α' *«ἐνδέχεται εἶναί τινας οὓς παιδευθῆναι καὶ γενέσθαι σπουδαίους ἄνδρας ἀδύνατον»*.

[4] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ.

[5] Π. παίδ. ἀγ. κεφ. 4. Πρβλ. καὶ Κικέρωνα (Pro Archia poeta 7) καὶ Ὁράτιον (Ars poetica, στίχ. 468 κ. ἑξ.) καὶ Κοϊντιλιανόν, ὅστις ἐξαίρει τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς (Inst. Orat. I, 1, 3).

Ὁ Πλάτων[1] καὶ ὁ Καρτέσιος[2] ἐδίδαξαν ὅτι καὶ ἔννοιαι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔμφυτοι ὑπάρχουσιν. Ὁ Spencer[3], ὁ Darwin[4], ὁ Haeckel[5] καὶ ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι παραστάσεις μόνον δύνανται μετὰ τῶν κυττάρων τοῦ νευρικοῦ συστήματος νὰ μεταγγίζωνται εἰς τὰ τέκνα[6]. Ὁ Ribot[7] πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι καὶ ἡ μεγαλοφυΐα καὶ αἱ ἰδιοφυΐαι μεταδίδονται. Ὁ Wundt[8], τῶν νεωτέρων ψυχολόγων ὁ δοκιμώτατος, καὶ ὡς πρὸς τὴν μετάδοσιν τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν παραστάσεων διαφωνεῖ καὶ πολλὰ τῶν πορισμάτων τοῦ Ribot καὶ ἄλλων ἀποκρούει.

Τοσαύτη γνωμῶν διαφωνία ἐπικρατεῖ ἔτι καὶ νῦν ἐν τῷ ζητήματι, ὅπερ ἀνελάβομεν νὰ ἐξετάσωμεν ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ.

Δύναται μόνη ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀγωγῆς νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην τῶν ἀνθρώπων ἀνάπτυξιν; Πῶς ἐλέγχεται τὸ δυνατὸν τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος; Τίνες οἱ νόμοι καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς; Τίς ἡ δύναμις τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἀγωγῆς;

Ταῦτα εἶναι τὰ κεφάλαια τῆς ἐρεύνης ἡμῶν, ἧς τὰ πορίσματα περιελάβομεν ἐν βραχεῖ ἐπιλόγῳ.

I. Η ΨΥΧΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΤΗΣ

1. Τὰ φαινόμενα.

Ὅσοι τῶν ψιλῶν μεταφυσικῶν θεωριῶν τὴν ἐπιστημονικὴν προκρίνουσιν ἀλήθειαν, δέον ἰσχυρῶς νὰ ἀποκρούσωσι τὴν δόξαν ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται τὰς αὐτὰς ἔχοντες ἰδιότητας, διὰ δὲ τῆς ἀγωγῆς δύναται ἕκαστος νὰ ἀρθῇ μέχρι τῶν ὑψίστων ἰδεῶν καὶ κατορθώσῃ πᾶν ἐν τῷ βίῳ.

---

[1] Πρβλ. ἡμετέραν διατριβὴν Das weltbildende Prinzip in der plat. Philosophie, Leipzig, 1899, σελ. 17.

[2] Meditationes de prima philosophia.

[3] Principles of Psychology, II.

[4] On the Origin of Species, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρ. Brown, σελ. 217 καὶ ἄλλ.

[5] Natürl-Schöpfungsgeschichte[4], σελ. 63 κ. ἑξ.

[6] Πρβλ. Preyer, Die Seele des Kindes[3], κεφ. 8, καὶ Romanes, Mental evolution in Animals, 1883, σελ. 15 καὶ 131.

[7] Hérédité psychologique[5], 1897, σελ. 65 κ. ἑξ.

[8] Menschen und Thierseele, 1911, σελ. 482, 488 κ. ἑξ., Physiol. Psychol[5], III, 1903, σελ. 640.

Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων διαφορὰ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἡλικίᾳ παρατηρεῖται καὶ ἔπειτα ἐλέγχεται περιφανής. Τῶν παιδίων τὰ μὲν εἶναι ἀγχινούστερα, τὰ δὲ ἀμβλύτερα τὸν νοῦν καὶ ἄλλα μὲν ἠπιώτερα καὶ εὐηνιώτερα, ἄλλα δὲ σκληρότερα καὶ δυσαγωγότερα. Καὶ ἀδελφοὶ δὲ ὁμοίως παιδευόμενοι καὶ κατὰ τὴν ἐπίδοσιν καὶ κατὰ τὰς τάσεις διαφέρουσιν ἀλλήλων. Ἔπειτα βραδεῖς ἄνθρωποι καὶ ἠλίθιοι, ὡς ἡ πεῖρα δεικνύει, οἱασδήποτε ἂν μετάσχωσιν ἀγωγῆς, ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξέλθωσι τῶν ὁρίων, ἐν οἷς ἡ φύσις αὐτοὺς ἐνέκλεισε, μόνον δ' ἔμφυτα στοιχεῖα ἀγαθά, παρὰ τῶν γονέων κληρονομηθέντα, συμβάλλονται εἰς τῶν ἀτόμων τὴν ταχεῖαν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν Ἀρχιμήδην δημιουργοῦσι καὶ τὸν Gauss καὶ τὸν Pascal, καὶ ἀναδεικνύουσι τὸν Ὅμηρον, τὸν Dante καὶ τὸν Milton καὶ τὸν Shakespeare.

Κάλλιστα εἶπεν ὁ Πίνδαρος·

Σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾷ·
μαθόντες δὲ λάβροι παγγλωσ-
σίᾳ, κόρακες ὥς, ἄκραντα
γαρύετον Διὸς πρὸς ὄρνιχα
θεῖον[1].

Καὶ ὁ Darwin ἐν Life and Letters διηγεῖται ὅτι, εἰ καὶ ἔτυχε τῆς αὐτῆς καὶ ὁ ἀδελφός του ἀγωγῆς, διέφερεν ἐκείνου ἕνεκα τῆς κληρονομικότητος[2].

Ἀκριβῶς δὲ ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης εἶναι ὁ ἐπικινδυνότερος σκόπελος, ἐφ' οὗ προσκρούουσα συντρίβεται ἡ περὶ τῆς ἐκ γενετῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων θεωρία. Πῶς εἶναι τῷ ὄντι δυνατὸν πάντες οἱ ἄνθρωποι ὁμοίας ψυχικὰς προδιαθέσεις νὰ ἔχωσιν, ὡς ὁ Kong-Tse καὶ ὁ Meng-Tse καὶ ὁ Rousseau καὶ ἄλλοι ἐδίδαξαν καὶ νῦν ἔτι διδάσκουσι πολλοί, ἀφ' οὗ μόνον ἐκ γονέων εὐφυῶν

[1] Ὀλυμπ., 2, 86.

[2] I, 22. Πρβλ. καὶ Γαληνὸν (ἐν τῷ εἰρ. βιβλ.) καὶ Mosso, καθ' ὃν καὶ συμφυεῖς ἀδελφοὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ τὴν κρᾶσιν (La peur, σελ. 174) καὶ Preyer (ἔνθ. ἀν., ἐν τῷ προλόγῳ) καὶ Ziller (Einleitung in die Pädagogik[2], 1901, σελ. 51 κ. ἑξ.) καὶ Lindner (Γεν. Παιδ. καὶ Διδακτική, μετάφρ. Χ. Παπαδοπούλου[2], σελ. 5, 9 καὶ ἀλλ.) καὶ Schiller-Fauth (Handb. der prakt. Pädagogik, 1904, σελ. 91 κ. ἑξ.) καὶ Bergemann (Soziale Pädagogik, 1900, σελ. 4 κ. ἑξ.) καὶ Rein (Pädagogik in syst. Darstellung, I, 1902, σελ. 11 κ. ἑξ.).

καὶ ἀγαθῶν εὐφυῆ καὶ ἀγαθά, ἐκ μωρῶν δὲ καὶ πονηρῶν μωρὰ καὶ φαῦλα τέκνα δύνανται νὰ γεννῶνται;

Ὅτι ψυχικαὶ τῶν γονέων ἰδιότητες κληροδοτοῦνται εἰς τὰ τέκνα, παρετήρησαν ἤδη ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ρώμη, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν φιλολογιῶν αὐτῶν.

Ἐν τοῖς ἱεροῖς βιβλίοις τοῦ Μανοῦ διαρρήδην λέγεται· «ἡ γυνὴ τίκτει παῖδας ὁμοίας ἔχοντας ἰδιότητας πρὸς τὸν γεννήσαντα» καὶ «ὁ κακὸς ἔχει τὴν πονηρὰν φύσιν ἢ παρὰ τοῦ πατρὸς ἢ παρὰ τῆς μητρὸς λαβὼν ἢ παρ' ἀμφοτέρων»[1].

Ὡσαύτως δ' ἐν τοῖς ἔπεσι τοῖς ὁμηρικοῖς συνήθης εἶναι ἡ γνώμη ὅτι ἀγαθοὺς υἱοὺς οἱ ἀγαθοὶ πατέρες γεννῶσιν. Ὁ Αἰνείας ἐν Ἰλιάδι πληθὺν εὐγενῶν αὐτοῦ προγόνων ἀριθμῶν

ταύτης τοι γενεῆς καὶ αἵματος εὔχομαι εἶναι,

λέγει σεμνυνόμενος[2]. Ἀλλαχοῦ πάλιν ὁ Πρίαμος πρὸς τὸν Ἑρμῆν, ὅστις ἐν ἀνθρώπου μορφῇ παρίσταται εἰς αὐτόν, λέγει,

οἷος δὴ σὺ δέμας καὶ εἶδος ἀγητὸς
πέπνυσαί τε νόῳ, μακάρων δ' ἔξ ἐσσι τοκήων[3].

Ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Μενέλαος τὸν Τηλέμαχον καὶ τὸν Νεστορίδην Πεισίστρατον τὸ πρῶτον ἰδὼν ἀναγνωρίζει τὰ τέκνα διοτρεφῶν βασιλέων·

ἀνδρῶν γένος ἐστὲ διοτρεφέων βασιλήων
σκηπτούχων, ἐπεὶ οὔ κε κακοὶ τοιούσδε τέκοιεν[4].

Καὶ ὁ Σοφοκλῆς δὲ εἰσάγει τὸν χορὸν ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ λέγοντα περὶ τῆς ἡρωΐδος τοῦ δράματος ὅτι εἶναι ὠμοῦ πατρὸς ὠμὸν τέκνον·

δηλοῖ τὸ γέννημ' ὠμὸν ἐξ ὠμοῦ πατρὸς
τῆς παιδός· εἴκειν δ' οὐκ ἐπίσταται κακοῖς[5].

[1] Manava Darma Çastra, 10.

[2] Ἰλ. Υ, 215 κ. ἑξ.

[3] Ἰλ. Ω, 377 κ. ἑξ.

[4] Ὀδ. δ, 64 κ. ἑξ.

[5] Στίχ. 471 (ἔκδ. Jebb, 1891).

Καὶ ἐν Ἑκάβῃ τοῦ Εὐριπίδου λέγεται ὅτι προφανὴς εἶναι ἡ ἐξ ἀγαθῶν γονέων καταγωγή·

δεινὸς χαρακτὴρ κἀπίσημος ἐν βροτοῖς
ἐσθλῶν γενέσθαι[1].

Καὶ ὁ Ρωμαῖος συγγραφεὺς Σουητώνιος περὶ τοῦ Νέρωνος εἶπε «vitia cujusque quasi tradita et ingenita retulerit» ἤτοι ἑκατέρου τὰς κακίας, τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρός, οἱονεὶ κατὰ κληρονομίαν καὶ ἐμφύτους ἔσχεν[2].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλοθεν μανθάνομεν ὅτι παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς πάλαι ἴσχυεν ἡ περὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος γνώμη[3]. Κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἁμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα μέχρι τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς[4]. Ἐν δὲ τῷ ἑλληνικῷ δράματι τῶν Πελοπιδῶν καὶ τῶν Λαβδακιδῶν οἱ οἶκοι παρίστανται πρόρριζα συνταρασσόμενοι, διότι τὸ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἐνσκιρρωθὲν κακὸν μεταφυτεύεται εἰς τοὺς ἐπιγόνους. Τὸ ἀποτρόπαιον τοῦ Ἀτρέως ἁμάρτημα, ὅστις τὰ τοῦ Θυέστου τέκνα παρέθηκε δεῖπνον εἰς τὸν πατέρα αὐτῶν, ἐγένετο κατὰ τὸν Αἰσχύλον «ἡ πρώταρχος ἄτη», δι' ἣν εἰσήλασεν ὁ δαίμων εἰς τὸν οἶκον τῶν Πελοπιδῶν[5]. Εἰς τὸν δαίμονα δὲ τοῦτον ὀφείλονται αἱ ἀλλεπάλληλοι αὐτῶν συμφοραί, τῆς Ἰφιγενείας ἡ θυσία καὶ ὁ στυγερὸς τοῦ Ἀγαμέμνονος φόνος καὶ τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας διὰ τοῦ Ὀρέστου καὶ τῆς Ἠλέκτρας ἡ ἐκδίκησις καὶ τοῦ Ὀρέστου ἡ δίω-

[1] Στίχ. 379. Πρβλ. καὶ τὸ

ἐν τοῖς τέκνοις γὰρ ἡ ἀρετὴ τῶν εὐγενῶν
διέλαμψεν.

[2] Nero, κεφ. 1.

[3] Καὶ ἡ εἰς τάξεις τῶν παλαιῶν διαίρεσις (παρ' Ἰνδοῖς, Ἀσσυρίοις, Πέρσαις, Αἰγυπτίοις, Περουϊανοῖς, Μεξικανοῖς καὶ ἄλλοις) καὶ τὸ ἔθος, καθ' ὃ γένη τινὰ ἰδίαν ἤσκουν τέχνην, ὡς τὴν ἱερωσύνην (παρ' Ἑβραίοις οἱ Ἀαρωνίδαι καὶ οἱ Λευῖται, παρ' Ἕλλησιν οἱ Βραγχίδαι, οἱ Εὐμολπίδαι κ. ἄ.) καὶ τὴν μαντικήν, ἴσως προῆλθον ἐκ τῶν περὶ κληρονομικότητος ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων. Ὁ Ἡρόδοτος (4,68), ὁ Σοφοκλῆς (Οἰδ. Τύρ. στ. 299), ὁ Εὐριπίδης (Ἑκάβη στ. 749) καλοῦσι τὴν μαντικὴν ἔμφυτον.

[4] Λευϊτ. 20, 5 καὶ ἄλλ. Φαίνεται δὲ πιθανὸν ὅτι διὰ τὴν κληρονομικότητα σωματικῶν νοσημάτων, ἅτινα εἶναι προφανῆ, ἐρρήθη τὸ πρῶτον ὅτι ἁμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα, εἶτα δὲ καὶ διὰ ψυχικὰ ἐλαττώματα κληροδοτούμενα καὶ δι' ἀτασθαλίας καὶ ἀπερισκεψίας τῶν γονέων, αἵτινες γίνονται αἰτίαι συμφορῶν εἰς τὰ τέκνα.

[5] Ἀγαμέμνων, στίχ. 1050.

ξις ὑπὸ τῶν Ἐρινύων. Καὶ ὁ Σοφοκλῆς δ' ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ λέγει τῶν Λαβδακιδῶν τραγῳδῶν τὰς συμφοράς·

οἷς ἂν σεισθῇ θεόθεν δόμος, ἄτας
οὐδὲν ἐλλείπει γενεᾶς ἐπὶ πλῆθος ἕρπον.
Ἀρχαῖα τὰ Λαβδακιδᾶν οἴκων ὁρῶμαι
πήματ' ἀλλ' ἄλλοις ἐπὶ πήμασι πίπτοντ',
οὐδ' ἀπαλλάσσει γενεὰν γένος, ἀλλ' ἐρείπει
θεῶν τις, οὐδ' ἔχει λύσιν[1].

Καὶ νομίζομεν περιττὸν ἰδιαιτέρως νὰ ἐξάρωμεν ὅτι πρῶτοι ἐκ τῶν παλαιῶν ἐναργεστέραν τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος ἀντίληψιν ἔσχον οἱ Ἕλληνες. Οἱ Ἕλληνες, οἵτινες οὐ μόνον πάντα τοῦ ἐπιστητοῦ τὰ εἴδη ἠρεύνησαν ἀλλὰ καὶ ἐξήτασαν τοὺς ὅρους, ἐφ' οἷς δύναται νὰ εὐημερήσῃ ἡ ἀνθρωπότης, ἐνέκυψαν καὶ εἰς τοῦ ζητήματος τούτου τὴν ἔρευναν καὶ ἐζήτησαν ἐκ τῆς μελέτης ταύτης νὰ συναγάγωσι πορίσματα λυσιτελῆ διὰ τὴν πολιτείαν. Ἐν τῇ Πολιτείᾳ ὁ Πλάτων ἀποφαίνεται ὅτι οἱ ἄριστοι ἄνδρες ἀνάγκη μετὰ τῶν ἀρίστων νὰ συζῶσι γυναικῶν, οἱ δὲ φαυλότατοι μετὰ τῶν φαυλοτάτων καὶ τὰ τέκνα μόνον τῶν ἀρίστων νὰ τρέφωνται, ἂν μέλλῃ ἐξ ἀρίστων πολιτῶν νὰ ἀποτελῆται ἡ πολιτεία[2]. Καὶ ὁ Πλούταρχος, ὁρμώμενος ἐκ τῆς γνώμης ὅτι ἐξ ἀφρόνων καὶ νοσωδῶν γονέων ὅμοια γεννῶνται τέκνα καὶ ἐκ πονηρῶν πονηρὰ καὶ ἐκ χρηστῶν χρηστά, σφόδρα ἐπαινεῖ τὰς περὶ τῆς πολιτείας τῶν Σπαρτιατῶν διατάξεις τοῦ Λυκούργου[3].

Ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον διελεύκαναν τὸ ζήτημα τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος αἱ πολλαπλαῖ τῶν νεωτέρων χρόνων ζητήσεις. Διὰ πλείστων παρατηρήσεων ἐπιστώθη ὅτι ἐν τοῖς ἐκγόνοις ἀνακύπτουσιν ἡ ὀξύτης τῶν αἰσθήσεων καὶ αἱ διάφοροι παθήσεις αὐτῶν, οἷον ἡ ὑπερευαισθησία ἢ ἀναισθησία τῆς ἁφῆς καὶ τῆς γεύσεως καὶ τῆς

[1] Στίχ. 583. Πρβλ. καὶ Οἰδ ἐπὶ Κολωνῷ στίχ. 1667 «πατρὸς ἔμφυτον ἄλαστον αἷμα».

[2] 459 D. Πρβλ. καὶ 424 A καὶ Ξενοφ. Ἀπομν. IV, 4, 19.

[3] «Ἔπειτα πολλὴν ἀβελτερίαν καὶ τῦφον ἐνεώρα τοῖς περὶ ταῦτα τῶν ἄλλων νομοθετήμασιν, οἳ κύνας μὲν καὶ ἵππους ὑπὸ τοῖς κρατίστοις τῶν ὀχείων βιβάζουσι χάριτι πείθοντες ἢ μισθῷ τοὺς κυρίους, τὰς δὲ γυναῖκας ἐγκλεισάμενοι φρουροῦσιν ἐξ αὐτῶν μόνων τίκτειν ἀξιοῦντες, κἂν ἄφρονες ὦσι κἂν παρήλικες κἂν νοσώδεις, ὡς οὐχὶ πρώτοις τοῖς κεκτημένοις καὶ τρέφουσι τῶν παίδων γιγνομένων πονηρῶν, ἐὰν ἐκ πονηρῶν γένωνται καὶ τοὐναντίον χρηστῶν, ἂν τοιαύτης τύχωσι γενέσεως», Λυκοῦργος κεφ. 15.

ὀσφρήσεως, ἡ ὀξυδέρκεια, ὁ δαλτωνισμός, ὁ στραβισμός, ἡ μυωπία, ἡ ἀμαύρωσις, ἡ νυκταλωπία, ἡ περὶ τὴν μουσικὴν εὐαισθησία καὶ ἀναισθησία ἐν πάσαις ταῖς ἀποχρώσεσιν αὐτῶν· ὡσαύτως δὲ ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία καὶ ἡ κρίσις καὶ ὁ χαρακτήρ.

Ὁ Buffon καὶ ὁ Girou de Buzareingues καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι παρετήρησαν ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῶν κυνῶν, τῶν ἵππων καὶ τῶν λοιπῶν ζῴων μεταδίδοται εἰς τὰ ἔκγονα αὐτῶν. Ὁ δὲ Galton [1] καὶ ὁ Ribot [2] καὶ ὁ Lombroso [3] παρατίθενται πλεῖστα παραδείγματα ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἔσχον ἀπογόνους μᾶλλον ἢ ἧττον κατὰ τὴν διάνοιαν ὁμοίους, ἐξ ὧν μνημονεύομεν τοὺς μουσικοὺς Allegri [4], Bach [5], Beethoven [6], Benda [7], Mendelssohn [8], Mozart [9], τοὺς ζωγράφους Bellini [10], Murillo [11], Rafaelo [12], Tiziano [13], Van Dyck [14], εἰς οὓς προσθέτομεν

[1] Hereditary Genius, σελ. 237 κ. ἑξ.

[2] Héréd. Psychol., σελ. 106 κ. ἑξ.

[3] Μεγαλοφυΐα καὶ παραφροσύνη. Γερμ. μετάφρ. Curth παρὰ Reclam σελ. 72 κ. ἑξ.

[4] Τὸν διάσημον συνθέτην τοῦ Miserere. Ἐκ τῆς οἰκογενείας ταύτης προῆλθεν ὁ Correggio, ὁ μέγας ζωγράφος.

[5] Τῆς οἰκογενείας Bach περὶ τοὺς ἑξήκοντα ὑπῆρξαν μουσικοὶ (1550-1800).

[6] Καὶ ὁ πάππος καὶ ὁ πατὴρ τοῦ Beethoven ἐγένοντο μουσικοί.

[7] Τρεῖς ἀδελφοί, δύο υἱοὶ καὶ τρεῖς ἀνεψιοὶ τοῦ Φραγκίσκου Benda (1709-1786) ἦσαν ἐπίσης τετραχορδισταί.

[8] Πάππος, πατὴρ καὶ ἀδελφὸς τοῦ Mendelssohn ἦσαν μουσικοί.

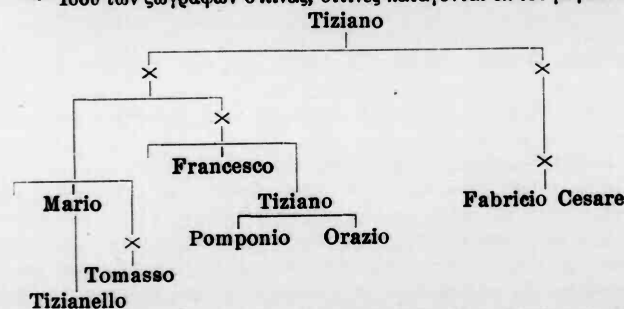
[9] Ὁ πατὴρ τοῦ Mozart, ὁ υἱὸς καὶ ἡ ἀδελφὴ εἶχον μουσικὴν ἰδιοφυΐαν.

[10] Ὁ Bellini, ἐκ τῶν πρώτων ἐλαιογράφων, ἔσχε πατέρα καὶ ἀδελφὸν δεξιοὺς ζωγράφους.

[11] Ὁ Murillo ἐγένετο μαθητὴς τοῦ θείου του Juan de Casillo, ὀνομαστοῦ ζωγράφου. Ἔσχε δὲ καὶ ἄλλον θεῖον καὶ ἐξάδελφον ζωγράφους γνωστούς.

[12] Ζωγράφος ἦτο καὶ ὁ Giovani Sanzio, πατὴρ τοῦ Rafaelo.

[13] Ἰδοὺ τῶν ζωγράφων ὁ πίναξ, οἵτινες κατάγονται ἐκ τοῦ μεγάλου Τιτιανοῦ.



[14] Ζωγράφος ἦτο ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Καὶ ἡ μήτηρ δὲ εἶχεν ἰδιοφυΐαν περὶ τὴν τέχνην.

τὸν μέγαν καλλιτέχνην τῆς Ἑλλάδος Πραξιτέλην [1], τοὺς ποιητὰς Αἰσχύλον [2], Σοφοκλέα [3], Ἀριστοφάνην [4], Torquato Tasso [5], Racine [6], τοὺς σοφοὺς Σενέκαν [7], Κασάβωνα [8], Champollion [9], Στεφάνους [10], Γρότιον [11], Ampère [12], Bacon [13], Bernouilli [14], Cassini [15], Darwin [16],

[1] Ὁ δαιμόνιος δημιουργὸς τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρμοῦ ἔσχε καὶ προγόνους καὶ ἐπιγόνους δοκίμους καλλιτέχνας. Πατέρα ἔσχε τὸν Κηφισόδοτον, οὗ ἔργον τὸ περίφημον ἄγαλμα τῆς Εἰρήνης φερούσης τὸν Πλοῦτον, πάππον δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸν κατὰ τὴν Ε′ ἑκατοντ. π. Χ. ἐν Ἀθήναις ἀκμάσαντα Πραξιτέλην.

[2] Ὁ υἱός του Εὐφορίων καὶ ὁ ἀνεψιός του Φιλοκλῆς ἦσαν τραγικοὶ ποιηταί. Ὁ Φιλοκλῆς ἐνίκησεν ἐν διαγωνισμῷ πρὸς τὸν Σοφοκλέα, ὅτε οὗτος ἐδίδαξε τὸν Οἰδίπποδα Τύραννον.

[3] Ὁ υἱός του Ἰοφῶν καὶ ὁ ἔγγονος Σοφοκλῆς ἐγένοντο τραγικοὶ ποιηταί. Ὁ Σοφοκλῆς ἐστεφανώθη δωδεκάκις.

[4] Κωμικοὶ ποιηταὶ ἐγένοντο καὶ οἱ δύο υἱοὶ αὐτοῦ Ἄρατος καὶ Νικόστρατος.

[5] Καὶ ὁ Torquato Tasso ἔσχε πατέρα ποιητήν.

[6] Ὁ υἱός του Λουδοβῖκος ὑπῆρξε μέτριος ποιητής.

[7] Τοῦ Λουκίου Ἀνναίου Σενέκα ὁ μὲν πατὴρ ἐγένετο ῥήτωρ ἐλλόγιμος, ὁ δὲ ἀδελφός, ἀνὴρ εὐφυέστατος, ἀνθύπατος τῆς Ἀχαΐας, ὁ δὲ ἀνεψιὸς Λουκανὸς ποιητής.

[8] Ἰσαὰκ Κασάβων καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὑπῆρξαν δόκιμοι φιλόλογοι.

[9] Ὁ ἔνδοξος ἑρμηνευτὴς τῶν ἱερογλυφικῶν Champollion ἔσχε καὶ υἱὸν ἱστορικὸν καὶ ἀρχαιολόγον.

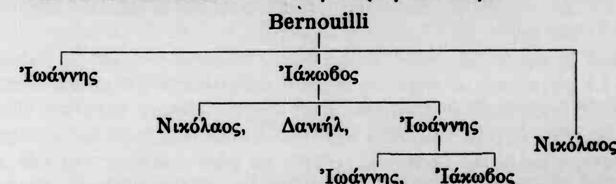
[10] Ροβέρτος Στέφανος εἶναι ὁ γνωστὸς ἐκδότης τῆς Ἁγ. Γραφῆς, Κάρολος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐγένετο ἀνθρωπιστής, Ἐρρῖκος δὲ ὁ υἱός του εἶναι ὁ ἐκδότης τοῦ «Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης».

[11] Ὁ θεμελιωτὴς τοῦ διεθνοῦς δικαίου Γρότιος ἔσχε πάππον καὶ πατέρα μεγάλους σοφούς.

[12] Τοῦ μεγάλου μαθηματικοῦ, φυσικοῦ καὶ φιλοσόφου Ampère ὁ υἱὸς ἐγένετο ἐπίσης σοφός.

[13] Καὶ ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ τοῦ Βάκωνος ἦσαν εὐφυεῖς.

[14] Καὶ ἐκ τοῦ Bernouilli οὐκ ὀλίγοι προῆλθον σοφοί·



[15] Τοῦ διασήμου ἀστρονόμου Cassini πολλοὶ ἀπόγονοι διέπρεψαν ὡς ἀστρονόμοι.

[16] Ὁ διαπρεπὴς φυσιοδίφης Darwin ἔσχε καὶ πατέρα καὶ πάππον φυσιοδίφας ὀνομαστούς.

Euler[1], Herschel[2], Buffon[3], Linné[4].

Παρετήρησε δὲ καὶ ὁ Voltaire ὅτι ὁ χαρακτὴρ κληροδοτεῖται ἀπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ τέκνα. Ἐν τῷ Φιλοσοφικῷ Λεξικῷ του ἀποφαίνεται ὁ Γαλάτης σοφὸς ὅτι οἱ Ἄππιοι ἐν Ρώμῃ ἐγένοντο ὑπερήφανοι, οἱ Κάτωνες αὐστηροί, οἱ Γυΐζαι ἐν Γαλλίᾳ τραχεῖς καὶ ἀλαζόνες[5].

Καὶ ὁ Γερμανὸς Wiedermeister ἔν τινι μελέτῃ περὶ τῶν τεσσάρων Καισάρων, Τιβερίου, Καλιγόλα, Κλαυδίου καὶ Νέρωνος, εὑρίσκει παρ' αὐτοῖς ὁμοίαν κληρονομικότητα ψυχικήν. Ὁ Τιβέριος κατήγετο πατρόθεν καὶ μητρόθεν ἐκ τοῦ Κλαυδείου γένους, περὶ οὗ ἔλεγεν ὁ Αὔγουστος «vetus atque insita Claudiae familiae superbia» ἤτοι παλαιὰ καὶ σύμφυτος εἰς τὸ Κλαύδειον γένος ἡ ἀλαζονεία. Τὸ κληρονομικὸν τῆς κακίας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ταύτῃ μνημονεύει, ὡς εἴπομεν ἤδη, καὶ ὁ Σουητώνιος. Ὁ δὲ Wiedermeister ἐξαίρει τὸ ὀργίλον αὐτῶν καὶ τὸ μανικόν[6].

Καὶ ὁ Ireland ἀποδεικνύει τὴν ψυχικὴν κληρονομικότητα ἐν τῇ βασιλικῇ οἰκογενείᾳ τῆς Ἱσπανίας ἐν παλαιοτέροις χρόνοις, ἀπὸ Ἰωάννου Β΄ τῆς Καστιλλίας μέχρι Καρόλου Β΄ (1440—1700)[7], ὁ δὲ Saint Simon ἀποφαίνει κληρονομουμένας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τῶν Condé ἐν Γαλλίᾳ πολλὰς ἀρετάς, ἰδίᾳ τὴν σύνεσιν καὶ τὸ εὔτολμον, καὶ πολλὰς κακίας, μάλιστα δὲ τὸ φίλαρχον καὶ τὸ μανικόν.

Ἐν πολλαῖς οἰκογενείαις τῆς Ἀγγλίας, οἷον τῶν Pitt, Fox, Grenville, δεικνύει τὸ κληρονομικὸν ὁ Galton, ἐν παλαιοτέραις δέ, ὡς Φιλίππου τοῦ Μακεδόνος, τῶν Πτολεμαίων, τοῦ Καρχηδονίου Βάρκα, τοῦ Μ. Θεοδοσίου, τοῦ Μ. Καρόλου, τῶν Μεδίκων, ἄλλοι σοφοὶ συχνοί.

[1] Τοῦ μαθηματικοῦ Euler καὶ ὁ πατὴρ καὶ τρεῖς υἱοὶ ἐγένοντο μαθηματικοί.

[2] Ἐκ τῆς οἰκογενείας Herschel πολλοὶ προῆλθον σοφοί, ἰδίᾳ ἀστρονόμοι.

[3] Τοῦ Buffon ὁ υἱὸς ἐγένετο λίαν εὐφυής.

[4] Τοῦ διασήμου βοτανικοῦ Linné ὁ υἱὸς διέπρεψεν ἐπίσης ὡς βοτανικός.

[5] «Le physique, ce père du morale, transmet le même caractère de père au fils pendant des siècles. Les Appius furent toujours fiers et inflexibles; les Catons toujours sévères. Toute la lignée des Guises fut audacieuse, téméraire, factieuse, pétrie du plus insolent orgueil et de la politisse la plus séduisante» (Dictionnaire philosophique, ἐν ἄρθρῳ Caton).

[6] Der Cäsarenwahnsinn der Julisch-Claudischen Imperatorenfamilie, 1875.

[7] Histoire de la névrose héréditaire de la maison royale d'Éspagne.

Καὶ οὐ μόνον τῆς ἀντιλήψεως ἡ δύναμις καὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς κρίσεως ἡ ὀξύτης ἀναφαίνονται ἐν τοῖς ἐκγόνοις, ἀλλὰ καὶ τὰ συναισθήματα καὶ αἱ παντοῖαι ὁρμαὶ καὶ αἱ ἀνωμαλίαι τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς ἡ βλακεία καὶ ἡ ἠλιθιότης καὶ αἱ παραισθήσεις καὶ ἡ μελαγχολία καὶ ἡ ἐπιληψία καὶ ἡ παραφροσύνη καὶ ἡ διψομανία καὶ ἄλλα.

Ἕκαστος ἔχει πάντως πρόχειρα ἐν τῇ μνήμῃ τοιαύτης κληρονομίας παραδείγματα. Καὶ ὁ Voltaire ποιεῖται λόγον περὶ τάσεως πρὸς αὐτοχειρίαν κληρονομηθείσης[1]. Καὶ ὁ Gall διηγεῖται ὅτι ἔν τινι οἰκογενείᾳ παῖς, οὗ ὁ πάππος καὶ ὁ πατὴρ εἶχον ἀποθάνει ἐκ καταχρήσεως οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν, ᾐσθάνετο ἐν ἡλικίᾳ πέντε ἐτῶν σφοδρὰν κλίσιν πρὸς τὸ πίνειν[2]. Ἄλλοι μνημονεύουσι τὰς οἰκογενείας Yuke καὶ Berti, αἵτινες τέλεον διεφθάρησαν ἐκ διψομανίας κληρονομικῆς. Ὅστις δ' ἐπεξέλθῃ τῆς ψυχιατρικῆς ἐγχειρίδια, θὰ ἴδῃ ὅτι βρίθουσιν ὁμοίων παραδειγμάτων.

Περιέγραψε δὲ καὶ ὁ Zola τὴν ἐκ τῆς κληρονομικῆς διψομανίας καταστροφὴν ἐν οἷς μυθιστορήμασι διηγεῖται τὰς τύχας τῆς οἰκογενείας τῶν Rougon Macquart[3]. Καὶ ἀπὸ σκηνῆς δ' ἐπέδειξαν τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ψυχικῆς κληρονομίας, ἐν ἄλλοις ὁ Ibsen καὶ ὁ Brieux. Καὶ συνεκινήθη τὸ θέατρον πρὸ τῶν Φασμάτων τοῦ Νορβηγοῦ συγγραφέως[4] καὶ πρὸ τῶν Avariés τοῦ Γαλάτου δραματικοῦ, ἔνθα παρελαύνουσιν ἀλλεπάλληλα τὰ θύματα φρενικῶν νοσημάτων κληρονομουμένων.

2. Αἰτίαι τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος.

Οὐ μόνον δὲ ὑπὸ τῶν φαινομένων ἐλέγχεται, ἀλλὰ καὶ λογικῶς κάλλιστα ἐξηγεῖται ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης. Εἶναι ἀποδεδειγμένον

[1] «Quelle disposition secrète d'organes, quelle sympathie, quel concours de lois physiques fait périr le père et les deux enfans de leur propre main, et du même genre de mort, précisément quand ils ont atteint la même année». (Dict. phil., ἐν ἄρθρῳ Caton). Πρβλ. καὶ Krafft-Ebing. Lehrb. d. Psychiatrie [6], σελ. 157.

[2] Ὁ Ilberg παρετήρησεν ὅτι ἐκ 40 πασχόντων ἐκ παρακρούσεων τὸ 1/8 εἶχε τὸ νόσημα ἐκ κληρονομίας (Le délire hallucinatoire, Archiv de Neurologie, XXX, σελ. 263).

[3] Ἐν τῷ μυθιστορήματι «La bête humaine» περιγράφει ὁ Zola, πῶς ὁ Ἰάκωβος Lantier, υἱὸς τῆς οἰνόφλυγος Gervaise καὶ διψομανῶν προγόνων αἰσθάνεται ἰσχυρὰν κλίσιν πρὸς κακουργίαν.

[4] Ὁ Ὀσβάλδος Alving ἐξ οἰνόφλυγος πατρὸς προελθὼν πάσχει μαλάκυνσιν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἀποθνήσκει νέος.

ὅτι ἡ ψυχὴ στενώτατα συνδέεται πρὸς τὸ σῶμα καὶ αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι ἤρτηνται ἐκ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ ὑγίεια καὶ εὐεξία ταῦ σώματος συντελεῖ εἰς τὴν ἐναρμόνιον τοῦ ψυχικοῦ βίου πορείαν, προάγουσα τὴν διανόησιν καὶ ἐξαίρουσα τὸ συναίσθημα καὶ ἐνισχύουσα τὴν βούλησιν, καχεξία δὲ αὐτοῦ συμβάλλεται εἰς τὴν διατάραξιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Εἰς τὴν γυμναστικὴν φιληδοῦμεν ἡμεῖς, ἠσμένιζον δὲ καὶ οἱ ἄλλοι καὶ μάλιστα οἱ Ἕλληνες πάλαι οὐχὶ μόνον διότι σῴζει τὴν ὑγίειαν τοῦ σώματος καὶ ἰσχὺν καὶ εὐκαμψίαν καὶ κάλλος καὶ χάριν πορίζει καὶ ἐμμελεῖς καὶ εὐρύθμους τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸν βίον ἀπεργάζεται, ἀλλὰ καὶ διότι δι' αὐτῆς ἐπιδιώκεται ἡ εὐεξία τῆς ψυχῆς.

Τὸν σκοπὸν τοῦτον τῆς γυμναστικῆς ἐξῆρεν ἡ ἑλληνικὴ διάνοια πρώτη. «Εἰς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας», λέγει ὁ Πλάτων, «ἀποστέλλουσιν οἱ πατέρες τοὺς υἱούς, ἵνα ρωμαλέα τὰ σώματα ἔχοντες ὑπηρετῶσι τῇ ψυχῇ[1]. Καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν εἰσάγει τὸν Σωκράτη πρὸς τὸν καχεκτικὸν Ἐπιγένην διαλεγόμενον καὶ τὰς ἐκ τῆς γυμναστικῆς ἐπιδεικνύοντα ὠφελείας. «Οὐ μόνον τοῦ σώματος τὴν ὑγίειαν, λέγει ὁ Σωκράτης ἐνταῦθα, ἐπιδιώκει ἡ γυμναστική, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοίας, ἐπειδὴ ἐρρωμένον σῶμα γίνεται ὑπόβαθρα ψυχῆς ἀγαθῆς. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι διὰ τὴν καχεξίαν τῶν σωμάτων καὶ λήθη καὶ ἀθυμία καὶ μανία πολλάκις ἐμπίπτουσιν εἰς τὴν ψυχήν»[2]. Ἀπεκρυσταλλώθη δὲ ἡ γνώμη αὕτη τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς γυμναστικῆς ἐν τῇ καλλίστῃ ἐκείνῃ ῥήτρᾳ τοῦ Ἰουβεναλίου «mens sana in corpore sano».

Καὶ πρώτιστα μὲν πάντων ἤρτηνται αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι ἐκ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ δὴ τοῦ ἐγκεφάλου, ὡς ἡ παλαιὰ ἀνατομικὴ καὶ ἡ ψυχολογία ἔδειξαν καὶ συνεπλήρωσε τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ ἐμπειρία.

---

[1] Πρωταγ. κεφ. 15· Πολ. 411.

[2] «Καὶ ἐν ᾧ δοκεῖ ἐλαχίστη σώματος χρεία εἶναι, ἐν τῷ διανοεῖσθαι, τίς οὐκ οἶδεν ὅτι καὶ ἐν τούτῳ πολλοὶ μεγάλα σφάλλονται διὰ τὸ μὴ ὑγιαίνειν τὸ σῶμα; Καὶ λήθη δὲ καὶ ἀθυμία καὶ δυσκολία καὶ μανία πολλάκις πολλοῖς διὰ τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν εἰς τὴν διάνοιαν ἐμπίπτουσιν οὕτως, ὥστε καὶ τὰς ἐπιστήμας ἐκβάλλειν», Ἀπομν. 3, 12, 6.

Ἀλκμέων ὁ Πυθαγόρειος ἐδίδαξε πρῶτος ὅτι αἱ αἰσθήσεις ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν[1]. Καὶ ὁ διάσημος Ἕλλην ἰατρὸς Ἱπποκράτης τὸν ἐγκέφαλον ὁρίζει ἕδραν τῆς ψυχῆς[2]. Ὡσαύτως δὲ ὁ Πλάτων[3] καὶ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος, οἱ κατὰ τὸ 300 π. Χ. ἀκμάσαντες Ἕλληνες ἀνατομικοὶ τῶν Ἀλεξανδρεωτικῶν χρόνων[4], καὶ ἔπειτα ὁ Γαληνὸς[5] καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων πολλοί.

Ἐν δὲ τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις εἶναι ἡ διδασκαλία αὕτη θεμελιῶδες δόγμα τῆς ἐπιστήμης. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης συστάσεως τοῦ

---

[1] Satir. X, 356. Πρβλ. Θεόφραστον, Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, ἔκδ. Wimmer, Paris, § 26 «ἁπάσας τὰς αἰσθήσεις συνηρτῆσθαί πως πρὸς τὸν ἐγκέφαλον». Καὶ τὸ ἐν Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος (96A) ὅτι «ὁ ἐγκέφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ ὁρᾶν καὶ ὀσφραίνεσθαι κτλ.» ὡς δόξα τοῦ Ἀλκμέωνος μνημονεύεται. Πρβλ. Hirzel, ἐν Hermes, 1876, σελ. 240 κ. ἑξ. καὶ ἡμετέραν διατριβήν· Das Weltbild. Prinzip in der plat. Philosophie, Leipzig, 1899, σελ. 32.

[2] Περὶ τῆς ἱερῆς νούσου, κεφ. 17 «Εἰδέναι χρὴ τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ οἱ γέλωτες καὶ αἱ παιδιαὶ ἢ ἐνθεῦτεν (ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ λῦπαι καὶ ἀνῖαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί. Καὶ τούτῳ (τῷ ἐγκεφάλῳ) φρονεῦμεν μάλιστα καὶ νοεῦμεν καὶ βλέπομεν καὶ ἀκούομεν καὶ γινώσκομεν τά τε αἰσχρὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἡδέα. Τῷ δὲ αὐτῷ τούτῳ καὶ μαινόμεθα καὶ παραφρονέομεν καὶ δείματα καὶ φόβοι παρίστανται ἡμῖν. Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ, ἀλλ' ἢ θερμότερος τῆς φύσεως γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος ἢ ἄλλο τι πεπόνθῃ παρὰ τὴν φύσιν».

[3] Τίμ. 31 κ. ἑξ. 44 D.

[4] Πρβλ. Siebeck, Gesch. d. Psychologie, I, 2, 1884, σελ. 266. Haeser, Gesch. D. Medizin[3], 1, 1875, σελ. 235 κ. ἑξ. καὶ Θεοφίλου Βορέα, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 419.—Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐν Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3, 1928. Ἐκ παρέργου λέγομεν ὅτι ἡ ἀφελεστέρα περὶ κόσμου θεωρία τὴν καρδίαν ἐθεώρησεν ἀείποτε ὡς ἕδραν τῆς ψυχῆς, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τὴν γνώμην ταύτην ἀπεδέξαντο ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοί, ὡς καὶ πάντες οἱ ἀκολουθήσαντες εἰς αὐτοὺς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀβερρόης, πρὸς ὃν ὁ Dante ἀντιτασσόμενος λέγει τὰ γνωστὰ ἐκεῖνα·

Apri à la verità che vienne il petto,
e sappi, che si tosto come al feto
l'articolar del cerebro è perfetto,
lo motor primo à lui si volge lieto,
sovra tanta arte di natura, e spira
spirito nuovo di virtù repleto.

Purgatorio, Canto 25, στίχ. 67 κ. ἑξ.

[5] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ καὶ ἀλλαχοῦ.

ἐγκεφάλου ἐξαρτᾶται ἡ ὀξεῖα ἢ βραδεῖα ἀντίληψις, ἡ ἀγαθὴ ἢ ἀσθενὴς μνήμη, ἡ κρίσις.

Καὶ δὲν εἶπε μὲν ἡ ἐπιστήμη τὴν τελευταίαν λέξιν περὶ τῶν κυρίων αἰτίων τῆς ἀρτιότητος τοῦ ἐγκεφάλου, φαίνεται δὲ ὅμως ὅτι καὶ τὸ ποσὸν αὐτοῦ καὶ τὸ ποιὸν καὶ τὸ βάρος, ἰδίᾳ τῶν ἡμισφαιρίων, καὶ τῶν αἰσθητικῶν καὶ διανοητικῶν κέντρων ἡ ἀνάπτυξις καὶ δὴ τῆς φαιᾶς οὐσίας καὶ ὁ τρόπος τῆς συνδέσεως τῶν νευράδων πρὸς ἀλλήλας εἰς τὴν τελειότητα συμβάλλονται τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ὁ Flechsig, ἐκ τῶν ῥηξικελεύθων τοῦ ἐγκεφάλου ἐρευνητῶν, ἐν πολλαῖς μελέταις δεικνύει ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα συνδέεται ἀείποτε πρὸς ἰδιαιτέραν τινὰ τοῦ ἐγκεφάλου κατασκευήν[1].

Ἔπειτα εἰς τὴν εὔρυθμον ἢ πλημμελῆ τοῦ ψυχικοῦ βίου λειτουργίαν συντελεῖ καὶ τῶν αἰσθήσεων τὸ ἄρτιον ἢ ἀτελές. Καὶ ἡ τελειότης τῶν αἰσθήσεων ἔχει πάλιν σχέσιν πρὸς τὴν ἀρτιότητα τῶν αἰσθητηρίων καὶ τῶν κέντρων τῶν αἰσθητικῶν.

Κατὰ τὸν Flechsig οἱ μεγάλοι σοφοί, ὡς ὁ μαθηματικὸς Gauss, ἔχουσι τελειότερον ἀνεπτυγμένην τὴν μετωπιαίαν τοῦ ἐγκεφάλου μοῖραν, ἥτις εἶναι κυρίως ἕδρα τῆς λειτουργίας τῆς διανοητικῆς. Καὶ ἄλλως δὲ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἔδειξεν ὅτι μόνος ὁ τὸν ὀφθαλμὸν καὶ τὰ ἐν τῇ ὀπισθίᾳ μοίρᾳ τοῦ ἐγκεφάλου κέντρα τῆς ὁράσεως τέλεια ἔχων δύναται νὰ γνωρίσῃ ἀκριβῶς τὴν συμμετρίαν καὶ ἁρμονίαν τῶν ὄντων καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ἀπολαύσῃ τοῦ θεατοῦ καλοῦ καὶ γίνῃ δεξιὸς τῆς γραφικῆς ἐργάτης, ἀνήκοος δὲ τῆς λεπτῆς ἁρμονίας τῶν τόνων διαπλέει τὴν ἐρημίαν τοῦ βίου ὁ ἀτελῆ ἢ ὅλως πεπηρωμένην ἔχων τὴν ἀκοήν, ἐν ᾧ οἱ Μόζαρτ εὐθὺς ἐκ παίδων γίνονται περὶ τὴν ἀκοὴν εὐαισθητότατοι ἕνεκα τῆς τελειότητος τοῦ ἀκουστικοῦ ὀργάνου καὶ τῶν κέντρων τοῦ ἐγκεφάλου τῶν ἀκουστικῶν.

Καὶ οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ τοῦ λοιποῦ ὀργανισμοῦ ἡ ἰδιάζουσα κατασκευὴ καὶ λειτουργία, ἡ ἰδιοσυστασία καὶ ἰδιοσυγκρασία, ἡ σωματικὴ ἕξις, οὐχὶ ὀλίγην ἀσκοῦσιν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον ῥοπήν. Ἡ αἱματώδης κρᾶσις, ὡς οἱ Ἕλληνες ἐδίδαξαν, καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ταχὺν μὲν ἐν τῷ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ βούλεσθαι, ἀλλ᾽ ἀψίκορον, ἡ δὲ χολερικὴ ὀξύνουν καὶ εὐαίσθητον καὶ δραστήριον, ἡ δὲ φλεγμα-

[1] Gehirn u. Seele, 1896. Die Localisation der geistigen Vorgänge, 1896. Die Grenzen geistiger Gesundheit u. Krankheit, 1896.

τικὴ ἀδιάφορον καὶ ἀπαθῆ, ἡ δὲ μελαγχολικὴ ἀπαισιόδοξον. Ἐκ τῆς κράσεως, κατὰ Πλούταρχον, προέρχεται τὸ εὐθαρσὲς καὶ τὸ γενναῖον καὶ τὸ εὔελπι καὶ τὸ εὐθορύβητον καὶ τὸ δύσελπι καὶ τὸ ἀθαρσές[1]. Ἐλέγχει δὲ καὶ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, ὅτι αἱ λεγόμεναι κράσεις καὶ ἐκ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς διαθέσεως τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐξαρτῶνται καὶ ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἥτις καὶ ἐκ τῆς χημικῆς συστάσεως τοῦ αἵματος ἔχει τὴν ἀφετηρίαν καὶ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἐκκρίσεως.

Ἡ τῆς ἰδιοσυγκρασίας ῥοπὴ φαίνεται μᾶλλον ἐν ταῖς ἀψιθυμίαις καὶ ταῖς καταστάσεσι ταῖς παθολογικαῖς. Εἰς πάντας γνώριμον εἶναι τὸ τοῦ Shakespeare «ἀλλόφρονες γινόμεθα, ὅτε ἡ φύσις ἀναγκαζομένη ἐπιτάσσει εἰς τὴν ψυχὴν νὰ πάσχῃ μετὰ τοῦ σώματος»[2].

Οὐδένα δὲ λανθάνει σήμερον ὅτι μετὰ τὸν ἐγκέφαλον τὰς πλείστας τῶν ψυχικῶν παθήσεων ἐπιφέρουσιν αἱ παθήσεις τῶν πεπτικῶν ὀργάνων καὶ τῆς καρδίας καὶ τῶν νεφρῶν. Ὁ Ἱπποκράτης ἤδη καὶ ὁ Ἀρεταῖος καὶ ὁ Γαληνὸς ποιοῦνται λόγον περὶ ἐπιληψίας καὶ ὑποχονδρίας ἐκ τοῦ στομάχου προερχομένης. Αἱ δὲ νεώτεραι ζητήσεις ἀπέδειξαν ὅτι πᾶσαι αἱ ἀνωμαλίαι καὶ παθήσεις τοῦ στομάχου καὶ τῆς καρδίας καὶ τῶν αἱμοφόρων ἀγγείων καὶ τῆς ἀφομοιώσεως καὶ τῶν ἐκκρίσεων ἀμέσως ἀντηχοῦσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχήν. Ἔλλειψις τροφῆς προξενεῖ καὶ παρὰ τῷ ὑγιεῖ ἀνθρώπῳ ἐλαφρὰς ταραχάς. Παρὰ δὲ τοῖς δυσπεπτικοῖς ἡ πεῖνα αἴρει πᾶσαν ὄρεξιν πρὸς πνευματικὴν ἐργασίαν καὶ γίνεται παραισθήσεων καὶ παραληρημάτων αἰτία. Ἡ δυσπεψία γεννᾷ σπουδαίας ταραχάς, τὸ μὲν πρῶτον διαλειπούσας, εἶτα δὲ συνεχεῖς, οἷον θλῖψιν, μελαγχολίαν, συγκινήσεις, εὐοργησίαν, φόβον τοῦ θανάτου, τάσιν πρὸς αὐτοχειρίαν, ἀβουλησίαν, ἀφασίαν, ἐμμόνους ἰδέας, παραληρήματα, μανίαν[3]. Οἱ καρ-

[1] Πρβλ. τὸ σύγγραμμα «Πότερον ψυχῆς ἢ σώματος ἐπιθυμία καὶ λύπη», κεφ. 9· καὶ Ἀριστ. Προβλήματα, Λ′.

[2] King. Lear, Πρᾶξις Γ′, σκηνὴ δ′.

[3] Ἡ δὲ αἰτία τῶν φαινομένων τούτων εἶναι προφανής. Ἡ τῶν σπλάγχνων λειτουργία ἤρτηται ἐκ τοῦ συμπαθητικοῦ νευρικοῦ συστήματος, οὗ κέντρα εἶναι γάγγλια καὶ πλέγματα. Τῶν δὲ πλεγμάτων σπουδαιότατον εἶναι τὸ λεγόμενον ἡλιακόν, plexus solaris, εἰς ὃ διὰ τῶν νευρικῶν ἰνῶν διαβιβάζονται τῶν ἄλλων σπλάγχνων αἱ παντοῖαι διαθέσεις καὶ παθήσεις. Ἀλλὰ τὸ συμπαθητικὸν σύστημα συνδέεται μετὰ τοῦ ἐγκεφαλονωτιαίου τὸ μὲν διὰ τοῦ πλάνου (nervus vagus), τὸ δὲ διὰ νημάτων συναπτόντων μετὰ τοῦ νωτιαίου τὰ γάγγλια τὰ

διακοὶ ἔχουσι δύστροπον χαρακτῆρα καὶ εἶναι εἰς νευροπαθείας καὶ φρενικὰ νοσήματα ἐπιρρεπεῖς. Πάντα δὲ τὰ πορίσματα τῆς παθολογικῆς ἀνατομικῆς πείθουσιν ὅτι βάσις τῶν φρενιτίδων νόσων γίνεται κυρίως ἀνωμαλία τις περὶ τὴν τοῦ αἵματος διανομήν.

Ἄλλως τε ὑποπίπτει καὶ εἰς τοῦ ἰδιώτου τὴν ἀντίληψιν ὅτι καὶ ὑπεραιμία καὶ ἀναιμία καὶ διαφθορὰ τοῦ αἵματος ἐξ οἱασδήποτε προερχομένη αἰτίας προξενοῦσι ψυχικὰς ἀνωμαλίας, οἷον παραισθήσεις καὶ παροξυσμούς, καὶ τὰ οἰνοπνευματώδη ποτὰ ἐπιφέρουσιν εὐφροσύνην καὶ μέθην καὶ τὸ ὄπιον παραλύει τὸν ὀργανισμόν.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι ἀναμφίλεκτα. Ἀλλ' ὁ ὀργανισμὸς τῶν ἐκγόνων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἄλλων ζῴων καὶ τῶν φυτῶν εἶναι μέχρι καὶ τῶν ἐλαχίστων συνήθως πρὸς τὸν τῶν γονέων ὅμοιος. Ἕκαστον ὂν γεννᾷ ὅμοιον πρὸς ἑαυτό. Ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα διδάσκει ὅτι τὸ φυτὸν γίνεται ὅμοιον πρὸς τὸ φυτὸν ἐξ οὗ φύεται, τὸ ζῷον ὅμοιον πρὸς τὸ ζῷον ἐξ οὗ γεννᾶται, τὸ παιδίον παρεμφερὲς πρὸς τοὺς γονεῖς αὐτοῦ. Καταφανὴς εἶναι ἡ ὁμοιότης αὕτη εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς χαρακτῆρας, τὸ μέγεθος, τὴν μορφήν, τὴν κεφαλήν, τοὺς ὀφθαλμούς, τὸ χρῶμα, τὴν φωνήν, τὰ ἰδιόρρυθμα σημεῖα τοῦ σώματος καὶ ὅσα ἄλλα. Πάντες οἱ λαοὶ ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων παρετήρησαν τὴν φυσιολογικὴν ταύτην κληρονομικότητα[1]. Τὰ περὶ ἐξευγενισμοῦ φυτῶν καὶ ζῴων διδάγματα καὶ αἱ περὶ γάμων διατάξεις τῶν Ἑλλήνων, ἃς ἐν τοῖς πρόσθεν[2] ἐμνημονεύσαμεν, περὶ τούτου μαρτυροῦσι. Παρὰ Ρωμαίοις ὑπῆρχον καὶ γένη ὅλα, ὡς καὶ νῦν παρ' ἡμῖν καὶ παρ' ἄλλοις, ἀπό τινος κληρονομικοῦ γνωρίσματος ὀνομαζόμενα, οἷον Nasones ἀπὸ τῆς

συμπαθητικά. Οὕτω δὲ πᾶν ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ στομάχῳ, τῷ ἥπατι, τοῖς ἐντέροις, τοῖς νεφροῖς, τῷ σπληνί, τοῖς γεννητικοῖς ὀργάνοις, τοῖς πνεύμοσιν ἔχει τὸν ἀντίκτυπον ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τῇ ψυχῇ καὶ τἀνάπαλιν. Πρβλ. καὶ Pron. Influence de l'estomac et du régime alimentaire sur l'état mental et les fonctions psychiques, 1901, σελ. 80 κ. ἑξ., καὶ Faure, Sur un syndrome mental fréquemment lié à l'insuffisance des fonctions hépato-rénales, 1899, καὶ Kräpelin. Psychiatrie[6], 1899, σελ. 102 κ. ἑξ. καὶ Störring, Pathol. Psychologie, 1900, σελ. 30 κ. ἑξ. καὶ Θεοφίλου Βορέα, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 439 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Ψυχολογίαν (Ἀκαδημεικά, 3, 1933), σελ. 94 κ. ἑξ.).

[1] «Γεννᾷ ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπον, ὥστε διὰ τὸ ἐκεῖνον τοιόνδ' εἶναι ἡ γένεσις τοιάδε συμβαίνει». Ἀριστ. π. ζῴων μορίων, 640 α 18.

[2] Σελ. 11.

ρινός, Labeones ἀπὸ τῶν χειλέων, Capitones ἀπὸ τῆς κεφαλῆς. Ὅμοια παραδείγματα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νεωτέρα ἱστορία. Ὑπομιμνήσκομεν τὴν ῥῖνα τῶν Βουρβώνων καὶ τὰ χείλη τῶν Ἁψβουργείων.

Ἀλλὰ δὲν περιορίζεται μόνον ἐν τοῖς εἰρημένοις ἡ φυσικὴ κληρονομικότης, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν ὅλον ὀργανισμόν. Ἄπειροι παρατηρήσεις πείθουσιν ὅτι παρά τε τοῖς γονεῦσι καὶ τοῖς τέκνοις ὁμοία εἶναι ἡ κατασκευὴ τῶν μυῶν, τῆς καρδίας, τοῦ στομάχου, τῶν νεφρῶν, τοῦ ἥπατος, τῶν αἱμοφόρων ἀγγείων, τῶν ὀστῶν, τοῦ συστήματος τοῦ νευρικοῦ.

Παρά τισιν οἰκογενείαις παρατηρεῖται τάσις πρὸς πολυσαρκίαν κληροδοτουμένη, πρόωρος τῆς κόμης λεύκανσις, πρὸς δὲ τούτοις ἀνωμαλίαι τοῦ ὀργανισμοῦ, ὡς καὶ οἱ παλαιοὶ παρετήρησαν ἤδη, ἰδίᾳ οἱ Ἕλληνες[1], οἷον ραχῖτις, ἀλβινισμός, πολυδακτυλία, διαβήτης, ποδάγρα, ρευματισμοί, νεφρῖτις, ἡπατῖτις, ἀρθρῖτις, πλεῖστα νοσήματα τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Καὶ οὐ μόνον αἱ σύμφυτοι ἀλλὰ καὶ ἐπίκτητοι ἰδιότητες ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος προσγενόμεναι μεταδίδονται εἰς τὰ τέκνα.

Οὕτω δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ πρόοδος τῶν ὀργανισμῶν καὶ ἡ γένεσις τῶν ποικιλιῶν αὐτῶν, κατὰ δὲ τοὺς περὶ τὸν Darwin καὶ ἡ μετάβασις εἰς νέα εἴδη· ὡσαύτως δὲ ὁ ἐκφυλισμὸς καὶ ἡ ἐσχάτη κατάπτωσις ἕνεκα τῶν ἀσθενειῶν τῶν κληρονομουμένων.

Ἀλλ' ἐντεῦθεν ἀριδήλως καταφαίνεται ὅτι τῆς ψυχικῆς βάσις γίνεται ἡ σωματικὴ κληρονομικότης. Ἡ ὑπερευαισθησία τῆς ἁφῆς ἡ παρατηρουμένη εἰς πολλὰς γενεὰς προέρχεται ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς λεπτότητος τῶν ἁπτικῶν ὀργάνων, ἥτις διὰ τῆς γεννήσεως μεταδίδοται καὶ ἐνισχύεται κατὰ μικρόν, ὁ δαλτωνισμὸς ἐκ παθήσεως νευρικῶν ἰνῶν κληροδοτουμένης. Ἡ δύναμις τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς κρίσεως ἀναφαίνονται παρὰ τοῖς ἐκγόνοις, διότι ὑγιὲς καὶ ἀλώβητον μεταγγίζεται εἰς αὐτοὺς νευρικὸν σύστημα καὶ ἀναπτύσσεται ἀπροσκόπτως, ἰδίᾳ οἱ μετωπιαῖοι τοῦ ἐγκεφάλου λοβοί, ἡ δὲ περὶ τὴν μου-

---

[1] Ἱπποκράτης, Ἀριστοτέλης, Θεόφραστος, Γαληνός, ἄλλοι. «Γίνονται δέ», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «καὶ ἐξ ἀναπήρων ἀνάπηροι, οἷον ἐκ χωλῶν χωλοὶ καὶ τυφλῶν τυφλοὶ καὶ ὅλως τὰ παρὰ φύσιν ἐπεοικότες πολλάκις καὶ σημεῖα ἔχοντες συγγενῆ, οἷον φῦμα καὶ οὐλάς». Περὶ ζ. ἱστορ., 7, 6. Πρβλ. καὶ Πλουτ. Λυκοῦργον, κεφ. 15.

σικὴν εὐαισθησία, διότι τελειότατον διὰ πολλῶν γενεῶν ἀναπτυχθὲν κληροδοτεῖται τὸ αἰσθητήριον τῆς ἀκοῆς καὶ τὰ ἀκουστικὰ τοῦ ἐγκεφάλου κέντρα, τὸ δὲ εὐόργητον καὶ ἡ δυστροπία τοῦ χαρακτῆρος καὶ αἱ ἄλλαι ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι πᾶσαι, διότι μεταδίδονται ἀπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ τέκνα ἐγκεφαλικαὶ καὶ νευρικαὶ καὶ ἡπατικαὶ καὶ καρδιακαὶ καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἰδιορρυθμίαι καὶ παθήσεις, ὧν εἶναι αἱ ψυχικαὶ ἐκφάνσεις συμπτώματα.

Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ κληρονομία τῆς τάσεως πρὸς αὐτοχειρίαν, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται ὁ **Voltaire**. Ἡ τάσις αὕτη δύναται νὰ ἀνακύψῃ παρὰ τοῖς τέκνοις, διότι εἶναι σύμπτωμα κληροδοτουμένης νευροπαθείας.

Καὶ ἤδη περιφανὴς προκύπτει ἡ ἡμετέρα περὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος γνώμη. Δὲν ἀποδεχόμεθα ἡμεῖς ὅτι ἔννοιαι καὶ ἰδέαι καὶ ἄλλα τοιαῦτα ψυχικὰ στοιχεῖα κληροδοτοῦνται, οὐδὲ νομίζομεν ὅτι ἰδιοφυΐαι καὶ δεξιότητες ἀποτετελεσμέναι εἰς τὰ τέκνα μεταδίδονται. Τοῦ Πλάτωνος ἡ γνώμη, ὅστις, ὅπως ἑρμηνεύσῃ τὸ μανθάνειν, ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἑκάστου ἀνθρώπου ἐν προτέρῳ τινὶ βίῳ εἶδε τὰς ἰδέας τῶν ὄντων καὶ διατηρεῖ τὰς εἰκόνας αὐτῶν ἐν τῇ μνήμῃ καὶ τῇ βοηθείᾳ ἐκείνων γινώσκει τὰ ὄντα τοῦ κόσμου, ἅτινα εἶναι κατ' αὐτὸν ὁμοιώματα τῶν ἰδεῶν καὶ μιμήματα[1], ἐπολεμήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ τοῦ Καρτεσίου ἡ διδασκαλία, καθ' ἣν ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει ἐμφύτους ἐννοίας, ἀνῃρέθη ὑπὸ τοῦ Λοκκίου, ἀποδείξαντος ὅτι αἱ ἔννοιαι δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχῆθεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλὰ δι' ἀφαιρέσεως σχηματίζονται κατὰ μικρόν[2]. Ἀλλὰ δὲν δεχόμεθα πάλιν ὅτι τοῦ ἀρτιγεννήτου ἀνθρώπου ἡ ψυχὴ εἶναι **tabula rasa**. Ἐπαινοῦμεν μᾶλλον τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωικοὺς καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐδίδαξαν ὅτι ἐν ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει προδιάθεσις, ἥτις ἀναπτύσσεται κατὰ μικρόν[3]. Ἀκοὴ ἀρτία καὶ ὅρασις, ὀξεῖα ἀντίληψις, ἀγαθὴ

[1] Φαίδ. 72, Ε, Μένων 86 Α καὶ ἄλλ.

[2] An Essay concerning human Unterstanding, Βιβλ. Α', Κεφ. 21.

[3] Κατ' Ἀριστοτέλη ὁ νοῦς εἶναι *γραμματεῖον, ἐν ᾧ μηθὲν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον* (Περὶ ψυχῆς Γ 4, 430 α)· αἱ δὲ ἀρεταὶ ἐγγίγνονται *«πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους»* (Ἠθ. Νικομ. 1103 α 24). Καὶ οἱ Στωικοὶ δ' ἐδίδαξαν ὅτι *«ὅταν γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὥσπερ χάρτην εὔεργον εἰς ἀπογραφήν· εἰς τοῦτο μίαν ἑκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται· πρῶτος δὲ τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων»* (Ψ. Πλουτ. Τὰ ἀρεσκ. τοῖς φιλοσ. IV, 11, 1. Doxogr. Gr. 400).

μνήμη, φαντασία ζωηρά, συναίσθημα γενναῖον, ἰσχυρὰ βούλησις, δι' ὧν πάντων ἀναδεικνύονται οἱ καλλιτέχναι, οἱ ποιηταί, οἱ ῥήτορες, οἱ σοφοί, οἱ μεγάλοι φιλάνθρωποι, τῆς δράσεως οἱ ἥρωες, ἢ τούτων τἀναντία, ὅσα γίνονται ἀφορμὴ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀτελείας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἔγκεινται ἐν σπέρματι ἐν τῷ σώματι καὶ δὴ ἐν τῇ τοιᾷδε ἢ τοιᾷδε κατασκευῇ τῶν σπλάγχνων, τῶν αἰσθητηρίων, τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ μετὰ τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπὸ γένους εἰς γένος μεταγγίζονται. Καλοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς τὸ σπέρμα τοῦτο *φύσιν* καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ ψυχικῶν προδιαθέσεων καὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος, ἐπειδὴ ἐν τῷ σπέρματι τούτῳ ἐνυπάρχει ἡ πρώτη αἰτία ἡ συντελοῦσα εἰς τὴν γένεσιν καὶ λειτουργίαν τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν[1].

3. Νόμοι τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος.

Καὶ μορφὰς δὲ τῆς κληρονομικότητος ὑπέδειξαν πολλοί, τῆς τε σωματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς, ἐν οἷς καὶ ὁ **Galton** καὶ ὁ **Ribot** καὶ ὁ **Haeckel**. Εἶναι δὲ τῶν μορφῶν τούτων αἱ ἑξῆς κυριώταται·

α') Πᾶν ὀργανικὸν ὂν λαμβάνει παρ' ἀμφοτέρων τῶν γονέων χαρακτῆρας σωματικοὺς καὶ ψυχικούς. Ἔν τινι ποιήματι ὁ **Goethe**

[1] Ἐγγύτερον τὴν ὀργανικὴν κληρονομικότητα ἐπειράθησαν νὰ ἑρμηνεύσωσι πολλοί. Ἐκ τῶν παλαιῶν ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἱπποκράτης ἐδίδαξαν ὅτι ἕκαστον ὂν γεννᾷ ὅμοιον πρὸς ἑαυτό, διότι οἱ ἐν τῷ σπέρματι γεννητικοὶ πυρῆνες προέρχονται ἐκ πάντων τῶν μερῶν τοῦ σώματος. Συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ἐκείνων καὶ τοῦ **Darwin** ἡ θεωρία ἡ λεγομένη *παγγενεσία* (Pangenesis). Κατ' αὐτὴν τὰ κύτταρα τῶν ὀργανισμῶν ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ γεννῶσι πυρῆνας, οἵτινες διὰ πάντων τῶν ἱστῶν διερχόμενοι τρέφονται καὶ γίνονται ὅμοιοι πρὸς τὰ κύτταρα τὰ παραγαγόντα αὐτούς· ἐκ τῶν πυρήνων δὲ τούτων διὰ τῆς γεννήσεως μεταγγιζομένων ἀναπτύσσονται οἱ νέοι ὀργανισμοί. Κατὰ τὸν **Haeckel** αἰτία τῆς κληρονομικότητος εἶναι στοιχεῖόν τι, ὅπερ καλεῖται πλάσσον ἢ πλάσμα, συνίσταται δ' ἐξ ἀτόμων ὀργανικῶν (Plastidüle) κεκτημένων κυματοειδῆ κανονικὴν κίνησιν (ἕλξιν καὶ ἄπωσιν, ἣν ὁ **Haeckel** καλεῖ μνήμην) καὶ αἴσθησιν καὶ βούλησιν. Ἐκ τῆς κανονικῆς κινήσεως, ἥτις μεταδίδεται καὶ εἰς τὰ γεννώμενα, ἑρμηνεύεται κατ' αὐτὸν ἡ κληρονομικότης (Die Perigenesis der Plastidüle oder die Wellenzeugung der Lebensteilchen, 1876). Ἄλλως ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενον ὁ **Weissmann**, διαφόρως δὲ ἄλλοι. Τανῦν πιθανωτάτη κρίνεται ἡ θεωρία, καθ' ἣν κυρία αἰτία τῆς κληρονομικότητος γίνεται ἡ χρωματίνη, οὐσία τοῦ πυρῆνος τοῦ ἀρχικοῦ κυττάρου συνισταμένη ἐκ σμικροτάτων σωματίων, ἅτινα καλοῦνται χρωματοσωμάτια ἢ χρωμύλλια.

λέγει ὅτι παρὰ τοῦ πατρὸς τὸ αὐστηρὸν ἦθος, παρὰ δὲ τῆς μητρὸς τὸ εὔθυμον ἐκληρονόμησε καὶ τὸ ποιητικόν·

Vom Vater hab'ich die Statur,
des Lebens ernstes Führen,
vom Mütterchen die Frohnatur
und Lust zu fabulieren.

Καὶ ὁ Schopenhauer διὰ πολλῶν παραδειγμάτων πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ὁ πατὴρ τὸν χαρακτῆρα εἰς τὰ ἔκγονα μεταδίδει, τὴν διάνοιαν δὲ ἡ μήτηρ[1].

Ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀπέδειξαν ὅτι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ἔσχε ψυχικοὺς χαρακτῆρας ἐκ τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ ὁ Νέρων ἐκ τοῦ Δομιτίου καὶ τῆς Ἀγριππίνης καὶ ἡ Ἐλισάβετ τῆς Ἀγγλίας ἐκ τοῦ Ἑρρίκου Η' καὶ τῆς Ἄννης Βολέϋν.

β') Ὁ ἕτερος τῶν γονέων πολὺ μείζονα ἐπὶ τὰ τέκνα ἔχει ροπήν, εἴτε ὁ πατὴρ εἴτε ἡ μήτηρ. Ἡ πεῖρα μυρία παρέχει παραδείγματα. Ἀλλά καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας μνημονεύουσι πολλά. Ὁ Mozart, ὁ Beethoven, οἱ Pitt, ἡ φιλόσοφος Ὑπατία, ἡ Λουκρητία Βοργία πρόκεινται παραδείγματα τῆς ἐκ τῶν πατέρων κληρονομικότητος, οἱ δὲ Γράκχοι καὶ ἄλλοι τεκμηριοῦσι κληρονομικότητα ἐκ τῆς μητρός.

γ') Παρ' ἐκγόνοις μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπομεμακρυσμένοις ἀνακύπτουσι φυσικοὶ καὶ ἠθικοὶ χαρακτῆρες, οὓς δὲν εἶχον οἱ ἄμεσοι ἀπόγονοι. Καλεῖται δὲ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κληρονομικότητος atavismus, διότι κατ' αὐτὸν πάππων καὶ προπάππων (atavus) χαρακτῆρες κληρονομοῦνται, δύναται δ' ἑλληνιστὶ νὰ κληθῇ ***παλινδρόμησις***, ἐπάνοδος ἐπὶ τὰ πρότερα γένη.

Καὶ οἱ Γάλλοι καλοῦσι τὴν κληρονομικότητα ταύτην hérédité en retour καὶ οἱ Γερμανοὶ Rückschlag ἢ Rückschritt καὶ οἱ Ἄγγλοι reversion ἢ throwing-back. Ποιοῦνται δὲ καὶ οἱ Ἕλληνες περὶ σωματικῆς τοῦ εἴδους τούτου κληρονομικότητος λόγον. «Ἔχοντός τινος στίγμα ἐν τῷ βραχίονι», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ὁ μὲν υἱὸς οὐκ ἐγένετο, ὁ δὲ υἱιδοῦς ἔχων ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ συγκεχυμένον μέλαν. Ἀποδίδωσι δὲ καὶ διὰ πλειόνων γενῶν, οἷον ἐν Σικελίᾳ ἡ τῷ

[1] Die Welt als Wille und Vorstellung, II, κεφ. 43 καὶ ἀλλ.

Αἰθίοπι μοιχευθεῖσα· ἡ μὲν γὰρ θυγάτηρ ἐγένετο οὐκ αἰθίοψ, τὸ δ' ἐκ ταύτης»[1].

δ') Τὸ κληρονόμημα ἐκφαίνεται παρὰ τῷ κληρονομοῦντι ἐν ᾗ ἡλικίᾳ συνέπεσε παρὰ τῷ κληροδοτήσαντι ***(ὁμόχρονος κληρονομικότης)***. Ἐπικρατεῖ δὲ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κληρονομικότητος κυρίως ἐν ταῖς ἀσθενείαις. Ἔν τινι οἰκογενείᾳ ὁ πατὴρ καὶ τέσσαρα τέκνα ἐτυφλώθησαν κατὰ τὸ 21ον ἔτος τῆς ἡλικίας. Τέσσαρα μέλη ἄλλης οἰκογενείας κατὰ τὸ 40ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας ἀπέβησαν κωφά.

Παρετηρήθη δὲ πρὸς τούτοις ὅτι εὐκολώτερον κληρονομεῖται τὸ ἐνσκιρρωθὲν ἐν τῷ ὀργανισμῷ, διὸ καὶ μόνον γνωρίσματα ἐν τῇ ἀτομικῇ ζωῇ κτηθέντα μεταδίδονται, ὅταν ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸ νευρικὸν σύστημα, καὶ δὴ ἐπὶ τὰ κύτταρα τὰ βλαστικά, ἔτι δ' αἱ σωματικαὶ ἰδιότητες μᾶλλον τῶν ψυχικῶν καὶ αἱ ὁρμαὶ μᾶλλον τῆς διανοίας.

Ἐγγύτερον ἐσπούδασε νὰ ἀκριβώσῃ τὰ ζητήματα ταῦτα ὁ Mendel (1822—1884), ὅστις ἐκ παρατηρήσεων ἐπὶ πίσων καὶ ἄλλων φυτῶν[2] ὁρμώμενος παρηκολούθησε τὰς δύο μορφὰς τῆς κληρονομικότητος, τὴν τῆς μείξεως καὶ τὴν τῆς διασπάσεως ἢ ἀποσχίσεως, τρεῖς δὲ ὥρισε κυριωτάτους τῆς κληρονομικότητος νόμους ἢ μᾶλλον κανόνας, τοὺς ἑξῆς·

α) τὸν τῆς ***ἐπικρατούσης ἢ ἐνδιαμέσου ὁμοιότητος***·

β) τὸν τῆς ***διασπάσεως ἢ ἀποσχίσεως***·

γ) τὸν τῆς ***ἐλευθέρας μείξεως καὶ διασπάσεως ἢ· ἀποσχίσεως***·

ὧν οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἰσχύουσιν ὅπου οἱ γονεῖς διαφέρουσι κατὰ ἓν μόνον γνώρισμα, ὁ δὲ τρίτος ὅπου τὰ διάφορα αὐτῶν γνωρίσματα εἶναι δύο ἢ πλείονα.

Καὶ κατὰ μὲν τὸν ***πρῶτον νόμον*** ἐνιαχοῦ μὲν ὑπερισχύει ἐν τοῖς ἐκγόνοις τῆς πρώτης θυγατρὸς γενεᾶς ($Θ_1$), ἅτινα ὀνομάζονται νόθα[3], τὸ ἕτερον τῶν γνωρισμάτων τῶν γονέων ***(ἐπικρατοῦν γνώρισμα)***, καταπιέζεται δὲ καὶ ὑπολείπεται τὸ ἄλλο ***(λανθάνον γνώρισμα)***· οὕτως, ὡς

[1] Περὶ ζ. ἱστ. 7, 6. Πρβλ. καὶ Περὶ ζ. γεν. 1, 18.

[2] Τὰ πορίσματα τῶν παρατηρήσεων τοῦ Mendel ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1865, ἐγνώσθησαν δὲ ἀκριβέστερον ἔπειτα διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Correns, τοῦ Tschermak, τοῦ de Vries καὶ ἄλλων.

[3] Νόθα ὀνομάζονται τὰ ἔκγονα τὰ προερχόμενα ἐκ γονέων ἐχόντων διάφορα γνωρίσματα. Ἐὰν τὰ διάφορα γνωρίσματα εἶναι πλείονα τοῦ ἑνός, ὀνομάζονται τὰ ἔκγονα δίνοθα καὶ τρίνοθα καὶ πολύνοθα.

ἐν παραδείγματι, ἐπὶ πίσων στρογγύλων καὶ γωνιωδῶν (πειράματα Mendel καὶ ἄλλων), ὧν τὰ ἔκγονα εἶναι μόνον στρογγύλα ἢ γωνιώδη· ἐνιαχοῦ δὲ τὰ διάφορα γνωρίσματα τῶν γονέων μειγνύονται οὕτω πρὸς ἄλληλα, ὥστε τὰ ἔκγονα ἔχουσιν ἐνδιάμεσον μορφήν· οὕτως ἐπὶ τῶν ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν ἀνθέων θαυμασίας τῆς ἰαλάπης (δειλινόν), ὅπου τὰ νόθα (Θ_1) εἶναι ροδόχροα.

Κατὰ δὲ τὸν ***δεύτερον νόμον*** ἀπὸ τῆς δευτέρας θυγατρὸς γενεᾶς (Θ_2) τὰ ἐν τῇ πρώτῃ μειχθέντα γνωρίσματα τῶν γονέων ἄρχονται νὰ ἀποσχίζωνται ἀπ' ἀλλήλων καθ' ὡρισμένας ἀναλογίας.

Καὶ ὅπου μὲν ἐπικρατεῖ τὸ ἕτερον τῶν γνωρισμάτων τῶν γονέων, ἐν τῇ δευτέρᾳ θυγατρὶ γενεᾷ (Θ_2) ἡ ἀπόσχισις ἐμφανίζει ἔκγονα, ὧν τὰ μὲν $^3/_4$ ἔχουσι τὸ ἐπικρατοῦν γνώρισμα, οἷον τὸ στρογγύλον ἐπὶ τῶν πίσων, τὸ δὲ $^1/_4$ τὸ λανθάνον, τὸ γωνιῶδες· περαιτέρω δὲ τὰ μὲν ἔχοντα τὸ λανθάνον γνώρισμα παράγουσι σταθερῶς ὅμοια πρὸς αὐτά, τὰ δὲ τὸ ἐπικρατοῦν γνώρισμα ἔχοντα ἀποσχίζονται (Θ_3) πάλιν κατὰ μὲν τὸ $^1/_3$ εἰς καθαρά, κατὰ δὲ τὰ $^2/_3$ εἰς νόθα, ἅτινα ἀποσχίζονται ἔπειτα κατ' ἀναλογίαν 3 ἐπικρατούντων πρὸς 1 λανθάνον, ὅπως τὰ νόθα τῆς πρώτης θυγατρὸς γενεᾶς.

Ὅπου δὲ τὰ νόθα ἀκολουθοῦσι τὴν ἐνδιάμεσον μορφήν, ἐκ τῆς ἀποσχίσεως ἐν τῇ δευτέρᾳ θυγατρὶ γενεᾷ (Θ_2) τὸ μὲν $^1/_4$ ἔχουσι καθαρὸν τὸ γνώρισμα τοῦ πατρός, οἷον τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα ἐπὶ τῶν ἀνθέων θαυμασίας τῆς ἰαλάπης, τὸ δὲ $^1/_4$ τῆς μητρός, τὸ λευκὸν χρῶμα, τὰ δὲ $^2/_4$ ἔχοντα πάλιν τὴν μορφὴν τῶν ἀμέσων γονέων εἶναι ροδόχροα. Περαιτέρω δὲ τὰ μὲν καθαρὰ παράγουσι σταθερῶς ὅμοια, τὰ δ' ἐνδιάμεσα ἀποσχίζονται πάλιν, ὅπως τὰ νόθα τῆς πρώτης θυγατρὸς γενεᾶς, καὶ οὕτως ἑξῆς.

Πρὸς ἑρμηνείαν δὲ τῶν φαινομένων τῆς ἀποσχίσεως εἰσήγαγεν ὁ Mendel τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὰ εἰς τὴν πρώτην μεῖξιν μετέχοντα γεννητικὰ κύτταρα εἶναι 50% πατρικὰ καὶ 50% μητρικά, ἐκ δὲ τούτου κατὰ τὴν περαιτέρω ἕνωσιν τέσσαρες εἶναι οἱ πιθανοὶ συνδυασμοί· ἐρυθρὸν×ἐρυθρὸν (=ἐρυθρόν), λευκὸν×λευκὸν (=λευκόν), ἐρυθρὸν ἄρρεν × λευκὸν θῆλυ (= ροδόχρουν), ἐρυθρὸν θῆλυ × λευκὸν ἄρρεν (=ροδόχρουν), κατὰ τὴν ἀναλογίαν 1 : 2 : 1.

Κατὰ δὲ τὸν ***τρίτον νόμον*** δύο ἢ πλείονα διάφορα γνωρίσματα τῶν γονέων συνδυάζονται καὶ ἀποσχίζονται εἰς τὰ ἔκγονα ἐλευθέρως. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα κρατεῖ μαθηματική τις σχέσις. Ἐὰν δῆλα δὴ τὰ

διάφορα γνωρίσματα εἶναι 2, κατὰ τὴν δευτέραν θυγατέρα γενεὰν (Θ_2) παράγονται κατηγορίαι ἐξωτερικῶς διαφόρων ἐκγόνων $2^2 = 4$· ἐὰν δὲ εἶναι 3 τὰ διάφορα γνωρίσματα, αἱ κατηγορίαι τῶν διαφόρων ἐκγόνων θὰ εἶναι $2^3 = 8$, καὶ οὕτως ἑξῆς[1].

Ὡς γίνεται ὅμως φανερὸν ἐκ τῶν εἰρημένων, δὲν δυνάμεθα νὰ προκαθορίζωμεν ἐν ἑκάστῃ περιπτώσει τὴν πορείαν καὶ τὸ ποσὸν τῶν κληρονομημάτων. Ἀδύνατον εἶναι, ὡς ἐν παραδείγματι, καὶ ἐπὶ ἑνὸς διαφόρου γνωρίσματος τῶν γονέων νὰ προλέγωμεν, ἐὰν θὰ ἰσχύσῃ ἡ ἐπικρατοῦσα ἢ ἡ ἐνδιάμεσος ὁμοιότης. Πολὺ ὀλιγώτερον δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ἐκ τῶν προτέρων, ποία θὰ εἶναι ἡ κληρονομικότης ἐπὶ πλειόνων διαφόρων γνωρισμάτων. Ἔτι δὲ μᾶλλον δυσπαρακολούθητος εἶναι ἡ πορεία αὐτῆς ἐπὶ τῶν ζῴων καὶ δὴ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου πολλαπλαῖ γίνονται τῶν εἰδῶν αἱ συζεύξεις καὶ παντοῖοι συνδυασμοὶ τῶν στοιχείων τῶν κληρονομουμένων[2].

Ἐκ παρέργου μνημονεύομεν ὅτι ὁ Ἄγγλος Wollaston εὐλαβεῖτο ὡς μέσον τῆς μεταγγίσεως ψυχικῶν στοιχείων εἰς τὰ τέκνα νὰ θεωρῇ τὴν ὀργανικὴν κληρονομικότητα[3]. Καὶ ὁ Buckle ἐν History of Civilisation in England ἰσχυρίζεται ὅτι, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐξετάσωμεν μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἐπιστάσεως τὰ φαινόμενα, θὰ πεισθῶμεν ὅτι τὰ πλεῖστα αὐτῶν κατὰ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος μαρτυροῦσιν[4].

Καὶ ἄλλαι δέ τινες ἐνστάσεις προεβλήθησαν κατὰ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος. Ἐὰν ἴσχυον τὰ περὶ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος

---

[1] Πρβλ. καὶ Σ. Δοντᾶ, Φυσιολογία, 2, ἔκδ. 2α, 1936.—Θ. Σκούφου, Στοιχεῖα ζῳολογίας, ἔκδ. 2α, 1929.

[2] *ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Baur E.*, Einführung in die experim. Vererbungslehre, ἔκδ. 6η, 1922. — *Βλησίδου Θ.*, Γενικὴ βιολογία, 1925. — *Correns C.*, Gesammte Abhandlungen zur Vererbungswissenschaft, 1924.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Die neuen Vererbungsgesetze, ἔκδ. 2α, 1926.—*Galton F.*, Hereditaty genius, ἔκδ. 3η, 1914.—*Goldschmidt R.*, Die Lehre von der Vererbung, 1929. — *Heymans G.*, - *Wiersma E.*, Beiträge z. speziellen Psychologie auf Grund einer Massenuntersuchung, ἐν Zeitschr. f. Psychol., 42, 43, 45, 46, 49, 51,— *Hoffmann H.*, Vererbung u. Seelenleben, 1922.— *Peters W.*, Die Vererbung geistiger Eigenschaften u. d. psych. Konstitution, 1925. — *Ribot Th.*, Hérédité psychologique, ἔκδ. 10η, 1924. — *Thomson A.*, Heredity, ἔκδ. 2α, 1926.

[3] Ἐν τῷ συγγράμματι The riligion of nature delineated, 1722.

[4] Γερμ. μετάφρ. I, 151.

διδάγματα, εἶπον οἱ ἐνιστάμενοι, ἐκ συνήθων γονέων ἀσθενεῖς μόνον διάνοιαι, ἐξ ἐπιφανῶν δὲ εὐφυεῖς καὶ μεγαλοφυεῖς ἔδει ἀείποτε νὰ γεννῶνται. Καὶ ὅμως οὐδεὶς ἀγνοεῖ ὅτι ἐκ γονέων ἀφανῶν καὶ ἀδόξων προέρχονται συνήθως οἱ ὑπέροχοι ἐκεῖνοι ἄνδρες, ὧν ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν διαρκεῖ καὶ ἡ παρουσία ἦτο ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπότητος καθ' ὃν χρόνον εἰσῆλθον εἰς τὸν βίον. Καὶ πάντες γινώσκομεν πάλιν ὅτι ἐνδόξων ἀνδρῶν τέκνα, ὡς τοῦ Περικλέους, τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Σωκράτους, τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Μ. Ναπολέοντος, τοῦ Goethe ἄσημα ὑπῆρξαν καὶ ἀφανῆ.

'Αλλ' αἱ ἐνστάσεις αὗται, ἐὰν ἐξετάση τις αὐτὰς ἐγγύτερον, καταρρέουσιν ἀφ' ἑαυτῶν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τινὰ τῶν ἰδιορρύθμων φαινομένων τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος εἶναι εἰσέτι ἀνερμήνευτα, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα αὐτῶν ἀποχρώντως ἐξηγοῦνται. Πάντες ὁμολογοῦμεν ὅτι οἱ Σωκράται καὶ οἱ Spencer καὶ οἱ Edison καὶ ὡς εἰπεῖν οἱ πλεῖστοι τῶν διαπρεπῶν ἐργατῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, ὅσοι ἀριστεύουσιν ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ βίου καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἀναδεικνύονται καὶ ἀνυψοῦνται ἐν ταῖς καθ' ἑκάστην συμβαινούσαις κοινωνικαῖς παλιρροίαις καὶ μεταβολαῖς, ἐν αἷς πίπτουσι τὰ ἄτομα, ἅτινα οὐδὲν ἐφόδιον κέκτηνται γενναῖον εἰς τὸν κοινωνικὸν πλοῦν, δὲν ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι περγαμηνὰς ἐπιστημονικῆς ἢ ἄλλης εὐγενείας. 'Αλλὰ τοῦτο ἥκιστα μαρτυρεῖ κατὰ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος, σφάλλονται δὲ οἱ νομίζοντες ὅτι ἐν τῇ ἀναδείξει τέκνων ἀδόξων γονέων πρυτανεύουσι παρεκβάσεις τῶν νόμων τῶν κληρονομικῶν. Σφάλλονται δὲ προφανῶς, διότι ὁρμῶνται ἐκ λόγων ἀστηρίκτων. 'Η εὐφυΐα καὶ ἡ μεγαλοφυΐα, τῆς ἀριστοκρατίας τῆς διανοίας χαρακτὴρ καὶ ἀπαύγασμα ἀρτίου καὶ ἀλωβήτου συστήματος νευρικοῦ καὶ καλῶς διαπεπλασμένου ἐγκεφάλου, οὐχὶ μόνον παρὰ τοῖς ἐνδόξοις ἀλλὰ παρὰ καὶ τοῖς ἀδοξοτέροις τῶν ἀνθρώπων κάλλιστα δύναται νὰ ὑπάρχῃ. Πιθανώτερον μάλιστα εἶναι, ὡς καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω ἐξετάσεως θὰ δειχθῇ, ὅτι τὸ νευρικὸν ἁπλουστέρων ἀνθρώπων σύστημα, οἵτινες ἠρεμώτερον διάγουσι βίον, ἐὰν μόνον εἶναι φύσει ἀλώβητον, πολλῷ μᾶλλον ἢ τὸ νευρικὸν σύστημα ἀνδρῶν ὑπὸ δεινοῦ ὄχλου καὶ μυρίων φροντίδων ἐν τῷ κοινωνικῷ ἢ ἐπιστημονικῷ ἀγῶνι ῥιπταζομένων διασῴζει συνήθως τὴν πρὸς ἀνάπτυξιν ἰκμάδα καὶ ὁρμήν, ἥτις μεταδίδοται καὶ εἰς τὰ τέκνα. Διὰ τοῦτο πιστεύομεν ἡμεῖς ὅτι τοῦ ὀρθοῦ στοχάζονται, ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἐν τῷ ὀργανισμῷ

ἀφανῶν ἀνθρώπων, ἐξ ὧν τὰ μεγάλα πνεύματα προέρχονται, κρύπτεται τῆς εὐφυΐας ἢ τῆς μεγαλοφυΐας ὁ πυρὴν ἀνανάπτυκτος, δοθείσης δὲ καταλλήλου ἀφορμῆς ἀναπτύσσεται μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπὶ τῶν τέκνων. Ταῦτα εἶναι τοὐλάχιστον τὰ πορίσματα τῶν ψυχολογικῶν ἐρευνῶν. Ἄλλως τε φαίνεται τῆς εὐφυΐας τὸ σπέρμα καὶ ἐπὶ τῶν ὁμαίμων. 'Ο περιώνυμος Gauss γεννηθεὶς ἐκ γονέων οὐχὶ πολὺ εὐφυῶν ἔσχε τινὰ θεῖον, ὃν θαυμάζων ὀνομάζει φυσικὴν μεγαλοφυΐαν. Εἴπομεν δὲ ἤδη ὅτι καὶ ἰδιαιτέρα τῶν ἐγκεφαλικῶν λοβῶν ἀνάπτυξις καὶ δὴ τῶν μετωπιαίων εὐτυχὴς γίνεται αἰτία παρὰ τοῖς ἔχουσιν ἀγαθὴν προδιάθεσιν ἐξόχου ἐπιδόσεως πνευματικῆς.

Περὶ δὲ τῶν ἀδόξων υἱῶν ἐπιφανῶν πατέρων ἀνάγκη καθ' ἡμᾶς νὰ ἀκριβωθῇ πρῶτον, ἐὰν εἶχον τῷ ὄντι πνευματικήν τινα ἔλλειψιν. Εἶναι γνωριμώτατον ὅτι ἀνδρῶν πρωταγωνιστησάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὰ τέκνα οὐχὶ ἕνεκα ψυχικῆς πλημμελείας, ἀλλὰ θέσιν κοινωνικὴν καὶ δαψιλῆ συνήθως τῆς εὐμαρείας καὶ τρυφῆς τὰ ἐφόδια ἔχοντα, ὑπὸ δὲ τῆς ἀμειλίκτου ἀνάγκης, ἥτις γίνεται τοῦ μόχθου διδάσκαλος καὶ τῆς δράσεως καλλίστη ἀφορμή, πιεζόμενα οὐδὲ τὸ παράπαν, τὸ τοῦ Σαλλουστίου, «vitam transeunt veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit[1]. Καὶ ὀρθῶς ἔχει τὸ τοῦ Εὐριπίδου·

ἐν τῷ γὰρ ὄλβῳ φαυλότης ἔνεστί τις,
πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε διὰ τὸ δυστυχές[2].

'Αλλὰ καὶ ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι καὶ ἐλλείψεις υἱῶν εὐφυῶν καὶ μεγαλοφυῶν πατέρων ἐκ κληρονομίας δύνανται νὰ προέρχωνται, ἐξ αἰτίων ἐγκειμένων ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῶν γονέων, οἷον ἐκ ψυχοπαθείας τῆς μητρὸς ἢ τῶν προγόνων (atavismus) ἢ ἐκ νευρικῆς παθήσεως τοῦ πατρὸς ἢ ἐκ διψομανίας τῶν γονέων ἢ ἄλλων τοιούτων ἀφορμῶν.

'Η νευρικότης εἶναι χαρακτὴρ πάσης σχεδὸν πολυασχόλου καὶ συνεχῶς καὶ εἰς ὑπερβολὴν ἐντεινομένης διανοίας, μάλιστα δὲ τῆς μεγαλοφυοῦς, ἥτις πάσης ἄλλης ὀξύτερον λειτουργεῖ καὶ διαρκέστερον, ἔχει δ' ἐνίοτε καὶ ἐκ κληρονομίας προδιάθεσίν τινα εἰς παθήσεις νευρικάς.

'Εκ παλαιοτάτων χρόνων παρετηρήθη ὅτι οἱ μεγαλοφυεῖς τῶν

[1] De conjur. Catilinae κεφ. 1.
[2] Παρὰ Στοβαίῳ.

ἀνθρώπων περιπίπτουσι συχνότερον εἰς τὴν μανίαν καὶ εἰς τὴν ὀργὴν εὐεπιφορώτεροι εἶναι ἢ τὰ συνήθη πνεύματα.

Κατὰ Πλάτωνα «οἵ τε ὀξεῖς καὶ ἀγχίνοι καὶ μνήμονες ὡς τὰ πολλὰ καὶ πρὸς τὰς ὀργὰς ὀξύρροποί εἰσι καὶ ᾄττοντες φέρονται ὥσπερ τὰ ἀνερμάτιστα πλοῖα καὶ μανικώτεροι ἢ ἀνδρειότεροι φύονται»[1] καὶ «οὐδεὶς ἔννους ἐφάπτεται μαντικῆς ἐνθέου καὶ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἢ καθ' ὕπνον τὴν τῆς φρονήσεως πεδηθεὶς δύναμιν ἢ διὰ νόσον ἢ διά τινα ἐνθουσιασμὸν παραλλάξας»[2]. Καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αἱ μεγάλαι διάνοιαι φαίνονται εἰς τὴν μελαγχολίαν ἐπιρρεπεῖς[3]· ὡσαύτως δὲ κατὰ Δημόκριτον, ὅστις εἶπεν ὅτι οἱ σωφρονοῦντες ποιηταὶ ἔξω ἵστανται τοῦ χοροῦ τοῦ Ἑλικῶνος[4].

Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ πρὸς τούτοις ὅτι ὁ **Moreau** καὶ ὁ **Lombroso** καὶ ἄλλοι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις παρερμηνεύοντες τὰ φαινόμενα ὑπέλαβον τὴν μεγαλοφυΐαν ἐκφυλισμὸν καὶ κατέταξαν αὐτὴν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐπιληπτικῶν νοσημάτων.

Ἀλλ' ἡ νευρικότης αὕτη γονέων δαιμονίων δύναται νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς τὰ τέκνα ὡς ὀξυτέρα νευροπάθεια καὶ βλακεία. Οἱ υἱοὶ τοῦ Ἱπποκράτους ἐσκώπτοντο ἐπὶ μωρίᾳ ὑπὸ τῶν κωμικῶν[5] καὶ ὁ Καρλίνης ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ὁ Δονιζέττης καὶ ὁ Βόλτας καὶ ὁ Μανσόνης ἔσχον τέκνα παράφρονα[6]· καὶ πρό τινος χρόνου ἐν τοῖς τροφίμοις σχολείων ψυχοπαθῶν ἐν Grinzing παρὰ τὴν Βιέννην κατελέγοντο ἐπιφανῶν μουσουργῶν καὶ πολιτικῶν καὶ ἄλλων σοφῶν υἱοὶ καὶ ἔγγονοι, ὡς ἔγραψεν ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου Heller[7]. Καὶ καθόλου ἡ ἐξέτασις δεικνύει ὅτι ἐν τοῖς ἐκγόνοις μεγάλων ἐργατῶν τοῦ πνεύματος παρατηροῦνται ψυχοπάθειαι καὶ ἡ ἀναλογία ἀνέρχεται εἰς 8 ἐπὶ τῶν 1000.

Ἔπειτα καὶ ἡ διψομανία τῶν γονέων συντείνει εἰς τὴν παρα-

---

[1] Θεαίτ. 144 A.

[2] Τίμ. 71 D κ. ἑξ.

[3] «Πάντες ὅσοι περιττοὶ γεγόνασιν ἄνδρες ἢ κατὰ φιλοσοφίαν ἢ πολιτικὴν ἢ ποίησιν ἢ τέχνας φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες». Προβλήματα, Λ.

[4] «Excludit sanos Helicone poetas
Democritus».
Horat Ars poet. στίχ. 295.

[5] Πρβλ. Γαληνόν, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ

[6] Lombroso, Μεγαλοφυΐα καὶ παραφροσύνη, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρασιν Carus, σελ. 82.

[7] Grundriss der Heilpädagogik, 1904, σελ. 160.

σκευὴν ψυχοπαθειῶν παρὰ τοῖς τέκνοις. Ὁ δσημέραι μᾶλλον ἁπλούμενος ἀλκοολισμός, ἡ μάστιξ αὕτη τοῦ ἐγκεφάλου, περὶ ἧς ἄλλοτε εἶπεν ὁ πολὺς Gladstone ὅτι καὶ τοῦ λιμοῦ καὶ τοῦ λοιμοῦ καὶ τοῦ πολέμου πλείονας ἐπιφέρει καταστροφάς, οὐ μόνον τοὺς πίνοντας αὐτοὺς λυμαίνεται, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὰ ἔκγονα αὐτῶν ἐπιδρᾷ οὐκ ὀλίγον.

Ὁ **Bourneville** ἐπὶ 1000 βλακῶν παρετήρησε 411 περιπτώσεις διψομανίας τοῦ πατρός, 84 τῆς μητρός, 65 ἀμφοτέρων τῶν γονέων[1]. Ὁ **Demme**, ἰατρὸς τοῦ νοσοκομείου τῶν παίδων ἐν Βέρνῃ τῆς Ἑλβετίας, ἔδειξεν ὅτι ἐκ 10 οἰκογενειῶν ὑγιῶν 50 παιδία ὑγιῆ προῆλθον, 6 δὲ ἀνωμάλως ἔχοντα, ἐκ 10 δὲ οἰκογενειῶν ἀλκοολικῶν 9 μόνον ὑγιῆ, 48 δὲ ψυχοπαθῆ, ἠλίθια δῆλον ὅτι ἢ κωφάλαλα ἢ ἐπιληπτικά[2]. Ὁ **Legrain** πλεῖστα ὅμοια παραδείγματα μνημονεύει[3]. Πολὺ περισσότεραι εἶναι αἱ νεώτεραι παρατηρήσεις.

Καὶ δὲν καταλέγομεν εἰς τὰς αἰτίας, αἵτινες ψυχικὰς προκαλοῦσιν ἐλλείψεις, τὴν κατὰ τὴν σύνοδον γονέων ὑγιῶν μέθην καὶ τὸ ἄγαν νεαρὸν ἢ προβεβηκὸς τῆς ἡλικίας. Παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἐκράτει ἤδη ἡ γνώμη ὅτι τὰ ἐν μέθῃ συλλαμβανόμενα παιδία ψυχοπαθῆ ἀποβαίνουσι καὶ ὅτι εἰς τὴν εὐεξίαν τῶν ἐκγόνων ἢ καχεξίαν σωματικὴν ἢ ψυχικὴν συντελεῖ τῶν γονέων ἡ ἡλικία. Ἐν τοῖς Νόμοις αὐτοῦ λέγει ὁ Πλάτων· «πίνειν εἰς μέθην οὔτε ἄλλοθί που πρέπει, οὔτ' οὖν δὴ περὶ γάμους ἐσπουδακότα· εἰς γὰρ τὰς τῶν γεννωμένων ψυχὰς ἀναγκαῖον ἐξομοργνύμενον ἐκτυποῦσθαι καὶ τίκτειν πάντῃ φαυλότερα»[4]. Ἐν δὲ τῇ Πολιτείᾳ ὁρίζει, ἵνα ἡ παιδοποιία γίνηται κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ σώματος καὶ τῆς φρονήσεως ἀμφοτέρων τῶν γονέων[5]. Καὶ ὁ Ρω-

---

[1] Influence étiologique de l'alcoolisme sur l'idiotie, Progés médical, 1897, No 2 καὶ ἄλλ. Πρβλ. καὶ Kraepelin, Psychiatrie[6], I, 94. II, 529· καὶ Ziehen, Die Geistekrankheiten des Kindesalters, 1902, σελ. 9 κ. ἑξ.

[2] Παρὰ Fouillée, Psychologie du peuple français[3], σελ. 360.

[3] Héredité et alcoolisme, σελ. 348.

[4] 775 B κ. ἑξ.

[5] 460 E. «Γυναικὶ μέν, ἦν δ' ἐγώ, ἀρξαμένῃ ἀπὸ εἰκοσιέτιδος μέχρι τεσσαρακονταέτιδος τίκτειν τῇ πόλει· ἀνδρὶ δέ, ἐπειδὰν τὴν ὀξυτάτην δρόμου ἀκμὴν παρῇ, τὸ ἀπὸ τούτου γεννᾶν τῇ πόλει μέχρι πεντεκαιπεντηκονταέτους. Ἀμφοτέρων γοῦν, ἔφη, αὕτη ἀκμὴ σώματός τε καὶ φρονήσεως». (Πρβλ. καὶ Ἀριστ. «Τὰ τῶν πρεσβυτέρων ἔκγονα, καθάπερ καὶ τὰ τῶν νεωτέρων, ἀτελῆ γίνεται καὶ τοῖς σώμασι καὶ ταῖς διανοίαις, τὰ δὲ τῶν γεγηρακότων ἀσθενῆ» Πολιτ. 7, 16, 1935 β 26 κ.ἑξ. Καὶ ὁ Ἀντισθένης ἔλεγε κατὰ Διογ. Λ. «*Γαμήσειν τε (τὸν σοφὸν) τεκνοποιΐας χάριν ταῖς εὐφυεστάταις συνιόντα γυναιξί*», 11. Zeller II, 1[4], σελ. 321,[3]).

μαῖος δὲ ἱστορικὸς Τάκιτος τῶν γερμανικῶν φύλων τὴν ρώμην ἐντεῦθεν ἑρμηνεύει, ὅτι ἐν ὡρίμῳ ἡλικίᾳ ἐγίνοντο παρ᾽ αὐτοῖς οἱ γάμοι[1]. Καὶ νῦν δὲ εἰς τὸ αὐτὸ πόρισμα κατέληξαν αἱ ζητήσεις αἱ ἐπιστημονικαί[2].

Περὶ τῶν ἐπηρειῶν τοῦ περιβάλλοντος, οἷον τῆς πλημμελοῦς θρέψεως, τῶν νοσημάτων καὶ τῶν τοιούτων, οὐδὲν λέγομεν. Θὰ δειχθῇ ἐν τοῖς ἔπειτα οἵαν ροπὴν ἀσκοῦσιν αὗται καὶ πῶς δι᾽ αὐτῶν ἑρμηνεύονται πολλαὶ φαινόμεναι ἐξαιρέσεις τῶν νόμων τῶν κληρονομικῶν.

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι οὐχὶ μετὰ τοῦ δικαίου πολλοὶ ἔτι καὶ νῦν, ὡς εἴπομεν, ἀποκρούοντες τὴν ψυχικὴν κληρονομικότητα περὶ παντὸς ποιοῦνται τὴν ἀγωγήν.

Ἔργων μεγάλων ἀφορμὴ γίνεται μόνη ἡ ἀγαθὴ φύσις, ἥτις, ὡς καὶ ἡ φαύλη φύσις, ἐκ κληρονομίας ἔχει τὴν ἀρχήν. Ἐξ ἠλιθίων γονέων, ὅπερ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέγομεν, ἠλίθια μόνον δύνανται νὰ προέλθωσι τέκνα, ἐξ εὐερεθίστων εὐερέθιστα συνήθως καὶ ἐκ παραφρόνων παράφρονα καὶ ἐκ δειλῶν δειλά. Ὅστις δὲ μέλλει νὰ ἀποβῇ ἀνὴρ δαιμόνιος, ὀξυτάτην κεκτημένος ἀντίληψιν, εὐρεῖαν μνήμην, κρίσιν θαυμαστήν, καὶ γίνῃ τῆς ἀληθείας ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ ἀγαθοῦ ἱεροφάντης καὶ ἐπιθέσῃ ἐν τῷ κόσμῳ τὴν ἀθάνατον σφαγῖδα

---

[1] «Sera juvenum Venus, eoque inexhaustata pubertas; nec virgines festinantur, eadem juventa, similis proceritas; pares validaeque miscentur; ac robora parentum liberi referunt». Germania, κεφ. 20.

[2] Ὅτι τῶν ὁμαιμόνων οἱ γάμοι γίνονται ἐκφυλισμοῦ αἰτία, ἀμφισβητεῖται πολλαχῶς, διότι καὶ ἡ πεῖρα ἡ νῦν ἀντιλέγει καὶ ἡ ἱστορία. Οἱ Σελευκίδαι καὶ οἱ Πτολεμαῖοι, παρ᾽ οἷς γάμοι ἀδελφῶν ἐπετρέποντο, ἤκμασαν ἐπὶ πολλὰς γενεάς. Ἔπειτα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τοῖς Σπαρτιάταις ἐπετρέπετο γάμος ἑτεροθαλῶν ἀδελφῶν, παρὰ δὲ τοῖς Πέρσαις καὶ τοῖς Αἰγυπτίοις καὶ τοῖς Ἄραψι καὶ τοῖς Φοίνιξιν οὐδέποτε ἀπηγορεύθησαν γάμοι συγγενῶν (Πρβλ. καὶ G. Darwin, Jurnal of the Statistical society, 1875, καὶ Ziehen, Die Geisteskr. d. Kindesalt., 1903, σελ. 10 καὶ Heller, Heilpädagogik, 1904, σελ. 161). Πιθανώτερον εἶναι ὅτι νοσήματα ἔν τινι οἰκογενείᾳ ὑπάρχοντα ἐπιτείνονται εἰς τὰ τέκνα διὰ συζεύξεως τῶν συγγενῶν· ἡ δὲ διὰ νόμων τῶν τοιούτων γάμων ἀπαγόρευσις παρὰ διαφόροις λαοῖς φαίνεται ὅτι δι᾽ ἠθικοὺς μᾶλλον ἐγένετο λόγους.

Τὴν δὲ γνώμην, καθ᾽ ἣν ἐπὶ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην τοῦ ἐμβρύου διάπλασιν ἀσκοῦσι ροπὴν αἱ παραστάσεις, ἃς ἔχει ἡ μήτηρ κατὰ τὴν σύλληψιν ἢ τὴν κύησιν (ἐπιστεύετο ἐκ παλαιοῦ· καὶ ὁ Lessing, ἐν Λαοκόοντι, κεφ. 2, δέχεται αὐτὴν) ἀνῄρεσαν ἤδη αἱ ζητήσεις τῶν νεωτέρων, (Πρβλ. Joh. Müller Handb. der Physiologie, II, 574).

τῆς μεγαλοφυΐας αὐτοῦ, ὅστις δῆλα δὴ προώρισται νὰ ἀναδειχθῇ Ὅμηρος ἢ Πλάτων ἢ Shakespeare, Νεύτων ἢ Ῥαφαὴλ ἢ Richard Wagner, Περικλῆς ἢ Bismark ἢ Palmerston, πρώτιστα πάντων ἐκ γονέων ὑγιῶν δέον νὰ προέλθῃ, ἄρτιον ἐχόντων τὸ σύστημα τὸ νευρικόν.

II. Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

1. Τὸ φυσικὸν περιβάλλον.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλιν ὀρθὸν νὰ ὑπολαμβάνωμεν, ὡς πολλοὶ νομίζουσι, τῆς κληρονομικότητος τῆς ψυχικῆς ἀπεριόριστον τὸ κράτος καὶ ὑποτιμῶμεν τὴν δύναμιν τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγωγῆς. Ὁ νόμος τοῦ Wallace *«ἕκαστον ὂν τείνει νὰ ἀπομακρυνθῇ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου»* ἰσχύει καὶ ἐν τῇ σφαίρᾳ ταύτῃ τῆς φυσικῆς λειτουργίας. Τῷ ὄντι ἡ παρατήρησις καὶ τὸ πείραμα, οἱ ἀσφαλεῖς οὗτοι γνώμονες τῆς ἀληθείας, πείθουσιν ὅτι τεραστίαν ὑφίσταται σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ἀλλοίωσιν ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος, οὐ μόνον τοῦ φυσικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ. Αἱ σωματικαὶ προδιαθέσεις, ἐξ ὧν, ὡς εἴρηται, αἱ προδιαθέσεις ἤρτηνται αἱ ψυχικαί, τὰ μόνα τοῦ ἀνθρώπου ψυχικὰ κληρονομήματα, ἀναπτύσσονται καὶ ἐπιδίδουσιν ἢ περιορίζονται καὶ διαφθείρονται πρώτιστα πάντων ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ φυσικοῦ.

Μηχανικαὶ πιέσεις προκαλοῦσαι τοῦ ὀργανισμοῦ ἀντίδρασιν, φῶς, θερμότης, ἠλεκτρισμός, ἀήρ, τροφαί, παρασιτικοὶ ὀργανισμοί, ἰδοὺ αἰτίαι, εἰς ὧν τὴν διηνεκῆ ἐνέργειαν πάντα τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῷα, ἵνα περὶ τῆς ἀψύχου φύσεως μηδὲν εἴπωμεν, ὑπόκεινται καὶ δὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῆς ἐμβρυακῆς ἡλικίας.

Ἀσθένειαι τῆς μητρὸς κατὰ τὴν κύησιν καὶ σφοδραὶ ψυχικαὶ συγκινήσεις μεγάλην ἔχουσιν ἐπὶ τὸ ἔμβρυον ροπήν[1], ὡσαύτως δ᾽ ἐξ οἱασδήποτε ἀφορμῆς συμβαίνουσα παραμόρφωσις ἢ ἐλλιπὴς διαμόρφωσις μελῶν τινων τοῦ σώματος, ἰδίᾳ τῆς κεφαλῆς, ἐξ ἧς προέρχεται ἀτελὴς ἀνάπτυξις τοῦ ἐγκεφάλου.

Ἀλλ᾽ ἰδίᾳ ὀργανισμὸν ἄρτιον καὶ γενναῖον ἐγκέφαλον δύνανται νὰ διαφθείρωσι κατὰ τὴν ἐμβρυακὴν ἡλικίαν ἢ τὸν τοκετὸν ἢ ὀλίγῳ

---

[1] Παρετηρήθη ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἤδη. (Πρβλ. Πλάτ. 789 A καὶ Ἀριστ. Πολιτ. 7, 14).

ὕστερον γενόμενα τραύματα· ὡσαύτως δὲ νευρικὴ ὑπερκόπωσις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἡλικίας καὶ θρέψις πλημμελὴς καὶ νοσήματα ὀξέα. Τροφὴ γενναία δύναται, ὡς ἀνεξέλεγκτα δεικνύουσι πειράματα, νὰ ἄρῃ νοσηρὰν τοῦ ὀργανισμοῦ προδιάθεσιν. Τἀνάπαλιν δὲ δι᾿ ἔλλειψιν τροφῆς ἐνεχούσης ἐπαρκῆ στοιχεῖα, ἐξ ὧν παράγεται ἡ μυΐνη, ἡ ὀστεΐνη, ἡ νευρίνη τῶν ἱστῶν τοῦ ὀργανισμοῦ, ἐπέρχεται σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐξασθένησις, ὑπερβολικὴ δὲ καὶ δύσπεπτος τροφὴ ἐπιτείνει τὴν κληρονομικὴν προδιάθεσιν πρὸς δυσπεψίαν, ἐξ ἧς πλεῖστα νοσήματα, ὡς εἴδομεν, ἔχουσι τὴν ἀρχήν, ὅπιον δὲ καὶ οἰνόπνευμα καὶ ἐκ μολυσματικῶν νοσημάτων (φυματιώσεως, καρκίνου, κακοήθους τύφου, διφθερίτιδος κ.τ.τ.) προερχόμεναι τοξῖναι ἐπιδρῶσαι ἐπὶ τὸν ὀργανισμὸν καὶ ἰδίᾳ τὰ κύτταρα τοῦ νευρικοῦ συστήματος παραλύουσι κατὰ μικρὸν τὰς νευράδας καὶ παρασκευάζουσι τὸν ἐκφυλισμόν, ὅστις ἐνισχύεται ἀσφαλῶς εἰς τὰ ἔκγονα.

Πρὸς δὲ τούτοις ἀναμφίλεκτον εἶναι ὅτι καὶ ἡ θέσις τῆς χώρας καὶ τὸ ἀπὸ τῆς θαλάσσης ὕψος καὶ ὁ σχηματισμὸς αὐτῆς καὶ τὸ ξηρὸν ἢ ὑγρὸν τοῦ ἀέρος καὶ αἱ ἀτμοσφαιρικαὶ μεταβολαὶ τὸ μὲν ἀμέσως τὸ δ᾿ ἐμμέσως ἐπενεργοῦντα οὐκ ὀλίγον συμβάλλονται εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ ὑπερβολικὴ θερμότης προκαλεῖ ταχεῖαν τοῦ αἵματος καὶ τῶν ἄλλων ὑγρῶν τοῦ ὀργανισμοῦ κίνησιν, διεγείρει δὲ τὴν φαντασίαν καὶ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον εὐερέθιστον καὶ μειοῖ τὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν ὁρμήν, τὸ δὲ ψῦχος αὐξάνει τὴν τάσιν πρὸς ἐνέργειαν, ἡ δὲ ὑγρασία ἐπιβραδύνει τῶν χυμῶν τὴν κίνησιν καὶ ταράσσει τοῦ ἀγγειοκινητικοῦ συστήματος τὴν λειτουργίαν καὶ προδιαθέτει εἰς τὴν ἀδράνειαν τὴν φλεγματικήν.

Παρετηρήθησαν δὲ τὰ τοιαῦτα ἐκ παλαιοῦ. «Ἡ ὥρα», λέγει ὁ Θεόφραστος, «καὶ αἱ τροφαὶ καὶ ὁ ἀὴρ ποιοῦσι τὰς ἀλλοιώσεις ὁμοίως ζῴων καὶ φυτῶν»[1]. Ὁ δὲ θαυμασιώτατος Ἱπποκράτης παραβάλλων τοὺς Ἀσιανοὺς πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους εὑρίσκει ἐκείνους ἀθυμοτέρους

[1] Περὶ φυτῶν αἰτιῶν 4, 4, 5. Πρβλ. καὶ Πλάτ. Πολ. 491 D, καὶ Ἀριστ. Πολιτ. 7, 14, 1336 α κ. ἑξ., καὶ Cic. de nat. deorum, II, 16, καὶ Voltaire ἐν Dict. phil., ἐν ἄρθρῳ Climat, καὶ Lotze, Mikrokosmus, II, σελ. 80 κ. ἑξ., καὶ Fouillée, Psychol. du peuple français, ἔκδ. 7η, 1921, καὶ Ziehen, Die Geisteskr. d. Kindesalters, σελ. 12.

καὶ ἀπολεμωτέρους ἕνεκα τοῦ κλίματος[1]. Ὁ δὲ Ἡρόδοτος λέγει περὶ τῶν Ἰώνων τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι τὴν καλλίστην χώραν εἶχον ἐκλέξει πρὸς κατοικίαν, διότι οὔτε θερμὸν οὔτε πολὺ ψυχρὸν οὔτε ὑγρὸν οὔτε ξηρὸν ἀλλ᾿ εὔκρατον εἶχε τὸ κλῖμα[2]. Εἰς τὸ θεσπέσιον δὲ τοῦτο κλῖμα κατὰ μέγα μέρος ἀπεδόθη καὶ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ καθόλου τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ Ἰωνίᾳ ἡ ἀνάπτυξις[3].

Μυριόλεκτον δὲ εἶναι καὶ τὸ τοῦ Εὐριπίδου, ὅστις ἐκθειάζων τὸ κλῖμα τῶν Ἀθηνῶν εἰς αὐτοῦ τὴν ἁρμονίαν ἀποδίδει τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν τὴν ἐπίδοσιν ἐν οἷς λέγει ἐν Μηδείᾳ·

Ἐρεχθεῖδαι τὸ παλαιὸν ὄλβιοι
καὶ θεῶν παῖδες μακάρων, ἱερᾶς
χώρας ἀπορθήτου τ᾿ ἀποφερβόμενοι
κλεινοτάταν σοφίαν, ἀεὶ διὰ λαμπροτάτου
βαίνοντες ἁβρῶς αἰθέρος, ἔνθα ποθ᾿ ἁγνὰς
ἐννέα Πιερίδας Μούσας λέγουσι
ξανθὰν Ἁρμονίαν φυτεῦσαι[4].

[1] «Τὴν Ἀσίην πλεῖστον διαφέρειν φημὶ τῆς Εὐρώπης ἐς τὰς φύσιας τῶν ξυμπάντων, τῶν τε ἐκ τῆς γῆς φυομένων καὶ τῶν ἀνθρώπων· πολὺ γὰρ καλλίω καὶ μείζω γίνονται ἐν τῇ Ἀσίῃ ἥτε χώρη τῆς χώρης ἡμερωτέρη καὶ τὰ ἔθνεα τῶν ἀνθρώπων ἡμερώτερα». (Ἔκδ. Κοραῆ, ἐν Παρισίοις, 1816, § 72. Πρβλ. καὶ § 85 «Περὶ δὲ τῆς ἀθυμίης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνδρηΐης, ὅτι ἀπολεμώτεροί εἰσι τῶν Εὐρωπαίων οἱ Ἀσιηνοὶ καὶ ἡμερώτεροι τὰ ἤθεα, αἱ ὧραι αἴτιαι μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιεύμεναι οὔτε ἐπὶ τὸ θερμὸν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ παραπλήσιαι ἀεὶ ἐοῦσαι» καὶ § 88 «Εὑρήσεις δὲ καὶ τῶν Ἀσιηνῶν διαφέροντας αὐτοὺς ἑωυτῶν καὶ τοὺς μὲν βελτίους, τοὺς δὲ φαυλοτέρους ὄντας. Τούτων δ᾿ αἱ μεταβολαὶ αἰτίαι τῶν ὡρέων» καὶ § 120 «Ὁκόσοι μὲν ὀρεινὴν χώρην οἰκέουσι καὶ τρηχεῖαν καὶ ὑψηλὴν καὶ ἄνυδρον καὶ μεταβολαὶ αὐτοῖσι γίνονται τῶν ὡρέων—, ἐνθαῦτα εἰκὸς εἴδεα μεγάλα εἶναι καὶ πρὸς τὸ ταλαίπωρον καὶ ἀνδρήϊον εὖ πεφυκότα καὶ τό γε ἄγριον καὶ τὸ θηριῶδες αἱ τοιαῦται φύσεις οὐχ ἥκιστα ἔχουσι» καὶ § 125 «Ὅκου μὲν γὰρ ἡ γῆ πίειρα καὶ μαλθακὴ καὶ ἔνυδρος καὶ τὰ ὕδατα κάρτα μετέωρα ἔχουσα, ὥστε θερμὰ εἶναι τοῦ θέρεος καὶ τοῦ χειμῶνος ψυχρά—, ἐνθαῦτα καὶ οἱ ἄνθρωποι σαρκώδεές εἰσι καὶ ἄναρθροι καὶ ὑγροὶ καὶ ἀταλαίπωροι καὶ τὴν ψυχὴν κακοί, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τό τε ῥᾴθυμον καὶ τὸ ὑπνηλὸν ἔνεστιν ἐν αὐτοῖσιν ἰδεῖν ἔς τε τὰς τέχνας· παχέες καὶ οὐ λεπτοὶ οὐδὲ ὀξέες»). Πρβλ. καὶ Γαληνόν, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ, καὶ Πλίνιον λέγοντα «Coeli tristitian discutit sol et humani animi nubila sol discutit».

[2] I, 142.

[3] Πρβλ. καὶ Κοραῆ, Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι (Θερειανοῦ, Ἀδ. Κοραῆς. III, 1890, ξδ΄).

[4] Στίχ. 824 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ γνωστὸν τοῦ Εὐριπίδου ἀπόσπασμα·

οὐρανὸν ὑπὲρ γῆς ἔχομεν εὖ κεκραμένον,
ἵν᾿ οὔτ᾿ ἄγαν πῦρ οὔτε χεῖμα συμπίπτει.

Καὶ ὁ Πλάτων δ' ἐν Τιμαίῳ λέγει ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ τοὺς Ἀθηναίους κατῴκισεν, ἐπειδὴ ἐγίνωσκεν ὅτι ἕνεκα τῆς τοῦ τόπου εὐκρασίας φρονιμώτατοι ἔμελλον νὰ προέλθωσιν ἄνδρες[1]. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ τοῦ Ἀριστοτέλους τὴν ῥῆσιν, ἐν ᾗ ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ κλῖμα ἑκάστης χώρας εἰς τὴν μόρφωσιν συντελεῖ τῶν χαρακτήρων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν[2].

Καὶ μηδεὶς ὑπολάβῃ ὅτι τὰς παρατηρήσεις ἐκείνων ἠλλοίωσε τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ πεῖρα. Οὐδεὶς ἀγνοεῖ τὸν περὶ ἐκτοπισμοῦ νόμον τοῦ Wagner. Καὶ κατὰ τὸν Weissmann διὰ τὴν ὑγρότητα τοῦ κλίματος καὶ τὴν κακὴν τροφὴν ἵπποι μετενεχθέντες ἐξ Εὐρώπης εἰς τὰς Φαλκλάνδας νήσους, πρὸς Α. τῆς Γῆς τοῦ πυρός, ἐγένοντο μετὰ δύο γενεὰς μικρότεροι τὸ ἀνάστημα[3]. Κατὰ δὲ τὸν Lombroso τοῦ αὐτοῦ εἴδους ζῷα εἶναι ἀγριώτερα εἰς τὴν διακεκαυμένην ζώνην, ἡμερώτερα δὲ εἰς τὴν εὔκρατον· ὁ λέων τοῦ Ἄτλαντος εἶναι ἡμερώτερος τοῦ λέοντος τῆς ἐρήμου. Ταὐτὰ παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ Ἄγγλοι οἱ μετοικήσαντες πάλαι εἰς τὴν Ἀμερικὴν διὰ τὸ κλῖμα διεμορφώθησαν εἰς τὸν ἀμερικανικὸν τύπον τοῦ Yankee.

Καὶ οὐ μόνον ἐμμέσως διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀμεσώτερον τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἐπιδρῶν συντείνει εἰς τὴν γένεσιν τοιούτων ἢ τοιούτων ἰδεῶν καὶ συναισθημάτων καὶ πόθων. Προσφυῶς λέγει ὁ Le Bon ὅτι ἑκάστης χώρας οἱ κάτοικοι εἶναι διάφοροι ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἰδίας πατρίδος· ἐν τῇ ὁμιχλώδει πρωτευούσῃ τῆς Ἀγγλίας, ἐν τῇ πόλει τοῦ ποιητικοῦ ὁρίζοντος, τῇ Βενετίᾳ, ἐν Φλωρεντίᾳ ἐνώπιον τῶν ἀριστο-

[1] 24 C. Πρβλ. καὶ Κριτίαν 111. Καὶ Ἐπινομ. 987 D «Τόδε γε μὴν διανοηθῆναι χρὴ πάντ' ἄνδρα Ἕλληνα, ὡς τόπον ἔχομεν τὸν τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀρετὴν ἐν τοῖς σχεδὸν ἄριστον. Τὸ δ' ἐπαινετὸν αὐτοῦ χρὴ λέγειν, ὅτι μέσος ἂν εἴη χειμώνων τε καὶ τῆς θερινῆς φύσεως».

[2] Πολιτ. 7, 6. Πρβλ. καὶ Ἰσοκρ. Ἀρεοπαγ. § 32 «ἐπίσταμαι γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τόποις φύσεις ἐγγιγνομένας καρπῶν καὶ δένδρων καὶ ζῴων ἰδίας ἐν ἑκάστοις καὶ πολὺ τῶν ἄλλων διαφερούσας· τὴν δ' ἡμετέραν χώραν ἄνδρας καὶ τρέφειν καὶ φέρειν δυναμένην οὐ μόνον πρὸς τὰς τέχνας καὶ πράξεις εὐφυεστάτους ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνδρείαν καὶ ἀρετὴν διαφέροντας». Καὶ Ξενοφ. Πόρ. 1. καὶ Ἀριστείδου Παναθην. I· 160 Dindorf.

[3] Die Vererbung, 1883, σελ. 48 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Ratzel, Anthropogeographie I, 532.

τεχνημάτων τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης, ἐν Ἑλβετίᾳ ἐπὶ τῶν ἀποτόμων κορυφῶν τῶν παγετώνων, ἐν ταῖς παραρρηνίοις χώραις τῆς Γερμανίας, ἔνθα ἀρχαῖαι ἐπαύλεις κατεσπαρμέναι ὑπάρχουσι καὶ πρυτανεύει ὁ κόσμος τῶν θρύλων, ἐν Μόσχᾳ, ὅπου τὸ ἱστορικὸν Κρεμλῖνον, ἐν Ἰνδίαις, ἐν Περσίᾳ, ἐν Σινικῇ, — ἐν Ἀθήναις, ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ, ἔνθα κάλλος ἀνέφικτον καὶ ἀπαράμιλλος ἁρμονία ἐν τῇ ἀπείρῳ ποικιλίᾳ γραμμῶν καὶ χρωμάτων τὰς ψυχὰς καταθέλγουσι καὶ τὸ δαιμόνιον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐν τοῖς μνημείοις τῆς τέχνης καὶ πανταχοῦ ἀθάνατον ἐνδιαιτᾶται, — αἱ ἔννοιαι καὶ τὰ συναισθήματα, ἅτινα προκαλοῦσι τὰ ὁρώμενα, παραλλάσσουσιν ἀπείρως.

2. Τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καὶ ἡ κυρίως ἀγωγή.

Πολλῷ δὲ μᾶλλον ἐπὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάπτυξιν ἐπιδρᾷ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καὶ δὴ καὶ ἡ ἀγωγή. Ἡ πολιτεία, ὁ οἶκος, τὸ σχολεῖον, καθ' ὅλου εἰπεῖν ἡ κοινωνία, εἶναι ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀτμόσφαιρα, ἐν ᾗ ζῇ καὶ κινεῖται ἕκαστος ἀπὸ τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ τούτου περιβάλλοντος διὰ παρατηρήσεως, μιμήσεως καὶ ὑποβολῆς[1] ἀρύεται ὁ ἄνθρωπος τὸ πλεῖστον τῶν γνώσεων, γλῶσσαν δῆλα δὴ καὶ ἐπιστήμην καὶ τέχνην καὶ ἠθικὰς καὶ θρησκευτικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας, *τὰ κοινωνικὰ κληρονομήματα*, ἅτινα ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον καὶ ἀπὸ γενεᾶς μεταδίδονται εἰς γενεάν.

Τὸ μιμεῖσθαι εἶναι γνώρισμα παντὸς ἀνθρώπου. Οὐ μόνον τὰ παιδία καὶ αἱ ἀμβλύτεραι διάνοιαι μιμοῦνται, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως οἱ ἀριστεῖς, ὅσοι ἐπινοοῦντες ἰδέας ἢ δρῶντες δημιουργοῦσι μεγάλα ἔργα καὶ χειραγωγοῦσι τὴν ἀνθρωπότητα κατὰ τὴν διὰ τῶν αἰώνων πορείαν αὐτῆς.

Ἔμφυτος ἔρως πρὸς τὸ εἰδέναι, ἀγὼν πρὸς τὴν περιβάλλουσαν φύσιν, φίλαυτος ὁρμή, στοργὴ πρὸς τὰ φίλτατα, φόβος καὶ ἐλπίς,

[1] Τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνίας παραβάλλει πρὸς ὑποβολὴν ὁ Tarde λέγων· «L'état social, comme l'état hypnotique, n'est qu'une forme du rêve, un rêve de commande et un rêve en action. N'avoir que des idées suggerées et les croire spontanées, telle est l'illusion propre au somnambule, et aussi bien à l'homme social» (Les lois de l'imitation[3], 1900 σελ 83). Πρβλ. καὶ Baldwin, Social and ethical interpretations in mental developpement[2], 1902, σελ. 66 κ. ἑξ., Compayré, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ., σελ. 177 κ. ἑξ., Binet, La suggestibilité, 1900· καὶ τὴν κατωτέρω παρατιθεμένην διατριβὴν ἡμῶν «Ἀνδρῶν ἐπιφανῶν μίμησις».

ἅμιλλα πρὸς τοὺς ὁμοίους, ἰδοὺ τὰ σπουδαιότατα ἐλατήρια, ὑφ' ὧν οἱ ἄνθρωποι ἐν τῷ βίῳ καὶ δὴ ἐν τῇ κοινωνικῇ κονίστρᾳ ἀγόμενοι ἀσκοῦσι τὰς πνευματικάς των δυνάμεις, τὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν μνήμην καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν κρίσιν, καὶ εἰς δεξιότητα διαμορφοῦσι τὴν καλλιτεχνικήν, τὴν ποιητικὴν καὶ οἱανδήποτε ἄλλην ἰδιοφυΐαν αὐτῶν.

Καὶ εἶναι εὐνόητον ὅτι, ὅσον καὶ ἂν ἰσχύῃ τὸ poeta nascitur, ὅπερ ἐξύμνησεν ἡ Μοῦσα τοῦ Boileau ἐν τοῖς στίχοις ἐκείνοις·

C'est en vain qu'au Parnasse un téméraire auteur
pense de l'art des vers atteintre la hauteur,
s'il ne sent point du ciel l'influence secrète,
si son astre en naissant ne l'a formé poète,
dans son génie étroit il est toujours captif,
pour lui Phöbus est surd et Pégase est rétif[1].

πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ τελείωσιν τῆς ποιητικῆς ἰδιοφυΐας ἀπαραίτητος εἶναι καὶ ἡ ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐπίδρασις.

Κάλλιστα εἶπεν ὁ Πλάτων ὅτι πρὸς τῇ φύσει ἀπαιτεῖται ἐπιστήμη καὶ μελέτη[2], ὀρθῶς δ' ἔχει καὶ τὸ τοῦ Ὁρατίου·

natura fieret laudabile carmen an arte,
quaesitum est; ego nec studium sine divite vena,
nec rude quid possit video ingenium, alterius sic
altera poscit opem res et conjurat amice.
Qui studet optatam cursu contingere metam,
multa tulit fecitque puer; sudavit et alsit;
abstinuit Venere et vino. Qui Pythia cantat
tibicen, didicit prius extimuitque magistrum[3].

Ἢ τίς σώφρων τῆς ἐπιστήμης θιασώτης δὲν θὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι πολλοὶ τῶν ζωγράφων καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν εὐδοκίμησαν, διότι ἀγα-

---

[1] Art poétique, 1, 1 κ. ἑξ.

[2] «Εἴ σοι ὑπάρχει φύσει ῥητορικῷ εἶναι, ἔσει ῥήτωρ ἐλλόγιμος προσλαβὼν ἐπιστήμην τε καὶ μελέτην, ὅτου δ' ἐλλίπῃς τούτων, ταύτῃ ἀτελὴς ἔσει» (Φαῖδρ. 269 D). Πρβλ. καὶ Ἀρχύταν «πάντως δ' ἀρχὴν μὲν φύσιν προελέμεν, μέσα δὲ τὴν ἄσκησιν, τέρμα δὲ τὴν εἴδησιν φέρειν» (παρ' Ἰωάννῃ Δαμασκηνῷ) καὶ Ἀριστοτέλη (Ἠθ. Νικομ. Κ 10. 1179 β 20 «γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει, οἱ δ' ἔθει, οἱ δὲ διδαχῇ», κ. ἄ.) καὶ Πλούταρχον «Εἰς τὴν παντελῆ δικαιοπραγίαν τρία δεῖ συνδρσμεῖν, φύσιν καὶ λόγον καὶ ἔθος» (π. παίδ. ἀγ., κεφ. 4).

[3] Ars poetica, στίχ. 408 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Κικέρωνος «Ego contendo cum ad naturam eximiam atque illustrem accederit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere existere» (Pro Archia poeta, 7).

θὴν κεκτημένοι προδιάθεσιν πρωΐμως ἤρξαντο τοὺς πατέρας νὰ μιμῶνται ἢ συγγενεῖς ἢ ἄλλους, οἵτινες τὴν αὐτὴν ἐπηγγέλλοντο τέχνην ἢ ἐπιστήμην, ἢ δαιμονίους καὶ ἐνθέους διδασκάλους, οἵτινες κατεῖχον τὸ μυστήριον νὰ συναρπάσωσιν αὐτοὺς καὶ αἰχμαλωτίσωσιν αὐτόχρημα ὑπὲρ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν ;

Καὶ οὐ μόνον γνώσεις εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ περιβάλλοντος παρέχονται καὶ αἱ διανοητικαὶ αὐτοῦ προάγονται λειτουργίαι, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα μορφοῦται καὶ ἡ βούλησις δι' ἀγαθῆς ἀγωγῆς ρυθμίζεται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ κατὰ μικρὸν πλάσσεται ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ, ἐν ᾧ τὰ φαῦλα παραδείγματα καὶ ἡ εὐμάρεια καὶ ἡ ῥαθυμία καὶ ἄλλα κακὰ μυρία γίνονται παράγοντες τῆς διαφθορᾶς τῶν ψυχῶν.

Καὶ δὲν εἶναι μακρῶν λόγων ἀνάγκη πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ φιλάλληλον καὶ φιλόπολι καὶ μεγαλόφρον, τὸ μεγαλεπήβολον καὶ μεγαλόπραγμον καὶ μεγαλουργόν, τὸ θαρραλέον καὶ μετριοπαθὲς καὶ πρᾶον, τὸ συμπαθὲς καὶ σύγγνωμον καὶ ἐλεητικόν, πᾶσαι συλλήβδην αἱ ἀρεταί, ὅσαι τῶν ἀνθρώπων ἀγλαΐζουσι τὸν βίον, δὲν μεταδίδονται ἀποτετελεσμέναι ἀπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ τέκνα, οὐδὲ τὸ πάθος διὰ τῆς γεννήσεως μεταγγίζεται, οὗ τέκνον ἀπαίσιον γίνεται ἡ διαβόητος vendetta. Ἀναντίλεκτον ὑπάρχει μᾶλλον ὅτι ἐκ διδασκαλίας καὶ διὰ παραδειγμάτων ὁ ἔμφυτος πυρὴν τῶν ἀρετῶν αὐξάνεται, ἐκ τοῦ φυσικοῦ δὲ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ ζῇ ἕκαστος, ἀπομυζῶν τὸν ἰὸν τρέφει τὴν ἐγγενῆ κακίαν καὶ ὁ Κορσικανὸς διὰ μιμήσεως ρυθμίζει τὴν μοχθηρὰν πρὸς τὴν ἐκδίκησιν ὁρμήν.

Ἐμμελῶς διὰ τῶν φιλοσόφων αὐτῆς ἐδίδαξεν ἡ Ἑλλὰς ὅτι

ἡ ὁμιλία
πάντων βροτοῖσι γίγνεται διδάσκαλος[1].

---

[1] Εὐριπίδου Ἀνδρομάχη, 683. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Θεόγνιδος

ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἄπ' ἐσθλὰ μαθήσεαι· ἢν δὲ κακοῖσι
συμμίσγῃς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον,

καὶ Ξενοφ. Ἀπομν. I, 2, 19 κ. ἑξ. καὶ Ἀριστ. Ἠθ. Νικομ. 1103 α 24, καὶ Πλουτ. π. παίδ. ἀγ., κεφ. 4 «Φύσεως μὲν γὰρ ἀρετὴν διαφθείρει ῥαθυμία, φαυλότητα δ' ἐπανορθοῖ διδαχή· καὶ τὰ μὲν ῥᾴδια τοὺς ἀμελοῦντας φεύγει, τὰ δὲ χαλεπὰ ταῖς ἐπιμελείαις ἁλίσκεται. Καταμάθοις δ' ἂν ὡς ἀνύσιμον πρᾶγμα καὶ τελεσιουργὸν ἐπιμέλεια καὶ πόνος ἐστὶν ἐπὶ πολλὰ τῶν γιγνομένων ἐπιβλέψας. Σταγόνες μὲν γὰρ ὕδατος πέτρας κοιλαίνουσι σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς ταῖς ἐπαφαῖς τῶν χειρῶν ἐκτρίβονται κτλ.» καὶ ὅσα τοιαῦτα.

καὶ ὁ δαιμόνιος Goethe εἰπὼν τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο·

Es bildet ein Talent sich in der Stille,
sich ein Charakter in dem Strom der Welt[1].

«ἐν τῇ ἡσυχίᾳ δημιουργεῖται ἡ δεξιότης, ὁ δὲ χαρακτὴρ ἐν τῇ δίνῃ τῇ κοινωνικῇ», οὐδαμῶς ἀπεσφάλη τἀληθοῦς.

Ἐθίζεται δὲ ὁ ἄνθρωπος, ἵνα μόνον περὶ τούτου εἴπωμεν, εἰς τὸ διανοεῖσθαι καὶ πράττειν οὕτως ἢ ἄλλως διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ὁμοίων ἐνεργειῶν κατὰ τὴν νεαρὰν μάλιστα ἡλικίαν, ὅτε ὑγρότερον καὶ εὐπλαστότερον εἶναι τὸ σῶμα καὶ δὴ καὶ τὸ σύστημα τὸ νευρικόν. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην καὶ ἀγαθαὶ κληρονομικαὶ προδιαθέσεις δύνανται δι' ἀσκήσεως νὰ ἐνισχύωνται καὶ ὑπὸ κακῶν ἕξεων ἐκκρούωνται καὶ αἱ κακαὶ νὰ ἐπιδίδωσιν ἢ ἀσθενέστεραι καθιστῶνται.

Δὲν διέλαθε τὸ τοιοῦτον τῶν παλαιῶν τὴν προσοχήν. Κατὰ τὸν Δημόκριτον «ἡ φύσις καὶ ἡ διδαχὴ παραπλήσιόν ἐστι· καὶ γὰρ ἡ διδαχὴ μεταρρυσμοῖ τὸν ἄνθρωπον, μεταρρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιέει»[2].

Κατὰ δὲ τὸν Πυθαγόρειον Ἱππόδαμον «τὰ ἤθη καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα πλάσσει καὶ κηροχυτεῖ τὰν ψυχὰν φυσίωσιν ἐμποιεῦντα διὰ τῆς συνεχέος ἐνεργίης»[3].

Ὅμοια ἐδίδαξεν ὁ Πλάτων εἰπὼν ἐν τῇ Πολιτείᾳ του «τοῖς παισὶν ἁπαλοῖς οὖσιν ἐνδύεται τύπος, ὃν ἄν τις βούληται ἐνσημήνασθαι ἑκάστῳ»[4].

Συστηματικώτερον δὲ λέγει ἐν τοῖς Πολιτικοῖς αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης «τὰς ἀρετὰς κτώμεθα ἐνεργήσαντες πρότερον ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί. Οὕτω δὲ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δὲ ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι· καὶ καθόλου ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται·—διὰ τοῦτο οὐ σμικρὸν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι ἀλλὰ πάμπολυ μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»[5].

---

[1] Torquato Tasso, Πρᾶξις Α΄, σκηνὴ 1.

[2] Ἀπ. 33, Diels.

[3] Παρὰ Στοβαίῳ.

[4] 377 B. Πρβλ. καὶ Πλούτ. π. π. ἀγωγῆς κεφ. 5.

[5] Ἠθ. Νικομ. 1103 α 31 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Περὶ μν. καὶ ἀναμν. κεφ. 2, 452 α 27, «ὥσπερ φύσις ἤδη τὸ ἔθος», καὶ τὸ τῆς παροιμίας «ἕξις δευτέρα φύσις».

Ἡ δὲ τοῦ φαινομένου αἰτία ἀπεκαλύφθη κυρίως ὑπὸ τῆς ἐρεύνης τῆς νεωτέρας. Κατὰ τὰς φυσιολογικὰς καὶ ψυχολογικὰς ζητήσεις ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι, τῷ κατ' ἐξοχὴν ὀργάνῳ τῆς ψυχῆς, οἱ ἑξῆς ἐπικρατοῦσι νόμοι.

Πᾶς διὰ τῶν αἰσθήσεων εἰσαγόμενος ἐρεθισμὸς καταλείπει ἐν τοῖς κυττάροις τῆς φαιᾶς οὐσίας τοῦ ἐγκεφάλου εὐκολώτερον ἢ δυσκολώτερον — ἀναλόγως τῆς δεκτικότητος αὐτῶν — εἰκόνος τύπον, οἷον ὀπτικῆς, ἀκουστικῆς, κινητικῆς, ἁπτικῆς. Καὶ πᾶσα κίνησις δημιουργεῖ ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι εὐθὺς ἢ κατόπιν τινῶν ἐπαναλήψεων — ἀναλόγως τῶν ψυχικῶν προδιαθέσεων — λανθάνουσαν τάσιν πρὸς ἐπανάληψιν αὐτῆς[1]. Καὶ ὅσῳ μᾶλλον οἱ αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνονται ἐρεθισμοὶ καὶ αἱ αὐταὶ κινήσεις, τοσούτῳ ἰσχυρότεροι ἀποβαίνουσιν οἱ τύποι καὶ αἱ εἰκόνες καὶ αἱ τάσεις αἱ κινητικαί—ἂν μάλιστα συνδέωνται πρὸς ἀλλήλας[2] καὶ πρὸς συναισθήματα ἰσχυρά[3]—, ἐπικρατέστεραι γίνονται ἄλλων κληρονομικῶν ἢ ἐξ ἥττονος ἐπαναλήψεως ἐγγενομένων ἢ μεμονωμένων ἐν τῇ συνειδήσει. Καὶ ὅσῳ αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ τάσεις εἶναι ἐπικρατέστεραι, τοσούτῳ εὐχερέστερον ἀναπαράγονται αἱ εἰκόνες καὶ αἱ κινήσεις. Οὕτω δὲ καὶ αἱ παραστάσεις καὶ αἱ ἰδέαι παράγονται, ὧν αἱ νεώτεραι δύνανται παλαιοτέρας νὰ ἐκκρούωσι, καὶ αἱ ἕξεις ἀναπτύσσονται, αἵτινες καὶ κληρονομικὰς ὁρμὰς ἰσχυραὶ γενόμεναι ἀποπνίγουσι καὶ αὐταὶ πάλιν ὑποχωροῦσιν εἰς ἕξεις νέας.

Δηλοῖ δὲ καὶ ψιλὴ τῶν πραγμάτων ἐπισκόπησις καὶ θεωρία ὅτι καὶ αἱ πονηραὶ ἔμφυτοι ὁρμαὶ οὐ μόνον κατὰ τὴν νεαρὰν ἡλικίαν ἀλλὰ καὶ ἔπειτα μέχρι τινὸς δι' ἐπιμελοῦς ἀγωγῆς μεταβάλλονται καὶ θελή-

---

[1] Περὶ τοιούτων τύπων ὁμιλεῖ ἤδη ὁ Πλάτων (εἴδωλον, μνημεῖον, ἴχνος, σφραγίς, τύπος, ἀποτύπωμα, ἐν Θεαιτ. 192 C, ὥσπερ ἐγκαύματα, Τίμ., 26 C) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (π. ψ, Β. 12, π. ἐνυπν. 2, περὶ μν. καὶ ἀναμν. 1) καὶ ὁ Καρτέσιος (Passions de l'âme, I, 42). Σήμερον εἶναι ἡ διδασκαλία αὕτη δόγμα ἐπιστημονικόν· «Ἡ ἐντύπωσις, λέγει ὁ Flechsig, γίνεται ἐν τοῖς κυττάροις τοῖς γαγγλιακοῖς» (Gehirn u. Seele, σελ. 27, Πρβλ. καὶ Fauth, Das Gedächtnis, σελ. 18 κ. ἑξ., 22 κ. ἑξ. καὶ Wundt, Grundriss[5], 342).

[2] Ὅσῳ μᾶλλον συνδέονται πρὸς ἀλλήλας αἱ παραστάσεις ἢ πρὸς συναισθήματα καὶ κινήσεις, τόσῳ ἐμπεδώτεραι γίνονται. Ἐντεῦθεν ἡ δύναμις τῆς τῶν μαθημάτων συγκεντρώσεως καὶ τῆς αὐτενεργείας.

[3] Τὸ συναίσθημα θερμαίνει, οὕτως εἰπεῖν, τὰς ἰδέας καὶ μεταβάλλει αὐτὰς εἰς δυνάμεις ἐλαυνούσας εἰς πρᾶξιν τὴν βούλησιν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῆς καλλιεργίας τοῦ συναισθήματος καὶ καθόλου ἡ τοῦ διαφέροντος διέγερσις. Πρβλ. καὶ Thomas, L'éducation des sentiments, σελ. 1 κ. ἑξ.

σεως ἐντόνου[1]. Τὸ φίλαυτον, τὸ λαίμαργον, τὸ ἁρπακτικόν, τὸ φιλόνεικον καὶ ὁ ἄλλος θίασος τῶν κακῶν τῆς παιδικῆς ἡλικίας μετριάζονται καὶ ρυθμίζονται καὶ διὰ τῆς βίας καὶ διὰ τῆς πειθοῦς[2].

Ὀρθῶς εἶπεν ἤδη ὁ Ὁράτιος·

Nemo adeo ferus est, ut non mitescere possit,
si modo culturae patienten commodet aurem[3]

---

[1] Ὀρθῶς ἔχει τὸ «φύσεως ἀποστῆναι χαλεπόν» (Ἀριστοφ. Σφῆκες, 1457) καὶ τὸ «φύσιν πονηρὰν μεταβαλεῖν οὐ ῥᾴδιον» καὶ τὸ τοῦ Ὁρατίου «naturam expellas furca, tamen usque recurret» (Horat. Ep. I, 10, 24).

[2] Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διακρίνομεν διττὰ ψυχικῆς λειτουργίας κέντρα, 1) τὰ κατώτερα τῶν ἐμφύτων ὁρμῶν καὶ ἕξεων καὶ 2) τὰ ἀνώτερα τῆς σκέψεως καὶ τῆς βουλήσεως, ἅτινα εἶναι πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένα. Διὰ τῶν πρώτων διαπεραίνεται πᾶσα κίνησις ἀσυνειδήτως, εὐθὺς ὡς ἐρέθισμά τι ἐκ τοῦ σώματος ἢ ἔξωθεν δώσῃ ἀφορμήν Τὸ παιδίον κατ' ἔμφυτον ὁρμήν, ἄνευ σκέψεως, κλαίει, γελᾷ, ἁρπάζει ὅ,τι ἀρέσκει εἰς αὐτό, μιμεῖται κ.τ.τ. Καθ' ἕξιν δέ, ἀσυνειδήτως, ἕκαστος ἐξ ἡμῶν τὰς πλείστας ἐκτελεῖ τῶν καθ' ἑκάστην πράξεων.

Ἡ ἀγωγὴ δύναται διὰ τοῦ παραδείγματος καὶ παραινέσεων καὶ ἄλλων μέσων νὰ ἀποπνίξῃ ἢ μεταβάλῃ ἔμφυτόν τινα ὁρμὴν ἢ ἕξιν διὰ συνδέσεως τῶν κατωτέρων πρὸς τὰ ἀνώτερα κέντρα τῆς λειτουργίας τῆς ψυχικῆς. Ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος **William James** διὰ τοῦ ἑξῆς παραδείγματος καθιστᾷ ἐποπτὴν τὴν ρύθμισιν τῶν ἐμφύτων ὁρμῶν. Τὸ παιδίον, λέγει, κατὰ φυσικὴν τάσιν ἁρπάζει ὅ,τι βλέπει ἀρέσκον εἰς αὐτό, ἀποσύρει τὰς χεῖρας, ἐὰν λάβῃ κτύπημα, κλαίει, γελᾷ πάλιν, ἐὰν θωπεύσωσιν αὐτό, μιμεῖται πᾶσαν κίνησιν.

Τὴν κακὴν ὁρμὴν τοῦ ἁρπάζειν ἐκκόπτομεν ὡς ἑξῆς· Δεικνύομεν ἄθυρμα· τὸ παιδίον ὁρμᾷ νὰ τὸ ἁρπάσῃ· δίδομεν ἐλαφρὸν κτύπημα εἰς τὴν χεῖρά του· ἐκεῖνο ἀποσύρει τὴν χεῖρα καὶ κλαίει. Λέγομεν ὅτι θὰ λάβῃ τὸ ἄθυρμα, ἐὰν εἴπῃ «παρακαλῶ». Λέγει «παρακαλῶ», λαμβάνει τὸ ἄθυρμα, γελᾷ.

Ἐὰν μὴ εἶχε τὸ παιδίον μνήμην, οὐδὲν θὰ ὠφέλει ἡ τιμωρία. Θὰ ὥρμα νὰ λαμβάνῃ τὸ ἄθυρμα, ὁσάκις θὰ ἐπεδεικνύετο εἰς αὐτό. Ἀλλ' ἀναμιμνῃσκόμενον ἔπειτα τοῦ κτυπήματος καὶ τῆς παρακελεύσεως — πάθος μάθος — (βλᾶκες καὶ δύστροποι εἶναι δυσαγωγότεροι· διὸ ἀνάγκη ἐπαναλήψεως τῶν τιμωριῶν καὶ παραινέσεων) λέγει «παρακαλῶ», ἐὰν δειχθῇ πάλιν τὸ ἄθυρμα, καὶ λαμβάνει αὐτό.

Οὕτως ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἀκολουθεῖ ἡ ψυχικὴ λειτουργία τὴν ἑξῆς μακρὰν ὁδόν. Τὸ παιδίον βλέπει τὸ ἄθυρμα, ἁρπάζει, τιμωρεῖται, κλαίει, παραινεῖται, λέγει «παρακαλῶ», λαμβάνει τὸ ἄθυρμα, γελᾷ· ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ βραχυτέραν, τὴν ἑξῆς· Τὸ παιδίον βλέπει τὸ ἄθυρμα, λέγει «παρακαλῶ», λαμβάνει αὐτὸ καὶ γελᾷ (**Talks to teachers**, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρ. **Kiesow**, σελ. 31 κ. ἑξ.).

[3] **Epist. I, 1, 39.**

ὁ δὲ Shakespeare

Use almost can change the stamp of nature
and either curb the devil or throw him out
with wondrous potency[1].

«ἡ ἕξις σχεδὸν δύναται τῆς φύσεως νὰ μεταβάλῃ τὸν τύπον καὶ καταβάλῃ τὸν δαίμονα καὶ ἐκτινάξῃ αὐτὸν μετὰ δυνάμεως θαυμαστῆς».

Διὰ τοιαύτης τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐπιδράσεως καὶ τὰ ἄγρια ζῷα βαθμηδὸν ἐτιθασεύθησαν καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς πρώτης ἀγριότητος ἀπαλλαγέντες καὶ τῆς σκαιότητος, καθ' ἣν ἡ φιλαυτία ἐπρυτάνευε καὶ τὰ παρομαρτοῦντα κακά, ἡ ὠμότης καὶ ἡ βία καὶ ἡ ἔρις, εἰς τὸ φιλάλληλον ἤχθησαν καὶ τὸ φιλειρηνικόν.

Οὐχὶ ἀπροσφυῶς ὁ Spencer εἶπεν ὅτι ἐκ τῶν ἀγρίων διὰ τῆς ἀγωγῆς προῆλθον οἱ Νεύτωνες καὶ οἱ Σαίξπηρ· **«thous out of savages came at length our Newtons and Shakespeares»**[2]. Εὐλόγως δὲ πάνυ ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Κάντιος καὶ ὁ **Fichte**, πᾶσα συλλήβδην ἡ ἀριστοκρατία τῆς διανοίας, ὑμνοῦσι τὴν ἀγωγὴν ὡς ἀπαλλάξασαν τὴν ἀνθρωπότητα τῆς βαρβαρότητος καὶ ἀναπτύξασαν αὐτοῦ τὴν διάνοιαν καὶ ἡμερώσασαν τὸ ἦθος[3].

Ὁ Ribot ἐν τῷ εἰρημένῳ συγγράμματι, **Hérédité psychologique**, ἀποδέχεται μὲν τῆς ἀγωγῆς τὴν ἐπίδρασιν, ἰσχυρίζεται δὲ ὅμως ὅτι μόνον ἐπὶ μετρίας φύσεις δύναται αὕτη νὰ ἐπιδρᾷ, ἐπὶ δὲ τοὺς βλᾶκας καὶ τὰ δαιμόνια πνεύματα ἐλάχιστα ἢ οὐδαμῶς. Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος λέγει, ὁ Βοναπάρτης, ὁ **d'Alembert**, πρόκεινται εἰς ἡμᾶς

---

[1] **Hamlet**, Πρᾶξις Γ', σκηνὴ δ'.

[2] Πρβλ. **Martin, L'éducation du caractère**, καὶ κεφ. 4, καὶ **Payot, Éducation de la volonté**[12], σελ. 29..

[3] Πρβλ. τὰ τοῦ Ἰσοκράτους «Φιλοσοφίαν, ἣ ἄλλα τε συνεξεῦρε καὶ πρός τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράϋνε καὶ τῶν συμφορῶν τάς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς ἐξ ἀνάγκης γιγνομένας διεῖλε καὶ τὰς μὲν φυλάξασθαι τὰς δὲ καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδαξεν, ἡ πόλις ἡμῶν κατέδειξε» (Πανηγ. κεφ. 13) καὶ τὰ τοῦ Πλάτωνος «Ἄνθρωπος παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῷον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ» (Νόμ. 766 A) καὶ τὰ τοῦ Καντίου «ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς ἀγωγῆς δύναται νὰ γίνῃ ἄνθρωπος» (**Über Pädagogik**, ἐν **Pädag. Bibliothek K. Richter, X**, σελ. 63) καὶ τὰ τοῦ **Fichte** «ἡ τύχη παντὸς λαοῦ, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ παρακμὴ ἤρτηται ἐκ μόνης τῆς ἀγωγῆς, ἧς τυγχάνει ἡ νεολαία αὐτοῦ».

εὔγλωττα παραδείγματα τῆς δυνάμεως τῆς κληρονομικότητος. Ὁ d'Alembert, παιδίον ἔκθετον τραφὲν ὑπό τινος χήρας ἥκιστα ἐπιμεμελημένως, κατώρθωσεν ἐν ἡλικίᾳ 24 ἐτῶν νὰ γίνῃ μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν. Ἐὰν ἐτρέφετο ὑπὸ τῆς μητρός του, δεσποινίδος **de Tencin**, ἐν μέσῳ τῶν σοφῶν ἀνδρῶν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ εἰσήγετο πρωΐμως εἰς τὴν μελέτην τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν προβλημάτων, οἱ πολέμιοι τῆς κληρονομικότητος θὰ ἔλεγον ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα του ἐγένετο τῆς ἀγωγῆς προϊόν [1].

Οὐδὲ ἡμεῖς ἀρνούμεθα ὅτι ἡ ἀγωγὴ ὀλίγον μόνον δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τοὺς βλᾶκας, ἀφ' οὗ διὰ τὴν ἀσθένειαν τοῦ νευρικοῦ συστήματος παρ' αὐτοῖς πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι χωλαίνουσιν. Οὐδὲ ἰσχυριζόμεθα ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα, ὁ **Genius** οὗτος, τὸ θαῦμα καὶ μυστήριον κατὰ **Schopenhauer**, εἶναι κατὰ τὴν ρίζαν τῆς ἀγωγῆς προϊόν. Τοὐναντίον ἐζητήσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν νὰ δείξωμεν ὅτι, ὡς ἡ βλακεία καὶ ἡ μανία καὶ τἀδελφὰ νοσήματα, οὕτω καὶ τὸ μεγαλοφυὲς καὶ μεγαλόνουν καὶ θεῖον τῆς φύσεως ἔργον ὄν, εἴτε κληρονομούμενον εἴτε ἐν τῇ τελείᾳ τοῦ ἐγκεφάλου διαπλάσει τὴν ἀρχὴν ἔχον, ἔγκειται ἐν τῷ συστήματι τῷ νευρικῷ. Νομίζομεν δὲ ὅμως ὅτι ὀλίγην μὲν ἐπὶ τὸ βλακικόν [2], πλείονα δ' ἐπὶ τὸ μετρίως εὐφυές, πλείστην δ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον εὐφυὲς καὶ μεγαλοφυὲς ἀσκεῖ ροπὴν ἡ ἀγωγή. Διὰ τῆς παιδείας τὸ δαιμόνιον πνεῦμα τρεφόμενον αὐξάνεται ἀμήχανον ὅσον καὶ αἰρόμενον εἰς ὕψος ἀνέφικτον εἰς τοὺς κοινοὺς τῶν βροτῶν τέμνει νέας τρίβους καὶ ἄγει τοὺς πολλοὺς—πεζοὺς παρὰ Λύδιον ἅρμα οἰχνεύοντας — εἰς χώρας τῆς γνώσεως καὶ τῆς δράσεως πάντῃ ἀγνώστους εἰς αὐτούς. Διὰ τοῦτο πλείονος ἐπαίνου ἄξιον ἡμεῖς θεωροῦμεν τὸν **Herder** εἰπόντα, εἰ καὶ μετά τινος ὑπερβολῆς, ὅτι καὶ μεγαλοφυὲς παιδίον θὰ ἀπεθηριοῦτο, ἐὰν ἐκτεθὲν εἰς νῆσον ἔρημον διετέλει ἀμέτοχον τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως τοῦ σχολείου τοῦ κοινωνικοῦ [3].

[1] Σελ. 329. Πρβλ. καὶ Rein: «Die Bildsamkeit und damit der Einfluss der Erziehung ist in der mittleren Gruppe weitaus am stärksten, während er nach den beiden Extremen hin auf einer abnehmenden Linie sich bewegt» (Pädagogik, I, σελ. 13).

[2] Μέχρι τινὸς ἀληθὲς εἶναι τὸ τοῦ Πλουτάρχου «εἰ δέ τις οἴεται τοὺς οὐκ εὖ πεφυκότας μαθήσεως καὶ μελέτης τυχόντα; ὀρθῆς πρὸς ἀρετὴν οὐκ ἂν τὴν τῆς φύσεως ἐλάττωσιν εἰς τοὐνδεχόμενον ἀναδραμεῖν, ἴστω πολλοῦ μᾶλλον δὲ τοῦ παντὸς διαμαρτάνων» (Π. παίδ. ἀγωγῆς κεφ. 4).

[3] «Das ganze menschliche Geschlecht ist gewissermassen eine durch Jahrhunderte fortgesetzte Schule und ein neugeborenes Kind,

Ἢ τίς θὰ ἀρνηθῇ ὅτι πολλοὶ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἔζησαν ἢ ζῶσιν ἐν ἀφανείᾳ, ἐὰν ἐτύγχανον εὐμενῶν περιστάσεων καὶ παιδείας τῆς προσηκούσης, ἔνδοξοι θὰ ἀπέβαινον καὶ πολὺ εὐρύτερος θὰ ἦτο ἑκάστοτε ὁ κύκλος τῆς ἀριστοκρατίας τῆς διανοίας καὶ τῆς δράσεως τῆς μεγαλουργοῦ; Κατόπιν ἐργασίας ἐξαισίου ἠδυνήθη ὁ μεγαλόνους Δημοσθένης νὰ ἀναδειχθῇ ρήτωρ εὐδόκιμος. Καὶ τὸν **Beethoven** ὀλίγον ἴσως θὰ ὠφέλει τὸ μουσικὸν δαιμόνιον, ἐὰν μὴ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τὰς προόδους τοῦ **Mozart** θαυμάζοντος εὐθὺς ἐκ παίδων εἰς διδασκάλους παρεδίδετο καὶ μετὰ θαυμαστῆς εἰργάζετο ἐπιμελείας. Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος δ' ἔφερεν ἐν ἑαυτῷ φύσει τοῦ μεγαλόνου καὶ μεγαλεπηβόλου τὸ σπέρμα, ἀλλὰ τὸ σπέρμα τοῦτο διὰ τῶν ναμάτων τῆς διδασκαλίας τοῦ Σταγιρίτου καὶ τοῦ Ὁμήρου, οὗ τὴν Ἰλιάδα σύντροφον ἔσχεν ἐν τῷ βίῳ, δαψιλῶς ἀρδευθὲν ἀνέδωκε γενναίως, ηὐξήθη, ἐμεγαλούργησεν.

Ἀλλ' εἶναι καιρὸς ἤδη ἀνακεφαλαιοῦντες νὰ διατυπώσωμεν τὸ πόρισμα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἀποχρώντως, νομίζομεν, τεκμηριοῦται ὅτι οὔτε τῆς ἀγωγῆς οὔτε τῆς κληρονομικότητος μόνης ἀλλ' ἀμφοτέρων προϊὸν εἶναι ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη παρ' ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ ἐκδήλωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης, ὡς καὶ ἡ ὀργανικὴ κληρονομικότης, ἥτις γίνεται ἐκείνης κρηπίς, εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἡ πρώτη καὶ κυρία τοῦ φαινομένου τούτου βάσις. Ἀλλὰ τὴν κληρονομικότητα τὴν ψυχικὴν δεχόμεθα ἡμεῖς διάφορον ἢ οἱ πολλοί. Δὲν φέρει καθ' ἡμᾶς ἐμφύτους ἐννοίας ἡ ψυχὴ ἑκάστου ἀνθρώπου κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὸν βίον, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλιν **tabula rasa**, χάρτης ἄγραφος, ὕλη ἣν ἕκαστος δύναται νὰ διαπλάσῃ κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἔχει ὁ ὀργανισμὸς ἑκάστου στοιχεῖα, ἅτινα προάγουσιν ἢ κωλύουσι καὶ διαστρέφουσι τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς. Ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ἔχει τὰς ρίζας ἐν ταῖς προγεγενημέναις γενεαῖς καὶ φέρει τὸ εὐφυὲς ἢ ἀφυές, τὸ εὐμαθὲς ἢ δυσμαθές, τὸ μνημονικὸν καὶ τὸ κριτικὸν ἢ τἀναντία, ἔτι δὲ τὸ εὐερέθιστον καὶ σφοδρὸν καὶ εὐκίνητον ἢ τὸ νωθρὸν καὶ μαλακὸν καὶ πρᾷον καὶ δυνάμει τὰς ἀρετὰς

das plötzlich dieser Schule entrissen auf eine wüste Insel gesetzt würde, wäre mit allem seinem angeborenen Genie ein armes Thier, ja in zehnfacher Betracht elender als die Thiere». Πρβλ. καὶ Guyau, Education et hérédité [5], σελ. 75 κ. ἑξ.

καὶ τὰς κακίας ἐκείνων ἐν τῷ σώματι καὶ δὴ ἐν τοῖς νεύροις. Τέλειος ἐγκέφαλος, ἄρτιαι αἰσθήσεις, τοῦ ὀργανισμοῦ ὅλου εὐεξία κληροδοτούμενα εἰς τὰ ἔκγονα εἶναι στοιχεῖα γενναῖα, ἅτινα ἡ μήτηρ φύσις δίδει εἰς τοὺς μέλλοντας ἐν τῷ βίῳ νὰ ἀριστεύωσι καὶ ὑπερέχωσι τῶν ἄλλων, ἐλλιπῆ δὲ ἢ πλημμελῆ ὄντα γίνονται ὑποβάθρα ἀτελῶν καὶ φαύλων ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ἀλλ᾽ αἱ προδιαθέσεις αὗται ἀναπτύσσονται ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ τοιάδε ἢ τοιάδε τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἐπενέργεια δύναται μέχρι τινὸς νὰ ἐπανορθώσῃ κακῶς ἔχοντα ἢ διαφθείρῃ γενναῖον ὀργανισμὸν καὶ παράσχῃ ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀφορμὴν εἰς γένεσιν διαφορωτάτων ἐννοιῶν καὶ συναισθημάτων καὶ πόθων. Ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγωγῆς ἡ ἐπίδρασις εἶναι περιφανής. Ἐπὶ μὲν τὰς εὐφυεστάτας τῶν ψυχῶν καὶ τὰς δαιμονίας διανοίας μεγίστην, ἐπὶ δὲ τὰς ἧττον εὐφυεῖς ἐλάσσονα, ἐλαχίστην δ᾽ ἐπὶ τὰς ἀσθενεῖς καὶ φαύλας ἀσκεῖ αὕτη ῥοπήν. Καὶ ἡ μὲν ἀγαθὴ ἀγωγὴ χρηστάς, ἡ δὲ κακὴ τἀνάπαλιν πονηρὰς τὰς ψυχὰς ἀπεργάζεται. Δι᾽ ἔλλειψιν δὲ ἀγωγῆς σκοπίμου καὶ ἐπιμεμελημένης οὐ μόνον αἱ ἀσθενεῖς φύσεις, ἀλλὰ καὶ αἱ δαιμονιώταται τῶν ψυχῶν διαφθείρονται ἢ ἐλλιπεῖς διαμένουσιν, οὐδὲ ἀνέρχονται εἰς τὸ ὕψος, ὅπερ εἶναι εἰς αὐτὰς ἐφικτόν.

Η ΔΟΞΑ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΠΛΑΓΧΝΩΝ ΩΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ*

Ὅτι τὸ νευρικὸν σύστημα, οὗ ὁ ἐγκέφαλος ἀποτελεῖ τὸ κέντρον, ὄργανον ὑπάρχει τῆς ψυχῆς, ἵσταται νῦν ἄσειστον δόγμα τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ νεῦρα αἰσθητικὰ καὶ κινητικὰ ἐκφυόμενα ἀπολήγουσιν εἰς τὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων καὶ τοὺς μῦς τῶν διαφόρων τοῦ σώματος μερῶν καὶ ἔργον ἔχουσι τὸ μὲν νὰ μεταδίδωσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχὴν ἐντυπώσεις ἔκ τε τοῦ σώματος καὶ τοῦ περιβάλλοντος, τὸ δὲ κατὰ τὰ ἐκ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἐγκεφάλου κελεύσματα ἢ ἄλλως κατὰ ἐρεθίσματα νὰ κινῶσι τὸ σῶμα. Διὰ τῶν νεύρων τούτων καὶ τῶν κεντρικῶν τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὀργάνων βλέπομεν, ἀκούομεν, πᾶσαν αἴσθησιν αἰσθανόμεθα καὶ πᾶσαν κινούμεθα κίνησιν καὶ κοινωνοῦμεν πρὸς τὸν περιβάλλοντα ἡμᾶς κόσμον.

Ἐγένετο δὲ τὸ δόγμα τοῦτο μακρᾶς καὶ ἐνδελεχοῦς ἐρεύνης πόρισμα, ἧς τὰς κρηπῖδας ἡ ἑλληνικὴ διάνοια κατέβαλε πρώτη. Ὁ Πυθαγόρας ἤδη, ὡς παραδίδεται, ἐδίδαξεν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἕδρα ὑπάρχει τοῦ νοῦ. Καὶ ὁ Ἀλκμέων, ὁ διαπρεπὴς ἐν Κρότωνι ἰατρός, ὅστις ἐγένετο ἐκ τῶν ὀπαδῶν ἐκείνου, ἠκρίβωσεν ὅτι ἅπασαι αἱ αἰσθήσεις συναρτῶνται πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, διὸ καὶ «πηροῦνται πηρουμένου τούτου καὶ μεταλλάττοντος χώραν»[1]. Ἄριστα δὲ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «περὶ ἱερῆς νούσου» συγγράμματος ἀπεφήνατο· «εἰδέναι χρὴ τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ οἱ γέλωτες καὶ παιδιαὶ ἢ ἐνθεῦτεν (ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ λῦπαι καὶ ἀνῖαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί. Καὶ τούτῳ (τῷ ἐγκεφάλῳ) φρονεῦμεν μάλιστα καὶ νοεῦμεν καὶ βλέπομεν καὶ ἀκούομεν καὶ γινώσκομεν τά τε αἰσχρὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἡδέα· τῷ δὲ αὐτῷ τούτῳ καὶ μαινόμεθα

---

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγηγεσίας Κωνσταντίνου Κόντου, 1909.

[1] Θεοφρ. π. αἰσθ. 26.

καὶ παραφρονέομεν καὶ δείματα καὶ φόβοι παρίστανται ἡμῖν. Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ ἀλλ' ἢ θερμότερος τῆς φύσεως γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος ἤ ἄλλο τι πεπόνθῃ παρὰ τὴν φύσιν»[1]. Τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην ἔσχον ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας καὶ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοκράτης καὶ ὁ Στράτων καὶ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνὸς καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων συχνοί[2].

Πολλῷ δὲ μᾶλλον τὰ κατὰ τὸ νευρικὸν σύστημα καὶ τὸν ἐγκέφαλον ἠκρίβωσαν κράτιστοι τῶν νεωτέρων χρόνων ἐρευνηταί, μάλιστα δὲ ὁ Gall καὶ ὁ Flourens, πολλοῦ ἄξιοι γενόμενοι διὰ τὰς εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐνεδράσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ συμβολάς των, ὁ **Broca**, ὅστις πρῶτος ὥρισε τὸ κέντρον τοῦ λόγου, τὴν τρίτην μετωπιαίαν ἕλικα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμισφαιρίου, ὁ **Munk**, ὁ ἀκριβέστερον τὰς αἰσθητικὰς τοῦ ἐγκεφάλου χώρας παρατηρήσας, ὁ **Hitzig**, ὁ Goltz, ὁ Golgi, ὁ **Waldeyer**, ὁ **Kölliker**, ὁ **Ramon y Cajal**, ὁ **van Gehuchten**, ὁ **Flechsig**, πλεῖστοι ἄλλοι.

Ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, πιθανώτατα δὲ πολὺ παλαιότερον, ἐμορφώθη τις παρ' Ἕλλησι δόξα, καθ' ἣν ἡ καρδία καὶ τὰ περὶ αὐτὴν σπλάγχνα εἶναι ὄργανα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν. Ἡ καρδία καὶ αἱ φρένες κατὰ τὴν ἀφελεστέραν ταύτην θεωρίαν διανοοῦνται καὶ συναισθάνονται καὶ ὀρέγονται· τὸ ἧπαρ εἶναι κέντρον τῆς ἐπιθυμίας καὶ δὴ καὶ τοῦ ἔρωτος· ἐκ τῆς χολῆς προέρχεται ἡ ὀργή. Καὶ οὐ μόνον παρ' Ἕλλησιν ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς φέρεται ἡ ὑπόληψις αὕτη περὶ τῶν σπλάγχνων. Κατὰ τοὺς Ρωμαίους καὶ τὸ ἧπαρ διανοεῖται, κατὰ δὲ τοὺς Ἑβραίους αἰτία τῶν διανοημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ὀρέξεων γίνονται καὶ οἱ νεφροί. Διέμεινε δὲ μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων ἡ δοξασία αὕτη καὶ νῦν ἔτι κρατεῖ παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις καὶ ζῇ ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ τῇ φιλολογίᾳ ἑκάστου λαοῦ.

Ἡ ἐξέτασις τῆς δόξης ταύτης περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἡμετέρας πραγματείας. Ἐν τῷ πρώτῳ αὐτῆς μέρει ἐρευνῶμεν ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων ἀρξάμενοι τίνα τῶν σπλάγχνων ὑπέλαβον οἱ ἄνθρωποι τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὄργανα, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ζητοῦμεν τοὺς λόγους, ὑφ' ὧν ἕκαστοι πεισθέντες τὰ σπλάγχνα ταῦτα ἐνόμισαν ἕδραν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Καὶ μάλιστα μὲν ἔχομεν ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὑπ' ὄψει τοὺς Ἕλληνας, παρεξετάζομεν δὲ καὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑβραίων τὰς δοξασίας, ὁδοῦ δὲ πάρεργον καὶ ἄλλων τινῶν λαῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων.

[1] Κεφ. 14. πρβλ. καὶ 16.
[2] Πρβλ. ἑπομένην μελέτην «Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ».

I. ΤΑ ΣΠΛΑΓΧΝΑ ΚΑΙ Η ΨΥΧΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΛΑΟΥΣ

1. Ἡ καρδία ὡς ἕδρα τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Παλαιότατον τῶν Ἑλλήνων δίδαγμα ἐγένετο ὅτι ἡ *καρδία* εἶναι τῶν πολλαπλῶν ψυχικῶν φαινομένων ἕδρα. Κατὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐκ τῆς καρδίας προέρχεται ἡ ὄρεξις ἐν πάσαις αὐτῆς ταῖς ἐκδηλώσεσι καὶ ὁ φόβος καὶ ἡ λύπη καὶ τἄλλα συναισθήματα πάντα ἐν τῇ καρδίᾳ ἔχουσι τὴν ρίζαν αὐτῶν·

νῦν δ' ἄρχ' ὅππῃ σε κραδίη θυμός τε κελεύει,[1]

λέγει ἐν τῇ Ἰλιάδι πρὸς τὸν Ἕκτορα ὁ Πάρις· ὁ δὲ Ἀχιλλεὺς τὸν Ἀγαμέμνονα ἐπὶ δειλίᾳ ψέγων

οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων κραδίην δ' ἐλάφοιο[2].

Καὶ οὐ μόνον τῶν ὀρέξεων καὶ τῶν συναισθημάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοήσεως ὄργανον εἶναι ἡ καρδία. Ἐκείνη διαλογίζεται, προβλέπει, γίνεται ἀφροσύνης παραίτιος.

Αὐτὰρ ἐγὼν ἐπὶ νῆας ὅθ' ἔστασαν ἐν ψαμάθοισιν
ἤϊα, πολλὰ δέ μοι κραδίη πόρφυρε κιόντι[3],

λέγει ὁ Ὀδυσσεύς· ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ὀδυσσείας λέγει περὶ τοῦ ἥρωος ὁ ποιητής

ἔνθα δύω νύκτας δύο τ' ἤματα κύματι πηγῷ
πλάζετο, πολλὰ δέ οἱ κραδίη προτιόσσετ' ὄλεθρον[4].

[1] Ἰλιάδ. Ν 784.
[2] Ἰλιάδ. Α 225.
[3] Ὀδ. δ 426.
[4] Ὀδ. ε 388.

Ἐν δὲ τῇ Ἰλιάδι ὁ Ποσειδῶν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα λέγει·

Νηπύτι', ὡς ἄνοον κραδίην ἔχες! Οὐδέ νυ τῶν περ
μέμνηαι ὅσα δὴ πάθομεν κακὰ Ἴλιον ἀμφί[1].

Ταῦτα δὲ δύναται ἡ λέξις *κῆρ* ἡ δηλοῦσα τὴν καρδίαν. Κῆρ εἶναι τὸ ὄργανον, ἐν ᾧ ἑδράζεται ἡ ἐπιθυμία

λύσσα δέ οἱ κῆρ
αἰὲν ἔχε κρατερή, μενέαινε δὲ κῦδος ὀρέξαι[2]

ὡσαύτως δὲ τὰ συναισθήματα καὶ ἡ διάνοια·

τῇδε γὰρ αὖ μοι νυκτὶ παρέδραμεν εἴκελος αὐτῷ,
τοῖος ἐὼν οἷος ἦεν ἅμα στρατῷ· αὐτὰρ ἐμὸν κῆρ
χαῖρ', ἐπεὶ οὐκ ἐφάμην ὄναρ ἔμμεναι, ἀλλ' ὕπαρ ἤδη[3]

λέγει ἡ Πηνελόπη. Ὁ δὲ Ζεὺς πρὸς τὴν Ἥραν·

τῷ κε Ποσειδάων γε, καὶ εἰ μάλα βούλεται ἄλλη,
αἶψα μεταστρέψειε νόον μετὰ σὸν καὶ ἐμὸν κῆρ[4].

Πρὸς δὲ τούτοις *θυμὸς* καὶ *ἦτορ*, ἄλλα τῆς καρδίας ὀνόματα, ἔν τε τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι καὶ ἔπειτα παρίστανται ὡς ὄργανα πάσης ἐκδηλώσεως ψυχικῆς. Ἐκ τοῦ θυμοῦ ἐκπορεύεται ἡ βούλησις·

Ἕκτορι γὰρ οἱ θυμὸς ἐβούλετο κῦδος ὀρέξαι[5].

Ὁ θυμὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης καὶ τοῦ φόβου καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν παντὸς συναισθήματος·

Ὣς Αἰνείᾳ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι γεγήθει[6],

λέγεται ἐν Ἰλιάδι. Ἀλλαχοῦ δὲ

οὐδέ νυ σοί περ
ὀλλυμένων Δαναῶν ὀλοφύρεται ἐν φρεσὶ θυμός[7],

λέγει πρὸς τὸν Ποσειδῶνα ἡ Ἥρα.

---

[1] Ἰλιάδ. Φ 441 κ. ἑξ.
[2] Ἰλιάδ. Φ 542. Πρβλ. καὶ Χ 504.
[3] Ὀδ. υ 88.
[4] Ἰλιάδ. Ο 51 κ. ἑξ. Πρβλ. Ὀδ. η 81 κ. ἑξ.
[5] Ἰλιάδ. Ο 596.
[6] Ἰλιάδ. Ν 494.
[7] Ἰλιάδ. Θ 201.

Καὶ ὁ νοῦς δ' ἐν τῷ θυμῷ ἔχει τὴν ἕδραν αὐτοῦ·

αὐτὰρ ἐγὼ θυμῷ νοέω καὶ οἶδα ἕκαστα,
ἐσθλά τε καὶ τὰ χέρεια, πάρος δ' ἔτι νήπιος ἦα[1]·

ὡσαύτως δὲ ἡ μνήμη. Γνωριμώτατον εἶναι τὸ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ περὶ τοῦ Διὸς εἰρημένον·

μνήσατο γὰρ κατὰ θυμὸν ἀμύμονος Αἰγίσθοιο[2].

Οὐδὲν διαφέρει ἡ λέξις ἦτορ·

δῶρον δ' ὅττι κέ μοι δοῦναι φίλον ἦτορ ἀνώγει[3]·
τοῦτο δ' ἐγὼ πρόφρων δέχομαι, χαίρει δέ μοι ἦτορ[4]·
ἀλλ' ἐμοὶ ἀμφ' Ὀδυσῆϊ δαΐφρονι δαίεται ἦτορ[5]·
Πηλείωνι δ' ἄχος γένετ', ἐν δέ οἱ ἦτορ
στήθεσσιν λασίοισι διάνδιχα μερμήριξεν[6].

Ταῦτα καὶ ἄλλα πλεῖστα παραδείγματα πιστοῦσι τὸ πρᾶγμα.

Ἡ δὲ ὑπόληψις αὕτη περὶ τῆς καρδίας ἐκράτησε παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις. Δῆλον δ' ἔκ τε ἄλλων καὶ ἐκ τῶν δραματικῶν ποιητῶν, οἵτινες εἰς τὰ δράματα εἰσάγουσι πρόσωπα τοιαύτην ἔχοντα δόξαν περὶ αὐτῆς.

Καί με καρδίαν ἀμύσσει φροντίς[7],

λέγεται παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, παρὰ δὲ τῷ Σοφοκλεῖ ἡ Ἰσμήνη πρὸς τὴν Ἀντιγόνην λέγει

θερμὴν ἐπὶ ψυχροῖσι καρδίαν ἔχεις[8].

Πᾶσι δὲ γνώριμον εἶναι καὶ τὸ τοῦ Σοφοκλέους

τοὐμὸν οὐκ ὀκνεῖ κέαρ[9]·

ὡσαύτως δὲ τὸ τοῦ Εὐριπίδου

ἦ μήν μ' ἐρεῖν σοι τἀπὸ καρδίας[10]

---

[1] Ὀδ. σ 228.
[2] Ὀδ. α 29.
[3] Ὀδ. α 315.
[4] Ἰλιάδ. Ψ 647.
[5] Ὀδ. α 48.
[6] Ἰλιάδ. Α 188.
[7] Ἱκέτ. 785.
[8] Ἀντιγ. 88.
[9] Οἰδ. Κολ. 655.
[10] Ἰφιγ. ἐν Αὐλ. 475. Πρβλ. τὸ τοῦ Ὁμήρου «ἐκ θυμοῦ φιλέειν» Ἰλιάδ. Ι 341.

καὶ τὸ τοῦ Πινδάρου·

εἰ δ' ἄεθλα γαρύειν ἔλδεαι, φίλον ἦτορ[1]

καὶ τὸ ἐν τῷ θαυμασίῳ ἐκείνῳ ἐπιτυμβίῳ τοῦ Αἴαντος·

Ἅδ' ἐγὼ ἁ τλάμων Ἀρετὰ παρὰ τῷδε κάθημαι
Αἴαντος τύμβῳ κειραμένα πλοκάμους·
θυμὸν ἄχει μεγάλῳ βεβολημένα, εἴπερ Ἀχαιοῖς
ἁ δολόφρων Ἀπάτα κρέσσον ἐμεῦ κέκριται[2].

Καὶ οὐ μόνον τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ὀρέξεων, ἀλλὰ καὶ τῆς διανοήσεως ὄργανον καὶ κατὰ τούτους εἶναι ἡ καρδία. Ἐν Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου ἡ σκιὰ τῆς Κλυταιμνήστρας πρὸς τὸν χορὸν τῶν Ἐρινύων ἐμφανιζομένη λέγει·

ὁρᾷ δὲ πληγὰς τάσδε καρδία σέθεν[3].

Πολλῷ δὲ ὅμως θαυμαστότερον εἶναι ὅτι καὶ τῶν φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν πολλοὶ παρ' Ἕλλησιν ἐθεώρησαν τὴν καρδίαν ἕδραν τῆς ψυχῆς. Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδαξεν ὅτι ἀρχὴ τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὁ περὶ τὴν καρδίαν τόπος[4], ὁ δ' ἐγκέφαλος πρὸς ψῦξιν τοῦ αἵματος μόνον χρησιμεύει. «Ὁ μὲν οὖν ἐγκέφαλος», λέγει, «εὔκρατον ποιεῖ τὴν περὶ τὴν καρδίαν θερμότητα καὶ ζέσιν»[5]· ἀλλαχοῦ δὲ «τῶν αἰσθήσεων ὁ ἐγκέφαλος οὐκ αἴτιος οὐδεμιᾶς, ὅς γε ἀναίσθητος καὶ αὐτός ἐστιν, ὥσπερ ὁτιοῦν τῶν περιττωμάτων»[6]. Κατὰ δὲ τὸν Χρύσιππον· «ἡ ψυχὴ

[1] Ὀλυμπ. 1, 6.
[2] Λυρ. Ἀνθολ. ἔκδ. Bergk - Crusius, 1901, σελ. 366.
[3] Στίχ. 104 Πρβλ. καὶ τὰ *ἐν θυμῷ βάλλομαι, ἐνθυμοῦμαι, εὔθυμος, ἄθυμος, πρόθυμος, ὁμόθυμος, ῥᾴθυμος, θυμήρης, θυμαρής, θυμαλγής, θυμοβόρος, θυμοδακής, δακέθυμος, καταθύμιος, μεγάθυμος, ὑπέρθυμος, καρτερόθυμος, θυμολέων, ἀκήριος, μεγαλήτωρ* κττ., ἅτινα πάντα τεκμηριοῦσιν ὅτι ἡ καρδία ἐνομίσθη ἕδρα τῆς ψυχῆς. Πρβλ. καὶ Buchholz, Homer. Psychol. u. Ethik, σελ. 3 κ. ἑξ.
[4] Περὶ ζ. μορ. Β 10 656 α 28. Πρβλ. καὶ Γ 3, 665 α 12 «ἐν ᾗ (καρδίᾳ) τὴν ἀρχήν φαμεν τῆς ζωῆς καὶ πάσης κινήσεώς τε καὶ αἰσθήσεως» καὶ 666 α 12 «ἔτι δ' αἱ κινήσεις τῶν ἡδέων καὶ τῶν λυπηρῶν καὶ ὅλως πάσης αἰσθήσεως ἐντεῦθεν ἀρχόμεναι φαίνονται καὶ πρὸς ταύτην περαίνουσαι».
[5] Περὶ ζ. μορ. Β 7, 652 β 6 καὶ ἄλλ. Κατὰ Πλάτωνα (ἐν Τιμαίῳ 70 C) ἡ τῆς καρδίας θερμότης εὔκρατος καθίσταται τὸ μὲν διὰ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος, τὸ δὲ διὰ τοῦ ὕδατος, ὅπερ εἰσέρχεται εἰς τοὺς πνεύμονας, κατ' αὐτὸν καί τινας τῶν ἱπποκρατικῶν (Πρβλ. Haeser, I, 135, 212).
[6] Περὶ ζ. μορ. Β 10, 656 α 23 κ. ἑξ.

πνεῦμά ἐστι σύμφυτον ἡμῖν συνεχὲς παντὶ τῷ σώματι διῆκον, ἔστ' ἂν ἡ τῆς ζωῆς συμμετρία παρῇ ἐν τῷ σώματι. Ταύτης οὖν τῶν μερῶν ἑκάστῳ διατεταγμένων μορίῳ, τὸ διῆκον αὐτῆς εἰς τὴν τραχεῖαν ἀρτηρίαν φωνὴν εἶναι, τὸ δὲ εἰς ὀφθαλμοὺς ὄψιν, τὸ δὲ εἰς ὦτα ἀκοήν, τὸ δὲ εἰς ῥῖνας ὄσφρησιν, τὸ δὲ εἰς γλῶτταν γεῦσιν, τὸ δὲ εἰς ὅλην τὴν σάρκα ἁφήν, εἰς ὃ δὲ συμβαίνει πάντα ταῦτα, ἐν τῇ καρδίᾳ εἶναι, μέρος ὂν αὐτῆς τὸ ἡγεμονικόν»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Ζήνωνα «φωνὴ διὰ φάρυγγος χωρεῖ· εἰ δ' ἦν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου χωροῦσα, οὐκ ἂν διὰ φάρυγγος ἐχώρει· ὅθεν δὲ λόγος, καὶ φωνὴ ἐκεῖθεν χωρεῖ· λόγος δὲ ἀπὸ διανοίας χωρεῖ· ὥστ' οὐκ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐστὶν ἡ διάνοια»[2]. Συνεφέρετο δὲ καὶ ὁ Ποσειδώνιος ἐν τούτοις καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Στωικῶν[3]. Πρὸς δὲ τούτοις πολλοὶ τῶν φιλοσόφων, οἵτινες τὸν ἐγκέφαλον ἔλεγον ὄργανον τῆς ψυχῆς, τῶν παθῶν ἑστίαν ἐνόμιζον τὴν καρδίαν. Κατὰ τὸν Πυθαγόρειον Φιλόλαον «κεφαλὰ μὲν νόοιο ἀρχά, καρδία δὲ ψυχᾶς (=ζωῆς) καὶ αἰσθήσιος»[4]. Κομψότατα δὲ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ λέγει· «Οἱ δὲ (θεοὶ) παραλαβόντες ἀρχὴν ψυχῆς ἀθάνατον τὸ μετὰ τοῦτο θνητὸν σῶμα αὐτῇ περιετόρνευσαν ὄχημά τε πᾶν τὸ σῶμα ἔδοσαν, ἄλλο τε εἶδος ἐν αὐτῷ ψυχῆς προσῳκοδόμουν τὸ θνητόν, δεινὰ καὶ ἀναγκαῖα ἐν ἑαυτῷ παθήματα ἔχον, πρῶτον μὲν ἡδονήν, μέγιστον κακοῦ δέλεαρ, ἔπειτα λύπας, ἀγαθῶν φυγάς, ἔτι δ' αὖ θάρρος καὶ φόβον, ἄφρονε ξυμβούλω, θυμὸν δὲ δυσπαραμύθητον, ἐλπίδα δ' εὐπαράγωγον· αἰσθήσει δὲ ἀλόγῳ καὶ ἐπιχειρητῇ παντὸς ἔρωτι συγκερασάμενοι ταῦτα ἀναγκαίως τὸ θνητὸν γένος ξυνέθεσαν. Καὶ διὰ ταῦτα δὴ σεβόμενοι μιαίνειν τὸ θεῖον, ὅτι μὴ πᾶσα ἦν ἀνάγκη, χωρὶς ἐκείνου κατοικίζουσιν εἰς ἄλλην τοῦ σώματος οἴκησιν τὸ θνητόν, ἰσθμὸν καὶ ὅρον διοικοδομήσαντες τῆς τε κεφαλῆς καὶ τοῦ στήθους αὐχένα μεταξὺ τιθέντες, ἵνα εἴη χωρίς. Ἐν δὲ τοῖς στήθεσι καὶ τῷ καλουμένῳ θώρακι τὸ τῆς ψυχῆς θνητὸν γένος ἐνέδουν· καὶ ἐπειδὴ τὸ μὲν ἄμεινον αὐτῆς τὸ δὲ χεῖρον ἐπεφύκει, διοικοδομοῦσι

[1] Γαλην. V, 287· πρβλ. 321 κ. ἑξ. Kühn.
[2] Γαλην. V, 241 Kühn. Πρβλ. Διογ. Λαερτ. VII, 159 «ἡγεμονικὸν δ' εἶναι τὸ κυριώτατον τῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ αἱ φαντασίαι καὶ αἱ ὁρμαὶ γίνονται καὶ ὅθεν ὁ λόγος ἀναπέμπεται, ὅπερ εἶναι ἐν τῇ καρδίᾳ».
[3] Γαλην. V, 515 Kühn. Πρβλ. καὶ Max Heinze, Stoicorum de affectibus doctrina.
[4] Boeckh, Philolaos, σελ. 159 κ. ἑξ.

τὸ τοῦ θώρακος αὖ κύτος, διορίζοντες οἷον γυναικῶν, τὴν δὲ ἀνδρῶν χωρὶς οἴκησιν, τὰς φρένας διάφραγμα εἰς τὸ μέσον αὐτῶν τιθέντες. Τὸ μετέχον οὖν τῆς ψυχῆς ἀνδρείας καὶ θυμοῦ, φιλόνεικον ὄν, κατῴκισαν ἐγγυτέρω τῆς κεφαλῆς μεταξὺ τῶν φρενῶν τε καὶ αὐχένος, ἵνα τοῦ λόγου κατήκοον ὂν κοινῇ μετ᾽ ἐκείνου βίᾳ τὸ τῶν ἐπιθυμιῶν κατέχοι γένος, ὁπότ᾽ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῷ ἐπιτάγματι καὶ λόγῳ μηδαμῇ πείθεσθαι ἑκὸν ἐθέλοι. Τὴν δὲ δὴ *καρδίαν* ἅμμα τῶν φλεβῶν καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου κατὰ πάντα τὰ μέλη σφοδρῶς αἵματος εἰς τὴν δορυφορικὴν οἴκησιν κατέστησαν, ἵνα, ὅτε ζέσειε τὸ τοῦ θυμοῦ μένος, τοῦ λόγου παραγγείλαντος, ὥς τις ἄδικος περὶ αὐτὰ γίγνεται πρᾶξις ἔξωθεν ἢ καί τις ἀπὸ τῶν ἔνδοθεν ἐπιθυμιῶν, ὀξέως διὰ πάντων τῶν στενωπῶν πᾶν, ὅσον αἰσθητικὸν ἐν τῷ σώματι, τῶν τε παρακελεύσεων καὶ ἀπειλῶν αἰσθανόμενον γίγνοιτο ἐπήκοον καὶ ἕποιτο πάντῃ καὶ τὸ βέλτιστον οὕτως ἐν αὐτοῖς πᾶσιν ἡγεμονεῖν ἐῷ»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Γαληνὸν «ὡς τῶν ἀρτηριῶν, οὕτω καὶ τοῦ πνευματώδους τε καὶ ζέοντος αἵματος ἀρχή τε καὶ πηγὴ τοῖς ζῴοις ἐστὶν ἡ καρδία καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὸ θυμοειδὲς ἐνδείκνυται τῆς ψυχῆς ἐν αὐτῇ κατῳκῆσθαι»[2].

Καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις δὲ κοινὴ εἶναι ἡ δόξα περὶ τῆς καρδίας ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς. Τῆς ἀγωνίας τὸ συναίσθημα δηλῶν ὁ Πλαῦτος λέγει «cor cruciatur»[3]. Καὶ ἡ περιφρόνησις κατὰ τοὺς Ρωμαίους προέρχεται ἐκ τῆς καρδίας[4]· καὶ ἡ μέριμνα κάθηται ἐπ᾽ αὐτῆς· καὶ ἡ διάνοια ἔχει τὴν καρδίαν ὄργανον αὐτῆς. «Heu isto verbo animus mi rediit et cura ex corde excessit», λέγεται ἐν τῇ Ἑκυρᾷ τοῦ Τερεντίου[5]· ἀλλαχοῦ δὲ «in meo corde, si est quod mihi cor, eam rem volutavi et diu disputavi»[6]. Ἐν ἄλλῳ δὲ τόπῳ «jam instructa sunt mihi in corde consilia omnia»[7].

---

[1] 69 C. Πρβλ. Τιμ. Λοκρ. 100 Λ «Τὸ θυμοειδὲς περὶ τὰν καρδίαν».
[2] V, 573 Kühn.
[3] Trin. 5, 2, 45.
[4] Plaut. Trin. 3, 2, 34, «corde spernere».
[5] 3, 2, 12
[6] Mostell, 1, 2, 12.
[7] Form. 2, 2, 7. Πρβλ. καὶ Cic. Tuscul. I, 9 «aliis cor ipsum animus videtur, ex quo excordes, vecordes, concordesque dicuntur»· ὡσαύτως δὲ τὰ ἑξῆς· cordi esse, cordi facere, cordatus, recordari, socors, discordia.

Τῆς ὀρέξεως καὶ τῆς προαιρέσεως[1] καὶ τῆς προθυμίας[2] καὶ τῆς συμπαθείας καὶ τῆς ἀγάπης[3] καὶ τοῦ μίσους[4] καὶ τῆς χαρᾶς[5] καὶ τῆς λύπης[6] καὶ τοῦ φόβου[7] καὶ τοῦ ἀπελπισμοῦ[8] καὶ τῆς μεταμελείας[9] καὶ τῶν ἄλλων συναισθημάτων ὄργανον εἶναι ἡ καρδία καὶ κατὰ τοὺς Ἑβραίους. Ὡσαύτως δὲ τῆς διανοίας[10]. Τὸ διανοεῖσθαι ἑβραϊστὶ λέγεται amar beleb ἤτοι λέγειν ἐν τῇ καρδίᾳ[11]. Ἐκ τῆς καρδίας προέρχονται κατὰ τοὺς Ἑβραίους οἱ διαλογισμοί[12]· τὸ στόμα λαλεῖ ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας[13]. Ἐπὶ τὴν καρδίαν ἀναβαίνει ὅ,τι ἀναπολοῦμεν εἰς τὴν συνείδησιν ἢ διανοούμεθα[14]· ὁ συνετὸς καλεῖται ἄνθρωπος καρδίας καὶ σοφὸς ἐν τῇ καρδίᾳ[15] ἡ καρδία προσέχει[16] καὶ τῆς μνήμης ἡ καρδία εἶναι ταμιεῖον[17]. Καὶ ἐν τοῖς ὀνείροις βλέπει ἡ καρδία· «Ἐκοιμώμην», λέγει ἐν τῷ Ἄσματι ᾀσμάτων ἡ Σουλαμῖτις, «καὶ ἡ καρδία μου ἦτο ἄγρυπνος»[18].

Καὶ οἱ ἀπαίδευτοι λαοὶ τὴν αὐτὴν ἔχουσι τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν. Κατὰ τοὺς Σιαμαίους, ὡς ἐν παραδείγματι, καὶ τοὺς Καραΐβας

---

[1] Ἐκκλησιαστὴς 8, 11. 9, 3. Πρβλ. Β′ Κορινθ. 9, 7 «ἕκαστος καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ».
[2] Θρήν. 3, 33.
[3] Ὠσηὲ 11, 8. Πρβλ. Α′ Τιμοθ. 1, 5 «ἀγάπη ἐκ καθαρᾶς καρδίας».
[4] Λευϊτ. 19, 17.
[5] Ἡσ. 65, 14. Πρβλ. Πραξ. 2, 46 «μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας».
[6] Παροιμ. 25, 20. Πρβλ. Ἰω 16, 6 «ἡ λύπη πεπλήρωκεν ὑμῶν τὴν καρδίαν».
[7] Δευτερ. 28, 28 καὶ ἄλλ.
[8] Ἐκκλ. 2, 20.
[9] Ψ. 147, 3 καὶ ἄλλ.
[10] Δευτ. 29, 3 καὶ ἄλλ.
[11] Ψ. 13, 1 «εἶπεν ἄφρων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ· οὐκ ἔστι Θεός».
[12] Αὐτόθι.
[13] Πρβλ. Ματθ. 12, 34.
[14] Ἡσ. 65 17. Πρβλ Πράξ. 7, 23 «ἀνέβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἐπισκέψασθαι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ».
[15] Ὡς cordatus παρὰ τοῖς Ρωμαίοις (Πρβλ. Ἰὼβ 34, 10. Ἐξόδ. 28, 3). Ἄνθρωπος ἔχων *παχεῖαν καρδίαν* (Ἡσ. 6, 10) λέγεται ὁ ἀσύνετος· ὡσαύτως δὲ ἄνθρωπος *ἄνευ καρδίας* (Παροιμ. 7, 7. 9, 4), ὡς excors παρὰ Ρωμαίοις.
[16] Ψ. 48, 14.
[17] Πρβλ. τὸ Λουκ. 1, 66 «καὶ ἔθεντο τὰ ῥήματα πάντες οἱ ἀκούσαντες ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν»· καὶ 2, 51 καὶ ἄλλ.
[18] 5, 2.

τὸ κυριώτατον τῆς ψυχῆς μόριον κατοικεῖ ἐν τῇ καρδίᾳ[1]. Ὡσαύτως δὲ κατὰ τοὺς ἐν Νικαραγούᾳ κατοικοῦντας, παρ' οἷς πιστεύεται ὅτι οἱ ἐν ταῖς μάχαις πίπτοντες ἀνέρχονται εἰς τὸν οὐρανὸν ἐν σχήματι καρδίας[2]. Ἀθάνατος οὖσα ἡ καρδία κατὰ τοὺς Ἰνδοὺς τῆς Καλιφορνίας κατὰ τὴν καῦσιν τοῦ σώματος ἀνέρχεται εἰς τὸν οὐρανόν, ἔνθα διηνεκῆ ἄγει εἰρήνην, ἢ περιέρχεται εἰς τὴν κυριότητα κακοῦ τινος δαίμονος[3]. Καὶ ἐν ταῖς Τογκαίαις νήσοις τῆς Πολυνησίας ἡ καρδία νομίζεται τὸ κέντρον τῆς ψυχῆς, ἥτις ἐν ἅπαντι τῷ σώματι κατοικεῖ[4]. Ὑπάρχουσι δὲ πρὸς τούτοις λαοί, οἵτινες περὶ τοῦ ἐκπνεύσαντος ἀνθρώπου λέγουσιν «ἐξῆλθεν ἡ καρδία αὐτοῦ»[5].

Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν τῇ συνηθείᾳ καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν προηγμένων λαῶν ἄνευ τινὸς πολλάκις διαφορᾶς γίνεται χρῆσις τῶν ὀνομάτων *καρδία* καὶ *ψυχή*. Καὶ τὰ μὲν παρ' ἡμῖν γνώριμα ὄντα οὐδεμιᾶς χρήζουσι πιστώσεως, μνημονεύομεν δὲ τύπου χάριν ἐκ ξένων φιλολογιῶν τινα παραδείγματα·

Ἐν τῷ Torquato Tasso λέγει ὁ Goethe

Ach dass wir doch dem reinen stillen Wink
des Herzens nachzugehn so sehr verlernen.
Ganz leise spricht ein Gott in unsrer Brust,
ganz leise, ganz vernehmlich zeigt uns an
was zu ergreifen ist und was zu fliehn[6].

Ὁ δὲ Schiller ἐν τῷ ὕμνῳ ἐκείνῳ εἰς τὴν ἐλπίδα παρὰ τὸν ἐγκέφαλον τάσσει μαντευομένην τὴν καρδίαν·

Es ist kein leerer schmeichelnder Wahn
erzeugt im Gehirne der Thoren,
im Herzen kündet es laut sich an
zu was Besserem sind wir geboren
und was die innere Stimme spricht,
das täuscht die hoffende Seele nicht.

[1] Bastian. Vergleich. Psychol. 1886, σελ. 18.
[2] Bastian. αὐτ. σελ. 20.
[3] Bastian. αὐτ. σελ. 19.
[4] Tylor, Primitive Culture, κατὰ τὴν γαλλ. μετάφρ. Mme Pauline Brunet, 1876, I, σελ. 500.
[5] Tylor αὐτόθι.
[6] III, 2.

Ὁ Shakespeare λέγει ἐν Much ado

God send every one their hearts desire[1]

καὶ ἀλλαχοῦ

What his heart thinks,
his tongue speaks[2]

Εἰς οὐδένα δὲ ἄγνωστον εἶναι τὸ τοῦ Racine

pour attendrir mon coeur on a recours aux larmes[3]

καὶ τὸ τοῦ Molière

A te revoir j'ai de la joie au coeur[4].

2. Ἄλλα σπλάγχνα ὡς ἕδρα τῆς ψυχῆς.

Ἀλλ' οὐ μόνον ἡ καρδία ἀλλὰ καὶ ἄλλα σπλάγχνα ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ ὑπελήφθησαν ἕδρα τῆς ψυχῆς. Κατὰ τὸν Ὅμηρον αἱ *φρένες*, αἵτινες δηλοῦσι κυρίως τὸ διάφραγμα ἢ διάζωμα[5] τὸ χωρίζον τὰ εὐγενῆ σπλάγχνα ἀπὸ τῶν ἄλλων, εἶναι ἡ ἕδρα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς διανοίας καὶ τῆς μνήμης·

οὐ γάρ πώποτέ μ' ὧδε ἔρως, φρένας ἀμφεκάλυψεν,
ὡς σέο νῦν ἔραμαι καί με γλυκὺς ἵμερος αἱρεῖ,

λέγει πρὸς τὴν Ἑλένην ὁ Πάρις[6]. Ὁ δὲ Ζεὺς πρὸς τὴν Θέτιν

Ἤλυθες Οὔλυμπόνδε, θεὰ Θέτι, κηδομένη περ
πένθος ἄλαστον ἔχουσα μετὰ φρεσί[7].

Γνωστὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ

αὐτὰρ ὁ ἔγνω ᾗσιν ἐνὶ φρεσὶ φώνησέν τε[8]

[1] III, 4.
[2] III, 2. Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς· double heart, two hearts, to gain a person's heart, lay by heart, take to heart, learn by heart, heartfull κ. ἄ.
[3] Iphig. III, 6.
[4] Amphitr. I, 1. Πρβλ. καὶ τὰ décharger son coeur, apprendre par coeur καὶ ἄλλα.
[5] *Διάφραγμα* καλεῖ τὰς φρένας ὁ Πλάτων (Τίμ. 78 Α. Πρβλ. τὸ τῶν Ἱπποκρατικῶν *διάφραξις*), *διάζωμα* δὲ ὁ Ἀριστοτέλης (Περὶ ζ. ἱστ. Α 17 «διάζωμα τοῦ θώρακος αἱ καλούμεναι φρένες»). Καλοῦνται δὲ καὶ *πραπίδες* αἱ φρένες (Πρβλ. καὶ Darenberg, La médecine dans Homère, σελ. 27).
[6] Ἰλιάδ. Γ 441.
[7] Ἰλιάδ. Ω 104.
[8] Ἰλιάδ. Θ 446 καὶ ἄλλ.

καὶ τὸ

ἀλλὰ σὺ σῇσιν ἔχε φρεσί, μηδέ σε λήθη
αἱρείτω, εὖτ' ἄν σε μελίφρων ὕπνος ἀνήῃ [1].

Διὰ ταῦτα δὲ μετὰ τῶν φρενῶν ἐξέρχεται καὶ ἡ ψυχή, ὡς λέγεται ἐν τῇ Ἰλιάδι·

ὁ δὲ λὰξ ἐν στήθεσι βαίνων
ἐκ χροὸς ἕλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῷ ἕποντο·
τοῖο δ' ἅμα ψυχήν τε καὶ ἔγχεος ἐξέρυσ' αἰχμήν [2].

Καὶ παρὰ τοῖς ἔπειτα δὲ ποιηταῖς τὸ αὐτὸ δηλοῦσιν αἱ φρένες. Μυριόλεκτον εἶναι τὸ τοῦ Αἰσχύλου

βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος,
ἐξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλεύματα [3]

καὶ τὸ

εὕδουσα δὲ φρὴν ὄμμασι λαμπρύνεται [4]

καὶ τὸ τοῦ Εὐριπίδου

ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος [5]

καὶ ἄλλα πλεῖστα.

Καὶ τὸ *ἧπαρ* δ' ἐνομίσθη παρ' Ἕλλησιν ἕδρα τῶν συναισθημάτων. Τὸ ἧπαρ καταλαμβάνει ἡ λύπη· ὁ ἔρως κάθηται μάλιστα ἐν αὐτῷ·

χωρεῖ πρὸς ἧπαρ ἤδε γενναία δύη,

λέγεται ἐν τῷ Αἴαντι τοῦ Σοφοκλέους [6].

Πιθανώτατον δὲ εἶναι ὅτι ὁ Ὅμηρος εἰσάγει τὸν Τιτυὸν ὑπὸ γυπῶν ἐσθιόμενον ἐν Ἅδου τὸ ἧπαρ, διότι ἐπεχείρησεν ἐρωτικῶς νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς τὴν Λητώ. Λέγεται δῆλον ὅτι ἐν τῇ Νεκυίᾳ·

---

[1] Ἰλιάδ. Β 33. Πρβλ. καὶ Ρ 260 καὶ ἄλλ.

[2] Ἰλιάδ. Π 503. Καὶ ἐν τῷ ἑνικῷ *φρὴν* ταὐτὰ δηλοῖ τὸ ὄνομα (Πρβλ. καὶ Buchholz, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 98). Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς· *πρόφρων, εὔφρων, κρατερόφρων, ἀγανοφροσύνη, δαΐφρων, ἐχέφρων, πολύφρων, ἀεσίφρων, κερδαλεόφρων, ἀφραίνω, ἀφραδίη, ἀλλοφρονέω.*

[3] Ἑπτὰ ἐ. Θ. 576 κ. ἑξ.

[4] Εὐμ. 804.

[5] Ἱππόλ. 612.

[6] Στίχ. 938. Πρβλ. Εὐριπ. Ρῆσ. 422 καὶ ἄλλα.

Καὶ Τιτυὸν εἶδον, Γαίης ἐρικυδέος υἱόν,
κείμενον ἐν δαπέδῳ, ὁ δ' ἐπ' ἐννέα κεῖτο πέλεθρα,
γῦπε δέ μιν ἑκάτερθε παρημένω ἧπαρ ἔκειρον
δέρτρον ἔσω δύνοντες· ὁ δ' οὐκ ἀπαμύνετο χερσίν·
Λητὼ γὰρ ἥλκησε, Διὸς κυδρὴν παράκοιτιν,
Πυθῶδ' ἐρχομένην διὰ καλλιχόρου Πανοπῆος [1].

Κάλλιστα δὲ παρετήρησεν ἤδη ὁ Γαληνός· «οὐ τὴν καρδίαν ἢ τὸν ἐγκέφαλον ἤ τι τῶν ἄλλων μορίων ἐσθιόμενον ἐποίησε τοῦ Τιτυοῦ, δι' ἐρωτικὴν ἐπιθυμίαν ἐξυβρίζειν ἐπιχειρήσαντος, ἀλλὰ τὸ ἧπαρ μόνον, εἰς τὸ τῆς ὕβρεως αἴτιον σπλάγχνον κολάζεσθαι φάμενος αὐτόν, ὥσπερ ἦν εὔλογον. Οὕτω γοῦν εἰώθασι καὶ νῦν ποιεῖν οἱ τοὺς ἁμαρτάνοντας οἰκέτας καταδικάζοντες, τῶν μὲν ἀποδιδρασκόντων τὰ σκέλη καίοντές τε καὶ κατασχάζοντες καὶ παίοντες, τῶν δὲ κλεπτόντων τὰς χεῖρας, ὥσπερ γε καὶ τῶν γαστριμάργων τὴν γαστέρα καὶ τῶν φλυαρούντων τὴν γλῶτταν, ἁπλῶς δ' εἰπεῖν ἐκεῖνα κολάζοντες τὰ μόρια, δι' ὧν ἐνεργοῦσι τὰς μοχθηρὰς ἐνεργείας» [2].

Τοῦ ἔρωτος ἑστία λέγεται τὸ ἧπαρ καὶ ἐν τοῖς εἰδυλλίοις τοῦ Θεοκρίτου·

ὁ δὲ (Πολύφημος) τὰν Γαλάτειαν ἀείδων
αὐτὸς ἐπ' ᾀόνος κατετάκετο φυκιοέσσας
ἐξ ἀοῦς ἔχθιστον ἔχων ὑποκάρδιον ἕλκος
Κύπριδος ἐκ μεγάλας, τό οἱ ἥπατι πᾶξε βέλεμνον [3]

καὶ ἄλλοθι.

Γνωριμώτατον δὲ εἶναι τὸ ἐν τοῖς Ἀνακρεοντείοις·

τανύει δὲ καί με βάλλει (ὁ Ἔρως)
μέσον ἧπαρ, ὥσπερ οἶστρος [4].

Καὶ ἐν τῷ μύθῳ δὲ τοῦ Προμηθέως περιφανὴς ὑπόκειται ἡ δόξα περὶ τοῦ ἥπατος ὡς ἕδρας ἐκδηλώσεων ψυχικῶν. Ὁ Ζεὺς προσεπατ-

---

[1] Ὀδ. λ. 576 κ. ἑξ.

[2] V, 584 Kühn.

[3] Εἰδύλλ. 11, 13 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ εἰδύλλ. 13, 71 *«χαλεπὸς γὰρ ἔσω θεὸς (Ἔρως) ἧπαρ ἀμύσσει».*

[4] Anthol. lyrica, Bergk - Crusius, 1901, σελ. 354.

τάλευσεν εἰς τὸν Καύκασον τὸν Προμηθέα, ἐπειδὴ ἀντέστη εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ,

καὶ οἱ ἐπ' αἰετὸν ὦρσε τανύπτερον· αὐτὰρ ὅγ' ἧπαρ
ἤσθιεν ἀθάνατον, τὸ δ' ἀέξετο ἶσον ἁπάντῃ
νυκτός, ὅσον πρόπαν ἦμαρ ἔδοι τανυσίπτερος ὄρνις[1].

Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἧπαρ τοῦ Τιτᾶνος παρίσταται κατατρώγων ὁ ἀετός, οὐχὶ μόνον διότι τὸ σπλάγχνον τοῦτο ἐθεωρεῖτο ἓν τῶν καιρίων τοῦ σώματος μερῶν[2], ἀλλὰ διότι ἐνομίζετο ἕδρα τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς τόλμης. Ἐν τῷ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου ὁ χορὸς τῶν Ὠκεανίδων λέγει πρὸς τὸν Τιτᾶνα·

Ζῆνα γὰρ οὐ τρομέων
ἰδίᾳ γνώμᾳ σέβῃ θνατοὺς ἄγαν, Προμηθεῦ[3].

Ἡ *χολὴ* ἐδήλωσε παρ' Ἕλλησι τὴν ὀργήν, τὸν θυμόν. Παρά τε τῷ Ὁμήρῳ (χόλος) καὶ τοῖς ἄλλοις ποιηταῖς μυριόλεκτος εἶναι ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης ἡ λέξις[4].

Ἀλλὰ καὶ καθόλου τὰ σπλάγχνα λέγονται παρ' Ἕλλησιν ὄργανα φαινομένων ψυχικῶν.

Ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὴν Μήδειαν λέγουσαν·

δίκη γὰρ οὐκ ἔνεστιν ὀφθαλμοῖς βροτῶν,
ὅστις, πρὶν ἀνδρὸς σπλάγχνον ἐκμαθεῖν σαφῶς,
στυγεῖ δεδορκώς[5].

Καὶ παρ' Ἀριστοφάνει ὁ Αἰσχύλος παρίσταται λέγων

θυμοῦμαι μὲν τῇ ξυντυχίᾳ καί μου τὰ σπλάγχν' ἀγανακτεῖ[6].

Κατὰ δὲ τὸν Μόσχον

ἐπὶ σπλάγχνοισι κάθηται (ὁ Ἔρως)[7].

---

[1] Ἡσιόδ. Θεογ. 523 κ. ἑξ.

[2] Ὡς ὁ Σίττλ (Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα, 1890) ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τῆς Θεογονίας.

[3] Στίχ. 543.

[4] Πρβλ. τὰ τοῦ Ὁμήρου *χολόω, χολωτὰ ἔπεα*. Ὡαύτως δὲ τὸ *ἀκράχολος* κ.ἄ.

[5] Στίχ. 219 κ. ἑξ.

[6] Βάτρ. 1004.

[7] I, 17. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ ἑξῆς· *μεγαλόσπλαγχνος* (= μεγαλόψυχος) μεγάθυμος, μεγαλήτωρ (Εὐριπ. Μήδ. 109), *θρασύσπλαγχνος* (Εὐριπ. Ἱππόλ. 424), *εὐσπλαγ-*

Τῆς αὐτῆς δὲ γνώμης ἔχονται περὶ τοῦ ἥπατος μάλιστα προκειμένου καὶ φιλόσοφοι καὶ ἰατροί. Κατὰ τὸν Δημόκριτον εἶναι τὸ «*ἧπαρ ἐπιθυμίης αἴτιον*»[1]. Ὁ δὲ Πλάτων ἐν τῇ χαριεστάτῃ τοῦ Τιμαίου γλώσσῃ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς μαντικῆς δυνάμεως ἕδραν εἶπε τὸ ἧπαρ λέγων· «τὸ δὲ δὴ σίτων τε καὶ ποτῶν ἐπιθυμητικὸν τῆς ψυχῆς καὶ ὅσων ἔνδειαν διὰ τὴν τοῦ σώματος ἴσχει φύσιν, τοῦτο εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τε φρενῶν καὶ τοῦ πρὸς τὸν ὀμφαλὸν ὅρου κατῴκισαν, οἷον φάτνην ἐν ἅπαντι τούτῳ τῷ τόπῳ τῇ τοῦ σώματος τροφῇ τεκτηνάμενοι· καὶ κατέδησαν δὴ τὸ τοιοῦτον ἐνταῦθα ὡς θρέμμα ἄγριον, τρέφειν δὲ ξυνημμένον ἀναγκαῖον, εἴπερ τι μέλλει ποτὲ θνητὸν ἔσεσθαι γένος. Ἵν' οὖν ἀεὶ νεμόμενον πρὸς φάτνῃ καὶ ὅτι πορρωτάτω τοῦ βουλευομένου κατοικοῦν, θόρυβον καὶ βοὴν ὡς ἐλαχίστην παρέχον, τὸ κράτιστον καθ' ἡσυχίαν περὶ τοῦ πᾶσι κοινῇ ξυμφέροντος ἐῷ βουλεύεσθαι, διὰ ταῦτ' ἐνταῦθα ἔδοσαν αὐτῷ τὴν τάξιν. Εἰδότες δὲ αὐτὸ ὡς λόγου μὲν οὔτε ξυνήσειν ἔμελλεν, εἴ τέ πῃ καὶ μεταλαμβάνοι τινὸς αὐτῶν αἰσθήσεως, οὐκ ἔμφυτον αὐτῷ τὸ μέλειν τινῶν ἔσοιτο λόγων, ὑπὸ δὲ εἰδώλων καὶ φαντασμάτων νυκτός τε καὶ μεθ' ἡμέραν μάλιστα ψυχαγωγήσοιτο, τούτῳ δὲ θεὸς ἐπιβουλεύσας αὐτῷ τὴν τοῦ *ἥπατος* ἰδέαν ξυνέστησε καὶ ἔθηκεν εἰς τὴν ἐκείνου κατοίκησιν, πυκνὸν καὶ λεῖον καὶ λαμπρὸν καὶ γλυκὺ καὶ πικρότητα ἔχον μηχανησάμενος, ἵν' ἐν αὐτῷ τῶν διανοημάτων ἡ ἐκ τοῦ νοῦ φερομένη δύναμις οἷον ἐν κατόπτρῳ δεχομένῳ τύπους καὶ κατιδεῖν εἴδωλα παρέχοντι, φοβοῖ μὲν αὐτό, ὁπότε μέρει τῆς πικρότητος χρωμένη ξυγγενεῖ χαλεπὴ προσενεχθεῖσα ἀπειλῇ κατὰ πᾶν ὑπομειγνῦσα ὀξέως τὸ ἧπαρ χολώδη χρώματα ἐμφαίνοι, ξυνάγουσά τε πᾶν ῥυσὸν καὶ τραχὺ ποιοῖ, λοβὸν καὶ δοχὰς πύλας τε τὰ μὲν ἐξ ὀρθοῦ κατακάμπτουσα καὶ ξυσπῶσα, τὰ δ' ἐμφράττουσα συγκλείουσά τε λύπας καὶ ἄσας παρέχοι, καὶ ὅτ' αὖ τὰ ἐναντία φαντάσματα ἀποζωγραφοῖ πραότητός τις ἐκ διανοίας ἐπίπνοια, τῆς μὲν πικρότητος ἡσυχίαν παρέχουσα τῷ μήτε κινεῖν μήτε προσάπτεσθαι τῆς ἐναντίας ἑαυτῇ φύσεως ἐθέλειν, γλυκύτητι δὲ τῇ κατ' ἐκεῖνο ξυμφύτῳ πρὸς αὐτὸ χρωμένη καὶ πάντα ὀρθὰ καὶ λεῖα αὐτοῦ καὶ ἐλεύθερα ἀπευθύνουσα ἵλεών τε καὶ εὐήμερον ποιοῖ τὴν περὶ τὸ ἧπαρ ψυχῆς μοῖραν κατῳκισμένην, ἔν τε τῇ νυκτὶ διαγωγὴν ἔχουσαν μετρίαν, μαντείᾳ χρωμένην καθ' ὕπνον,

---

χνία (=θάρρος· Εὐριπ. Ῥῆσος 192), *ἄσπλαγχνος* (Σοφ. Αἴ. 467), *σπλαγχνίζομαι* (=οἰκτείρω, ἐν τῇ Π. (Ο') καὶ Κ. Δ.) καὶ ὅσα ἄλλα.

[1] Diels, Fragm. d. Vorsokr., 2, ἔκδ. 3η, σελ. 137.

ἐπειδὴ λόγου καὶ φρονήσεως οὐ μετεῖχε. Μεμνημένοι γὰρ τῆς τοῦ πατρὸς ἐπιστολῆς οἱ ξυνιστάντες ἡμᾶς, ὅτε τὸ θνητὸν ἀπέστελλε γένος ὡς ἄριστον εἰς δύναμιν ποιεῖν οὕτω δὴ κατορθοῦντες καὶ τὸ φαῦλον ἡμῶν, ἵνα ἀληθείας πῃ προσάπτοιτο, κατέστησαν ἐν τούτῳ τὸ μαντεῖον. Ἱκανὸν δὲ σημεῖον ὡς μαντικὴν ἀφροσύνῃ θεὸς ἀνθρωπίνῃ δέδωκεν· οὐδεὶς γὰρ ἔννους ἐφάπτεται μαντικῆς ἐνθέου καὶ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἢ καθ' ὕπνον τὴν τῆς φρονήσεως πεδηθεὶς δύναμιν ἢ διὰ νόσον ἢ διά τινα ἐνθουσιασμὸν παραλλάξας»[1]. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Γαληνός· «πολλῶν ἐστι δυνάμεων ἀρχὴ τὸ ἧπαρ καὶ κάλλιον οὐσίαν ψυχῆς ὀνομάζειν —ἐν ἐγκεφάλῳ μὲν λογιστικήν, ἐν καρδίᾳ δὲ θυμοειδῆ, κατὰ δὲ τὸ ἧπαρ ἐπιθυμητικήν»[2], καὶ ὁ Πλούταρχος παραπλήσια πρὸς ταῦτα[3].

Καὶ παρ' ἄλλων δὲ λαῶν ἀρχὴ τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν ἐλέχθησαν τὰ σπλάγχνα. Κατὰ τοὺς Ρωμαίους ἐκ τοῦ ἥπατος πηγάζει ἡ ὀργή·

quanta siccum jecur ardeat ira,

λέγει ὁ Juvenalis[4]. Ὡσαύτως δὲ ὁ ἔρως καὶ ὁ νοῦς, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Σίναις[5].

Περιθρύλητον εἶναι τὸ τοῦ Ὁρατίου

non ancilla jecur tuum ulceret ulla puerve[6]

καὶ τὸ τοῦ Βιβάκλου

En cor Zenodoti, en jecur Cratetis[7]

Καὶ αἱ φρένες (praecordia) ἔχουσι παρὰ τοῖς Ρωμαίοις οἵαν παρ' Ἕλ-

[1] Τίμ. 70 D. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Ἀρεταίου «ὡς δὲ καὶ τῶν σοφῶν ἀπηγέονταί τινες καὶ ψυχῆς ἐπιθυμίη τῇδε (ἐν τῷ ἥπατι) ἐγκάθηται» (Περὶ αἰτίων καὶ σημείων ὀξέων παθῶν, Β 7).

[2] V, 521 Kühn. Καὶ τοῦ θάρρους πηγὴ εἶναι κατὰ Γαληνὸν τὸ ἧπαρ.

[3] Ἠθικὰ 450 F.

[4] I, 45.

[5] Τῆς ζωῆς κέντρον κατὰ τοὺς Σίνας εἶναι τὸ στῆθος, τῆς δὲ διανοίας τὸ ἧπαρ (Haeser I, 41).

[6] Horat. Epist., I, 18, 72.

[7] Παρὰ Σουητωνίῳ. Ἴσως δὲ καὶ ἡ *ἡπατοσκοπία*, ἥτις ἠσκεῖτο παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Τυρρηνοῖς καὶ ἄλλοις λαοῖς, ὡρμήθη ἀπὸ τῆς δόξης, ὅτι τὸ ἧπαρ ἕδρα ὑπάρχει μαντικῆς τινος δυνάμεως τῆς ψυχῆς.

λησι σημασίαν[1]· ὡσαύτως δὲ ἡ χολή·

non placet mihi coena, quae bilem movet,

λέγεται παρὰ τῷ Πλαύτῳ[2] παρὰ δὲ τῷ Πλινίῳ «cui sententiae tantum bilis, tantum amaritudinis inest»[3].

Καὶ ἡ Ἑλληνικὴ λέξις *στόμαχος* εἰς τοὺς Ρωμαίους εἰσαχθεῖσα (stomachus) ἐρρήθη περὶ ἀδιαθεσίας καὶ ἀγανακτήσεως[4], ἐσχηματίσθη δὲ καὶ ῥῆμα stomachari[5] καὶ ἐπίθετον stomachosus, ὅπερ δηλοῖ τὸν ὀργίλον. Πρὸς δὲ τούτοις ὁ *σπλὴν* ἐνομίσθη τοῦ γέλωτος αἰτία, ὡς δῆλον καὶ ἐκ τοῦ διστίχου ἐκείνου·

Cor sapit, pulmo loquitur, fel concitat iram,
splen ridere facit, cogit amare jecur[6].

Οὐδὲν διαφέρει ἡ παρ' Ἑβραίοις θεωρία, ἀλλὰ καὶ κατ' ἐκείνους τὰ σπλάγχνα (qerem, beten, κατὰ τοὺς Ο' τὰ ἔγκατα, τὰ ἐντός, ἡ κοιλία) εἶναι ψυχικῶν φαινομένων ἀρχή. Ἐν αὐτοῖς ἑδράζεται ἡ διάνοια[7], ἡ συμπάθεια[8], ὁ φόβος[9]. Τὸ ἧπαρ (cabed) εἶναι πιθανώτατα καὶ κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἡ ἑστία τοῦ ἔρωτος[10], κατὰ δὲ τὸ Ταλμοὺδ τῆς ὀργῆς[11], ὁ δὲ σπλὴν κατὰ τὸ Ταλμοὺδ[12] τοῦ γέλωτος αἰτία. Καὶ ἄλλα δὲ σπλάγχνα ὑπελήφθησαν παρ' ἐκείνοις αἴτια φαινομένων ψυ-

[1] Παρὰ τῷ Ὀβιδίῳ λέγεται «movere intima praecordia» (Met. IV, 506) καὶ «praecordia mentis» (Met. XI, 149).

[2] Bacch. 3, 6, 8.

[3] Epist. 4, 11.

[4] Πρβλ. τὸ τοῦ Κικέρωνος «Nemo exarsit iracundia ac stomacho» (In Verr. 2, 2, 20).

[5] «Stomachari ac moleste ferre» (Cic. Fam. 15, 16). Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Ἀλκίφρονος *ἀστομάχητος* (=ἀόργητος), 2, 2.

[6] Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Περσίου

«Quid faciam ? sed sum petulanti splene cachinno»
(I, 12).

[7] Ἰὼβ 13, 35 καὶ ἄλλ.

[8] Παροιμ. 12, 10 «τὰ δὲ σπλάγχνα τῶν ἀσεβῶν ἀνελεήμονα».

[9] Ἱερεμ. 4, 19.

[10] Ὡς ἐν Παροιμ. 7, 23. Πρβλ. καὶ Delitzsch, Bibl. Psychol.[2], 1861, σελ. 268.

[11] Κατὰ τοὺς Πέρσας τῆς ἐπιθυμίας, κατὰ δὲ τοὺς Ἄραβας τοῦ θάρρους καὶ τῆς τόλμης (Delitzsch αὐτόθι. Πρβλ. καὶ Bastian, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 19).

[12] Delitzsch αὐτόθι.

χικῶν, οἱ *νεφροὶ* καὶ ἡ *μήτρα*. Οἱ νεφροὶ καὶ τῆς ὀρέξεως εἶναι πηγὴ καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς διανοίας· «οἱ νεφροί μου τήκονται», λέγεται ἐν Ἰὼβ ἀντὶ τοῦ «σφόδρα ἐφίεμαι»[1], ἐν δὲ Ψ. 16, 7 «οἱ νεφροί μου κελεύουσί με». Ὁ Θεὸς δ' ἐτάζει καρδίας καὶ νεφρούς[2]. Ἐνομίσθησαν δὲ ἴσως παρ' Ἑβραίοις καὶ μαντικὰ ὄργανα οἱ νεφροί, ὡς παρ' Ἕλλησι τὸ ἧπαρ[3]. Ἡ δὲ λέξις rachamîm, ἥτις τὴν μήτραν κυρίως δηλοῖ, ἐλέχθη ἔπειτα περὶ τῆς συμπαθείας καὶ τοῦ οἴκτου[4].

Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς νεωτέραις γλώσσαις καὶ φιλολογίαις γίνεται τῶν εἰρημένων σπλάγχνων μνεία προκειμένου περὶ παντοίων φαινομένων ψυχικῶν.

Avere mal fiele contro ad alcuno λέγεται, ὡς ἐν παραδείγματι, ἰταλιστὶ τὸ μισεῖν τινα[5]. Von der Leber weg sprechen λέγουσιν οἱ Γερμανοὶ τὸ μετ' εἰλικρινείας ὁμιλεῖν, es ist ihm etwas über die Leber gelaufen καὶ es ist ihm etwas auf die Leber gefallen τὸ «δύσθυμος εἶναι». Οἱ δὲ νεφροὶ (Nieren) παρ' αὐτοῖς ἐλέχθησαν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν ἕδρα[6]. Ἡ δ' ἑλληνικὴ λέξις στόμαχος διὰ τῶν Ρωμαίων, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν εἰσελθοῦσα (stomach) περὶ παντοίων λέγεται ἐκφάνσεων ψυχικῶν, οἷον ἐπιθυμίας, θάρρους, ἰσχυρογνωμοσύνης, ὑπερηφανίας·

He which hath no stomach to this fight,
let him depart,

εἶπεν ὁ Shakespeare[7]· καὶ ἀλλαχοῦ·

Believe not all; or if you must believe,
stomach not all[8].

[1] Ἰὼϐ 19, 27.

[2] Ψ. 7, 10. Πρβλ. Ἱερεμ. 20, 20.

[3] Κατὰ Delitzsch (Bibl. Psych, σελ. 269) τὸ ἐν Ἰὼϐ 38, 36 ἑρμηνευτέον ὧδε· «τίς ἔθηκεν ἐν τοῖς νεφροῖς (touchoth) σοφίαν καὶ εἰς τὸν ἀλέκτορα ἔδωκε σύνεσιν;» καὶ νοητέον τὴν μαντικὴν τοῦ ἀλέκτορος δύναμιν προαισθανομένου κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀνθρώπων καὶ προαγγέλλοντος τὸν καιρὸν (Πρβλ. καὶ τὴν διατριβήν μου «Αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι καὶ οἱ νεφροὶ» Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 2, 1927, σελ. 9 κ. ἑξ.).

[4] Παροιμ. 12, 10 Ὡσηὲ 2, 21 καὶ ἄλλ.

[5] Πρβλ. καὶ τὰ stomacare, fare stomaco καὶ ἄλλα.

[6] Πρβλ. Pape, Gr.-deutsch. Handwört, ἐν λέξει ἧπαρ.

[7] Henry V.

[8] Ant. and Cleopatra. Πρβλ. καὶ τὰ stomachfull, stomachless.

Gall (= χολὴ) λέγεται ἐν τῇ ἀγγλικῇ γλώσσῃ ἡ ἀγανάκτησις (to gall = ἀγανακτεῖν)· *They, that are most galled with my folly, they most must laugh*[1].

Ἡ δὲ λέξις spleen (= σπλὴν) δηλοῖ τὸν φόβον καὶ τὴν κακίαν

Charge not in your spleen a noble person
and spoil your nobler soul[2]

καὶ ἄλλα ψυχικὰ πάθη.

Καὶ παρὰ τοῖς Γάλλοις foie μὲν (= ἧπαρ) λέγεται περὶ τῆς ὀργῆς[3], fiel δὲ καὶ bile (= χολὴ) περὶ τῆς ὀργῆς καὶ τῆς λύπης[4], ὁ δὲ σπλὴν (rate) νομίζεται τοῦ γέλωτος πηγή·

Il faut qu'enfin j'éclate,
que je lève la masque et décharge ma rate[5].

Κατὰ ταῦτα, ὅπερ ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ παρ' ἄλλοις ἡ περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς δόξα ἐκράτησε, σῴζεται δ' ἔτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις καὶ ἐν ταῖς γλώσσαις καὶ ταῖς φιλολογίαις τῶν προηγμένων λαῶν.

II. ΓΕΝΕΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΠΛΑΓΧΝΩΝ ΩΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

1. Σχέσις τῶν σπλάγχνων πρὸς τὴν ψυχὴν κατὰ τὰ πορίσματα τὰ ἐπιστημονικά.

Καὶ ταῦτα μὲν τοιαῦτα. Ἡ δ' ἐπιστημονικὴ τῶν πραγμάτων ἐξέτασις ἤλεγξεν ὅτι οὔτε ὁ στόμαχος οὔτε ἡ καρδία οὔτε τὸ ἧπαρ οὔτε ἡ χολὴ οὔτε ὁ σπλὴν οὔτε ἄλλο τῶν σπλάγχνων οὐδὲν εἶναι ἕδρα ψυχικῆς λειτουργίας οὐδεμιᾶς.

[1] Shakespeare. Πρβλ. καὶ τὸ to gall at = ὀργίζεσθαί τινι.

[2] Shakespeare.

[3] «C'étaient des fièvres du temps — des jeunesses de nos princes et de chaleur de foie de leurs conseillers» (Balsac, 5me discours sur la cour).

[4] Πρβλ. καὶ τὰ ἑξῆς· émouvoir la bile, échauffer sa bile (= exciter la colère), décharger sa bile (=décharger sa colère).

[5] Molière, Femmes savantes II, 7.

Ὁ στόμαχος εἶναι ἐκ τῶν κυριωτάτων ὀργάνων τῆς πέψεως· τὸ δὲ ἧπαρ χρησιμεύει εἰς τὴν ἐναποταμίευσιν τῶν διὰ τῆς τροφῆς εἰσαγομένων εἰς τὸν ὀργανισμὸν ὑδατανθράκων καὶ τὴν καταστροφὴν αἱμοσφαιρίων καὶ ἐπιβλαβῶν στοιχείων, εἴτε γεννωμένων ἐν τῷ ὀργανισμῷ εἴτε ἔξωθεν εἰσιόντων, καὶ τὴν ἔκκρισιν τῆς χολῆς καὶ τῆς οὐρίας καὶ ὅ,τι τοιοῦτον, ἡ δὲ χολὴ συμβάλλεται εἰς τὴν ἐν τῷ ἐντέρῳ πέψιν, ὡς τὸ ἐντερικὸν καὶ μάλιστα τὸ παγκρεατικὸν ὑγρόν· οἱ δὲ νεφροὶ ἀπεργάζονται τὴν ἀπόκρισιν παντοίων εἰς τὸν ὀργανισμὸν ἀχρήστων προϊόντων τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης· ὁ δὲ σπλὴν παράγων λευκὰ καὶ διαφθείρων πυρρὰ γεγηρακότα αἱμοσφαίρια ἐκτελεῖ λειτουργίαν οἵαν ὁ μυελὸς τῶν ὀστῶν καὶ τὸ ἧπαρ, ὑφ᾽ ὧν καὶ ἀναπληροῦται ἡ λειτουργία αὐτοῦ, ἐὰν δι᾽ ἀσθένειαν ἐξαιρεθῇ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ καρδία εἶναι τὸ κέντρον τοῦ εἰς τὰ ἀγγεῖα ἐκπεμπομένου καὶ εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος περιφερομένου αἵματος. Κυρίως ἄρα εἰπεῖν τὰ εἰρημένα σπλάγχνα ἐπιτελοῦσι τὰς λειτουργίας τῆς φυτικῆς ζωῆς. Ἐκ τῆς κατὰ φύσιν λειτουργίας αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων τῆς φυτικῆς καλουμένης ζωῆς καθόλου εἰπεῖν ἤρτηται ἡ τοῦ ὀργανισμοῦ ἰσορροπία καὶ παράγεται ἐν ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς εὐεστοῦς.

Ἐπὶ δὲ τὸν ψυχικὸν βίον ἐμμέσως μόνον τὰ σπλάγχνα δύνανται νὰ ἔχωσι ῥοπὴν διὰ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα, ὅπερ εἶναι τὸ κύριον ὄργανον τῆς ψυχῆς. Καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι περιφανὴς κατὰ τὰς ἀνωμαλίας καὶ ταραχὰς τῆς λειτουργίας τῶν εἰρημένων σπλάγχνων. Πολλάκις καὶ μικραὶ τοιαῦται ἀνωμαλίαι εἴτ᾽ ἐκδήλως εἴτε ἀνεπιγνώστως ἔχουσι τὸν ἀντίκτυπον αὐτῶν ἐν τῷ κεντρικῷ συστήματι καὶ δὴ τῷ ἐγκεφάλῳ, ὅστις εἶναι ἕδρα τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ὑπάρχουσι περιστάσεις, ἐν αἷς χαίρομεν ἢ λυπούμεθα καὶ ἀγνοοῦμεν τὰ αἴτια τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης, διότι τὰ συναισθήματα ταῦτα οὐχὶ ἐκ παραστάσεων προέρχονται, ἀλλ᾽ ἐκ λανθανόντων ἐρεθισμῶν τοῦ ὀργανισμοῦ ἡμῶν.

Ἀλλὰ πολλῷ ἰσχυροτέραν ῥοπὴν ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἔχουσι μείζονες ἀνωμαλίαι τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῶν σπλάγχνων. Ἡ παρατήρησις διδάσκει ὅτι πλεῖστα ψυχικὰ νοσήματα εἶναι ἐπιγεννήματα ἀνωμαλίας καὶ παθήσεων τοῦ στομάχου καὶ καθόλου τοῦ πεπτικοῦ σωλῆνος. Δι᾽ ἀσιτίαν πολλῶν ἡμερῶν δύναται νὰ ἐπέλθῃ παραλήρημα παρὰ τοῖς παιδίοις καὶ παραισθήσεις παρὰ τοῖς ἐνηλίκοις καὶ μανία πρὸς τούτοις, ἂν μάλιστα πάσχωσιν ὑπὸ δυσπεψίας. Καὶ μελαγχολία δὲ

καὶ φόβος τοῦ θανάτου καὶ τάσις πρὸς αὐτοκτονίαν καὶ εὐοργησία καὶ τῆς μνήμης ταραχαὶ καὶ ὄνειροι συχνοὶ καὶ ἀβουλησία καὶ ἄλλα παντοῖα ψυχικὰ νοσήματα παρατηροῦνται παρὰ τοῖς νοσοῦσι τὸν στόμαχον.

Καὶ οὐ μόνον τοῦ στομάχου ἀλλὰ καὶ ἄλλων σπλάγχνων εἴτε ὀξέα εἴτε χρόνια νοσήματα ἐπιφέρουσιν ἀνωμαλίας ψυχικάς. Ὁ Hammond μνημονεύει περιπτώσεις μελαγχολίας ἐπιγενομένας ἐξ ἀποστημάτων τοῦ ἥπατος καὶ ἐξαφανισθείσας μετὰ τὴν ἴασιν αὐτοῦ. Καὶ νεώταται δὲ παρατηρήσεις βεβαιοῦσιν ὅτι παντοῖα τοῦ ἥπατος νοσήματα, οἷον αὔξησις αὐτοῦ κατ᾽ ὄγκον καὶ τῶν κυττάρων τῶν ἱστῶν αὐτοῦ ἐκφυλισμὸς ἔχουσιν ἐπακολούθημα παραισθήσεις καὶ ἐφιάλτας καὶ μανίαν.

Καὶ τῶν νεφρῶν δὲ παθήσεις καὶ δὴ καὶ μόνη τῶν ἀποκριμάτων αὐτῶν ἐπίσχεσις ἄνευ ἀνωμαλίας τοῦ ἱστοῦ γίνονται παραίτιοι πολλῶν ψυχικῶν ταραχῶν, οἷον παραληρημάτων ἐμφερῶν πρὸς τὰ προερχόμενα ἐκ πυρετοῦ καὶ μελαγχολίας.

Πρὸς δὲ τούτοις τῆς καρδίας παθήσεις ἔχουσι ῥοπὴν ἐπὶ τὸν βίον τὸν ψυχικόν. Πασχούσης τῆς μιτροειδοῦς βαλβῖδος αὐτῆς παρατηροῦνται ἀπάθεια, εὐοργησία, ῥοπὴ πρὸς αὐτοκτονίαν καὶ παραπλήσια νοσήματα τῆς ψυχῆς[1].

Διτταὶ δὲ εἶναι αἱ ὁδοί, δι᾽ ὧν τὰ σπλάγχνα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον. Κατὰ τὴν πρώτην ἡ ἐπίδρασις γίνεται διὰ τῶν ἰνῶν τοῦ αὐτονόμου νευρικοῦ συστήματος, ὅπερ διέπει τὴν λειτουργίαν τῶν σπλάγχνων καὶ καθόλου τῶν μυϊκῶν ἰνῶν, τῶν μὴ ὑποκειμένων εἰς τὴν βούλησιν ἡμῶν, ὡς τῆς καρδίας, τῶν ἀγγείων, τοῦ ἐντέρου καὶ τῶν ἄλλων, καὶ συνδέει αὐτὰ πρὸς τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα. Διακρίνεται δὲ τὸ αὐτόνομον σύστημα εἰς δύο μέρη, τὸ συμπαθητικὸν καὶ τὸ παρασυμπαθητικόν. Ἀποτελεῖται δὲ πάλιν τὸ συμπαθητικὸν νευρικὸν σύστημα ἐκ τριττῶν μερῶν, τοῦ στελέχους, τῶν συνδετικῶν κλάδων καὶ τῶν περιφερικῶν ἰνῶν. Καὶ τὸ μὲν στέλεχος ἀπαρτίζουσι κεντρικὰ γαγγλιακὰ κύτταρα τεταγμένα εἰς δύο στοίχους ἑκατέρωθεν τῆς σπονδυλικῆς στήλης, διήκοντας ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τοῦ κόκκυγος· συνάπτονται δὲ πρὸς ἄλληλα ἑκατέρου στοίχου τὰ γάγγλια διὰ στελεχίων μεσογαγγλίων καλουμένων. Οἱ δὲ συνδετικοὶ ἢ ἀναστομω-

[1] Krafft-Ebing, Psychiatrie[6], σελ. 181 κ. ἑξ. Kraepelin, Psychiatrie[7] σελ. 69.

τικοὶ κλάδοι ἀποτελοῦνται ἐκ νευρικῶν ἰνῶν, δι᾽ ὧν τὸ συμπαθητικὸν σύστημα συνδέεται πρὸς τὸ κεντρικόν. Τῶν ἰνῶν δὲ τούτων αἱ μὲν οὖσαι ἀποφυάδες κυττάρων τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος φέρονται εἰς τὸ συμπαθητικὸν σύστημα, αἱ δὲ ἀποφυάδες οὖσαι τοῦ συμπαθητικοῦ συστήματος εἰς τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα ἀποτελευτῶσιν. Αἱ δὲ περιφερικαὶ ἶνες τὸ μὲν ἀποφύονται ἐκ τῶν ἐν τοῖς γαγγλίοις τοῦ συμπαθητικοῦ ὑπαρχόντων νευρικῶν κυττάρων, αἱ δ᾽ ἐκ τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐκπορευόμεναι διέρχονται διὰ τῶν γαγγλίων τῶν συμπαθητικῶν. Πρὸς τὰ σπλάγχνα δ᾽ αἱ ἶνες αὗται φερόμεναι ἀποτελοῦσι πλέγματα, ἐν οἷς ὑπάρχουσι γάγγλια συμπαθητικά. Τῶν δὲ πλεγμάτων τούτων ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ ἡλιακὸν (plexus solaris).

Τὸ δὲ παρασυμπαθητικὸν σύστημα ἀποτελεῖται ἐξ ἰνῶν αὐτονόμων ἀφορμωμένων ἐκ τοῦ μέσου καὶ τοῦ ἐσχάτου ἐγκεφάλου καὶ τῆς ἱερᾶς μοίρας τοῦ νωτιαίου μυελοῦ. Καὶ αἱ μὲν ἐκ τοῦ μέσου ἐγκεφάλου ἶνες τελευτῶσαι εἰς τὸ ὀφθαλμικὸν γάγγλιον συντελοῦσιν εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ ὀφθαλμοῦ, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ προμήκους συμβάλλονται εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν ἐκκρίσεων, τῆς καρδίας, τῶν βρόγχων, τοῦ στομάχου, τοῦ ἐντέρου καὶ ἄλλων ὀργάνων, αἱ δὲ ἀπὸ τῆς ἱερᾶς μοίρας ἐξορμώμεναι ἶνες συντείνουσιν εἰς τὴν ἔμμεσον ρύθμισιν τῆς λειτουργίας τῶν γεννητικῶν καὶ ἄλλων ὀργάνων. Εἶναι δὲ ἡ δρᾶσις τῶν συμπαθητικῶν καὶ παρασυμπαθητικῶν ἰνῶν ἀνταγωνιστική, καὶ δὴ ἡ μὲν διεγερτική, ἡ δὲ ἀνασταλτική.

Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα ἐπιδρᾷ διὰ τοῦ αὐτονόμου ἐπὶ τὰ σπλάγχνα καὶ τὰ ἀγγεῖα ὅλου τοῦ σώματος, ὧν ρυθμίζει τὴν λειτουργίαν, καὶ συντελεῖ εἰς τὰς παντοίας φυσιολογικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τὸ ἐρύθημα καὶ ὁ ὦχρος καὶ καθόλου τὰ φαινόμενα τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος καὶ τῆς ἀναπνοῆς διὰ τοιαύτης μάλιστα ἐπενεργείας ἐξηγοῦνται. Καὶ τῶν ἐνδοκρινῶν δὲ ἀδένων αἱ λειτουργίαι διὰ τῆς αὐτῆς ἐπιδρῶσιν ὁδοῦ, διότι καὶ αὗται τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ροπὴν τοῦ αὐτονόμου νευρικοῦ συστήματος.

᾽Αλλὰ καὶ τἀνάπαλιν συμβαίνει διὰ τὴν τοιαύτην διάταξιν. Πᾶσα ὀργανικὴ διάθεσις καὶ ἀνωμαλία ἐπιδρῶσα καὶ ἐπὶ τὸ αὐτόνομον νευρικὸν σύστημα ἔχει ροπὴν ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχήν. Οὕτω δὲ λαμβάνομεν αἴσθησιν τῆς πείνης καὶ τῆς δίψης, ἥτις εἶναι,

ὡς ὁ Cl. Bernard ἔδειξεν, αἴσθημα ἐξ ἐλλείψεως ὕδατος ἐν τῷ ὀργανισμῷ προερχόμενον, καὶ ἄλλων πολλῶν ὀργανικῶν αἰσθημάτων. Ὡσαύτως δὲ διὰ τοῦ ἡλιακοῦ πλέγματος διαβιβάζονται εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἐρεθίσματα κατὰ τὰς παντοίας ταραχὰς τοῦ στομάχου καὶ τῶν λοιπῶν σπλάγχνων. Καὶ ὅταν μὲν μικραί τινες εἶναι αἱ ταραχαί, οὐδαμῶς βλάπτεται τοῦ κέντρου ἡ λειτουργία, ὅταν δὲ εἶναι μεγάλαι, ἐπιφέρουσιν οἵας ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν ψυχικὰς ἀνωμαλίας. Τὴν αὐτὴν δ᾽ ἔχει καὶ τὸ νεφριτικὸν πλέγμα ροπὴν καὶ πολλῷ μᾶλλον τὸ γεννητικόν, ἰδίᾳ τῶν γυναικῶν (διαταραχὴ τῆς ἐμμήνου ρύσεως, κύησις, πυρετὸς ἐπιλόχιος κττ.) καὶ τἆλλα. Καὶ συνελόντι εἰπεῖν διὰ τὴν διάταξιν ταύτην καὶ τὴν σύνδεσιν τῶν σπλάγχνων πρὸς τὸν ἐγκέφαλον πᾶν ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῷ στομάχῳ καὶ τῷ ἥπατι καὶ τῷ ἐντέρῳ καὶ τοῖς νεφροῖς καὶ τοῖς γεννητικοῖς ὀργάνοις ἔχει τὸν ἀντίκτυπον διὰ τοῦ ἡλιακοῦ μάλιστα πλέγματος ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τῇ ψυχῇ[1].

Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ὁδὸν ἡ τῶν σπλάγχνων ἐπίδρασις ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχὴν γίνεται διὰ τῆς τοῦ αἵματος κυκλοφορίας. Αἱ τροφαὶ ἐμπεριέχουσιν ἔστιν ὅτε βλαβερὰς οὐσίας. Τῶν οὐσιῶν δὲ τούτων, ἐφ᾽ ὅσον εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὑγιής, αἱ μὲν διὰ τῶν πεπτικῶν ὑγρῶν καὶ μάλιστα τοῦ γαστρικοῦ, αἱ δὲ διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ἥπατος ἐλαττοῦνται, ἐπειδὴ τὰ ἡπατικὰ κύτταρα κέκτηνται τὴν ἰδιότητα νὰ καταστρέφωσι πᾶν δηλητήριον ἐν τῷ ὀργανισμῷ γεννώμενον ἢ εἰσκωμάζον εἰς αὐτόν, αἱ δὲ ὑπόλοιποι ἐξέρχονται διὰ τῶν οὔρων καὶ τοῦ ἱδρῶτος. ᾽Αλλ᾽ ἐὰν πάσχῃ τι τῶν εἰρημένων ὀργάνων, παρακωλύεται ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν βλαβερῶν οὐσιῶν. ᾽Εὰν ἐπὶ παραδείγματι πάσχῃ ὁ στόμαχος, τὸ γαστρικὸν ὑγρὸν τὸ μὲν ἐλαττοῦται, τὸ δὲ ἀποβάλλει μέρος τῆς ὀξύτητος αὐτοῦ. ᾽Εκ τούτου δὲ ἡ πέψις ἀποβαίνει ἀτελεστέρα καὶ τὰ πολλὰ τῶν δηλητηρίων δὲν καταστρέφονται. Καὶ διερευνόμενος δὲ ὁ στόμαχος ἀποβάλλει τὴν ἱκανότητα νὰ ὠθῇ κανο-

[1] Διὰ τὰς συμπαθητικὰς ἶνας, αἵτινες εἶναι πολλῷ ἧττον εὐερέθιστοι τῶν κεντρικῶν, οὔτε τῶν μικρῶν τῶν σπλάγχνων ἀνωμαλιῶν αἴσθησιν λαμβάνομεν, οὔτε δυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν αὐτὰς εὐχερῶς.

Θεοφίλου Βορέα, Ψυχολογία (᾽Ακαδημεικά, 2, 1933), σελ. 94 κ. ἑξ. Ὁ Γαληνὸς ἤδη ὁμιλεῖ περὶ ἐπικοινωνίας τοῦ ἐγκεφάλου μετὰ τοῦ στομάχου διὰ νεύρων, ἐκ δὲ τῆς ἐπικοινωνίας ταύτης ἑρμηνεύει τὴν γένεσιν τοῦ εἰλίγγου ἐκ στομαχικῶν ἀνωμαλιῶν (Πρβλ. καὶ Haeser, I, 381).

νικῶς τὰς τροφὰς πρὸς τὰ πρόσω. Ἐκ τῆς μακροτέρας δ' ἐν τῷ στομάχῳ παραμονῆς αὐτῶν παράγονται στοιχεῖα ἐπιβλαβῆ, γαλακτικὸν καὶ ὀξικὸν καὶ βουτυρικὸν ὀξὺ καὶ ὀξῶναι καὶ πτωμαῖναι κττ., ἅτινα ἀπορροφούμενα εἰσέρχονται εἰς τὸ αἷμα καὶ παντοίας ἐπιφέρουσι ταραχὰς εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς θρέψεως τῶν διαφόρων ὀργάνων καὶ δὴ καὶ τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξ οὗ κεφαλαλγία καὶ θλῖψις καὶ ἄλλαι ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι προκαλοῦνται. Τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν καὶ τῶν ἐνδοκρινῶν ἀδένων καθόλου ἡ λειτουργία δὲν δύναται νὰ αἴρῃ ὅλως τὰς τοιαύτας ἀνωμαλίας.

Ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ ἧπαρ ἐὰν πάσχῃ, δύνανται νὰ παράγωνται ψυχικαὶ διαταραχαί. Τὰ διάφορα ὀρυκτὰ δηλητήρια καὶ τὰ πλεῖστα τῶν φυτικῶν καὶ τῶν ἀλκαλοειδῶν ἀποβάλλουσι τὸ ἥμισυ ἢ καὶ τὰ δύο τρίτα τῆς τοξικότητος αὐτῶν κατὰ τὴν διὰ τοῦ ἥπατος δίοδον. Τὰ ἡπατικὰ κύτταρα, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, ἐξουδετεροῦσι τὰ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ζυμώσεως προερχόμενα δηλητήρια καὶ τὰ μικρόβια. Ἀλλὰ διὰ τῆς διαφθορᾶς τοῦ ἥπατος αἱ τοξικαὶ οὐσίαι διαμένουσιν ἐν τῷ ὀργανισμῷ. Ἐκ τούτων δ' αἱ ἐνδογενεῖς δηλητηριάσεις (autointoxications), ἐπειδὴ αἱ τοξῖναι αὗται ἀθροίζονται ἐν τῷ ἥπατι καὶ ἀπορροφούμεναι ἀσκοῦσιν ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον ῥοπήν.

Καὶ τῶν νεφρῶν δὲ νοσήματα ὁμοίας προκαλοῦσι ψυχοπαθείας, διότι κατὰ τὰς παθήσεις αὐτῶν ἐλλιπῶς λειτουργεῖται ἡ ἀπόκρισις τῶν τοξινῶν.

Αἱ δὲ τῆς καρδίας παθήσεις, περὶ ὧν εἴπομεν ἤδη, ἐπιφέρουσι ψυχικὰ νοσήματα ἕνεκα τῆς διαταραχῆς τῆς τοῦ αἵματος κυκλοφορίας. Ἡ παρατήρησις διδάσκει ὅτι ἡ κανονικὴ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τῆς ψυχῆς, ἀναιμία δὲ ἢ ὑπεραιμία αὐτοῦ προκαλεῖ ψυχικὰς ταραχάς. Κατὰ τὴν ἐγρήγορσιν πολὺ ῥέει τὸ αἷμα ἐν τοῖς ἀγγείοις τοῦ ἐγκεφάλου, κατὰ δὲ τὸν ὕπνον ὀλιγώτερον. Αἱ βραχεῖαι ἐπιληπτικαὶ ἐκδηλώσεις ἑρμηνεύονται ἐκ τῆς ἐπισχέσεως τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος. Καὶ ὑπεραιμία δὲ τῶν μηνίγγων καὶ τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ, οἷα παρατηρεῖται ἐπὶ βαλβιδικῶν ἀλλοιώσεων τῆς καρδίας, ὁμοίας ἀνωμαλίας προκαλεῖ [1].

[1] Πρβλ. Θεοφίλου Βορέα Ἀκαδημεικὰ 2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 64 κ. ἑξ. καὶ τὴν αὐτόθι ἀναγεγραμμένην βιβλιογραφίαν.

Καὶ εἶναι λοιπὸν πρόδηλον ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι μόνον περὶ ἐμμέσου ῥοπῆς τῶν σπλάγχνων ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον δυνάμεθα νὰ ποιώμεθα λόγον, ἡ δὲ δόξα περὶ αὐτῶν ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς ἐγένετο πλάνης προϊόν.

2. Ἐξήγησις τῆς δόξης τῶν παλαιῶν.

Καὶ νῦν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λόγων, οἵτινες τοὺς ἀνθρώπους ἤγαγον εἰς τὴν δόξαν περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἤχθησαν οἱ ἄνθρωποι ἐκ παρατηρήσεως, ἀλλὰ παρατηρήσεως ἀνεπιστήμονος, ἀφελεστέρας. Ὁ ἀφελῶς παρατηρῶν ἄνθρωπος ταυτίζει πρῶτον τὴν ψυχὴν πρὸς τὴν ζωὴν καθόλου εἰπεῖν, τῆς δὲ ζωῆς ἀρχὴν νομίζει τὴν ἀναπνοήν, ἐπειδὴ ἡ ζωὴ οὕτω στενῶς συνδέεται πρὸς τὴν λειτουργίαν ταύτην, ὥστε παύεται παυομένης ἐκείνης. Ἐκ δὲ τούτου καὶ τὴν ψυχὴν τὴν αὐτὴν ὑπολαμβάνει πρὸς τὴν ἀναπνοήν.

Ὑπάρχουσι λαοί, παρ' οἷς ἡ αὐτὴ λέξις δηλοῖ τὴν ἀναπνοὴν καὶ τὴν ψυχήν, ὡς ἐν Αὐστραλίᾳ καὶ ἐν Ἰάβᾳ [1]. Καὶ ἐν Καλιφορνίᾳ ἐν τῇ γλώσσῃ **netela** ἡ αὐτὴ λέξις δηλοῖ τὴν ἀναπνοὴν καὶ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ψυχήν [2]. Πρὸς δὲ τούτοις ἐν τῇ σλαυϊκῇ γλώσσῃ **duck** ἥ τε ἀναπνοὴ λέγεται καὶ ἡ ψυχή.

Ὁμοία δ' ἐγένετο τῶν Ἑβραίων ἡ θεωρία. **Ruach**, λέξις κοινὴ παρὰ τοῖς Σημίταις, δηλοῖ κυρίως τὴν πνοήν, τὸν ἀέρα, τὸν ἄνεμον [3], εἶτα δ' ἐλέχθη περὶ τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς [4]. Καὶ αἱ λέξεις **nephesch** καὶ **neschama**, αἵτινες δηλοῦσι τὴν ψυχήν, κυριολογοῦνται περὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀνέμου [5].

[1] Πρβλ. Tylor, Primitive Culture, κατὰ τὴν γαλλ. μετάφρ. Mme Pauline Brunet, 1876, I, σελ. 501.

[2] Bastian, Vergleichende Psychologie, 1868, σελ. 15. Tylor ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ.

[3] Ὡς ἐν Ἰὼβ 7, 7, 1, 19, 30, 15 καὶ ἄλλ.

[4] Ὡς ἐν Ψ. 135, 17, Ἰὼβ 17, 1, Γεν. 41, 8, Ἰὼβ 20, 3 καὶ ἄλλ. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ ὅτι ἐν ταῖς κοσμογονίαις τῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν, ὡς καὶ ἐν τοῖς ὀρφικοῖς διδάγμασιν, ἀὴρ καὶ πνεῦμα λέγονται στοιχεῖα δημιουργικὰ (Πρβλ καὶ Siebeck, Gesch. d. Psychol., I, 1880, σελ. 133).

[5] Nephesch δηλοῖ τὴν πνοὴν ἐν Ἰὼβ 41, 13 καὶ ἄλλ., neschama δὲ τὸν ἄνεμον σημαίνει ἐν Ἰὼβ 37, 10.

Οὐδὲν διαφέρει ἡ τῶν Ἑλλήνων ἐκδοχή. Μαρτυροῦσι τὰ τοῦ Ὁμήρου «πέπνυσαι νόῳ»[1], «πεπνυμένα βάζεις»[2] κτт., ἐν οἷς περιφανῶς *πνεῦμα* εἶναι ἡ ψυχή, ἔτι δὲ αὐτὴ ἡ λέξις *ψυχή*. Ψυχὴ δῆλον ὅτι (φυ-σῶ, spu ἐν τῇ σανσκριτικῇ) εἶναι κυρίως τὸ φύσημα τὸ πνεῦμα, ὅπερ παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ζωήν. Ὁ λιποθυμῶν ἀποπνέει τὴν ψυχήν, ὡς ἡ παρ᾽ Ὁμήρῳ Ἀνδρομάχη, ἥτις ἐκ τῶν τειχῶν τῆς Τροίας ἰδοῦσα τὸν Ἀχιλλέα σύροντα τὸ πτῶμα τοῦ Ἕκτορος ὑπὸ μεγίστης λύπης κατελήφθη,

τὴν δὲ κατ᾽ ὀφθαλμῶν ἐρεβεννὴ νὺξ ἐκάλυψεν,
ἤριπε δ᾽ ἐξοπίσω, ἀπὸ δὲ ψυχὴν ἐκάπυσσεν[3]

ὡσαύτως δὲ ὁ ἀποθνήσκων·

ἀπέπνευσε ψυχάς,

εἶπεν ὁ Πίνδαρος[4], ὁ δ᾽ Εὐριπίδης

ἐκπνέων ψυχὴν ἐμήν[5].

Διέμεινε δὲ ἡ τοιαύτη γνώμη καὶ παρὰ τοῖς φιλοσόφοις καὶ τοῖς ἰατροῖς, ὑφ᾽ ὧν ὑπελήφθη συγγενὴς ἡ ψυχὴ πρὸς τὸν εἰσπνεόμενον ἀέρα καὶ πρὸς πνεῦμά τι, ζωτικήν τινα δύναμιν ὑπάρχουσαν ἐν ἡμῖν. Ὁ Ἀναξιμένης ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἀὴρ οὖσα ἡμᾶς συγκρατεῖ καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀὴρ περιέχει[6]. Ὁ δὲ Πλάτων ἐν Κρατύλῳ λέγει, «οἴεταί τι τὸ τοιοῦτον νοεῖν τοὺς τὴν ψυχὴν ὀνομάσαντας, ὡς τοῦτο ἄρα, ὅταν παρῇ τῷ σώματι, αἴτιόν ἐστι τοῦ ζῆν αὐτῷ καὶ τὴν τοῦ ἀναπνεῖν δύναμιν παρέχον καὶ ἀναψῦχον, ἅμα δ᾽ ἐκλείποντος τοῦ ἀναψύχοντος τὸ σῶμα ἀπόλλυταί τε καὶ τελευτᾷ»[7]· καὶ ὁ Δημόκριτος εἶπεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἐκλήθη οὕτω διὰ τὴν κατάψυξιν καὶ τὴν ἀναπνοήν[8], ὁ δὲ Ἀρεταῖος ὅτι «δυοῖσι τοῖσι πρώτοισι, τροφῇ καὶ πνεύματι, τὰ ζῷα ζῇ, τουτέων δὲ πολλῷ ἐπικαιροτέρη ἀναπνοή· ἣν γὰρ

[1] Ἰλιάδ. Ω 377.

[2] Ἰλιάδ. Θ 58.

[3] Ἰλιάδ. Χ 446 κ. ἑξ.

[4] Νεμ. I, 47. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ Σιμωνίδου· *«γλυκεῖαν ψυχὰν ἀποπνέον γαλαθηνὸν τέκος»* (Παρ᾽ Ἀθην. 9, 396e) καὶ εἴ τι ἄλλο.

[5] Ὀρέστης 1163.

[6] Ψ. Πλουτ. περὶ τῶν ἀρεσκ. I, 3, 6.

[7] Κρατύλ. 399 D.

[8] Ἀριστοτ. περὶ ζ. μορ. Α 2, 405 β 29.

ἐπίσχῃ τις αὐτήν, οὐκ εἰς μικρὰν διαρκέει, ἀλλ᾽ αὐτίκα θνῄσκει ὤνθρωπος»[1]. Κατὰ Διογένην τὸν Ἀπολλωνιάτην «ἄνθρωπος καὶ τὰ ἄλλα ζῷα ἀναπνέοντα ζώει τῷ ἀέρι καὶ τοῦτο αὐτοῖσι καὶ ψυχή ἐστι καὶ νόησις· καὶ ἐὰν τοῦτο ἀπαλλαχθῇ, ἀποθνῄσκει καὶ ἡ νόησις ἐπιλείπει»[2]. Καὶ ὁ Ἱπποκράτης ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ῥοπῆς, ἣν τὰ πνεύματα (ὁ ἀὴρ) ἔχουσιν ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν[3].

Πιθανώτατον δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἦτορ ἐκλήθη ἡ καρδία[4] τὴν ἀρχὴν ὡς ὄργανον τῆς ἀναπνοῆς (ἄω=πνέω), ἐπειδὴ ἐκ παλαιοῦ χρόνου ἐνομίσθη αἰτία τῆς λειτουργίας ταύτης ἡ ἕδρα, ἐν ᾗ παράγεται τὸ πνεῦμα[5]. Κατὰ τοὺς Ἱπποκρατικοὺς μέρος τι τοῦ ἀναπνεομένου ἀέρος ἔρχεται εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἄλλο εἰς τὸν στόμαχον, ἄλλο δὲ εἰς τοὺς πνεύμονας καὶ τὰς φλέβας καὶ δι᾽ αὐτῶν εἰς τὴν καρδίαν, ἔνθα ἔχει τὴν ἀρχὴν τὸ καθ᾽ ὅλον τὸ σῶμα φερόμενον πνεῦμα[6]. Κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη «ὁ πνεύμων κεῖται οὗ ἡ καρδία καὶ περὶ ταύτην, ἡ δὲ ανα-

[1] Περὶ ὀξέων παθῶν, Β, 1.

[2] Ἀπόσπ. 5. Σιμπλ. Φυσ. 152, 18. Μ Εὐαγγελίδου Σύνοψις ἱστ. τῆς Φιλ. I, 1, 1904, σελ. 82. Ὅμοια δ᾽ ἐδίδαξε καὶ ὁ Ἡράκλειτος. Διαφέρει δὲ τῶν Στωικῶν ἡ ἐκδοχή. Ὁ Πλούταρχος περὶ τοῦ Χρυσίππου λέγει· «Τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ φύσει τρέφεσθαι νομίζει καθάπερ τὸ φυτόν· ὅταν δὲ τεχθῇ, ψυχόμενον ὑπὸ τοῦ ἀέρος καὶ στομούμενον τὸ πνεῦμα μεταβάλλειν καὶ γίγνεσθαι ζῷον, ὅθεν οὐκ ἀπὸ τρόπου τὴν ψυχὴν ὠνομάσθαι παρὰ τὴν ψῦξιν» (Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων, κεφ. 41).

[3] Περὶ ἀέρων, ὑδάτων καὶ τόπων· ἔκδ. Κοραῆ, 1816, §§ 85, 120, 125 καὶ ἄλλ.

[4] Ἦτορ παρ᾽ Ὁμήρῳ ἴσα δύναται τῇ καρδίᾳ ὡς καὶ ἄλλοι παρετήρησαν. Ὀρθῶς δὲ ὁ Buchholz (ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ) τὸν Helbig διαφωνοῦντα (ἐν Dissert. de vi et usu vocabulorum φρένες, θυμὸς etc., 1840, σελ. 18) ὑπομιμνῄσκει ὅτι ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι (Ἰλιάδ. Χ. 451) λέγεται

ἐν δέ μοι αὐτῷ
πάλλεται ἦτορ ἀνὰ στόμα,

ὡς λέγεται περὶ τῆς καρδίας (Ἰλιάδ. Κ. 94).

[5] Πρβλ. καὶ Haeser, Gesch. d. Medecin[3], 1875, σελ. 135.

[6] Πρβλ. τὸ σύγγραμμα «Περὶ ὀστέων φύσιος» (Littré IX, 182). Διὰ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος, ἔλεγον, συντηρεῖται καὶ ἡ ἐν τῷ σώματι θερμότης (τὸ *ἔμφυτον θερμόν*). Ἡ συντήρησις δὲ τῆς θερμότητος ταύτης διὰ τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ζωογόνου πνεύματος εἶναι ὁ πρώτιστος τῆς ἀναπνοῆς σκοπός. (Πρβλ. καὶ Haeser Gesch. der Medicin[3], 1875, σελ. 131, 138 καὶ ἄλλ.). Αἱ δὲ ἀρτηρίαι ἐνέχουσι πνεῦμα, εἴτε ἀμιγὲς εἴτε μετὰ αἵματος (Haeser, 138). Γνωστὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ Ἐρασίστρατος εἰσήγαγε τὴν ὑπόθεσιν τῶν *ἀναστομώσεων*, συνδέσεων ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν, δι᾽ ὧν κατὰ τὰς ἀσθενείας καὶ τὰ τραύματα αἷμα τῶν φλεβῶν εἰσέρχεται καὶ εἰς τὰς ἀρτηρίας (Haeser 239).

πνοὴ διά τε τοῦτον καὶ διὰ τὴν ἀρχὴν τὴν ἐν τῇ καρδίᾳ ἐνυπάρχουσαν»[1]· εἶπε δὲ καὶ ὁ Ἀρεταῖος «διὰ πνεύμονος ἕλκει πνεῦμα εἰς ἀναπνοὴν ἡ καρδίη»[2].

Περὶ τοῦ πνεύματος κυριολεκτεῖται καὶ ἡ anima (animus ὡς ὄργανον τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων κατ' ἐξοχὴν) τῶν Ρωμαίων, ἅτε οὖσα συγγενὴς πρὸς τὸ ἄω (ἀήρ, ἄνεμος). Τὸν ἀέρα δηλοῖ ἡ anima παρὰ τῷ Λουκρητίῳ ἐν τῷ

et qui quattuor ex rebus posse omnia rentur,
ex igni et terra atque anima procrescere et imbri[3],

τὴν ζωὴν δὲ ἐν τῷ

dimissa anima corpus caret undique sensu[4].

Καὶ spiritus δὲ ἡ πνοὴ κυρίως εἶναι, ὡς ἐν τῷ

Spiritus Boreae[5],

εἶτα δὲ ἡ ἀναπνοή·

extremum spiritum effundere[6]

καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ψυχικόν, ἡ διάνοια ὡς ἐν τῷ τοῦ Ὁρατίου·

Spiritum Phoebus mihi dedit[7].

Ὡσαύτως δ' ἐκ παρατηρήσεως ἤχθησαν πιθανῶς οἱ ἄνθρωποι νὰ θεωρήσωσι τὸ αἷμα ἕδραν τῆς ψυχῆς. Τὸ αἷμα εἶναι ὅρος εἰς τὴν ζωὴν ἀπαραίτητος. Ἐκροὴ αὐτοῦ, ὡς ἡ τῆς ἀναπνοῆς παῦσις, ἐπιφέρει λιποθυμίαν καὶ θάνατον. Ὦχρος καὶ ἐρύθημα κατὰ τὰ ψυχικὰ πάθη ἤρτηνται καὶ ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τὴν αἰτίαν δὲ ταύτην ὁ ἄνθρωπος ὑπέλαβε τὴν ἀρχὴν τὸ αἷμα ἕδραν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς.

Οἱ Σιαμαῖοι καὶ οἱ Καραΐβαι ταυτίζουσι πρὸς τὸ αἷμα τὴν ψυχήν, λέγουσι δὲ ὅτι τοσαύτας ἔχει ἕκαστος ἄνθρωπος ψυχάς, ὅσας ἔχει σφυ-

[1] Περὶ ζ. μορ. Γ 3 665 α 15.
[2] Περὶ ὀξέων παθῶν Β 1.
[3] De rerum nat. 5, 257.
[4] Αὐτόθι 3, 357.
[5] Verg. Aeneis 12, 476.
[6] Verg. Aeneis 4, 336,
[7] Carm. 4, 6, 29. Πρβλ. τὸ «vir ingentis spiritus» Liv. 21. 1.

ζούσας ἀρτηρίας[1]. Κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἡ ψυχὴ τοῦ ζῴου ὑπάρχει ἐν τῷ αἵματι· διὸ δὴ καὶ ἀπαγορεύεται ἡ χρῆσις τοῦ αἵματος παρ' αὐτοῖς[2]. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἀπηγορεύθη ἡ χρῆσις τοῦ αἵματος καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκκλησίᾳ[3]. Μετὰ τοῦ αἵματος κατὰ τοὺς Ἑβραίους ἐξέρχεται καὶ ἡ ψυχή[4]. Οὕτως ἐξηγεῖται ὅτι τὸ αἷμα τὸ ἐκχυθὲν ζητεῖ ἐκδίκησιν[5], ὡς ἡ ψυχή[6]. Καὶ *αἷμα δίκαιον*[7] καὶ *αἷμα ἀθῷον*[8] λέγεται, ἐπειδὴ τὸ αἷμα ὑπολαμβάνεται ἕδρα τῆς ψυχῆς.

Τὴν αὐτὴν τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη φέρεται πρὸς τὴν πληγὴν καὶ τείνει νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ σώματος·

ψυχὴ δὲ κατ' οὐταμένην ὠτειλὴν
ἔσσυτ' ἐπειγομένη[9].

Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης εἶπε καὶ «*ψυχὴν ἐκπίνειν*»[10], διὰ τὸ αἷμα δῆλον ὅτι, ὁ δὲ Βεργίλιος καὶ ἐρυθρὰν ὠνόμασε τὴν ψυχὴν διὰ τὸ αἷμα·

purpuream vomit ille animam[11].

Εὑρίσκομεν δὲ καὶ ἐν τούτῳ καὶ φιλοσόφους καὶ ἰατροὺς συμφωνοῦντας. Ἐν τῷ ψευδιπποκρατείῳ συγγράμματι «περὶ φύσιος ἀνθρώπου» διαρρήδην λέγεται ὅτι ἐν τῷ αἵματι τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει ἡ ψυχή[12]. Κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ Κριτίας ἔλεγε ψυχὴν τὸ αἷμα[13]. Κατὰ δὲ τὸν Ἐμπεδοκλέα ἕδρα τῆς νοήσεως εἶναι τὸ αἷμα

[1] Bastian, Vergl. Psych., 1868, σελ. 18.
[2] Γεν. 9. 4 κ ἑξ. Πρβλ. Λευΐτ. 7, 10, 14, Δευτερ. 12, 13 «τοῦ μὴ φαγεῖν αἷμα, ὅτι αἷμα αὐτοῦ ἡ ψυχή»· καὶ Πραξ. 15, 20.
[3] Tertull, I, 149.
[4] Θρήν. 2, 12. Ἠσ 53 12. Ὡσαύτως δὲ κατὰ τοὺς Ἀσσυρίους, παρ' οἷς tabaku napista ἤτοι *ἐκχέειν τὴν ψυχὴν* λέγεται τὸ ἀποκτείνειν.
[5] Γεν. 4, 10 «φωνὴ αἵματος τοῦ ἀδελφοῦ σου βοᾷ κτλ.».
[6] Ἰὼβ 24, 12. Πρβλ. Ἀποκαλ. 6, 9 κ ἑξ.
[7] Ψ. 94, 20.
[8] Ματθ. 23, 35.
[9] Ἰλιάδ. Ξ, 518. Σημειωτέον δὲ ὅτι κατὰ τὸν Ὅμηρον δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ αἷμα ἡ ψυχή. Ἐν Ἅδου αἱ ψυχαὶ αἷμα πιοῦσι ἀναλαμβάνουσι φρόνησιν (Πρβλ. Ὀδ. λ. 98 κ. ἑξ., 153, 540)
[10] Νεφέλ. 712. Ἔκδ. Blaydes, 1890.
[11] Aeneis 9, 349.
[12] Littré VI, 44. Πρβλ. καὶ τὸ «περὶ ὀστέων φύσιος», Littré IX, 182· καὶ Haeser, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. I, 138.
[13] «Ἕτεροι δ' αἷμα (ἀπεφήναντο τὴν ψυχήν), καθάπερ Κριτίας, τὸ αἰσθάνεσθαι ψυχῆς οἰκειότατον ὑπολαμβάνοντες, τοῦτο δ' ὑπάρχειν διὰ τὴν τοῦ αἵματος φύσιν» (Π. ψυχῆς Α 2, 405 β 5 κ. ἑξ Πρβλ. καὶ Tertull. de anima c. 15).

τὸ περὶ τὴν καρδίαν·

αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικάρδιόν ἐστι νόημα[1].

Φαίνεται δὲ πιθανὸν ὅτι ἡ καρδία τὸ μὲν τοῦ πνεύματος, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, τὸ δὲ τοῦ αἵματος κέντρον ἐκ παλαιοῦ νομισθεῖσα, ἐταυτίσθη πρὸς τὴν ψυχήν[2]. Συνεβάλετο δὲ ἀναμφηρίστως εἰς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἡ παρατήρησις ὅτι κατὰ τὰ ψυχικὰ πάθη ἐπέρχονται συγκινήσεις καὶ ταραχαὶ τῆς καρδίας. Ἐν τοῖς Ὁμηρικοῖς ἔπεσιν εἶναι πρόδηλος ἡ παρατήρησις τῶν τοιούτων φαινομένων· «πάλλεται ἦτορ ἀνὰ στόμα»[3], «πατάσσει κραδίη»[4], «πατάσσει θυμός»[5] εἶναι παρ' Ὁμήρῳ συνήθη, ὡς καὶ παρὰ τοῖς ἔπειτα[6]. Καὶ τὰ ὀνόματα δὲ τῆς καρδίας ***κραδίη, κήρ***[7], ***θυμὸς***[8] ἐκ τῆς ταραχῆς ταύτης ἔχουσιν ἴσως τὴν ἀρχὴν αὐτῶν.

---

[1] Στίχ. 327. Πρβλ. καὶ Ritter Preller Hist. Phil. Gr.[7], 1888, σελ. 148.

[2] Πότε κυρίως ἐνομίσθη ἡ καρδία κέντρον τοῦ αἵματος, δὲν εἶναι παντάπασι φανερόν. Παρὰ Πλάτωνι ἡ γνώμη αὕτη εἶναι περιφανεστάτη. «Τὴν δὲ δὴ καρδίαν ἅμμα τῶν φλεβῶν καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου κατὰ πάντα τὰ μέλη σφοδρῶς αἵματος εἰς τὴν δορυφορικὴν οἴκησιν κατέστησαν», λέγεται ἐν Τιμαίῳ (69 C). Ὡσαύτως δὲ παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει, καθ' ὃν καὶ τοῦ αἵματος ἀρχὴ εἶναι ἡ καρδία («ἀνάγκη τὴν καρδίαν εἶναι καὶ τοῦ αἵματος ἀρχὴν» π. ζ. μορ. 666 α 33) καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων ἤρτηται ἐκ τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ὡς καὶ τῶν φλεβῶν. Λέγει δῆλα δὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ περὶ ζῴων μορίων συγγράμματι «εἰσὶ δὲ τῶν μὲν αἰσθητικῶν (αἱ καρδίαι) ἀρθρωδέστεραι, τῶν δὲ νωθροτέρων ἀναρθρότεραι, καθάπερ αἱ τῶν ὑῶν· αἱ δὲ διαφοραὶ τῆς καρδίας κατὰ μέγεθός τε καὶ μικρότητα καὶ σκληρότητά τε καὶ μαλακότητα τείνουσί πῃ καὶ πρὸς τὰ ἤθη· τὰ μὲν γὰρ ἀναίσθητα σκληρὰν ἔχει τὴν καρδίαν καὶ πυκνήν, τὰ δ' αἰσθητικὰ μαλακωτέραν· καὶ τὰ μὲν μεγάλας ἔχοντα τὰς καρδίας δειλά, τὰ δ' ἐλάσσονας καὶ μέσας θαρραλεώτερα—παραπλησίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν φλεβῶν καὶ ἐπὶ τῶν κοιλιῶν ἔχει· ψυχραὶ γὰρ αἱ μεγάλαι φλέβες καὶ κοιλίαι» (667 α 9 κ. ἑξ.). Πιθανῶς δὲ παλαιοτάτη ἐγένετο παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ γνώμη ὅτι ἡ καρδία εἶναι τοῦ αἵματος ἀρχή.

[3] Ἰλιάδ. Χ 451.

[4] Ἰλιάδ. Ν 282.

[5] Ἰλιάδ. Η 216. Ψ 370

[6] Πρβλ. τὰ «ὀρχεῖται καρδία φόβῳ» (Αἰσχ Χοηφ. 167), «καρδία φόβῳ φρένα λακτίζει» (Προμ. 881) «ἥτε καρδία πηδᾷ καὶ δάκρυα ἐκχεῖται ὑπὸ τῶν λόγων τῶν τούτου» (Πλάτ. Συμπ.).

[7] Κραδίη (λατ. cor. σασκρ. hrd, - hard, θέμα κραδ-, [κραδ - αίνω]) εἶναι τὸ κραδαινόμενον, παλλόμενον σῶμα, ὄργανον (Πρβλ. καὶ Gurt. Grundz. d. griech. Etymol. σελ. 137 καὶ Ebeling, Lex. Homer., 1885, I, σελ. 784). Καὶ κῆρ ὑποτίθεται ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ αὐτοῦ θέματος κραδ - καρδ.

[8] Θυμὸς εἶναι κυρίως ἡ κίνησις (ἐκ θέμ. θύ· πρβλ. τὸ θύελλα) τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ αἵματος τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ὁ Πλάτων εἶπε· «θυμὸς ἀπὸ τῆς

Καὶ τούτων οὕτως ἐχόντων νοοῦμεν, διατὶ ἡ καρδία οὐ μόνον παρ' Ἕλλησιν ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς ἐκ παλαιοῦ ἐνομίσθη ἕδρα τῆς ψυχῆς. Πιθανὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ τὸ πρῶτον τὰ φαινόμενα ἐξετάζων ἄνθρωπος καὶ τἄλλα σπλάγχνα ὑπέλαβεν ὄργανα καὶ ἕδραν τῆς ψυχῆς ἐκ παρατηρήσεως τῶν καταστάσεων τῶν παθολογικῶν. Αἰσθανόμενος δῆλα δὴ ὅτι ἐκ παθήσεως τῶν παντοίων σπλάγχνων καὶ ἡ σωματικὴ εὐεξία ταράσσεται καὶ ἡ ψυχὴ μεταπίπτει εἰς ἀνωμαλίαν, μάλιστα δ' ἐκ νοσημάτων τοῦ στομάχου καὶ τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν, συνήγαγε τὸ πόρισμα ὅτι ἐν αὐτοῖς ἐνοικεῖ ἡ ψυχή, ἥτις πασχόντων ἐκείνων συμπάσχει. Ὅτι δὲ τὰ τοιαῦτα ἐκ παλαιοτάτου παρετηρήθησαν, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ ἰατρικὴ οὐκ ὀλίγον συνεβάλετο κατὰ μικρὸν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν πραγμάτων τούτων[1]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ παλαιοὶ ἰατροὶ πρῶτοι ὑπετύπωσαν τὴν περὶ κράσεων θεωρίαν, ἥτις προϋποθέτει τὴν ἀντίληψιν τῆς χημικῆς συστάσεως τοῦ αἵματος καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐκκρίσεων. Ἔπειτα οἱ Ἱπποκρατικοὶ ποιοῦνται λόγον περὶ τῆς ῥοπῆς ἣν ἔχουσι τὰ θρεπτικὰ ὄργανα ἐπὶ τὴν ψυχήν. Ἐκεῖνοι ἐδίδαξαν ὅτι τοῦ στομάχου καὶ τοῦ

θύσεως καὶ ζέσεως τῆς ψυχῆς» (Κρατύλ 419 Ε). Εἶτα δὲ καὶ ἡ καρδία, ὡς κέντρον τῆς κινήσεως ταύτης. Ὅτι δὲ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, δῆλον καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ θυμοῦ παρ' Ὁμήρῳ. Ἐν τοῖς Ὁμηρικοῖς δῆλα δὴ ἔπεσι λέγεται «τρομεοίατο θυμῷ» (Ἰλιάδ. Κ 490), ἄτρομος θυμὸς (Ἰλιάδ. Π 155), «Ἕκτορι τ' αὐτῷ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι πάτασσεν» (Ἰλιάδ. Η 216) «πάτασσε δὲ θυμὸς ἑκάστου νίκης ἱεμένων» (Ἰλιάδ. Ψ 370), ὡς λέγεται «ἐν δέ τε οἱ κραδίη μεγάλα στέρνοισι πάτασσε» (Ἰλιάδ. Ν 282). Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν *φρεσὶ θυμὸς* λέγεται ἐν Ἰλιάδι (Θ 202) ὡς *ἐν φρεσὶν ἦτορ* καὶ *κραδίη* (Π 242. 435). Διαφερόμεθα δ' ἐν τούτῳ πρὸς τὸν Helbig καὶ τὸν Buchholz διδάσκοντας ὅτι παντάπασι διαφέρει ὁ θυμὸς τῆς καρδίας παρ' Ὁμήρῳ (Πρβλ. Buchholz, Hom. Psych. u. Ethik. σελ. 4 κ. ἑξ.).

[1] Αἱ ἀνατομαὶ ζῴων καὶ πτωμάτων ἀνθρώπων παλαιότατα ἤρξαντο παρ' Ἕλλησι Θαυμαστὴ εἶναι ἡ ἀκρίβεια μεθ' ἧς περιγράφονται τοῦ σώματος τὰ μέρη καὶ ὁρίζεται ἡ θέσις ἑκάστου αὐτῶν ἐν τοῖς Ὁμηρικοῖς ἔπεσι Ἡ ἐξέτασις τῶν ζῴων (σπλαγχνοσκοπία) ἦτο συνήθης. Ἴσως δὲ καὶ θυομένων ἀνθρώπων ἐξητάζοντο τὰ σπλάγχνα (Πρβλ. Haeser. Gesch. d. Medicin[3], 1875, I, σελ. 64). Ὁ Ἀλκμέων καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς (ὅστις παρετήρησε τὸν ἐν τῷ ὠτὶ λαβύρινθον) ἐξετέλεσαν ἀνατομὰς (Haeser ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. I, 82), ὡσαύτως δὲ ὁ Ἀριστοτέλης (Haeser, I, 218) καὶ οἱ Ἱπποκρατικοὶ (Haeser, 129). Πολλῷ δὲ πλείονας ὁ Ἡρόφιλος (ἐπὶ πτωμάτων ἀνθρώπων Haeser, I, 235) καὶ ὁ Ἐρασίστρατος, ὅστις καὶ ἐπὶ ἀσθενῶν σπουδαιοτάτας ἐγχειρήσεις ἐξετέλει (Haeser, I, 241) καὶ ὁ Γαληνὸς (Haeser, I, 357 κ. ἑξ.). Φαίνεται δὲ πιθανὸν ὅτι ἐπὶ Πτολεμαίων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ κακούργων ζώντων ἐπεχειρήθησαν ἀνατομαὶ (Haeser, I, 233).

ἐντέρου ταραχαὶ παράγουσι πολλάκις ὑποχονδρίαν καὶ παραφροσύνην[1]. Καὶ ὁ Ἀρεταῖος ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐπενεργείας τῶν τροφῶν ἐπὶ τὴν ψυχήν, πρὸς δὲ τούτοις περὶ δυσχερείας τῆς πέψεως, ἧς αἰτία γίνεται ὑπερβολικὴ διανοητικὴ ἐργασία[2]. Καὶ ὁ Σωρανὸς τὴν μελαγχολίαν, ἣν ταυτίζει πρὸς τὴν ὑποχονδρίαν, λέγει ἐπιγέννημα πεπτικῆς ἀνωμαλίας[3]. Καὶ ὁ Διοκλῆς θεωρεῖ τὸν στόμαχον αἰτίαν ὑποχονδρίας· ὡσαύτως δὲ ὁ Γαληνός, ὅστις πολλὰς παρατηρήσεις κατέθηκεν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, μάλιστα δ' ἐν ᾧ διδάσκει ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς ἤθη εἰς τὰς κράσεις τοῦ σώματος ἀκολουθοῦσι[4].

Τὸ ἧπαρ ἐλέχθη ἴσως ἕδρα τῆς ψυχῆς, διότι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐθεωρήθη πηγὴ τοῦ αἵματος καὶ τῶν φλεβῶν ἀφετηρία[5].

Περὶ δὲ τῶν φρενῶν ἐδίδαξαν ἤδη οἱ Ἱπποκρατικοί, ὅτι κατὰ τύχην ἐταυτίσθησαν πρὸς τὴν διανοουμένην ψυχήν. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ «περὶ ἱερῆς νούσου» συγγράμματος λέγει· «αἱ φρένες ἄλλως οὔνομα ἔχουσι τῇ τύχῃ κεκτημένον καὶ τῷ νόμῳ, τῷ δὲ ὄντι οὔκ, οὐδὲ τῇ φύσει, οὐδὲ οἶδα ἔγωγε τίνα δύναμιν ἔχουσιν αἱ φρένες, ὥστε φρονέειν τε καὶ νοέειν· ἡ καρδίη αἰσθάνεταί τε μάλιστα καὶ αἱ φρένες· τῆς μέντοι φρονήσιος οὐδετέρῳ μέτεστιν, ἀλλὰ πάντων τουτέων ὁ ἐγκέφαλος αἴτιός ἐστι, πλὴν εἴ τι ὤνθρωπος ὑπερχαρείη ἐξ ἀδοκήτου ἢ ἀνιηθείη, πηδῶσι καὶ ἅλσιν παρέχουσιν ὑπὸ λεπτότητος». Καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι καὶ ὁ τρόμος, ὅστις ἐπιγίνεται ἐν τῷ διαφράγματι κατά τινα ψυχικὰ πάθη, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τῆς δόξης ταύτης περὶ τῶν φρενῶν. Ὁ τρόμος οὗτος παρετηρήθη ὑπὸ τῶν παλαιῶν. Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι στενάζει ὁ Ἀγαμέμνων, αἱ δὲ φρένες αὐτοῦ τρέμουσι

τρομέοντο δὲ οἱ φρένες ἐντός[6],

ὁμοίως δὲ τρέμουσιν αἱ φρένες τῶν φοβουμένων·

τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται
δειδιότες[7].

[1] Περὶ νούσων II, 72 (Littré, VII, 108). Πρβλ. καὶ Haeser, I, 258 κ. ἑξ.
[2] Πρβλ. Haeser, I, 535.
[3] Πρβλ. Haeser, I, 535.
[4] Πρβλ. καὶ περὶ πεπονθ. τόπ. Γ, 7.
[5] Πρβλ. Haeser, Gesch. d. Medicin[3] 1875, σελ. 135 καὶ ἄλλ.
[6] Ἰλιάδ. Κ 10.
[7] Ἰλιάδ. Ο 627.

Καὶ ὁ Πίνδαρος εἶπε

κεχείμανται φόβῳ φρένας[1],

ἀλλαχοῦ δὲ «φρενῶν ταραχαί»[2]. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ τὸ τοῦ Σοφοκλέους «*ἐκτέταμαι φοβερὰν φρένα δείματι πάλλων*[3]», ἐν ᾧ περιφανὴς ὑπόκειται ἡ περὶ τῆς πάλσεως τοῦ διαφράγματος ἀντίληψις τῶν παλαιῶν.

Ἀλλ' εἰς τὴν γένεσιν τῆς δοξασίας ταύτης συνετέλεσε πιθανῶς καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι νόσος τῶν φρενῶν ἐπιφέρει ἀνωμαλίαν καὶ εἰς τὸν βίον τὸν ψυχικόν. Ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης εἶπεν· «ὅταν διὰ τὴν γειτνίασιν ἑλκύσωσιν (αἱ φρένες) ὑγρότητα θερμὴν ἢ περιττωματικήν, εὐθὺς ἐπιδήλως ταράττει τὴν διάνοιαν καὶ τὴν αἴσθησιν· διὸ καὶ καλοῦνται φρένες ὡς μετέχουσαί τι τοῦ φρονεῖν· αἱ δὲ μετέχουσι μὲν οὔ, ἐγγὺς δὲ οὖσαι τῶν μετεχόντων ἐπίδηλον ποιοῦσι τὴν μεταβολὴν τῆς διανοίας»[4]· ὁ δὲ Ἀρεταῖος παρετήρησεν ὅτι ἡ μέλαινα χολὴ προσβάλλουσα τὰς φρένας ἐπιφέρει μελαγχολίαν καὶ ὀργήν[5]. Κατὰ δὲ τὸν Γαληνὸν «τὸν κάτω τοῦ θώρακος ὅρον οἱ μὲν παλαιοὶ πάντες ὠνόμαζον φρένας, εἴθ' ἁπλῶς ἐπελθὸν αὐτοῖς εἴθ', ὥς τινες οἴονται, διότι φλεγμαινοντος αὐτοῦ βλάπτονται τὴν φρόνησιν οἱ κάμνοντες»[6].

Πολλῷ δυσχερεστέρα ἀποβαίνει ἡ εὕρεσις τῶν λόγων, δι' οὓς τῶν σπλάγχνων τινὰ ὑπελήφθησαν εἰδικῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν αἰτίαι, οἷον τὸ ἧπαρ τῆς μαντικῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἔρωτος παρ' Ἕλλησιν, οἱ νεφροὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὁ σπλὴν τοῦ γέλωτος παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ ἄλλα παρ' ἄλλοις, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν.

Περὶ τῆς χολῆς μόνον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀσφαλῶς ὅτι ἐνομίσθη ἕδρα τοῦ θυμοῦ καὶ ἐταυτίσθη πρὸς τὴν ὀργήν, ἐπειδὴ ἀφελεστέρα παρατήρησις παρήγαγε τὴν ὑπόληψιν ὅτι ἡ μέλαινα χολή, ἥτις

[1] Πυθ. 9, 33.
[2] Ὀλυμπ. 7, 30.
[3] Οἰδ. Τύρ. 153 (ἔκδ. Jebb. 1893, οὗ πρβλ. καὶ τὸ σχόλιον).
[4] Περὶ ζ. μορ. Γ 10, 672, β, 28 κ. ἑξ.
[5] Περὶ σημείων χρονίων καὶ ὀξέων παθῶν Α 1. Καὶ ὁ Ὅμηρος διὰ τοῦτο, κατ' Ἀρεταῖον, καλεῖ τὰς φρένας *ἀμφιμελαίνας*. Καὶ φαίνεται ἡ ἑρμηνεία αὕτη πιθανωτέρα τῆς τοῦ Εὐσταθίου νομίζοντος ὅτι αἱ φρένες ὠνομάσθησαν οὕτως ὡς κείμεναι ἐν τῷ σκότει τοῦ θώρακος. Ὁ Helbig, ὁ Buchholz καὶ ἄλλοι νομίζουσιν ὅτι ἀμφιμέλαιναι λέγονται αἱ φρένες ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, ἐπειδὴ περὶ αὐτὰς ὑπάρχουσι σπλάγχνα βαθὺ ἐρυθρόν, σχεδὸν μέλαν ἔχοντα χρῶμα, τὸ ἧπαρ δῆλα δὴ καὶ ἄλλα.
[6] Περὶ παθῶν V, 4. Πρβλ. καὶ Haeser, I, 65.

ἐκ τοῦ σπληνὸς ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς κατὰ τοὺς παλαιούς, μόριά τινα τοῦ σώματος προσβάλλουσα παράγει μελαγχολίαν καὶ ὀργήν [1].

Παρὰ τοῖς Ἱπποκρατικοῖς συνήθης εἶναι ἡ ὑπόληψις, ὅτι ἡ μέλαινα χολὴ εἰς ὅλον μὲν φερομένη τὸ σῶμα τὴν ἐπιληψίαν προξενεῖ, τὰς φρένας δὲ μολύνουσα μελαγχολίαν. Καὶ κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὅστις ἐν τοῖς τοιούτοις ζητήμασι ἀκολουθεῖ εἰς τοὺς ἰατρούς, πλεῖστα νοσήματα γεννᾷ ἡ χολή, μετὰ φλέγματος δὲ μειγνυομένη ἐπιφέρει ἐπιληψίαν [2]. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Ἀρεταῖος περὶ τῆς μελαίνης χολῆς· «ἢν δὲ ἄνω ρέπῃ ἐς στόμαχον ἢ ἐς φρένας, μελαγχολίην τεύχει.—ὀργὴ δὲ ἄκρητος καὶ λύπη καὶ κατηφείη δεινή· καὶ τούσδε οὖν μελαγχολικοὺς καλέομεν» [3]. Ὁ δὲ Γαληνὸς ταύτην τὴν δόξαν ἀσπαζόμενος πλειστάκις ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ροπῆς, ἣν ἡ χολὴ ἔχει ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον [4].

Τοσαῦτα καὶ περὶ τούτου τοῦ ζητήματος. Καὶ ἤδη ἀνακεφαλαιοῦμεν τὰ κυριώτατα πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης·

1) Πολλὰ τῶν σπλάγχνων ἐκ παλαιοῦ ὑπελήφθησαν παρὰ τῶν ἀνθρώπων ἕδρα τῆς ψυχῆς, μάλιστα δὲ ἡ καρδία, αἱ φρένες, τὸ ἧπαρ μετὰ τῆς χολῆς, οἱ νεφροί. Καὶ νῦν δὲ ἡ δοξασία αὕτη παρὰ τοῖς ἀπαιδεύτοις φέρεται καὶ ζῇ ἐν ταῖς γλώσσαις καὶ ταῖς φιλολογίαις τῶν λαῶν.

2) Ἡ δ' ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις ἤλεγξεν ἤδη ὅτι τὰ σπλάγχνα ταῦτα ἔμμεσον μόνον δύνανται νὰ ἔχωσιν ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον ροπήν, ἥτις γίνεται μάλιστα ἔκδηλος κατὰ τὰς παντοίας αὐτῶν παθήσεις.

3) Τελεσιουργεῖται δὲ ἡ ροπὴ αὕτη τὸ μὲν διὰ τοῦ συμπαθητικοῦ συστήματος, ὅπερ συνδέει τὰ σπλάγχνα μετὰ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου, τὸ δὲ διὰ τοῦ κυκλοφορουμένου ἐν τῷ σώματι αἵματος, ὅπερ κατὰ τὰς ἀσθενείας τοῦ στομάχου καὶ τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν καὶ ἄλλων σπλάγχνων συνεπιφέρει στοιχεῖα τοῦ τε νευρικοῦ συστήματος παρακωλύοντα τὴν θρέψιν καὶ τὴν ἀρτίαν λειτουργίαν τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν.

---

[1] Κατὰ τοὺς Ἱπποκρατικοὺς (Haeser, I, 131 καὶ ἄλλ.) καὶ τὸν Γαληνὸν (Haeser, I, 359) καὶ ἄλλους.

[2] Ἐν Τιμαίῳ Προβλ. καὶ Haeser, I, 213.

[3] Περὶ σημείων χρονίων καὶ ὀξέων παθῶν Α 5. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι πρῶτος ὁ Ἀρεταῖος μετεχειρίσθη τὸν ὅρον *μελαγχολία* ἐφ' ἧς καὶ νῦν ἐννοίας γίνεται χρῆσις αὐτοῦ (Προβλ. καὶ Haeser, I, 535).

[4] XIX, 619 Kühn. Προβλ. καὶ Haeser, I, 369.

4) Οὕτως ἑρμηνεύεται ὅτι ἐκ δυσπεψίας καὶ νοσημάτων τοῦ ἥπατος καὶ τῶν νεφρῶν καὶ ἄλλων σπλάγχνων προέρχονται ψυχικὰ νοσήματα, οἷον θλῖψις, μελαγχολία, ὑποχονδρία, εὐοργησία, φόβος τοῦ θανάτου, τάσις πρὸς αὐτοκτονίαν, ἔλλειψις προσοχῆς, ἀμνημοσύνη, παντοῖαι παραισθήσεις καὶ ψευδαισθησίαι, ἔμμονοι ἰδέαι, μανία.

5) Περὶ τοιαύτης μόνον ἐπιδράσεως τῶν σπλάγχνων ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον δυνάμεθα νὰ ποιώμεθα λόγον, αὐτὰ δὲ τὰ σπλάγχνα ἀδύνατον νὰ θεωρηθῶσιν ἕδρα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν.

6) Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς προῆλθε, φαίνεται, ἐκ παρατηρήσεως ἀφελεστέρας. Εὐκόλως προσπίπτει εἰς τῶν ἀνθρώπων τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι μετὰ τῆς ἀναπνοῆς συνδεδεμένη, ὡσαύτως δὲ ὅτι τὸ αἷμα μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν διατήρησιν αὐτῆς, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι κατὰ τὰ πάθη τὰ ψυχικὰ ἡ καρδία ταράσσεται καὶ ἐξ ἀνωμαλιῶν τῶν σπλάγχνων ἐπιγίνονται νοσήματα τῆς ψυχῆς. Εὐχερεστάτη δὲ ἦτο ἡ ἐκδοχή, καθ' ἣν ἡ καρδία, ἥτις οὐ μόνον τοῦ αἵματος ἕδρα, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναπνοῆς ἀρχὴ ἐνομίσθη, καὶ καθ' ὅλου τὰ σπλάγχνα, ὧν πασχόντων ταράσσεται ὁ ψυχικὸς βίος, εἶναι ὄργανα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν.

ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΗ

ΕΝ ΤΗι ΑΡΧΑΙΑι ΕΛΛΗΝΙΚΗι ΦΙΛΟΣΟΦΙΑι *

Ἐδιδάχθη ὑπὸ ἐπιφανεστάτου σοφοῦ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων [1] ὅτι, ὡς παρὰ τοῖς λαοῖς τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἀγνοεῖται ἡ ῥοπή, ἣν ἔχει ὁ ἐγκέφαλος ἐν ταῖς ψυχικαῖς λειτουργίαις, ἐὰν δέ τινες τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὡς ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ, λέγωσι τὴν κεφαλὴν ἕδραν τῆς διανοουμένης ψυχῆς, οὗτοι δὲν ἔχουσι σαφῆ ἐπίγνωσιν τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλ' ὁρμῶνται ἐκ θεωρητικῶν τινων λόγων, οἵτινες ὑπενθυμίζουσι τὰς περὶ τῆς κεφαλῆς παραστάσεις τῶν Νέων Ζηλανδῶν καὶ ἄλλων λαῶν ἀγρίων. Παρ' ἐκείνοις νομίζεται ἡ κεφαλὴ tabu (ἤτοι ἱερὰ ὡς ἕδρα ἢ ἀφιέρωμα δαιμόνων καὶ πνευμάτων ἤ τι τοιοῦτον) [2]· καὶ παρὰ Πλάτωνι λέγεται ἡ κεφαλὴ ἕδρα τῆς διανοουμένης καὶ ἀθανάτου ψυχῆς ὡς τὸ εὐγενέστατον μόριον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος [3].

Καὶ προσπίπτει παράδοξον τοῦτο τὸ δίδαγμα, διότι οὔτε περὶ τοῦ Πλάτωνος ἰσχύει οὔτε περὶ τῆς ἄλλης ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καθόλου εἰπεῖν. Εἶναι ἀναμφίλεκτον ὅτι, ὅσοι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἶπον τὴν κεφαλὴν ἕδραν τῆς ψυχῆς, πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἀπέβλεψαν καὶ τὴν ἐπίδρασιν, ἣν οὗτος ἀσκεῖ ἐπὶ τὰς ψυχικὰς λειτουργίας, μάλιστα δὲ τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν διανόησιν. Τὴν σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ἐγνώριζον οἱ Ἕλληνες ἐκ χρόνων παλαιοτάτων. Φιλόσοφοι καὶ ἰατροὶ ἐδίδαξαν αὐτὴν ἤδη ἀπὸ τῆς Ε′ π. Χ. ἑκατονταετηρίδος. Εἶναι δὲ γνωστόν, πόσον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (Πρακτ., 3, 1928, σελ. 679 κ. ἑξ.).

[1] *Wnndt,* Völkerpsychologie IV, 1[4], 1926, σελ. 124 κ. ἑξ.

[2] Περὶ τοῦ tabu προβλ. *Frazer,* The Golden Bough II Taboo and the perils of the soul, 1919, σελ. 252 κ. ἑξ. *Wundt,* ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ, σελ. 390 κ. ἑξ.

[3] Προβλ. καὶ *Γ. Παναγιωτίδου* Ἱστορ. τ. Ψυχολογίας, ἐν Ἀθήναις 1928, ἔνθα τοῦ *Wundt* τὰ διδάγματα ἐπαναλαμβάνονται (σελ. 97).

ἡ ἰατρικὴ καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι ἦσαν μετὰ τῆς φιλοσοφίας συνεζευγμέναι, πόσον δὲ τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν ἰατρικὴν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ τὰ τῶν ἰατρῶν ἐπὶ τοὺς φιλοσόφους. Καὶ ὄχι μόνον τὴν σχέσιν τοῦ ἐγκεφάλου πρὸς τὴν ψυχὴν ἐγνώριζον οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ἰατροί, ἀλλ', ὅπερ πολλῷ σπουδαιότερον, καὶ πρῶτοι ἐπειράθησαν νὰ ἐντοπίσωσι τὰς ψυχικὰς λειτουργίας ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ ἄλλα νὰ λύσωσι ζητήματα τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς, ἐγένοντο δὲ οὕτως οἱ πρόδρομοι καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐνεδράσεως, ὡς τόσων ἄλλων ὑποθέσεων, αἵτινες μετὰ χιλιετηρίδας ὅλας ἔμελλον νὰ διατυπωθῶσι πάλιν ἀκριβέστερον ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐπιστήμῃ. Καὶ σημειωτέον καὶ τοῦτο· τόσον κοινά, ὡς φαίνεται, ἦσαν τὰ τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ὥστε ἐκυκλοῦντο καὶ παρὰ τῷ λαῷ. Καὶ παρέσυρε μὲν ἀτυχῶς ὁ μακρὸς χρόνος πολλὰ τῶν συγγραμμάτων, ἐν οἷς ἦσαν κατατεθειμένα τῶν Ἑλλήνων τὰ φιλοσοφήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ σῳζόμενα καὶ τὰ περὶ τῶν φιλοσόφων παραδεδομένα, ὅσον ὀλίγα καὶ ἂν εἶναι, ἀρκοῦσι νὰ μαρτυρήσωσι περὶ τῆς ἀληθείας τῶν λεγομένων [1]

Τὰ μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους.

Πρῶτοι περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ποιοῦνται λόγον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὁ Ἀλκμέων, ὁ πολὺς ἐκ Κρότωνος ἰατρὸς (κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς Ε′ ἑκατονταετηρίδος π. Χ.), καὶ ἡ μεγάλη σχολὴ τῶν Πυθαγορείων. Σαφεστάτη εἶναι τοῦ Κροτωνιάτου σοφοῦ ἡ γνώμη. Ἡ ψυχὴ κατὰ τοῦτον ἔχει τὴν ἕδραν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ· αἱ αἰσθήσεις συναρτῶνται πρὸς αὐτόν· καὶ αἱ ἀνώτεραι ψυχικαὶ λειτουργίαι δι' αὐτοῦ τελεσιουργοῦνται. Κατὰ Πλάτωνα ἐδίδασκεν ὁ Ἀλκμέων ὅτι διὰ τοῦ ἐγκεφάλου λειτουργοῦσιν ἡ ὅρασις καὶ ἡ ἀκοή, ἐξ ὧν ἡ μνήμη καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ ἐπιστήμη συντελοῦνται [2]. Κατὰ δὲ τὸν Θεόφραστον ἔλεγεν ὁ Ἀλκμέων ὅτι ἅπασαι αἱ

[1] Προβλ. καὶ *H. Siebeck,* Gesch d. Psych. I, 1880, II, 1884. *A. Chaignet*, Hist. de la psych. des Grecs, 1887 — 1892. *E. Windisch*, Über d Sitz d. denkenden Seele, besonders b. d. Indern u. Griechen, ἐν *Ber. Verh. d. Sächs. Ges. d. Wiss., Philol. hist. Klasse,* 43, σελ. 155 κ. ἑξ. *Th. Ziehen,* Über d. allg. Beziehungen zw. Gehirn u. Seelenleben[3], 1912.

[2] Ἐν Φαίδωνι 96 B *«ὁ ἐγκέφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθήσεις παρέχων τοῦ ἀκούειν καὶ ὁρᾶν καὶ ὀσφραίνεσθαι, ἐκ τούτων δὲ γίγνοιτο μνήμη καὶ δόξα, ἐκ δὲ μνήμης καὶ δόξης λαβούσης τὸ ἠρεμεῖν κατὰ ταῦτα γίγνεσθαι ἐπιστήμην»*. Ὅτι δὲ τὰ ἐνταῦθα

αἰσθήσεις ἔχουσι πρὸς τὸν ἐγκέφαλον σχέσιν, οὗ ἕνεκα καὶ ἐπέρχεται ταραχὴ εἰς τὴν λειτουργίαν αὐτῶν, ὅταν ὁ ἐγκέφαλος πάσχῃ ἢ μεταβάλλῃ θέσιν[1]. Ἱστορεῖ δὲ καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις ὅτι κατὰ τὸν Ἀλκμέωνα ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἑδρεύει ἡ διάνοια ἢ τὸ ἡγεμονικόν, ὡς οὗτος λέγει μεταχειριζόμενος ὅρον, ὅστις εἰσήχθη ὑπὸ τῶν Στωικῶν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν γλῶσσαν, ἀφ᾽ οὗ πρῶτος ὁ Πλάτων ἐδίδαξεν ὅτι ὁ νοῦς εἶναι τὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ὅπερ ἀσκεῖ τὴν ἐπὶ τοῦ ὅλου σώματος ἡγεμονίαν[2]. Ὁ αὐτὸς δὲ συγγραφεὺς μαρτυρεῖ καὶ περὶ τοῦ σπέρματος ὅτι ὑπὸ τοῦ Ἀλκμέωνος ὑπελαμβάνετο προϊὸν τοῦ ἐγκεφάλου, ἔτι δὲ ὅτι ἡ κεφαλή, ἐν ᾗ ὑπάρχει τὸ ἡγεμονικόν, πρώτη τελεσιουργεῖται κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμβρύου[3]. Οὐδὲν σημαίνει τὸ ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος σοφὸς πλανώμενος, ὅπως καὶ ἄλλοι, ἐφαντάζετο τὰς αἰσθήσεις κοινωνούσας πρὸς τὸν ἐγκέφαλον διὰ πόρων[4] καὶ ἡρμήνευεν ἄλλως τὴν γένεσιν τῆς αἰσθήσεως ἢ ὡς οἱ Ἕλληνες ἔπειτα ἐδίδαξαν ἀκριβέστερον καὶ ἡ νῦν ἐπιστήμη διδάσκει. Ἐκ δὲ τῶν πυθαγορείων φιλοσόφων ρητῶς μὲν τὴν σχέσιν τῆς διανοουμένης ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἀποδέχεται ὁ περιώνυμος Φιλόλαος, σύγχρονος τοῦ Σωκράτους, ὅστις τὴν κεφαλὴν ἔλεγεν ἕδραν τοῦ νοῦ. Τεκμηριοῖ ὁ Ἰάμβλιχος λέγων· *«Τέσσαρες ἀρχαὶ τοῦ ζῴου τοῦ λογικοῦ, ὥσπερ καὶ Φιλόλαος ἐν τῷ περὶ φύσεως λέγει· ἐγκέφαλος, καρδία, ὀμφαλός, αἰδοῖον· κεφαλὰ μὲν νόω, καρδία δὲ ψυχᾶς (=ζωῆς) καὶ αἰσθήσιος, ὀμφαλὸς δὲ ριζώσιος καὶ ἀναφύσιος τοῦ πρώτου, αἰδοῖον δὲ σπέρματος [καὶ] καταβολᾶς τε καὶ γεννήσιος»*[5]. Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ ἱδρυτὴς τῆς πυθαγορείου σχολῆς, ὁ Πυθαγόρας

λεγόμενα εἰς τὸν Ἀλκμέωνα ἀναφέρονται, εἶναι ὡμολογημένον. Πρβλ. καὶ *R. Hirzel, Hermes* XI, 240 κ. ἑξ. *Diels*, Die Fragmente d. Vorsokratiker I[3], 132. *Ueberweg-Praechter*, Gr. d. Gesch. d. Philos. I[12], 1926, σελ. 71.

[1] Π. αἰσθ. 26 κ. ἑξ. *«ἁπάσας τὰς αἰσθήσεις συνηρτῆσθαι πρὸς τὸν ἐγκέφαλον· διὸ καὶ πηροῦσθαι πηρουμένου καὶ μεταλλάττοντος χώραν· ὀσφραίνεσθαι δὲ ρισὶν ἅμα τῷ ἀναπνεῖν ἀνάγοντα τὸ πνεῦμα πρὸς τὸν ἐγκέφαλον»*. Πρβλ. καὶ Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. IV, 17, 1.

[2] *«Ἀλκμέων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ εἶναι τὸ ἡγεμονικόν»*.

[3] V, 3. IV, 17, 3.

[4] *Θεοφρ.* π. αἰσθ. 25 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Zeller*, Philos. d. Gr. I, 1[7], σελ. 598, 1. *Diels*, Sitz. Ber. d. Berl. Akad., 1884, σελ. 353. *Joël* Gesch. d. ant. Philos. I, 1921, σελ. 31 κ. ἑξ. Οὕτω καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ οἱ Ἀτομικοί.

[5] Θεολογ. Ἀριθμ. 22. Πρβλ. καὶ *Boeckh*, Philolaos, σελ. 159 κ. ἑξ. *Zeller*, αὐτόθι I, 1[7], 1923, σελ. 555. *Diels*, Fr. Vors. I[3], 314 κ. ἑξ.

(ἐγενν. 580 π. Χ.), ὅστις ἐν τῇ κεφαλῇ, ὡς παραδίδεται, ἐνετόπιζε τὸ λογικὸν καὶ νοερὸν τῆς ψυχῆς[1], ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἐπίγνωσιν τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, δὲν εἶναι ἀπίθανον, ἀφ᾽ οὗ καὶ τοῦ Φιλολάου ἡ περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδασκαλία ἐκ τῆς σχολῆς πιθανώτατα προῆλθε[2].

Παραπλήσια εἶναι τὰ διδάγματα τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Ἵππωνος καὶ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου, οἵτινες τὴν ψυχὴν καθόλου ἢ μόνον τὸ διανοητικὸν ἐνετόπιζον ἐν τῇ κεφαλῇ. Καὶ τὰ μὲν τοῦ Δημοκρίτου (460-370 π. Χ.), τοῦ κυρίου τῆς μηχανικῆς περὶ κόσμου θεωρίας εἰσηγητοῦ, περὶ ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου δόγματα εἶναι ἀναντίρρητα. Τῆς μὲν ὀργῆς ἕδραν ἔλεγεν οὗτος τὴν καρδίαν, τὸ ἧπαρ δὲ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, περὶ δὲ τοῦ ἐγκεφάλου ἐδίδασκεν ὅτι εἶναι ὁ φύλαξ τῆς διανοίας[3]. Ὅτι δὲ καὶ ὁ Ἵππων, ὁ ἐπὶ τοῦ Περικλέους ἀκμάσας ὀπαδὸς τῆς μηχανικῆς θεωρίας, τὸν ἐγκέφαλον ὑπελάμβανεν ἕδραν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, μανθάνομεν ἐκ τῶν περὶ αὐτοῦ παραδεδομένων. Ὁ Ἀριστοτέλης ἱστορεῖ ὅτι ὁ Ἵππων ἔλεγε τὴν ψυχὴν ὕδωρ, πειθόμενος, ὅπως καὶ ἄλλοι, ἐκ τούτου, ὅτι ἐκ τοῦ σπέρματος προέρχεται[4]. Οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς διδάσκουσιν, ὅτι ὁ σοφὸς οὗτος τὴν ψυχὴν ἐταύτιζε πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ὡς προϊοῦσαν ἐκ τοῦ σπέρματος, ὅπερ σπέρμα κατ᾽ αὐτὸν ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου[5]. Τὸν Ἀναξαγόραν (500-428 π. Χ.) καταλέγουσιν εἰς τοὺς ἀποδεχομένους σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Ρωμαῖος συγγραφεὺς Κηνσωρῖνος. Κατὰ Θεόφραστον ἐδίδασκεν ὁ ἐκ Κλαζομενῶν φιλόσοφος, ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἕδρα τῶν αἰσθήσεων· ὁ δὲ Κηνσωρῖνος ἱστορεῖ ὅτι κατὰ τὸν Ἀναξαγόραν πρῶτος ἐν τῷ ἐμβρύῳ ἀναπτύσσεται ὁ ἐγκέφαλος, ἐξ οὗ ἤρτηνται πᾶσαι

---

[1] Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. IV, 5.

[2] Ἐὰν ἡ ρήτρα *«ἐγκέφαλον μὴ ἔσθιε»* (Ἰαμβλ. Προτρ. 21) ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς δόξαν, δὲν ἐξετάζομεν ἐν τῷ παρόντι.

[3] *«Ὁ μὲν ἐγκέφαλος φρουρέει τὴν ἄκρην τοῦ σώματος, ἀσφάλειαν ἐμπεπιστευμένος, ὑμέσι νευρώδεσι συνεισκατοικέων, ὑπὲρ ὧν ὀστέων διπλῶν φύσιες ἀναγκαίῃ ἀρηρυῖαι δεσπότην φύλακα διανοΐης καλύπτουσιν ἐγκέφαλον·—καρδίη βασιλὶς ὀργῆς τιθηνός. — ἧπαρ ἐπιθυμίης αἴτιον»* (Π. φύσιος ἀνθρώπου 3 κ. ἑξ.—Πρβλ. καὶ *Zeller*, αὐτόθι, I, 2[6], 1920, σελ. 1116.

[4] Π. ψυχῆς Α 2, 405 β 1.

[5] *Ἱππολύτου* κ. π. αἱρέσ. I, 16.—Πρβλ. καὶ *Censor.* d. d. nat. 6.

αἱ αἰσθήσεις[1]. Περὶ δὲ τοῦ Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου (ἤκμασε 440-420 π. Χ.), ὅστις ἀρχὴν τῶν ὄντων ὑπελάμβανε τὸν ἀέρα, ὁ Θεόφραστος λέγει ὅτι τὴν λειτουργίαν τῶν αἰσθήσεων ἡρμήνευε διὰ τοῦ περὶ τὸν ἐγκέφαλον ὑπάρχοντος ἀέρος[2].

Πολλῷ μᾶλλον ἠκρίβωσαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους καὶ διεφώτισαν τὰ κατὰ τὴν σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς οἱ περὶ τὸν Ἱπποκράτη ἰατροί. Περιθρύλητα εἶναι ὅσα περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διδάσκει ὁ συγγραφεὺς τοῦ «περὶ ἱερῆς νούσου» ἤτοι τῆς ἐπιληψίας συγγράμματος, ὅστις ἤκμασε μὲν πιθανῶς τελευτώσης τῆς Ε΄ π. Χ. ἑκατονταετηρίδος, ἐγένετο δέ, ὡς λέγεται, αὐτοῦ τοῦ Ἱπποκράτους μαθητής. Ἐπεξερχόμενος οὗτος πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν τῶν συγχρόνων του, καθ' ἣν ἡ ἐπιληψία ἔχει αἰτίαν δαιμονικήν τινα ἐπίδρασιν, οἱ δ' ἐξ αὐτῆς πάσχοντες εἶναι ἀκάθαρτοι καὶ θεομισεῖς, διδάσκει ὅτι, ὡς πάντα τὰ νοσήματα, ἔχει καὶ αὕτη τὴν ἀρχήν της ἐκ παθήσεως τοῦ ἐγκεφάλου, ὅστις εἶναι πάσης ψυχικῆς ἐκδηλώσεως ἡ ἀφετηρία. ***«Εἰδέναι χρή»***, λέγει, ***«τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ γίνονται καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ οἱ γέλωτες καὶ αἱ παιδιαὶ ἢ ἐνθεῦτεν (ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ λῦπαι καὶ ἀνῖαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί. Καὶ τούτῳ (τῷ ἐγκεφάλῳ) φρονεῦμεν μάλιστα καὶ νοεῦμεν καὶ βλέπομεν καὶ ἀκούομεν καὶ γινώσκομεν τά τε αἰσχρὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ τὰ ἡδέα καὶ τὰ ἀηδέα· τῷ δὲ αὐτῷ τούτῳ καὶ μαινόμεθα καὶ παραφρονέομεν καὶ δείματα καὶ φόβοι παρίστανται ἡμῖν. Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα, ὅταν οὗτος μὴ ὑγιαίνῃ, ἀλλ' ἢ θερμότερος τῆς φύσεως γένηται ἢ ψυχρότερος ἢ ὑγρότερος ἢ ξηρότερος ἢ ἄλλο τι πεπόνθῃ πάθος παρὰ τὴν φύσιν»***[3].

Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ δὴ εἰς τὸν Πλάτωνα, περὶ οὗ εἰδικώτερον, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, ἐλέχθη ὅτι ἐν τῷ Τιμαίῳ λέγει τὴν κεφαλὴν ἕδραν τῆς διανοουμένης ψυχῆς ἐκ λόγων, οἵτινες ὑπομιμνήσκουσι τὰ τῶν ἀγρίων τῶν θεωρούντων τὴν κεφαλὴν

[1] *Θεοφράστου* π. αἰσθ. 27 κ. ἑξ. *«Ὡσαύτως δὲ καὶ ὀσφραίνεσθαι καὶ ἀκούειν τὸ μὲν ἅμα τῇ ἀναπνοῇ, τὸ δὲ τῷ διικνεῖσθαι τὸν ψόφον ἄχρι τοῦ ἐγκεφάλου»*.— *Censor*. D. d. nat. 6 «cerebrum (primum formatur) unde omnes sunt sensus».

[2] Π. αἰσθ. 39 κ. ἑξ. *«Τὴν μὲν ὄσφρησιν (γίνεσθαι) τῷ περὶ τὸν ἐγκέφαλον ἀέρι· τοῦτον γὰρ ἄθρουν εἶναι καὶ σύμμετρον τῇ ὀσμῇ·—τὴν δὲ ἀκοήν, ὅταν ὁ ἐν τοῖς ὠσὶν ἀὴρ κινηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἔξω διαδῷ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον»*.

[3] Κεφ. 14. Πρβλ. καὶ 16.

tabu. Δύο τῆς ψυχῆς μέρη διακρίνει ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ ὁ Πλάτων, τὸ ἀθάνατον καὶ τὸ θνητόν[1]. Καὶ τὸ μὲν ἀθάνατον ὀνομάζει λογιστικὸν καὶ νοῦν καὶ βουλευόμενον καὶ ἄλλως[2], τοῦ δὲ θνητοῦ δύο πάλιν διαστέλλει μέρη, τὸ θυμοειδές, εἰς ὃ ὑπάγονται ἡ ἀνδρεία καὶ ὁ θυμὸς καὶ πάντα τὰ φίλαυτα συναισθήματα[3], καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ὅπερ περιλαμβάνει τὰς κατωτέρας ἐπιθυμίας[4]. Καὶ τὸ μὲν λογιστικὸν ἐνεδράζει ἐν τῇ κεφαλῇ[5], τὸ δὲ θυμοειδὲς ἐν τῷ στήθει[6], τὸ δὲ ἐπιθυμητικὸν ἐν τῇ κοιλίᾳ, μεταξὺ τοῦ διαφράγματος καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ[7]. Θεωρεῖ δὲ τὸ λογιστικὸν ὡς τὸ κράτιστον τῆς ψυχῆς μόριον, ὅπερ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ὡς ἀπὸ ἀκροπόλεως ἄρχει καὶ ἡγεμονεύει τοῦ ὅλου σώματος[8]. Αἱ αἰσθήσεις ἐν τῇ κεφαλῇ ἔχουσι τὴν ἕδραν ὡς ὄργανα τοῦ νοῦ[9]. Ὅτι δὲ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ τὴν κεφαλὴν λέγων ἕδραν τῆς διανοουμένης ψυχῆς ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον τὸν ὑπάρχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ, γίνεται πρόδηλον ἐξ ὅσων λέγει ὁ φιλόσοφος ἐν αὐτῷ. Ἰδοὺ τί λέγει ἐν τῇ ποιητικῇ καὶ συμβολικῇ αὐτοῦ γλώσσῃ. Ὁ δημιουργὸς λαβὼν τὰ λεῖα τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν ὁ κόσμος συνέστη, συνανέμειξε ταῦτα συμμέτρως καὶ κατεσκεύασε τὸν μυελὸν καὶ ἐνεφύτευσεν εἰς αὐτὸν πάντα τῶν ψυχῶν τὰ εἴδη καὶ διέκρινε τὸν μυελὸν εἰς ἐγκέφαλον, τὴν μοῖραν ἐκείνην δῆλα δή, ἥτις ἔμελλε τὸ θεῖον σπέρμα ἤτοι τὸ ἀθάνατον τῆς ψυχῆς μόριον νὰ περιλάβῃ, καὶ τὸν διαυχένιον καὶ νωτιαῖον μυελόν· καὶ τὸν μὲν ἐγκέφαλον ἐνέκλεισε καὶ περιεφρούρησεν ἐν τῇ κεφαλῇ, τὸν δὲ νωτιαῖον μυελὸν περιεφρούρησεν ἐν τῇ σπονδυλικῇ στήλῃ[10]. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ

[1] Τιμ. 69 C κ. ἑξ. — 72 D. — 41 C. — 42 D κ. ἄ.

[2] Αὐτ. 70 E. — 44 D. — 41 C. — 70 B. — 77 B κ. ἄ.

[3] Αὐτ. 70 A.

[4] Αὐτ. 70 E.

[5] Αὐτ. 44 D κ. ἑξ.

[6] Αὐτ. 70 A.

[7] Αὐτ. 70 E. Πρβλ. 90 A καὶ 69 D, ἔνθα ὁ Πλάτων περὶ τοῦ θνητοῦ μέρους τῆς ψυχῆς λέγει ἐν τῇ συμβολικῇ αὐτοῦ γλώσσῃ· *«διὰ ταῦτα δὴ σεβόμενοι μιαίνειν τὸ θεῖον, ὅτι μὴ πᾶσα ἦν ἀνάγκη, χωρὶς ἐκείνου κατοικίζουσιν εἰς ἄλλην τοῦ σώματος οἴκησιν τὸ θνητόν»*.

[8] Αὐτ. 44 D *δεσποτοῦν*· 41 C *ἡγεμονοῦν*. Πρβλ. καὶ Φαίδ. 80 A καὶ Τιμαίω Λοκρῶ π. ψ. κ. κ. φ. 100 A *«ἐγκέφαλον, ἐν ᾧ ἁ ἁγεμονία»*.

[9] Τιμ 45 A κ. ἑξ. — Πρβλ. καὶ 64 B καὶ 67 B.

[10] Τιμ. 73 B κ. ἑξ. — Πρβλ. 91 A κ. ἑξ., ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς γενετησίου ὁρμῆς ὡς ἐχούσης τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ.

μικρὰ συγγραφὴ ἡ ἐπιγραφομένη «Τιμαίω Λοκρῶ περὶ ψυχᾶς κόσμω καὶ φύσιος», ἡ περίληψις τοῦ πλατωνικοῦ Τιμαίου, ἐν ᾗ τὰ περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδάγματα τοῦ Πλάτωνος κατὰ τὸν αὐτὸν ἐκτίθενται τρόπον[1]. Συμμαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ὅλη τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφία, ἥτις ἐν τῇ φυσικῇ μάλιστα καὶ τῇ ψυχολογίᾳ καὶ ἄλλων διδαγμάτων ἐλέγχει τὴν ἐπίδρασιν καὶ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τοῦ Δημοκρίτου καὶ τῶν Πυθαγορείων[2]· πρὸς δὲ τούτοις ἡ παράδοσις, ἥτις γνωρίζει ὅτι ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ καὶ πυθαγόρεια δόγματα ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν[3], ἔτι δὲ τὸ ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ εἰσάγει διαλεγόμενον οὐχὶ τὸν Σωκράτη, ἀλλὰ τὸν Τίμαιον, ἐπιφανέστατον ὀπαδὸν τῆς πυθαγορείου φιλοσοφίας. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι καὶ ὁ Ξενοκράτης, ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ (339 - 314 π. Χ.), παραπλησίαν περὶ τῆς σχέσεως ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς ἔχων γνώμην ἐδίδαξεν ὅτι ἡ διάνοια ἔχει τὴν ἕδραν ἐν τῇ κεφαλῇ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Τερτυλλιανός[4].

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης (384-322 π. Χ.), καὶ Ζήνων ὁ Στωικὸς (342 - 270 π. Χ.), οἵτινες ἐκ πλάνης ἕδραν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ὑπέλαβον τὴν καρδίαν, σαφῶς ὁμολογοῦσιν ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τὴν ψυχὴν ἐνετόπιζον ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Γνωριμώτατα εἶναι τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους· *«δοκεῖ τισιν αἰσθάνεσθαι τὰ ζῷα διὰ τὸν ἐγκέφαλον»*[5]· ἔτι δὲ ὅσα ὁ φιλόσοφος οὗτος λέγει ἐν τῷ «περὶ ζώων μορίων», ἔνθα πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἕδρα ψυχικῶν ἐνεργειῶν[6]. Τεθρυλημένος δὲ εἶναι καὶ τοῦ Ζήνωνος ὁ συλλογισμός, δι᾽ οὗ ἐσπούδαζε νὰ δείξῃ ὅτι ἡ διάνοια δὲν ἑδρεύει ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ[7].

[1] 99 Ε. — Προβλ. καὶ *Θεοδωρ.* Ἑλλ. θερ. παθ. V, 22 *«Ἱπποκράτης καὶ Δημόκριτος καὶ Πλάτων ἐν ἐγκεφάλῳ (τὸ ἡγεμονικὸν) ἱδρῦσθαι εἰρήκασιν»*.

[2] Προβλ. καὶ *Zeller* II, 1[4]. 564 κ. ἑξ.

[3] Προβλ *Διογ. Λ.* III, 9.—VIII, 84, 35.—*Gell.* III, 17, 4.

[4] De an. 15 «neque in vertice potius (putes principale istud) praesidere secundum Xenocratem».

[5] Π. νεότ. κ γήρως 469 α 21.

[6] 652 α 24 κ. ἑξ.—652 β 3 κ. ἑξ. *«ὅτι μὲν οὖν οὐκ ἔχει συνέχειαν οὐδεμίαν πρὸς τὰ αἰσθητικὰ μόρια (ὁ ἐγκέφαλος), δῆλον μὲν καὶ διὰ τῆς ὄψεως; ἔτι δὲ μᾶλλον τῷ μηδεμίαν ποιεῖν αἴσθησιν θιγγανόμενος, ὥσπερ οὐδὲ τὸ αἷμα οὐδὲ τὸ περίττωμα τῶν ζώων»*.

[7] *Γαλην.* V 241 K *«Φωνὴ διὰ φάρυγγος χωρεῖ· εἰ δ᾽ ἦν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου χωροῦσα, οὐκ ἂν διὰ φάρυγγος ἐχώρει· ὅθεν δὲ λόγος, καὶ φωνὴ ἐκεῖθεν χωρεῖ· λόγος δὲ ἀπὸ διανοίας χωρεῖ· ὥστ᾽ οὐκ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐστὶν ἡ διάνοια»*.

Τὰ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

Καὶ σημειωτέον ὅτι καὶ τὸ λεχθὲν ὅτι κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη χρόνους ἐπεκράτησαν ἀναντιλέκτως τὰ διδάγματα ἐκείνου περὶ τῆς καρδίας ὡς κέντρου τῆς ψυχῆς[1], δὲν ἀληθεύει. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος προήχθη ἡ ἔρευνα καὶ αἱ πρῶται ἐγένοντο παρ᾽ Ἕλλησιν ἀπόπειραι πρὸς ἐνέδρασιν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Καὶ προηγήθησαν μὲν ἐνταῦθα οἱ ἰατροί· καὶ ἐπρώτευσαν ἐν τούτοις ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνός, ὧν δικαίως ἐθαυμάσθησαν καὶ θαυμάζονται ἔτι καὶ νῦν τὰ ἐν τῇ ἀνατομικῇ καὶ τῇ φυσιολογίᾳ ἐπιτεύγματα, ἀλλὰ δὲν ὑστέρησαν καὶ οἱ τῆς φιλοσοφίας θιασῶται ἐν τῇ ἀποδοχῇ καὶ ἐκφορᾷ τῶν τοιούτων διδαγμάτων.

Ὁ περιώνυμος Ἡρόφιλος[2] (300 π. Χ.), ὅστις μετὰ τοῦ Ἐρασιστράτου ἐγένετο ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνατομικῆς, ποιεῖται μὲν λόγον περὶ τῶν αἰσθητικῶν νεύρων τῶν ἐκφυομένων ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ καὶ ἐρχομένων εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος, ἐρευνᾷ δὲ ἀκριβέστερον τὸν ἐγκέφαλον, ἕδραν δὲ τῆς ψυχῆς λέγει τὴν τετάρτην τούτου κοιλίαν, τὴν κατὰ τὴν παρεγκεφαλίδα[4]. Ὁ δὲ ἰσάμιλλος πρὸς ἐκεῖνον Ἐρασίστρατος[3] (περὶ τὸ 280 π. Χ.), διαστέλλει μὲν τὰ κινητικὰ ἀπὸ τῶν αἰσθητικῶν νεύρων, ἐπανορθοῖ δὲ τὴν παλαιοτέραν πλάνην, καθ᾽ ἣν τὰ νεῦρα ἔχουσι πόρους, καὶ διδάσκει ὅτι ταῦτα εἶναι συμπαγῆ, τὸ κέντρον δὲ αὐτῶν, ἡ ἐντεριώνη, εἶναι ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσίας καὶ ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὁ νωτιαῖος, ἐξ ὧν τὰ νεῦρα ἐκφύονται[5]. Τὸ δὲ σπουδαιότερον· διδάσκει ὅτι ἡ ψυχὴ ἕδραν ἔχει οὐχὶ τὰς μήνιγγας, ἀλλ᾽ αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ ἐγκεφάλου[6]· ἐξετάζει δὲ τὰ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τὸν σχηματισμὸν αὐτῆς παρὰ τοῖς ἀνθρώποις καὶ τοῖς ζῴοις, πρῶτος δὲ αὐτὸς διατυπώνει τὴν ἔτι καὶ νῦν συζητουμένην γνώμην, καθ᾽ ἣν ἡ

[1] *Wundt*, ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ.

[2] Προβλ. *Hecker*, Gesch. d. Heilk. I, 295 κ. ἑξ. *Sprengel - Rosenbaum*, Gesch. d. Medizin I[4], 509 κ. ἑξ. Gossen, ἐν Pauly - Wissowa VIII, 1104.

[3] *Γαλην.* III, 667 K. VIII, 222 κ. ἄ.

[4] Προβλ. *Hecker*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. I. 269 κ. ἑξ. *Sprengel - Rosenbaum*, αὐτόθι I[4], 521 κ. ἑξ. *Wellmann*, ἐν *Pauly, Wissowa* VI, 333 κ. ἑξ.

[5] *Γαλην.* V, 602 *«Ἔγνω (πρεσβύτης ὢν Ἐρασίστρατος) καὶ τὴν οἷον ἐντεριώνην τῶν νεύρων ἀπ᾽ ἐγκεφάλου πεφυκυῖαν»* κ. ἄ.

[6] *Γαλην.* III, 673. V, 602 κ. ἄ.

τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων εὐφυΐα ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν ἑλίκων τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος προέχει τῶν ἄλλων ζῴων κατὰ τὴν εὐφυΐαν, διότι πολλῷ πλείονας ἕλικας ἔχει τούτου ὁ ἐγκέφαλος[1]. Οὐχὶ ὀλιγώτερον προήγαγε τὴν γνῶσιν ταύτην ὁ πολὺς Γαληνὸς (200 μ. Χ.), ὁ πρῶτος ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς φυσιολογίας[2]. Σαφέστατα διακρίνει ὁ Γαληνὸς τὰ αἰσθητικὰ καὶ τὰ κινητικὰ νεῦρα· γνωρίζει ὅτι τὰ νεῦρα ἐκφύονται ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ[3]· διδάσκει ὅτι ἕδρα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἐγκεφάλου[4]· ἐντοπίζει τὴν ὄσφρησιν ἐν ταῖς προσθίαις τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίαις[5]· ἀποδέχεται ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι αἰσθήσεις, ἔτι δὲ αἱ ἀνώτεραι ψυχικαὶ λειτουργίαι, ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ νόησις, ἑδρεύουσιν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ ὅτι αἱ κατὰ προαίρεσιν κινήσεις προέρχονται ἐξ αὐτοῦ[6]· διδάσκει ὅτι τὸ ἐν ταῖς κοιλίαις τοῦ ἐγκεφάλου ὑπάρχον πνεῦμα δὲν εἶναι ἕδρα, ὡς ἐνομίζετο πρότερον, ἀλλ' ὄργανον μόνον τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν[7]· διαφωνεῖ πρὸς τοὺς διδάσκοντας ὅτι τὸ κωνάριον, ἡ ἐπίφυσις δῆλα δή, ρυθμίζει τὰς κινήσεις τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ ἔχει ροπὴν εἰς τὰς ψυχικὰς λειτουργίας[8]· καὶ πρὸς τὸν Ἐρασίστρατον διαφερόμενος ἐν

[1] *Γαλην*. III, 673.

[2] Πρβλ. καὶ *Max Verworn*, Allg. Physiologie [7], 1922, σελ. 9 κ. ἑξ.

[3] V, 188 *«Φαίνεται γὰρ—τὰ μὲν τῶν νεύρων ἐξ ἐγκεφάλου ἄντικρυς ἐκπεφυκότα, τὰ δ' ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, νωτιαῖος δ' αὐτὸς ἐξ ἐγκεφάλου»*.

[4] III, 625· V, 238. 608 *«Βέλτιον οὖν ὑπολαβεῖν ἐν αὐτῷ μὲν τῷ σώματι τοῦ ἐγκεφάλου τὴν ψυχὴν οἰκεῖν, ἥτις ποτ' ἂν ᾖ κατὰ τὴν οὐσίαν»*.

[6] III, 647. V, 628 κ. ἄ.

[5] Τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας, πρὸς τὸν Πλάτωνα συμφερόμενος ἐν πᾶσιν, ἐντοπίζει ὁ Γαληνὸς ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τῷ ἥπατι V, 600. Πρβλ. καὶ VIII, 159 κ. ἑξ. καὶ III, 625 κ. ἄ.

[7] V, 608 *«Τὸ δὲ κατὰ τὸν ἐγκέφαλον ψυχικὸν (πνεῦμα) οὐχ ὡς οὐσία ψυχῆς ὑπάρχει ἀλλ' ὡς ὄργανον πρῶτον αὐτῆς οἰκούσης κατὰ τὸν ἐγκέφαλον, ὁποία τις ἂν ᾖ τὴν οὐσίαν»*. Εἶναι γνωστὸν ὅτι πλὴν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἑδρεύει ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τοῖς νεύροις, ὑπάρχει κατὰ Γαληνὸν καὶ τὸ ζωτικὸν πνεῦμα ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τὸ φυσικὸν πνεῦμα ἐν τῷ ἥπατι. Διὰ τῶν πνευμάτων δὲ τούτων, ἅτινα ἀνανεοῦνται διὰ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος, συντελοῦνται τῶν εἰρημένων ὀργάνων αἱ λειτουργίαι. Πρβλ. καὶ *M. Verworn*, ὅστις ἐπαινεῖ τὸν Γαληνόν, διότι ἐμάντευσε τὴν ἐν τῷ ἀέρι ὕπαρξιν τοῦ ὀξυγόνου, ὅπερ μετὰ μίαν καὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδα ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Priestley καὶ τοῦ Lavoisier (ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ).

[8] III, 675 *«Τοῦτον τὸν ἀδένα, τὸ κωνάριον, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἑστῶτα τοῦ πόρου τοῦ διαπέμποντος ἐκ τῆς μέσης κοιλίας εἰς τὴν ἐν τῇ παρεγκεφαλίδι τὸ πνεῦμα,*

τῷ ζητήματι τῷ περὶ τῆς εὐφυΐας τῶν ζῴων ὡς ἠρτημένης ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἑλίκων διατείνεται ὅτι δὲν δύναται νὰ εἶναι πιθανὴ ἡ γνώμη αὕτη. Ἐὰν ἦτο, λέγει, ὀρθὴ τοῦ Ἐρασιστράτου ἡ θεωρία, ἔπρεπε καὶ ὁ ὄνος, οὗ ὁ ἐγκέφαλος ἐμφανίζει πληθὺν ἑλίκων, νὰ εἶναι εὐφυής· καὶ συμπεραίνει ὅτι τῶν ζῴων ἡ εὐφυΐα ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἐκ τῆς εὐκρασίας, ἤτοι, ὡς λέγομεν σήμερον, ἐκ τῆς λεπτῆς καὶ ἀρτίας κατασκευῆς τοῦ νοοῦντος σώματος[1].

Ἐκ τῶν φιλοσόφων, οἵτινες παραπλήσια ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι περὶ ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου διδάγματα κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη χρόνους, ἀναγράφομεν Στράτωνα τὸν Λαμψακηνόν, διαπρεπέστατον περιπατητικόν, ὅστις ἐπὶ μακρὰ μὲν ἔτη προέστη τῆς ἀριστοτελείου σχολῆς (288 - 270 π. Χ.), ἐγένετο δὲ εἰσηγητὴς τῆς αὐστηρᾶς παγκοσμίας. Ρηξικέλευθοι εἶναι καὶ τούτου αἱ περὶ ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου γνῶμαι. Ἕδραν τῆς ψυχῆς λέγει ὁ Στράτων τὸν ἐγκέφαλον καὶ συνάπτει πρὸς αὐτὸν τὰς αἰσθήσεις, τῆς δὲ διανοίας ἕδραν ὑπολαμβάνει τὸ μεσόφρυον, δῆλον ὅτι τὰς μετωπιαίας τοῦ ἐγκεφάλου χώρας[2], μετ' ἀκριβείας δὲ διδάσκει, πῶς ἡ αἴσθησις γεννᾶται ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ πῶς ἡμεῖς προβάλλομεν ταύτην εἰς τὰ μέρη ἐξ ὧν ὁρμῶνται τὰ ἐρεθίσματα[3]. Ἀλλ' ὄχι μόνον ὁ Λαμψακηνὸς φιλόσοφος ἔχει κατὰ

φύλακά τινα καὶ οἷον ταμίαν ὑπάρχειν τοῦ ποσοῦ τῆς ἐπιπέμψεως κλπ.». Ὅτι ἡ τοῦ Καρτεσίου διδασκαλία, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἐν τῷ κωναρίῳ (glandula) κυρίως ἑδρεύουσα ρυθμίζει τὴν κίνησιν τῶν ἐν ταῖς κοιλίαις τοῦ ἐγκεφάλου πνευμάτων (De pass. de l'âme I, 30 κ. ἑξ. 34 κ. ἄ.), εἶναι περαιτέρω διαμόρφωσις τῆς γνώμης ταύτης τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, ἣν ἀποκρούει ὁ Γαληνός, εἶναι φανερόν. Ἀλλὰ περὶ τούτου τοῦ ζητήματος θὰ διαλάβωμεν ἄλλοτε διὰ μακροτέρων.

[1] III, 643 *«Ἐρασίστρατος δέ, ὅτι μὲν ἐγκεφάλου σύγκειται ποικιλωτέρα ἡ ἐπεγκρανὶς (= παρεγκεφαλίς), καλῶς ἀποφαίνεται· πολύπλοκον δ' εἶναι φάσκων ἐπ' ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ τῶν ἄλλων ζῴων, αὐτήν τε ταύτην καὶ σὺν αὐτῇ τὸν ἐγκέφαλον, ὅτι οὐ περίεστιν αὐτοῖς ὁμοίως ἀνθρώπῳ τὸ νοεῖν, οὐκέθ' ὁμοίως ὀρθῶς μοι δοκεῖ γινώσκειν, ἐχόντων γε δὴ καὶ τῶν ὄνων πολύπλοκον ἱκανῶς τὸν ἐγκέφαλον, οἷς ἐχρῆν ὅσον ἐπὶ τῇ σκαιότητι τοῦ τρόπου παντάπασιν ἁπλοῦν τε καὶ ἀποίκιλτον ἔχειν αὐτόν. Ἄμεινον δ' ἦν ἄρα τῇ τῆς οὐσίας εὐκρασίᾳ τοῦ νοοῦντος σώματος, ὅτι ποτ' ἂν ᾖ τοῦτο, τὴν σύνεσιν ἕπεσθαι νομίζειν, οὐ τῇ ποικιλίᾳ τῆς συνθέσεως»*.

[2] Ψ. *Πλουτάρχου* π τ. ἀρεσκ. IV, 5, 2 *«Στράτων (τὸ τῆς ψυχῆς ἡγεμονικὸν εἶναι λέγει) ἐν μεσοφρύῳ»*. Πρβλ. καὶ *Tertull.* De an. 15.

[3] Πρβλ. *Πλουτάρχου*. Πότερον ψυχ. ἢ σώμ. ἐπιθ. κ. λύπη, κεφ. 4 *«Οἱ μὲν ἅπαντα συλλήβδην ταῦτα (τὰ πάθη) τῇ ψυχῇ φέροντες ἀνέθεσαν, ὥσπερ Στράτων ὁ φυσικός, οὐ μόνον τὰς ἐπιθυμίας ἀλλὰ καὶ τὰς λύπας, οὐδὲ τοὺς φόβους καὶ τοὺς φθόνους καὶ τὰς ἐπιχαιρεκακίας, ἀλλὰ καὶ πόνους καὶ ἡδονὰς καὶ ἀλγηδόνας καὶ*

τοὺς χρόνους τούτους τοιαύτην γνώμην περὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τῆς σχέσεως τούτων πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι. Ἐν τοῖς μυστικοῖς βιβλίοις, ἅτινα φέρονται μὲν ἐπ' ὀνόματι Ἑρμοῦ τοῦ τρισμεγίστου, ὁρμῶνται δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων ἑκατονταετηρίδων μ. Χ. καὶ περιέχουσιν ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα. μάλιστα δὲ πλατωνικὰ καὶ τῶν Νέων πυθαγορείων, μετ' ἀνατολικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν θεοσοφημάτων πεφυρμένα, συναντῶμεν ὁμοίας περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδασκαλίας[1]. Ὁ Ἀρτεμίδωρος (Β' ἑκατ. μ. Χ.) ὀνομάζει τὴν κεφαλὴν «οἶκον τῶν αἰσθήσεων»[2]. Ὁ δὲ Νεμέσιος, τῆς ἐν Φοινίκῃ Ἐμέσης ἐπίσκοπος (Ε' ἑκατ. μ. Χ.), ἐν τῷ «*περὶ φύσεως ἀνθρώπου*» συγγράμματι, ἐν ᾧ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη καθόλου ἀκολουθεῖ, διαφερόμενος πρὸς ἐκεῖνον ὡς πρὸς τὴν ἕδραν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ ἄλλων δόγματα ἀσπαζόμενος, τὸ μὲν αἰσθητικὸν καὶ φανταστικὸν ἤτοι παραστατικὸν τῆς ψυχῆς ἐντοπίζει ἐν ταῖς προσθίαις τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίαις[3], τὸ δὲ διανοητικὸν ἐν τῇ μέσῃ κοιλίᾳ αὐτοῦ[4], τὸ δὲ μνημονευτικὸν ἐν τῇ ὄπισθεν κοιλίᾳ ἤτοι κατὰ τὴν παρεγκεφαλίδα[5].

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τὰ τοιαῦτα συμπεράσματα περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον ἦλθον οἱ Ἕλληνες οὐχὶ ἐκ θεωρητικῶν λόγων, ἀλλ' ἐκ παρατηρήσεως καὶ πειραματικῆς ἐρεύνης.

ὅλως πᾶσαν αἴσθησιν ἐν τῇ ψυχῇ συνίστασθαι φάμενος καὶ τῆς ψυχῆς τὰ τοιαῦτα πάντα εἶναι, μὴ τὸν πόδα πονούντων ἡμῶν ὅταν προσκρούσωμεν, μηδὲ τὴν κεφαλὴν ἐὰν κατάξωμεν, μὴ τὸν δάκτυλον, ὅταν ἐκτέμωμεν· ἀναίσθητα γὰρ τὰ λοιπὰ πλὴν τοῦ ἡγεμονικοῦ, πρὸς ὃ τῆς πληγῆς ὀξέως ἀναφερομένης τὴν αἴσθησιν ἀλγηδόνα καλοῦμεν. Ὡς δὲ τὴν φωνὴν τοῖς ὠσὶν αὐτοῖς ἐνηχοῦσαν ἔξω δοκοῦμεν εἶναι τὸ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ τὸ ἡγεμονικὸν διάστημα τῇ αἰσθήσει προσλογιζόμενοι, παραπλησίως τὸν ἐκ τοῦ τραύματος πόνον οὐχ ὅπου τὴν αἴσθησιν εἴληφεν, ἀλλ' ὅθεν εἶχε τὴν ἀρχὴν εἶναι δοκοῦμεν, ἑλκομένης ἐπ' ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς, ἀφ' οὗ πέπονθεν». Πρβλ. καὶ Ψ. *Πλουτ.* π. τ. ἀρεσκ. IV, 23, 3. Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Στράτωνος πρὸς τὸν Ἡρόφιλον καὶ τὸν Ἐρασίστρατον πρβλ. *Zeller,* Philos. d. Gr. II, 2[4], σελ. 919, 2. *Diels,* Sitz. Berl. Akad. 1893, 101 κ. ἑξ. *W. W. Jaeger,* Hermes, τόμ. 48, 1913, σελ. 37 κ. ἑξ. *Ueberweg - Praechter,* Gr. d. Gesch. d. Phil. I[12], 1926, σελ. 485.

[1] Πρβλ. Ποιμάνδρ. 10, 11 *«νοῦς δὲ ἡ κεφαλή—· ὅσα οὖν προσήνωται τῷ ὑμένι τῆς κεφαλῆς ταύτης, ἐν ᾧ ἐστιν ἡ ψυχή, ἀθάνατα πέφυκεν»*, ἔνθα *ὑμὴν τῆς κεφαλῆς* εἶναι, ὡς φαίνεται, αἱ μήνιγγες, αἵτινες ὑπελαμβάνοντο ὑπὸ πολλῶν, ὡς εἴδομεν, ἕδρα τῆς ψυχῆς.

[2] Ὀνειροκρ. I, 35.

[3] Π. φύσ ἀνθρ., κεφ. 6.

[4] Αὐτ. κεφ. 12.

[5] Αὐτ. κεφ. 13.

Ἡ παρατήρησις ἤγαγε τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ παλαιοτάτων ἤδη χρόνων νὰ θεωρήσωσι τὴν κεφαλὴν ὡς τὸ σπουδαιότατον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μέρος. Τὸ ὅτι ὁ ψυχικὸς βίος ἐκφαίνεται ἐν τῷ προσώπῳ· τὸ ὅτι διὰ τῆς φυσιογνωμίας καὶ τὰ συναισθήματα ἐκδηλοῦνται καὶ πολλάκις τὰ βουλήματα ὑποσημαίνονται καὶ τὰ διανοήματα, μάλιστα διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, οἵτινες ἀνέκαθεν ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς τὸ κάτοπτρον τῆς ψυχῆς· ἔτι δὲ τὸ ὅτι καὶ ὁ λόγος, δι' οὗ ἀκριβέστερον ἡ ψυχὴ ἐκφαίνεται, τὴν γλῶσσαν ἔχει ὄργανον, ταῦτα πάντα καὶ ἄλλα τοιαῦτα πιθανὸν συνετέλεσαν, ὥστε ἡ κεφαλὴ νὰ θεωρῆται παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ὡς τὸ κέντρον τῆς ζωῆς, ἴσως δὲ καὶ τῆς ψυχῆς, καὶ νὰ γίνηται αὐτῆς χρῆσις ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου[1]. Ἡ δὲ πειραματικὴ ἔρευνα, ἥτις ἐπίστωσεν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἕδρα τῆς ψυχῆς, ὁρμᾶται ἐκ τῶν ἔπειτα χρόνων. Ὁ Ἀλκμέων πρῶτος μετεχειρίσθη αὐτήν, καθ' ὅσον γνωρίζομεν[2]· ἔπειτα δὲ καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ σχολὴ καὶ ἄλλοι· πολλῷ δὲ μᾶλλον οἱ ὕστερον ἰατροί, μάλιστα δὲ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνός[3]. Εἶναι μεμαρτυρημένον ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ μάλιστα ὅτι ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου ἰδίᾳ ἐπετήδευον ἐκεῖνοι οἵας περίπου καὶ οἱ νεώτεροι μεθόδους ἐρεύνης. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι σοφοὶ γνωρίζουσι τὰ κατὰ τὴν ἔρευναν ταύτην. Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, σύγχρονος τοῦ Γαληνοῦ (200 μ. Χ.), λέγει· «*ψηλαφωμένων τινῶν περὶ τὸν ἐγκέφαλον γίνεταί τινα περὶ τὸν ἄνθρωπον πάθη*»[4]. Γρηγόριος δὲ ὁ Νύσσης (Δ ἑκατ. μ. Χ.), ὅστις τὰ τοῦ Πλάτωνος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς· «*Οἱ δὲ τὸν ἐγκέφαλον ἀφιεροῦντες τῷ λογισμῷ ὥσπερ ἀκρόπολίν τινα τοῦ παντὸς σώματος δεδομῆσθαι παρὰ τῆς φύσεως λέγουσιν·*

---

[1] Πρβλ. Ἰλ. Ρ 242.

ὅσον ἐμῇ κεφαλῇ περιδείδια, μή τι πάθῃσι·

Λ 55

Πολλὰς δ' ἰφθίμους κεφαλὰς Ἄϊδι προΐαψεν,

ἔτι δὲ Ψ 94 καὶ Ὀδ. α 343 κ. ἄ. Σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἐγκέφαλον δὲν εἶναι φανερὰ παρ' Ὁμήρῳ. Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν εἶναι μᾶλλον ὁ ἐγκέφαλος στοιχεῖον ἀπαραίτητον τῆς ζωῆς, ὡς γίνεται δῆλον καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τῆς εὐχῆς ἐκείνης·

ὧδε σφ' ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέοι, ὡς ὅδε οἶνος (Ἰλ. Γ 300).

[2] *Chalcid.*, in Timaeum 244 «primus exsectionem aggredi est ausus».

[3] Ἀνέτεμνον ζῷα, ἔτι δὲ ἀνθρώπων πτώματα, ὡς δὲ λέγεται καὶ ζῶντας κακούργους (*Cels.* Praef. 4, 36 D. *Tertull.* De an. 10).

[4] Π. ψυχῆς, σελ. 100, *Bruns.*

ἐνοικεῖν δὲ ταύτῃ καθάπερ βασιλέα τὸν νοῦν, οἷόν τισιν ἀγγελιαφόροις ἢ ὑπασπισταῖς τοῖς αἰσθητηρίοις ἐν κύκλῳ δορυφορούμενον· σημεῖον δὲ καὶ οὗτοι - ποιοῦνται τὸ παράγεσθαι τὸν λογισμὸν τῶν κεκακωμένων τὰς μήνιγγας καὶ τὸ ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ πρέποντος γίνεσθαι τοὺς ἐν μέθῃ καρηβαρήσαντας»[1]. Καὶ ὁ Νεμέσιος τὰ τῆς ἐντοπίσεως τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ κατοχυρῶν λέγει· *«Τῶν μὲν γὰρ προσθίων κοιλιῶν καθ' ὅντινα δήποτε τρόπον βλαβεισῶν αἱ μὲν αἰσθήσεις παρεμποδίζονται, τὸ δὲ κινητικὸν ἔτι μένει σῳζόμενον· τῆς δὲ μέσης κοιλίας μόνης παθούσης ἡ μὲν διάνοια σφάλλεται, τὰ δ' αἰσθητήρια μένει φυλάττοντα τὴν κατὰ φύσιν αἴσθησιν· ἐὰν δὲ καὶ αἱ πρόσθιαι καὶ ἡ μέση κοιλία πάθωσιν, ὁ λογισμὸς ἅμα ταῖς αἰσθήσεσι παραπίπτει· τῆς δὲ παρεγκεφαλίδος παθούσης ἡ μνήμη μόνη προαπόλλυται, τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς διανοίας οὐδὲν καταβλαπτομένων· ἐὰν δὲ σὺν ταῖς προσθίαις καὶ ἡ μέση καὶ ἡ ὄπισθεν πάθῃ τι, καὶ τὴν αἴσθησιν καὶ τὸν λογισμὸν καὶ τὴν μνήμην ὁμοῦ παραφθείρονται»*[2]. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Πλωτῖνος· *«ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου τῶν νεύρων τὴν τῆς αἰσθήσεως καὶ ὁρμῆς ἀρχὴν καὶ ὅλως παντὸς τοῦ ζῴου ἐνταῦθα ἔθεσαν φέροντες, οὗ δῆλον ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῶν ὀργάνων, ἐκεῖ παρεῖναι καὶ τὸ χρησόμενον τιθέμενοι»*[3].

Ταῦτα περὶ τούτων. Ὅτι δὲ καὶ οἱ πολλοὶ δὲν ἠγνόουν ἐν Ἑλλάδι τὰ κατὰ τὴν σχέσιν ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς, μανθάνομεν ἐκ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὸν Ἱππόλυτον ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι, ὅπερ ἐδιδάχθη τῷ 428 π.Χ., λέγοντα τὰ ἑξῆς·

Ἀπόλωλα τάλας· οἴμοι μοι·
διά μου κεφαλῆς ᾄσσουσ' ὀδύναι,
κατὰ δ' ἐγκέφαλον πηδᾷ σφάκελος[4].

Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης ἐν ταῖς Νεφέλαις, αἵτινες τῷ 423 π. Χ. ἐδιδάχθησαν, εἰσάγει τὸν Στρεψιάδην πρὸς τὸν Ἀμυνίαν τὸν δανειστὴν λέγοντα·

οὐκ ἔσθ' ὅπως σύγ' αὐτὸς ὑγιαίνεις·
τὸν ἐγκέφαλον ὥσπερ σεσεῖσθαί μοι δοκεῖς[5].

---

[1] Π. κατασκ. τ. ἀνθρ. 156 C.
[2] Π. φύσ. ἀνθρ., κεφ. 13.
[3] Ἐννεάδ. IV, 3, 23.
[4] Στίχ. 1356 κ. ἑξ.
[5] Στίχ. 1275 κ. ἑξ. Εἶχε πέσει ἐκ τοῦ ὀχήματος ὁ Ἀμυνίας (Πρβλ. στίχ. 1272).

Γνωριμώτατα δὲ εἶναι καὶ τὰ ἐν τῷ λόγῳ τῷ περὶ τῆς Ἁλοννήσου. Πρὸς τὸν λαὸν ἐνταῦθα ὁ ῥήτωρ ἀποτεινόμενος λέγει· *«ὅσοι δ' Ἀθηναῖοι ὄντες μὴ τῇ πατρίδι ἀλλὰ Φιλίππῳ εὔνοιαν ἐνδείκνυνται, προσήκει αὐτοὺς ὑφ' ὑμῶν κακοὺς κακῶς ἀπολωλέναι, εἴπερ ὑμεῖς τὸν ἐγκέφαλον ἐν τοῖς κροτάφοις καὶ μὴ ἐν ταῖς πτέρναις καταπεπατημένον φορεῖτε»*[1]· πρὸς δὲ τούτοις τὸ τοῦ μύθου *«ὦ οἵα κεφαλὴ καὶ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει»* καὶ τὸ παρὰ Σουίδᾳ φερόμενον *«τῆς ψυχῆς τὰ ἐλαττώματα κατηπίσταντο, εἴτε κραιπαλώδης τις εἴη καὶ μέθυσος, εἴτε φιλήδονος καὶ ἐν τοῖς αἰδοίοις ἔχων τὸν ἐγκέφαλον»*[2].

Ἀλλὰ καὶ περὶ λέοντος διὰ ῥοπάλου πληγωθέντος λέγεται ἔν τινι τῶν εἰδυλλίων τοῦ Θεοκρίτου (310 - 245 π. Χ.).

ἔστη
νευστάζων κεφαλῇ· περὶ γὰρ σκότος ὄσσε οἱ ἄμφω
ἦλθε, βίῃ σεισθέντος ἐν ὀστέῳ ἐγκεφάλοιο[3].

Εἶναι πρόδηλον ὅτι τὰ οὕτως ἀπὸ σκηνῆς καὶ ἐν ἄλλοις ποιήμασι λεγόμενα καὶ ἐν λόγοις πρὸς τὸν λαὸν ἀπευθυνομένοις δὲν θὰ ἐλέγοντο, ἐὰν μὴ ἦτο εἰς τοὺς πολλοὺς γνώριμος ἡ τοῦ ἐγκεφάλου πρὸς τὴν ψυχὴν σχέσις. Ἐν τέλει καὶ τοῦτο σημειοῦμεν, ὅτι καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γαληνοῦ ἐκράτει παρὰ τῷ λαῷ ἡ γνώμη περὶ τῆς τοῦ ἐγκεφάλου σχέσεως πρὸς τὴν ψυχήν. *«Ὅτι δέ», λέγει ὁ Γαληνός, «καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις πεπίστευται τὸ μὲν λογιζόμενον ἐν ἐγκεφάλῳ καθιδρύσθαι, τὸ δ' ἀνδρεῖόν τε καὶ θυμοειδὲς ἐν καρδίᾳ, τὸ δ' ἐπιθυμητικὸν ἐν τῷ ἥπατι, μαθεῖν ἐστιν ὁσημέραι λεγόντων αὐτῶν ἀκούοντα πρὸς μὲν τὸν ἀνόητον ὡς ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει, πρὸς δὲ τὸν ἄτολμον ὡς δειλὸς καὶ ἀκάρδιος εἴη κλπ.»*[4].

Τοιαῦτα διὰ βραχέων τὰ περὶ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς διδάγματα τῶν Ἑλλήνων. Ὅτι δὲ τὰ διδάγματα ταῦτα καὶ εἰς τοὺς ἔπειτα μεταδοθέντα ἐγένοντο ἀφετηρία τῶν νέων περὶ τὸν ἐγκέφαλον σπουδῶν καὶ τὴν τούτου σχέσιν πρὸς τὴν ψυχήν, ἐλέγχει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

---

[1] § 45. Ἐγράφη τῷ 341 π. Χ.
[2] Ἐν λέξει *κραιπαλώδης*.
[3] 25, 261 κ. ἑξ. Παρατηρητέον δὲ ὅτι καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ποιηταῖς καὶ λογογράφοις φέρεται ὁ ἐγκέφαλος ὡς ἕδρα τοῦ νοῦ, ἔτι δὲ τῆς ὀργῆς. Οὕτω παρὰ Πλαύτῳ· mihi misero cerebrun excutiunt tua dicta, soror (Πρβλ. καὶ Aul. 2, 1, 29, καὶ Poen. 3, 5, 25· ἔτι δὲ τὸ cerebrosus (= μανικὸς) κ. ἄ. Καὶ *Windisch,* ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ, σελ. 187).
[4] VIII, 159 κ. ἑξ.

Η ΜΕΤΕΜΨΥΧΩΣΙΣ*

Ὅτι, ἀφ᾽ ἧς στιγμῆς κλείει ὁ ἄνθρωπος διὰ παντὸς ἐπὶ τῆς γῆς τὰ βλέφαρα, δὲν ἐκλείπει παντάπασιν, ἀλλ᾽ ἔρχεται εἰς ἄλλον τινὰ κόσμον καὶ ζῇ πέρα τοῦ τάφου, ἐπίστευσαν πάντες, ὡς εἰπεῖν, οἱ λαοὶ ἐκ χρόνου παλαιοτάτου. Καὶ πάντες τὸν κόσμον τοῦτον καὶ τὴν ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωὴν ἐφαντάσθησαν ὅμοια πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Τὰ Sokhit Jalou τῶν Αἰγυπτίων, τὰ πεδία δῆλον ὅτι, εἰς τὰ ὁποῖα μετὰ θάνατον ἔρχονται αἱ ψυχαί, εἶναι κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν πίστιν ἄλλη τις Αἴγυπτος, τόπος εὐφορώτατος διαρρεόμενος ὑπὸ ποταμοῦ οἷος ὁ Νεῖλος· καὶ ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ ἕκαστος τῶν νεκρῶν ἀσχολεῖται εἰς τὰ ἔργα, εἰς ἃ ἠσχολεῖτο καὶ ἐν ὅσῳ ἔζη, διατρίβει δῆλα δὴ περὶ τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὰς τέχνας καὶ τὰ τοιαῦτα. Οἱ εὐγενεῖς ἔχουσι καὶ ἐκεῖ δούλους, οἵτινες ἐκτελοῦσι τὰς ἐργασίας αὐτῶν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ συνεθάπτοντο ἐν Αἰγύπτῳ μετὰ τοῦ ἀποθνήσκοντος εὐγενοῦς πολλοὶ δοῦλοι, ὡς καὶ σήμερον συμβαίνει παρὰ πολλοῖς ἀγρίοις λαοῖς[1]. Τῶν Ἀσσυρίων καὶ Βαβυλωνίων ὁ Ἅδης εἶναι παρεμφερὴς πρὸς πόλιν μεγάλην. Ἑπτὰ τείχη περιβάλλουσι τὴν εἱρκτήν, ἐν ᾗ κολάζονται οἱ ἀσεβεῖς, αἰώνιον δ᾽ ἐν αὐτῇ βασιλεύει σκότος· οἱ δὲ εὐσεβεῖς ζῶσι κατ᾽ αὐτοὺς ἐν χώρᾳ εὐδαιμονεστάτῃ, ἐν ᾗ ὕδωρ ὑπάρχει ἀθάνατον καὶ ἡ ἀείζωος βοτάνη θάλλει, ἐν ταῖς νήσοις τῶν μακάρων, αἵτινες κεῖνται παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Τίγρεως καὶ τοῦ Εὐφράτου[2]. Πολλῷ τελειότερον ἀνεπτυγμένας εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὰς τοιαύτας δοξασίας. Ὁ Ἅδης εἶναι χάσμα ὑπόγειον ζοφερόν, ἐν ᾧ καὶ ποταμοὶ ὑπάρχουσιν, ἡ Στύξ, ὁ Κωκυτός, ὁ Ἀχέρων, ὁ Πυριφλεγέθων, καὶ λίμνη ἡ Ἀχερουσία. Ὁ Πλούτων βασιλεύει ἐν αὐτῷ μετὰ τῆς Περσεφόνης, ὡς ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ Ἅδῃ ὁ Ὄσιρις μετὰ τῆς Ἴσι-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν «Μελέτῃ», 1911.

[1] Wiedemann, Die Religion der alten Aegypter, σελ. 135.

[2] A. Jeremias παρὰ Chantepie de la Saussaye, Religionsgeschichte I[2], σελ. 209. H. Schneider, Kultur und Denken der Babylonier und Juden, 1910, σελ. 152 κ. ἑξ.

δος καὶ ἐν τῷ ἀσσυριακῷ ὁ Nergal μετὰ τῆς Ereskigal καὶ παρ᾽ ἄλλοις ἄλλοι θεοί. Ὁ Ἑρμῆς ὁ ψυχοπομπὸς ἄγει τὰς ψυχὰς εἰς τὰ ἐρεβώδη καὶ σκοτεινὰ ταῦτα βασίλεια καὶ ὁ Χάρων ἀντὶ ὀβολοῦ συνήθως διαπορθμεύει αὐτὰς διὰ τῆς Ἀχερουσίας, ὁ δὲ Κέρβερος, ὁ κύων τοῦ Ἅδου, παρὰ τὰς πύλας αὐτοῦ διαμένων ἀπαγορεύει τὴν ἔξοδον εἰς αὐτάς. Δικασταὶ τοῦ Ἅδου, ὁ Μίνως καὶ ὁ Ραδάμανθυς καὶ ὁ Αἰακὸς καὶ ὁ Τριπτόλεμος[1], δικάζουσι καὶ τὰς ἀσεβεῖς καὶ κακὰς τῶν ψυχῶν ἀποστέλλουσιν εἰς τὸν τόπον τῶν βασάνων, ὅπου παντοῖαι εἰς ἑκάστην ἐπιβάλλονται ποιναί. Δίψα διηνεκὴς καὶ πεῖνα σφοδροτάτη βασανίζουσι τὸν θεοστυγῆ Τάνταλον, τὸ δὲ πρὸ αὐτοῦ ὕδωρ φεύγει, εὐθὺς ὡς κύψῃ νὰ πίῃ, καὶ τὰ δένδρα, ἅτινα πλήρη καρπῶν ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του κρέμανται, ἄνεμος ἀπομακρύνει, εὐθὺς ὡς ἐπιχειρήσῃ νὰ τείνῃ τὴν χεῖρά του πρὸς αὐτά[2]. Τοῦ Τιτυοῦ τὸ ἧπαρ διττοὶ κατατρώγουσι γῦπες, ἐπειδή, ὅτε ἔζη, ἠσέβησε πρὸς τὴν Λητώ[3]· ὁ Σίσυφος αἰωνίως ἀναβιβάζει εἰς λόφον λίθον, ὅστις διηνεκῶς διαφεύγων αὐτὸν κυλίεται πάλιν πρὸς τὰ κάτω[4]· ἐπὶ τροχοῦ στρεφομένου προσδεδεμένος τιμωρεῖται διὰ τὴν πρὸς τὴν Ἥραν ἀσέβειάν του ὁ Ἰξίων[5]· αἱ Δαναΐδες ἀντλοῦσιν ὕδωρ διὰ παντὸς εἰς τετρημένον πίθον[6]· τοὺς δ᾽ ἐπιόρκους κολάζουσιν αἱ Ἐρινύες καὶ ἄλλους ἀσεβεῖς καὶ ἀδίκους ἄλλα θηρία καὶ τέρατα παντοδαπά[7].

Τὰ δὲ Ἠλύσια πεδία, αἱ νῆσοι τῶν μακάρων, τόπος ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς τῆς γῆς[8] ἢ ἐν τῷ Ἅδῃ[9] ἢ ἐν τῷ οὐρανῷ[10] εὑρισκόμενος εἶναι κατὰ τοὺς Ἕλληνας διαμονὴ θαυμασιωτάτη. Οὐδέποτε βαρὺς

[1] Παρ᾽ Ὁμήρῳ ὁ Μίνως μόνος μνημονεύεται (Ὀδ. λ 565). παρὰ δὲ Βεργιλίῳ μόνος ὁ Ραδάμανθυς (Aen. VI, 566).

[2] Ὀδ. λ 582 κ. ἑξ.

[3] Ὀδ. λ 576 κ. ἑξ.

[4] Ὀδ. λ 593 κ. ἑξ.

[5] Πινδ. Πυθ. Β′ 21 κ. ἑξ.

[6] Ψευδοπλάτ. Ἀξίοχ. 371 C. Πρβλ. καὶ Pauly-Wissowa, Realencykl. τ. 4, 1901, σελ. 2089 κ. ἑξ. καὶ Rhode, Psyche, I[3], 326 κ. ἑξ.

[7] Ἰλιάδ. Τ 259. Ψευδοπλ. Ἀξίοχος 371 C· Verg. Aen. 548 κ. ἑξ.

[8] Πρβλ Ὁμ. Ὀδ. δ 563. Ἡσιόδου Ἔργα καὶ ἡμ., στίχ. 156.

[9] Πρβλ. Ψευδοπλ. Ἀξίοχον 371 C κ. ἑξ., καθ᾽ ὃν ὁ τῶν εὐσεβῶν χῶρος εἶναι ἀπέναντι τοῦ τῶν ἀσεβῶν ἐν τῷ Ἅδῃ· καὶ Verg. Aen. VI, 637 κ. ἑξ.

[10] Κατὰ τοὺς Ἰνδοὺς (Rigveda IX, 113, 7. XVIII, 3, 13. Oldenberg, Religion d. Veda, σελ. 530 κ. ἑξ.) καὶ τοὺς Πέρσας καὶ τοὺς Γερμανοὺς καὶ ἄλλους. Πρβλ. Wundt, Völkerps. 2, III, 568 καὶ ἄλλ.

χειμών, οὐδὲ θάλπος σφοδρὸν ἡλίου, ἀλλ' ὡρῶν εὐκρασία ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς καὶ ἄφθονοι καρποὶ φύονται καὶ ρέουσι καθαρῶν ὑδάτων πηγαὶ καὶ λειμῶνες παντοίων ἀνθέων πλήρεις θάλλουσι καὶ διατριβαὶ ὑπάρχουσι φιλοσόφων καὶ θέατρα ποιητῶν καὶ χοροὶ κύκλιοι καὶ μουσικὰ ἀκούσματα καὶ συμπόσια αὐτοχορήγητα καὶ αἰωνία ψυχῆς ἀταραξία καὶ ἀλυπία[1]. Καὶ ἄρχει μὲν ὁ Κρόνος ἐν αὐτοῖς μετὰ τοῦ Ραδαμάνθυος, ζῶσι δὲ οἱ ἥρωες, οἵ τε ἐν Τροίᾳ καὶ οἱ ἐν τῇ ἑπταπύλῳ Θήβῃ πεσόντες[2], καὶ ἄλλοι ἄνδρες ἀγαθοί, ὁ Πηλεὺς καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς καὶ ὁ Διομήδης καὶ ὁ Ἁρμόδιος μετὰ τοῦ Ἀριστογείτονος· πρὸς δὲ τούτοις ἡρωῖναι πολλαί, ἐν αἷς ἡ Ἰφιγένεια καὶ ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Πολυξένη[3]. Πολλοὶ δὲ εἰς τοὺς θεοὺς ἀγαπητοὶ ἥρωες καὶ συγγενεῖς αὐτῶν κατὰ τὴν παλαιοτάτην τῶν ἀνθρώπων πίστιν καὶ χωρὶς νὰ ἀποθάνωσιν ἔρχονται εἰς τὸν τόπον τῆς μακαριότητος, ὡς ὁ Μενέλαος παρ' Ἕλλησι[4] καὶ ὁ Utnapistin παρὰ τοῖς Βαβυλωνίοις[5].

---

[1] Ὀδ. δ 561 κ. ἑξ. Ἡσιόδου Ἔργα καὶ ἡμ. 155 κ. ἑξ. (νῆσοι τῶν μακάρων). Ψευδοπλ. Ἀξίοχος 371 C κ. ἑξ. (χῶρος εὐσεβῶν), Verg. Aen. VI, 637 κ. ἑξ.

[2] Ἡσιόδου αὐτόθι.

[3] Πρβλ. καὶ Pauly - Wissowa, Realencykl. τ. 5, 1905, σελ. 2470 κ. ἑξ. Κατὰ Βεργίλιον ἐν τοῖς Ἠλυσίοις διαμένουσιν οἱ ὑπὲρ πατρίδος πεσόντες καὶ οἱ εὐσεβεῖς ἱερεῖς καὶ οἱ ἀγαθοὶ ποιηταὶ καὶ οἱ εὑρεταὶ τεχνῶν καὶ καθόλου οἱ κατὰ πάντα τρόπον εὐεργετοῦντες τοὺς ἀνθρώπους (Aen. VI, 660 κ. ἑξ.).

[4] Ὀδ. δ 561 κ. ἑξ., ἔνθα ὁ Πρωτεὺς εἰσάγεται λέγων πρὸς τὸν Μενέλαον·

Σοὶ δ' οὐ θέσφατόν ἐστι, διοτρεφὲς ὦ Μενέλαε,
Ἄργει ἐν ἱπποβότῳ θανέειν καὶ πότμον ἐπισπεῖν,
ἀλλά σ' ἐς Ἠλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης
ἀθάνατοι πέμψουσιν, ὅθι ξανθὸς Ραδάμανθυς·
τῇπερ ῥηΐστη βιοτὴ πέλει ἀνθρώποισιν·
οὐ νιφετός, οὔτ' ἂρ χειμὼν πολὺς οὔτε ποτ' ὄμβρος,
ἀλλ αἰεὶ Ζεφύροιο λιγὺ πνείοντας ἀήτας
Ὠκεανὸς ἀνίησιν, ἀναψύχειν ἀνθρώπους,
οὕνεκ' ἔχεις Ἑλένην καί σφιν γαμβρὸς Διός ἐσσι.

Ἐκ παραδρομῆς βεβαίως ὁ Wundt διδάσκει ἐν Völkerpsychologie (2, III, 575), ὅτι ὁ Μενέλαος ἐπανερχόμενος ἐκ Τροίας ἀπήχθη εἰς τὸ Ἠλύσιον. «Menelaos wird nach der Odyssee auf der Heimkehr von Troja zur Elysischen Flur an den Grenzen der Erde entrückt». Ὁ Πρωτεὺς προλέγει ἐνταῦθα εἰς τὸν Μενέλαον ὅτι μέλλει ποτὲ νὰ ἀναληφθῇ εἰς τὴν χώραν τῶν μακάρων.

[5] Gilgames ἔπος, πίναξ XI, ἔκδ. Jensen. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ περὶ ἀμοιβῶν καὶ τιμωριῶν ἐν Ἅδου πίστις εἶναι μεταγενεστέρα· πρότερον δὲ ὑπελαμβάνετο ὅτι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακά, ὧν ἐτύγχανον αἱ ψυχαί, ἦσαν δείγματα τῆς εὐνοίας ἢ δυσμενείας τῶν θεῶν μᾶλλον ἢ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων. Πρβλ. καὶ Rhode Psyche[3], I, 62 κ. ἑξ.

Ἀλλ' ἐν ταῖς παραδόσεσι ταύταις τῶν λαῶν ταῖς περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς[1] ὑφίσταται καὶ διαφορά τις σπουδαιοτάτη. Συνηθεστάτη μὲν εἶναι ἡ πίστις, καθ' ἣν αἱ τῶν ἀσεβῶν καὶ ἀδίκων ψυχαὶ μετὰ θάνατον εἰς Ἅδου ἐρχόμεναι δικάζονται καὶ πορευθεῖσαι εἰς τὸν τόπον τὸν ταχθέντα εἰς αὐτὰς ὑπὸ τῶν δικαστῶν διαμένουσι διὰ παντὸς αὐτόθι καὶ κολάζονται διὰ τὰ ἁμαρτήματα, οὐδέποτε δέ, ὡς εἰπεῖν, ἐξέρχονται εἰς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἀλλὰ παρὰ τὴν πίστιν ταύτην εὑρίσκομεν κρατοῦσαν καὶ ἄλλην τινὰ παράδοξον δοξασίαν. Αἱ ψυχαὶ καταδικασθεῖσαι εἰς τιμωρίαν ἕνεκα ἁμαρτημάτων ἐνσωματοῦνται πρὸς κάθαρσιν εἰς νέα σώματα ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν καὶ ἐνίοτε ἀψύχων ὄντων. Καὶ ἡ διὰ τῶν τοιούτων σωμάτων πορεία αὐτῶν δύναται βραχύτερον ἢ μακρότερον νὰ διαρκέσῃ χρόνον ἀναλόγως τοῦ βίου, ὃν οἱ οὕτω τιμωρούμενοι ἄνθρωποι ἐν τοῖς νέοις σώμασι ζῶσιν. Αὕτη ἡ εἰς νέα σώματα μετάβασις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ θρυλουμένη μετεμψύχωσις ἢ μετενσωμάτωσις ἢ παλιγγενεσία, ἧς τὴν ψυχολογικὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν θὰ ζητήσωμεν νὰ δείξωμεν ἐν τοῖς ἑξῆς.

1. Ἡ μετεμψύχωσις παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς.

Παλαιότατα ἀνεπτυγμένην τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δόξαν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς. Κατὰ τὴν βραχμανικὴν καὶ βουδδικὴν Samsâra, τὴν περὶ μετενσωματώσεως διδασκαλίαν, ἕκαστος ἄνθρωπος ἀπειράκις ἐγεννήθη ἐν τῷ παρελθόντι καὶ μυρίας προσέλαβε μορφὰς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι θὰ ἐξακολουθῇ νὰ γεννᾶται, μέχρις οὗ δυνηθῇ κατὰ τὴν γνῶσιν καὶ τὸ ἦθος τελεωθεὶς νὰ καταστρέψῃ τὴν ὁρμὴν πρὸς γέαν γένεσιν, ὁρμὴν ἥτις ἐν αὐτῷ ὑπάρχει. Αἱ ἀρχαὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης εὑρίσκονται ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῖς βεδικοῖς[2]. Πᾶσαι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον, ὡς διδάσκουσι τὰ βιβλία ταῦτα, τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἀκολουθοῦσαι μεταβαίνουσιν εἰς τὴν σελήνην, ἥτις εἶναι ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ. Ἐκεῖθεν δὲ ἄλλαι μὲν ἔρχονται εἰς τὸν οὐρανόν, ἔνθα βασιλεύει ὁ

---

[1] Ὁμοίας παραδόσεις ἴδε παρὰ Tylor (Primitive Culture, κατὰ τὴν μετάφρασιν Mme Pauline Brunet, II, 74 κ. ἑξ. καὶ ἄλλ.) καὶ Wundt (Völkerps. 2, III, 561 κ. ἑξ. καὶ ἄλλ.).

[2] Πρβλ. E. Windisch, Buddha's Geburt und die Lehre von der Seelenwanderung in den vedischen Schriften, ἐν Abhandl. d Königl. Sächs. Gesellsch, d. Wissenschaften. Phil-hist. Klasse. τόμ. 26, 1909, σελ. 57 κ. ἑξ. καὶ A. M. Boyer, Étude sur l'origine de la doctrine du samsara, Journal Asiatique IX, serie, 18, 1901, σελ, 451—499.

θεὸς τῶν νεκρῶν Yama, ὁ Πλούτων τῆς Ἰνδικῆς μυθολογίας, ἄλλαι δ᾽ ἐπιστρέφουσι πάλιν εἰς τὴν γῆν ἐν εἴδει βροχῆς καὶ ἐνσωματοῦνται εἰς φυτά, ὄρυζαν, σῖτον, σησάμην, κυάμους, λάχανα, καὶ εἰς ζῷα, σκώληκας, ὄφεις, ἰχθῦς, ψυχάς, πτηνά, ὄνους, κάπρους, λέοντας, τίγρεις καὶ εἰς ἀνθρώπους. Μακρὰν σειρὰν μετεμψυχώσεων ὑπέστη κατὰ τὴν ἰνδικὴν μυθολογίαν ὁ Βούδδας, ὁ μέγας μεταρρυθμιστὴς τῆς παλαιᾶς βραχμανικῆς θρησκείας. Ὁ Βούδδας, πρὶν γεννηθῇ ὡς Βούδδας, ὑπῆρξε μέγας Βράμας καὶ Ἴνδρας, βασιλεὺς τῶν θεῶν καὶ βασιλεὺς τοῦ κόσμου σύμπαντος καὶ ἡγεμὼν διαφόρων χωρῶν τῆς οἰκουμένης, τρὶς δὲ καὶ τριακοντάκις ἐγένετο πνεῦμα φυτῶν. Πολλῷ συστηματικώτερον διδάσκεται ἡ μετεμψύχωσις ἐν τοῖς περιβοήτοις νόμοις τοῦ Μανοῦ. Κατὰ τὸν ἱερὸν τοῦτον κώδικα ἡ μεταφοίτησις τῶν ψυχῶν εἰς διάφορα σώματα γίνεται πρὸς τιμωρίαν καὶ ἀμοιβὴν αὐτῶν· πρὸς τιμωρίαν μὲν δι᾽ ἁμαρτίας ἐν τῷ βίῳ διαπραχθείσας, πρὸς ἀμοιβὴν δὲ διὰ τὴν ἐν τῷ προηγουμένῳ βίῳ ἐπιδειχθεῖσαν ἀρετήν. Ἁμαρτήματα σωματικὰ ἄγουσι τὸν ἄνθρωπον μετὰ θάνατον εἰς ἄψυχα ὄντα. Ὁ φονεύων Βραχμᾶνα ἀναγεννᾶται ὡς κύων, ὡς ὄνος, ὡς χοῖρος, ὡς κάμηλος. Ὁ κλέπτων ἐλέφαντα μετεμψυχοῦται εἰς λύκον, ὁ ἁρπάζων καρποὺς εἰς πίθηκον, ὁ ὑπεξαιρῶν σῖτον μεταβάλλεται εἰς ἀρουραῖον, ὁ κλέπτων κρέας εἰς γῦπα καὶ οὕτως ἑξῆς[1]. Μόνον ὁ χρηστός, ὁ τὴν ἁμαρτίαν κατὰ μικρὸν ἀποσείων, μετενσωματοῦται εἰς ἀνώτερα ἑκάστοτε σώματα καὶ ἀνερχόμενος εἰς τὸν οὐρανὸν ζῇ ὡς θεὸς ἐν θεοῖς μακάριον βίον.

Ἐπεχωρίαζε δέ, φαίνεται, τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Ὁ ἀρχαιότατος τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν χώραν τῶν Φαραὼ καὶ ἐμελέτησε τὸν αἰγυπτιακὸν βίον, λέγει περὶ αὐτῶν τὰ ἑξῆς· *«Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσιν οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατός ἐστι, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος εἰς ἄλλον σῶμα ζῴου ἀεὶ γινόμενον ἐνδύεται. Ἐπεὰν δὲ περιέλθῃ πάντα τὰ χερσαῖα ζῷα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὖτις ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐνδύνειν, τὴν δὲ περιήλυσιν αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισιν ἔτεσι»*[2]. Καὶ ὁ Πλούταρχος δ᾽ ἐν τῷ περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος λόγῳ μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι

---

[1] XI καὶ XII.

[2] Β΄, 123.

ἀπεδέχοντο μεταμόρφωσιν ἀνθρώπων ἀνοσίων καὶ ἀδίκων εἰς ζῷα[1]. Καὶ δὲν εὑρέθησαν μὲν ἐν τοῖς σῳζομένοις μνημείοις τῆς Αἰγύπτου παραστάσεις περιφανῶς πιστοῦσαι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δόγμα, ἀλλ᾽ ἐν τῷ Βιβλίῳ τῶν νεκρῶν διαρρήδην λέγεται ὅτι ὁ ἀποθνήσκων δύναται νὰ λάβῃ τὴν μορφὴν κρίνου καὶ ἱεροῦ κριοῦ καὶ ὄφεως καὶ κροκοδείλου καὶ ἴβεως καὶ ἱέρακος καὶ φοίνικος, νὰ μετενσωματωθῇ δῆλα δὴ ἡ ψυχὴ εἰς τὰ ζῷα, περὶ ὧν ὁ Ἡρόδοτος ποιεῖται λόγον[2]. Ἔπειτα δὲ ἴσως, ὅτε ἔγραφε τὰ περὶ μετεμψυχώσεως παρ᾽ Αἰγυπτίοις, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ἄλλας πηγὰς ὁ ἀξιόπιστος Ἕλλην ἱστορικός[3].

Ἐν Ἑλλάδι τῆς μετεμψυχώσεως εἰσηγηταὶ ὑπῆρξαν οἱ Ὀρφικοί[4]. Ἐκεῖνοι ἐδίδαξαν πρῶτοι ὅτι οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἐξ ἀλλήλων·

οἱ δ᾽ αὐτοὶ πατέρες τε καὶ υἱέες ἐν μεγάροισι
πολλάκις ἠδ᾽ ἄλοχοι σεμναὶ κεδναί τε θύγατρες
γίγνοντ᾽ ἀλλήλων μεταμειβομένῃσι γενέθλῃς[5]

καὶ ὡμίλησαν περὶ *«κύκλου γενέσεως»*[6], κύκλου μετενσωματώσεων,

---

[1] Κεφ. 31· πρβλ. καὶ 72.

[2] Κεφ. 76 — 88.

[3] Πρὸς τὸν Ἡρόδοτον συμφωνοῦσιν ἐκ τῶν νεωτέρων ἐν ἄλλοις ὁ Creuzer (Comment. Herod. σελ. 315 κ. ἑξ.), ὁ Gruppe (Griechische Culte, I, 66 κ. ἑξ.), ὁ Rawlinson (History of Herodotus II, 196), ὁ Wilkinson (Ancient Egypt II, 16 κ. ἑξ.), διαφωνοῦσι δὲ ὁ Schröder (Pythagoras u. die Inder, 1884, σελ. 8—22), ὁ Wiedemann (Erläut. zu Herodot. Β΄, σελ. 457 κ. ἑξ.), ὁ Zeller (Phil. d. Griechen I, 2[5], σελ. 62), ὁ E. Rhode (Psyche[3], II, 134 κ. ἑξ.) κ. ἄ.

[4] Ἐὰν ἐμορφώθη ἐν Ἑλλάδι ἢ εἰσήχθη ἔξωθεν ἡ περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλία, ζητεῖται. Ὁ Ἡρόδοτος εἶπεν ὅτι εἰσήχθη ἐξ Αἰγύπτου (Β΄, 123), ὁ Schröder ἐν τῷ μνημονευθέντι βιβλίῳ ἐδίδαξεν ὅτι ἡ πίστις αὕτη ὁρμᾶται ἐξ Ἰνδικῆς. Ἀλλὰ πιθανώτερον ὁ Zeller λέγει ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι ἡ περὶ τῆς μετεμψυχώσεως δόξα προῆλθε κατ᾽ ἀρχὰς ἐκ τοῦ σφοδροῦ πόθου πρὸς τὴν ἀθανασίαν. (Phil. d. Griechen I[3], 58 κ. ἑξ.). Ἀκριβέστερον διελάβομεν ἡμεῖς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐν τῇ διατριβῇ «Ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων», ἐν Ἐπετηρίδι Πανεπιστημίου, 1913.

[5] Ἀπόσπ. 225. Πρβλ. καὶ ἀπ. 223 (ἔκδ. Abel.)

«οὕνεκ᾽ ἀμειβομένη ψυχὴ κατὰ κύκλα χρόνοιο
ἀνθρώπων ζῴοισι μετέρχεται ἄλλοθεν ἄλλοις».

[6] Ἀπόσπ. 226. Πρβλ. καὶ τὸ παρὰ Πρόκλῳ (εἰς Τίμ. 330) *«κύκλου τ᾽ αὖ λῆξαι καὶ ἀναπνεῦσαι κακότητος».*

εἰς ἃς οἱ ἄνθρωποι ὑποβάλλονται ἕνεκα τῶν ἁμαρτιῶν των πρὸς τιμωρίαν, «ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς», ὡς εἶπεν ἔπειτα κατ' αὐτοὺς ὁ Πλάτων[1].

Ἀλλὰ τελειότερον διατετυπωμένην εὑρίσκομεν τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δόξαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι φιλοσόφοις, μάλιστα δὲ τῷ Πυθαγόρᾳ καὶ τῷ Ἐμπεδοκλεῖ καὶ τῷ Πλάτωνι καὶ ὅσοι ἄλλοι ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους. Κατὰ Πυθαγόραν πᾶσαι αἱ ψυχαὶ προϋπάρχουσιν ἔν τινι μακαρίῳ τόπῳ, ἐν τῷ οὐρανῷ, δι' ἁμαρτήματα δὲ καταπίπτουσιν εἰς τὴν γῆν πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐγκλείονται εἰς ἀνθρώπων σώματα ὡς εἰς εἱρκτὴν καὶ φρουράν[2]. Καὶ ὅσοι μὲν ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις σώμασιν ἐναρέτως διάγουσι τὸν βίον, ἐπανέρχονται εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ γίνονται ὅμοιοι πρὸς τοὺς θεούς, ὅσοι δ' ἐμμένουσιν ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ, πορεύονται εἰς τὸν Τάρταρον καὶ τιμωροῦνται ἔτι μᾶλλον[3]. Πολλοὶ δέ, ἵνα ἀπαλλαγῶσι τῶν ἁμαρτημάτων καὶ καθαρθῶσιν, εἰσέρχονται πάλιν εἰς σώματα ἀνθρώπων καὶ ζῴων[4]. Αὐτὸς ὁ Πυθαγόρας εἰς πολλῶν ἀνθρώπων μετεφοίτησε σώματα. Ἐνεθυμεῖτο ὅτι ὑπῆρξεν ἄλλοτε Εὔφορβος, ὁ Τρώς, ὃν ἐφόνευσεν ὁ Μενέλαος ἐν τῇ μάχῃ, ἔτι δὲ Ἑρμότιμος ὁ Κλαζομένιος προφήτης. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἄλλας μορφὰς ἔλαβεν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐτήρησε πάντων τὴν μνήμην[5]. Ὁ χαριέστατος Λουκιανὸς ἔν τινι κομψοτάτῳ διαλόγῳ εἰσάγει τὸν μέγαν φιλόσοφον ὡς ἀλεκτρυόνα διηγούμενον τὰς μεταμορφώσεις, ἃς ὑπέστη, καὶ περὶ τοῦ Ὁμήρου λέγοντα ὅτι, ὅσα γράφει περὶ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, εἶναι δημιουργήματα τῆς φαντασίας του, διότι ὅτε ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἐγίνετο, ὁ ἀθάνατος ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας ἦτο κάμηλος ἐν Βάκτροις τῆς Ἀσίας[6]. Ὁ δὲ φιλόσοφος Ξενοφάνης διη-

---

[1] Κρατύλ. 400 C *«καὶ σῆμά τινές φασιν αὐτὸ (τὸ σῶμα) εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς τεθαμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι - δοκοῦσι μέντοι μοι μάλιστα θέσθαι οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα τοῦτο τὸ ὄνομα, ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς ὧν δὴ ἕνεκα δίδωσι, τοῦτον δὲ τὸν περίβολον ἔχειν, ἵνα σῴζηται δεσμωτηρίου εἰκόνα»*.

[2] Πρβλ. Πλάτ. Φαίδ. 62 Β. καὶ Boeckh, Philolaos 181 *«μαρτυρέονται δὲ καὶ οἱ παλαιοὶ θεολόγοι τε καὶ μάντιες, ὡς διά τινας τιμωρίας ἡ ψυχὴ τῷ σώματι συνέζευκται καὶ καθάπερ, ἐν σώματι τούτῳ τέθαπται»*..

[3] Κατὰ Διογένην Λαέρτιον (8, 1, 31) *«τὰς δ' ἀκαθάρτους μήτ' ἐκείναις πελάζειν (ταῖς καθαραῖς) μήτ' ἀλλήλαις, δεῖσθαι δ' ἐν ἀρρήκτοις δεσμοῖς ὑπ' Ἐρινύων»*.

[4] Ταύτην ἔλεγον οἱ Πυθαγόρειοι *παλιγγενεσίαν* (Πρβλ. Serv. Aen. 3, 68).

[5] Διογ. Λαερτ. (8, 1, 4 κ. ἑξ.).

[6] Λουκιανοῦ, Ὄνειρος ἢ ἀλεκτρυών.

γεῖται ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἰδὼν ἡμέραν τινὰ κυνάριον δερόμενον ἀνεγνώρισε τὴν ψυχὴν φίλου του ὑπάρχουσαν ἐν αὐτῷ.

καί ποτέ μιν στυφελιζομένου σκύλακος παριόντα
φασὶν ἐποικτεῖραι καὶ τόδε φάσθαι ἔπος·
παῦσαι, μηδὲ ῥάπιζ', ἐπειὴ φίλου ἀνέρος ἐστὶ
ψυχή, τὴν ἔγνων φθεγξαμένης ἀΐων[1].

Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπηγόρευσε καὶ τῶν κυάμων τὴν χρῆσιν, ἐπειδὴ ἐντὸς αὐτῶν ἐμφωλεύουσι πολλάκις τὰ γνωστὰ ζωΰφια, οἱ δὲ τρώγοντες ταῦτα δύνανται νὰ τρώγωσι τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν των, αἵτινες ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχωσιν ἐν αὐτοῖς[2].

Καθ' ὅμοιον τρόπον διετύπωσε τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δόξαν ὁ Ἀκραγαντῖνος φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς. Δαίμονες ἦσαν, λέγει, ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ ἔζων ὅμοιοι πρὸς τοὺς θεούς. Ἀλλ' ἕνεκα παντοίων ἁμαρτημάτων, οἷον φόνου καὶ ἐπιορκίας, κατέπεσον εἰς τὴν γῆν καὶ ἐπὶ χρόνον μακρόν, ἐπὶ «τρὶς μυρίας» ὥρας, ὡς λέγει[3], πλανῶνται μακρὰν ἐκείνης τῆς μακαριότητος καὶ ζῶσιν ἐν δυστυχίᾳ. Πρὸς ἀπαλλαγὴν δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν κακῶν διάφορα μεταλαμβάνουσι σώματα. Λέγει δὲ ὡς ἑξῆς·

Ἔστιν ἀνάγκης χρῆμα, θεῶν ψήφισμα παλαιόν,
ἀΐδιον πλατέεσσι κατεσφρηγισμένον ὅρκοις·
εὖτέ τις ἀμπλακίῃσι φόνου φίλα γυῖα μιήνῃ
αἵματος ἢ ἐπίορκον ἁμαρτήσας ἐπομόσσῃ
δαίμων, οἵ τε μακραίωνος λελάχασι βίοιο,
τρὶς μὲν μυρίας ὥρας ἀπὸ μακάρων ἀλάλησθαι,
φυόμενον παντοῖα διὰ χρόνου εἴδεα θνητῶν
ἀργαλέας βιότοιο μεταλλάσσοντα κελεύθους[4].

---

[1] Παρὰ Διογ. Λαερτίῳ (VIII, 1, 36).

[2] Πρβλ. ὅσα λέγομεν ἐν τῇ διατριβῇ ἡμῶν «Πυθαγόρεια σύμβολα. Ἡ ῥήτρα κυάμων ἀπέχεσθαι» (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 2, 1927, σελ. 318 κ. ἑξ.).

[3] Αἱ ὧραι τοῦ Ἐμπεδοκλέους δηλοῦσι πιθανῶς ἔτη συνήθη καὶ ἡ φράσις *«τρὶς μυρίας ὥρας»* δηλοῖ ἔτη ἄπειρα (Πρβλ. Hirzel, Berichte d. Sächs. Akad. d. Wissenschaften, 1881, σελ. 64 κ. ἑξ. καὶ E. Rhode Psyche, [3] 1903, σελ. 179). Ὁ Dieterich (Nekyia σελ. 119) νομίζει ὅτι ὥρα λέγεται ἡ ὥρα τοῦ ἔτους καὶ *«τρὶς μύριαι ὧραι»* εἶναι 10.000 ἔτη, ἐπειδὴ τὸ ἀττικὸν ἔτος τότε τρεῖς περιελάμβανεν ὥρας

[4] Στίχ. 369 κ. ἑξ.

Ἡ γῆ, ἥτις εἶναι «*ἄντρον ὑπόστεγον*»[1],

ἔνθα φόνος τε κότος τε καὶ ἄλλων ἔθνεα κηρῶν
αὐχμηραί τε νόσοι καὶ σήψιες ἔργα τε ρευστά[2],

ἀποκρούει αὐτούς, μέχρις οὗ περιβληθῶσι τῆς σαρκὸς τὸν χιτῶνα. Τὰ δὲ ὄντα, εἰς ἃ ἑκάστοτε ἐνσωματοῦνται αἱ ψυχαί, εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν, ἄνθρωποι καὶ ζῷα καὶ δένδρα[3]. Καὶ οἱ μὲν ἀδιόρθωτοι καταπίπτουσι τέλος εἰς τὸν Τάρταρον[4], ὡς ἐδίδαξε καὶ ὁ Πυθαγόρας, ὁπόθεν ἀδύνατον νὰ ἐξέλθωσι καὶ σωθῶσιν, οἱ δὲ καθαιρόμενοι ἔρχονται κατὰ μικρὸν εἰς τελειότερα σώματα, μέχρις οὗ γίνωσι μάντεις καὶ ποιηταὶ καὶ ἰατροὶ καὶ ἡγεμόνες καὶ τέλος θεοί, ὡς πρότερον ἦσαν·

εἰς δὲ τέλος μάντεις τε καὶ ὑμνοπόλοι καὶ ἰητροὶ
καὶ πρόμοι ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισι πέλονται,
ἔνθεν ἀναβλαστοῦσι θεοὶ τιμῇσι φέριστοι
ἀθανάτοις ἄλλοισιν ὁμέστιοι, αὐτοτράπεζοι,
εὔνιες ἀνδρείων ἀχέων, ἀπόκηροι, ἀτειρεῖς[5].

Ὁ φιλόσοφος λέγει καὶ ἑαυτὸν ἕνα τῶν ἐκπεσόντων·

τῶν καὶ ἐγὼ νῦν εἰμι φυγὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης
νείκεϊ μαινομένῳ πίσυνος[6]·

καὶ πάλιν·

ἐξ οἵης τιμῆς τε καὶ ὅσσου μήκεος ὄλβου
ὧδε πεσὼν κατὰ γαῖαν ἀναστρέφομαι μετὰ θνητοῖς[7]·

καὶ ἀλλαχοῦ·

ἠλύθομεν τόδ᾽ ὑπ᾽ ἄντρον ὑπόστεγον[8]·

---

[1] Στίχ. 392.
[2] Στίχ. 386.
[3] Στίχ. 382.
[4] Στίχ. 445.
[5] Στίχ. 447 κ. ἑξ.
[6] Στίχ. 9.
[7] Στίχ. 15.
[8] Στίχ. 29.

καὶ ἐν ἄλλῳ τόπῳ·

ἤδη γάρ ποτ᾽ ἐγὼ γενόμην κοῦρός τε κούρη τε
θάμνος τ᾽ οἰωνός τε καὶ εἰν ἁλὶ ἔλλοπος ἰχθύς[1].

Καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς κρεοφαγίας καὶ ἡ σύστασις, ὅπως οἱ ἄνθρωποι ἀποφεύγωσι τὴν χρῆσιν φυτῶν, οἷον δάφνης καὶ κυάμων, ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστεως τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ ποιητοῦ[2].

Ἔψαλε δὲ τὴν μετεμψύχωσιν καὶ ἡ ὑψιπετεστάτη λυρικὴ τῶν Ἑλλήνων μοῦσα. Ἐν τοῖς ἐπινίκοις αὐτοῦ ἐδίδαξεν ὁ Πίνδαρος ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ὑποστρέφουσι πάλιν εἰς τὴν γῆν καὶ εἰσδύονται πρὸς κάθαρσιν εἰς σώματα νέα. Τρὶς ἔρχονται τῶν δικαίων αἱ ψυχαὶ εἰς τὴν γῆν καὶ λήγει ὁ ἐπίγειος αὐτῶν βίος[3]. Τελευταῖον δὲ τελείως κεκαθαρμένοι οὗτοι ἀποστέλλονται εἰς τὸν κόσμον[4] καὶ ζῶσιν ὡς βασιλεῖς καὶ ἥρωες καὶ σοφοί· καὶ μετὰ τοῦτο ἔρχονται μακρὰν εἰς τὸν ὠκεανόν, εἰς τὰς νήσους τῶν μακάρων, ἔνθα ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ Κρόνου καὶ τοῦ Ραδαμάνθυος διάγουσι βίον ἄλυπον μετὰ τῶν παλαιῶν ἡρώων. Ἴσαις δέ, λέγει ὁ φιλόσοφος ποιητής,

Ἴσαις δὲ νύκτεσσιν αἰεὶ,
ἴσαις δ᾽ ἁμέραις ἅλιον ἔχοντες ἀπονέστερον
ἐσλοὶ δέκονται βίοτον, οὐ χθόνα τα-
ράσσοντες ἐν χερὸς ἀκμᾷ
οὐδὲ πόντιον ὕδωρ

κεινὰν παρὰ δίαιταν, ἀλλὰ παρὰ μὲν τιμίοις
θεῶν οἵτινες ἔχαιρον εὐορκίαις,
ἄδακρυν νέμονται
αἰῶνα, τοὶ δ᾽ ἀπροσόρατον ὀκχέοντι πόνον·

Ὅσοι δ᾽ ἐτόλμασαν ἐς τρὶς
ἑκατέρωθι μείναντες ἀπὸ πάμπαν ἀδίκων ἔχειν
ψυχάν, ἔτειλαν Διὸς ὁδὸν παρὰ Κρό-
νου τύρσιν, ἔνθα μακάρων

---

[1] Στίχ. 383 κ. ἑξ.
[2] Στίχ. 430 κ. ἑξ. 440.
[3] Ὀλυμπ. II, 68 κ. ἑξ.
[4] Ἀπόσπ. 133, ἐννέα ἔτη μετὰ τὴν τελευταίαν ἄφιξιν εἰς Ἅδου.

νᾶσον Ὠκεανίδες
αὖραι περιπνέοισιν· ἄνθεμα δὲ χρυσοῦ φλέγει
τὰ μὲν χερσόθεν ἀπ᾽ ἀγλαῶν δενδρέων,
ὕδωρ δ᾽ ἄλλα φέρβει,

ὅρμοισι τῶν χέρας ἀναπλέκοντι καὶ στεφάνοις
βουλαῖς ἐν ὀρθαῖσι Ραδαμάνθυος,
ὃν πατὴρ ἔχει μέγας ἑταῖρον αὐτῷ πάρεδρον
πόσις ὁ πάντων Ρέας ὑπέρτατον ἐχοίσας θρόνον[1].

᾽Αλλ᾽ ὁ μέγιστον πυργώσας τὸ κῦρος τῆς μετεμψυχώσεως εἶναι ὁ δαιμονιώτατος τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὁ Πλάτων. Κατὰ τὰ μυθολογήματα τοῦ Φαίδρου, ἑνὸς τῶν θεσπεσιωτάτων διαλόγων αὐτοῦ, αἱ ψυχαὶ κατ᾽ ἀρχὰς ἔν τινι ὑπερουρανίῳ τόπῳ ζῶσιν, ὑπὸ διττῶν δὲ ἵππων ἑκάστη ἐλαύνεται, τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ὑπὸ δὲ τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ σώφρονος αὐτῆς μέρους, ἡνιοχεῖται. Οὕτω δὲ περιφέρονται ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ καὶ βλέπουσι τὰς ἐν αὐτῷ ὑπαρχούσας ἰδέας, τὴν δικαιοσύνην, τὴν σωφροσύνην καὶ τὰς ἄλλας, καὶ ζῶσι μακάριον βίον. ᾽Αλλὰ δὲν διαρκεῖ ἐπ᾽ ἄπειρον ἡ μακαριότης αὕτη. Κατ᾽ ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἐκεῖναι μόνον ἐκ τῶν ψυχῶν δύνανται νὰ διαμένωσιν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ θεῶνται τὰς ἰδέας, ἐν αἷς ὑπερισχύει τὸ λογιστικὸν καὶ ἀποδεικνύονται σώφρονες. Αἱ δὲ ἄλλαι, ἐν αἷς νικᾷ τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ἁμαρτάνουσι, ταράσσονται καὶ καταπίπτουσιν εἰς τὴν γῆν. Καὶ ἐνταῦθα ἐγκλείονται εἰς ἀνθρώπινα σώματα καί, ὡς τὰ ὄστρεα ἐν τοῖς ὀστράκοις αὐτῶν, ζῶσιν ἐν τοῖς σώμασιν ὡς ἐν εἱρκτῇ. ᾽Εννέα δὲ εἶναι αἱ τάξεις τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες γεννῶνται ἐκ τῶν οὕτω πιπτουσῶν ψυχῶν. Πρώτη ἡ τῶν φιλοσόφων καὶ φιλοκάλων καὶ μουσικῶν· δευτέρα ἡ τῶν δικαίων καὶ ἐννόμων βασιλέων καὶ πολιτικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχόντων· τρίτη ἡ τῶν οἰκονομικῶν καὶ χρηματιστικῶν· τετάρτη ἡ τῶν φιλοπόνων γυμναστικῶν καὶ τῶν περὶ τὴν θεραπείαν τοῦ σώματος καθόλου ἀσχολουμένων· πέμπτη ἡ τῶν μάντεων καὶ τῶν ἱερέων· ἕκτη ἡ τῶν ποιητῶν καὶ ἄλλας τέχνας μετερχομένων· ἑβδόμη ἡ τῶν δημιουργικῶν καὶ γεωργικῶν· ὀγδόη ἡ τῶν σοφιστῶν καὶ δημοκόπων· ἐνάτη δὲ ἡ τῶν τυράννων[2]·

[1] ᾽Ολυμπ. II, 61 κ. ἑξ. ἔκδ. O. Schröder. Πρβλ. καὶ E. Rhode Psyche[3], II, 212.

[2] 248 D κ. ἑξ. Ἐὰν ὁ Πλάτων πιστεύῃ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν, ὡς ἐδίδαξαν τῶν νεωτέρων τινές, θὰ ἐξετάσωμεν ἀλλαχοῦ.

᾽Επιστρέφουσι δὲ εἰς τὸν οὐρανὸν αἱ ψυχαὶ οὐχὶ πᾶσαι, ἀλλὰ μόνον ὅσαι καθαίρονται ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν των. Καὶ ἡ κάθαρσις αὐτῶν ὡς ἑξῆς συντελεῖται. ᾽Αφοῦ οἱ ἄνθρωποι τελευτήσωσι τὸν πρῶτον βίον, ἔρχονται εἰς τὸν ῞Αδην καὶ δικάζονται· καὶ οἱ μὲν ἀσεβεῖς ἀποδειχθέντες ἀποστέλλονται εἰς τὰ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντα δικαιωτήρια καὶ τιμωροῦνται ἀναλόγως τῶν ἁμαρτημάτων αὐτῶν, οἱ δὲ ἄλλοι ἔρχονται καὶ διατρίβουσιν εἰς τόπον τινὰ τοῦ οὐρανοῦ. ᾽Αφ᾽ οὗ δὲ παρέλθωσι χίλια ἔτη, ἔρχονται πάλιν πάντες οἱ οὕτω κριθέντες εἰς νέαν κλήρωσιν καὶ δευτέρου βίου ἐκλογήν[1]. Κατὰ τὴν ἐκλογὴν δὲ ταύτην δύνανται πολλοὶ καὶ εἰς γυναικῶν σώματα νὰ ἔλθωσι καὶ ἄνθρωποι πρὸς μείζονα τιμωρίαν νὰ μετενσωματωθῶσιν εἰς ζῷα. ᾽Εν τῇ Πολιτείᾳ, ἔνθα ὁ Πλάτων διεξοδικώτατα τὰ κατὰ τὰς κρίσεις ταύτας περιγράφει, οὐχὶ ὀλίγοι εἰσάγονται εἰς ζῷα μετενσωματούμενοι. Ἡ τοῦ ᾽Ορφέως ψυχὴ ἐκλέγει βίον κύκνου, ἡ τοῦ Θαμύρου εἰσέρχεται εἰς σῶμα ἀηδόνος· Αἴας ὁ Τελαμώνιος τὴν παλαιὰν ἐνθυμούμενος συμφοράν, τὴν κρίσιν τὴν περὶ τῶν ὅπλων τοῦ ᾽Αχιλλέως καὶ τὴν νίκην τοῦ πολυμηχάνου ᾽Οδυσσέως καὶ τὴν μανίαν τὴν ἰδικήν του καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα δυστυχήματα, ἀποστρεφόμενος τὸν ἀνθρώπινον βίον προτιμᾷ ζωὴν λέοντος· ὁ ᾽Αγαμέμνων ἀποβλέπων εἰς τὰ ἐπὶ τῆς γῆς παθήματα εἰσέρχεται εἰς σῶμα ἀετοῦ· ὁ Θερσίτης ἐκλέγει βίον πιθήκου, ἡ ᾽Αταλάντη ἀνδρὸς ἀθλητοῦ, ὁ δὲ ᾽Οδυσσεὺς ἀπράγμονος ἰδιώτου[2]. Καὶ ἡ κάθαρσις διαρκεῖ χρόνον μακρόν, 10.000 ἔτη! Μόνον τῶν φιλοσόφων αἱ ψυχαὶ ἐπανέρχονται ταχύτερον εἰς τὸν οὐρανόν, μετὰ 3.000 ἔτη, ἐὰν εἰς τρεῖς χιλιετεῖς περιόδους τὸν αὐτὸν βίον ἐκλέξωσι καὶ διαγάγωσιν ἐν αὐτῷ ὁσίως καὶ δικαίως[3].

[1] Φαίδ. 123 D κ. ἑξ.

[2] 920 A κ. ἑξ. Πρβλ. Φαίδ. 70 C *«παλαιὸς μὲν οὖν ἔστί τις λόγος—ὡς εἰσιν (αἱ ψυχαὶ) ἐνθένδε ἀφικόμεναι ἐκεῖ καὶ πάλιν γε δεῦρο ἀφικνοῦνται καὶ γίνονται ἐκ τῶν τεθνεώτων»* 82 A κ. ἑξ. Τίμ. 90 E κ. ἑξ. 92 B. Τοῦ ἑκάστοτε προτέρου βίου ἐκλείπει ἡ ἀνάμνησις, διότι αἱ ψυχαὶ πίνουσι κατὰ Πλάτωνα ἐκ τοῦ ἐν τῷ ῞Αδῃ ᾽Αμέλητος ποταμοῦ τοῦ ὑπάρχοντος ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Λήθης (Πολ. 621 B). Πρβλ. καὶ Verg. Aen. VI, 749, ἔνθα λέγεται ὅτι αἱ ψυχαί, πρὶν ἢ δεθῶσιν εἰς νέα σώματα, πίνουσιν ἐκ τοῦ ποταμοῦ τῆς Λήθης.

[3] Φαίδρ. 249 A. Κατά τι διαφόρως ἐκτίθενται τὰ τῆς μετεμψυχώσεως ἐν τῷ ποιητικωτέρῳ Τιμαίῳ. Ὁ δημιουργός, λέγεται ἐνταῦθα, τοσαύτας ἔπλασε ψυχάς, ὅσοι ὑπάρχουσιν ἀπλανεῖς ἀστέρες, καὶ ἔθηκεν ἑκάστην ψυχὴν ἐπὶ ἑκάστου ἄστρου, καὶ ὥρισε τὰ ἑξῆς. ᾽Εκ τῶν ἄστρων νὰ ἴδωσι τὸ σύμπαν αἱ ψυχαὶ καὶ ἔπειτα νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν γῆν εἰς σώματα ἀνδρῶν· καὶ ὁ μὲν ἁγνὸν δια-

Παρεμφερῆ εἶναι τὰ περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα τῶν Νέων πυθαγορείων καὶ τῶν Νέων πλατωνικῶν, Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως[1], τοῦ Πλουτάρχου[2], τοῦ Νουμηνίου[3], τοῦ Πλωτίνου[4], τοῦ Πορφυρίου[5], τοῦ Ἰαμβλίχου[6], τοῦ Ἱεροκλέους[7], τοῦ Πρόκλου[8], τοῦ Φίλωνος[9], τοῦ Πλήθωνος[10] καὶ ἄλλων.

Ἐκ τῶν ἄλλων ἀρχαίων λαῶν μνημονεύομεν τοὺς Θρᾶκας καὶ τοὺς Γαλάτας καὶ τοὺς Ἰουδαίους. Ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὸν Θρᾶκα Πολυμήστορα λέγοντα ὅτι ἡ Ἑκάβη μετὰ θάνατον μέλλει νὰ γίνῃ κύων καὶ εἰς αὐτὴν ἐρωτήσασαν· *«πῶς οἶσθα μορφῆς τῆς ἐμῆς μετάστασιν;»* ἀποκρινόμενον *«Ὁ Θρᾳξὶ μάντις εἶπε Διόνυσος τάδε»*[11]. Διόδωρος δὲ ὁ Σικελιώτης λέγει περὶ τῶν Γαλατῶν· *«ἐνισχύει γὰρ παρ' αὐτοῖς ὁ τοῦ Πυθαγόρου λόγος, ὅτι τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀθανάτους εἶναι συμβέβηκε καὶ δι' ἐτῶν ὡρισμένων πάλιν βιοῦν, εἰς ἕτερον σῶμα τῆς ψυχῆς εἰσδυομένης»*[12]. Παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις κατὰ τὸν Ἰώσηπον οἱ Φαρισαῖοι ἦσαν τῆς μετεμψυχώσεως θιασῶται. διδάσκοντες *«ψυχὴν πᾶσαν μὲν ἄφθαρτον (εἶναι), μεταβαίνειν δὲ εἰς ἕτερον σῶμα τὴν τῶν ἀγαθῶν μόνην, τὴν δὲ τῶν φαύλων ἀϊδίῳ τιμωρίᾳ κολάζεσθαι»*[13]. Ἡ δὲ δημώδης δεισιδαιμονία φαίνεται παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἀποδεχομένη ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ τὴν ἐπάνοδον

γαγὼν βίον ἐν τῷ σώματι νὰ ἔλθῃ πάλιν εἰς τὸ ἄστρον του καὶ ζήσῃ μακάριον βίον, ὁ δὲ κακὸς νὰ ἀναγεννᾶται ὕστερον εἰς ἄλλα σώματα, γυναικῶν καὶ ζῴων, μέχρις οὗ καθαρθῇ τελείως (41 D κ. ἑξ.).

[1] Φιλοστράτου, Βίος Ἀπολλωνίου Γ', 19—22. Πρβλ. Zeller III, 2, σελ. 54 κ. ἑξ.

[2] Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης, 28. Zeller III, 2, 184, 5.

[3] Πρβλ. Zeller III, 2, 222.

[4] Ἐννεαδ. Γ', 2, 13 καὶ ἄλλ.

[5] Στοβ. Ἐκλογαί, Α 1058.

[6] Zeller III, 2, 709.

[7] Zeller III, 2, 756.

[8] Εἰς τίμ. 324 D κ. ἄλλ.

[9] Περὶ ὀνείρ. 581 C.

[10] Πλήθωνος Νόμων συγγραφῆς τὰ σῳζόμενα, ἔκδ. Alexandre, 1858, σελ. 439 καὶ ἄλλ.

[11] Ἑκάβη, στίχ. 1265 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Erwin Rhode, Psyche[3], II, 29.

[12] Διοδ. Σικελ. V, 28. Πρβλ. καὶ Caes. De bello gallico VI, 14.

[13] Ἰουδ. πολ. Β, 8, 14. Πρβλ. καὶ Γ, 8, 5.

μεγάλων ἀνδρῶν εἰς τὸν βίον. Ὁ Ἰησοῦς ἐρωτᾷ τοὺς μαθητάς του *«Τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου;»*· οἱ δὲ λέγουσιν *«οἱ μὲν Ἰωάννην τὸν βαπτιστήν, ἄλλοι δὲ Ἠλίαν, ἕτεροι δὲ Ἱερεμίαν ἢ ἕνα τῶν προφητῶν»*[1]. Καὶ ὁ Ἰωάννης ἐθεωρεῖτο παρ' αὐτοῖς μετεμψύχωσις παλαιῶν ἀνδρῶν[2]. Πολλάκις προϋποτίθεται ἐν τῷ Ταλμοὺδ ἡ εἰς τὴν μετενσωμάτωσιν πίστις[3], πλεονάκις δ' ἐν τῇ Καββάλᾳ, ἐν ᾗ λέγεται ὅτι αἱ ψυχαὶ εἰς πολλὰ ἐν τῷ ἐνταῦθα βίῳ μεταφοιτῶσι σώματα (gilgula denismathâ) καὶ τέλος καθαιρόμεναι ἔρχονται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν[4]. Ἐκ τῶν χριστιανικῶν αἱρέσεων ἀπεδέξαντο μάλιστα τὴν μετεμψύχωσιν ἡ τῶν Γνωστικῶν καὶ ἡ τῶν Μανιχαίων. Ὁ Βασιλείδης παρερμηνεύων τὸ τοῦ Παύλου *«ἐγὼ δ' ἔζων χωρὶς νόμου ποτέ· ἐλθούσης δὲ τῆς ἐντολῆς ἡ ἁμαρτία ἀνέζησεν, ἐγὼ δὲ ἀπέθανον»*[5] ἔλεγε· πρὶν ἔλθω εἰς τοῦτο τὸ σῶμα, ἤμην ἐν τῷ σώματι ἄλλου ζῴου τετράποδος ἢ πτηνοῦ! Καὶ ὁ Καρποκράτης τὸ τοῦ Λουκᾶ *«ὡς γὰρ ὑπάγεις μετὰ τοῦ ἀντιδίκου σου ἐπ' ἄρχοντα, ἐν τῇ ὁδῷ, δὸς ἐργασίαν ἀπηλλάχθαι ἀπ' αὐτοῦ, μήποτε κατασύρῃ σε πρὸς τὸν κριτήν, ὁ δὲ κριτής σε παραδῷ τῷ πράκτορι καὶ ὁ πράκτωρ σε βάλῃ εἰς φυλακήν»*[6], ἡρμήνευεν ὡς ἑξῆς. Ἀντίδικος, ἔλεγεν, εἶναι ὁ διάβολος, ἓν ἐκ τῶν πνευμάτων τοῦ κόσμου· τὸ πνεῦμα τοῦτο ἄγει τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν πρὸς τὸν κριτήν, τὸ ὕψιστον πνεῦμα τοῦ κόσμου, καὶ τοῦτο παραδίδει εἰς ἄλλο πνεῦμα, ἵνα ἐγκλείσῃ αὐτὰς εἰς σῶμα νέον· καὶ τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι φυλακή, ἐξ ἧς δυσκόλως ἀπαλλασσομένη ἡ ψυχὴ ἔρχεται πρὸς τὸν Θεόν[7]. Κατὰ δὲ τοὺς Μανιχαίους αἱ ψυχαὶ τῶν κακῶν μεταβαίνουσιν εἰς σώματα ζῴων καὶ δὴ τοσούτῳ κατωτέρων, ὅσῳ μεγαλείτερα εἶναι τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς φυτὰ εἰσέρχονται πολλῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαί, οἷον εἰς κριθὴν καὶ κυάμους[8].

[1] Ματθ. ια', 14, ις', 14. Πρβλ. Λουκ. θ', 10.

[2] Ἰω. α', 21. Καὶ ὁ Ἡρῴδης ἐπίστευεν ὅτι ἐν τῷ Ἰησοῦ ὑπῆρχεν ἡ ψυχὴ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (Ματθ. ιδ', 1. Μκ. ς', 16. Λουκ. θ', 9).

[3] Sanhedrin 105 b, πρβλ. Delitzsch, Bibl. Psychologie, σελ. 464.

[4] Franck, Kabbala, σελ. 177. Delitzsch, Bibl. Psychol. σελ. 464.

[5] Ρωμ. ζ', 9 κ. ἑξ.

[6] ιβ', 58.

[7] Delitzsch., Bibl. Psychol., σελ. 465.

[8] Histoire de Manichée I, 245 κ. ἑξ II, 496 κ. ἑξ

Ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ πίστις ἀπέκρουσεν ἀείποτε τὰ περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα διὰ τῶν διδασκάλων αὐτῆς[1], ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ ὅλως τὴν δόξαν ταύτην, ὑπάρχει δὲ μέχρι σήμερον καὶ παρὰ χριστιανικοῖς λαοῖς ὡς δεισιδαιμονία δημώδης. Ἡ πίστις ἐπὶ παραδείγματι ὅτι οἱ Τοῦρκοι μετὰ θάνατον ἐνσωματοῦνται εἰς κύνας καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαὶ εἰσδύονται πρὸς τιμωρίαν εἰς ἡμιόνους καὶ βατράχους καὶ ἄλλα ζῷα, εἶναι οὐχὶ σπανία ἐν ταῖς παραδόσεσι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ[2].

Ὡς πάρεργον μόνον μνημονεύομεν τὴν μετεμψύχωσιν, ἣν προφέρει σοφός τις τῶν νεωτάτων χρόνων. Ἐν τῷ περιέργῳ βιβλίῳ «*Ἡ ἐπαύριον τοῦ θανάτου*» ἀναπτύσσει ὁ Figuier τὴν ἑξῆς περὶ παλιγγενεσίας θεωρίαν. Αἱ ἐπὶ τῆς γῆς ψυχαί, ὡς καὶ αἱ ἐπὶ τῶν πλανητῶν, προέρχονται ἐκ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων· καὶ πρῶτον μὲν ἐνσωματοῦνται εἰς τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῳόφυτα, εἶτα δὲ μεταβαίνουσιν εἰς ἀεὶ τελειότερα ζῷα, μαλάκια, ἀρθρωτά, ἰχθῦς, ἑρπετά, πτηνά, μαστοφόρα· τελευταῖον δὲ εἰσδύονται εἰς ἀνθρώπους. Καὶ δὲν τελευτᾷ ἐνταῦθα ἡ πλάνη τῶν ψυχῶν. Μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἀνθρώπων μεταβαίνουσιν αἱ ψυχαὶ αὐτῶν εἰς τὸν αἰθέρα τὸν ὑπάρχοντα περὶ τοὺς πλανήτας· καί, ἐὰν μὲν μὴ εἶναι τέλειαι, ὑποστρέφουσιν εἰς τὴν γῆν καὶ εἰσέρχονται πάλιν εἰς ἀνθρώπων σώματα, ἐὰν δ' ἔχωσιν ἤδη τὴν προσήκουσαν τελειότητα, μεταφοιτῶσιν εἰς σώματα ὄντων ὑπερανθρώπων· καὶ δὲν διατηροῦσι μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῶν προτέρων ὑπάρξεων, ἀλλ' ἔχουσιν ἴχνη τῶν γνώσεων, ἃς ἔμαθον ἐν τῷ πρότερον βίῳ, στοιχεῖα τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν καὶ τῶν κλίσεων, ἐξ ὧν ἐξηγεῖται, ὡς λέγει ὁ παραδοξολόγος οὗτος σοφός, ἡ ὕπαρξις πρωΐμως μεγαλοφυῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια πολλῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἄλλα φαινόμενα ψυχικά. Εἶναι δὲ τὰ ὑπεράνθρωπα ταῦτα ὄντα ἀπειράκις ὑπέρτερα τῶν ἀνθρώπων τῶν ζώντων ἐπὶ τῆς γῆς. Οἱ μεγάλοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἐργάται, τοὺς ὁποίους πάντες θαυμάζομεν, ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ἱπποκράτης καὶ ὁ Κέπλερ καὶ ὁ Νεύτων καὶ ὁ Λαπλάσιος, ὁ Ραφαὴλ καὶ

[1] Ἰουστίνου (Διάλ. πρὸς Τρύφ. ἐν τῇ ἀρχῇ), Εἰρηναίου (c. haer II, 33), Θεοδωρήτου (Ἑλλ. παθημ. θεραπευτική, κεφ. 9), Λακταντίου (Inst. 7, 12), Αὐγουστίνου (d. civit. X, 30), Τερτυλλιανοῦ (Apolog. κεφ 48· de anima κεφ. 32 κ. ἑξ.) καὶ ἄλλων.

[2] Πρβλ. Ν. Πολίτου, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλλην. λαοῦ, Παραδόσεις Α, 1904, ἀριθ. 933, 942, 943, 458 καὶ ἄλλ.

ὁ Μόζαρτ καὶ ὁ Βίκτωρ Οὐγκώ, εἶναι ἀσθενῆ πνεύματα παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς ὑπερανθρώπους ἐκείνους. Ἔχουσι σῶμα ἀέριον οἱ ὑπεράνθρωποι καὶ ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς αἰσθήσεις· κινοῦνται ἐν τῷ ἀπείρῳ εὐχερέστατα· ἡ ὅρασίς των ἐξικνεῖται εἰς ἀμετρήτους ἀποστάσεις καὶ ἔχουσι γνῶσιν φαινομένων φυσικῶν, ἅτινα διαμένουσιν ἄγνωστα εἰς τοὺς συνήθεις βροτούς. Δύνανται δὲ διὰ τῶν ὀνείρων καὶ εἰς ἐπικοινωνίαν νὰ ἔρχωνται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ἀγαπῶσιν αὐτοὺς καὶ διατηροῦσιν ἱερὰν τὴν ἀνάμνησιν αὐτῶν. Μήτηρ ὑπὸ τοῦ θανάτου ἁρπαγεῖσα ἐπικοινωνεῖ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες δι' αὐτὴν ἐπὶ τῆς γῆς κλαίουσι καὶ ὡς φύλαξ ἄγγελος ἀγρυπνεῖ καὶ φωτίζει ἐν τῷ δρόμῳ τῆς ζωῆς τὸν νοῦν των καὶ μετὰ τὸν θάνατόν των ὑποδέχεται αὐτοὺς ἐν ταῖς αἰθερίαις τῶν πνευμάτων κατοικίαις. Ἀλλὰ καὶ ὁ σταθμὸς οὗτος δὲν εἶναι ὁ τελευταῖος. Τὰ ὑπεράνθρωπα ὄντα ὑφίστανται καὶ οὐρανίους μετεμψυχώσεις. Ἀφ' οὗ ἐν τῷ αἰθερίῳ τόπῳ συμπληρώσωσι τὸν εἱμαρμένον χρόνον, μετενσαρκοῦνται εἰς ὄντα τελειότερα καὶ πάλιν εἰς ἄλλα πολλῷ τελειότερα ἐκείνων. Ὅταν δὲ ἀποβῶσιν εἰς ἄκρον τέλεια, ἐπανέρχονται ὡς πνεύματα εἰς τὸν ἥλιον, ἐξ οὗ αἱ πρῶται ψυχαὶ προῆλθον, καὶ δι' ἀναθυμιάσεων στέλλουσι πάλιν εἰς τοὺς πλανήτας ψυχῶν σπέρματα πρὸς νέαν ζωήν[1].

2. Γένεσις τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης.

Τοιαῦτα τὰ κυριώτερα διδάγματα περὶ τῶν μετὰ θάνατον πλανῶν καὶ περιπολήσεων τῆς ψυχῆς. Νῦν δ' ἐρχόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν,

[1] Le lendemain de la mort, ἰδίᾳ κεφ. 18. Παραπλήσια διδάσκει ὁ Fourier. Κατ' αὐτὸν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου 27.000 ἔτη διαμένει ἐν τῇ γῇ, καὶ 54.000 ἔτη ἀλλαχοῦ, εἶτα ἑνοῦται μετὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἡμετέρου πλανήτου· διότι καὶ τὰ ἄστρα εἶναι ἔμψυχα καὶ αἱ ψυχαί των μεταβαίνουσιν εἰς ἄλλους ἀστέρας μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ σώματος αὐτῶν (Théorie de l'unité universelle II, 304 κ. ἑξ.). Σημειωτέον δὲ ὅτι παρεμφερῆ διδασκαλίαν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ὁ παρὰ Στοβαίῳ (Ἐκλ. ἠθ. Α 52) Ἑρμῆς λέγει· «*Τῶν ψυχῶν πολλαὶ αἱ μεταβολαὶ τῶν μὲν εἰς τὸ εὐτυχέστερον, τῶν δὲ εἰς τὸ ἐναντίον. Αἱ μὲν γὰρ ἑρπετώδεις οὖσαι εἰς ἔνυδρα μεταβάλλουσιν, αἱ δὲ ἔνυδροι εἰς χερσαῖα, αἱ δὲ χερσαῖαι εἰς πετεινά, αἱ δὲ ἀέριαι εἰς ἀνθρώπους, αἱ δὲ ἀνθρώπιναι ἀρχὴν ἀθανασίας ἴσχουσιν εἰς δαίμονας μεταβάλλουσαι, εἶτ' αὖ οὕτως εἰς τὸν τῶν θεῶν χορόν· χοροὶ δὲ δύο θεῶν, ὁ μὲν τῶν πλανωμένων, ὁ δὲ τῶν ἀπλανῶν· καὶ αὕτη ψυχῆς ἡ τελειοτάτη δόξα· ψυχὴ δὲ εἰς ἀνθρώπους ἐλθοῦσα, ἐὰν κακὴ μείνῃ, οὔποτε τεύξεται ἀθανασίας, παλίσσυτος δὲ τὴν ὁδὸν ὑποστρέφει τὴν ἐπὶ τὰ ἑρπετά. Καὶ αὕτη καταδίκη ψυχῆς κακῆς*». Ὡσαύτως περίεργος εἶναι ἡ περὶ μετενσωματώσεων διδασκαλία τῶν νεωτέρων θεοσόφων.

πῶς ἐγεννήθη καὶ διεμορφώθη παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα.

Ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ὑπάρχει τις περίοδος, ἐν ᾗ πιστεύεται ὅτι τῶν θνησκόντων αἱ ψυχαί, αἵτινες καὶ πέρα τοῦ τάφου ζῶσι, δὲν ἔρχονται εἰς ἄλλον τινὰ κόσμον, εἰς τὸν Ἅδην ἢ τὸν οὐρανὸν ἤ που ἄλλοθι, ἀλλὰ διαμένουσιν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐνσωματοῦνται εἰς ἄλλους ἀνθρώπους, συγγενεῖς καὶ ξένους, ἢ εἰς φυτὰ ἢ εἰς ζῷα. Τῆς ἀφελοῦς ταύτης πίστεως ἴχνη σῴζονται καὶ ἐν τοῖς παλαιοῖς μύθοις πολλά, πλείονα δὲ τεκμήρια παρέχουσιν ἡμῖν οἱ νῦν κατὰ φύσιν μάλιστα ζῶντες ἀπαίδευτοι λαοί. Ὡς πνεῦμα, πνοὴ ἢ ἀὴρ [1] ἐξερχομένη κατὰ τούτους τὸ πρῶτον ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ θνήσκοντος μεταγγίζεται εἰς ἄλλους, οἵτινες μετὰ τῆς ψυχῆς λαμβάνουσι καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῶν. Τοιαύτης πίστεως λείψανον εἶναι πιθανῶς τὰ παρὰ Βεργιλίῳ, ὅστις εἰσάγει τὴν ἀδελφὴν τῆς Διδοῦς ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀνασπάσῃ καὶ εἰσπνεύσῃ τὴν τελευταίαν ἐκείνης ἀναπνοήν, ὅτε ἦτο ἑτοίμη νὰ ἀποθάνῃ ἐκ τῆς πληγῆς [2]. Ἀλλὰ πολλῷ ἐγγύτεραι πρὸς τὴν φυσικὴν πίστιν εἶναι αἱ τῶν ἀγρίων λαῶν παραδόσεις, εἰς ὧν τὴν συλλογὴν καὶ ἑρμηνείαν σήμερον μάλιστα ἐπιμελῶς ἀσχολοῦνται ἡ λαογραφία καὶ ἡ ψυχολογία ἡ κοινωνική.

Οἱ Τακοῦλλοι ἔθνος τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, πιστεύουσιν ὅτι καὶ αὐτόματος ἡ ψυχὴ τοῦ θνήσκοντος δύναται νὰ ἔρχηται εἰς ἄλλον συγγενῆ ζῶντα καὶ τῇ βοηθείᾳ γοήτων. Ὁ γόης θέτει τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ θνήσκοντος, εἶτα δ' ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ συγγενοῦς καὶ ἐμφυσᾷ, ἡ δὲ ψυχὴ κατὰ τὴν ἐπιχωριάζουσαν πίστιν εἰσέρχεται εἰς αὐτὸν καὶ εἰσδύεται ὕστερον εἰς τὸ πρῶτον γεννώμενον παιδίον, ὅπερ λαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ ἐκλιπόντος [3]. Οἱ Ἀλογκῖνοι πάλιν, τῆς αὐτῆς χώρας κάτοικοι, ἔθαπτον τὰ ἀποθνήσκοντα παιδία παρὰ τὰς ὁδούς, ἐπειδὴ ὑπελάμβανον ὅτι αἱ ψυχαί των οὕτως εἰσέρχονται εἰς τὰς διερχομένας ἐκεῖθεν γυναῖκας καὶ ἀναγεννῶνται [4]. Καὶ παρὰ

[1] Ἐκ παλαιοῦ χρόνου οἱ ἄνθρωποι ὑπέλαβον ὡς πνεῦμα τὴν ψυχήν. Πρβλ. προηγηθεῖσαν μελέτην ἡμῶν «Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς».

[2] Aen. IV, 684 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Wundt, Völkerps, 2, II, 47.

[3] Waitz-Gerland, Anthropol. d. Naturvölker III, 195 κ. ἑξ. Tylor, ἐν τῷ εἰρ. συγγρ. II, 3. Wundt, Völkerps, 2, II, 47.

[4] Tylor II, 3.

τοῖς Ὑορούβαις παραπλησία ἐπικρατεῖ πίστις. Πᾶν νεογέννητον χαιρετίζουσιν οὗτοι λέγοντες· «καλῶς ἐπανῆλθες»· καὶ ἐκ παντοίων σημείων ἐπιζητοῦσι νὰ μάθωσι, τίνος εἶναι ἡ ἐπανελθοῦσα ψυχή [1]. Οἱ Ἰνδοὶ τῆς Βαγκουβέρης, νήσου κατὰ τὴν Βόρειον Ἀμερικήν, ἐν παιδίῳ νεογεννήτῳ ἀνεγνώρισαν παλαιὸν ἀρχηγόν των ἔκ τινων σημείων τοῦ σώματος [2]. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀφρικῇ καὶ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Αὐστραλίᾳ ἡ τοιαύτη ἐπικρατεῖ δόξα. Ἐν Νέᾳ Ζηλανδίᾳ ὁ ἱερεὺς ἀπαγγέλλει ὀνόματα τῶν προγόνων τοῦ παιδίου καὶ δίδει εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα ἐκεῖνο, οὗ ἀπαγγελλομένου τὸ παιδίον φωνάζει· διότι πιστεύεται ὅτι τούτου ἡ ψυχὴ εἰσῆλθεν εἰς αὐτό. Ἐν Ταρταρίᾳ ἀναγκάζουσι πρῶτον τὸ παιδίον νὰ κλαίῃ, ἔπειτα δὲ ἀπαγγέλλουσιν ὀνόματα καὶ δίδουσιν εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα, οὗ ἀπαγγελλομένου παύεται τοῦ κλαυθμοῦ [3]. Διὰ τὴν εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστιν πολλοὶ μαῦροι τῆς Γουϊνέας ἀγόμενοι δοῦλοι εἰς Ἀμερικὴν ηὐτοκτόνησαν, ἵνα ἀναγεννηθῶσιν ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν, οἱ δ' ἐν Αὐστραλίᾳ μαῦροι ἐνόμιζον ὅτι ἐν τοῖς λευκοῖς Εὐρωπαίοις, τοῖς κατακτηταῖς, ὑπῆρχον αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων αὐτῶν· ἐσχάτως δὲ οἱ Θιβέτιοι ἐπολέμουν πρὸς τοὺς Ἄγγλους ἀφόβως, πεπεισμένοι ὅτι, καὶ ἂν ἀποθάνωσιν ἐν τῷ πολέμῳ, τὴν τετάρτην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου πάλιν θὰ γεννηθῶσιν [4].

Ἀλλὰ καὶ ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον εἰς ζῷα εἰσδύονται, συνηθεστάτη εἶναι ἐν τοῖς μύθοις καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν διαφόρων λαῶν. Ζῷα δὲ πρῶτα, εἰς ἃ ἔρχονται αἱ ψυχαί, μνημονεύονται οἱ σκώληκες καὶ οἱ ὄφεις καὶ ἄλλα ἑρπετά, ὡσαύτως δὲ πτηνὰ καὶ χρυσαλλίδες καὶ ἄλλα ἔντομα παντοῖα. Οἱ Ζουλοῦαι θεωροῦσιν ἱερούς τινας ὄφεις, μάλιστα τοὺς ἐν ταῖς οἰκίαις, καὶ τρέφουσιν αὐτούς, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι εἰς αὐτοὺς ἔρχονται αἱ ψυχαὶ τῶν ἀποθνησκόντων [5]. Καὶ ἐν Γουϊνέᾳ οἱ ὄφεις νομίζονται ζῷα ἱερὰ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν· ὡσαύτως δὲ οἱ κροκόδειλοι καὶ οἱ πίθη-

[1] Bastian, Zur vergl. Psychol., ἐν Zeitschr. f. Völkerps V, 160.

[2] Bastian, αὐτόθι.

[3] Steller, Kamtschatka, σελ. 353. Bastian, Mensch II, 279.

[4] Tylor II, 6, κ. ἑξ. Bastian, Vergl. Psychol., 222. L. A. Waddell, Lhasa and its Mysteries, 1906, σελ. 268.

[5] Gallaway, Religion of Amazulu, σελ. 196. Tylor II, 10.

κοι οἱ παρὰ τὰ νεκροταφεῖα μάλιστα κατοικοῦντες[1]. Γυνή τις παρὰ τοῖς Ἐσκιμώοις ἐπίστευεν ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς κατῴκει ἔν τινι φώκῃ[2]. Ἄλλη δὲ γυνὴ ἐν Βουένος-Ἄϋρες, ὡς ὁ Πυθαγόρας τὴν ψυχὴν τοῦ φίλου του ἐν τῷ κυναρίῳ, ἀνεγνώρισε τὴν θυγατέρα της ἔν τινι ἀλώπεκι. Ἐν Βορείῳ Ἀμερικῇ πολλοὶ αὐτόχθονες ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι ἔν τινι ἄρκτῳ ὑπῆρχεν ἡ ψυχὴ γραίας γυναικός[3]. Κατὰ τοὺς ἰθαγενεῖς τοῦ Μεξικοῦ αἱ ψυχαὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν φυλῶν μεταβαίνουσιν εἰς ὡραῖα ᾠδικὰ πτηνὰ μετὰ θάνατον, αἱ δὲ τῶν συνήθων ἀνθρώπων εἰσέρχονται εἰς κανθάρους καὶ ἄλλα εὐτελῆ ζῷα[4]. Ἐν Γουϊνέᾳ κρατεῖ ἡ πίστις ὅτι ἕκαστος δύναται καὶ ἐν τῷ βίῳ νὰ ἐκλέξῃ τὸ ζῷον, εἰς ὃ θέλει μετὰ θάνατον νὰ εἰσέλθῃ ἡ ψυχή του[5]. Καὶ ὅλη δὲ γενεὰ καὶ ὅλη φυλὴ δύναται κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀγρίων νὰ ἐνσωματωθῇ εἰς ζῷα[6].

Λείψανα τῆς τοιαύτης ἀρχεγόνου τῶν ἀνθρώπων πίστεως εἶναι καὶ πολλοὶ τῶν μύθων τῶν πεπολιτισμένων λαῶν, καθ' οὓς οἱ θεοὶ εἰς ζῷα καὶ ἀνθρώπους μεταμορφοῦνται καὶ ἄνθρωποι εἰς ζῷα μεταβάλλονται. Οἱ θεοὶ κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν μυθολογίαν ἐνοικοῦσιν εἰς κριοὺς καὶ κροκοδείλους καὶ ὄφεις, κατὰ δὲ τὰς ἰνδικὰς παραδόσεις εἰς ἐλέφαντας. Ἡ ψυχὴ τοῦ Βούδδα εἰσῆλθεν εἰς λευκὸν ἐλέφαντα καὶ διὰ τῆς προβοσκίδος αὐτοῦ εἰς τὴν βασίλισσαν Maya, ἥτις οὕτως ἀσπίλως συνέλαβε καὶ ἐγέννησεν αὐτόν[7]. Ὁ Ὀδῖνος, ὁ θεὸς τῶν Γερμανῶν, λαμβάνει πολλὰς ζῴων μορφάς, ὁ Ζεὺς κατὰ τοὺς Ἕλληνας ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς Ἀμφιτρύων καὶ ταῦρος καὶ κύκνος, ἡ Ἑκάτη ὡς κύων, ἡ Ἀφροδίτη ὡς περιστερά, ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ἄλλοι θεοὶ ὡς ὄφεις. Ὁ Τηρεὺς καὶ ἡ Πρόκνη καὶ

---

[1] Wilson, Myths of West Africa, σελ. 210. Frazer, Golden Bough II, 431 κ. ἑξ.

[2] Tylor II, 9.

[3] Schoolcraft, Indian Tribes III, 113.

[4] A. Bertrand, The Kingdom of the Barotsi, Upper-Zambezi, 1899, σελ. 277.

[5] Frazer, Golden Bough II, 431 κ. ἑξ.

[6] Moony, Myths of Gherokee, σελ. 325 κ. ἄ.

[7] Wundt, Völkerpsych. 2, II, 78, III, 717. Windisch, Buddha's Geburt etc., ἐν Abhandl. d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wiss, Philol. hist. Klasse, 26, 1909, σελ. 3 κ. ἑξ., 153 κ. ἑξ., 196. Ἐν Σιὰμ λατρεύεται ὁ λευκὸς ἐλέφας, ὑπάρχει δὲ καὶ παράσημον τοῦ λευκοῦ ἐλέφαντος. Ὑπῆρξε δὲ ἀμφοτέρων ἀφορμὴ ὁ περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Βούδδα μῦθος.

ἡ Φιλομήλα μεταμορφοῦνται εἰς πτηνά, πλεῖστοι ἄλλοι εἰς ἄλλα ζῷα κατὰ τὰς παλαιὰς καὶ τὰς νέας παραδόσεις.

Ὡσαύτως δὲ καθολικὴ εἶναι ἡ πίστις περὶ μεταβολῆς ἀνθρώπων εἰς φυτά. Μνημονεύομέν τινας τῶν μύθων, ἐν οἷς σῴζεται ὁ πυρὴν τῆς παλαιοτέρας ταύτης πίστεως. Ἐν ταῖς Μεταμορφώσεσι τοῦ Ὀβιδίου φέρεται ὁ μῦθος, καθ' ὃν ἡ ὡραία Δάφνη μετεμορφώθη ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ ὁμώνυμον δένδρον[1], καὶ ὁ περὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Ἡλίου, ἃς ὁ Ζεὺς τὸν ἀποθανόντα ἀδελφὸν Φαέθοντα θρηνούσας οἰκτείρας μετέβαλεν εἰς αἰγείρους[2], καὶ οἱ περὶ τοῦ Ναρκίσσου[3] καὶ τοῦ Ὑακίνθου[4] καὶ τοῦ Κυπαρίσσου[5], τῶν μεταβληθέντων εἰς τὰ ὁμώνυμα φυτά, καὶ ὁ περὶ τῆς Λευκοθέης τῆς μεταμορφωθείσης εἰς λίβανον[6] καὶ ὁ περὶ τοῦ Φιλήμονος καὶ τῆς Βαυκίδος[7] καὶ ὁ περὶ τῆς Δρυόπης[8] καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν ἡ ἀφελεστέρα τοῦ λαοῦ πίστις ἀπροσκόπτως ἀποδέχεται τοιαύτας παραδόσεις.

Ἐν τῇ δημώδει τῶν Γερμανῶν πίστει δύο συμφυῆ δένδρα εἶναι μεταμόρφωσις ζεύγους ἐραστῶν[9]. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ εὗρεν ὁ Βύρων τὴν δοξασίαν, εἰς ἣν ἀκολουθήσας ἐν τῇ «Νύμφῃ τῆς Ἀβύδου» παρέστησε τὸν μὲν Σελὴμ μετεμψυχωθέντα εἰς πτηνόν, τὴν δὲ ὡραίαν Ζουλέϊκαν καὶ μετὰ τὸν θάνατον ζῶσαν ἐν ῥόδῳ λευκῷ, ὅπερ εἶχε τὰς ῥίζας ἐν τῇ παρθενικῇ κόνει τοῦ τάφου της[10]. Καὶ ἐν Ἑλλάδι συνήθεις εἶναι αἱ παραδόσεις περὶ μεταμορφώσεως ἀνθρώπων εἰς δένδρα.

---

[1] Met. I, 545 κ. ἑξ.

[2] Met. II, 367 κ. ἑξ.

[3] Met. III, 475 κ. ἑξ.

[4] Met. X, 196 κ. ἑξ.

[5] Met. X, 106 κ. ἑξ.

[6] Met. IV, 234 κ. ἑξ.

[7] Met. VIII, 685 κ. ἑξ.

[8] Met. IX, 334 κ. ἑξ.

[9] Κατὰ Grimm. Ὅμοιαι παραδόσεις παρ' Ἕλλησι. Πρβλ. Ν. Πολίτου, Παραδ. II, 644.

[10] The complete Works, ἔκδ. W. Lytton-Bulwer, σ. 222. Παρατηρεῖ δὲ ὁ Βύρων ὅτι καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπῆρχον τότε ἄνθρωποι, καὶ μάλιστα γυναῖκες, πιστεύοντες ὅτι μετὰ θάνατον αἱ ψυχαὶ μεταβαίνουσιν εἰς πτηνά. Ἡ δούκισσα Κανδὰλ ἦτο πεπεισμένη ὅτι ὁ Γεώργιος Α' ἦλθε πρὸς αὐτὴν ἐν εἴδει κόρακος, ἄλλη δέ τις κυρία ἐφαντάζετο ὅτι ἡ ἀδελφή της εἶχε λάβει μορφὴν ᾠδικοῦ πτηνοῦ.

Καὶ εἶναι περιφανὲς ὅτι παρατήρησις πεπλανημένη καὶ ἀφελὴς ἀντίληψις, ὡς τοσαύτας ἄλλας δεισιδαιμονίας, καὶ ταύτην τὴν τῶν ἀλλοιώσεων καὶ μετενσωματώσεων παρήγαγεν ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Ἀφ᾽ οὗ ὁ κατὰ φύσιν ζῶν ἄνθρωπος εἴτε ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὀνείροις καὶ ἐν νοσηραῖς καταστάσεσιν ἐμφανιζομένων φασμάτων εἴτε ἐξ ἄλλων λόγων ἐπείσθη ὅτι καὶ μετὰ θάνατον ὑφίστανται αἱ ψυχαί, εὔκολον ἦτο καὶ δὴ καὶ πολλῷ προχειρότερον νὰ πιστεύσῃ ὅτι αὗται οὐχὶ ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, ὡς ἔπλασεν ὕστερον τὸν Ἅδην καὶ τὸν οὐρανόν, ἀλλ᾽ ἐν τῇ γῇ διάγουσι τὸν ἔπειτα βίον ὡς φαντάσματα, οἷα ἡ δημώδης δεισιδαιμονία ἀείποτε ὑπέλαβεν ὅτι πλανῶνται περὶ τοὺς τάφους[1]. Πρὸς ταῦτα δ᾽ ἐγγὺς ἦτο καὶ ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ εἰσέρχονται εἰς σώματα νέα. Ἡ περὶ μεταβάσεως τῶν ψυχῶν ἐξ ἀνθρώπων εἰς ἄλλους ἀνθρώπους συγγενεῖς ἔχει πιθανῶς τὰς πρώτας ῥίζας αὐτῆς ἐν τῇ ὁμοιότητι τῶν ἐπιγόνων πρὸς τοὺς προγόνους αὐτῶν. Ὁ ἀφελῶς τὴν ἀρχὴν καὶ ἀνεπιστημόνως παρατηρῶν ἄνθρωπος ὑπέλαβεν, ὡς φαίνεται, ὅτι, ἐπειδὴ πολλοὶ εἶναι κατὰ τὸ σῶμα ὅμοιοι πρός τινας τῶν προγόνων αὐτῶν, ἔχουσι καὶ τὴν ψυχὴν ἐκείνων, ἀφ᾽ οὗ μάλιστα κατὰ τὴν ἀρχέγονον τῶν ἀνθρώπων δόξαν ἡ ψυχὴ εἶναι ὄν τι ἔχον τὴν ἕδραν του καθ᾽ ὅλον τὸ σῶμα[2]. Ἀλλ᾽ ἀναμφιβόλως καὶ ἄλλα τυχαῖα γεγονότα συνετέλεσαν εἰς τοῦτο. Οἱ Νυτκαῖοι (**Nutkas**) τῆς Βορείου Ἀμερικῆς εὑρόντες φυλὴν ὁμιλοῦσαν γλῶσσαν ὁμοίαν πρὸς τὴν ἰδικήν των, ἐνόμισαν ὅτι ἐν τῇ φυλῇ ταύτῃ εἶχον ἐνσωματωθῆ αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων των[3].

Πολὺ δυσχερέστερον εἶναι νὰ εὕρωμεν τὴν πρώτην ἀρχὴν τῆς πίστεως, καθ᾽ ἣν αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον καὶ εἰς ζῷα καὶ εἰς φυτὰ μεταφοιτῶσιν. Ἐν τῇ μυστικῇ φιλοσοφίᾳ τῶν Ἰνδῶν λέγεται ὅτι αἱ ἐκ τῆς σελήνης ἐν εἴδει βροχῆς ἐρχόμεναι εἰς τὴν γῆν ψυχαὶ ἀπορροφούμεναι εἰσέρχονται εἰς τὰ φυτά, ἐκ τούτων δὲ εἰς τὰ ζῷα, ὧν τὰ φυτὰ γίνονται τροφή. Ἀλλ᾽ ἴσως ἀλλαχοῦ ὀφείλομεν νὰ ζητήσωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς πίστεως ταύτης. Ἔν τινι περιόδῳ τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ὁ κατὰ φύσιν ζῶν ἄνθρωπος θεωρεῖ τὰ ζῷα οὐχὶ ὡς διάφορα

[1] Πρβλ. *Πλάτ.* Φαίδ. 81 B κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. προηγηθεῖσαν μελέτην «Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς». Tylor, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. II, 22.

[3] Mayne, British Columbia, σελ. 181.

αὐτοῦ, ἀλλ᾽ ὡς ἔχοντα ψυχὴν συγγενῆ καὶ ὁμοίαν. Πολλοὶ λαοὶ ἔτι καὶ νῦν πιστεύουσιν ὅτι ἐκ ζῴων κατάγονται καὶ τὰ τοιαῦτα ζῷα τιμῶσιν ὡς προγόνους[1]. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐνέπνευσεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν πίστιν ὅτι μετὰ θάνατον ἔρχονται αἱ ψυχαὶ αὐτῶν εἰς ζῷα. Καὶ εἴδομεν ἐν τοῖς πρόσθεν τοιαύτην πίστιν καὶ παρὰ τοῖς ἀγρίοις. Ἴσως δὲ εἰδικώτερά τινα γεγονότα ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ πιστευθῇ ὅτι εἰς τοιαῦτα ἢ τοιαῦτα ζῷα μεταφοιτῶσιν αἱ ψυχαί. Παλαιότατον ὑπῆρξε τὸ ἔθιμον νὰ καταστρέφωσι τοὺς νεκροὺς διὰ καύσεως, ὡς διδάσκουσιν ἡμᾶς ἀνασκαφαὶ τάφων τῆς γεωμετρικῆς κληθείσης περιόδου. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐγένετο πιθανῶς ἀφετηρία τῆς δόξης, καθ᾽ ἣν ἡ ψυχὴ ὡς πτηνὸν ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ θάνατον ἢ ἔρχεται εἰς πτηνὰ καὶ ψυχὰς καὶ ἄλλα ἔντομα πτερωτά[2]. Ἀλλ᾽ εἰς τὴν πίστιν ταύτην ἀφορμὴν ἔδωκε καὶ ἡ ὑπόληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πνοῆς καὶ ἀέρος. Τὴν τοιαύτην ψυχὴν κάλλιστα ἠδύνατο ὁ ἀφελέστερον τὰ πράγματα παρατηρῶν καὶ ἑρμηνεύων ἄνθρωπος νὰ φαντασθῇ ἐξερχομένην ἐκ τοῦ θνήσκοντος ἐν μορφῇ ὄντος πτερωτοῦ. Παρ᾽ Ὁμήρῳ ἔτι παρίσταται ἡ ψυχὴ ὡς ὄνειρος πετομένη·

Ψυχὴ δ᾽ ἠΰτ᾽ ὄνειρος ἀποπταμένη πεπότηται[3].

Ἔπειτα πολλαχοῦ ἐπιστεύθη ὅτι κατὰ τὸν ὕπνον ἡ ψυχὴ ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πτηνὸν καὶ μυῖα καὶ πάλιν ἐπανέρχεται εἰς αὐτόν[4]. Ἴσως δὲ καὶ ἡ παρατήρησις ψυχῶν ἐντόμων ἐξερχομένων ἐκ τῶν τάφων, ἐν οἷς ἔντομά τινα τοὺς σκώληκας αὐτῶν γεννῶσιν,

[1] Οὗτος εἶναι ὁ λεγόμενος Totemismus (totem καλοῦσι τὰ τοιαῦτα ζῷά τινες τῶν βαρβάρων λαῶν νῦν), περὶ οὗ πρβλ. Andrew Lang, Myth, Ritual and Religion I, 57· καὶ Wundt, Völkerpsych. 2, II 233 κ.ἑξ. Εὑρίσκομεν δὲ λείψανα τῆς πίστεως ταύτης καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀρχαίοις λαοῖς. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους ἡ Ἑκάτη ἐνεφανίζετο εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς κύων, ἡ Ἀφροδίτη ὡς περιστερά, ὁ Διόνυσος ὡς ταῦρος καὶ ἄλλοι θεοὶ ἐν μορφῇ ἄλλων ζῴων, ἅτινα ὕστερον ἐλέχθησαν ζῷα ἱερὰ αὐτῶν. Ταῦτα δηλοῦσιν ἴσως ὅτι οἱ θεοὶ οὗτοι ἦσαν τὴν ἀρχὴν ζῷα. Πιθανὸν δὲ φαίνεται ὅτι καὶ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος αἱ νεωκόροι ἐκαλοῦντο ἄρκτοι, διότι ἡ θεὰ αὕτη ἄρκτος ἦτο κατ᾽ ἀρχάς. Οἱ δὲ μῦθοι, καθ᾽ οὓς πολλοὶ ἐγεννήθησαν ἐκ τοῦ Διὸς λαβόντος ταύτην ἢ ἐκείνην ζῴου μορφὴν (ταύρου, κύκνου καὶ ἄλλων), ἐνδέχεται νὰ περιέχωσιν ἴχνη τῆς πίστεως περὶ τῆς ἐκ ζῴων καταγωγῆς τῶν ἀνθρώπων τούτων.

[2] Πρβλ. Wundt, Völkerps. 2, II, σελ. 72 κ. ἑξ.

[3] Ὀδ λ. 222.

[4] Frazer, Golden Bough I, 251.

καὶ τῆς μεταμορφώσεως τῶν ἐντόμων, μάλιστα δὲ ἡ ἀπὸ τῆς χρυσαλλίδος γένεσις τῆς ψυχῆς, συνετέλεσεν εἰς ἐνίσχυσιν τῆς δοξασίας ταύτης[1]. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἡ πίστις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐξερχομένης ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐν εἴδει ὄντων πτερωτῶν εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη. Κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν πίστιν αἱ ψυχαὶ (ba) ἔρχονται εἰς τὰ Sokhit Jalou ἐν μορφῇ πτηνοῦ ἢ ἀκρίδος[2]. Ἐπὶ ληκύθων ἑλληνικῶν παρίσταται πολλάκις ἡ ψυχὴ ὡς ψυχὴ ἔντομον[3]. Σήμερον οἱ Ἰροκαῖοι, λαὸς ἄγριος, κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἀφήνουσι πτηνὸν παρὰ τὸν τάφον, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι εἰσέρχεται εἰς αὐτὸ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀποθανόντος[4]. Τὸ φιννικὸν ὄνομα τοῦ Γαλαξίου δηλοῖ πορείαν πτηνῶν, πιθανῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς λαογράφος Grimm, διότι κατὰ τὴν ἀφελῆ τῶν ἀνθρώπων ἀντίληψιν ἐνομίσθη ὅτι εἶναι σμῆνος ψυχῶν ἐν μορφῇ πτηνῶν ἐρχομένων[5]. Πιθανὸν δὲ φαίνεται ὅτι ἐν τῇ ἀφελεῖ ταύτῃ πίστει πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν καὶ τὴν πρώτην ἀρχὴν τῶν οἰωνῶν, τῶν μαντευμάτων τῶν ἐκ τῶν φωνῶν καὶ τῆς πτήσεως τῶν πτηνῶν. Ὑπέλαβον, φαίνεται, πάλαι ποτὲ οἱ ἄνθρωποι, ὅτι ἐν τοῖς πτηνοῖς ὑπάρχουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων, αἵτινες περὶ τῶν ἐπιγόνων φροντίζουσαι προλέγουσιν εἰς αὐτοὺς τὸ μέλλον[6].

Ἡ δὲ δόξα περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐρχομένης μετὰ θάνατον εἰς σκώληκας καὶ ὄφεις καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζῷα ὑπολαμβάνεται ὅτι ἔσχεν ἀφετηρίαν τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν. Ἡ παρατήρησις ὅτι ἐν τοῖς τάφοις ἀναφαίνονται σκώληκες ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀφελῆ πίστιν, ὅτι ὁ πρῶτος ἀναφαινόμενος σκώληξ εἶναι ὁ φορεὺς τῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος ψυχῆς. Ὁ περὶ τοῦ φανάνεως μῦθος ἐνισχύει τὴν εἰκασίαν ταύτην. *Φάνανυ* ὀνομάζουσιν οἱ Μαδαγάσοι καὶ ἄλλοι λαοὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς

[1] Πρβλ. Ἀριστ. ζ. ἱστ. 550 β 26. 551 β 13 κ. ἑξ. Πλουτ. Συμπ. 2, 3, 2.

[2] Wiedemann, Die Religion d. alten Aegypter, 1890, σ. 127. Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, I, 1895, σελ. 179, 183, 187 καὶ ἄλλ.

[3] Pottier, Les lécythes blancs, σελ 65, 2.

[4] Tylor, αὐτόθι, II, 9.

[5] Deutsche Mythol.[3], σελ. 331, σημ.

[6] Πρβλ. καὶ Wundt, Völkerps. (2, II, σ. 73) καὶ τὴν κατωτέρω παρατιθεμένην ἡμετέραν διατριβὴν «Ζητήματα ὁμηρικῆς ψυχολογίας. Τρίζουσαι ψυχαί».

Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ὠκεανίας τὸν πρῶτον ἐκ τοῦ σηπομένου πτώματος ἐξερχόμενον σκώληκα. Καὶ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ μετὰ τὸν θάνατον διαμένει ἐν τῷ σώματι, ἀρχομένης δὲ τῆς σήψεως εἰσέρχεται εἰς τὸν σκώληκα τοῦτον[1].

Ὁμοίαν ἔχει πιθανῶς τὴν ἀρχὴν ἡ πίστις ὅτι καὶ εἰς ὄφιν ἔρχεται μετὰ θάνατον ἡ ψυχή. Καὶ ταύτης τῆς πίστεως λείψανον φαίνεται ἡ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις φερομένη δόξα, ὅτι οἱ ὄφεις γεννῶνται ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ τῶν τεθνεώτων. Παρὰ Πλουτάρχῳ ἀναγινώσκομεν ὅτι ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κλεομένους εἶδον δράκοντα εὐμεγέθη περιπεπλεγμένον περὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ· οἱ δὲ σοφοὶ ἐδίδαξαν ὅτι, ὡς οἱ βόες σηπόμενοι γεννῶσι μελίσσας καὶ οἱ ἵπποι σφῆκας καὶ οἱ ὄνοι κανθάρους, οὕτω τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα τοῦ μυελοῦ σηπομένου ζωογονοῦσιν ὄφεις, καὶ ὅτι τοῦτο νοήσαντες οἱ παλαιοὶ τὸν δράκοντα ἐκ πάντων τῶν ζῴων «συνῳκείωσαν τοῖς ἥρωσιν»[2]. Εἶναι δὲ παλαιοτάτη καὶ ἡ πίστις ὅτι οἱ ἀποθνήσκοντες μετεμορφοῦντο εἰς ὄφεις. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πλατωνικοῦ Ἡρακλείδου, μαθητοῦ τοῦ Σπευσίππου, τὸ μὲν σῶμα αὐτοῦ ἠφανίσθη, λέγεται, ὄφις δ' ἐφάνη ἐπὶ τῆς κλίνης του. Ὅτε πάλιν ἀπέθανεν ὁ Πλωτῖνος ὁ φιλόσοφος, ἐνεφανίσθη αἴφνης ὄφις ὑπὸ τὴν κλίνην του, ὅστις ἐκρύβη εὐθὺς εἴς τινα ὀπήν. Καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀγχίσου ἐμφωλεύει κατὰ Βεργίλιον ὄφις. Ἀλλὰ περιττὸν νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλα παραδείγματα. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ γράφειν ὄφεις εἰς τοὺς τάφους καὶ εἰς ληκύθους, ὅτι τὰ ζῷα ταῦτα συμβολίζουσι τοὺς νεκρούς[3]. Ἀλλὰ καὶ ἀφ' οὗ ἐκ τῶν τεθνεώτων ἐδημιούργησαν οἱ ἄνθρωποι κατὰ μικρὸν τοὺς χθονίους δαίμονας, καὶ τοὺς δαίμονας τούτους ἐφαντάσθησαν ὡσαύτως ὡς ὄφεις. Ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ὁ μειλίχιος Ζεὺς ὡς χθόνιοι δαίμονες παρίστανται

[1] Frobenius, Die Weltanschauung der Noturvölker, σελ. 51 κ. ἑξ. Wundt, Völkerps 2, II, 62 κ. ἑξ.

[2] Κλεομ. 39. Πρβλ. καὶ Plin., hist. natur. X, 86 «Anguem ex medulla hominis spinae gigni accipimus a multis». Καὶ Ovid., Metam. XV, 362 κ.ἑξ. καὶ Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch., σελ. 808. Καὶ Küster, Die Schlange im griechischen Seelenglauben, ἐν Religionsg. Vers. u. Vorarbeihen, 13, 2, 1913.

[3] Πρβλ. Deneken, Archäol. Zeitschr. 39, 273. 40, I, 2467. Καὶ Rhode, Psyche[3], I,244, 4.

ὡς ὄφεις, κατὰ μικρὸν δ' ἐκράτησεν ἡ δοξασία περὶ τῶν ὄφεων ὡς ζῴων ἀφιερωμένων εἰς τοὺς εἰρημένους θεούς[1]. Ἐντεῦθεν καὶ τοὺς ὄφεις τῶν οἰκιῶν[2] καὶ τῶν τάφων ὠνόμασαν δαίμονας ἀγαθούς, ὡσαύτως δὲ τοὺς ὄφεις τῶν ναῶν, οἷον τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Τροφωνίου. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον οἱ Ἕλληνες ἔπλασαν τοὺς μύθους, καθ' οὓς ἥρωες ὑπὸ μορφὴν ὄφεως ἔρχονται εἰς βοήθειαν τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὁ Κυχρεύς, περὶ οὗ ἐλέχθη ὅτι κατὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν ὡς δράκων ἐβοήθησε τοὺς Ἀθηναίους[3].

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐθίμου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν προῆλθε πιθανῶς καὶ ἡ δόξα περὶ μεταβάσεως τῆς ψυχῆς εἰς δένδρα καὶ παντοῖα φυτά. Ἐπιστεύθη δῆλα δὴ ὅτι, ὡς δύναται ἡ ψυχὴ τοῦ θανόντος νὰ ἔλθῃ εἰς τοῦ τάφου τὸν σκώληκα, οὕτως ἔρχεται καὶ εἰς τὰ ἐκ τοῦ τάφου φυόμενα δένδρα. Ἀλλὰ τῆς δοξασίας ταύτης προηγήθη ἡ ἀφελὴς ἀντίληψις τῆς ὅλης φύσεως ὡς ἐμψύχου καὶ τῶν φυτῶν ὡς ἐχόντων ζωὴν καὶ ψυχὴν οὐχὶ διάφορον τῆς τῶν ἀνθρώπων[4]. Τοιαύτην δὲ τῆς φύσεως ἀντίληψιν καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς εὑρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρ' ἄλλοις.

Καὶ τῆς πίστεως, καθ' ἣν μετενσωματοῦνται ἄνθρωποι εἰς φυτά, εὑρίσκομεν ἴχνη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ ἀνάλογα παρὰ τοῖς νεωτέ-

[1] Πρβλ. Rhode, Psyche[3], I, 254, 2, 273, 1 καὶ ἄλλ. Welcker, Götterlehre II, 734. Παρίστων δὲ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς χθονίους δαίμονας ὡς ὄφεις (Gruppe, Griech. Mythol., 807). Ὁ ὄφις ἐλέχθη ζῷον τῶν θεῶν τούτων ἱερόν, ὡς ἡ περιστερὰ τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἄλλων ἄλλα.

[2] Ἡ περὶ οἰκουρῶν ὄφεων ὡς δαιμόνων ἀγαθῶν πίστις εἶναι καὶ σήμερον συνήθης καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ.

[3] Παυσ. Α, 36, 1.

[4] Ἡ τοιαύτη περὶ τῶν φυτῶν ὡς ἐμψύχων ὄντων ἀντίληψις ὑπάρχει καὶ παρὰ τοῖς φιλοσόφοις. Ὁ Θαλῆς προσνέμει εἰς τὰ φυτὰ ψυχὴν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (π. ψυχ. 405 α 20), ὁ δὲ Πλάτων μόνον τὸ ἐπιθυμητικὸν (Τίμ. 77 Β)· ὁ δ' Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας «καὶ νοῦν καὶ γνῶσιν» (Ψ. Ἀριστ. π. φυτ. 815 β 17). Ὡσαύτως δὲ ἡ περὶ τοῦ σύμπαντος ὡς ἐμψύχου (θεωρία τῆς παμψυχίας). Αὕτη δ' ἔδωκε πάντως ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἀφελέστερον τὰ ὄντα παρατηροῦντας ἀνθρώπους νὰ νομίσωσι καὶ τοὺς λίθους καὶ τὰ ξόανα ὡς ἔμψυχα καὶ νὰ λατρεύσωσι (Fetichismus). Οἱ Ἕλληνες *ἀργοὺς λίθους* παλαιότατα ἐλάτρευον, ὕστερον δ' ἔξεσαν αὐτοὺς καὶ κατὰ μικρὸν κατεσκεύασαν ἐξ αὐτῶν ἀγάλματα θεῶν (πρβλ. De Visser, De Graecorum dis non referentibus speciem humanam, 1900, σελ. 22 κ. ἑξ. 36 κ. ἑξ.), ὡς καὶ ἄλλοι λαοί.

ροις λαοῖς. Ἄριστον παράδειγμα πρόκειται ὁ παρὰ Βεργιλίῳ μῦθος περὶ τοῦ Πριαμίδου Πολυδώρου. Ὁ Πρίαμος βλέπων ἐπικειμένην τὴν πτῶσιν τῆς Τροίας καὶ φοβούμενος ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ Πολυδώρου ἔπεμψεν αὐτὸν πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Θρᾴκης μετὰ πολλῶν θησαυρῶν. Ἀλλ' ἐκεῖνος εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ Ἰλίου, ἵνα σφετερισθῇ τοὺς θησαυροὺς τοῦ ξένου, ἀπέκτεινε τὸν Πολύδωρον καὶ ἔθαψε κατὰ τὴν Θρᾳκικὴν παραλίαν. Μετὰ δέ τινα χρόνον τὸν τόπον ἐκεῖνον ἐπεσκέφθη ὁ Αἰνείας, ὅτε ἔφευγεν ἐκ Τροίας, καί, ἵνα κοσμήσῃ τὸ ἐκεῖ ὑπάρχον ἱερὸν τῆς μητρός του, τῆς Ἀφροδίτης, ἦλθε κατὰ τύχην καὶ ἐζήτησε νὰ ἀποσπάσῃ κλάδους ἐκ τῶν μύρτων, οἵτινες ἔθαλλον ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ λησμονηθέντος Πολυδώρου. Ἀλλ' ἔκπληξις κατέλαβε τὸν Αἰνείαν, ὅτε εἶδε μέλαν αἷμα ῥέον ἐκ τῶν ῥιζῶν τοῦ πρώτου ἀποσπασθέντος κλάδου. Ἀπέσπασε καὶ δεύτερον, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔρρευσεν αἷμα. Ἵνα δὲ ἀποκαλύψῃ τὸ κρυπτόμενον μυστήριον, ἐπειράθη καὶ τρίτον νὰ ἀποσπάσῃ κλάδον, ἀλλὰ τότε θρηνώδης ἐκ τοῦ τάφου ἠκούσθη φωνή· «Διατί, ὦ Αἰνεία, μὲ σπαράττεις τὸν δυστυχῆ; Φείσθητί μου. Δὲν εἶμαι ξένος. Ἐν Τροίᾳ ἐγεννήθην. Καὶ τὸ αἷμα τοῦτο δὲν ἐξέρχεται ἐκ κλάδου ἀναισθήτου· εἶμαι ὁ Πολύδωρος»[1]. Ὅμοιος εἶναι ὁ παρὰ τῷ Ὀβιδίῳ μῦθος, καθ' ὃν ἡ νύμφη Δρυόπη κόπτει φύλλα λωτοῦ, σταγόνες δ' αἱματώδεις πίπτουσιν ἐκ τῶν ἀνθέων καὶ μετὰ φρίκης κινοῦνται οἱ κλῶνες αὐτοῦ, διότι ἐντὸς τοῦ λωτοῦ ζῇ ἡ νύμφη Λωτίς, ἥτις φεύγουσα ἄλλοτε τὸν Πρίαπον μετεμορφώθη εἰς τὸ φυτὸν τοῦτο[2].

Πολλαὶ τοιαῦται πίστεις ὑπάρχουσιν ἔτι καὶ νῦν ἐν Ἑλλάδι, αἵτινες εἶναι εἰς πάντας γνώριμοι. Καὶ ἐν Κροατίᾳ πιστεύεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν θαπτομένων ὑπὸ μεγάλα δένδρα μεταβαίνουσιν εἰς αὐτὰ καὶ δὲν ἀναφαίνονται ὡς φαντάσματα, οὐδὲ πειράζουσι τοὺς ἀνθρώπους[3]. Οἱ Dieri, ἔθνος αὐστραλιακόν, δένδρα τινὰ νομίζουσιν ἱερά, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι εἰς αὐτὰ μετεμορφώθησαν οἱ πρόγονοί των[4]. Καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ φυτεύειν ἐπὶ τῶν

[1] Verg. Aen. III, 22 κ. ἑξ.

[2] Met. IX, 345.

[3] S. Krauss, Volksglaube u. relig. Brauch der Südslaven, σελ. 36. Frazer, Golden Bough, I, 1900, 180.

[4] A. W. Wowitt, The Dieri and other kindred Tribes of Central Australia. Journal of the anthropol. Institut 20, σελ. 89. Ὅμοια πιστεύονται ἐν ταῖς νήσοις Φιλιππίναις καὶ ἐν Κορέᾳ καὶ ἀλλαχοῦ (Frazer, Golden Bough, I, 178 κ. ἑξ.).

τάφων δένδρα καὶ δὴ κυπαρίσσους ἐν τοῖς νεκροταφείοις ἴσως ὡρμήθη ἀπὸ τοιαύτης δόξης τῶν παλαιῶν, ὅτι δῆλα δὴ αἱ τῶν θνησκόντων ψυχαὶ εἰσδύονται εἰς αὐτά. Περὶ τῆς κυπαρίσσου συνηγορεῖ καὶ ἡ παράδοσις, καθ' ἣν τὸ δένδρον τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Κυπαρίσσου υἱοῦ τοῦ Τηλέφου[1].

Ὅτι δ' ἐνομίσθησαν τὰ δένδρα ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἔμψυχα, ἄλλα τε μαρτυροῦσι καὶ ὁ κάλλιστος ἐκεῖνος μῦθος περὶ τῶν Ἁμαδρυάδων. Ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Δήμητρος τὸ φθινόπωρον καὶ ὁ χειμὼν εἶναι ὁ χρόνος τῆς καταβάσεως τῶν ψυχῶν τῶν φυτῶν εἰς τὸν Ἅδην, τὸ δὲ ἔαρ εἶναι ἡ ὥρα τοῦ ἔτους, καθ' ἣν ἀνέρχονται εἰς τὸν κόσμον αἱ ψυχαί. Αἱ δὲ Ἁμαδρυάδες εἶναι νύμφαι, αἵτινες μετὰ τῶν δρυῶν γεννῶνται καὶ μετ' αὐτῶν φθείρονται[2]. *«ἰσοδένδρου τέκμωρ αἰῶνος λαχοῦσαι»*[3]. Ἰδοὺ τί λέγει περὶ αὐτῶν ὁ εἰς Δήμητρα ὕμνος·

δηρὸν μὲν ζώουσι καὶ ἄμβροτον εἶδαρ ἔδουσι
καί τε μετ' ἀθανάτοισι καλὸν χορὸν ἐρρώσαντο.
Τῇσι δ' ἅμ' ἢ ἐλάται ἠὲ δρύες ὑψικάρηνοι
γεινομένῃσιν ἔφυσαν ἐνὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ,
καλαὶ τηλεθάουσαι, ἐν οὔρεσιν ὑψηλοῖσιν.
ἀλλ' ὅτε κεν δὴ μοῖρα παρεστήκῃ θανάτοιο,
ἁζάνεται μὲν πρῶτον ἐπὶ χθονὶ δένδρεα καλά,
φλοιὸς δ' ἀμφιπεριφθινύθει, πίπτουσι δ' ἀπ' ὄζοι,
τῶν δὲ θ' ὁμοῦ ψυχὴ λείπει φάος ἠελίοιο[4].

Ὡς ἔμψυχα δὲ τὰ δένδρα πονοῦσιν, ὅταν πλήττωσιν αὐτὰ οἱ ὑλοτόμοι, καὶ στενάζουσι καὶ αἷμα ῥέει ἐκ τῶν πληγμάτων καὶ παρακαλοῦσι τὸν ὑλοτόμον νὰ φεισθῇ αὐτῶν· καὶ ὁ οὕτω τὰ δένδρα κόπτων

---

[1] Ovid. Met. X, κ. ἑξ. Κατ' ἄλλην παράδοσιν νεκρικὸν δένδρον ἐνομίσθη ἡ κυπάρισσος, ἀφ' ὅτου ὁ Βορέας, ὁ τῶν Κελτῶν Βασιλεύς, ἐφύτευσε τὸ δένδρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς θυγατρός του Κυπαρίσσης (Prob. εἰς Verg. Georgica II, 84).

[2] Σχολ. Ἀπολλ. Ροδίου Β, 478.

[3] Πινδ. ἀπόσπ. 165.

[4] Στίχ. 260 κ. ἑξ. Αἱ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μάντεως Ἀλκμέωνος κυπάρισσοι ἐκαλοῦντο παρθένοι (Παυσ. VIII, 24, 7 κ. ἑξ.), πιθανῶς διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἐν αὐταῖς κατῴκουν νύμφαι.

ἀποθνῄσκει. Κατὰ τὸν Καλλίμαχον, τὸν τῆς Ἀλεξανδρείας ποιητήν, αἴγειρος ἐν τῷ ἄλσει τῆς Δήμητρος, ἣν ἐπειρᾶτο νὰ κόψῃ διὰ πελέκεως ὁ Ἐρυσίχθων,

πληγεῖσα κακὸν μέλος ἴαχεν ἄλλαις·
αἴσθετο Δαμάτηρ ὅτι οἱ ξύλον ἱερὸν ἄλγει·
εἶπε δὲ χωσαμένα· «Τίς μοι καλὰ δένδρεα κόπτει;»[1]

Κατὰ δὲ τὸν Ὀβίδιον ἡ ἱερὰ δρῦς τῆς Δήμητρος πρὸς τὸν Ἐρυσίχθονα κόπτοντα αὐτὴν εἶπε·

Nympha sub hoc ego sum Cereri gratissima ligno,
quae tibi factorum poenas instare tuorum
vaticinor moriens, nostri solacia leti[2].

Καὶ ἡ πίστις αὕτη εἶναι καὶ νῦν ἔτι οὐχὶ σπανία. Κατὰ νεωτέρας ἑλληνικὰς παραδόσεις πρὸς τὰ δένδρα ταυτίζονται αἱ Νεράϊδαι[3], καὶ ἡ ζωὴ παντὸς ἀνθρώπου συνδέεται πρὸς δένδρον φυτευθὲν κατὰ τὸν χρόνον τῆς γεννήσεώς του ἢ εἰς ἄλλην ἐπίσημον στιγμὴν τοῦ βίου του καί, ὡς αἱ παλαιαὶ Ἁμαδρυάδες, ὅταν τὸ δένδρον ξηρανθῇ, ὁ ἄνθρωπος ἀσθενεῖ καὶ ἀποθνῄσκει[4].

Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ πίστεως προῆλθε καὶ ἡ δόξα ὅτι θεοὶ ἐγεννήθησαν ἐκ δένδρων ἢ κατοικοῦσιν ἐν αὐτοῖς καὶ δίδουσι χρησμοὺς ἐξ αὐτῶν. Ὁ Ἄδωνις, ὁ προσφιλὴς εἰς τὴν Ἀφροδίτην θεός, τοῦ ὁποίου τὸ κάλλος ἔψαλεν ἡ παλαιὰ μοῦσα, ἐγεννήθη κατὰ τὸν μῦθον ἐκ τῆς Μύρρας, τῆς θυγατρὸς τοῦ Κινύρου, ἥτις μετεμορφώθη εἰς δένδρον[5], ὁ Ὄσιρις κατὰ τὰς αἰγυπτιακὰς παραδόσεις κατῴκει ἄλλοτε εἰς δένδρον[6], ὁ Ἄττις ὁ ἀγαπητὸς εἰς τὴν Κυβέλην ἦτο κατ' ἀρχὰς πνεῦμα φυτοῦ[7], αἱ Δρυάδες κατῴκουν ἐπὶ δένδρων, ὁ Ζεὺς παρὰ τοῖς Ροδίοις ἐκα-

---

[1] ϛ, 39 κ. ἑξ.

[2] Met. VIII, 771 κ. ἑξ.

[3] Ἡ τοιαύτη πίστις κρατεῖ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα.

[4] Πρβλ. Πολίτου Παραδόσεις Β, 918 ἀριθ. 325 καὶ Frazer, Golden Bough, III, 391 κ. ἑξ.

[5] Πρβλ. Gruppe, Griech. Mythol., 780.

[6] Frazer, Golden Bough I, 308. Περὶ πνευμάτων φυτῶν καὶ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ποιεῖται λόγον ὁ Maspéro ἐν Histoire ancienne des peuples de l'Orient I, σελ. 184.

[7] Frazer, αὐτ. II. 115.

λεῖτο ἔνδενδρος καὶ φηγοναῖος ἐν Δωδώνῃ, ἔνθα ἀπὸ δρυὸς ἔδιδε τοὺς χρησμούς[1]. Ἐπίστευον δὲ καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἄραβες ὅτι ἐντὸς δένδρων κατῴκουν οἱ θεοί[2]. Οἱ Ἑβραῖοι πολλάκις προσέφερον λατρείαν ὑπὸ θάλλοντα δένδρα, διὸ καὶ ψέγουσιν αὐτοὺς οἱ προφῆται, ὁ Ὠσηέ[3], ὁ Ἡσαΐας[4], ὁ Ἱερεμίας[5], ὁ Ἰεζεκιήλ[6]. Καὶ ἐκ τοῦ ψιθύρου τῶν φύλλων ἐπεζήτουν νὰ μάθωσι τὰς θείας βουλάς[7].

Κατὰ μικρὸν δὲ ἡ περὶ μεταμορφώσεων καὶ μετενσωματώσεων αὕτη δόξα ἐπεξετάθη ἐπὶ πολύ. Πολλαὶ παραδόσεις παριστῶσι τὴν ψυχὴν ἐξερχομένην ἐκ τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ τὸν ὕπνον ἐν εἴδει μυὸς ἢ σαύρας ἢ ἄλλου ζῴου καὶ πάλιν ἐπιστρέφουσαν εἰς αὐτόν[8]. Κατ' ἄλλους μύθους πᾶς ἄνθρωπος μεταμορφοῦται κατὰ πάντα τρόπον καὶ ἄλλως καὶ διὰ μαγείας. Ὁ ἀετός, ὁ λέων, ὁ μύρμηξ παρέχουσι κατὰ τοὺς γνωστοὺς μύθους τὴν δύναμιν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ λαμβάνῃ τὴν μορφὴν αὐτῶν, ὁσάκις θέλει. Αἱ μάγισσαι μεταβάλλουσι τοὺς ἀνθρώπους διὰ φαρμάκων εἰς ζῷα καὶ δένδρα καὶ λίθους καὶ πάλιν ἀποκαθιστῶσιν εἰς τὴν προτέραν μορφήν. Ὑπομιμνήσκομεν τὴν Κίρκην, ἥτις τοὺς ἑταίρους τοῦ Ὀδυσσέως μετέβαλεν εἰς χοίρους[9].

Ἡ τοιαύτη περὶ μεταμορφώσεως καὶ μετενσωματώσεως ἀφελὴς πίστις ὑπῆρξε, φαίνεται, ἡ πρώτη ἀφετηρία εἰς τὴν γένεσιν τῆς περὶ

---

[1] Gruppe, αὐτ. 781. Διὰ ψιθύρου τῶν φύλλων ἔδιδε χρησμοὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων ἐκ τῆς δάφνης κατὰ τὴν παλαιὰν τῶν Ἑλλήνων πίστιν (Ὁμ. ὕμν. II, 215 *«ὅττι κεν εἴπῃ χρείων ἐκ δάφνης γυάλων ὕπο Παρνησοῖο»*). Καὶ σήμερον δὲ πολλοὶ τῶν ἀγρίων θεωροῦσι τῶν φύλλων τὸν ψίθυρον ὡς φωνὴν τῶν ἐν τοῖς δένδροις ὑπαρχόντων πνευμάτων (Fr. Boas. Sixth Report on the North-Western Tribes of Canada, 1890, σελ. 28). Οἱ παλαιοὶ δὲ καὶ ἐκοιμῶντο ὑπὸ ἱερὰ δένδρα, ἵνα ἐν τοῖς ὀνείροις ἀποκαλύπτηται τὸ μέλλον εἰς αὐτοὺς (Gruppe, σελ. 783).

[2] Πρβλ. Smend, Religionsg., σελ. 28 κ. ἑξ. W. Robertson Smith, Lectures on the Religion of the Semits, σελ. 150 κ. ἑξ. Wellhausen, Skizzen III, 99 κ. ἑξ. 101 κ. ἄ.

[3] δ', 13.

[4] θ', 29· νζ', 5.

[5] β', 20· γ', 6 κ ἄ.

[6] ϛ', 13 κ. ἄ.

[7] Β' Βασιλ. ε', 24 καὶ ἄλλ. Πρβλ. καὶ Nowack, Hand—Komm. z. Alt. Test., BB. Samuelis, 1902, σελ. 171.

[8] Ἐν τῷ Faust τοῦ Goethe μῦς ἐξέρχεται ἐκ τοῦ στόματος τῆς μαγίσσης κατὰ τὴν σκηνὴν τῆς Βαλπουργίας νυκτός.

[9] Ὁμήρου Ὀδ. κ. 238.

μετεμψυχώσεως δόξης. Ἀλλὰ μόνον ἀφετηρία. Ἵνα πυργωθῇ τὸ μέγα τοῦτο οἰκοδόμημα, καὶ ἄλλα πολλὰ συνετέλεσαν γεγονότα. Ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία προήχθη κατὰ μικρὸν καὶ ἀνεπτύχθη τὸ δίκαιον καὶ ἐπεκράτησεν ἡ ὑπόληψις, καθ' ἣν οἱ ἄνθρωποι ἐν τῇ πέρα τοῦ τάφου ζωῇ ἀμείβονται ἢ τιμωροῦνται ἀναλόγως τοῦ βίου, ὃν διήγαγον ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐδημιουργήθη ὁ ᾌδης καὶ ὁ Τάρταρος καὶ τὰ Ἠλύσια πεδία καὶ αἱ νῆσοι τῶν μακάρων. Μετὰ τῆς ἐπικρατήσεως δὲ τούτων ἀνέκυψε καὶ ἡ δόξα ὅτι ἡ μεταμόρφωσις καὶ μετενσωμάτωσις ἐπιβάλλεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς τιμωρία διὰ παραπτώματα μάλιστα ἠθικὰ καὶ θρησκευτικά. Παρὰ διαφόροις λαοῖς πλεῖστοι φέρονται μῦθοι, καθ' οὓς ἄνθρωποι διὰ μικρὰ ἢ μεγαλείτερα ἁμαρτήματα μεταμορφοῦνται προσκαίρως ἢ διὰ παντὸς εἰς ἡμιόνους καὶ κύνας καὶ κόρακας καὶ ἄλλα ζῷα. Ἀλλ' ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα προχειροτέρας τὰς ἑλληνικὰς παραδόσεις. Κατὰ ταύτας ὁ μύρμηξ ἄλλοτε ἄνθρωπος ὀκνηρὸς ὢν ἔζη κλέπτων τὸν σῖτον, ὃν οἱ πλουσιώτεροι ἄφηνον ἐν τοῖς ἀγροῖς χάριν τῶν πτωχῶν· διὰ τοῦτο δὲ ὁ Θεὸς μετεμόρφωσεν αὐτὸν εἰς ζῷον[1]. Ὁ ἀσπάλαξ ὑπῆρξε νεκροθάπτης· ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῆς ἀμελείας του ἔθαψέ τινα ζῶντα, ὁ Θεὸς μετέβαλεν αὐτὸν εἰς ζῷον καὶ τὸν κατεδίκασε νὰ ζῇ ἐντὸς τῆς γῆς[2]. Ὁ αἰγώλιος, δῆλα δὴ ὁ γκιώνης, μετεμορφώθη εἰς πτηνόν, διότι ἐφόνευσε τὸν ἀδελφόν του[3]. Καὶ ἡ φώκη, ἥτις ἦτό ποτε βασιλόπαις, καὶ ὁ κάνθαρος καὶ ἄλλα ζῷα εἶναι μεταμορφώσεις ἀνθρώπων, οἵτινες ὑπῆρξαν ἀσεβεῖς καὶ ἄδικοι ἐν τῷ βίῳ[4].

Τί ὑπελείπετο, ἵνα ἀποτελεσθῇ τὸ ὅλον τῆς μετεμψυχώσεως οἰκοδόμημα; Ἡ πίστις ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὐχὶ μίαν μόνον, ἀλλὰ πλείονας μορφὰς μεταλαμβάνουσιν, ὅτι αἱ ψυχαὶ αὐτῶν διέρχονται διὰ σωμάτων ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν καὶ ὄντων ἀψύχων, καὶ ὅτι τὴν πλάνην ταύτην διὰ τὰ ἁμαρτήματα ὑφίστανται πρὸς τιμωρίαν καὶ κάθαρσιν αὐτῶν. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο προσέθηκεν, ὡς φαίνεται, ἡ θεοσοφία ἡ μυστική.

---

[1] Ν. Πολίτου, Παραδόσεις Α, ἀρ. 356.

[2] Ν. Πολίτου, αὐτ., ἀρ. 355.

[3] Ν. Πολίτου, αὐτ., ἀρ. 358—360.

[4] Ν. Πολίτου, αὐτ., ἀρ. 347, 354. Πρβλ. 349 κ. ἄ.

Ἐν Ἑλλάδι ἐδίδαξαν, ὡς εἴδομεν ἤδη, οἱ Ὀρφικοὶ τὸ πρῶτον ὅτι αἱ ψυχαὶ δι' ἁμαρτήματα ἠθικὰ εἰσέρχονται πρὸς τιμωρίαν εἰς ἄλλα σώματα. Ἐξῆραν δὲ πολλῷ μᾶλλον τοῦτο οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Πλάτων, οἵτινες εἶπον ὅτι καὶ τὸ νέον σῶμα, εἰς τὸ ὁποῖον εἰσδύονται ἑκάστοτε αἱ ψυχαί, εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ πρότερον ἦθος. Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς μυθολογήμασι τοῦ Φαίδωνος ὡς ἑξῆς περιγράφει τὴν μετεμψύχωσιν. Οἱ περὶ γαστριμαργίας καὶ φιλοποσίας καὶ ὕβρεις διατρίψαντες ἐν τῷ βίῳ εἰσέρχονται εἰς ὄνους καὶ εἰς τοιαῦτα ζῷα· οἱ δὲ τυραννίας καὶ ἀδικίας καὶ ἁρπαγὰς προτιμήσαντες εἰσδύονται εἰς λύκους καὶ ἱέρακας καὶ ἰκτίνους· οἱ δὲ σώφρονες γενόμενοι εἰς μελίσσας καὶ μύρμηκας καὶ πάλιν εἰς ἀνθρώπους καὶ εἶναι χρηστοὶ πλέον ἄνδρες· οἱ δὲ φιλόσοφοι ἀποδειχθέντες ἀνέρχονται εἰς τὸ γένος τῶν θεῶν[1]. Ἐν δὲ τῷ Τιμαίῳ λέγει. Ὅσοι ἄνδρες ὑπῆρξαν δειλοὶ καὶ διῆλθον τὸν βίον ἐν ἀδικίαις, κατὰ τὴν δευτέραν γένεσιν μεταφυτεύονται εἰς γυναῖκας, ὅσοι δὲ κοῦφοι, ἔρχονται εἰς πτηνά, ὅσοι δ' ἔμειναν ἀφιλοσόφητοι ὅλως, μεταφοιτῶσιν εἰς πεζὰ καὶ θηριώδη ζῷα· καὶ οὕτως ἐνεφανίσθη ἐπὶ τῆς γῆς τὸ τετράπουν καὶ τὸ πολύπουν γένος. Οἱ ἀνοητότατοι τέλος καὶ ἀμαθέστατοι μεταβαίνουσιν εἰς τὸ γένος τῶν ἐνύδρων, τοὺς ἰχθῦς καὶ τὰ ὄστρεα πάντα[2].

Ἀλλ' ἀρτιώτατα ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἀνέπτυξε τὴν περὶ τῆς μετεμψυχώσεως δόξαν ἡ θεοσοφία ἡ ἰνδική. Ἐν τοῖς Νόμοις τοῦ Μανοῦ, οὓς ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, διαγράφεται πλῆθος τιμωριῶν ἐπιβαλλομένων εἰς τοὺς ἀνθρώπους μετὰ θάνατον κατὰ λόγον τῶν ἁμαρτημάτων· καὶ τοῦτο πάντως πρὸς ἀποτροπὴν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀδικίας. Ὁ φονεὺς ἀνθρώπου γίνεται ἁρπακτικὸν ὄρνεον· ὁ φονεὺς Βραχμᾶνος κύων καὶ ὄνος· οἰνόφλυγος Βραχμᾶνος ἡ ψυχὴ εἰσδύεται μετὰ θάνατον εἰς ὕδραν, ὄφιν διαιτώμενον ἐντὸς τοῦ ὕδατος. Ὁ κλέπτων σῖτον ἀναζῇ ὡς μῦς, ὁ ἁρπάζων κρέας γίνεται γύψ. Ἡ ἐγκράτεια καὶ ἡ τῶν Βεδῶν μελέτη καὶ ἡ τιμὴ ἡ ἀπονεμομένη εἰς τοὺς Βραχμᾶνας εἶναι αἱ ἀρεταὶ αἱ μάλιστα ὑψοῦσαι τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὸν Θεόν[3].

[1] 82 A.
[2] 92 B. Πρβλ. καὶ Πολ. 620 A. Λέγει δὲ τὰ τοιαῦτα ὁ Πλάτων προδήλως μετὰ παιδιᾶς.
[3] Πρβλ. καὶ Wundt, Völkerps. 2, III, σ. 586 κ. ἑξ.

Κατὰ ταῦτα δύο ὑπῆρξαν αἱ κρηπῖδες, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη ὁ μῦθος τῆς μετεμψυχώσεως. Πρῶτον μὲν ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον δὲν καταλείπουσι τὴν γῆν, ἀλλὰ διαμένουσιν ἐν αὐτῇ καὶ εἰσδύονται εἰς ἄλλα ὄντα ἔμψυχα ἢ ἄψυχα, ἔπειτα δὲ ἡ ὑπόληψις ὅτι ἡ μετενσωμάτωσις αὕτη γίνεται πρὸς τιμωρίαν δι' ἁμαρτήματα ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ ὅτι αἱ ψυχαὶ διέρχονται διὰ πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων καὶ κάθαρσιν τελείαν. Τὸ πρῶτον ὑπῆρξε πίστις ἀρχέγονος τῶν ἀπαιδεύτων λαῶν, οἵτινες ἀφελῶς καὶ ἄνευ ἐπιστάσεως παρατηροῦντες τὰ πράγματα παρερμηνεύουσι τὰ πλεῖστα τῶν φαινομένων. Ἡ δὲ πίστις εἰς τὴν πολλαπλῆν μετενσωμάτωσιν διεμορφώθη πολλῷ ὕστερον, ἀφ' οὗ πρῶτον ὡρίσθησαν ἐν ταῖς κοινωνίαις τὰ δίκαια καὶ ἐκανονίσθησαν αἱ τιμωρίαι αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τοὺς παραβάτας τῶν νόμων καὶ προέκυψεν ἡ συνείδησις περὶ ἀμοιβῆς τῶν χρηστῶν. Πρὶν ἐπικρατήσῃ ἡ ἀντίληψις ἡ περὶ τῆς μετεμψυχώσεως ὡς τιμωρίας, ἴσχυσεν ἡ πίστις ὅτι ὑπάρχει ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωὴ καὶ Ἅδης καὶ Τάρταρος καὶ Ἠλύσια πεδία καὶ νῆσοι τῶν μακάρων. Ἡ κυρίως μετεμψύχωσις εἶναι κατὰ ταῦτα δημιούργημα σκέψεων θεοσοφικῶν, ἀλήθεια δ' ἐν αὐτῇ οὐδεμία ὑπάρχει.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΡΙΖΟΥΣΑΙ ΨΥΧΑΙ *

Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν αἱ ψυχαί, αἵτινες μετὰ θάνατον ἀποχωριζόμεναι ἀπὸ τοῦ σώματος κινοῦνται ἐλευθέρως, παρίστανται ὡς τρίζουσαι. Οὕτως ἐν Ἰλιάδι, ὅπου λέγεται περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Πατρόκλου

ψυχὴ δὲ κατὰ χθονὸς ἤυτε καπνὸς
ᾤχετο ***τετριγυῖα*** [1],

καὶ ἐν τῇ λεγομένῃ μικρᾷ Νεκυίᾳ τῆς Ὀδυσσείας, ἐν ᾗ περὶ τῶν ψυχῶν τῶν ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως φονευθέντων μνηστήρων, ἃς ὁ Ἑρμῆς ὁδηγεῖ εἰς τὸν Ἅδην, λέγεται

ταὶ δὲ ***τρίζουσαι*** *ἕποντο* [2]

καὶ πάλιν περὶ τῶν αὐτῶν ψυχῶν, αἵτινες παραβάλλονται πρὸς νυκτερίδας,

ὡς δ' ὅτε νυκτερίδες μυχῷ ἄντρου θεσπεσίοιο
τρίζουσαι ποτέονται, ἐπεί κέ τις ἀποπέσῃσιν
ὁρμαθοῦ ἐκ πέτρης, ἀνά τ' ἀλλήλῃσιν ἔχονται,
ὣς αἱ ***τετριγυῖαι*** *ἅμ' ἤισαν, ἦρχε δ' ἄρα σφιν*
Ἑρμείας ἀκάκητα κατ' εὐρώεντα κέλευθα [3].

Καὶ προσπίπτει παράδοξον ὅτι ὁ ποιητὴς προσνέμει εἰς τὰς ψυχὰς τὴν ἰδιότητα τοῦ τρίζειν, διότι ἡ λέξις αὕτη παρ' Ὁμήρῳ ἢ δηλοῖ ὅ,τι καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς ἐν Ἰλιάδι, ἔνθα περὶ τῆς πάλης τοῦ Ὀδυσ-

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (Πρακτικά, 2, 1927, σ. 29 κ. ἑξ.).
[1] Ψ 101.
[2] ω 5.
[3] ω 7 κ. ἑξ.

σέως καὶ τοῦ Αἴαντος λέγεται·

ἀγκὰς δ' ἀλλήλων λαβέτην χερσὶ στιβαρῇσιν,
ὡς ὅτ' ἀμείβοντες, τούς τε κλυτὸς ἤραρε τέκτων·
—
τετρίγει *δ' ἄρα νῶτα θρασειάων ἀπὸ χειρῶν*
ἑλκόμενα στερεῶς [1]·

ἢ σημαίνει τὸ ἐκβάλλειν μικρὰν καὶ ἀσθενῆ φωνὴν καὶ λέγεται εἰδικώτερον ἐν μὲν τῇ Ἰλιάδι περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ δράκοντος κατεσθιομένων νεαρῶν στρουθῶν·

ἔνθ' ὅ γε τοὺς ἐλεεινὰ κατήσθιε ***τετριγῶτας*** [2],

ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ περὶ τῶν νυκτερίδων ἐν τῷ χωρίῳ, ὅπερ ἐμνημονεύσαμεν ἤδη.

Τί ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ ὁ ποιητὴς εἰπὼν περὶ τῶν ψυχῶν ὅτι τρίζουσιν ;

Δύο περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διετυπώθησαν μέχρι τοῦδε γνῶμαι. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ τρίζειν παριστᾷ τὸν ἦχον, ὃν ποιοῦσιν αἱ ψυχαὶ διὰ τοῦ ἀέρος ταχέως πετόμεναι, ὡς τὰ πτηνὰ ἢ τὰ βέλη [3]. Κατὰ τὴν δευτέραν τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῆς φωνῆς τῶν ψυχῶν καὶ σημαίνει τὸν θρῆνον αὐτῶν [4]. Ὅτι δὲ τὰς ψυχὰς εἰσάγει θρηνούσας ὁ ποιητὴς μετὰ τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος χωρισμόν, εἶναι γνώριμον. Οὕτως ἐν Ἰλιάδι

ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη Ἄιδός δε βεβήκει
ὃν πότμον γοόωσα, λιποῦσ' ἁδροτῆτα καὶ ἥβην [5],

καὶ πάλιν

ψυχὴ ἐφεστήκει γοόωσά τε μυρομένη τε [6]·

καὶ δηλοῖ τὸ τρίζειν κατὰ τὴν γνώμην ταύτην τὸ ἐκβάλλειν φωνὴν

[1] Ψ 711 κ. ἑξ.
[2] Β 314.
[3] *Halbkart*, Psychologia homerica, σελ. 98 κ. ἄ.
[4] *Ameis—Hentze*, ἐν Ὀδυσ. ω 5.—*Buchholz, Homer. Realien* III, 2, σελ. 41 κ. ἑξ.
[5] Π 856. Χ 362 κ. ἄ.
[6] Ψ 106.

ἀσθενῆ. Παραβάλλουσι δὲ πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ταῦτα οἱ οὕτως ἑρμηνεύοντες τὰ κατὰ μίμησιν ὁμηρικὴν περὶ τῶν ψυχῶν ὑπὸ Ρωμαίων ποιητῶν εἰρημένα, ἐν ἄλλοις τὸ τοῦ Βεργιλίου ἐν Αἰνειάδι, ὅπου αἱ ἐν ῞Αδου ψυχαὶ ἐκβάλλουσι vocem exiguam[1], καὶ τὸ τοῦ Κλαυδιανοῦ·

illic umbrarum tenui stridore volantum
flebilis auditur questus[2].

Καὶ ἄλλοι μὲν εἶπον ὅτι τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῶν ψυχῶν, διότι αὗται ὡς σκιαί, ἐστερημέναι τοῦ σώματος καὶ τῆς γλώσσης, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐκβάλλωσι φωνὴν ἰσχυράν[3], ἄλλοι δ' ἐδίδαξαν ὅτι παρ' Ὁμήρῳ, ὅστις τὰς μετὰ θάνατον ἐλευθέρως κινουμένας ψυχὰς παριστᾷ τριζούσας, ὡς τρίζουσι τὰ πτηνὰ καὶ αἱ νυκτερίδες, ὑπόκειται παλαιοτέρα τις ἀφελὴς ἀντίληψις περὶ στενωτέρας σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ τοιαῦτα φῦλα τῶν ζῴων, ὅτι δῆλα δὴ ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐκφράσεσι τοῦ ποιητοῦ λανθάνουσιν ἴχνη παλαιᾶς δοξασίας, ὁρμωμένης ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καθ' ἣν ἡ μετὰ θάνατον ἐκ τοῦ σώματος ἐξερχομένη ψυχὴ ἔχει ἢ λαμβάνει σχῆμα πτηνοῦ ἢ ἄλλου πτερωτοῦ ὄντος[4]. Παραπλήσια δὲ εἴπομεν καὶ ἡμεῖς ἄλλοτε, ὅτι πιθανῶς τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῆς ψυχῆς, ἀφ' οὗ αὕτη παρεβλήθη πρὸς πτηνὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζῷα καὶ ἔντομα[5].

---

[1] VI, 492.

[2] III, 126.

[3] *Buchholz,* αὐτόθι. — *W. F. Otto, Die Manen,* 1923, σελ. 12. 76. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ψευδαμφιλόχιος (Λόγος εἰς τὰ ἄκαρπα δένδρα) εἶπε περὶ τῶν ἐν ῞Αδου ψυχῶν ὅτι μογγίζουσιν ὡς αἱ μέλισσαι· περὶ δὲ τοῦ μογγίζω πρβλ. *Γ. Χατζιδάκην* ἐν 'Αθηνᾷ, τόμ. 26, σελ. 131 κ. ἑξ.

[4] Οὕτως ὁ *Weicker* ἐν τῷ ἀξιολογωτάτῳ βιβλίῳ Der Seelenvogel in der alten Litteratur u. Kunst, 1902, σελ. 20 κ. ἑξ. — *O. Waser,* παρὰ Roscher ἐν λέξει Psyche.—*G. Finsler—Ed. Tièche,* Homer 1, 2[3], 1924, σελ. 227.—*E. Bickel,* Homerischer Seelenglaube, ἐν Schr. d. Königsb. Ges., Geisteswiss. Klasse, I Jahr., Heft 7, 1926, σελ. 249 κ. ἅ·—'Αξίαν σημειώσεως κρίνομεν καὶ τὴν γνώμην, καθ' ἣν τὴν ἰδιότητα τοῦ τρίζειν προσνέμει εἰς τὰς ψυχὰς ὁ ποιητὴς κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχεγόνων ἀνθρώπων, οἵτινες ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ἐκπνέοντος τὸν ἐπιθανάτιον ῥόγχον καὶ ἄλλους τυχαίους ψόφους καὶ ψιθύρους τῆς πέριξ φύσεως συνέδεον πρὸς τὴν παράστασιν τῆς ἐκ τοῦ σώματος ἐξερχομένης ψυχῆς (Π. Λορεντζάτου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμ. τ. παρ' Ὁμήρῳ ψυχολ. ὅρων, 1922, σελ. 15).

[5] Πρακτ. Φιλοσ. Σχολῆς Π. τ. ἑδρῶν τ. 'Ελλ. φιλολογίας, 1923, σελ. 36.

Καὶ τίς μὲν τῶν εἰρημένων γνωμῶν στοχάζεται αὐτῆς τῆς ἀληθείας, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος. Ὅτι ὅμως ἀπ' αὐτῶν τῶν προομηρικῶν χρόνων ἠδύνατο νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης ἢ λαμβανούσης μετὰ θάνατον μορφὴν πτερωτοῦ ὄντος καὶ δὴ καὶ πτηνοῦ καὶ ὅτι παρ' Ὁμήρῳ ὑπεμφαίνεται παράστασίς τις τῆς ψυχῆς ὡς πτηνοῦ, ὀφείλει καθ' ἡμᾶς νὰ ὁμολογήσῃ ὁ ὁρμώμενος ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῆς λαογραφίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι λεγομένων.

Ἡ ψυχὴ ὡς πτερωτὸν ὂν παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς.

Ἡ πίστις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης ἢ λαμβανούσης μετὰ θάνατον σχῆμα πτηνῶν καὶ ἄλλων πτερωτῶν ὄντων, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται παράδοξος, εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ὑπῆρξεν ἐκ παλαιοῦ εὐρύτατα διαδεδομένη καὶ σήμερον ὑπάρχει παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις, συνάπτεται δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν οἱ ἄνθρωποι ἀλλοιοῦνται καὶ μετενσωματοῦνται εἰς ζῷα καὶ φυτὰ καὶ ἄψυχα ὄντα. Ἂς ἀρκέσωσι πρὸς πίστωσιν ὀλίγα παραδείγματα τῆς πίστεως ταύτης, ὡς ἔχει παρὰ τοῖς νῦν ἀνθρώποις. Τῆς Βρεττανικῆς Κολομβίας οἱ Ἰνδοὶ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ κατοικεῖ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐντὸς ᾠοῦ, ὅταν δὲ τὸ κέλυφος τοῦ ᾠοῦ θραυσθῇ, ἡ ψυχὴ φεύγει πετομένη ὡς πτηνὸν καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀποθνήσκει, οἱ δὲ γόητες δύνανται καὶ νὰ ἀκούωσιν αὐτὴν βομβοῦσαν, ὃν τρόπον ἀκούομεν βομβοῦντα κώνωπα[1]. Ἐν Σουμάτρᾳ καὶ ἀλλαχοῦ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ ἐξερχομένη ἐκ τοῦ σώματος ἔχει μορφὴν μυίας[2]. Ἵνα δὲ ἀνακαλέσωσιν αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι, προβάλλουσι τροφὴν καὶ νομίζουσιν ὅτι ἡ ἐπ' αὐτῆς πρώτη καθημένη μυῖα εἶναι ἡ ἐπιστρέφουσα ψυχή[3]. Ἀκούεται δὲ καὶ ὁ βόμβος τῆς ψυχῆς πετομένης ὡς μυίας. Ἐν Βιρμανίᾳ ἐπιχωριάζει ἡ πίστις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ θνήσκοντος ἔχει τὴν μορφὴν ψυχῆς ἐντόμου ἤτοι πεταλούδας. Ἐν Ἰάβᾳ πάλιν καὶ ἄλλαις νήσοις τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐξερχομένην ψυχὴν ἀνακαλοῦσιν

---

[1] *Fr. Boas,* παρὰ *Frazer,* The golden Bough II Taboo etc.[5], 1919, σελ. 34.

[2] *Frazer,* Αὐτόθι σελ. 36. 39.

[3] Πρβλ. *Forbes,* British Burma, σ. 99 κ. ἑξ.—*A. Bastian,* Die Völker des östlichen Asien II, 389.

ὡς τὰς ὄρνιθας[1]. Παραπλήσιαι περὶ τῆς ψυχῆς δοξασίαι κρατοῦσι παρὰ τοῖς Ἄραψι καὶ ἄλλοις ἀνατολικοῖς λαοῖς[2]. Ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐρώπη δὲν ὑστερεῖ ἐν τῇ πίστει ταύτῃ. Ἐν Βοημίᾳ πρυτανεύει ἡ δοξασία, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὡς λευκὸν πτηνόν[3], ἐν δὲ τῇ Φιλλανδίᾳ τὸ ὄνομα τοῦ Γαλαξίου σημαίνει πορείαν πτηνῶν, πιθανῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς λαογράφος Grimm, διότι κατὰ τὴν ἀφελεστέραν τῶν ἐκεῖ ἀνθρώπων ἀντίληψιν ἐνομίσθη ποτὲ ὅτι ὁ Γαλαξίας ἀποτελεῖται ἐκ ψυχῶν ἐν μορφῇ πτηνῶν ἐρχομένων[4]. Παραπλήσιαι περὶ τῆς ψυχῆς ἀντιλήψεις ὑπάρχουσι καθ' ἅπασαν τὴν νῦν Ἑλλάδα. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς πίστεις ταύτας, ἃς ἡμεῖς ἀκριβέστερον ἐξητάσαμεν, ἀφ' οὗ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ σώματος μετὰ θάνατον, δὲν ἀπέρχεται εὐθύς, ἀλλὰ τρεῖς μὲν ἡμέρας διαμένει ἐν τῷ οἴκῳ, ἔπειτα δ' ἐξερχομένη ἐπισκέπτεται πάντα τὰ μέρη ὅσα εἶδεν ἐν τῷ βίῳ, κατόπιν δὲ ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, εἰς ὃν καὶ πάλιν ἕκαστον ἔτος ἐπανέρχεται καθ' ὡρισμένον χρόνον. Ἐμφανίζεται δὲ ἡ ἐκ τοῦ σώματος ἐξελθοῦσα ψυχὴ ὡς ψυχὴ ἐντόμου, πεταλούδα, καὶ ὡς μυῖα καὶ ὡς μέλισσα, βομβεῖ δὲ ἢ τρίζει διερχομένη καὶ ἀκούεται ὁ βόμβος αὐτῆς[5]. Οὕτως ἐν Ἀττικῇ[6] καὶ ἐν ὅλῃ τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι[7], ἐν Πελο-

[1] *G. Wilken*, παρὰ *Frazer*, αὐτόθι, σελ. 34.

[2] *Bastian*, Vergleichende Psyhologie, σελ. 23 — *J. Goldzieher*, Der Seelenvogel im islamischen Volksglauben, ἐν Globus, τομ. 83, σ. 301 κ.ἑξ.

[3] *W. Jelinek*, ἐν Mitteil. d. Anthropol. Gesellschaft in Wien, XXI, 1891, σελ. 22.

[4] Deutsche Mythologie[8], 331. Πρβλ. καὶ *Weicker*, ἐν Roscher IX, 618.

[5] Κατά τινα παράδοσιν αἱ ψυχαὶ ἀπὸ τοῦ πρώτου ψυχοσαββάτου μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς ἔρχονται εἰς τὰς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τελουμένας λειτουργίας, βομβοῦσι δὲ ὡς αἱ μέλισσαι καὶ οἱ σαββατογέννητοι ἀκούουσι τὸν βόμβον αὐτῶν (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀριθ. 465).

[6] Τὰ ἐν Ἀττικῇ εἶναι εἰς ἐμὲ γνώριμα ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἐξήτασα δὲ τὰς πίστεις ταύτας πάλιν πρὸ ὀλίγου.

[7] Τὰ ἐν Εὐρυτανίᾳ γνωρίζω ἐξ ἀνακοινώσεων μάλιστα τοῦ κ. Ν. Μ. Χαλιάσου καὶ τοῦ Α. Χ. Κρικώνη, φοιτητῶν τῆς Φιλοσ. Σχολῆς Ὁ κ. Χαλιάσος διηγεῖται ὅτι καὶ αὐτὸς εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον ἀδελφοῦ του ὑπὸ τῶν οἰκείων προκληθεὶς εἶδε λευκὴν μυῖαν πετομένην περὶ τὸ νεκρικὸν κανδήλιον, περὶ ἧς πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπίστευον ὅτι ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀποθανόντος (Πρβλ. καὶ Λαογρ. Ἀρχεῖον, Ἀριθ. 106)

Ὁ κ. Λουκόπουλος, γραμματεὺς τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, ἀνεκοίνωσεν ἡμῖν, ὅτι ἐν Αἰτωλίᾳ κατὰ τὸ περίδειπνον (παρηγοριὰ) οὐδεὶς θίγει φαγητὸν ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς τραπέζης τεθειμένων, πρὶν μυῖα ἐλθοῦσα καθίσῃ εἰς ποτήριον πλῆρες οἴνου ἐπίτηδες τεθὲν ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης· περὶ τῆς μυίας ταύτης πάντες πιστεύουσιν ὅτι εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ.

ποννήσῳ[1], ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους[2], παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῆς Μ. Ἀσίας[3]. Ἀλλὰ καὶ ὡς πτηνὸν ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἑλληνικὴν πίστιν ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον. Πρό τινος χρόνου γυνὴ ἐκ Πατρῶν καταγομένη καὶ διαμένουσα ἐν Κηφισιᾷ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνηγγέλθη ὅτι ὁ ἐν Πάτραις ἀδελφός της ἠσθένει, ἐν ᾧ πράγματι εἶχεν ἀποθάνει, ἰδοῦσα πτηνὸν μικρὸν εἰσερχόμενον εἰς τὴν οἰκίαν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀγγελίας ἔρρηξε κραυγὴν ὀδύνης, ἐπειδὴ ἐπείσθη ὅτι τὸ πτηνὸν ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀδελφοῦ της καὶ οὐδεμία ὑπῆρχεν ἀμφιβολία δι' αὐτὴν ὅτι ἐκεῖνος δὲν ἦτο πλέον μεταξὺ τῶν ζώντων. Κόρη τις ἐξ Ἀττικῆς πάλιν διηγεῖτο ὅτι δύο ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον προσφιλεστάτης ἀδελφῆς, ἐν ᾧ κατέκειτο ἐπὶ τῆς κλίνης κατὰ τὴν ἑσπέραν καὶ ἐσκέπτετο τὴν νεκρὰν—τὸ δωμάτιον ἐφωτίζετο ὑπὸ κανδηλίου — ἐνεφανίσθη πτηνὸν ὅσον γλαῦξ, ἐπτερύγισεν ἐπί τινας στιγμὰς ὑπεράνω τῆς κλίνης καὶ ἐξηφανίσθη. Ἐξελήφθη δὲ τὸ πτηνὸν ὑπό τε αὐτῆς καὶ τῶν οἰκείων, εἰς οὓς ἀνεκοίνωσε τὸ πρᾶγμα, ὡς ἡ ψυχὴ τῆς ἀδελφῆς. Καὶ ἐν Λακωνικῇ συνήθης εἶναι ἡ πίστις ὅτι ἐμφανίζεται ἡ ψυχὴ ἐν εἴδει πτηνοῦ, μάλιστα δὲ γλαυκός, φοιτᾷ δὲ εἰς τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὴν οἰκίαν, ἐν ᾗ κατῴκει ὁ ἀποθανὼν καὶ εἰς ἄλλους τόπους, ἐν οἷς διέτριψεν οὗτος ζῶν, καὶ θρηνεῖ ὅτι ἀφῆκε τὸν κόσμον. Καὶ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν δὲ τῶν λειψάνων τῶν ἀποθανόντων ἐμφανίζονται πάλιν αἱ ψυχαὶ ἐν σχήματι πτηνοῦ καὶ παρακολουθοῦσι τὴν ἐκταφὴν καὶ πάλιν ἐξαφανίζονται[4]. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐκ παλαιοτάτου χρόνου αἱ γλαῦκες (μάλιστα δὲ ὁ βύας, ὁ ὦτος ἢ νυκτικόραξ, ὁ σκὼψ καὶ ἡ κυρίως λεγομένη γλαῦξ) ἐνομίσθησαν πτηνὰ νεκρικὰ καὶ ἐπιστεύθη ὅτι ταῦτα προῆλθον ἐκ μεταμορφώσεων καὶ ὅτι προαγγέλλουσι δυστυχήματα καὶ

[1] Ἐν Ἀρκαδίᾳ πιστεύεται ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐμφανίζονται ὡς μυῖαι ἢ ψυχαὶ ἐντόμων, ἤτοι πεταλοῦδαι, καὶ πετῶσι περὶ κανδήλιον (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀρ. 767).

[2] Περὶ τῆς ἐν Καρπάθῳ παραπλησίας πίστεως πρβλ. Μανωλακάκη ἐν Λαογρ. Ἀρχ., ἀριθ. 221. Ἐνταῦθα τοποθετεῖται λαγήνιον, ἵνα πίνῃ ἡ ψυχή.

[3] Περὶ τῶν ἐν Ἀμισῷ πιστευομένων πρβλ. Παπανασιάδην, χειρόγρ. Συλλόγου Κ)πόλεως 1896. Εἰς τὸν φίλον κ. Στίλπωνα Κυριακίδην, ὅστις καὶ τὰ ὀλίγα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου περὶ τῆς πίστεως ταύτης σημειώματά μοι ὑπέδειξε, πολλὰς ὁμολογῶ χάριτας.

[4] Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Παναγιώτου Πατριαρχέα, φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Κατὰ Πατριαρχέαν γυνή τις ἐκ Καρδαμύλης ἐπίστευεν ὅτι ἡ ψυχὴ τῆς θυγατρός της ὑπὸ μορφὴν γλαυκὸς (ἥτις ὀνομάζεται ἐκεῖ νεκροποῦλι) ἐθρήνει μίαν νύκτα ὁλόκληρον, τὴν πρωΐαν δὲ ἀνεχώρησεν, ἀφ' οὗ ἐξετέλεσε πολλὰς πτήσεις πέριξ τῆς οἰκίας.

αὐτὸν τὸν θάνατον, ἀπαράλλακτα ὡς πιστεύεται μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι[1]. Τῆς δὲ πίστεως ταύτης ἀφετηρία ἐγένετο προφανῶς πρῶτον μὲν ἡ κατὰ τὴν νύκτα ἐμφάνισις καὶ ἡ πένθιμος φωνὴ τῶν πτηνῶν τούτων, ἥτις πενθιμωτέρα γίνεται ἀκουομένη τὴν νύκτα, ἔπειτα δὲ ἡ μορφὴ καὶ ἡ πτῆσις αὐτῶν, ἥτις ἔχει τι τὸ ἰδιόρρυθμον, καὶ ἡ συνήθης διατριβὴ αὐτῶν ἐν τοῖς νεκροταφείοις καὶ τοῖς ἐρειπίοις.

Συνάπτονται δὲ πρὸς τὰς τοιαύτας περὶ τῆς ψυχῆς πίστεις καὶ αἱ περὶ μετενσωματώσεων δοξασίαι τῶν νῦν Ἑλλήνων, καθ' ἃς αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς ὄφεις καὶ ἄλλα παντοῖα ζῷα, μάλιστα δὲ πτηνά, οἷον γλαῦκας καὶ ἀετοὺς καὶ χελιδόνας καὶ ἔποπας καὶ ἄλλα[2].

Ἀφετηρία τῆς πίστεως ταύτης.

Στοιχεῖα δέ, ἅτινα συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς πίστεως ταύτης περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος, πολλὰ ἐγένοντο κατὰ τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν, καὶ δὴ μάλιστα πρῶτον μὲν αἱ περὶ τῶν νεκρῶν ἀναμνήσεις τῶν ἐπιζώντων καὶ ὁ ἀπὸ τῶν νεκρῶν φόβος καὶ αἱ ἐν ἐγρηγόρσει ὀπτασίαι καὶ τὰ ὄνειρα, ἐν οἷς ἐμφανίζονται οἱ νεκροί, ἔπειτα δὲ ἡ ἀρχέγονος ἀντίληψις τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς ψυχῆς, ὡς συνδεομένης πρὸς τὴν ἀναπνοήν, πρὸς δὲ τούτοις τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν. Τούτων δὲ τῶν στοιχείων τὰ μὲν πρῶτα ἐγένοντο ἀφετηρία τῆς δόξης περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐπιζῶντος μετὰ θάνατον, τὰ δὲ ἄλλα ἤρκεσαν νὰ παραστήσωσι τὴν ψυχὴν ὡς ἐξερχομένην ἐκ τοῦ σώματος ἐν εἴδει πτερωτῶν ὄντων ἢ μετὰ τὴν ἐκ τοῦ σώματος ἔξοδον λαμβάνουσαν τοιαύτην μορφήν. Καὶ ὅτι μὲν ὁ ἀφελῶς καὶ ἀνεπιστημόνως παρατηρῶν τὰ πράγματα ἄνθρωπος ταυτίζει τὴν ζωὴν πρὸς τὴν ἀναπνοήν, διότι ἡ ζωὴ στενώτατα συνδέεται πρὸς τὴν φυσιολογικὴν ταύτην λειτουργίαν, παύεται δὲ παυομένης ἐκείνης, καὶ ὅτι τὴν ψυχὴν ταυτίζει πρὸς τὴν ζωὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρὸς τὴν ἀναπνοήν, εἶναι ὡμολογημένον. Φέρεται δὲ ἡ δόξα αὕτη περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ταυτιζομένης πρὸς τὴν ἀναπνοὴν ὄχι μόνον παρὰ τοῖς κατὰ

[1] Πρβλ. Μένανδρον (παρὰ Στοβαίῳ (98.8) «ἂν γλαῦξ ἀνακράγῃ, δεδοίκαμεν»· καὶ Σουΐδαν ἐν λέξει βύας· «σημαίνει συμφοράς». Πολλῷ μείζων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ δεισιδαιμονία αὕτη παρὰ τοῖς Ρωμαίοις. (Πρβλ. καὶ *Weicker,* Der Seelenvogel, σελ. 27 κ. ἑξ. Wellmann, παρὰ Pauly—Wissowa, ἐν λέξει Eule).

[2] Πρβλ. *Πολίτου* Παραδόσεις Α 181 κ. ἑξ. Β 934 κ. ἑξ. 1073 κ. ἑξ.

φύσιν ζῶσι καὶ τοῖς ἀπαιδεύτοις λαοῖς καθόλου, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς προηγμένοις[1]. Ὅτι δὲ τὴν ψυχὴν ὡς ἀναπνοὴν ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐξερχομένην κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου, ὅτε παύεται ἡ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς, ἐν μορφῇ ἀέρος ἢ πνεύματος ἢ σκιᾶς, ἔπειτα δ' ἐν σχήματι ταχέως κινουμένων ζῴων καὶ δὴ ζῴων πτερωτῶν καὶ ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἀντιλήψεως εὐκόλως ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀρχεγόνων ἀνθρώπων ἡ παράστασις τῆς ψυχῆς ὡς ἐρχομένης εἰς πτηνὰ καὶ ἄλλα πτερωτὰ ὄντα καὶ ὡς ἐχούσης ἀρχῆθεν μορφὴν ζῴων τοιούτων, δὲν εἶναι παράδοξον τὸ παράπαν[2]. Μετ' ἴσης δὲ πιθανότητος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι καὶ ἐκ τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν ἀχθεὶς ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος ἐπίστευσεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἀπέρχεται μετὰ τοῦ καπνοῦ ἢ εἶναι ὁμοία πρὸς καπνόν, ἔπειτα δὲ προῆλθε κατὰ μικρὸν εἰς τὴν παράστασιν τῆς ψυχῆς ὡς ἀπερχομένης μετὰ τοῦ καπνοῦ ἐν εἴδει πτερωτῶν ὄντων[3]. Μαρτυροῦσι δὲ πιθανῶς ὑπὲρ τῆς γενέσεως τῶν εἰρημένων δοξασιῶν καὶ αἱ γλῶσσαι. Οὕτως ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἵνα μόνον περὶ ταύτης εἴπωμεν, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων συνήθεις εἶναι αἱ φράσεις, ἐν αἷς παρίσταται κατὰ τὸν θάνατον πετομένη ἡ ψυχή[4]. Σημειωτέον δὲ ὅτι οἱ ἀρχέγονοι καὶ οἱ ἀπαίδευτοι τῶν ἀνθρώπων παρέστησαν τὴν ψυχὴν καὶ ἐν τῷ βίῳ ἐξερχομένην ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχήματι πτερωτῶν μάλιστα ζῴων καὶ πάλιν ἐρχομένην εἰς αὐτόν. Πολλαχοῦ πιστεύεται ὅτι αἱ ψυχαὶ καθ' ὕπνους ἐξερχόμεναι περιφέρονται καὶ συναντῶσι γνωρίμους καὶ ἐκτελοῦσιν ἐργασίας, ὅσας δῆλα δὴ ἐν ὀνείρῳ φαντάζονται ὅτι ἐκτελοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, καὶ πάλιν ἐπανέρχονται εἰς τὸ σῶμα[5]. Ἀλλαχοῦ πάλιν, οἷον ἐν Μελανησίᾳ, συνήθης εἶναι ἡ ἀφε-

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα,* Ἡ δόξα π. τ. σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν τοῖς πρόσθεν, σελ. 141 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. καὶ *Wundt, Völkerpsych.* IV, 1 [4], 1926, σελ. 157 κ. ἑξ.

[3] Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἐν Ἰνδικῇ πρβλ. *Deussen, Allg. Gesch. d. Philos* I, 2 [3], σελ. 300 — *Oldenberg, Religion d. Veda,* σελ. 544 κ. ἑξ.— *Wundt,* αὐτόθι, 154 κ. ἑξ. 157.

[4] Πρβλ. Τὰ ὁμηρικὰ

Ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη Ἄιδός δε βεβήκει (Ἰλιάδ. Π 856)·
Ψυχὴ δ' ἠύτ' ὄνειρος ἀποπταμένη πεπότηται (Ὀδ. λ. 222)

καὶ τὰ παρ' ἡμῖν· *ἐπέταξεν ἡ ψυχὴ* (πρβλ. καὶ *Schmidt,* Das *Volksleben d. Neugriechen u. d. hellen. Altertums,* 1871, σελ. 229), *ἀναπετῶ* (=ἀποθνήσκω. Πρβλ. *Βογιατζίδην,* ἐν ἀρχείῳ ἱστ. Λεξ. τ. ἑλλ. γλ., ἀρ. 340 κ. ἄ).

[5] *Frazer,* ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ, σελ. 36.

λῆς ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος ἀνθρώπου ὡς ἀετὸς ἐξερχομένη φροντίζει περὶ τῶν μακρὰν ὄντων οἰκείων [1], καὶ ἐν Βραζιλίᾳ πολλοὶ τῶν ἰθαγενῶν ἀπροσκόπτως ἀποδέχονται ὅτι ἐν τοῖς ὀνείροις ἡ ψυχὴ λαμβάνει μορφὴν πτηνοῦ [2]. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν, ὑπῆρξαν τοιαῦται πίστεις καὶ ἐν Ἑλλάδι.

Εἶναι δὲ πολλῆς ἐπιστάσεως ἄξιον ὅτι παρ' Ὁμήρῳ εὑρίσκομεν τὰ κυριώτατα στοιχεῖα, ἅτινα καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἀθανασίας συνετέλεσαν καὶ εἰς τὴν γένεσιν τῆς δοξασίας περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη γινώσκουσιν ὅτι ἐκ τῶν ὀνείρων ἤχθησαν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν δόξαν περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ζώσης μετὰ θάνατον, ὡς δηλοῖ καὶ μόνον τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὸν Ἀχιλλέα βλέποντα καθ' ὕπνους τὸν Πάτροκλον καὶ περὶ τῶν ἐν Ἅδου ψυχῶν λέγοντα·

Ὢ πόποι, ἦ ῥά τίς ἐστι καὶ εἰν Ἀίδαο δόμοισι
ψυχὴ καὶ εἴδωλον, ἀτὰρ φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν·
παννυχίη γάρ μοι Πατροκλῆος δειλοῖο
ψυχὴ ἐφεστήκει γοόωσά τε μυρομένη τε
καί μοι ἕκαστ' ἐπέτελλεν, ἔικτο δὲ θέσκελον αὐτῷ [3].

Εἶναι δ' ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι φανερὰ καὶ ἡ σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀναπνοήν. Μαρτυρεῖ περὶ τούτου πρῶτον αὐτὸ τὸ ὄνομα *ψυχή*, ἐκ τοῦ *ψύχω* παραγόμενον, ὅπερ δηλοῖ τὸ φυσῶ [4], ἔπειτα δὲ τὸ *ἀποψύχειν* [5], καὶ τὸ *ψυχὴν ἀποκαπύειν* [6], καὶ τὸ *ἦτορ ἄϊειν* [7], καὶ τὸ *θυμὸν ἀποπνείειν* [8], ἅτινα πάντα δηλοῦσι τὸ ἐκβάλλειν τὸ πνεῦμα,

[1] *R. H. Godrington*, The Milanesians, σελ. 307 κ. ἑξ.

[2] *K. von der Steinen*, Unter den Naturvölkern Central-Brasiliens, 1894, σελ. 511 κ. ἑξ.

[3] Ψ 103 κ. ἑξ.

[4] Ἰλιάδ. Υ 440.

[5] Ὀδ. ω 348. Παρὰ τοῖς ὕστερον ἐλέχθη *ἐκψύχω* τὸ ἀποθνήσκω (ἐν τῇ Κ. Δ., Πράξ. 5, 5, 10, 12, 13 κ. ἄ.) καὶ παρ' ἡμῖν λέγεται νῦν *ἐξεψύχησα* = σχεδὸν ἐλιποθύμησα καὶ ἀπέθανον· *ἐξεψύχησεν*=ἀπέθανε. Οὕτω δὲ καὶ *ἐξέπνευσεν*=ἀπέθανεν (πρβλ. καὶ τὸ παρ' Αἰσχύλῳ ἐν Ἀγαμέμνονι *βίον ἐκπνέων*, στίχ. 1494) κ. ἄ.

[6] Ἰλιάδ. Χ 467.

[7] Ἰλιάδ. Ο 252.

[8] Ἰλιάδ Δ 524.

λιποθυμεῖν. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις γνωστὸν ὅτι καὶ τῆς ταφῆς κύριος τρόπος ἐν τῷ ὁμηρικῷ αἰῶνι εἶναι ὁ διὰ τῆς καύσεως [1]. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις δὲν εἶναι ξένη εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι εἰς πάντας γνώριμος ἡ διὰ μαγείας ὑπὸ τῆς Κίρκης γενομένη μεταμόρφωσις τῶν ἑταίρων τοῦ Ὀδυσσέως εἰς χοίρους [2] καὶ αἱ τῶν θεῶν ἐμφανίσεις εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐν εἴδει πτηνῶν [3]. Καὶ δὲν φαίνεται ἄστοχος ἡ γνώμη, καθ' ἣν καὶ αἱ ἐπὶ τῶν δοκίμων χρόνων πιστευόμεναι μετενσωματώσεις τῶν ψυχῶν εἰς ὄφεις καὶ ἄλλα ζῷα ἔχουσι τὰς ῥίζας ἐν τῇ ὁμηρικῇ καὶ τῇ προομηρικῇ περιόδῳ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου [4]. Εἰδικώτερον δὲ περὶ τῆς ψυχῆς ὡς παριστάμένης ἐν εἴδει πτηνοῦ ἐνδέχεται νὰ μαρτυρῶσιν ἄλλα τινὰ τῶν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεγομένων· οὕτως ὅτι ἐν τῇ Νεκυίᾳ παραβάλλει τὰς ψυχὰς πρὸς πτηνὰ λέγων ἐν τοῖς περὶ τοῦ Ἡρακλέους·

ἀμφὶ δέ μιν κλαγγὴ νεκύων ἦν οἰωνῶν ὣς
πάντοσ' ἀτυζομένων, ὁ δ' ἐρεμνῇ νυκτὶ ἐοικώς,
γυμνὸν τόξον ἔχων καὶ ἐπὶ νευρῆφιν ὀϊστόν,
δεινὸν παπταίνων, αἰεὶ βαλέοντι ἐοικώς [5].

Ἔπειτα ὅτι ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὰς ψυχὰς *τριζούσας* ὃν τρόπον τρίζουσι τὰ πτηνὰ καὶ αἱ νυκτερίδες. Συνηγορεῖ δὲ ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης καὶ τοῦτο ἴσως, ὅτι παρ' Ὁμήρῳ συνήθεις εἶναι αἱ διὰ τῶν οἰωνῶν μαντεῖαι. Διότι δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ λεχθέν, ὅτι εἰς τὰς μαντείας ταύτας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἡ παλαιοτάτη ἀφελὴς τῶν ἀνθρώπων δοξασία, καθ' ἣν ἐν τοῖς πτηνοῖς ὑπάρχουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων, αἵτινες ὡς δαιμονικαὶ δυνάμεις ἐπιδρῶσιν εἰς τὸν βίον τῶν ζώντων [6].

Ἡ ἐνδεχομένη ἔνστασις, ὅτι ἀρχεγόνων καὶ ἀπαιδεύτων λαῶν πίστεις καὶ δεισιδαιμονίαι δὲν δύνανται νὰ ζῶσιν ἐν προηγμέναις κοι-

[1] Πρβλ. καὶ *Man*, παρὰ *Pauly-Wissowa*, ἐν λέξει Bestattung.

[2] Ὀδ. κ 238 κ. ἑξ.

[3] Πρβλ. Ἰλιάδ. Η 58 (Ἀθηνᾶ καὶ Ἀπόλλων-αἰγυπιοί), Ο 236 (Ἀπόλλων-ἱέραξ), Τ 350 (Ἀθηνᾶ-ἅρπη), Ὀδ. α 319 (Ἀθηνᾶ-ὄρνις), γ 372 (Ἀθηνᾶ-φήνη), ε 51 (Ἑρμῆς-λάρος) 337, 352 (Λευκοθέα-αἴθυια), χ 240 (Ἀθηνᾶ-χελιδών).

[4] *Rohde I*[3], 146 κ. ἑξ.—*E. Küster*, Die Schlange in der griechischen Kunst u. Religion, ἐν Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten XIII, 2, 1913.

[5] Ὀδ. λ 605 κ. ἑξ.

[6] *Wundt, Völkerps.* IV, 2[3], σελ. 158.

νωνίαις, οἷα παρίσταται ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία, φαίνεται μὲν ἀσθενὴς κατόπιν τῶν εἰρημένων, καθίσταται δ' ἔτι ἀσθενεστέρα, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν καὶ τὰ ἑξῆς. Εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι, ὅσον καὶ ἂν μεταβάλλωνται καὶ καθαίρωνται αἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων προαγομένου σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ πολιτισμοῦ, καταλείπουσιν ὅμως ἀνεξίτηλα ἴχνη ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν καὶ τῇ γλώσσῃ. Ἔπειτα πᾶσα κοινωνία, καὶ ἡ μάλιστα προηγμένη, ἀποτελεῖται ὄχι μόνον ἐκ σοφῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπαιδεύτων ἀνθρώπων, οἵτινες ἔχουσιν ἀείποτε σύντροφον τὴν δεισιδαιμονίαν. Παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἐπεκράτησεν ἡ δοξασία, ὅτι αἱ ψυχαὶ ὡς εἴδωλα ἔρχονται ἐν μορφῇ πτηνῶν εἰς τὰ Sokhit Jalou, δῆλον ὅτι τὰ πεδία τῶν μακάρων[1]. Ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Βύρωνος, ἐπίστευον πολλοί, μάλιστα δὲ γυναῖκες, ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς πτηνά. Ἡ δούκισσα Κανδὰλ ἐπὶ παραδείγματι ἦτο πεπεισμένη, ὅτι ὁ Γεώργιος Α' ἦλθε πρὸς αὐτὴν ἐν μορφῇ κόρακος· ἄλλη δέ τις κυρία ἐφαντάζετο, ὅτι ἡ ἀποθανοῦσα ἀδελφή της εἶχε μεταμορφωθῆ εἰς ᾠδικὸν πτηνόν[2]. Ὁμοίας πίστεις συναντῶμεν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Ἀλλ', ὅπερ εἶναι πλείονος λόγου ἄξιον, τὴν πίστιν περὶ τῶν ψυχῶν ὡς πτερωτῶν ὄντων εὑρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν δοκίμων καὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων, καὶ δὴ τοιαύτην, οἵα ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ἐν τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσι λαοῖς τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ καθόλου ἐν τοῖς ἀφελεστέροις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἡρόδοτος μνημονεύει ὅτι Ἀριστέας ὁ Προκοννήσιος, ὡς ἐπιστεύετο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ἐνεφανίσθη μετὰ τὸν θάνατόν του ὡς κόραξ, ὃν τρόπον δῆλα δὴ ὁ Γεώργιος Α' ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς τὴν δούκισσαν Κανδάλ[3]. Ὁ Λουκιανὸς περὶ τῶν ἐναγισμάτων ὁμιλῶν λέγει· *«πεπιστεύκασι τὰς ψυχὰς ἀναπεμπομένας κάτωθεν δειπνεῖν μὲν ὡς οἷόν τε περιπετομένας τὴν κνῖσαν καὶ τὸν καπνόν, πίνειν δὲ ἀπὸ τοῦ βόθρου τὸ μελίκρατον»*[4]. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναγράφει

---

[1] *Wiedemann*, Die Religion d. alten Aegypter, σελ. 127. — *Maspero* Histoire ancienne d. peuples de l' Orient class. I, 1895, σελ. 179 κ. ἄ.

[2] *Byron*, The Complete Works, ἔκδ. Lytton-Bulwer, σελ. 122.

[3] Δ 14. Πρβλ. καὶ *Πλίνιον* (Nat. hist. VII, 174) καὶ *Bethe*, παρὰ *Pauly Wissowa*, ἐν λέξει Aristeas. Ἴσως δὲ καὶ τὰ τοῦ *Πλάτωνος*, καθ' ὃν ἄνθρωποι μετὰ θάνατον ἐκλέγουσι βίον πτηνῶν, κύκνου μὲν ὁ Ὀρφεύς, ἀηδόνος δὲ ὁ Θαμύρας, ἀετοῦ δὲ ὁ Ἀγαμέμνων (Πολ. 620 κ. ἑξ.), ἂν καὶ εἶναι εἰρημένα μετὰ παιδιᾶς, προϋποθέτουσι τὴν λαϊκὴν πίστιν τῶν τότε χρόνων.

[4] Χάρων 22.

παλαιὰν παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ Ἑρμοτίμου τοῦ Κλαζομενίου, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος ἔζη, ἐξήρχετο ἐκ τοῦ σώματος καὶ διαμένουσα ὅσον ἤθελε χρόνον, εἰσήρχετο πάλιν εἰς αὐτό[1], ὡς πιστεύουσιν οἱ σήμερον κατὰ φύσιν ζῶντες λαοί, περὶ ὧν εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ὁμοία παράδοσις περὶ τοῦ Ἐπιμενίδου φέρεται παρὰ Σουίδᾳ. Κατὰ Πορφύριον πάλιν ἐδίδασκεν ὁ Πυθαγόρας, ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον συνάγονται εἰς τὸν Γαλαξίαν[2]· καὶ ὑποδηλοῦσιν ἴσως τὰ οὕτω λεγόμενα, ὅτι παρ' Ἕλλησιν ἤδη ὑπῆρχε πίστις ὁμοία πρὸς τὴν τῶν Φιλλανδῶν, ἣν ἀνεγράψαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις ἦτο κατὰ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος χρόνους συνήθης. Κατὰ ταύτην οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ἐν σχήματι πτηνῶν, ὡς ἡ Ἀθηνᾶ ἐν εἴδει γλαυκὸς ἐπὶ τῆς νεὼς τοῦ Θεμιστοκλέους πρὸ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας[3], αἱ δὲ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς μυίας καὶ ἐντόμων ψυχὰς καὶ μελίσσας καὶ πτηνά[4], ἀπαράλλακτα ὡς πιστεύεται καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Ὀρθῶς δὲ εἰκάζεται ὅτι καὶ αἱ ἐπὶ ἑλληνικῶν ληκύθων καὶ ἄλλων ἀγγείων παραστάσεις πτερωτῶν ὄντων καὶ μάλιστα ψυχῶν ἐντόμων καὶ πτηνῶν μετὰ μορφῆς ἀνθρωπίνης δὲν εἶναι μόνον σύμβολα ἀλλὰ δηλοῦσι καὶ τὴν πραγματικὴν πίστιν τῶν τότε χρόνων[5].

---

[1] Μυίας ἐγκώμιον 7.

[2] Ἄντρ. Νυμφῶν. 28. Ὅτι κατὰ λαϊκὴν παράδοσιν παλαιὰν αἱ ψυχαὶ ἀνερχόμεναι εἰς τὸν οὐρανὸν ἐγίνοντο ἀστέρες, μαρτυρεῖ ὁ *Ἀριστοφάνης* (Εἰρήνη, στίχ. 842).

[3] *Πλουτάρχου Θεμιστοκλῆς*, 12. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ ἐν σχήμασιν ἄλλων ζῴων ἐμφανίζονται θεοὶ καὶ ἥρωες, ὡς ὁ Κυχρεὺς ἐν εἴδει δράκοντος ἐν τῇ αὐτῇ ναυμαχίᾳ (Παυσανίου Α, 36, 1).

[4] *Λουκιανοῦ* Μυίας ἐγκώμιον 10. — Π. τ. Περεγρ. τελευτῆς, 39. — *Πορφυρίου* Ἄντρ. Νυμφῶν 19. — *Ἡρῳδιανοῦ* 4, 2, 11, ἔνθα λέγεται ὅτι κατὰ λαϊκὴν τῶν Ρωμαίων παράδοσιν ἡ ψυχὴ τοῦ αὐτοκράτορος μετὰ θάνατον ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανὸν ὑπὸ ἀετοῦ. — Πρβλ. καὶ Ἀχιλλ. Τάτιον (5, 16) καὶ Ἀρτεμίδωρον (2, 17) καὶ Ἀντωνῖνον Λιβερᾶλιν (Μεταμορφώσεων συναγωγή).—*Küster*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ. — *G. Weicker*, Der Seelenvogel, σελ. 22 κ. ἑξ. 29 κ. ἑξ. — *Otto Immisch*, Sprachliches zum Seelenschmetterling, ἐν Glotta VI, 1915, σελ. 193 κ. ἑξ. κ. ἄ.

[5] Πρβλ. *Weicker*, Der Seelenvogel, σελ. 2, 4 κ. ἄλλοθι. *Immisch*, ἐν τῇ εἰρ. διατριβῇ.—*A. Körte*, παρὰ Pauly — Wissowa, ἐν λέξει εἴδωλον. — *O. Waser*, παρὰ Roscher, ἐν λέξει Psyche. — *Weicker*, παρὰ Roscher, ἐν λέξει Seelenvogel.

Ἀλλὰ καὶ ἡ προβληθεῖσα ἔνστασις[1], ὅτι παρ' Ὁμήρῳ δὲν δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος, διότι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη μόνον ὡς εἴδωλον ἀνθρώπου ἐμφανίζουσι τὴν ψυχήν, ὅμοιον πρὸς τὸν ζῶντα, ὡς ἐν Ἰλιάδι, ἔνθα ἡ εἰς τὸν Ἀχιλλέα ἐμφανισθεῖσα ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου παρίσταται ὡς

πάντ' αὐτῷ μέγεθός τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκυῖα
καὶ φυήν[2],

ἔπειτα δὲ διότι ὁ ποιητὴς περὶ τῆς ψυχῆς ταύτης, ἀποχωρούσης δίκην καπνοῦ, μεταχειρίζεται τὸ τρίζειν·

ἤυτε καπνὸς ᾤχετο τετριγυῖα,

δὲν δύναται νὰ διασείσῃ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ὑπόθεσιν, καθ' ἣν καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἐνδέχεται νὰ διαφαίνηται ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος. Καὶ οἱ νῦν ἄνθρωποι ἐν Ἑλλάδι ἀπροσκόπτως ἀποδέχονται ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν καὶ εὐθὺς μετὰ θάνατον καὶ ὕστερον ἐμφανίζονται ὡς πτερωτὰ ὄντα, μυῖαι, ἐντόμων ψυχαί, μέλισσαι, πτηνά, ἂν καὶ τὰ ὄνειρα ἐμφανίζουσι τοὺς τεθνεῶτας τοιούτους, οἷοι ἦσαν ἐν τῷ βίῳ καὶ διαμένουσιν ἐν τῇ μνήμῃ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν Εὐρυτανίᾳ, ὡς ἐν παραδείγματι, οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι, οἵτινες πιστεύουσιν ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐμφανίζονται ἐν μορφῇ μυίας, πιστεύουσιν ἅμα ὅτι, ἐὰν οἱ οἰκεῖοι παραλίπωσι τὴν κατὰ τὰ ψυχοσάββατα προσφορὰν τῶν κολλύβων, ἐμφανίζεται εἰς αὐτοὺς καθ' ὕπνους ὁ ἀποθανὼν ὡς ἦτο καὶ ὅτε ἔζη, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ὅμηρος εἰσάγει ἐμφανιζόμενον τὸν Πάτροκλον, καὶ προτρέπει αὐτοὺς νὰ προσφέρωσι τακτικὰ τὰ νομιζόμενα, διότι ἔχει ἀνάγκην τροφῆς[3]. Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχει ἡ πίστις αὕτη. Τί θὰ ἐκώλυε νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὅμοιαι ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀφελεστέρων ὁμηρικῶν ἀνθρώπων; Καὶ φαίνεται μὲν παράδοξον, ὅτι ὁ ποιητὴς περὶ τοῦ δίκην καπνοῦ ἀφανιζομένου εἰδώλου τοῦ Πατρόκλου μεταχειρίζεται τὸ ***τετριγυῖα,*** ὅπερ ἁρμόζει εἰς τὴν ψυχὴν παριστωμένην ἐν σχήματι πτηνοῦ. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἦτο εὔλογον νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι τὸ τρίζειν, ὅπερ ἐκυριολε-

[1] *W. F. Otto,* Die Manen, 1923, σελ. 11 κ. ἑξ.
[2] Ψ. 66.
[3] Κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Χαλιάσου, φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἣν ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν.

κτεῖτο περὶ τῆς ψυχῆς νοουμένης ἐν εἴδει πτηνοῦ, ἠδύνατο ἔπειτα κατά τινα ἐπέκτασιν νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τοῦ δίκην καπνοῦ ὑποχωροῦντος εἰδώλου; Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡμεῖς δὲν εὑρίσκομεν πιθανωτέραν τὴν ἐκδοχήν, καθ' ἣν τὸ τετριγυῖα μετεχειρίσθη ἐν τῷ εἰρημένῳ χωρίῳ ὁ ποιητὴς περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Πατρόκλου, διότι αὕτη ἐμφανίζεται ὡς σκιὰ ἐστερημένη φρενῶν. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, πῶς ἡ φωνὴ τοῦ εἰδώλου, ὅπερ ὡμίλει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα, ὅπως ὅτε ἔζη, καθ' ἣν στιγμὴν ὑποχωρεῖ τὸ εἴδωλον ὡς καπνός, μεταβάλλεται εἰς «ein dünnes Zirpen», ὡς εἶπον ἄλλοι, δῆλα δὴ γίνεται ὁμοία πρὸς τὴν φωνὴν τῶν πτηνῶν[1]. Πολὺ ἐγγυτέρα πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι καθ' ἡμᾶς τοῦ Wilamowitz ἡ γνώμη, ὅστις ἑρμηνεύων τὸ *τετριγυῖα* fledermäuslich piepsend εἰκάζει ὅτι ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ τῆς Ἰλιάδος συμφύρονται δύο περὶ ψυχῆς ἀντιλήψεις, τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας[2].

---

[1] *W. F. Otto,* ἐν τῇ εἰρ. διατριβῇ, σελ. 12, 1.—Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Otto διαφωνεῖ καὶ ὁ *Bickel* (Homer. Seelenglaube, 1926. σελ. 39) ὅστις ἐν Philolog. Wochenschrift (1930, ἀρ. 44) τὸ βιβλίον τοῦ J. Böhme «Die Seele und das Ich lm Homerischen Epos» (1929) κρίνων συμφωνεῖ πρὸς τὰ πορίσματα ἡμῶν λέγων· «Gerade solcher primitiver Seelenglaube ist der primitive Seelenglaube der Hellenen gewesen. Diese grundlegende Tatsache hat neuerdings wieder Theophilos Boreas unter Ausdehnung der Beobachtungen bis auf das heutige Griechenland in einer Abhandlung der Athenischen Akademie 1927» Homerische Seelenfragen. Zirpende Seelen «vortrefflich dargelegt» (σελ. 1318). Πρβλ. καὶ *Wilamowitz,* Der Glaube der Hellenen, 1, 1931, (σελ. 150).
[2] Die Ilias u. Homer, 1916, σελ. 110 κ. ἑξ.

ΙΣΟΤΙΜΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ
ΕΝ ΤΗι ΑΡΧΑΙΑι ΕΛΛΑΔΙ

Εὐγενεῖς κυρίαι καὶ κύριοι *.

Τὸν ὑπὲρ τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῆς τελειοτέρας μορφώσεως καὶ τῆς εὐρυτέρας κοινωνικῆς δράσεως τῆς γυναικὸς ἀγῶνα, ὃν ἀπὸ μακροῦ ἀκαταπόνητοι αἱ Ἑλληνίδες διεξάγουσι, καὶ τὸ πρῶτον τῶν Ἑλληνίδων συνέδριον μετ' ἐνθουσιασμοῦ χαιρετίζει σήμερον ἡ ἐπιστήμη, ἥτις τὴν πρώτην ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὰς περὶ ἐξυψώσεως καὶ ἀναδείξεως τῆς γυναικὸς σκέψεις καὶ ἐνεργείας ἐν Ἑλλάδι, πρώτη δὲ καὶ ἀνύψωσε πράγματι τὴν Ἑλληνίδα καὶ ἐν πολλοῖς ἀπέδειξεν αὐτὴν πρὸς τοὺς ἄνδρας ἐνάμιλλον.

Ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι ἐκ φύσεως ἴση καθόλου εἰπεῖν πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ δύναται νὰ συντελῇ εἰς τὴν κοινωνικὴν πρόοδον· ὅτι δίκαιον εἶναι καὶ συμφέρον νὰ μὴ ὑστερῇ ἡ γυνὴ ἐν τῇ κοινωνικῇ ἐνεργείᾳ· ὅτι ὀρθὸν εἶναι ἡ γυνὴ νὰ μετέχῃ καὶ ἀνατροφῆς καὶ μορφώσεως ὁμοίας πρὸς τοὺς ἄνδρας, πάντα ταῦτα τὰ διδάγματα, ἐφ' οἷς καυχᾶται καὶ σεμνύνεται ὁ νεώτερος πολιτισμός, δὲν εἶναι τῶν νεωτέρων, ὡς συνήθως λέγεται, ἀλλὰ τῶν Ἑλλήνων, τῆς δαιμονίας ἐκείνης φυλῆς, ἥτις πᾶν στοιχεῖον ὑπερτέρου πολιτισμοῦ ἔσπειρεν, ἐκαλλιέργησε καὶ προήγαγε πρώτη. Καὶ δὲν ἔμειναν γνῶμαι μόνον θεωρητικαὶ τὰ διδάγματα ταῦτα ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων πολλαχῶς ἐφηρμόσθησαν κατὰ πάσας τὰς περιόδους τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αἱ δὲ Ἑλληνίδες ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων καὶ ἄλλως ἐν τῷ βίῳ ἀνεδείχθησαν καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ὑπῆρξαν ἱέρειαι καὶ διέπρεψαν πολλαὶ ὅσον καὶ οἱ ἄνδρες.

Καὶ εἶναι μὲν ταῦτα γνώριμα καὶ τὸ τῆς παροιμίας «*γλαῦκας εἰς Ἀθήνας*» θὰ ἀνελάμβανε νὰ κομίσῃ ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ἐκθέσῃ τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐνώπιον μάλιστα ὁμηγύρεως σοφῶν Ἑλληνίδων, αἵτινες ἔχουσι πάντα ταῦτα ἐν τῇ μνήμῃ προχειρότατα. Ἀλλὰ

* Ἐλέχθη ἐν τῷ Α΄ Συνεδρίῳ τῶν Ἑλληνίδων, τῇ 3ῃ Ἀπριλίου 1921.

ἐπειδὴ πολλὰ τῶν λεχθησομένων καὶ ἀγνοοῦνται ὑπὸ πολλῶν, καὶ σήμερον κατ' ἐξοχὴν εἶναι ἡ καταλληλοτάτη εὐκαιρία νὰ ῥηθῶσιν, ἵνα καὶ χρησιμεύσωσιν ὡς μία τῶν βάσεων, ἐφ' ὧν μέλλει νὰ στηριχθῇ ἡ μελετωμένη μεταρρύθμισις καὶ βελτίωσις τῶν κατὰ τὴν παιδείαν καὶ τὴν κοινωνικὴν δρᾶσιν τῆς Ἑλληνίδος, ἃς ἐπιτραπῇ νὰ ἀναπετάσωμεν τὴν αὐλαίαν τῆς σκηνῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ διὰ βραχυτάτων νὰ ἐξάρωμεν τὰς μεγάλας συμβολάς, ἃς ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ἀγῶνα.

Ἐλέχθη πολλάκις, ἐπανελήφθη δὲ καὶ ἐν τῷ συνεδρίῳ τούτῳ, ὅτι ἡ Ἑλληνὶς κατὰ τοὺς πάλαι χρόνους σφόδρα ἐπετιμᾶτο, ὅτι διετέλει ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τοῦ ἀνδρός, ὅτι εἶχε τὴν θέσιν δούλης καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ἓν ἐκ τῶν κτημάτων. Καὶ εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου προσεκομίσθησαν ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ ἄλλων ποιητῶν καὶ συγγραφέων μαρτυρίαι. Ἐν τῇ Ἰλιάδι, εἶπον οἱ ταῦτα διατεινόμενοι, ὁ βίος τῶν θεῶν εἶναι ἀπεικόνισις τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ ποῖός τις εἶναι τῶν θεαινῶν ὁ βίος, τίς ἡ θέσις τῶν γυναικῶν ἐν τῷ Ὀλύμπῳ;

Ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ δεσπότης ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Οὐρανοῦ· εἰς τὰς ὑποθέσεις αὐτοῦ οὐδὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύηται ἡ πότνια Ἥρα·

Ἀκέουσα κάθησο, ἐμῷ δ' ἐπιπείθεο μύθῳ·

ταῦτα εἰσάγει τὸν Δία λέγοντα πρὸς τὴν Ἥραν ὁ ποιητής[1]. Καὶ ἐπιπλήττει δὲ ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε τὴν Ἥραν ἀντιλέγουσαν, ἀπειλεῖ δὲ ὅτι καὶ νὰ κρεμάσῃ αὐτὴν εἶναι ἕτοιμος, ὑπενθυμίζει δὲ ὅτι καὶ ἄλλοτε ἐκρέμασεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὸν αἰθέρα[2]. Ἀλλὰ καὶ αἱ θνηταὶ γυναῖκες, εἶπον, δὲν ἔχουσι παρ' Ὁμήρῳ μεγαλειτέραν ἐλευθερίαν. Ἡ Ἀνδρομάχη, ἡ Πηνελόπη, ἡ Ναυσικᾶ, αἱ εὐγενέσταται μορφαὶ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, μόνον ἔργον ἔχουσι νὰ ἀσχολῶνται εἰς τὰ τοῦ οἴκου καὶ νὰ ὑποδεικνύωσιν εἰς τὰς θεραπαίνας τὸ ἔργον αὐτῶν. Μαρτυροῦσι τὰ γνωστότατα ἐκεῖνα

ἀλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σαυτῆς ἔργα κόμιζε,
ἱστόν τ' ἠλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε
ἔργον ἐποίχεσθαι[3].

[1] Ἰλιάδ. Α 565 κ. ἑξ.
[2] Ἰλιάδ Ο 16 κ. ἑξ.
[3] Ἰλιάδ. Ζ 490 κ. ἑξ. κ. ἀ.

῾Ομοία, προσθέτουσιν, εἶναι ἡ γυνὴ ἐν τῇ ἑλληνικῇ τραγῳδίᾳ. Κατακλείεται ἐν τῇ οἰκίᾳ, περιπίπτει δὲ εἰς ἀμηχανίαν ἐκ τῆς συναντήσεως μετὰ ξένου ἀνδρός[1], δὲν ἔχει δὲ δικαίωμα νὰ λέγῃ τὴν γνώμην της.

Γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει,

λέγει ὁ Αἴας πρὸς τὴν Τέκμησσαν ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Σοφοκλέους[2].

῎Επειτα ὁ ᾿Ισχόμαχος, ὁ πλούσιος ἐκεῖνος ᾿Αθηναῖος, παρὰ Ξενοφῶντι διηγεῖται ὅτι ἔλαβε γυναῖκα, ἥτις οὕτως εἶχεν ἀνατραφῆ, ὥστε ἐλάχιστα μὲν νὰ ἀκούῃ, ἐλάχιστα δὲ νὰ βλέπῃ, ἐλάχιστα δὲ νὰ μανθάνῃ, μόνον δὲ τὰ κατὰ τὴν διοίκησιν τοῦ οἴκου εἶχε μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διδαχθῆ[3]. Καὶ ὁ πολὺς Περικλῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ ἐπιταφίῳ περὶ τῶν χηρῶν τῶν πρώτων ἐν τῷ πελοποννησιακῷ πολέμῳ πεσόντων εἶπεν, ὅτι μεγάλη αὐτῶν δόξα θὰ εἶναι, ἐὰν ἐλάχιστος λόγος περὶ αὐτῶν εἴτε πρὸς ἔπαινον εἴτε πρὸς ψόγον γίνηται μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν[4].

Ταῦτα λέγουσι περὶ τῆς ῾Ελληνίδος καὶ νομίζουσιν ὅτι ἡ περὶ τῆς γυναικὸς γνώμη αὕτη καθ᾿ ὅλους ἴσχυσε τοὺς χρόνους τοῦ ῾Ελληνισμοῦ. ᾿Αλλ᾿ ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὰ τοιαῦτα διδάγματα εἶναι πόρισμα ἀτελοῦς καὶ ἐσφαλμένης ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων. ῞Οτι ἡ ῾Ελληνὶς καὶ ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων μεγαλειτέρας ἠξιοῦτο ἐλευθερίας, καὶ ἐξ αὐτῶν καταφαίνεται τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Λυπούμεθα ὅτι ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τούτου τοῦ ζητήματος. ῾Υπομιμνήσκομεν μόνον ἓν χωρίον ὁμηρικόν, ἐξ οὗ ἐλέγχεται ὅτι τοῦ Οὐρανοῦ ἡ βασίλισσα ἔχει συναίσθησιν τῆς ἀξίας καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτῆς.

Καὶ ἐγὼ εἶμαι θεός, λέγει ἐνταῦθα πρὸς τὸν Δία ἡ ῞Ηρα, *καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν γονέων κατάγομαι· τὸν Κρόνον ἔχω καὶ ἐγὼ πατέρα*[5].

[1] Πρβλ. *Εὐριπ.* ᾿Ορέστ. 108· ῾Εκάβ. 974 κ. ἄ. καὶ *Leop. Schmidt*, ῾Η ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων ῾Ελλήνων. Μετάφρ. Δ. ᾿Ιωαννίδου ᾿Ολυμπίου, Β, 546 κ. ἑξ.

[2] Στίχ. 292.

[3] Οἰκον. 7, 4 κ. ἑξ.

[4] *Θουκ.* Β, 45,2.

[5] ᾿Ιλιάδ. Δ. 57 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Μαργαρίτου Εὐαγγελίδου*, Καὶ μία Ρωμαία αὐτοκράτειρα ὀπαδὸς τῆς τοῦ ᾿Επικούρου φιλοσοφίας, ἐν ᾿Αθηνᾶς τόμῳ 4φ, σελ. 241 κ. ἑξ.

Καὶ θνηταὶ δὲ γυναῖκες καθ᾿ ὅμοιον τρόπον ἐμφανίζονται ἐν τῇ ᾿Ιλιάδι καὶ τῇ ᾿Οδυσσείᾳ. Πρὸ πάντων ὅμως εἶναι αἱ ἁγναὶ παρθένοι, αἱ σεμναὶ καὶ μεγαλοπρεπεῖς δέσποιναι, αἱ ἀφωσιωμέναι εἰς τοὺς ἄνδρας καὶ τὰ τέκνα καὶ τὸν οἶκον αὐτῶν.

᾿Αλλὰ πολὺ εὐρυτέρα ἐγένετο ἡ ἐλευθερία τῆς ῾Ελληνίδος ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις. Συνήγοροι δὲ καὶ πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσοτιμίας ταύτης ἐγένοντο κατ᾿ ἐξοχὴν οἱ μεγάλοι σοφοὶ τῆς ῾Ελλάδος, οἵτινες συνέστησαν νὰ δοθῇ εἰς τὴν γυναῖκα ἡ εἰς αὐτὴν προσήκουσα θέσις ἔν τε τῷ οἴκῳ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. ᾿Εστήριξαν δὲ τὴν γνώμην αὐτῶν οἱ τῆς ῾Ελλάδος σοφοὶ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι ἴση πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ ἀναλογιῶν τινων τηρουμένων δύναται νὰ μετέχῃ παντὸς ἔργου κοινωνικοῦ.

Πρόδρομοι ἐν τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ ὑπῆρξαν ἄλλοι τε καὶ οἱ Σοφισταί, οἵτινες πρῶτοι ἐν ῾Ελλάδι ἐπεδίωξαν κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν μεταρρύθμισιν. «*Πάντας ἐλευθέρους ἀφῆκε θεός, οὐδένα δοῦλον ἡ φύσις πεποίηκεν*», εἶναι τὸ φιλάνθρωπον κήρυγμα τοῦ ᾿Αλκιδάμαντος, μαθητου τοῦ περιωνύμου Γοργίου[1].

᾿Αλλὰ πρῶτος ὁ Σωκράτης σαφέστερον ὑπέδειξε τὸ δικαίωμα τῆς ἀρτιωτέρας μορφώσεως τῆς γυναικός. ᾿Εξήτασε δὲ ψυχολογικώτερον καὶ φιλοσοφικώτερον τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ Σωκράτης. ῾Ωρμήθη ἀπὸ τῆς γνώμης ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, ὅτι ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς οὐδεμία ὑπάρχει διαφορά, ὅτι ἄρα ἡ γυνή, ὅπως ὁ ἀνήρ, πᾶν δύναται νὰ ἐκτελῇ ἔργον. ᾿Εν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος ἀφορμὴν λαμβάνων ὁ Σωκράτης ἐκ τῆς δεξιότητος, ἣν ἐπιδεικνύει ἡ τοὺς συνδαιτημόνας διὰ παντοίων γυμναστικῶν ἐπιδείξεων τέρπουσα ὀρχηστρίς, λέγει τὰ ἑξῆς περίπου. Καὶ ἐξ ἄλλων μὲν πολλῶν, ὦ ἄνδρες, καὶ ἐκ τῶν γυμνασμάτων, ἅτινα ἡ νεᾶνις ἐκτελεῖ, γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ γυναικεία φύσις μόνον κατὰ τὴν ἰσχὺν εἶναι ὑποδεεστέρα τῆς τοῦ ἀνδρός, δύνανται δὲ καὶ αἱ γυναῖκες εἰς πᾶν ἔργον νὰ παρασκευάζωνται[2].

᾿Εν τοῖς ἔπειτα χρόνοις ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Σωκράτους ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ πάντων τῶν σοφῶν ἐν ῾Ελλάδι, ὡς ἡ κυρία ἰδέα τοῦ περὶ ἰσοτιμίας τῆς γυναικὸς λόγου. Οἱ κυνικοὶ φιλόσοφοι, μαθηταὶ

[1] Πρβλ. *Vahlen*, Der Rhetor Alkidamas, ἐν Sitzungsber. d. Wiener Akademie, Hist-phil. Klasse, σελ. 491 κ. ἄ.

[2] 2, 9.

τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου σοφοῦ, ἀπορρίπτοντες τὴν κατὰ παράδοσιν διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων διδάσκουσιν ὅτι ἐκ φύσεως εἶναι πάντες ἴσοι, δοῦλος δὲ καὶ ἐλεύθερος δὲν ὑπάρχει, οὐδὲ διαφορὰ ἀνδρὸς καὶ γυναικός· *«ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἡ αὐτὴ ἀρετή»*, εἶναι ἡ κορωνὶς τῶν κυνικῶν τούτων διδαγμάτων [1].

Ἀλλὰ πολὺ ἐκφαντορικώτερον ἐκήρυξε τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῶν δικαιωμάτων καθόλου τῆς γυναικὸς ὁ μέγας Πλάτων ἐν τῇ ἰδεώδει πολιτείᾳ του. Ὁ Πλάτων δὲν ἀρέσκεται εἰς τὴν καθεστῶσαν πολιτείαν, προτείνει δὲ τὴν μεταρρύθμισιν αὐτῆς. Εἰσάγει γνώμας περὶ σκοπιμωτέρας ἀνατροφῆς τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν. Διεξέρχεται τὸ περὶ ἀνατροφῆς τῶν γυναικῶν διὰ μακρῶν ἐν τῷ Ε΄ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας. Ἡ γυνὴ καὶ κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν διαφέρει τοῦ ἀνδρὸς εἰ μὴ κατὰ τὴν ἰσχύν. Διὰ τοῦτο εἰς πάντα τὰ ἔργα δέον νὰ μετέχῃ ἀναλόγως τῆς φύσεως αὐτῆς. Καὶ εἰς αὐτὰ τὰ πολεμικὰ ὀφείλουσι νὰ παρασκευάζωνται αἱ γυναῖκες. Καὶ τῶν ποιμνίων τὴν φύλαξιν, προσθέτει ὁ φιλόσοφος, οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς ἄρρενας κύνας ἀναθέτομεν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς θηλείας. Καὶ εἰς τὴν θήραν δὲ καὶ τὰς θηλείας κύνας παραλαμβάνομεν μετὰ τῶν ἀρρένων.

Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἡ ἀνατροφὴ τῶν γυναικῶν ἀνάγκη νὰ εἶναι σύμμετρος πρὸς τὰ ἔργα αὐτῶν καὶ ἀρτία. Μουσικὴ καὶ γυμναστική, ἤτοι διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ καὶ σωματικὴ ἀγωγή, εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα τὰ παιδεύματα, ὧν ὀφείλουσι νὰ μετέχωσι καὶ αἱ γυναῖκες. Θὰ προκαλέσωσι μέν, λέγει ὁ Πλάτων, τὰ σκώμματα πολλῶν αἱ γυναῖκες, ὅταν τὸ πρῶτον θεαθῶσιν ἐν τῇ παλαίστρᾳ, ἀλλὰ ἡ συνήθεια ταχέως θὰ διαλύσῃ τὴν πλάνην· τὸ αὐτὸ ἐγένετο ἐν Κρήτῃ καὶ Σπάρτῃ, ὅπου τὰ τοιαῦτα ἐπεκράτησαν [2].

Ταῦτα ὁ Πλάτων. Δὲν διαφέρουσι δὲ τὸ παράπαν τὰ διδάγματα τῶν Στωικῶν, μάλιστα τῶν νεωτέρων, οἵτινες τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων ἑρμηνεύουσι διὰ τῆς πανθεϊκῆς διδασκαλίας των. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς θεὸς καὶ κόσμος εἶναι τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Οἱ δὲ ἄνθρωποι εἶναι μόρια τοῦ κόσμου, τοῦ θεοῦ. Εἶναι λοιπὸν τέκνα θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ καὶ ἴσοι πρὸς ἀλλήλους. Δούλου καὶ ἐλευθέρου διάκρισις εἶναί τι παρὰ

---

[1] *Διογ. Λαερτίου* 6, 1, 12.

[2] 452 A κ. ἑξ.

τὴν φύσιν. Ἐπειδὴ δὲ πάντες οἱ ἄνθρωποι καὶ τοῦ αὐτοῦ λόγου μετέχουσιν, ἄρρενος καὶ θήλεος δὲν ὑπάρχει διαφορά [1].

Καὶ ἀναγνωρίζετε εἰς τὸ δίδαγμα τοῦτο τῆς Στοᾶς τὸ γνωστότατον κήρυγμα τοῦ Παύλου· *«Πάντες υἱοὶ θεοῦ ἐστε—οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»* [2].

Εἶναι δὲ καὶ τῶν Στωικῶν αἱ περὶ μορφώσεως τῆς γυναικὸς γνῶμαι ἀκόλουθοι πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας των. Ὁ Μουσώνιος ἐν τοῖς διττοῖς αὐτοῦ λόγοις 1) ὅτι *καὶ γυναιξὶ φιλοσοφητέον*· 2) *εἰ παραπλησίως παιδευτέον τὰς θυγατέρας τοῖς υἱοῖς* [3] δεικνύει ὅτι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, ἐπειδὴ καὶ τὸν λόγον, δι᾽ οὗ διανοούμεθα καὶ διαγινώσκομεν τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ αἰσχρά, ἔχουσι τὸν αὐτόν, ἔτι δὲ τὴν πρὸς τὴν ἀρετὴν ὄρεξιν, ὀφείλουσιν ἐξ ἴσου νὰ μετέχωσι παιδείας καὶ ἐπιδιώκωσιν ἤθους χρηστότητα καὶ καλοκαγαθίαν τρόπων. Ὡς δὲ ὁ Πλάτων, συνιστᾷ ὁ Μουσώνιος καὶ τὴν σωματικὴν ἄσκησιν τῶν γυναικῶν. Καὶ νὰ μάχωνται, λέγει, δύνανται αἱ γυναῖκες, ὡς ἀπέδειξαν αἱ Ἀμαζόνες, αἵτινες διὰ τῶν ὅπλων πολλὰ ὑπέταξαν ἔθνη [4].

Οὕτως ὑπερεμάχησαν τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῆς λυσιτελεστέρας εἰς τὸν βίον παρασκευῆς τῆς γυναικὸς οἱ Ἕλληνες σοφοί. Καὶ εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὅσα οἱ νεώτεροι λέγομεν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, μάλιστα ἀπὸ J. St. Mill, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐκήρυξε τὴν ἰσοτιμίαν τῆς γυναικὸς ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις [5], οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀνάπτυξις τῶν ἑλληνικῶν τούτων γνωμῶν καὶ θεωρημάτων.

---

[1] *Ἐπικτ.* Διατρ. Α 14, 6. Β 8, 11. *Μαρκ. Αὐρηλίου* Τῶν εἰς ἑαυτὸν Θ 8, ΙΒ 30. *Sen.* Epist. 41, 2. 66, 12. 48, 3 κ. ἄ. Πρβλ. καὶ *Zeller,* Philos. d. Griechen III, 1,[4] 1909, σελ. 292 κ. ἑξ.

[2] Πρὸς Γαλάτας γ΄, 26.

[3] *Στοβαίου* Ἀνθολ., ἐκδ. Meineke, IV, 212, 220

[4] Καὶ ὁ *Πλούταρχος* ἔγραψε σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον *«Ὅτι καὶ τὰς γυναῖκας παιδευτέον»*. Διδάσκει δὲ καὶ οὗτος ὅτι ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἡ αὐτὴ ἀρετή, ὡς δῆλον καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος, ὅπερ ἐπιγράφεται *«Γυναικῶν ἀρεταί»*. Ταὐτά που εἶπεν *Ἀρτέμων* ὁ ἐκ Μαγνησίας ὅστις ἔγραψε *«Τῶν κατ᾽ ἀρετὴν γυναιξὶ πεπραγματευμένων διηγήματα»*, καὶ *Ἀπολλώνιος* ὁ Τύριος, οὗ γνωστὸν εἶναι τὸ βιβλίον *«Ὅσαι γυναῖκες ἐφιλοσόφησαν»*.

[5] The Subjection of Women, 1869.

Καὶ ἤδη ρίψωμεν ταχὺ τὸ βλέμμα καὶ ἴδωμεν ὁποία ὑπῆρξεν ἐν τῷ βίῳ ἡ ἀρχαία Ἑλληνίς. Ὅτι τὰ περὶ ἰσότητος τῶν δύο φύλων διδάγματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰ περὶ τελειοτέρας εἰς τὸν βίον παρασκευῆς τῆς γυναικὸς δὲν ἔμειναν θεωρίαι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐφηρμόσθησαν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἐλέγχει ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις τῶν πραγμάτων.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ πάντας τοὺς χρόνους πρώτιστον τῆς γυναικὸς ἔργον ἐν Ἑλλάδι ἐθεωρήθη ἡ ἐν τῷ οἴκῳ δρᾶσις αὐτῆς, τὸ ἔργον ἐκεῖνο, ὅπερ καὶ οἱ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐξεθείασαν καὶ αἱ μεγάλαι Ἑλληνίδες ἐλάμπρυναν καὶ ἀνέδειξαν καὶ πάντες θὰ ἀναγνωρίσωσιν οἱ αἰῶνες. Ἀλλ' ἡ Ἑλληνίς, μάλιστα ἐν ταῖς δωρικαῖς καὶ ταῖς αἰολικαῖς πόλεσιν, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ἄλλην πολλαπλῆν δρᾶσιν. Ἐν Κρήτῃ καὶ Σπάρτῃ καὶ ἄλλαις χώραις τῆς Ἑλλάδος πρωίμως παίδευμα τῆς γυναικὸς εἰσήχθη ἡ ἄσκησις ἡ σωματικὴ καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διότι ἡ γυμναστικὴ τὴν ρώμην τοῦ σώματος προάγει καὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν χάριν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διότι ἐνισχύει εἰς τὴν ἀρετήν, πρὸ πάντων τὴν σωφροσύνην· πρὸς δὲ τούτοις διότι μόνον γενναῖαι μητέρες τοὺς μεγάλους προμάχους παρέχουσιν εἰς τὴν πατρίδα. Ποῖα δὲ ἀποτελέσματα ἔσχεν ἡ τοιαύτη τῶν Ἑλληνίδων μόρφωσις, δεικνύει ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία. Ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ἅτινα ἐπιγράφει· *«Λακαινῶν ἀποφθέγματα»* καὶ *«Γυναικῶν ἀρεταὶ»* ἀναδεικνύει τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν τὰς ἡρωίδας, τὰς Σπαρτιάτιδας, τὰς Θηβαίας, τὰς Φωκίδας, τὰς Ἀργείας καὶ Ἠλείας καὶ ἄλλας.

Καὶ πολιτικὴν δὲ σύνεσιν πολλαχῶς ἐπέδειξαν αἱ Ἑλληνίδες. Περιώνυμος διὰ πολιτικὴν σύνεσιν ὑπῆρξεν ἡ δαιμονία Εὔμητις, ἡ γνωριμωτάτη θυγάτηρ Κλεοβούλου τοῦ Ροδίου, ἑνὸς τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις καὶ Κλεοβουλίνη ὠνομάζετο ὑπὸ τοῦ πατρός. Ἐν τῷ Συμποσίῳ ὁ Χαιρωνεὺς σοφὸς εἰσάγει ταύτην μετὰ τοῦ Θαλοῦ, τοῦ ἐπιφανεστάτου τῆς Ἑλλάδος φιλοσόφου ἐν Ἰωνίᾳ, ὅστις ὑμνεῖ τὴν μεγάλην ἀρετὴν αὐτῆς. *«Τὴν σοφὴν καὶ περιβόητον ἀγνοεῖς Εὔμητιν;»* λέγει ὁ Θαλῆς ἐνταῦθα πρός τινα ἐρωτήσαντα, τίς εἶναι ἡ γυνή· *«Φρόνημα θαυμαστὸν καὶ νοῦς ἔνεστι πολιτικὸς καὶ φιλάνθρωπον ἦθος καὶ τὸν πατέρα τοῖς πολίταις πρᾳότερον ἄρχοντα παρέχει καὶ δημοτικώτερον»*. Ἐθαυμάσθη δὲ ἡ Εὔμητις καὶ διὰ τὴν ἄλλην σοφίαν. Εὐφημότατα δὲ ἀναφέρονται καὶ συγγράμματα αὐτῆς, ἐν ἑξαμέτροις στίχοις γεγραμμένα[1].

[1] Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον, κεφ. 3. *Διογ. Λαερτίου* 1, 6, 89.

Ἀλλὰ τὸ ἔνδοξον στάδιον, ἐν ᾧ πολλαὶ τῶν Ἑλληνίδων τῆς δάφνης τὸν στέφανον ἔλαβον, εἶναι τὸ τῶν γραμμάτων, τῆς ποιήσεως, τῆς τέχνης καθόλου, τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας. Ἀσχόλημα προσφιλὲς τῶν Ἑλληνίδων ἐκ παλαιοῦ χρόνου ἐγένετο, ὡς γνωστόν, ἡ ποίησις· καὶ διεκρίθησαν αὗται ἐν τῇ ποιητικῇ δημιουργίᾳ καί τινες ἀνεδείχθησαν ἰσοστάσιοι πρὸς τοὺς μεγάλους ποιητάς. Προέχει μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ποιητριῶν τῆς Λέσβου τὸ σέμνωμα, ἡ πολυύμνητος Σαπφώ. Εἶναι ἡ δευτέρα κορυφὴ τῆς λεσβίας σχολῆς ἡ Σαπφώ, οὐδὲν ὑπολειπομένη τοῦ Ἀλκαίου. Τὰ δὲ ποιήματα αὐτῆς, ὕμνοι μάλιστα καὶ ᾠδαὶ καὶ ὑμέναιοι, εἶναι ἀναμφηρίστως ὑπέροχα δημιουργήματα τῆς ἑλληνικῆς Μούσης, ποιητικῆς δεινότητος μεστὰ καὶ μετρικῆς πρωτοτυπίας καὶ κομψότητος καὶ κάλλους καὶ χάριτος ἀπαραμίλλου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐτιμήθη μὲν ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἡ Σαπφώ, οἵτινες πολλαχῶς ἐμιμήθησαν αὐτήν, ἐν τοῖς πρώτοις οἱ Ρωμαῖοι ποιηταὶ Κάτουλλος καὶ Ὁράτιος, τιμᾶται δὲ σφόδρα ὑπὸ τῶν νεωτέρων. Δεκάτην Μοῦσαν ὠνόμασαν αὐτὴν οἱ παλαιοί[1], ἐποιήθη δὲ καὶ ἄγαλμα εἰς αὐτήν, ἔργον τοῦ Σιλανίωνος ἀρίστης τέχνης[2], νομίσματα δὲ μυτιληναϊκὰ ἔφερον τὴν προτομήν της[3].

Μουσικὴν παιδείαν καὶ τρόπων ἐμμέλειαν καὶ χρηστότητα θεωρεῖ ἡ Σαπφὼ κύρια παιδεύματα τῆς γυναικός. Πολυθρύλητον εἶναι τὸ εἰς τὴν ἀπαίδευτον πλουσίαν κόρην ποίημά της.

Κατθάνοισα δὲ κείσεαι, οὐδέ ποτα μναμοσύνα σέθεν
ἔσσετ' οὐδ' [ἔρος] εἰς ὕστερον· οὐ γὰρ πεδέχεις βρόδων
τῶν ἐκ Πιερίας· ἀλλ' ἀφάνης κἠν Ἀΐδα δόμοις
φοιτάσεις πεδ' ἀμαύρων νεκύων ἐκπεποταμένα[4].

Πόσην δ' ἔσχε ροπὴν ἡ Σαπφὼ ἐπὶ τὰς γυναῖκας τὰς τότε, δηλοῖ τῶν παρθένων ὁ θίασος, ἃς εἶχε περὶ αὐτὴν ἐν τῇ μουσοπόλῳ οἰκίᾳ της. Καὶ προήρχοντο αἱ μαθήτριαι πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος. Γνω–

[1] Γνωστὸν εἶναι τὸ ἐπίγραμμα·
Ἐννέα τὰς Μούσας φασίν τινες· ὡς ὀλιγώρως·
ἠνίδε καὶ Σαπφὼ Λεσβόθεν ἡ δεκάτη.

[2] *Cic.* in Verrem IV, 126.

[3] Εἰκονίζεται δὲ καὶ ἐπὶ ἀγγείων ἡ Σαπφὼ (Πρβλ. *P. Kretschmer,* Die griech. Vaseninschr. 93, 182 κ. ἑξ).

[4] Ἀπόσπ. 69.

σταὶ εἶναι Ἀνακτορία ἡ Μιλησία, Γογγύλα ἡ Κολοφωνία, Εὐνείκα ἡ Σαλαμινία, Δαμοφίλα ἐκ Παμφυλίας καὶ ἄλλαι.

Τοιαύτη ἐγένετο ἡ Λεσβία ποιήτρια καὶ τοιαύτας εἶχεν ἀρετάς, λῆροι δὲ πάντως εἶναι ὅσα ἐξετόξευσε κατὰ τῆς μεγάλης Ἑλληνίδος ἡ ἀρχαία κωμῳδία[1], ἥτις καὶ διὰ τοῦ πρώτου αὐτῆς ἱεροφάντου ἔσκωψε καὶ διέσυρε πάντα ὑπερβολικὸν νεωτερισμὸν τῶν γυναικῶν.

Ἀλλὰ μήπως ἔχει μόνην τὴν Σαπφὼ νὰ ἐπιδείξῃ ἐπιφανῆ ποιήτριαν ἡ Ἑλλάς; Ἡ ἐξ Ἀνθηδόνος τῆς Βοιωτίας Μυρτὶς ἐτόλμησε νὰ ἀγωνισθῇ πρὸς τὸν ὑψιπέτη κύκνον τῆς λυρικῆς Μούσης, τὸν δαιμόνιον Πίνδαρον[2]. Τῆς Ταναγραίας Κορίννης τὴν δόξαν ἐνισχύει ἡ παράδοσις, καθ' ἣν πεντάκις ἐνίκησε τὸν Θηβαῖον ποιητήν[3]. Εἶδεν ὁ Παυσανίας ὁ περιηγητὴς καὶ εἰκόνα ταύτης ἐν Τανάγρᾳ ἀναδουμένης τὴν κεφαλὴν διὰ ταινίας ἐπὶ τῇ νίκῃ τοῦ Πινδάρου[4]. Πολυθρύλητος δὲ εἶναι ἡ ἐκ Σικυῶνος Πράξιλλα[5] καὶ ἡ Ἀργεία Τελέσιλλα, ἥτις ἴσην πρὸς τὴν ποιητικὴν κατέλιπε καὶ πολεμικὴν δόξαν[6], ἔτι δὲ ἡ Ἤριννα, ἧς ἡ Ἠλακάτη ἐλέχθη ἰσαξία πρὸς τὰ ἔπη τὰ Ὁμηρικά[7], ἡ ἐκ Τεγέας Ἀνύτη, ἥτις καὶ ἰδίαν ποιητικὴν σχολὴν ἔσχεν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ δι' ἀνδριάντος ἐτιμήθη καὶ ἐπῃνέθη ὡς ὁ Ὅμηρος τῶν γυναικῶν[8].

---

[1] Πρβλ. *Welcker,* Kleine Schriften II, 80—144.

[2] Πρβλ. *Κορίννης* ἀπόσπ. 12.

Μέμφομαι δὲ
καὶ λιγυρὰν Μυρτίδ' ἰώνγα,
ὅτι βανὰ φῦσ' ἔβα
Πινδάροιο πότ' ἔριν.

[3] *Αἰλιανοῦ* Ποικίλη ἱστορία 28, 25. *Σουίδας* ἐν λέξει Κόριννα.

[4] 19, 22, 3.

[5] Ἤκμασε περὶ τὸ 465 π. Χ. Ἔγραψε δὲ ὕμνους, διθυράμβους, καὶ παιᾶνας. Ἐξ αὐτῆς ἐκλήθη καὶ τὸ *Πραξίλλειον μέτρον*. Κατὰ Τατιανὸν προτομὴν αὐτῆς ἐποίησεν ὁ Λύσσιπος (Πρὸς Ἕλληνας, 52).

[6] Συγκαλέσασα, ὡς λέγεται, ἡ Τελέσιλλα τὰς γυναῖκας ἐν Ἄργει ἐπεξῆλθε κατὰ τοῦ Κλεομένους, βασιλέως τῆς Σπάρτης, καὶ ἐνίκησεν αὐτὸν (510 π. Χ. *Παυσανίου* 2, 20, 8. *Πλουτ.* Γυναικῶν ἀρεταὶ 5. *Πολυαίνου* 8, 23).

[7] Ἤκμασε περὶ τὸ 350 π. Χ., Ὑπ' ἄλλων λέγεται ἡ ποιήτρια αὕτη σύγχρονος καὶ φίλη τῆς Σαπφοῦς. Ἡ Ἠλακάτη ἦτο ποίημα ἐν ἑξαμέτροις στίχοις γεγραμμένον.

[8] Ἤκμασε περὶ τὸ 300 π. Χ. Σῴζονται δὲ αὐτῆς 22 ἐπιγράμματα πολλοῦ λόγου ἄξια. Καλεῖται δὲ καὶ *μελοποιὸς* ἡ Ἀνύτη, ἐξ οὗ εἰκάζεται ὅτι ἔγραψε καὶ μελικὰ ποιήματα. *Θῆλυν Ὅμηρον* ὀνομάζει αὐτὴν ὁ Ἀντίπατρος (Anthol. Palat. IX, 26. Christ-Schmidt, II, 155).

Πρὸς δὲ τούτοις ἡ Μυρὼ ἡ ἐκ Βυζαντίου, ἡ Νοσσὶς ἡ ἐκ Λοκρῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἡ Μοσχίνη ἡ ἐξ Ἀττικῆς καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Ἡδύλη[1] καὶ ἄλλαι δαφνοστεφεῖς ἱέρειαι τῆς ἑλληνικῆς Μούσης.

Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὴν ποίησιν εὐδοκίμησαν αἱ Ἑλληνίδες πάλαι, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἄλλας τέχνας καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας. Ἡ μουσικὴ καταλέγει εἰς τὸν θίασον αὐτῆς τὴν ὀνομαστὴν κιθαρῳδὸν Γλαύκην[2], ἡ ζωγραφικὴ τὴν Ἀρισταρέτην[3] καὶ τὴν Ἀναξάνδραν[4], ἡ ἰατρικὴ τὴν Ἁγνοδίκην καὶ τὴν Ἀσπασίαν καὶ τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ τὴν Παμφίλην καὶ τὴν Βερενίκην[5]· αἱ φυσικαὶ καὶ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι σεμνύνονται διὰ τὴν Ἀγανίκην καὶ τὴν Νικοβούλην καὶ τὴν Θεοδώραν καὶ ἄλλας[6], περὶ ὧν μακρὸν θὰ ἦτο νὰ ὁμιλήσωμεν πρὸς ὑμᾶς.

Ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη, ἥτις ἔχει τὰς πολυπληθεστάτας νὰ ἐπιδείξῃ τῶν ἱερειῶν, εἶναι ἀναντιρρήτως ἡ φιλοσοφία. Ἐν πάσαις ταῖς ἑλληνικαῖς φιλοσοφικαῖς σχολαῖς, αἵτινες εἶναι τὰ πρῶτα πανεπιστήμια, συναντῶμεν μαθητρίας, καὶ καθηγητρίας δ' ἔτι, Ἑλληνίδας διαπρεπούσας καὶ ἁμιλλωμένας ἐνίοτε πρὸς τοὺς ἄνδρας. Πρώτην τούτων στεφανοῦμεν τὴν περιώνυμον Θεανώ, τῆς πυθαγορείου σχολῆς τὸ ἀγλάϊσμα, ἥτις τόσον διαπρέπει μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων Ἑλληνίδων φιλοσόφων, ὅσον ἡ Σαπφὼ διαλάμπει μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ποιητριῶν. Ἐν Κρότωνι τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος εἶδεν ἡ Θεανὼ τὸ πρῶτον φῶς τοῦ ἡλίου, ἔρως δὲ πρὸς τὴν γνῶσιν ἀκάθεκτος ἤγαγεν αὐτὴν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ θείου Πυθαγόρου. Ἡ εὐφυΐα, ἡ ἐπιμέλεια, καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταὶ αὐτῆς ἐξέπληξαν πάντας, πρῶτον αὐτὸν τὸν μέγαν σοφόν, καὶ ἡ μαθήτρια δὲν ἐβράδυνε νὰ γίνῃ πολύτιμος αὐτοῦ σύζυγος καὶ συνεργάτις[7]. Πῶς ἐννοεῖ τὴν μόρφωσιν τῆς γυναικὸς ἡ

---

[1] *Christ-Schmidt,* αὐτόθι. Ἡ Νοσσὶς ἤκμασε περὶ τὸ 300 π. Χ. Ἔλεγε δὲ αὐτὴν ἰσάμιλλον πρὸς τὴν Σαπφώ.

[2] Ἤκμασεν ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου (Πρβλ. *Θεοκρίτου* Εἰδύλλια 4, 31, ἔκδ. Frietzsche - Hiller, 1881, σελ. 89 καὶ Ἀθηναίου 4, 176 D).

[3] *Plin.* 35, 11, 40.

[4] *Κλήμ.* Στρωμ. 4, 528.

[5] Πρβλ. *Poestion.* Griech. Philosophinnen[2], 1885, σελ. 320 κ. ἑξ.

[6] Αὐτόθι, σελ. 356 κ. ἑξ.

[7] Ἄλλοι λέγουσι τὴν Θεανὼ μαθήτριαν μόνον, ἄλλοι δὲ πάλιν σύζυγον μόνον τοῦ Πυθαγόρου.

Θεανώ, γίνεται φανερὸν ἐξ ὅσων περὶ αὐτῆς διηγοῦνται οἱ μεταγενέστεροι, οἵτινες διὰ μυρίων ἐπαίνων περιβάλλουσι τὴν σοφὴν ταύτην Ἑλληνίδα. Πρώτη τῆς γυναικὸς ἀρετὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ εὐκοσμία καὶ ἡ τοῦ οἴκου καλὴ διοίκησις. Πῶς θὰ γίνῃς ἔνδοξος; ἠρώτησέ τις, λέγεται, τὴν Θεανώ· ἐκείνη δὲ ἀπήντησε τὸν ὁμηρικὸν μεταβάλλουσα στίχον

ἱστὸν ἐποιχομένη καὶ ἐμὸν λέχος ἀντιόωσα[1].

Ἀλλ' ἡ Θεανὼ δὲν ὑπῆρξε μόνον τῆς οἰκοδεσποίνης πρότυπον, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμων καὶ συγγραφεύς, ὡς δηλοῖ μάλιστα ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις, ἥτις πολλὰ συγγράμματα ἀναφέρει εἰς αὐτήν, ποιήματα καὶ ἐπιστολὰς καὶ ἄλλα.

Τῆς μεγάλης μητρὸς ἀντάξιαι ἐγένοντο τῆς Θεανοῦς αἱ θυγατέρες Μυῖα καὶ Ἀριγνώτη[2]. Ἐξ ἴσου δ' ἐθαυμάσθησαν διὰ τὴν σοφίαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι μαθήτριαι τῆς πυθαγορείου σχολῆς, τῆς τε παλαιᾶς καὶ τῆς νέας, ἡ Τιμύχα, ἡ Περικτιόνη, ἡ Μέλισσα, ἡ Φίντυς, ἡ Πτολεμαῒς ἡ Κυρηναία καὶ ἄλλαι, εἰς ἃς καὶ συγγράμματα ἀποδίδονται, φιλοσοφικὰ καὶ μουσικὰ καὶ ἄλλα. Ἀναγράφομεν τῆς μὲν Φίντυος τὸ *«περὶ γυναικὸς σωφροσύνας»*, τῆς δὲ Μελίσσης ἐπιστολὴν πρὸς Κλεαρέτην *«περὶ εὐκοσμίας γυναικός»*, τῆς δὲ Περικτιόνης *«περὶ σοφίας»* καὶ *«περὶ γυναικὸς ἁρμονίας»*[3].

Εἰς τὴν σωκρατικὴν σχολὴν Ἑλληνίδες φιλόσοφοι δύνανται νὰ ταχθῶσιν ἡ ἐκ Μαντινείας Διοτίμα καὶ ἡ πολυθρύλητος Ἀσπασία. Καὶ τίς μὲν ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὑμνουμένη Διοτίμα, ἣν ἡ παράδοσις λέγει ἱέρειαν τοῦ Λυκαίου Διός, δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς[4]. Τὴν δὲ Ἀσπασίαν τὴν Μιλησίαν οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Εἶναι ἡ δαιμονία ἐκείνη γυνή, ἥτις καὶ τὸν Σωκράτη ἐδίδαξεν, ἐσαγήνευσε δὲ τὸν μέγαν πολιτικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὸν Ὀλύμπιον Περικλέα, κατέπληξε

[1] Παρὰ *Στοβαίῳ* 74, 32. Πρβλ. Ἰλιάδ. Α 31.

[2] *Πορφυρίου* Βίος Πυθαγ. 4. *Ἰαμβλίχου* Βίος Πυθαγ. 170. *Σουΐδα* ἐν λέξ. *Θεανώ, Μυῖα, Ἀριγνώτη* κ. ἄ.

[3] Ὁ Ἰάμβλιχος λέγει ὅτι δέκα καὶ ἑπτὰ ἐγένοντο αἱ ἐπιφανέσταται Πυθαγόρειαι φιλόσοφοι (Βίος Πυθαγ. 267), ἀλλὰ καταλέγει εἰς ταύτας καὶ τὴν πλατωνικὴν Λασθένειαν.

[4] Πόσον τιμᾷ τὴν Διοτίμαν ὁ Πλάτων, φαίνεται ἐκ τοῦ Συμποσίου (201 D κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ *Ἀριστείδου* 46 καὶ *Κλήμ.* Στρωμ. 6, 755 κ. ἄ. καὶ *Pauly-Wissowa* Realencykl. V, 1905, σελ. 1147).

δὲ πάντας τοὺς συγχρόνους σοφούς, οὓς συνήθροιζε περὶ αὐτὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Περικλέους[1].

Τῆς κυνικῆς σχολῆς σέμνωμα ὑπῆρξεν ἡ Ἱππαρχία, ἀδελφὴ τοῦ φιλοσόφου Μητροκλέους, ἥτις ἐζήλωσε τὸν βίον καὶ τὰ διδάγματα τοῦ κυνικοῦ Κράτητος[2].

Τὴν κυρηναϊκὴν σχολὴν ἐκόσμησεν ἡ σοφωτάτη καὶ σωφρονεστάτη θυγάτηρ τοῦ Ἀριστίππου, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς σχολῆς, ἡ Ἀρήτη, ἥτις καὶ τὸν υἱὸν Ἀρίστιππον ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν[3].

Ἐν τῇ μεγαρικῇ σχολῇ ἐθαυμάσθησαν διὰ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν αἱ πέντε θυγατέρες τοῦ Διοδώρου, τοῦ προϊσταμένου τῆς σχολῆς, Μενεξένη καὶ Ἀργεία καὶ Θεογνὶς καὶ Ἀρτεμισία καὶ Παντάκλεια, ὧν ἔπαινον ἔγραψεν ὕστερον ὁ Φίλων, ὁ διδάσκαλος τοῦ φιλοσόφου Καρνεάδου[4].

Καύχημα τῆς μεγαρικῆς σχολῆς εἶναι καὶ ἡ τοῦ Στίλπωνος μαθήτρια Νικαρέτη ἡ ἐκ Μεγάρων[5].

Τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας διαπρεπεῖς μαθήτριαι ἐγένοντο ἡ ἐκ Φλιοῦντος Ἀξιοθέα καὶ ἡ ἐκ Μαντινείας Λασθένεια[6].

Καὶ ἡ νέα δὲ πλατωνικὴ σχολὴ πολλὰς ἔχει θιασώτιδας νὰ ἐπιδείξῃ. Ἀναγράφομεν τὴν Σωσιπάτραν, μητέρα καὶ διδάσκαλον τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ διδάξαντος Ἀντωνίου[7], τὴν Ἀσκληπιγένειαν, θυγατέρα τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ προϊσταμένου τῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἧς ἤκουσεν ὁ φιλόσοφος Πρόκλος[8], καὶ τὴν περιύμνητον Ὑπατίαν. Ἡ Ὑπατία εἶναι τῶν ἱερειῶν τῆς νέας πλατωνικῆς σχολῆς τὸ στεφάνωμα. Τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ μαθηματικὰ ἐδίδασκε τοῦ Θέωνος ἡ θυγάτηρ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα, ἔπεσε δέ, ὡς γνωστόν, θῦμα τοῦ θρησκολήπτου χριστιανικοῦ ὄχλου τῆς πόλεως ταύτης. Πόσον δὲ διὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς αὐτῆς εὐδοκίμει ἡ περιφανὴς φιλόσοφος, δεικνύει τῶν μαθητῶν της ὁ θαυμασμός, οἵτινες ἀθρόοι συνέρ-

[1] *Pauly-Wissowa*, αὐτόθι I, 1896, σ. 1716 κ. ἑξ.

[2] *Διογ. Λαερτίου* 6, 96.

[3] *Στράβ.* 17, 3, 22. *Κλήμ.* Στρωμ. 4, 523 A. *Διογ. Λαερτ.* 2, 72, 84, 86 κ.ἄ.

[4] Κατὰ Ἱερώνυμον.

[5] *Ἀθηναίου* 13, 596 C.

[6] *Διογ. Λαερτ.* 3, 31, 4, 5 κ. ἄ. Παραδίδεται δὲ περὶ τῆς Ἀξιοθέας ὅτι καὶ ἀνδρικὰ περιεβάλλετο ἐνδύματα *(Διογ. Λαερτ.* 3, 31).

[7] Κατὰ Εὐνάπιον,

[8] *Μαρίνου* Πρόκλος, κεφ. 28.

ρεον περὶ αὐτὴν καὶ ἐξηρτῶντο ἀπὸ τῶν χειλέων της. Ὁ σοφὸς ἐπίσκοπος Πτολεμαΐδος Συνέσιος γεραίρων αὐτὴν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς λέγει καὶ τὰ ἑξῆς:

«Εἰ δὲ θανόντων περ καταλήθοντ' εἰν' Ἀΐδαο,
αὐτὰρ ἐγὼ κἀκεῖ τῆς φίλης Ὑπατίας μεμνήσομαι»[1].

Ἀΐδιον δὲ μνημεῖον εἰς τὴν μεγάλην ταύτην Ἑλληνίδα ἔστησε καὶ ὁ σύγχρονος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ποιητὴς Παλλαδᾶς, ὅστις ἔν τινι ἐπιγράμματι ὠνόμασεν αὐτὴν

ἄχραντον ἄστρον τῆς σοφῆς παιδεύσεως[2].

Τοιαύτη ἡ τῆς γυναικὸς ἰσοτιμία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, τοιαύτη δὲ ἡ τότε Ἑλληνίς. Ὁποία δ' ἐγένετο ἐν ταῖς ἔπειτα περιόδοις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δεικνύουσιν ἡ Ἀθηναΐς, ἡ ὕστερον αὐτοκράτειρα Εὐδοκία, ἡ Κασσιανή, Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, Ἄννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ἄλλαι σοφαὶ Ἑλληνίδες, ἃς ἄλλοι ἀνέλαβον νὰ ὑμνήσωσιν ἐν τῷ συνεδρίῳ τούτῳ. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι τῆς Ἑλλάδος τὸ παράδειγμα θὰ χειραγωγήσῃ τοὺς μέλλοντας νὰ ρυθμίσωσιν ἐπὶ τὸ σκοπιμώτερον καὶ λυσιτελέστερον τὸν νέον τῆς Ἑλληνίδος βίον, εἰς δὲ τὸν στέφανον τῶν ἀδαμάντων τῶν μεγάλων Ἑλληνίδων τοῦ παρελθόντος, ὃν δι' ὀλίγων ἐπεδείξαμεν εἰς ὑμᾶς, πλείστας καὶ ἄλλας θὰ προσθέσῃ ἡ νέα περίοδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἧς ἡ βάσις στερεὰ καὶ ἀκλόνητος τίθεται σήμερον διὰ τῶν μεγαλουργημάτων τῶν γενναίων προμάχων τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, οὓς διὰ τῶν εὐγενῶν ἰδεωδῶν ἐγαλούχησαν αἱ ὑπέροχοι μητέρες τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου Ἑλλάδος, τῆς αἰωνίας πατρίδος παντὸς ὅ,τι καλὸν καὶ γενναῖον καὶ ὑψηλὸν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος.

---

[1] Ἐπιστ. 124. Πρβλ. Ἰλιάδ. Χ 389.
[2] *Anthol. Palat*, IX, 400.

Η ΑΥΤΟΧΕΙΡΙΑ*

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Ἡ αὐτοχειρία, ἤτοι ἡ ἑκουσία καὶ αὐτοπροαίρετος ἀφαίρεσις τῆς ζωῆς, εἶναι μία τῶν φοβερῶν πληγῶν, αἵτινες ἐκ παλαιοτάτου χρόνου λυμαίνονται τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Παρ' Ὁμήρῳ ἤδη φέρονται ταύτης παραδείγματα. Ἐν τῇ Ἰλιάδι φοβεῖται ὁ Ἀντίλοχος, μὴ ὁ Ἀχιλλεὺς αὐτοκτονήσῃ ἕνεκα τῆς σφοδροτάτης λύπης, ἥτις κατέλαβεν αὐτὸν μαθόντα τὸν θάνατον τοῦ προσφιλοῦς Πατρόκλου. Ἐνθυμοῦνται ὅσοι ἀνέγνωσαν ἐν τῇ Ἰλιάδι τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος σκηνήν·

τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα·
ἀμφοτέρῃσι δὲ χερσὶν ἑλὼν κόνιν αἰθαλόεσσαν
χεύατο κὰκ κεφαλῆς, χαρίεν δ' ᾔσχυνε πρόσωπον·
νεκταρέῳ δὲ χιτῶνι μέλαιν' ἀμφίζανε τέφρη·
αὐτὸς δ' ἐν κονίῃσι μέγας μεγαλωστὶ τανυσθεὶς
κεῖτο, φίλῃσι δὲ χερσὶ κόμην ᾔσχυνε δαΐζων.
Ἀντίλοχος δ' ἑτέρωθεν ὀδύρετο δάκρυα λείβων
χεῖρας ἔχων Ἀχιλῆος· ὁ δ' ἔστενε κυδάλιμον κῆρ·
δείδιε γὰρ μὴ λαιμὸν ἀπαμήσειε σιδήρῳ[1].

Ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ, ἐν ᾗ εἰσάγεται ὁ Ὀδυσσεὺς κατερχόμενος εἰς τοῦ Πλούτωνος καὶ τῆς Περσεφόνης τὰ βασίλεια καὶ διηγούμενος τὰ κατὰ τοὺς νεκρούς, οὓς εἶδεν ἐν τῷ Ἅδῃ, καὶ τὰς αἰτίας δι' ἃς ἀπέθανον, γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς Ἐπικάστης, ἤτοι τῆς Ἰοκάστης, τῆς δυσμοίρου μητρὸς τοῦ Οἰδίποδος, ἥτις κατὰ τὰς παλαιοτάτας παραδόσεις ἐξ ἀγνοίας τὸν υἱὸν εἰς γάμον λαβοῦσα μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ πράγματος ηὐτοκτόνησεν ὑπὸ λύπης διὰ βρόχου ἀναρτήσασα ἑαυτήν.

---

* Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ «Ἑταιρείᾳ Ὑγιεινῆς» τῇ 26 Μαΐου 1917 ἐν τῇ Σιναίᾳ Ἀκαδημίᾳ.
[1] Σ 22 κ. ἑξ.

Ἐν τοῖς ἑξῆς στίχοις περιγράφει ταῦτα ὁ ποιητής·

Μητέρα τ' Οἰδιπόδαο ἴδον, καλὴν Ἐπικάστην,
ἣ μέγα ἔργον ἔρεξεν ἀϊδρείῃσι νόοιο
γημαμένη ᾧ υἷι· ὁ δ' ὃν πατέρ' ἐξεναρίξας
γῆμεν· ἄφαρ δ' ἀνάπυστα θεοὶ θέσαν ἀνθρώποισιν·
Ἀλλ' ὁ μὲν ἐν Θήβῃ πολυηράτῳ ἄλγεα πάσχων
Καδμείων ἤνασσε θεῶν ὀλοὰς διὰ βουλάς·
ἡ δ' ἔβη εἰς Ἀΐδαο πυλάρταο κρατεροῖο
ἁψαμένη βρόχον αἰπὺν ἀφ' ὑψηλοῖο μελάθρου
ᾧ ἄχεϊ σχομένη· τῷ δ' ἄλγεα κάλλιπ' ὀπίσσω
πολλὰ μάλ', ὅσσα τε μητρὸς Ἐρινύες ἐκτελέουσιν[1].

Πολὺ συχνοτέρα ἐγένετο ἡ αὐτοχειρία κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ρώμῃ, ἀληθὴς δὲ μάστιξ εἶναι ἐν ταῖς κοινωνίαις τῆς σήμερον. Ἡ Ἀπογραφικὴ ἐλέγχει μάλιστα ὅτι τὸ κακὸν ὁσημέραι αὐξάνει, ἀναγράφει δὲ καταπληκτικοὺς ἀριθμοὺς τῶν καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν ταῖς διαφόροις εὐρωπαϊκαῖς χώραις αὐτοκτονούντων. Κατά τινα ἐσχάτως γενομένην ἀπογραφὴν ἐπὶ 1.000.000 κατοίκων κατ' ἔτος πίπτουσιν αὐτόχειρες κατὰ μέσον ὅρον

ἐν Σαξονίᾳ	320	ἐν Βάδῃ	190
ἐν Δανίᾳ	250	ἐν Αὐστρίᾳ	190
ἐν Ἑλβετίᾳ	220	ἐν Βυρτεμβέργῃ	150
ἐν Γαλλίᾳ	210	ἐν Βαυαρίᾳ	130
ἐν Πρωσσίᾳ	190	ἐν Βελγίῳ	110

Καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις δὲ χώραις οὐχὶ ἐλάσσονα θύματα ἀριθμεῖ ἡ αὐτοχειρία.

Ὅτι δὲ καὶ παρ' ἡμῖν συχνὴ εἶναι κατὰ τοὺς νῦν χρόνους ἡ ἑκουσία ἔξοδος ἐκ τοῦ βίου, ἀρκεῖ νὰ δείξῃ καὶ πρόχειρος ἐξέτασις τῶν πραγμάτων. Πληθὺς αὐτοκτονιῶν, μία σχεδὸν καθ' ἑκάστην, ἀναγράφονται κατὰ τὸν παρόντα μῆνα Μάϊον ἐν τῷ ἡμερησίῳ τύπῳ. Καὶ οὐχὶ μόνον τὸ γῆρας τὸ χαλεπόν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκμάζουσα ἡλικία, ἔτι δὲ τὸ ἔαρ τοῦ βίου, ἡ νεότης ἡ χρυσῆ, καὶ τοῦ πλούτου πολλάκις

[1] Ὀδ. λ 271 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸ τοῦ *Σιμωνίδου* τοῦ Ἀμοργίνου (625 π.Χ.)
Οἱ δ' ἀγχόνην ἅψαντο δυστήνῳ μόρῳ
καὐτάγρετοι λείπουσιν ἡλίου φάος (1, 17).

καὶ τῆς χλιδῆς καταφρονοῦσα ἐπιφέρει καθ' ἑαυτῆς τὸν θάνατον. Καὶ βυθίζονται εἰς πένθος μητέρες πολιαὶ καὶ καταλείπονται τέκνα ὀρφανὰ καὶ ἀνακόπτονται πόθων ὄνειρα καὶ φροῦδαι ἀποδεικνύονται περὶ τοῦ μέλλοντος ἐλπίδες.

Τίνες οἱ λόγοι οἱ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν αὐτοχειρίαν ἄγοντες; Εἶναι θεμιτὴ ἡ αὐτοχειρία; Ὑπάρχουσι μέσα πρὸς ἀποτροπὴν τῶν ἀνθρώπων ἀπ' αὐτῆς; Ταῦτα τὰ ζητήματα, προβάλλονται μάλιστα εἰς τοὺς κηδομένους τῆς εὐεξίας τοῦ σώματος τοῦ κοινωνικοῦ, ψυχολόγους, ἠθικολόγους, κοινωνιολόγους, ἰατρούς.

1. Αἰτίαι τῆς αὐτοχειρίας.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς λόγους τῶν ἐκ φρενοπαθείας αὐτοχειριῶν· τὸ ζήτημα τοῦτο καταλείπομεν εἰς τοὺς ψυχιάτρους[1] θὰ ἐπιδράμωμεν μᾶλλον τὰ αἴτια τῆς ἐν ἐχεφροσύνῃ καὶ ἐν ψυχικῇ παραφορᾷ ἐπιχειρουμένης αὐτοκτονίας. Ὅτι δὲ οὐχὶ πᾶσα αὐτοχειρία ἔχει ἀφετηρίαν φρενικὰ νοσήματα, ὡς ἐδιδάχθη ἄλλοτε[2] καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐλέγχει παρατήρησις καὶ ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα τεκμηριοῖ καὶ τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα ἐπιμαρτυροῦσιν. Ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρησις δεικνύει ὅτι ἐπὶ 100 ἀποπειρωμένων αὐτοχειρίαν μόνον περὶ τοὺς 30 εἶναι φρενοπαθεῖς[3]. Καὶ νόσοι δὲ ὀδυνηραὶ ἢ ἀνίατοι καὶ λῦπαι παντοῖαι καὶ μεταμέλειαι καὶ ἔλεγχοι συνειδήσεως καὶ φόβοι τιμωρίας καὶ ζηλοτυπία καὶ ἔρως καὶ τὰ τοιαῦτα γίνονται συνήθως αἰτίαι αὐτοκτονιῶν.

Ἐκ τῆς Ἀπογραφικῆς μανθάνομεν ὅτι ἐν Γαλλίᾳ τῷ 1897 ηὐτοκτόνησαν:

ἐκ φρενικῶν νοσημάτων	1363
ἐκ μέθης	1174
ἐκ σωματικῶν πόνων	1729
ἐξ οἰκογενειακῶν συμφορῶν	1000
ἐξ ἄλλων δυστυχημάτων	1530

Παραπλήσια δὲ εἶναι τὰ διδάγματα τῆς Ἀπογραφικῆς τῶν μαθητικῶν αὐτοκτονιῶν. Κατὰ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Guttstadt, κατὰ τὰ ἔτη 1883—1888 ηὐτοκτόνησαν ἐν Πρωσσίᾳ μαθηταί:

[1] Πρβλ. *Kraepelin*, Psychiatrie I, ἔκδ. 7η, 1903, σελ. 437 κ. ἑξ.
[2] *Kraepelin*, αὐτόθι, σελ. 375.
[3] *Kraepelin*, αὐτόθι.

ἐκ φρενικῶν νοσημάτων	26
ἐκ φόβου πρὸς τὰς ἐξετάσεις	17
ἐκ προσβολῆς	19
ἐκ φόβου τιμωρίας	70
ἐκ κακῆς μεταχειρήσεως	13

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ Ἱστορία ὅτι καὶ ἐχέφρονες καὶ δὴ κατόπιν σκέψεως ἢ καὶ ἐν ψυχικῇ παραφορᾷ ἐξέρχονται ἐκ τοῦ βίου. Κυνικοὶ καὶ Στωικοὶ καὶ ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν ὀπαδοὶ ἐν ψυχικῇ γαλήνῃ κατὰ τὰ παρ' αὐτοῖς κρατοῦντα δόγματα ἐτελεύτων τὸν βίον δι' αὐτοχειρίας[1]. Ὁ Θεμιστοκλῆς κατὰ τὴν παράδοσιν ἑκὼν ἐτελεύτησε τὸν βίον αἷμα ταύρου πιών, ἵνα μή, καθ' ἣν εἶχε δώσει ὑπόσχεσιν, ὑπηρετήσῃ εἰς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν μέλλοντα νὰ στρατεύσῃ ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα[2]. Ὁ Δημοσθένης ἔπιε κώνειον, ἵνα μὴ πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν Μακεδόνων[3]. Ὁ Ἰσοκράτης ἀπεκαρτέρησε, λέγεται, ἐπέβαλε δῆλα δὴ εἰς ἑαυτὸν τὸν ἐξ ἀσιτίας θάνατον μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ συμφοράν, ἐπειδὴ ἐψεύσθη τῶν ἐλπίδων, ἃς εἶχε περὶ τοῦ Φιλίππου[4]. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς φιλόσοφος Κλεόμβροτος ὁ Ἀμβρακιώτης ηὐτοκτόνησεν, ἀφ' οὗ ἀνέγνωσε τὸν περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διάλογον τοῦ Πλάτωνος, ὡς μαρτυρεῖ τὸ γνωστότατον ἐκεῖνο ἐλεγεῖον τοῦ Καλλιμάχου·

Εἴπας Ἥλιε χαῖρε Κλεόμβροτος Ὡμβρακιώτης
ἧλατ' ἀφ' ὑψηλοῦ τείχεος εἰς Ἀΐδην,
ἄξιον οὐδὲν ἰδὼν θανάτου κακὸν ἀλλὰ Πλάτωνος
ἓν τὸ περὶ ψυχῆς γράμμ' ἀναλεξάμενος[5].

[1] Ἴδε κατωτέρω.
[2] *Πλουτ.* Θεμιστοκλῆς, κεφ. 31.
[3] *Πλουτ.* Δημοσθένης, κεφ. 29.
[4] Ἀλλ' εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην (Πρβλ. *Πλουτ.*, Βίοι τ. δέκα ῥητόρων 338 Β *«ἐξελθεῖν δὲ τοῦ βίου (τὸν Ἰσοκράτη) οἱ μὲν ἐναταῖόν φασι σίτων ἀποσχόμενον, οἱ δὲ τεταρταῖον ἅμα ταῖς ταφαῖς τῶν ἐν Χαιρωνείᾳ πεσόντων»*. *Διον.* Ἰσοκρ., κεφ. 1. *Παυσαν.* Ι, 18, 8. *Λουκιανοῦ* Μακροβ. 23. *Ζωσίμου* κεφ. 1 *«ἀποκαρτερήσας δ' ἐτελεύτησεν»)* ἀντιλέγει ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἰσοκράτους (Πρβλ. *Blass*, Att. Beredsankeit², σελ. 96 κ. ἑξ. *Christ-Schmidt*, Gesch. d. Griech. Literaturg. I, 1908, σελ. 535). Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ περὶ πολλῶν ἄλλων λέγεται ὅτι ἐπέβαλον εἰς ἑαυτοὺς τὸν δι' ἀσιτίας θάνατον, οἷον τοῦ Ἀναξαγόρου (Πρβλ. *Διογ. Λαερτ.* Β, 3, 13 κ. ἑξ.), τοῦ Δημοκρίτου *(Λουκ.* Μακρόβ. 18) καὶ τοῦ Γοργίου (αὐτόθι, 23). Ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ἐτελεύτησε τὸν βίον, διὰ κωνείου ἢ ἐν τοῖς ὕδασι τοῦ Εὐρίπου δὲν εἶναι ἀληθὴς (Πρβλ. *Zeller*, Phil. d. Griechen, II, 2³, σελ. 40, 4).
[5] Πρβλ. *Cic.* Tuscul. disput. I, 34, 83.

Παρεμφερεῖς αὐτοκτονιῶν ἀφορμὰς παρέχει ἡ τῆς Ῥώμης ἱστορία. Ἐνθυμήθητε τὴν αὐτοχειρίαν τῆς περιωνύμου Λουκρητίας, τῆς σώφρονος συζύγου Ταρκυνίου τοῦ Κολλατίνου, ἥτις ηὐτοκτόνησε μὴ δυναμένη νὰ φέρῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Σέξτου Ταρκυνίου ἐπιγενομένην εἰς αὐτὴν ἀτίμωσιν[1]· καὶ τὴν τῆς Ἀρρίας, τῆς ἡρωικῆς γυναικὸς τοῦ Καικίνα Παίτου, ἥτις τὴν αἰσχύνην φεύγουσα ἔπεσε μετὰ τοῦ συζύγου αὐτόχειρ[2]· ἔτι δὲ τὴν τοῦ Κάτωνος[3] καὶ τὴν τοῦ Βρούτου[4] καὶ τὴν τοῦ Κασσίου[5] καὶ τὴν τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας[6].

Οὐδὲν διαφέρουσιν αἱ τῶν αὐτοκτονιῶν αἰτίαι, ἃς παρέχει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγῳδία, ἥτις ἐν τοῖς πλείστοις εἶναι εἰκὼν τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὁ Αἴας ἐν τῷ ὁμωνύμῳ τοῦ Σοφοκλέους δράματι αὐτοκτονεῖ, ἵνα τὴν τιμὴν ἐπανορθώσῃ, διότι ἐδόθησαν μὲν εἰς τὸν Ὀδυσσέα τὰ ὅπλα ὧν ἔκρινεν ἑαυτὸν ἄξιον, ὁρμήσας δ' ἐκ τούτου νὰ φονεύσῃ τοὺς Ἀτρείδας καὶ τοὺς στρατιώτας ἔπαθε τὰς φρένας καὶ ἔσφαξε τὰ ποίμνια[7]. Ἡ Ἰοκάστη ἐν τῷ Οἰδίποδι τυράννῳ, ὡς παρ' Ὁμήρῳ, ἀναρτᾷ ἑαυτήν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ τὴν αἰσχύνην[8]. Ὁ Αἵμων ἐν Ἀντιγόνῃ πίπτει ἐπὶ τοῦ ἰδίου ξίφους τὸ μὲν διὰ τὴν ἀπόγνωσιν, ἐπειδὴ ἀπώλεσε τὴν εἰς θάνατον καταδικασθεῖσαν καὶ ἑαυτὴν ἀναρτήσασαν μνηστήν, τὸ δὲ διὰ μεταμέλειαν, ὅτι ἔστρεψε κατὰ τοῦ πατρὸς τὸ ξίφος[9]. Ἡ Εὐρυδίκη ἐν τῷ αὐτῷ δράματι ἀποσφάττει ἑαυτὴν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Αἵμονος[10]. Ἡ Δηϊάνειρα ἐν ταῖς Τραχινίαις πλήττει ἑαυτὴν διὰ φασγάνου μεταμεληθεῖσα διὰ τὴν απερισκεψίαν μεθ' ἧς προυκάλεσε τοῦ Ἡρακλέους τὸν θάνατον διὰ τοῦ χιτῶνος τοῦ Κενταύρου Νέσσου[11].

Τοῦ ἔρωτος θύματα πίπτουσιν αὐτόχειρες παρ' Εὐριπίδῃ ἡ Φαίδρα, ἡ Εὐάδνη, ἡ Σθενέβοια. Ἡ Φαίδρα ἀπέκτεινεν ἑαυτὴν δι' ἀγχό-

[1] *Πλουτ.*, Γυναικῶν ἀρεταί, 14 κ. ἑ.
[2] *Δίων.* Κασσ. 60, 16.
[3] *Πλουτ.* Κάτων, κεφ. 68 κ. ἑξ.
[4] *Πλουτ.* Βροῦτος. κεφ. 43.
[5] Αὐτόθι, κεφ. 52.
[6] *Πλουτ.* Ἀντώνιος, κεφ. 76, 85 κ. ἑξ.
[7] Πρβλ. στίχ. 430 κ. ἑξ. κ. ἑ.
[8] Στίχ. 1234 κ. ἑξ. Πρβλ. καὶ Ἀντιγ., στίχ. 55.
[9] Στίχ. 1234—1239.
[10] Στίχ. 1244 κ. ἑξ.
[11] Στίχ. 812 κ ἑξ.

νης, αἰσχυνθεῖσα διότι ἀπεκάλυψε τὸν ἑαυτῆς ἔρωτα εἰς τὸν Ἱππόλυτον, ὅστις κατεφρόνησεν αὐτῆς[1]. Ἡ δ' Εὐάδνη ἀπαρηγόρητος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ συζύγου ἔκαυσεν ἑαυτὴν ἐπὶ τῆς πυρᾶς αὐτοῦ νεκροῦ[2]. Ἡ Σθενέβοια ἀπέθανε διὰ κωνείου, ἐπειδὴ ὁ ἄτεγκτος Βελλεροφόντης ἀπέκρουσε τὸν ἔρωτα αὐτῆς[3].

Σημειωτέον δὲ ὅτι παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς πυκναὶ εἶναι καὶ αἱ ἐκ παλαιῶν ἐθίμων καὶ προλήψεων αὐτοχειρίαι. Παρὰ τοῖς Κείοις πάλαι, κατ' ἔθιμον, πολλοὶ ἐτελεύτων διὰ κωνείου τὸν βίον, ἵνα ἀποφεύγωσι τὰς ἐκ τοῦ γήρατος ἐνοχλήσεις[4]. Καὶ τῶν Γότθων πολλοὶ ηὐτοκτόνουν, ἐπειδὴ αἰσχρὸν παρ' αὐτοῖς ἐνομίζετο τὸ θνήσκειν θάνατον φυσικόν. Ἐν Ἰνδικῇ καὶ σήμερον ἔτι αἱ χῆραι, ὡς ἡ τοῦ Εὐριπίδου Εὐάδνη, καίουσιν ἑαυτὰς ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἢ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ θνήσκοντος συζύγου[5].

Παραπλησία εἶναι ἡ αὐτοχειρία ἡ ἐν Ἰαπωνίᾳ καλουμένη Harakiri. Κατὰ ταύτην ὁ εἰς τὸν ἑαυτοῦ κύριον ἀφωσιωμένος αὐτοκτονεῖ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον, διανοίγων τὴν κοιλίαν συνήθως δι' ἐγχειριδίου. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀφοσιώσεως πρὸς τὴν πατρίδα καὶ δι' ἄλλους λόγους ἐπιβάλλεται τὸ Harakiri. Καὶ εἶναι ἡ τοιαύτη αὐτοκτονία οὐχὶ σπανία. Τὸ ἰαπωνικὸν ἑορτολόγιον, λέγει τις τῶν νεωτέρων, δὲν περιλαμβάνει ὀνόματα μεταρρυθμιστῶν τῆς θρησκείας, οὐδὲ φιλανθρώπων ἱδρυτῶν νοσοκομείων καὶ ὀρφανοτροφείων καὶ ἄλλων τοιούτων ἱδρυμάτων, ἀλλὰ πληροῦται μᾶλλον ἐξ ὀνομάτων αὐτοχείρων, οἵτινες ἐπέβαλον εἰς ἑαυτοὺς τὸ Harakiri. Πρό τινων μάλιστα ἐτῶν κατεπλάγη ὁ πεπολιτισμένος κόσμος, μαθὼν ὅτι στρατηγὸς Ἰάπων, ἥρως τοῦ τελευταίου Ρώσσων καὶ Ἰαπώνων πολέμου, κάὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας τοῦ Μικάδου, ηὐτοκτόνησαν κατὰ τὸ ἔθιμον τοῦ Harakiri[6].

---

[1] Ἱππόλυτος, στίχ. 756 κ. ἑξ.

[2] Ἱκέτιδες, στίχ. 101—107.

[3] Σχολ. Ἀριστοφ. Βατράχων στίχ. 1043. Πρβλ. *Εὐριπίδου* ἀποσπ., ἐκδ. Nauck, 1885, σελ. 176 κ. ἑξ.

[4] Πρβλ. *Boeckh*, Gesammelte kleine Schriften, VII 345 κ. ἑξ. *Welcker*, Kleine Schriften II, 502 κ. ἑξ. *Schmidt*, Ethik d. Alten Griechen. ἑλλην. μετάφρ. Δημ. Ἰωαννίδου Ὀλυμπίου II, 1901 σελ. 570.

[5] Πρβλ. *Malcolm*, Memoire of central India II, 206 κ. ἑξ. καὶ *Westermarck*, Ursprung und Entwickelung der Moralbegriffe. Γερμ. μετάφρ. L. Katscher, II, 1909, σελ. 206.

[6] Πρβλ. *Chamberlain*, Things Japanese, σελ. 211 κ. ἑξ. *Mitford*, Tales of old Japan II, 193 κ. ἑξ. *Westermarck*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ II, 205. Lud. Naudeau, Le Japon moderne, σελ. 170 κ. ἑξ.

Πολλάκις ἡ αὐτοκτονία ἔχει αἰτίαν τὴν περὶ μέλλοντος βίου πίστιν. Πολλοὶ τῶν βαρβάρων, πιστεύοντες ὅτι ἡ ἐν μελλούσῃ ζωῇ ἀπόλαυσις μείζων εἶναι τῆς παρούσης, τελευτῶσιν ἑκουσίως ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ, ἵνα ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἀπολαύωσι τῶν ἐκεῖ ἀγαθῶν[1]. Μαρτυρεῖται δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι μαῦροι τῆς Γουϊνέας πιστεύοντες εἰς τὴν μετεμψύχωσιν ηὐτοκτόνησαν, ἐν ᾧ ἀπήγοντο δοῦλοι εἰς Ἀμερικήν, ἵνα ἀναγεννηθῶσιν ἐν τῇ ἑαυτῶν πατρίδι[2].

Συντελοῦσι δ' ἐμμέσως καὶ ἡ προδιάθεσις καὶ τὸ φῦλον καὶ ἡ ἡλικία καὶ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὸ περιβάλλον.

Ὅτι νοσηρὰ προδιάθεσις καθιστᾷ ἐπιρρεπῆ συνήθως εἰς τὴν αὐτοχειρίαν τὸν ἄνθρωπον, εἶναι περιφανές, οὐδὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τούτου ἐνταῦθα. Ὅτι δὲ καὶ τὸ φῦλον συντείνει, ἐλέγχει ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα. Ἡ Ἀπογραφικὴ διδάσκει ὅτι οἱ ἄνδρες τριπλασίως καὶ τετραπλασίως εἶναι τῶν γυναικῶν ἐπιφορώτεροι εἰς αὐτοχειρίαν.

Ἐν Γαλλίᾳ κατ' ἔτος αὐτοκτονοῦσι κατὰ μέσον ὅρον

ἄνδρες	7.219
γυναῖκες	2.137

Ὡσαύτως δ' ἐλέγχει ἡ παρατήρησις ὅτι ἡ πρὸς αὐτοκτονίαν ὁρμὴ ποικίλλει κατὰ τὴν ἡλικίαν. Ἐν Γαλλίᾳ ἐν διαστήματι μιᾶς πενταετίας ἐπὶ 1.000.000 ηὐτοκτόνουν κατ' ἔτος κατὰ μέσον ὅρον

6—16 ἐτῶν	10
16—20 »	100
20—40 »	150
40—70 »	280

Εὐεξήγητον δὲ εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ αἱ ἄμεσοι ποικίλλουσιν αἰτίαι αὐτοκτονιῶν.

Ἐν Δανίᾳ εἰς μίαν δεκαετίαν ἄμεσοι αἰτίαι αὐτοχειρίας ἐγένοντο αἱ ἑξῆς·

1) Τῶν ἀγόντων ἡλικίαν 15—25 ἐτῶν ἀτυχὴς ἔρως καὶ μεταμέλεια καὶ φόβος τιμωρίας.

2) Τῶν ἐν ἀνδρικῇ ἡλικίᾳ μέθη καὶ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι.

3) Τῶν πρεσβυτῶν ψυχικαὶ νόσοι καὶ ἀηδία πρὸς τὴν ζωήν[3].

---

[1] *Westermarck* II, 199.

[2] *Tylor*, Primitive Culture II, 5

[3] Πρβλ *Kayser*, Über die Selbstmorde im Königreich Dänemark. Παρὰ *Höffding*, Ethik[2], 1901, σελ. 202.

Περὶ δὲ τοῦ ἐπαγγέλματος προκειμένου ὁ Ἰταλὸς Morselli ἐν ἀπηκριβωμένῃ μελέτῃ ἔδειξεν ὅτι ἐν Ἰταλίᾳ ἐπὶ 1.000.000 κατ᾽ ἔτος αὐτοκτονοῦσι κατὰ μέσον ὅρον

ἐπιστήμονες καὶ συγγραφεῖς	618
στρατιωτικοὶ	404
παιδευταὶ	355
διοικητικοὶ ὑπάλληλοι	324
ἔμποροι	277
βιομήχανοι	80
γεωργοὶ καὶ παραγωγοὶ καθόλου	27 [1]

Αἰτίαι τῆς διαφορᾶς ταύτης καὶ τῆς αὐξήσεως τῶν αὐτοχειριῶν ἐν ταῖς πόλεσι γίνονται πολλαί· ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ κατὰ φύσιν βίου, ἡ ἄγαν καταπόνησις τοῦ ἐγκεφάλου, ὁ ἄγριος περὶ ὑπάρξεως ἀγών, ὅστις οὐχὶ σπανίως ἐπιφέρει ἀπογοητεύσεις καὶ καταστροφάς, αἱ λεπτότεραι ἀπολαύσεις, τὸ εὔκολον τῆς παρεκτροπῆς, ἔτι δὲ ἡ χαλάρωσις τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν καὶ ἄλλαι.

Ἡ ὀρθῶς νοουμένη θρησκεία συνεζευγμένη μετὰ τῆς ἠθικῆς εὐεργετεῖ τὸ γένος τὸ ἀνθρώπινον, διότι ἄγει μετ᾽ ἀξιώματος εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ σῴζει ἀπὸ παντοίων παρεκτροπῶν τοὺς ἀνθρώπους. Προϊὸν τῆς αὐστηρᾶς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, εἰ καὶ μετά τινος ὑπερβολῆς, λέγουσιν ὁ Durkheim καὶ ὁ Morella καὶ ἄλλοι τὴν ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις (Γαλλίᾳ, Ἰταλίᾳ, Ἱσπανίᾳ, Πορτογαλλίᾳ) ἐλάσσονα ὁρμὴν πρὸς αὐτοχειρίαν. Κατὰ τοὺς εἰρημένους σοφοὺς καὶ ἡ διαφορὰ τῆς ἐν ταῖς γερμανικαῖς χώραις ἐπιδόσεως τῆς αὐτοκτονίας ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ὑπολογίζει δὲ ὁ Durkhein ὅτι ἐν Γερμανίᾳ ἐπὶ 1.000.000 κατοίκων ἕκαστον ἔτος αὐτοκτονοῦσι κατὰ μέσον ὅρον

ἐν μὲν τῇ αὐστηρῶς καθολικῇ Βαυαρίᾳ	90
ἐν δὲ ταῖς διαμαρτυρομέναις χώραις πολλῷ	
πλείονες καὶ δὴ ἐν Πρωσσίᾳ	133
ἐν Βάδῃ	156
ἐν Βυρτεμβέργῃ	162
ἐν Σαξονίᾳ	300 [2].

[1] Ἐν τῷ συγγράμματι Il suicidio. Παρὰ *Paulsen,* Ethik II, 101 κ. ἑξ.

[2] Le suicide.

Εἰς ἐλάττωσιν τῶν αὐτοκτονιῶν συντελοῦσιν οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ καὶ μάλιστα τὰ τέκνα. Ἡ Ἀπογραφικὴ διδάσκει ὅτι τῶν ἐγγάμων τριπλασίως καὶ τετραπλασίως ἐπιρρεπέστεροι εἰς αὐτοκτονίαν εἶναι οἱ ἄγαμοι καὶ οἱ ζῶντες ἐν χηρείᾳ, ἔτι δὲ οἱ ἄτεκνοι τῶν ἐχόντων τέκνα. Ἐν Γαλλίᾳ ἀπὸ τοῦ 1876 μέχρι τοῦ 1880 ἐπὶ 1.000.000 κατ᾽ ἔτος ηὐτοκτόνουν κατὰ μέσον ὅρον

ἔγγαμοι	290
ἄγαμοι	490
ἐν χηρείᾳ	760

ἀπὸ δὲ τοῦ 1881—1891

ἄτεκνοι	644
ἔχοντες τέκνα	360

Μεγίστη εἶναι ἡ ῥοπή, ἣν ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου ἀσκεῖ τὸ φυσικὸν περιβάλλον.

Ἐκ παλαιοῦ παρετηρήθη ὅτι ἡ θέσις τῆς χώρας, τὸ ὕψος ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ὁ σχηματισμὸς αὐτῆς, τὸ ξηρὸν καὶ ὑγρὸν τοῦ ἀέρος, αἱ ἀτμοσφαιρικαὶ μεταβολαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα, τὸ μὲν ἀμέσως τὸ δ᾽ ἐμμέσως ἐνεργοῦντα συμβάλλονται εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξιν καὶ διάθεσιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ ὑπερβολικὴ θερμότης προκαλεῖ ταχεῖαν τοῦ αἵματος καὶ τῶν ἄλλων ὑγρῶν τοῦ ὀργανισμοῦ κίνησιν καὶ διεγείρει τὴν φαντασίαν καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον εὐερέθιστον, ἡ δὲ ὑγρασία βραδύνει τῶν χυμῶν τὴν κίνησιν καὶ ταράσσει τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀγγειοκινητικοῦ συστήματος καὶ προδιαθέτει εἰς τὴν ἀδράνειαν [1]. Ἀλλ᾽ ἐκ τούτου γίνεται φανερόν, πῶς τὸ κλῖμα καὶ ἡ ὥρα τοῦ ἔτους δύναται νὰ αὐξάνῃ ἢ ἐλαττώνῃ τὴν πρὸς αὐτοχειρίαν τάσιν. Πολλῷ πλείονες εἶναι αἱ αὐτοκτονίαι κατὰ τοὺς ἐαρινοὺς καὶ τοὺς θερινοὺς μῆνας, ὡς ἐμφαίνει ὁ ἑξῆς πίναξ·

Μὴν	Αὐτοκτονίαι ἀρρένων	Αὐτοκτονίαι θηλέων
Ἰανουάριος	1.359	381
Φεβρουάριος	1.235	318
—	—	—
Μάρτιος	1.616	407
Ἀπρίλιος	1.893	467

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα.* Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης καὶ τὸ περιβάλλον ὡς παράγοντες τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος, ἐν τοῖς πρόσθεν, σελ. 109 κ.ἑξ.

Μὴν	Αὐτοκτονίαι ἀρρένων	Αὐτοκτονίαι θηλέων
Μάϊος	1.902	482
Ἰούνιος	1.831	488
Ἰούλιος	1.844	504
Αὔγουστος	1.586	372
—	—	—
Σεπτέμβριος	1.357	282
Ὀκτώβριος	1.341	408
Νοέμβριος	1.230	346
Δεκέμβριος	1.210	338

Ὅτι δὲ καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον ἐπιτείνει τὴν πρὸς αὐτοκτονίαν τάσιν, δεικνύουσι μάλιστα αἱ ἐκ μιμήσεως καὶ ὑποβολῆς αὐτοχειρίαι καὶ αἱ ἐπιδημίαι αὐτοκτονιῶν. Εἰς πάντας γνώριμον εἶναι ὅτι τὸ παράδειγμα τινῶν παρακινεῖ εἰς αὐτοκτονίαν καὶ ἄλλους, οἵτινες ἐν τῇ αὐτῇ εὑρίσκονται ψυχικῇ διαθέσει. Εἶναι δὲ αὐτοκτονιῶν ἐπιδημίαι ἐν τοῖς καθ᾽ ἡμᾶς χρόνοις συχναί, ἀλλὰ καὶ πάλαι δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις. Παρὰ τοῦ Ἀριστοφάνους μανθάνομεν ὅτι ἡ τοῦ Εὐριπίδου Σθενέβοια ἔπεισε γενναίων ἀνδρῶν συζύγους νὰ πίωσι κώνεια, ἐπειδὴ ἠσχύνθησαν διὰ τοὺς Βελλεροφόντας αὐτῶν [1]. Ὁ δὲ Πλούταρχος διηγεῖται ὅτι τὰς τῶν Μιλησίων παρθένους «*πάσας ἐξαίφνης ἐπιθυμία θανάτου καὶ πρὸς ἀγχόνην ὁρμὴ περιμανὴς ἐνέπιπτε, πολλαὶ δ᾽ ἀπήγχοντο λανθάνουσαι. Λόγοι δὲ καὶ δάκρυα γονέων καὶ παρηγορίαι φίλων οὐδὲν ἐπέραινον, ἀλλὰ περιῆσαν περινοίας καὶ πανουργίας ἁπάσης τῶν φυλαττόντων αὐτὰς διαχρώμεναι. Καὶ τὸ κακὸν ἐδόκει δαιμόνιον εἶναι καὶ κρεῖττον ἀνθρωπίνης βοηθείας*» [2]. Ἐκ τοῦ συγχρόνου βίου περιττὸν νὰ μνημονεύσωμεν παραδείγματα. Ὑπομιμνήσκομεν μόνον ἐκ τῆς νεωτέρας ἱστορίας τὸ τοῦ Werther. Τεθρυλημένον εἶναι, πόσον τὴν ἀπαισιοδοξίαν ἐξέθρεψε καὶ πόσας αὐτοκτονίας προυκάλεσεν ἔν τε τῇ Εὐρώπῃ καὶ ἀλλαχοῦ ἡ ἔκδοσις τοῦ γνωστοτάτου τούτου βιβλίου τοῦ Goethe [3].

[1] Βάτραχοι 1050 κ. ἑξ.
Αἰσχ. *Οὐ μὰ Δί᾽, οὐ Φαίδρας ἐποίουν πόρνας οὐδὲ Σθενεβοίας,*
οὐδ᾽ οἶδ᾽ οὐδεὶς ἥντιν᾽ ἐρῶσαν πώποτ᾽ ἐποίησα γυναῖκα.
Εὐρ. *Καὶ τί βλάπτουσ᾽, ὦ σχέτλι᾽ ἀνδρῶν, τὴν πόλιν ἁμαὶ Σθενέβοιαι;*
Αἰσχ. *Ὅτι γενναίας καὶ γενναίων ἀνδρῶν ἀλόχους ἀνέπεισας*
κώνεια πιεῖν, αἰσχυνθείσας διὰ τοὺς ἑαυτῶν Βελλεροφόντας.

[2] Γυναικῶν ἀρεταί. ἐν Ἠθικοῖς, 249 c.

[3] Πρβλ *Joh. Wilh. Appel,* Werther und seine Zeit [4], 1896.

2. Εἶναι θεμιτὴ ἡ αὐτοχειρία;

Ὑπὸ πολλῶν ἐξητάσθη τὸ περὶ τοῦ θεμιτοῦ τῆς αὐτοχειρίας ἐκ χρόνου παλαιοῦ καὶ πολλὰ μὲν ἐλέχθησαν κατ᾽ αὐτῆς πολλὰ δὲ ὑπὲρ αὐτῆς καὶ μέχρι τοῦδε δὲν συνεφώνησαν τέλεον οἱ δυνάμενοι νὰ ἐκφέρωσι περὶ αὐτῆς γνώμην. Οἱ κυριώτατοι τῶν λόγων, δι᾽ οὓς ὁ αὐτοπροαίρετος θάνατος κρίνεται ἀθέμιτος, εἶναι οἱ ἑξῆς·

1) Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι τεταγμένος ὑπὸ τοῦ θεοῦ, οὗ εἶναι κτῆμα, διὸ καὶ δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν αὐτογνωμόνως νὰ καταλείπῃ τὸν βίον.

2) Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι δῶρον τοῦ θεοῦ, ὅπερ οὐδεὶς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαθέσῃ ὡς θέλει.

3) Ὅτι ὁ ἑκούσιος θάνατος εἶναι ἐκφαυλισμὸς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

4) Ὅτι ὁ ἑκούσιος θάνατος εἶναι ἀπερισκεψία καὶ δειλία.

5) Ὅτι τὸ ἑκουσίως ἐξάγειν ἑαυτὸν ἐκ τοῦ βίου εἶναι ἀδίκημα πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὴν πολιτείαν.

Ὁ πρῶτος τῶν λόγων τούτων ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν Πυθαγορείων. Κατ᾽ αὐτοὺς ἡ ψυχὴ ἐτέθη ἐν τῷ σώματι τῇ βουλήσει τῶν θεῶν ὡς ἐν φρουρᾷ, ὁ δὲ ἄνθρωπος οὐδὲν ἔχει δικαίωμα νὰ λύῃ ἑαυτὸν ἐκ τῶν δεσμῶν τούτων καὶ ἀποδιδράσκῃ. Ἔπειτα δὲ πᾶς ἄνθρωπος εἶναι κτῆμα τοῦ θεοῦ, οὐδ᾽ ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκτείνῃ ἑαυτόν, πρὶν ὁ θεὸς ἀνάγκην τινὰ ἐπιπέμψῃ. Τὴν θεωρίαν δὲ ταύτην ἀσπάζεται καὶ ὁ Πλάτων, ὅστις ἔν τε τῷ Φαίδωνι [1] καὶ τοῖς Νόμοις ἀθέμιτον καθόλου εἰπεῖν λέγει τὴν αὐτοχειρίαν [2].

Τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα ἀνεπτύχθη μάλιστα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Σημειωτέον ὅτι ἡ Π. Δ. δὲν ἀπαγορεύει διαρρήδην τὴν αὐτοκτονίαν. Ὁ Σαμψών, ὁ Σαούλ, ὁ Ἀχιτῶφελ, ὁ Ζαμβρὶ δὲν ψέγονται ὅτι ηὐτοκτόνησαν [3]. Ἀλλ᾽ οἱ ἔπειτα τὸν ἑκούσιον θάνατον ἀπεδοκίμασαν ὡς ἀντικείμενον εἰς τὴν καθολικὴν ἐντολὴν «*οὐ φονεύσεις*». Τὸ Ταλμοὺδ καὶ ὁ Ἰώσηπος καταδικάζουσι τὴν αὐτοχειρίαν καὶ ὡς δειλίαν καὶ ὡς ἀσέβειαν πρὸς τὸν δημιουργόν [4].

[1] Πρβλ. *Πλάτ.* Φαίδ. 61 Ε καὶ *Boeckh,* Philolaos 177—184.

[2] 873 CD. Πρβλ. καὶ *Ἰώσηπον* ΙΙΙ. Π. Ἰουδ. πολ. Γ', 8, 5.

[3] Κριταὶ 16,25 κ. ἑξ. Α' Βασιλ. 31,4. Β' Βασιλ. 17,23. Γ' Βασιλ. 16,18.

[4] Πρβλ. *Ἰωσήπου,* Π. Ἰουδ. πολ. Γ', 8, 5. «*Ἡ αὐτοχειρία καὶ τῆς κοινῆς ἁπάντων φύσεως ἀλλότριον καὶ πρὸς τὸν κτίσαντα ἡμᾶς Θεόν ἐστιν ἀσέβεια. Τῶν*

Τὸ τρίτον ἐπιχείρημα εἶναι τοῦ Καντίου[1]. Τὸ δὲ τέταρτον οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀνέπτυξαν, εἰς οὓς ἠκολούθησαν οἱ ὕστερον σοφοί. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «*τὸ ἀποθνῄσκειν φεύγοντα πενίαν ἢ ἔρωτα ἤ τι λυπηρὸν οὐκ ἀνδρείου ἀλλὰ μᾶλλον δειλοῦ· μαλακὸν γὰρ τὸ φεύγειν τὰ ἐπίπονα καὶ οὐχ' ὅτι καλὸν ὑπομένει ἀλλὰ φεύγων κακόν*»[2]. Οὐχὶ σοφῶν ἀνδρῶν ἔργον λέγει καὶ ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος τὴν αὐτοχειρίαν ἐν τῷ ἀποσπάσματι ἐκείνῳ·

ὅστις δὲ λύπας φησὶ πημαίνειν βροτούς,
δεῖν δ' ἀγχονῶν τε καὶ πετρῶν ῥίπτειν ἄπο,
οὐκ ἐν σοφοῖσίν ἐστιν[3].

Καὶ ὁ πέμπτος δὲ κατὰ τῆς αὐτοχειρίας λόγος ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁρμᾶται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι ὁ δι' ὀργὴν σφάζων ἑαυτὸν παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον τοῦτο πράττει· ἀδικεῖ δὲ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν πόλιν· διὸ καὶ ἐπαινεῖ ὁ φιλόσοφος τὸν νόμον τὸν δι' ἀτιμίας τιμωροῦντα τοὺς αὐτοκτονοῦντας[4].

Τῶν δὲ ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας λόγων δύο εἶναι οἱ σπουδαιότατοι·

1) Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι πρᾶγμα ἀδιάφορον.

2) Ὅτι ὁ βίος εἶναι πλήρης ὀδύνης, διὸ καὶ ἐπιτρέπεται νὰ καταλείπῃ τις αὐτόν.

Ἐδίδαξαν δὲ τοὺς λόγους τούτους ἀμφοτέρους οἱ Ἕλληνες. Ὁ πρῶτος εἶναι τῶν Κυνικῶν μάλιστα καὶ τῶν Στωικῶν φιλοσόφων. Οἱ Κυνικοὶ ἦσαν κεκηρυγμένοι ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ γνωστότατος Διογένης, ὁ Μητροκλῆς, ὁ Μένιππος, ὁ Δημῶναξ, ὁ Περεγρῖνος ἀπέθανον, ὡς λέγεται, ἑκούσιον θάνατον. Ὁ Περεγρῖνος ἔκαυσεν ἑαυτὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἐφ' ᾧ κατασκώπτει αὐτὸν ὁ χαριέστατος Λουκιανός[1].

μέν γε ζῴων οὐδὲν ἔστιν ὃ θνῄσκει μετὰ προνοίας ἢ δι' αὐτοῦ· φύσεως γὰρ νόμος ἰσχυρὸς τὸ ζῆν ἐθέλειν·—τὸν θεὸν οὐκ οἴεσθε ἀγανακτεῖν, ὅταν ἄνθρωπος αὐτοῦ τὸ δῶρον ὑβρίζῃ; Καὶ γὰρ εἰλήφαμεν παρ' ἐκείνου τὸ εἶναι καὶ τὸ μηκέτι εἶναι πάλιν ἐκείνῳ δίδομεν.—Ὅσων καθ' ἑαυτῶν ἐμάνησαν αἱ χεῖρες, τούτων μὲν Ἅδης δέχεται τὰς ψυχὰς σκοτιώτερος, ὁ δὲ τούτων πατὴρ Θεὸς εἰς ἐκγόνους τιμωρεῖται τοὺς πατέρων ὑβριστάς». Ὁ *Αὐγουστῖνος* περὶ τῆς τοῦ Σαμψὼν αὐτοχειρίας λέγει· «nec Samson aliter exsusatur,—nisi quia Spiritus latenter hoc jusserat, qui per illum miracula faciebat» (De Civit. Dei 1, 21).

[1] Anfangsgründe der Tugendlehre. Καὶ ὁ *Σπινόζας* καὶ ὁ *Fichte* καὶ ὁ *Ἕγελος* ἀπιδοκιμάζουσι τὴν αὐτοχειρίαν.

[2] Ἠθ. Νικομ. 1116 α 12. Πρβλ. καὶ 1138 α 9—14.

[3] Ἡρακλῆς, στίχ. 1247. Πρβλ. καὶ *Wilamowitz* (Euripides Herakles II, 254), καὶ *Ἰώσηπον* (Π. Ἰουδ. πολ. Γ', 8, 5).

[4] Ἠθ. Νικομ. 1138 α 9 κ. ἑξ.

Πολλῷ δὲ μᾶλλον ἐπῄνει τὴν αὐτοχειρίαν ἡ μεγάλη αἵρεσις τῶν Στωικῶν[2]. Ἡ ζωή, κατὰ τοὺς Στωικούς, εἶναι πρᾶγμα ἀδιάφορον, δύναται δ' ἕκαστος νὰ καταλίπῃ ταύτην, εὐθὺς ὡς νομίσῃ ὅτι εἶναι πλέον ἀφόρητος. Ὁ ἑκούσιος θάνατος εἶναι «*εὔλογος ἐξαγωγή*». Ὁ σοφὸς κατὰ Σενέκαν δύναται νὰ ἐξαγάγῃ ἑαυτὸν ἐκ τοῦ βίου, ἐὰν ἡ τύχη ἀποβῇ εἰς αὐτὸν δυσμενής[3]. Καὶ κατὰ Μᾶρκον Αὐρήλιον, τὸν φιλόσοφον βασιλέα, ἕκαστος δύναται νὰ ἐξέρχηται ἐκ τοῦ βίου, ὡς ἐξέρχεται ἐκ δωματίου πλήρους καπνοῦ. «*Τοῦ ζῆν ἔξιθι*», λέγει, «*οὕτω μέντοι ὡς μηδὲν πάσχων· καπνὸς καὶ ἀπέρχομαι*»[4]. Καὶ δὲν ἔμειναν θεωρήματα μόνον τὰ περὶ αὐτοκτονίας διδάγματα τῶν Στωικῶν, ἀλλὰ πολλοὶ αὐτῶν ἑκούσιον ἀπέθανον θάνατον, οἷον Ζήνων ὁ τῆς Στοᾶς ἱδρυτής, ὁ Κλεάνθης, Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεὺς καὶ ἄλλοι[5].

Καὶ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν δὲ φιλοσόφων πολλοὶ ἐπῄνεσαν τὴν αὐτοχειρίαν καὶ ἑκόντες ἐξῆλθον ἐκ τοῦ βίου, οἷον ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Κλειτόμαχος. Ἀλλὰ δὲν συνεφώνουν πάντες. Περὶ τοῦ Καρνεάδου, ἱστορεῖται ὅτι «*Ἀντιπάτρου ἑαυτὸν ἐξαγαγόντος γέρων ὢν δύο κύλικας ἐκέρασε τὴν μὲν κωνείου τὴν δὲ οἰνομέλιτος καὶ τὴν τοῦ κωνείου τοῖς λοιποῖς Στωικοῖς εἰπὼν προπίνειν τὴν τοῦ οἰνομέλιτος ἐξέπιε, διαπαίζων τὴν σπουδὴν τῶν ἑκουσίως ἐκλειπόντων τὸν βίον*»[6].

Τὸν δὲ δεύτερον ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας λόγον προέβαλεν ὁ πολυθρύλητος Ἡγησίας, ὁ τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς τῶν ἡδονικῶν ἀρχηγὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Λάγου. Ὁ Ἡγησίας ἦτο ἄκρος ἀπαισιόδοξος, ὁ Schopenhauer τῆς Ἑλλάδος. Ἔν τινι περιωνύμῳ συγγράμματι, ὅπερ ἐπεγράφετο *Ἀποκαρτερῶν*, ἐζήτει νὰ πείσῃ ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ ἀνέφικτος[7], διὸ ἕκαστος ὀφείλει νὰ

[1] Ἐν τῷ περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς.

[2] Ὡρμήθησαν δέ, ὡς φαίνεται, οἱ Στωικοὶ ἀπὸ τῶν ἐν Φαίδωνι λεγομένων «οὐκοῦν τοῦτό γε θάνατος ὀνομάζεται, λύσις καὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος — Λύειν δέ γε αὐτήν, ὥς φαμεν, προθυμοῦνται οἱ φιλοσοφοῦντες ὀρθῶς (64 A, 67 D).

[3] Epist. 70.

[4] Βιβλ. ε', 29.

[5] Καὶ τῶν Ρωμαίων Στωικῶν ἐξήγαγον ἑαυτοὺς ἑκουσίως ἐκ τοῦ βίου πολλοί, ἐν οἷς καὶ οἱ ποιηταὶ Λουκανὸς καὶ Σίλιος Ἰταλικός.

[6] *Στοβαίου* Ἐκλογαὶ 119,19.

[7] Κατὰ *Διογένην Λαέρτιον* οἱ Ἡγησιακοὶ ἐδίδασκον: «*Τὴν εὐδαιμονίαν*

ζητῇ τὴν διὰ τοῦ θανάτου ἐπιτυγχανομένην ἀναισθησίαν αὐτοκτονῶν· ἐξ οὗ καὶ *πεισιθάνατος* ὠνομάσθη. Καὶ σφόδρα εὐδοκίμει καὶ κατὰ Πλούταρχον «*πολλοὺς ἔπεισε ἀποκαρτερῆσαι τῶν ἀκροωμένων*»[1], οὗ ἕνεκα καὶ ἐξεδιώχθη ἐξ Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου[2].

Ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων πολλοὶ ὑπερμαχοῦσι τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Δαβὶδ Hume ἐν βραχείᾳ διατριβῇ ἐπιγραφομένῃ «*Δοκίμιον περὶ αὐτοχειρίας καὶ ἀθανασίας*» (Essay on Suicide and Immortality, 1783) πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι ὁ αὐτόχειρ οὐδὲν τῶν ἑαυτοῦ καθηκόντων παραβαίνει. Ἐάν, λέγει, ὁ ἑκουσίως ἀφαιρῶν τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἰσχυρίζονται, τὸ αὐτὸ πράττει καὶ ὁ ζητῶν νὰ παρατείνῃ αὐτήν. Οὐδὲ τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους καθήκοντα παραβαίνει ὁ αὐτοκτονῶν, διότι αἰσθάνεται ὅτι οὐδεμίαν δύναται νὰ παράσχῃ εἰς αὐτοὺς ὠφέλειαν.

Ὅμοια διδάσκει ὁ Ἄγγλος ποιητὴς Donne ἐν τῇ διατριβῇ «Biathanatos». Ἔτι δὲ ὁ Γάλλος Montaigne· ὡσαύτως δὲ ὁ Montesquieu. Ὁ Montesquieu ἰσχυρίζεται ὅτι, ὡς ἐπιτρέπεται εἰς ἕκαστον νὰ απομακρύνηται τῆς κοινωνίας, ἐὰν μόνον ἐνοχλήσεις ἔχῃ ἐξ αὐτῆς, οὕτω πρέπει νὰ ἐπιτρέπηται εἰς ἕκαστον νὰ καταλείπῃ τὸν βίον, ὅταν εὑρίσκῃ αὐτὸν ἀφόρητον[3]. Συμφωνοῦσι καὶ ὁ Voltaire καὶ ὁ Holbach καὶ ἄλλοι. Γνωστότατα εἶναι τὰ τοῦ Voltaire

Quand on a tout perdu, quand on n'a plus d'espoir,
la vie est un opprobre et la mort un devoir,

ἅτινα ὑπομιμνῄσκουσι τὸν Εὐριπίδην διδάσκοντα ὅτι

Συγγνώσθ', ὅταν τις κρείσσον' ᾖ φέρειν κακὰ
πάθῃ, ταλαίνης ἐξαπαλλάξαι ζόης[4].

Μείζονα συγγνώμην ἑκάστοτε καὶ συμπάθειαν εὑρίσκει ἡ νεαρὰ ἡλικία παρὰ τοῖς αἰσθηματολόγοις, ἰδίᾳ οἱ αὐτοκτονοῦντες ἐρασταί.

ὅλως ἀδύνατον εἶναι· τὸ μὲν γὰρ σῶμα πολλῶν ἀναπεπλῆσθαι παθημάτων, τὴν δὲ ψυχὴν συμπαθεῖν τῷ σώματι καὶ ταράττεσθαι, τὴν δὲ τύχην πολλὰ τῶν κατ' ἐλπίδα κωλύειν· ὥστε διὰ ταῦτα ἀνύπαρκτον τὴν εὐδαιμονίαν εἶναι» (Β', 94).

[1] Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας, ἐν Ἠθικοῖς, 497 D.

[2] Πρβλ. *Cic.* Tuscul. Disp. I, 34, 83 καὶ *Val. Max.* 8, 9, 3.

[3] Lettres persanes, 76.

[4] Ἑκάβ. στίχ. 1107. Πρβλ. καὶ τὰ τοῦ *Πλάτωνος* ἐν Νόμοις (873 C) καὶ τὰ τοῦ *Ἀριστοτέλους* ἐν Ἠθικοῖς Νικομαχείοις (1582 α 4).

Διθυράμβους ἔψαλαν ἀείποτε περὶ αὐτῶν οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ θρῦλοι προσένεμον εἰς αὐτοὺς ἐξαίρετον αἴγλην. Ρόδα φυόμενα ἀπὸ τοῦ τάφου τῶν αὐτοκτονούντων ἐραστῶν συμπλέκονται πρὸς ἄλληλα μετὰ περιπαθείας, σύμβολα τῆς ἐν τῷ βίῳ ἀφοσιώσεως καὶ ἴσως τῆς ζωῆς, ἣν οἱ οὕτω τελευτήσαντες διάγουσιν ἐπέκεινα τοῦ τάφου.

Δὲν σκοποῦμεν νὰ ἀνακρίνωμεν ἐνταῦθα πάντας τοὺς ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας καὶ τοὺς κατ' αὐτῆς λόγους. Εἰς ἄλλους καταλείπομεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐπιχειρήματος, καθ' ὃ ἡ ζωὴ ὡς δῶρον θεοῦ εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος, καὶ τῆς ἀντιλογίας τῶν διατεινομένων ὅτι, ὡς πᾶν δῶρον, δυνάμεθα καὶ τὴν ζωὴν νὰ διαθέτωμεν κατὰ τὸ δοκοῦν[1]. Οὐδὲ θὰ ἐλέγξωμεν τὸν λόγον τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι μόνον κατὰ θείαν ἐπιταγὴν δυνάμεθα νὰ ἀποχωρῶμεν ἐκ τῆς φρουρᾶς, ἐν ᾗ ἐτάχθημεν, καὶ τῶν πρὸς ταῦτα ἀντιλεγόντων ὅτι ὁ θεὸς διατάσσει νὰ ἐξερχώμεθα, ὅταν καθιστᾷ εἰς ἡμᾶς ἀφόρητον τὸν βίον[2].

Τὸ ζήτημα, ἐὰν εἶναι θεμιτὴ ἡ αὐτοχειρία, ἐξετάζεται μᾶλλον ἐνταῦθα ἐκ τῆς σχέσεως καὶ τῶν καθηκόντων, ἅτινα ἔχει νὰ ἐπιτελέσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ βίῳ. Θὰ συνομολογήσῃ πᾶς τις, ὅτι ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο μεμονωμένος ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν ἄλλων καὶ κύριον σκοπὸν εἶχε τὸ ζητεῖν τὴν ἡδονήν, ὡς οἱ ἄκροι ἡδονικοὶ καὶ οἱ ἀπαισιόδοξοι διατείνονται, θὰ ἠδύνατο νὰ ζῇ μὲν ὅσον ἐτέρπετο καὶ ἀπέλαυε, νὰ καταλείπῃ δὲ τὸν βίον, εὐθὺς ὡς ἤθελεν ἀνακύψει ἡ πρὸς αὐτὸν ἀηδία. Ἀλλ' ὁ ὀρθὸς λόγος διδάσκει ὅτι δὲν ἔχουσιν οὕτω τὰ πράγματα. Δὲν προέρχεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ δρυὸς οὐδὲ ἀπὸ πέτρης, τὸ τοῦ ποιητοῦ, ἀλλ' ἔχει μὲν γονεῖς ἔχει δὲ ἀδελφοὺς καὶ ἄλλους οἰκείους, ἀνήκει δὲ εἰς εὐρυτέραν οἰκογένειαν, τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾗ ζῇ, εἶναι δὲ μέλος τῆς ἀνθρωπότητος ἁπάσης.

Ἐκ δὲ τῆς σχέσεως ταύτης πολλαπλᾶ προκύπτουσιν εἰς ἕκαστον καθήκοντα, πρὸς τὴν οἰκογένειαν, πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπιτέλει τὰ πρὸς σεαυτὸν καὶ τὴν οἰκογένειαν καθήκοντα· προσπάθει νὰ προάγῃς τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾗ ζῇς, καὶ νὰ συντελῇς εἰς τὴν πρόοδον συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἰδοὺ τὰ κεφαλαιωδέστατα καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου.

---

[1] ***Rousseau,*** **Nouvelle Eloise III, 21.**

[2] ***Rousseau,*** **αὐτόθι.**

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὄχι τόσον χάριν ἑαυτοῦ, ὅσον χάριν τῆς ὁμάδος ὀφείλει νὰ ζῇ καὶ ἀποθνήσκῃ. Οὐδὲ πειθόμεθα εἰς τὸν Hume καὶ τὸν Holbach, οἵτινες διδάσκουσιν ὅτι τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους καθήκοντα δὲν εἶναι τοιαῦτα, οἷα νὰ ἀποτρέπωσι τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας. Ἐπαινοῦμεν μᾶλλον τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων τοὺς διδάξαντας ὅτι καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν πατρίδα ἀδικεῖ ὁ ἑκουσίως ἑαυτὸν ἐκ τοῦ βίου ἐξάγων· ἔτι δὲ τὸν Rousseau λέγοντα ὅτι ὁ αἰσθανόμενος τὸν πειρασμὸν τῆς αὐτοχειρίας, ἐὰν ἀνεζήτει πτωχόν τινα νὰ βοηθήσῃ ἢ δυστυχῆ νὰ παρηγορήσῃ ἢ διωκόμενον νὰ ὑπερασπίσῃ, θὰ ἀπετρέπετο τοῦ παραλόγου ἐγχειρήματος[1].

Κατὰ ταῦτα ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος χάριν τῆς ὁμάδος νὰ ζῇ. Χάριν δὲ αὐτῆς ἐπιτρέπεται καὶ ἡ αὐτοθυσία. Διὸ καὶ ἐπαινεῖται ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὅσοι ἄλλοι χάριν τῆς πατρίδος ἀπέθανον[2], ἐτιμήθησαν δ' αἱ Κορίνθιαι καὶ αἱ Μιλήσιαι γυναῖκες αἱ αὐτοκτονήσασαι, ἵνα μὴ περιέλθωσιν εἰς χεῖρας τῶν πολεμίων[3], ἐς ἀεὶ δὲ θὰ γεραίρωνται αἱ

[1] *Rousseau,* αὐτόθι, III, 22.

[2] Ὅτι χάριν τῆς πατρίδος ὀφείλει ἕκαστος νὰ ζῇ καὶ ἀποθνήσκῃ, κάλλιστα διδάσκει καὶ ὁ τῆς Σπάρτης βασιλεὺς Κλεομένης Γ' παρὰ Πλουτάρχῳ. Ὁ Κλεομένης μετὰ τὴν ἐν Σελλασίᾳ ἧτταν ἔρχεται εἰς Αἴγυπτον πρὸς τὸν Πτολεμαῖον, ἵνα ζητήσῃ βοήθειαν. Κατὰ δὲ τὸν πλοῦν ὁ φίλος Θηρυκίων πειρᾶται νὰ πείσῃ αὐτὸν ὅτι φεύγοντες τὸν Ἀντίγονον ἐπὶ νέαν ἔρχονται δουλείαν πρὸς τὸν Πτολεμαῖον καὶ προτείνει εἰς αὐτὸν νὰ ἀπαλλάξωσιν ἑαυτοὺς τῆς τοιαύτης εὐθύνης δι' ἑκουσίου θανάτου. Ἀλλ' ὁ Κλεομένης ἀντιλέγει τὰ ἑξῆς· *«Τῶν ἀνθρωπίνων τὸ ῥᾷστον, ὦ πονηρέ, καὶ πᾶσιν ἐν ἑτοίμῳ διώκων ἀποθανεῖν ἀνδρεῖος εἶναι δοκεῖς φεύγων αἰσχίονα φυγὴν τῆς πρότερον; Πολεμίοις μὲν γὰρ ἐνέδωκαν ἤδη καὶ κρείττονες ἡμῶν ἢ τύχῃ σφαλέντες ἢ βιασθέντες ὑπὸ πλήθους. Ὁ δὲ πρὸς πόνους καὶ ταλαιπωρίας ἢ ψόγους καὶ δόξας ἀνθρώπων ἀπαγορεύων ἡττᾶται τῆς αὑτοῦ μαλακίας.—Αἰσχρὸν γὰρ ζῆν μόνοις ἑαυτοῖς καὶ ἀποθνήσκειν· ἐφ' ὃ σὺ νῦν παρακαλεῖς ἡμᾶς σπεύδων ἀπαλλαγῆναι τῶν παρόντων, καλὸν δὲ οὐδὲν οὐδὲ χρήσιμον ἄλλο διαπραττόμενος· ἐγὼ δὲ καὶ σὲ καὶ ἐμαυτὸν οἴομαι δεῖν τὰς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐλπίδας μὴ καταλιπεῖν. Ὅπου δ' ἂν ἡμᾶς ἐκεῖναι καταλίπωσι, ῥᾷστα βουλομένοις ἀποθανεῖν ὑπάρξει»* (Κλεομένης, 31).

[3] Πρβλ. τὰ ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ ὑπέροχα ἐλεγεῖα·

VII, 492

Ὠχόμεθ', ὦ Μίλητε, φίλη πατρί, τῶν ἀθεμίστων
τὰν ἄνομον Γαλατᾶν Κύπριν ἀναινόμεναι,
παρθενικαὶ τρισσαὶ πολιήτιδες, ἃς ὁ βιατὰς
Κελτῶν εἰς ταύτην μοῖραν ἔτρεψεν Ἄρης.
Οὐ γὰρ ἐμείναμεν ἅμμα τὸ δυσσεβὲς οὐδ' ὑμέναιον,
νυμφίον ἀλλ' Ἀΐδην κηδεμόν' εὑρόμεθα.

ἀθάνατοι Σουλιώτιδες τοῦ Ζαλόγγου, καὶ ἡ Λουκρητία καὶ ἡ Ἀρρία θὰ κινῶσιν ἀείποτε τὴν συμπάθειαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν θαυμασμόν,

ὄφρ' ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ.

Ἐν πάσῃ δὲ ἄλλῃ περιπτώσει ἄκρας φιλαυτίας καὶ ἀδυναμίας χαρακτῆρος καὶ δειλίας καὶ ἀπερισκεψίας προϊὸν θὰ κρίνηται ἡ αὐτοχειρία. Καὶ πειθόμεθα ἡμεῖς τοὐλάχιστον ὅτι, ἐὰν ὀρθοτέρα ἠδύνατο νὰ ἐπικρατήσῃ παρὰ τοῖς αὐτοκτονοῦσι σκέψις, θὰ συνεκράτει τὴν χεῖρα τὴν ἐπιφέρουσαν εἰς αὐτοὺς μὲν τὸν θάνατον, εἰς δὲ τοὺς οἰκείους καὶ τοὺς ἄλλους τὴν στέρησιν καὶ τὴν θλῖψιν καὶ τὸν πόνον.

3. Τὰ εἰς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας.

Τίνα τώρα τὰ μέσα τὰ συντείνοντα εἰς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας;

Ἐκ παλαιοῦ χρόνου οἱ ἄνθρωποι εἰς πρόληψιν τῶν αὐτοχειριῶν μετεχειρίσθησαν τὴν ἀπειλὴν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τιμωριῶν. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν οἱ αὐτόχειρες κατὰ νόμον ἐστεροῦντο τῶν ἐπιταφίων τιμῶν, ὡς ἐν Θήβαις[1], ἢ ἐρρίπτοντο ἄταφοι, ὡς ἐν Κύπρῳ[2], ἢ ἐθάπτοντο μακρὰν τῶν ἄλλων καὶ ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἐθάπτοντο, ἐνομίζετο βέβηλος. Ἐτέμνετο δὲ αὐτῶν καὶ ἡ χεὶρ ἡ ἐπιφέρουσα τὸν θάνατον καὶ ἐθάπτετο μακρὰν τοῦ σώματος[3]. Ἐπήνουν δὲ τοὺς νόμους τούτους καὶ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων οἱ ἐπιφανέστατοι. Ὁ Πλάτων ἐν Νόμοις διαρρήδην λέγει ὅτι «*ὁ ἀργίᾳ καὶ ἀνανδρίας δειλίᾳ*» ἀποκτείνας ἑαυτὸν ἀνάγκῃ νὰ τιμωρῆται θαπτόμενος κατὰ μόνας ἐν τοῖς ἐρημοτάτοις τῆς

VII, 493

Οὐ νούσῳ Ῥοδόπα τε καὶ ἁ γενέτειρα Βοΐσκα
οὐδ' ὑπὸ δυσμενέων δούρατι κεκλίμεθα,
ἀλλ' αὐταί, πάτρας ὁπότ' ἔφλεγεν ἄστυ Κορίνθου
γοργὸς Ἄρης, Ἀΐδαν ἄλκιμον εἱλόμεθα.
Ἔκτανε γὰρ μάτηρ διασφακτῆρι σιδάρῳ
οὐδ' ἰδίου φειδὼ δύσμορος ἔσχε βίου,
ἆψε δ' ἐναυχενίῳ δειρὰν βρόχῳ· ἦς γὰρ ἀμείνων
δουλοσύνας ἅμιν πότμος ἐλευθέριος.

[1] Παροιμ. I, 166.

[2] *Δίων Χρυσόστομος* 64,3.

[3] Πρβλ. *Αἰσχ.* Κατὰ Κτησιφ. 244 *«Καὶ ἐάν τις ἑαυτὸν διαχρήσηται, τὴν χεῖρα τὴν τοῦτο πράξασαν χωρὶς τοῦ σώματος θάπτομεν».*

χώρας ἀκλεῶς ἄνευ συντάφων καὶ στηλῶν καὶ ὀνομάτων δηλούντων τοὺς τάφους[1]. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαινεῖ τὸν νόμον τὸν τιμωροῦντα τοὺς αὐτόχειρας[2].

Καὶ παρ' ἄλλοις δὲ τοιαῦται τιμωρίαι ἐπεβάλλοντο παλαιότερον καὶ νῦν ἐπιβάλλονται παρὰ τοῖς βαρβάροις μάλιστα λαοῖς. Παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις οἱ αὐτόχειρες ἐξερρίπτοντο ἄταφοι μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου[3]. Ἐν Γαλλίᾳ ἀνεσκολοπίζοντο ἄλλοτε οἱ αὐτόχειρες καὶ κατεδικάζοντο ad perpetuam rei memoriam ἢ ἐσύροντο διὰ τῶν ὁδῶν καὶ ἐρρίπτοντο εἰς τοὺς ὑπονόμους, ἡ δὲ περιουσία των ἐδημεύετο. Ὅμοιά τινα συνέβαινον ἐν Ἀγγλίᾳ[4]. Σήμερον ἐν Δαχομέῃ οἱ αὐτόχειρες διαμένουσιν ἄταφοι, βορὰ τῶν ἀγρίων θηρίων[5], ἀλλαχοῦ δὲ θάπτονται ἐν ᾧ τόπῳ ηὐτοκτόνησαν, μακρὰν τῶν φιλτάτων[6].

Ἵνα ἀνακόψωσι τὴν πρὸς αὐτοχειρίαν ὁρμὴν τῶν γυναικῶν ἐπὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτοκτονιῶν, ἣν ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, ἀκούσατε τίνα τρόπον διαπομπεύσεως τῶν αὐτοχείρων ἐφήρμοσαν πάλαι ἐν Μιλήτῳ. Κατὰ Πλούταρχον, ἐπειδὴ ἄλλος τρόπος καταστολῆς τῶν αὐτοχειριῶν δὲν ἐξευρίσκετο, *«γνώμῃ νοῦν ἔχοντος ἀνδρὸς ἐγράφη προβούλευμα τὰς ἀπαγχομένας γυμνὰς ἐκκομίζεσθαι διὰ τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦτο κυρωθὲν οὐ μόνον ἐπέσχεν, ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἔπαυσε θανατώσας τὰς παρθένους»*[7].

Καὶ δὲν ἐξέλιπον ὅλως αἱ τῶν αὐτοχείρων τιμωρίαι. Ἔν τισι χώραις πᾶσα ἀπόπειρα αὐτοκτονίας τιμωρεῖται τανῦν διὰ φυλακίσεως μέχρι δύο ἐτῶν ἢ διὰ προστίμου. Ἡ δ' ἐκκλησία καὶ νῦν ἔτι στερεῖ τοὺς αὐτόχειρας τῶν ἐπιταφίων τιμῶν.

[1] 873 C.

[2] Ἠθ. Νικομ. 1138 α 12. Ἐν Ρώμῃ οὐδεὶς νόμος ἀπηγόρευε τὴν αὐτοχειρίαν. Τὸ «Mori licet cui vivere non placet» ἴσχυε παρ' αὐτοῖς (Πρβλ. *Bourguelot*, Recherches sur les opinions de mort volontaire pendant le moyen-âge, παρὰ *Westermarck* II, 311, 612. Μόνον οἱ στρατιῶται καὶ οἱ κατηγορούμενοι κατεδικάζοντο, ἐὰν ηὐτοκτόνουν (Digesta XLIX, 16, 6, 7. XLVIII, 16, 6, 7. *Gibbon,* Roman Empire V, 326 καὶ *Lecky,* Europ. Morals I, 219).

[3] Ἰώσηπος Π. Ἰουδ. πολ. 5, 8, 5.

[4] Πρβλ. *Westermarck* ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ II, 215 καὶ *Ross,* Superst. as to burying suicides at the Highlands. Celtic Magazine XII, 354 κ. ἄ.

[5] Πρβλ. *M'Lead,* Voyage to Africa, σελ. 41 κ. ἑξ. καὶ *Westermarck* II, 201.

[6] *St. John*, Far East I, 69.

[7] Γυναικῶν ἀρεταί, ἐν Ἠθικοῖς 249 c.

Περιεργότερόν τινα τρόπον πρὸς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας ἐπενόησαν, ὡς λέγεται, πάλαι οἱ Μασσαλιῶται. Ἐν Μασσαλίᾳ δῆλα δὴ ὁ θέλων νὰ αὐτοκτονήσῃ ὤφειλε νὰ ζητήσῃ τὴν ἄδειαν τῆς βουλῆς τῶν ἑξακοσίων, ἣν αὕτη παρεῖχεν, ἐὰν εὕρισκεν ἀποχρῶντας τοὺς προβαλλομένους λόγους[1].

Ἀλλ' ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος τιμωρίαι οὔτε αἱ προσήκουσαι εἶναι οὔτε ἐπιτήδειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς αὐτοχειρίας, οὐδεμία παρίσταται ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν. Ὁ ὁρμῶν νὰ ἐξέλθῃ ἑκουσίως ἐκ τοῦ βίου δὲν ἐμποδίζεται ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι θὰ διασυρθῇ ὁ νεκρὸς αὐτοῦ ἤ, ἐὰν ἀποτύχῃ ἡ ἀπόπειρα, θὰ κλεισθῇ ἐπί τινα χρόνον ἐν τῇ φυλακῇ ἢ θὰ ἀποτίσῃ χρηματικήν τινα ζημίαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ φόβος τῆς δημεύσεως τῆς περιουσίας δὲν εἶναι παντάπασι τελεσφόρον μέσον. Διὸ καὶ κατηργήθησαν πανταχοῦ σχεδὸν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος τιμωρίαι, ὅπου δὲ διατηροῦνται ἔτι, εὑρίσκουσιν εὐμενεῖς τοὺς ἐνόρκους καὶ τοὺς δικαστάς, οἵτινες τοὺς ἀποπειρωμένους αὐτοκτονίαν ἀπαλλάσσουσιν ὡς ἀκαταλογίστους. Ὅτι δὲ καὶ τῶν Μασσαλιωτῶν τὸ μέτρον ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν τῷ βίῳ, δεικνύει καὶ μόνη ἡ ταχεῖα κατάργησις αὐτοῦ· εὐλόγως δὲ ὁ Θωμᾶς Μῶρος εἰσήγαγεν αὐτὸ εἰς τὴν ἰδεώδη πολιτείαν του[2], ἐν ᾗ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες εἰς τοὺς μὴ δυναμένους νὰ ἐργάζωνται παρέχουσι τὴν ἄδειαν τοῦ ἑκουσίως τελευτᾶν τὸν βίον.

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι ἀλλαχοῦ δέον νὰ στρέψωσι τὴν προσοχὴν οἱ θέλοντες νὰ ἀποτρέψωσι τελεσφορώτερον τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος δεινοῦ.

Ὅπως, ἵνα καταστήσωμεν τὸν ὀργανισμὸν ἀπρόσβλητον εἰς τὰ μικρόβια, ὀφείλομεν νὰ ἐνισχύσωμεν αὐτόν, ὥστε νὰ ἀντιδρᾷ εἰς τὰς ἐπιβλαβεῖς τούτων ἐπιδράσεις, οὕτως ἀνάγκη νὰ ἐπικρατύνωμεν καὶ ἀποδείξωμεν ἐπιτήδειον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀνθίσταται εἰς τὰς πολλαπλᾶς αἰτίας, αἵτινες ἄγουσιν εἰς τὴν αὐτοχειρίαν.

Πρωτίστη δ' ἐνίσχυσις εἶναι ἡ τῆς φύσεως ἢ τῆς προδιαθέσεως, τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀλλ' ἡ φύσις, μεθ' ἧς καὶ ἡ ρώμη ἡ ψυχικὴ εἶναι συνδεδεμένη, κατὰ μέγα μέρος ἐρείδεται ἐπὶ τῆς κληρο-

[1] *Val. Max.* 2, 6, 7.

[2] De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia, 1516.

νομικότητος. Ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει τὰς ρίζας, ἐν ταῖς προγεγενημέναις γενεαῖς καὶ δὴ μάλιστα ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῶν γονέων καὶ φέρει τὰς σωματικὰς καὶ τὰς ψυχικὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας ἐκείνων. Ἐὰν εἶναι ἄρτιοι οἱ γονεῖς, εἶναι κατὰ κανόνα καὶ τὰ τέκνα ἄρτια. Ἐὰν δὲ ἐκεῖνοι ὑπὸ νόσων ἢ δηλητηρίων διεφθάρησαν, ἡ λώβη συνήθως κληροδοτεῖται. Καὶ ἡ φρενοπάθεια δὲ καὶ ἡ μελαγχολία καὶ ἡ βλακεία καὶ ὁ ἄλλος τῆς τοιαύτης κακίας θίασος ἀνακύπτει παρὰ τοῖς τέκνοις, ἔτι δὲ ἡ πρὸς αὐτοχειρίαν ὁρμή[1]. Ὁ Voltaire ποιεῖται λόγον περὶ τάσεως πρὸς αὐτοχειρίαν κληρονομηθείσης[2], νεώτεραι δὲ παρατηρήσεις ἐβεβαίωσαν ὅτι καὶ γένη ὅλα καταστρέφονται ἐκ κληρονομικῆς ὁρμῆς πρὸς αὐτοχειρίαν[3].

Ἰσχύει ἄρα καὶ ἐνταῦθα τὸ τοῦ Εὐριπίδου·

ὅταν δὲ κρηπὶς μὴ καταβληθῇ γένους
ὀρθῶς, ἀνάγκη δυστυχεῖν τοὺς ἐκγόνους[4].

Ποῖον τὸ καθῆκον τῶν γονέων προκειμένου περὶ κληρονομικότητος σωματικῆς καὶ ψυχικῆς, οὐχὶ ἅπαξ ἐν ταῖς διαλέξεσι τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐλέχθη, οὐδὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβωμεν τὰ εἰρημένα.

Ἀλλὰ περὶ αὐτοχειρίας ὑποκειμένου λόγου δὲν ἀρκεῖ μόνη τῶν περὶ κληρονομικότητος διδαγμάτων ἡ κατακολούθησις. Ἀνάγκη ἐνταῦθα καὶ ἄλλος νὰ προσέλθῃ παράγων σπουδαιότατος, ἡ ἠθικὴ μόρφωσις, ἡ ἀγωγὴ καὶ παιδεία. Τῆς παιδείας διττὸς εἶναι ὁ σκοπός, τὸ μὲν νὰ μεταδώσῃ γνώσεις καὶ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν νὰ γνωρίσῃ τὸν κόσμον, ἐν ᾧ ζῇ, καὶ συντελέσῃ κατὰ δύναμιν εἰς τὴν εὐημερίαν ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων, τὸ δὲ νὰ διαγάγῃ βίον κατ᾽ ἀρετήν. Καὶ εἶναι ὁ δεύτερος σκοπὸς ὁ κυριώτατος. Νὰ ἀναπτύξῃ τῶν ἀνθρώπων τὴν διάνοιαν, νὰ ἀπαλλάξῃ αὐτοὺς τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, νὰ ἐμφυτεύσῃ ὀρθὰ ἤθη, νὰ γνωρίσῃ εἰς αὐτοὺς τὰ παντοῖα καθήκοντα, τὰ πρὸς ἑαυτούς, τὰ πρὸς τὴν κοινωνίαν, τὰ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καθόλου, νὰ καταστείλῃ καὶ μετριάσῃ τὰ πάθη, νὰ

[1] Πρβλ. προηγηθεῖσαν ἡμετέραν μελέτην Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης σελ. 83 κ. ἑξ.
[2] Dictionnaire philos. ἐν λέξει Caton.
[3] *Krafft-Ebing,*[6] σελ. 157.
[4] Ἡρακλῆς. στίχ. 1261.

ἐμπνεύσῃ θάρρος εἰς τὴν ζωὴν καὶ ὑπομονὴν καὶ ἐπιμονὴν κατὰ τὰς ἀντιξόους περιστάσεις καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν νὰ χαλκεύσῃ χαρακτῆρας, ἰδοὺ ἡ ἱερωτάτη τῆς παιδείας ἀποστολή. Αἱ ἠθικαὶ ἀρχαί, ἃς ἡ ὀρθὴ παιδεία ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων ἐγκαθιδρύει, γίνονται οἱ τηλαυγεῖς φάροι, οἵτινες ἐν τῷ βίῳ φωτίζουσιν αὐτοὺς καὶ ἐνισχύουσι μάλιστα τοὺς ἐν τῷ πελάγει τῆς δυστυχίας χειμαζομένους.

Καὶ εἶναι τῆς ἠθικῆς μορφώσεως νῦν μάλιστα μεγίστη ἡ ἀνάγκη, ὅτε πολλαχόθεν ἡ λώβη καὶ ἡ διαφθορὰ τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμὸν προσβάλλουσι καὶ ἀδιάλειπτος πνέει τῆς νοσηρᾶς λογοτεχνίας ὁ ἄνεμος καὶ κηρύσσεται ἡ ἄρνησις τῆς ὑγιοῦς ἠθικῆς καὶ τὴν νεαρὰν μάλιστα ἡλικίαν συνταράσσει ἡ τὴν δυστυχίαν τοῦ βίου ἐξαίρουσα καὶ ἐπὶ μᾶλλον ἐμφανίζουσα ἀπαισιοδοξία.

Τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου δὲν ἐπιτρέπει ἀτυχῶς νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, πόσην ἡ νοσηρὰ λογοτεχνία ἔχει ἐπὶ τοὺς θιασώτας αὐτῆς ροπήν. Ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν πόσον τὰς πάλαι γυναῖκας εἰς τὴν αὐτοκτονίαν παρώρμησεν ἡ τοῦ Εὐριπίδου Σθενέβοια, εἴδομεν δὲ πόσους ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐπὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν καὶ τὴν αὐτοχειρίαν ἤγαγεν ὁ Βέρθερος τοῦ Goethe. Ἀλλὰ περὶ τούτου καὶ περὶ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἡ ἀπαισιοδοξία ἀσκεῖ, ἐπιφυλασσόμεθα ἄλλοτε διὰ μακροτέρων νὰ ὁμιλήσωμεν πρὸς ὑμᾶς.

Ὅσοι ἀνέγνωσαν ἀπαισιοδόξους φιλοσόφους καὶ ποιητάς, Schelley, Leopardi, Schopenhauer, ἐννοοῦσι πῶς τὰ μεμψίμοιρα καὶ θρηνώδη διδάγματα ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ παρακινῶσιν ἐπὶ τὴν μελαγχολίαν καὶ τὸν ἀπελπισμὸν καὶ ἄγωσι τοὺς ἐπιρρεπεστέρους εἰς τὴν τοῦ θανάτου ἰδέαν. Ἠκούσατε πῶς Ἡγησίας ὁ πεισιθάνατος ἔπειθε πάλαι εἰς αὐτοκτονίαν. Ἀλλὰ μήπως ὁ τὴν αὐτοχειρίαν ἀποκρούων Schopenhauer[1] δὲν προδιαθέτει εἰς ταύτην διὰ τῶν ἀπαισιοδόξων διδαγμάτων, ἐν οἷς κηρύσσει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πλήρης κακῶν καὶ ὁ βίος οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν, διότι δὲν παρέχει τὴν εὐδαιμονίαν, εἰς ἣν φύσει φέρεται ὁ ἄνθρωπος, ἡ δὲ ζωὴ κινεῖται ὡς ἐκκρεμὲς μεταξὺ ὀδύνης καὶ ἀνίας, πολλῷ δὲ προτιμοτέρα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀνυπαρξία;

[1] Κατὰ *Schopenhauer,* ὡς γνωστόν, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν πρὸς τὴν ζωὴν ὁρμήν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν κατορθοῦται διὰ τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ αὐτοκτονῶν ἀγαπᾷ τὴν ζωήν, ἀποστρέφεται ὅμως τὴν ζωὴν ἣν ἔχει. Ἄλλα μέσα συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐκμηδένισιν τῆς ζωῆς καὶ δὴ ἡ ἀσκητικὴ δίαιτα.

Φαντάσθητε πονοῦσαν καὶ κλονουμένην ἐν τῷ βίῳ ψυχήν, ἥτις τοῦ Θεόγνιδος ἀναγινώσκει τὰ πολυθρύλητα ἔπη·

πάντων μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον
μηδ' ἐσιδεῖν αὐγὰς ὀξέος ἠελίου.
φύντα δ', ὅπως ὤκιστα πύλας 'Αΐδαο περῆσαι,
καὶ κεῖσθαι πολλὴν γῆν ἐπαμησάμενον[1].

ἢ ἀκούει τῆς ὀλοφυρομένης Μούσης τοῦ ἀπαισιοδοξοτάτου τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν, τοῦ Leopardi, τὰ γνωστότατα ἐκεῖνα θρηνῳδήματα.

Καὶ ἤδη θὰ ἡσυχάσῃς διὰ παντός,
τάλαινα καρδία.
'Εσβέσθη καὶ τὸ τελευταῖόν σου ὄνειρον,
τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο αἰώνιον· ἐσβέσθη·
βαθέως τὸ αἰσθάνομαι.
Ὄχι μόνον τὰ ὄνειρα τὰ προσφιλῆ
ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπὶς καὶ ὁ πόθος ἠφανίσθη.
'Αναπαύου διὰ παντός· πολὺν
ἔπαλες χρόνον. 'Αλλ' ἐν τῷ κόσμῳ
οὐδὲν ὑπάρχει τῶν παλμῶν σου ἄξιον·
ἡ γῆ εἶναι ἀναξία τῶν στεναγμῶν.
'Οδύνην μόνον καὶ ἀνίαν παρέχει ἡ ζωὴ
ἄλλο δὲ οὐδέν· μάταιος εἶναι ὁ κόσμος.
'Ησύχασον πλέον. Ἄφες καὶ τὴν τελευ-
[ταίαν ἐλπίδα σου·
εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ Μοῖρα
ἓν μόνον ἐχορήγησε δῶρον, τὸν θάνατον.
Περιφρόνησαν τὰ πάντα,
σὲ αὐτήν, τὴν φύσιν,
τὴν ἀδυσώπητον δύναμιν, ἡ ὁποία ἀφανὴς
ἄρχει πρὸς καταστροφὴν πάντων,
τὴν ἄπειρον ματαιότητα τοῦ παντός[2].

[1] Παραινέσεις, στίχ. 425 κ. ἑξ. Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἴδε παρὰ *Σοφοκλεῖ* (Οἰδ. Κολ. 1225) καὶ *Εὐριπίδῃ* ('Απόσπ. 900, Nauck) καὶ *Βακχυλίδῃ* ('Απόσπ. 3).
[2] 'Εν τῷ ποιήματι A se stesso.

Ποίαν τρικυμίαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τούτων θὰ πάθῃ ἡ τοιαύτη ψυχή, ἐὰν ἔχῃ καὶ ἔμφυτόν τινα εὐπάθειαν καὶ κατὰ τὸν ποιητὴν

ἡ ἄμαχος ἐμπαίζῃ θεὸς 'Αφροδίτη![1]

Νῆσος μακάρων καὶ ἡδονῆς πέλαγος καὶ μακαριότητος δὲν εἶναι βεβαίως ὁ κόσμος οὔτ' ἐκ φύσεως οὔτ' ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων εὐβουλίας, πολλῆς δὲ μεταρρυθμίσεως τῶν κακῶς ἐχόντων καὶ βελτιώσεως εἶναι ἀνάγκη. 'Αλλὰ δὲν εἶναι πάλιν νοσοκομεῖον καὶ εἱρκτή, νεκροταφεῖον καὶ σφαγεῖον καὶ κλαυθμῶνος κοιλὰς καὶ ὅπως ἄλλως ἐκάλεσαν αὐτὸν τὰ ἀπαισιόδοξα θρησκεύματα καὶ οἱ μελαγχολικοὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταί. 'Αρκεῖ νὰ εἴμεθα ὑγιεῖς καὶ βλέπωμεν αὐτὸν ἀπροκατάληπτοι. Βεβαίως παντοῖαι συμφοραὶ καὶ λῦπαι συνταράσσουσι τὸν βίον τὸν ἀνθρώπινον. 'Αλλ' αἱ συμφοραὶ καὶ λῦπαι δὲν εἶναι παραμόνιμοι. Ἡ χαρὰ διαδέχεται τὴν λύπην καὶ ὁ χρόνος ἄριστος ἰατρὸς χαινούσας πληγὰς θεραπεύει. 'Εμμελῶς τοῦ Longfellow ψάλλει ἡ Μοῦσα· *«Σιώπα, τεθλιμμένη καρδία, καὶ ἄφες τοὺς θρήνους· ὄπισθεν τῶν νεφῶν λάμπει ἀκόμη ὁ ἥλιος· ἡ τύχη σου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τύχην τῶν ἄλλων. Πεπρωμένον εἶναι νὰ ἐπέρχωνται εἰς πάντας καταιγίδες καὶ νὰ ἀνατέλλωσι πάλιν ἡμέραι σκοτειναὶ καὶ λυπηραί»*[2].

Εἶναι ἀνάγκη τώρα νὰ εἴπωμεν εἰς τίνας ὑπάρχει ἀνατεθειμένον τὸ ἔργον τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν ἀνθρώπων; Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ 'Εκκλησία ἀντὶ τοῦ διασυρμοῦ καὶ τῆς στερήσεως τῶν ἐπιταφίων τιμῶν καὶ τῆς δημεύσεως τῆς περιουσίας τῶν αὐτοκτονούντων ὀρθότερον θὰ ἦτο τελεσφορώτερα μέσα νὰ μεταχειρίζωνται, νὰ ἐπιδιώκωσι δῆλον ὅτι τῶν ὁμολογουμένως κακῶς ἐχόντων τὴν διόρθωσιν καὶ ἄγωσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος. 'Επίβλεψις τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδίων ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων, ρύθμισις τῶν ἠθῶν, ἔλεγχος τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ τῶν θεαμάτων καὶ τῶν συναναστροφῶν, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα συντελοῦσιν εἰς τὴν μόρφωσιν χαρακτήρων. 'Αλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο συντελεῖται κυρίως διὰ τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν παραγόντων. 'Εν τῷ οἴκῳ, ὡς ὀρθῶς ἐλέχθη, ἄρχεται καὶ λήγει ἡ ἀγωγή. Τὸ σχολεῖον συνεπιλαμβάνεται καὶ ἐνισχύει. Μέγιστα δὲ συμβάλλονται καὶ οἱ ἄλλοι κοινωνικοὶ παράγοντες,

[1] *Σοφοκλ.* 'Αντιγόνη, στίχ. 799.
[2] 'Εν τῷ ποιήματι The rainy day.

ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ὀρθοῦ κηρύγματος, τὸ θέατρον καὶ ἡ λογοτεχνία διὰ τῶν ὑγιῶν διδαγμάτων καὶ ὅσοι ἄλλοι.

Ἐὰν πάντες οἱ εἰρημένοι παράγοντες ἐπιτελέσωσι τὸ ἑαυτῶν καθῆκον καὶ συντείνωσιν εἰς παρασκευὴν ἀνθρώπων κατὰ τὸ δυνατὸν ἀρτίων, ὑπάρχει ἐλπὶς εἰς τὸ ἐλάχιστον νὰ περιορισθῇ καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κοινωνικὴ πληγή.

Ὁ Βασιλεὺς Λήρ, ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Shakespeare, ἐν μέσῳ ἐρήμου πεδιάδος καὶ καταιγίδος καὶ ψύχους ἵσταται ἀπαθὴς καὶ κωφὸς πρὸς τὴν θύελλαν τὴν μαινομένην περὶ αὐτόν, ἀκούων τὴν ἐντονωτέραν φωνὴν τῆς ψυχῆς του [1]. Τοιοῦτον φαντάζομαι τὸν ἄνθρωπον τὸν φύσεως ἀγαθῆς καὶ παιδείας ὀρθῆς τυχόντα καὶ ἠθικὰς ἀρχὰς ἔχοντα ἐν ἑαυτῷ. Ὅταν ἡ δυστυχία περιστοιχίζῃ αὐτόν, καὶ ἂν ἀκούῃ τοὺς ὀλοφυρμοὺς τῆς Μούσης τοῦ Leopardi καὶ τοὺς ἀπαισιοδόξους τοῦ Schopenhauer ἀφορισμούς, καὶ ἂν ἀναγινώσκῃ τὸν Werther καὶ τὰ δράματα τοῦ Ibsen, δὲν ταράσσεται οὐδὲ κλονεῖται, οὐδὲ ἀποβάλλει τὴν ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς ὑπάρχουσαν ἐλπίδα. Ἀκούει τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς καὶ ὁ πρὸς τὸ λευκὸν γῆρας σεβασμὸς καὶ ἡ πρὸς τὰ φίλτατα στοργὴ καὶ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ὑποχρεώσεων ἡ συναίσθησις καὶ τὸ πρὸς ἑαυτὸν καθῆκον συνέχουσιν αὐτὸν ἀκλόνητον, πρὸς τὴν θύελλαν τῆς ὀδύνης καὶ τοῦ πόνου ἀντιτάσσοντα τὸ τοῦ ποιητοῦ·

Θαρσεῖν χρή· τάχ᾽ αὔριον ἔσσετ᾽ ἄμεινον.

---

[1] Πρᾶξις 3, σκηνὴ 2.

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ*

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Εἶναι ὡμολογημένον ὅτι οὔτ᾽ ἐν τῇ πολιτείᾳ, οὔτ᾽ ἐν τοῖς ἔργοις τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, οὔτ᾽ ἐν ἄλλῳ τοιούτῳ δημιουργήματι εἶναι ἀποτετυπωμένος ὁ χαρακτὴρ τῶν ἐθνῶν οὕτως εὐκρινῶς καὶ λαμπρῶς, ὅσον ἐν τῇ φιλολογίᾳ αὐτῶν. Τοῦτο ὑπολαμβάνεται νῦν πρᾶγμα ἀναντίλεκτον καὶ εἶναι εὐαπόδεικτον.

Οἱ μὲν νόμοι οἱ συνιστῶντες τὴν πολιτείαν εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀρχομένων καὶ τὰς τούτων πρὸς ἀλλήλους καὶ ταύτας οὐχὶ πάσας ἀναφερόμενοι εἶναι μὲν εἰκὼν πιστὴ τοῦ κράτους, δὲν ἐξαρκοῦσι δὲ νὰ παραστήσωσι τὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἔθνους, οὐδὲ εἶναι πάντοτε πιστὸν ἀπαύγασμα τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ, ἀλλὰ βίας πολλάκις ἐπίβλημα καὶ ἑνὸς εὖ ἢ κακῶς φρονήσαντος ἐπινόημα. Παραδείγματα τούτου πρόχειρα πρόκεινται αἱ εὐμετάβλητοι καὶ εὐανάτρεπτοι πολιτεῖαι τῶν παλαιῶν ἑλληνίδων πόλεων καὶ τούτων μάλιστα αἱ τυραννίδες καὶ ἡ τῶν Ἰουδαίων πολιτεία κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους.

Τὰ δ᾽ ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν εἶναι μὲν μαρτύρια τρανὰ τῆς περὶ τὸ καλὸν εὐαισθησίας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἔθνους, οὗ τῆς φιλοκαλίας εἶναι προϊόντα, καὶ τοῦ πλούτου σημεῖα, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ τοῦ ὅλου χαρακτῆρος αὐτοῦ ἔκφρασις. Ἡ περὶ τὸ καλὸν τοιαύτη εὐαισθησία καὶ ἡ διὰ τῶν ἔργων τούτων ἐπίδειξις τοῦ πλούτου δὲν εἶναι πλήρης ἐκδήλωσις τοῦ ἤθους, πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ πνευματικοῦ βίου ἔθνους τινός, ἀλλὰ μονομερὴς ἐμφάνεια αὐτοῦ. Τὰ ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἐνίοτε εἶναι ἐπιδείξεις μεγαλοπρεπείας καὶ δυνάμεως τῶν ἀρχόντων, οἵτινες ἔξωθεν μετακαλοῦνται τὰ προβλήματα καὶ προσχήματα ταῦτα, ἵνα καλύψωσιν οἰκείας ἁμαρτίας. Καὶ παρά-

---

* Λόγος εἰσιτήριος ῥηθεὶς ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ 7ῃ Φεβρουαρίου 1900. Παρίσταντο καὶ οἱ καθηγηταὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἐν οἷς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κόντος.

δειγμα τούτου παρέχει εἰς ἡμᾶς ἡ πολιτεία τοῦ ἀπανθρώπου καὶ ψευ-
δευλαβοῦς καὶ ψευδοφιλοκάλου Ἡρῴδου.

Ἵνα ἀποχρώντως ἀναπτυχθῶσι τὸ πρᾶον, τὸ ἱλαρόν, τὸ φαιδρόν,
τὸ περὶ τὰ καλὰ εὐαίσθητον, ἡ χάρις, τὸ εὐκίνητον, τὸ εὔλαλον, τὸ
δραστήριον, τὸ σφοδρόν, τὸ περιπαθές, τὸ σεμνόν, τὸ ἐμβριθές, τὸ
φιλότιμον, τὸ φιλομαθές, τὸ ζητητικόν, τὸ φιλόσοφον, τὸ φιλάρετον,
τὸ φιλάληθες, τὸ φιλοδίκαιον, τὸ θεοσεβὲς καὶ τὰ ἐναντία τούτων,
πάντα ὅσα συγκροτοῦσι τὸν ἠθικὸν κόσμον καὶ διατρανοῦσι καὶ ὁρί-
ζουσι καὶ δημιουργοῦσι τοὺς χαρακτῆρας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν,
χρήζουσι χώρας εὐρυτέρας, ὁρίζοντος μᾶλλον ἐλευθέρου καὶ ἐπιμε-
λείας ἐλευθεριωτέρας, οἵα ἀνευρίσκει τις ἐν μόνῃ τῇ φιλολογίᾳ.

Ἐν τῇ φιλολογίᾳ ὁ λόγος, *«οὗ τὴν χρῆσιν δέδωκεν ἡμῖν ὁ κτί-
σας ἡμᾶς Θεός, ἵνα τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν ἀλλήλοις ἀποκαλύπτω-
μεν»*, ἵνα τὰ συναισθήματα, τὰς βουλήσεις καὶ τὰ διανοήματα δημο-
σιεύωμεν, ἔχει εἰς τὴν παντοίαν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τὸ εὐρύτατον στά-
διον. Ἡ γλῶσσα, τὸ πολύτιμον ὄργανον τοῦ πανσθενοῦς λόγου, ἥτις
καὶ καθ' ἑαυτὴν εἶναι εἰκὼν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἔθνους, οὗ εἶναι
δημιούργημα, ἐν τῇ φιλολογίᾳ ἀποκαλύπτει τὸ ἔκπλαγον κάλλος, τὸ
εὔφωνον, τὸ εὔλαλον, τὸ μουσικόν, τὸ ἐπαγωγὸν αὐτῆς, τὴν ἰσχύν,
τὴν εὐκολίαν, τὴν λειότητα, τὸ συμμορφωτικόν, τὸ ἀκριβολόγον, καὶ
ἀναπτύσσει ταύτας καὶ πάσας τὰς ἄλλας αὐτῆς ἰδιότητας εἰς βαθμὸν
θαυμαστὸν καὶ ἀπαράμιλλον.

Αὐτὴ ἡ θρησκεία, ἥτις κατὰ τοὺς παλαιοτάτους χρόνους ἐγένετο
ἡ τροφὸς τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ κατὰ τοὺς ἔπειτα χρό-
νους ἰσχυρὰν καὶ παντοίαν ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν πνευματικὸν
βίον, καὶ νῦν δ' ἔτι μετὰ τὴν πολυμερεστάτην καὶ τεραστίαν αὐτοῦ
ἐπίδοσιν καταλαμβάνει μεγάλην αὐτοῦ χώραν, διὰ τῆς φιλολογίας τυγ-
χάνει τῆς πλήρους αὐτῆς ἀποκαλύψεως. Καὶ αὐτὸς τέλος ὁ πολιτικὸς
βίος καὶ αὐτὸς ὁ κοινωνικὸς ἔθνους τινὸς οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ περισσό-
τερον καὶ ἐναργέστερον κατοπτρίζουσι τὴν ἑαυτῶν ὄψιν, τὴν ἑαυτῶν
φυσιογνωμίαν καὶ ἀπεικάζουσι τὸν ἑαυτῶν χαρακτῆρα ἢ ἐν τοῖς
φιλολογικοῖς ἔργοις.

Ὁ πνευματικὸς βίος τῶν ἐθνῶν ποικίλα διατρέχει στάδια, στά-
διον ἀρχῆς, στάδιον ἀναπτύξεως, στάδιον ἀκμῆς, στάδιον στασιμότη-
τος καὶ στάδιον παρακμῆς. Αὐτὰ ταῦτα τὰ στάδια τοῦ πνευματικοῦ
βίου οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀκριβέστερον εἶναι ἐζωγραφημένα ἢ ἐν τοῖς

ἀντιστοίχοις σταδίοις τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας. Ὅσην δὲ καὶ οἵαν ἐπίδρασιν ἤσκησαν οἱ προγενέστεροι ἐπὶ τοὺς ἐπιγιγνομένους, τίνων τρόπων καὶ τίνων σχημάτων συμμέτρων πρὸς τοὺς χρόνους καὶ ἀναλόγων πρὸς τὴν φύσιν τῶν δρώντων ἐπὶ τῆς πνευματικῆς σκηνῆς καὶ δημιουργούντων ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ προσώπων, ἐγένετο χρῆσις, διατί κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐθεραπεύθη τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως καὶ τίνες ἱστορικοὶ λόγοι προυκάλεσαν τὴν γένεσιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ εἴδους τοῦ πεζοῦ λόγου, ταῦτα πάντα ἐκδηλοῦνται σαφῶς, ἐναργῶς καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ μόνων τῶν πνευματικῶν ἔργων τοῦ ἔθνους, ἅτινα συλλήβδην συνιστῶσι τὴν φιλολογίαν αὐτοῦ.

Τῶν δὲ γενῶν τῆς φιλολογίας δύο ὄντων, ἐκεῖνο, ἐν ᾧ πᾶσαι αἱ τῆς ψυχῆς εἰρημέναι ἐκφάνσεις εἶναι ἀποτετυπωμέναι ἐξοχώτερον καὶ παρίστανται ἐναργέστερον καὶ ἀναδεικνύονται ἀριδηλότερον, εἶναι ἡ ποίησις, ἐν ᾗ ἡ δημιουργία εἶναι δαψιλεστέρα καὶ ἡ πρωτοτυπία συχνοτέρα καὶ καθόλου αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις ἐκδηλοῦνται ἰσχυρότεραι καὶ τελειότεραι. Τοῦτο ἰσχύει περὶ πάσης φιλολογίας καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ἑβραϊκῆς.

Τῶν Ἑβραίων τὸ θεοσεβὲς ἔθνος ἔχει πιστῶς ἀποτετυπωμένον τὸν ἑαυτοῦ χαρακτῆρα ἐν τῇ φιλολογίᾳ αὐτοῦ. Ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Π. Δ. διακρίνει πᾶς τις εὐκρινέστατα πάντα τὰ στάδια τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ βίου, πάσας τὰς περιπετείας καὶ τὰς μεταπτώσεις αὐτοῦ καὶ ἐν πᾶσι τούτοις διαπρέποντα καὶ λάμποντα ὑπὲρ τὸν ἥλιον τὸν θρησκευτικὸν τοῦ λαοῦ τούτου χαρακτῆρα. Ἐν τοῖς ποιητικοῖς μάλιστα τῆς Π. Δ. βιβλίοις βλέπει πᾶς τις ὅτι ὁμολογουμένως πρὸς τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ τὸ φιλόθεον τοῦτο ἔθνος δὲν ἐπεχείρησεν ἄλλας ὑποθέσεις νὰ ὑμνήσῃ καὶ νὰ κλείσῃ ἄλλας πράξεις ἢ μόνον τὸν Ἰαβὲ διὰ τὰς εὐεργεσίας, ὅσας ἐπεδαψίλευσεν εἰς αὐτό, καὶ μεθ' ὑπερβαλλούσης εὐγνωμοσύνης ὁμολογεῖ καὶ κηρύσσει. Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐντρυφᾷ τὸ πνεῦμα τῶν Ἑβραίων ποιητῶν ἢ ἐν τῇ μελέτῃ καὶ τῷ ὕμνῳ τῶν θαυμασίων τοῦ Θεοῦ. Ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ ἀνάδειξις τῆς παντοδυναμίας καὶ τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ μάλιστα εἶναι οὕτως ἰσχυρὰ παρ' αὐτοῖς, ὥστε συχνότατα οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἀπὸ τοῦ ὕψους, εἰς ὃ αἴρουσιν αὐτοὺς ταῦτα, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἑαυτῶν ἀσθένειαν αἰσθάνονται ἄρρητον ἡδονὴν ἐκφαυλίζοντες αὐτήν, ἵνα διὰ τῆς ἀντιθέσεως ἐπαινέσωσι τὸν Θεόν. Ἡ γοητεία ἣν ἀσκεῖ ἐπ' αὐτοὺς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰαβέ, καὶ ἡ ἀνακούφισις, ἣν παρέχει ἡ πρὸς αὐτὸν ἀδιάσειστος ἐλπίς,

εἶναι θέλγητρα, ἅτινα μόνος λαὸς ἔχων ἔξοχον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα ἦτο δυνατὸν νὰ αἰσθανθῇ καὶ ἐκφράσῃ.

Περὶ τούτου λοιπὸν τοῦ εἴδους τοῦ λόγου, ἐν ᾧ μάλιστα ἐκδηλοῦται τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ὁ πνευματικὸς χαρακτήρ, περὶ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως προτιθέμεθα νὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα ὀλίγα τινά. Τὰ εἴδη τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως, ἡ ἀρχὴ καὶ ἀνάπτυξις καὶ ὁ χαρακτὴρ αὐτῆς, ἡ τεχνικὴ κατασκευὴ τῶν ἑβραϊκῶν ποιημάτων καὶ τὸ ὕφος τοῦ ποιητικοῦ τῶν Ἑβραίων λόγου, ταῦτα εἶναι τὰ κεφάλαια, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἐν τῇ βραχείᾳ ταύτῃ ἐπισκοπήσει.

I. ΓΕΝΗ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ

Τῆς ποιήσεως ἓν μόνον εἶδος εὑρίσκομεν ἀποχρώντως ἀνεπτυγμένον παρ' Ἑβραίοις, τὴν *λυρικήν*. Τὸ δ' ἔπος καὶ τὸ δρᾶμα ἐν τῇ κυρίᾳ τοῦ πράγματος ἐννοίᾳ οὔτε παρ' αὐτοῖς εὗρον γόνιμον ἔδαφος, οὔτε παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς τῆς Σημίτιδος ὁμοφυλίας καθόλου εἰπεῖν. Τὸ ἔπος εἶναι κυρίως δημιούργημα τῶν ἰαπετικῶν φύλων, τῶν Ἰνδῶν, παρ' οἷς φέρονται δύο μεγάλα ἔπη, ἡ Mahâbhârata καὶ ἡ Ramâyâna, τῶν Περσῶν, τῆς δαιμονιωτάτης μοίρας τῆς Ἀρίας ὁμοφυλίας, τῶν Ἑλλήνων, ὧν θαυμασιώτατα ἔπη εἶναι τὰ ὁμηρικά, ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν νεωτέρων λαῶν, παρ' οἷς ποικιλώνυμα ἀνεπτύχθησαν ἔπη. Τῶν δὲ Σημιτῶν διεμόρφωσαν ἔπος μόνοι οἱ Ἀσσύριοι, ὧν γνωστὰ ἔπη εἶναι τὸ Izdubar, τὸ σῳζόμενον εἰς δώδεκα πίνακας, ὧν ὁ ἑνδέκατος περιέχει τὰ περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ, τὸ περὶ τῆς δημιουργίας, τὸ περὶ τοῦ πλοῦ τῆς Ἰστὰρ εἰς Ἅδου καὶ ἄλλαι τινὲς ἐποποιίαι.

Ὁ δὲ λόγος, δι' ὃν οὐδὲν κυρίως ἔπος ἀνεπτύχθη παρ' Ἑβραίοις καὶ ἄλλοις τῶν Σημιτῶν, ἐζητήθη πολλαχῶς. Ἐπειδή, ὡς εἶναι γνωστόν, τὸ κύριον ἔπος κινεῖται ἐν τῷ κόσμῳ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων καὶ ἀναπτύσσεται παρὰ τοῖς λαοῖς, οἵτινες ἔχουσι μύθους παραδεδομένους, παρελθὸν πλῆρες μυθικῶν θαυμάτων[1], ἰσχυρίσθησαν οἱ πλεῖστοι τῶν σοφῶν ὅτι ἡ μονοθεΐα ἐγένετο κώλυμα ἐνταῦθα εἰς τὴν τοῦ ἔπους ἀνάπτυξιν. Οὕτως ὁ Ewald[2] καὶ ὁ Renan, ὅστις εἶπεν ὅτι ὁ

[1] Ἐν τῇ Mahâbhârata, ἥτις ᾄδει τὸν πόλεμον δύο φύλων ἡρωικῶν, τῶν Κουρουίγγων καὶ Πανδουίγγων, εἶναι οἱ μαχόμενοι υἱοὶ ἢ ἔκγονοι θεῶν ἢ θεοὶ ἐν μορφῇ ἀνθρώπων· ἐπίσης δ' ἐν τῇ Ramâyâna καὶ ἐν τῇ ὁμηρικῇ Ἰλιάδι.

[2] Die poet. BB. des A. Bundes σελ. 15.

τρόπος, καθ' ὃν οἱ Σημῖται παριστῶσι τὸ θεῖον πάντῃ τοῦ κόσμου κεχωρισμένον καὶ οὐδένα ἔχον ὅμοιον πρὸς ἑαυτό, ἀπέκλειε τὰ μεγάλα καὶ θεῖα ποιήματα, ἅτινα αἱ Ἰνδίαι, ἡ Περσία, ἡ Ἑλλὰς ἀνέπτυξαν καὶ μόνον ἐν τῇ φαντασίᾳ ἐκείνου τοῦ ἔθνους δύνανται νὰ δημιουργηθῶσιν, ὅπερ ἀφήνει ἀπροσδιόριστα τὰ ὅρια τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύμπαντος[1].

Ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης φαίνεται ὅτι μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο, ὅτι μόνον παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ὧν μόνος Θεὸς εἶναι ὁ Ἰαβέ, καὶ τοῖς Ἄραψιν, οἵτινες ἐκ παλαιοτάτου ἤδη ἐλάτρευον τὸν Allah taâla, τὸν ὕψιστον Θεόν, οὐδὲν ἐβλάστησεν ἔπος, πολλὰ δὲ ἀνεπτύχθησαν, ὡς εἴδομεν παρὰ τοῖς Ἀσσυρίοις, ὅπου ἐπεχωρίαζεν ἡ πολυθεΐα. Ἀλλ' ὅμως, ἐὰν ἐξετάσωμεν ἐπιμελέστερον τὸ ζήτημα, θέλομεν πεισθῇ ὅτι καὶ παρ' Ἑβραίοις ὑπῆρχον στοιχεῖα εἰς τὴν τοῦ ἔπους ἀνάπτυξιν. Οὐδείς ποτε θὰ πειραθῇ τῷ ὄντι σπουδαίως νὰ ἀντείπῃ εἰς τὸν ἰσχυριζόμενον ὅτι καὶ παρ' αὐτοῖς ὁ Ἰαβὲ ἀναμειγνύεται εἰς τῶν ἀνθρώπων τὸν βίον καὶ βοηθεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ ἄλλοτε μὲν αὐτός, ἄλλοτε δὲ δι' ἀγγέλων. Ἡ Πεντάτευχος παρέχει οὐχὶ ὀλίγας τούτου ἀποδείξεις. Ἐν αὐτῇ γίνεται μακρότατος λόγος περὶ τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Ἰαβὲ εἰς τοὺς πρώτους ἀνθρώπους καὶ εἰς τοὺς πατριάρχας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὸν θειότατον καὶ μεγαλοφυέστατον τῶν Ἑβραίων νομοθέτην, τὸν Μωϋσέα, πρό τε τῆς ἐξ Αἰγύπτου ἐξόδου καὶ μετ' αὐτήν. Ἐπίσης οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ὑπάρχουσι παραδόσεις, αἵτινες εὐκόλως ἠδύναντο νὰ γίνωσιν ἀφορμαὶ ἔπους, ὡς ἡ περὶ τοῦ Σαμψών. Ταῦτα καὶ δὴ τὰ περὶ δημιουργίας καὶ ἁμαρτίας, τὰ κατὰ τὴν κλῆσιν τοῦ Ἀβραάμ, τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἔξοδον καὶ τὴν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ τὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ διατριβὴν καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ Σινᾶ γενόμενα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτεθῶσι καὶ εἰς ἱστορικώτερα ἔπη. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦ ἔπους τὴν ἀνάπτυξιν

[1] Histoire générale et système comparé des langues sémitiques σελ. 7. Πρβλ. καὶ σελ. 12 «Le monothéisme et l'absence de mythologie expliquent cet autre caractère fondamental des litteratures sémitiques, qu'elles n'ont pas d'épopée. La grande épopée sort toujours d'une mythologie: elle n'est possible qu'avec la lutte des éléments divins, et dans l'hypothèse où le monde est envisagé comme un vaste champ de bataille, où les dieux et les hommes se livrent de perpetuels combats».

ἠμπόδισε καὶ ἄλλο τι. Τὸ ἔπος καὶ τὸ δρᾶμα εἶναι κυρίως μιμήσεις[1], διὸ καὶ ἀνεπτύχθησαν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, οἵτινες περὶ πλείστου ποιοῦνται τὴν σπουδὴν καὶ περιγραφὴν καὶ μίμησιν τοῦ περὶ ἡμᾶς κόσμου, οἷοι εἶναι οἱ ἰαπετικοὶ λαοὶ καὶ δὴ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἐν ᾧ οἱ Σημῖται καὶ ἄλλως ἐλέγχονται μονομερέστεροι, οἷον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ταῖς τέχναις ταῖς εἰκαστικαῖς[2], καὶ ἐν τῇ ποιήσει, ἐν ᾗ μᾶλλον εἰς ἐκδήλωσιν φέρονται τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα συγκινοῦσι τὴν ψυχὴν αὐτῶν καὶ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἰδίων διανοημάτων ἢ τοῦ ἐκτὸς κόσμου τὴν μίμησιν. Ἐκάλεσαν μέν τινες τὴν Πεντάτευχον θεοκρατικὸν ἢ ἐθνικὸν τῶν Ἑβραίων ἔπος διὰ τὰ περιεχόμενα θαύματα καὶ τὸ ποιητικὸν ὕφος. Οὕτως ὁ de Wette[3] καὶ ὁ Augusti[4]. Ἀλλὰ τοῦτο μόνον ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ δύναται νὰ λεχθῇ, διότι ἡ Πεντάτευχος εἶναι εἰς λόγον πεζὸν γεγραμμένη.

Ἐν στενωτέρᾳ δ' ἐννοίᾳ μόνον ἓν τῶν ποιητικῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. δύναται νὰ ὑποληφθῇ ἔπος, ὁ Ἰώβ. Ἀλλὰ κατὰ τὴν μορφὴν εἶναι τὸ ποίημα τοῦτο ἰδιότυπον ἔχον πρόλογον καὶ ἐπίλογον ἐν λόγῳ πεζῷ. Ὡς ἔπος ἐξέλαβον τὸν Ἰὼβ ὁ Stuss[5], ὁ Lichtenstein[6], ὁ Ilgen[7], ὁ Augusti[8], ὁ Reuss[9], ὁ Good[10] καὶ ἄλλοι. Ἄλλοι ἐκάλεσαν τὸν Ἰὼβ ἑβραϊκὴν τραγῳδίαν. Οὕτως ὁ de Wette[11], ὁ Ewald[12],

[1] *Ἀριστ.* Π. ποιητ. κεφ. 1 «ἐποποιία δὴ καὶ ἡ τῆς τραγῳδίας ποίησις, ἔτι δὲ κωμῳδία—πᾶσαι τυγχάνουσιν οὖσαι μιμήσεις τὸ σύνολον—».

[2] Πρβλ. καὶ *Grau:* «Die Hauptrichtung und das herrschende Streben des sémitischen Geistes geht nicht auf die Welt und ihre Mannigfaltigkeit, sondern über die Welt hinaus auf die Gottheit» (Die Semiten und Indogermanen in ihrer Beziehung zu Religion und Wissenschaft[2], Stuttg. 1886, σελ. 90· καὶ *Ewald,* Die poet. BB. des A. Bundes, σελ. 15 καὶ *Renan,* αὐτόθι, σελ. 12, καὶ *Rödiger* ἐν Ersch und Gruber, Encykl., τόμ. 11 σελ. 386, καὶ *Baur* παρὰ *Riehm,* Handw. d. bibl. Altertums, σ. 314).

[3] Einleit. in das A. T., σελ. 383.

[4] Einleit. in das A. T., σελ. 137 κ. ἑξ.

[5] De epopoeea Jobaea, Comment. III. Gothae 1753.

[6] Num liber Jobi cum Odyssea Homeri comparari possit? Helmst. 1773.

[7] Jobi antiquissimi carm. Hebr. natura atque virtus, Lipsiae 1778.

[8] Einl. in das T. A., § 106.

[9] Παρὰ Herzog, Realencykl. V, 604.

[10] Version of Job. Introd. sect. 2.

[11] Einl., σελ. 383.

[12] Αὐτόθι, σελ. 49 κ. ἑξ.

ὁ Hupfeld[1], ὁ Delitzsch[2], ὁ Davidson[3], πρὸς τούτοις δὲ ὁ Riehm[4], ὅστις ἐπαινῶν τοὺς ὀνομάσαντας τὸ ποίημα tragoediam divinam ὑπεραπολογεῖται τοῦ πράγματος λέγων ὅτι ὁ μὲν πρόλογος δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰσαγωγή τις, ὡς ἐν τῷ Faust τοῦ Goethe, ἀνάλογον δέ τι καὶ ὁ ἐπίλογος. Ἀλλ' ὁ Ἰὼβ εἶναι, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ποίημα ἰδιότυπον· ὡς φιλοσοφικὸν δὲ ἢ μᾶλλον θεοσοφικὸν ἀνήκει εἰς τὴν ποίησιν τὴν διδακτικήν.

Διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς εἰρημένης ἀρετῆς πρὸς περιγραφὴν καὶ μίμησιν τοῦ ἔξω κόσμου οὐδὲ τὸ δρᾶμα ἐν τῇ κυρίᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ ἀνεπτύχθη παρ' Ἑβραίοις. Τὸ δρᾶμα εἶναι δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς διανοίας. Ἐν Ἑλλάδι ἐβλάστησε καὶ ηὐξήθη ἐν θαυμαστῇ ποικιλίᾳ, μετεφυτεύθη δ' ἔπειτα εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐγένετο εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἐξαίρετον ὑπόδειγμα. Ἡ Ἀσία οὐδὲν παρήγαγε δρᾶμα διδαχθὲν ἀπὸ σκηνῆς. Ἡ λέξις θέατρον εἶναι εἰς τοὺς Ἀσιανοὺς ἄγνωστος. Οἱ Ἑβραῖοι ἐγνώρισαν τὸ πρῶτον τὸ δρᾶμα παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις[5].

Περὶ τοῦ Ἰὼβ εἴπομεν ἤδη, ὅτι εἶναι ποίημα ἰδιότυπον. Τὸ δὲ Ἆσμα ᾀσμάτων, περὶ οὗ εἶπόν τινες ὅτι εἶναι δρᾶμα[6], παρεμφερὲς ὂν τὴν μορφὴν πρὸς τὰ βουκολικὰ ποιήματα τοῦ Θεοκρίτου τὰ ἔχοντα δραματικὴν πλοκὴν[7] καὶ τὰ νεώτερα μελοδράματα, εἶναι μᾶλλον προϊὸν τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῶν Ἑβραίων[8].

[1] Ἐν Schneider, Deutsche Zeitschr. f. christl. Wiss. 1850, Nr. 35.

[2] Das Hohelied, σελ. 80.

[3] Introd. to the Old Test. II, 118 κ. ἑξ. «thus the work is the divine drama of the ancient Hebrews».

[4] Einl. in das A. T. II, 254.

[5] Ὡς γνωστόν, ἐποίησεν ὁ Ἰουδαῖος Ἐζεκιὴλ Ἐξαγωγὴν περὶ τὸ 150 π. Χ. (*Εὐσεβ.,* Εὐαγγελ. Προπαρ. 9, 28 κ. ἑξ.). Καὶ τὸ ἰνδικὸν δρᾶμα ὕστερον ἀναπτυχθὲν κατὰ μίμησιν πιθανώτατα ἐγένετο τοῦ ἑλληνικοῦ. Πρβλ. *Windisch,* Der griechische Einfluss im indischen Drama, Berlin 1882.

[6] *Ewald, Delitzsch, Stäudlin* καὶ ἄλλοι.

[7] Δραματικὸν εἰδύλλιον καλεῖ τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων καὶ ὁ Ἄγγλος *Davidson* (Introd. II, 417). Ὁ *Grotius* λέγει αὐτὸ *ὀαριστὺν* (Praef. Cantici)· ἐπίσης δὲ ὁ *Lowth* (Praelectiones de sacra poesi Hebraeorum, ed. Michaelis, 30) καὶ ὁ *Bossuet* (Praef. Cant.).

[8] Κατὰ τὸν *Herder* ἀπαρτίζεται τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων ἐκ πολλῶν μικρῶν ᾀσμάτων, ἅτινα ὡς μαργαρῖται συνάπτονται πρὸς ἄλληλα. Πρβλ. καὶ *Cornill,* Einl. in das A. T[3], 1896, σελ. 256.

Ὑπάγονται δὲ εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν, ἥτις παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ἔτυχε θεραπείας, ποικίλα εἴδη, *ὁ ὕμνος* (tᵉhillā)[1], *ἡ εὐχὴ* (tᵉphillā)[2], *ἡ εὐχαριστία* (tôdhā)[3], *αἱ ποικίλαι ᾠδαὶ* (schîr, schirā)[4] καὶ *ἡ ἐλεγεία* (qînā, nᵉhî)[5], ἐν οἷς ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὴν χαρὰν καὶ τὴν λύπην καὶ τἄλλα αἰσθήματα τὰ κατέχοντα τὴν ψυχήν του, ἔτι δὲ *ἡ παραβολὴ* καὶ *ἡ ἀλληγορία*[6], *τὸ ἀπόφθεγμα*[7], *ἡ ὑποθήκη*[8], *ἡ παροιμία*[9], *τὸ αἴνιγμα*[10] καὶ *ὁ σίλλος*[11], ἅτινα πάντα κοινὴν φέρουσι τὴν προσηγορίαν maschal καὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν διδακτικὴν ποίησιν μᾶλλον ἢ ἧττον. Εἰς πάντα ταῦτα τῆς διδακτικῆς ποιήσεως τὰ εἴδη ἐκθέτει ὁ ποιητὴς γνώμας ἠθικὰς καὶ θρησκευτικάς[12].

Καταλέγονται δὲ εἰς τὴν ποίησιν ταύτην ἐκ τῶν ποιημάτων τῆς Π. Δ. οἱ Ψαλμοὶ καθόλου εἰπεῖν, οἱ Θρῆνοι τοῦ Ἱερεμίου, τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων, ἀποσπάσματά τινα δημοτικῶν ᾠδῶν καὶ ὕμνοι φερόμενοι ἐν τοῖς ἱστορικοῖς βιβλίοις, περὶ ὧν ἔσται κατωτέρω ὁ λόγος, τῶν προφητῶν ἀποσπάσματα καὶ ἄλλα τινά[13]. Εἰς τὴν *διδακτικὴν* δὲ ποίησιν ἀνάγονται ἐκ τούτων αἱ Παροιμίαι, ὁ Ἐκκλησιαστής, ὁ Ἰώβ, οἱ διδακτικοὶ λεγόμενοι Ψαλμοὶ[14] καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα προφη-

[1] Ψ. 145 καὶ ἄλλ. Καλεῖται δὲ καὶ ἡ τῶν Ψαλμῶν βίβλος Tᵉhillîm.

[2] Ψ. 16. 85. 89 καὶ ἄλλ.

[3] Εἰς τοῦτο τὸ εἶδος ἀνήκουσι πολλοὶ τῶν Ψαλμῶν καὶ ἄλλα τινὰ ποιήματα.

[4] Schîr εἶναι εὔθυμον ᾆσμα (Ἀμ. 8, 10, Ἡσ. 24, 9) ἢ ἐρωτικὸν (Ἰεζ. 33, 32) ἢ θρησκευτικὸν (Ἀμ. 5, 23, Ψ. 45, 1 καὶ ἄλλ.) Schîrā φέρεται ἐν Ἐξόδ 15, 1. Ἀριθμ. 21, 17. Δευτ. 31, 19, 32, 34. Β΄ Βασιλ. 22, 1 καὶ ἄλλ.

[5] Β΄ Βασιλ. 1, 17. Ἰεζ. 32, 16. Ἱερ. 7, 29, 9, 11. Β΄ Παραλ. 35, 25.

[6] Β΄ Βασιλ. 12, 1. Ἡσ. 5, 1. Ἰεζ. 17, 2, 24, 3. Ἐνταῦθα καταλεκτέον καὶ τὸν μῦθον Ἰωάθαμ (Κριτ. 9, 8-15).

[7] Παροιμ 1, 1. 6. 10, 1. 25, 1. Ἐκκλ. 12, 19. Ἰὼβ 13, 12.

[8] Ψ. 78, 2. 49, 5. Παροιμ. κεφ. 1-9. Ἰὼβ 27, 1. Ἐκκλ. 12, 9.

[9] Α΄ Βασιλ. 24, 14. Ἰεζ. 12, 22, 23.

[10] Ψ. 77, 2. Τὸ αἴνιγμα καλεῖται ἄλλως chidā Σῴζεται δὲ τοιοῦτον αἴνιγμα τὸ τοῦ Σαμψὼν (Κριτ. 14, 14. 18).

[11] Ἡσ. 14, 4. Ἀββ. 2, 6.

[12] Σημειωτέον ὅτι τὸ πρὸς ὄργανον ᾀδόμενον ᾆσμα καλεῖται mizmôr= ψαλμός. Φέρεται δὲ ἡ λέξις αὕτη ἔστιν ὅτε καὶ μετὰ τοῦ schîr ἡνωμένη (schîr. mizmôr ἢ mizmôr schîr).

[13] Ἀββ. 3. Ἡσ. 12. 63, 7 κ. ἑξ. Ἱερ. 8, 21 κ. ἑξ. 10, 17 κ. ἑξ. 12, 7 κ. ἑξ. 15, 10 κ. ἑξ. 17, 14 κ. ἑξ. Ὠσ. 11, 8 κ. ἑξ. Μιχ. 7, 1 κ. ἑξ. καὶ ἄλλα.

[14] Ψ. 1. 13. 14. 36. 48. 49. 72. 77. 81.

τῶν[1], πρὸς δὲ τούτοις ἐκ τῶν Ἀναγινωσκομένων λεγομένων βιβλίων ἡ Σοφία Σολομῶντος καὶ ἡ Σοφία Σειράχ.

II. ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ

Καὶ τὰ μὲν γένη καὶ εἴδη τῆς ποιήσεως παρ' Ἑβραίοις τοσαῦτα. Ἡ δὲ ἀρχὴ αὐτῆς ἐγένετο καὶ ἐνταῦθα κατὰ φύσιν οἵα καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Γίνεται δὲ παρ' ἅπασι τοῖς λαοῖς τῆς μὲν ἄλλης ποιήσεως ἀρχὴ ἀφελής τις καὶ ἀπέριττος καὶ ἄτεχνος ποίησις, οἵαν ἐμφανίζουσιν αἱ λεγόμεναι δημοτικαὶ ᾠδαὶ καὶ αἱ παροιμίαι[2]. Καὶ αἱ μὲν δημοτικαὶ ᾠδαὶ εἶναι ἀφελής τις ἔκφρασις τῶν ποικίλων συναισθημάτων τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, αἱ δὲ παροιμίαι τῆς πείρας διδάγματα. Ἀμφότερα τὰ εἴδη ταῦτα τοῦ λόγου καὶ πρὸ τῆς χρήσεως τῆς γραφῆς ἀναπτυσσόμενα μεταδίδονται ἀπὸ στόματος εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους. Δημοτικὰς ᾠδὰς εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Σίναις ἐν τῇ Συλλογῇ Schi-King τῇ γενομένῃ ὑπὸ τοῦ Κομφουκίου[3], παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς ἐν Rigweda[4], τοῖς Ἕλλησι[5], τοῖς Ρωμαίοις[6], τοῖς Γερμανοῖς[7], τοῖς Σκανδιναυοῖς καὶ ἄλλοις λαοῖς. Ὅτι δὲ καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ ἄλλας ποικίλας ᾠδὰς μετεχειρίζοντο εἰς τὰς προσπιπτούσας περιστάσεις καὶ θρήνων ᾠδὰς εἶχον διὰ τοὺς ἀποθνήσκοντας, τεκμηριοῦσι τὸ μὲν μαρτυρίαι τῆς Π. Δ.[8],

[1] Ἡσ. 8, 10 κ. ἑξ. 5, 20, 23, 31, 6 κ. ἑξ. Ἱερ. 9, 22 κ. ἑξ. 17, 5 κ. ἑξ. καὶ ἄλλα.

[2] «Naive Dichtkunst ist bei jeder Nation die erste, sie liegt allen folgenden zum Grunde» (*Goethe*, Sämtl. WW. Stuttg. 1885. 1. 544).

[3] Πρβλ. *J. Legge,* the chinese classics III, the She-King or book of ancient chinese poetry, παρὰ Saussaye I², σελ. 53.

[4] «Der Rigweda ist eine schon Jahrhunderte vor Christi Geburt veranstaltete Sammlung von Hymnen an die ältesten Götter der Inder, wie sie sich in gewissen alten Priestergeschlechtern von Mund zu Mund fortgeerbt hatten». *Windisch,* Die altind. Religionsurkunden und die christl. Mission. Rede, 1897, σελ. 7.

[5] *Christ,* Gesch. d. griech. Litteratur, ³ σελ. 113.

[6] *Schanz,* Gesch. d. röm Litteratur, I², σελ. 13 κ. ἑξ.

[7] *Tacit.* Germ. cap. II «celebrant carminibus antiquis, quod unum apud illos memoriae et annalium genus, Tuisconen (Tuistonem) deum terra editum et filium Mannum, originem gentis editoresque»· πρβλ. καὶ Annal. II, 89.

[8] Φαιδρῶν ᾀσμάτων μετὰ μουσικῆς καὶ ὀρχήσεως γίνεται μνεία πολλαχοῦ τῆς Π. Δ., οἷον ἐν Κριτ. 5, 11. 11, 34. Α΄ Βασιλ. 18, 6. Β΄ Βασιλ. 19, 35.

τὸ δὲ καὶ ᾠδαί τινες δημοτικαὶ περισωθεῖσαι ἐν αὐτῇ. Τοιαῦται εἶναι τὸ ᾆσμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἰσραηλιτῶν εἰς τὴν χώραν τῶν Ἀμοραίων [1], τὸ ἐπὶ τῇ εὑρέσει φρέατος ἐν τῇ ἐρήμῳ [2], τὸ ἐπὶ τῇ νίκῃ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν τῷ πολέμῳ πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Ἀμοραίων [3], ὁ παιὰν τῶν Ἰσραηλιτίδων γυναικῶν, ὅτε ὁ Δαβὶδ ἐνίκησε τὸν Γολιὰθ [4] καὶ ἄλλα τινά. Μνημονεύονται δὲ καὶ δύο Ἀνθολογίαι τοιούτων ᾀσμάτων δημοτικῶν ἤτοι τὸ βιβλίον πολέμων Ἰαβὲ [5] καὶ τὸ βιβλίον τῶν δικαίων [6], περιέχουσαι ᾠδὰς πιθανώτατα ἢ ἐπύλλια λυρικά, ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων *κλέα ἀνδρῶν ἀγαθῶν*.

Τὰ μνημονευθέντα ᾄσματα ἀτεχνότερα ὄντα ἀνήκουσιν εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀναπτύξεως τῆς ποιήσεως παρ' Ἑβραίοις, ἥτις ἐξικνεῖται μέχρι τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Δαβίδ. Τεχνικώτερα δὲ ποιήματα τῆς περιόδου ταύτης ἔχομεν τὴν εὐλογίαν Ἰακὼβ [7], τὸν ὕμνον ἐπὶ τῷ ὀλέθρῳ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ [8], τὸν ὕμνον Μωϋσέως καὶ τὴν εὐλογίαν αὐτοῦ [9], τὰ λόγια Βαλαάμ [10], τὸ ἐπινίκιον τῆς Δεβώρας [11], τὸν ὕμνον τῆς Ἄννης [12], καὶ τὴν ἐλεγείαν τοὺ Δαβὶδ ἐπὶ τῷ θανάτῳ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν [13].

Ἡ δὲ ἀκμὴ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως συμπίπτει κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Δαβὶδ τελευτᾷ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς συλλογῆς τῶν βιβλίων καὶ τὸν

Ἐκκλ. 2, 8. Ἡσ. 5, 12, 24, 8 κ. ἑξ. Ἀμ. 6, 5. Ἡσ. 23, 16 καὶ ἀλλ. θρήνων δὲ ἐπὶ τοῖς κατοιχομένοις ἐν Κριτ. 11, 40. Α' Βασιλ. 25, 1. Β' Βασιλ. 19, 4. Ἱερ. 23, 18 καὶ ἀλλοθι. Ὑπῆρχον δὲ καὶ παρ' Ἑβραίοις θρήνων ἔξαρχοι (Jôdᵉʻê nᵉhî Ἀμ. 5, 16. Πρβλ. Μιχ. 2, 4. Ἱερ. 9, 17—22), ὡς παρ' Ἕλλησιν (ἀοιδοὶ θρήνων ἔξαρχοι Ἰλιάδ. Ω 720, Ὀδ. ω 59) καὶ παρὰ Ρωμαίοις (αἱ praeficae· πρβλ. *Schanz*, σελ. 19 κ. ἑξ.).

[1] Ἀριθμ. 21, 14, 15.
[2] Ἀριθμ. 21, 17, 18.
[3] Ἀριθμ. 21, 27—30.
[4] Α' Βασιλ. 18, 7, 8.
[5] Ἀριθμ. 21, 14.
[6] Ἰη. Ν. 10, 13. Β' Βασιλ. 1, 18.
[7] Γεν. 49, 1—27.
[8] Ἐξόδ. 15, 1 κ. ἑξ.
[9] Δευτ. 32 33.
[10] Ἀριθμ. 23, 34.
[11] Κριτ. 5.
[12] Α' Βασιλ. 2, 1—10.
[13] Β' Βασιλ. 1, 19—27.

καταρτισμὸν τοῦ κανόνος τῆς Π. Δ. Τὴν ἀκμὴν δὲ ταύτην τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως προπαρεσκεύασαν μὲν αἱ διὰ τοῦ Σαμουὴλ γενόμεναι μεταρρυθμίσεις καὶ δὴ καὶ ἡ ἵδρυσις προφητικῶν σχολῶν, ἐν αἷς πλὴν τῆς προφητείας ἐθεραπεύετο πιθανώτατα καὶ ἡ ποίησις [1], τὸν δὲ κολοφῶνα ἐπέθεσαν εἰς αὐτὴν ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομών. Ὁ Δαβὶδ ἱστορεῖται ἀσκῶν μουσικὴν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς νεότητος. Κατὰ τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν ἔπαιζεν ἤδη ὡς βοσκὸς κινύραν, διὰ τῆς μουσικῆς δ' ἐγένετο γνωστὸς εἰς τὸν βασιλέα Σαοὺλ [2] καὶ συνέδεσε φιλίαν ἄρρηκτον πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἰωνάθαν. Γενόμενος δὲ βασιλεὺς πασῶν τῶν φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἐξέτεινε μὲν τὸ βασίλειον δι' εὐτυχῶν πολέμων ἀπὸ τῆς Μεσογείου μέχρι τοῦ Εὐφράτου καὶ ἀπὸ τῆς Ἐρήμου τῆς Ἰουδαίας μέχρι τοῦ Λιβάνου, ὥρισε δὲ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἕδραν τοῦ βασιλείου, εἰς ἣν μετήνεγκε τὴν κιβωτὸν τῆς Διαθήκης ἐκ Κιριαθιαρείμ. Ἐνταῦθα ἠσχολήθη ὁ Δαβὶδ ὡς θεοκρατικὸς βασιλεὺς μάλιστα περὶ τὴν ἱερὰν ποίησιν. Ἔν τινι χωρίῳ τῶν βιβλίων τῶν Βασιλειῶν λέγεται ὅτι κατὰ τὴν μεταφορὰν τῆς κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης ἐκ Κιριαθιαρεὶμ ἐχόρευσεν ὁ Δαβὶδ πρὸς ἅρπαν καὶ ἄλλα ὄργανα [3]. Ἀλλαχοῦ δὲ γίνεται λόγος περὶ ποιημάτων αὐτοῦ, εἰς αὐτὸν δὲ ἀποδίδονται διαρρήδην ὁ 17 Ψαλμός, ὅστις φέρεται καὶ ἐν Β' Βασιλειῶν [4], ἡ ἐλεγεία ἐπὶ τῷ θανάτῳ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν [5], περὶ ἧς λέγομεν ἐν τοῖς ἔπειτα, καὶ ἄλλο μικρὸν ποίημα, οἱ τελευταῖοι αὐτοῦ λόγοι, ἐν ᾧ καλεῖται ὁ Δαβὶδ ὁ γλυκὺς τοῦ Ἰσραὴλ ἀοιδός, ὅστις ἔτυχε τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Ἰαβὲ [6]. Ἡ δὲ μεταγενεστέρα παράδοσις μεταδίδει εἰς ἡμᾶς πλείστας εἰδήσεις περὶ τοῦ βασιλέως τούτου ὡς εἰσηγητοῦ τῆς ἱερᾶς ποιήσεως, καταρτίσαντος τὰ τῆς λατρείας καὶ καταστήσαντος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ τετρακισχιλίους ὑμνῳδοὺς ὑμνοῦντας αὐτὸν ἐν κινύραις καὶ νάβλαις καὶ κυμβάλοις, πρώτους δὲ τὸν Ἀσάφ, τὸν Αἱμὰν καὶ τὸν Ἰεδουθούν [7].

[1] Α' Βασιλ. 10, 5, 19, 20. Πρβλ. καὶ *de Wette,* Comment. über die Psalmen, σελ. 5 κ. ἑξ. καὶ *Wenrich,* De poes. hebr. atque arab. orig. etc., σελ. 30 κ. ἑξ.
[2] Α' Βασιλ. 16, 18. Β' Βασιλ. 3, 33 κ. ἑξ.
[3] Β' Βασιλ. 6, 5.
[4] Β' Βασιλ. 22.
[5] Β' Βασιλ. 1, 17 κ. ἑξ.
[6] Β' Βασιλ. 23, 1 κ. ἑξ.
[7] Α' Παραλ. 16, 5. 23, 4 κ. ἑξ. 25, 1 κ. ἑξ.

Ἐπίσης δεξιὸς εἰς τὴν ποίησιν ἐγένετο ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Δαβίδ, ὁ Σολομών, ὅστις ἐθεράπευσε μάλιστα τὴν λυρικὴν διδακτικὴν ποίησιν. Κατὰ τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν ὁ σοφὸς οὗτος βασιλεύς, ὅστις ἐβασίλευσεν ἐν εἰρήνῃ ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ ὑπερέβαλε κατὰ τὴν σύνεσιν πάντας τοὺς σοφοὺς Ἀραβίας καὶ Αἰγύπτου «ἐλάλησε τρισχιλίας παραβολὰς καὶ αἱ ᾠδαὶ αὐτοῦ ἦσαν χίλιαι καὶ πέντε[1]». Οἱ χρόνοι οὗτοι τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομῶντος εἶναι ὁ *χρυσοῦς αἰὼν* τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως. Τὸ ἱερὸν τῆς ποιήσεως δένδρον, ὅπερ ἐφυτεύθη κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, ηὐξήθη νῦν μέγα καὶ παρήγαγε καρποὺς ἀγλαούς. Ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις, λέγει εὐλόγως ὁ Ewald, τέμνει ἐνταῦθα ὅτι πλείστας ὁδοὺς νέας καὶ ἀναπτύσσεται τελειότατα[2]. Οἱ ὕστερον γενόμενοι ποιηταὶ ἕνα κυρίως ἀνεγνώριζον ἐν τῇ ἱερᾷ λυρικῇ ποιήσει ἀριστοτέχνην, τὸν Δαβίδ, καὶ αὐτὸν ἤθελον νὰ μιμῶνται, ἐν δὲ τῇ διδακτικῇ λυρικῇ ποιήσει ἄριστον ὑπόδειγμα εἶχον τὸν Σολομῶντα. Καὶ εἰς μὲν τὸν Δαβὶδ ἀποδίδονται οἱ πλεῖστοι τῶν Ψαλμῶν, εἰς δὲ τὸν Σολομῶντα αἱ Παροιμίαι, ὁ Ἐκκλησιαστής, δύο Ψαλμοὶ[3] καὶ τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων. Εἰς τὸν χρυσοῦν δὲ τοῦτον αἰῶνα ἀνήκουσι καὶ ὁ Ἀσὰφ καὶ οἱ υἱοὶ Κορὲ καὶ ὁ Αἱμὰν καὶ ὁ Αἰθὰμ καὶ ἄλλοι Ψαλμῶν ποιηταί· ἐπίσης δὲ ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἰὼβ καὶ οἱ προφῆται, ὧν ὁ Ἱερεμίας λέγεται καὶ τῶν Θρήνων ποιητής, ἐλεγείας ποιηθείσης ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Ἱερουσαλήμ.

III. ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ

Ὡς εἶναι ποικίλα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου γεννώμενα αἰσθήματα, οὕτω ποικίλα εἶναι καὶ τὰ εἴδη τῆς λυρικῆς ποιήσεως, ἐν οἷς ταῦτα ἐκφράζονται. Ἡ χαρά, ἡ λύπη, ὁ ἔρως, ἡ ὀργή, ὁ θρῆνος, πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα γίνονται ὑποθέσεις ποιημάτων λυρικῶν. Ἀλλ᾽ ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου, τῇ θεοκρατικῇ, καθ᾽ ἣν ζωηρότερον εἶναι ἐν αὐτῷ τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρ-

[1] Γ´ Βασιλ. 4, 32.

[2] «So breitet sich die Poesie in dieser Zeit, neue Wege aufsuchend, nach allen Richtungen aus, die sie einschlagen konnte; es ist die Zeit der vollen Ausbildung, der breitesten Entwicklung hebräischer Poesie, wo sie alle in ihr liegenden Fähigkeiten offenbart, und alle ihre zerstreuten Kräfte aufbietet» (Die poet. Bücher d. A. Bundes, σελ. 19).

[3] 72, 127.

τήσεως ἐξ ἀνωτέρων δυνάμεων καὶ ἡ ἔφεσις πρὸς ἐπίτευξιν τῆς εὐνοίας αὐτῶν, κρατεῖ ἐν τῇ τεχνικωτέρᾳ λυρικῇ ποιήσει τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον[1], ὡς παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς, ὧν αἱ Βέδαι[2] περιέχουσιν ὕμνους εἰς τοὺς θεοὺς τῆς ἰνδικῆς θρησκείας, παρὰ τοῖς Βαβυλωνίοις[3], ὧν ἡ λυρικὴ ποίησις ἀποτελεῖται τὸ πλεῖστον ἐκ ψαλμῶν μετανοίας, παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις, ὧν γνωστοὶ εἶναι οἱ ὕμνοι εἰς Ὄσιριν, Ρά, Νεῖλον[4] καὶ οἱ θρῆνοι εἰς Ἶσιν καὶ Νέφθυν[5], παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὧν ἡ πρώτη ποίησις ἐγένετο κυρίως ἱερά[6], καὶ τοῖς Ρωμαίοις, παρ᾽ οἷς ἦσαν ἐν χρήσει τὰ τῶν Σαλίων ᾄσματα (Garmina Saliaria) εἰς τὸν Ἰανόν, τὴν Ἥραν, τὴν Ἀθηνᾶν, τὸν Δία, τὸν Κρόνον καὶ ἄλλους θεοὺς καὶ τῶν Ἀρουραίων ἀδελφῶν (Fratres Arvales) εἰς τὴν θεὰν Δίαν[7].

Τοιαύτη ἐγένετο καὶ ἡ ἀρχαία ἑβραϊκὴ ποίησις κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, πρὸ τοῦ Δαβίδ. Ἐν τῇ τεχνικωτέρᾳ ποιήσει κρατεῖ τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον, ἀτεχνοτέρα δέ τις

[1] «Geschichtlich, λέγει ὁ *Steinthal*, das ist richtig und ist oft ausgesprochen, hat sich die Poesie und alle Kunst innerhalb der Religion entwickelt. Ursprünglich ist sie nichts weiter als schlechthin die erhabene dem gemeinen Verkehr enthobene Rede, die Sprache, mit welcher man sich an die Götter wendet, in welcher man bei feierlicher Gelegenheit sich ausdrückt. Es sind die Epochen des menschlichen Lebens, Geburt und Tod und der Eintritt in den Ehebund, es sind nationale Ereignisse, wie der bevorstehende Kampf, es sind Abschnitte in dem Naturlaufe, wie der Anbruch des Morgens, des Frühlings, welche Opfer und Feier der Götter veranlassen und den dichterischen Ausbruch des bewegten Gemüths hervorrufen» (Zeitschr. f. Völkerpsychologie, τομ. 6, σελ. 311).

[2] Rigweda, Samaweda, Yajurweda, Atharvaweda.

[3] *Zimmern*, Babylonische Busspsalmen, 1885.

[4] Πρβλ. *Chabas* ἐν Mélanges égyptologiques III, 2, 242 κ. ἑξ.

[5] *J. d'Horrack*, Les lamentations d'Isis et de Nephthys, 1866.

[6] Παρ᾽ Ἕλλησι καλοῦνται οἱ ποιηταὶ κατὰ τὴν πρώτην μάλιστα περίοδον τῆς ἀναπτύξεως τῆς ποιήσεως ὑποφῆται τῶν Μουσῶν, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διός, ὧν δῶρον εἶναι ἡ ποίησις· πρβλ. Ὀδ. θ 64. 73. 488. ρ. 518

«Ὡς δ᾽ ὅτ᾽ ἀοιδὸν ἀνὴρ ποτιδέρκεται, ὅς τε θεῶν ἒξ
ἀείδῃ δεδαὼς ἔπε᾽ ἱμερόεντα βροτοῖσιν»

Ἡσιόδ. Θεογ. 29. Καλεῖ δὲ καὶ ὁ Πίνδαρος ἑαυτὸν *«Πιερίδων προφάταν»* ἀπόσπ. 90. Ὕμνοι καὶ παιᾶνες εἶναι ἐνταῦθα συνήθεις· πρβλ. Ἰλιάδ. Α 472. Χ 391. Ὕμν. εἰς Ἀπόλλ. II, 2. 336 καὶ ἄλλ.

[7] *Schanz*, Gesch. d. Röm. Litt. I [2], 15 κ. ἑξ.

τὸ πλεῖστον εἶναι ἡ φερομένη κοσμικὴ ποίησις. Ἀνήκουσι δ' ἐκ τῶν ποιημάτων τῆς πρώτης ταύτης περιόδου εἰς μὲν τὴν ἱερατικωτέραν ποίησιν ὁ ὕμνος ἐπὶ τῷ ὀλέθρῳ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ, ἐν ᾧ ὑμνεῖται ὁ ἀληθὴς Θεὸς τῶν Ἰσραηλιτῶν, τὰ λόγια Βαλαάμ, ὁ ὕμνος τοῦ Μωϋσέως καὶ ἡ εὐλογία αὐτοῦ, τὸ ἐπινίκιον τῆς Δεβώρας καὶ ὁ ὕμνος τῆς Ἄννης, εἰς δὲ τὴν κοσμικωτέραν πλὴν τῶν ἐλασσόνων δημοτικῶν ᾠδῶν, περὶ ὧν εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, τὰ ᾄσματα τὰ περιεχόμενα ἐν τῷ βιβλίῳ πολέμων Ἰαβὲ καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν δικαίων, ἐν ᾧ περιείχετο καὶ ἡ καλλίστη ἐκείνη ἐλεγεία τοῦ Δαβὶδ ἐπὶ τῷ θανάτῳ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν, ἔτι δὲ ὁ θρῆνος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Ἀβενήρ [1]. Τὰ πλεῖστα τῶν κοσμικῶν τούτων ᾀσμάτων εἶναι παρεμφερῆ πρὸς τὰ ἡρωικὰ ποιήματα καὶ τὰς ἐλεγείας τὰς φερομένας ἐν τῇ ἀραβικῇ Ἀνθολογίᾳ Hamâsa [2]. Ἄριστον αὐτῶν εἶναι ἡ εἰρημένη ἐλεγεία Δαβὶδ ἐπὶ Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν, ἣν ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὸν φιλία πρὸς τὸν Ἰωνάθαν διαφέρουσα.

Ἄκουσον, Ἰούδα [3], οὕτω ψάλλει ἡ κοσμικὴ λύρα τοῦ βασιλέως καὶ ποιητοῦ.

Ἄκουσον, Ἰούδα, δεινὰ
καὶ θρήνησον, Ἰσραήλ.
Ἐπὶ τῶν ὀρέων σου ἔπεσον·

Αἶ αἶ, πῶς ἔπεσον οἱ ἥρωες! [4]

Μὴ ἀγγείλητε τῇ Γάθ,
μηδὲ διακηρύξητε ἐν ταῖς ὁδοῖς Ἀσκάλωνος,
μή ποτε εὐφρανθῶσιν αἱ θυγατέρες Φιλισταίων,
μή ποτε ἀγαλλιάσωνται αἱ θυγατέρες τῶν ἀπεριτμήτων.
Ξηράνθητε, ὄρη Γελβουέ, μὴ πέσῃ δρόσος,
μηδὲ βροχὴ ἐφ' ὑμᾶς,
ὕπουλα πεδία·
διότι ἐκεῖ ἀπεβλήθη ἡ ἀσπὶς τῶν ἡρώων [5].

---

[1] Β΄ Βασιλ. 3, 33. 34.

[2] Πρβλ. *Baur* παρὰ *Riehm* ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ·

[3] Β΄ Βασιλ. 1, 19 κ. ἑξ. Σημειωτέον ὅτι τὰ χωρία παραθέτομεν κατὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο΄, παρεκκλίνομεν δὲ ἀπ' αὐτῆς, ὅταν μόνον ἡ ἀνάγκη ἐπιβάλλῃ.

[4] Πρὸς τὴν ἐλεγείαν ταύτην μετὰ τοῦ τρὶς ἐπαναλαμβανομένου ἐφυμνίου πρβλ. τοὺς καλλίστους ἐπιταφίους Βίωνος *(Μόσχου* 3) καὶ Ἀδώνιδος *(Βίωνος* 1).

[5] Πρὸς ταῦτα παραβάλλει ὁ *Lowth* τὸ γνωστὸν σκόλιον παρ' *Ἀθηναίῳ* (Βιβλ. 15)·

«Αἶ αἶ, Λειψύδριον προδωσέταιρον,
οἵους ἄνδρας ἀπώλεσας,
μάχεσθαί τ' ἀγαθοὺς καὶ εὐπάτριδας,
οἳ τότ' ἔδειξαν οἵων πατέρων κύρησαν».

Ἡ ἀσπὶς τοῦ Σαοὺλ οὐκ ἦν κεχρισμένη ὡς δι' ἐλαίου
δι' αἵματος τραυματιῶν καὶ διὰ στέατος ἡρώων;
Τόξον Ἰωνάθαν οὐκ ἀπεστράφη εἰς τὰ ὀπίσω
καὶ ῥομφαία Σαοὺλ οὐκ ἀνέκαμψε κενή.
Σαοὺλ καὶ Ἰωνάθαν οἱ πεφιλημένοι, οἱ τριπόθητοι,
οἵτινες οὔτ' ἐν τῇ ζωῇ οὔτ' ἐν τῷ θανάτῳ ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων,
ἦσαν ἐλαφρότεροι ἀετῶν,
δυνατώτεροι λεόντων.
Θυγατέρες Ἱερουσαλήμ, κλαύσατε ἐπὶ Σαοὺλ
τὸν ἐνδύοντα ὑμᾶς ἐσθῆτας φοινικᾶς καὶ λινᾶς,
τὸν ἐπιβάλλοντα κόσμον χρυσοῦν
ἐπὶ τὰς ἐσθῆτας ὑμῶν.

Αἶ αἶ, πῶς ἔπεσον οἱ ἥρωες
καὶ ἀπώλοντο πολύτιμα σκεύη!

Ἰωνάθαν, ὁ θάνατός σου ἔπληξεν ἐμὲ αὐτόν·
ἀλγῶ ἐπὶ σοί, ἀδελφέ μου!
Ἰωνάθαν, προσφιλέστατός μοι ἦσο·
ἡ φιλία σου ἦν γλυκυτέρα τοῦ ἔρωτος τῶν γυναικῶν.

Αἶ αἶ, πῶς ἔπεσον οἱ ἥρωες
καὶ ἀπώλοντο πολύτιμα σκεύη!»

Ἐν ᾧ δὲ ἄλλοι λαοί, μάλιστα δὲ οἱ «ταῖς Μούσαις ἔξοχα πεφιλημένοι» Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, οἵτινες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους, τραπέντες ἐπὶ θεωρίας ἐπιστημονικὰς τόν τε ἄλλον βίον πολλαχῶς ἀνέπτυξαν καὶ τὴν ποίησιν καὶ δὴ καὶ τὴν λυρικὴν διεμόρφωσαν καὶ διεπόνησαν εἰς ποικίλα εἴδη, ἅτινα εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς ποικιλωνύμοις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης ποιηταῖς, οἱ Σημῖται καὶ μάλιστα οἱ Ἑβραῖοι, ἐμμείναντες ἢ μᾶλλον βεβαιότεροι γενόμενοι ἐν τῇ θεοκρατίᾳ, μόνην, ὡς εἰπεῖν, τὴν ἱερὰν λυρικὴν ποίησιν ἀνέπτυξαν ἐντέχνως.

καὶ κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον, περὶ ἧς μάλιστα ἠδύνατο νὰ ῥηθῇ τὸ τοῦ Lowth, ὅτι ἡ ποίησις αὕτη δὲν διατρίβει περὶ τὴν ἐρωτικὴν χάριν καὶ τὰ μάταια τοῦ βίου ἀσχολήματα, ἀλλὰ τῆς θείας ἀληθείας γίνεται παραστάτις καὶ ἄγγελος ἀνθρώπων καὶ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ πρῶτον ἔχει ἔργον καὶ κύριον, τὰς εὐχὰς καὶ τὰς εὐχαριστίας τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀνάγῃ εἰς τὸν Θεὸν καὶ ψάλλῃ εἰς αὐτὸν αἴνους καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀποκαλύπτῃ τὰς θείας βουλὰς καὶ προλέγῃ τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι[1]. Πηγὴ ἱερά, ἐξ ἧς ἤντλουν οἱ τοῦ Ἰσραὴλ ὑμνῳδοί, ἐγένετο ἀείποτε ἡ θεία ἀποκάλυψις.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ κοσμικὴ λυρικὴ ποίησις δὲν εἶναι εἰς τοὺς Ἑβραίους ὅλως ξένη καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σολομῶντος, ἐφ᾽ οὗ μακρᾶς οὗτοι ἀπέλαυσαν εἰρήνης. Καὶ δὲν ἰσχύει μὲν διὰ τὰ εἰρημένα καθόλου τὸ Βακχυλίδειον περὶ τῶν χρόνων τούτων ἐκεῖνο

τίκτει δέ τε θνατοῖσιν εἰρήνα μεγάλα
πλοῦτον μελιγλώσσων τ᾽ ἀοιδᾶν ἄνθεα·
δαιδαλέων τ᾽ ἐπὶ βωμῶν
θεοῖσιν αἴθεσθαι βοῶν ξανθᾷ φλογὶ
μηρί᾽ εὐτρίχων τε μήλων,
γυμνασίων τε νέοις
αὐλῶν τε καὶ κώμων μέλειν[2],

διαρρήδην δὲ ὅμως μαρτυρεῖ ἡ Π. Δ. ὅτι καὶ παροίνια ᾄσματα κατ᾽ αὐτοὺς ἐψάλλοντο καὶ ἐρωτικὰ ἦσαν ἐν χρήσει[3]. Τεκμηριοῖ δὲ καὶ ἡ ἔντεχνος κατασκευὴ τοῦ Ἄσματος ᾀσμάτων, ὅπερ εἰδυλλιακὸν ποίημα τὴν μορφὴν ὂν προϋποθέτει ἀνάπτυξίν τινα τῆς κοσμικῆς ποιήσεως, προσέτι δὲ ἡ τῶν βιβλίων τῶν Βασιλειῶν μαρτυρία ἐκείνη, καθ᾽ ἣν ὁ Σολομῶν ἔγραψε χιλίας καὶ πέντε ᾠδὰς καὶ τρισχιλίας παροιμίας[4]. Ἐπειδὴ αἱ ᾠδαὶ καὶ παροιμίαι αὗται δὲν φέρονται πᾶσαι ἐν τῷ κανόνι τῆς Π. Δ., ὅστις περιέλαβε τὴν ἱερὰν τῶν Ἑβραίων φιλολογίαν, δὲν εἶναι παντάπασιν ἀπίθανον, ὅτι αἱ πολλαὶ αὐτῶν

[1] Praelectiones. σελ. 33.
[2] Ἀπ. 4. Blass.
[3] Ἀμὼς 6, 5· Ἡσ. 5, 12.
[4] Γ´ Βασιλ. 5, 12 (4, 32).

εἶχον ὑπόθεσιν κοσμικήν, ἠφανίσθησαν δὲ μετὰ τῆς ἄλλης κοσμικῆς ποιήσεως[1].

Καὶ τῶν Ἀράβων δὲ ἡ λυρικὴ ποίησις κατέστη μᾶλλον ἱερατικὴ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Ἰσλάμ, ἐπίσης δὲ ἡ τῶν Βυζαντίων ἕνεκα τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς κοινωνίας ἐκείνης.

Ἀλλὰ τῶν Ἑβραίων ἡ ἱερὰ ποίησις εἶναι ἀναμφηρίστως τὸ ἄκρον ἄωτον ποιήσεως θρησκευτικῆς. Ἐν τοῖς πλείστοις τῶν Ψαλμῶν ὑμνεῖται ὁ Ἰαβὲ ὅτι πᾶσαν ἀρετὴν ἀγαθὸς ὢν[2] συνέστησε καὶ διακυβερνᾷ τὸ πᾶν[3] καὶ κατέστησε τὸν ἄνθρωπον κύριον συμπάσης τῆς δημιουργίας[4], ἐν ἄλλοις δὲ διαπρέπει ἡ ἀπείρως ποικίλη ἔκφρασις εὐχαριστίας πρὸς αὐτόν, ὅτι τὸν Ἰσραὴλ ἐξέλεξεν ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν λαὸν περιούσιον καὶ ἐγνώρισεν εἰς αὐτὸν τὰς βουλὰς αὐτοῦ[5]. Καὶ ἡ πίστις δὲ εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἡ ἐλπὶς εἰς αὐτόν, ἐπίσης δὲ ἡ λύπη καὶ ἡ μετάνοια δι᾽ ἁμαρτήματα, καὶ καθόλου πᾶν συναίσθημα ἀνακύπτον ἐκ τῆς ἰδέας, ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔχει περὶ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐν τοῖς ὕμνοις τῶν θείων τοῦ Ἰσραὴλ ἀοιδῶν μεγαλειότατα ἐκπεφρασμένον. Δεῖγμα τῶν λεγομένων παρατιθέμεθα ἐνταῦθα τοὺς Ψαλμοὺς 41 καὶ 42, ἐν οἷς θαυμασίως ἐκφράζεται ὁ πόθος τοῦ Θεοῦ.

Ψ. 41. *Ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων,*
οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου σέ, ὁ Θεός.
Διψᾷ ἡ ψυχή μου τὸν Θεόν,
τὸν Θεὸν τὸν ζῶντα.

[1] Ὁ *Herder* λέγει περὶ τῆς κοσμικῆς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως· «Nous ne connaissons donc de l'époque la plus florissante de la poésie hébraique, que les productions qui, dans le naufrage de la captivité, ont échappé à la destruction générale, parce qu'elles se rattachaient à l'histoire de la réligion, de l'État et de la royauté. La voix du futur et de sa fiancée (Jérém. 7, 34), les chants d'allegresse des moissonneurs et des vendangeurs (Isaie 9, 3. Jérém. 25, 10), des femmes qui mondent (Eccles. 12, 4) et de tous ceux qui exerçaient joyeusement leur utile métier, ne sont point arrivés jusqu'à nous. Toutes ces gracieuses et naives filles du chant se sont endormies dans la poussière des siècles» (Hist. de la poésie hebr., Γαλλ. μετάφρ. 1844, σελ. 546).
[2] Ψ. 103. 75. 91 καὶ ἄλλ.
[3] Πρβλ. Ψ. 103. 120.
[4] Ψ. 8.
[5] Ψ. 102. 106. 117.

Πότε ἥξω καὶ ὀφθήσομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ;
Τὰ δάκρυά μου ἐγένοντό μοι ἄρτος ἡμέρας καὶ νυκτὸς
ἐν τῷ λέγεσθαί μοι καθ' ἑκάστην
ποῦ ἐστιν ὁ Θεός σου ;
Τούτων ἐμνήσθην καὶ ἐξέχεα τὴν ψυχήν μου ἐν ἐμοί,
ὅτε διέβαινον διὰ τοῦ πλήθους
καὶ ἠρχόμην μετ' αὐτῶν ἕως τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ
ἐν χαρᾷ καὶ ἀγαλλιάσει,
μετὰ τοῦ πλήθους τῶν ἑορταζόντων.

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου ;
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί ;
Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεόν,
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου.

Ὁ Θεός μου, περίλυπός ἐστιν ἡ ψυχή μου ἐν ἐμοί,
διὰ τοῦτο μιμνήσκομαί σου
ἐκ γῆς Ἰορδάνου καὶ Ἑρμωνιείμ,
ἐξ ὄρους Μισάρ.
Ἄβυσσος ἄβυσσον ἐπικαλεῖται
ἐν τῇ μανίᾳ τῶν καταιγίδων σου·
πάντα τὰ κύματα καὶ αἱ τρικυμίαι σου
διῆλθον ἐπ' ἐμέ.
Ἡμέρας ἀποστέλλει Κύριος
τὸ ἔλεος αὐτοῦ·
νυκτὸς δὲ ᾄδω πρὸς αὐτόν,
εὔχομαι τῷ Θεῷ τῆς ζωῆς μου.
Ἐρῶ τῷ Θεῷ τῷ ἀντιλήπτορί μου·
διά τί μου ἐπελάθου ;
ἵνα τί σκυθρωπάζων πορεύομαι
ἐκ τῆς καταθλίψεως τοῦ ἐχθροῦ ;
Ἄχρι τῶν ὀστῶν μου ἅπτονται
οἱ ὀνειδισμοὶ τῶν ἐχθρῶν μου,
λεγόντων μοι καθ' ἑκάστην
ποῦ ἐστιν ὁ Θεός σου ;

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου ;
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί ;
Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεὸν
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου.

Ψ. 42. *Κρῖνόν με ὁ Θεός, καὶ δίκασον τὴν δίκην μου*
κατὰ ἔθνους ἀνοσίου·
ἀπὸ ἀνθρώπου ἀπατεῶνος καὶ ἀσεβοῦς
ῥῦσαί με.
Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεός μου, ἡ αἰγίς μου,
ἵνα τί με ἀπώσω ;
καὶ ἵνα τί σκυθρωπὸς πορεύομαι
ἐκ τῆς καταθλίψεως τοῦ ἐχθροῦ ;
Ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου καὶ τὴν ἀλήθειάν σου.
αὐτά με ὁδηγοῖεν
καὶ ἀγάγοιεν εἰς ὄρος ἅγιόν σου
καὶ εἰς τὰ σκηνώματά σου,
ἵνα εἰσέλθω εἰς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ,
πρὸς τὸν Θεὸν τῆς εὐφροσύνης μου
καὶ σὲ δοξολογῶ ἐν κιθάρᾳ,
ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου.

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου ;
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί ;
Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεὸν
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου.

Καὶ ἐν τοῖς Ψαλμοῖς δέ, οἵτινες ἄλλας ἔχουσιν οἱασδήποτε ὑποθέσεις, οὐδέποτε λείπει ἡ θρησκευτικὴ ἄποψις. Οὕτως ἐν τῷ καλλίστῳ ἐκείνῳ ὕμνῳ, ἐν ᾧ ἐκδηλοῦται ὁ ὑπερφυὴς ἔρως τῆς πατρίδος·

Ψ. 136. *Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος ἐκεῖ ἐκαθίσαμεν*
καὶ ἐκλαύσαμεν ἐν τῷ μνησθῆναι ἡμᾶς τῆς Σιών.
Ἐπὶ ταῖς ἰτέαις ἐν μέσῳ αὐτῆς
ἐκρεμάσαμεν τὰς κιθάρας ἡμῶν,

ὅτι ἐκεῖ οἱ αἰχμαλωτίσαντες ἡμᾶς
ἐζήτησαν παρ' ἡμῶν λόγους ᾠδῶν
καὶ οἱ ἐρημώσαντες ἡμᾶς ὕμνον
(λέγοντες)· Ἄσατε ἡμῖν ἐκ τῶν ᾠδῶν Σιών.
Πῶς ᾄσωμεν τὴν ᾠδὴν Κυρίου
ἐπὶ γῆς ἀλλοτρίας;
Ἐὰν ἐπιλάθωμαί σου, Ἱερουσαλήμ,
ἐπιλάθοιτό μου ἡ δεξιά μου.
Κολληθείη ἡ γλῶσσά μου τῷ λάρυγγί μου,
ἐὰν μή σου μνησθῶ,
ἐὰν μὴ προανατάξωμαι τὴν Ἱερουσαλὴμ
κορυφὴν τῆς εὐφροσύνης μου.

Καὶ τοιαῦται μὲν αἱ ὑποθέσεις τῶν Ψαλμῶν. Ὁ δὲ Ἰὼβ καὶ ὁ Ἐκκλησιαστὴς καὶ αἱ Παροιμίαι καὶ ἡ Σοφία Σολομῶντος καὶ ἡ Σοφία Σειρὰχ εἶναι τὰ φιλοσοφικὰ τῶν Ἑβραίων βιβλία, περιέχοντα φιλοσοφίαν πρακτικήν, ἠθικὴν καὶ θρησκευτικήν, καθ' ἣν ἀρχὴ καὶ τέλος τῆς σοφίας εἶναι ὁ Θεός[1]. Κορύφωμα τῆς φιλοσοφίας ταύτης εἶναι ὁ Ἰὼβ καὶ ὁ Ἐκκλησιαστής. Ὁ Ἰὼβ εἶναι ἐκ τῶν προϊόντων ἐκείνων τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, δι' ὧν ἐζητήθη ἡ διαλεύκανσις τῶν μυστηρίων τῆς ὑπάρξεως, ἡ λύσις τῶν αἰνιγμάτων τοῦ βίου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν, ἣν κατέχουσιν ἐν τῇ παγκοσμίῳ φιλολογίᾳ ὁ Προμηθεὺς τοῦ Αἰσχύλου, ἡ θεία κωμῳδία τοῦ Dante, ὁ Ἀμπλέτος τοῦ Shakespeare, ὁ Faust τοῦ Goethe. Ὁ Ἰὼβ εἶναι πρότυπον ἀνθρώπου ὁσίου καὶ δικαίου. Τὰ προσήκοντα περὶ τὸν Ἰαβὲ καὶ τοὺς ἀνθρώπους πράττων ὅμως περιπίπτει εἰς τὴν ἐσχάτην δυστυχίαν, ἐν ᾗ ἡ πίστις αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπὶ τέλους κλονεῖται. Ἐνταῦθα διαβλέπει ἀταξίαν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ σύμπαντος καὶ ἐνδοιάζει καὶ ἐν τῇ ἀγωνίᾳ αὐτοῦ ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι προϊὸν τῆς τύχης μέλλον νὰ ἀφανισθῇ ἐς ἀεί. Ἀλλ' ὁ Ἰὼβ δὲν μένει ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ ἀπιστίᾳ του ταύτῃ. Ὁ Ἰαβὲ ἐπιφανεὶς ἐκ τῶν νεφῶν διδάσκει ὅτι αἱ θεῖαι βουλαὶ μένουσιν εἰς αὐτὸν κεκρυμμέναι, ἀνάγκη δὲ νὰ ὑποτάσσηται εἰς αὐτάς.

[1] Παροιμ. 1, 7, 2, 5.

Ὁμοίαν ὑπόθεσιν ἔχει ὁ Ἐκκλησιαστής. Ἐν τῷ κόσμῳ κρατεῖ κατ' αὐτὸν ἡ ἀταξία. Ὁ εὐσεβὴς πάσχει καὶ ἀποθνήσκει ταχέως, ἐν ᾧ ὁ ἀσεβὴς ἀπολαύει καὶ ζῇ ἐπὶ μακρόν. Οἱ θλιβόμενοι μάτην ζητοῦσι παραμυθίαν· «Ματαιότης ματαιοτήτων τὰ πάντα ματαιότης», ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὁ μὴ ἐρευνῶν ἀκριβέστερον τὰ πράγματα. Καὶ ὅμως ὁ Θεὸς ἐποίησε κατὰ τὸν Ἐκκλησιαστὴν τὰ πάντα σοφῶς, ἀλλ' αἱ βουλαὶ αὐτοῦ εἶναι ἀνεξερεύνητοι. Τὸν Θεὸν φοβοῦ, οὕτω τελευτᾷ τὸ βιβλίον, τὸν Θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε. Τοῦτο πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ πράττῃ, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ Θεὸς τὰ πάντα μέλλει νὰ κρίνῃ, τά τε ἀγαθὰ καὶ τὰ κακά.

Οὐδεμίαν ὑπερβολὴν εἶπεν ὁ Ἕγελος χαρακτηρίσας ἐν τῇ Αἰσθητικῇ αὐτοῦ τὰ τῶν Ἑβραίων ποιήματα ὡς τὰ αἰώνια πρότυπα ποιήσεως θρησκευτικῆς[1]. Οὐδ' ἐξέκλινε τῆς ἀληθείας ὁ Renan, ὅστις εἶπεν ὅτι θαυμασία μὲν εἶναι καὶ ἡ τῶν Βεδῶν ποίησις, ἀλλ' ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων πολὺ ἀπολείπεται τῶν Ψαλμῶν[2]. Ἄριστα δὲ καὶ ὁ Herder ἐδήλωσε τῆς ποιήσεως ταύτης τὴν ἀξίαν εἰπὼν ὅτι αἱ ἀξιολογώτεραι ἰδέαι περὶ τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς ἐπιτροπεύσεως καὶ τῆς προστασίας, ἣν ἐπιδεικνύει εἰς τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν, περὶ τῆς εὐμενείας, μεθ' ἧς ἀποδέχεται τὰς θερμὰς προσευχὰς καὶ κατευθύνει τὰς καρδίας, εἶναι εἰς ἡμᾶς τόσον ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως γνώριμοι, ὥστε καὶ ἡ τελειοτέρα ἀνθολογία, ἡ περιλαμβάνουσα τοιαύτας ὑποθέσεις, οὐδὲν θὰ ἦτο ἄλλο ἢ ὡραία μίμησις[3].

IV. ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

1. Παραλληλισμὸς τῶν μερῶν ἢ διανοημάτων.

Ταῦτα περὶ τῶν γενῶν καὶ τῶν εἰδῶν τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς. Καὶ ἤδη ἂς

[1] I, 483 κ. ἑξ. III, 456 κ. ἑξ.

[2] «C'est certainement une admirable poésie que celle des Védas, et pourtant ce recucil des premiers chants de la race à laquelle nous appartenons ne remplacera jamais, dans l'expression de nos sensations réligieuses, les Psaumes, oeuvres d'une race si differante de la nôtre» (Histoire générale etc., σελ. 134).

[3] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 520.

ἴδωμεν τίς ἡ τεχνικὴ κατασκευὴ τῶν ἑβραϊκῶν ποιημάτων καὶ τὸ ὕφος τοῦ ποιητικοῦ λόγου παρ᾽ Ἑβραίοις.

Οὐσιῶδες ἑκάστου ποιήματος στοιχεῖον εἶναι ὁ ρυθμός, δι᾽ οὗ ἀποτυποῦται εἰς αὐτὸ ἡ τοῦ καλοῦ ἰδέα. Εἰς τὰς ποιήσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀρίας ὁμοφυλίας ἁρμόζεται ὁ ρυθμός, ὡς γνωστόν, κατὰ δύο τρόπους 1) ***κατὰ τὴν συλλαβικὴν ποσότητα***· οὕτως ἐν τῇ ποιήσει τῶν Ἰνδῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων· 2) ***κατὰ τὴν λογικὴν τάσιν***· οὕτω κατὰ κανόνα ἐν τῇ ποιήσει τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἀπὸ τῶν μέσων αἰώνων.

Τίνα ρυθμοποιίαν ἔχουσιν ἐν τῇ ποιήσει αὐτῶν οἱ Ἑβραῖοι; Ὅ,τι εἶπε περὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ ἐλεγείου λόγον ποιούμενος ὁ Ὁράτιος θὰ ἠδύνατο νὰ ρηθῇ καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου·

grammatici certant et adhuc sub judice lis est[1].

Ὡς ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει τῶν Βυζαντίων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους[2], οὕτως ἐζήτησαν καὶ ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει κατ᾽ ἀρχὰς μέτρα, οἷα τὰ παρ᾽ Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις. Οὕτως ἐκ μὲν τῶν Ἑβραίων ὁ Φίλων καὶ ὁ Ἰώσηπος, ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν ὁ Ὠριγένης, ὁ Εὐσέβιος, ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Θεοδώρητος, Ἰσίδωρος ὁ Ἱσπαλιεὺς καὶ ἄλλοι. Ὁ Ἰώσηπος λέγει ὅτι ὁ Μωϋσῆς τὸν ἐπὶ τῷ ὀλέθρῳ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ ὕμνον ἐποίησεν ***«ἐν ἑξαμέτρῳ τόνῳ»***[3] καὶ τὸν ἐν τῷ Δευτερονομίῳ ὕμνον (κεφ. 32) ***«ἐν ἡρῴῳ μέτρῳ»***[4]· εὑρίσκει δὲ οὗτος καὶ ἐν τοῖς Ψαλμοῖς ᾠδὰς καὶ ὕμνους μέτρου ποικίλου, τοὺς μὲν τριμέτρους, τοὺς δὲ πενταμέτρους[5]. Καὶ ὁ Εὐσέβιος δὲ παρατηρεῖ· ***«εἶεν δ᾽ ἂν αὐτοῖς (τοῖς Ἑβραίοις) καὶ ἔμμετροι ποιήσεις, ὡς ἡ μεγάλη Μωσέως ᾠδὴ καὶ τοῦ Δαβὶδ ὁ ριή ψαλμὸς τῷ καλουμένῳ παρ᾽ Ἕλλησιν ἡρῴῳ μέτρῳ συντεταγμένοι. Φασὶ γοῦν ἑξάμετρα εἶναι ταῦτα, δι᾽ ἑκκαίδεκα συλλαβῶν πεποιημένα. Καὶ τὰ λοιπὰ δὲ τὰ παρ᾽ αὐτοῖς στιχήρη δι᾽ ἐπῶν λέγεται τρίμετρά τε καὶ τετράμετρα κατὰ τὴν οἰκείαν αὐτῶν συγκεῖσθαι φωνήν»***[6]. Ὡσαύτως ἀποφαίνεται ὁ Ἱερώ-

---

[1] Ars poet. στίχ. 77 κ. ἑξ.

[2] Πρβλ. *Pitra*, Hymnographie de l'église grecque, Rome 1867, σελ. 3 κ. ἑξ. *Krumbacher*, Gesch. d. Byz. Litt.[2] σελ. 691.

[3] Ἰουδ. Ἀρχαιολ. II, 16, 4.

[4] Αὐτ. IV, 8, 44.

[5] Αὐτ. VII, 12, 3.

[6] Εὐαγγ. Προπαρ. XI, 5.

νυμος ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ τῶν Ἑβραίων ποιήματα ἔχουσι μέτρα ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Πινδάρου, τοῦ Ἀλκαίου, τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Ὁρατίου καὶ ὅτι ὁ Ἰὼβ εἶναι ἐν ἡρῴῳ μέτρῳ πεποιημένος[1].

Καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις δὲ χρόνοις πολλοὶ ὁρμηθέντες ἐκ τούτου, ὅτι ἐν τοῖς ἑβραϊκοῖς ποιήμασιν οἱ στίχοι ἀποτελοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ ἴσου ἀριθμοῦ λέξεων ἢ τονιζομένων συλλαβῶν ἐπειράθησαν νὰ καταρτίσωσι σύστημα ἑβραϊκῆς μετρικῆς. Τούτων ἐπισημότατος ἐγένετο ὁ Φραγκῖσκος Γομάρος, ὅστις ἐν τῷ συγγράμματι ***Davidis Lyra s. nova hebraeae scripturae ars poetica*** (1637 ἐκδοθέντι ἐν Λουγδούνῳ τῶν Βατάβων) ἀνεύρισκεν ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει πάντα τὰ μέτρα τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἀλλ᾽ ἡ γνώμη αὕτη γενομένη τὸ πρῶτον ὑπὸ πολλῶν ἀσπαστή, πολεμηθεῖσα ὕστερον ἠλέγχθη ἡμαρτημένη[2]. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχον καὶ αἱ θεωρίαι τοῦ Maibom, ὅστις νομίζων ὅτι οἱ Μασσωρῖται διέφθειραν τὸ παλαιὸν ἑβραϊκὸν κείμενον διὰ τοῦ φωνηεντισμοῦ ἐπελάβετο τῆς διορθώσεως αὐτοῦ[3], τοῦ Hare[4], τοῦ Anton[5] καὶ ἄλλων.

Ἐπὶ τῶν αὐτῶν σφαλερῶν ἀρχῶν ἐρείδονται καὶ τὰ μετρικὰ συστήματα τοῦ Bellermann[6], τοῦ Saalschütz[7] τοῦ Sommer[8], τοῦ Ley, ὅστις εὑρίσκει ἐν τῇ ποιήσει τῶν Ἑβραίων ὀκταμέτρους, κατὰ τὸν παλαιὸν γερμανικὸν μακρὸν στίχον (Lagezeile) καὶ τὸν ρωμαϊκὸν Σατούρνιον, δεκαμέτρους, ἑξαμέτρους καὶ πενταμέτρους[9]. Καὶ τοῦ Bickell δὲ τὰ πορίσματα, καθ᾽ ἃ ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ἔχει μέτρα ἰδιόρ-

---

[1] Ἐν τοῖς προλόγοις εἰς Ἰώβ, Θρήνους καὶ ἀλλαχοῦ· πρβλ. *Saalschütz*, Von der Form der hebr. Poesie, Königsb. 1825, σελ. 9 κ. ἑξ.

[2] Ἐπολεμήθη κυρίως ὑπὸ *Λουδ. Καπέλλου* ἐν τῷ συγγράμματι «Animadversiones ad novam Davidis Lyram» 1864.

[3] *Saalschütz*, σελ. 17 κ. ἑξ.

[4] Psalmorum liber in versiculos metrice divisus etc. Lond. 1736. Ἀνῃρέθη ὑπὸ *Lowth* ἐν Praelect. de sacra poesi Hebr., ed. Michaelis σελ. 743 κ. ἑξ.

[5] *C. Gottl. Anton*, Conjectura de metro Hebraeorum antiquo, Lipsiae 1770· καὶ Vindiciae disput., 1771. *Saalschütz* 25 κ. ἑξ.

[6] Versuch einer Metrik der Hebräer, Berlin 1893.

[7] Von der Form der hebr. Poesie nebst einer Abhandlung über die Musik der Hebräer, 1835. Form u. Geist der bibl. hebr. Poesie, 1853.

[8] Biblische Abhandlungen, Bonn 1846.

[9] Grundzüge des Rhythmus, des Vers-und Strophenbaues in der hebr. Poesie, Halle 1875.

ρυθμα, παρεμφερῆ πρὸς τὰ τῆς νεωτέρας ὑμνολογίας τῶν Σύρων[1], πολλοὺς εὗρον τοὺς ἀντειπόντας[2].

Νομίζεται δὲ πιθανώτατον τανῦν ὅτι ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις δὲν ἔχει μέτρα ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅσα εἶναι παραπλήσια πρὸς αὐτά. Τοῦτο ἐδίδαξαν ἐν παλαιοτέροις ἤδη χρόνοις οἱ Ραββῖνοι. Ἐν τῷ βιβλίῳ Kosri ἐπαινεῖται ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ὡς ὑπερέχουσα πασῶν τῶν ἄλλων κατὰ τὸ ὕψος τῶν νοημάτων, θηρεύουσα μᾶλλον τὴν ἐνάργειαν καὶ ὑψηγορίαν ἢ ἀκολουθοῦσα εἰς τοὺς κανόνας τῆς συλλαβικῆς προσῳδίας μετ' εὐλαβείας[3]. Ταὐτὰ ἀπεφήναντο ὁ Azarja de Rossi καὶ ὁ Samuel ibn Tibbon ἐκ τῶν Ραββίνων, ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν ὁ Ἰωσὴφ Scaliger[4], ὁ Richard Simon[5], ὁ Wasmuth[6] καὶ ἄλλοι πολλοί.

Εἰς τὴν γνώμην ταύτην ἀκολουθῶν καὶ ὁ Robert Lowth, καθηγητὴς ἐν Ὀξφόρδῃ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, παρετήρησε καὶ ἐδίδαξεν ἐν τοῖς *Ἀναγνώσμασιν* αὐτοῦ *περὶ τῆς ἱερᾶς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως*[7], ὅτι ἡ ποίησις αὕτη ἰδίαν ἔχει ἀρχὴν ἐν τῇ στιχουργίᾳ, ἣν ἐκάλεσε *παραλληλισμὸν τῶν μερῶν ἢ διανοημάτων* (Parallelismus membrorum sive sententiarum). Τὸν παραλληλισμὸν τοῦτον εἶχεν ἤδη παρατηρήσει ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ὁ Azarja de Rossi ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ Meôr Enajim[8], ἡρμήνευσε δὲ μετὰ τὸν Lowth ἀκριβέστερον καὶ διέδωκεν ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Herder ἐν τῷ συγγράμματι τῷ περὶ τῆς φύσεως τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως[9], ἀνέπτυξαν δ' ἔπειτα μᾶλλον ὁ de Wette[10] καὶ ὁ Ewald[11] καὶ ἄλλοι.

---

[1] *Bickell*, Metrices biblicae regulae exemplis illustratae. Supplementum metrices biblicae, Innsbruck, 1879.

[2] *Schlottmann*, Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Ges., τ. 33, σ. 278 κ. ἑξ.

[3] Ἔκδ. Buxtorf, σελ. 133 κ. ἑξ.

[4] Animadv. ad Chron. *Euseb.*, σελ. 6.

[5] Hist. crit. Vet. Test. I, 53.

[6] Institut. Accent, hebr., σελ. 14.

[7] Praelectiones de sacra poesi Hebraeurum, Oxford 1753. Β' ἔκδ. ὑπὸ Michaelis ἐν Γοττίγγῃ 1758. Γ' ἔκδ. ὑπὸ Rosenmüller, ἐν Λιψίᾳ 1815.

[8] *Buxtorf*, Mantissa ad libr. Cosri σελ. 415, 424 καὶ ἄλλ.

[9] Vom Geist der hebr. Poesie, Dessau, 1782.

[10] *De Wette*, Comment. über die Psalmen, Einleitung.

[11] *Ewald*, Die poet. BB. d. A. T. σελ. 52—92.

Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην τῆς στιχουργίας[1] ἕκαστος στίχος ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει νόημα τέλειον περιέχων ἀπαρτίζεται συνήθως ἐκ δύο μερῶν, ἅτινα ἔχουσι πρὸς ἄλληλα σχέσιν, τὸ μὲν *ἐσωτερικὴν ἢ λογικήν*, τὸ δ' *ἐξωτερικὴν* ἀφορῶσαν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λέξεων τῶν παραλληλιζομένων μερῶν[2].

Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ὁ παραλληλισμὸς εἶναι *συνωνυμικός, ἀντιθετικὸς* καὶ *συνθετικός*. Καὶ *συνωνυμικὸς* μὲν ἐκλήθη ὁ παραλληλισμὸς ἐκεῖνος, καθ' ὃν τὸ δεύτερον μέρος ταὐτὰ λέγει πρὸς τὸ πρῶτον διὰ διαφόρων λέξεων· τὰ δύο μέρη συμπληροῦσιν ἐνταῦθα συνήθως ἄλληλα. Οὕτω·

Ψ. 19,2 *Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ,*
ποίησιν δὲ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα.
Ψ. 114,4 *τὰ ὄρη ἐσκίρτησαν ὡσεὶ κριοὶ*
καὶ οἱ βουνοὶ ὡς ἀρνία προβάτων.
Ψ. 102,15 *ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ·*
ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, οὕτως ἐξανθήσει.

Ἀντιθετικὸς δὲ ὠνομάσθη ὁ παραλληλισμὸς ἐκεῖνος, ἐν ᾧ τὸ δεύτερον μέρος ἐκφράζει τι μᾶλλον ἢ ἧττον ἀντίθετον τοῦ πρώτου· τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ παραλληλισμοῦ εὕρηται συχνότερον ἐν ταῖς Παροιμίαις. Οὕτω·

Ψ. 19,8 *οὗτοι ἐν ἅρμασιν, οὗτοι ἐν ἵπποις,*
ἡμεῖς δὲ ἐν ὀνόματι Ἰαβὲ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν μεγαλυνθησόμεθα.
Παρ. 10,1 *υἱὸς σοφὸς εὐφραίνει πατέρα,*
υἱὸς δὲ ἄφρων λύπη τῇ μητρὶ αὐτοῦ.
» 15,2 *γλῶσσα σοφῶν καλὰ ἐπίσταται,*
στόμα δὲ ἀφρόνων ἀναγγέλλει κακά.

Συνθετικὸς δὲ τέλος ἐλέχθη ὁ παραλληλισμός, καθ' ὃν τὸ δεύτε-

---

[1] Περὶ τούτου πρβλ. *Lowth*, Praelectio 19. *Herder*, Vom Geist. d. hebr. Poesie 1781. *De Wette*, Comment. über die Psalmen Einleitug. *H. Ewald*, Die poet. BB. d. A. T. σελ. 52—92. *Bleek*, Einl. in das A. T. 1860, σελ. 80 κ. ἑξ. *Riehm*, Einl, in das A. T. 2, 175 κ. ἑξ.

[2] Τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην ρυθμικὴν σχέσιν ἐξήτασαν ὁ de Wette καὶ ὁ Ewald.

τερον μέρος ἀναπτύσσει τὴν ἔννοιαν τοῦ πρώτου ἢ διευκρινίζει διὰ παραβολῶν, ὡς

Ψ. 30,6 *Εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου,*
σὺ λυτρώσεις με, ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας.
Παρ. 27.1 *Μὴ καυχῶ τὰ ἐς αὔριον·*
οὐ γὰρ γινώσκεις τί τέξεται ἡ ἐπιοῦσα.
Ἀσμ.ᾀσμ. 2,2 *Ὡς κρίνον ἐν μέσῳ ἀκανθῶν,*
οὕτως ἡ φίλη μου ἐν μέσῳ τῶν νεανίδων.

Σπανιώτερον φέρεται ἀτελής τις παραλληλισμός, ἐν ᾧ τὰ δύο μέρη ἀποτελοῦσι μίαν πρότασιν, ὡς Ψ. 136,2

ἐπὶ ταῖς ἰτέαις ἐν μέσῳ αὐτῆς
ἐκρεμάσαμεν τὰς κιθάρας ἡμῶν.

Ὁ τοιοῦτος καταχρηστικὸς παραλληλισμὸς ἐκλήθη *ρυθμικός*[1].

Πλὴν τῶν διμερῶν ὑπάρχουσι καὶ τριμερεῖς στίχοι, ἐν οἷς ὁ παραλληλισμὸς εἶναι ἢ συνωνυμικὸς ἢ συνθετικός[2].

Σπανιώτατοι δὲ εἶναι οἱ μονομερεῖς στίχοι (ἐν ἀρχῇ ἢ ἐν τέλει ποιήματος), ἔνθα οὐδεὶς λόγος περὶ παραλληλισμοῦ.

Ὑπάρχει δὲ καὶ πολυπλοκώτερός τις παραλληλισμός[3], καθ' ὃν ἓν ἢ πλείονα μέρη τῶν διμερῶν ἢ τριμερῶν στίχων ὑποδιαιροῦνται εἰς ἐλάσσονα, ἅτινα ἔχουσι πρὸς ἄλληλα λογικὴν σχέσιν. Τὰ ἐλάσσονα ταῦτα μέρη καλοῦμεν *κόμματα*. Γίνεται δὲ ἡ τῶν μερῶν διαίρεσις ἐπὶ μὲν τῶν διμερῶν στίχων ὡς ἑξῆς·

α') 1+2 ἢ 2+1.

Ψ. 54, 23.
1 *Ἐπίρριψον ἐπὶ Ἰαβὲ τὴν μέριμνάν σου,*
2 { α *καὶ αὐτός σε διασώσει,*
  β *οὐδὲ δώσει εἰς τὸν αἰῶνα σάλον τῷ δικαίῳ.*

Ἐνταῦθα τὰ μὲν κύρια μέρη 1, 2 ἀποτελοῦσι συνθετικὸν παραλληλισμόν, τὰ δὲ κόμματα τοῦ δευτέρου μέρους α β συνωνυμικόν.

β') 1+3 ἢ 3+1

γ') 1+4 ἢ 4+1 (ἐν τοῖς προφητικοῖς βιβλίοις)

δ') 2+2. Τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ παραλληλισμοῦ εἶναι τὸ ἄριστον.

---

[1] Προλ. καὶ Ψ. 24, 22, 122, 1 καὶ *Bleek* I, 84.
[2] Ἰὼβ 18, 17. 14, 12. 13. Ψ. 1, 1.
[3] Προλ. *Bleek* I. 87 *Riehm.* Einl. II, 177.

καὶ Ψ. 78, 2

1 { α *ἔθεντο τὰ πτώματα τῶν δούλων σου*
  β *τοῖς ὑπουρανίοις ὀρνέοις βοράν,*
2 { α *τὰς σάρκας τῶν ὁσίων σου*
  β *τοῖς ἀγρίοις θηρίοις,*

ὅπου εἶναι τὰ κόμματα α α καὶ β β συνώνυμα.

Ἐπὶ δὲ τῶν τριμερῶν στίχων γίνεται ἡ τῶν μερῶν διαίρεσις ὧδε·

2+2+1 ἢ 1+2+2 ἢ 2+2+2

Τὰ σχήματα ταῦτα εἶναι σπάνια·

Ἆσμα ᾀσμ. 3, 4

Εὐθὺς ὡς σμικρὸν παρῆλθον αὐτούς,
εὗρον ὃν ἠγάπησεν ἡ ψυχή μου·
ἐκράτησα αὐτὸν καὶ οὐκ ἀφῆκα αὐτόν,
ἕως οὗ εἰσήγαγον αὐτὸν εἰς οἶκον μητρός μου
καὶ εἰς ταμιεῖον τῆς συλλαβούσης με.

4, 8 *Δεῦρο ἀπὸ τοῦ Λιβάνου, ὦ νύμφη,*
δεῦρο ἀπὸ τοῦ Λιβάνου μετ' ἐμοῦ·
βλέψον ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀμανοῦ,
ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Σεῖρ καὶ τοῦ Ἑρμών,
ἀπὸ τῶν οἰκήσεων τῶν λεόντων,
ἀπὸ τῶν ὀρέων τῶν παρδάλεων.

Προλ. καὶ Ἀββ. 3, 16. 17. Ἐνιαχοῦ φέρονται καὶ ἐκ πλειόνων κομμάτων συγκείμενοι στίχοι. Καὶ εἶναι ὁ παραλληλισμὸς ἐνταῦθα συνηθέστερον ἢ συνωνυμικὸς ἢ συνθετικός.

Ἐν δὲ τῇ δευτέρα περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ παραλληλισμὸς ἀφορᾷ εἰς τὸ μῆκος τῶν μερῶν, διακρίνομεν 1) *τὸν σύμμετρον* καὶ 2) *τὸν ἀσύμμετρον παραλληλισμόν.*

Ἐν τῷ πρώτῳ ὁ ἀριθμὸς τῶν λέξεων τῶν παραλληλιζομένων μερῶν εἶναι ὁ αὐτὸς ἢ σχεδὸν ὁ αὐτός. Οὗτος ὁ παραλληλισμὸς εἶναι συνηθέστατος ἐν τῷ Ἰὼβ καὶ ταῖς Παροιμίαις[1].

---

[1] Προλ. Ἰὼβ 6, 5. Παροιμ. 10, 1 κ. ἑξ. Ἀνάλογα εἶναι τὰ τῶν Ἑλλήνων ῥητόρων *πάρισα* καὶ *ἰσόκωλα*, ὡς τὸ τοῦ *Ἰσοκράτους* «(Ζεὺς) τοῦ μὲν ἐπίπονον καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον ἐποίησε, τῆς δὲ περίβλεπτον καὶ περιμάχητον τὴν φύσιν κατέστησεν» (Ἑλένη 17).

Ἐν δὲ τῷ ἀσυμμέτρῳ παραλληλισμῷ εἶναι τὸ ἕτερον τῶν μερῶν τοῦ ἑτέρου βραχύτερον. Τὸ σχῆμα τοῦτο πολλαχοῦ τῶν Ψαλμῶν ἐν χρήσει ὂν ἀπεργάζεται τὸν τόνον αὐτῶν ἐμφαντικώτερον καὶ λυρικώτερον καὶ δὴ κατὰ τὴν διάφορον ὑπόθεσιν αὐτῶν ὁτὲ μὲν φαιδρότερον καὶ εὐθυμότερον, ὁτὲ δὲ περιπαθέστερον καὶ μελαγχολικώτερον. Τὸ δεύτερον δὲ τοῦτο εἶδος ὑπάρχει μάλιστα ἐν τοῖς Θρήνοις τοῦ Ἱερεμίου, ἐν οἷς τὸ δεύτερον τῶν μερῶν ἑκάστου στίχου εἶναι, ὡς πρῶτος παρετήρησεν ὁ Budde [1], ἀείποτε κατά τι τοῦ πρώτου βραχύτερον.

Πρὸς ταῦτα ἠδύνατό τις νὰ παραβάλῃ πλὴν ἄλλων τὸ ἐλεγεῖον τῶν Ἑλλήνων, οὗ τὸν μὲν μελῳδικὸν καὶ ἡδὺν τόνον κάλλιστα ἐδήλωσαν οἵ τε παλαιοί, ὡς ὁ Ἑρμησιάναξ λέγων

Μίμνερμος δέ, τὸν ἡδὺν ὃς εὕρετο πολλὸν ἀνατλὰς
ἦχον καὶ μαλακοῦ πνεῦμ' ἀπὸ πενταμέτρου [2],

καὶ ὁ Schiller ἐν τῷ ἀπαραμίλλῳ ἐκείνῳ ἐλεγείῳ

In dem Hexameter steigt des Springquells flüssige Säule,
im Pentameter drauf fällt sie melodisch herab,

τὸν δὲ περιπαθῆ ἄριστα Ὠρίων ὁ γραμματικὸς εἰπὼν περὶ τῆς πρώτης χρήσεως αὐτοῦ· «ὅθεν καὶ πεντάμετρον τῷ ἡρωικῷ συνῆπτον, οὐχ ὁμοδρομοῦντα τῇ τοῦ προτέρου δυνάμει, ἀλλ' οἷον συνεκπνέοντα καὶ σβεννύμενον ταῖς τοῦ τελευτήσαντος τύχαις».

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἑβραϊκῆς στιχουργίας. Ὅτι δὲ οὐδεὶς τῶν Ἑβραίων ποιητῶν μετεχειρίσθη μέτρα οἷα τὰ τῆς Ἀρίας ὁμοφυλίας ἔθνη, ἐξηγήθη ἐκ τούτου, ὅτι ταῦτα θὰ ἦσαν περιορισμὸς καὶ θὰ ἐκώλυον τὴν ἐλευθέραν τῶν συναισθημάτων καὶ ἐννοημάτων ἔκφρασιν. Ταύτην τὴν γνώμην ἀπεφήναντο, ὡς ἐλέχθη ἤδη, οἱ Ραββῖνοι ἐν τῷ βιβλίῳ Kosri, συνεφώνησαν δὲ πρὸς αὐτοὺς ὁ Delitzsch [3], ὁ Baur [4],

---

[1] Das hebr. Klagelied, ἐν Zeitschr. f. d. alttest. Wissenschaft, 2, 1 κ. ἑξ., 1882, 3, 299 κ. ἑξ. 1883, 11, 234 κ. ἑξ. 1891, 12, 31 κ. ἑξ. 261 κ. ἑξ. 1892. Τὸν παραλληλισμὸν τοῦτον εὗρεν ὁ Budde καὶ ἔν τισι τῶν Ψαλμῶν καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Ἀπόσπ. παρ' *Ἀθηναίῳ* 13, 597.

[3] Zur Gesch. d. jüd. Poesie, σελ. 129 κ. ἑξ. «Ja die Schrift kennt kein Metrum, welches im voraus beengende Form ihrer Scribenten gewesen wäre, keinen Reim, die Windel des Gedankens, ehe er geboren ist».

[4] Παρὰ *Riehm,* Handwört. d. bibl. Altertums, ἐν λέξει Dichtkunst.

ὁ Schultz [1] καὶ ἄλλοι. Ἀλλ' ἐγένετο εἰς τοὺς Ἕλληνας ποιητὰς τοιοῦτον κώλυμα ἡ τῶν ποικιλωτάτων μέτρων χρῆσις; Δὲν ἤρθη ὁ Πίνδαρος εἰς ἀνέφικτα ὕψη καὶ ἀνέπτυξεν ἅμα θαυμαστὴν μέτρων ποικιλίαν; Πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ἡ γλῶσσα ἡ ἑβραϊκὴ καθίστα ἀδύνατον τὴν χρῆσιν μέτρων τοιούτων ἢ μᾶλλον ὅτι οἱ Ἑβραῖοι, ὡς καὶ ἄλλοι λαοί, δὲν ἦλθον εἰς τοιαύτην τελειότητα, ὥστε νὰ δημιουργήσωσι καὶ τεχνικώτερον μετρικὸν λόγον [2]. Εἰς τὴν διάνοιαν ἀποβλέπουσι μᾶλλον οἱ Ἑβραῖοι ποιηταί· τὸ αἴσθημα αἴρει τὴν ψυχὴν αὐτῶν.

Εὕρηται δὲ ὁ τῶν μερῶν παραλληλισμὸς καὶ ἐν τῇ παλαιᾷ ἀραβικῇ ποιήσει, ἐν ᾗ ἕκαστος στίχος (Beit=οἶκος, ὡς παρὰ τοῖς Βυζαντίοις· πρβλ. τὸ ἰταλ. stanza) διαιρεῖται ἐπίσης εἰς δύο ἡμιστίχια (Misra), ὡς δεικνύουσι πολλαὶ παλαιαὶ τῶν Ἀράβων παροιμίαι καὶ αἱ παλαιόταται σοῦραι τοῦ Κορανίου καὶ ἡ γνωμικὴ ποίησις τῆς Mualaka τοῦ Zuhair [3]. Κατὰ τὸν Schrader εὑρίσκεται παραλληλισμός τις καὶ ἐν τῇ ἀκκαδικῇ ποιήσει [4], ἐπίσης δ' ἐν τῇ τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τὸν Ἄγγλον Sayce [5] καὶ ἐν τῇ τῶν Σινῶν κατὰ τὸν Rödiger [6]. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν δὲν εἶναι πάντῃ ξένος ὁ τοιοῦτος παραλληλισμός, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δύο στίχοι τέλειον ἐνέχοντες νόημα ἔχουσιν ὁμοίαν παραλληλισμοῦ σχέσιν· συμβαίνει δὲ τὸ τοιοῦτον ἔν τε τῷ ἐλεγείῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Καὶ συχνότερον μὲν ἐνταῦθα φέρονται ὁ ἀντιθετικὸς καὶ ὁ συνθετικὸς παραλληλισμός, σπανιώτερον δὲ ὁ συνωνυμικός. Δείγματα ἑκάστου εἴδους παρατιθέμεθα ἐνταῦθα·

---

[1] Die Psalmen *(Strack u. Zöckler* Handkommentar VI, Nördlingen) σελ. 9 «Gedanke oder Gefühl vertragen nicht den Hemmschuh eines äusserlichen Gesetzes».

[2] Πρβλ. καὶ *Rödiger* «Wie sich überhaupt bei den alten Hebräern wenig Trieb und Anlage zur Kunst findet, so ist auch der rhythmische Bau ihrer Poesien ein weniger kunstvoller». *Ersch u. Gruber,* Encykl. τόμ. 11, σελ. 386.

[3] Πρβλ καὶ Baur παρὰ *Riehm,* I², 318.

[4] Jahrb. für Protest. Theol. I, 121.

[5] The ancient Empire of the East, London 1884, σελ. 50.

[6] *Ersch u. Gruber,* Encykl., τόμ. 11 σελ. 389. Παραδείγματα παραθέτει ὁ Rödiger τοῦ μὲν συνωνυμικοῦ παραλληλισμοῦ τὸ

Καρδία πονοῦσα οὐδεμίαν εὑρίσκει τοῦ ἄλγους ἀνάπαυλαν,
ψυχὴ λυπουμένη μόνην σύντροφον ἔχει τὴν ἀνίαν.

τοῦ δὲ ἀντιθετικοῦ τὸ

Ὁ μὲν εἰς τὴν ἀρετὴν ἀκολουθῶν πορεύεται ὁδὸν ἀνάντη,
ὁ δὲ εἰς τὴν κακίαν ἑπόμενος φέρεται κατὰ κρημνῶν.

1. ἀντιθετικοῦ· Θεόγνιδος

1167. *Τῶν ἀγαθῶν ἐσθλὴ μὲν ἀπόκρισις, ἐσθλὰ δὲ ἔργα.*
τῶν δὲ κακῶν ἄνεμοι δειλὰ φέρουσιν ἔπη.
αὐτ. 647. *Ἤδη νῦν αἰδὼς μὲν ἐν ἀνθρώποισιν ὄλωλεν,*
αὐτὰρ ἀναιδείη γαῖαν ἐπιστρέφεται.

2. συνθετικοῦ·

αὐτ. 105. *Δειλοὺς εὖ ἔρδοντι ματαιοτάτη χάρις ἐστίν·*
ἶσον καὶ σπείρειν πόντον ἁλὸς πολιῆς.
αὐτ. 633. *Βουλεύου δὶς καὶ τρὶς ὅ τοί κ' ἐπὶ τὸν νόον ἔλθῃ·*
ἀτηρὸς γάρ τοι λάβρος ἀνὴρ τελέθει.
αὐτ. 637. *Ἐλπὶς καὶ κίνδυνος ἐν ἀνθρώποισιν ὁμοῖοι·*
οὗτοι γὰρ χαλεποὶ δαίμονες ἀμφότεροι.

3. συνωνυμικοῦ·

Μόσχου εἰδύλλ. 1, 1. 2
Αἴλινά μοι στοναχεῖτε νάποι καὶ Δώριον ὕδωρ,
καὶ ποταμοὶ κλαίοιτε τὸν ἱμερόεντα Βίωνα.
3.4. *Νῦν φυτά μοι μύρεσθε, καὶ ἄλσεα νῦν γοάοισθε·*
ἄνθεα νῦν στυγνοῖσιν ἀποπνείοιτε κορύμβοις.
14.15. *Στρυμόνιοι μύρεσθε παρ' ὕδασιν αἴλινα κύκνοι*
καὶ γοεροῖς στομάτεσσι μελίσδετε πένθιμον ᾠδάν.
10.21. *Κεῖνος ὁ ταῖς ἀγέλαισιν ἐράσμιος οὐκέτι μέλπει,*
οὐκέτ' ἐρημαίῃσιν ὑπὸ δρυσὶν ἥμενος ᾄδει.
48.49. *Τίς ποτε σᾷ σύριγγι μελίξεται, ὦ τριπόθητε;*
τίς δ' ἐπὶ σοῖς καλάμοις θήσει στόμα; τίς θρασὺς οὕτως;

Ὁ Herder ψυχολογικώτερον ἑρμηνεύων τὸν παραλληλισμὸν λέγει ὅτι προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων. Ἐν τῷ θρήνῳ ἡ ἐπανάληψις τοῦ στεναγμοῦ παραμυθεῖται καὶ ἐνισχύει τὴν ψυχήν· ἐν δὲ τοῖς ἐρωτικοῖς ᾄσμασιν ἀπαιτεῖ ὁ ἔρως τὴν ἐπανάληψιν γλυκέων λόγων· ἐν δὲ τῇ διδακτικῇ ποιήσει πάλιν αἱ γνῶμαι στηρίζουσιν ἀλλήλας· νομίζει τις ὅτι ἀκούει πατέρα ἢ μητέρα σοφὰς ἐπαναλαμβάνοντας συμβουλάς[1].

[1] Ἐν τῷ εἰρ. βιβλ. σελ. 24.

2. Στροφαί, ὁμοιοτέλευτα, ἐφύμνια, ἀκροστιχίδες.

Ὡς δ' ἐν ταῖς ποιήσεσιν ἄλλων ἐθνῶν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἑβραϊκῇ στίχοι συντιθέμενοι ἀποτελοῦσι *στροφάς*, ἐξ ὧν σύγκεινται τὰ ποιήματα. Περὶ τούτων ἐπραγματεύθη πρῶτος ὁ Köster[1], ἀλλὰ προέβη πέρα τοῦ προσήκοντος νομίσας ὅτι πάντα τὰ ἑβραϊκὰ ποιήματα σύγκεινται ἐκ κανονικῶν καὶ συμμέτρων στροφῶν, ἐν ᾧ ἀκριβεστέρα παρατήρησις πείθει ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ἀτεχνοτέρα εἶναι, ὀλίγας μόνον στροφὰς ἔχουσα συμμέτρους, πλείονας δὲ ἀσυμμέτρους καὶ ὅτι μόνη ἡ τῶν ποιημάτων κατὰ τὰ νοήματα διαίρεσις εἰς περικοπὰς ἢ περιόδους εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δυνατή. Ἀποτελοῦνται δ' αἱ τοιαῦται περίοδοι συνήθως[2] ἐκ δύο[3] ἢ τριῶν[4] ἢ τεσσάρων[5] ἢ πέντε στίχων[6], ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καὶ ἐκ πλειόνων. Γνωρίζονται δὲ πολλάκις αὗται ἐκ τῆς ἀρχῆς ἢ τοῦ τέλους, διότι ἄρχονται ἢ λήγουσι διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων ἢ ἐκ στίχου τινός, ἐφυμνίου, ἐπαναλαμβανομένου μεθ' ἑκάστην περίοδον[7].

Παρατηρητέον δὲ ὅτι καὶ αἱ στροφαί, ὡς τὰ μέρη των στίχων, ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας σχέσιν συνωνυμικὴν ἢ ἀντιθετικὴν ἢ συνθετικήν[8].

Διαφόρου μήκους στροφάς, ἀσυμμέτρους, εὑρίσκομεν καὶ ἐν ἀσσυριακοῖς ᾄσμασι[9] καὶ ἐν ἀρχαίοις αἰγυπτιακοῖς ὕμνοις[10] καὶ παρὰ τοῖς Σύροις[11] καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑβραϊκῇ ποιήσει[12]. Ὡσαύτως εὑρίσκομεν παρ' Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις ποιήματα συνιστάμενα ἐκ περικοπῶν βρα-

[1] Die Strophen od. Parallelismus der Verse der hebr. Poesie, Stud. u. Krit. 1831, 1, σελ. 40—114.

[2] Ἡ γνώμη τοῦ Hengstenberg, καθ' ἣν ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων τῶν στροφῶν ὁρίζεται κατὰ τοὺς ἱεροὺς ἀριθμοὺς 3, 4, 7, 10, 12 εἶναι ἐσφαλμένη. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ μῆκος τῶν στροφῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἐν αὐταῖς ἐκφραζομένων ἐννοιῶν.

[3] Ψ. 1. 3. 113.

[4] Ψ. 40. 112.

[5] Ψ. 11. 83.

[6] Ψ. 145.

[7] Ὡς ἐν Ψαλμοῖς 41. 42. 51 6. 12. 79. Β' Βασιλ. 1, 19. 25. 27.

[8] Οὕτω συνίσταται ὁ Ψαλμὸς 1 ἐκ δύο στροφῶν ἐχουσῶν σχέσιν ἀντίθετον. Στίχ. 1—3 περὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν εὐσεβῶν· στίχ. 4—6 περὶ τῆς κακοδαιμονίας τῶν ἀσεβῶν.

[9] Πρβλ. *Schrader,* Höllenfahrt der Ischtar 1874, σελ. 92 κ. ἑξ.

[10] *Speaker,* Comm. on the metrical System of the Psalms.

[11] *Zingerle,* Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch, 3, 10, 123 κ. ἑξ.

[12] *Zunz,* Synag. Poesie des Mt., σελ. 92 κ. ἑξ.

χυτέρων ἢ μακροτέρων διαιρουμένων κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ διακρινομένων δι' ἐπιφερομένων ἐφυμνίων, οἷον παρὰ Θεοκρίτῳ[1], Βίωνι[2], Μόσχῳ[3], Κατούλλῳ[4] καὶ ἄλλοις ποιηταῖς[5].

Πέρα τοῦ προσήκοντος προέβησαν καὶ ὅσοι τῶν ἀρχαιοτέρων ἑβραϊστῶν ἐδίδαξαν ὅτι τὸ *ὁμοιοτέλευτον* ἢ *ὁμοιοκατάληκτον* εἶναι ἀρχὴ τῆς στιχουργίας τῆς ἑβραϊκῆς, ὡς ὁ Κληρικός[6]. Ὀλίγα εἶναι τὰ ὁμοιοτέλευτα τὰ φερόμενα ἐν τοῖς ἑβραϊκοῖς ποιήμασι καὶ τούτων τινὰ μόνον πιθανῶς εἰς ἔμφασιν καὶ κόσμον ῥητορικὸν πεποιημένα, ὡς ἐν Ψ. 103, 28 κ. ἑξ.

tittén lahém jilqôtûn;
tiphtàch jad^{e}khà jisb^{e}ûn tôbh.
tastîr panèkha jibbahelûn
tôséph rûchàm jigvaûn;
v^{e}él'^{a}pharàm jeschubhûn
t^{e}schallàch rûch^{a}khà j^{e}bbar^{e}ûn,

τὰ δὲ πολλὰ αὐτῶν ὀφείλονται εἰς σύμπτωσιν, εἰς τὸ ὁμοιοτέλευτον τῶν καταλήξεων καὶ τῶν ἐπιθημάτων ἔν τε τοῖς ὀνόμασι καὶ τοῖς ῥήμασι[7]. Τοιαῦτα ὁμοιοτέλευτα φέρονται καὶ ἐν τῇ ἀραβικῇ ποιήσει, μάλιστα δ' ἐν ταῖς Γαζέλαις τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Περσῶν[8] καὶ ἐν ταῖς Κασίδαις καὶ ἐν τῷ Κορανίῳ καὶ ἐν ταῖς Μακάμαις τοῦ ποιητοῦ Hariri.

[1] Εἰδύλλ. 1 καὶ 2.
[2] Ἐν ἐπιταφίῳ Ἀδώνιδος.
[3] Ἐν ἐπιταφίῳ Βίωνος.
[4] Carm 74, 323 κ. ἑξ. Pervigil Veneris.
[5] Κατὰ τὸν *Christ* καὶ τὰ ποιήματα ταῦτα ὑπομιμνήσκουσι τὴν ἄτεχνον ποίησιν τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἀναπτύξεως. Metrik den Griechen und Römer σελ. 651. «Wir erkennen in der Regellosigkeit—einen Anklang an die alte kunstlose Form, wo der Chor, wie in dem Threnos der Ilias (Ω 746 ὣς ἔφατο κλαίουσ' ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες) jedesmal am Ende eines Abschnittes mit seinem Ephymnion einfiel, die Abschnitte selbst aber nicht von gleichem Umfang zu sein brauchten».
[6] Dissert de poesi Hebr. πρβλ. Saalschütz, σελ. 120 κ. ἑξ.
[7] Πρβλ. καὶ Γεν. 4, 23. Ἰώβ, 16, 12· πρβλ. *Bleek*, Einl. in das A. T. I, σελ. 85.
[8] Εἴδη ποιημάτων λυρικῶν, ἅτινα εἶναι ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἄραψι καὶ τοῖς Πέρσαις. Γαζελῶν ποιητὴς παρὰ τοῖς Πέρσαις ἀπαράμιλλος ἐγένετο ὁ Hafis.

Συνήθη δὲ εἶναι τὰ ὁμοιοτέλευτα καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ Ῥωμαίοις ποιηταῖς καὶ λογογράφοις, οἷον παρ' Ὁμήρῳ, οὗ ἀναφέρομεν τὸ γνωστὸν τῆς Ἰλιάδος

ἠΰτε ἔθνεα εἶσι μελισσάων ἀδινάων
πέτρης ἐκ γλαφυρῆς αἰεὶ νέον ἐρχομενάων[1],

παρὰ Θεόγνιδι[2], Σοφοκλεῖ[3], Πλάτωνι, Ἰσοκράτει καὶ ἄλλοις[4]. Ἐπίσης εἶναι συνήθη τὰ ὁμοιοτέλευτα παρὰ τοῖς Βυζαντίοις ποιηταῖς, ὡς ἐν τῷ θεσπεσίῳ ἐκείνῳ προοιμίῳ τοῦ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ αἴνου καὶ Ῥωμανοῦ·

Ἄγγελοι μετὰ ποιμένων δοξολογοῦσι
μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρος ὁδοιποροῦσι,

καὶ ἐν τῇ στροφῇ τοῦ αὐτοῦ ἐκείνῃ·

Τίς ἀκούσας οὐκ ἐνάρκησεν;
ἢ τίς θεωρήσας οὐκ ἐτρόμασε
τὸν Ἰησοῦν δόλῳ φιλούμενον,
τὸν Χριστὸν φθόνῳ πωλούμενον
τὸν Θεὸν γνώμῃ κρατούμενον;[5]

Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα εἶναι τὰ ὁμοιοτέλευτα κόσμος ῥητορικὸς οὐδὲν κοινὸν ἔχων πρὸς τὴν τῆς νεωτέρας ποιήσεως ὁμοιοκαταληξίαν.

Εἰς κόσμον ῥητορικὸν καὶ ζωηροτέραν τῆς λύπης καὶ τῆς χαρᾶς ἐκδήλωσιν συμβάλλονται πλεῖστον καὶ τὰ σπανίως ἐν τῇ ἑβραϊκῇ ποιήσει φερόμενα *ἐφύμνια*, στίχοι περιοδικῶς ἐπαναλαμβανόμενοι ἐν τοῖς ποιήμασιν. Ἄριστον πάντων εἶναι τὸ ἐν Ψαλμοῖς 41 καὶ 42, οἵτινες τὴν ἀρχὴν πιθανώτατα ἕνα ὕμνον ἀπετέλουν, τρὶς ἐπαναλαμβανόμενον ἐφύμνιον·

Ἵνα τί περίλυπος εἶ, ὦ ψυχή μου,
καὶ ἵνα τί συνταράττεσαι ἐν ἐμοί;

[1] Β 87 κ. ἑξ
[2] Στιχ. 2.
[3] Οἰδ. Τύρ. 924 κ. ἑξ
[4] Πρβλ. *Dingeldein,* Der Reim bei den Griechen und Römern. Leipz. 1892. *F. Blass*, Hermen u. Kritik. Handb. d. klass. Altertumswiss. I[2] (1892), σελ. 231 κ. ἑξ
[5] *Pitra,* Anal. Sacra I, 92. Krumbacher[2], σελ. 700.

Ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεόν,
ὅτι ὑμνήσω αὐτὸν ἔτι,
τὸ σωτήριον τοῦ προσώπου μου, τὸν Θεόν μου[1].

Τοιαῦτα ἐφύμνια εὑρίσκομεν καὶ ἐν Ριγβέδᾳ[2] καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ τῇ λατινικῇ ἐντέχνῳ ποιήσει, εἰσαχθέντα πιθανώτατα εἰς αὐτὴν ἐκ τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων καὶ θρήνων[3]. Οὕτω παρ' Αἰσχύλῳ ἐν Ἀγαμέμνονι

αἴλινον αἴλινον εἰπέ, τὸ δ' εὖ νικάτω[4]·

καὶ ἐν Εὐμενίσιν

ἐπὶ δὲ τῷ τεθυμένῳ
τόδε μέλος παρακοπά, παραφορὰ φρενοπλανής,
ὕμνος ἐξ Ἐρινύων,
δέσμιος φρενῶν, ἀφόρμικτος, αὐονὰ βροτοῖς[5],

ἔτι δὲ παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Βάκχαις[6], Ἀριστοφάνει ἐν Βατράχοις[7], Θεοκρίτῳ ἐν πρώτῳ καὶ δευτέρῳ εἰδυλλίῳ[8], Βίωνι ἐν ἐπιταφίῳ Ἀδώνιδος[9], Μόσχῳ ἐν ἐπιταφίῳ Βίωνος[10], Κατούλλῳ[11], Βεργιλίῳ[12], Ὀβιδίῳ[13] καὶ ἄλλοις[14].

[1] Πρβλ. καὶ Ψ. 45, 7. 11. 79, 4. 8. 25. Β' Βασιλ. 1, 19. 25. 27. Ἡσ. 9, 7–10,4.

[2] Χ, 121 καὶ ἄλλ.

[3] Παρὰ τοῖς Ἕλλησι καλοῦνται ταῦτα *ἐφύμνια, ἐπιφθέγματα, ἐπιφωνήματα, ἐπιμελῳδήματα, ἐπιρρήματα* παρὰ δὲ τοῖς Ρωμαίοις versus intercalares· πρβλ. *Christ*, Metrik d. Gr. u. Römer[2] σελ. 648 κ. ἑξ.

[4] Στίχ. 121 κ. ἑξ.

[5] Στιχ. 329 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Ἱκέτ. 120 κ. ἑξ.

[6] Στιχ. 877 κ. ἑξ.

[7] Στιχ. 402 κ. ἑξ. *Ἴακχε φιλοχορευτά, συμπρόπεμπέ με.*

[8] I, 64 κ. ἑξ. *ἄρχετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι φίλαι, ἄρχετ' ἀοιδᾶς,*
127 κ. ἑξ *λήγετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι, ἴτε λήγετ' ἀοιδᾶς*
II, 17 κ. ἑξ. 69 κ. ἑξ.

[9] I, 6 κ. ἑξ. *Αἰάζ' ὦ τὸν Ἄδωνιν· ἐπαιάζουσιν Ἔρωτες.*

[10] III. 8 κ. ἑξ. *Ἄρχετε Σικελικαὶ τῶ πένθεος ἄρχετε Μοῖσαι.*

[11] Carm. 61, 5 κ ἑξ. 62, 5 κ. ἑξ. 64, 327 κ.ἑξ. currite ducentes subtegmina, currite fusi.

[12] *Verg.* Ecl. 8, 21 κ. ἑξ. 68 κ. ἑξ. (κατὰ μίμησιν τῶν Φαρμακευτριῶν τοῦ Θεοκρίτου) ducite ab urbe domun, mea carmina, ducite Daphnim.

[13] *Ovid.* Heroid. 9, 146 κ. ἑξ. Amor. 1, 6 κ. ἑξ.

[14] Pervigil. Veneris 1, 8 κ. ἑξ.

Καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντίοις δὲ ἦσαν ὅμοια ἐφύμνια ἐν χρήσει, ὧν ἄριστον παράδειγμα εἶναι τῷ ἐν τῷ παρθενίῳ τοῦ Μεθοδίου εἴκοσι καὶ τετράκις ἐπαναλαμβανόμενον

ἁγνεύω σοι καὶ λαμπάδας φαεσφόρους κρατοῦσα,
νυμφίε, ὑπαντάνω σοι[1].

Σημειωτέον δὲ ὅτι ρητορικώτερον ἀπεργάζεται τὸν λόγον καὶ ἡ ἰδιότροπος κατασκευὴ τῶν καλουμένων Ὠδῶν τῶν Ἀναβαθμῶν[2], ἐν αἷς ἔννοια ἡγουμένου στίχου ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ ἑπομένῳ, ὡς

1. *Αἴρω τοὺς ὀφθαλμούς μου εἰς τὰ ὄρη·*
   πόθεν ἥξει ἡ βοήθειά μου;
2. *Ἡ βοήθειά μου παρὰ Κυρίου*
   τοῦ ποιήσαντος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν[3].

Πλὴν τῶν ὁμοιοτελεύτων καί τινων παρηχήσεων καὶ τῶν ἐφυμνίων εὕρηται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τῶν Ἑβραίων ποιήσει καὶ ἡ *κατ' ἀλφάβητον ἀκροστιχίς*. Ποιήματά τινα δῆλον ὅτι εἶναι ἐνταῦθα οὕτω διατεταγμένα, ὥστε οἱ στίχοι ἄρχονται ἐκ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου κατὰ σειράν[4]. Ἔν τισι ποιήμασιν ἄρχονται καὶ δύο[5] καὶ τρεῖς[6], ἔτι δὲ ὀκτὼ στίχοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ γράμματος[7].

Ἡ τοιαύτη ἀκροστιχὶς φέρεται καὶ ἐν τοῖς ποιήμασιν ἄλλων σημιτικῶν ἐθνῶν, οἷον τῶν Σύρων, ἰδίᾳ παρ' Ἐφραὶμ τῷ Σύρῳ[8], τῶν Σαμαρειτῶν[9] καὶ τῶν Σαβίων[10] καὶ τῶν Περσῶν[11].

[1] Πρβλ. *Christ,* Anthol. gr. carm. christ. XLIX. Τοῦ αὐτοῦ Metrik d. Gr. u. Römer σελ. 648 κ. ἑξ. *Krumbacher,* Gesch. d. Byz. Litteratur[2] σελ. 696. Παρὰ τοῖς Βυζαντίοις καλεῖται τὸ ἐφύμνιον καὶ *ὑπακοή.*

[2] Ψ. 119–133. Ὅμοιον ρυθμὸν εὑρίσκομεν καὶ παρ' Ἡσαΐᾳ (21, 5, 6) καὶ ἐν τῷ ἐπινικίῳ τῆς Δεβώρας (Κριτ. 5).

[3] Ψ. 120.

[4] Ψ. 24. 33. 36. 144. Παροιμ. 31, 10 κ. ἑξ. Θρήν. κεφ. 1. 2. 4.

[5] Ψ. 9. 10. 37.

[6] Θρήν. κεφ. 3.

[7] Ψ. 118.

[8] *Assemani*, Bibliotheca orient. 3, 1, σελ. 63, 328. *Sommer*, Bibl. Abhandlungen, σελ. 163.

[9] *Gesenius*, Carm. samarit. σελ. 9, 19 κ. ἑξ.

[10] Codex Nazaren. ed. Norberg II, 168 κ. ἑξ.

[11] *Jones,* Poes. asiat. Comment. XX, 2.

Οὐ μόνον δὲ παρ' ἐκείνοις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις καὶ τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσι καὶ ὑμνογράφοις τῆς βυζαντιακῆς περιόδου ἐγένετο τῆς ἀκροστιχίδος χρῆσις πυκνή[1].

Τῶν κατ' ἀλφάβητον ἀκροστιχίδων ἄριστον παράδειγμα εἶναι ἡ ἐν τῷ Ἀκαθίστῳ ὕμνῳ τοῦ Πατριάρχου Σεργίου. Φέρονται δὲ καὶ ἄλλαι ἀκροστιχίδες δηλοῦσαι τὸν συγγραφέα ἢ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ποιήματος, ὡς ἡ ἐν τῷ κανόνι *Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ* εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ἐκείνη·

εὐεπίης μελέεσσιν ἐφύμνια ταῦτα λιγαίνει
υἷα Θεοῦ, μερόπων εἵνεκα τικτόμενον
ἐν χθονὶ καὶ λύοντα πολύστονα πήματα κόσμου·
ἀλλ', ἄνα, ῥητῆρας ῥύεο τῶνδε πόνων

καὶ ἄλλαι.

Περὶ δὲ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀκροστιχίδος παρ' Ἑβραίοις ἄλλοι ἄλλα εἶπον. Κατὰ μὲν τὸν Lowth[2] καὶ τὸν Herder τὴν ἀκροστιχίδα ἔχουσι τὰ ποιήματα πρὸς εὐχερεστέραν ἀποστομάτισιν[3], κατὰ δὲ τὸ Γρότιον πρὸς εὐκολίαν τῶν παιδίων ἐν τῇ μαθήσει τῆς γραφῆς. Πιθανώτερον δὲ φαίνεται ὅτι τὴν ἀκροστιχίδα μετεχειρίσθησαν οἱ Ἑβραῖοι ποιηταὶ εἰς ἐξωτερικὸν τοῦ ποιήματος κόσμον. Μόνον παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις ἐγένετο καὶ σκοπιμωτέρα αὐτῆς χρῆσις πρὸς δήλωσιν τοῦ ὀνόματος τῶν συγγραφέων[4] καὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ ποιήματος[5], ὡς εἴπομεν, καὶ ἄλλων τοιούτων[6].

---

[1] *W. Meyer*, Anfang und Ursprung der latein. u. griech. rhythm. Dichtung, Abhandlungen d. bayer Akademie, 17 Bd, 2 Abteil., München, 1885, σελ. 370 κ. ἑξ. Πρβλ. *Christ-Paranikas*, Anthol., σελ. 205 κ. ἑξ.

[2] De sacra poesi Hebr, ed. Michaelis σελ. 451.

[3] Ἐν τῷ εἰρ. συγγράμμ. σελ 493. «Qnant aux psaumes alphabétiques, il ne faut pas y chercher un plan comme dans les odes; ce sont des guirlandes de fleurs composées des sentenees et rangées ainsi, pour aider à la mémoire, afin qu'on puisse plus facilement les appredre par coeur».

[4] Q Ennius fecit. Italicus scripsit καὶ ἄλλαι· πρβλ. Meyer ἐν τῷ εἰρημένῳ συγγράμματι.

[5] Πρβλ. *Krumb.*[2] 697 κ. ἑξ.

[6] Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος ἐποιήσατο χρῆσιν τῆς ἀκροστιχίδος (τὰ 18 βιβλία τῆς ἐκκλ. ἱστορίας αὐτοῦ φέρουσι τὴν ἀκροστιχίδα *Νικηφόρου Καλλίστου*), ὅπως προφυλάξῃ τὸ ἔργον του ἐκ νοθεύσεως. Πρβλ. *Freiburger*, Kirchenlexicon[2], 9, σελ. 260. *Krumb*[2], σελ. 699.

3. Τὸ ὕφος τοῦ ποιητικοῦ λόγου παρ' Ἑβραίοις.

Ὡς πάσης ποιήσεως, οὕτως εἶναι καὶ τῆς ἑβραϊκῆς τὸ ὕφος σεμνότερον τοῦ πεζοῦ λόγου, κάλλος ἔχον καὶ χάριν καὶ ὕψος καὶ ἀξίωμα. Κατορθοῦται δὲ τοῦτο τὸ μὲν διὰ τῆς χρήσεως λέξεων καὶ τύπων καὶ συντάξεων ἀσυνήθων εἰς τὸν πεζὸν λόγον, τὸ δὲ διὰ λέξεων εἰλημμένων ἐξ ὁμοφύλων γλωσσῶν ἢ διαλέκτων[1], ἰδίᾳ δ' ἐκ τῆς ἀραμαϊκῆς[2]. Καὶ τρόπων δὲ πλῆθος, οἷον μεταφορῶν καὶ ἀλληγοριῶν καὶ παραβολῶν καὶ προσωποποιιῶν παρέχει εἰς τὸν ποιητικὸν λόγον εἰκόνας μεγαλοπρεπεῖς καὶ συμβάλλεται μέγιστα εἰς ὑψηγορίαν.

Τῶν *παραβολῶν*, ὡς ἐν ἑκάστῃ ποιήσει, γίνεται καὶ ἐνταῦθα χρῆσις τὸ μὲν εἰς ὄγκον, τὸ δὲ εἰς ἐνάργειαν τῶν λεγομένων καὶ σαφήνειαν. Ἀντλοῦσι δὲ τὰς παραβολὰς καὶ οἱ Ἑβραῖοι ποιηταὶ ἐκ τῆς περιβαλλούσης φύσεως, οἷον τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν νεφῶν, τῶν ἀνέμων, τοῦ ὑετοῦ, τῶν ποταμῶν, τῆς θαλάσσης, τῶν ὀρέων, καὶ δὴ τοῦ Καρμήλου, τοῦ Λιβάνου καὶ τοῦ Ἑρμών, τῶν δένδρων καὶ δὴ τῶν μεγαλοπρεπεστάτων ἐν Παλαιστίνῃ, τοῦ φοίνικος καὶ τῆς κέδρου, τῶν ἀνθέων, τῶν ζῴων, τῶν πτηνῶν καὶ ἄλλων πλείστων, ἔτι δ' ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ ἐκ τοῦ συνήθους βίου.

Οὕτω παραβάλλονται ἐν τοῖς ποιητικοῖς τῶν Ἑβραίων βιβλίοις ὁ οὐρανὸς πρὸς σκηνὴν ἢ παραπέτασμα, ὅπερ ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ[3], μέλλει δὲ νὰ συμπτυχθῇ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως[4]· ἡ γῆ ἐν σεισμῷ πρὸς μεθύοντα κλονούμενον ἔνθεν κἀκεῖθεν[5]· ὁ ἥλιος πρὸς νυμφίον διατρέχοντα τὸν οὐρανόν[6]· ὁ Ἰσραὴλ πρὸς ἀετιδεῖς, οὓς ὁ ἀετὸς θάλπει ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτοῦ[7]. Ὁ εἰς Ἅδου κατερ-

---

[1] Οὕτω καὶ παρ' Ἕλλησι· πρβλ. *Ἰσοκρ.* Εὐαγ. 9. *Ἀριστ.* Π. ποιητ., κεφ. 21.

[2] Πρβλ *Gesen.*, Hebr. Gramm[26], σελ. 14 κ. ἑξ. *Renan*, Hist. gén. et syst. comp. des langues Sém., σελ. 154 κ. ἑξ. *Bleek*, I, 92 κ. ἑξ.

[3] Ψ. 113, 2. Ἠσ. 40, 22 καὶ ἄλλ.

[4] Ἠσ. 34, 4. Πρβλ. Ἀποκαλ. 6, 13 κ. ἑξ.

[5] Ἠσ 24, 20.

[6] Ψ. 18, 6.

[7] Δευτ. 32, 11 κ. ἑξ. Ὁμοία εἰκὼν παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Ἡρακλεῖ·

ἐγὼ δὲ καὶ σὺ μέλλομεν θνῄσκειν, γέρον,
οἵ θ' Ἡράκλειοι παῖδες, οὓς ὑπὸ πτεροῖς
σῴζω νεοσσοὺς ὄρνις ὣς ὑφειμένους·

(στίχ. 70 κ. ἑξ.).

χόμενος παραβάλλεται πρὸς νέφος διαλυόμενον[1] καὶ φάσμα νυκτερινόν, ὡς ἐν Ἰώβ·

ὥσπερ ἐνύπνιον ἐκπετασθὲν οὐ μὴ εὑρεθῇ,
ἔπτη δὲ ὡς φάσμα νυκτερινόν[2],

καὶ πρὸς ἄνθος ἀφανιζόμενον καὶ πρὸς δένδρον. Ἐνθυμηθῶμεν τὸ τοῦ Ἰώβ·

βροτὸς δὲ γεννητὸς γυναικὸς ὀλιγόβιος καὶ πλήρης ταραχῆς·
ὡς ἄνθος ἀνθῆσαν ἐξέπεσεν,
ἀπέδρα δὲ ὥσπερ σκιὰ καὶ οὐ μὴ στῇ.
Ἔστι—δένδρῳ ἐλπίς,
ἐὰν ἐκκοπῇ, πάλιν ἀναβλαστεῖν
καὶ τὸν ῥάδαμνον αὐτοῦ μὴ ἐκλιπεῖν·
ἐὰν γὰρ γηράσῃ ἐν γῇ ἡ ῥίζα αὐτοῦ
καὶ ἐν χώματι τελευτήσῃ τὸ στέλεχος αὐτοῦ,
ἀπὸ ὀσμῆς ὕδατος ἀνθήσει
καὶ ἐκβαλεῖ κλάδους ὥσπερ νεόφυτον.
Ἀνὴρ δὲ τελευτήσας ᾤχετο,
πεσὼν δὲ βροτὸς οὐκέτι ἐστίν[3],

ὅπερ ὑπομιμνήσκει τὰ τοῦ Μόσχου·

Αἰαῖ ταὶ μαλάχαι μέν, ἐπὰν κατὰ κᾶπον ὄλωνται,
ἠδὲ τὰ χλωρὰ σέλινα τό τ' εὐθαλὲς οὖλον ἄνηθον,
ὕστερον αὖ ζώοντι καὶ εἰς ἔτος ἄλλο φύοντι·
ἄμμες δ' οἱ μεγάλοι καὶ καρτεροί, οἱ σοφοὶ ἄνδρες,
ὁππότε πρᾶτα θάνωμες, ἀνάκοοι ἐν χθονὶ κοίλᾳ
εὕδομες εὖ μάλα μακρόν, ἀτέρμονα, νήγρετον ὕπνον[4].

Ὁ βίος παραβάλλεται πρὸς πλοῖα ταχέως παρερχόμενα καὶ πρὸς ἀετὸν ταχέως πετόμενον[5] καὶ πρὸς τὸ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ τὸ ξηραινόμενον[6], ὁ δίκαιος πρὸς τὸν φοίνικα καὶ τὴν κέδρον·

---

[1] Ἰώϐ 7, 9.
[2] Ἰώϐ 20, 6.
[3] Ἰώϐ 14, 1 κ. ἑξ.
[4] Εἰδύλλ. 3, 106 κ. ἑξ.
[5] Ἰώϐ 9,25 *ὁ βίος παρέρχεται ταχέως ὡς πλοῖα σπεύδοντα,*
ὡς ὀξέως πέτεται ὁ ἀετὸς ἐπὶ τὴν βοράν.
[6] Ψ. 102, 15.

δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει,
ὡς ἡ κέδρος ἡ ἐν τῷ Λιβάνῳ πληθυνθήσεται[1]

ἔτι δὲ πρὸς δένδρον καρποφόρον πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων[2].

Ὁ ἀσεβὴς παραβάλλεται πρὸς χόρτον[3] καὶ ἄχνας ὑπ' ἀνέμου φερομένας[4] καὶ πρὸς ἀγρίαν μυρίκην ἐν τῇ ἐρήμῳ φυομένην[5] καὶ πρὸς ὀμίχλην καὶ δρόσον πρωινὴν καὶ καπνὸν διαλυόμενον[6]· ἡ γυνὴ πρὸς ἄμπελον εὔκαρπον, τὰ δὲ τέκνα πρὸς νεόφυτα ἐλαιῶν[7]· οἱ ἄπιστοι φίλοι πρὸς χείμαρρον ξηραινόμενον[8]· οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰσραὴλ πρὸς δρυμὸν ἐπὶ ὀρέων, ὃν κατακαίει πῦρ· οὕτως ἐν Ψαλμῷ 82,14 κ.ἑξ.

ὁ Θεός μου, θοῦ αὐτοὺς ὡς τροχόν,
ὡς καλάμην κατὰ πρόσωπον ἀνέμου·
ὡς τὸ πῦρ διαφλέγει δρυμόν,
ὡς ἡ φλὸξ κατακαίει ὄρη,
οὕτω καταδίωξον αὐτοὺς ἐν τῇ καταιγίδι σου
καὶ ἐν τῇ ὀργῇ σου τάραξον αὐτούς,

ὅπερ ὑπενθυμίζει τὸ τοῦ Ὁμήρου·

Ὡς δ' ὅτε πῦρ ἀΐδηλον ἐν ἀξύλῳ ἐμπέσῃ ὕλῃ,
πάντῃ τ' εἰλυφόων ἄνεμος φέρει, οἱ δέ τε θάμνοι
πρόρριζοι πίπτουσιν ἐπειγόμενοι πυρὸς ὁρμῇ κτλ.[9].

Ἡ ταραχὴ τῶν πολεμίων ἐθνῶν παραβάλλεται πρὸς θάλασσαν κυμαίνουσαν·

---

[1] Ψ. 91, 12.
[2] Ψ. 1, 3. Ἠσ. 44, 4. Ἱερ. 16, 8.
[3] Ψ. 91, 7.
[4] Ψ. 1, 4. Ἠσ. 17, 13. Τὰς ἄχνας ἔχει καὶ ὁ Ὅμηρος ἐν παραβολῇ·
«Ὡς δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱερὰς κατ' ἀλωὰς
ἀνδρῶν λικμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ
κρίνῃ ἐπειγομένων ἀνέμων καρπόν τε καὶ ἄχνας,
αἱ δ' ὑπολευκαίνονται ἀχυρμιαὶ κτλ.
Ἰλιάδ. Ε 502 κ. ἑξ.
[5] Ἱερ. 16, 6.
[6] Ὠσ. 13, 3.
[7] Ψ. 128, 3.
[8] Ἰώϐ 6, 15 κ. ἑξ.
[9] Ἰλιάδ. Λ 155· πρβλ. καὶ Ε 455 κ. ἑξ. καὶ Ρ 736 καὶ *Verg.* Aen. II 304 κ. ἑξ.

οὐαὶ πλῆθος ἐθνῶν πολλῶν·
ὡς θάλασσα κυμαίνουσα, οὕτω ταράσσεσθε·
καὶ θόρυβος ἐθνῶν πολλῶν, ἃ θορυβοῦσιν ὡς ὕδωρ κτλ.[1],

ὁ γέλως τοῦ ἄφρονος πρὸς τὸν ἦχον τῶν ὑπὸ τὸν λέβητα καιομένων ἀκανθῶν[2]· ἡ τὸν Θεὸν ποθοῦσα ψυχὴ πρὸς ἔλαφον διψῶσαν καὶ ποθοῦσαν τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων[3] καὶ πρὸς γῆν ἄνυδρον ὕδατος δεομένην[4], ἡ ὁμόνοια πρὸς μύρον καὶ δρόσον·

Ἰδοὺ δὴ τί καλὸν ἢ τί τερπνὸν
ἀλλ' ἢ τὸ κατοικεῖν ἀδελφοὺς ἐπὶ τὸ αὐτό!
Ὡς μύρον ἐπὶ κεφαλῆς τὸ καταβαῖνον ἐπὶ πώγωνα,
τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρών,
τὸ καταβαῖνον ἐπὶ τὴν ᾤαν τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ·
ὡς δρόσος Ἀερμὼν ἡ καταβαίνουσα ἐπὶ τὰ ὄρη Σιών[5].

Πληθώραν παραβολῶν περιέχει τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων, ἐν ᾧ παραβάλλεται ὁ ἔρως πρὸς φλέγον πῦρ[6], ἡ Σουναμῖτις πρὸς τὸ κρίνον τὸ θάλλον ἐν μέσῳ ἀκανθῶν[7], ὁ Σολομὼν πρὸς σταφυλὴν ἐν ἀμπελῶσιν Ἐγ-γαδὶ[8] καὶ πρὸς μηλέαν ἐν μέσῳ τῶν δένδρων τοῦ δάσους[9], ἐκείνης οἱ ὀφθαλμοὶ πρὸς ὀφθαλμοὺς περιστερᾶς[10] καὶ πρὸς τὰς δεξαμενὰς τὰς ἐν Ἐσεβών[11], ἡ κόμη πρὸς ποίμνιον αἰγῶν καταβαινουσῶν

---

[1] Ἠσ. 17, 12. Πρὸς θάλασσαν ταρασσομένην παραβάλλει καὶ ὁ Ὅμηρος τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν·

κινήθη δ' ἀγορὴ φὴ κύματα μακρὰ θαλάσσης
πόντου Ἰκαρίοιο· τὰ μέν τ' Εὖρός τε Νότος τε
ὤρορ' ἐπαΐξας πατρὸς Διὸς ἐκ νεφελάων.

Ἰλιάδ. Β 144 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Δ 422.

[2] Ἐκκλ. 7, 6

[3] Ψ. 41, 2.

[4] Ψ. 142, 6.

[5] Ψ. 132.

[6] 8, 6. Πρβλ. πρὸς ταῦτα τὰ τοῦ *Θεοκρίτου*

Ἔρως δ' ἄρα καὶ Λιπαραίω
πολλάκις Ἀφαίστοιο σέλας φλογερώτερον αἴθει.

Εἰδύλλ. ΙΙ, 152.

[7] 2, 2.

[8] 1, 14.

[9] 2, 3.

[10] 1, 15.

[11] 7, 4.

ἐξ ὄρους Γαλαάδ, τὰ χείλη πρὸς σπαρτίον, αἱ παρειαὶ πρὸς λέπυρον ροιᾶς, ὁ τράχηλος πρὸς πύργον Δαβίδ[1], πύργον ἐλεφάντινον[2], ἡ κεφαλὴ πρὸς τὸν μεγαλοπρεπῆ Κάρμηλον[3]· ἐκείνου ἡ κεφαλὴ πρὸς χρυσίον δεδοκιμασμένον, οἱ πλόκαμοι πρὸς κλάδους φοίνικος, τὰ χείλη πρὸς κρίνα στάζοντα σμύρναν σταλακτήν, τὸ παράστημα πρὸς τὸν Λίβανον καὶ τὰς κέδρους[4].

Ὡς ἡ Ἠὼς ἐμφανίζεται ἡ Σουναμῖτις, εἶναι καλὴ ὡς ἡ Σελήνη, τὸ εἶδος αὐτῆς λάμπει ὡς ὁ Ἥλιος[5].

Παρατηρητέον δὲ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ποιηταὶ συντόμους καὶ ἀπερίττους εἰκόνας ἔχουσιν, ὡς οἱ Ἕλληνες λυρικοί, οἷον ὁ Πίνδαρος[6], οὐχὶ δὲ μακράς, ὡς ὁ Ὅμηρος, ἀφηγουμένας, ὡς λέγει ὁ Εὐστάθιος[7], «ἀπαραλείπτως χάριν ἱστορίας ἅπαν τὸ πρᾶγμα, ὡς εἴωθεν αὐτὸ γίνεσθαι». Σπανίως εὑρίσκομεν τοιαύτας παραβολὰς ἐν τῇ Π. Δ., ὡς τὴν ἐν Ἡσαΐᾳ, 1, 31, 4.

ὃν τρόπον βρυχᾶται ὁ λέων
ἢ ὁ σκύμνος ἐν τῇ θήρᾳ αὐτοῦ,
εἰ καὶ συνήχθη ἐπ' αὐτὸν πλῆθος βοσκῶν,
οὐ πτοεῖται ἐκ τῆς φωνῆς αὐτῶν,
οὐδὲ ὀρρωδεῖ πρὸ τοῦ θορύβου αὐτῶν,
οὕτω καταβήσεται Ἰαβὲ Σαβαὼθ
πολεμῆσαι ὑπὲρ τοῦ ὄρους Σιὼν κλπ.,

ἥτις εἶναι παραπλησία πρὸς τὴν τοῦ Ὁμήρου·

Ὡς δ' ὅτε τίς τε λέων ὀρεσίτροφος ἀλκὶ πεποιθὼς
βοσκομένης ἀγέλης βοῦν ἁρπάσῃ ἥτις ἀρίστη,
τῆς δ' ἐξ αὐχέν' ἔαξε λαβὼν κρατεροῖσιν ὀδοῦσιν
πρῶτον, ἔπειτα δέ θ' αἷμα καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσει
δηῶν· ἀμφὶ δὲ τόν γε κύνες ἄνδρες τε νομῆες
πολλὰ μάλ' ἰύζουσιν ἀπόπροθεν οὐδ' ἐθέλουσιν
ἀντίον ἐλθέμεναι· μάλα γὰρ χλωρὸν δέος αἱρεῖ κτλ.[8].

---

[1] 4, 1 κ. ἑξ.

[2] 7, 4.

[3] 7, 5.

[4] 5, 11 κ. ἑξ.

[5] 6, 10.

[6] Πρβλ. W. *Christ.*, Gesch. d. gr. Litt [3], 181 κ. ἑξ.

[7] Εἰς Ἰλιάδ. Β 87.

[8] Ἰλιάδ. Ρ 61 κ. ἑξ.

Μεγαλεῖον καὶ ὀγκηρὸν ἀπεργάζονται τὸν ποιητικὸν λόγον καὶ αἱ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ποιηταῖς πυκνόταται *προσωποποιΐαι*, ἐν αἷς ἄψυχα ὄντα παρίστανται ὡς ἔμψυχα, αἰσθανόμενα καὶ δρῶντα. Προσωποποιοῦνται δὲ ὁ οὐρανός, ἡ γῆ, οἱ ἀστέρες, ὁ ἥλιος, ἡ σοφία καὶ συνελόντι εἰπεῖν σύμπαντα τὰ ἄψυχα ὄντα. Ἐν Δευτερονομίῳ καὶ Ἡσαΐᾳ προσωποποιοῦνται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ.

πρόσεχε, οὐρανέ, καὶ λαλήσω
καὶ ἀκουέτω ἡ γῆ ῥήματα ἐκ στόματός μου.[1]
Ἄκουε, οὐρανέ, καὶ ἐνωτίζου, γῆ,
ὅτι ὁ Ἰαβὲ ἐλάλησεν[2],

Ἐν τῷ ἐπινικίῳ τῆς Δεβώρας προσωποποιοῦνται οἱ ἀστέρες·

ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐπολέμησαν οἱ ἀστέρες,
ἐκ τῆς πορείας αὐτῶν ἐπολέμησαν ἐπὶ τὸν Σισάραν[3],

παρ' Ἡσαΐᾳ ἡ γῆ καὶ αἱ κέδροι[4]· ἐν δὲ ταῖς Παροιμίαις παρίσταται ἡ Σοφία λέγουσα·

ἡνίκα ἡτοίμαζε τὸν οὐρανὸν συμπαρήμην αὐτῷ (τῷ Θεῷ)
καὶ ὅτε ἀφώριζε τὸν ἑαυτοῦ θρόνον ἐπ' ἀνέμων
καὶ ὡς ἰσχυρὰ ἐποίει ἄνω τὰ νέφη
καὶ ὡς ἀσφαλεῖς ἐτίθει πηγὰς τῆς ὑπ' οὐρανὸν
καὶ ὡς ἰσχυρὰ ἐτίθει τὰ θεμέλια τῆς γῆς,
ἤμην παρ' αὐτῷ ἁρμόζουσα[5].

Σειρὰν προσωποποιϊῶν ἔχομεν καὶ ἐν τῷ καλλίστῳ ἐκείνῳ ὕμνῳ τοῦ Ἀββακούμ, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῆς τοῦ Ἰαβὲ ἐπιφανείας·

Κεφ. 3 στίχ. 3 *Ὁ Θεὸς ἔρχεται ἐκ Θαιμὰν*
καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους Φαράν·
καλύπτει οὐρανοὺς ἡ δόξα αὐτοῦ
καὶ τῆς αἴγλης αὐτοῦ πλήρης ἡ γῆ.
5 *Πρὸ αὐτοῦ πορεύεται ὁ θάνατος,*
ἕπεται δ' αὐτῷ λοιμός.
7 *Βλέπω τὰς σκηνὰς τῆς Αἰθιοπίας ἐν θλίψει,*
φρίσσουσι τὰ σκηνώματα τῆς γῆς Μαδιάμ.

[1] Δευτερ. 52, 1.
[2] Ἡσ. 1, 2. Πρβλ. 49, 13 καὶ Ψ. 18, 1.
[3] Κριτ. 5, 20.
[4] Ἡσ. 14, 7 κ. ἑξ.
[5] 8, 27 κ. ἑξ.

10 *Σὲ βλέπουσιν ὄρη καὶ φοβοῦνται,*
κατακλυσμὸς ὑδάτων ἐπέρχεται
ἡ ἄβυσσος ἀφίησι φωνήν,
ὑψοῖ τὰς χεῖρας αὐτῆς.
11 *Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἵστανται ἐν τῷ τόπῳ αὐτῶν* κτλ.,

ἔτι δ' ἐν τῷ Ἰώβ, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους[1], τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀπωλείας[2], τοῦ ὑετοῦ καὶ τῆς δρόσου καὶ τοῦ πάγου[3], τῶν ἀστραπῶν[4] καὶ ἄλλων ἀψύχων ὡς περὶ ζώντων καὶ αἰσθανομένων. Ἀλλὰ θαυμασιωτάτη πασῶν εἶναι ἡ προσωποποιΐα τῆς Ἠοῦς, ἥτις παρίσταται ὡς ἄγγελος τοῦ Θεοῦ πεμπομένη εἰς τὴν γῆν πρὸς ἐκδίωξιν τῶν κατὰ τὴν νύκτα πάντα λυμαινομένων κακούργων[5]· ἐπίσης δὲ ἡ τοῦ ἡλίου ἐν Ψαλμῷ 18·

«ἐν αὐτοῖς (τοῖς οὐρανοῖς) ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ·
καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορεύεται ἐκ παστοῦ αὐτοῦ
καὶ χαίρων ὡς ἥρως διατρέχει τὴν ὁδὸν αὐτοῦ·
ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἔξοδος αὐτοῦ.
καὶ τὸ τέρμα αὐτοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ[6],

πρὸς ἃς εὐστοχώτατα θὰ ἠδύνατό τις νὰ παραβάλῃ τὸν θεσπέσιον ἐκεῖνον ὕμνον τοῦ Ὀσσιανοῦ εἰς τὸν Ἥλιον, ὃν ὁ ποιητὴς παριστᾷ ὡς νέον ἀνδρεῖον, χρυσοκόμην, ὑπερήφανον, διατρέχοντα τὸν οὐρανόν, ἀναπαυόμενον ἐν τῇ δύσει καὶ πάλιν ἐπανερχόμενον ἑκάστην πρωΐαν μετὰ σφρίγους αἰωνίου, καὶ τὸν εἰς τὸν Ἕσπερον καὶ τὸν εἰς τὸν Ἑωσφόρον καὶ τὸν εἰς τὴν Σελήνην τὴν καλήν, τὴν πλήρη θελγήτρων θυγατέρα τῶν οὐρανῶν[7].

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως, ἥτις εἶναι ὁμολογουμένως ἡ ἀρίστη ἐκδήλωσις τῆς ποιήσεως τῆς Ἀνατολῆς, τὸ κάλλιστον εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως πάντων τῶν αἰώνων, πολλὴν δ' ἔσχε ῥοπὴν καὶ ἐπὶ τὴν ὑψιπέτη μοῦσαν τῶν θεσπεσίων ἀοιδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπὶ τὴν λογοτεχνίαν τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου.

[1] 38, 19 κ. ἑξ.
[2] 28, 22.
[3] 38, 28.
[4] 38, 35.
[5] 38, 12.
[6] Στίχ. 4 κ. ἑξ.
[7] Herder, ἐν τῷ εἰρ. βιβλ., σελ. 86 κ. ἑξ.

ΑΝΔΡΩΝ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΜΙΜΗΣΙΣ *

Φιλόμουσος ὁμήγυρις,

Ὁ Γάλλος φιλόσοφος Αὔγουστος Comte, ὁ ἀρχηγὸς τῆς θετικῆς φιλοσοφίας, ἀνέρριψε πρό τινων δεκαετηρίδων τὴν γνώμην, ὅτι, ὡς ὑπάρχει τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ἀνάγκη νὰ καταρτισθῇ ἑορτολόγιον τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες ὁπωσδήποτε ἐν τῷ κόσμῳ διαπρέψαντες ἐγένοντο τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εὐεργέται, ἵνα ἑκάστην ἡμέραν ἑνὸς αὐτῶν ὁ βίος προβάλληται εἰς ἡμᾶς πρὸς μελέτην.

Ὅστις ἐμελέτησεν ἀνδρῶν ἐπιφανῶν βίους καὶ τῆς διανοίας εἶδε τὸ δαιμόνιον καὶ τῆς βουλήσεως τὸν κολοσσὸν καὶ τῆς φιλεργίας καὶ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τοῦ θάρρους καὶ τῆς τόλμης ἐθαύμασε τὸ μέγεθος καὶ ἄλλων παντοίων ἀρετῶν, δι᾽ ὧν οἱ ἄνδρες οὗτοι τὴν γνῶσιν τοῦ περὶ ἡμᾶς κόσμου καὶ τὸν βίον καθόλου προήγαγον καὶ ὑπὸ ζήλου καταληφθεὶς διαπύρου ἐνεθουσίασε καὶ ὑπὸ πόθων θεσπεσίων καὶ ἐλπίδων ἐπτερώθη, οὗτος συναισθάνεται βαθύτατα ἐν τῇ ψυχῇ του τί ὁ Comte διὰ τοῦ τοιούτου ἑορτολογίου ἐπιδιώκει καὶ διατί καὶ τῶν νῦν σοφῶν συχνοὶ τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ ἀπαραίτητον θεωροῦσιν[1].

Ἀλλ᾽ ἐπιτρέψατε διὰ βραχυτάτων ἐνταῦθα ἐγγύτερον νὰ ἐξετάσωμεν, τίς ἡ δύναμις ἡ τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τοὺς πόθους τούτους καὶ τὰς ἐλπίδας διεγείρουσα καὶ τίς ἡ ὠφέλεια, ἣν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα εἰς τὰς ψυχὰς ἐκείνων παρέχουσιν, οἵτινες θεωροῦσιν αὐτά.

Ὑπάρχει τις ἔμφυτος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔρως, ὅστις γίνεται τοῦ μανθάνειν ἀφορμή, ὁ ἔρως τοῦ μιμεῖσθαι. Κρατεῖ δὲ ὁ ἔρως οὗτος

* Ἐρρήθη κατὰ τὰς ἀπολυτηρίους ἐξετάσεις τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ Διδασκαλείου, τῇ 16ῃ Ἰουνίου 1903.

[1] Ὡς ὁ *Thomas* (L'éducation des sentiments, 1899, σελ. 218 κ. ἑξ.), ὁ *Payot* (L'éducation de la volonté, 1901, σελ. 226), ὁ *Hall* (Ausgewählte Beiträge zur Kinderpsychologie und Pädagogik, κατὰ τὴν γερμ. μετάφρ. τοῦ Stimpfl, 1902, σελ. 168).

καὶ τῆς μαθήσεως αἴτιος γίνεται ἔν τε τῇ πρώτῃ ἡλικίᾳ, ἐν ᾗ ὁ παῖς ὅ,τι βλέπει περὶ αὐτὸν πραττόμενον μιμεῖται καὶ ἔπειτα διὰ παντὸς τοῦ βίου, καθ᾽ ὃν οἱ πολλοὶ ἐλάχιστα αὐτοὶ ἐπινοοῦντες κατὰ τοὺς κρατοῦντας τύπους καὶ τὰς συνηθείας πράττουσιν. Ἕκαστος ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μιμεῖται ἄλλους καὶ αὐτὸς γίνεται πάλιν εἰς ἄλλους ὑπόδειγμα εἰς μίμησιν. Ἐκ τούτου οὐχὶ ἀπροσφυῶς ὑπό τινα ἔποψιν ὁ Γάλλος Tarde ἐν τῷ ἀξιολόγῳ βιβλίῳ «Les lois de l'imitation» καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Royce καὶ Baldwin ὁρίζουσι τὴν κοινωνίαν σύνολον ἀτόμων, ἅτινα μιμοῦνται ἄλληλα[1]. Διὰ τῆς μιμήσεως ταύτης καὶ ἡ γλῶσσα καὶ ἡ φιλολογία καὶ αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι καὶ τὰ ἤθη καὶ τὸ δίκαιον καὶ οἱ μῦθοι καὶ ἡ θρησκεία καὶ τὰ πολιτεύματα μεταδίδονται εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους καὶ τἆλλα, ὅσα οἱ εἰρημένοι σοφοί, κατὰ λόγον τῆς φυσιολογικῆς κληρονομικότητος, *κοινωνικὰ κληρονομήματα* ἀποκαλοῦσιν. Οὐ μόνον δὲ τὰ ἄτομα μιμοῦνται ἄλληλα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔθνη, ὡς ἡ καθ᾽ ἑκάστην πεῖρα καὶ ἡ ἱστορία τεκμηριοῖ. Ἀλλ᾽ ἀρκεῖ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τὸ παράδειγμα μόνης, ἥτις ὄχι μόνον εἰς τοὺς συγχρόνους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἔπειτα ἐγένετο ὑπόδειγμα μιμήσεως καὶ ἔτι νῦν εἶναι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι χρόνῳ θὰ εἶναι ἀναμφηρίστως ἐν πολλοῖς.

Οὕτως ἐπινόησις καὶ μίμησις εἶναι οἱ πόδες, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀνθρωπότητος χωρούσης εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς.

Καὶ τὴν μὲν ἀρχὴν τυφλὸς εἶναι καὶ ἀλόγιστος ὁ ἔμφυτος πρὸς μίμησιν ἔρως, δι᾽ ὃν ὁ ἄνθρωπος εἰκῇ ὑπὸ φιλαυτίας μάλιστα ἐλαυνόμενος καὶ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν φαύλων ὁραμάτων τε καὶ ἀκουσμάτων τὰ πλεῖστα μιμεῖται, ἀποβαίνει δὲ κατὰ μικρόν, προσηκόντως παιδευομένου τοῦ ἀνθρώπου, ζῆλος πρὸς τὸ ὑπερέχον καὶ δὴ καὶ πρὸς τοὺς διαπρέποντας τῶν ὁμοίων, ὑφ᾽ οὗ ἕκαστος ἐλαυνόμενος τείνει νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς αὐτοὺς καὶ ὑπερακοντίσῃ αὐτούς, εἰ δυνατόν.

[1] *Tarde,* Le lois de l' imitation, 1900, σελ. 65 κ. ἑξ. *Baldwin,* Social and ethical interpretations in mental development, 1897. *James,* Talks to Teachers on Psychology, 1899. Γερμ. μετάφρ. ὑπὸ Kiesow, σελ. 37 κ. ἑξ. Ὁ Tarde (ὡς καὶ ὁ Guyau, Education et hérédité σελ. 1 κ. ἑξ) παραβάλλει τὴν κοινωνικὴν ἐπίδρασιν πρὸς τὴν ὑποβολὴν λέγων· «L'état social comme l'état hypnotique n'est qu'une forme du rêve, un rêve de commande et un rêve en action. N'avoir que des idées suggerées et les croire spontanées, telle est l'illusion propre au somnanbule et aussi bien à l'homme social» σελ. 83 κ. ἑξ.

Οὗτος ὁ ἔρως, ὡς ἅμιλλα πρὸς τοὺς ἐπιφανεῖς τῶν ἀνθρώπων, γίνεται ἀρχὴ τῆς ἀναγωγῆς τῶν ψυχῶν πρὸς τὰ παραδείγματα τῶν ἀρίστων καὶ δοκιμωτάτων ἀνδρῶν καὶ τῆς μιμήσεως τῆς μετὰ λόγου σπουδαιοτάτη αἰτία.

Διαπρέπουσι δὲ προδήλως καὶ αἴγλην ἔχουσι καὶ ἀξίωμα κράτιστον ἐν τοῖς πρώτοις οἱ ἥρωες τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς δράσεως οἱ ἀριστεῖς, οἵτινες ἀθάνατα γεννῶσι τέκνα, εἴτε ἰδέαι εἶναι ταῦτα εἴτε ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά. Ἐκεῖνοι εἰς τὰς ὑψηλὰς τῆς νοήσεως ἀνερχόμενοι σφαίρας γίνονται τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ ἱεροφάνται, ἀποκαλύπτουσι τὴν φύσιν καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς, ἐπινοοῦσι τὰς ἰδέας, πρὸς ἃς ρυθμιζόμενος βελτιοῦται ὁ βίος, ἀπαλλάσσουσι τοὺς ὁμοίους τῆς πλάνης, εὐεργετοῦσι τὸ γένος τὸ ἀνθρώπινον. Ὁ ἐγκέφαλος αὐτῶν γίνεται τὸ μέσον, δι᾽ οὗ ἡ φύσις καθίσταται νοητὴ καὶ προσιτὴ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν πολλῶν καὶ ἀγαπητὴ καὶ ὠφέλιμος. «Ὡς τὰ φυτά, λέγει ὁ Ἄγγλος Emerson ἐν τοῖς Ὑπερανθρώποις, ὡς τὰ φυτὰ μεταβάλλοντα τὰ ὀρυκτὰ παρασκευάζουσιν ἐξ αὐτῶν τροφὴν ἐπιτηδείαν διὰ τὰ ζῷα, οὕτως ἕκαστος τῶν μεγάλων ἀνδρῶν μοῖράν τινα τῆς φύσεως ἀκριβῶς ἀνερευνῶν καὶ καταμανθάνων καθιστᾷ καταληπτὴν καὶ εἰς τὰς διανοίας τῶν ἄλλων καὶ γίνεται τῆς φύσεως ἑρμηνεύς, ὡς ὁ Linné τῶν φυτῶν, ὁ Cuvier τῶν ὀρυκτῶν, ὁ Huber τῶν μελισσῶν, ὁ Εὐκλείδης τῶν γραμμῶν, ὁ Galilei, ὁ Kepler, ὁ Newton τῶν κινήσεων τῶν ἀστέρων»[1]. Τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ἀνθρωπότητος ἁπάσης. Τὰ διανοήματα, ὅσα ἐν ἑκάστῳ τῶν συνήθων ἀνθρώπων ἀσυνείδητα διαμένουσι καὶ ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένα, τὰ συναισθήματα, οἱ πόθοι, οἵτινες ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πλήθους ἥκιστα ὁρίζονται, γίνονται συνειδητὰ καὶ ἀκριβέστατα διατυποῦνται ἐν ταῖς δαιμονίαις ψυχαῖς τῶν γιγάντων τῆς διανοίας, οἵτινες ἥλιοι ὑπερμεγέθεις καταυγάζουσι καὶ θερμαίνουσι τοὺς ἐν σκότει ζῶντας βροτούς, ὅσοι πρὸς τὰ δαιμόνια ταῦτα τοῦ κόσμου τέκνα ἀποβλέποντες τὴν σωτηρίαν αὐτῶν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἀναμένουσι. Καὶ δικαίως ὁ Schopenhauer περὶ τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ δαιμονίου ὁμιλῶν εἶπεν ὅτι οἱ μεγάλοι ἄνδρες εἶναι

[1] Representative men. Γαλλ. μετάφρασις ὑπὸ Izoulet, σελ. 17.

οἱ φάροι τῆς ἀνθρωπότητος, ὧν ἄνευ θὰ ἀπώλλυτο αὕτη ἐν τῷ ἀπείρῳ ὠκεανῷ τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀποθηριώσεως[1].

Ἡ παγκόσμιος ἱστορία, ἡ ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι ἡ ἱστορία τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, οἵτινες ἔζησαν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὅ,τι βλέπομεν ἐν τῷ κόσμῳ κατωρθωμένον, εἶναι ἐνσάρκωσις ἰδεῶν, αἵτινες ἐν ταῖς κεφαλαῖς ἐκείνων ἐγεννήθησαν ἢ ὑπ᾽ ἐκείνων ἐπραγματώθησαν. Διὰ τοῦτο θαυμάζομεν τὰς μεγάλας ψυχὰς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὰς ὑπερφυεῖς διανοίας ἁπάντων τῶν αἰώνων. Διὰ τοῦτο ἡ ψυχὴ θερμαίνεται καὶ ἐνθουσιᾷ πρὸ τοῦ κολοσσοῦ τῶν πράξεων τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Ἀννίβου, τοῦ Καίσαρος, τοῦ Ναπολέοντος, πρὸ τῆς σιδηρᾶς θελήσεως τοῦ Γλάδστωνος, τοῦ Βίσμαρκ.

Τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι ἀνάγκη νὰ μακρηγορήσωμεν περὶ τῆς ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ βίου τοιούτων ἀνδρῶν προκυπτούσης ὠφελείας; Ὁ ἐνθουσιασμός, ὅστις ἐντεῦθεν ἔχει τὴν ἀρχήν του, αἴρει ἡμᾶς αὐτομάτως ὑπεράνω τοῦ μικροῦ καὶ ταπεινοῦ καὶ συνήθους, ὅπερ ἐν τῷ βίῳ κυκλεῖται. Ἐκεῖνος γίνεται ἡ ἱερὰ κολυμβήθρα, ὅπου ἕκαστος βαπτιζόμενος ἀποβαίνει θεατὴς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀνδρείας καὶ πάσης ἄλλης ἀρετῆς, ἥτις ἐξ ἐπιμελείας καὶ προνοίας καὶ πράξεων χρηστῶν προερχομένη τιμὴν περιάπτει εἰς τὰς ψυχὰς καὶ μετὰ θαυμαστῆς προθυμίας εἰς ζῆλον ἀκάθεκτον ἄγεται καὶ μίμησιν. Ὁ Ἡρακλῆς, λέγει ἡ Ἱστορία, ἐνέπνευσε πόθον καὶ δίψαν πρὸς δόξαν καὶ μεγαλεῖον εἰς τὸν Θησέα, ὁ Μιλτιάδης εἰς τὸν Θεμιστοκλέα, εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ὁ Ἀχιλλεύς, εἰς τὸν Καίσαρα ὁ Ἀλέξανδρος, εἰς πλείστους τῶν νεωτέρων τὸ μεγαλεπήβολον τοῦ Ναπολέοντος καὶ μεγαλόπραγμον, εἰς ἄλλους μυρίους ἄλλοι οὐχὶ ἐλάσσονες. Καθόλου δὲ θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ἐπιτήδευμα ἐκλέγει καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν προάγεται κατὰ μίμησιν παραδειγμάτων, ἅτινα ἐξ ἀμέσου ἐποπτείας ἢ ἐξ ἀκοῆς γίνονται γνώριμα εἰς αὐτόν.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δρώντων προσώπων παραδείγματα πρὸ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν τὸ πρακτέον καὶ τὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν πράττεται, δεικνύοντα εἶναι τῶν ἱστορικῶν καὶ ἰδανικῶν παραδειγμάτων ὑπέρτερα καὶ ὁρμὴν μᾶλλον τελεσιουργὸν ἐμβάλλουσιν εἰς τὴν ψυχήν.

[1] Arthur Schopenhauer ὑπὸ *J. Volkelt*, σελ. 271.

Ἀλλὰ καὶ τῶν γιγάντων τοῦ παρελθόντος τὰ πρότυπα, ἂν προσηκόντως ἐπιδεικνύωνται, ἐξ ἴσου ἠλεκτρίζουσι τὰς ψυχὰς καὶ χαλκεύουσι χαρακτῆρας καὶ τοὺς θεατὰς αὐτῶν ἀπεργάζονται τῶν ὄντως καλῶν καὶ σεμνῶν καὶ σπουδαίων ἐραστάς. Ὅπου μάλιστα ἀξιοζήλων δρώντων προτύπων ἔλλειψις ὑπάρχει, ἱστορικὰ καὶ ἰδανικὰ παραδείγματα πολὺ σπουδαιότερα γίνονται εἰς τὴν ἀγωγὴν ἢ τὰ πραγματικά, ἅτινα πενιχρὸν περιβάλλον παρέχει.

Κάλλιστα ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς Παραλλήλοις βίοις περὶ τοῦ Θησέως λέγει· «πάλαι μέν, ὡς ἔοικε, λεληθότως διέκαιεν αὐτὸν ἡ δόξα τῆς Ἡρακλέους ἀρετῆς καὶ πλεῖστον ἐκείνου λόγον εἶχε καὶ προθυμότατος ἀκροατὴς ἐγίνετο τῶν διηγουμένων ἐκεῖνον, οἷος εἴη, μάλιστα δὲ τῶν αὐτὸν ἑωρακότων καὶ πράττοντι καὶ λέγοντι προστετυχηκότων· τότε δὲ παντάπασιν ἦν φανερὸς πεπονθὼς ὅπερ ὕστερον χρόνοις πολλοῖς Θεμιστοκλῆς ἔπαθε καὶ εἶπεν, ὡς καθεύδειν αὐτὸν οὐκ ἐῴη τὸ Μιλτιάδου τρόπαιον· οὕτως ἐκείνῳ τοῦ Ἡρακλέους θαυμάζοντι τὴν ἀρετὴν καὶ νύκτωρ ὄνειρος ἦσαν αἱ πράξεις καὶ μεθ' ἡμέραν ἐξῆγεν αὐτὸν ὁ ζῆλος καὶ ἀνηρέθιζε ταὐτὰ πράττειν διανοούμενον»[1].

Ὁ J. St. Mill ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν αὐτοῦ ποιεῖται λόγον περὶ τῆς θαυμαστῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησαν ἐπ' αὐτὸν τὸ μὲν ἱστορικὰ παραδείγματα ἀνδρῶν δραστηρίων ἐν τῷ βίῳ γενομένων, τὸ δὲ ἰδανικά, ὡς τοῦ Ροβινσῶνος Κρούσου, τοῦ Σωκράτους, ὡς παρέστησεν αὐτὸν ὁ δαιμόνιος Πλάτων, τοῦ Cordorcet, ὡς ὑπετύπωσεν αὐτὸν ὁ Turgot[2].

Καὶ ὁ Ρουσσώ, ὅστις ἐκ παίδων μάλιστα ἠσμένιζεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Παραλλήλων βίων τοῦ Πλουτάρχου, ἄριστα τῶν μεγάλων ἱστορικῶν παραδειγμάτων τὴν ἐπίδρασιν ἐν ταῖς Ἐξομολογήσεσιν αὐτοῦ διαγράφει λέγων· «Ἐκ τῶν ἀναγνώσεων τούτων ἐμορφώθη ἐν ἐμοὶ τὸ ἐλεύθερον καὶ δημοκρατικὸν πνεῦμα, ὁ ἀτίθασος καὶ ὑπερήφανος χαρακτὴρ ὁ μὴ ἀνεχόμενος ζυγὸν καὶ δουλείαν, ὁ χαρακτήρ, ὅστις καθ' ὅλον τὸν βίον μὲ ἐβασάνισεν. Ἀδιαλείπτως διατρίβων περὶ τὴν μελέτην τῶν κατὰ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Ρώμην, ζῶν οὕτως εἰπεῖν μετὰ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῶν πόλεων ἐκείνων, ἐνόμιζον ἐμαυτὸν Ἕλληνα ἢ Ρωμαῖον, ἐγινόμην ἐκεῖνος οὗτινος ἀνεγίνωσκον τὸν βιον.

[1] Θησεύς, κεφ. 6.

[2] Mémoires, σελ. 8.

Ἡμέραν τινά, καθ' ἣν διηγούμην τὰ κατὰ τὸν Σκαιβόλαν, ἔφριξαν οἱ οἰκεῖοί μου, ἐπειδὴ εἶδον ὅτι ἐπλησίασα τὴν χεῖρα πρὸς τὸ πῦρ καὶ ἐκράτησα ὑπεράνω αὐτοῦ, ἵνα δείξω ἐναργέστερον τὴν τόλμην καὶ τὴν ἀφοβίαν τοῦ ἀνδρείου Ρωμαίου»[1].

Ὁμοίαν ροπὴν ἔσχεν ἐπὶ τοὺς ἔπειτα τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ζῇ ἐν τοῖς δημιουργήμασι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, τὸ ἀθάνατον ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ καὶ νῦν ἔτι θήγει τὰς διανοίας τῶν νεωτέρων. Καὶ περὶ σύμπαντος τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου προσφυῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ρηθῇ τοῦ Ἰσοκράτους ὁ λόγος ἐκεῖνος «συνέβη τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»[2] καὶ τὸ περὶ τῶν Ρωμαίων ὑπὸ τοῦ Ὁρατίου εἰρημένον

Craecia capta ferum victorem cepit et artes
intulit agresti Latio[3].

Εἰς τὸν Ὅμηρον ὀφείλουσι τὴν δόξαν των οἱ Βεργίλιοι, οἱ Δάνται, οἱ Μίλτωνες, οἱ Καμόενς, εἰς τοὺς Ἕλληνας τραγικοὺς ὁ Racine, ὁ Corneille, ὁ Shakespeare, ὁ Schiller, ὁ Goethe, εἰς τὸν Ἀριστοφάνην οἱ Πλαῦτοι καὶ οἱ Μολιέροι, εἰς τὸν Δημοσθένην οἱ Κικέρωνες, εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ Καρτέσιοι, οἱ Λειβνίτιοι, οἱ Κάντιοι, εἰς τὸν Πτολεμαῖον οἱ Γαλιλαῖοι καὶ οἱ Νεύτωνες, εἰς τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον ὁ Lamarck καὶ ὁ Darwin καὶ καθόλου οἱ διαπρέποντες τῶν τῆς ἐπιστήμης ἐργατῶν.

Οὐ μόνον δ' ἐπὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ μεγάλα παρορμᾷ τῶν λαμπρῶν παραδειγμάτων ἡ θεωρία, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα καθαίρει καὶ ἀπὸ ἁμαρτημάτων προφυλάσσει καὶ ὠφελιμώτερον τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν κοινωνίαν ἀπεργάζεται. Ἕκαστος ὑπὸ φιλαυτίας φερόμενος καὶ τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ κακῶς κρίνει καὶ ἑαυτὸν οἱονεὶ κέντρον τοῦ κόσμου νομίζων ὑπερτιμᾷ καὶ βαυκαλᾷ τὸν τῦφον καὶ τὴν ἀλαζονείαν αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐὰν ἀπέναντι τοῦ φιλαύτως καλλωπιζομένου ἰνδάλματος αὐτοῦ στήσῃ τὰς εἰλικρινεῖς εἰκόνας ἀληθῶς μεγάλων ἀνδρῶν, ἡρώων ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀρετῆς, οἷον τοῦ Σωκράτους, ὅστις καὶ

[1] Confessions, première partie.

[2] Πανηγ. κεφ. 13.

[3] *Horat.*, Epist. II, 1, 156 κ. ἑξ.

σοφώτατος ὢν τὸ «ἓν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα» διὰ στόματος εἶχε, τοῦ Νεύτωνος, ὅστις περὶ τῆς δαιμονίας ἐργασίας του ἔλεγεν ὅτι εἶναι παιδιὰ μετὰ κογχυλίων παρὰ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ ὠκεανοῦ τῆς ἀληθείας, καὶ ὅσοι παραπλήσια πρὸς τούτους εἶπον καὶ ἔδρασαν ἐν τῷ βίῳ, κατανοεῖ τὴν ἔνδειαν αὐτοῦ καὶ μᾶλλον ἢ ἧττον γινώσκει ἑαυτὸν καὶ κατὰ μικρὸν ἀπαλλάσσεται τῆς πλάνης καὶ τῆς μεγαλαυχίας καὶ τοῦ κόμπου καὶ ὀρέγεται νὰ προκόπτῃ εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀρετήν.

Ὀρθῶς εἶπεν ὁ Emerson· «τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα γίνονται φάρμακον, ὅπερ ἀφαιρεῖ τὴν ἀχλὺν καὶ ἀμβλύτητα ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἑκάστου καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανὸν νὰ βλέπῃ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν».

Πλὴν δὲ τῶν εἰρημένων καὶ ἐνισχύουσιν ἡμᾶς αἱ ἡρωικαὶ ψυχαὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῶν διαφόρων αἰώνων ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ βίου καὶ παραμυθοῦνται κατὰ τὰς δυσπραγίας θαυμασίως. Ἐνθυμοῦμαι, λέγει τις τῶν νεωτέρων, ἐνθυμοῦμαι κατὰ τὴν δυστυχίαν ἐκείνην, τὰς στερήσεις τοῦ παρόντος, τὸν φόβον τοῦ μέλλοντος—οἱ πολέμιοι ὀλίγα βήματα ἀπεῖχον, ἡ χιὼν ἐκάλυπτε τὸ πᾶν, οὔτε πῦρ οὔτε ἄρτον εἶχον—ἐσῴζετο ἐν ἐμοὶ στωικόν τι συναίσθημα. Ἐκτύπησα τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς δρυΐνης τραπέζης μου καὶ ᾐσθάνθην νεανικὴν χαρὰν ἐν τῇ ψυχῇ μου. Τίς μοι ἐνέπνευσε τότε τὸ γενναῖον φρόνημα; Ἐκεῖνοι, μεθ᾽ ὧν ἔζων ἑκάστην ἡμέραν, οἱ ἀγαπητοί μου συγγραφεῖς. Πόσοι ἐν ὁμοίαις ἀπορίαις δὲν ἀντλοῦσι θάρρος καὶ ἐλπίδα ἐκ τῆς ὁμιλίας μετὰ μεγάλων τοῦ παρελθόντος ψυχῶν! Τῆς ἐπιστήμης οἱ ἥρωες παραμυθοῦντο τὸν Βοήθιον ἐκεῖνον ἐν τῇ φυλακῇ, τὸν Κολόμβον τὸ παράδειγμα ὅμοια παθόντων ἀνδρῶν, καὶ ὁ φιλόσοφος Βροῦνος καιόμενος χάριν τῆς Ἐπιστήμης ἐν Campofiore τῆς Ρώμης στρέφων ἀναμφιβόλως τῆς διανοίας τὰ ὄμματα πρὸς τὰς Ἀθήνας ἔβλεπε τὸν Σωκράτη ἀταράχως πίνοντα ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τὸ κώνειον.

Μείζονα δ᾽ ἔτι ῥοπὴν ἔχουσι τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα ἐπὶ τὰς παιδικὰς ψυχάς, ὡς πᾶς γινώσκων τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν θὰ ὁμολογήσῃ. Παρὰ τῷ παιδίῳ ἰσχυροτέρα μὲν εἶναι ἡ φιλαυτία, ἐλλειπούσης τῆς ἐκ τοῦ λόγου ῥυθμίσεως, ἐντονωτέρα δὲ ἡ πρὸς μίμησιν ὁρμή, ὡς ὀρθῶς ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης παρετήρησεν εἰπὼν ὅτι τὸ παιδίον τὰς μαθήσεις διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας ποιεῖται. Ἔπειτα εἶναι ἡ παιδικὴ ψυχὴ εὐπλαστοτέρα τῆς τῶν ἐνηλίκων καὶ εὐαγωγο-

τέρα, οὗ δὴ ἕνεκα βαθυτέρας τὰ παραδείγματα εἰς αὐτὴν καὶ ὅλως ἀνεξιτήλους ἐντυπώσεις καταλείπουσι. Κάλλιστα ὁ Πλάτων εἶπε· «Νέῳ καὶ ἁπαλῷ ὁτῳοῦν μάλιστα πλάττεται καὶ ἐνδύεται τύπος, ὃν ἂν τις βούληται ἐνσημήνασθαι ἑκάστῳ»[1]. Διὰ τοῦτο πάντων τῶν αἰώνων οἱ σοφοὶ καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἄλλους παιδευτὰς προτρέπουσι νὰ γίνωνται ἀγαθὸν παράδειγμα εἰς τὰ τέκνα. Ἔπειτα, ὡς ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀπαιδεύτων λαῶν, οἵτινες τὴν νηπιακὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἡλικίαν ἀντιπροσωπεύουσιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ τῶν παιδίων φαντασίᾳ παρίστανται οἱ διαπρεπεῖς ἄνδρες ὡς θεοί τινες ἢ ἡμίθεοι. Ἐκ τούτου δ᾽ αἱ ψυχαὶ αὐτῶν τοιαῦτα παραδείγματα βλέπουσαι θαυμάζουσιν ἀμήχανον ὅσον καὶ ἐνθουσιῶσι καὶ ἐφίενται νὰ λάβωσι τὰ ἔθη καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτῶν. «Ὅτε ἤμην παῖς», λέγει ὁ Tolstoi, «ἐπειρώμην ἐκ παντὸς τρόπου νὰ φαίνωμαι ὅμοιος πρὸς τοὺς μεγάλους». Τὴν ἀλήθειαν τοῦ λόγου τούτου ἐλέγχει ἀδαμαντίνως ἡ πεῖρα.

Ἐντεῦθεν ὁρμώμενοι οἱ Ἀθηναῖοι παρέθετον, ὡς λέγει ὁ Πλάτων, εἰς τὰ παιδία ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα, ὅπου πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ὑπῆρχον, πολλοὶ δ᾽ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ζηλῶσι καὶ μιμῶνται καὶ θέλωσι νὰ γίνωσιν ὅμοιοι πρὸς αὐτούς[2]. Ὑπὸ τῆς αὐτῆς δὲ φερόμενοι γνώμης εἴθιζον οἱ Λακεδαιμόνιοι τοὺς νέους εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς περὶ τῶν πολιτῶν νὰ πολυπραγμονῶσι καὶ περὶ τῶν πράξεων αὐτῶν νὰ κρίνωσιν, ἐὰν ἦσαν ἀγαθαὶ ἢ κακαί, καὶ εἰς τὰ συσσίτια εἰσῆγον αὐτούς, ὅπως ἀκούωσι τῶν ἀνδρῶν περὶ ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν ζητημάτων διαλεγομένων. Καὶ ᾄσματα δὲ θυμοῦ ἐγερτικὰ καὶ ἀνδρείας παρασκευαστικὰ ἐδίδασκον, ὧν ὑποθέσεις ἦσαν ἔπαινοι ὡς τὰ πολλὰ τῶν ὑπὲρ τῆς Σπάρτης πεσόντων καὶ ψόγοι τῶν τρεσάντων, τῶν δειλῶν, οἵτινες ἀλγεινὸν καὶ κακοδαίμονα ἔζων βίον. Διὰ τοιαύτης ἀγωγῆς ἀπέβαινον οἱ Λακεδαιμόνιοι Λεωνίδαι, Παυσανίαι, Βρασίδαι καὶ ἡ Σπάρτη ἀπεδείχθη πόλις, ἔνθα κατὰ Πίνδαρον

βουλαὶ γερόντων
καὶ νέων ἀνδρῶν ἠρίστευον αἰχμαί[3].

---

[1] Πολιτεία 377 Β.
[2] Πρωταγόρας, κεφ. 15.
[3] *Πλουτάρχου*, Λυκοῦργος, κεφ. 21.

Καθ' ὅμοιον δὲ τρεφόμενοι τρόπον ἀνεδεικνύοντο οἱ Μιλτιάδαι καὶ οἱ Θεμιστοκλεῖς καὶ οἱ Περικλεῖς ἐν Ἀθήναις, οἱ Πίνδαροι καὶ οἱ Ἐπαμεινῶνδαι ἐν Θήβαις, ὁ Ἀλέξανδρος ἐν Μακεδονίᾳ, οἱ Δέκιοι, οἱ Κάμιλλοι, οἱ Σκιπίωνες ἐν Ῥώμῃ καὶ ὅσοι παρὰ τοῖς νεωτέροις ἠξιώθησαν δόξης ἀειμνήστου. Οὐχὶ δὲ ἄλλως παιδεύονται καὶ τανῦν ὅσοι ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ βίου ἀριστεύουσι.

Τοσαύτην τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τὰ παραδείγματα ἔχουσι δύναμιν καὶ τοσούτων ἀγαθῶν αἴτια γίνονται εἰς τοὺς θαυμαστάς, οἵτινες ζηλοῦσιν αὐτὰ καὶ μιμοῦνται. Πληροῦσι μὲν αὐτοὺς μανίας ἱερᾶς, πτεροῦσι δὲ τὸ φρόνημα, τὸ φιλότιμον δὲ κεντοῦσι, τὸ εὐμαθὲς δὲ καὶ τὸ ἐπιμελὲς καὶ τὸ μεγαλόφρον καὶ τὸ μεγαλεπήβολον καὶ τὸ μεγαλόπραγμον καὶ τὸ θαρραλέον καὶ τὸ ἀνδρῶδες καὶ τὸ καρτερικὸν καὶ τὸ μετριόφρον καὶ τὸ πρᾶον καὶ τὸ συμπαθὲς καὶ τὸ φιλόπολι καὶ τὸ εὐσεβὲς καὶ πᾶσαν συλλήβδην ἀρετὴν προσήκουσαν εἰς τοὺς ἄνδρας τοὺς πράγματι ἀγαθοὺς πολλῷ τῆς ψιλῆς διδασκαλίας εὐκολώτερον ἐμποιοῦσιν εἰς τὰς ψυχάς. Ἰδοὺ ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ Comte τὴν συγγραφὴν συνέστησεν ἑορτολογίου τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως. Ἰδοὺ διατί ἡ μίμησις ἐκείνων τῶν μὲν ἀνδρῶν μέλημα πρώτιστον καὶ ἀσχολία σπουδαιοτάτη, τῆς δὲ νεότητος ἑκάστου ἔθνους ὄνειρον προσήκει νὰ εἶναι διηνεκές.

Ἀλλ' εἰς ὑμᾶς τελευταῖα ταῦτα ἔστωσαν ὑπομνήματα, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅσοι μετ' οὐ πολὺ μύσται τῆς Παιδείας καὶ ἀπόστολοι ἀποδεικνυόμενοι ἱερώτατον θὰ ἀναλάβητε κλῆρον, τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδεώδους, τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν παλιγγενεσίαν τοῦ ἔθνους, τὴν ἀγωγὴν τῶν ἑλληνίδων ψυχῶν ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς, τοῦ καθήκοντος.

Τελεσφορώτατον πρὸς ἔφιξιν τοῦ σκοποῦ τούτου μέσον τὸ παράδειγμα ὀφείλετε νὰ ἔχητε, καθ' ἃς δι' ὅλου τοῦ χρόνου ὑποτυπώσεις παρέσχομεν καὶ ὑποθήκας.

Διὰ τοῦ χρηστοῦ ὑμῶν παραδείγματος καὶ δι' ἄλλων στιλβόντων ἀδαμάντων ἀρετῆς δύναμιν καὶ ζωὴν παρέχοντες εἰς τὰς ἰδέας καὶ τὰς ψυχὰς ἕλκοντες πρὸς τὸ ἀγαθὸν τῆς τε ἀμαθείας καὶ τῆς ἄλλης κακίας εὐχερέστερον αὐτὰς θὰ ἀπαλλάξητε καὶ τὸ ἦθος αὐτῶν προσηκόντως θὰ μορφώσητε, ἐμπνέοντες ἀληθῆ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην, τὸ κορύφωμα τοῦτο τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, τὴν ἄσειστον κρηπῖδα τῆς τῶν λαῶν ἠθικότητος καὶ εὐδαιμονίας. Διὰ παραδειγμάτων ἀνδρῶν ἐπιφανῶν καὶ φιλοπατρίαν ἀκοίμητον θὰ ἐμποιήσητε καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν θὰ ἐξεγείρητε καὶ τοὺς εὐγενεστάτους πόθους θὰ ἀναρριπίσητε τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐξ ὧν θὰ βλαστήσῃ ἡ πλήρωσις τῶν ἐθνικῶν ἐλπίδων.

Παρέχει δὲ ἥ τε ἱερὰ καὶ ἡ θύραθεν, ἰδίᾳ δὲ ἡ πάτριος ἱστορία, θεσπεσίους παραδειγμάτων μαργαρίτας. Ἐν τῷ Πανθέῳ τῆς Ἑλλάδος εἴδετε, χειραγωγούσης τῆς Ἱστορίας, τοὺς ἄνδρας, οὓς ἐν ταῖς παντοίαις ἀρεταῖς διαπρέψαντας καὶ τὴν πατρίδα οὐράνιον ὅσον ἀναδείξαντας ὕμνησεν ἡ Κλειώ, ἐστεφάνωσεν ἡ Ἀρετή, δι' αἴγλης θαυμαστῆς περιέβαλεν ἡ Ἀθανασία. Εἰς τὸ Πάνθεον τοῦτο ὀφείλετε ἀδιαλείπτως τὰς ἁπαλὰς τῶν νέων νὰ εἰσάγητε ψυχὰς καὶ ἐναργέστατα ἐπιδεικνύητε τὴν ἀρετὴν εἰς πρότυπα τόσον ἀξιόζηλα κατωρθωμένην.

Οὕτω μόνον ψυχῶν Πραξιτέλαι ἀληθεῖς τῷ ὄντι καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς θὰ λαξεύσητε ἀνθρώπους, οἵτινες τῶν καλῶν καὶ τῶν σεμνῶν καὶ τῶν μεγάλων θὰ ἀποβῶσιν ἐρασταὶ καὶ μέλημα σπουδαιότατον θὰ ἔχωσι, τοὺς ἐσβεσμένους πυρσοὺς τῆς ἀρχαίας εὐκλείας πάλιν νὰ ἀνάψωσι καὶ πλείω καὶ ἀρείω τὴν Ἑλλάδα μας νὰ παραδώσωσιν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους.

Ἔστε δὲ βέβαιοι, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅτι τὸ ὄνομα ὑμῶν τοῦτο κατορθούντων ὡς σκαπανέων τῆς εὐημερίας τοῦ ἔθνους ἀνάγραπτον ἐν τῇ συνειδήσει τῆς Ἑλλάδος ἁπάσης θὰ τιμᾶται καὶ ἡ μνήμη ἀνεξίτηλος θὰ παραμείνῃ καὶ ἔπαινος δὲ ἀγήρως εἰς ὑμᾶς ἔπειτα θὰ παρομαρτῇ.

ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ

HERMANN EBBINGHAUS*

Τῇ 28ῃ Φεβρουαρίου 1909 ἀπέθανεν ἐν Ἅλλῃ τῆς Πρωσσίας ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πόλεως ταύτης καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας Hermann Ebbinghaus, ἐκ τῶν διαπρεπεστάτων ἐργατῶν τῆς νεωτέρας ψυχολογίας.

Ὁ Ebbinghaus ἐγεννήθη τῷ 1850, ἀνηγορεύθη δὲ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βόννης τῷ 1873, ὑποβαλὼν διατριβὴν ὑπόθεσιν ἔχουσαν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐδουάρδου Hartmann («Die Hartmannsche Philosophie des Unbewussten»), ἐπὶ μακρὰ δ' ἔτη ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τοῦ Βερολίνου, τῆς Βρεσλαυΐας καὶ τῆς Ἅλλης.

Διέπρεψε δὲ μάλιστα ὁ Ebbinghaus ὡς ψυχολόγος ἐρευνητὴς καὶ συγγραφεὺς περισπουδάστων συγγραμμάτων. Αἱ πρῶται ψυχολογικαὶ μελέται του, περὶ τῆς μνήμης, ὧν τὸ πόρισμα («Über das Gedächtnis») ὑπέβαλε τῷ 1885 εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ Βερολίνου διατριβὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, ὑπῆρξαν ῥηξικέλευθοι. Πρῶτος ἐπειράθη ἐν αὐταῖς ὁ Ebbinghaus νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς ἀνωτέρας ψυχικὰς λειτουργίας, οἷαι αἱ τὴν μνήμην ἀποτελοῦσαι, τὴν μέθοδον, ἣν ὁ Fechner καὶ ὁ Wundt μετεχειρίζοντο τότε εἰς ἀκρίβωσιν τῶν φαινομένων τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὴν μέτρησιν τοῦ χρόνου τῆς λειτουργίας γεγονότων τινῶν ψυχικῶν, τὴν μέθοδον τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος. Μετὰ θαυμαστῆς δὲ ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς πλεῖστα διεξαγαγὼν πειράματα μετ' ἀκριβείας ἐξήτασε τὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα τῆς μνήμης καὶ συνήγαγε κανόνας, ὧν οἱ πολλοὶ καὶ νῦν ἰσχύουσιν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ καὶ τῇ παιδευτικῇ.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ «Ἐπιθεωρήσει τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν» τόμ. Α', 1909, σελ. 357-59.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ πειράματα αὐτοῦ ἀπολείπονται τῶν νεωτέρων ἔν τισιν, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦτο παρατηρητὴς ἅμα καὶ ὑποκείμενον τῶν πειραμάτων του. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο μείζονος θαυμασμοῦ ἄξιος κρίνεται ὁ Ebbinghaus, ὅτι παρὰ τὰς ἐλλείψεις ταύτας τῆς μεθόδου πολλαχοῦ εὗρε τὸ ἀληθές. Ἄλλως τε παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς πολλούς, οἷοι ὁ Meumann καὶ ὁ Ebert καὶ ὁ Lay καὶ ὁ Lipmann καὶ ὁ Lobsien καὶ ὁ Schumann καὶ ὁ Witasek καὶ ὁ Hawkins καὶ ἄλλοι [1], νὰ ἐρευνήσωσι ἀκριβέστερον τὰ κατὰ τὴν μνήμην. Καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν θεωριῶν τοῦ πολλοῦ Helmholtz, τῶν περὶ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὁράσεως καὶ τῶν ὀπτικῶν πλανῶν, ὀφείλεται μάλιστα εἰς τὸν Ebbinghaus. Ἐν τῷ ζητήματι τῷ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ὅπερ ἐξήτασε πολλαχῶς, συμφωνεῖ πρὸς τὸν Fechner, ὃν περὶ πλείστου ποιεῖται. Ἀποδέχεται δῆλα δὴ καὶ ἐκεῖνος παραλληλίαν καὶ ἀντιστοιχίαν φυσικῶν καὶ ψυχικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων, πειρᾶται δὲ μόνον ἐπιστημονικώτερον νὰ στηρίξῃ τὴν θεωρίαν ταύτην. Καὶ ἐχαρακτηρίσθη μὲν ὡς ὑλιστὴς διὰ τοῦτο ὑπό τινων, ἀλλ' ἐκεῖνος ἀντέταξεν ὅτι ὁ ὑλισμός του οὐδὲν διαφέρει τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Σπινόζα, τοῦ Goethe καὶ τοῦ Fechner (Abriss der Psychologie, 1908). Πρὸς δὲ τούτοις εἰς προαγωγὴν τῆς ψυχολογίας καὶ δὴ καὶ τῆς τῶν ψυχοπαθῶν οὐκ ὀλίγον συνεβάλετο ὁ Ebbinghaus. Ἡ Kombinationsmethode, ἡ *συμπληρωματικὴ ἢ μαντευτικὴ μέθοδος*, ὡς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν ἑλληνιστί, καθ' ἣν κείμενα, ἐν οἷς ἐλλείπουσι συλλαβαὶ καὶ λέξεις ὅλαι, εἰς τοὺς ἐξεταζομένους προβάλλοντες προκαλοῦμεν αὐτοὺς νὰ ἀναγινώσκωσι καὶ συμπληρῶσι τὰ κενά, κατανοοῦμεν δὲ οὕτω τὴν ἀγχίνοιαν αὐτῶν, εἶναι ἐπινόημα τοῦ Ebbinghaus. Ἐκεῖνος πρῶτος ἐφήρμοσε τὴν μέθοδον ταύτην εἰς ἐξέτασιν παιδίων καὶ περιέγραψεν ἐν Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. Ἐγένετο δ' ἔπειτα χρῆσις αὐτῆς καὶ ἐν τῇ ψυχιατρικῇ.

Συστηματικώτερον δὲ τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ψυχολογικῶν ἐρευνῶν ἐξέθηκεν ὁ Ebbinghaus ἐν τοῖς «Στοιχείοις τῆς ψυχολογίας»

[1] Καὶ τὸ Ψυχολογικὸν ἡμῶν Ἐργαστήριον ἀπὸ τοῦ Ebbinghaus ὡρμήθη εἰς τὰς ἐρεύνας αὐτοῦ τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν μνήμην, ὧν τὰ πορίσματα ἀνακοινοῦνται ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν (πρβλ. *Πρακτικὰ* 5, 1930, σελ. 230 κ. ἑξ., σελ. 382 κ. ἑξ., 6, 1931, σελ. 133 κ ἑξ., σελ. 424 κ. ἑξ., σελ. 9 κ. ἑξ. καὶ *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 3, Ψυχολογία, 1933, σελ. 216, κ. ἑξ., 219 κ. ἑξ., 222 κ. ἑξ., 226 κ. ἑξ., 232 κ. ἑξ.).

καὶ ἐν τῷ «Διαγράμματι». Δυστυχῶς τὸ πρῶτον τῶν συγγραμμάτων τούτων, ὅπερ εἶναι ὁμολογουμένως ἐκ τῶν ἀρίστων ἐγχειριδίων τῆς νεωτέρας ψυχολογίας, κατέλιπεν ἀτελὲς ὁ συγγραφεύς. Ἄρτιον ἐξέδωκε μόνον τὸν πρῶτον τόμον (Grundzüge der Psychologie, ἔκδ. 2α, 1905) καὶ τὸ πρῶτον τεῦχος τοῦ δευτέρου τόμου (Grundzüge der Psychologie, II Band, Erste Lieferung, 1908), ὅστις ὕστερον ἐξεδόθη πλήρης μετὰ τοῦ πρώτου τόμου ὑπὸ τοῦ Dürr (1911 - 1913) καὶ τοῦ Bühler (1919). Τὸ δὲ «Διάγραμμα τῆς ψυχολογίας» ἐδημοσιεύθη μὲν τὸ πρῶτον τῷ 1907 ἐν τῷ ὑπὸ Paul Hinneberg ἐκδιδομένῳ πολυτίμῳ συγγράμματι «Kultur der Gegenwart», ἐξεδόθη δὲ μετ' ὀλίγον ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ (1908), ὅπερ πρόκειται ἤδη ἐν ὀγδόῃ ἐκδόσει (1922).

Πολλαχῶς δὲ καὶ ἄλλως τὰς ψυχολογικὰς μελέτας καὶ τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν καθόλου προήγαγεν ὁ Ebbinghaus. Ἀπὸ τοῦ 1889 ἐξέδιδεν ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν περιοδικὸν (Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane), σύγγραμμα ἀξιολογώτατον, ἐν ᾧ οὐ μόνον νέαι ψυχολογικαὶ πραγματεῖαι καταχωρίζονται, ἀλλὰ καὶ πολύτιμοι βιβλιογραφικαὶ σημειώσεις περὶ τῶν βιβλίων, ὧν ὑποκείμενον εἶναι ζητήματα τῆς ψυχολογίας καὶ τῶν συγγενῶν ἐπιστημῶν. Ὡς διευθυντὴς δὲ ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου πολλὰς μελέτας εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ὑπέδειξε καὶ ἐχειραγώγησεν αὐτοὺς εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν πειραμάτων. Εὐδοκιμώτατος δ' ἐγένετο καὶ ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκός.

Καὶ οὐ μόνον τῆς φιλοσοφίας τοὺς σπουδαστάς, ἀλλὰ καὶ τῆς νομικῆς καὶ τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς θεολογίας καὶ πλείστους ἄλλους ἐφείλκετο καὶ συνεκέντρου περὶ αὐτὸν ὁ φιλόσοφος καὶ ἄσβεστον διήγειρε παρ' αὐτοῖς ὑπὲρ τῶν μαθημάτων του διαφέρον.

Τοιοῦτος διὰ βραχυτάτων ὁ Hermann Ebbinghaus, οὗ τὴν ἀπώλειαν μετὰ τῶν μαθητῶν του ἐθρήνησεν ἡ ἐπιστήμη, μάλιστα δὲ ἡ Ψυχολογία καὶ οἱ πολυάριθμοι θεράποντες αὐτῆς.

MAX HEINZE*

Ὁ Max Heinze, ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας διαπρεπὴς τῆς φιλοσοφίας καθηγητής, ὅστις ἐπὶ τέσσαρας περίπου δεκαετηρίδας τοὺς τροφίμους τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας ἐχειραγώγησεν, ἀπέθανε τῇ 17ῃ Σεπτεμβρίου 1909.

Ὁ Heinze ἐγεννήθη τῇ 12ῃ Δεκεμβρίου 1835 ἐν Priessnitz τοῦ γερμανικοῦ δουκάτου Sachsen-Meiningen, ἐσπούδασε δὲ περὶ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Λειψίας, τῆς Τυβίγγης, τῆς Ἐρλάγγης, τῆς Ἅλλης καὶ τοῦ Βερολίνου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐδίδαξεν ἐν Schulpforta, τῇ ὀνομαστῇ τῆς Γερμανίας σχολῇ, εἶτα δὲ εἰς Ὀλδεμβοῦργον κληθεὶς ἀνέλαβε τῶν πριγκίπων τὴν παίδευσιν. Τῷ 1872 ἀνεδείχθη ὑφηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας, μετὰ δύο δ' ἔτη ἐκλήθη εἰς Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας τακτικὸς καθηγητής. Ἀλλ' οὔτ' ἐν τῇ πόλει ταύτῃ οὔτ' ἐν Καινιξβέργῃ, ἔνθα μετὰ ἓξ μῆνας ἐκάλεσαν αὐτόν, ἔμεινε μακρὸν χρόνον ὁ Heinze. Τῷ 1875 ἦλθεν εἰς Λειψίαν, ὅτε καὶ ὁ Wundt ἐκλήθη αὐτόσε ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης. Ἐνταῦθα ἐδίδαξεν ὁ διαπρεπὴς σοφὸς μέχρι τέλους τοῦ βίου.

Τῶν ἀκαδημεικῶν τοῦ Heinze ἀναγνωσμάτων ὑποκείμενον συνήθως ἦσαν ἡ λογικὴ καὶ ἡ ψυχολογία καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ἐνδελεχέστερον ἠσχολήθη ὁ φιλόσοφος περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς ἑλληνικῆς.

Ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς αὐτοῦ πραγματείαις διαπρέπει ἡ «περὶ τοῦ *λόγου* ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ (Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie, 1872). Πρὸ τοῦ Heinze οὔτε τῶν φιλοσόφων τις οὔτε τῶν θεολόγων εἶχε διὰ μακρῶν ἐξετάσει τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἂν καὶ εἰς τοὺς περὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν ἀσχολουμένους μάλιστα γνώριμον εἶναι πόσον δυσχερὴς ἀποβαίνει ἡ κατανόησις τῶν κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας τοῦ *λόγου*. Οἱ μὲν θεολόγοι τὰ κατὰ τὸν λόγον τὸν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ

* Ἐδημοσιεύθη ἐν «Ἀθηνᾷ», 21, 1909, σελ. 492 κ. ἑξ.

ἀκριβοῦντες ἀνήρχοντο συνήθως μόνον μέχρι τοῦ Φίλωνος. Οἱ δὲ ἱστοροῦντες τὰ κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τὴν ἑλληνικὴν ἥπτοντο τοῦ προβλήματος τούτου μόνον ἐν παρόδῳ. Πρῶτος ὁ Heinze ἐν τῇ εἰρημένῃ μελέτῃ δι' ἀκριβείας ἐξήτασε πόθεν ἡ περὶ τοῦ *λόγου* διδασκαλία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς καὶ τίνα ὑπέστη παρὰ τοῖς Ἕλλησι μάλιστα φιλοσόφοις ὁ *λόγος* ἀνέλιξιν, ποῖός τις εἶναι δῆλα δὴ παρὰ τῷ Ἡρακλείτῳ καὶ τοῖς Στωικοῖς καὶ τοῖς Νέοις πλατωνικοῖς καὶ τῷ Φίλωνι. Εἶναι δὲ ἡ πραγματεία αὕτη καὶ νῦν ἔτι ἀξιολογωτάτη περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διατριβή.

Δεξιώτατος ἐρευνητὴς ἀπεδείχθη ὁ Heinze καὶ ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἀναξαγορείου *νοῦ* μελέτῃ (Über den νοῦς des Anaxagoras. Berichte der Kgl. Sächs. Gesellsch. d. Wissenchaften, 1890, σελ. 1-45). Τὸν παρ' Ἀναξαγόρᾳ *νοῦν* ἐξετάζων ὁ Heinze ἀποφαίνει τοῦ δυϊσμοῦ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ θεϊσμοῦ εἰσηγητὴν τὸν ἐκ Κλαζομενῶν σοφόν, εἰς ὃν ἠκολούθησαν οἱ μετ' αὐτὸν δυΐσαντες τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, μάλιστα δὲ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

Καὶ αἱ ἄλλαι δὲ τοῦ Heinze φιλοσοφικαὶ πραγματεῖαι, οἷον ἡ περὶ τῶν παθῶν κατὰ τοὺς Στωικοὺς (Stoicorum de affectibus doctrina, 1861), ἡ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Στωικοὺς ἠθικῆς (Stoicorum ethica ad origines suas relata, 1862). ἡ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Στωικοὺς θεωρίας τῆς γνώσεως (Zur Erkenntnislehre der Stoiker 1880), ἡ περὶ τοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ εὐδαιμονισμοῦ (Der Eudämonismus in der griechischen Philosophie, 1883), ἡ περὶ τοῦ Προδίκου (Über Prodikos aus Keos. Berichte d. phil. histor. Cl. d. Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wiss., 1884), ἡ περὶ τῶν ἠθικῶν διδαγμάτων τοῦ Καρτεσίου (Die Sittenlehre des Descartes, 1872), ἡ περὶ τοῦ A Lange (Vierteljahrschr. f. wissensch. Philosophie, 1877), ἡ περὶ τοῦ Platner, (Ernst Platner als Gegner Kants, 1882), ἡ περὶ τῆς κατ' Ἀριστοτέλη ἠθικῆς (Ethische Werte bei Aristoteles. Abhandl. d. Sächs. Gesellsch. d. Wiss., 1909), ἡ ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του δημοσιευθεῖσα[1], πολλοῦ λόγου εἶναι ἄξιαι,

[1] Πρὸς ταῖς μνημονευθείσαις ἔγραψεν ὁ Heinze τὰς ἑξῆς διατριβάς. Pfalzgräfin Elisabeth und Descartes, 1886. Zum Gedächtnis Spinozas, 1877. Leibniz in seinem Verhältnis zu Spinoza, 1875. Antiker Darwinismus, 1887. Die Rassenfrage bei Platon und Aristoteles (ἐν Eleutheropulos, Monatschr. f. Soziologie, 1909)· ἔτι δὲ βιογραφίας νεωτέρων φιλοσόφων (ἐν Allgemeine deutsche Biographie) καὶ τοὺς ἑξῆς λόγους· G. W. Leibniz, 1883. Über den bleibenden Wert platonisch-aristotelischer Grundgedanken in der Staatslehre, 1885. M. W. Drobisch, 1897.

ἐπειδὴ νέους ὁμολογουμένως διανοίγουσιν ὁρίζοντας ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ζητημάτων περὶ ἃ ἀσχολοῦνται.

Πρὸς δὲ τούτοις σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη ἔκδοσις τῶν τοῦ Καντίου «Μεταφυσικῶν ἀναγνωσμάτων», ὡσαύτως δὲ τὰ ἄρθρα, ἅτινα ἔγραψεν ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῆς θεολογίας τῇ ὑπὸ Herzog καὶ Hauck ἐκδεδομένῃ.

Ἀλλὰ τὸ πλείστου λόγου ἄξιον σύγγραμμα τοῦ Heinze εἶναι τὸ «Διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας» (Grundriss der Geschichte der Philosophie), ὅπερ ὑπὸ τοῦ Ueberweg τὸ πρῶτον ἐκδοθὲν οὕτως εἰς πολλὰς ὕστερον ἐκδόσεις μετερρύθμισε καὶ συνεπλήρωσεν, ὥστε ἀπέβη ἴδιον αὐτοῦ σχεδὸν ἔργον. Μετ' ἐπιμελείας θαυμαστῆς συναγαγὼν ἀνέγραψεν ὁ σοφὸς καθηγητὴς πᾶσαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἀναγομένην πραγματείαν, μετὰ σαφηνείας δὲ ἀπαραμίλλου ἐξέθηκε τὰ παντοῖα φιλοσοφικὰ συστήματα ἐν τῷ εἰρημένῳ ἐγχειριδίῳ, ὅπερ διὰ τὰς ἀρετὰς ταύτας οὐ μόνον καθ' ἅπασαν τὴν Γερμανίαν διεδόθη, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας προηγμένας χώρας εἰσήχθη καὶ περαιτέρω ὑπὸ νέων ἐκδοτῶν συμπληρούμενον χρησιμεύει εἰς τοὺς σπουδαστὰς ὁδηγὸς ἐν τῇ μελέτῃ τῶν συγγραμμάτων τῶν τε παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων.

Καὶ ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκὸς σφόδρα εὐδοκίμησεν ὁ Heinze. Αἱ φιλοσοφικαὶ αὐτοῦ ἀρχαί, ἡ ὑπέροχος εὐγένεια τῆς ψυχῆς, ἡ πατρικὴ ὑπὲρ τῶν μαθητῶν του μέριμνα, πάντα ταῦτα ἀθρόους προσείλκυον τοὺς φοιτητὰς περὶ αὐτόν. Ὡς φιλόσοφος πᾶσαν ὑλίζουσαν θεωρίαν ἀποκρούων ἀντείχετο ὁ Heinze τοῦ θεϊσμοῦ. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ὧν μαθημάτων πασῶν τῶν σχολῶν φοιτηταὶ ἐπιμελέστατα ἠκροῶντο, ἐλέγχων τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς τῶν ὄντων ἐξηγήσεως τῆς ὑπὸ τῶν ἑνιζόντων φιλοσοφημάτων παρεχομένης προέτρεπε τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς, ἐν ὅσῳ δὲν εὑρίσκεται τῶν πραγμάτων ἑρμηνεία πιθανωτέρα, νὰ ἐπέχωσι καὶ παρὰ τῆς θρησκείας νὰ ζητῶσι τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων τῶν περὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς.

Δὲν ἠρκεῖτο δὲ εἰς τὴν θεωρητικὴν μόνον διδασκαλίαν ὁ Heinze. Δύο ὥρας καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα ἤσκει τοὺς φοιτητὰς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἐν τῷ φιλοσοφικῷ φροντιστηρίῳ, οὗ αὐτὸς ἐγένετο ἐν Λιψίᾳ ἱδρυτής. Ὁ Θεαίτητος τοῦ Πλάτωνος, ἡ Ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα, τὰ Προλεγόμενα τοῦ Καντίου καὶ ἄλλα τῶν ἐπιφανεστάτων φιλοσόφων συγγράμματα ἡρμηνεύθησαν ἐν τῷ φροντιστηρίῳ, πλεῖσται δὲ φιλοσοφικαὶ διατριβαὶ τῇ ὑποδείξει τοῦ σοφοῦ διδασκάλου ὑπὸ τῶν ἑταίρων παρασκευασθεῖσαι ἀνεγνώσθησαν καὶ συνεζητήθησαν, ὅτε καὶ ἡμεῖς ἐφοιτῶμεν εἰς αὐτό.

Πολλαπλαῖ ὑπῆρξαν καὶ αἱ τιμαί, ὧν ὁ Heinze ἠξιώθη ἐν τῷ βίῳ. Ἡ Σαξονικὴ Ἀκαδημία ἐξέλεξεν αὐτὸν μέλος τακτικόν, ἡ δὲ Πρωσσικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν ἀπέδειξεν αὐτὸν μέλος ἀντεπιστέλλον, ἡ δὲ Θεολογικὴ τῆς Λιψίας Σχολὴ τῷ 1905, ὅτε ἑώρτασε τὴν ἑβδομηκοστὴν ἀμφιετηρίδα τῆς γεννήσεως, ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος τῆς θεολογίας, τῆς ἀρετῆς ἕνεκα καὶ τοῦ ζήλου ὃν ἐπέδειξεν εἰς προβιβασμὸν τῶν θεολογικῶν σπουδῶν.

Ἐτίμησε δὲ τὸν σοφὸν ἄνδρα καὶ ἡ Ἑλλάς. Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία διὰ τὰς περὶ τὴν ἑλληνικὴν μάλιστα φιλοσοφίαν μελέτας του κατέλεξεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἐπιτίμους αὐτῆς ἑταίρους.

Καὶ σφόδρα ἐσεμνύνετο ὁ Heinze ἐπὶ ταύτῃ τῇ ἐξ Ἑλλάδος τιμῇ. Τὴν Ἑλλάδα ἠγάπα ὅσον ὀλίγοι τῶν νεωτέρων ἀλλογενῶν σοφῶν. Αἱ Ἑλληνίδες Μοῦσαι, ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν θαυμασμὸν πρὸς τὴν μητέρα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ ἔρωτα πρὸς πᾶν τὸ ἑλληνικόν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦλθε πολλάκις καὶ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας ὅσον καὶ τοὺς πάλαι ἠγάπα, μετὰ παρρησίας δὲ ἀείποτε ἀπεφαίνετο ὑπὲρ τῶν δικαίων τῶν ἑλληνικῶν.

WILHELM WUNDT*

Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Γουλιέλμου Wundt, καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας, οὐ μόνον ἡ Γερμανία ἐπένθησεν, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ πεπολιτισμέναι χῶραι. Διότι ὁ Wundt ἦτο τῶν ἀνθρώπων ἁπάντων διδάσκαλος.

Μεγαλοφυὴς καὶ δαιμόνιος ἀνήρ, ὡς πάντες ὅσοι αἰρόμενοι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ εἰς ὕψος ἀνέφικτον εἰς τοὺς κοινοὺς τῶν βροτῶν νέας τέμνουσιν ἐν αὐτῇ τρίβους, πανεπιστήμων ὡς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Λειβνίτιος καὶ ὁ Κάντιος καὶ πᾶσαι τῆς ἐπιστήμης αἱ κορυφαί, ἐπὶ δεκαετηρίδας πολλὰς ἐπρυτάνευσε τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ψυχολογίας καὶ ὡς θεῖος τῆς Ἀληθείας ἱεροφάντης ἡγεῖτο ἐν τῇ ὁδῷ, ἥτις ἄγει εἰς τὴν λύσιν τῶν ὑψίστων τοῦ κόσμου προβλημάτων.

Ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐτράπη ὁ Wundt, ἀπὸ τῶν φυσικῶν ὁρμηθεὶς ἐπιστημῶν. Ἐν Νεκκαράου, μικρῷ τοῦ Βάδεν χωρίῳ, γεννηθεὶς τῇ 16ῃ Αὐγούστου 1832 ἐσπούδασε τὴν ἰατρικὴν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Ἑϊδελβέργης, τῆς Τυβίγγης καὶ τοῦ Βερολίνου, ἤκουσε δ' ἐν ἄλλοις τῶν διαπρεπεστάτων καθηγητῶν Hasse, Müller καὶ Helmholtz. Τῷ 1856 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ, τὸ δ' ἐπιὸν ἔτος ἀνεδείχθη ὑφηγητὴς τοῦ μαθήματος τῆς φυσιολογίας ἐν Ἑϊδελβέργῃ, ἔνθα ἐπὶ μακρὸν εἰργάσθη ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Helmholtz.

Αἱ πολλαὶ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι του, αἵτινες ἤγαγον αὐτὸν ἐνταῦθα ἐπὶ τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, κατέστησαν μετ' οὐ πολὺ τὸ ὄνομά του γνωριμώτατον. Τῷ 1865 διωρίσθη ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς φυσιολογίας ἐν Ἑϊδελβέργῃ, τῷ δὲ 1874 καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Ζυρίχῃ, διάδοχος τοῦ Ἀλβέρτου Lange, ἐκεῖθεν δὲ τῷ 1875 ἐκλήθη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λιψίας, οὗτινος ὑπῆρξε τὸ ἀγλάϊσμα. Ἀπέθανε τῇ 31ῃ Αὐγούστου 1920.

Ὁ Wundt ἐκαινοτόμησε περὶ τὴν φιλοσοφίαν καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ μέρη, ἰδίᾳ δὲ δύο μέγιστα κατώρθωσεν ἐν αὐτῇ. Καὶ πρῶτον ἀπαλλάξας αὐτὴν τέλεον τῆς μετεώρου ζητήσεως τῆς τῶν ἰδεολόγων σχολῆς ἐπὶ στερεῶν ἵδρυσε κρηπίδων, τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐπαγωγῆς. Ἡ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1920.

μεταφυσικὴ ἢ πρώτη φιλοσοφία, ἣν ὁ Wundt ἀποκλίνων τῆς θετικῆς καλουμένης σχολῆς ἀποδέχεται ὡς ἐπιστήμην ἀνωτάτην, οὐχὶ διὰ ψιλῆς διανοήσεως πρέπει κατ' αὐτὸν νὰ ἐπιλαμβάνηται τῆς συστηματοποιήσεως τῶν ἐπὶ μέρους γνώσεων, ἣν ἐπιδιώκει, ὡς ἡ παλαιοτέρα ἐδίδασκε φιλοσοφία, ἀλλ' ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας.

Δὲν συμπίπτει δὲ τὸ ἔργον τῆς τοιαύτης φιλοσοφίας πρὸς τὸ ἔργον τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ὡς παρετηρήθη ὑπό τινων. Ὑπάρχουσι μὲν κατὰ Wundt ὅρια κοινὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν μερικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ὁ φυσιοδίφης καὶ ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ψυχολόγος γίνεται φιλόσοφος, ὁσάκις ἀσχολεῖται περὶ ζητήματα οὐχὶ διὰ μόνης τῆς ἐμπειρίας λυόμενα, ἀλλὰ καὶ διὰ θεωρητικῆς ἐξετάσεως. Ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι στενὸς ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημῶν ἑκάστων, εἶναι καὶ αἱ ὑποθέσεις αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης τοιαῦται καὶ διὰ ταῦτα οὐδεμία δύναται μόνη νὰ λύσῃ τὰ γενικὰ τῆς ἐπιστήμης ζητήματα. Ἡ δὲ φιλοσοφία λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα πασῶν τῶν ἐπιστημῶν σπουδάζει νὰ ἀποτελέσῃ ἑνιαίαν τινὰ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν.

Ἐγένετο δὲ ὁ Wundt καὶ ὁ κύριος δημιουργὸς τῆς νεωτέρας ψυχολογίας, ἣν καὶ αὐτοτελῆ ἀπέδειξεν ἐπιστήμην. Ἐκ παλαιοῦ ἡ ψυχολογία ἦτο ἐπιστήμη θεωρητική. Καὶ αὐτὸς ὁ Κάντιος ἰσχυρίσθη ὅτι, ἐπειδὴ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν ὑπόκεινται εἰς ἀκριβῆ παρατήρησιν, οὐδέποτε ἡ περὶ αὐτὰ ἐπιστήμη θὰ καταριθμηθῇ μετὰ τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Καντίου πρῶτος ὁ Ἕρβαρτος, ἔπειτα δὲ μᾶλλον ὁ Wundt ἤλεγξεν ἡμαρτημένην. Ὁ Wundt ὁρμώμενος ἐκ τῆς φυσιολογίας, εἰσήγαγεν εἰς τὴν ψυχολογίαν τὸ πείραμα, μετεχειρίσθη δὲ αὐτὸ ἀμέσως μὲν εἰς τὰ ἐρεθίσματα καὶ τὰς κινήσεις καὶ τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις, ἐμμέσως δὲ εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ἅτινα ἐπακολουθοῦσιν εἰς αὐτά. Προηγήθησαν αὐτοῦ ἐν τῇ ὁδῷ ταύτῃ ἄλλοι τε καὶ ὁ Ἰωάννης Müller, καὶ ὁ Volkmann, καὶ ὁ Brücke, καὶ ὁ Weber, καὶ ὁ Purkinje, καὶ ὁ Helmholtz, καὶ ὁ Wheatstone, ὧν τὰς εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀναφερομένας ἐργασίας ἐσυστηματοποίησαν πρῶτοι ὁ Lotze καὶ ὁ Bain, πρὸς δὲ τούτοις ὁ Donders, ὁ Vierordt, ὁ Baxt, ὁ Exner καὶ ἄλλοι. Ἠκολούθησε δὲ εἰς αὐτοὺς πρῶτος ὁ Fechner, ἐξ οὗ ὁρμᾶται ἡ θεωρία τῆς ψυχοφυσικῆς παραλληλίας. Ἀλλ' ὁ Wundt, ὅστις ἐτελειοποίησε καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐρεύνης τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἐθεμελίωσε κυρίως τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν.

Ἵδρυσε δὲ ὁ Wundt κατὰ τὸ 1878 καὶ τὸ πρῶτον Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον ἐν Λιψίᾳ, καθ' ὃ καὶ ἄλλα πολλὰ ἔπειτα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ μαθητῶν αὐτοῦ οὐ μόνον ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Ὁλλανδίᾳ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις[1].

Ἔγραψε δὲ καὶ πολυάριθμα φιλοσοφικὰ καὶ ψυχολογικὰ συγγράμματα ὁ Wundt, ἐν ἄλλοις τὰ Ἀναγνώσματα περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς τῶν ζῴων ψυχῆς (Vorlesungen über die Menschen u. Thierseele, ἔκδ. 6η, 1919), τὴν Φυσιολογικὴν ψυχολογίαν (Grundzüge der physiol. Psychologie, τόμ. 3, ἔκδ, 7η, 1910 κ. ἑξ.), τὸ Διάγραμμα τῆς ψυχολογίας (Grundriss der Psychologie, ἔκδ. 14η, 1921), τὴν Λογικὴν (Logik, τόμ. 3, ἔκδ. 5η, 1924), τὴν Ἠθικὴν (Ethik, τόμ.3, ἔκδ. 5η, 1923 κ.ἑξ.), τὸ Σύστημα τῆς φιλοσοφίας (System der Philosophie, ἔκδ. 4η, 1919), τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Einleitung in die Philosophie, ἔκδ. 9η, 1922), τὴν Κοινωνικὴν ψυχολογίαν (Völkerpsychologie, ἔκδ. 3η, 1911 κ. ἑξ.), ἐν ᾗ πραγματεύεται περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γλώσσης, τοῦ μύθου καὶ τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης, τοῦ ἔθους, τοῦ δικαίου, τῆς πολιτείας καὶ ἄλλων φαινομένων, ἅτινα γίνονται προϊόντα κοινωνικῶν ὁμάδων, τὰ Στοιχεῖα κοινωνικῆς ψυχολογίας (Elemente der Völkerpsychologie, 1912) καὶ ἄλλα πολλά. Ἐξέδωκε δὲ ὁ Wundt ἀπὸ τοῦ 1881 καὶ τὰς Φιλοσοφικὰς μελέτας (Philosophische Studien, ἀπὸ τοῦ 1906 Psychologische Studien), σύγγραμμα περιοδικόν, ἐν ᾧ ἐδημοσιεύοντο καὶ ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν του ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ παρασκευαζόμεναι πραγματεῖαι.

Ὡς διδάσκαλος ἀκαδημαϊκὸς ὁ Wundt ὑπῆρξεν αὐτόχρημα ἰδεώδης.

---

[1] Καὶ τὸ ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχον Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον, ὅπερ ἱδρύθη ὑφ' ἡμῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, πρότυπον εἶχε τὸ Ἐργαστήριον τοῦ Wundt (Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Πειραματικὴ Ψυχολογία καὶ Ψυχολογικὰ Ἐργαστήρια, 1913. Ἀκαδημεικά, 3, Ψυχολογία, 1933, σελ. 52 κ. ἄ.).

ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΚΗΝ ΚΟΥΚΗ

ΚΑΤΑΘΕΣΙΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΕΞ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ *

Ἐπέπρωτο λοιπόν, Ἀγγελικὴ Κουκῆ, τόσον προώρως νὰ σὲ ἴδωμεν ἀποχωριζομένην ἀφ' ἡμῶν!

Θρηνοῦμεν, ἀγαπητὴ Κική, τὴν ἀληθῶς τραγικὴν μοῖράν σου. Θρηνοῦμεν, διότι ἐσβέσθης ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας καὶ τῆς δράσεώς σου. Κλαίομεν, διότι ἀνεκόπη ὁ τόσος πρὸς τὴν γνῶσιν ἔρως σου, ἡ τόση πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἀφοσίωσίς σου, ἡ τόση σοφία σου, ἡ ἔκπαγλος χάρις καὶ εὐγένεια, ἡ ἀπαράμιλλος ἀρετή σου.

Τὸν σφοδρόν σου πρὸς τὴν γνῶσιν ἔρωτα καθ' ὅλον, ψυχὴ θεία, ἐπέδειξες τὸν βίον σου. Ἠρίστευες ἀπὸ τῶν πρώτων σχολείων, ἠξιοῦσο βραβείων καὶ ὑποτροφιῶν πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν σου, ἐστεφανοῦσο κατὰ τὰς γυμνασιακάς σου ἐξετάσεις.

Ἀλλ' εἰς τὴν ἀριστείαν σου ταύτην τὸν κολοφῶνα ἐπέθεσαν αἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν σπουδαί σου. Ὡς πρωτοετὴς φοιτήτρια ἐκίνεις κατὰ τὰς ἐξετάσεις τὸν θαυμασμὸν τῶν καθηγητῶν σου. Ὡς δευτεροετὴς κατέπλησσες τοὺς πάντας διὰ τῶν φροντιστηριακῶν σου διατριβῶν, ὅπου ἡ πυκνὴ σκέψις ἐπρυτάνευε καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν μελετῶν καὶ τῆς γλώσσης ἡ ἀνυπέρβλητος χάρις. Ὡς πρωτοετὴς φοιτήτρια κατ' ἐκλογὴν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ τότε ἱδρυθέντος Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου εἰσήρχεσο ὡς βοηθὸς εἰς τὸ νέον τοῦτο ἱερὸν τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐνεκαίνιζες στάδιον, ἐν τῷ ὁποίῳ εἰς ἐπιμελητὴν τάχιστα προαχθεῖσα ὑπέροχος ἀνεδείχθης καὶ ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν φοιτητῶν καὶ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ.

* Ἡ Ἀγγελικὴ Κουκῆ ἐγεννήθη κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1908 ἐν Κάμπῳ τῆς Ἀβίας, ὅπου καὶ τῆς πρώτης μετέσχε παιδείας. Τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἐπεράτωσεν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐνεγράφη εἰς τοὺς φοιτητὰς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῷ 1924. Τῷ 1926 διωρίσθη βοηθὸς τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου, μετ' ὀλίγον δὲ προήχθη εἰς ἐπιμελητὴν αὐτοῦ. Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1936 δαπάναις τοῦ Πανεπιστημίου ἀπεστάλη εἰς Γερμανίαν πρὸς εὐρυτέρας σπουδάς, ἀλλὰ προσβληθεῖσα πάλιν ὑπὸ νόσου, ἥτις πρότερον ἤδη εἶχεν ὑποσκάψει τὴν ὑγείαν αὐτῆς, ἐπέστρεψεν εἰς Ἀθήνας, ὅπου καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 30ῇ Νοεμβρίου 1936. Ἐτάφη ἐν Ἀμαρουσίῳ. Ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῆς ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἡ *περὶ τῆς σχέσεως τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν*, ἥτις καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (τόμ. 11, 1936, σελ. 153 κ. ἑξ. *Angélique Kouki*, Recherches expérimentales. Le temps de réaction et sa relation avec l' intelligence).

Μαρτυροῦσιν οἱ μαθηταί σου, οἵτινες σὲ ἐλάτρευον. Μαρτυροῦσιν αἱ μέχρι τοῦδε ἐν τῷ εἰρημένῳ Ἐργαστηρίῳ διεξαχθεῖσαι ἔρευναι καὶ ὅσαι ἄλλαι τανῦν συντελοῦνται ἐν αὐτῷ, αἵτινες ἤρξαντο ὑπὸ τὴν δαιμονίαν ἐπιστημονικήν πνοήν σου.

Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ταύτας ἐρεύνας τὴν τοσαύτην ἐπέδειξες ὑπεροχήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεις, ὅπου καὶ πάλιν ἐθριάμβευσες, καὶ εἰς τὴν μετὰ τοῦ καθηγητοῦ σου συνεργασίαν, ὅτε παρεσκεύαζε τὰς ἐκδόσεις τῶν συστηματικῶν του συγγραμμάτων. Ὅπως ἐν πάσῃ τῇ ἐπιστημονικῇ δράσει σου, ἦσο καὶ ἐκεῖ τὸ μέτρον τῆς κρίσεως, ὁ κανών, πρὸς ὃν ἐρρυθμίζετο ἡ ἀκρίβεια καὶ τὸ κάλλος τοῦ λόγου, ὁ νοῦς ὁ τὸ ὅλον συμπαρακολουθῶν.

Καὶ διὰ τὰς ἐξαιρέτους ταύτας ἐπιστημονικάς σου ἀρετὰς σφόδρα ὑπὸ πάντων ἐτιμᾶσο. Διὰ τὰς ἀρετὰς δὲ ταύτας προτάσει τοῦ καθηγητοῦ σου καὶ ἐπινεύσει τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου ἀπεστάλης πρὸ μικροῦ ὡς ὑπότροφος εἰς Γερμανίαν, ἵνα παρακολουθήσῃς καὶ τὴν ἐκεῖ ἐπιστημονικὴν κίνησιν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν Ψυχολογικῶν Ἐργαστηρίων τὴν λειτουργίαν. Ἀτυχῶς ἡ ἀδυσώπητος Εἱμαρμένη ἀνέκοψε τὴν τοσαύτην ὁρμήν, ἣν καὶ οἱ ἐν Βερολίνῳ καθηγηταί σου ἐθαύμασαν κατὰ τὸν βραχὺν χρόνον τῶν ἐκεῖ σπουδῶν σου.

Ἀλλ' ἡμεῖς δὲν κλαίομεν μόνον τὴν ἐπιστημονικήν σου ἀρετήν, ἀγαπητὴ Κική, κλαίομεν, καὶ μάλιστα πολὺ περισσότερον, τὴν ἀπαράμιλλόν σου εὐγένειαν καὶ τὸν ἀδαμάντινόν σου χαρακτῆρα.

Γεννηθεῖσα ἐν οἴκῳ, ὅπου ἁγνότατα ἐκράτουν τὰ ἤθη, τυχοῦσα δὲ φύσεως κατὰ πάντα ἀγαθῆς καὶ οἰκογενειακῆς ἀγωγῆς αὐστηροτάτης, ἀπέβης ἡ ὑπερτέρα ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν.

Τὴν ἀνθρωπίνην ματαιοδοξίαν οὐδέποτε ἐπήνεσες, οὐδὲ ἐπεδίωξες τὰ χαμερπῆ καὶ τὰ χαμαίζηλα, ἀλλ' ὅ,τι ὑπάρχει ὑψηλόν, τοῦτο ἐπε-

τήδευες ἐν τῷ βίῳ. Ἡ μελέτη ἦτο διὰ σὲ ἡ ὑπερτάτη πανήγυρις καὶ ἡ ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ σου, ὅπου καὶ αὐτὰς διέτριβες τὰς ἑορτάς, μονήρης ἐνασχόλησίς σου.

Ἡ πρὸς τοὺς οἰκείους ὑπερφυὴς στοργή, ἡ ἄκρα φιλαλληλία, ἡ προαγωγὴ παντὸς ὅ,τι ἐνόμιζες χρηστὸν καὶ γενναῖον ἦτο ἡ εὐγενεστάτη ἐκδήλωσις τῆς ψυχῆς σου.

Αἱ μεγάλαι ἀρεταί, ὅσας ἐκήρυξεν ἡ ἔνδοξος Ἑλλάς, τὴν ὁποίαν ἐλάτρευσες δι' ὅλου τοῦ βίου σου καὶ εἰς τῆς ὁποίας τὴν πνευματικὴν ἀνάστασιν εἰργάσθης κατὰ πάντα τρόπον, ἦσαν ἡ αἴγλη, ἥτις σὲ ἐκόσμει, ἦσαν τὸ στεφάνωμα τῆς ζωῆς σου.

Τὴν δὲ χάριν καὶ τὴν προσήνειαν καὶ τὴν εὐπροσηγορίαν, ἥτις μετὰ τῆς ἄλλης σου ἀρετῆς καὶ τῆς ὑπερφυοῦς διανοίας σου ἀπετέλει τὴν θείαν τῆς ὑποστάσεώς σου ἁρμονίαν, τίς δύναται νὰ ἀναπολήσῃ καὶ νὰ δηλώσῃ, χωρὶς οἱ λυγμοὶ νὰ καταπνίξωσι τὴν φωνήν του!

Χαῖρε, εὐγενὴς ἱέρεια τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἀρετῆς.

Χαῖρε, Ἀγγελικὴ Κουκῆ. Τὸ ὄνομά σου θὰ ζῇ, ὅσον καὶ ἡ Ἑλλάς, ὅσον καὶ ἡ Ἐπιστήμη.

Τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ζῶσα θὰ διαιτᾶται διὰ παντὸς ἡ δαιμονία ψυχή σου, καταθέτει δι' ἐμοῦ τὸν στέφανον τοῦτον, δεῖγμα μικρὸν ὑπερτάτης τιμῆς καὶ λατρείας πρὸς τὴν ὑπέροχον ἐργάτιν του.

Ἀναπαύου ἐν τῇ δάφνῃ, ἥτις στέφει τὴν κεφαλήν σου.

Ἀναπαύου ἐν τῇ ἀγάπῃ, μεθ' ἧς σὲ περιβάλλουσιν, ὅσοι ἐγνώρισαν καὶ ἐξετίμησαν τὸ ἀνέφικτον μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς σου.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ *

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΣ ΜΗΤΡΟΣ ΠΑΠΠΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΑΜΜΗΝ ΜΟΥ

Ἐνθάδ' Ἰωάννης Βούρδης εὕδει, ὅ τε πάτρῃ
ἐν προμάχοις λυγρὴν ἤρκεσε δουλοσύνην.
Σὺν δ' Ἑλένῃ, ἄλοχος κεδνὴ καὶ εἶδος ἀγητή,
ἣ πᾶσιν μνῆστιν κάλλιπεν ἐξοπίσω.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ

Ἄργεϊ ἐν κλεινῷ φάος ἔδρακον ἠελίοιο
πρῶτον, ἐν εὐύδρῳ δ' Ἀθμονίῃ πύματον.
Ἐσθλῶν δ' ἐκ πατέρων γεγαὼς ὁσίως ἐβίων τε
καὶ φύτλην ἀγαθὴν κάλλιπον οἰχόμενος.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

Ἐν δολιχῷ βιότῳ ἀρετάων δρέψας ἄωτον,
ἐσθλὴ καὶ πινυτὴ ἔξοχα θηλυτέρων.
Τοὔνεκ' ἐν ἀνθρώποις τιμῆς λάχες, ὡς ἐπέοικεν,
ἐκ δὲ Θεοῦ χρυσέων κόσμον ἔχεις στεφάνων.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΚΗΝ ΚΟΥΚΗ

Ἱερόν, Ἀγγελική, Μοῦσαι πότισάν σ' Ἀγανίππης
ὕδωρ καὶ δάφνῃ στέψαν ἀγαλλόμεναι.
Αὐτὰρ Μοῖρ' ὀλοὴ σοφίης οὐ φείσατο πάμπαν,
οὐ χαρίτων, αἲ αἲ, οὐ μεγάλων ἀρετῶν.

* Ἐκ τῶν ἐν Ἀμαρουσίῳ τάφων.

ΕΠΙ ΤΗι ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ*

Κύριε Πρόεδρε τῆς Κυβερνήσεως

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Τὸ Πανεπιστήμιον φρουρὸς ἀκοίμητος τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ τῶν μεγάλων ἰδεωδῶν τοῦ Γένους μετ' ἐξαιρετικῆς ἀείποτε ὑπερηφανίας καὶ ἄκρας συγκινήσεως ἑώρτασε τὴν μεγάλην ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν παλιγγενεσίας, κατ' ἐξοχὴν δὲ τὴν τελευταίαν ταύτην δεκαετίαν, καθ' ἣν πανηγυρίζομεν οἱ Πανέλληνες τὴν ἑκατοστὴν ἀμφιετηρίδα τῶν Ἐλευθερίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Συμμετέσχε τῶν πανελληνίων ἑορτῶν, ὅσαι συνήγειραν μέχρι τοῦδε ἡμᾶς εἰς τὰς ἱερὰς μυσταγωγίας, καθ' ἃς ἐκλείσθησαν τῶν ἐνδόξων πατέρων τὰ τρόπαια καὶ τῶν Φιλελλήνων αἱ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ὑπέροχοι θυσίαι καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἡ ἀνεπίληστος πρὸς τὴν Ἑλλάδα εὐεργεσία.

Ἐτόνισεν ὕμνους πρὸς τὸν μεγαλόπνευστον τῆς Ἀλβίωνος ἀοιδὸν καὶ ἵδρυσε τῆς μεγάλης του δόξης μικρὸν μνημεῖον ἐν τῇ πόλει τῶν ἀθανάτων, ὅπου τὰ τελευταῖα παρώρμησε τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας.

Ἀφιέρωσεν ἐγκώμια εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν δαιμόνιον Γερμανὸν ποιητήν, ὅστις ἔψαλε τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ ἡρωικὰ τῶν Ἑλλήνων κατορθώματα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μεγάλης ἡμῶν Ἐπαναστάσεως, ὡσαύτως δὲ πρὸς τοὺς ἄλλους Φιλέλληνας, οἵτινες διὰ τῆς μούσης, διὰ τοῦ χρήματος, διὰ τοῦ τιμίου αὐτῶν αἵματος συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος.

Ἐστεφάνωσε τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν τῶν Τιτάνων, ὧν ἡ μνήμη θὰ παραμένῃ ἀνεξάλειπτος εἰς αἰῶνας αἰώνων καὶ θὰ διδάσκῃ τῶν

* Ἐρρήθη ἐπὶ τῆς πρυτανείας μου, 25 Μαρτίου 1930, παρισταμένων τῶν ἐπισήμων, ἐν οἷς καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Ἐλευθέριος Βενιζέλος.

Ἑλλήνων τὰς γενεὰς τῶν καθηκόντων τὸ ἱερώτατον, τὴν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπην.

Καὶ σήμερον δὲ κατὰ τὴν περίλαμπρον ταύτην πανήγυριν, ἣν ἑορτάζει ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἡ διὰ τῆς ἀφθίτου ἀρετῆς ἔτι μᾶλλον μεγαλυνθεῖσα Ἑλλάς, πρῶτον τὸ Πανεπιστήμιον μετὰ καρδίας παλλομένης ἐξ ἐθνικῆς χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως προσέρχεται νὰ τιμήσῃ ὑμᾶς, ὦ μεγαλόδοξοι ἥρωες, οἵτινες πρῶτοι ἐχαρίσατε εἰς τοὺς ἐπιγόνους τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν, τὴν θείαν ἐλευθερίαν.

Συναγάλλεται δὲ μετὰ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ, ὅστις πανταχοῦ γῆς σήμερον πανηγυρίζει τὴν αἴγλην καὶ τὴν εὔκλειαν τῶν εὐάθλων προμάχων τῆς πατρίδος.

Μετ' ἴσης δ' εὐλαβείας θὰ μετάσχῃ τῶν ἑορτῶν, ὅσαι μάλιστα μέλλουσι νὰ τελεσθῶσι κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῶν Ἡρῴων, ἀϊδίων μνημείων τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλληνίδων, ὧν τὰ ἀείμνηστα κατορθώματα καὶ αἱ ὑπεράνθρωποι θυσίαι θὰ ἐγείρωσιν ἐς ἀεὶ τὸν θαυμασμὸν τῶν αἰσθανομένων ἀνθρώπων.

Καὶ μετὰ τῆς δάφνης θὰ ἀφιερώσῃ καὶ πάλιν εἰς ὑμᾶς στεφάνους ἀϊδίου θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης.

Καὶ ἐν πλήρει συναισθήσει τοῦ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκοντος θὰ συνεχίσῃ τὸ μέγα τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος ἔργον, διὰ μνήμης ἔχον ἀείποτε τὸ ἀδιάλειπτον μελέτημα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς.

Ὦ μέγα σεμνὴ Νίκη,
τὸν ἐμὸν βίοτον κατέχοις
καὶ μὴ λήγοις στεφανοῦσα.

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΤΡΟΦΙΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ *

Κύριε Πρόεδρε,

Ἀφοῦ κατὰ τὰς μεγάλας ταύτας ἡμέρας τῶν ἐθνικῶν ἀναμνήσεων ὕμνησε τοὺς ἥρωας, οἵτινες παρεσκεύασαν τὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ ἐτόνισε τὸν ἑκατονταέτηρον ὕμνον εἰς τοὺς ἄνδρας, οἵτινες διὰ τῶν διδαγμάτων καὶ τῆς ἀρετῆς αὐτῶν ἀνέπτυξαν τὴν ἐπιστήμην ἐν Ἑλλάδι καὶ προεβίβασαν τὴν παιδείαν καὶ προήγαγον τὸν βίον καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς πολιτείας, προσέρχεται σήμερον τὸ Πανεπιστήμιον μετ' εὐλαβείας νὰ ἐπιθέσῃ τῶν ὕμνων τὸ στεφάνωμα καὶ ἀπονείμῃ τιμὰς εἰς τὰ μεγαλόφρονα τέκνα του, ὅσα καθ' ὅλην τὴν ἑκατονταετίαν ἐκήρυξαν τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν καὶ προθύμως μετέσχον τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγώνων καὶ ἔπεσαν μαχόμενα ὑπὲρ τῶν πατρῴων βωμῶν καὶ ἑστιῶν.

Ἵδρυσεν εἰς ὑμᾶς μνημεῖα ἡ Ἑλλάς, ὦ κλεινοὶ μύσται τῶν ἐπιστημῶν· πρώτους ἔταξεν ὑμᾶς εἰς τὸ Πάνθεον τῶν ἀθανάτων.

Ἀνήγειρε τὸ Πανεπιστήμιον, ἡ πότνια αὕτη μήτηρ, βωμοὺς λατρείας ἐν τῷ τεμένει αὐτῆς καὶ ἀνέγραψε τὰ ὀνόματα ὑμῶν εἰς στήλας, αἵτινες θὰ μένωσιν ἐς ἀεὶ μαρτύρια τῆς ἀφθίτου ἀρετῆς σας.

Ἐστεφάνωσεν ὑμᾶς ἡ Δόξα ἀνὰ τὰ περίδοξα πεδία τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀσίας καὶ πανταχοῦ, ὅπου αἱ ψυχαὶ ὑμῶν ἄγρυπνοι φύλακες ἀναμένουσι τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀδελφῶν ἀλυτρώτων.

Σήμερον δέ, ὅτε σύμπασα ἡ Ἑλλὰς τελεῖ τὰ πάνδημα μνημόσυνα καὶ τιμᾷ καὶ γεραίρει τοὺς Τιτᾶνας τοῦ 1821 καὶ ἐγκωμιάζει τοὺς προμάχους τῆς ἐλευθερίας, τοὺς ἀθλήσαντας κατὰ τοὺς προσφάτους πολέμους, μετὰ παλμῶν ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης δικαίως στρέφεται καὶ πάλιν πρὸς ὑμᾶς ἡ ἑλληνικὴ ψυχή.

* Ἐρρήθη ἐπὶ τῆς πρυτανείας μου, 15 Ἀπριλίου 1930, παρισταμένου καὶ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη.

Ἥρωες χρηστοί, χαίρετε. Τὸ ὄνομά σας θὰ ζῇ, ἐφ' ὅσον θὰ ζῇ ἡ Ἑλλὰς καὶ θὰ πάλλωσιν ἑλληνικαὶ καρδίαι. Τὸ ὑπέροχον παράδειγμά σας διὰ παντὸς τοῦ χρόνου θὰ ἐμπνέῃ καὶ θὰ φρονηματίζῃ τῶν Ἑλλήνων τὰς γενεάς.

ΧΑΡΙΤΕΣ

Α.

Ἐτυποῦτο τῶν Ἀναλέκτων ὁ πρῶτος οὗτος τόμος, ὅτε ἡ ἐπὶ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ ἀειμνήστου Δημητρίου Οἰκονόμου Ἐπιτροπεία τῆς ἐν Τεργέστῃ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κοινότητος ἀπέστειλεν εἰς ἐμὲ τὸ ἑξῆς ἔγγραφον·

Ἐν Τεργέστῃ τῇ 19η Δεκεμβρίου 1936

Πρὸς

τὸν ἀξιότιμον κύριον ΘΕΟΦΙΛΟΝ ΒΟΡΕΑΝ

Ἀθήνας

Ἀξιότιμε Κύριε,

Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἱδρύματος τοῦ μεγάλου εὐεργέτου τῆς ἡμετέρας Κοινότητος ἀειμνήστου Δημητρίου Οἰκονόμου Ἐπιτροπή, λαβοῦσα ὑπ' ὄψει της τὰς διατάξεις τοῦ προρρηθέντος Ἱδρύματος, ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως νὰ ἀπονείμῃ πρὸς Ὑμᾶς, ὡς περιποιοῦντα τιμὴν καὶ κλέος εἰς τὸ Γένος ἡμῶν, τὸ πρῶτον ἐπὶ τούτῳ βραβεῖον ἐκ λιρεττῶν 1500 (χιλίων πεντακοσίων) ὡς ἔπαθλον τῆς πολυτίμου Ὑμῶν ἐπιστημονικῆς δράσεως.

Συγχαίρομεν Ὑμᾶς ἐγκαρδίως εὐχόμενοι τὰ βέλτιστα ἐπ' ἀγαθῷ Ὑμῶν καὶ τοῦ Γένους καὶ τῆς Πατρίδος.

Ἐπὶ τούτοις δέξασθε, παρακαλοῦμεν, τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξαιρέτου πρὸς Ὑμᾶς ὑπολήψεως.

ΚΟΙΝΟΤΗΣ
ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΙΩ. ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
Γ. Ν. ΓΟΥΝΑΛΑΚΗΣ

Ὑπερήφανος δὲ διὰ τὴν ἐθνικὴν ταύτην δάφνην μετ' εὐλαβείας ἀναφέρω τὴν διάνοιαν πρὸς τὸν φιλογενῆ ἄνδρα, ὅστις τῆς Ἑλλάδος ἐγένετο εὐεργέτης, πλείστας δὲ καὶ δημοσίᾳ ὁμολογῶ χάριτας πρὸς τοὺς ἐν Τεργέστῃ Ἕλληνας, τοὺς ὅλως αὐθορμήτως τὴν μεγάλην ταύτην τιμὴν ἀπονείμαντας εἰς ἐμέ, τιμήν, ἥτις σφόδρα μὲ ἐνισχύει ἐν τῇ ὁδῷ, ἣν ἀπαρεγκλίτως ἀκολουθῶν σπουδάζω νὰ συντελέσω κατὰ δύναμιν εἰς τὴν θεραπείαν τῆς Ἐπιστήμης καὶ τὴν διαφώτισιν καὶ τὴν ἐξύψωσιν τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως.

B.

Ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, τῇ ἑορτασθείσῃ πρὸ μικροῦ, τὸ γεραρὸν τῆς Λιψίας Πανεπιστήμιον, οὗτινος ὑπῆρξα τρόφιμος ἄλλοτε καὶ ἀνηγορεύθην διδάκτωρ, εὐηρεστήθη νὰ μοὶ ἀπονείμῃ ὑπερτάτην καὶ ὅλως ἐξαίρετον τιμήν, τὸν τίτλον τοῦ **Ἐπιτίμου Συγκλητικοῦ.** Ἀνήγγειλε δὲ τὴν τιμὴν ταύτην ἐν τῇ Μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν ὁ ἐπὶ τῆς Παιδείας ὑπουργὸς τῆς Γερμανίας κ. Rust, ὅστις καὶ τὸ οἰκεῖον δίπλωμα ἐπέδωκεν εἰς ἐμέ, ἔχον οὕτω·

Der Rektor der Universität Leipzig ernennt durch diese Urkunde den Professor der Psychologie und Präsidenten der Akademie der Wissenschaften zu Athen

THEOPHIL BOREAS,

welcher am 3. Mai 1899 in Leipzig zum Doktor der Philosophie promoviert worden ist und sein viel umfassendes Lehrbuch der Psychologie dem Andenken Wilhelm Wundts, seines «grossen Lehrers», gewidmet hat, in Würdigung seiner hohen wissenschaftlichen Verdienste zum

EHRENSENATOR.

Wie er deutsche Dichtung durch meisterliche Übersetzungen seinen Landsleuten nahegebracht hat, so verbindet er in seinen philosophischen und psychologischen Werken aufs engste griechische Wissenschaft mit dem Schrifttum und dem gegenwärtigen Schaffen des Deutschen Volkes.

Leipzig, den 31. März 1937

GOLF
Rektor der Universität

῾Ο Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας τὸν Καθηγητὴν τῆς ψυχολογίας καὶ Πρόεδρον τῆς ἐν ᾿Αθήναις ᾿Ακαδημίας τῶν ᾿Επιστημῶν

ΘΕΟΦΙΛΟΝ ΒΟΡΕΑΝ,

ὅστις τῇ 3ῃ Μαΐου 1899 ἐν Λιψίᾳ ἀνηγορεύθη τῆς φιλοσοφίας διδάκτωρ καὶ τὸ πολυμερέστατον τῆς Ψυχολογίας του βιβλίον ἀφιέρωσεν εἰς τὴν μνήμην τοῦ Γουλιέλμου Wundt, τοῦ «μεγάλου διδασκάλου» του, τιμῶν τὰς μεγάλας αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσίας ἀνακηρύσσει διὰ τῶν ἐπισήμων τούτων γραμμάτων

ΕΠΙΤΙΜΟΝ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΟΝ.

῞Οπως τὴν γερμανικὴν ποίησιν διὰ τῶν ἀριστοτεχνικῶν αὐτοῦ μεταφράσεων κατέστησεν οἰκείαν εἰς τοὺς ῞Ελληνας, οὕτως ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς καὶ τοῖς ψυχολογικοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ἀκριβέστατα συνάπτει οὕτω; πρὸς τὴν γραμματείαν καὶ τὴν κατὰ τοὺς νῦν χρόνους δημιουργίαν τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ.

᾿Εν Λιψίᾳ τῇ 31ῃ Μαρτίου 1937

GOLF
Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου

Εὐάρεστον δὲ λίαν καθῆκον ἐπιτελῶν καὶ δημοσίᾳ εἰς τοὺς ἐπιφανεστάτους σοφούς, οἵτινες οὕτω περιφανῶς μὲ ἐτίμησαν, ὁμολογῶ καὶ ἐνταῦθα τὴν χάριν, ἣν ἐξέφρασα ἤδη πρὸς αὐτοὺς διὰ τῶν ἀκολούθων γραμμάτων·

Athen, den 20. April 1937

Magnifizenz,

Hochgeehrter Herr Rektor,

Die grosse Ehre, deren mich Ihre Universität bei Gelegenheit der Jahrhundertfeier unserer Hochschule gewürdigt hat, indem sie mir durch seine Excellenz den Herrn Reichsminister D[r] Rust das Diplom eines Ehrensenators der Alma Mater Lipsiensis übergeben liess, erfüllt mich mit Freude und Stolz.

Für diese Auszeichnung, die ich überaus hochschätze, schulde ich allen Herren Professoren Ihrer Universität tiefgefühlten Dank, insbesondere aber der hohen Philosophischen Fakultät, die meine bisherige Arbeit und meinen Beitrag zur Wissenschaft, sowie meinen Versuch, einige Meisterwerke der deutschen Dichtung dem griechischen Geiste zugänglich zu machen, so wohlwollend beurteilte und meine Verehrung für die wissenschaftliche Höhe Ihres Landes lobend anerkannte. Allerherzlichsten Dank schulde ich auch Ihnen, hochgeehrter Herr Rektor, sowie dem Hohen Senat, dass Sie diese Ehrung veranlassten.

Ich brauche Ihnen nicht besonders zu betonen, dass die Banden, die mich mit der ältesten und ruhmreichsten Universität Deutschlands verbinden, seit ich dort meine Studien machte und das Doktordiplom erwarb, mich auch fürderhin festhalten werden, so lange ich noch atmen kann, und dass die Bilder der Heroen der deutschen Wissenschaft, die mich in das Heiligtum der Wahrheit einführten, unauslöschlich in meiner Seele haften und ich nie aufhören werde, die grossen Geister Ihres Landes zu ehren

und zu preisen, wie ich die unsterblichen Zierden der hellenischen Geisteswelt bewundernd hochschätze.

Mit aufrichtiger Hochachtung und Dankbarkeit

verbleibe ich Ihr ganz ergebener

Prof. Dr TH. BOREAS

Ehrensenator der Leipziger Universität

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῇ Ἀπριλίου 1937.

Κύριε Πρύτανι,

Ἡ μεγάλη τιμή, ἣν ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἀμφιετηρίδι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου εὐηρεστήθη νὰ μοὶ ἀπονείμῃ διὰ τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ κ. Rust *ἡ* Alma Mater Lipsiensis *ἀναδείξασά με* ***Ἐπίτιμον Συγκλητικόν,*** *μὲ ἐπλήρωσε χαρᾶς καὶ ὑπερηφανίας.*

Διὰ τὴν δάφνην ταύτην πρὸς ὅλην τῶν Καθηγητῶν τοῦ Ὑμετέρου Πανεπιστημίου τὴν χορείαν πλείστας ὁμολογῶ χάριτας, ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν περίσεμνον Φιλοσοφικὴν Σχολήν, ἥτις μετ' εὐμενείας καὶ τὸ μέχρι τοῦδε συντελεσθὲν ἔργον μου ἔκρινε καὶ τὰς εἰς τὴν ἐπιστήμην συμβολάς μου, ἔτι δὲ τὴν μικράν μου προσπάθειαν, ὅπως καταστήσω προσιτώτερα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν ἔνια τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ Γερμανικοῦ Παρνασοῦ, ἐξῆρε δὲ καὶ τὴν εὔνοιαν, ἣν ἔχω πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς σοφῆς Ὑμῶν χώρας. Πλείστην δὲ χάριν καὶ πρὸς Ὑμᾶς ὀφείλω, κ. Πρύτανι, καὶ πρὸς τὴν Σ. Σύγκλητον, διότι ἐπρωτοστατήσατε εἰς τὴν ἀπονομὴν ταύτης τῆς τιμῆς.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ διαβεβαιώσω Ὑμᾶς, κ. Πρύτανι, ὅτι οἱ δεσμοί, οὓς συνῆψα πρὸς τὸ παλαιότατον καὶ ἐνδοξότατον Πανεπιστήμιον τῆς Γερμανίας ἀπὸ τῶν νεαρῶν μου χρόνων, ὅτε ἐσπούδασα ἐν αὐτῷ καὶ ἔτυχον τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος, ἀρρήκτως, ἐφ' ὅσον ζῶ, θὰ μὲ συνδέωσι μετ' αὐτοῦ καὶ αἱ μεγάλαι εἰκόνες τῶν ἡρώων τῆς Γερμανικῆς Ἐπιστήμης, οἵτινες

μὲ ἐμυσταγώγησαν εἰς τὰ ἄδυτα τῆς Ἀληθείας, θὰ παραμείνωσιν ἀνεξίτηλοι ἐν τῇ ψυχῇ μου, οὐδὲ θὰ παύσω ποτὲ γεραίρων καὶ τιμῶν τὰ ὑπέροχα πνεύματα τῆς Ὑμετέρας χώρας, ὅπως τιμῶ καὶ θαυμάζω τὰ ἀθάνατα καυχήματα τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου.

Μετ' ἄκρας τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ

Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καὶ Καθηγητὴς

ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν,

Ἐπίτιμος Συγκλητικὸς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ

ΡΥΘΜΟΙ ΑΘΑΝΑΤΩΝ

ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΙΗΣΕΩΣ
ΕΝ ΕΛΛΗΝΙΚῌ ΠΟΙΗΤΙΚῌ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

PETRARCA, SCHILLER, GOETHE, HEINE, LENAU, MOORE, BYRON, MACKAY, LONGFELLOW, R. H. WILD, MRS NORTON, PERCIVAL, LAMARTINE, A. de MUSSET, HEREDIA.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 1935, ΣΕΛ. 120 . . . . ΔΡ. 50

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

ΑΝΑΚΡΕΟΝΤΕΙΑ, ΟΡΑΤΙΟΥ, PETRARCA, SCHILLER, GOETHE, HEINE, LENAU, MOORE, BYRON, LONGFELLOW, MACKAY, CH. SWAIN, MRS. F. HEMANS, BÉRANGER, HEREDIA.

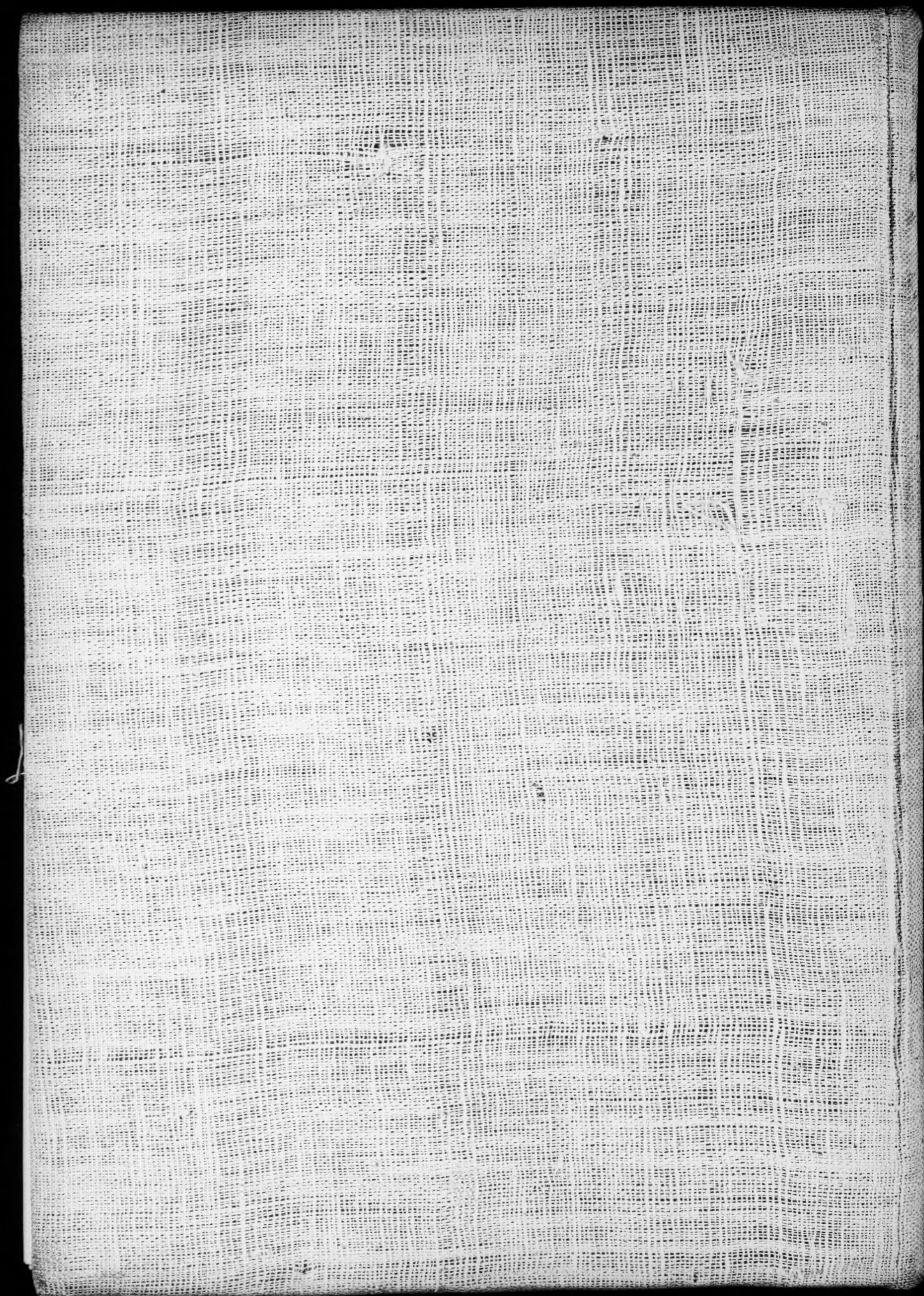
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 1936, ΣΕΛ. 120 . . . . ΔΡ. 50

ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

104 B644
v.1





VOLUME 2

(Б) ВОРСА

[illegible]



ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι
ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΔΑΠΕΣΤΗΣ
ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΛΙΨΙΑΣ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1939

ΤΥΠΟΙΣ: "ΠΥΡΣΟΥ" Α. Ε.

ΕΙΣ

ΤΑΣ ΥΠΕΡΤΑΤΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑΣ ΕΣΤΙΑΣ

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙ ΤΗι ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ

ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΝ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙ ΤΗι ΔΕΚΑΕΤΗΡΙΔΙ

ΑΙ ΑΚΑΔΗΜΙΑΙ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ *

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Ἡ Ἑλλὰς ἑορτάζει σήμερον τὰ Ἐλευθέρια, τὴν μεγάλην ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, καὶ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ γεραίρει τῶν μεγάλων πατέρων τὴν εὔκλειαν, ὅσοι ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης ἐδημιούργησαν τὸν πολιτισμόν, τὴν ἄσειστον κρηπῖδα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων χρόνων, τιμᾷ δ᾽ ἐκείνους, οἵτινες τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν ἡμέρωσιν μετελαμπάδευσαν εἰς τὰς ἄλλας χώρας, ὑμνεῖ δὲ τοὺς μεγαλωνύμους τοῦ Γένους ἱεροφάντας, οἵτινες καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς μεγάλης ἡμῶν Αὐτοκρατορίας ἀνημμένους διετήρησαν τῆς παιδείας τοὺς πυρσοὺς καὶ περιέθαλψαν τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους καὶ ἐχάλκευσαν τὰ ὅπλα, δι᾽ ὧν ἐθραύσθησαν τῆς δουλείας οἱ δεσμοί, θαυμάζει δὲ τὴν μεγαλοψυχίαν τῶν ἡρώων καὶ τὰς ὑπερόχους θυσίας καὶ τὰ ἀείμνηστα τρόπαια, ὅσα ἔστησεν ἡ Ἑλλὰς κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, ὅτε ἐχάριζεν εἰς ἡμᾶς τὴν χρυσῆν ἐλευθερίαν.

Μετ᾽ ἴσου δὲ θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ καὶ τὰ ἔκπαγλα γεραίρει τρόπαια, ἅτινα πρὸ μικροῦ ὑπὸ ἀληθῶς μεγαλεπήβολον ἔμπνευσιν καὶ μεγαλοπράγμονα ἡγεσίαν ἀνήγειραν οἱ Ἕλληνες ἐλευθεροῦντες τοὺς ὑπὸ τὴν δουλείαν ζῶντας ἔτι ἀδελφοὺς αὐτῶν καὶ ἐπιδιώκοντες τὴν ἀποκατάστασιν σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Στεφανώνει δὲ ἅμα τῶν εὐγενῶν Φιλελλήνων τὴν μνήμην, οἵτινες εἴτε διὰ τῶν ὅπλων εἴτε ἄλλως ὑπερμαχοῦντες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἐν τοῖς πρώτιστα τὰς μεγάλας προστάτιδας Δυνάμεις, τῶν ὁποίων ἡ χάρις ἀνάγραπτος θὰ ζῇ ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ὑπάρχῃ ἡ Ἑλλάς.

Εὐλαβὴς δὲ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην στρέφει τὴν διάνοιαν καὶ πρὸς πάντας ἐκείνους ἡ Ἑλλάς, ὅσοι ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τῆς ἐθνικῆς

---

* Ἐρρήθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν ἐπὶ τῆς προεδρίας μου, κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 25ης Μαρτίου 1936 (Πρακτικά, 11, 1936, σ. 14 κ.ἑξ.).

ἀνεξαρτησίας ὑψηλοῦ φρονήματος ἐμφορούμενοι καὶ συνέσεως θαυμαστῆς καὶ ἁγιωτάτης φιλοπατρίας ἐρρύθμισαν τὰ τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, συνετέλεσαν δὲ κατὰ δύναμιν εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως.

Καὶ μετέχουσι τῆς ἑορτῆς ταύτης πάντες οἱ Ἕλληνες, ἐν τοῖς πρώτοις ἡ Ἐκκλησία, ἥτις καθ' ὅλους τοὺς μακροὺς τῆς δουλείας αἰῶνας εἴπερ τις καὶ ἄλλος συνετήρησε τὰ ζώπυρα καὶ ὑπέθαλψε τὴν ὁρμὴν καὶ ἀνερρίπισε τὸν πόθον τῆς ἐλευθερίας, πρώτη δὲ ὕψωσε τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐμαρτύρησε καὶ ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἔπειτα τὰ σχολεῖα, οἱ ἄσβεστοι τῶν Πιερίδων βωμοί, οἵτινες ὑπάρχουσι τὰ ἁγιώτατα τελεστήρια τοῦ φωτισμοῦ τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἔθνους, ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὰ Πανεπιστήμια καὶ ἡ Ἀκαδημία ἡ ἡμετέρα.

Ἀλλ' ἡ Ἀκαδημία ἡμῶν, ἥτις κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην πανηγυρίζει καὶ τὴν δεκάτην ἐπέτειον ἀπὸ τῆς ἀνασυστάσεως, τιμᾷ καὶ πάντας τοὺς μεγαλογνώμονας ἄνδρας, ὅσοι συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ Σίμωνος Σίνα, τὸν ὁποῖον ἀφιερώσαντα εἰς τὴν νέαν Ἀκαδημίαν τῆς Ἑλλάδος τὸ καλλιμάρμαρον τοῦτο μέγαρον πρῶτον ἔστεψε τῆς Ἀθανασίας ἡ δάφνη, μέχρις ἐκείνων, ὅσοι εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως κατέβαλον τὰς βάσεις τῆς λειτουργίας αὐτῆς καὶ τὸν πλοῦτον αὐτῶν διαθέτουσιν ὑπὲρ τῶν μεγάλων σκοπῶν, οὓς ἐπιδιώκει τὸ ἀνώτατον τοῦτο ἵδρυμα. Μεθ' ὑπερηφανείας δὲ ἀποβλέπει ἡ Ἀκαδημία ἡμῶν πρὸς τὴν αἴγλην τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου, ὅπερ παλαιότατα ἤδη καὶ τὰ πρῶτα θεμέλια κατέβαλε τοῦ ἱερωτάτου τούτου ναοῦ καὶ ὥρισεν αὐτὸν ὑπερτάτην πνευματικὴν ἑστίαν, σκοπὸν ἔχουσαν τῶν Μουσῶν, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, τὴν θεραπείαν καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καθόλου τὴν μελέτην καὶ τὴν διακόσμησιν· παρέσχε δὲ ἅμα τὸ ὑπόδειγμα, καθ' ὃ ἐρρυθμίσθησαν καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα ἱερὰ ὕστερον συνέστησαν καὶ σήμερον ὑπάρχουσι πανταχοῦ τοῦ κόσμου ἱδρυμένα.

Ὑπὸ τὴν αἰγίδα δὲ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ μουσηγέτου θεοῦ, οἵτινες ἐν τῷ πανσέπτῳ τούτῳ χώρῳ ἵστανται σύμβολα τῆς σοφίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ κάλλους καὶ τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς συμμετρίας, ἔτι δὲ τοῦ σοφωτάτου τῶν Τιτάνων, ὅστις ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ παρίσταται ὡς ἔμβλημα τῆς ἀκαταγωνίστου ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀνίχνευσιν τῆς ἀληθείας καὶ τὴν ἡμέρωσιν, στεφανώνει τοῦ δαιμονίου τῆς Ἑλλάδος τὰ μέγιστα ἀγλαΐσματα, τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα, ἱδρυτὰς πρώτους καὶ ἥρωας αὐτῆς καὶ προστάτας.

Ἡ ἰδέα τῆς Ἀκαδημίας ἐκυοφορήθη ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐπιστήμῃ, καὶ δὴ ἐν ταῖς παλαιοτέραις σχολαῖς, μάλιστα τῶν Πυθαγορείων, ὧν γνωστότατος εἶναι ὁ ἐν Κρότωνι σύνδεσμος καὶ πολλοὶ τῶν εἰς αὐτὸν ἀνηκόντων ἀνὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν, ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου καὶ τοῦ Φιλολάου μέχρι τοῦ Ἀρχύτου καὶ τῶν περὶ αὐτόν. Ἀλλὰ τὰ θεμέλια τῆς Ἀκαδημίας ἐτέθησαν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τῆς θεᾶς τῆς σοφίας πρὸ εἴκοσι καὶ τριῶν ὅλων αἰώνων, ἐν ἔτει 387 π. Χ., ὅτε τοῦ Σωκράτους ὁ δαιμόνιος μαθητὴς μετὰ τὴν πρώτην εἰς Σικελίαν ἀποδημίαν ἐπανῆλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐν τοῖς εὐρυχώροις κήποις τοῦ Ἀκαδήμου παρὰ τὸν Κολωνὸν τὸν Ἵππιον, ὅπου αἱ ἀττικαὶ ἔθαλλον ἐλαῖαι, αἵτινες προήρχοντο, ὡς ἐλέγετο, ἐκ τῆς ἐν τῇ Ἀκροπόλει παγκύφου ἐλαίας, καὶ ὁ καλλίβοτρυς νάρκισσος καὶ ὁ χρυσαυγὴς κρόκος καὶ ἔρρεον αἱ ἀπὸ τοῦ Κηφισοῦ ἄϋπνοι κρῆναι, τὰς ὁποίας ἔψαλε τοῦ Σοφοκλέους ἡ Μοῦσα, ἵδρυσεν ὁ Πλάτων τὴν σχολὴν αὐτοῦ, Κοινὸν ἔχον ἰδίαν κτῆσιν καὶ περιουσίαν, ὅπερ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπωνύμου ἥρωος τοῦ τόπου ἔλαβε τὸ ὄνομα τῆς Ἀκαδημίας.

Κῆπος κατάφυτος καὶ Ἐξέδρα διὰ τὴν μελέτην καὶ τὴν διδασκαλίαν ἦσαν τὰ πρῶτα τῆς σχολῆς ταύτης κτήματα καὶ ἐνδιαιτήματα, ἐν οἷς καὶ Μουσῶν ὑπῆρχεν ἱερόν. Προσετέθησαν δὲ εἰς ταῦτα ὕστερον καὶ Χαρίτων ἀγάλματα ὑπὸ τοῦ Σπευσίππου, ἀνεψιοῦ ἐπ' ἀδελφῇ καὶ διαδόχου τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, τοῦ κάλλους πάντως καὶ τῶν Σειρήνων τῶν λόγων τοῦ αἰθεροβάμονος διδασκάλου σύμβολα, ἔτι δὲ τοῦ Πλάτωνος ἀνδριάς, ἔργον τοῦ Σιλανίωνος, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου ἀνατεθεὶς ὑπὸ τοῦ Μιθριδάτου.

Καὶ διετηρήθη ἡ σχολή, ἥτις συνετηρεῖτο ἐκ δωρεῶν μάλιστα τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν πλατωνικὸν θίασον, ὅστις καὶ τὴν λατρείαν τοῦ Πλάτωνος ἀφιέρωσεν ἔπειτα καὶ ἑώρταζε τὰ γενέθλια αὐτοῦ τῇ 7ῃ Θαργηλιῶνος, ἤτοι περὶ τὰ τέλη Μαΐου, ἐπὶ ἐννέα ἑκατονταετηρίδας.

Ἐδίδαξαν δ' ἐν αὐτῇ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιόδῳ, τῇ παλαιᾷ λεγομένῃ Ἀκαδημίᾳ, παρὰ τὸν Πλάτωνα καὶ ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Ξενοκράτης, ὁ τὸν Σπεύσιππον διαδεχθεὶς ἐν τῇ σχολαρχίᾳ, καὶ Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος καὶ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς καὶ Εὔδοξος ὁ Κνί-

διος καὶ ὁ Πολέμων καὶ ὁ Κράτης οἱ Ἀθηναῖοι καὶ Κράντωρ ὁ Σολεὺς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἵνα μεγάλα μόνον μνημονεύσωμεν ὀνόματα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ δύο δεκαετηρίδας διέμεινεν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐδίδαξεν ἐν αὐτῇ καὶ τὰ πρῶτα συνέταξε συγγράμματα.

Ἐν δὲ τῇ μέσῃ Ἀκαδημίᾳ ὁ Ἀρκεσίλαος μάλιστα διέπρεψεν, ὁ ἐκ Πιτάνης τῆς Αἰολίδος, ὁ τοῦ Κράτητος μαθητής, καὶ Λακύδης ὁ Κυρηναῖος, οἵτινες ἔτρεψαν τὴν Ἀκαδημίαν ἐπὶ τὴν σκέψιν, ἐν δὲ τῇ νέᾳ Ἀκαδημίᾳ οἱ περὶ τὸν Καρνεάδην, τὸν δεινὸν ἐκεῖνον διαλεκτικόν, ὅστις τὴν ἀκαδημαϊκὴν σκέψιν ἀνήγαγεν εἰς τὸ ἔπακρον, ἐν δὲ τῇ τετάρτῃ οἱ περὶ τὸν Φίλωνα τὸν Λαρισαῖον, ὅστις ἐν Ῥώμῃ καὶ τοῦ Κικέρωνος ὑπῆρξε διδάσκαλος, ἐν δὲ τῇ πέμπτῃ οἱ περὶ τὸν Ἀντίοχον τὸν Ἀσκαλωνίτην, ὅστις τῆς ἐκλεκτικῆς φιλοσοφίας θιασώτης γενόμενος ἐπειράθη νὰ συμβιβάσῃ τοῦ Πλάτωνος τὰ δόγματα πρὸς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὰ τῶν Στωικῶν.

Ἠκολούθησαν οἱ Νέοι πλατωνικοί, ἐν οἷς προέχουσιν ἐκ μὲν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σχολῆς ὁ Ἀμμώνιος πρῶτος, ὁ ἱδρυτὴς τῆς νέας πλατωνικῆς αἱρέσεως, καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Πλωτῖνος, ὁ ἄκρος ἀντιπρόσωπος αὐτῆς, καὶ ἡ περιώνυμος Ὑπατία, ἐκ δὲ τῆς ἐν Ἀθήναις Πλούταρχος ὁ Ἀθηναῖος καὶ Πρόκλος ὁ Λύκιος καὶ ἄλλοι πολλοὶ μέχρι τοῦ 529 μ. Χ., ὅτε διὰ διατάγματος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ ἐκλείσθη ἡ ἐν Ἀθήναις σχολὴ καὶ ἐδημεύθη ἡ περιουσία αὐτῆς.

Ἡ πλατωνικὴ αὕτη Ἀκαδημία ἐγένετο τὸ πρότυπον, καθ᾽ ὃ καὶ αἱ ἄλλαι καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει ἀνώταται τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἑστίαι διὰ πάντων τῶν αἰώνων ἐρρυθμίσθησαν, ἐν τοῖς πρώτιστα τὰ Πανεπιστήμια καὶ αἱ Ἀκαδημίαι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων.

Πρώτη πρὸς τὴν πλατωνικὴν σχολὴν παραπλησία ἐγένετο πάλαι ἐν Ἑλλάδι ἡ Περιπατητική, ἔπειτα δὲ ἡ Στωικὴ καὶ ἡ Ἐπικούρειος, ἔτι δὲ τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὅσαι ἄλλαι ἐγγὺς ἵστανται πρὸς ἐκείνας.

Περιώνυμον εἶναι τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ Λύκειον, ὅπου, ὡς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Πλάτωνος, καὶ κῆποι ὑπῆρχον καὶ περίπατος χάριν τῆς διδασκαλίας καὶ βιβλιοθήκη πλουσιωτάτη καὶ ἀνδρῶν σύλλογος

περὶ τὴν ἐπιστήμην διατριβόντων καὶ τὴν τέχνην. Ἐκλέϊσαν δὲ τὸ Λύκειον παρὰ τὸν μέγαν Σταγιρίτην καὶ ἄλλοι καὶ Θεόφραστος ὁ Λέσβιος, ὁ σοφὸς συγγραφεὺς καὶ εὔγλωττος διδάσκαλος, ὅστις καὶ τὸν κῆπον, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἡ σχολή, καὶ τὸν περίπατον αὐτῆς καὶ τὰς οἰκίας διὰ διαθήκης κατέλιπεν εἰς τοὺς θέλοντας νὰ συσχολάζωσι καὶ συμφιλοσοφῶσιν ἐν αὐτῇ· ἔπειτα δ᾽ Εὔδημος ὁ Ῥόδιος, ὁ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι διδάξας κατόπιν τὴν φιλοσοφίαν· ἔτι δὲ Ἀριστόξενος ὁ Ταραντῖνος, ὅστις ἀπὸ τῆς Πυθαγορείου σχολῆς προσελθὼν τὰ πυθαγόρεια δόγματα ἀνέμειξε μετὰ τῶν ἀριστοτελείων· πρὸς δὲ τούτοις ὁ Δικαίαρχος, ὁ ἐκ τῆς ἐν Σικελίᾳ Μεσσήνης, καὶ Στράτων ὁ Λαμψακηνός, ὁ σοφὸς ἐρευνητής, ὅστις τοῦ Θεοφράστου διάδοχος γενόμενος ἐπὶ μακρὰ ἔτη προέστη τῆς Περιπατητικῆς σχολῆς.

Οὐδὲν διέφερε τοῦ Ἐπικούρου ἡ σχολή, ὁ κῆπος καὶ ὁ σύλλογος, ἐν ᾧ καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες διέτριβον καὶ συνεφιλοσόφουν· ὡσαύτως δὲ ἡ Στοά, ἡ περίπυστος σχολή, ἣν ὁ Ζήνων συνέστησεν ἐν Ἀθήναις ἐν τῇ Στοᾷ τῇ Ποικίλῃ, ἐκόσμησαν δ᾽ ἐν ἄλλοις Κλεάνθης ὁ Ἄσσιος καὶ ὁ Ἄρατος ὁ ποιητὴς καὶ ὁ Χρύσιππος καὶ ὁ πολὺς Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος καὶ Παναίτιος ὁ Ῥόδιος, ὅστις καὶ ἐν Ἀθήναις ἐδίδαξε καὶ ἐν Ῥώμῃ τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς Ῥωμαίους ἀπέδειξε θιασώτας αὐτῆς καὶ τὸν νεώτερον Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν καὶ τὸν Κόϊντον Μούκιον Σκαιβόλαν καὶ τὸν Λεύκιον Αἴλιον Στίλωνα· πρὸς δὲ τούτοις ὁ σοφὸς Ποσειδώνιος ὁ ἐξ Ἀπαμείας.

Ἐγγύτερον πρὸς τὰς Ἀκαδημίας τὰς νεωτέρας ἵστατο τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ ἀνωτάτη Ἀκαδημία τῶν χρόνων τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἥτις συνήθως παραβάλλεται πρὸς τὰ Κολλέγια τῆς Ὀξφόρδης καὶ τῆς Κανταβριγίας καὶ τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Φλωρεντίας καὶ τὰς νεωτέρας Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν.

Ἱδρύθη τὸ Μουσεῖον τοῦτο ἐπὶ Πτολεμαίου Α΄ τοῦ Σωτῆρος κατὰ τὸ ὑπόδειγμα πάντως τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος καὶ ὀρθῶς ἐλέχθη κλάδος ἀπὸ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας τῆς ἐν τῷ Ἱππίῳ Κολωνῷ, ὑπῆρξε δὲ πιθανῶς ἔμπνευσις ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχουσα τὴν ἀρχὴν καὶ διὰ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐνισχυθεῖσα καὶ πραγματωθεῖσα ἐπὶ τῶν Διαδόχων.

Περιελαμβάνετο δὲ τὸ Μουσεῖον ἐντὸς τῶν Ἀνακτόρων, ὡς δὲ ἡ παλαιὰ Ἀκαδημία, καὶ Ἐξέδραν εἶχε διὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ περίπατον, πρὸς δὲ τούτοις οἶκον μέγαν, ἐν ᾧ καὶ διέτριβον καὶ συνεσίτουν οἱ τὸν σύλλογον τοῦ Μουσείου ἀποτελοῦντες σοφοί, οἵτινες ἔργον εἶχον τὴν διὰ τῆς ἐρεύνης προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Καὶ συνετηρεῖτο τὸ ἵδρυμα τοῦτο ἐκ βασιλικῶν μάλιστα χρημάτων, ἐξ ὧν καὶ μισθοὶ παρείχοντο εἰς τοὺς ἐργαζομένους ἐν αὐτῷ. Καὶ οἱ βασιλεῖς δὲ μετὰ πολλοῦ διαφέροντος παρηκολούθουν τὸ Μουσεῖον καὶ μεγάλας κατέβαλλον φροντίδας εἰς τὴν ἀρτιωτέραν λειτουργίαν αὐτοῦ. Πτολεμαῖος Β΄, ὁ ἐπιλεγόμενος Φιλάδελφος, ὅστις ἐπαινεῖται ὡς σοφώτατος καὶ φιλολογώτατος καὶ μουσικώτατος τῶν βασιλέων, καὶ τὴν μεγάλην βιβλιοθήκην ἐπλούτισε τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ζῷα ἐκόμισεν ἐξ Ἀσίας χάριν τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ γινομένων ἐρευνῶν καὶ ἀγῶνας ὥρισε φιλολογικοὺς καὶ παντοῖα βραβεῖα.

Κατὰ τὰ ἑλληνικὰ δ' ἐκεῖνα πρότυπα καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ Ἀκαδημία συνέστη, ἡ ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῆς Μαγναύρας ἱδρυμένη, ἀνώτατον παιδευτήριον παραπλήσιον πρὸς τὰ ἡμέτερα πανεπιστήμια, ἐν ᾧ καὶ αἱ φυσικαὶ καὶ αἱ μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι ἐδιδάσκοντο καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ τὰ νομικὰ ὑπὸ καθηγητῶν λαμβανόντων μισθοὺς ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου. Εἶναι ἡ Ἀκαδημία ἡ ἐπὶ Μιχαὴλ Γ΄ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Βάρδα τελοῦσα, ἣν ἔπειτα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἐκόσμησε καὶ Ἰωάννης ὁ Ἰταλὸς καὶ ἄλλοι.

Ὡσαύτως δ' αἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ἀκαδημίαι, ὧν γνωστότεραι ἡ τῆς Ἐδέσσης τῆς ἐν Συρίᾳ καὶ τῆς Νισίβεως καὶ τῆς Γανδισαπώρας τῆς ἐν Περσίᾳ, ὅπου κατὰ μικρὸν εἰσήχθη ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἐθεραπεύθησαν αἱ ἐπιστῆμαι.

Πρὸς δὲ τούτοις αἱ ἐν τῇ Δύσει Ἀκαδημίαι ὧν παλαιότεραι ἐγένοντο αἱ τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς Ρώμης. Γνωριμωτάτη εἶναι ἡ τῆς Φλωρεντίας Πλατωνικὴ Ἀκαδημία (Academia platonica), ἣν ἵδρυσεν ὁ Κόσμος Α΄ τῶν Μεδίκων (1440) τὴν ἀφορμὴν λαβὼν ἀπὸ τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος, τοῦ Ἕλληνος πλατωνικοῦ φιλοσόφου, ὅστις ἐπὶ μακρὸν χρόνον διέμεινε ξενιζόμενος ἐν τῇ Αὐλῇ τῆς Φλωρεντίας,

ὡσαύτως δὲ ἡ τῆς Κρούσκας Ἀκαδημία (Accademia della Crusca), ἡ ἐπιφανεστάτη τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Ἀκαδημιῶν, ἥτις ἱδρύθη τῷ 1582 πρὸς κάθαρσιν κυρίως τῆς ἰταλικῆς γλώσσης, ἀναδιωργανώθη δὲ ὕστερον καὶ ὑπάρχει ἔτι καὶ νῦν. Τῆς δὲ Ρώμης γνωσταὶ Ἀκαδημίαι εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Καρδιναλίου Βησσαρίωνος συσταθεῖσα καὶ ἐπὶ βραχὺ λειτουργήσασα φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ τῶν Λυγκέων Ἀκαδημία (Accademia dei Lincei), εἰς ἣν ἀνῆκε καὶ ὁ πολὺς Γαλιλαῖος.

Εἰς τὰ αὐτὰ δὲ πρότυπα ἠκολούθησαν αἱ νεώτεραι πολυπληθεῖς Ἀκαδημίαι, ὧν ἐπιφανέσταται εἶναι τὸ Ἰνστιτοῦτον τῆς Γαλλίας (1635) καὶ ἡ Βασιλικὴ Ἀκαδημία τοῦ Λονδίνου (1662) καὶ ἡ Βερολίνιος Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν (1711), ἃς ἐκόσμησαν οἱ μέγιστοι τῶν σοφῶν τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἀλλ' ὄχι μόνον τὴν ἰδέαν καὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἀκαδημίας ἔδωκεν εἰς τὸν κόσμον ἡ Ἑλλάς, ἀλλ' ὡς ἐλέχθη ἤδη, καὶ τὸ ἔργον καθώρισεν αὐτῆς. Εἶναι δὲ τῆς Ἀκαδημίας τὸ ἔργον οἷον τὸ τῆς φιλοσοφίας, ἥτις ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ σύμπαν περιλαμβάνει τὸ ἐπιστητόν, ἐν δὲ τῇ στενωτέρᾳ τὰ γενικώτερα τῆς ἐπιστήμης προβλήματα ἐξετάζουσα σπουδάζει νὰ δημιουργήσῃ ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν. Ἡ φύσις τῆς οὐσίας καὶ ἐνεργείας τῆς ἐν τῷ κόσμῳ, ἡ σύστασις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ παντός, τὸ πνεῦμα καὶ αἱ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ παντοῖαι ἐκδηλώσεις αὐτοῦ, τὰ ἰδεώδη καὶ αἱ ἀξίαι, ἃς ὁ ἄνθρωπος καθορίζει, ἵνα ρυθμίζῃ πρὸς αὐτὰς τὸν ἀτομικὸν καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον, ἡ διαφώτισις τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων, ἡ προσπάθεια πρὸς ἐπικράτησιν τῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ εὐημερία τῶν ἀτόμων, τῶν κοινωνιῶν, ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, ταῦτα συλλήβδην ἀποτελοῦσι τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ὑπερτάτην ἀποστολήν, ἥτις εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἱερὰς ταύτας ἑστίας.

Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ὑπετύπωσαν τὸ ἔργον τῶν Ἀκαδημιῶν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἐκ παλαιοτάτων χρόνων, πρὸ πάντων ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὅσοι ἄλλοι διὰ τὴν πολυμέρειαν τῆς γνώσεως ἐγένοντο πένταθλοι τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Πλάτων πάντα τοῦ ἐπιστητοῦ τὰ μέρη κατέστησεν ὑπόθεσιν τῶν ζητήσεων αὐτοῦ, κατ' ἐξοχὴν τὰς τοῦ πνεύματος ἐκδηλώσεις.

Περιθρύλητα εἶναι ὅσα περὶ τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν ἐν τῷ Τιμαίῳ μάλιστα διεξέρχεται ὁ φιλόσοφος καὶ ὅσα μετὰ ποιητικῆς ἐξάρσεως καὶ συμβολικῆς διαθέσεως περὶ τῆς ψυχῆς λέγει καὶ τῆς ἀθανασίας, ἣν πρῶτος αὐτὸς διὰ λόγων πολλῶν ἐπεχείρησε νὰ κατοχυρώσῃ, ὡσαύτως δὲ ὅσα περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐκφέρει διδάγματα καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ ἀλλαχοῦ.

Γνώριμα δὲ εἶναι καὶ τὰ περὶ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου, ἅτινα καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ φέρονται καὶ τῷ Πολιτικῷ καὶ τοῖς Νόμοις. Περὶ τῆς συστάσεως τῶν πρώτων κοινωνιῶν, περὶ τῆς ἀνελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, περὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν πολιτῶν, περὶ τοῦ ἰδεώδους τῆς πολιτείας καθόλου καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζητήματα ἐξήτασεν ἐνταῦθα ὁ Πλάτων.

Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος ἐν σχέσει καὶ ἀλληλουχίᾳ πρὸς τὰ περὶ τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως τοῦ κόσμου διδάγματα καὶ περὶ ἀνακυκλήσεως καὶ προόδου τοῦ βίου ὡμίλησεν ὁ Πλάτων, ὅστις ἐγένετο ὁμολογουμένως καὶ ὁ κύριος ἱδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Πολλῷ μᾶλλον διέτριψεν ὁ Ἕλλην οὗτος σοφὸς περὶ τὴν ἐπιστήμην ἐκείνην, ἥτις σκοπὸν προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ τὰς πράξεις τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας καὶ ὑποτυπώσῃ ἀρχὰς καὶ κανόνας, πρὸς οὓς ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ρυθμίζῃ τὸν βίον. Ὁ Πλάτων, ὅστις συνεπλήρωσεν ἐνταῦθα καὶ θεωρητικώτερον ἀνέπτυξε τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους, οὐ μόνον τὰ κατὰ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν ψυχολογικώτερον ἀνίχνευσεν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη ἀνέπτυξε καὶ τὰς κυρίας ἀρετὰς τελειότερον διετύπωσε καὶ παρέδωκεν εἰς τοὺς ἔπειτα, οἵτινες καὶ νῦν ἔτι πολλαχῶς ἀκολουθοῦσιν εἰς τὰ μεγαλόπνοα διδάγματα τοῦ Ἕλληνος φιλοσόφου.

Σκοπὸς τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας ἀνώτατος καὶ τέλος θειότατον καὶ ἀγαθὸν ἄκρον, πρὸς ὃ ὀφείλει ἕκαστος ὡς πρὸς κανόνα νὰ ρυθμίζῃ τὰς πράξεις, δὲν εἶναι ἡ ἡδονὴ ἡ χαμαίζηλος καὶ ἡ παχυλὴ χρησιμοθηρία, ἀλλὰ ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κατὰ λόγον καὶ κατ' ἀρετὴν πράττειν. Εὐδαίμων εἶναι μόνος ὁ σοφός, διότι οὗτος μόνος ἀποβλέπει πρὸς τὸν τέλειον κόσμον τῶν ἰδεῶν, ὧν ἀνωτάτη εἶναι ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα, πληροῦται δ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ πράττει κατὰ τὰ κελεύσματα αὐτῶν.

Πλείστου δὲ λόγου ἄξια εἶναι καὶ τὰ περὶ τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης διδάγματα τοῦ Ἕλληνος φιλοσόφου, ὡσαύτως δὲ τὰ περὶ τῆς θρησκείας. Ἡ καλαισθητικὴ συνείδησις καὶ συγκίνησις, ἡ φύσις τοῦ καλοῦ, ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι ζητήματα, εἰς τὰ ὁποῖα πολλάκις ἐπανέρχεται ὁ Πλάτων, ὅστις, ὡς ὁμολογεῖται, καὶ μέγιστος ἐγένετο τῶν λογοτεχνῶν πάντων τῶν αἰώνων. Καὶ περὶ τῆς θρησκείας δὲ πολλαχοῦ διαλέγεται καὶ περὶ τῆς ροπῆς, ἣν ἔχει αὕτη ἐπὶ τὸν κοινωνικὸν βίον.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ζητήματα τῆς ἐπιστήμης, ἥτις ὑπόθεσιν ἔχει τὰ κατὰ τὴν ὕλην καὶ τὴν σύστασιν τοῦ κόσμου καὶ τὴν λειτουργίαν, πρὸς δὲ τούτοις τὰ κατὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὀργανισμῶν καὶ ὅσα ἄλλα συνάπτονται πρὸς ταῦτα, δὲν ἀφῆκεν ὅλως ἀνεπίσκεπτα ὁ Πλάτων. Μαρτυρεῖ μάλιστα ὁ Τίμαιος, ὅπου ἀναπτύσσεται τοῦ φιλοσόφου ἡ κοσμογονία.

Κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἐνόησε τῶν Ἀκαδημιῶν τὸ ἔργον ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Τιτὰν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ὅστις ἀσφαλεστέρας κατέβαλε τὰς βάσεις τῶν ἐπιστημῶν. Ὅπως ὁ Πλάτων, οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πᾶσαν τὴν ἐπιστήμην, ὡσαύτως δὲ τὴν τέχνην, ποιεῖται ὑπόθεσιν τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ. Παρὰ τὴν διαλεκτικὴν καὶ τὴν λογικὴν καὶ τὴν πρώτην φιλοσοφίαν ἐξήτασε καὶ τῆς φυσικῆς προβλήματα καὶ τῆς ψυχολογίας, ἔτι δὲ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς, πρὸς δὲ τούτοις τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ποιήσεως ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ καὶ τῆς θρησκείας, πολλὰς δὲ πολλοῦ λόγου ἀξίας εἰς πάντα τὰ μέρη τοῦ ἐπιστητοῦ εἰσήγαγε θεωρίας.

Καὶ ὁ Δημόκριτος δέ, ὁ πολὺς τῶν τε φυσικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν μυσταγωγός, ἔτι δὲ οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι, οἵτινες περὶ πάσας διέτριψαν τὰς ἐπιστήμας, πρὸς δὲ τούτοις οἱ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας, πρὸς τοὺς μεγάλους ἐκείνους συμφέρονται φιλοσόφους ἐν τῷ ἔργῳ τῶν Ἀκαδημιῶν.

Ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἵνα περὶ τούτου μόνον εἴπωμεν, περιελάμβανεν ἡ ἔρευνα πάσας τὰς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀκμαζούσας ἐπιστήμας. Θαυμαστὴ δ' ἐγένετο τότε ἡ ἐπίδοσις καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐν τῷ ἄλλῳ βίῳ. Φυσικοί, μαθηματικοί, ἀστρονόμοι, γεωγράφοι, ἰατροί, φιλό-

λογοι, ποιηταί, φιλόσοφοι ἀνῆκον εἰς τὴν περίλαμπρον ταύτην πνευματικὴν περίοδον, ἐν ᾗ ἡ περὶ τὰς ἐπιστήμας διατριβὴ νέαν ἐμφανίζει ὁρμὴν καὶ πρωτοτυπίαν καὶ δημιουργίαν, ἥτις παραβάλλεται πρὸς τὴν κίνησιν τὴν κατὰ τὸν 19ον μάλιστα αἰῶνα ἐπιγενομένην.

Διέπρεψαν ἐνταῦθα ὁ δαιμόνιος Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος, τοῦ ὁποίου ἡ περὶ τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος θεωρία ἔμελλε μετὰ δέκα καὶ ὀκτὼ ὅλας ἑκατονταετηρίδας νὰ δοξάσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κοπερνίκου, ὁ Κόνων ὁ Σάμιος καὶ ὁ Ἀρίστυλλος καὶ ὁ Τιμόχαρις, μαθηματικοὶ ὡσαύτως καὶ ἀστρονόμοι, ὁ ἐκ Πέργης τῆς Παμφυλίας περικλεὴς Ἀπολλώνιος, τοῦ ὁποίου ἡ μελέτη τῶν κωνικῶν τομῶν ὡδήγησεν ὕστερον τὸν Kepler εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν νόμων τῆς περὶ τὸν ἥλιον κινήσεως τῶν πλανητῶν καὶ τὸν Νεύτωνα εἰς τὴν ἀθάνατον ἀνακάλυψιν τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἕλξεως, ὁ Ἵππαρχος ὁ ἐκ Νικαίας τῆς Βιθυνίας, τὸν ὁποῖον ἀνέδειξεν ἡ παρατήρησις ἡ περὶ τῆς μεταπτώσεως τῶν ἰσημεριῶν, ὁ Εὔδοξος ὁ Κνίδιος, εἰς ὃν ὀφείλεται ὁ καθορισμὸς τοῦ ἔτους, ὁ Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος, ὁ εὐρυμαθέστατος ἀντιπρόσωπος τῶν φυσικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ὃν ἀνήκει ἡ κατὰ μεγίστην προσέγγισιν μέτρησις τόξου τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς γῆς, ὁ Εὐκλείδης ὁ ἱδρύσας τὴν γεωμετρίαν, ὁ Ἀρχιμήδης ὁ θεμελιώσας τὴν μηχανικήν, ὁ Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁ ὁδοποιήσας εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀτμομηχανῆς, ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος, οἱ ἐπιφανέστατοι ἰατροί, οἱ καταβαλόντες τὰς βάσεις τῆς ἀνατομικῆς καὶ τῆς φυσιολογίας, ἔπειτα Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς καὶ ὁ ἐκ Σαμοθράκης Ἀρίσταρχος, ὁ περιώνυμος φιλόλογος, καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος καὶ ὁ Ἁρποκρατίων καὶ ὁ Ἡφαιστίων, πρὸς δὲ τούτοις ὁ Καλλίμαχος καὶ ὁ Θεόκριτος καὶ ὁ Φιλητᾶς, οἱ ποιηταί, ἔτι δὲ ὁ Σωτίων καὶ ὁ Ἡρακλείδης ὁ Λέμβος καὶ ὁ Σφαῖρος ὁ στωικὸς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι.

Ὅτι δ' αἱ ἑλληνικαὶ Ἀκαδημίαι δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὴν θεωρητικὴν ἔρευναν τῆς ἐπιστήμης, ἀλλ' ὁρμώμεναι ἀπὸ τῆς γνώμης ὅτι ἔσχατος σκοπὸς τῆς γνώσεως ὀφείλει νὰ εἶναι τῶν κακῶς ἐχόντων ἡ βελτίωσις καὶ τὴν ἐφαρμογὴν ἐπεδίωξαν τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων εἰς τὸν βίον καὶ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπικράτησιν τῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν στηρίζεται τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν ἡ εὐημερία, μαρτυροῦσιν ἐν ἄλλοις τῶν Πυθαγορείων ὁ σύλλογος καὶ τοῦ Πλάτωνος ἡ σχολὴ καὶ τὸ Λύκειον τοῦ Ἀριστοτέλους. Τεθρυλημένος εἶναι ὁ βίος τῶν Πυθαγορείων, οἵτινες πρώτιστον ἔργον ἐθεώρουν τῆς κοινωνίας τὴν ἀναμόρφωσιν. Καὶ ὁ Πλάτων δὲ τελικὸν σκοπὸν τῆς φιλοσόφου ἐνεργείας ὥρισε τὴν εὐδαιμονίαν τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ λαοῦ τὴν ἀνατροφὴν οὕτως ἐρρύθμιζεν, ὥστε κατὰ πάντα τρόπον ἐφικτὴ νὰ ἀποβαίνῃ ἡ εὐδαιμονία αὕτη, ἀπαραίτητον δὲ ὅρον σπουδαίας ἀσχολίας εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῆς πολιτείας ἐκήρυξε τὴν φιλοσοφικὴν παρασκευὴν καὶ μελέτην. Σύμμετρα δὲ πρὸς ταῦτα εἶναι καὶ τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν μετ' αὐτόν.

Τοιοῦτον ὑπετύπωσεν ἡ Ἑλλὰς καὶ παρέδωκεν εἰς τοὺς ἔπειτα τὸ ἔργον τῶν Ἀκαδημιῶν. Ἐπὶ τὰ ἴχνη δ' ἐκείνης βαδίζουσιν αἱ νεώτεραι Ἀκαδημίαι. Δι' αὐτῶν μάλιστα καλλιεργοῦνται αἱ ἐπιστῆμαι καθόλου καὶ τὰ γράμματα καὶ αἱ καλαὶ τέχναι, λαξεύονται δ' αἱ γλῶσσαι καὶ ἐπιδίδουσιν αἱ λογοτεχνίαι τῶν λαῶν. Καὶ ὁ ἠθικὸς δὲ βίος διὰ τῶν ἀνωτάτων τούτων προάγεται ἱδρυμάτων, ἅτινα ὡς πρυτανεῖα τῆς Ἀρετῆς κατὰ πάντα τρόπον ἐπιδιώκουσι τὴν ἐξύψωσιν αὐτῆς καὶ τὴν ἀνάδειξιν.

Ἐὰν δὲ τὸ ἔργον τῆς ἀναμορφώσεως τῆς κοινωνίας δὲν προήχθη ἀκόμη διὰ τῶν Ἀκαδημιῶν, ὅσον προσεδοκᾶτο, εἶναι περιφανὲς ὅτι πολὺ ταχέως σοφώτεραι παρὰ τοῖς ἀνθρώποις πρέπει περὶ τούτου νὰ ἐπικρατήσωσι σκέψεις. Εἶναι ἀνάγκη εἰς τὴν ρύθμισιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου τάχιστα καὶ πολὺ συντονώτερον νὰ μετάσχωσιν αἱ Ἀκαδημίαι, καὶ δὴ ὄχι μόναι, ἀλλ' ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν πολιτειῶν καὶ τῶν ἄλλων παραγόντων ὅσοι συνεργοῦσι μετ' ἐκείνων, ἐν ἄκρᾳ δὲ συμπνοίᾳ μετ' αὐτῶν νὰ παρακολουθῶσι καὶ ἐποπτεύωσι πᾶσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐνέργειαν καὶ ἀνιχνεύωσι τὴν πλημμέλειαν καὶ κανονίζωσι τὴν ἀγωγὴν τῶν ἀνθρώπων.

Μόνον οὕτω δύναται νὰ ἀναστηλωθῇ πάλιν ὁ κόσμος τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας κατὰ μικρὸν ἔστησεν ἡ σωφρονοῦσα ἀνθρωπότης ὡς ἀνωτάτους κανόνας, πρὸς οὓς ἕκαστον ἄτομον ὀφείλει νὰ ρυθμίζῃ τὸν βίον, τῶν ἀξιῶν, αἵτινες κλονοῦνται καὶ διασείονται ὑπὸ τῆς φοβερᾶς λαίλαπος, ἥτις ἐπέπεσεν ἐπὶ τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν κατὰ τοὺς ἐσχάτους τούτους μάλιστα χρόνους. Μόνον οὕτω δύνανται νὰ καταλυθῶσι τὰ εἴδωλα καὶ αἱ χίμαιραι καὶ νὰ πρυτανεύσῃ ὁ σεβα-

σμὸς καὶ ἡ νομιμοφροσύνη καὶ ἡ συναίσθησις τοῦ καθήκοντος, ἀρεταί, αἵτινες ἀγλαΐζουσι τὸν ἀνθρώπινον βίον.

Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἠθικοῦ βίου τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνιῶν θὰ συντελέσωσιν αἱ Ἀκαδημίαι, ἐὰν εἶναι ἀληθεῖς συνεργάται τῆς πολιτείας καὶ σύμβουλοι, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλήρωσιν πολὺ σπουδαιοτέρων θὰ συντείνωσιν ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν σκοπῶν, νὰ προάγωσι τὰ ἀνθρώπινα ἰδεώδη καὶ ρυθμίζωσιν εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον τοὺς ὅρους τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Εἰς τὴν εὐρυθμοτέραν σύνταξιν τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας, τὴν κατὰ μικρὸν συντελουμένην καὶ κατὰ λόγον, εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῆς ἰδέας ἀληθοῦς διεθνοῦς συμπολιτείας, εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τῆς παγκοσμίου εἰρήνης, ἰδεωδῶν, πρὸς τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ τείνῃ ἀείποτε ἡ ἀνθρωπότης, ἐὰν ἐπιζητῇ πράγματι τὴν εὐδαιμονίαν αὐτῆς, οὐδεὶς ἄλλος παρὰ τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν εἶναι τεταγμένος νὰ συμβάλληται τόσον, ὅσον αἱ ἀνώταται αὗται ἱέρειαι τοῦ διαφωτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ βίου, ἑκάστη κατ' ἰδίαν καὶ πολὺ μᾶλλον πᾶσαι ἐν τῇ ἑνώσει αὐτῶν.

Καὶ εἶναι καιρὸς πλέον νὰ ἐννοήσῃ ἡ ἀνθρωπότης ὅτι σκοπὸς αὐτῆς ὑπὸ τοσούτων περιβαλλομένης φυσικῶν κινδύνων δὲν εἶναι ὁ πόλεμος καὶ ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ ἐρήμωσις, συμφοραί, αἵτινες αἰτίαν ἔχουσι τὴν περιφιλαυτίαν καὶ τὰς ἄλλας κατωτέρας ὁρμάς, ἀλλ' ἡ ἄρσις ἢ ὁ εἰς τὸ ἐλάχιστον περιορισμὸς τῶν κακῶν, ἡ ἡμέρωσις καὶ ἡ ἐν εἰρήνῃ συμβίωσις καὶ ἡ ἐπὶ τὸ λυσιτελέστερον ρύθμισις τοῦ βίου.

Ἡ Ἑλλάς, ἥτις καὶ τῶν ὑψηλῶν τούτων ἀρχῶν πρώτη ἐγένετο κήρυξ καὶ ἀπόστολος, πρώτη δὲ καὶ τὰ Κοινὰ ἵδρυσε τῶν Ἀκαδημιῶν καὶ τὰ Κοινὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰς πολυυμνήτους συνέστησεν Ἀμφικτιονίας καὶ τῆς Εἰρήνης ἵδρυσε βωμοὺς καὶ ἐκήρυξε τὰ περὶ ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων δόγματα καὶ τὰ περὶ καθολικῆς πολιτείας, εἰς τὰ ὁποῖα ἠκολούθησαν πᾶσαι αἱ ἔπειτα περὶ εἰρήνης καὶ ἀδελφώσεως τῶν ἀνθρώπων διδασκαλίαι καὶ αἱ περὶ διεθνῶν συμπολιτειῶν θεωρίαι, ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἥτις κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην εὐαγγελίζεται εἰς τὴν γῆν χαρὰν μεγάλην, εὐδαιμονίζει δὲ τοὺς εἰρηνοποιοὺς καὶ εὔχεται ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, μέχρις ἐκείνων, οἵτινες ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις συνηγόρησαν ὑπὲρ τῆς παγκοσμίου εἰρήνης καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν διεθνῶν δικαίων καὶ τὴν καθίδρυσιν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν,

ἡ Ἑλλὰς ἃς ἀποβῇ τὸ κέντρον τῆς φιλανθρώπου ταύτης κινήσεως. Ἐν δὲ τῷ ἱερῷ ἐκείνῳ χώρῳ, ὅπου ὁ Ζεὺς ἐλατρεύθη καὶ ἡ Ἀθηνᾶ καὶ παρ' ἐκείνους ὁ Τιτὰν Προμηθεύς, ὅπου ὁ Πλάτων ἵδρυσε τὴν πρώτην Ἀκαδημίαν καὶ ἐδίδαξε τὰ ἀθάνατα αὐτοῦ διδάγματα, ἃς ἴδῃ ἡ Ἑλλὰς νέον Κοινὸν ἱδρυόμενον, διεθνὲς Κοινὸν τῶν Ἀκαδημιῶν, ναὸν θειότατον τοῦ παγκοσμίου πνεύματος, τελεστήριον ἁγιώτατον τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ βίου, βωμὸν ἄφθιτον τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀδελφώσεως τῶν ἀνθρώπων, τοῦ ὁποίου σκοπὸς θὰ εἶναι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης τὰ ζητήματα νὰ ἐξετάζῃ, καὶ νὰ περιθάλπῃ καὶ ἀναρριπίζῃ καὶ ἔργῳ προάγῃ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἀληθῶς εὐγενῶν καὶ ἀληθῶς μεγάλων ἰδεωδῶν τῆς ἀνθρωπότητος.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ*

Ὁ κ. Ἀλβέρτος Τράπμαν ἐν ταῖς «Ἀθήναις», πρὸ μικροῦ θερμῶς συνηγόρησεν ὑπὲρ ἱδρύσεως Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας. Ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ἀφήσωμεν τὰ ὀνειροπολήματα καὶ τοὺς πόθους καὶ νὰ ἔλθωμεν ἐπὶ τὰ πράγματα, ὅτι τὸ Σιναῖον τῆς ἐπιστήμης τέμενος πρέπει νὰ ἐπιτελέσῃ τὸν σκοπὸν πρὸς ὃν ἱδρύθη, οὐδεὶς Ἕλλην ἀμφισβητεῖ. Ἐν ταῖς λεπτομερείαις μόνον δὲν συμφωνοῦμεν τελείως πρὸς τὸν ἐπιφανῆ Ἄγγλον δημοσιογράφον.

Καὶ δὲν λέγομεν, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν μετὰ τὸν κ. Τράπμαν λαβόντων τὸν λόγον, ὅτι ἡ Ἀκαδημία πρέπει νὰ εἶναι σοφῶν ἀνδρῶν σύλλογος διὰ πραγματειῶν καὶ ἀνακοινώσεων μόνην προαγόντων τὴν ἐπιστήμην. Οὔτε μόνον φιλοσοφικὴν καὶ ἱστορικὴν καὶ φυσικὴν καὶ μαθηματικὴν Ἀκαδημίαν ὀρθὸν εἶναι καθ' ἡμᾶς νὰ ἱδρύσῃ ἡ Ἑλλάς, οἵα εἶναι ἡ τοῦ Βερολίνου καὶ ἡ τοῦ Μονάχου καὶ ἡ τῆς Ρώμης Accademia dei Lincei καὶ ὅσαι ἄλλαι τοῦτον ἔχουσι τὸ τύπον, οὔτε πάλιν Ἀκαδημίαν τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν μόνον, ὡς συνιστᾷ ὁ κ. Τράπμαν. Κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἡ Ἑλληνικὴ Ἀκαδημία πρέπει νὰ περιλάβῃ, ὅ,τι ἄριστον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τοῖς γράμμασι καὶ ἐν τῇ τέχνῃ. Ὡς ὑπόδειγμα δύναται νὰ χρησιμεύσῃ μετά τινων μεταρρυθμίσεων τὸ Γαλλικὸν Ἰνστιτοῦτον, ὅπερ, ὡς γνωστόν, πέντε περιλαμβάνει τμήματα· 1) τὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, 2) τὸ τῶν θετικῶν λεγομένων ἐπιστημῶν μετὰ τῆς ἰατρικῆς, 3) τὸ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς φιλολογίας, 4) τὸ τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς γενικῆς ἱστορίας, 5) τὸ τῶν καλῶν τεχνῶν.

Καὶ περὶ μὲν τῆς ὠφελείας τῆς ἐκ τῶν τμημάτων τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν οὐδεμία παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὁμιλή-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν ταῖς «Ἀθήναις» τῇ ἐφημερίδι, τῇ 9ῃ Ἀπριλίου 1914.

σωμεν ἐνταῦθα. Ἐν τοῖς πολυαρίθμοις τόμοις τῶν Πρακτικῶν ἑκάστης τῶν Ἀκαδημιῶν πᾶς τις δύναται νὰ ἴδῃ κατατεθειμένας τὰς ἀπείρους ἐπιστημονικὰς διατριβάς, δι' ὧν προήχθη καὶ ὁσημέραι προάγεται ἡ ἐπιστήμη. Πολλῷ δὲ μᾶλλον μαρτυροῦσι τὴν ὠφέλειαν ταύτην τὰ μεγάλα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα τὰ ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῶν τοιούτων Ἀκαδημιῶν. Τὸ φιλοσοφικὸν καὶ ἱστορικὸν τμῆμα τῆς ἐν Βερολίνῳ Ἀκαδημίας ἐπὶ παραδείγματι ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ πλὴν ἄλλων τὴν μεγάλην ἔκδοσιν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀριστοτελικοῦ Λεξικοῦ καὶ τῶν εἰς Ἀριστοτέλην Ὑπομνημάτων καὶ τὸ Corpus τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὸ Corpus τῶν Λατινικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὰ ἱστορικὰ τῆς Γερμανίας μνημεῖα. Τοιαύτην τῆς ἐπιστήμης θεραπείαν ἀπεκδεχόμεθα καὶ παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας, διαφωνοῦμεν δὲ πρὸς τοὺς λέγοντας, ὅτι ἀρκοῦσιν εἰς καλλιέργειαν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐπιστήμης τὰ παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία καὶ εἴ τις ἄλλος τοιοῦτος σύλλογος, ἅτινα δὲν ὑπάρχει λόγος καὶ νὰ ἐκλίπωσιν, ἐὰν ἱδρυθῇ Ἀκαδημία. Οὐδεὶς βεβαίως ἀρνεῖται τῶν συλλόγων τούτων τὴν ὠφέλειαν, ἀλλὰ πολλῷ γενικώτεροι θὰ εἶναι πάντως οἱ σκοποί, οὓς θὰ ἐπιδιώξῃ ἡ Ἀκαδημία. Ἡ συστηματικωτέρα πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν θεραπεία θὰ εἶναι πρὸ πάντων ἔργον ἐκείνης, ἐπίσης δὲ ἡ σύνταξις τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Πολλαπλῆ δὲ καὶ ἀξιόλογος ἀναμένεται καὶ ἡ διὰ τῆς Ἀκαδημίας ἐμψύχωσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης παρ' ἡμῖν. Τὰ διαγωνίσματα, ἅτινα θὰ προκηρύσσῃ, τὰ βραβεῖα, ἅτινα θὰ ἀπονέμῃ, ἡ δάφνη δι' ἧς θὰ τιμᾷ τοὺς ἐπιστήμονας καὶ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς καλλιτέχνας, θὰ γίνωνται ἰσχυρότατα ἐλατήρια προτρέποντα τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ τὰ τοιαῦτα ἀσχολήματα.

Τὸ δὲ τμῆμα τῶν γραμμάτων κύριον ἔργον θὰ ἔχῃ, τὴν νεωτέραν ἡμῶν γλῶσσαν νὰ καλλιεργῇ καὶ τὴν ὀρθοέπειαν καὶ τὴν χάριν τοῦ καθ' ἡμᾶς γραπτοῦ λόγου νὰ προάγῃ. Καὶ λέγοντες καλλιέργειαν τῆς γλώσσης, δὲν νοοῦμεν, ὥς τινες θὰ ἐνόμιζον, ὅτι οἱ ὀλίγοι σοφοὶ τῆς Ἀκαδημίας θὰ δημιουργῶσι γλῶσσαν καὶ θὰ ἐπιβάλλωσιν εἰς τοὺς ἄλλους. Τὸ τοιοῦτον καὶ ἀδύνατον θὰ ἦτο καὶ παράλογον. Ἔργον τοῦ γλωσσικοῦ τμήματος τῆς Ἀκαδημίας καθ' ἡμᾶς κύριον θὰ εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν δοκίμων τύπων τῆς γραφομένης γλώσσης καὶ ἡ δημιουργία νέων ὅρων ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ φυσικῶν καὶ

μηχανικῶν κλπ., κατὰ τὴν ἑκάστοτε παρισταμένην ἀνάγκην, πρὸς δὲ τούτοις πλείστων ἄλλων ὀνομάτων, δι' ὧν εἶναι καιρὸς νὰ ὀνομάσωμεν Ἑλληνιστὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τὰ προϊόντα καὶ ἄλλα πολλὰ δημιουργήματα τοῦ νεωτέρου βίου. Πάντες γνωρίζομεν τί γίνεται σήμερον. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς μανθάνει, ἵνα περὶ τούτου μόνον εἴπωμεν, τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐμπορίου τὰ ξένα ὀνόματα ἢ Ἑλληνικὰ κακόζηλα καὶ ἀπειρόκαλα ὡς τὰ πολλά, μεταφράσματα τοῦ τυχόντος. Καὶ δὲν ψέγομεν τοὺς οὕτω μεταφράζοντας. Τὴν εὐθύνην ὑπέχουσιν ἐκεῖνοι, οἵτινες δὲν λαμβάνουσι πρόνοιαν περὶ καθορισμοῦ Ἑλληνικῶν ὀνομάτων, ἀλλ' ἀναμένουσι νὰ ὁρισθῶσι ταῦτα διὰ τοῦ χρόνου. Πόση δὲ εἶναι ἡ ἐκ τούτου ζημία, οὐδεμία ἀνάγκη νὰ δείξωμεν ἡμεῖς ἐν τῷ στενῷ τούτῳ χώρῳ τῆς ἐφημερίδος. Ἔπειτα καὶ *Λεξικὸν* τῆς γραφομένης γλώσσης θεωροῦμεν τοῦ τμήματος τούτου τῆς Ἀκαδημίας ἔργον πρώτιστον. Καὶ μηδεὶς εἴπῃ, ὅτι περιττὸν εἶναι τοιοῦτον Λεξικόν, διότι θὰ διακρίνῃ παλαιὰν καὶ νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Μήπως ἡ γλῶσσα, ἣν γράφομεν σήμερον, εἶναι ἡ γλῶσσα ἡ ἀρχαία; Μήπως ἔχει πάντας τοὺς τύπους καὶ ὅλον τὸν πλοῦτον ἐκείνης; Μήπως δὲν περιέχει ἀπειρίαν λέξεων, ἃς ἐδημιούργησαν ἡ πολλαπλῆ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν καὶ καθόλου οἱ ὅροι τῆς ἀναπτύξεως τοῦ νεωτέρου βίου; Διατί λοιπὸν νὰ μὴ ἔχωμεν τῆς νεωτέρας ταύτης φάσεως τῆς γλώσσης, τῆς ἐπισήμου γλώσσης τῆς σήμερον, Λεξικὸν πρὸς κοινὴν χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων; Ἀλλὰ μηδὲ τοῦτο ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι διὰ τοῦ τοιούτου Λεξικοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ παρεμποδίσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσης, τὴν γλωσσικὴν δημιουργίαν. Ἡ γλωσσικὴ δημιουργία οὐδέποτε ἀνακόπτεται· ἡ γλῶσσα ζῇ ἀείποτε καὶ ἀναπτύσσεται ἀναλόγως τῶν περιστάσεων τοῦ βίου. Ἡ Ἀκαδημία, ἥτις θὰ ἐπέχῃ τόπον κριτηρίου, θὰ ὁρίζῃ μόνον τὰ ὀρθὰ καὶ κομψά, τὸ δὲ Λεξικόν, ὅπερ ἐν ταῖς ἑκάστοτε νέαις ἐκδόσεσι θὰ περιλαμβάνῃ πᾶν νέον στοιχεῖον ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας ἐγκρινόμενον, θὰ χρησιμεύῃ ὡς ὁ ἑνιαῖος κανὼν τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης.

Καὶ δὲν πρόκειται ἐν τούτῳ νὰ καινοτομήσωμεν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι αἱ Ἀκηδημίαι ἀπὸ τοιαύτης ἀφορμῆς προῆλθον, ὕστερον δὲ ηὐξήθησαν διὰ προσθήκης τῶν τμημάτων τῶν ἐπιστημονικῶν. Ἡ παλαιοτάτη τῶν Ἀκαδημιῶν, ἡ τῆς Κρούσκας, ἡ συσταθεῖσα ἐν

Φλωρεντίᾳ τῷ 1582, σκοπὸν αὐτῆς προέθετο τῆς γλώσσης τὴν κάθαρσιν, τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πιτύρων ἀπὸ τοῦ ἀλεύρου, ὡς εἶπον (ἐξ οὗ Accademia della crusca), ἐξέδωκε δὲ τῷ 1612 τὸ Λεξικόν, ὅπερ ἐγένετο κανὼν πάντων ἐκείνων, ὅσοι μετὰ ταῦτα ἔγραψαν Ἰταλιστί. Τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν ἔσχεν ἀρχῆθεν, ὡς πάντες γνωρίζουσιν, ἡ κατὰ τὸ πρότυπον ἐκείνης ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΓ' τῷ 1635 ὑπὸ τοῦ Καρδιναλίου *Richelieu* ἱδρυθεῖσα Γαλλικὴ Ἀκαδημία, δῆλον ὅτι τὴν γλῶσσαν νὰ καθάρῃ καὶ πλουτίσῃ καὶ καταστήσῃ ἐπιτηδείαν εἰς κομψὴν καὶ ἀριστοτεχνικὴν ἔκφρασιν τῆς συγχρόνου σκέψεως, κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς, ὧν ἡ ἐξέτασις καὶ μελέτη κυριώτατον ὑπῆρξεν ἀείποτε μέλημα τῶν τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας σοφῶν. Πρῶτον δὲ τῆς Ἀκαδημίας ἀσχόλημα ἐγένετο ἡ σύνταξις τοῦ γνωστοτάτου Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας, δι' οὗ ἐπεζητήθη ἡ ῥύθμισις καὶ παγίωσις τῶν τύπων τῆς γαλλικῆς γλώσσης. Τὸ Λεξικὸν τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον τῷ 1694, συνεπληροῦτο δ' ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐξεδίδετο ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν εἰκοσιπενταετίαν.

Ὡσαύτως δὲ πρὸς κάθαρσιν καὶ πλουτισμὸν τῆς ἐθνικῆς γλώσσης ἱδρύθησαν καὶ ἄλλαι πολλαὶ Ἀκαδημίαι, οἷον ἡ τῆς Μαδρίτης, ἡ τῆς Πετρουπόλεως, ἡ τῆς Βουδαπέστης, ἡ τοῦ Βουκουρεστίου. Ἡ τοῦ Βουκουρεστίου Ἀκαδημία τῷ 1866 ἱδρυθεῖσα κύριον σκοπὸν ἔχει νὰ καθάρῃ τὴν ρωμουνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ ξενισμῶν, σλαυϊσμῶν, ἑλληνισμῶν, τουρκισμῶν καὶ προσεγγίσῃ πρὸς τὴν Λατινικήν. Ἀσχολεῖται δὲ καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν Λεξικοῦ τῆς ρωμουνικῆς γλώσσης.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τοιαύτην Ἀκαδημίαν ἐπόθησαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ μακροτάτου χρόνου. Ἤδη ὁ *Κωνσταντᾶς* ἐν τῷ Προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῶν τοῦ Σοαβίου Στοιχείων φιλοσοφίας (1804) ἔγραφεν· «Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἔχωμεν μίαν γραμματικὴν καὶ ἕνα λεξικὸν τῆς γλώσσης μας, τουτέστιν ἕνα κοινὸν κανόνα, πρὸς τὸν ὁποῖον νὰ κανονιζώμεθα ὅλοι καὶ νὰ μὴ ἀσταθῶμεν καὶ διαφωνῶμεν πρὸς ἀλλήλους ἀκολουθοῦντες *καθένας* τὴν φαντασίαν του. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον ἑνὸς ἢ δύο.—Τὸ μόνον μέσον, ὅπου ἐφώτισεν, ἐσόφισε καὶ ἐπρόκοψεν ὁλικῶς τὰ πεφωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης, εἶναι αἱ *Ἀκαδημίαι τῶν καθωμιλημένων γλωσσῶν* τοῦ κάθε Ἔθνους. Ἡ καλλιέργεια τῆς γλώσσης ἑνὸς ἔθνους καλλιεργεῖ καὶ πλουτίζει τὸ πνεῦμα

τοῦ ἔθνους. Τὸ λέγει ὁ Λώκιος, ὁ Κονδιλλιάκ. Τὸ λέγουν ὅλοι οἱ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης. Τὸ μόνον λοιπὸν μέσον, ὅπου ἠμπορεῖ νὰ βελτιώσῃ καὶ τὸ ἰδικόν μας Γένος, εἶναι *μία μικρὰ πρὸς τὸ παρὸν Ἀκαδημία*, συστημένη εἰς ἕνα τόπον ἁρμόδιον. Τοῦτο δ' ἐστὶν ἕνα σύστημα ἀνδρῶν πεπαιδευμένων, εἰδημόνων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῶν ἄλλων ξένων γλωσσῶν—νὰ καλλιεργήσουν τὴν γλῶσσάν μας. Τοῦτο εἶναι ἡ βάσις καὶ τὸ θεμέλιον».

Καὶ ὁ πολὺς *Κοραῆς* τὴν Γαλλικὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὸ Λεξικὸν αὐτῆς εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτε συνίστα θερμῶς *«τὸν καθαρμὸν τῆς γλώσσης ἀπὸ λέξεις ἀλλοφύλους»* καὶ τὴν σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ (1809).

Νοοῦμεν δὲ τὸ τμῆμα τῶν γραμμάτων ἀποτελούμενον ἐκ μελῶν τῶν λοιπῶν τμημάτων καὶ ἄλλων λογίων ἀνδρῶν, ὡς γίνεται ἐν τῇ Γαλλικῇ Ἀκαδημίᾳ, ἀριστοτεχνῶν τοῦ λόγου, οἵτινες θὰ δύνανται ἀσφαλῆ νὰ ἐκφέρωσι γνώμην προκειμένου περὶ ποιητικῶν καὶ λογογραφικῶν ἀγώνων καὶ περὶ ἐκλογῆς καὶ δημιουργίας ὅρων καὶ ὀνομάτων πρὸς πλουτισμὸν τῆς νέας ἡμῶν γλώσσης.

Ὁμολογοῦμεν ὅτι δυσχερὲς εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἐξευρέσεως πόρων, ἀλλ' ἐλπίζομεν ὅτι καὶ ἡ δυσκολία αὕτη δὲν θὰ εἶναι ἀνυπέρβλητος. Ἐν ἀρχῇ πρέπει φυσικὰ ἡ πολιτεία νὰ προσέλθῃ ἀρωγός. Πάντα τὰ κράτη παρέχουσι τὴν πρώτην κινητήριον δύναμιν εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ σωματεῖα, ἅτινα ἀναλαμβάνουσι νὰ προαγάγωσι τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν λαῶν καὶ προβιβάσωσι τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην. Ἀλλ' ὑπάρχει ἐλπὶς τάχιστα πολλοὶ φιλόμουσοι καὶ φιλογενεῖς Ἕλληνες νὰ προσέλθωσιν εὐεργέται τόσον ἀξιολόγου ἐπιστημονικοῦ ἱδρύματος. Οἱ Σίναι καὶ οἱ Ζωσιμάδαι καὶ οἱ Ἀρσάκαι καὶ οἱ Κοργιαλένιοι δὲν ἐξέλιπον εὐτυχῶς, θὰ θελήσωσι δὲ ἀναμφισβητήτως τὸ ὄνομά των πρὸς ἔργον νὰ συνδέσωσιν, ὅπερ μέλλει νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν ἀθανασίαν.

———

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ*

Ἀναλαμβάνων σήμερον ἐπισήμως τὴν προεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας πλείστας, φίλοι συνάδελφοι, ὁμολογῶ χάριτας πρὸς ὑμᾶς, ὧν ἡ εὐμενὴς ψῆφος μὲ ἀνεβίβασεν εἰς τὸ ὕπατον ἀξίωμα ἐν τῇ ἀνωτάτῃ ταύτῃ πνευματικῇ τοῦ Ἔθνους ἑστίᾳ.

Ἰδιαιτέρας εὐχαριστίας ὀφείλω πρὸς τὸν ἀγαπητὸν τέως πρόεδρον κ. Μιχαὴλ Κατσαρᾶν, ὅστις εἰς τὸν φίλον καὶ τὸν ἐγγύτερον συνάδελφον καὶ ἐν πᾶσιν ὁμόφρονα ἀποβλέπων τοὺς φιλόφρονας εἶπε περὶ ἐμοῦ λόγους. Ὁ κ. Κατσαρᾶς, ὁ μαθητὴς τοῦ μεγάλου Charcot, ἐγένετο ὁ κύριος ἱδρυτὴς τῆς νευρολογίας καὶ τῆς ψυχιατρικῆς ἐν Ἑλλάδι, ὅστις διὰ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ γενναίαν παρέσχε συμβολὴν εἰς τὴν ἐπιστήμην ταύτην καὶ διὰ σοφῶν συγγραμμάτων καὶ τελεσφόρου διδασκαλίας πολλοὺς παρεσκεύασε μαθητὰς καὶ θιασώτας. Καὶ εἶναι γνώριμον ὅτι ἡ ψυχιατρικὴ οὕτως ἀρρήκτως συνδέεται μετὰ τῆς ψυχολογίας, ὥστε ἡ ἑτέρα τῶν ἐπιστημῶν τούτων δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς ἑτέρας. Ἀλλ' ὁ κ. Κατσαρᾶς δὲν εἶναι μόνον ὁ διαπρεπὴς τῆς θείας αὐτοῦ ἐπιστήμης μυσταγωγός, ἀλλὰ καὶ ὁ διαπρύσιος τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν κῆρυξ, ὅπως καὶ πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἔδειξεν ἐν τῷ πανηγυρικῷ λόγῳ, ἐν ᾧ ἐξῆρε τὴν ἀνάγκην τῆς ἰσορρόπου μορφώσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς διανοίας. Καὶ εἶναι περιφανὲς ὅτι καὶ ἐν τούτῳ τῷ στίβῳ συμπίπτει ἡ ἡμετέρα δρᾶσις.

Τὴν προθυμίαν καὶ τὴν σύνεσιν, ἣν ἐπέδειξεν ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν καθηκόντων αὐτοῦ ὡς πρόεδρος ὁ κ. Κατσαρᾶς, δὲν εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ ἐξάρω ἐγὼ ἐνταῦθα. Πάντες εἴδομεν αὐτὸν ἀόκνως καὶ ἀδιαλείπτως παρακολουθοῦντα τῆς Ἀκαδημίας τὸ ἔργον καὶ κατὰ πάντα τρόπον συντελοῦντα εἰς τὴν ἐνίσχυσιν καὶ ἐπίδοσιν αὐτοῦ. Καὶ

*** Λόγος ῥηθεὶς ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῆς προεδρίας τῆς Ἀκαδημίας, τῇ 9ῃ Ἰανουαρίου 1936.**

δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ἐκπροσωπῶ τὰς γνώμας πάντων, ἐὰν ἐκφράσω εἰς αὐτὸν ἐπὶ τούτῳ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας τοῦ Σώματος.

Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν προηγηθέντα ἐν τῇ προεδρίᾳ σεβαστὸν φίλον καὶ συνάδελφον, τὸν ἀκάματον ἱστοριοδίφην τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐξαίρετον λογοτέχνην, αἰσθάνομαι σήμερον τὸ καθῆκον πολλὴν νὰ ὁμολογήσω χάριν δι᾽ ὅσα εὐγενῶς εἶπε περὶ ἐμοῦ, ὅτε εἰς τὸν διάδοχον αὐτοῦ παρέδιδε τὸ προεδρικὸν ἀξίωμα.

Κύριοι συνάδελφοι,

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συμπληροῦται δεκαετία ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας καὶ εὐλαβὴς ἡ μνήμη ἀναφέρεται εἰς τὸ παρελθὸν καὶ μετ᾽ εὐγνωμοσύνης ἀναπολεῖ τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, οἵτινες πρῶτοι ἐν Ἑλλάδι πάλαι ἐθεμελίωσαν τὸν θεσμὸν τῶν Ἀκαδημιῶν καὶ ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς συνετήρησαν αὐτὸν καὶ παρέδωσαν εἰς τοὺς ἄλλους λαούς, ἀπὸ τοῦ δαιμονίου υἱοῦ τοῦ Ἀρίστωνος μέχρι τῶν μεγαλωνύμων ἱδρυτῶν τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὅσα ἄλλα καὶ ἀλλαχοῦ ἱδρύθησαν ὅμοια καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ ὕστερον τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος, ὅστις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως τὸν θεσμὸν τοῦτον μετελαμπάδευσεν εἰς τὴν Δύσιν· ἔπειτα δὲ καὶ ἐκείνους, οἵτινες, ἀφ᾽ οὗ ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς ἡ Ἑλλάς, τὸν καλλιπρεπῆ τοῦτον τῆς σοφίας ἀνήγειραν ναὸν καὶ ἐνεφύσησαν εἰς αὐτὸν πνοὴν ζωῆς καὶ δημιουργίας, ἀπὸ τοῦ μεγαλοπράγμονος Σίμωνος Σίνα καὶ τοῦ Τσούφλη καὶ τοῦ Δωρίδου καὶ τοῦ Βόζου μέχρι τοῦ Ἐμμανουὴλ Μπενάκη καὶ ὅσοι ἄλλοι μετέδωσαν ἐκ τοῦ πλούτου αὐτῶν πρὸς λειτουργίαν τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἱδρύματος, καὶ ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Σχινᾶ, τοῦ πρώτου πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ ὑποβαλόντος τὴν ἰδέαν τῆς ἱδρύσεως Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας εἰς τὸν ἀοίδιμον Σίναν, μέχρι τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ, ὅστις καὶ τὸν πρῶτον συνέταξεν αὐτῆς κανονισμόν, καὶ τοῦ ἀειμνήστου Δημητρίου Αἰγινήτου, ὅστις ὡς ὑπουργὸς μὲν ηὐτύχησε νὰ καταβάλῃ τὰς βάσεις τῆς λειτουργίας τῆς Ἀκαδημίας, ὡς πρόεδρος δ᾽ ἔπειτα καὶ γενικὸς γραμματεὺς συνετέλεσεν εἰς τὴν κατοχύρωσιν καὶ τὸν προβιβασμὸν τοῦ ἔργου αὐτῆς.

Ὁ δὲ λογισμὸς ἐν τῇ ἀναμνήσει ταύτῃ σπεύδει εἰς τὴν ἀνασκόπησιν τοῦ μέχρι τοῦδε συντελεσθέντος ἔργου τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὴν ἀναμέτρησιν τῶν καθηκόντων, ἅτινα ἐπιβάλλονται εἰς τὸ φωτοβόλον

τοῦτο τοῦ Ἔθνους καθίδρυμα κατὰ τὴν μέλλουσαν σταδιοδρομίαν αὐτοῦ.

Καὶ πᾶς δίκαιος κριτὴς θὰ ὁμολογήσῃ ὅτι αἱ ἤδη συγκομισθεῖσαι ἀπαρχαὶ δὲν εἶναι μικροῦ λόγου ἄξιαι, ἐὰν μάλιστα λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν ὀλίγον χρόνον, ὅστις διέρρευσεν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας τῆς Ἀκαδημίας, καὶ τὰς δυσχερείας, πρὸς ἃς εἶχεν αὕτη νὰ παλαίσῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ βίου αὐτῆς.

Αἱ πολλαπλαῖ ἀνακοινώσεις αἱ γενόμεναι ἐν τῇ Ὁλομελείᾳ ὑπὸ τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων καὶ ἄλλων μελῶν καὶ ὑπὸ ξένων ἐπιστημόνων κατὰ τοὺς δέκα τούτους ἐνιαυτούς, αἱ ἐν αὐτῇ διεξαγόμεναι ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι, ἐν αἷς αἱ τῆς γεωλογίας καὶ τῆς γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ μελέτη τῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡ ἔκδοσις τῶν βυζαντιακῶν μνημείων τῆς Κύπρου, ἡ μελέτη τῶν ἐν Ἑλλάδι ψηφιδωτῶν, ἡ σύνταξις τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, οὗτινος ἐξεδόθη ὁ πρῶτος, παρασκευάζεται δὲ ὁ δεύτερος τόμος, ἡ ἵδρυσις ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης, ἡ μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς φιλολογίας, αἱ λαογραφικαὶ ἔρευναι, ἡ περισυλλογὴ καὶ ἐξέτασις τῶν ἐθίμων τοῦ δικαίου, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, ἐν ᾧ ἦτο ἱδρυμένη ἡ τοῦ Πλάτωνος Ἀκαδήμεια, ταῦτα καὶ ἄλλα πολλὰ μαρτυροῦσιν ἀριδήλως ὅτι ἡ ἡμετέρα Ἀκαδημία κατὰ δύναμιν τὸ ἔργον αὐτῆς προάγουσα συμβάλλεται εἰς τὸν μέγαν σκοπόν, ὃν πανταχοῦ ἐπιδιώκουσιν οἱ ἱερώτατοι οὗτοι βωμοὶ τῆς ἐπιστήμης.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως συνετέλεσεν ἡ Ἀκαδημία ἡμῶν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας, οὐ μόνον τοῦ θεωρητικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ πρακτικοῦ, κατὰ τὰς παντοίας αὐτοῦ ἐκδηλώσεις. Διὰ προκηρύξεως βραβείων, ἅτινα καὶ ἐκ παλαιῶν προῆλθον καὶ ἐκ νέων δωρεῶν φιλογενῶν Ἑλλήνων, καὶ δι᾽ ἀπονομῆς μεταλλίων καὶ δι᾽ ὑποτροφιῶν παρεσκεύασε μὲν μελέτας εἰς προαγωγὴν μάλιστα τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου τοῦ ἀπὸ τῆς γεωργίας πηγάζοντος καὶ τῆς κτηνοτροφίας καὶ τῆς βιομηχανίας καθόλου εἰπεῖν, προεκάλεσε δὲ τὴν δημιουργίαν ἔργων πνευματικῶν, ἐνίσχυσε δὲ τὴν κοινωνικὴν ἠθικήν.

Καὶ ἐδολιχοδρόμησαν ἐνταῦθα κατὰ τὸν βραχὺν τοῦτον χρόνον τῶν ἐπιστημῶν οἱ ἐργάται καὶ συνεχόρευσεν ἡ λογοτεχνία καθόλου καὶ παρεφάνη εἰς τὴν κονίστραν καὶ ἡ ἄλλη τέχνη καὶ ἡ μουσικὴ καὶ σεμνὴ εἰς τὰς στεφανηφορίας ταύτας προσῆλθεν ἡ Ἀρετή, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν δάφνην.

Καὶ εἶναι, ὅπερ εἴπομεν ἤδη, ἀπαρχαὶ τὰ μέχρι τοῦδε, ἀλλ' ἀπαρχαὶ γενναῖαι ἐγγυώμεναι τὸ μέλλον τῆς ἡμετέρας 'Ακαδημίας οἷον εὔχεται καὶ προσδοκᾷ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ ἡ ἀναμένουσα νέας ἡμέρας εὐδαιμονίας καὶ δόξης. 'Αλλ' ἄς μὴ τείνωμεν τῆς φαντασίας τὰ πτερὰ ἐπὶ πολύ. Τοῦ βελτίονος ἡ ζήτησις ἄς θερμαίνη μόνον τὴν ψυχήν, ἄς ἀναρριπίζη τοὺς πόθους, ἄς παροτρύνη καὶ χαλκεύη τὴν θέλησιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πολλαπλῶν ἔργων, ἅτινα εἶναι ἀνατεθειμένα εἰς ἡμᾶς.

Δὲν εἶναι βεβαίως τοῦ παρόντος τὰ ἔργα ταῦτα ἐγὼ νὰ διεξέλθω ἐνταῦθα. Αἰσθάνομαι ὅμως σήμερον ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην εἴς τινα τούτων νὰ ἐπιστήσω μάλιστα τὴν ὑμετέραν διάνοιαν.

Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ συντονωτέρα μετοχὴ τῆς 'Ακαδημίας εἰς τὸν ἀγῶνα τὸν περὶ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἔθνους συνειδήσεως. Καὶ ἐν τούτῳ συμφέρομαι μέχρι τινὸς πρὸς τὴν πρότασιν τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Κατσαρᾶ. Εἶναι εἰς πάντας γνώριμον, πῶς ἀπὸ τῶν χρόνων μάλιστα τοῦ πολέμου καταφρονοῦνται ἢ καὶ ἀνατρέπονται ὅλως αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι καὶ καταλύονται τὰ εὐγενῆ ἰδανικά, ἅτινα ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ ἡ σύνεσις καὶ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα ἐδημιούργησαν, ἵνα διέπωσι καὶ κανονίζωσι τὸν βίον κατὰ τὰς παντοίας αὐτοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐκδηλώσεις. Ἡ τελείωσις, ἡ ὑπερτάτη τῶν τοιούτων ἀξιῶν, ἥτις ἔγκειται ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν καθηκόντων ἡμῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα, ὑπεχώρησεν εἰς σκοποὺς βαναυσοτέρους.

Εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι ἡ νήφουσα ἀνθρωπότης, ἥτις ὀφείλει νὰ φέρηται πρὸς τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν καὶ ἐξύψωσιν, ἱερώτατον ἔχει καθῆκον μετ' εὐλαβείας νὰ προσατενίζη εἰς τὸν κόσμον τῶν ὑψηλῶν ἰδεῶν καὶ ρυθμίζη πρὸς αὐτὰς τὸν βίον καὶ ἀντιδρᾷ κατὰ τῶν τοιούτων ἐγχειρημάτων καὶ ἀνακόπτη τῆς τοιαύτης ἀσυνεσίας τὴν τυφλὴν καὶ παράλογον ὁρμήν.

Ἡ 'Εκκλησία, ἡ τεταγμένη ἄγρυπνος τῆς ἠθικῆς ἱέρεια, ἔχει ἐν τοῖς πρώτοις τοῦτο τὸ καθῆκον. Ἡ περίοδος τοῦ βίου, ἣν διατρέχομεν, ἀπαιτεῖ εἴπερ τις καὶ ἄλλη τὴν ἐπαγρύπνησιν, τὸ κήρυγμα, τὴν καθοδήγησιν εἰς τὸν κατ' ἀρετὴν βίον. Καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀστράψη πάλιν καὶ νὰ βροντήση ὁ ἄμβων καὶ νὰ ἀκουσθῶσιν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν πολλῶν νέων Χρυσοστόμων καὶ Βασιλείων καὶ Γρηγορίων τὰ θεσπέσια ρήματα.

Καὶ ἡ Πολιτεία δὲ διὰ τῶν σχολείων μάλιστα καὶ ἡ οἰκογένεια καὶ τὸ θέατρον καὶ ὁ τύπος, πάντες συλλήβδην οἱ εἴτε ἀμέσως πεπιστευμένοι τὴν παίδευσιν τῶν ἀνθρώπων εἴτε ἐμμέσως συντελοῦντες εἰς αὐτήν, καθῆκον ἐπιτακτικὸν ἔχουσιν ὄχι μόνον νὰ κρούσωσι τοῦ κινδύνου τὸν κώδωνα, ἀλλὰ καὶ νὰ πατάξωσι τὴν τοσαύτην κακίαν καὶ κοινωνικὴν πλημμέλειαν καὶ ἀναγάγωσι τὰς ψυχὰς πάλιν ἐπὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ὑψηλὰ καὶ τὰ αἰώνια.

'Αλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει ἐν τοῖς πρώτιστα καὶ ἡ 'Ακαδημία. Ἡ 'Ακαδημία ὄχι μόνον τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην ὀφείλει νὰ προάγη καὶ ἀσχέτως πρὸς τὸν βίον νὰ θεραπεύη τὰ γράμματα, ἀλλ' ὡς ἀνώτατος Ἄρειος Πάγος καὶ νὰ ἐπιβλέπη καὶ παρακολουθῇ τὴν ἐθνικὴν ἀγωγήν, καὶ ὑποδεικνύη μὲν εἰς τὴν πολιτείαν τὰς ἠθικὰς πλημμελείας, συντελῇ δὲ καὶ ἐκείνη τὸ καθ' αὑτὴν εἰς τὴν ἄρσιν αὐτῶν. Ἔπαθλα πολλαπλᾶ, δι' ὧν θὰ προτρέπη εἰς παρασκευὴν βιβλίων προαγόντων τὸ ἠθικὸν φρόνημα, βραβεῖα, δι' ὧν θὰ τιμᾷ ἐκείνους, ὅσοι ἀσκοῦσι καὶ περιθάλπουσι καὶ ἐνισχύουσι τὴν κοινωνικὴν ἀρετήν, εἶναι τὰ κυριώτατα τῶν μέσων, ἅτινα ἄγουσιν εἰς τὸν ἀληθῶς μέγαν τοῦτον σκοπόν.

Οὕτως ἐργάζονται καὶ αἱ 'Ακαδημίαι τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ὅσαι εἶναι παραπλήσιαι πρὸς τὴν ἡμετέραν. Παρὰ τὰ πάμπολλα βραβεῖα, ἅτινα ἔχουσι πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐρευνητῶν τῶν παντοίων ἐπιστημῶν, τῶν φυσικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν, πλεῖστα καὶ ἄλλα ἔχουσιν ἔπαθλα, δι' ὧν καὶ βιβλία βραβεύουσι συντείνοντα εἰς τὴν ἠθικὴν τῶν ἀνθρώπων βελτίωσιν καὶ παντοίας ἠθικὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας.

Βεβαίως πρέπει νὰ ὑπάρξωσι καὶ παρ' ἡμῖν οἱ ἀγωνοθέται, οἵτινες θὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν κατόρθωσιν τῶν ὑψηλῶν τούτων τῆς 'Ακαδημίας σκοπῶν. 'Αλλὰ τύχῃ ἀγαθῇ δὲν ἐξέλιπον ἐκ τῆς Ἑλλάδος οἱ φιλογενεῖς ἄνδρες, οἵτινες καὶ δύνανται καὶ πρόθυμοι θὰ εἶναι νὰ ἀφιερώσωσιν ὑπὲρ αὐτῆς τὸν πλοῦτον.

Τὸ δεύτερον καθῆκον, εἰς τὸ ὁποῖον κρίνω ἀπαραίτητον νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῆς 'Ακαδημίας, εἶναι ἡ ταχεῖα περιφρούρησις τῆς γλώσσης καὶ ἡ παρασκευὴ τοῦ Λεξικοῦ αὐτῆς.

Ἡ Ἑλλὰς ἐκ χρόνων παλαιοτάτων μετὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου ἐδημιούργησε τὴν πλουσιωτάτην καὶ ἀκριβεστά-

την τῶν γλωσσῶν καὶ πᾶν εἶδος λόγου ἀνήγαγεν εἰς ἀνέφικτον τελειότητα. Τῆς φυσικῆς, τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἀστρονομίας, τῆς γεωγραφίας, τῆς ἰατρικῆς, τῶν ἄλλων φυσικῶν ἐπιστημῶν ἡ γλῶσσα ἐδημιουργήθη διὰ τῶν Ἑλλήνων φυσιοδιφῶν. Διὰ τῶν ποιητῶν δὲ καὶ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ῥητόρων καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων ηὐξήθη σφόδρα ὁ πολύτιμος θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Καὶ οὐ μόνον ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ἀκρίβεια ἐγένοντο τῆς γλώσσης ἡμῶν τὰ χαρακτηρίσματα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνυπέρβλητον κάλλος, οὗτινος ἀφετηρία ὑπῆρξεν ἡ δαιμονία περὶ τὸ καλὸν εὐαισθησία τῶν Ἑλλήνων. Ὅπως εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης οἱ Ἕλληνες τὸν ῥυθμὸν καὶ τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν χάριν ἀπετύπωσαν καὶ ἐδημιούργησαν Παρθενῶνα καὶ Ἐρέχθειον καὶ Ἑρμῆν τοῦ Πραξιτέλους καὶ Νίκην τοῦ Παιωνίου, οὕτως ἐφήρμοσαν εἰς τὴν γλῶσσαν κάλλος μεγαλουργὸν καὶ παρήγαγον ἀνέφικτα πρότυπα λόγου. Καὶ φαίνεται τὸ κάλλος καὶ ἡ χάρις οὐ μόνον ἐν τῇ ποιήσει, ἐν ᾗ ἡ δημιουργία εἶναι δαψιλεστέρα καὶ ἡ πρωτοτυπία συχνοτέρα, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ λόγῳ τῷ πεζῷ. Παρὰ τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου καὶ τοὺς ἐπινίκους τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους τὴν μοῦσαν ἵστανται τὰ δαιμόνια τοῦ Πλάτωνος ἀριστοτεχνήματα καὶ τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῶν ἄλλων λογογράφων. Ἀνέσπερον ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις διαπρέπει τοῦ λόγου τὸ κάλλος, τὸ εὔφωνον, τὸ μουσικόν, ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ ἁρμονία καὶ ἡ χάρις, τὰ παντοῖα τοῦ λόγου κοσμήματα καὶ ἀγλαΐσματα, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ ὠνομάσθη γλῶσσα θεῶν, ἐγένετο δὲ τὸ πρότυπον πάντων τῶν ἔπειτα, ὅσοι τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καθόλου καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἔσχον ἀφετηρίαν κατὰ τὴν δημιουργίαν ἰδίου πολιτισμοῦ καὶ ἰδίας γλώσσης καὶ λογοτεχνίας.

Τῆς γλώσσης ταύτης, ἥτις συμφώνως πρὸς τοὺς ἀπαραβάτους νόμους τῆς γενέσεως καὶ ἀνελίξεως τῶν γλωσσῶν ἀνεπτύχθη καὶ διεμορφώθη περαιτέρω ἐν τῷ μακρῷ βίῳ τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, μορφὴ νεωτάτη καὶ συνέχεια εἶναι ἡ νέα ἡμῶν γλῶσσα. Εἶναι ἡ γλῶσσα, ἥτις ὡρμήθη μὲν ἀπὸ τῆς κοινῆς, ὡς ὠνομάσθη ἡ ἀττικὴ γλῶσσα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων, κατὰ δὲ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους ὑπὸ τῶν σοφῶν τοῦ Γένους διδασκάλων ἀπηλλάγη, καθ᾽ ὅσον ἦτο δυνατόν, ἀπὸ τῶν διαλεκτικῶν καὶ τῶν ξενικῶν στοιχείων, μεθ᾽ ὧν

ἀνεμείχθη κατὰ τὸ μακρὸν στάδιον τῆς ἀνελίξεως αὐτῆς. Εἶναι ἡ γλῶσσα, ἥτις ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους ἔτι μᾶλλον κατὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ νεωτέρου βίου πλουτισθεῖσα καὶ καθαρθεῖσα ἐξηπλώθη πανταχοῦ διὰ τῆς διοικήσεως καὶ τῶν σχολείων καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν βιβλίων καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Τύπου καὶ τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἄλλων μέσων, δι᾽ ὧν αἱ γλῶσσαι ἐξαπλοῦνται καὶ ἐπικρατοῦσι καὶ ἀποβαίνουσι κοιναί, εἶναι δὲ σήμερον ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα, ἡ νέα κοινὴ γλῶσσα, δι᾽ ἧς οἱ Ἕλληνες κοινωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους. Ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ ἐγράφησαν καὶ γράφονται τοῦ κράτους τὰ ψηφίσματα καὶ τὸ σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι. Ἐν αὐτῇ συντάσσονται τὰ ἐπιστημονικὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα, τὰ θεολογικά, τὰ φιλολογικά, τὰ φιλοσοφικά, τὰ ἱστορικά, τὰ νομικά, τὰ ἰατρικὰ καὶ τἆλλα. Ἐν αὐτῇ ἀγορεύουσι τοῦ Κοινοβουλίου οἱ ῥήτορες καὶ γράφουσι τὰ Πατριαρχεῖα καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ κηρύσσεται τὸ θεῖον κήρυγμα. Εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Πανεπιστημίου, τῆς Ἀκαδημίας ἡμῶν, τῆς δημοσίας καθόλου ὑπηρεσίας, ἡ γλῶσσα, ἣν οἱ Ἕλληνες μεταχειριζόμεθα ἐν μὲν τῷ αὐστηροτέρῳ γραπτῷ λόγῳ ἀκριβεστέραν καὶ καθαρεύουσαν ἀπὸ διαλεκτικῶν καὶ ξενικῶν στοιχείων κατὰ τὸ δυνατόν, ἐν δὲ τῷ ἄλλῳ γραπτῷ λόγῳ καὶ τῷ καθ᾽ ἡμέραν βίῳ ἁπλουστέραν καὶ χαλαρωτέραν, ὅπως συμβαίνει πανταχοῦ.

Ὁμιλοῦμεν δὲ περὶ φρουρήσεως τῆς γλώσσης ταύτης, διότι, ὅπως οὐδένα λανθάνει, ἐν ᾧ πρότερον τὸ Ἔθνος ἐν ἀγαστῇ συμπνοίᾳ μετὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ περιεῖπε καὶ ἐθεράπευε καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ, ἐπ᾽ ἐσχάτων τινὲς ἀπὸ ἀρχῶν σφαλερῶν ὁρμώμενοι καὶ παραφερόμενοι ὑπὸ ζήλου ἀτόπου ἐκήρυξαν μὲν τὸν πόλεμον πρὸς τὴν ἀκριβεστέραν αὐτῆς μορφήν, σπουδάζουσι δὲ τὴν κοινὴν καθαρεύουσαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν νὰ ἐκβάλωσιν ἐντελῶς ἀπὸ τῶν παντοίων εἰδῶν τῆς λογοτεχνίας, παρακόπτουσι δὲ λέξεις εἰς πάντας γνωρίμους, πᾶν δὲ στοιχεῖον ἰδιωματικὸν καὶ κακόζηλον καὶ ἄγνωστον παραλαμβάνοντες καὶ ξένα συνυφαίνοντες ὀνόματα, ἐν ᾧ ἔχουσι πρόχειρα καὶ κάλλιστα ἑλληνικά, καταργοῦντες δὲ καὶ τὴν ὀρθογραφίαν δημιουργοῦσιν ἄλλοι ἄλλα ἰδιότυπα γλώσσης κατασκευάσματα, ἅτινα κινοῦσι τὴν ἀηδίαν πάσης εὐαισθήτου ψυχῆς, ἐξάπτουσι δὲ τὴν ἀγανάκτησιν, δικαίως. Δὲν ἠρκέσθησαν δὲ εἰς ταῦτα οἱ οὕτω νεωτερίζοντες, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ σχολεῖα εἰσήγαγον τὰ τοιαῦτα γλωσσικὰ ἰδιώματα παρὰ τὰς διαμαρτυρίας συμπάσης τῆς Ἑλλάδος, ἐδη-

μιούργησαν δὲ οὕτω παρ' ἡμῖν τὴν γλωσσικὴν ἀτασθαλίαν καὶ τὴν ἀναρχίαν καὶ τὴν ἀκολασίαν, τὴν ὁποίαν πάντες γνωρίζομεν.

Καὶ εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι καὶ ἐν τῇ περιφρουρήσει τῆς γλώσσης ὀφείλει νὰ πρωτοστατήσῃ ἡ Ἀκαδημία, ἥτις εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀνώτατος σύμβουλος τῆς Πολιτείας εἰς τὰ παντοῖα ἔργα, ἅτινα εἶναι ἀνατεθειμένα εἰς αὐτήν. Ἡ Ἀκαδημία ἔχει καθῆκον ὑπέρτατον ὄχι μόνον νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῆς κρατούσης ἀτοπίας, ἀλλὰ καὶ νὰ συστήσῃ εἰς τοὺς ἁρμοδίους τὴν ταχίστην διόρθωσιν αὐτῆς. Ἄλλως τε καὶ ὁ Ὀργανισμὸς ἐπιβάλλει εἰς αὐτὴν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μεριμνήσῃ περὶ συντάξεως τοῦ Λεξικοῦ καὶ τῆς Γραμματικῆς μετὰ τοῦ Συντακτικοῦ τῆς γλώσσης, βιβλίων, ἅτινα εἰσαγόμενα αὐτὰ μόνα εἰς τὰ δημόσια καὶ τἆλλα σχολεῖα τὰ ὑπὸ τοῦ κράτους ἀνεγνωρισμένα θὰ χρησιμεύωσιν ὡς ἀπηκριβωμένοι ὁδηγοὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης (ἄρθρ. 91).

Τὸ Λεξικόν, περὶ οὗ πρόκειται ἐνταῦθα, θὰ περιλαμβάνῃ τὴν ἐν τῷ νῦν χρόνῳ κρατοῦσαν γλῶσσαν τοῦ Ἔθνους καὶ θὰ χρησιμεύῃ ὡς ὁ ἑνιαῖος αὐτῆς κανών, θὰ συμπληροῦται δὲ εἰς τὰς ἑκάστοτε νέας αὐτοῦ ἐκδόσεις. Πάντες οἱ δόκιμοι κρινόμενοι τύποι τῆς γραφομένης γλώσσης, πάντες οἱ ὑπάρχοντες ὀρθοὶ ἐπιστημονικοὶ καὶ τεχνικοὶ ὅροι καὶ ὅσοι δημιουργοῦνται σὺν τῷ χρόνῳ θὰ περιλαμβάνωνται ἐν αὐτῷ, πρὸς δὲ τούτοις τὰ ὀρθὰ ὀνόματα, δι' ὧν ὀνομάζονται ἢ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀνομάζωνται καὶ ἄλλα νεώτερα δημιουργήματα καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τὰ προϊόντα καὶ ὅ,τι ἄλλο ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὁ νεώτερος βίος.

Ἡ δὲ Γραμματικὴ μετὰ τοῦ Συντακτικοῦ θὰ εἶναι τὰ βιβλία, δι' ὧν ἀπὸ τῶν δημοτικῶν σχολείων κατὰ μικρὸν προβιβαζόμενοι θὰ μανθάνωσιν οἱ Ἕλληνες νὰ γράφωσι καὶ ὁμιλῶσι τὴν γλῶσσαν ταύτην ὀρθῶς κατὰ τύπους καὶ σύνταξιν.

Οὕτω περιφρουροῦνται αἱ γλῶσσαι παρὰ πᾶσι τοῖς προηγμένοις λαοῖς, οἵτινες καὶ δημιουργοῦσιν αὐτὰς καὶ καθαίρουσι κατὰ πάντα τρόπον καὶ ἐξαπλοῦσι μάλιστα διὰ τῶν σχολείων. Ἐν Γαλλίᾳ πᾶν παιδικὸν καὶ ἰδιωματικὸν καὶ ξενικὸν στοιχεῖον ἀποκρούεται ἀπὸ τῶν πρώτων σχολείων, πλουτίζεται δὲ ἡ πενιχρὰ γλῶσσα ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας διὰ λέξεων νέων, λέξεων τῆς γλώσσης τῶν πεπαιδευμένων, ἔτι δὲ δι' ὀνομάτων, ἅτινα ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου δημιουργεῖ κατὰ μικρόν. Καὶ ἐν Γερμα-

νίᾳ ἀπὸ τῶν πρώτων τάξεων τῶν στοιχειωδῶν σχολείων διδάσκεται ἡ ἐπίσημος γερμανικὴ γλῶσσα, ἧς ὑπόδειγμα παρέχουσι τὰ ὑπέροχα ἀναγνωστικὰ βιβλία, ἅτινα παρὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς παντοδαπὰς γνώσεις ἀπηκριβωμένας παρέχουσι καὶ τὸ φρόνημα προάγουσι καὶ τὴν περὶ τὰ καλὰ εὐαισθησίαν. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσιν ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις.

Ὅτι δὲ καὶ αἱ Ἀκαδημίαι πανταχοῦ καὶ εἰς τὰ τῆς ρυθμίσεως τῆς γλώσσης συντελοῦσιν, εἶναι γνώριμον. Ἡ παλαιοτάτη τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν νεωτέρων χρόνων, ἡ συσταθεῖσα ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1582, σκοπὸν προέθετο τῆς ἰταλικῆς γλώσσης τὴν κάθαρσιν, τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πιτύρων ἀπὸ τοῦ ἀλεύρου, ὡς εἶπον, ἐξ οὗ καὶ ὠνομάσθη Accademia della crusca, ἐξέδωκε δὲ τῷ 1612 τὸ Λεξικόν, ὅπερ ἐγένετο κανὼν ἐκείνων, ὅσοι μετὰ ταῦτα ἔγραψαν ἰταλιστί.

Τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν ἔσχεν ἀρχῆθεν καὶ ἡ κατὰ πρότυπον ἐκείνης ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΓ' τῷ 1635 ὑπὸ τοῦ καρδιναλίου Richelieu ἱδρυθεῖσα Γαλλικὴ Ἀκαδημία, δῆλον ὅτι τὴν γλῶσσαν νὰ καθάρῃ καὶ πλουτίσῃ καὶ καταστήσῃ ἐπιτηδείαν εἰς κομψὴν καὶ ἀριστοτεχνικὴν ἔκφρασιν τῆς συγχρόνου σκέψεως, κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς, ὧν ἡ ἐξέτασις καὶ μελέτη ἐγένετο κυριώτατον μέλημα τῶν σοφῶν τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. Πρῶτον δὲ τῆς Ἀκαδημίας ταύτης ἀσχόλημα ἐγένετο ἡ σύνταξις τοῦ γνωριμωτάτου Λεξικοῦ αὐτῆς, δι' οὗ ἐπεζητήθη ἡ ρύθμισις καὶ παγίωσις τῶν τύπων τῆς γαλλικῆς γλώσσης. Ἐξεδόθη δὲ τὸ λεξικὸν τοῦτο τὸ πρῶτον τῷ 1694, συμπληρούμενον δ' ἐπανεκδίδεται ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν εἰκοσιπενταετίαν. Καὶ ἄλλαι δὲ Ἀκαδημίαι παραπλησίους σκοποὺς ἐπεδίωξαν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῶν.

Καὶ σημειωτέον ὅτι τὸ Λεξικὸν τῆς γραφομένης γλώσσης, περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος, θὰ εἶναι πάντῃ διάφορον τοῦ λεγομένου Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, ὅπερ παρασκευάζει καὶ ἐκδίδει ἡ ἡμετέρα Ἀκαδημία. Ἐκεῖνο εἶναι Λεξικὸν τῆς λαλουμένης γλώσσης μετὰ τῶν παντοίων ἰδιωματικῶν καὶ ξενικῶν στοιχείων, ἔχει δὲ σκοπὸν κύριον νὰ ἐπικουρήσῃ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῆς γλώσσης. Τὸ δὲ Λεξικὸν τῆς γραφομένης γλώσσης θὰ εἶναι βιβλίον χρηστικόν, ἀπαραίτητον εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας, ὅσοι θέλουσι νὰ γνωρίζωσι κατ' ἀκρίβειαν τὴν νῦν κρατοῦσαν γλῶσσαν, τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν τοῦ Ἔθνους, παρεμ-

φερὲς πρὸς τὰ λεξικὰ τῶν ἄλλων Ἀκαδημιῶν, ἐν οἷς εἶναι κατατεθειμένοι οἱ θησαυροὶ τῶν νῦν κρατουσῶν ἑκασταχοῦ γλωσσῶν.

Τὸ δὲ κατὰ τὴν τάξιν, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὴν σπουδαιότητα τελευταῖον ἔργον, οὗτινος ἀνάγκη εἶναι νὰ ἐπιληφθῇ ταχέως ἡ Ἀκαδημία, εἶναι ἡ μετὰ τοῦ προσήκοντος διαφέροντος περαιτέρω παρακολούθησις τῆς ἀληθῶς μεγαλογνώμονος προτάσεως, ἣν εἰσήγαγον οἱ ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀκαδημίας ἀνασκάψαντες τὸν ἱερὸν χῶρον τῆς παλαιᾶς Ἀκαδημίας, ὁ κ. Ἀριστόφρων καὶ ἡ ἐρίτιμος σύζυγος αὐτοῦ. Πρόκειται περὶ ἱδρύσεως Διεθνοῦς Κοινοῦ τῶν Ἀκαδημιῶν ἐν τῷ χώρῳ, ἔνθα τὴν πρώτην Ἀκαδημίαν ἵδρυσεν ὁ Πλάτων καὶ ἐκήρυξε τὰ φιλοσοφικὰ αὐτοῦ δόγματα. Ὁ σκοπὸς αὐτοῦ μέλλει νὰ εἶναι αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸς καὶ ἠθικός, ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι καὶ φιλοσοφικαὶ μελέται καθόλου ἀναφερόμεναι εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸν βίον, καὶ δὴ καὶ τὰς ἰδέας καὶ τὰς ἀξίας, πρὸς ἃς ὀφείλει νὰ ρυθμίζηται ὁ ἀτομικὸς καὶ ὁ κοινωνικὸς τῶν ἀνθρώπων βίος. Καὶ ἡ ἐπίτευξις τοῦ σκοποῦ τούτου θὰ ἐπιδιώκηται διὰ συνεργασίας τῶν ἐν τῷ κόσμῳ Ἀκαδημιῶν καὶ τῶν ἄλλων ἱδρυμάτων, ἅτινα θὰ ἔχωσιν ἀντιπροσωπείας καὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῷ εἰρημένῳ Κοινῷ, δι' ἐρευνῶν καὶ συζητήσεων, ὧν τὰ πορίσματα θὰ δημοσιεύωνται ἑκάστοτε, ἔτι δὲ διὰ μαθημάτων καὶ διαλέξεων ἐν τῷ Κοινῷ γινομένων. Ἡ πρότασις τοῦ κ. Ἀριστόφρονος παραπεμφθεῖσα, ὡς ἐνθυμεῖσθε, εἰς εἰδικὴν ἐπιτροπείαν ἐμελετήθη ὑπ' αὐτῆς εἰς πολλὰς συνεδρίας, ὑπολείπεται δὲ νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Ὁλομέλειαν, ἥτις εἶναι κυρία νὰ ἐκφέρῃ περὶ τῶν τοιούτων ζητημάτων τὴν τελικὴν γνώμην. Ὁ ἆθλος οὗτος εἶναι μέγιστος, ἀλλ' ἀνυπολόγιστος θὰ εἶναι καὶ ἡ ὠφέλεια, ἥτις μέλλει ἀπὸ τούτου νὰ προέλθῃ, ἐὰν κατορθωθῇ. Ἐγγυᾶται δὲ περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου ἡ γενναιοδωρία ἐκείνων, οἵτινες εἰσήγαγον τὴν γνώμην καὶ εἶναι ἕτοιμοι εἰς μεγάλας νὰ ὑποβληθῶσι θυσίας πρὸς κατόρθωσιν τῆς εὐγενοῦς ταύτης ἰδέας.

Ταῦτα, φίλοι συνάδελφοι, εἶναι τὰ καθήκοντα, ὧν τὴν ταχεῖαν ἐκτέλεσιν ἐνόμισα ὅτι ἔπρεπε νὰ συστήσω πρὸς ὑμᾶς. Καὶ ἔχω δι' ἐλπίδος ὅτι καὶ εἰς τὴν κατόρθωσιν τούτων καὶ εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ὅλου ἔργου τῆς Ἀκαδημίας θὰ ἔχω ὑμᾶς πάντας προθύμους συνεργούς, πρώτους τοὺς ἐν τῇ Συγκλήτῳ παραστάτας καὶ μάλιστα τὸν

ἀγαπητὸν κύριον Ἀντιπρόεδρον, τοῦ ὁποίου ἡ σοφία δὲν περιλαμβάνει μόνον τὴν πολεμικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ εὐρύτερον ἐκτείνεται πεδίον τῆς γνώσεως, καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἐμμελῶς θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ τὸ Ἀρχιλόχειον ἐκεῖνο·

θεράπων μὲν Ἐνυαλίοιο ἄνακτος
καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος.

Ἀντλῶ δὲ τὴν ἐλπίδα ταύτην τὸ μὲν ἀπὸ τῆς εὐγενοῦς ὑμῶν προαιρέσεως, τὸ δὲ ἀπὸ τῆς ὑπερφυοῦς δυνάμεως, ἣν ἔχουσιν αἱ μεγάλαι ἀρχαὶ καὶ ἀξίαι. Τῆς θεραπείας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, τῆς πραγματώσεως τοῦ κόσμου τῶν ὑπερτάτων ἰδεῶν, τὰς ὁποίας πρώτη συνέλαβε καὶ περιέθαλψε καὶ εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος παρέδωσεν ἡ δαιμονία διάνοια τοῦ Πλάτωνος, τῆς περαιτέρω καλλιεργείας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἣν ἀνέπτυξεν ἡ Ἑλληνικὴ μεγαλοφυΐα, τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος, ἥτις δύναται πάλιν νὰ ἀποβῇ ἑστία τῆς λατρείας τοῦ παγκοσμίου πνεύματος καὶ πρώτη ἱέρεια τῆς ἡμερώσεως καὶ τῆς διακοσμήσεως καὶ τῆς τελειώσεως τοῦ βίου ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ τοῦ ἐπωνύμου ἥρωος τῶν Ἀκαδημιῶν, οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ θεωρήσῃ ὑπέρτερον ἡ ὑπερέχουσα ἑλληνικὴ ψυχή, ἡ ψυχή, ἥτις ἐλάτρευσε τὴν Θεὰν τῆς σοφίας καὶ ἐδημιούργησε τὰς Μούσας καὶ τὰς Χάριτας καὶ ἐλάξευσε τὴν θεσπεσίαν τοῦ Πλάτωνος γλῶσσαν καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν ἔταξε τὴν Θέμιν καὶ τὴν Δίκην καὶ τὴν Εἰρήνην τὴν μεγιστόπολιν καὶ ἀνύψωσε καὶ ἐστεφάνωσε τὴν Ἀρετήν.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι *

Τῆς φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης, ἥτις ἐξετάζει τὰ κάλλιστα καὶ τιμιώτατα τοῦ βίου προβλήματα καὶ ἐπιστημονικὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου παρέχει θεωρίαν καὶ ἄπειρον ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην καὶ τὸν βίον καθόλου ἀσκεῖ ῥοπήν, ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἀνεγνωρίσθη ἡ ὠφέλεια· διὸ καὶ σφόδρα ὑμνήθη αὕτη ἀνέκαθεν ὡς ἡ θειοτάτη καὶ τιμιωτάτη τῶν ἐπιστημῶν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οἵτινες ἐδημιούργησαν αὐτήν, καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, οἵτινες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους, τὸ κορύφωμα τῶν ἐπιστημῶν ἐνομίζετο καὶ τῆς ὅλης παιδείας ἐθεωρεῖτο τὸ κέντρον καὶ ἡ ἑστία, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ νοηθῇ παρ' ἐκείνοις ἐπιστήμων μὴ τυχὼν παιδείας φιλοσοφικῆς.

Τῆς αὐτῆς δὲ ἠξιοῦτο ἡ φιλοσοφία τιμῆς καὶ κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους, ἀφ' ὅτου δὲ ἱδρύθησαν τὰ πανεπιστήμια, ἡ Facultas artium, ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, ὑπῆρξεν ἡ πηγή, ἐξ ἧς καὶ οἱ *θεολόγοι* καὶ οἱ *νομικοὶ* καὶ οἱ *ἰατροὶ* ἐλάμβανον τὴν φιλοσοφικὴν στοιχείωσιν (*Paulsen,* Organisation und Lebensordn. d. deutsch. Universitäten, ἐν Sybel's Histor. Zeitschr., N. F., 1881, τεῦχ. 3).

Πολλῷ μᾶλλον ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπαραίτητος θεωρεῖται ἡ φιλοσοφικὴ παίδευσις κατὰ τοὺς νῦν χρόνους. Πάντες οἱ σοφοὶ ἀναγκαιοτάτην νομίζουσι συμπάντων τῶν ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ τῶν ἐπιστημόνων, τὴν φιλοσοφικὴν παρασκευὴν καὶ αἱ προηγμέναι πολιτεῖαι ἔχουσι νόμους, καθ' οὓς πάντες οἱ εἰς τὰ πανεπιστήμια φοιτῶντες ὀφείλουσι νὰ μετέχωσι φιλοσοφικῆς παιδείας.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΑΛΛΟΙΣ

Α΄) ΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΣΟΦΩΝ

Ἡ φιλοσοφικὴ παρασκευὴ τῶν Θεολόγων.

Ἀλλ' ἵνα μὴ μακρηγορῶμεν, λαμβάνομεν ὡς παράδειγμα μόνην τὴν Γερμανίαν, ἐν ᾗ τὰ τοιαῦτα εἶναι ἄριστα διατεταγμένα.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1915.

Ἰδοὺ τίνα γνώμην ἀποφαίνονται ὑποκειμένου λόγου *περὶ τῆς φιλοσοφικῆς παιδεύσεως τῶν θεολόγων* κράτιστοι τῆς θεολογίας ἐπιστήμονες. Ὁ *Hagenbach* ἐν τῇ γνωστοτάτῃ αὐτοῦ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ (Ἔκδ. 2, σελ. 75) λέγει· «*Πάντα τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα εἶναι εἰς τοὺς θεολόγους χρήσιμα, ὅλως δὲ ἀπαραίτητα ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας*».

Ὁ δὲ *Heinrici* διὰ μακρῶν δεικνύων τὴν σχέσιν τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Λογικὴν καὶ τὴν Ψυχολογίαν καὶ τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ἐλέγχει τὴν ἀνάγκην τῆς ἀσχολίας τῶν θεολόγων περὶ τὰ εἰρημένα μαθήματα. Ἐν σελ. 248 τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας (1893) λέγει· «*Βοηθητικὸν τῆς χριστιανικῆς Ἠθικῆς μάθημα εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθική, ἥτις ἐρευνᾷ τὰ κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τοὺς νόμους τῆς τῶν ἀνθρώπων ἠθικότητος, ἅτε συμπληροῦσα καὶ ἐλέγχουσα αὐτήν, ὡς τὴν δογματικὴν συμπληροῖ ἡ φιλοσοφικὴ θεολογία*». Ἐν δὲ σελ. 250 παρατηρεῖ περίπου τὰ ἑξῆς· «*Εἰς τὴν συστηματικὴν Θεολογίαν ἡ μὲν Λογικὴ παρέχει τὰς κατ' εἶδος, ἡ δὲ Ψυχολογία τὰς καθ' ὕλην προϋποθέσεις. Ἐκείνη διδάσκει τὴν μεθοδικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἐννοιῶν, αὕτη δὲ δεικνύει τὰ κατὰ τοὺς θεμελιώδεις ὅρους καὶ τὰς λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἄνευ δὲ τῶν μέσων τούτων ἡ συστηματικὴ Θεολογία ἀδυνατεῖ τὸ ἔργον αὐτῆς νὰ ἐπιτελέσῃ*». Συνιστᾷ δὲ ὁ *Heinrici* εἰς τοὺς θεολόγους πρὸς μελέτην τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἄλλα τε βιβλία καὶ τοῦ *Wundt* τὴν τρίτομον *φυσιολογικὴν Ψυχολογίαν* καὶ τὴν τρίτομον *Λογικήν*. Ἀλλαχοῦ δὲ τῆς *Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας* ὁ *Heinrici* τὴν ἀνάγκην ἐξαίρων λέγει ὅτι διὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης διασαφεῖται μᾶλλον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὁ χαρακτήρ.

Διὰ πολλῷ μακροτέρων τὴν σχέσιν τῆς Θεολογίας πρὸς τὰ παντοῖα φιλοσοφικὰ μαθήματα ἐξετάζων ὁ διάσημος *A. Dorner,* ἤτοι τὴν Μεταφυσικήν, τὴν Ψυχολογίαν, τὴν Θεωρίαν τῆς γνώσεως καὶ τὴν Λογικήν, τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τὴν φιλοσοφικὴν Ἠθικήν, τὴν Καλολογίαν, λέγει· Ὁ θεολόγος ἀνάγκη πάντα νὰ γινώσκῃ τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα. Ἐκ τῆς *Λογικῆς* θὰ μάθῃ τὰ κατὰ τοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνας τῆς διανοήσεως καὶ τὰς ἐπιστημονικὰς μεθόδους καὶ θὰ καταστῇ ἱκανὸς νὰ κατασκευάζῃ ἀκριβεῖς ὁρισμοὺς καὶ

διαιρῇ ὀρθῶς τὴν ἐπιστημονικὴν ὕλην καὶ ὀρθῶς ἀποδεικνύῃ. Ἐκ τῆς *ψυχολογίας* θὰ μάθῃ τὰ κατὰ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ τὴν ψυχήν, ὡς νῦν ἡ ἐπιστήμη διδάσκει. Ἡ *Ἠθικὴ* θὰ διδάξῃ αὐτὸν πῶς κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐξετάζονται τὰ ἠθικὰ ζητήματα. Ἡ *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας* θὰ δείξῃ εἰς αὐτὸν τὰ κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θρησκευμάτων. Ἀπαραίτητος δὲ εἶναι εἰς τὸν θεολόγον καὶ ἡ *Μεταφυσική*. Ἡ θεολογία, λέγει ὁ *Dorner*, παρέχει ἐξ ἀποκαλύψεως περὶ κόσμου θεωρίαν. Ἡ δὲ ἀνθρωπίνη διάνοια ἐπιζητεῖ καὶ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον νὰ νοήσῃ τὰ κατὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν βίον. Ὡσαύτως δὲ χρησιμωτάτη ἀποβαίνει εἰς τὸν θεολόγον ἡ *Καλολογία*. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, λέγει, πολλὴν ἐχορήγησεν ὕλην εἰς τὴν τέχνην, ὑπάρχει δὲ χριστιανικὴ τέχνη, ἥτις πρόκειται τῷ θεολόγῳ εἰς ἑρμηνείαν καὶ μελέτην.

Ταῦτα λέγει ὁ *Dorner*, καταλήγει δὲ εἰς τὸ ἑξῆς συμπέρασμα· «Aus dem Gesagten geht hervor, dass nur derjenige die Theologie gründlich betreiben kann, der im Gebiete der Philosophie zu Hause ist» ἤτοι *«ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι περὶ τὴν θεολογίαν δύναται ἐπιστημονικῶς νὰ σπουδάζῃ μόνος ὁ τελείως κατέχων τὴν φιλοσοφίαν»* (Grundriss der Encyklop. d. Theologie, 1901 σελ. 24-32).

Καὶ νομίζομεν περιττὸν κατόπιν τῶν μαρτυριῶν τούτων νὰ παραπέμψωμεν καὶ εἰς τὸν *Räbiger* (Theologik, σελ. 201 κεξ.) καὶ εἰς τὸν *Luthard* (Dogmatik [8], σελ. 7) καὶ ὅσοι ἄλλοι πραγματεύονται περὶ τῶν ζητημάτων τούτων.

Ἡ φιλοσοφικὴ παρασκευὴ τῶν Νομικῶν.

Πλεῖστος γίνεται τανῦν λόγος καὶ περὶ *τῆς φιλοσοφικῆς παρασκευῆς τῶν νομικῶν*.

Εἰς τὸν νομικὸν τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα κρίνονται ἀναγκαιότατα, ἐπειδὴ καὶ ὡς δικηγόρος καὶ ὡς δικαστὴς καὶ ἄλλως συχνότατα προσκρούει οὗτος εἰς ὅρους καὶ γενικὰ προβλήματα, περὶ ἃ διατρίβει ἡ φιλοσοφία.

Ἤδη ὁ μέγας *Λειβνίτιος* ἔλεγε πρὸς τοὺς νομικούς· *«Ἐννοήσατε ὅτι ἄνευ τῆς φιλοσοφίας τὰ πλεῖστα ζητήματα τῆς ὑμετέρας ἐπιστήμης εἶναι λαβύρινθος ἀδιεξίτητος»*. Καὶ ὁ πολὺς *Jhering* τὴν ἀξίαν τῆς φιλοσοφικῆς τῶν νομικῶν παιδεύσεως ἐδήλωσεν ἐν τῷ περιπύστῳ

βιβλίῳ Der Zweck im Recht εἰπών· *«Τὸ ὅτι ἡ παίδευσίς μου συνέπεσε καθ' ὃν χρόνον ἡ φιλοσοφία δὲν ἠξιοῦτο τῆς προσηκούσης τιμῆς, ἐθρήνησα εἴπέρ ποτε ἐν τῇ συντάξει τοῦ παρόντος συγγράμματος. Ὅ,τι τότε ὑπὸ τοῦ νεανίου ἠμελήθη, ἀδύνατον ἦτο νὰ ἀναπληρωθῇ ὑπὸ τοῦ ὡρίμου ἀνδρός»* (Ἔκδ. 2, 1884, ἐν τῷ προλόγῳ). Καὶ ἡ *Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Βερολινίου Πανεπιστημίου* τῷ 1889 προέτρεψε τοὺς φοιτητάς, ἵνα τακτικῶς φοιτῶσιν εἰς τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα (*Brasch-Zimmer*, Wie studiert man Philosophie?, 1909, σελ. 43).

Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀναγκαῖα εἶναι εἰς τοὺς νομικοὺς ἡ Ψυχολογία, ἡ Λογικὴ ἡ Ἠθικὴ μετὰ τῆς Κοινωνιολογίας καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἡ *Ἠθικὴ* μετὰ τῆς Κοινωνιολογίας θὰ γνωρίσῃ εἰς τὸν νεαρὸν νομικὸν τὰ κατὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἤθους καὶ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν κανόνων τῆς ἠθικότητος καὶ τὰ προβλήματα τῆς βουλήσεως καὶ τὰ κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Ἡ *Λογικὴ* θὰ διδάξῃ αὐτὸν τὴν μέθοδον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Καὶ μηδεὶς εἴπῃ ὅτι τὸ λογικῶς ἐργάζεσθαι μανθάνει ὁ νομικὸς ὕστερον διὰ τῆς ἀσκήσεως. Μανθάνεται τοῦτο πολλῷ κάλλιον διὰ τῆς διδασκαλίας ἢ διὰ τῆς ἀλόγου τριβῆς. Ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὅ,τι ὁ πολὺς *Helmholtz* εἶπε περὶ τῶν φυσιοδιφῶν. *«Τελεσφόρως δύναται νὰ πειραματίζηται μόνος ὁ γινώσκων τὴν θεωρίαν»* (Popularwiss. Vorträge 2, σημ. 14). — Ἡ δὲ *Ψυχολογία*; Ὁμολογεῖται παρὰ πάντων ὅτι ὁ νομικός, ἵνα γένηται ἄξιος τῆς ἑαυτοῦ ἀποστολῆς, οὐ μόνον τοὺς νόμους ἀνάγκη νὰ γινώσκῃ — *Paragraphismus* — ἀλλὰ καὶ τὸν βίον, ὃν οἱ νόμοι ῥυθμίζουσι, τοὺς ἀνθρώπους ὡς ὄντα διανοούμενα καὶ συναισθανόμενα καὶ βουλόμενα καὶ δρῶντα. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα διδάσκει ἡ ψυχολογία.

Ἀπὸ πολλοῦ ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀλήθεια αὕτη, ἐξαίρεται δὲ μάλιστα κατὰ τοὺς νῦν χρόνους, ὅτε καὶ ἴδιον ἐμορφώθη μάθημα, ἡ *Ποινικὴ ψυχολογία*, καὶ ἐκδίδονται βιβλία (οἷον τὸ τοῦ *Wulffen*, Psychologie des Verbrechers, 1903, τόμοι 2), ὧν ἡ κατανόησις ἀδύνατος ἀποβαίνει ἄνευ γνώσεων ψυχολογικῶν.

Πυκναὶ δὲ εἶναι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ αἱ πρὸς τοὺς φοιτητὰς τῆς νομικῆς παρακελεύσεις, ἵνα ἐπιμελῶς ἀκροῶνται τῆς ψυχολογίας καὶ ἀρτίως παρασκευάζωνται, διότι οὕτω μόνον δύνανται καὶ τὸ ποινικὸν δίκαιον εὐκολώτερον νὰ κατανοῶσι καὶ εὐδοκιμῶσιν ἐν τῷ σταδίῳ τῷ πρακτικῷ. Ὁ *Wulffen* ἐν τῷ προειρημένῳ βιβλίῳ

ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα, ὅτι οἱ μέλλοντες ποινικολόγοι τοῦ λοιποῦ *θὰ ἀκούωσιν ἐξάπαντος ψυχολογίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ* (Τόμ. 1, VIII.). Ὁ *Sturm* ἀξιοῖ, ἵνα οἱ νομικοὶ ἀκούωσι *φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου καὶ ψυχολογίαν* (Psychol. Grundlage des Rechts, 1910, σελ. 62). —Ὁ δὲ πολὺς *Franz v. Liszt*, καθηγητὴς τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου, ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ὑπὸ *Lippmann* ἐκδεδομένου *Ἐγχειριδίου ψυχολογίας πρὸς χρῆσιν τῶν νομικῶν* (1908) γράφει τὰ ἑξῆς· «*Οἱ πλεῖστοι εἶναι σήμερον πεπεισμένοι ὅτι ὁ περὶ τὰ ποινικὰ ζητήματα διατρίβων νομικὸς ἄνευ βαθείας γνώσεως τῆς ψυχολογίας ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σπουδαιότατον καὶ δυσχερέστατον αὐτοῦ ἔργον. Καὶ ὅμως ὀφείλομεν μετ' αἰσχύνης νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πλειστάκις ἡ τοιαύτη προσπάθεια ἐλλείπει. Ἵνα λάβωσι τὰς γνώσεις ταύτας οἱ νεαροὶ νομικοί, ἀνάγκη νὰ φοιτῶσιν εἰς ψυχολογικὰ μαθήματα καὶ ἀφιερῶσιν ἑαυτοὺς εἰς τὴν μελέτην ἐγχειριδίων ψυχολογίας*».

Καὶ λέγονται ταῦτα ὑπὸ τῶν κορυφῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ δὴ ἐν Γερμανίᾳ, ἔνθα πάντες σχεδὸν τῆς νομικῆς οἱ φοιτηταὶ ἀκούουσι τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα καὶ πολλοὶ αὐτῶν γίνονται διδάκτορες τῆς φιλοσοφίας, πρὶν λάβωσι τὸ πτυχίον τὸ νομικόν.

Ἀλλὰ καὶ παρ' ἡμῖν πάντες οἱ δυνάμενοι νὰ ἔχωσι γνώμην ὁμολογοῦσι τὴν ἀνάγκην τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως τῶν νομικῶν. Πρὸ ὀλίγου χρόνου καὶ ἐν τῇ *Βουλῇ* καὶ ἐκτὸς αὐτῆς πολλὰ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου καὶ ἐλέχθησαν καὶ ἐγράφησαν. Συμφωνεῖ δὲ καὶ ἡ *Νομικὴ Σχολή*. Ἐκθύμως καθηγηταὶ τῆς Σχολῆς ταύτης συνέστησαν εἰς τοὺς νομικοὺς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας καὶ κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸν τοῦτο ἔτος πλεῖστοι τῶν φοιτητῶν τῆς νομικῆς φοιτῶσιν εἰς τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα.

Ἡ φιλοσοφικὴ παρασκευὴ τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν.

Καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης δὲ τῆς *φιλοσοφικῆς παιδεύσεως τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν* πολλὰ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν παρατιθέμενοι γνώμας ἀνδρῶν οἷοι ὁ *Dubois-Reymond* καὶ ὁ *Helmholtz* καὶ ὁ *Ostwald* καὶ ὁ *Haeckel* καὶ ἄλλοι. Ἀλλ' οὐδεμία περὶ τούτου τοῦ πράγματος ὑπάρχει διαφωνία. Ἄλλως τε συνηγοροῦσι καὶ ἄλλοι λόγοι ὑπὲρ τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν.

Β') ΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Οἱ φυσικοὶ καὶ μαθηματικοὶ οὐ μόνον εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἐργασίαν ἔχουσι τῆς φιλοσοφίας ἀνάγκην ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν, ὡς καὶ οἱ φιλόλογοι καὶ οἱ θεολόγοι. Οὗτοι πάντες διορίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διδάσκαλοι καὶ καθηγηταί. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἄνευ φιλοσοφικῆς μορφώσεως οὐδεὶς δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Λογικὴ γίνονται αἱ ἀσφαλεῖς κρηπῖδες, ἐφ' ὧν στηρίζεται σύνολον τὸ παιδαγωγικὸν οἰκοδόμημα. Ἡ *Ἠθικὴ* δεικνύει τὰ ἰδεώδη, ὧν τὴν κατόρθωσιν ἐπιδιώκει ἡ παιδεία· ἡ *Ψυχολογία* διδάσκει τοὺς νόμους, καθ' οὓς ὁ ψυχικὸς βίος ἀναπτύσσεται καὶ ὁ ἄνθρωπος παιδαγωγεῖται. Ἡ *Λογικὴ* ὑπογράφει τὴν ὀρθὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας.

Περὶ τῶν θεολόγων μάλιστα προκειμένου καὶ ἄλλος λόγος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῶν μορφώσεως, ὅτι πολλοὶ αὐτῶν ἀσπάζονται τὸ ἱερατικὸν σχῆμα καὶ ἡ ἀπὸ ἄμβωνος διδασκαλία πρέπει νὰ εἶναι τὸ πρώτιστον αὐτῶν ὑπούργημα.

Τούτων δὲ πάντων ἕνεκα αἱ προηγμέναι πολιτεῖαι, ὅπερ εἴπομεν, διὰ νομοθετικῶν διατάξεων ὥρισαν καὶ ἰδιαιτέραν φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν τῶν θεολόγων καὶ τῶν φιλολόγων καὶ τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν.

Ἐν Γερμανίᾳ ἤδη τῷ 1799 ὡρίσθη, ἵνα οἱ *θεολόγοι* κατὰ τὰ tentamina pro licentia καὶ examina pro ministerio ἐξετάζωνται εἰς τὴν φιλοσοφίαν (Das Evang. Kirchenrecht d. Preuss. Staates, 1886, II, 350, σημ. 29). Ἐν ταῖς διατάξεσι ταύταις ῥητῶς λέγεται ὅτι ὁ *ὑποψήφιος ὀφείλει νὰ ἔχῃ γνῶσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἰδίᾳ τῆς Λογικῆς*, καὶ νὰ ποιῆται ἀσφαλῆ χρῆσιν τῶν λογικῶν κανόνων ἐν τῇ ἀναπτύξει καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Κρατοῦσι δ' αἱ διατάξεις αὗται καὶ νῦν. Ἐν τῷ πρωσσικῷ νόμῳ τῷ κανονίζοντι τὰ κατὰ τὴν *μόρφωσιν τῶν κληρικῶν* (11 Μαΐου, 1873) λέγεται· «*Ὁ ὑποψήφιος ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὴν Φιλοσοφίαν, τὰ παντοῖα φιλοσοφικὰ μαθήματα καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας. Ἐν τοῖς πρώτιστα δὲ ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὴν Ψυχολογίαν καὶ τὴν Λογικήν*» (Brasch-Zimmer, σελ. 14).

Ὡσαύτως *διὰ νόμου* ὀφείλουσιν ἐν Γερμανίᾳ νὰ ὑφίστανται φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν *οἱ μέλλοντες νὰ διορισθῶσι λειτουργοὶ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, θεολόγοι καὶ φιλόλογοι καὶ φυσικοὶ καὶ μαθηματικοί*. Ἐν *Πρωσσίᾳ* π. χ. ὁ μέλλων νὰ διδάξῃ ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως ὑφίσταται *ἐξέτασιν ἐπαγγελματικὴν* (Staatsexamen). Εἶναι δὲ ἡ ἐξέτασις αὕτη διττή, *γενικὴ καὶ εἰδική*.

Κατὰ δὲ τὴν *γενικὴν ἐξέτασιν*, ἥτις εἶναι κυρίως *φιλοσοφικὴ* καὶ *παιδαγωγική*, ὀφείλουσιν οἱ ὑποψήφιοι νὰ δείξωσιν ὅτι κατέχουσι τὴν *Ψυχολογίαν*, τὴν *Λογικὴν* καὶ τὴν *Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας*. Ἰδιαιτέραν δέ, μᾶλλον ἀπηκριβωμένην, φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν ὑφίστανται οἱ μέλλοντες νὰ διδάξωσιν ἐν τοῖς γυμνασίοις τὴν φιλοσοφικὴν προπαιδείαν (Προβλ. *Beier*, Die höheren Schulen in Preussen, 1909, σελ. 515 κεξ.).

Οὐδένα δὲ λανθάνει, ὅτι σήμερον πάντες οἱ ἔχοντες γνώμην περὶ τῶν ζητημάτων τούτων ἀποφαίνονται ὅτι ἀμφιλαφέστερον δέον νὰ παρασκευάζωνται φιλοσοφικῶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ οἱ μέλλοντες τῆς ἐκπαιδεύσεως λειτουργοί, ἰδίᾳ οἱ *Θεολόγοι* (Προβλ. *Fouillée*, La reforme de l'enseignement par la philosophie, 1900.—*R. Lehmann*, Philos. Propädeutik, 1905, σελ. 13 κεξ.—*Vaihinger*, Die Philos. in der Staatsprüfung, 1906, σελ. 13 κεξ.)[1].

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΠΑΡ' ΗΜΙΝ

Οὕτω σπουδάζουσι πάντες σήμερον περὶ τὴν φιλοσοφίαν. Τὸ «*μηδεὶς ἀφιλοσόφητος εἰσίτω*» περὶ πάσης ἰσχύει πανεπιστημιακῆς σχολῆς.

Ἀλλὰ καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν κάλλιστα ἐμερίμνησαν περὶ τῆς φιλοσοφικῆς τῶν ἐπιστημόνων παιδεύσεως εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Τὸ ἀπὸ 19/31 Μαΐου 1842 Β. Δ. ὥρισεν, ἵνα πασῶν τῶν σχολῶν τοῦ Πανεπιστημίου οἱ φοιτηταί, *φιλόλογοι, φυσικοὶ καὶ μαθηματικοί, θεολόγοι, νομικοί*, ἀκροῶνται τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων καὶ ἐξετάζωνται εἰς αὐτὰ (Ἄρθρ. 2α).

[1] Περὶ τῶν ἰατρῶν οὐδὲν λέγομεν, εἰ καὶ πανταχοῦ ὁμολογεῖται ὅτι καὶ οὗτοι πρέπει νὰ ἔχωσι περὶ κόσμου θεωρίαν, ἣν διδάσκει ἡ φιλοσοφία, ὀφείλουσι δὲ νὰ γνωρίζωσι τὴν Ψυχολογίαν, ἧς ἄνευ ἀδύνατος ἀποβαίνει ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τῆς Ψυχιατρικῆς, ὁ δὲ πολὺς *Virchow* ἄλλοτε εἰς πάντας τοὺς φοιτητὰς τοῦ Βερολινίου Πανεπιστημίου θερμῶς συνέστησε τῆς φιλοσοφίας τὴν σπουδήν.

Ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἡ διάταξις αὕτη ἄρδην ἀνετράπη. Διότι

1) Τῇ 20ῇ Ἰανουαρίου 1895 διὰ Β. Δ. *κατηργήθη ἡ γενικὴ ἐξέτασις τῶν νομικῶν*.

2) Ἐν τῷ τελευταίῳ Β. Δ. τοῦ 1912 τῷ κανονίζοντι τὰ τῶν ἐνιαυσίων ἐξετάσεων ἐξ ἀβλεψίας *παρελείφθη ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέτασις τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν*.

3) Τὸ δὲ θαυμαστότατον· ἐν ᾧ τὸ εἰρημένον Β. Δ. τοῦ 1912 διαρρήδην λέγει ὅτι *οἱ φοιτηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς κατὰ τὴν δευτέραν τμηματικὴν ἐξέτασιν ἐξετάζονται εἰς τὴν φιλοσοφίαν*, ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἢ μᾶλλον τῶν καθηγητῶν τινες τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, οἵτινες ἐκ προκαταλήψεως κρίνουσιν, ἀπέτρεψαν πέρυσι τοὺς φοιτητὰς ἀπὸ τῆς ἀκροάσεως τῆς Φιλοσοφίας! *Δὲν εἶναι φανερόν, ἂν ὁ νομοθέτης λέγων φιλοσοφίαν νοῇ τὴν Ψυχολογίαν καὶ τὴν Λογικὴν καὶ τἆλλα φιλοσοφικὰ μαθήματα ἢ τὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν Παιδαγωγικήν· ἔπειτα δὲ νομίζομεν περιττὸν νὰ ἀκούσωσιν οἱ θεολόγοι φιλοσοφίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἀφ' οὗ ἐν τῷ γυμνασίῳ ἤκουσαν Ψυχολογίαν καὶ Λογικήν·* ταῦτα περίπου ἔγραψεν ὁ πέρυσι κοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς εἰς τὸ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον, ὅπερ κατόπιν διαμαρτυρίας ἡμῶν ἐζήτησε τὸν λόγον τῆς τοιαύτης ἀποφάσεως. Καὶ ἔγραψε ταῦτα, ἐν ᾧ

1) Οὐδεὶς ἀγνοεῖ ὅτι *Φιλοσοφία εἶναι ἡ Φιλοσοφία* ἤτοι ἡ *Ψυχολογία* καὶ ἡ *Λογικὴ* καὶ ἡ *Ἠθικὴ* καὶ ἡ *Μεταφυσικὴ* καὶ ἡ *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας* καὶ ἡ *Καλολογία* καὶ εἴ τι ἄλλο φιλοσοφικὸν μάθημα (Πρβλ. *Wundt*, Einleitung in die Philosophie, σελ. 85· *Külpe*, Einl. in die Phil.[4], σελ. 19· *Eisler*, Einl. in die Phil., σελ. 18).

2) Ἡ δὲ Παιδαγωγικὴ εἶναι Παιδαγωγική, οὐχὶ Φιλοσοφία[1].

3) Δὲν ἐπιτρέπεται δὲ νὰ ἀγνοῶσι ταῦτα καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου. Πῶς γινώσκουσιν ὁ *Hagenbach* καὶ ὁ *Heinrici* καὶ ὁ *Dorner* καὶ ὅσους ἄλλους ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν ὅτι *φιλοσοφία εἶναι ἡ Ψυχολογία* καὶ ἡ *Λογικὴ* καὶ ἡ *Ἠθικὴ* καὶ ἡ *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας* καὶ ἡ *Μεταφυσικὴ* καὶ ἡ *Καλολογία* καὶ μεγαλοστόμως

[1] Δὲν λέγομεν ὅτι θεωροῦμεν περιττὴν τὴν παιδαγωγικὴν μόρφωσιν τῶν θεολόγων. Ἰσχυριζόμεθα μόνον ὅτι, ὅταν τὸ Β. Δ. λέγῃ φιλοσοφίαν, δὲν νοεῖ τὴν παιδαγωγικήν.

κηρύσσουσιν ὅτι *περὶ τὴν Θεολογίαν δύναται ἐπιστημονικῶς νὰ σπουδάζῃ μόνον ὅστις ἔχει ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων;*

4) Μαρτυροῦσι δὲ καὶ τὰ μέχρι τοῦδε παρ᾽ ἡμῖν γινόμενα. Τὸ Β. Δ. τοῦ 1842 ρητῶς ἀναγράφει ὡς *φιλοσοφικὰ μαθήματα* τὴν *Ψυχολογίαν* καὶ τὴν *Λογικὴν* καὶ τὴν *Ἠθικὴν* καὶ τὴν *Μεταφυσικήν*.

5) Καὶ οἱ ἑκάστοτε δὲ καθηγηταὶ εἰς πάντα ἢ εἴς τινα τούτων τῶν μαθημάτων ἐξήταζον τοὺς θεολόγους καὶ τοὺς φυσικοὺς καὶ μαθηματικοὺς καὶ τοὺς νομικούς. Οὕτως ὁ *Φίλιππος Ἰωάννου* καὶ ὁ *Παπαδόπουλος*.

Παραδοξότατον δὲ εἶναι καὶ τὸ ἐπιχείρημα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, καθ᾽ ὃ *περιττὸν εἶναι νὰ ἀκούωσιν οἱ θεολόγοι φιλοσοφίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἀφ᾽ οὗ ἤκουσαν ἐν τῷ γυμνασίῳ Ψυχολογίαν καὶ Λογικήν*.

Καὶ ἄριστα ἂν ἐδιδάσκοντο ἐν τῷ γυμνασίῳ τὰ εἰρημένα μαθήματα, ὅπερ ἀτυχῶς καθόλου εἰπεῖν δὲν συμβαίνει, δὲν θὰ ἦτο ἡ τοιαύτη γνῶσις *προβαθμὶς* μόνον εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν, ὡς εἶναι ἡ τῶν *Ἑλληνικῶν* καὶ τῶν *Λατινικῶν* καὶ τῆς *Ἱστορίας* προκειμένου καὶ περὶ τῶν θεολόγων; Ἔπειτα ἀρκεῖ εἰς τοὺς θεολόγους ἡ γνῶσις τῆς Ψυχολογίας μόνον καὶ τῆς Λογικῆς; Σήμερον πανταχοῦ, ὡς οἱ ἐπαΐοντες γινώσκουσιν, ἐπιδιώκεται ἐνίσχυσις καὶ τῆς ἐν τῷ γυμνασίῳ φιλοσοφικῆς παιδεύσεως καὶ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Ἀπαιτεῖται δῆλα δή, ἵνα καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ γυμνασίῳ μαθήματα διδάσκωνται φιλοσοφικώτερον καὶ οἱ μέλλοντες νὰ διδάξωσιν ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ παρασκευάζωνται ἐπαρκέστερον φιλοσοφικῶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ (Πρβλ. Lehmann, Philos. Propädeutik, 1903).

Καὶ οἱ θεολόγοι δέ, οὓς ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, ὁ *Hagenbach*, ὁ *Heinrici*, ὁ *Dorner* καὶ οἱ ἄλλοι, διδάσκουσιν ὅτι καὶ τῆς *Ἠθικῆς* καὶ τῆς *Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας* καὶ τῆς *Μεταφυσικῆς* καὶ τῆς *Καλολογίας* ἔχουσιν ἀνάγκην οἱ τῆς θεολογίας ἐπιστήμονες οἱ μέλλοντες διδάσκαλοι καὶ ἱεροκήρυκες καὶ κληρικοί.

Οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα. Καὶ ὅμως *μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης οἱ φοιτηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς δὲν φοιτῶσιν εἰς τὰ μαθήματα τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας!* Καὶ ταῦτα, ἐν ᾧ τὸ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον ἔγγραφον ἡμέτερον κατὰ Φεβρουάριον π. ἔ. ὑποβληθέν, ἐξ οὗ ἐπείσθη περὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ἰσχυρισμῶν ἡμῶν, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐνεστῶτος πανεπιστημιακοῦ ἔτους ἔπεμψεν

εἰς τὴν Πρυτανείαν τοῦ Πανεπιστημίου μετὰ τῆς ρητῆς ἐντολῆς, ἵνα οἱ θεολόγοι *ἀκροῶνται καὶ ἐξετάζωνται εἰς τὴν φιλοσοφίαν* κατὰ τὸν νόμον.

Καὶ ἤδη ἐλπίζομεν ὅτι τὸ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ἄλλως καὶ νομοθετικῶς θὰ εὐαρεστηθῇ νὰ κανονίσῃ, *εἰσάγον εἰς τὴν Βουλὴν σχέδιον νόμου καθορίζοντος ἀκριβῶς τὰ τῆς ἀκροάσεως καὶ ἐξετάσεως τῶν Φιλολόγων καὶ τῶν Θεολόγων καὶ τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν καὶ τῶν Νομικῶν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν*.

Καὶ τοῦτο δὲ ἀναμένομεν παρὰ τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείου, νὰ καθορίσῃ νομοθετικῶς τὴν σχέσιν τοῦ Διδασκαλείου τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐν τῷ ἐσχάτως ψηφισθέντι περὶ τοῦ εἰρημένου Διδασκαλείου νόμῳ λέγεται ὅτι οὐδεὶς τῶν διδακτόρων διορίζεται ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἂν μὴ φοιτήσῃ εἰς τὸ Διδασκαλεῖον τοῦτο καὶ ἀκούσῃ ἄλλα τε μαθήματα καὶ *Ψυχολογίαν* καὶ *Ἠθικήν*.

Ἀλλὰ τῶν μελλόντων λειτουργῶν τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως ἡ φιλοσοφικὴ παρασκευὴ εἶναι ἔργον τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ δὲ ἀνάγκη ταχέως νὰ ἱδρυθῇ καὶ τὸ ***Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον***, περὶ οὗ πολλάκις μέχρι τοῦδε ἐγράψαμεν[1] καὶ ἡ Ἐπιτροπεία ἡ ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ ἡ Πανεπιστημιακὴ Σύγκλητος κατόπιν τῶν ὑποδείξεων ἡμῶν εἶπον ὅτι ἀπαραίτητον εἶναι τάχιστα νὰ καταρτισθῇ. Τὸ δὲ λεγόμενον Διδασκαλεῖον τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως ὀρθῶς ἔχει νὰ ἀποβῇ *πρότυπον γυμνάσιον*, οἷα τὰ ἐν Γερμανίᾳ, ἔχων διευθυντὴν καὶ καθηγητὰς παιδαγωγικῶς μεμορφωμένους καὶ δεδοκιμασμένους διδασκάλους, ἐν ᾧ οἱ μέλλοντες τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως λειτουργοὶ νὰ ἀσκῶνται εἰς τὸ διδάσκειν τὰ μαθήματα, ὅσα μέλλουσι νὰ διδάξωσιν, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἁρμοδίων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ οἱ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ δὲ διδάσκαλοι οἱ καλούμενοι εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο πρὸς ἄσκησιν ὀρθὸν εἶναι παρὰ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου νὰ ἀκούωσι τὰ φιλοσοφικὰ καὶ τὰ παιδαγωγικὰ μαθήματα.

---

[1] Πρβλ. ἡμετέρας διατριβάς· *1) Ἡ φιλοσοφία ἐν τῷ Καποδιστριακῷ Πανεπιστημίῳ, 1911. 2) Ἡ πειραματικὴ Παιδαγωγικὴ τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων, 1911. 3) Πειραματικὴ Ψυχολογία καὶ Ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, 1913.*

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ[1]

«ΠΡΟΣ ΤΗΝ Σ. ΠΡΥΤΑΝΕΙΑΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Κύριε Πρύτανι,

Ὅτι ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις παντὸς μαθήματος ἡ διδασκαλία οὐχὶ μόνον θεωρητικὴ δέον νὰ εἶναι ἀλλὰ καὶ πρακτική, ὁδηγοῦσα τοὺς φοιτητὰς εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐθίζουσα αὐτοὺς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, δὲν παρίσταται ἀνάγκη νὰ τονίσωμεν ἡμεῖς ἐνταῦθα. Καὶ ὁ τελευταῖος τοῦ Πανεπιστημίου ὀργανισμὸς ποιεῖται περὶ τούτου λόγον καὶ ὥρισε πρὸς τοῦτο ἑκάστης τῶν Σχολῶν τὰ φροντιστήρια καὶ τὰ ἐργαστήρια καὶ τἆλλα.

Σκοπὸς ἡμῶν εἶναι νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν τῆς Πρυτανείας εἴς τινας ἐλλείψεις τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου προκειμένου περὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων, ἐλλείψεις, αἵτινες ἀπαιτοῦσι ταχίστην τὴν θεραπείαν.

Καὶ πρῶτον πρὸς διδασκαλίαν τῆς ψυχολογίας ἔχομεν ἀνάγκην *ψυχολογικῶν ὀργάνων*, πινάκων, συσκευῶν κττ. πρὸς ἐπίδειξιν καὶ διεξαγωγὴν πειραμάτων κατὰ τὰ ψυχολογικὰ μαθήματα, πρὸς δὲ τούτοις *Ἐργαστηρίου Ψυχολογικοῦ*. Ὑμεῖς, κύριε Πρύτανι, παντὸς ἄλλου κάλλιον γινώσκετε ὅτι σήμερον ἡ ψυχολογία εἶναι ἐπιστήμη πειραματικὴ καὶ ὡς τοιαύτη διδάσκεται καὶ θεραπεύεται ἐν παντὶ πανεπιστημίῳ. Εἶναι δὲ αὐτόχρημα παράδοξον ὅτι καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ τοῦ Πανεπιστημίου ὀργανισμῷ δὲν περιελήφθη ἰδιαίτερον ψυχολογίας ἐργαστήριον, ἐν ᾧ καὶ ἐγκαίρως ὑπεδείχθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἱδρύσεως τοιούτου ἐργαστηρίου καὶ προθυμία πρὸς τοῦτο ὑπῆρξε παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις.

Δεύτερον ἔχομεν ἀνάγκην *Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης* περιλαμβανούσης τὰ κυριώτατα τῶν ἀξιολογωτάτων φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καί τινα τῶν ἀπαραιτήτων φιλοσοφικῶν περιοδικῶν. Τοιαύτη βιβλιοθήκη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ δὲν ὑπάρχει. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ καθηγητοῦ κ. Μαργαρίτου Εὐαγγελίδου καταρτιζομένη *Ἱστορικὴ φιλοσοφικὴ βιβλιοθήκη* πενιχροτάτη εἶναι, οὐδὲ τῶν ἐπιφανεστάτων φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος τὰ βιβλία περιλαμβάνουσα. Ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη, κύριε Πρύτανι, νὰ καταδείξωμεν ἡμεῖς τὴν ζημίαν, ἥτις προσγίνεται εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τοὺς φοιτητὰς ἐκ τῆς ἐλλείψεως φροντιστηριακῆς βιβλιοθήκης;

Τρίτον ἔχομεν ἀνάγκην ἰδίας αἰθούσης *Φιλοσοφικοῦ φροντιστηρίου*, ἐν ᾗ νὰ φυλάσσωνται τὰ εἰρημένα βιβλία καὶ νὰ γίνηται ἡ φιλοσοφικὴ μελέτη τῶν φοιτητῶν. Τοιαύτη αἴθουσα δὲν ὑπάρχει!

Ἀλλὰ πολλῷ παραδοξότερον εἶναι ὅτι οὐδὲ ἴδιον *Φιλοσοφικὸν φροντιστήριον* ἀναγράφεται ἐν τῷ ὀργανισμῷ τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ κατὰ τὸν τελευταῖον ὀργανισμὸν τοῦ Πανεπιστημίου τούτου τρία περιλαμβάνει φροντιστήρια, τὸ Φιλολογικόν, τὸ Ἱστορικὸν καὶ Ἀρχαιολογικὸν καὶ τὸ τῶν ξένων γλωσσῶν (ἄρθρ. 19). Ἀλλ' ὅτι εἰς οὐδὲν τῶν φροντιστηρίων τούτων εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπαχθῇ τὸ φιλοσοφικὸν φροντιστήριον, εἶναι πρόδηλον.

Εἰς ταῦτα, κύριε Πρύτανι, τό γε νῦν ἔχον ἐφιστῶντες τὴν ὑμετέραν προσοχὴν ὑποβάλλομεν ἅμα τὴν παράκλησιν, ὅπως εὐαρεστηθῆτε νὰ συστήσητε μὲν τῷ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείῳ τὴν ταχίστην ἵδρυσιν *Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου* καὶ *Φροντιστηρίου φιλοσοφικοῦ*, νὰ λάβητε δὲ πρόνοιαν περὶ καθορισμοῦ αἰθούσης *φιλοσοφικοῦ φροντιστηρίου*, νὰ φροντίσητε δὲ ὅπως ψηφισθῇ ὑπὸ τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου ποσόν τι χρημάτων πρὸς ἀγορὰν *ψυχολογικῶν ὀργάνων* καὶ *βιβλίων φιλοσοφικῶν*.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μόνον ἡ ἀγορὰ τῶν ὀργάνων τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου θὰ ἀπαιτήσῃ πολλὰς χιλιάδων δραχμῶν δεκάδας, ἀλλ' ἡμεῖς πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὸ ἀναγκαιότατον ἀποβλέποντες ὡς πρώτην δόσιν ζητοῦμεν πρὸς ἀγορὰν μὲν ψυχολογικῶν ὀργάνων δραχ. 10.000 πρὸς ἀγορὰν δὲ φιλοσοφικῶν βιβλίων δραχ. 10.000, ἤτοι ἐν ὅλῳ 20.000 δραχμῶν».

Ταῦτα ἐν ἐγγράφῳ ὑπεβάλομεν εἰς τὴν Πρυτανείαν καὶ τὴν Σύγκλητον τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 14ῃ Φεβρουαρίου 1913. Καὶ

[1] Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1913. Πρβλ. καὶ ὅσα λέγομεν περὶ τούτων ἐν τοῖς Ἀκαδημεικοῖς (2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 1 κ. ἑξ.).

ἠλπίζομεν ὅτι προθυμότατα θὰ ἐχορηγοῦντο αἱ ζητούμεναι πιστώσεις καὶ θὰ συνιστᾶτο τῷ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείῳ νὰ ληφθῇ πρόνοια περὶ ἱδρύσεως φιλοσοφικοῦ Φροντιστηρίου καὶ Ἐργαστηρίου ψυχολογικοῦ. Ἀλλ' ἀτυχῶς τὰ πράγματα δὲν ἐδικαίωσαν τὴν προσδοκίαν ἡμῶν. Ἐπήνεσε μὲν ἡ Σύγκλητος εἰσηγουμένου τοῦ κοσμήτορος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τὸν ἐπιστημονικὸν ἡμῶν ζῆλον, παρετήρησε δ' ἐν τοῖς Πρακτικοῖς περίπου τὰ ἑξῆς· 1) Ὅτι προώρως γίνεται λόγος περὶ ἱδρύσεως ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου ἐν Ἑλλάδι, ἀφ' οὗ μόνον ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ τοιαῦτα ὑπάρχουσι καὶ δὴ ἐλάχιστα. 2) Ὅτι ἡ ἵδρυσις ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου παρ' ἡμῖν θὰ προσκρούσῃ μὴ ὑπαρχόντων ἐπιμελητῶν ἁρμοδίων καὶ βοηθῶν. 3) Ὅτι τὸ ποσόν, ὅπερ ἐζητήσαμεν, εἶναι ὑπέρογκον, διότι κατὰ *R. Schulze* ἀρκοῦσιν 700 δραχ. πρὸς ἀγορὰν τῶν κυριωτέρων ψυχολογικῶν ὀργάνων. 4) Ὅτι βιβλιοθήκη φιλοσοφικὴ εἶναι περιττὴ ὑπαρχούσης τῆς ἱδρυμένης ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Μαργαρίτου Εὐαγγελίδου.

Ἐν ἄλλοις ὑπομνήμασι τότε διεφωτίσαμεν τὰ πράγματα[1] καὶ ἐπιστολὰς πανταχόθεν προσκομίσαντες ἐδείξαμεν πόσα ἐργαστήρια ψυχολογικὰ ἐν ἄλλαις χώραις ὑπάρχουσι, πόσα δὲ χρήματα ἀπαιτοῦνται πρὸς ἀγορὰν τῶν ἀπαραιτήτων ψυχολογικῶν συσκευῶν, ὡς εἶχόν τινες τῶν Συγκλητικῶν ζητήσει, ἤδη δ' αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην καὶ εἰς εὐρύτερον κύκλον, μάλιστα δὲ εἰς τοὺς ἰθύνοντας τὰ τῆς Παιδείας νὰ δείξωμεν, πῶς ἔχουσιν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις τὰ κατὰ τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν καὶ τὰ ἐργαστήρια τὰ ψυχολογικά.

[1] Αἱ ἐπιστολαί, ἃς προσεκομίσαμεν, ἤρκεσαν εἰς ἀναίρεσιν τοῦ *πρώτου λόγου*. Πρὸς δὲ τὸ *δεύτερον ἐπιχείρημα* εἴπομεν τὰ ἑξῆς. Ὁ εἰδικὸς καθηγητὴς ὁ ἐπιζητῶν τὴν ἵδρυσιν ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου γινώσκει πῶς τὸ ἐργαστήριόν του θὰ καταρτίσῃ καὶ ποῦ θὰ εὕρῃ τοὺς ἐπιμελητὰς καὶ βοηθοὺς καὶ πῶς θὰ ἀσκῶνται οἱ φοιτηταὶ ἐν αὐτῷ. Διότι περὶ τούτου τό γε νῦν ἔχον πρόκειται, νὰ ἱδρύσωμεν ἐργαστήριον, ἐν ᾧ θὰ ἀσκῶμεν τοὺς φοιτητὰς εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὀργάνων καὶ τὴν διεξαγωγὴν ψυχολογικῶν πειραμάτων, κατὰ μικρὸν δὲ θὰ ἔλθωμεν καὶ ἐπὶ τὴν ἔρευναν τὴν ἐπιστημονικήν. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ γραφὲν ἐν τοῖς Πρακτικοῖς, ὅτι μόνον ἰατροὶ καὶ τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν διδάκτορες εἶναι οἱ διευθύνοντες ἀλλαχοῦ τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἐν Γερμανίᾳ ὁ *Stumpf* (ἐν Βερολίνῳ), ὁ *Störring* (ἐν Στρασβούργῳ), ὁ *Marbe* (ἐν Βυρτσβούργῃ), ὁ *Rickert* (ἐν Φρειβούργῃ τῆς Βαυαρίας), ὁ *Hillebrand* (ἐν Innsbruck), ὁ *Külpe* (ἐν Μονάχῳ), πλεῖστοι ἄλλοι διευθυνταὶ ψυχολογικῶν ἐργαστηρίων εἶναι τῆς φιλοσοφίας διδάκτορες, μόνος δὲ ἴσως ὁ *Wundt*, ὅστις ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν ἦλθεν, εἶναι διδάκτωρ καὶ τῆς ἰατρικῆς. Περὶ τοῦ *τρίτου λόγου* εἴπομεν τὰ ἑξῆς. Ὁ *R. Schulze* ἐν τῷ βιβλίῳ του «Aus der Werkstatt der experimentellen Psychologie und Pädagogik[2], 1909» δὲν ὁμιλεῖ περὶ πανεπιστημιακῶν ἐργαστηρίων. Ὁ ἴδιος λέγει, ὅτι προορίζει τὸ βιβλίον του «Zum Selbstudium und zur Belebung des psychologischen Unterrichts an Seminaren und anderen höheren Unterrichtsanstalten». Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ πείραμα ἐκεῖ καὶ εἰς τοιαῦτα σχολεῖα εἶναι εἰσηγμένον καὶ οἱ καθηγηταὶ *Höfler* καὶ *Witasek*, χάριν τῆς ἐν τοῖς γυμνασίοις μετὰ πειραμάτων διδασκαλίας τῆς ψυχολογίας ἐξέδωκαν ἴδιον βιβλίον (Hundert psychologische Schulversuche[3], 1911), τὰ δὲ αὐστριακὰ προγράμματα καὶ αἱ διδακτικαὶ ὁδηγίαι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1900 συνέστησαν, ἵνα κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ψυχολογίας ἐν τοῖς γυμνασίοις γίνηται καὶ πειραμάτων χρῆσις. Πρὸς τὸ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς ἀναγραφὲν ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ ψυχολογία δὲν εἶναι μάθημα τῆς φιλοσοφίας, οὐδεμία παρίστατο ἀνάγκη νὰ ἀπαντήσωμεν. Ἡ ψυχολογία εἶναι ἡ κρηπὶς τῶν τοῦ πνεύματος ἐπιστημῶν καὶ ἡ κρατίστη τῶν βάσεων, ἐφ' ὧν στηρίζεται τὸ ὅλον φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα, ἡ βάσις, ἧς ἄνευ φιλοσοφία δὲν δύναται νὰ νοηθῇ. Καὶ ἂν δέ ποτε ἀποβῇ ὅλως αὐτόνομος ἐπιστήμη, δὲν θὰ παύσῃ νὰ εἶναι τὸ κυριώτατον φρόντισμα τοῦ φιλοσόφου. Νῦν ἡ ψυχολογία πανταχοῦ διδάσκεται ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας. Ὁ πολὺς *Wundt*, ὁ *Külpe*, ὁ *Störring*, ὁ *Alfr. Lehmann* καὶ πλεῖστοι ἄλλοι τῆς φιλοσοφίας καθηγηταὶ διδάσκουσι τὴν ψυχολογίαν καὶ διευθύνουσι ψυχολογικὰ ἐργαστήρια. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ δήλωσις, ἣν ἐσχάτως 107 τῶν ἐν τοῖς γερμανικοῖς καὶ τοῖς αὐστριακοῖς καὶ τοῖς ἑλβετικοῖς πανεπιστημίοις καθηγητῶν καὶ ὑφηγητῶν τῆς φιλοσοφίας (ἐν οἷς ὁ Eucken, ὁ Falckenberg, ὁ Windelband, ὁ Husserl, ὁ Jodl, ὁ G. E. Lipps, ὁ Rickert, ὁ Natorp, ὁ Riehl, ὁ Vaihinger) ἐδημοσίευσαν, συνιστῶντες νὰ δημιουργηθῶσι νέαι ἕδραι ψυχολογίας, ἵνα μὴ ὑπὸ τῶν νέων ψυχολόγων καταλαμβάνωνται αἱ ἤδη ὑπάρχουσαι ἕδραι τῆς φιλοσοφίας πρὸς ζημίαν τῶν λοιπῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων (Archiv f. Gesch. d. Philosophie, 26, τεῦχ, 3, 1913, σελ. 399 κ. ἑξ.).

Ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἡ ψυχολογία ἦτο ἐπιστήμη καθόλου εἰπεῖν θεωρητική, μέρος τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας. Τὰ κατὰ τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς καὶ τὰ πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτῆς εἰς τὸν βίον καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν ψυχῆς καὶ σώματος καὶ τὰ μετὰ θάνατον, ταῦτα τὰ ζητήματα ἐξήταζε κυρίως ἡ τοιαύτη ψυχολογία, τὰ δὲ ψυχικὰ γεγονότα ἐν παρόδῳ μόνον παρετήρει καὶ ἐκ συλλογισμῶν ὡς τὰ πολλὰ ἐπειρᾶτο νὰ ἑρμηνεύῃ αὐτά.

Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ταύτῃ ἐκράτησεν ἡ ὑγιὴς τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεύνης μέθοδος, σήμερον δέ, ὡς ἡ φυσικὴ τὰ κατὰ τὴν φύσιν τῆς ὕλης, οὕτως ἡ ψυχολογία τὰ περὶ τῆς ψυχῆς αὐτῆς ζητήματα ἐν δευτέρᾳ τιθεμένη μοίρᾳ σκοπὸν κύριον προτίθεται ἀκριβοῦσα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα νὰ περιγράφῃ καὶ ἀναλύῃ καὶ ἑρμηνεύῃ καὶ εὑρίσκῃ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους. Ἡ ἐξέτασις τοῦ

νευρικοῦ συστήματος, ἤτοι τῆς συστάσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ, ἡ ἀκρίβωσις τῶν ψυχικῶν στοιχείων καὶ τῶν πολυπλοκωτέρων ψυχικῶν γεγονότων, παραστάσεων καὶ συναισθημάτων καὶ παθῶν καὶ βουλήσεων, ἡ ἔρευνα τῶν κατὰ τὴν συνάρτησιν τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὴν συνείδησιν καὶ τὴν προσοχὴν καὶ τοὺς παντοίους συνειρμοὺς καὶ τὴν ἀνάμνησιν καὶ τὰς ἀνωμάλους καταστάσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἡ συναγωγὴ τῶν νόμων τῶν ψυχικῶν, ταῦτα εἶναι ἐν κεφαλαίῳ ἡ κυρία ὑπόθεσις τῆς νεωτέρας ψυχολογίας. Καὶ οὐ μόνον τῶν ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπων τὰς ψυχικὰς ἐκφάνσεις ἐξετάζει ἡ ψυχολογία νῦν, ἀλλὰ καὶ τῶν παίδων καὶ τῶν ζῴων καὶ συνόλων κοινωνιῶν καὶ δὴ οὐ μόνον τὰς κοινωνικὰς ἀλλὰ καὶ τὰς παθολογικὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις. Ἐκ δὲ τούτου τὴν νῦν ψυχολογίαν διακρίνομεν εἰς ψυχολογίαν τῶν ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπων καὶ ψυχολογίαν τῶν παίδων καὶ κοινωνικὴν ψυχολογίαν [1] καὶ ψυχολογίαν τῶν ζῴων καὶ ψυχολογίαν παθολογικήν [2]. Μεθόδου δὲ ἡ ψυχολογία αὕτη μόνης τῆς ἐμπειρικῆς ποιεῖται χρῆσιν. Παρατήρησις καὶ πείραμα εἶναι αἱ μέθοδοι τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις· εἰς ταύτας δὲ ὀφείλεται ἡ ἀκρίβωσις τῶν παντοίων ἐκδηλώσεων τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀπὸ τῶν ἁπλουστάτων, τῶν ἐκφαινομένων ἐν τοῖς ζῴοις καὶ τοῖς παιδίοις, μέχρι τοῦ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπου καὶ τῶν ὁμάδων τῶν κοινωνικῶν. Διὰ τῶν δύο τούτων μεθόδων ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις νέαν ὅλως ἐπορίσθημεν γνῶσιν τοῦ ψυχικοῦ βίου καθόλου, καὶ πάντας που τοὺς ὅρους τῆς παλαιοτέρας ψυχολογίας, οἷον τῆς ἀντιλήψεως, τοῦ συνειρμοῦ καὶ τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων, τῆς μνήμης, τῆς διανοήσεως, τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως κατὰ νέον πάντη καθωρίσαμεν τρόπον [3]. Σημειωτέον μόνον ὅτι τοῦ

[1] Τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας κύριοι ἱδρυταὶ (ἀρχαὶ αὐτῆς παρὰ Montesquieu, W. v. Humboldt, Hegel, Comte κ. ἄ.) ἐγένοντο ὁ *Lazarus* καὶ ὁ *Steinthal*. Ἀλλ' ὁ *Wundt* ὥρισεν ἀκριβέστερον τὸ ἔργον αὐτῆς. Κατὰ Wundt σκοπὸν προτίθεται ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσης, τοῦ μύθου καὶ τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης καὶ τοῦ ἔθους, καθόλου τὰ ψυχικὰ ἐπιγεννήματα ὁμάδων, νὰ ἐρευνήσῃ (Πρβλ. καὶ *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, **2**, 1933, σελ. 55 κ. ἑξ.).

[2] Ἀκριβέστερον ἐξετάζομεν ταῦτα ἐν Ἀκαδημεικοῖς (**2**, σελ. 5 κ. ἑξ.).

[3] Τὴν ψυχολογίαν ταύτην ἀπὸ τοῦ πειράματος, οὗ μάλιστα ποιεῖται χρῆσιν, καλοῦμεν *πειραματικὴν ψυχολογίαν*· ὀνομάζομεν δὲ αὐτὴν καὶ *φυσιολογικὴν ψυχολογίαν*, ἐπειδὴ ἔχει τὴν μέθοδον τῆς ἐρεύνης κοινὴν πρὸς τὴν φυσιολογίαν, ἐξ ἧς παρέλαβεν αὐτήν. Διαφέρει δὲ τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας τῶν ὑλιστῶν,

πειράματος κυρίως ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ἁπλουστέρων ἐκφάνσεων τοῦ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπου καὶ τῶν παιδίων καὶ τῶν ζῴων ἐγένετο μέχρι τοῦδε χρῆσις [1], ἡ παρατήρησις δὲ εἶναι ἡ μέθοδος, δι' ἧς πάσας τὰς πολυπλοκωτέρας ψυχικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ τε καθ' ἕκαστον ἀνθρώπου καὶ πολλῷ μᾶλλον τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ἐρευνῶμεν (γλῶσσα, μῦθος, ἤθη κτλ.) [2].

Ὅτι δὲ οὐ μόνον τῆς παρατηρήσεως ἀλλὰ καὶ τοῦ πειράματος ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τελεσφόρος γίνεται χρῆσις, μόνον οἱ τέλεον τὰ πράγματα ταῦτα ἀγνοοῦντες δύνανται σήμερον σπουδαίως νὰ ἀμφισβητῶσιν. Ἡ *παρατήρησις*, ἡ μετὰ προσοχῆς δῆλον ὅτι καὶ μεθοδικὴ ἀντίληψις, ἥτις διαφέρει τῆς ἀμεθόδου ἀντιλήψεως τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, καὶ ὡς παρατήρησις ἡμῶν αὐτῶν, αὐτοπαρατηρησία, καὶ ὡς παρατήρησις τῶν ἄλλων εἶναι ἐφικτή. Τὸ σπουδαιότατον τῆς παρατηρήσεως μέρος, τὴν αὐτοπαρατηρησίαν, ἠμφεσβήτησαν ἄλλοτε πολλοὶ διττὰς κατ' αὐτῆς προενεγκόντες ἐνστάσεις, 1) ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐξετάζῃ φαινόμενα ἀσταθῆ καὶ εὐμετάβλητα καὶ ῥέοντα, οἷα εἶναι τὰ ψυχικὰ γεγονότα, 2) ὅτι ἡ αὐτοπαρατηρησία ἀπαιτεῖ διχασμὸν τοῦ ἐγὼ εἰς παρατηροῦν καὶ παρατηρούμενον, ὅπερ εἶναι παντάπασιν ἀμήχανον [3]. Ἀλλ' ἤδη παρὰ πάντων ὁμολογεῖται ὅτι ἀμφότεραι αἱ

οἵτινες ἐπιχειροῦσι τὰ τῆς συνειδήσεως γεγονότα νὰ ἑρμηνεύσωσι διὰ μόνων τῶν γενικῶν φυσιολογικῶν φαινομένων καὶ μάλιστα τῶν ἐγκεφαλικῶν.

[1] Ἐξετάζει δὲ καὶ πολυπλοκώτερα ψυχικὰ γεγονότα ἡ πειραματικὴ ψυχολογία, συνειρμικὰ καὶ μνημονικὰ κττ. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ *W. James* ἐκάλεσεν αὐτὴν *μικροσκοπικὴν ψυχολογίαν* (Principes of Psychology, I, σελ. 192).

[2] Κατὰ *Wundt* ἐν τῇ τῶν παίδων ψυχολογίᾳ περιωρισμένη δύναται νὰ γίνηται τοῦ πειράματος χρῆσις (Grundz. d. Phys. Psychol. I^{5}, σελ. 6. Essays^{2}, 1906, σελ. 208 κ.ἑξ.), διαφωνεῖ δὲ ὁ *Meumann*, ὅστις ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς γνώμης ὅτι καὶ ἐν τῇ τῶν παίδων ψυχολογίᾳ γίνεται ἀπροσκόπτως τοῦ πειράματος χρῆσις, καλεῖ ἀπὸ τοῦ κυριωτάτου τούτου μέσου ἐρεύνης καὶ τὴν ψυχολογίαν ταύτην *πειραματικὴν* (Vorles. z. Einf. in die experim. Pädagogik I^{2}, 1911, σελ. 42 κ.ἑξ.). Ἀλλὰ πλείονα περὶ τούτου βλέπε ἐν τοῖς Ἀκαδημεικοῖς ἡμῶν (**2**, σελ. 52 κ.ἑξ.).

[3] Τὴν πρώτην ἔνστασιν προέβαλεν ἐν ἄλλοις ὁ *Κάντιος*, ὅστις ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ψυχολογία διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς ἀκριβοῦς παρατηρήσεως τῶν ψυχικῶν γεγονότων οὐδέποτε θὰ ἀποβῇ ἀληθὴς ἐπιστήμη (Metaphys. Anfangsgr. d. Naturwiss., Vorwort). Ἡ δευτέρα ὁρμᾶται ἐκ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς θετικῆς καλουμένης σχολῆς Αὐγούστου *Comte*, ὅστις ἀπορρίπτων τὴν αὐτοπαρατηρησίαν («l'individu pensant ne saurait se partager en deux, dont l'un raisonnerait, tandis que l'autre regarderait raisonner» Cours de phil. posit^{5}, 1907, σελ. 408 κ.ἑξ.) εἰσήγαγε τὴν ἐξωτερικὴν παρατήρησιν εἰς τὴν ψυχολογίαν,

ἐνστάσεις αὗται εἶναι συμπεράσματα ἀτελῶν ἐπαγωγῶν ἔκ τινων δυσχερῶν περιπτώσεων συνηγμένα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι οὐχὶ ἀντικείμενα, ὡς τὰ τοῦ ἔξω κόσμου, ὄντα σταθερὰ καὶ παραμόνιμα, ἀλλὰ γεγονότα ἀσταθῆ καὶ μεταβλητὰ καὶ τρόπον τινὰ ῥέοντα, καὶ ἡ συνείδησις ἡμῶν εἶναι Stream of thought, ῥεῦμα διανοημάτων καὶ διαθέσεων, ὡς εἶπε προσφυῶς ὁ *James*. Διὰ τοῦτο δὲ ὁ ψυχολόγος δὲν δύναται μετὰ τοσαύτης εὐκολίας νὰ παρατηρῇ αὐτά, μεθ' ὅσης ὁ φυσιοδίφης παρατηρεῖ τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ γεγονότα, ἅτινα καὶ νὰ ἀναπαράγῃ δύναται κατὰ βούλησιν καὶ νὰ παρατηρῇ ἐφ' ὅσον χρόνον κρίνει ἀναγκαῖον. Οὐχ ἧττον ἡ παρατήρησις τῶν ψυχικῶν φαινομένων τῶν λειτουργουμένων ἐν ἡμῖν δὲν εἶναι ἀδύνατος, πείθεται δ' ἕκαστος ἐὰν θελήσῃ τὸν ἑαυτοῦ βίον εἰς ἔρευναν νὰ ὑποβάλῃ.

Καὶ πρῶτον εἶναι ἐφικτὴ ἡ *ἄμεσος παρατήρησις* τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ὅταν τὰ παρατηρητέα ἀποτελῶσι μέρος τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, εἶναι δῆλα δὴ χρώματα, τόνοι κττ., δυνάμεθα νὰ παρατηρῶμεν αὐτὰ μεθ' ἧς περίπου εὐκολίας παρατηροῦμεν τὰ ἐκτὸς ἡμῶν ἀντικείμενα καὶ γεγονότα. Τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει, ὅταν τὰ παρατηρητέα εἶναι ἤρεμα ἡδονῆς καὶ λύπης συναισθήματα καὶ ἐξ ἀναμνήσεως εἰκόνες, παραστάσεις ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Καθιστᾷ γνώριμα καὶ σαφῆ τὰ ψυχικὰ ταῦτα γεγονότα ἡ προσοχή, ἣν ἀπευθύνομεν πρὸς αὐτά.

Ἀναμφίλεκτον εἶναι ὅτι πολλάκις ἡ παρατήρησις ἡμῶν αὐτῶν εἶναι δυσχερὴς καὶ δὴ καὶ ἀνέφικτος, μάλιστα δὲ ὅταν πρόκειται περὶ ἐξετάσεως λειτουργίας συνειδητῶν γεγονότων, οἷον διανοημάτων καὶ συναισθημάτων γινομένων. Ὁ ἐπιχειρῶν παραδείγματος χάριν νὰ

τὴν παρατήρησιν δῆλα δὴ τῶν διανοημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐκφαίνονται ἐν τοῖς κοινωνικοῖς θεσμοῖς καὶ τοῖς ἔργοις τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῖς δημιουργήμασι τῆς τέχνης, οὕτω δ' ἐγένετο ἐν Γαλλίᾳ δημιουργὸς τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, ὡς ἐν Γερμανίᾳ εἰσηγητὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Ἕγελος. Περὶ τῶν ἀτομικῶν ψυχικῶν γεγονότων ἐδίδαξεν ὁ *Comte*, ὅτι δύνανται νὰ ἑρμηνευθῶσιν ἐκ τῶν παρομαρτούντων βιολογικῶν φαινομένων, ὡς οἱ ὑλισταὶ τοῦ 18ου αἰῶνος.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀπορρίπτει τὴν αὐτοπαρατηρησίαν καὶ ὁ *A. Lange* (Gesch. d. Materialismus[5], σελ. 381 κ.ἑξ.). Ἐπίκρισιν τῆς διδασκαλίας ταύτης ἴδε παρὰ *Brentano* (Psychologie v. empir. Standp. 1874, σελ. 39 κ.ἑξ.) καὶ *Störring* (Vorles. über Psychopathologie, 1900, σελ. 5 κ.ἑξ.) καὶ *Meumann*, (Vorles. zur Einf. in die exp. Pädagogik, I[2], σελ. 18).

παρακολουθήσῃ σειρὰν παραστάσεων εἴτε κατὰ συνειρμὸν εἴτε λογικῶς συνδεδεμένων, μεταβάλλει τὴν ψυχικὴν λειτουργίαν διὰ τῆς νέας σκέψεως, ἐπάγων νέαν τῆς συνειδήσεως κατάστασιν διάφορον τῆς προηγουμένης, ἣν ἐπειρᾶτο νὰ ἐξετάσῃ. Τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει ἐν τῇ παρατηρήσει τῶν παθῶν. Ἐάν τις ὑπὸ ἰσχυρᾶς συγκινήσεως κατεχόμενος, οἷον χαρᾶς, ὀργῆς κττ., ἐπιχειρήσῃ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς φάσεις, ἃς ἡ συγκίνησις αὕτη διέρχεται, ἐπιφέρει τοῦ πάθους τὴν χάλασιν καὶ καταστολὴν καὶ καθόλου τὴν μεταβολὴν καὶ ἀνωμαλίαν[1]. Ἀλλ' ὅπερ εἴπομεν, δὲν εἶναι πάλιν ὀρθὸν ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων περιπτώσεων νὰ συμπεράνωμεν ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ αὐτοπαρατηρησία. Ἄλλως τε εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι τὰς πολλὰς τῶν ἐλλείψεων τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἀναπληροῖ ἡ ἐν τῷ παρατηρεῖν ἄσκησις, πρὸς δὲ τούτοις ἡ ἐπανάληψις τῆς παρατηρήσεως καὶ ἡ ἄμεσος ἀνάμνησις[2] καὶ ἡ παρατήρησις ἄλλων. Ἡ πεῖρα διδάσκει ὅτι διὰ τῆς ἀμέσου ἀναμνήσεως καὶ τῆς ἐπανειλημμένης παρατηρήσεως τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἀναπαρίστανται καὶ περιγράφονται τελείως[3]. Πρέπει δὲ πᾶς τις νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι καὶ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ παρατηρήσει κατὰ κανόνα τὸ αὐτὸ συμβαίνει. Καὶ ἡ τοιαύτη παρατήρησις ἔχει τῆς ἀναμνήσεως ἀνάγκην. Φυσικὸν ἢ ἀστρονομικὸν γεγονὸς παρατηροῦμεν πρῶτον μετὰ προσοχῆς, μετὰ τὴν παῦσιν δὲ τῆς παρατηρήσεως δηλοῦμεν ἐξ ἀναμνήσεως, τί εἴδομεν κατὰ τὴν παρατήρησιν ταύτην.

Καὶ τοῦ *Comte* δὲ ἡ ἔνστασις δὲν κρίνεται λόγου ἀξία. Κατὰ τὴν παρατήρησιν ἡμῶν αὐτῶν δὲν διχάζεται τὸ ἐγὼ εἰς παρατηροῦν καὶ παρατηρούμενον. Ἡ προσοχὴ κατὰ τὴν λειτουργίαν ταύτην δὲν στρέφεται πρὸς τὸ ἐγὼ αὐτό, ἀλλὰ πρὸς τὸ πολλαπλοῦν περιεχόμε-

---

[1] Πολλῷ δυσχερεστέρα ἀποβαίνει ἡ αὐτοπαρατηρησία παρὰ τοῖς παιδίοις καὶ τοῖς ἀγρίοις καὶ τοῖς βλαξίν, ἀνέφικτος δὲ ὅλως παρὰ τοῖς πάσχουσι τὰς φρένας.

[2] Οὐχὶ ἀσφαλὴς οὐδὲ ἀκριβὴς εἶναι ἡ ἀνάμνησις ψυχικῶν γεγονότων μετὰ πάροδον χρόνου μακροῦ. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν αἱ αὐτοβιογραφίαι, οἷον τοῦ *Rousseau* καὶ τοῦ *Renan* καὶ τοῦ *Darwin* καὶ τοῦ *Tolstoi*, δὲν δύνανται νὰ θεωρῶνται ἀπολύτως ἀκριβεῖς. Κάλλιστα ὁ *Goethe* τὴν ἑαυτοῦ βιογραφίαν ἐπέγραψε Wahrheit und Dichtung.

[3] Τὴν ἀξίαν τῆς ἀναμνήσεως ἐν τῇ παρατηρήσει τῶν ψυχικῶν γεγονότων ἐξῆρεν ἤδη ὁ *J. St. Mill* ἐν τῇ τοῦ *Comte* ἐπικρίσει (Auguste Comte and Positivism, γερμ. μετάφρ. Gomperz, 9, 44) καὶ ὁ *Brentano* (Psychol. vom empir. Standpunkte, 1874, σελ. 42 κ.ἑξ.).

νον τῆς συνειδήσεως καὶ τὰς λειτουργίας τὰς ἐν ἡμῖν γινομένας[1]. Ἡ δὲ τοιαύτη παρατήρησις δὲν εἶναι τόσον δύσκολος, ὅσον ὑπέλαβεν ὁ *Comte*.

Οὐχὶ δὲ ὀρθοτέρα εἶναι ἡ γνώμη τῶν ἀμφισβητησάντων τὸ δυνατὸν τῆς παρατηρήσεως ἄλλων. Δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ παρατηρῶμεν ἀμέσως παρ' ἄλλοις τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ παρατηροῦμεν αὐτὰ ἐμμέσως ἐκ τῶν φυσιολογικῶν γεγονότων, ὑφ' ὧν παρακολουθοῦνται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα (ὦχρος ἐκ φόβου, ἐρύθημα ἐξ αἰδοῦς κττ.) καὶ τῶν ἐκφραστικῶν κινήσεων καὶ τῶν ποικίλων σχηματισμῶν καὶ τῶν λόγων τῶν ἐξεταζομένων (ἀνακριτικὴ ἔρευνα) κττ. Εἶναι δὲ πάλιν προφανὲς ὅτι εἰς ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῶν παρ' ἄλλοις παρατηρουμένων συμβάλλεται ἡ παρατήρησις ἡμῶν αὐτῶν. Ἐννοοῦμεν δῆλον ὅτι μᾶλλον τὰ ψυχικὰ γεγονότα τὰ λειτουργούμενα παρ' ἄλλοις, ἐὰν ἐνθυμώμεθα, τί ἐν παραπλησίαις περιστάσεσι συμβαίνει ἐν ἡμῖν αὐτοῖς[2].

Τὴν δ' ἐπανάληψιν καὶ πολλαπλῆν ἐξέτασιν τῶν παρατηρουμένων καὶ τὴν αὐτοπαρατηρησίαν συμπληροῖ τὸ *πείραμα*, ὅπερ καὶ εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ ἀκριβεστέραν ἐξέτασιν συμβάλλεται τῶν ψυχικῶν γεγονότων[3].

---

[1] Πρβλ. καὶ *Brentano* (Psychol. v. empir., σελ. 39 κ.ἑξ.) καὶ *Störring* (Vorlesungen über Psychopathologie, 1900, σελ. 5 κ.ἑξ.) καὶ *Meumann* (Vorl. z. Einführung in die experim. Pädagogik, I^2, 1911, σελ. 18 κ.ἑξ.).

[2] Ἐν τῇ παρατηρήσει ἄλλων, μάλιστα δὲ παιδίων καὶ ψυχοπαθῶν, ποιούμεθα ἐν τοῖς νῦν χρόνοις χρῆσιν καὶ τῆς φωτογραφίας, δι' ἧς ἀποκρυσταλλοῦμεν τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου καὶ τὴν στάσιν καὶ κίνησιν τοῦ σώματος. Τοιαύτας φωτογραφίας, ἐν αἷς καὶ ἡ ἀκουστικὴ προσοχὴ καὶ ἡ ὀπτικὴ καὶ πολλαὶ μιμικαὶ κινήσεις εἶναι ἀποτετυπωμέναι, εὑρίσκει ἕκαστος ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ *Rudolf Schulze* «Aus der Verkstatt der experimentellen Psychologie und Pädagogik»^{2}, 1909. ἔκδ. 5η, 1922.

[3] Ὅτι τὴν αὐτοπαρατηρησίαν, ἥτις εἶναι τὸ κέντρον τῶν ψυχολογικῶν μεθόδων καὶ ἡ ἀμεσωτάτη πηγὴ τῆς γνώσεως τῶν ἡμετέρων ψυχικῶν γεγονότων (πρβλ. καὶ Jodl, Lehrb d. Psych, I^2, 1908, σελ. 10 κ. ἄ.), συμπληροῖ καὶ διευθύνει τὸ πείραμα, ἐπίστωσε πρῶτος ὁ *Wundt* ἐν τῇ διατριβῇ «Über die Methoden der Psychologie», ἥτις ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς πραγματείας του «Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung» (1862, σελ. XVI κ.ἑξ. Πρβλ. καὶ Wundt «Selbstbeobachtung und innere Wahrnehmung», Phil. Studien IV, 292 κ. ἑξ.), ἐν ᾗ κυρίως ἐπικρίνει ὅσα ὁ *J. Volkelt* ἔγραψεν ἐν Zeitschrift f. Philosophie, **96,** σελ. 1 κ.ἑξ., περὶ τῆς μεθόδου τῆς αὐτοπαρατηρησίας (Πρβλ. καὶ Logik II, 2^2, σελ. 171, 1). Μεθ' ὑπερβολῆς δὲ εἶπε προφανῶς ὁ *Lazarus*, ὅτι ἕκαστος φέρει μεθ' ἑαυτοῦ τὸ ψυχολογικὸν ἐργαστήριον, λέγων ὅτι ἀρκεῖ ἡ αὐτοπαρατηρησία ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ψυχικῶν γεγονότων.

Τὸ πείραμα εἶναι παρατήρησις τελειοτέρα. Διαφέρει δὲ τῆς ἁπλῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἐκείνη μὲν ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἐξεταστέων φαινομένων, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ Ἀστρονομίᾳ καὶ τῇ Μετεωρολογίᾳ, τὸ δὲ πείραμα προκαλεῖ τὰ παρατηρητέα φαινόμενα καὶ ρυθμίζει ἑκάστοτε κατὰ τὸν σκοπὸν τοῦ παρατηροῦντος καὶ μετρεῖ διὰ καταλλήλων ὀργάνων καὶ κατὰ ποσὸν καὶ ἀριθμητικῶς προσδιορίζει.

Τρεῖς εἶναι αἱ κυριώταται ἐνστάσεις αἱ προενεχθεῖσαι κατὰ τοῦ πειράματος. 1) Ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις νὰ παράγωμεν ψυχικὰ γεγονότα. 2) Ὅτι ἡ μέτρησις τῶν ψυχικῶν γεγονότων εἶναι ἀδύνατος. 3) Ὅτι ἡ διὰ τοῦ πειράματος ἐξέτασις τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀτελής. Ἀλλ' ἀπεδείχθη ὅτι καὶ τῶν ἐνστάσεων τούτων οὐδεμία εἶναι βάσιμος.

Ἡ παραγωγὴ ψυχικῶν γεγονότων ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀδύνατος. Πῶς εἶναι δυνατόν, εἶπον πολλοί, νὰ παράγωμεν αἰσθήματα καὶ συναισθήματα καὶ πάθη ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῷ ψυχολογικῷ κατὰ βούλησιν, ὡς παράγομεν τὸ ὀξυγόνον καὶ τὸ ὑδρογόνον ἐν τῷ χημικῷ ἐργαστηρίῳ; Πῶς τὸ ὑποκείμενον τοῦ πειράματος δύναται νὰ λάβῃ τοιαύτην ἢ τοιαύτην διάθεσιν κατὰ τὰς ἑκάστοτε προθέσεις τοῦ πειρωμένου;

Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα πάσχουσιν οἱ ἀντιλέγοντες ὅ,τι καὶ οἱ ὑπολαμβάνοντες ἀδύνατον τὴν αὐτοπαρατηρησίαν. Λαμβάνουσι δῆλον ὅτι δυσχερεῖς τινας περιπτώσεις πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ συνάγουσι πορίσματα δι' ἐπαγωγῶν οὐχὶ ἀρτίων. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι κάλλιστα δυνάμεθα τεχνητῶς πᾶν ψυχικὸν γεγονὸς νὰ παράγωμεν, οἷον αἰσθήματα οἱουδήποτε ποιοῦ καὶ ἐντάσεως, ὀπτικὰ δι' ἐρεθισμάτων ὀπτικῶν, τόνους καὶ ψόφους δι' ἀκουστικῶν ἐρεθισμάτων, παραστάσεις τόπου καὶ χρόνου δι' ἀναλόγων ἐντυπώσεων τοπικῶν καὶ χρονικῶν. Ὡσαύτως παράγομεν ἁπλᾶ συναισθήματα. Ἐὰν ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς γλώσσης τοῦ ὑποκειμένου τοῦ πειράματος ἐπιθέσωμεν διάλυσιν κινίνης, διεγείρομεν παρ' αὐτῷ συναίσθημα πικρότητος καὶ λύπης. Ἐὰν συνδυάσωμεν χρώματα καὶ παραγάγωμεν μουσικὰς συγχορδίας, προκαλοῦμεν συναισθήματα ἡδονῆς. Ἀρκοῦσι δὲ τὰ λεγόμενα πειράματα ἀντιδράσεως νὰ πιστώσωσιν, ὅτι καὶ βουλήματα καὶ ἐνεργείας δυνάμεθα νὰ παράγωμεν ἐν τῷ τοῦ πειράματος ὑποκειμένῳ[1].

---

[1] Ἁπλῆς ἀντιδράσεως πειράματα ἐκτελοῦνται ὡς ἑξῆς. Παραγγέλλομεν εἰς

Μία λόγου ἀξία παρίσταται δυσκολία ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς πειράμασιν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπομονῶμεν ἐν τῇ συνειδήσει εὐκόλως τὰ ἐξεταστέα φαινόμενα. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι παντάπασιν ἀδύνατον. Κατορθοῦται διὰ τῆς προσοχῆς. Εἶναι γνωστὸν ἐκ πείρας, πῶς διὰ τῆς προσοχῆς παντοίας παραστάσεις εἴτε κατ' αἴσθησιν εἴτε ἐξ ἀναμνήσεως δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἄλλων καὶ καθιστῶμεν ἐναργεῖς καὶ σαφεῖς. Ὁσάκις παρατηροῦμεν ἀντικείμενόν τι μετὰ προσοχῆς ἢ ἀναγινώσκομέν τι μετ' ἐπιστάσεως ἐν τῷ ἡμετέρῳ σπουδαστηρίῳ, εἰσέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν καὶ ἄλλαι ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις πολλαί, οἷον ἁπτικαὶ ἐκ τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἐφαπτομένων τοῦ σώματος ἡμῶν καὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῆς ἕδρας, ἐφ' ἧς καθήμεθα, καὶ θερμότητος ἐντυπώσεις καὶ ψόφων καὶ κρότων ἐκ τῆς οἰκίας καὶ τῆς ὁδοῦ καὶ ὀπτικαὶ ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἐμμέσου ὁράσεως κ. ἄ., ἀλλ' ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ἐναργέστατον εἶναι ὅ,τι ἑκάστοτε παρατηροῦμεν ἢ ἀναγινώσκομεν, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ ὀπτικὸν σημεῖον ἢ τὴν ἑστίαν τῆς προσοχῆς, πᾶσαι δ' αἱ ἄλλαι εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον ἀσαφεῖς καὶ ἀποτελοῦσι τὸ ὀπτικὸν πεδίον τῆς συνειδήσεως[1]. Δι' ὁμοίας συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς δυνάμεθα νὰ ἀπομονῶμεν καθόλου τὰ ἐξεταστέα ψυχικὰ γεγονότα.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως δυνάμεθα νὰ ἀπομονῶμεν τὰ γεγονότα τὰ ψυχικά. Ἵνα ἐπὶ παραδείγματι τὰ γευστικὰ αἰσθήματα διαστέλλωμεν ἀκριβέστερον τῶν ὀσφρητικῶν, μεθ' ὧν συγχέονται πολλάκις, μεταχειριζόμεθα φάρμακα κατάλληλα (κοκαΐνην κττ.), δι' ὧν καθιστῶμεν τὴν γλῶσσαν ἢ τὴν ὀσφρητικὴν χώραν ἀναίσθητον μέχρι τινὸς (τεχνητὴ ἀοσμία).

Σφαλερὰ δὲ εἶναι καὶ ἡ βάσις τῆς δευτέρας ἐνστάσεως, καθ' ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ μετρῶμεν τὰ ψυχικὰ γεγονότα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι *ἄμεσος μέτρησις* τῶν ψυχικῶν γεγονότων εἶναι ἀδύνατος. Ἀμέσως μετροῦνται μόνον τὰ ἀντικείμενα τὰ ἔχοντα ἔκτασιν καὶ ποσὸν συνεχές,

---

τὸ ὑποκείμενον τοῦ πειράματος, εὐθὺς ὡς ἀκούσῃ κρότον, ὃν θὰ παραγάγωμεν, νὰ πιέσῃ διὰ τοῦ δακτύλου ἠλεκτρικὸν διακόπτην. Ὁ χρόνος ὁ παρερχόμενος ἀπὸ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ κρότου μέχρι τῆς κινήσεως τοῦ δακτύλου, ὅστις μετρεῖται δι' ἀκριβεστάτων ὀργάνων, καλεῖται χρόνος τῆς ἀντιδράσεως. Διεξάγονται δ' ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις καὶ σύνθετα ἀντιδράσεως πειράματα, πειράματα ἐκλογῆς κττ. (*Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικὰ 2, σελ. 180 κ.ἑξ).

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικὰ 2, σελ. 384 κ.ἑξ.).

ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος. Τὸ μέτρον καὶ τὰ μέρη αὐτοῦ, ἡ ὥρα καὶ τὸ λεπτὸν καὶ τὸ δεύτερον λεπτὸν κττ. χρησιμεύουσιν ὡς μετρητικαὶ μονάδες. Ἀλλ' ἐν τοῖς ψυχικοῖς γεγονόσιν οὔτε περὶ ποσοῦ πρόκειται οὔτε περὶ ἐκτάσεως, ἀλλὰ περὶ ἐντάσεως καὶ ποιοῦ. Τὸ σκληρόν, τὸ μαλακόν, τὸ ἐρυθρόν, τὸ λευκόν, τὸ ὀξύ, τὸ γλυκύ, τὸ ἡδύ, τὸ λυπηρὸν καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι ποιόν, οὐδὲ τέμνεται εἰς μέρη οὐδὲ μετρεῖται. Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῆς συνειδήσεως γεγονότων. Ἀλλ' ὅμως καὶ πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ ψυχικὰ γεγονότα δὲν ὑποβάλλονται εἰς μέτρησιν. Ἡ *ἔντασις* αὐτῶν μετρεῖται ἐμμέσως. Τὰ αἰσθήματα προκαλοῦνται ἐκ φυσικῶν ἐρεθισμάτων. Καλοῦμεν δὲ φυσικὰ ἐρεθίσματα τὰς αἰτίας τῆς νευρικῆς διεγέρσεως, ἥτις δύναται ἀποτέλεσμα νὰ ἔχῃ μεταβολὴν συνειδητήν· καὶ νοοῦμεν τὰ ἐρεθίσματα ἐξικνούμενα μέχρι τοῦ κεντρικοῦ σημείου, ἐν ᾧ γεννᾶται τὸ αἴσθημα, ἐν ᾧ ἄρχεται ἡ συνείδησις. Ὡς δὲ ἀκριβῶς ἐξηλέγχθη, ὑπάρχει τις ἀντιστοιχία καὶ παραλληλία ἐρεθισμάτων καὶ αἰσθημάτων. Ἐὰν τὸ ἐρέθισμα εἶναι ἀσθενές, ἀσθενὲς εἶναι καὶ τὸ αἴσθημα. Ἐὰν δὲ γένηται τὸ ἐρέθισμα ἰσχυρότερον, καὶ τὸ αἴσθημα ἐνισχύεται κατά τινα ἀναλογίαν.

Τοιαύτη τις ἀντιστοιχία παρατηρεῖται καὶ ἐν τοῖς ἁπλουστέροις τῶν λοιπῶν ψυχικῶν φαινομένων. Τὰ ζωηρὰ συναισθήματα καὶ τὰ πάθη παρακολουθοῦνται ὑπὸ σωματικῶν ἀλλοιώσεων, οἷον τῆς ἀναπνοῆς καὶ τοῦ σφυγμοῦ καὶ τῆς κυκλοφορίας καὶ τῆς μυϊκῆς ἐντάσεως· αἱ βουλητικαὶ ἐκδηλώσεις προκαλοῦσι κινήσεις σωματικάς.

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων προδήλως εἶναι δυνατὴ ἡ μέτρησις τῶν ψυχικῶν γεγονότων. Δύναται δῆλα δὴ ὁ ψυχολόγος νὰ ὑποβάλλῃ εἰς μέτρησιν οὐχὶ ἀμέσως τὰ ψυχικὰ γεγονότα, ἀλλὰ τὸ μὲν τὰ φυσικὰ ἐρεθίσματα τὰ προκαλοῦντα τὰ φαινόμενα τὰ ψυχικά, τὸ δὲ τὰς ἀλλοιώσεις τῆς ἀναπνοῆς καὶ τοῦ σφυγμοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα πάθη τὰ ἐπακολουθοῦντα εἰς τὰ ψυχικὰ γεγονότα, εἶτα δὲ τὰ μέτρα ταῦτα νὰ ἀναφέρῃ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ψυχικὰ γεγονότα.

Κατὰ τρεῖς λοιπὸν τρόπους γίνεται ἡ μέτρησις τῶν ψυχικῶν γεγονότων. Μετροῦμεν δῆλα δὴ 1) τὰ ἐρεθίσματα, δι' ὧν προκαλοῦμεν τὰ ψυχικὰ γεγονότα (μέθοδος τῶν ἐρεθισμάτων), 2) τὰς κινήσεις, δι' ὧν ἐκδηλοῦται ὁ ψυχικὸς βίος (μέθοδος τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων), καὶ 3) τὸν χρόνον, ὅστις διαρρέει ἀπὸ τοῦ ἐρεθίσματος μέχρι τῆς ἀντιδράσεως (μέθοδος χρονομετρική).

Καὶ μηδεὶς νομίσῃ, ὅτι ἡ ἔμμεσος μέτρησις τῶν ψυχικῶν γεγονότων εἶναι ἀτελεστέρα τῆς ἀμέσου. Καὶ ἐν ταῖς φυσικαῖς ἐπιστήμαις αἱ μετρήσεις ἐμμέσως γίνονται τὸ πλεῖστον. Ὁ χῶρος μόνον, ὅπερ εἴπομεν, μετρεῖται ἀμέσως διὰ τοῦ μέτρου καὶ διὰ τοῦ χρονομέτρου ὁ χρόνος. Ἐπὶ πάντων δὲ τῶν ἄλλων αἱ μετρήσεις ἐμμέσως συντελοῦνται. Ὁ φυσιοδίφης προκειμένου περὶ φυσικῶν φαινομένων τὰς τοπικὰς ἀξίας μετρεῖ, ὧν αἱ ἀλλοιώσεις ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἀλλοιώσεως τῶν φαινομένων. Τὴν ἠλεκτρικὴν ἔντασιν ἐπὶ παραδείγματι μετρεῖ ἐν τῷ βαθμολογίῳ τοῦ βολτομέτρου, τὴν πίεσιν τοῦ ἀτμοῦ ἐν τῷ μανομέτρῳ, τὴν θερμοκρασίαν ἐν τῷ θερμομέτρῳ, τὴν ἀτμοσφαιρικὴν πίεσιν ἐν τῷ βαρομέτρῳ κτλ. Ἐν τῷ θερμομέτρῳ δὲν μετροῦμεν ἀμέσως τὴν θερμότητα καὶ τὰς ἀλλοιώσεις αὐτῆς, ἀλλὰ τὴν ἔκτασιν τῆς ὑδραργυρικῆς στήλης, ἧς ἡ διαστολὴ καὶ ἡ συστολὴ ἐκ τῆς μεταβολῆς τῆς θερμότητος ἐξαρτᾶται.

Ἀλλὰ καὶ ἡ τρίτη ἔνστασις τῶν διαμφισβητησάντων τὸ δυνατὸν τοῦ πειράματος ἐλέγχεται οὖσα ἐπισφαλής. Ἡ διὰ πειραμάτων ἐξέτασις τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶπον οἱ ἐνιστάμενοι, εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀτελής, διότι κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν πειραμάτων τὸ ὑποκείμενον ταράσσεται καὶ διατίθεται ἀνωμάλως. Ἀλλ' ὅστις ἔχει τῶν ψυχολογικῶν ἐργαστηρίων πεῖραν, γινώσκει ὅτι μόνον κατὰ τὴν ἀρχὴν παρατηρεῖταί τις ἐνίοτε παρὰ τῷ ὑποκειμένῳ τοῦ πειράματος ἀνωμαλία, κατὰ μικρὸν δ' αἴρεται αὕτη καὶ ἄριστα κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν πειραμάτων διατίθεται ὁ παρατηρητής[1].

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Εἶναι δὲ τὸ ψυχολογικὸν πείραμα δημιούργημα τῶν νεωτέρων χρόνων. Οἱ Ἕλληνες προωδοποίησαν μόνον εἰς αὐτὸ διὰ τῶν φυσιολογικῶν καὶ φυσικῶν ἐρευνῶν των. Ὁ *Πυθαγόρας* λέγεται πατὴρ τῆς ἁρμονικῆς[2], ὁ *Εὔδοξος* φαίνεται ὅτι παρετήρησε πρῶτος τὴν

[1] Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις πᾶσα λαμβάνεται πρόνοια, ὥστε νὰ διεξάγωνται τὰ πειράματα κανονικῶς. Πρὸ παντὸς ἀποφεύγεται ἡ διάχυσις τῆς προσοχῆς καὶ ὁ κάματος, ὅστις ἀμβλύνει τὴν ἀντίληψιν καὶ ἐκτίμησιν τῶν παρατηρουμένων.

[2] Πρβλ. *J. Günther,* Abriss der Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften im Altertum, ἐν Handb. d. klass. Altertums-Wiss. herausg. v. Ivan von Müller, V, 1 σελ. 266 κ.ἑξ. *G. F. Lipps,* Psychophysik, 1899, σελ. 161.

σχέσιν τοῦ ὕψους τοῦ τόνου καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παλμικῶν κινήσεων[1], παλαιότατοι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων παρετήρησαν ὅτι ὁ ἀὴρ συντελεῖ εἰς τὴν ἀκοήν[2], ἐδίδαξε δὲ ὕστερον σαφέστερον ὁ *Ἀριστοτέλης*[3], ὅστις καὶ ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ὁράσεως οὐσίαν τινὰ μεταξὺ τοῦ ὁρωμένου καὶ τοῦ ὄμματος ὑπέθετο, ἧς ἡ κίνησις τὴν ὅρασιν προκαλεῖ[4]. Ἐν πλείσταις τοῦ Ἀριστοτέλους διατριβαῖς, μάλιστα δ' ἐν ταῖς *περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως, περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως, περὶ ἐνυπνίων καὶ περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς, περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, περὶ ζωῆς καὶ θανάτου, περὶ ἀναπνοῆς* περιέχονται ἴχνη φυσιολογικῆς ψυχολογίας, ὡσαύτως δ' ἐν τοῖς διδάγμασι τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Πλάτωνος (ἐν Τιμαίῳ) καὶ τῶν ἔπειτα ἰατρῶν.

Κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν παρεσκεύασαν πολλῷ μᾶλλον ὁ *Νεύτων*, ὁ *Berkeley*, ὁ *Hartley*, ὁ *Priestley*, ὁ *Tetens*, ὁ *Bonnet*, ὁ *Ἕρβαρτος*, ὁ *Lotze*, ὁ *Ἰω. Müller*, ὁ *Volkmann*, ὁ *Brücke*, ὁ *Weber*, ὁ *Purkinje*, ὁ *Helmholtz*, ὁ *Weatstone*, ὁ *Donders*, ὁ *Vierordt*, ὁ *Baxt*, ὁ *Exner* καὶ ἄλλοι.

Εἰς τὸν Νεύτωνα ὀφείλει ἡ πειραματικὴ ψυχολογία τὰς περὶ φωτὸς καὶ τῆς διαλύσεως αὐτοῦ καὶ τῶν χρωμάτων ζητήσεις, εἰς δὲ τὸν *Berkeley* τὰς περὶ τῆς ὁράσεως θεωρίας, ἃς ἐξέθηκεν ἐν τῷ συγγράμματι Theory of vision (1709). Ὁ *Hartley* καὶ ὁ *Priestley* ἐπειράθησαν τὴν ψυχολογίαν νὰ ἀποσπάσωσι τῆς μεταφυσικῆς καὶ ἱδρύσωσιν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας. Ὁ *Bonnet* ἐζήτησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ψυχολογίαν τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἐγγύτερος πρὸς τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν ἵσταται ὁ *Tetens*, ὅστις πρῶτος ἐπεχείρησε νὰ μετρήσῃ τὴν διάρκειαν τῶν ὑπὸ τῶν αἰσθημάτων ἑκάστων ἐγγινομέ-

[1] Αὐτόθι, σελ. 267.

[2] Πρβλ. καὶ *J. Beare*, Greek theories of elementary cognition, 1906, σελ. 93 κ.ἑξ.

[3] 425 α 4. 656 β 16 *«τὸ δὲ τῆς ἀκοῆς αἰσθητήριον ἀέρος εἶναί φαμεν»*. Beare, σελ. 113.

[4] 419 α 10 κ.ἑξ. 20 *«ὥστ' ἀναγκαῖόν τι εἶναι μεταξὺ»* 438 β 3 *«ἀλλ' εἴτε φῶς εἴτε ἀὴρ ἐστι τὸ μεταξὺ τοῦ ὁρωμένου καὶ τοῦ ὄμματος, ἡ διὰ τούτου κίνησίς ἐστιν ἡ ποιοῦσα τὸ ὁρᾶν»*. 418 β 7 *«οὐ γὰρ ᾗ ὕδωρ οὐδ' ᾗ ἀὴρ διαφανές, ἀλλ' ὅτι ἐστί τις φύσις ὑπάρχουσα ἡ αὐτὴ ἐν τούτοις ἀμφοτέροις καὶ ἐν τῷ ἀϊδίῳ τῷ ἄνω σώματι (τῷ αἰθέρι)»*. Πρβλ. καὶ *Beare* σελ. 56 κ.ἑξ.

νων ἡμῖν εἰκόνων, τὰ δ' ἐπαισθήματα ἡρμήνευσεν ἐκ τῆς διαρκείας τῆς νευρικῆς διεγέρσεως παρατιθέμενος τὸ παράδειγμα τοῦ ἀνημμένου ἄνθρακος, ὅστις ταχέως περιστρεφόμενος φαίνεται ὡς πυρώδης ταινία. Ὁ *Ἕρβαρτος* ἔδειξεν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ γίνηται καὶ τῆς μαθηματικῆς χρῆσις ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῇ ψυχολογικῇ καὶ ἤλεγξεν ἐν μέρει τοῦ Καντίου τὴν πολυθρύλητον γνώμην, καθ' ἣν ἡ ψυχολογία οὐδέποτε θὰ κατώρθου νὰ ἀποβῇ ἐπιστήμη[1]. Ἀλλὰ τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ψυχολογικῶν πειραμάτων κατέβαλον κράτιστοι φυσιολόγοι, ὁ διάσημος *Ἰωάννης Müller*, ὁ πρῶτος διατυπώσας τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τῆς εἰδικῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθητηρίων καὶ ὑποστηρίξας, ὅτι οὐδεὶς ἀφυσιολόγητος δύναται νὰ εἶναι ψυχολόγος («nemo psychologus nisi physiologus», 1822), ὁ *Ἐρνέστος Ἑρρ. Weber*, ὁ πρῶτος τὸν νόμον τῆς σταθερᾶς παραλληλίας καὶ ἀντιστοιχίας τῶν θύραθεν ἐρεθισμάτων καὶ τῶν αἰσθημάτων παρατηρήσας[2], ὁ πολὺς *Helmholtz*, ὁ τὰ πρῶτα διεξαγαγὼν πειράματα εἰς διερεύνησιν τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως καὶ τῆς ἀντιλήψεως τὸν χρόνον μετὰ τοῦ *Baxt* καὶ τοῦ *Exner* καὶ ἄλλων ἐξετάσας.

Μᾶλλον εἰς τὴν ψυχολογίαν προσέκειτο καὶ πρῶτος ἱδρυτὴς τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας ἐγένετο ὁ τοῦ *Weber* μαθητὴς *Γουσταῦος Θεοδ. Fechner* (1801-1887), ὅστις ἐπεξέτεινε μὲν τοῦ διδασκάλου τὰ πειράματα καὶ εἰς τὰ λοιπὰ αἰσθήματα, διετύπωσε δὲ τὸν γνωστὸν νόμον, καθ' ὃν «τὸ αἴσθημα αὐξάνεται κατ' ἔντασιν ἀναλόγως τοῦ λογαρίθμου τοῦ οἰκείου ἐρεθισμοῦ»[1], περιέλαβε δὲ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ τὰ πορίσματα ἐν τῷ γνωστοτάτῳ βιβλίῳ Psychophysik (1860), ὅπερ εἶναι τὸ πρῶτον βιβλίον πειραματικῆς ψυχολογίας[2].

[1] Περὶ ἐφαρμογῆς τῶν μαθηματικῶν εἰς τὴν ψυχολογίαν ἐγένετο λόγος πρὸ τοῦ Καντίου. Ὁ *Οὐόλφιος* εἶπεν· «Haec non alio fine a me adducuntur, quam ut intelligatur dari etiam mentis humanae cognitionem mathematicam, atque hinc *Psychometriam* esse possibilem, atque appareat animam quoque in iis, quae ad quantitatem spectant, leges mathematicas sequi, veritatibus mathematicis, h. e. arithmeticis et geometricis in mente humana non minus quam in mundo materiali permixtis» (Psychologia empirica S. 522. Πρβλ καὶ § 616. Ἰδὲ καὶ *Dessoir*, Gesch. d. neueren Psychologie[2], σελ. 365). Ὁ δὲ *Κάντιος* ἀναιρῶν αὐτὸν ἐδίδαξεν, ὅτι οὔτε περὶ τῆς ψυχικῆς οὐσίας δυνάμεθα νὰ μάθωμέν τι, καὶ τὰ ψυχικὰ γεγονότα ὡς ἀσταθῆ καὶ εὐμετάβλητα δὲν δύνανται νὰ ἐξετασθῶσι διὰ πειραμάτων καὶ προσδιορισθῶσιν ἀριθμητικῶς (Metaphys. Anfangsgr. d. Naturwiss.[2], 1787 Vorrede, X).

[2] Ὁ *Weber* λεπτομερέστερον ἐξήτασε μόνον τὰ ἁπτικὰ καὶ τὰ πιεστικὰ αἰσθήματα. Τὰς δὲ παρατηρήσεις αὐτοῦ κατέθηκεν ἐν τοῖς συγγράμμασι «De pulsu, auditu et tactu» (1834) καὶ «Lehre vom Tastsinn und Gemeingefühl» (1849).

Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας ἐγένετο ὁ δαιμόνιος *Wundt*. Τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα, ὅπερ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νῦν ψυχολογία, εἶναι, δύναταί τις εἰπεῖν, ἔργον τῆς μεγα-

[1] Εἰς τὸν *Weber* ἀνήκει ἡ διατύπωσις, καθ' ἣν *ἡ αὔξησις τοῦ ἐρεθίσματος ἡ ἐπιφέρουσα αἰσθητὴν μεταβολὴν τοῦ αἰσθήματος ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἀείποτε τὴν αὐτὴν σχέσιν πρὸς τὸ ὑπάρχον ἤδη μέγεθος τοῦ ἐρεθισμοῦ*, εἰς τὸν *Fechner* δὲ ὀφείλεται ὁ νόμος, καθ' ὃν *ἡ ἰσχὺς τοῦ αἰσθήματος αὐξάνεται ἀναλόγως πρὸς τὸν λογάριθμον τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ*. Ὁ *Fechner* τὸν νόμον τοῦτον, ὅστις, ὡς ἔδειξαν νεώτερα πειράματα, εἶναι συμπέρασμα ἐπαγωγῆς ἀτελοῦς, ἐκάλεσε *νόμον τοῦ Weber* πρὸς τιμὴν τοῦ διδασκάλου του, ἀλλὰ πολλοὶ ὀνομάζουσιν αὐτὸν νόμον τοῦ Fechner (Ziehen, Leitf. d. phys. Psychol.[3], 1900, σελ. 38 κ.ἑξ. *James*, Psychology, 1908, σελ. 21. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, σελ. 104 κ. ἑξ.).

Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ σχέσις ἐρεθίσματος καὶ αἰσθήματος εἶχε παρατηρηθῆ καὶ πρότερον. Πολλοὶ πρὸ τοῦ Weber παρετήρησαν, ὅτι τῶν πνευματικῶν γεγονότων ἡ ἀξία δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἀλλ' ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὰ σύγχρονα καὶ προηγούμενα γεγονότα. Ὁ *Ἱερώνυμος Cardano* ἐδίδαξεν, ὅτι ἡ εὐαρέστησις καὶ δυσαρέστησις ἡ ἐκ θύραθεν ἐρεθισμάτων ἐν ἡμῖν παραγομένη ἤρτηται ἐκ τῆς ψυχικῆς ἡμῶν καταστάσεως, ἐκ τῶν παραχρῆμα ὀρέξεων καὶ χρειῶν, ὡς καὶ ἐκ τῶν προηγουμένων καταστάσεων. «Τὰ καλά, ἔλεγεν, εἶναι τόσῳ εὐαρεστότερα, ὅσῳ μᾶλλον ἀκολουθοῦσι μετὰ τὰ κακὰ καὶ τἀνάπαλιν· τὸ φῶς μετὰ τὸ σκότος· τὸ γκυκὺ μετὰ τὸ πικρὸν κτλ.». (De subtilitate XII). Ὁ *Bernouili* (De mensura sortis, 1738) καὶ ὁ *Laplace* (Théorie analytique des probabilités, 1812) διέστειλαν ἀπόλυτα ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ (fortune physique) καὶ σχετικὰ ἀπὸ τῆς καταστάσεως τοῦ ἀτόμου ἐξαρτώμενα (fortune morale). Ὁ *Euler* παρετήρησε τὸν νόμον τοῦτον ἐν τῇ σχέσει τῶν αἰσθημάτων τῶν τόνων πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παλμικῶν κινήσεων. Καὶ ἡ διαίρεσις τῶν ἀστέρων εἰς τάξεις κατὰ τὸ φαινόμενον μέγεθος αὐτῶν ἐγένετο κατὰ τὸν νόμον τοῦτον. Καὶ ὁ *Fechner*, ὅστις ταῦτα πάντα τὰ φαινόμενα ὑπάγει εἰς τὸν νόμον τοῦ Weber λέγει· «ἓν τάλληρον ἔχει πολὺ ἐλάσσονα ἀξίαν πρὸς τοὺς πλουσίους ἢ πρὸς τοὺς πένητας· ἐν ᾧ τὸν ἐπαίτην καθιστᾷ δι' ὅλης τῆς ἡμέρας εὐτυχῆ, προστιθέμενον εἰς τὴν περιουσίαν ζαπλούτου τινὸς οὐδεμιᾶς ἀξιοῦται προσοχῆς ὑπ' αὐτοῦ» *(ψυχολογικὸς νόμος τῆς σχέσεως)*.

[2] Elemente der Psychophysik ἤτοι Στοιχεῖα ψυχοφυσικῆς ἐκάλεσεν ὁ *Fechner* τὸ σύγγραμμα τοῦτο, διότι κατέχει τὸ μέσον μεταξὺ ψυχολογίας καὶ φυσικῆς, προτίθεται δὲ σκοπὸν κύριον νὰ ἐρευνήσῃ καὶ προσδιορίσῃ τὰς πρὸς ἄλληλα σχέσεις τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς (Elem. der Psychophysik I, 8). Ἔπειτα δὲ Psychophysik ὠνομάσθη καὶ ἡ πειραματικὴ ψυχολογία καθόλου.

λονοίας ἐκείνου. Ὁ *Wundt* ὡμίλησε πρῶτος περὶ *πειραματικῆς ψυχολογίας* ἐν ταῖς «Συμβολαῖς» (Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung, 1862), τῷ δὲ 1876 ἐξέδωκε τὸ πρῶτον τὰ Στοιχεῖα (Grundzüge der physiologischen Psychologie· ἔκδ. ἕκτη 1908 κ.ἑξ.), ἥτις κατὰ μικρὸν ἀπέβη ὁ θησαυρὸς ταύτης τῆς ἐπιστήμης.

Εἰς τὴν θεμελιώδη τῆς ψυχολογίας μεταρρύθμισιν συνεβάλετο τὰ μέγιστα ὁ Wundt καὶ διὰ τοῦ πρώτου ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπερ ἵδρυσε ἐν Λιψίᾳ (1878). Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶτον τῆς νέας ἐπιστήμης ἱερόν, ἐν ᾧ πλεῖσται καὶ μεγίστου διαφέροντος καὶ ὑπὸ τοῦ Wundt αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν του ἐγένοντο μέχρι τοῦδε μελέται. Τὰ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Weber, τὰ παντοδαπᾶ αἰσθήματα, τὰς παραστάσεις, τὴν ἔκτασιν τῆς συνειδήσεως, τὴν προσοχήν, τὴν μνήμην, τὰ συναισθήματα καὶ ἄλλα πλεῖστα ζητήματα ψυχολογικὰ ἐξητάσθησαν καὶ καθωρίσθησαν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τούτῳ.

Καὶ δὲν περιωρίσθη ἐν Γερμανίᾳ ἡ ροπή, ἣν ἔσχεν ὁ Wundt ἐπὶ τὴν ψυχολογίαν. Τὸ ψυχολογικὸν αὐτοῦ ἐργαστήριον εἶναι τὸ φυτώριον, ἐξ οὗ καθ' ἑκάστην προέρχονται νέοι ψυχολόγοι ἐκ πάσης καταγόμενοι χώρας τῆς υφηλίου. Οὗτοι δὲ καὶ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἠπείροις, μάλιστα δ' ἐν Ἀμερικῇ, πάμπολλα ἵδρυσαν καὶ ὁσημέραι ἱδρύουσι ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, ἅτινα χρησιμεύουσι τὸ μὲν εἰς διδασκαλίαν καὶ ἄσκησιν τῶν φοιτητῶν, τὸ δὲ εἰς ἐπιστημονικὰς μελέτας.

Ἀναρίθμητα εἶναι τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐν ταῖς διαφόροις χώραις.

Ἤδη τῷ 1893 ὁ *Victor Henri* ἐν Revue philosophique (τόμ. 36, σελ. 608 κ.ἑξ.) ἠρίθμει 30 ἐργαστήρια, 14 ἐν Εὐρώπῃ καὶ 16 ἐν Ἀμερικῇ. Τῷ δὲ 1894 ὁ *Delabarre* ἐν Année psychologique (τόμ. Α') ἐμνημόνευεν 25 ψυχολογικὰ ἐργαστήρια λειτουργοῦντα ἐν ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις τῆς Ἀμερικῆς.

Ἐν Deutsch. Universitäts-Kalender 1912-13 μνημονεύονται μὲν διαρρήδην τὰ ἑξῆς ἐργαστήρια·

1) Λιψίας (Institut für experimentelle Psychologie, Dir. Wundt),

2) Βερολίνου (Psychologisches Institut, Dir. Stumpf),

3) Φρειβούργης τῆς Βαυαρίας (Psychologisches Laboratorium, Dir. Rickert),

4) Στρασβούργου (Psychologisches Institut, Dir. Störring),

5) Βυρτσβούργης (Psychologisches Institut, Dir. Marbe),

6) Κιέλου (Psychologisches Seminar, Dir. Martius),

7) Μονάχου (Psychologisches Seminar, Dir. Lipps-Pfänder),

8) Γρὰτς (Psychologisches Laboratorium, Dir. Meinong von Handschuchsheim),

9) Ἰνσβροὺκ (Institut für experimentelle Psychologie, Dir. Hillebrand),

10) Γενεύης (Psychologisches Laboratorium, Dir. Claparède).

11) Ζυρίχης (Psychologisches Laboratorium, Dir. G. F. Lipps),

12) Κοπεγχάγης (Psychologisches Laboratorium, Dir. Alfr. Lehmann),

13) Οὐψάλης (Psychologisches Laboratorium, Dir. S. Alrutz).

Ἀναγράφεται δὲ διδασκαλία ψυχολογίας μετ' ἐπιδείξεων καὶ πειραμάτων ἐν τοῖς ἑξῆς πανεπιστημίοις·

1) Βόννης (καθηγητὴς Külpe),
2) Καινιξβέργης (καθηγητὴς Ach),
3) Μονάχου (ὑφηγητὴς Kafka),
4) Giessen (ὑφηγητὴς Koffka),
5) Γοτίγγης (καθηγητὴς El. Müller),
6) Γρὰτς (καθηγητὴς Witasek),
7) Χριστιανίας (καθηγητὴς A. Löchen),
8) Γρονίγγης (καθηγητὴς Heymans),
9) Οὐτρέχτης (καθηγητὴς P. H. Ritter),
10) Λούνδης (καθηγητὴς Kerrlin).

Ἐπιστέλλει δὲ ἡμῖν ὁ ἐν Ἁμβούργῳ καθηγητὴς *E. Meumann* (3 Ἰουλίου 1913), ὅτι *ψυχολογικὰ ἐργαστήρια* ὑπάρχουσι καὶ ἐν Γοττίγγῃ καὶ ἐν Βόννῃ καὶ ἐν Φραγκφούρτῃ τῇ ἐπὶ Μείνῳ καὶ ἐν Καινιξβέργῃ καὶ ἐν Μαρβούργῃ καὶ ἐν Ἅλλῃ καὶ ἐν Ἁμβούργῳ καὶ ἐν Βρεσλαυΐᾳ· πρὸς δὲ τούτοις ὅτι ἱδρύεται ἤδη *ἐν Μονάχῳ μέγα ψυχολογικὸν ἐργαστήριον* ὑπὸ τοῦ Külpe, ὅστις κληθεὶς θὰ διδάξῃ ἀπὸ 1 Ὀκτωβρίου ἐ. ἔτους αὐτόθι.

Ἐν Γαλλίᾳ ὑπάρχουσι *δέκα ψυχολογικὰ ἐργαστήρια* [1], ἐν Βελγίῳ καὶ Ὁλλανδίᾳ *ἕνδεκα, ψυχολογικὰ καὶ παιδολογικὰ* [2].

---

[1] Ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἑξῆς ἐπιστολῆς τοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου Piéron.

Paris 3.5.13.

Mr Théophile Boréas, Professeur de philosophie à l'Université, Athènes, Grèce.

Monsieur et cher Collègue,

Sur la demande de M. Toulouse je vous envoie le renseignement demandé.

1) Laboratoire de psychologie physiologique de la Sorbonne (École des Hautes Études)· Directeur : Henri Piéron.

2) Laboratoire de psychologie expérimentale de l'asile de Villejuif (École des Hautes Études)· Directeur : Ed. Toulouse.

3) Laboratoire de psychologie de la clinique des maladies mentales à St. Anne (Faculté de Médecine)· chef de laboratoire Georges Dumas.

4) Laboratoire de Psychologie des sensations à la Sorbonne (École des Hautes Études)· Directeur : Charles Henry.

5) Laboratoire de psychologie pathologique de l'asile de Villejuif (École des Hautes Études) Directeur : Auguste Marie.

6) Laboratoire de psychologie pédologique (enseignement primaire)· Fondateur : Alfred Binet.

7) Laboratoire de psychologie à l'Université de Rennes.

8) Laboratoire de psychologie à l'Université de Montpellier.

9) Laboratoire de psychologie à l'Université de Dijon.

10) Laboratoire de psychologie à l'Université d'Aix en Provence.

Sentiments trés distingués

H. PIÉRON

[2] Ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἑξῆς ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ ἐργαστηρίου Schuyten.

Antwerpen 2.5.13.

Monsieur le professeur Théophile Boréas, à l'Université d'Athènes, Grèce.

Cher Collègue,

Voici la nomenclature des laboratoires de psychologie et de pédologie :

Hollande.— Groningue· Prof. Heymans, Psychologie et psychologie de l'enfant.
Amsterdam· Prof. Winkler Psychiatrie· Institut du Cerveau.
Van Wayenburg, priv. doc. de pédologie.
Leiden· Prof. Jelgersma, Psychiatrie.

Belgique.— Bruxelles· Prof. Ley, Psychologie.
Gand· Prof. Van Biervliet, Psychologie.
Louvain· Prof. Thièry et Michotte, Psychologie.
Anvers· Prof. Schuyten· Laboratoire communal de Pédologie, ayant à sa disposition les écoles de la ville pour faire des études qu'il juge nécessaires.

Il existe encore des laboratoires de pédologie aux écoles normales d'Anvers (Schuyten), de Bruxelles (Jonckheere), de Mons et de Charleroi (Mlle Joteyko). Vu leur caractère professionnel ils n'ont pas l'occasion de se livrer à des recherches bien originales.

Veuillez ect. Dr, Schuyten

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ παιδολογικὰ ἐργαστήρια καθ' ἑκάστην ἱδρύονται καὶ οὐ μόνον ἐν τοῖς πανεπιστημίοις ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς διδασκαλείοις (Πρβλ. κατωτέρω ἡμετέραν διατριβήν, *Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐν δὲ τῷ διεθνεῖ Παιδολογικῷ συνεδρίῳ τῷ συνελθόντι ἐν Βρυξέλλαις τῷ 1911 ὁ *L. Nagy*, διευθυντὴς τοῦ ἐν Βουδαπέστῃ διδασκαλείου, καὶ ὁ *Sluys*, διευθυντὴς τοῦ ἐν Βρυξέλλαις διδασκαλείου, καὶ ὁ *Francia*, καθηγητὴς ἐν Βονωνίᾳ, καὶ ἡ γνωστοτάτη δεσποινὶς *Joteyko*, ἐπιμελήτρια τοῦ ἐν Βρυξέλλαις ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου καὶ διευθύντρια διδασκαλείου, ὑπέβαλον ὑπομνήματα καὶ συνέστησαν τὴν ἵδρυσιν τοιούτων ἐργαστηρίων ἐν ἑκάστῳ διδασκαλείῳ ἀρρένων καὶ θηλέων (Joteyko, La Revue psychologique V, 1912, σελ. 3 κ.ἑξ., 12 κ.ἑξ., 23 κ.ἑξ., 37 κ.ἑξ.).

Ἐν Ἑλβετίᾳ πλὴν τῶν ψυχολογικῶν ἐργαστηρίων τῶν Πανεπιστημίων τῆς Ζυρίχης καὶ τῆς Γενεύης λειτουργεῖ μικρότερόν τι ἐργαστήριον ἐν τῷ Institut J. J. Rouseau, ὅπερ ἵδρυσε πέρυσιν ὁ *Claparède* ἐν Γενεύῃ, ὡς αὐτὸς ἡμῖν γράφει (30 Ἀπριλίου 1913).

Ἐν Σουηδίᾳ ἐφέτος ἱδρύεται ψυχολογικὸν ἐργαστήριον καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λούνδης ὡς γράφει ἡμῖν ὁ καθηγητὴς καὶ διευθυντὴς ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου ἐν Οὐψάλῃ *Sidney Alrutz* (13 Μαΐου 1913).

Ἐν Ἰαπωνίᾳ ὑπάρχουσι δύο μέγιστα ἐργαστήρια ψυχολογικῶν ζητήσεων, ἐν Τοκίῳ καὶ ἐν Κιότῳ, ὡς γράφει ἡμῖν ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Τοκίου καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας *Tomokichi Fukurai* (23 Μαΐου 1913).

Ἐν δὲ ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις τῆς Ἀμερικῆς λειτουργοῦσιν ἤδη

τεσσαράκοντα καὶ δύο μεγάλα ἐργαστήρια καὶ ἀναρίθμητα μικρά [1].

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ἐν Ρωμουνίᾳ διδάσκεται πειραματικὴ ψυχολογία, ὡς γράφει ἡμῖν ὁ ἐν Βουκουρεστίῳ καθηγητὴς *C. Radulescu Motru* (18 Ἰουλίου 1913· πρβλ. καὶ Revue philosophique, τόμ. 36, 1893, σελ. 608), καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ ἀπό τινων ἐτῶν λειτουργεῖ ἐργαστήριον ψυχολογικὸν καὶ παιδαγωγικόν [2].

---

[1] Ὡς δηλοῖ ἡ ἑξῆς ἐπιστολὴ τοῦ ἐν Βαλτιμόρῃ καθηγητοῦ Edward Buchner.

May 24. 1913.

Professor Th. Boreas, University of Athens, Greece.

Dear Sir,

Your letter of April 23rd to President Stanley Hall, of Clark University, has been referred to me for reply. It is not easy to enumerate the psychological and pedagogical laboratories in the United States, because many small institutions have collections of apparatus used in teaching, but not for research purposes. According to our latest information, in 1911 there were *37 colleges and Universities of good repute, which had psychological laboratories, with 88 professors, assistant professors and instructors giving their time to teaching and research.* I also know of *5 additional laboratories* in institutions, such as hospitals or asylums for the insane and feeble-minded. This would make *42 laboratories* that can be regarded as having good standing. It will be a pleasure to aid you in finding additional information as you may desire.

Believe me, Sir,

Respectfully Yours
EDWARD F. BUCHNER

[2] Ὁ ἐν Σόφιᾳ καθηγητὴς *Noikow* ἔγραψεν ἡμῖν·

Sofia, le 8. V, 1913.

Monsieur,

En absence de mon collègue le Professeur Alechsieff je prends la liberté de vous informer que depuis quelques années il existe dans notre Université un laboratoire de psychologie et de pédagogie expérimentale.

Agréez ect.

DR. P. M. NOIKOW
Professeur de Pédagogie.

Πρβλ. καὶ *Wundt*, Psychologische Studien, ἔνθα τῷ 1907 ἐδημοσιεύθη ἡ ἑξῆς διατριβὴ «Die Grundformen des Gefühle von N. Alechsieff. *Aus dem psychologischen Laboratorium der Universität Sofia*», ἔγραψε δὲ ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς τὰ ἑξῆς· «Τὰ πειράματα ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ χειμερινὸν ἑξάμηνον

Εἶναι δὲ τὰ πανεπιστημιακὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, περὶ ὧν ὁ λόγος, οἷα τὰ ἐργαστήρια τὰ φυσικὰ καὶ τὰ φυσιολογικά. Σκοτεινοὶ θάλαμοι πρὸς ἐξέτασιν τῶν αἰσθημάτων τῆς ὁράσεως, αἴθουσαι μετ' ὀργάνων καταλλήλων πρὸς ἔρευναν τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσεως καὶ τῆς ὀσφρήσεως καὶ τῆς ἀκοῆς καὶ τῶν γεωμετρικῶν ἀπατῶν καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς προσοχῆς καὶ τῆς μνήμης καὶ τῶν ἄλλων ψυχικῶν φαινομένων, ὅσα μέχρι τοῦδε ἡ πειραματικὴ ψυχολογία κατώρθωσε νὰ ὑποβάλῃ εἰς ἔλεγχον. Αἴθουσαι συσκευῶν καὶ πινάκων προωρισμένων εἰς ἐπίδειξιν κατὰ τὰ ψυχολογικὰ μαθήματα, γραφεῖα τοῦ διευθυντοῦ καὶ τῶν ἐπιμελητῶν καὶ βοηθῶν, βιβλιοθῆκαι, μεγάλαι αἴθουσαι διδασκαλίας, ταῦτα εἶναι συνήθως τὰ μέρη τὰ ἀποτελοῦντα τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια. Τὸ ἐν Λιψίᾳ ἐργαστήριον τοῦ Wundt περιλαμβάνει περὶ τὰς 20 *αἰθούσας*, τὸ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harward ἐν Βοστώνῃ 23, ἐν αἷς 5 σκοτεινοὶ θάλαμοι, τὸ ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ (Columbia University) ὑπὲρ τὰς 15, τὸ πρὸ ὀλίγου ἱδρυθὲν ἐργαστήριον τοῦ μικροῦ Πανεπιστημίου Leland Stanford, ἐν Palo Alto παρὰ τὸν Ἅγιον Φραγκίσκον εἶναι περίπου ἴσον πρὸς ἐκεῖνο.

Ἡ δὲ τῶν ψυχολογικῶν συσκευῶν καὶ τῶν πινάκων καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων, ὧν χρῆσις γίνεται ἐν τοῖς τοιούτοις ἐργαστηρίοις, δαπάνη ἀνέρχεται εἰς πολλὰς χιλιάδας δραχμῶν. Ὁ *Toulouse* καὶ ὁ *Piéron* ὑπολογίζουσιν αὐτὴν εἰς *50 χιλιάδας φράγκων* [1]. Ὁ καθηγητὴς τοῦ ἐν Κοπεγχάγῃ Πανεπιστημίου *Alfred Lehmann* ἐν ἐπιστολῇ γνωρίζει ἡμῖν ὅτι αἱ συσκευαὶ καὶ ἡ μικρὰ βιβλιοθήκη τοῦ ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου, οὗ εἶναι διευθυντής,

---

1906-7 ἐν τῷ ψυχολογικῷ καὶ παιδαγωγικῷ ἐργαστηρίῳ τῆς Σόφιας. Παρατηρητὰς εἴχομεν 15 φοιτητὰς καὶ φοιτητρίας, μέλη τοῦ ἐργαστηρίου (αὐτόθι σελ. 166).

Ὡς παράδοξον μνημονεύομεν, ὅτι ἡ Σύγκλητος ἔν τινι πρὸς ἡμᾶς ἐγγράφῳ ἀμφισβητοῦσα τὴν ὕπαρξιν ἐργαστηρίου ἐν Βουλγαρίᾳ ἔγραψε· «*Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὕπαρξιν ψυχολογικῶν ἐργαστηρίων ἐν Βουλγαρίᾳ, Ρωμουνίᾳ κλπ., περὶ ὧν ἐν τῇ αἰτήσει σας ἀναφέρετε, ἡ Σύγκλητος γνωρίζουσα ὅτι τοιαῦτα δὲν λειτουργοῦσιν ἐκεῖ, εἶναι βεβαία ὅτι ἐκ παραδρομῆς ἀνεγράψατε τοῦτο*»,

[1] Téchnique de Psychologie expérimentale I, 1911, σελ. 11 «L'expérimentateur est obligé de faire appel à toute une *instrumentation complexe et fort coûteuse.* Cette partie essentielle d'un laboratoire psychologique peut representer *une valeur d'une cinquantaine de mille francs*».

ἀπήτησαν δαπάνην *28 περίπου χιλιάδων φράγκων*[1]. Ὁ καθηγητὴς τοῦ ἐν Οὐψάλῃ Πανεπιστημίου καὶ διευθυντὴς τοῦ αὐτόθι ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου *Sidney Alrutz* ἀγγέλλει ἡμῖν, ὅτι εἰς ἀγορὰν τῶν πρώτων ἀπαραιτήτων ὀργάνων τοῦ νέου ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἱδρυομένου ἐφέτος ἐν Λούνδῃ ἐχορηγήθησαν *7 χιλιάδες φράγκων*[2]. Ὁ δὲ *Wundt*, ὃν παρεκαλέσαμεν νὰ ὑποδείξῃ ἡμῖν χάριν τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου τὴν ἐλαχίστην πρὸς ἀγορὰν τῶν πρώτων ψυχολογικῶν ὀργάνων δαπάνην, συνέστησεν ἡμῖν νὰ ζητήσωμεν *3000 μάρκα* ὡς πρώτην δόσιν καὶ *1000 μάρκα* ἐτησίαν ἐπιχορήγησιν.

Ἰδοὺ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ μεγάλου ἡμῶν διδασκάλου·

Leipzig, den 6 Mai 1913.

Lieber Herr Kollege!

Es ist mir unmöglich Ihnen ein Verzeichnis der Apparate des hiesigen Instituts zu senden; dasselbe würde ein Buch ausfüllen. Für den Anfang ist aber ein viel bescheideneres Inventar vollkommen zureichend.

Das jährliche Aversum des hiesigen Instituts beträgt 2000 Mark. Es würde zweckmässig sein für die erste Einrichtung eine einmalige Zusendung von 3000 M. zu verlangen; dann sind für ein kleines Institut eventuell 1000 M. jährlich vorläufig ausreichend. Jedenfalls ist ausserdem zureichender Raum und die Anstellung eines Assistenten wünschenswert.

Mit den besten Grüssen und Wünschen
Ihr ergebenster
W. Wundt

Εἶτα δ' ἐν ἀναγραφῇ τῶν πρώτων μικροῦ ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου ὀργάνων, ἣν ἔπεμψεν ἡμῖν (30 Μαΐου 1913) διὰ τοῦ E. Zimmermann, ἀνεβίβασε τὸ ποσὸν τοῦτο εἰς μάρκα 4.746.50 ἤτοι περίπου 6.000 δραχμάς.

Οὕτως ἔχουσι νῦν τὰ κατὰ τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν καὶ τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια ἐν ταῖς προηγμέναις χώραις, ἐν αἷς κατενοήθη

[1] «Apparatensammlung und Bibliothek des Laboratoriums haben jetzt insgesammt einen Wert von etwa 20,000 Kronen» (12 Mai 1913).

[2] Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ ἐπιστολῇ.

ἡ μεγίστη ὠφέλεια ἡ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ψυχολογίας προερχομένη. Καὶ λέγομεν μεγίστην ὠφέλειαν, διότι ἡ ψυχολογία οὐ μόνον θεωρητικὴ ἐπιστήμη εἶναι, τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας ἐπιδιώκουσα καὶ ἀξιολογωτάτην συμβολὴν εἰς τὸ μέγα οἰκοδόμημα τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων συντελοῦσα, ἀλλ' ὡς βάσις καθόλου τῶν τοῦ πνεύματος ἐπιστημῶν ὅσον οὐδεμία ἄλλη συντείνει εἰς τὴν κρείσσονα ἀντίληψιν καὶ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ ἠθική, ἡ παιδαγωγική, ἡ νομική, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ἡ ἱστορία, ἡ φιλολογία καὶ καθόλου εἰπεῖν πᾶσα ἐπιστήμη περὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν κοινωνικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν ἀσχολουμένη ἔχει ἀνάγκην ἀπόλυτον τῶν ψυχολογικῶν διδαγμάτων. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι καὶ ἡ Ἑλλάς, ἥτις ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς εἰς νέαν εἰσῆλθε σταδιοδρομίαν, δὲν θὰ μείνῃ πλέον ἀπαθὴς πρὸς τὴν τοσαύτην τῆς ψυχολογίας ἐπίδοσιν, ἀλλὰ καὶ ἐργαστήριον τάχιστα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ θὰ ἱδρύσῃ καὶ δαψιλῆ θὰ παράσχῃ τὰ μέσα τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως. Τὸ πρῶτον βῆμα ἐγένετο ἤδη. Ἡ ἐπὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν Πανεπιστημίων Ἐπιτροπεία τὸ ὀρθὸν καὶ δίκαιον τῶν συστάσεων ἡμῶν ἀναγνωρίσασα ὑπέδειξεν ἐν τῇ ἐκθέσει τῇ πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον τὴν *ἀνάγκην τῆς ἱδρύσεως φιλοσοφικοῦ Φροντιστηρίου καὶ Ἐργαστηρίου ψυχολογικοῦ μετὰ ἐπιμελητοῦ καὶ βιβλιοθήκης ἰδίας*[1].

---

[1] Ἤδη τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον ἀπὸ πολλοῦ ἱδρυθὲν ἔχει καὶ ὄργανα καὶ ἄλλα μέσα ἐρεύνης, ἰδίᾳ ψυχολογικὰ κριτήρια, δι' ὧν ἀνιχνεύονται αἱ πολυπλοκώτεραι ψυχικαὶ ἱκανότητες, καὶ ἐπιμελητὰς καὶ βοηθούς, ἐργάζεται δὲ παραλλήλως πρὸς τὰ ἄλλα Ψυχολογικὰ Ἐργαστήρια, τὰ πανταχοῦ τοῦ κόσμου ἱδρυμένα, ὡς εἴπομεν καὶ ἀλλαχοῦ (πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, σελ. 22 κ. ἄ.—Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 13, 1938, σελ. 190 κ. ἑξ. καὶ ἄλλοθι).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) Aliotta, La misura in psicologia, 1905.

2) Βορέα Θεοφίλου, Ἀκαδημεικά, 2, 1933, σελ. 11 κ. ἑξ. καὶ τὴν αὐτόθι ἀναγραφομένην βιβλιογραφίαν.

3) Claparède, Ed. Die Methoden der tierpsychologischen Beobachtungen und Versuche. Kongress f. exp. Psychologie. Frankfurt, 1908. Ἀνετυπώθη ἐν Λιψίᾳ 1909.

4) Claparède, Ed. Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale[4], 1911. ἔκδ. 10η, 1922.

5) Külpe, O. Anfänge und Ziele der experimentellen Psychologie, Archiv f. Gesch. d. Phil. 1893, σελ. 170 κ. ἑξ., 449 κ. ἑξ.

6) Lehmann, Alfr. Lehrbuch der psychol. Methodik, 1906.

7) Lipps, G. F. Grundriss der Psychophysik., 1899.

8) Meumann, E. Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik, τόμοι 2, 1907 (τόμ. Α΄. ἔκδ. 2, 1911).

9) Sanford, Course in experimental Psychology, 1894.

10) Schulze, R. Aus der Werkstatt der experimentellen Psychologie und Pädagogik[2], 1909. ἔκδ. 5η, 1922.

11) Sommer, Lehrbuch der psychopathol. Untersuchungsmethoden, 1899.

12) Titchener, Edw. Bradford, Experimental Psychology, I, 1 (Student's Manual), 1912. I, 2 (Instructor's Manual) 1910. II, 1 (Student's Manual), 1905. II, 2 (Instructor's Manual) 1905.

13) Toulouse-Piéron, Téchnique de psychologie expérimentale[2], τόμοι 2, 1911.

14) Villa, G. Psicologia contemporanea, 1899. Μετάφρ. Γ. Γρατσιάτου, 1908.

15) Wirth, W. Psychophysik, Darstellung der Methoden der experimentellen Psychologie, 1912.

16) Wundt, W. Essays («Messung psychischer Vorgänge»), 1906.

17) Wundt, W. Grundzüge der physiol. Psychologie[6], 1908.

18) Yerkes, Comparative Psychology, Journal of Compar. Psychology, 1906.

Η ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΩΝ *

Α΄) Αἱ ἀρχαὶ τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς [1].

Ἀπὸ δύο περίπου δεκαετηρίδων νέα ἤρξατο κίνησις ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ παιδαγωγικῇ, ἥτις κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἐπιφανεστάτων ἀρχηγῶν αὐτῆς νέαν μέλλει νὰ προσνείμῃ ζωὴν εἴς τε τὴν θεωρίαν τὴν παιδευτικὴν καὶ τὴν παιδαγωγίαν. Τὴν ἐπιστημονικὴν ταύτην κίνησιν ὀνομάζομεν συντόμως *πειραματικὴν παιδαγωγικήν*, ἀκολουθοῦντες εἰς τὸ παράδειγμα τῆς νεωτέρας ψυχολογίας, ἥτις ἐκ τῶν μεθόδων, ὧν μάλιστα ποιεῖται χρῆσιν, τῆς συστηματικῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος, εὐλόγως καλεῖται *πειραματικὴ ψυχολογία*.

Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ σκοπὸν κύριον προτίθεται νὰ ἱδρύσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν ἐπὶ βάσεων νέων. Μέλλουσι δὲ καὶ ἐπὶ τὴν παιδαγωγίαν μεγάλην ῥοπὴν νὰ ἀσκήσωσιν, ὡς εἰκός, τῆς ἐρεύνης ταύτης τὰ πορίσματα, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε ὀλίγα μόνον συνήχθησαν συμπεράσματα ἐξ αὐτῆς. Μετὰ πλείστης περισκέψεως χωροῦσιν οἱ θιασῶται τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς εἰς ἐφαρμογὴν τῶν νέων μεθόδων εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν, ἐνθυμού-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν «*Μελέτῃ*», 1911.

[1] Κατὰ *Ernst Meumann* (Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik, 1907). Πρβλ. καὶ *O. Külpe* (Anfänge und Ziele der experim. Psychologie, Archiv f. Gesch. d. Philosophie, 1893) καὶ *G. Störring* (Vorlesungen über Psychopathologie, 1900) καὶ *C. Stumpf* (Zur Methodik der Kinderpsychologie, Zeitschrift f. pädag. Psychologie, II, 1900) καὶ *Wundt* (Die Messung psychischer Vorgänge ἐν Essays[2], 1906) καὶ *Chr. Ufer* (Psychologie des Kindes, Reien, Encyklopäd. Handb. d. Pädagogik, 7, 1908, σελ. 109 κ. ἑξ.) καὶ *Stanley Hall* (Child Study: The Basis of exact education, 1893 καὶ Child Study and its relation to Education, Forum, August, 1900), καὶ *G. Rouma* (Le mouvement moderne en faveur de l'étude scientifique de l'enfant, L'Educateur moderne, 1910, Janvier) κ. ἄ.

μενοι ὅτι ὅσῳ μετὰ μείζονος εὐλαβείας καὶ συνέσεως ἔρχονται ἐπὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νέων ἐρευνῶν εἰς τὰ σχολεῖα καὶ τὴν καθόλου παίδευσιν, τοσούτῳ μᾶλλον ἡ ἐπιστήμη αὕτη θὰ εἶναι ἀπηλλαγμένη ἐπιθέσεων καὶ ἀδίκων ἀντιλογιῶν, θὰ ἔχωσι δὲ καὶ ἐν τοῖς διδασκάλοις θιασώτας καὶ συνεργάτας.

Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγική, ὡς καὶ ἡ πνευματικὴ μήτηρ αὐτῆς, ἡ πειραματικὴ ψυχολογία, προῆλθεν οὐχὶ διὰ μιᾶς. Ἐπιστημονικαὶ καινοτομίαι οὐδέποτε προκύπτουσιν ἐκ τοῦ παραχρῆμα, οὐδὲ εἶναί τι πάντη νέον, ἀλλ' ἂν ἐξετάσῃ τις αὐτὰς ἀκριβέστερον, ἐλέγχονται οὖσαι βαθμιαία τελείωσις παλαιοτέρων γνωμῶν. Οὕτω παρήχθη σκοπουμένης τῆς γενέσεως αὐτῆς ἡ πειραματικὴ παιδαγωγική, τὸ μὲν δι' ἀναπτύξεως εἰσηγήσεων καὶ ἀποπειρῶν πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐμπέδωσιν τῆς παιδαγωγικῆς, ἃς ὀφείλομεν εἰς τοὺς μεγάλους παιδαγωγοὺς τοῦ παρελθόντος—ἐν τοῖς πρώτοις εἰς τὸν *Pestalozzi*, τὸν *Fröbel* καί τινας τῶν νεωτέρων ὀπαδῶν τῆς τῶν φιλανθρώπων σχολῆς,—τὸ δὲ διὰ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἔσχον ἐπὶ τὴν παιδαγωγικὴν ἔρευναν ἄλλαι ἐμπειρικαὶ ἐπιστῆμαι πολλαπλᾶς ἔχουσαι ἀναφορὰς πρὸς αὐτήν. Τοιαύτην μάλιστα ἐπὶ τὴν παιδαγωγικὴν ἔσχε ῥοπὴν ἡ πειραματικὴ ψυχολογία τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, παρ' ἧς ἡ νέα παιδαγωγικὴ ἐν τοῖς πρώτιστα τὰς μεθόδους παρέλαβε τῆς ἐρεύνης, εἶτα δὲ ἡ ψυχολογία τῶν παίδων καὶ ἡ φυσιολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέτασις τῆς σωματικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν, τέλος δὲ ἡ παθολογία καὶ ἡ τῶν ψυχικῶν παθημάτων ἐπιστήμη (Psychopathologie), ἤτοι ἡ θεωρία περὶ τῶν νοσηρῶν καταστάσεων καὶ τῶν κωλυμάτων τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν παίδων καὶ τῆς ἐν τῷ σώματι ἕδρας αὐτῶν. Ἀλλ' ἀφετηρία εἰς τὴν νέαν παιδαγωγικὴν ἔρευναν ἐγένετο κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀποδοχὴ τῆς μεθόδου τῆς *πειραματικῆς ψυχολογίας*. Διὰ τῆς πειραματικῆς καὶ φυσιολογικῆς ψυχολογίας ἐμάθομεν τὸ πρῶτον νὰ ἐρευνῶμεν μετ' ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπου καὶ ἡ μεγάλη ἐπίδοσις, ἣν ἔσχεν ἡ ψυχολογία ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ὀφείλεται εἰς μόνην τὴν συστηματικὴν χρῆσιν τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος. Διὰ τῶν μεθόδων τούτων ἐπορίσθημεν ὅλως νέαν ἐξ ἐμπειρίας γνῶσιν τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ πάντες που οἱ ὅροι τῆς κατὰ παράδοσιν ψυχολογίας, οἷον τῆς ἀντιλήψεως, τοῦ συνειρμοῦ καὶ τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων, τῆς μνήμης, τῆς διανοήσεως, τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως κατὰ νέον πάντη καθωρίσθησαν τρόπον.

Τῶν μεθόδων τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας ἡ ἐφαρμογὴ εἰς τὸν *ψυχικὸν βίον τῶν παιδίων* ἦτο φυσική, αὕτη δ' ἐγένετο ἡ δαψιλεστάτη πηγὴ τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς. Οὐδεὶς τῶν μεγάλων τοῦ παρελθόντος παιδαγωγῶν κατέστησε τὸ παιδίον ὑποκείμενον ἀκριβοῦς ἐρεύνης. Ἡ μέθοδος, καθ' ἣν οἱ παλαιότεροι παιδαγωγοὶ περὶ τὴν τοῦ παιδίου φύσιν ἐσπούδαζον, ὁτὲ μὲν ἦτο ἡ τῆς ἐπ' εὐκαιρίᾳ παρατηρήσεως, ὁτὲ δὲ—ὡς εἶναι συμφανέστατον παρὰ *Ρουσσῷ*—κατὰ φαντασίαν μετάστασις τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ παιδίου. Κατὰ δογματικήν τινα δῆλον ὅτι μέθοδον ἐφαντάζοντο τότε ὁποῖόν τινα περίπου τὸ παιδίον ὑπολαμβάνει τὸν κόσμον καὶ κατὰ ταῦτα ὥριζον κανόνας παιδαγωγικούς. Μόνον παρὰ τῷ Pestalozzi καὶ ἐνίοτε παρὰ τῷ Fröbel καὶ τῷ Trapp καὶ τῷ Schwarz καὶ τῷ Niemayer καὶ τῷ Waitz καί τισι τῶν περὶ τὸν Ἕρβαρτον εὑρίσκομεν ἀποπείρας οὐ μόνον κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολικῆς ἐργασίας νὰ παρατηρήσωσι τὸ παιδίον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τὰς προσφυεστάτας μεθόδους νὰ ἐξεύρωσι *δι' ἀμέσων δοκιμῶν*. Ὁ *Πεσταλότσης*, εἴπερ τις καὶ ἄλλος οὐδαμῶς προκατειλημμένος ὑπὸ παιδαγωγικῶν θεωριῶν, ἐπιχειρήσας νὰ ἐμπεδώσῃ τὰς παιδαγωγικὰς μεθόδους του διὰ διηνεκῶν δοκιμῶν ἐν τῇ παιδαγωγίᾳ ἀπεδείχθη ὁ πρόδρομος τῆς συγχρόνου πειραματικῆς παιδαγωγικῆς.

Ἀλλὰ τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας ἡ πεῖρα νῦν πρῶτον ἐφηρμόσθη ἐπὶ τὴν ἔρευναν τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν παίδων καθόλου εἰπεῖν, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς δὲ τῶν μεθόδων τῆς ἐρεύνης καὶ εἰς τὸν *κατὰ τὸ σχολεῖον* βίον καὶ τὴν *ἐν αὐτῷ ἐργασίαν* ἤλθομεν ἐπὶ τὴν πειραματικὴν παιδαγωγικὴν ἐξέτασιν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Καὶ ἡ κατὰ μέρος δ' ἔρευνα τῶν *ψυχοπαθῶν* καὶ *ἀνωμάλων* παιδίων ἐγένετο ἀφετηρία τῶν νῦν παιδαγωγικῶν ἐρευνῶν. Πρόδρομον ἐπιφανῆ ἐν τῇ μοίρᾳ ταύτῃ τοῦ ἐπιστητοῦ ἔχομεν ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Ἑρβάρτου τὸν *Strümpell*, πολλοῦ ἄξιον γενόμενον, διότι πρῶτος αὐτὸς τὴν παθολογικὴν παιδαγωγικὴν κατέστησεν ὑποκείμενον συστηματικῆς μελέτης. Ἡ περὶ τοῦ ἀσθενοῦς καὶ πνευματικῶς ἀνωμάλου παιδίου μέριμνα ἤγαγε μάλιστα εἰς τὸ σπουδαῖον πρόβλημα, πῶς τὸ ἀσθενὲς καὶ τὸ ψυχοπαθὲς παιδίον διαγιγνώσκομεν καὶ πῶς τοιαῦτα παιδία δέον νὰ διακρίνωνται τῶν ὑγιῶν καὶ μετρίως εὐφυῶν παιδίων. Ἐντεῦθεν νέον προέκυψεν ἐρεύνης στάδιον, τὸ τῆς *θεωρίας τῶν φυσι-*

κῶν ἕξεων καὶ δὴ μάλιστα τῆς *ἐξετάσεως τῆς διανοίας*, ἥτις ἐξέτασις μεγάλην ἀξίαν ἔχει ἔν τε τῇ τῶν παίδων ψυχολογίᾳ καὶ τῇ παιδαγωγικῇ.

Συναφεστάτη πρὸς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀνωμάλως ἔχοντος παιδίου ἐγεννήθη ἡ σπουδὴ ἡ πρὸς δημιουργίαν *ὑγιεινῶν παραγγελμάτων περὶ τῆς διανοητικῆς ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίας*. Πρόδηλον δὲ ὅτι ζητήσεις τοιαῦται ὑπὸ ἰατρῶν μάλιστα τὸ πρῶτον καὶ διδασκάλων ἐγένοντο, οἵτινες τὴν ἀξίαν τοῦ ζητήματος τοῦ φορτισμοῦ τῆς διανοίας (Überbürdungsfrage) ἐν αὐτῇ τῇ κατὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίᾳ εἶχον καταμάθει.

Αἱ παντοῖαι δὲ ὅμως αὗται ζητήσεις οὐχὶ παιδαγωγικοὺς ἀείποτε σκοπούς, ἀλλ' ὁτὲ μὲν ἰατρικούς, ἄλλοτε δὲ καθαρῶς ψυχολογικούς, ἐνίοτε δὲ μόνον παιδαγωγικοὺς εἶχον ὑπ' ὄψει. *Πειραματικὴ* δὲ *παιδαγωγικὴ* γεννᾶται, ἐὰν πᾶσαι αὗται αἱ ῥοπαὶ εἰς ἑνιαίαν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἑνωθεῖσαι ὑπουργῶσιν εἰς τὴν θεωρητικὴν καὶ τὴν πρακτικὴν παιδαγωγικήν.

Β') Σχέσις τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς πρὸς τὴν κατὰ παράδοσιν ἀσκουμένην.

Ἴδωμεν νῦν πῶς ἔχει ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ πρὸς τὴν κατὰ παράδοσιν ἀσκουμένην.

Ἡ παλαιοτέρα παιδαγωγικὴ μέχρι τῶν νῦν χρόνων ἔχει ὅλως χαρακτῆρα ἐπιστήμης *θεωρητικῆς* καὶ *κανονιστικῆς*. Πᾶς δῆλον ὅτι ὀπαδὸς τῆς ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς καθῆκον ἑαυτοῦ νομίζει τὸ μὲν νὰ ὁρίσῃ τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸν σκοπὸν ἑκατέρας τούτων καὶ τὰ εἴδη τῶν διδασκαλικῶν καὶ παιδευτικῶν ἐνεργειῶν καὶ ἄλλα τοιαῦτα, τὸ δὲ νὰ διατυπώσῃ παραγγέλματα καὶ κῦρος ἀρχῶν κεκτημένους κανόνας τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἀγωγῆς. Ἔχει δὲ ἀείποτε σχεδὸν ἡ κατὰ παράδοσιν παιδαγωγικὴ χαρακτῆρα *ὁδηγιῶν* τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας, διότι παιδαγωγικοὶ κανόνες καὶ παραγγέλματα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὁδηγίαι πρὸς τὸν παιδαγωγὸν πῶς ὀφείλει νὰ παιδεύῃ καὶ διδάσκῃ.

Καὶ καθ' αὑτὴν μὲν ἡ διατύπωσις κανόνων ἢ παραγγελμάτων χάριν τῶν παιδαγωγῶν δὲν εἶναι ψόγου ἀξία τὸ παράπαν, ἀλλ' ἡ ἐκ παραδόσεως παιδαγωγικὴ στερεῖται τοῦ σπουδαιοτάτου πράγματος, τουτέστιν ἀναντιρρήτου καὶ ἀρτίας ἐπιστημονικῆς θεμελιώσεως τῶν κανόνων τούτων,

Παιδαγωγικὰ παραγγέλματα ἢ κανόνες ἐκ τριττῶν ὁρίζονται λόγων, ἀφορῶσι δῆλον ὅτι ἢ εἰς τὴν διαγωγὴν τοῦ παιδίου ἢ εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ διδασκάλου ἢ εἰς τὸ κατὰ στενωτέραν ἔννοιαν λεγόμενον πρακτικὸν μέρος τῆς παιδαγωγικῆς, ἤτοι εἰς τὴν χρῆσιν τῶν διδακτικῶν μέσων καὶ τὸν σχολικὸν ὀργανισμόν. Ἐπὶ πάντων τούτων, ἵνα κατορθώσωμεν ἐπιστημονικὴν ἐμπέδωσιν τῶν παραγγελμάτων, ἀνάγκη νὰ ἐρευνήσωμεν πρῶτον μετ' ἐπιστάσεως τὰς *πραγματικὰς περιστάσεις*, ἐν αἷς γίνεται χρῆσις τῶν εἰρημένων παραγγελμάτων. Ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται τοῦτο, πάντα τὰ παιδαγωγικὰ παραγγέλματα εἶναι λογικὰ κατασκευάσματα οὐδαμῶς ἢ κατὰ σύμπτωσιν μόνον ἁπτόμενα τῆς παιδαγωγίας ἢ εἶναι αὐθαίρετα καὶ δογματικὰ—στηριζόμενα μόνον ἴσως ἐπὶ μᾶλλον ἢ ἧττον εὐρείας πρακτικῆς ἐμπειρίας τῶν παιδαγωγικῶν ἑκάστων—, οὐδεὶς δ' ἐγγυᾶται ὅτι εἶναι πράγματι ὀρθὰ καὶ σκόπιμα.

Πρὶν ἐπὶ παραδείγματι παράσχωμεν εἰς τὸ παιδίον παραγγέλματα πῶς ὀφείλει νὰ παρακολουθῇ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀναγνώσεως, ἵνα ὡς οἷόν τε τάχιστα κτήσηται τὴν δεξιότητα τοῦ ἀναγινώσκειν, ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν πῶς ἡ τοῦ ἀναγινώσκειν δεξιότης παρὰ τῷ παιδίῳ τελεσιουργεῖται, τίνα στάδια καὶ τίνας λειτουργίας ἡ κτῆσις τοιαύτης δεξιότητος δεικνύει, τίνες οἱ κατὰ φύσιν ὅροι αὐτῆς καὶ πῶς ἔχουσιν οὗτοι πρὸς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδίου. Ἐὰν ταῦτα πάντα ἐρευνήσωμεν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀσφαλῶς ὅτι παράγγελμά τι καθορίζον τὰ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ παιδίου εἶναι ὀρθὸν καὶ σκόπιμον ἤ, ὅπερ ταὐτό, νὰ διατυπώσωμεν ἐπιστημονικῶς τὸν παιδαγωγικὸν τοῦτον κανόνα ὁμολογουμένως τῇ φύσει τῶν διανοητικῶν λειτουργιῶν τοῦ παιδίου καὶ τῷ χαρακτῆρι τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. Ταὐτὰ δὲ ταῦτα ἰσχύουσι καὶ περὶ τῶν ὑπολοίπων διττῶν κανόνων. Ἀνάγκη νὰ ὑποβάλωμεν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀνάλυσιν τὴν ἐνέργειαν τοῦ διδασκάλου καὶ τὴν ῥοπήν, ἣν ἔχει αὕτη ἐπὶ τὸν μαθητήν, πρὶν δυνηθῶμεν νὰ ὁρίσωμεν παραγγέλματα περὶ ταύτης μὴ ἔχοντα χαρακτῆρα αὐθαιρέτων κανόνων, πρὸς δὲ τούτοις νὰ ἐρευνήσωμεν διὰ παρατηρήσεως πῶς τὰ διδακτικὰ μέσα προσαρμόζονται εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου καὶ τὸν ὀργανισμὸν τῶν σχολείων ἐν ταῖς πολυπλοκωτάταις ἀναφοραῖς αὐτῶν πρὸς τὸν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ βίον καὶ πρὸς οἰκονομικοὺς ὅρους καὶ ἄλλα τοιαῦτα, πρὶν δώσωμεν παραγγέλματα περὶ τοῦ μέρους τούτου τῆς παιδαγωγικῆς.

Ἂν νῦν ἐξετάσωμεν τίνας ἡ κατὰ παράδοσιν παιδαγωγικὴ κέκτηται γνώσεις τῶν εἰρημένων πραγματικῶν περιστάσεων, ἐξ ὧν ἀνάγκη νὰ προέλθωσι πάντες οἱ κανόνες καὶ τὰ παραγγέλματα τοῦ σχολικοῦ βίου, θὰ εὕρωμεν ὅτι αἱ γνώσεις αὗται εἶναι λίαν ἐλλιπεῖς. Παιδαγωγοί, οἷοι ὁ *Ρουσσὼ* καὶ ὁ *Ἕρβαρτος*, σφόδρα ἠπατήθησαν προκειμένου περὶ τῶν ἀληθῶν ἀναφορῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ παιδίου πρὸς τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ, ὁσάκις δ' ἐπελαβόμεθα τῆς ἐρεύνης τοῦ ψυχικοῦ καὶ σωματικοῦ βίου τοῦ παιδίου, εἴδομεν πόσα ἄγνωστα ἐν τῇ μοίρᾳ ταύτῃ τοῦ ἐπιστητοῦ προσπίπτουσιν εἰσέτι καὶ πόσα δυσχερέστατα ζητήματα ὁσημέραι εἰς λύσιν προβάλλει ἡ παιδικὴ ψυχή.

Τοῦτο εἶναι ἀναντιλέκτως σφάλμα τῆς κατὰ παράδοσιν παιδαγωγικῆς, ἥτις παρίσταται ὡς ἐπιστήμη ἀφορισμῶν καὶ κανόνων. *Ἐλλείπει αὐτῇ ἡ κρηπὶς τῆς ἐξ ἐμπειρίας γνώσεως τῶν ὡς ἀληθῶς πραγματικῶν ὅρων*, ἐφ' ἧς ἀνάγκη νὰ ἐρείδωνται πάντα τὰ παιδαγωγικὰ παραγγέλματα καὶ οἱ παιδευτικοὶ κανόνες. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι καὶ ὁ *Ρουσσὼ* καὶ ὁ *Πεσταλότσης* καὶ ὁ *Ἕρβαρτος* πειρῶνται νὰ θεμελιῶσι τὰ παραγγέλματα αὐτῶν, ἀλλ' ἡ θεμελίωσις αὕτη ἢ εἶναι τέλεον φαντασιώδης, ὡς παρὰ τῷ Ρουσσώ, ἐνίοτε μόνον καὶ δὴ κατὰ σύμπτωσιν μᾶλλον ἢ ἧττον στοχαζομένη τοῦ ὀρθοῦ, οὐχὶ σπανίως δὲ περιλαμβάνουσα παντάπασι σφαλερὰς δόξας περὶ τοῦ παιδίου καὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου αὐτοῦ, ἢ κατὰ τὸ πλεῖστον συλλογιστική, ὡς παρὰ τῷ Ἑρβάρτῳ καὶ τῷ Fröbel. Ὁ *Ἕρβαρτος* ἐπειρᾶτο κατ' ἀρχὰς πᾶσαν τὴν παιδαγωγικὴν νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς, ὁ δὲ ***Fröbel*** τὰ διδακτικὰ μέσα τοῦ νηπιαγωγείου του ἐπεχείρησε νὰ στηρίξῃ ἐπὶ μαθηματικῶν θεωριῶν καὶ σκέψεων περὶ τῆς καθόλου ἀγωγῆς. Τὴν δογματικὴν καὶ συλλογιστικὴν μέθοδον τοῦ καθορισμοῦ τῶν παιδαγωγικῶν παραγγελμάτων ἀνάγκη νὰ ἀποδοκιμάσωμεν ἰσχυρῶς. Πάντα τὰ παραγγέλματα τὰ μὴ ἐρειδόμενα ἐπὶ λόγου ἐξ ἐμπειρίας ἀποχρῶντος παρίστανται εἰς τὸν παιδαγωγὸν ὡς ψιλαὶ διατάξεις, οὐδὲ δύνανται νὰ δεικνύωσιν εἰς αὐτὸν ἑκάστοτε *διατί* οὕτως ὀφείλει νὰ πράξῃ οὐχὶ δὲ ἄλλως.

Ἐν τούτῳ κεῖται περὶ τῶν διδασκάλων καὶ παιδαγωγῶν προκειμένου ἡ μεγίστη ἀξία τῶν νέων ἐρευνῶν. Ἡ ἀξία τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς κεῖται οὐχὶ ἐν τῇ πληθύϊ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων καὶ λεπτομερῶν παραγγελμάτων ἀφορώντων εἰς τὴν παιδαγωγίαν, ἀλλ' ἐν

τούτῳ ὅτι σκοπὸν προτίθεται *νὰ καταστήσῃ ἱκανὸν ἕκαστον παιδαγωγὸν νὰ κατανοῇ ἑκάστοτε τὸν λόγον τῶν παιδαγωγικῶν του ἐνεργειῶν*. Οὕτω δ' ἐνισχύει ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ τὴν ἀπὸ παιδαγωγικῶν κανόνων ἀνεξαρτησίαν τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ ἅμα διεγείρει παρ' αὐτῷ μέγα διαφέρον ὑπὲρ τοῦ ἐπαγγέλματός του. Ἡ δὲ δογματικὴ παιδαγωγικὴ μειοῖ ἀείποτε μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν αὐτονομίαν τοῦ παιδαγωγοῦ, ὅστις ἀγνοῶν τὸν λόγον τῶν ἑαυτοῦ ἐνεργειῶν δὲν ἐννοεῖ πόσον ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους νὰ ἐκκλίνῃ τῶν παιδαγωγικῶν παραγγελμάτων. Ἐκ τούτου δὲ οἱ σταθεροὶ καὶ ἀμετάβλητοι τύποι ἐν τῇ παιδαγωγίᾳ καὶ τὰ σταθερὰ καὶ ἀπαράβατα σχήματα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἐπὶ μέρους μαθημάτων. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ κυριωτάτη ἀντιλογία τῆς νέας παιδαγωγικῆς πρὸς τὴν τοῦ Ἑρβάρτου, ἥτις ὑπεδούλωσε τὴν παιδαγωγίαν εἰς γενικούς τινας ὅρους, οἷον «βαθυτέρα ἐξέτασις», «ἰσόρροπον διαφέρον» καὶ ἄλλους, πρὸς δὲ τούτοις εἰς μεθοδικὰς ὑποτυπώσεις ἐν μέρει τέλεον παλαιωθείσας ἤδη, οἷα μάλιστα τὰ λεγόμενα «στάδια τῆς διδασκαλίας». Τὰ περὶ σταδίων τῆς διδασκαλίας διδάγματα πάντων μάλιστα προυκάλεσαν ἀπαράβατα διδασκαλίας σχήματα, ἅπερ καθ' ἣν ἔχομεν νῦν γνῶσιν τῆς λειτουργίας τῆς ἀντιλήψεως τοῦ παιδίου ὀφείλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς ἀτοπίαν παιδαγωγικήν. Ἡ ὑποδούλωσις τοῦ παιδαγωγοῦ εἰς μεθοδικὰ παραγγέλματα ἐπιδρᾷ ὀλεθρίως ἐπὶ τὴν ὅλην διδασκαλίαν καὶ τὸν διανοητικὸν βίον τῶν παίδων. Οὕτω δὲ ἡ ὅλη διδασκαλία νῦν ἐλάχιστα προκαλεῖ τὴν διανοητικὴν αὐτενέργειαν τῶν μαθητῶν, ἐπειδὴ οὐδὲ εἰς αὐτὴν τὴν αὐτόνομον καὶ σύντονον εὐφυΐαν παρέχει τὴν προσήκουσαν ἀφορμὴν εἰς ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν, ἀλλ' ἀποπνίγει τὸ αὐθόρμητον τῶν παίδων ἅτε ἀπαρεγκλίτως ἀκολουθοῦσα εἰς τὰ σχολικὰ παραγγέλματα. Καὶ ὅμως εἰς τὴν διανοητικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐθνῶν οὐδὲν συμβάλλεται τοσοῦτον, ὅσον ἡ κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὸ σχολεῖον φοιτήσεως διέγερσις καὶ προαγωγὴ τῆς αὐτενεργοῦ δυνάμεως καὶ τοῦ αὐθορμήτου ἔρωτος πρὸς τὴν ἐργασίαν, ὅπερ εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς παισίν.

Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ πειρᾶται νὰ ἄρῃ εἴπερ τι καὶ ἄλλο τὴν ἔλλειψιν ταύτην τῆς παιδαγωγικῆς τῆς κατὰ παράδοσιν ἀσκουμένης. Οὐδένα ἀξιοῖ πρότερον νὰ καθορίσῃ κανόνα, πρὶν διερευνήσῃ τὰς πραγματικὰς περιστάσεις, ἐξ ὧν μόνων οἱ κανόνες οὗτοι δύνανται νὰ συναχθῶσιν. Εἶναι λοιπὸν πρὸ πάντων *ἔρευνα* καὶ δή, ἐπειδὴ ὑπό-

θεσιν ἔχει τὴν ἐξέτασιν γεγονότων, *ἐμπειρικὴ ἔρευνα τῆς ἀγωγῆς*.

Ἐντεῦθεν ὀρθότερον θὰ ἦτο τὴν ἐπιστήμην ταύτην νὰ καλῶμεν *ἐμπειρικὴν παιδαγωγικήν*, ἀφ' οὗ πάντα τὰ μέσα καὶ πάσας τὰς μεθόδους τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεύνης μεταχειρίζεται. Ἀλλ' ὠνομάσθη *πειραματικὴ* ἐκ τοῦ σπουδαιοτάτου μέσου τῆς ζητήσεως, τοῦ πειράματος δῆλον ὅτι, εἰς ὃ μάλιστα ὀφείλεται ἡ ἀναμόρφωσις αὐτῆς. Καὶ τῇ ἀληθείᾳ ἡ ἔρευνα τῆς σωματικῆς καὶ διανοητικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου, ἡ ἀνάλυσις τοῦ ψυχικοῦ βίου αὐτοῦ καὶ δὴ μάλιστα τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίας, ἡ συναγωγὴ τῶν γνώσεων καθόλου, ἐφ' ὧν πᾶσα παιδαγωγικὴ θεμελιοῦται, εἶναι ἔργον τῆς ἐξετάσεως τῆς πειραματικῆς. Καὶ οὐ μόνον ὁ παῖς γίνεται τῶν τοιούτων πειραμάτων ὑποκείμενον (παιδικὴ πειραματικὴ ψυχολογία) [1], ἀλλὰ καὶ τὰ παιδαγωγικὰ μέσα καὶ αἱ μέθοδοι τῆς διδασκαλίας (πειράματα καθαρῶς παιδαγωγικά), ὧν ἐλέγχομεν τὴν ἀξίαν δι' αὐτῶν.

Γ´) Ἡ παρατήρησις καὶ τὸ πείραμα ἐν τῇ παιδαγωγικῇ.

Ὅτι δὲ καὶ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος ἐν τῇ παιδικῇ ψυχολογίᾳ καὶ τῇ καθόλου παιδαγωγικῇ τελεσφόρος δύναται νὰ γένηται χρῆσις, οὐδεὶς πλέον σπουδαίως ἀρνεῖται.

Τὸ δυνατὸν τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ τῆς τῶν ἄλλων παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος ἠμφεσβήτησαν ἄλλοτε πολλοὶ προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπων, ἐπειδὴ ἐνόμισαν ὅτι ἡ παρατήρησις εἰς μόνην τὴν ἐξωτερικὴν λεγομένην ἀντίληψιν τελεσφορεῖ, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀντίληψιν, ὁποία εἶναι ἡ τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἀλλ' οἱ ταῦτα λέγοντες ὡρμῶντο ἐκ λόγων ἐσφαλμένων, οἵτινες ἀνῃρέθησαν ὑπὸ τῶν ψυχολόγων. Ἡ αὐτοπαρατηρησία, δῆλον ὅτι ἡ παρατήρησις ἡμῶν αὐτῶν, εἶναι ἀναμφισβητήτως δυνατή, πείθεται δὲ περὶ τούτου ἕκαστος, ἂν θελήσῃ τὸν ἑαυτοῦ ψυχικὸν βίον εἰς ἐξέτασιν νὰ ὑποβάλῃ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἔν τισι περιστάσεσιν ἡ αὐτοπαρατηρησία εἶναι δυσχερεστάτη καὶ δύναταί τις εἰπεῖν ἀνέφικτος, ἀλλὰ θὰ ἦτο ἐπισφαλὲς ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων περιστάσεων νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα

[1] Ἡ ψυχολογία τῶν παίδων ἐκλήθη ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν ψυχολόγων τὸ πρῶτον καὶ *παιδολογία*.

ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς. Ἔπειτα τὰς ἀτελείας καὶ ἐλλείψεις τῆς αὐτοπαρατηρησίας ἀναπληροῖ τοῦ παρατηροῦντος ἡ ἄσκησις, πρὸς δὲ τούτοις ἡ ἐπανάληψις τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ προτέρου ἡμῶν βίου ἡ ἀνάμνησις καὶ ἡ παρατήρησις ἄλλων.

Οὐδὲ εἶναι ὀρθοτέρα ἡ γνώμη τῶν ἀμφισβητησάντων τὸ δυνατὸν τῆς παρατηρήσεως τῶν ἄλλων καὶ τοῦ πειράματος ἐν τῇ ψυχολογίᾳ. Δὲν δυνάμεθα μὲν ἀμέσως νὰ παρατηρῶμεν παρ' ἄλλοις τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, παρατηροῦμεν δὲ αὐτὰ ἐμμέσως ἐκ τῆς φυσιογνωμίας καὶ τῶν ποικίλων σχηματισμῶν καὶ κινήσεων καὶ τῶν λόγων τοῦ ἐξεταζομένου καὶ τῶν τοιούτων. Ἀλλ' εἰς ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῶν παρατηρουμένων συμβάλλεται καὶ ἡ παρατήρησις ἡμῶν αὐτῶν. Ἐννοοῦμεν δῆλον ὅτι μᾶλλον τί γίνεται παρὰ τοῖς ἄλλοις, ἂν ἐνθυμώμεθα τί ἐν παραπλησίαις περιστάσεσι συμβαίνει ἐν ἡμῖν. Τὸ δὲ πείραμα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ παρατήρησις τελειοτέρα. Διαφέρει δὲ τῆς συνήθους παρατηρήσεως τὸ πείραμα πρῶτον μὲν ὅτι ἐκείνη ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἐξεταστέων φαινομένων, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ Ἀστρονομίᾳ καὶ τῇ Μετεωρολογίᾳ καὶ ταῖς ἄλλαις φυσικαῖς ἐπιστήμαις, ἐν ᾧ τὸ πείραμα προκαλεῖ κατὰ βούλησιν αὐτά, ἔπειτα δὲ ὅτι τὸ πείραμα οὐ μόνον προκαλεῖ τὰ παρατηρητέα φαινόμενα, ἀλλὰ καὶ ρυθμίζει ἑκάστοτε κατὰ τὸν σκοπὸν τοῦ παρατηροῦντος καὶ μετρεῖ διὰ καταλλήλων ὀργάνων αὐτὰ κατὰ ποσὸν καὶ ἀριθμητικῶς προσδιορίζει.

Ἡ δ' ἔνστασις ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ παράγωμεν φαινόμενα ἢ γεγονότα ψυχικὰ κατὰ βούλησιν ἀντίκειται εἰς αὐτὴν τὴν συνηθεστάτην ἐμπειρίαν, ἠλέγχθη δὲ σφαλερὰ διὰ τῶν ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις γενομένων πειραμάτων. Ἐν τῷ ὑποκειμένῳ τοῦ πειράματος δυνάμεθα νὰ παράγωμεν οἱονδήποτε ψυχικὸν γεγονὸς διὰ καταλλήλων ἐρεθισμάτων, αἰσθήματα, παραστάσεις, συναισθήματα, βουλήσεις. Διὰ μικρᾶς δόσεως κινίνης διεγείρομεν συναισθήματα πικρότητος καὶ λύπης, διὰ μουσικῶν συγχορδιῶν καὶ συνδυασμοῦ χρωμάτων προκαλοῦμεν συναισθήματα ἡδονῆς. Ἀρκοῦσι δὲ τὰ λεγόμενα «πειράματα ἀντιδράσεως» νὰ πιστώσωσιν ὅτι καὶ βουλήσεις δυνάμεθα νὰ παράγωμεν ἐν τῷ τοῦ πειράματος ὑποκειμένῳ.

Ἡ μόνη δυσχέρεια, ἥτις ἐν τοῖς πειράμασι τούτοις παρίσταται, εἶναι ὅτι δὲν δυνάμεθα ἀμέσως νὰ μετρῶμεν τὰ ψυχικὰ γεγονότα. Ἀμέσως μετροῦνται μόνον τὰ ἀντικείμενα τὰ ἔχοντα ἔκτασιν, ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος. Ἀλλ' ἐν τοῖς ψυχικοῖς φαινομένοις δὲν πρόκειται περὶ

ἐκτάσεως, ἀλλὰ περὶ ἐντάσεως τοῦ ποιοῦ. Τὸ σκληρόν, τὸ μαλακόν, τὸ ἐρυθρόν, τὸ λευκόν, τὸ ὀξύ, τὸ γλυκὺ εἶναι ποιόν. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα πάλιν νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν ὑποβάλλονται εἰς μέτρησιν. Τὸ ποιὸν καὶ ἡ ἔντασις αὐτῶν μετρεῖται ἐμμέσως. Τὰ αἰσθήματα προκαλοῦνται ἐκ φυσικῶν ἐρεθισμάτων· τὰ συναισθήματα παράγουσι καὶ σωματικάς τινας ἀλλοιώσεις, οἷον τῆς ἀναπνοῆς, τοῦ σφυγμοῦ, τῆς κυκλοφορίας, τῆς μυϊκῆς ἐντάσεως· αἱ βουλήσεις προκαλοῦσι κινήσεις σωματικάς. Ὁ ψυχολόγος ὑποβάλλει εἰς μέτρησιν τὰ φυσικὰ φαινόμενα τὰ προκαλοῦντα τὰ ψυχικὰ γεγονότα καὶ τὰ φαινόμενα τὰ ἀκολουθοῦντα εἰς αὐτά, εἶτα δὲ ἀναφέρει τὰ μέτρα καὶ εἰς τὰ γεγονότα τὰ ψυχικά.

Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ ἀδυναμία αὕτη δὲν ἐμφανίζεται μόνον ἐν τῇ μετρήσει τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων τὰ πλεῖστα ἐμμέσως μετροῦνται. Ὁ φυσιοδίφης χρόνον καὶ τόπον μετρεῖ ἀμέσως, οἷον τεμάχιον χάρτου, τὴν πλευρὰν τραπέζης κ.τ.τ., ἐπὶ πάντων δὲ τῶν ἄλλων ἐμμέσους μετρήσεις διεξάγει. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι τὴν ἔντασιν τῆς θερμότητος μετρεῖ διὰ τοῦ θερμομέτρου, τὴν πίεσιν τοῦ ἀτμοῦ διὰ τοῦ μανομέτρου, τὴν τοῦ ἀέρος διὰ τοῦ βαρομέτρου. Ἐν τῷ θερμομέτρῳ ἀμέσως τὴν διαστολὴν τοῦ ὑδραργύρου μετρεῖ, ἐμμέσως δὲ τὴν ἔντασιν τῆς θερμότητος, ἐξ ἧς ἤρτηται ἡ διαστολὴ αὐτοῦ.

Γίνεται δὲ τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἡ μέτρησις κατὰ τρεῖς μάλιστα τρόπους. Μετροῦμεν δῆλον ὅτι 1) τὰ ἐρεθίσματα, δι' ὧν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως προκαλοῦμεν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα (μέθοδος τῶν ἐρεθισμάτων)· 2) τὰς κινήσεις, δι' ὧν ἐκδηλοῦται ὁ ψυχικὸς βίος (μέθοδος τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων)· 3) τὴν διάρκειαν τῶν ψυχικῶν γεγονότων, ἅτινα παρεμβάλλομεν μεταξὺ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἐρεθίσματος καὶ τῆς ἀντενεργείας τοῦ ἐξεταζομένου ὑποκειμένου (μέθοδοι χρονομετρικαί).

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ παιδίου οὐδὲν ὡς εἰπεῖν διαφέρει. Ὡς μᾶλλον δυσχερῆ δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν παρατήρησιν ἄλλων καὶ τὴν αὐτοπαρατηρησίαν παρὰ τοῖς παιδίοις, ἀλλ' οὐχὶ ἀδύνατον. Εὐτυχῶς βοηθεῖ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν δηλώσεων τῶν παιδίων περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς συμβαινόντων ἡ ἀνάμνησις τοῦ παιδικοῦ ἡμῶν βίου· ὡσαύτως δὲ ἡ χρῆσις τοῦ παιδαγωγικοῦ πειράματος, ὅπερ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτὸ τὸ ψυχολογικὸν πείραμα ἐφηρμοσμένον εἰς τὸν βίον τῶν παιδίων τῶν φοιτώντων εἰς τὰ σχολεῖα. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὸ πείραμα ἐν τῇ ἐξετάσει πολὺ μικρῶν παιδίων, τετραετῶν καὶ πενταετῶν, ἀποβαίνει τὴν ἀρχὴν λίαν δυσχερές. Ἀλλ' ἡ δυσκολία αὕτη κατὰ μικρὸν αἴρεται καὶ τὰ παιδία ἀποβαίνουσι καὶ τῶν ἐνηλίκων ἐπιτηδειότερα ἐνίοτε εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν πειραμάτων. Καὶ οὐ μόνον τοῦ παιδικοῦ ψυχολογικοῦ πειράματος ἡ χρῆσις εἶναι ἐν τῇ πειραματικῇ παιδαγωγικῇ ἐφικτή, ἀλλὰ καὶ τοῦ καθαρῶς παιδαγωγικοῦ, ὅπερ σκοπὸν ἔχει νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν παιδαγωγικῶν μεθόδων καὶ τὴν ἀξίαν τῶν μέσων τῶν παιδευτικῶν. Ἐν τῷ πειράματι δῆλον ὅτι τούτῳ ἐξετάζομεν τὸ μὲν τῶν διαφόρων μεθόδων τὴν δύναμιν, τὸ δὲ κατὰ πόσον ἁρμόζουσιν αὗται εἰς τὴν φύσιν τῶν παιδίων καὶ τὴν ἑκάστοτε ἡλικίαν καὶ τὴν ἰδιοφυΐαν αὐτῶν. Εἶναι δὲ καὶ ταῦτα τὰ πειράματα σπουδαιότατα, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ παρέχεται εἰς πολλοὺς ἀφορμὴ διὰ τῶν αὐτῶν μεθόδων καὶ μέσων νὰ ἐλέγχωσιν ἀλλήλων τὰς ἐργασίας καὶ διὰ συνεργασίας προάγωσι τὴν ἐπιστήμην.

Δ') Προβλήματα τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς.

Εἰς πειραματικὴν ἐξέτασιν δὲν δύνανται νὰ ὑποβληθῶσι πάντα τὰ ζητήματα τῆς παιδαγωγικῆς. Τοὺς σκοποὺς τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας ἐπὶ παραδείγματι ὁρίζει ἡ πολιτεία καὶ ἡ κοινωνία ἀναλόγως τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προόδου καὶ τῆς περὶ παιδείας γνώμης ἑκάστης ἐποχῆς. Τῆς διδασκαλίας οἱ σκοποὶ ὁρίζονται καὶ ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρος ἑκάστου σχολείου. Ἡ ἐπιστημονικὴ παιδαγωγικὴ τοῦτο μόνον ἔχει νὰ ἐξετάσῃ ἐνταῦθα, ἐὰν οἱ ὑπὸ τῆς πολιτείας τιθέμενοι ἢ ὑπὸ τῶν παιδαγωγῶν ὑποδεικνυόμενοι σκοποὶ εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὴν ἡλικίαν, δι' ἣν ὁρίζονται, καὶ τὴν βαθμῖδα τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῶν παιδευομένων. Ἐξετάζει δὲ πρὸς τούτοις ἡ ἐπιστημονικὴ παιδαγωγικὴ πῶς εἶναι δυνατὸν οἱ σκοποὶ οὗτοι ἄριστα νὰ ἐπιτυγχάνωνται.

Τὰ δὲ σπουδαιότατα τῶν προβλημάτων, ἅτινα ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ, εἶναι τὰ ἑξῆς.

1) *Νὰ ἐρευνήσῃ τὰ κατὰ τὴν σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδίου κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὸ σχολεῖον φοιτήσεως.* Ἡ ζή-

τησις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ὅλης παιδαγωγικῆς. Πάντα τὰ παιδευτικὰ μέσα, τὸ πρόγραμμα, ἡ κατὰ μικρὸν αὔξησις τῶν μαθημάτων, καὶ αὐτῶν τῶν λεγομένων τεχνικῶν, προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῆς βαθμιαίας σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου. Οὐδεὶς δὲ παιδαγωγικὸς κανὼν καὶ οὐδὲν παράγγελμα πρέπει νὰ δίδηται χωρὶς νὰ λαμβάνηται πρὸ ὀφθαλμῶν ἡ βαθμὶς τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου, εἰς ἣν ἀναφέρεται. Καὶ ὅμως ἡ παιδαγωγικὴ αὕτη ἀξίωσις συνήθως ὑπὸ τῶν παιδαγωγῶν παραμελεῖται.

Πολλαπλᾶ δὲ εἶναι πάλιν τὰ μερικώτερα ζητήματα, ἅπερ ἐνταῦθα πρόκεινται τῇ πειραματικῇ παιδαγωγικῇ, οἷον·

α΄) νὰ ὁρίσῃ τὰς περιόδους τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου καὶ ἐλέγξῃ ἂν ἡ ἀνάπτυξις αὕτη γίνεται συμμέτρως ἢ ἐμφανίζει ἀνωμαλίας.

β΄) νὰ ἀκριβώσῃ τὰς ἀναφορὰς τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου. Ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ψυχικὴ δὲν βαίνουσι πάντοτε παραλλήλως, πολλοῦ δὲ πάντως λόγου ἀξία εἶναι ἡ λύσις τοῦ ζητήματος, ἂν ἡ ἀνάπτυξις ὀργάνων τινῶν σωματικῶν εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν τῶν δεξιοτήτων ἐπίδοσιν, οἷον τοῦ ἐγκεφάλου πρὸς τὴν τῆς διανοίας.

γ΄) νὰ δείξῃ ἂν τὸ παιδίον ἐν ἑκάστῃ βαθμίδι τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ διαφέρῃ τοῦ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπου καὶ πῶς κατὰ μικρὸν προσεγγίζει πρὸς τὴν ψυχικὴν ἕξιν τῶν ἐνηλίκων, ὅπερ σπουδαιότατον ὂν παρημέλει ἡ κατὰ παράδοσιν παιδαγωκική.

δ΄) νὰ καθορίσῃ τὸν φυσιολογικὸν τύπον ἑκάστης ἡλικίας καὶ εὕρῃ τὰς ἀπὸ τοῦ τύπου *παρεκκλίσεις*, ἅς τινα παιδία ἐμφανίζουσι, ἤτοι τὸ μὲν τὰ σφόδρα εὐφυῆ καὶ τὰ πρωΐμως καὶ πλέον ἢ κατὰ τὴν φύσιν ἀναπτυσσόμενα, τὸ δὲ τὰ κατὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ὑπολειπόμενα, τὰ εὐήθη καὶ παχέα τὸν νοῦν. Ἡ τοιαύτη ἐξέτασις καὶ ἀκρίβωσις τῶν κατὰ τοὺς εἰρημένους τύπους παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ κριτήριον, δι᾽ οὗ πολλὰ λύομεν ζητήματα, οἷον τὸ τοῦ χωρισμοῦ τῶν μαθητῶν ἀναλόγως τῆς διανοητικῆς αὐτῶν ἱκανότητος καὶ τὰ τοιαῦτα.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ *Gilbert* «Ἔρευναι περὶ τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀναπτύξεως τῶν μαθητῶν» (Researches on mental and physical development of school children, Studies from the Yale Psychological Laboratory, 1894) καὶ τοῦ *Probst* «Ἐγκέφαλος καὶ ψυχὴ τοῦ παιδίου» (Gehirn und Seele des Kindes, 1904) καὶ τοῦ *Rietz* «Ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ εὐφυΐα» (Körperentwicklung und geistige Begabung, 1906) καὶ τῆς *Lucy Hösch Ernst* «Ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἀνάπτυξις τοῦ μαθητοῦ» (Das Schulkind in seiner körperlichen und geistigen Entwicklung, 1906) καὶ τοῦ *Compayré* «Ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνάπτυξις τοῦ παιδίου» (Evolution intellectuelle et morale de l'enfant, 1906) καὶ τοῦ *Schepp* «Τύποι μαθητῶν» (Typen von Schülern, Zeitschr. für pädag. Psychologie, 1905) καὶ πολλαὶ ἄλλαι περιέχουσι πορίσματα τοιούτων ἐρευνῶν.

2) *Νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν ψυχικῶν τινων δεξιοτήτων τῶν παιδίων*, οἷον τῆς ἀντιλήψεως, τοῦ παραστατικοῦ, τῆς μνήμης, τῆς ἀφαιρετικῆς δεξιότητος καὶ τῆς διανοίας, τῆς βουλήσεως καὶ τῶν καταστάσεων τῶν θυμικῶν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ ψυχικαὶ δεξιότητες τοῦ παιδίου δὲν ἀναπτύσσονται συμμέτρως. Τινὲς αὐτῶν ἐνίοτε προηγοῦνται, ἄλλαι δὲ ἀκολουθοῦσιν εἰς ἐκείνας. Ὑποτίθεται μάλιστα ὅτι ἑκάστη ψυχικὴ ἐνέργεια ἐν ὡρισμένῃ τινὶ περιόδῳ ἀναπτύσσεται, καθ᾽ ἣν αἱ ἄλλαι ψυχικαὶ δεξιότητες ὑποχωροῦσιν. Εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς συνδέεται πρὸς τὸ προηγούμενον στενῶς.

Καὶ τοιούτων ψυχολογικῶν παρατηρήσεων καὶ πειραμάτων συμπεράσματα εὑρίσκει ἕκαστος ἐν τῇ πραγματείᾳ τοῦ *Consoni* «Μέτρησις τῆς προσοχῆς τῶν ἀσθενῶν τὴν διάνοιαν» (Mesure de l'intelligence des faibles d'esprit, Archives de Psychologie, 1903) καὶ τῇ τοῦ *Kerschensteiner* «Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἰχνογραφικῆς δεξιότητος» (Die Entwicklung der zeichnerischen Begabung, 1905) καὶ τῇ τοῦ *Gilbert* «Πειράματα περὶ τῆς μουσικῆς εὐαισθησίας τῶν μαθητῶν» (Experiments on the musical sensitiveness of children, Studies from the Yale Psychol. Laboratory, 1892) καὶ τῇ τοῦ *Perez* «Ἡ ἐν τῷ παιδίῳ ἀνάπτυξις τῶν ἀφῃρημένων ἐννοιῶν» (Le developpement des idées abtraites chez l'enfant, Revue philosophique, 1895) καὶ ἐν ἄλλαις οὐκ ὀλίγαις.

3) *Νὰ ἀκριβώσῃ τὰ κατὰ τὰς ἰδιορρυθμίας τῶν παιδίων*, τὰς ἀτομικὰς διαφοράς, αἵτινες ἐμφανίζονται ἐν ἑκάστῃ τῆς ἀναπτύξεως

αὐτῶν βαθμίδι. Εἶναι δ' αἱ ἰδιορρυθμίαι αὗται τὸ μὲν τῆς φύσεως, τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων, τὸ δὲ τοῦ περιβάλλοντος προϊὸν καὶ ἡ ἔρευνα αὐτῶν μεγίστην κέκτηται σπουδαιότητα διὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐμπέδωσιν τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἀγωγῆς.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ *W. Stern* «Ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν» (Über Psychologie der individuellen Differenzen, 1900) καὶ αἱ διατριβαὶ τοῦ *Dilthey* «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀτομικότητος» (Beiträge zum Studium der Individualität, Sitzungsber. d. Berliner Akad. d. Wissenschaften, 1896) καὶ τοῦ *Kraepelin* (Psychol. Arbeiten, I, 1) καὶ τοῦ *Colegrove* «Ἀτομικαὶ μνῆμαι» (Individual memories, American Journal of Psychology, 1899) καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἔχουσιν ὑπόθεσιν ζητήσεις τοιαύτας.

4) *Νὰ ἐρευνήσῃ τὰ κατὰ τὰς ἀτομικὰς διαφορὰς τῆς εὐφυΐας τῶν παιδίων*. Καὶ ἀποτελεῖ μὲν τὸ ζήτημα τοῦτο μέρος τῆς ἐρεύνης τῶν ἀτομικῶν ψυχικῶν διαφορῶν τῶν παιδίων καθόλου εἰπεῖν, ἀλλὰ διὰ τὴν σπουδαιότητα, ἣν ἔχουσιν αἱ ἀτομικαὶ διαφοραὶ τῆς εὐφυΐας ἀποχωρίζομεν αὐτὰς τῶν ἄλλων καὶ ὑποβάλλομεν εἰς ἰδίαν ψυχολογικὴν ἐξέτασιν.

Τοιούτων μελετῶν δείγματα ἔστωσαν ἡ διατριβὴ τοῦ *Baerwald* «Θεωρία τῆς εὐφυΐας» (Theorie der Begabung, 1896) καὶ ἡ τοῦ *Fuchs* «Ἡ ἀμβλύτης τῶν παιδίων» (Schwachsinnige Kinder, 1899) καὶ ἡ τοῦ *Emminghaus* «Αἱ ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι τῆς παιδικῆς ἡλικίας» (Die psychischen Störungen des Kindesalters, 1887) καὶ ἡ τοῦ *Netschajeff* «Πειραματικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης τῶν μαθητῶν», 1900, καὶ ἡ τοῦ *Möbius* «Μελέτη τῶν ἰδιοφυϊῶν» (Über das Studium der Talente, Zeitschrift f. Hypnotismus, X) καὶ ἡ τοῦ *de Sanctis* «Τύποι καὶ βαθμοὶ διανοητικῆς ἀτελείας (Types et degrés d'insuffisance mentale, L'année psychologique, 1906) καὶ ἡ τοῦ *Whipple* «Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως ὡς τεκμήριον τῆς διανοητικῆς δεξιότητος» (Reaction times as a test of mental ability. Amer. Journal of Psychology, 1904).

5) *Νὰ ἐξετάσῃ πῶς ἔχει τὸ παιδίον ψυχικῶς ἐν τῇ κατὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίᾳ*. Πρόκεινται δὲ καὶ ἐνταῦθα τῇ πειραματικῇ παιδαγωγικῇ πολλὰ μερικώτερα προβλήματα, ἤτοι·

α') νὰ ἀναλύσῃ τὴν σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ἐργασίαν τοῦ παιδίου καθόλου εἰπεῖν καὶ εὕρῃ τοὺς ὅρους τοὺς προάγοντας καὶ κωλύοντας αὐτήν. Ἐν τῇ ἐφηρμοσμένῃ ψυχολογίᾳ τοῦ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπου ἡ ἐξέτασις τῶν αἰτίων, ἐξ ὧν ἤρτηται ἡ πορεία τῆς διανοητικῆς ἐργασίας, ἐγένετο ὑποκείμενον συντονωτάτης ἐρεύνης· ὡσαύτως δὲ ἡ μελέτη τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας ἑκάστου ἀνθρώπου. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐρεύνης ταύτης εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ παιδίου ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς μεθόδου τῆς κατὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίας ἢ τὴν τέχνην καὶ οἰκονομίαν τῆς διανοητικῆς ἐργασίας τοῦ παιδίου.

β') Ἐπειδὴ ἡ διανοητικὴ ἐργασία ἐπιφέρει καὶ κάματον, ὡς ἡ σωματική, καὶ ἐπάγεται κατανάλωσιν δυνάμεως, ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ ὀφείλει νὰ ἐξετάσῃ τὰς αἰτίας, ἐξ ὧν προκύπτει ὁ κάματος καὶ ἡ ἐξάντλησις, πρὸς δὲ τούτοις νὰ ἐρευνήσῃ πῶς ὁ ἐργαζόμενος πάλιν ἐκ τοῦ καμάτου ἀναλαμβάνει καὶ προφυλάσσεται ἀπὸ τῆς κοπώσεως καὶ τῶν ἐπιβλαβῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῆς. Ταῦτα πάντα γίνονται ὑπόθεσις ἰδίας ψυχολογικῆς ζητήσεως, ἣν χαρακτηρίζομεν ὡς ὑγιεινὴν τῆς ἐν τῷ σχολείῳ διανοητικῆς ἐργασίας τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ μαθητοῦ. Διαφέρει δὲ ἡ ὑγιεινὴ αὕτη τῆς τοῦ σχολείου ὑγιεινῆς, διότι ἐν ἐκείνῃ ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ παιδευτηρίου ἐξεταζομένου ἀπὸ ὑγιεινῆς ἀπόψεως.

γ') Νὰ καθορίσῃ τὴν σχέσιν τῆς ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίας πρὸς τὴν ἐν τῷ οἴκῳ γινομένην, νὰ δείξῃ δῆλα δὴ ἂν τὸ παιδίον ἐργάζεται τελεσφορώτερον ἐν τῷ σχολείῳ ἢ ἐν τῷ οἴκῳ, ἐν κοινωνίᾳ μετ' ἄλλων ἢ μεμονωμένον. Ἔχει δ' ἐνταῦθα τὸ παιδαγωγικὸν πείραμα περιφανῶς καὶ κοινωνικὴν σημασίαν.

Καὶ τῶν εἰς τὰς ζητήσεις ταύτας ἀναφερομένων ἐργασιῶν μνημονεύομεν ὀλίγας, τὰς ἑξῆς· τοῦ *Kemsies* «Τύποι μαθητικῆς ἐργασίας (Arbeitstypen bei Schülern, Zeitschrift f. pädag. Psychologie, 1901), τοῦ *Burgerstein* «Ἡ καμπύλη τῆς ἐργασίας ἑνὸς ὡριαίου μαθήματος» (Die Arbeitskurve einer Schulstunde, Zeitschr. f. Schulgesundheitspflege, 1891), τοῦ *Griesbach* «Σχέσις τοῦ διανοητικοῦ καμάτου πρὸς τὴν αἰσθητικότητα τοῦ δέρματος» (Über Beziehungen zwischen geistiger Ermüdung und Empfindungsvermögen der Haut, 1895), τοῦ *Kraepelin* «Ὁ κάματος καὶ ἡ

ἄνεσις» (Über Ermüdung und Erholung, Psychol. Arbeiten, 1896), τοῦ *Sakaki* «Μετρήσεις τοῦ καμάτου εἰς τέσσαρα ἰαπωνικὰ σχολεῖα» (Intern. Archiv f. Schulhygiene v. Johannessen und Griesbach, 1905), τοῦ *Vaschide* «Πειραματικαὶ ἔρευναι περὶ τοῦ διανοητικοῦ καμάτου» (Les recherches expérimentales sur la fatigue intellectuelle, Revue philosophique, 1905) τοῦ *Binet* «Ἔρευναι περὶ τοῦ διανοητικοῦ καμάτου διὰ τοῦ δυναμομέτρου» (Recherches sur la fatigue intellectuelle au moyen du dynamomètre, Année psychologique, 1903), τοῦ *Schuyten* «Μετρήσεις τοῦ καμάτου διὰ τοῦ αἰσθησιομέτρου» (Paedologisch Jaarboek, 1906), τοῦ *Lobsien* «Ἄσκησις καὶ μνήμη» (Übung und Gedächtnis, Zeitschr. f. experim. Pädagogik, 1906), τοῦ *Meumann* «Ἡ ἐν τῷ οἴκῳ καὶ τῷ σχολείῳ ἐργασία» (Hausarbeit und Schularbeit, 1904).

6) *Νὰ ἐξετάσῃ τὰ κατὰ τὴν διανοητικὴν ἐργασίαν τοῦ παιδίου ἐν τοῖς διαφόροις μαθήμασι·* νὰ ἀναλύσῃ δῆλα δὴ τὴν ἐνέργειαν τοῦ παιδίου ἐν ἑκάστῳ τῶν μαθημάτων καὶ ἐλέγξῃ τὴν ἀξίαν τῶν διαφόρων μεθόδων, ὧν γίνεται χρῆσις ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτῶν, καὶ τὴν ῥοπήν, ἣν ἔχουσιν ἐπὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ παιδίου. Οὕτως ἡ πειραματικὴ διδακτικὴ ἐπειράθη μέχρι τοῦδε νὰ ἀναλύσῃ τὰ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πραγματογνωσίας καὶ τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γραφῆς καὶ τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῶν ἐκθέσεων καὶ ἄλλων μαθημάτων. Πρὸς δὲ τούτοις *νὰ ἐξετάσῃ τὰ κατὰ τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας καὶ τὰ διδακτικὰ μέσα καὶ τὸν σχολικὸν ὀργανισμόν.*

Εἶναι δὲ ἄπειροι καὶ αἱ ἐργασίαι, ὧν ὑπόθεσις εἶναι ταῦτα τὰ ζητήματα.

Ε΄) Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ κίνησις ἐν ταῖς διαφόροις χώραις.

Τοσαῦτα περὶ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μεθόδων καὶ τῶν προβλημάτων τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς. Ἔχει δὲ σήμερον ἡ ἐπιστήμη αὕτη καὶ ἐργαστήρια πάμπολλα καὶ περιοδικὰ ἴδια νὰ ἐπιδείξῃ καὶ μυρίους θιασώτας μετὰ ζήλου ἐργαζομένους καὶ ὁσημέραι προβιβάζοντας αὐτὴν ἐν πάσῃ προηγμένῃ χώρᾳ.

Ἐν Γερμανίᾳ μετά τινας ἥττονος λόγου ἀξίας παλαιοτέρας ἀποπείρας γενναίαν ὤθησιν εἰς τὴν πειραματικὴν παιδαγωγικὴν ἔδωκεν ἡ πειραματικὴ ψυχολογία, ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ πολὺς *Wundt* ἵδρυσε τὸ ἐργαστήριον αὐτοῦ (1878). Ἀξιολογωτάτη δ' ἐνταῦθα ἀφετηρία εἰς ἐρεύνας παιδολογικὰς ἐγένετο τὸ περισπούδαστον ἔργον τοῦ Γερμανοῦ φυσιολόγου *Preyer,* ὅπερ ἐπιγράφεται: «Ἡ παιδικὴ ψυχή» (Die Seele des Kindes, 1881). Ἀπὸ τοῦ 1895 ὁ παγγερμανικὸς «Σύνδεσμος πρὸς ἔρευναν τῶν παιδίων» ἐκδίδει περιοδικὸν (Die Kinderfehler, εἶτα Zeitschrift für Kinderforschung), ἐν ᾧ πολλοῦ λόγου ἄξιαι παρατηρήσεις καὶ μελέται ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τοῦδε. Τῷ 1898 ὁ *Schiller* καὶ ὁ *Ziehen* ἵδρυσαν τὸ περιοδικὸν «Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der pädag. Psychologie und Physiologie», ὁ δὲ *Koch* ἤρξατο τῆς ἐκδόσεως τῶν «Συμβολῶν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν παιδίων καὶ τὴν θεραπευτικὴν παιδαγωγικὴν» (Beiträge zur Kinderforschung und Heilerziehung). Τῷ 1899 συνέστη ἐν Βερολίνῳ νέος «Παιδολογικὸς Σύνδεσμος» (Verein für Kinderpsychologie), οὗ πρόεδρος τὴν μὲν ἀρχὴν ἐγένετο ὁ *Stumpf,* καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ αὐτόθι πανεπιστημίῳ, εἶτα δὲ ὁ *Kemsies,* ὅστις μετὰ τοῦ *Hirschlaff* ἀπὸ τοῦ 1899 ἐκδίδει τὸ γνωστότατον περιοδικὸν «Zeitschrift für pädag. Psychologie und Pathologie». Τῷ δὲ 1900 δαπάναις τοῦ ἐν Λιψίᾳ Διδασκαλικοῦ συνδέσμου ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ ψυχολόγου *Brahn* τὸ περιοδικὸν «Παιδαγωγικαὶ καὶ ψυχολογικαὶ Μελέται» (Pädagogisch-Psychologische Studien). Ἵδρυσε δὲ ὁ *Brahn* καὶ *ἐργαστήριον* παιδαγωγικῆς ψυχολογίας, ὅπερ συντηρεῖται καὶ τῇ ἀρωγῇ τοῦ εἰρημένου συνδέσμου παρέχοντος 2000 μάρκας κατ' ἔτος. Τῷ 1905 ὁ *Meumann,* νῦν καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ τῆς Λιψίας πανεπιστημίῳ, ἵδρυσε τὸ πρῶτον παιδολογικὸν αὐτοῦ *ἐργαστήριον* ἐν Ζυρίχῃ, συνέστησε δὲ μετὰ τοῦ *Lay* καὶ τὸ ἀξιολογώτατον παιδαγωγικὸν περιοδικὸν «Zeitschrift f. experimentelle Pädagogik», τῷ δὲ 1907 ἤρξατο τῆς ἐκδόσεως τῶν «Παιδαγωγικῶν μονογραφιῶν» (Pädagogische Monographien), ἐν αἷς πλεῖστα κατετέθησαν ἤδη πορίσματα παιδαγωγικῶν πειραματικῶν ἐρευνῶν.

Ἐν Βουδαπέστῃ ἱδρύθη τῷ 1902 ὑπὸ *Ranschburg* «*Ἐργαστήριον* πρὸς ψυχολογικὴν ἐξέτασιν τῶν παιδίων, τῶν τε ὑγιῶν καὶ τῶν

ψυχοπαθῶν» (Königl. Ungarisches Heilpädag.-Psychol. Laboratorium), ἐξ οὗ προῆλθον ἄξιαι λόγου μελέται. Τῷ δὲ 1903 συνέστη «Παιδολογικὴ Ἑταιρεία» (Ungarische Gesellschaft für Kinderforschung), ἧς αἱ παιδολογικαὶ πειραματικαὶ ἔρευναι δημοσιεύονται οὑγγριστὶ μὲν ἐν τῷ περιοδικῷ, ὅπερ ἐπιγράφεται «Τὸ παιδίον», γερμανιστὶ δ' ἐν «Encyklopäd. Handbuch der Heilpädagogik».

Ἐν Βιέννῃ τῷ 1905 ἱδρύθη τὸ περιοδικὸν «Eos», ἐν ᾧ δημοσιεύονται μελέται περὶ τῶν ἀνωμάλως ἐχόντων παιδίων, τῷ δὲ 1906 ἡ «Αὐστριακὴ Παιδολογικὴ Ἑταιρεία» (Die Oesterr. Gesellschaft für Kinderforschung), ἥτις τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν της δημοσιεύει ἐν τῷ περιοδικῷ «Zeitschrift für Kinderforschung».

Ἐν Γαλλίᾳ ἤδη τῷ 1876 ὁ *Taine* ἔγραψε «Note sur l'acquisition du language chez les enfants et dans l'espèce humaine» (ἐν Revue philosophique), τῷ δὲ 1878 ὁ *Bernard Perez* ἐδημοσίευσε τὸ ἑαυτοῦ σύγγραμμα «Τὰ τρία πρῶτα ἔτη τοῦ παιδίου» (Les trois premières années de l'enfant), τῷ δὲ 1881 ὁ *Egger* ἐξέδωκε «Παρατηρήσεις περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς διανοίας καὶ τῆς γλώσσης» (Observations sur le developpement de l'intelligence et du language). Τῷ 1896 ὁ *Binet*, διευθυντὴς τοῦ ψυχολογικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Σορβόννης, συνέστησε τὸ περιοδικὸν «Année psychologique», ἐν ᾧ δημοσιεύονται παντοῖαι διατριβαὶ πειραματικῆς παιδαγωγικῆς· τῷ δὲ 1899 ὁ *Buisson* ἵδρυσεν ἐν Παρισίοις Ἑταιρείαν (Societé libre pour l'étude psychologique de l'enfant), ἥτις ἐκ καθηγητῶν ψυχολόγων καὶ ἰατρῶν ἀποτελουμένη ἐδημοσίευσε μέχρι τοῦδε ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Binet πλείστας μελέτας ἐν τῷ Δελτίῳ (Bulletin) αὐτῆς, ὧν ὑποκείμενον εἶναι ἡ γλῶσσα, ἡ μνήμη, ἡ γραφή, ὁ διανοητικὸς κάματος τῶν μαθητῶν καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἱδρύθη δὲ καὶ ἄλλος Σύνδεσμος ἐν Παρισίοις (Ligue des médecins et des familles pour l'hygiène scolaire) τῷ 1903, ὅστις ὠργάνωσε καὶ συνέδρια παιδαγωγικά. Τῷ 1905 ὁ *Binet* ἵδρυσεν ἐν Παρισίοις *ἐργαστήριον* παιδαγωγικόν, ἐν ᾧ μετὰ τοῦ *Simon*, τοῦ *Veney* καὶ ἄλλων ἐρευνᾷ τὰ κατὰ τὴν παιδικὴν ψυχήν, τῷ δὲ 1906 ὁ *Philippe* καὶ ὁ *Boncour* συνέστησαν τὸν «Educateur moderne».

Ἐν Ἀμβέρσῃ τοῦ Βελγίου ἱδρύθη παιδολογικὸν *ἐργαστήριον* τῷ 1899, ὅπερ διευθύνει ὁ *Schuyten*, διαπρεπὴς ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Τούτου δὲ τοῦ ἐργαστηρίου αἱ πολυάριθμοι διατριβαὶ δημοσιεύονται ἐν τῷ περιοδικῷ «Paedologisch Jaarboek«, τῷ ἐκδιδομένῳ ὑπὸ τοῦ Schuyten ἀπὸ τοῦ 1900. Συνέστη δὲ καὶ «Παιδολογικὴ ἑταιρεία» ἐν Ἀμβέρσῃ τῷ 1902, ἥτις ἔχει παράρτημα καὶ ἐν Γάνδῃ, δημοσιεύει δὲ καὶ Δελτίον ἐν γλώσσῃ φλαμμανδικῇ.

Τῷ 1905 τῇ εἰσηγήσει τοῦ *Sluys*, διευθυντοῦ τοῦ ἐν Βρυξέλλαις Διδασκαλείου, ἱδρύθη ἐν τῇ πόλει ταύτῃ *ἐργαστήριον* παιδολογικόν, ἱδρύονται δὲ καὶ ἄλλα ὁσημέραι ἐν τοῖς λοιποῖς Διδασκαλείοις τῆς χώρας τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ Sluys καὶ ἄλλων. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ «Βελγικὴ παιδοτεχνικὴ ἑταιρεία» ἱδρύθη τῷ 1906 ἐν Βρυξέλλαις, ἧς προεδρεύει ὁ Nyns. Ἡ Ἑταιρεία δὲ αὕτη ἐξ ἰατρῶν καὶ παιδαγωγῶν ἀποτελουμένη σκοπὸν προτίθεται νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τὴν παιδαγωγίαν τὰ πορίσματα τῶν παιδολογικῶν ἐρευνῶν. Διωργάνωσε δὲ ἀπὸ τοῦ 1908 καὶ τμῆμα παιδοτεχνικῶν συμβουλῶν (Consultations pédotechniques), ἐν ᾧ οἱ γονεῖς δύνανται νὰ λαμβάνωσι συμβουλὰς περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν τέκνων αὐτῶν, ἀναλόγως τῆς σωματικῆς καὶ διανοητικῆς αὐτῶν ἰδιοφυΐας. Ἐκδίδει δὲ καὶ Δελτίον κατὰ τριμηνίαν. Τῷ 1909 ἡ Βελγικὴ Κυβέρνησις ἵδρυσε καὶ ἐθνικὸν παιδολογικὸν *ἐργαστήριον* (Institut nationale belge de pédologie).

Ἐν Ρωσίᾳ τὰς πρώτας παιδολογικὰς ἐργασίας ἐδημοσίευσεν ὁ *Sikorsky*. Ἐπέδωκαν δὲ καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ κατὰ μικρὸν αἱ τοιαῦται μελέται.

Ἐν Πετρουπόλει ὑπάρχουσι νῦν δύο γνωστότατα *ἐργαστήρια* πειραματικῆς παιδαγωγικῆς, ὧν τὸ μὲν διευθύνει ὁ *Netschajeff* (ἱδρύθη τῷ 1904), τὸ δὲ ἄλλο ἡ δεσποινὶς *Lifschoetz* (ἱδρύθη τῷ 1906). Ἐν Βαρσοβίᾳ δὲ συνέστη καὶ Ἑταιρεία παιδολογικὴ (Société pour l'étude de l'enfant), ἥτις ἀσχολεῖται εἰς παιδαγωγικὰς ζητήσεις.

Ἐν Ἀγγλίᾳ τῶν παιδολογικῶν μελετῶν κατῆρξεν ὁ *Darwin*. Ἤδη τῷ 1840 ὁ μέγας φυσιοδίφης παρηκολούθησε συστηματικῶς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τέκνου του, τὸ δὲ πόρισμα τῆς μελέτης ταύτης ἐδημοσίευσε τῷ 1887 (Biographical sketch of an infant) ὡς παράρ-

τημα τοῦ συγγράμματός του «Ἡ ἔκφρασις τῶν παθῶν τῶν ζῴων καὶ τῶν ἀνθρώπων». Τῶν ἔπειτα ἐργασιῶν μνημονεύομεν τῆς τοῦ *Romanes* «Πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου» (1889) καὶ τῆς τοῦ *Sully* «Μελέτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας» (1896).

Τῷ 1904 ἱδρύθη ἐν Λονδίνῳ Βρεττανικὸς σύνδεσμος πρὸς σπουδὴν τῶν παιδίων (British Child Study Association), ὅστις ἐκδίδει καὶ Δελτίον φέρον τὸν τίτλον «Child Study» (πρότερον The Paidologist).

Ἐν Ἰταλίᾳ ὁ *Luigi Ferri* (ἐν Ρώμῃ) διεξήγαγε παιδολογικὰς παρατηρήσεις καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτὰς ἐν τῷ περιοδικῷ filosofia delle scuole italiane» (1879 καὶ 1881 «Note su una bambina»). Τῷ 1894 ὁ *Ottolenghi*, τῆς σχολῆς τοῦ *C. Lombroso*, ἐδημοσίευσε τὴν μελέτην «La sensibilità e l'età». Ὁ *Ugo Pizzoli* ἀπὸ τοῦ 1902 διωργάνωσε θερινὰ μαθήματα, ἐν οἷς τοὺς καθηγητὰς καὶ διδασκάλους εἰσάγει εἰς τὴν πειραματικὴν παιδαγωγικήν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1904 ἐκδίδει καὶ Δελτίον (Bolletino del' istituto di psicologia sperimentale), ἐν ᾧ δημοσιεύει τὰ πορίσματα παρατηρήσεων γινομένων ἐν τῷ *ἐργαστηρίῳ*, ὅπερ ἵδρυσεν ἐν Μιλάνῳ.

Τῷ 1905 ὁ *Ferrari* ἵδρυσεν ἐν Βονωνίᾳ τὸ περιοδικὸν «Rivista di psicologia applicata alla psicopatologia», ὅπερ μέγα ἐπήγειρεν ἐν Ἰταλίᾳ διαφέρον ὑπὲρ τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς.

Ἐν Γενεύῃ ὁ *Flournoy* καὶ ὁ *Claparède* τῷ 1901 συνέστησαν τὰ «Ἀρχεῖα ψυχολογίας» (Archives de Psychologie), ἐν οἷς δημοσιεύονται καὶ τὰ πορίσματα τῶν πειραματικῶν παιδαγωγικῶν ἐρευνῶν, τῶν γινομένων ἐν τῷ αὐτόθι τῷ 1907 ἱδρυθέντι *Φροντιστηρίῳ* τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας» (Séminaire de psychologie pédagogique).

Ἐν Ἰαπωνίᾳ ὑφίστανται *ἐργαστήρια* παιδαγωγικὰ ἀπὸ τοῦ 1896.

Ἀλλ' ἡ μεγίστη πειραματικὴ παιδαγωγικὴ κίνησις ὑπάρχει σήμερον ἀναμφηρίστως ἐν Ἀμερικῇ. Ὁ *Stanley Hall*, καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Clark (Worcester τῆς Μασσαχουσέτης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν), ἔνθεος μυσταγωγὸς τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἀπὸ τοῦ 1893 ἀκαμάτως διατρίβει περὶ μελέτας παιδολογικάς. Αἱ ἐν

τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Clark γενόμεναι διαλέξεις του περὶ τῆς ἐξετάσεως τοῦ παιδίου ὑπῆρξαν ἀφετηρία εἰς τὰς πειραματικὰς παιδαγωγικὰς σπουδάς. Ἵδρυσε δὲ καὶ Σύνδεσμον ὁ *Hall* («National Association for the Study of Children») καὶ *ἐργαστήρια* παιδολογικά, δημοσιεύει δὲ τῶν μελετῶν του τὰ πορίσματα ἐν τῷ περιοδικῷ «Pedagogical Seminary», ὅπερ ἐκδίδεται ἀπὸ τοῦ 1894. Ἀξιολογώτατον εἶναι καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ Hall «Adolescence». (τόμοι 2, 1905), ἐν ᾧ τὸ παιδίον ἐξετάζεται ἀπὸ ψυχολογικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως λεπτομερέστατα. Ὡσαύτως δὲ τὰ συγγράμματα τῶν μαθητῶν αὐτοῦ *F. A. Chamberlain* «The Child» (1900), μελέτη περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν παίδων, καὶ τοῦ *Tracy* «Ψυχολογία τῆς παιδικῆς ἡλικίας». Πρὸς δὲ τούτοις τὰ τῆς Miss *Shinn* «Ἡ ἀνάπτυξις ἑνὸς παιδίου» (1898-99) καὶ τοῦ *Baldwin* «Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος ἐν τῷ παιδίῳ καὶ τῇ φυλῇ».

Διεξάγονται δὲ παρατηρήσεις καὶ πειράματα παιδαγωγικὰ καὶ ἐν τῷ Διδασκαλείῳ τοῦ Worcester καὶ ἐν ἄλλοις πλείστοις ἀμερικανικοῖς σχολείοις, ἐν πολλοῖς δὲ Πανεπιστημίοις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὑπάρχουσι καὶ δύο καὶ τρεῖς ἕδραι πειραματικῆς παιδαγωγικῆς.

Συνετέλεσαν δὲ εἰς προαγωγὴν τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς καὶ εἰδικὰ περιοδικὰ πάμπολλα καὶ ἄλλα τινὰ γενικώτερα, οἷον ἡ «Revue de psychologie» τῶν *Dumas* καὶ *Janet*, ἡ «Revue philosophique» τοῦ *Ribot*, ἡ «Revue psychologique» τῆς δεσποινίδος *Joteyko*, πρὸς δὲ τούτοις τὸ περιοδικὸν τοῦ Binet «L'année psychologique», τὸ τοῦ *Flournoy* καὶ *Claparède* «Archives de psychologie», τὸ τοῦ *Meumann* καὶ *Wirth* «Archiv für die gesamte Psychologie», τὸ τοῦ *Kraepelin* «Psychologische Arbeiten», τὸ τοῦ *Ebbinghaus* «Zeitschrift für Psychologie» (πρότερον «Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane», τὸ τῶν *Hall* καὶ *Sandford* καὶ *Titchener* «American Journal of Psychology» τὸ τοῦ *Baldwin* καὶ *Warren* καὶ *Hubbard* «The Psychological Review» τὸ τοῦ *Ward* καὶ *Rivers* «The Britich Journal of Psychology» τὸ τοῦ *Witmer* «Psychological Clinic», τὸ τοῦ *Bechterew* καὶ *Serebrennikoff* «Westnik Psychology» (ρωσικὸν) καὶ ἄλλα· ὡσαύτως δὲ τὰ πολλαχοῦ καθ' ἕκαστον θέρος γινόμενα παιδαγωγικὰ μαθήματα καὶ τὰ συνέδρια τὰ διεθνῆ, ἐν οἷς οἱ

ἐργάται τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἑκάστοτε ἀνακοινοῦνται τὰ ἀξιολογώτατα τῶν ἑαυτῶν πορισμάτων.

Οὕτω θεραπεύεται νῦν ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ ἐν ταῖς προηγμέναις χώραις. Καὶ μόνη ἡ Ἑλλάς, ἥτις ἄλλοτε ἐν πάσῃ καινοτομίᾳ ἐπρωταγωνίστει, ὑπολείπεται καὶ ἐν ταῖς μελέταις ταύταις. Παρ' ἡμῖν κρατεῖ μόνη ἡ παιδαγωγικὴ ἡ κατὰ παράδοσιν ἀσκουμένη. Εὐλαβὴς ἐφαρμογὴ τῶν παιδευτικῶν παραγγελμάτων τῆς τοῦ Ἑρβάρτου σχολῆς χαρακτηρίζει καθόλου εἰπεῖν τὴν παιδαγωγικὴν τὴν πρυτανεύουσαν ἐν Ἑλλάδι. Περὶ ἐξελέγξεως τῆς ὀρθότητος τῶν παραγγελμάτων τούτων διὰ πειραματικῶν ἐρευνῶν, περὶ ἀκριβοῦς ῥυθμίσεως τῶν παιδαγωγικῶν κανόνων πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν οὐδεμία ἐγένετο σπουδαία μέχρι τοῦδε ἀπόπειρα, οὐδὲ ὑπάρχει ἐλπὶς νὰ γένηται τοιαύτη, ἐφ' ὅσον ἡ παρ' ἡμῖν παιδαγωγικὴ δὲν ἐμφορεῖται γνησίου φιλοσοφικοῦ πνεύματος καὶ δὲν ἐνθρονίζεται ἡ πειραματικὴ ψυχολογία ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ καὶ δὲν ἱδρύεται ψυχολογικὸν ἐργαστήριον καὶ παρ' αὐτὸ ἐργαστήρια παιδαγωγικά, ἐξ ὧν θὰ προέλθῃ ἡ ἀληθὴς παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη.

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΜΝΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Α

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΧΥΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ*

Πειραματικῆς ἐρεύνης ὑποκείμενον ἐγένετο ἡ μνήμη κατὰ τοὺς νεωτέρους μάλιστα χρόνους. Καὶ κατῆρξε μὲν τῶν πειραμάτων τούτων ὁ *Ebbinghaus*, ἠκολούθησαν δὲ ὁ *G. E. Müller*, ὁ *Meumann* καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἐξητάσθησαν δὲ τὰ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης καὶ τὴν ἰσχὺν αὐτῆς εἰς τὰς διαφόρους ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα, τὰ κατὰ τὴν λήθην, τὰ κατὰ τὴν σχέσιν τῆς μνήμης πρὸς τὴν εὐφυΐαν, τὰ κατὰ τὴν ἄσκησιν καὶ συνάσκησιν τῆς μνήμης καὶ ἄλλα συναφῆ ζητήματα.

Ἡ Ἑλλὰς διέμενε μέχρι τοῦδε ξένη πρὸς τὰς τοιαύτας πειραματικὰς ἐρεύνας, ἠρκεῖτο δὲ νὰ παραλαμβάνῃ ἐνίοτε παρὰ τῶν ἄλλων τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν, πορίσματα, ἅτινα ὄχι μόνον θεωρητικὴν ἔχουσι σημασίαν, ἀλλὰ καὶ πολλαπλᾶς ἐφαρμογὰς ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Τὸ ἐσχάτως ἱδρυθὲν Ψυχολογικὸν ἡμῶν Ἐργαστήριον ὑπέβαλεν ἐπὶ τρία περίπου ἔτη εἰς μακρὰν ἐξέτασιν τὰ εἰρημένα ζητήματα. Τὰ πορίσματα δὲ τῆς ἐρεύνης ταύτης, πρὶν ἐκδοθῶσιν ἐν τῷ συνόλῳ, θὰ λάβω τὴν τιμὴν εἰς σειρὰν ἀνακοινώσεων νὰ γνωρίσω εἰς τὴν Ἀκαδημίαν. Ἄρχομαι δὲ σήμερον ἀπὸ τοῦ πρώτου τῶν ζητημάτων τούτων, ἤτοι *τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης καὶ τῆς ἰσχύος αὐτῆς κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας.*

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Τῆς ἐρεύνης ταύτης σκοπὸς εἶναι νὰ καθορίσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν[1] διὰ πειραματικῆς ἐξετάσεως τὰ ἑξῆς πλείστου λόγου ἄξια ζητήματα.

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 30ῇ Μαΐου 1930 (Πρακτικά, 5, 1930, σελ. 230 κ.ἑξ.).

[1] Κατὰ τὸ δυνατὸν λέγομεν, διότι ὅπως εἶναι γνωστόν, τὰ ψυχολογικὰ πειράματα δὲν δύνανται νὰ παρέχωσιν ἀπολύτους ἀξίας, ἀλλὰ κατὰ προσέγγισιν,

1. Μέχρι τίνος ἡλικίας αὐξάνεται ἐπαισθητῶς ἡ ἰσχὺς τῆς μνήμης ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν.

2. Ἐὰν ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν χωρῇ κανονικῶς αὐξανομένη κατὰ τὰς ἡλικίας ἢ ἐμφανίζῃ ἀνωμαλίας.

3. Ἐπὶ τίνων ἡλικιῶν εἶναι μείζων ἡ ἰσχὺς τῆς ἐντυπώσεως, ἐπὶ τῶν κατωτέρων δῆλον ὅτι ἢ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων.

4. Ἐὰν ἡ μνήμη τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἐμφανίζῃ διαφορὰς ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν.

5. Ἐὰν συμβαδίζῃ πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐντυπώσεως καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ συντηρεῖν τὰ μανθανόμενα.

6. Ἐὰν ἡ μνήμη τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἐμφανίζῃ διαφορὰς ὡς πρὸς τὴν συντήρησιν[1].

Ἐλέγχεται δὲ ἡ *ἰσχὺς τῆς ἐντυπώσεως* διὰ δύο μεθόδων, ἤτοι διὰ τῆς μεθόδου τῆς *ἐκμαθήσεως* καὶ διὰ τῆς μεθόδου τῆς *ἐκτάσεως*. Καὶ κατὰ μὲν τὴν μέθοδον τῆς ἐκμαθήσεως τὸ ὑποκείμενον τοῦ πειράματος μακροτέρας σειρὰς ἀπομνημονευτέων διὰ πλειόνων ἐπαναλήψεων ἐντυπώνει καὶ ἀποδίδει ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ. Κατὰ δὲ τὴν μέθοδον τῆς ἐκτάσεως τὸ ὑποκείμενον βραχύτερόν τι ὅλον διὰ μιᾶς ἐντυπώνει καὶ ἀποδίδει ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ.

Ἡ δὲ *ἰσχὺς τῆς συντηρήσεως* ἐλέγχεται διὰ τῆς μεθόδου *τῶν συντηρουμένων στοιχείων*, τῆς *τῶν βοηθειῶν*, τῆς *τῶν εὐστοχιῶν*, τῆς *μεθόδου τῆς οἰκονομίας* καὶ ἄλλων γνωστῶν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ μεθόδων[2].

Ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων λαμβάνονται κατὰ τὸ δυνατὸν τῆς

καὶ τοῦτο διὰ τὴν φύσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἅτινα δὲν ὑπόκεινται εἰς ἀκριβεστάτην μέτρησιν.

[1] Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὀλίγα μόνον φέρονται διδάγματα συναφῆ πρὸς τὰ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενα ζητήματα καὶ ταῦτα ἀόριστα. Γνώριμα εἶναι τὰ τοῦ *Πλάτωνος «μάλιστα γὰρ δὴ τότε* (ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ), *πλάττεται καὶ ἐνδύεται τύπος. ὃν ἂν τις βούληται ἐνσημήνασθαι ἑκάστῳ»* (Πολ. 377 Β. πρβλ. 378 D *«ὁ γὰρ νέος οὐχ οἷός τε κρίνειν ὅ,τι τε ὑπόνοια καὶ ὃ μή, ἀλλ' ἃ ἂν τηλικοῦτος ὢν λάβῃ ἐν ταῖς δόξαις, δυσέκνιπτά τε καὶ ἀμετάστατα φιλεῖ γίγνεσθαι· ὧν δὴ ἴσως ἕνεκα περὶ παντὸς ποιητέον, ἃ πρῶτα ἀκούουσιν, ὅ,τι κάλλιστα μεμυθολογημένα πρὸς ἀρετὴν ἀκούειν»)*. Ἔτι δὲ τὰ τοῦ *Ψ. Πλουτ. «εὔπλαστον γὰρ καὶ ὑγρὸν ἡ νεότης καὶ ταῖς τούτων ψυχαῖς ἁπαλαῖς ἔτι τὰ μαθήματα ἐντήκεται· πᾶν δὲ σκληρὸν χαλεπῶς μαλάττεται· καθάπερ γὰρ σφραγῖδες τοῖς ἁπαλοῖς ἐναπομάττονται κηροῖς, οὕτως αἱ μαθήσεις ταῖς τῶν ἔτι παιδίων ψυχαῖς ἐναποτυποῦνται»* (Περὶ παίδ. ἀγ., κεφ. 5).

[2] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, 1933, σελ. 216 κ.ἑξ., 237 κ.ἑξ.

αὐτῆς ἀναπτύξεως καὶ καταβάλλεται φροντίς, ὥστε νὰ πληρῶνται πάντες οἱ ὅροι οἱ συντελοῦντες εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐρεύνης. Εἶναι δὲ συνήθως τὰ ὑποκείμενα μαθηταὶ σχολείων καὶ φοιτηταὶ τῶν Πανεπιστημίων.

Κριτήρια[1] δέ, δι' ὧν ἐξετάζεται ἡ ἰσχὺς τῆς μνήμης καὶ ἡ μνήμη καθόλου, εἶναι *ἄσημοι συλλαβαὶ*[2] καὶ *λογικὰ στοιχεῖα*, οἷον λέξεις, προτάσεις, ποιήματα, πεζὸς λόγος, ἀριθμοὶ καὶ ἄλλα. Λαμβάνεται δὲ πρόνοια, ὥστε τὰ ἑκάστοτε παρεχόμενα κριτήρια νὰ εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὰς ἐξεταζομένας ἡλικίας.

Τὰ πορίσματα τῶν ξένων ἐρευνητῶν.—Τὰ μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ξένων ἐπιτευχθέντα πορίσματα δὲν συμφωνοῦσι κατὰ πάντα πρὸς ἄλληλα. Οὕτως ἐπὶ τοῦ πρώτου ζητήματος, ἤτοι μέχρι τίνος ἡλικίας αὐξάνεται ἐπαισθητῶς ἡ ἰσχὺς τῆς μνήμης ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν, ὁ μὲν ***Ebbinghaus*** εὑρίσκει ὅτι ἡ ἰσχὺς τῆς μνήμης αὐξάνεται μέχρι τοῦ $19^{ου}$ ἢ $20^{οῦ}$ ἔτους, ὅτε συμπληροῦται ἡ ἀνάπτυξις τοῦ σώματος. Συνεφώνησαν δὲ πρὸς αὐτὸν μᾶλλον ἢ ἧττον, ὁ ***Pyle***, ὁ ***Pohlmann***, ὁ ***Whipple***, ἄλλοι. Ὁ δὲ ***Meumann***, παρετήρησεν ὅτι ἐπὶ τῶν σπουδαζόντων ἡ μεγίστη ἰσχὺς τῆς μνήμης παρατηρεῖται ἀπὸ τοῦ $22^{ου}$ μέχρι τοῦ $25^{ου}$ ἔτους. Συμφωνοῦσι δὲ πρὸς αὐτὸν καὶ ἄλλοι τινές.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου ζητήματος συμφωνοῦσι μὲν πάντες οἱ ἐρευνηταὶ ὅτι ἡ μνήμη ἐμφανίζει τινὰς ἀνωμαλίας κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς, διαφωνοῦσι δὲ ὡς πρὸς τὰς ἡλικίας, καθ' ἃς παρατηροῦνται αἱ ἀνωμαλίαι, καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν ἀνωμαλιῶν τούτων.

Οὕτω κατὰ τὸν ***Ebbinghaus*** ἡ κυρία τῆς μνήμης ἀνάπτυξις συμπίπτει μεταξὺ τοῦ $13^{ου}$ καὶ $15^{ου}$ ἔτους, εἰς δὲ τὸ μέγιστον τῆς ἰσχύος αὐτῆς ἐξικνεῖται κατὰ τὸν χρόνον τῆς σωματικῆς ὡριμότητος, ἔπειτα δὲ διαμένει κατὰ μέσον ὅρον σταθερά. Συμφωνεῖ πρὸς αὐτὸν ὁ ***Pyle***, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ὁ ***Pohlmann*** καὶ ὁ ***Whipple***. Κατὰ ***Pohlmann*** ἡ μνήμη αὐξάνει σταθερῶς ἀπὸ τοῦ $9^{ου}$ μέχρι τοῦ $15^{ου}$ ἔτους, δεικνύει δὲ ὕφεσίν τινα κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἥβης, ἔπειτα δὲ πάλιν

---

[1] Κριτήριον καλοῦμεν τὸ ὑπὸ τῶν ξένων ὀνομαζόμενον Test. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, 1933, σελ, 20 κ.ἑξ., 279 κ.ἑξ.

[2] Αἱ ἄσημοι συλλαβαὶ προετιμήθησαν ἀνέκαθεν ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ *Ebbinghaus*, διότι, ὡς γνωστόν, αὗται ἐμφανίζουσι μείζονα ἰσοδυναμίαν ἢ τὰ λογικὰ στοιχεῖα.

αὐξάνεται μέχρι τοῦ 21ου ἔτους. Κατὰ *Wessely* τὸ μέγιστον τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης ἐν τῇ ἐκμαθήσει παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἥβης. Κατὰ δὲ τὸν ***Meumann*** ἡ μνήμη ἐν τῇ ἐκμαθήσει ἐμφανίζει τινὰ ὕφεσιν κατὰ τὴν ἥβην, ἔπειτα δὲ αὐξάνεται μέχρι τοῦ 22ου ἔτους, διαμένει δὲ σταθερὰ ἀπὸ τοῦ 22ου μέχρι τοῦ 25ου ἔτους, μετὰ δὲ ταῦτα βραδέως καὶ σχεδὸν ἀνεπαισθήτως χωρεῖ ἐλαττουμένη.

Ἐπὶ τοῦ 3ου ζητήματος πάντες συμφωνοῦσιν ὅτι αἱ μικρότεραι ἡλικίαι μέχρι τοῦ 14ου μάλιστα ἔτους ἐντυποῦσιν ἧττον ἢ αἱ μεγαλείτεραι.

Καὶ ἐπὶ τοῦ τετάρτου ζητήματος τινὲς τῶν ἐρευνητῶν συμφωνοῦσιν ὅτι τὰ θήλεα καθόλου εἰπεῖν ἐντυποῦσι μᾶλλον τῶν ἀρρένων (Lyon, Pyle, Watkins κ. ἄ.), ἄλλοι δὲ καταλήγουσιν εἰς ἄλλα πορίσματα. Κατὰ *Pohlmann* μέχρι τοῦ 14ου ἔτους τὰ θήλεα ὑπερέχουσι τῶν ἀρρένων ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν καὶ δὴ πολὺ μᾶλλον κατὰ τὰς μικροτέρας ἡλικίας.

Καὶ ἐπὶ τοῦ πέμπτου ζητήματος συμφωνοῦσι πάντες ὅτι τῆς συντηρήσεως ἡ ἰσχὺς δὲν συμβαδίζει πρὸς τὴν τῆς ἐντυπώσεως, ἀλλ' εἶναι ἀντίθετος πρὸς αὐτήν. Οὕτως αἱ κατώτεραι ἡλικίαι δυσκολώτερον ἐντυποῦσαι συντηροῦσι μᾶλλον τὰ μεμαθημένα ἢ αἱ ἀνώτεραι. Ἐπὶ δὲ τοῦ ἕκτου ζητήματος οἱ πλείονες τῶν ἐρευνητῶν συμφωνοῦσιν ὅτι τὰ θήλεα συντηροῦσι τὰ μανθανόμενα ὀλιγώτερον τῶν ἀρρένων. Ὁ ***Meumann*** καὶ ἄλλοι τινὲς εὗρον ὅτι τὰ θήλεα μέχρι του 13ου καὶ 14ου ἔτους συντηροῦσι μᾶλλον τῶν ἀρρένων κατὰ κανόνα.

ΑΙ ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Ἵνα εὕρωμεν πῶς ἔχουσι παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὰ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης καὶ τὴν ἰσχὺν αὐτῆς καὶ ἐλέγξωμεν τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ, διεξηγάγομεν πολλαπλᾶ πειράματα. Καὶ πρὸς ἔλεγχον μὲν τῆς ἰσχύος τῆς ἐντυπώσεως μετεχειρίσθημεν τὰς μεθόδους τῆς ἐκμαθήσεως καὶ τῆς ἐκτάσεως, πρὸς ἔλεγχον δὲ τῆς συντηρήσεως τὴν μέθοδον τῆς οἰκονομίας.

Ὑποκείμενα.—Ὑποκείμενα εἴχομεν 1000, ἄρρενά τε καὶ θήλεα, ἡλικίας ἀπὸ 5-30 ἐτῶν. Καὶ ἐξητάσαμεν πάσας τὰς ἡλικίας ταύτας, ἐπεστήσαμεν δὲ μᾶλλον τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐν τέλει εἰς τὰς ἡλικίας τῶν 7-25 ἐτῶν ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ τῶν 7-20 ἐτῶν ἐπὶ τῶν θηλέων, τούτων δὲ τῶν ἡλικιῶν παρέχομεν κατὰ σειρὰν τὰ πορίσματα. Ἦσαν δὲ τὰ οὕτως ἀκριβῶς ἐξετασθέντα ὑποκείμενα 500.

Τῶν ἡλικιῶν τῶν κάτω τῶν 7 ἐτῶν ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων δὲν περιελάβομεν τὰ πορίσματα τῆς ἐξετάσεως, διότι ἐπείσθημεν ὅτι αἱ ἡλικίαι αὗται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ὡσαύτως δὲν κατεγράψαμεν κατὰ σειρὰν εἰς πίνακας τὰ πορίσματα τῆς ἐξετάσεως τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ 25-30 ἐτῶν ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ 20—30 ἐπὶ τῶν θηλέων. Τοῦτο δέ, διότι δυσχερῶς εὑρίσκοντο τῶν ἡλικιῶν τούτων πολλὰ ὑποκείμενα ἀνωτέρας μορφώσεως προθύμως ὑποβαλλόμενα εἰς τὴν πειραματικὴν ἐξέτασιν, συνέβαινε δὲ τοῦτο πολλῷ μᾶλλον ἐπὶ τῶν θηλέων, ἅτινα πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀπέφευγον καὶ νὰ δηλώσωσι τὴν πραγματικὴν αὐτῶν ἡλικίαν. Οὐχ' ἧττον καὶ ἐπὶ τῶν εἰρημένων ἀνωτέρων ἡλικιῶν τῶν τε ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων συνηγάγομεν πορίσματα ἀκριβῆ κατὰ προσέγγισιν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐξητάσαμεν ὑποκείμενα καὶ μᾶλλον προηγμένων ἡλικιῶν μέχρι τοῦ 50οῦ ἔτους, ἀλλ' ὀλίγα μόνον, καὶ τοῦτο, ἵνα παρακολουθήσωμεν κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης [1].

Κριτήρια.—Ἐπὶ μὲν τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἐκ τῶν κριτηρίων, δι' ὧν ἐξετάζεται ἡ μνήμη καθόλου, προετιμήσαμεν τὰ λογικὰ καὶ τούτων τὰ ποιήματα, διότι δι' αὐτῶν ὄχι μόνον αἱ ἀνώτεραι ἡλικίαι, ἀλλὰ καὶ αἱ κατώτεραι ἠδύναντο ἀκριβέστερον νὰ ἐξετάζωνται. Εἴχομεν δὲ ποιήματα ἁπλούστερα μὲν διὰ τὰς μικρὰς ἡλικίας, οἷα τὰ ἑξῆς·

1. Νανουρίσματα (Δημοτικόν).
2. Τὸ ἀγριολούλουδο (μετάφρασις ἐκ τοῦ Γκαῖτε).
3. Τὸ τραγοῦδι τῆς ξενητειᾶς (Κ. Κρυστάλη).

---

[1] Ὀρθότερον θὰ ἦτο βεβαίως ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ πορεία τῆς μνήμης, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν, νὰ ἐξετάζηται ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὑποκειμένων κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας αὐτῶν. Τοῦτο ὅμως εἶναι προφανῶς δυσχερέστατον, διότι τὰ πειράματα θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐκταθῶσιν εἰς πολλὰς δεκάδας ἐτῶν, οὗ ἕνεκα καὶ οἱ ἄλλοι ἐρευνηταὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐλέγχουσι τὰ φαινόμενα ἑκάστης ἡλικίας ἐπὶ διαφόρων ὑποκειμένων, οὐχὶ δ' ἐπὶ τῶν αὐτῶν. Περὶ τῆς μείζονος πιθανότητος τῶν ἡμετέρων πορισμάτων ἐγγυᾶται καὶ τοῦτο, ὅτι συνηγάγομεν ταῦτα ἐκ μόνων τῶν κανονικὴν ἐχόντων τὴν εὐφυΐαν ὑποκειμένων πασῶν τῶν ἡλικιῶν.

ἀεὶ δὲ συνθετώτερα διὰ τὰς μεγαλειτέρας ἡλικίας, οἷα τὰ ἑξῆς˙

1. Ἀσπασμὸς πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα (Α. Βαλαωρίτου).

2. Ὁ φανὸς τοῦ κοιμητηρίου Ἀθηνῶν (Δ. Παπαρρηγοπούλου).

Ἐπὶ δὲ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως μετεχειρίσθημεν λέξεις συγκεκριμένας, λέξεις ἀφῃρημένας, ἀριθμούς, ἔτι δὲ ἀσήμους συλλαβάς, οἷαι αἱ ἑξῆς˙

σαδ	ρεθ				
κιπ	γαν	δεκ			
ζιλ	τοζ	φασ	ψιπ		
βεκ	μιλ	ταρ	θοκ	δαζ	
λαν	μογ	βιπ	γεψ	τιχ	ξεφ

Ἦσαν δὲ καὶ τὰ κριτήρια ταῦτα ἀνάλογα πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν ἐξεταζομένων.

Μέθοδος.— Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἐρεύνης τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης τὰ ποιήματα παρείχοντο πρὸς ἀπομνημόνευσιν, ἐσημειοῦτο δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπαναλήψεων, καὶ ὁ χρόνος, ὃν ἀπῄτει ἡ τελεία ἐκμάθησις, μετρούμενος διὰ χρονομέτρου. Ὁ μικρότερος δὲ ἢ μεγαλείτερος ἀριθμὸς τῶν ἐπαναλήψεων καὶ ὁ βραχύτερος ἢ μακρότερος χρόνος ἐχρησίμευον ὡς μέτρον τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐρεύνης τῆς μνήμης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως παρείχοντο τὰ κριτήρια κατὰ σειρὰς ἀποτελουμένας ἐκ δύο στοιχείων καὶ ἄνω ἀναλόγως τῶν ἡλικιῶν. Ἀνεγράφετο δὲ ὡς ἐπιτυχία ὁ ἀριθμὸς τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα τὸ ὑποκείμενον ἐνετύπου καὶ δὶς ἀπέδιδεν ὀρθῶς.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ κριτήρια ἐδόθησαν ἀκουστικῶς μὲν εἰς πάντα τὰ ὑποκείμενα κατὰ κανόνα, ὀπτικῶς δὲ μόνον εἰς τὰς ἀνωτέρας ἡλικίας, διότι αἱ κατώτεραι ἡλικίαι μὴ γνωρίζουσαι τελείαν ἀνάγνωσιν δὲν ἠδύναντο νὰ παρακολουθῶσιν εὐχερῶς τὰ κριτήρια ἡμῶν διὰ τῆς ὁράσεως παρεχόμενα. Ὁ δ' ἔλεγχος τῆς συντηρήσεως τῶν μεμαθημένων ἐγένετο 12 ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας. Τὴν 12ην δῆλα δὴ ἡμέραν προεκαλοῦντο τὰ ὑποκείμενα εἰς νέαν ἐκμάθησιν, ἐσημειοῦντο δὲ πάλιν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπαναλήψεων, τῶν ἀπαιτηθεισῶν πρὸς πλήρη ἀνάπλασιν τοῦ μεμαθημένου, καὶ ὁ χρόνος. Ἡ δὲ διαφορὰ αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἐπαναλήψεων καὶ τοῦ χρόνου τῶν κατὰ τὴν πρώτην ἐκμάθησιν ἐδήλου τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης ἐν τῇ συντηρήσει.

Πορίσματα.— Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ὡς πρὸς τὴν *ἰσχὺν τῆς ἐντυπώσεως*, ἐλεγχθεῖσαν διὰ τῶν μεθόδων τῆς ἐκμαθήσεως καὶ τῆς ἐκτάσεως, ἐμφαίνουσιν οἱ ἑπόμενοι πίνακες καὶ αἱ ἐπακολουθοῦσαι καμπύλαι.

Ἐκ τῶν πινάκων ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 δηλοῖ τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης ἐλεγχομένης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως. Καὶ ἡ μὲν πρώτη καὶ τρίτη στήλη σημαίνουσι τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης ἐν τῇ ἐκμαθήσει, ἐμ-

ΠΙΝΑΞ 1

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα	
	Ἐπαναλήψεις	Ἰσχὺς τῆς μνήμης εἰς %	Ἐπαναλήψεις	Ἰσχὺς τῆς μνήμης εἰς %
7 ἐτῶν	12,77	7,84	11	9,09
8 »	12,39	8,07	10,65	9,39
9 »	11,13	8,98	10,12	9,88
10 »	10,33	9,68	10	10
11 »	9,72	10,29	8,13	12,30
12 »	8,79	11,38	8,40	11,90
13 »	8,31	12,03	8,85	11,30
14 »	9,79	10,21	10,13	9,87
15 »	9,29	10,76	10,20	9,80
16 »	8,58	11,66	6,85	14,60
17 »	8,13	12,30	6,72	14,88
18 »	8,10	12,35	6,26	15,95
19 »	7,66	13,05	6,27	15,97
20 »	8,22	12,15	7,13	14,03
21 »	8,15	12,27	—	—
22 »	8	12,50	—	—
23 »	8,88	11,70	—	—
24 »	8,53	11,72	—	—
25 »	8,07	12,39	—	—

φαινομένην ἐκ τῶν μέσων ὅρων τῶν ἐπαναλήψεων τῶν ἀπαιτηθεισῶν εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν ἀπομνημονευθέντων ποιημάτων εἰς ἑκάστην ἡλικίαν καὶ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Ἡ δὲ δευτέρα καὶ τετάρτη στήλη δηλοῦσι τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης εἰς ποσοστόν, ὅπερ εὑρέθη ὡς ἑξῆς. Ὑπετέθη ὅτι ἡ διὰ μιᾶς ἐκμάθησις τῶν ἀπομνημονευτέων σειρῶν εἶναι ἐπιτυχία 100% καὶ δεικνύει τὸ μέγιστον τῆς ἰσχύος τῆς

μνήμης ἐν τῇ ἐκμαθήσει, ὁ δὲ μείζων ἢ ἐλάσσων ἀριθμὸς τῶν ἐπαναλήψεων, δι' ὧν ἑκάστη τῶν ἀναγραφομένων ἡλικιῶν ἐξέμαθε τὰς σειράς, εἶναι ἔλασσον ἢ μεῖζον ποσοστὸν τῆς ἐπιτυχίας ταύτης, ἑπομένως δὲ καὶ τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης αὐτῆς. Οὕτως ἐπὶ τῶν ἀρρένων διὰ τὴν ἡλικίαν τῶν 7 ἐτῶν, ἥτις εἶχε 12,76 ἐπαναλήψεις κατὰ τὴν ἐκμάθησιν, ἐπιτυχία εἰς ποσοστὸν εἶναι 7,84, διὰ δὲ τὴν ἡλικίαν τῶν 25 ἐτῶν, ἥτις εἶχεν 8,07 ἐπαναλήψεις εἰς τὴν ἐκμάθησιν, ἡ ἐπιτυχία εἰς ποσοστὸν εἶναι 12,39[1].

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δεικνύει τὴν ἰσχὺν τῆς ἐντυπώσεως τῆς

ΠΙΝΑΞ 2 Ἄρρενα

Ἡλικίαι	Συγκεκριμέναι λέξεις	Ἀφῃρημέναι λέξεις	Ἀριθμοί	Ἄσημοι συλλαβαί	Μέσος ὅρος ἐκ πάντων τῶν κριτηρίων
7 ἐτῶν	3,87	3,33	4,30	2,23	3,43
8 »	4,23	3,60	4,17	2,80	3,70
9 »	4,10	3,90	4,53	2,50	3,76
10 »	4,23	4,17	5,23	2,90	4,13
11 »	4,46	4,29	4,80	2,98	4,13
12 »	4,76	4,56	5,30	3,00	4,41
13 »	5,60	4,63	6,43	3,57	5,06
14 »	5,43	5,13	6,03	3,23	4,96
15 »	5,66	5,66	6,13	3,63	5,27
16 »	5,43	5,27	6,13	3,20	5,01
17 »	6,03	5,36	6,56	3.33	5,32
18 »	5,83	5,55	6,14	3,70	5,31
19 »	5,90	5,67	6,56	4,20	5,58
20 »	6,00	6,00	6,80	3,76	5,64
21 »	5,93	4,66	6,43	3,93	5,49
22 »	5,77	5,70	6,43	3,73	5,41
23 »	5,78	5,60	6,39	2,53	5,33
24 »	5,93	6.10	6,50	3,43	5,49
25 »	5,76	6,06	6,64	3,64	5,53
Μέσος ὅρος	5,02	4,91	5,74	3,41	4,77

[1] Τὸ ποσοστὸν εὑρίσκεται καὶ ὡς ἑξῆς. Ἡ διὰ μιᾶς ἐντύπωσις ὅσῳ τὸ δυνατὸν πλειόνων στοιχείων ἐν τῇ ἐκτάσει καὶ ἡ δι' ὡς οἷόν τε ὀλιγωτέρων ἐπαναλήψεων ἀπομνημόνευσις ἐν τῇ ἐκμαθήσει δηλοῖ τὴν ἀνωτάτην ἐπιτυχίαν, ἣν ἐπιδεικνύουσι μόνον ἐξαιρετικῆς μνήμης ὑποκείμενα. Αὕτη σημειοῦται διὰ τοῦ 100 %. Ἡ δὲ διὰ μιᾶς ἐντύπωσις ὀλιγωτέρων στοιχείων καὶ ἡ διὰ περισσοτέρων ἐπαναλήψεων ἀπομνημόνευσις σημαίνουσι ποσοστὸν κατώτερον κατ' ἀναλογίαν. Καθορίζεται δὲ τὸ ποσοστὸν τοῦτο κατ' ἀκρίβειαν δι' ἑκάστην ἐξετασθεῖσαν ἡλικίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κριτηρίων καὶ θεωρεῖται ἅμα ὡς κανονικὴ βαθμὶς τῆς ἰσχύος αὐτῆς, ἤτοι 100 %. Οὕτως ἐπὶ τῶν ἀρρένων διὰ τὴν ἡλικίαν τῶν 7 ἐτῶν, ἥτις εἶχε 12,76 ἐπαναλήψεις κατὰ τὴν ἐκμάθησιν, ἡ ἐπιτυχία εἶναι 47,0, διὰ δὲ τὴν ἡλικίαν τῶν 25 ἐτῶν, ἥτις εἶχεν 8,07 ἐπαναλήψεις εἰς τὴν ἐκμάθησιν, ἡ ἐπιτυχία εἶναι 74,3.

μνήμης ἐλεγχομένης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἐπὶ τῶν ἀρρένων, περιλαμβάνει δὲ α) τοὺς μέσους ὅρους τῶν ἐντυπουμένων στοιχείων ἑκάστου κριτηρίου εἰς πάσας τὰς ἡλικίας· β) τοὺς μέσους ὅρους ἑκάστης ἡλικίας ἐπὶ πάντων τῶν κριτηρίων ὁμοῦ λαμβανομένων· γ) τοὺς μέσους ὅρους τῶν ἡλικιῶν ἐν συνόλῳ ἐπὶ ἑνὸς ἑκάστου κριτηρίου.

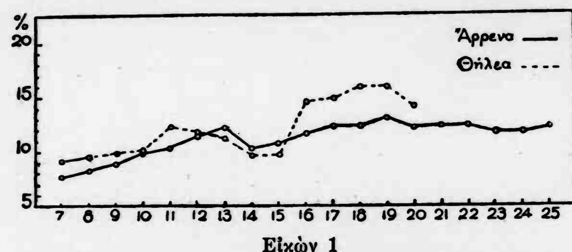
Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ ἐμφαίνει τὰ αὐτὰ ἐπὶ τῶν θηλέων.

ΠΙΝΑΞ 3 Θήλεα

Ἡλικίαι	Συγκεκριμέναι λέξεις	Ἀφῃρημέναι λέξεις	Ἀριθμοί	Ἄσημοι συλλαβαί	Μέσος ὅρος ἐκ πάντων τῶν κριτηρίων
7 ἐτῶν	3,90	3,50	4,33	2,33	3,51
8 »	4,23	4,10	4,63	2,66	3,91
9 »	4,50	5,26	4,80	3,13	4,17
10 »	4,33	4,30	4,83	3,13	4,15
11 »	4,40	4,30	5,03	3,10	4,21
12 »	4,83	4,80	5,46	3,16	4,56
13 »	4,87	4,53	5,30	3,20	4'48
14 »	4,80	4,60	5,75	3,30	4,61
15 »	5,36	5,20	6,30	3,70	5,14
16 »	5,80	5,07	6,47	3,50	5,21
17 »	5,93	5,86	6,73	4,33	5,71
18 »	5,80	6,00	6,80	4,23	5,71
19 »	5,75	6,25	7,13	4,00	5,78
20 »	5,77	5,97	6,77	4,00	5,63
Μέσος ὅρος	5,02	4,91	5,74	3,41	4,77

Ἐκ δὲ τῶν καμπυλῶν ἡ ἐν εἰκ. 1 δηλοῖ τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης τῶν ἡλικιῶν ἑκάστων ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν, ἐλεγχομένην διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως, κατεσκευάσθη δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ τῇ τετάρτῃ στήλῃ τοῦ πρώτου πίνακος σημειουμένων ποσοστῶν.

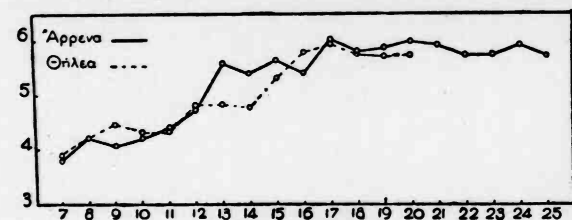
Αἱ δ' ἐν εἰκ. 2, 3, 4 καὶ 5 καμπύλαι ἐμφαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης ἀρρένων καὶ θηλέων ἐλεγχομένην διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως, καὶ δὴ διὰ κριτηρίων συγκε-



Εἰκὼν 1

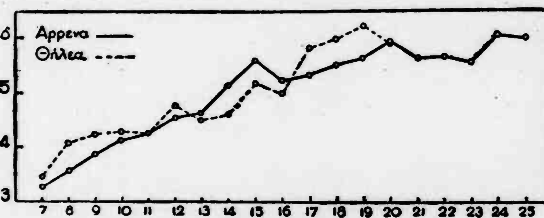
κριμένων λέξεων, ἀφῃρημένων λέξεων, ἀριθμῶν καὶ ἀσήμων συλλαβῶν.

Ἡ δ' ἐν εἰκ. 6 καμπύλη δηλοῖ τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως



Εἰκὼν 2

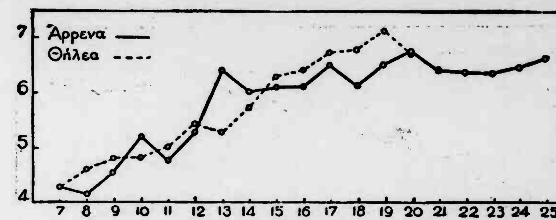
καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης ἀρρένων καὶ θηλέων, συναγομένην ἐκ πάντων τούτων τῶν κριτηρίων τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ὁμοῦ λαμβανομένων.



Εἰκὼν 3

Ὡς πρὸς δὲ τὴν *συντήρησιν* τῶν μεμαθημένων δὲν ἠδυνήθημεν νὰ καταρτίσωμεν οὔτε πίνακας οὔτε καμπύλας, διότι τὰ πορίσματα δὲν εἶχον ἐνταῦθα τὴν ἀπαιτουμένην ἀκρίβειαν· τοῦτο δέ, διότι πολλὰ

τῶν ὑποκειμένων καὶ μάλιστα τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, δὲν ἠδύναντο, ὡς ὡμολόγουν, νὰ ἀποφύγωσιν ὅλως τὴν ἐπανάληψιν τῶν μεμαθημένων ἐν τῷ χρόνῳ τῷ διαρρέοντι ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκμαθήσεως μέχρι



Εἰκὼν 4

τῆς ἡμέρας τῆς τεταγμένης πρὸς ἔλεγχον τῆς συντηρήσεως· οὐχ' ἧττον καὶ τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα, καίπερ κατὰ ἐλάσσονα προσέγγισιν συνηγμένα, δὲν ἀφίστανται πολὺ τῆς ἀληθείας.

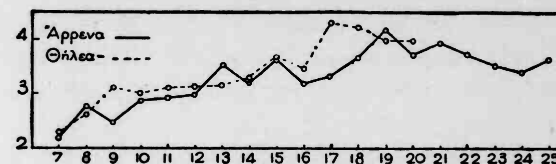
Εἶναι δὲ τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ἐν συνόλῳ τὰ ἑξῆς.

Α'. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΤΥΠΩΣΙΝ

ἐλεγχομένην διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως.

1. *Ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἰσχὺς τῆς μνήμης αὐξάνεται μέχρι τοῦ 19ου ἔτους.*

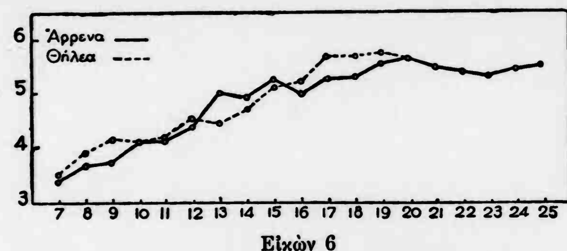
2. *Ἡ μνήμη ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν οὔτε ἐπὶ τῶν ἀρρένων οὔτε ἐπὶ τῶν θηλέων βαίνει ὅλως κανονικῶς, ἀλλ' ἐμφανίζει τινὰς ἀνωμα-*



Εἰκὼν 5

λίας κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Κατὰ τὰ ἡμέτερα πορίσματα ἡ ἰσχὺς τῆς ἐντυπώσεως τῆς μνήμης ἐπὶ τῶν ἀρρένων μέχρι τοῦ 13ου ἔτους χωρεῖ κανονικῶς αὐξανομένη, ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους τούτου μέχρι τοῦ 16ου ἐμφανίζει τινὰ ὕφεσιν, ἔπειτα δὲ βαίνει πάλιν αὐξανομένη, καὶ ἐξικνεῖται εἰς τὸ μέγιστον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς κατὰ τὸ 19ον ἔτος. Κατόπιν ἐμφανίζει μικρὰν ὕφεσιν, ἥτις γίνεται μείζων ἢ ἐλάσσων

μέχρι τοῦ 25ου ἔτους. Τὰ πέρα τῆς ἡλικίας ταύτης δὲν ἐξηλέγξαμεν, ὡς ἐλέχθη, ἀκριβῶς. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν γενομένων ὀλίγων πειραμάτων ἐδείχθη ὅτι ἡ ἐντυποῦσα μνήμη πέρα τῆς ἡλικίας ταύτης ἐλατ-



Εἰκὼν 6

τοῦται μᾶλλον ἢ ἧττον κατὰ κανόνα, μόνον δ' ἐπί τινων ὑποκειμένων καὶ μέχρι τοῦ 50οῦ ἔτους ἡ μνήμη αὕτη ἐμφανίζει ἰσχὺν ὅσην καὶ κατὰ τὸ 19ον ἔτος[1].

Ἐπὶ τῶν θηλέων ἡ ἰσχὺς τῆς ἐντυπώσεως αὐξάνεται μέχρι τοῦ 11ου ἔτους, εἶτα δὲ ὑφίσταται ὕφεσιν, ἥτις ἐκτείνεται μέχρι τοῦ 15ου ἔτους. Ἔπειτα δὲ αὐξάνεται πάλιν ἀποτόμως καὶ ἐμφανίζει ἡ αὔξησις αὕτη τὸ μέγιστον αὐτῆς κατὰ τὸ 19ον ἔτος. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους τούτου παρατηρεῖται ὕφεσις, ἥτις παραμένει μᾶλλον ἢ ἧττον σταθερὰ μέχρι τοῦ 25ου ἔτους, ἔπειτα δὲ αὐξάνει ἐπὶ μᾶλλον.

3. *Αἱ κατώτεραι ἡλικίαι ἔχουσιν ἀσθενεστέραν μνήμην ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν.*

4. *Ἡ μνήμη τῶν θηλέων παραβαλλομένη πρὸς τὴν τῶν ἀρρένων εἶναι καθόλου εἰπεῖν ἰσχυροτέρα ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν.* Μόνον δὲ ἀπὸ τοῦ 13ου μέχρι τοῦ 15ου ἔτους ὑπολείπεται τῆς τῶν ὁμηλίκων ἀρρένων.

Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ αὐτὰ περίπου πορίσματα ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν τῶν μανθανομένων κατέληξε καὶ ἡ ἔρευνα ἡ γενομένη διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως[2].

[1] Καὶ ὁ *Ebbinghaus* μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἰσχὺς τῆς μνήμης αὐτοῦ μέχρι τοῦ 50οῦ ἔτους κατ' οὐδὲν εἶχεν ἐλαττωθῆ.

[2] Κατά τινας ἡ μεγίστη ἰσχὺς τῆς μνήμης περὶ τὴν ἐντύπωσιν, ἐλεγχομένης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως, συμπίπτει εἰς τὸ 18ον ἔτος (Βλ. R. Woodworth, Psychology, 1929, σ. 76).

Β'. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΝ

ἐλεγχομένην διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας.

1. *Αἱ κατώτεραι ἡλικίαι, αἵτινες δυσκολώτερον ἐντυποῦσι, συντηροῦσι μᾶλλον τὰ μεμαθημένα.*

2. *Ἡ μνήμη τῶν ἀρρένων μέχρι τῶν 25 ἐτῶν εἶναι ὡς πρὸς τὴν συντήρησιν ἐπὶ ἴσοις ὅροις ἰσχυροτέρα τῆς τῶν θηλέων*[1].

Ἐὰν νῦν παραβληθῶσι τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν εὑρημένα,

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον ζήτημα συμφωνοῦσι πρὸς τὰ τοῦ *Ebbinghaus*, καθ' ἃ ἡ μνήμη ἐμφανίζεται ἰσχυροτάτη κατὰ τὸ 19ον καὶ 20ὸν ἔτος[2].

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ζήτημα, τὸ περὶ τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης καὶ τῆς ἰσχύος αὐτῆς, ὅπως φαίνεται καὶ ἐκ τῶν πινάκων, τὰ ἡμέτερα πορίσματα διαφέρουσιν ἔν τισι καὶ τῶν τοῦ *Ebbinghaus* καὶ τῶν τοῦ *Meumann*.

Ὡς πρὸς τὸ τρίτον καὶ πέμπτον ζήτημα ἐπικυροῦσι τὰ ὑπὸ πάντων τῶν ἐρευνητῶν ὁμοφώνως δεδιδαγμένα, ἤτοι α) ὅτι ἡ ἰσχὺς τῆς ἐντυπώσεως εἶναι μείζων ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν· β) ὅτι αἱ ἀνώτεραι ἡλικίαι, αἵτινες εὐκολώτερον ἐντυποῦσι, συντηροῦσιν ὀλιγώτερον τὰ μεμαθημένα.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ τέταρτον ζήτημα, τὸ περὶ τῆς διαφορᾶς ἀρρένων καὶ θηλέων ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν, τὰ ἡμέτερα πορίσματα ἐπικυροῦσι τὸ δίδαγμα, καθ' ὃ ἡ ἰσχὺς τῆς μνήμης τῶν θηλέων εἶναι μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους μείζων τῆς τῶν ἀρρένων καθόλου εἰπεῖν.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ τελευταῖον ζήτημα, τὸ περὶ τῆς διαφορᾶς ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν τῇ συντηρήσει, τὰ ἡμέτερα πορίσματα διαφέρουσι τῶν τοῦ *Meumann* καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν, καθ' οὓς μέχρι τοῦ 14ου ἔτους τὰ θήλεα συντηροῦσι μᾶλλον τῶν ἀρρένων τὰ μεμαθημένα. Μόνον ἐπὶ τῶν εὐφυεστάτων θηλέων παρετηρήσαμεν ἡμεῖς ὑπεροχήν τινα περὶ τὴν συντήρησιν, ἀλλ' οὐχὶ μέχρι τοῦ 14ου ἔτους μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ

[1] Κατὰ πόσον ὑπάρχουσι διαφοραὶ μεταξὺ ἀρρένων καὶ θηλέων ἐπὶ τῶν διαφόρων μνημονευμάτων, οἷον ἀκουστικῶν, ὀπτικῶν καὶ ἄλλων τοιούτων, περὶ ὧν ὑπάρχουσι καὶ ἀμφισβητήσεις, θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ.

[2] Συνεφώνησαν καὶ ἄλλα νεώτερα πορίσματα, ἐν ἄλλοις τοῦ *E. Brunswik* (Untersuchungen zur Entwicklung des Gedächtnisses ἐν Beihefte z. Zeitschr. f. Ang. Psych., 1932).

τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν. Καὶ ἐνταῦθα ὅμως ἡ περὶ τὴν συντήρησιν ὑπεροχὴ τῶν θηλέων ἐμφανίζεται, ὡς ἔδειξαν τὰ ἡμέτερα πειράματα, μόνον κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν ἡμέρας, κατόπιν δὲ ὑπερισχύουσι πάλιν καταφανῶς τὰ ἄρρενα ἐν τῇ συντηρήσει.

Εἰς τοὺς *λόγους τῶν φαινομένων* τούτων δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ διατρίψῃ ἡ ἡμετέρα μελέτη. Περὶ τούτων οὐδεμία σχεδὸν γεννᾶται ἀμφισβήτησις.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς μνήμης μέχρι τοῦ 19ου καὶ 20οῦ ἔτους ἑρμηνεύεται ἐκ τῆς παραλλήλου ἀναπτύξεως τοῦ σώματος καὶ δὴ τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξ οὗ ἤρτηται σύμπας ὁ ψυχικὸς βίος.

Ἡ δὲ ἀνωμαλία τῆς πορείας τῆς μνήμης ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῆς ὀφείλεται πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλα φυσιολογικὰ μάλιστα αἴτια, ἐν οἷς προέχει ἡ ἐμφάνισις τῆς ἥβης, ἥτις ἐπιγίνεται ταχυτέρα ἢ βραδυτέρα ἀναλόγως τοῦ κλίματος τῆς χώρας καὶ ἐπιφέρει ἀνωμαλίαν εἰς ὅλον τὸν ψυχικὸν βίον.

Ἡ ἐλάσσων ἐντύπωσις ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ἐξηγεῖται μάλιστα ἐκ τῆς ἀτελοῦς διαπλάσεως τοῦ ἐγκεφάλου, ἐκ τῆς παρὰ τοῖς παισὶν ἐλλείψεως πολλαπλῶν ἀφομοιωτικῶν στοιχείων, ἐκ τῆς ἐλάσσονος ἐντάσεως καὶ συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἐκ τῆς ταχύτερον ἐπερχομένης κοπώσεως.

Ἡ δὲ μείζων περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἰσχὺς τῆς μνήμης τῶν θηλέων ὀφείλεται ἴσως εἰς τὸ ὅτι τὰ θήλεα ἐν τῇ ἀπομνημονεύσει προσέχουσι μᾶλλον εἰς τὴν μηχανικὴν σύνδεσιν τῶν μανθανομένων. Ἐντεῦθεν δ᾽ ἑρμηνεύεται πιθανῶς καὶ ἡ παρ᾽ αὐτοῖς ταχυτέρα λύσις τῶν συνειρμῶν καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα λήθη.

Τῆς δὲ μείζονος συντηρήσεως τῶν μανθανομένων ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν λόγος πιθανὸς φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἑξῆς. Αἱ διὰ πλειόνων ἐπαναλήψεων ἐγγινόμεναι εἰκόνες, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς ἡλικίας ταύτας, ἀποβαίνουσιν ἐμπεδώτεραι ἐν τοῖς κυττάροις. Ἴσως δὲ συντελοῦσι καὶ ἄλλα φυσιολογικὰ αἴτια· ἐνδέχεται δῆλα δὴ ἐν τῷ παιδικῷ ἐγκεφάλῳ, ἔνθα δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχῆθεν τόσαι παραστάσεις, ὅσαι παρὰ τοῖς προηγμένοις τὴν ἡλικίαν, νὰ παραμένωσι μᾶλλον τὰ μανθανόμενα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Cohn u. Dieffenbacher.—Untersuchungen über Geschlechts,-Alters-u. Begabungsunterschiede, Leipzig, 1911.

Ebbinghaus, H.—Über d. Gedächtnis, Leipzig, 1885.

Ebbinghaus, H.—Grundz. d. Psychologie, ἔκδ. 4η **1**, 1919, **2**, 1913.

Fröbes, J. Lehrb, d. experim. Psychologie, **1**, 1923, **2**, 1929.

Hawkins, Ch. J.—Experiments on memory types, ἐν *Psych. Rew.*, **4**, 1897,

Lyon, D. O.—Memory and the learning process, ἔκδ. 2α, Baltimore, 1917, κ. ἄ.

Meumann, E.—Ökonomie u. Technik d. Gedächtnisses, Experim. Untersuchungen ü. d. Merken u. Behalten, Leipzig, ἔκδ. 5η, 1920,

Müller, G. E. - Schumann, F.—Exp. Beitr. z. Unters. d. Gedächtnisses, ἐν *Zeitschr. f. Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane.*, **6**, 1899.

Müller, G. E. - Pilzecker, A.—Exper. Beitr. z. Lehre vom Gedächtnis, Leipzig, 1900.

Müller, G. E.—Z. Analyse d. Gedächtnistätigkeit u. d. Vorstellungsverlaufs, Leipzig, **1**, 1911, **2**, 1917, **3**, ἔκδ. 2α, 1924.

Offner, M.—Das Gedächtnis. Die Ergebnisse d. experim. Psychologie etc.,—ἔκδ. 2α, Berlin, 1924.

Pohlmann, A.—Experim. Beitr. z, Lehre v. Gedächtnis, Berlin, 1906.

Pyle W. H.—The Psychology of learning, Baltimore, 1921.

Radossawljewitch, P.—Das Behalten u. Vergessen bei Kindern u. Erwachsenen nach experim. Untersuchungen, ἐν *Päd. Mon.*, **1**, 1907.

Watkins, St.—Beziehungen zw. d. Intelligenz u. d. Lernen u. Behalten, ἐν *Päd.-psych. Arbeiten*, **2**, 1911.

Wessely, R.—Zur Frage d. Auswendiglernens, ἐν *N. Jahrb. f. d. Klass. Altertum u. f. Pädag.* **2**, 16, 1905.

Whipple, G. M.—Manual of mental and physical tests, ἔκδ. 2α, Baltimore, 1920.

Woodworth R. S.—Psychology, ἔκδ. 2α, New York, 1929.

Ziehen, Th.—Das Gedächtnis, Berlin, 1908.

Ziehen, Th.—Leitfaden d. physiol. Psychologie, ἔκδ. 12η, Jena, 1924.

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΜΝΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Β

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΛΗΘΗΣ *

Ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἐπέρχεται λύσις τῶν μνημονικῶν συνειρμῶν καὶ λήθη, ἐλέγχει ἡ καθ᾽ ἑκάστην πεῖρα. Διὸ καὶ παλαιόταται εἶναι αἱ ῥήσεις αἱ προτρέπουσαι εἰς ἐπανάληψιν τοὺς θέλοντας νὰ διατηρῶσιν ἐν τῇ μνήμῃ τὰ μανθανόμενα[1]. Ἀλλ᾽ ἡ πορεία, ἣν ἀκολουθεῖ ἡ ἐπερχομένη λήθη μόνον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐξητάσθη διὰ πειραμάτων, ἐν οἷς ἠρευνήθησαν τὰ ἑξῆς ζητήματα.

1. Ἡ λήθη τῶν μανθανομένων ἡ ἐπακολουθοῦσα μετὰ τὴν ἐκμάθησιν χωρεῖ κανονικῶς; Τίνα δ᾽ ἔχει αὕτη σχέσιν πρὸς τὸν ἀπὸ τῆς ἐκμαθήσεως διαρρέοντα χρόνον;

2. Ἐπέρχεται σὺν τῷ χρόνῳ τελεία τῶν μανθανομένων λήθη;

Ὡς κριτήρια καὶ ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ χρησιμεύουσιν ἄσημοι συλλαβαὶ καὶ λογικὰ στοιχεῖα, οἷον λέξεις, ποιήματα, διηγήματα καὶ τὰ τοιαῦτα.

Γίνεται δὲ ἡ ἔρευνα ὡς ἑξῆς. Ἐκλέγονται τὰ μνημονευτέα στοιχεῖα, ὥστε νὰ εἶναι ἰσοδύναμα πρὸς ἄλληλα κατὰ τὸ δυνατόν, ἐκμανθάνονται δὲ οὕτως, ὥστε τὰ ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων νὰ λέγωσι ταῦτα ἄνευ σφάλματος, καὶ σημειοῦται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπαναλήψεων ἑκάστης ἐκμαθήσεως. Ἔπειτα δὲ μετὰ ὡρισμένα χρονικὰ διαστήματα ἐλέγχεται τὸ ποσοστὸν τῆς λήθης διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας.

Τὰ πορίσματα τῶν ξένων.—Τὰ πορίσματα τῆς μέχρι τοῦδε

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, τῇ 4ῃ Δεκεμβρίου 1930 (Πρακτικά, 5, 1930, σ. 382 κ. ἑξ.)

[1] Πρβλ. τὸ τοῦ συγγραφέως τῆς πρὸς Δημόνικον παραινέσεως· *«ἃ ἐπίστασαι, ταῦτα διαφύλαττε ταῖς μελέταις»* (IV, 18) καὶ τὸ τοῦ *Ἀριστοτέλους «αἱ μελέται τὴν μνήμην σῴζουσι τῷ ἐπαναμιμνήσκειν»* (π. μν. κ. ἀναμν. 451α 12) καὶ τὴν ἔπειτα διατυπωθεῖσαν γνώμην repetitio est mater studiorum καὶ ὅσα τούτοις ὅμοια.

ἐρεύνης διαφέρουσιν ἐν πολλοῖς. Οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ ζητήματι ὁ μὲν ***Ebbinghaus***, ὁ πρῶτος τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐρευνήσας, εὗρεν ἐπὶ ἀσήμων στοιχείων ὅτι ἡ λήθη χωρεῖ ἀεὶ προϊοῦσα κανονικῶς καὶ εἶναι κατ᾽ ἀρχὰς μὲν πολὺ ταχεῖα, ἔπειτα δὲ γίνεται ἄγαν βραδεῖα. Παρετήρησε δ᾽ ἐπὶ τῶν πορισμάτων, ὅσα συνήγαγεν ἐκ τῶν πειραμάτων του, καὶ μαθηματικήν τινα σχέσιν τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς λήθης τῶν μεμαθημένων πρὸς τὸν διαρρέοντα χρόνον, κατὰ προσέγγισιν ἰσχύουσαν, ἣν παρέστησε διὰ τοῦ τύπου

$$B=\frac{100\,.\,K}{(\lambda o\gamma.\,t)^{c}+K},$$

(ἔνθα B=οἰκονομία, t=ὁ διαρρέων ἑκάστοτε χρόνος, K καὶ c σταθεραὶ προσδιοριστέαι ἀξίαι), ἐξ οὗ τύπου διὰ προσδιορισμοῦ τῆς τιμῆς τοῦ K ὡς ἑξῆς

$$K=\frac{B\,.\,(\lambda o\gamma.\,t)^{c}}{100-B},$$

(ἔνθα 100—B δηλοῖ τὴν λήθην), συνήγαγεν ὅτι

$$\frac{B}{V}=\frac{K}{(\lambda o\gamma.\,t)^{c}},$$

(ἔνθα V=λήθη),

ἤτοι ὅτι *τὰ πηλίκα τῆς ἑκάστοτε οἰκονομίας πρὸς τὴν λήθην εἶναι κατὰ προσέγγισιν ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρὸς δύναμίν τινα τῶν λογαρίθμων τῶν διαρρεόντων χρονικῶν διαστημάτων*· ἢ ἁπλούστερον· *ἡ λήθη εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν λογάριθμον τοῦ χρόνου.* Καὶ συνεφώνησαν πρὸς τὸν ***Ebbinghaus*** μᾶλλον ἢ ἧττον ὁ ***Busemann***, ὁ ***Dallenbach***, ὁ ***Strong***, ὁ ***Bean***, ὁ ***Finkenbinder*** καὶ ἄλλοι. Παραπλήσιον δὲ τύπον εἰσήγαγεν ὁ ***Piéron***.

Διεφώνησε δὲ πρὸς τὰ πορίσματα ταῦτα τοῦ ***Ebbinghaus*** τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον τοῦ ***Meumann***[1]. Κατὰ τὰ πορίσματα τοῦ Ἐργαστηρίου τούτου ἡ πορεία τῆς λήθης ἐπὶ τῶν ἀσήμων δὲν εἶναι τόσον κανονική, ὅσον εὗρεν ὁ ***Ebbinghaus***· Ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν μέχρι τῆς ἕκτης εἶναι ἡ λήθη μικροτέρα ἢ κατ᾽ αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἐκμαθήσεως. Ὁ τύπος τοῦ ***Ebbinghaus*** δὲν ἰσχύει· ὀρθὸν εἶναι μόνον ὅτι κατ᾽ ἀρχὰς ἡ λήθη χωρεῖ ταχύτερον, ὕστερον δ᾽ ἐπιβραδύνεται.

[1] Meumann, Radossawljewitsch, Magneff, Pentschew κ. ἄ.

Ἡ διαφορὰ τῶν πορισμάτων τοῦ *Ebbinghaus* καὶ τῶν περὶ τὸν *Meumann* ὡς πρὸς τὸ ποσοστὸν τῆς λήθης (ἐπὶ ἀσήμων στοιχείων) δηλοῦται ἐκ τοῦ ἑξῆς πίνακος καὶ τῶν κατωτέρω παρατειθεμένων ἐν εἰκ. 1 καμπυλῶν.

ΠΙΝΑΞ 1

Χρόνος	Λήθη παρὰ Radossawljewitsch	Λήθη παρὰ Ebbinghaus	Διαφοραὶ
5′	2,5	—	—
20′ (Ebb. 19′)	11,4	41,8	— 30,4
60′ (» 64′)	29,3	55,8	— 26,5
480′ (» 525′)	52,6	64,2	— 11,16
1 ἡμ.	32,2	66,3	— 34,1
2 »	39,1	72,2	— 33,1
6 »	50,7	74,6	— 13,9
14 »	59,0	—	—
21 »	62,0	—	—
30 »	79,8	78,9	+ 0,9
120 »	97,2	—	—

Ὡς πρὸς τὴν πορείαν τῆς λήθης ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων συμφωνοῦσι πάντες ὅτι εἶναι βραδυτέρα ἢ ἐπὶ τῶν ἀσήμων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μορφὴν καὶ ταύτης δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία τῶν ἐρευνητῶν.

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς δημιουργίας τῶν δεξιοτήτων καὶ τῆς λήθης αὐτῶν, καὶ δὴ καὶ ἐπὶ ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ ζῴων, εἰς τὰ αὐτὰ περίπου πορίσματα κατέληξαν οἱ ἐξετάσαντες τὰ ζητήματα ταῦτα (*Thorndike*, *Bourdon*, *Piéron*, ἄλλοι).

Προχειμένου δὲ περὶ τοῦ δευτέρου ζητήματος καὶ ὁ *Ebbinghaus* καὶ οἱ περὶ τὸν *Meumann* καὶ ἄλλοι θεωροῦσι δυνατὴν τελείαν λήθην ἐπὶ τῶν ἀσήμων στοιχείων. Ἐκ τῶν πειραμάτων αὐτῶν οἱ περὶ τὸν *Meumann* εὗρον ἐπὶ τῶν στοιχείων τούτων μετὰ 4 μῆνας λήθην 97, 2. Ἀλλ' ἂν καὶ εἰς τὰ λογικὰ στοιχεῖα ἐπιγίνεται λήθη τελεία, δὲν ἐξητάσθη ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε, ἀλλ' οὐδ' εὔκολον εἶναι νὰ ἐξετασθῇ. Τὰ γενόμενα πειράματα ἀναφέρονται εἰς βραχύτερα διαστήματα χρόνου, ἐν οἷς σῴζεται μᾶλλον ἢ ἧττον ἡ μνήμη τῶν μεμαθημένων λογικῶν στοιχείων. Ὁ *Worcester*, ὅστις ἐμάνθανε σειρὰς λέξεων ἐκ νέου μετὰ 5 ἔτη, εἶχεν οἰκονομίαν χρόνου ἐν τῇ νέᾳ ἐκμαθήσει 44 %, ἤτοι λήθην 56 %. Ὁ δ' *Ebbinghaus* ἐπίστωσεν ὅτι 22 ἔτη μετὰ τὴν ἐκμάθησιν

στροφῶν ἐκ τοῦ Don Juan τοῦ Βύρωνος συνετήρει ἀρκετὰ ἔτι στοιχεῖα τοῦ ἀπομνημονευθέντος· διότι ἡ νέα ἐκμάθησις τῶν αὐτῶν στροφῶν μετὰ τὰ 22 ἔτη ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν ἀπομνημόνευσιν ἄλλων ἰσοδυνάμων στροφῶν τοῦ αὐτοῦ ποιήματος, τὸ πρῶτον ἐκμανθανομένων, ἐνεφάνιζεν οἰκονομίαν χρόνου 7 %. Ἐπὶ δὲ ποιημάτων, τὰ ὁποῖα ἔμαθεν ἄλλοτε, ἐπανέλαβε δὲ πάλιν τὰς τρεῖς ἡμέρας τὰς ἑπομένας εἰς τὴν πρώτην ἀπομνημόνευσιν, καὶ δὴ μέχρι τελείας ἐκμαθήσεως ἑκάστοτε, εἶχε μετὰ 17 ἔτη οἰκονομίαν 20 %.

ΑΙ ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Ἵνα ἐλέγξωμεν πῶς ἔχουσι παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὰ τῆς λήθης, ὑπεβάλομεν τὰ εἰρημένα ζητήματα εἰς ἔρευναν ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐργαστηρίῳ. Καὶ ἐξητάσαμεν τὴν λήθην ἐπὶ ἀσήμων καὶ λογικῶν στοιχείων.

Κριτήρια.—Κριτήρια μετεχειρίσθημεν 11 σειρὰς ἐκ 15 ἀσήμων συλλαβῶν ἑκάστην, οἷαι αἱ ἑξῆς·

ρεκ φιζ δαφ λεβ ταρ κος σεθ γακ πετ σίχ μοκ σεψ βατ πιδ θοφ
χοτ δαμ κιν βεζ γας μιψ ρετ σατ φολ καγ πιχ λαν δεβ γεκ μογ,

καὶ ἰσάριθμα τεμάχια ποιημάτων, ὧν ἕκαστον ἀπετελεῖτο ἐκ 10 ἑξαμέτρων στίχων, ἤτοι ἑκατὸν ἑβδομήκοντα συλλαβῶν, εἰλημμένα ἐκ τῆς τοῦ Θ. Ὀρφανίδου Χίου δούλης.

Ὑποκείμενα.—Ὑποκείμενα δὲ εἴχομεν 40, ἤτοι 20 ἄρρενα καὶ 20 θήλεα[1], ἡλικίας 17-20 ἐτῶν. Ἐκ τούτων τῶν ὑποκειμένων 20 μὲν ἐξητάσαμεν εἰς τὰς ἀσήμους συλλαβάς, 20 δὲ εἰς τὰ ποιήματα. Ἐλάβομεν δὲ καὶ ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ τὴν φροντίδα, ὥστε νὰ πληρῶνται πάντες οἱ ὅροι οἱ ἀπαιτούμενοι εἰς τὴν ἀκριβῆ διεξαγωγὴν τῶν τοιούτων πειραμάτων, ἤτοι νὰ εἶναι τὰ ὑποκείμενα ψυχικῶς ἤρεμα καὶ ἔχωσι σύντονον τὴν προσοχήν, νὰ μὴ ἐπαναλαμβάνωσιν ἐν τῷ ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην ἐξέτασιν διαρρέοντι χρόνῳ τὰ μανθανόμενα, ὅπως συνήθως συμβαίνει παρὰ πολλοῖς τῶν ἐξεταζομένων ὑποκειμένων· ἔτι δὲ ἡ ἐξέτασις κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἐρεύνης νὰ γίνηται κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τῆς ἡμέρας.

[1] Ὁ Ebbinghaus διεξήγαγε τὰ πειράματα μόνον ἐφ' ἑαυτοῦ, ὁ Magneff ἐπὶ 2, ὁ Radossawljewitsch ἐπὶ 27 ὑποκειμένων.

Μέθοδος.—Ἡ δ' ἐξέτασις ἐγένετο ὡς ἑξῆς. Ἐξελέξαμεν τὰς σειρὰς τῶν ἀσήμων συλλαβῶν καὶ τὰ τεμάχια τῶν ποιημάτων. Ἔπειτα δὲ παρείχομεν τὰς ἀσήμους συλλαβὰς καὶ τὰ ποιήματα εἰς ἐκμάθησιν ὀπτικῶς καὶ ἀκουστικῶς, καὶ δὴ οὐχὶ εὐθὺς πάντα τὰ στοιχεῖα τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο, ἀλλ' ἀφ' οὗ ἐδίδομεν τὸ πρῶτον στοιχεῖον καὶ ἠλέγχομεν τὴν ἐπερχομένην λήθην, τότε μόνον παρείχομεν εἰς ἐκμάθησιν τὸ ἑπόμενον στοιχεῖον. Τοῦτο δέ, ἵνα μὴ ἐπέρχηται ἄσκησις τῆς μνήμης διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐκμαθήσεων καὶ οὕτως ἐμφιλοχωρῇ ἀνακρίβεια εἰς τὴν ἔρευναν.

Ὁ δ' ἔλεγχος τῆς λήθης ἐγίνετο μετὰ ὡρισμένα χρονικὰ διαστήματα ἀπὸ τῆς ἐκμαθήσεως· καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τῶν ἀσήμων συλλαβῶν ὡς ἑξῆς.

Τὴν	1ην	σειρὰν	ἐξητάζομεν	μετὰ	10′
»	2αν	»	»	»	20′
»	3ην	»	»	»	1 ὥραν
»	4ην	»	»	»	9 ὥρας
»	5ην	»	»	»	1 ἡμέραν
»	6ην	»	»	»	2 ἡμέρας
»	7ην	»	»	»	6 »
»	8ην	»	»	»	14 »
»	9ην	»	»	»	21 »
»	10ην	»	»	»	30 »
»	11ην	»	»	»	10 μῆνας

Ἐπὶ δὲ τῶν ποιημάτων ὁ ἔλεγχος ἐγίνετο ὡς ἀκολούθως.

Τὸ	1ον	τεμάχιον	ἐξητάζομεν	μετὰ	9 ὥρας
»	2ον	»	»	»	1 ἡμέραν
»	3ον	»	»	»	2 ἡμέρας
»	4ον	»	»	»	3 »
»	5ον	»	»	»	4 »
»	6ον	»	»	»	5 »
»	7ον	»	»	»	10 »
»	8ον	»	»	»	20 »
»	9ον	»	»	»	30 »
»	10ον	»	»	»	60 »
»	11ον	»	»	»	90 »
»	12ον	»	»	»	2 ἔτη

Τὸ δὲ ποσὸν τῆς λήθης εὑρίσκομεν διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας. Δῆλα δὴ κατὰ τὰ τεταγμένα χρονικὰ διαστήματα προεκαλοῦμεν

τὰ ὑποκείμενα εἰς νέαν ἐκμάθησιν, ἡ δὲ διαφορὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναλήψεων τῆς δευτέρας ταύτης ἐκμαθήσεως ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναλήψεων τῆς πρώτης ἐκμαθήσεως ἐδήλου τὸ ποσὸν τῆς λήθης.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐπὶ τῆς λήθης τῶν λογικῶν στοιχείων ἐπεξετείναμεν πολὺ μᾶλλον τὰ πειράματα ἡμῶν. Διὰ τῶν μεθόδων τῶν συντηρουμένων στοιχείων καὶ τῶν βοηθειῶν καὶ τῆς οἰκονομίας ἀνιχνεύσαμεν τὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν λήθην ἐπὶ ποιημάτων ἀπὸ 10 καὶ 20 καὶ 30 ἐτῶν μεμαθημένων.

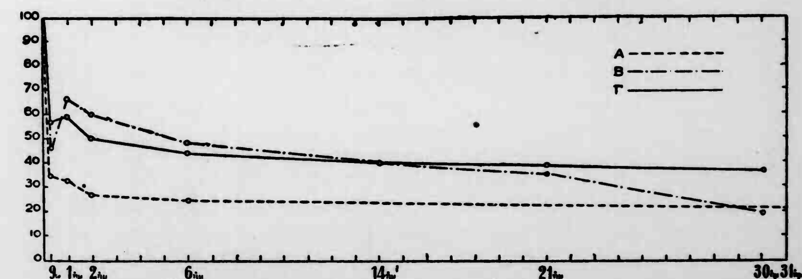
Πορίσματα.—Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ταύτης ἐμφαίνουσιν οἱ ἐπιφερόμενοι πίνακες ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 3.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δηλοῖ τὴν οἰκονομίαν τῶν ἐπαναλήψεων

ΠΙΝΑΞ 2

Ἄσημοι συλλαβαὶ

Χρόνος, μεθ' ὃν ἐγίνετο ὁ ἔλεγχος τῆς λήθης	Οἰκονομία %	Λήθη %
10′	81,56	18,44
20′	71,35	28,65
60′	64,19	35,81
9 ὧραι	57,59	42,41
1 ἡμέρα	59,21	40,79
2 ἡμέραι	50,40	49,60
6 »	44,59	55,41
14 »	40,52	59,48
21 »	39,12	60,88
30 »	37,20	62,80
10 μῆνες	0,00	100,00



Εἰκ. 1.—Καμπύλαι λήθης ἐπὶ ἀσήμων συλλαβῶν. A κατὰ Ebbinghaus. B κατὰ Radossawljewitsch. Γ καθ' ἡμᾶς.

καὶ ἅμα τὴν λήθην τὴν ἐπερχομένην προϊόντος τοῦ χρόνου κατὰ τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων συλλαβῶν.

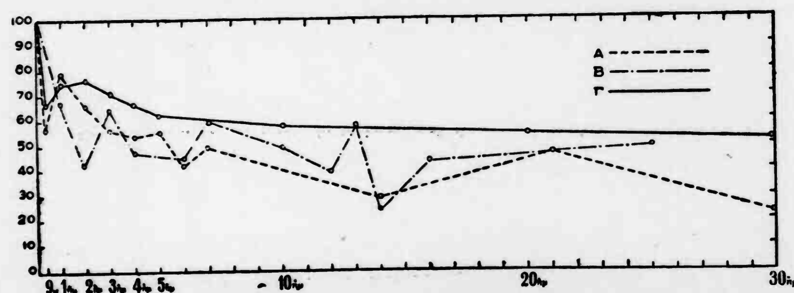
Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ ἐμφαίνει τὴν οἰκονομίαν τῶν ἐπαναλήψεων καὶ ἅμα τὴν λήθην τὴν ἐπερχομένην προϊόντος τοῦ χρόνου κατὰ τὴν ἐκμάθησιν λογικῶν στοιχείων καὶ δὴ ποιημάτων.

ΠΙΝΑΞ 3

Ποιήματα

Χρόνος, μεθ' ὃν ἐγίνετο ὁ ἔλεγχος τῆς λήθης	Οἰκονομία %	Λήθη %
9 ὧραι	66,60	33,40
1 ἡμέρα	75,29	24,71
2 ἡμέραι	76,18	23,82
3 »	71,14	28,86
4 »	66,43	33,57
5 »	62,66	37,34
10 »	59,64	40,36
20 »	55,58	44,42
30 »	52,66	47,34
60 »	42,66	57,34
90 »	37,08	62,92
2 ἔτη	32,50	67,50

Σαφέστερα γίνονται ταῦτα ἐκ τῶν παρατιθεμένων καμπυλῶν [1].



Εἰκ. 2.—Καμπύλαι λήθης ἐπὶ ποιήματος. Α κατὰ Rodossawljewissch, Β κατὰ Magneff. Γ καθ' ἡμᾶς.

[1] Τὰ διαστήματα ἀπὸ 10′ μέχρις 60′ καὶ ἀπὸ 31 ἡμερῶν μέχρι 10 μηνῶν ἐπὶ τῶν ἀσήμων καὶ ἀπὸ 31 ἡμερῶν μέχρι 2 ἐτῶν ἐπὶ τῶν λογικῶν δὲν ἐσημειώθησαν ἐν ταῖς ἡμετέραις καμπύλαις, ἵνα μὴ ἀποβῶσιν αὗται λίαν μακραί.

Σημειωτέον δὲ ὅτι χάριν συγκρίσεως ἐν μὲν τῇ εἰκόνι 1 ἀναγράφονται καὶ αἱ καμπύλαι τοῦ *Ebbinghaus* καὶ τοῦ *Radossawljewitsch,* ἐν δὲ τῇ εἰκόνι 2 καὶ αἱ καμπύλαι τοῦ *Radossawljewitsch* καὶ τοῦ *Magneff.*

Εἶναι δὲ τὰ ἐκ τῶν πινάκων τούτων καὶ τῶν καμπυλῶν προκύπτοντα πορίσματα τὰ ἑξῆς.

1. *Ἡ πορεία τῆς λήθης δὲν εἶναι ὅλως κανονική, ἀλλ' ἐμφανίζει ἀνωμαλίας.* Οὕτως εὐθὺς μετὰ τὴν λῆξιν τῆς μαθήσεως ἐπέρχεται ἀπότομος λήθη, οἵα δὲν παρατηρεῖται κατόπιν, ὡς εὗρον καὶ ἄλλοι ἐρευνηταὶ *(Finzi, Bigham, Schneider, G. E. Müller).* Καὶ εἶναι πιθανῶς τοῦ φαινομένου τούτου αἰτία ἡ ἐκ τῆς ἐκμαθήσεως προϊοῦσα κόπωσις. Ἔπειτα· ἐπὶ μὲν τῶν ἀσήμων στοιχείων κατὰ τὴν ἑπομένην τῆς ἐκμαθήσεως, ἐπὶ δὲ τῶν λογικῶν κατὰ τὰς δύο ἑπομένας εἰς τὴν ἐκμάθησιν ἡμέρας ἡ λήθη εἶναι μικροτέρα ἢ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν, 9 ὥρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν. Ἐνῷ δῆλα δὴ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν, 9 ὥρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν, ἔχομεν λήθην ἐπὶ τῶν ἀσήμων 42,41, κατὰ τὴν ἑπομένην ἡ λήθη εἶναι 40,79. Καὶ ἐπὶ τῶν λογικῶν δὲ στοιχείων, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκμαθήσεως, 9 ὥρας μετ' αὐτήν, εἶναι ἡ λήθη 33,40, μετὰ μίαν ἡμέραν γίνεται 24,71 καὶ μετὰ δύο ἡμέρας 23,82.

Ἑρμηνεύονται δὲ τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐκ διττῶν λόγων, οἵτινες δὲν εἶναι ἀπίθανοι. Ἤτοι· πρῶτον μὲν ὅτι ἡ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκμαθήσεως παρατηρουμένη μεγαλειτέρα λήθη λόγον ἔχει τὸν κάματον τὸν ἐπερχόμενον ἐκ τῆς ἀπομνημονεύσεως καὶ ἐκ τῆς ἄλλης ἐργασίας τῆς ἡμέρας. Ἡ δὲ μεγαλειτέρα ἀνάπλασις τῶν μεμαθημένων κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τὰς ἐπακολουθούσας εἰς τὴν ἐκμάθησιν προέρχεται τὸ μὲν ἐκ τῆς γενομένης ἐν τῷ μεταξὺ ἀναπολήσεως, τὸ δὲ ἴσως ἐκ τῆς βαθυτέρας ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐντυπώσεως τῶν μεμαθημένων, ἐκ φυσιολογικῶν προερχομένης αἰτίων [1].

[1] Σημειώσεως ἄξιον εἶναι ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο παρετηρήθη ἤδη πρὸ πολλοῦ. Ὁ *Κοϊντιλιανὸς* λέγει τὰ ἑξῆς· «mirum dictu est et in promptu ratio, *quantum nox interposita afferat firmitatis* sive requiescit labor ille, cuius sibi ipsa fatigatio obstabat, sive concoquitur seu maturatur, quae firmissima eius pars est, recordatio ; quae statim referri non poterant, contexuntur postera die, confirmatque memoriam idem illud tempus, quod esse in causa solet oblivionis» (Inst. orator. XI, 2 § 42 κ.ἑξ.).

2. *Ἡ λήθη εἶναι κατ' ἀρχὰς πολὺ ταχεῖα, ἔπειτα δὲ ἀποβαίνει πολὺ βραδεῖα, ἀνάλογος δ' ἑκάστοτε πρὸς τὸν λογάριθμον τοῦ διαρρέοντος χρόνου.*

3. *Ἡ πορεία τῆς λήθης εἶναι ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων κατὰ τὴν μορφὴν περίπου ἡ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀσήμων, κατὰ ποσὸν δὲ μόνον διάφορος, διότι ἡ λήθη ἐπὶ τῶν λογικῶν ἐπιγίνεται πολὺ βραδύτερον ἢ ἐπὶ τῶν ἀσήμων.* Καὶ εἶναι ὁ λόγος τοῦ φαινομένου τούτου προφανής. Συντηροῦνται δῆλα δὴ μᾶλλον τὰ λογικά, τὰ ἐκ γνωρίμων στοιχείων ἀποτελούμενα καὶ κατὰ ὁμοείδειαν συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα, ἢ τὰ ἄσημα, ἅτινα ἀήθη ὄντα καὶ κατὰ τὴν συνάφειαν μόνον συνδεόμενα ἀπομνημονεύονται μᾶλλον ἢ ἧττον μηχανικῶς.

4. *Ἐπὶ τῶν ἀσήμων στοιχείων ἐπέρχεται τελεία τῶν μεμαθημένων λήθη.* Ἡμεῖς ἐξετάσαντες τὰ ἡμέτερα ὑποκείμενα 10 μῆνας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν εὕρομεν ὅτι οὐδὲν τῶν ἀσήμων στοιχείων συνετήρουν.

Ἐπὶ δὲ τῶν λογικῶν στοιχείων, καὶ δὴ ἐπὶ ποιημάτων ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, ἠλέγξαμεν ἡμεῖς 30 ἔτη μετὰ τὴν ἐκμάθησιν μέχρι 30 % οἰκονομίαν ἐπὶ τῶν ἐφ' ἅπαξ μεμαθημένων, ἐπὶ δὲ τῶν εἰς ἀλλεπαλλήλους ἡμέρας ἀπομνημονευθέντων μέχρι 50 %[1].

Παρατηρητέον ὅμως ὅτι 30 % καὶ 50 % οἰκονομία, ἤτοι 70 % καὶ 50 % λήθη, εὑρέθη ἐπὶ τῶν μνημονικωτάτων ὑποκειμένων. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ ποσὸν τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς λήθης τῆς ἐπερχομένης καὶ εἰς τὰ ἄσημα στοιχεῖα, πολλῷ δὲ μᾶλλον εἰς τὰ λογικά, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς μνημονικῆς ἱκανότητος τῶν ὑποκειμένων, ἥτις πάλιν εἶναι συνηρτημένη πρὸς τὸ φῦλον καὶ τὴν ἡλικίαν, ἔτι δ' ἐκ τῆς ψυχικῆς διαθέσεως, ἣν ἔχουσι τὰ ὑποκείμενα κατὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν, καὶ ἐξ ἄλλων αἰτίων. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι τὰ μετὰ ζωηροῦ διαφέροντος μανθανόμενα παραμένουσιν ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἐν τῇ μνήμῃ, ὅπως καὶ γεγονότα καθόλου, ἅτινα συνδεθέντα μετὰ ἰσχυρῶν συναισθημάτων χαρᾶς καὶ λύπης καὶ φόβου καὶ τῶν τοιούτων καὶ βαθεῖαν ἐμποιήσαντα ἐντύπωσιν, καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς παιδικῆς ἡλικίας, δύνανται νὰ συντηρῶνται ἐν τῇ μνήμῃ σχεδὸν ἀμετάβλητα.

[1] Ὅτι τὰ εἰς ἀλλεπαλλήλους ἡμέρας μανθανόμενα διαμένουσιν ἐν τῇ μνήμῃ μακρότερον χρόνον, εἶναι καὶ δι' ἀκριβεστέρας πειραματικῆς ἐξετάσεως ἀποδεδειγμένον.

Ἄλλα πάλιν ἄνευ προσοχῆς καὶ διαφέροντος ἀπομνημονευθέντα πολὺ ταχύτερον λησμονοῦνται.

Εἶναι δ' ἐκ τῶν εἰρημένων φανερὸν ὅτι τὰ πορίσματα ἡμῶν οὔτε πρὸς τὰ πορίσματα τῶν περὶ τὸν *Meumann* οὔτε πρὸς τὰ τοῦ *Ebbinghaus* συμπίπτουσιν ὅλως.

Πρὸς τοὺς περὶ τὸν *Meumann* συμφερόμεθα ἐν τούτῳ· ὅτι ἐπὶ τῶν ἀσήμων κατὰ τὴν ἑπομένην εἶναι ἡ λήθη καὶ παρ' ἡμῖν μικροτέρα τῆς παρατηρουμένης κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἐκμαθήσεως.

Διαφερόμεθα δὲ πρὸς αὐτοὺς ἐν τοῖς ἑξῆς.

Πρῶτον δὲν παρετηρήσαμεν ἡμεῖς κατὰ τὴν ἑπομένην ἡμέραν τόσην ἐλάττωσιν τῆς λήθης, ὅσην ἐκεῖνοι, ἀλλὰ πολὺ μικροτέραν.

Ἔπειτα τὰ πορίσματα ἡμῶν ἔδειξαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ πορίσματα τῶν περὶ τὸν *Meumann*, ὅτι ἀπὸ τῆς δευτέρας μέχρι τῆς ἕκτης ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν ἀπέβη ἡ λήθη πάλιν μεγαλειτέρα ἢ κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἐκμαθήσεως καὶ ἠκολούθησεν ἔπειτα κανονικὴν πορείαν, οἵαν διαγράφει ἡ λήθη καὶ παρὰ *Ebbinghaus*.

Πρὸς δὲ τὸν *Ebbinghaus* διαφωνοῦμεν ἐν τοῖς ἑξῆς κυρίως.

Πρῶτον ὅτι ἡ λήθη δὲν εἶναι παρ' ἡμῖν κατ' ἀρχὰς τόσον ραγδαία, ὅσον παρ' ἐκείνῳ.

Ἔπειτα ὅτι ἐκεῖνος δὲν παρετήρησε κατὰ τὴν ἑπομένην τῆς ἐκμαθήσεως ἐλάττωσιν τῆς λήθης.

Ἄλλως ὅμως εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι καὶ τὰ ἡμέτερα πορίσματα συμφωνοῦσι μέχρι τινὸς πρὸς τὰ πορίσματα τοῦ *Ebbinghaus* ἐν τῷ σπουδαιοτάτῳ τούτῳ ζητήματι, ὅτι τὰ πηλίκα τῆς ἑκάστοτε οἰκονομίας πρὸς τὴν λήθην εἶναι κατὰ προσέγγισιν ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρὸς δύναμίν τινα τῶν λογαρίθμων τῶν διαρρεόντων χρονικῶν διαστημάτων· ἢ ὅτι ἡ λήθη εἶναι ἑκάστοτε ἀνάλογος πρὸς τὸν λογάριθμον τοῦ διαρρέοντος χρόνου. Οὕτως ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τύπου τοῦ *Ebbinghaus* ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀριθμῶν, τῶν δηλούντων τὴν λήθην ἐπί τε τῶν ἀσήμων καὶ τῶν λογικῶν στοιχείων, εὕρομεν ἡμεῖς, ὅπως ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν ἀσήμων, ἀξίας, αἵτινες ὀλίγον διαφέρουσι τῶν συναχθεισῶν ἐκ τῶν πειραμάτων, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν παρατιθεμένων ὑπ' ἀριθ. 4, 5 καὶ 6 πινάκων καὶ τῶν καμπυλῶν τῶν ἐν εἰκ. 3 καὶ 4.

ΠΙΝΑΞ 4

Ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου Ebb. ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀριθμῶν

(K = 1,84, c = 1,25)

Χρόνος	Οἰκονομία παρατηρηθεῖσα	Οἰκονομία ὑπολογισθεῖσα	Διαφοραί
20′	58,2	57,0	+ 1,2
64′	44,2	46,7	— 2,5
526′	35,8	34,5	+ 1,3
1440′	33,7	30,4	+ 3,3
2×1440′	27,8	28,1	— 0,3
6×1440′	25,4	24,9	+ 0,5
31×1440′	21,1	21,2	— 0,1

ΠΙΝΑΞ 5

Ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου τοῦ Ebb. ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀριθμῶν

α. Ἐπὶ ἀσήμων στοιχείων

Χρόνος	Οἰκονομία παρατηρηθεῖσα	Οἰκονομία ὑπολογισθεῖσα	Διαφοραί
20′	71,35	75,15	— 3,80
60′	64,19	67,17	— 2,98
540′	57,59	54,46	+ 3,13
1440′	—	—	—
2×1440′	50,40	47,10	+ 3,30
6×1440′	44,59	43,10	+ 1,49
14×1440′	40,52	40,39	+ 0,13
21×1440′	39,12	39,19	— 0,07
30×1440′	37,20	38,14	— 0,94

Παρατηρητέον δὲ ὅτι διὰ τοῦ τύπου $K = \frac{B\ (\text{λογ. } t)^c}{100 - B}$ τοῦ *Ebbinghaus* προσδιωρίσαμεν τὴν τιμὴν τοῦ K ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀριθμῶν. Εἶναι δὲ αὕτη ἐπὶ μὲν τῶν ἀσήμων, ἀπὸ 20′ μέχρι 30 ἡμερῶν 4,20, ἐπὶ δὲ τῶν λογικῶν ἀπὸ τῆς τρίτης μέχρι τῆς 30ῆς ἡμέρας 4,50, ἀπὸ δὲ τῆς 60ῆς ἡμέρας μέχρι τῶν 2 ἐτῶν 2,90.

Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς μέσης σταθερᾶς δὲν συνυπελογίσαμεν ἐπὶ μὲν τῶν ἀσήμων τὸν ἀριθμὸν τὸν παριστῶντα τὴν οἰκονομίαν τῆς ἑπομένης ἡμέρας, ἐπὶ δὲ τῶν λογι-

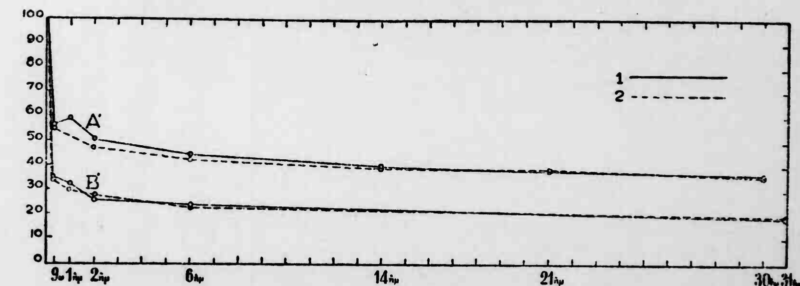
κῶν τοὺς ἀριθμοὺς τοὺς παριστῶντας τὴν οἰκονομίαν ἀπὸ 9 ὡρῶν μέχρι 2 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ἐκμαθήσεως, τοῦτο δὲ διότι, ὡς ἐλέχθη

ΠΙΝΑΞ 6

Ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου τοῦ Ebb. ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀριθμῶν

β. Ἐπὶ λογικῶν στοιχείων

Χρόνος	Οἰκονομία παρατηρηθεῖσα	Οἰκονομία ὑπολογισθεῖσα	Διαφοραί
3×24 ὡρ.	71,14	67,49	+ 3,65
4×24 »	66,43	65,67	+ 0,76
5×24 »	62,66	64,32	— 1,66
10×24 »	59,64	60,35	— 0,71
20×24 »	55,58	56,74	— 1,16
30×24 »	52,66	54,78	— 2,12
60×24 »	42,66	40,78	+ 1,88
90×24 »	37,08	39,16	— 2,08
732×24 »	32,50	32,30	+ 0,20

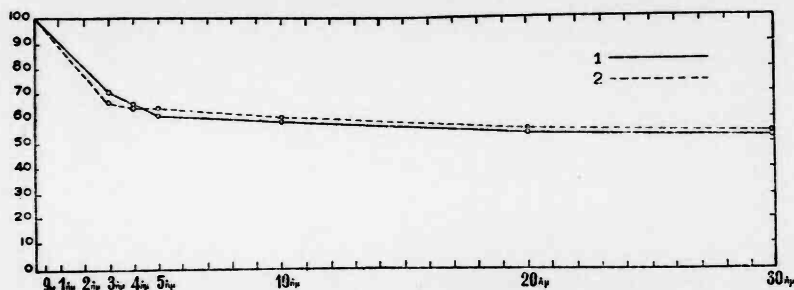


Εἰκ. 3.—Καμπύλαι πραγματικῆς καὶ λογαριθμικῆς πορείας τῆς λήθης ἐπὶ ἀσήμων συλλαβῶν· 1 πραγματική, 2 λογαριθμική. Α′ καθ' ἡμᾶς, Β′ κατὰ Ebbinghaus.

ἤδη, κατὰ τὰ διαστήματα ταῦτα ἡ λήθη ἐμφανίζει ὀλιγώτερον κανονικὴν πορείαν. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἐλάβομεν ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων ἰδιαιτέρως τὴν μέσην σταθερὰν τῶν τελευταίων ἀριθμῶν, ἀπὸ τῆς 60ῆς ἡμέρας μέχρι τῶν 2 ἐτῶν. Ὡς δὲ παρὰ *Ebbinghaus* καὶ *Piéron*, ἐλήφθη καὶ ὑφ' ἡμῶν c=1,25.

Ὅτι ἡ πορεία τῆς λήθης ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων χωρεῖ βραδύτερον ἢ ἐπὶ τῶν ἀσήμων, ἔδειξαν καὶ τὰ ἡμέτερα πειράματα. Ἀλλ' ἡ μορφή, ἣν ἐμφανίζει ἡ πορεία τῆς λήθης ἐπὶ τῶν στοιχείων τούτων,

εἶναι παρ' ἡμῖν οἷα καὶ ἐπὶ τῶν ἀσήμων, δὲν ἐμφανίζει δὲ τὰς διαφοράς, ἃς εὗρον οἱ περὶ τὸν *Meumann*. Γίνονται δὲ πάντα ταῦτα φανερὰ ἐκ τῶν ἤδη παρατεθεισῶν καμπυλῶν ἐν εἰκ. 1 καὶ 2.



Εἰκ. 4.— Καμπύλαι πραγματικῆς καὶ λογαριθμικῆς πορείας τῆς λήθης ἐπὶ ποιήματος· 1 πραγματική, 2 λογαριθμική. Καθ' ἡμᾶς.

Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον ζήτημα, ἐὰν δῆλα δὴ ἐπέρχεται τελεία λήθη ἐπί τε τῶν ἀσήμων καὶ τῶν λογικῶν στοιχείων, τὰ ἡμέτερα πορίσματα συμπληροῦσι καὶ ἐπεκτείνουσι τὰ πορίσματα τοῦ *Ebbinghaus*, τῶν περὶ τὸν *Meumann* καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ballard, Th. B.—Obliviscence and reminiscence, ἐν *British. J. of Psych. Mon. Suppl.*, **1**, 1913.
Bean, C. H.—The curve of forgetting, ἐν *Arch. of Psych.*, **21**, 1912.
Bourdon, B.—Recherches sur l'habitude, ἐν *Année psychologique*, **8**, 1902.
Busemann, A.—Lernen u. Behalten, ἐν *Archiv f. Angew. Psychologie*, **5**, 1904.
Dallenbach, K. M.—The relation of memory error to time interval, ἐν *Psych. Review*, **20**, 1913.
Ebbinghaus, H.—Über d. Gedächtnis, 1885.
Ebbinghaus, H.—Grundz. d. Psychologie, **1**, ἔκδ. 4η 1919, **2**, 1913.
Finkenbinder, E. O.—The curve of forgetting, ἐν *Amer. J. of Psych.*, **24**, 1913.
Fröbes, J.—Lehrb. d. experim. Psychologie, **1**, ἔκδ. 3η, 1923, **2**, ἔκδ. 3η, 1929.
Magneff, N.—Die Bedingungen d. dauernden Behaltens, 1903.
Meumann, E. Ökonomie u. Technik d. Gedächtnisses, ἔκδ. 5η, 1920.
Müller, G. E.—Pilzecker, A., Experim. Beiträge z. Lehre v. Gedächtnisse, 1900.
Offner, M.—Das Gedächtnis, ἔκδ. 4η, 1924.

Pauli, R.—Über psychische Gesetzmässigkeit, 1920.
Pentschew, Chr., Untersuchungen z. Ökon. u. Technik d. Lernens, ἐν *Archiv f. Ges. Psych.* **4**, 1917.
Piéron, H., Recherches comparatives sur la mémoire des formes etc., ἐν *Année psychologique*, **21**, 1920.
Pyle, W. H., Psychology of learning, ἔκδ. 2α, 1928.
Radossawljewitsch, P., Das Behalten u. Vergessen bei Kindern u. Erwachsenen nach experim. Untersuchungen, ἐν *Pädag. Mon.*, **8**, 1907.
Sandiford, P., Educational Psychology, 1929.
Starch, Dan., Educational Psychology, ἔκδ. 2α, 1927.
Thorndike, Edw., Educational Psychology, **2**, The Psychology of learning, 1913.
Woodworth, R. S. Psychology, ἔκδ. 2α, 1929.
Ziehen, Th., Leitf. d. physiol. Psychologie, ἔκδ. 12η, 1924.

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΜΝΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Γ

ΜΝΗΜΗΣ ΑΣΚΗΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΣΚΗΣΙΣ *

Ἐκ παλαιοῦ χρόνου ἐγίνετο λόγος περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης. Ἀσκητὴν ἐθεώρησαν τὴν μνήμην ἀνέκαθεν οἱ ρήτορες καὶ οἱ παιδαγωγικοὶ πρὸ πάντων. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ «*Περὶ παίδων ἀγωγῆς*» συγγράμματος λέγει· «*πάντων δὲ μάλιστα τὴν μνήμην τῶν παίδων ἀσκεῖν καὶ συνεθίζειν· αὕτη γὰρ ὥσπερ τῆς παιδείας ἐστὶ ταμιεῖον·—καὶ τοίνυν ταύτην κατ' ἀμφότερ' ἐστὶν ἀσκητέον, εἴτ' ἐκ φύσεως μνήμονες εἶεν οἱ παῖδες, εἴτε καὶ τοὐναντίον ἐπιλήσμονες· τὴν γὰρ πλεονεξίαν τῆς φύσεως ἐπιρρώσομεν, τὴν δ' ἔλλειψιν ἀναπληρώσομεν· οἱ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων ἔσονται βελτίους, οἱ δ' ἑαυτῶν*»[1]. Παραπλήσια ἐδίδαξεν ὁ *Κοϊντιλιανὸς*[2] εἰπὼν «Si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae quaerat, *exercitatio* est et *labor;* multa ediscere, multa cogitare, et si fieri potest cotidie, potentissimum est. Nihil aeque vel augetur cura vel negligentia intercidit». Καὶ ἴσχυσεν ἡ γνώμη αὕτη καὶ κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους. Ἠκολούθησαν δὲ εἰς αὐτὴν οἱ ἀνθρωπισταί, ὁ *Κομένιος*[3] καὶ ἄλλοι. Τινὲς δὲ πάλιν τῶν νεωτέρων διεφώνησαν πρὸς τὴν γνώμην ταύτην, ἐν οἷς ὁ *Locke*[4], ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ *Beneke*[5].

Πειραματικὴ ἔρευνα τοῦ ζητήματος τούτου ἤρξατο κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐν οἷς ἐξητάσθη ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης καὶ ἡ συνάσκησις αὐτῆς. Ὀνομάζομεν δὲ συνάσκησιν γενικώτερον τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως μιᾶς ἱκανότητος ἐπερχομένην ἄσκησιν ἄλλης ἱκανότητος

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 15ῃ Ἰανουαρίου 1931 (Πρακτικά, **6**, 1931, σ. 6 κ.ἑξ.).

[1] Κεφ. 13.

[2] Inst. orat. 11,2, § 40 κ.ἑξ.

[3] Didactica magna, κεφ. 18, § 33.

[4] Thoughts on Education, § 176.

[5] Πρβλ. R. Baerwald, Die Theorie der Begabung, σ. 6,

συναφοῦς πρὸς ἐκείνην. Ἐνταῦθα δὲ συνάσκησιν λέγομεν τὴν εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν συντήρησιν ἑνὸς εἴδους μνημονευμάτων συνακολουθοῦσαν ἐπίδοσιν αὐτῆς εἰς τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν συντήρησιν καὶ ἄλλων στοιχείων.

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Κατὰ ταῦτα ἡ ἔρευνα αὕτη σκοπὸν προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ τὰ ἑξῆς κυριώτατα ζητήματα.

1. Ἐὰν ἡ ἱκανότης τῆς μνήμης περὶ τὴν ἐντύπωσιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνισχυθῇ διὰ τῆς ἀσκήσεως.

2. Τίς εἶναι ἡ πορεία, ἣν ἀκολουθεῖ ἡ ἄσκησις.

3. Ἐὰν ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐκμάθησιν καὶ συντήρησιν οἱωνδήποτε στοιχείων, εἴτε λογικῶν εἴτε ἀσήμων, συνεπάγεται καὶ συνάσκησιν, ἤτοι ἐνίσχυσιν τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν συντήρησιν καὶ ἄλλων ἄλλου εἴδους στοιχείων.

Τὰ πορίσματα τῶν ξένων.—Πειράματα πρῶτοι διεξήγαγον ὁ *W. James*, ὁ *G. E. Müller*, ὁ *Meumann* καὶ *Ebert*, ὁ *Ebbinghaus* ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι πολλοί. Κριτήρια δὲ μετεχειρίσθησαν οὗτοι τὰ συνήθη ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς μνήμης, ἤτοι, ποιήματα, πεζὸν λόγον, γράμματα, λέξεις, ἀριθμούς, ἀσήμους συλλαβὰς καὶ ἄλλα. Ὁ *James*, ὡς ἐν παραδείγματι, ἤλεγξε τὸ δυνατὸν τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης ὡς ἑξῆς. Μετὰ μακρὰ ἔτη, καθ' ἃ οὐδὲν εἶχεν ἀπομνημονεύσει, ἔμαθεν ἐντὸς 8 ἡμερῶν 158 στίχους ἐκ τοῦ Σατύρου τοῦ Βίκτωρος Οὑγκώ. Μετὰ ταῦτα ἐξέμαθεν εἰς 38 ἡμέρας τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ Ἀπολεσθέντος παραδείσου τοῦ Μίλτωνος. Κατόπιν δὲ πάλιν ἐξέμαθεν 158 στίχους ἐκ τοῦ Σατύρου τοῦ Βίκτωρος Οὑγκώ. Τὰ πειράματα ταῦτα ἐπανέλαβον καὶ ἄλλοι. Ὁ *Müller*, ὁ *Schumann*, ἄλλοι διεξήγαγον πειράματα ἐπὶ ἀσήμων στοιχείων. Ὁ *Meumann* καὶ ὁ *Ebert* ἤλεγξαν τὴν ἄσκησιν τῆς μνήμης καὶ ἐπὶ ἀσήμων καὶ ἐπὶ παντοίων λογικῶν στοιχείων. Ὡσαύτως δὲ ὁ *F. Nagel*, ὁ *Thorndike*, ὁ *Wordworth*, ὁ *Dearborn*, ὁ *Fracker*, ὁ *Winch*, ὁ *Sleight*, ὁ *Pyle*, ὁ *Starch* καὶ ἄλλοι πολλοί, οἵτινες ἠρεύνησαν τὴν ἄσκησιν τῆς μνήμης καὶ ἐπὶ τῶν παντοίων δεξιοτήτων.

Κυριώτατα δὲ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς·

1. Ὅτι ἐνισχύεται διὰ τῆς ἀσκήσεως ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἱκανότης τῆς μνήμης, καὶ δὴ περισσότερον ἐν τῇ ἐκμαθήσει ἀσήμων

συλλαβῶν, ἐν αἷς ἡ σύνδεσις εἶναι καθόλου εἰπεῖν μηχανική, ὀλιγώτερον δ' ἐπὶ λογικῶν στοιχείων. Μόνον ὁ *James* καὶ ὁ *Nagel* καὶ ἄλλοι τινὲς εὗρον ὅτι ἐπὶ λογικῶν στοιχείων ἐλάχιστα ἢ οὐδαμῶς προάγεται διὰ τῆς ἀσκήσεως ἡ ἱκανότης τῆς μνήμης. Κατὰ τὸν *Meumann*, ὅστις ἤσκησεν 6 ὑποκείμενα ἐπὶ 54 καὶ 72 ἡμέρας μεγίστη εἶναι ἡ ἄσκησις ἐπὶ τῶν ἀσήμων συλλαβῶν. Οὕτως ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων αὐτοῦ 10 ἀσήμους συλλαβὰς ἐμάνθανον ὡς ἑξῆς,

τὸ 1ον	κατ' ἀρχὰς μετὰ 28,	ἐν τέλει μετὰ 3	ἐπαναλήψεις
τὸ 2ον	» » 23,	» » 2	»
τὸ 3ον	» » 25,	» » 5	»
τὸ 4ον	» » 31,	» » 4	»

16 δὲ συλλαβὰς ἐμάνθανον τὰ ὑποκείμενα αὐτοῦ ὡς ἑξῆς·

τὸ 1ον	κατ' ἀρχὰς μετὰ 31,	ἐν τέλει μετὰ 5	ἐπαναλήψεις
2ον	» » 19,	» » 5	»
3ον	» » 23,	» » 8	»
4ον	» » 34,	» » 3	»

Ἓν δὲ τῶν ὑποκιιμένων τοῦ *Meumann* 12 ἀσήμους συλλαβὰς ἐμάνθανε κατ' ἀρχὰς διὰ 49, ἐν τέλει δὲ διὰ 2 ἐπαναλήψεων. Συνεφώνησαν δὲ καὶ ὁ *Müller* καὶ ὁ *Nagel*, ὅστις ὅμως οὐδ' ἐπὶ τῶν ἀσήμων στοιχείων εὑρίσκει τόσην ἄσκησιν τῆς μνήμης ὅσην ὁ *Meumann*. Κατὰ *Nagel* σειρὰς ἐκ 12 ἀσήμων συλλαβῶν ἐξεμάνθανον ὑποκείμενα τοῦ πειράματος κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ 43 ἐπαναλήψεων, ἔπειτα δὲ διὰ 7. Μείζων δὲ ἄσκησις ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῇ.

Ἐπὶ τῶν λογικῶν δὲ στοιχείων ἡ ἄσκησις κατὰ *Meumann* εἶναι μικροτέρα ἢ ἐπὶ τῶν ἀσήμων. Ἓν τεμάχιον πεζὸν ἐμάνθανον τὰ ὑποκείμενα ὡς ἑξῆς·

τὸ 1ον	κατ' ἀρχὰς μετὰ 36,	ἐν τέλει μετὰ 14	ἐπαναλήψεις
τὸ 2ον	» » 26,	» » 11	»
τὸ 3ον	» » 17,	» » 5	»
τὸ 4ον	» » 38,	» » 10	»

2. Ὅτι ἡ ἄσκησις κατ' ἀρχὰς ἐπέρχεται ταχύτερον, ἔπειτα δὲ ἐπιβραδύνεται.

3. Ὅτι ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης εἰς ἓν οἱονδήποτε στοιχεῖον, εἴτε λογικὸν εἴτε ἄσημον, συνεπάγεται καὶ ἐνίσχυσιν τῆς ἐντυπώσεως καὶ τῆς συντηρήσεως ἐπὶ ἄλλων στοιχείων.

ΑΙ ΗΜΕΤΕΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Ἵνα ἐλέγξωμεν τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, διεξηγάγομεν πειράματα ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐργαστηρίῳ, δι' ὧν ἐξητάσαμεν τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν συνάσκησιν τῆς μνήμης.

Ὑποκείμενα.—Ἐν ταῖς ἐρεύναις ἡμῶν ταύταις ὑπεβάλομεν εἰς ἀκριβεστάτην ἐξέτασιν 14 ὑποκείμενα ἡλικίας 17-25 ἐτῶν, φοιτητὰς καὶ φοιτητρίας τοῦ Πανεπιστημίου. Ταύτης δὲ τῆς ἐξετάσεως τὰ πορί σματα παρατιθέμεθα ἐνταῦθα. Ἐπεξετείναμεν δὲ τὸν ἔλεγχον τῆς ἀσκήσεως καὶ εἰς ἄλλα ὑποκείμενα διαφόρων ἡλικιῶν, καὶ δή, κατωτέρων, ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 16ου ἔτους, καὶ ἀνωτέρων, ἀπὸ τοῦ 26ου ἔτους μέχρι τοῦ 50οῦ, ἀλλὰ τῶν ἡλικιῶν τούτων ἐξητάσαμεν ὀλίγα μόνον ὑποκείμενα καὶ εἰς ὀλιγωτέρας ἡμέρας· ἦσαν δὲ πάντα ταῦτα μαθηταὶ καὶ ἐπιστήμονες.

Κριτήρια.—Κριτήρια δέ, δι' ὧν ἠλέγχθη ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης, μετεχειρίσθημεν ἄσημα καὶ λογικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἦσαν τὰ ἄσημα 36 σειραὶ ἐκ 15 συλλαβῶν ἑκάστη. Λογικὰ δὲ ἦσαν 36 τεμάχια ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Ὀρφανίδου «Χίος δούλη», ὧν ἕκαστον ἀπετελεῖτο ἐκ 10 στίχων. Διὰ δὲ τὴν συνάσκησιν τῆς μνήμης εἴχομεν λέξεις συγκεκριμένας καὶ λέξεις ἀφῃρημένας καὶ προτάσεις καὶ ἀριθμοὺς καὶ ἄλλας σειρὰς ἀσήμων συλλαβῶν.

Μέθοδος.—Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἔρευναν τῆς ἀσκήσεως ὡς ἑξῆς. Ἐκ τῶν 14 ὑποκειμένων 7 ἠσκήσαμεν εἰς τὰ ἄσημα, ἤτοι 4 ἄρρενα καὶ 3 θήλεα, 7 δὲ εἰς τὰ λογικά, 3 ἄρρενα καὶ 4 θήλεα. Κατὰ παραπλήσιον δὲ τρόπον ἐξητάσαμεν καὶ τῶν ἄλλων ἡλικιῶν τὰ ὑποκείμενα, περὶ ὧν εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν.

Παρείχομεν δὲ πάντα τὰ στοιχεῖα καὶ ὀπτικῶς καὶ ἀκουστικῶς.

Ἐγένετο δὲ ὁ ἔλεγχος τῆς διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπιδόσεως τῆς μνήμης ὡς ἀκολούθως. Κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξητάσθη ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἱκανότης τῆς μνήμνης ἑκάστου τῶν ὑποκειμένων εἰς τὸ στοιχεῖον, ἐν ᾧ ἔμελλε νὰ ἐλεγχθῇ ἡ ἐκ τῆς ἀσκήσεως ἐπίδοσις, καὶ τοῦτο, ἵνα φανῇ πῶς εἶχεν ἡ μνήμη τῶν ὑποκειμένων πρὸ τῆς ἀσκήσεως. Ἔπειτα δὲ ἐπηκολούθησεν ἄσκησις πάντων τῶν ὑποκειμένων ἐπὶ 36 ἡμέρας, καθ' ἣν ἄσκησιν εἰς ἕκαστον ὑποκείμενον καθ' ἑκάστην ἡμέραν παρεί-

χοντο πρὸς ἐκμάθησιν ἰσοδύναμα ὁμοειδῆ στοιχεῖα, ἤτοι λογικὰ μὲν εἰς ἐκείνους, ὧν τῆς μνήμης ἡ ἄσκησις ἠλέγχετο διὰ τῶν λογικῶν στοιχείων, ἄσημα δὲ εἰς τοὺς ἄλλους.

Ἡ δὲ περὶ τὴν ἐκμάθησιν ἐπίδοσις τῆς μνήμης ὑπελογίζετο ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναλήψεων ἑκάστης νέας ἐκμαθήσεως ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναλήψεων τῆς πρώτης ἐκμαθήσεως.

Ἡ δὲ τῆς συνασκήσεως ἔρευνα ἐγένετο κατὰ δύο τρόπους. Καὶ δὴ πρῶτον ὡς ἑξῆς.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀσκήσεως ἐξητάσθη κατ' ἀκρίβειαν ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἱκανότης τῆς μνήμης πάντων τῶν ὑποκειμένων διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως καὶ διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως. Καὶ διὰ μὲν τῆς πρώτης μεθόδου ἐξητάσθη τῶν ὑποκειμένων, ὅσα ἔμελλον νὰ ἀσκηθῶσιν εἰς ἀσήμους συλλαβάς, ἡ ἔκτασις εἰς λέξεις συγκεκριμένας καὶ λέξεις ἀφῃρημένας καὶ προτάσεις καὶ ἀριθμούς, τῶν δὲ ὑποκειμένων, ὅσα ἔμελλον νὰ ἀσκηθῶσιν εἰς λογικά, ἠλέγχθη ἡ ἔκτασις καὶ εἰς τὰ ἄλλα στοιχεῖα καὶ εἰς ἀσήμους συλλαβάς. Διὰ δὲ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἐξητάσθη ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἱκανότης εἰς ποίημα μὲν ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων, ὅσα ἔμελλον νὰ ἀσκηθῶσιν εἰς ἄσημα, εἰς ἀσήμους δὲ συλλαβὰς ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων, ὅσα ἔμελλον νὰ ἀσκηθῶσιν εἰς ποίημα. Ἠλέγχθη δὲ καὶ ἡ συντήρησις τῶν στοιχείων τούτων διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας. Τὴν δὲ 18ην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀσκήσεως ἐπηκολούθησε νέα ἐξέτασις τῶν ὑποκειμένων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, μετὰ δὲ 36 ἡμέρας ἐγένετο ἐκ νέου ἐξέτασις ἐπὶ τῶν αὐτῶν στοιχείων. Σκοπὸς δὲ τῶν ἐξετάσεων τούτων ἦτο νὰ ἐλεγχθῇ κατὰ πόσον διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπέδωκεν ἡ ἱκανότης τῆς μνήμης καὶ εἰς τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν συντήρησιν ἄλλων στοιχείων διαφόρων ἐκείνων, εἰς ἃ ἠσκήθη αὕτη κανονικῶς κατὰ τὰς 36 ἡμέρας.

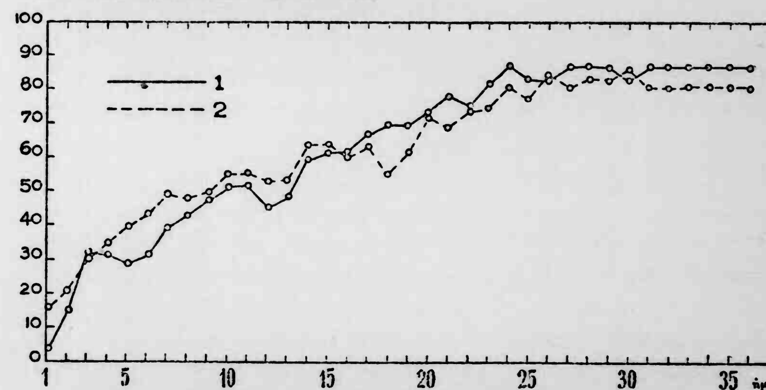
Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐξετάσεως εἶναι ἐκεῖνος καθόλου εἰπεῖν, ὃν μετεχειρίσθη πρῶτος ὁ *Meumann* ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς συνασκήσεως. Μόνον ὅτι ἡμεῖς δὲν συμπεριελάβομεν εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς συνασκήσεως καὶ τὴν συντήρησιν εἰς τὰ ὁμοειδῆ κριτήρια, ἐπειδὴ ἡ συνάσκησις ταύτης, ὡς ὀρθῶς ἤδη παρετηρήθη (*Dearborn* καὶ ἄλλοι), εἶναι περιφανῶς ἐπακολούθημα τῆς εἰς τὰ κριτήρια ταῦτα ἐπερχομένης ἀσκήσεως.

Ἔπειτα ἐξητάσαμεν τὴν συνάσκησιν κατὰ τὴν μέθοδον τῶν λεγομένων *«ἐλεγκτικῶν ὁμάδων»* (Control groups), ἣν εἰσήγαγον εἰς τὴν

ἔρευναν τῆς συνασκήσεως οἱ ἐν Ἀμερικῇ ψυχολόγοι, ἐξητάσαμεν δὲ 5 ὁμάδας, ἀποτελουμένας ἐκ 4 ὑποκειμένων ἑκάστην, ὧν τὰ δύο ἠσκοῦντο εἰς διάφορα κριτήρια, τὰ δὲ ἄλλα δύο ἐχρησίμευον εἰς ἔλεγχον τῆς διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπερχομένης συνασκήσεως. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μέθοδος τῶν ἐλεγκτικῶν ὁμάδων, ἥτις φαίνεται ἀκριβέστερον ἐξετάζουσα τὴν συνάσκησιν, ἐμφανίζει μεγάλας δυσχερείας εἰς τὴν ἐφαρμογήν, ἄλλως τε καὶ διότι δυσκολωτάτη ἀποβαίνει ἡ ἐξεύρεσις ἰσοδυνάμων ὑποκειμένων, ὧν ἡ ὕπαρξις εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς, εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ ἐπεκτείνωμεν ἔτι μᾶλλον καὶ συμπληρώσωμεν τὰς παρατηρήσεις ἡμῶν τὰς διὰ τῆς μεθόδου ταύτης γινομένας, μόνον τὰ διὰ τῆς πρώτης μεθόδου ἐπιτευχθέντα πορίσματα τῆς συνασκήσεως παρατιθέμεθα πρὸς τὸ παρὸν ἐνταῦθα, ἐπιφυλασσόμεθα δὲ τὰ μέχρι τέλους συναχθησόμενα διὰ τῆς μεθόδου τῶν ἐλεγκτικῶν ὁμάδων πληρέστερα καὶ μᾶλλον ἀπηκριβωμένα προσεχῶς νὰ ἀνακοινώσωμεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν.

Πορίσματα.—Οἱ ἐπιφερόμενοι πίνακες καὶ αἱ καμπύλαι περιλαμβάνουσι τὰ πορίσματα τῆς ὅλης ἐρεύνης ἡμῶν.

Ἐκ τῶν πινάκων τούτων ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 δηλοῖ εἰς % τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς ἀσήμους συλλαβὰς καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐπίδοσιν τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐντύπωσιν τῶν στοιχείων τούτων· καὶ δή· α) ἑκάστου ὑποκειμένου, β) ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν διακρίσει, γ) πάντων τῶν ὑποκειμένων ἐν τῷ συνόλῳ.



Εἰκ. 1.—Πορεία τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης ἐπὶ ἀσήμων συλλαβῶν.
1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

ΠΙΝΑΞ 1

Ἄσκησις τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων συλλαβῶν

Ἡμέραι ἀσκήσεως		Ἄρρενα				Θήλεα				
	Φ. Μ.	Γ. Γ.	Ε. Ν.	Γ.Π.	μ. δ.	Κ. Σ.	Ρ. Κ.	Τ. Α.	μ. δ.	Γ. μ. δ.
1	0	0	0	20	5	15,38	33,33	0	16,24	9,82
2	20	11,11	0	30	15,28	23,08	38,46	0	20,51	17,52
3	30	33,33	12,50	50	31,46	38,46	33,33	18,18	29,99	30,83
4	30	33,33	12,50	50	31,46	46,16	38,46	18,18	34,27	32,66
5	50	22,22	12,50	30	28,68	46,16	53,85	18,18	39,40	33,27
6	30	44,44	12,50	40	31,74	46,16	66,66	18,18	43,67	36,85
7	60	44,44	12,50	40	39,24	61,54	66,66	18,18	48,79	43,33
8	40	44,44	25	60	42,36	46,16	66,66	27,27	46,70	44,53
9	50	44,44	37,50	60	47,99	53,85	66,66	27,27	49,26	48,53
10	50	55,56	37,50	60	50,77	61,54	66,66	36,36	54,85	52,52
11	50	55,56	37,50	60	50,77	53,85	75	36,36	55,07	52,61
12	40	33,33	50	60	45,83	53,85	66,66	36,36	52,29	48,60
13	40	33,33	50	70	48,33	53,85	66,66	36,36	52,29	50,03
14	50	55,56	62,50	70	59,52	69,23	75	45,45	63.23	61,11
15	50	66,67	50	80	61,67	69,23	75	45,45	63,23	62,34
16	50	66,67	50	80	61,67	61,54	75	45,45	60,66	61,24
17	60	55,56	50	100	66,39	69,23	75	45,45	63,23	65,03
18	60	66,67	50	100	69,17	53,85	66,66	45,45	55,32	63,23
19	60	66,67	50	100	69,17	46,16	83,33	54,55	61,35	72,34
20	50	77,78	62,50	100	72,57	61,54	100	54,55	72,03	75,16
21	60	100	50	100	77,50	61,54	100	45,45	69,00	73,97
22	60	77,78	62,50	100	75,07	53,85	100	63,64	72,50	78,04
23	60	100	62,50	100	80,63	69,23	100	54,55	74,59	77,61
24	70	100	75	100	86,25	69,23	100	72,73	80,65	83,85
25	70	100	62,50	100	83,13	69,23	100	63,64	77,62	83,16
26	70	100	62,50	100	83,13	76,92	100	72,73	83,22	83,18
27	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	84,95
28	70	100	75	100	86,25	76,92	100	72,73	83,22	84,95
29	70	100	75	100	86,25	76,92	100	72,73	83,22	84,74
30	70	100	62,50	100	83,13	84,62	100	72,73	85,78	84,46
31	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	83,65
32	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	83,65
33	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	83,65
34	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	83,65
35	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	83,65
36	70	100	75	100	86,25	76,92	100	63,64	80,19	83,65

Ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 2 πίναξ δηλοῖ εἰς °/₀ τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς ποίημα καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν ἐπίδοσιν τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐντύπωσιν τούτου τοῦ στοιχείου· καὶ δή· α) ἑκάστου ὑποκειμένου, β) ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν διακρίσει, γ) πάντων τῶν ὑποκειμένων ὁμοῦ λαμβανομένων.

Ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 3 πίναξ ἐμφαίνει εἰς °/₀ τὴν ἐκ τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης εἰς ἀσήμους συλλαβὰς ἐπὶ 18 καὶ 36 ἡμέρας ἐπελθοῦσαν

συνάσκησιν αὐτῆς εἰς τὴν ἐκμάθησιν καὶ συντήρησιν ποιήματος καὶ τὴν ἐντύπωσιν ἄλλων στοιχείων, οἷον συγκεκριμένων λέξεων, προτάσεων καὶ ἀριθμῶν, ἐλεγχομένην διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως.

ΠΙΝΑΞ 2

Ἄσκησις τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐκμάθησιν ποιήματος

Ἡμέραι ἀσκήσεως	Ἄρρενα				Θήλεα					
	Π. Θ	Ρ. Ο.	Ρ. Κ.	μ. δ.	Α. Κ.	Θ. Π.	Τ. Α.	Ν.Κ.	μ. δ.	Γ. μ.δ.
1	14,29	0	0	4,76	28,57	14,29	25	0	16,97	10,86
2	28,57	28,57	0	19,05	28,57	28,57	25	0	20,54	19,79
3	42,86	28,57	14,29	28,57	28,57	28,57	37,50	0	23,66	26,11
4	57,14	14,29	14,29	28,57	28,57	28,57	37,50	25	23,66	26,11
5	42,86	14,29	28,57	28,57	42,86	42,86	37,50	25	37,06	32,81
6	57,14	28,57	28,57	38,09	42,86	42,86	37,50	25	37,06	37,57
7	42,86	28,57	28,57	33,33	42,86	42,86	37,50	25	37,06	35,20
8	57,14	42,86	28,57	42,86	42,86	28,57	50	25	36,61	39,73
9	57,14	57,14	28,57	47,62	42,86	42,86	50	25	40,18	43,90
10	57,14	57,14	28,57	47,62	42,86	57,14	50	50	43,75	45,68
11	57,14	57,14	28,57	47,62	42,86	42,86	50	50	46,43	47,02
12	57,14	42,86	42,86	47,62	42,86	57,14	50	50	50,00	48,81
13	57,14	57,14	42,86	52,38	42,86	42,86	62,50	25	49,56	50,97
14	57,14	42,86	42,86	47,62	57,14	57,14	62,50	25	50,45	49,03
15	57,14	42,86	28,57	42,86	57,14	42,86	62,50	25	46,88	44,87
16	57,14	57,14	28,57	47,62	57,14	42,86	50	25	43,75	45,68
17	57,14	64,29	28,57	50	57,14	42,86	50	50	43,75	46,87
18	64,29	64,29	42,86	57,15	57,14	42,86	50	50	50,00	53,57
19	64,29	64,29	42,86	57,15	57,14	42,86	50	50	50,00	53,57
20	74,23	64,29	42,86	57,15	57,14	57,14	50	50	53,57	55,36
21	64,29	64,29	42,86	57,15	57,14	57,14	62,50	50	56.70	56,92
22	71,43	64,29	50	61,91	57,14	42,86	62,50	50	53,13	57,51
23	64,29	71,43	57,14	64,29	57.14	57,14	62,50	50	56,70	60,47
24	64,29	71,43	57,14	64,29	57,14	42,86	62,50	50	53,13	58,71
25	64,29	71,43	57,14	64,29	57,14	71,43	62,50	50	60,27	62,28
26	71,43	64,29	57,14	64,29	57,14	57,14	62,50	50	56,70	60,47
27	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	57,14	62,50	50	56,70	61,68
28	71,43	64,29	57,14	64,29	57,14	71,43	62,50	50	60,27	62,28
29	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	71,43	62,50	50	60,27	63,47
30	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	71,43	62,50	50	60,27	63,47
31	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	71,43	62,50	50	60,27	63,47
32	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	57,14	62,50	50	56,70	61,68
33	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	71,43	62,50	50	56,70	61,68
34	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	57,14	62,50	50	56,70	61,68
35	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	57,14	62,50	50	56,70	61,68
36	71,43	71,43	57,14	66,67	57,14	57,14	62,50	50	56,70	61,68

Ὁ δὲ ὑπ᾽ ἀριθ. 4 πίναξ δεικνύει εἰς °/₀ τὴν ἐκ τῆς εἰς ποίημα ἀσκήσεως τῆς μνήμης ἐπὶ 18 καὶ 36 ἡμέρας ἐπελθοῦσαν συνάσκησιν αὐτῆς εἰς τὴν ἐκμάθησιν καὶ συντήρησιν ἀσήμων συλλαβῶν καὶ εἰς τὴν ἐντύπωσιν ἄλλων στοιχείων, οἷον λέξεων συγκεκριμένων, λέξεων

ἀφηρημένων, προτάσεων, ἀριθμῶν καὶ ἀσήμων συλλαβῶν, ἐλεγχομένην διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως.

ΠΙΝΑΞ 3

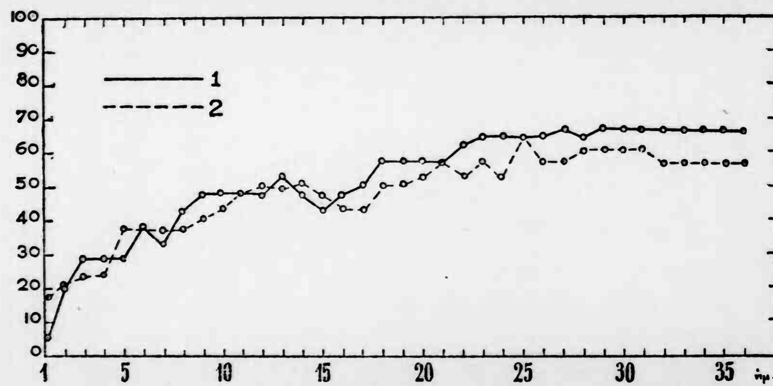
Συνάσκησις μετὰ τὴν ἄσκησιν εἰς ἀσήμους συλλαβὰς

Ὑποκείμενα	Μετ' ἄσκησιν 18 ἡμερῶν						Μετ' ἄσκησιν 36 ἡμερῶν					
			Ἔκτασις						Ἔκτασις			
	Ἐκμάθησις ποιήματος	Συντήρησις ποιήματος	Λέξεις συγκεκριμέναι	Λέξεις ἀφῃρημέναι	Προτάσεις	Ἀριθμοί	Ἐκμάθησις ποιήματος	Συντήρησις ποιήματος	Λέξεις συγκεκριμέναι	Λέξεις ἀφῃρημέναι	Προτάσεις	Ἀριθμοί
Ἄρρ.	41,11	25,00	48,96	53.81	28,69	24,31	47,78	35,75	69,79	78,22	41,56	39,58
Θήλεα	28,96	18,00	28,89	16,19	22,61	33,93	33,13	24,25	40,00	32,38	24,43	40,74
Μ. ὅ.	35,04	21,50	38,93	35,00	25,65	29,12	40,46	30,00	54,90	55,30	33,00	40,16

ΠΙΝΑΞ 4

Συνάσκησις μετὰ τὴν ἄσκησιν εἰς ποίημα

Ὑποκείμενα	Μετ' ἄσκησιν 18 ἡμερῶν							Μετ' ἄσκησιν 36 ἡμερῶν						
			Ἔκτασις							Ἔκτασις				
	Ἐκμάθησις ἀσήμων συλλαβῶν	Συντήρησις ἀσήμων συλλαβῶν	Λέξεις συγκεκριμέναι	Λέξεις ἀφῃρημέναι	προτάσεις	Ἀριθμοί	Ἄσημοι συλλαβαί	Ἐκμάθησις ἀσήμων συλλαβῶν	Συντήρησις ἀσήμων συλλαβῶν	Λέξεις συγκεκριμέναι	Λέξεις ἀφῃρημέναι	Προτάσεις	Ἀριθμοί	Ἄσημοι συλλαβαί
Ἄρρ.	20,78	20,67	10,32	10,32	7,15	18.65	22,22	41,67	28,20	15,87	21,18	19,44	24,44	33,33
Θήλεα	15,29	14,40	12,95	13,84	12,82	11,90	15,00	30,00	21,80	13,84	15,00	15,00	32,50	15,00
Μ. ὅ.	18,04	17,09	11,64	12,08	9,99	15,28	18,61	35,84	25,00	14,86	18,09	17,22	28,47	24,17

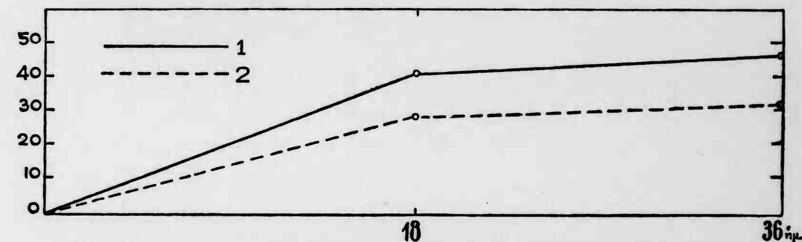


Εἰκ. 2. Πορεία τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης ἐπὶ ποιήματος. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Ἐκ δὲ τῶν καμπυλῶν αἱ ἐν εἰκ. 1 δηλοῦσι τὴν πορείαν τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης εἰς ἄσημα στοιχεῖα ἐπὶ ἀρρένων καὶ θηλέων.

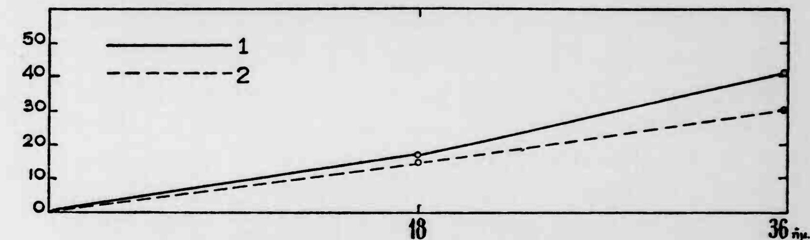
Αἱ δ' ἐν εἰκ. 2 ἐμφαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης εἰς ποίημα ἐπὶ ἀρρένων καὶ θηλέων.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 3 παριστῶσι τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς ἄσημα ἐπελθοῦσαν συνάσκησιν εἰς τὴν ἐκμάθησιν ποιήματος, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.



Εἰκ. 3. Πορεία τῆς συνασκήσεως τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐκμάθησιν ποιήματος μετ' ἄσκησιν εἰς ἄσημα στοιχεῖα. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 4 δηλοῦσι τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς λογικὰ ἐπακολουθήσασαν συνάσκησιν εἰς τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων στοιχείων, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.



Εἰκ. 4. Πορεία τῆς συνασκήσεως τῆς μνήμης εἰς τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων στοιχείων μετ' ἄσκησιν εἰς λογικὰ στοιχεῖα. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Εἶναι δὲ τὰ ἐκ τῶν πινάκων τούτων καὶ τῶν καμπυλῶν προκύπτοντα πορίσματα τὰ ἑξῆς.

1. *Ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἱκανότης τῆς μνήμης πολὺ ἐνισχύεται διὰ τῆς ἀσκήσεως. Καὶ εἶναι ἡ ἄσκησις αὕτη πολὺ μεγαλειτέρα ἐπὶ τῶν ἀσήμων ἢ ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων.* Οὕτω διὰ τῆς ἐπὶ 36 ἡμέρας ἀσκήσεως εἰς ἀσήμους συλλαβὰς προήχθη ἡ περὶ τὴν ἐντύ-

πωσιν ἱκανότης τῆς μνήμης κατὰ 83,65 °/₀ κατὰ μέσον ὅρον ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων. Τρία μάλιστα τῶν ἀσκηθέντων ὑποκειμένων ἔσχον ἐπίδοσιν 100 °/₀, καὶ δὴ λίαν ἐνωρίς· οὕτω τὸ ὑποκείμενον Γ. Π. ἀπὸ τῆς 17ης ἤδη ἡμέρας, τὸ ὑποκείμενον Κ. Ρ. ἀπὸ τῆς 20ῆς ἡμέρας, τὸ δὲ ὑποκείμενον Γ. Γ. ἀπὸ τῆς 21ης ἡμέρας. Διὰ δὲ τῆς ἐπὶ 36 ἡμέρας ἀσκήσεως εἰς λογικὰ στοιχεῖα ἐπέδωκεν ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν ἱκανότης τῆς μνήμης κατὰ 61,68 κατὰ μέσον ὅρον ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων.

2. *Ἡ ἄσκησις καὶ ἐπὶ τῶν λογικῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἀσήμων εἶναι μεγαλειτέρα εἰς τὰ ἄρρενα.* Οὕτω τὸ °/₀ τῆς ἀσκήσεως μετὰ τὰς 36 ἡμέρας εἶναι ἐπὶ τῶν ἀρρένων εἰς μὲν τὰ ἄσημα 86,25, εἰς δὲ τὰ λογικὰ 66,67, ἐπὶ δὲ τῶν θηλέων εἰς μὲν τὰ ἄσημα 80,19, εἰς δὲ τὰ λογικὰ 56,70.

3. *Ἡ διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπερχομένη ἐπίδοσις τῆς μνήμης δὲν χωρεῖ κανονικῶς. Κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἄσκησις εἶναι μεγαλειτέρα, ἔπειτα δὲ κατὰ μικρὸν ἐλαττοῦται.* Κατὰ τὰ ἡμέτερα πορίσματα τὸ ἥμισυ περίπου τῆς ἀσκήσεως ἐπῆλθε κατὰ τὰς πρώτας 6 ἡμέρας, ὅτε ἦτο 36,85 °/₀ ἐπὶ τῶν ἀσήμων καὶ 37,57 °/₀ ἐπὶ τῶν λογικῶν.

4. *Ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης καὶ ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων καὶ ἐπὶ τῶν ἀσήμων συλλαβῶν συνεπάγεται καὶ εἰς ἄλλα στοιχεῖα τὴν συνάσκησιν αὐτῆς. Εἶναι δὲ ἡ συνάσκησις μεγαλειτέρα, ὅταν προηγῆται ἄσκησις εἰς ἄσημα στοιχεῖα.* Οὕτω μετὰ τὴν ἄσκησιν εἰς ἀσήμους συλλαβὰς ἐπηκολούθησε κατὰ τὰ πειράματα ἡμῶν ἡ ἑξῆς συνάσκησις·

1. Ἐλεγχομένη διὰ τῆς μεθόθου τῆς ἐκμαθήσεως εἰς ποίημα . . . . 40,46 °/₀
2. Ἐλεγχομένη διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας εἰς τὴν συντήρησιν ποιήματος. . . . . 30,00 °/₀
3. Ἐλεγχομένη διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως·
   - α' εἰς λέξεις συγκεκριμένας . . . . 54,90 °/₀
   - β' εἰς λέξεις ἀφηρημένας. . . . . 55,30 °/₀
   - γ' εἰς προτάσεις . . . . 33,00 °/₀
   - δ' εἰς ἀριθμοὺς . . . . 40,16 °/₀

Μετὰ δὲ τὴν ἄσκησιν εἰς λογικὰ ἐπηκολούθησεν ἡ ἑξῆς συνάσκησις·

1. Ἐλεγχομένη διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως εἰς ἀσήμους συλλαβὰς . . . . 35,84 °/₀

2. Ἐλεγχομένη διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας εἰς τὴν συντήρησιν ἀσήμων συλλαβῶν . . . . 25,00 °/₀
3. Ἐλεγχομένη διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως·
   - α' εἰς λέξεις συγκεκριμένας . . . . 14,86 °/₀
   - β' εἰς λέξεις ἀφηρημένας. . . . . 18,09 °/₀
   - γ' εἰς προτάσεις. . . . . 17,22 °/₀
   - δ' εἰς ἀριθμοὺς . . . . 28,47 °/₀
   - ε' εἰς ἀσήμους συλλαβὰς . . . . 24,17 °/₀

5. *Ἡ συνάσκησις ἀκολουθεῖ, οἵαν ἡ ἄσκησις πορείαν. Δῆλα δὴ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας εἶναι ταχυτέρα, ἔπειτα δ' ἐπιβραδύνεται. Τοῦτο μάλιστα ἐπὶ τῶν λογικῶν.* Οὕτως, ὡς ἐν παραδείγματι, ἐν ᾧ ἡ ὁλικὴ συνάσκησις εἶναι εἰς μὲν τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων συλλαβῶν 35,84°/₀, εἰς δὲ τὴν ἐκμάθησιν ποιήματος 40,46°/₀, ἤδη ἀπὸ τῆς 18ης ἡμέρας ἦτο εἰς μὲν τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων συλλαβῶν 18,04°/₀, εἰς δὲ τὴν ἐκμάθησιν ποιήματος 35,04°/₀.

6. *Ἡ συνάσκησις εἶναι, ὡς καὶ ἡ ἄσκησις, ἐπί τε τῶν λογικῶν καὶ τῶν ἀσήμων στοιχείων μεγαλειτέρα εἰς τὰ ἄρρενα.* Οὕτω τὸ °/₀ τῆς συνασκήσεως εἰς τὴν ἐκμάθησιν ἀσήμων συλλαβῶν ἐπὶ μὲν τῶν ἀρρένων εἶναι 41,67°/₀, ἐπὶ δὲ τῶν θηλέων 30°/₀, εἰς δὲ τὴν ἐκμάθησιν ποιήματος ἐπὶ μὲν τῶν ἀρρένων 47,78°/₀, ἐπὶ δὲ τῶν θηλέων 33,13°/₀.

7. *Ἥ τε ἄσκησις καὶ ἡ συνάσκησις ἐπέρχεται ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων, εἶναι δὲ μικροτέρα μὲν ἐπὶ τῶν μνημονικωτέρων, μεγαλειτέρα δ' ἐπὶ τῶν ἧττον μνημονικῶν.* Οὕτως ἐκ τῶν ἀσκηθέντων εἰς τὰ ἄσημα στοιχεῖα 3 ὑποκείμενα ἰσχυροτάτης μνήμης ἄσκησιν μὲν ἐπέδειξαν 82,31°/₀, συνάσκησιν δὲ 34,44°/₀, 3 δὲ πάλιν τὴν ἀσθενεστάτην ἔχοντα μνήμην ἔσχον ἄσκησιν 91,67°/₀, συνάσκησιν δὲ 43,06°/₀. Ἐκ δὲ τῶν ἀσκηθέντων εἰς ποίημα ἓν ὑποκείμενον ὑπερέχον εἰς τὴν μνήμην ἠσκήθη κατὰ 50°/₀, ἓν δὲ ὑποκείμενον κατωτέρας μνήμης ἠσκήθη κατὰ 62,50°/₀. Καὶ ἡ συνάσκησις δὲ τούτων ὑπῆρξε παραπλησία.

8. *Ἡ διὰ τῆς ἀσκήσεως αὔξησις τῆς ἱκανότητος τῆς μνήμης δὲν παραμένει ἀκεραία πολὺ μετὰ τὴν ἄσκησιν.* Τὰ ἡμέτερα πειράματα ἔδειξαν ὅτι ἐπὶ μὲν τῶν ἀσήμων ἡ ἱκανότης αὕτη μετὰ 15 ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀσκήσεως διετηρεῖτο ἀπαραμείωτος, μετὰ 2 δ' ἔτη εἶχεν ἐλαττωθῆ κατὰ 65°/₀. Ἐπὶ δὲ τῶν λογικῶν ἓν ἔτος μετὰ τὴν ἄσκησιν εἶχεν ἐλαττωθῆ κατὰ 38°/₀.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἀνάλογα ἦσαν τὰ πορίσματα τῆς ἀσκήσεως καὶ συνασκήσεως καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἡλικιῶν, κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων, ἅς, ὡς ἐλέχθη, ὑπεβάλομεν εἰς ἔρευναν.

Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ ἡμέτερα πειράματα ἀποδεικνύουσιν ὀρθὴν τὴν παλαιὰν γνώμην, καθ' ἣν ἡ μνήμη ἀσκεῖται. Ἐλέγχουσι δὲ ἅμα τὰ πορίσματα ἡμῶν ἄσκησιν τῆς μνήμης μεγαλειτέραν ἢ ὅσην εὗρον οἱ ἄλλοι ἐρευνηταί, μάλιστα δ' ἐπὶ τῶν ἀσήμων. Οὕτως, ἐν ᾧ ὁ *Meumann* μετὰ 54 καὶ 72 ἡμέρας εὗρεν ἐπὶ τῶν ἀσήμων ἄσκησιν 78% κατὰ μέσον ὅρον, παρετήρησε δὲ ὅτι δύο μόνον τῶν ὑποκειμένων αὐτοῦ κατώρθωσαν 12 ἀσήμους συλλαβὰς νὰ ἀπομνημονεύωσι διὰ 3 ἢ καὶ 2 ἐπαναλήψεων, ἡμεῖς μετὰ 36 μόνον ἡμέρας παρετηρήσαμεν, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἄσκησιν 83,65% κατὰ μέσον ὅρον ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων, εὕρομεν δὲ τρία τῶν ὑποκειμένων, ἅτινα ἔσχον ἐπίδοσιν 100%, καὶ δὴ τὸ πρῶτον μετὰ 17, τὸ δεύτερον μετὰ 20 καὶ τὸ τρίτον μετὰ 21 ἡμέρας.

Ὅτι δὲ καὶ συνάσκησις ἐπακολουθεῖ εἰς τὴν ἄσκησιν, ἔδειξαν σαφῶς τὰ ἡμέτερα πειράματα, τά τε ἄλλα καὶ ὅσα διεξηγάγομεν μέχρι τοῦδε διὰ τῆς μεθόδου τῶν ἐλεγκτικῶν ὁμάδων.

Περὶ τῶν λόγων τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς συνασκήσεως, τοὺς ὁποίους καὶ ἄλλοι ἐξήτασαν τῶν ἐρευνητῶν, ταῦτα μόνον λέγομεν. Φαίνεται ὅτι εἰς τὴν αὔξησιν τῆς ἱκανότητος τῆς μνήμης τὴν διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπερχομένην, συντελοῦσι πρὸ πάντων ἡ προσπάθεια καὶ ἡ ἔντασις τῆς προσοχῆς καὶ τοῦ διαφέροντος, ἔτι δὲ ἡ ἐπινόησις συνδέσεων τῶν ἀπομνημονευομένων· συμβαίνει δὲ τοῦτο μάλιστα ἐπὶ τῶν ἀσήμων στοιχείων. Ἐκ τούτων δὲ τῶν λόγων ἐξηγεῖται πιθανῶς καὶ ἡ μείζων ἐπίδοσις τῆς ἱκανότητος τῆς μνήμης ἡ ἐπερχομένη διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς ἀσήμους συλλαβάς, διότι αὗται καὶ προσπάθειαν μεγαλειτέραν καὶ συγκέντρωσιν τῆς προσοχῆς καὶ ἐξεύρεσιν πλειόνων συνδέσεων ἀπαιτοῦσιν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bryan, W. L. - Harter, N.—Studies in the physiology and psychology of the telegraphic language, ἐν *Psych. Review*, **4**, 1897, **6**, 1899.

Coover, J. E. - Angell, Fr.—General practice effect of special exercise, ἐν *Amer. J. ofPsychology*, **18**, 1907.

Dearborn, W. F.—The general effects of special practice in memory, ἐν *Psychological Bulletin*, **6**, 1909.

Dearborn, W. F.—Experiments in learning, ἐν *Journal of Educ. Psych.*, **1**, 1910.

Ebert, E. - Meumann, E.—Über einige Grundfragen d. Psychologie d. Übungsphänomene im Bereiche d. Gedächtnisses, ἐν *Archiv. f. d. Ges. Psychologie*, **4**, 1904.

Ebbinghaus, H.—Grundz. d. Psychologie, **1**, 1920, **2**, 1913.

Edwards, A. S.—The fundamental principles of learning and study,1920.

Fracker, G. C.—On the transference of training in memory, ἐν *Psych. Review, Monograph Supplement*, **38**, 1908.

Fröbes, J.—Lehrb. d. experim. Psychologie, **1**, ἔκδ. 3η, 1923, **2**, ἔκδ. 3η, 1929.

James, W.—Principles of Psychology, **1**, 1896.

Jansen, M.—Über den Einfluss der Übung eines Spezialgedächtnisses auf das allg. Gedächtnis, 1906.

Lyon, D. O.—Memory and the learning process, 1917.

Meumann, E.—Ökonomie u. Technik d. Gedächtnisses, ἔκδ. 5η, 1920.

Müller, G. E.—Zur Analyse d. Gedächtnistätigkeit etc., **1**, 1911, **2**, 1917, **3**, 1924.

Müller, G. E. - Schumann, F.—Exper. Beiträge z. Unters. d. Gedächtnisses, ἐν *Zeitschr. f. Psych. u. Physiologie d. Sinnesorgane*, **6**, 1899.

Nagel, F.—Exper. Untersuch. ü. d. Grundfragen. d. Assoziationslehre, ἐν *Archiv. f. d. Ges. Psychologie*, **23**, 1912.

Offner, M.—Das Gedächtnis, ἔκδ. 4η, 1924.

Pauli, R.— Über psychische Gesetzmässigkeit, Jena, 1920.

Peterson, H. A.—Note on a retrial of Prof. James experim. of memory training, ἐν *Psychological Review*, **14**, 1912.

Pyle, W. H.—The Psychology of learning, ἔκδ. 2α, 1928.

Sleight, W. G.—Memory and formal training, ἐν *Brit. J. of Psych.*, **4**, 1911.

Starch, D.—Educational Psychology, ἔκδ. 2α, 1927.

Swift, E. J.—The acquisition of skill in typewriting, ἐν *Psychological Bulletin*, **3**, 1906.

Swift, E. J.—Memory of skillful movements, ἐν *Psych. Bulletin*, **3**, 1906.

Swift, E. J.—Learning to telegraph, ἐν *Psych. Bulletin*, **7**, 1910.

THORNDIKE, E. L. - WOODWORTH, R. S.—The influence of improvement in one mental function upon the efficiency of other functions, ἐν *Psych, Review,* **8,** 1901.

THORNDIKE, E. L.—Educational Psychology, **2,** 1913.

THORNDIKE, E. L.—Mental discipline in highschool Studies, ἐν *J. of Educ. Psych.*, **15,** 1924.

THORNDIKE, E. L. - BROYLER. C. R. and WOODWARD ELLA.—A second Study of mental discipline in highschool studies, ἐν *J. of Educ. Psych.*, **18,** 1927.

WATT, H. G.—The economy and training of memory, 1911.

WINCH, W. H.—The transfer of improvement in memory etc., ἐν *Brit. J. of. Psych.*, **2,** 1908, **3,** 1910.

WOODWORTH, R. S.—Psychology, ἔκδ. 2α, 1929.

ZIEHEN, TH.—Leitf. d. physiol. Psychologie, ἔκδ. 12η, 1924.

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΜΝΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Δ

ΕΥΦΥΐΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ *

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης ταύτης εἶναι νὰ καθορίσῃ ἐὰν ὑπάρχῃ συνάφεια εὐφυΐας καὶ μνήμης, ἐὰν δῆλα δὴ αἱ πνευματικαὶ αὗται λειτουργίαι συναρτῶνται οὕτως, ὥστε εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξιν καὶ ἐκδήλωσιν τῆς μιᾶς νὰ παρομαρτῇ συμμέτρως ἀνάπτυξις καὶ ἐκδήλωσις τῆς ἄλλης.

Ἐκ τοῦ παρελθόντος οὐδεμίαν ἔχομεν τοῦ προβλήματος τούτου ἀκριβεστέραν ἐξέτασιν. Παρετηρήθη μὲν πάλαι ὅτι ἡ μνήμη συνυπάρχει μετὰ τῆς εὐφυΐας. Ὁ *Πλάτων*, ἵνα περὶ τούτου μόνον εἴπωμεν, πολλαχοῦ συμπαρατάσσει ἀγχίνοιαν καὶ μνήμην. Γνωριμώτατον εἶναι τὸ ἐν Θεαιτήτῳ λεγόμενον· «*οἵτε ὀξεῖς ὥσπερ οὗτος καὶ ἀγχίνοι καὶ μνήμονες ὡς τὰ πολλὰ καὶ πρὸς τὰς ὀργὰς ὀξύρροποι εἰσίν*»[1]· ὡσαύτως δὲ τὸ τῶν Νόμων, ἔνθα περὶ τῆς ἀριθμητικῆς λέγεται· «*τὸ δὲ μέγιστον ὅτι τὸν νυστάζοντα καὶ ἀμαθῆ φύσει ἐγείρει καὶ εὐμαθῆ καὶ μνήμονα καὶ ἀγχίνουν ἀπεργάζεται*»[2]. Εἶναι δὲ καὶ τοῦτο ἐκ παλαιοῦ παραδεδομένον, ὅτι ἄνδρες ἐξαιρέτου εὐφυΐας, οἷοι ὁ *Θεμιστοκλῆς* καὶ ὁ *Σιμωνίδης* ὁ Κεῖος καὶ ἄλλοι πολλοὶ εἶχον τὴν μνήμην ἰσχυροτάτην[3].

Ἀλλ᾽ ἤδη ὁ *Πλωτῖνος* ἐδίδαξε πάλιν ὅτι κατὰ κανόνα δὲν ὑπάρχει συνάρτησις εὐφυΐας καὶ μνήμης. «*Γίνονται*», εἶπεν, «*ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ*

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, τῇ 19ῃ Μαρτίου 1931 (Πρακτικά, 6, σ. 133 κ. ἑξ.).

[1] 144 A.

[2] 747 B.

[3] *Quintil.* De inst. orat., XX 50. Περὶ τοῦ Σιμωνίδου μαρτυρεῖ καὶ τὸ σῳζόμενον ἐπίγραμμα :

Μνήμην δ᾽ οὔ τινά φημι Σιμωνίδῃ ἰσοφαρίζειν
ὀγδωκονταέτει παιδὶ Λεωπρεπέος.

οὐχ οἱ αὐτοὶ μνήμονες καὶ ἀγχίνοι»[1]. Καὶ ἀλλαχοῦ τῶν Ἐννεάδων· *«οὐδ' οἱ αὐτοὶ διανοεῖσθαι κράτιστοι καὶ μνημονεύειν»*[2]

Ἡ πειραματικὴ ἔρευνα τοῦ ζητήματος τούτου ἤρξατο ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ἐπελήφθη αὐτῆς πρῶτος ὁ *Ebbinghaus*, ἠκολούθησαν δὲ εἰς αὐτὸν ὁ *Meumann*, ὁ *Pohlmann*, ὁ *Bolton*, ἄλλοι πολλοί.

Τὰ πορίσματα τῶν ξένων.—Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ πολλαὶ τῶν ἐρευνητῶν διαφωνίαι. Ὁ *Ebbinghaus*, ὅστις διεξήγαγε πολλαπλᾶ πειράματα ἐπὶ μαθητῶν γυμνασίου ἐν Βρεσλαυΐᾳ, εὗρεν ὅτι οἱ εὐφυέστεροι τούτων εἶχον κατὰ μέσον ὅρον μνήμην κατά τι ἀσθενεστέραν τῶν ἄλλων, ἤτοι ὅτι κατὰ κανόνα δὲν ὑπάρχει θετικὴ συνάφεια εὐφυΐας καὶ μνήμης. Παραπλήσια ἦσαν τὰ συμπεράσματα τοῦ *Bolton* καὶ τοῦ *Wissler* καὶ ἄλλων.

Ὁ *Wissler* ἐξετάσας 121 πρωτοετῶν φοιτητῶν τοῦ ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ Πανεπιστημίου Columbia τὴν εὐφυΐαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν μνήμην εὗρε πολὺ μικρὰν συνάφειαν.

Ἄλλοι πάλιν τῶν ἐρευνητῶν εἰς ἄλλα κατέληξαν πορίσματα, ὅτι δῆλα δὴ εὐφυΐας καὶ μνήμης πολὺ μεγάλη συνάφεια ὑφίσταται κατὰ κανόνα. Οὕτως ὁ *Burt*, ὁ *Binet*, ὁ *Jacobs*, ὁ *Lyon*, ὁ *Winch*, ὁ *Bolton*, ὁ *Bourdon*, ὁ *Pyle* καὶ ἄλλοι. Ὁ *Pyle* εὗρεν εἰς τὰς ἀνωτέρας ἡλικίας ἐπὶ λογικῶν στοιχείων σχέσιν εὐφυΐας καὶ μνήμης 0,76. Οὐσιώδη συνάφειαν τῶν πνευματικῶν τούτων λειτουργιῶν δέχονται ὁ *Whipple* καὶ ὁ *Offner* καὶ ὁ *Brown* καὶ ἄλλοι. Ὁ *Brown* εὗρε συντελεστὴν εὐφυΐας καὶ μνήμης 0,49—0,55. Ὁ *Meumann* παρετήρησεν ὅτι μετὰ τῆς ἀνωτέρας εὐφυΐας συμβαδίζει σχεδὸν πάντοτε ἡ μνήμη, δὲν ἰσχύει δὲ τὸ ἐναντίον, ἀλλὰ δύναται ἰσχυρὰ μνήμη νὰ συνυπάρχῃ μετὰ κατωτέρας εὐφυΐας. Παραπλήσια ἐδίδαξαν καὶ ἄλλοι. Κατ' ἄλλους πάλιν οὐσιώδης εἶναι μόνον ἡ συνάφεια εὐφυΐας καὶ λογικῆς μνήμης, μικρὰ δὲ καὶ ἐπουσιώδης ἢ καὶ ἴση πρὸς τὸ μηδὲν εἶναι ἡ σχέσις εὐφυΐας καὶ μνήμης μηχανικῆς[3].

Ἵνα διακριβώσωμεν τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, διεξηγάγομεν μακρὰς ἐρεύνας ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐργαστηρίῳ.

---

[1] Ἐνν. 4, 6, 3.
[2] 4, 3, 29.
[3] Πρβλ. *W. Stern*, Different. Psychologie, ἐκδ. 3η, 1921, σ. 286 κ. ἑ.

Ὑποκείμενα.—Καὶ εἴχομεν ἐν ταῖς ἐρεύναις ταύταις 478 ὑποκείμενα, ὧν 237 ἄρρενα καὶ 241 θήλεα, ἡλικίας 7—20 ἐτῶν. Ἦσαν δὲ πάντα ταῦτα μαθηταὶ καὶ φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου.

Κριτήρια.—Κριτήρια δ' ἔσχομεν εἰς ἔλεγχον τῆς μνήμης τῶν ὑποκειμένων λογικὰ στοιχεῖα καὶ ἀσήμους συλλαβάς. Ἦσαν δὲ τὰ λογικὰ στοιχεῖα λέξεις συγκεκριμέναι, λέξεις ἀφῃρημέναι, προτάσεις, ἀριθμοὶ καὶ ποιήματα. Εἰς ἐξέτασιν δὲ τῆς εὐφυΐας ἐπὶ μὲν τῶν παιδίων ἡλικίας 7—14 ἐτῶν μετεχειρίσθημεν τὴν κλίμακα Binet-Terman[1], ἐπὶ δὲ τῶν ὑποκειμένων ἡλικίας 15—20 ἐτῶν ὁμαδικὰ κριτήρια, ὑφ' ἡμῶν κατηρτισμένα ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ.

Μέθοδος.—Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἔρευναν ὡς ἑξῆς. Διεκρίναμεν τὰ ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων εἰς τρεῖς τάξεις ἀναλόγως τῆς εὐφυΐας αὐτῶν, ἀνωτάτης, μέσης καὶ κατωτέρας. Ἑκάστη δὲ τάξις περιελάμβανεν ἄρρενα καὶ θήλεα ἡλικίας 7—14 καὶ 15—20 ἐτῶν. Ἦσαν δὲ τὰ τῆς πρώτης τάξεως ἐν ὅλῳ 107, ἤτοι·

ἡλικίας 7—14 ἐτῶν 28 ἄρρενα καὶ 36 θήλεα·
» 15—20 » 26 » » 17 »·

τὰ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 259, ἤτοι·

ἡλικίας 7—14 ἐτῶν 74 ἄρρενα καὶ 68 θήλεα·
» 15—20 » 58 » » 59 »·

τὰ δὲ τῆς τρίτης τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 112, ἤτοι·

ἡλικίας 7—14 ἐτῶν 21 ἄρρενα καὶ 36 θήλεα.
» 15—20 » 30 » » 25 »·

Κατόπιν ἐξητάσαμεν κατ' ἀκρίβειαν τὴν μνήμην τῶν ὑποκειμένων, καὶ δὴ

α) διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως εἰς ποίημα·

β) διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως εἰς λογικὰ στοιχεῖα καὶ ἀσήμους συλλαβάς·

γ) διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας πρὸς ἔλεγχον τῆς συντηρήσεως.

---

[1] Τὴν κλίμακα Binet-Terman μετεχειρίσθημεν εἰς τὰς μετρήσεις ταύτας, ἀφ' οὗ κατόπιν πειραμάτων καὶ ἐλέγχων μετερρυθμίσαμεν αὐτὴν ἐνιαχοῦ. Ἀλλὰ περὶ τούτων ἄλλοτε.

Μετὰ δὲ ταῦτα προέβημεν εἰς τὴν συσχέτισιν τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς μνήμης τῶν ἐξετασθέντων διὰ τῆς μεθόδου τῶν διαφορῶν εἰς τὴν σειρὰν ἐπιτυχίας (Rank differences method) κατὰ *Spearman*, ἧς ὁ τύπος

$$\varrho = 1 - \frac{6.\ \Sigma(\alpha-\beta)^2}{\nu(\nu^2-1)},$$

ἔτι δὲ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν πιθανῶν σφαλμάτων, ἅτινα εὕρομεν διὰ τοῦ τύπου

$$\pi.\ \sigma\varphi.\ (\varrho) = \pm\, 0{,}6745 . \frac{1-\varrho^2}{\sqrt{\nu}}$$

Πορίσματα.—Ἐκ ταύτης δὲ τῆς συσχετίσεως προέκυψαν οἱ συντελεσταὶ συναφείας εὐφυΐας καὶ μνήμης οἱ περιληφθέντες εἰς τοὺς ἑπομένους πίνακας.

Καὶ ὁ μὲν πρῶτος τῶν πινάκων τούτων δηλοῖ τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας εὐφυΐας καὶ μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἐπὶ λογικῶν στοιχείων.

Ὁ δὲ δεύτερος πίναξ ἐμφαίνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας εὐφυΐας καὶ μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἐπὶ λογικῶν στοιχείων.

Ὁ δὲ τρίτος, ἐκ τῶν δύο πρώτων συναχθείς, δηλοῖ τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας εὐφυΐας καὶ λογικῆς μνήμης καθόλου.

Ὁ δὲ τέταρτος δεικνύει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας εὐφυΐας καὶ μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἐπὶ ἀσήμων στοιχείων.

Ὁ δὲ πέμπτος ἐμφαίνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας εὐφυΐας καὶ μνήμης καθόλου λογικῆς καὶ μηχανικῆς[1].

Συνάγονται δ' ἐκ τῶν πινάκων τούτων ἐπὶ μέρους μὲν πορίσματα τὰ ἑξῆς.

[1] Πίνακα συντελεστῶν εὐφυΐας καὶ ἱκανότητος τῆς μνήμης περὶ τὴν συντήρησιν δὲν κατηρτίσαμεν, διότι, δι' οὓς λόγους καὶ ἄλλοτε εἴπομεν (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας, 5, 1930, σ. 237), ἡ ἔρευνα τῆς περὶ τὴν συντήρησιν ἱκανότητος τῆς μνήμης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διεξαχθῇ μετ' ἄκρας ἀκριβείας. Ὀφείλομεν ὅμως νὰ τονίσωμεν ὅτι καὶ τὰ ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης ἐπιτευχθέντα πορίσματα παρέχουσι συντελεστὰς οὐχὶ πόρρω ἀφισταμένους τῶν συναχθέντων διὰ τῶν ἄλλων μεθόδων.

ΠΙΝΑΞ 1

Ὑποκείμενα	*Α' τάξις εὐφυΐας*		*Β' τάξις εὐφυΐας*		*Γ' τάξις εὐφυΐας*		*Μ. ὅ.*	*Μ. ὅ.*
	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.
Ἄρρενα								
7 - 14 ἐτῶν	0,44	0,10	0,44	0,06	0,48	0,11	0,45	0,09
15 - 20 ἐτῶν	0,71	0,07	0,46	0,07	0,47	0,10	0,55	0,08
Θήλεα								
7 - 14 ἐτῶν	0,32	0,10	0,65	0,05	0,31	0,10	0,43	0,08
15 - 20 ἐτῶν	0,85	0,05	0,49	0,07	0,36	0,12	0,57	0,08
Μ. ὅ. ἀρρένων	0,58	0,09	0,45	0,07	0,48	0,11	0,50	0,09
Μ. ὅ. θηλέων	0,59	0,08	0,57	0,06	0,34	0,11	0,50	0,08
Γ. μ. ὅ	0,59	0,09	0,51	0,07	0,41	0,11	0,50	0,09

Α.—Ὡς πρὸς τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἐπὶ ποιήματος.

Ἄρρενα

Ἀνωτάτης	εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	οὐσιώδης[1]	0,44
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	μεγάλη	0,71
Μέσης	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,44
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,46
Κατωτέρας	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,48
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,47

Θήλεα

Ἀνωτάτης	εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	μικρὰ	0,32
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	μεγάλη	0,85
Μέσης	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,65
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,49
Κατωτέρας	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	μικρὰ	0,31
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,36

[1] Μεγάλην συνάφειαν λέγομεν τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν 0,67 καὶ ἄνω, οὐσιώδη δὲ τὴν ἔχουσαν 0,34 - 0,66, μικρὰν δὲ τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν κατώτερον τοῦ 0,34.

ΠΙΝΑΞ 2

Ὑποκείμενα	Α′ τάξις εὐφυΐας		Β′ τάξις εὐφυΐας		Γ′ τάξις εὐφυΐας		Μ. δ.	Μ. δ.
	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.
Ἄρρενα								
7 - 14 ἐτῶν	0,35	0,11	0,49	0,06	0,42	0,12	0,42	0.10
15 - 20 ἐτῶν	0,63	0,08	0,34	0,08	0,70	0,06	0,56	0,07
Θήλεα								
7 - 14 ἐτῶν	0,48	0,09	0,25	0,08	0,39	0,10	0,37	0,09
15 - 20 ἐτῶν	0,65	0,09	0,58	0,06	0,40	0,11	0,54	0,09
Μ. δ. ἀρρένων	0,49	0,10	0,42	0,07	0,56	0 09	0,49	0,09
Μ. δ. θηλέων	0,57	0,09	0,42	0,07	0,40	0,11	0,46	0,09
Γ. μ. δ.	0,53	0,10	0,42	0,07	0,48	0,10	0,48	0,09

Β.—Ὡς πρὸς τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἐπὶ λογικῶν στοιχείων.

Ἄρρενα

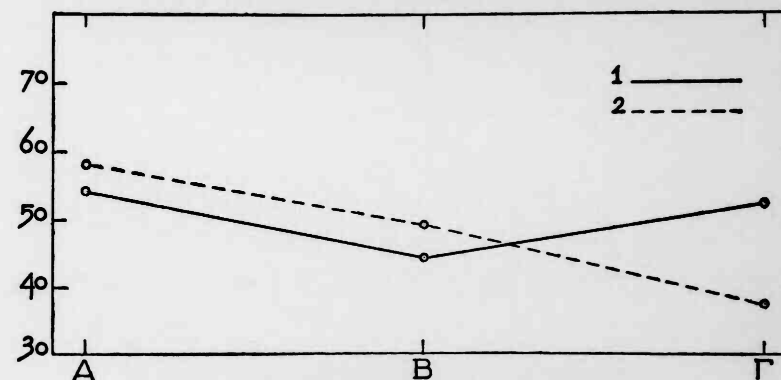
Ἀνωτάτης εὐφυΐας κατωτέρων ἡλικιῶν καὶ μνήμης συνάφεια οὐσιώδης 0,35
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,63
Μέσης εὐφυΐας κατωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,49
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,34
Κατωτέρας εὐφυΐας κατωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,42
» » ἀνωτέρων » » » » μεγάλη 0,70

Θήλεα

Ἀνωτάτης εὐφυΐας κατωτέρων ἡλικιῶν καὶ μνήμης συνάφεια οὐσιώδης 0,48
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,65
Μέσης εὐφυΐας κατωτέρων » » » » μικρὰ 0,25
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,58
Κατωτέρας εὐφυΐας κατωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,39
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,40

ΠΙΝΑΞ 3

Ὑποκείμενα	Α′ τάξις εὐφυΐας		Β′ τάξις εὐφυΐας		Γ′ τάξις εὐφυΐας		Μ. δ.	Μ. δ.
	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.
Ἄρρενα								
7 - 14 ἐτῶν	0,40	0,11	0,47	0,06	0,45	0,12	0,44	0,10
15 - 20 ἐτῶν	0,67	0,08	0,41	0,08	0,59	0,08	0,56	0,08
Θήλεα								
7 - 14 ἐτῶν	0,40	0,10	0,45	0,09	0,35	0,10	0,40	0,10
15 - 20 ἐτῶν	0,75	0,07	0,54	0,07	0,38	0,12	0,56	0,09
Μ. δ. ἀρρένων	0,54	0,10	0,44	0,07	0,52	0,10	0,50	0,09
Μ. δ. θηλέων	0,58	0,09	0,49	0,08	0,37	0,11	0,48	0,10
Γ. μ. δ.	0,56	0,10	0,47	0,08	0,45	0,11	0,49	0,10



Εἰκ. 1.—Συνάφεια εὐφυΐας καὶ μνήμης λογικῆς.
Α, Β, Γ βαθμοὶ τῆς εὐφυΐας. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Γ.—Ὡς πρὸς τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ λογικῆς μνήμης καθόλου.

Ἄρρενα

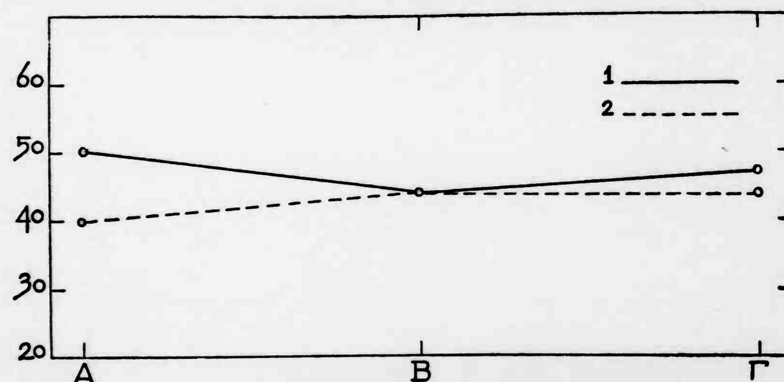
Ἀνωτάτης εὐφυΐας κατωτέρων ἡλικιῶν καὶ μνήμης συνάφεια οὐσιώδης 0,40
» » ἀνωτέρων » » » » μεγάλη 0,67
Μέσης εὐφυΐας κατωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,47
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,41
Κατωτέρας εὐφυΐας κατωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,45
» » ἀνωτέρων » » » » οὐσιώδης 0,59

Θήλεα

Ἀνωτάτης εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	οὐσιώδης	0,40
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	μεγάλη	0,75
Μέσης εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,45
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,54
Κατωτέρας εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,35
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,38

ΠΙΝΑΞ 4

Ὑποκείμενα	*Α' τάξις εὐφυΐας*		*Β' τάξις εὐφυΐας*		*Γ' τάξις εὐφυΐας*		*Μ. ὅ.*	*Μ. ὅ.*
	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.
Ἄρρενα								
7 - 14 ἐτῶν	0,46	0,10	0,57	0,05	0,50	0,11	0,51	0,09
15 - 20 ἐτῶν	0,48	0,13	0,35	0,08	0,45	0,11	0,42	0,08
Θήλεα								
7 - 14 ἐτῶν	0,31	0,10	0,52	0,06	0,42	0,09	0,42	0,09
15 - 20 ἐτῶν	0,48	0,13	0,35	0,08	0,45	0,11	0,43	0,11
Μ. ὅ ἀρρένων	0,50	0,10	0,44	0,07	0,47	0,11	0,47	0,09
Μ. ὅ θηλέων	0,40	0,12	0,44	0,07	0,44	0,10	0,43	0,10
Γ. μ. ὅ.	0,45	0,11	0,44	0,07	0,46	0,11	0,45	0,10



Εἰκ. 2.—Συνάφεια εὐφυΐας καὶ μνήμης μηχανικῆς.
Α, Β, Γ βαθμοὶ τῆς εὐφυΐας. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Δ.—Ὡς πρὸς τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἐπὶ ἀσήμων συλλαβῶν.

Ἄρρενα

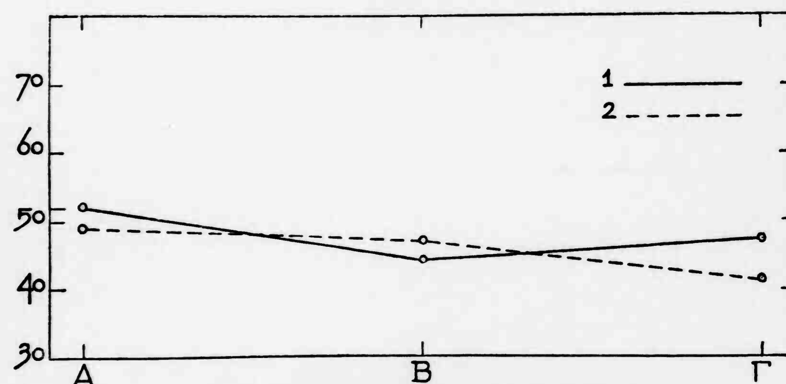
Ἀνωτάτης εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	οὐσιώδης	0,46
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,48
Μέσης εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,57
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	μικρὰ	0,35
Κατωτέρας εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,50
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,45

Θήλεα

Ἀνωτάτης εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	μικρὰ	0,31
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,48
Μέσης εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,52
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,35
Κατωτέρας εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,42
» »	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,45

ΠΙΝΑΞ 5

Ὑποκείμενα	*Α' τάξις εὐφυΐας*		*Β' τάξις εὐφυΐας*		*Γ' τάξις εὐφυΐας*		*Μ. ὅ.*	*Μ. ὅ.*
	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π σφ.	ϱ=	π. σφ.
Ἄρρενα								
7 - 14 ἐτῶν	0,43	0,11	0,52	0,06	0,43	0,12	0,46	0,10
15 - 20 ἐτῶν	0,60	0,09	0,36	0,08	0,51	0,09	0,41	0,09
Θήλεα								
7 - 14 ἐτῶν	0,36	0,10	0,49	0,08	0,39	0,10	0,49	0,09
15 - 20 ἐτῶν	0,62	0,10	0,45	0,08	0,42	0,12	0,50	0,10
Μ. ὅ. ἀρρένων	0,52	0,10	0,44	0,07	0,47	0,11	0,48	0,10
Μ. ὅ. θηλέων	0,49	0,10	0,47	0,08	0,41	0,11	0,46	0,10
Γ. μ. ὅ.	0,51	0,10	0,46	0,08	0,44	0,11	0,47	0,10



Εἰκ. 3.—Συνάφεια εὐφυΐας καὶ μνήμης καθόλου.
Α, Β, Γ βαθμοὶ τῆς εὐφυΐας. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Ε.—Ὡς πρὸς τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης καθόλου, λογικῆς καὶ μηχανικῆς.

Ἄρρενα

Ἀνωτάτης	εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	οὐσιώδης	0,43
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,60
Μέσης	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,52
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,36
Κατωτέρας	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,43
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,51

Θήλεα

Ἀνωτάτης	εὐφυΐας	κατωτέρων	ἡλικιῶν	καὶ	μνήμης	συνάφεια	οὐσιώδης	0,36
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,62
Μέσης	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,49
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,45
Κατωτέρας	εὐφυΐας	κατωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,39
»	»	ἀνωτέρων	»	»	»	»	οὐσιώδης	0,42

Μᾶλλον εὐσύνοπτα γίνονται τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα ἐκ τῶν παρατιθεμένων γραφικῶν παραστάσεων.

Τούτων αἱ ἐν εἰκ. 1 δηλοῦσι τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης λογικῆς ἀρρένων καὶ θηλέων ἐλεγχομένης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἅμα καὶ τῆς ἐκτάσεως· αἱ δ' ἐν εἰκ. 2 τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης μηχανικῆς ἐλεγχομένης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως· αἱ δ' ἐν εἰκ. 3 τὴν συνάφειαν εὐφυΐας καὶ μνήμης καθόλου.

Γενικώτατα δὲ πορίσματα ἐκ τῶν πινάκων ἡμῶν συνάγονται τὰ ἀκόλουθα·

1. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια εὐφυΐας καθόλου καὶ λογικῆς μνήμης*, καὶ δὴ

	ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,49
	ἐπὶ τῶν θηλέων	0,48
	μ. ὅ.	0,49

2. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια εὐφυΐας καθόλου καὶ μηχανικῆς μνήμης*, καὶ δὴ

	ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,47
	ἐπὶ τῶν θηλέων	0,42
	μ. ὅ.	0,45

3. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια εὐφυΐας καὶ μνήμης καθόλου*, καὶ δὴ

	ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,49
	ἐπὶ τῶν θηλέων	0,45
	μ. ὅ.	0,47 (μέσον π. σφ. 00,9)

Γίνεται δ' ἔκ τε τῶν μερικῶν καὶ τῶν γενικωτάτων πορισμάτων ἡμῶν δῆλον·

1) Ὅτι δὲν εἶναι σύμμετρος καὶ τελεία τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς μνήμης ἡ συνάφεια, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τῶν περιπτώσεων ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων εἰς τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς εὐφυΐας συνακολουθεῖ ἀνάλογος μνήμη, λογικὴ ἢ μηχανική.

2) Ὅτι μόνον ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἡ συνάφεια ἀνωτάτης εὐφυΐας καὶ λογικῆς μνήμης εἶναι μεγαλειτέρα, καὶ δὴ

	ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,67
	ἐπὶ τῶν θηλέων	0,75
	μ. ὅ.	0,71

Ἄκρας ἐξαιρέσεις τῶν κανόνων τούτων παρετηρήσαμεν ὀλίγας. Ἐκ τῶν ἐξετασθέντων 478 ὑποκειμένων 3 μόνον ἀνωτάτης εὐφυΐας εἶχον πολὺ ἀσθενῆ τὴν μνήμην, 4 δὲ μνημονικώτατα εἶχον πολὺ κατωτέραν εὐφυΐαν.

Κατὰ ταῦτα τὰ πορίσματα ἡμῶν οὔτε τὰς ἄκρας γνώμας τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν ἐπικυροῦσι, καθ' ἃς πολὺ μικρὰ ἢ πολὺ μεγάλη ὑπάρχει εὐφυΐας καὶ μνήμης συνάφεια καθόλου εἰπεῖν, οὔτε τὴν γνώμην, καθ' ἣν μόνον ἡ συνάφεια εὐφυΐας καὶ λογικῆς μνήμης εἶναι οὐσιώδης, ἡ δὲ σχέσις εὐφυΐας καὶ μνήμης μηχανικῆς εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον μικρὰ ἢ καὶ ἴση πρὸς τὸ μηδέν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Binet, A.—Attention et adaptation, ἐν *Année Psychologique*, **6**, 1911.

Bolton, T. L.—The growth of memory in schoolchildren, ἐν *Amer. J. of. Psych.*, **4**, 1891.

Brown, W.—Some experim. results in the correlation of mental abilities, ἐν *Brit. J. of. Psyh.*, **3**, 1910.

Burt, C.—Experimmental tests of general intelligence, ἐν *Brit. J. of Psych.*, **3**, 1909.

Burt, C.—Experimental tests of higher mental process, ἐν *Journal of experim. Psych.*, **1**, 1911.

Cohn, J. u. Dieffenbacher, J.—Untersuchungen über Geschlechts-, Alters- u. Begabungsunterschiede bei Schülern, *Beihefte z. Zeitschr, f. Ang.Psych.* **2**, 1911.

Ebbinghaus, H.—Über eine neue Methode z. Prüfung geist. Tätigkeiten, ἐν *Zeitschr. f. Psych. u. Physiologie d. Sinnesorgane*, **13**, 1897.

Fröbes, J.—Lehrb. d. experim. Psychologie, **1**, ἔκδ. 3η, 1923, **2**, ἔκδ. 3η, 1929.

Jacobs, J.—Experiments on prehension., ἐν *Mind*, **12**, 1887.

Meumann, E.—Intelligenzprüfungen an Kindern d. Volkschule, ἐν *Zeitschr. f. experim. Pädagogik*, **1**, 1905.

Meumann, E.—Vorlesungen z. Einf. i. d. experim. Pädagogik, ἔκδ. 2α, 1911.

Offner, M.—Das Gedächtnis, ἔκδ. 4η, 1924.

Pohlmann, A. Experim. Beiträge z. Lehre v. Gedächtnisse, 1906.

Pyle, W. H.—The Psychology of learning, ἔκδ. 2α, 1928.

Starch, D.—Educational Psychology, New York, ἔκδ. 2α, 1927.

Stern, W. Differentielle Psychologie, ἔκδ. 3η, 1921.

Watkins, St. Beziehungen zw. d. Intelligenz u. d. Lernen, u. Behalten, ἐν *Päd.-Psych. Arbeiten* **2**, 1911.

Wessely, W.—Zur Frage d. Auswendiglernens, ἐν *Neue Jahrb. f. Pädagogik*, **8**, 1905.

Whipple, G. M.—Manual of mental and physical tests, ἔκδ. 2α 1915.

Winch, W. H.—Immediate memory in schoolchildren, ἐν *Brit. J. of Psych.*, **1**, 1904. **2**, 1906.

Wissler, C.— The correlation of mental and physical tests, ἐν *Psych. Rev.*, **3**, 1901.

Wyatt, S.—The quantitative investigation of higher mental process, ἐν *Brit. J. of Psych.*, **6**, 1913.

Woodworth, R. S.—Psychology, ἔκδ. 2α, 1929.

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΜΝΗΜΟΝΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Ε

ΜΝΗΜΟΝΙΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ *

Ὁ κατὰ φύσιν μανθάνων ἄνθρωπος, ἐὰν ὑπόκειται εἰς ἀπομνημόνευσιν μακρὸν ὁπωσδήποτε ὅλον, ποίημα ἢ πεζὸς λόγος ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον, τέμνει τοῦτο εἰς πλείονα μικρότερα τμήματα· καὶ πρῶτον μὲν ἐκμανθάνει τὸ πρῶτον, ἔπειτα δὲ τὸ δεύτερον καὶ ἐπαναλαμβάνει ἀμφότερα, κατόπιν δὲ τὸ τρίτον καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰ τρία μέρη καὶ οὕτως ἑξῆς. Σπανιώτατα συμβαίνει τὸ ἐναντίον, δῆδα δὴ νὰ ἀπομνημονεύηται μακρότερόν τι ὅλον ἄνευ διαιρέσεως εἰς τμήματα. Ὁ πρῶτος τῆς ἀπομνημονεύσεως τρόπος ὠνομάσθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις *τμηματικὴ μέθοδος*[1], ὁ δὲ δεύτερος τρόπος ἐλέχθη *μέθοδος συνολική*[2].

Τῆς τμηματικῆς μεθόδου ἐγένετο χρῆσις ἐκ παλαιοτάτου χρόνου. Ὁ *Κοϊντιλιανὸς* ἐν τῷ *Περὶ ῥητορικῆς παιδεύσεως* συγγράμματι ταύτην συνιστᾷ εἰς τὴν ἀπομνημόνευσιν τῶν ῥητορικῶν λόγων[3]. Καὶ ἐπεκράτησεν αὕτη μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων. Ὁ *Ἕρβαρτος*, ὁ ***Ziller***, ὁ ***Dörpfeld***, ἄλλοι πολλοὶ ταύτην τὴν μέθοδον τοῦ ἀπομνημονεύειν ὡς ἀρίστην εἰσήγαγον εἰς τὰ σχολεῖα[4].

Ἡ νεωτέρα ψυχολογικὴ ἔρευνα ἐζήτησε διὰ πειραμάτων νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον, τίς μέθοδος εἶναι εἰς τὴν μάθησιν προσφορωτέρα, πῶς δῆλα δὴ μανθάνει ὁ μανθάνων ταχύτερον καὶ διατηρεῖ μᾶλλον τὰ μανθανόμενα.

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, τῇ 3ῃ Δεκεμβρίου 1931 (Πρακτικὰ **6**, 1931, σ. 424 κ. ἑξ.).

[1] Teil-Verfahren, fraktionierendes Verfahren, méthode fragmentaire, part-method.

[2] Ganz-Verfahren, Globales Verfahren, méthode globale, whole method.

[3] De inst. orat. XI 2, 27.

[4] Πρβλ: *Paul Barth*, Die Elem. d. Erz. u. Unterr.-Lehre, ἔκδ. 5η, 1912, σ. 314.

Τὰ πορίσματα τῶν ξένων.— Συνήχθησαν δ' ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης τὰ ἑξῆς πορίσματα.

Συνεφώνησαν οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρευνητῶν ὅτι ἡ *τμηματικὴ μέθοδος* τῆς ἀπομνημονεύσεως δὲν εἶναι τόσον τελεσφόρος, ὅσον ἐνομίζετο πρότερον. Ὑστερεῖ τῆς συνολικῆς πρὸ πάντων ἐν τῇ ἐκμαθήσει λογικῶν στοιχείων, διότι καὶ μακρότερον χρόνον ἀπαιτεῖ εἰς τὴν ἀπομνημόνευσιν καὶ περισσοτέρας ἐπαναλήψεις, πλὴν δὲ τούτου καὶ ὀλιγώτερα στοιχεῖα συντηροῦνται δι' αὐτῆς· καὶ συμβαίνει τοῦτο ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Λόγοι δὲ τοῦ φαινομένου τούτου ἐλέχθησαν ἐν ἄλλοις οἱ ἑξῆς.

1. Ὅτι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης τὸ μανθανόμενον δὲν μανθάνεται ὡς ἑνιαῖον ὅλον, οὐδὲ συνδέονται τὰ μέρη αὐτοῦ πρὸς ἄλληλα κατὰ τὸν λεγόμενον νόμον τῆς συναφείας· τούτου δ' ἕνεκα ἡ ἀνάπλασις δὲν γίνεται ἐν συνεχείᾳ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἀλλ' ἐμφιλοχωροῦσι ψευδεῖς διάμεσοι συνδέσεις. Οὕτως, ὡς ἐν παραδείγματι, τὸ τέλος ἑκάστου τμήματος συνήθως δὲν συνδέεται πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἑπομένου, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀρχήν, ἕνεκα τῶν ἐπακολουθουσῶν ἐπαναλήψεων τῶν τμημάτων κατὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν· συμβαίνουσι δὲ καὶ ἄλλαι ψευδεῖς συνδέσεις κατὰ τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ὅλου.

2. Ὅτι κατὰ τὴν ἐκμάθησιν τὰ πρῶτα τμήματα ἐπαναλαμβάνονται πολὺ περισσότερον ἢ τὰ τελευταῖα.

3. Ὅτι ἡ προσοχὴ δὲν εἶναι κατ' αὐτὴν τόσον σύντονος, ὅσον κατὰ τὴν ἐκμάθησιν διὰ τῆς συνολικῆς μεθόδου.

Τῶν ἐλαττωμάτων τούτων εἶναι κατὰ τοὺς εἰρημένους ἐρευνητὰς ἀπηλλαγμένη ἡ *συνολικὴ μέθοδος*. Ἐν τῇ διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ἐκμαθήσει μόναι δυσχέρειαι παρατηροῦνται αἱ ἑξῆς· 1) ὅτι οἱ μανθάνοντες ταράσσονται κατ' ἀρχὰς ἐκ τοῦ μήκους τοῦ ἀπομνημονευτέου· 2) ὅτι ἡ προσοχὴ τοῦ μανθάνοντος δι' αὐτῆς στρέφεται μᾶλλον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ μανθανομένου, διὸ τὸ μέσον αὐτοῦ δὲν ἐκμανθάνεται εὐθὺς μετ' ἴσης ἀκριβείας· 3) ὅτι καταπονεῖ μᾶλλον τοὺς μανθάνοντας.

Ἄλλοι τῶν ἐρευνητῶν νομίζουσιν ὅτι ἡ τμηματικὴ μέθοδος, ἥτις ὡς ὁ φυσικὸς τοῦ μανθάνειν τρόπος ὀλιγώτερον καταπονεῖ τοὺς μανθάνοντας, δύναται νὰ ἔχῃ καὶ ἴσα πρὸς τὴν συνολικὴν ἀποτελέσματα κατά τε τὴν ταχύτητα ἐν τῇ ἐκμαθήσει καὶ τὴν συντήρησιν, ἐὰν εὐθὺς

ἐξ ἀρχῆς ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τῶν μανθανόντων εἰς τὴν ὀρθὴν σύνδεσιν τοῦ μανθανομένου ὅλου [1].

Ἄλλοι δὲ πάλιν θεωροῦσι τὴν τμηματικὴν μέθοδον ἰσοδύναμον πρὸς τὴν συνολικὴν ἢ καὶ προέχουσαν κατά τι διὰ τὴν παιδικὴν μάλιστα ἡλικίαν, καὶ δὴ προκειμένου περὶ ἀπομνημονεύσεως ἀήθους ὕλης, οἷα τὰ ἄσημα στοιχεῖα. Οὕτως ὁ *Ebbinghaus*, ἡ δεσποινὶς *Paula Ephrussi* (τοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ *Müller*), ὁ *Larguier des Bancels*, ὁ *Meumann* καὶ ἄλλοι, καθ' οὓς μόνον τὰ εὐμαθέστερα παιδία μανθάνουσιν εὐκολώτερον τὰ ἀήθη στοιχεῖα διὰ τῆς συνολικῆς μεθόδου.

Ὁ *Meumann* ὡς πολὺ τελεσφορωτέρας εἰς τὴν ἀπομνημόνευσιν συνέστησε δύο ἄλλας μεθόδους, τὰς ὁποίας κατήρτισε διὰ συνδυασμοῦ τῆς συνολικῆς καὶ τῆς τμηματικῆς καὶ ὠνόμασε *μεικτὰς* (vermittelnde Methoden, vermittelnde Verfahren). Κατὰ τὴν *πρώτην* τούτων, ἧς γίνεται χρῆσις ἐπὶ πάσης ὕλης, τὸ μανθανόμενον τέμνεται ἀναλόγως τοῦ μήκους εἰς δύο ἢ τρία μέρη διακρινόμενα διὰ μικρᾶς παύσεως, σημειουμένης διὰ γραμμῆς ἢ μικροῦ διαστήματος, ὅταν τὰ μανθανόμενα μανθάνωνται ὀπτικῶς, ἢ διὰ βραχέος διαλείμματος χρόνου, ὅταν τὰ μανθανόμενα μανθάνωνται ἀκουστικῶς. Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην τὸ μανθανόμενον ἐκμανθάνεται ὅλον ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ὡς καὶ διὰ τῆς συνολικῆς μεθόδου, μόνον ὅτι μεθ' ἕκαστον τμῆμα γίνεται μικρὰ παῦσις. Τὴν μέθοδον ταύτην, ἥτις ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ὠνομάσθη καὶ interpungierende Methode, ἡμεῖς καλοῦμεν ἐνταῦθα *διαλειμματικήν*. Κατὰ τὴν δευτέραν, ἧς γίνεται χρῆσις ἐπὶ ὕλης μηχανικῶς συνδεομένης, τὸ μανθανόμενον μανθάνεται ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἄνευ διαλειμμάτων, ἐὰν δέ τινα τῶν μερῶν αὐτοῦ ἐμφανίζωσι μεγάλην δυσχέρειαν, σημειοῦνται καὶ ἀπομνημονεύονται ἰδιαιτέρως, εἶτα δὲ πάλιν τὸ σύνολον μέχρι τελείας ἐκμαθήσεως [2]. Τὴν μέθοδον ταύτην λέγομεν ἡμεῖς *μεικτήν*.

Τὰς εἰρημένας μεθόδους τοῦ *Meumann* καὶ ὁ *Störring* προκρίνει καὶ τῆς συνολικῆς καὶ τῆς τμηματικῆς [3]. Ὁ δὲ *Offner* διδάσκει ὅτι οἱ θέλοντες νὰ μανθάνωσι ταχέως χωρὶς νὰ ἀποβλέπωσιν εἰς μεγάλην διάρκειαν τῶν μανθανομένων, ὀφείλουσι νὰ μεταχειρίζωνται τὰς μεθό-

[1] Πρβλ. καὶ *Fröbes*, Experim. Psychologie, 1, ἐκδ. 3η, 1923, σ. 584.
[2] Ökon u. Technik d. Gedächtnisses, ἐκδ. 5η, 1920, σ. 193.
[3] Psychologie 1923, σ. 154.

δους τοῦ *Meumann*. Οἱ δ' ἐπιδιώκοντες μᾶλλον τὴν διάρκειαν καὶ τὴν συντήρησιν τῶν μανθανομένων ὀφείλουσι νὰ μεταχειρίζωνται τὴν συνολικὴν μέθοδον[1]. Παρατηρητέον δὲ ὅτι πρῶτος ὁ *Ebbinghaus*[2] ἐδίδαξεν ὅτι, ὅταν τὰ ἀπομνημονευτέα ἔχωσι μέρη δυσχερῆ, ὁ ἐκμανθάνων ὀφείλει νὰ ἐφιστᾷ κατὰ τὴν ἐκμάθησιν ἰδιαιτέρως εἰς ταῦτα τὴν προσοχήν. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον τοῦ μανθάνειν συνιστᾷ καὶ ὁ *Ziehen*[3] καὶ ἄλλοι.

Ἵνα ἐλέγξωμεν τίνα τῶν πορισμάτων τῶν εὑρημένων ὑπὸ τῶν ξένων ἵστανται ἐγγύτερον τῆς ἀληθείας, ἐξητάσαμεν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐργαστηρίῳ.

Ὑποκείμενα.—Ὑποκείμενα εἴχομεν 48, ἤτοι 24 ἄρρενα καὶ 24 θήλεα, καὶ δὴ 8 ὀκταετῆ, 8 δεκαετῆ, 8 δεκαεξαετῆ, 8 δεκαοκταετῆ, 8 εἰκοσαετῆ, 8 εἰκοσιδιετῆ. Ἦσαν δὲ πάντα τὰ ὑποκείμενα μαθηταὶ καὶ φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου, ἔτι δὲ πτυχιοῦχοι καὶ διδάκτορες, καὶ δὴ κατὰ προσέγγισιν ἰσοδύναμα εἰς τὴν μνήμην. Ἡ δ' ἐξέτασις τῶν ὑποκειμένων ἐγίνετο κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν τῆς ἡμέρας, πρὸς δὲ τούτοις κατεβλήθη φροντίς, ἵνα πληρῶνται πάντες οἱ ψυχολογικοὶ ὅροι, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία τῶν πειραμάτων.

Κριτήρια.— Κριτήρια δὲ μετεχειρίσθημεν καὶ λογικὰ στοιχεῖα καὶ ἀσήμους συλλαβάς. Καὶ τὰ μὲν λογικὰ ἦσαν τεμάχια ποιητῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, ἔτι δὲ πεζῶν συγγραφέων, ἐλήφθη δὲ πρόνοια, ἵνα τὰ κατὰ τὰς διαφόρους μεθόδους παρεχόμενα εἶναι ἰσοδύναμα πρὸς ἄλληλα.

Καὶ διὰ μὲν τὰς μικρὰς ἡλικίας μέχρι τῶν 10 ἐτῶν μετεχειρίσθημεν ἀνὰ 8 στίχους ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Πολέμη «Τὸ παραμύθι τῆς γιαγιᾶς», διὰ δὲ τὴν ἡλικίαν τῶν 16 ἐτῶν ἀνὰ 12 στίχους ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Κρυστάλλη «Τραγούδι τῆς ξενιτειᾶς», διὰ δὲ τὰς λοιπὰς ἡλικίας ἀπὸ τοῦ 18ου μέχρι τοῦ 22ου ἔτους τὰ ἑξῆς.

1. Ἀνὰ 10 στίχους τοῦ Βαλαωρίτου «Ἀσπασμὸς πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα».

[1] Das Gedächtnis, ἔκδ. 4η, 1924, σ. 23 κ. ἑξ.

[2] Über d. Gedächtnis, 1885, σ. 68, 1 κ. ἄ. Πρβλ. Grundz. d. Psych. 1, ἔκδ. 4η, 1919, σ. 710. Ὁ *Ebbinghaus* ἐπάγεται καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ μουσικοῦ, ὅστις μανθάνων ἐφιστᾷ ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν εἰς τὰ δυσχερέστερα τοῦ μανθανομένου μέρη.

[3] Leitf. d. phys. Psychologie, ἔκδ. 12η, 1924, σ. 434.

2. Ἀνὰ 5 στροφὰς ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου τοῦ Σολωμοῦ.

3. Ἀνὰ 10 στροφὰς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποιήματος τοῦ Σολωμοῦ.

4. Ἀνὰ 5 στροφὰς τοῦ Ζαλοκώστα ἐκ τοῦ ποιήματος «Τὸ Χάνι τῆς Γραβιᾶς».

5. Ἀνὰ 10 στροφὰς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποιήματος τοῦ Ζαλοκώστα.

6. Ἀνὰ 10 στίχους τοῦ Παπαρρηγοπούλου ἐκ τοῦ ποιήματος «Ὁ φανὸς τοῦ κοιμητηρίου Ἀθηνῶν».

7. Ἀνὰ 100 στίχους ἐκ τοῦ Ἀρκαδίου τοῦ Παπαρρηγοπούλου, 200 στίχους ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ 300 στίχους ἐκ τῆς Ὀδυσσείας τοῦ Ὁμήρου (ἀρχαῖον κείμενον).

8. Ἀνὰ 10 καὶ 20 στίχους ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Παπαρρηγοπούλου[1]. Τὰ δὲ ἄσημα ἦσαν σειραὶ ἐξ 8, 12 καὶ 16 ἀσήμων συλλαβῶν.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ ἥμισυ τῶν ὑποκειμένων ἐξητάσαμεν εἰς τὰ λογικὰ στοιχεῖα, τὸ δὲ ἄλλο ἥμισυ εἰς ἀσήμους συλλαβάς.

Μέθοδος.—Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἐξέτασιν ὡς ἑξῆς. Εἰς ἕκαστον ὑποκείμενον παρείχομεν εἰς ἐκμάθησιν ἀνὰ 5 τμήματα λογικὰ καὶ ἀνὰ 5 ἄσημα κατὰ τὰς 5 εἰρημένας μεθόδους τῆς ἀπομνημονεύσεως, ἤτοι τὴν καθαρὰν τμηματικήν, τὴν τμηματικὴν μετ' ἐπιστάσεως τῆς προσοχῆς εἰς τὴν ὀρθὴν σύνδεσιν τῶν τμημάτων πρὸς ἄλληλα, ἣν ἡμεῖς ὀνομάζομεν *συνδέουσαν τμηματικήν*, τὴν συνολικήν, τὴν διαλειμματικὴν καὶ τὴν μεικτήν. Ἐσημειοῦμεν δὲ ἀκριβῶς τὸ μὲν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπαναλήψεων τῶν ἀπαιτουμένων εἰς τελείαν ἀπομνημόνευσιν, τὸ δὲ τὸν διαρρέοντα χρόνον μετρούμενον διὰ χρονομέτρου. Τὸν δ' ἔλεγχον τῆς συντηρήσεως ἐνηργοῦμεν 12 μὲν ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων, 2 δὲ ἡμέρας μετὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν ἐπὶ τῶν ἀσήμων, καὶ δὴ διὰ τῆς μεθόδου τῆς οἰκονομίας. Τοῦτο κατὰ κανόνα. Ἐπὶ τῶν λογικῶν δὲ στοιχείων ἠλέγξαμεν τὸ ποσὸν τῆς συντηρήσεως τῶν μεμαθημένων καὶ μετὰ πάροδον 8 μηνῶν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐν πᾶσι τοῖς πειράμασιν ἡμῶν τούτοις ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς

[1] Ἡ *Lottie Steffens* μετεχειρίζετο στροφὰς ἐκ τοῦ Child Harold τοῦ Βύρωνος· ὁ *Pentschew* ὀκταστίχους στροφὰς ἐκ τῆς Αἰνηίδος τοῦ Βεργιλίου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Schiller· ὁ *Larguier des Bancels* στροφὰς ἐκ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ρακίνα· ὁ *Meumann* στροφὰς ἐκ τῆς Διδοῦς τοῦ Schiller· ὁ *Pyle* καὶ ὁ *Snyder* τεμάχια ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Longfellow γενομένης ἀγγλικῆς μεταφράσεως τῆς Θείας κωμῳδίας τοῦ Δάντου, ἐξ 20 ἕως 240 στίχων· ἄλλοι δὲ παραπλήσια λογικὰ κριτήρια.

κατὰ λέξιν ἀπομνημονεύσεως. Ἀλλὰ συμφωνοῦσι καθόλου εἰπεῖν πρὸς τὰ ἐνταῦθα ἀναγραφόμενα πορίσματα ἡμῶν καὶ τὰ μέχρι τοῦδε συναχθέντα ἐκ πειραμάτων γενομένων ἐπὶ τῆς *κατ' ἔννοιαν ἀπομνημονεύσεως*, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἄλλοτε.

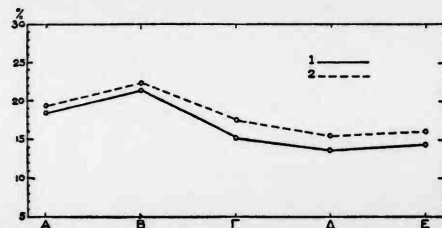
Πορίσματα.—Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ταύτης ἐμφαίνουσιν οἱ ἑπόμενοι πίνακες.

Τῶν πινάκων τούτων ὁ πρῶτος περιλαμβάνει τοὺς μέσους ὅρους τῆς ἐπιτυχίας ἐν τῇ διὰ τῶν πέντε μεθόδων ἀπομνημονεύσει λογικῶν στοιχείων. Σημειοῦνται δ' ἐν αὐτῷ αἱ ἐν ἑκάστῃ τῶν εἰρημένων μεθόδων ἐπιτυχίαι πασῶν τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων διακεκριμένων ἀπ' ἀλλήλων.

ΠΙΝΑΞ 1

Ἐκμάθησις λογικῶν στοιχείων

Ἡλικία εἰς ἔτη	Συνολικὴ %			Μεικτὴ %			Διαλειμματικὴ %			Τμηματικὴ %			Συνδέουσα τμηματικὴ %		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος
8	13,00	14,78	13,89	15,13	16,40	15,77	10,00	12,50	11,25	8,00	9,58	8,79	9,80	10,00	9,90
10	14,00	16,80	15,40	17,27	18,32	17,80	11,00	14,48	12,74	9,00	12,66	10,83	10,50	12,00	11,25
16	17,00	19,00	18,00	20,36	20,38	20,37	13,09	16,00	14,55	13,00	15,66	14,33	12,70	17.00	14,85
18	19,00	20,00	19,50	23,48	24,94	24,21	17,00	17,00	17,00	16,50	16,54	16,52	16,00	18,00	17,00
20	23,00	21,42	22,21	25,00	25,00	25,00	19,18	21,72	20,45	17,00	19,50	18 25	18,00	19,00	18,50
22	26,13	24,86	25,50	29.00	29,00	29,00	22,00	22,74	22,37	19,12	20,56	19,84	21,50	21,50	21,50
Μ. ὅ.	18,69	19,48	19,08	21,71	22,34	22,03	15,38	17,41	16,39	13,77	15,75	14,76	14,75	16,25	15,50



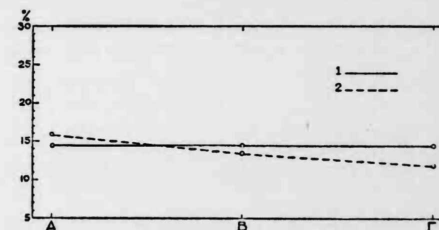
Εἰκ. 1.—Ἰσχὺς μνημονικῶν μεθόδων ἐν τῇ ἐκμαθήσει λογικῶν στοιχείων. Α συνολική, Β μεικτή, Γ διαλειμματική, Δ τμηματική, Ε συνδέουσα τμηματική. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Ὁ δὲ δεύτερος πίναξ περιέχει τοὺς μέσους ὅρους τῶν ἐπιτυχιῶν ἐν τῇ ἀπομνημονεύσει ἀσήμων στοιχείων, σημειοῦνται δ' ἐν αὐτῷ αἱ ἐπιτυχίαι καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐν τῷ πρώτῳ πίνακι.

ΠΙΝΑΞ 2

Ἐκμάθησις ἀσήμων στοιχείων.

Ἡλικία εἰς ἔτη	Συνολικὴ %			Διαλειμματικὴ %			Τμηματικὴ %		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος
8	10,00	12,22	11,11	9,35	9,00	9,18	9,80	8,00	8,90
10	11,42	14,50	12,96	10,40	10,00	10,20	11,35	10,50	10,93
16	13,00	13,90	13,45	13,50	13,21	13,36	13,40	11,40	12,40
18	14,00	16,00	15,00	15,20	15,00	15,10	14,00	10,90	12,45
20	17,00	18,20	17,60	17,50	16,50	17,00	17,00	14,80	15,90
22	21,00	20,56	20,78	20,47	18,49	19,48	20,85	17,00	18,93
Μ. ὅ.	14,40	15,90	15,15	14,40	13,70	14,05	14,40	12,10	13,25



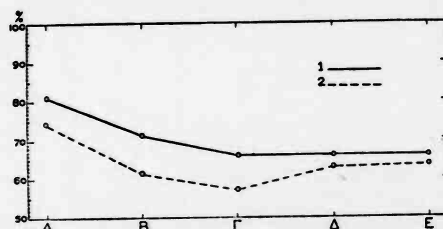
Εἰκ. 2.—Ἰσχὺς μνημονικῶν μεθόδων ἐν τῇ ἐκμαθήσει ἀσήμων συλλαβῶν. Α συνολική, Β διαλειμματική, Γ τμηματική. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Ὁ τρίτος πίναξ περιλαμβάνει τοὺς μέσους ὅρους τῆς συντηρήσεως τῶν μεμαθημένων ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων μετὰ 12 ἡμέρας, καὶ δὴ πάλιν ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν καὶ ἐπ᾽ ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

ΠΙΝΑΞ 3

Συντήρησις λογικῶν στοιχείων μετὰ 12 ἡμέρας

Ἡλικία εἰς ἔτη	Συνολική %			Μεικτή %			Διαλειμματική %			Τμηματική %			Συνδέουσα τμηματική %		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος
8	85,40	79,00	82,20	74,20	65,70	69,95	67,90	58,60	63,25	69,00	65,27	67,14	70,39	68,20	69,30
10	83,50	78,50	81,00	73,90	65,20	69,55	67,00	58,40	62,70	68,50	65,50	67,00	69,99	68,36	69,18
16	82,20	75,50	78,85	73,00	62,25	67,63	66,20	57,80	62,00	67,00	63,18	65,09	65,22	65,30	65,26
18	80,50	73,00	76,75	70,00	60,00	65,00	66,10	57,10	61,60	66,00	63,25	64,63	64,65	63,20	63,93
20	78,00	72,00	75,00	68,00	59,00	63,50	65.00	57,00	61,00	63,00	62,46	62,73	63,22	60,40	61,81
22	78,00	70,00	74,00	67,50	58,30	62,90	64,80	56,50	60,65	64,00	62,00	63,00	64,00	61,00	62,50
Μ. ὅ.	81,27	74,67	77,97	71,10	61,74	66,42	66,17	57,57	61,87	66,25	63,61	64,93	66,25	64,41	65,33



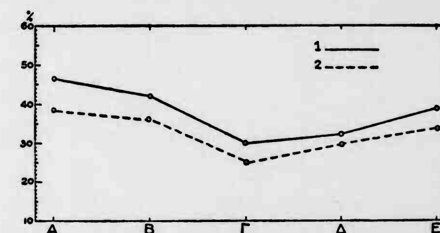
Εἰκ. 3.—Ἰσχὺς μνημονικῶν μεθόδων ἐν τῇ συντηρήσει λογικῶν στοιχείων μετὰ 12 ἡμέρας. Α συνολική, Β μεικτή, Γ διαλειμματική, Δ τμηματική, Ε συνδέουσα τμηματική. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Ὁ τέταρτος πίναξ περιέχει τοὺς μέσους ὅρους τῆς συντηρήσεως λογικῶν στοιχείων, ἐλεγχθείσης μετὰ 8 μῆνας.

ΠΙΝΑΞ 4

Συντήρησις λογικῶν στοιχείων μετὰ 8 μῆνας

Ἡλικία εἰς ἔτη	Συνολική %			Μεικτή %			Διαλειμματική %			Τμηματική %			Συνδέουσα τμηματική %		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος
8	52,72	46,00	49,36	50,00	44,00	47,00	41,00	33,50	37,25	43,20	40,00	41,60	48,00	42,90	45,45
10	48,50	45,00	46,75	49,75	42,00	45,88	36,50	33,50	35,00	37,80	36,00	36,90	46,00	42,00	44,00
16	47,80	35,50	41,65	45,50	36,00	40,75	28,00	28,50	28,25	33,10	33,50	33,30	41,00	35,00	38,00
18	45,70	38,00	41,85	35,00	33,00	34,00	32,50	20,00	26,25	31,00	29,50	30,25	35,00	32,00	34,00
20	41,00	35,50	38,25	42,50	32,22	37,36	25,00	23.50	24,25	28,40	24,50	26,45	38,00	30,00	34,00
22	43,50	33,43	38,47	30,00	31,00	30,50	21,00	14,92	17,96	23,66	17,50	20,58	28,10	25,00	26,55
Μ. ὅ.	46,53	38,91	42,72	42,13	36,37	39,25	30,68	25,65	28,16	32,86	30,17	31,51	39,35	34,48	37,00



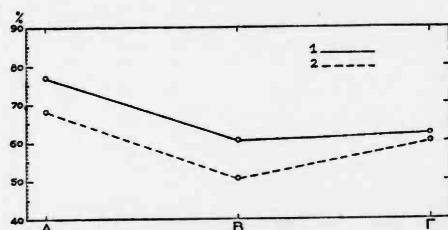
Εἰκ. 4.—Ἰσχὺς μνημονικῶν μεθόδων ἐν τῇ συντηρήσει λογικῶν στοιχείων μετὰ 8 μῆνας. Α συνολική, Β μεικτή, Γ διαλειμματική, Δ τμηματική, Ε συνδέουσα τμηματική. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Ὁ πέμπτος πίναξ περιλαμβάνει τοὺς μέσους ὅρους τῆς συντηρήσεως ἀσήμων συλλαβῶν, ἐλεγχθείσης μετὰ 2 ἡμέρας.

ΠΙΝΑΞ 5

Συντήρησις ἀσήμων συλλαβῶν μετὰ 2 ἡμέρας

Ἡλικία εἰς ἔτη	*Συνολικὴ* %			*Διαλειμματικὴ* %			*Τμηματικὴ* %		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅρος
8	79,00	75,00	77,00	67,28	52,72	60,00	69,28	68,28	68,78
10	78,69	71,39	75,04	65,30	51,70	58,50	67,44	64,30	66,85
16	79,37	70,13	74,75	60,98	50,58	55,78	63,64	62,98	63,31
18	77,45	64,55	71,00	57,25	50,25	53.25	65,20	62,25	63,73
20	75,00	65,00	70,00	58,40	49,10	56,75	60,00	56,40	58,20
22	73,87	63,27	68,57	55,80	48,92	52,36	50,00	50,80	50,40
Μ. δ.	77,23	68,22	72.73	60,84	50,55	55,70	62,59	60,87	61,71



Εἰκ. 5.—Ἰσχὺς μνημονικῶν μεθόδων ἐν τῇ συντηρήσει ἀσήμων συλλαβῶν. Α συνολική, Β διαλειμματική, Γ τμηματική. 1 ἄρρενα, 2 θήλεα.

Μᾶλλον εὐσύνοπτα παρέχουσι τὰ πορίσματα ταῦτα αἱ παρατιθέμεναι καμπύλαι, αἵτινες κατηρτίσθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πινάκων καὶ δηλοῦσι τὴν ἰσχὺν ἑκάστης μεθόδου ἐπὶ πάντων τῶν στοιχείων καὶ ἐπὶ πασῶν συλλήβδην τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἐν διακρίσει.

Εἶναι δὲ τὰ πορίσματα ταῦτα τὰ ἀκόλουθα.

Α'. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΚΜΑΘΗΣΙΝ

α'. ***Ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων.***—*Ἐν τῇ ἐκμαθήσει λογικῶν στοιχείων*, ἅτινα εἶναι συνήθη ἐν τῷ βίῳ, *πρωτεύει ἡ μεικτὴ μέθοδος, ἕπονται δὲ κατὰ σειρὰν ἡ συνολική, ἡ διαλειμματική, ἡ συνδέουσα τμηματικὴ καὶ ἡ καθαρὰ τμηματική.* Φαίνεται δὲ ἡ ὑπεροχὴ τῆς μεικτῆς μεθόδου κατὰ μέσον ὅρον εἰς πάσας τὰς ἡλικίας ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Κατὰ τὰ πορίσματα ἡμῶν ἐν τῇ ἐκμαθήσει τῶν λογικῶν στοιχείων, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναλήψεων[1], ἡ ἐπιτυχία ἑκάστης τῶν μεθόδων τούτων εἶναι ἡ ἑξῆς[2].

	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.δ.
1. Τῆς συνολικῆς..	18,69	19,48	19,09
2. Τῆς μεικτῆς.	21,71	22,34	22,03
3. Τῆς διαλειμματικῆς.	15,38	17,41	16.39
4. Τῆς καθαρᾶς τμηματικῆς.. ..	13,77	15,75	14,76
5. Τῆς συνδεούσης τμηματικῆς ..	14,75	16,25	15,50

β'. ***Ἐπὶ τῶν ἀσήμων.*** — *Ἐν τῇ ἐκμαθήσει ἀσήμων στοιχείων*. ὅπου δὲν ἐφαρμόζεται ἡ μεικτὴ μέθοδος, *ἐπὶ τῶν θηλέων προέχει ἡ συνολικὴ μέθοδος κατὰ μέσον ὅρον τῆς διαλειμματικῆς καὶ τῆς τμηματικῆς*[3]. *Ἐπὶ δὲ τῶν ἀρρένων ἥ τε συνολικὴ μέθοδος καὶ ἡ διαλειμματικὴ καὶ ἡ τμηματικὴ ἐλέγχονται ἰσοδύναμοι.*

Κατὰ τὰ πορίσματα ἡμῶν ἐν τῇ ἐκμαθήσει τῶν στοιχείων τούτων ἡ ἐπιτυχία ἑκάστης τῶν μεθόδων εἶναι ἡ ἑξῆς.

	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. δ.
1. Τῆς συνολικῆς..	14,40	15,90	15,15
2. Τῆς διαλειμματικῆς.	14,40	13,70	14,05
3. Τῆς καθαρᾶς τμηματικῆς.. ..	14,40	12,10	13,25

[1] Ἐθεωρήσαμεν περιττὸν νὰ ἀναγράψωμεν τὸν χρόνον τῆς ἐκμαθήσεως, διότι οὗτος ἦτο καθόλου εἰπεῖν ἀνάλογος πρὸς τὸν ἑκάστοτε ἀριθμὸν τῶν ἐπαναλήψεων.

[2] Τὸ ἐν ἑκάστῃ τῶν μεθόδων ἀναγραφόμενον ποσοστὸν τῶν ἐπαναλήψεων εὑρέθη κατὰ τὸν ἐν τῇ πρώτῃ ἀνακοινώσει ἡμῶν σημειούμενον τρόπον (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας, **5**, 1930, σ. 235).

[3] Ἐπὶ τῶν ἀσήμων συλλαβῶν δὲν ἐφηρμόσαμεν τὴν μεικτὴν καὶ τὴν συνδέουσαν τμηματικὴν μέθοδον, τὸ μὲν διότι τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ἰσοδύναμα, τὸ δὲ διότι ἡ ἐπίστασις τῆς προσοχῆς εἰς τὰς συνδέσεις τῶν τμημάτων οὐδὲν σχεδὸν ὠφελεῖ ἐνταῦθα.

Β'. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΝ

α'. **Ἐπὶ τῶν λογικῶν στοιχείων.**—*Ἐν τῇ συντηρήσει λογικῶν στοιχείων ὑπερέχει ἡ συνολικὴ μέθοδος*[1]. Καὶ εἶναι περιφανὴς ἡ ὑπεροχὴ αὕτη τῆς συνολικῆς μεθόδου κατὰ μέσον ὅρον ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Κατὰ τὰ πορίσματα ἡμῶν *ἐν τῇ συντηρήσει λογικῶν στοιχείων, ἐλεγχθείσῃ 12 ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν*, ἡ ἐπιτυχία ἑκάστης τῶν μεθόδων εἶναι ἡ ἑξῆς·

	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅ.
1. Τῆς συνολικῆς.	81,27	74,67	77,97
2. Τῆς μεικτῆς.	71,10	61,74	66,42
3. Τῆς διαλειμματικῆς.	66,17	57,57	61,87
4. Τῆς καθαρᾶς τμηματικῆς. . . .	66,25	63,61	64,93
5. Τῆς συνδεούσης τμηματικῆς . .	66,25	64,41	65,33

Τὴν αὐτὴν περίπου ὑπεροχὴν δεικνύει ἡ *συνολικὴ μέθοδος* καὶ *ἐν τῇ συντηρήσει λογικῶν στοιχείων, ἥτις ἠλέγχθη μετὰ 8 μῆνας.*

Κατὰ τὰ πορίσματα ἡμῶν *ἐν τῇ συντηρήσει λογικῶν στοιχείων ἐλεγχθείσῃ 8 μῆνας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν*, ἡ ἐπιτυχία ἑκάστης τῶν μεθόδων εἶναι ἡ ἑξῆς·

	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅ.
1. Τῆς συνολικῆς.	46,53	38,91	42,72
2. Τῆς μεικτῆς.	42,13	36,37	39,25
3. Τῆς διαλειμματικῆς.	30,68	25,65	28,16
4. Τῆς καθαρᾶς τμηματικῆς. . . .	32,86	30,17	31,51
5. Τῆς συνδεούσης τμηματικῆς .	39,35	34,48	37,00

β'. **Ἐπὶ τῶν ἀσήμων.**— Καὶ *ἐν τῇ συντηρήσει δὲ ἀσήμων* στοιχείων παρατηρεῖται μεγάλη ὑπεροχὴ τῆς *συνολικῆς μεθόδου.*

Κατὰ τὰ πορίσματα ἡμῶν *ἐν τῇ συντηρήσει ἀσήμων στοιχείων, ἐλεγχθείσῃ 2 ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκμάθησιν*, ἡ ἐπιτυχία ἑκάστης τῶν τριῶν τούτων μεθόδων εἶναι ἡ ἑξῆς·

---

[1] Ἄπορον φαίνεται, πῶς ὁ *Busemann*, μόνος αὐτός, εὗρεν ὅτι ἡ συνολικὴ δὲν ὑπερτερεῖ τῆς τμηματικῆς περιφανῶς ἐν τῇ συντηρήσει (Fröbes, 1,583).

	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. ὅ.
1. Τῆς συνολικῆς.	77,23	68,22	72,73
2. Τῆς διαλειμματικῆς.	60,84	50,55	55,70
3. Τῆς καθαρᾶς τμηματικῆς. . . .	62,59	60,84	61,72

Καὶ γίνεται πρόδηλον ἐκ τῶν πορισμάτων ἡμῶν τούτων ὅτι·

1. *Ἡ μεικτὴ μέθοδος προέχει πασῶν τῶν ἄλλων ἐν τῇ ἐκμαθήσει.*

2. *Ἡ συνολικὴ μέθοδος ὑπερτερεῖ καθόλου εἰπεῖν πασῶν τῶν ἄλλων ἐν τῇ συντηρήσει.*

3. *Ἡ διαλειμματικὴ μέθοδος ὑστερεῖ καὶ τῆς συνολικῆς καὶ τῆς μεικτῆς, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῆς τμηματικῆς.*

4. *Ἡ τμηματικὴ μέθοδος κατ' ἀμφοτέρας τὰς μορφὰς ὑστερεῖ καὶ τῆς συνολικῆς καὶ τῆς μεικτῆς· μόνον ἐπὶ ἀήθους ὕλης εἶναι καθόλου εἰπεῖν ἰσοδύναμος πρὸς ἐκείνας, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα μόνον ἐν τῇ ἐκμαθήσει, οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῇ συντηρήσει.*

Κατὰ τοῦτο μόνον προέχει τῶν ἄλλων ἡ τμηματικὴ μέθοδος, ὅτι καταπονεῖ ὀλιγώτερον τοὺς μανθάνοντας, διὰ τοῦτο δὲ πάντως οἱ πολλοὶ μανθάνουσι κατ' αὐτὴν καὶ δὴ καὶ μεγάλοι ἀριθμομνήμονες, ὡς ὁ *Rückle.*

Προκύπτει δ' ἐντεῦθεν ὅτι·

1. Ὅπου ἐπιδιώκεται ταχεῖα ἐκμάθησις, οὐχὶ δὲ καὶ διαρκεστέρα συντήρησις τῶν μανθανομένων, ὡς ἀρίστη μέθοδος ἐνδείκνυται ἡ *μεικτή*· ὀρθὸν δὲ εἶναι κατὰ ταύτην νὰ μανθάνωσιν ἀπὸ μνήμης οἱ ῥήτορες τοὺς λόγους καὶ τὰ μέρη αὐτῶν οἱ ἠθοποιοὶ καὶ τἆλλα ὅσοι ἄλλοι παραπλησίους θηρεύουσι σκοπούς.

2. Ὅπου σκοπεῖται μᾶλλον ἡ διαρκεστέρα συντήρησις τῶν μανθανομένων, τελεσφορωτάτη μέθοδος εἶναι ἡ *συνολική*, ταύτην δὲ πρέπει νὰ μεταχειρίζωνται οἱ μαθηταὶ ἐν τοῖς σχολείοις, οἱ ἐπιστήμονες, καθόλου ὅσοι μανθάνουσί τι, ἵνα διατηρήσωσιν ὅσον δύνανται μακρότερον χρόνον ἐν τῇ μνήμῃ.

3. Τῆς *τμηματικῆς μεθόδου*, ἥτις καὶ ἐν τῇ ἐκμαθήσει ὑστερεῖ καὶ ἐν τῇ συντηρήσει τῶν μανθανομένων, ἐπειδὴ ὀλιγώτερον καταπονεῖ, δύνανται κατὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν καὶ ἄλλοι νὰ ποιῶνται χρῆσιν, καὶ μάλιστα ἡ μικρὰ ἡλικία, πρὸ πάντων, ὅταν πρόκεινται εἰς ἐκμάθησιν ἀηθέστεραι καὶ δυσχερέστεραι γνώσεις. Ἀνάγκη ὅμως τότε νὰ ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τῶν μανθανόντων εἰς τὰς ὀρθὰς συνδέ-

σεις, διότι αὗται, ὡς ἀπεδείχθη καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων παρατηρήσεων, καθιστῶσιν εὐκολωτέραν καὶ διαρκεστέραν τὴν μάθησιν.

Πιθανοὶ δὲ *λόγοι τῆς διαφορᾶς τῶν μνημονικῶν μεθόδων* φαίνονται οἱ ἑξῆς·

Ἡ τμηματικὴ ὑπολείπεται τῆς συνολικῆς καὶ ἐν τῇ ἐκμαθήσει καὶ ἐν τῇ συντηρήσει, διότι, ὡς παρετηρήθη καὶ ὑπ' ἄλλων, δι' αὐτῆς δὲν συνδέονται κατὰ τὴν προσήκουσαν τάξιν τὰ μανθανόμενα, τοῦτο δὲ παρακωλύει καὶ τὴν ἐκμάθησιν καὶ τὴν συντήρησιν αὐτῶν. Διὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ περίπου λόγους ὑπολείπεται καὶ ἡ διαλειμματική.

2. Ἡ συνολικὴ ὑπολείπεται ἐν τῇ ἐκμαθήσει τῆς μεικτῆς, διότι κατ' αὐτὴν ἐπαναλαμβάνεται τὸ σύνολον πάντοτε μέχρι τελείας ἐκμαθήσεως, ἐν ᾧ κατὰ τὴν μεικτὴν τὰ δυσχερέστερα μόνον μέρη ἐπαναλαμβάνονται πολλάκις.

3. Ἡ συνολικὴ προέχει τῆς μεικτῆς ἐν τῇ συντηρήσει, διότι ἀκριβῶς διὰ πλειόνων ἐπαναλήψεων τοῦ ὅλου γίνεται κατ' αὐτὴν ἡ ἐκμάθησις καὶ δὴ ἐν συναφείᾳ. Ὅσῳ μᾶλλον αἱ ἐντυπώσεις ἐπαναλαμβάνονται, τοσούτῳ μᾶλλον ἐπὶ ἴσοις ὅροις διαμένουσιν αἱ εἰκόνες τούτων ἐν τοῖς κυττάροις καὶ τῇ συνειδήσει καὶ καθίστανται ἐμπεδώτεραι καὶ διαρκέστεραι. Ἀποβαίνει δὲ ἡ συντήρησις ἔτι μείζων, ἐὰν αἱ ἐντυπώσεις καθ' ὡρισμένην τάξιν συνδέωνται πρὸς ἀλλήλας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BROWN, W.—Whole and part methods in learning, ἐν *J. of Educ. Psychology*, **15**, 1924.

BUSEMANN, A.—Lernen u. Behalten, ἐν *Archiv f. Angew. Psychologie*, **5**, 1911.

EBBINGHAUS, H.—Über das Gedächtnis, 1885.

EBBINGHAUS, H.—Grundz. d. Psychologie **1**, ἔκδ. 4η, 1919, **2**, 1913.

EBERT, E. - MEUMANN, E.—Über einige Grundfragen d. Psychologie d. Übungsphänomene im Bereich d. Gedächtnisses, ἐν *Archiv. f. Ges, Psychologie*, **4**, 1904.

EPHRUSSI, PAULA.—Experimentelle Beiträge z. Lehre v. Gedächtnisse, ἐν *Zeitschr. f. Physiologie d. Sinnesorgane*, **37**, 1904.

FRÖBES, J.—Lehrb. d. experim. Psychologie, **1**, ἔκδ. 3η, 1923, **2**, ἔκδ. 3η, 1929.

LAKENAN, M. E.—The Whole and part method of memorizing poetry and prose., ἐν *Journal of Educ. Psych.*, **4**, 1913.

LARGUIER, J.—Sur les méthodes de mémorisation, ἐν *Année psychologique*, **8**, 1902, **10**, 1904.

LYON, D. O.—The relation of the length of material to the time taken for learning and the optimum distribution of time, ἐν *J. of Educ. Psychology*, **5**, 1914.

MAGNEFF, N.—Die Bedingungen des dauernden Behaltens, 1903.

MEUMANN, E.—Vorlesungen z. Einf. in d. exper. Pädagogik, **2**, ἔκδ. 2α, 1911.

MEUMANN, E.—Ökonomie u. Technik d. Gedächtnisses, ἔκδ. 5η, 1920.

MICHAEL, E.—Ein Schulversuch ü. Lernen in Teilen u. im Ganzen, ἐν *Zeitschr. f. päd. Psych.* **17**, 1916.

NEUMANN, G.—Experimentelle Beiträge z. Lehre v. d. Ökonomie u. Technik d. Lernens, ἐν *Zeitschr. f. experim, Pädagogik*, **4**, 1906.

OFFNER, M.—Das Gedächtnis, ἔκδ. 2α, 1924.

PECHSTEIN, L. A.—Whole versus part methods in learning nonsensical syllables, ἐν *Journal of Educ. Psych.*, **9**, 1918.

PECHSTEIN, L. A. Massed versus distributed effor of learning, ἐν *Journal of Educ. Psych*, **12**, 1921.

PENTSCHEW, CHR.—Untersuchungen z. Ökon. u. Technik d. Lernens, ἐν *Archiv f. d. Ges. Psychologie*, **1**, 1903.

PYLE AND SNYDER.—The most economical unit for committing to memory, ἐν *J. for Educ. Psychol.*, **2**, 1911.

PYLE, W. H.—The Psychology of learning, 1928.

REED, H. B.—Part and whole methodes of learning, ἐν *J. of Educ., Psychol.*, **15**, 1924.

SANDIFORD, P.—Educational Psychology, 1929.

STARCH, D. Educational Psychology, ἔκδ. 2α, 1927.

STEFFENS, LOTTIE.—Experimentelle Beiträge z. Lehre v. ökon. Lernen, ἐν *Zeitschr. f. Psych. u. Physiologie d. Sinnesorgane*, **22**, 1900.

STÖRRING, G.—Psychologie, 1923.

WITASEK, STEPHAN.—Über Lesen u. Rezitieren in ihren Beziehungen z. Gedächtnis, ἐν *Zeitschr. f. Psych. u. Physiologie d. Sinnesorgane*, **44**, 1907.

WOODWORTH, R. S.—Psychology, ἔκδ. 2α, 1929.

ZIEHEN, TH.—Das Gedächtnis, 1908.

ZIEHEN, TH.—Leitf d. phys. Psychologie, ἔκδ. 12η, 1924,

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ ΧΡΟΝΟΥΣ*

Ἡ Γ΄ Τάξις τῆς Ἀκαδημίας, εἰς ἣν εἶναι ἀνατεθειμένη τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν ἡ ἔρευνα καὶ ἡ παρασκευὴ καὶ βράβευσις ἔργων σχετικῶν πρὸς τὰς ἐπιστήμας ταύτας, θερμὰς πολλάκις ὡμολόγησε χάριτας πρὸς τοὺς φιλογενεῖς ἀθλοθέτας, ὅσοι διὰ βραβείων ἐφιλοτιμήθησαν νὰ ῥιπίσωσι τὸν ζῆλον καὶ ὑποθάλψωσι τὴν ἅμιλλαν τῶν Ἑλλήνων εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ὑλικῆς εὐημερίας τῆς χώρας, ἐξέφρασε δὲ ἅμα τὴν ἐλπίδα, ὅτι καὶ ἄλλοι ταχέως θὰ ὑπάρξωσι μιμηταὶ τῶν γενναιοδώρων τέκνων τῆς πατρίδος, οἵτινες τὸ ἔργον ἐκείνων συνεχίζοντες καὶ ἄλλα θὰ ὁρίσωσιν ἔπαθλα προτρέποντα τοὺς Ἕλληνας εἰς θεραπείαν τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν τῶν εἰς τὴν Τάξιν ὑπαγομένων. Καὶ τίνα μὲν θὰ εἶναι τὰ ζητήματα, εἰς ὧν τὴν μελέτην ὀφείλομεν πρώτιστα πάντων νὰ προτρέψωμεν τοὺς Ἕλληνας ἐρευνητάς, εἰς τὴν Τάξιν ἀπόκειται νὰ κρίνῃ. Σήμερον δέ, ὅτε ἡ Ἀκαδημία τὴν ὀγδοηκοστὴν ἑορτάζουσα ἐπετηρίδα τοῦ σοφοῦ ἀνδρός[1], ὅστις εἶναι ἀληθὲς αὐτῆς ἀγλάϊσμα, τιμᾷ τοὺς ἐργάτας τῆς σοφίας καθόλου καὶ τοὺς ὁπωσδήποτε ἄλλως συντελοῦντας εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πατρίδος τὴν εὔκλειαν, ἃς ἐπιτραπῇ εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν νὰ ὑποδείξῃ εἰς τὴν Ἀκαδημίαν καὶ διὰ ταύτης εἰς τῶν Ἑλλήνων τὴν φιλομουσίαν καὶ τὴν φιλογένειαν ἓν μόνον ἐκ τῶν ἔργων, ὧν ἐπιτακτικὸν καθῆκον ἔχομεν τάχιστα νὰ ἐπιληφθῶμεν.

Ἐν ταῖς ἱστορίαις τῆς παγκοσμίου φιλοσοφίας, καὶ αὐταῖς ταῖς μάλιστα διεξοδικαῖς, μόνη ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐξετάζεται ἐν

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 28ῃ Φεβρουαρίου, 1929 (Πρακτικά, 4, 1929, σ. 76 κ.ἑξ.).

[1] Τοῦ *Γ. Χατζιδάκη*.

τῷ προσήκοντι μέτρῳ καὶ ἡ τοῦ Βυζαντίου φιλοσοφία μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπαρκῶς, ἐκ δὲ τῶν χρόνων τῶν μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας ὀλίγα τινὰ μνημονεύονται φιλοσοφησάντων Ἑλλήνων ὀνόματα, οἵτινες περὶ τοὺς χρόνους τῆς Ἁλώσεως κατέφυγον εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ἄλλο δὲ οὐδὲν ἀναγράφεται ἐν αὐταῖς περὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν εἰρημένην περίοδον. Καὶ ὁ τὰς ἱστορίας ταύτας διεξερχόμενος ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ τουρκοκρατηθεῖσα Ἑλλὰς εὐθὺς ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως εἰς ζόφον διανοητικὸν βυθισθεῖσα οὐδεμίαν τὸ παράπαν ἐνεφάνισε κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους πνευματικὴν δρᾶσιν, ἡ δ' ἐπιστημονικὴ τῶν Ἑλλήνων διάνοια ναρκωθεῖσα πλέον οὐδέποτε ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην τοῦ φιλοσοφεῖν. Καὶ ταῦτα, ὡς εἴπομεν ἐν βραχείᾳ ἐπισκοπήσει τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ νῦν Ἑλλάδι, ἣν ἐγράψαμεν χάριν τοῦ Τμήματος πνευματικῆς συνεργασίας τοῦ παρὰ τῇ Κοινωνίᾳ τῶν Ἐθνῶν[1] καὶ ἐπανελάβομεν ἐν Ὑπομνήματι περὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὅπερ περιελήφθη ἐν τῷ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος δημοσιευθέντι Ε΄ Τόμῳ τῆς τοῦ Ueberweg ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας[2], καὶ ταῦτα ἐν ᾧ οὔτ' εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν οὔτ' ἔπειτα οὔτε ἡ ἄλλη ἐπιστήμη καὶ παιδεία ἐπέλιπεν ὁλοσχερῶς τοὺς Ἕλληνας, οὔτε ἡ φιλοσοφικὴ διανόησις τέλεον διεκόπη, οὐδὲ ἀπώλεσέ ποτε παντάπασιν ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ τὴν σύμφυτον ὁρμὴν πρὸς ἐπιστημονικὴν ἑρμηνείαν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου· πρέπον δὲ εἶναι ὄχι μόνον ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Θεόδωρος Γαζῆς καὶ ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ἐκ τῶν χρόνων τούτων νὰ ἀναγράφωνται ἐν ταῖς ἱστορίαις τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἰς τὴν Ἑσπερίαν ἐλθόντες ἐδίδαξαν μεθ' ὅσου καὶ ἐκεῖνοι κλέους τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐν τοῖς πανεπιστημίοις καὶ ἔγραψαν συγγράμματα φιλοσοφικὰ καὶ μετέφρασαν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν καὶ ἡρμήνευσαν φιλοσόφους καὶ ἄλλους Ἕλληνας συγγραφεῖς, κατέβαλον δὲ οὕτω μετὰ τῶν ἄλλων τότε σοφῶν τὴν ἄσειστον κρηπῖδα, ἐφ' ἧς ἱδρύθη τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ. Δίκαιον

[1] Πρβλ *Γ. Ρεμούνδου*, Πεπραγμένα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς πνευμ. συνεργ. διὰ τὴν Κοιν. τ. Ἐθνῶν, ἐν Ἀθήναις, 1925, σελ. 26.

[2] *Ueberweg*, Grundr. d. Gesch, d. Philos., 5, ἔκδ. 12η (ὑπὸ Traug. Const. Oesterreich) ἐν Βερολίνῳ, 1928, σελ. 363 κ. ἑξ.

δὲ πρὸς ταύτοις εἶναι νὰ ἀξιῶνται μνείας καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν Ἑλλήνων, ὅσοι καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι αὐτῇ καὶ ἐν τῇ ξένῃ περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατρίψαντες ὄχι μόνον τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα ἐγνώρισαν εἰς τοὺς ἐπιγόνους, ἀλλὰ καὶ πολλὰ νεώτερα φιλοσοφικὰ συστήματα, εἴτε διὰ μεταφράσεων εἴτε διὰ διδασκαλίας, μετελαμπάδευσαν εἰς αὐτοὺς κατὰ τοὺς δυσχειμέρους χρόνους τῆς δουλείας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν ταῖς ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως κατὰ μικρὸν ἱδρυθείσαις ἀνωτέραις σχολαῖς, τοῖς ἑλληνομουσείοις, τοῖς λυκείοις, τοῖς γυμνασίοις, τοῖς φροντιστηρίοις, ταῖς Ἀκαδημίαις καὶ ὅπως ἄλλως ὠνομάσθησαν τὰ τοιαῦτα παιδευτήρια, ἐν οἷς οἱ ἀείμνηστοι τοῦ Γένους διδάσκαλοι ἔσπειραν τὸν σπόρον τῆς γνώσεως καὶ διετήρησαν ἀκοίμητον τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ ἀνύψωσαν τὸ ἐθνικὸν φρόνημα καὶ παρεσκεύασαν τὴν Ἀνάστασιν τῆς πατρίδος, ἐκ τῶν κυριωτάτων παιδευμάτων ἐγένετο ἡ φιλοσοφία. Καὶ ἱδρύθησαν σχολαὶ τοιαῦται προϊόντος τοῦ χρόνου πολλαχοῦ τῆς δουλευούσης Ἑλλάδος, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ἐν Ἄθωνι ἡ Ἀθωνιὰς Ἀκαδημία, ἐν Ἀθήναις, ἐν Πάτμῳ ἡ Πατμιὰς Ἀκαδημία, ἐν Βουκουρεστίῳ, ἐν Ἰασίῳ, ἐν Ἰωαννίνοις, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Κυδωνίαις καὶ ἀλλαχοῦ. Φιλοσοφήματα δὲ νεώτερα εἰσήχθησαν κατὰ μικρὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὸ τοῦ Καρτεσίου, τὸ τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου, τὸ τοῦ Λοκκίου, τὸ τοῦ Σπινόζα, τὸ τοῦ Καντίου, τὸ τοῦ Σελλιγγίου καὶ ἄλλα.

Ὄχι ὀλίγοι εἶναι οἱ Ἕλληνες σοφοί, ὅσοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἰς τὴν Ἑσπερίαν ἐλθόντες, ὅπως ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ ἄλλοι, οὓς ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν, ἐδίδαξαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐν τοῖς ἐκεῖ πανεπιστημίοις. Γνωριμώτεροι δ' ἐκ τούτων εἶναι οἱ ἑπόμενοι·

Ἀνδρονικος Καλλιστος ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης, ὅστις ἐκ τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἰς τὴν ξένην ἐλθὼν ἐδίδαξε μὲν εὐδοκίμως τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐν Βονωνίᾳ (1564) καὶ ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν Φλωρεντίᾳ, ὅπου ἤκουσαν αὐτοῦ ἐπιφανέστατοι σοφοὶ τῶν τότε χρόνων, ἔτι δ' ἐν Παρισίοις ὡς διάδοχος τοῦ ἐκ Σπάρτης Ἑρμωνύμου, ἔγραψε δὲ *Περὶ παθῶν* (ἐν Augsburg, 1594) καὶ *Περὶ φύσεως* καὶ ἄλλα φιλοσοφικὰ συγγράμματα, μετέφρασε δὲ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*.

Ὁ Λεωνικος Θωμαιος (1456 - 1531), ὅστις ἐγεννήθη μὲν ἐν Βενετίᾳ ἐκ γονέων Ἠπειρωτῶν ἐσπούδασε δ' ἐν Φλωρεντίᾳ παρὰ τῷ Δημητρίῳ Χαλκοκονδύλῃ, ἐδίδαξε δὲ ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου, μετέφρασε δὲ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τοῦ Ἀριστοτέλους συγγράμματα καὶ συνέγραψε λατινιστὶ περὶ ἀθανασίας τῶν ψυχῶν (Bembo sive de immortalitate animorum, ἐν Παταβίῳ, 1524)[1].

Ὁ Αρσενιος Αποστολιος, ὅστις κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ις' ἑκατονταετηρίδος εἰς Ἰταλίαν ἐλθὼν καὶ ἔπειτα Μονεμβασίας γενόμενος ἐπίσκοπος ἄλλα τε πολλὰ ἔγραψε καὶ *Σύνταγμα Λογικὸν ἐκ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Νικηφόρου Βλεμμίδου καὶ Γεωργίου Παχυμέρη* (ἐν Παρισίοις, 1540)[2].

Μιχαηλ Σοφιανος ὁ Χῖος (περὶ τὰ μέσα τῆς ις' ἑκατοντ.), ὅστις ἐσπούδασε μὲν καὶ ἐδίδαξεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου ἔγραψε δὲ ὑπομνήματα εἰς τὸν Ἀριστοτέλην καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τοῦ φιλοσόφου τούτου τὸ *περὶ ψυχῆς* σύγγραμμα, ὅπερ ἐξέδωκε μετὰ τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀβερρόου ἐν Βενετίᾳ, 1574).

Δανιηλ Φουρλανος ὁ Κρὴς († 1596), ὁ σοφὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς νομικῆς καὶ τῆς ἰατρικῆς διδάκτωρ, ὅστις ἐδίδαξεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου, ἔγραψε δὲ ὑπομνήματα εἰς τὸ *Περὶ ζῴων μορίων* τοῦ Ἀριστοτέλους (ἐν Βενετίᾳ, 1574) καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἔργα τοῦ Θεοφράστου (ἐξεδ. τῷ 1605).

Ιωαννης Κιγαλας ὁ Κύπριος (1623 - 1685) καὶ οἱ Κρῆτες Νικολαος Καλλιακης (1645 - 1707) καὶ Θωμας Κατανης († 1725), οἵτινες ἐδίδαξαν ἐν τῷ αὐτῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου. Τοῦ Κιγάλα σύγγραμμα φιλοσοφικὸν φέρεται τὸ ἐπιγραφόμενον Synopsis praelectionum in logicam Aristotelis, τοῦ δὲ Κατάνου γνωστὰ εἶναι τὰ συγγράματα Introduzione alle scienze καὶ L'arte del pensare.

Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ὁ Ιωαννης Κωττουνιος (1577 - 1658), ὁ διαπρεπέστατος τῶν Ἑλλήνων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Ἐκ Βεροίας τῆς Μακεδονίας καταγόμενος ὁ Κωττούνιος ἐσπούδασε μὲν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς

---

[1] Παρὰ *Ueberweg*, (3, ἔκδ. 12η, 1924, σελ. 23 καὶ 28) ἀναγράφεται ὁ Θωμαῖος, ἀλλὰ δὲν λέγεται ὅτι ἦτο Ἕλλην.

[2] Κατὰ *Σάθαν*, Νεοελλ. Φιλολογία. ἐν Ἀθήναις, 1868, σελ. 129.

ἰατρικῆς, ἐδίδαξε δὲ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν ἐν Βονωνίᾳ καὶ Παταβίῳ τόσον εὐδοκίμως, ὥστε ἐν μὲν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πρώτης πόλεως καὶ μνημείου ἠξιώθη, ἐν ᾧ ἐλέγετο ὅτι «linguam graecam et litteras humaniores incredibili facundia exornavit, philosophiam summo cum omnium applausu decorat illustratque», ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ πόλει, ἐν ᾗ ὡς primae sedis philosophus καὶ διάδοχος τοῦ Ἰταλοῦ Cremonini ἐδίδαξεν, ὅλως ἐξαιρέτων ἔτυχε τιμῶν. Ἐκ τῶν πολλῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰ ἑξῆς. De triplice statu animae (ἐν Βονωνίᾳ, 1628), In primum Aristotelis librum de meteoris (ἐν Βονωνίᾳ 1636), De vitiis et peccatis (ἐν Παταβίῳ, 1635). De physico auditu (ἐν Παταβίῳ, 1635), Expositio universae logices (ἐν Παταβίῳ, 1651). De coelo (ἐν Παταβίῳ, 1653), De anima (ἐν Παταβίῳ, 1657)[1].

Ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ὅσοι καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ ξένῃ διέτριψαν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ὄχι ὀλίγος εἶναι ὁ ἀριθμός. Ἀναγράφομεν πρώτους τοὺς προσκειμένους εἰς τὰ ἀρχαῖα φιλοσοφήματα. Τοιοῦτοι δὲ εἶναι ἐν ἄλλοις·

Ὁ πρῶτος μετὰ τὴν Ἅλωσιν τὴν φιλοσοφίαν διδάξας ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γενναδίου Σχολαρίου ἱδρυθείσῃ Ἀκαδημίᾳ Ματθαιος Καμαριωτης, ἐκ Θεσσαλονίκης, οὗ γνωστὴ εἶναι ἡ συγγραφὴ *Λόγοι δύο πρὸς Πλήθωνα περὶ εἱμαρμένης*, (ἐν Λέϋδεν, 1721, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί).

Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Βενετίᾳ καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ζακύνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν διδάξας Θεοφιλος Κορυδαλλευς ὁ Ἀθηναῖος (†1645), ὁ διαπρεπὴς σοφός, περὶ οὗ δικαίως Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις εἶπεν ὅτι *«οὐκ ἀμυδρὸν ἄστρον φιλοσοφίας ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀπέστιλβεν»*. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Κορυδαλλέως, ὅστις πολλαχῶς κατηγορήθη καὶ ἐδιώχθη ὡς καλβινιστὴς καὶ πανθεϊστὴς καὶ ἄθεος, δύο μόνον εἶναι ἐκδεδομένα· *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ ζητήματα* (ἐν Βενετίᾳ, 1729). *Εἴσοδος φυσικῆς ἀκροάσεως κατ᾽ Ἀριστοτέλην* (ἐν

[1] Ὁ φιλόπατρις οὗτος Μακεδὼν ἵδρυσεν ἐν Παταβίῳ καὶ τὸ γνωστὸν *Κωττουνιανὸν Ἑλληνομουσεῖον*, ἐν ᾧ, ὡς καὶ ἐν τῷ ἱδρυθέντι ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Παλαιόκαπα ἐν τῇ αὐτῇ πόλει καὶ ἐν τῷ ὑπὸ Θωμᾶ Φλαγγίνη συσταθέντι ἐν Βενετίᾳ, ἐσπούδαζον καὶ παρεσκευάζοντο νέοι Ἕλληνες, ἵνα διδάξωσιν ἐν Ἑλλάδι πρὸς φωτισμὸν τοῦ ὑποδούλου Γένους.

Βενετίᾳ, 1779), Τὰ δὲ ἄλλα διαμένουσιν ἀνέκδοτα· *Ὑπομνήματα εἰς τὸ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*[1]. *Ἔκθεσις κατ᾽ ἐπιτομὴν τῆς λογικῆς πραγματείας*· καὶ εἴ τι ἄλλο.

Ὁ ἐν Παρισίοις ἐπὶ μακρὸν διαμείνας Αθανασιος ὁ ῥήτωρ, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (1571 - 1663), οὗ συγγράμματα φιλοσοφικὰ φέρονται τὰ ἑξῆς· *Ἀριστοτέλης ἑαυτὸν περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διατρανῶν* (ἐν Παρισίοις, 1641). *Φιλοσοφικὰ συγγράμματα τέτταρα, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί· Μέθοδος ἢ διαπληκτίζεται τὰ λογικά, Συνοπτικὴ μέθοδος, Σύντομος πραγματεία ἢ ποτε νικᾷ ὁ μαχόμενος, Τρυφὴ ψυχῆς* (ἐν Παρισίοις, 1642), *Ἀντικαμπανέλλας* (ἐν Παρισίοις 1655).

Αλεξανδρος Μαυροκορδατος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, (1636-1708), ὁ περιώνυμος *«μέγας λογοθέτης τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἐξ ἀπορρήτων τῆς κραταιᾶς βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν»*, ὅστις ἐδίδαξε μὲν τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ, ἐγένετο δὲ ἡ κυρία αἰτία τῆς συστάσεως τῶν ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν σχολείων ἐν Τουρκίᾳ, ἔγραψε δὲ ἄλλα τε καὶ *Ἑρμηνείαν εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* τοῦ Ἀριστοτέλους

Ὁ υἱὸς ἐκείνου Νικολαος Μαυροκορδατος (1670 - 1730), ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας, ὅστις σφόδρα μὲν ἐτιμήθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἐπὶ σοφίᾳ, ἔγραψε δὲ τὸ γνωστὸν σύγγραμμα. *Περὶ καθηκόντων* (ἐν Λιψίᾳ, 1713 καὶ ἐν Βουκουρεστίῳ 1719, μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως)[2] καὶ *Διαλόγους περὶ ψυχῆς*.

Ὁ ἐν Βενετίᾳ διδάξας Γερασιμος Βλαχος (1607 - 1685), ἐκ Κρήτης. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τούτου ὑπάρχει ἐκδεδομένον μόνον τὸ ἐπιγραφόμενον *Ἁρμονία ὁριστικὴ τῶν ὄντων κατὰ τοὺς Ἑλλήνων σοφοὺς* (ἐν Βενετίᾳ, 1661, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί)· τῶν δὲ πολλῶν εἰς Ἀριστοτέλην καὶ Πορφύριον ὑπομνημάτων, ἅτινα πρότερον ἀπέκειντο, ὡς λέγεται, ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Κοινότητος, μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι γνωσταί.

[1] Περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ Κορυδαλλέως πρβλ. *Gh. Ém. Ruelle*, *Annuaire de l' Association p. l' encourag. d. ét. grecques*, **15**, 1881, σελ. 192 κ. ἑξ.—V. *Schneider*, Eine griech. Handschr. d. Theoph. Korydalleus, *Byzant. Neugriech. Jahrb.*, **5**, 1927, σελ. 397 κ. ἑξ.

[2] Μετεφράσθη καὶ γερμανιστὶ ὑπὸ Ἰωάννου Βαλτάσαρ Bernhold (ἐν Νυρεμβέργῃ, 1739).

Ὁ ἐκ τῆς πλειάδος τῶν ἐξ Ἰωαννίνων σοφῶν ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΟΥΓΔΟΥΡΗΣ (†1740), ὅστις ἐδίδαξε μὲν τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ γενετείρᾳ, ἔγραψε δὲ *Εἰσαγωγὴν λογικὴν ἢ προδιοίκησιν εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους* (ἐν Βενετίᾳ, 1792).

Ὁ ΜΠΑΛΛΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ († 1760) καὶ ὁ Παραμυθίας ἐπίσκοπος ΠΑΪΣΙΟΣ, ἀμφότεροι ἐξ Ἰωαννίνων, οἵτινες ἐδίδαξαν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Γνωστὸν τοῦ Παϊσίου σύγγραμμα εἶναι ἡ *Ἐπιτομὴ τῆς λογικῆς τοῦ Κορυδαλλέως.*

Πολλῷ πλείονες εἶναι οἱ Ἕλληνες σοφοὶ οἱ κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα χρόνους τὴν φιλοσοφίαν θεραπεύσαντες, ὧν οἱ πλεῖστοι περὶ τὰ ξένα φιλοσοφήματα ἠσχολήθησαν καὶ τούτων πολλὰ διὰ μεταφράσεων εἰσήγαγον καὶ ἐδίδαξαν ἐν Ἑλλάδι. Μνημονεύομεν τοὺς ἑπομένους.

ΜΕΘΟΔΙΟΝ ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΝ τὸν ἐξ Ἰωαννίνων (ἐγεννήθη περὶ τὰ μέσα τῆς ιζ' ἑκατοντ.), ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Μαλεμβραχίου τὰ φιλοσοφήματα. Ἐσπούδασεν ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Ἀνθρακίτης, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν λογίων Ἑλλήνων, ἐδίδαξε δὲ τὴν φιλοσοφίαν ἐν Ἰωαννίνοις ὡς διάδοχος τοῦ Σουγδουρῆ καὶ ἐν Καστορίᾳ καὶ ἐν Σιατίστῃ τῆς Μακεδονίας, μετέφρασε δέ, ὡς λέγεται, συγγράμματα τῶν εἰρημένων φιλοσόφων, ἀλλὰ κατηγορήθη ὡς διδάσκων φιλοσοφίαν ἀντιβαίνουσαν εἰς τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας· καὶ ἀπηλλάγη μὲν αὐτός, ἀλλὰ τὸ δοκίμιον αὐτοῦ ἀπετεφρώθη κατ' ἀπόφασιν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας *«ἐπὶ περιορισμῷ καὶ παραδειγματισμῷ τῶν φιλοσοφούντων»*[1].

ΒΙΚΕΝΤΙΟΝ ΔΑΜΩΔΟΝ τὸν ἐκ Κεφαλληνίας (1679 - 1752), ὅστις ἐδίδαξε μὲν ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι νεώτερα φιλοσοφήματα, ἔγραψε δ' *Ἐπίτομον λογικὴν κατ' Ἀριστοτέλην* (ἐν Βενετίᾳ, 1759), *Λογικὴν διεξοδικωτέραν, Ἠθικὴν καὶ Μεταφυσικήν*[2].

ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΒΑΡΚΩΣΙΝ τὸν ἐξ Ἰωαννίνων († 1790), ὅστις ἐδίδαξεν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ καὶ εἶτα ἐν Κοζάνῃ καὶ ἐν Ἰασίῳ τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου τὴν φιλοσοφίαν, μετέφρασε δὲ τοῦ *Baumeister*[3] τὴν *Λογικὴν* (ἐν Βιέννῃ, 1795) καὶ τὴν *Μεταφυσικήν.*

---

[1] Πρβλ. *Ἀραβαντινόν*, ἐν *Πανδώρᾳ* 11, σελ. 86. Ἔτι δὲ *Ζαβίραν* καὶ *Σάθαν.*

[2] Πρβλ. *Σάθαν*, αὐτόθι, σελ. 469.

[3] *Φριδ. Χριστ. Baumeister* (1709 - 1785), ἦτο ὀπαδὸς τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου.

ΙΩΑΝΝΗΝ ΚΟΝΤΟΝΗΝ τὸν Ζακύνθιον (1723 - 1761), οὗ συγγράμματα μνημονεύονται ἐν ἄλλοις τὰ ἑξῆς δύο· *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν*, Philosophia Universa.

ΙΩΑΝΝΗΝ ΤΖΑΝΝΕΤΟΝ, τὸν γράψαντα *Περὶ τῆς τοῦ παντὸς φύσεως κατὰ Ὠκέλλον* (ἐν Βιέννῃ, 1787).

ΔΑΜΙΑΝΟΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΝ τὸν Σινωπέα, ὅστις διήγαγε τὸν βίον ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ρωσίᾳ, ἐδημοσίευσε δὲ τὰ ἑξῆς συγγράμματα. Meditationes academicae de cognitione humana (ἐξεδόθη τῷ 1728), Tractatio methodica de libertate cogitandi, volendi, principio juris naturae, mundo et existentia Dei (ἐξεδόθη τῷ 1728), Defensio philosophiae Wolfianae (ἐξεδόθη τῷ 1729), Parerga medica (Typis Academiae scientiarum Petropolitanae, 1754).

ΑΝΤΩΝΙΟΝ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΝ τὸν Κεφαλλῆνα (1713 - 1788), μαθητὴν τοῦ Δαμωδοῦ, ὅστις τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Οὐολφίου ἐδίδαξεν ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Ζακύνθῳ καὶ Λευκάδι, μετέφρασε δὲ τοῦ φιλοσόφου τούτου τὴν *Λογικὴν* καὶ ἔγραψεν *Ἐπιτομὴν μεταφυσικῆς εἰς μέρη τέσσαρα (ὀντολογίαν, κοσμολογίαν, φυσικὴν καὶ θεολογίαν)*, ὡσαύτως κατὰ Οὐόλφιον, ἔτι δὲ *Περὶ ψυχῆς* καὶ *Πραγματείαν περὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.*

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΝ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΝ τὸν ἐξ Ἰωαννίνων, ὅστις ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν ἐν Σέρραις καὶ ἐν Τυρνάβῳ καὶ ἐν Τρίκκῃ καὶ ἐν Ἰωαννίνοις, ἔγραψε δὲ *Ἠθικὴν φιλοσοφίαν* (ἐν Βιέννῃ, 1719) καὶ *Σύνοψιν γενικὴν τῆς λογικῆς ἕξεως.* Τὸν ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΝ († 1792), ὅστις ἔγραψε *Λύσεις φιλοσοφικῶν ἀποριῶν.* Τὸν ἐκ Χίου ΑΝΤΩΝΙΟΝ ΚΟΡΩΝΑΙΟΝ, ὅστις μετέφρασε τὴν τοῦ Ἑρρίκου Κάμπε *Ψυχολογίαν χάριν τῶν παίδων* (ἐν Βιέννῃ, 1796). Τὸν ἐξ Ἰωαννίνων ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΝ, ὅστις ἐδίδαξεν ἐν Ναούσῃ (1770) καὶ Κοζάνῃ (1779), συνέγραψε δὲ *Λογικὴν* καὶ *Κάτοπτρον φιλοσοφίας.* Τὸν ἐκ Μετσόβου ΤΡΥΦΩΝΑ, ὅστις ἐδίδαξεν ἐν Ἰωαννίνοις, ἔγραψε δὲ *Περὶ ψυχῆς τῶν ζῴων* καὶ μετέφρασε τὴν *Λογικὴν* τοῦ Ἰταλοῦ *Genovesi*[1]. Τὸν ἐκ Μοσχοπόλεως τῆς Ἠπείρου ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΠΑΜΠΕΡΙΝ, τὸν ἰατρὸν καὶ φιλόσοφον, ὅστις ἐν Βλαχίᾳ διαμείνας, ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἡγεμόνος Νικολάου Μαυρο-

---

[1] *Ἀντώνιος Genovesi* (1712 - 1769), καθηγητὴς τοῦ ἐν Νεαπόλει Πανεπιστημίου, ὀπαδὸς τοῦ Οὐολφίου. Οἱ Ἕλληνες μεταγράφουσιν αὐτὸν *Γενουήνσιον.*

κορδάτου, συνέγραψε *Λογικήν*, ὡς λέγεται, ἔτι δὲ τὴν γνωστὴν *Ἐπιτετμημένην ἀπαρίθμησιν τῶν λογίων Γραικῶν*, ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ τοῦ Φαβρικίου βιβλιοθήκῃ (τόμ. 11, 1720). Τὸν ἐκ Μελενίκου τῆς Μακεδονίας Μανασῆν Ἠλιάδην († 1785), ὅστις ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἔγραψεν ὑπομνήματα *Εἰς τὰς δέκα κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους*. Τὸν ἐκ Καστορίας τῆς Μακεδονίας Θωμᾶν Μανδακάσην, τὸν ἰατρὸν καὶ φιλόσοφον, ὅστις ἐσχολάρχησεν ἐν Καστορίᾳ (1767 - 1770) ἔγραψε δὲ *Περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων καὶ περὶ τῶν ἀΰλων εἰς αἴσθησιν πιπτόντων καὶ γινωσκομένων* (ἐν Λιψίᾳ, 1760).

Ἀλλ' ὁ μέγιστος τῆς φιλοσοφίας ἱεροφάντης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὑπῆρξεν ὁ περικλεὴς Εὐγένιος Βούλγαρις (1716 - 1806), ὁ πολυμαθέστατος καὶ πολυγραφώτατος τῶν τότε Ἑλλήνων, ὁ φιλόσοφος καὶ θεολόγος, ὅστις εὐδοκιμώτατα μὲν ἐδίδαξεν ἐν Ἰωαννίνοις καὶ ἐν Κοζάνῃ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν τῇ τότε συσταθείσῃ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου καὶ τοῦ Λοκκίου τὴν φιλοσοφίαν, πλείστους δὲ ἀπέδειξε μαθητὰς καὶ ἔσπειρεν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, πολλὰ δὲ μετέφρασε καὶ πολλὰ συνέγραψε φιλοσοφικὰ συγγράμματα, ἐγένετο δὲ καὶ ἑταῖρος τῆς ἐν Πετρουπόλει αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας. *Γραβεζάνδου*[1] *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν* (ἐν Μόσχᾳ, 1805), *Γενουηνσίου Στοιχεῖα μεταφυσικῆς* (ἐν Βιέννῃ, 1806), *Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα* (ἐν Λιψίᾳ, 1766), *Περὶ τοῦ συστήματος τοῦ παντὸς* (ἐν Βιέννῃ, 1805), *Στοιχεῖα μεταφυσικῆς* (ἐν Βενετίᾳ, 1805), *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις* (ἐν Βιέννῃ, 1805)· ταῦτα εἶναι τὰ ἀξιολογώτατα τῶν τοῦ Εὐγενίου φιλοσοφικῶν πονημάτων.

Ἰσοστάσιος δὲ πρὸς τὸν Εὐγένιον εἰς λόγον ἐπιστήμης ἐγένετο ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1736 - 1800), ὅστις δίκαιον εἶναι νὰ καταλεχθῇ εἰς τοὺς φιλοσοφήσαντας κατὰ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος χρόνους. Καὶ ἂν μὴ εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Θεοτόκης κατέλιπε χειρόγραφον *Μεταφυσικήν*, ὡς παραδίδεται[2], τὰ πολυάριθμα συγγράμματα, ἅτινα ἐξέδωκε πρὸς διαφώτισιν τοῦ Γένους, εἶναι μεστὰ φιλοσοφικῶν διδαγμάτων.

---

[1] *Γουλ. Ἰακ. Gravesande* (1688 - 1742), καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Λέϋδεν τῆς Ὁλλανδίας, ἦτο ὀπαδὸς τοῦ *Locke*.

[2] Ὑπὸ τοῦ *Ζαβίρα*.

Νεώτερα φιλοσοφήματα ἐδίδαξαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Ἑλλάδι ὁ Νικόλαος Ζερζούλης καὶ οἱ πολλοὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Βουλγάρεως, ὧν γνωστότεροι εἶναι ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ὁ Κωνσταντῖνος Καραϊωάννης, Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ, ὁ Χριστόδουλος Εὐσταθίου, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ὁ Σέργιος Μακραῖος.

Ὁ Νικόλαος Ζερζούλης, ἐκ Μετσόβου († 1773), ἐδίδαξε τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Οὐολφίου τὴν φιλοσοφίαν κατ' ἀρχὰς μὲν ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ ὡς διάδοχος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, ἔπειτα δ' ἐν ταῖς Ἀκαδημίαις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἰασίου, μετέφρασε δὲ καὶ τοῦ *Baumeister* συγγράμματα φιλοσοφικά.

Ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ἐκ Πατρῶν (1702 - 1780), ἐδίδαξεν ἐν Ἄθῳ καὶ ἐν Χίῳ καὶ ἐν Βλαχίᾳ, συνέγραψε δὲ *Σχόλια εἰς τὰ ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους* καὶ ἴδιον φιλοσοφικὸν σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον *Φιλόσοφος ἢ θεϊστής*[1].

Ὁ Κωνσταντῖνος Καραϊωάννης, ἐκ Τρίκκης τῆς Θεσσαλίας, ἔγραψε *Σύνοψιν λογικῆς*[2].

Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ, ἐκ Τσερναβόδας, ἐδίδαξεν ἐν Ἰασίῳ, μετέφρασε δ' ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ *Ἠθικὴν φιλοσοφίαν* (ἐν Βενετίᾳ, 1761, ἐν 2 τόμοις) καὶ συνέγραψε *Λογικήν*.

Χριστόδουλος Εὐσταθίου ὁ Ἀκαρνὰν (1733—1793) πρῶτος ἐπειράθη νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πανθεΐζουσαν φιλοσοφίαν τοῦ Σπινόζα, κατηγορήθη δ' ἐπὶ ἀθεΐᾳ καὶ ἀφωρίσθη ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἀπέθανεν ἐν Λιψίᾳ[3]. Ὑπάρχουσι τούτου δύο ἐκδεδομένα συγγράμματα. *Περὶ φιλοσόφου, φιλοσοφίας, μεταφυσικῶν καὶ θείων ἀρχῶν* (ἐν Βιέννῃ, 1876) καὶ *Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγόρους* (ἐν Λιψίᾳ, 1793).

Ἀθανάσιος ὁ Πάριος († 1813) ἐδίδαξεν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐν Χίῳ, μετέφρασε δὲ τοῦ *Genovesi* τὴν *Μεταφυσικὴν* (ἐν Βενετίᾳ, 1802), ὑπὸ δὲ τὸ ψευδώνυμον Ναθα-

---

[1] Πρβλ. *Σάθαν*, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ, σελ. 512.

[2] Κατὰ *Ζαβίραν*.

[3] *«Ἔπλασεν ὁ ἀθεώτατος»*, λέγεται ἐν τῷ ἀναθέματι, *«μίαν οὐσίαν ἄπειρον τοῦ παντός, δανεισθεὶς τὸ ἄπειρον τοῦτο ἀπὸ τὸν παλαιὸν Ἀναξίμανδρον τὸν Μιλήσιον καὶ ἀπὸ τὸν νεώτερον Σπινόζαν, ὅστις φρονεῖ μίαν ἄπειρον οὐσίαν μὲ ἔκτασιν ὕλης πεπροικισμένην καὶ ἕνα συνάπειρον νοῦν»*. (Πρβλ. Ἐξοστρακισμὸν τοῦ ἀσεβοῦς Χριστοδούλου, ἐν Βούδᾳ, 1800, σελ. 22).

ναὴλ Νεοκαισαρεὺς ἔγραψε τὴν γνωστὴν *Ἀντιφώνησιν πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων* (ἐν Τεργέστῃ, 1807), ἐν ᾗ ἐσπούδασε νὰ δείξῃ ὅτι δὲν εἶναι πάντοτε ἀκίνδυνα τὰ διδάγματα τὰ ἐκ τῆς Ἑσπερίας εἰσαγόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ δὲ Σεργιος Μακραιος, ἐξ Ἀγράφων († 1810) ἐδίδαξε μὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔγραψε δὲ τὸ πολυθρύλητον *Τρόπαιον τῆς ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου* (ἐν Βιέννῃ, 1799), δι' οὗ ὁ ἄγαν ζηλωτὴς πρὸς τὰ τοῦ Κοπερνίκου διδάγματα ἐπεξεργόμενος ἐνόμισεν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀνατρέψῃ διδασκαλίαν ὀρθήν, ἣν ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς πρώτη καὶ δι' ἄλλων καὶ μάλιστα διὰ τοῦ μεγάλου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τότε περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατριψάντων γνωριμώτατος εἶναι ὁ Αγαπιος Λιτινος, ἐκ Ζακύνθου († 1805), ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου διδάξας καὶ μεταφράσας εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν κατ' ἐπιτομὴν τοῦ Ἄγγλου φιλοσόφου *Locke* τὸ σύγγραμμα An Essay concerning human Understanding (ἐν Βενετίᾳ, 1796)[1].

Τελευταίους καταλέγομεν ἐνταῦθα τοὺς τὴν χρυσῆν ἀνατολὴν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους ἐπιδόντας καὶ τὴν ἐπανακάμψασαν ἐλευθερίαν χαιρετίσαντας ἀοιδίμους διδασκάλους τοῦ Γένους, ὧν πολλοὶ καὶ εἰς τὴν πρώτην σύνταξιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς πολιτείας ἐναμίλλως μετέσχον καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐδίδαξαν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ πατρίδι. Τοιοῦτοι δὲ εἶναι·

Βενιαμιν ο Λεσβιος (1762 - 1824), ὁ σοφὸς τῆς φυσικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας διδάσκαλος, ὅστις ἐδίδαξεν ἐν Κυδωνίαις, ὅπου τῇ εἰσηγήσει αὐτοῦ ἱδρύθη ἀνωτέρα Ἀκαδημία, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ ἐν Ἰασίῳ καὶ ἐν Σμύρνῃ, κατηγορήθη δ' ἐπὶ ἀθεΐᾳ ὡς παραδεχόμενος «αἰθέριόν τινα οὐσίαν πανταχηκίνητον», πανταχοῦ παροῦσαν, ἐξ ἧς πᾶσα γένεσις καὶ ἀπογένεσις καὶ αἴσθησις καὶ ζωὴ καὶ κίνησις[2]. Τοῦ Βενιαμὶν ἐξεδόθη ἡ *Μεταφυσικὴ* (ἐν Βιέννῃ, 1820), ἡ δὲ *Φυσικὴ* ὑπάρχει ἀνέκδοτος ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μυτιλήνης.

Κωνσταντινος Κουμας ὁ Λαρισαῖος (1777 - 1836), ὅστις μετὰ

[1] Ἡ μετάφρασις ἐξεδόθη ἀνωνύμως.

[2] *Γεδεών, Ἐκκλ. Ἀλήθεια*, 8, 1888, σελ. 293. *Μ. Στεφανίδης, Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, 1904, ἀριθ. 1555.

πολλοῦ κλέους ἄλλα τε μαθήματα καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐδίδαξεν ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔγραψε δὲ *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ἐν ᾧ ἀκολουθεῖ πρὸ πάντων τῷ Γερμανῷ φιλοσόφῳ *Krug*, μαθητῇ τοῦ Καντίου[1], μετέφρασε δὲ τὴν τοῦ *Tennemann* *Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας* καὶ σφόδρα ἐτιμήθη ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν. Ὁ Κούμας ἐγένετο διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας τιμῆς ἕνεκα καὶ μέλος τῶν Ἀκαδημιῶν τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ Μονάχου.

Γρηγοριος Κωνσταντας ἐκ Μηλεῶν (1755 - 1844), ὅστις πολλαχοῦ ἐδίδαξε καὶ μετέφρασε τοῦ Ἰταλοῦ Φραγκίσκου Σοαβίου φιλοσοφικὰ συγγράμματα ἤτοι *Στοιχεῖα λογικῆς, μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς* (ἐν Βενετίᾳ, 1804, τόμοι 4, ἔκδ. 2α 1818).

Δανιηλ Φιλιππιδης, ὡσαύτως ἐκ Μηλεῶν, σύγχρονος τοῦ Κωνσταντᾶ, ὅστις μετέφρασε τὴν *Λογικὴν* τοῦ Condillac (ἐν Βιέννῃ, 1801).

Ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Αθανασιος Ψαλιδας (1760 - 1829), ὅστις ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι καὶ ἔγραψε φιλοσοφικὰ συγγράμματα[2].

Ὁ ἐξ Ἠπείρου Νεοφυτος Δουκας (1760 - 1845), ὁ πολυμαθέστατος καὶ πολυγραφώτατος, ὅστις μετὰ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐδίδαξε καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐν Ἰασίῳ καὶ Αἰγίνῃ, ἔγραψε δὲ *Σύνοψιν λογικῆς, ἠθικῆς μεταφυσικῆς καὶ ῥητορικῆς* (ἐν Αἰγίνῃ, 1834).

Ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης Γεωργιος Ζαλυκης (1785 - 1827), ὁ ἐξελληνίσας τοῦ Ρουσσὼ τὸ Contrat social *(Περὶ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης κλπ.*, ἐν Παρισίοις, 1828).

Ὁ περιώνυμος Γεωργιος Γενναδιος (1786 - 1857), ὁ τοῦ Φραγκίσκου Σοαβίου μεταφράσας τὴν *Ἠθικὴν* (ἐν Μόσχᾳ, 1819· ἔκδ. 2α, 1853).

Ὁ πολὺς Αδαμαντιος Κοραης (1748 - 1833), ὅστις καὶ ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν ἐλέγχει ἑαυτὸν ἀληθῆ φιλόσοφον καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ ἱπποκρατείου *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* (ἐν Παρισίοις, 1800) καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τῆς συγγραφῆς τοῦ Βεκκαρίου Trattato dei delitti e delle pene (ἐν Παρισίοις, ἔκδ. 2α, 1803) καὶ ἐν τῷ

[1] *Γουλ. Traug. Krug.* (1770 - 1842), καθηγητὴς ἐν Καινιξβέργῃ.

[2] Ἀληθὴς Εὐδαιμονίᾳ. (ἐν Βιέννῃ, 1791, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί).—Καλοκινήματα ἤτοι: Ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως (ἐν Βιέννῃ, 1795). Ἀνέκδοτα· Λογική, Μεταφυσικὴ καὶ Ἠθικὴ καὶ Στοιχεῖα φιλοσοφίας (κατὰ Χ. Φιλητᾶν· πρβλ. *Ἑστίαν*, 7, 1879, σελ. 148).

Ὑπομνήματι περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι (ἐν Παρισίοις, 1803) καὶ ἐν τῇ διατριβῇ *Νόμῳ καλὸν νόμῳ κακὸν* (ἐν Λιψίᾳ, 1829· ψευδώνυμον· Στέφανος Πανταζῆς).

Ὁ κλεινὸς τῆς βραχμανικῆς φιλοσοφίας ἱεροφάντης Δημητριος Γαλανος ὁ Ἀθηναῖος (1760 - 1833)[1].

Ὁ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας Στεφανος Δουγκας († 1830), ὁ μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος, ὅστις πρῶτος ἐδίδαξεν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Ἰασίῳ τοῦ Σελιγγίου τὴν φιλοσοφίαν.

Ὁ περιθρύλητος Θεοφιλος Καΐρης (1784 - 1853), ὁ ἐν Κυδωνίαις καὶ ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐν Ἄνδρῳ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι διδάξας τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἱδρύσας τὴν *θεοσέβειαν*[2].

Τέλος ὁ Νεοφυτος Βαμβας (1770 - 1855), ὁ πολυμαθὴς θεολόγος καὶ φιλόσοφος, ὁ τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν κλείσας καὶ τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἐν ᾧ ἐδίδαξεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεώς του[3], καὶ εἴ τις ἄλλος.

Καὶ μὴ εἴπῃ τις ὅτι, ὅσοι τῶν Ἑλλήνων περὶ τὴν φιλοσοφίαν διέτριψαν κατὰ τοὺς εἰρημένους χρόνους, δὲν ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσιν ἴδια φιλοσοφικὰ συστήματα, οἷα παρήγαγε πάλαι ἡ Ἑλλὰς καὶ οἱ ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν Ἑλλήνων ἀκολουθήσαντες καὶ διὰ πολυχρονίου μελέτης καὶ δι' ἐλευθέρας ἐρεύνης τὴν φιλοσοφίαν περαιτέρω διαμορφώσαντες νεώτεροι λαοί. Διότι εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι καὶ οἱ παρὰ τοῖς ἄλλοις φιλοσοφήσαντες δὲν ἐδημιούργησαν πάντες νέας περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίας. Ἔπειτα δὲν εἶναι πολλοῦ ἄξιοι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος Ἕλληνες ὅτι καὶ ἐκ τοῦ προγονικοῦ θησαυροῦ ἀντλοῦντες μέχρι τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους ἄσβεστον διετήρησαν τῆς φιλοσοφίας τὸν πυρσὸν καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων τὰ φιλοσοφήματα, καθ' ὅσον ἠδύναντο, μετελαμπάδευσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα; Ἀλλὰ καὶ τίς θὰ ἠδύνατο μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπῃ ὅτι οὐδεὶς τῶν μετὰ

[1] Ἔργα τοῦ *Γαλανοῦ* ἐξεδόθησαν ὑπὸ Κ. Γ. Κοζάκη Τυπάλδου (Ἀθῆναι, 1845 - 53, τόμοι 7).

[2] Τῶν συγγραμμάτων τοῦ *Καΐρη* γνωριμώτατα εἶναι· Γνωστικὴ (ἐν Ἀθήναις, 1846), Στοιχεῖα φιλοσοφίας (ἐν Ἀθήναις, 1851), Ἐπιτομὴ τῆς θεοσεβικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς (ἐν Λονδίνῳ, 1852), Θεοσεβῶν εὐχαὶ καὶ ἱερὰ ᾄσματα (ἐν Λονδίνῳ, 1852).

[3] Συγγράμματα φιλοσοφικὰ τοῦ *Βάμβα*· Στοιχεῖα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς (Βενετίᾳ, 1818· ἔκδ. 2α ἐν Ἀθήναις, 1845), Στοιχεῖα φιλοσοφίας (ἐν Ἀθήναις, 1838· ἔκδ. 2α 1856· κατὰ *Thurot, Dugald Stewart* καὶ *Melchiore Gioja)*, Ἐγχειρίδιον ἠθικῆς (ἐν Ἀθήναις, 1853).

τὴν Ἅλωσιν φιλοσοφησάντων Ἑλλήνων ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τι ἴδιον; Τὸ ζήτημα τοῦτο θὰ λύσῃ ἀπηκριβωμένη ἔρευνα, οἵα δὲν ἐγένετο ἀτυχῶς μέχρι τοῦδε ἐν τῷ προσήκοντι μέτρῳ[1]. Τὴν δ' ἔρευναν ταύτην τίνες ὀφείλουσι πρῶτοι νὰ ἐπιχειρήσωσι; Τίνες ἄλλοι πλὴν ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες καὶ συμφέρον ἐθνικὸν ἔχομεν νὰ ἐξετάσωμεν πάντα τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν βίου τὰ προϊόντα ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, καὶ κατατάξωμεν κατ' ἀξίαν ἕκαστα ἐν τῷ πανθέῳ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, νὰ πείσωμεν δὲ καὶ τοὺς ἄλλους νὰ περιλάβωσι τὰ ἀξιολογώτατα ἐκ τούτων ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ τῶν ἐπιστημῶν; Καὶ εἶναι εἰς ἔργον τοιοῦτον ὁ παρὼν καιρὸς καταλληλότατος. Ἐὰν ἄλλοι λαοὶ τανῦν ἐναμίλλως ἐν ἰδίαις ἑορταῖς ἀναδεικνύωσι τοὺς ἄνδρας, οἵτινες προήγαγον παρ' αὐτοῖς τὸν βίον, δὲν ἔχομεν ἡμεῖς καθῆκον, ἐπικειμένης μάλιστα τῆς ἑορτῆς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν παλιγγενεσίας, νὰ τιμήσωμεν τοὺς ἥρωας, ὅσοι κατὰ δύναμιν ἀθλήσαντες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ; Ἰδοὺ τὸ μέγα ἔργον, εἰς ὃ ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς. Καὶ θέλομεν νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι διὰ βραβείων ὑπὸ φιλομούσων καὶ φιλογενῶν τέκνων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον διὰ τῆς Ἀκαδημίας ἱδρυομένων καὶ ὁ ἄλλος ἡμῶν βίος ὁ μετὰ τὴν Ἅλωσιν θὰ μελετηθῇ προσηκόντως καὶ ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ φιλοσοφία· καὶ ὄχι μόνον ὁ Κωττούνιος καὶ Θεόφιλος ὁ Κορυδαλλεὺς καὶ Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις καὶ ὁ Κούμας θὰ ἀνακληθῶσιν ἐκ τῆς λήθης, ἀλλὰ καὶ ὅσοι μετὰ τὴν ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν ἐμυσταγώγησαν τοὺς Ἕλληνας εἰς τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας.

Τὴν Ἑλλάδα οὐδέποτε ἐπέλιπον οἱ τὰς εὐγενεῖς στεφανηφορίας ζηλοῦντες μεγαλώνυμοι εὐεργέται τοῦ Ἔθνους, ὧν τὰ μέτωπα ἀειθαλὴς θὰ κοσμῇ τῆς ἀθανασίας ἡ δάφνη, τὰ δὲ ὀνόματα θὰ ζῶσιν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων, ἐφ' ὅσον ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης θὰ τιμᾶται καὶ θὰ γεραίρηται ἡ ἀρετή.

[1] Ἐν τῷ ἀνωτέρω ἀναγραφέντι ἡμετέρῳ ὑπομνήματι, ὅπερ ἐγράφη κατὰ παράκλησιν τοῦ καθηγητοῦ *Oesterreich*, ἵνα περιληφθῇ ἐν τῷ Ε' τόμῳ τῆς ἱστορίας τοῦ *Ueberweg*, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῆς ἔξω τῆς Γερμανίας φιλοσοφίας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, παρέσχομεν βραχυτάτην περίληψιν τῆς φιλοσοφικῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἀτυχῶς ὅμως καὶ ἡ περίληψις αὕτη περιωρίσθη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, προβάλλοντος τὴν οἰκονομικὴν δυσχέρειαν τὴν ἐν Γερμανίᾳ κρατοῦσαν, εἰς τὸ ἥμισυ σχεδόν, ὅπως καὶ τὰ ὑπομνήματα τῶν ἄλλων συνεργατῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τὰ μέχρι τοῦδε περὶ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν φιλοσοφησάντων Ἑλλήνων γραφέντα εἶναι μᾶλλον βιογραφικὰ καὶ γραμματολογικὰ σημειώματα, ὀλίγα δὲ τούτων ἅπτονται τῆς διδασκαλίας αὐτῶν. Ἀναγράφομεν τὰ ἑξῆς·

Caroli Patini, Lyceum Patavinum, Patavii, 1682.

Δημητριου Προκοπιου Μοσχοπολιτου, Ἐπιτετμημένη ἀπαρίθμησις τῶν λογίων Γραικῶν, Fabricii Bibl. gr., **11**, 1721, σελ 521 κ. ἑξ.

Nicolai Comneni Papadopoli, Historia gymnasii Patavini, Venetiis, τόμοι 2, 1726.

Hodii, De Graecis illustribus linguae graecae litterarumque humaniorum instauratoribus, Londini, 1742.

Christiani Boerneri, De doctis hominibus Graecis, litterarum graecarum in Italia instauratoribus liber, Lipsiae, 1750.

Jac. Facciolati, Fasti gymnasii Patavini, Patavii, 1757.

Bibliographie, universelle, 1854 κ. ἑξ.

Nouvelle Bibliogrophie générale, 1855 κ. ἑξ.

Ευγενιου Βουλγαρεως, Λογική, ἐν Λιψίᾳ, 1776, σελ. 40 κ. ἑξ.

Κωνστ. Κουμα, Σύνοψις ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Τεννεμάννου, ἐν Βιέννῃ, 1818. σελ. 289 κ. ἑξ.

Κωνστ. Κουμα, Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἐν Βιέννῃ, **12**, 1832, σελ. 258 κ. ἑξ.-544 κ. ἑξ.

Α. Παππαδοπουλου Βρεττου, Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἐν Ἀθήναις **1**, 1854, **2**, 1857.

Ματθαιου Παρανικα, Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων κτλ., ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1867.

Κωνστ. Σαθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἐν Ἀθήναις, 1868.

Αναστασιου Γουδα, Βίοι παράλληλοι, 1869 κ. ἑξ.

Ανδρονικου Δημητρακοπουλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς νεοελληνικὴν φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα, ἐν Λιψίᾳ, 1871.

Γεωργιου Ζαβιρα, Νέα Ἑλλάς, ἐν Ἀθήναις, 1872.

Νικ. Κοτζια, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἐν Ἀθήναις, 5, 1878, σελ. 495 κ. ἑξ.

G. Chassiotis, L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours, Paris, 1881.

Μανουηλ Γεδεων, Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1883.

Μανουηλ Γεδεων, Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη, ἐν *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ*, **8**, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1888.

Διονυσιου Θερειανου, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ἐν Τεργέστῃ, **1**, 1889, σελ. 1 - 88.

E. Legrand, Bibliographie hellénique, Paris, 1885 κ. ἑξ.—Louis Petit et Huber Pernot, XVIIIe siècle, Paris, **1**, 1918.—2, 1920.

Χρυσοστομου Παπαδοπουλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, **1**, 1920.

Δ. Πασχαλη, Θεόφιλος Καΐρης, ἐν Ἀθήναις, 1928.

Ἡ ἀναγραφὴ τῆς κατὰ μέρος βιβλιογραφίας δὲν ἀνήκει εἰς τὸ βραχύτατον τοῦτο διάγραμμα.

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ*

ΤΗι ΡΙΖΑΡΕΙΩι ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗι ΣΧΟΛΗι

ΙΕΡΟΝ

Πότνια μῆτερ,

Ἥδιστα τὰς ἡμέρας ἀναπολῶ, ἃς ἐν τῷ ἱερῷ σου διῆλθον τελεστηρίῳ. Πόσον ἀσπασίως μὲ ὑπεδέχθης, ὅτε τῆς γνώσεως ὁ ἔρως ὁ ἄσβεστος μὲ ἤγαγε πρὸς σέ, καὶ πόσης τὴν ὁρμὴν ταύτην θαυμάσασα μὲ ἠξίωσας στοργῆς!

Σοφῶν καὶ χρηστῶν ἀνδρῶν χορὸς σὲ ἠγλάϊζε τότε, ἔνθεοι σὲ ἐκόσμουν τῶν Πιερίδων ἱεροφάνται. Οἱ ἄνδρες οὗτοι εἰς τῶν λόγων τὴν μελέτην μὲ ἐμυσταγώγησαν, κάλλιστα καὶ τιμιώτατα τῶν ἀνθρωπίνων μὲ ἐδίδαξαν νὰ νομίζω τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετήν, ἄρρητον μοὶ ἐνέπνευσαν ἐνθουσιασμὸν πρὸς τὸν ἀθάνατον ἑλληνικὸν κόσμον.

Ἐνθυμοῦμαι τὸ ῥῖγος τὸ ἱερόν, ὅπερ ἐδοκίμασεν ἡ ψυχή μου, ὅτε τὸ πρῶτον τοῦ Σωκράτους τὰ θεσπέσια ἤκουσα ῥήματα, τὴν ἱερὰν μανίαν, μεθ' ἧς τὸν θεῖον ἠσπάσθην Πλάτωνα, ὅτε τὴν χρυσῆν ἀνέγνωσα Ἀπολογίαν. Τὸν δὲ Ὅμηρον πόσον ἐθαύμασα καὶ τὸν μελίρρυτον Σοφοκλέα καὶ τὸν δαιμόνιον Πίνδαρον καὶ τοὺς ἄλλους ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς! Τοῦ ἄλσους σου αἱ πλάτανοι αἱ ἀμφιλαφεῖς καὶ ὁ μικρὸς ῥύαξ, ὅστις διὰ μέσου τούτων ἔρρεε, θὰ ἠδύναντο νὰ μαρτυρήσωσι μεθ' οἵου ἐνθουσιασμοῦ ὁ τότε παῖς ἀπεστομάτιζε ῥαψῳδίας ὅλας τοῦ ποιητοῦ καὶ χοροὺς Σοφοκλείους καὶ ὕμνους ἐπινίκους τοῦ Πινδάρου καὶ εἰδύλλια τοῦ Θεοκρίτου καὶ τοῦ Ὁρατίου ᾠδὰς καὶ τοῦ Κατούλλου ποιήματα.

Ἐν τῷ ἄλσει ἐκείνῳ, ἐνθυμεῖσαι, ἐτάνυσα τὸ πρῶτον δειλὸς τῆς φαντασίας τὰς πτέρυγας καὶ τὰ πρῶτά μου συνέθεσα ποιητικὰ δοκίμια, τὰς πινδαρικὰς εἰς τοὺς θείους ἱδρυτάς σου ᾠδὰς καὶ τὰ ἐλεγεῖα καὶ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Πανηγυρικῷ τόμῳ τῆς ἑβδομηκοστῆς πέμπτης ἐπετηρίδος τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, 1920.

τὰ ἐπιγράμματα καὶ τῆς Τηλεμαχείας τοῦ Φενελῶνος μέρη μετέφρασα εἰς στίχους ἡρωϊκοὺς καὶ τοῦ Ὁρατίου ᾠδὰς εἰς σαπφικὰ καὶ ἀλκαϊκὰ μέτρα.

Ἀλλὰ πρὸς τί ἡ μακρηγορία; Ὅ,τι ἔδωκεν ἡ φύσις, ἐν τῷ ἱερῷ σου τεμένει διὰ τῆς ἁγίας δρόσου σου ἀνέδωκε καὶ ἤνθησεν, ὅ,τι σήμερον ἔχω, ὁρμᾶται ἀπὸ σοῦ, ἡ γνῶσις, ὁ ἔρως ὁ πρὸς τὸ καλόν, ἡ ἀκρίβεια καὶ εὐρυθμία καὶ ἁρμονία τοῦ βίου.

Τὴν ἁρμονίαν ταύτην ἀείποτε ἡ ψυχή μου ἀναζητεῖ καὶ πᾶσαν ἄρρυθμον πλημμέλειαν ἀσμενέστατα ἀνιχνεύει καὶ ἐλέγχει. Ταύτης τῆς διαθέσεως προϊὸν εἶναι καὶ ἡ μικρὰ αὕτη μελέτη. Δεῖγμα τῆς ἀπείρου μου εὐγνωμοσύνης δέξαι ταύτην, ὦ σεμνὴ τῆς Παιδείας ἱέρεια, ἧς ἡ χρυσῆ εἰκὼν αἴγλην περιβεβλημένη ἄφθιτον ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς μου θὰ τιμᾶται,

εἰς ὅ κ' ἀϋτμὴ
ἐν στήθεσσι μένῃ.

Πρὸ ἓξ περίπου ἐτῶν ὑπὲρ ἱδρύσεως Ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς Ἀκαδημίας συνηγοροῦντες ἐχούσης καὶ τμῆμα γλωσσικὸν ἐλέγομεν ἐν ἄλλοις καὶ τάδε· «Τὸ δὲ τμῆμα τῶν γραμμάτων κύριον ἔργον θὰ ἔχῃ τὴν νεωτέραν ἡμῶν γλῶσσαν νὰ καλλιεργῇ καὶ τὴν ὀρθοέπειαν καὶ τὴν χάριν τοῦ καθ' ἡμᾶς γραπτοῦ λόγου νὰ προάγῃ. Καὶ λέγοντες καλλιέργειαν τῆς γλώσσης δὲν νοοῦμεν, ὥς τινες θὰ ἐνόμιζον, ὅτι οἱ ὀλίγοι σοφοὶ τῆς Ἀκαδημίας θὰ δημιουργῶσι γλῶσσαν καὶ θὰ ἐπιβάλλωσιν εἰς τοὺς ἄλλους. Τὸ τοιοῦτον καὶ ἀδύνατον θὰ ἦτο καὶ παράλογον. Ἔργον τοῦ γλωσσικοῦ τμήματος τῆς Ἀκαδημίας καθ' ἡμᾶς κύριον θὰ εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν δοκίμων τύπων τῆς γραφομένης γλώσσης καὶ ἡ δημιουργία νέων ὅρων ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν, φυσικῶν, μηχανικῶν καὶ ἄλλων, κατὰ τὴν ἑκάστοτε παρισταμένην ἀνάγκην, πρὸς δὲ τούτοις πλείστων ἄλλων ὀνομάτων, δι' ὧν εἶναι καιρὸς νὰ ὀνομάσωμεν ἑλληνιστὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τὰ προϊόντα καὶ ἄλλα πολλὰ δημιουργήματα τοῦ νεωτέρου βίου. Πάντες γνωρίζομεν τί γίνεται σήμερον. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μανθάνει, ἵνα μόνον περὶ τούτου εἴπωμεν, τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐμπορίου τὰ ξένα ὀνόματα ἢ ἑλληνικὰ κακόζηλα καὶ ἀπειρόκαλα ὡς τὰ πολλά,

μεταφράσματα τοῦ τυχόντος. Καὶ δὲν ψέγομεν τοὺς οὕτω μεταφράζοντας. Τὴν εὐθύνην ὑπέχουσιν ἐκεῖνοι, οἵτινες δὲν λαμβάνουσι πρόνοιαν περὶ καθορισμοῦ ἑλληνικῶν ὀνομάτων, ἀλλ' ἀναμένουσι νὰ καθορισθῶσι ταῦτα διὰ τοῦ χρόνου. Πόση δὲ εἶναι ἡ ἐκ τούτου ζημία, οὐδεμία ἀνάγκη νὰ δείξωμεν ἡμεῖς ἐν τῷ στενῷ τούτῳ χώρῳ. Ἔπειτα καὶ Λεξικὸν τῆς γραφομένης γλώσσης θεωροῦμεν τοῦ τμήματος τούτου τῆς Ἀκαδημίας ἔργον πρώτιστον. Καὶ μηδεὶς εἴπῃ, ὅτι περιττὸν εἶναι τοιοῦτον Λεξικόν, διότι θὰ διακρίνῃ παλαιὰν καὶ νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Μήπως ἡ νεωτέρα ἡμῶν γλῶσσα δὲν περιέχει ἀπειρίαν λέξεων, ἃς ἐδημιούργησεν ἡ πολλαπλῆ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν καὶ καθόλου οἱ ὅροι τῆς ἀναπτύξεως τοῦ νεωτέρου βίου; Διατὶ λοιπὸν νὰ μὴ ἔχωμεν τῆς νεωτέρας ταύτης φάσεως τῆς γλώσσης, τῆς ἐπισήμου γλώσσης τῆς σήμερον, Λεξικὸν πρὸς κοινὴν χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων; Ἀλλὰ μηδὲ τοῦτο ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι διὰ τοῦ τοιούτου Λεξικοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ παρεμποδίσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσης, τὴν γλωσσικὴν δημιουργίαν. Ἡ γλωσσικὴ δημιουργία οὐδέποτε ἀνακόπτεται· ἡ γλῶσσα ζῇ ἀείποτε καὶ ἀναπτύσσεται ἀναλόγως τῶν περιστάσεων τοῦ βίου. Ἡ Ἀκαδημία, ἥτις θὰ ἐπέχῃ τόπον κριτηρίου, θὰ ὁρίζῃ μόνον τὰ ὀρθὰ καὶ κομψά, τὸ δὲ Λεξικόν, ὅπερ ἐν ταῖς ἑκάστοτε νέαις ἐκδόσεσι θὰ περιλαμβάνῃ πᾶν νέον στοιχεῖον ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας ἐγκρινόμενον, θὰ χρησιμεύῃ ὡς ὁ ἑνιαῖος κανὼν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Καὶ δὲν πρόκειται ἐν τούτῳ νὰ καινοτομήσωμεν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ Ἀκαδημίαι ἀπὸ τοιαύτης ἀφορμῆς προῆλθον, ὕστερον δὲ ηὐξήθησαν διὰ τῶν τμημάτων τῶν ἐπιστημονικῶν. Ἡ παλαιοτάτη τῶν Ἀκαδημιῶν, ἡ τῆς Κρούσκας, ἡ συσταθεῖσα ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1582, σκοπὸν αὐτῆς προέθετο τῆς γλώσσης τὴν κάθαρσιν, τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πιτύρων ἀπὸ τοῦ ἀλεύρου, ὡς εἶπον (ἐξ οὗ Accademia della Crusca), ἐξέδωκε δὲ τῷ 1612 τὸ Λεξικόν, ὅπερ ἐγένετο κανὼν πάντων ἐκείνων, ὅσοι μετὰ ταῦτα ἔγραψαν ἰταλιστί. Τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν ἔσχεν ἀρχῆθεν, ὡς πάντες γινώσκουσιν, ἡ κατὰ τὸ πρότυπον ἐκείνης ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΓ' τῷ 1635 ὑπὸ τοῦ Καρδιναλίου Richelieu ἱδρυθεῖσα Γαλλικὴ Ἀκαδημία, δῆλον ὅτι τὴν γλῶσσαν νὰ καθάρῃ καὶ πλουτίσῃ καὶ καταστήσῃ ἐπιτηδείαν εἰς κομψὴν καὶ ἀριστοτεχνικὴν ἔκφρασιν τῆς συγχρόνου σκέψεως, κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς, ὧν ἡ ἐξέτασις καὶ μελέτη κυριώτατον ὑπῆρξεν ἀείποτε μέλημα τῶν σοφῶν τῆς Γαλ-

λικῆς Ἀκαδημίας. Πρῶτον δὲ τῆς Ἀκαδημίας ἀσχόλημα ἐγένετο ἡ σύνταξις τοῦ γνωστοτάτου Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας, δι' οὗ ἐπεζητήθη ἡ ῥύθμισις καὶ παγίωσις τῶν τύπων τῆς γαλλικῆς γλώσσης. Τὸ Λεξικὸν τοῦτο ἐξεδόθη μὲν τὸ πρῶτον τῷ 1694, συνεπληροῦτο δὲ καὶ πάλιν ἐξεδίδετο ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν εἰκοσιπενταετίαν. Ὡσαύτως δὲ πρὸς κάθαρσιν καὶ πλουτισμὸν τῆς ἐθνικῆς γλώσσης καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἱδρύθησαν Ἀκαδημίαι, οἷον ἡ τῆς Μαδρίτης, ἡ τῆς Πετρουπόλεως, ἡ τῆς Βουδαπέστης, ἡ τοῦ Βουκουρεστίου»[1].

Ταῦτα ἐλέγομεν τότε. Ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τῶν ἄλλων τεχνικῶν ὅρων ὁ καθορισμὸς νὰ ἀφεθῶσιν εἰς τὸν χρόνον, εἰς πάντας εἶναι φανερόν. Δὲν ἔχουσι παρ' ἡμῖν τὰ πράγματα νῦν, ὡς εἶχον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Ἡ ἐπιστήμη τότε ὑπὸ τῶν σοφῶν προήγετο κατὰ μικρὸν καὶ τοὺς ὅρους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης οἱ Δημόκριτοι ἐδημιούργουν καὶ οἱ Πλάτωνες καὶ οἱ Ἀριστοτέλαι, καθόλου εἰπεῖν οἱ ἐπαΐοντες, διὸ καὶ ἦσαν ἄρτιοι. Ἀλλὰ τανῦν πλὴν τῶν εἰδικῶν τῶν κατασκευαζόντων ἐπιστημονικοὺς ὅρους καὶ ἄλλοι πολλοὶ βιβλία μάλιστα ἀλλόγλωσσα μεταφράζοντες ἐπιλαμβάνονται τῆς τῶν ὅρων δημιουργίας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου εἶναι ὅτι, ἐν ᾧ οἱ ἐπιστήμονες εἴτε ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῶν παλαιῶν λαμβάνοντες εἴτε κατὰ τοὺς ἐκείνων κανόνας νέους ὅρους δημιουργοῦντες ἀκραιφνῶς ἑλληνικὰ καὶ εὔστοχα ὀνόματα εἰς τὰς παντοίας ἐπιστήμας εἰσήγαγον, οἱ πολλοὶ οὔτε τὰ τῶν νεωτέρων σοφῶν ὑπ' ὄψει ἔχοντες οὔτε τὰ τῶν παλαιῶν ἀκριβοῦντες μεταχειρίζονται ἀδοκίμους ὡς τὰ πολλὰ ὅρους ἐν ταῖς μεταφράσεσι, μεταγράφοντες συνήθως ὅσα οἱ ἀλλοδαποὶ τῆς τῶν παλαιῶν συνηθείας ἀπομακρυνόμενοι μεθήρμοσαν εἰς τὰς ἑαυτῶν γλώσσας. Συνέβη δὲ τοῦτο ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ, μάλιστα δ' ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Δῆλον δ' ἐκ τῶν πολλῶν οὐχὶ ὅλως εὐστόχων ὅρων τῶν φερομένων ἐν ταῖς μέχρι τοῦδε ἐκδεδομέναις μεταφράσεσι καὶ ἐν ἄλλοις φιλοσοφικοῖς βιβλίοις[2]. Τούτων τῶν ὅρων ἐξετάζομεν ἐνταῦθα ὀλίγους τοὺς ἑξῆς.

1) Ἐν τῇ γνωσιολογίᾳ περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσεως ὄντος τοῦ λόγου τέσσαρας διακρίνομεν φιλοσοφικὰς σχολὰς ἢ αἱρέσεις. Τούτων

[1] Ἐν ταῖς «Ἀθήναις» τῇ ἐφημερίδι, 9 Ἀπριλίου 1914. Ἀνεδημοσιεύθη ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῶν *Ἀναλέκτων*, σελ. 18 κ. ἑξ.

[2] Ἔχομεν πρὸ πάντων ὑπ' ὄψει τὰς μεταφράσεις τῆς ὑπὸ Γ. Φέξη ἐκδιδομένης «Φιλοσοφικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς βιβλιοθήκης», ἣν ἑξῆς θὰ ἀναγράφωμεν συντετμημένως Φ. Β.

ἡ μὲν πρώτη ἀποφαίνεται ὅτι τῶν πραγμάτων ἡ φύσις ἄγνωστος ὑπάρχει, ἐπειδὴ οὔτε αἱ αἰσθήσεις οὔτε ὁ λόγος δεικνύουσιν εἰς ἡμᾶς οἷα εἶναι τὰ πράγματα· ἡ δὲ δευτέρα τἀναντία διδάσκουσα ἀποφαίνεται ὅτι μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα τὰ ὄντα νὰ γινώσκωμεν, οἷα δὲ φαίνονται εἰς ἡμᾶς τὰ πράγματα τοιαῦτα καὶ εἶναι· ἡ δὲ τρίτη μέσην χωροῦσα ὁδὸν διδάσκει ὅτι μόνον τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας δυνάμεθα νὰ γινώσκωμεν, ἀκατάληπτος δὲ εἶναι πᾶσα μεταφυσικὴ γνῶσις· ἡ δὲ τετάρτη συμφωνοῦσα πρὸς τὴν τρίτην ὡς πρὸς τὴν ἐξ ἐμπειρίας γνῶσιν πρεσβεύει ὅτι καὶ πέρα τῆς ἐμπειρίας δυνάμεθα νὰ χωρῶμεν συλλογιστικῶς.

Οἱ τῆς Φ. Β., ὡς καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων πολλοί, εἰς τοὺς ἀλλοδαποὺς ἀκολουθήσαντες, οἵτινες τὴν πρώτην αἵρεσιν καλοῦσι scepticismus καὶ sceptismus, τὴν δευτέραν dogmatismus, τὴν τρίτην positivismus, τὴν τετάρτην criticismus[1], εἶπον *σκεπτισμὸς* (Schopenhauer, Σκέψις, σελ. 12. Ribot, Ψυχολ. τ. συναισθ., σελ. 35, Dangennes, Θέλησις, σελ. 102), *σκεπτικισταὶ* (Guyau, Στοιχ. ἐλευθ. ἠθικῆς, σελ. 190. Nordau, Ψυχοφυσ., σελ. 82, Haeckel, Μονισμός, σελ. 18), *ποζιτιβιστικὴ φιλοσοφία* (Αἱ ὑλιστ. θεωρ., σελ. 11), *κριτικισμὸς* (Ribot, Ψυχολ. τ. συναισθ., σελ. 7) καὶ ἄλλα ὅμοια[2].

Ἀλλ' ἐὰν ἦσαν εἰς αὐτοὺς γνωστὰ τὰ παλαιὰ φιλοσοφήματα καὶ τῶν Ἑλλήνων οἱ ὅροι, πολὺ ὀρθότερα ὀνόματα θὰ εἰσῆγον εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος βιβλία.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι πασῶν τῶν εἰρημένων αἱρέσεων αἱ ῥίζαι ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ πρώτη μάλιστα θαυμασίως ἀνεπτύχθη παρ' αὐτοῖς. Καὶ καλεῖται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἡ αἵρεσις αὕτη *σκεπτικὴ* (αἵρεσις, φιλοσοφία, σχολή, ἀγωγὴ) καὶ *ζητητικὴ* καὶ *ἐφεκτικὴ* καὶ *ἀπορητικὴ* καὶ *πυρρώνειος*. Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς λέγει. «Ἡ σκεπτικὴ τοίνυν ἀγωγὴ καλεῖται μὲν καὶ ζητητικὴ ἀπὸ ἐνεργείας τῆς κατὰ τὸ ζητεῖν καὶ σκέπτεσθαι καὶ ἐφεκτικὴ ἀπὸ τοῦ μετὰ τὴν ζήτησιν περὶ τὸν σκεπτόμενον γινομένου πάθους

[1] Ἀναγράφομεν λατινιστὶ τοὺς ὅρους, ἵνα ἀποφεύγωμεν τὴν ἀναγραφὴν τῶν τύπων, οὓς ἔχει ἕκαστος τούτων τανῦν ἐν ταῖς ξέναις γλώσσαις. Καὶ περὶ τούτου οὐδὲν λέγομεν, ὅτι δῆλα δὴ οἱ πλεῖστοι τῶν παρὰ τοῖς ἀλλοδαποῖς ὅρων ὁρμῶνται ἐκ λέξεων ἑλληνικῶν.

[2] Τὰ εἰς *ισμὸς* ὀνόματα πρὸς δήλωσιν φιλοσοφημάτων δύνανται νὰ λέγωνται ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ὅταν ὑπάρχωσι τὰ εἰς *ιζω* ῥήματα, ἐξ ὧν παράγονται. Οὕτω λέγομεν κάλλιστα *ἑνίζω—ἑνισμός, δυΐζω—δυϊσμός, ὑλίζω—ὑλισμὸς* καὶ τὰ τοιαῦτα.

καὶ ἀπορητικὴ ἤτοι ἀπὸ τοῦ περὶ παντὸς ἀπορεῖν καὶ ζητεῖν, ὡς ἔνιοί φασιν, ἢ ἀπὸ τοῦ ἀμηχανεῖν πρὸς συγκατάθεσιν ἢ ἄρνησιν καὶ πυρρώνειος ἀπὸ τοῦ φαίνεσθαι ἡμῖν τὸν Πύρρωνα συστηματικώτερον καὶ ἐπιφανέστερον τῶν πρὸ αὐτοῦ προσεληλυθέναι τῇ σκέψει» (Πυρρ. Ὑποτ. Α, 3). Καὶ ἁπλῶς δὲ *Σκέψις* ὀνομάζεται ἡ αἵρεσις αὕτη. Οἱ δὲ ὀπαδοὶ αὐτῆς καλοῦνται *σκεπτικοὶ* καὶ *ζητητικοὶ* καὶ *ἐφεκτικοὶ* καὶ *ἀπορητικοὶ* καὶ *Πυρρώνειοι* καὶ *οἱ ἀπὸ τῆς σκέψεως.*

Τῆς δευτέρας αἱρέσεως οἱ ὀπαδοὶ καλοῦνται *δογματικοὶ* (Πρβλ. Διογ. Λαερτ. Α΄, 16 «Δογματικοὶ ὅσοι περὶ τῶν πραγμάτων ἀποφαίνονται ὡς καταληπτῶν» καὶ Σέξτ. Ἐμπειρ. Πυρρ. Ὑποτ. Α, 3 κ. ἑξ.), αὐτῆς δὲ τῆς αἱρέσεως ὄνομα παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἴδιον δὲν ὑπάρχει, ὡς δὲν ὑπάρχει τῆς τρίτης καὶ τῆς τετάρτης τῶν ἄνω μνημονευθεισῶν.

Εἶναι ὅμως φανερόν, ὅτι, ὡς ἐλέχθη παρ᾽ Ἕλλησι *σκεπτικὴ αἵρεσις* (σχολή, φιλοσοφία, ἀγωγή), οὕτω δύναται νὰ λεχθῇ *δογματικὴ* καὶ *θετικὴ* αἵρεσις καὶ *κριτικὴ* αἵρεσις, οἱ δὲ ὀπαδοὶ δύνανται *θετικοὶ* καὶ *κριτικοὶ φιλόσοφοι* νὰ καλῶνται ἢ καὶ ἄλλως, *οἱ ἀσμενίζοντες* ἢ *φιληδοῦντες εἰς τὴν δογματικὴν* ἢ *τὴν θετικὴν* ἢ *τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν*, ἔτι δὲ *οἱ ἀποδεχόμενοι* ἢ *ἀσπαζόμενοι* ἢ *πρεσβεύοντες τὴν θετικὴν* ἢ *κριτικὴν* ἢ *δογματικὴν φιλοσοφίαν.* (Πρβλ. καὶ ὅσα ἐγράψαμεν ἐν Ἀθηνᾶς τόμῳ 20, σελ. 615 κ. ἑξ.).

2) Ἀταλαίπωρος εἶναι καὶ ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ ὅρου eclecticismus. Λέγουσιν οὕτω οἱ ἀλλοδαποί, ὡς γνωστόν, τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ ἐκ τῶν παντοίων φιλοσοφικῶν αἱρέσεων τὰ ἀρέσκοντα ἐκλέγει. Τὸν eclecticismus ὁ μεταφράσας τὸν Eckermann, ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, μετέγραψεν *ἐκλεκτικισμὸς* (Ὁμιλίαι μετὰ Γκαῖτε, σελ. 156). Ἀλλ᾽ ὁ νῦν ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν λεγόμενος eclecticisnus ὑπῆρξεν ἐν τῇ Ἑλλάδι πάλαι καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὠνομάζετο *ἐκλεκτικὴ αἵρεσις* (οἱ ὀπαδοὶ *ἐκλεκτικοί),* καὶ ἰδίας δ᾽ ἐκλεκτικῆς αἱρέσεως παρ᾽ Ἕλλησιν ἱδρυτὴς ἐγένετο Ποτάμων ὁ Ἀλεξανδρεύς, περὶ ἧς Διογένης ὁ Λαέρτιος λέγει· «Ἔτι δὲ πρὸ ὀλίγου καὶ ἐκλεκτική τις αἵρεσις εἰσήχθη ὑπὸ Ποτάμωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως ἐκλεξαμένου τὰ ἀρέσκοντα ἐξ ἑκάστης τῶν αἱρέσεων» (Προοίμ. 21), ὁ δὲ Σουΐδας μαρτυρεῖ ὅτι ἀνεφάνη ἐπὶ Αὐγούστου γράφων· «Ποτάμων Ἀλεξανδρεὺς γεγονὼς πρὸ Αὐγούστου καὶ μετ᾽ αὐτόν». (Πρβλ. καὶ Zeller, Philos. d. Griechen III, 1,4, 1909, ἔκδ. Wellmann, σελ. 639 κ. ἑξ.).

3) Περὶ τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως καὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας

ὑποκειμένου λόγου τρεῖς ἐν τῇ γνωσιολογίᾳ διαστέλλομεν αἱρέσεις. Ἡ πρώτη κυριωτάτην ἢ μόνην πηγὴν τῆς γνώσεως καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας νομίζει τὸν *λόγον* ἢ *ὀρθὸν λόγον*. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ λόγος ὡς κριτήριον τῆς ἀληθείας ἐλέχθη *ὀρθὸς λόγος* ἐκ παλαιοῦ (παρὰ Ρωμαίοις recta ratio). Διογένης ὁ Λαέρτιος εἶπε· «Τινὲς τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν τὸν ὀρθὸν λόγον κριτήριον τῆς ἀληθείας ἀπολείπουσιν» (Ζ. 54). Ὁ δὲ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός· «κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα κριτήριον εἶναι τῆς ἀληθείας οὐ τὰς αἰσθήσεις ἀλλὰ τὸν ὀρθὸν λόγον» (Δογμ. Α. Πρβλ. Ἀθηνᾶς τόμ. 22, σελ. 382 κ. ἑξ.). Ἡ δευτέρα διδάσκει ὅτι κυριωτάτη ἢ μόνη πηγὴ τῆς γνώσεως καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας εἶναι αἱ αἰσθήσεις, δι᾽ ὧν ἡ ἐμπειρία. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ἄνθρωπος ἔχει καὶ ἐμφύτους ἐννοίας, ἐκ τῶν προτέρων, a priori. Κατὰ τὴν δευτέραν ἡ ψυχὴ εἶναι «γραμματεῖον», ἐν ᾧ οὐδὲν ὑπάρχει «ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον», ὡς εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης (π. ψυχῆς Γ 4,429 β 30) ἢ ἄγραφος χάρτης, ὡς εἶπον ἄλλοι. Ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν ἡ πρώτη τῶν αἱρέσεων τούτων ὀνομάζεται rationalismus καὶ apriorismus καὶ ἄλλως, ἡ δὲ δευτέρα ἐν μὲν τῇ μετριωτέρᾳ μορφῇ καλεῖται empirismus, ἐν δὲ τῇ αὐστηροτέρᾳ sensualismus.

Πῶς θὰ μεθερμηνεύσωμεν ἑλληνιστὶ τοὺς ὅρους τούτους;

Ὡς ἐλέχθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων *σκεπτικὴ* καὶ *ἐκλεκτικὴ αἵρεσις*, οὕτω δυνάμεθα τὸν μὲν rationalismus νὰ ὀνομάζωμεν *ὀρθολογικὴν αἵρεσιν, ἐμπειρικὴν δ᾽ αἵρεσιν* τὸν empirismus[1], τοὺς δὲ ὀπαδοὺς νὰ καλῶμεν *ὀρθολογικοὺς* καὶ *ἐμπειρικούς*[2].

Ὁ sensualismus ἐξηλληνίσθη ἤδη *αἰσθησιοκρατία* καὶ *αἰσθησιαρχία* καὶ *αἰσθησιολογία*, ὀρθῶς. Ὁ δὲ apriorismus θὰ ἠδύνατο ἑλληνιστὶ νὰ λεχθῇ *ἐκ τῶν προτέρων θεωρία* ἢ *προτεροδοξία* (Πρβλ. καὶ ὅσα εἴπομεν ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 20, σελ. 620).

Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα, ὡς φαίνεται, ἄγνωστα εἶναι τὰ ὀρθὰ εἰς τοὺς γράφοντας ἐν τῇ Φ. Β. Εἰ δὲ μή, δὲν θὰ ἔγραφον τὰ ἀποδοκιμασθέντα ὀνόματα *ἐμπειρισμὸς* (Richet, Γεν. Ψυχολ., σελ. 220), *αἰσθητισμὸς* (αὐτόθι), *αἰσθητιστὴς* (Αἱ ὑλιστ. θεωρ., σελ. 26), *αἰσθητικισμὸς*

[1] Ἡ σκεπτικὴ αἵρεσις ἐλέχθη καὶ *Σκέψις*. Οὕτω δὲ δύναται ὑπὸ τῶν βουλομένων καὶ ἡ ἐμπειρικὴ αἵρεσις νὰ λέγηται καὶ *Ἐμπειρία*, ὡς εἴπομεν ἀλλαχοῦ (Ἀθηνᾶς, τόμ. 20 σελ. 615 κ. ἑξ.).

[2] Καὶ οἱ ὅροι *ὀρθολογισμὸς* καὶ *ὀρθολογιστὴς* εἶναι συνήθεις, λεγόμενοι μάλιστα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ὅρους supranaturalismus καὶ supranaturalista καὶ irrationalismus καὶ irrationalista.

(Büchner. Ὁ Δαρβινισμός, σελ. 168), *αἰσθητικισταὶ* (Haeckel, Μονισμός, σελ. 71), ἔτι δὲ *ρασιοναλισμὸς* (Αἱ ὑλιστ. θεωρ., σελ. 35) καὶ ἄλλα τοιαῦτα.

4) Εἰς τὴν θετικὴν αἵρεσιν ὑπάγεται ὁ agnosticismus, φιλοσόφημα διδάσκον ὅτι ἀδύνατος εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ ἀπολύτου, τῶν ὄντων καθ' αὑτά. Ὀπαδοὶ αὐτοῦ εἶναι ἐν ἄλλοις ὁ Du Bois-Reymond, ὁ τὸ ignoramus καὶ ignorabimus διακηρύξας (Über die Grenzen d. Naturerkennens, σελ. 40 κ. ἑξ.), ὁ Spencer, πολλοὶ τῶν περὶ τὸν Κάντιον καὶ ἄλλοι.

Τῶν Ἑλλήνων τινὲς τὴν αἵρεσιν ταύτην εἶπον *ἀγνοϊσμὸν* καὶ *ἀγνοϊστὰς* τοὺς πρεσβεύοντας αὐτήν. Ὁ δὲ τὸ τοῦ Lichtenberger βιβλίον Nietzsche Γνῶμαι μεταφράσας εἶπεν *ἀγνωστικισμὸς* καὶ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ ὠνόμασαν *ἀγνωστικοὺς* (σελ. 18).

Ἀλλ', ὡς θὰ ὁμολογήσῃ πᾶς τις, οὐδέτερος τῶν ὅρων τούτων εἶναι ὅλως εὔστοχος. Πλημμελῆ εἶναι τὰ ὀνόματα *ἀγνοϊσμὸς* καὶ *ἀγνοϊστής*. *Ἀγνοηταὶ* ἐλέχθησαν ἐν θρησκευτικῇ ἐννοίᾳ οἱ περὶ τὸν Θεμίστιον, τὸν διδάξαντα ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἠγνόει τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως (Πρβλ. Δαμασκ. Ι, 756), ὀρθῶς[1]. Πολλῷ μοχθηρότερα εἶναι τὰ ὀνόματα *ἀγνωστικισμὸς* καὶ *ἀγνωστικός*. Τὸ *ἀγνωστικὸς* προσκρούει εἰς τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

Καθ' ἡμᾶς εὐστοχώτερον δύναται τὸ δόγμα τοῦτο νὰ ὀνομασθῇ *ἀγνωσία* (οἱ ὀπαδοὶ *ἀγνωσιακοί*, οἱ ἐκ τῆς *ἀγνωσίας*, οἱ τὴν *ἀγνωσίαν πρεσβεύοντες* κττ.)· οὕτω λέγεται ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ καὶ *ἀκοσμία* καὶ *ἀθεΐα* καὶ *μονοθεΐα* καὶ *πολυθεΐα* καὶ *τριθεΐα* καὶ τὰ παραπλήσια. Ὁ ὅρος *ἀγνωσία* παρὰ Πλάτωνι φερόμενος δηλοῖ τὸ ἐναντίον τῆς γνώσεως (Πολ. 477 Α.), ὡσαύτως δὲ παρὰ τοῖς Σκεπτικοῖς (Διογ. Λαερτ. Θ, 76 *«τῶν μὲν γὰρ πραγμάτων διαφωνούντων τῶν δὲ λόγων ἰσοσθενούντων ἀγνωσία τῆς ἀληθείας ἐπακολουθεῖ»*. Πρβλ. καὶ τὸ παρὰ Λουκιανῷ ἐν Βίων πράσει 14· *γνῶσις ἀγνωσίη*).

5) Τὸν ὅρον occultismus ὁ τὸν Wundt μεταφράσας λέγει *μυστικισμὸν* (Ὑπνωτισμὸς καὶ ὑποβολή, σελ. η'). Ἀλλὰ πᾶσι γνώριμον εἶναι, ὅτι τοῦ occultismus ὁ μυστικισμὸς διαφέρει. Μυστικισμὸς εἶναι ἡ διδασκαλία, καθ' ἣν τὸ θεῖον, τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἄπειρον διά

[1] Ἐκ τοῦ ρήματος *ἀγνοέω*· ἀγνοΐζω ρῆμα, ἐξ οὗ θὰ προήρχετο τὸ ἀγνοϊστής, δὲν ὑπάρχει.

τινος διαισθήσεως καὶ ἐκστάσεως γνωρίζεται. Ὁ μυστικιστὴς φαντάζεται ἑαυτὸν καὶ τὰ ὄντα ἐν τῷ θεῷ, ἐν τῷ ἀπείρῳ. Ἐκλήθη δὲ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁ μυστικισμὸς καὶ *μυστικοπάθεια* καὶ *μυστικοφροσύνη* καὶ *μυστικολογία* οἱ δὲ ὀπαδοὶ καὶ *μυστικοπαθεῖς* καὶ *μυστικόφρονες* καὶ *μυστικολόγοι*.

Occultismus δὲ εἶναι ἡ περὶ ἀπορρήτων διδασκαλία καὶ ἡ ἀσχολία ἡ περὶ ἀποκρύφους τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος δυνάμεις. Οἱ γόητες καὶ πολλαπλοῖ μάντεις ἀνήκουσιν εἰς τὴν αἵρεσιν ταύτην.

Ἑλληνιστὶ θὰ ἠδύνατο ὁ occultismus νὰ ὀνομασθῇ *ἀπορρητολογία*, καὶ *ἀποκρυφολογία*· οἱ τῆς Φ. Β. ἀλλαχοῦ εἶπον ἀποκρυφισμός (Αἱ ὑλιστ. θεωρ., σελ. 23).

6) Τὸν τοῦ Ἀβεναρίου ὅρον empiriokritizismus, ὅστις ἐξ ἑλληνικῶν λέξεων συνεπήχθη, ὁ μεταφράσας τὸν Ziehen (Ἐγκέφ. καὶ ψυχή, σελ. 18) μεταγράφει *ἐμπειριοκριτικισμός*. Ἀλλ' ἡ λέξις *ἐμπειριοκριτικισμὸς* εἶναι αὐτόχρημα ἀλλόκοτος, χίμαιρα. Εἶναι ἀληθῶς ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ ὅρου empiriokritizismus πολὺ δυσχερής, ἀλλὰ θὰ ἠδύνατο νὰ μεθερμηνευθῇ περιφραστικῶς. Ὁ Ἀβενάριος οὕτω λέγει τὴν διδασκαλίαν τὴν περὶ *καθαρᾶς ἐμπειρίας* ἀπηλλαγμένης πάσης μεταφυσικῆς προσθήκης (Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses, 1876 *καὶ* Kritik der reinen Erfahrung, 1888). Προσῆκον δὲ νομίζομεν νὰ καλέσωμεν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δόγμα *κριτικὴν ἐμπειρικὴν αἵρεσιν* ἢ *κριτικὴν ἐμπειρίαν* ἢ *καθαρὰν ἐμπειρίαν* ἤ, ἐάν τις προτιμᾷ, *κατ' Ἀβενάριον ἐμπειρίαν* ἤ τι τοιοῦτον.

7) Realismus καὶ idealismus εἶναι ὅροι φιλοσοφικοί, ὧν χρῆσις γίνεται ἐν τῇ γνωσιολογίᾳ καὶ τῇ πρώτῃ φιλοσοφίᾳ καὶ ἄλλοθι. Ἐν τῇ γνωσιολογίᾳ realismus καλεῖται ἡ θεωρία, καθ' ἣν τὰ γινωσκόμενα, τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, διάφορα ὄντα τοῦ γινώσκοντος ὑπάρχουσιν ἐκτὸς τῆς γινωσκούσης συνειδήσεως ὡς πράγματα (transcendent, extramental). Idealismus δὲ ὀνομάζεται ἡ αἵρεσις ἡ διδάσκουσα ὅτι τὸ γινωσκόμενον εἶναι ἰδέα, πνεῦμα, παράστασις. Καὶ εἶναι ὁ idealismus διττός, ἤτοι α') *ὑποκειμενικός*, καθ' ὃν ὁ περὶ ἡμᾶς κόσμος εἶναι ἁπλῆ τοῦ γινώσκοντος παράστασις· καλεῖται δὲ οὗτος ὁ idealismus καὶ θεωρητικὸς solipsismus, ὡς ἀποδεχόμενος ὅτι μόνον τὸ γινῶσκον ὑποκείμενον κυρίως ὑπάρχει· β') *ἀντικειμενικός*, καθ' ὃν τὸ γινωσκόμενον εἶναι ἰδέαι ὑπάρχουσαι ἐπέκεινα τοῦ γινώσκοντος,

ἐν τῷ θεῷ ἢ ἄλλοθί που. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὑπό τινων τὸ γινωσκόμενον λέγεται προϊὸν παραισθήσεως καὶ καλεῖται ἡ διδασκαλία αὐτῶν illusionismus. Καὶ τοῦτο δὲ προσσημειωτέον ὅτι ὁ idealismus τοῦ Ἄγγλου φιλοσόφου Berkeley, καθ' ὃν ἡ ὕλη εἶναί τι χιμαιρῶδες, ὠνομάσθη immaterialismus.

Καὶ οἱ μὲν ὅροι solipsismus, illusionismus καὶ immaterialismus δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ μεθηρμηνευμένοι, θὰ ἠδύναντο δὲ καθ' ἡμᾶς νὰ λέγωνται ὁ μὲν πρῶτος *αὐτοκρατία*, ὁ δεύτερος δὲ *φαντασιοδοξία* ἢ *φαντασιολογία*, ὁ δὲ τρίτος *ἀϋλία* (ἡ τοῦ Berkeley ἀϋλία).

Εἰς μεθερμηνείαν δὲ τῶν ὅρων idealismus καὶ realismus μετεχειρίσθησαν οἱ Ἕλληνες τὰ ὀρθὰ ὀνόματα *ἰδεολογία* καὶ *ἰδανισμός, πραγματολογία* καὶ *πραγματισμός*.

Ἀλλ' οἱ τῆς Φ. Β. ἀντὶ τῶν ὀνομάτων τούτων ποιοῦνται χρῆσιν ἄλλων ἥκιστα εὐστόχων, οἷον *ἰδεαλογία* (Ziehen Ἐγκέφ. καὶ ψυχή, σελ. 33, 1 κ. ἄ.), *ἰδεαλισμὸς* (Nordau Ψυχοφυσ., σελ. 14. Haeckel Μονισμός, σελ. 55. Dangennes Θέλησις, σελ. 14), *ἰδεαλιστὴς* (Αἱ ὑλιστ. θεωρ., σελ. 12), *ρεαλισμὸς* (Haeckel Μονισμός, σελ. 55), *ρεαλιστικὸς* (Büchner Δάρβιν σελ. 207).

8) Ὁ τὸν Haeckel μεταφράσας (Μονισμός, σελ. 57) τὰ γνωστὰ τοῦ Καντίου postulata ὀνομάζει *ἀξιώματα*. Ἀλλὰ postulatum εἶναι τὸ *αἴτημα*. Ὅτι δὲ τὸ αἴτημα διαφέρει τοῦ ἀξιώματος, οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ. *Ἀξίωμα* εἶναι πρότασις ἀναπόδεικτος, ἧς ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀμέσως φανερά. Ἀξιώματα εἶναι αἱ γνωσταὶ τοῦ Εὐκλείδου ἐννέα προτάσεις, ἃς ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν Στοιχείων ἀναγράφει. Καὶ εἶναι τὰ ἀξιώματα κατ' ἄλλους μὲν ἔμφυτα, κατ' ἄλλους δὲ προϊόντα τῆς ἐμπειρίας συναγόμενα δι' ἐπαγωγῆς (Πρβλ. ὅσα ἐγράψαμεν ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου, 1916—17, σελ. 293),

Αἰτήματα δὲ εἶναι προϋποθέσεις, θεωρητικῶς ἀναπόδεικτοι, ἃς ὁ νοῦς αἰτεῖ πρὸς ἑρμηνείαν φαινομένων τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ Κάντιον αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι τὰ ἑξῆς τρία· α') ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία, ἣν αἰτεῖ ὁ πρακτικὸς λόγος, ἵνα ἑρμηνεύσῃ τὴν ἠθικὴν αὐτονομίαν τὴν ἐν ἡμῖν ἠθικοὺς ὁρίζουσαν σκοπούς· β') ἡ ἀθανασία, ἣν αἰτεῖ ὁ λόγος, ὅπως ἐξηγήσῃ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἀγαθῶν κακοδαιμονίαν καὶ τῶν κακῶν εὐδαιμονίαν ἀποδεχόμενος ὅτι πέραν τοῦ τάφου ἡ τῆς ἁρμονίας γίνεται ἀποκατάστασις· γ') ἡ ὕπαρξις τοῦ θεοῦ, ἣν

αἰτεῖ ὁ λόγος, κατὰ Κάντιον, διότι μόνον θεὸς ὡς ὃν νοοῦν καὶ βουλόμενον δύναται πέραν τοῦ τάφου νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἁρμονίαν ἠθικῆς ἀξίας καὶ εὐδαιμονίας.

9) Τὴν γνωστοτάτην *ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος* (principium causalitatis), καθ' ἣν πᾶν τὸ ὂν καὶ γιγνόμενον ἔχει τὴν ἑαυτοῦ αἰτίαν *«Πᾶν τὸ γιγνόμενον ὑπ' αἰτίου τινὸς ἐξ ἀνάγκης γίγνεσθαι· παντὶ γὰρ ἀδύνατον χωρὶς αἰτίου γένεσιν σχεῖν»* (Πλάτ. Τιμ. 28 Α. Πρβλ, τὸ τῶν ἔπειτα· nihil fit sine causa) ὁ συγγραφεὺς τῶν Ψυχώσεων εἶπεν *ἀρχὴν τῆς αἰτιολογίας* (σελ. 407).

10) *Ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου* (principium rationis sufficientis καὶ *προκείμεναι* τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι οἱ γνωστοὶ τεχνικοὶ ὅροι τῆς λογικῆς, οὗ ἕνεκα δὲν ἐπαινοῦμεν τὸν ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Poincaré εἰπόντα *ἀρχὴν τοῦ ἐπαρκοῦς λόγου* καὶ *προτεθέντα* (Ἐπιστήμη καὶ ὑπόθεσις σελ. 34, 40, 44),

11) Ἀφόρητα εἶναι, ὡς πᾶς τις θὰ ὁμολογήσῃ, τὰ ὀνόματα *μεταφυσικιστὴς* καὶ *ἀντιμεταφυσικιστής*, ἅτινα φέρονται ἐν τῇ Φ. Β. (Αἱ ὑλιστ. θεωρ., σελ. 13. Dangennes Ἡ Θέλησις, σελ. 18). Ἡ τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν ἐπιστήμη, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης *πρώτην φιλοσοφίαν* καὶ *θεολογικὴν* εἶπε, ἐκλήθη ἔπειτα καὶ *μεταφυσικὴ* (Πρβλ. Ἀθηνᾶς τόμ. 22, σελ. 382, 1). Ταύτης οἱ ὀπαδοὶ ὀνομάζονται *μεταφυσικοί, ἀντιμεταφυσικοὶ* δὲ οἱ ἐναντίοι, κάλλιστα.

12) Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τοῦ ὅρου *μεταμορφισμός*, δι' οὗ ὁ τὸν Haeckel μεταφράσας (Μονισμός, σελ. 29,[1]) μεθερμηνεύει τὸν transformismus, τὴν θεωρίαν δῆλον ὅτι τὴν δεχομένην, ὅτι πάντα τὰ εἴδη ἐκ τῶν αὐτῶν προγόνων κατάγονται, διὰ μεταμορφώσεως δὲ προῆλθον. Πολλῷ προκριτώτερος θὰ ἦτο ὁ ὅρος *μεταμόρφωσις* ἢ τῆς *μεταμορφώσεως θεωρία*.

13) Καὶ τὸν ὅρον *ἐνεργητισμὸς* (Ribot Ψυχολ. συναισθ., σελ. 9) οὐδεὶς ὑπάρχει ὅστις θὰ ἐγκρίνῃ. Λέγουσιν οἱ ἀλλοδαποὶ energetismus τὴν θεωρίαν τὴν πρεσβεύουσαν ὅτι ἀρχὴ τῶν ὄντων καὶ γινομένων δὲν εἶναι ἡ ὕλη, ἀλλ' ἡ ἐνέργεια. Κατὰ τὴν ἀρχήν, ἣν ἐν τοῖς πρόσθεν ὡρίσαμεν, κάλλιστα τὸν energetismus δυνάμεθα νὰ καλῶμεν *ἐνεργητικὴν θεωρίαν* ἢ *θεωρίαν τῆς ἐνεργείας*.

14) Τὸν ὑπὸ τοῦ Guyau πρῶτον εἰς τὴν φιλοσοφίαν εἰσαχθέντα ὅρον irréligion, τὸν δηλοῦντα θρησκείαν τοῦ μέλλοντος ὅλως διάφορον τῆς κατὰ παράδοσιν, καθαρωτέραν καὶ ὑπερτέραν, ἄνευ φόβου

θεοῦ καὶ ἀποκαλύψεως καὶ θαυμάτων, ἄνευ ναῶν καὶ εἰδώλων, θρησκείαν εἰσηγουμένην τὴν εἰς τὸ καθῆκον πίστιν (L'irréligion de l'avenir, 1887, Esquisse d'une morale ect., ἑλλ. μετάφρ. σελ. 69), ρητέον οὐχὶ *ἀθρησκείαν,* ὡς ὁ μεταφράσας τοῦ Guyau τὴν 'Ηθικήν, ἀλλ' *ἀθρησκίαν* (ἐκ τοῦ ἄθρησκος), ὀρθότερον δὲ ἴσως *θρησκείαν τοῦ μέλλοντος* κατὰ Guyau.

'Αλλ' οὐ μόνον ἐν τῇ τῶν γνωσιολογικῶν καὶ τῶν μεταφυσικῶν ὅρων μεθερμηνείᾳ πίπτουσιν οἱ Ἕλληνες διὰ τὴν ἔλλειψιν Λεξικοῦ ἐπισήμου τῆς 'Ακαδημίας, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τῶν πολλῷ προχειροτέρων, τῶν ψυχολογικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν. Δῆλον δ' ἐκ τῶν ἑξῆς·

15) 'Εν τῇ Ψυχολογίᾳ, ὡς καὶ ἐν τῇ 'Ανατομικῇ καὶ τῇ Φυσιολογίᾳ, γνωστοτάτη εἶναι ἡ θεωρία τῆς *ἐνεδράσεως* ἢ *ἐντοπίσεως* (Localisation), ἥτις καθορίζει κέντρα ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, νοητικὰ καὶ αἰσθητικὰ (ὀπτικόν, ἀκουστικόν, ἁπτικὸν καὶ ἄλλα) καὶ συνδετικά, ὧν ἀξιολογώτατον τὸ μετωπιαῖον, ὅπερ λέγεται ὄργανον τῶν ἀνωτέρων ψυχικῶν λειτουργιῶν.

'Αλλ' ὁ τὸν Haeckel μεταφράσας (Καταγ. τ. ἀνθρ., σελ. 18) ἄνευ ἄλλου τινὸς λόγου *τοποθέτησιν* εἶπε τὴν Localisation, διὰ τὴν ἄγνοιαν πάντως τῶν παραδεδεγμένων καὶ ὀρθοτέρων ὅρων.

16) Ὅ τε τοῦ Σπινόζα τὴν 'Ηθικὴν μεταφράσας (σελ. 270, σημ.) καὶ ὁ μεθερμηνεύσας τὸν Ziehen ('Εγκέφ. καὶ ψυχή, σελ. 23) *ὑπόφυσιν* εἶπον τὸν ἀδένα, ὅστις μεταξὺ τῶν ἐπαρμάτων τοῦ τετραδύμου κείμενος ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν glandula pinealis, ὑπελήφθη δὲ ὑπὸ τοῦ Καρτεσίου ἕδρα τῆς ψυχῆς. 'Αλλ' ἐν τῇ ἐπιστήμῃ εἶναι γνωστότατον ὅτι ὁ εἰρημένος ἀδὴν ἑλληνιστὶ λέγεται *κωνάριον* καὶ *ἐπίφυσις* (epiphysis καλεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ξένων). 'Η δὲ *ὑπόφυσις* (hypophysis cerebri) εἶναι ἄλλο ὄργανον πάντῃ διάφορον ἐκείνου (Πρβλ. Σκλαβούνου, 'Ανατομ. τ. ἀνθρ. τόμ. 3, 1913, σελ. 446 καὶ Wundt, Grundz. d. Phys. Psych. I[5], σελ. 119).

17) 'Η γενικὴ ἢ κοινὴ λεγομένη αἴσθησις πολλὰ περιλαμβάνει αἰσθημάτων συστήματα, ἐξωτερικῶν (θερμότητος, ψύχους, ἀλγηδόνος, πιέσεως) καὶ ἐσωτερικῶν, ἐκ τῆς κινήσεως τῶν διαφόρων τοῦ σώματος μερῶν προϊόντων μάλιστα, μυῶν καὶ τενόντων καὶ ἀρθρώσεων κ.ἄ. Τὰ ἐσωτερικὰ ἡ νεωτέρα ψυχολογία λέγει αἰσθήματα ἁφῆς καὶ πιέσεως ἐσωτερικῆς (Πρβλ. Wundt, Grundz, d. Phys. Psych. II[5],

21 κ. ἑξ. Grundr.[13], σελ. 57), καλοῦσι δὲ οἱ Γερμανοὶ καὶ kinästhetische Empfindungen, οἱ δὲ Γάλλοι sensations cinesthétiques (Πρβλ. Ebbinghaus, Grundz, d. Psych. I[2],1905, σελ. 379. Baunis, Les sensations internes, 1889).

Τὰ ὀνόματα kinästhetische Empfindungen καὶ sensations cinesthétiques τῶν 'Ελλήνων τινές, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐν Φ. Β. τὸν Ribot μεταφράσας (Ψυχολ. τ. συναισθ., σελ. 8), εἶπον ἑλληνιστὶ *κιναισθητικὰς αἰσθήσεις* καὶ *κινησιαισθητικὰ αἰσθήματα,* μεταγράφοντες δῆλον ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν ξένων οὐχὶ ὀρθῶς δημιουργηθέντα ὀνόματα. 'Αλλ' *αἰσθήματα κινησιαισθητικὰ* εἶναι περιφανῶς ἀφόρητος πλεονασμός. Καὶ ὁ Γερμανὸς Ebbinghaus ὀρθῶς παρατηρεῖ λέγων· «Der Ausdruck kinästhetische Empfindungen mag nicht ganz glücklich gewählt sein» (ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ). Κάλλιστα τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος αἰσθήματα δύνανται νὰ λέγωνται ἑλληνιστὶ *κινητικὰ* καὶ *κινήσεως αἰσθήματα* καὶ *μυϊκά,* ὡς λέγουσιν ὀρθότερον καὶ οἱ Γερμανοὶ (Bewegungs- und Kontraktionsempfindungen, Wundt ἐν τῷ εἰρ. τόπῳ. Πρβλ. καὶ Ebbinghaus, ἐν τῷ εἰρ. βιβλίῳ· καὶ E. Mach, Grundz. d. Lehre von den Bewegungsempfindungen, 1875).

18) 'Εν ἀντιθέσει πρὸς τὴν sensation *(αἴσθημα)* λέγουσιν οἱ ἀλλοδαποὶ perception τὴν αἴσθησιν, καθ' ἣν λαμβάνομεν γνῶσιν καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ὅπερ τὸ αἴσθημα παράγει. Τὴν τοιαύτην αἴσθησιν ἡ ψυχολογία καλεῖ *ἀντίληψιν* καὶ εἶναι πᾶσι γνώριμος ὁ ὅρος. Θαυμαστὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ τοῦ Max Nordau τὸ βιβλίον Psychophysiologie du génie et du talent μεταφράσας (σελ. 55) *προσδοχὴν* εἶπε τὴν perception.

19) Πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τῆς perception εἶπον οἱ ἀλλοδαποὶ apperception τὴν μετὰ προσοχῆς ἀντίληψιν, τὴν *κατανόησιν* καὶ *κατάληψιν* ἑλληνιστὶ ὀρθῶς καλουμένην (Πρβλ. 'Αθηνᾶς τόμ. 20, σελ. 609 κ. ἑξ.). 'Ο δὲ Wundt ποιεῖται λόγον ἐν τῇ ἑαυτοῦ ψυχολογίᾳ καὶ περὶ *κέντρου καταληπτικοῦ* (Apperceptionscentrum). Τὸ κέντρον τοῦτο ὁ τοῦ Wundt τὸ σύγγραμα Hypnotismus u. Suggestion μεταφράσας ὀνομάζει *ἀντιληπτικὸν κέντρον* (σελ. 27), οὐχὶ ἀκριβολογῶν.

'Εν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ τὴν balance fonctionnelle (functionnelle Ausgleichung τῶν Γερμανῶν) ὁ Ἕλλην μεταφραστὴς ὀνομάζει παραδοξότατα *λειτουργικὴν πλάστιγγα* (σελ. 58)!

20) Processus d'idéation ἢ ἁπλῶς idéation λέγεται ὑπὸ τῶν

ἀλλοδαπῶν ἡ ἐνέργεια, ἧς προϊὸν εἶναι αἱ παραστάσεις, αἱ ἰδέαι, ὡς ἐκεῖνοι καλοῦσι τὰς παραστάσεις (Πρβλ. J. St. Mill, Logic II. Sergi, la psychol. physiologique, σελ. 143 κ. ἑξ. Richet, Psychol. générale, πολλαχοῦ).

Ἑλληνιστὶ ὁ μεταφράσας τοῦ Richet τὴν ψυχολογίαν τὴν idéation μεθηρμήνευσεν *ἰδεασμός*. Ὡσαύτως δὲ ὁ τοῦ Max Nordau τὸ σύγγραμμα Psychophysiologie du génie et du talent μεταφράσας (σελ. 68). Ἀλλ' οὔτε *ἰδεάζω* οὔτε *ἰδεασμὸς* οὔτε ὑπὸ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων ἐλέχθη οὔτε νῦν λέγεται. Ὁ Καΐρης *ἰδεασμὸν* εἶπε τὸν *ἰδανισμόν*, τὴν ἰδεολογίαν.

Ἡ δὲ idéation, ὡς ἐκ τῶν εἰρημένων ἐφάνη, εἶναι ἡ *παραστατικὴ ἐνέργεια*, ἡ vorstellende Tätigkeit, ὡς λέγουσιν οἱ Γερμανοί, ἡ attività representatrice, ὡς λέγουσιν οἱ Ἰταλοί. Διὸ τὸ *παριστάναι* ἢ ἡ *παραστατικὴ λειτουργία* ὀρθῶς ἔχει νὰ λέγηται ἑλληνιστί.

21) Κοινότατος παρ' ἡμῖν εἶναι ὁ ὅρος *συνειρμὸς* ἐπὶ ψυχολογικῆς ἐννοίας. Λέγεται *συνειρμὸς τῶν παραστάσεων* καὶ *συνείρουσα ψυχολογία* καὶ *συνειρμικὴ ψυχολογία* καὶ ἄλλα. Δὲν θὰ ἔγραφε δὲ *συνδυασμοὺς τῶν παραστάσεων*, ἂν ἐγίνωσκε τοὺς ψυχολογικοὺς ὅρους ὁ μεταφράσας τὸν Wundt (Ὑπνωτ. καὶ ὑποβ., σελ. 74), οὐδὲ ὁ ἐξελληνίσας τὸν Ribot (Ψυχολ. τῶν συναισθημάτων, σελ. 17).

22) Ἡ προσοχὴ διακρίνεται εἰς *ἐνεργητικὴν* ἢ ἑκουσίαν καὶ *παθητικὴν* ἢ ἀκουσίαν. Καὶ ἐνεργητικὴ μὲν λέγεται ἡ ἐκ προθέσεως τελεσιουργουμένη, παθητικὴ δὲ ὀνομάζεται ἡ κινουμένη ἄνευ τῆς προαιρέσεως ἡμῶν, καθ' ὁρμήν, ὑπὸ τοῦ διαφέροντος τῶν προκαλούντων ταύτην (Πρβλ. Wundt, Grundz. d. phys. Psych. III[5], 1903, σελ. 346. James, Psychology, 1908, σελ 135 κ. ἄ. Meumann, Intellekt u. Wille, 1909., σελ. 32).

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς εἶπε *δραστηρίαν προσοχὴν* ὁ μεταφράσας τὸν Wundt (Ὑπνωτ. καὶ ὑποβ., σελ. 70).

23) Κατὰ τὴν ψυχολογίαν ὅ τε ἄνθρωπος καὶ τὰ ζῷα οὐχὶ μόνον τὴν δεξιότητα ἔχουσι τοῦ δέχεσθαι τὰ ἔξωθεν ἐρεθίσματα (réceptivité), ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ ἐνεργεῖν ἐξ ἰδίας ὁρμῆς sua sponte. Ἡ δεξιότης δὲ αὕτη ἔν τε ταῖς ἄλλαις ψυχικαῖς ἐνεργείαις καὶ ἐν τῇ διανοήσει ἐκδηλουμένη καλεῖται ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν spontanéité. Ὁ Wolff ὁρίζει ὧδε· «spontaneitas est principium sese ad agendum determinandi intrinsecus» (Psychol. empir. § 933).

Ὁ τῶν *Ψυχώσεων* συγγραφεὺς εἶπε ταύτην *αὐτενεργητικότητα* (σελ. 179). Ἀλλὰ τὸ *αὐτενέργεια* ἦτο προτιμότερον, ὀρθότερον δὲ εἶναι τὸ *αὐθορμησία*, ὅπερ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐλέχθη.

24) Τὸν Somnambulismus ὁ μεταφράσας τὸν Wundt (Ὑπνωτ. καὶ ὑποβολή, σελ. 34) εἶπεν *ὑπνοβατισμόν*. Ἀλλὰ τοῦ ὅρου *ὑπνοβατισμός*, ὃν καὶ ὁ Κούμας ἄλλοτε μετεχειρίσθη, πολλῷ προκριτώτερος εἶναι ὁ ὅρος *ὑπνοβασία*, ὅστις εἶναι παρ' ἡμῖν συνήθης (Πρβλ. καὶ ὑπνοβάτης, ὑπνοβατῶ).

25) Λέγουσιν οἱ Γάλλοι ψυχολόγοι depersonnalisation τὴν ψυχικὴν ἀνωμαλίαν, ἐν ᾗ ὁ πάσχων ἔχει τῆς συνειδήσεως ἐξασθένησιν, τῶν αἰσθημάτων καὶ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς βουλήσεως. Εἰς τὸν ἐκ ταύτης πάσχοντα ἡ τοῦ κόσμου εἰκὼν φαίνεται ὠχρὰ καὶ παράδοξος ὡς ὄνειρον, ἀδιαφορία δὲ συνέχει αὐτὸν καὶ τοῦ συγκινεῖσθαι ἀδυναμία καὶ ἀπάθεια καὶ ἀθυμία (Πρβλ. Pierre Janet, Obsessions et psychasthénie, σελ. 372 κ. ἑξ. Dugas ἐν Revue philosophique I, 1898, σελ. 500. II, σελ. 422, Oesterreich, Die Entfremdung der Wahrnehmungswelt und die Depersonalisation, 1907. Dessoir, Das Unterbewusstsein, σελ. 5. Ribot, Προβλήμ. ψυχολ. συναισθ., ἑλλ. μετάφρ., 1912, σελ. 57 κ. ἑξ.).

Πῶς θὰ μεθερμηνεύσωμεν ἑλληνιστὶ τὴν dépersonnalisation; Ὁ μεταφράσας τὸ εἰρημένον τοῦ Ribot βιβλίον (Ψυχολ. τ. συναισθ., σελ. 26) εἶπεν *ἀπροσωποποίησις*. Ἀλλ' ἵνα μή τι ἄλλο εἴπωμεν, ἀπροσωποποίησις εἶναι τὸ ποιεῖν τινα ἀπρόσωπον. Ὁ δὲ περὶ οὗ ὁ λόγος ὅρος δηλοῖ τὸ εἶναί τινα ἀπρόσωπον, ἀνώμαλον ψυχικῶς, καθ' ὃν εἴπομεν τρόπον. Τὴν τοιαύτην δὲ ἀνωμαλίαν ἑλληνιστὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὀρθότερον *ἐξασθένησιν τῆς προσωπικότητος* ἢ τῆς *αὐτοσυνειδησίας* ἢ καὶ δι' ἑνὸς ὅρου *ἀπροσωπίαν*. Καὶ προσπίπτει μὲν ἀήθης ὁ ὅρος ἀπροσωπία, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀήθη διὰ τῆς χρήσεως γίνονται γνώριμα.

26) Ἐν τῷ συναισθάνεσθαι πολλαὶ παρατηροῦνται ἀνωμαλίαι, τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ ἀνωμαλία, καθ' ἣν κρατεῖ ἀναισθησία τις περὶ τὴν ἡδονήν. Οἱ Γάλλοι ἑλληνικὴν λέξιν μεταχειρισθέντες ὠνόμασαν ταύτην anédonisme (ἀ - ἡδονὴ) καὶ ὁ τὸν Ribot μεταφράσας μετέγραψε τὸν ὅρον ἑλληνιστὶ εἰπὼν *ἀνηδονισμὸς* (Ψυχολ. συναισθ., σελ. 26). Ἀλλ' ἡ ὀρθὴ τοῦ ὅρου ἐκφορὰ εἶναι *ἀηδονία* καὶ *ἀνηδονία*. Ὑπάρχει ὁ ὅρος ἐν τῇ γλώσσῃ τῇ ἑλληνικῇ εἰσαχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἐπι-

ἀλλοδαπῶν ἡ ἐνέργεια, ἧς προϊὸν εἶναι αἱ παραστάσεις, αἱ ἰδέαι, ὡς ἐκεῖνοι καλοῦσι τὰς παραστάσεις (Πρβλ. J. St. Mill, Logic II. Sergi, la psychol. physiologique, σελ. 143 κ. ἑξ. Richet, Psychol. générale, πολλαχοῦ).

Ἑλληνιστὶ ὁ μεταφράσας τοῦ Richet τὴν ψυχολογίαν τὴν idéation μεθηρμήνευσεν *ἰδεασμός*. Ὡσαύτως δὲ ὁ τοῦ Max Nordau τὸ σύγγραμμα Psychophysiologie du génie et du talent μεταφράσας (σελ. 68). Ἀλλ' οὔτε *ἰδεάζω* οὔτε *ἰδεασμὸς* οὔτε ὑπὸ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων ἐλέχθη οὔτε νῦν λέγεται. Ὁ Καΐρης *ἰδεασμὸν* εἶπε τὸν *ἰδανισμόν*, τὴν ἰδεολογίαν.

Ἡ δὲ idéation, ὡς ἐκ τῶν εἰρημένων ἐφάνη, εἶναι ἡ *παραστατικὴ ἐνέργεια*, ἡ vorstellende Tätigkeit, ὡς λέγουσιν οἱ Γερμανοί, ἡ attività representatrice, ὡς λέγουσιν οἱ Ἰταλοί. Διὸ τὸ *παριστάναι* ἢ ἡ *παραστατικὴ λειτουργία* ὀρθῶς ἔχει νὰ λέγηται ἑλληνιστί.

21) Κοινότατος παρ' ἡμῖν εἶναι ὁ ὅρος *συνειρμὸς* ἐπὶ ψυχολογικῆς ἐννοίας. Λέγεται *συνειρμὸς τῶν παραστάσεων* καὶ *συνείρουσα ψυχολογία* καὶ *συνειρμικὴ ψυχολογία* καὶ ἄλλα. Δὲν θὰ ἔγραφε δὲ *συνδυασμοὺς τῶν παραστάσεων*, ἂν ἐγίνωσκε τοὺς ψυχολογικοὺς ὅρους ὁ μεταφράσας τὸν Wundt (Ὑπνωτ. καὶ ὑποβ., σελ. 74), οὐδὲ ὁ ἐξελληνίσας τὸν Ribot (Ψυχολ. τῶν συναισθημάτων, σελ. 17).

22) Ἡ προσοχὴ διακρίνεται εἰς *ἐνεργητικὴν* ἢ ἑκουσίαν καὶ *παθητικὴν* ἢ ἀκουσίαν. Καὶ ἐνεργητικὴ μὲν λέγεται ἡ ἐκ προθέσεως τελεσιουργουμένη, παθητικὴ δὲ ὀνομάζεται ἡ κινουμένη ἄνευ τῆς προαιρέσεως ἡμῶν, καθ' ὁρμήν, ὑπὸ τοῦ διαφέροντος τῶν προκαλούντων ταύτην (Πρβλ. Wundt, Grundz. d. phys. Psych. III[5], 1903, σελ. 346. James, Psychology, 1908, σελ 135 κ. ἑ. Meumann, Intellekt u. Wille, 1909., σελ. 32).

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς εἶπε *δραστηρίαν προσοχὴν* ὁ μεταφράσας τὸν Wundt (Ὑπνωτ. καὶ ὑποβ., σελ. 70).

23) Κατὰ τὴν ψυχολογίαν ὅ τε ἄνθρωπος καὶ τὰ ζῷα οὐχὶ μόνον τὴν δεξιότητα ἔχουσι τοῦ δέχεσθαι τὰ ἔξωθεν ἐρεθίσματα (réceptivité), ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ ἐνεργεῖν ἐξ ἰδίας ὁρμῆς sua sponte. Ἡ δεξιότης δὲ αὕτη ἔν τε ταῖς ἄλλαις ψυχικαῖς ἐνεργείαις καὶ ἐν τῇ διανοήσει ἐκδηλουμένη καλεῖται ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν spontanéité. Ὁ Wolff ὁρίζει ὧδε· «spontaneitas est principium sese ad agendum determinandi intrinsecus» (Psychol. empir. § 933).

Ὁ τῶν *Ψυχώσεων* συγγραφεὺς εἶπε ταύτην *αὐτενεργητικότητα* (σελ. 179). Ἀλλὰ τὸ *αὐτενέργεια* ἦτο προτιμότερον, ὀρθότερον δὲ εἶναι τὸ *αὐθορμησία*, ὅπερ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐλέχθη.

24) Τὸν Somnambulismus ὁ μεταφράσας τὸν Wundt (Ὑπνωτ. καὶ ὑποβολή, σελ. 34) εἶπεν *ὑπνοβατισμόν*. Ἀλλὰ τοῦ ὅρου *ὑπνοβατισμός*, ὃν καὶ ὁ Κούμας ἄλλοτε μετεχειρίσθη, πολλῷ προκριτώτερος εἶναι ὁ ὅρος *ὑπνοβασία*, ὅστις εἶναι παρ' ἡμῖν συνήθης (Πρβλ. καὶ ὑπνοβάτης, ὑπνοβατῶ).

25) Λέγουσιν οἱ Γάλλοι ψυχολόγοι depersonnalisation τὴν ψυχικὴν ἀνωμαλίαν, ἐν ᾗ ὁ πάσχων ἔχει τῆς συνειδήσεως ἐξασθένησιν, τῶν αἰσθημάτων καὶ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς βουλήσεως. Εἰς τὸν ἐκ ταύτης πάσχοντα ἡ τοῦ κόσμου εἰκὼν φαίνεται ὠχρὰ καὶ παράδοξος ὡς ὄνειρον, ἀδιαφορία δὲ συνέχει αὐτὸν καὶ τοῦ συγκινεῖσθαι ἀδυναμία καὶ ἀπάθεια καὶ ἀθυμία (Πρβλ. Pierre Janet, Obsessions et psychasthénie, σελ. 372 κ. ἑξ. Dugas ἐν Revue philosophique I, 1898, σελ. 500. II, σελ. 422, Oesterreich, Die Entfremdung der Wahrnehmungswelt und die Depersonalisation, 1907. Dessoir, Das Unterbewusstsein, σελ. 5. Ribot, Προβλήμ. ψυχολ. συναισθ., ἑλλ. μετάφρ., 1912, σελ. 57 κ. ἑξ.).

Πῶς θὰ μεθερμηνεύσωμεν ἑλληνιστὶ τὴν dépersonnalisation; Ὁ μεταφράσας τὸ εἰρημένον τοῦ Ribot βιβλίον (Ψυχολ. τ. συναισθ., σελ. 26) εἶπεν *ἀπροσωποποίησις*. Ἀλλ' ἵνα μή τι ἄλλο εἴπωμεν, ἀπροσωποποίησις εἶναι τὸ ποιεῖν τινα ἀπρόσωπον. Ὁ δὲ περὶ οὗ ὁ λόγος ὅρος δηλοῖ τὸ εἶναί τινα ἀπρόσωπον, ἀνώμαλον ψυχικῶς, καθ' ὃν εἴπομεν τρόπον. Τὴν τοιαύτην δὲ ἀνωμαλίαν ἑλληνιστὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὀρθότερον *ἐξασθένησιν τῆς προσωπικότητος* ἢ τῆς *αὐτοσυνειδησίας* ἢ καὶ δι' ἑνὸς ὅρου *ἀπροσωπίαν*. Καὶ προσπίπτει μὲν ἀήθης ὁ ὅρος ἀπροσωπία, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀήθη διὰ τῆς χρήσεως γίνονται γνώριμα.

26) Ἐν τῷ συναισθάνεσθαι πολλαὶ παρατηροῦνται ἀνωμαλίαι, τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ ἀνωμαλία, καθ' ἣν κρατεῖ ἀναισθησία τις περὶ τὴν ἡδονήν. Οἱ Γάλλοι ἑλληνικὴν λέξιν μεταχειρισθέντες ὠνόμασαν ταύτην anédonisme (ἀ - ἡδονὴ) καὶ ὁ τὸν Ribot μεταφράσας μετέγραψε τὸν ὅρον ἑλληνιστὶ εἰπὼν *ἀνηδονισμὸς* (Ψυχολ. συναισθ., σελ. 26). Ἀλλ' ἡ ὀρθὴ τοῦ ὅρου ἐκφορὰ εἶναι *ἀηδονία* καὶ *ἀνηδονία*. Ὑπάρχει ὁ ὅρος ἐν τῇ γλώσσῃ τῇ ἑλληνικῇ εἰσαχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἐπι-

κουρείων. Εἶπον οἱ Ἐπικούρειοι *ἀηδονίαν* τὴν ἀπουσίαν τῆς ἡδονῆς (Πρβλ. Διογ. Λαερτ. Β. 89).

27) Ἐν ταῖς ψυχικαῖς ἀσθενείαις τάσσεται καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν ὀνομαζομένη aboulie ἡ τὴν ἔλλειψιν ἢ ἐξασθένησιν τῆς βουλήσεως δηλοῦσα. Εἶναι δὲ προφανές, ὅτι κακῶς ἐλέχθη αὕτη aboulie, διότι ἡ λέξις aboulie (ἀ-βουλὴ) μόνον τὴν ἔλλειψιν εὐβουλίας δύναται νὰ σημαίνῃ, ὀρθῶς δ᾽ ἔχει ἑλληνιστὶ νὰ λέγηται *ἀβουλησία*.

Ἀλλ᾽ ὁ μεταφράσας τὸν Richet (Γεν. ψυχολ., σελ. 233), ὡς καὶ ἄλλοι παρ᾽ ἡμῖν, εἶπεν *ἀβουλία*· καὶ ὁ τὸν Ribot μεταφράσας (Ψυχολ. συναισθ., σελ. 30) ἔγραψεν *ἀβουλικός*.

28) Ὁ Nietzsche πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἠθικήν, ἣν ὀνομάζει τῶν δούλων καὶ τῶν ἀγελαίων ἠθικήν, ἐπεξερχόμενος (ἰδίᾳ ἐν Ζαρατούστρᾳ καὶ ἐν Ἐπέκεινα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ ἐν Γενεαλογίᾳ τῆς ἠθικῆς) ἐπιζητεῖ νὰ δείξῃ, ὅτι προῆλθεν αὕτη διὰ καταργήσεως τῶν κατὰ φύσιν ἀξιῶν καὶ ἀρχῶν, ἀπήτησε δέ, ἵνα δι᾽ ἀνατροπῆς τῶν νῦν ἠθικῶν ἀξιῶν ἡ τῶν δεσποτῶν ἠθικὴ πάλιν πρυτανεύσῃ, ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ βία καὶ τῶν ἄλλων ἀδελφῶν κακιῶν ὁ θίασος (Umwertung aller Werte). Τὸ δόγμα τοῦτο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου τὸ πολεμοῦν πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἠθικὴν ὀνομάζεται Amoralismus καὶ Immoralismus.

Τὸν ὅρον Amoralismus ὁ τὸ βιβλίον τοῦ Schlumberger μεταφράσας (Nietzsche, Γνῶμαι, σελ. 5) εἶπεν *ἀνηθικισμὸν* καὶ *ἀνηθικιστὰς* ὠνόμασε τοὺς τούτου θιασώτας (σελ. 22). Ἀλλὰ πρῶτον οἱ τύποι οὗτοι εἶναι ἀσύστατοι καὶ ἀφόρητοι· ἔπειτα *ἀνηθικισμὸς* θὰ ἦτο ἡ ἔλλειψις ἠθικῆς, ἐφ᾽ ἧς ἐννοίας ὀρθότερον γλωσσικῶς λέγεται *ἀνηθικότης* (Πρβλ. τοὺς ὅρους ἡ *σχετικότης*, ἡ *κληρονομικότης*, ἡ *ὑποκειμενικότης* καὶ ἄλλα), ὡς εἶπον ἤδη πολλοί.

Ὁ Nietzsche, ὅπερ εἴπομεν, πολεμεῖ πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἠθικὴν καὶ ἐπιζητεῖ τὴν ταύτης ἀνατροπήν. Οὕτω δὲ νομίζομεν ὅτι ὀρθὸν εἶναι νὰ μεταφρασθῇ ὁ ὅρος Amoralismus, *ἄρνησις* ἢ *ἀνατροπὴ* τῆς *ἠθικῆς*, ἤ τι τοιοῦτον, *ἀνατροπεῖς* δὲ τῆς *ἠθικῆς* νὰ κληθῶσιν οἱ τοῦ δόγματος τούτου θιασῶται.

29) Ὁ ὅρος optimismus, καθ᾽ ὃν ὁ κόσμος εἶναι ἄριστος (optimus), καὶ ὁ ὅρος pessimismus, καθ᾽ ὃν ὁ κόσμος εἶναι χείριστος (pessimus), μεθηρμηνεύθησαν ἑλληνιστὶ *αἰσιοδοξία* καὶ *ἀπαισιοδοξία* (Πρβλ. τὸ *αἰσιόδοξος*, *αἰσιοδοξῶ*, *ἀπαισιόδοξος*, *ἀπαισιοδοξῶ*) καὶ *ἀπαισιολογία*.

Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ὅροι οὗτοι δὲν εἶναι εἰς τοὺς πολλοὺς γνωστοί. Ἄλλως οἱ τῆς Φ.Β. δὲν θὰ ἔγραφον *αἰσιοδοξισμὸς* (Guyau, Στοιχεῖα ἐλευθ. ἠθικῆς, σελ. 34) καὶ *ἀπαισιοδοξισμὸς* (αὐτ. 407 κ. ἄ.,Nietzsche, Γνῶμαι, σελ. 23) καὶ *ἀπαισιοδοξαστικοὶ* (Nietzsche, Γνῶμαι, σελ. 23) καὶ *πεσσιμιστικὴ φιλοσοφία* (Tolstoi, Νέαι Ἰδέαι, σελ. 97).

30) Εἰς ἐξελληνισμὸν τοῦ ὅρου utilitarismus (Utilitarianism, J, St. Mill), δι᾽ οὗ δηλοῦται ἡ θεωρία ἡ ἀνώτατον τοῦ πράττειν σκοπὸν τὴν ὠφέλειαν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας ἡγουμένη, τὴν ὡς μεγίστην εὐδαιμονίαν τοῦ ὡς μεγίστου ἀριθμοῦ, ὡς εἶπεν ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Bentham, μετεχειρίσθησαν οἱ Ἕλληνες πολλὰ καὶ καλὰ ὀνόματα, οἷον *χρησιμοθηρία*, *χρησιμοκρατία*, *ὠφελιμοκρατία* κ. ἄ. (Πρβλ. Ἀθηνᾶς, τόμ. 20, σελ. 623).

Οὐδαμῶς δὲ προκριτώτερον εἶναι τὸ *ὠφελιμισμός*, ὅπερ ἄλλοι εἶπον, μετεχειρίσθη δὲ καὶ ὁ τοῦ Mill τὸ βιβλίον Utilitarianism ἐξελληνίσας.

31) Ὁ τῆς Καντείου φιλοσοφίας περιώνυμος ὅρος kategorischer Imperativ κάλλιστα ἐλέχθη ἑλληνιστὶ *κατηγορικὴ προστακτική*, οὐχὶ δὲ δεξιώτερον ὑπὸ μὲν τοῦ μεταφράσαντος τὸν Guyau ὠνομάσθη *ἐπιτακτικὸν κατηγορικὸν* (Στοιχ. ἐλευθ. ἠθικῆς, σελ. 77), ὑπὸ δὲ τοῦ μεθερμηνεύσαντος τὸν Haeckel *κατηγορηματικὴ προσταγὴ* (Μονισμὸς σελ. 53).

32) Τὸν τοῦ Fouillée γνωστότατον ὅρον idées-forces, τὸν δηλοῦντα παραστάσεις μετὰ συναισθήματος συνεζευγμένας καὶ τάσεως πρὸς πραγμάτωσιν (Morale des idées-forces, σελ. VIII κ. ἄ.), ὁ τὸν Guyau μεταφράσας μεταγράφει ξενίζων *ἰδέας-δυνάμεις* (Στοιχ. ἐλευθ. ἠθικῆς, σελ. 166), ἐν ᾧ ἑλληνικώτερον δύνανται αὗται νὰ ὀνομάζωνται *δυναμικαὶ παραστάσεις* ἢ *δυναμικαὶ ἰδέαι*.

33) Ἡ ἀρχή, καθ᾽ ἣν ἡ γυνὴ ἰσότιμος εἶναι καὶ ἴσα δικαιώματα πρέπει νὰ ἔχῃ πρὸς τὸν ἄνδρα, ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν καλεῖται feminismus (Πρβλ. Leopold Lacour, Les origines du féminisme, 1900 κ. ἄ.).

Ἑλληνιστὶ δύναται νὰ λεχθῇ *ἀρχὴ τῆς ἰσοτιμίας τῆς γυναικὸς* (ἢ τῆς *ἰσηγορίας* ἢ τῆς *ἰσονομίας* ἢ τῆς *ἰσοπολιτείας*) ἢ καὶ ἁπλῶς *ἰσοτιμία τῆς γυναικὸς* ἤ τι παραπλήσιον.

Ὁ τὸν Dangennes μεταφράσας εἶπε *θηλυσμὸς* (ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ) καὶ *γυναικισμὸς* καὶ *φεμινισμὸς* (Ἡ θέλησις, σελ. 113 κ. ἑξ.). Ἀλλ᾽, ἵνα περὶ τῶν ἄλλων ὀνομάτων μηδὲν εἴπωμεν, τὸ *γυναικισμὸς* οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ σημαίνῃ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἢ κατὰ τὸ

τρόπον τῶν γυναικῶν διάγειν καὶ φέρεσθαι. Γνωριμώτατον εἶναι τὸ τοῦ Ἀριστοφάνους «τῷ φθέγματι γυναικιεῖς εὖ καὶ πιθανῶς» (Θεσμοφορ., στίχ. 268) καὶ τὸ τοῦ Δίωνος Κασσίου «Γυναικίζει καὶ ἐκκεκιναίδισται» (50,27) καὶ τὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως «Πρὸς τὸ μαλακώτερον ἀποκλίναντες (ἄνδρες) γυναικίζονται, κουρὰς μὲν ἀγεννεῖς καὶ πορνικὰς ἀποκειρόμενοι.

χλανίσι δὲ φαναῖσι περιπεπεμμένοι
καὶ μαστίχην τρώγοντες, ὄζοντες μύρου»

(Παιδαγ. Γ, 3,15).

34) Τὴν κατὰ τὴν πίστιν τῶν λαῶν μεταφοίτησιν τῶν ψυχῶν εἰς ἄλλα σώματα, ἥτις γίνεται μετὰ θάνατον ἕνεκεν ἁμαρτημάτων πρὸς τιμωρίαν, οἱ Ἕλληνες εἶπον *μετεμψύχωσιν* (Σουΐδας ἐν λέξει Φερεκύδης· «*καὶ πρῶτον τὸν περὶ μετεμψυχώσεως λόγον εἰσηγήσασθαι*») καὶ *μετενσωμάτωσιν* (Ἱππολ. Αἱρ. Ἔλεγχ. Α 2 «*μάλιστα δὲ πάντων* (Ἐμπεδοκλῆς) *συγκατατίθεται τῇ μετενσωματώσει οὕτως εἰπών·*

ἤδη γάρ ποτ᾽ ἐγὼ γενόμην κοῦρός τε κόρη τε
θάμνος τ᾽ οἰωνός τε καὶ εἰν ἁλὶ ἔλλοπος ἰχθύς»,

ἔτι δὲ *παλιγγενεσίαν* (Servius εἰς Vergil. Aen. 3,68. Πρβλ. Νεμέσιον, π. φύσ. ἀνθρ. 50). Καὶ *περιήλυσις* δὲ τῶν ψυχῶν καλεῖται ἡ τοιαύτη διὰ πολλῶν σωμάτων μετάβασις (Ἡροδότου Β, 123) «Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσιν οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατός ἐστι, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος εἰς ἄλλο σῶμα ζῴου ἀεὶ γινόμενον ἐνδύεται· ἐπεὰν δὲ περιέλθῃ πάντα τὰ χερσαῖα ζῷα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὖτις ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐνδύνειν, τὴν δὲ περιήλυσιν αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισι ἔτεσι», πρὸς δὲ τούτοις *περιπόλησις* (Διογ. Λαερτ. Η, 4), «Ὁ δ᾽ Εὔφορβος ἔλεγεν—ὅτι παρ᾽ Ἑρμοῦ τὸ δῶρον λάβοι καὶ τὴν τῆς ψυχῆς περιπόλησιν, ὡς περιεπολήθη καὶ εἰς ὅσα φυτὰ καὶ ζῷα παρεγένετο καὶ ὅσα ἡ ψυχὴ ἐν Ἅδου ἔπαθε κτλ.».

Οὕτω πολλὰ καὶ καλὰ ὀνόματα μετεχειρίσθησαν οἱ Ἕλληνες εἰς δήλωσιν τοῦ πράγματος τούτου. Ὁ τὸν Schopenhauer μεταφράσας (Θρησκεία, σελ. 117) τὸν γερμανικὸν ὅρον Seelenwanderung τὸν δηλοῦντα τὴν μετεμψύχωσιν μεθηρμήνευσεν ἑλληνιστὶ *μετανάστευσις τῆς ψυχῆς*. Ἀλλὰ μετανάστευσις δὲν εἶναι πάντως διὰ σωμάτων περιπόλησις, ἀλλὰ μετάβασις μόνον ἀπὸ τόπου εἰς τόπον.

Περιττὸν νὰ προχωρήσωμεν. Οὐδένα προτιθέμεθα νὰ ἐλέγξωμεν [1], ἰσχυριζόμεθα μόνον ὅτι, ἐὰν ἡ Ἀκαδημία ἦτο ἱδρυμένη ἀφ᾽ ἧς ἡμέ-

[1] Οὐχὶ ἵνα ψέξωμεν, ἀλλ᾽ ἵνα προτρέψωμεν εἰς ἐπανόρθωσιν, παρατιθέμεθα ἐνταῦθα καὶ τῶν *παραδοξολογημάτων* τινά, εἰς ὅσα προσεκρούσαμεν διεξερχόμενοι τὰ βιβλία τῆς Φ. Β. Καὶ λέγομεν παραδοξολογήματα οὐχὶ τῆς γλώσσης πολλῶν τῶν εἰρημένων βιβλίων τὸ περίεργον. Ἐάν τις θέλῃ νὰ ἴδῃ τοιαῦτα παράδοξα, ἃς διεξέλθῃ μόνον τὸν Ζαρατούστραν τοῦ Nietzsche.

Εἰς πάντας γνωστὸν εἶναι πόσον καὶ διὰ τῆς γλώσσης ἐγοήτευσεν ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος, πόσον ὁ λόγος του εἶναι εἰς ἄκρον ποιητικὸς καὶ μεστὸς μουσικῆς ἁρμονίας καὶ καλλίστων περιφράσεων καὶ προσωποποιιῶν καὶ ἄλλων λεκτικῶν σχημάτων, πόσον δὲ καὶ ἡ λέξις του εἶναι λαξευτὴ καὶ ἡ φράσις αὐτόχρημα καλλιτέχνημα, ἐν ᾧ τὸ κάλλος ἐπανθεῖ καὶ ἡ χάρις. Τί εἶναι ἡ μετάφρασις τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὴν λέξιν, πᾶς τις δύναται νὰ ἴδῃ ἐπεξερχόμενος τὸ βιβλίον.

Ἰδοὺ δείγματα ἐλάχιστα ἐκ τῶν πρώτων σελίδων.

1 *Τί εἶναι ὁ πίθηκος γιὰ τὸν ἄνθρωπο; Περίπαιγμα καὶ ὀδυνηρὰ ἐντροπή*, σελ. 8.

2. *Ἕνα ἐπικίνδυνο ἀντίκρυσμα, ἕνα ἐπικίνδυνο πισοστράτισμα, ἕνα ἐπικίνδυνο πισοκύτταγμα*, σελ. 9.

3. *Δύσκολα θὰ τόνε συβάσω νὰ φάῃ*, σελ. 16.

4. *Εἶμαι τὸ ὅριον τοῦ ἐγὼ καὶ ὁ ὑποβολέας τῶν ἰδεῶν του*, σελ. 27.

5. *Φθόνος ὑποσυνείδητος κρύβεται στὸ λοξὸ βλέμμα τῆς περιφρόνησής σας*, σελ. 27.

6. *Περιγελαστάδες—τέτοιους μᾶς θέλει ἡ σοφία*, σελ. 31.

7. *Ἡ ζωὴ εἶναι ἀβάσταγη*, σελ. 32.

8. *Τὸ πνεῦμα τῆς βαρύτητας*, σελ. 32.

9. *Τώρα ὁ νοῦς χαμοσέρνεται λερώνοντας ὅ,τι ἀγγίζει*, σελ. 34.

10. *Ἡ τιμιότητά σας ἂς ἀναβοᾷ*, σελ. 37.

11. *Δὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κοπαδιοῦ μὰ ὁ ξεπεσμός του*, σελ. 47.

12. *Ἡ ἀγάπη τοῦ μακρυνοῦ καὶ τοῦ μελλούμενου*, σελ. 48.

13. *Ἐκεῖνος ποῦ μιλεῖ ἐνάντια στὸ ἀσυνείδητό του*, σελ. 48.

14. *Ἀγαπᾷ νὰ παίζῃ μὲ τὴ φωτιὰ τῆς ἱεροεξεταστήριας πυρᾶς*, σελ. 51.

Οὐδὲ τοὺς ἀπείρους *ξενισμοὺς* τῶν βιβλίων τούτων ἀναγράφομεν ἐνταῦθα· Πρβλ.

1. Δυσκολώτατη *ρίμα*· Ἔκκερμαν, Ὁμιλ. πρὸς τὸν Γκαῖτε, σελ. 42.

2. *Μασκαράτα*· Schopenh, Σκέψεις, σελ. 209.

3. *Καρναβάλια*· Schopenh, Θρησκεία, σελ. 165.

4. *Λαϊτμοτίβον*· Bergson, Τὸ γέλοιο, σελ. 115.

5. *Τροῦφφες*· Nordau, Κοινωνιολ. παράδοξα, σελ. 37.

6. *Πινέλλο*· Schopenh, Σκέψεις, σελ. 157.

7. *Προλετάριοι*· Nordau, Ψυχοφυσιολ., σελ. 60.

Παραδοξολογήματα λέγομεν τὰς *περὶ τὴν σύνταξιν κακοζηλίας*· Πρβλ.

1. *Τεθέντων τῶν βάσεων*· Cuyau, Στοιχ. ἐλευθ. ἠθικῆς, σελ. 97.

2. *Παρατηρήσεων διεξαχθέντων*· Vaschide, Ὕπνος καὶ ὄνειρα, σελ. 97· καὶ *παραπομπάς τινας ἀτόπους*· Πρβλ.

ρας τοῦ μεγατίμου Σίμωνος Σίνα ἡ γενναιοδωρία ἔστησεν ἐν Ἀθήναις τὸ καλλιμάρμαρον μέγαρον, πάντες οἱ ὑπὸ τῶν σοφῶν τοῦ ἔθνους

---

1. Ἀριστοτέλους De anima I, 2 (Ziehen, Ἐγκέφ. καὶ ψυχή, σελ. 6).
2. Ἀριστοτέλους De generatione aminal. II, 2 (αὐτόθι).
3. Clemens Alexandrinus, Στρωματεῖς (αὐτόθι, σελ. 12).

Ὁ μεταφράσας τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίον παραχθεὶς ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ πάντως ἔγραψε τοιαῦτα, ἐν ᾧ κάλλιστα γνωρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε *περὶ ψυχῆς* καὶ *περὶ ζῴων γενέσεως*, ἔτι δὲ ὅτι ὁ Κλήμης εἶναι Ἕλλην συγγραφεύς. Ἀλλὰ καὶ ἄλλην ὁ μεταφράσας τὸν Ziehen ἐπέδειξε μετεωρίαν, εἶπε δῆλα δὴ *Διογένη Ἀπολλώνιον* τὸν γνωστότατον φιλόσοφον *Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτην* (αὐτ. σελ. 5 κ. ἄ.).

Πρὸς δὲ τούτοις χαρακτηρίζομεν ὡς παραδοξολογήματα *ἀστόχους* τινὰς *μεταφράσεις*· Πρβλ.

1. *κελλίον μελίσσης* (Richet, Γεν. Ψυχολ., σελ. 5) ἀντὶ τοῦ *κύτταρος*.
2. γαγγλιακαὶ κυψέλαι (Haeckel, Καταγ. τ. ἀνθρ., σελ. 30) ἀντὶ τοῦ *γαγγλιακὰ κύτταρα*.
3. *αὐτόματος γέννησις* (Schopenh. Θρησκεία, σελ. 125) ἀντὶ τοῦ *γένεσις*· εἶναι ἡ generatio spontanea.
4. *χείρων*=pessimus (Schopenh. αὐτόθι σελ. 43) ἀντὶ τοῦ *χείριστος*.
5. *Τὸ ἀληθές, τὸ καλόν, τὸ ὡραῖον* (Haeckel, Μονισμός, σελ. 50) ἀντὶ τοῦ *τὸ ἀληθές, τὸ ἀγαθόν, τὸ καλὸν* (das Wahre, das Gute und das Schöne, ὡς γράφει ὁ Haeckel, Monismus, σελ. 35).
6. *Ὁ ἥλιος δὲν εἶναι εἰ μὴ μία τῶν χιλίων σφαιρῶν* (Haeckel, αὐτ., σελ. 26) ἀντὶ τοῦ Ὁ ἥλιος εἶναι ἓν *τῶν πολλῶν χιλιάδων κοσμικῶν σωμάτων* (Ein einziger unter vielen Tausend Weltkörpern ist unsere Sonne, ὡς λέγει ὁ Haeckel, Monismus σελ. 19) κ. ἄ.

Ἀλλὰ τῶν *μεταφράσεων* παραδοξόταται εἶναι αἱ ἑξῆς.

1. Τὸ de te fabula narratur μεταφράζεται· *ὁ μῦθος αὐτὸς εἶναι ἡ ἱστορία σου*· (Nordau, Ψυχολ. παράδ., σελ. 10).
2. Τὸ τοῦ Büchner ein bellum omnium contra omnes ὁ Γάλλος εἶπεν un bellum omnium κλπ., ὁ δ' Ἕλλην ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μεταφράσας νομίζων ὅτι τὸ un ἀνήκει εἰς τὴν λατινικὴν ῥῆσιν μετέγραψεν ὧδε· «Δὲν εἶναι αὕτη un bellum omnium contra omnes» ; (Δύναμις καὶ ὕλη, σελ. 217).
3. Πᾶσι γνωριμώτατον εἶναι τὸ δρᾶμα τοῦ Schiller «Kabale und Liebe». Τὸ Kabale und Liebe τοῦτο ὁ τὸν Nordau μεταφράσας ἐξηλλήνισε «*Καβάλα καὶ ἔρως*» (Ψυχολ. παράδ., σελ. 57)! Ἀλλὰ τί δηλοῖ τὸ Kabale ἠδύνατο νὰ διδάξῃ αὐτὸν καὶ ἡ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ὑπάρχουσα μετάφρασις Λουΐζα Μύλλερ ἢ *ῥᾳδιουργία καὶ ἔρως* (Ἑλλην. Βιβλιοθήκη, ἐκδιδ. ὑπὸ Γουλ. Μπάρτ).
4. Ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Περὶ καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου συγγράμματος τοῦ Haeckel φέρονται τὰ ἑξῆς· «*Ἡ τοποθέτησις τῶν ἀνωτέρων διανοητικῶν δυνάμεων ἐν τῷ φλοιῷ τοῦ ἐγκεφάλου ἀπεδείχθη πρὸ δεκαετίας διὰ τῶν σπουδῶν τοῦ Goltz de Munk, τοῦ Wernicke, τοῦ Edinger* κλπ.» (σελ. 28.) Ἀλλὰ Goltz de Munk φυσιολόγος καὶ ἀνατομικὸς δὲν ὑπάρχει. Τί λοιπὸν συμβαίνει; Περιώνυμος εἶναι ὁ Goltz, ὁ ἀρχηγὸς τῆς στρασβουργείου σχολῆς καὶ γνωστότατος φυσιολόγος, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος περὶ τὴν μελέτην τῶν ἐγκεφαλικῶν λει-

καθορισθέντες ὅροι θὰ εἶχον περιληφθῆ ἐν τῷ Λεξικῷ αὐτῆς καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦτο πλείστης θὰ ἐγίνετο ὠφελείας πρόξενον. Διότι τοῦτο θὰ συνεβουλεύοντο οἱ γράφοντες καὶ θὰ ἐπείθοντο εἰς αὐτό, τὴν ἐπίσημον τοῦ ἔθνους γνώμην περιέχον· ἔπειτα περὶ νέων ὅρων προκειμένου πάντες θὰ ἀπηυθύνοντο εἰς τὸ γλωσσικὸν τμῆμα τῆς Ἀκαδημίας καὶ θὰ ἐζήτουν τὴν γνώμην τῶν σοφῶν, ἐν ᾧ σήμερον ὀλίγοι γνωρίζουσι τὰ ὀρθὰ καὶ καθιερωμένα ὀνόματα, πολλῷ δ' ἐλάσσονες ἐρωτῶσι τοὺς δυναμένους νὰ ἐκφέρωσιν ἔγκυρον περὶ τούτων γνώμην. Ἀλλ' ὅ,τι δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε, ἀνάγκη νὰ γένηται τάχιστα. Ἄλλως τε ἡ Ἀκαδημία οὐ μόνον τὴν γλῶσσαν μέλλει νὰ προαγάγῃ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστήμην τὴν ἑλληνικήν.

τουργιῶν ἠσχολήθη. Ὡσαύτως δὲ ὁ H. Munk, ὁ ἐν Βερολίνῳ καθηγητὴς τῆς φυσιολογίας († 1912). Πῶς συνέβη, ὥστε οἱ δύο οὗτοι σοφοὶ νὰ ἀποτελέσωσιν ἑνότητα Σιαμαίων ἀδελφῶν; Ὁ Γάλλος, ἐξ οὗ ὁ Ἕλλην μετέφρασε τοῦ Haeckel τὸ βιβλίον, ἔγραψε, φαίνεται (δὲν ἔχομεν πρόχειρον τὸ βιβλίον), par les études de Goltz. de Munk κτλ., ὁ δ' Ἕλλην νομίσας ὅτι περὶ ἑνὸς σοφοῦ πρόκειται ὀνομαζομένου Goltz de Munk ἐδημιούργησε τὴν ἀτοπίαν ταύτην.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ*

«Ἡ χρῆσις καθαρεύοντος λόγου εἶναι ἀληθῶς εἰπεῖν τὸ ζωτικώτατον στοιχεῖον τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὁσάκις τὸ ἔθνος ἐμφανίζεται μετὰ νέας ζωῆς, συνεμφανίζεται καὶ ἡ χρῆσις καθαρεύοντος λόγου».

H. GELZER

Σεμνὴ καὶ φιλόμουσος ὁμήγυρις,

Τῶν δαιμονιωτάτων τῆς ἑλληνικῆς διανοίας μεγαλουργημάτων εἶναι ἀναμφιλέκτως τὸ μέγιστον, ὅτι ἐδημιούργησε τὴν πλουσιωτάτην καὶ ἀκριβεστάτην καὶ καλλίστην τῶν γλωσσῶν, ἀνήγαγε δὲ πᾶν εἶδος λόγου εἰς ἀνέφικτον τελειότητα. Τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὁ πλοῦτος ἀφετηρίαν ἔσχε τὴν δημιουργίαν τοῦ ὑπερόχου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μάλιστα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Διὰ τῶν Ἑλλήνων φυσιοδιφῶν ἐδημιουργήθη ἐν Ἑλλάδι ἡ πλουσιωτάτη γλῶσσα τῆς φυσικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς ἰατρικῆς, διὰ δὲ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων ἄπειρος λέξεων πληθὺς προσετέθη εἰς τὸν πολύτιμον θησαυρὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ δὲ τῆς γλώσσης ἀκρίβεια, ἥτις ἐκφαίνεται μάλιστα ἐν τῇ τῶν ὅρων καὶ τῶν τύπων κατασκευῇ, ἐλέγχει περιφανῶς τῆς ἑλληνικῆς διανοίας τὴν δύναμιν. Τὸ δὲ κάλλος τῆς γλώσσης πηγὴν ἔσχε τὴν περὶ τὸ καλὸν ἀνυπέρβλητον εὐαισθησίαν τῶν Ἑλλήνων[1]. Ὅπως εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης οἱ Ἕλληνες τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν χάριν ἀπετύπωσαν, ἐδημιούργησαν δὲ Παρθενῶνα καὶ Ἐρέχθειον καὶ Ἑρμῆν τοῦ Πραξιτέλους καὶ Νίκην τοῦ Παιωνίου, οὕτως ἐφήρμοσαν εἰς τὴν γλῶσσαν κάλλος μεγαλουργὸν

---

* Προετάχθη κρίσεως τοῦ Σεβαστοπουλείου ἀγῶνος ἀναγνωσθείσης ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῇ 13ῃ Μαΐου 1923 καὶ δημοσιευθείσης κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος.

[1] *«Φυσική τίς ἐστιν ἁπάντων ἡμῶν οἰκειότης πρὸς εὐμέλειαν καὶ εὐρυθμίαν»* (Διον. π. συνθ. ὀνομ. 11).

καὶ παρήγαγον ἀνέφικτα πρότυπα λόγου. Φαίνεται δὲ τὸ κάλλος καὶ ἡ χάρις ἐν πάσαις ταῖς διαλέκτοις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μάλιστα δ' ἐν τῇ Ἀττικῇ τῇ τελειοτάτῃ πασῶν, καὶ δὴ οὐ μόνον ἐν τῇ ποιήσει, ἐν ᾗ ἡ δημιουργία εἶναι δαψιλεστέρα καὶ ἡ πρωτοτυπία συχνοτέρα, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ λόγῳ τῷ πεζῷ. Παρὰ τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου καὶ τοὺς ἐπινίκους τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Σοφοκλέους τὴν μοῦσαν ἵστανται τὰ δαιμόνια τοῦ Πλάτωνος ἀριστοτεχνήματα καὶ τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῶν ἄλλων λογογράφων. Ἀνέσπερον ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις διαπρέπει τοῦ λόγου τὸ κάλλος, τὸ εὔλαλον, τὸ εὔφωνον, τὸ μουσικόν, ὁ ρυθμός, ἡ ἁρμονία, ἡ χάρις, τὰ παντοῖα τοῦ λόγου κοσμήματα καὶ ἀγλαΐσματα[1], δι' ἃ πάντα ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ ὠνομάσθη γλῶσσα θεῶν, ἐγένετο δὲ τὸ πρότυπον πάντων τῶν ἔπειτα, οἵτινες τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καθόλου καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἔσχον ἀφετηρίαν ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἰδίου πολιτισμοῦ καὶ ἰδίας γλώσσης καὶ λογοτεχνίας[2].

Τῆς γλώσσης ταύτης, καλλίστης μητρὸς θυγάτηρ καλλίστη, μᾶλλον δὲ μορφὴ νεωτάτη καὶ συνέχεια, εἶναι ἡ νέα ἡμῶν γλῶσσα, ἥτις κατὰ μικρὸν ἐμορφώθη, συμφώνως πρὸς τοὺς ἀπαραβάτους νόμους τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῶν γλωσσῶν. Ἀπὸ τῆς Κοινῆς, ὡς ὠνομάσθη ἡ Ἀττικὴ γλῶσσα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων, ὅτε ἐν πάσαις ταῖς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεχομέναις χώραις ἐγένετο αὐτῆς χρῆσις, ἀπὸ τῆς Κοινῆς, λέγω, ὡρμήθη ἡ νέα ἡμῶν γλῶσσα καὶ ἀνεπτύχθη περαιτέρω ἐν τῷ μακρῷ βίῳ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐν δὲ τοῖς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνοις εὑρίσκομεν αὐτὴν γραφομένην ἐν τῇ μορφῇ περίπου ἣν ἔχει σήμερον, προαγομένην δὲ καὶ τελειουμένην ὑπὸ τῶν σοφῶν τοῦ Γένους διδασκάλων, ἐν οἷς προέχουσιν οἱ περὶ τὸν πολὺν Ἀδαμάντιον Κοραῆν, καὶ καθαιρομένην ἀπὸ τῶν διαλεκτικῶν καὶ ξενικῶν στοιχείων, μεθ' ὧν

---

[1] *«Μουσική τις ἦν καὶ ἡ τῶν πολιτικῶν λόγων ἐπιστήμη, τῷ ποσῷ διαλλάττουσα τῆς ἐν ᾠδαῖς καὶ ὀργάνοις, οὐχὶ τῷ ποιῷ· καὶ γὰρ ἐν ταύτῃ καὶ μέλος ἔχουσιν αἱ λέξεις καὶ ρυθμὸν καὶ μεταβολὴν καὶ πρέπον ὥστε καὶ ἐπὶ ταύτης ἡ ἀκοὴ τέρπεται μὲν τοῖς μέλεσιν, ἄγεται δὲ τοῖς ρυθμοῖς, ἀσπάζεται δὲ τὰς μεταβολάς, ποθεῖ δ' ἐπὶ πάντων τὸ οἰκεῖον»* (Διονυσίου αὐτόθι· πρβ. καὶ Ed. Norden, Die antike Kunstprosa I, 1915, σελ. 15 κ.ἑξ.).

[2] Πρβλ. καὶ *Meillet*, Aperçu d'une histoire de la langue grecque, 1920 σελ. 191 κ.ἑξ. 251. Les langues dans l'Europe nouvelle, 1918, σελ. 209 κ.ἑξ.

ἀνεμείχθη ἐν τῷ μακρῷ σταδίῳ τῆς ἀνελίξεως αὐτῆς, ἐξ οὗ καὶ καθαρεύουσα ὠνομάσθη. Ἀπὸ δὲ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους ἡ γλῶσσα αὕτη, ἔτι μᾶλλον καθαρθεῖσα καὶ πλουτισθεῖσα καὶ τελειωθεῖσα [1], ἐξηπλώθη πανταχοῦ διὰ τῆς διοικήσεως καὶ τῶν σχολείων καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν βιβλίων καὶ τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ τύπου καὶ τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἄλλων μέσων, δι' ὧν αἱ γλῶσσαι ἐξαπλοῦνται καὶ ἐπικρατοῦσι καὶ ἀποβαίνουσι κοιναί, [2] καὶ εἶναι σήμερον ἡ μόνη ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα, ἡ νέα κοινὴ γλῶσσα, δι' ἧς οἱ Πανέλληνες κοινωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους. Ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ ἐγράφησαν καὶ γράφονται τοῦ Κράτους τὰ ψηφίσματα καὶ τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι. Ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ συνετάχθησαν μέχρι τοῦδε πάντα τὰ ἐπιστημονικὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα, τὰ θεολογικά, τὰ φιλολογικά, τὰ φιλοσοφικά, τὰ ἱστορικά, τὰ νομικά, τὰ ἰατρικά, τἄλλα. Ἐν αὐτῇ ἔγραψαν ὁ Κοραῆς, ὁ Κούμας, ὁ Οἰκονόμος, ὁ Φαρμακίδης, ὁ Βάμβας, ὁ Κοντογόνης· ἐν αὐτῇ ὁ Ἀσώπιος, ὁ Γεννάδιος, ὁ Κυπριανός, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος· ἐν αὐτῇ ὁ Κωνσταντῖνος Λεβίδης, οἱ Φιλήμονες, οἱ Βυζάντιοι, ὁ Θερειανός, ὁ Θεαγένης Λιβαδᾶς, ὁ Ἄγγελος Βλάχος· ἐν αὐτῇ ὁ Οἰκονομίδης, ὁ Σοῦτσος, ὁ Καλλιγᾶς, ὁ Ρενιέρης, ὁ Ἀφεντούλης, ὁ Λουκᾶς Παπαϊωάννου. Ἐν τῇ ἐθνικῇ ταύτῃ γλώσσῃ ὁ Δεληγεώργης καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος καὶ ὁ Τρικούπης, πάντες τοῦ Κοινοβουλίου οἱ ῥήτορες ἠγόρευσαν καὶ ἀγορεύουσι καὶ τὰ Πατριαρχεῖα ἡμῶν γράφουσι καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ δὲ τοῦ ἱεροῦ βήματος κηρύσσεται τὸ θεῖον κήρυγμα εἰς τὸν λαόν. Ἐν ταύτῃ τῇ γλώσσῃ ὁμιλοῦσι καὶ συγκινοῦσι τὰ πλήθη τῆς Ἑλλάδος οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ δικηγόροι ἐν τοῖς δικαστηρίοις. Ἐν τῇ πανελληνίῳ γλώσσῃ συνέγραψεν ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης τὰ δράματα καὶ λυρικὰ ποιήματα ὁ Κάλβος, ὁ Ζαλοκώστας, ὁ Ὀρφανίδης, οἱ Σοῦτσοι, ὁ Ραγκαβῆς, ὁ Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, ὁ Παράσχος, ὁ Βασιλειάδης. Ἐν ἀκραιφνῶς καθαρευούσῃ κοινῇ γλώσσῃ μετ' ἀξιοζήλου ἀκριβείας

[1] Καθαίρεται δὲ καὶ πλουτίζεται διὰ δοκίμων φιλολόγων, ἐν οἷς διέπρεψεν ὁ πολὺς Κόντος, καὶ μεγάλων συγγραφέων πάντων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ, φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν καὶ φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν καὶ νομικῶν καὶ ἰατρῶν καὶ ἐπιφανῶν ῥητόρων τοῦ Κοινοβουλίου καὶ δημοσιογράφων καὶ λογογράφων ἄλλων καὶ ποιητῶν.

[2] Πρβλ. *Meillet*, Les langues etc., σελ. 129 κ.ἑξ. Aperçu etc., σελ. 250.

καὶ γλαφυρίας ἔγραψε τὰ διηγήματα αὐτοῦ ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Τὴν γλῶσσαν ταύτην πάντες οἱ παιδείας τινὸς τυχόντες Ἕλληνες μεταχειριζόμεθα, ἐν μὲν τῷ ἀνωτέρῳ γραπτῷ λόγῳ μᾶλλον ἢ ἧττον αὐστηρὰν καὶ καθαρεύουσαν, ἐν δὲ τῷ προφορικῷ καὶ τῷ κοινῷ γραπτῷ λόγῳ, ὡς συμβαίνει πανταχοῦ, ἁπλουστέραν καὶ χαλαρωτέραν [1].

Καὶ εἶναι ὁμολογουμένως ἡ γλῶσσα αὕτη κατὰ τὴν εὐκαμψίαν καὶ τὴν ὑγρότητα καὶ τὴν πλαστικὴν δύναμιν καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὸ κάλλος κατ' οὐδὲν ὑποδεεστέρα τῆς Ἀττικῆς γλώσσης. Ὁ πολὺς *Wilamowitz* εἶπεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν τῇ κατασκευῇ νέων λέξεων πάσης ἄλλης γλώσσης ὑπερέχει.

Καὶ ὅμως κατὰ τῆς καθαρευούσης μορφῆς τῆς γλώσσης ταύτης, ἥτις τοσαύτην ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τελειότητα, φυσικῶς δὲ καὶ ἀβιάστως ἀνεπτύχθη, διεδόθη δὲ καὶ ζῇ πανταχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀτόπως καὶ παραλόγως σφοδραὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἠγέρθησαν ἀντιρρήσεις, ὑπ' ἀνδρῶν μάλιστα ἀλλοδαπῶν [2], οἵτινες οὐδὲν ἔχουσι δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνωσιν εἰς τὰ ζητήματα ἡμῶν τὰ ἐθνικά· διότι κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸν ζήτημα εἶναι τὸ περὶ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης [3], στεροῦνται δὲ καὶ τοῦ αἰσθήματος τοῦ γλωσσικοῦ.

Ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, εἶπον, εἶναι τεχνητὸν κατασκεύασμα τῶν νεωτάτων χρόνων, γλῶσσα νεκρά, ὁμοία πρὸς τὴν γλῶσσαν τοῦ Ξενοφῶντος καὶ πρὸς τὴν λατινικήν. Ὁ λαὸς οὔτε νοεῖ αὐτὴν οὔτε ἀποδέχεται· ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχει περιφανὴς διγλωσσία· ἡ δημοτικὴ

[1] Πρβλ. καὶ *Steinthal*· «*Ἡ γραπτὴ γλῶσσα οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ ταυτίζεται πρὸς τὴν λαλουμένην*» (παρὰ Χατζιδάκῃ, Ἀπαντ. 473)· ἔτι δὲ *Meillet* «*Ὁ γραπτὸς λόγος διαφέρει τοῦ προφορικοῦ. Ὁ γραπτὸς λόγος ἔχει καὶ τύπους καὶ λέξεις, ὧν δὲν γίνεται χρῆσις ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ, ὅστις πάλιν καὶ ἰδίας λέξεις καὶ τύπους μεταχειρίζεται. Ἐν τῇ γραπτῇ γαλλικῇ γλώσσῃ ὑπάρχουσι τύποι, οἵτινες λεγόμενοι θὰ ἐφαίνοντο παράδοξοι (οἷον je fus, j'aimai), καὶ ἄλλοι, οἵτινες καὶ τὸν γέλωτα θὰ προεκάλουν (οἷον nous aimassions, vous reçussiez), ἐάν τις μετεχειρίζετο αὐτοὺς ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ. Πλείστας δὲ ἀποχρώσεις ἐμφανίζει ὁ προφορικὸς λόγος, ὅστις ποικίλλει ἀπὸ τῶν ἰδιωμάτων τῶν ἀπαιδεύτων μέχρι τῆς γλώσσης τῶν ἀρτίως πεπαιδευμένων, ἥτις ὀλίγον διαφέρει τῆς γραπτῆς*» (Les langues etc. σελ. 220 κ.ἑξ. 222, 224).

[2] *Krumbacher* κ. ἄ.

[3] Ἤδη ὁ *Κοδρικᾶς* τῷ 1818 εἶπεν. «Ἡ συζήτησις περὶ τῆς ἐθνικῆς διαλέκτου μας καὶ ἡ ἐξέτασις τοῦ φυσικοῦ αὐτῆς τύπου δὲν εἶναι πλέον συζήτησις ἁπλῶς φιλολογικὴ ἢ γραμματική, ἀλλ' εἶναι συζήτησις ἐθνική, πρόβλημα δημόσιον καὶ τῶν ἱερωτέρων τοῦ ἔθνους δικαιωμάτων θεώρημα συστατικόν».

γλῶσσα ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἀφετηρία νέας γλωσσικῆς δημιουργίας· εἶναι μὲν ἀργὰ πλέον, ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἀπόπειρα· αἱ ξέναι λέξεις ἀνάγκη νὰ μείνωσιν ἄθικτοι, μαρτυροῦσι καὶ τὴν πρὸς τοὺς ξένους ἐπιμειξίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ταῦτα εἶπον οἱ ἀντιλέγοντες καὶ ἐλάχιστοί τινες τῶν Ἑλλήνων πιστεύσαντες εἰς ταῦτα τὰ διδάγματα ὄχι μόνον ἐξέβαλον τὴν κοινὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν ἐντελῶς ἀπὸ τῆς ποιήσεως καὶ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ διηγήματος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ προγράμματος ἐργαζόμενοι ἐπιχειροῦσι νὰ δημιουργήσωσι νέον ἰδιότυπον γλώσσης κατασκεύασμα καὶ ἐπιβάλωσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας εἰσάγοντες εἰς τὰ σχολεῖα καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ πανταχοῦ. Ἀλλ' ὅτι οἱ μὲν τῶν διδαγμάτων ἐκείνων εἰσηγηταὶ ἀπὸ ψευδῶν ὡρμήθησαν λόγων, οἱ δὲ θιασῶται αὐτῶν ἀδικοῦσι τὴν Ἑλλάδα, διότι ἀνακόπτουσι τὴν ἐθνικὴν πρόοδον, πολλάκις ἐλέχθη. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς πᾶν τοιοῦτον ἐγχείρημα κατεδίκασεν ἐν τῷ παρελθόντι τελεσιδίκως, εἶναι δὲ θαυμαστὸν ὅτι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος Ἕλληνες ἐπιμένουσιν ἀκόμη εἰς τὰς ἀτόπους ἐνεργείας των. Ὅτι ἡ νέα ἡμῶν γλῶσσα δὲν ἐδημιουργήθη ἐκ τοῦ παραχρῆμα, ἀλλ' εἶναι προϊὸν ἀνελίξεως ὅλως ἀβιάστου, ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἶχεν οἵαν περίπου καὶ σήμερον μορφήν, ἀποδεικνύει ἡ ἐξέτασις τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν συγγραμμάτων[1]. Ἀπὸ τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ μέχρι τοῦ Κοραῆ αὕτη ἡ γλῶσσα ἐγράφετο ὡς γλῶσσα ἣν ἐνόει τὸ ὅλον Ἑλληνικὸν γένος.

Ἐν ἔτει 1544 ἔγραφεν ὁ Σοφιανός·

«Βλέποντας, θεοφιλέστατε δέσποτα, ὅτι διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἂν ἐνθυμᾶται τὴν προκοπήν, ὁποῦ εἶχαν οἱ πρόγονοί μας, μὲ τὴν ὁποίαν ἄφησαν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην λαμπρὰν καὶ ἀθάνατον δόξαν, ἠθέλησα πολλάκις νὰ συμβουλευθῶ καὶ νὰ κοινολογήσω τὸ πρᾶγμα μὲ ὅσους σοφοὺς καὶ πεπαιδευμένους καὶ κατ' ἀλήθειαν εὐγενεῖς καὶ λείψανα τῆς ἀθλίας καὶ δυστυχοῦς ἀρχαίας Ἑλλάδος κτλ.»[2].

Ἐν ἔτει 1627 ἔγραφε Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως· «Ἴσχυσε κατὰ πολλὰ ἡ εὔνοια, ὁποῦ ἔχομεν

[1] Πρβλ. καὶ *Σάθα* Νεοελλ. Φιλολογίας Παράρτημα Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, 1870 καὶ Ἀ. Σκιᾶ, Ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος, ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου 1902 —1903, Παράρτ., σελ. 128 κ.ἑξ. 165 κ.ἑξ.

[2] Πρβλ. *Σάθαν* αὐτόθι, σελ. 13 κ.ἑξ.

πρὸς τοῦ λόγου σας, τίμιε κὺρ Γεώργιε, νὰ μὴ παραβλέψωμεν τὴν αἴτησιν, ὁποῦ μᾶς ἔκαμε, ἡ ὁποία ἄλλη δὲν ἦτον παρὰ νὰ σημειώσωμεν εἰς ἁπλῆν διάλεκτον μερικά τινα κατὰ Ἰουδαίων κλπ.»[1].

Ἐν ἔτει 1728 Μελέτιος ὁ Ἀθηνῶν ἔγραφεν ἐν τῇ Γεωγραφίᾳ· «Ἡ Ἑλλάς, τὸ μέγα καὶ πολυθρύλητον ὄνομα εἰς τοὺς ἀρχαίους καιρούς, τὸ μικρὸν καὶ δυστυχὲς εἰς τοὺς νῦν, Γραικία καλεῖται ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων τῶν μὴ Ἑλλήνων, λαβοῦσα τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τοῦ βασιλεύοντος ἐν αὐτῇ κλπ.»[2].

Ἐν ἔτει 1752 ἔγραφεν Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις·

«Ἰδοὺ ἐκ τῶν πολλῶν ὀλίγα αἴτια τῆς ἀναχωρήσεώς μου· ἔχετε ἐν αὐτοῖς τὸ διατὶ ἀποχρώντως. ἀλλ' ἡ Ὑμετέρα Παναγιότης τὰ αἴτια ταῦτα ὡς τὸ μηδὲν λογιζομένη τοῦτο μόνον ἐν τοῖς διαφόροις κατ' ἐμοῦ γράμμασιν ἀγωνίζεται νὰ παραστήσῃ, ὅτι τάχα ἡ ἐμὴ ἀναχώρησις ἠκολούθησε, διότι ἠθελήσατε νὰ διορθώσητε τὰ τῆς σχολῆς ἄτοπα καὶ νὰ ἐξώσητε τοὺς ἀτάκτους κλπ.»[3].

Ἐν ἔτει 1779 Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ ἔγραφεν·

«Ἐγὼ δυσχεραίνω ὁσάκις ἀκούω καὶ τοὺς πεπαιδευμένους αὐτούς, ἐν ᾧ ὁμιλοῦσι μεταξύ των, λέγοντας ἁπλῶς—τσούπρα, κουβένδα, μπώζα, ὡσὰν δῆλον ὅτι νὰ μὴ ἦσαν δυνατοὶ νὰ λέγωσι—κόρην, ὁμιλίαν, νύμφην»[4].

Ἐν ἔτει 1804 ἔγραφεν ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς·

«Γλῶσσαν εἰς τὴν μετάφρασίν μου μετεχειρίσθην τὴν κοινήν, τουτέστιν ἐκείνην, ὁποῦ καταλαμβάνει ὅλον τὸ γένος μου, ἐπειδὴ ὁ σκοπός μου ἀποβλέπει εἰς φωτισμὸν τοῦ ὅλου καὶ ὄχι ἑνὸς πολλοστημορίου»[5].

Ἀλλὰ περιττὸν νὰ προχωρήσωμεν. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Κοραῆς, ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Κούμας, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ἀνήκουσιν εἰς τὴν περίοδον τὴν ἡμετέραν.

Ἔτι ἀτοπώτερος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Ξενοφῶντος καὶ ὁμοία πρὸς τὴν λατινικήν, ὡς

[1] Πρβλ. *Σάθαν* αὐτόθι, σελ. 45.

[2] Πρβλ. *Σάθαν* αὐτόθι, σελ. 111.

[3] Πρβλ. *Σάθαν* αὐτόθι, σελ. 189.

[4] Πρβλ. *Σάθαν* αὐτόθι, σελ. 148.

[5] Ἐν τῇ μεταφράσει τῶν *Φραγκίσκο Σοανίου* Στοιχείων Φιλοσοφίας, σελ. 17.

ἔγραφον αὐτὴν οἱ σοφοὶ τῶν μέσων αἰώνων. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς θαυμάζεται, ὅτι δὲν ἀπεμακρύνθη τῆς παλαιᾶς αὐτοῦ γλώσσης, ὅτι ἡ νέα γλῶσσά του ἵσταται ἐγγύτατα πρὸς τὴν ἀρχαίαν. Τοῦτο μόνον εἶναι ἀληθές. Ὁ πολὺς ψυχολόγος καὶ γλωσσοδίφης Steinthal εἶπεν ὅτι «ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι τῶν θαυμασιωτάτων φαινομένων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γλωσσῶν. Οὐ μόνον πρὸς τὰς ῥωμανικάς, τὰς ἐκ τῆς λατινικῆς προελθούσας, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβάλλωμεν αὐτήν, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς τὴν νέαν γερμανικήν.—οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ συνάπτεται πρὸς τὴν ἀρχαίαν πολὺ στενώτερον ἢ ἡ νέα γερμανικὴ πρὸς τὴν ἐπὶ Καρόλου τοῦ Μεγάλου»[1]. Ἀλλ', ὡς πολλάκις ἐλέχθη, πολὺ διαφέρει τῆς Ἀττικῆς ἡ νέα κοινὴ ἡμῶν γλῶσσα. Ἀπέβαλε μὲν πλείστους τύπους τῆς παλαιᾶς γλώσσης, νεκρωθέντας κατὰ τοὺς ἀδηρίτους νόμους τῆς ἀνελίξεως τῶν γλωσσῶν, οἷον τὴν εὐκτικὴν καὶ τὸ ῥηματικὸν ἀπαρέμφατον καὶ τὸν μονολεκτικὸν παρακείμενον καὶ τὸν ὑπερσυντελικὸν καὶ τὸν δυϊκὸν ἀριθμὸν καὶ πολλὰ μόρια, περιώρισε δὲ τὴν χρῆσιν τοῦ μονολεκτικοῦ μέλλοντος καὶ τῆς δοτικῆς, προσέλαβε δὲ νέους τύπους, ἀφῆκε δὲ πολλὰ παλαιωθέντα ὀνόματα, ἐδημιούργησε δὲ νέους ὅρους κατ' ἀναλογίαν, ἔδωκε δὲ νέας σημασίας εἰς παλαιὰς λέξεις[2]. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ πρὸς τὴν λατινικὴν τῶν μέσων αἰώνων, ἥτις ἦτο αὐτὴ ἡ παλαιὰ λατινικὴ γλῶσσα μετὰ παντὸς τοῦ τυπικοῦ αὐτῆς τοῦ ὅλως ἀπηρχαιωμένου, κακῶς παραβάλλεται ἡ νέα κοινὴ ἡμῶν γλῶσσα[3], διότι αὕτη κατ' ἀλήθειαν οὔτε πρὸς τὴν ἀττικίζουσαν εἶναι ἡ αὐτή, ὡς ἔγραφον αὐτὴν ὁ Λάμ-

[1] Gresch. d. Sprachwiss., σελ. 411.

[2] Πρβλ. καὶ *Χατζιδάκην* (Ἀπάντ. 338 κ.ἑξ) καὶ *Σκιᾶν* (Ἐπιστημ. Ἐπετ. Πανεπιστημίου, 1902—1903, Παράρτημα, σελ. 14). Ἤρξατο δὲ ἡ κατ' ἀναλογίαν δημιουργία καὶ ἡ μεταφορὰ ἐκ χρόνων παλαιοτάτων. Ἤδη ὁ Γαληνὸς εἶπε. «*Νόμος ἐστὶ κοινὸς ἅπασι τοῖς Ἕλλησιν ὧν μὲν ἂν ἔχωμεν ὀνόματα πραγμάτων παρὰ τοῖς πρεσβυτέροις εἰρημένα, χρῆσθαι τούτοις, ὧν δ' οὐκ ἔχομεν, ἤτοι μεταφέρειν ἀπό τινος ὧν ἔχομεν ἢ ποιεῖν αὐτοὺς κατ' ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὰ κατωνομασμένα τῶν πραγμάτων ἢ καὶ καταχρῆσθαι τοῖς ἐφ' ἑτέρων κειμένοις*» (VII, 417 K). Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει ὁ *Meillet* περὶ τῆς γαλλικῆς γλώσσης (Les langues etc., σελ. 222).

[3] Πρβλ. *Μενδελσῶναν* Βαρθόλδην «*Κατὰ τὴν 6ην ἑκατονταετηρίδα ἡ λατινικὴ γλῶσσα δὲν ἐλαλεῖτο πλέον· ὁ γλωσσολόγος δύναται νὰ ὁρίσῃ ἀκριβῶς τὴν στιγμήν, καθ' ἣν ἡ γλῶσσα ἐκείνη ἤρξατο ἐκλείπουσα ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ἔθνους*» (Κλειὼ 452, 453). καὶ Χατζιδάκην (Ἀπάντ. σελ. 321 κ.ἑξ. Ἀθηνᾶς Κ. 51—2. Ἀπάντ. πρὸς τοὺς ἐπόπτας, σελ. 42 κ.ἑξ).

προς Φωτιάδης[1] καὶ ὁ Κομμητᾶς[2] καὶ ἄλλοι, οὔτε πρὸς τὴν τεχνητήν, ἣν ἐδοκίμασαν νὰ γράψωσιν οἱ περὶ τὸν Καταρτζῆν[3], ἀλλὰ μέση μεταξὺ ἀμφοτέρων[4].

Ἥκιστα δὲ ἀληθὲς εἶναι τὸ λεχθέν, ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς οὔτε νοεῖ οὔτε ἀποδέχεται τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν γλῶσσαν. Ἀλλοεθνεῖς μόνον παντάπασι τὰ κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἀγνοοῦντες δύνανται τοιαῦτα νὰ ἰσχυρίζωνται, οἱ δ' Ἕλληνες γνωρίζομεν ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ὁ καὶ τῆς στοιχειώδους τυχὼν παιδείας, οὐ μόνον τὰς ἐφημερίδας νοεῖ, ὧν τὰ κύρια ἄρθρα πρὸ πάντων ἀναγινώσκει, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ἄλλο ἐν τῇ ἐθνικῇ γλώσσῃ γράφεται καὶ εἶναι προσιτὸν εἰς αὐτόν. Τοῦ Βερναρδάκη ἡ Μερόπη καὶ ἡ Φαύστα, τοῦ Βασιλειάδου τὰ δράματα, τοῦ Σαιξπήρου ὁ Ἀμλέτος καὶ ὁ Ὀθέλλος, ἐν τῇ κοινῇ καθαρευούσῃ γλώσσῃ ἀπὸ σκηνῆς διδασκόμενα, ἄπειρον ὅσον συγκινοῦσι τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν καὶ θυέλλας προκαλοῦσιν ἐπευφημιῶν καὶ χειροκροτημάτων. Εἶναι δ' ὡμολογημένον, ὅτι καὶ ποιήματα κάλλιστα λυρικῶν ποιητῶν ἐν τῇ κοινῇ ἐθνικῇ γλώσσῃ ἔχει ἐν τῇ μνήμῃ παρὰ τὰ δημοτικὰ ποιήματα ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ἀποκρούει δὲ ἢ ἀγνοεῖ ὅλως τὰ κατασκευάσματα τῶν νεωτεριζόντων ποιητῶν τὰ γραφόμενα ἐν τῷ ἰδιοτύπῳ ἰδιώματι. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἔργῳ ἀπέδειξαν οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ἀκάθεκτοι φέρονται πρὸς τὴν ἀνύψωσιν καὶ τὴν τελείωσιν, ὅτι δὲν ἀποδέχονται ἄλλην γλῶσσαν. Παρερχόμεθα ἐν σιγῇ τὰ Εὐαγγελικά. Ἀλλ' οὐδεὶς λησμονεῖ τὰς διαμαρτυρίας τὰς γενομένας ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐν Βόλῳ καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὅτε πρό τινων ἐτῶν εἰσήχθησαν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τὰ ἰδιόγλωσσα ἐκεῖνα βιβλία. Τὴν ἄμεσον κατάργησιν καὶ τὴν καῦσιν

[1] Πρλβ. ἐπιστολὴν Λάμπρου Φωτιάδου πρὸς Καταρτζῆν. «*Οὐκ ἄρα παράδοξα τὰ τῶν Στωικῶν δόγματα, καίτοι τοιαῦτα πολλοῖς οὐ μὴν τῶν συγκλύδων καὶ τοῦ συρφετώδους κόμματος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔσω λόγου δόξαντα· ὁρῶμεν γὰρ ἐφ' ἡμῶν ἄνδρα τὴν κατ' ἐκείνους ἀπάθειαν ἔργῳ ἐμπεδοῦντα κτλ.*» (Σάθα Παράρτημα, σελ. 155).

[2] Πρβλ. Πρόλογον *Παιδαγωγοῦ* παρὰ Σάθᾳ (Παράρτημα, σελ. 274 κ.ἑξ.).

[3] Πρβλ. Ἐπιστολὴν Καταρτζῆ πρὸς Λάμπρον Φωτιάδην. *Μὲ ἀκκισμὸ κἂν ἤθελα δείξῃ νὰ δέχουμαι, ἂν ἔννοιωθα πῶς ἔχω τὴν ἀπάθεια τὴ στωική, ποὺ ἀπονέμεις σ' ἐμένα· ὅμως γνωρίζω καλά, πῶς αὔτ' ἡ ἀταραξία μου προέρχεται ἀπ' ἄλλην αἰτία κτλ.*». (Σάθα Παράρτημα, σελ. 156).

[4] Τὴν μέσην ταύτην ὁδὸν ὑπέδειξε καὶ ὁ πολὺς *Κοραῆς*.

αὐτῶν ἐπεζήτησαν οἱ Ἕλληνες, οὐχὶ δὲ ὀλίγοι ἀπέσυραν τὰ τέκνα των ἐκ τῶν σχολείων.

Ἀρκούμεθα νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἔντονον διαμαρτυρίαν τῶν ἐν Σμύρνῃ Ἑλλήνων, ἐν ᾗ προεξῆρχεν ἡ μεγάλη μορφὴ τοῦ Ἐθνομάρτυρος Μητροπολίτου Χρυσοστόμου [1].

«Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, τὰ Δύο Σώματα μετὰ σαφῆ εἰσήγησιν τῆς Α. Σ. τοῦ Μητροπολίτου, λαβόντα ὑπ' ὄψει·

1. Ὅτι καὶ ἐν Σμύρνῃ ἀπό τινος μετὰ φανατισμοῦ ἀνεξηγήτου ἤρξατο νὰ ἐπιδιώκηται ὑπό τινων ἡ ἐξάπλωσις τοῦ νέου γλωσσικοῦ δόγματος τῆς δῆθεν δημοτικῆς γλώσσης, διὰ μέσων καὶ τρόπων ὑπενθυμιζόντων θρησκευτικὴν ἢ πολιτικὴν προπαγάνδαν·

2. Ὅτι τὸ ἀντιποιούμενον τὸ ὡραῖον ὄνομα τῆς δημοτικῆς ἡμῶν γλώσσης ἰδίωμα τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀνούσιον, ἀκαλαίσθητον καὶ αὐθαίρετον γλωσσικὸν κατασκεύασμα καὶ κρᾶμα ἀποτελούμενον ἐκ δημοτικῶν πολλάκις βαναύσων λέξεων, λέξεων ξενικῶν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λέξεων τῆς καθαρευούσης αὐθαιρέτως κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Προκρούστου ἀκρωτηριαζομένων·

3. Ὅτι ἑπομένως τὸ καυχώμενον ἐπὶ ζωῇ πράγματι δὲ ἡμερόβιον καὶ θνησιγενὲς ἰδίωμα τοῦτο κατ' οὐδένα λόγον εἶναι ἡ δημοτικὴ ἡμῶν γλῶσσα·

4. Ὅτι ἡ γλῶσσα παντὸς ἔθνους δὲν δημιουργεῖται ὑπὸ ὀλίγων τινῶν ἐν τοῖς γραφείοις αὐτῶν, ὅσον μεγάλοι καὶ ἂν ὑποτεθῶσιν οὗτοι, ἀλλ' εἶναι ἄνθος ἐκβλαστάνον καὶ ἀνθίζον ἐπὶ τοῦ πλουσίου ἐδάφους καὶ ἐπιπέδου, ἐφ' οὗ ἵσταται διανοητικῶς ἓν ἔθνος καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ διαυγέστερον κάτοπτρον καὶ ἀπαύγασμα τῆς ζωῆς, ἣν πνευματικῶς ζῇ τὸ ἔθνος τοῦτο, καὶ ὅτι ἄλλως ὁμιλεῖ ὁ τσέλιγγας εἰς τὸ βουνόν, ἄλλως οἱ ναῦται καὶ οἱ κωπηλάται, ἄλλως οἱ ἐμπορευόμενοι καὶ ἄλλως οἱ ἐν ἀνωτέρᾳ κοινωνικῇ ζωῇ ζῶντες, τῆς γλώσσης δὲ δημιουργοὶ δὲν εἶναι οὔτε οἱ συζητηταὶ ἐν ἄρθροις τῶν ἐφημερίδων, οὔτε οἱ συντάκται γραμματικῶν ἀλλὰ τὰ πνευματικὰ προϊόντα ἐξόχων συγγραφέων καὶ λογοτεχνῶν, ἃ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις ἀποδέχεται καὶ ἐπιβάλλονται ἀφ' ἑαυτῶν ἀβιάστως ἐπὶ τὸ ἔθνος ὡς ἴδια αὐτῶν προϊόντα καὶ κτήματα·

[1] Βλέπε «Ἀθήνας» τῆς 25ης Φεβρουαρίου 1920.

5. Ὅτι ἡ νῦν λεγομένη ὑπὸ τῶν νεωτεριστῶν τούτων δημοτικὴ γλῶσσα, διάφορος ἄλλως κατὰ τύπους, τυγχάνει οὖσα τελείως ἀνεπαρκὴς εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ συγχρόνου πνευματικοῦ βίου τοῦ Ἔθνους ἡμῶν·

6. Ὅτι ἡ δῆθεν δημοτικὴ αὕτη, εἶναι τελείως ἀκατάληπτος εἴς τε τοὺς ἀγραμμάτους καὶ τοὺς μεμορφωμένους καὶ προσβάλλει συγχρόνως τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα καὶ τὴν καλαισθησίαν, προκαλοῦσα τὴν δυσφορίαν, τὴν ἀηδίαν καὶ τὸν ἀποτροπιασμὸν πάντων·

7. Ὅτι ἡ δῆθεν αὕτη δημοτικὴ ἀπομακρύνει ἡμᾶς, τῶν δύο πηγῶν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ζωῆς, τῆς γλώσσης δῆλα δὴ τῶν ἀθανάτων ἡμῶν προγόνων καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἀποκόπτουσα πᾶσαν ἐπικοινωνίαν ἡμῶν μετὰ τῶν ἀνωτέρων πηγῶν·

8. Ὅτι τοὐναντίον ἡ καθαρεύουσα, γέφυρα εὐρυτάτη πρὸς τὸν κόσμον τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Σοφίας, μεταφέρει ἡμᾶς ἄνευ κόπου καὶ ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ ποτισθῶμεν καὶ βαπτισθῶμεν ἐν τοῖς νάμασιν ἐκείνων, εἰς ἃ ἅπαντα τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη ὀφείλουσι τὴν πνευματικὴν αὐτῶν πρόοδον καὶ ἀκμήν·

9. Ὅτι ἡ καθαρεύουσα καὶ εὐκολωτέρα τῆς δῆθεν δημοτικῆς ταύτης εἶναι καὶ εὐκόλως καταληπτὴ καὶ ἱκανοποιεῖ τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα καὶ τὴν καλαισθησίαν ἀνεπτυγμένων τε καὶ μή·

10. Ὅτι ἅπαντες σχεδὸν οἱ παρ' ἡμῖν μεμορφωμένοι εἶναι ὑπὲρ τῆς καθαρευούσης·

11. Ὅτι ἡ καθαρεύουσα εἶναι ἡ γλῶσσα, εἰς ἣν τὸ Ἔθνος ἡμῶν ἀπὸ διακοσίων καὶ πλέον ἐτῶν ἀναπτυσσόμενον δι' ἐξελίξεως ἔφθασεν·

12. Ὅτι ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν τὸ Ἔθνος ἡμῶν ἔχει λάβει πλέον ὡρισμένην κατεύθυνσιν, ἑπομένως ἡ ἐνέργεια τῶν δῆθεν δημοτικιστῶν εἶναι καθαρὰ ἐπαναστατικὴ καὶ αὐθαίρετος ἀντίδρασις κατὰ τῆς γλωσσικῆς πορείας τοῦ Ἔθνους·

13. Ὅτι ἡ καθαρεύουσα ὑπῆρξε τὸ ὄργανον δι' οὗ πνευματικῶς ἔφθασεν εἰς ὃ ἐπίπεδον εὑρίσκεται ὁ Ἑλληνισμός, ὅτι τῆς καθαρευούσης ἐγένετο καὶ γίγνεται χρῆσις καὶ ἐν ταῖς τέχναις καὶ ταῖς ἐπιστήμαις, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῇ Πολιτείᾳ καὶ ἐν τῷ στρατῷ καὶ ἐν τῇ Βουλῇ καὶ ἐν τῷ τύπῳ καὶ διὰ ταύτης τῆς γλώσσης ἐμεγαλούρ-

γησε τὸ Ἔθνος ἡμῶν καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ ζηλευτὸν σημεῖον τῆς σημερινῆς δόξης του, οὐχὶ δὲ διὰ τῆς δῆθεν δημοτικῆς·

14. Ὅτι ἡ καθαρεύουσα δὲν ἐδημιουργήθη καθ' ὃν τρόπον ἡ δῆθεν δημοτικὴ οὔτε ἐπεβλήθη διὰ τῶν μεθόδων, ἃς αὕτη ἐπιδιώκει, ἀλλ' ὑπῆρξε καρπὸς καὶ ὄργανον τῶν μέχρι τοῦδε πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτοῦ ἀγώνων τοῦ Ἔθνους.

15. Ὅτι ἅπαντα τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη τοῦ κόσμου ἔχουσιν ἰδίαν καθαρεύουσαν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκομένην, οὖσαν γλῶσσαν τῶν μεμορφωμένων, τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων καὶ τῶν πόλεων καὶ διαφέρουσαν τῆς γλώσσης τῶν ἀγροτῶν·

16. Ὅτι τόσον μέγα εἶναι τὸ κράτος τῆς καθαρευούσης, ὥστε οἱ δῆθεν δημοτικισταὶ οὐδὲν δύνανται νὰ γράφωσιν ἄνευ αὐτῆς, καθ' ὅσον, ἐὰν ἀπορρίψωσι τὰς λέξεις, ἃς παρ' αὐτῆς δανείζεται ἡ γλῶσσα αὐτῶν, καθίσταται πτωχοτάτη καὶ ὅτι ἐν γένει ἡ δῆθεν δημοτικὴ αὐτῶν εἶναι αὐτὴ ἡ καθαρεύουσα ἀκρωτηριαζομένη καὶ ποικιλλομένη διὰ δημοτικῶν βαναύσων καὶ ξενικῶν τινων λέξεων.

17. Ταῦτα πάντα ἔχοντα ὑπ' ὄψει τὰ Δύο Σώματα, κατ' οὐδένα λόγον ἀναγνωρίζοντα εἰς τοὺς εὐαρίθμους δῆθεν δημοτικιστὰς τὸ δικαίωμα, ὅπερ οἰκειοποιοῦνται νὰ ἀνατρέψωσιν ἐκ βάθρων τὴν γλῶσσαν ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔχοντος ἤδη μεμορφωμένην γλῶσσαν·

Παμψηφεὶ ἀποφασίζουσιν, ὅπως ἀπαγορεύσωσι τὴν εἰσαγωγὴν τῶν δῆθεν δημοτικῶν τούτων ἰδιωμάτων εἰς τὰ σχολεῖα».

Τί σημαίνει, ἂν ὁ πολὺς ἑλληνικὸς λαὸς δὲν δύναται νὰ γράφῃ καὶ ὁμιλῇ τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν ἐν τῇ τελείᾳ αὐτῆς μορφῇ; Μήπως συμβαίνει τοῦτο μόνον ἐν Ἑλλάδι; Ὁ σοφὸς Γάλλος γλωσσοδίφης ***Meillet*** περὶ τῆς γαλλικῆς γλώσσης παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς· «Ἀείποτε δυσχερὲς ὑπῆρξε τὸ γράφειν τὴν γλῶσσαν ἐν τῇ τελείᾳ μορφῇ. Ἡ τελεία γλῶσσα εἶναι τῶν ὀλίγων γλῶσσα, δὲν ὁμιλεῖται δὲ ὑπ' οὐδενός. Ὁ γραπτὸς λόγος δημιουργεῖται ὑπ' ὀλίγων ἐκλεκτῶν καὶ τῆς ἐκλεκτῆς κοινωνίας, εἶναι δὲ τὸ ἰδεῶδες, πρὸς ὃ ἄλλος μᾶλλον ἄλλος δὲ ὀλιγώτερον προσεγγίζει κατὰ λόγον τῆς παιδείας αὐτοῦ. Ὡς δὲ ἡ γαλλικὴ γλῶσσα, οὕτω καὶ ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ καὶ ἡ ἱσπανικὴ καὶ ἡ γερμανικὴ καὶ ἄλλαι· εἶναι γλῶσσαι δημιουργηθεῖσαι ὑπὸ ἐκλεκτῶν χάριν τῶν ἐκλεκτῶν (langues créées par des élites pour des

élites)· ταύτας δὲ μόνον διὰ συντόνου μελέτης καὶ ἀσκήσεως μανθάνει τις νὰ ὁμιλῇ καὶ γράφῃ μετ' ἀκριβείας»[1].

Καὶ εἶναι τῇ ἀληθείᾳ παράδοξον, ὅτι καὶ σήμερον ἔτι οἱ θιασῶται τοῦ νεωτερισμοῦ ὁμιλοῦσι περὶ διγλωσσίας περιφανοῦς ἐπικρατούσης ἐν Ἑλλάδι. Διότι διγλωσσία καὶ πολυγλωσσία ὑπάρχει ἐν πάσῃ χώρᾳ, ἐν ᾗ πλὴν τῆς ἐπικρατούσης κοινῆς γλώσσης ζῶσι καὶ τὰ παντοῖα ἰδιώματα μᾶλλον ἢ ἧττον. Διγλωσσία ὑπῆρχε καὶ ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους[2], ὑπάρχει δὲ σήμερον ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ πανταχοῦ[3]. Δὲν εἶναι ἄρα μοναδικὸν τὸ ἐν Ἑλλάδι συμβαῖνον. Καὶ ἐνταῦθα παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν κοινήν, τὴν πανελλήνιον γλῶσσαν, ζῶσιν αἱ κατὰ τόπους διάλεκτοι καὶ τῶν ἀπαιδευτοτέρων τὰ ἰδιώματα, ἅτινα κατὰ μικρὸν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν ὑποχωροῦσιν[4].

Ὅτι δὲ ἡ δημιουργία νέας γλώσσης εἶναι σήμερον παράτολμον ἐγχείρημα, ἀφ' οὗ πανταχοῦ ἐπικρατοῦσα γλῶσσα εἶναι ἡ κοινὴ καθαρεύουσα, τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητήσῃ; Ἡ ἐπιστήμη διδάσκει ὅτι, ὅταν ἔν τινι περιοχῇ ἐπικρατήσῃ γλῶσσά τις, ἀδύνατον εἶναι νὰ δημιουργηθῇ καὶ ἐπικρατήσῃ ἄλλη τις κοινή. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ πολὺς ***Wilamowitz*** περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶπε· «Δὲν δύναται νὰ γίνῃ τὸν 20ὸν αἰῶνα ὅ,τι θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ γίνῃ τὸν 14ον»[5]. Ὁ δὲ ***Drerup***· «Ὅσον δύναται σήμερον νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν Γερμανίᾳ ἡ διάλεκτος τοῦ Ὁλστάϊν, τόσον δύναται νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν Ἑλλάδι ἡ δημώδης γλῶσσα. Διὰ τῆς ἐργασίας ἑνὸς αἰῶνος ἡ καθαρεύουσα ἐπεβλήθη»[6]. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ἐν Γαλλίᾳ, ἀφ' οὗ διὰ τῆς συντόνου ἐργασίας ἑνὸς αἰῶνος ἐπεκράτησεν ἡ κοινὴ γλῶσσα, ἥτις κατὰ

---

[1] Les langues etc., σελ. 220 κ.ἑξ. 222 224 «Il a toujours été difficile d'écrire le français littéraire, qui, dans sa forme fixée, n'a jamais été la langue que de très peu de gens et qui n'est aujourd'hui la langue parlée par personne». Πρβλ. καὶ 225 κ.ἑξ.

[2] Πρβ. *Kretschmer* παρὰ Χατζιδάκῃ (Ἀπάντ. 481).

[3] Πρβλ. καὶ *Meillet*, Les langues etc., σελ. 129 κ. ἑξ.

[4] Ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα εἶναι ἡ μόνη κοινή, ἄλλη δὲ παρὰ ταύτην δὲν ὑπάρχει ἀλλὰ μόνον ἰδιώματα καὶ διάλεκτοι, ἐλέχθη πολλάκις, ἐτόνισε δὲ πάλιν ἐσχάτως ὁ Χατζιδάκης (Πρβλ. «Ἐμπρὸς» τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1923).

[5] *Krumbacher*, Τὸ πρόβλημα, σελ. 156.

[6] *Kölnische*, Volkszeit. Beilage, 1 Ἀπριλ. 1909.

τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἦτο γλῶσσα ὀλίγων μόνον πεπαιδευμένων, ὁ πολὺς *Mistral* οὐδένα εὗρεν ἀντάξιον διάδοχον ἐν τῇ χρήσει τῆς προβιγκιακῆς διαλέκτου[1]. Δὲν ἐνθυμοῦνται ταῦτα ὅσοι τῶν Ἑλλήνων σήμερον ἐπιχειροῦσι νέαν νὰ δημιουργήσωσι γλῶσσαν; Ἔπειτα τίνων χάριν τὴν νέαν ταύτην γλῶσσαν δημιουργοῦσι; Τῶν ἀπαιδεύτων ἢ τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων; Ἀλλ' οἱ μὲν ἀπαίδευτοι οὐδεμίαν ἔχουσιν αὐτῆς ἀνάγκην, ἀρκούμενοι εἰς τὰ δημώδη ἰδιώματα, δι' ὧν ἐκφράζουσι τὰς ὀλίγας αὐτῶν ἐννοίας, οἱ δὲ πεπαιδευμένοι ἔχουσιν ἤδη γλῶσσαν ἑτοίμην, λαξευτήν, τελείαν, τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν, ἣν μανθάνουσι πρὸ πάντων διὰ τῶν σχολείων καὶ τοῦ τύπου καὶ τῆς προηγμένης κοινωνίας. Καὶ μὴ εἴπῃ τις, ὅτι τεχνητὴ εἶναι ἡ γλῶσσα αὕτη, ἥν, ὡς εἴπομεν, πάντες ἐν τῷ γραπτῷ λόγῳ καὶ τῷ προφορικῷ μεταχειριζόμεθα οἱ Ἕλληνες. Μᾶλλον τεχνητὸν εἶναι τὸ ἰδιόρρυθμον ἐκεῖνο ἰδίωμα, ὅπερ οἱ νεωτερίζοντες μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ μόχθου παρασκευάζουσι, λαμβάνοντες μὲν τῆς καθαρευούσης τὰς λέξεις, παρακόπτοννες δὲ καὶ μεταπλάττοντες καὶ μεταφράζοντες καὶ ἀναμειγνύοντες μετὰ λέξεων διαλεκτικῶν, τὸ ἰδίωμα λέγω ἐκεῖνο, ὅπερ οἱ Ἕλληνες σκώπτοντες καὶ μυκτηρίζοντες ὠνόμασαν *μαλλιαρόν*. Καὶ οὐ μόνον τεχνητὸν εἶναι τὸ ἰδίωμα ἐκεῖνο, ἀλλὰ καὶ ἥκιστα ἀρεστόν, ἔτι δὲ δύσληπτον καὶ δυσπαρακολούθητον ὅλως. Ἢ τίς τῶν Ἑλλήνων τῶν ἐχόντων τὴν περὶ τὸ καλὸν εὐαισθησίαν ἀλώβητον τὰ ἐν τῷ ἰδιοτύπῳ ἐκείνῳ ἰδιώματι ποιήματα καὶ διηγήματα—καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ γλώσσης μόνον—προτιμᾷ τῶν γραφομένων ἐν τῇ ἀκραιφνεῖ δημοτικῇ καὶ ἐν τῇ κοινῇ καθαρευούσῃ γλώσσῃ; Ἢ θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι δὲν εἶναι ἀρεστὰ ποιήματα καὶ διηγήματα ἐν τῇ κοινῇ ἐθνικῇ γλώσσῃ γραφόμενα, ἀφ' οὗ τὸ ἐναντίον ἀληθεύει περὶ ἡμῶν, ὡς εἴπομεν, ἐν πάσῃ δὲ χώρᾳ ἡ ἀνωτέρα ποίησις καὶ ἡ ἄλλη λογοτεχνία ἐν τῇ δοκίμῳ γλώσσῃ ἐγράφησαν ἀείποτε καὶ γράφονται, ὡς ἀποδεικνύουσιν ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν, ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Κάτουλλος καὶ ὁ Κικέρων, ὁ Racine καὶ ὁ Renan καὶ ὁ Rostand, ὁ Lessing καὶ ὁ Schiller καὶ ὁ Goethe καὶ ὁ Hauptmann, ὁ Shakespeare καὶ ὁ Byron καὶ ὁ Tennyson καὶ ὁ Kipling, πάντες οἱ μεγάλοι λογοτέχναι πάντων τῶν αἰώνων; Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν ποίησιν, τίς τῶν μαθόντων γράμματα Ἑλλή-

---

[1] *Meillet*, Les langues etc., σελ. 133. Πρβλ. καὶ σελ. 131.

νων θὰ ἠδύνατο νὰ νοήσῃ ἢ καὶ ἄνευ δυσκολίας καὶ δυσφορίας νὰ ἀναγνώσῃ ἐπιστημονικὰ βιβλία, οἷον φυσιολογίαν, ἀνατομικήν, ἀστικὸν καὶ διεθνὲς δίκαιον, δογματικὴν καὶ φιλοσοφίαν καὶ ψυχολογίαν καὶ ἄλλα, γεγραμμένα ἐν τῷ ἰδιώματι ἐκείνῳ, ὅπερ εἶναι παρῳδία τῆς καθαρευούσης ἑλληνικῆς γλώσσης;[1].

Ἀλλ' εἶναι καιρὸς πλέον νὰ νοήσωμεν πάντες οἱ Ἕλληνες, ὅτι οὐδεὶς λαὸς ἀνέχεται τὴν διαστροφὴν τῆς γλώσσης του, ἥκιστα δὲ πάντων ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ὅστις οὐδεμίαν μέχρι τοῦδε ἠνέχθη ὑπερβολήν, ὅπως δὲ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις κατεδίκασε τὰς ἀποπείρας τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἀττικιστῶν καὶ τῶν περὶ τὸν Καταρτζῆν τὴν τεχνητὴν γλῶσσαν καὶ ἐβάδισε τὴν μέσην ὁδόν, ὅπως πρό τινων ἐτῶν κατεδίκασε τὰ ἰδιόγλωσσα ἐκεῖνα βιβλία, οὕτω θὰ καταδικάσῃ καὶ πᾶν ἄλλο κατὰ τῆς νέας ἡμῶν γλώσσης ἐγχείρημα. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς μόνην τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν, στέργει, τὴν γλῶσσαν, ἣν γενεαὶ γενεῶν ἐδημιούργησαν, ἥν οἱ πατέρες εἰς αὐτὸν παρέδωσαν, ἥτις συνδέει καὶ συγκρατεῖ τοὺς Πανέλληνας, ἥτις καθιστᾷ ἡμᾶς κοινωνοὺς τοῦ νεωτέρου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἥτις εὐχερῶς μετάγει ἡμᾶς εἰς τὸν ὑπέροχον ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμόν, εἰς τὸν ἀμύθητον θησαυρὸν τῆς ἀρχαίας ἡμῶν γλώσσης, εἰς τὸ ἀνέφικτον κάλλος καὶ τὴν ἠθοποιὸν δύναμιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

Κακῶς δ' ἐλέχθη ὅτι καὶ τὰ ξενικὰ στοιχεῖα ὀφείλομεν οἱ Ἕλληνες νὰ διατηρήσωμεν ἐν τῇ γλώσσῃ ἀνέπαφα, ὡς μαρτυροῦντα καὶ τὴν πρὸς τὰ ξένα ἔθνη ἐπιμειξίαν ἡμῶν. Τὸ ξένον οὐδαμοῦ ἀνέχεται ἡ ζῶσα ἐθνικὴ συνείδησις, καὶ μάλιστα ὅταν ὑπενθυμίζῃ χρόνους δουλείας. Μισεῖ τὰ τουρκικὰ ὀνόματα ἡ ἑλληνικὴ ψυχή, ἀποκρούει τὰς τουρκικὰς ἐπωνυμίας καὶ ἀναζητεῖ πανταχοῦ τὰς ἑλληνικάς, ὡς

---

[1] Τοῦ ἰδιώματος τούτου δεῖγμα ἔστω τὸ ἑξῆς· «*Ἡ διάρκεια ποὺ τὴν αἰσθανόμαστε καὶ τὴ ζοῦμε, ποὺ τὴ νιώθομε σὰν ἐξακολούθηση ποιοτική, πάντα ἑτερόγενη, ἀκατάπαυστα δημιουργική, εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν πνευματικὴ πραγματικότητα, ποῦ ξεχωρίζει ριζικὰ τὸ ἐγὼ ἀπὸ τὴν ἀκίνητη καὶ ὁμοιόγενη ἔχταση καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ στοιχεῖο τῆς νιότης καὶ τῆς λευτεριᾶς στὸν κόσμο. Ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία λοιπὸν κουβαλώντας νοήματα παρμένα ἀπ' τὴν ἔχταση στὸν ψυχικὸ βίο καὶ παρουσιάζοντας τὴ διάρκεια σὰν κάτι κομμάτια ποὺ στέκονται τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο (αὐτὸ ποὺ εἶναι ἰδιότητα τῆς ὁμοιόγενης ἔχτασης) χωροποιεῖ καὶ ὑλοποιεῖ τὴ διάρκεια ποὺ εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τοῦ ἐγώ*» (Χ. Θρακιᾶ, Ἡ σημερινὴ θέση τῆς ψυχολογίας. Ἀνατύπωση ἀπ' τὸ Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, τ. 10, 1922, σελ. 59.).

ἀποστρέφεται τὴν ὄψιν τῶν τουρκικῶν οἰκοδομημάτων. Συμβαίνουσι δὲ ταῦτα ὄχι μόνον ἐν Ἑλλάδι. Κάλλιστα εἶπέ τις τῶν νεωτέρων σοφῶν· «Τὸ μέγιστον πλῆθος τῶν ξένων λέξεων παρελήφθη ἐν χρόνοις δουλείας καὶ τυραννικῆς πιέσεως, ἐν χρόνοις καθ' οὓς ἔλειπε πᾶσα ἐθνικὴ συνείδησις. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν ἔθνος ἀσμένως ἀναμιμνήσκεται τὰς ἀποφράδας αὐτοῦ ἡμέρας, λόγοι φιλοπατρίας δικαιολογοῦσιν ἐπαρκῶς τὴν ἐπιθυμίαν, ἵνα τὰ δείγματα ταῦτα τῆς ἐθνικῆς ταπεινώσεως καὶ τοῦ ἐξευτελισμοῦ ἀποσκορακισθῶσι»[1]. Τὰ ξενικὰ ὀνόματα τότε μόνον εἶναι ἀνεκτά, ὅταν ἐλλείπωσιν ἢ μὴ δύνανται νὰ κατασκευασθῶσιν ἴδιαι λέξεις.

Ὅτι δὲ οὐδὲ ἡ ὀρθογραφία τῆς γλώσσης ἡμῶν εἶναι δυνατὸν νὰ κινηθῇ, ἠδύναντο νὰ διδάξωσιν ἡμᾶς ἡ ἀποτυχία τοῦ Βηλαρᾶ[2] καὶ τὰ ξένα παραδείγματα. Οὐδεὶς λαὸς μεταβάλλει τὴν ὀρθογραφίαν, ὁσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι δύσκολος, ὅταν μάλιστα ἔχῃ ἔνδοξον παρελθὸν καὶ ἀξίαν λόγου φιλολογίαν. Οἱ Ἄγγλοι ἔχουσι τὴν δυσκολωτάτην ὀρθογραφίαν· καὶ ὅμως δὲν μεταβάλλουσιν αὐτήν. Γάλλος δὲ ὑπουργὸς πάλιν πρὸς διδασκάλους τὴν ἁπλοποίησιν τῆς γαλλικῆς ὀρθογραφίας συστήσαντας εἶπεν· «Ἡ γαλλικὴ γλῶσσα πολλὰς ἐμφανίζει κατὰ τὴν γραφὴν ἀνωμαλίας, περιπίπτουσι δ' ἕνεκα τούτου οἱ ἀπαίδευτοι εἰς πολλὰ σφάλματα. Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἕπεται ὅτι πρέπει νὰ καταστρέψωμεν τὴν γλωσσικὴν καλαισθησίαν τῶν πεπαιδευμένων. Πᾶσα γνῶσις εἶναι δύσκολος, ἑπομένως καὶ ἡ ὀρθογραφία. Ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι δύσκολος ἡ μηχανικὴ καὶ πᾶσα συλλήβδην ἐπιστήμη, ἡ δυσκολία αὕτη δὲν δικαιολογεῖ τὴν κατάργησίν των[3]. Ταῦτα λέγουσι καὶ πράττουσιν οἱ ξένοι. Ἡμεῖς δ' ἐρωτῶμεν τοὺς ἐν Ἑλλάδι νεωτερίζοντας. Μόνον τοῦ ἰδιώματος αὐτῶν τὴν ὀρθογραφίαν ἐπιζητοῦσι νὰ

[1] *Johansson* (Πρβλ. Χατζιδάκη Ἀπάντησιν, σελ. 573 κ.ἑξ.).

[2] Ὡς γνωστὸν ὁ *Ἰωάννης Βηλαρᾶς* τῷ 1814 ἔγραψε γραμματικὴν ἐν ἰδιωματικῇ γλώσσῃ ἄνευ ὀρθογραφίας καὶ τόνων, ἣν πάντες εὐθὺς ἀπεκήρυξαν οἱ Ἕλληνες, μετ' ὀλίγον δὲ καὶ αὐτός. Ἰδοὺ δεῖγμα.

«Ηκοση τρηα ψηφια πρέπη νὰ εχομε στο αλφαβητο της γλοσας οπου κρενομε· γιατι τοσα χρηαζουντε σοστα για να παραστησομε ολες τες στηχιακες φονες. κε ηνε κτλ.».

[3] Πρβλ. ὅσα ἔγραψεν ὁ Μιλτ. Ἀνν. Καβαλλιερᾶτος ἐν ταῖς «Ἀθήναις» τῆς 6ης Μαΐου 1919.

μεταβάλωσιν ἢ καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων; Ἀλλ' ἐὰν μὴ συμβῇ τοῦτο—καὶ οὐδέποτε θὰ συμβῇ—, ὅταν οἱ τὴν προταθησομένην ὀρθογραφίαν μανθάνοντες Ἑλληνόπαιδες οἱ μέλλοντες εἰς ἀνώτερα νὰ φοιτήσωσι σχολεῖα ἔρχωνται εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, θὰ μανθάνωσι πάλιν τὴν ὀρθογραφίαν αὐτῶν; Εἰς ταύτην καὶ ἄλλας ἀτοπίας ἄγονται οἱ προτείνοντες τὴν μεταβολὴν τῆς ὀρθογραφίας παρ' ἡμῖν[1]. Καὶ ὅμως γνώριμον εἶναι, ὅτι ἡ μικρὰ ἡλικία, ἐὰν μόνον εὐμεθόδως διδάσκηται, εὐχερέστατα ἐντυπώνει καὶ διατηρεῖ τὰς ὀπτικὰς εἰκόνας τῶν λέξεων καθόλου εἰπεῖν. Οὕτως ἐμάθομεν πάντες τὴν ὀρθογραφίαν· οὕτω μανθάνει ἡ νέα ἡλικία πάντων τῶν λαῶν. Πλὴν δὲ τούτου διὰ τῆς ἐκμαθήσεως τῆς ὀρθογραφίας, ὡς τῆς γραμματικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν, καὶ τὸ παρατηρητικὸν ὀξύνεται καὶ ἡ μνήμη προάγεται καὶ ἡ κρίσις ἀσκεῖται[2].

Μηδεὶς δὲ εἴπῃ, ὅτι ἡ κοινὴ καθαρεύουσα γλῶσσα δὲν πρέπει νὰ διδάσκηται ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ. Τὸ σχολεῖον εἶναι πανταχοῦ ὁ κυριώτατος παράγων τῆς ἐπικρατήσεως τῶν κοινῶν γλωσσῶν[3]. Τὸ αὐτὸ δὲ εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ καὶ παρ' ἡμῖν. Ἔπειτα τὸ δημοτικὸν σχολεῖον εἶναι τὸ σχολεῖον τοῦ λαοῦ, ὁ δὲ λαός, ὅστις δικαιοῦται νὰ μετέχῃ πάντων τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, δικαιοῦται καὶ τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν νὰ μανθάνῃ, ἵνα πᾶν ὅ,τι ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ γράφεται καὶ εἶναι προσιτὸν εἰς αὐτόν, ἀναγινώσκῃ καὶ προάγηται εἰς τὴν γνῶσιν. Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ἐλέχθη, ὅτι ἡ παιδικὴ ἡλικία ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ δὲν δύναται νὰ παρακολουθῇ τὴν διδασκαλίαν, ἐὰν μὴ γίνηται ἐν τῇ μητροδιδάκτῳ γλώσσῃ. Ἐν πάσῃ χώρᾳ, ἐν ᾗ διάλεκτοι εἶναι αἱ μητροδίδακτοι γλῶσσαι—πανταχοῦ δὲ συμβαίνει τοῦτο μᾶλλον ἢ ἧττον—, εὐχερῶς τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν μανθάνει ἡ παιδικὴ ἡλικία. Οὕτως

[1] Πρβλ. καὶ ὅσα ὁ *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος* εἶπε τῷ 1817 περὶ τῆς ὀρθογραφίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. «*Τὸ παραδοξότερον εἶναι ὅτι θέλουσι νὰ ἐξορίσωσι καὶ τὴν παλαιὰν τῆς γλώσσης ὀρθογραφίαν, διότι ἐχάσαμεν τῆς παλαιᾶς προφορᾶς τὴν ἀκρίβειαν. Καὶ ἂν ἡ ὀρθογραφία τὴν σήμερον δὲν μᾶς χρησιμεύῃ διὰ τὴν προφοράν, εἶναι ὅμως μέγιστος σύνδεσμος τῆς λαλουμένης μὲ τὴν προγονικὴν ἡμῶν γλῶσσαν, χωρὶς τὸν ὁποῖον θέλομεν ἀπομακρυνθῇ παρασάγγας ὅλους ἀπὸ τὴν ἀναγκαιοτάτην μάθησιν αὐτῆς*» (Παρὰ Σάθᾳ, Παράρτ., σελ. 316).

[2] Σημειωτέον ὅτι καὶ ἔπειτα ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἰσχυρῶς ἀπεκρούσαμεν πρότασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Χατζιδάκη περὶ καταργήσεως τῶν τόνων τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

[3] Πρβλ. καὶ *Meillet*, Les langues etc., σελ. 194 κ.ἑξ.

ἐν Γαλλίᾳ, ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν Γερμανίᾳ, ὅπου ὁ χωρικὸς τοῦ Μεκλεμβούργου καὶ τῆς Βεστφαλίας καὶ τῆς ἄνω Βαυαρίας μανθάνει τὴν κοινὴν καθαρεύουσαν γερμανικὴν γλῶσσαν, ὅπως τὴν καθαρεύουσαν ἑλληνικὴν μανθάνει ὁ Μακεδών, ὁ Κρής, ὁ Μικρασιάτης. Ὀρθότατα εἶπεν ὁ Κοραῆς· «Ἐκρίζωσον ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τὰ ζιζάνια τῆς χυδαιότητος, σπεῖρε εἰς αὐτὴν τὰ ἑλληνικὰ σπέρματα, καὶ θέλεις ἀπορήσειν πῶς εἰς ὀλίγον καιρὸν καὶ αἱ λέξεις καὶ αἱ φράσεις σου ἐπέρασαν ἀπὸ τὸ βιβλίον σου εἰς τοῦ λαοῦ τὰ στόματα»[1]. Καὶ ὁ γλωσσολόγος *Meillet* διδάσκει, ὅτι «ἡ γλῶσσα τοῦ σχολείου εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ προσεχοῦς μέλλοντος· ἐὰν ἡ νέα κοινὴ γλῶσσα εἰσαχθῇ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ γίνηται ἡ διδασκαλία ἐν αὐτῇ καὶ ἐξετάζωνται οἱ μαθηταί, μετ᾽ ὀλίγα ἔτη θὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς χώρας»[2]. Κατὰ τὸν τρόπον δὲ τοῦτον αἱ σήμερον τεχνηταὶ γλῶσσαι γίνονται αὔριον φυσικαί[3]. Μία καὶ μόνη εὐκολία ἐπιτρέπεται νὰ γίνηται ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ· ἡ γλῶσσα τῶν βιβλίων καὶ τῆς διδασκαλίας ἐν τῇ πρώτῃ καὶ δευτέρᾳ τάξει νὰ εἶναι ἁπλουστέρα, κατὰ μικρὸν δὲ νὰ προάγωνται οἱ Ἑλληνόπαιδες εἰς τὸν ὅλον τύπον τῆς καθαρευούσης.

Καὶ εἶναι ἐκ τῶν εἰρημένων περιφανές, ὅτι καθῆκον ἔχομεν οἱ Ἕλληνες ὄχι νὰ διαφθείρωμεν τὴν θαυμασίαν κοινὴν ἡμῶν καθαρεύουσαν γλῶσσαν, ἀλλὰ τῶν πατέρων τὸ ἔργον συνεχίζοντες νὰ καλλιεργήσωμεν ἔτι μᾶλλον αὐτὴν καὶ κατὰ μικρὸν καὶ κατὰ τὸ ἐφικτὸν νὰ καθάρωμεν ἀπὸ τῶν διαλεκτικῶν καὶ τῶν ξενικῶν στοιχείων καὶ καταστήσωμεν τελειοτέραν[4], νὰ πλουτίσωμεν δὲ ἅμα διὰ δημιουργίας νέων ὅρων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων, νὰ ἱδρύσωμεν δὲ Ἀκαδημίαν τῶν γραμμάτων ἐκ σοφῶν λογίων τοῦ ἔθνους ἀποτελουμένην ἀνδρῶν, οἵτινες θὰ δύνανται ἀσφαλῆ νὰ ἐκφέρωσι γνώμην προκειμένου περὶ ἐκλογῆς καὶ κατασκευῆς νέων ὅρων πρὸς πλουτισμὸν τῆς γλώσσης καὶ

[1] Ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου προτεταγμένῃ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν, 1804.

[2] Les langues etc., σελ. 194 κ.ἑξ.

[3] Πρβλ. καὶ H. *Paul*, Prinz. d. Sprachgesch.[3], σελ. 390 καὶ *Meillet*, Les langues etc., σελ. 134 κ.ἑξ.

[4] Τὰ δημοτικὰ ἰδιώματα θὰ ζῶσι, μέχρις οὗ ἐπέλθῃ ἡ δυνατὴ συγχώνευσις καὶ ἐξίσωσις, ὡς συμβαίνει πανταχοῦ.

νὰ κρίνωσιν ἀγῶνας λογοτεχνικούς[1], καὶ μεταφράσεις δὲ νὰ παρασκευάσωμεν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ λογογράφων, ἔτι δὲ Ρωμαίων καὶ νεωτέρων, ἰσαμίλλους πρὸς τὰ πρωτότυπα κατὰ τὴν ὀρθότητα καὶ τὸ κάλλος, ἐν τῇ ἐθνικῇ γλώσσῃ χάριν τῶν πολλῶν, νὰ διδάξωμεν δὲ τὴν κοινὴν γλῶσσαν μεθ᾽ ὅσης ἐπιμελείας γίνεται τοῦτο ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ καὶ ταῖς ἄλλαις χώραις ταῖς προηγμέναις εἰς τὸν πολιτισμόν, ἀπὸ τοῦ δημοτικοῦ ἀρχόμενοι σχολείου, δι᾽ ἐπάθλων δὲ καὶ ἄλλων μέσων νὰ δώσωμεν ἀφορμήν, ὥστε καὶ οἱ ποιηταὶ καὶ λογογράφοι ἡμῶν καθόλου εἰπεῖν μετ᾽ ἀκριβείας καὶ κάλλους καὶ χάριτος ἐν τῇ νέᾳ κοινῇ νὰ γράφωσι γλώσσῃ.

Τὴν ὀρθὴν ταύτην περὶ τῆς γλώσσης γνώμην καὶ εὐγενῆ προαίρεσιν ἔχων ὁ ἀείμνηστος Κωνσταντῖνος Σεβαστόπουλος, ὁ φιλόμουσος καὶ φιλογενὴς ἱδρυτὴς τοῦ φερωνύμου ἀγῶνος, σκοπὸν αὐτοῦ ἔθετο νὰ προτρέψῃ τοὺς Ἕλληνας μετ᾽ ἀκριβείας καὶ ὀρθότητος τὴν γλῶσσαν ἡμῶν νὰ γράφωσι καὶ ἐπιτηδεύωσιν ὕφος, οἷον ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσιν οἱ δόκιμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Ἀπέβλεψε δὲ πρὸς τὴν πανεπιστημιακὴν νεολαίαν, ἐξ ἧς δικαίως ἤλπισεν, ὅτι οὐ μόνον τῆς Ἐπιστήμης οἱ ἱεροφάνται θὰ προέλθωσι καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Παιδείας οἱ λειτουργοί, ἀλλὰ καὶ οἱ δόκιμοι λογοτέχναι τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, οἱ ῥήτορες, οἱ ἱστορικοί, οἱ φιλόσοφοι, οἱ συγγραφεῖς πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, οἱ ποιηταὶ καὶ λογογράφοι ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ.

Καὶ εὐχόμεθα, ἵνα εἰς τοὺς ἀγῶνας τούτους πλείονες καὶ ἀρτίως κατηρτισμένοι κατέρχωνται ἀγωνισταὶ πρὸς ἀμφισβήτησιν τῆς δάφνης. Καὶ οὐ μόνον εὐχόμεθα, ἀλλὰ καὶ ἐλπίζομεν πρὸς τὸν ἐθνικὸν σκοπὸν τοῦ φιλογενοῦς ἀγωνοθέτου ἀποβλέποντες καὶ τὸν ἔνθεον ζῆλον ὑμῶν, εὐγενεῖς μύσται τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Παιδείας, οἵτινες ἐκ τῆς ἀκοιμήτου ταύτης ἑστίας τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως παραλαμβάνοντες μέλλετε αὔριον νὰ μεταλαμπαδεύσητε εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ θεῖον φῶς τῶν Μουσῶν καὶ ῥιπίσητε τοὺς πόθους καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ συντελέσητε τὸ ἐφ᾽ ὑμῖν εἰς τὴν τελείαν ἀποκατάστασιν τοῦ Γένους. Ἐλπίζει τὸ Πανεπιστήμιον σύνολον. Ἐλπίζομεν οἱ Πανέλ-

[1] Ἴδε ὅσα εἴπομεν ἄλλοτε περὶ ἱδρύσεως Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας (Ἀνάλεκτα, 2, 1939, σελ. 18 κ.ἑξ. καὶ 177 κ.ἑξ.).

ληνες, οἵτινες πλήρεις πεποιθήσεως βλέπομεν τῆς μεγάλης Ἑλλάδος τὸ γλυκύτατον ὅραμα, τῆς ἡνωμένης Ἑλλάδος, ἥτις μέλλει νὰ πρωτεύσῃ ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ νέου πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς. Τὴν γλῶσσαν, ἣν οἱ πατέρες παρέδωσαν εἰς ἡμᾶς, τὸν ἀδαμάντινον τοῦτον τοῦ Πανελληνίου δεσμόν, θὰ περιέπωμεν ἀείποτε καὶ θὰ προάγωμεν οἱ Ἕλληνες, ὅσον καὶ τὴν ἁγιωτάτην πίστιν καὶ τὴν μεγαλόπολιν ἐλευθερίαν. Πατρὶς καὶ θρησκεία, ἐπιστήμη καὶ παιδεία καὶ ἐθνικὴ γλῶσσα, ταῦτα εἶναι τὰ σύμβολα ἡμῶν ἐν τῇ μεγάλῃ ὁδῷ, ἣν ἀκολουθοῦντες σπεύδομεν εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ νέου μεγαλείου τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΕΝ ΤΗι ΕΛΛΗΝΙΚΗι ΓΛΩΣΣΗι *

Τίνα σημασίαν ἔχει ἐν ἑκάστῃ γλώσσῃ ἡ περὶ τοὺς ὅρους πραγματεία, τούς τε ἄλλους καὶ τοὺς ἐπιστημονικούς, καὶ γνωστὸν εἶναι εἰς πάντας καὶ ὁ «Ἐπιστημολόγος» μετὰ πολλῆς ἀκριβείας ἐξῆρεν εἰς προηγούμενα αὐτοῦ ἄρθρα, ὥστε παρέλκει πᾶσα περαιτέρω συζήτησις. Ἐν πάσῃ προηγμένῃ χώρᾳ ἀνέκαθεν οἱ σοφοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπιστημῶν παρὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καθῆκον αὐτῶν ἐθεώρησαν καὶ τὴν δημιουργίαν καταλλήλου ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας. Καὶ σήμερον δ' ἐν περιοδικοῖς, ἐν ἐπιστημονικοῖς συνεδρίοις, ἐν ταῖς Ἀκαδημίαις πολὺς γίνεται περὶ τούτου τοῦ πράγματος λόγος, ὁσημέραι δὲ ἀναθεωροῦνται οἱ ὑπάρχοντες ἐπιστημονικοὶ ὅροι καὶ πολλὰ νέα ὀνόματα δημιουργοῦνται καὶ καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς ἀποβολὴν πολλῶν ὅρων ξενικῶν καὶ καταρτίζονται εἰδικὰ λεξικὰ τῶν ἐπιστημῶν ἑκάστων. Γνωστὸν δὲ εἶναι πρὸς τούτοις ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν οἱ τῶν ἐπιστημῶν ἀντιπρόσωποι οὐδέποτε ὑστέρησαν ἐν τῇ ἀσχολίᾳ ταύτῃ.

Ὅτι σήμερον συντονωτέρα ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τῶν παρ' ἡμῖν εἰς τὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας, χαίρω εἴπερ τις ἄλλος καὶ ἐγώ, ὅστις, ὡς εἶναι γνωστόν, ἀπὸ μακροῦ χρόνου τὴν ἀκρίβωσιν τῶν φιλοσοφικῶν ὅρων κατέστησα ἓν τῶν κυριωτάτων μελημάτων μου. Ἐν ἄρθρῳ μου τῷ 1914 δημοσιευθέντι ἐν ταῖς «Ἀθήναις» συνηγορῶν ὑπὲρ τῆς ἱδρύσεως Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἄλλα ἔγραφον καὶ ταῦτα· «Τὸ δὲ τμῆμα τῶν γραμμάτων κύριον ἔργον θὰ ἔχῃ τὴν νεωτέραν ἡμῶν γλῶσσαν νὰ καλλιεργῇ καὶ τὴν ὀρθοέπειαν καὶ τὴν χάριν τοῦ καθ' ἡμᾶς γραπτοῦ λόγου νὰ προάγῃ».

Ἀλλὰ καὶ πρότερον, ἀπὸ τοῦ 1908, ἐν τοῖς «Φιλοσοφικοῖς μελετήμασιν» εἶχον ὑποδείξει τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπανορθώσεως πολλῶν ὅρων πλημμελῶς ἐχόντων καὶ τὴν δημιουργίαν νέων ἐπιστημονικῶν ὅρων εὐστοχωτέρων. Καὶ ἔπειτα δὲ πολλάκις ἐπανῆλθον εἰς τὸ ζή-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ «Ἐπιστημολόγῳ», 1932.

τημα τοῦτο· οὕτως ἐν τοῖς «᾿Ακαδημαϊκοῖς»[1] καὶ ἐν ταῖς «Φιλοσοφικαῖς ἐπιστάσεσι» καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις εὐκαιρίαις. Καὶ περὶ τῶν ὅρων δ᾿ ἔγραψα τῶν ὑπὸ τῶν ξένων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰλημμένων καὶ ὑπέδειξα τὸν τρόπον, καθ᾿ ὃν οὗτοι πρέπει νὰ καταγράφωνται εἰς τὰ Φιλοσοφικὰ Λεξικά[2]. Πρὸς δὲ τούτοις ἐν τῇ Τρίτῃ τάξει τῆς ᾿Ακαδημίας, τῶν ᾿Ηθικῶν καὶ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἣν ἀνήκω, εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων συνεδριῶν ὡμίλησα περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας, καὶ ἰδίᾳ περὶ τῶν ὅρων τῶν ἐπιστημῶν τῶν περιλαμβανομένων ἐν τῇ τάξει ταύτῃ· ἐλήφθη δὲ κατόπιν τούτου ὁμόθυμος τῆς Τάξεως ἡ ἀπόφασις περὶ τοῦ καταρτισμοῦ Λεξικῶν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ τῶν θεολογικῶν καὶ τῶν νομικῶν ὅρων.

Εἰς πάσας ταύτας τὰς περιστάσεις δύο μάλιστα ἀρχαὶ προκειμένου περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων ἐπρυτάνευσαν ἐν τῇ σκέψει μου·

1. Ὅτι τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους ὀφείλομεν νὰ λαμβάνωμεν ἐκ τοῦ ἀνεξαντλήτου θησαυροῦ τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἐφ᾿ ὅσον ὑπάρχουσι τοιοῦτοι πρὸς κατονομασίαν νέων πραγμάτων καὶ σχέσεων, καὶ δὲν προσκρούουσιν εἰς τὸ σημερινὸν γλωσσικὸν συναίσθημα· ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχαῖοι ὅροι κατάλληλοι, πρέπει νὰ δημιουργῶνται νέοι συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

2. Ὅτι ἀντὶ τῶν ὅρων τῶν ξενικῶν καὶ τῶν πλημμελῶς ἐχόντων ἀνάγκη νὰ ἀντικατασταθῶσιν ἄλλοι ἀκραιφνῶς ἑλληνικοί, ἐφ᾿ ὅσον εἶναι τοῦτο δυνατόν.

Εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ἡ μεγαλουργὸς ἑλληνικὴ διάνοια, ὅπως προεβίβασε πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, οὕτως ἐδημιούργησε καὶ τὴν πλουσιωτάτην καὶ ἀκριβεστάτην ὁρολογίαν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, ὅσας ἐκείνη ἀνέπτυξε καὶ προήγαγε, τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν, ἔθηκε δὲ τοὺς τελειοτάτους κανόνας πρὸς δημιουργίαν τῶν παντοίων ὅρων. Διὰ τοῦτο δὲ πάντες οἱ ἀκολουθήσαντες λαοὶ μετὰ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου καὶ τὴν ὁρολογίαν ἐκείνων ἢ ἀμετάβλητον παρέλαβον ἢ κατέστησαν ἀφετηρίαν πρὸς δημιουργίαν νεωτέρων ἀκριβῶν ὅρων. Οὕτως οἱ Ρωμαῖοι, καὶ τούτων μάλιστα ὁ Κικέρων, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πατὴρ

---

[1] Πρβλ. ᾿Ανάλεκτα, 2, σελ. 178.
[2] ᾿Ανάλεκτα, 2, σελ. 231.

τῆς λατινικῆς φιλοσοφικῆς ὁρολογίας. Οὕτως ἀπὸ τῆς ᾿Αναγεννήσεως πάντες οἱ νεώτεροι λαοί. ᾿Αλλὰ καὶ τοῦτο εἶναι γνώριμον, ὅτι οἱ ἀλλοδαποὶ ἐπιστήμονες παρὰ τοὺς ὀρθοὺς ὅρους, τοὺς ὁποίους εἴτε ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης παρέλαβον εἴτε ἐδημιούργησαν κατ᾿ ἀκριβῆ ἀναλογίαν, καὶ πλῆθος ἄλλων ὀνομάτων ἐξ ἑλληνικῶν στοιχείων κατεσκεύασαν, ἅτινα περιφανῶς προσκρούουσιν εἰς τοὺς καθωρισμένους κανόνας. Οἱ δ᾿ Ἕλληνες, οἱ ἐξ ἐκείνων ἀρυόμενοι τῶν νεωτέρων ἐπιστημῶν τὰ διδάγματα, πολλὰ μὲν ἔλαβον ὀρθὰ ἢ κατεσκεύασαν ὀνόματα, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς παρασήμους καὶ ξενικοὺς ὅρους εἰσήγαγον εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν. Συνέβη δὲ τοῦτο καθ᾿ ὅλην τὴν ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως περίοδον, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ὅτε πολλοὶ οὐχὶ μετὰ τῆς προσηκούσης παρασκευῆς ἢ προαιρέσεως προέβησαν εἰς τὴν σύνταξιν βιβλίων ἢ ἀνέλαβον νὰ μεταφράσωσιν ἀλλοδαπῶν συγγράμματα. Καὶ εὑρίσκομεν σήμερον ἐν βιβλίοις ἑλληνικοῖς ὅρους, οἷοι εἶναι οἱ ἑξῆς· ποζιτιβιστικὴ φιλοσοφία, ρασιοναλισμός, ἀπριορισμός, σενσουαλισμός, ματεριαλισμός, ἰντελλεκτουαλισμός, ἰδεαλισμός, ρεαλισμός, καουζαλισμός, ὀπτιμισμός, πεσσιμισμός, ἀσσοσιανισμός, κοντσεπτουαλισμός, νομιναλισμός, νεοχουμανισμός, ἰντετερμινισμός, βολουνταρισμός, νατουραλισμός, νατιβισμός, νατιβιστικὴ θεωρία, πιετισμός, σπιριτουαλισμός, ρελατιβισμός, σκεπτικισμός, ἐκλεκτικισμός, ἀντιμεταφυσικισμὸς καὶ πλεῖστα ἄλλα τοιαῦτα οὐχὶ ἀξιόζηλα ὀνόματα. Ὅτι δὲ οὔτε τὰ ξενικὰ ὀνόματα εἶναι ἀνεκτά, εἰμὴ μόνον ἐν ἀνάγκῃ καὶ κατ᾿ ἐξαίρεσιν, οὔτε τὰ ἑλληνικὰ τὰ πλημμελῶς κατεσκευασμένα εἶναι ἄξια ἐπιδοκιμασίας, θὰ συνομολογήσωσι, νομίζω, προθύμως πάντες οἱ ὀρθοφρονοῦντες Ἕλληνες.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

Α

EMANATION—ΑΠΟΡΡΟΗ *

«Ἡ Χημεία κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους προήνεγκεν εἰς φῶς στοιχεῖά τινα, οἷα τὸ ῥάδιον καὶ τὸ μεσοθόριον, ἅτινα οὐ μόνον ἐνέργειαν ἐκπέμπουσιν ὑπὸ διαφόρους μορφάς, ἠλεκτρικὴν καὶ θερμαντικὴν καὶ τὴν τῶν καθοδικῶν ἀκτίνων, ἀλλὰ καὶ ὕλην τινὰ ἀκτινεργὸν ἀπολύουσιν, ἥτις τὴν ἑαυτῆς ἐνέργειαν μεταδίδει καὶ εἰς ἄλλας οὐσίας.

Τὴν ἀπὸ τῶν στοιχείων τούτων ἀπολυομένην ὕλην οἱ ἀλλοδαποὶ ἐκάλεσαν *emanation*, οἱ δὲ ἡμέτεροι ἐπιστήμονες ὀνομάζουσιν *ἀπαύγασμα* καὶ *αἰγλοβολίαν*.

Ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τῶν ὅρων τούτων οὐδέτερος εἶναι ἐπιτήδειος εἰς δήλωσιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος γεγονότος. Ἀπαύγασμα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἡ λάμψις, ἔκλαμψις ἀπό τινος φωτεινοῦ σώματος προερχομένη. Καὶ αἰγλοβολία εἶναι αἴγλης, ἀκτίνων δῆλον ὅτι προβολή, οὐχὶ δὲ ὕλης ἐκπομπή, ὅπερ εἶναι ἀνάγκη νὰ δηλοῖ ὁ ὅρος, ὡς δηλοῖ τοῦτο κάλλιστα ἡ emanation.

Πῶς θὰ ἦτο ὀρθότερον νὰ ὀνομάσωμεν ἑλληνιστὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ῥαδίου καὶ τῶν τοιούτων στοιχείων ἀπολυομένην ὕλην;

Τὴν ἀπορίαν λύει ὁ Ἕλλην φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς, ὅστις πρῶτος εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἐπιστήμην τὴν ἔννοιαν τῆς emanation καὶ ἐδήλωσεν αὐτὴν διὰ λέξεως ἰδίας.

Ἰδοὺ διὰ βραχυτάτων ἡ περὶ ταύτης διδασκαλία του.

Ἐν τῷ κόσμῳ γένεσις καὶ φθορὰ ἐν τῇ κυρίᾳ τῶν λέξεων τούτων ἐννοίᾳ δὲν ὑπάρχει. Ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν γίνεται· καὶ τὸ ὑπάρχον ἀδύνατον νὰ ἀφανισθῇ.

ἔκ τοῦ γὰρ μὴ ἐόντος ἀμήχανόν ἐστι γενέσθαι
καί τ' ἐὸν ἐξόλλυσθαι ἀνήνυτον καὶ ἄπρηκτον [1]

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1914.

[1] Στίχ. 48 κ. ἑξ. Stein.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα γεννῶνται καὶ φθείρονται καὶ τὸ σύμπαν ὑπόκειται εἰς ἀέναον μεταβολήν, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη εἶναι μεῖξις καὶ διάστασις, σύγκρισις καὶ διάκρισις, ἕνωσις καὶ χωρισμός, σύνθεσις καὶ διάλυσις ἐκ στοιχείων ἀγενήτων καὶ ἀνωλέθρων καὶ ἀναλλοιώτων.

Τοιαῦτα δὲ στοιχεῖα ὑπάρχουσι τέσσαρα, ἡ γῆ καὶ τὸ ὕδωρ καὶ ὁ ἀὴρ καὶ τὸ πῦρ, ἅτινα ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὀνομάζει *ῥιζώματα*. Ἡ δὲ δημιουργία συντελεῖται ὡς ἑξῆς. Μετὰ τῶν στοιχείων ὑπάρχουσιν ἀρχῆθεν δύο δυνάμεις, ἡ μὲν ἑνωτική, ἣν ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐν τῇ ποιητικῇ αὐτοῦ γλώσσῃ καλεῖ φιλίαν καὶ φιλότητα καὶ ἁρμονίαν καὶ στοργὴν καὶ Ἀφροδίτην καὶ Κύπριν, ἡ δὲ ἄλλη διαιρετική, ἣν ὀνομάζει Νεῖκος καὶ Κότον καὶ δῆριν καὶ Ἄρην. Εἶναι δ' αἱ δυνάμεις αὗται προδήλως ἡ ἕλξις καὶ ἡ ἄπωσις, ἃς πρῶτος ὁ Ἀκραγαντῖνος φιλόσοφος εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἐπιστήμην. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν μόνη ἡ ἑνωτικὴ δύναμις ἐπικρατεῖ, τὰ στοιχεῖα πάντα εἶναι ἐν μιᾷ μάζῃ ἡνωμένα, τῷ λεγομένῳ ***σφαίρῳ***, ὅταν δὲ ἰσχύσῃ καὶ ἡ διαιρετικὴ δύναμις, ἄρχεται τῶν στοιχείων ἡ διάκρισις καὶ ἡ τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων δημιουργία. Καὶ διαρκεῖ ἡ περίοδος αὕτη μέχρις οὗ μόνον τὸ Νεῖκος ἐπικρατήσῃ καὶ διακριθῶσιν ἀπ' ἀλλήλων τὰ τέσσαρα στοιχεῖα τέλεον. Ὅταν δὲ πάλιν ἰσχύσῃ καὶ ἡ φιλία, ἄρχεται νέα δημιουργία, ἥτις διαρκεῖ μέχρις οὗ μόνη ἡ φιλία πρυτανεύσῃ καὶ πάντα τὰ στοιχεῖα ἑνωθῶσιν εἰς σῶμα ἕν. Καὶ εἶνε ἡ ἐξέλιξις αὕτη καὶ λειτουργία τοῦ κόσμου διηνεκής.

Ἡ δὲ τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων γένεσις συντελεῖται ὡς ἑξῆς. Ἀπὸ τῶν στοιχείων ἀπολύονται μόρια, ἅτινα ἑνοῦνται μετ' ἀλλήλων οὐχὶ χημικῶς ἀλλὰ μηχανικῶς. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι ἡ ἕνωσις αὕτη κατ' Ἐμπεδοκλέα γίνεται *«καθάπερ ἐκ λίθων καὶ πλίνθων ὁ τοῖχος»* [1].

Ὁ δὲ Γαληνὸς παρατηρεῖ· *«Ἐμπεδοκλῆς ἐξ ἀμεταβλήτων τῶν τεσσάρων στοιχείων ἡγεῖτο γίγνεσθαι τὴν τῶν συνθέτων σωμάτων φύσιν, οὕτως ἀναμεμειγμένων ἀλλήλοις τῶν πρώτων, ὡς εἴ τις λειώσας ἀκριβῶς καὶ χνοώδη ποιήσας ἰὸν καὶ χαλκῖτιν καὶ καδμείαν καὶ μίσυ μείξειεν, ὡς μηδὲν ἐξ αὐτῶν δύνασθαι μεταχειρίσασθαι χωρὶς ἑτέρου»* [2]. Καὶ ἡ ἐπενέργεια δὲ σωμάτων κατ' οὐσίαν κεχωρισμένων ἐπ' ἄλληλα

[1] Περὶ γεν. 334 α 26. Πρβλ. Μ. τ. φ. Α 3. 984 α 8.

[2] Εἰς Ἱπποκρ. Περὶ ἀνθρ. φύσ. Α, 2. XV, 32 Kühn.

κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συντελεῖται. Ἀπολύονται δῆλα δὴ ἐξ ἑκάστου τούτων μόρια καὶ εἰσέρχονται εἰς τοὺς πόρους, οὓς ἔχουσιν ἄλλα σώματα, ὅταν οὗτοι εἶναι σύμμετροι πρὸς αὐτά. Οὕτω δ' ἐξηγεῖται ἡ ἐπ' ἄλληλα ἐπίδρασις μαγνήτου καὶ σιδήρου.

Ταῦτα τὰ οὕτως ἀπολυόμενα ἀπὸ τῶν στοιχείων μόρια ὀνομάζει ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀπορροάς. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασιν αὐτοῦ λέγεται·

Γνῶθ' ὅτι πάντων εἰσὶν ἀπορροαὶ ὅσσ' ἐγένοντο[1]

Καὶ ἐν τῷ Μένωνι τοῦ Πλάτωνος ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς· «*Οὐκοῦν λέγετε ἀπορροάς τινας τῶν ὄντων κατ' Ἐμπεδοκλέα;—Σφόδρα γε.—Καὶ πόρους, εἰς οὓς καὶ δι' ὧν αἱ ἀπορροαὶ πορεύονται;—Πάνυ γε.—Καὶ τῶν ἀπορροῶν τὰς μὲν ἁρμόττειν ἐνίοις τῶν πόρων, τὰς δὲ ἐλάττους ἢ μείζους εἶναι;—Ἔστι ταῦτα*»[2]. Παρὰ δὲ τῷ Πλουτάρχῳ· «*Σκόπει δὴ κατ' Ἐμπεδοκλέα γνοὺς ὅτι πάντων εἰσὶν ἀπορροαὶ ὅσσ' ἐγένοντο· οὐ γὰρ ζῴων μόνον οὐδὲ φυτῶν, οὐδὲ γῆς καὶ θαλάττης, ἀλλὰ καὶ λίθων ἄπεισιν ἐνδελεχῶς πολλὰ ῥεύματα καὶ σιδήρου*[3].

Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι καὶ τῆς αἰσθήσεως τὴν γένεσιν ὁ Ἐμπεδοκλῆς διὰ τῶν ἀπορροῶν ἡρμήνευσεν, ὡς καὶ ὁ Δημόκριτος μετ' αὐτόν, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι καὶ ἄλλοι ὕστερον ἐποιοῦντο λόγον περὶ τῶν ἀπορροῶν, ὠνόμασαν δὲ αὐτὰς καὶ ἀπορροίας.

Τοιαῦτα τὰ περὶ ἀπορροῶν διδάγματα τοῦ Ἐμπεδοκλέους. Εἶναι δὲ πρόδηλον, ὅτι τῶν ἀπορροῶν τῶν στοιχείων ἐκείνου οὐδὲν διαφέρει ἡ τῆς ὕλης τοῦ ῥαδίου ἀπόλυσις, ἣν διδάσκει ἡ χημεία τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὀρθότατα δ' ἔχει τὴν τοῦ ῥαδίου καὶ τῶν τοιούτων στοιχείων emanation νὰ ὀνομάζωμεν *ἀπορροὴν* ἢ *ἀπόρροιαν*.

Ἐν τέλει παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ τὴν περὶ emanation τοῦ φωτὸς θεωρίαν, ἣν πάντες μανθάνομεν ὅτι ἐδίδαξεν ὁ Νεύτων, πρῶτος διετύπωσεν ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Οὗτος ἐδίδαξε καὶ ὅτι τὸ φῶς ἔχει ἀνάγκην χρόνου τινός, ἵνα διανύσῃ τὸ διάστημα τὸ μεταξὺ ἡλίου καὶ γῆς. Ἰδοὺ αἱ μαρτυρίαι. Κατὰ Φιλόπονον «*Ἐμπεδοκλῆς ἔλεγεν ἀπορρέον τὸ φῶς σῶμα ὂν ἐκ τοῦ φωτίζοντος σώματος*»[4]. Κατὰ δὲ τὸν Ἀριστο-

[1] Στίχ. 281.
[2] Μένων 76 C.
[3] Φυσ. Δογμ. 19, 3.
[4] Πρβλ. καὶ Zeller, Phil. d. Griechen I, 1.

τέλην «*Ἐμπεδοκλῆς φησιν ἀφικνεῖσθαι πρότερον τὸ ἀπὸ τοῦ ἡλίου φῶς εἰς τὸ μεταξὺ πρὶν πρὸς τὴν ὄψιν ἢ ἐπὶ τὴν γῆν· δόξειε δ' ἂν εὐλόγως τοῦτο συμβαίνειν· τὸ γὰρ κινούμενον κινεῖταί ποθέν ποι, ὥστ' ἀνάγκη εἶναί τινα καὶ χρόνον, ἐν ᾧ κινεῖται ἐκ θατέρου πρὸς θάτερον· ὁ δὲ χρόνος πᾶς διαιρετός, ὥστ' ἦν ὅτε οὔπω ἑωρᾶτο, ἀλλ' ἔτ' ἐφέρετο ἡ ἀκτὶς ἐν τῷ μεταξύ*»[1].

Εἶναι δὲ περιττὸν καὶ νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ταύτην τὴν περὶ φωτὸς θεωρίαν ὀφείλομεν νὰ ὀνομάζωμεν *θεωρίαν τῆς ἀπορροῆς* καὶ τῆς ὀρθότητος χάριν καὶ τοῦ Ἕλληνος φιλοσόφου, ὅστις πρῶτος ἐδίδαξεν αὐτήν».

Ταῦτα ἐγράψαμεν πρό τινος[2] καὶ ὑπὸ πολλῶν εὐθὺς ἐπεδοκιμάσθη ὁ ὅρος[3]. Καὶ ὁ φίλος συνάδελφος κ. Κ. Ζέγγελης, ὅστις πρῶτος ἄλλοτε τὴν emanation ὠνόμασεν ἑλληνιστὶ *αἰγλοβολίαν* (Ἐγχειρίδιον Ἀνοργάνου Χημείας, 1909 σελ. 421) σφόδρα ἐπήνεσε τὸν ὅρον ἔν τινι ὁμιλίᾳ γενομένῃ ἐν τῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ, εἶπεν ὅμως ὅτι, ὡς ἀπεδείχθη ἤδη, ἡ ἐκ τοῦ ῥαδίου ἀπολυομένη οὐσία εἶναι *στοιχεῖον* ἴδιον καὶ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν δὲν ὀνομάζεται πλέον emanation ἀλλὰ niton ἐκ τοῦ λατινικοῦ (niteo = λάμπω, στίλβω), ὀρθῶς δ' ἔχει καὶ ἑλληνιστὶ *νίτον* νὰ ὀνομάζωμεν τὸ στοιχεῖον τοῦτο.

Δὲν ἀντιλέγομεν πρὸς τὸν διαπρεπῆ ἐπιστήμονα. Νομίζομεν μόνον, ὅτι τὸ μὲν στοιχεῖον τὸ ἀπὸ τοῦ ῥαδίου ἀπορρέον δύνανται οἱ Ἕλληνες χημικοὶ νὰ ὀνομάζωσι νίτον ἢ πολλῷ προτιμότερον ἑλληνιστὶ *στίλβον* ἤ τι τοιοῦτον, ἀλλ' ὅταν μνημονεύωσι τὴν emanation, ἥτις εἶναι ἤδη συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἱστορίας τοῦ ῥαδίου, ὀρθὸν εἶναι νὰ λέγωσιν αὐτὴν *ἀπορροὴν* ἢ *ἀπόρροιαν*, οὐχὶ δὲ *ἀπαύγασμα* ἢ *αἰγλοβολίαν*.

---

[1] Περὶ αἰσθ. καὶ αἰσθ. κεφ. 6, 446a 26 κ.ἑξ. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὴν θεωρίαν ταύτην ἀποκρούει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις πρῶτος ὑπετύπωσε τὴν περὶ τοῦ αἰθέρος θεωρίαν ὡς θὰ δείξωμεν ἀλλαχοῦ (Πρβλ. καὶ ἡμ. διατρ. Πειραματικὴ ψυχολογία, 1913, Ἀνάλεκτα, 2, σελ. 57).
[2] Ἐν «Ἑστίᾳ», 10 Ἰανουαρίου 1914.
[3] Πρβλ. «Ἑστίαν» 18 Ἰανουαρίου 1914. Ἐγένετο δὲ καὶ χρῆσις τοῦ ὅρου (Πρβλ. Σ. Δοντᾶ, Φαρμακολογία, 1914, τόμ. 2, σελ. 268).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

Β

EINFÜHLUNG – ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ *

Τῆς φιλοσοφίας τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης πρόβλημα πολλῆς ἐπιστάσεως ἄξιον εἶναι ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις καὶ ἑρμηνεία τῆς καλαισθητικῆς ἀπολαύσεως. Πῶς γεννᾶται τοῦ καλοῦ ἡ αἴσθησις παρὰ τῷ παρατηροῦντι τὰ δημιουργήματα τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης τὰ προϊόντα; Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου πολλαὶ ἐκ παλαιοῦ χρόνου διετυπώθησαν θεωρίαι, τούτων δὲ μάλιστα λόγου ἀξία κρίνεται τανῦν ἡ ὑπὸ τῶν Γερμανῶν αἰσθητικῶν [1] εἰσαχθεῖσα θεωρία τῆς Einfühlung.

* Ἐδημοσιεύθη ἐν Ἀφιερώματι εἰς Γ. Χατζιδάκην, 1920.

[1] Μὴ φανῇ παράδοξον ὅτι μεταχειριζόμεθα τὸν ὅρον *αἰσθητικός*. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ ὀνόματα *Αἰσθητικὴ* καὶ *αἰσθητικὸς* δὲν δηλοῦσι κατ' ἀκρίβειαν τὴν περὶ τοῦ καλοῦ ἐπιστήμην καὶ τὸν περὶ ταύτην ἀσχολούμενον, διὸ καὶ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν καὶ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἄλλα ἀντὶ τούτων τὰ μὲν εὐστοχώτερα τὰ δὲ ἀστοχώτερα προυτάθησαν ὀνόματα. Οἱ Γερμανοὶ ἀντὶ τοῦ ὀνόματος Aesthetik εἶπον Geschmackslehre καὶ Kallistik καὶ Philosophie des Schönen nnd der Kunst κ.ἄ. Οἱ δ' Ἕλληνες παρὰ τὸ ὄνομα Αἰσθητικὴ (ὁ Κούμας εἶπεν *Αἰσθηματική*· Σύνταγμα φιλοσοφίας, τόμ. 3, 1818, σελ. 153 κ.ἑξ.) ἔταξαν τὸν ὅρον *Καλολογία*, ὅστις εἶναι ὁμολογουμένως πολὺ ἀκριβέστερος. Εἰσάγομεν δὲ ἡμεῖς ἐνταῦθα καὶ τὸν ὅρον *Φιλοσοφία τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης*. Ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι καὶ τὰ ὀνόματα *Αἰσθητικὴ* καὶ *αἰσθητικὸς* δὲν εἶναι παντάπασιν ἀπόβλητα. Ὁ Γερμανὸς Baumgarten (1714 - 1762), ὅστις πρῶτος εἰσήγαγε τὸν ὅρον Aesthetica, ἐδήλωσε διὰ τούτου τὴν ἐπιστήμην, ἥτις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Λογικὴν περὶ τὴν κατ' αἴσθησιν γνῶσιν ἀσχολεῖται, κατ' ἐξοχὴν δὲ περὶ τὴν ἔρευναν τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ (scientia cognitionis sensitivae, gnoseologia inferior, ars pulchre cogitandi, ars formandi gustum. Metaphysica § 519 κ.ἑξ. Aesthetica § 14 κ.ἑξ). Παρ' ἡμῖν θὰ ἠδύνατο ἡ τοῦ καλοῦ ἐπιστήμη νὰ λέγηται καὶ *Αἰσθητικὴ* ὡς κατ' ἐξοχὴν τὴν τοῦ καλοῦ αἴσθησιν ἐρευνῶσα καὶ τὸ καλὸν καὶ τὴν τέχνην καθόλου, οἱονεὶ Καλαισθητική. *Αἴσθησις* καὶ *εὐαίσθητος* καὶ τὰ ἐναντία τούτων ἐλέχθησαν καὶ λέγονται ἐν τῇ στενωτέρᾳ ταύτῃ ἐννοίᾳ (Πρβλ. Διον. Ἁλικαρν. Ἰσοκρ. καὶ Δημοσθ. σύγκρισις § 32 *αἰσθήσεις περὶ λόγους*.—Πλάτ. Νόμ. 812 Β *εὐαισθήτους – περί τε τοὺς ῥυθμοὺς καὶ τὰς τῶν ἁρμονιῶν συστάσεις*). Συνηγορεῖ δὲ ὑπὲρ τούτου καὶ λόγος πολλῷ ἰσχυρότερος, ὅτι δῆλα δὴ οἱ ὅροι *Αἰσθητικὴ* καὶ *αἰσθητικὸς* καὶ παρὰ τοῖς ἀλλοδαποῖς ἐκράτησαν καὶ παρ' ἡμῖν ἐγένοντο συνήθεις, οὐδὲ εἶναι δυνατὸν εὐχερῶς νὰ ἐξαλειφθῶσιν.

Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην αἰτία τῆς καλαισθητικῆς ἀπολαύσεως γίνεται τὸ ὅτι εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς φύσεως καὶ τὰ προϊόντα τῆς τέχνης μεθιστῶμεν ἡμᾶς αὐτούς, προβάλλομεν δῆλον ὅτι τὰς ἡμετέρας ψυχικὰς διαθέσεις, καὶ θεωροῦμεν ταῦτα ἔμψυχα, συναισθανόμενα καὶ δρῶντα. Ὁ καλαισθητικῶς ἀπολαύων κατὰ τοὺς ταῦτα διδάσκοντας παραπλήσια πάσχει πρὸς τὸν μυθολογούμενον Νάρκισσον· ἐκεῖνος ἐνόμιζεν ὅτι ἄλλον ἔβλεπεν ἐν τῷ ὕδατι, ἐν ᾧ ἔβλεπεν ἑαυτόν [1]· καὶ ὁ καλαισθητικὴν ἔχων ἀπόλαυσιν βλέπει ἐν τοῖς ἀντικειμένοις ὡς ἐν κατόπτρῳ τὸν ἑαυτοῦ ψυχικὸν βίον. Ἡ φαντασία εἶναι τῆς ἀπάτης ἡ δημιουργός.

Καὶ σημειωτέον ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παρατήρησις καὶ ἀντίληψις καλεῖται καὶ συμβολική, διότι τὰ ἀντικείμενα, ἐξ ὧν ἡ καλαισθητικὴ ἀπόλαυσις προέρχεται, γίνονται τρόπον τινὰ σύμβολα τοῦ ψυχικοῦ ἡμῶν βίου [2].

Τῆς θεωρίας ταύτης τὰς ῥίζας εὑρίσκομεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ὡς εἴπομεν, σαφέστερον διετύπωσαν αὐτὴν οἱ Γερμανοὶ πρῶτοι. Ὁ Herder (1744 - 1803), ὁ γνωστὸς ποιητὴς καὶ φιλόσοφος, πρὸς τὰ τοῦ Καντίου διδάγματα ἐπεξεργόμενος ποιεῖται λόγον περὶ τοιαύτης τινὸς ψυχικῆς μεταστάσεως τοῦ παρατηροῦντος εἰς τὸ παρατηρούμενον κατὰ τὴν ἀπόλαυσιν τὴν καλαισθητικήν [3]. Παραπλησία θεωρία φέρεται παρὰ τοῖς ποιηταῖς τῆς ῥωμαντικῆς λεγομένης σχολῆς, τῷ Novalis, τῷ Αὔγ. Γουλ. Schlegel, τῷ Jean Paul [4]. Κατὰ τούτους ἐν τῇ καλαισθητικῇ ἀπολαύσει ὁ ἄνθρωπος ταυτίζει ἑαυτὸν πρὸς τὴν φύσιν.

Ἀκριβέστερον ἐπειράθη νὰ καθορίσῃ τὰ κατὰ τὴν Einfühlung ἡ ψυχολογία τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ Φριδ. Θεόδ. Vischer (1807-1887) ποιεῖται λόγον περὶ *συμβολικῆς παρατηρήσεως* ἐν τῇ κα-

[1] Γνωριμώτατος εἶναι ὁ μῦθος· φέρεται δὲ παρά τε ἄλλοις καὶ τῷ Παυσανίᾳ (9, 31, 7) «*Θεσπιέων δὲ ἐν τῇ γῇ Δονακών ἐστιν ὀνομαζόμενος· ἐνταῦθά ἐστι Ναρκίσσου πηγὴ καὶ τὸν Νάρκισσον ἰδεῖν ἐς τοῦτο τὸ ὕδωρ φασίν, οὐ συνέντα δὲ ὅτι ἑώρα σκιὰν τὴν ἑαυτοῦ λαθεῖν τε αὐτὸν ἐρασθέντα αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος ἐπὶ τῇ πηγῇ οἱ συμβῆναι τὴν τελευτήν*».

[2] Πρβλ. Volkelt, Der Symbolbegriff in der neueren Aesthetik, 1876.

[3] Vom Erkennen u. Empfinden d. menschl. Seele 1 «Der empfindende Mensch fühlt sich in alles, fühlt alles aus sich heraus und drückt darauf sein Bild, sein Gepräge» κ. ἄ.

[4] Quintus Fixlein, σελ. 208. Univ. Bibl.

λαισθητικῇ ἀπολαύσει, καθ' ἣν ὁ παρατηρῶν ἰδίας ψυχικὰς διαθέσεις προβάλλει εἰς τὸ παρατηρούμενον[1].

Περαιτέρω ἐχώρησεν ὁ Ἑρμ. Lotze (1817 - 1881), ὁ περιώνυμος ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος. Καὶ κατὰ τοῦτον πυρὴν τῆς καλαισθητικῆς ἀπολαύσεως εἶναι ἡ Einfühlung. Ἀλλ' ἡ Einfühlung εἶναι κατὰ Lotze φαινόμενον γενικώτερον, ὅπερ δὲν περιορίζεται ἐν τῇ καλαισθητικῇ ἀπολαύσει. Εἰς πᾶν ἀντικείμενον μεταθέτομεν κατὰ τὴν παρατήρησιν ἡμετέρας ψυχικὰς διαθέσεις. Γνωριμώτατος εἶναι τοῦ σοφοῦ τούτου ὁ λόγος, ὅτι ἡ ἡμετέρα φαντασία εἰς πᾶσαν δύναται νὰ εἰσδύσῃ μορφήν[2].

Ὁ Ἑρμ. Siebeck παραπλησίαν θεωρίαν ἀσπαζόμενος ὁμιλεῖ περὶ *προσωποποιίας* (Personifikation) ἐν τῇ τοῦ καλοῦ ἀπολαύσει[3], ὁ δὲ Ροβέρτος Vischer καὶ βαθμίδας τῆς Einfühlung διακρίνει (Anfühlung, Nachfühlung, Zufühlung)[4].

Ἀλλ' οἱ ἐπιφανέστατοι πρόμαχοι καὶ τελειωταί, ὡς εἰπεῖν, τῆς θεωρίας τῆς Einfühlung ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις εἶναι ὁ Θεόδ. Lipps, ὁ ἐσχάτως τελευτήσας τὸν βίον καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Μονάχῳ[5], καὶ ὁ Ἰωάννης Volket, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν Λιψίᾳ[6]. Κατὰ τούτους ἡ Einfühlung πλεῖστον ἢ τὸ πᾶν ἀπεργάζεται ἐν τῇ καλαισθητικῇ ἀπολαύσει.

Ὁ Lipps διακρίνει *καθολικὴν καὶ εἰδικὴν* Einfühlung. Καὶ τὴν μὲν πρώτην ὀνομάζει *ἁπλῆν*, τὴν δὲ δευτέραν *καλαισθητικὴν καὶ τελείαν*. Ἡ ἁπλῆ τελεσιουργεῖται ἐν πάσῃ ἀντιλήψει τοῦ περιβάλλοντος. Εἰς πάντα σχηματισμὸν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, εἰς πᾶσαν κίνησιν προσθέτομεν διὰ τῆς φαντασίας ἐσωτερικάς, ψυχικὰς διαθέσεις, ὧν ἐκδηλώσεις ὑπολαμβάνομεν τὰς κινήσεις καὶ τοὺς σχηματισμούς. Ἡ δὲ καλαισθητικὴ Einfühlung φαίνεται μάλιστα ἐν τῇ τέχνῃ. Ἀνιχνεύει δὲ ὁ Lipps τὴν Einfühlung εἰς πάντα τὰ εἴδη τοῦ καλοῦ

---

[1] Kritische Gänge, Neue Folge, 5. Heft, 1886, σελ. 24 κ.ἑξ.

[2] Mikrokosmos II³, σελ. 201 κ.ἑξ. V, 2.—Gesch. d. Aesthetik in Deutschland, 1868. σελ. 78 κ.ἑξ.

[3] Das Wesen der aesth. Anschauung, 1875, σελ. 68, 82, 101 κ. ἄ.

[4] Über das optische Formgefühl, 1873, σελ. 18 κ.ἑξ.

[5] Grundlegung der Aesthetik I², 1914, σελ. 96 κ.ἑξ.

[6] System der Aesthetik I, 1905, σελ. 213 κ.ἑξ.

καὶ τῆς τέχνης, καὶ τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν διὰ τῆς θεωρίας ταύτης πειρᾶται νὰ ἑρμηνεύσῃ. Καὶ θεωροῦνται τὰ τοῦ Lipps κορύφωμα τῶν περὶ Einfühlung διδαγμάτων.

Διττὴ εἶναι ἡ Einfühlung καὶ κατὰ Volkelt, *γενικὴ* καὶ *εἰδικὴ* ἢ *καλαισθητική*. Ἡ πρώτη εἶναι συνηθεστάτη ἐν τῷ βίῳ, ἡ δευτέρα εἶναι ζωηροτέρα καὶ τελειοτέρα ἐκείνης[1].

Ὑπάρχουσι δὲ καὶ μετριώτεροι τῆς Einfühlung θιασῶται, καθ' οὓς μεγάλα μὲν αὕτη συμβάλλεται εἰς τὴν καλαισθητικὴν ἀπόλαυσιν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ μόνος αὐτῆς παράγων. Μνημονεύομεν ἐν ἄλλοις τὸν Στέφανον Witasek[2], τὸν Κονράδον Lange[3], τὸν Κάρολον Gross[4], τὸν Παῦλον Stern[5], τὸν Μὰξ Dessoir[6], τὸν Ἐρνέστον Meumann[7], τὸν Θεοβάλδον Ribot[8], τὸν Κάρολον Lalo[9].

Ἀλλ' ἀρκοῦσι ταῦτα πρὸς διασάφησιν τῆς ἐννοίας τῆς Einfühlung. Δὲν προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα τὰς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν θεωρίαν ταύτην συμβολάς, περὶ ὧν οὐδένα οἱ νεώτεροι ποιοῦνται λόγον, ἢ νὰ ἑρμηνεύσωμεν ψυχολογικῶς τὴν Einfühlung καὶ κρίνωμεν περὶ τῆς ὀρθότητος καὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς. Περὶ τούτων πάντων θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ. Ἐνταῦθα δὲ πρόκειται μόνον περὶ τοῦ ὅρου. Πῶς θὰ ὀνομασθῇ ἑλληνιστὶ ἡ Einfühlung;

Εἶναι ὡμολογημένη ἡ δυσχέρεια τῆς κατ' ἀκρίβειαν μεταφράσεως τοῦ γερμανικοῦ ὅρου εἰς τὰς ἄλλας γλώσσας. Ὁ Γαλάτης αἰσθητικὸς Lalo διαρρήδην λέγει. «On ne peut rendre ce mot (Einfühlung) intraduisible que par des périphrases»[10]. Ἀλλὰ καὶ ἑλληνιστί, ἂν μὴ διὰ περιφράσεως, τοὐλάχιστον μόνον κατὰ προσέγγισιν δυνάμεθα νὰ μεθερμηνεύσωμεν τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ὅρον.

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 217.

[2] Grundz. d. allg. Aesthetik, 1904, σελ. 131 κ.ἑξ.

[3] Zeitschrift f. Psychologie, τόμ. 25.

[4] Einleitung in die Aesthetik, 1892. Der aesth. Genuss, 1902. Die Spiele d. Menschen, 1899.

[5] Einfühlung und Assoziation in der neueren Aesthetik, 1898.

[6] Aesthetik u. Kunstwissenschaft, 1906, σελ. 83 κ.ἑξ.

[7] Einführung in die Aesthetik der Gegenwart², 1919, σελ. 68 κ.ἑξ. System der Aesthetik, 1914, σελ. 96 κ.ἑξ.

[8] Imagination créatrice, 1900.

[9] Les sentiments esthétiques, 1910, σελ. 53 κ.ἑξ.

[10] Αὐτόθι, σελ. 54.

Καθ' ἡμᾶς τρία εἶναι τὰ ὀνόματα, δι' ὧν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξελληνισθῇ ὁ ὅρος Einfühlung.

1. Ἐπειδὴ Einfühlung, ὡς ἐλέχθη, εἶναι ἡ κατὰ φαντασίαν εἰς τὰ ἀντικείμενα προβολὴ τῶν ἰδίων ἡμῶν συναισθημάτων καὶ τοῦ ἄλλου ψυχικοῦ βίου, ἤτοι ἡ κατὰ φαντασίαν μεταβίβασις ψυχικῶν ἰδιοτήτων καθόλου εἰς αὐτά, θὰ ἠδύνατο ἡ Einfühlung νὰ ὀνομασθῇ γενικώτερον μὲν *ἐμψύχωσις*, εἰδικώτερον δὲ *ἐμψύχωσις καλαισθητική*.

2. Ἐπειδὴ εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐμψύχωσιν ἐπακολουθεῖ καὶ ἡ προσωποποιία, οὐχὶ ἀπροσφυῶς καὶ διὰ τοῦ ὅρου *προσωποποιία* θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκφέρηται κατ' ἐπέκτασιν ἡ Einfühlung.

3. Ἐπειδὴ ἡ κατὰ φαντασίαν εἰς τὰ πράγματα προβολὴ τῶν ἰδίων ἡμῶν συναισθημάτων καὶ διαθέσεων καθόλου οὕτω γίνεται, ὥστε αἱ ψυχικαὶ διαθέσεις, ἃς φανταζόμεθα ὑπαρχούσας ἐν τοῖς ἀντικειμένοις, εἶναι οὐχὶ μόνον παραστάσεις ἀλλὰ καὶ πραγματικαὶ διαθέσεις ἡμῶν λειτουργούμεναι ἐν ἡμῖν, ἀποτέλεσμα δὲ τούτου γίνεται ἡ πρὸς τὰ ἀντικείμενα συμπάθεια ἡμῶν κάλλιστα θὰ ἠδύνατο καὶ *συμπάθεια* νὰ λέγηται ἑλληνιστὶ ἡ Einfühlung.

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ οἱ ἀλλοδαποὶ τὰ τρία ταῦτα ὀνόματα συνωνύμως μεταχειρίζονται πρὸς δήλωσιν καὶ ἑρμηνείαν τῆς Einfühlung. Ὁ Volkelt ῥητῶς λέγει ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος φαινόμενον θὰ ὠνόμαζε Beseelung (=ἐμψύχωσιν), καλεῖ δὲ Einfühlung, ἐπειδὴ ὁ ὅρος οὗτος ἔχει καταστῇ κοινὸς καὶ πᾶσι γνώριμος[1]. Περὶ Beseelung ὁμιλεῖ καὶ ὁ Lipps[2], ὡσαύτως δὲ ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος Baldwin, ὅστις τὸν γερμανικὸν ὅρον Beseelung μεθερμηνεύει ἀγγλιστὶ animation[3]. Καὶ ὁ Groos τὸν ὅρον Beseelung ὡς εὐρύτερον καὶ διὰ τοῦτο εὐστοχώτερον προτιμᾷ τοῦ ὅρου Einfühlung[4].

Τὸν ὅρον Personifikation, προσωποποιία, μεταχειρίζεται ὁ Siebeck, ὡς εἴπομεν, καθ' ὃν ἔχομεν τὴν ἱκανότητα «Persönlichkeit in

---

[1] System der Aesthetik I, 213. Πρβλ. Zur Psychologie der aesth. Beseelung, ἐν Zeitschr. f. Philos. u. philos. Kritik, 1898, σελ. 161.

[2] Zeitschr. f. Psychologie, τόμ. 22. σελ. 415.

[3] Dictionary of Philosophy and Psychology II, 1902, σελ. 673.

[4] Αὐτόθι. Κατὰ τὴν Einfühlung, ὡς εἴπομεν, προβάλλομεν εἰς τὰ ἀντικείμενα τὸν ὅλον ἡμῶν ψυχικὸν βίον, ὁ δὲ ὅρος Einfühlung, δηλοῖ κυρίως τῶν συναισθημάτων τὴν προβολήν, διὸ καὶ φαίνεται στενώτερος τοῦ δέοντος.

die Dinge hineinzuschauen»[1]. Καὶ ὁ Volkelt ποιεῖται λόγον περὶ personifizierende Einfühlung[2].

Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ὅρου *συμπάθεια* ποιοῦνται χρῆσιν οἱ ἀλλοδαποὶ συνωνύμως πρὸς τὴν Einfühlung. Ὁ Lipps διακρίνων Einfühlung θετικήν, ἧς προϊὸν εἶναι ἡ τοῦ καλοῦ αἴσθησις, καὶ ἀρνητικήν, ἐξ ἧς ἡ ἀντίληψις τοῦ αἰσχροῦ πηγάζει, χαρακτηρίζει ὡς Sympathie τὴν θετικὴν Einfühlung[3]. Ὁ Groos ἀντὶ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως Sympathie εἰσάγει τὰ ὀνόματα Miterleben καὶ Nacherleben, ἅτινα εἶναι συνώνυμα πρὸς αὐτήν[4]. Sympathy λέγει τὴν Einfühlung καὶ ὁ Baldwin[5], sympathie ὁ Lalo[6] simpatia ὁ Ἰταλὸς Groce[7], ἵνα μηδὲν εἴπωμεν περὶ ἄλλων.

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. Ἡμεῖς δ' ἐκ τῶν τριῶν εἰρημένων ὅρων προσφυέστερον νομίζομεν τὸν τελευταῖον, διότι ἡ συμπάθεια πρῶτον μὲν σημαίνει ἐγγύτερον ὅ,τι ἡ Einfühlung, ἔπειτα δὲ προϋποθέτει καὶ τὴν ἐμψύχωσιν καὶ τὴν προσωποποιίαν. Νομίζομεν δὲ ὀρθὸν *συμπάθειαν* μὲν ἁπλῶς νὰ λέγωμεν τὴν Einfühlung καθόλου, *καλαισθητικὴν* δὲ *συμπάθειαν* νὰ καλῶμεν τὴν ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν λεγομένην aesthetische Einfühlung ἢ aesthetische Sympathie (simpathie esthétique, aesthetic sympathy, simpatia estetica)[8].

Ἐγκυρότερον θὰ καθορίσῃ καὶ τὰ κατὰ τοὺς φιλοσοφικοὺς ὅρους ἡ Ἀκαδημία. Ὅτι δὲ τῆς Ἀκαδημίας μέλημα πρώτιστον πρέπει νὰ

---

[1] Ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ.

[2] System der Aesthetik I, 452 κ. ἑξ.

[3] Grundl. d. Aesthetik I², σελ. 139 κ. ἄ. Πρβλ. καὶ Raumaesthetik u. geometr. optische Täuschungen, 1893· καὶ Komik u. Humor, 1898 σελ. 223 κ.ἑξ.

[4] Der aesth. Genuss, σελ. 185 κ. ἑξ.

[5] Dictionary of Philosophy and Psychology, ἐν τῷ εἰρημένῳ τόπῳ.

[6] Les sentiments esthétiques, αὐτόθι.

[7] Estetica, 1912. σελ. 477 κ. ἄ.

[8] Τὸν ὑπὸ τοῦ V. Basch πρὸς δήλωσιν τῆς Einfühlung προταθέντα ὅρον sympathie symbolique (Essai critique sur l'esthétique de Kant, 1896, σελ, 290 κ.ἄ.) νομίζομεν περιττόν. Ὁ προσδιορισμὸς *συμβολικὴ* οὐδὲν προσθέτει ἐνταῦθα, διότι ἡ ἔννοια τοῦ συμβόλου περιέχεται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς Einfühlung, ὡς ἐγένετο δῆλον ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν εἰρημένων. Ἄλλως τε ὁ Volkelt καὶ ἄλλοι συμβολικὴν Einfühlung λέγουσιν ἓν μόνον εἶδος τῆς καλαισθητικῆς συμπαθείας (System d, Aesthetik I, σελ. 258 κ.ἑξ.).

γένηται καὶ ἡ τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων δημιουργία καὶ ἔγκρισις καὶ ἡ σύνταξις ἐπισήμου Λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης θὰ ὁμολογήσῃ, ἐλπίζομεν, ὁ σοφὸς συνάδελφος καὶ σεβαστὸς φίλος, εἰς ὃν ἡ παροῦσα βραχεῖα μελέτη ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετηρίδι τῆς καθηγεσίας προσφέρεται

δόσις ὀλίγη τε φίλη τε.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΑΣΕΙΣ*

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Ἡ Ἑλλάς, ἥτις τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ὑπῆρξε γενέτειρα καὶ τροφός, πρώτη καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν γλῶσσαν ἐδημιούργησε θαυμασίους λαξεύσασα ὅρους ἐν πάσῃ τοῦ ἐπιστητοῦ μοίρᾳ. Πάντες δὲ οἱ προηγμένοι λαοὶ οἱ ἀκολουθήσαντες εἰς τοὺς Ἕλληνας οὐ μόνον ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ τέχνῃ ἐκείνους ἔσχον ἀφετηρίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν παρ' ἐκείνων παρέλαβον, οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ τῶν μέσων αἰώνων σοφοὶ καὶ οἱ νεώτεροι ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅτε τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἡ σπουδὴ κύριον ἀπέβη μέλημα τῶν περὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας ἀσχολουμένων. Τῶν ἑλληνικῶν ὅρων οὗτοι ἄλλους μὲν εἰς τὰς νεωτέρας γλώσσας μετέφρασαν, ἄλλους δὲ μετέγραψαν ἀμεταφράστους, τινὰς δ' ἐπὶ ἄλλης σημασίας μετεχειρίσθησαν, ὡς δὲ εἶναι γνώριμον, καὶ πολλοὺς νέους ἐπιστημονικοὺς ὅρους ἐδημιούργησαν καὶ ὁσημέραι δημιουργοῦσιν ἐκ στοιχείων, ἅτινα λαμβάνουσιν ἐκ τοῦ ἀκενώτου θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Καὶ συνέβη τοῦτο ἔν τε ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ δὴ μάλιστα ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ.

Εἶναι δὲ ὀρθὸν καὶ δίκαιον ἅμα οἱ συντάσσοντες Λεξικὰ τῶν ἐπιστημῶν ἐν μὲν τῇ ἱστορικῇ ἐξετάσει τῶν πραγμάτων τὰ τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφικὰ διδάγματα νὰ μὴ καταλείπωσιν ὅλως ἀμνημόνευτα, παρὰ δὲ τοὺς ὅρους, ἐὰν μὲν εἶναι τῶν ἑλληνικῶν μεταγραφὴ ἢ καὶ μεθερμηνεία, νὰ παραθέτωσι τοὺς ἑλληνικούς, ἐὰν δ' ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐξ ἑλληνικῶν στοιχείων ἐδημιουργήθησαν, νὰ δηλῶσι τὰ στοιχεῖα ταῦτα.

Ἀλλὰ πρὸς ἐφαρμογὴν τοιαύτης μεθόδου ἀπόπειραι μόνον ἐγένοντο μέχρι τοῦδε. Καὶ λέγοντες ταῦτα ἔχομεν ὑπ' ὄψει τὰ ***Φιλοσοφικὰ Λεξικὰ*** τὰ νῦν μάλιστα ἐν χρήσει ὄντα, ἤτοι·

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1916.

1) Baldwin, Dictionary of Philosophy and Psychology, τόμοι 2, 1901 κ. ἑξ.

2) Eisler, Wörterbuch der philosophischen Begriffe,[3] τόμοι 3, 1910.

3) Blanc, Dictionnaire de philosophie, 1906.

4) Ranzoli, Dizionario di scienze filosofiche[2], 1916, ἐν οἷς ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μέθοδος οὐχὶ μετὰ τῆς προσηκούσης ἀκριβείας εἶναι ἐφηρμοσμένη.

Ὁ *Ranzoli*, οὗ τὸ Λεξικὸν παρέσχε μάλιστα ἀφορμὴν εἰς τὰς ὀλίγας ταύτας παρατηρήσεις, κάλλιστα ποιῶν παρ' ἕκαστον ἰταλικὸν παρατίθεται καὶ τὸν γερμανικὸν καὶ τὸν ἀγγλικὸν καὶ τὸν γαλλικὸν ὅρον (ὡς καὶ ὁ Baldwin), τοὺς δ' ἑλληνικοὺς ἐνιαχοῦ μόνον ἔχει, ὡς καὶ αὐτὸς ὁμολογεῖ λέγων· «Ho messo accanto ad ogni vocabolo il corrispondente tedesco, inglese e francese, ***talvolta*** anche latino e ***greco***» (Prefaz. V). Οὕτω γράφει· Alterità (ἑτερότης), identità (ταυτότης), anima del mondo (ἡ τοῦ παντὸς ψυχή. Πρόσθες, ἡ τοῦ *κόσμου ψυχή*. Πρβλ. Τιμαίω Λοκρῶ· *περὶ ψυχᾶς κόσμω*· Μάρκου Αὐρηλίου· *«ἓν ζῷον ὁ **κόσμος** μίαν οὐσίαν καὶ **ψυχὴν** ἐνέχον»* Δ, 40), appetito (ὄρεξις), contrario (ἐναντίος), subcontrarie (ὑπεναντίαι), subalterne (ὑπάλληλαι· γρ. *ὑπάλληλοι*), conversione (ἀντιστροφή), corruzione (φθορά), acatalessia (ἀκαταληψία), afasia (ἀφασία) agnosia (ἀγνωσία), anamnesi (ἀνάμνησις), apatia (ἀπάθεια), atarassia (ἀταραξία), catarsi (κάθαρσις), lemma (λῆμμα) maieutica (μαιευτική), fantasma (φάντασμα), filosofia (φιλοσοφία), filosofema (φιλοσόφημα) κ.ἄ.

Ἀλλὰ γράφει καὶ
accidente, Achille (sofisma di), Accademia, acedia, acusma, afemia, agrafia, amorfo, amusia, analogia, analgesia, analisi, anfibolia, antipatia, antitesi, antitipia, apologetica, aprassia, archetipo, architettonica, aristocratia, arithmetica, astenia, atassia, contradditorie, cinici, diplopia, dilemma, ecpirosi, entusiasmo, epagoge, epoptico, estasi, euforia, fantasia, microcosmo κ. ἄ. ἄνευ παραθέσεως τῶν ἑλληνικῶν ὅρων

συμβεβηκός, Ἀχιλλεύς, Ἀκαδήμεια, ἀκηδία, ἄκουσμα, ἀφημία, ἀγραφία, ἄμορφος, ἀμουσία, ἀναλογία, ἀναλγησία, ἀνάλυσις, ἀμφιβολία, ἀντιπάθεια, ἀντίθεσις, ἀντιτυπία, ἀπολογητική, ἀπραξία, ἀρχέτυπον,

ἀρχιτεκτονική, ἀριστοκρατία, ἀριθμητική, ἀσθένεια, ἀταραξία, ἀντιφατικαί, κυνικοί, διπλωπία, δίλημμα, ἐκπύρωσις, ἐνθουσιασμός, ἐπαγωγή, ἐποπτικός, ἔκστασις, εὐφορία, φαντασία, μικρόκοσμος κ. ἄ.

Ἀλλαχοῦ ὁ Ranzoli μόνην σημειοῦται τὴν παραγωγὴν καὶ ταύτην οὐχὶ πάντοτε ὀρθῶς, ὧδε·

acroamatico (ἀκροάμαι· γράφε· *ἀκροῶμαι*),
agonistica (ἀγωνίζομαι),
anarchia (a priv. ἀρχή),
autonomia (αὐτὸς – νόμος),
diallelo (ἀλλήλων),
oligarchia (ὀλίγος),
paradigma (δείκνυμι),
paradoxon (παρὰ – δόξα),
parusia (παρεῖναι),
problema (προ – βάλλω),
sorite (σῶρος· γράφε· *σωρός*),
topica (da τόπος) κ. ἄ.

Καίτοι ὀρθὸν θὰ ἦτο καὶ ἐνταῦθα τοὺς ἀντιστοίχους ἑλληνικοὺς ὅρους νὰ παραθέσῃ· *ἀκροαματικός, ἀγωνιστική, ἀναρχία, αὐτονομία, διάλληλος, ὀλιγαρχία, παράδειγμα, παράδοξον, παρουσία, πρόβλημα, σωρίτης, τοπικά*. Ἂν δὲ ἤθελε καὶ τὴν παραγωγὴν νὰ σημειώσῃ, προσῆκον θὰ ἦτο νὰ παραθέσῃ ταύτην ἐν παντὶ ἑλληνικῷ ὅρῳ.

Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι πολλοὺς τῶν ὅρων πλημμελῶς ὁ Ranzoli ἑρμηνεύει. Γράφει παραδείγματος χάριν·

anomalia (da a priv. – ***νόμος***, legge).
estasi (ἐξίστημι = uscir di se stesso),
ilozoismo ὕλη – ***ζῷον***),
ipostasi (ὑπὸ – στάσις),
sillogismo (συλλογισμός· da συλλέγω, metto insieme).

Ἀλλ', ὡς ἕκαστος γινώσκει, οὔτε τὸ *ἔκστασις* ἐκ τοῦ *ἐξίστημι* παράγεται, ἀλλ' ἐκ τοῦ *ἐξίσταμαι*, οὔτε τὸ *ὑπόστασις* ἐκ τῶν λέξεων *ὑπὸ* καὶ *στάσις* ἀπετελέσθη, ἀλλὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ *ὑφίσταμαι*, οὔτε ἡ λέξις ***νόμος*** ἔχει τι κοινὸν πρὸς τὴν *ἀνωμαλίαν*, οὔτε τὸ ζῷον πρὸς τὴν *ὑλοζωίαν*, οὔτε τὸ ***συλλέγω*** πρὸς τὸν *συλλογισμόν*.

Πρόδηλον δὲ εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεύς, ἐὰν ἤθελε καὶ τὴν παραγωγὴν νὰ δηλώσῃ, ὤφειλε νὰ γράψῃ ὧδε·

anomalia (ἀνωμαλία· da a priv. e ***ὁμαλός***),
estasi (ἔκστασις· da ***ἐξίσταμαι***),
ilozoismo (ὕλη – ***ζωή***),
ipostasi (ὑπόστασις· da ***ὑφίσταμαι***),
sillogismo (συλλογισμὸς da ***συλλογίζομαι***).

Τοιαῦται παραλείψεις καὶ ἁμαρτήματα παραπλήσια φέρονται καὶ παρὰ τῷ *Blanc*, ὅστις οὔτε τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους ἐν ταῖς πλείσταις λέξεσι παρατίθεται οὔτε ὀρθῶς γράφει·

alalie (α – λαλιά)· ἀντὶ τοῦ *ἀλαλία*,
amorphe (α – μορφή)· ἀντὶ τοῦ *ἄμορφος*,
anesthésie (α – αἴσθησις)· ἀντὶ τοῦ *ἀναισθησία*,
antipathie (ἀντὶ – πάθος)· ἀντὶ τοῦ *ἀντιπάθεια*,
aprosexie (ἀπρόσεκτος)· ἀντὶ τοῦ *ἀπροσεξία*,
cosmogonie (κόσμος–γόνος)· ἀντὶ τοῦ *κοσμογονία*,
cosmologie (κόσμος – λόγος)· ἀντὶ τοῦ *κοσμολογία*,
dipsomanie (δίψος)· ἀντὶ τοῦ *δίψα – μανία*.

Ἐπιμελέστεροι περὶ τὴν τῶν ἑλληνικῶν ὅρων ἀναγραφὴν εἶναι ὁ *Eisler* καὶ ὁ *Baldwin*, ἀλλ᾿ οὐδὲ παρὰ τούτοις ἐπικρατεῖ ἀνέγκλητος ἀκριβολογία.

Πολλάκις ὁ Eisler παραλείπει τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους (πρβλ. Symmetrie, Synergie, Theogonie κ. ἄ.), ἄλλοτε δέ, ὡς ὁ Ranzoli καὶ ὁ Blanc, τὴν παραγωγὴν τῶν ὅρων παρατίθεται καὶ δὴ ἐνιαχοῦ ἐσφαλμένην.

Ἰδοὺ παραδείγματα·

Tautologie (ταὐτὸ – λέγειν)· ἀντὶ τοῦ *ταυτολογία*,
Theosophie (θεὸς – σοφία)· ἀντὶ τοῦ *θεοσοφία*,
Teleologie (τέλειος – λόγος)· ἀντὶ τοῦ ***τέλος*** – *λέγειν*.

Διότι τὸ Teleologie περιφανῶς δὲν προέρχεται ἐκ τῶν λέξεων *τέλειος – λόγος*, ἀλλ᾿ ἐκ τοῦ ***τέλος–λέγειν***, Teleologie δῆλα δὴ εἶναι ἡ περὶ τοῦ τέλους, τῆς σκοπιμότητος διδασκαλία, ἡ θεωρία ἡ ἀποδεχομένη τελικὰ αἴτια ἐν τῇ δημιουργίᾳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ τοῦ κόσμου. Οὗ ἕνεκα ὀρθῶς ἔχει νὰ ἐκφέρηται ὁ ὅρος ἑλληνιστὶ ***τελολογία*** (πρβλ.

ὅσα διελάβομεν ἐν Ἀθηνᾷ, 20, 1908, σελ. 627), παρὰ δὲ τοῖς ἀλλοδαποῖς telologie, telology, telologia.

Οὐχὶ ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα παρὰ τῷ *Baldwin*. Ἐν τῷ Λεξικῷ τῷ ὑπὸ τούτου ἐκδεδομένῳ φέρονται ἐν ἄλλοις τὰ ἑξῆς·

Academy (gr. Ἀκαδέμος· γρ. *Ἀκάδημος*)· ἀντὶ τοῦ *Ἀκαδήμεια*,
acroamatic (gr. ἀκρόαμα)· ἀντὶ τοῦ *ἀκροαματικός*,
aetiology (αἰτία – λόγος)· ἀντὶ τοῦ *αἰτιολογία*,
amblyopia (ἀμβλὺς – ὤψ)· ἀντὶ τοῦ *ἀμβλυωπία*,
amusia (ἀ – μοῦσα)· ἀντὶ τοῦ *ἀμουσία*,
anaemie (ἀ – αἷμα)· ἀντὶ τοῦ *ἀναιμία*,
apocatastasis (ἀπὸ – κατὰ – στάσις)· ἀντὶ τοῦ *ἀποκατάστασις*,
apocalypse (ἀπὸ – καλύπτειν)· ἀντὶ τοῦ *ἀποκάλυψις*,
asymmetry (ἀ – σὺν – μέτρον)· ἀντὶ τοῦ *ἀσυμμετρία*,
epagoge (ἐπὶ – ἄγειν)· ἀντὶ τοῦ *ἐπαγωγή*,
melancholia (μέλας – χολή)· ἀντὶ τοῦ *μελαγχολία*,
metempsychosis (μετὰ – ἐμψυχοῦν)· ἀντὶ τοῦ *μετεμψύχωσις*,
philanthropy (φίλος – ἄνθρωπος)· ἀντὶ τοῦ *φιλανθρωπία*,
philosophy (φίλος – σοφία)· ἀντὶ τοῦ *φιλοσοφία*.

Περὶ τοῦ *αἰσθητικὸς* γράφει ὁ Baldwin ὅτι παράγεται ἐκ τοῦ *αἰσθήσεσθαι* (ἀντὶ τοῦ *αἰσθάνεσθαι*), περὶ δὲ τοῦ *agnosticism* διδάσκει ὅτι προῆλθεν ὧδε· Lat. a + gnoscere, to know (πρβλ. καὶ Blanc ἐν λέξει agnosticisme)· καὶ ταῦτα ἐν ᾧ πρόδηλον εἶναι ὅτι τὸ agnosticism προῆλθεν ἐκ τοῦ agnostic, τοῦτο δ᾿ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ *ἄγνωστος*. Agnostic εἶπε πρῶτος ὁ Huxley (1869) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ gnostic, ὁρμηθεὶς ἐκ τῆς τοῦ Παύλου ῥήσεως «*ἀγνώστῳ θεῷ*» (πρβλ. R. H. Hutton, Letter 13 Mars 1881).

Ἀλλ᾿ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τὸν Ranzoli.

Τινὲς τῶν ὅρων, οὓς ἐν τῷ Λεξικῷ οὗτος ὡς ἑλληνικοὺς ἀναγράφει, εἶναι παντάπασιν ἀνυπόστατοι.

Ἐν σελ. 48 παρατίθεται ὁ Ranzoli τὸν ὅρον *anfibologia*, ὅστις, ὡς λέγει, δηλοῖ τὸ σόφισμα τὸ προερχόμενον ἐκ συντακτικῆς δυσχερείας, οἷον dico lupum mordere canem. Ἀλλὰ τὸ ἐξ ἀμφισημίας καὶ συντακτικῆς δυσχερείας σόφισμα, οἷα μάλιστα τὰ τῶν χρησμῶν, ἑλληνιστὶ λέγεται *ἀμφιβολία* (*παρὰ τὴν ἀμφιβολίαν*· Ἀριστοτέλης π. σοφιστ.

ἐλέγχων 4). Τὸ δὲ anfibologia εἶναι ὅρος ἀτόπως ὅλως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀμφιβολία προελθών. Ὤφειλε δὲ ὁ Ranzoli μόνον τὸν ὅρον anfibolia νὰ ἐγκρίνῃ, ἀφ' οὗ μάλιστα γινώσκει ὅτι τὸ ἀσύστατον anfibologia «è una forma di sofisma molto simile all'amfibolia» (αὐτόθι).

Εἰς τὸ αὐτὸ σφάλμα περιπίπτει ὁ Blanc (ἐν λέξει amfibologie). Φρονιμώτερόν πως ὁ R. Adamson ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Baldwin ἐκδεδομένῳ Λεξικῷ γράφει amfibology or amphibolia (I, 38), ἄριστα δὲ ποιῶν ὁ Eisler μόνον τὸν ὅρον Amphibolie ἔχει (I, 39).

Ἐν σελ. 800 ἀναγράφων ὁ Ranzoli τὴν λέξιν orismologia σημειοῦται τάδε· «è sinonimo di terminologia» δηλοῖ ἄρα ὁ ὅρος τὴν περὶ τοὺς τεχνικοὺς ὅρους τῶν ἐπιστημῶν πραγματείαν. Ἀλλ' ἡ περὶ τοὺς ὅρους ἐπιστήμη ἑλληνιστὶ λέγεται *ὁρολογία*, ἥτις ἰταλιστὶ μεταγραφομένη ὀφείλει νὰ εἶναι *orologia*. Τοῦτον δὲ τὸν ὅρον πρέπον ἦτο νὰ ἀναγράψῃ ἐν τῷ Λεξικῷ καὶ συστήσῃ ὁ Ranzoli.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τῶν φιλοσοφικῶν διδαγμάτων ἱστορικῇ ἐξετάσει οὐχὶ πάντοτε γίνεται τῶν ἑλληνικῶν μνεία, οὐδὲ ὁμολογεῖται ἐν τοῖς εἰρημένοις Λεξικοῖς διαρρήδην τὸ ἀνῆκον εἰς τοὺς Ἕλληνας. Παρατιθέμεθα τό γε νῦν ἔχον ἐκ τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ranzoli ἐλάχιστα παραδείγματα [1].

[1] Ἐκ παρέργου σημειοῦμεν ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀναγραφῇ τῶν ἑλληνικῶν λέξεων οὐχὶ ὀλίγα ὑπάρχουσι σφάλματα ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Ranzoli.

Σελ.	31	γράφει	τὸ θάτερον	ἀντὶ	τοῦ	θἄτερον,
»	144	»	κάτεκε	»	»	κάτεχε,
»	148	»	κανωνικὴ	»	»	κανονική,
»	156	»	πλέσσω	»	»	πλήσσω,
»	157	»	κάταρος	»	»	καθαρός,
»	272	»	κρόνος	»	»	χρόνος,
»	274	»	γραψίδι	»	»	γραφίδι,
»	300	»	κατὰ πάντος	»	»	κατὰ παντός,
»	435	»	σθεφαρὸς	»	»	σθεναρός,
»	450	»	μάτεν	»	»	μάτην,
»	514	»	εἴδολα	»	»	εἴδωλα,
»	631	»	εἰρώνεια	»	»	εἰρωνεία,
»	634	»	ἰσοσθενία	»	»	ἰσοσθένεια,
»	644	»	λῆμματα	»	»	λήμματα,
»	706	»	μιστήριον	»	»	μυστήριον,
»	1168	»	θεορέω	»	»	θεωρέω.

Ἐν τῷ τοῦ Eisler Λεξικῷ, ἵνα περὶ τῶν ἄλλων μηδὲν εἴπωμεν, τοιαῦτα

1) Ἐν σελ. 1 λόγον ποιούμενος ὁ Ranzoli περὶ τῶν γραμμάτων A E I O, ὧν ἐν τῇ Λογικῇ γίνεται χρῆσις πρὸς δήλωσιν τοῦ ποσοῦ ἅμα καὶ τοῦ ποιοῦ τῶν κρίσεων φαίνεται διδάσκων ὅτι ταῦτα ἀναντιρρήτως προέρχονται ἐκ τῶν σοφῶν τῶν μέσων αἰώνων. Ἀλλ' ὁ Prantl, εἰς ὃν παραπέμπει, διαρρήδην λέγει ὅτι τὰ εἰρημένα γράμματα κατάγονται πιθανώτατα ἐκ τῶν ἑλληνικῶν λέξεων ***πᾶς*** (A), ***οὐδείς*** (E), ***τὶς*** (I), ***οὐ πᾶς*** (O), αἵτινες κατὰ τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα φέρονται πρῶτον παρὰ τῷ τοῦ Πρόκλου μαθητῇ Ἀμμωνίῳ, ἔπειτα δ' ἐν τῇ *Συνόψει* τῇ ἀποδιδομένῃ εἰς τὸν Ψελλὸν (ΙΑ' αἰών), ἐξ ἧς κατὰ τὸν αὐτὸν σοφὸν τὰ γράμματα ταῦτα μετεδόθησαν εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα πρῶτος Πέτρος ὁ Ἱσπανὸς (Summulae logicales) κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἀναγράφει τὸ μνημονικὸν δίστιχον:

Asserit A, negat E, verum generaliter ambo
Asserit I, negat O, sed particulariter ambo.
(Prantl, Gesch. d. Logik I, 653· II, 269, 283).

2) Ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ Asino di Buridano (σελ. 87) ὡς ἐν παρόδῳ ποιεῖται ὁ Ranzoli μνείαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀλλ' ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ καταχωρισθῇ τὸ παρ' Ἀριστοτέλει χωρίον· «*λόγος τοῦ πεινῶντος καὶ διψῶντος μέν, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἐδωδίμων καὶ τῶν ποτῶν ἴσον ἀπέχοντος· καὶ γὰρ τοῦτον ἠρεμεῖν ἀναγκαῖον*» (Περὶ οὐρ. B 13, 295 β 32 κ.ἑξ.) καὶ δὴ πρῶτον, ἐπειδὴ τοῦτο πάντως ἐγένετο ἀφετηρία τοῦ Δαντείου

Intra duo cibi distanti e moventi
d'un modo, prima si morria di fame,
che liber' uom l'un si recasse a denti.
(Paradiso IV, 1 κ.ἑξ.)

καὶ τοῦ λεγομένου περὶ τοῦ ὄνου τοῦ Buridan.

3) Ἐν λέξει Eclettícismo γράφει ὁ Ranzoli· «Nella storia

ἁμαρτήματα πολὺ ὀλιγώτερα φέρονται. Ἀναγράφομεν τὰ ἑξῆς σπουδαιότατα·

Ἐν I, 154, 155 *λόγοι* ***ὕλινοι***· ἀντὶ τοῦ ***ἔνυλοι*** (Ἀριστ. π. ψ. A 1, 403 α 25).

Ἐν II, 957, ***εἰκὼν τοῦ ποιητοῦ***· ἀντὶ τοῦ ***νοητοῦ*** (Πλάτ. Τίμ. 92 B).

Ἐν III, 1365 *φρενιστικὸν* (δίς)· ἀντὶ τοῦ *φρενιτικὸν* (Σέξτ. Ἐμπειρ. Πυρρ. ὑποτ. B, 231).

Ἐν Philosophen-Lexikon, σελ. 205 *ἔλεγχος τῆς* ***ψευδωμένου*** *γνώσεως*. ἀντὶ τοῦ *ἔλεγχος τῆς* ***ψευδωνύμου*** *γνώσεως*, ὡς ἐπιγράφεται τὸ γνωστὸν σύγγραμμα τοῦ Εἰρηναίου.

della filosofia l'eclettiscismo commincia a manifestarsi verso la fine del II secolo d. C.» (σελ. 346). Εἶναι δὲ τὸ d. C., δῆλα δὴ *μετὰ Χριστόν*, ἀβλέπτημα πάντως, διότι ὁ συγγραφεὺς ποιεῖται λόγον περὶ τῆς πρώτης τῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων ἀναμείξεως τῆς ἀρξαμένης ἐν τῇ Στοᾷ, μνημονεύει δὲ τὸν Παναίτιον (180-110 π. Χ.) καὶ τὸν Ποσειδώνιον (175-π. Χ. περίπου) καὶ τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Οὐάρρωνα καὶ τοὺς Σεξτίους.

Ὤφειλε δὲ ὁ Ranzoli νὰ μὴ καταλίπῃ ἀμνημόνευτον τὴν ***ἐκλεκτικὴν*** κληθεῖσαν ***αἵρεσιν*** Ποτάμωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, περὶ ἧς Διογένης ὁ Λαέρτιος τὰ ἑξῆς λέγει· «*Ἔτι δὲ πρὸ ὀλίγου καὶ ἐκλεκτική τις αἵρεσις εἰσήχθη ὑπὸ Ποτάμωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ἐκλεξαμένου τὰ ἀρέσκοντα ἐξ ἑκάστης τῶν αἱρέσεων*» (Προοίμ. 21)· ὁ δὲ Σουίδας μαρτυρεῖ ὅτι ἀνεφάνη ἐπὶ Αὐγούστου γράφων· «*Ποτάμων Ἀλεξανδρεὺς γεγονὼς πρὸ Αὐγούστου καὶ μετ' αὐτόν*» (πρβλ. καὶ Zeller, Phil. d. Griech. III, 1,4 1909, ἔκδ. Wellmann, σελ. 639 κ. ἑξ.).

4) Ἐν λέξει Eliocentrico ποιούμενος ὁ Ranzoli μνείαν τοῦ Κοπερνίκου καὶ τοῦ Γαλιλαίου καταλείπει ἐν τῇ λήθῃ (πρβλ. καὶ Blanc, σελ. 631) τὸν δαιμόνιον Ἕλληνα ἀστρονόμον Ἀρίσταρχον, ὅστις πρῶτος (περὶ τὸ 280 π. Χ.) ἐδίδαξε τὴν περὶ τὸν ἥλιον στροφὴν τῆς γῆς, οὗ ἕνεκα καὶ κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ ὑπὸ τοῦ Στωικοῦ Κλεάνθους, ὡς ὕστερον ὁ Γαλιλαῖος ὑπὸ τῶν θεολόγων καὶ κληρικῶν. Κατὰ τὸν Ἀρχιμήδην ὁ Ἀρίσταρχος ἔλεγε· «*τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἄστρων καὶ τὸν ἅλιον μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν*» (Ψαμμίτης, ἔκδ. Tozell, σελ. 319). Κατὰ δὲ τὸν Πλούταρχον· «*Ἀρίσταρχον ᾤετο δεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προσκαλεῖσθαι τοὺς Ἕλληνας ὡς κινοῦντα τοῦ κόσμου τὴν ἑστίαν (ἥτις ἦν ἡ γῆ), ὅτι τὰ φαινόμενα σῴζειν ἀνὴρ ἐπειρᾶτο, μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν ἅμα καὶ περὶ τὸν αὑτῆς ἄξονα δινουμένην*» (π.τ. ἐμφ. προσ. τ. κύκλῳ τ. σελήνης, 923 A. πρβλ. καὶ Schiaparelli, Come i Greci arrivarono al primo concetto del sistema planetario eliocentrico, 1898 καὶ Sir Thomas Heath, Aristarchus of Samos the Ancient Copernicus, Oxford, 1913).

5) Ἐν λέξει Fisiognomica (σελ. 454) γράφει· «In Aristotele φυσιογνωμονεῖν significa giudicare dei caratteri in base di segni esteriori», ἄλλο δὲ οὐδὲν λέγει περὶ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ὅμως εἰς

πάντας γνώριμον εἶναι ὅτι τὴν φυσιογνωμονικὴν ἐδημιούργησαν οἱ Ἕλληνες. Παρατηρήσεις φυσιογνωμονικαὶ εὕρηνται ἤδη παρὰ τῷ Ὁμήρῳ (Ὀδ. ρ 454 κ. ἄ.). Τῆς δὲ φυσιογνωμονικῆς εὑρετὴς λέγεται ὁ *Πυθαγόρας* (πρβλ. Ἱππόλυτον Κ. π. αἱρ. ἔλ. A 2 «*ἐφήψατο δὲ καὶ μαγικῆς, ὥς φασι, καὶ φυσιογνωμονικὴν αὐτὸς ἐξεῦρε*» καὶ Πορφύριον ἐν Βίῳ Πυθαγ. § 13 «*φυσιογνωμονήσας καὶ τὰς κινήσεις καὶ τὰς ἠρεμίας τοῦ σώματος ἐπισκεψάμενος ἐπαίδευσε· ταύτην γὰρ ἠκρίβου πρῶτος τὴν περὶ ἀνθρώπων ἐπιστήμην ὁποῖος τὴν φύσιν ἕκαστος ἐκμανθάνων. Καὶ οὔτ' ἂν φίλον οὔτε γνώριμον ἐποιήσατο οὐδένα, πρὶν πρότερον φυσιογνωμονῆσαι τὸν ἄνδρα ὁποῖός ποτ' ἐστίν*» καὶ Ἰάμβλιχον ἐν Βίῳ Πυθαγόρου XVII, 71 «*προσεθεώρει δὲ τὸ εἶδος καὶ τὴν πορείαν καὶ τὴν ἄλλην τοῦ σώματος κίνησιν (τῶν ὁμιλητῶν) τοῖς τε τῆς φύσεως γνωρίσμασι φυσιογνωμονῶν αὐτοὺς σημεῖα τὰ φανερὰ ἐποιεῖτο τῶν ἀφανῶν ἠθῶν ἐν τῇ ψυχῇ*» καὶ 74) καὶ ὁ *Ἱπποκράτης* (πρβλ. Γαληνοῦ τόμ. IV, 797 K. «*οὐκ ὀλίγων δὲ μέμνηται καὶ κατ' ἄλλο σύγγραμμα φυσιογνωμονικῶν θεωρημάτων, ὧν καὶ παρεθέμην ἄν τινας ῥήσεις, εἰ μήτε μακρολογίας ἀποίσεσθαι δόξαν ἔμελλον ἀναλίσκειν τε τὸν χρόνον μάτην ἐξὸν ἐπὶ τὸν πάντων ἰατρῶν τε καὶ φιλοσόφων πρῶτον εὑρόντα τὴν θεωρίαν ταύτην ἀφικέσθαι μάρτυρα, τὸν θεῖον Ἱπποκράτην*» καὶ τόμ. XIX, 530 K. «*Ἱπποκράτης γοῦν ὁ πολὺς σὺν τῇ ἀρχαιότητι καὶ θαυμαστὸς τὴν ἐπιστήμην φησίν· ὁπόσοι τὴν ἰητρικὴν ἀσκέοντες φυσιογνωμονίης ἀμοιρέουσι, τουτέων ἡ γνώμη ἀνὰ σκότος καλινδουμένη νωθρὰ γηράσκει*»).

Ἐν ἀκμῇ ὑπῆρξεν ἡ φυσιογνωμονικὴ παρ' Ἕλλησιν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σωκράτους. Ὁ Ἀντισθένης ἔγραψε διάλογον, ὅστις ἐπεγράφετο *Φυσιογνωμονικός*. Ὁ δὲ Σωκράτης εἰσάγεται ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος λέγων πρὸς Παρράσιον τὸν περιώνυμον ζωγράφον· «*Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ μεγαλοπρεπές τε καὶ ἐλεύθερον καὶ τὸ ταπεινόν τε καὶ ἀνελεύθερον καὶ τὸ σωφρονητικόν τε καὶ φρόνιμον καὶ τὸ ὑβριστικόν τε καὶ ἀπειρόκαλον καὶ διὰ τοῦ προσώπου καὶ διὰ τῶν σχημάτων καὶ ἑστώτων καὶ κινουμένων ἀνθρώπων διαφαίνει*» (Ἀπομν. Γ, 10, 5).

Πολλῷ πλείονα φυσιογνωμονικὰ διδάγματα φέρονται παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει. Ἐν Ἀναλυτικοῖς προτέροις (B 27, 70 β 7) λέγεται· «*τὸ δὲ φυσιογνωμονεῖν δυνατόν ἐστιν, εἴ τις δίδωσιν ἅμα μεταβάλλειν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν, ὅσα φυσικά ἐστι παθήματα κτλ.*». Πρβλ. Π. τ. ζ. ἱστ. A. 9. 491 α 12. 22. 34. 492α 7. 32. 494α 16 κ.ἑξ. Π. ζ. μ. B 4.

650 β 22 κ.ἑξ. κ. ἄ. Π. ζ. γεν. Δ 3. 769 β 18 κ.ἑξ. κ.ἄ. Ἠθ. Νικομ. Δ 14 1128 α 10 κ.ἑξ. κ. ἄ.).

Καὶ ἡ Στωικὴ δὲ σχολὴ ἤσκησε τὴν φυσιογνωμονικήν, ὁ Ζήνων καὶ ὁ Κλεάνθης καὶ ὁ Ποσειδώνιος καὶ ἄλλοι (Πρβλ. Διογ. Λαερτ. Ζ. 173· «*Φάσκοντος αὐτοῦ (τοῦ Κλεάνθους) κατὰ Ζήνωνα καταληπτὸν εἶναι τὸ ἦθος ἐξ εἴδους*»· καὶ 129 «*ἐρασθήσεσθαι τὸν σοφὸν τῶν νέων τῶν ἐμφαινόντων διὰ τοῦ εἴδους τὴν πρὸς ἀρετὴν εὐφυΐαν, ὥς φησι Ζήνων ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ Χρύσιππος ἐν τῇ πρώτῃ περὶ βίων καὶ Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ ἠθικῇ*»· καὶ Νεμεσ. π. φ. ἀνθρ. κεφ. β· «*ἔτι φησὶ (Κλεάνθης)· συμπάσχει δὲ ἡ ψυχὴ τῷ σώματι νοσοῦντι καὶ τεμνομένῳ καὶ τὸ σῶμα τῇ ψυχῇ· αἰσχυνομένης γοῦν ἐρυθρὸν γίνεται καὶ φοβουμένης ὠχρόν· σῶμα ἄρα ἡ ψυχή*». Περὶ τοῦ Ποσειδωνίου μαρτυρεῖ ὁ Γαληνός, τ. V, 463 K).

Γνωριμώτατος δὲ εἶναι καὶ ὁ φυσιογνώμων Εὐσθένης ἐκ τοῦ παρὰ Θεοκρίτῳ (XI) καὶ ἐν τῇ Παλατίνῃ Ἀνθολογίᾳ (VIII, 661) ἐπιγράμματος, οὗ ἡ ἀρχή·

Εὐσθενέος τὸ μνῆμα· φυσιγνώμων ὁ σοφιστής,
δεινὸς ἀπ᾽ ὀφθαλμοῦ καὶ τὸ νόημα μαθεῖν.

Ἔπειτα ἔχουσιν οἱ Ἕλληνες καὶ **συγγράμματα** νὰ ἐπιδείξωσι **φυσιογνωμονικά**, πρῶτον τὸ ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ *Ἀριστοτέλους*, ὅπερ ὁρμᾶται, φαίνεται, ἐκ τῆς Περιπατητικῆς σχολῆς, δεύτερον τὸ τοῦ ἰατροῦ *Λόξου*, τρίτον τὸ τοῦ ῥήτορος καὶ ἱστοριογράφου *Πολέμωνος* (ἐπὶ Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ), τέταρτον τὸ τοῦ σοφιστοῦ *Ἀδαμαντίου* (ὅπερ εἶναι τοῦ Πολέμωνος παράφρασις) καὶ ἄλλα, ἅτινα ἐγένοντο ἡ πηγή, ἐξ ἧς ἤντλησαν πάντες οἱ φυσιογνωμονικοὶ τῶν ἔπειτα χρόνων καὶ οἱ νεώτεροι, ἐν οἷς διαπρέπει ὁ Lavater[1]. Ὤφειλε δὲ ὁ Ranzoli, νομίζομεν, πλείονά τινα περὶ τῶν Ἑλλήνων φυσιογνωμονικῶν νὰ εἴπῃ, νὰ παραπέμψῃ δὲ εἰς τὸν Foerster, ὅστις ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Teubner ἐξέδωκε τοὺς φυσιογνωμονικοὺς συγγραφεῖς (Scriptores physiognomonici, τόμοι 2, 1893) μετὰ συλλογῆς τῶν φυσιογνωμονικῶν χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ προλεγομένων μακρῶν, ἐν οἷς διαρρήδην λέγει· «*Fundamenta scientiae physiognomicae,* quae per multa

[1] Δὲν εἶναι ἄρα ὀρθὸν τὸ ἐν ταῖς **Ψυχώσεσι** τοῦ Π. Ἀποστολίδου λεγόμενον ὅτι ὁ Lavater εἶναι ὁ ἐφευρέτης τῆς φυσιογνωμονικῆς (σελ. 426).

saecula apud recentiores gentes floruit denuoque his diebus efflorescere coepit, *a Graecis jacta sunt*» (σελ. VII).

6) Καὶ ἐν λέξει Innato (σελ. 583) δὲν ἀνατρέχει εἰς τοὺς Ἕλληνας ὁ Ranzoli, διδάσκει δὲ ὅτι «il fondatore della dottrina delle idee innate nella psicologia moderna è Cartesio» (πρβλ. καὶ λέξιν nativismo, σελ. 744 κ.ἑξ.). Ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ ἐμφύτων ἐννοιῶν διδασκαλία ὡρμήθη ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὤφειλε νὰ εἴπῃ τοῦτο ὁ Ranzoli. Ὁ δαιμόνιος τῆς ἰδεολογίας ἱδρυτής, ὁ Πλάτων, ὅστις ἐδίδαξεν ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐν προκοσμίῳ τινὶ ὑπάρξει εἶδον τὰς ἰδέας, τὰ δ᾽ ἐν τῷ κόσμῳ ὄντα, ἅτινα εἶναι τῶν ἰδεῶν ἐκείνων ἀποτυπώματα καὶ μιμήματα, μανθάνουσι κατ᾽ ἀνάμνησιν (πρβλ. Φαιδρ. 249 B κ.ἑξ. Μένων. 80 D κ.ἑξ. Φαίδ. 72 E κ. ἑξ. 75 B. κ. ἑξ.), ἐγένετο ἀρχηγὸς τῆς διδασκαλίας ταύτης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς τὸν Πλάτωνα συμφερόμενος εἶπεν ὅτι «*πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως*» (Ἀναλυτ. ὕστ. A, ἐν ἀρχῇ). Οὐχ ἧττον δὲ εἰς τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἠσμένισαν οἱ Στωικοί, οἵτινες περὶ *ἐμφύτων προλήψεων* ποιοῦνται λόγον («*ἔστι δὲ πρόληψις ἔννοια φυσικὴ τῶν καθόλου*» Διογ. Λαερτ. Ζ, 54) καὶ δέχονται ἐμφύτους τὰς ἐννοίας, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ κακοῦ, τοῦ δικαίου, τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀθανασίας (Πλουτ. π. Στωικῶν ἐναντιωμάτων, 17. Διογ. Λαερτ. Ζ, 53. Cic. de leg. I, 8, 24), ἔπειτα δὲ καὶ ὅσοι ἠκολούθησαν εἰς τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους. Ὁ δὲ Καρτέσιος, καθ᾽ ὃν ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν ἔμφυτοι ἔννοιαι, «ideae innatae, quas ipsimet in nobis habemus» (Princ. philos. II, 75), ἀνενέωσε τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων, ὡς ὀρθῶς διδάσκει ὁ Eisler (I[3], 44 κ.ἑξ. Πρβλ. καὶ Blanc, σελ. 689).

7) Ἐν σελ. 719 τὰ περὶ τρόπων (modi) τοῦ συλλογισμοῦ διεξερχόμενος μνημονεύει ὁ Ranzoli μόνον τοὺς γνωστοὺς λατινικοὺς μνημονικοὺς στίχους «Barbara, celarent κτλ.» τοὺς παρὰ Πέτρῳ τῷ Ἱσπανῷ φερομένους. Ἀλλ᾽ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια ἀπῄτει, ἵνα καὶ τῶν Ἑλληνικῶν μνημονικῶν λέξεων γένηταί τις μνεία. Ὅτι δὲ τοιαῦται λέξεις ὑπάρχουσιν, εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Ψελλοῦ καὶ τῆς Ἐπιτομῆς Λογικῆς τοῦ Βλεμμίδου (1250 μ. Χ.), ἔνθα εὕρηνται αἱ ἑξῆς·

τοῦ α' σχήματος· *Γράμματα ἔγραψε γραφίδι τεχνικός,*
τοῦ β' σχήματος· *Ἔγραψε· κάτεχε μέτριον ἄχολον,*
τοῦ γ' σχήματος· *Ἅπασι σθεναρὸς ἰσάκις ἀσπίδι ὁμαλὸς φέριστος,*
τοῦ δ' σχήματος· *Ἅπασι πάρεχε ἰσάκις ἔπαθλον σέλινον.*

Ἐζήτησε δὲ ὁ Prantl νὰ δείξῃ ὅτι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τὸ πρῶτον ἐπενοήθησαν αἱ τῶν συλλογιστικῶν τρόπων μνημονικαὶ λέξεις (πρβλ. Gesch. d. Logik II, σελ. 264 κ.ἑξ. κ. ἄ. M. Psellus u. Petrus Hispanus, 1867. Θεφίλου Βορέα, Λογικά, 1912, σελ. 25 κ.ἑξ.). Καὶ σημειωτέον ὅτι δὲν ἀγνοεῖ τὰς ἑλληνικὰς μνημονικὰς λέξεις ὁ Ranzoli, ὅστις ἐν τῇ ἐξετάσει ἑκάστης τῶν λατινικῶν μνημονικῶν λέξεων (σελ. 128, 140, 144 κ.ἄ.) παρατίθεται καὶ τὰς ἀντιστοίχους ἑλληνικάς, ὀρθῶς ποιῶν. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀντιβολῇ ταύτῃ δὲν στοχάζεται πάντοτε τοῦ ὀρθοῦ. Εἰς τὸ Bamalip τοῦ τετάρτου συλλογιστικοῦ σχήματος δὲν ἀντιστοιχεῖ τὸ ***γράμμασιν,*** ὡς λέγει οὗτος (σελ. 128), ἀλλὰ τὸ ***ἅπασι.*** Εἰς δὲ τὸ Bocardo τοῦ τρίτου σχήματος ἀντιστοιχεῖ οὐχὶ τὸ ***ἄχολον,*** ὡς λέγει (σελ. 140), ὅπερ εἶναι τοῦ δευτέρου σχήματος, ἀλλὰ τὸ ***ὁμαλός,*** ὡς εἶναι καταφανές.

8) Ἐν λέξει Modalità διδάσκει ὁ Ranzoli τάδε· «La classificazione dei giudizi secondo la modalità risale ad Aristotele, ma egli non usò tal nome e nemmeno i suoi commentatori» (σελ. 715). Ἀλλ' ἐνταῦθα ἔδει σαφῶς νὰ διδαχθῇ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἰσήγαγε τὴν *κατὰ τρόπον διαίρεσιν* τῶν κρίσεων καὶ νὰ παρατεθῇ τὸ γνωστότατον χωρίον· *«πᾶσα πρότασίς ἐστιν ἢ τοῦ ὑπάρχειν ἢ τοῦ ἐξ ἀνάγκης ὑπάρχειν ἢ τοῦ ἐνδέχεσθαι ὑπάρχειν»* (Ἀναλ. Προτ. Α 2. 25 α 1) καὶ νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνηματισταὶ εἰσήγαγον τὸν ὅρον *ἀποφάνσεις μετὰ τρόπου.* Ὀρθὸν δὲ θὰ ἦτο νὰ παρατεθῇ καὶ τοῦ Ἀμμωνίου τὸ χωρίον· *«τρόπος μὲν οὖν ἐστι φωνὴ σημαίνουσα ὅπως ὑπάρχει τὸ κατηγορούμενον τῷ ὑποκειμένῳ, οἷον τὸ ταχέως, ὅταν λέγωμεν ἡ σελήνη ταχέως ἀποκαθίσταται, ἢ τὸ καλῶς ἐν τῷ ὁ Σωκράτης καλῶς διαλέγεται ἢ τὸ πάνυ ἐν τῷ Πλάτων Δίωνα πάνυ φιλεῖ ἢ τὸ ἀεὶ ἐν τῷ ἥλιος ἀεὶ κινεῖται. Ἀριθμὸς δὲ αὐτῶν φύσει μὲν οὐκ ἔστιν ἄπειρος, τέτταρας δὲ μόνους Ἀριστοτέλης παραλαμβάνει πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν μετὰ τρόπου προτάσεων, τὸ ἀναγκαῖον, τὸ δυνατόν, τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ἐπὶ τούτοις τὸ ἀδύνατον ὡς ὄντας καθολικωτάτους τε καὶ αὐτῇ τῇ φύσει τῶν πραγμάτων οἰκειοτάτους»* (Εἰς Κατηγ. Ἀριστοτέλους), ἐξ οὗ χωρίου καταφαίνεται πῶς προῆλθεν ὁ ὅρος *τρόπος* (πρβλ. καὶ Franz Biese, Die Philos. d. Aristoteles I, 113 καὶ Trendelenburg, Elementa logices Aristoteleae, σελ. 65 κ.ἑξ. Untersuchungen II, 156 κ.ἑξ. Prantl I, 654).

9) Ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ tabula rasa λέγει ὁ Ranzoli· «imagine falsamente attribuita ad Aristotele, da altri al Locke. Invece l'adoperarono per primi gli Stoici».

Ἀλλὰ καὶ ταῦτα δὲν εἶναι ὅλως ἀκριβῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶπε πρῶτος τὸν νοῦν ***γραμματεῖον*** ἐν ᾧ *«μηθὲν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον»* (Περὶ ψυχῆς Γ. 4. 429 β 30). Εἶναι δὲ *γραμματεῖον* αὐτὸ τοῦτο ἡ tabula τῶν Ρωμαίων (οὐχὶ δὲ ***χάρτης,*** ὡς λέγει ὁ Dewey ἐν τῷ τοῦ Baldwin Λεξικῷ, οὐχὶ ὀρθῶς γράφων «Aristotle (De anima III, 4) used a metaphor of a piece of *writing paper*» II, 661). Τοῦ γραμματείου δὲ τούτου μετάφρασις εἶναι τὸ tabula rasa, ὅπερ εὕρηται ἤδη παρὰ τῷ Ἀλβέρτῳ Μάγνῳ καὶ τῷ Θωμᾷ Ἀκυινάτῳ καὶ τῷ Βοναβεντούρᾳ (Bäumker, Arch. f. Gesch. der Philos. 21, 1908, 296 κ.ἑξ.), καὶ tabula complanata, ὅπερ φέρεται παρὰ τῷ Ἐράσμῳ (πρβλ. Eisler, III^{3}, σελ. 1479 κ.ἑξ.).

Οἱ δὲ Στωικοὶ μετεχειρίσθησαν τὴν λέξιν ***χάρτης*** (*«ὅταν ἄνθρωπος γένηται, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ὥσπερ χάρτην εὔεργὸν εἰς ἀπογραφήν»*, Πλουτ. π. τ. ἀρεσκ. Δ 11 κ. ἄ.), ἥτις ἀναφαίνεται παρὰ τῷ Locke (white paper, Essays II, 1, § 2).

Ἀλλ' ἀρκοῦσι ταῦτα. Ὁδοῦ δὲ πάρεργον σημειοῦμεν ἄλλα τινὰ τοῦ Ranzoli ἀβλεπτήματα.

10) *Saba* ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς γλώσσαις δὲν δηλοῖ τὸ adorare, ὡς γράφει ὁ Ranzoli (σελ. 1014), ἀλλὰ τὸν *ἀστέρα.* Ἐκ τούτου δὲ τὸ *sabeismo* σημαίνει τὴν ***ἀστρολατρείαν.***

11) Τὸ λατινικὸν μνημονικὸν δίστιχον, ἐν ᾧ δηλοῦνται τὰ ἑπτὰ ἐλευθέρια μαθήματα (septem artes liberales), οὐχὶ ὀρθῶς ἀναγράφει ὁ Ranzoli ὧδε·

Gram. loquitur, Dia· verba docet, Rhe. verba colorat,
Mus. canit, Ar. numerat, Geo. ponderat, Ast. astra colit.

Διότι πρῶτον μὲν ἡ διαλεκτικὴ (Dia) ἤτοι λογικὴ οὐχὶ τὰ κατὰ τὰς λέξεις (verba), ἀλλὰ τὰ κατὰ τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας (vera) διδά-

σκει, ἔπειτα δὲ τὸ Ast. astra colit προσκρούει εἰς τὸ μέτρον περιφανῶς. Ὀρθῶς ἔχει τὸ δίστιχον ὧδε·

Gramm. loquitur, Dia· vera docet, Rhe. verba colorat.
Mus. canit, Ar. numerat, Geo. ponderat, Ast. colit astra.

Πολλῷ ἀκριβέστεροι καθόλου εἰπεῖν εἶναι καὶ ἐν τούτοις ὁ Eisler καὶ ὁ Baldwin. Ἀλλὰ περὶ τούτων θὰ διαλάβωμεν ἄλλοτε. Ἐνταῦθα τοσοῦτον μόνον παρατηροῦμεν περὶ τοῦ Eisler. Οὐχὶ ὀλίγοι φιλοσοφικοὶ ὅροι ἐλλείπουσιν ἐν τῷ Λεξικῷ αὐτοῦ, οἷον Animalismus (πρβλ. Wundt, Völkerpsych. 2, II, 229. 134 κ.ἑξ.), Animatismus (Wundt, αὐτόθι 2, II, 173), Geschmackslehre (=Aesthetik, κατὰ Krug, 1810), Homotheismus (Haeckel), Nachfühlung (K. Fischer), Kallistik (=Aesthetik), Praeanimismus (Wundt, αὐτόθι 2, II. 173), Tabuismus, Thigmotropismus, Unomnia. Ἀλλ' ἐλπίζομεν ὅτι ἐν νέᾳ ἐκδόσει καὶ τούτους καὶ ἄλλους πολλοὺς νέους ὅρους θὰ περιλάβῃ ὁ ἐπιμελὴς συγγραφεὺς καὶ ἄλλα τινὰ ἀβλεπτήματα θὰ ἐπανορθώσῃ. Ἐν II, 974 διδάσκει ὁ Eisler ὅτι τὸ Pantheisticon τοῦ Toland ἐξεδόθη τῷ 1705. Ἀλλ', ὡς παρετηρήσαμεν ἡμεῖς ἄλλοτε (ἐν Ἀθηνᾷ 22, 1910, σελ. 353), τὸν ὅρον Pantheist μετεχειρίσθη ὁ Toland τῷ 1705 ἐν τῷ συγγράμματι Socinianism, τὸ δὲ Pantheisticon ἢ Cosmopoli ἐξέδωκε τῷ 1720. Καὶ ἐπηνώρθωσε μὲν τὸ ἁμάρτημα ὁ σοφὸς ἀνὴρ ἐν τῷ δύο ἔτη μετὰ ταῦτα ἐκδοθέντι (1912) Philosophen-Lexikon, γράψας· Pantheisticon 1720 (σελ. 761), ἀλλ' ὑπολείπεται ἡ ἐπανόρθωσις αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ καὶ ἐν τῷ συντομωτέρῳ Λεξικῷ τῆς φιλοσοφίας (Handwörterbuch der Philosophie, 1913), ἔνθα τὸ σφάλμα ἐπανελήφθη.

ΤΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΡΥΤΑΝΕΙΑΣ ΜΟΥ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ *

Κύριε ὑπουργέ[1],
Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Ἀσμένως ἐπὶ τὸ βῆμα παρέρχομαι σήμερον, ἵνα τὸ ὕστατον τῶν πρυτανικῶν μου καθηκόντων ἐπιτελῶν, ὡς ὁ νόμος κελεύει, δώσω λόγον περὶ τῶν ἐπὶ τῆς ἐμῆς πρυτανείας πεπραγμένων.

Λογίζομαι δ' εὐτυχὴς ὄχι τόσον ὅτι κατὰ τὸν βραχὺν βίον τῆς πρυτανείας μου συνετελέσθησαν ἔργα πρὸ πολλοῦ ἀρξάμενα καὶ προήχθησαν ἄλλα εἰς τὴν συμπλήρωσιν αὐτῶν καὶ παρεσκευάσθη νέων πανεπιστημιακῶν οἰκοδομημάτων ἡ ἀνέγερσις, ὅσον ὅτι ἐπεκράτησεν ἐν τῷ ἀνωτάτῳ ἡμῶν ἱδρύματι ἄκαμπτος ἡ συνείδησις τοῦ καθήκοντος καὶ ἐπεδιώχθη παντὶ σθένει ἡ ἐπιβολὴ τῆς προσηκούσης τάξεως ἐν αὐτῷ καὶ ἐμελετήθη τὸ ὅλον πανεπιστημιακὸν πρόβλημα καὶ ἐνισχύθη ἡ πεποίθησις, ὅτι πᾶσα ἡ Ἑλλάς, μάλιστα δὲ ἡ Κυβέρνησις τῆς χώρας, ἔχει καθῆκον νὰ ἀποβλέψῃ μετὰ τῆς δεούσης στοργῆς πρὸς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ἵδρυμα καὶ διὰ γενναίας χορηγίας θεραπεύσῃ τὰς μεγάλας οἰκοδομικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἀνάγκας αὐτοῦ, καὶ συμπληρώσῃ τὰ ὑπολειπόμενα διδακτήρια τοῦ ὅλου πανεπιστημιακοῦ συγκροτήματος, ὧν ἄνευ ἀδύνατον εἶναι νὰ νοηθῇ ἀρτίως λειτουργοῦν Πανεπιστήμιον, καὶ δι' ἐπιδομάτων, κατ' ἔτος παρεχομένων, συντελέσῃ εἰς τὴν περαιτέρω συντήρησιν αὐτοῦ, ὥστε τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν νὰ ἀνταποκρίνηται πληρέστερον εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τὰς σημερινὰς τῆς Ἑλλάδος ἀνάγκας.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Τὰς κυριωτάτας ἐλλείψεις καὶ ἀνάγκας τοῦ Πανεπιστημίου ὑπέδειξα εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς πρυτανείας μου, κατὰ τὴν πρώτην

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 7ῃ Δεκεμβρίου 1930 καὶ ἐδημοσιεύθη τῷ 1931.

[1] Παρίστατο ὁ ἐπὶ τῆς Παιδείας ὑπουργὸς κ. Παπανδρέου.

συνεδρίαν τῆς Συγκλήτου, τὴν γενομένην τὸν Σεπτέμβριον τοῦ παρελθόντος ἔτους, καὶ δὴ πρώτας τὰς οἰκοδομικάς. Ἀπέδωσα τότε τὸν πρέποντα ἔπαινον εἰς τὰς Πρυτανείας καὶ τὰς Συγκλήτους καὶ ὅσοι ἄλλοι διὰ συνετῆς διαχειρίσεως τῆς περιουσίας καὶ καλῆς διαθέσεως τῶν περισσευμάτων τοῦ Πανεπιστημίου, ὧν κυρία πηγὴ ἐγένετο ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μεγάλη αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτητῶν, κατώρθωσαν νὰ εὐρύνωσι τὸ Χημεῖον καὶ ἀπεφάσισαν τὴν ἵδρυσιν τῆς Λέσχης τῶν φοιτητῶν καὶ τὴν ἀνέγερσιν τῶν Ἰατρικῶν ἐργαστηρίων, ἐτόνισα δὲ τὴν ἀνάγκην τῆς ταχίστης ἱδρύσεως τοῦ Μεγάρου τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, ἐν τοῖς πρώτοις τῆς Νομικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἐν τῷ τετραγώνῳ τῶν ὁδῶν Ἀκαδημίας καὶ Σόλωνος, περὶ ἧς ἱδρύσεως καὶ ἡ Οἰκοδομικὴ ἐπιτροπεία πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχεν ἀποφασίσει καὶ ἡ Σύγκλητος τοῦ προπαρελθόντος ἔτους, εἶπον δὲ ὅτι τάχιστα πρέπει νὰ ληφθῇ πρόνοια καὶ περὶ τῶν ὑπολειπομένων ἐργαστηρίων τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου καὶ περὶ Φυσιογραφικῶν ἐργαστηρίων καὶ Μουσείων, πρὸς δὲ τούτοις περὶ ἐγκαταστάσεως τῶν ἄλλων Κλινικῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῶν παθολογικῶν καὶ τῶν μαιευτικῶν καὶ τῶν χειρουργικῶν, ἐν ἱδρύμασι κατηρτισμένοις συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐπιστήμης, ὡς καὶ ἄλλοι Πρυτάνεις πρὸ ἐμοῦ καὶ Σύγκλητοι εἶχον πολλάκις παραστήσει. «Εἶναι λυπηρόν», ἔλεγον, «ὅτι ἀμυθήτου ἀξίας κειμήλια, οἷα εἶναι τὰ παλαιοντολογικὰ εὑρήματα καὶ αἱ φυσιογνωστικαὶ ἡμῶν συλλογαί, φθείρονται ἐντὸς ὑγρῶν ὑπογείων, ἐν ᾧ ἔπρεπε πρὸ πολλοῦ νὰ εἶναι κατατεθειμένα εἰς Μουσεῖα, ὅπως εἶναι πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, καὶ χρησιμεύωσιν εἰς τὴν μελέτην τῶν φοιτητῶν, ἔτι δὲ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Ἀθήνας. Θλιβερὸν δὲ πρὸς τούτοις εἶναι ὅτι οἱ μέλλοντες τῆς Ἑλλάδος ἰατροὶ δὲν δύνανται νὰ παρασκευάζωνται ἀρτίως ἐν τῇ ἐπιστήμῃ αὐτῶν ἐλλείψει ἐργαστηρίων καὶ κλινικῶν».

Καὶ τὰς οἰκονομικὰς δὲ τοῦ Πανεπιστημίου ἐλλείψεις διεξῆλθον τότε διὰ μακρῶν. Καὶ ὑπέδειξα μὲν ὡς πρῶτον μέτρον τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπωφελεστέρας ἐκμεταλλεύσεως τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ συνέστησα νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν πολιτικὴν τῆς ἐκποιήσεως τῶν δευτερευόντων καὶ ἀπομεμακρυσμένων κτημάτων τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς ἀνεγέρσεως προσοδοφόρων οἰκοδομῶν, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν

καὶ συμφέρον, εἰς κεντρικώτερα κτήματα αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δ' αἱ ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας προσδοκώμεναι πρόσοδοι ἥκιστα δύνανται νὰ ἐπαρκέσωσιν εἰς τὰς πολλαπλᾶς τοῦ Πανεπιστημίου ἐλλείψεις, εἶπον ὅτι παρίσταται ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ στραφῶμεν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν. «Ἡ ἑλληνικὴ Πολιτεία», ἔλεγον, «ἐὰν θέλῃ νὰ ἴδῃ τὸ Πανεπιστήμιον ἐκπληροῦν ἀρτίως τὸν μέγαν ἐθνικὸν προορισμόν του, ἔχει καθῆκον ἐφ' ἅπαξ μὲν νὰ παράσχῃ τὰ μέσα πρὸς συμπλήρωσιν ὅλων τῶν διδακτηρίων καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν, νὰ δίδῃ δ' ἐτησίαν ἐπιχορήγησιν διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν τοῦ ἀνωτάτου παιδευτηρίου τοῦ Ἔθνους. Διότι τὸ πρόβλημα τοῦ Πανεπιστημίου εἶναι κυριώτατα πρόβλημα οἰκονομικόν». Ἐπανέλαβον δὲ ταῦτα καὶ πάλιν ὕστερον καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐν τῷ πρυτανικῷ μου λόγῳ, ἐν ᾧ καὶ ἄλλας τοῦ Πανεπιστημίου ἀνάγκας ὑπέδειξα καὶ τὴν τῆς ὑπάρξεως πραγματικῆς πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης. «Ἐπιλαμβάνομαι», ἔλεγον, «τῆς εὐκαιρίας κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην στιγμὴν ὡς πρύτανις νὰ κηρύξω εἰς τὸ Πανελλήνιον ὅτι, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν πλῆρες πανεπιστήμιον, πανεπιστήμιον ἀντάξιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶναι καιρὸς ὁλόκληρος ἡ Ἑλλάς, ὅπως καὶ ἄλλοτε, νὰ ἀποβλέψῃ καὶ πάλιν πρὸς τὸ ἀνώτατον τοῦτο τοῦ Ἔθνους παιδευτήριον μετὰ μεγαλειτέρας στοργῆς, πρώτη δὲ ἡ Κυβέρνησις τῆς χώρας. Μετὰ ἑπτὰ ἔτη ἑορτάζεται ἡ ἑκατοστὴ ἀμφιετηρὶς τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἱδρύματος. Καὶ θὰ ἔλθωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἵνα τιμήσωσι τὴν σεμνὴν ταύτην τῆς ἐπιστήμης ἱέρειαν, ὄχι μόνον τῶν ἑλληνικῶν ἑστιῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας οἱ ἀντιπρόσωποι, ἀλλὰ καὶ τῶν Πανεπιστημίων καὶ τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν ξένων χωρῶν. Ἐπιτρέπεται δὲ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐπιδείξωμεν πανεπιστήμιον ἔχον ὅσας σήμερον ἐμφανίζει ἀνάγκας καὶ ἐλλείψεις; Ὑπὲρ τῶν πανεπιστημίων ἀείποτε μεγάλα διετίθεντο ποσά. Καὶ νῦν δὲ ἄλλαι χῶραι πλεῖστα δαπανῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, ἀποβλέπουσι δὲ εἰς τὰ πανεπιστήμια ὡς εἰς τὰς ἀκροπόλεις τοῦ πολιτισμοῦ, εὐλόγως. Θέλομεν δὲ νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι καὶ ἡ παροῦσα Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος προθύμως θέλει συντελέσει εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν εἰρημένων τοῦ Πανεπιστημίου ἀναγκῶν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας».

Καὶ ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ τοῦ Πανεπιστημίου Σύγκλητος προθυμότατα ἀποδεχθεῖσα τὰς γενομένας προτάσεις μετὰ μεγίστου

ζήλου συνειργάσθη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν. Καὶ εὐθὺς μὲν τότε ἀπεφασίσαμεν τὴν ἵδρυσιν τῶν διδακτηρίων τῆς Φιλοσοφικῆς καὶ τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ἐκ τῶν περισσευμάτων δὲ τοῦ Πανεπιστημίου, ἅτινα ὑπάρχουσι κατατεθειμένα ἐν ταῖς Τραπέζαις, ἵνα μετὰ τῶν ἐτησίων περισσευμάτων χρησιμεύσωσιν εἰς τὰς οἰκοδομικὰς ἀνάγκας, ἐψηφίσαμεν 20,000,000 δραχμῶν διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ πρώτου μέρους αὐτῶν, ἀνεθέσαμεν δὲ εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα Ἐμμ. Κριεζῆν τὸν καταρτισμὸν τῶν σχεδίων τοῦ ὅλου κτιρίου, ὅπερ μέλλει νὰ εἶναι σύμφωνον πρὸς τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Χάνσεν, νὰ περιλάβῃ δὲ μεγάλα ἀμφιθέατρα καὶ αἰθούσας διδασκαλίας καὶ ἐξετάσεων καὶ σπουδαστήρια καὶ μουσεῖα, ἔτι δὲ τὰ ἐργαστήρια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ γραφεῖα καὶ ὅ,τι ἄλλο ἀνήκει εἰς συγκρότημα πανεπιστημιακὸν περιλαμβάνον Νομικὴν καὶ Φιλοσοφικὴν Σχολὴν ἀρτίως λειτουργούσας, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ τμήματα ἄλλων Σχολῶν. Καὶ εἶναι ἤδη τὰ σχέδια ταῦτα ἕτοιμα, ἐνηργήθη δὲ καὶ ἡ κατεδάφισις τῶν ἐπὶ τοῦ χώρου τούτου παλαιῶν κτιρίων, τῶν πρὸς τὴν ὁδὸν Σόλωνος, οὐδὲν δὲ ὑπολείπεται πλέον ἢ ἡ τελικὴ ἔγκρισις τῶν σχεδίων ὑπὸ τῆς Συγκλήτου καὶ ἡ κατάθεσις τοῦ θεμελίου λίθου. Ἔπειτα συνεστήσαμεν Ἐπιτροπείαν ἐκ τῶν συγκλητικῶν Κ. Μελισσηνοῦ, ἀντιπρυτάνεως, καὶ Κ. Λογοθετοπούλου, ἔτι δὲ τοῦ καθηγητοῦ Ν. Παπαντωνοπούλου, ἥτις ἐξεῦρε γήπεδον κεντρικὸν κατάλληλον πρὸς ἵδρυσιν Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου καὶ ἀπεφασίσαμεν τὴν ἀγορὰν αὐτοῦ. Κατηρτίσαμεν δὲ ἄλλην Ἐπιτροπείαν ἐκ τῶν συγκλητικῶν Β. Αἰγινήτου, Κ. Λογοθετοπούλου καὶ Θ. Ἀγγελοπούλου, ὅπως μελετήσῃ καὶ ὑποδείξῃ εἰς τὴν Σύγκλητον τίνα τὰ ἐκποιητέα δευτερεύοντα κτήματα τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὰ ἀνοικοδομητέα κεντρικὰ κτήματα αὐτοῦ.

Πρὸς δὲ τούτοις, ὅπερ τὸ κυριώτατον, ὑπεδείξαμεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, καὶ πρῶτον εἰς τὸν ἀληθῶς μεγαλογνώμονα ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργὸν κ. Παπανδρέου, λεπτομερῶς τὰς οἰκοδομικὰς καὶ διδακτικὰς ἐλλείψεις τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὰς οἰκονομικὰς ἀνάγκας αὐτοῦ, παρεστήσαμεν δὲ ὅτι εἶναι καιρὸς πλέον τὸ πρῶτον πανεπιστήμιον τῆς Χώρας, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλει ἡ Ἑλλὰς τὴν ἐπὶ ἕνα αἰῶνα ἐπιστημονικὴν αὐτῆς κατάρτισιν καὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν, νὰ τύχῃ παρὰ τῆς Πολιτείας τόσης τοὐλάχιστον προνοίας, ὅσης τὸ ἤδη συγκροτούμενον νέον τῆς Ἑλλάδος Πανεπιστήμιον, εἰς τὸ

ὁποῖον δι' εἰδικῶν νόμων, πολὺ ὀρθῶς, δαψιλῆ παρεσχέθησαν τῆς συμπληρώσεως καὶ τῆς συντηρήσεως τὰ μέσα. Ὑπεδείξαμεν δὲ ὅτι εἰς μὲν τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου δύνανται νὰ ἐπαρκέσωσι διακόσια περίπου ἑκατομμύρια κατὰ μικρὸν καταβαλλόμενα, εἰς δὲ τὴν συντήρησιν αὐτοῦ περὶ τὰ εἴκοσιν ἑκατομμύρια παρεχόμενα κατ' ἔτος. Ἐπεφυλάχθημεν δὲ νὰ συζητήσωμεν καὶ λεπτομερέστερον περὶ τούτων ἐν τῇ Συγκλήτῳ, παρισταμένου καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ, μεθ' οὗ μέλλει ἡ Σύγκλητος νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὰς νέας μεταρρυθμίσεις τοῦ Ὀργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, τὰς παρασκευαζομένας ὑπὸ εἰδικῆς Ἐπιτροπείας. Περιττὸν νὰ σημειώσω ὅτι περὶ τῶν μεταρρυθμίσεων τούτων ἔχουσιν ἤδη καὶ αἱ Σχολαὶ τοῦ Πανεπιστημίου εἴπει γνώμην κατόπιν ἐγγράφου τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείου.

Καὶ ἀναπολῶ μετ' εὐγνωμοσύνης τὴν ἀρίστην προαίρεσιν, ἣν ἐφάνη ἔχουσα ἡ Κυβέρνησις ὑπὲρ τοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ κηρύττω τὴν προθυμίαν μεθ' ἧς ἐπελήφθη τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἔργου. Ἐκάλεσε μὲν κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον τὸν ἐν Μονάχῳ συνάδελφον Κ. Καραθεοδωρῆν, ἵνα καὶ ἐκεῖνος μελετήσῃ τὰ κατὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν. Καὶ αἰσθάνομαι ἐνταῦθα τὴν ἀνάγκην νὰ τονίσω ὅτι αἱ προτάσεις τοῦ διαπρεποῦς συναδέλφου καὶ ἐπὶ τῶν οἰκοδομικῶν καὶ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐπὶ πλείστων ἄλλων ζητημάτων τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ταχίστης πληρώσεως τῶν ἐλλείψεων αὐτοῦ συμπίπτουσι τέλεον πρὸς τὰς γνώμας καὶ τὰς προτάσεις τὰς ἰδικάς μας[1]. Παρεχώρησε δὲ χῶρον παρὰ τὰ ἤδη οἰκοδομούμενα Ἰατρικὰ ἐργαστήρια πρὸς ἐγκατάστασιν πάντων τῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν διδακτηρίων τῆς Ἰατρικῆς καὶ τοῦ Φυσικοῦ τμήματος τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ὥρισε δὲ τῇ συγκαταθέσει τῆς Συγκλήτου Ἐπιτροπείαν, ἀποτελουμένην ἐκ τοῦ Θρ. Πετιμεζᾶ καὶ τοῦ Κ. Βαρβαρέσου, καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ τοῦ Δ. Μαξίμου, πρῴην διοικητοῦ τῆς Ἐθν. Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, καὶ τοῦ Ἐμμ. Τσουδεροῦ, ὑποδιοικητοῦ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς πραγματικῆς τοῦ Πανεπιστημίου περιουσίας καὶ ὑπόδειξιν τρόπων ἐπωφελεστέρας ἐκμεταλλεύ-

[1] Κ. Καραθεοδωρῆ, Ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις, 1930.

σεως ταύτης. Καὶ θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι ταχέως θὰ προχωρήση ἡ Κυβέρνησις εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀγαθῶν προθέσεων αὐτῆς. Ὀφείλω μόνον καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου νὰ τονίσω, ὅτι οὐχὶ ὀρθῶς ἀνακόπτεται τὸ ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἀναληφθὲν ἔργον τῆς ἱδρύσεως τῆς Νομικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἐν τῷ τετραγώνῳ Ἀκαδημίας καὶ Σόλωνος. Καὶ λέγεται μὲν ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος Σχολαὶ πρόκειται νὰ στεγασθῶσιν ἐν τῷ Χημείῳ καταλλήλως μετασκευαζομένῳ, ὅταν τὰ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντα Ἐργαστήρια μετατεθῶσιν εἰς Γουδί. Ἀλλὰ πόσος χρόνος θὰ παρέλθη μέχρις ὅτου συντελεσθῇ ἡ μετάθεσις αὕτη; Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι αἱ Σχολαὶ αὗται ἔχουσιν ἄμεσον ἀνάγκην τῶν διδακτηρίων καὶ τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν. Ἔπειτα ἐν τῷ τετραγώνῳ τούτῳ εἶναι τὰ πάντα ἤδη, ὡς ἐλέχθη, παρεσκευασμένα διὰ τὴν ἵδρυσιν, διὰ τῆς παρασκευῆς δὲ ταύτης καὶ εἰς πολλὰς ἔχει τὸ Πανεπιστήμιον δαπάνας ὑποβληθῆ καὶ ὑποχρεώσεις ἔχει ἀναλάβει.

ΠΕΡΙΦΡΟΥΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Ἡ περιφρούρησις τῆς περιουσίας τοῦ Πανεπιστημίου ὑπῆρξεν ἓν ἐκ τῶν πρωτίστων ἡμῶν μελημάτων. Ὅτε ἀνέλαβον τὴν πρυτανείαν, αἱ πρόσοδοι κτημάτων τινῶν τοῦ Πανεπιστημίου τελούντων ὑπὸ μίσθωσιν δὲν περιήρχοντο εἰς τὸ Ταμεῖον αὐτοῦ ἐντὸς τῶν τεταγμένων προθεσμιῶν. Ἐξ ἄλλου κτήματος πανεπιστημιακοῦ, ὁμοίως ὑπὸ μίσθωσιν τελοῦντος, ἐκινδύνευε νὰ ὑποστῇ τὸ Πανεπιστήμιον μεγάλας ζημίας, ἂν καὶ εἶχε ζητηθῆ ἐγκαίρως ἡ νομοθετικὴ ρύθμισις τοῦ ζητήματος. Καὶ ἦτο ἀνάγκη τάχιστα νὰ ἐνεργήσωμεν, ἵνα περισώσωμεν τὴν περιουσίαν ταύτην. Εἰς ἄλλην πάλιν τάξιν τῶν πανεπιστημιακῶν κτημάτων ἐφηρμόζετο ὁ περὶ ἀπαλλοτριώσεως νόμος. Οὕτως εἶχεν ἀπαλλοτριωθῆ καὶ καταληφθῆ κτῆμα τοῦ Πανεπιστημίου εὑρισκόμενον ἐν Ἁγίῳ Ἰωάννῃ Ρέντη, καὶ δὴ ὄχι μόνον χωρὶς νὰ λάβῃ τὸ Πανεπιστήμιον προηγουμένως τὴν ὑπὸ τοῦ Συντάγματος ὁριζομένην ἀποζημίωσιν, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ λάβη κἂν γνῶσιν τῆς οὕτω γενομένης στερήσεως τῆς περιουσίας του. Καὶ σημειωτέον ὅτι τὸ κτῆμα τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὸ κληροδότημα Βαρύκα, τὸ χρησιμεῦον ὄχι μόνον εἰς χορήγησιν ὑποτροφιῶν ἀλλὰ καὶ εἰς ἀνανέωσιν τῶν ἐγγραφῶν ἀπόρων φοιτητῶν ἀριστέων. Καὶ ἄλλων δὲ κτημάτων τοῦ Πανεπιστημίου ἠπειλεῖτο ἡ

ἀπαλλοτρίωσις. Ἐπὶ πάντων τούτων ἐπέστησα τὴν προσοχὴν τῆς Συγκλήτου καὶ παρέστησα τὴν ἀνάγκην, ἥτις ἐπέβαλλε συντόνως νὰ μεριμνήσωμεν περὶ τῆς περιφρουρήσεως τῆς πανεπιστημιακῆς περιουσίας, ἣν ἡ μεγαλοφροσύνη τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς ἐκληροδότησεν εἰς τὸ τελεστήριον τοῦτο τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἱερὰν καὶ ἀπαραβίαστον, ἵνα δι' αὐτῆς συντηρῆται τὸ Πανεπιστήμιον καὶ σπουδάζωσι τὰ τέκνα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν.

Καὶ εὐθὺς μὲν τότε ἐφροντίσαμεν περὶ ταχείας εἰσπράξεως τῶν καθυστερουμένων προσόδων τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς ἀποζημιώσεως διὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ κτήματος Βαρύκα. Ἐδημοσιεύσαμεν δὲ ὑπόμνημα, δι' οὗ κατεστήσαμεν εἰς πάντας γνωστὰ τὰ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ κτήματος τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπερ ἀπηλλοτριώθη ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας ξενοδοχείων, καὶ διεξεδικήσαμεν νομίμως πάντα τὰ δικαιώματα τοῦ ἡμετέρου ἱδρύματος. Ἤλθομεν δ' ἔπειτα εἰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν μίσθωσιν τοῦ ἐν θέσει Γαλάτσι κτήματος, ὅπερ ἔμελλε τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς πεδίον βολῆς τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων. Κατεβάλομεν δὲ πᾶσαν προσπάθειαν, ἵνα κανονίσωμεν τὰ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ξενοδοχείου Μαζέστικ, οὗ, μὴ ἐπιτευχθείσης εἰσέτι τῆς διευθετήσεως τοῦ ζητήματος, γίνεται ἀτυχῶς ἐκμετάλλευσις ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ Πανεπιστημίου.

Καὶ εἰς ἄλλας δὲ πολλὰς προέβημεν ἐνεργείας, ἵνα προστατεύσωμεν τὴν περιουσίαν τοῦ Πανεπιστημίου. Τῆς μερίμνης δὲ ταύτης ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὅτι εἰσεπράχθησαν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος τὰ ἀπὸ τοῦ 1925 καὶ ἐντεῦθεν καθυστερούμενα ὑπὸ τοῦ Δημοσίου νοσήλια τοῦ Αἰγινητείου Νοσοκομείου, ὧν τὸ ποσὸν ἀνήρχετο εἰς 1 ἑκατομμύριον δραχμῶν περίπου, οὕτω δὲ ἠδυνήθη τὸ νοσοκομεῖον τοῦτο νὰ ἐκπληρώσῃ πάσας τὰς πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον ὑποχρεώσεις καὶ ἔχῃ περίσσευμα περίπου 500,000 δραχμῶν· ὅτι ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ Ἀρεταιείου ἐμφανίζει σήμερον ἰσοζύγιον, ἐν ᾧ μέχρι τοῦδε εἶχεν ἔλλειμμα κατ' ἔτος· ὅτι ἐν τοῖς εἰρημένοις νοσοκομείοις εἰς τὴν προμήθειαν τῶν τροφίμων αὐστηρότατος ἠσκήθη ἔλεγχος, εἰς ὃν μετεῖχε καὶ τὸ ἁρμόδιον ἐργαστήριον τοῦ Χημείου τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ Χημεῖον τῶν τροφίμων· ὅτι ἐπεχειρήθη ἡ συμπλήρωσις τοῦ κτηματολογίου τῆς ἀκινήτου περιουσίας τοῦ Πανεπιστημίου, ἔτι δὲ ὁ καταρ-

τισμὸς κτηματολογίου τῆς κινητῆς περιουσίας αὐτοῦ. Καὶ συνεπληρώθησαν μὲν τὰ σχεδιαγραφήματα τῶν ἀκινήτων κτημάτων καὶ ἡ περιγραφὴ αὐτῶν, παρηγγέλθησαν δὲ ἅπαντα τὰ παραρτήματα νὰ συντάξωσι βιβλία ἀπογραφῆς, περιέχοντα ἅπαν τὸ ὑλικὸν τὸ μὴ ὑποκείμενον εἰς ἄμεσον κατανάλωσιν καὶ φθοράν, κατ' εἶδος καὶ κατηγορίας. Καὶ προεχώρησε πολὺ τὸ ἔργον τοῦτο παρὰ τὰς πολλὰς δυσχερείας, ἃς ἐνέχει. Οὕτω συνετάχθησαν πίνακες τῆς περιουσίας τοῦ Ἀρεταιείου καὶ τοῦ Αἰγινητείου νοσοκομείου καὶ τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου, συμπληροῦνται δὲ κατὰ μικρὸν καὶ οἱ τῶν ἄλλων παραρτημάτων. Προσθετέον δὲ ὅτι καὶ ἐνέργειαι ἠλέγχθησαν πλημμελῶς ἐν τῷ παρελθόντι γενόμεναι καὶ ἀνωμαλίαι ἐν τῇ διαχειρίσει τῆς περιουσίας ἀπεκαλύφθησαν παλαιαὶ δύο, ὧν ἡ μὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ χαρτόσημα τῶν φοιτητῶν καὶ ἀνέρχεται εἰς 135 χιλιάδας χρυσῶν δραχμῶν, ἡ δὲ ἄλλη ἐν τῷ Αἰγινητείῳ νοσοκομείῳ ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἀποθανόντος διαχειριστοῦ αὐτοῦ Κ. Σνάκου γενομένη ὑπελογίσθη εἰς 98,155 δρχ. Καὶ τῆς μὲν πρώτης ὁ φάκελλος παρεπέμφθη ἤδη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, ἐπειδὴ ἡ ἀνωμαλία αὕτη ἐγένετο ἐν τῷ μητρῴῳ τοῦ Πανεπιστημίου καθ' ὃν χρόνον (1908-1917) τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη περιήρχοντο εἰς τὸ Δημόσιον. Περὶ δὲ τῆς δευτέρας ἐλήφθησαν εὐθὺς ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου ἐνδεικνυόμενα προστατευτικὰ μέτρα.

ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΟΥΜΕΝΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ

Ἐκ τῶν πρώτων ἡμῶν ἔργων ἐγένετο καὶ ἡ παρακολούθησις τῶν οἰκοδομουμένων κτιρίων τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ πανεπιστημιακὴ Λέσχη, ἧς ἡ ἀνέγερσις ἤρξατο κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1927, ἦτο ἡμιτελής, ὅτε ἀνέλαβον τὴν πρυτανείαν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1929, ἐνῷ κατὰ τὸ συμβόλαιον ἐργολαβίας ἔπρεπε νὰ ἔχῃ περατωθῇ ἀπὸ τῆς 16ης Ἰουλίου 1929. Αἱ ἐργασίαι εἶχον σχεδὸν διακοπῆ. Ἡ πίστωσις τῶν 7,882,000 δραχμῶν, ἥτις εἶχεν ἀρχῆθεν ψηφισθῆ διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ὅλου ἔργου, ἦτο ἐξηντλημένη· διότι ἡ ἐργολήπτρια Ἑταιρεία Καψαμπέλη εἶχεν ἐκτελέσει ἐργασίας 2,000,000 δραχμῶν περίπου ἐκτὸς προϋπολογισμοῦ καὶ εἶχον καταβληθῆ εἰς αὐτὴν τὰ χρήματα ταῦτα εἰς βάρος τῆς ἄνω πιστώσεως, ἥτις προωρίζετο διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀρχικοῦ προϋπολογισμοῦ ἐκτελεσθησομένων ἐργασιῶν.

Ἡ δὲ Σύγκλητος τοῦ προπαρελθόντος ἔτους ἐπὶ αἰτήσεως τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀ. Νικολούδη περὶ χορηγίας νέας πιστώσεως 1,500,000 δραχμῶν, δὲν εἶχεν ἀποφασίσει, ἐπειδὴ ἔκρινε σκόπιμον νὰ ἐξετάσῃ πρότερον, ἐὰν ἡ προηγουμένη ἔγκρισις διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐκτὸς προϋπολογισμοῦ ἐργασιῶν εἶχε ζητηθῆ συμφώνως πρὸς τὸ συμβόλαιον ἐργολαβίας. Ἡ δ' Ἑταιρεία Καψαμπέλη ἐζήτει καὶ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἐγγυήσεων αὐτῆς. Σημειωτέον δὲ ὅτι τότε οὐδεμία ὑπῆρχεν ἐπαφὴ τοῦ Πανεπιστημίου πρὸς τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νικολούδην.

Πρώτιστον ἔργον μου, εὐθὺς ὡς ἀνέλαβον τὴν πρυτανείαν, ἐθεώρησα νὰ ζητήσω λεπτομερῆ ἔκθεσιν περὶ τῆς Λέσχης παρὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀ. Νικολούδη καὶ παραδώσω ταύτην εἰς τὸ Ἀρχιτεκτονικὸν γραφεῖον τοῦ Πανεπιστημίου πρὸς μελέτην. Ἐκάλεσα δὲ πάλιν κατόπιν τὸν Ἀ. Νικολούδην εἰς σύσκεψιν, ἧς μετέσχε καὶ ὁ Δ. Καψαμπέλης καὶ ὁ Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὸ Ἀρχιτεκτονικὸν ἡμῶν γραφεῖον, καὶ καθώρισα τὴν ἐν τῇ Λέσχῃ περαιτέρω σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν τεχνικὴν ἡμῶν ὑπηρεσίαν. Ἀφ' οὗ δὲ καὶ ἐξ ἐκθέσεως τοῦ Γεν. Γραμματέως διεπιστώθη ἔπειτα ἐν τῇ Συγκλήτῳ ὅτι διὰ τὰς ἐκτὸς προϋπολογισμοῦ γενομένας ἐργασίας ἐν τῇ Λέσχῃ συνετάσσοντο τακτικῶς καὶ ὑπεβάλλοντο εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὰ κατὰ τὸν νόμον καὶ τὴν σύμβασιν πρωτόκολλα κανονισμοῦ νέων τιμῶν καὶ ἐνεκρίνοντο ταῦτα ἄνευ τινὸς ἀντιρρήσεως καὶ ὅτι κατόπιν τῆς ἐγκρίσεως τῶν πρωτοκόλλων ἐνεκρίνοντο καὶ ἐξωφλοῦντο οἱ ὑπὸ τοῦ ἐπιβλέποντος ἀρχιτέκτονος ἀποστελλόμενοι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον σχετικοὶ λογαριασμοὶ τῆς ἐργοληπτρίας Ἑταιρείας, τὸ δὲ Πανεπιστήμιον δὲν ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν, ἔπειτα ὅτι εἰς τὴν μὴ τήρησιν τῶν προθεσμιῶν τοῦ ἐργολαβικοῦ συμβολαίου δὲν ηὐθύνετο μόνον ἡ ἐργολήπτρια Ἑταιρεία, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον ὤφειλε κατὰ τὴν διατυπωθεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ Νομικοῦ Συμβούλου γνώμην νὰ ἐπιστρέψῃ τὴν αἰτουμένην ἐγγύησιν, ἐψηφίσαμεν ἐν τῇ Συγκλήτῳ πίστωσιν 5,000,000 δραχμῶν πρὸς ἀποπεράτωσιν τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν τῆς Λέσχης καὶ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτῆς, ἀπεφασίσαμεν δὲ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ἐγγυήσεως εἰς τὴν Ἑταιρείαν Καψαμπέλη, ἐζητήσαμεν δὲ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Συγκοινωνίας τὸν καταρτισμὸν Ἐπιτροπείας, ἵνα ἐξετάσῃ καὶ ὑποδείξῃ τὰ μέτρα, ἅτινα ἔδει νὰ ληφθῶσι διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κτι-

ρίου καὶ τὴν διοχέτευσιν τῶν ἀναβλυζόντων ἐν τοῖς ὑπογείοις τῆς Λέσχης ὑδάτων, ἅτινα, ὡς ἀπέδειξεν ἔρευνα ὑφ' ἡμῶν ἐνεργηθεῖσα, εἶναι μεμολυσμένα καὶ ἀκάθαρτα. Καὶ ἀπετελέσθη ἡ Ἐπιτροπεία αὕτη ἐκ τῶν διευθυντῶν τοῦ εἰρημένου Ὑπουργείου Π. Λοπρέστη καὶ Δ. Δούκα, μετέσχε δὲ αὐτῆς καὶ ὁ συγκλητικὸς Κ. Λογοθετόπουλος, ἐκαλέσαμεν δὲ τὸν Ἀ. Νικολούδην, ὅστις ὑπέδειξε τὰς ὑπολειπομένας ἐργασίας τῆς Λέσχης. Συνεστήσαμεν δ' Ἐπιτροπείαν ἀποτελουμένην ἐκ τοῦ προέδρου τῆς Λέσχης καθηγητοῦ Κ. Ζέγγελη καὶ τοῦ τότε ἀντιπρυτάνεως Κ. Μελισσηνοῦ καὶ τοῦ καθηγητοῦ Δ. Χόνδρου, ἥτις ἀνέλαβεν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Λέσχης καὶ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Πανεπιστημίου νὰ ὑποδεικνύῃ εἰς τὴν Σύγκλητον τὰς εἰς τὸ μέλλον ἐκτελεστέας ἐργασίας. Οὕτω δὲ κατωρθώθη νὰ προχωρήσωσιν αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι τῆς Λέσχης πρὸς τὴν συμπλήρωσιν, ἔτι δὲ νὰ μελετηθῇ καὶ προαχθῇ ἡ ἐγκατάστασις αὐτῆς.

Πολλὰς ἀνωμαλίας ἐνεφάνιζεν, ὅτε ἀνέλαβον τὴν πρυτανείαν καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς οἰκίας Μαντζούνη. Αἰτία δὲ κυριωτάτη τῶν ἀνωμαλιῶν ἦτο ἡ διάλυσις τῆς ἐργοληπτρίας ἑταιρείας τοῦ κτιρίου τούτου. Διὰ συντόνου δὲ προσπαθείας συνεπληρώθησαν ἐνταῦθα αἱ ὑπολειπόμεναι ἐργασίαι κατὰ μικρόν, ἐζητήθη δὲ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Συγκοινωνίας ὁ καταρτισμὸς Ἐπιτροπείας πρὸς παραλαβὴν τῆς οἰκοδομῆς.

Ἔντονος ἡ προσοχὴ ἡμῶν ἐστράφη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ εἰς τὰ Ἰατρικὰ ἐργαστήρια, ὧν πρὸ μικροῦ εἶχε γίνει ἔναρξις τῆς ἀνεγέρσεως. Συνετελέσθησαν δὲ καὶ ἐνταῦθα αἱ ἐργασίαι τῆς Ἑταιρίας Παπαδάκη, ἥτις εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Φυσιολογείου καὶ τοῦ Μικροβιολογείου, ἦσαν δὲ περὶ τὸ τέλος αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἀνατομείου καὶ τοῦ Παθολογικοῦ Ἀνατομείου, αἵτινες ἦσαν ἀνατεθειμέναι εἰς τὴν Ἑταιρείαν Ψυχικοῦ, παρεσκευάζοντο δὲ ἄλλα ἔργα, ἅτινα εἶχον ἀναλάβει ἄλλαι Ἑταιρεῖαι, ἔτι δὲ ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν ἀμφιθεάτρων τῶν ἐργαστηρίων, εἴχομεν δὲ ζητήσει παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Συγκοινωνίας κατ' ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου τὴν σύστασιν Ἐπιτροπείας πρὸς ἔλεγχον καὶ παραλαβὴν πασῶν τῶν ἐν τοῖς Ἐργαστηρίοις περατωθεισῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, ὅτε παρέδωσα τὴν πρυτανείαν εἰς τὸν διάδοχόν μου.

Σημειωτέον δὲ ὅτι πάντα τὰ οἰκοδομούμενα κτίρια τοῦ Πανεπιστημίου παρηκολούθει καὶ ἰδία Ἐπιτροπεία ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ τότε ἀντιπρυτάνεως Κ. Μελισσηνοῦ καὶ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Λογοθετοπούλου, ἣν κατόπιν εἰσηγήσεως ἡμῶν ὥρισεν ἡ Σύγκλητος εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους.

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ

Οὐχὶ ὀλιγωτέραν κατεβάλομεν φροντίδα εἰς πλήρωσιν ἄλλων ἐλλείψεων καὶ ἐπανόρθωσιν πλημμελειῶν παρατηρουμένων ἐν τῇ ἐμφανίσει τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐν τῷ Κεντρικῷ ἱδρύματι ἐγένοντο κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος μεταρρυθμίσεις συντελοῦσαι εἰς τὴν ἀκριβεστέραν διεξαγωγὴν τῆς ὑπηρεσίας καὶ εἰς καλλωπισμὸν αὐτοῦ. Ἐξωραΐσθησαν αἱ αἴθουσαι τῆς Πρυτανείας καὶ τῆς Συγκλήτου, ὅπου ἀντικατεστάθησαν παραπετάσματα νέα καὶ λινέλαιον τοῦ δαπέδου ἀντὶ τῶν ἐφθαρμένων παλαιῶν καὶ ἐπεσκευάσθησαν τὰ καθίσματα καὶ ἠγοράσθη νέος τάπης, μετερρυθμίσθησαν δὲ καὶ ἐκαλλωπίσθησαν τὸ γραφεῖον τοῦ Γεν. Γραμματέως καὶ τὸ δικαστικόν, ἠγοράσθησαν δὲ νέα καὶ ἐπεσκευάσθησαν πολλὰ τῶν παλαιῶν καθισμάτων τῆς Μεγάλης αἰθούσης τῶν τελετῶν, διερρυθμίσθησαν δὲ τὰ Γραφεῖα τῶν Σχολῶν καὶ τοῦ Μητρῴου, ἐτοποθετήθησαν δὲ νέοι λαμπτῆρες ἐν τοῖς προπυλαίοις καὶ ταῖς αὐλαῖς, δι' ὧν γίνεται τελειότερος ὁ φωτισμὸς τοῦ ἱδρύματος, ἀντικατεστάθησαν δὲ νέαι ἐκ μαρμάρου βαθμίδες ἐν τῇ κλίμακι τῶν προπυλαίων καὶ πλάκες τῆς μαρμαρίνης βάσεως τῆς κυρίας εἰσόδου καὶ ἐπεχρίσθησαν αἱ αὐλαὶ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐπεσκευάσθησαν αἱ θύραι τῆς αὐλῆς. Πρὸς δὲ τούτοις ἀπεφασίσθη ἡ ἐγκατάστασις νέου συστήματος αὐτομάτων τηλεφώνων καὶ νέου ἠλεκτρικοῦ ῥεύματος, ἀφ' οὗ μελέτη γενομένη ὑπὸ συσταθείσης Ἐπιτροπείας ἔδειξεν ὅτι ἰδία ἠλεκτρικὴ ἐγκατάστασις τοῦ Πανεπιστημίου δὲν θὰ εἶναι λυσιτελής. Καὶ ἄλλαι δ' ἐγένοντο ἐν τῷ Κεντρικῷ ἱδρύματι μεταβολαί, ἃς μακρὸν θὰ ἦτο νὰ διεξέλθωμεν καθ' ἑκάστην.

Περὶ μεταρρυθμίσεως τῶν Γραφείων τῶν Σχολῶν καὶ τοῦ Μητρῴου ἀπὸ μακροῦ ἤδη ἐγίνετο σκέψις. Ἐπέβαλλε ταύτην ὁ μέγιστος συνωστισμὸς ὁ γινόμενος ἐν αὐτοῖς κατὰ τὸν χρόνον μάλιστα τῶν ἐγγραφῶν καὶ τῶν ἀνανεώσεων τῶν φοιτητῶν. Μόλις δὲ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ Πρυτανεία καὶ ἡ Σύγκλητος ἐμελέτησεν ἀκριβέστερον τὴν

μεταρρύθμισιν ταύτην μάλιστα διὰ τοῦ τότε ἀντιπρυτάνεως καὶ ἤρξατο ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς ἀπὸ τοῦ παρελθόντος Αὐγούστου.

Καὶ περὶ τοποθετήσεως δὲ ἠλεκτρικῶν ὡρολογίων ἐν ταῖς αἰθούσαις τῆς διδασκαλίας χάριν τῆς μείζονος ἀκριβείας περὶ τὴν ἔναρξιν καὶ τὴν λῆξιν τῶν μαθημάτων καὶ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τάξεως ἐγένετο μελέτη, ἀλλ' ἀτυχῶς προσέκοψεν αὕτη εἰς πολλὰς τεχνικὰς δυσχερείας καὶ ἀνεβλήθη εἰς εὐθετώτερον χρόνον.

Μεταρρυθμίσεις καὶ συμπληρώσεις τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ μεταβολαὶ ἐγένοντο καὶ ἐν τοῖς Σπουδαστηρίοις καὶ ἐν τοῖς Ἐργαστηρίοις καὶ ἐν ταῖς Κλινικαῖς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀλλαχοῦ. Οὕτως ἠγοράσθησαν τράπεζαι καὶ τάπητες καὶ παραπετάσματα καὶ κατεσκευάσθησαν βιβλιοθῆκαι καὶ καθίσματα καὶ ἄλλα ἔπιπλα τῶν σπουδαστηρίων. Ἀνεκαινίσθησαν τὰ δάπεδα τοῦ παλαιοῦ Ἀνατομείου καὶ ἐστρώθησαν διὰ λινελαίου· ἐγένοντο δ' ἐν αὐτῷ καὶ νέαι ὑδραυλικαὶ καὶ ἠλεκτρικαὶ ἐγκαταστάσεις καὶ ἠγοράσθησαν τράπεζαι καὶ καθίσματα ἀπαραίτητα εἰς τὰς ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν. Καὶ ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ δὲ τῆς γεωλογίας καὶ παλαιοντολογίας, ὡς καὶ ἐν τῷ τῆς βοτανικῆς καὶ τῷ τῆς ἰατροδικαστικῆς ἐπῆλθόν τινες μεταβολαί. Τοῦ Ἐργαστηρίου καὶ διδακτηρίου τοῦ ζῳολογικοῦ μουσείου ἀπεφασίσθη ἡ μεταφορὰ εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Πανεπιστημίου τὰ κείμενα κάτωθεν τοῦ σπουδαστηρίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς. Ἐν τῷ Χημείῳ συνεπληρώθη ἡ ἐγκατάστασις τοῦ ἀναβατῆρος, ἤρξατο δὲ καὶ ἡ ἀντικατάστασις τῶν κονιαμάτων τῆς ὀροφῆς τοῦ ἀμφιθεάτρου αὐτοῦ· καὶ ἄλλαι δὲ πολλαὶ ἐγένοντο συμπληρώσεις ἐν αὐτῷ, πρὸς δὲ τούτοις ἐψηφίσθη καὶ πίστωσις πρὸς συντήρησιν τοῦ κήπου αὐτοῦ. Ἐν τῷ Ψυχολογικῷ ἐργαστηρίῳ ἐγένοντο ἀπαραίτητοί τινες ἐπισκευαί, ἐγκατεστάθη δὲ καὶ νέον ἠλεκτρικὸν ρεῦμα. Ὑπὲρ δὲ τοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον προσαρτηθέντος Πειραματικοῦ σχολείου διετέθη πίστωσις διὰ τὴν πρώτην ἐγκατάστασιν αὐτοῦ.

Ἐν τῷ Αἰγινητείῳ νοσοκομείῳ καὶ τῷ Ἀρεταιείῳ ἐγένοντο πολλαὶ μεταρρυθμίσεις. Παρεδόθησαν δὲ εἰς τὸ Ἀρεταίειον καὶ τὰ ὄργανα τοῦ Ζαχαρωφείου ἱδρύματος, ἅτινα ἀπὸ μακροῦ κατατεθειμένα ἐν τῷ Χημείῳ, ἐφθείροντο ὑπὸ τῆς ἀχρηστίας καὶ τοῦ χρόνου. Ἐψηφίσθη δὲ ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ νοσοκομείου πίστωσις, ἵνα μετὰ τῆς δωρεᾶς τῆς

Πανελληνίου ἀντικαρκινικῆς ἑνώσεως, τῆς δοθείσης αὐτῷ, ἀγορασθῇ ράδιον. Ἐν τῇ Κλινικῇ τῇ λειτουργούσῃ ἐν τῷ Νοσοκομείῳ τῶν παίδων καὶ ὑδραυλικαὶ ἐγένοντο καὶ ἄλλαι ἐγκαταστάσεις. Παρεχωρήθη ἐν τῷ Πολιτικῷ νοσοκομείῳ ὁριστικῶς χῶρος εἰς τὴν Τρίτην χειρουργικὴν καὶ τὴν Τρίτην παθολογικὴν κλινικήν. Ἱδρύθη δευτέρα Γυναικολογικὴ κλινική. Τῆς Παθολογικῆς προπαιδευτικῆς κλινικῆς τοῦ Καθηγητοῦ Ἀ. Ἀραβαντινοῦ μηχανήματα ἐστεγάσθησαν ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Μικροβιολογικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπου ἄλλοτε τὸ Παιδαγωγικὸν ἐργαστήριον, τὸ μετατεθὲν εἰς τὸ Πειραματικὸν Σχολεῖον. Καὶ περὶ ἱδρύσεως δὲ Κτηνιατρικοῦ σχολείου ἐγένετο λόγος, ἀνετέθη δὲ εἰς ἐπιτροπείαν καθηγητῶν τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς νὰ προέλθῃ εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν ἁρμοδίων Ὑπουργείων περὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Τοῦ Πανεπιστημιακοῦ γυμναστηρίου παρεσκευάσθη καὶ ἐνεκρίθη νέος ὀργανισμός. Ἐμελετήθη δ' ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείου καὶ εὐρυτέρα τούτου μεταρρύθμισις, ἥτις ὅμως, συναφὴς οὖσα πρὸς τὴν ρύθμισιν τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς ἐν Ἑλλάδι, ἀνεβλήθη πρὸς τὸ παρόν.

Πρέπει δὲ νὰ τονίσω ἰδιαιτέρως ὅτι μεγίστη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος κατεβλήθη ἐνέργεια, ὅπως μετάσχῃ καὶ τὸ Πανεπιστήμιον εἰς τὰς γερμανικὰς ἀποζημιώσεις καὶ ὑπεβλήθησαν ἁρμοδίως βιβλίων καὶ ὀργάνων κατάλογοι συνταχθέντες ὑπὸ τῶν Σχολῶν.

Η ΑΛΛΗ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΤΑΞΙΣ

Ὅλως ἰδιάζουσαν ἐλάβομεν μέριμναν πρὸς ἐπιβολὴν ἐσωτερικῆς τάξεως ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Καὶ πρῶτον καθῆκον ἐθεωρήσαμεν νὰ καταρτίσωμεν ἐσωτερικὸν κανονισμὸν τῆς Κεντρικῆς ὑπηρεσίας καὶ τῶν Παραρτημάτων. Ἀτυχῶς ἡ ἐνέργεια αὕτη ὤφειλε νὰ ἀναβληθῇ, διότι οἱ κανονισμοὶ πρέπει νὰ στηρίζωνται ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τοῦ Πανεπιστημίου, ταύτης δὲ τῆς νομοθεσίας παρασκευάζεται πάλιν νέα μεταρρύθμισις. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀνεβλήθη καὶ ἡ συναγωγὴ τῶν νόμων καὶ τῶν διαταγμάτων τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἡ ἔκδοσις αὐτῶν εἰς ἕνα τόμον καὶ ἡ παρασκευὴ τῶν ἀπὸ τοῦ ἰσχύοντος ὀργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου ὑπαγορευομένων διαταγμάτων, ἅτινα εἶναι ἀπαραίτητα, ὡς παρέστησα κατὰ τὰς πρώτας μου δηλώσεις. Τῶν διαταγμάτων τούτων ἐλάχιστα μόνον συνετάχθησαν, ὡς τὸ περὶ δοκιμασίας ὑπο-

ψηφίων διδακτόρων τῆς Νομικῆς Σχολῆς καὶ τὸ περὶ δοκιμασίας τῶν διδακτόρων καὶ πτυχιούχων τῆς αὐτῆς Σχολῆς, τῶν προερχομένων ἐξ ἀλλοδαπῶν Πανεπιστημίων.

Μετὰ τῆς προσηκούσης αὐστηρότητος ἐφηρμόσαμεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὰς περὶ ἐγγραφῶν καὶ ἀνανεώσεων καὶ ἐξετάσεων τῶν φοιτητῶν διατάξεις. «Μέγιστον εἶναι τὸ ἀτόπημα», ἔλεγον κατὰ τὰς πρώτας μου ἐν τῇ Συγκλήτῳ δηλώσεις, τὸ «γινόμενον εἰς τὰς ἐγγραφὰς καὶ ἀνανεώσεις τῶν φοιτητῶν. Εἶναι γνωστὸν εἰς πάντας ἡμᾶς ὅτι ἡ ἐγγραφὴ καὶ ἡ ἀνανέωσις τῆς ἐγγραφῆς τῶν φοιτητῶν πρέπει κατὰ τὸν νόμον νὰ γίνηται κατὰ τὴν ἀρχὴν ἑκάστου πανεπιστημιακοῦ ἔτους. Καὶ εἶναι ὁ νόμος οὗτος ἄριστος. Ἀλλ' ἡ διάταξις αὕτη παραβαίνεται δυστυχῶς κατ' ἔτος. Καὶ παρατείνονται διὰ διαταγμάτων αἱ ἐγγραφαὶ καὶ ἀνανεώσεις. Καὶ ἐγγράφονται καὶ ἀνανεοῦσι τὴν ἐγγραφὴν αὐτῶν φοιτηταὶ πολλάκις κατὰ τὸ τέλος τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους ἢ καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος! Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἡ τοιαύτη ἀταξία περὶ τὴν φοίτησιν παρασκευάζει ἀμάθειαν καὶ ζημίαν ἀνυπολόγιστον εἰς τὸ Ἔθνος, ἵνα μηδὲν εἴπω περὶ τῆς ἀνωμαλίας, ἥτις προέρχεται ἐκ τούτου εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Πανεπιστημίου. Διότι, ὡς εἶναι εἰς πάντας φανερόν, οὐδὲ οἱ τῶν θεωρητικῶν σχολῶν φοιτηταὶ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωνται ἐπιστήμονες χωρὶς νὰ παρακολουθῶσιν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὰ μαθήματα καὶ τὰ φροντιστήρια, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον οἱ τῶν ἄλλων σχολῶν φοιτηταί, οἵτινες ὀφείλουσι καὶ νὰ ἀσκῶνται ἐν Ἐργαστηρίοις καὶ Κλινικαῖς, ὅπως εἶναι οἱ φοιτηταὶ τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς καὶ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἄλλοι. Καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι τάχιστα πρέπει νὰ ἄρωμεν τὴν μεγίστην ταύτην ἀτοπίαν». Καὶ δὲν ἐξεκλίναμεν ἀπὸ τῆς αὐστηρότητος ταύτης, οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον, μέχρις ὅτου νέαι διατάξεις παρέσχον νέας εἰς τοὺς φοιτητὰς εὐκολίας.

Καὶ περὶ τοῦ φρονηματισμοῦ δὲ τῆς πανεπιστημιακῆς νεότητος μεγίστην ἀρχῆθεν κατεβάλομεν φροντίδα. «Ἰδιαιτέρα πρέπει νὰ ληφθῇ πρόνοια», ἔλεγον εἰς τὰς δηλώσεις ἐκείνας, «περὶ τοῦ φρονηματισμοῦ τῶν φοιτητῶν. Οἱ μέλλοντες ἐπιστήμονες τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι αὔριον οἱ ἡγέται τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς κινήσεως τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀρετῆς. Καὶ εἶναι πρέπον ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ πρὸ πάντων νὰ παρασκευάζωνται εἰς τοῦτο τὸ ἔργον οἱ φοιτηταί, ὄχι

μόνον οἱ τῆς Θεολογικῆς καὶ οἱ τῆς Φιλοσοφικῆς καὶ οἱ τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, οἱ μέλλοντες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Παιδείας λειτουργοί, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ ἄλλοι. Τὸ Πανεπιστήμιον δὲν εἶναι ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον, ἀλλὰ τῆς ἐπιστήμης ἅμα καὶ τῆς ἀρετῆς φυτώριον, ὡς ἀναγνωρίζομεν πάντες. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀείποτε οἱ διοικήσαντες τὸ ἀνώτατον τοῦ Ἔθνους παιδευτήριον εἰς τὸ κεφάλαιον μάλιστα τῆς πανεπιστημιακῆς παιδεύσεως ἐπέστησαν τὴν προσοχήν των. Ἀλλὰ σήμερον εἶναι ἀνάγκη πολὺ μεγαλειτέρα πρὸς τοῦτο νὰ καταβληθῇ προσπάθεια. Τὸ περιβάλλον, ἐν ᾧ ζῶμεν ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν τελευταίων πολέμων, δὲν εἶναι πλέον τὸ περιβάλλον τῆς ἀρετῆς. Ἀδιαφορία πρὸς τὰ γενναῖα καὶ τὰ ὑψηλά, ἠθικὴ κατάπτωσις, φρονήματα ἀντεθνικά, σαπρὰ ἰδανικὰ προβάλλονται πολλαχῶς εἰς τὴν νεολαίαν, ὄχι μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις. Καὶ ταῦτα, ἐν ᾧ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς καθ' ἡμᾶς ἔχομεν οἱ πάντες ἀνάγκην περισυλλογῆς καὶ παρασκευῆς χαρακτήρων, ἀνθρώπων, οἵτινες καὶ αὐτοὶ θὰ ζῶσι κατ' ἀρετὴν καὶ θὰ γίνωνται τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ἅλας τῆς κοινωνίας».

Εἰσηγάγομεν δὲ καὶ τὸ μέτρον τῆς ἀποστολῆς Ἐλέγχων τῶν φοιτητῶν εἰς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς κηδεμόνας, ἵνα παρακολουθῶσι τήν τε πρόοδον καὶ τὴν διαγωγὴν αὐτῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς φοιτήσεώς των. Καὶ ἀπεδείχθη τὸ μέτρον τοῦτο λυσιτελέστατον.

ΠΡΟΝΟΙΑ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Πολλὴν δὲ καὶ ἄλλην φροντίδα κατεβάλομεν ὑπὲρ τῆς προαγωγῆς τῶν φοιτητῶν, μάλιστα δὲ τῶν ἀπόρων καὶ ἐπιμελῶν. Καὶ πρώτιστα μὲν πάντων συνεστήσαμεν τὴν αὔξησιν τῶν βραβείων, ἅτινα ἀπονέμονται εἰς τοὺς ἀριστεύοντας, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ὑποτροφιῶν. Ὡς ἔχουσι σήμερον τὰ πράγματα, καὶ εἰς τοὺς φοιτητὰς τοὺς ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ σπουδάζοντας καὶ εἰς τοὺς πτυχιούχους αὐτοῦ ἐλάχισται μόνον παρέχονται ὑποτροφίαι, αἱ μὲν ἐκ τῆς περιουσίας αὐτοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, αἱ δ' ἐκ τῶν ὑπὸ ὅρον περιουσιῶν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν αὐτῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Καὶ εἶναι περιφανῶς ἀνάγκη πολὺ μὲν πλείονες ὑποτροφίαι νὰ παρέχωνται εἰς τοὺς ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ σπουδάζοντας φοιτητάς, τῶν δὲ ἀριστευόντων πτυχιούχων καὶ διδακτόρων τοὺς εὐφυεστάτους ἑκάστης Σχολῆς

ἐκλέγον ἑκάστοτε τὸ Πανεπιστήμιον νὰ ἀποστέλλῃ καθ' ἕκαστον ἔτος εἰς ξένα Πανεπιστήμια πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν καὶ παρακολουθῇ αὐτούς, ὥστε νὰ καταρτίζωνται εἰς τοὺς παντοίους κλάδους τῶν ἐπιστημῶν καὶ παρασκευάζωνται οὕτως οἱ διάδοχοι τῶν ἀποχωρούντων καὶ ἐκλειπόντων καθηγητῶν. Ἐὰν μὴ γίνῃ τοῦτο, δὲν θὰ ἔχωμεν μετ' οὐ πολὺ ἐπιστήμονας ἀξίους νὰ καταλαμβάνωσι τὰς ἕδρας τοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὡμιλήσαμεν περὶ τούτων, ἀλλὰ καὶ θερμοτάτην ἀπηυθύναμεν ἔκκλησιν πρὸς τοὺς πλουσίους Ἕλληνας τοῦ τε Ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ. «Τίς Ἕλλην», ἔλεγον ἐν τῷ πρυτανικῷ λόγῳ, «δυνάμενος νὰ εὐεργετήσῃ τὴν πατρίδα δὲν θὰ ἤθελε παρὰ τὸ Αἰγινήτειον καὶ τὸ Ἀρεταίειον νὰ ἴδῃ πανεπιστημιακὸν ἵδρυμα φέρον ἐπὶ τοῦ μετώπου χρυσοῖς γράμμασι τὸ ὄνομά του; Τίς Ἕλλην δὲν θὰ εἶχε τὴν φιλοδοξίαν, εἴτε ὑπὲρ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ πανεπιστημιακοῦ ναοῦ, εἴτε ὑπὲρ ἱδρύσεως μουσείων, εἴτε ὑπὲρ συστάσεως ὑποτροφιῶν χάριν τῶν φοιτητῶν, εἴτε ὑπὲρ πλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου, εἴτε ὑπὲρ ἄλλων πανεπιστημιακῶν σκοπῶν προσφέρων τὸν ὀβολόν του, νὰ γίνῃ εὐεργέτης τοῦ πανελληνίου τούτου ἱδρύματος; Θὰ τιμᾷ αὐτὸν διὰ παντὸς τοῦ χρόνου ἡ Ἑλλάς, θὰ γεραίρῃ αὐτὸν ἐς ἀεὶ τὸ Πανεπιστήμιον. Ἦ ὑπάρχει τῆς δόξης ταύτης καὶ τῆς τιμῆς πρᾶγμα ὑπέρτερον; Ἦ ὑπάρχει τι θειότερον τῆς δάφνης, ἥτις ἀειθαλὴς κοσμεῖ τὰ μέτωπα τῶν ἀθανάτων;».

Περιττὸν κρίνω ἰδιαιτέρως νὰ ἀναγράψω τὴν ἐνέργειαν, ἥτις κατεβλήθη ὑπὲρ τοῦ διακανονισμοῦ τοῦ ζητήματος τῶν ἀποδοχῶν τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Εἶναι εἰς πάντας γνωστὸν ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο πολλάκις ἀπησχόλησε τὸ ἀνώτατον ἡμῶν ἵδρυμα, ἐπανειλημμένως δὲ ὑπεδείχθη εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἡ ἀνάγκη τῆς αὐξήσεως τῶν μισθῶν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε οὗτοι νὰ ἀνταποκρίνωνται καὶ εἰς τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας τῶν καθηγητῶν καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν παράστασιν αὐτῶν καὶ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης. Διότι οἱ καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐντεῦθεν ὀφείλουσι νὰ παρακολουθῶσι τὴν καθόλου ἐπιστημονικὴν κίνησιν, ἀγοράζοντες ξένα βιβλία καὶ περιοδικά, καὶ εἰς διαρκῆ ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν ξένων Πανεπιστημίων νὰ ἔρχωνται καὶ παρακολουθῶσιν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς ἑκάστοτε ἐν τῇ ἐπιστήμῃ συντελουμένας προόδους. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ Πρυτανεία ἐξ ὀνόματος τοῦ Πανεπιστημίου ἐξέθηκε καὶ πάλιν τοὺς λόγους τούτους εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην, ἥτις ὑπαγορεύει τὴν αὔξησιν τῶν πανεπιστημιακῶν μισθῶν. Ὀφείλω δὲ νὰ ὁμολογήσω ὅτι ὁ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργὸς κ. Παπανδρέου κατεῖδε τὸ δίκαιον καὶ εἰσήγαγε μὲν εὐθὺς καὶ ἐψήφισε νόμον, δι' οὗ ηὐξήθησαν κατά τι αἱ ἀποδοχαὶ τῶν καθηγητῶν, ἀνέλαβε δὲ τάχιστα νὰ μεριμνήσῃ καὶ περὶ τῆς τελικῆς λύσεως τοῦ ζητήματος τούτου. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ὁ Κ. Καραθεοδωρῆς ἐν τῇ εἰρημένῃ ἐκθέσει αὐτοῦ, συγκρίνων τοὺς μισθούς, οὓς λαμβάνουσι παρ' ἡμῖν οἱ τοῦ Πανεπιστημίου καθηγηταί, πρὸς τοὺς μισθοὺς τῶν καθηγητῶν ξένων κρατῶν, ὑπέδειξεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅτι «θὰ ἔπρεπε ὁ μισθὸς τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν νὰ εἶναι τοὐλάχιστον 20,000 δραχμῶν κατὰ μῆνα».

ΚΑΘΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΥΦΗΓΗΤΑΙ

Τὸ Πανεπιστήμιον ἐπένθησε πέρυσιν ἐπὶ τῷ θανάτῳ δύο διαπρεπῶν αὐτοῦ διδασκάλων, τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ὀφθαλμολογίας Γεωργίου Γαζέπη καὶ τοῦ τῆς Ἱστορίας Παύλου Καρολίδου, ὧν ὁ μὲν ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 26ῃ Σεπτεμβρίου 1929, ὁ δὲ τῇ 25ῃ Ἰουλίου 1930.

Ὁ Γεώργιος Γαζέπης, ὅστις ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐδίδαξεν ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τούτῳ παιδευτηρίῳ καὶ διετέλεσε πρύτανις αὐτοῦ, εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον εἶναι γνωστὸς ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, εἰς σύμπαντα δὲ τὸν Ἑλληνισμὸν διὰ τὸ πρᾶον καὶ μειλίχιον τοῦ χαρακτῆρος καὶ τὴν φιλάνθρωπον καὶ ἀφιλοκερδῆ δρᾶσιν.

Πολὺ γνωριμώτερος ἐν τῇ πολιτείᾳ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων ὑπῆρξεν ὁ Παῦλος Καρολίδης, ὁ πολυμαθὴς ἱστορικός, ὅστις ὄχι μόνον τὸ βῆμα τὸ πανεπιστημιακὸν ἐκόσμησε καὶ ἐφρονημάτισε τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν τὰς γενεάς, μέχρις οὗ κατέλαβεν αὐτὸν τὸ ὅριον τῆς ἡλικίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν παμπόλλων αὐτοῦ συγγραμμάτων τὴν Ἑλλάδα ὅλην ἐδίδαξε καὶ μέχρι τέλους τοῦ βίου αὐτοῦ πολλαχῶς ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῶν μεγάλων ἰδεωδῶν τοῦ Γένους.

Ἀμφοτέρους τοὺς συναδέλφους ἐτίμησε προσηκόντως τὸ Πανεπιστήμιον, ἀγήρω δὲ θὰ διατηρῇ αὐτῶν τὴν μνήμην.

Κενὸν δυσαναπλήρωτον ἀφῆκεν ὁ ἕνεκα ὁρίου ἡλικίας ἀποχωρήσας σεβαστὸς καθηγητὴς τῆς Νευρολογικῆς καὶ Ψυχιατρικῆς κλινικῆς Μιχαὴλ Κατσαρᾶς, εἰς ὃν ἡ Πρυτανεία ἐξέφρασε τὰς εὐχαριστίας τοῦ Πανεπιστημίου διὰ τὴν μακρὰν καὶ εὐδοκιμωτάτην διδασκαλίαν,

Νέοι καθηγηταὶ διωρίσθησαν ἐν μὲν τῇ Ἰατρικῇ Σχολῇ ὁ Γεώργιος Μακκᾶς, τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Παιδιατρικῆς κλινικῆς, ἐν δὲ τῇ Νομικῇ ὁ Κωνσταντῖνος Γαρδίκας, ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς Ἐγκληματολογίας καὶ Σωφρονιστικῆς.

Προεκηρύχθησαν δέ, ἀλλὰ δὲν ἐπληρώθησαν, ἐν μὲν τῇ Νομικῇ Σχολῇ ἡ δευτέρα ἕδρα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἐν δὲ τῇ Ἰατρικῇ ἡ τῆς Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας, ἐν δὲ τῇ Σχολῇ τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ἡ τακτικὴ ἕδρα τῆς Φυσικῆς γεωγραφίας καὶ ἡ ἔκτακτος ἕδρα τῆς Σεισμολογίας.

Ἐν δὲ τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολείῳ διωρίσθησαν ὁ μὲν Γεώργιος Κεφαλᾶς εἰδικὸς καθηγητὴς τῆς Ὀδοντικῆς ἀκτινογραφίας καὶ τῆς ἐξακτικῆς, ὁ δὲ Εὐθύμιος Παπαντωνίου διδάσκαλος τῆς Προσθετικῆς, ὁ δὲ Γεώργιος Κονταρίνης διδάσκαλος τῆς Ὀρθοδοντικῆς.

Ὑφηγηταὶ δὲ διωρίσθησαν ἐν μὲν τῇ Νομικῇ Σχολῇ ὁ Ν. Χωραφᾶς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, ὁ δὲ Κ. Τσάτσος τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἐν δὲ τῇ Ἰατρικῇ ὁ Μ. Πετζετάκης καὶ ὁ Ἀ. Πράτσικας τῆς Παθολογίας, ὁ δὲ Δρόσος Παμπούκης τῆς Γυναικολογίας, ἐν δὲ τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ ὁ Ν. Βλάχος τῆς Ἱστορίας τῶν μέσων καὶ νεωτέρων χρόνων, ὁ δὲ Ἰω. Συκουτρῆς τῆς Ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας.

Ἐξ ὀνόματος τοῦ Πανεπιστημίου χαιρετίζων τούς νέους συναδέλφους εὔχομαι, ὅπως ἡ ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τούτῳ παιδευτηρίῳ διδασκαλία αὐτῶν καὶ ἡ καθόλου δρᾶσις συντελέσῃ εἰς τὸν προβιβασμὸν τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ὠφέλειαν τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν μεγάλων ἰδανικῶν τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς ἀνθρωπότητος.

ΦΟΙΤΗΤΑΙ

Κατὰ τὸ παρελθὸν πανεπιστημιακὸν ἔτος ὑπέστησαν τὴν εἰσιτήριον δοκιμασίαν ἐν συνόλῳ 2195 ὑποψήφιοι, ἐξ ὧν 152 γυναῖκες. Ἐκ τούτων δεκτοὶ μὲν ἐγένοντο 1566, ἐξ ὧν 121 γυναῖκες, ἀπερρίφθησαν δὲ 629, ἐξ ὧν γυναῖκες 31.

Καὶ ἦτο περιφανῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπορριφθέντων μέγας, ὅσος περίπου καὶ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, θὰ ἐξακολουθήσῃ δὲ ὢν πολύς, ὡς φαίνεται, καὶ εἰς τὸ μέλλον, ἐφ᾽ ὅσον δὲν αἴρονται τὰ αἴτια, ἐξ ὧν προέρχεται ἡ πλημμελὴς παρασκευὴ τῶν μελλόντων ἐπιστημόνων τῆς Ἑλλάδος.

Ἐνεγράφησαν δὲ τὸ πρῶτον καὶ ἀνενέωσαν τὴν ἐγγραφὴν αὐτῶν ἐν μὲν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ 184, ἐξ ὧν 4 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῇ Νομικῇ 2102, ἐξ ὧν 56 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῇ Ἰατρικῇ 1609, ἐξ ὧν 100 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῇ Φιλοσοφικῇ 505, ἐξ ὧν 124 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῷ Φυσικῷ τμήματι τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν 167, ἐξ ὧν 15 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῷ Μαθηματικῷ 332, ἐξ ὧν 17 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῷ Χημικῷ 83, ἐξ ὧν 7 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῷ Φαρμακευτικῷ 188, ἐξ ὧν 38 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολείῳ 326, ἐξ ὧν 107 φοιτήτριαι· ἤτοι ἐνεγράφησαν καὶ ἀνενέωσαν τὴν ἐγγραφὴν αὐτῶν ἐν ὅλῳ 5469, ἐξ ὧν 468 φοιτήτριαι.

Τὴν ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν ὑπέστησαν ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ 96, ἐξ ὧν 2 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 39, ἐξ ὧν 1 φοιτήτρια· ἐν τῇ Νομικῇ Σχολῇ 741, ἐξ ὧν 11 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 450, ἐξ ὧν 9 φοιτήτριαι· ἐν τῇ Ἰατρικῇ 378, ἐξ ὧν 19 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 256, ἐξ ὧν 14 φοιτήτριαι· ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ 210, ἐξ ὧν 46 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 121, ἐξ ὧν 28 φοιτήτριαι· ἐν τῇ Σχολῇ τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν 307, ἐξ ὧν 37 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 178, ἐξ ὧν 24 φοιτήτριαι· καὶ δὴ ἐν μὲν τῷ Φυσικῷ τμήματι 97, ἐξ ὧν 5 φοιτήριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 61, ἐξ ὧν 3 φοιτήτριαι· ἐν δὲ τῷ Μαθηματικῷ 69, ἐξ ὧν 4 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 38, ἐξ ὧν 4 φοιτήτριαι· ἐν δὲ τῷ Χημικῷ 33 φοιτηταί, ἔτυχον δὲ πτυχίου 16, ἐν δὲ τῷ Φαρμακευτικῷ 139, ἐξ ὧν 28 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 63, ἐξ ὧν 17 φοιτήτριαι, ἐν δὲ τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολείῳ 117, ἐξ ὧν 38 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 94, ἐξ ὧν 34 φοιτήτριαι· ἤτοι τὴν ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν ὑπέστησαν ἐν ὅλῳ 1880, ἐξ ὧν 153 φοιτήτριαι, ἔτυχον δὲ πτυχίου 1138, ἐξ ὧν 110 φοιτήτριαι, ἀπερρίφθησαν δὲ 742, ἐξ ὧν 43 φοιτήτριαι.

Τὴν ἐπὶ Παιδαγωγικῷ ἐνδεικτικῷ δοκιμασίαν ὑπέστησαν ἐν μὲν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ 18 φοιτηταί, ἐξ ὧν ἐπέτυχον 16· ἐν δὲ τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ 148, ἐξ ὧν 27 φοιτήτριαι, ἐπέτυχον δὲ 122, ἐξ ὧν 23 φοιτήτριαι· ἐν δὲ τῷ Φυσικῷ τμήματι τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν 17 φοιτηταί, ἐξ ὧν ἐπέτυχον 4, ἐν δὲ τῷ Μαθηματικῷ 19, οἵτινες ἐπέτυχον ἅπαντες· ἤτοι ὑπέστησαν ἐν ὅλῳ τὴν ἐπὶ παιδαγωγικῷ ἐνδεικτικῷ δοκιμασίαν 202, ἐξ ὧν 27 φοιτήτριαι, ἔτυχον δ᾽ ἐνδεικτικοῦ 161, ἐξ ὧν 23 φοιτήτριαι.

Τὴν διδακτορικὴν δοκιμασίαν ὑπέστησαν εὐδοκίμως ἐν μὲν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ 1, ἐν δὲ τῇ Νομικῇ 5, ἐν δὲ τῇ Ἰατρικῇ 10, ἐν δὲ τῇ Φιλοσοφικῇ 1, ἐν δὲ τῇ Σχολῇ τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν 3· ἤτοι ἐν ὅλῳ 20 πτυχιοῦχοι.

Ἡ διαγωγὴ φοιτητῶν τινων ἀρχομένου τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἔτους δὲν ὑπῆρξεν ἡ προσήκουσα. Ἐκ τῆς αὐστηρᾶς ἐφαρμογῆς τῶν κειμένων διατάξεων, μάλιστα δὲ τῶν διεπουσῶν τὰς ἐγγραφὰς καὶ τὰς ἀνανεώσεις καὶ τὰς ἐξετάσεις τῶν φοιτητῶν, ἀφορμὴν λαβόντες οὗτοι, καὶ ἄλλοθεν δ' ἐλαυνόμενοι καὶ μετὰ κομμουνιστικῶν στοιχείων ἀναμειχθέντες, ἀπεῖχον μὲν αὐτοὶ τῶν μαθημάτων, παρεκώλυον δὲ καὶ τὴν μεγάλην πλειονότητα τῶν ἐπιμελῶν καὶ χρηστῶν φοιτητῶν νὰ προσέρχωνται εἰς αὐτά. Ἡ σώφρων ἐνέργεια καὶ τῆς Πολιτείας καὶ τῶν Πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν ἀποκατέστησε τὴν τάξιν καὶ ἡ διδασκαλία ἐξηκολούθησεν ἐμμελῶς καὶ εὐρύθμως μέχρι τέλους τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἔτους.

Ἐδίδαξαν δὲ πάντες οἱ καθηγηταὶ καὶ ἤσκησαν τοὺς φοιτητὰς ἐν τοῖς φροντιστηρίοις καὶ τοῖς ἐργαστηρίοις καὶ ταῖς κλινικαῖς.

Η ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΛΕΣΧΗ

Καὶ ἡ πανεπιστημιακὴ δὲ Λέσχη, ἥτις καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐστεγάσθη ἐν τῇ οἰκίᾳ Μαγγίνα, ἐπειδὴ παρ' ὅλας τὰς καταβληθείσας προσπαθείας δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ τὸ νέον αὐτῆς μέγαρον, εὐδοκίμως εἰργάσθη καὶ προήγαγε τὸ ἔργον, ὅπερ εἶναι εἰς αὐτὴν ἀνατεθειμένον. Τὰ ἐν αὐτῇ γινόμενα μαθήματα τῆς νυκτερινῆς σχολῆς ξένων γλωσσῶν παρηκολούθησαν 326 φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι· ἐδιδάχθησαν δ' ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ ἡ Γαλλικὴ καὶ ἡ Ἀγγλικὴ καὶ ἡ Γερμανικὴ καὶ ἡ διεθνὴς γλῶσσα Ἐσπεράντο. Προσηκόντως δ' ἐλειτούργησε καὶ τὸ Ἀναγνωστήριον αὐτῆς, ὅπερ ἐπλουτίσθη καὶ διὰ νέων συγγραμμάτων καὶ ἐπιστημονικῶν καὶ φιλολογικῶν περιοδικῶν ἡμετέρων καὶ ξένων καὶ ἐφημερίδων. Καὶ διαλέξεις δ' ἐγένοντο ἐν αὐτῇ πολλαί. Καὶ τὸ μουσικὸν καὶ τὸ δραματικὸν τμῆμα αὐτῆς, ὧν μετέχουσι πάνυ φιλοτίμως καὶ καλλιτέχναι καὶ λόγιοι καὶ φοιτηταὶ τῶν Ὠδείων, διωργάνωσαν συναυλίας καὶ θεατρικὰς παραστάσεις, μετέσχον δὲ καὶ εἰς διαφόρους φιλανθρωπικὰς ἑορτάς. Πρὸς ψυχαγωγίαν δὲ τῶν φοιτητῶν ἐγκατεστάθη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν τῇ Λέσχῃ καὶ φορητὸς κινηματογράφος καὶ προεβάλλοντο δι' αὐτοῦ ταινίαι κατὰ Σάββατον καὶ Κυριακήν· παρηκολούθουν δὲ τὰς παραστάσεις ταύτας 600 περίπου φοιτηταὶ καθ' ἑβδομάδα. Ὠργανώθησαν δὲ καὶ φοιτητικαὶ χορῳδίαι δύο, ὧν ἡ μία πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, βυζαντινῆς καὶ δημώδους. Καὶ τμῆμα περιηγήσεως ἱδρύθη ἐν τῇ Λέσχῃ, ὅπερ σκοπὸν προτίθεται νὰ προαγάγῃ τὰς σχέσεις τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν φοιτητικῶν ὀργανώσεων καὶ τὴν διοργάνωσιν ὁμαδικῶν φοιτητικῶν ταξιδίων καὶ τὴν διευκόλυνσιν ἀλλοδαπῶν φοιτητῶν κατὰ τὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα περιηγήσεις αὐτῶν. Παρέσχε δὲ τὸ τμῆμα τοῦτο κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος πολλὰς εὐκολίας καὶ εἰς τοὺς φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ εἰς τοὺς Πολωνοὺς καὶ τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ τοὺς Γάλλους φοιτητὰς καὶ καθηγητάς, οἵτινες ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς τῆς Ἑκατονταετηρίδος ἦλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα.

ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΩΡΕΑΙ

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν Πανεπιστημιακὸν ἔτος ὁ Ἰω. Μ. Σόρας κατέλιπε διὰ διαθήκης εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὴν περιουσίαν αὐτοῦ ἀνερχομένην εἰς 1,500,000 δραχμῶν περίπου· ὁ δὲ Βασίλειος Χαλκιᾶς ἀφῆκεν ὑπὲρ τοῦ Πανεπιστημίου τὸ 1/8 τῆς περιουσίας αὐτοῦ, ὅπερ ὑπελογίσθη εἰς 600,000 δραχμῶν.

Ἡ εὐγενὴς δέσποινα Μαρία Καβαλλιεράτου ἵδρυσεν ἔπαθλον πρὸς τιμὴν τῆς μνήμης τοῦ ἀποθανόντος υἱοῦ αὐτῆς Ἀπόλλωνος, λυκειάρχου, δωρήσασα μὲν 100,000 δραχμῶν, ἵνα ἐκ τῶν τόκων αὐτῶν ἀνὰ πᾶν τρίτον ἔτος βραβεύηται ἔργον ὑπόθεσιν ἔχον τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν, καταθέσασα δ' ἑτέρας 26 χιλιάδας δραχμῶν διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ τρέχοντος ἔτους ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τοῦ ἐπάθλου. Ἡ δ' Ἑλληνικὴ ἀντικαρκινικὴ ἕνωσις ἐδώρησεν εἰς τὸ Ἀρεταίειον 70,000 δραχμῶν πρὸς ἀγορὰν ραδίου.

Τὴν μεγαλοφροσύνην τῶν εὐεργετῶν καὶ δωρητῶν τούτων καὶ τὴν φιλανθρωπίαν ἐς ἀεὶ θὰ γεραίρῃ τὸ ἐθνικὸν ἡμῶν ἵδρυμα.

ΑΡΙΣΤΕΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΤΡΟΦΙΑΙ

Ἀριστεῖον κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἓν μόνον ἀπενεμήθη, τὸ Παπαστράτειον ἐκ 4,000 δραχμῶν, ἀνῆκον εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Διενεμήθη δὲ ἀποφάσει τῆς Σχολῆς ταύτης εἰς τοὺς διδάκτορας τῶν Μαθηματικῶν Ὄθ. Πυλαρινόν, Α. Τζώρτζην, Π. Βασιλείου καὶ Ι. Ξανθάκην.

Εἰς ἀριστεύσαντας δὲ κατὰ τὰς τμηματικὰς ἐξετάσεις 31 φοιτητὰς ἐχορηγήθησαν δραχμαὶ 46,500 πρὸς συμπλήρωσιν τῶν διδάκτρων αὐτῶν.

Ὑποτροφίαι δὲ ἀπενεμήθησαν ἐκ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ ἀειμνήστου Βαρύκα εἰς τοὺς ἑξῆς· Ἄνναν Γκαρμάτη, φοιτήτριαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Ἡρὼ Σαπουντζόγλου, φοιτήτριαν τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς καὶ Ἰ. Ἀνδρεαδέλλην, φοιτητὴν τῆς Νομικῆς Σχολῆς, πάντας ἀπόρους. Ἐξηκολούθησαν δὲ παρεχόμεναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ κληροδοτήματος ὑποτροφίαι εἰς τοὺς ἑξῆς· Δ. Γλυκόν, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Δ. Δημητριάδην, Χ. Φαλίδαν καὶ Γ. Μπακανάκην τῆς Νομικῆς Σχολῆς, Μαρίαν Λουϊζίδου, Ὄλγαν Πάνου. Κ. Καλῆν καὶ Π. Γκίκαν, τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς, Ἕλλην Κιοσκλῆ, τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου, Εὐ. Βούλγαρην καὶ Ἰ. Κούρτην τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Ἄγγελον Μαντζαβῖνον, τοῦ Μαθηματικοῦ τμήματος, Εὐ. Παυλίδην καὶ Φιλομένην Καραγιάννη, τοῦ Φυσικοῦ τμήματος τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ὡσαύτως ἡ ἐκ τοῦ κληροδοτήματος Σφογοπούλου ὑποτροφία ἐξηκολούθησε παρεχομένη εἰς τὸν ἐν Λαρίσῃ μαθητὴν Ἀ. Παπαγιαννίδην.

Τῶν δὲ καλλιτεχνῶν Β. Φαληρέα, γλύπτου, καὶ Ἀ. Γεωργιάδου, ζωγράφου, οἵτινες συμπληροῦσι τὰς σπουδὰς αὐτῶν ἐν Ἑσπερίᾳ ἐκ τοῦ κληροδοτήματος Ἡρακλέους Βόλτου, ηὐξήθησαν αἱ ὑποτροφίαι κατὰ 3 λίρας μηνιαίως.

Ρητέον δ' ἐνταῦθα ὅτι ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου τὸν πτυχιοῦχον τῆς Χημείας Θεόδ. Τσατσᾶν, σπουδάζοντα ἐν Μονάχῳ ἐκ τοῦ κληροδοτήματος Βόλτου, συνέστησεν εἰς τὸ ἵδρυμα Rockfeller, ἵνα τύχῃ βοηθήματος χάριν περαιτέρω σπουδῶν.

ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ

Διαγωνίσματα ἐτελέσθησαν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν τῇ Νομικῇ Σχολῇ α) τὸ Α' Πετούσειον, καθ' ὃ ἐκρίθη ἀξία τοῦ ἐπάθλου ἡ πραγματεία «Περὶ τοῦ ἀρνητικοῦ τῆς συμβάσεως διαφέροντος», ἧς συγγραφεὺς ἦτο ὁ Ν. Θηβαῖος, δικηγόρος· β) τὸ Β' Πετούσειον, καθ' ὃ ἐβραβεύθη ἡ διατριβὴ «Περὶ τῆς ἀποσβεστικῆς παραγραφῆς τῶν ἀξιώσεων κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν καὶ ἰδίᾳ τὸ παρ' ἡμῖν ἰσχῦον δίκαιον», ἧς συγγραφεὺς ἦτο ὁ δικηγόρος Γ. Ροϊλός· γ) τὸ ΙΓ' Σγούτειον, καθ' ὃ ἐκρίθη ἀξία τοῦ ἡμίσεος τοῦ ἐπάθλου ἡ ὑποβληθεῖσα διατριβὴ συγγραφέως, ὅστις δὲν ἀπεκάλυψεν εἰσέτι τὸ ὄνομά του· δ) τὸ Ζ' Σγούτειον, καθ' ὃ οὐδεμία πραγματεία ἐκρίθη ἀξία βραβείου ἢ ἄλλης τινὸς μνείας.

Νέα διαγωνίσματα προεκηρύχθησαν ὑπὸ τῆς αὐτῆς Σχολῆς τὰ ἑξῆς· α) τὸ Β' Θεοφανοπούλειον «Περὶ αἱρέσεων ἐπὶ δικαιοπραξιῶν ἐν ζωῇ»· β) τὸ Γ' Πετούσειον «Περὶ ἑρμηνείας τῶν παρ' ἡμῖν περὶ νομίσματος διατάξεων τῶν ἐκδοθεισῶν ἀπὸ τοῦ 1861 μέχρι σήμερον ἐξ ἀπόψεως Ἀστικοῦ Δικαίου»· γ) τὸ Δ' Πετούσειον «Περὶ ἑρμηνείας τῶν ἐν Ἑλλάδι ἰσχυουσῶν διατάξεων περὶ ἐνεχύρων παραμενόντων εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἐνεχυριαστοῦ»· δ) τὸ ΙΕ' Σγούτειον «Περὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου κατὰ τὰς ἀποφάσεις Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ, Ἀρχιεπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας»· ε) τὸ Ις' Σγούτειον «Περὶ τῆς βασιλείας ἐν τῷ Βυζαντινῷ Δικαίῳ».

Ὑπὸ δὲ τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς προεκηρύχθη τὸ Μαυρογιάννειον Ἰατρικὸν διαγώνισμα.

Ὑπὸ δὲ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς προεκηρύχθησαν τὰ ἑξῆς· α) τὸ Γ' Κόντειον «Τὰ παρὰ Πολυδεύκει συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης»· β) τὸ Δ' Κόντειον «Τὰ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου διαφωτίζοντα τὴν μεταγενεστέραν καὶ νέαν γλῶσσαν»· γ) τὸ Κοσκορόζειον Α' πενταετίας «Οἱ ναυτικοὶ ἀγῶνες καὶ ἐν γένει αἱ θυσίαι τῆς νήσου Ὕδρας κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα τοῦ 1821, μετὰ συντόμου ἱστορίας ἀπὸ τοῦ συνοικισμοῦ αὐτῆς μέχρι τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τῆς συγγραφῆς»· δ) τὸ Κοσκορόζειον Β' πενταετίας «Ἡ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Μονεμβασίας, ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ»· ε) τὸ Κοσκορόζειον Γ' πενταετίας «Ἱστορία τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τοῦ 1430 μέχρι τῆς ἱδρύσεως τοῦ πασσαλικίου τῶν Ἰωαννίνων τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ»· ς) τὸ Κοσκορόζειον Δ' πενταετίας «Σχολεῖα καὶ λόγιοι τῆς Μακεδονίας (μετὰ τοῦ Ἁγίου ὄρους) ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τοῦ 1430 - 1821»· ζ) τὸ Κανδηλώρειον Α' διετίας· τὸ θέμα ἀναφερόμενον εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατίας ἢ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1821 - 1829) ἐπαφίεται εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ συγγραφέως, δύναται δὲ νὰ εἶναι εἴτε γενικὸν εἴτε εἰδικόν· η) τὸ Κανδηλώρειον Β' διετίας «Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ῥοπή, ἣν ἔσχεν οὗτος ἐπὶ τοὺς ἄλλους λαούς, μάλιστα δὲ τοὺς καθ' ἡμᾶς»· θ) τὸ Κανδηλώρειον Γ' διετίας «Ὁ ἐν Μακεδονίᾳ ἐθνι-

κὸς ἀγὼν τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων (μετὰ τοῦ πολέμου τοῦ 1897) μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, μετὰ εἰσαγωγῆς περὶ τῆς προηγηθείσης δράσεως τῶν Βουλγάρων κομητατζήδων»· ι) τὸ Κανδηλώρειον Δ' διετίας «Περὶ τοῦ προομηρικοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν».

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Πλὴν τῶν συνήθων δημοσιευμάτων, τῆς Ἐπετηρίδος καὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ καὶ τοῦ Ὁδηγοῦ εἰσιτηρίων ἐξετάσεων καὶ ἄλλων τοιούτων, ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος α) αἱ ὑπὸ τοῦ Πρυτάνεως γενόμεναι προσφωνήσεις κατὰ τὰς τελετὰς τῆς δεξιώσεως τῶν Βέλγων ἐπιστημόνων καὶ τῶν μελῶν τοῦ ΚΖ' Συνεδρίου τῆς εἰρήνης καὶ Γάλλων ἐπιστημόνων, πάντα μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως· β) ὁ κατὰ τὴν ἐπίσημον ἐγκατάστασιν τῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν 1929—1930 ρηθεὶς λόγος τοῦ Πρυτάνεως «Τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἡ Ἑλλάς»· γ) ὁ ἐν τῷ μνημοσύνῳ τῶν εὐεργετῶν καὶ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Μπρατσιώτη ρηθεὶς λόγος «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα»· δ) οἱ ἐν τῷ μνημοσύνῳ τῶν ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων τροφίμων τοῦ Πανεπιστημίου ἐπὶ τῇ Ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἀνεξαρτησίας λεχθέντες λόγοι ὑπὸ τοῦ Πρυτάνεως καὶ τοῦ κοσμήτορος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Δ. Σ. Μπαλάνου· ε) οἱ ἐπὶ τῷ πανηγυρισμῷ τῆς Ἑκατονταετηρίδος κατὰ τὴν 25ην Μαρτίου λεχθέντες λόγοι τοῦ Πρυτάνεως καὶ τοῦ Καθηγητοῦ Κ. Ἀμάντου· ς) αἱ ἐκθέσεις τῶν ἐπὶ τῆς Πρυτανείας τοῦ Σ. Μενάρδου (1925-1926) καὶ τῆς τοῦ Ν. Ἀλιβιζάτου (1927-1928) πεπραγμένων. Ἐλήφθη δὲ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος καὶ ἀπόφασις τῆς Συγκλήτου περὶ ἐκδόσεως τῶν λογοδοσιῶν τῶν Πρυτάνεων, αἵτινες οὔτε συνετάχθησαν οὔτε ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε. Πρὸς δὲ τούτοις παρεσχέθησαν βοηθήματα εἰς ἐκδόσεις ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἔτι δὲ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου.

Ἀτυχῶς ἀπὸ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Πανεπιστημίου ἐλλείπει ἀκόμη ἡ Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς αὐτοῦ, ἥτις κατηργήθη διὰ τοῦ Διατάγματος τοῦ 1926. Θὰ ὁμολογήσῃ πᾶς τις ὅτι δημοσίευμα τοιοῦτον εἶναι χρησιμώτατον, τὸ μὲν διότι εἰς τοὺς καθηγητάς, τοὺς μὴ δυναμένους ἐξ ἰδίων νὰ δημοσιεύσωσιν ἐπιστημονικὰς πραγματείας, παρέχει χῶρον προσφορώτατον, τὸ δὲ διότι καὶ αὕτη ἐμφανίζει εἰς τοὺς ξένους

τὴν ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν τοῦ ἀνωτάτου τούτου ἱδρύματος, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ ἐκδεδομένοι τόμοι αὐτῆς.

ΜΕΤΑΒΟΛΑΙ ΕΝ Τῌ ΚΕΝΤΡΙΚῌ ΥΠΗΡΕΣΙᾼ

Ἐν τῇ Κεντρικῇ τοῦ Πανεπιστημίου ἀνωτέρᾳ ὑπαλληλίᾳ ὀλίγαι κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐπῆλθον μεταβολαί. Τὰ καθήκοντα τοῦ Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ, χηρευούσης τῆς θέσεως, ἀνετέθησαν εἰς τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Πανεπιστημίου. Δικηγόρος τοῦ Πανεπιστημίου διωρίσθη ὁ Μιχαὴλ Χριστόπουλος, ὅστις ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1928 εἶχε προσληφθῇ προσωρινῶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην τοῦ Πανεπιστημίου μετὰ γνώμην τοῦ Νομικοῦ Συμβούλου καὶ ἀπόφασιν τῆς πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου μέχρις ὁριστικῆς πληρώσεως τῆς θέσεως ταύτης. Προήχθησαν δὲ ὁ μὲν Β. Σωτηρόπουλος εἰς γραμματέα, ὁ δὲ Γ. Καρδαρᾶς εἰς ὑπουργικὸν ἀκόλουθον. Ηὐξήθη δὲ ὁ μισθὸς τῶν ὑπογραμματέων Χ. Βήττα, Ν. Ἡλία, Β. Τζαβάρα καὶ Ἀ. Σκαρπαλέζου. Ἐκανονίσθησαν δ' αἱ ἀποδοχαὶ τοῦ προϊσταμένου τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπηρεσίας Ἰ. Βοζάνη. Ἀπελύθη δὲ ὁ προσωρινῶς ἐν τῷ ἀρχιτεκτονικῷ γραφείῳ ὡς σχεδιαστὴς ὑπηρετῶν μηχανικὸς κ. Μαραβᾶς. Προσελήφθησαν δὲ εἰς τὸ αὐτὸ γραφεῖον ὁ Κ. Παπαστάθης, ὁ Ἀρ. Καπαγιαννίδης καὶ ὁ Γ. Κυριακόπουλος ὡς ἔκτακτοι ὑπάλληλοι.

ΕΟΡΤΑΙ

Τὸ εἰθισμένον μνημόσυνον τῶν ἱδρυτῶν, εὐεργετῶν καὶ καθηγητῶν αὐτοῦ ἐτέλεσε τὸ Πανεπιστήμιον τὴν τεταγμένην ἡμέραν, καθ' ἣν ὁ καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Μπρατσιώτης ὡμίλησεν ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ. Ἐν ἰδίαις δὲ ἡμέραις ἐτίμησε τὸ Πανεπιστήμιον τοὺς ἀειμνήστους καθηγητὰς Κωνσταντῖνον Σάββαν, Θεοφάνην Κακριδῆν καὶ Γεώργιον Γαζέπην. Καὶ τοῦ μὲν Κ. Σάββα τὸν βίον καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν διεξῆλθεν ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ὁ καθηγητὴς τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς Ἀ. Ἀραβαντινός, τοῦ δὲ Γ. Γαζέπη ὁ καθηγητὴς τῆς αὐτῆς Σχολῆς Μ. Σακόρραφος, τοῦ δὲ Θ. Κακριδῆ ὁ καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας Ἑρρ. Σκάσσης.

Ἀνέθηκε δέ τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἐπιτύμβιον στήλην εἰς τὸν ἐν Φραγκφούρτῃ τῆς Γερμανίας τάφον τοῦ ἀειμνήστου Κ. Σάββα, ὅστις, ὡς γνωστόν, πᾶσαν τὴν ἑαυτοῦ περιουσίαν κατέλιπεν εἰς αὐτό. Τοῦ δὲ

ἀρχαίου καθηγητοῦ τῆς Ἰατρικῆς Κ. Μαυρογιάννη ἀνήρτησεν ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν εἰκόνα, δωρηθεῖσαν ὑπὸ τῆς οἰκογενείας Πέτρου Κουμανούδη, συγγενοῦς τοῦ ἀοιδίμου καθηγητοῦ. Εἰς μνημόσυνον δὲ τοῦ ἐν τοῖς πολέμοις τῆς ἑκατονταετηρίδος πεσόντος ὑφηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χρήστου Μακρῆ ἀπεφάσισεν ἡ Σύγκλητος νὰ ἀναθέσῃ πλάκα ἔχουσαν ἐπιγεγραμμένον τὸ ὄνομα αὐτοῦ.

Σεμνὴ διεξήχθη ἡ τελετὴ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν, καθ' ἣν ὁ Πρύτανις μετὰ τὴν λογοδοσίαν τοῦ προπρυτάνεως, ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τῶν ἑορτῶν τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ἀνέδειξε τὸ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου συντελεσθὲν ἔργον αὐτοῦ.

Μετέσχε δὲ πολλαχῶς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ εἰς τὰς ἑορτὰς τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Τῇ 25ῃ Μαρτίου, πρώτῃ ἡμέρᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ, μεγαλοπρεπὴς ἐγένετο ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ τελετή, καθ' ἣν παρισταμένων τῶν Ἀρχῶν ὁ μὲν Πρύτανις ὕμνησε τοὺς ἥρωας τοὺς ἀγωνισθέντας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ πάντας τοὺς συντελέσαντας εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον, ὁ δὲ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Κ. Ἄμαντος εἶπε τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἡμέρας, ἔστεψαν δὲ κατόπιν τοὺς ἀνδριάντας τοῦ Πατριάρχου καὶ Ρήγα τοῦ Φεραίου καὶ τοῦ Κοραῆ οἱ καθηγηταὶ Γρ. Παπαμιχαήλ, Σ. Κουγέας καὶ Ἑρρ. Σκάσσης.

Καὶ ἀντιπροσώπους δὲ αὐτοῦ ἀπέστειλε τὸ Πανεπιστήμιον εἰς τὰς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα τελουμένας ἑορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος, εἰς μὲν τὴν Ἤπειρον τὸν καθηγητὴν Μ. Βολονάκην, εἰς δὲ τὴν Ἀλαμάναν τὸν τότε ἀντιπρύτανιν Κ. Μελισσηνόν, εἰς δὲ τὴν Ἁγίαν Λαύραν τὸν καθηγητὴν Κ. Ζέγγελην, εἰς δὲ τὴν Δημητσάναν τὸν καθηγητὴν Δ. Παππούλιαν, εἰς Τῆνον δὲ καὶ Δῆλον τὸν καθηγητὴν Ἀ. Ἀδαμαντίου, εἰς δὲ τὴν Δωρίδα τὸν ὑφηγητὴν Ἀ. Κοτσαύτην καὶ ἄλλους ἀλλαχοῦ.

Τηλεγραφήματα δὲ καὶ συγχαρητήρια γράμματα ἔστειλε τὸ Πανεπιστήμιον, ὅπου ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀποστείλῃ ἰδίας ἀντιπροσωπείας. Εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς θεμελιώσεως τοῦ Ἡρῴου καὶ τὴν στέψιν τοῦ μνημείου τοῦ Καραϊσκάκη καὶ ἀλλαχοῦ μετέσχε τὸ Πανεπιστήμιον διὰ τοῦ Πρυτάνεως, εἰς δὲ τὰ ἀποκαλυπτήρια τοῦ μνημείου τῶν Ἀμερικανῶν φιλελλήνων διὰ τοῦ καθηγητοῦ Μ. Βολονάκη.

Καὶ τὴν μνήμην δὲ τῶν τροφίμων αὐτοῦ, τῶν ἐν τοῖς πολέμοις πεσόντων, κατὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα, τιμῶν τὸ Πανεπιστήμιον ἐτέλεσεν ἐπιμνημόσυνον ἑορτὴν ὑπὲρ αὐτῶν, καθ' ἣν παρισταμένων τῶν Ἀρχῶν

πρῶτον μὲν ἀνέπεμψε δέησιν ὑπὲρ τῶν πεσόντων τροφίμων ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, εἶτα δὲ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἀπέδωσαν εἰς αὐτοὺς τὸν πρέποντα ἔπαινον ὅ τε Πρύτανις καὶ ὁ κοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Δ. Μπαλᾶνος. Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ ἡμέραν ἔστεψαν τὰς στήλας τῶν πεσόντων οἱ φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου, οἵτινες ζωηρῶς μετέσχον πασῶν τῶν ἑορτῶν, κατὰ πρωτοβουλίαν δὲ τῆς Λέσχης ἐδίδαξαν ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐθνικοῦ θεάτρου τὸ ἔργον «Νὰ ζῇ τὸ Μεσολόγγι», μετά τινας δὲ ἡμέρας μετέσχον ὡραίας λαμπαδηφορίας, ἣν τὸ Πανεπιστήμιον διὰ τῆς Λέσχης αὐτοῦ διωργάνωσε χάριν τῶν ἐθνικῶν ἑορτῶν.

Καὶ τοῦ πανελληνίου δ' ἐράνου, τοῦ γενομένου πρὸς ἵδρυσιν μνημείου τοῦ Ἀγνώστου ἀγωνιστοῦ ἐν Μεσολογγίῳ, μετ' εὐλαβείας καὶ εὐγνωμοσύνης ἐθνικῆς μετέχον τὸ Πανεπιστήμιον συνετέλεσε τὴν ἑαυτοῦ συμβολήν.

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Πολλαπλῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐγένετο καὶ ἡ πρὸς τὰ ξένα ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα ἐπικοινωνία τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου. Καὶ πρῶτον μὲν ἐδεξιώθημεν ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ Βέλγους ἐπιστήμονας καὶ καλλιτέχνας καὶ ἄλλους τῶν γραμμάτων ἀντιπροσώπους, κατελθόντας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα ἐπισκεφθῶσι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα αὐτῆς καὶ γνωρίσωσιν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν νέον ἑλληνικὸν βίον· ἔπειτα τὰ μέλη τοῦ ΚΖ' Συνεδρίου τῆς εἰρήνης, τοῦ συνελθόντος ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριον· κατόπιν Γάλλους ἐπιστήμονας, ἀνήκοντας εἰς τὴν περιώνυμον Ἑταιρείαν «Γουλιέλμος Βουδαῖος», ἐλθόντας δ' ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Πάντες οὗτοι οἱ ἐπιφανεῖς ξένοι διὰ τῶν Προεδρείων αὐτῶν θερμὰ πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἀπέστειλαν εὐχαριστήρια, ἐν οἷς ἐξῇραν τὴν φιλοξενίαν, ἧς ἔτυχον παρ' ἡμῖν.

Πρὸς δὲ τούτοις ἐξενίσαμεν τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἱδρύματος Rockfeller, οἵτινες ἦλθον καὶ ἐμελέτησαν τὰ κατὰ τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον.

Καὶ γράμματα δ' εὐχαριστήρια ἐπέμψαμεν διὰ συγχαρητήρια πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν ἀποσταλέντα ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ἔτι δ' εὐχὰς συγχαρητηρίους εἰς ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα,

ἅτινα ἐκάλεσαν ἡμᾶς νὰ μετάσχωμεν εἰς ἐγκαίνια καὶ ἐπετηρίδας ἑορταζομένας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῶν καὶ ἄλλας ἑορτὰς καὶ ἐπ' ἄλλαις εὐκαιρίαις τελουμένας καὶ πρὸς τιμὴν καθηγητῶν ἐν αὐτοῖς διδασκόντων· οὕτως ἐν ἄλλοις εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Τολώσης, τὸ τῆς Βίλνης, τὸ τοῦ Los Angeles, τὸ τῆς 'Αβάνης, τὸ τοῦ Yenching τῆς Σινικῆς, εἰς τὴν Γεωλογικὴν Ἑταιρείαν τῶν Παρισίων καὶ ἄλλα πολλά. Ὅπου δὲ ἦτο δυνατόν, καὶ εἰς Ἕλληνας ἀνεθέσαμεν διαμένοντας ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ νὰ ἀντιπροσωπεύσωσι τὸ Πανεπιστήμιον εἰς τὰς τοιαύτας ἑορτάς. Οὕτω κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῶν νέων ἐγκαταστάσεων τοῦ ἐν Βρυξέλλαις Πανεπιστημίου ἀντιπρόσωπον ἡμῶν ὡρίσαμεν τὸν Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος 'Ιω. Καψαμπέλην, κατὰ δὲ τὰς ἑορτὰς τῆς πεντηκονταετηρίδος τῆς ἐν Λονδίνῳ Ἑταιρείας πρὸς προαγωγὴν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν τὸν τέως πρεσβευτὴν 'Ιω. Γεννάδιον, κατὰ δὲ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Κολλεγίου Rochester τὸν ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ πρόξενον Κ. Παρασκευόπουλον καὶ ἄλλους ἀλλαχοῦ.

'Επὶ τῇ ἀγγελίᾳ τοῦ θανάτου τῶν ἐπιφανῶν Ἄγγλων πολιτικῶν Balfour καὶ O' Connor καὶ τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου 'Αδόλφου Harnack, ἁπάντων ἐπιτίμων διδακτόρων τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, καὶ ἄλλων καθηγητῶν ἀλλοδαπῶν Πανεπιστημίων ἀπεστείλαμεν συλλυπητήρια γράμματα.

Συμπαραστατοῦν δὲ τὸ Πανεπιστήμιον εἰς τὰς ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ κόσμου γινομένας ἐνεργείας ἔπεμψε γράμματα πρὸς τὰ Πανεπιστήμια τοῦ Βουκουρεστίου, τοῦ Βελιγραδίου, τῆς Σόφιας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῇ Διαβαλκανικῇ διασκέψει, ἥτις ἔμελλε νὰ συνέλθῃ ἐν 'Αθήναις.

Πολλαχῶς δὲ καὶ ἄλλως ἐπεκοινωνήσαμεν πρὸς τὰ Πανεπιστήμια τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ προθύμως παρεχωρήσαμεν αἰθούσας εἰς καθηγητὰς αὐτῶν, οἵτινες ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἑκατονταετηρίδος ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα προυθυμήθησαν νὰ δώσωσι διαλέξεις χάριν τῶν ἡμετέρων φοιτητῶν, ὡς ὁ 'Αμερικανὸς Mears καὶ ἄλλοι, ἀσμένως δ' ἐνεκρίναμεν καὶ σχέδιον περὶ ἀνταλλαγῆς καθηγητῶν Γαλλίας καὶ Ἑλλάδος.

Πλεῖσται ὑπῆρξαν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος καὶ αἱ προσκλήσεις ἡμῶν εἰς διεθνῆ ἐπιστημονικὰ συνέδρια, ἀτυχῶς ὅμως ἐλάχιστοι τῶν

ἡμετέρων καθηγητῶν ἀντεπροσώπευσαν ἐν αὐτοῖς τὸ Πανεπιστήμιον, καὶ οὗτοι οὐχὶ δαπάναις τοῦ Πανεπιστημίου, οἷον ὁ Ι. Πολίτης ἐν τῷ ἐν Cambridge διεθνεῖ συνεδρίῳ τῆς Βοτανικῆς, ὁ Ν. 'Αλιβιζᾶτος ἐν τῷ ἐν Παρισίοις διεθνεῖ συνεδρίῳ τῆς Χειρουργικῆς, ὁ Γ. 'Ιωακείμογλου ἐν τῷ ἐν Παρισίοις διεθνεῖ συνεδρίῳ τῆς Μικροβιολογίας, ὁ ὑφηγητὴς Κ. Χωρέμης ἐν τῷ ἐν Στοκχόλμῃ διεθνεῖ συνεδρίῳ τῆς Παιδιατρικῆς. Ἡ Σύγκλητος ἐνόμισεν ὅτι δὲν ἠδύνατο, μὴ ἀναγεγραμμένης ἐν τῷ προϋπολογισμῷ εἰδικῆς πιστώσεως, νὰ διαθέσῃ τοσαῦτα χρήματα εἰς τὰς ἀντιπροσωπείας ταύτας. Εἶναι ὅμως εἰς πάντας φανερὸν ὅτι ἀνυπολόγιστος ἀποβαίνει ἡ ζημία ἡ ἐκ τῆς ἀπουσίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐπιστημονικῶν συγκεντρώσεων, εἰς ἃς ἀνακοινοῦνται τὰ πορίσματα τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης, συγκεντρώσεων, ὧν μετέχουσιν ἅπαντα τὰ προηγμένα κράτη, καὶ ὅτι ὀφείλει τὸ Πανεπιστήμιον νὰ ἀναγράφῃ κατ' ἔτος τόσον ποσόν, ὅσον ἐπαρκεῖ εἰς ἀποστολὴν ἡμετέρων καθηγητῶν εἰς τὰ σπουδαιότατα τῶν τοιούτων συνεδρίων.

Τοσαῦτα, Κυρίαι καὶ Κύριοι, τὰ ἐπὶ τῆς ἐμῆς πρυτανείας κατὰ τὸ παρελθὸν πανεπιστημιακὸν ἔτος πεπραγμένα. Πρὶν δὲ καταλίπω τὸ σεμνὸν τοῦτο βῆμα, καθῆκόν μου θεωρῶ πολλὰς νὰ ὁμολογήσω χάριτας πρώτιστα μὲν πάντων πρὸς τὸν σεβαστὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως καὶ τὸν ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργὸν διὰ τὸ θερμὸν διαφέρον, μεθ' οὗ κατὰ τὸν χρόνον τῆς Πρυτανείας μου προήγαγον τὰ πανεπιστημιακὰ ζητήματα, πρὸ πάντων δὲ διότι ἐπελήφθησαν τοῦ ἔργου τῆς ἀνασυντάξεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀνωτάτου τούτου τοῦ Ἔθνους παιδευτηρίου· ἔπειτα πρὸς τοὺς ἐν τῇ Συγκλήτῳ συναδέλφους, ὧν ἡ πολύτιμος συνεργασία ὑπῆρξεν ὑπερτέρα παντὸς ἐπαίνου· πρὸς δὲ τούτοις εἰς τὴν Κεντρικὴν ἡμῶν ὑπηρεσίαν, πρὸ πάντων εἰς τὸν Γεν. Γραμματέα Β. Μακρῆν, οὗ ἡ παραδειγματικὴ ἀκρίβεια καὶ δραστηριότης πλεῖστον συνετέλεσεν εἰς τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τοῦ Πανεπιστημίου. 'Ιδιαιτέρας εὐχαριστίας ἐκφράζω πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Τύπου, ὅσοι καθ' ὅλον τὸ ἔτος προθυμότατα παρηκολούθησαν καὶ ἐπεκούρησαν εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον.

'Ωνειροπόλησα, σεμνὴ ὁμήγυρις, Πανεπιστήμιον ἑλληνικὸν οὐδὲν

ὑπολειπόμενον τῶν ἀρίστων Πανεπιστημίων τῶν προηγμένων χωρῶν εἰς τὴν τελειότητα, τὴν ἀκρίβειαν, τὴν τάξιν.

Σὲ ἐφαντάσθην, εὐγενὴς τοῦ Πανεπιστημίου νεότης, εἰς τὴν ἐπιστήμην σου παρεσκευασμένην προσηκόντως, ζωηρὰν ἔχουσαν τὴν συναίσθησιν τῆς μεγάλης ἀποστολῆς σου, διηνεκῶς μελετῶσαν τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀνύψωσιν, σταθερῶς ἀτενίζουσαν πρὸς τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς, ἐναμίλλως ἐργαζομένην ὑπὲρ τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ὑπὲρ τῆς κατορθώσεως τῶν σκοπῶν τούτων πᾶσαν κατέβαλον φροντίδα διὰ παντὸς τοῦ χρόνου τῆς πρυτανείας μου. Καὶ ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι ἀπαρασάλευτοι θὰ διαμείνωσιν αἱ βάσεις ἔργου, ὅπερ τὰ μάλιστα εἴς τε τἆλλα συνετέλεσε καὶ εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς ἁρμονίας ἐν τῷ πανσέπτῳ τούτῳ Παλλαδίῳ τῆς Ἀληθείας καὶ τῆς Ἀρετῆς καὶ τὴν ἐμπέδωσιν τῶν μεγάλων ἀρχῶν, ὑπὲρ ὧν συντόνως καὶ μετ' εὐλαβείας εἰργάσθη ἀείποτε ἡ ὑπερέχουσα ἑλληνικὴ ψυχή.

Καὶ ἤδη, τοῦτο πάλιν πρώτιστα πάντων εὐχόμενος καὶ ἐλπίζων, ὅτι διὰ τῆς στοργικῆς μερίμνης τῆς Κυβερνήσεως τάχιστα θὰ ἴδωμεν τὴν πλήρωσιν ἑνὸς τῶν μεγίστων ὀνείρων τῆς Ἑλλάδος, τὴν τελείαν συγκρότησιν τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, παραδίδω εἰς ὑμᾶς, κύριε Πρύτανι, τὰ σεπτὰ ταῦτα σύμβολα τοῦ πρυτανικοῦ ἀξιώματος.

ΤΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΜΟΥ ΕΝ ΤΗι ΑΚΑΔΗΜΙΑι ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ*

Κύριοι συνάδελφοι,

Ὅσα ἐγένοντο ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐμῆς προεδρίας, ἐξέθηκεν ἤδη κατὰ τὴν τελευταίαν πανηγυρικὴν συνεδρίαν αὐτῆς τοῦ Γενικοῦ ἡμῶν Γραμματέως ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ χάρις.

Εἰς ταῦτα οὐδὲν ἔχω νὰ προσθέσω ἐγὼ ἐν τῇ συνεδρίᾳ ταύτῃ, καθ' ἣν εἰς τὸ εὐπρόσδεκτον κέλευσμα τοῦ νόμου ἑπόμενος μέλλω νὰ παραδώσω τὸ ἀξίωμα εἰς τὸν διάδοχόν μου, οὐδὲ θὰ διαλάβω περὶ οἱωνδήποτε ἄλλων ἐνεργειῶν, αἵτινες ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν λειτουργίαν καὶ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἱδρύματος.

Αἰσθάνομαι μόνον ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπανέλθω εἰς ὅσα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶπον, ὅτε ἀνελάμβανον τὸ ἀνώτατον ὑπούργημα ἐν τῇ ὑπερτάτῃ ταύτῃ τοῦ Ἔθνους ἑστίᾳ. Ἐκ τῶν πολλαπλῶν καθηκόντων, ὅσα εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένα, τρία, ἔλεγον τότε, εἶναι τὰ μάλιστα ἐπείγοντα, ἡ ἐνίσχυσις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἡ περιφρούρησις τῆς γλώσσης διὰ τῆς συντάξεως μάλιστα Λεξικοῦ χρηστικοῦ καὶ Γραμματικῆς καὶ Συντακτικοῦ αὐτῆς καὶ ἡ παρακολούθησις τῆς ἀληθῶς μεγαλογνώμονος προτάσεως περὶ ἱδρύσεως Κοινοῦ τῶν Ἀκαδημιῶν, ἣν εἰσήγαγον οἱ ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀκαδημίας ἀνασκάψαντες τὸν ἱερὸν χῶρον τῆς παλαιᾶς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος, ὁ κ. Ἀριστόφρων καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ.

Τί ἐγένετο, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐρωτήσῃ, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ὡς πρὸς τὰ ἔργα ταῦτα, μάλιστα τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον, ἅτινα, ὅτε ἐξηγγέλθησαν ἐνταῦθα, τοσαύτην εὗρον ἀντήχησιν ἀνὰ τὰ πέρατα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοσαύτας ἐπήγειραν ἐλπίδας;

Καὶ ἀπαντῶμεν προθύμως εἰς τὴν εὔλογον ταύτην ἐρώτησιν. Ὀλίγα, ἀλλὰ πολλοῦ λόγου ἄξια εἶναι ὅσα ἐγένοντο ὡς πρὸς τὸ πρῶτον.

* Ἐλέχθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῇ 14ῃ Ἰανουαρίου 1937 (Πρακτικά, 12, 1937, σ. 3 κ. ἑξ.).

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας, εἰς ἣν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔτους εἰσήχθη πρότασις περὶ αὐξήσεως τῶν ἠθικῶν βραβείων, μετὰ ἀξιεπαίνου ζήλου ἐψήφισεν ἐκ τῶν ἰδίων πόρων τοῦ Ἱδρύματος ἓξ ἐν ὅλῳ ἔπαθλα ἐκ δέκα χιλιάδων δραχμῶν ἕκαστον. Καὶ τρία μὲν τούτων παρεχώρησεν εἰς τὴν τρίτην Τάξιν, τρία δὲ εἰς τὴν Τάξιν τὴν δευτέραν. Καὶ προεκηρύχθησαν κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον ἐκ τῶν οὕτως ἀφιερωθέντων χρημάτων βραβεῖα, ἅτινα τοῦτον ἔχουσι τὸν σκοπόν, νὰ διαφωτίσωσι τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κατὰ πάντα τρόπον ἀναγάγωσι τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν εἰς τὴν εὐγενῆ λατρείαν τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ὑπουργήσαμεν εἰς τὸν ὑπέρτερον τοῦτον σκοπὸν τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ ἄλλα ἐξ ἄλλων κληροδοτημάτων ὑπὲρ αὐτοῦ ὡρίσαμεν βραβεῖα. Ἐξαίρομεν τὰ ἐκ τοῦ κληροδοτήματος Ἐμμ. Μπενάκη, ἅτινα ἐπιδιώκουσι «τὴν ἔμπρακτον ἐξύψωσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως» καὶ «τὴν ἔμπρακτον καταπολέμησιν τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ».

Ἀλλὰ καὶ τἆλλα κηρύγματα ἡμῶν δὲν ἔμειναν ἀγαθῇ τύχῃ ὅλως ἀτελεσφόρητα. Ἐν τῷ εὐγενεῖ τούτῳ ἀγῶνι ἀνεφάνησαν καὶ ἄλλοι νέοι σταδιοδρόμοι, ἐν τοῖς πρώτοις οἱ ἀείμνηστοι Ν. Καρόλου καὶ Ν. Χρυσοβέργης, οἵτινες διὰ μεγάλων δωρεῶν ἐγένοντο ἄξιοι τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης, ἔπειτα δὲ καὶ αἱ ἐν Ἀμερικῇ Ἑλληνικαὶ ὀργανώσεις Ἀχέπα καὶ Γκάπα, εἰς ἃς μεγάλαι ὡσαύτως ὀφείλονται χάριτες. Ἐκ τῶν ἐπάθλων τῶν φιλογενῶν τούτων ἀνδρῶν καὶ ἄλλα ἠθικῆς ὑποθέσεως προεκηρύχθησαν βραβεῖα εἰς τὸ ταχθὲν πρὸς «ἔλεγχον τῶν ἀνατρεπτικῶν κοινωνιστικῶν ἰδεῶν καὶ ὑπόδειξιν τῶν μέσων ἀμύνης».

Τοσαῦτα ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ ἐνήργησεν ἡ Ἀκαδημία, ἥτις καὶ ἄλλους πολλοὺς ἀναμένει νὰ ἴδῃ κατερχομένους ἀθλοθέτας προθύμους καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν αὐτῆς ἔργον νὰ προαγάγωσι καὶ στεφανώσωσι τὴν Ἀρετήν.

Ἐλπίζει δὲ πρὸς τούτοις ἡ Ἀκαδημία ταχέως νὰ ἴδῃ καὶ τὰς ἄλλας ἑστίας τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς ἐν τῷ προσήκοντι μέτρῳ συντελούσας εἰς τοῦ μεγάλου τούτου καθήκοντος τὴν ἐκπλήρωσιν. Ὅτι δὲ τοῦ ἀγῶνος τούτου καὶ ἡ οἰκογένεια συντονώτερον θὰ μετάσχῃ, ὁ κράτιστος παράγων τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς τῶν ἀνθρώπων· ὅτι καὶ τὸ σχολεῖον κατὰ πάσας τὰς βαθμίδας αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὰ παλαιὰ σεμνὰ ἰδανικὰ καὶ θὰ παρασκευάσῃ πάλιν ἀνθρώπους εὐσυνειδήτους καὶ μεγαλοπνεύστους ἀποστόλους τῆς ἐθνικῆς καὶ ἠθικῆς μορφώσεως· ὅτι καὶ τὸ θέατρον καὶ τὸ βιβλίον κατὰ πάσας τὰς μορφὰς αὐτοῦ θὰ θελήσῃ νὰ συντείνῃ εἰς τὴν κάθαρσιν καὶ ἐξευγένισιν τῆς κοινωνίας· ὅτι ἀπ᾿ ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν συμφωνίᾳ τὸ θεῖον κήρυγμα πολλῷ μᾶλλον θὰ μυσταγωγήσῃ εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν εὐαγγελικὴν ἀρετήν, ἐγγυᾶται τῆς ἐρημώσεως ὁ τυφών, ὅστις ἐκορυφώθη καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ νὰ ἐπιφέρῃ σύντονον τὴν μεταστροφὴν εἰς τὰς γνώμας καὶ τὰς ἐνεργείας τῶν αἰσθανομένων ἀνθρώπων. Ἐμπνέει τὴν ἐλπίδα ταύτην πρώτη ἡ πολιτεία, ἥτις ὡς ἔχει ὑπέρτατον καθῆκον, ἀνέλαβε νὰ πρωτοστατήσῃ εἰς τὴν ἀναρρίπισιν τῶν μεγάλων ἰδεῶν, πρὸς ἃς ὀφείλουσι νὰ ρυθμίζωσι τὸν βίον καὶ τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη.

Καὶ τοῦ δευτέρου δ᾿ ἔργου δὲν ἠμελήσαμεν τὸ παράπαν. Τὸ Προεδρεῖον τῆς Ἀκαδημίας ἀκριβῆ τούτου ἐπίγνωσιν ἔχον, ὅτι καὶ διὰ τοῦ Λεξικοῦ καὶ τῆς Γραμματικῆς καὶ τοῦ Συντακτικοῦ θὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον καὶ ἡ λέξις καὶ ὁ τύπος καὶ τὸ ὕφος τῆς ἡμετέρας γλώσσης, ἣν σήμερον μάλιστα κατὰ πάντα τρόπον σπουδάζει νὰ διαφθείρῃ ἡ ἀφιλοκαλία καὶ ἡ ἀκολασία, συναισθανόμενον δὲ καὶ ὅσα πρὸς τὸ στοιχεῖον τοῦτο τοῦ πολιτισμοῦ καθήκοντα ἔχει τὸ ἀνώτατον τῶν Ἑλλήνων ἐθνικὸν ἵδρυμα, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐπελάβετο καὶ τῆς μελέτης καὶ τῆς παρασκευῆς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργου. Ἀτυχῶς ἐνταῦθα προσεκρούσαμεν εἰς μεγάλας δυσκολίας. Εἶναι πρόδηλον ὅτι ἡ ἵδρυσις καὶ συντήρησις ἰδίου τμήματος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, ὅπερ θὰ συντάξῃ τὰ βιβλία ταῦτα, πολλὰ ἀπαιτεῖ χρήματα, ὡσαύτως δὲ ἡ ἔκδοσις τῶν βιβλίων αὐτῶν, πρὸς δὲ τούτοις ἡ ἐκ παραλλήλου κατάρτισις τῶν Λεξιλογίων τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων, ὧν ἡ συγγραφὴ εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν παρασκευὴν τοῦ γενικοῦ Λεξικοῦ.

Ἐκράτησε δὲ ἡ γνώμη, ὅτι ἡ Ἀκαδημία δὲν ἠδύνατο ἐκ τῶν μικρῶν αὐτῆς πόρων νὰ διαθέσῃ τὰ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀναγκαιοῦντα χρήματα. Καὶ διὰ τοῦτο ἀνεζητήσαμεν νέους χορηγοὺς προθυμουμένους νὰ ἀναλάβωσι τὴν δαπάνην. Καὶ εὑρέθη πάλιν ὁ πολλῶν ἐπαίνων ἄξιος κ. Ἀριστόφρων. Μέχρις ὅτου ὅμως συντελεσθῶσιν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐνέργειαι καὶ εὑρεθῶσιν οἱ μέλλοντες συν-

τάκται τῶν εἰρημένων βιβλίων, ἔρρευσε τῆς κλεψύδρας τὸ ὀλίγον ὕδωρ καὶ ἡ περὶ τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἔργου μέριμνα ἐν τοῖς πρώτοις θὰ ἀπασχολήσῃ περαιτέρω, ἐλπίζω, τὴν Ἀκαδημίαν.

Εἰς τὴν περαιτέρω τῆς Ἀκαδημίας φροντίδα καταλείπεται ἐξ ἀνάγκης καὶ τοῦ τρίτου τῶν εἰρημένων ἔργων ἡ συμπλήρωσις. Λέγω ἐξ ἀνάγκης, διότι, πρὶν ἡ ὑπόθεσις τῆς ἱδρύσεως Κοινοῦ Ἀκαδημιῶν εἰσαχθῇ εἰς τὴν ὁλομέλειαν, πρέπει νὰ ἀπαλλοτριωθῇ ὁ χῶρος τῆς παλαιᾶς Ἀκαδημίας, ἡ δὲ ἀπαλλοτρίωσις εἶναι ἀκόμη ζήτημα τοῦ μέλλοντος.

Οὐδὲν λέγομεν περὶ ἄλλων τινῶν σπουδαιοτάτων ζητημάτων, ἅτινα ἐμελέτησε τὸ Προεδρεῖον, ἀλλ' ᾐσθάνετο ὅτι δὲν ἐπέστη ἀκόμη ὁ καιρὸς τῆς λύσεως αὐτῶν.

Καὶ ἤδη πολλὰς καὶ πάλιν πρὸς ὑμᾶς, φίλοι συνάδελφοι, ὁμολογῶν χάριτας διὰ τὴν ὑπερτάτην τιμήν, εἰς ἣν μὲ ἀνήγαγεν ἡ εὐμενὴς ὑμῶν ψῆφος, καὶ τὴν προθυμίαν, μεθ' ἧς μὲ ἐβοηθήσατε εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἀνατεθέντος μοι ὑπουργήματος, ἰδιαιτέρως πρὸς τοὺς ἐν τῇ Συγκλήτῳ παραστάτας καὶ ἰδιαίτατα πρὸς τὸν Γενικὸν Γραμματέα, ὅστις πάντα ἐνταῦθα κατὰ νόμον διακοσμεῖ μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν δεξιότητος, καὶ τὸν ἔπαινον δὲ τὸν προσήκοντα ἀπονέμων εἰς τοὺς ἄλλους, ὅσοι ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ μετὰ ζήλου ἐξετέλεσαν τὸ τεταγμένον ἔργον, παραδίδω τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα εἰς τὸν νέον πρόεδρον, τὸν στρατηγὸν Κ. Μαζαράκην, ὃν καλῶ εἰς τὸν θῶκον τὸν προεδρικόν, ἔχω δὲ δι' ἐλπίδος, ὅτι ὁ εἰς τὴν αὐστηρὰν τοῦ Ἄρεως τάξιν εἰθισμένος ἀνήρ, συμπάρεδρον ἔχων καὶ τὸν νέον ἀντιπρόεδρον, τῆς ἀρχαίας σοφίας ταμίαν καὶ τῶν καλῶν ἐραστήν, μετὰ περινοίας ἴσης καὶ προαιρέσεως θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν εὐόδωσιν τῶν μεγάλων σκοπῶν, οὓς ἐπιδιώκει τὸ ἀνώτατον τοῦτο πνευματικὸν ἵδρυμα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ

Α

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΤΕΨΙΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΚΟΡΑΗ*

Θειότατε μυσταγωγὲ τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος,

Τὸ Ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον, τεταγμένον ὄχι μόνον τὰς Μούσας νὰ θεραπεύῃ, ἀλλὰ καὶ τὰ ὕψιστα νὰ περιέπῃ ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ἑορτῇ τῆς ἑκατοστῆς ἐπετείου τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας, μετὰ παλμῶν συγκινήσεως καὶ εὐλαβείας προσέρχεται νὰ τιμήσῃ καὶ σεμνύνῃ τὸν μέγαν τοῦ Γένους σοφόν, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος διὰ παντὸς τοῦ βίου ὑπέδειξεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν προγονικὴν εὔκλειαν, ἐκήρυξε τὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος, ἐνέπνευσε μῖσος πρὸς τὴν τυραννίδα ἀκοίμητον, ἀνερρίπισε μέγιστον τὸν πόθον πρὸς τὴν χρυσῆν Ἐλευθερίαν.

Ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, ἣν ἐχάραξεν ἡ φωτεινή σου διάνοια, δὲν ἐξέκλινε τὸ παράπαν τὸ Ἔθνος τὸ Ἑλληνικόν, ὑπέροχε ἱεροφάντα.

Εἶδον οἱ ὀφθαλμοί σου τὴν χρυσαυγῆ τῆς ἐλευθερίας ἀνατολὴν καὶ τῶν ἐκπάγλων ἡρώων τοῦ 21 αἱ γιγαντομαχίαι, τοῦ Σουλίου τὰ θαύματα, ἡ θυσία τοῦ Δραγατσανίου, τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Γραβιᾶς καὶ τοῦ Μεσολογγίου καὶ τἆλλα ἀείμνηστα τρόπαια, μεγαλουργήματα ἰσοστάσια πρὸς τὰ ἐν Μαραθῶνι καὶ ἐν Σαλαμῖνι καὶ ἐν Πλαταιαῖς, ἅτινα ἐξέπληξαν τὸν κόσμον σύμπαντα, ἐνέπλησαν ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀρρήτου χαρᾶς τὴν μεγάλην ψυχήν σου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπίγονοι, οἵτινες ἔμβλημα ἔχουσι τὴν ἀθάνατον ἑλληνικὴν ρήτραν «*αἰὲν ἀριστεύειν*», δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὰς δάφνας τὰς προγονικάς, ἀλλ' ἔστερξαν μὲν τὴν μικρὰν Ἑλλάδα, ἣν ἐλευθέραν εἰς αὐτοὺς παρέ-

---

* Ἐλέχθη κατ' ἐντολὴν τοῦ Συγκλήτου, τῇ 25ῃ Μαρτίου 1921.

δωκε τῶν μεγάλων πατέρων ἡ ἀρετή, πρώτιστον δὲ μέλημα καὶ ὄνειρον ἀείποτε γλυκύτατον ἔσχον τῶν ὑπὸ τὴν δουλείαν καταλειφθέντων ἐδαφῶν τὴν ἀπολύτρωσιν καὶ τὴν ἐπάνοδον τῆς αἴγλης καὶ τοῦ μεγαλείου τῶν εὐκλεεστάτων τῆς Ἑλλάδος χρόνων. Καὶ εἰργάσθησαν μὲν συντόνως πρὸς δημιουργίαν νέου πολιτισμοῦ, ὑπογραμμὸν ἔχοντες κατ' ἐξοχὴν τὸν ἀπαράμιλλον ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν πολιτισμόν, συνετάχθησαν δὲ εἰς ἀσφαλῆ συντέλεσιν τῆς Ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως.

Πρὸς τὰ μεγαλουργήματα τοῦ 12 καὶ τοῦ 13 καὶ τῶν ἑπομένων ἐτῶν μετὰ θαυμασμοῦ θὰ ἀποβλέπωσιν αἱ νεώτεραι γενεαί. Ἡ πυρίνη λαῖλαψ τῶν ὅπλων τῶν ἑλληνικῶν ἐν τῇ γενετείρᾳ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀνέτρεψε καὶ παρέσυρε τὰ μάταια ὄνειρα ἀγρίων ἐπιδρομέων, ἐν τῇ ἡρωϊκῇ Κρήτῃ καὶ τῇ Ἠπείρῳ καὶ τῇ Θρᾴκῃ καὶ ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ τῇ ἑλληνικωτάτῃ Ἰωνίᾳ κατέλυσε τὴν στυγερωτάτην τυραννίδα. Ἀπὸ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τοῦ Βοσπόρου, ἀπὸ τῆς Κρήτης καὶ τῆς φιλτάτης σου Χίου καὶ τῆς Σμύρνης μέχρι τῆς Νικομηδείας καὶ τῆς Προύσσης, ὑπερήφανος κυματίζει σήμερον ἡ ἑλληνικὴ σημαία. Ἀλλ' ἀνάμενε, σεβάσμιε πρεσβῦτα. Ὁ θρίαμβος συνεχίζεται καταπληκτικός. Τεῖνον τὸ οὖς πρὸς τὴν Φρυγίαν τὴν παλαίφατον. Ἡ Νέμεσις τῆς Ἑλλάδος ἀγρυπνεῖ· ἐκεῖ ἐπὶ τῶν ὀρέων μάχονται οἱ ἑλληνικοὶ ἀετοί· τὰ χαλύβδινα στόματα τῶν Ἑλληνικῶν τηλεβόλων σκορπίζουσι κεραυνοὺς καὶ ὄλεθρον· ἀτρόμητος ἡ Ἑλληνικὴ λόγχη θραύει τὰ τελευταῖα δεσμὰ τῆς μακροτάτης δουλείας· νέοι Ἀλέξανδροι καὶ Ἡράκλειοι ἐλευθεροῦσι τὰς μυριάδας τῶν Ἑλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας· δαφνηφόροι ἡ Νίκη καὶ ἡ Δόξα στεφανοῦσι τοὺς νέους ἡμιθέους

Καὶ ἤδη ἡ Ἐθνικὴ ψυχὴ ἐν ἐκστατικῇ ἀγαλλιάσει βλέπει τοῦ χρόνου τὴν κλεψύδραν δεικνύουσαν τὸ τέλος τῆς ἀπαισίας τυραννίδος καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους πληρούμενα τὰ παλαιὰ θέσφατα καὶ τὸν δαφνοστεφῆ ἡμῶν Βασιλέα ἐν θριάμβῳ εἰσερχόμενον εἰς τὴν πόλιν τῶν ὀνείρων καὶ ἀναλαμβάνοντα τὸ παγκρατὲς σκῆπτρον τῆς μεγάλης ἡμῶν αὐτοκρατορίας. Καὶ τὸν ἀθάνατον πυρφόρον Προμηθέα, ὅστις οὐδέποτε ἀπέκαμεν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας φωτίζων τὴν οἰκουμένην σύμπασαν, τὴν μητέρα Ἑλλάδα βλέπει τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ ψυχὴ συνεχίζουσαν τὴν ἱερωτάτην αὐτῆς ἀποστολὴν καὶ τὴν δᾷδα τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς εἰς τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς πάλιν περιφέρουσαν καὶ μετὰ τῆς Εἰρήνης ἐγκαθιδρύουσαν τὴν Δίκην καὶ τὴν Ἀλήθειαν, τὰς

Μούσας καὶ τὰς Χάριτας, πάντα τὰ ἀγλαὰ δῶρα τοῦ αἰωνίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Δέξαι, πρωτεργάτα τῆς μεγάλης ταύτης ἡμέρας τῆς Ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως, δέξαι τὸν στέφανον τῆς δάφνης, ὃν σοι προσφέρει ὁ ἀκαδημαϊκὸς θίασος, δεῖγμα ἀπείρου τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης.

B

ΕΠΙ ΤΗι ΕΚΑΤΟΣΤΗι ΕΠΕΤΕΙΩι ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΛΟΡΔΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ *

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Ἐπὶ τῇ μεγάλῃ ἑορτῇ, ἣν τελοῦμεν σήμερον, τῆς ἑκατοστῆς ἀμφιετηρίδος τοῦ θανάτου τοῦ λόρδου Βύρωνος, πᾶσα ἑλληνικὴ καρδία μετὰ συγκινήσεως παλλομένη λατρείαν προσφέρει μυστικὴν πρὸς τὸν θεῖον τῆς Ἀλβίωνος ἀοιδόν, ὅστις, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, ὕμνησε μὲν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τὴν εὔκλειαν, ἀνέμνησε δὲ τοὺς νέους Ἕλληνας τὴν πατρῴαν ἀρετήν, δι' ἐνθέων δὲ στροφῶν προέτρεψεν αὐτοὺς εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα, ἠγωνίσθη δὲ μετ' αὐτῶν καὶ τὴν τελευταίαν ἀφῆκε πνοὴν ἐν τῇ ἱερᾷ ταύτῃ γῇ τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡμιθέων. Γεραίρει δὲ ἅμα πάντας ἐκείνους, ὅσοι τὴν ἀθάνατον μητέρα τῆς σοφίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τιμῶντες καὶ θαυμάζοντες, ὁπωσδήποτε τῶν ἑλληνικῶν ὑπερεμάχησαν δικαίων· διακηρύσσει δὲ ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ Ἑλλὰς θὰ ζῇ καὶ τὰς ἱερὰς κορυφὰς πρὸς τὸν οὐρανὸν θὰ αἴρωσιν ὁ Παρνασὸς καὶ ὁ Ὄλυμπος, ζῶσαν καὶ ἀπαραμείωτον θὰ διατηρῇ ἐν τῇ ψυχῇ τὴν μνήμην τῆς μεγάλης ταύτης εὐεργεσίας.

Αἱ Ἑλληνίδες Μοῦσαι πρωτοστατοῦσιν ἐν τῇ ἐθνικῇ ταύτῃ μυσταγωγίᾳ. Ἡ δὲ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ πρέπον ἅμα καὶ δίκαιον νομίσασα ὁμοθύμως ἔγνω τιμῆς ἕνεκα τὸ διδακτορικὸν κατὰ ταύτην νὰ ἀπονείμῃ ἀξίωμα εἰς ἐκείνους τῶν Βρεττανῶν σοφῶν, οἵτινες καὶ ἄλλως

---

* Ἐλέχθη ἐπὶ τῆς Κοσμητείας μου, τῷ 1924, κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν Ἄγγλων διδακτόρων τῆς φιλοσοφίας.

πρὸς τὸν Βύρωνα, τὸν μέγιστον καὶ εὐγενέστατον τῶν Φιλελλήνων, κοινωνοῦσι καὶ μάλιστα διὰ τῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα στοργῆς καὶ τῆς πρὸς τὰς Πιερίδας Μούσας λατρείας, τὸν αἰδεσιμώτατον, λέγω, Lionel Ford, διευθυντὴν τοῦ Λυκείου τοῦ Harrow, ἐν ᾧ ὁ Βύρων τὰς ἐγκυκλίους διήνυσε σπουδάς, τὸν αἰδεσιμώτατον Edmund Courtenay Pearce, ἀντιπρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κανταβριγίας, τὸν αἰδεσιμώτατον John Douglas, καθηγητὴν καὶ συγκλητικὸν τοῦ ἐν Λονδίνῳ Πανεπιστημίου, καὶ τὸν σεβασμιώτατον Charles Gore, ἐπιφανεῖς τῆς ἱερᾶς καὶ τῆς θύραθεν παιδείας ἱεροφάντας· ἔτι δὲ τὸν λόρδον Ernle καὶ τὸν John Murray, σοφοὺς ἐκδότας τῶν Βυρωνείων ποιημάτων καὶ ἐπιστολῶν· πρὸς δὲ τούτοις, last but not least, τὸν Rudyard Kipling, τὸν πολὺν τῆς Βρεττανίας συγγραφέα καὶ ποιητήν, καὶ τὸν John Drinkwater, τοῦ Βρεττανικοῦ Παρνασοῦ μυσταγωγὸν ἐπίλεκτον, οὗ ἡ μελίγλωσσος μοῦσα πρὸ ὀλίγου ἀνήγαγεν ἡμᾶς εἰς ὑπέρτερα ἰδεώδη.

Γ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΕΞΙΩΣΙΝ ΒΕΛΓΩΝ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι *

Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν μετὰ χαρᾶς ἐξαιρέτου βλέπει ἐν τῇ πόλει τῆς Παλλάδος εὐγενῆ τέκνα τοῦ Βελγίου, συναγωνιστὰς ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως καὶ τῆς μορφώσεως καὶ ἐξυψώσεως τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν. Συναγωνιστὰς ὀνομάζω ὑμᾶς, κυρίαι καὶ κύριοι, διότι, ὡς μὲ ἐδίδαξε τῶν ὀνομάτων ὑμῶν ἡ ἀναγραφή, σύνολος ὁ ὑμέτερος σύλλογος ἀπαρτίζεται ἐξ ἀντιπροσώπων πασῶν σχεδὸν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἄλλων κύκλων τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας.

Ἐξ ὀνόματος τοῦ Πανεπιστημίου χαιρετίζω ὑμᾶς, εὐγενεῖς θεωροί, ὧν τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα μας περιήγησιν ἐνέπνευσεν ἀκραιφνὴς

* Ἐλέχθη ἐπὶ τῆς Πρυτανείας μου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῇ 5ῃ Σεπτεμβρίου 1929.

ἀγάπη πρὸς τὴν μητέρα τῶν φώτων καὶ ἔρως ἄσβεστος πρὸς σπουδὴν τῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου ἐκείνου, ὅστις ἀνάγει τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ὑπερτέραν χώραν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ πληροῖ ἐνθουσιασμοῦ καὶ γενναίου φρονήματος πάντας τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν μελέτην αὐτοῦ.

Φανταζόμεθα τὴν συγκίνησιν, ἣν ἐδοκιμάσατε κατὰ τὴν μέχρι τοῦδε ἐπίσκεψιν τῶν τόπων, ὅσοι φιλοστόργως φυλάττουσι τὰς ἀναμνήσεις τοῦ ἀθανάτου παρελθόντος τῆς Ἑλλάδος. Εἴδετε τὰς γραφικὰς νήσους τοῦ Ἰονίου, ὅπου ὁ ἐπικὸς κύκλος ὑπέθηκε τὰς ἀπαραμίλλους σκηνὰς τῆς Ὀδυσσείας. Ἐθαυμάσατε τοὺς Δελφοὺς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος τὸν ναὸν καὶ τὰς παρυφὰς τοῦ Παρνασοῦ καὶ τὸ θεῖον νᾶμα τῆς Κασταλίας, καὶ ἀνέζησε πάντως ἐν τῇ ψυχῇ σας μία τῶν λαμπροτάτων ὄψεων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλοτε τόσον ἀκμάσασα Κόρινθος καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης ἐν Ἐλευσῖνι πόσας δὲν σᾶς προεκάλεσαν εὐαρέστους ἐκπλήξεις! Καὶ μαντεύομεν τὴν θέρμην, μεθ' ἧς προσήλθετε προσκυνηταὶ εἰς τὸν ἱερὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως, ἐπὶ τῶν μνημείων τῆς ὁποίας μετὰ τῆς Εὐρυθμίας καὶ τῆς Ἁρμονίας ἀγρυπνεῖ τὸ δαιμόνιον τοῦ Φειδίου· καὶ μετὰ πολλοῦ διαφέροντος σᾶς παρακολουθοῦμεν μετ' ἐνθέου φιλομαθείας σπεύδοντας πρὸς τὴν Πνύκα καὶ τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου καὶ ἀναζητοῦντας τὸν Κολωνὸν καὶ τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸ Λύκειον τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τἆλλα μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸν ἀθάνατον Μαραθῶνα, τόπους οἵτινες διεγείρουσι ρίγη ἐνθουσιασμοῦ ἀφθάστου εἰς ἐκείνους, ὅσοι εἶναι εἰθισμένοι νὰ αἰσθάνωνται τὰς λεπτοτάτας ταύτας συγκινήσεις. Ἔστε δὲ βέβαιοι ὅτι καὶ πέραν τῶν Ἀθηνῶν δὲν θὰ σᾶς ἀφήσωμεν μόνους. Θὰ συνοδεύσωμεν κατὰ διάνοιαν τὴν θεωρίαν σας καὶ εἰς τὴν Δῆλον τὴν ἱερὰν καὶ θὰ συνενθουσιάσωμεν μεθ' ὑμῶν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν θησαυρῶν τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τῆς Τίρυνθος καὶ τοῦ Ἄργους καὶ τῶν Μυκηνῶν τῶν πολυχρύσων· καὶ θὰ προσπέσωμεν ἅπαξ ἔτι μεθ' ὑμῶν ἱκέται πρὸ τοῦ βωμοῦ τοῦ Διὸς ἐν τῇ ἱερᾷ Ἄλτει· καὶ θὰ θαυμάσωμεν τοῦ Φειδιακοῦ κύκλου τὰ μεγαλουργήματα καὶ τοῦ Πραξιτέλους τὸν Ἑρμῆν καὶ τὴν Νίκην τοῦ Παιωνίου καὶ σύνολον τὸ καὶ ἐν τῇ νῦν σιγῇ ἀνυπέρβλητον μεγαλεῖον τῆς Ὀλυμπίας.

Ἀλλὰ δὲν θὰ καταλίπητε βεβαίως τὰς Ἀθήνας, πρὶν ρίψητε τὸ βλέμμα εἰς τὸν ἀττικὸν ὁρίζοντα κατὰ τὴν ἑσπέραν, μετὰ τὴν δύσιν

τοῦ ἡλίου, καὶ ἴδητε τῶν χρωμάτων τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν χάριν καὶ τὸν ἰόχρουν στέφανον τὸν κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην κοσμοῦντα τὴν κορυφὴν τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ τὸ βάθος τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου. Τὸ θέαμα τοῦτο θὰ σᾶς διδάξῃ διατὶ ὁ Θηβαῖος κύκνος ὠνόμασε τὴν πόλιν μας «ἰοστέφανον» καὶ διατὶ ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος εἶπεν ὅτι ἐν τῇ γῇ τῶν Ἐρεχθειδῶν

ἁγνὰς
ἐννέα Πιερίδας Μούσας λέγουσι
ξανθὰν Ἁρμονίαν φυτεῦσαι.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν νέαν Ἑλλάδα μας τολμῶμεν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχήν σας, ἂν καὶ δὲν ἔχει ἴσως νὰ σᾶς ἐπιδείξῃ ὅ,τι προσεδοκήσατε παρ᾽ αὐτῆς. Καίτοι ἐλπίζομεν ὅτι ἐν τῇ προσδοκίᾳ σας ταύτῃ δὲν ὑπερέβητε τὸ πρέπον μέτρον. Δὲν λησμονεῖτε βεβαίως, ὅτι τὴν χώραν μας, ἀφ᾽ οὗ καὶ πάλαι καὶ διὰ τοῦ Βυζαντίου ὕστερον ἐφώτισε τὸν κόσμον σύμπαντα, ἐκάλυψεν ἐπὶ μακρὸν τῆς δουλείας τὸ σκότος· ὅτι κατὰ τοὺς δυσχειμέρους τούτους χρόνους αἱ Μοῦσαι κατέλιπον αὐτὴν καὶ ἦλθον νὰ φωτίσωσι τοὺς λαοὺς τοὺς ἑσπερίους καὶ καταβάλωσι τὰ θεμέλια τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, μόλις δὲ πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἐπαλινόστησαν εἰς τὰ ἀρχαῖα ἐνδιαιτήματα μετὰ τῶν πρώτων ἀναλαμπῶν τῆς ἐλευθερίας. Θέλομεν ὅμως νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ γενναία πνοὴ δὲν ἐξέλιπεν ὅλως ἐκ τῆς Ἑλλάδος· ὅτι μεγάλα ἰδεώδη καὶ πόθοι πολιτισμοῦ ὑπερτέρου ζῶσι καὶ νῦν ἔτι ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἔτι δὲ ἡ ἄκαμπτος ὁρμὴ πρὸς ἐπιδίωξιν αὐτῶν. Τὰ ἰδεώδη ταῦτα ὑποθάλπουσιν ὁσημέραι καὶ φωτίζουσι καὶ τῶν ἡμετέρων Πανεπιστημίων καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν καὶ παιδευτικῶν ἱδρυμάτων αἱ δᾷδες. Ἡ ἄρτι ἱδρυθεῖσα Ἀκαδημία μας ἁμιλλᾶται κατὰ δύναμιν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς παγκοσμίου ἐπιστήμης· αἱ τέχναι θεραπεύονται καὶ παρ᾽ ἡμῖν ἐν ἰδίοις ἱεροῖς· καὶ κατὰ μικρὸν προάγεται ὁ ὅλος βίος. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι πρὸ ὀλίγου ἀκόμη καὶ σελίδας ἑλληνικῆς ἀνδρείας ἔγραψεν ἡ Κλειὼ ἐναμίλλους πρὸς τὰς λαμπροτάτας σελίδας τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

Παραδείγματα δ᾽ ἐν τῇ ἀναδημιουργίᾳ ταύτῃ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχομεν ὄχι μόνον τὰ τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν χωρῶν τῶν προηγμένων, πρὸς ἃς μᾶς συνδέει τὸ ἄφθιτον πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ θαυμάζομεν πάντας τοὺς κατέχοντας τανῦν

τῆς προόδου τὰ σκῆπτρα, πρὸ πάντων ὅμως πρὸς ἐκείνας τὰς χώρας ἀποβλέπομεν, ὅσαι εἶναι ἐγγύτεραι πρὸς τὴν ἰδικήν μας. Ποία δὲ ἄλλη χώρα, κυρίαι καὶ κύριοι, ἐμφανίζει τόσας ἀναλογίας πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὅσας τὸ μικρὸν ὡσαύτως, ἀλλ᾽ ἔνδοξον Βέλγιον; Ἡ πατρίς σας ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν, καθ᾽ ὃν χρόνον καὶ ἡ νέα Ἑλλάς, ἔχει δὲ νὰ ἐπιδείξῃ ἀπαράμιλλα στοιχεῖα πολιτισμοῦ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν τοῖς γράμμασιν, ἐν τῇ τέχνῃ, ἐν πάσαις ταῖς ἐκδηλώσεσι τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἡ ἐπιστήμη σας ἀγωνίζεται ἐν τῇ πρώτῃ τάξει. Ὁ Βελγικὸς Παρνασὸς εἰς οὐδένα εἶναι ἄγνωστος. Τοῦ Βεράρεν καὶ τοῦ Μάτερλιγγ καὶ ἄλλων Βέλγων λογοτεχνῶν ἔργα εἶναι εἰς ἡμᾶς γνώριμα καὶ ἐξ ἑλληνικῶν μεταφράσεων. Ποῖος δὲ δύναται νὰ ἀγνοῇ τῆς τέχνης σας τοὺς ὀλυμπίους ἥρωας, οἵτινες ἔχουσιν ἤδη καταταχθῆ ἐν τῷ Πανθέῳ τῆς παγκοσμίου δόξης; Καὶ τί νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς ὑπερόχου τῶν Βέλγων ἀρετῆς, ἥτις ἀνεδείχθη μὲν ἀνέκαθεν ἐν ταῖς παντοίαις περιπετείαις, ἃς ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐδοκίμασεν ἡ ὑμετέρα χώρα, θάλλει δὲ καὶ ἀκμάζει καὶ νῦν, ὡς καὶ κατὰ τοὺς πρότερον χρόνους;

Καλῶς ἤλθετε, εὐγενεῖς τοῦ πνεύματος ἱεροφάνται, ὧν ἡ καρδία πάλλεται ἐξ εἰλικρινοῦς ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Διατηρήσατε ζωηρὰν ἐν τῇ ψυχῇ τὴν ἀνάμνησιν τῆς χώρας μας. Διαβιβάσατε δέ, παρακαλοῦμεν, εἰς τὰ ἀδελφὰ τοῦ Βελγίου Πανεπιστήμια καὶ τὰς ἄλλας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐθνικῆς μορφώσεως Ἑστίας, εἰς ἃς ἀνήκετε, χαιρετισμοὺς εἰλικρινοῦς ἀγάπης καὶ συμπαθείας, προσέτι δ᾽ εὐχὰς θερμοτάτας ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τοῦ εὐγενοῦς Βελγικοῦ λαοῦ.

Δ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΕΞΙΩΣΙΝ ΓΑΛΛΩΝ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι *

Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Πρὸς ὑμᾶς, ἐπιφανεῖς ἱεροφάντας τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Τέχνης, οἵτινες ἤλθετε εἰς τὴν χώραν μας, ἵνα ἴδητε τὴν ἔνδοξον Ἑστίαν τῆς

* **Ἐλέχθη ἐπὶ τῆς Πρυτανείας μου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῇ 25ῃ Ἀπριλίου 1930.**

παλαιᾶς σοφίας καὶ χαιρετίσητε τὴν νέαν Ἑλλάδα, ἥτις ἑορτάζει κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο τὴν ἑκατοστὴν ἐπέτειον τῆς Ἀναστάσεως αὐτῆς, καὶ κομίσητε συγχαρητήρια καὶ εὐχὰς ὑπὲρ τῆς εὐημερίας της, ἐξ ὀνόματος τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου ἀπευθύνω θερμότατον χαιρετισμόν.

Τὸ Πανεπιστήμιον ἡμῶν μετ' ἐξαιρέτου συγκινήσεως ἀναπολεῖ τὰς σχέσεις καὶ τοὺς δεσμούς, οἵτινες ἐκ παλαιοτάτων χρόνων συνέδεσαν τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν ὑμετέραν γενέτειραν, ὅπως συνέδεσαν αὐτὴν κατὰ μικρὸν πρὸς πάσας τὰς νῦν προηγμένας χώρας, δεσμούς, οἵτινες διαμένουσι μέχρι τῆς σήμερον ἀδαμάντινοι καὶ ἄρρηκτοι. Δὲν θὰ ἀναδράμω εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθὸν οὐδὲ θὰ ὑπομνήσω τὰς πρώτας ἑστίας τοῦ πολιτισμοῦ, ὅσας αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι παλαιότατα ἤδη ἐγκαθίδρυσαν ἐν Γαλλίᾳ, οὐδὲ θὰ μνημονεύσω τοὺς Ἕλληνας, ὅσοι ἔπειτα ἐμελέτησαν τὴν ὑμετέραν χώραν. Ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ παρέλθω ἐν σιγῇ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Γαλλίας τὴν πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν, ἥτις ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ ιε' μάλιστα αἰῶνος, ὅτε, μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ Ἕλληνες σοφοὶ ἐκόμισαν εἰς τὴν Ἑσπερίαν καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν τοὺς πυρσοὺς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, εὐχαρίστως δὲ ἀναφέρω τὸν Σπαρτιάτην Ἑρμώνυμον, ὅστις ἐν τῇ ὑμετέρᾳ πρωτευούσῃ ἐδίδαξε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ πολλοὺς καὶ ἄλλους ἔσχε μαθητάς, ἐν τοῖς πρώτοις δὲ τὸν ἐπώνυμον ἥρωα τοῦ ὑμετέρου θιάσου, τὸν σοφὸν Γουλιέλμον Βουδαῖον, ὅστις ὄχι μόνον Ἕλληνας συγγραφεῖς ἡρμήνευσεν, ἀλλὰ καὶ τὰς κλασσικὰς σπουδὰς εἴπερ τις καὶ ἄλλος προήγαγε παρ' ὑμῖν καὶ κατέβαλε τὰ σπέρματα τοῦ φιλελληνισμοῦ, ὅστις οὐράνιον δὸν ηὐξήθη κατὰ μικρὸν ἐν Γαλλίᾳ. Ἡ Γαλλικὴ ἐπιστήμη ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου μεγίστην, ὡς εἶναι γνωτόν, ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἰδίᾳ ἡ Λογοτεχνία, ἐπίδρασιν, ἥτις ἐκορυφώθη ἐν τῷ χρυσῷ αἰῶνι Λουδοβίκου ΙΔ', ὑφίσταται δὲ ἀπαραμείωτος μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Οἱ Τούρνεβοι καὶ οἱ Κασωβῶνες, οἱ Ρακίναι καὶ οἱ Μολιέροι. ἄλλοι ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ πρωτοπόροι τῆς λατρείας ἐκείνης τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Οἱ διαπρεπεῖς τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐρευνηταί, οἱ μεγάλοι ἑρμηνεῖς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἵνα περὶ τούτων μόνον εἴπω, εἶναι οἱ ἀντάξιοι διάδοχοι τῶν ἐνθέων ἐκείνων σοφῶν ἐν τῇ ὑμετέρᾳ πατρίδι. Ἀλλὰ καὶ ἡ παλίρροια, ἥτις ἐπαναφέρει εἰς τὴν νέαν Ἑλλάδα τὰ

φῶτα τῆς ἐπιστήμης, μέγιστα δὲ συνετέλεσε καὶ συντελεῖ ὁσημέραι εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐκ τῆς Γαλλίας δὲν ἔχει κατὰ μέγα μέρος τὴν ἀφετηρίαν της;

Ἀλλ' ὄχι μόνον σχέσεις ἐπιστήμης καὶ πολιτισμοῦ καθόλου συνδέουσι τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Γαλλίαν, ὅπως συνδέουσιν αὐτὴν πρὸς πάσας τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας. Τὸ θεῖον πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε ἐξέλιπεν ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τῆς Γαλλίας νέαν ἔλαβεν ἰσχύν. Αἱ φιλελεύθεροι ἰδέαι, αἵτινες ἐγεννήθησαν καὶ ἐξετράφησαν ἐν τῇ ὑμετέρᾳ πατρίδι, ἀνερρίπισαν πρὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων τὸ μεγαλουργὸν φρόνημα, τοῦ ὁποίου γέννημα ὑπῆρξεν ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἔνθεος φιλελληνισμός, ὅστις ὄχι μικρὸν συνετέλεσεν εἰς τὴν παλιγγενεσίαν τῆς ἡμετέρας πατρίδος, ἔσχε καὶ ἐν Γαλλίᾳ τοὺς θερμοτάτους ἐκείνους ἀντιπροσώπους, πρὸς οὓς ἀνεξάλειπτος καὶ αἰωνία θὰ παραμένῃ ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Νωπὰ εἶναι ἀκόμη τὰ ἄνθη, δι' ὧν ἡ Ἑλλὰς καὶ πρὸ ὀλίγου ἔτι περιέβαλε τὴν μνήμην τῶν μεγάλων τούτων ἡρώων· ἄφθαρτοι εἶναι οἱ στέφανοι, δι' ὧν ἐστεφανώσαμεν τοῦ ἀθανάτου Φαβιέρου τὴν μεγαλοψυχίαν· ζωηροτάτη παραμένει εἰσέτι ἡ συγκίνησις, ἥτις συνεκλόνισε τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν, ὅτε πρὸ μικροῦ ἑωρτάσθη τοῦ Ναυαρίνου ἡ περίδοξος νίκη καὶ ἐπανηγυρίσθη τῶν τροπαίων τὸ κάλλιστον καὶ ἀνυμνήθη ἡ μεγαλοφροσύνη τῶν προστατίδων Δυνάμεων, ἥτις ἔθηκε τέρμα εἰς τὸν ἱερὸν ἡμῶν ἀγῶνα καὶ ἐξησφάλισε διὰ παντὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθερίαν.

Καλῶς ἤλθετε, εὐγενεῖς μυσταγωγοὶ τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Τέχνης. Σπουδάσατε τῆς ἀρχαίας λατρείας τὰ ἱερὰ καὶ τῆς ἀθανάτου τέχνης τὰ καλλιστεύματα. Τείνατε τὸ οὖς εἰς τὸν χαρίεντα φλοῖσβον τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Θαυμάσατε τὸ κάλλος τοῦ ἀττικοῦ οὐρανοῦ, τὴν αἰωνίαν ἁρμονίαν τῆς ἑλληνικῆς φύσεως, ἥτις ἐδημιούργησε τὸν ἀθάνατον πολιτισμόν. Ἀνάψατε τὰς δᾶδας ὑμῶν ἀπὸ τῆς Δελφικῆς ἑστίας. Μεταλαμπαδεύσατε τὸ ἀνέσπερον φῶς εἰς τὰ ἱερὰ τεμένη τῶν Μουσῶν, ὧν εἴσθε τεταγμένοι δᾳδοῦχοι. Διατηρήσατε ὄχι μόνον τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ καὶ τῆς νέας Ἑλλάδος τὴν ἀνάμνησιν. Ἔστε δὲ βέβαιοι ὅτι καὶ ἡμεῖς ζωηροτάτην θὰ διατηρήσωμεν τὴν ἀνάμνησιν τὴν ἰδικήν σας.

E

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΕΞΙΩΣΙΝ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΚΖ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ*

Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Ἀντὶ λόγων εὐρύθμων καὶ καλλιεπῶν στεφάνους ἐλαίας ἀττικῆς ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἔχωμεν ἐνταῦθα σήμερον καὶ νὰ στεφανώσωμεν τοὺς ὑπερόχους μυσταγωγοὺς τῆς καλλίστης τῶν ἰδεῶν, ὅσας ἐγέννησάν ποτε καὶ ἐξέθρεψαν φιλόσοφος διάνοια καὶ φιλάνθρωπος διάθεσις, τοὺς προφήτας καὶ τελεστὰς τῆς Παγκοσμίου Εἰρήνης.

Ὁμολογῶ, κυρίαι καὶ κύριοι, ὅτι σήμερον πλέον ἢ ἄλλοτε ζωηραὶ ἀναζῶσιν ἐν τῇ ψυχῇ μου δύο μεγάλαι εἰκόνες, ἅς ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας παρήγαγεν ἐν ἐμοὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν αἰώνων καὶ ἐνίσχυσεν εἰς ὑπερβολὴν ἡ πεῖρα τοῦ προσφάτου παρελθόντος. Ἡ πρώτη εἶναι εἰκὼν καταστροφῆς καὶ ἐρημώσεως. Ὁ Ἄρης πυρφόρος παρίσταται ἐν αὐτῇ καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ Θάνατος ὁ ἀποτρόπαιος καὶ ἡ φρικαλέα ἐκείνων ἀκολουθία. Ἀνθρώπων μανίαι, πόλεων κατασκαφαί, ἀνδρῶν καὶ παιδίων σφαγαί, γυναικῶν ἁρπαγαὶ καὶ ἀτιμώσεις, συντρίμματα, ἐρείπια, δάκρυα, συμφορά, πένθος, ἄλλα κακὰ μυρία παρελαύνουσιν ἐν τῇ τρομερᾷ ταύτῃ εἰκόνι. Καὶ σπεύδω μετὰ φρίκης νὰ ἀποσύρω ἀπὸ ταύτης τὰ ὄμματα. Ἡ ἄλλη εἰκὼν σκηναὶ τοῦ ἐν εἰρήνῃ βίου. Ἡ μήτηρ γῆ ἄφθονα παρέχει καὶ πλούσια δῶρα. Ἡ ἐπιστήμη καθ' ἡσυχίαν ἀσχολουμένη προάγει τὴν γνῶσιν· ἡ μηχανή, τῆς ἐπιστήμης τέκνον ὄλβιον, ἀδιατάρακτος παράγει ὅ,τι εἶναι χρήσιμον εἰς τοὺς ἀνθρώπους· πρυτανεύει ἡ ὑλικὴ εὐημερία τῶν λαῶν· ἡ τέχνη ἀπερίσπαστος δημιουργεῖ τὰ ἀριστοτεχνήματα· τῆς παιδείας τὸ φῶς καταυγάζει τὰς ψυχάς· αἴρονται καὶ ἐξευγενίζονται τὰ φρονήματα· ἡ Μοῦσα θάλλει· ἡ Αἰδὼς καὶ ἡ Δίκη ρυθμίζουσι τῶν ἀνθρώπων τὰς πράξεις· ἡ κοινωνία χωρεῖ ἀπροσκόπτως εἰς τὴν κατόρθωσιν ὑψηλῶν ἰδανικῶν. Καὶ γοητεύουσιν αἱ σκηναὶ αὗται τὴν ψυχήν μου· καὶ φέρομαι μετὰ πόθου πρὸς αὐτάς.

* Ἐλέχθη ἐπὶ τῆς Πρυτανείας μου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τῇ 8ῃ Ὀκτωβρίου 1929.

Καὶ θαυμάζω ὅτι ὑπάρχουσιν οἱ ἀπὸ τοῦ πολέμου μόνον καὶ τῆς καταστροφῆς ἀναμένοντες τὴν ἐξύψωσιν τῶν λαῶν. «Τοῦ πολέμου γεννήματα εἶναι αἱ εὐγενέσταται τῶν ἀρετῶν· ἀποτελμάτωσις τοῦ βίου εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μακρᾶς εἰρήνης»· τοῦτο εἶναι τὸ γνωστὸν αὐτῶν σάλπισμα. Καὶ ἀδυνατῶ νὰ νοήσω πόθεν συνήγαγον οἱ μεγαλώνυμοι συνήγοροι τοῦ πολέμου τὸ παράδοξον τοῦτο συμπέρασμα. Ἦ δὲν ἐντείνεται ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς καὶ δὲν γεννᾶται ἡ ἅμιλλα καὶ ἐν τῷ εἰρηνικῷ βίῳ; Τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων, δι' ὧν προήχθη ὁ βίος ὁ ἀνθρώπινος, δὲν συνετελέσθησαν ἐν εἰρήνῃ; Ἦ εἶχε τοῦ πολέμου ἀνάγκην ὁ ἀστρονόμος, ἵνα μεθ' ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς ἀνυπερβλήτου ἐρευνήσῃ τοὺς οὐρανούς; Ἦ δὲν ἀνεκαλύφθησαν ἐν εἰρήνῃ οἱ νόμοι οἱ κρατοῦντες ἐν τῇ φύσει; Ἦ δὲν εὑρέθησαν ἐν εἰρήνῃ ὁ ἀτμὸς καὶ ὁ τηλέγραφος καὶ τὸ τηλέφωνον καὶ τἄλλα μέσα, δι' ὧν ἐμηδενίσθησαν αἱ ἀποστάσεις; Ἦ διὰ τοῦ πολέμου ἐμελετήθησαν αἱ νόσοι καὶ τὰ μέσα τῆς θεραπείας αὐτῶν; Ἦ εἶχε τοῦ πολέμου ἀνάγκην ὁ Ἀριστοτέλης, ἵνα θέσῃ τὰς βάσεις τῶν ἐπιστημῶν, ἢ ὁ Πλάτων, ἵνα ἱδρύσῃ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, ἢ ὁ Φειδίας, ἵνα δημιουργήσῃ τὰ καλλιστεύματα τῶν αἰώνων, ἢ ὁ νομοθέτης, ἵνα ὁρίσῃ τοὺς θεσμοὺς τοὺς διέποντας τὰς πολιτείας, ἢ ὅσοι ἄλλοι ἥρωες τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης συνετέλεσαν εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος; Ἦ μήπως δὲν ἀναδεικνύονται ἐν εἰρήνῃ καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταί, αἵτινες ἀγλαΐζουσι τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη;

Ὄχι δὲ ὀλιγώτερον ἐξανίσταται ἡ ψυχή μου, ὅταν ἐνθυμῶμαι ὅτι ἄλλοι πάλιν τοῦ Ἐνυαλίου ὀργιασταί, νομίζοντες ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὑπὸ τῆς φύσεως προωρισμένοι εἰς ἀμοιβαῖον ἀφανισμόν, ἀποκαλοῦσι φαντασιοκόπους πάντας ἐκείνους, ὅσοι τολμῶσι νὰ συνηγορῶσιν ὑπὲρ τῆς διεθνοῦς καὶ τῆς διαρκοῦς εἰρήνης. Αἱ τίγρεις αἱ αἱμοδιψεῖς καὶ οἱ λέοντες καὶ τὰ τοιαῦτα θηρία, εἰς ἃ ἡ φύσις ἀγρίας μόνον ἐνεφύτευσεν ὁρμάς, ὅσον καὶ ἂν ἡμερωθῶσι, δὲν δύνανται νὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς ἀγριότητος. Ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι, ὧν τὰς πράξεις ὄχι μόνον τὸ φίλαυτον διέπει καὶ αἱ βαναυσότεραι ὁρμαί, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος, τὸ ἅγιον τοῦτο τῆς ψυχῆς φῶς, ὅπερ ὁδηγεῖ αὐτούς, ὅταν σωφρονῶσιν, εἰς ὑψηλότερα ἰδεώδη, δὲν δύνανται νὰ ρυθμίσωσιν ἐπὶ τὸ λυσιτελέστερον τὸν ἀνθρώπινον βίον; Δὲν δύνανται αἱ πολιτεῖαι, καθ' ἡσυχίαν καὶ μετὰ λόγου βουλευόμεναι, νὰ θέσωσι νόμους φιλαν-

θρωποτέρους, διέποντας τὰ ἔθνη, καί, χωρὶς νὰ θίγηται ἑκάστης ἡ αὐτονομία, ἑκοῦσαι ἢ καὶ πειθόμεναι, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀναγκαζόμεναι ὑπ' ἀλλήλων, νὰ ὑποτάσσωνται εἰς αὐτούς; Ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῶν κοινωνιῶν διδάσκει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τῆς ἀγριότητος, μεθ' ἧς ἔζων τὸ κατ' ἀρχάς, ἦλθον κατὰ μικρὸν ἐπὶ τὴν ἡμέρωσιν τῶν ἠθῶν. Καὶ δυνάμεθα ἐκ τοῦ παρελθόντος νὰ συναγάγωμεν ἀσφαλὲς συμπέρασμα περὶ τοῦ μέλλοντος. Ὁ τόσον μέχρι τοῦδε προαχθεὶς ἄνθρωπος εἶναι ἀναμφισβητήτως δυνατόν, ἐὰν θέλῃ, νὰ προέλθῃ καὶ εἰς μείζονα τελειότητα καὶ κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρετήν.

Ἀλλὰ πρὸς τί ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις, ὅταν ἔχωμεν τὰ πράγματα ὑπὲρ ἡμῶν συνηγοροῦντα; Ἡ ἀπὸ περιωπῆς τὴν ἀνθρωπίνην ἐνέργειαν παρακολουθοῦσα Φρόνησις ἐστεφάνωσεν ἤδη τὸ ἔργον σας, εὐγενεῖς μυσταγωγοί. Τὸ βραβεῖον Nobel, τὸ περὶ τῆς εἰρήνης, ἀπενεμήθη εἰς τὸν ὑμέτερον Σύλλογον ὑπὸ τὰς ἐπευφημίας πάντων τῶν αἰσθανομένων ἀνθρώπων· τὸ πνεῦμα τῆς εἰρήνης ἀναπτύσσεται κατὰ μικρὸν ἐν πάσῃ προηγμένῃ χώρᾳ· ἀντελήφθησαν οἱ ἄνθρωποι ὅτι ἡ εἰρήνη μόνον σῴζει καὶ προάγει αὐτούς, συνεῖδον τὰ ἔθνη ὅτι ἀνυπολόγιστοι εἶναι αἱ ἐκ τῶν πολέμων καταστροφαί, σήμερον μάλιστα, ὅτε τελειότερα ὁσημέραι ἀποβαίνουσι τὰ μέσα τῆς ἐρημώσεως καὶ τοῦ θανάτου καὶ τρομεροὶ οἱ ἐξ αὐτῶν κίνδυνοι· οἱ κορυφαῖοι τῶν ἀντιπροσώπων τῶν πολιτειῶν ὄχι μόνον δὲν διαφωνοῦσι πρὸς τὴν φιλειρηνικὴν ταύτην ὁρμὴν τῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ προσπαθοῦσι νὰ ἐπιβάλωσιν εἰς ἀκέραιον καὶ ἐπέβαλον ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς εὐνομίας καὶ τῆς εἰρήνης τοὺς κανόνας· ἡ νεωστὶ ἱδρυθεῖσα Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, μεθ' ἧς ἐναρμονίως συνεργάζεσθε, ἀκμάζει καὶ ἐνισχύεται καὶ ἐπιβάλλει τὸ φιλειρηνικὸν πνεῦμα· πολιτεῖαι ἀποκηρύσσουσι καὶ καταδικάζουσι τὸν πόλεμον, καὶ δὴ ὄχι ὀλίγαι μόνον ἀλλὰ σχεδὸν πᾶσαι· εἰσάγεται ἡ ὑποχρεωτικὴ διαιτησία, εἰς ἣν προσχωροῦσι τὰ ἔθνη τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο· γίνονται λόγοι περὶ γενικοῦ ἀφοπλισμοῦ, ὅστις εἶναι μεγάλη ἐγγύησις ὑπὲρ τῆς παγκοσμίου εἰρήνης· ὡρίμασεν ἤδη ἡ σωτήριος ἰδέα τῆς συνομοσπονδίας τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἥτις μέλλει νὰ συνδέσῃ τοὺς λαοὺς τούτους· παρασκευάζεται διεθνὴς συνομοσπονδία· ἐπιδιώκεται αὐστηρὰ τήρησις τῶν διατάξεων τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν· καταβάλλεται προσπάθεια περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ πρώτου αὐτῆς χάρτου ἐπὶ τὸ ἀσφαλέστερον· ἀποκηρύσσονται

οἱ τῆς ἄκρας φιλοπατρίας πρεσβευταί, οἵτινες δηλητηριάζουσι τῶν ἀνθρώπων τὰ πνεύματα καὶ παρασκευάζουσι πόλεμον κατὰ τῆς εἰρήνης καὶ παρακωλύουσι τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἑνώσεως καὶ ἀδελφώσεως τῶν λαῶν.

Δὲν εἶναι ταῦτα πάντα τεκμήρια πείθοντα καὶ τοὺς μάλιστα ἀπαισιοδόξους ὅτι χωροῦμεν πρὸς τὸ ἰδεῶδες, τοῦ ὁποίου ὑμεῖς εἶσθε οἱ διαπρύσιοι κήρυκες; Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ἄφρων βία, ὑπὸ τυφλῆς φιλαυτίας ἐλαυνομένη, θὰ ἀποπειραθῇ καὶ πάλιν αὔριον νὰ καταπατήσῃ τὰς διεθνεῖς συνθήκας καὶ προκαλέσῃ ἀλογίστως νέας καταστροφάς, ποῖος δὲν πείθεται ὅτι τάχιστα καὶ αὖθις καὶ μετὰ μείζονος προθυμίας θὰ ἐπανέλθωσιν οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τὰς σήμερον γινομένας συμφωνίας καὶ θὰ σπεύσωσιν ἐπὶ ἀσφαλεστέρων ἔτι βάσεων νὰ ἱδρύσωσι τὴν εἰρήνην τοῦ κόσμου;

Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμεθα εὐτυχεῖς, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, διότι ξενίζομεν ὑμᾶς, Κυρίαι καὶ Κύριοι, τοὺς θερμοτάτους θιασώτας τῆς ὑπερτάτης ταύτης ἰδέας, ὑμᾶς, ὦ Εἰρηνοποιοί, οἵτινες εἶσθε ἄξιοι τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης πάντων τῶν λαῶν.

Χαίρομεν δὲ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς εἰρήνης τῶν ἀνθρώπων ἐν Ἑλλάδι ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη τὸ πρῶτον. Ἡ Ἑλλὰς ἐθεοποίησε πρώτη τὴν ἰδέαν, ἧς ὑμεῖς εἶσθε σήμερον οἱ ἀπόστολοι. Ἡ Ἑλλὰς ἀνήγειρε πρώτη εἰς τὴν Εἰρήνην βωμούς· ἡ Ἑλλὰς καὶ τὰ πρῶτα ἵδρυσεν εἰς αὐτὴν ἀγάλματα, τὰ συμβολίζοντα τὴν εὐδαιμονίαν, ἣν αὕτη φέρει εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Αἱ Ἑλληνίδες Μοῦσαι ἐτόνισαν εἰς αὐτὴν ὑπερόχους διθυράμβους. Θυγατέρα τοῦ Διὸς καὶ τῆς Θέμιδος εἶπεν αὐτὴν παλαιότατα ἤδη ὁ Ἀσκραῖος ποιητής, ἀδελφὴν δὲ τῆς Εὐνομίας καὶ τῆς Δίκης. Ὁ Εὐριπίδης ἔψαλεν εἰς αὐτὴν τὰ θεσπέσια ἐκεῖνα ἐγκώμια·

Εἰρήνη,
ἣν ἀγαπῶσιν αἱ Μοῦσαι,
οἱ θρῆνοι δὲ ἀποστρέφονται·
ἐκείνη ἀγαπᾷ τῶν ἀνθρώπων τὰ τέκνα·
χαίρει δὲ διὰ τὸν πλοῦτον·
Ἀλλ' ἡμεῖς οἱ ἀνόητοι ἄνθρωποι
τἀγαθὰ ταῦτα καταφρονοῦμεν
καὶ ἀναλαμβάνομεν πολέμους
καὶ ὑποτάσσομεν τοὺς ἀδυνάτους,

οἱ ἄνδρες τοὺς ἄνδρας καὶ αἱ πόλεις
τὰς πόλεις τὰς ἄλλας.

Εἰρήνη βαθύπλουτε
καὶ καλλίστη ἐξ ὅλων τῶν μακάρων θεῶν·
ἐλθέ, θεά, εἰς τὴν πόλιν·
ἀπομάκρυνε τὴν στάσιν ἀφ' ἡμῶν,
καὶ τὴν ἔριν τὴν μαινομένην,
ἥτις εἰς τὸν αἰχμηρὸν σίδηρον
εὑρίσκει τὴν τέρψιν.

Ἀλλ' ἡ Ἑλλάς, Κυρίαι καὶ Κύριοι, δὲν ἐξύμνησε μόνον τῆς ἀνθρωπίνης εὐτυχίας τὴν θεὰν καὶ ἐξύψωσε τὴν ἰδέαν τῆς ἀδελφώσεως τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ πρώτη ἔθηκε τὰ θεμέλια τῶν διεθνῶν συμπολιτειῶν. Ὁ Δημόκριτος ἐξήνεγκε τὴν ὑψηλὴν ἐκείνην γνώμην· «*Ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρὶς ὁ σύμπας κόσμος*». Ὁ Πλάτων ἔθηκε τὰς πρώτας βάσεις, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη τὸ διεθνὲς δίκαιον· ἡ Στοὰ εἰσήγαγε τὸ μέγα δίδαγμα περὶ τῆς ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡμίλησε περὶ καθολικῆς πολιτείας. Τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ αἱ πολυύμνητοι Ἀμφικτιονίαι ὑπῆρξαν αἱ πρῶται συμπολιτεῖαι, ὧν πᾶσαι σχεδὸν αἱ διατάξεις εἶναι αὐταὶ αἱ διατάξεις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Οὐδεὶς δὲ ἀγνοεῖ ὅτι πᾶσαι αἱ ἔπειτα περὶ εἰρήνης καὶ ἀδελφώσεως τῶν ἀνθρώπων διδασκαλίαι καὶ αἱ περὶ συμπολιτειῶν θεωρίαι, ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ, ἥτις μακαρίζει τοὺς εἰρηνοποιοὺς καὶ εὔχεται ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, μέχρι τῆς λεγομένης Παγχριστιανικῆς Εἰρήνης, ἀπὸ ταύτης μέχρι τοῦ Καντίου καὶ τῆς πρὸ ὀλίγου ἐγκαθιδρυθείσης Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, στηρίζονται ἐπὶ ἑλληνικῶν διδαγμάτων. Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς καὶ σήμερον εἶναι, εἴπερ τις καὶ ἄλλη χώρα, τεταγμένη ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος ὑμῶν, ἂν καὶ ὁ πρόσφατος πόλεμος ἀφήρεσεν ἀπ' αὐτῆς μέρη ἀπὸ πολλῶν χιλιετηρίδων κατοικούμενα ὑπὸ Ἑλλήνων. Εἶναι δὲ ἡ Ἑλλὰς καὶ διὰ τοῦτο ὑπερήφανος, ὅτι εἷς τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἱδρύσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πολίτης αὐτῆς, ὅστις καὶ πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἡμερῶν ἐν Γενεύῃ λαμπρῶς συνηγόρησεν ὑπὲρ τῆς παγκοσμίου εἰρήνης.

Ἐξ ὀνόματος τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου χαιρετίζω ὑμᾶς καὶ τὸν κλάδον τοῦτον προσφέρω ἀπὸ τῆς ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἱερᾶς ἐλαίας τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς, τῆς εἰρήνης τὸ παλαιότατον σύμβολον καὶ τῆς φιλανθρώπου προαιρέσεως καὶ τῶν εὐγενῶν ἀγώνων ὑμῶν ἀντάξιον στεφάνωμα, ὦ μεγαλόφρονες ἀπόστολοι τῆς ἀδελφώσεως τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τῇ ζωηρᾷ φαντασίᾳ μου, ἣν θερμαίνει ὁ πόθος ὁ κατέχων τὴν ψυχήν μου, βλέπω τὸ ἔργον σας ἀρτίως συντετελεσμένον. Ὁ νέος ναὸς τῆς Εἰρήνης παρίσταται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς μου ὡς ὁ κοινὸς τόπος τῆς λατρείας τῆς θεᾶς, ἣν μετὰ τοσαύτης κηρύσσετε θέρμης. Πρώτην δ' ἐν τῷ ναῷ τούτῳ λάτριν ἀναγνωρίζω τὴν Ἑλλάδα, ἱέρειαν τῶν ὑπερτάτων ἰδεῶν, παρ' αὐτὴν δὲ τοὺς μεγάλους θεσπιῳδοὺς καὶ τοὺς πρωτεργάτας τῆς εἰρήνης τῶν λαῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐν μέσῳ δὲ αὐτῶν ὑμᾶς διακρίνω, εὐγενεῖς ἱεροφάνται, οὓς μετὰ χαρᾶς ἀρρήτου βλέπομεν σήμερον ἐν τῇ Ἑλλάδι τῆς Ἑλλάδος, ἐν τῷ ἁγιωτάτῳ τούτῳ τεμένει τῶν Μουσῶν, ὅπου μετὰ ζήλου περιέπεται ἡ ἐπιστήμη καὶ μετ' αὐτῆς ριζίζονται τὰ μεγάλα ἰδεώδη τῆς ἀνθρωπότητος.

ΧΑΡΙΤΕΣ

A.

ΠΡΟΣ
ΤΗΝ ΕΝ ΒΟΥΔΑΠΕΣΤΗι ΟΥΓΓΡΙΚΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ*

Ἐπὶ τῇ τεσσαρακοστῇ ἐπετείῳ τῆς ἐπιστημονικῆς μου δράσεως, ἣν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο μετ᾽ ἐξαιρέτου μεγαλοπρεπείας καὶ αἴγλης ἑώρτασεν ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ διεθνὴς ἐπιστήμη[1]*, ἡ ἐν Βουδαπέστῃ περικλεὴς Οὐγγρικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν εὐηρεστήθη ὄχι μόνον θερμὰς νὰ μοὶ ἀποστείλῃ συγχαρητηρίους εὐχάς, ἀλλὰ καὶ ὑπέροχον ἀπονέμουσα τιμὴν νὰ μὲ ἐκλέξῃ* **ξένον ἑταῖρον.** *Μοὶ ἀνήγγειλε δὲ τὴν τιμὴν ταύτην ὁ ἐπιφανὴς πρόεδρος αὐτῆς, ὁ Ἀρχιδοὺξ Ἰωσήφ, διὰ τῶν ἀκολούθων ἐπισήμων γραμμάτων.*

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Monsieur,

J'ai l'honneur de vous avertir que l'Académie Hongroise des Sciences dans sa session plénière tenue le 12 courant sous ma présidence vous a élu

MEMBRE EXTÉRIEUR

C'est avec un vif plaisir que je m'empresse de vous faire part de cette distinction par laquelle l'Académie Hongroise entend reconnaître votre éminente activité scientifique et désire temoigner la haute estime, que vous porte le monde savant hongrois.

Espérant que cette élection contribuera au renforcement des rapports scientifiques entre nos pays, je vous

---

[1] *Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, τόμ.* **2**, *1939.*

pris de vouloir agréer l'expression de mon estime et de ma considération distinguée.

Budapest, le 13 Mai 1939.

ARCHIDUC JOSEPH,
Présidend.

Monsieur le Professeur
Théophile Boréas
Athènes

ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Κύριε,

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναγγείλω εἰς Ὑμᾶς, ὅτι ἡ Οὐγγρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς ὁλομελείας τῆς 12ης τρέχοντος, τῇ γενομένῃ ὑπὸ τὴν προεδρίαν μου, ἐξέλεξεν ὑμᾶς

ΞΕΝΟΝ ΕΤΑΙΡΟΝ

Σπεύδω δὲ μετὰ χαρᾶς ἐξαιρέτου νὰ ἀνακοινώσω εἰς ὑμᾶς τὴν τιμὴν ταύτην, δι' ἧς ἡ Οὐγγρικὴ Ἀκαδημία ἀναγνωρίζει τὴν ὑπέροχον ἐπιστημονικὴν δρᾶσίν σας καὶ διαδηλοῖ τὴν μεγάλην ἐκτίμησιν, ἣν τρέφει πρὸς ὑμᾶς ὁ σοφὸς κόσμος τῆς Οὐγγαρίας.

Ἐλπίζων ὅτι ἡ ἐκλογὴ αὕτη θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἐπιστημονικῶν σχέσεων τῶν ἡμετέρων χωρῶν παρακαλῶ νὰ δεχθῆτε τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐκτιμήσεώς μου καὶ τῆς ἐξαιρέτου μου ὑπολήψεως.

Ἐν Βουδαπέστῃ τῇ 13ῃ Μαΐου 1939.

ΑΡΧΙΔΟΥΞ ΙΩΣΗΦ
Πρόεδρος.

Κύριον Θεόφιλον Βορέαν,
Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου,
Ἀθήνας.

Ὑπέρτατον δὲ καθῆκον ἐπιτελῶν καὶ ἐνταῦθα δημοσίᾳ πρὸς τοὺς εὐγενεστάτους καὶ σοφωτάτους ἄνδρας, οἵτινες οὕτω μὲ ἐτίμησαν, τὴν ἄκραν μου ἐκφράζω εὐγνωμοσύνην, ἣν καὶ εὐθὺς τότε ὡμολόγησα πρὸς αὐτοὺς διὰ τῶν ἑπομένων γραμμάτων.

Monsieur le Président,

L'honneur insigne qu'a bien voulu me faire la celèbre Académie Hongroise des Sciences en m'élisant **membre extérieur,** *m'a rempli de joie et de fierté.*

Cette très haute distinction me touche très profondément, et j'en exprime mes remerciements à la fois à mes chers et illustres confrères qui, dans ce glorieux foyer de la science, ont bien voulu considérer avec bienveillance l'œuvre que j'ai accomplie jusqu'à ce jour, et ma contribution aux recherches scientifiques, ainsi qu'à vous, Monsieur le Président, à qui je dois en tout premier lieu ce noble laurier.

Des liens très anciens m'unissent à votre glorieux pays. C'est dans votre grande capitale que je me suis rendu pour la première fois, quittant ma patrie; et c'est dans votre Université que j'ai eu mon premier contact avec le savoir étranger. Et je tiens à vous assurer que ces liens, renforcés depuis lors par l'estime en laquelle je tiens les savants de votre pays, demeureront indissolubles tant que je vivrai: jamais je ne cesserai de révérer les grands esprits de la Hongrie, comme j'admire et révère les héros de la civilisation universelle.

Je vous prie, Monsieur le Président, de bien vouloir transmettre à tous les membres de l'Académie l'expression

de ma respectueuse gratitude, et d'agréer l'assurance de ma très haute considération.

Athènes le 18 Mai 1939

THÉOPHILE BORÉAS
Membre de l'Académie Hongroise des Sciences

Κύριε Πρόεδρε,

Ἡ ἐξαίρετος τιμή, ἣν ἡ περικλεὴς Οὐγγρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν εὐηρεστήθη νὰ μοὶ ἀπονείμῃ ἐκλέγουσά με **ξένον ἑταῖρον** *μὲ ἐπλήρωσε χαρᾶς καὶ ὑπερηφανίας.*

Διὰ τὴν ὑπέροχον δὲ ταύτην διάκρισιν, ἥτις μὲ συγκινεῖ βαθύτατα, ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἐνδόξῳ ἐκείνῃ Ἑστίᾳ τῆς ἐπιστήμης προσφιλεῖς καὶ ἐπιφανεῖς συναδέλφους, οἵτινες ἀπέβλεψαν εὐμενῶς εἰς τὸ ἔργον, ὅπερ συνετέλεσα μέχρι τοῦδε, καὶ τὰς συμβολάς, ὅσας παρέσχον εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας, ἰδιαιτέρως δὲ πρὸς Ὑμᾶς, Κύριε Πρόεδρε, εἰς ὃν πρώτιστα ὀφείλω τὴν ἔνδοξον ταύτην δάφνην.

Παλαιότατοι δεσμοὶ μὲ συνδέουσι πρὸς τὴν εὐκλεῆ Ὑμῶν χώραν. Εἰς τὴν μεγάλην Ὑμῶν πρωτεύουσαν ἦλθον, ὅτε χάριν σπουδῶν ἐγκατέλιπον τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐν τῷ Ὑμετέρῳ Πανεπιστημίῳ ἐγνώρισα τὸ πρῶτον τὴν ξένην ἐπιστήμην. Διαβεβαιῶ δὲ Ὑμᾶς ὅτι οἱ δεσμοὶ οὗτοι, οὓς ἐνίσχυσεν ἔκτοτε ἡ ἐκτίμησις, ἣν τρέφω πρὸς τοὺς σοφοὺς τῆς Ὑμετέρας χώρας, θὰ διαμένωσιν ἄρρηκτοι διὰ παντὸς τοῦ βίου μου, οὐδὲ θὰ παύσω ποτὲ τιμῶν τὰ μεγάλα πνεύματα τῆς Οὐγγαρίας, ὅπως θαυμάζω καὶ γεραίρω τοὺς ἥρωας τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ.

Παρακαλῶ Ὑμᾶς, Κύριε Πρόεδρε, ὅπως εὐαρεστηθῆτε νὰ ἀνακοινώσητε εἰς πάντας τοὺς Ἑταίρους τῆς Ἀκαδημίας τὴν ἔκφρασιν τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης μου καὶ νὰ δεχθῆτε τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ὑπερτάτης μου ἐκτιμήσεως.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18η Μαΐου 1939.

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ
Ξένος Ἑταῖρος τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

B.

ΠΡΟΣ
ΤΟΥΣ ΤΙΜΗΣΑΝΤΑΣ ΤΗΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΜΟΥ ΔΡΑΣΕΩΣ*

Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Μετὰ παλμῶν ὑπερτάτης συγκινήσεως παρερχόμενος ἐπὶ τὸ βῆμα τοῦτο πρώτιστον καθῆκόν μου θεωρῶ πλείστας νὰ ὁμολογήσω χάριτας πρὸς πάντας ἐκείνους, ὅσοι καὶ τὴν πρωτοβουλίαν ἔσχον τῆς λαμπρᾶς ἑορτῆς, ἥτις ἄγεται σήμερον ἐνταῦθα, καὶ ὅσοι ἄλλοι συνετέλε-

* Ἐλέχθησαν ταῦτα ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 19ῃ Μαρτίου 1939, ἡμέρᾳ τῆς ἐπισήμου ἐνάρξεως τοῦ πανηγυρισμοῦ τῆς Τεσσαρακονταετηρίδος μου. Παρίσταντο ἀντιπρόσωποι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, ἔτι δὲ ἀντιπρόσωποι τῆς Κυβερνήσεως καὶ πρῴην Πρωθυπουργοὶ καὶ Ὑπουργοὶ καὶ Βουλευταὶ καὶ πολιτικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἡ Ἀκαδημία καὶ τὸ Πανεπιστήμιον, πρὸς δὲ τούτοις τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ ἄλλοι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Παιδείας λειτουργοί, Ἕλληνες καὶ ξένοι, ὅλη ἡ ἐκλεκτὴ τῶν Ἀθηνῶν κοινωνία. Φοιτηταὶ πασῶν τῶν Σχολῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἐπλαισίουν τὸ σύνολον.

Ὡμίλησαν δὲ ὁ Πρύτανις Γ. Φωτεινὸς ἐξ ὀνόματος τοῦ Πανεπιστημίου, ἡ Α. Σ. ὁ Μητροπολίτης Φθιώτιδος Ἀμβρόσιος ἐξ ὀνόματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Δ. Μπαλᾶνος ἐξ ὀνόματος αὐτῆς, ὁ Κοσμήτωρ Γ. Οἰκονόμος ἐξ ὀνόματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Συγκλητικὸς Ἐρρῖκος Σκάσσης ἐξ ὀνόματος τῆς Μεγάλης Ἐπιτροπείας τοῦ ἑορτασμοῦ, ὁ Δήμαρχος Ἄργους Κ. Μπόμπος, ὅστις ἀνήγγειλεν ὅτι τὸ Ἄργος, ἐξ οὗ ἕλκει τὸ γένος ὁ ἑορταζόμενος, ὠνόμασε μίαν ὁδὸν ἐκ τοῦ ὀνόματός του, μέλλει δὲ νὰ ἱδρύσῃ καὶ προτομὴν ἐν περιβλέπτῳ θέσει τῆς πόλεως, ἵνα φρονηματίζῃ τῶν συμπολιτῶν του τὰς γενεάς, ὁ Γ. Χαϊμαντᾶς, Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Ἀμαρουσίου, ὅστις ἐδήλωσεν ὅτι ἡ ἰδιαιτέρα πατρὶς τοῦ ἑορταζομένου ὠνόμασε μίαν πλατεῖαν πρὸς τιμὴν αὐτοῦ, ἐν ᾗ ἵδρυσε καὶ τὴν προτομήν του, ὁ Καθηγητὴς Π. Ζερβὸς ἐξ ὀνόματος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας, ἧς εἶναι Πρόεδρος, ὁ Προπρύτανις Γρ. Παπαμιχαὴλ ἐξ ὀνόματος τοῦ Συλλόγου τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων Αἰγύπτου «Πτολεμαῖος Α΄», ὁ Ν. Γκινόπουλος, ὅστις ἀνήγγειλεν ὅτι ἡ «Ἕνωσις τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ Ἀργείων», ἧς εἶναι Πρόεδρος, ἀνεκήρυξε τὸν ἑορταζόμενον ἐπίτιμον αὐτῆς ἑταῖρον, μέλλει δὲ τὴν

σαν εἰς τὴν παρασκευὴν αὐτῆς καὶ διὰ τῆς παρουσίας αὐτῶν καὶ ὁπωσδήποτε ἄλλως παρέσχον εἰς αὐτὴν τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν αἴγλην.

Βαθυτάτην ἐκφράζω εὐγνωμοσύνην ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ἐρίτιμον Πρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου διὰ τοὺς φιλόφρονας λόγους, ὅσους ἀπηύθυνεν εἰς ἐμὲ ἐξ ὀνόματος τῆς ἁγιωτάτης ταύτης ἑστίας τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἀρετῆς, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὁποίας ἀφιέρωσα τὸν βίον· ὡσαύτως δὲ εἰς τὸν ἐρίτιμον Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ μὲν διὰ τὸν θερμὸν χαιρετισμόν, τὸν ὁποῖον ἐξήγγειλεν ἐξ ὀνόματος τῆς ἑτέρας τῶν πνευματικῶν τοῦ Ἔθνους ἑστιῶν, ἥτις εἶναι οὐχ ἧττον τεταγμένη τὴν ἐπιστήμην νὰ προάγῃ καὶ νὰ ριπίζῃ τὰ μεγάλα ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, τὸ δὲ διὰ τὰ ἐγκάρδια συγχαρητήρια τῆς Θεολογικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σχολῆς, ἅτινα καὶ βαθύτατα μὲ συνεκίνησαν, διότι ἡ Σχολὴ αὕτη ὑπῆρξε καὶ ἡ πρώτη ἐφετηρία τῆς ἐπιστημονικῆς μου σταδιοδρομίας.

Καὶ εἰς τὸν Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ὅστις μετ᾽ ἐξαιρέτου συναδελφικῆς ἀγάπης καὶ ἀκραιφνοῦς ἐνθουσιασμοῦ μὲ ἐχαιρέτισεν ἐξ ὀνόματος τῶν ἐν αὐτῇ συναδέλφων μου, πλείστας ὀφείλω εὐχαριστίας, ἔτι δὲ εἰς τὸν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ συνθιασώτην, ὅστις μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν ἀκριβολογίας καὶ χάριτος παρέστησε τὴν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ δρᾶσίν μου καὶ ἀνέλυσε τὸ ἐπιστημονικόν μου ἔργον.

Θερμοτάτην ὁμολογῶ χάριν καὶ πρὸς πάντας τοὺς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῷ τῆς Θεσσαλονίκης συναδέλφους, ὡσαύτως δὲ πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοὺς ἐν ταῖς Ἀκαδημίαις καὶ τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ τὰ σεβάσμια Πατριαρχεῖα καὶ τὰς Ἀρχιεπισκοπὰς τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ὅσοι ἄλλοι τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον μου τιμῶντες τὰς σοφὰς συνετέλεσαν συμβολάς, καὶ τὰ συγχαρητήρια καὶ τὰς εὐχὰς ἀπέστειλαν τὰς περιληφθείσας εἰς τὸν πανηγυρικὸν τόμον, τοῦ ὁποίου τὴν παρασκευὴν μετὰ πολλῆς στοργῆς μοὶ ἀνήγγειλε σήμερον ὁ προσφιλὴς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ συνάδελφος Ἑρρ. Σκάσσης.

εἰκόνα αὐτοῦ τιμῆς ἕνεκα νὰ ἀναρτήσῃ ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Συμβουλίου, ὁ Φοιτητὴς Φ. Μπούρας, ὅστις προσήνεγκε καὶ δῶρον τῶν Φοιτητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, κρυσταλλίνην πλάκα φέρουσαν κεχαραγμένον στέφανον δάφνης καὶ τῆς Σχολῆς ταύτης τὰ σύμβολα, ὁ Φοιτητὴς Σ. Παγουλᾶτος, ὅστις καὶ χρυσοῦν ἐπέδωκε στέφανον δάφνης, δῶρον τῶν Φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, καὶ ὁ Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Κ. Λογοθέτης (Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, τόμ. 2, 1939).

Ἰδιαιτέρα εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη, ἣν αἰσθάνομαι πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Διοικήσεως Πρωτευούσης Ὑπουργὸν κ. Κοτζιᾶν καὶ τὸν Δήμαρχον Ἀθηναίων καὶ τὸν Πρόεδρον τῆς Κοινότητος τῆς ἰδιαιτέρας μου πατρίδος καὶ τὸν Δήμαρχον καὶ τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον Ἄργους, τῆς μεγαλωνύμου πατρίδος τοῦ πατρός μου, διὰ τὰς ὑπερόχους τιμάς, αἵτινες μέχρι τῶν μυχιαιτάτων ἐδόνησαν τὴν ψυχήν μου, ἔτι δὲ πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπιφανεῖς ἀντιπροσώπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἵτινες ηὐδόκησαν κατὰ πάντα τρόπον νὰ μετάσχωσι ταύτης τῆς πανηγύρεως, καὶ πρὸς τὸν μέγαν τῶν ὁμιλητῶν καὶ τῶν θαυμαστῶν μου θίασον, ἰδίᾳ τῶν ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ καὶ τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ, οἵτινες περιφανῆ καὶ σήμερον παρέσχον εἰς ἐμὲ δείγματα τῆς μεγάλης αὐτῶν ἀγάπης.

Καὶ εἰς τὸ παρελθὸν δὲ μετ᾿ ἄκρας εὐλαβείας ἀναφέρων τὴν διάνοιαν μυρίαν πρὸς πάντας ἐκείνους ὁμολογῶ χάριν, ὅσοι καθ᾿ οἱονδήποτε τρόπον μὲ ἐχειραγώγησαν καὶ μὲ ἐνίσχυσαν κατὰ τὴν μακράν μου σταδιοδρομίαν, ἀπὸ τῶν πολυτιμήτων διδασκάλων μου καὶ τῶν ἄλλων εὐεργετῶν, τῶν ὁποίων ἐξαιρέτως τιμῶ καὶ γεραίρω τὴν μνήμην, μέχρι τῶν πνευματικῶν ἑστιῶν, ὅσαι μετὰ στοργῆς ἰδιαζούσης ἀποβλέψασαι εἰς τὸ ἔργον μου ἀπένειμαν εἰς ἐμὲ τῆς ἀριστείας τὴν δάφνην. Ἀνάγραπτος ἐς ἀεὶ θὰ παραμείνῃ ἐν τῇ ψυχῇ μου ἡ χάρις τῆς φιλογενοῦς ἑστίας τοῦ ἐν Τεργέστῃ Ἑλληνισμοῦ, ἥτις ἠξίωσε νὰ βραβεύσῃ ἐν ἐμοὶ τὸν *«περιποιοῦντα τιμὴν καὶ κλέος εἰς τὸ Γένος ἡμῶν»*, καὶ τοῦ γεραροῦ τῆς Λιψίας Πανεπιστημίου, ὅπερ ἀπένειμεν εἰς ἐμὲ τὸν τίτλον τοῦ Ἐπιτίμου Συγκλητικοῦ, ὕψιστον τιμῆς στέφανον, καὶ τῆς ἄλλης ἀλλοδαπῆς ἐπιστήμης, ἥτις ἐπιεικῶς ἀναντιλέκτως τὸ μέχρι τοῦδε συντελεσθὲν ἔργον μου ἐξαίρουσα ἐχαιρέτισεν ἐν ἐμοὶ *«τὸν ἱδρυτὴν ἑλληνικῆς ψυχολογίας καὶ φιλοσοφίας καὶ τὸν πρόμαχον ἐθνικῆς διανοήσεως»*.

Τῷ ὄντι τῶν δύο τούτων μεγάλων σκοπῶν τὴν πραγμάτωσιν ἐπεδίωξα ἐν τῷ βίῳ, πρῶτον μὲν δῆλον ὅτι εἰς τῆς παραδόσεως τῆς ἑλληνικῆς τὰ ἴχνη ἀκολουθῶν νὰ δημιουργήσω ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν καὶ ψυχολογίαν ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι καὶ παράσχω εἰς τοὺς Ἕλληνας σώφρονα περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν, ἔπειτα δὲ νὰ ἀνυψώσω τὸ ἐπ᾿ ἐμοὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ πτερώσω τὸ φρόνημα καὶ χαλκεύσω τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἐν τῇ ὑποτυπώσει τοῦ ἔργου τῆς ἐπιστήμης, εἰς τῆς ὁποίας ἀφωσιώθην τὴν θεραπείαν, δὲν ἐπῄνεσα τὰς ἀτόπους μονομερείας, εἰς τὰς ὁποίας ἐξετράπησαν μάλιστα τῶν νεωτέρων πολλοί, οὐδ᾿ ἐταύτισα τὸ ἔργον αὐτῆς πρὸς τὰς ὑποθέσεις τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ἀλλ᾿ ἐνόησα τὴν φιλοσοφίαν ὡς καθολικὴν ἐπιστήμην, ἥτις συμφώνως πρὸς τὸν ἀκοίμητον πόθον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς σπουδάζει νὰ νοήσῃ σύμπαν τὸ ἐπιστητὸν ἐν τῇ συναφείᾳ αὐτοῦ καὶ δημιουργήσῃ ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν, ὅπως δῆλον ὅτι κάλλιστα ὥρισαν τὴν ἐπιστήμην ταύτην οἱ Ἕλληνες, οἵτινες καὶ πρῶτοι ὑπετύπωσαν τὰ διδάγματα αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ Σωκράτους μάλιστα καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, πρὸς δὲ τούτοις οἱ κράτιστοι τῶν σοφῶν τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Βάκωνος μέχρι τοῦ Καντίου καὶ τῶν πολλῶν ἐκ τῶν νέων θιασωτῶν αὐτοῦ.

Διότι μόνον ἡ οὕτω νοουμένη φιλοσοφία ἐξετάζει μὲν πράγματι τὰ μέγιστα τοῦ κόσμου προβλήματα, τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν σύστασιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ παντὸς καὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀνέλιξιν τῆς ζωῆς, αὕτη δὲ μόνη καὶ τὸν πνευματικὸν βίον ἐρευνᾷ ἐν τῷ συνόλῳ καὶ τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ καὶ τὰς ἀρχάς, καθ᾿ ἃς ὀφείλει νὰ ρυθμίζηται ὁ κοινωνικὸς βίος.

Καὶ τὴν μέθοδον δὲ τὴν ὀρθὴν εἰσήγαγον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἐπιστήμην. Ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα ὀφείλει νὰ μὴ ὁρμᾶται ἀπὸ ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν ἐκ τῶν προτέρων, μηδὲ νὰ ἀσχολῆται περὶ φανταστικὰ κατασκευάσματα, ἀλλ᾿ ὡς πᾶσα ἀληθὴς ἐπιστήμη, τὴν ἐμπειρίαν νὰ ἔχῃ ἀφετηρίαν καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, κατὰ τὸν ὀρθὸν δὲ λόγον νὰ χωρῇ περαιτέρω εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν πραγμάτων, εἶναι ἀρχή, ἣν ἀνέκαθεν ὑπέδειξα, ἐτήρησα δὲ μετ᾿ εὐλαβείας.

Καὶ οὐ μόνον τῆς φιλοσοφίας τὸ ἔργον οὕτω καθώρισα, ἀλλὰ καὶ τὰς λεγομένας φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας ἐσπούδασα ἀκριβέστερον νὰ κατατάξω ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τῶν ἐπιστημῶν, εἰσήγαγον δὲ πρῶτος εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν καὶ ἵδρυσα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τούτῳ τὸ πρῶτον αὐτῆς ἱερόν, τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον, ὅπερ ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ἐργαστήρια τῶν ἄλλων προηγμένων χωρῶν διὰ παρατηρήσεως καὶ πειραματικῆς ἐρεύνης ἐξιχνεύει τὸν βίον τὸν ψυχικόν, παρασκευάζει δὲ καὶ τὴν δημιουργίαν ἐθνικῆς καὶ ἀνθρωπίνης καθόλου ψυχολογίας.

Καὶ ἐν τῇ περὶ τοῦ κόσμου δὲ θεωρίᾳ δὲν ἐτράπην ἐπὶ τὰς ἀκρότητας, εἰς ἃς ἀσμενίζει ἡ ἀφελεστέρα ἑρμηνεία τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια δὲν κατώρθωσεν εἰσέτι νὰ διαλύσῃ τὰ σκότη τῶν μυστηρίων, ἅτινα περιβάλλουσιν ἡμᾶς, ἐδίδαξα ὅτι ὀφείλομεν νὰ μὴ ἐκφέρωμεν πρόχειρον περὶ τῶν μεγίστων τοῦ κόσμου προβλημάτων γνώμην, ἀλλὰ νὰ ἐπιμένωμεν εἰς τὴν ζήτησιν, ἐν τῇ ἀβεβαιότητι δὲ ταύτῃ νὰ μὴ καταλύωμεν διδάγματα, ἅτινα στηρίζουσι τὰς ὑψίστας τοῦ βίου ἀξίας καὶ προάγουσι τὴν ἀνθρωπίνην εὐημερίαν.

Πολλῷ δὲ μᾶλλον μετῆλθον τὴν μέθοδον ταύτην ἐν τῇ περὶ τοῦ βίου θεωρίᾳ, ὅπου οὔτε τῶν ὀπαδῶν τῶν χαμαιζήλων καὶ παχυλῶν ἡδονικῶν θεωριῶν τὰ δόγματα, ὧν ἡ ἐπικράτησις ἐκφαυλίζει τὸν βίον, ἀνεγνώρισα ὡς ἀνώτατον ἰδεῶδες, οὔτε τὴν ἄκρατον χρησιμοθηρίαν, ἧς ἡ ἀρχὴ ἐπάγεται τὸν ἄγριον κοινωνικὸν πόλεμον καὶ τὴν καταστροφήν, ἀλλὰ τέλος θειότατον τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ σωφρονοῦσα Ἑλλὰς πάλαι, ὥρισα τὴν τελείωσιν τοῦ ἀτόμου, τῆς πατρίδος, τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν βελτίωσιν δὲ τῆς κοινωνίας ἔστησα σκοπὸν ὑπέρτατον τοῦ βίου, εἰς ὃν ἄγει τὸ μετὰ λόγου καὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν.

Εἰς τὸν χρυσοῦν δὲ τοῦτον κανόνα στοιχῶν καθῆκον ἑκάστης πολιτείας ἐθεώρησα τὴν μεταρρύθμισιν τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἐπὶ τὸ ὀρθότερον καὶ δικαιότερον καὶ φιλανθρωπότερον, ὑπερτάτην δὲ ὑποχρέωσιν τῶν πολιτειῶν τὴν μείζονα αὐτῶν προσέγγισιν καὶ σύμπραξιν καὶ τὴν ἐκ παντὸς τρόπου ἐπικράτησιν τῆς εἰρήνης.

Ἐν δὲ τῇ ἐπιδιώξει τῆς κοινωνικῆς βελτιώσεως δὲν ἔστερξα τὰ ἀτάσθαλα θεωρήματα, ὧν ἡ ἐπιβολὴ μεγάλους ἐγκυμονεῖ κινδύνους, ἀλλ' ὑπέδειξα τὴν κατὰ μικρὸν καὶ κατὰ λόγον συντελουμένην βελτίωσιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἥτις ἀσφαλῶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀληθῆ τελείωσιν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἀνθρώπων.

Ἀλλὰ καὶ τὸν δεύτερον σκοπόν, τῆς ἐθνικῆς διανοήσεως τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἐξύψωσιν τῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως, δι' ὅλου τοῦ βίου μου ἐσπούδασα κατὰ δύναμιν νὰ προαγάγω, ὅπως πάντες ὅσοι ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τούτῳ πανδιδακτηρίῳ εἶναι τεταγμένοι οὐ μόνον τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἱεροφάνται, ἀκολουθῶν εἰς τὰ ἴχνη τῶν πρότερον σοφῶν, οἵτινες καὶ πρὸ τῆς Ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ μετ' αὐτὴν διετήρησαν μὲν τὴν πίστιν ἀλώβητον, προήγαγον δὲ τὴν ἐπιστήμην, ἐλάξευσαν δὲ καὶ διέπλασαν τὴν θεσπεσίαν νεωτέραν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐσφυρηλάτησαν δὲ τὴν ἐθνικὴν ψυχήν, εἰσάγοντες αὐτὴν εἰς τὸ πάνσεπτον τοῦ Ἑλληνισμοῦ Πάνθεον καὶ προβάλλοντες εἰς μίμησιν τὰ ἀδαμάντινα παραδείγματα τῆς ἀρετῆς τῶν ἐνδόξων πατέρων.

Γνώριμοι εἶναι εἰς πάντας οἱ διθύραμβοι, ὅσους καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ὡς πρύτανις καὶ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας ὡς πρόεδρος καὶ κατὰ τὰ μαθήματά μου ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ καὶ ἄλλως εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔψαλα δαιμόνιον, ὅπερ ὡδήγησε τοὺς Ἕλληνας πάλαι νὰ ἐξιχνεύσωσι τοῦ κόσμου τὰ μυστήρια καὶ ἀκριβώσωσι τοὺς ἀϊδίους νόμους τῆς φύσεως καὶ τοὺς νόμους καὶ τὰς ὑπερτάτας ἀξίας τῆς ἱστορίας, νὰ δημιουργήσωσι δὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὸν κόσμον τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, νὰ παραγάγωσι δὲ τῆς τέχνης τὰ καλλιστεύματα, ἅτινα ἐθαύμασαν καὶ θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες, νὰ κατασκευάσωσι δὲ τὰ ἀπαράμιλλα λογοτεχνήματα, ἅτινα ἐγένοντο τὰ ἀνέφικτα πρότυπα τῶν νεωτέρων λογοτεχνιῶν, τὸ δαιμόνιον, ὅπερ ἀπέδειξε τοὺς Ἕλληνας θειοτάτους τοῦ πολιτισμοῦ τελεστὰς καὶ ἱεροφάντας, ἐπέθηκε δὲ εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν τὴν σφραγῖδα τῆς ἀθανασίας.

Καὶ τὴν πολεμικὴν δὲ ἀρετὴν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ προσῆκον ἐξῆρα καὶ τὸν ἔρωτα τὸν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ὃν ἑκάστη σελὶς μαρτυρεῖ τῆς προγονικῆς ἱστορίας, ὡσαύτως δὲ τὴν ἱερωτάτην ἀποστολήν, ἣν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀνέλαβεν ὁ Ἑλληνισμός, δῆλον ὅτι νὰ μεταλαμπαδεύσῃ εἰς τοὺς ἄλλους λαοὺς τὸ ἀνέσπερον φῶς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, νὰ ἐξημερώσῃ τὴν οἰκουμένην διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Οὐ μόνον δὲ τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἀνέμνησα αἴγλην καὶ τὸ ἔκπαγλον μεγαλεῖον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἁγιωτάτην ἀνερρίπισα πνοήν, ἥτις καὶ ἔπειτα ἐθέρμανε καὶ παρώρμησε τοὺς μεγάλους πατέρας καὶ ἀνέκτησε καὶ παρέδωσεν εἰς ἡμᾶς τὴν χρυσῆν ἐλευθερίαν, τὴν ἀείζωον πνοήν, ἥτις οὐδέποτε ἐπέλιπε τὴν Ἑλλάδα, κατέβαλε δὲ ἀρραγεῖς τὰς κρηπῖδας τῆς νέας ἑλληνικῆς πολιτείας, ἐν δὲ τῷ προσφάτῳ παρελθόντι πλεῖστα δόξης ἀϊδίου κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἔστησε τρόπαια καὶ μεγάλην μοῖραν ἠλευθέρωσε τοῦ εἰσέτι δουλεύοντος Γένους, σήμερον δὲ εἴπερ ποτὲ ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον δονεῖ τὴν ψυχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ σύμπαντος καὶ ἠλεκτρίζει αὐτὴν καὶ προτρέπει εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ δὲν ἔπεσαν οἱ λόγοι ἐκεῖνοι εἰς γῆν ἄγονον καὶ ξηράν. Δηλοῦσιν οἱ μεγαλογνώμονες τῶν ὑψηλῶν ἰδεωδῶν ἀπόστολοι, οἵτινες τὰ διδάγματα ταῦτα μεταλαμπαδεύουσιν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὅπου ἀλλαχοῦ ζῇ καὶ δημιουργεῖ ἡ νέα ἑλληνικὴ ψυχή. Μαρτυρεῖς σὺ ἡ νέα τῆς Ἑλλάδος ἐλπίς, ἡ παροῦσα τῶν φοιτητῶν μας γενεά, ἥτις μετὰ ζήλου ἐνθέου προαλείφεσαι ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ τεμένει εἰς τὸ μέγα ἔργον τῆς ἀναπλάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μαρτυρεῖ ὅλη ἡ Ἑλλάς, ἥτις ἐκ τοῦ ἁγιωτάτου τούτου Τελεστηρίου τῆς Ἐθνικῆς συνειδήσεως λαμβάνει τὰς ἐμπνεύσεις καὶ ἐνισχύεται ἐν τῇ πίστει εἰς τὰ πάτρια ἰδανικὰ καὶ παροτρύνεται νὰ συνεχίσῃ τῶν μεγάλων πατέρων τὴν εὔκλειαν καὶ παρασκευάσῃ τὸν νέον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ συντελέσῃ ἀξίαν ἑαυτῆς συμβολὴν εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος, ἐν νῷ ἔχουσα ἀείποτε τὴν χρυσῆν ἐκείνην ρήτραν «*αἰὲν ἀριστεύειν*».

Γ.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΙΔΡΥΣΑΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΝ ΤΩι ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΩι ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩι ΠΡΟΤΟΜΗΝ ΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΙΜΗΣΑΝΤΑΣ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΑΥΤΗΣ *.

Κύριε Πρύτανι,
Σεμνὴ ὁμήγυρις,
Εὐγενὴς τοῦ Πανεπιστημίου νεολαία,

Ἡ νέα αὕτη ἐκδήλωσις τῆς στοργῆς, ἧς τυγχάνω σήμερον, συγκινεῖ βαθύτατα τὴν ψυχήν μου.

Εὐχαριστῶ τοὺς συλλαβόντας τὴν ἰδέαν τῆς τιμῆς ταύτης καὶ πρωτοστατήσαντας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς, πρώτιστα πάντων τοὺς εὐγενεῖς καὶ ὑψηλογνώμονας ἀποστόλους τῆς ἐθνικῆς παιδείας, οἵτινες ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου, ὡς ἀπὸ Δελφικῆς ἑστίας, τὸ φῶς λαβόντες τῆς γνώσεως ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ ἀνὰ τὴν ξένην, ὅπου ζῇ ὁ Ἑλληνισμός, προχέουσι τὰ γενναῖα αὐτῶν διδάγματα καὶ μεταλαμπαδεύουσι τὴν γνῶσιν καὶ συντείνουσιν εἰς τὴν ἐξύψωσιν καὶ ἐξευγένισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Εὐχαριστῶ τοὺς Ἕλληνας τοὺς καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ

---

* Ἐλέχθησαν τῇ 19ῃ Μαρτίου ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ τοῦ Πανεπιστημίου ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς, ἥτις ἱδρύθη ἐν αὐτῷ πρωτοβουλίᾳ τῶν φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ τῶν παλαιῶν μαθητῶν μου, ἔτι δὲ ἄλλων θαυμαστῶν οὐ μόνον ἐνταῦθα διαμενόντων, ἀλλὰ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἀλλαχοῦ.

Παρέστησαν κατ' αὐτὴν ὁ Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Γ. Φωτεινός, πολλοὶ Καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκοὶ καὶ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Παιδείας.

Ὡμίλησε δὲ ὁ Πρύτανις πρῶτος, ὅστις καὶ ἀπεκάλυψε τὴν προτομήν, ἔπειτα δὲ ὁ φοιτητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Σ. Παγουλᾶτος, ὁ δὲ καθηγητὴς Χρ. Καπνουκάγιας ἀνέγνωσε τὸ ἑξῆς ἐλεγεῖον

ΑΙΕΤΟΣ ΥΨΙΠΕΤΗΣ ΣΟΦΙΗΣ ΨΥΧΗΣ ΔΕ ΤΕ ΜΥΣΤΗΣ
ΟΝ ΘΗΕΙΣΘ' ΑΡΕΤΗΙ ΤΕΧΝΙΤΕΩ ΒΟΡΕΑΝ
ΑΙΝΕΙΣΘΩ ΔΕ ΚΑΜΩΝ ΕΡΓΟΝ ΜΕΓΑ ΟΥΔΕ ΤΙ ΠΑΥΡΟΝ
ΑΙΕΝ ΕΠΕΡΧΟΜΕΝΟΙΣ ΑΞΙΟΝ ΩΣ ΤΙ ΣΕΒΑΣ

ὅπερ ὑπ' αὐτοῦ ποιηθὲν ἐπεγράφη εἰς τὴν στήλην τῆς προτομῆς (Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, τόμ. 2, 1939).

εἴτε τὸν λόγιον Ἑρμῆν εἴτε τὸν κερδῷον θεραπεύοντας, ὅσοι τιμῶντες ὅ,τι ὑπέρτερον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ Ἑλλὰς ἐν ταῖς παντοίαις ἐκδηλώσεσι τοῦ βίου μετὰ ὑπερηφανείας ἐθνικῆς ἐφιλοτιμήθησαν νὰ ἐξάρωσι καὶ ἀναδείξωσι καὶ τὴν ἰδικήν μου μικρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν παρασκευὴν τῶν θερμουργῶν σκαπανέων τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Εὐχαριστῶ καὶ ὑμᾶς, φίλοι ὁμιληταί, ὅσοι νῦν προαλείφεσθε εἰς τὸ θεῖον ἔργον τῆς μορφώσεως τῆς ἑλληνικῆς διανοίας καὶ τὴν χάλκευσιν τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, διότι ἔνθεοι λάτρεις τῶν μεγάλων καὶ γενναίων καὶ ὑψηλῶν φιλοτίμως καὶ φιλοστόργως ἀνελάβετε τὴν δοθεῖσαν εἰς ὑμᾶς ἐντολὴν καὶ ἐδώσατε σάρκα εἰς τὴν ἰδέαν καὶ ἱδρύσατε τὴν προκειμένην εἰκόνα ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ τεμένει τῆς Ἐπιστήμης. Βαθεῖαν δ' ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνην μου καὶ πρὸς τὸν ἐρίτιμον Πρύτανιν, ὅστις ἐτίμησε τὴν ἑορτὴν ταύτην, καὶ πρὸς τὸν συνάδελφον Χρ. Καπνουκάγιαν διὰ τὸ ὡραῖον ἐλεγεῖον, καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους συναδέλφους καὶ τοὺς φίλους, ὅσοι εὐηρεστήθησαν νὰ παραστῶσιν ἐνταῦθα. Τιμῶσιν ὄχι τόσον τὸν ἑορτάζοντα, ὅσον τὴν γενναίαν πνοήν, ἥτις διακρίνει πανταχοῦ τὴν ὑπέροχον ἑλληνικὴν ψυχήν.

Δ.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΙΔΡΥΣΑΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΝ ΑΜΑΡΟΥΣΙῼ ΠΡΟΤΟΜΗΝ ΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΙΜΗΣΑΝΤΑΣ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΑΥΤΗΣ*.

Κύριε Ὑπουργέ,
Σεμνὴ ὁμήγυρις,

Βαθυτάτην αἰσθάνομαι εὐγνωμοσύνην πρὸς τὰ ἐρίτιμα μέλη τῆς Ἐπιτροπείας, ἥτις ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς ἐπιστημονικῆς μου δράσεως ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐκπάγλου ταύτης εἰκόνος, πρὸς Ὑμᾶς, κύριε Ὑπουργέ, καὶ τὸν Δήμαρχον Ἀθηναίων κ. Πλυτᾶν καὶ τὸν κ. Χαϊμαντᾶν, Πρόεδρον τῆς Κοινότητος τοῦ ἀγαπητοῦ μας Ἀμαρουσίου.

Πολλὰς χάριτας ὀφείλω καὶ εἰς τοὺς ὑψηλογνώμονας ἀποστόλους τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν, οἵτινες εὐηρεστήθησαν νὰ διεξέλθωσιν ἐνταῦθα τοῦ ἑορταζομένου ἐγκώμια, πρὸς δὲ τούτοις εἰς τοὺς προσφιλεῖς μου συμπολίτας καὶ πάντας τοὺς ἄλλους, ὅσοι διὰ τῆς παρουσίας των τιμῶσι τὴν σεμνὴν ταύτην πανήγυριν τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῶν Γραμμάτων.

Τιμῆς καὶ ἀγάπης ἐκδηλώσεις πλείστας εἶχον ἐν τῷ βίῳ, σεμνὴ ὁμήγυρις, καὶ ἐξ ὀνόματος τῶν πνευματικῶν ἑστιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκω, τῶν Πανεπιστημίων μάλιστα καὶ τῶν Ἀκαδημιῶν, καὶ ἐξ

---

* Ἐλέχθησαν τῇ 2ᾳ Ἀπριλίου ἐν τῇ ἐν Ἀμαρουσίῳ πλατείᾳ Θεοφίλου Βορέα, ἐν ᾗ ἦσαν παρατεταγμέναι αἱ φάλαγγες τῶν μαθητῶν καὶ ἐκυμάτιζον αἱ σημαῖαι ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τῆς ἱδρυθείσης αὐτόθι πρωτοβουλίᾳ καὶ χορηγίᾳ τοῦ Ὑπουργείου Πρωτευούσης, τοῦ Δήμου Ἀθηναίων καὶ τῆς Κοινότητος Ἀμαρουσίου.

Παρέστησαν ὁ Ὑπουργὸς Διοικητὴς Πρωτευούσης κ. Κ. Κοτζιᾶς, ὁ Δήμαρχος Ἀθηναίων κ. Ἀμβρόσιος Πλυτᾶς, τὸ Κοινοτικὸν Συμβούλιον τοῦ Ἀμαρουσίου μετὰ τοῦ Προέδρου κ. Γ. Χαϊμαντᾶ, ἔτι δὲ Καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκοὶ καὶ ἄλλοι τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Παιδείας λειτουργοὶ καὶ τὸ Ἀμαρούσιον σύσσωμον.

Ὡμίλησαν δὲ ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Ἀμαρουσίου καὶ ὁ Ὑπουργὸς Διοικητὴς Πρωτευούσης, ὅστις καὶ ἀπεκάλυψε τὴν προτομήν, ἔτι δὲ θερμουργοὶ ἀπόστολοι τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας, ὁ Π. Παπανικολάου, ὁ Δ. Στασινὸς καὶ ὁ Ν. Μπούρας (Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, τόμ. 2, 1939).

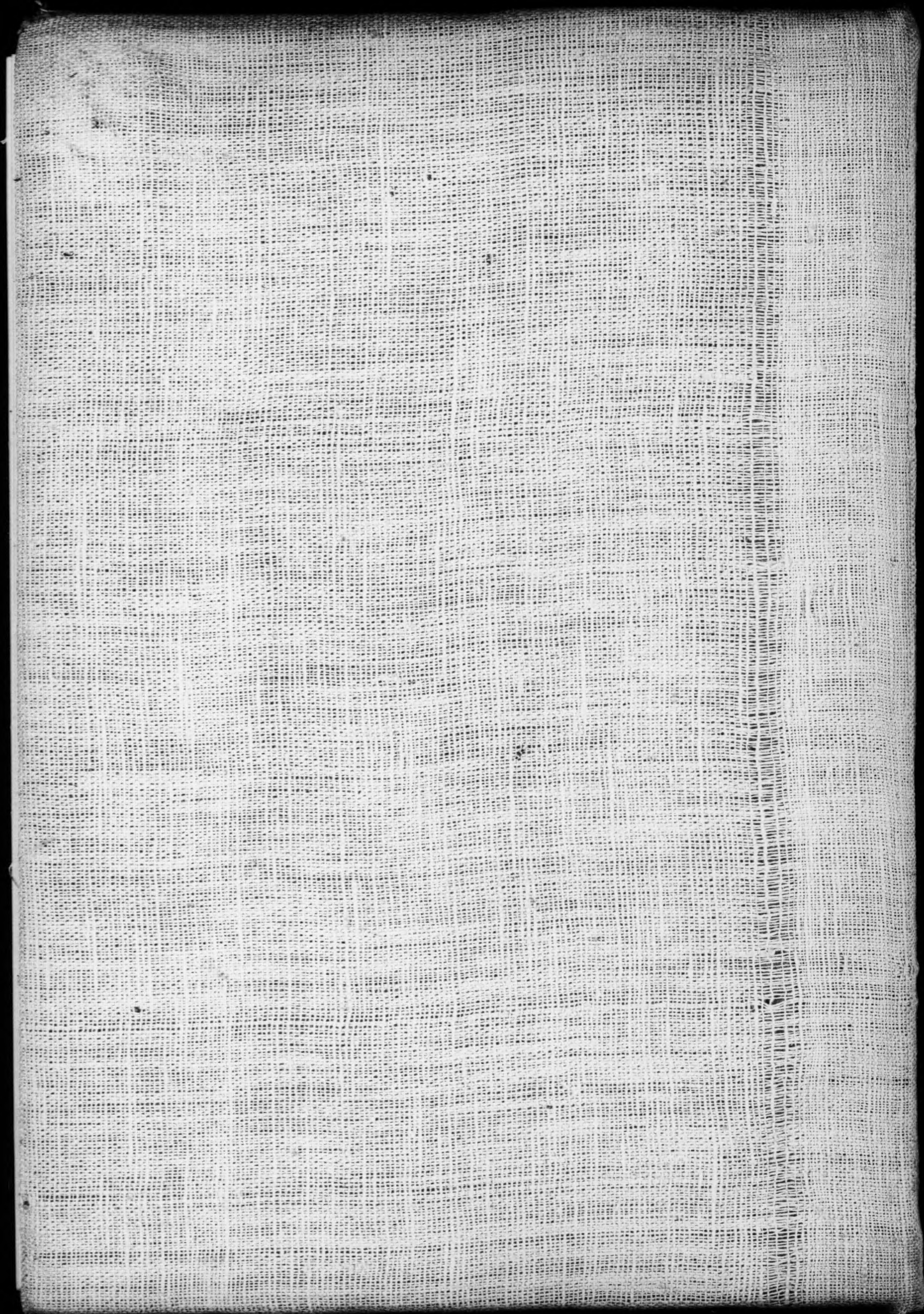
ὀνόματος ἄλλων σοφῶν ἱδρυμάτων, τῶν τε ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ τῶν ἐν τῇ ξένῃ, ἅτινα πολλαχῶς ἐστεφάνωσαν τὴν μέχρι τοῦδε δρᾶσίν μου. Ἀλλ' ὁμολογῶ ὅτι ἡ τιμή, ἥτις μοὶ παρέχεται ἐν τῇ μικρᾷ ταύτῃ γωνίᾳ τῆς γενεθλίου γῆς, ὅσον οὐδεμία ἄλλη διαθρύπτει τὴν ψυχήν μου. Διότι πρὸς τὴν γωνίαν ταύτην συνδέονται αἱ ἱερώταται καὶ προσφιλέσταται ἀναμνήσεις μου. Ἐνταῦθα εἶδον τὸ πρῶτον τῆς χρυσῆς ἀκτῖνος τοῦ ἡλίου τὸ φῶς. Ἐνταῦθα ᾐσθάνθην τὰς πρώτας θωπείας ὑπερόχου μητρικῆς στοργῆς. Παρὰ τὸν χῶρον τοῦτον αἱ φίλαι Μοῦσαι τὰ πρῶτά μου κατηύθυναν βήματα καὶ μὲ περιέθαλψεν ὁ θαυμασμὸς τοῦ πρώτου μου διδασκάλου, τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Κοτζιᾶ, καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Γεωργίου Κοτζιᾶ, ἀνδρῶν εὐγενεστάτων καὶ χρηστοτάτων, οἵτινες εἰς τὴν ἐπιστημονικήν μου σταδιοδρομίαν τὴν πρώτην ἔδωσαν ὤθησιν, μὲ περιέβαλε δὲ ἡ ἐγκάρδιος ἀφοσίωσις καὶ τῶν ἄλλων συμπολιτῶν, οἵτινες ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρξαν δι' ἐμὲ παραστάται ἀγαθοὶ καὶ ὕστερον μετὰ προθυμίας ἀξίας τῆς θερμοτάτης εὐγνωμοσύνης μὲ παρηκολούθησαν εἰς τοὺς πολλαπλοῦς ἀγῶνας μου καὶ σήμερον ἀποβλέπουσιν εἰς ἐμὲ μετὰ διαφερούσης ἀγάπης.

Ἐν τῷ μικρῷ τούτῳ χώρῳ ἱδρυμένη διπλοῦν ἡ εἰκὼν αὕτη θὰ ἵσταται σύμβολον, πρῶτον μὲν τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἄσβεστον αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ τὸν πόθον τῆς γνώσεως καὶ ἀφιερώνει ἑαυτὸν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ὑπερτάτων ἰδανικῶν, ἔπειτα δὲ τῆς φιλοτίμου καὶ φιλοκάλου καὶ φιλογενοῦς διαθέσεως τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἥτις ὑπὲρ τῶν μεγάλων καὶ γενναίων καὶ ὑψηλῶν ἐνθουσιῶσα ζητεῖ νὰ προάγῃ τὰ καλά, οὐδέποτε δὲ παύεται τιμῶσα καὶ γεραίρουσα καὶ στεφανοῦσα τὴν ἀρετήν.

Εὔχομαι δὲ καὶ ἐγὼ μετὰ τοῦ ἀγαπητοῦ μου Προέδρου, ἵνα ἡ οὕτως ἀπονεμομένη εἰς ἐμὲ σήμερον τιμὴ ἀποβῇ ἀφορμὴ καὶ κέντρον παροτρῦνον τοὺς νεωτέρους, ὥστε οὗτοι καὶ ὑπέρτεροι νὰ ἀναδεικνύωνται ἐν τῷ στίβῳ τῆς κοινωνικῆς ἁμίλλης καὶ ἑαυτοὺς νὰ προάγωσιν ἔτι μᾶλλον ἐν τῷ βίῳ καὶ κλέος καὶ αἴγλην νὰ περιάπτωσιν οὐ μόνον εἰς τὴν ἀγαπητήν μας μικρὰν γενέτειραν, ἀλλ' εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἔνδοξον, τὴν ἀθάνατον, τὴν αἰωνίαν Ἑλλάδα.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ





VOLUME 3

О. БОРЕЙ

ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι
ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΔΑΠΕΣΤΗΣ
ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΛΙΨΙΑΣ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1940

ΕΙΣ

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΤΗΣ ΛΙΨΙΑΣ

ΚΑΙ

ΤΗΝ ΕΝ ΒΟΥΔΑΠΕΣΤΗΙ ΟΥΓΓΡΙΚΗΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΥΚΛΕΕΣΤΑΤΑΣ

ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ*

Μεγαλειότατε,

Ὅτι ἡ Ἑλλὰς κατέβαλε τὰς εὐρείας βάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ, παρὰ πάντων ὁμολογεῖται. Αἱ μαθηματικαὶ καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι προήχθησαν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ χώρᾳ ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ καὶ τῶν Πυθαγορείων καὶ τοῦ Δημοκρίτου μέχρι τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἱεροφαντῶν τῶν ἐπιστημῶν τούτων, οἵτινες διέπρεψαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο οἱ πρῶτοι ἀληθεῖς ἱδρυταὶ τῆς ἐπιστήμης τῶν οὐρανῶν. Ἐκείνων ἡ μεγαλοφυΐα παρετήρησεν ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαῖρα καὶ κινεῖται ἐν τῷ ἀπείρῳ ἐλευθέρως. Ὁ Ἱκέτας ἐδίδαξεν ὅτι ἡ γῆ στρέφεται περὶ τὸν ἑαυτῆς ἄξονα. Ὁ Φιλόλαος, Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός, ὁ Ἔκφαντος προπαρεσκεύασαν τοῦ δαιμονίου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος, ἥτις μετὰ τοσούτους αἰῶνας ἔμελλε νὰ δοξάσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κοπερνίκου. Ὁ πολὺς Εὐκλείδης, ὁ ἱδρυτὴς τῆς γεωμετρίας, προωδοποίησεν εἰς τὸν Pascal, τὸν Fermat, τὸν Descartes, τὸν Leibniz, τὸν Νεύτωνα. Ἀπολλώνιος ὁ Περγαῖος διὰ τῆς μελέτης τῶν κωνικῶν τομῶν ὡδήγησεν ἔπειτα τὸν Kepler εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν νόμων τῆς περὶ τὸν ἥλιον κινήσεως τῶν πλανητῶν καὶ τὸν Νεύτωνα εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἕλξεως. Ὁ Ἀναξίμανδρος ὑπετύπωσε τὴν ὕστερον ὑπὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Λαπλασίου ἀναπτυχθεῖσαν κοσμογονικὴν θεωρίαν. Ὁ Ἀρχιμήδης, οὗτινος ἡ μεγαλοφυΐα παραβάλλεται πρὸς τὴν τοῦ Galilei καὶ τοῦ Νεύτωνος καὶ τοῦ Gauss, ἵδρυσε τὴν μηχανικήν. Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεὺς προεχάραξε τὴν ὁδὸν τὴν ἀγαγοῦσαν

---

* Ἐλέχθη ἐπὶ τῆς προεδρίας μου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1936 (Πρακτικά, 11, 1936, σελ. 84 κ ἑξ.). Παρίστατο ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος Β΄. Πρβλ. ὅσα ἐγράψαμεν ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν «Das Griechische Denken im Wandel der Jahrhunderte» (ἐν Ch. Kriekoukis—K. Bömer, Unsterbliches Hellas, Berlin, 1938).

εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἀτμομηχανῶν. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἀλκμέων καὶ ἄλλοι ἐδημιούργησαν τὴν βιολογίαν καὶ τὴν ἀνατομικὴν καὶ τὴν φυσιολογίαν, ἐπιστήμας, εἰς ἃς ἀξιολογωτάτας συμβολὰς συνετέλεσαν καὶ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνός, οἵτινες καὶ τὴν πρώτην εἰσήγαγον θεωρίαν περὶ ἐνεδράσεως τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Τὴν ζῳολογίαν καὶ τὴν βοτανικὴν ἐθεμελίωσαν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Θεόφραστος. Καὶ ἡ γεωγραφία δὲ καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς ἐκείνην ἐπιστῆμαι πρώτων ἐγένοντο φρόντισμα τῶν Ἑλλήνων, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἐρατοσθένης προέχει, ὅστις ἐμέτρησε τόξον τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς γῆς, καὶ ὁ Ποσειδώνιος, ὅστις ἐθαυμάσθη εἴπερ τις καὶ ἄλλος διὰ τὰς γεωγραφικὰς μελέτας, καὶ ὁ Ἑκαταῖος καὶ Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης καὶ ὁ Στράβων καὶ ἄλλοι σοφοὶ τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Χημεία, ἥτις εἶναι ὁμολογουμένως ἡ ἐπιστήμη τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος ἔλαβε τὴν ἀφετηρίαν.

Πολλῷ μᾶλλον ἔτυχον θεραπείας ἐν Ἑλλάδι αἱ πνευματικαὶ ἐπιστῆμαι, αἱ ἱστορικαὶ καὶ αἱ ἠθικαὶ καὶ αἱ κοινωνικαὶ καὶ αἱ ἄλλαι. Ἐλέγχουσι τῶν μεγάλων ἱστορικῶν τῆς Ἑλλάδος τὰ συγγράμματα καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ποιητῶν τὰ ἔργα καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους αἱ περὶ πολιτείας καὶ πολιτευμάτων ζητήσεις καὶ τὸ δίκαιον, οἷον ἐδημιούργησαν αὐτὸ οἱ Ἕλληνες, ὡς δεικνύει τῶν παλαιῶν συγγραμμάτων ἡ ἔρευνα καὶ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν παπύρων. Οὐδὲν λέγομεν περὶ τῶν μεθόδων τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς ἐκθέσεως, ἃς ἀριστοτεχνικῶς ὑπετύπωσε καὶ παρέδωκεν εἰς τοὺς ἔπειτα ἡ Ἑλλάς, μάλιστα δὲ ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀριστοτέλους· οὐδὲν περὶ τῆς γλώσσης τῆς ἑλληνικῆς, τοῦ ὑπερόχου δημιουργήματος τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἐν ᾗ καὶ ὁ θαυμαστὸς πλοῦτος προέχει τῶν λέξεων καὶ ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἐνάργεια καὶ ἡ πλαστικότης, οὐδὲν περὶ τῶν ἀθανάτων λογοτεχνημάτων τῶν Ἑλλήνων, ἅτινα ἡ σεμνότης διακρίνει καὶ ἡ ἀφέλεια καὶ ἡ χάρις ἡ ἀνέφικτος, καὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἧς τὰ μεγαλουργήματα ἐθαύμασαν καὶ θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες.

Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς δὲν ἠρεύνησε μόνον τῶν ἐπιστημῶν τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ σπουδαιότατα ἐξήτασε τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων. Οἱ Ἕλληνες ὥρισαν τὴν φιλοσοφίαν καὶ κατὰ τὴν

εὐρυτέραν αὐτῆς ἔννοιαν, ἐν ᾗ πάσας περιλαμβάνει τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας, καὶ κατὰ τὴν στενωτέραν, καθ' ἣν ζητεῖ νὰ ἐρευνήσῃ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων καὶ σπουδάζει νὰ δημιουργήσῃ ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν, ὁρμωμένη ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ὑπετύπωσαν δὲ τὰς κυριωτάτας τῶν γνωσιολογικῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, εἰς ἃς ἠκολούθησαν οἱ ἔπειτα, ἐσπούδασαν δὲ νὰ κατοχυρώσωσιν αὐτὰς διὰ λόγων, οἵτινες ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπιστήμης διέμειναν καὶ ἔχουσι τὴν ἰσχὺν αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Δὲν προτίθεμαι νὰ εἰσαγάγω ὑμᾶς εἰς τὰ πολυδαίδαλα συστήματα καὶ τοὺς λαβυρίνθους τῶν ἀτραπῶν, ὅσας διανοίγει τῶν προβλημάτων τούτων ἡ ἀνίχνευσις, ἵνα ἐλέγξω τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων· θὰ ὑποδηλώσω μόνον δι' ὀλίγων τὰς κυρίας συναφείας τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων φιλοσοφημάτων.

Τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως οὐδὲν ὑπάρχει κατ' ἀλήθειαν πρόβλημα ὅπερ δὲν ἀνέκυψεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ. Πρὶν ὁ Hume ἀνεγείρῃ τὸν Κάντιον ἀπὸ τοῦ δογματικοῦ ὕπνου, ἀφύπνισαν τοὺς δογματικοὺς οἱ Ἕλληνες θιασῶται τῆς σκεπτικῆς σχολῆς. Ἐκεῖνοι ἐδίδαξαν πρῶτοι ὅτι δὲν ὑπάρχει γνῶσις καθολικὸν ἔχουσα κῦρος, ὅτι πᾶσα γνῶσις εἶναι ἐξηρτημένη ἐκ τυχαίων περιστάσεων, ἐν αἷς ἐδημιουργήθη, καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς ὡρισμένον τόπον καὶ χρόνον καὶ ἄλλα συνημμένα γεγονότα. Παρὰ τῷ Ξενοφάνει ἤδη καὶ τῷ Δημοκρίτῳ καὶ τοῖς Σοφισταῖς ἀναφαίνονται αἱ πρῶται ἀρχαὶ ταύτης τῆς σκέψεως, συστηματικωτέρα δ' ἐγένετο ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς ἐν ταῖς σκεπτικαῖς σχολαῖς τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Πύρρωνος καὶ τοῦ Ἀρκεσιλάου καὶ τοῦ Καρνεάδου, τοῦ Αἰνησιδήμου καὶ τοῦ Ἀγρίππα καὶ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ. Καὶ εἶναι ὡμολογημένον ὅτι πάντες τῆς νεωτέρας σκέψεως οἱ ὀπαδοί, ἀπὸ τοῦ Montaigne καὶ τοῦ Charron μέχρι τοῦ Bayle, ὅστις διὰ τῆς ἀμφιβολίας αὐτοῦ παρεσκεύασε τὴν περίοδον τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐν Γαλλίᾳ, καὶ τοῦ Glanvill ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ τοῦ Schulze ἐν Γερμανίᾳ, ἠκολούθησαν εἰς τὰ ἴχνη τῆς ἑλληνικῆς ταύτης αἱρέσεως. Καὶ οἱ πολυθρύλητοι δὲ λόγοι, δι' ὧν οἱ Ἕλληνες Σκεπτικοὶ ἐσπούδαζον νὰ ἀποδεικνύωσι τὸ ἀμήχανον τῆς ἀσφαλοῦς γνώσεως τῶν πραγμάτων, ἐπαναλαμβάνονται ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις.

Καὶ ἡ θετικὴ λεγομένη αἵρεσις ἐν Ἑλλάδι ἔχει τὰς ρίζας. Ὁ Πρωταγόρας ἤδη καὶ οἱ Κυρηναϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ἐδίδαξαν ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς τὰ δεδομένα τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Ἐπὶ τὰ ἴχνη δὲ τούτων ἐχώρησαν οἱ νεώτεροι ὀπαδοὶ τῆς φιλοσοφίας ταύτης ἀπὸ τοῦ d'Alembert μέχρι τοῦ Comte καὶ ἀπὸ τοῦ Spencer, τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς ἀγνωσίας, ἥτις ὑπολαμβάνει ἀδύνατον τὴν γνῶσιν τῆς πρώτης ἀρχῆς τῶν ὄντων, μέχρι τοῦ Dubois-Reymond καὶ τῶν ἄλλων πρεσβευτῶν τῆς θεωρίας ταύτης. Περαιτέρω δὲ ἀνάπτυξις τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων εἶναι καὶ τοῦ Καντίου τὰ διδάγματα καὶ τῶν ἄλλων ὀπαδῶν τῆς κριτικῆς λεγομένης σχολῆς, καθ' οὓς ἡ γνῶσις καὶ πέρα τῆς ἐμπειρίας δύναται νὰ χωρῇ, ὅταν πρόκειται περὶ δημιουργίας ὑποθέσεων καὶ θεωριῶν, αἵτινες δύνανται νὰ συμπληρῶσι τὴν ἐμπειρικὴν γνῶσιν.

Ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἔχουσι τὴν ἀφετηρίαν καὶ αἱ περὶ τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως καὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας πολλαπλαῖ θεωρίαι.

Τῆς ὀρθολογικῆς σχολῆς, ἥτις πρεσβεύει ὅτι πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὀρθὸς λόγος, ἀρχηγέτης ἀναγνωρίζεται Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης, οὗτινος γνωριμωτάτη εἶναι ἡ ρήτρα *«κρῖναι λόγῳ πολύδηριν ἔλεγχον»* [1], ἔτι δὲ ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, οἵτινες ψέγουσι τὰς αἰσθήσεις ὡς γεννώσας τὴν πλάνην. Ἄκροι δὲ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς εἶναι ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοί. Τοῦ δὲ Καρτεσίου καὶ τοῦ Malebranche καὶ τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἑγέλου καὶ τῶν Νέων καντιακῶν καὶ τοῦ Cousin τὰ ὀρθολογικὰ διδάγματα καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν αἵρεσιν ταύτην, εἶναι ἀποβλαστήματα τῶν ἑλληνικῶν ἐκείνων φιλοσοφημάτων.

Τῆς δ' ἐμπειρικῆς σχολῆς, καθ' ἣν πηγὴ τῆς γνώσεως καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας γίνονται αἱ αἰσθήσεις, πρεσβευταὶ πρῶτοι ἐγένοντο οἱ Σοφισταί, πρὸ πάντων ὁ Πρωταγόρας, ὁ διδάξας ὅτι *«πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»* [2], ἔπειτα δὲ οἱ Κυρηναϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ ἄλλοι. Οἱ μέσοι αἰῶνες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους,

[1] Πρβλ. *Σέξτου Ἐμπειρικοῦ*, Π. μαθ. 7, 111.
[2] Πρβλ. *Πλάτ.* Θεαίτ. 152 A κ ἑξ. κ. ἄ.

ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Φραγκίσκος Βάκων καὶ ὁ Hobbes καὶ ὁ Locke καὶ ὁ Hume καὶ ὁ J. St. Mill ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ ὁ Condillac καὶ ὁ Lamettrie καὶ ὁ Holbach καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν ἄλλαις χώραις, μάλιστα δὲ οἱ ἀσμενίζοντες εἰς τὴν αἰσθησιοκρατίαν καὶ τὸν ὑλισμόν.

Ἡ δὲ κριτικὴ σχολή, ἥτις ἐν τῷ προβλήματι τούτῳ καὶ τὸν λόγον τιμᾷ καὶ τὴν αἴσθησιν, ἀπὸ τῶν Στωικῶν μάλιστα ὡρμήθη καὶ τῶν Ἐπικουρείων.

Πλείονος ἄξιοι εἶναι ἀναμφιβόλως οἱ Ἕλληνες, διότι καὶ ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως αὐτοὶ κατέβαλον τὰς πρώτας κρηπῖδας. Δὲν ἐνέμειναν οἱ ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφήσαντες εἰς τὴν ἀφελῆ πραγματοκρατίαν, καθ' ἣν τὸ γινωσκόμενον ἀντικείμενον ὑπάρχει ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως, ὅπως γίνεται γνωστὸν εἰς ἡμᾶς, ἀλλὰ ταχέως ἦλθον ἐπὶ τὴν κριτικὴν τοῦ φιλοσοφήματος τούτου ἀντίληψιν, ἥτις ἀποδέχεται ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι ἐξηρτημένη ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων τῶν ἡμετέρων, οὗ ἕνεκα δὲν εἶναι ἀπόλυτος ἀλλὰ σχετική. Γνωριμώτατα εἶναι τὰ τοῦ Δημοκρίτου *«νόμῳ γλυκὺ καὶ νόμῳ πικρόν, νόμῳ θερμόν, νόμῳ χροιή, ἐτεῇ δὲ ἄτομα καὶ κενόν»* [1], εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἄλλοι ἠκολούθησαν καὶ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ ὁ Galilei καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν ὅσοι ἐκ τῶν ἔπειτα διέκριναν κυρίας καὶ δευτερευούσας ἰδιότητας τῶν πραγμάτων.

Καὶ τῆς γνωσιολογικῆς δὲ ἰδεολογίας ἡ ἑλληνικὴ διάνοια ὑπετύπωσε πάσας τὰς μορφάς. Τῆς ὑποκειμενικῆς ἰδεολογίας, καθ' ἣν τὰ πράγματα θεωροῦνται προϊόντα τῆς συνειδήσεως τοῦ ὑποκειμένου, θιασῶται ἐγένοντο ὁ Ἡράκλειτος μάλιστα καὶ οἱ Ἐλεᾶται καὶ ὁ Πλωτῖνος, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἄλλοι συνετάχθησαν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ὁ Descartes καὶ ὁ Malebranche καὶ ὁ Berkeley, ὁ εἰσηγητὴς τῆς λεγομένης ἀϋλίας, καὶ ὁ Schopenhauer, ἐξ οὗ ἀφορμᾶται ἡ φαντασιοδοξία.

Τῆς δὲ ἀντικειμενικῆς ἰδεολογίας, ἥτις ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ πράγματι ὑπάρχον εἶναι ἰδέα ὑφισταμένη ἐπέκεινα τῆς συνειδήσεως τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου, δημιουργὸς ἐγένετο ὁ Πλάτων, ἐπὶ τῶν διδαγμάτων δὲ τοῦ Ἕλληνος τούτου σοφοῦ ἐστηρίχθησαν πάντες οἱ

[1] *Σέξτου Ἐμπειρικοῦ*, Π. μαθ. 7, 135.

τῆς ἀντικειμενικῆς ἰδεολογίας ὀπαδοὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, πρώτιστα πάντων οἱ περὶ τὸν Κάντιον, ὁ Fichte καὶ ὁ Schelling καὶ ὁ Ἕγελος καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐξῆραν τὴν ἔννοιαν τῶν ἀπολύτων ἰδεῶν· ὁ Schelling ὠνομάσθη δεύτερος Πλάτων· ἔπειτα οἱ Νέοι καντιακοί, ὅσοι εἰσήγαγον τὰς ἀξίας καὶ τὴν ἀπόλυτον ὑποχρέωσιν καὶ τὴν λεγομένην καθολικὴν συνείδησιν καὶ ὡμίλησαν περὶ τρίτης χώρας, ὅπου αἱ ἀξίαι, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ πάσης ἀτομικῆς συνειδήσεως, ἰσχύουσιν ἀϊδίως καθ' αὑτάς, ἔξω τόπου καὶ χρόνου.

Ἀλλ' οὐ μόνον ἐνταῦθα, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῶν ἀξιολογωτάτων περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωριῶν οἱ Ἕλληνες ἀναντιλέκτως τῶν χρυσοστεφάνων ἔτυχον ἄθλων.

Τὸν δυϊσμόν, τὴν θεωρίαν δῆλον ὅτι, καθ' ἣν διτταὶ ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχουσιν οὐσίαι, ὕλη καὶ πνεῦμα, πρώτη κατ' ἀκρίβειαν ἀνέπτυξεν ἡ ἑλληνικὴ διάνοια διὰ τοῦ Ἀναξαγόρου, ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν κοσμοποιὸν νοῦν, καὶ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, οἵτινες σφόδρα ἐπῄνεσαν αὐτὸν διὰ τοῦτο. Καὶ ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῶν διδαγμάτων τούτων τῆς Ἑλλάδος οἱ δυΐζοντες σοφοὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τοῦ Καρτεσίου μέχρι τοῦ Ἑρβάρτου καὶ τοῦ Lotze καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἀσπάζονται τοῦτο τὸ φιλοσόφημα.

Τοῦ δὲ ὑλισμοῦ, ἤτοι τῆς θεωρίας, ἥτις διδάσκει ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον εἶναι φυσικὴ καὶ χημικὴ ἐνέργεια, ἡ δὲ συνείδησις γίνεται ἐπιφαινόμενον τῆς ἐνεργείας ταύτης, ἐπιφανέστατοι ἀντιπρόσωποι ὑπῆρξαν οἱ ἀτομικοί, ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος, οἵτινες εἰσήγαγον τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενόν, εὗρον δὲ καὶ ἄλλους ἐν Ἑλλάδι ὀπαδοὺς καὶ μάλιστα τὸν Ἐπίκουρον, τοῦ ὁποίου ἀκεραιοτέραν τὴν διδασκαλίαν περιέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Λουκρήτιος, ὁ Ρωμαῖος φιλόσοφος καὶ ποιητής. Εἶναι δὲ γνώριμον ὅτι ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Gassendi ἀνενέωσε τοῦ Ἐπικούρου τὰ δόγματα, ἡ δὲ περαιτέρω ἔρευνα πολλοὺς ἀπέδειξε τοῦ συστήματος τούτου θιασώτας, ἀπὸ τοῦ Hobbes καὶ τοῦ Hartley καὶ τοῦ Priestley ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ τοῦ Lamettrie καὶ τοῦ Holbach ἐν Γαλλίᾳ καὶ τοῦ Vogt ἐν Γερμανίᾳ καὶ τοῦ Moleschott καὶ τοῦ Büchner καὶ τοῦ Haeckel καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι συμφέρονται πρὸς τὰ θεωρήματα ταῦτα κατὰ τοὺς νῦν χρόνους.

Ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἀκριβέστερον ἀνεπτύχθη καὶ ὁ ἰδανισμός, τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ πρεσβυτάτην καὶ κυριωτάτην οὐσίαν λέγει τὸν νοῦν, τὸ πνεῦμα, τὴν ἰδέαν. Εἰσηγητὴς αὐτοῦ ἐγένετο ὁ ἐπιφανέστατος τῶν Νέων πλατωνικῶν φιλοσόφων, ὁ Πλωτῖνος, καθ' ὃν ἀπὸ τοῦ πρώτου ὄντος τοῦ συμπίπτοντος πρὸς τὸν θεὸν ὁ νοῦς γεννᾶται καὶ ἡ ψυχὴ δι' ἀπορροῆς καὶ τελευταῖον ἐπιγέννημα προέρχεται ἡ ὕλη. Ἡ μοναδολογία τοῦ Leibniz, ἡ παλλογία τοῦ Ἑγέλου, ἡ πανζωία τοῦ Bergson, τἄλλα ἰδανίζοντα συστήματα τῶν χρόνων τῶν ἔπειτα ἀφωρμήθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τοῦ Ἕλληνος τούτου φιλοσόφου.

Καὶ ἡ ταυτίζουσα δὲ θεωρία ἐν Ἑλλάδι σαφέστερον διετυπώθη. Ὅτι ἡ οὐσία τῶν ὄντων οὔτε ὕλη μόνον εἶναι οὔτε πνεῦμα, οὔτε σῶμα μόνον οὔτε ψυχὴ ἀλλὰ συναμφότερον, πρῶτοι ἐδίδαξαν οἱ Ἐλεᾶται καὶ ὁ Ἡράκλειτος. Συστηματικώτεροι δ' ἐγένοντο ἐνταῦθα οἱ Στωικοί, τῶν ὁποίων ἡ φιλοσοφία, ἐπειδὴ ἐξαίρει τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον, χαρακτηρίζεται ὡς πανθεΐα. Ὕλη καὶ δύναμις μετὰ λόγου δημιουργοῦσα εἶναι κατ' αὐτοὺς τὰ κύρια τοῦ κόσμου στοιχεῖα. Καὶ συνάπτονται πρὸς τὰ διδάγματα ταῦτα τῆς Στοᾶς ὁ Βροῦνος καὶ ὁ Σπινόζας καὶ ἄλλοι, πρὸς δὲ τούτοις ὁ Fechner καὶ ὅσοι κατὰ τοὺς ἐσχάτους πρὸς ἡμᾶς χρόνους εἰσήγαγον τὴν νέαν παραλληλίαν, καθ' ἣν σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι διτταὶ ἀπόψεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐνεργείας.

Ἐν ταῖς θεωρίαις ταῖς περὶ τῆς συστάσεως καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ζωῆς δημιούργημα τῶν Ἑλλήνων ἐγένετο ἡ μηχανικὴ θεωρία, ἡ διδάσκουσα ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ συντελοῦνται κατὰ ποιητικὰ αἴτια καὶ τυφλὴν ἀνάγκην. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, ὅστις τὸ ὕδωρ ὥρισεν ὡς τὴν πρώτην ὕλην, ἐξ ἧς προῆλθον τὰ πάντα, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὅστις ἀρχὴν τῶν πάντων ἐθεώρει τὸ ἄπειρον, ὁ Ἀναξιμένης, καθ' ὃν ὁ ἀὴρ τῶν πάντων ὑπάρχει αἰτία, ὑπῆρξαν μεγάλοι τῆς θεωρίας ταύτης ἀντιπρόσωποι. Ἠκολούθησαν δὲ εἰς αὐτοὺς καὶ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἕλξεως καὶ τῆς ἀπώσεως, πρὸς δὲ τούτοις ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος, οἱ ἄκροι ὀπαδοὶ τῆς μηχανικῆς θεωρίας, ἣν ἀνενέωσεν ἔπειτα ὁ Ἐπίκουρος ἐν τῷ συστήματι αὐτοῦ. Περιθρύλητα εἶναι τὰ τοῦ Δημοκρίτου, καθ' ὃν ἐν τῷ κόσμῳ ἄτομα μόνον ὑπάρχουσι καὶ

κενόν, τὰ δὲ ἄτομα εἶναι ἀναρίθμητα μικρότατα σωμάτια μὴ ὑποπίπτοντα εἰς τὴν αἴσθησιν καὶ δὴ ἀγένητα καὶ ἀνώλεθρα, ὁμοειδῆ δὲ καὶ μόνον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν τάξιν καὶ τὴν θέσιν διαφέροντα ἀλλήλων· ἐκ τῶν ἀτόμων δὲ τούτων διὰ συνθέσεως μηχανικῶς συντελουμένης γεννῶνται τὰ διάφορα σώματα καὶ φθείρονται πάλιν διὰ τοῦ χωρισμοῦ. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις διὰ τοῦ Gassendi μάλιστα ἀνέζησαν ταῦτα τῶν Ἑλλήνων τὰ θεωρήματα καὶ τοῦ Καρτεσίου, ἀνεπτύχθησαν δὲ περαιτέρω ὑπὸ τῶν ἔπειτα φυσιοδιφῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Lavoisier καὶ ὁ Proust καὶ ὁ Planck καὶ ὁ de Broglie καὶ ὁ Rutherford καὶ ὁ Niels-Bohr καὶ ὅσοι ἄλλοι τανῦν τὰ κατὰ τὴν σύστασιν ἀνιχνεύουσι τῶν ἀτόμων, ἀποδεικνύουσι δὲ ὀρθὴν τοῦ Δημοκρίτου τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἐν τῇ ὕλῃ κρατεῖ ἡ ὁμοείδεια, καὶ διδάσκουσιν ὅτι ἡ μεταστοιχείωσις εἶναι νόμος ἰσχύων ἐν τῇ φύσει.

Καὶ ἡ θεωρία δὲ ἡ ἐναντία πρὸς ἐκείνην, ἡ τελολογική, καθ' ἣν τελικὰ αἴτια πρυτανεύουσιν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ κόσμου, ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνεπτύχθη ἐπιστημονικώτερον τὸ πρῶτον, οἵτινες καὶ τὴν αὐστηροτέραν τελολογίαν διέκριναν, καθ' ἥν τὰ πάντα τελοῦνται κατὰ σκοπιμότητα, καὶ τὴν μετριωτέραν, ἥτις δὲν ἀποκλείει καὶ τὰ αἴτια τὰ ποιητικά, καὶ τὴν ὑπερβατικὴν ἢ ὑπερκόσμιον, ἥτις πρεσβεύει ὅτι οἱ σκοποὶ ὑπάρχουσιν ἔξω τῶν πραγμάτων εἴτε ὡς νοήματα τοῦ θείου νοῦ εἴτε ὡς ἰδέαι, δι' ὧν ἡ γένεσις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ παντὸς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἄγεται ἐπὶ τὸν τελικὸν αὐτῆς σκοπόν, καὶ τὴν ἔμμονον τελολογίαν, ἥτις διδάσκει ὅτι τὰ τελικὰ αἴτια ἐν τῇ φύσει ὑπάρχοντα συντελοῦσι βαθμιαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τελείωσιν τῶν ὄντων. Καὶ εἶναι ἐνταῦθα τῆς τελολογίας μεγάλοι ἀντιπρόσωποι ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ἡ Σωκρατικὴ σχολή. Ὁ Ἀναξαγόρας μὴ δυνάμενος νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἐκ μηχανικῶν μόνον λόγων εἰσήγαγεν, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν δημιουργίαν τὸν νοῦν. Καὶ ὁ Πλάτων ἄριστον καὶ τελειότατον τὸν κόσμον ἐκδεχόμενος ἑρμηνεύει αὐτὸν ὡς ἔργον λογικῆς αἰτίας ῥυθμιζούσης σκοπίμως τὴν μηχανικῶς κινουμένην ὕλην. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ πρὸς τὰ τοῦ Ἀναξαγόρου συμφωνῶν, περὶ οὗ εἶπεν ὅτι εἰσάγων τὸν νοῦν εἰς τὴν δημιουργίαν *«οἷον νήφων ἐφάνη παρ' εἰκῇ λέγοντας τοὺς πρότερον»* [1], καὶ πρὸς τὰ τοῦ Πλάτωνος ἀνέπτυξε τὴν περὶ ὁλότητος καὶ ἐντελεχείας περιώνυμον

[1] *Ἀριστ.* Μ. τ. φ. Α 3, 984β 8 κ. ἑξ.

θεωρίαν, καθ' ἣν πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κατά τινα οἱονεὶ προδιατεταγμένην ἁρμονίαν φέρονται πρὸς καθωρισμένους ἐκ τῶν προτέρων σκοπούς. Ὁμοία εἶναι ἡ τελολογία τῶν Στωικῶν, ὧν ἡ θεωρία, ἂν καὶ φέρεται πρὸς τὸν ὑλισμόν, ταυτίζουσα καὶ πανθεΐζουσα ἐκδέχεται τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ἔργον λογικόν. Ἐγένοντο δὲ οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ κύριοι θεμελιωταὶ τῆς περὶ δικαιώσεως τοῦ θεοῦ διδασκαλίας, ἧς τὰς βάσεις εἶχεν, ὡς εἴπομεν, καταβάλει ὁ Πλάτων. Συμφέρεται δὲ καὶ ὁ Πλωτῖνος, καθ' ὃν ὁ κόσμος εἶναι καλὸς καὶ τέλειος, ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ τέλειος ὑλικὸς κόσμος.

Ὅτι δὲ εἰς τὰ τελολογικὰ ταῦτα θεωρήματα τῶν Ἑλλήνων ἠκολούθησαν οἱ νεώτεροι, ἐλέγχει ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης. Τοῦ Πλάτωνος ὀπαδὸς ἐγένετο ὁ Ἑρρῖκος More, τῆς Κανταβριγιακῆς σχολῆς θιασώτης, ὅστις ἐπεξῆλθε πρὸς τὴν μηχανικὴν θεωρίαν τοῦ Καρτεσίου· ὡσαύτως δὲ ὁ Cudworth, ὅστις ἀντετάχθη εἰς τὴν ἀθεΐαν τοῦ Hobbes, ὅπως δὲ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ ὁ Πλωτῖνος καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, ἀπεδέχετο λόγους σπερματικοὺς ἐν τῇ φύσει, δῆλα δὴ δημιουργικὰς δυνάμεις ἐν αὐτῇ. Καὶ ὁ Shaftesbury δέ, ὅστις ἐσπούδασε νὰ δείξῃ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι σκοπίμως καὶ ἁρμονικῶς διατεταγμένος, τὰ δ' ἐν αὐτῷ κακὰ εἶναι μόνον ἐπὶ μέρους δυσαρμονίαι συντελοῦσαι εἰς τὴν τάξιν καὶ τὴν ἁρμονίαν τοῦ ὅλου, ἐπαναλαμβάνει τοῦ Πλάτωνος δόγματα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωικῶν. Καὶ ὁ Leibniz, ὁ μέγιστος κήρυξ τῆς θεωρίας τῆς σκοπιμότητος ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων τούτων ὁρμώμενος κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἐπειράθη νὰ συνδυάσῃ τὴν τελολογικὴν μετὰ τῆς μηχανικῆς περὶ κόσμου θεωρίας, μάλιστα ἐν τῇ Θεοδικίᾳ αὐτοῦ. Περιώνυμος εἶναι ἡ προδιατεταγμένη ἁρμονία τοῦ φιλοσόφου, καθ' ἣν σύμπας ὁ κόσμος εἶναι σκοπίμως διατεταγμένος, πάντα δ' ἐν αὐτῷ συντελοῦνται, ὅπως ἐν τῷ θεάτρῳ αἱ πράξεις τῶν ὑποκριτῶν γίνονται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ὅλου κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητοῦ· τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κακὰ συμπληροῦσι τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου ὡς ἐναρμονίου ὅλου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Wolff καὶ ὁ Schelling καὶ ὁ Fichte καὶ ὁ Ἕγελος καὶ ὁ Lotze καὶ ὅσοι ἄλλοι τῶν νεωτέρων φιλοσόφων συντάσσονται πρὸς ἐκείνους, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως εἶναι ἀπηρτημένοι ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἑλληνικῆς.

Ἐν τῷ περὶ τῆς ζωῆς ζητήματι τὴν μηχανικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν

ἡ ζωὴ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ φαινόμενον πολυσύνθετον ἐκ φυσικῶν ἑρμηνευόμενον λόγων καὶ συνδυασμῶν, ὅπως καὶ τὰ τῆς φύσεως τῆς ἀνοργάνου, ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν Ἑλλάδι ὁ Δημόκριτος καὶ Στράτων ὁ Λαμψακηνός, ὁ εἰσηγητὴς τῆς αὐστηρᾶς παγκοσμίας, καὶ οἱ Ἐπικούρειοι, πρὸς οὓς φέρονται οἱ τοῦ ὑλισμοῦ θιασῶται ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ὅσοι ἄλλοι τὴν σκόπιμον ἐνέργειαν ἀποκρούοντες πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἑρμηνεύουσιν ὡς γινόμενα κατὰ νόμους μηχανικούς.

Τὴν δὲ ζωτικὴν θεωρίαν, ἥτις διδάσκει ὅτι ὁ ὀργανισμὸς δὲν εἶναι προϊὸν μόνον μηχανικῶν καὶ χημικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλ' ἐγκλείει καὶ σκοπίμως δρώσας δυνάμεις, ἐν αἷς ὑπάρχει τρόπον τινὰ ἡ ἰδέα τοῦ ὅλου ἐκ τῶν προτέρων, καὶ παρ' ἄλλοις ἀνευρίσκομεν, πολὺ δὲ μᾶλλον παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει, ὅστις πρὸς τὴν μηχανικὴν τοῦ Δημοκρίτου διδασκαλίαν ἀντιφερόμενος ἐσπούδασε νὰ ἑρμηνεύσῃ τελολογικῶς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ συντελουμένην ἀνέλιξιν, πρῶτος δέ, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὑπετύπωσε τὴν θεωρίαν τῆς ὁλότητος καὶ τῆς ἐντελεχείας, καθ' ἣν ὁ ζῶν ὀργανισμὸς δὲν ἀποτελεῖται ἐκ μερῶν παρ' ἄλληλα κειμένων, ἀλλ' εἶναι σύνολον διεπόμενον ὑπὸ μιᾶς ἀρχῆς, ἥτις ὡς ἰδέα ρυθμίζει τὰ μέρη καὶ ἄγει εἰς τὴν συντέλεσιν τῆς μορφῆς τοῦ ὅλου, ἐγένετο δὲ οὕτω πρόδρομος πάντων τῶν ἔπειτα, ὅσοι ἐζήτησαν νὰ εἰσαγάγωσιν ὁμοίας ὑποθέσεις. Συντάσσονται δὲ πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην καὶ οἱ Στωικοί, οἵτινες ἀνέπτυξαν τὰ περὶ τῶν σπερματικῶν λόγων, καὶ ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Γαληνὸς καὶ ἄλλοι, δι' ὧν ἡ διδασκαλία αὕτη μετελαμπαδεύθη εἰς τοὺς ἔπειτα, ἐν οἷς καὶ ὁ φυσιολόγος Harvey καὶ ὁ Cudworth ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ πολλοὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς σχολῆς τοῦ Montpellier ἐν Γαλλίᾳ καὶ ὁ Ἰωάννης Müller καὶ ὁ Liebig ἐν Γερμανίᾳ καὶ ὁ Reinke καὶ ὁ Bunge καὶ ὁ Erhardt καὶ ὁ Driesch, οἱ ὀπαδοὶ τῆς νέας ζωτικῆς θεωρίας, οἵτινες ἀνενέωσαν τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Reinke ἐν τῇ κατασκευῇ καὶ τῇ λειτουργίᾳ τῶν ὀργανισμῶν παρὰ τὰς φυσικὰς καὶ χημικὰς ἐνεργείας ἀποδέχεται ἀρχήν τινα δυναμικὴν δεσπόζουσαν, ἥτις καθορίζει τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἐνεργειῶν καὶ διέπει αὐτὰς ὡς λογική τις αἰτία. Καὶ ὁ Driesch ἐν τοῖς ὀργανισμοῖς τῶν ζῴων ἀνευρίσκει ἴδιον νόμον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν, ὃν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἀκολουθῶν ὠνόμασε νόμον τῆς ὁλότητος καὶ τῆς ἐντελεχείας.

Πολὺ θαυμαστότεροι εἶναι ἐνταῦθα οἱ Ἕλληνες, διότι καὶ αὐτὴν

τὴν θεωρίαν τῆς ἀνελίξεως πρῶτοι εἰσήγαγον εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἤδη ὁ Ἀναξίμανδρος τὸν νόμον τῆς προσαρμογῆς ὑποτυπῶν ἐδίδαξεν ὅτι τὰ ζῷα αὐτομάτως ἐγεννήθησαν ἐντὸς τοῦ ὕδατος, ἐξῆλθον δὲ εἰς τὴν γῆν, ὅτε ἐγένοντο ἱκανὰ νὰ ζήσωσιν ἐπ' αὐτῆς. «*Κατ' ἀρχάς*», εἶπεν, «*ἐξ ἀλλοειδῶν ζῴων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη, ἐκ τοῦ τὰ μὲν ἄλλα δι' ἑαυτῶν ταχὺ νέμεσθαι, μόνον δὲ τὸν ἄνθρωπον πολυχρονίου δεῖσθαι τιθηνήσεως· διὸ καὶ κατ' ἀρχὰς οὐκ ἂν ποτε τοιοῦτον ὄντα διασωθῆναι*»[1]. Καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὸν νόμον τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων εἶπεν ὅτι τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῷα προῆλθον κατ' ἀρχὰς ἐκ τῆς γῆς αὐτομάτως, ἀπὸ ἀτελεστέρων δὲ τὰ ἔμψυχα ἦλθον κατὰ μικρὸν ἐπὶ τελειοτέρας μορφάς. Συμφέρονται δ' ἐν τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ καὶ ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἀρχέλαος καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ἐπίκουρος, ἐξ ὧν τὰ διδάγματα ταῦτα ἦλθον ἐπὶ τοὺς νεωτέρους, ἀπὸ τοῦ Βρούνου μέχρι τοῦ Tyndall καὶ τοῦ Haeckel καὶ τοῦ Verworn καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐδίδαξαν τὰ περὶ τῆς αὐτομάτου γενέσεως τῆς ζωῆς, καὶ ἀπὸ τοῦ Buffon καὶ τοῦ Ἐράσμου Darwin καὶ τοῦ Lamarck καὶ τοῦ Geoffroy Saint-Hilaire μέχρι τοῦ Καρόλου Darwin καὶ τῶν περὶ αὐτόν, τοὺς ὁποίους ἀνέδειξεν ἡ τῆς ἀνελίξεως θεωρία.

Καὶ ταῦτα μὲν ὀλίγα ἐκ πολλῶν ὅσα κατώρθωσαν οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φυσικῇ φιλοσοφίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος Ἕλληνες ἐγένοντο οἱ πρωτοπόροι. Τὰ γενικώτατα περὶ τῆς ψυχῆς ζητήματα ἐκεῖνοι ἠκρίβωσαν πρῶτοι. Ἡ δυΐζουσα ψυχολογικὴ θεωρία ἀπὸ τοῦ Ἀναξαγόρου μάλιστα ὁρμηθεῖσα ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Νέων πλατωνικῶν, οἵτινες καὶ τὰς περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ὑπετύπωσαν ἀποδείξεις, ὅσαι καὶ νῦν ἔτι ὑπάρχουσιν ἐν χρήσει.

Παραλλήλως δὲ ἡ ὑλίζουσα εἰσήχθη θεωρία διὰ τοῦ Δημοκρίτου μάλιστα καὶ τοῦ Ἐπικούρου, ἔτι δὲ ἡ ταυτίζουσα διὰ τῆς Στοᾶς καὶ ἡ ἰδανίζουσα διὰ τοῦ Πλωτίνου.

Καὶ τὸ περιθρύλητον δὲ πρόβλημα περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνάγκης ἐν τῇ βουλήσει οἱ Ἕλληνες θαυμάζονται ὅτι ἠρεύνησαν πρῶτοι καὶ τὰς θεωρίας εἰσήγαγον, αἵτινες μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς

---

[1] *Ψ. Πλουτ.* Στρωμ. 2 (*Εὐσεβίου*, Προπαρ. Εὐαγγελικὴ 1, 8, 2).

χρόνων ἐπαναλαμβάνονται καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, ὅσα καὶ νῦν προβάλλονται ὑπὲρ ἑκατέρας τῶν θεωριῶν τούτων.

Ἀξιολογώταται δὲ εἶναι ὁμολογουμένως καὶ αἱ συμβολαί, ὅσας συνετέλεσαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς πολλαπλᾶς θεωρίας τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ θεωρία, ἥτις πρεσβεύει ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι προϊὸν ὁρμῆς ἐγκειμένης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, ἔχει δ' ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὀπαδοὺς ἄλλους τε καὶ τὸν Οὔγωνα Γρότιον καὶ τὸν Cumberland καὶ τὸν Shaftesbury καὶ τὸν Adam Smith, εἶναι δίδαγμα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων σοφῶν. Ὁ Πλάτων ἐδίδαξε πρῶτος ὅτι ἡ πόλις λαμβάνει τὴν ἀρχὴν ἐντεῦθεν, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἄγεται πρὸς κοινωνίαν κατὰ φύσιν. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐχαρακτήρισε τὸν ἄνθρωπον ὡς ζῷον πολιτικόν.

Ἡ δὲ θεωρία τῆς βίας, ἣν πολλοὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν οἷς καὶ ὁ Nietzsche, ὁ εἰσαγαγὼν τὰ περὶ τῆς ἀνατροπῆς τῆς κρατούσης ἠθικῆς διδάγματα καὶ τὰ περὶ τοῦ ὑπερανθρώπου, ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων Σοφιστῶν ὁρμᾶται, μάλιστα τῶν νεωτέρων τούτων, τοῦ Θρασυμάχου καὶ τοῦ Καλλικλέους καὶ τοῦ Πώλου, οἵτινες πρῶτοι ἐδίδαξαν ὅτι πᾶν πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν σύστημα ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ τῶν ὑπερεχουσῶν κοινωνικῶν ὁμάδων.

Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ θεωρία τῆς συνθήκης, ἧς κύριος ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀντιπρόσωπος εἶναι ὁ Hobbes, καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολέμιοι πρὸς ἀλλήλους φύσει καὶ ἡ πολιτεία συνέστη κατὰ συνθήκην πρὸς προστασίαν τοῦ λαοῦ, ὡσαύτως δὲ ὁ Σπινόζας καὶ ὁ Rousseau καὶ ἄλλοι, εἶναι περιφανῶς παλαιά. Οὐ μόνον τὰς ῥίζας αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκριβῆ διατύπωσιν εὑρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι. Διαφαίνεται παρὰ τῷ Ἡρακλείτῳ, ἔπειτα δ' ἐν τοῖς νόμοις τοῦ Πλάτωνος, σαφέστατα δ' ἐκηρύχθη ὑπὸ τοῦ Ἐπικούρου, ὅστις εἶπε «*τὸ τῆς φύσεως δίκαιόν ἐστι σύμβολον τοῦ συμφέροντος εἰς τὸ μὴ βλάπτειν ἀλλήλους μηδὲ βλάπτεσθαι. Ὅσα τῶν ζῴων μὴ ἠδύνατο συνθήκας ποιεῖσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἄλληλα μηδὲ βλάπτεσθαι, πρὸς ταῦτα οὐδέν ἐστιν οὐδὲ δίκαιον οὐδ' ἄδικον, ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἐθνῶν ὅσα μὴ ἠδύνατο ἢ μὴ ἐβούλετο τὰς συνθήκας ποιεῖσθαι ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι*»[1].

[1] *Διογ. Λαερτίου*, I, 150, κ.ἑξ.

Δὲν ἀφῆκαν δὲ οἱ Ἕλληνες ἀνεξέταστα καὶ τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τὰ θεωρήματα, ἀλλὰ καὶ ἀκριβέστερον ὑπετύπωσαν αὐτά. Δηλοῦσιν ὁ Λυκοῦργος, ὁ Σόλων, ὁ Πεισίστρατος, ὁ Κλεισθένης, ἄλλοι νομοθέται, ἔτι δὲ οἱ φιλόσοφοι, μάλιστα ὁ Πλάτων, οὗτινος γνωριμώτατα εἶναι τὰ περὶ ἰδεώδους πολιτείας καὶ κοινωνίας τῶν ἀγαθῶν καὶ καταργήσεως τοῦ γάμου ἐν ταῖς ἀνωτέραις τάξεσι, πρὸς δὲ τούτοις οἱ Κυνικοὶ καὶ Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος, οὗτινος περιώνυμος εἶναι ἡ ῥήτρα «*ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν*»[1], καὶ οἱ Στωικοί, οἵτινες σαφῶς ἐκήρυξαν τὴν κοσμοπολιτείαν.

Καὶ εἶναι περιφανεστάτη ἡ ἐπίδρασις, ἣν τὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων σοφῶν ἤσκησαν ἐπὶ τοὺς ἔπειτα. Ἐπὶ τοῦ Πλάτωνος ἐστηρίχθησαν ὅσοι μετ' αὐτὸν εἰσήγαγον τὰς λεγομένας οὐτοπίας, οὐ μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τοῦ Θεοπόμπου καὶ τοῦ Ἑκαταίου μέχρι τοῦ Εὐημέρου καὶ τοῦ Πλωτίνου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ἀπὸ τοῦ Θωμᾶ Μώρου καὶ τοῦ Θωμᾶ Καμπανέλλα καὶ τοῦ Φραγκίσκου Βάκωνος καὶ ὕστερον τοῦ Bellamy καὶ ὅσοι ἄλλοι συμφέρονται πρὸς τούτους. Εἶναι ὅμως σημειώσεως ἄξιον ὅτι ἡ Ἑλλὰς καὶ ἐνταῦθα οὐδέποτε ἠσπάσθη τὰς ἄκρας γνώμας. Ὁ Πλάτων τῶν σοφῶν ἐπῄνεσε τὴν ἀρχήν, οὐχὶ δὲ τὸ ζοφερὸν κράτος τῆς ἀγρίας βίας, ἧς αἱ τραγικαὶ ὑπερβολαὶ διασείουσι καὶ συνταράσσουσι πρόρριζα τὸ κοινωνικὸν οἰκοδόμημα. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ὑπὲρ τῶν μετριωτέρων κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τασσόμενος, ὡς συμφωνοτέρων πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐθεώρησε τὴν βελτίωσιν τῆς κοινωνίας ἠρτημένην μᾶλλον ἀπὸ τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἐπιθυμιῶν, ὅστις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας τῶν ἀνθρώπων· «*Μᾶλλον δεῖ τὰς ἐπιθυμίας ὁμαλίζειν*», εἶπεν, «*ἢ τὰς οὐσίας, τοῦτο δ' οὐκ ἔστι μὴ παιδευομένοις ἱκανῶς ὑπὸ τῶν νόμων*»[2].

Ὅτι δὲ καὶ τὰ περὶ διεθνοῦς συμπολιτείας καὶ παγκοσμίου εἰρήνης εἶναι θεωρήματα τῶν Ἑλλήνων, μαρτυροῦσι καὶ αἱ Ἀμφικτιονίαι καὶ αἱ ὕστερον συμπηχθεῖσαι συμπολιτεῖαι, πρὸς δὲ τούτοις τοῦ Δημοκρίτου τὰ δόγματα καὶ τῆς Στοᾶς, ἅτινα διὰ μακρᾶς παραδόσεως εἰς τοὺς ὕστερον μεταφυτευθέντα ἐγένοντο βάσις καὶ τῆς νῦν ὑπαρχούσης Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν.

[1] *Ἀριστ.* Πολιτ. Β 7. 1266α 39.
[2] Πολιτ. Β 7. 1266β 29 κ.ἑξ.

Ἀποβλαστήματα τῶν γνωμῶν, ὅσας εἰσήγαγεν ἡ Ἑλλάς, εἶναι καὶ τὰ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δικαίου καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἡ περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου θεωρία ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ἐκράτησε παρὰ τοῖς Ἕλλησι, σαφέστερον δὲ ἀναφαίνεται παρὰ τῷ Πλάτωνι καὶ τῷ Ἀριστοτέλει καὶ τοῖς Στωικοῖς, ἐξ ὧν καὶ ὁ Κικέρων ἤντλησε καὶ ὁ Οὔγων Γρότιος ἔπειτα καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς Σκωτικῆς καὶ τῆς Κανταβριγιακῆς σχολῆς καὶ ὁ Pufendorf καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπειρικὴ περὶ τοῦ δικαίου ἀντίληψις, εἰς ἣν καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀνήκει σχολὴ καὶ ἡ οἰκονομική, ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἔχει τὰς ῥίζας, τῇ τῶν Σοφιστῶν μάλιστα καὶ τῶν Ἐπικουρείων.

Περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας οὐχὶ ὀρθῶς ἐλέχθη ὅτι ἐγένετο δημιούργημα τῶν νεωτέρων χρόνων, ὡρμήθη δὲ ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως, αἵτινες καθίστανται καθολικαὶ περιλαμβάνουσαι ὅλον τὸν κόσμον, ἐπεξετάθη δ' ἔπειτα κατὰ μικρὸν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὅλου πνεύματος τὴν διήκουσαν διὰ παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Διότι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἤδη συνημμένη πρὸς τὰς παλαιοτάτας θρησκευτικὰς παραδόσεις, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Αἱ δ' ἐπιστημονικαὶ ἀρχαὶ αὐτῆς ὡρμήθησαν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Στοὰ σαφῶς εἰσήγαγε τὴν καθολικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἑνότητος τῶν ἀνθρώπων ἀφετηρίαν ἔχουσα τὸ πανθεϊκὸν αὐτῆς σύστημα. Ἐπειδὴ πάντες οἱ ἄνθρωποι κατ' αὐτοὺς μετέχουσι τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ λόγου, εἶναι τέκνα θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ πρὸς ἀλλήλους. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλάτων ἤδη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀξιόλογα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι διδάγματα, ὡσαύτως δὲ οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ τῆς Ἑλλάδος.

Καὶ περὶ νόμων δὲ ἱστορικῶν ὡμίλησαν οἱ Ἕλληνες καὶ ὑπέδειξαν ὡς τοιούτους ὁ Ἀριστοτέλης καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Πολύβιος τοὺς περὶ διαδοχικῆς ἐμφανίσεως τῶν πολιτευμάτων, εἰσήγαγον δὲ καὶ τὰς ἔτι καὶ νῦν ἐν χρήσει θεωρίας περὶ τῆς ἀνελίξεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου, τὴν τῆς ἀνακυκλήσεως, ἣν εὑρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις καὶ τοῖς Στωικοῖς, καὶ τὴν τῆς προόδου, ἥτις κρατεῖ ἐν τῇ Σωκρατικῇ Σχολῇ, συνάπτεται δὲ καὶ μετὰ τῆς θεωρίας τῆς ἀνακυκλήσεως παρὰ Πλάτωνι, ὅστις δικαίως θεωρεῖται ὁ κύριος ἱδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰ κοινωνικὰ ἐξήτασαν οἱ Ἕλληνες κατὰ διέξοδον καὶ τὰ ἀνώτατα προβλήματα τῆς ἐπιστήμης ἐκείνης, ἥτις σκοπὸν προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ τὰς πράξεις τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας καὶ ὑποτυπώσῃ ἀρχὰς καὶ κανόνας, πρὸς οὓς ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ρυθμίζῃ τὸν βίον. Τὰ περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, τὰ περὶ τῶν ἠθικῶν ἐλατηρίων καὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας, τὰ περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν εἶναι ζητήματα, περὶ τὰ ὁποῖα μετὰ μεγίστου διαφέροντος ἠσχολήθη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ πάσας αὐτῆς τὰς περιόδους.

Τῆς ὀρθολογικῆς θεωρίας, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀρχῆθεν ἐσωτερικήν τινα αἴσθησιν ἀνάλογον πρὸς τὰς ἄλλας αἰσθήσεις, δι' ἧς ἀμέσως ἀντιλαμβάνεται τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἐπιφανεῖς ἀντιπρόσωποι ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ Σωκράτης, οὗτινος περιώνυμος εἶναι ἡ περὶ τοῦ δαιμονίου διδασκαλία, καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοὶ καὶ ἄλλοι.

Τῆς δ' ἐμπειρικῆς θεωρίας, ἥτις ἀμφισβητεῖ τὴν ὕπαρξιν ἐμφύτων ἠθικῶν ἀρχῶν, νομίζει δὲ ὅτι ἐκ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἐνεργείας ἀγόμεθα εἰς τὴν ὑποτύπωσιν τῶν ἠθικῶν κανόνων, πρεσβευταὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων εἶναι οἱ Σοφισταὶ μάλιστα, ὡσαύτως δὲ οἱ Ἐπικούρειοι, οἵτινες ὅμως παρὰ τὴν ῥοπήν, ἣν ἀσκεῖ ἡ ἐμπειρία, ἐδέχοντο καὶ τὴν φρόνησιν ὡς ρυθμιστὴν ἐν τῇ γενέσει καὶ τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἠθικοῦ βίου. Οἱ δὲ νεώτεροι εἶναι καὶ ἐν τοῖς ζητήμασι τούτοις ἐξ ἐκείνων ἐξηρτημένοι. Καὶ πρὸς μὲν τοὺς ὀρθολογικοὺς συνετάχθησαν ἐκ τῶν νεωτέρων ἄλλοι τε καὶ ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Λειβνίτιος καὶ ὁ Κάντιος καὶ οἱ ἄμεσοι ἐκείνου μαθηταὶ καὶ οἱ ἔπειτα θιασῶται, ἔτι δὲ οἱ ὀπαδοὶ τῆς Σκωτικῆς καὶ τῆς Κανταβριγιακῆς Σχολῆς, οἵτινες ὡμίλησαν περὶ ἠθικῆς συναισθήσεως, καὶ ὁ Rousseau, πρὸς δὲ τοὺς ἐμπειρικοὺς οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ μάλιστα ἀπὸ τοῦ Φραγκίσκου Βάκωνος διατρίψαντες περὶ τὰ ζητήματα ταῦτα.

Καὶ τὰ κατὰ τὸν ἀνώτατον δὲ σκοπὸν τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας καὶ τὸ ἄκρον ἀγαθόν, πρὸς τὸ ὁποῖον ἕκαστος ὡς πρὸς κανόνα ὀφείλει νὰ ρυθμίζῃ τὰς πράξεις, ἐν Ἑλλάδι ἠρευνήθησαν τὸ πρῶτον. Ἡ ἡδονικὴ θεωρία, ἥτις σκοπὸν ἀνώτατον τοῦ βίου ὁρίζει τὴν θήρευσιν τῆς ἀπολαύσεως, ἡ χρησιμοθηρική, ἥτις τοῦ συμφέροντος τὴν δίωξιν εἰσηγεῖται, ἡ τῆς τελειώσεως, ἥτις ἄκρον ἀγαθὸν καὶ ὑπέρτατον ἰδεῶ-

δες κρίνει τὴν ἀρτίαν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν σωματικὴν καὶ τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἠθικήν, εἶναι δημιουργήματα τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Σοφισταὶ καὶ οἱ Κυρηναϊκοὶ εἶναι οἱ κύριοι ἀντιπρόσωποι τῆς πρώτης· εἰς τὴν δευτέραν, ἥτις ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις τοὺς ἐπιφανεστάτους ὀπαδοὺς ἔχει ἐν τῇ Ἀγγλικῇ φιλοσοφίᾳ, τὰς βάσεις ἔθεσαν ἐν Ἑλλάδι οἱ Ἐπικούρειοι· τῆς δὲ τρίτης, ἥτις εἶναι περιφανῶς ἡ ἀρίστη πασῶν, διότι ὑποδεικνύει ὅσα καθήκοντα ἔχει ὁ ἄνθρωπος καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τὴν στενωτέραν κοινωνίαν, εἰς ἣν ἀνήκει, καὶ πρὸς τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα, μέγιστοι παρ' Ἕλλησιν ἱεροφάνται ἐγένοντο ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοί, πρὸς ὧν τὰ διδάγματα συμφωνοῦσιν οἱ κράτιστοι τῶν ἠθικῶν φιλοσόφων τῶν νεωτέρων χρόνων.

Καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ καλοῦ οὐδὲν σχεδὸν ὑπάρχει ζήτημα, ὅπερ δὲν ἠρευνήθη ἐν Ἑλλάδι, ὡσαύτως δ' ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας. Οἱ Ἕλληνες οἵτινες ἐν τῇ ἀφελεστέρᾳ ἐκδηλώσει ἐδημιούργησαν τοὺς περικαλλεῖς περὶ τῶν θεῶν μύθους, ἐν δὲ τῇ ἐπιστημονικῇ ἀντιλήψει πάσας ὑπετύπωσαν τὰς ἔτι καὶ νῦν κυκλουμένας περὶ θρησκείας καὶ θεοῦ θεωρίας, ἀποβλέποντες εἰς τὰς πολλαπλᾶς δυσχερείας, εἰς ἃς προσκρούει τῶν αἰωνίων τούτων προβλημάτων ἡ λύσις, ἔτι δὲ εἰς τὴν μεγίστην ὠφέλειαν. ἣν εἰς τὰς κοινωνίας παρέχει ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ λατρεία τῶν ὑπερτάτων ἀξιῶν, ἀπεδοκίμασαν μὲν ἀείποτε τοὺς ἀπερισκέπτως ἀναιροῦντας τὴν πίστιν, προέκριναν δ' ἐκ τῶν ἄλλων θεωριῶν τὸν θεϊσμόν, ὃν κατὰ πάντα τρόπον ἀνέπτυξαν καὶ εἰς τοὺς ἔπειτα παρέδωσαν τὰ μέγιστα σεμνώματα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας[1].

Τοιαύτη ἐγένετο ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ τέχνῃ, οὕτω δ' ἐδολιχοδρόμησεν ἐν τῷ σταδίῳ τῷ φιλοσοφικῷ.

Εἶναι δὲ πρόδηλον, διατί καὶ οἱ παλαιοὶ λαοὶ οἱ μετ' αὐτὴν ἐλθόντες, καὶ δὴ πρῶτοι οἱ Ρωμαῖοι, ἐκείνην ἀνεκήρυξαν μητέρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐκείνην δὲ εἶχον ἀείποτε πρότυπον ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ ἰδίου αὐτῶν πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν φιλοσοφίας, πολὺ δὲ μᾶλλον οἱ νεώτεροι, οἵτινες ἐπὶ τὰ ἴχνη ἐβάδισαν τῶν Ἑλλήνων. Διὰ

[1] Τὴν σχέσιν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσοφημάτων δεικνύομεν ἀκριβέστερον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ *Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν*, Ἀκαδημεικά, 3, 1935, ὅπου καὶ αἱ παραπομπαὶ καὶ ἡ ἀπαραίτητος παρατίθεται βιβλιογραφία.

τοῦτο καὶ ὁ Μακώλεϋ τὸ δαιμόνιον τῆς ἑλληνικῆς διανοίας θαυμάζων ὁμολογεῖ ὅτι τὰ εὐγενέστατα προϊόντα τῆς νεωτέρας σοφίας προῆλθον ἐξ αὐτῆς[1]. Καὶ τοῦ Shelley δέ, τοῦ φιλοσόφου καὶ ποιητοῦ, ἔψαλεν ἡ μοῦσα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος τύπος καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὸ ἀκρότατον ἀνῆλθον ἐν Ἑλλάδι, ἥτις ἐνετύπωσε τὴν σφραγῖδα αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀμωμήτων ἀριστουργημάτων, ὧν καὶ τὰ συντρίμματα αὐτὰ προκαλοῦσι τὸν ἴλιγγον· ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐνέπνευσεν ὁρμὰς καὶ τάσεις, αἵτινες θὰ διαμένωσιν αἰώνιαι, ἀποβλέπουσι δὲ εἰς τὸν ἐξευγενισμὸν καὶ τὴν ἔξαρσιν μέχρι τελειώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὅτι Ἕλληνες εἶναι πάντες οἱ νεώτεροι, καὶ οἱ νόμοι αὐτῶν καὶ τὰ γράμματα καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη ἔχουσι τὰς ρίζας ἐν Ἑλλάδι[2]. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον καὶ περὶ τῶν μυσταγωγῶν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἐλέχθη ὅτι εἶναι ἐπίγονοι τῶν Ἑλλήνων.

Ἀλλὰ τὴν Ἑλλάδα τίνες ἄλλοι πρέπει νὰ λατρεύωσι μᾶλλον ἡμῶν, οἵτινες ἐν τῇ θεωρίᾳ αὐτῆς καὶ τὴν προαίρεσιν ὀφείλομεν νὰ ἐνισχύωμεν καὶ νὰ χαλκεύωμεν τὴν γνώμην ἐν τῇ μεγάλῃ ὁδῷ, ἣν ἀκολουθοῦντες συνεχίζομεν τῶν πατέρων τὸ ἔργον καὶ σπουδάζομεν νὰ δημιουργήσωμεν τὸν νέον ἡμῶν πολιτισμόν, καὶ ἀναδείξωμεν μεγαλεῖον ἀντάξιον πρὸς τὸ μεγαλεῖον τῶν ἐνδόξων χρόνων;

Πότε δὲ τὸ καθῆκον τοῦτο θὰ εἶναι τόσον ἐπιτακτικόν, ὅσον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς σταδιοδρομίας τῆς ἀνθρωπότητος, ὅτε πάντες οἱ θέλοντες νὰ ἀριστεύωσιν ἐν τῇ παγκοσμίῳ κονίστρᾳ περισυλλέγονται καὶ ἀνασυντάσσονται, ἐν τῇ ἀναδημιουργίᾳ δὲ ταύτῃ καὶ πρὸς τοὺς ὑπερανθρώπους τοῦ παρελθόντος στρέφουσι τὰ βλέμματα, τοὺς ἱεροφάντας τῶν μεγάλων ἰδεῶν, οἵτινες διὰ τῶν αἰώνων διαδεχόμενοι ἀλλήλους ἐθέρμαναν τὰ ἅγια συναισθήματα καὶ προέτρεψαν τὴν βούλησιν πρὸς εὐγενεῖς ἐνεργείας καὶ κατὰ πάντα τρόπον προήγαγον τὸν βίον;

Πότε ἄλλοτε μᾶλλον ἢ σήμερον, ὅτε νέα μεγάλη πνοὴ καὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς καὶ ἡμᾶς παροτρύνει, ἵνα γενναίου φρονήματος ἐμφορούμενοι ἁμιλλώμεθα ἐν τῇ ἀναστηλώσει τῶν ὑψηλῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας κατὰ μικρὸν ἔστησεν ἡ σωφρονοῦσα ἀνθρωπότης ὡς ὑπερτάτους κανόνας, πρὸς οὓς καὶ τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη ἱερώτατον καθῆ-

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ Αἰωνία Ἑλλάς, 1919, σελ. 26, 36.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

[2] Αὐτόθι.

κον ἔχουσι νὰ ρυθμίζωσι τὸν βίον, τῶν ἀξιῶν, αἵτινες ὑπὸ λαίλαπος τρομερᾶς διεσείσθησαν κατὰ τοὺς ἐσχάτους τούτους χρόνους;

Εἶναι ἡ ἱερὰ πνοή, ἥτις ὀφείλει νὰ παρακολουθῇ τῆς ἱστορίας τὴν ἐξέλιξιν καὶ νὰ ζωογονῇ πάντας τοὺς παράγοντας τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας, πάντας τοὺς τεταγμένους εἰς τὴν ὀρθὴν καθοδήγησιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν.

Καὶ γίνονται ἐντεῦθεν περιφανεῖς οἱ λόγοι, δι' οὓς κατὰ τὴν πανηγυρικὴν ταύτην συνεδρίαν τῆς ἡμετέρας 'Ακαδημίας, καθ' ἣν γεραίρεται ἡ 'Επιστήμη καὶ ἡ Τέχνη καὶ τιμᾶται ἡ 'Αρετή, προσῆκον ἐνόμισα νὰ εἰσαγάγω πάλιν τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν εἰς τὸ Πάνθεον τῆς 'Ελλάδος καὶ νὰ ἐπιδείξω τὴν ἔκπαγλον χορείαν τῶν ἡμιθέων, τοὺς ὁποίους ἐν τῇ πνευματικῇ παλαίστρᾳ ἀθλήσαντας ἐστεφάνωσεν ἡ 'Αθανασία, καὶ τὰς δάφνας, δι' ἃς καυχᾶται δικαίως καὶ σεμνύνεται ὁ ὑπέροχος ἑλληνικὸς πολιτισμός.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΙ ΨΥΧΙΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΦΡΟΙ *

Αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι καὶ οἱ νεφροὶ κατὰ τοὺς Ἕλληνας.

Πρὶν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα διὰ τῶν 'Ελλήνων καὶ τῶν νεωτέρων σοφῶν καθορίσῃ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὸ νευρικὸν σύστημα καθόλου ὡς ἕδραν τῆς λειτουργίας τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἐκράτησε παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἡ δόξα, καθ' ἣν ἡ καρδία καὶ ἄλλα τινὰ τῶν σπλάγχνων γίνονται ὄργανα ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Κατὰ τὴν ἀφελεστέραν ταύτην τῶν ἀνθρώπων ἀντίληψιν ἡ καρδία γινώσκει, διανοεῖται, συναισθάνεται, ὀρέγεται· τὸ ἧπαρ εἶναι κέντρον τῆς λύπης, τῆς ἐπιθυμίας, τῆς μαντικῆς δυνάμεως· ἡ χολὴ γίνεται ἀφετηρία τῆς ὀργῆς· ἄλλα σπλάγχνα εἶναι ἕδρα ψυχικῶν λειτουργιῶν παραπλησίων. Φέρεται δὲ ἡ ὑπόληψις αὕτη περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ παρὰ τοῖς 'Εβραίοις καὶ παρ' ἄλλοις προηγμένοις καὶ ἀπαιδεύτοις λαοῖς, ζῇ δὲ κατὰ παράδοσιν καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ τῇ φιλολογίᾳ τῶν νῦν προηγμένων ἀνθρώπων, ἂν καὶ ἡ ἐπιστήμη πρὸ πολλοῦ χρόνου ἀπέδειξεν, ὅτι μόνον ἔμμεσον ροπὴν δύναται νὰ ἔχῃ τῶν σπλάγχνων ἡ λειτουργία ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον, ροπήν, ἥτις γίνεται φανερὰ κατὰ τὰς ἀνωμαλίας αὐτῶν μάλιστα καὶ τὰς νόσους[1]. Δὲν ἰσχύουσι δὲ παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς αἱ αὐταὶ περὶ τῶν εἰρημένων σπλάγχνων δοξασίαι, ὡς δεικνύουσιν αἱ πίστεις καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι καὶ τὰ ἔθιμα αὐτῶν, ἔτι δὲ πρὸς τούτοις αἱ φιλολογίαι, ἐν αἷς εἶναι κατατεθειμένος τῶν προηγμένων ὁ πνευματικὸς βίος, καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης ἐν πολλοῖς. Οὕτως, ἵνα περί τινων μόνον σπλάγχνων εἴπωμεν, ἡ καρδία εἶναι τὸ

---

* 'Ανεκοινώθη ἐν τῇ 'Ακαδημίᾳ 'Αθηνῶν τῇ 27ῃ 'Ιανουαρίου 1927 (Πρακτικὰ 1, 1927, σελ. 9 κ. ἑξ.).

1 Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, 'Η δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 418 κ. ἑξ., 439 κ. ἑξ.—'Ανάλεκτα, 1, 1937.

κυριώτατον τῆς ψυχῆς ὄργανον κατὰ τοὺς Ἕλληνας, ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, καὶ τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς Ρωμαίους καὶ πάντας, ὡς εἰπεῖν, τοὺς λαούς. Ὡσαύτως δὲ τὸ ἧπαρ καὶ ἡ χολή. Αἱ δὲ φρένες, ἤτοι τὸ διάφραγμα, δῆλον ὅτι ὁ μῦς, ὅστις τὸ κύτος τοῦ θώρακος χωρίζει ἀπὸ τοῦ κύτους τῆς κοιλίας, παρὰ τοῖς Ἕλλησι φέρονται ὡς ἕδρα ψυχικῶν λειτουργιῶν, ἔτι δὲ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις (praecordia). Οἱ δὲ νεφροὶ παρὰ μόνοις τοῖς Ἑβραίοις λέγονται ρητῶς ψυχικῶν φαινομένων ὄργανα, εἰκάζεται δὲ μόνον ὅτι ὑπελήφθησαν καὶ νῦν ἔτι ὑπολαμβάνονται ὡς τοιαῦτα καὶ παρά τισι τῶν βαρβάρων καὶ ἀρχεγόνων ἀνθρώπων[1]. Κατὰ τοὺς Ἑβραίους οἱ νεφροὶ γίνονται παντοίων σφοδρῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων ἀφετηρία, οἷον τῆς βαθείας λύπης[2], τῆς μεγάλης χαρᾶς[3], τοῦ σφοδροῦ πόθου[4], τῆς ἄκρας ὀργῆς[5], τῶν λογισμῶν[6], τῆς μαντικῆς δυνάμεως[7] καὶ ἄλλων τοιούτων. Παρὰ δὲ τοῖς Ἕλλησιν οὐδὲν μαρτυρεῖ ὅτι οἱ νεφροὶ ἐνομίσθησαν ὄργανα ψυχικῶν φαινομένων.

Ἡ γνώμη τοῦ Wundt.

Ἀλλ' ὁ πολὺς φιλόσοφος καὶ ψυχολόγος Wundt ἐν τῇ Κοινωνικῇ ψυχολογίᾳ του, ἥτις εἶναι τανῦν ὁ πλουσιώτατος θησαυρός, ἐν ᾧ τὰ τοιαῦτα ζητήματα ἐξετάζονται, διὰ μακροτέρων ἀνερευνῶν καὶ τὰ κατὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο καὶ τοὺς λόγους ἀνιχνεύων, οἵτινες ἔπεισαν τοὺς ἀρχεγόνους καὶ ἀφελέστερον παρατηροῦντας τὰ πράγματα ἀνθρώπους νὰ ὑπολάβωσι τὰ σπλάγχνα καὶ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος ὡς ἕδρας καὶ ὄργανα τῆς ἐκδηλώσεως τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, σπουδάζει νὰ δείξῃ ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ τοὺς νεφροὺς ὑπέλαβον ἕδραν

---

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 421 κ. ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937. — *Waitz*, Anthropologie d. Naturvölker[2], 1877. — *Bastian*, Vergl. Psychologie, 1886.—*Tylor*, Primitiv Culture[3], 1891.— *Wundt*, Völkerps. IV, 1[4], 1926. σελ. 78 κ.ἑξ.—*Frazer*, The Golden Bough, πολλαχοῦ.—*F. Delitzsch*, System de bibl. psychologie[2], 1861.

[2] Ψ 72, 21.

[3] Ἰὼβ 16, 13 κ. ἄ.

[4] Ἰὼβ 19, 27.

[5] Α' Μακκαβ. 2, 24.

[6] 4. Ψ. 7, 10 κ. ἄ.

[7] Ἰὼβ 38, 36. Πρβλ. *Delitzsch*, ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ, σελ. 264.

ψυχικῆς δυνάμεως. Οἱ νεφροὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατὰ τὸν εἰρημένον σοφὸν ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου φαίνονται ὅτι εἶναι ἕδρα τῆς διανοουμένης ψυχῆς «Sitz der überlegenden Seele»[1]. Λόγους δὲ ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης μαρτυροῦντας παρατίθεται ὁ Wundt τοὺς ἑξῆς. 1) Ὅτι, ἂν μὴ μνημονεύωνται ρητῶς οἱ νεφροὶ παρ' Ὁμήρῳ, αἰτία τούτου εἶναι ὅτι οἱ ὁμηρικοὶ ἄνθρωποι δὲν ἠδύναντο νὰ διαστέλλωσιν ἀκριβῶς τὰ διάφορα σπλάγχνα[2]. 2) Ὅτι οἱ νεφροὶ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι περιλαμβάνονται πιθανώτατα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν φρενῶν, αἵτινες εἶναι τὸ κύριον ὄργανον τῆς διανοουμένης ψυχῆς. Ἐνδέχεται δῆλα δή, κατὰ Wundt, αἱ παρ' Ὁμήρῳ φρένες νὰ μὴ σημαίνωσι μόνον τὸ διάφραγμα, ὡς ὥρισεν ἔπειτα ὁ Πλάτων (Τίμ. 70 A) καὶ ἐκδέχονται οἱ τοῦ Ὁμήρου ἑρμηνευταί, ἀλλὰ τὸ ὅλον σύμπλεγμα τῶν ὀργάνων τῆς κοιλίας, ὅσα κεῖνται παρὰ τὸ διάφραγμα, ἰδίᾳ τοὺς νεφροὺς καὶ τὰ περὶ αὐτοὺς σπλάγχνα καὶ τὸ γεννητικὸν σύστημα[3]. 3) Ὅτι τῶν φρενῶν ἡ σημασία παρ' Ὁμήρῳ περιωρίσθη σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἐδήλωσαν αὗται μόνον τὸ διάφραγμα, τοῦτο δὲ διότι τὸ διάφραγμα συνάπτεται μάλιστα πρὸς τὴν ἀναπνοήν, πρὸς ἣν καθ' Ὅμηρον ταυτίζεται κυρίως ἡ ψυχή. Ἐξ ἐκείνου δὲ τοῦ χρόνου περιωρίσθη καὶ τῶν ἄλλων σπλάγχνων, τῶν μετὰ τῶν φρενῶν συνδεδεμένων, ἡ ψυχικὴ ἔννοια, ὑπεχώρησε δὲ μάλιστα ἡ ψυχικὴ σημασία τῶν νεφρῶν[4]. 4) Ὅτι παραπλήσιόν τι συνέβη παρὰ τοῖς Ἑβραίοις προκειμένου περὶ τῶν νεφρῶν. Ἐν μόνοις, λέγει ὁ Wundt, τοῖς χωρίοις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἅτινα ὑπὸ τῆς κριτικῆς θεωροῦνται ἀρχαιότερα, φέρονται οἱ νεφροὶ ὡς ἕδρα ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἐνεργειῶν, οὐχὶ δ' ἐν τοῖς νεωτέροις βιβλίοις αὐτῆς, οὐδ' ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ· διότι τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως *«καὶ γνώσονται πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι ὅτι ἐγώ εἰμι ὁ ἐρευνῶν νεφροὺς καὶ καρδίας»* (β', 23) ἐλέχθη προδήλως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ τοῦ ψαλμοῦ *«ἐτάζων καρδίας καὶ νεφροὺς ὁ Θεός»* (7, 10)[5]. 5) Ὅτι καὶ τὸ ὁμηρικὸν *φρένες ἀμφιμέλαιναι* (Ἰλιάδ. Α 103 κ. ἄ.) περὶ τῶν νεφρῶν καὶ τοῦ ἥπατος δύναται μᾶλλον νὰ κυριολεκτῆται ἢ περὶ τοῦ δια-

---

[1] Völkerpsychologie IV, 1[4], 1926, σελ. 91.

[2] Αὐτόθι, σελ. 92, 2.

[3] Αὐτόθι σελ. 92, 118.

[4] Αὐτόθι σελ. 93.

[5] Αὐτόθι.

φράγματος[1]. 6) Ὅτι καὶ αἱ παρ' Ὁμήρῳ θυσίαι καὶ ἄλλα τινὰ ἔθιμα ὑποδηλοῦσι τὴν ψυχικὴν δύναμιν τῶν νεφρῶν[2]. 7) Ὅτι τοὺς νεφροὺς ὡς ἕδραν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ δὴ τῆς διανοουμένης ψυχῆς παρ' Ἕλλησι μνημονεύει ὁ λεξικογράφος Σουίδας λέγων *«νεφροί· οἱ λογισμοί, ἐπειδὴ τὰς ὑπογαστρίους ὀρέξεις διεγείρουσιν· ἐντεῦθεν κινοῦνται τῆς ἐπιθυμίας οἱ λογισμοί»*[3].

Ἀνάκρισις τῆς γνώμης ταύτης.

Καὶ ταῦτα μὲν ὁ σοφὸς ἐρευνητής. Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ γνώμη αὕτη περὶ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας ψυχικῶν λειτουργιῶν παρ' Ἕλλησι δὲν εἶναι πιθανή. Καὶ δὲν λέγομεν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκληφθῶσιν οἱ νεφροὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἕδρα ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι πανταχοῦ γῆς τὰ αὐτὰ φαινόμενα ἄγουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν αὐτῶν πίστεων καὶ δοξασιῶν. Ἐζητήσαμεν ἄλλοτε νὰ δείξωμεν ὅτι τὰ φαινόμενα, ἅτινα παρ' ἄλλοις λαοῖς συνετέλεσαν εἰς τὴν γένεσιν τῆς εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστεως, ἤγαγον πιθανῶς καὶ τοὺς Ἕλληνας νὰ πλάσωσι τὸν μῦθον τὸν περὶ μετενσωματώσεων καὶ περιπολήσεων τῶν ψυχῶν μετὰ θάνατον ἄνευ ξένης ἐπιδράσεως, τῶν Ἰνδῶν ἢ τῶν Αἰγυπτίων, ὡς ἰσχυρίσθησαν ἄλλοι[4]. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι φαινόμενά τινα ἠδύναντο νὰ γίνωσιν ἀφετηρία τῆς δόξης περὶ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας ψυχικῶν φαινομένων. Οὕτως ἡ παρατήρησις ὅτι τὸ γεννητικὸν σύστημα μεγάλην ἔχει ροπὴν ἐπὶ τὰς συγκινήσεις καὶ καθόλου τὸν ψυχικὸν βίον· ἔτι δὲ ἡ πρὸς τὸ γεννητικὸν σύστημα σύνδεσις τῶν νεφρῶν διὰ τῶν οὐρητήρων. Ὀρθὸν φαίνεται τὸ τοῦ Wundt, ὅτι ἡ ἀρχέγονος ἀνατομικὴ εὐκόλως ἠδύνατο νὰ νομίσῃ ὅτι οἱ οὐρητῆρες συνδέουσι στενώτερον τὸ γεννητικὸν σύστημα πρὸς τοὺς νεφρούς[5]. Καὶ ὅτι μὲν ἡ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ροπὴ ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον πάλαι παρετηρήθη, δηλοῦσιν οἱ Ἑβραῖοι, παρ' οἷς ἡ λέξις rachamîm, ἥτις μεταφορικῶς τὴν συμπάθειαν καὶ τὸν οἶκτον δηλοῖ, κυ-

[1] Αὐτόθι, σελ. 93, 1.
[2] Αὐτόθι, σελ. 90. 299 κ. ἄ.
[3] Ἔκδ. *Gaisford - Bernhardy* II, 971.—*Wundt,* Αὐτόθι, σελ. 91.
[4] *Θεοφίλου Βορέα,* Ἡ ἀρχὴ τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου, 1913, σελ. 315 κ. ἑξ.
[5] Ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ, σελ. 89.

ρίως σημαίνει τὴν μήτραν[1]. Ὅτι δὲ καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπεδέχοντο συνάφειάν τινα τῶν γεννητικῶν ἀδένων καὶ τῶν νεφρῶν, ὑποδηλοῦσι τὰ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν Λυσιστράτῃ.

ποῖος γὰρ νεφρὸς ἂν ἀντίσχοι,
ποία ψυχή, ποῖοι δ' ὄρχεις,
ποία δ' ὀσφύς; ποῖος δ' ὄρρος
κατατεινόμενος
καὶ μὴ βινῶν τοὺς ὄρθρους;[2]

Ἀλλ' ὅτι καὶ πράγματι οἱ Ἕλληνες, ὡς οἱ Ἑβραῖοι, ὑπέλαβον τοὺς νεφροὺς ἕδραν ψυχικῶν λειτουργιῶν, οὐδαμόθεν μαρτυρεῖται, οἱ δὲ λόγοι τοῦ Wundt, καθ' οὓς καὶ ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου οἱ νεφροὶ εἶναι ὄργανα τῆς ψυχῆς, οὐδὲν ἀποδεικνύουσι καθ' ἡμᾶς. Δῆλον δὲ ἐκ τῶν ἑξῆς·

1) Δὲν φαίνεται ὀρθὸν τὸ ὑπὸ τοῦ Wundt λεγόμενον, ὅτι οἱ ὁμηρικοὶ ἄνθρωποι δὲν ἠδύναντο νὰ διαστείλωσιν ἀκριβῶς τὰ διάφορα σπλάγχνα. Περὶ τοῦ ἐναντίου πείθουσιν ἡμᾶς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἐν οἷς καὶ τἆλλα σπλάγχνα σαφῶς διαστέλλονται καὶ οἱ νεφροὶ δὲν ἀγνοοῦνται. Γνωστότατον εἶναι τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ περὶ τοῦ Ἀστεροπαίου, τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως φονευθέντος, λέγεται·

[1] Πρβλ. *Gesenius,* Hebr. Aram. Wört.[12], σελ. 728.—*Fr. Delitzsch,* Bibl. Psychol., σελ. 266 κ. ἑξ.
[2] Στίχ. 961 κ. ἑξ.—Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθὸν τὸ τοῦ Θησαυροῦ, ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ οἱ νεφροὶ ταυτίζονται πρὸς τοὺς ὄρχεις (ἐν λέξει νεφρός), διότι ἡ διαστολὴ εἶναι σαφής. Ἐν δὲ τῷ χωρίῳ τοῦ κωμικοῦ Φιλιππίδου (παρ' Ἀθην. Θ', 384 c).

ἔπειτ' ἐπὶ τούτοις πᾶσιν ἧκ' ὄρχεις φέρων
πολλούς· τὰ μὲν οὖν γύναια τἄλλ' ᾐκίζετο,
*ἡ δ' ἀνδροφόνος Γνάθαινα γελάσασα * **
«καλοί γε», φησίν, «οἱ νεφροί, νὴ τὴν φίλην
Δήμητρα» καὶ δύ' ἁρπάσασα κατέπιεν

ἐπὶ τὸ σεμνότερον, ὡς φαίνεται, οἱ ὄρχεις ὠνομάσθησαν νεφροί. Καὶ ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Εὐστάθιος. *«Δῆλον οὖν ἐν τούτοις ὅτι οὐ κυριολεκτικῶς ἡ Γνάθαινα ἐλάλησεν, ἀλλ' ἐσεμνολόγησεν εὐφημότερον τοὺς ὄρχεις ὡς νεφροὺς διὰ τὰς αἰδουμένας γυναῖκας»* (Εἰς Ἰλιάδ. 1231, 41). Καὶ ὁ *Wundt* δὲ νομίζει ὅτι κατὰ τοὺς Ἕλληνας νεφροὶ λέγονται καὶ οἱ ὄρχεις (ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ σελ. 91).

'Αλλὰ πρὶν 'Αχιλεὺς σχεδὸν ἄορι θυμὸν ἀπηύρα.
γαστέρα γάρ μιν τύψε παρ' ὀμφαλόν, ἐκ δ' ἄρα πᾶσαι
χύντο χαμαὶ χολάδες· τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψεν
ἀσθμαίνοντ'·
τὸν μὲν ἄρ' ἐγχέλυές τε καὶ ἰχθύες ἀμφεπένοντο,
***δημὸν** ἐρεπτόμενοι **ἐπινεφρίδιον** κείροντες*[1].

Πολὺ ὀρθότερον ἡ νεωτέρα ἀνατομικὴ θαυμάζει τὸν ποιητὴν διὰ τὴν ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ δὴ καὶ τὰ σπλάγχνα περιγράφει[2]. Συνετέλεσε δὲ πάντως εἰς τὴν ἀκριβῆ τῶν σπλάγχνων γνῶσιν ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἡ πεῖρα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, πρώτιστα δὲ πάντων τὰ σφαζόμενα καὶ θυσιαζόμενα ζῷα, ἴσως δὲ καὶ ἡ σπλαγχνοσκοπία, ἥτις δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἔτι δὲ ἡ ἰατρικὴ παρατήρησις, ἥτις ἀείποτε ὑπῆρξε σύντροφος τοῦ ἀνθρώπου.

2) Οὐδὲν πείθει ὅτι οἱ νεφροί, ὡς λέγει ὁ Wundt, ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι νοοῦνται μετὰ τῶν φρενῶν. Εἶναι ἴσως ἀληθὲς ὅτι παρ' Ὁμήρῳ αἱ φρένες κεῖνται καὶ ἐπὶ εὐρυτέρας ἐννοίας· οὕτως ὅταν ὁ ποιητὴς λέγῃ *ἐν φρεσὶ θυμός*[3], *ἦτορ ἐνὶ φρεσίν*[4]. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὁ ποιητὴς μετὰ τῶν φρενῶν ἐνόει καὶ τοὺς νεφρούς, ὡς εἰκάζει ὁ Wundt, καὶ ὑπελάμβανεν αὐτοὺς ἕδραν ψυχικῶν φαινομένων, ἔπρεπεν ἐνίοτε νὰ γίνηται τούτων καὶ ἰδιαιτέρα μνεία, ὡς γίνεται τοῦ ἥπατος καὶ τῆς καρδίας, ἥτις κατὰ τὰς παρατεθειμένας φράσεις νοεῖται μετὰ τῶν φρενῶν. Καὶ ὅμως τοὺς νεφροὺς οὐδαμοῦ ῥητῶς μνημονεύουσι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ὡς ἕδραν ψυχικῶν φαινομένων.

3) Πλὴν τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πῶς, ἐὰν οἱ νεφροὶ ἐνοοῦντο παρ' Ὁμήρῳ μετὰ τῶν φρενῶν, ὡς λέγει ὁ Wundt, ἦτο δυνατόν, ἀφ' οὗ περιωρίσθη τῶν φρενῶν ἡ σημασία καὶ ἐδήλωσαν αὗται τὸ διάφραγμα, νὰ ἀμαυρωθῇ ἢ ἐκλίπῃ παντάπασιν ἡ δοξασία περὶ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ δὲν συνέβη τοῦτο οὔτ'

[1] Φ. 179 κ. ἑξ. 203.
[2] Πρβλ. *Daremberg*, La médecine dans Homère, 1865—*Haeser*, Gesch. d. Medizin I[3], σελ. 64 κ. ἀ.—*O. Körner*, Wie entstanden die anatom. Kenntnisse in Ilias u. Odyssee? ἐν Münchener Medizin. Wochenschr. 46, 1922, ἀρ. 42, σελ. 1484 κ. ἑξ.
[3] Ἰλιάδ. Θ. 202 κ. ἀ.
[4] Ἰλιάδ. Τ 169 κ. ἀ.

ἐπὶ τῆς καρδίας οὔτ' ἐπὶ τοῦ ἥπατος οὔτ' ἐπὶ ἄλλων σπλάγχνων. Τῷ ὄντι καὶ ἡ καρδία καὶ τὸ ἧπαρ, ἵνα μόνον περὶ τούτων εἴπωμεν, ὄχι μόνον παρ' Ὁμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ νομίζονται ὄργανα ψυχικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἔπειτα, περὶ δὲ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας δυνάμεως ψυχικῆς οὐδαμοῦ γίνεται μνεία[1].

4) Δὲν φαίνονται ἀκριβῆ καὶ ὅσα ὁ Wundt λέγει περὶ τῶν νεφρῶν παρ' Ἑβραίοις, ὅτι ἠμαυρώθη ἡ ψυχικὴ σημασία αὐτῶν ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις. Ἡ δόξα περὶ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς εὑρίσκεται ὄχι μόνον ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως, ὅπερ ἀναγράφει ὁ Wundt, ἀλλὰ καὶ ἐν Α' Μακκαβαίων, ἔνθα λέγεται περὶ τοῦ Ματταθίου «*καὶ ἐτρόμησαν οἱ νεφροὶ αὐτοῦ καὶ ἀνήνεγκε θυμὸν κατὰ τὸ κρῖμα* κτλ.»[2], ἔνθα οἱ νεφροὶ παρίστανται ὡς ἕδρα τῆς σφοδρᾶς ὀργῆς[3].

5) Οὐδὲ ἡ ἑρμηνεία, ἣν ὁ Wundt δίδει εἰς τὸ ὁμηρικὸν *φρένες ἀμφιμέλαιναι*, εἶναι ἀσφαλής, οὐδὲ συντελεῖ εἰς κατοχύρωσιν τῆς γνώμης, ἣν εἰσάγει οὗτος περὶ τῶν νεφρῶν. Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν τὰς πολλαπλᾶς περὶ τῆς εἰρημένης φράσεως ἀμφισβητήσεις, οὐδὲ θὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς μεταφορικῆς ἐκδοχῆς, καθ' ἣν αἱ φρένες ἐνταῦθα δηλοῦσι τὸν νοῦν τὸν ὑπὸ τῆς ὀργῆς σκοτιζόμενον. Ἀλλὰ καὶ ἂν αἱ φρένες ἐν τῇ φράσει ταύτῃ νοηθῶσι κυριολεκτικῶς, τί ἄλλο δύναται νὰ δηλοῖ τὸ *φρένες ἀμφιμέλαιναι* ἢ ὅτι αἱ φρένες εἶναι πανταχόθεν μέλαιναι, πανταχόθεν σκοτειναί; Ἐὰν δὲ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, διατί φρένες ἐν τῇ φράσει ταύτῃ πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον τὸ ἧπαρ καὶ οἱ νεφροί, ὡς λέγει ὁ Wundt, οὐχὶ δὲ τὸ διάφραγμα, ἀφ' οὗ καὶ τοῦτο, ὡς καὶ τἆλλα σπλάγχνα, εἶναι πανταχόθεν σκοτεινὸν ὡς κείμενον ἐν τῷ βάθει τοῦ θώρακος; Οὐδεὶς νομίζομεν, προσκρούει εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Εὐσταθίου, λέγοντος ὅτι αἱ φρένες ὠνομάσθησαν ἀμφιμέλαιναι ὡς κείμεναι ἐν τῷ σκότει τοῦ θώρακος, ἢ εἰς τὴν ἐξήγησιν τοῦ Helbig καὶ τοῦ Buchholz καὶ ἄλλων, οἵτινες διδάσκουσιν ὅτι ἀμφιμέλαιναι ὀνομάζονται αἱ φρένες, ἐπειδὴ περὶ αὐτὰς ὑπάρχουσι

[1] *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου 1909, σελ. 423 κ. ἑξ., 431 κ. ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937. Οὐδὲ ὁ Γαληνός, ὅστις τὰ τοιαῦτα ζητήματα ἐπιμελῶς ἐξετάζει, μνημονεύει τοὺς νεφροὺς ὡς ἕδραν ψυχικῶν λειτουργιῶν.
[2] 2, 24.
[3] Πρβλ. καὶ *Delitzsch*, Bibl. Psychol., σελ. 269.

σπλάγχνα βαθὺ ἐρυθρὸν χρῶμα ἔχοντα, σχεδὸν μέλαν, ὡς τὸ ἧπαρ καὶ τἄλλα[1].

Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ρητῶς διδάσκει ὁ ποιητὴς ὅτι αἱ φρένες κεῖνται ἄνωθεν τοῦ ἥπατος. Ἐν Ἰλιάδι λέγεται

καὶ βάλε Φαυσιάδην Ἀπισάονα ποιμένα λαῶν
ἧπαρ ὑπὸ πραπίδων[2].

Εἶναι δὲ γνώριμον ὅτι πραπίδες καὶ φρένες ταὐτὰ δύνανται παρὰ τῷ ποιητῇ.

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ὁ Wundt ἐπικαλούμενος τὸ τοῦ Ἡσυχίου «*φρένες μέρος τι τῶν ἐντοσθίων τὸ ὑπὸ τῷ ἥπατι κείμενον· τὸ διάφραγμα τοῦ στήθους*» ζητεῖ νὰ εὕρῃ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ μαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς γνώμης του. Διότι ὁ λεξικογράφος φρένας λέγει περιφανῶς τὸ διάφραγμα, σφάλλεται δὲ μόνον περὶ τὴν θέσιν τοῦ διαφράγματος, νομίζων ὅτι κεῖται κάτωθεν τοῦ ἥπατος[3].

6) Ἀλλ' ὄχι μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἐπάγεται ὁ Wundt ἐκ τῶν παρ' Ὁμήρῳ θυσιῶν καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν ἐθίμων οὐδὲν ἀποδεικνύουσι περὶ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς. Νομίζει ὁ Wundt ὅτι ἐν ταῖς παρ' Ὁμήρῳ θυσίαις τὰ κρέατα τῶν μηρῶν περικαλύπτονται ὑπὸ κνίσσης ἤτοι πιμελῆς, διότι δῆθεν ἡ πιμελὴ εἶναι εὐάρεστος εἰς τοὺς θεοὺς ὡς ἔχουσα σχέσιν πρὸς τοὺς νεφροὺς καὶ ἐμφαίνουσα τὴν θυσίαν τῆς ψυχικῆς δυνάμεως τῆς ἑδρευούσης ἐν αὐτοῖς[4]. Συνδυάζων δὲ πρὸς ταῦτα τὴν χρῆσιν κυάμων ἐν τοῖς περιάπτοις ἢ φυλακτηρίοις καὶ ταῖς νεκρικαῖς τελεταῖς καὶ ταῖς διαιτητικαῖς διατάξεσι διδάσκει, ὅτι ἐν τοῖς ἐθίμοις τούτοις οἱ κύαμοι ἐπέχουσι θέσιν νεφρῶν καὶ εἰκάζει ὅτι ἀντὶ τῶν νεφρῶν, ὧν ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἐγίνετο χρῆσις, εἰσήχθησαν οἱ κύαμοι ἀφ' ὅτου προαχθέντος τοῦ βίου ἀντὶ τῶν ζῴων ἀντικατεστάθησαν φυτὰ καὶ καρποί, καὶ ὅτι οἱ κύαμοι καθιερώθησαν ἀντὶ τῶν νεφρῶν διὰ τὴν ὁμοιότητα πρὸς αὐτούς[5]. Ἵνα δ' ἐπιρρώσῃ τὴν γνώμην ταύτην, παραβάλλει πρὸς

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου σελ. 454.—Ἀνάλεκτα, **1**, 1937.

[2] Ἰλιάδ. Λ 578.

[3] Πρβλ. *Wundt* ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ σελ. 92, 2.

[4] Αὐτόθι σελ. 90.

[5] Αὐτόθι σελ. 299.

ταῦτα ἀρχεγόνων καὶ ἀγρίων λαῶν δεισιδαιμονίας, οἷον αὐτοχθόνων τῆς Αὐστραλίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, οἵτινες ἐν τοῖς φυλακτηρίοις φέρουσι τεμάχιον νεφροῦ ὡς ἀμυντήριον κατὰ φαρμακειῶν καὶ γοητειῶν, ἔτι δὲ ἀνθρωποφάγων ἔθιμα, οἵτινες κατὰ προτίμησιν τρώγουσι τὸ κρέας καὶ τὸ λίπος τὸ κατὰ τοὺς νεφρούς. Ἐν τοῖς ἐθίμοις τούτοις, λέγει ὁ Wundt, ὑπόκειται πιθανῶς ἡ δοξασία περὶ τῶν νεφρῶν ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς· οἱ τῶν θυμάτων τοὺς νεφροὺς τρώγοντες κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἀνθρωποφάγοι, νομίζουσι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὅτι λαμβάνουσι τὴν δύναμιν αὐτῶν. Τέλος δ' ἐπικαλεῖται ὁ Wundt καὶ τὰς τῶν Ἑβραίων δοξασίας περὶ τῶν νεφρῶν[1]. Ἀλλ', ὅπερ εἴπομεν, οὐδὲ ταῦτα ἐνισχύουσι τὴν γνώμην τὴν ὑπὸ τοῦ σοφοῦ ἀνδρὸς εἰσαγομένην. Διότι τὰ μὲν τῶν Ἑβραίων περὶ τῆς ψυχικῆς σημασίας τῶν νεφρῶν διδάγματα εἶναι σαφέστατα, ὅσα δὲ λέγει ὁ Wundt περὶ τῶν παρ' Ὁμήρῳ θυσιῶν εἶναι ἁπλαῖ εἰκασίαι. Ἀναπόδεικτα δὲ εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν κυάμων, πρὸς οὓς παρ' Ἕλλησι τὰ γεννητικὰ μόρια συνήθως παραβάλλονται, οὐχὶ οἱ νεφροί[2]. Περιττὸν δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι καὶ ἐν τοῖς εἰρημένοις ἐθίμοις τῶν ἀγρίων δὲν εἶναι φανερὰ ἡ ψυχικὴ δύναμις τῶν νεφρῶν.

7) Ἀλλ' ἥκιστα πάντων μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Wundt τὸ χωρίον τοῦ Σουίδα, ἐξ οὗ ὡρμήθη, ὡς φαίνεται, ἡ ὅλη περὶ τῶν νεφρῶν παρ' Ἕλλησι διδασκαλία του. Λέγει μὲν ὁ λεξικογράφος τοῦ Βυζαντίου «*νεφροί· οἱ λογισμοί*», ἀλλὰ τοὺς νεφροὺς ὡς ἕδραν τῶν λογισμῶν ἑρμηνεύων ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὄχι τὰ τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ τὰ τῶν Ἑβραίων, καθ' οὕς, ὡς πολλάκις εἴπομεν, περιφανῶς εἶναι οἱ νεφροὶ ψυχικῶν λειτουργιῶν ἕδρα καὶ δὴ καὶ τῶν λογισμῶν. Ὁρμᾶται δὲ ὁ Σουίδας ταῦτα λέγων ἀπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, τοῦ πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας[3].

---

[1] Αὐτόθι σελ. 89.

[2] Πρβλ. καὶ τὴν ἑπομένην μελέτην Πυθαγόρεια Σύμβολα. Ἡ ρήτρα «*κυάμων ἀπέχεσθαι*» (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, **2**, σελ. 318).

[3] Πρβλ. καὶ *Σουίδαν*, ἔκδ. Gaisford - Bernhardy II, 971, σχόλιον· καὶ Θησαυρόν, ἐν λέξει νεφρός.

ΠΥΘΑΓΟΡΕΙΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

Η ΡΗΤΡΑ "ΚΥΑΜΩΝ ΑΠΕΧΕΣΘΑΙ„ *

Ἡ ρήτρα «κυάμων ἀπέχεσθαι» καὶ αἱ περὶ αὐτῆς γνῶμαι.

Εἰς τὰ πυθαγόρεια σύμβολα, ἤτοι τὰς συμβολικὰς ρήτρας, ὧν ἐποιοῦντο χρῆσιν οἱ περὶ τὸν Πυθαγόραν, ἵνα ἀποκρύπτωσιν ἀπὸ τῶν ἀμυήτων τὴν μυστικήν των διδασκαλίαν, καταλέγεται καὶ τὸ ὑπαγορεῦον τὴν ἀπὸ τῶν κυάμων ἀποχήν, «κυάμων ἀπέχεσθαι», ὅπερ καὶ ἄλλοι μνημονεύουσι καὶ ὁ ποιητὴς Καλλίμαχος ἐν τοῖς ἔπεσιν ἐκείνοις

καὶ κυάμων ἄπο χεῖρας ἔχειν, ἀνιῶντος ἐδεστοῦ,
κἀγώ, Πυθαγόρας ὡς ἐκέλευε, λέγω [1].

Εἶναι δὲ ἡ ρήτρα αὕτη πολὺ παλαιά, ὡς φαίνεται, ὁρμωμένη ἴσως ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Πυθαγόρου. Μνημονεύει αὐτὴν ὁ Ἀριστόξενος, ὁ τοῦ Ἀριστοτέλους μαθητής [2]. Παραδίδεται δὲ ὅτι καὶ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς ἐγνώριζεν αὐτὴν [3] καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης [4]. Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς τῶν νεωτέρων τινὲς ἀντεῖπον πρὸς τὴν γνώμην ταύτην [5]. Διότι εἶναι

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 31ῃ Μαΐου 1927 (Πρακτικά, 2, 1927, σελ. 318 κ. ἑξ.).

[1] Ἀπ. 128, *Schn.* — Πρβλ. *Αὔλου Γελλίου* IV, 11.—*Διογ. Λαερτ.* Η, 23, ΛΓ, 34. — *Ψ. Πλουτ.* π. παίδ. ἀγ. 12. — *Ἰαμβλ.* Προτρεπτ. 21. — Τοῦ αὐτοῦ, Π. Πυθαγ. βίου 109.—*Bayle*, Dictionnaire ἐν λέξει Pythagoras.—*Olck*, παρὰ Pauly—Wissowa, ἐν λέξει Bohne. — *Boehm*, De symbolis Pythagoreis Diss. Berol. 1905. — *Wolfg. Schultz*, Rätsel aus d. hellen. Kulturkreise, Lpz. 1909.

[2] Παρ' *Αὔλῳ Γελλίῳ* IV, 11. Καὶ ἀναιρεῖ μὲν ὁ Ἀριστόξενος τὴν γνώμην, καθ' ἣν ὁ Πυθαγόρας ἀπεῖχε τῶν κυάμων, ἀλλ' ἤχθη εἰς τοῦτο πιθανῶς ὑπὸ μαρτυριῶν οὐχὶ ἀσφαλῶν (Πρβλ. καὶ *Rohde*, Psyche II[3], 134).

[3] Παρὰ *Ἰωάννῃ Λυδῷ*, π. μην. 4, 29.

[4] *Διογ. Λαερτ.* Η, 34.

[5] Πλάσμα τῶν μεταγενεστέρων θεωροῦσι τὰ κατὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν κυάμων παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις ὁ *Krische* (De societatis a Pythagora in urbe Crotoniatarum conditae scopo politico commentatio, 1830) καὶ ὁ *Zeller* (Philos. d. Griechen I, 1[5], 318, 5).

γνωστὸν ὅτι τὴν ἀπὸ τῶν κυάμων ἀποχὴν καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλέους συνίστα ἡ μυστικὴ φιλοσοφία [1], ἥτις ὡρμήθη ἀπὸ τῶν Πυθαγορείων. Ἔπειτα δὲ πιστοῦται ὅτι ἡ τῶν κυάμων ἀπαγόρευσις καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς [2] παλαιότατα καὶ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἦτο ἐν χρήσει. Κατὰ ρητὴν τοῦ Ἡροδότου μαρτυρίαν οἱ Αἰγύπτιοι οὔτ' ἔσπειρον οὔτ' ἔτρωγον κυάμους, οἱ δὲ ἱερεῖς αὐτῶν οὐδὲ νὰ βλέπωσι κύαμον ἠνείχοντο, ὡς ἀκάθαρτον ὄσπριον [3]. Πλὴν δὲ τούτου μαρτυρεῖται ὅτι τῶν κυάμων ἀπεῖχε καὶ ὁ ἐν Ρώμῃ ἱερεὺς τοῦ Διὸς (flamen dialis) [4] καί, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη, ἡ διάταξις αὕτη εἶναι πάντως παλαιά, ὡς εἶναι καθόλου εἰπεῖν αἱ θρησκευτικαὶ διατάξεις.

Τίς ἔννοια ὑπόκειται εἰς τὴν συμβολικὴν ταύτην ρήτραν τῶν Πυθαγορείων;

Ἡ λύσις τοῦ ζητήματος τούτου εἶναι ἐκ τῶν δυσχερεστάτων προβλημάτων τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν. Ἡ πολυθρύλητος ἐχερρημοσύνη τῶν παλαιῶν Πυθαγορείων δὲν ἠθέλησε, φαίνεται, τοὺς ὅρκους παραβαίνουσα νὰ ἀποκαλύψῃ εἰς τοὺς βεβήλους καὶ τοῦ συμβόλου τούτου τὴν σημασίαν [5]. Οἱ δὲ μεταγενέστεροι τῆς αἱρέσεως θιασῶται καὶ ἄλλοι παρ' ἐκείνων μαθόντες οὐχὶ ἕνα ἀλλὰ πολλοὺς λόγους ἀναγράφουσι τούτου τοῦ πράγματος, καὶ τούτους γριφώδεις τὸ πλεῖστον καὶ σκοτεινούς, ὧν οἱ ἑξῆς εἶναι ἀξιολογώτατοι·

1) ὅτι οἱ κύαμοι παράγουσι πνεῦμα καὶ ταράττουσι τὴν ψυχήν [6].
2) ὅτι εἶναι φθαρτικοί [7].
3) ὅτι ἐντὸς αὐτῶν ὑπάρχουσι ψυχαὶ νεκρῶν [8].
4) ὅτι εἶναι ὅμοιοι πρὸς τὰς πύλας τοῦ Ἅδου [9].
5) ὅτι εἶναι ὅμοιοι πρὸς τὰ ἀνώνυμα μέρη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος [10].

[1] Ἀπ. 141, *Diels «δειλοί, πάνδειλοι, κυάμων ἄπο χεῖρας ἔχεσθαι»*.

[2] Ἡ ἀπαγόρευσις ἐν Yayour-Veda.

[3] Β, 17.

[4] Κατὰ Φάβιον Πίκτωρα παρ' *Αὔλῳ Γελλίῳ* Χ, 15, 2.

[5] Πρβλ. *Olck*, παρὰ Pauly-Wissowa, ἐν λέξει Bohne.

[6] *Cic.* De divinat. I, 30, 62. — *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 24. — *Διοσκ.* 2, 127.— *Ἀπολλ.* Ἱστ. θαυμ. 46.—Γεωπον. 2, 35. 4.

[7] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 34 *«ὅτι φθείρει (ὁ κύαμος)»*.—*Plin.* Natur. hist. 18, 118 κ. ἄ.

[8] *Plin.* Natur. hist. 18, 118 «ut alii tradidere, quoniam mortuorum animae sunt in ea (faba)». κ. ἄ.

[9] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 34 *«ὅτι Ἅδου πύλαις (ὅμοιοι)· ἀγόνατον γὰρ μόνον»*.

[10] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 34 *«ὅτι αἰδοίοις εἰσὶν ὅμοιοι»*.—*Λουκιαν.* ἐν Βίων πράσει 6.—*Σουΐδας* ἐν λέξει Πυθαγόρας.

6) ὅτι εἶναι ὅμοιοι πρὸς τὰς σάρκας[1].

7) ὅτι εἶναι ὅμοιοι πρὸς τὴν τοῦ ὅλου φύσιν, ἤτοι πρὸς τὸ σύμπαν[2].

8) ὅτι εἶναι πνευματώδεις καὶ μετέχουσι τοῦ ψυχικοῦ[3].

9) ὅτι τὰ ἄνθη αὐτῶν φέρουσι πένθιμα γράμματα[4].

10) ὅτι γίνεται χρῆσις αὐτῶν κατὰ τὰς ἐκλογὰς τῶν ἀρχόντων[5].

Ἀλλὰ καὶ ἡ νεωτέρα ἔρευνα, ἥτις ἥψατο τούτου τοῦ προβλήματος, δὲν συμφωνεῖ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ εἰρημένου συμβόλου. Ὁ Zeller δὲν πολυπραγμονεῖ περὶ αὐτοῦ[6]. Ὁ Wundt ἐν παρόδῳ περὶ τῶν κυάμων λόγον ποιούμενος διετύπωσεν ἣν καὶ ἄλλοτε ἐμνημονεύσαμεν γνώμην, ὅτι πᾶσαι αἱ περὶ αὐτῶν διατάξεις ἔχουσιν ἀφετηρίαν παλαιὰν δοξασίαν, καθ' ἣν οἱ κύαμοι εἶναι σύμβολα τῶν νεφρῶν[7]. Ὁ Roscher ἐν τῇ σοφῇ «περὶ ἐφιάλτου» μελέτῃ, ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Σαξονικῆς Ἀκαδημίας, ἐσπούδασε νὰ δείξῃ ὅτι ἀπηγορεύθη πάλαι τῶν κυάμων ἡ χρῆσις, ἐπειδὴ ἐκ τῆς διογκώσεως καὶ τοῦ φυσήματος καὶ τῆς δυσπεψίας, ἅτινα οὗτοι προκαλοῦσιν, ἐπιγίνονται ἐφιάλται, ἐκ τούτου δ' ἐνομίσθη ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων καὶ ἄλλων ὅτι οἱ κύαμοι ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς δαίμονας[8]. Ὁ ψυχολόγος Larguier des Bancels ἐν πραγματείᾳ «περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς» ἐπιγραφομένῃ καὶ δημοσιευθείσῃ ἐν τοῖς «Ἀρχείοις τῆς ψυχολογίας» τοῖς ἐκδιδομένοις ἐν Γενεύῃ[9], ἰσχυρίσθη ὅτι οἱ κύαμοι ἀπηγορεύ-

[1] *Πορφ.* Πυθαγ. βίος 43 κ. ἑξ.—*Ψ. Ἄκρων* εἰς Ὁρατ. σατίρας II, 6, 63.—*Εὐστάθιος* εἰς Ἰλιάδ. Ν. 589 κ. ἄ.

[2] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 34 *«ὅτι τῇ τοῦ ὅλου φύσει ὅμοιον (ὁ κύαμος)»*.

[3] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 24.

[4] Γεωπον. 2, 35, 5. Νοοῦνται δὲ τὰ γράμματα ΑΙ, ἅτινα εἶναι δηλωτικὰ λύπης (πρβλ. τὸ αἶ αἶ). Τὰ αὐτὰ γράμματα εὕρισκον οἱ παλαιοὶ ἐν τῷ ὑακίνθῳ, ὅπερ ἄνθος ἐφύη κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκ τοῦ αἵματος τοῦ Ὑακίνθου ἢ τοῦ Τελαμωνίου Αἴαντος· Πρβλ. τὸν γνωστὸν στίχον τοῦ *Θεοκρίτου*·

καὶ τὸ ἴον μέλαν ἐστὶ καὶ ἁ γραπτὰ ὑάκινθος.

(10,28).

[5] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 34. Πρβλ. καὶ *Ψ. Πλουτ.* π. παιδ. ἀγ. 17.—*Λουκιαν.* ἐν Βίων πράσει 6. Ὅτι δ' ἐγίνετο κυάμων χρῆσις ἐν ταῖς ἐκλογαῖς πάλαι, εἶναι γνωστόν.

[6] Philos. d. Griech. I. 1^5, 318, 5.

[7] Völkerps. IV, 1^4, 1926, σελ. 299, 2.

[8] Ephialtes, ἐν Abhandl. d. Sächs. Gesellsch. d. Wiss., **20**, σελ. 27. Πρβλ. καὶ Kleine Beiträge z. Religions - und Volkskunde, ἐν Λαογραφίᾳ, **7**, 1923, σελ. 221 καὶ *Tümpel*, παρὰ Pauly—Wissowa, ἐν λέξει Ephialtes.

[9] Archives de Psychologie, 17, 1918, σελ. 58 κ.ἑξ.

θησαν ἐν τῇ πυθαγορείῳ σχολῇ ὡς ἔμψυχοι, ἐνομίσθησαν δ' ἔμψυχοι διότι παράγουσι πνεῦμα ἐν τοῖς ἐντέροις, ὅπερ ἐξελήφθη ὅμοιον πρὸς τὴν ψυχήν. Ἡμεῖς δὲ ὑπεδηλώσαμεν ἄλλοτε ὅτι ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος συμβόλῳ πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ πυθαγόρειον δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως[1], κατέληξαν δὲ εἰς τὸ αὐτὸ πόρισμα καὶ ἄλλοι τῶν ἐρευνητῶν[2], καὶ νομίζομεν ὅτι οὐδεὶς λόγος ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ ἀποστῶμεν τῆς γνώμης ταύτης.

Ὅτι τοῦ Wundt τὸ δίδαγμα, καθ' ὃ οἱ κύαμοι εἶναι σύμβολα τῶν νεφρῶν, δὲν δύναται νὰ εἶναι ὀρθόν, διότι οἱ κύαμοι οὐχὶ τῶν νεφρῶν ἀλλ' ἄλλων μορίων τοῦ σώματος ἐμφανίζονται ὡς σύμβολα, εἴπομεν ἄλλοτε[3], θὰ ἴδωμεν δὲ καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα. Ἄστοχος δέ, ὡς ἡμεῖς νομίζομεν, εἶναι καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Larguier des Bancels. Ὁ σοφὸς οὗτος, τοὺς ἄλλους τῶν παραδεδομένων λόγων ἀποδοκιμάζων ὡς ἀτόπους, ἐκεῖνον μόνον ὑπολαμβάνει ὀρθόν, καθ' ὃν οἱ κύαμοι ἀπηγορεύθησαν ὡς ὄντες πνευματώδεις καὶ μετέχοντες τοῦ ψυχικοῦ[4]. Καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Πυθαγόρας συνέστησε τὴν ἀπὸ τῶν κυάμων ἀποχήν, διότι ἐνόμισεν ὅτι οὗτοι εἶναι ἔμψυχοι, τοῦτο δὲ διότι παράγουσι πνεῦμα ἐν τοῖς ἐντέροις (flatuosités intestinales, vents), ὅπερ ἐξέλαβε ταὐτὸν πρὸς τὴν ψυχήν. Δὲν πρέπει, λέγει, νὰ φανῇ τοῦτο παράδοξον, διότι κατὰ τὴν ἀρχέγονον τῶν ἀνθρώπων ἀντίληψιν τὸ πνεῦμα εἶναι ἕν, δύναται δὲ νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐν τῷ πνεύμονι καὶ ἐν τοῖς ἐντέροις· δηλοῦται δὲ ἡ ἑνότης αὕτη τοῦ πνεύματος καὶ ἐκ τούτου, ὅτι, ὡς τὸ ἄλλο πνεῦμα, οὕτω καὶ τὸ τῶν ἐντέρων, κατὰ τὴν ἀφελεστέραν πίστιν τῶν ἀνθρώπων, δύναται νὰ συντελῇ καὶ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ τὴν δημιουργίαν τῆς ζωῆς. Κατά τινα βεδικὸν μῦθον ὁ Prajâpati, ὁ Κύριος τῆς κτίσεως, τοὺς μὲν θεοὺς ἐδημιούργησε διὰ τῆς πνοῆς τῆς ἐκ τοῦ στόματος, τοὺς δὲ ἀνθρώπους ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ κάτωθεν διαχωροῦντος.

Ταῦτα ὁ Larguier des Bancels. Ἀλλὰ νομίζομεν, ὅτι οὐδεὶς θὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ εἰρημένου σοφοῦ. Διότι πρῶτον

[1] *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ ἀρχὴ τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου 1913, σελ. 322 κ. ἑξ.

[2] *A. Delatte*, Études sur la litterature pythagoricienne, 1915, σελ. 36 κ.ἑξ. ἄ.—Ὁ *Frazer* διδάσκει ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀπηγόρευσε τοὺς κυάμους διὰ τὴν μετεμψύχωσιν (The golden Bough V, 2^3, σελ. 300 κ.ἑξ.).

[3] Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2, 1927, σελ. 15.

[4] *Διογ. Λαερτ.* ΙΗ, 24.

μὲν ὁ ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου ἀναγραφόμενος λόγος, ἐξ οὗ ἐκεῖνος ὁρμᾶται, συνάπτεται μᾶλλον πρὸς τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ ἄλλως ὀφείλει νὰ ἑρμηνευθῇ. Ἔπειτα δὲ διότι, καθ' ὅσον ἡμεῖς τοὐλάχιστον γνωρίζομεν, οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων εἶπέ ποτε, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ, ὅτι τὰ φυτὰ εἶναι ἔμψυχα ὡς παράγοντα πνεῦμα ἐν τοῖς ἐντέροις. Τὸ ἐν τοῖς ἐντέροις πνεῦμα εἶναι καὶ κατὰ τοὺς Ἕλληνας διάφορον τοῦ πνεύματος τοῦ ταυτιζομένου πρὸς τὴν ψυχήν, εἶναι πνεῦμα μεστὸν ἀκαθαρσίας. Διὰ τὴν ἀκαθαρσίαν δὲ ταύτην καὶ τὴν ταραχὴν τῆς ψυχῆς, ἥτις ἐκ ταύτης προέρχεται, ἀπηγορεύθησαν κατ' ἀρχὰς οἱ κύαμοι, ὡς φαίνεται, ἡ δὲ δοξασία, καθ' ἣν ὑπάρχουσιν ἐν τοῖς κυάμοις ψυχαί, ἀνεπτύχθη ὕστερον, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ ἐν τοῖς ἑπομένοις. Μαρτυροῦσι δὲ περὶ ταύτης τῆς διὰ τὴν ἀκαθαρσίαν καὶ τὴν ταραχὴν τῆς ψυχῆς ἀπαγορεύσεως τῶν κυάμων ἄλλοι τε τῶν παλαιῶν καὶ ὁ Κικέρων καὶ Διογένης ὁ Λαέρτιος καὶ ὁ Πλούταρχος. Κατὰ Κικέρωνα «Pythagoreis interdictum putatur, ne faba vescerentur, quae res habet inflationem magnam tranquillitatem mentis quaerentibus contrariam»[1]. Διογένης δὲ ὁ Λαέρτιος λέγει ὅτι κατά τινα παραδεδομένον λόγον οἱ κύαμοι ἀπηγορεύθησαν παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις, διότι οἱ ἀπέχοντες αὐτῶν ἔχουσι κοσμιωτέρας τὰς γαστέρας[2]. Καὶ ὁ Πλούταρχος νομίζει ὅτι εἰς τοὺς ἁγνεύοντας καὶ καθαρεύοντας ἐπεβάλλετο ἡ ἀπὸ τῶν ὀσπρίων καθόλου ἀποχή, διότι οἱ τοιοῦτοι ὀφείλουσι νὰ ἔχωσι καθαρὰ καὶ λιτὰ τὰ σώματα, τὰ δὲ ὄσπρια *«ἔστι πνευματώδη καὶ περίσσευμα ποιεῖ πολλῆς καθάρσεως δεόμενον»*[3].

Παραδοξότατα δὲ εἶναι ὅσα λέγει ὁ σοφὸς Γαλάτης περὶ ἀφελοῦς πίστεως, καθ' ἣν καὶ τῶν ἐντέρων τὸ πνεῦμα συντελεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ζωῆς, ὡς τὸ πνεῦμα καθόλου. Τῶν Ἑλλήνων τοιαύτη ἀντίληψις οὐδαμόθεν μαρτυρεῖται. Ἐὰν δ' ἐπιχειρῶμεν διὰ μύθων νὰ λύωμεν τὰ ἐπιστημονικὰ ζητήματα[4], οὐδὲν διαφέρομεν τῶν

[1] De divinat. I, 30, 62.

[2] 18, 24.

[3] Κεφαλ. καταγρ. Ρωμαϊκὰ 95.

[4] Ὁ ἰνδικὸς μῦθος ἐκφαυλίζει προφανῶς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν παραβαλλομένην πρὸς τὴν θείαν. Ἀνάλογα δὲ πρὸς αὐτὸν ὑπάρχουσι καὶ παρ' ἡμῖν. Ἐν βαναυσοτέρᾳ ἑλληνικῇ παροιμίᾳ ἐπὶ τὸ ἀστειότερον λέγεται *«ὁ Θεὸς ἄλλους ἔπλασε καὶ ἄλλους ἔκλασε»* (κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ φίλου κ. Στίλπωνος Κυριακίδου), ἵνα δηλωθῇ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ κάλλους ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δυσμορφίαν.

περὶ τὸν Freud, ὅσοι σπουδάζουσι νὰ πείσωσιν ὅτι ἐκ τῶν διαχωρούντων πνευμάτων ὁρμηθεὶς ὁ ἄνθρωπος ὑπέλαβε τὴν ἀναπνοὴν κυριώτατον τῆς ζωῆς στοιχεῖον. Οὕτως ἐδίδαξεν ὁ Ἐρνέστος Jones, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ τὰ διαχωροῦντα πνεύματα ὑπολαμβάνει ὡς συντελοῦντα εἰς τὴν σύλληψιν καὶ παραγωγὴν τῆς ζωῆς, ὕστερον δὲ ἀντὶ τούτων ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀναπνοήν[1]. Καὶ ταῦτα ἐν ᾧ εἰς πάντας εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ παιδικὴ ἡλικία οὔτε τῆς ἀφροδισίου ὁμιλίας δύναται νὰ ἔχῃ ἔννοιαν οὔτε τῆς παραγωγῆς τῆς ζωῆς.

Πολὺ μᾶλλον στοχαζομένην τῆς ἀληθείας εὑρίσκομεν ἡμεῖς τὴν μνημονευθεῖσαν γνώμην τοῦ Roscher, νομίζομεν ὅμως ὅτι αὕτη πρέπει νὰ συναφθῇ πρὸς τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως, ὅπερ ἐκράτησεν ἐν τῇ σχολῇ τῶν Πυθαγορείων.

Ἡ ῥήτρα «κυάμων ἀπέχεσθαι» καὶ ἡ μετεμψύχωσις.

Καὶ ὅτι μὲν ἡ μυστικὴ πυθαγόρειος φιλοσοφία ἀποδέχεται τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ αὐτὸς ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς, εἶναι σαφῶς μεμαρτυρημένον[2]. Πιθανὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ Πυθαγόρας διὰ τὴν πίστιν ταύτην εἰς τὴν μετεμψύχωσιν ἠδύνατο νὰ διδάξῃ καὶ τὴν ἀπὸ τῶν ζῴων καὶ τῶν φυτῶν ἀποχήν[3], ἐνθυμούμενος ὅτι, ἐπειδὴ κατὰ τὰς μετενσωματώσεις αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων ἠδύναντο νὰ ἔρχωνται καὶ εἰς τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτά, ἅτινα καὶ κατὰ παλαιὰς ἀντιλήψεις εἶναι ἔμψυχα[4], ἦτο ἐνδεχόμενον ὁ τρώγων αὐτὰ νὰ τρώγῃ καὶ αὐτὰς τὰς ψυχὰς τὰς εἰς αὐτὰ ἐρχομένας. Δὲν εἶναι δὲ καὶ τοῦτο ἀπίθανον, ὅτι ὁ τοῦ Κρότωνος σοφὸς ἐξ ὅλων τῶν φυτῶν τὸν κύαμον ἐξέλαβεν ὡς σύμβολον τῆς ἀπορρήτου διδασκαλίας του, διότι ἡ πίστις περὶ τῶν κυάμων ὡς ἐχόντων ἐν ἑαυτοῖς ψυχὰς ἢ δαίμονας ὑπῆρχε καὶ πρὸ αὐτοῦ, ἀναπτυχθεῖσα ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι οἱ κύαμοι τρωγόμενοι γεννῶσι

[1] Die Empfängnis der Jungfrau Maria durch das Ohr, ἐν Jahrb. d. Psychoanalyse IV, 1914, σελ. 135.

[2] Ξενοφάνης παρὰ *Διογ. Λαερτ.* Η 36.—*Ἀριστ.* π. ψυχ. Α 3, 407 β 20 *«ὥσπερ ἐνδεχόμενον κατὰ τοὺς πυθαγορικοὺς μύθους τὴν τυχοῦσαν ψυχὴν εἰς τὸ τυχὸν ἐνδύεσθαι σῶμα»*.

[3] Πρβλ. καὶ *Ueberweg - Praechter*, Gr. d. Gesch. d. Philos.[12], 1926, σελ. 64.—*Rohde*, Psyche II[3], 134.

[4] Μαρτυρίαι παρὰ *Θεοφίλῳ Βορέᾳ*, Ἡ ἀρχὴ τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου 1913, σελ. 325 κ.ἑξ.

διόγκωσιν καὶ ἐνοχλητικὰ ὄνειρα καὶ ἐφιάλτας. Εἶναι γνωστὸν τοὐλάχιστον ὅτι ἐν ταῖς αἰγυπτιακαῖς παραδόσεσιν οἱ κύαμοι ἐκλαμβάνονται ὡς φυτά, εἰς τὰ ὁποῖα ἔρχονται αἱ ψυχαὶ κατὰ τὰς ἐν τῷ κόσμῳ περιπολήσεις[1]. Καὶ φαίνονται αἱ παραδόσεις αὗται παλαιόταται, δημιουργήματα ἀνθρώπων ἀφελέστερον παρατηρούντων καὶ ἑρμηνευόντων τὰ φαινόμενα. Ὅτι δὲ οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ἰδιορρυθμότερον διετύπωσαν τὰ περὶ τῶν κυάμων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ψυχῶν διδάγματα, μαρτυροῦσιν οἱ παραδεδομένοι λόγοι, οὓς δὲν ἐξήτασεν ἀποχρώντως ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα. Ἐν τοῖς λόγοις τούτοις διαφαίνεται καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς γενέσεως τοῦ ἐξεταζομένου συμβόλου καὶ ἡ σαφεστέρα περὶ αὐτοῦ διδασκαλία τῆς πυθαγορείου σχολῆς, ὡς θὰ δείξῃ βραχεῖα ἐπισκόπησις αὐτῶν.

Ὁ πρῶτος τῶν λόγων τούτων, ὡς ἡμεῖς κατετάξαμεν αὐτοὺς ἐν τοῖς πρόσθεν, ἐλέγχει καθ' ἡμᾶς τὴν ἀφετηρίαν πρὸς δημιουργίαν τῆς πίστεως εἰς τὴν ὕπαρξιν ψυχῶν ἢ δαιμόνων ἐν τοῖς κυάμοις. Κατὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ κύαμοι ἀπηγορεύθησαν ἐν τῇ πυθαγορείῳ σχολῇ, διότι παράγουσι φύσημα καὶ ταράττουσι τὴν ψυχὴν καὶ προκαλοῦσιν ἐνοχλητικὰ ὄνειρα καὶ παρακωλύουσι τὴν εὐθυονειρίαν, ἐξ οὗ ἐλέχθη ὅτι καὶ ὁ Ἀμφιάραος ὁ μάντις ἀπεῖχεν αὐτῶν «*διὰ τὴν δι' ὀνείρων μαντείαν*»[2], ἴσως δὲ καὶ οἱ Ὀρφικοὶ καὶ οἱ Ἐλευσίνιοι καὶ καθόλου οἱ τὰς τελετὰς ἐπιτελοῦντες ἐν τοῖς ἱεροῖς[3]. Ὅτι δ' ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης οἱ ἄνθρωποι ἠδύναντο νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν πίστιν περὶ ὑπάρξεως ψυχῶν ἢ δαιμόνων ἐν τοῖς κυάμοις, ἐξ ὧν γεννῶνται καὶ οἱ ἐφιάλται, εἶναι πολὺ πιθανὴ γνώμη, ἥτις ἐνισχύεται καὶ ἐξ ὅσων λέγει ὁ φιλόσοφος Πορφύριος, καθ' ὃν μετὰ τῶν τροφῶν εἰσέρχονται πονηροὶ δαίμονες εἰς τοὺς ἀνθρώπους. «*Καὶ τὰ σώματα*», λέγει ὁ Πορφύριος, «*μεστὰ ἀπὸ τούτων (τῶν πονηρῶν δαιμόνων)· καὶ γὰρ μάλιστα ταῖς ποιαῖς τροφαῖς χαίρουσι· σιτουμένων γὰρ ἡμῶν προσίασι καὶ προσιζάνουσι τῷ σώματι καὶ διὰ τοῦτο αἱ ἁγνεῖαι, οὐ διὰ τοὺς θεούς,—ἀλλ' ἵν' οὗτοι ἀποστῶσι, μάλιστα δ' αἵ-*

[1] Αὐτόθι σελ. 325, 4.

[2] Κατὰ *Διοσκορίδην* (2, 127) ὁ κύαμος εἶναι πνευματώδης καὶ φυσώδης καὶ δύσπεπτος καὶ δυσόνειρος —Πρβλ. Γεωπ. 2, 35, 8.—*Ἀπολλ.*, Ἱστ. θαυμ. 46—*Πλουτάρχου* Συμπ. Η, 10, 1. Ἐγνώρισε δὲ προφανῶς ἡ πεῖρα εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰς ἰδιότητας ταύτας τοῦ κυάμου.

[3] *Διογ. Λαερτ.* Η, 33.—*Πανσ.* Ι, 37, 4.—*Πορφ.* π. ἀποχῆς ἐμψ. 4, 16. *Rohde*, Psyche II[3], 126.

ματι χαίρουσι καὶ ταῖς ἀκαθαρσίαις καὶ ἀπολαύουσι τούτων εἰσδύνοντες τοῖς χρωμένοις κτλ»[1].

Συμπληρωτικὸς τοῦ πρώτου εἶναι πιθανῶς ὁ δεύτερος λόγος, καθ' ὃν ἀπηγορεύθησαν οἱ κύαμοι, διότι φθείρουσιν ἤτοι βλάπτουσι τοὺς τρώγοντας αὐτούς[2].

Σαφέστερον ἄγουσιν εἰς τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως οἱ ἑπόμενοι ἀπορρητότεροι τῶν παραδεδομένων λόγων. Κατὰ τὸν τρίτον λόγον ἀπαγορεύονται οἱ κύαμοι, διότι ὑπάρχουσιν ἐν αὐτοῖς ψυχαὶ νεκρῶν, ὁ δὲ τρώγων τοὺς κυάμους τρώγει τὰς ψυχὰς τῶν γονέων. Ὑπάρχουσι δ' ἐν τοῖς κυάμοις αἱ ψυχαί, διότι οὗτοι εἶναι ἡ κλῖμαξ, δι' ἧς οἱ τεθνεῶτες ἐκ τῶν δωμάτων τοῦ Ἅδου ἀναβαίνουσιν εἰς τὸ φῶς. Μαρτυροῦσιν ἱεροί τινες λόγοι φερόμενοι ἐν τοῖς παλαιοῖς εἰς Ὅμηρον σχολίοις καὶ ἐν ταῖς τοῦ Εὐσταθίου Παρεκβολαῖς[3], οἵτινες ἔχουσιν ὡς ἑξῆς·

ἶσόν τοι κυάμους τε φαγεῖν κεφαλάς τε τοκήων[4]

διὰ τὸ τοὺς κυάμους

ψυχῆς αἰζηῶν βάσιν ἔμμεναι ἠδ' ἀναβαθμὸν
ἐξ Ἀίδαο δόμων, ὅταν αὐγὰς εἰσανίωσιν[5].

Πῶς δὲ συμβαίνει, ὥστε μόνον διὰ τῶν κυάμων νὰ ἐξέρχωνται ἐκ τοῦ Ἅδου εἰς τὸ φῶς αἱ ψυχαί, οὐχὶ δὲ καὶ δι' ἄλλων φυτῶν, ἑρμηνεύει ἰδιορρυθμότερον καὶ μυστικώτερον ὁ τέταρτος τῶν παραδεδομένων λόγων. Συνιστᾶται ἡ ἀπὸ τῶν κυάμων ἀποχὴ κατὰ τὸν

[1] Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας, σελ. 149, *Wolff* (*Εὐσεβίου*, Προπαρ. Εὐαγγελικὴ 4, 22, 16).—Πρβλ. καὶ *Roscher* ἐν τῷ εἰρημένῳ τόπῳ.

[2] Ὑστερογενῆ ἑρμηνεύματα εἶναι καθ' ἡμᾶς τὰ λέγοντα ὅτι οἱ κύαμοι εἶναι φθαρτικοὶ ὡς καθιστῶντες ἀγόνους τὰς ὄρνιθας καὶ τὰς γυναῖκας (Γεωπ. 2, 35, 5.—*Κλήμ. Ἀλεξ.* Στρωμ. 3,521 Pott).

[3] Σελ. 948.

[4] Λέγονται δὲ κεφαλαὶ αἱ ψυχαί, ὡς ἐν τῷ ὁμηρικῷ «*πολλὰς δ' ἰφθίμους κεφαλὰς Ἄιδι προΐαψεν*» (Λ 55).—Πρβλ. καὶ *Furtwängler*, Die ant. Gemm. III, 245 κ.ἑξ.—*Weicker*, Der Seelenvogel in d. alt. Litt. u. Kunst, σελ. 30 κ. ἑξ.

[5] Ὁ πρῶτος στίχος μνημονεύεται καὶ ὑπὸ Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικοῦ παρὰ *Λυδῷ* (π. μην. 4, 29). Τὸν δεύτερον καὶ τὸν τρίτον στίχον ἀποκατέστησεν ὁ *Nauck* παρ' *Ἰαμβλίχῳ* (Π. Πυθαγ. βίου σελ. 232).—Πρβλ. καὶ *Delatte*, ἐν τῷ εἰρημένῳ τόπῳ, σελ. 23, 37.

λόγον τοῦτον, διότι οἱ κύαμοι «*ὅμοιοι Ἅδου πύλαις εἰσίν· ἀγόνατον γὰρ μόνον*». Καὶ εἶναι μὲν γριφώδης ὁ οὕτως ἐκφερόμενος λόγος, ἀλλὰ γίνεται καταληπτός, ἐὰν ἐξετάσωμεν αὐτὸν ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰ διειλημμένα. Διὰ τῶν κυάμων ἐξέρχονται ἐκ τοῦ Ἅδου αἱ ψυχαί, τοῦτο λέγει ὁ λόγος οὗτος, καὶ γίνονται πύλαι Ἅδου εἰς αὐτὰς οἱ κύαμοι, διότι οὗτοι μόνοι εἶναι φυτὰ ἀγόνατα, διότι δῆλα δὴ οὗτοι μόνοι δὲν ἔχουσι γόνατα, ἤτοι δεσμοὺς ἐμφράξεις, ὡς λέγει ὁ Πορφύριος[1], καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐμποδίζουσι τὴν δίοδον καὶ ἀνάβασιν αὐτῶν.

Πρὸς τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως συνάπτονται πιθανῶς καὶ οἱ ἑπόμενοι δύο λόγοι. Κατὰ τὸν πρῶτον τούτων ὀφείλει ἕκαστος νὰ ἀπέχῃ τῶν κυάμων, «*ὅτι αἰδοίοις εἰσὶν ὅμοιοι*». Καὶ πῶς μὲν ἦλθον κατ' ἀρχὰς οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν παραβολὴν ταύτην, δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, ὁ δὲ περὶ οὗ πρόκειται λόγος τῆς πυθαγορείου σχολῆς φαίνεται ὅτι διδάσκει τὰ ἑξῆς. Ὅπως αἱ ψυχαὶ τῶν γεννωμένων ἀνθρώπων διὰ τῶν ἀνωνύμων μορίων ἐξέρχονται εἰς τὸ φῶς, οὕτω διὰ τῶν κυάμων ἐξέρχονται ἐκ τοῦ Ἅδου εἰς τὸ φῶς αἱ ψυχαὶ τῶν τεθνεώτων. Ὅτι διὰ τῶν γεννητικῶν μορίων ἐξέρχονται αἱ ψυχαὶ εἰς τὸ φῶς, εἶναι κοινὴ παλαιὰ ἀντίληψις, ὡς διδάσκουσιν ἄλλα τε καὶ τὰ ἔργα τῆς παλαιᾶς τέχνης[2]. Ὅτι δὲ συνάπτεται πρὸς τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ ὁ λόγος οὗτος, μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἑρμηνεία Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικοῦ (παρὰ Λυδῷ π. μην. 4, 29) «*διεγείρει ὁ κύαμος τὰ σώματα πρὸς συνουσίαν ἐσθιόμενος καὶ ταύτῃ καθέλκει τὰς ψυχὰς ἐπὶ τὴν γένεσιν*» (Πρβλ. καὶ Πλουτ. Κεφ. καταγρ. Ρωμ. 95), ἥτις τοῦτο φαίνεται λέγουσα, ὅτι οἱ κύαμοι τρωγόμενοι συντελοῦσιν εἰς τὴν γένεσιν, ἧς ζητεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ἡ μετενσωματουμένη καὶ περιπολοῦσα οὕτω ψυχή[3]. Νομίζομεν δὲ ἡμεῖς ὅτι καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλέους τὸ δίδαγμα περὶ τῆς ἀπὸ τῶν κυάμων ἀποχῆς μᾶλλον ἰσχύει

---

[1] Ἄντρ. Νυμφ. 19 — Πρβλ. καὶ *Θεοφρ.* π. φυτ. ἱστ. 4, 8, 7. — *Delatte*, αὐτόθι.

[2] Πρβλ. *Furtwängler* Die ant. Gemm. πίν. 24, 29.—*Weicker*, ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ, σελ. 2, 4, 30, 4.—*Immisch*, Sprachliches z. Seelenschmetterling, ἐν Glotta, 1916, σελ. 193 κ.ἑξ.

[3] Πρβλ. τὸν ὀρφικὸν στίχον

κύκλου τ' αὖ λῆξαι καὶ ἀναπνεῦσαι κακότητος

Παρὰ *Πρόκλῳ*, εἰς Τίμ. 330.

περὶ τῆς μετεμψυχώσεως, ἣν καὶ ὁ σοφὸς ἐκεῖνος ἐδίδαξεν, ὡς εἴπομεν ἤδη[1], ὑστερογενὴς δὲ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Αὔλου Γελλίου μνημονευομένη ἑρμηνεία, καθ' ἣν διὰ τῆς ῥήσεως «*δειλοί, πάνδειλοι, κυάμων ἀπὸ χεῖρας ἔχεσθαι*» ἀποτρέπει ὁ Ἀκραγαντῖνος φιλόσοφος τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς ὑπερβολῆς τῶν ἀφροδισίων[2]. Περὶ τοῦ ἑπομένου λόγου οὐδὲν λέγομεν, διότι καθ' ἡμᾶς τὰ αὐτὰ διδάσκει πρὸς τὸν προηγούμενον, μόνον ὅτι ἀντὶ τῶν αἰδοίων γίνεται λόγος ἐν τούτῳ περὶ σαρκῶν.

Καὶ οἱ ἑπόμενοι δὲ τρεῖς λόγοι κατὰ παραπλήσιον τρόπον πρέπει καθ' ἡμᾶς νὰ ἑρμηνευθῶσι. Τὸ σύμπαν εἶναι πλῆρες πνεύματος ἤτοι ἀέρος. Τὸ δὲ πνεῦμα τοῦτο, ὡς διδάσκουσιν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, εἶναι συγγενὲς πρὸς τὴν ψυχήν, ἥτις ἐκ τούτου ἔχει τὴν ἀρχήν. Γνωριμώτατα εἶναι τὰ τοῦ Ἀναξιμένους· «*ἡ ψυχὴ ἡ ἡμετέρα ἀὴρ οὖσα συγκρατεῖ ἡμᾶς καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀὴρ περιέχει*»[3] ἔτι δὲ τὸ «*τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ ὅλου εἰσιέναι ἀναπνεόντων φερομένην ὑπὸ τῶν ἀνέμων*»[4] καὶ τὸ τῆς μυστικῆς τῶν Πυθαγορείων φιλοσοφίας, ὅτι ὁ ἀὴρ εἶναι ἔμπλεως ψυχῶν, αἵτινες ὀνομάζονται ἥρωες καὶ δαίμονες[5]. Ἀλλὰ καὶ οἱ κύαμοι, ὡς εἴδομεν ἤδη, ἔχουσι κατὰ τοὺς Πυθαγορείους πνεῦμα ἢ ψυχὰς ἐν ἑαυτοῖς. Ἐντεῦθεν ἄρα νοεῖται τί λέγει ὁ ἕβδομος τῶν παραδεδομένων λόγων, ὁ διδάσκων ὅτι οἱ κύαμοι εἶναι ὅμοιοι πρὸς τὴν τοῦ παντὸς φύσιν, ἤτοι πρὸς τὸ σύμπαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀπαγορεύεται ἡ βρῶσις αὐτῶν.

Ἐγγύτατα πρὸς ταῦτα εἶναι τὰ τοῦ ἑπομένου λόγου τοῦ λέγοντος ὅτι ὑπαγορεύεται ἡ ἀπὸ τῶν κυάμων ἀποχή, διότι οὗτοι εἶναι πνευματώδεις καὶ μετέχουσι τοῦ ψυχικοῦ. Ἀφ' οὗ οἱ κύαμοι ἔχουσι πνεῦμα, τὸ δὲ πνεῦμα εἶναι ψυχή, μετέχουσι τοῦ ψυχικοῦ οἱ κύαμοι, ἤτοι ἔχουσι ψυχὰς ἐν ἑαυτοῖς[6], διὸ καὶ ὀφείλει ἕκαστος νὰ ἀπέχῃ αὐτῶν, ἵνα μὴ τρώγῃ τὰς ψυχὰς ταύτας.

Ἐν τῷ ἐνάτῳ λόγῳ προέχει μὲν ἡ ἰδέα τῆς ἀφιερώσεως τῶν

---

[1] Ἀπ. 141, *Diels*.

[2] IV, 11.

[3] Ἀπ. 2, *Diels*.—Πρβλ. καὶ *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 445 κ.ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

[4] Ἀριστ. π. ψ. Α 2, 404 α 17.

[5] *Διογ. Λαερτ.* Η, 32.—Πρβλ. καὶ *Rohde*, Psyche II³, 257 κ. ἑξ.

[6] Πρβλ. καὶ *Delatte*, ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ, σελ. 38, 293.

κυάμων εἰς τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ ὑπόκειται πιθανώτατα ἀρχική τις ἀντίληψις, καθ' ἣν οἱ κύαμοι ἔχουσι στενωτέραν τινὰ σχέσιν πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τὰς ψυχὰς καὶ τὴν μετεμψύχωσιν, ὡς καὶ οἱ προηγούμενοι λόγοι [1].

Μόνον ὁ τελευταῖος τῶν παραδεδομένων λόγων ἀγνοῶν τὴν πρὸς τὰ πνεύματα καὶ τὰς ψυχὰς σχέσιν τῶν κυάμων διδάσκει ὅτι ἀπηγορεύθησαν οἱ κύαμοι ὡς ὄντες ἐν χρήσει κατὰ τὰς ἐκλογὰς τῶν ἀρχόντων. Καὶ φαίνεται μὲν ὅτι εἶναι ὁ λόγος οὗτος μεταγενέστερος καὶ ὑστερογενὴς ἡ σημασία αὕτη, ἀλλὰ καὶ ἂν ὡρμᾶτο ἐξ αὐτῆς τῆς παλαιᾶς τῶν Πυθαγορείων σχολῆς, οὐδεὶς θὰ ἐθαύμαζεν ὅτι περὶ τοῦ αὐτοῦ συμβόλου ἐν τῇ αὐτῇ σχολῇ διττοὶ ὑπῆρξαν λόγοι, ἐνθυμούμενος ὅτι ἐν πάσαις ταῖς μυστικαῖς αἱρέσεσι τὰ σύμβολα καὶ διπλᾶς καὶ πολλαπλᾶς δύνανται νὰ ἔχωσι σημασίας.

---

[1] Ὅτι οἱ κύαμοι ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν, εἶναι γνωστόν. Κύαμοι εὑρέθησαν ἐν αἰγυπτιακοῖς τάφοις (*Olck*, παρὰ Pauly—Wissowa, ἐν λέξει Bohne)· ὀσπρίων καθόλου ἐγίνετο χρῆσις ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ περίδειπνα καὶ τὰς προκλήσεις τῶν νεκρῶν (*Πλουτ.* Κεφαλ. καταγρ. Ρωμ. 95). Ταὐτὰ μαρτυροῦνται παρὰ Ρωμαίοις («Fabam nec tangere nec nominare diali flamini licet, quod ea putatur ad mortuos pertinere» Φῆστος. Πρβλ. Φάβιον Πίκτωρα παρ' *Αὔλῳ Γελλίῳ* X, 15, 2)· καὶ παρ' Ἰνδοῖς (*Schröder*, Das Bohnenverbot bei Pythagoras u. im Veda, ἐν Wiener Zeitschr. d. Kunde d. Morgenlandes XV, 1901) κ. ἄ. Παραλλήλως δὲ ἀνεπτύχθη ἡ πίστις ὅτι διὰ τῶν κυάμων, ἤτοι τῶν ἐν αὐτοῖς ψυχῶν ἢ δαιμόνων, ἀποτρέπονται οἱ κακοὶ δαίμονες. (Πρβλ. τὰ κατὰ τὰ Lemuria τῶν Ρωμαίων·— Οὐάρρωνα παρὰ *Νωνίῳ Μαρκέλλῳ* 135,18.—*Ὀβίδιον* Fast. 5,435 κ.ἑξ.—*Λυδόν*, π. μην. 4, 42.—*Frazer*, The golden Bough IX[4], 143 κ.ἑξ.). Ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ.

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙ ΜΕΤΕΜΨΥΧΩΣΕΩΣ ΔΟΞΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ*

Οἱ πλεῖστοι τῶν σοφῶν, ὅσοι ἐξήτασαν τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης τῶν παλαιοτέρων Ἑλλήνων φιλοσόφων, τοῦ Πυθαγόρου καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Πλάτωνος, συμφωνοῦσιν ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ πίστις αὕτη εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ ξένων χωρῶν. Καὶ πρότερον μὲν πολλοὶ ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἐρειδόμενοι τοῦ Ἡροδότου μαρτυρίας «*Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσιν οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατός ἐστι, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος εἰς ἄλλο σῶμα ζῴου ἀεὶ γινόμενον ἐνδύεται. Ἐπεὰν δὲ περιέλθῃ πάντα τὰ χερσαῖα ζῷα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὖτις ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐνδύνειν, τὴν δὲ περιήλυσιν αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισι ἔτεσι· τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσὶ οἳ τῶν Ἑλλήνων ἐχρήσαντο ὡς ἰδίῳ ἑωυτῶν ἐόντι*» [1] ἔλεγον ὅτι οἱ Ἕλληνες τὸ δόγμα τοῦτο ἐκ τῆς Αἰγύπτου παρέλαβον, ἔπειτα δὲ ἀφ' οὗ πολλοὶ ἔθεσαν ἐν ἀμφιβόλῳ τοῦ Ἕλληνος ἱστορικοῦ τὴν μαρτυρίαν [2], προσέφυγον ἄλλοι εἰς ἄλλην ὑπόθεσιν, σήμερον δὲ κρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι ἐκ τῆς Ἰνδικῆς ἡ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστις ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ L. v. Schröder ἐπειράθη πρῶτος νὰ ἀποδείξῃ ὀρθὴν τὴν γνώμην

---

* Ἀνεγνώσθη γερμανιστὶ (Über den Ursprung der Seelenwanderungslehre in der griechischen Philosophie) ἐν τῷ XVI συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν, τῷ ἐν Ἀθήναις συνελθόντι, τῇ 29ῃ Μαρτίου 1912, ἐδημοσιεύθη δὲ τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου, τῷ 1913.

[1] B, 123.

[2] Ἐν ἄλλοις ὁ *Tannery* (Thalès et ses emprunts à l'Égypte, 1880. Pour la science Hellène, σελ. 183), ὁ *Ed. Meyer* (Gesch. d. alten Aegyptens, σελ. 83 κ. ἑξ.), ὁ *Wiedemann* (Erläuterungen zu Herodot II, 457 κ. ἑξ.), ὁ *Zeller* (Philos. d. Griechen I, 2[5], σελ. 62).— Πρβλ. δὲ ὅμως τὴν διατριβὴν ἡμῶν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν *Μελέτῃ* 1911, σελ. 196 κ. ἑξ. — Ἀνάλεκτα, 1, 1937. καὶ ὅσα ἐν τοῖς ἔπειτα λέγομεν περὶ τοῦ αἰγυπτιακοῦ μύθου τοῦ ἐν τῷ παπύρῳ τοῦ Orbiney.

ταύτην, πρὸ αὐτοῦ ἤδη ἐξενεχθεῖσαν [1], ἠκολούθησαν δὲ αὐτῷ ὁ Th. Gomperz [2], καὶ ὁ R. Garbe [3] καὶ ὁ Ad. Furtwängler [4] καὶ ὁ Ernst Windisch [5] καὶ ἄλλοι [6].

Δύο δὲ εἶναι τὰ σπουδαιότατα τῶν ἐπιχειρημάτων, ἅτινα οἱ εἰρημένοι σοφοὶ ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης προσήγαγον, πρῶτον μὲν ὅτι τὰ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα εἶναι ἐν πολλοῖς ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ἰνδῶν, δεύτερον δὲ ὅτι δόγμα οἷον τὸ περὶ μετεμψυχώσεως μόνον ἐν τῇ Ἰνδικῇ, «auf dem Boden des körperabtötenden Büssertums, ὡς λέγει ὁ Furtwängler [7], ἦτο δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ.

Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ἂν δῆλον ὅτι ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα ἦτο δυνατὸν νὰ μορφωθῇ καὶ ἐν Ἑλλάδι, θὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις ἐνταῦθα, ἐπειδὴ μάλιστα τῶν εἰρημένων σοφῶν τὰ ἐπιχειρήματα δὲν φαίνονται ἀποχρώντως πιθανά [8].

---

[1] Pythagoras u. die Inder, 1884, σελ. 22 κ. ἑξ. Ὅτι δὲ καὶ πρὸ τοῦ *Schröder* ἦτο ἐξενηνεγμένη ἡ γνώμη αὕτη, ἰδὲ παρὰ *Garbe*, Die Sâmkhya—Philosophie, 1894, σελ. 83 κ. ἑξ.

[2] Griech. Denker, κατὰ τὴν γαλλ. μετάφρ. A. Reymond. I 1904, σελ. 134 κ. ἑξ.

[3] Sâmkhya-Philosophie, 1894, σελ. 86, 92 κ. ἑξ καὶ ἄλλ.

[4] Die antiken Gemmen III, 1900. σελ. 262.

[5] Ἐν τῇ πραγματείᾳ Buddha's Geburt und Lehre von der Seelenwanderung, ἐν Abhandlungen der phil. - hist. Klasse der königl. Sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften, **26**, 1909, σελ. 58 κ. ἑξ. «Dass die Inder», λέγει ὁ *Windisch*, «in dieser Lehre (der Seelenwanderung) originell sind, und dass die Lehre von der Metempsychose bei Pythagoras aus Indien stammt, L. v. *Schröder* und R. *Garbe* wahrscheinlich gemacht».

[6] Πρβλ. καὶ *Wundt*, Elemente der Völkerpsychologie, 1912, σελ. 408.

[7] Die antiken Gemmen III, 262.—Πρβλ. καὶ *Schröder* «Die seltsame Lehre von einer Wanderung der Seele durch eine ganze Reihe irdischer Leiber tritt als ein Novum, etwas völlig Fremdes in die griechisch-italische Welt hinein, und es ist unmöglich ihr Entstehen aus den Bildungszuständen, den Gedankenkreisen der Griechen vor Pythagoras nur annähernd befriedigend zu erklären. Es fehlen hier, soweit wir bisher wissen, so gut wie alle Voraussetzungen, welche die Entstehung eines solchen Glaubens wahrscheinlich machen könnten» (Ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ σελ. 9).

[8] Ὡς ἀπίθανον ἀπέκρουσε τὴν γνώμην ταύτην καὶ ὁ πολὺς *Zeller* ἐν βραχείᾳ τοῦ ζητήματος ἐξετάσει (Philosophie der Griechen I, 2[5], σελ. 57 κ. ἑξ.) ὡσαύτως δὲ ὁ *Erwin Rohde* (Psyche I[3], 1903, σελ. 136 κ. ἅ).

Καὶ δὲν θὰ διατρίψωμεν ἐπὶ πολὺ ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ πρώτου ἐπιχειρήματος. Θὰ ἐκθέσωμεν μόνον διὰ βραχυτάτων τὰ κεφαλαιωδέστατα τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα, ἵνα καταστήσωμεν εὐσύνοπτον τὴν ὁμοιότητα καὶ τὴν διαφορὰν αὐτῶν [1].

Κατὰ τὴν βραχμανικὴν καὶ βουδδικὴν περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλίαν (Sâmsara), ἕκαστον ὂν ἀπειράκις ἐγεννήθη ἐν τῷ παρελθόντι καὶ μυρίας προσέλαβε μορφὰς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι θὰ ἐξακολουθῇ νὰ γεννᾶται, μέχρις οὗ δυνηθῇ κατὰ τὴν γνῶσιν καὶ τὸ ἦθος τελεωθὲν νὰ καταστρέψῃ τὴν ὁρμὴν πρὸς νέαν γένεσιν, ἥτις ἐν αὐτῷ ὑπάρχει. Πᾶσαι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον, ὡς διδάσκουσιν ἤδη τὰ βεδικὰ βιβλία, τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἀκολουθοῦσαι μεταβαίνουσιν εἰς τὴν σελήνην, ἥτις εἶναι ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ. Ἐκεῖθεν δὲ ἄλλαι μὲν ἔρχονται εἰς τὸν οὐρανόν, ἔνθα βασιλεύει ὁ θεὸς τῶν νεκρῶν Yama, ἄλλαι δ' ἐπιστρέφουσι πάλιν εἰς τὴν γῆν ἐν εἴδει βροχῆς, καὶ συμφώνως πρὸς τὸν πρότερον βίον ἐνσωματοῦνται εἰς φυτά, ὄρυζαν καὶ σῖτον καὶ σησάμην καὶ κυάμους καὶ λάχανα, ἔτι δὲ εἰς ζῷα, σκώληκας καὶ ὄφεις καὶ ἰχθῦς καὶ ἔντομα καὶ πτηνὰ καὶ ὄνους καὶ κάπρους καὶ λέοντας καὶ τίγρεις, καὶ εἰς ἀνθρώπους. Ὁ Βούδδας, ὁ μέγας τῆς παλαιᾶς βραχμανικῆς θρησκείας μεταρρυθμιστής, πλείστας ὑπέστη κατὰ τὴν ἰνδικὴν μυθολογίαν μετεμψυχώσεις. Πρὶν γεννηθῇ ὡς Βούδδας, ὑπῆρξε μέγας Βράμας καὶ Ἴνδρας, βασιλεὺς τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου σύμπαντος καὶ ἡγεμὼν διαφόρων χωρῶν τῆς οἰκουμένης, τρὶς δὲ καὶ τριακοντάκις ἐγένετο πνεῦμα φυτῶν [2].

Πολλῷ συστηματικώτερον διδάσκεται ἡ μετεμψύχωσις ἐν τοῖς περιβοήτοις νόμοις τοῦ Μανοῦ. Κατὰ τὸν ἱερὸν τοῦτον κώδικα ἡ μεταφοίτησις τῶν ψυχῶν εἰς διάφορα σώματα γίνεται πρὸς τιμωρίαν καὶ ἀμοιβὴν αὐτῶν· πρὸς τιμωρίαν μὲν δι' ἁμαρτίας ἐν τῷ βίῳ διαπραχθείσας, πρὸς ἀμοιβὴν δὲ διὰ τὴν ἐν τῷ προηγουμένῳ βίῳ ἐπιδειχθεῖσαν ἀρετήν. Ἁμαρτήματα σωματικὰ ἄγουσι τὸν ἄνθρωπον

---

[1] Πρβλ. καὶ ἡμετέραν διατριβὴν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν *Μελέτῃ*, 1911, σελ. 193-226.—Ἀνάλεκτα, **1**, 1937, ἐν ᾗ διὰ μακροτέρων ἐξητάσαμεν τὰ περὶ μετεμψυχώσεως διδάγματα τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων ἀρχαίων καὶ νεωτέρων λαῶν καὶ ἠρευνήσαμεν τὰ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς δοξασίας ταύτης.

[2] Πρβλ. *Windisch* ἐν τῇ εἰρημένῃ πραγματείᾳ καὶ *A. Boyer*, Étude sur l'origine de la doctrine du sâmsara, ἐν Journal Asiatique, IX serie, **18**, σελ. 451 κ. ἑξ.

μετὰ θάνατον εἰς ἄψυχα ὄντα. Ὁ φονεύων Βραχμᾶνα ἀναγεννᾶται ὡς κύων, ὡς ὄνος, ὡς χοῖρος, ὡς κάμηλος. Ὁ κλέπτων ἐλέφαντα μετεμψυχοῦται εἰς λύκον, ὁ ἁρπάζων καρποὺς εἰς πίθηκον, ὁ ὑπεξαιρῶν σῖτον μεταβάλλεται εἰς ἀρουραῖον, ὁ κλέπτων κρέας εἰς γῦπα καὶ οὕτως ἑξῆς. Μόνον δὲ ὁ χρηστός, ὁ τὴν ἁμαρτίαν κατὰ μικρὸν ἀποσείων μετενσωματοῦται εἰς ἀνώτερα ἑκάστοτε σώματα καὶ τέλος ἀνερχόμενος εἰς τὸν οὐρανὸν ζῇ ὡς θεὸς ἐν θεοῖς μακάριον βίον [1].

Κατὰ δὲ τὰ πυθαγόρεια διδάγματα πᾶσαι αἱ ψυχαὶ προϋπάρχουσιν ἔν τινι μακαρίῳ τόπῳ, ἐν τῷ οὐρανῷ, δι' ἁμαρτήματα δὲ καταπίπτουσιν εἰς τὴν γῆν πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐγκλείονται εἰς ἀνθρώπων σώματα ὡς εἰς εἱρκτὴν καὶ φρουράν [2]. Καὶ ὅσοι μὲν ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις σώμασιν ἐναρέτως διάγουσι τὸν βίον, ἐπανέρχονται εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ γίνονται ὅμοιοι πρὸς τοὺς θεούς, ὅσοι δ' ἐμμένουσιν ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ, πορεύονται εἰς τὸν Τάρταρον καὶ τιμωροῦνται ἔτι μᾶλλον [3]. Πολλοὶ δὲ ἵνα ἀπαλλαγῶσι τῶν ἁμαρτημάτων καὶ καθαρθῶσιν, εἰσέρχονται πάλιν εἰς ἀνθρώπων καὶ ζῴων σώματα [4]. Αὐτὸς ὁ Πυθαγόρας μετεφοίτησεν εἰς σώματα πολλῶν. Ἐνεθυμεῖτο ὅτι ὑπῆρξεν ἄλλοτε Εὔφορβος, ὁ Τρώς, ὃν ἐφόνευσεν ὁ Μενέλαος, ἐν τῇ μάχῃ, ἔτι δ' Ἑρμότιμος ὁ Κλαζομένιος προφήτης. Καὶ ἄλλας δὲ πρὸς τούτοις ἐλέγετο ὅτι ἔλαβεν ἐν τῷ κόσμῳ μορφὰς ὁ Πυθαγόρας καί, ὡς ὁ Βούδδας ἐτήρησε πάντων τὴν μνήμην [5].

---

[1] XII, 8 κ. ἑξ. 55 κ. ἑξ.

[2] *Πλάτ.* Φαίδ. 62 B.

[3] Χρυσᾶ ἔπη, 70.

ἢν δ' ἀπολείψας σῶμα ἐς αἰθέρ' ἐλεύθερον ἔλθῃς,
ἔσσεαι ἀθάνατος θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός·

καὶ *Διογ. Λαέρτ.* Η, 1, 31 «*καὶ ἄγεσθαι τὰς μὲν καθαρὰς (ψυχὰς) ἐπὶ τὸν ὕψιστον, τὰς δ' ἀκαθάρτους μήτ' ἐκείναις πελάζειν μήτ' ἀλλήλαις, δεῖσθαι δ' ἐν ἀρρήκτοις δεσμοῖς ὑπ' Ἐρινύων*».

[4] *Διογ. Λαέρτ.* ἐν τῷ εἰρημένῳ τόπῳ. Πρβλ. καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ξενοφάνους περὶ Πυθαγόρου εἰρημένον·

καὶ ποτέ μιν στυφελιζομένου σκύλακος παριόντα
φασὶν ἐποικτεῖραι καὶ τόδε φάσθαι ἔπος·
παῦσαι, μηδὲ ῥάπιζ', ἐπειὴ φίλου ἀνέρος ἐστὶ
ψυχή, τὴν ἔγνων φθεγξαμένης ἀΐων.

(*Διογ. Λαέρτ.* Η, 1, 36). Κατὰ μεταγενεστέραν παράδοσιν καὶ τῶν κυάμων τὴν χρῆσιν ἀπηγόρευσεν ὁ Πυθαγόρας (*Διογ. Λαέρτ.* Η, 1, 33), ἐπειδὴ οἰκοῦσιν ἐν αὐτοῖς ψυχαὶ τῶν θανόντων (*Plin.* Hist. natur. XVIII, 30).

[5] *Διογ. Λαέρτ.* Η, 1.4. Πρβλ. καὶ ἡμετέραν πραγματείαν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν Μελέτῃ, 1911, σελ. 197 κ. ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

Καθ' ὅμοιον τρόπον διετύπωσε τὴν περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλίαν ὁ Ἀκραγαντῖνος φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς. Δαίμονες ἦσαν, λέγει, ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ ἔζων ὅμοιοι πρὸς τοὺς θεούς. Ἀλλ' ἕνεκα παντοίων ἁμαρτημάτων, οἷον φόνου καὶ ἐπιορκίας κατέπεσον εἰς τὴν γῆν καὶ ἐπὶ χρόνον ἄπειρον, πλανῶνται μακρὰν ἐκείνης τῆς μακαριότητος καὶ ζῶσιν ἐν δυστυχίᾳ [1]. Πρὸς ἀπαλλαγὴν δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν κακῶν διάφορα μεταλαμβάνουσι σώματα, ἀνθρώπων καὶ ζῴων καὶ φυτῶν [2]. Καὶ οἱ μὲν ἀδιόρθωτοι καταπίπτουσιν εἰς τὸν Τάρταρον [3] μόνοι δὲ οἱ τῆς κακίας ἀπαλλασσόμενοι ἐπανέρχονται εἰς τὸν οὐρανόν [4].

Συστηματικώτερον διετύπωσε τὰ κατὰ τὴν μετεμψύχωσιν ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ἑλλήνων φιλοσόφων ὁ Πλάτων. Κατὰ τὰ ἐν Φαίδρῳ [5] μυθολογήματα αἱ ψυχαὶ κατ' ἀρχὰς ἔν τινι ὑπερουρανίῳ τόπῳ ζῶσιν, ὑπὸ διττῶν δὲ ἵππων ἑκάστη ἐλαύνεται, τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ὑπὸ δὲ τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ σώφρονος αὐτῆς μέρους, ἡνιοχεῖται. Οὕτω δὲ περιφέρονται ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ καὶ βλέπουσι τὰς ἐν αὐτῷ ὑπαρχούσας ἰδέας, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν σωφροσύνην

---

[1] Στίχ. 369 κ. ἑξ.

Ἔστιν ἀνάγκης χρῆμα, θεῶν ψήφισμα παλαιόν.
ἀΐδιον πλατέεσσι κατεσφρηγισμένον ὅρκοις·
εὖτέ τις ἀμπλακίῃσι φόνου φίλα γυῖα μιήνῃ
αἵματος ἢ ἐπίορκον ἁμαρτήσας ἐπομόσσῃ
δαίμων οἵ τε μακραίωνος λελάχασι βίοιο,
τρὶς μὲν μυρίας ὥρας ἀπὸ μακάρων ἀλάλησθαι,
φυόμενον παντοῖα διὰ χρόνου εἴδεα θνητῶν,
ἀργαλέας βιότοιο μεταλλάσσοντα κελεύθους.

[2] Στίχ. 382.

ἤδη γάρ ποτ' ἐγὼ γενόμην κοῦρός τε κούρη τε
θάμνος τ' οἰωνός τε καὶ εἰν ἁλὶ ἔλλοπος ἰχθύς.

[3] Στίχ. 445.

[4] Στίχ. 447 κ. ἑξ.

εἰς δὲ τέλος μάντεις τε καὶ ὑμνοπόλοι καὶ ἰητροὶ
καὶ πρόμοι ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισι πέλονται,
ἔνθεν ἀναβλαστοῦσι θεοὶ τιμῇσι φέριστοι
ἀθανάτοις ἄλλοισιν ὁμέστιοι, αὐτοτράπεζοι,
εὔνιες ἀνδρείων ἀχέων, ἀπόκηροι, ἀτειρεῖς.

Πρβλ. καὶ ἡμετέραν πραγματείαν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν *Μελέτῃ*, 1911, σελ. 198 κ. ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

[5] 248 D.

καὶ τὰς ἄλλας, καὶ ζῶσι μακάριον βίον. Ἀλλὰ δὲν διαρκεῖ ἐπ' ἄπειρον ἡ μακαριότης αὕτη. Κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἐκεῖναι μόνον ἐκ τῶν ψυχῶν δύνανται νὰ διαμένωσιν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ θεῶνται τὰς ἰδέας, ἐν αἷς ὑπερισχύει τὸ λογιστικὸν καὶ ἀποδεικνύονται σώφρονες. Αἱ δὲ ἄλλαι, ἐν αἷς νικᾷ τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ἁμαρτάνουσι, ταράσσονται καὶ καταπίπτουσιν εἰς τὴν γῆν. Ἐνταῦθα δ' ἐγκλείονται εἰς ἀνθρώπινα σώματα καί, ὡς τὰ ὄστρεα ἐν τοῖς ὀστράκοις αὐτῶν, ζῶσιν ἐν τοῖς σώμασιν ὡς ἐν εἱρκτῇ. Ἐννέα δὲ εἶναι αἱ τάξεις τῶν ἀνθρώπων, αἵτινες γεννῶνται ἐκ τῶν οὕτω πιπτουσῶν ψυχῶν. Πρώτη ἡ τῶν φιλοσόφων καὶ φιλοκάλων καὶ μουσικῶν· δευτέρα ἡ τῶν δικαίων καὶ ἐννόμων βασιλέων καὶ πολιτικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχόντων· τρίτη ἡ τῶν οἰκονομικῶν καὶ χρηματιστικῶν· τετάρτη ἡ τῶν φιλοπόνων γυμναστικῶν καὶ τῶν περὶ τὴν θεραπείαν τοῦ σώματος καθόλου ἀσχολουμένων· πέμπτη ἡ τῶν μάντεων καὶ τῶν ἱερέων· ἕκτη ἡ τῶν ποιητῶν καὶ ἄλλας τέχνας μετερχομένων· ἑβδόμη ἡ τῶν δημιουργικῶν καὶ γεωργικῶν· ὀγδόη ἡ τῶν σοφιστῶν καὶ δημοκόπων· ἐνάτη ἡ τῶν τυράννων.

Ἐπιστρέφουσι δὲ εἰς τὸν οὐρανὸν αἱ ψυχαὶ οὐχὶ πᾶσαι, ἀλλὰ μόνον αἱ καθαιρόμεναι ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων. Καὶ ἡ κάθαρσις αὐτῶν ὡς ἑξῆς συντελεῖται. Ἀφ' οὗ οἱ ἄνθρωποι τὸν πρῶτον τελευτήσωσι βίον, ἔρχονται εἰς τὸν Ἅδην καὶ δικάζονται. Καὶ οἱ μὲν ἀσεβεῖς ἀποδειχθέντες ἀποστέλλονται εἰς τὰ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντα δικαιωτήρια καὶ τιμωροῦνται ἀναλόγως τῶν ἁμαρτιῶν των, αἱ δὲ ἄλλαι ἔρχονται καὶ διατρίβουσιν εἰς τόπον τινὰ τοῦ οὐρανοῦ. Ἀφ' οὗ δὲ παρέλθωσι χίλια ἔτη, ἔρχονται πάντες οἱ οὕτω κριθέντες πάλιν εἰς κλήρωσιν νέαν καὶ δευτέραν βίου ἐκλογήν[1]. Κατὰ δὲ τὴν κλήρωσιν ταύτην καὶ εἰς γυναικῶν σώματα καὶ ζῴων ἔρχονται πολλοὶ πρὸς μείζονα τιμωρίαν. Ἐν τῇ Πολιτείᾳ ἔνθα ὁ Πλάτων διεξοδικώτερον τὰ κατὰ τὴν κρίσιν ταύτην περιγράφει[2], οὐχὶ ὀλίγοι εἰσάγονται μετενσωματούμενοι εἰς ζῷα. Ἡ τοῦ Ὀρφέως ψυχὴ ἐκλέγει βίον κύκνου, ἡ τοῦ Θαμύρου εἰσέρχεται εἰς ἀηδόνα, ἡ τοῦ Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου εἰς λέοντα, ἡ τοῦ Ἀγαμέμνονος εἰς ἀετόν. Καὶ ἡ κάθαρσις διαρκεῖ χρόνον μακρόν, 10.000 ἔτη. Μόνον τῶν φιλοσόφων αἱ ψυχαὶ ἐπανέρ-

[1] Φαίδων 123 D κ. ἑξ.

[2] Χ. 628 Α. Τῶν προτέρων βίων κατὰ Πλάτωνα ἀποβάλλουσι τὴν μνήμην αἱ ψυχαὶ πίνουσαι ἐκ τοῦ ἐν τῷ Ἅδῃ ποταμοῦ τῆς Λήθης (Χ, 621).

χονται ταχύτερον εἰς τὸν οὐρανόν, μετὰ 3.000 ἔτη, ἐὰν εἰς τρεῖς χιλιετεῖς περιόδους τὸν αὐτὸν βίον ἐκλέξωσι καὶ διαγάγωσιν ἐν αὐτῷ ὁσίως καὶ δικαίως[1].

Ταῦτα εἶναι τὰ σπουδαιότατα τῶν περὶ μετεμψυχώσεως διδαγμάτων τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων φιλοσόφων. Καὶ ἀρκεῖ ἁπλῆ ἐπισκόπησις αὐτῶν, ἵνα γένηται φανερὸν ὅτι ἐν τοῖς κυριωτάτοις στοιχείοις οὐχὶ ὀλίγον πρὸς ἄλληλα συμφωνοῦσιν. Ὅτι αἱ ψυχαὶ δι' ἁμαρτίας ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταπίπτουσαι εἰς νέα εἰσδύονται ἀνθρώπων σώματα καὶ εἰς ζῷα καὶ εἰς φυτὰ μεταφοιτῶσι καὶ μόναι ἐξ αὐτῶν αἱ καθαιρόμεναι καὶ κατὰ μικρὸν ἀπαλλαττόμεναι τῶν ἁμαρτημάτων εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνέρχονται καὶ ζῶσι μετὰ τῶν θεῶν, εἶναι κοινὴ τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων πίστις. Ἐκ τούτου δὲ ἡμεῖς οὐδαμῶς ἐν τούτῳ διαφερόμεθα πρὸς τοὺς περὶ τὸν Schröder[2].

Ἀλλὰ διαφωνοῦμεν πρὸς αὐτοὺς ἐν ἄλλῳ τινὶ σπουδαιοτάτῳ σημείῳ. Καθ' ἡμᾶς δῆλα δὴ δὲν ἀρκεῖ μόνη ἡ συμφωνία τῶν περὶ μετεμψυχώσεως στοιχειωδεστάτων διδαγμάτων, ἵνα πείσῃ ὅτι πάντως οἱ Ἕλληνες τὴν εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστιν παρέλαβον ἐκ τῆς Ἰνδικῆς. Ἡ συμφωνία δοξῶν καὶ διδασκαλιῶν δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφα-

[1] Φαῖδρος 249 Α. Πρβλ. καὶ Φαίδωνα (82 Α), ἔνθα λέγεται ὅτι αἱ ψυχαὶ καὶ εἰς ὄνους καὶ λύκους καὶ ἱέρακας καὶ ἰκτίνους καὶ μελίσσας καὶ μύρμηκας εἰσέρχονται, καὶ Τίμαιον (92 Β), ἐν ᾧ μετὰ παιδιᾶς ὁ Πλάτων διδάσκει ὅτι ὅσοι ἄνδρες εἶναι δειλοὶ καὶ διέρχονται τὸν βίον ἐν ἀδικίαις, κατὰ τὴν δευτέραν γένεσιν εἰς γυναῖκας μεταφυτεύονται, ὅσοι δὲ εἶναι κοῦφοι, ἔρχονται εἰς πτηνά, ὅσοι δὲ μένουσιν ἀφιλοσόφητοι ὅλως, μεταφοιτῶσιν εἰς πεζὰ καὶ θηριώδη ζῷα, ὅσοι δὲ ἀνοητότατοι καὶ ἀμαθέστατοι μεταβαίνουσιν εἰς τὸ γένος τῶν ἐνύδρων, τοὺς ἰχθῦς καὶ τὰ ὄστρεα πάντα.

[2] Ὁ *Schröder*, ἵνα δείξῃ ὅτι ὁ Πυθαγόρας τὸ περὶ μετεμψυχώσεως δόγμα ἔλαβεν ἐξ Ἰνδικῆς, ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς κυαμοφαγίας (καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐπέβαλε τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τῶν κυάμων στίχ. 440, *«δειλοὶ πάνδειλοι, κυάμων ἄπο χεῖρας ἔχεσθαι»*) ἐκεῖθεν ἔχει ὁ Ἕλλην φιλόσοφος. Ἀλλὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς κυαμοφαγίας εὑρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει· *«κυάμους δὲ οὔτε τι μάλα σπείρουσιν Αἰγύπτιοι ἐν τῇ χώρῃ, τούς τε γενομένους οὔτε τρώγουσι οὔτε ἕψοντες πατέονται· οἱ δὲ δὴ ἱρέες οὐδὲ ὁρέοντες ἀνέχονται, νομίζοντες οὐ καθαρὸν εἶναί μιν ὄσπριον»* (Β, 37). Ἐν δὲ τῷ αἰγυπτιακῷ μύθῳ τοῦ παπύρου τοῦ Orbiney, ὃν παρατιθέμεθα κατωτέρω, λέγεται ὅτι ἡ καρδία τοῦ Batau εὑρέθη ἐντὸς κυάμου. Καὶ γνωρίζει μὲν ταῦτα ὁ *Schröder*, ἀλλὰ τὰ μὲν τοῦ Ἡροδότου ὡς ὕποπτα, τὰ δὲ τοῦ μύθου τοῦ Batau ὡς παράδοξα χαρακτηρίζει! (Ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ σελ. 38,2).

λὲς τεκμήριον ὅτι οἱ ἀποδεχόμενοι καὶ διδάσκοντες αὐτὰς ἀναγκαίως ἤντλησαν ἐξ ἀλλήλων, διότι ἡ συμφωνία δύναται ὁμολογουμένως καὶ ἐξ ἄλλων νὰ προέρχηται λόγων. Ἡ ἐπιστήμη δεικνύει ὅτι πολλοὶ λαοὶ ἄνευ οἱασδήποτε ἐπικοινωνίας πρὸς ἀλλήλους, αὐτοτελῶς καὶ ὅλως ἀνεξαρτήτως, ὁμοίας ἐδημιούργησαν δόξας. Πόσοι, ἵνα εἰς ἐλάχιστα ἀρκεσθῶμεν παραδείγματα, ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων δὲν ἐξέλαβον τὸ αἷμα καὶ τὴν καρδίαν καὶ τὸ ἧπαρ καὶ τἄλλα σπλάγχνα ἕδραν τῆς ψυχῆς[1]; Πόσοι δὲν ἐδημιούργησαν αὐτοτελῶς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς θεοὺς παντοίους; Ἡ ἐπιστήμη πρὸς ἐξήγησιν τῶν κοινῶν τούτων δοξασιῶν τῶν ἀνθρώπων λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν ἐπίδρασιν ὁμοίων ὅρων τοῦ περιβάλλοντος καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος ὅ τε ἐπιστημονικῶς καὶ ὁ ἀφελῶς καὶ ἀνεπιστημόνως παρατηρῶν ἀντιλαμβάνεται τῶν φαινομένων καὶ ἑρμηνεύει αὐτά[2].

Διὰ τοῦτο νομίζομεν ὅτι καὶ οἱ περὶ τὸν Schröder πολλῷ μᾶλλον τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὤφειλον νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ἰνδικῶν περὶ μετεμψυχώσεως μύθων. Μόνον ἐὰν οὕτως ἀκριβέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον ἐξετάζοντες τὸ ζήτημα ἀπεδείκνυον ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ δημιουργηθῇ ἐν Ἑλλάδι αὐτοτελῶς ἡ περὶ μετεμψυχώσεως πίστις, θὰ συνεφωνοῦμεν πρὸς αὐτούς. Ἀλλ' ὅτι τοιαύτη ἔρευνα καὶ δυνατὴν καὶ πιθανὴν θὰ ἀπεδείκνυε τὴν ἐν Ἑλλάδι γένεσιν τῆς πίστεως ταύτης, θὰ δείξῃ, ἐλπίζομεν, ἡ ἐξέτασις τοῦ δευτέρου ἐπιχειρήματος τῶν εἰρημένων σοφῶν, εἰς ἣν μεταβαίνομεν ἤδη.

Ὁ ἐπιχειρῶν νὰ λύσῃ τὸ ζήτημα, ἂν ἡ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστις ἦτο δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ ἐν Ἑλλάδι, ὀφείλει δύο τινὰ προδήλως νὰ ἐξετάσῃ, πρῶτον πῶς δημιουργεῖται καθόλου τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως· δεύτερον ἂν τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἡ πίστις αὕτη συντελεῖται, ὑπῆρχον καὶ ἐν Ἑλλάδι.

[1] Πρβλ. ἡμετέραν διατριβήν Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχνων ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου, 1909.—Ἀνάλεκτα 1, 1937.

[2] Ὁ *Garbe* ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῷ περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἰνδικῆς (sâmkhya) καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀποδέχεται ὅτι πλεῖστα διδάγματα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐλήφθησαν ἐκ τῆς Ἰνδικῆς, εἰ καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ταῦτα καὶ ἐν Ἑλλάδι ἠδύναντο αὐτοτελῶς νὰ ἀναπτυχθῶσι, «weil sie in der Natur des menschlichen Denkens begründet sind» (Sâmkhya - Philosophie, 1894, σελ. 85 κ. ἑξ. 88).

Δύο δὲ φαίνονται κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε ζητήσεις τὰ στοιχεῖα, ἅτινα συνετέλεσαν εἰς τὴν γένεσιν τῆς εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστεως, τὸ μὲν ἡ ἀρχέγονος δόξα, ὅτι αἱ ψυχαὶ καὶ πέραν τοῦ τάφου ζῶσι καὶ μετὰ θάνατον δὲν καταλείπουσι τὴν γῆν, ἀλλὰ διαμένουσιν ἐν αὐτῇ καὶ εἰσδύονται εἰς ἄλλα ὄντα ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, ἀνθρώπους καὶ ζῷα καὶ φυτὰ καὶ λίθους, τὸ δὲ ἡ πίστις, καθ' ἣν ἡ τῶν ψυχῶν ἐνσωμάτωσις γίνεται πρὸς τιμωρίαν αὐτῶν δι' ἁμαρτήματα ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ ὅτι αἱ ψυχαὶ διὰ πολλῶν διέρχονται σωμάτων πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων καὶ κάθαρσιν τελείαν[1].

Ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ταῦτα παρὰ πᾶσιν εὑρίσκομεν τοῖς ἀνθρώποις. Τὸ πρῶτον εἶναι κοινὴ πίστις τῶν ἀπαιδεύτων λαῶν. Ὡς πνεῦμα καὶ ἀὴρ ἐξερχομένη κατὰ τούτους ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ θνήσκοντος μεταγγίζεται εἰς ἄλλους ἀνθρώπους, οἵτινες μετὰ τῆς ψυχῆς λαμβάνουσι καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῶν[2]. Καὶ νῦν ἔτι πολλοὶ τῶν κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν θάπτουσι τὰ παιδία παρὰ τὰς ὁδούς, ἐπειδὴ πιστεύουσιν ὅτι αἱ ψυχαὶ αὐτῶν εἰσέρχονται εἰς τὰς διερχομένας γυναῖκας καὶ ἀναγεννῶνται[3].

Καὶ ἡ πίστις δὲ ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον εἰς ζῷα εἰσδύονται, συνηθεστάτη εἶναι ἐν τοῖς μύθοις καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν ἀπαιδεύτων ἀνθρώπων, ζῷα δὲ πρῶτα εἰς ἃ ἔρχονται αἱ ψυχαί, λέγονται οἱ σκώληκες καὶ οἱ ὄφεις καὶ ἄλλα ἑρπετά, ὡσαύτως δὲ πτηνὰ καὶ ἄλλα οὐκ ὀλίγα[4]. Σῴζονται δὲ καὶ ἐν ταῖς παραδόσεσι καὶ τοῖς μύθοις τῶν πεπολιτισμένων λαῶν λείψανα τῆς τοιαύτης ἀρχεγόνου πίστεως τῶν ἀνθρώπων. Τοιαῦται εἶναι αἱ παραδόσεις, καθ' ἃς οἱ θνήσκοντες μετὰ θάνατον μετενσωματοῦνται εἰς ὄφεις, πολλοὶ δὲ καὶ ἐν τῷ βίῳ διὰ γοητειῶν καὶ ἄλλως μεταμορφοῦνται,

[1] Πρβλ. ἡμετέραν πραγματείαν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν *Μελέτῃ*, 1911, σελ. 212 κ. ἑξ. 217. – Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

[2] Πρβλ. *Waitz - Gerland*, Anthropologie der Naturvölker III, 195 κ. ἑξ. *Tylor*, Primitiv Culture, κατὰ τὴν μετάφρασιν M[me] *Pauline Brunet* II, 3 κ. ἑξ. *Wundt*, Völkerpsychologie 2, II, 47.

[3] *Tylor* ἐν τῷ εἰρημένῳ τόπῳ.

[4] Πρβλ. *Gallaway* Religion of Amazulu σελ. 196. *Tylor* II, 10. *Wilson*, Myths of West Africa σελ. 210. *Frazer*, Golden Bough II, 431 κ. ἑξ. *Schoolkraft* Indian Tribes III, 113. *Moony*, Myths of Cherokee, σελ. 325 κ. ἑξ. Ἰδὲ καὶ ἡμετέραν πραγματείαν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν *Μελέτῃ*, 1911, σελ. 206 κ. ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

συγγενεῖς δὲ πρὸς τὰς παραδόσεις ταύτας εἶναι καὶ οἱ μῦθοι, καθ' οὓς οἱ θεοὶ εἰς ἀνθρώπους καὶ ζῷα μεταβάλλονται [1].

Ὡσαύτως καθολικὴ εἶναι ἡ πίστις περὶ μεταβολῆς ἀνθρώπων εἰς φυτά. Ἡ ἰνδικὴ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Βούδδας πολλάκις ἐγένετο πνεῦμα φυτῶν [2], καὶ τὰ ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ Βιβλίῳ τῶν νεκρῶν λεγόμενα [3] καὶ ὁ γνωστὸς αἰγυπτιακὸς μῦθος τοῦ παπύρου τοῦ Orbiney [4], καὶ οἱ περὶ Ἀμαδρυάδων μῦθοι τῶν Ἑλλήνων [5], πρὸς ἃ συγγενεῖς εἶναι αἱ παραδόσεις περὶ θεῶν κατοικούντων ἐν δένδροις [6],

---

[1] Πρβλ. καὶ ἡμετέραν πραγματείαν *Ἡ Μετεμψύχωσις, ἐν Μελέτῃ*, 1911, σελ. 207 κ. ἑξ. 211 κ. ἑξ. –Ἀνάλεκτα, 1, 1937. Ὀδῖνος, ὁ θεὸς τῶν Γερμανῶν, λαμβάνει πολλὰς μορφὰς ζῴων, ὁ Ζεὺς κατὰ τοὺς Ἕλληνας ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς ταῦρος καὶ κύκνος, ἡ Ἑκάτη ὡς κύων, ἡ Ἀφροδίτη ὡς περιστερὰ καὶ ἄλλοι θεοὶ ὡς ἄλλα ζῷα, ἅτινα οἱ Ἕλληνες ὡς θεοὺς ἢ ὡς ἱερὰ ζῷα τῶν θεῶν τούτων ἐτίμων.

[2] Ἴδε ἀνωτέρω σελ. 45. Πρβλ. καὶ *Maspéro*, Histoire ancienne des peuples de l'Orient I, 184.

[3] Κεφ. 76 - 88. Κατὰ τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ὁ νεκρὸς δύναται νὰ λάβῃ καὶ μορφὴν κρίνου.

[4] Ὑπόθεσις τοῦ μύθου τοῦ παπύρου τοῦ Orbiney εἶναι ἡ ἑξῆς. Ὁ Anepu καὶ ὁ Batau ἦσαν ἀδελφοί. Τοῦ δὲ Anepu ἡ γυνή, ἐπειδὴ δὲν ἔπειθε τὸν Batau εἰς ἐρωτικὴν ὁμιλίαν, διέβαλεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἄνδρα αὐτῆς, ὅστις κατεδίωξε τὸν Batau. μέχρις ὅτου ἐπείσθη περὶ τῆς ἀθωότητός του. Εἶπε δὲ τότε ὁ Batau πρὸς τὸν Anepu. Θὰ ἔλθω εἰς τὴν κοιλάδα τῶν κέδρων καὶ ἐπὶ μιᾶς ἐξ αὐτῶν θὰ θέσω τὴν καρδίαν μου· καὶ ὅταν ἡ κέδρος κοπῇ, θὰ ἀποθάνω. Καὶ ἦλθεν εἰς τὴν κοιλάδα τῶν κέδρων ὁ Batau καὶ ἔθεσε τὴν καρδίαν του ἐπὶ κέδρου καὶ ἔζη ἐκεῖ εὐτυχὴς μετὰ γυναικὸς καλλίστης. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἡ κέδρος ἐκόπη τῇ διαταγῇ τῆς συντρόφου του, ἥτις διὰ δώρων πεισθεῖσα ἐγένετο γυνὴ τοῦ Φαραώ. Καὶ ἀπέθανεν ὁ Batau. Ὁ δὲ Anepu, ὅστις πανταχοῦ ἐζήτει τοῦ ἀδελφοῦ τὴν καρδίαν, εὗρεν αὐτὴν τέλος ἐντὸς κυάμου καὶ ἐζωογόνησε τὸ σῶμα τοῦ Batau. Καὶ μετ' ὀλίγον μετεβλήθη εἰς ταῦρον ὁ Batau καὶ ἐτιμᾶτο ἐν Αἰγύπτῳ. Ἀλλὰ τῇ διαταγῇ τῆς βασιλίσσης, ἥτις ἀνεγνώρισεν αὐτόν, πάλιν ἐφονεύθη, ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ εἰσῆλθεν εἰς δύο δένδρα προελθόντα ἐκ σταγόνων αἵματος, αἵτινες κατὰ τὸν φόνον τοῦ ταύρου ἔπεσον κατὰ γῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δὲν ἔπαυσαν αἱ περιπολήσεις τῆς ψυχῆς τοῦ Batau. Ἡ βασίλισσα καὶ πάλιν ἀναγνωρίσασα τὸν Batau διέταξε νὰ κόψωσι τὰ δύο δένδρα. Ἀλλ' ὅτε ἐκόπτοντο, μικρὸν ξύλου τεμάχιον ἦλθεν εἰς τὸ στόμα αὐτῆς καὶ ἐγέννησεν ἡ βασίλισσα υἱόν. Οὗτος δ' ἐγένετο βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου καί, ἀφ' οὗ ἀπέθανεν, ἡ ψυχή του ἦλθεν εἰς τὸν οὐρανόν. Πρβλ. *Schröder*, σελ. 13 κ. ἑξ.

[5] Ἰδὲ κατωτέρω, σελ. 55.

[6] Ὁ Ὄσιρις κατὰ αἰγυπτιακὰς παραδόσεις κατῴκει ἄλλοτε ἐν δένδρῳ (*Frazer*, Golden Bough I, 308), ὁ Ἄττις ἦτο πνεῦμα φυτοῦ (*Frazer*, αὐτόθι, II, 115). Ὁμοίαν πίστιν παρ' Ἕλλησι θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα, σελ. 56.

καὶ πολλοὶ ἄλλοι μῦθοι, ἐν οἷς σῴζεται ὁ πυρὴν τῆς παλαιοτάτης ταύτης πίστεως, μαρτυροῦσι περὶ τοῦ πράγματος τούτου [1].

Ἡ πίστις αὕτη, πίστις ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς φερομένης ἀντιλήψεως τοῦ σύμπαντος ὡς ἐμψύχου, ἐγένετο ἡ κυριωτάτη τῆς μετεμψυχώσεως βάσις.

Καὶ μὴ εἴπωσιν οἱ περὶ τὸν Schröder, ὅτι αἱ ἀλλοιώσεις καὶ αἱ μετενσωματώσεις, περὶ ὧν ὁ λόγος, δὲν εἶναι μετεμψύχωσις, ὁποίαν ἐδίδαξαν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ οἱ θεόσοφοι τῆς Ἰνδικῆς [2]. Οὐδὲ ἡμεῖς ἰσχυριζόμεθα τοῦτο. Λέγομεν μόνον ὅτι ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις εἶναι ἡ ἀφετηρία εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ πολυπλοκωτέρου μύθου τῆς μετεμψυχώσεως. Τῷ ὄντι, ἀφ' οὗ ἐπίστευσεν ὁ ἄνθρωπος ὅτι ἦτο δυνατὸν ἡ ψυχὴ νὰ ζῇ μετὰ θάνατον καὶ νὰ μεταβαίνῃ εἰς ἄλλα ὄντα, ἠδύνατο εὐκολώτατα νὰ πιστεύσῃ ὅτι καὶ διὰ πολλῶν σωμάτων ἦτο δυνατὸν νὰ διέλθῃ. Ὡσαύτως δ' ἐγγὺς ἦτο ἡ πίστις, ὅτι ἀείποτε ὑπῆρχεν ἡ ψυχὴ καὶ εὑρίσκετο ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, οἷον ἐν τῷ οὐρανῷ, ὃν οἱ ἄνθρωποι κατὰ μικρὸν ἐφαντάσθησαν διαμονήν [3], προσήκουσαν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὰς ἁγνὰς ψυχὰς ἐκ τοῦ τόπου δ' ἐκείνου ἔρχεται εἰς τὴν γῆν καὶ πάλιν ἐπιστρέφει ἐκεῖσε. Πρόχειρος δὲ ὡσαύτως ἦτο ἡ πίστις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ δι' ἁμαρτίας καταπίπτει ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐν ᾧ μόνον τὸ καθαρὸν καὶ ἅγιον διαιτᾶται, καὶ πρὸς τιμωρίαν εἰσέρχεται εἰς ζῷα [4] καὶ φυτὰ καὶ ἄψυχα ὄντα καὶ ὅτι εἰς ταῦτα ἔρχεται πρὸς κάθαρσιν, ἵνα γένηται ἱκανὴ νὰ ἐπανέλθῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν οὐράνιον αὐτῆς κατοικίαν.

---

[1] Περὶ τῶν τοῦ Ὀβιδίου μετσμορφώσεων ἴδε σελ. 57 κ.ἑξ. Πρβλ. καὶ τὸν παρὰ *Βεργιλίῳ* μῦθον τοῦ Πολυδώρου (Aen. III, 22 κ. ἑξ.). Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι καὶ σήμερον ἡ ἀφελεστέρα τοῦ λαοῦ πίστις ἀπροσκόπτως τοιαύτας παραδόσεις ἀποδέχεται (Πρβλ. καὶ *S. Krauss*, Volksglaube u. religiöser Brauch der Südslaven σελ. 36 καὶ *Frazer*, Golden Bough, I, 178, 180 κ. ἄ. καὶ *A. M. Wowitt*, The Dieri and other kindred Tribes of Central Australia. Journal of anthropol. Institut 20, 1891, σελ. 89).

[2] Pythagoras u. die Inder, σελ. 14. Ὁ *Garbe* (Sâmkhya - Philosophie, σελ. 175 κ. ἑξ.) διδάσκει ὅμοια πρὸς ἡμᾶς.

[3] Παλαιοτάτη εἶναι παρ' Ἕλλησιν ἡ πίστις, καθ' ἣν τῶν θνῃσκόντων αἱ ψυχαὶ ἔρχονται εἰς τοὺς θεοὺς (*Ἡσιόδ*. Ἔργ. ἡμ. στίχ. 122).

[4] Τὰ ζῷα θεωρεῖ ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀρχὰς ἢ ἀνώτερα ἢ ἴσα πρὸς ἑαυτὸν καὶ τιμᾷ, ἔπειτα δὲ ὅμως νομίζει αὐτὰ εὐτελέστερα· οὗ ἕνεκα καὶ τὴν εἰς ζῷα ἀλλοίωσιν ἑρμηνεύει ὡς τιμωρίαν. Πρβλ. καὶ *Wundt*, Elemente d. Völkerpsychologie, 1912, σελ. 409.

Ἀνάγκη δὲ ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην βαθμῖδα τῆς πίστεως ἀνῆλθον οἱ ἄνθρωποι κατὰ μικρόν. Πρὸ τούτου προήχθη ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία καὶ ὡρίσθη τὸ δίκαιον καὶ ἀνέκυψεν ἡ δόξα περὶ ἀμοιβῆς καὶ τιμωρίας ἐν τῇ ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωῇ καὶ ἡ πίστις εἰς τὸν Ἅδην καὶ τὸν Τάρταρον καὶ τὰ Ἠλύσια πεδία καὶ τὰς νήσους τῶν μακάρων. Καὶ τοῦτο δὲ ἀνάγκη νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς μυστικῆς ταύτης ἠθικῆς διδασκαλίας θεόσοφοί τινες ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ συνετέλεσαν παλαιότατοι θεολόγοι καὶ μάντεις, ὡς λέγουσιν οἱ Ἕλληνες, οἷοι οἱ Βραχμᾶνες ἐν τῇ Ἰνδικῇ καὶ οἱ Δρυΐδαι ἐν τῇ Κελτικῇ καὶ ἀλλαχοῦ ἄλλοι[1].

Ἀλλ' ἐὰν ταῦτα οὕτως ἔχωσι, δὲν φαίνεται ἀπαραίτητον τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον ἐν Ἰνδικῇ ἐδημιουργήθη ὁ τῆς μετεμψυχώσεως μῦθος. Πολλῷ πιθανώτερον θὰ ἦτο νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς ἦτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἡ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστις. Ὅτι δὲ πράγματι καὶ παρ' ἄλλοις ἡ πίστις αὕτη κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους ὑπῆρξεν, ἐλέγχει ἡ παράδοσις, καθ' ἣν καὶ παρὰ τοῖς Θρᾳξὶν ἐπιστεύθη ἡ μετεμψύχωσις[2] καὶ παρὰ τοῖς Γαλάταις[3]. Οὐδὲ ὑπάρχει λόγος πείθων ὅτι ὁ Καῖσαρ παρενόησε τῶν Γαλατῶν τὰ δόγματα, ὥς τινες ἰσχυρίζονται, ἢ ὅτι ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μασσαλίας ἡ πίστις αὕτη μετεδόθη εἰς αὐτούς, ὡς εἶπεν ὁ Furtwängler[4].

Ἐν Ἑλλάδι εὑρίσκομεν πάντα τὰ στοιχεῖα, ὅσα γίνονται, ὡς εἴδομεν τῆς μετεμψυχώσεως κρηπίς. Ἔμψυχον τὸ σύμπαν ὑπέλαβον οἱ Ἕλληνες πολὺ πρὸ τοῦ Πυθαγόρου. Δῆλον δ' ἐκ τῶν παλαιοτάτων παραδόσεων, ἐν αἷς γίνεται λόγος περὶ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ἀψύχων ὄντων ὡς περὶ ὄντων ἐχόντων ψυχὴν καὶ αἰσθανομένων. Ἐν

---

[1] Πρβλ. καὶ *Wundt,* Völkerpsych., 2, III, 587 καὶ *Erwin Rohde,* Psyche II³, 135 κ. ἑξ. Ὅτι οἱ ἐν τῇ Ἰνδικῇ ἐπὶ τῆς δημώδους πίστεως ἐρειδόμενοι ἀνέπτυξαν τὴν περὶ μετεμψυχώσεως θεωρίαν, ἀποδέχεται καὶ ὁ *Garbe* (Die Sâmkhya–Philosophie, σελ. 176).

[2] Πρβλ. *Erwin Rohde,* Psyche II³, 27 κ. ἑξ. καὶ ἡμετέραν διατριβὴν *Ἡ μετεμψύχωσις,* ἐν *Μελέτῃ,* 1911, σελ. 202.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937. Δὲν συμφωνοῦμεν δὲ ἡμεῖς τῷ Rohde, λέγοντι (Πρβλ. καὶ *Tannery,* Revue philos. 1880 σελ. 318), ὅτι τὴν περὶ μετεμψυχώσεως πίστιν οἱ Ἕλληνες ἔλαβον παρὰ τῶν Θρᾳκῶν.

[3] *Caes.* de bello gallico IV, 14. *Διοδ. Σικελ.* V, 28 *«ἐνισχύει παρ' αὐτοῖς ὁ Πυθαγόρου λόγος, ὅτι τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀθανάτους εἶναι συμβέβηκε καὶ δι' ἐτῶν ὡρισμένων πάλιν βιοῦν, εἰς ἕτερον σῶμα τῆς ψυχῆς εἰσδυομένης».*

[4] Die antiken Gemmen III, 262,2.

τῇ λατρείᾳ τῆς Δήμητρος τὸ φθινόπωρον καὶ ὁ χειμὼν εἶναι ὁ χρόνος τῆς καταβάσεως τῶν ψυχῶν τῶν φυτῶν εἰς τὸν Ἅδην, τὸ δὲ ἔαρ ὡς ἡ ὥρα τοῦ ἔτους παρίσταται, καθ' ἣν ἀνέρχονται πάλιν εἰς τὴν γῆν αἱ ψυχαί. Αἱ δὲ Ἀμαδρυάδες ἐνομίζοντο νύμφαι, αἵτινες μετὰ τῶν δένδρων γεννῶνται καὶ μετ' αὐτῶν φθείρονται *«ἰσοδένδρου αἰῶνος τέκμωρ λαχοῦσαι»*[1]. Ὁ εἰς Δήμητρα ὕμνος λέγει περὶ αὐτῶν·

δηρὸν μὲν ζώουσι καὶ ἄμβροτον εἶδαρ ἔδουσι
καί τε μετ' ἀθανάτοισι καλὸν χορὸν ἐρρώσαντο.
τῇσι δ' ἅμ' ἢ ἐλάται ἠὲ δρύες ὑψικάρηνοι
γεινομένῃσιν ἔφυσαν ἐνὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ,
καλαὶ τηλεθάουσαι, ἐν οὔρεσιν ὑψηλοῖσιν.
ἀλλ' ὅτε κεν δὴ μοῖρα παρεστήκῃ θανάτοιο,
ἀζάνεται μὲν πρῶτον ἐπὶ χθονὶ δένδρεα καλά,
φλοιὸς δ' ἀμφιπεριφθινύθει, πίπτουσι δ' ἀπ' ὄζοι,
τῶν δὲ θ' ὁμοῦ ψυχὴ λείπει φάος ἠελίοιο[2].

Καὶ διέμεινε μέχρις ἡμῶν ἡ πίστις αὕτη ἐν Ἑλλάδι. Κατὰ νεωτέρας ἑλληνικὰς παραδόσεις πρὸς τὰ δένδρα ταυτίζονται αἱ Νεράϊδαι καὶ ἡ ζωὴ παντὸς ἀνθρώπου συνδέεται πρὸς δένδρον φυτευθὲν κατὰ τὸν χρόνον τῆς γεννήσεώς του ἢ εἰς ἄλλην ἐπίσημον στιγμὴν τοῦ βίου του καί, ὡς αἱ παλαιαὶ Ἀμαδρυάδες, ὅταν τὸ δένδρον ξηρανθῇ, ὁ ἄνθρωπος ἀσθενεῖ καὶ ἀποθνήσκει[3]. Καὶ ἡ παλαιὰ δὲ δόξα, ὅτι θεοὶ ἐγεννήθησαν ἐκ δένδρων ἢ κατοικοῦσιν ἐν αὐτοῖς καὶ δίδουσι χρησμοὺς ἐξ αὐτῶν, μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης. Ὁ Ἄδωνις ἐγεννήθη κατὰ τὸν μῦθον ἐκ τῆς Μύρρας τῆς θυγατρὸς τοῦ Κινύ-

---

[1] *Πινδ.* ἀποσπ. 165.

[2] Στίχ. 260 κ. ἑξ.

[3] Πρβλ. τὸ τοῦ δημώδους ᾄσματος

καὶ φύτεψε τριανταφυλλιὰ καὶ μαῦρο καρυοφύλλι
καὶ πότιζέ τα ζάχαρι καὶ πότιζέ τα μόσχο.
Κι' ὅσο ποὺ ἀνθίζουν, μάννα μου, καὶ βγάζουνε λουλούδια,
ὁ γυιός σου δὲν ἀπέθανε, καὶ πολεμάει τοὺς Τούρκους.
Κι' ἂν ἔρθῃ μέρα θλιβερή, μέρα φαρμακωμένη,
καὶ μαραθοῦν τὰ δυὸ μαζὶ καὶ πέσουν τὰ λουλούδια,
τότε καὶ ἐγὼ θὰ λαβωθῶ· τὰ μαῦρα νὰ φορέσῃς.

Ἴδε καὶ *Πολίτου,* Παραδόσεις Β, 918, ἀριθ. 325 καὶ *Frazer,* Golden Bough III, 391 κ. ἑξ.

ρου, ἥτις μετεμορφώθη εἰς δένδρον[1], αἱ Δρυάδες κατοικοῦσιν ἐπὶ δένδρων, ὁ Ζεὺς παρὰ Ροδίοις ἐκαλεῖτο ἔνδενδρος, φηγοναῖος δ' ἐν Δωδώνῃ, ἔνθα ἔδιδεν ἀπὸ δρυὸς τοὺς χρησμούς, ὡς ὁ 'Απόλλων διὰ τοῦ ψιθύρου τῶν φύλλων

χρείων ἐκ δάφνης γυάλων ἄπο Παρνησοῖο

κατὰ τὸν ὕμνον[2].

Ὅτι δὲ τὸ σύμπαν ἐνόμιζον καὶ οἱ Ἕλληνες ἔμψυχον, καὶ ἡ παλαιοτάτη παρ' Ἕλλησι λατρεία δένδρων καὶ ξύλων καὶ λίθων ἀργῶν τεκμηριοῖ[3] καὶ οἱ μῦθοι ἐλέγχουσιν, ἐν οἷς παρίστανται ἄνθρωποι μεταβαλλόμενοι εἰς λίθους, οἷον ὁ περὶ τῆς Νιόβης, ἥτις καὶ λίθος γενομένη ἀποκλαίει τὴν ἑαυτῆς συμφοράν. Οὕτως ἔχουσι ταῦτα καὶ κάλλιστα ὁ δαιμόνιος Schiller ἐν τῷ παγκάλῳ ποιήματι «Die Götter Griechenlands» τὴν πανθεϊκὴν ταύτην τῶν Ἑλλήνων ἀντίληψιν ἐν τοῖς ἀπαραμίλλοις στίχοις ἔψαλεν ἐκείνοις·

Ἐν ὅσῳ τῆς ποιήσεως ὁ θελκτικὸς ὁ πέπλος
μὲ χάριν τὴν ἀλήθειαν ἔκρυπτεν, ὅλη ἡ κτίσις
ἦτο γεμάτη ἀπὸ ζωὴν καὶ ἔζων τὰ πάντα τότε,
καὶ ὅ,τι εἶναι φύσει ἀναίσθητον, εἶχε ψυχὴν καὶ αἰσθήσεις.
Ἵν' ἀγαπήσῃ ὁ θνητὸς τὴν ἄψυχον τὴν φύσιν,
ἀπένεμεν εὐγένειαν τότ' εἰς ἐκείνην θείαν·
πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς, εἰς τὰ μεμυημένα
τὰ βλέμματ' ἀπεκάλυπτεν ἑνὸς θεοῦ ἑστίαν[4].

Δὲν νομίζομεν δὲ ἀπαραίτητον νὰ ὑπομνήσωμεν ὅτι καὶ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων πολλοὶ ἔμψυχον τὸ σύμπαν ὑπέλαβον, οἷον ὁ Θαλῆς[5] καὶ ὁ 'Αναξιμένης, καὶ Διογένης ὁ 'Απολλωνιάτης καὶ ὁ Ἡράκλειτος καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ ἄλλοι (θεωρία τῆς παμψυχίας), καὶ εἰς τὰ φυτὰ προσένεμον ψυχήν[6].

[1] Πρβλ. *Gruppe*, Griech. Mythologie, σελ. 780.

[2] Ὁμηρ. Ὕμν. II, 215.—Πρβλ. καὶ *Gruppe*, αὐτόθι, σελ. 781.

[3] Ἱερὰ ξύλα καὶ λίθους, ὡς φαίνεται, σὺν τῷ χρόνῳ οἱ Ἕλληνες ξέσαντες, ὡς καὶ ἄλλοι λαοί, κατεσκεύασαν κατ' ἀρχὰς ξόανα καὶ ἀγάλματα θεῶν. Πρβλ. καὶ *De Visser*, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam, 1900, σελ. 22 κ. ἑξ. 36 κ. ἑξ.

[4] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ρυθμοὶ 'Αθανάτων, 1, 1935.

[5] *Διογ. Λαέρτ.* I, 27 *«ὑπεστήσατο (Θαλῆς) τὸν κόσμον ἔμψυχον»*. Πρβλ. *'Αριστ.* π. ψυχ. A 2. 205α 20.

[6] Πρβλ. *'Αριστ.* π. ψυχ. A 2. 405α 20. π.φυτ. 815β 17. *Πλάτ.* Τιμ. 77B.

Καὶ οὐ μόνον ἡ περὶ τοῦ σύμπαντος ὡς ἐμψύχου δόξα ὑπῆρξε κοινὴ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίληψις τῆς ψυχῆς ὡς πνεύματος καὶ ἀέρος, εἰς ἣν ἀναντιλέκτως, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἤχθησαν οἱ Ἕλληνες ἐκ παρατηρήσεως ἀνεπιστήμονος καὶ ἀφελεστέρας. Ὁ 'Αριστοτέλης μνημονεύει *λόγον ἐν τοῖς ὀρφικοῖς καλουμένοις ἔπεσι φερόμενον*, καθ' ὃν ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ ὅλου εἰσέρχεται εἰς τοὺς ἀναπνέοντας ἀνθρώπους[1]· περὶ δὲ τῶν Πυθαγορείων λέγει *«ἔφασάν τινες αὐτῶν ψυχὴν εἶναι τὰ ἐν τῷ ἀέρι ξύσματα, οἱ δὲ τὸ ταῦτα κινοῦν»*[2]. Διογένης δὲ ὁ Λαέρτιος μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τοὺς Πυθαγορείους αἱ ψυχαὶ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐξελθοῦσαι πλανῶνται ἐπὶ τῆς γῆς[3], ὡς φαντάσματα οἷα ἡ δημώδης δεισιδαιμονία ἀείποτε ὑπέλαβεν ὅτι πλανῶνται περὶ τοὺς τάφους. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ ὑπ' ἄλλων παρ' Ἕλλησιν ἡ ψυχὴ ὑπελήφθη συγγενὴς πρὸς τὸν εἰσπνεόμενον ἀέρα καὶ πρὸς πνεῦμά τι, ζωτικήν τινα δύναμιν ὑπάρχουσαν ἐν ἡμῖν. Ὁ 'Αναξιμένης ἐδίδαξεν ὅτι ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἀὴρ οὖσα ἡμᾶς συγκρατεῖ καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀὴρ περιέχει[4]. Διογένης δὲ ὁ 'Απολλωνιάτης εἶπεν *«ἄνθρωπος καὶ τὰ ἄλλα ζῷα ἀναπνέοντα ζώει τῷ ἀέρι καὶ τοῦτο αὐτοῖσι καὶ ψυχή ἐστι καὶ νόησις· καὶ ἐὰν τοῦτο ἀπαλλαχθῇ, ἀποθνήσκει καὶ ἡ νόησις ἐπιλείπει»*[5].

Πυκνόταται δὲ φέρονται παρ' Ἕλλησι καὶ αἱ ἀλλοιώσεις καὶ αἱ μετενσωματώσεις. Ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἐπίστευσαν οἱ Ἕλληνες ὅτι οἱ θνήσκοντες μεταμορφοῦνται εἰς ὄφεις καὶ τοὺς χθονίους δαίμονας, οὓς ἐκ τῶν τεθνεώτων ἐδημιούργησαν, τὸν μειλίχιον Δία καὶ τὸν 'Ασκληπιὸν καὶ ἄλλους πολλούς, ἐφαντάσθησαν ὡς ὄφεις, ἐκ τούτου

[1] Π. ψυχ. A 5. 410β 27 *«τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ ὅλου εἰσιέναι ἀναπνεόντων, φερομένην ὑπὸ τῶν ἀνέμων»*.

[2] Π. ψυχ. A 2.404α 17. Σημειωτέον δὲ ὅτι *Σέξτος ὁ 'Εμπειρικὸς* περὶ τῆς κατὰ τοὺς Πυθαγορείους καὶ τὸν 'Εμπεδοκλέα μετεμψυχώσεως λόγον ποιούμενος εἶπεν· *«οἱ μὲν οὖν περὶ τὸν Πυθαγόραν καὶ τὸν 'Εμπεδοκλέα καὶ τὸ λοιπὸν τῶν 'Ιταλῶν πλῆθός φασι μὴ μόνον ἡμῖν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναί τινα κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἄλογα τῶν ζῴων. ἓν γὰρ ὑπάρχει πνεῦμα τὸ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου διῆκον ψυχῆς τρόπον, τὸ καὶ ἑνοῦν ἡμᾶς πρὸς ἐκεῖνα, διόπερ καὶ κτείνοντες αὐτὰ καὶ ταῖς σαρξὶν αὐτῶν τρεφόμενοι ἀδικήσομέν τε καὶ ἀσεβήσομεν ὡς συγγενεῖς ἀναιροῦντες»* (Πρὸς μαθ. 9, 127).

[3] *«'Εκριφθεῖσαν δ' αὐτὴν (τὴν ψυχὴν) ἐπὶ γῆς πλάζεσθαι ὁμοίαν τῷ σώματι»* (H, 31).

[4] *Πλουτ.* π. ἀρεσκ. A, 3. 6.

[5] 'Απόσπ. 5. *Σιμπλ.* Φυσ. 152. 18.

δὲ ὕστερον ἀνέκυψε παρ' αὐτοῖς ἡ δοξασία περὶ τῶν ὄφεων ὡς ζῴων ἀφιερωμένων εἰς τοὺς εἰρημένους θεούς[1]. Περὶ ἀλλοιώσεως γίνεται ἤδη λόγος ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι. Διὰ γοητείας ἡ Κίρκη μετέβαλε τοὺς ἑταίρους τοῦ Ὀδυσσέως εἰς χοίρους[2]. Ἀλλὰ πολλῷ πλείονα μετενσωματώσεων καὶ ἀλλοιώσεων παραδείγματα γινώσκομεν ἐκ τῶν χρόνων τῶν νεωτέρων. Ἐν ταῖς Μεταμορφώσεσι τοῦ Ὀβιδίου φέρεται ὁ μῦθος, καθ' ὃν ἡ ὡραία Δάφνη μετεμορφώθη ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ ὁμώνυμον δένδρον, καὶ ὁ περὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Ἡλίου, ἃς ὁ Ζεὺς τὸν ἀποθανόντα ἀδελφὸν Φαέθοντα θρηνούσας οἰκτείρας μετέβαλεν εἰς αἰγείρους, καὶ ὁ περὶ τοῦ Ναρκίσσου καὶ ὁ περὶ τοῦ Ὑακίνθου καὶ ὁ περὶ τοῦ Κυπαρίσσου τῶν μεταβληθέντων εἰς τὰ ὁμώνυμα φυτά, καὶ ὁ περὶ τῆς Λευκοθέης τῆς μεταβληθείσης εἰς λίβανον, καὶ ὁ περὶ τοῦ Φιλήμονος καὶ τῆς Βαυκίδος, καὶ ὁ περὶ τῆς Δρυόπης, καὶ ὁ περὶ τῆς νύμφης Λωτίδος καὶ ἄλλοι[3]. Καὶ εἶναι οἱ μῦθοι οὗτοι προδήλως τὸ μὲν παλαιοί, οὓς ὁ Ὀβίδιος παρέλαβεν ἐκ τῶν Ἑλλήνων[4], τὸ δὲ πλάσματα αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ στηριζομένου ἐπὶ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως καὶ τῆς πίστεως πιθανῶς τῶν συγχρόνων αὐτῷ ἀνθρώπων.

Τοσαῦτα περὶ τούτων. Καὶ νομίζομεν ὅτι κάλλιστα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι παλαιότατοι Ἕλληνες θεολόγοι, ὡς οἱ θεόσοφοι τῆς Ἰνδικῆς, ἐκ τῆς δημώδους ταύτης ὁρμηθέντες πίστεως ἐδημιούργησαν τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δοξασίαν.

Ἡ ἀντιλογία, ὅτι παρὰ τοῖς παλαιοτάτοις Ἕλλησι δὲν ἐπεχωρίαζεν ἡ εἰς τὴν προϋπαρξιν τῶν ψυχῶν πίστις, ἀφ' οὗ οὔτε ὁ Ὅμηρος οὔτε ὁ Ἡσίοδος μνημονεύουσιν αὐτῆς[5], δὲν εἶναι λόγου ἀξία. Παρ' οὐδενὶ λαῷ ὑπῆρξαν τοιαῦται δοξασίαι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Καὶ ἐν ταῖς παλαιοτάταις Βέδαις ἐλλείπει ἡ περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν

[1] Πρβλ. *Πλουτ.* Κλεομ. 39 καὶ *Rohde*, Psyche I[3], 244,4 κ. ἄ. καὶ *Gruppe*, αὐτόθι σελ. 808 καὶ ἡμετέραν διατριβήν *Ἡ μετεμψύχωσις, ἐν Μελέτῃ*, 1911, σελ. 211 κ. ἑξ.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

[2] Ὀδυσσ. κ. 238.

[3] Metam. I, 545 κ.ἑξ. II, 367 κ.ἑξ. III, 475 κ. ἑξ. X, 196 κ. ἑξ. X, 106 κ.ἑξ, IV, 234 κ.ἑξ. VIII, 685 κ.ἑξ. IX, 334 κ.ἑξ. IX, 345 κ. ἑξ.

[4] Παλαιότατα μεταμορφώσεις παρ' Ἕλλησιν ἔγραψεν ἡ Κόριννα *(Ἑτεροῖα)*, ἐν δὲ τοῖς ὕστερον χρόνοις Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος *(Ἑτεροιούμενα)* καὶ ἄλλοι.

[5] *Laudowicz*, Wesen u. Ursprung der Lehre von der Praeexistenz der Seele σελ. 84.

πίστις, καὶ ὅμως οὐδαμῶς ἐκώλυσεν ἡ ἔλλειψις αὕτη νὰ πλασθῇ ἐν Ἰνδικῇ τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως. Στοιχεῖα πρὸς ἀποτέλεσιν τοῦ δόγματος τῆς προϋπάρξεως ὑφίστανται πανταχοῦ. Ἐν Ἑλλάδι προβαθμὶς τῆς πίστεως ταύτης ἐγένετο προφανῶς ἡ δόξα, ὅτι ἡ ψυχὴ ὡς σκιὰ καὶ εἴδωλον εἰς τὸν Ἅδην μεταβαίνει καὶ πάλιν δύναται νὰ ἔρχηται εἰς τὸν κόσμον καὶ ἐμφανίζηται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐν τοῖς ὀνείροις[1].

Καὶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Furtwängler, ὅτι μόνον «auf dem Bodem des körperabtötenden Büssertuns» ἦτο δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα, δὲν εἶναι ἰσχυρόν. Ὅτι οἱ κακοὶ καὶ ἀσεβεῖς καὶ πέραν τοῦ τάφου τιμωροῦνται, εἶναι παλαιοτάτη καὶ τῶν Ἑλλήνων πίστις, ὡς ἄλλα τε δηλοῦσι καὶ τὰ ἔπη τὰ ὁμηρικά. Ὑπομιμνήσκομεν τὰς ἐν Ἅδου τιμωρίας τοῦ Τιτυοῦ καὶ τοῦ Ταντάλου καὶ τοῦ Σισύφου[2]. Δὲν θὰ εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον, ἐὰν ὑπολάβωμεν ὅτι οἱ τὸ πρῶτον τὴν εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστιν δημιουργήσαντες ἐν Ἑλλάδι παρέστησαν καὶ τὰς ἀλλοιώσεις ἐπιβαλλομένας εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τιμωρίαν, καὶ μάλιστα τὴν εἰς ζῷα μετάβασιν τῶν ψυχῶν τῶν θνησκόντων. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ παλαιοῦ ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι μῦθοι, ἐν οἷς ἡ τῆς ἑτεροιώσεως ἐπιβολὴ παρίστατο ὡς τιμωρία, διετηρήθησαν δὲ τοιοῦτοι καὶ μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων. Καὶ σήμερον ἔτι ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς παραδόσεσι γίνεται λόγος περὶ ἀλλοιώσεων ἀνθρώπων εἰς ζῷα, ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς ἐκείνους, οἵτινες ὑπῆρξαν κακοὶ καὶ ἄδικοι ἐν τῷ βίῳ[3].

Καὶ τοῦ Gomperz δὲ ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ εἰς τὴν μετεμψύχω-

[1] Παρατιθέμεθα μόνον τὸ τῆς Ἰλιάδος (Ψ 71 κ.ἑξ.), ἔνθα τοῦ Πατρόκλου ἡ ψυχὴ εἰς τὸν Ἀχιλλέα ὄναρ ἐμφανιζομένη λέγει·

θάπτε με ὅττι τάχιστα· πύλας Ἀΐδαο περήσω.
τῆλέ με εἴργουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων,
οὐδέ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῶσιν,
ἀλλ' αὔτως ἀλάλημαι ἀν' εὐρυπελὲς Ἄϊδος δῶ.

[2] Πρβλ. Ὀδυσσ. λ. 576 κ. ἑξ. 593 κ. ἑξ. Εἶναι δὲ ἡ δόξα περὶ τιμωρίας τῶν κακῶν ἐν Ἅδου προϊὸν τῆς ἀνθρωπίνης φαντασίας, ἥτις τὰ ἐν τῷ βίῳ γινόμενα μεταθέτει καὶ εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωήν. Πρβλ. καὶ *Wundt*, Elem. d. Völkerps. 1912, σελ. 400.

[3] *Πολίτου*, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις Α, 1904, ἀριθ. 933, 942, 943 κ. ἄ.—Πρβλ. καὶ ἡμετέραν διατριβήν *Ἡ μετεμψύχωσις*, ἐν *Μελέτῃ*, 1911, σελ. 216.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937.

σιν πίστις δὲν ἦτο ἐν Ἑλλάδι συνήθης, ἐπειδὴ οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων μαρτυρεῖ περὶ αὐτῆς ὡς ἑλληνικῆς διδασκαλίας[1], δὲν φαίνεται πολλοῦ λόγου ἀξία. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει τὴν μετεμψύχωσιν πυθαγορικὸν μῦθον[2]. Κατ' ἄλλας δὲ ρητὰς μαρτυρίας παλαιοὶ θεολόγοι καὶ μάντεις ἐδίδαξαν ἐν Ἑλλάδι, ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐγκλείονται εἰς τὰ σώματα διά τινας ἁμαρτίας. Κατὰ τοὺς Ὀρφικοὺς αἱ ψυχαὶ ἄλλοτε ἐλεύθεραι καὶ ἄλλοτε εἰσδυόμεναι εἰς παντοῖα σώματα συντελοῦσι κατὰ μικρὸν τὸν τῆς *γενέσεως κύκλον*[3] μέχρις οὗ ἐπανέλθωσιν εἰς τὸν οὐρανόν, ὁπόθεν προῆλθον. Διότι ἐν τοῖς θεοῖς ἦσαν κατ' ἀρχὰς αἱ ψυχαὶ καὶ ταύτην τὴν ἐλπίδα ἔχουσι «*κύκλου τε λῆξαι καὶ ἀναπνεῦσαι κακότητος*»[4]. Καὶ ὁ Πυθαγόρειος Φιλόλαος διαρρήδην λέγει «*μαρτυρέονται δὲ καὶ οἱ παλαιοὶ θεολόγοι τε καὶ μάντιες, ὡς διά τινας τιμωρίας ἁ ψυχὰ τῷ σώματι συνέζευκται καὶ καθάπερ ἐν σάματι τούτῳ τέθαπται*»[5]. Μαρτυρεῖ δὲ ὑπὲρ τοῦ πράγματος καὶ ὁ Πλάτων, ὅστις ἐν Κρατύλῳ διδάσκει τὰ ἑξῆς· «*καὶ σῆμά τινές φασιν αὐτὸ (τὸ σῶμα) εἶναι τῆς ψυχῆς ὡς τεθαμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι, δοκοῦσι μέντοι μοι μάλιστα θέσθαι οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα τοῦτο τὸ ὄνομα, ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς ὧν δὴ ἕνεκα δίδωσι, τοῦτον δὲ τὸν περίβολον ἔχειν, ἵνα σῴζηται, δεσμωτηρίου εἰκόνα*»[6]· καὶ ἀλλαχοῦ δὲ εἶπεν ὁ Πλάτων· «*παλαιὸς μὲν οὖν ἔστι τις λόγος, οὗ μεμνήμεθα ὥς εἰσιν ἐνθένδε ἀφικόμεναι (αἱ ψυχαὶ) ἐκεῖ, καὶ πάλιν γε δεῦρο ἀφικνοῦνται καὶ γίγνονται ἐκ τῶν τεθνεώτων*»[7], ἀναφέρων καὶ ταῦτα πάντως εἰς τοὺς Ὀρφικούς. Πιθανώτατα δὲ καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις νομίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες τὴν περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλίαν παρέλαβον παρὰ τῶν Αἰγυπτίων, περὶ τῶν Ὀρφικῶν λέγει ὅτι πρῶτοι ἔλαβον αὐτήν. Ὅτι ἐκείνους νοεῖ λέγων «*οἱ μὲν πρότερον*»[8], δῆλον

---

[1] Griech. Denker, γαλλ. μετάφρ. I, 137.

[2] Π. ψυχῆς Α 3. 407β 20 «*ὥσπερ ἐνδεχόμενον κατὰ τοὺς πυθαγορικοὺς μύθους τὴν τυχοῦσαν ψυχὴν εἰς τὸ τυχὸν ἐνδύεσθαι σῶμα*».

[3] Ἀπ. 226, *Mullach*.

[4] Ἀπ. 226.—Πρβλ. *Πρόκλου* εἰς Τίμ. 330 B. *Rohde*, Psyche II³, 123 κ. ἑξ. *Dieterich*, Nekyia, σελ. 88 κ. ἑξ.

[5] Boeckh, Philolaos, σελ. 181.

[6] 400 C.

[7] Φαίδων 70 C.

[8] B, 123.

ἐξ ὧν λέγει ἀλλαχοῦ· «*τοῖσι ὀρφικοῖσι καλεομένοισι καὶ βακχικοῖσι, ἐοῦσι δὲ αἰγυπτίοισι*»[1].

Οὗτοι εἶναι οἱ σπουδαιότατοι τῶν λόγων, δι' οὓς πολὺ πιθανῶς καθ' ἡμᾶς ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δόξα, ὡς ἐν Ἰνδικῇ, καὶ ἐν ἄλλαις χώραις καὶ ἐν Ἑλλάδι αὐτοτελῶς ἐδημιουργήθη. Ἐνισχύει δὲ πάντως τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην καὶ ἡ ἀπορία, εἰς ἣν ἐμπίπτουσιν οἱ ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ δόξα αὕτη εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Ἰνδικῆς. Ὁ Schröder ἐπὶ παραδείγματι, ἵνα συμβιβάσῃ τὴν παλαιὰν παράδοσιν, περὶ ἧς εἴπομεν, πρὸς τὴν γνώμην του, ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Φιλόλαος «*παλαιοὶ θεολόγοι καὶ μάντιες*» λέγων νοεῖ σοφοὺς τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἰνδικῆς ἢ ἄλλων χωρῶν[2], ὅπερ ὁ Zeller ἀπέκρουσε μετὰ πολλοῦ δικαίου[3]. Ὁ δὲ Hirzel ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Κρατύλου τοῦ Πλάτωνος (400 C) θεωρεῖ παρεμβεβλημένον τὸ «*οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα*»[4]. Ὁ δὲ Laudowicz χαρακτηρίζει τὸ «*ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς—δεσμωτηρίου εἰκόνα*» ὡς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος γενομένην προσθήκην[5].

Παρατηρητέον δὲ πρὸς τούτοις ὅτι καὶ ὁ Schröder αὐτὸς ἐμμέσως[6]

---

[1] B, 81. Ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Πυθαγόρας ἤκουσε καὶ τῶν Βραχμάνων, εἶναι μεταγενεστέρα (*Zeller*, Philos. d. Griechen I, 2,⁵ σελ. 276,2.—*Garbe*, Sâmkhya - Philosophie. σελ. 94) πλασθεῖσα πιθανώτατα κατὰ τοὺς ἀλεξανδρεωτικοὺς χρόνους, ὅτε καὶ οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ τῶν Ἑλλήνων αὐτῶν πολλοὶ ἐπειρῶντο νὰ δεικνύωσιν ὅτι ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κατάγεται ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία (Πρβλ. *Lassen*, Indische Altertumskunde III, 379, *Garbe*, αὐτόθι, *Zeller*, Philos. d. Griechen, I, 2⁵, σελ. 19 κ. ἑξ). Περιττὸν κρίνομεν καὶ νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλην τινὰ τοῦ Gomperz γνώμην, καθ' ἣν ἡ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστις ἀδύνατον ἦτο νὰ δημιουργηθῇ ἐν Ἑλλάδι, διότι ἡ τῶν ζῴων λατρεία δὲν ἦτο παρ' Ἕλλησι συνήθης. Ὅτι ζῷα ἐτιμῶντο ἐν Ἑλλάδι, εἴδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν (σελ. 52, ¹). Καὶ ὀλίγα δὲ ἂν ἦσαν, ὡς λέγει ὁ Gomperz, τὰ παρ' Ἕλλησι μνημονευόμενα ζῳολατρείας παραδείγματα, οὐδὲν θὰ ἐσήμαινε τοῦτο. Διότι καὶ μόνα ταῦτα θὰ ἐμαρτύρουν ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι ἐλατρεύθησαν ζῷα.

[2] Pythagoras u. die Inder, σελ. 7.

[3] Philosophie d. Griechen I, 2⁵, σελ. 59,1.

[4] Comment. *Mommsen*. σελ. 17.—Πρβλ. *Zeller*, Philos. d. Griechen I, 2⁵, 59,2.

[5] Ἐν τῇ εἰρημένῃ μελέτῃ, σελ. 81.

[6] Pythagoras u. die Inder σελ. 212 «ich will nicht bestreiten», λέγει ὁ *Schröder*, «dass aus der phantastisch - pantheistischen Weltanschauung sich eine Seelenwanderungslehre hätte entwickeln können. Die Entstehung dieser Lehre ist auch bei den Indern mit pantheistischen Ideen eng verbunden». Πρβλ. καὶ σελ. 8.2.

καὶ ὁ Gomperz σαφέστερον[1] ὁμολογοῦσιν ὅτι δὲν ἦτο ἀδύνατον καὶ παρ' Αἰγυπτίοις καὶ παρ' Ἕλλησι νὰ δημιουργηθῇ ἡ εἰς τὴν μετεμψύχωσιν πίστις.

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς περὶ μετεμψυχώσεως δόξης τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Ἐζητήσαμεν νὰ δείξωμεν ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν μετὰ τῶν περὶ τὸν Schröder, ὅτι τὸ περὶ μετεμψυχώσεως δόγμα ἦλθε πάντως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Ἰνδικῆς· ὅτι πολὺ πιθανώτερον ἡ πίστις αὕτη ἐδημιουργήθη ἐν Ἑλλάδι ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὡς ἐν ἄλλαις χώραις, ἀφετηρία πιθανῶς ὑπῆρξεν ἡ ἀφελὴς τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς ἀλλοιώσεις καὶ τὰς μετενσωματώσεις πίστις, ἣν παλαιότατοι θεολόγοι, οἱ ὕστερον κληθέντες Ὀρφικοί, ἠθικὰ στοιχεῖα ἀναμείξαντες συστηματικώτερον διετύπωσαν, ὅτι ἐκ τούτων ἔπειτα παραλαβόντες τὸ δόγμα τοῦτο οἱ μυστικώτεροι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τὰ μὲν σπουδάζοντες τὰ δὲ παίζοντες συνεδύασαν μετὰ τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν διδασκαλιῶν, ἐν τοῖς πρώτιστα οἱ Πυθαγόρειοι, εἶτα δὲ δι' ἐκείνων ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Πλάτων[2].

---

[1] Griech. Denker, γαλλ μετάφρ. I, 136.

[2] Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Ἐμπεδοκλέους πρὸς τοὺς Ὀρφικοὺς πρβλ. *O. Kern*, Empedokles und die Orphiker, Archiv f. Gesch. d. Phil. I, 498 κ.ἑξ. *Dieterich*, Nekyia, σελ. 108 κ.ἑξ. *Zeller*, Philos. d. Griechen I, 2[5], σελ. 60.—Περὶ δὲ τῆς σχέσεως τοῦ Πλάτωνος πρὸς τοὺς Ὀρφικούς, πρβλ. *Dieterich*, Nekyia, σελ. 113 κ. ἑξ. *Zeller*, Philos. d. Griechen I, 2[5], σελ. 59. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ὁ Πίνδαρος, ὅσα λέγει περὶ μετεμψυχώσεως (Θρήνων ἀπ. 4. Ὀλυμπ. II, 68 κ.ἑξ.), ἔλαβεν ἐκ τῶν Ὀρφικῶν (Πρβλ. καὶ *Zeller*, αὐτόθι, σελ. 60).

Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΕΝ ΤΗι ΦΙΛΟΣΟΦΙΑι ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ*

Οὐδενὸς σχεδὸν προβλήματος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἡ λύσις παρέχει τοσαύτας δυσχερείας, ὅσας ἡ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος ἡ περὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς σχέσεως τούτων πρὸς τὸν θεόν. Τίνα θέσιν ἔχουσιν αἱ ἰδέαι ἐν τῷ συστήματι τοῦ φιλοσόφου τούτου; Αἱ ἰδέαι ἢ ὁ θεὸς εἶναι παρ' αὐτῷ ἡ δημιουργὸς ἀρχή; Τὸ ζήτημα τοῦτο, οὗ ἡ λύσις μέγιστα θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἐγένετο ἐν τοῖς νεωτάτοις μάλιστα χρόνοις ἀντικείμενον παντοίων ἐρευνῶν, ἀλλ' οὐδεμία τῶν δοθεισῶν λύσεων ἔτυχε καθολικῆς ἀποδοχῆς. Ἐπειδὴ ὁ Πλάτων δὲν διεμόρφωσε φιλοσοφικὸν σύστημα, ὅπως πολλοὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, ἀλλ' ἐπ' εὐκαιρίαις μᾶλλον ἢ ἧττον περὶ τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν προβλημάτων διετύπωσε γνώμας ἐν τοῖς παντοίοις συγγράμμασιν αὐτοῦ, κατέλιπε δὲ τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν οὐχὶ πάντῃ συντετελεσμένην, ὑπάρχουσι καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματι πολλὰ τὰ σκοτεινὰ καὶ παρέχουσιν ἀφορμὴν εἰς ἐκδοχὰς πολλαχῶς διαφερομένας πρὸς ἀλλήλας. Ἐάν τις διεξέλθῃ τὰς πλατωνικὰς συγγραφάς, εὐκόλως πείθεται ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐσχάτην αἰτίαν τοῦ κόσμου θεωρεῖ τὴν φρόνησιν, ὅτι μετὰ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τοῦ Σωκράτους ἀποδέχεται νοῦν ὡς δημιουργὸν ἀρχήν, ἥτις ἀγαθὴ οὖσα κατὰ σκοπὸν ἐδημιούργησε τὸν κόσμον καὶ διεκόσμησε καὶ διακυβερνᾷ[1]. Τινὲς ὅμως τῶν πλατωνικῶν ῥήσεων, οἷον ἡ τῆς Πολιτείας[2], καθ' ἣν ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἡ ἀνωτάτη τῶν ἰδεῶν καὶ παρίσταται ὡς ἡ πηγὴ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ

---

* Ὑπεβλήθη γερμανιστὶ ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας καὶ ἐδημοσιεύθη αὐτόθι (Das weltbildende Prinzip in der Platonischen Philosophie, Inaug.—Diss., Leipzig, 1899). Ἐνταῦθα τὸ πρῶτον δημοσιεύεται μετάφρασις ἑλληνική.

[1] Πρβλ. Φίληβ. 28 D κ. ἑξ.—Σοφ. 265 C κ. ἑξ.—Τιμ. 27 C κ. ἑξ.—Νόμ. 889 B κ. ἑξ., 899 D κ. ἑξ., 903 A κ. ἑξ.

[2] VI, 595 κ. ἑξ.

γινώσκειν, καὶ τοῦ Φαίδωνος[1] καὶ ἄλλων διαλόγων, ἄγουσιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι παρὰ τῷ φιλοσόφῳ τούτῳ δημιουργικαὶ ἀρχαί.

Κατὰ ταῦτα δύο εἶναι αἱ κύριαι περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐκδοχαί, αἵτινες φέρονται παρὰ τοῖς διαφόροις ἐρευνηταῖς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος. Κατὰ τὴν πρώτην δέχεται ὁ Πλάτων θεὸν ὡς πνεῦμα, ἀρχὴν κινοῦσαν καὶ διακοσμοῦσαν τὸ πᾶν· αἱ ἰδέαι εἶναι κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἢ νοήματα τοῦ θεοῦ ἢ μεταφυσικὰ καθ' αὑτὰ ὑπάρχοντα ὄντα, καθ' ἃ ὁ θεὸς δημιουργεῖ τὰ αἰσθητά. Ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι νοήματα τοῦ θεοῦ ἐδίδαξαν πάλαι οἱ πλεῖστοι τῶν Πλατωνικῶν τῶν ἔπειτα χρόνων, ἔτι δὲ τῶν Νέων πλατωνικῶν[2] καὶ τῶν Νέων πυθαγορείων[3], οἵτινες ὑπελάμβανον ἅμα τὰς ἰδέας ὡς οὐσίας, ἔπειτα πολλοὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ἐν τῇ ἐκδοχῇ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἠκολούθουν ὡς τὰ πολλὰ εἰς τοὺς Νέους πλατωνικούς· πρός δε τούτοις οἱ λεγόμενοι πραγματισταὶ καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοὶ τῆς Ἀναγεννήσεως[4]· διέμεινε δὲ ἡ ἑρμηνεία αὕτη μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἀλλὰ καὶ ἡ νεωτάτη περίοδος ἔχει πολλοὺς νὰ ἐπιδείξῃ τῆς γνώμης ταύτης θιασώτας, ὡς τὸν Meiners[5], τὸν Stallbaum[6], τὸν Trendelenburg[7], τὸν Rettig[8], τὸν Michaelis[9], καὶ ἄλλους. Ἡ ἑρμηνεία ὅμως αὕτη ἀντίκειται εἰς σαφεῖς ῥήσεις τοῦ

[1] 99 D κ. ἑξ.

[2] Οὕτως ὁ *Ἀλβῖνος*, (Διδασκαλ. τῶν Πλάτ. δογμ. IX «*ἔστι δὲ ἡ ἰδέα ὡς πρὸς μὲν θεὸν νόησις αὐτοῦ, ὡς πρὸς δὲ ἡμᾶς νοητὸν πρῶτον*». Αὐτόθι «*εἶναι γὰρ τὰς ἰδέας νοήσεις θεοῦ αἰωνίους τε καὶ αὐτοτελεῖς*». Πρβλ. II «*ἡ ψυχὴ δὴ θεωροῦσα τὸ θεῖον καὶ τὰς νοήσεις τοῦ θείου εὐπαθεῖν τε λέγεται καὶ τοῦτο τὸ πάθημα αὐτῆς φρόνησις ὠνόμασται κτλ.*», ὅπου ὁ φιλόσοφος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν πάντως τὸ ἐν Φαίδωνι 79D), ὁ *Πλωτῖνος* (V, 9. 5, 9. 8, 9, 9 «*ἀναγκαῖον καὶ ἐν νῷ τὸ ἀρχέτυπον πᾶν εἶναι καὶ κόσμον νοητὸν τοῦτον τὸν νοῦν εἶναι, ὅν φησιν ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ, ὅ ἔστι ζῷον*»), ὁ *Ἀμέλιος*, ὅστις ἐδέχετο καὶ ἰδέαν τοῦ κακοῦ ἐν τῷ θεῷ (*Φιλόπονος* παρὰ *Mai*, Spicil. rom. II, 20, *Πορφύριος Π. Πλωτίνου* βίου 18). κ.ἄ·

[3] *Mullach*. Fragm. I, 200.

[4] Ὡς παρὰ *Μαρσιλίῳ Φικίνῳ*, Opp. (Paris, 1641) I, 990.

[5] Gesch. d. Wissensch. II, 803.

[6] Εἰς *Πλάτ.* Τίμαιον, σελ. 40, καὶ Παρμενίδην, σελ. 269 «ideas esse sempiternas numinis divini cogitationes».

[7] De *Plat.* Philebi consil. σελ. 17 κ. ἑξ., σελ. 20 «Quid igitur restat, nisi divina intelligentia, quae cogitando ita ideas gignat, ut sint quia cogitentur?»

[8] Αἰτία im Philebos σελ. 24 κ. ἑξ.

[9] Phil. plat. II, 255. Πρβλ. καὶ *G. Schneider*, Plat. Metaphys. 110, κ.ἑξ.

φιλοσόφου, ὡς θὰ φανῇ ἐν τοῖς ἔπειτα· δι' ὅ, ὡς παραδίδεται, ἤδη ὁ Λογγῖνος, ὁ Νέος πλατωνικός, ἠμφεσβήτησεν αὐτήν[1], ἐδίδαξε δὲ ὅτι αἱ ἰδέαι κατὰ Πλάτωνα ὑπάρχουσιν ἔξω τοῦ θεοῦ. Κατὰ τὸν Λογγῖνον δημιουργὸς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Πλάτωνος εἶναι ὁ θεός, ὅστις ὑπάρχει παρὰ τὰς ἰδέας, πρὸς ἃς οὗτος ὡς πρὸς παραδείγματα ἀποβλέπων δημιουργεῖ τὸν κόσμον[2]. Ἐν τοῖς νεωτάτοις χρόνοις τῆς γνώμης ταύτης ὑπερεμάχησεν ἀξιολογώτατος ἑρμηνευτὴς τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ὁ C. Fr. Hermann[3].

Κατὰ τὴν δευτέραν ἐκδοχήν, ἥτις ἔχει τανῦν παμπόλλους θιασώτας, ἐν τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ αἱ ἰδέαι εἶναι ἡ κυριωτάτη ἀρχή· θεὸς δὲν ὑπάρχει· ὁ θεός συμπίπτει πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, τὴν ἀνωτάτην τῶν ἰδεῶν, ἐξ ἧς προέρχονται αἱ ἄλλαι· τοῦ ἀγαθοῦ ἡ ἰδέα εἶναι ἡ δημιουργὸς ἀρχή, ὁ δ' ἐν τῷ Τιμαίῳ φερόμενος δημιουργὸς εἶναι παντάπασι μυθικὴ μορφή.

Οὕτως ἀποφαίνονται ὁ Ἕρβαρτος[4], ὁ Schleiermacher[5], ὁ Ritter[6], ὁ Bonitz[7], ὁ Brandis[8], ὁ Ueberweg[9], ὁ Susemihl[10], ἔτι δὲ ὁ Zeller, ὁ ἐπιφανέστατος τῶν ἐρευνητῶν τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων, ὅστις τὴν γνώμην ταύτην ἐσπούδασεν εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀκριβέστατα νὰ διατυπώσῃ καὶ κατοχυρώσῃ[11]. Κατὰ τοῦτο διαφέρει ὁ Zeller τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν, ὅτι ὄχι μόνον τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέαν ὑπολαμβάνει ποιητικὴν αἰτίαν τῶν ὄντων ἀλλὰ τὸ σύνολον τῶν ἰδεῶν[12]. Αὕτη ἡ

[1] *Πορφυρίου*, Π. Πλωτίνου βίου, 18.

[2] Εἶχε δ' ἐπί τινα χρόνον τὴν γνώμην ταύτην καὶ ὁ τοῦ Λογγίνου μαθητὴς Πορφύριος («*ἔξω τοῦ νοῦ ὑφέστηκε τὰ νοητά*» *Πορφυρίου* Π. Πλωτίν. β, 18).

[3] Index lect. hib., Marburg 1832/3. Vindic. disput. de idea boni apud Plat., Marburg 1839.

[4] WW I, 248. XII, 78.

[5] Plat. WW II, 134.

[6] Gesch. d. Philos. II, 311 κ. ἑξ.

[7] Disputat. plat. duae, σελ. 5 κ. ἑξ.

[8] Gesch. d. Entwickl. d. griech. Philos. I, 322 κ. ἑξ.

[9] Rhein. Mus. IX, 69 κ. ἑξ. Grundr. d. Gesch. d. Philos. I, 173 κ. ἑξ.

[10] Genet. Entwickl. d. Plat. Philos. I, 360, II, 22, 202. Πρβλ. καὶ *Schwegler*, Gesch. d. griech. Philos. 204, 209. καὶ *Steinhart*, ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Πλάτωνος *H. Müller*, IV, 644 κ. ἑξ. V, 214 κ. ἑξ. καὶ *Ribbing*, Genet. Darstellung d. plat. Ideenlehre I, 370 κ. ἑξ., 375 κ. ἑξ.

[11] Philos. d. Griechen II. 1⁴. 686 κ. ἑξ., 707 κ. ἑξ. κ. ἄλλ.

[12] II. 1⁴ 686 κ. ἑξ. κ. ἄλλ. Πρβλ. *Steinhart* V, 214.

ἐκδοχὴ πολλοὺς θιασώτας προσκτᾶται δσημέραι[1], ἀλλ' οὔτε ἐκράτησε μέχρι τοῦδε, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ κρατήσῃ, ἐν ὅσῳ τὰ τοῦ Πλάτωνος συγγράμματα πολλαχῶς ἀντιλέγουσι πρὸς αὐτήν. Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τοῦ Zeller, ἥτις δὲν δύναται νὰ πείσῃ ἡμᾶς, ἀνακρίνοντες πειρώμεθα ἐν τοῖς ἑπομένοις, ἀφετηρίαν ἔχοντες τὰς πλατωνικὰς συγγραφάς, νὰ δείξωμεν τί ὁ Πλάτων πρὸς τὰ τοῦ Zeller ἀντιτάσσει καὶ τίς λύσις τοῦ προβλήματος εἶναι ἡ καθ' ἡμᾶς πιθανωτέρα. Καὶ ἐξετάζομεν πρῶτον μὲν τί εἶναι κυρίως αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι, ἔπειτα ἐὰν αὗται δύνανται νὰ εἶναι ποιητικαὶ αἰτίαι, τρίτον τί ὁ Πλάτων διδάσκει περὶ τῆς τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέας καὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τούτων. Ἐν συμπεράσματι ἐκθέτομεν διὰ βραχυτάτων τὰ πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης.

Α. ΑΙ ΙΔΕΑΙ

1. ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Δύο ὑπῆρξαν αἱ κρηπῖδες, ἐφ' ὧν ἱδρύθη ἡ περὶ ἰδεῶν διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος, τὸ μὲν ἡ γνώμη ὅτι πᾶς ὁ αἰσθητὸς κόσμος διηνεκῶς ῥέει καὶ μεταβάλλεται, τὸ δὲ ἡ πίστις ὅτι ὑπάρχει τις οὐσία, ἥτις ἀμετάβλητος διαμένει καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως. Τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἡ θεωρία αὕτη προῆλθε, παρέσχον εἰς τὸν Πλάτωνα ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία, πρὸ πάντων ἡ πυθαγόρειος καὶ ἡ ἐλεατικὴ καὶ ἡ ἡρακλείτειος, καὶ τοῦ Σωκράτους τὰ διδάγματα, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Ἀριστοτέλης. Κατὰ τὸν Σταγιρίτην ὁ Πλάτων ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας παρηκολούθησε τοῦ Ἡρακλείτου τὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν πάντα τὰ αἰσθητὰ ῥέουσι καὶ οὐδεμία γνῶσις τούτων εἶναι δυνατή, ἐνέμεινε δὲ εἰς αὐτὴν καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις· ἀπεδέχθη δὲ ἅμα τὴν τοῦ Σωκράτους φιλοσοφίαν, ἥτις ἀνεζήτει τὸ καθόλου καὶ πρώτη ἐπραγματεύθη περὶ τοὺς ὁρισμοὺς καὶ διετύπωσε τὴν θεωρίαν ὅτι οἱ ὁρισμοὶ δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ αἰσθητά, ἅτινα ἀλλοιοῦνται καὶ μεταβάλλονται, ἀλλ' ἔχουσιν ἄλλο ἀντικείμενον, ὅπερ ἐκεῖνος ὠνόμασεν ἰδέας[2]. Πρῶτος ὁ Ἡράκλειτος, ὡς γνωστόν, ἐδίδαξεν ὅτι *«πάντα ῥεῖ»*, ὅτι δῆλα δὴ τὰ πάντα εἶναι κίνησις, ἕκα-

[1] Βλ. *Windelband*, Gesch. d. alt. Philos. 121 κ. ἑξ. καὶ *Eucken*, Die Lebensansch. d. gr. Denker, σελ. 30.

[2] Μ. τ. φ. Α 6, 987α 29 κ. ἑξ. Πρβλ. Μ 9, 1086α 35 κ. ἑξ.

στον δὲ πρᾶγμα γεννᾶται καὶ παρέρχεται ἀδιαλείπτως[1], αἱ δ' αἰσθήσεις ἀπατῶσι διδάσκουσαι ὅτι τὰ ὄντα εἶναι σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητα[2]. Ὁ δὲ Παρμενίδης ἰσχυρίζετο ὅτι μόνον μία οὐσία ὑπάρχει, ἥτις εἶναι ἀκίνητος καὶ ἀΐδιος, δὲν ὑπόκειται δὲ εἰς γένεσιν καὶ μεταβολήν[3]. Τὸ νοεῖν οὐδὲν διαφέρει τοῦ εἶναι[4]· ἡ γένεσις εἶναι ἀδύνατος[5]· αἱ αἰσθήσεις πλανῶσι καὶ ἀπατῶσιν[6]. Ὁ Πλάτων συνεφώνει πρὸς τὸν Ἐφέσιον φιλόσοφον, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα, ἐν τούτῳ, ὅτι τὰ αἰσθητὰ σταθερῶς μεταβάλλονται, ἐδίδασκεν ὅμως ὅτι πλὴν τῶν ῥεόντων καὶ μεταβαλλομένων αἰσθητῶν ὑπάρχει τι σταθερὸν καὶ ἀναλλοίωτον, ὡς ἀντικείμενον τῆς ἀληθοῦς γνώσεως, συνεφέρετο δὲ κατὰ τοῦτο πρὸς τὸν Ἐλεάτην φιλόσοφον, ὅστις ἐπίσης ἀπεδέχετο ἀληθῆ καὶ σταθερὰν οὐσίαν ληπτὴν διὰ μόνου τοῦ νοῦ, διεφώνει ὅμως καὶ πρὸς τοῦτον, καθ' ὅσον ἀπεδέχετο ὅτι ὄχι μόνον μία, ἀλλὰ πολλαὶ οὐσίαι σταθεραὶ καὶ ἀμετάβλητοι ὑπάρχουσι καὶ ὅτι παρὰ τὰς οὐσίας ταύτας ὑπάρχει καὶ τὸ μὴ ὄν[7].

Ἡ τοῦ Ἡρακλείτου φιλοσοφία ἐγένετο εἰς τὸν Πλάτωνα γνωστὴ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ Ἡρακλειτείου Κρατύλου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὕστερον ἀκριβέστερον παρηκολούθησεν αὐτήν, ὅπως καὶ τὴν ὅλην πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσοφίαν κατὰ μικρὸν ἐξ ἰδίας μελέτης[8]. Ἀφορμὴν δέ, ὡς φαίνεται, παρέσχον εἰς τὸν φιλόσοφον οἱ Σοφισταί, οἵτινες ἦσαν τότε ἐν Ἀθήναις οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἠσχολοῦντο περὶ διαλεκτικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα, συνήγαγον δ' ἐκ τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας πορίσματα ἀντιπίπτοντα πρὸς τὴν περὶ τοῦ κόσμου θεωρίαν αὐτοῦ. Ἐκ τῆς τοῦ Ἡρακλείτου φιλοσοφίας ὁρμώμενος ὁ Πρωταγόρας ἐδίδαξεν ὅτι, ἐπειδὴ πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κινοῦνται καὶ ῥέουσι,

[1] Ἀπ. 41 *«πάντα ῥεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐδέν»*. Πρβλ. καὶ π. τ. ἀρεσκ. Α 23 (Δοξογρ. 320) καὶ *Πλάτ.* Κρατύλ. 402 Α *«λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει, καὶ ποταμοῦ ῥοῇ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει, ὡς δὶς εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης»*.

[2] Ἀπ. 11. *Σεξτ. Ἐμπειρ.* Π. μαθ. 7, 126.

[3] *Karsten—Mullach*, στίχ. 57 κ. ἑξ., *Stein*, στίχ. 62 κ. ἑξ.

[4] *Karsten*, στίχ. 40. *Stein*, στίχ. 50. Πρβλ. καὶ *Karsten*, στίχ. 93, *Stein* στίχ. 96.

[5] *Karsten*, στίχ. 60. *Stein*. στίχ. 65.

[6] *Karsten*, στίχ. 54 κ. ἑξ. *Stein*. στίχ. 33 κ. ἑξ.

[7] Σοφιστ. 244 Β κ. ἑξ., 241 D κ. ἑξ., 258 C κ. ἑξ.

[8] Πρβλ. καὶ *C. Fr. Hermann*, Gesch. u. System. d. plat. Philos., σελ. 136. *Zeller*, Philos. d. Gr. II, 1^4, 565. *Lewes*, Hist. of Philos., I, 262.

διὰ τῆς ἐπ᾽ ἄλληλα ἐπιδράσεως γεννῶνται αἱ παντοῖαι ποιότητες αὐτῶν, αἱ δὲ ἡμέτεραι παραστάσεις ἐντεῦθεν προέρχονται, ὅτι τὰ ὄντα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸ ἡμέτερον σῶμα καὶ παράγουσι τὰς αἰσθήσεις[1], πρὸς δὲ τούτοις ὅτι αἱ κατ᾽ αἴσθησιν ἀντιλήψεις εἶναι ἡ μόνη πηγὴ τῆς γνώσεως[2]. Καὶ ἦτο ἄμεσον τῆς γνώμης ταύτης συμπέρασμα, ὅτι δι᾽ ἕκαστον ἄνθρωπον εἶναι πᾶν πρᾶγμα τοιοῦτον, οἷον φαίνεται εἰς αὐτόν, καὶ δὴ μάλιστα καθ᾽ ἣν στιγμὴν φαίνεται εἰς αὐτὸν τοιοῦτον, ὅτι ἄρα μόνον ὑποκειμενική, σχετικὴ ἀλήθεια ὑπάρχει, οὐχὶ δὲ ἀντικειμενική, καθολικὸν ἔχουσα κῦρος[3]. *«Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»*[4] εἶναι ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ ταύτης τῆς διδασκαλίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γοργίας εἶχε θέσει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ εἶχεν ἐξάρει τὴν ἀτομικότητα, διότι ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παρμενίδου συνήγαγεν ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπάρχῃ, δὲν δύναται νὰ γνωσθῇ. Καὶ ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθῇ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστήσωμεν αὐτὸ γνωστὸν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους[5]. Ἡ ὑποκειμενικὴ αὕτη καὶ σχετικὴ θεωρία τῶν Σοφιστῶν περὶ τῆς γνώσεως ἐξεδηλοῦτο ὄχι μόνον ἐν τῇ ἀμφιβολίᾳ, ἣν διετύπουν ἐκεῖνοι περὶ τῆς ὀρθότητος πάσης ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ τῇ πολιτικῇ, ἔνθα τὸ ὑποκείμενον ἐγίνετο μέτρον τῶν πραγμάτων, διότι ἐὰν μὴ ὑπάρχῃ ἀλήθεια καθολικὸν ἔχουσα κῦρος, οὐδὲ αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι δύνανται νὰ ἰσχύωσι καθολικῶς, ἤρτηται δὲ μᾶλλον πᾶν πρᾶγμα ἐκ τῆς γνώμης, ἣν ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει περὶ αὐτοῦ, κατὰ δὲ ταῦτα δίκαιον καὶ ἀγαθὸν καὶ καλὸν εἶναι πᾶν ὅ,τι ἕκαστος νομίζει· καὶ ἰσχύει τοῦτο ὄχι μόνον περὶ παντὸς ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ περὶ ἑκάστης πολιτείας.

[1] Θεαίτ. 156 Α κ. ἑξ.

[2] Θεαίτ. 152 Α κ. ἑξ., 160 D *«Παγκάλως ἄρα σοι εἴρηται ὅτι ἐπιστήμη οὐκ ἄλλο τί ἐστιν ἢ αἴσθησις καὶ εἰς ταὐτὸν συμπέπτωκε κατὰ μὲν Ὅμηρον καὶ Ἡράκλειτον καὶ πᾶν τὸ τοιοῦτον φῦλον οἷον ρεύματα κινεῖσθαι τὰ πάντα, κατὰ δὲ Πρωταγόραν τὸν σοφώτατον πάντων χρημάτων ἄνθρωπον μέτρον εἶναι, κατὰ δὲ Θεαίτητον τούτων οὕτως ἐχόντων αἴσθησιν ἐπιστήμην γίγνεσθαι»*. Πρβλ. καὶ 168 Β.

[3] Πρβλ. *Σεξτ.* *Ἐμπειρ.* Π. μαθ. 7, 60 *«ἐπεί φησι (Πρωταγόρας) πάσας τὰς φαντασίας καὶ τὰς δόξας ἀληθεῖς ὑπάρχειν καὶ τῶν πρός τι εἶναι τὴν ἀλήθειαν»*.

[4] Ἀπ. 1 *«Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δ᾽ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστι»*. Πρβλ. καὶ *Διογ. Λαέρτ.* Θ, 54 καὶ *Σεξτ. Ἐμπειρ.* Π. μαθ. 7, 60 καὶ *Πλατ.* Κρατύλ. 385 Ε κ. ἑξ. καὶ Θεαίτ. 152 Α, 160 C.

[5] *Σεξτ. Ἐμπειρ.* Π. μαθ. 7, 55 κ. ἑξ. — *Ψευδαριστ.*, Π. Μελίσσου κτλ. 5 *«οὐκ εἶναί φησιν (Γοργίας) οὐδέν· εἰ δὲ ἔστιν, ἄγνωστον εἶναι· εἰ δὲ καὶ ἔστι καὶ γνωστόν, ἀλλ᾽ οὐ δηλωτὸν ἄλλοις»*.

Ἤδη παρὰ τοῖς παλαιοτέροις Σοφισταῖς ὑποδηλοῦνται τοιαῦτα διδάγματα. Ὁ Πλάτων προσνέμει εἰς τὸν Πρωταγόραν τὴν γνώμην, καθ᾽ ἣν δίκαιον καὶ καλὸν εἶναι δι᾽ ἑκάστην πόλιν ὅ,τι ἂν αὐτὴ νομίζῃ τοιοῦτον, καὶ δὴ ἐφ᾽ ὅσον νομίζει αὐτὸ τοιοῦτον[1], εἰσάγει δὲ τὸν Ἱππίαν λέγοντα ὅτι *«ὁ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται»*[2]. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι τὰ τῶν παλαιοτέρων Σοφιστῶν διδάγματα δὲν ἦσαν οἷα τὰ τῶν νεωτέρων. Ἐν τοῖς πλατωνικοῖς συγγράμμασι βλέπομεν πολλοὺς τούτων τῶν νεωτέρων, οἵτινες ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ζητημάτων ἐκφέρουσιν ἄκρας γνώμας. Ὁ Θρασύμαχος ἐν τῇ Πολιτείᾳ, ὡς ἐν παραδείγματι, εἰσάγει τὴν γνώμην ὅτι δίκαιον εἶναι τὸ συμφέρον τοῦ ἰσχυροτέρου, ὅτι δὲ πάντες οἱ τεθειμένοι νόμοι εἶναι αὐθαίρετα κατασκευάσματα, ἅτινα ἑκάστη ἀρχὴ ὁρίζει κατὰ τὸ ἴδιον συμφέρον[3]. Ἐν δὲ τῷ Γοργίᾳ ὁ μὲν Πῶλος ἰσχυρίζεται ὅτι μεγίστη εὐδαιμονία εἶναι τὸ νὰ ἔχῃ τις τὴν δύναμιν νὰ πράττῃ ὅ,τι ἐπιθυμεῖ καὶ ὅτι ἡ τυραννίς, ἣν συνήθως ὑπολαμβάνουσιν ὡς τὴν μεγίστην ἀδικίαν, καθιστᾷ εὐδαιμονέστατον τὸν ἔχοντα αὐτήν[4]. Ὁ δὲ Καλλικλῆς διδάσκει ὅτι τὸ τῆς φύσεως δίκαιον εἶναι τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, οἱ δὲ θετοὶ νόμοι προέρχονται ἀπὸ συμφωνίας τῶν ἀδυνάτων καὶ εἶναι παρὰ τὴν φύσιν[5]. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῆς θρησκείας. Ὁ Πρωταγόρας ἔλεγεν ὅτι οὐδὲν δύναται νὰ γνωρίζῃ περὶ τῶν θεῶν[6]. Καὶ ὁ Κριτίας[7] καὶ ὁ Πρόδικος[8] ἡρμήνευον τὴν εἰς τοὺς θεοὺς πίστιν ὡς κατασκεύασμα τῶν ἀνθρώπων.

[1] Θεαίτ. 167 C *«οἷά γ᾽ ἂν ἑκάστῃ πόλει δίκαια καὶ καλὰ δοκῇ, ταῦτα καὶ εἶναι αὐτῇ, ἕως ἂν αὐτὰ νομίζῃ»*. Πρβλ. 168 Β, 172 Α *«οὐκοῦν καὶ περὶ πολιτικῶν, καλὰ μὲν καὶ αἰσχρὰ καὶ δίκαια καὶ ἄδικα καὶ ὅσια καὶ μή, οἷα ἂν ἑκάστη πόλις οἰηθεῖσα θῆται νόμιμα αὑτῇ, ταῦτα καὶ εἶναι τῇ ἀληθείᾳ ἑκάστῃ»*, 172 Β, 177 C.

[2] Πρωταγ. 337 D *«ὁ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται»*. Πρβλ. καὶ *Ξενοφ.* Ἀπομν. 4, 4, 14 κ. ἑξ.

[3] Πολ. 338 C *«φημὶ γὰρ ἐγὼ εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος ξυμφέρον»*. Αὐτόθι 338 D *«τίθεται δέ γε τοὺς νόμους ἑκάστη ἡ ἀρχὴ πρὸς τὸ αὑτῇ ξυμφέρον, δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δέ τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτω—τοῦτ᾽ οὖν ἐστιν, ὦ βέλτιστε, ὃ λέγω ἐν ἁπάσαις ταῖς πόλεσι ταὐτὸν εἶναι δίκαιον, τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς ξυμφέρον»*.

[4] Γοργ. 466 Β κ. ἑξ., 469 C. 471 Α.

[5] Γοργ. 483 Β κ. ἑξ.

[6] Θεαίτ. 162 D. *Διογ. Λαερτ.* Θ, 51.

[7] Ἐν Σισύφῳ τῇ τραγῳδίᾳ. *Nauck*, Fragm. trag. gr.², σελ. 771.

[8] *Cic.*, de nat. deorum I, 42, 118.

Πρὸς τὴν διδασκαλίαν ταύτην τῶν Σοφιστῶν, ἥτις ἐν πάσῃ τῇ Ἑλλάδι τότε, μάλιστα δ' ἐν Ἀθήναις, τῷ κέντρῳ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἦτο ἐξηπλωμένη καὶ εἶχε διασείσει πάσας τὰς ἀρχὰς τοῦ ἠθικῶς πράττειν καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν αὐθαιρεσίαν ἐθεώρει ὡς τὸν ὕψιστον γνώμονα, εἶχε δὲ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ τὴν κουφότητα, ἐπεξέρχεται πανταχοῦ ὁ Πλάτων. Ἐν τῷ Θεαιτήτῳ καὶ τῷ Κρατύλῳ εἰσάγει τὸν Σωκράτη παραβάλλοντα τοῦ Πρωταγόρου καὶ τοῦ Ἡρακλείτου τὰ διδάγματα καὶ ἐλέγχοντα τὰς ἀτοπίας ὅσας συνεπάγεται ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ αἴσθησις εἶναι ἡ μόνη τῆς γνώσεως πηγή, ἀποδεικνύοντα δὲ ὅτι ἀντικείμενον τῆς γνώσεως δὲν εἶναι τὰ ῥέοντα αἰσθητά, διότι, ἐὰν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἡ γνῶσις θὰ ἦτο ἀδύνατος [1], ἀλλ' ἄλλο τι παραμόνιμον καὶ ἀναλλοίωτον, οὗ γνῶσιν λαμβάνει ἡ ψυχή [2]. Ἡ ἀληθὴς οὐσία τῶν ὄντων εἶναι κατὰ ταῦτα ὅλως διάφορος ἐκείνου, οὗτινος ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων· εἶναί τι ἀπόλυτον [3]. Ἡ οὐσία δὲ αὕτη τῶν ὄντων εἶναι κατὰ Πλάτωνα *τὸ παντελῶς γνωστόν*, τὰ δὲ αἰσθητά, μεταξὺ κείμενα τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος, οὐχὶ ἐπιστήμην, ἀλλὰ δόξαν μόνον γεννῶσιν ἐν ἡμῖν [4]. Σαφέστατα ἀκριβοῖ ταῦτα ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ, ἔνθα εἰσάγει τὸν σοφὸν Πυθαγόρειον τὰ ἑξῆς λέγοντα. Ἐὰν νοῦς καὶ δόξα ἀληθὴς εἶναι δύο διάφορα εἴδη γνώσεως, ὑπάρχουσι πάντως καὶ εἴδη καθ' ἑαυτά, ἅτινα δὲν γνωρίζονται διὰ τῆς αἰσθήσεως, ἀλλὰ νοοῦνται μόνον, ἐὰν δέ, ὅπως τινὲς ὑπολαμβάνουσι, τὰ εἴδη ταῦτα τῆς γνώσεως δὲν διαφέρουσιν ἀλλήλων, ἀνάγκη πᾶσα ἡ διὰ τοῦ σώματος γινομένη αἴσθησις νὰ εἶναι βεβαιοτάτη γνῶσις. Ἀλλὰ τὰ εἴδη ταῦτα τῆς γνώσεως διαφέ-

[1] Θεαίτ. 152 Α κ. ἑξ. Κρατύλ. 385 Ε κ. ἑξ., 439 Β. 440 Α *«Ἀλλ' οὐδὲ γνῶσιν εἶναι φάναι εἰκός, ὦ Κρατύλε, εἰ μεταπίπτει πάντα χρήματα καὶ μηδὲν μένει. εἰ μὲν γὰρ αὐτὸ τοῦτο, ἡ γνῶσις, τοῦ γνῶσις εἶναι μὴ μεταπίπτει, μένοι τε ἂν ἀεὶ ἡ γνῶσις καὶ εἴη γνῶσις· εἰ δὲ καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος μεταπίπτει τῆς γνώσεως, ἅμα τ' ἂν μεταπίπτοι εἰς ἄλλο εἶδος γνώσεως καὶ οὐκ ἂν εἴη γνῶσις· εἰ δὲ ἀεὶ μεταπίπτει, ἀεὶ οὐκ ἂν εἴη γνῶσις, καὶ ἐκ τούτου τοῦ λόγου οὔτε τὸ γνωσόμενον οὔτε τὸ γνωσθησόμενον ἂν εἴη· εἰ δὲ ἔστι μὲν ἀεὶ τὸ γιγνῶσκον, ἔστι δὲ τὸ γιγνωσκόμενον, ἔστι δὲ τὸ καλόν, ἔστι δὲ τὸ ἀγαθόν, ἔστι δὲ ἓν ἕκαστον τῶν ὄντων, οὔ μοι φαίνεται ταῦτα ὅμοια ὄντα, ἃ νῦν ἡμεῖς λέγομεν, ῥοῇ οὐδὲν οὐδὲ φορᾷ»*.

[2] Θεαίτ. 184 Β κ. ἑξ. 186 Α *«Ποτέρων οὖν τίθεις τὴν οὐσίαν;—Ἐγὼ μὲν ὧν αὐτὴ ἡ ψυχὴ καθ' αὑτὴν ἐπορέγεται κτλ.»*.

[3] Κρατύλ. 386 D. Θεαίτ. 172 Β *«ἐν τοῖς δικαίοις καὶ ἀδίκοις καὶ ὁσίοις καὶ ἀνοσίοις ἐθέλουσιν ἰσχυρίζεσθαι ὡς οὐκ ἔστι φύσει αὐτῶν οὐδὲν οὐσίαν ἑαυτοῦ ἔχον κτλ.»*.

[4] Πολ. 477 Α κ. ἑξ., Φαίδ. 79 Α.

ρουσι κατά τε τὴν γένεσιν καὶ τὴν φύσιν. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπάρχουσι δύο διάφορα εἴδη ἀντικειμένων, πρῶτον μὲν τὸ κατὰ ταὐτὰ ἔχον καὶ ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον ἔπειτα δὲ τὸ ὁμώνυμον καὶ ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ αἰσθητὸν καὶ διαλυτὸν καὶ πάντοτε εὑρισκόμενον ἐν κινήσει [1]. Καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι πρὸς τὸ δεύτερον εἶδος τοῦ ὄντος συμπίπτει ὁ κόσμος τῶν αἰσθητῶν, ὃν ὁ Πλάτων μετὰ τοῦ Ἐφεσίου φιλοσόφου ὑπολαμβάνει διηνεκῶς ἀλλοιούμενον [2], πρὸς τὸ πρῶτον δὲ εἶδος συμπίπτουσιν αἱ ἰδέαι, ἅς, ὡς ἐλέχθη, θεωρεῖ ὁ φιλόσοφος ὡς τὴν ἀληθῆ οὐσίαν.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται· τί εἶναι τὸ ἀληθὲς τῆς γνώσεως ἀντικείμενον κατὰ τὸν Πλάτωνα, αἱ ἰδέαι κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν; Αἱ ἰδέαι εἶναι προδήλως ἐν τῇ ἀφετηρίᾳ αὐτῶν αἱ γενικαὶ ἔννοιαι τοῦ μεγάλου του διδασκάλου, τοῦ Σωκράτους, ὅστις ὑπέδειξεν ἀναντιλέκτως εἰς τὸν Πλάτωνα τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἰδεολογίαν [3]. Αὐταὶ αἱ ῥήσεις τοῦ φιλοσόφου πείθουσιν ἡμᾶς περὶ τούτου. Ἐν Θεαιτήτῳ χαρακτηρίζονται αἱ ἰδέαι ὡς τὸ καθόλου, αἱ γενικαὶ ἔννοιαι [4]· ὡσαύτως δ' ἐν Φαίδρῳ, ἔνθα ῥητῶς λέγεται *«δεῖ γὰρ ἄνθρωπον ξυνιέναι κατ' εἶδος λεγόμενον ἐκ πολλῶν ἰὸν αἰσθήσεων εἰς ἓν λογισμῷ ξυναιρούμενον»* [5] καὶ ἐν Σοφιστῇ [6] καὶ ἐν Παρμενίδῃ [7] καὶ ἐν

[1] 51 D κ. ἑξ.

[2] *Ἀριστ.* Μ. τ. φ. Α 6, 987 α *«Ἐκ νέου τε γὰρ συνήθης γενόμενος Κρατύλῳ καὶ ταῖς ἡρακλειτείοις δόξαις, ὡς ἁπάντων τῶν αἰσθητῶν ἀεὶ ῥεόντων καὶ ἐπιστήμης περὶ αὐτῶν οὐκ οὔσης, ταῦτα μὲν καὶ ὕστερον οὕτως ὑπέλαβεν κτλ.»*. Πρβλ. καὶ Μ 4. 1078 β 12 κ. ἑξ. *Πλατ.* Τιμ. 49 Β *«Πρῶτον μὲν ὃ δὴ νῦν ὕδωρ, ὠνομάκαμεν πηγνύμενον, ὡς δοκοῦμεν, λίθους καὶ γῆν γιγνόμενον ὁρῶμεν, τηκόμενον δὲ καὶ διακρινόμενον αὖ ταὐτὸν τοῦτο πνεῦμα καὶ ἀέρα, ξυγκαυθέντα δὲ ἀέρα πῦρ, ἀνάπαλιν δὲ πῦρ συγκριθὲν καὶ κατασβεσθὲν εἰς ἰδέαν τε ἀπιὸν αὖθις ἀέρος, καὶ πάλιν ἀέρα ξυνιόντα καὶ πυκνούμενον νέφος καὶ ὁμίχλην, ἐκ δὲ τούτων ἔτι μᾶλλον ξυμπιλουμένων ῥέον ὕδωρ, ἐξ ὕδατος δὲ γῆν καὶ λίθους αὖθις, κύκλον τε οὕτω διαδιδόντα εἰς ἄλληλα, ὡς φαίνεται, γένεσιν· οὕτω δὴ τούτων οὐδέποτε τῶν αὐτῶν ἑκάστων φανταζομένων, ποῖον αὐτῶν ὡς ὂν ὁτιοῦν τοῦτο καὶ οὐκ ἄλλο παγίως διισχυριζόμενος οὐκ αἰσχυνεῖταί τις ἑαυτόν;»*.

[3] Πρῶτος ὁ Σωκράτης πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴν ἀντίληψιν τῶν Σοφιστῶν ἀντιφερόμενος ἐδίδαξεν ὅτι ὑπάρχει ἀλήθεια καθολικὸν ἔχουσα κῦρος.

[4] 185 Ε κ. ἑξ.

[5] 249 Β.

[6] 253 D *«Οὐκοῦν ὅ γε τοῦτο δυνατὸς δρᾶν μίαν ἰδέαν διὰ πολλῶν, ἑνὸς ἑκάστου κειμένου χωρίς, πάντῃ διατεταμένην ἱκανῶς διαισθάνεται κτλ.»*. 254 Α *«Ὁ δέ γε φιλόσοφος τῇ τοῦ ὄντος ἀεὶ διὰ λογισμῶν προσκείμενος ἰδέᾳ κτλ.»*.

[7] 132 C, 135 A.

Φιλήβῳ[1] καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ[2] καὶ ἐν ἄλλοις διαλόγοις. Ρητῶς ἐν τῇ Πολιτείᾳ λέγει ὁ Πλάτων ὅτι ἡ ἰδέα εἶναι τὸ κοινὸν ἐπὶ πολλῶν ὁμωνύμων πραγμάτων[3] δῆλα δὴ τὸ ἓν ἐπὶ πολλῶν, ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης[4]. Ἐὰν δὲ νῦν ζητήσωμεν νὰ μάθωμεν, ἂν αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι εἶναί τι ὑποκειμενικὸν ἢ ἀντικειμενικόν, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι αἱ ῥήσεις τοῦ φιλοσόφου μόνον ἀντικειμενικὴν ἐκδοχὴν τῶν ἰδεῶν συγχωροῦσιν. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸ καθόλου ὡς τὸ καθ᾽ ἑαυτὸ ὑπάρχον. Ἐν Παρμενίδῃ λέγει *«ἔστι γένος τι ἑκάστου καὶ οὐσία αὐτὴ καθ᾽ αὑτήν»*[5] καὶ χαρακτηρίζει τὰς ἰδέας ὥς τι ὑπερβατικόν[6], ὅπερ εἶναι ἀπηλλαγμένον τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς[7]. Ἀλλαχοῦ πάλιν παριστᾷ τὰς ἰδέας ὡς τὰ παραδείγματα, πρὸς ἃ ὁ θεὸς ἀποβλέπων δημιουργεῖ τὸν κόσμον[8] καὶ καθ᾽ ἃς ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τῆς τέχνης τὰ προϊόντα[9] καὶ ὀφείλει κατὰ τὰς ἠθικὰς ἰδέας νὰ ῥυθμίζῃ τὸν βίον αὐτοῦ[10]. Ἀλλὰ καὶ διαρρήδην ὁ Πλάτων ἀποκρούει τὴν ὑποκειμενικὴν ἐκδοχὴν τῶν ἰδεῶν. Ἐν Παρμενίδῃ λέγεται· *«οἶμαι ἂν καὶ σὲ καὶ ἄλλον, ὅστις αὐτήν τινα καθ᾽ αὑτὴν ἑκάστου οὐσίαν τίθεται εἶναι, ὁμολογῆσαι ἂν πρῶτον μὲν μηδεμίαν αὐτῶν εἶναι ἐν ἡμῖν. Πῶς γὰρ ἂν αὐτὴ καθ᾽ αὑτὴν ἔτι εἴη;»*[11]. Καὶ ἐν τῷ Συμποσίῳ περιγράφεται ἡ τοῦ καλοῦ ἰδέα ὡς ἑξῆς· *«οὐδέ τις λόγος (ἐστὶν αὐτὸ τὸ καλόν), οὐδέ τις ἐπιστήμη, οὐδέ που ὂν ἐν ἑτέρῳ τινί, οἷον ἐν ζῴῳ ἢ ἐν γῇ ἢ ἐν οὐρανῷ ἢ ἔν τῳ ἄλλῳ, ἀλλὰ αὐτὸ καθ᾽ αὑτὸ μεθ᾽ αὑτοῦ μονοειδὲς ἀεὶ ὄν»*[12]. Ἔκ τινων δὲ τοῦ Πλάτωνος ῥήσεων δύναταί τις μετὰ πιθανότητος νὰ εἰκάσῃ ὅτι οὐδὲν ἄλλο εἶναι αἱ ἰδέαι ἢ τύποι, οὓς ὁ φιλό-

[1] 15 D.
[2] 507 B.
[3] 596 A *«εἶδος γάρ πού τι ἓν ἕκαστον εἰώθαμεν τίθεσθαι περὶ ἕκαστα τὰ πολλά, οἷς ταὐτὸν ὄνομα ἐπιφέρομεν»*.
[4] Μ. τ. φ. Α 9. 990 β 6. Ν. 4. 1079 α 2.
[5] 135 A.
[6] 130 B *«χωρὶς μὲν εἴδη αὐτὰ ἄττα, χωρὶς δὲ τὰ τούτων αὖ μετέχοντα»— «ἀνθρώπου εἶδος χωρὶς ἡμῶν καὶ τῶν οἷοι ἡμεῖς ἐσμεν πάντων»*. Πρβλ. *Ἀριστ.* Μ. τ. φ. Ν 4. 1078 β 30.
[7] Πολ. 485 B. *«ἐκείνης τῆς οὐσίας τῆς ἀεὶ οὔσης καὶ μὴ πλανωμένης ὑπὸ γενέσεως καὶ φθορᾶς»*. Συμπ. 211 B.
[8] Τιμ. 28 A, 29 A.
[9] Κρατύλ. 386 D. 389 A., Φίληβ. 62 A, Πολ. 596 B.
[10] Πολ. 540 A. Εὐθύφρ. 6 D κ. ἑξ., Θεαίτ. 176 E κ. ἄλλ.
[11] 133 C.
[12] 211 A.

σοφος θεωρεῖ ὡς τὰ τελειότατα πρότυπα, καθ᾽ ἃ δημιουργοῦνται τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα, ἔτι δὲ ἀρχαί, ἠθικαὶ ἰδέαι. Οὕτως, ὡς ἐν παραδείγματι, ἐν τῇ Πολιτείᾳ ποιεῖται λόγον ὁ Πλάτων περὶ προτύπου τῆς ἰδεώδους αὐτοῦ πόλεως, ὡς τελείας ἰδέας ὑπαρχούσης ἐν τῷ οὐρανῷ λέγων· *«ἐν ᾗ νῦν διήλθομεν οἰκίζοντες πόλει λέγεις, τῇ ἐν λόγοις κειμένῃ, ἐπεὶ γῆς γε οὐδαμοῦ οἶμαι αὐτὴν εἶναι. Ἀλλ᾽, ἦν δ᾽ ἐγώ, ἐν οὐρανῷ ἴσως παράδειγμα ἀνάκειται τῷ βουλομένῳ ὁρᾶν καὶ ὁρῶντι ἑαυτὸν κατοικίζειν»*[1]. Καὶ ἐν Θεαιτήτῳ ὁμιλεῖ περὶ τύπων διττῶν βίων[2]. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν λέγει τὸν θεὸν δημιουργὸν τῶν ἰδεῶν[3]. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἀκριβέστερον θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα.

Ἐκ τῶν εἰρημένων πιστοῦται ὅτι πᾶσα ἰδέα κατ᾽ ἀρχὰς εἶναι γενικὴ ἔννοια, ἣν ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὥς τι καθ᾽ αὑτὸ ὑπάρχον. Ἑκάστη ἰδέα εἶναι ἀσώματος[4], ἀειδής, ἀόρατος[5], διὰ μόνου τοῦ νοῦ θεατή[6], ἣν ὁ νοῦς καθορᾷ, ὅταν ἡ ψυχὴ ἀπηλλαγμένη τῶν αἰσθήσεων ἀσχολῆται περὶ τὰ καθ᾽ αὑτὰ ὡσαύτως ἔχοντα[7]. Κύριον χαρακτήρισμα τῶν ἰδεῶν εἶναι κατὰ Πλάτωνα τὸ ἀκίνητον καὶ ἀναλλοίωτον καὶ ἀΐδιον[8]. Τὰ αἰσθητὰ δημιουργοῦνται κατὰ τὰς ἰδέας καὶ γεννῶνται καὶ φθείρονται ἀδιαλείπτως[9]. Ἐν συναφείᾳ δὲ πρὸς τὴν πυθαγόρειον διδασκαλίαν περὶ

[1] Πολ. 592 A κ. ἑξ.
[2] 176 E.
[3] Πολ. 597 B κ. ἑξ.
[4] Φαίδ. 85 E, Συμπ. 211 A.
[5] Φαίδ. 85 E, 65 D *«ἀειδῆ καὶ οὐχ ὁρατά»*. Πολ. 507 C *«τὰς δ᾽ αὖ ἰδέας νοεῖσθαι μέν, ὁρᾶσθαι δ᾽ οὔ»*. 517 B, 529 B *«τὸ ὄν τε καὶ τὸ ἀόρατον»*. Τιμ. 52 A *«ἀόρατον καὶ ἄλλως ἀναίσθητον»*.
[6] Φαίδρ. 247 C *«ἡ γὰρ ἀσώματός τε καὶ ἀσχημάτιστος καὶ ἀναφὴς οὐσία κυβερνήτῃ μόνῳ θεατὴ νῷ»*. Παρμ. 132 C, 135 A. Φαίδ. 65 E, κ. ἑξ. 79 A *«οὐκοῦν τούτων μὲν (τῶν πολλῶν) κἂν ἅψαιο κἂν ἴδοις κἂν ταῖς ἄλλαις αἰσθήσεσιν αἴσθοιο, τῶν δὲ κατὰ ταὐτὰ ἐχόντων οὐκ ἔστιν ὅτῳ ποτ᾽ ἂν ἄλλῳ ἐπιλάβοιο ἢ τῷ τῆς διανοίας λογισμῷ, ἀλλ᾽ ἔστιν ἀειδῆ τὰ τοιαῦτα καὶ οὐχ᾽ ὁρατά; Παντάπασιν, ἔφη, ἀληθῆ λέγεις»*. 80 B, 81 B, 83 B *«νοητόν τε καὶ ἀειδές»*. Πολ. 507 B, 510 E. κ. ἑξ. Τιμ. 48 E, 51 D, 52 A κ ἄλλ.
[7] Φαίδ. 65 E, 79 D *«ὅταν δέ γε αὐτὴ καθ᾽ αὑτὴν σκοπῇ, ἐκεῖσε οἴχεται εἰς τὸ καθαρόν τε καὶ ἀεὶ ὂν καὶ ἀθάνατον καὶ ὡσαύτως ἔχον καὶ ὡς συγγενὴς οὖσα αὐτοῦ μετ᾽ ἐκείνου τε γίγνεται, ὅτανπερ αὐτὴ καθ᾽ αὑτὴν γένηται καὶ ἐξῇ αὐτῇ, καὶ πέπαυταί τε τοῦ πλάνου καὶ περὶ ἐκεῖνα ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχει, ἅτε τοιούτων ἐφαπτομένη· καὶ τοῦτο αὐτῆς τὸ πάθημα φρόνησις κέκληται; Παντάπασιν, ἔφη, καλῶς καὶ ἀληθῆ λέγεις, ὦ Σώκρατες»*.
[8] Κρατύλ. 386 A. κ. ἑξ.. Σοφιστ. 249 B., Φαίδ. 78 D κ. ἄλλ. Πολ. 479 A. 484 B. 500 C., Τίμ. 38 A *«τὸ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχον ἀκινήτως»*.
[9] Τιμ. 52 A., Φαίδ. 78 D., Συμπ. 211 B.

προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς καὶ τῶν περιπολήσεων αὐτῆς ἐξετάζων τὰς ἰδέας ὁ Πλάτων, παριστᾷ ταύτας ἐν τῷ γνωστῷ μύθῳ τοῦ Φαίδρου διὰ ποιητικῆς γλώσσης ὡς τὴν ἀχρώματον καὶ ἀσχημάτιστον καὶ ἀναφῆ οὐσίαν, ἥτις ὑπάρχει ἔξω τοῦ οὐρανοῦ ἐν ὑπερουρανίῳ τινὶ τόπῳ· ταύτην οἱ θεοὶ μόνον θεωροῦσι καὶ τῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαὶ εἶδον, πρὶν κατέλθωσιν εἰς τὴν γῆν.[1] Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἑρμηνεύει ὁ Πλάτων καὶ τὴν μάθησιν, ὡς ἀνάμνησιν ἐκείνων, ὅσα εἶδεν ἡ ψυχὴ ἐν τῇ προκοσμίῳ αὐτῆς ὑπάρξει. Οὕτως ἐν Φαίδρῳ, ἐν Μένωνι καὶ ἐν Φαίδωνι[2]. Κατὰ Φαίδωνα τῶν ἀληθῶς φιλοσόφων αἱ ψυχαὶ θὰ ἴδωσι πάλιν μετὰ θάνατον τὰς ἰδέας[3].

2. Η ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Ἀφ᾽ οὗ ἐδείξαμεν τίς ἡ φύσις τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, εὔλογον εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν τίς εἶναι ἡ θέσις αὐτῶν ἐν τῷ συστήματι τοῦ φιλοσόφου καὶ τίς ἡ σχέσις τούτων πρὸς τὰ αἰσθητά.

Τὰ αἰσθητά, λέγει ὁ Πλάτων, εἶναι ὅ,τι εἶναι διὰ τῆς κοινωνίας αὐτῶν πρὸς τὰς ἰδέας. Λέγει δὲ κοινωνίαν τὸ ὅτι γίνονται ταῦτα ὅμοια πρὸς τὰς ἰδέας καὶ ἔχουσι τὴν μορφὴν αὐτῶν ἐφ᾽ ὅσον ὑπάρχουσιν[4]. Οὕτω λέγεται ἐν Φαίδωνι· «*Μὴ μόνον αὐτὸ τὸ εἶδος ἀξιοῦσθαι τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλο τι, ὃ ἔστι μὲν οὐκ ἐκεῖνο, ἔχει δὲ τὴν ἐκείνου μορφήν, ὅταν περ ᾖ*»[5]. Ἀλλ᾽ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ τί συμβάλλονται αἱ ἰδέαι, τίς δὲ ἀπεργάζεται ταύτην; Αἱ πλατωνικαὶ συγγραφαὶ τὰ ἑξῆς διδάσκουσι περὶ τούτου. Ἐν τῇ γνωστῇ περιγραφῇ τῆς ἰδέας τοῦ καλοῦ ἐν τῷ Συμποσίῳ, ἥτις ἰσχύει ἀναμφι-

[1] Φαιδρ. 247 C κ. ἑξ.

[2] Φαιδρ. 249 B «*δεῖ γὰρ ἄνθρωπον ξυνιέναι κατ᾽ εἶδος λεγόμενον, ἐκ πολλῶν ἰὸν αἰσθήσεων εἰς ἓν λογισμῷ ξυναιρούμενον· τοῦτο δέ ἐστιν ἀνάμνησις ἐκείνων, ἅ ποτ᾽ εἶδεν ἡμῶν ἡ ψυχὴ συμπορευθεῖσα θεῷ καὶ ὑπεριδοῦσα ἃ νῦν εἶναί φαμεν, καὶ ἀνακύψασα εἰς τὸ ὂν ὄντως*». Πρβλ. Μεν. 80 D κ. ἑξ., Φαίδ. 72 E κ. ἑξ., 75 B κ. ἑξ.

[3] 66 D κ. ἑξ.

[4] Συμπ. 211 B. Φαίδ. 100 C «*ἐάν τίς μοι λέγῃ, δι᾽ ὅτι καλόν ἐστιν ὁτιοῦν, ἢ χρῶμα εὐανθὲς ἔχον ἢ σχῆμα ἢ ἄλλο ὁτιοῦν τῶν τοιούτων—ὅτι οὐκ ἄλλο τι ποιεῖ αὐτὸ καλὸν ἢ ἡ ἐκείνου τοῦ καλοῦ εἴτε παρουσία εἴτε κοινωνία [εἴτε] ὅπῃ δὴ καὶ ὅπως προσγενομένη*». Παρμ. 129 A. 130 E. Τιμ. 50 C κ. ἀλλ. *Ἀριστ.* Μ. τ. φ. A 6. 987 β 9 «*κατὰ μέθεξιν γὰρ εἶναι τὰ πολλὰ τῶν συνωνύμων τοῖς εἴδεσιν*».

[5] 103 E.

βόλως περὶ ἑκάστης ἰδέας, σαφῶς λέγεται ὅτι ἡ κοινωνία τῶν πολλῶν καλῶν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ οὕτω γίνεται, ὥστε ἐν ᾧ τὰ ἐπὶ μέρους καλὰ γίνονται καὶ φθείρονται, ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ οὔτε μείζων γίνεται οὔτε ἐλάσσων οὔτε πάσχει ἄλλο τι[1]. Ποιητικὴ δὲ αἰτία, ἥτις τὰ ἐπὶ μέρους πράγματα δημιουργεῖ κατὰ τὰς ἰδέας καὶ τὴν παρουσίαν τῶν ἰδεῶν, ἐν αὐτοῖς καὶ τὴν κοινωνίαν ἀπεργάζεται, εἶναί τι διάφορον τῶν ἰδεῶν, καὶ δὴ ὁ θεὸς καὶ ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ μετὰ τῶν ἄστρων ἐπὶ τῶν φυσικῶν ὄντων[2], ἐπὶ δὲ τῶν προϊόντων τῆς τέχνης οἱ ἄνθρωποι[3], οἵτινες καὶ κατὰ τὰς ἠθικὰς ἰδέας ἐνεργοῦσιν[4]. Κατὰ ταῦτα εἶναι αἱ ἰδέαι οἱ τύποι, διὸ καὶ ὀνομάζονται πολλαχοῦ παραδείγματα[5], ἐν ᾧ τὰ ἐπὶ μέρους αἰσθητὰ καλοῦνται ὁμοιώματα[6], μιμήματα[7], εἰκόνες[8], ὁμώνυμα[9].

[1] 211 B «*τὰ δὲ ἄλλα πάντα καλὰ ἐκείνου μετέχοντα τρόπον τινὰ τοιοῦτον, οἷον γιγνομένων τε τῶν ἄλλων καὶ ἀπολλυμένων μηδὲν ἐκεῖνο μήτε τι πλέον μήτε ἔλαττον γίγνεσθαι μηδὲ πάσχειν μηδέν*».

[2] Τιμ. 28 A «*Ὅτου μὲν οὖν ἂν ὁ δημιουργὸς πρὸς τὸ κατὰ ταὐτὰ ἔχον βλέπων ἀεί, τοιούτῳ τινὶ προσχρώμενος παραδείγματι, τὴν ἰδέαν καὶ δύναμιν αὐτοῦ ἀπεργάζηται, καλὸν ἐξ ἀνάγκης οὕτως ἀποτελεῖσθαι πᾶν κτλ.*» 29 A. 41 B κ. ἑξ., Σοφιστ. 265 C. Φίληβ. 29 A κ. ἑξ.

[3] Κρατύλ. 389 A «*Τί δέ; ἂν καταγῇ αὐτῷ ἡ κερκὶς ποιοῦντι, πότερον πάλιν ποιήσει ἄλλην πρὸς τὴν κατεαγυῖαν βλέπων ἢ πρὸς ἐκεῖνο τὸ εἶδος, πρὸς ὅπερ καὶ ἣν κατέαξεν ἐποίει; πρὸς ἐκεῖνο ἔμοιγε δοκεῖ. Οὐκοῦν ἐκεῖνο δικαιότατ᾽ ἂν αὐτὸ ὅ ἐστι κερκὶς καλέσαιμεν; Ἔμοιγε δοκεῖ*».—C «*καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων ὁ αὐτὸς τρόπος κτλ.*» Πολ. 596 B «*Ἀλλὰ ἰδέαι γέ που περὶ ταῦτα τὰ σκεύη δύο, μία μὲν κλίνης, μία δὲ τραπέζης. Ναί. Οὐκοῦν καὶ εἰώθαμεν λέγειν ὅτι ὁ δημιουργὸς ἑκατέρου τοῦ σκεύους πρὸς τὴν ἰδέαν βλέπων οὕτω ποιεῖ ὁ μὲν κλίνας, ὁ δὲ τραπέζας, αἷς ἡμεῖς χρώμεθα, καὶ τἆλλα κατὰ ταὐτά;*» Πρβλ. Φίληβ. 62 A κ. ἑξ.

[4] Εὐθύφρ. 6 E «*Ταύτην τοίνυν με αὐτὴν δίδαξον τὴν ἰδέαν, τίς ποτέ ἐστιν, ἵνα εἰς ἐκείνην ἀποβλέπων καὶ χρώμενος αὐτῇ παραδείγματι, ὃ μὲν ἂν τοιοῦτον ᾖ ὧν ἂν ἢ σὺ ἢ ἄλλος τις πράττῃ, φῶ ὅσιον εἶναι, ὃ δ᾽ ἂν μὴ τοιοῦτον, μὴ φῶ*». Γοργ. 507 D. Πολ. 540 «*ἰδόντας τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ παραδείγματι χρωμένους ἐκείνῳ καὶ πόλιν καὶ ἰδιώτας καὶ ἑαυτοὺς κοσμεῖν κτλ*». 592 A. Θεαίτ. 176 E «*Παραδειγμάτων, ὦ φίλε, ἐν τῷ ὄντι ἑστώτων, τοῦ μὲν θείου εὐδαιμονεστάτου, τοῦ δὲ ἀθέου ἀθλιωτάτου, οὐχ ὁρῶντες ὅτι οὕτως ἔχει, ὑπὸ ἠλιθιότητός τε καὶ τῆς ἐσχάτης ἀνοίας λανθάνουσι τῷ μὲν ὁμοιούμενοι διὰ τὰς ἀδίκους πράξεις, τῷ δὲ ἀνομοιούμενοι*».

[5] Τιμ. 28 A. 37 C. 49 A «*μίμημα παραδείγματος*». Θεαίτ. 176 E. Παρμ. 132 D.

[6] Παρμ. 132 D «*τὰ μὲν εἴδη ταῦτα ὥσπερ παραδείγματα ἑστάναι ἐν τῇ φύσει, τὰ δ᾽ ἄλλα τούτοις ἐοικέναι καὶ εἶναι ὁμοιώματα*». Φαιδρ. 250 A κ. ἑξ., Τιμ. 51 A «*ἀφομοιώματα τῶν ἀεὶ ὄντων*».

[7] Τιμ. 49 A. 50 C. 51 B. Πρβλ. Φαιδρ. 251 A «*κάλλος εὖ μεμιμημένον*».

[8] Τιμ. 29 B. 92 B. Φαιδρ. 250 B «*ἐπὶ τὰς εἰκόνας ἰόντες θεῶνται τὸ τοῦ εἰκασθέντος γένος*».

[9] Τιμ. 52 A. Φαίδ. 78 E. Παρμ. 133 D.

Ἀλλ' ὁ Zeller ἐδίδαξεν ὅτι ὁ Πλάτων μόνον τὰς ἰδέας δέχεται ὡς τὸ ὄντως ὄν, ὡς τὸ πράγματι ὑπάρχον, ὅτι τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν σκοπίμως δημιουργοῦσαν φρόνησιν προσνέμει τὸ μὲν εἰς τὰς ἰδέας καθόλου τὸ δὲ εἰς τὴν ὑψίστην τούτων, τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ. Αἱ ἰδέαι, λέγει, εἶναι ἡ αἰτία καθόλου εἰπεῖν, ὅπου δὲ ὁ φιλόσοφος εἰσάγει θεόν, ὅπως ἐν τῷ Τιμαίῳ, δὲν δέχεται θεὸν πράγματι, ἀλλὰ συμφέρεται πρὸς τὴν κοινὴν πίστιν [1]. Ταύτην τὴν γνώμην σπουδάζει ὁ Zeller νὰ κατοχυρώσῃ ἀνατρέχων εἰς τὸν Σοφιστὴν καὶ τὸν Φαίδωνα καὶ τὸν Φίληβον καὶ τὴν Πολιτείαν. Ἀλλ' ἐξετάσωμεν ἐὰν εἶναι ὀρθὴ ἡ γνώμη αὕτη ἀναλύοντες τὰ χωρία τῶν εἰρημένων διαλόγων.

Α. ΑΙ ΙΔΕΑΙ ΕΝ ΤΩι ΣΟΦΙΣΤΗι

Ἐὰν εἶναι ποιητικαὶ αἰτίαι αἱ ἰδέαι, ὀφείλουσι νὰ ἔχωσι δημιουργικὴν ἐνέργειαν, δῆλα δὴ κίνησιν πρὸς τὰ ἐκτός. Καὶ ὁ Zeller εὑρίσκει ὅτι τοιαύτη τις ἐνέργεια προσνέμεται εἰς τὰς ἰδέας ἐν τῷ Σοφιστῇ. Ἴδωμεν ὅμως κατὰ πόσον ἔχει δίκαιον.

Ἐν τῷ Σοφιστῇ ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς φύσεως τοῦ ὄντος. Ἀφ' οὗ ὁ Ἐλεάτης ξένος ἐξήτασεν ἐν ἀρχῇ (242 κ. ἑξ.) τὰς παντοίας περὶ τοῦ ὄντος ἀντιλήψεις καὶ ἔδειξεν ὅτι οὔτε πολλὰ (ὡς πολλοὶ ἐκ τῶν φυσιολόγων ἐδόξαζον) οὔτε ἕν (ὡς οἱ Ἐλεᾶται ἔλεγον) δύναται νὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ οὐσία, ἔρχεται (245 Ε κ. ἑξ.) νὰ ἐλέγξῃ δύο ἐναντίας γνώμας, διαφερομένας πρὸς ἀλλήλας, τὴν τῶν ὑλιστῶν καὶ τὴν τῶν ἰδεολόγων (εἰδῶν φίλοι). Οἱ πρῶτοι ἰσχυρίζοντο ὅτι ὑπάρχει μόνον ὅ,τι παρέχει προσβολήν τινα καὶ ἐπαφὴν καὶ ἔλεγον ὅτι σῶμα καὶ οὐσία εἶναι τὸ αὐτό, κατεφρόνουν δὲ τῶν ἄλλων, οἵτινες ἐδίδασκον ὅτι ὑπάρχουσιν ἀσώματα ὄντα [2]. Οἱ ἄλλοι διαφερόμενοι πρὸς ἐκείνους ἐπεζήτουν νὰ δείξωσιν ὅτι ἡ ἀληθινὴ οὐσία εἶναι ἀσώματά τινα εἴδη, νοητὰ μόνον, τὰ δὲ σώματα τὰ ὑπὸ τῶν πρώτων εἰσαγόμενα εἶναί τι γινόμενον μόνον καὶ φθειρόμενον [3]. Ὁ Πλάτων πρὸς τοὺς πρώτους ἀμφισβητῶν διδάσκει ὅτι πλὴν τῆς ὕλης ὀφείλει νὰ ὑπάρχῃ

---

[1] Philos. d. Gr. II, 1⁴, 686 κ. ἑξ. 717 κ. ἀλλ.

[2] Σοφιστ. 246 Α *«διισχυρίζονται τοῦτο εἶναι μόνον, ὃ παρέχει προσβολὴν καὶ ἐπαφήν τινα, ταὐτὸν σῶμα καὶ οὐσίαν ὁριζόμενοι κτλ»*. Πρβλ. Θεαίτ. 155 Ε.

[3] Σοφιστ. 246 Β *«Τοιγαροῦν οἱ πρὸς αὐτοὺς ἀμφισβητοῦντες μάλα εὐλαβῶς ἄνωθεν ἐξ ἀοράτου ποθὲν ἀμύνονται, νοητὰ ἄττα καὶ ἀσώματα εἴδη βιαζόμενοι τὴν ἀληθινὴν οὐσίαν εἶναι»*.

καί τι ἀσώματον, ὅπερ οὔτε ἁπτὸν εἶναι οὔτε ὁρατόν, ὅπως αἱ ἀρεταὶ (δικαιοσύνη, σωφροσύνη καὶ ἄλλαι) καὶ τὰ ἐναντία τούτων [1].

Τὸ ὂν ὁρίζει ἐνταῦθα ὁ Πλάτων ὡς ἑξῆς· *«Λέγω δὴ τὸ καὶ ὁποιανοῦν δύναμιν κεκτημένον εἴτ' εἰς τὸ ποιεῖν ἕτερον ὁτιοῦν εἴτ' εἰς τὸ παθεῖν καὶ σμικρότατον ὑπὸ τοῦ φαυλοτάτου, κἂν εἰ μόνον εἰς ἅπαξ, πᾶν τοῦτο ὄντως εἶναι· τίθεμαι γὰρ ὅρον ὁρίζειν τὰ ὄντα, ὡς ἔστιν οὐκ ἄλλο τι πλὴν δύναμις»* [2]· δῆλα δὴ ὥς τι, ὅπερ ἔχει τὴν ἰδιότητα τοῦ ποιεῖν ἢ πάσχειν. Ἐκ τῆς λέξεως δὲ *δύναμις* ὁρμηθέντες τινὲς ἐπειράθησαν νὰ δείξωσιν ὅτι ὁ Πλάτων προσνέμει εἰς τὰς ἰδέας ἐνέργειαν, δύναμιν ποιητικήν [3]. Ὅτι ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν, εἶναι καθ' ἡμᾶς πρόδηλον. Διότι *δύναμις εἰς τὸ παθεῖν* δὲν εἶναι ἐνέργεια, ἀλλὰ μόνον ἰδιότης τις τοῦ πάσχειν. Ὅπως ἐν τῇ Πολιτείᾳ (509 Β) *δύναμις τοῦ ὁρᾶσθαι* οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἰδιότης τοῦ πάσχειν, τοῦ γίνεσθαι ὁρατόν, οὕτω καὶ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ *δύναμις εἰς τὸ παθεῖν* ἴσα δύναται πρὸς τὸ *πάσχειν, πάθος*. Ὡς δὲ λέγεται ἐνταῦθα *δύναμις εἰς τὸ παθεῖν*, λέγεται ἐν Εὐθύφρονι *πάθος* ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας. Παραθέτομεν τὸ χωρίον τοῦ Εὐθύφρονος· *«καὶ κινδυνεύεις, ὦ Εὐθύφρον, ἐρωτώμενος τὸ ὅσιον, ὅτι πότ' ἐστι, τὴν μὲν οὐσίαν μοι αὐτοῦ οὐ βούλεσθαι δηλῶσαι, πάθος δέ τι περὶ αὐτοῦ λέγειν, ὅτι πέπονθε τοῦτο τὸ ὅσιον, φιλεῖσθαι ὑπὸ πάντων θεῶν·—εἰ οὖν σοι φίλον, μή με ἀποκρύψῃ, ἀλλὰ πάλιν εἰπὲ ἐξ ἀρχῆς, τί ποτε ὂν τὸ ὅσιον εἴτε φιλεῖται ὑπὸ θεῶν εἴτε ὁτιδὴ πάσχει»* [4].

Ὑπὲρ τῆς γνώμης ἡμῶν ταύτης μαρτυροῦσι καὶ ὅσα ἐν τοῖς ἑπομένοις λέγονται περὶ τῶν ἰδεολόγων. Μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν δῆλα δὴ τῶν διδαγμάτων τῶν ὑλιστῶν ἔρχεται ὁ φιλόσοφος εἰς τὰ τῶν ὀπαδῶν τῆς δευτέρας γνώμης, οἵτινες διατείνονται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὅτι ὑπάρχει τι γινόμενον καὶ μεταβαλλόμενον, οὗ λαμβάνομεν αἴσθησιν διὰ τοῦ σώματος, καὶ οὐσία τις, ἥτις ἀείποτε διαμένει ἡ αὐτή, γινώσκεται δὲ

---

[1] Σοφιστ. 246 Ε κ. ἑξ.

[2] Αὐτόθι 247 D κ. ἑξ. Ὅτι ὁ *Πλάτων* λέγων *«Ἴσως γὰρ ἂν εἰς ὕστερον ἡμῖν τε καὶ τούτοις ἕτερον ἂν φανείη»* (247 Ε) σκοπεῖ νὰ κολάσῃ τὴν ἰσχὺν τοῦ προηγηθέντος ὁρισμοῦ, ὡς ὁ Apelt ἰσχυρίζεται (Neue Jahrb. f. Philos. u. Päd. B 151 (1895) σελ. 287 κ. ἑξ.), δὲν εἶναι καθ' ἡμᾶς πιθανόν. Συμφωνοῦμεν μᾶλλον πρὸς τὸν *Zeller*, καθ' ὃν τὸ οὕτω λεγόμενον δηλοῖ τὴν γνώμην τοῦ φιλοσόφου (Archiv f. Gesch. d. Philos. VIII, 127 κ. ἑξ.).

[3] *Zeller* II, 1⁴, 689, 3.

[4] 11 Α κ. ἑξ.

διὰ τοῦ νοῦ. Τὴν δύναμιν τοῦ ἐνεργεῖν καὶ πάσχειν προσνέμουσιν οὗτοι εἰς μόνα τὰ αἰσθητά, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν ἀληθινὴν οὐσίαν. Ὁ φιλόσοφος διαφερόμενος πρὸς τούτους ἀντιτάσσει τὰ ἑξῆς. Ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνοι ἀποδέχονται ὅτι ἡ ψυχὴ γινώσκει, ἡ δὲ οὐσία γινώσκεται, πρός δε τούτοις, ὅτι ἐὰν ἡ γνῶσις εἶναι ἐνέργεια, τὸ γινώσκεσθαι ὀφείλει νὰ εἶναι πάθος, ἕπεται ἐκ τούτου τοῦ λόγου κατ' ἀνάγκην ὅτι τὸ ὄν, ἐφ' ὅσον γινώσκεται, κατὰ τοσοῦτον πάσχει καὶ κινεῖται. Ἐντεῦθεν δὲ γίνεται πρόδηλον ὅτι εἰς τὴν οὐσίαν προσνέμει τὴν ἱκανότητα *«καθ' ὅσον γιγνώσκεται κατὰ τοσοῦτον κινεῖσθαι διὰ τὸ πάσχειν»* [1].

Ἀλλ' ἐν ᾧ ἐν τοῖς μέχρι τοῦδε οὐδεμία εἰς τὴν οὐσίαν ἀποδίδεται δημιουργικὴ ἐνέργεια, ἐν τοῖς ἑπομένοις ὁ λόγος εἶναι περὶ κινήσεως, ζωῆς, ψυχῆς καὶ φρονήσεως τοῦ *παντελῶς ὄντος*. Λέγεται δῆλα δή· *«τί δε πρὸς Διός; ὡς ἀληθῶς κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ ψυχὴν καὶ φρόνησιν ἦ ῥαδίως πεισθησόμεθα τῷ παντελῶς ὄντι μὴ παρεῖναι, μηδὲ ζῆν αὐτὸ μηδὲ φρονεῖν, ἀλλὰ σεμνὸν καὶ ἅγιον νοῦν οὐκ ἔχον ἀκίνητον ἑστὸς εἶναι;—Δεινὸν μέντ' ἄν, ὦ ξένε, λόγον συγχωροῖμεν.—Ἀλλὰ νοῦν μὲν ἔχειν, ζωὴν δὲ μὴ φῶμεν;—Καὶ πῶς;—Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀμφότερα ἐνόντ' αὐτῷ λέγομεν, οὐ μὴν ἐν ψυχῇ γε φήσομεν αὐτὸ ἔχειν αὐτά;—Καὶ τίν' ἂν ἕτερον ἔχοι τρόπον;—Ἀλλὰ δῆτα νοῦν μὲν καὶ ζωὴν καὶ ψυχήν, ἀκίνητον μέντοι τὸ παράπαν ἔμψυχον ὂν ἑστάναι;—Πάντα ἔμοιγε ἄλογα ταῦτ' εἶναι φαίνεται»* [2].

Ἀλλὰ τί νοεῖ ὁ Πλάτων λέγων *παντελῶς ὄν*; Οἱ πλεῖστοι νομίζουσιν ὅτι *παντελῶς ὂν* ἐνταῦθα εἶναι τὸ σύνολον τῶν ἰδεῶν καὶ ὅτι ὁ Πλάτων λέγει τοῦτο περὶ τῶν Μεγαρικῶν. Οὕτω πρῶτος ὁ Schleirmacher, πρὸς ὃν συμφωνοῦσιν ὁ Ast, ὁ Brandis, ὁ Stallbaum, ὁ Susemihl, ὁ Steinhart, ὁ Prantl, ὁ Bonitz, ὁ Zeller [3]. Κατὰ Zeller ὁ Πλάτων ἀποκρούει ἐνταῦθα τὴν διδασκαλίαν τῶν Μεγαρικῶν, ἰσχυρίζεται δὲ ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι ὄντα ἔχοντα κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ ψυχὴν καὶ φρόνησιν, συνάγει δ' ἐντεῦθεν ὅτι αὗται ἔχουσι καὶ ἐνέργειαν πρὸς τὰ ἐκτὸς καὶ δημιουργικὴν δύναμιν [4].

Ἀλλ' ἡ ἐκδοχὴ αὕτη προσκρούει εἰς μεγίστας δυσχερείας. Κίνησιν τῶν ἰδεῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀποδεχθῶμεν ἡ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος ἡ φερομένη ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ. Ἀποκρούουσι δὲ αὐτὴν καὶ αἱ μαρτυρίαι τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ἃς αἱ ἰδέαι εἶναι ἀκίνητοι καὶ ἀμετάβλητοι οὐσίαι [1], ἵνα μηδὲν εἴπωμεν περὶ τούτου, ὅτι αἱ ἰδέαι, ὡς παραμόνιμον ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ὀφείλουσι νὰ εἶναι ἀναλλοίωτοι, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἀδιανόητος ἡ γνῶσις, ὡς ῥητῶς καὶ σαφῶς λέγει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Κρατύλῳ· *«Πῶς οὖν ἂν εἴη τι ἐκεῖνο, ὃ μηδέποτε ὡσαύτως ἔχει; εἰ γάρ ποτε ὡσαύτως ἴσχει, ἔν γ' ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ δῆλον ὅτι οὐδὲν μεταβαίνει· εἰ δὲ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχει καὶ τὸ αὐτό ἐστι, πῶς ἂν τοῦτό γε μεταβάλλοι ἢ κινοῖτο, μηδὲν ἐξιστάμενον τῆς ἑαυτοῦ ἰδέας;—Οὐδαμῶς.—Ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἂν γνωσθείη γε ὑπ' οὐδενὸς κτλ.»* [2]. Ταύτην τὴν δυσχέρειαν συνεῖδεν ὁ Zeller, νομίζει ὅμως ὅτι ὁ Πλάτων δὲν διεσάφησε τοῦτο τὸ ζήτημα [3]. Τοῦ Stumpf ἡ ἑρμηνεία, καθ' ἣν μόνον αὐτοκινησία ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος προσνέμεται εἰς τὰς ἰδέας, τοῦτο δὲ εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἡ κίνησις καὶ ἡ φρόνησις, οὐχὶ δὲ κινητικὴ ἢ δημιουργικὴ δύναμις πρός τι ἄλλο [4], εἰς ἣν ἑρμηνείαν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Apelt [5], δὲν αἴρει τὴν δυσχέρειαν· διότι εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι, ἐὰν *παντελῶς ὂν* εἶναι αἱ ἰδέαι, δύνανται αὗται νὰ ἔχωσι κίνησιν πρὸς τὰ ἐκτός, ἀφ' οὗ εἰς τὸ παντελῶς ὂν ἀποδίδεται καὶ ψυχή, ἥτις κατὰ τὸν Φαῖδρον εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως [6]. Ἔπειτα

---

[1] Σοφιστ. 248 D κ. ἑξ.

[2] Αὐτόθι 248 E κ. ἑξ.

[3] II, 1⁴, 252. Sitzungsber. d. Berl. Akad., 1887, σελ. 212.

[4] II, 1⁴, 688 κ. ἑξ.

[1] Ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι ἀκίνητα ὄντα, μυριάκις λέγεται ἐν τοῖς τοῦ Πλάτωνος διαλόγοις. Πρβλ. Φαίδ. 78 D *«αὐτὸ τὸ ἴσον, αὐτὸ τὸ καλόν, αὐτὸ ἕκαστον, ὃ ἔστι τὸ ὄν, μήποτε μεταβολὴν καὶ ἡντινοῦν ἐνδέχεται; ἢ ἀεὶ αὐτῶν ἕκαστον, ὃ ἔστι, μονοειδὲς ὂν αὐτὸ καθ' αὑτὸ ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχει καὶ οὐδέποτε οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἀλλοίωσιν οὐδεμίαν ἐνδέχεται; ὡσαύτως, ἔφη, ἀνάγκη, ὁ Κέβης, κατὰ ταὐτὰ ἔχειν, ὦ Σώκρατες»*. 79 D κ. ἑξ. 80 B *«τῷ θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχοντι»*. Πολ. 479 A *«αὐτὸ τὸ καλὸν καὶ ἰδέαν αὐτοῦ κάλλους ἀεὶ μὲν κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχουσαν»*. E *«ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ὄντα»*. 484 B *«φιλόσοφοι μὲν οἱ τοῦ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχοντος δυνάμενοι ἐφάπτεσθαι»*, 500 C. Συμπ. 211 *«μηδὲ πάσχειν (τὸ καλὸν) μηδέν»*. Τιμ. 28 A. 29 A κ.ἑξ. 38 A *«τὸ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχον ἀκινήτως»*, Κρατύλ. 386 E. 439 E. Φιληβ. 58 A. 59 C. *Ἀριστ.* M. τ. φ. Ξ 4. 1091 β *«τῶν δὲ τὰς ἀκινήτους οὐσίας εἶναι λεγόντων»* κ. ἄλλ.

[2] 439 E. κ. ἑξ. Πρβλ. Σοφιστ. 249 D. *«Τὸ κατὰ ταὐτὰ καὶ ὡσαύτως καὶ περὶ τὸ αὐτὸ δοκεῖ σοι χωρὶς στάσεως γενέσθαι ποτ' ἄν; Οὐδαμῶς. Τί δ' ἄνευ τούτων νοῦν καθορᾷς ὄντα ἢ γενόμενον ἂν καὶ ὁπουοῦν; Ἥκιστα»*.

[3] Philos. d. Gr. II, 1⁴, 696. Sitzungsber. d. Berl. Akad. 1887, σελ. 213 κ.ἑξ.

[4] Verhältnis d. plat. Gottes zur Idee des Guten, σελ. 19.

[5] Neue Jahrb. f. Philol. u. Pädag. B, 151 (1895), σελ. 262.

[6] 245 C κ. ἑξ. Πρβλ. *Zeller* II, 1⁴, 689, 3. Archiv f. Gesch. d. Philos. VIII, 127 κ. ἑξ., X, 571.

ἀντιλέγει πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Zeller καὶ τοῦτο, ὅτι περὶ ψυχῆς τῶν ἰδεῶν οὔτε ἐν τοῖς προηγουμένοις τοῦ Σοφιστοῦ κεφαλαίοις λέγεταί τι οὔτε ἐν τοῖς ἑπομένοις, ἀλλὰ μᾶλλον γίνεται λόγος ἐν αὐτοῖς περὶ *κοινωνίας τῶν γενῶν*, ἤτοι περὶ συναλληλίας καὶ ὑπαλληλίας αὐτῶν ἀπὸ λογικῆς ἀπόψεως. Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ Πλάτων ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ, τῷ Σοφιστῇ, περὶ τῶν ζῴων καὶ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ἄλλων ὄντων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς λέγει ὅτι παράγονται διὰ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ[1], οὐχὶ ἄρα διὰ τῶν ἰδεῶν. Καὶ εἶναι τοῦτο πολλοῦ λόγου ἄξιον.

Ταῦτα εἶναι ἱκανὰ νὰ πείσωσιν ἡμᾶς ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ἄλλην λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου. Ὁ Teichmüller νομίζει ὅτι ἡ κίνησις καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ ψυχὴ καὶ ἡ φρόνησις δὲν ἀποδίδονται εἰς τὰς ἰδέας ἀλλ᾽ εἰς τὸν κόσμον[2]. Συμφωνεῖ δὲ πρὸς ἐκεῖνον ὁ C. Ritter, καθ᾽ ὃν *παντελῶς ὂν* εἶναι τὸ *ὂν* ἐν τῷ συνόλῳ, ὁ κόσμος, ὁ ἐν τῷ Τιμαίῳ *αἰσθητὸς θεός*[3].

Καθ᾽ ἡμᾶς ὅμως ἀλλαχοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ λύσις ταύτης τῆς ἀπορίας. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ ἱδρυτὴς τῆς Μεγαρικῆς σχολῆς, ὁ Εὐκλείδης, μίαν μόνον ἰδέαν ὥρισε, τὴν τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς τὸ ἕν, ὅπερ διαμένει ἀμετάβλητον, ὠνόμαζε δὲ τοῦτο θεὸν καὶ φρόνησιν καὶ νοῦν καὶ ἄλλως[4]. Καὶ ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα· πῶς δύναται νὰ ἀντιλέγῃ πρὸς τοὺς Μεγαρικοὺς ἐνταῦθα ὁ Πλάτων, ὅστις ποιεῖται λόγον περὶ *ἀσωμάτων εἰδῶν*; Ὁ Zeller, ἵνα ἐξέλθῃ ἐκ τῆς δυσχερείας, εἰσάγει τὴν ὑπόθεσιν, καθ᾽ ἥν, ἐπειδὴ ὁ Εὐκλείδης ἀπὸ τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας ὁρμηθεὶς διετύπωσε τὴν περὶ τοῦ ἑνὸς διδασκαλίαν, εἶναι πιθανὸν ὅτι οὗτος κατ᾽ ἀρχὰς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ὑλιστὰς περὶ ἑνὸς ἑκάστου πράγματος ἀπεδέχετο ἓν ἀσώματον εἶδος ὡς τὸ πράγματι

[1] 265 C «*Ζῷα δὴ πάντα θνητὰ καὶ φυτά, ὅσα τ᾽ ἐπὶ γῆς ἐκ σπερμάτων καὶ ῥιζῶν φύεται καὶ ὅσα ἄψυχα ἐν γῇ ξυνίσταται σώματα τηκτὰ καὶ ἄτηκτα, μῶν ἄλλου τινὸς ἢ θεοῦ δημιουργοῦντος φήσομεν ὕστερον γίγνεσθαι, πρότερον οὐκ ὄντα, ἢ τῷ τῶν πολλῶν δόγματι καὶ ῥήματι χρώμενοι—Ποίῳ; τῷ τὴν φύσιν αὐτὰ γεννᾶν ἀπό τινος αἰτίας αὐτομάτης καὶ ἄνευ διανοίας φυούσης ἢ μετὰ λόγου τε καὶ ἐπιστήμης θείας ἀπὸ θεοῦ γιγνομένης;*» Πρβλ. 266 B.

[2] Stud. z. Gesch. d. Begriffe, σελ. 138.

[3] Archiv f. Gesch. d. Philos. N. F., VI, 1 (1897) σελ. 46.

[4] *Διογ. Λαερτ.* B, 106 «*οὗτος (Εὐκλείδης) ἓν τὸ ἀγαθὸν ἀπεφαίνετο πολλοῖς ὀνόμασι καλούμενον· ὁτὲ μὲν γὰρ φρόνησιν, ὁτὲ δὲ θεὸν καὶ ἄλλοτε νοῦν καὶ τὰ λοιπά· τὰ δ᾽ ἀντικείμενα τῷ ἀγαθῷ ἀνῄρει μὴ εἶναι φάσκων*». Πρβλ. *Cic.* Acad. II, 42.

ὄν, ἔπειτα δὲ πάντα ταῦτα τὰ εἴδη εἰς μίαν πάλιν ἀνήγαγεν οὐσίαν, τὴν τοῦ ἀγαθοῦ[1].

Ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ἥτις δὲν φαίνεται ὅλως ἀπίθανος, οὐδαμόθεν ἐνισχύεται. Πιθανώτερον νομίζομεν ἡμεῖς ὅτι ὁ Εὐκλείδης εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἀγαθὸν ἐθεώρησεν ὡς τὸ ὕψιστον ὄν, καὶ ὑποθέτομεν ὅτι, ἐὰν ὁ Πλάτων ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς Μεγαρικούς, *παντελῶς ὂν* λέγων ἐννοεῖ τὸ ὄν, ὅπερ ἐκεῖνοι ὠνόμαζον θεὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ φρόνησιν καὶ νοῦν. Τοῦτο φαίνεται ὅτι ὑποδηλοῖ καὶ ὁ τρόπος, καθ᾽ ὃν ἔρχεται ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ παντελῶς ὄντος, λέγων «*τί δὲ πρὸς Διὸς κτλ.*—», ὡσεὶ ἔλεγε· καὶ ἂν ὁμολογηθῇ ὅτι πάντα τἆλλα εἴδη κατ᾽ οὐδένα τρόπον κινοῦνται, εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ τὸ *παντελῶς ὄν*, τὸ ἀγαθόν, δὲν ἔχει κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ ψυχὴν καὶ νοῦν; Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Πλάτων *παντελῶς ὂν* λέγων δὲν ἐννοεῖ τὰς ἰδέας, ἀλλὰ τὴν ὑψίστην ἀρχὴν τοῦ συστήματος αὐτοῦ, ἣν πρὸς τοὺς Μεγαρικοὺς διαφερόμενος θεωρεῖ ἔμψυχον. Μόνον δὲ εἰς τὰς ἰδέας αὐτοῦ, ὡς εἴπομεν ἤδη, προσνέμει τὴν παθητικὴν κίνησιν τὴν ἐκ τοῦ γινώσκεσθαι προερχομένην.

Ἐὰν ἡ εἰκασία ἡμῶν αὕτη εἶναι ὀρθή, πρῶτον μὲν συμφωνοῦμεν πρὸς τὴν ἄλλην τοῦ Σοφιστοῦ διδασκαλίαν (265 C κ. ἑξ.), ἔπειτα δὲ πρὸς τὴν Μεγαρικὴν σχολήν, τρίτον πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς ἀκινησίας τῶν ἰδεῶν. Πλὴν δὲ τούτου δὲν εἶναι ἀνάγκη τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα νὰ ἀναφέρωμεν εἰς ἄλλην τινὰ ἄγνωστον σχολήν, ὡς ὁ Ritter[2], ἢ εἰς τοὺς Πυθαγορείους, ὡς ὁ Mallet[3], ἢ εἰς τοὺς Ἐλεάτας, ὡς ὁ Deussen[4].

Πρὸς τούτοις ἀπαλλασσόμεθα τῶν δυσχερειῶν, εἰς ἃς περιπίπτουσιν ὅσοι ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ διαβλέπουσι παλαιοτέραν τινὰ μορφὴν τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας, ἣν δῆθεν αὐτὸς ὁ Πλάτων ἀνασκευάζει. Διότι, καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ Πλατωνικῶν, οἵτινες ἐνέμειναν εἰς τὴν παλαιοτέραν ταύτην μορφὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου, ἢ περὶ ἄλλων τινῶν, οἵτινες ἐσφαλμένως

[1] II, 1^{4}, 252, 3. Sitzungsber. d. Berl. Akad. (1887), σελ. 209.

[2] Rhein. Mus. II, 3, 205 κ. ἑξ.

[3] Histoire de l'école de Mégare et des écoles d'Élis et d'Eretrie, 1845.

[4] De plat. Sophista, 1869, σελ. 44 κ. ἑξ.

ἐνόησαν αὐτήν [1], δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ὁ Πλάτων περὶ θεωρίας, ἣν αὐτὸς εἶχεν εἰσαγάγει, θὰ ὡμίλει μεθ᾽ ὅσης εἰρωνείας περὶ τῶν φίλων τῶν εἰδῶν (246 A B) «*τοιγαροῦν οἱ πρὸς αὐτοὺς ἀμφισβητοῦντες μάλα εὐλαβῶς ἄνωθεν ἐξ ἀοράτου ποθὲν ἀμύνονται, νοητὰ ἄττα καὶ ἀσώματα εἴδη βιαζόμενοι τὴν ἀληθινὴν οὐσίαν εἶναι* κτλ.». Καὶ τοῦτο δὲ παρατηρητέον, ὅτι αἱ ἰδέαι καὶ ἐν τοῖς μεταγενεστέροις διαλόγοις τοῦ φιλοσόφου, καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Τιμαίῳ, εἶναί τι ἀμετάβλητον καὶ ἀκίνητον.

Ἐὰν δὲ ὁ Windelband ἔχῃ τὴν γνώμην ὅτι ὁ Σοφιστὴς εἶναι ἔργον ὀπαδοῦ τινος τῆς Ἀκαδημίας προσκειμένου εἰς τὴν ἐλεατικὴν φιλοσοφίαν, ὅστις ἐπεξέρχεται πρὸς παλαιοτέραν μορφὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, καὶ πιστεύῃ ὅτι ἡ κρινομένη ἐνταῦθα ἰδεολογία εἶναι ἡ ἀναπτυσσομένη ἐν τῷ Συμποσίῳ, ἥτις κατὰ πάντα καὶ δὴ καὶ κατὰ λέξιν συμφωνεῖ πρὸς τὴν τοῦ Σοφιστοῦ, ἔχῃ δὲ τὴν γνώμην ὅτι ὁ Πλάτων τὴν παλαιοτέραν ταύτην διδασκαλίαν, καθ᾽ ἣν αἱ ἰδέαι δὲν εἶναι αἰτίαι τῶν αἰσθητῶν, ἀποκρούει καὶ ἀποδέχεται τοῦ λοιποῦ ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι αἰτίαι τῶν πραγμάτων καὶ ἐπιζητῇ νὰ εὕρῃ τὴν μεταγενεστέραν ταύτην διδασκαλίαν ἐν τῷ Φαίδωνι καὶ τῷ Φιλήβῳ καὶ τοῖς τελευταίοις κεφαλαίοις τῆς Πολιτείας [2], εἶναι πρόδηλον ὅτι τοιαύτη τις εἰκασία εἶναι ὅλως ἀστήρικτος. Διότι πρῶτον μὲν ἡ περὶ ἰδεῶν διδασκαλία ἐν τῷ Σοφιστῇ ἐκτίθεται ὡς καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ, ὡς δύναται νὰ δείξῃ καὶ ἁπλῆ ἀντιβολὴ τῶν σχετικῶν χωρίων [3]. Ἔπειτα δὲ εἶναι αἱ ἰδέαι, ὅπως εἴδομεν, καὶ ἐν τῷ Φαίδωνι ἀκίνητοι καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ. Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀδύ-

[1] Οὕτως ὁ *Ueberweg* ἐν Untersuch. plat. Schriften, σελ. 277 κ. ἑξ., ὁ *Grote,* Plato II, 458 κ. ἑξ. III, 482, ὁ *Hirzel,* (Hermes VIII, 128) ὁ C. *Ritter* (Archiv f. Gesch. d. Philos. N. F. IV, 1897, σελ. 18) κ. ἄ.

[2] Gesch. d. alt. Philos., σελ. 85. 114.

[3]

Σοφιστὴς	Τίμαιος
*γένεσιν - οὐσίαν· **καὶ σώματι μὲν ἡμᾶς δι᾽ αἰσθήσεως κοινωνεῖν, διὰ λογισμοῦ δὲ ψυχῇ πρὸς τὴν ὄντως οὐσίαν, ἣν ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχειν φατέ, γένεσιν δὲ ἄλλοτε ἄλλως** ;* 246 E *νοητὰ ἄττα καὶ ἀσώματα εἴδη βιαζόμενοι τὴν ἀληθινὴν οὐσίαν εἶναι,—γένεσιν ἀντ᾽ οὐσίας **φερομένην** τινὰ προσαγορεύουσιν,* 246 B κ. ἑξ.	*γένεσις - οὐσία* 29 C, 38 A 48 E, ***τὸ μὲν δὴ νοήσει μετὰ λόγου περιληπτόν, ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὄν, τὸ δ᾽ αὖ δόξῃ μετ᾽ αἰσθήσεως ἀλόγου δοξαστόν, γιγνόμενόν τε καὶ ἀπολλύμενον*** 27 D κ. ἑξ. *ἓν μὲν τὸ κατὰ ταὐτὰ εἶδος ἔχον ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον—τοῦτο, ὃ δὴ νόησις εἴληχεν ἐπισκοπεῖν· τὸ δὲ—αἰσθητόν, γεννητόν, **πεφορημένον ἀεὶ*** 52 A.

νατον νὰ εἶναι ἐνταῦθα ὁ λόγος περὶ ἐπανορθώσεως παλαιοτέρας μορφῆς τῆς περὶ ἰδεῶν διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος. Μᾶλλον θὰ ἠδύνατό τις, ἐὰν πείθηται ὅτι ἡ περὶ ἧς ἐνταῦθα διδασκαλία εἶναι ἡ τοῦ Πλάτωνος, νὰ ἀποστῇ τῆς γνώμης ὅτι ὁ Σοφιστὴς εἶναι ἔργον τοῦ Πλάτωνος καὶ νὰ δεχθῇ ὅτι συγγραφεὺς αὐτοῦ εἶναί τις τῶν ἀντιπάλων τοῦ φιλοσόφου, ὅστις τὴν περὶ ἰδεῶν διδασκαλίαν αὐτοῦ καθόλου, ὡς ἐκτίθεται ἐν πᾶσι τοῖς διαλόγοις, ἀντικρούει [1].

Ἐντεῦθεν πρόδηλον γίνεται ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ προβλήματος τούτου δύο μόνον ὑποθέσεις εἶναι δυναταί, ἢ δῆλα δὴ ὀφείλομεν, ἐὰν τὴν ἐν τῷ Σοφιστῇ περὶ τῶν ἰδεῶν διδασκαλίαν ἀποδίδωμεν εἰς τὸν Πλάτωνα, νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ διάλογος οὗτος καὶ ἡ περὶ κινήσεως τῶν ἰδεῶν διδασκαλία δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Πλάτωνα, ἤ, ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν διδασκαλίαν ταύτην ὡς τὴν τῆς Μεγαρικῆς σχολῆς, νὰ δεχθῶμεν ὅτι *παντελῶς ὂν* λέγων ὁ Πλάτων ἐννοεῖ τὴν ἀνωτάτην τῶν Μεγαρικῶν ἀρχήν, τὸν νοῦν, εἰς ὃν ἀποδίδει καὶ ζωὴν καὶ ψυχήν.

Ἀλλ᾽ ἐὰν καὶ παρὰ τὰς ὑποδειχθείσας δυσχερείας ἐμμένῃ τις εἰς τὴν γνώμην ὅτι ὁ Σοφιστὴς εἶναι τοῦ Πλάτωνος ἔργον καὶ *παντελῶς ὂν* λέγει οὗτος τὰς ἰδέας, ὀφείλει νὰ καταλέξῃ τὸν διάλογον εἰς τὰ νεανικὰ συγγράμματα τοῦ φιλοσόφου [2] καὶ νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ Πλάτων ταύτην τὴν διδασκαλίαν ἐγκατέλιπεν ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις. Οὕτως ὁ Zeller, ὅστις διαρρήδην λέγει ὅτι «δὲν δυνάμεθα τοιαῦτα διδάγματα, ἅτινα ἴσως συνάγονται ἐκ τοῦ Σοφιστοῦ, δὲν ἐλέχθησαν ὅμως ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου ἀντικατεστάθησαν δι᾽ ἄλλων διδασκαλιῶν, ὡς ἐν παραδείγματι τὸ λεγόμενον ὅτι ἑκάστη ἰδέα ἔχει ἰδίαν ψυχὴν διάφορον ἑαυτῆς, νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς διδασκαλίαν αὐτοῦ.—Ὀρθὸν εἶναι μᾶλλον ὅτι ὁ Πλάτων ἐν μὲν τῷ Σοφιστῇ χαρακτηρίζει γενικῶς τὸ *παντελῶς ὂν* ὡς ἔχον φρόνησιν καὶ ψυχήν, βραδύτερον δ᾽ ἔταξε τὸν κοσμοποιὸν νοῦν ὡς δημιουργὸν καὶ τὴν

[1] Οὕτως ἐν ἄλλοις ὁ *Schaarschmidt,* ἐν Rhein. Mus. N. F. XVIII, σελ. 1 κ. ἑξ. *Ueberweg,* ἐν Philos. Monatsh. (1869), σελ. 476 κ. ἑξ. *Appel,* ἐν Archiv f. Gesch. d. Philos. V, 85 κ. ἑξ. Πρὸς τὸν Appel συμφωνοῦμεν ὅτι ἡ ἐν τῷ Σοφιστῇ ἐλεγχομένη περὶ ἰδεῶν διδασκαλία εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πλατωνικοῖς διαλόγοις φερομένην καὶ δὴ καὶ πρὸς τὴν τελειοτάτην μορφὴν αὐτῆς.

[2] Εἰς τὰ συγγράμματα τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας τοῦ Πλάτωνος καταλέγουσι τὸν διάλογον ὁ *Apelt* (Soph. Proleg. σελ. 37), ὁ *Nusser* (Philol. Bd. 53, 1894, σελ. 13 κ. ἑξ., ὁ *Christ* (Litteraturg. σελ. 448), ὁ *C. Ritter* (Archiv f. Gesch. d. Philos. N. F. IV, 1897, σελ. 18 κ. ἑξ.).

ψυχήν, ὡς ψυχὴν τοῦ κόσμου, παρὰ τὰς ἰδέας[1]. Κατὰ ταῦτα θὰ ἔπρεπε τὴν ὀρθὴν τοῦ Πλάτωνος περὶ ἰδεῶν διδασκαλίαν νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὰς συγγραφὰς τῶν ἔπειτα χρόνων». Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Zeller ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰρημένην ὁμολογίαν αὐτοῦ ὅτι ὁ Πλάτων ἀπέστη μᾶλλον ἢ ἧττον τῆς ἐν τῷ Σοφιστῇ γενομένης ἀποπείρας τοῦ νὰ ἀποδώσῃ κίνησιν καὶ ψυχὴν καὶ φρόνησιν εἰς τὰς ἰδέας[2], τὴν περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος ἔκθεσιν ἐπὶ τοῦ διαλόγου τούτου ἱδρύει, τὸν δὲ Τίμαιον, οὗ ἡ διδασκαλία μετὰ τῆς τῶν ἄλλων διαλόγων τέλεον συμπίπτει[3], παρορᾷ, προσπαθεῖ δὲ νὰ δείξῃ ὅτι καὶ ἐν τῷ Φαίδωνι καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ αἱ ἰδέαι εἶναι αἱ μόναι τῶν αἰσθητῶν αἰτίαι[4], εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐξετάσωμεν τὰ χωρία τῶν περὶ ὧν πρόκειται διαλόγων. Καὶ πρῶτον ἐρχόμεθα εἰς τὸν Φαίδωνα.

Β. ΑΙ ΙΔΕΑΙ ΕΝ ΤΩι ΦΑΙΔΩΝ

Ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ διηγεῖται ὁ Σωκράτης πῶς ἐζήτησε νὰ εὕρῃ τὴν αἰτίαν τῆς γενέσεως, τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων, τὰς αἰτίας τῶν πραγμάτων, διατὶ γίνεται ἕκαστον καὶ διατὶ ἀπόλλυται καὶ διατὶ ὑπάρχει[5].

Νέος ὤν, λέγει, σφόδρα ἐπεθύμησα τὴν σοφίαν ἐκείνην, ἣν ὀνομάζουσι τὴν περὶ φύσεως ἱστορίαν, διότι μοὶ ἐφαίνετο ὅτι εἶναι πλείστου λόγου ἀξία, ὡς σπουδάζουσα νὰ μάθῃ τὰς αἰτίας τῶν ὄντων, οὕτω δὲ ἐξήτασα τοὺς λόγους τῆς γενέσεως καὶ τῆς ζωῆς, τῆς γνώσεως, τῆς αἰσθήσεως, τῆς μνήμης, καὶ τῆς ἐπιστήμης· ἔπειτα δὲ τὰς αἰτίας τῆς ἀλλοιώσεως τῶν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων καὶ τὴν φθορὰν αὐτῶν. Ἀλλ' ἐπείσθην ἐκ τῆς ἐρεύνης ὅτι ἥκιστα ἤμην ἐπιτήδειος διὰ τὴν ἐξέτασιν ταύτην[6]. Ὅτε δὲ ἤκουσά τινα λέγοντα ὅτι ἔκ τινος βιβλίου τοῦ Ἀναξαγόρου[7], ὅπερ ἀνέγνωσεν, ἔμαθεν ὅτι ὑπάρ-

[1] II, 1^4, 696, 3.
[2] Αὐτόθι 697.
[3] Ὡς θὰ δείξωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα.
[4] Αὐτόθι, 687, 1.
[5] Φαίδ. 95 Ε κ. ἑξ.
[6] Αὐτόθι, 96 Α κ. ἑξ.
[7] Εἶναι γνώριμον ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς φυσιολόγους εἰσήγαγε τὴν περὶ τοῦ κοσμοποιοῦ νοῦ διδασκαλίαν, δι' ὃ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης σφόδρα ἐπήνεσεν αὐτὸν (Μ. τ. φ. Α 3. 984 β 15) *«νοῦν δή τις εἰπὼν ἐνεῖναι, καθάπερ ἐν τοῖς ζῴοις, καὶ ἐν τῇ φύσει, τὸν αἴτιον τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως πάσης οἷον νήφων ἐφάνη παρ' εἰκῇ λέγοντας τοὺς πρότερον»*. Τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ ἐπεγράφετο *περὶ φύσεως* (Διογ. Λαερτ. Β,6).

χει νοῦς, ὅστις διακοσμεῖ τὰ πάντα καὶ εἶναι πάντων αἰτία, ἐπίστευσα ὅτι ὁ νοῦς ἄριστα πάντα ρυθμίζει καὶ ἕκαστον πρᾶγμα σκοπιμώτατα τάσσει, ἔτι δὲ ὅτι, ἐὰν ἐπιθυμῇ τις νὰ εὕρῃ τὴν αἰτίαν περὶ ἑκάστου, πῶς γίνεται ἢ φθείρεται ἢ ὑπάρχει, ὀφείλει νὰ ἐξετάσῃ καὶ εὕρῃ, πῶς εἶναι σκοπιμώτερον δι' αὐτὸ νὰ ὑπάρχῃ ἢ νὰ πάσχῃ ἢ νὰ ποιῇ ἄλλο τι, καὶ ὅτι ἄρα οὐδὲν ἄλλο πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐξετάζῃ καὶ περὶ αὐτοῦ καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ἢ μόνον τὸ ἄριστον καὶ τὸ λυσιτελέστατον. Οὕτω δὲ ἤλπισα ὅτι ἐν τῷ Ἀναξαγόρᾳ εὗρον διδάσκαλον ἑρμηνεύοντα τὰς αἰτίας τῶν ὄντων καὶ προσεδόκησα ὅτι θὰ μάθω παρ' αὐτοῦ πρῶτον μέν, ἐὰν ἡ γῆ εἶναι πλατεῖα ἢ στρογγύλη καὶ θὰ ἐξηγήσω τὴν αἰτίαν καὶ τὴν ἀνάγκην τούτου τοῦ πράγματος· καὶ ἐὰν ἔλεγεν ὅτι ἡ γῆ εὑρίσκεται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σύμπαντος, ἤλπιζον ὅτι θὰ μὲ διδάξῃ πρὸς τούτοις ὅτι σκοπιμώτερον ἦτο νὰ εἶναι ἐν τῷ μέσῳ. Καὶ περὶ τοῦ ἡλίου δὲ καὶ περὶ τῆς σελήνης καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἄστρων ἤμην ἕτοιμος νὰ ἐρωτήσω, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ταχύτητα αὐτῶν καὶ τὴν περιφορὰν καὶ τἆλλα παθήματα, πῶς εἶναι σκοπιμώτερον δι' ἕκαστον τούτων νὰ ποιῇ καὶ νὰ πάσχῃ ὅσα πάσχει. Διότι, ἀφ' οὗ ὁ Ἀναξαγόρας ἔλεγεν ὅτι τὰ πάντα ἔχει κοσμήσει νοῦς, ἐπίστευον ὅτι οὗτος περὶ ἑκάστου πράγματος θὰ ἔλεγεν ὅτι ἔχει ὅπως ἔχει, διότι οὕτως ἦτο σκοπιμώτερον. Ἀφ' οὗ δὲ ἤθελεν ὑποδείξει καὶ ἑκάστου τὴν αἰτίαν καὶ πάντων τῶν ὄντων ὁμοῦ, ἤθελε τέλος ἑρμηνεύσει καὶ τὴν σκοπιμότητα τῶν ὄντων καθόλου[1]. Καὶ ἤμην ἕτοιμος, ἐὰν ταῦτα ἡρμήνευεν ὁ Ἀναξαγόρας, νὰ μὴ ἀναζητήσω ἄλλο εἶδος αἰτίας[2]. Ἀλλ' ἠπατήθην σφόδρα ἐν τῇ προσδοκίᾳ μου ταύτῃ. Διότι, ἀφ' οὗ προυχώρησα ἐν τῇ ἀναγνώσει τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀναξαγόρου, εἶδον ὅτι ὁ Κλαζομένιος σοφὸς δὲν ὡμίλει πλέον περὶ τοῦ νοῦ προκειμένου περὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν πραγμάτων, οὐδὲ περὶ ἄλλων τινῶν αἰτιῶν, ἀλλὰ μόνον ἀέρας καὶ αἰθέρας καὶ ὕδατα καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ ἄτοπα ἀνέφερεν ὡς αἰτίας. Καὶ μοὶ ἐφάνη, προσθέτει ὁ Σωκράτης περαιτέρω, ὡσεὶ ἔλεγέ τις ὅτι ὁ Σωκράτης πάντα ὅσα πράττει μετὰ νοῦ πράττει. Ἔπειτα δὲ πάλιν ἐπιχειρῶν νὰ ἐξετάζῃ τὰς αἰτίας ἑκάστης τῶν πράξεών μου, ἔλεγεν ὅτι κάθημαι τώρα ἐνταῦθα, ἐν τῇ φυλακῇ, διότι τὸ σῶμά μου σύγκειται ἐξ ὀστῶν καὶ

[1] Φαίδ. 97 Β—98 Β.
[2] Αὐτόθι, 97 Ε.

νεύρων, καὶ τὰ μὲν ὀστᾶ εἶναι στερεὰ καὶ ἔχουσιν ἀρθρώσεις. Καὶ πάλιν περὶ τῆς συνομιλίας μου τῆς πρὸς ὑμᾶς ὁμοίας τινὰς ἀνέφερεν αἰτίας καὶ ἔλεγε περὶ φωνῶν καὶ ἀέρων καὶ ἀκοῶν καὶ ἄλλων μυρίων τοιούτων, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς πραγματικὰς αἰτίας, ὅτι δῆλα δή, ἐπειδὴ ἐφάνη εἰς τοὺς Ἀθηναίους συμφορώτερον νὰ μὲ καταδικάσωσι, διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ ὀρθότερον ἐνόμισα νὰ κάθημαι ἐνταῦθα καὶ δικαιότερον νὰ παραμείνω καὶ ἀποτίσω τὴν ποινήν, ἣν ἐπέβαλον εἰς ἐμέ, διότι ἄλλως, ὡς ἐγὼ νομίζω, πρὸ πολλοῦ ἤδη τὰ νεῦρα ταῦτα καὶ τὰ ὀστᾶ θὰ ἦσαν εἰς τὰ Μέγαρα ἢ εἰς τὴν Βοιωτίαν, φερόμενα ὑπὸ τῆς ἐλπίδος τοῦ βελτίστου, ἐὰν μὴ ἐνόμιζον ὅτι εἶναι δικαιότερον καὶ μᾶλλον πρέπον εἰς ἐμὲ νὰ ὑποστῶ τὴν ποινήν, ἣν ἡ πόλις ὥρισε, παρὰ νὰ φύγω καὶ νὰ ἀποδράσω. Εἶναι δὲ πράγματι λίαν ἄτοπον νὰ ὀνομάζῃ τις τὰ τοιαῦτα αἴτια· διότι ταῦτα εἶναι μόνον τὰ μέσα, δι' ὧν ἡ ἀληθὴς αἰτία ἐνεργεῖ, *«ἐκεῖνο ἄνευ οὗ τὸ αἴτιον οὐκ ἄν ποτε εἴη αἴτιον»*[1].

Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ Σωκράτης, οὔτε αὐτὸς εὗρε τὴν ἀληθῆ αἰτίαν, ἥτις πάντα κατὰ σκοπὸν ἐνεργεῖ, οὔτε παρ' ἄλλου ἠδυνήθη νὰ μάθῃ, ἐπεχείρησε δευτέραν ἔρευναν ἤ, ὡς λέγει, τὸν *δεύτερον πλοῦν*[2].

Ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ ἐρεύνῃ εἶδε, λέγει, ὅτι διὰ τῶν αἰσθήσεων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὕρῃ τὴν ἀληθῆ αἰτίαν, διὸ καὶ κατέφυγεν εἰς τοὺς λόγους, εἰς τὰς ἐννοίας, καὶ ἐζήτησε νὰ εὕρῃ τὴν ἀληθῆ αἰτίαν τῶν ὄντων διὰ τούτων. Οὕτως ἦλθεν εἰς τὰς ἰδέας, *«ἐπ' ἐκεῖνα τὰ πολυθρύλητα—ὑποθέμενος εἶναί τι καλὸν αὐτὸ καθ' αὐτὸ καὶ ἀγαθὸν καὶ μέγα καὶ τἆλλα πάντα»* καὶ ὑπέθεσεν ὅτι, ἐὰν παρὰ τὸ καθ' αὐτὸ καλὸν ὑπάρχῃ τι καλὸν ἄλλο, εἶναι τοῦτο καλὸν ὄχι δι' ἄλλον τινὰ λόγον, ἀλλὰ διότι μετέχει αὐτοῦ τοῦ καλοῦ[3].

Ὁ Zeller τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Φαίδωνος οὕτως ἑρμηνεύει, ὅτι κατὰ Πλάτωνα αἱ ἰδέαι εἶναι ποιητικαὶ ἅμα καὶ τυπικαὶ καὶ τελικαὶ αἰτίαι. «Ἐν πάσῃ ταύτῃ τῇ ἐξετάσει, λέγει, ὄχι μόνον δὲν διακρίνει ὁ Πλάτων τυπικὴν καὶ ποιητικὴν καὶ τελικὴν αἰτίαν, ἀλλὰ πᾶσαι αὗται συμπίπτουσι σαφῶς εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτήν. Αἱ ἰδέαι κατὰ τὴν

---

[1] Αὐτόθι 98 Β κ. ἑξ.

[2] Αὐτόθι.

[3] Αὐτόθι 100 C. Ἐν Παρμενίδῃ τὴν κοινωνίαν ταύτην λέγει ὁ Πλάτων εἰκασίαν. *«Ἡ μέθεξις αὕτη τοῖς ἄλλοις τῶν εἰδῶν οὐκ ἄλλη τις ἢ εἰκασθῆναι αὐτοῖς»* (132 Β).

ἀριστοτελικὴν ὁρολογίαν εἶναι κατὰ πρῶτον ἡ τυπικὴ αἰτία καὶ ἐπιτελοῦσιν ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Πλάτων δὲν εὑρίσκει παρὰ τῷ Ἀναξαγόρᾳ, τὸ ἄριστον καὶ βέλτιστον· συμπίπτουσι δὲ καὶ μετὰ τῶν τελικῶν αἰτίων. Δηλοῖ δὲ σαφῶς ὁ Πλάτων ὅτι περὶ ἄλλης τινὸς αἰτίας οὐδὲν θέλει νὰ γνωρίζῃ· *«τὰ μὲν ἄλλα χαίρειν ἐῶ, ταράττομαι γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις πᾶσι, τοῦτο δὲ ἁπλῶς καὶ ἀτέχνως καὶ ἴσως εὐήθως ἔχω παρ' ἐμαυτῷ, ὅτι οὐκ' ἄλλο τι ποιεῖ καλὸν ἢ ἡ ἐκείνου τοῦ καλοῦ εἴτε παρουσία εἴτε κοινωνία, [εἴτε] ὅπῃ δὴ καὶ ὅπως προσγενομένη· οὐ γὰρ ἔτι τοῦτο διισχυρίζομαι, ἀλλ' ὅτι τῷ καλῷ πάντα τὰ καλὰ γίγνεται καλά»*[1]. Ἀρκοῦσι λοιπὸν εἰς αὐτὸν αἱ αἰτίαι αὗται, οὐδεμίαν δὲ ἄλλην αἰτίαν νομίζει ἀναγκαίαν· αἱ αἰτίαι αὗται εἶναι, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης τὸ χωρίον τοῦτο ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν λέγει *«καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι αἴτια, αἴτια γενέσεως καὶ φθορᾶς»*, ἤ, ὅπως ὁ Σωκράτης λέγει, *«τῆς αἰτίας τὸ εἶδος, ὃ πεπραγμάτευμαι»*[2].

Ἵνα κρίνωμεν προσηκόντως τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Zeller, θὰ ἐξετάσωμεν τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Φαίδωνος τὸ μὲν καθ' αὐτὸ τὸ δ' ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνος τὴν φερομένην ἐν τοῖς ἄλλοις διαλόγοις.

Ὁ Πλάτων ἀνεζήτησε κατ' ἀρχὰς τὰς αἰτίας τῶν ὄντων παρὰ τοῖς λεγομένοις φυσιολόγοις, ἀλλ' οὗτοι ἀντὶ τῆς ἀληθοῦς αἰτίας εἰσῆγον δευτερεύοντά τινα ὑλικὰ αἴτια[3], διότι ὁ μὲν ἔλεγεν ὅτι τὰ ζῷα γίνονται, ὅταν τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν καταλήξωσιν εἰς σῆψιν[4], ἄλλοι δὲ ὅτι ἡ φρόνησις γεννᾶται διὰ τοῦ αἵματος[5] ἢ διὰ τοῦ ἀέρος[6] ἢ διὰ τοῦ πυρός[7], ἄλλοι πάλιν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις

---

[1] Αὐτόθι, 100 D.

[2] Philos. d. Gr. II, 1[4], 687, 1. Archiv f. Gesch. d. Philos. V, 548. Sitzungsber. d. Berl. Akad., 1887, σελ. 212.

[3] Οἱ πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλόσοφοι περὶ τὴν ἑρμηνείαν μάλιστα τῆς φύσεως διατρίβοντες ἀνεζήτησαν τὰς ὑλικὰς αἰτίας τῶν ὄντων (Ἀριστ. Μ. τ. φ. Α 3. 983 β 7 *«τῶν δὲ πρώτων φιλοσοφησάντων οἱ πλεῖστοι τὰς ἐν ὕλης εἴδει μόνας ᾠήθησαν ἀρχὰς εἶναι τῶν πάντων κλπ.»*).

[4] Οὕτως ὁ Ἀρχέλαος (Διογ. Λαερτ. Β, 16. Ἱππολύτου κατὰ πασῶν αἱρέσεων 1, 9) *«ἀνεφαίνετο τά τε ἄλλα ζῷα πολλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι—ἐκ τῆς ἰλύος τρεφόμενα κτλ.»*.

[5] Οὕτως ὁ Ἐμπεδοκλῆς (*Θεοφρ.* π. αἰσθ. 10 *«τῷ αἵματι μάλιστα φρονεῖν»*. Στοβαίου Ἐκλ. Α 1026 *«αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικάρδιόν ἐστι νόημα»*).

[6] Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης (*Θεοφρ.* π. αἰσθ. 43 *«φρονεῖν δ', ὥσπερ ἐλέχθη, τῷ ἀέρι καθαρῷ καὶ ξηρῷ»*. Δοξογρ. π. 512, *«τὰ δὲ φυτὰ διὰ τὸ μὴ εἶναι κοῖλα, μηδὲ δέχεσθαι τὸν ἀέρα παντελῶς ἀφῃρεῖσθαι τὸ φρονεῖν»*).

[7] Ἡράκλειτος (*Ἀριστ.* π. ψ. Α 2. 405α 25).

παρέχει τὰς αἰσθήσεις τοῦ ὁρᾶν καὶ τοῦ ἀκούειν καὶ τοῦ ὀσφραίνεσθαι, ἐκ τούτων δὲ γίνεται ἡ μνήμη καὶ ἡ δόξα καὶ ἐκ τούτων πάλιν, ὅταν ἠρεμήσωσι, προέρχεται ἡ ἐπιστήμη[1]. Ἔπειτα ὁ μὲν ἔλεγε περὶ τῆς γῆς ὅτι ἠρεμεῖ, διότι ὑπάρχει περὶ αὐτὴν δίνη προερχομένη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ[2], ἄλλος δὲ πάλιν ἔλεγεν ὅτι τὴν γῆν ὡς πλατεῖαν κάρδοπον ὑποστηρίζει ὁ ἀήρ[3].

Τὰς μηχανικὰς ταύτας ἐξηγήσεις δὲν θεωρεῖ ἀποχρώσας ὁ Πλάτων, ὅστις μετὰ τοῦ Σωκράτους θεωρεῖ τὸν κόσμον οὕτω καλῶς καὶ σκοπίμως κατεσκευασμένον, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ θεωρήσῃ τοῦτον ὡς προϊὸν τύχης καὶ μηχανικῶν αἰτίων. Ὁ κόσμος εἶναι κατ' αὐτὸν ἄριστος καὶ κάλλιστος καὶ τελειότατος[4], ὃν ὁ δημιουργός, ὁ νοῦς, ἀγαθὸς ὢν διεκόσμησε καὶ διέταξεν οὕτως[5]. Εἶναι λοιπὸν ἀναμφίλεκτον ὅτι ἡ τελολογικὴ περὶ κόσμου ἀντίληψις ἄγει αὐτὸν νὰ ἀποδοκιμάσῃ τὰς περὶ κόσμου θεωρίας τῶν πρότερον, ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς αὐτοὺς νὰ ὑποδείξῃ τὴν κυρίαν αἰτίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῶν ὄντων. Μόνον τοῦ Ἀναξαγόρου ἡ ἀρχή, ὁ κοσμοποιὸς νοῦς, ἐπλήρωσεν αὐτὸν χαρᾶς[6]. Καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι τὸν νοῦν τοῦ Ἀναξαγόρου δὲν ἀποκρούει ὁ Πλάτων, διότι λέγει ρητῶς «*ἄσμενος εὑρηκέναι ᾤμην διδάσκαλον τῆς αἰτίας κατὰ νοῦν ἐμαυτῷ τὸν Ἀναξαγόραν*»[7]. Πολὺ σαφέστερον θὰ ἴδωμεν ἐν τῷ Φιλήβῳ, πόσον ὁ Πλάτων συμφωνεῖ πρὸς τοὺς πρότερον φιλοσόφους (Ἀναξαγόραν καὶ Σωκράτη) ἀποφαινόμενος ὅτι νοῦς καὶ θαυμαστή τις φρόνησις πάντα συντάσσει καὶ διακυβερνᾷ[8]. Μόνον ἐν τῇ περαιτέρω ἑρμηνείᾳ τῆς λειτουργίας τοῦ κόσμου διαφωνεῖ πρὸς τὸν Ἀναξαγόραν ὁ φιλόσο-

[1] Ἀλκμέων (*Θεοφρ.* π. αἰσθ. 26).

[2] Ἐμπεδοκλῆς (*Ἀριστ.* π. οὐρ. Β 13. 295α).

[3] Πρβλ. *Ἀριστ.* π. οὐρ. Β 13. 294β «*Ἀναξιμένης δὲ καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Δημόκριτος τὸ πλάτος αἴτιον εἶναί φασι τοῦ μένειν αὐτὴν (τὴν γῆν)· οὐ γὰρ τέμνειν, ἀλλ' ἐπιπωματίζειν τὸν ἀέρα τὸν κάτωθεν, ὥσπερ φαίνεται τὰ πλάτος ἔχοντα τῶν σωμάτων*».

[4] Τιμ. 92 Β «*μέγιστός τε (ὅδε ὁ κόσμος) καὶ ἄριστος κάλλιστός τε καὶ τελεώτατος*».

[5] Φίληβ. 28 C κ. ἑξ., Νόμ. 966 Ε «*νοῦς ἐστι τὸ πᾶν διακεκοσμηκώς*», Τιμ. 29 Α «*ὁ μὲν γὰρ (κόσμος) κάλλιστος τῶν γεγονότων, ὁ δὲ (δημιουργὸς) ἄριστος τῶν αἰτίων*».

[6] Φαίδ. 97 C «*ὡς ἄρα νοῦς ἐστιν ὁ διακοσμῶν καὶ πάντων αἴτιος, ταύτῃ δὴ τῇ αἰτίᾳ ἥσθην*».

[7] Φαίδ. 97 D.

[8] 28 D.

φος. Ὁ Πλάτων εἶναι βέβαιος ὅτι ὁ δημιουργὸς ἔδωκεν εἰς πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ πρᾶγμα τὴν ἀρίστην καὶ σκοπιμωτάτην τάξιν. Ἐν τοῖς Νόμοις, λέγει, «*πείθωμεν τὸν νεανίαν τοῖς λόγοις, ὡς τῷ τοῦ παντὸς ἐπιμελουμένῳ πρὸς τὴν σωτηρίαν καὶ ἀρετὴν τοῦ ὅλου πάντ' ἐστι συντεταγμένα, ὧν καὶ τὸ μέρος εἰς δύναμιν τὸ προσῆκον πάσχει ἢ ποιεῖ*»[1]. Τὸ αὐτὸ ἤλπισε νὰ εὕρῃ παρὰ τῷ Κλαζομενίῳ· «*ἡγησάμην*», λέγει, «*εἰ ταῦθ' οὕτως ἔχει, τόν γε νοῦν κοσμοῦντα πάντα κοσμεῖν καὶ τιθέναι ταύτῃ, ὅπῃ ἂν βέλτιστα ἔχῃ· εἰ οὖν τις βούλοιτο τὴν αἰτίαν εὑρεῖν περὶ ἑκάστου, ὅπῃ γίγνεται ἢ ἀπόλλυται ἢ ἔστι, τοῦτο δεῖν περὶ αὐτοῦ εὑρεῖν, ὅπῃ βέλτιστον αὐτῷ ἐστιν ἢ εἶναι ἢ ἄλλο ὁτιοῦν πάσχειν ἢ ποιεῖν*»[2]. Ἀντὶ τούτου ὅμως βλέπει ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν ἐπὶ μέρους φαινομένων εἰσάγει ὑλικὰς τυφλῶς ἐνεργούσας αἰτίας, ὁμιλῶν μετὰ τῶν ἄλλων φυσιολόγων περὶ ἀέρος καὶ αἰθέρος καὶ ὕδατος καὶ ἄλλων τοιούτων[3]. Ταῦτα τὰ ὑλικὰ στοιχεῖα, λέγει ὁ Πλάτων, δὲν εἶναι αἱ ὡς ἀληθῶς αἰτίαι, τῷ ὄντι αἴτια[4], ὅπως νομίζουσιν οἱ ψηλαφῶντες ἐν τῷ σκότει, ἀλλὰ δευτερεύουσαι αἰτίαι, τὰ συναίτια[5]. Τὸ ἄριστον καὶ βέλτιστον τῶν πραγμάτων ζητεῖ ὁ Πλάτων νὰ ἑρμηνεύσῃ ἐκ τῆς κοινωνίας τούτων πρὸς τὰς ἰδέας[6]. Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ τῶν λέξεων «*οὐ τοίνυν - ἔτι μανθάνω, οὐδὲ δύναμαι τὰς ἄλλας αἰτίας τὰς σοφὰς ταύτας γιγνώσκειν*»[7] δὲν ἀποκλείει πάσας τὰς ἄλλας αἰτίας. Ὅ,τι λέγει περὶ τοῦ νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ αἱ λέξεις αὐτοῦ «*τὴν δὲ τοῦ ὡς οἷόν τε βέλ-*

[1] 903 Β.

[2] Φαίδ. 97 C. 98 Α «*οὐ γὰρ ἄν ποτε αὐτὸν ᾤμην, φάσκοντά γε ὑπὸ νοῦ αὐτὰ κεκοσμῆσθαι, ἄλλην τινὰ αὐτοῖς αἰτίαν ἐπενεγκεῖν ἢ ὅτι βέλτιστον αὐτὰ οὕτως ἔχειν ἐστίν, ὥσπερ ἔχει· ἑκάστῳ οὖν αὐτὸν ἀποδιδόντα τὴν αἰτίαν καὶ κοινῇ πᾶσι τὸ ἑκάστῳ βέλτιστον ᾤμην καὶ τὸ κοινὸν πᾶσιν ἀπεκδιηγήσεσθαι ἀγαθόν*».

[3] Πρβλ. καὶ Νόμ. 967 Β «*καί τινες ἐτόλμων τοῦτό τε αὐτὸ παρακινδυνεύειν καὶ τότε, λέγοντες ὡς νοῦς εἴη ὁ διακεκοσμηκὼς πάνθ' ὅσα κατ' οὐρανόν. Οἱ δ' αὐτοὶ πάλιν—ἅπανθ', ὡς εἰπεῖν ἔπος, ἀνέτρεψαν πάλιν, ἑαυτοὺς δὲ πολὺ μᾶλλον· τὰ γὰρ δὴ πρὸ τῶν ὀμμάτων πάντα αὐτοῖς ἐφάνη, τὰ κατ' οὐρανὸν φερόμενα, μεστὰ εἶναι λίθων καὶ γῆς καὶ πολλῶν ἄλλων ἀψύχων σωμάτων διανεμόντων τὰς αἰτίας παντὸς τοῦ κόσμου*». Πρβλ. καὶ *Ἀριστ.* Η. τ. φ. Α 4. 985 α «*Ἀναξαγόρας τε—μηχανῇ χρῆται τῷ νῷ εἰς τὴν κοσμοποιίαν*» καὶ *Πλωτ.* Ἐνν. Λ, 4, 7.

[4] Φαίδ. 98 Ε. 99 Β.

[5] 99 Β. Πρβλ. Τιμ. 46 D «*δοξάζεται δὲ ὑπὸ τῶν πλείστων οὐ ξυναίτια ἀλλ' αἴτια εἶναι τῶν πάντων, ψύχοντα καὶ θερμαίνοντα κτλ.*».

[6] 99 D κ. ἑξ.

[7] 100 C.

τισα αὐτὰ τεθῆναι δύναμιν οὕτω νῦν κεῖσθαι, ταύτην οὔτε ζητοῦσιν οὔτε τινὰ οἴονται δαιμονίαν ἰσχὺν ἔχειν—καὶ ὡς ἀληθῶς τὸ ἀγαθὸν καὶ δέον ξυνδεῖν καὶ συνέχειν οὐδὲν οἴονται»[1], ἐπιτρέπουσι νὰ συμπεράνωμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ Πλάτων τὸν νοῦν νοεῖ ὡς τὴν ἀρχὴν τὴν ἐνεργοῦσαν ἐν τῷ παντί, ὅπως ἡ φρόνησις ἐνεργεῖ παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, ἥτις *τὸ βέλτιστον αἱρεῖται* καὶ ποιεῖ[2]. Μόνον τὰς δευτερευούσας αἰτίας ἀποκρούει. Αἱ ἰδέαι δὲν δύνανται νὰ εἶναι αἱ μόναι αἰτίαι[3]. Ὁ ἐξετάζων τὴν ἐν τῷ Φαίδωνι περὶ τῶν ἰδεῶν διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνος ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν ἐν τοῖς ἄλλοις διαλόγοις ἐκτιθεμένην, θὰ συμφωνήσῃ πάντως πρὸς ἡμᾶς. Αἱ ἰδέαι εἶναι ἀμετάβλητοι καὶ ἀκίνητοι καὶ ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις, εἶναί τι, ὅπερ ἀείποτε *«ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχει καὶ οὐδέποτε οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἀλλοίωσιν οὐδεμίαν ἐνδέχεται»*[4].

Ἄλλως λοιπὸν ἔχουσι τὰ ἐν τῷ Φαίδωνι. Ὁ Πλάτων σκοπὸν προτίθεται ἐνταῦθα νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς· *«ἔρχομαι γὰρ δὴ ἐπιχειρῶν σοι ἐπιδείξασθαι τῆς αἰτίας τὸ εἶδος, ὃ πεπραγμάτευμαι καὶ εἶμι πάλιν ἐπ' ἐκεῖνα τὰ πολυθρύλητα—, ἃ εἴ μοι δίδως τε καὶ συγχωρεῖς εἶναι ταῦτα, ἐλπίζω σοι ἐκ τούτων τὴν αἰτίαν ἐπιδείξειν καὶ ἀνευρήσειν ὡς ἀθάνατον ἡ ψυχή»*[5]. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀρκεῖ εἰς αὐτὸν ὅ,τι ἕκαστον πρᾶγμα εἶναι ὅ,τι εἶναι, διότι μετέχει τῆς ἰδέας, ἧς ἀπείκασμα εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ. Ἐν δὲ τοῖς ἔπειτα διδάσκει ὅτι, ὅπως ἕκαστον καλὸν γίνεται καλὸν διὰ τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ καλοῦ καὶ τἆλλα πράγματα ὁμοίως, οὕτω καὶ τὸ σῶμα γίνεται ζῶν διὰ τῆς ἰδέας τῆς ζωῆς, ἥτις εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ψυχῆς[6]. Λέγει δὲ πρὸς τούτοις ὅτι, ὅπως, ἐάν τι πρᾶγμα λάβῃ τὴν μορφὴν ἄλλης ἰδέας, τὸ ἐναντίον αὐτῆς ἢ διαφθείρεται[7] ἢ ἀπέρχεται σῶον καὶ ἀδιάφθορον, οὕτως ὀφείλει ἡ ψυχή, ἐπειδὴ τὸ εἶδος τῆς

[1] 99 C.

[2] 98 D *«ἀμελήσας τὰς ὡς ἀληθῶς αἰτίας λέγειν, ὅτι, ἐπειδὴ Ἀθηναίοις ἔδοξε βέλτιον εἶναι ἐμοῦ καταψηφίσασθαι, διὰ ταῦτα δὴ καὶ ἐμοὶ βέλτιον αὖ δέδοκται ἐνθάδε καθῆσθαι κτλ.»*. 99 B *«τῇ τοῦ βελτίστου αἱρέσει»*.

[3] Ἄλλως τε δὲν λέγεται ἐνταῦθα ὅτι τὸ καλὸν *ποιεῖ* τι καλόν, ἀλλ' ἡ παρουσία αὐτοῦ ποιεῖ καλὸν τὸ καλὸν (100 D) *«οὐκ ἄλλο τι ποιεῖ αὐτὸ καλὸν ἢ ἡ ἐκείνου τοῦ καλοῦ εἴτε παρουσία εἴτε κοινωνία»*.

[4] Φαίδ. 78 D κ. ἄ.

[5] 100 B.

[6] 105 C κ. ἑξ.

[7] 102 D κ. ἑξ. 106 C κ. ἑξ.

ζωῆς, οὗ μετέχει, εἶναι ἀνώλεθρον, *σῶς καὶ ἀδιάφθορος* νὰ ἀπέρχηται, ὅταν ἐπέλθῃ ὁ θάνατος[1].

Πῶς δὲ γίνεται ἡ κοινωνία, οὐδὲν λέγει ὁ φιλόσοφος, διὸ καὶ ὀφείλομεν, ἵνα λύσωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο ὀρθῶς, νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς ἄλλους διαλόγους.

Δικαίως ὁ Apelt πρὸς τὰ τοῦ Zeller ἐνιστάμενος, λέγει ὅτι, ἐφ' ὅσον ἀποδεχόμεθα τὴν ὑπόθεσιν περὶ τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας τῶν ἰδεῶν, ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι αὗται παράγουσι τὰ ἀντικείμενα, ὡς ἐν παραδείγματι, ἡ ἰδέα τῆς δρυὸς τὴν δρῦν κ.ο.κ.[2]. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ἡμεῖς, ἡ ἰδέα τοῦ πυρὸς θὰ ὤφειλε νὰ παράγῃ τὸ πῦρ, ἡ τοῦ ζῴου τὸ ζῷον, ἡ τῆς ζωῆς τὴν ζωήν, ἡ τῆς κλίνης τὴν κλίνην, ἡ τῆς ἀρετῆς τὴν ἀρετήν. Ἀλλὰ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἠθέλομεν περιπέσει εἰς μεγίστας ἀτοπίας, διότι ὁ Πλάτων λέγει πολὺ σαφῶς ὅτι τὸ πῦρ, τὸ ὕδωρ, ὁ ἀήρ, ἡ γῆ, πάντα τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτά, ἑνὶ λόγῳ πάντα τὰ ὄντα τῆς φύσεως δημιουργοῦνται ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἢ ὑπὸ τῆς φύσεως διά τινος θείας δυνάμεως[3], ἡ δὲ κλίνη καὶ πάντα τὰ προϊόντα τῆς τέχνης ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δημιουργοῦνται[4], ὅστις καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας παράγει ἐν τῷ βίῳ κατὰ τὰς ἰδέας αὐτῶν διὰ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης ἐνεργείας[5]. Κατὰ ταῦτα εἶναι αἱ ἰδέαι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐκεῖνο, οὗ τὴν μορφὴν ἔχουσι τὰ ἐπὶ μέρους, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσιν, ὡς λέγεται καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ διαλόγῳ σαφῶς καὶ ἀκριβῶς[6]. Αἱ ἰδέαι εἶναι μόνον ἰδεώδεις τύποι, πρὸς οὓς τὰ αἰσθητὰ γίνονται ὅμοια.

Αἰτίαι τυπικαὶ εἶναι αἱ ἰδέαι καὶ κατὰ Ξενοκράτη, τὸν μαθητὴν καὶ δεύτερον διάδοχον τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, ὅστις ἐσπούδασε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ διδασκάλου του νὰ ἐκθέσῃ συστηματικῶς.

[1] 106 D κ. ἑξ.

[2] Neue Jahrb. f. Philos. u. Pädag., **151** C 1895, σελ. 264.

[3] Σοφιστ. 265 C. E *«Ἡμεῖς μέν που καὶ τἆλλα ζῷα καὶ ἐξ ὧν τὰ πεφυκότ' ἐστι, πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ τὰ τούτων ἀδελφά, θεοῦ γεννήματα πάντ' ἴσμεν αὐτὰ ἀπειργασμένα ἕκαστα· ἢ πῶς; Οὕτως»* Πρβλ. Τιμ. 28 A, 29 A, 41 B κ. ἑξ. κ. ἄ., Φίληβ. 29 A κ. ἑξ. Νόμ. 889 κ. ἑξ. 890 D, 891 E.

[4] Πολ. 596 B *«ὁ δημιουργὸς ἑκατέρου τοῦ σκεύους πρὸς τὴν ἰδέαν βλέπων οὕτω ποιεῖ ὁ μὲν τὰς κλίνας, ὁ δὲ τὰς τραπέζας κτλ.»*. Κρατύλ. 389 A κ. ἑξ.

[5] Εὐθύφρ. 6 E, Γοργ. 507 D. Πολ. 540 A, 592 A, Θεαίτ. 176 E.

[6] 103 E *«μὴ μόνον αὐτὸ τὸ εἶδος ἀξιοῦσθαι τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλο τι, ὃ ἔστι μὲν οὐκ ἐκεῖνο, ἔχει δὲ τὴν ἐκείνου μορφὴν ἀεί, ὅταν περ ᾖ»*.

Κατὰ Ξενοκράτη εἶναι ἡ ἰδέα *«αἰτία παραδειγματικὴ τῶν κατὰ φύσιν ἀεὶ ξυνεστώτων»·* καὶ λέγει ῥητῶς ὁ φιλόσοφος ὅτι ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἀναφέρεται εἰς τὸν Πλάτωνα[1]. Ὅτι ἡ ἰδέα ὀνομάζεται *παραδειγματικὴ αἰτία*, διότι εἶναι τὸ πρότυπον, καθ' ὃ δημιουργοῦνται τὰ αἰσθητά, συνάγεται καὶ ἐκ τῆς τοῦ Πρόκλου ἑρμηνείας, ὅστις λέγει· *«οὔτε γὰρ ἐν τοῖς συναιτίοις ἄν τις αὐτὴν θείη, λέγω δὲ οἷον ὀργανικοῖς ἢ ὑλικοῖς ἢ εἰδητικοῖς, δι' ὅπερ αἰτίαν εἶναι πάντων, οὔτε τῶν αἰτίων ἐν τοῖς τελικοῖς ἁπλῶς ἢ ποιητικοῖς· κἂν γὰρ αὐτῷ τῷ εἶναι λέγωμεν αὐτὴν δρᾶν καὶ τέλος εἶναι τῶν γιγνομένων τὴν πρὸς αὐτὴν ὁμοίωσιν, ἀλλὰ τό τε κυρίως τελικὸν πάντων αἴτιον καὶ οὗ ἕνεκα πάντα πρὸ τῶν ἰδεῶν ἐστι, καὶ τὸ κυρίως μετὰ τὰς ἰδέας, ὡς πρὸς κριτήριον βλέπον καὶ κανόνα καὶ παράδειγμα»*[2]. Κατὰ ταῦτα οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἰδέα καὶ κατὰ Ξενοκράτη καὶ κατὰ Πρόκλον εἶναι ὅ,τι καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ὁ θεὸς πρὸς τὰς ἰδέας ἀποβλέπων δημιουργεῖ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ[3].

Ἐὰν δὲ ὁ Zeller τὴν περὶ τῶν ἰδεῶν γνώμην του, ὡς περὶ τῶν μόνων αἰτιῶν ἐπιχειρῇ νὰ στηρίξῃ ἐπὶ τοῦ Ἀριστοτέλους[4], ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αἱ περὶ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν μαρτυρίαι τοῦ Σταγιρίτου σαφῶς δηλοῦσιν ὅτι ὁ Πλάτων τὰς ἰδέας δὲν ἐξελάμβανεν ὡς ποιητικὴν ἀρχήν, *«οὔτε γὰρ κινήσεως»*, λέγει, *«οὔτε μεταβολῆς οὐδεμιᾶς ἐστιν αἴτια αὐτοῖς»*. Καὶ ἀλλαχοῦ *«τῶν δὲ τὰς ἀκινήτους οὐσίας εἶναι λεγόντων»·* καὶ πάλιν *«ἀπαθεῖς γὰρ καὶ ἀκίνητοι δοκοῦσιν αἱ ἰδέαι τοῖς λέγουσιν ἰδέας εἶναι»*[5]. Τοῦτο οὐδὲ ὁ Zeller ἀρνεῖται[6]. Μόνον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον τοῦ Φαίδωνος ὁ Ἀριστοτέλης οὕτως ἑρμηνεύει, ὡσεὶ ἐδήλου ὅτι τὰς ἰδέας ὁ Πλάτων θεωρεῖ αἰτίας τῶν ὄντων, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἑξῆς· *«ἀλλ' οἱ μὲν ἱκανὴν ᾠήθησαν αἰτίαν εἶναι πρὸς τὸ γενέσθαι τὴν τῶν εἰδῶν φύσιν, ὥσπερ ὁ ἐν Φαίδωνι Σωκράτης· καὶ γὰρ ἐκεῖνος ἐπιτιμήσας τοῖς ἄλλοις ὡς οὐδὲν εἰρηκόσιν, ὑποτίθεται ὅτι ἐστὶ τῶν ὄντων τὰ μὲν εἴδη, τὰ δὲ μεθεκτικὰ τῶν εἰδῶν, καὶ ὅτι εἶναι μὲν ἕκαστον λέγεται κατὰ τὸ εἶδος,*

[1] *Πρόκλ.* εἰς Πλάτ. Παρμ. *Cous.*, σελ. 136.
[2] *Cous.*, σελ. 139.
[3] Πρβλ. καὶ *R. Heinze*, Xenokrates, σελ. 50 κ. ἑξ.
[4] II, 1[4], σελ. 687 κ. ἑξ.
[5] Μ. τ. φ. Α 9. 991 α 11 κ. ἑξ. Μ 6 1071 β. Ξ 4. 1091 β κ. ἄ.
[6] II, 1[4], 697 κ. ἑξ. Πρβλ. Archiv f. Gesch. d. Philos. 10, σελ. 592.

γίγνεσθαι δὲ κατὰ τὴν μετάληψιν καὶ φθείρεσθαι κατὰ τὴν ἀποβολήν, ὥστ' εἰ ταῦτα ἀληθῆ, τὰ εἴδη οἴεται ἐξ ἀνάγκης αἴτια εἶναι καὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς»[1]· διὸ καὶ λέγει ὅτι ἡ ῥῆσις αὕτη τοῦ Πλάτωνος ἀντίκειται πρὸς τὴν ἄλλην αὐτοῦ διδασκαλίαν, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι εἶναί τι ἀκίνητον. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς τοῦ Ἀριστοτέλους λόγων· *«ἐν δὲ τῷ Φαίδωνι λέγεται, ὡς καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι αἴτια τὰ εἴδη ἐστί, καίτοι τῶν εἰδῶν ὄντων ὅμως οὐ γίγνεται τὰ μετέχοντα, ἐὰν μὴ ᾖ τὸ κινῆσον»*[2]. Ἡμεῖς ἐν τοῖς προηγουμένοις ἄλλως ἡρμηνεύσαμεν τὸ χωρίον τοῦ Φαίδωνος, νομίζομεν δὲ ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ ἀνεύρῃ καὶ ἀντιφάσεις ἐν τῇ τῶν ἰδεῶν διδασκαλίᾳ τοῦ Πλάτωνος, ἣν ἀποκρούει, ἤγαγεν αὐτὸν ἐνταῦθα εἰς ἐσφαλμένην ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου τούτου[3].

Προσεπαθήσαμεν ἐν τοῖς μέχρι τοῦδε νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι αἱ ἰδέαι οὐδὲ ἐν τῷ Φαίδωνι εἶναι αἰτίαι τῶν ὄντων δημιουργικαὶ καὶ ὅτι ἄρα ἡ τοῦ Zeller γνώμη καὶ ἐκ τούτου ἐλέγχεται οὖσα ἐσφαλμένη. Ἀλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι αἱ μόναι αἰτίαι κατὰ Πλάτωνα, πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ νοήσωμεν τὴν αἰτιότητα ταύτην; Ὁ Zeller ἀποκρίνεται ὅτι ὁ φιλόσοφος τὰ αἰσθητὰ δὲν θεωρεῖ ὡς ἔχοντα ἰδιαιτέραν τινὰ ὕπαρξιν παρὰ τὰς ἰδέας, ὅτι δὲ μόνον ἀληθῆ ὄντα λέγει τὰς ἰδέας, νομίζει δὲ ὅτι ἡ φύσις τῶν αἰσθητῶν κεῖται ἐν τῇ συνδέσει τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος[4]. Καὶ ἐὰν ἐρωτήσωμεν, τίς συντελεῖ τὴν σύνδεσιν ταύτην τοῦ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, ὁ Zeller λέγει ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων, εἰς ἃ ἀναφέρονται· ὅτι τὰ πράγματα ὀφείλουσι τὴν οὐσίαν, ἣν ἔχουσιν, εἰς τὰς ἰδέας, πρὸς ἃς κοινωνοῦσιν· ὅτι αἱ ἰδέαι ἑνὶ λόγῳ εἶναι αἱ ἔμμονοι οὐσίαι τῶν ὄντων[5]. Καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα συνάπτονται πρὸς τὴν γνωστὴν τοῦ Zeller γνώμην, καθ' ἣν βάσις τῶν αἰσθητῶν εἶναι τὸ

[1] Π. γεν. κ. φθ. Β 9. 335 β 7 κ. ἑξ. Πρβλ. Μ. τ. φ. Α 9, 991 β 3 κ. ἑξ.
[2] Μ. τ. φ. Α 9. 991 β 3 κ. ἑξ.
[3] Εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ ἄλλοι ἔχουσι τὴν γνώμην ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρερμηνεύει ἐνιαχοῦ τὸν Πλάτωνα, οἷον ὁ *Zeller* (Plat. Stud. 210 κ. ἑξ. 257 κ. ἑξ., Philos. d. Gr. II, 1[4], 755 κ. ἑξ. ὁ *Weisse* (Z. Arist. Physik σελ. 448, 472 κ. ἑξ.), ὁ *Stallbaum* (Jahrb. f. Klass. Philol. 35, 63, 65).
[4] II, 1[4], 745.
[5] II. 1[4], 686 κ. ἑξ 745. Συμφέρονται πρὸς ταῦτα καὶ ὁ *Deuschle* (Plat. Mythen 3 κ. ἄ.), ὁ *Susemihl* (Genet. Entw. I, 352, 466 κ. ἄ), ὁ *Ribbing* (Genet. Darstellung I, 262 κ. ἄ.).

μὴ ὄν. Θὰ προσπαθήσωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα νὰ δείξωμεν ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι ὀρθή, ὅτι τὸ φιλοσοφικὸν τοῦ Πλάτωνος σύστημα προϋποθέτει πάντως τὴν ὕπαρξιν ὕλης καὶ ὅτι ὁ Πλάτων παρὰ τὰς ἰδέας καὶ ἄλλας δέχεται ἀρχάς. Ἐνταῦθα θὰ ἀρκεσθῶμεν τοῦτο μόνον νὰ δείξωμεν, ὅτι αἱ ἰδέαι κατὰ τὰς σαφεῖς καὶ ἀναμφιλέκτους τῶν πλατωνικῶν συγγραμμάτων μαρτυρίας δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἔμμονοι. Ρητῶς λέγεται ἐν τῷ Συμποσίῳ ὅτι τὸ καθ' αὑτὸ καλὸν ὑπάρχει κεχωρισμένον ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τῶν μετεχόντων αὐτοῦ· *«οὐδέ που ὂν (τὸ καλὸν) ἐν ἑτέρῳ τινί, οἷον ἐν ζῴῳ ἢ ἐν γῇ ἢ ἐν οὐρανῷ ἢ ἔν τῳ ἄλλῳ, ἀλλ' αὐτὸ καθ' αὑτό, μεθ' αὑτοῦ μονοειδὲς ἀεὶ ὄν»* [1]. Ὡσαύτως ἐν Παρμενίδῃ *«αὐτὸς σὺ οὕτω διῄρησαι, ὡς λέγεις, χωρὶς μὲν εἴδη ἄττα, χωρὶς δὲ τὰ τούτων αὖ μετέχοντα»* [2]. Καὶ ἐν Τιμαίῳ· *«ὁμολογητέον ἓν μὲν εἶναι τὸ κατὰ ταὐτὰ εἶδος ἔχον ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, οὔτε εἰς ἑαυτὸ εἰσδεχόμενον ἄλλο, οὔτε αὐτὸ εἰς ἄλλο ποι ἰόν»* [3]. Κατὰ ταῦτα ὑπάρχει πάντως ἡ ἰδέα ἀείποτε καθ' αὑτήν, οὔτε δὲ ἄλλο τι δέχεται ἐν ἑαυτῇ οὔτε αὐτὴ εἰς ἄλλο τι μεταβαίνει. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀγνοεῖ τοιαύτην ἐμμονὴν τῶν ἰδεῶν παρὰ Πλάτωνι. Τοὐναντίον μαρτυρεῖ ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι χωριστά, ὡς εὕρομεν καὶ παρὰ Πλάτωνι [4]. Ἀλλ' ὁ Zeller νομίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρενόησεν ἐνταῦθα τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν [5]. Ἔπειτα, ἐὰν ἐδεχόμεθα τὴν περὶ ἐμμονῆς τῶν ἰδεῶν ὑπόθεσιν, ἔπρεπεν αἱ ἰδέαι νὰ ἔχωσι κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ ψυχήν, ὅπερ καὶ ἐν τῷ Σοφιστῇ πολλαχῶς ἀπεδείξαμεν ἄτοπον. Ἀποδεικνύεται δὲ καὶ ἐν τῷ Φαίδωνι τοιοῦτον, ὅπου αἱ ἰδέαι οὐχὶ ἅπαξ χαρακτηρίζονται ὡς ἡ οὐσία, ἥτις *«ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχει καὶ οὐδέποτε οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἀλλοίωσιν οὐδεμίαν ἐνδέχεται»* [6]. Τρίτον, ἐὰν αἱ ἰδέαι εἶχον ζωὴν καὶ ψυχὴν καὶ ἦσαν ἔμμονοι ἐν τοῖς πράγμασιν, θὰ ἦσαν ζῶντα καὶ τὰ πράγματα τὰ μετέχοντα αὐτῶν. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τῆς ἐν τῷ Παρμενίδῃ παρατηρήσεως τοῦ Πλάτωνος· *«οὐκ ἀνάγκη, εἰ τἆλλα φῂς τῶν εἰδῶν μετέχειν, ἢ δοκεῖν σοι ἐκ νοημάτων ἕκαστον εἶναι καὶ πάντα νοεῖν ἢ νοήματα ὄντα ἀνόητα εἶναι;»* [7]. Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ χωρίον

[1] 211 B.
[2] 130 B.
[3] 52 A.
[4] Μ. τ. φ. Μ 4. 1078 β 30 κ. ἄ.
[5] II, 1^4, 741.
[6] 78 D.
[7] 132 B κ. ἑξ.

τοῦτο ἀντέταξεν ὁ Zeller [1] εἰς τὸν Stallbaum ἰσχυριζόμενον ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι νοήματα τοῦ θεοῦ [2]. Πλὴν τούτου θὰ προσενέμομεν εἰς τὸν Πλάτωνα καί τινα ἀντίφασιν· διότι, ἐὰν αἱ ἰδέαι ἦσαν ἔμμονοι ἐν τοῖς πράγμασι, θὰ ἦσαν ταῦτα αὐταὶ αἱ ἰδέαι, ἃς ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει ὡς ἀναλλοιώτους, καὶ θὰ ἦσαν ἀδιάφθορα, καὶ ἐὰν δ' ἐφθείροντο ταῦτα, αἱ ἰδέαι θὰ ἀπήρχοντο ἀπ' αὐτῶν σῶαι. Ἀλλ' ὁ Πλάτων τοιαύτην τινὰ ἐκδοχὴν ἀποκρούει ἐν τῷ Φαίδωνι λέγων· *«ἀλλὰ τί κωλύει, φαίη ἄν τις, ἄρτιον μὲν τὸ περιττὸν μὴ γίγνεσθαι ἐπιόντος τοῦ ἀρτίου, ὥσπερ ὡμολόγηται, ἀπολομένου δὲ αὐτοῦ ἀντ' ἐκείνου ἄρτιον γεγονέναι; τῷ ταῦτα λέγοντι οὐκ ἂν ἔχοιμεν διαμάχεσθαι, ὅτι οὐκ ἀπόλλυται· τὸ γὰρ ἀνάρτιον οὐκ ἀνώλεθρόν ἐστιν· ἐπεὶ εἰ τοῦτο ὡμολόγητο ἡμῖν, ῥᾳδίως ἂν διεμαχόμεθα ὅτι ἐπελθόντος τοῦ ἀρτίου τὸ περιττὸν καὶ τὰ τρία οἴχεται ἀπιόντα· καὶ περὶ πυρὸς καὶ θερμοῦ καὶ τῶν ἄλλων οὕτως ἂν διεμαχόμεθα. ἢ οὔ; πάνυ μὲν οὖν»* [3]. Μόνην τὴν ἰδέαν τῆς ζωῆς ἀποδέχεται ὡς ἀνώλεθρον. Πρὸς τούτοις, ἐὰν ἀπεδεχόμεθα τὴν ἐμμονὴν τῶν ἰδεῶν ἐν τοῖς πράγμασι, θὰ ἠρχόμεθα ἐπὶ τὴν διαίρεσιν καὶ τὸν κερματισμὸν τῶν ἰδεῶν, τοῦτο δὲ ἀποκρούει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Παρμενίδῃ [4]. Ἄλλως τε καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πῶς αἱ ἰδέαι ὡς τὸ ἑνιαῖον καὶ παραμόνιμον καὶ μὴ ὑπάρχον ἐν χώρῳ καὶ τὸ ὄντως ὂν δύναται νὰ συνδέηται μετὰ τοῦ ὅλως μεριστοῦ καὶ κινητοῦ καὶ μεταβαλλομένου, οἷα εἶναι τὰ αἰσθητά [5]. Ὁ Zeller ἐπιζητεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ἐμμονὴν τῶν ἰδεῶν κατὰ τρόπον οὐχὶ ὅλως σαφῆ. Λέγει δῆλα δὴ τὰ ἑξῆς· «Εἶναι ἡ αὐτὴ οὐσία, ἥτις ἐν μὲν τῇ ἰδέᾳ εἶναι καθαρὰ καὶ ἀκεραία, ἐν δὲ τοῖς αἰσθητοῖς ἀτελὴς καὶ συγκεχυμένη· ἡ μία ἰδέα φαίνεται ὡς πολλαπλότης ἐν τοῖς αἰσθητοῖς. Τὰ αἰσθητὰ εἶναι τὰ ἀπεικάσματα, ἡ πολλαπλῆ θλᾶσις τῶν ἀκτίνων αὐτῆς ἐν τῷ κενῷ καὶ σκοτεινῷ χώρῳ τοῦ ἀπείρου» [6]. Ἀλλ' ἐὰν ἡ ἰδέα εἶναί τι ζῶν, ὡς πιστεύει ὁ Zeller, πῶς δυνάμεθα νὰ λέγωμεν περὶ αὐτῆς τὰ τοιαῦτα;

Προσθετέον δὲ εἰς τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημένα καὶ τοῦτο, ὅτι οὐδὲ

[1] II. 1^4, 670, 3.
[2] Εἰς Παρμ. 269 (Τιμ. 4) «Ideas esse sempiternas numinis divini cogitationes, in quibus inest ipsa rerum essentia etc».
[3] 106 B κ. ἑξ.
[4] 131 B κ. ἑξ.
[5] Ταύτην τὴν δυσχέρειαν αἰσθάνεται καὶ ὁ Zeller (II, 1^4 763 κ. ἑξ.)
[6] II, 1^4, 746.

ἡ γένεσις τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ διὰ τῆς ἐμμονῆς τῶν ἰδεῶν ἐν τοῖς πράγμασι. Διότι θὰ εἶναι ἀνάγκη, ἐὰν ἀποδεχθῶμεν ταύτην, νὰ παραγάγωμεν τὸ κακὸν ἐκ τῶν ἰδεῶν, ἀντίκειται δὲ τοῦτο ἄντικρυς εἰς τὴν λοιπὴν τοῦ φιλοσόφου διδασκαλίαν. Σαφῶς καὶ διαρρήδην διδάσκει ὁ Πλάτων ὅτι τὸ κακὸν δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ θεοῦ (δῆλα δὴ ἐκ τῶν ἰδεῶν κατὰ τὸν Zeller καὶ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ), ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἔκ τινος *ἀνάγκης*, ἥτις χαρακτηρίζει ἀναντιρρήτως τοὺς νόμους τῆς σωματικῆς φύσεως. Δὲν δύναται δὲ νὰ τεθῇ ἐκποδὼν κατὰ τὴν δημιουργίαν ὑπὸ τοῦ λόγου τοῦ προερχομένου ἐκ τοῦ θεοῦ[1]. Καὶ τὸ ἠθικὸν δὲ κακὸν δὲν δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ διὰ τῆς τοιαύτης ἐκδοχῆς, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα, ἵνα μηδὲν εἴπωμεν πάλιν περὶ τούτου, ὅτι ἡ ἐν τοῖς αἰσθητοῖς ἀφ᾽ ἑαυτῶν ἐμφάνισις τῶν ἰδεῶν ἀντίκειται εἰς ῥητὰς ἐκφράσεις τοῦ Πλάτωνος, καθ᾽ ἃς αἱ ἰδέαι εἶναι μόνον *παραδείγματα*[2], ἀπεικάσματα δὲ τούτων εἶναι τὰ πράγματα καὶ ἔχουσι τὴν μορφὴν αὐτῶν, ἐν ὅσῳ ὑπάρχουσι[3], γίνονται δὲ καὶ φθείρονται χωρὶς αἱ ἰδέαι νὰ πάσχωσί τι[4]. Ποιητικὴ δὲ ἀρχὴ τῶν μὲν φυσικῶν ὄντων εἶναι ὁ νοῦς, ὁ θεός, τῶν δὲ προϊόντων τῆς τέχνης καὶ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν κακιῶν δημιουργὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος[5].

Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, νομίζομεν, σαφῶς ὅτι ἐμμονὴ τῶν ἰδεῶν ἐν τοῖς οὖσιν, ὡς ὁ Zeller διδάσκει, δὲν φέρεται παρὰ Πλάτωνι, οὐδὲ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ὅλην διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου, ὁ δὲ ἀποδεχόμενος ταύτην ἄγεται ἀπὸ ἀτοπίας εἰς ἀτοπίαν, ὅτι ἄρα τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος γνώμης τοῦ Zeller καταπίπτει, ἐὰν ἀκριβέστερον ἐξετάσωμεν τὰ κατὰ τὸ πλατωνικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα.

Ἐὰν νῦν ἐπισκοπήσωμεν τὴν ἐν τῷ Φαίδωνι διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνος, συνάγομεν τὰ ἑξῆς. Αἱ ἰδέαι εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἀναλλοίωτόν τι, τὰ δὲ ὁμώνυμα αἰσθητὰ εἶναί τι φθειρόμενον καὶ ἀπολλύμενον[6], ὅπερ ἔχει τὴν μορφὴν τῆς ἰδέας ἐφ᾽ ὅσον ὑπάρχει[7]. Ποιητικὴ

---

[1] Τιμ 47 Ε κ. ἑξ.
[2] Θεαίτ. 176 Ε. Πολ. 540 κ. ἄλλ. Τίμ. 28 Α, 37 C κ. ἄλλ.
[3] Παρμ. 132 D. Φαιδρ. 250 Α. Τιμ. 51 Α. Φαίδ. 103 Ε.
[4] Συμπ. 211 Β *«γιγνομένων τε τῶν ἄλλων καὶ ἀπολλυμένων μηδὲν ἐκεῖνο μήτε τι πλέον μήτε ἔλαττον γίγνεσθαι μηδὲ πάσχειν μηδέν»*,
[5] Ὡς ἐλέχθη καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν.
[6] 78 D κ. ἄλλ.
[7] 103 Ε.

ἀρχὴ δὲν εἶναι αἱ ἰδέαι, ἀλλ᾽ ὡς ἐν τῷ Σοφιστῇ[1], θεία τις δύναμις, ἥτις μετὰ φρονήσεως δημιουργεῖ καὶ κυβερνᾷ πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ[2].

Γ. ΑΙ ΙΔΕΑΙ ΕΝ ΤΩι ΦΙΛΗΒΩι

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸν Φίληβον, ὅπου ὁ Zeller νομίζει πάλιν ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι ποιητικαὶ αἰτίαι.

Ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ ἐξετάζεται, ἐὰν ἡ χαρὰ καὶ ἡ ἡδονὴ καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι τὸ ἀγαθόν, ὅπως ὁ Φίληβος ἰσχυρίζεται, ἢ ἡ φρόνησις καὶ τὸ νοεῖν καὶ ἡ μνήμη καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις[3]. Ἀφ᾽ οὗ δὲ ὁμολογεῖται ὅτι οὔτε ἡ ἡδονὴ οὔτε ἡ φρόνησις εἶναι τὸ ἀγαθόν, διότι οὐδετέρα τούτων παρέχει μόνη τὴν εὐδαιμονίαν, ἣν ὀφείλει νὰ παρέχῃ τὸ ἀγαθόν[4], ἀλλὰ ὁ βίος ὁ μεμειγμένος ἐκ φρονήσεως καὶ καθαρᾶς ἡδονῆς[5], ἐρευνᾶται περαιτέρω ἂν ἡ φρόνησις προσήκει νὰ τύχῃ τῶν δευτερείων ἢ ἡ ἡδονή. Ἵνα δὲ ἀποδείξῃ ὁ Σωκράτης ὅτι ἡ φρόνησις, ἥτις εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν ἀνωτάτην αἰτίαν, εἶναι ἐγγυτέρα πρὸς τὸ ἀνώτατον ἀγαθὸν ἢ ἡ ἡδονή, ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπαγάγῃ ταῦτα, τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἡδονήν, εἰς τὰς ἀνωτάτας ἀρχάς[6], διακρίνει δὲ τοιαύτας πρῶτον τὸ ἄπειρον, δεύτερον τὸ πέρας, τρίτον τὸ συμμισγόμενον, τέταρτον τὴν αἰτίαν[7] τῆς συμμείξεως τούτων πρὸς ἄλληλα.

Ἐν τῇ διακρίσει δὲ ταύτῃ τῶν ἀρχῶν δὲν μνημονεύονται ῥητῶς αἱ ἰδέαι[8]· ὅτι ὅμως αὗται συμπίπτουσι πρὸς τὴν μίαν τῶν ἀρχῶν

---

[1] 265 C *«θεοῦ δημιουργοῦντος»*, *«τὴν φύσιν αὐτὰ γεννᾶν μετὰ λόγου τε καὶ ἐπιστήμης θείας ἀπὸ θεοῦ γιγνομένης»*.
[2] 97 D, 99 C, 62 Β κ. ἑξ., 63 C.
[3] 11 Β κ. ἑξ.
[4] 11 D, 20 C κ. ἄλλ.
[5] 22 Α κ. ἑξ.
[6] 23 C κ. ἑξ.
[7] Τὰ δύο διεσπασμένα καὶ διεσχισμένα εἴδη, περὶ ὧν γίνεται λόγος ἐν 23 Ε δὲν εἶναι τὸ *ἄπειρον* καὶ τὸ *ξυμμισγόμενον*, ὡς λέγει ὁ Zeller, ἀλλὰ τὸ *ἄπειρον* καὶ τὸ *πέρας*. Διότι ῥητῶς λέγεται αὐτόθι *«λέγω τοίνυν τὰ δύο, ἃ προτίθεμαι, ταῦτ᾽ εἶναι ἅπερ νῦν δή, τὸ μὲν ἄπειρον, τὸ δὲ πέρας ἔχον κτλ.»* (24 Α. πρβλ. 25 D *«ἣν (τὴν τοῦ πέρατος γένναν) καὶ νῦν δὴ δέον ἡμᾶς, καθάπερ τὴν τοῦ ἀπείρου συνηγάγομεν εἰς ἕν, οὕτω καὶ τὴν τοῦ περατοειδοῦς συναγαγεῖν, οὐ συνηγάγομεν κτλ.»*. Οὕτως ἑρμηνεύει καὶ ὁ Stallbaum (Plat. Phileb., σελ. 160 κ. ἑξ.).
[8] Ἐκ τούτου τοῦ λόγου ὁ *Schaarschmidt* ἐθεώρησε τὸν διάλογον τοῦτον νόθον. Ἀλλ᾽ ὀρθότερον ὁ Zeller (II, 1^4 691, 3) ἐδίδαξεν ὅτι αἱ ἰδέαι ἐνταῦθα ῥητῶς μνημονεύονται (15 Α. 16 C κ. ἑξ. 58 C. 61 Ε κ. ἑξ. κ. ἄλλ.).

τούτων, εἶναι πρόδηλον. Καὶ τοῦτο δὲ εἶναι φανερόν, ὅτι οὔτε μετὰ τοῦ ἀπείρου οὔτε μετὰ τοῦ ξυμμισγομένου εἶναι δυνατὸν νὰ συμπίπτωσιν αὗται. Διότι τὸ μὲν ἄπειρον εἶναι κατὰ τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ τὴν γινομένην ἐν τῷ διαλόγῳ πᾶν ὅ,τι δέχεται τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἧττον καὶ τὰ ὅμοια, ἤτοι ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Πλάτων κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ὠνόμαζε *μέγα* καὶ *μικρὸν* ἐν τῇ προφορικῇ αὐτοῦ διδασκαλίᾳ[1] συμπίπτει δὲ πρὸς αὐτὸ ὄχι μόνον ἡ πλατωνικὴ ὕλη, τὸ παντελῶς ἄμορφον τοῦ Τιμαίου, ὅπερ ὑπόκειται ὡς βάσις πάντων τῶν γιγνομένων[2], ἀλλὰ πᾶν τὸ φορητὸν καὶ ἄμορφον γένος, ὅπερ ὑπ' οὐδενὸς σταθεροῦ μέτρου δεσμεύεται[3], φέρεται δὲ καὶ ἐν τοῖς ψυχικοῖς φαινομένοις[4]. Τὸ δὲ συμμισγόμενον ὁρίζεται ὡς ἡ *γεγενημένη οὐσία*[5], οὐδεμία δὲ ἀμφιβολία ὅτι εἶναι πᾶν τὸ ἐκ τῆς ἐμπειρίας προϊόν, τὸ αἰσθητόν, τὸ γεγενημένον καὶ τὸ γιγνόμενον, ὅπερ γίνεται ἐκ τῆς μείξεως τοῦ ἀπείρου μετὰ τοῦ πέρατος[6].

Οὕτως ὑπολείπονται τὰ δύο ἄλλα γένη τοῦ ὄντος, τὸ πέρας καὶ ἡ αἰτία. Ἀλλὰ καὶ πάλιν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν αἱ ἰδέαι ὑπάγωνται εἰς τὸ πρῶτον τούτων ἢ εἰς τὸ δεύτερον. Οἱ πλεῖστοι τῶν σοφῶν εἶναι τῆς γνώμης ὅτι αἱ ἰδέαι συμπίπτουσι μετὰ τοῦ πρώτου εἴδους, ἤτοι μετὰ τοῦ πέρατος· οὕτως ἐν ἄλλοις ὁ Brandis, ὁ Steinhart, ὁ Susemihl, ὁ Rettig, ὁ Teichmüller. Ὁ δὲ Zeller νομίζει ὅτι συμπίπτουσιν αὗται μετὰ τῆς αἰτίας[7].

Ἀλλ' ὅτι ἡ ἐν τῷ Φιλήβῳ αἰτία εἶναί τι ὅλως ξένον πρὸς τὰς ἰδέας, θὰ δείξωμεν ἐν τοῖς ἑπομένοις. Ἡ αἰτία ἐνταῦθα εἶναι τὸ

[1] Φυσ. Γ 4. 203 α 15 «*Πλάτων δύο τὰ ἄπειρα, τὸ μέγα καὶ τὸ μικρὸν*» 6. 206 β 27 «*καὶ Πλάτων διὰ τοῦτο δύο τὰ ἄπειρα ἐποίησεν, ὅτι καὶ ἐπὶ τὴν αὔξην δοκεῖ ὑπερβάλλειν καὶ εἰς ἄπειρον ἰέναι καὶ ἐπὶ τὴν καθαίρεσιν*».

[2] Τίμ. 48 Ε κ. ἑξ.

[3] «*Ὁπόσ' ἂν ἡμῖν φαίνηται μᾶλλόν τε καὶ ἧττον γιγνόμενα καὶ τὸ σφόδρα καὶ ἠρέμα δεχόμενα καὶ τὸ λίαν καὶ ὅσα τοιαῦτα πάντα εἰς τὸ τοῦ ἀπείρου γένος ὡς εἰς ἓν δεῖ πάντα ταῦτα τιθέναι*». Φίληβ. 24 Ε κ. ἑξ.

[4] 31 Α κ. ἑξ.

[5] 27 Β. Πρβλ. 26 D «*γένεσις εἰς οὐσίαν ἐκ τῶν μετὰ πέρατος ἀπειργασμένων μέτρων*».

[6] Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ *Jackson*, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι συμπίπτουσι πρὸς τὸ συμμισγόμενον, δὲν συμφωνοῦμεν. Δικαίως ὁ Zeller ἀπέκρουσεν αὐτὴν (Sitzungsber. A. Berl. Akad. 1887, σελ. 199 κ. ἄ. Πρβλ. καὶ Philos. d. Gr. II, 1[4], 668, 3. 692, 1).

[7] II, 1[4], 691.

ἐνεργοῦν τὴν μεῖξιν τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πέρατος, ἐξ ἧς προέρχονται τὰ αἰσθητά. «*ὅρα γάρ*», λέγεται, «*εἴ σοι δοκεῖ ἀναγκαῖον εἶναι τὰ γιγνόμενα διά τινα αἰτίαν γίγνεσθαι. Ἔμοιγε· πῶς γὰρ ἂν χωρὶς τούτου γίγνοιτο;*»[1]. Καὶ γίνεται ἐκ τούτων φανερὸν ὅτι ἡ αἰτία ἐνταῦθα εἶναι ὅ,τι καὶ ὁ ἐν τῷ Τιμαίῳ δημιουργός, περὶ οὗ λέγεται «*πᾶν δὲ αὖ τὸ γιγνόμενον ὑπ' αἰτίου τινὸς ἐξ ἀνάγκης γίγνεσθαι· παντὶ γὰρ ἀδύνατον χωρὶς αἰτίου γένεσιν σχεῖν*»[2]· καὶ πάλιν «*τῷ δ' αὖ γενομένῳ φαμὲν ὑπ' αἰτίου τινὸς ἀνάγκην εἶναι γενέσθαι*»[3]. Ἡ ὅλη περιγραφὴ τῆς αἰτίας συμπίπτει ἔν τε τῷ Φιλήβῳ καὶ τῷ Τιμαίῳ ἀκριβῶς. Ἐν τῷ Φιλήβῳ χαρακτηρίζεται ἡ αἰτία ὡς τὸ *ποιοῦν*[4]· ἔπειτα ὡς τὸ *τὰ πάντα δημιουργοῦν*[5] καὶ ὡς *νοῦς βασιλεὺς ἡμῖν οὐρανοῦ τε καὶ γῆς*[6], *νοῦς καὶ φρόνησις θαυμαστή*[7], *ἥτις τὰ ξύμπαντα καὶ τόδε τὸ καλούμενον ὅλον συντάσσει καὶ κυβερνᾷ*. Ἐν δὲ τῷ Τιμαίῳ ὀνομάζεται αὕτη *δημιουργός*[8], *ποιητὴς καὶ πατὴρ τοῦδε τοῦ παντός*[9], *ὁ ποιῶν*[10], *ὁ ἅπαντα ταῦτα διατάξας*[11], *ὁ θεός*[12]. Ἡ αἰτία εἶναι ἀρχὴ νοοῦσα, νοῦς, ὡς ὁ τοῦ Ἀναξαγόρου[13] καὶ τοῦ Σωκράτους[14], ὅστις συντάσσει τὸ ὅλον, ὅπως λέγεται σαφῶς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ὑλιστάς. Οὕτω λέγεται ἐνταῦθα «*πότερον, ὦ Πρώταρχε, τὰ ξύμπαντα καὶ τόδε τὸ καλούμενον ὅλον ἐπιτροπεύειν φῶμεν τὴν τοῦ ἀλόγου καὶ εἰκῇ δύναμιν καὶ τὸ ὅπῃ ἔτυχεν, ἢ τἀναντία, καθάπερ οἱ πρόσθεν ἡμῶν ἔλεγον, νοῦν καὶ φρόνησίν τινα θαυμαστὴν συντάττουσαν διακυβερνᾶν;*»[15]· καὶ πάλιν· «*τοῦτον δὴ τὸν λόγον ἡμᾶς μή τι μάτην δόξῃς, ὦ Πρώταρχε,*

[1] 26 Ε.

[2] 28 Α.

[3] 28 C

[4] 26 Ε «*οὐκοῦν ἡ τοῦ ποιοῦντος φύσις οὐδὲν πλὴν ὀνόματι τῆς αἰτίας διαφέρει, τὸ δὲ ποιοῦν καὶ τὸ αἴτιον ὀρθῶς ἂν εἴη λεγόμενον ἕν ; Ὀρθῶς*».

[5] 27 Β.

[6] 28 C «*Πάντες γὰρ συμφωνοῦσιν οἱ σοφοὶ ἑαυτοὺς ὄντως σεμνύνοντες, ὡς νοῦς ἐστι βασιλεὺς ἡμῖν οὐρανοῦ τε καὶ γῆς*».

[7] 28 Ε. Πρβλ. 30 C.

[8] 28 Α.

[9] 28 C.

[10] 31 Α.

[11] 42 Ε.

[12] 30 Α κ. ἑξ. 31 Β. 32 Β κ. ἄλλ.

[13] Πρβλ. καὶ Φαίδ. 97 Β κ. ἑξ.

[14] Ἀπομν. 1, 4, 17.

[15] 28 D.

εἰρηκέναι, ἀλλ' ἔστι τοῖς μὲν πάλαι ἀποφηναμένοις, ὡς ἀεὶ τοῦ παντὸς νοῦς ἄρχει, ξύμμαχος ἐκείνοις κτλ.»[1]. Ὁ Ἀναξαγόρας ἀπὸ τῆς ἁρμονίας ὁρμώμενος τοῦ παντὸς ἐδίδαξεν ὅτι τὰ πάντα διεκόσμησε νοῦς[2], ὁμοίως δὲ ὁ Σωκράτης, ὅστις, ὡς μαρτυροῦσι τὰ τοῦ Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα ἐκ τῆς σκοπιμότητος τοῦ κόσμου συνῆγεν ὅτι ὑπάρχει φρόνησις τὸ πᾶν συντάσσουσα καὶ κυβερνῶσα.

Ἡ φρόνησις αὕτη ἡ ἐν τῷ παντὶ εἶναι κατὰ Σωκράτη ὡς ὁ νοῦς ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ[3]. Πρὸς ἀμφοτέρους τούτους ὁ Πλάτων συμφερόμενος διδάσκει ὅτι ὁ κόσμος προϋποθέτει πάντως ἀρχήν τινα δημιουργικὴν μετὰ νοῦ ἐνεργοῦσαν· καὶ ἀποδέχεται[4] τὴν ἀρχὴν τῶν μεγάλων τούτων προδρόμων, ὅπως φαίνεται καὶ ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ.

Ἀλλ' ἐὰν ἡ αἰτία, ὅπως ἐδείχθη ἤδη, εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὸν ἐν τῷ Τιμαίῳ δημιουργόν, ἀδύνατον παντάπασι νὰ συμπίπτῃ αὕτη πρὸς τὰς ἰδέας. Ἐν τῷ Τιμαίῳ αἱ ἰδέαι εἶναί τι πάντῃ διάφορον τοῦ δημιουργοῦ, ἀκίνητον παράδειγμα[5], καθ' ὃ ὁ θεὸς δημιουργεῖ τὸν κόσμον[6], ἤτοι ἡ τυπικὴ ἀρχή, ἐν ᾧ ὁ δημιουργὸς εἶναι ἡ ποιητικὴ ἀρχή. Οὐχὶ ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα ἐν τῷ Φιλήβῳ. Καὶ ἐνταῦθα αἱ ἰδέαι εἶναί τι καθ' αὑτό[7], ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχον[8], ἐν ᾧ τὰ καθ' ἕκαστον γίνονται καὶ φθείρονται[9]. Ποιητικὴ

[1] 30 D.

[2] Παρὰ Σιμπλ. 33. 156, 13 *«Πάντα διεκόσμησε νόος καὶ τὴν περιχώρησιν ταύτην, ἣν νῦν περιχωρεῖ τά τε ἄστρα καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ ὁ ἀὴρ καὶ ὁ αἰθὴρ οἱ ἀποκρινόμενοι»*.

[3] Ἀπομν. 1, 4, 17 *«ὦ 'γαθέ, κατάμαθε, ὅτι ὁ σὸς νοῦς ἐνὼν τὸ σὸν σῶμα ὅπως βούλεται μεταχειρίζεται. Οἴεσθαι οὖν χρὴ καὶ τὴν ἐν τῷ παντὶ φρόνησιν τὰ πάντα, ὅπως ἄν αὐτῇ ἡδὺ ᾖ, οὕτω τίθεσθαι κτλ.»*. Πρβλ. 1, 4, 18 *«σὺ δὲ σαυτὸν φρόνιμόν τι δοκεῖς ἔχειν, ἄλλοθι δὲ οὐδαμοῦ οὐδὲν οἴει φρόνιμον εἶναι; Καὶ ταῦτα εἰδὼς ὅτι γῆς τε μικρὸν μέρος ἐν τῷ σώματι πολλῆς οὔσης ἔχεις,—νοῦν δὲ ἄρα οὐδαμοῦ ὄντα σε εὐτυχῶς πως δοκεῖς συναρπάσαι καὶ τάδε τὰ ὑπερμεγέθη καὶ πλῆθος ἄπειρα δι' ἀφροσύνην οὕτως οἴει ἀτάκτως ἔχειν;»* πρβλ. 4, 3, 14.

[4] 28 C. E *«Τὸ δὲ νοῦν πάντα διακοσμεῖν αὐτὰ φάναι καὶ τῆς ὄψεως τοῦ κόσμου καὶ ἡλίου καὶ σελήνης καὶ πάσης τῆς περιφορᾶς ἄξιον, καὶ οὐκ ἄλλως ἔγωγ' ἂν περὶ αὐτῶν εἴποιμι, οὐδ' ἂν δοξάσαιμι»*. Πρβλ. Πολιτ. 273 D. Νόμ. 886 κ. ἑξ. 966 E *«νοῦς ἐστι τὸ πᾶν διακεκοσμηκώς»*.

[5] 38 A.

[6] 28 A. 29 A.

[7] 53 D.

[8] 61 E *«τὰ μήτε γιγνόμενα μήτε ἀπολλύμενα, κατὰ ταὐτὰ δὲ καὶ ὡσαύτως ὄντα ἀεί»*. Πρβλ. 58 A κ. ἄλλ.

[9] 61 D *«γιγνόμενα καὶ ἀπολλύμενα»*. Πρβλ. 59 A.

ἀρχὴ εἶναι ἡ αἰτία, ἥτις δημιουργεῖ τὰ ὄντα μετὰ φρονήσεως, ὅπως ὁ νοῦς ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ[1]. Αἱ ἰδέαι εἶναι ἡ τυπικὴ[2] καὶ ἅμα ἡ τελικὴ ἀρχή[3].

Καὶ συνάγεται ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι τὴν αἰτίαν ὀφείλομεν νὰ θεωρήσωμεν τὴν αὐτὴν οὐχὶ πρὸς τὰς ἰδέας, ὡς ὁ Zeller, οὐδὲ πρὸς τὴν ὑψίστην αὐτῶν, τὴν τοῦ ἀγαθοῦ[4], ἀλλὰ πρὸς τὸν νοῦν. Πῶς πρέπει ὅμως νὰ νοήσωμεν τὸν θεὸν τοῦτον, εἶναι ζήτημα, ὅπερ θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς ἑπομένοις.

Ἀλλ' ἔλθωμεν καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἐκδοχήν, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι συμπίπτουσι πρὸς τὸ πέρας. Ἐν πρώτοις ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ πέρας ἔχει ἀριθμὸν καὶ μέτρον· *«πᾶν ὅ,τιπερ ἂν πρὸς ἀριθμὸν ἀριθμὸς ᾖ μέτρον ᾖ πρὸς μέτρον, ταῦτα ξύμπαντα εἰς τὸ πέρας ἀπολογιζόμενοι καλῶς ἂν δοκοῖμεν δρᾶν τοῦτο· ἢ πῶς σὺ φῄς;—κάλλιστά γε, ὦ Σώκρατες»*[5]. Περαιτέρω χαρακτηρίζεται τὸ πέρας, ὅπερ μειγνύεται μετὰ τοῦ ἀπείρου, ἵνα παραγάγῃ τὰς οὐσίας τῶν πραγμάτων καὶ φαίνεται ὡς στοιχεῖον ἔμμονον παντὸς ὄντος. Ἀλλ' ἐὰν τοῦτο οὕτως ἔχῃ, πῶς δύναται τὸ πέρας νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἰδέαν, ἀφ' οὗ τὰς ἰδέας ὁ Πλάτων, ὡς εἴδομεν ἤδη, ὑπολαμβάνει ὥς τι καθ' αὑτό, καθ' ὃ δημιουργοῦνται τὰ καθ' ἕκαστον; Ἵνα λύσωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο, ὀφείλομεν νὰ ἐρευνήσωμεν πῶς παράγονται τὰ καθ' ἕκαστον. Ἀπειράκις ὁ Πλάτων λέγει ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι τὰ *παραδείγματα, ἀποτυπώματα* δὲ τούτων τὰ αἰσθητά. Τὰ καθ' ἕκαστον, λέγεται ἐν τῷ Φαίδωνι[6], ἔχουσι τὴν μορφὴν τῆς ἰδέας, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσι. Πῶς δὲ λαμβάνουσι τὴν μορφὴν ταύτην; Ἐν τῷ Τιμαίῳ καὶ τῷ Φιλήβῳ γίνεται τοῦτο διὰ τῶν μαθηματικῶν. Κατὰ τὸν Τίμαιον αἱ ἰδέαι, ὡς τὸ καθ' αὑτὸ εἶναι χωρισταὶ ἀπὸ τῶν ὁμωνύμων, ἀκίνητοι ἀρχαί, ἡ δὲ ὕλη εἶναί τι διάφορον τούτων. Ὁ δὲ δημιουργὸς παράγει τὸν κόσμον πρὸς τὰς ἰδέας ἀποβλέπων, μορφώνει δὲ τὴν ὕλην ἀριθμοὺς μεταχειριζόμενος καὶ ἀναλογίαν καὶ συμμετρίαν· *«ὥσπερ οὖν κατ' ἀρχὰς ἐλέχθη,*

[1] 30 A κ. ἑξ.

[2] 62 A κ. ἑξ.

[3] 54 C *«ξύμπασαν δὲ γένεσιν οὐσίας ἕνεκα γίγνεσθαι ξυμπάσης»*. Πρβλ. 53 E 58 D *«εἴ τις πέφυκε τῆς ψυχῆς ἡμῶν δύναμις ἐρᾶν τε τοῦ ἀληθοῦς καὶ πάντα ἕνεκα τούτου πράττειν κτλ»*.

[4] Οὕτως ὁ *Steinhart* καὶ ὁ *Jusemihl*.

[5] 25 A.

[6] 103 E.

ταῦτα ἀτάκτως ἔχοντα ὁ θεὸς ἐν ἑκάστῳ τε αὐτῷ πρὸς αὑτὸ καὶ πρὸς ἄλληλα συμμετρίας ἐνεποίησεν, ὅσας τε καὶ ὅπῃ δυνατὸν ἦν ἀνάλογα καὶ σύμμετρα εἶναι» [1]· καὶ πάλιν. *«Καὶ τὸ μὲν δὴ πρὸ τούτου πάντα ταῦτ' ἔχειν ἀλόγως καὶ ἀμέτρως· ὅτε δ' ἐπεχειρεῖτο κοσμεῖσθαι τὸ πᾶν, πῦρ πρῶτον καὶ ὕδωρ καὶ γῆν καὶ ἀέρα, ἴχνη μὲν ἔχοντα αὑτῶν ἄττα, παντάπασί γε μὴν διακείμενα, ὥσπερ εἰκὸς ἔχειν ἅπαν, ὅταν ἀπῇ τινος θεός, οὕτω δὴ τότε πεφυκότα ταῦτα πρῶτον διεσχηματίσατο, εἴδεσί τε καὶ ἀριθμοῖς»* [2]. Καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ δὲ λέγεται ὅτι τὸ πέρας εἰσάγον ἀριθμὸν αἴρει τὴν τῶν ἐναντίων διαφορὰν καὶ καθιστᾷ ταῦτα σύμμετρα καὶ σύμφωνα [3]. Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ πέρας εἶναι ταὐτὸν καὶ ἐκεῖνο, πρὸς ὃ ὁμοιοῦνται τὰ αἰσθητά, ἤτοι ταὐτὸν πρὸς τὰς ἰδέας, αἵτινες ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου ἐναποτυποῦνται εἰς τὰ αἰσθητά. Ἐὰν δὲ ὁ Zeller ταυτίζῃ τὸ πέρας πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου [4], δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν πρὸς αὐτόν, διότι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου εἶναί τι παρηγμένον, τοιοῦτον δέ τι δὲν εἶναι αἱ ἰδέαι [5].

Καὶ ἐκ τῆς ἐρεύνης ἄρα τοῦ Φιλήβου μετὰ βεβαιότητος συμπεραίνομεν ὅτι ἡ τοῦ Πλάτωνος διδασκαλία ἐν πᾶσι καὶ ἐνταῦθα συμφέρεται πρὸς τὴν ἐν τῷ Τιμαίῳ καὶ δὴ ὅτι ἡ ἐν τῷ Φιλήβῳ αἰτία ταυτίζεται πρὸς τὸν ἐν τῷ Τιμαίῳ δημιουργόν, τὸ δὲ ἄπειρον πρὸς τὴν ὕλην, τὸ δὲ συμμισγόμενον πρὸς τὰ ὁμοιώματα, τὸ δὲ πέρας πρὸς τὰς ἰδέας. Καὶ οὕτως ἀποδεικνύεται, ὡς νομίζομεν, ὅτι τὸ πέρας συμπίπτει μετὰ τῶν ἰδεῶν, τῆς τυπικῆς δῆλον ὅτι ἀρχῆς, ἡ δὲ αἰτία μετὰ τῆς ποιητικῆς αἰτίας, τοῦ θεοῦ.

---

[1] 69 B.

[2] 53 B. Πρβλ. καὶ 52 D καὶ 56 C *«ὑπ' αὐτοῦ (τοῦ θεοῦ) ξυνηρμόσθαι ταῦτα ἀνὰ λόγον»*.

[3] 25 D 26 A κ. ἑξ.

[4] II 1⁴, 780.

[5] Ὁ Πλάτων ἔτασσε τὰ μαθηματικὰ μεταξὺ τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὅπως διδάσκει ὁ *Ἀριστοτέλης* (Μ. τ. φ. A 6. 987a 14) *«ἔτι δὲ παρὰ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ εἴδη τὰ μαθηματικὰ τῶν πραγμάτων εἶναί φησι μεταξύ, διαφέροντα τῶν μὲν αἰσθητῶν τῷ ἀΐδια καὶ ἀκίνητα εἶναι, τῶν δὲ εἰδῶν τῷ τὰ μὲν πόλλ' ἄττα ὅμοια εἶναι, τὸ δὲ εἶδος αὐτὸ ἓν ἕκαστον μόνον»*. Ἀλλ' ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου δὲν δύναται νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὰς ἰδέας. Διότι αὕτη εἶναι ζῶσα, ἐκεῖναι δὲ εἶναι ἀκίνητοι, ὡς μαρτυρεῖ ὁ *Ἀριστοτέλης*. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ *Zeller* ἀναγνωρίζει ταύτην τὴν δυσχέρειαν (II, 1⁴, 781, 1).

Δ. ΑΙ ΙΔΕΑΙ ΕΝ ΤΩι ΤΙΜΑΙΩι

Περιφανῶς ἀκίνητοι εἶναι αἱ ἰδέαι καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ. Ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ ἐκθέτει ὁ Πλάτων τὴν τελολογικὴν περὶ κόσμου θεωρίαν, ἣν μάτην ἐζήτησε παρὰ τοῖς πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφοις καὶ δὴ καὶ παρὰ τῷ Ἀναξαγόρᾳ.

Ἀρχαὶ τοῦ συστήματος αὐτοῦ ὁρίζονται σαφῶς αἱ ἑξῆς· 1. αἱ ἰδέαι, ἀγέννητόν τι καὶ ἀνώλεθρον, ὅπερ ὑπάρχει καθ' αὑτὸ καὶ οὔτε δέχεται ἄλλο εἰς ἑαυτὸ οὔτε αὐτὸ εἰς ἄλλο μεταβαίνει· αἱ ἰδέαι εἶναι τὸ παράδειγμα, πρὸς ὃ βλέπων ὁ δημιουργὸς δημιουργεῖ τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα [1]· 2. τὰ αἰσθητά, ἅτινα ἔν τινι χώρᾳ γίνονται καὶ φθείρονται καὶ εὑρίσκονται ἀείποτε ἐν μεταβολῇ [2]. 3. τὸ ἐν ᾧ γίνονται τὰ αἰσθητά, ἡ τιθήνη, ὡς λέγει, πάσης γενέσεως, ὑποκείμενόν τι, ἐκμαγεῖον, ὅπερ δέχεται τὰ ἀποτυπώματα τῶν ἰδεῶν καὶ κινεῖται καὶ διασχηματίζεται ὑπὸ τούτων [3]. 4. ὁ δημιουργός [4], ἡ ποιητικὴ ἀρχή, ἥτις τὸν κόσμον δημιουργεῖ κατὰ τὰς ἰδέας.

Ὁ θεὸς εὗρε τὴν ὕλην προϋπάρχουσαν [5]. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐδημιούργησεν ἐκ ταύτης καὶ ἐκ τῶν ἰδεῶν τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, εἶτα δὲ τὸ σῶμα τοῦ παντός [6]. Καὶ ἡ μὲν ψυχὴ τοῦ κόσμου εἶναι ἡ αἰτία πάσης κανονικῆς κινήσεως καὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς ἐν τῷ κόσμῳ παρατηρουμένης. Ἡ θαυμαστὴ κίνησις πάντων τῶν οὐρανίων σωμάτων προέρχεται ἐκ ταύτης [7]. Κατόπιν ἐδημιούργησε τὰ ἄστρα, τὴν γῆν ἐν τῷ μέσῳ, τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ πέντε ἄλλους πλανήτας, ἔτι δὲ τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρας [8]. Τελευταῖον ἐδημιούργησε τὸ ἀθάνατον μόριον τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν ἐν τῷ αὐτῷ κρατῆρι, ἐν ᾧ καὶ τὴν τοῦ κόσμου ψυχήν, καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν στοιχείων [9]. Τοσαῦτα ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς αὐτός, ὡς λέγεται ἐν τῷ Τιμαίῳ, πάντα δὲ τὰ ἄλλα τὰ ἐν τῇ φύσει ὄντα κατέλιπεν εἰς τοὺς δημιουργηθέντας θεούς, τὴν

---

[1] 27 D κ. ἑξ. 29 A. 51 D. 52 A *«τὸ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχον ἀκινήτως»*.

[2] 52 A. Πρβλ. 27 D.

[3] 49 A κ. ἑξ. 50 C κ. ἑξ. 52 B κ. ἑξ.

[4] 28 A *δημιουργὸς* C *ποιητὴς καὶ πατὴρ τοῦδε τοῦ παντός*, 30 A *θεός*, *κ. ἄλλ.*

[5] 30 A. 52 D. 69 B. Πρβλ. Πολιτ. 269 D. 273 B.

[6] 34 B κ. ἑξ. Πρβλ. 31 B κ. ἑξ.

[7] 36 D κ. ἑξ. 41 A κ. ἑξ.

[8] 36 B κ. ἑξ. 40 A κ. ἑξ.

[9] 41 D κ. ἑξ.

ψυχὴν τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἄστρα, ἅτινα κατ᾽ ἐντολὴν τοῦ δημιουργοῦ ὤφειλον νὰ γεννῶσι τὸ θνητὸν στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντα τἆλλα ζῷα[1].

Τὸν διάλογον τοῦτον τοῦ Πλάτωνος πολλοὶ ὑπολαμβάνουσιν ὡς μυθικὴν ἔκθεσιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ συστήματος αὐτοῦ δὲν τιμῶσι τοῦτον κατ᾽ ἀξίαν. Οὕτως ὁ Zeller, ὅστις λέγει ὅτι ἐν τῷ Τιμαίῳ τὸ πρῶτον ὁ δημιουργός, ὡς ποιητικὴ αἰτία, τάσσεται παρὰ τὰς ἰδέας, ἀλλ᾽ ἡ σχέσις δημιουργοῦ καὶ ἰδεῶν εἶναι πολὺ σκοτεινὴ καὶ δὲν δύνανται τὰ ἐν τῷ Τιμαίῳ λεγόμενα νὰ διαφωτίσωσι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα[2].

Καὶ εἶναι μὲν ἀναντίλεκτον ὅτι ἡ ἐν τῷ Τιμαίῳ διήγησις ἔχει μυθικὴν μορφήν· οὕτως, ὅταν ὁ δημιουργὸς εἰσάγηται ἀνθρωπομορφικῶς δημιουργῶν τὴν τοῦ κόσμου ψυχὴν καὶ τἆλλα πάντα καὶ εὐφραινόμενος διὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὅπως ὁ θεὸς τῆς μωσαϊκῆς κοσμογονίας[3]. Ἀλλ᾽ ὅτι ὁ πυρὴν τοῦ διαλόγου τούτου περιλαμβάνει τὴν γνησίαν τοῦ Πλάτωνος διδασκαλίαν, θεωροῦμεν ἡμεῖς ἀναμφίβολον ἐκ τῶν ἑξῆς λόγων.

Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ εἰσάγει ὁ Πλάτων τὸν Τίμαιον ὡς ἑξῆς ὁμιλοῦντα περὶ τῶν ἀρχῶν τῶν ὄντων· *«τὸ δ᾽ ἡμέτερον παρακλητέον ᾗ ῥᾷστ᾽ ἂν ὑμεῖς μὲν μάθοιτε, ἐγὼ δὲ ᾗ διανοοῦμαι μάλιστ᾽ ἂν περὶ τῶν προκειμένων ἐνδειξαίμην· ἔστιν οὖν δὴ κατ᾽ ἐμὴν δόξαν διαιρετέον τάδε· τί τὸ ὂν ἀεὶ κτλ.»*[4]. Ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται ἡ ἀληθὴς γνώμη τοῦ Πλάτωνος, ἐλέγχει τὸ μὲν ἡ προσθήκη *«ἐγὼ δὲ ᾗ διανοοῦμαι μάλιστ᾽ ἄν»*, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ συμφωνία τῶν ἀρχῶν, περὶ ὧν ἐνταῦθα ὁ λόγος πρὸς τὰς τοῦ Φιλήβου[5]. Τὴν ἀληθῆ τοῦ φιλοσόφου γνώμην δεικνύουσι καὶ τὰ ἔπειτα ἐν τῷ διαλόγῳ λεγόμενα, ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ διδασκαλία εἶναι ἡ πιθανωτάτη[6], ὁ δὲ λόγος τῆς τοιαύτης ἐκθέσεως

[1] 41 B κ. ἑξ. 42 E κ. ἑξ. 69 C *«καὶ τῶν μὲν θείων αὐτὸς γίγνεται δημιουργός, τῶν δὲ θνητῶν τὴν γένεσιν τοῖς ἑαυτοῦ γεννήμασι δημιουργεῖν προσέταξεν.*

[2] II, 1[4], 695 - 765.

[3] 37 C *«ὡς δὲ κινηθὲν αὐτὸ καὶ ζῶν ἐνόησε τῶν ἀϊδίων θεῶν (ἰδεῶν) γεγονὸς ἄγαλμα ὁ γεννήσας πατήρ, ἠγάσθη τε καὶ εὐφρανθεὶς ἔτι δὴ μᾶλλον ὅμοιον πρὸς τὸ παράδειγμα ἐπενόησεν ἀπεργάσασθαι»*. Πρβλ. Γενεσ. 1, 1, 31.

[4] 27 D.

[5] Πρβλ. Τιμ. 27 D κ. ἑξ. 48 E καὶ Φιληβ. 23 C κ. ἑξ.

[6] 29 B *εἰκότας λόγους, εἰκότα μῦθον*. 30 B *«κατὰ λόγον τὸν εἰκότα δεῖ λέγειν»*. 44 D. 68 D *«τὰ μὲν οὖν περὶ ψυχῆς ὅσον θνητὸν ἔχει καὶ ὅσον θεῖον καὶ*

ἐν τούτῳ κεῖται, ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περί τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, περὶ ὧν κατ᾽ εἰκασίαν δύναταί τις νὰ ὁμιλῇ, οὐχὶ δὲ κατ᾽ ἀλήθειαν. Τούτου ἕνεκα, ὡς ῥητῶς λέγει ὁ Πλάτων, οἱ λόγοι δὲν δύνανται ἐνταῦθα νὰ εἶναι *ἀνέλεγκτοι καὶ ἀκίνητοι*[1]. *«Ἐὰν οὖν»*, λέγεται αὐτόθι, *«ὦ Σώκρατες, πολλὰ πολλῶν εἰπόντων περὶ θεῶν καὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως μὴ δυνατοὶ γιγνώμεθα πάντῃ πάντως αὐτοῖς ὁμολογουμένους λόγους καὶ ἀπηκριβωμένους ἀποδοῦναι, μὴ θαυμάσῃς. ἀλλ᾽ ἐὰν ἄρα μηδενὸς ἧττον παρεχώμεθα εἰκότας, ἀγαπᾶν χρή, μεμνημένους ὡς ὁ λέγων ἐγὼ ὑμεῖς τε οἱ κριταὶ φύσιν ἀνθρωπίνην ἔχομεν, ὥστε περὶ τούτων τὸν εἰκότα μῦθον ἀποδεχομένους πρέπει τούτου μηδὲν πέρα ζητεῖν»*[2]. Ἀπόδειξις δὲ μεγίστη τῆς ὀρθότητος τῆς ἡμετέρας περὶ τοῦ Τιμαίου γνώμης εἶναι τοῦτο, ὅτι ἡ τοῦ Πλάτωνος διδασκαλία ἡ ἐν τούτῳ ἐκτιθεμένη συμφωνεῖ πρὸς τὴν τῶν ἄλλων διαλόγων, καὶ μάλιστα πρὸς τὴν τοῦ Φιλήβου, ὅπου οἱ λόγοι ἔχουσιν ἀναντιλέκτως αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν μορφήν. Ὄχι μόνον αἱ ἀρχαὶ τοῦ ὄντος, ὡς ἐκτίθενται ἐν τῷ Τιμαίῳ, συμφωνοῦσι πρὸς τὰς τοῦ Φιλήβου, ἀλλὰ καὶ τἆλλα σπουδαιότατα κεφάλαια τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος εἶναι καὶ ἐνταῦθα, οἷα ἐν τῷ διαλόγῳ ἐκείνῳ. Οὕτως ὁ Πλάτων καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ λέγει περὶ τῆς τοῦ κόσμου ψυχῆς ὅτι ἐγένετο διά τινος ὑπερκοσμίου αἰτίας· *«οὐκοῦν»*, λέγει, *«ἐν μὲν τῇ τοῦ Διὸς φύσει βασιλικὴν μὲν ψυχήν, βασιλικὸν δὲ νοῦν ἐγγίγνεσθαι διὰ τὴν τῆς αἰτίας δύναμιν κτλ.»*[3]. Καὶ τὰς ψυχὰς δὲ τῶν ἀνθρώπων γεννᾷ καὶ ἐκεῖ ὁ Πλάτων ὡς ἐν τῷ Τιμαίῳ[4]. Τὰ αὐτὰ δὲ διδάσκουσιν ἀμφότεροι οἱ διάλογοι, ὅταν ὁ μὲν Φίληβος διηγῆται ὅτι τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων προέρχονται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ παντός, ἐν δὲ τῷ Τιμαίῳ μετ᾽ ἀληθείας καὶ ποιήσεως λέγεται, ὅτι ὁ δημιουργὸς εἰς τοὺς δημιουργηθέντας θεούς, τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου καὶ τοὺς ἀστέρας, ἔδωκε τὴν ἐντολὴν νὰ παράγωσι τὰ ζῷα καὶ τρέφωσι ταῦτα καὶ δέχωνται μετὰ θάνατον[5]. Ἐκ τούτων

ὅπῃ καὶ μεθ᾽ ὧν καὶ δι᾽ ἃ χωρὶς ᾠκίσθη, τὸ μὲν ἀληθές, ὡς εἴρηται, θεοῦ ξυμφήσαντος τότ᾽ ἂν οὕτω μόνως διισχυριζοίμεθα· τό γε μὴν εἰκὸς ἡμῖν εἰρῆσθαι καὶ νῦν καὶ ἔτι μᾶλλον ἀνασκοποῦσι διακινδυνευτέον τὸ φάναι καὶ πεφάσθω».

[1] 29 B.

[2] 29 C κ. ἑξ.

[3] 30 D.

[4] 34 B κ. ἑξ.

[5] Φίληβ. 29 A κ. ἑξ. Τιμ. 41 D. *«Τὸ δὲ λοιπὸν ὑμεῖς ἀθανάτῳ θνητὸν προσυφαίνοντες, ἀπεργάζεσθε ζῷα καὶ γεννᾶτε τροφήν τε διδόντες αὐξάνετε καὶ φθίνοντα πάλιν δέχεσθε»*.

συνάγεται ὅτι ὁ δημιουργὸς ὁ ἐν τῷ Τιμαίῳ δὲν εἶναι ὅλως μυθικὴ μορφή, ὡς ὁ Zeller νομίζει, ἀλλ' ἡ αἰτία ἡ ἐν τῷ Φιλήβῳ ἔν τινι μυθικῇ μορφῇ. Ὀφείλομεν λοιπὸν νὰ ἀφαιρέσωμεν τὸ ποιητικὸν τοῦτο περίβλημα καὶ νὰ εὕρωμεν τὴν ἀληθῆ τοῦ Πλάτωνος γνώμην. Ὡς ἐν τῷ Σοφιστῇ, ἔνθα περὶ τῶν τῆς φύσεως πραγμάτων λέγεται ὅτι γεννῶνται *θεοῦ δημιουργοῦντος*, καὶ πάλιν ὅτι ἡ φύσις παράγει ταῦτα «*μετὰ λόγου τε καὶ ἐπιστήμης θείας ἀπὸ θεοῦ γιγνομένης*»[1], εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ φιλόσοφος τὴν φύσιν ὑπολαμβάνει ὡς ἄμεσον δημιουργόν τῶν φυσικῶν ὄντων καὶ πιστεύει ὅτι ὑπέρτερόν τι ὄν, θεός τις, παρέχει εἰς τὴν φύσιν τὴν δύναμιν νὰ παράγῃ τὰ πάντα σκοπίμως[2], οὕτω καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ. Καὶ ἐνταῦθα ἡ φύσις, καὶ δὴ πρῶτον ἡ γῆ καὶ τἆλλα ἄστρα παράγουσι τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅσα ἄλλα ἔχουσι ζωήν[3]. Ἡ φύσις παράγει τὰ ὄντα καθ' ὡρισμένους ἀναλλοιώτους τύπους, οὕτω τοὺς ἀνθρώπους, τὰ φυτὰ καὶ τἆλλα πάντα. Ἀλλ' ἵνα κατορθώσῃ τοῦτο, ἀνάγκη νὰ ἔχῃ ἐν ἑαυτῇ τινὰ δύναμιν, νόμους τινάς, καθ' οὓς γεννᾷ τὰ ὄντα. Τὴν δύναμιν ταύτην, τοὺς νόμους τούτους, ὀνομάζει ὁ φιλόσοφος ψυχὴν τοῦ κόσμου, πιστεύει δὲ ὅτι αὕτη προέρχεται ἀπό τινος ὑπερκοσμίου ὄντος, ὅπερ ἐν τοῖς διαλόγοις χαρακτηρίζει ὡς αἰτίαν, φρόνησιν, θεόν, δημιουργὸν καὶ ἄλλως. Αἱ ἰδέαι εἶναι οἱ ἀμετάβλητοι τύποι, ὧν τὴν μορφὴν λαμβάνουσι τὰ ἐν τῇ φύσει, ὅταν ἀναπτύσσωνται τελείως. Περιττὸν δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι εἰκονικῶς μόνον παρίστανται αἱ ἰδέαι ὡς παραδείγματα, καθ' ἃ ὁ δημιουργὸς παράγει τὰ ὄντα.

Κατὰ ταῦτα ἡ φύσις εἶναι ἡ ἄμεσος, ὁ δὲ θεὸς ἡ ἔμμεσος αἰτία τῶν ὄντων. Αἱ ἰδέαι εἶναι ἡ τυπικὴ ἀρχή. Ἐὰν κατὰ Πλάτωνα ἦσαν ἐν τῷ Τιμαίῳ, αἱ ἰδέαι αἱ μόναι αἰτίαι, ὅπως θέλει ὁ Zeller, θὰ

[1] 265 C. E «*τὰ μὲν φύσει λεγόμενα ποιεῖσθαι θείᾳ τέχνῃ*». 266 B *θεοῦ γεννήματα*.

[2] Ὁ *Zeller* ὁρμώμενος ἐκ τῆς γνώμης ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι αἱ μόναι αἰτίαι, διδάσκει ὅτι ἐνταῦθα θεὸν λέγων νοεῖ τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ κυρίως, ὑφ' ἣν καταλέγονται καὶ αἱ ἄλλαι (Archiv f. Gesch. d. Philos. IX, 570). Ἀλλὰ καὶ ἡ γνώμη αὕτη εἶναι περιφανῶς σφαλερά. Εἶναι πρόδηλον ὅτι καὶ ἐν τῷ Σοφιστῇ, ὅπως καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου τίθεται ὡς δημιουργοῦσα, ἥτις εἶναι ὅλως διάφορος τῶν ἰδεῶν.

[3] Ὅτι καὶ οἱ πλανῆται οἱ ἄλλοι δύνανται νὰ κατοικῶνται, ὡς ἡ γῆ, λέγει ὁ *Πλάτων* ἐν τῷ Τιμαίῳ «*ἔσπειρε τοὺς μὲν εἰς γῆν, τοὺς δ' εἰς σελήνην, τοὺς δ' εἰς τἆλλα ὅσα ὄργανα χρόνου*» (42 D). Καὶ ὁ *Ἀναξαγόρας* δὲ καὶ ὁ *Φιλόλαος* καὶ ἄλλοι εἶχον τὴν γνώμην ὅτι ἡ σελήνη κατοικεῖται.

ἦτο μάλιστα προσῆκον ὄπισθεν τοῦ μυθικοῦ παραπετάσματος νὰ ἐμφανίσῃ ὁ φιλόσοφος ὄχι τὸν θεόν, ἀλλὰ τὰς ἰδέας ὡς τὴν ποιητικήν, τὴν δημιουργικὴν ἀρχήν. Ὁ Zeller ὁμολογεῖ ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι ἀκίνητοι, πιστεύει ὅμως οὐχὶ ὀρθῶς ὅτι ὁ ἐν τῷ Τιμαίῳ δημιουργὸς εἰσάγεται ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεός, ἵνα προαγάγῃ τὰς ἰδέας εἰς ἐμφάνισιν. Λέγει δῆλα δὴ ὅτι, ἐπειδὴ οὐδεμία ὑπάρχει ἀρχὴ ἄγουσα τὰς ἰδέας εἰς ἐμφάνισιν, τὸ κενὸν τοῦτο πληροῖ ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ. Καὶ οὕτως ὁ Τίμαιος ἔχει τοῦ δημιουργοῦ ἀνάγκην, διότι ἄνευ αὐτοῦ οὐδεμίαν θὰ εἶχεν αἰτίαν[1].

Ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία αὕτη εἶναι προδήλως περίεργος. Ἐὰν αἱ ἰδέαι μὴ ἔχωσιν ἀρχὴν κινοῦσαν, διατί ὁ Zeller ἀρνεῖται τοῦτο, ἐπιζητεῖ δὲ νὰ δείξῃ ὅτι αὗται καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ εἶναι ἡ δημιουργοῦσα ἀρχή; Ἐὰν δὲ ἦσαν αἱ ἰδέαι ἡ ποιητικὴ ἀρχή, πῶς ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ δὲν θὰ εἶχεν ἀρχήν τινα ἄνευ τοῦ δημιουργοῦ; Ταῦτα θὰ ἦσαν πιθανά, ἐὰν μόνον ἐνταῦθα ὁ Πλάτων, οὐδαμοῦ δὲ ἀλλαχοῦ, ὡμίλει περὶ ἀρχῆς μετὰ λόγου δημιουργούσης, ὅπερ ὅμως δὲν συμβαίνει, ἢ ἐὰν αἱ ἰδέαι ἐν ἄλλοις διαλόγοις ἦσαν ἀρχὴ δημιουργική, ὅπερ εἶναι ὡσαύτως ψευδές, διότι ὁ φιλόσοφος πανταχοῦ, ὁσάκις παρέχεται εἰς αὐτὸν εὐκαιρία, σαφέστατα λέγει ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναί τι ἀναλλοίωτον καὶ ἀκίνητον.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων πειθόμεθα ὅτι αἱ ἰδέαι οὔτε ἐν τῷ Σοφιστῇ οὔτε ἐν τῷ Φαίδωνι οὔτε ἐν τῷ Φιλήβῳ οὔτε ἐν τῷ Τιμαίῳ εἶναι ποιητικαί, ἀλλὰ μόνον τυπικαὶ καὶ τελικαὶ αἰτίαι[2]. Τοὐναντίον ἀπεδείχθη ἐν πᾶσι τοῖς διαλόγοις, ὅτι δῆλα δὴ ἐπὶ μὲν τῶν φυσικῶν πραγμάτων ἄμεσος αἰτία εἶναι ἡ φύσις, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἄστρα, ἔμμεσος δὲ ὑπερκόσμιός τις φρόνησις.

Ἀλλ' ἐνταῦθα ἀνακύπτει καὶ ἄλλη τις ἀπορία, ἐὰν δῆλα δὴ ἡ ὑπερκόσμιος αὕτη φρόνησις, ἣν εἰσάγει ὁ Πλάτων, ἵνα ἑρμηνεύσῃ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ σκοπιμότητα, δῆλα δὴ ὁ θεός, συμπίπτῃ μετὰ τῆς ὑψίστης τῶν ἰδεῶν, τῆς τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως ἰσχυρίζονται πολλοί. Πρὸς λύσιν τῆς ἀπορίας ταύτης ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν διὰ βραχυτάτων ἐν τοῖς ἑπομένοις τὴν τοῦ Πλάτωνος διδασκαλίαν περὶ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ θεοῦ.

[1] II 1^4, 712.

[2] Πρβλ. Φίληβ. 53 D. Φαίδ. 74 E κ. ἑξ. 75 B «*πάντα τὰ ἐν ταῖς αἰσθήσεσιν ἐκείνου τε ὀρέγεται τοῦ ὅ ἐστιν ἴσον, καὶ αὐτοῦ ἐνδεέστερά ἐστιν*».

B. Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ ΚΑΙ Ο ΘΕΟΣ

1. Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ

Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς πολλαχοῦ διδάσκει ὁ Πλάτων, οὐδὲν διαφέρει τῶν ἄλλων ἰδεῶν. Ἐν τῷ Φαίδωνι λέγεται· ***«εἶμι πάλιν ἐπ' ἐκεῖνα τὰ πολυθρύλητα καὶ ἄρχομαι ἀπ' ἐκείνων, ὑποθέμενος εἶναί τι καλὸν αὐτὸ καθ' αὐτὸ καὶ ἀγαθὸν καὶ μέγα καὶ τἄλλα πάντα»***[1]· ὡσαύτως ἐν τῷ Παρμενίδῃ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ συναριθμεῖται μετὰ τῶν ἄλλων· ***«δικαίου τι εἶδος αὐτὸ καθ' αὑτὸ καὶ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ καὶ πάντων αὖ τῶν τοιούτων»***[2]· ἔτι δὲ ἐν τῷ Φιλήβῳ[3] καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ[4] καὶ ἐν ἄλλοις διαλόγοις. Ἀλλ' ὡς τοιαύτη εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ γενικὴ ἔννοια, ἥτις νοεῖται ὑπάρχουσα καὶ οὖσα ἀμετάβλητος καὶ ἀκίνητος, δὲν ἔχει δὲ οὔτε κίνησιν οὔτε ζωὴν οὔτε ψυχὴν οὔτε φρόνησιν, ὃν τρόπον καὶ αἱ λοιπαὶ ἰδέαι. Καὶ συνάγεται ἐντεῦθεν προδήλως ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ δὲν συμπίπτει παντάπασι μετὰ τοῦ θεοῦ, ὃν ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει πανταχοῦ ὡς ἀρχὴν δημιουργικὴν ἐνεργοῦσαν μετὰ φρονήσεως. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ θιασῶται τῆς εἰρημένης γνώμης ἐπικαλοῦνται χωρία τινὰ τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, ὅπου νομίζουσιν ὅτι εὑρίσκουσι ταυτότητα ἰδέας ἀγαθοῦ καὶ θεοῦ, μάλιστα δὲ τὴν Πολιτείαν καὶ τὸν Φίληβον καὶ τὸν Τίμαιον, ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν ἐν ὀλίγοις καὶ τὰ τῶν διαλόγων τούτων.

Α. Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ ΕΝ ΤΗι ΠΟΛΙΤΕΙΑι

Ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος παρίσταται τοῦ ἀγαθοῦ ἡ ἰδέα ὡς τὸ ***μέγιστον μάθημα***, τὸ ὕψιστον ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, δι' οὗ τὸ δίκαιον καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταὶ γίνονται χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα[5]. Ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ νοητοῦ εἶναι ἡ ἰδέα αὕτη, ὡς λέγεται αὐτόθι, ὅ,τι ὁ ἥλιος ἐν τῇ τοῦ αἰσθητοῦ χώρᾳ. Ὡς ὁ ἥλιος εἰς τὰ ὁρώμενα παρέχει

---

[1] 100 B.

[2] 130 B.

[3] 15 A ***«ὅταν δέ τις ἕνα ἄνθρωπον ἐπιχειρῇ τίθεσθαι καὶ βοῦν ἕνα καὶ τὸ καλὸν ἓν καὶ τὸ ἀγαθὸν ἓν κτλ».***

[4] 479 A. 507 B. 538 E.

[5] 517 B ***«ἐν τῷ γνωστῷ τελευταία ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ μόγις ὁρᾶσθαι».*** Πρβλ. 505 A ***«ὅτι γε ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα μέγιστον μάθημα πολλάκις ἀκήκοας, ᾗ δίκαια καὶ τἆλλα προσχρησάμενα χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα γίγνεται».***

ὄχι μόνον τὴν δύναμιν τοῦ νὰ γίνωνται ὁρατά, ἀλλὰ καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν καὶ τὴν τροφήν, οὕτω καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ παρέχει εἰς τὰς λοιπὰς ἰδέας ὄχι μόνον τὴν δύναμιν τοῦ νὰ γίνωνται γνωσταί, ἀλλὰ καὶ τὴν ὕπαρξιν, ἐν ᾧ αὐτὴ εἶναι ἐπέκεινα ἔτι τῆς οὐσίας[1]. Αὕτη εἶναι ἡ αἰτία πάντων τῶν ὀρθῶν καὶ τῶν καλῶν[2].

Ἐκ τῶν ἐνταῦθα λεγομένων τινὲς συνεπέραναν ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ταυτίζεται πρὸς τὸν θεόν, αἱ δὲ ἄλλαι ἰδέαι ὑποτάσσονται εἰς ταύτην καὶ γεννῶνται δι' αὐτῆς. Ἀλλ' εἶναι ἆρά γε αὕτη ἡ ἔννοια τῶν ἐν τῇ Πολιτείᾳ λεγομένων; Ἵνα διασαφήσωμεν τοῦτο τὸ ζήτημα, ὀφείλομεν νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν, ὡς φέρονται ἐν τῇ Πολιτείᾳ. Διδάσκει δὲ ἡ τοιαύτη ἔρευνα ὅτι ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ ἐνταῦθα εἶναι μία τῶν ἰδεῶν καθόλου. Διότι λέγεται· ***«Διομολογησάμενός γ', ἔφην ἐγώ, καὶ ἀναμνήσας ὑμᾶς τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ῥηθέντα καὶ ἄλλοτε ἤδη πολλάκις εἰρημένα. Τὰ ποῖα, ἦ δ' ὅς. Πολλὰ καλά, ἦν δ' ἐγώ, καὶ πολλὰ ἀγαθὰ καὶ ἕκαστα οὕτως εἶναί φαμέν τε καὶ διορίζομεν τῷ λόγῳ. Φαμὲν γάρ. Καὶ αὐτὸ δὴ καλὸν καὶ αὐτὸ ἀγαθὸν καὶ οὕτω περὶ πάντων, ἃ τότε ὡς πολλὰ ἐτίθεμεν, πάλιν αὖ κατ' ἰδέαν μίαν ἑκάστου, ὡς μιᾶς οὔσης τιθέντες ὃ ἔστιν, ἕκαστον προσαγορεύομεν κτλ.»***[3]. Ἐὰν δὲ καὶ περαιτέρω ἐξετάσωμεν τί εἶναι αἱ ἰδέαι ἐν τῇ Πολιτείᾳ, εὑρίσκομεν ὅτι εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις διαλόγοις, δῆλα δὴ τὶ διὰ τοῦ λογισμοῦ ληπτόν, ὅπερ ὁ Πλάτων ἀντιτάσσει εἰς τὴν φορητὴν οὐσίαν καὶ παριστᾷ ὡς ἔχον ἀείποτε τὴν αὐτὴν μορφήν. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῆς πραγματείας ἡμῶν ἐδείξαμεν σαφῶς ὅτι ἡ τῶν Σοφιστῶν σκέψις, δι' ἧς αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ κατελύοντο, ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὸν

---

[1] 508 E. 509 B ***«τὸν ἥλιον τοῖς ὁρωμένοις οὐ μόνον, οἶμαι, τὴν τοῦ ὁρᾶσθαι δύναμιν παρέχειν φήσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν γένεσιν καὶ αὔξην καὶ τροφήν, οὐ γένεσιν αὐτὸν ὄντα. Πῶς γάρ; Καὶ τοῖς γιγνωσκομένοις τοίνυν μὴ μόνον τὸ γιγνώσκεσθαι φάναι ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ παρεῖναι, ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναί τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι, οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρεσβείᾳ καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος».***

[2] 517 B ***«τὰ δ' οὖν ἐμοὶ φαινόμενα οὕτω φαίνεται, ἐν τῷ γνωστῷ τελευταία ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ μόγις ὁρᾶσθαι, ὀφθεῖσα δὲ συλλογιστέα εἶναι ὡς ἄρα πᾶσι πάντων αὕτη ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτία, ἔν τε ὁρατῷ φῶς καὶ τὸν τούτου κύριον τεκοῦσα, ἔν τε νοητῷ αὐτὴ κυρία ἀλήθειαν καὶ νοῦν παρασχομένη, καὶ ὅτι δεῖ ταύτην ἰδεῖν τὸν μέλλοντα ἐμφρόνως πράξειν ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ».***

[3] 507 B Πρβλ. 476 A.

φιλόσοφον νὰ χαρακτηρίσῃ τὰς ἰδέας ὥς τι βέβαιον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ῥέοντα αἰσθητά[1]. Καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τὸ αὐτὸ προκύπτει σαφῶς. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ διαλόγου τούτου εἰσάγει ὁ Πλάτων τὸν σοφιστὴν Θρασύμαχον ἐξαρτῶντα τὸ δίκαιον ἀπὸ τοῦ συμφέροντος ἑκάστου[2] καὶ τὸν Σωκράτη ἰσχυριζόμενον ὅτι τὸ καλὸν καὶ τὸ αἰσχρόν, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια δὲν εἶναί τι ἀσταθὲς καὶ ἀβέβαιον, ὡς ἡ κοινὴ συνείδησις νομίζει ἀλλὰ φύσει τοιοῦτον. Εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν ἀνήκει καὶ ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία[3]. Πᾶσαι αὗται αἱ ἰδέαι χαρακτηρίζονται ἐπανειλημμένως ὡς τὰ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ὄντα[4] καὶ εἶναι, ὡς φαίνεται, ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῶν ἀφετηρίᾳ ἁπλοῖ κανόνες τοῦ ἠθικῶς πράττειν[5] καὶ τύποι, καθ' οὓς τὰ ἔργα τῆς τέχνης δημιουργοῦνται[6].

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων πῶς δύναται ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα, ὡς μία τῶν κανονικῶν τούτων ἰδεῶν νὰ τεθῇ ἀντὶ τοῦ πλατωνικοῦ θεοῦ, ὅστις κατὰ τὰς σαφεῖς τοῦ φιλοσόφου ῥήσεις εἶναι φρόνησις, ἥτις τὸ πᾶν ὡς ἄριστα διέταξε καὶ συντηρεῖ; Ὁ Zeller, ἵνα ἐκφύγῃ τὸν σκόπελον, λέγει ὅτι ἀφ' οὗ ὁ Πλάτων ὥρισε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ ὡς τὴν ὑψίστην ἀρχήν, ἀπέδωκεν εἰς ταύτην δύναμιν καὶ ἐνέργειαν καὶ φρόνησιν, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἰδέας τὰς ὁμοίας πρὸς ταύτην[7]. Ἀλλ' αὕτη δὲν εἶναι λύσις τοῦ ζητήματος. Ἐὰν ἦτο τοῦτο ὀρθόν, ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Πλάτων ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν ἐν τῇ περὶ ἰδεῶν διδασκαλίᾳ, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι εἶναι ἀμετάβλητοι καὶ ἀκίνητοι. Ἔπειτα δὲ θὰ ἀπεδίδομεν εἰς τὸν φιλόσοφον ἰδιότυπόν τινα πολυθεΐαν, διότι τί ἄλλο εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Zeller λεγόμενον ἢ ὅτι ὁ Πλάτων προσνέμων ἐνέργειαν καὶ φρόνησιν εἰς ἑκάστην ἰδέαν νοεῖ ταύτας ὡς θεούς, ἀφ' οὗ ἑκάστη αὐτῶν δημιουργεῖ πάντα τὰ ὁμώνυμα;

---

[1] Κρατύλ. 386 Ε. 439 C κ. ἑξ.
[2] 338 C κ. ἑξ.
[3] 402 C *«τὰ τῆς σωφροσύνης εἴδη καὶ ἀνδρείας καὶ ἐλευθεριότητος καὶ μεγαλοπρεπείας καὶ ὅσα τούτων ἀδελφὰ καὶ τὰ τούτων αὖ ἐναντία»*. 445 C *«ἓν μὲν εἶναι εἶδος ἀρετῆς, ἄπειρα δὲ τῆς κακίας»*. Πρβλ. 476 Α *«καὶ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ πάντων τῶν εἰδῶν πέρι ὁ αὐτὸς λόγος κτλ»*. καὶ Θεαίτ. 176 Ε. 186 Α *«ὅμοιον, ἀνόμοιον, ταὐτόν, ἕτερον, καλόν, αἰσχρόν, ἀγαθόν, κακόν»*.
[4] 479 Ε. Πρβλ. 479 Α *«ἰδέαν ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχουσαν»*. 484 Β. 500 C.
[5] 540 Α. 592 Β. Πρβλ. 402 D *«ἔν τε τῇ ψυχῇ καλὰ ἤθη καὶ ἐν τῷ εἴδει ὁμολογοῦντα ἐκείνοις καὶ ξυμφωνοῦντα, τοῦ αὐτοῦ μετέχοντα τύπου κτλ»*.
[6] 596 Β. Πρβλ. Κρατύλ. 389 Α.
[7] II, 1⁴, 714.

Δὲν θὰ ἔπρεπε δ' ἐκ τούτων ἀναγκαίως νὰ ἐπακολουθήσῃ ὅτι, ἐπειδή, ὡς ἐλέχθη, καὶ τοῦ κακοῦ ὑπάρχουσιν ἰδέαι καὶ παντὸς εὐτελοῦς πράγματος, οἷον τῆς τριχὸς καὶ τοῦ πηλοῦ[1] καὶ τῶν τοιούτων, ἔχουσι καὶ αὗται ζωὴν καὶ δημιουργικὴν ἐνέργειαν καὶ ὅτι αὗται πᾶσαι ἔχουσι τὸ εἶναι ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ; Οὐδὲν λέγομεν περὶ τούτου, ὅτι ὁ Zeller πάλιν, δοθείσης εὐκαιρίας, ἀρνεῖται τὴν ζωὴν εἰς τὰς ἰδέας καὶ λέγει ὅτι αὗται εἶναι ἀκίνητοι, ἵνα δικαιολογήσῃ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ δημιουργοῦ ὡς ποιητικῆς ἀρχῆς ἐν τῷ Τιμαίῳ[2]. Ἀλλ' ἡ μεγίστη ἀπόδειξις κατὰ τῆς ταυτίσεως τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὸν θεὸν εἶναι ἡ ἑξῆς. Ἐὰν ἀναζητήσωμεν ἐν τῇ Πολιτείᾳ τὴν δημιουργοῦσαν ἀρχήν, μανθάνομεν ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, αἵ τε τοῦ ἀγαθοῦ καὶ αἱ τοῦ κακοῦ, εἶναι τὰ παραδείγματα, οὐδαμοῦ δὲ ποιητικαὶ αἰτίαι. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι οἱ ἐνεργοῦντες κατὰ τὰ παραδείγματα ἐκεῖνα[3]. Καὶ αἱ ἰδέαι δὲ τῶν ἔργων τῆς τέχνης εἶναι οἱ παραμόνιμοι τύποι, καθ' οὓς οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦσι τὰ παρ' ἡμῖν δημιουργήματα[4]. Περὶ δὲ τῶν φυσικῶν ὄντων ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων ὅτι ταῦτα γίνονται ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ, ὡς διδάσκει καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις διαλόγοις[5]. Καὶ ῥητῶς δὲ διακρίνει ὁ Πλάτων τὸν θεὸν ἀπὸ τῶν ἰδεῶν ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς Πολιτείας βιβλίῳ, ὅπου ἐκθέτει τοὺς λεγομένους *τύπους περὶ θεολογίας*, τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης διδασκαλίας περὶ τῆς τοῦ θεοῦ δικαιώσεως[6].

Ἕνεκα τούτων πάντων νομίζομεν ἡμεῖς ὅτι τὰ ἐν τῇ Πολιτείᾳ λεγόμενα ὀφείλουσιν ἄλλως νὰ ἑρμηνευθῶσιν. Ἐδείξαμεν ἤδη ὅτι ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ πρόκειται περὶ τῆς πραγματώσεως τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ἵσταται λοιπὸν ἐνταῦθα ὁ Πλάτων ἐν τῇ χώρᾳ τῆς ἠθικῆς καὶ διὰ τοῦτο πρῶται ἐξετάζονται ἐν τῇ Πολιτείᾳ αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, καὶ λέγεται ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ὑψίστη μεταξὺ τούτων, διότι αὕτη εἶναι ὁ ἀνώτατος σκοπὸς πάσης σπουδῆς καὶ ἐνεργείας. Διὰ τοῦτο δὲ πάντως χαρακτηρίζεται τὸ ἀγαθὸν καὶ ὡς τὸ ὑπέρτατον ἀντικείμενον τῆς γνώσεως. Ἐὰν δὲ τὸ ἀγαθὸν χαρακτηρίζεται

---

[1] Παρμ. 130 C.
[2] II, 1⁴, 712.
[3] 401 Ε. 402 D. 404 Ε. 410 Α κ. ἄλλ.
[4] 596 Β.
[5] Πολ. 507 C *«ἆρ' οὖν ἐννενόηκας ἦν δ' ἐγώ, τὸν τῶν αἰσθήσεων δημιουργὸν ὅσῳ πολυτελεστάτην τὴν τοῦ ὁρᾶν τε καὶ ὁρᾶσθαι δύναμιν ἐδημιούργησεν;»*.
Ἀπομν. Α 4. 5 κ. ἑξ. 530 Α.
[6] 379 Α κ. ἑξ.

ὡς ἰδέα, «*ᾗ δίκαια καὶ τἆλλα προσχρησάμενα χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα γίγνεται*» [1], τοῦτο σημαίνει ὅτι πᾶσα ἠθικὴ ἰδέα δύναται νὰ εἶναι ὀρθή, ἐὰν φωτίζηται ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ἵνα διατυπώσωμεν τὸ πρᾶγμα ἀκριβέστερον· ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τὸ μέτρον, δι᾽ οὗ πᾶσα ἠθικὴ πρᾶξις ὀφείλει νὰ μετρῆται, ἵνα μή τι φαινόμενον δίκαιον καὶ καλὸν καὶ ὅ,τιδήποτε τοιοῦτον ἐκλαμβάνηται ὡς τὸ δίκαιον καθ᾽ αὑτό [2]. Τοῦτο δὲ τὸ μέτρον μόνοι οἱ φιλόσοφοι δύνανται νὰ ἐφαρμόζωσιν, οἵτινες τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου καὶ τὴν τοῦ καλοῦ καὶ τὴν τῆς σωφροσύνης καὶ τὰς ἄλλας γινώσκουσι καὶ κατὰ τὰ ἀΐδια ἐκεῖνα παραδείγματα τῶν ἀνθρώπων τὰ ἤθη καὶ τὴν πόλιν ὡς ἄριστα [3] διατάσσουσιν, οἱ δὲ ἄλλοι ἄνθρωποι ἀποβλέπουσιν εἰς τὰ πολλά, τὰ ῥέοντα, καὶ ἄλλοτε ἄλλας περὶ αὐτῶν ἔχουσι γνώμας [4]. Ἐντεῦθεν δὲ ἡ ἀνάγκη, ἵνα οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἢ οἱ ἄρχοντες φιλοσοφήσωσιν, ἐὰν μέλλῃ νὰ ἐπέλθῃ ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος [5]. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ῥητῶς χαρακτηρίζεται ὡς τὸ παράδειγμα, καθ᾽ ὃ ὀφείλουσιν οἱ ἄρχοντες νὰ διατάσσωσιν τὰ τῆς πόλεως καὶ τῶν πολιτῶν· «*γενομένων δὲ πεντηκοντουτῶν τοὺς διασωθέντας καὶ ἀριστεύσαντας πάντα πάντῃ ἐν ἔργοις τε καὶ ἐπιστήμαις πρὸς τέλος ἤδη ἀκτέον καὶ ἀναγκαστέον ἀνακλίναντας τὴν τῆς ψυχῆς αὐγὴν εἰς αὐτὸ ἀποβλέψαι τὸ πᾶσι φῶς παρέχον καὶ ἰδόντας τὸ ἀγαθὸν αὐτό, παραδείγματι χρωμένους ἐκείνῳ καὶ πόλιν καὶ ἰδιώτας καὶ ἑαυτοὺς κοσμεῖν*» [6].

Ὑπόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα ἡ ἔννοια ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ὁ ὕψιστος κανὼν τοῦ ἠθικῶς πράττειν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὀφείλομεν νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὸ λεγόμενον ὅτι, ὅπως τὸ φῶς τοῦ ἡλίου παρέχει εἰς τὸν ὀφθαλμὸν τὴν δύναμιν τοῦ βλέπειν τὰ αἰσθητά, ἅτινα φωτίζει, οὕτω παρέχει καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἰς τὴν ψυχὴν ἡμῶν τὴν ἱκανότητα νὰ γνωρίζῃ τὰς ἰδέας διὰ τῆς ἀληθείας, ἣν χορηγεῖ εἰς τὰ γινωσκόμενα [7]. Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τούτων εἶναι αὕτη· ὅτι

---

[1] 505 A.
[2] 505 D. 506 A.
[3] 500 E κ. ἑξ.
[4] 479 E.
[5] 473 C. «*Ἐὰν μή, ἦν δ᾽ ἐγώ, ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γενναίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταὐτὸν ξυμπέσῃ, δύναμίς τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία—,οὐκ ἔσται κακῶν παῦλα κτλ*».
[6] 540 A Πρβλ. Εὐθύφρ. 6 D.
[7] 508 E «*Τοῦτο τοίνυν τὸ τὴν ἀλήθειαν παρέχον τοῖς γιγνωσκομένοις καὶ τῷ*

δῆλα δή, ἐὰν γνωρίζωμεν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, δυνάμεθα καὶ τὰς ἄλλας ἰδέας νὰ γνωρίσωμεν, αἵτινες τὴν ἀξίαν αὐτῶν ἔχουσιν ἐκ τῆς ἰδέας ταύτης, καθ᾽ ὅσον εἰς αὐτὴν ἀνάγονται καὶ εἶναι παντοῖαι αὐτῆς ἐμφανίσεις.

Τὸ αὐτὸ δηλοῖ καὶ ἡ ἄλλη ἐξήγησις τοῦ Πλάτωνος, καθ᾽ ἣν εἰς τὰ γινωσκόμενα διὰ τοῦ ἀγαθοῦ ὄχι μόνον ἡ δύναμις τοῦ νὰ γίνωνται γνωστὰ παρέχεται, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσία, ἐν ᾧ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν δύναμιν εἶναι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας [1]. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ παρέχει τὴν οὐσίαν εἰς τὰς ἰδέας, διότι ἑκάστη αὐτῶν εἶναι ἀγαθή [2], αὐτὴ δὲ εἶναι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, διότι εἶναι τὸ γενικὸν χαρακτήρισμα τῶν εἰς αὐτὴν ὑπαγομένων ἰδεῶν. Μαρτυρεῖ περὶ τούτου καὶ τὸ γνωστὸν τοῦ Φιλήβου χωρίον· «*οὐκοῦν εἰ μὴ μιᾷ δυνάμεθα ἰδέᾳ τὸ ἀγαθὸν θηρεῦσαι, σὺν τρισὶ λαβόντες, κάλλει καὶ ξυμμετρίᾳ καὶ ἀληθείᾳ κτλ.*» [3], καθ᾽ ὃ ἀγαθὸν εἶναι μόνον ὅ,τι εἶναι καλὸν καὶ ἔχει συμμετρίαν καὶ ἀλήθειαν. Μόνον οὕτω δύναται καθ᾽ ἡμᾶς νὰ θεωρηθῇ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ὡς αἰτία τῶν ἄλλων ἰδεῶν [4]. Ἄλλη τις αἰτιότης δὲν φαίνεται δυνατή, ὡς ὀφείλουσι νὰ ὁμολογήσωσι πάντες οἱ ἐρευνηταὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἄλλως τε πᾶσα ἄλλη αἰτιότης [5] θὰ ἀντέκειτο εἰς τὸ ἀγέννητον τῶν ἰδεῶν [6]. Δὲν ἀντιλέγει δὲ εἰς

γιγνώσκοντι τὴν δύναμιν ἀποδιδὸν τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέαν φάθι εἶναι, αἰτίαν δ᾽ ἐπιστήμης οὖσαν καὶ ἀληθείας ὡς γιγνωσκομένης μὲν διανοοῦ, οὕτω δὲ καλῶν ἀμφοτέρων ὄντων, γνώσεώς τε καὶ ἀληθείας, ἄλλο καὶ κάλλιον ἔτι τούτων ἡγούμενος αὐτὸ ὀρθῶς ἡγήσει κτλ».

[1] 509 B.

[2] Παράδοξον φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ παρίσταται ὡς παρέχουσα τὸ εἶναι εἰς τὰ γιγνωσκόμενα καθόλου. Πιθανῶς ὁ *Πλάτων* λέγει ἀγαθὸν ἐνταῦθα τὰς ἰδέας τοῦ ἀγαθοειδοῦς, διότι αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν εἶναι μόνον «*ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτία*». Πρβλ. 500 C.

[3] 64 E κ. ἑξ.

[4] Ὁ *Stumpf* τὰ ἐν τῇ Πολιτείᾳ 509 B ἡρμήνευσε κατὰ παράδοξον ὅλως τρόπον. Παρέστησε δῆλον ὅτι τὰς ἰδέας ὡς πνεύματα, πλὴν τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ, περὶ ἧς εἶπεν ὅτι ἵσταται ὑπεράνω τῶν ἄλλων ἰδεῶν καὶ παρέχει εἰς ταύτας τὴν γνῶσιν. Καλεῖ δὲ καὶ ψυχὰς τὰς ἰδέας ὁ *Stumpf* (ἐν τῇ εἰρημ. διατριβῇ σελ. 75).

[5] Διὰ τοῦτο οὐχὶ ὀρθῶς ὁ *Jodl*, (Gesch. d. Ethik, in d. n. Philos. 1,20) λέγει ὅτι ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ ἀγαθοῦ περιλαμβάνονται αἱ ἰδέαι πᾶσαι. Διότι δὲν δύνανται ἐν ταῖς ἰδέαις ταύταις νὰ περιλαμβάνωνται καὶ τὰ εἴδη τῆς κακίας.

[6] Ἡ ἰδέα, ὡς πολλάκις ἐλέχθη, εἶναι *ἀγέννητον* καὶ *ἀνώλεθρον* (Τιμ. 52 A. Πρβλ. 27 D. 29 A κ. ἄλλ.)

τὴν δοθεῖσαν ἑρμηνείαν τὸ περαιτέρω λεγόμενον, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς αἰτία παντὸς ὀρθοῦ καὶ καλοῦ, ἥτις ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ ὁρατοῦ γεννᾷ τὸ φῶς καὶ τὸν τούτου κύριον[1]. Αἰτία ὀνομάζεται ὡς πρὸς τὸν θεὸν ἡ ἰδέα αὕτη, διότι ἄγει τὸν δημιουργὸν νὰ παραγάγῃ τὸν κόσμον εἰς τὸ εἶναι, ὅπως ὁ Πλάτων σαφῶς λέγει ἐν τῷ Τιμαίῳ[2].

Καὶ ἤδη ἂς ἔλθωμεν εἰς τὸν Τίμαιον, ἵνα ἴδωμεν ἐὰν ἐν τούτῳ λέγηταί τι περὶ ταυτίσεως τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ θεοῦ.

Β. Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ ΕΝ ΤΩι ΤΙΜΑΙΩι

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς γνώμης, καθ' ἣν ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὁ θεὸς συμπίπτουσιν ἐν τῷ Τιμαίῳ, νομίζουσιν ὅτι ἐκ τῶν ἑξῆς ἀποδεικνύεται ὁ τοιοῦτος ταυτισμός. Ἔν τινι χωρίῳ τοῦ διαλόγου τούτου παρίσταται ὁ θεὸς ὡς δημιουργός· *«τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον ἐξειπεῖν»*[3]. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν λέγεται ὅτι ὁ θεὸς ὡς ἀγαθὸς πάντα ἐδημιούργησε ὅμοια πρὸς ἑαυτόν[4]. Καὶ πάλιν ὅτι ὁ δημιουργὸς τὸν κόσμον ἐποίησεν ἀποβλέπων πρὸς τὰς ἰδέας, διὰ τοῦτο δὲ ὁ κόσμος ὀνομάζεται εἰκὼν αὐτῶν[5].

Ἀλλ' ἥκιστα δύναταί τις νὰ ἀποδείξῃ ἀληθῆ τὴν εἰρημένην γνώμην ὁρμώμενος ἀπὸ τῶν χωρίων τούτων τοῦ Τιμαίου. Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ διαλόγου γίνεται εὐθὺς φανερὸν ὅτι τὰ δημιουργούμενα γίνονται ὅμοια πρὸς τὸν θεόν, καθ' ὅσον εἶναι ἀγαθά[6], ὅμοια δὲ πρὸς τὰς ἰδέας, καθ' ὅσον ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἢ τῶν παρηγμένων θεῶν, τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἄστρων, δημιουργοῦνται ταῦτα κατ' ἐκείνας καὶ λαμβάνουσι τὴν μορφὴν αὐτῶν. Αἱ ἰδέαι εἶναι ἐν τῷ Τιμαίῳ τὰ *ἀκίνητα παραδείγματα*[7], ὡς καὶ ὁ Zeller ὁμολογεῖ[8],

---

[1] 517 B.
[2] Τιμ. 29 D.
[3] Τιμ. 28 C.
[4] Τιμ. 29 D. Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ *Zeller* (II, 1⁴, 510) νομίζει ὅτι ἐν Τιμαίῳ 92B *(εἰκὼν τοῦ νοητοῦ θεὸς αἰσθητὸς)* ὁ *Πλάτων θεὸν νοητὸν* λέγει τὸν δημιουργόν. Εἶναι φανερὸν ὅτι *νοητὸς θεὸς* ἐνταῦθα εἶναι *αἱ ἰδέαι*. Καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ 34 A κακῶς ὁ *Zeller* τὸν θεὸν ταυτίζει πρὸς τὴν ἀνωτάτην ἰδέαν· διότι *θεὸς* ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εἶναι ὁ δημιουργός.
[5] 28 A κ. ἑξ.
[6] 29 E.
[7] 28 A. 29 A. Πρβλ. 38 A.
[8] II, 1⁴, 712.

τοιαύτη δὲ εἶναι καὶ ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα, ἥτις οὐδαμοῦ διαστέλλεται τῶν ἄλλων ἰδεῶν. Ἀλλὰ πῶς δύναται ἰδέα τοιαύτη ἄψυχός τις τύπος, πρὸς ὃν ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἀποβλέπει ὁ θεὸς νὰ εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὸν δημιουργόν; Ἐὰν εἶχε τὴν γνώμην ὁ Πλάτων, ἣν ἀπονέμουσιν εἰς αὐτόν, θὰ εἶχε πάντως δηλώσει τοῦτο.

Γ Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ ΕΝ ΤΩι ΦΙΛΗΒΩι

Ἐδηλώσαμεν ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν[1] ὅτι ἐν τῷ Φιλήβῳ ἐξετάζεται τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ ἡδονὴ ἢ ἡ φρόνησις εἶναι τὸ ἀνώτατον ἀγαθὸν τοῦ βίου[2]. Ὁ Σωκράτης ἀποδεικνύει ὅτι οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη δύναται μόνη νὰ εἶναι τὸ ἀγαθόν, διότι ἡ μία ἄνευ τῆς ἄλλης δὲν ἀρκεῖ εἰς εὐδαιμονίαν. Καὶ ἕπονται τὰ ἑξῆς. *«Ὡς μὲν τοίνυν τήν γε Φιλήβου θεὸν (ἡδονήν) οὐ δεῖ διανοεῖσθαι ταὐτὸν καὶ τἀγαθόν, ἱκανῶς εἰρῆσθαί μοι δοκεῖ.—Οὐδὲ γὰρ ὁ σὸς νοῦς, ὦ Σώκρατες, ἔστι τἀγαθόν, ἀλλ' ἕξει που ταὐτὰ ἐγκλήματα.—Τάχ' ἄν, ὦ Φίληβε, ὅγ' ἐμός. Οὐ μέντοι τόν γε ἀληθινὸν ἅμα καὶ θεῖον οἶμαι νοῦν, ἀλλ' ἄλλως πως ἔχειν»*[3]. Ὁ Zeller νομίζει ὅτι ὁ θεῖος νοῦς, περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα εἶναι τὸ ἀγαθόν[4].

Ἀλλὰ καὶ τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Φιλήβου ἄλλως καθ' ἡμᾶς ὀφείλει νὰ ἑρμηνευθῇ. Ἀγαθὸν εἶναι ὅ,τι εἶναι τέλειον καὶ μόνον ἀρκεῖ εἰς εὐδαιμονίαν[5]. Ἐν ᾧ δὲ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ φρόνησις ἄνευ τῆς ἡδονῆς δὲν ἀρκεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, ὁ θεὸς ὡς τὸ τελειότατον καὶ μάλιστα ἀπροσδεὲς οὐδενὸς ἄλλου ἔχει πρὸς τοῦτο ἀνάγκην[6]. Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ θεὸς δὲν ἔχει τῆς ἡδονῆς ἀνάγκην εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, ὅπως ἔχει ὁ ἄνθρωπος. Ὑπὲρ τῆς ἑρμηνείας ταύτης μαρτυρεῖ καὶ ἄλλο τι χωρίον τοῦ διαλόγου, ἐν ᾧ λέγονται τὰ ἑξῆς· *«Ἐρρήθη γάρ που τότε ἐν τῇ παραβολῇ τῶν βίων μηδὲν δεῖν, μήτε μέγα μήτε σμικρὸν χαί-*

---

[1] Σελ. 86 κ. ἑξ.
[2] 11 B κ. ἑξ. 19 C.
[3] 22 C.
[4] II, 1⁴, 710.
[5] 20 C *«Τὴν τἀγαθοῦ μοῖραν πότερον ἀνάγκη τέλεον ἢ μὴ τέλεον εἶναι; Πάντως δήπου τελεώτατον, ὦ Σώκρατες. Τί δέ; ἱκανὸν τἀγαθόν; Πῶς γὰρ οὔ; Καὶ πάντων γε εἰς τοῦτο διαφέρειν τῶν ὄντων»* Πρβλ. 63 B.
[6] 20 E. 22 A *«Μῶν οὖν οὐκ ἤδη τούτων γε πέρι δῆλον ὡς οὐδέτερος αὐτῶν εἶχε τἀγαθόν; ἦν γὰρ ἂν ἱκανὸς καὶ τέλεος καὶ πᾶσι φυτοῖς καὶ ζῴοις αἱρετὸς κτλ»*. 60 C κ. ἑξ. 67 A.

ρειν τῷ τὸν τοῦ νοεῖν καὶ φρονεῖν βίον ἑλομένῳ. Καὶ μάλα γε οὕτως ἐρρήθη.—Οὐκοῦν οὕτως ἂν ἐκείνῳ γε ὑπάρχοι καὶ ἴσως οὐδὲν ἄτοπον, εἰ πάντων τῶν βίων ἐστὶ θειότατος. Οὔκουν εἰκός γε οὔτε χαίρειν τοὺς θεοὺς οὔτε τὸ ἐναντίον»[1]. Καὶ δικαίως παρατηρεῖ ὁ Stallbaum «significatur autem his verbis mentem et rationem divinam utique humana mente longe majus quiddam esse ac praestantius; eam enim, quum in se perfecta et absoluta sit, nec quidquam aliunde desiderare ad summae perfectionis et beatitatis possessionem»[2].

Ὁ Steinhart καὶ ὁ Susemihl ἠθέλησαν ὡσαύτως νὰ ταυτίσωσι τὴν αἰτίαν τοῦ Φιλήβου πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, περὶ ἧς λέγουσιν ὅτι συμπίπτει πρὸς τὸν θεόν. Ἀλλ' ἐδείχθη ἐν τοῖς πρόσθεν[3] ὅτι ἡ ἐκδοχὴ αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη[4].

Ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν νῦν τὰ ἤδη εἰρημένα, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸν θεόν, διότι, ὡς πᾶσα ἄλλη ἰδέα, εἶναι καὶ αὕτη ἄψυχος καὶ ἀφῃρημένη ἀρχή, ἐν ᾧ ἡ πλατωνικὴ τελολογία ἀπαιτεῖ νοοῦν τι ὂν ὡς ἀρχὴν ὑψίστην[5].

Ὁ Zeller ὁμολογεῖ ὅτι ὑπὲρ τῆς γνώμης, καθ' ἣν ὁ θεὸς ἐν τῷ πλατωνικῷ συστήματι ὑπάρχει παρὰ τὰς ἰδέας, πολλὰ συνηγοροῦσι καὶ δὴ τοῦτο, ὅτι ἄνευ τοῦ θεοῦ δὲν θὰ ὑπῆρχε διὰ τὰς ἰδέας ἡ κινοῦσα ἀρχή, ἥτις ἄγει αὐτὰς εἰς ἐμφάνισιν, ἰσχυρίζεται ὅμως ὅτι διὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἀνακύπτουσιν ἄλλαι δυσχέρειαι, διότι ὁ Πλάτων μόνον περὶ τῶν ἰδεῶν λέγει ὅτι εἶναι τὰ ἀληθῆ ὄντα, ἐκτὸς δὲ τούτων οὐδὲν ἄλλο ἀρχέγονον ὂν δύναται νὰ ὑπάρχῃ[6].

Ἀλλ' αἱ ἐνστάσεις αὗται τοῦ Zeller δὲν εἶναι τοσούτου λόγου ἄξιαι, ὅσον φαίνονται. Ὁ Zeller ὁρμᾶται ἐκ τῆς προϋποθέσεως

---

[1] 33 B.
[2] Phileb., σελ. 154.
[3] Σελ. 87 κ. ἑξ.
[4] Πρὸς τὴν γνώμην ἡμῶν δὲν διίστανται τὰ τοῦ Θεοφράστου, καθ' ὃν «*δύο τὰς ἀρχὰς βούλεται ποιεῖν (Πλάτων), τὸ μὲν ὑποκείμενον ὡς ὕλην, ὃ προσαγορεύει πανδεχές, τὸ δ' ὡς αἴτιον καὶ κινοῦν, ὃ περιάπτει τῇ τοῦ θεοῦ καὶ τῇ τἀγαθοῦ δυνάμει*» (Σιμπλ. Φυσ. 26,23). Ὁ θεὸς εἶναι δημιουργός, ὅστις ὑπὸ ἀγαθότητος ἀγόμενος ἐποίησε τὸν κόσμον.
[5] Ἐν τούτῳ συμφωνεῖ καὶ ὁ *Zeller* (II, 1^{4}, 698,[1]), ἀλλὰ νομίζει ὅτι ὁ *Πλάτων* τὰς ἰδέας ἄλλοτε παριστᾷ ὡς ἀκινήτους, ἄλλοτε δὲ πάλιν μετὰ κινήσεως καὶ ζωῆς.
[6] II, 1^{4}, 712.

ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι μόναι τὸ πράγματι ὄν, καὶ ὅτι ἡ ὕλη εἶναι τὸ μὴ ὄν. Ἀλλ' ἀμφότεραι αἱ ἐκδοχαὶ αὗται εἶναι ἐσφαλμέναι. Ὅτι αἱ ἰδέαι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν δὲν εἶναί τι πραγματικόν, δηλοῦσιν ἐν ἄλλοις οἱ βίοι, οὓς ὁ Πλάτων ἐν τῷ Θεαιτήτῳ παριστᾷ *ὡς παραδείγματα ἐν τῷ ὄντι ἑστῶτα*[1], ἔτι δὲ τὸ παράδειγμα τῆς Πολιτείας, περὶ οὗ ὁ Πλάτων λέγει ὅτι ἴσως ἐν τῷ οὐρανῷ «*ἀνάκειται τῷ βουλομένῳ ὁρᾶν καὶ ὁρῶντι ἑαυτὸν κατοικίζειν*»[2]. Αἱ ἰδέαι εἶναι ἰδεώδη, ἄψυχοι τύποι, κενοὶ κανόνες. Τὸ ἀνώλεθρον αὐτῶν ἐξαίρεται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους, ἅτινα κατ' αὐτὰς γίνονται καὶ φθείρονται.

Καὶ ἡ γνώμη δὲ τοῦ Zeller[3], ὅστις ἀκολουθῶν εἰς τὸν Boeckh ἰσχυρίζεται ὅτι βάσις τῶν αἰσθητῶν εἶναι τὸ μὴ ὄν, ἀναιρεῖται ἐκ τῶν ἑπομένων λόγων.

1. Ἡ ὕλη κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναί τι, ὅπερ δὲν φθείρεται[4].

2. Τοῦ μὴ ὄντος δὲν λαμβάνομεν γνῶσιν τὸ παράπαν[5] ἡ δὲ χώρα τοῦ Τιμαίου γνωρίζεται διά τινος *λογισμοῦ νόθου*[6].

3. Ἡ περιγραφὴ τῆς τὰ πάντα δεχομένης φύσεως, ὡς ἔχει πρὸ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου εἶναι τοιαύτη, ὥστε πρέπει νὰ νοῶμεν αὐτὴν ὡς ὑλικὸν ὑποκείμενον. Διότι περιγράφεται αὕτη ὥς τι, ὅπερ μένει, ἐν ᾧ τὰ καθ' ἕκαστον λαμβάνουσι μορφὴν καὶ φθείρονται πάλιν. Παραβάλλεται δὲ ἡ χώρα πρὸς χρυσόν, ἐν ᾧ τις ἀδιαλείπτως πᾶσαν μορφὴν μεταπλάττει. Ὅπως ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ, λέγει ὁ πλατωνικὸς Τίμαιος, ἐάν τις ἐρωτήσῃ, τί εἶναι, ὀρθῶς θὰ εἶχε νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶναι χρυσός, τὸ δὲ τρίγωνον καὶ τἆλλα σχήματα, ὅσα δημιουργοῦνται ἐν αὐτῷ, νὰ μὴ λέγωμεν ὡς ὄντα, διότι ταῦτα ἐν τῷ μεταξὺ μεταπίπτουσι καὶ μεταβάλλονται, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς τὰ πάντα δεχομένης φύσεως. Ταύτην ὀφείλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς τὸ παραμένον· διότι δὲν ἐξίσταται τὸ παράπαν ἐκ τῆς ἑαυτῆς φύσεως[7]. Ἔπειτα παραβάλλεται ἡ τὰ σώματα δεχομένη φύσις πρὸς τὰ ὑγρά, τὰ προοριζόμενα

---

[1] 176 E.
[2] 592 B.
[3] II, 1^{4}, 727 κ. ἑξ.
[4] Τιμ. 51 B *δυσαλωτότατον*. 52 A *φθορὰν οὐ προσδεχόμενον*.
[5] Πολ. 477 A «*τὸ μὲν παντελῶς ὂν παντελῶς γνωστόν, μὴ ὂν δὲ μηδαμῇ πάντῃ ἄγνωστον; ἱκανώτατα*».
[6] Τιμ. 52 B.
[7] Αὐτόθι 50 A κ. ἑξ.

ἵνα δέχωνται ἀρώματα, καὶ πρὸς μαλακὰ σώματα, ἐν οἷς ἀπομάττονται σχήματα παντοῖα [1].

4. Τὸ *γένος τῆς χώρας* χαρακτηρίζεται ὡς τὸ *κινούμενον καὶ διασχηματιζόμενον ὑπὸ τῶν εἰσιόντων* [2].

5. Τὸ δεχόμενον παρίσταται ὥς τι ὁρατόν, ὅπερ ὁ θεὸς «*παραλαβὼν οὐχ ἡσυχίαν ἄγον, ἀλλὰ κινούμενον πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως, εἰς τάξιν ἤγαγεν ἐκ τῆς ἀταξίας*» [3]. Καὶ εἶπον μέν τινες ὅτι τοῦτο εἶναι μυθικὸν στοιχεῖον τῆς κοσμογονίας τοῦ Τιμαίου [4], ἀλλ' ὅμως ὑπὲρ τῆς τοιαύτης ἐκδοχῆς μαρτυρεῖ καὶ ὁ Πολιτικός, ὅστις περιγράφει τὸ ὑποκείμενον, ἐν ᾧ τὰ γινόμενα γίνονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· «*ὅτι πολλῆς ἦν μετέχον (τὸ σωματοειδὲς) ἀταξίας, πρὶν εἰς τὸν νῦν κόσμον ἀφικέσθαι*» [5].

6. Ὕλην ἄμορφον πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπάρχουσαν καὶ διὰ τοῦ νοῦ εἰς τὰ στοιχεῖα μεταβαλλομένην, ἀπαιτοῦσι καὶ αἱ προϋποθέσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Πλάτωνος. Ἄνευ ταύτης καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ. Διότι ἐὰν ὁ θεὸς κατὰ Πλάτωνα μηδὲν ἄλλο δύναται νὰ δημιουργήσῃ ἢ τὸ κάλλιστον [6], πρόδηλον εἶναι ὅτι μόνον τὸ ἄριστα δεδημιουργημένον προέρχεται ἐκ τοῦ θεοῦ. Ἀλλὰ τούτου οὕτως ἔχοντος ὑπεγείρεται ἡ ἀπορία περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κακοῦ. Περὶ τούτου δὲ τοῦ ζητήματος παρέχει ὁ φιλόσοφος σαφῆ τὴν ἀπόκρισιν λέγων ὅτι τὸ κακὸν δὲν κατάγεται ἐκ τοῦ θεοῦ [7], ἀλλ' ἔκ τινος ἀνάγκης, ἥτις ἐνοικοῦσα ἐν τῇ ὕλῃ δὲν ὑπακούει κατὰ τὴν δημιουργίαν ὅλως εἰς τὸν ἐκ τοῦ θεοῦ προερχόμενον νοῦν. Ἐκ ταύτης δὲ προῆλθεν ἡ ἀτέλεια ἡ παρατηρουμένη ἐν

---

[1] Αὐτόθι 50 E.
[2] Αὐτόθι 50 C.
[3] Αὐτόθι 30 A «*Βουληθεὶς γὰρ ὁ θεὸς ἀγαθὰ μὲν πάντα, φλαῦρον δὲ μηδὲν εἶναι κατὰ δύναμιν, οὕτω δὴ πᾶν ὅσον ἦν ὁρατὸν παραλαβὼν οὐχ' ἡσυχίαν ἄγον, ἀλλὰ κινούμενον πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως, εἰς τάξιν αὐτὸ ἤγαγεν ἐκ τῆς ἀταξίας, ἡγησάμενος ἐκεῖνο τούτου πάντως ἄμεινον*».
[4] *Zeller* II, 1[4], 730.
[5] 273 B. Νόμ. 889 C.
[6] Τιμ. 30 A «*Θέμις δὲ οὔτ' ἦν οὔτ' ἔστι τῷ ἀρίστῳ δρᾶν ἄλλο πλὴν τὸ κάλλιστον*».
[7] Πολ. 379 C «*οὐδ' ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, ὁ θεός, ἐπειδὴ ἀγαθός, πάντων ἂν εἴη αἴτιος, ὡς οἱ πολλοὶ λέγουσιν, ἀλλ' ὀλίγων μὲν ἀνθρώποις αἴτιος, πολλῶν δὲ ἀναίτιος—τῶν δὲ κακῶν ἄλλ' ἄττα δεῖ ζητεῖν τὰ αἴτια, ἀλλ' οὐ τὸν θεόν*». Πρβλ. 380 B κ.ἑξ.

τῷ κόσμῳ [1]. Καὶ τοῦ ἠθικοῦ δὲ κακοῦ αἰτία εἶναι ἡ ὕλη, ἥτις κατὰ τὸν Τίμαιον προέρχεται ἐκ τοῦ θνητοῦ μέρους τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὅπερ ἐδημιούργησαν ἐν τῷ σώματι οἱ γινόμενοι θεοί, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἄστρα, καὶ ἐν ᾧ γεννῶνται τῆς ψυχῆς τὰ παθήματα [2]. Ταῦτα διδάσκει ὁ Πολιτικός, ὅπου ὁ Πλάτων ἑρμηνεύει ὅτι ὁ κόσμος ἐκ τοῦ διατάξαντος αὐτὸν ἔχει πᾶν τὸ καλόν, ἐκ δὲ τῆς προτέρας καταστάσεως αὐτοῦ πάντα τὰ κακὰ καὶ τὰ ἄδικα, ἅτινα ἐξ ἀνάγκης καὶ εἰς τὰ ἄλλα ζῷα ἐμποιεῖ [3]. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ Πλάτων «*τὴν τοῦ εὖ καὶ τοῦ κακῶς αἰτίαν τοῖς στοιχείοις ἀπέδωκεν ἑκατέροις ἑκατέραν*» [4].

Καὶ ἐλέχθη μὲν ὅτι, ἐπειδὴ τὸ τρίτον γένος χαρακτηρίζεται ὥς τι, ἐν ᾧ γίνονται καὶ πάλιν φθείρονται τὰ καθ' ἕκαστον [5], οὐχὶ δὲ ὥς τι, ἐξ οὗ προέρχονται ταῦτα, οὐδὲν ἄλλο εἶναι τοῦτο ἢ κενὸς χῶρος [6]. Ἀλλὰ καὶ αὕτη εἶναι ἀστήρικτος ὑπόθεσις. Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ἡ παράστασις τοῦ δεχομένου ὥς τινος ἐν ᾧ ἐντυποῦνται τὰ ἐκτυπώματα τῶν ἰδεῶν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν τοιαύτην διατύπωσιν. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ χρυσοῦ προκειμένου, ὅπου προφανῶς ὑπάρχει ἡ ὕλη λέγεται «*τὸ δὲ τρίγωνον ὅσα τε ἄλλα σχήματα ἐνεγίγνετο*» [7].

Καὶ ἐὰν περαιτέρω ὁ Zeller ἐπάγεται ὡς ἰσχυρὰν ἀπόδειξιν τῆς γνώμης αὐτοῦ, καθ' ἣν κενὸς χῶρος εἶναι ἡ δεχομένη φύσις παρὰ Πλάτωνι, τὴν μαθηματικὴν κατασκευὴν τῶν στοιχείων καὶ νομίζει ὅτι ταῦτα γεννῶνται τὸ πρῶτον ἐκ τῶν σχημάτων διὰ τοῦ μαθηματικοῦ περιορισμοῦ τοῦ κενοῦ χώρου [8], παρατηροῦμεν ὅτι μόνη ἡ

---

[1] Τιμ. 48 A «*Μεμειγμένη γὰρ οὖν ἡ τοῦδε τοῦ κόσμου γένεσις ἐξ ἀνάγκης τε καὶ νοῦ συστάσεως ἐγεννήθη κτλ*». Πρβλ. 56 C 68 E «*διὸ χρὴ δύ' αἰτίας εἴδη διορίζεσθαι, τὸ μὲν ἀναγκαῖον, τὸ δὲ θεῖον*».
[2] Τιμ. 69 C «*(οἱ θεοὶ) ἄλλο τι εἶδος ἐν αὐτῷ ψυχῆς προσῳκοδόμουν τὸ θνητόν, δεινὰ καὶ ἀναγκαῖα ἐν ἑαυτῷ παθήματα ἔχον, πρῶτον μὲν ἡδονήν, μέγιστον κακοῦ δέλεαρ, ἔπειτα λύπας, ἀγαθῶν φυγὰς κτλ*».
[3] 273 B «*Τούτων δὲ αὐτῷ (τῷ κόσμῳ) τὸ σωματοειδὲς τῆς ξυγκράσεως αἴτιον, τὸ τῆς πάλαι ποτὲ φύσεως ξύντροφον, ὅτι πολλῆς ἦν μετέχον ἀταξίας, πρὶν εἰς τὸν νῦν κόσμον ἀφικέσθαι· παρὰ μὲν γὰρ τοῦ συνθέντος πάντα καλὰ κέκτηται, παρὰ δὲ τῆς ἔμπροσθεν ἕξεως, ὅσα χαλεπὰ καὶ ἄδικα ἐν οὐρανῷ γίγνεται, ταῦτα ἐξ ἀνάγκης αὐτός τε ἔχει καὶ τοῖς ζῴοις ἐναπεργάζεται*».
[4] Μ. τ. φ. A 6. Φυσ. A 9.
[5] 49 E. 50 C κ. ἑξ. κ. ἄλλ.
[6] Ὑπὸ τοῦ *Zeller* (II, 1[4], 734) κ. ἄλλ.
[7] 50 B.
[8] II 1[4], 733.

μορφὴ καὶ τὰ σχήματα δὲν ἀρκοῦσιν, ὥστε νὰ δημιουργῶνται ἐξ αὐτῶν τὰ στοιχεῖα καὶ νὰ μεταπίπτωσιν εἰς ἄλληλα.

Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι ὁ Πλάτων τὴν ὕλην θεωρεῖ ὥς τι ἀρχέγονον παρὰ τὰς ἰδέας. Αὗται εἶναι τὰ ἀκίνητα πρότυπα, ὁ τύπος, ἐκείνη δὲ ἡ τὰς μορφὰς δεχομένη φύσις. Ἐὰν αἱ ἰδέαι ἦσαν μόναι τὸ πραγματικῶς ὑπάρχον, ἡ γένεσις τοῦ κόσμου θὰ ἦτο ἀδύνατος. Ἡ δὲ ποιητικὴ ἀρχὴ εἶναι ἀμφοτέρων τούτων διάφορος, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, θὰ δείξωμεν δὲ καὶ ἐν τοῖς ἑπομένοις.

2. Ο ΘΕΟΣ ΠΑΡΑ ΠΛΑΤΩΝΙ

Ἐν ᾧ οἱ πρὸ τοῦ Σωκράτους ἐδίδαξαν ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ γεννῶνται κατὰ τύχην καὶ μηχανικῶς διεξάγονται, σπουδάζει ὁ Πλάτων νὰ δείξῃ ὅτι τὸν κόσμον διέταξε πάντως νοῦς. Ἐδείξαμεν ἤδη ὅτι ἐν τοῖς παντοίοις αὐτοῦ διαλόγοις ἀπὸ τῶν πρώτων μέχρι τῶν τελευταίων ἐπανέρχεται εἰς τοῦτο τὸ ζήτημα. Ἐν τῷ Σοφιστῇ διδάσκει ὅτι τὰ ζῷα, τὰ φυτὰ καὶ τἆλλα τῆς φύσεως ὄντα γεννῶνται διά τινος θείας δυνάμεως, οὐχὶ δέ, ὡς πολλοὶ νομίζουσιν *«ἀπό τινος αἰτίας αὐτομάτης καὶ ἄνευ διανοίας φυούσης»* [1]. Ὡσαύτως ἐν τῷ Φαίδωνι, ἔνθα ψέγει τοὺς φυσιολόγους ὅτι μόνον δευτερευούσας αἰτίας ὑποδεικνύουσιν, οὐχὶ δὲ τὰς *ὡς ἀληθῶς αἰτίας* [2], καὶ ἐν τῷ Φιλήβῳ [3], ὅπου σαφέστερον πρὸς τὸν Ἀναξαγόραν καὶ τὸν Σωκράτη συμφωνῶν, εἰσάγει φρόνησιν τινὰ τὸ πᾶν διοικοῦσαν. Εἰς ταύτην τὴν πεποίθησιν ἤχθη ὁ Πλάτων ἐκ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἁρμονίας. Ἐν τῷ Φιλήβῳ λέγεται *«τὸ-νοῦν πάντα διακοσμεῖν αὐτὰ (τὰ ξύμπαντα) φάναι καὶ τῆς ὄψεως τοῦ κόσμου καὶ ἡλίου καὶ σελήνης καὶ ἀστέρων καὶ πάσης τῆς περιφορᾶς ἄξιον, καὶ οὐκ ἄλλως ἔγωγ' ἄν ποτε περὶ αὐτῶν εἴποιμι οὐδ' ἂν δοξάσαιμι»* [4]. Ὁμοίως ἀποφαίνεται ἐν τοῖς Νόμοις κατὰ τῶν ἀθέων [5]

---

[1] 265 C *«θεοῦ δημιουργοῦντος μετὰ λόγου τε καὶ ἐπιστήμης θείας ἀπὸ θεοῦ γιγνομένης»*. Ε *«θείᾳ τέχνῃ»*.

[2] 99 Α κ. ἑξ.

[3] 28 C κ. ἑξ.

[4] 28 Ε κ. ἑξ.

[5] 889 Β *«πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γῆν καὶ ἀέρα φύσει πάντα εἶναι καὶ τύχῃ φασί, τέχνῃ δὲ οὐδὲν τούτων, καὶ τὰ μετὰ ταῦτα αὖ σώματα, γῆς τε καὶ ἡλίου καὶ σελήνης ἄστρων τε πέρι διὰ τούτων γεγονέναι παντελῶς ὄντων ἀψύχων· τύχῃ δὲ φερόμενα τῇ τῆς δυνάμεως ἕκαστα ἑκάστων, ᾗ ξυμπέπτωκεν ἁρμόττοντα οἰκείως πως, θερμὰ ψυχροῖς ἢ ξηρὰ πρὸς ὑγρὰ καὶ μαλακὰ πρὸς σκληρά, καὶ πάντα ὁπόσα τῇ*

καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι *«νοῦς ἐστι τὸ πᾶν διακεκοσμηκώς»* [1]. Καὶ λέγει μὲν ὁ Πλάτων ἄμεσον δημιουργόν, ὡς εἴπομεν ἤδη, τὴν φύσιν, ἥτις παράγει τὰ πάντα. Ἐπειδὴ ὅμως αὕτη σκοπίμως δημιουργεῖ, ὀφείλομεν νὰ ἀποδεχθῶμεν ὅτι κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ φύσις ἔχει δύναμίν τινα καὶ φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὴν τοῦ κόσμου ψυχήν. Ἡ ψυχὴ αὕτη δὲν κατάγεται ἐκ τῆς ὕλης, ἐν ᾗ κατοικεῖ ἡ ἀνάγκη, ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου προέρχεται ἀπό τινος ὑπερτέρας αἰτίας [2], ἐκ τοῦ θεοῦ, ὃν εἰσάγει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Τιμαίῳ ὡς δημιουργόν, τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου κατασκευάζοντα καὶ τὸ σῶμα τοῦ παντὸς καὶ τὸ ἀθάνατον μόριον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς [3].

Κατὰ ταῦτα ὁ θεὸς εἶναι κατὰ Πλάτωνα ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου, ὅστις ἀγαθὸς ὢν παράγει αὐτὸν εἰς τὸ εἶναι καὶ συντηρεῖ [4]. Εἶναι δὲ πάνσοφος ὁ θεὸς καὶ διὰ τῆς πανσοφίας αὐτοῦ ταύτης σκοπιμώτατα τὰ πάντα συντάσσει [5]. Καὶ γινώσκει δὲ τὰ πάντα ὁ θεὸς [6] καὶ δίκαιος εἶναι καὶ πᾶσαν ἄλλην κέκτηται ἀρετήν. Τοιοῦτος δὲ ὢν πᾶσαν ἀρετὴν ἀμείβει καὶ πᾶσαν κακίαν τιμωρεῖ [7]. Πᾶν πάθημα εἶναι ξένον πρὸς τὸ θεῖον καὶ ὁ φθόνος ἔξω ἵσταται τοῦ θείου χοροῦ [8]. Τὸ κακὸν δὲν προέρχεται ἐξ αὐτοῦ [9]. Ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς λοιπὸν πίστις δὲν εἶναι νομοθετῶν ἐπινόημα, ὡς ἰσχυρίσθησαν πολλοί [10]. Ἐν τῷ Φαίδωνι εἰσάγει τὸν Σωκράτη ὁ Πλάτων λέγοντα· *«νῦν δὲ εὖ ἴστε, ὅτι παρ' ἄνδρας τε ἐλπίζω ἀφίξεσθαι ἀγα-*

τῶν ἐναντίων κράσει κατὰ τύχην ἐξ ἀνάγκης συνεκεράσθη, ταύτῃ καὶ κατὰ ταῦτα οὕτω γεγεννηκέναι τόν τε οὐρανὸν ὅλον—καὶ ζῷα αὖ καὶ φυτὰ ξύμπαντα,—οὐ διὰ νοῦν, φασιν, οὐδὲ διά τινα θεόν, οὐδὲ διὰ τέχνην κτλ».

[1] 966 Ε.

[2] Φίληβ. 30 D.

[3] Τιμ. 28 Α κ. ἑξ.

[4] Πολλάκις ὁμιλεῖ ὁ *Πλάτων* περὶ *θεῶν*, ἀλλὰ τοὺς πολλοὺς θεοὺς δὲν ἀποδέχεται, ὡς πολλαχοῦ δηλοῖ (Τιμ. 40 D. Νομ. 948 Β). Καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου καὶ τοὺς ἀστέρας καλεῖ θεοὺς (Τιμ. 34 Β. 40 D) ποιητικώτερον, ἵνα δηλώσῃ ὅτι δι' αὐτῶν ἐμμέσως δημιουργοῦνται οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῷα.

[5] Τιμ. 29 Ε. Φαίδ. 62 Β. 63 Β. Πολ. 613. Νόμ. 902 Β.

[6] Νόμ. 901 D.

[7] Νόμ. 716 Α. 904 Α κ. ἑξ. Θεαίτ. 176 C κ. ἑξ. Πολ. 364 Β. 613 Α.

[8] Τιμ. 29 Ε. Φαιδρ. 247 Α.

[9] Πολ. 379 Β. Θεαίτ. 176 C.

[10] Νόμ. 989 Ε *«Θεούς, ὦ μακάριε, εἶναι πρῶτόν φασιν οὗτοι τέχνῃ, οὐ φύσει, ἀλλά τισι νόμοις, καὶ τούτους ἄλλους ἄλλῃ, ὅπῃ ἕκαστοι ἑαυτοῖσι συνωμολόγησαν νομοθετούμενοι»* 890 D.

θούς· καὶ τοῦτο μὲν οὐκ ἂν πάνυ δισχυρισαίμην· ὅτι μέντοι παρὰ θεοὺς δεσπότας πάνυ ἀγαθοὺς ἥξειν, εὖ ἴστε, ὅτι, εἴπερ τι ἄλλο τῶν τοιούτων, δισχυρισαίμην ἂν καὶ τοῦτο» [1].

Πῶς νοεῖ τὸν θεὸν ὁ Πλάτων, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Ὁ φιλόσοφος τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν οὐδεμιᾷ τῶν συγγραφῶν του κατέστησεν ἀντικείμενον ἰδίας ἐξετάσεως. Τοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι ἀποκρούει πᾶσαν ἀνθρωπομορφικὴν παράστασιν τοῦ θείου [2]. Ὁ Zeller ὁρμώμενος ἀπὸ τῶν προϋποθέσεων τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ὡς ἑρμηνεύει ταύτην, νομίζει ὅτι ὁ θεὸς κατὰ Πλάτωνα δὲν δύναται νὰ εἶναι προσωπικός, διότι ὁ θεὸς συμπίπτει πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, αἱ δὲ ἰδέαι δὲν ἔχουσι ψυχήν [3].

Εἴδομεν ἐν τοῖς πρόσθεν ὅτι ὁ Zeller σπουδάζει νὰ δείξῃ ὅτι αἱ ἰδέαι κατὰ Πλάτωνα ἔχουσι ψυχὴν καὶ εἶναι ποιητικαὶ καὶ τυπικαὶ καὶ τελικαὶ αἰτίαι. Ἐνταῦθα πάλιν ἀναγκάζεται νὰ ἀρνηθῇ ψυχὴν εἰς τὰς ἰδέας· καὶ ταῦτα ἐν ᾧ ὁ Πλάτων σαφῶς διδάσκει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τῆς κινήσεως, συμπέρασμα δὲ ἀναγκαῖον τῆς διδασκαλίας ταύτης δυοῖν θάτερον δύναται νὰ εἶναι, ἢ ὅτι αἱ ἰδέαι, ἐὰν αὗται εἶναι ἡ ποιητικὴ ἀρχή, πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἔμψυχα ὄντα, ἤ, ἐὰν μὴ ἔχωσι ψυχήν, ὅπερ εἶναι τὸ πιθανώτατον καθ᾽ ἡμᾶς καὶ ὁ Zeller πολλαχοῦ ὁμολογεῖ, ὀφείλουσι νὰ μὴ συμπίπτωσι πρὸς τὴν ποιητικὴν αἰτίαν.

Ὑπὲρ δὲ τῆς προσωπικότητος τοῦ θεοῦ δύο τινὰ θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ συνηγορήσωσι, τὸ μὲν δῆλα δὴ ἡ ὁμολογία τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ἡ ποιητικὴ ἀρχὴ εἶναι νοῦς, οὗτος δὲ εἰς οὐδὲν ὂν ἔρχεται ἄνευ τῆς ψυχῆς [4], τὸ δὲ ὅτι ὁ φιλόσοφος πιστεύει εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς [5] καὶ εἰς τὴν μετὰ θάνατον ἀνταπόδοσιν [6]. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἄλλο τι. Ἐὰν ἐξετάσωμεν τί εἶναι παρὰ Πλάτωνι ἡ ποιητικὴ ἀρχή, ἐὰν δῆλον ὅτι εἶναι ὂν καθ᾽ αὑτὸ ὑπάρχον, ὅπερ ἐδημιούργησε τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἀθάνατον μόριον τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν,

---

[1] 63 C.

[2] Φαιδρ. 246 C κ. ἑξ.

[3] II, 1[4], 716.

[4] Φίληβ. 30 *«σοφία μὴν καὶ νοῦς ἄνευ ψυχῆς οὐκ ἄν ποτε γενοίσθην»*. Τιμ. 30 B *«νοῦν δ᾽ αὖ χωρὶς ψυχῆς ἀδύνατον παραγενέσθαι τῳ»*.

[5] Φαίδων, Φαιδρ. 245 C. Πολ. 608 D κ. ἑξ.

[6] Φαίδ. 63 C κ. ἄλλ. Φαιδρ. 248 E. Πολ. 610 D. 612 A. Πρβλ. καὶ *Zeller* II, 1[4], 838.

ὅπως δηλοῖ ἡ ἐν τῷ Φιλήβῳ αἰτία καὶ ὁ ἐν τῷ Τιμαίῳ δημιουργός, ἢ εἶναι τὸ πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου ταυτιζόμενον, ἐν ἄλλοις λόγοις, ἂν ὁ Πλάτων εἶναι θεϊστής, ἢ πανθεϊστής, ὡς ὁ Teichmüller καὶ ἄλλοι ἐζήτησαν νὰ δείξωσιν [1], ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον τὸ πρῶτον δύναται νὰ εἶναι ὀρθόν, ὅτι δῆλα δὴ ὁ Πλάτων εἶναι θεϊστής. Διότι ἐὰν συνεφέρετο πρὸς τὴν πανθεΐαν, ἵνα μηδὲν εἴπωμεν περὶ τῶν ἄλλων δυσχερειῶν, θὰ ἦτο κατ᾽ αὐτὸν ὁ θεὸς οὐ μόνον τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ κακοῦ αἰτία· τοῦτο δέ, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἀποκρούει ὁ Πλάτων, ὅστις σαφῶς διδάσκει ὅτι τὸ κακὸν ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἐκ τῆς ὕλης, μόνον δὲ τὸ ἀγαθὸν προέρχεται ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου, ἥτις ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ.

Καὶ πάλιν ὅμως οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν σαφὲς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου· τοῦτο μόνον λέγομεν, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀνωτάτην ἀρχὴν ἐν τῷ σύμπαντι θεωρεῖ τινα φρόνησιν· αἱ ἰδέαι εἶναι κατ᾽ αὐτὸν ἄψυχα παραδείγματα, πρὸς ἃ δὲν δύναται νὰ συμπίπτῃ ἡ ποιητικὴ αἰτία.

Καὶ ἤδη ἐπισκοπήσωμεν διὰ βραχυτάτων τὰ πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρευνης.

Τρεῖς εἶναι αἱ ἀρχαί, ἃς εὕρομεν ἐν τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ· 1. ἡ ὕλη, ἐν ᾗ τὰ καθ᾽ ἕκαστον γίνονται. 2. ἀνωτάτη τις φρόνησις, ὡς κοσμοποιὸς ἀρχή. 3. αἱ ἰδέαι, ὡς παραδειγματικαὶ καὶ τελικαὶ αἰτίαι. Ὡς πρὸς τὴν ὕλην συμφωνεῖ ὁ Πλάτων πρὸς τοὺς πρότερον. Ἀλλ᾽ ἐν ᾧ οἱ φυσιολόγοι ἐκ τῆς ὕλης παρῆγον τὰ πάντα κατὰ νόμους μηχανικῶς λειτουργοῦντας, ὁ φιλόσοφος, ἐκ τῆς σκοπίμου διατάξεως τοῦ κόσμου πειθόμενος, ἀποδέχεται δύναμίν τινα ὑπάρχουσαν ἐν τῷ κόσμῳ, δῆλον ὅτι σκοπίμως λειτουργοῦντας νόμους, καθ᾽ οὓς τὰ ὄντα γεννῶνται καὶ ἀναπτύσσονται. Διὰ ταύτης τῆς δυνάμεως, ἣν ὁ Πλάτων κατ᾽ ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ὀνομάζει ψυχὴν τοῦ κόσμου, δημιουργεῖται κατ᾽ αὐτὸν ὅ,τι γίνεται καὶ φθείρεται ἐν τῇ φύσει. Τὴν φρόνησιν, εἰς ἣν καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων ὀφείλουσι τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν, θεωρεῖ ὁ Πλάτων ὡς τὸ ὑπέρτατον καὶ τελειότατον ὄν, ἀλλὰ δὲν καθορίζει αὐτὴν σαφῶς. Τὸ φυσικὸν κακὸν ἔχει τὴν πηγὴν αὐτοῦ ἐν τῇ ὕλῃ, ἥτις πρὸ τῆς διακοσμήσεως αὐτῆς εἶχέ τινα ἀκανόνιστον κίνησιν, ἣν

---

[1] Die plat. Frage, 1876 κ. ἄλλ.

δὲν δύνανται ὅλως νὰ ἄρωσιν οἱ ὑπὸ τοῦ θεοῦ τεθέντες νόμοι. Ἡ ὕλη δὲ γίνεται καὶ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ πηγὴ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, διότι τὸ θνητὸν μόριον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὁρμᾶται ἐξ ἐκείνης.

Τὰ αἰσθητὰ γίνονται καὶ φθείρονται, ἐφ᾽ ὅσον δὲ ὑπάρχουσιν ἔχουσι τὴν αὐτὴν μορφήν. Καὶ αἱ μορφαὶ αὗται, ἐν αἷς τὰ γινόμενα ἐμφανίζονται, εἶναι μιμήματα τύπων, οἵτινες ἀγέννητοι καὶ ἀνώλεθροι ὑπάρχουσιν ἀείποτε ἀναλλοίωτοι καὶ ἀκίνητοι. Τὰ καθ᾽ ἕκαστον ἔχουσιν ἀείποτε τὴν μορφὴν τοῦ τύπου, οὗ εἶναι ἀπεικάσματα. Καὶ ὀνομάζει ὁ Πλάτων τοὺς ἀμεταβλήτους καὶ ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ἔχοντας τύπους ἰδέας καὶ νοεῖ ταύτας ὥς τι χωριστὸν ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους πραγμάτων καὶ ὑπάρχον καθ᾽ αὑτό. Ἀκριβέστερον ἐξεταζόμεναι αἱ ἰδέαι αὗται εἶναι αἱ γενικαὶ ἔννοιαι. Παριστᾷ δὲ τὰς ἰδέας ὁ φιλόσοφος ὡς ὑπαρχούσας καθ᾽ αὑτὰς ἔν τινι ὑπεραισθητῷ κόσμῳ. Ἀνήκουσι δὲ εἰς τὰς ἰδέας κυρίως μὲν οἱ τύποι τῶν φυσικῶν ὄντων, ἔπειτα δὲ καὶ οἱ τῶν προϊόντων τῆς τέχνης καὶ οἱ τῶν ἰδιοτήτων τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀρετῶν καὶ κακιῶν. Τὴν δὲ μορφὴν τῶν ἰδεῶν τούτων λαμβάνουσι τὰ καθ᾽ ἕκαστον διὰ τῶν δημιουργικῶν ἀρχῶν τὰ μὲν ἐν τῇ φύσει διὰ τῆς φύσεως (τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀστέρων), ἥτις παράγει ταῦτα, τὰ δὲ προϊόντα τῆς τέχνης καὶ τἆλλα διὰ τῶν ἀνθρώπων. Καθ᾽ ὅσον δὲ τὰ καθ᾽ ἕκαστον εἶναι ὅ,τι εἶναι διὰ τῆς εἰς τὰς ἰδέας μετοχῆς, ὀνομάζονται ἐνίοτε αἱ ἰδέαι καὶ ποιητικαὶ αἰτίαι τῶν ὄντων. Ἄλλην τινὰ αἰτιότητα ὡς πρὸς τὰ αἰσθητὰ δὲν προσνέμει καθ᾽ ἡμᾶς ὁ Πλάτων εἰς τὰς ἰδέας, οὔτε εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν οὔτε εἰς μόνην τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ.

Ὁ *Αὔγουστος Döring*, καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου, ἐν Wochenschrift für Klassische Philologie (1899 No 19, σελ. 1330 κ. ἑξ.) ἐξαίρων τὴν *ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ὀξύνοιαν τοῦ συγγραφέως καὶ τὸ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν πνεῦμα* («eine wissenschaftlich ernst zu nehmende Arbeit», «unter voller Anerkennung der Gründlichkeit, des Scharfsinns und des wissenschaftlichen Ernstes, womit der Verfasser seine Sache führt») *ἐπειράθη νὰ δείξῃ ὅτι ἀμφότεραι αἱ ἐκδοχαί, ἡ τοῦ Zeller καὶ ἡ ἡμετέρα εἶναι ὀρθαὶ* («so ergiebt sich, dass beide Teile Recht haben», «so ist beiden Parteien geholfen; Plato hat Beides gelehrt»), *ἀναφέρονται δὲ εἰς δύο διαφόρους περιόδους τῆς τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφίας.*

«Wir haben hier», εἶπεν, «eine wissenschaftlich ernst zu nehmende, in fast fehlerlosem Deutsch geschriebene Arbeit eines Griechen vor uns, der nach Absolvierung seiner Studien in Athen fast drei Jahre in Leipzig studiert und ebendaselbst promoviert hat. Gewidmet ist sie Frau Sophie Schliemann.

Der Verfasser erstrebt nichts Geringeres, als eine von der namentlich durch Zeller vertretenen in wesentlichen Punkten durchaus abweichende Auffassung der platonischen Metaphysik als platonische Lehre zu erweisen. Es giebt eine wirkliche, stoffmässige Materie als Substrat der Erscheinungswelt und es giebt einen wirklichen Schöpfer oder Weltbildner, der nach den Ideen als Musterbildern die Erscheinungswelt geformt hat. Ein Einwohnen der Ideen in den Dingen als Substanz giebt es in den Naturdingen sowenig, wie bei den Kunsterzeugnissen oder dem ethischen Verhalten der Menschen, wobei ebenfalls die Ideen als Musterbilder dienen.

Ein erster Abschnitt handelt von den Ideen, ein zweiter von der Idee des Guten in ihrem Verhältnis zur Gottheit. In jenem sucht der Verf. namentlich die Beweisstellen für ein angebliches Wirken der Ideen, die man aus dem Sophistes, dem Phädon, dem Philebos und Timäus beigebracht hat zu entkräften, in letzterem die Identifizierung der Idee des Guten mit der Gottheit als unhaltbar zu erweisen. Es kann hier nicht auf die Behandlung der einzelnen Stellen eingegangen werden. Bemerkt sei jedoch, dass seine Erklärung mancher Stellen z. B. der Hauptstelle über die Idee des Guten in der Republik doch etwas gewaltsam erscheint.

Unter voller Anerkennung der Gründlichkeit, des Scharfsinns und des wissenschaftlichen Ernstes, womit der Verfasser seine Sache führt, glaube ich doch, allerdings von einem völlig verschiedenen Standpunkte aus, gegen das ganze Verfahren Einspruch erheben zu müssen. Der Verf. operiert auf einer Basis, die ihm mit Zeller und der ganzen herkömmlichen Behandlungsweise dieser Fragen gemeinsam ist, die ich aber als durchaus unberechtigt und unhaltbar ansehe. Die gemeinsame Voraussetzung aller dieser Bemühungen ist die, dass in den uns vorliegenden Schriften der platonischen Reifezeit ein einheitliches System, ein platonischer Lehrbegriff, sozusagen eine platonische Dogmatik vorliege. Entsagt man dieser Vorstellung, nimmt man mit den Tatsachen an, dass das platonische Denken auch in seiner klassischen Zeit in beständigem Flusse ist, *so ergiebt sich, dass beide Teile Recht haben,* dass sie sich aber auf verschiedene, verschiedenen Zeiten angehörige Erzeugnisse des platonischen Philosophierens stützen. Unser Verfasser findet im wesentlichen seine Rechnung im Lehrtypus des Timäus, nur dass selbst im Vergleich zu diesem seine Ansicht von der platonischen Materie etwas zu grobkörnig geraten ist. Nehmen wir nun an—eine völlig ketzerische Ansicht, die aber streng erweisbar ist—dass der Timäus einen älteren Typus der platonischen Metaphysik darstellt, womit freilich Hand in Hand die Behauptung gehen muss, dass es einen «Urstaat» gab, auf den allein der Timäus Rücksicht nimmt, und der mit Hilfe des Timäus rekonstruirt werden kann, *so ist beiden Parteien geholfen;* Plato hat Beides gelehrt, nur das eine früher, das andere später.

Es kann hier über diese Andeutungen nicht hinausgegangen werden. Wer sie aber vorurteilslos verfolgen würde, möchte vielleicht finden, dass sich auf diesem Wege die mit soviel saurem Schweiss breitgetretenen Untersuchungen über diese und andere Fragen in einfachster und lichtvollster Weise erledigen. Ich will nur noch andeuten, dass im Staate sogar eine zweimalige Umarbeitung unterschieden werden muss».

῾Ο δὲ *H. Gomperz*, καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βιέννης, ἐν τῷ περιοδικῷ *Zeller Stein*, Archiv für Geschichte der Philosophie (τόμ. 16, N, F, 9, σελ. 129—131) ἔγραψε περὶ τῆς διατριβῆς. *῾Ο συγγραφεὺς εἶναι πολλοῦ ἄξιος, διότι τὰ δυσχερῆ ζητήματα, περὶ ὧν ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ὁ λόγος, ὀξέως καὶ ἀπροκαταλήπτως ἐξήτασε καὶ δι' εὐπροσδέκτου ἀθρόας παραθέσεως χωρίων εὐχερεστέραν κατέστησε τὴν λύσιν αὐτῶν.* Καὶ πρῶτον μὲν περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος λόγον ποιούμενος *ὑποστηρίζει τὸν χωρισμὸν αὐτῶν διὰ πλατωνικῶν χωρίων ἀποδεικτικῶν.* Μετὰ δὲ τοῦτο *ἐπεξέρχεται πρὸς τὴν κρατοῦσαν γνώμην, καθ' ἣν ὁ Πλάτων τὰς ἰδέας ἐν τῷ Σοφιστῇ μάλιστα ὑπολαμβάνει δημιουργικὰ αἴτια. Καὶ τοῦτο πρέπει πάντως νὰ συνομολογήσωμεν μετὰ τοῦ Βορέα, ὅτι ὁ ἐν τῷ Σοφιστῇ ὅρος «δύναμις» οὐχὶ ἐνέργειαν δηλοῖ ἀλλ' ἱκανότητα, ὡς παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει. Καὶ ἐν οἷς δὲ λέγει ὁ Βορέας περὶ τοῦ «παντελῶς ὄντος», ὅτι δὲν νοεῖ διὰ τούτου ὁ Πλάτων τὸ σύνολον τῶν ἰδεῶν, ἐνδέχεται νὰ ἔχῃ δίκαιον.—Εἶναι δ' ἐνταῦθα πάντως λόγου ἀξία καὶ ἡ παρατήρησις αὐτοῦ καθ' ἣν ἡ ἐν τῷ Σοφιστῇ ἐλεγχομένη θεωρία τῶν «εἰδῶν φίλων» θαυμαστὸν ὅσον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐν τῷ Τιμαίῳ*· διότι ἐκ τῆς ἀποδείξεως ταύτης γεννᾶται τὸ ζήτημα, μήπως ὁ Σοφιστὴς ἐγράφη μετὰ τὸν Τίμαιον, ὡς ὑπέλαβεν ἤδη ὁ Wildauer. *῾Ωσαύτως φαίνεταί μοι ὅτι κατώρθωσεν ὁ Βορέας νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἐν τῷ Φιλήβῳ «αἰτία» δὲν εἶναι αἱ ἰδέαι ἀλλ' ὁ ἐν τῷ Τιμαίῳ δημιουργός. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις ἄξιοι πολλῆς ἐπιστάσεως καὶ οἱ τρεῖς ἄλλοι παρὰ τῷ Βορέᾳ ταυτισμοὶ* (ἄπειρον=ὕλη, πέρας=ἰδέαι, συμμισγόμενον=τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα). Ἔπειτα *δι' ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων ἀποκρούει ὁ Βορέας τὴν καὶ νῦν ἔτι ἀσπαστὴν ἐκδοχὴν τοῦ δημιουργοῦ τοῦ Τιμαίου ὡς ὅλως μυθικοῦ.* Συνάγει δὲ ὁ Βορέας τὸ πόρισμα τοῦ πρώτου τούτου τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ μέρους ὡς ἑξῆς. *«Αἱ ἰδέαι οὔτ' ἐν τῷ Σοφιστῇ οὔτ' ἐν τῷ Φαίδωνι οὔτ' ἐν τῷ Φιλήβῳ οὔτ' ἐν τῷ Τιμαίῳ εἶναι ἀρχαὶ δημιουργικαί, ἀλλὰ πανταχοῦ εἶναι παραδειγματικαὶ καὶ τελικαὶ τῶν γινομένων αἰτίαι. Ἐν πᾶσι τούτοις τοῖς διαλόγοις εὕρομεν τῶν φυσικῶν ὄντων ἀμέσως μὲν τὴν φύσιν (ψυχὴ τοῦ κόσμου, ἀστέρες) δημιουργόν, ἐμμέσως δὲ ὑπερκόσμιόν τινα φρόνησιν».*

Ἐφεκτικώτερός πως ἐφάνη ὁ *Gomperz* πρὸς τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς πραγματείας λεγόμενα περὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέας. ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὡμολόγησεν ὅτι ἡ ἡμετέρα ἐκδοχὴ καὶ ὑπὸ τῶν πλατωνικῶν χωρίων ὑποστηρίζεται καὶ ἐγγυτέρα εἶναι πρὸς τὴν ὅλην τοῦ Πλάτωνος θεωρίαν.

»Der Verfasser», *εἶπε*, *«hat das Verdienst, die schwierigen Fragen, um die es sich handelt, mit frischem, unbefangenem Blick betrachtet und sie durch dankenswerte Zusammenstellungen ihrer Lösung näher gebracht zu haben.* Er bespricht zunächst die Ideen, *deren Objektivität* (χωρισμὸς) *er unter Verweisung auf einige beweiskräftige Stellen verteidigt* (S. 15 f. Conv. p. 211a, Parm. p. 130b, 133c). *Er wendet sich dann gegen die herrschende Meinung, dass Platon namentlich im Sophistes die Ideen als wirkende Kräfte auffasse* (S. 16 ff.). *Und darin wird man ihm meines Erachtens jedenfalls recht geben müssen, dass Sophist, p. 247c - 248e* δύναμις *nicht Kraft, sondern nur im Aristotelischen Sinne «Fähigkeit» bedeuten kann*, da dieses Wort durch «εἴτ' εἰς τὸ ποιεῖν . . . εἴτ' εἰς τὸ πάσχειν» näher bestimmt wird, und auf die Ideen gerade nur im letzteren Sinne (καθ' ὅσον γιγνώσκεται κατὰ τοσοῦτον κινεῖσθαι διὰ τὸ πάσχειν) angewandt wird (S. 20 f.). Weit grössere Schwierigkeiten macht das unmittelbar folgende (248e ff.), worin dem παντελῶς ὂν Lebenund Denken zugeschrieben wird. *Boreas mag recht haben, wenn er hierunter nicht die Gesammtheit der Ideen verstanden wissen will* (S. 24 f.). Allein seine eigene Deutung ist unklar, und deren Voraussetzung, dass die εἰδῶν φίλοι (p. 248a). Megariker bedeuten sollen, sehr unsicher. Eher möchte ich glauben, dass hier ganz abstrakt von der Vereinbarkeit von Sein und Bewegung gehandelt wird (vgl. p. 249b: καὶ τὸ κινούμενον δὴ καὶ κίνησιν συγχωρητέον ὡς ὄντα und p 253d: τὸ δέ γε ὂν μεικτὸν ἀμφοῖν). *Hier ist jedenfalls der Hinweis darauf (S. 26) beachtenswert, dass die hier kritisierte Lehre der εἰδῶν φίλοι mit der des Timaios merkwürdige Übereinstimmungen aufweist* (man vgl. Sophist. p. 248a u. c. mit. Tim. p. 53e ff. u 27d f.). Man wird deshalb die Frage wenigstens aufwerfen müssen, ob der Sophistes nicht zeitlich nach dem Timaios zu setzen ist, wie schon Wildauer, Psychologie des Willens bei Sokrates, Platon und Aristoteles S. 209 vermutete (vgl. auch die Art, wie Sophist p. 265e der θεὸς δημιουργὸς erwähnt wird, und Polit. p. 273b mit. Tim. p. 30a—von Boreas auf S. 64 in Beziehung gesetzt). *Gelungen scheint mir ferner der Nachweis (S. 42) dass von den vier Prinzipien des Philebos (p. 23) die* αἰτία *nicht den Ideen, sondern dem Demiurgen des Timaios entspricht und auch die drei anderen Gleichungen (ἄπειρον=Materie, πέρας =Idee, συμμισγόμενον=Sinnending, S 48) wird man ernstlich erwägen müssen. Auch die noch so beliebte, rein mythische Auffassung des Demiurgen im Timaios bekämpft Boreas mit guten Gründen* (man vgl. die Bildung der Weltseele, Tim. 34b ff. mit Phileb, p. 30d βασιλικὴν . . ψυχὴν . . ἐγγίγνεσθαι διὰ τὴν τῆς αἰτίας δύναμιν—S 50; und die Erwägung des δημιουργὸς schon in der Politeia VI p. 507c: τὸν τῶν αἰσθήσεων δημιουργὸν und VII p. 530a ὁ τοῦ οὐρανοῦ δημιουργός). Der Verfasser resumirt das Ergebnis dieses ersten Teils seiner Untersuchung dahin (S. 53), «dass die Ideen weder im Sophistes noch im Phaidon, weder im Philebos noch im Timaios das wirkende, sondern über all das formale und Zweckprinzip sind. Dagegen ist uns in allen diesen Dialogen, was die Naturdinge betrifft, die Natur (Weltseele, Gestirne) als unmittelbar, eine überweltliche Vernunft als mittelbar wirkendes Prinzip entgegengetreten». *Weniger gelungen scheint mir der zweite Teil der Schrift, welcher zeigen soll, dass die Idee des Guten und die Gottheit durchaus verschiedene Begriffe sind. Wohl nimmt gleich zu Beginn dieser Untersuchung (S, 53 f.) für diese These eine Anzahl von Stellen ein, an denen diese Idee mit anderen vorbehaltlos zusammengestellt wird.* (Phaid. p. 100b; Parm. p. 130b; Phileb p. 15a; Resp. VI p. 507b). Allein den kritischen Stellen, Resp. p. VI p. 509b und

Phileb p. 22c wird Boreas (auf S 59 resp. 64) in keiner Weise gerecht. Obwohl *man* daher *dem Verfasser wird zugeben müssen, dass im Geiste des platonischen Systems—soweit von einem solchen die Rede sein kann—die Idee des Guten nur causa finalis, die Gottheit aber causa efficiens sein sollte* (vgl. Theoph. bei Simplic. in phys. p. 56,13: τὸ δὲ ὡς αἴτιον καὶ κινοῦν ὃ περιάπτει τῇ τοῦ θεοῦ καὶ τῇ τοῦ ἀγαθοῦ δυνάμει), so kann es doch nicht wundernehmen wenn Platon, wie in der Theorie, so auch in der Praxis seines Denkens beides nicht immer auseinanderhält».

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Α

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΧΥΟΣ ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ*

Τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἱδρυθέν, ἵνα ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ πανταχοῦ τοῦ προηγμένου κόσμου ὑπάρχοντα τοιαῦτα ἱδρύματα τῆς ἐπιστήμης συντελέσῃ εἰς τὴν πειραματικὴν ἔρευναν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, διττὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς προέθετο σκοπόν, τὸ μὲν νὰ ἐλέγξῃ τὰ ἤδη συνηγμένα παρ' ἄλλων πορίσματα, τὸ δὲ δι' ἰδίων ἐρευνῶν καὶ μεθόδων νὰ ἀνιχνεύσῃ ἄλλα μέρη τοῦ μεγάλου τούτου κύκλου τοῦ ἐπιστητοῦ. Καὶ ἐξετάζει τὰς ψυχικὰς λειτουργίας τὸ μὲν καθ' ἑαυτάς, παρακολουθοῦν τὰς παντοίας ἐκδηλώσεις αὐτῶν, τὸ δ' ἐν τῇ σχέσει αὐτῶν πρὸς τὰς ἄλλας. Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῆς, ἡ πορεία τῆς λήθης, τὸ δυνατὸν τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης καὶ τῆς συνασκήσεως τῶν εἰδῶν αὐτῆς, ἡ σχέσις τῆς μνήμης πρὸς τὴν εὐφυΐαν, αἱ μέθοδοι τῆς εὐχερεστέρας ἐκμαθήσεως καὶ τῆς ἀκριβεστέρας διατηρήσεως τῶν μεμαθημένων, ἡ πίστις τῆς μνήμης καὶ ἄλλα εἰς τὴν ψυχικὴν ταύτην λειτουργίαν ἀναγόμενα ζητήματα ἐξητάσθησαν ἤδη. Ὡσαύτως δὲ τὰ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν μνήμην καὶ τὸ συναίσθημα, ἔτι δὲ τὰ κατὰ τοὺς μνημονικοὺς καὶ τοὺς φανταστικοὺς τύπους. Ἠρευνήθη δὲ καὶ ἡ εὐφυΐα, ἡ νοητικὴ ἱκανότης δῆλον ὅτι, ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν συνάσκησιν καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς ἄλλας λειτουργίας ψυχικάς, ἔτι δὲ οἱ λεγόμενοι νοητικοὶ τύποι. Καὶ ὁ συναισθηματικὸς δὲ βίος καὶ ἡ βουλητικὴ ἐνέργεια γίνεται ὑπόθεσις ἐξετάσεως ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ ἡμῶν, καθ' ὅσον αἱ λειτουργίαι αὗται ὑπόκεινται εἰς τὴν δι' ὀργά-

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 17ῃ Μαρτίου 1938 καὶ ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (**13**, 1938, σελ. 190 κ. ἑξ.) καὶ γερμανιστὶ ἐν Archiv f. d. ges. Psychologie (**102**, 1938, σελ. 243 κ. ἑξ.).

νων ἔρευναν καὶ τὴν διὰ κριτηρίων. Καὶ δὲν περιορίζεται ἡ ἀνίχνευσις εἰς τὰ εἰρημένα μόνον, ἀλλὰ περιλαμβάνει καὶ ἀνώμαλα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἐκτείνονται δ' αἱ ἔρευναι ἡμῶν αὗται ἀπὸ τῶν κατωτάτων ἡλικιῶν μέχρι τῶν ἀνωτάτων καὶ ἀποβλέπουσιν ὄχι μόνον εἰς λύσιν θεωρητικῶν ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς πρακτικώτερα ζητήματα, σπουδάζουσι δὲ μάλιστα νὰ δώσωσι κλίμακας, αἵτινες θὰ δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς δεῖκται καὶ κανόνες, καθ' οὓς ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ θὰ μετρῶνται κατὰ προσέγγισιν αἱ ψυχικαὶ ἱκανότητες τῶν ἀνθρώπων.

Καὶ μέχρι μὲν τοῦδε ἀνεκοινώθησαν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ἀθηνῶν πολλὰ τῶν πορισμάτων τῶν ἐρευνῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ τῆς μνήμης καὶ τὰ τῆς βουλητικῆς ἐνεργείας καὶ ἐδημοσιεύθησαν ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς. Ἤδη δ' ἐρχόμεθα εἰς τὰς ἄλλας ἡμῶν ἐρεύνας καὶ ἀρχόμεθα ἀπὸ τῆς φαντασίας.

Λέγομεν δὲ φαντασίαν τὴν ψυχικὴν λειτουργίαν, ἥτις ἐκ τῶν ἐν τῇ συνειδήσει ὑπαρχόντων στοιχείων ὁρμωμένη δημιουργεῖ εἰκόνας νέας, νέας παραστάσεις καὶ νέας μορφάς. Εἶναι δὲ αὕτη διττή, *ἐποπτικὴ* καὶ *δημιουργική*. Καὶ ἡ μὲν ἐποπτικὴ ἐκδηλοῦται ἐν τῇ ἀκριβεῖ συλλήψει καὶ τῇ ἐναργεῖ παραστάσει τῶν εἰκόνων. Ἡ δὲ δημιουργικὴ φαντασία ἐκφαίνεται μᾶλλον ἐν τῇ πολλαπλῇ συνδέσει καὶ τῇ παραγωγῇ νέων μορφῶν.

Ὅπως αἱ ἄλλαι ψυχικαὶ λειτουργίαι, ἐγένετο καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἱκανότης πολλῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνῶν ὑποκείμενον καὶ τείνουσιν αἱ ἔρευναι αὗται νὰ καταλήξωσιν εἰς πορίσματα, ἐν οἷς μᾶλλον ἢ ἧττον συμφωνεῖ ἡ ἐπιστήμη. Ὅτι, ὡς ἐν παραδείγματι, ἡ φαντασία ἀναπτύσσεται κατὰ μικρὸν καὶ εἶναι ἄλλη παρ' ἄλλῃ ἡλικίᾳ καὶ ποικίλλει κατὰ τὴν ἰδιοφυΐαν ἑκάστου ἀτόμου, ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς πᾶσαν ἀνωτέραν ψυχικὴν λειτουργίαν, οἷον τὴν μνήμην καὶ τὴν εὐφυΐαν, μεθ' ὧν ἑδράζεται κατὰ τὰ αὐτὰ μέρη τοῦ ἐγκεφάλου, ὅτι καὶ τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις μεγάλην ἀσκοῦσιν ἐπ' αὐτὴν ῥοπήν, κεντρίζουσαι πρὸς ὑπερτέραν ἐνέργειαν, ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζητήματα θεωροῦνται τὰ μὲν ἀναντίλεκτα, πιστούμενα καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς ἁπλῆς παρατηρήσεως, τὰ δὲ λίαν πιθανά. Ἀλλ' ὡς καὶ ἐπὶ ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἡ ἐγγυτέρα ἀκρίβωσις καὶ κατοχύρωσις τῶν ζητημάτων ὑστερεῖ. Διὸ καὶ ἀπαραίτητος εἶναι ἡ περαιτέρω ἔρευνα.

Προβλήματα, οἷα τὰ ἑξῆς. Τίς εἶναι ἡ κατὰ μέσον ὅρον ἰσχὺς τῆς φαντασίας ἐν ἑκάστῃ ἡλικίᾳ, τίς ἡ ἀκριβεστέρα σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν μνήμην καὶ τὸ συναίσθημα καὶ τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας, δὲν εἶναι μέχρι τοῦδε ἀποχρώντως ἐξητασμένα, ἂν καὶ ἡ ἀνίχνευσις αὐτῶν πολὺ δύναται νὰ ῥίψῃ φῶς εἰς τὴν κατανόησιν καὶ τὸν καθορισμὸν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ψυχικῆς ἱκανότητος. Διὰ τοῦτο δὲ τὸ Ἐργαστήριον ἡμῶν καὶ εἰς ταῦτα τὰ ζητήματα ἔστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ καὶ ἐπεχείρησε νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ κατὰ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας. Ἐγένετο δὲ ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἰσχύος καὶ τῆς πορείας, ἣν διατρέχει ἡ φαντασία ἐν τῇ ἀναπτύξει ταύτῃ. Ταύτης δὲ τῆς ἐξετάσεως τὰ πορίσματα παρέχομεν ἐνταῦθα.

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Τῆς πρώτης ταύτης ἐρεύνης ἡμῶν σκοπὸς ἦτο κατὰ ταῦτα νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον τὰ ἑξῆς ζητήματα.

1. Μέχρι τίνος ἡλικίας αὐξάνεται ἐπαισθητῶς ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας καθόλου, τῆς τε δημιουργικῆς καὶ τῆς ἐποπτικῆς;

2. Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῆς χωρεῖ κανονικῶς αὐξανομένη κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας ἢ ἐμφανίζει ἀνωμαλίας καὶ τίνας;

3. Ποῖον εἶναι τὸ ποσοστὸν τῆς αὐξήσεως τῆς φαντασίας ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν;

4. Ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας εἶναι μείζων ἐπὶ τῶν ἀρρένων ἢ ἐπὶ τῶν θηλέων;

Ὑποκείμενα.—Ὑπῆρξε δὲ ἡ ἔρευνα ἡμῶν εὐρυτάτη. Ἐν τῇ προκαταρκτικῇ ἐξετάσει εἴχομεν περὶ τὰ χίλια ὑποκείμενα, ἡλικίας 7—20 ἐτῶν, ἐξελέξαμεν δ' ἐξ αὐτῶν τελικῶς 400, ἄρρενα μὲν 200, θήλεα δὲ 200, ἤτοι 25 ἐξ ἑκάστης τῶν ἡλικιῶν 7, 9, 11, 13, 15, 17, 18 καὶ 20 ἐτῶν. Ταῦτα τὰ ὑποκείμενα ὑπεβάλομεν εἰς ἀκριβῆ ἐξέτασιν, κατηρτίσαμεν δὲ αὐτῶν καὶ πίνακας δηλοῦντας τὴν κλίμακα τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας, περιελάβομεν δὲ τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης αὐτῶν καὶ εἰς γραφικὰς παραστάσεις.

Ἦσαν δὲ τὰ πλεῖστα τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων τούτων μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τῶν σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου.

Ἀλλὰ τὴν ἔρευναν ἐπεξετείναμεν καὶ περαιτέρω. Οὕτως, ἵνα ἐλέγ-

ξωμεν, πῶς ἔχει ἡ φαντασία ἐν ταῖς πέρα τοῦ 20οῦ ἔτους ἡλικίαις, ἐξητάσαμεν περὶ τὰ 100 ὑποκείμενα ἡλικίας 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 38 καὶ 40 ἐτῶν.

Ἵνα δὲ ἴδωμεν ὁποία εἶναι ἡ φαντασία τῶν ἐχόντων καλλιτεχνικὴν ἰδιοφυΐαν, ὑπεβάλομεν εἰς ἔρευναν καὶ περὶ τοὺς 50 σπουδαστὰς τῆς Σχολῆς τῶν Καλῶν τεχνῶν, εἰς ἣν καὶ πολλὴν ἐνταῦθα ὁμολογοῦμεν χάριν διὰ τὴν προθυμίαν, μεθ' ἧς συνετέλεσεν εἰς τὴν ἡμετέραν ἔρευναν. Ἦσαν δὲ πάντα τὰ ἐξετασθέντα ὑποκείμενα κανονικὰ καὶ ἡ ἐξέτασις αὐτῶν ἐγένετο μετὰ πάσης ἀκριβείας.

Κριτήρια.—Εὐρεῖα δ' ἐγένετο ἡ ἔρευνα ἡμῶν καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ εἴδους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κριτηρίων, ἅτινα μετεχειρίσθημεν κατ' αὐτήν. Διότι, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι ἐρευνηταὶ δι' ἑνὸς μόνου εἴδους ἢ δι' ὀλίγων εἰδῶν κριτηρίων ἐξήταζον τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ψυχικὴν λειτουργίαν, ἡμεῖς πάσας τὰς εἰρημένας ἡλικίας διὰ πολλῶν καὶ παντοίων ἐξητάσαμεν ὁμάδων κριτηρίων, ὧν τὴν δύναμιν ἠλέγξαμεν πρότερον ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ ἡμῶν.

Ἦσαν δὲ τὰ κριτήρια ταῦτα ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς κυρίως *δημιουργικῆς φαντασίας* τὰ ἑξῆς.

1. *τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων,*
2. *τῆς ἐκ δεδομένων τεμαχίων ἀνασυνθέσεως εἰκόνων,*
3. *τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων,*
4. *τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων.*

Μετεχειρίσθημεν δὲ καὶ τὸ κριτήριον *τῆς ἑρμηνείας κηλίδων μελάνης*, ἂν καὶ αἱ προκαταρκτικαὶ ἡμῶν ζητήσεις εἶχον δείξει ἀμφίβολον τὴν ἀξίαν αὐτοῦ. Ἐν δὲ τῇ ἐρεύνῃ τῆς κυρίως *ἐποπτικῆς φαντασίας* κριτήρια μετεχειρίσθημεν τὰ *τῶν κρυπτογραφημάτων*.

Συνίστατο δ' ἑκάστη τῶν εἰρημένων κριτηρίων ὁμὰς ἐκ πολλῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων. Οὕτω δὲ εἰς ἔλεγχον τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος ἡ ἐξέτασις τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ 7—20 ἐτῶν ἐξετάθη εἰς 20.000 παρατηρήσεις περίπου, τῶν δὲ ἀπὸ τοῦ 21ου ἔτους μέχρι τοῦ 40οῦ εἰς 5.000 παρατηρήσεις ἐν συνόλῳ. Ἡ δὲ ὅλη ἔρευνα ἡμῶν περιέλαβεν 25.000 περιπτώσεις.

Μέθοδος.—Καὶ ἡ μὲν ἐξέτασις τῆς *δημιουργικῆς φαντασίας* διεξήχθη ὡς ἀκολούθως.

Ἐπὶ τοῦ *πρώτου κριτηρίου*, τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων, παρείχομεν εἰς τὰ ὑποκείμενα πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων σειρὰς εἰκόνων ἀπὸ ἀτελεστέρων μορφῶν μέχρι τῆς τελείας, τῆς παριστώσης σαφῶς τὸ ἀπεικονιζόμενον ἀντικείμενον, καὶ προεκαλοῦμεν τὰ ὑποκείμενα ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἀτελοῦς μορφῆς νὰ λέγωσι τί ἐσήμαινεν ἡ εἰκών. Ὁ χρόνος ἦτο καθωρισμένος καὶ ἐμετρεῖτο διὰ χρονομέτρου. Ἐκ τῆς ταχυτέρας δ' εὑρέσεως καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀρθῶν ἀπαντήσεων ἐκρίνετο ἡ ἐπιτυχία τῶν ὑποκειμένων καὶ ἑπομένως ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας αὐτῶν.

Ἐπὶ δὲ τοῦ *δευτέρου κριτηρίου*, τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων ἐκ δεδομένων τεμαχίων, παρείχομεν ἀναμεὶξ κείμενα τεμάχια μίαν ἀποτελοῦντα εἰκόνα καὶ ἐζητοῦμεν παρὰ τῶν ὑποκειμένων νὰ ἀνασυνθέσωσι τὴν εἰκόνα εἰς ὅσῳ ἠδύναντο ὀλιγώτερον χρόνον. Ἐκ τῆς ὀρθῆς δὲ ἢ ἐσφαλμένης ἀνασυνθέσεως τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ ἐλάσσονος ἢ μείζονος χρόνου ἐκρίνετο ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας τῶν ὑποκειμένων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ *τρίτου κριτηρίου*, τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων, παρείχομεν μικρὰ ἐκ τῆς ζωῆς εἰλημμένα διηγήματα, δὲν συνεπληροῦμεν δὲ αὐτά, ἀλλὰ προεκαλοῦμεν τὰ ὑποκείμενα τοῦ πειράματος νὰ εἰκάζωσι τὸ τέλος, κατὰ τὴν οἰκείαν ἱκανότητα ἕκαστον. Ἦσαν δὲ τὰ διηγήματα τὰ μὲν ἁπλούστερα εἰς τὰς μικροτέρας ἁρμοζόμενα μᾶλλον ἡλικίας, τὰ δὲ συνθετώτερα, σύμμετρα πρὸς τὰς ἡλικίας τὰς ἀνωτέρας. Ἐκ τοῦ τρόπου δὲ τῆς ἐκθέσεως καὶ ἐκ τῆς πιθανωτέρας συμπληρώσεως διεγινώσκετο ἡ ἐπιτυχία τῶν ὑποκειμένων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας.

Παραπλησία ἦτο ἡ ἐξέτασις ἡ γενομένη διὰ τοῦ *τετάρτου κριτηρίου*, τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων. Ἡ ἔρευνα ἐζήτει ἐνταῦθα νὰ εὕρῃ τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας ἐκ τῆς ἱκανότητος τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων ὀλίγων στοιχείων, οἷον λέξεων. Ἦσαν δὲ καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα τὸ μὲν ἁπλούστερα, διὰ τὰς κατωτέρας ἡλικίας καταλληλότερα, οἷον θάλασσα - βάρκα - παιδί, τὸ δὲ συνθετώτερα, προσαρμοζόμενα μᾶλλον εἰς τὰς ἀνωτέρας ἡλικίας, οἷον οἰκογένεια εὐτυχὴς - θάνατος τέκνου - ἐγκατάλειψις τῆς οἰκίας ὑπὸ τῆς συζύγου - συνάντησις μετὰ ἓν ἔτος ἐν τῷ νεκροταφείῳ καὶ συμφιλίωσις.

Ἐπὶ δὲ τοῦ *κριτηρίου τῆς ἑρμηνείας κηλίδων μελάνης* παρείχομεν εἰς τὰ ὑποκείμενα εἰκόνας, κατασκευασθείσας ἐν τῷ ἡμετέρῳ

Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ διὰ σταγόνων μελάνης ἐπὶ φύλλων χάρτου ριπτομένων καὶ συμπιεζομένων διὰ συμπτύξεως τοῦ χάρτου, κατὰ τὴν μέθοδον, ἣν μετεχειρίσθησαν πρότερον ὁ Binet καὶ ὁ Dearborn καὶ ἄλλοι, τελευταῖον δὲ ὁ ψυχίατρος Rorschach. Ἐκ τοῦ μείζονος ἀριθμοῦ τῶν εὐστόχως ἀνευρισκομένων στοιχείων ἐκρίνετο ἡ ἱκανότης τῶν ὑποκειμένων. Ὁ χρόνος ἦτο διὰ πάντα τὰ ὑποκείμενα ὁ αὐτός.

Ἡ δὲ τῆς *ἐποπτικῆς φαντασίας* ἔρευνα ἐγένετο διὰ *κρυπτογραφημάτων* ὡς ἑξῆς. Παρείχομεν εἰς τὰ ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων κρυπτογραφικὸν ἀλφάβητον παρεμφερὲς πρὸς τὸ γνωστὸν τοῦ William Healy[1] καὶ ἐζητοῦμεν παρ' αὐτῶν, ἀφ' οὗ ἐπὶ ὡρισμένον πρότερον χρόνον παρετήρουν τὴν μορφὴν τοῦ κρυπτογραφήματος καὶ ἐμάνθανον τὴν ἀντιστοιχίαν γραμμάτων καὶ θέσεων ἐν τῷ σχήματι, νὰ ἀναγράφωσιν οὐχὶ διὰ γραμμάτων ἀλλὰ διὰ τῶν ἀντιστοιχουσῶν ἐν τῷ κρυπτογραφήματι θέσεων φράσιν, οἷον «χαῖρε ἐλευθερία». Ἐκ τῆς μᾶλλον ἢ ἧττον ὀρθῆς ἀναγραφῆς ἐκρίνετο ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας τῶν ὑποκειμένων.

Τὸ δὲ *ποσοστὸν* τῆς ἐπιτυχίας ἐπὶ πάντων τῶν κριτηρίων συνήγετο ὡς ἑξῆς. Ἡ εὕρεσις πάντων τῶν ζητουμένων ἐν τῷ ὅλῳ κριτηρίῳ στοιχείων ἐδήλου τὴν ἀνωτάτην ἐπιτυχίαν, ἣν ἐπεδείκνυον μόνον ἐξαιρετικῆς φαντασίας ὑποκείμενα. Αὕτη ἐσημειώθη διὰ τοῦ 100%. Ἡ δ' εὕρεσις ἐλασσόνων στοιχείων ἐσήμαινε ποσοστὸν κατώτερον κατ' ἀναλογίαν. Καθωρίσθη δὲ τὸ ποσοστὸν τοῦτο κατ' ἀκρίβειαν δι' ἑκάστην τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἡμετέρων κριτηρίων καὶ ἐθεωρήθη ἅμα ὡς κανονικὴ βαθμὶς τῆς ἰσχύος τῆς φαντασίας αὐτῆς, ἤτοι 100%.

Πορίσματα.— Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ταύτης ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7—20 ἐτῶν, ἅς, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἐξητάσαμεν ἀκριβέστερον, δηλοῦσιν οἱ ἑπόμενοι πίνακες καὶ ἐμφανέστερα καθιστῶσιν αἱ ἐπακολουθοῦσαι γραφικαὶ παραστάσεις, αἵτινες κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τοῖς πίναξιν ἀριθμῶν.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 πίναξ ἐμφαίνει τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν,

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 264.

ἐλεγχομένην διὰ τῶν κριτηρίων τῶν *κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων, τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων ἐκ δεδομένων τεμαχίων, τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων* καὶ *τῆς συνθέσεως διηγημάτων*.

Ὁ πίναξ οὗτος ἀποτελεῖ κλίμακα τῆς πορείας καὶ τῆς ἰσχύος τῆς φαντασίας καὶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς δείκτης καὶ κανὼν τῆς

ΠΙΝΑΞ 1.

Ἰσχὺς τῆς δημιουργικῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν συνόλῳ.

Ἡλικίαι	Κριτήριον 1 τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων	Κριτήριον 2 τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων	Κριτήριον 3 τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων	Κριτήριον 4 τῆς συνθέσεως διηγημάτων	Μ.Ὅ.
Ἄρρενα	%	%	%	%	%
7 ἐτῶν	74,0	80,0	58,8	62,2	68,8
9 »	82,0	93,0	62,9	63,1	75,3
11 »	87,1	94,0	57,2	60,6	74,7
13 »	90,8	97,0	63,0	67,6	79,6
15 »	89,9	93,0	64,0	68,6	78,9
17 »	89,8	89,0	63,6	72,0	78,6
18 »	89,1	97,0	78,4	81,6	86,5
20 »	87,0	96,0	70,6	79,8	83,4
Θήλεα					
7 ἐτῶν	69,7	74,0	52,6	52,6	62,2
9 »	77,7	90,0	60,6	68,4	74,2
11 »	78,2	87,0	61,5	70,1	74,2
13 »	80,8	93,0	61,0	65,6	75,1
15 »	83,6	93,0	63,2	67,0	76,7
17 »	86,7	92,0	76,2	82,8	84,4
18 »	85,5	92,0	75,8	76,4	82,4
20 »	81,4	92,0	76,4	81,4	82,8
Μ.Ὅ.ἀρρένων	86,2	92,4	64,8	69,4	78,2
Μ.Ὅ.θηλέων	80,5	89,1	65,9	70,5	76,5
Γ. Μ. Ὅ.	83,4	90,8	65,4	70,0	77,4

ἐξετάσεως τῆς ψυχικῆς ταύτης λειτουργίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κριτηρίων, ὧν ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ ἐγένετο χρῆσις.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δηλοῖ τὸ ποσοστὸν τῆς αὐξήσεως τῆς φαντασίας ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ ἐμφαίνει τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας τῶν

δεξιωτέρων ὑποκειμένων ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

ΠΙΝΑΞ 2.

Ἰσχὺς καὶ αὔξησις τῆς δημιουργικῆς φαντασίας κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ἡλικίαι	Κριτήριον 1 τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων	Κριτήριον 2 τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων	Κριτήριον 3 τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων	Κριτήριον 4 τῆς συνθέσεως διηγημάτων	Μ. Ὅ.	
					ἰσχὺς	αὔξησις
7–13 ἐτῶν	%	%	%	%	%	%
Ἄρρενα	83,5	91,0	60,5	63,4	74,6	10,8
Θήλεα	76,6	86,0	58,9	64,2	71 4	12,9
Μ. Ὅ.	80,1	88,5	59,7	63,8	73,0	11,9
15-20 ἐτῶν						
Ἄρρενα	89,0	93,8	69,2	75,5	81,9	4,5
Θήλεα	84,3	92,3	72,9	76,9	81,6	6,1
Μ. Ὅ.	86,7	93,0	71,0	76,2	81,8	5,3

ΠΙΝΑΞ 3.

Ἰσχὺς τῆς δημιουργικῆς φαντασίας τῶν δεξιωτέρων ὑποκειμένων ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.	
			ἰσχὺς	αὔξησις
	%	%	%	%
7 ἐτῶν	73,6	72,3	73,0	
9 »	81,6	80,4	81,0	
11 »	79,5	79,7	79,6	
13 »	84,7	82,0	83,4	
Μ. Ὅ.	79,9	78,6	79,3	10,4
15 ἐτῶν	86,2	83,0	84,6	
17 »	84,7	91,1	87,9	
18 »	90,1	87,4	88,8	
20 »	87,2	89,4	88,3	
Μ. Ὅ.	87,0	87,7	87,4	3,7

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 πίναξ δηλοῖ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας τῶν ἀσθενεστέρων ὑποκειμένων ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 5 πίναξ δεικνύει τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου κηλίδων μελάνης*.

ΠΙΝΑΞ 4.

Ἰσχὺς τῆς δημιουργικῆς φαντασίας τῶν ἀσθενεστέρων ὑποκειμένων ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.	
			ἰσχὺς	αὔξησις
	%	%	%	%
7 ἐτῶν	60,9	52,7	56,8	
9 »	68,9	68,9	68,9	
11 »	69,6	69,6	69,6	
13 »	73,9	66,0	70,0	
Μ. Ὅ.	68,3	64,3	66,3	13,2
15 ἐτῶν	70,4	64,8	67,6	
17 »	72.8	77,4	75,1	
18 »	82,4	75,9	79,2	
20 »	77,4	75,5	76,5	
Μ. Ὅ.	75,8	73,4	74,6	8,9

ΠΙΝΑΞ 5.

Ἰσχὺς τῆς φαντασίας ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου κηλίδων μελάνης.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%
7 ἐτῶν	52,8	42,3
9 »	48,6	50,9
11 »	47,8	45,3
13 »	43,7	47,8
15 »	36,5	37,4
17 »	35,6	39,2
18 »	37,5	31,6
20 »	37,2	32,3
Μ. Ὅ.	42,5	40,9

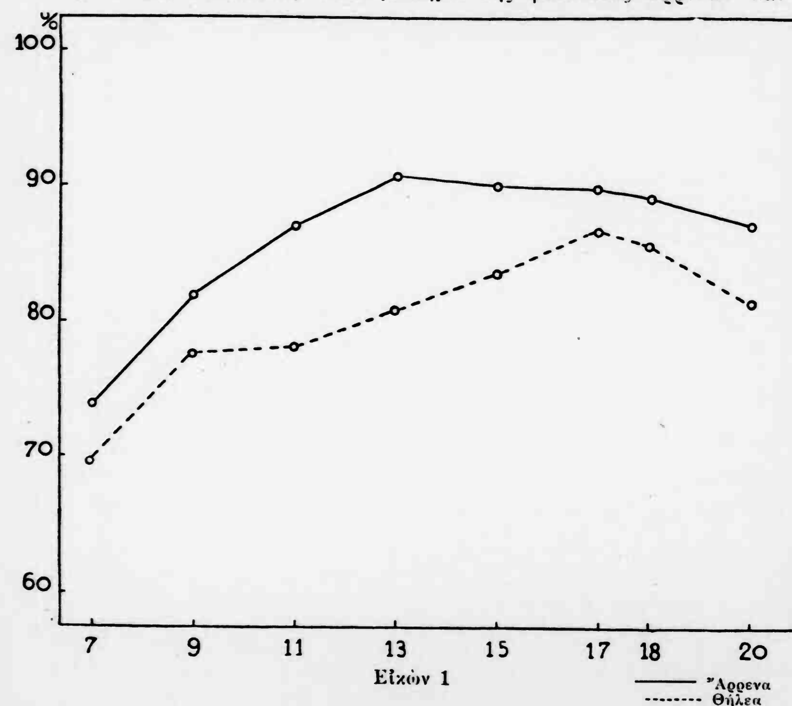
Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 6 πίναξ ἐμφαίνει τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου τῶν κρυπτογραφημάτων*.

ΠΙΝΑΞ 6.

Ἰσχὺς τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῶν κρυπτογραφημάτων.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%
7 ἐτῶν	28,1	20,8
9 »	45,3	43,4
11 »	61,2	63,3
13 »	67,6	81,5
15 »	75,6	69,0
17 »	69,8	75,0
18 »	73,4	65,3
20 »	63,4	68,0
Μ. Ὅ.	60,6	60,8

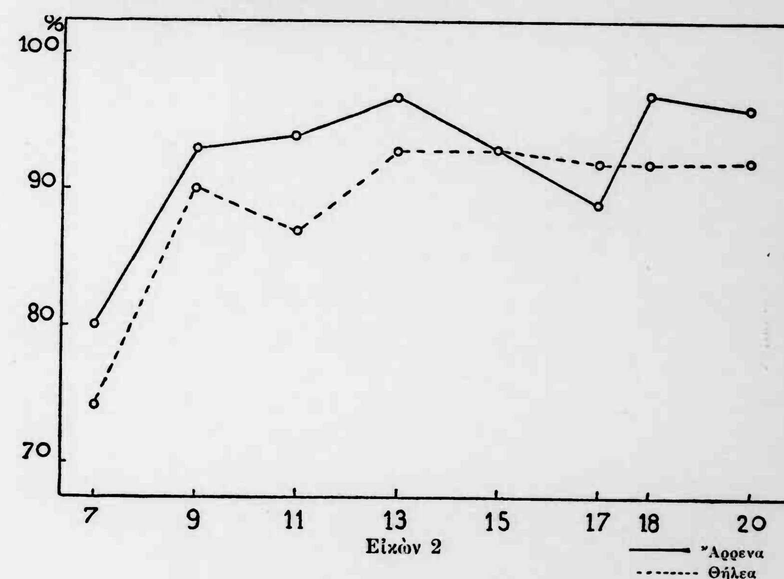
Ἐκ δὲ τῶν γραφικῶν παραστάσεων αἱ ἐν εἰκ. 1 ἐμφαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ



Εἰκὼν 1

θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων*. Κατηρτίσθησαν δ᾽ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ στήλῃ τοῦ πίνακος 1 σημειουμένων ἀριθμῶν.

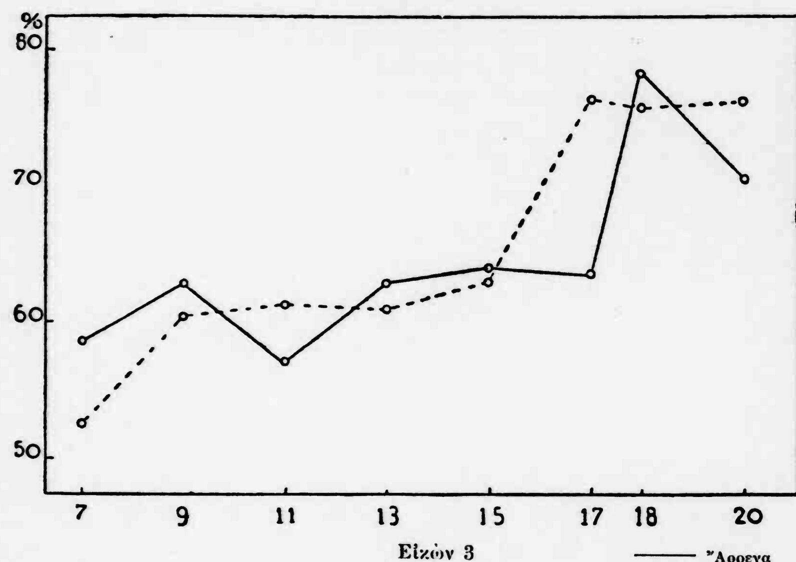
Αἱ δ᾽ ἐν εἰκ. 2 δηλοῦσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν ἐλεγχθεῖσαν διὰ τοῦ *κριτηρίου τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων ἐκ δεδομένων τεμαχίων*. Κατεσκευάσθησαν δ᾽ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ πίνακος 1 περιεχομένων ἀριθμῶν.



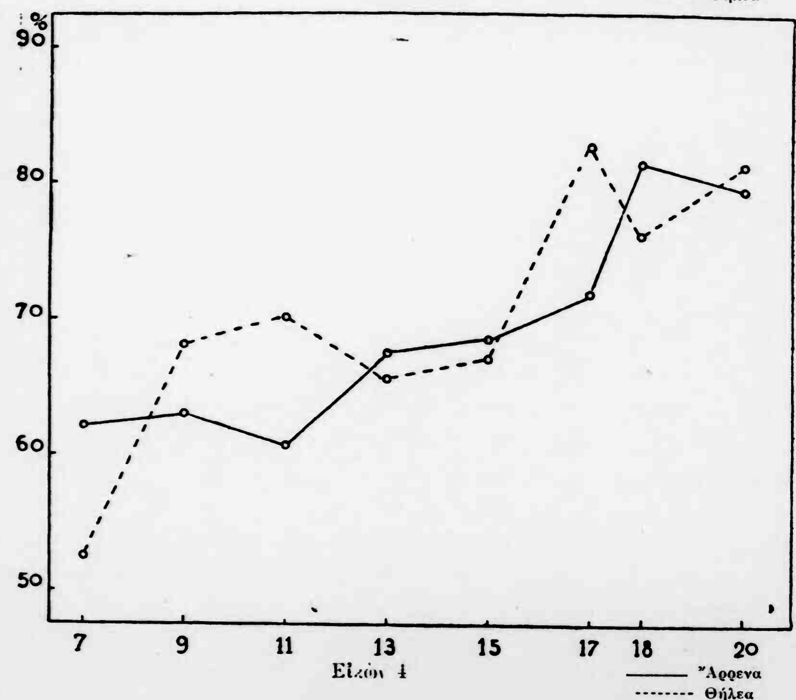
Εἰκὼν 2

Αἱ δ᾽ ἐν εἰκ. 3 γραφικαὶ παραστάσεις δεικνύουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων*. Κατηρτίσθησαν δ᾽ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ τρίτῃ στήλῃ τοῦ πίνακος 1 σημειουμένων ἀριθμῶν.

Αἱ δ᾽ ἐν εἰκ. 4 δηλοῦσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων*. Κατεσκευάσθησαν δ᾽ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ τετάρτῃ στήλῃ τοῦ πίνακος 1 ἀναγραφομένων ἀριθμῶν.

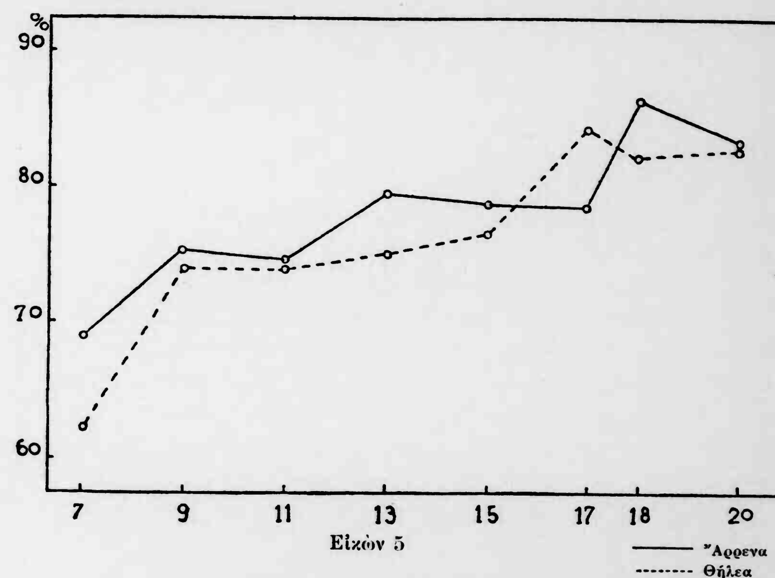


Εἰκὼν 3



Εἰκὼν 4

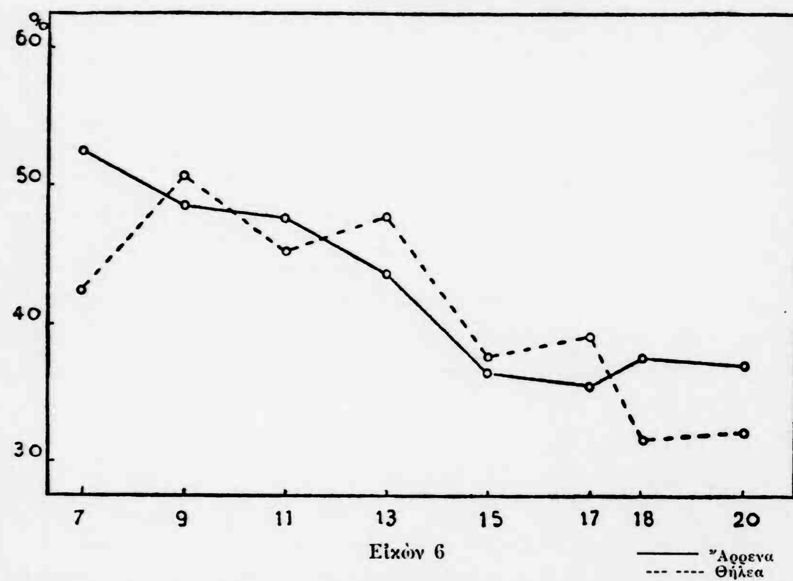
Αἱ δ' ἐν εἰκ. 5 ἐμφαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων πασῶν τῶν ἡλικιῶν συναχθεῖσαν ἐκ τῶν τεσσάρων πρώτων κριτηρίων, ἤτοι *τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων, τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων ἐκ δεδομένων τεμαχίων, τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων* καὶ *τῆς συνθέσεως διηγημάτων*, ὁμοῦ λαμβανομένων. Κατηρτίσθησαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πέμπτῃ στήλῃ τοῦ πίνακος 1 σημειουμένων μέσων ὅρων τῶν τεσσάρων κριτηρίων.



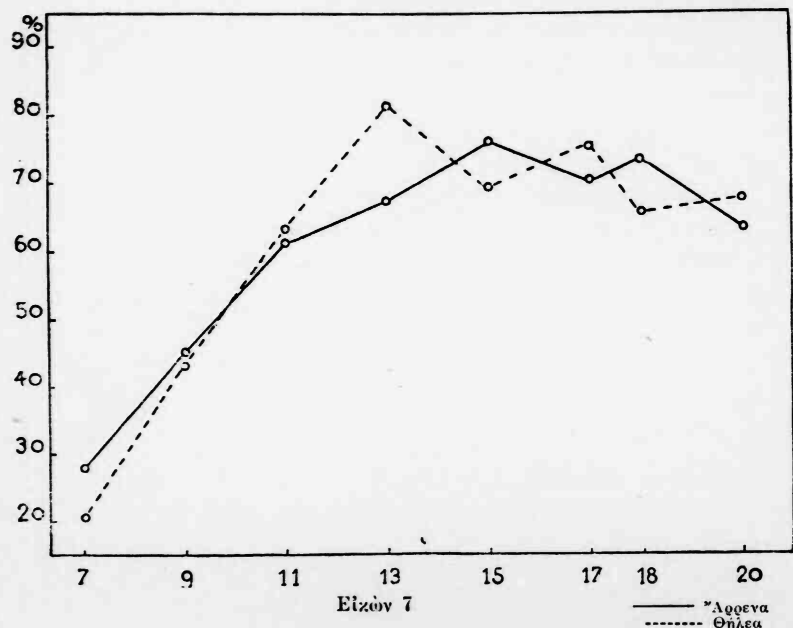
Εἰκὼν 5

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 6 δεικνύουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7—20 ἐτῶν ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου τῆς ἑρμηνείας κηλίδων μελάνης*. Ἐγράφησαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ πίνακος 5 περιεχομένων ἀριθμῶν.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 7 γραφικαὶ παραστάσεις δηλοῦσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων πασῶν τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν 7—20 ἐτῶν ἐλεγχομένην διὰ τοῦ *κριτηρίου τῶν κρυπτογραφημάτων*. Κατεσκευάσθησαν δ' ἐπὶ



Εἰκὼν 6



Εἰκὼν 7

τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ πίνακος 6 ἀναγραφομένων μέσων ὅρων.

Εἶναι δὲ τὰ πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης τὰ ἑξῆς.

A. *Ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν κριτηρίων τῆς δημιουργικῆς φαντασίας.*

1. *Ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἡ ἰσχὺς τῆς δημιουργικῆς φαντασίας αὐξάνεται κατὰ κανόνα μέχρι τοῦ 18ου ἔτους.* Πέρα δὲ τῆς ἡλικίας ταύτης ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας δὲν ἐπιτείνεται. Μόνον ἐνιαχοῦ παρατηρεῖταί τις ὑπεροχὴ τῶν προηγμένων ἡλικιῶν τῶν μετὰ τὸ 20ὸν ἔτος, ἀλλὰ καὶ αὕτη εἶναι ἀσήμαντος, προέρχεται δ' ἐκ λόγων, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν ἔπειτα.

2. *Ἡ δημιουργικὴ ἱκανότης τῆς φαντασίας τῶν τε ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων δὲν βαίνει ὅλως κανονικῶς, ἀλλὰ ἐμφανίζει καί τινας ἀνωμαλίας.* Κατὰ τὰ ἡμέτερα γενικὰ πορίσματα, ἅτινα δεικνύει ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 5 εἰκών, ἡ ἰσχὺς τῆς φαντασίας ἐπὶ τῶν ἀρρένων χωρεῖ κανονικῶς αὐξανομένη μέχρι τοῦ 13ου ἔτους, εἶτα παρατηρεῖται μικρὰ ὕφεσις μέχρι τοῦ 17ου ἔτους, ἔπειτα πάλιν κανονικὴ ἀνύψωσις μέχρι τοῦ 18ου ἔτους, ὅτε συμπίπτει καὶ ἡ ἀκμὴ αὐτῆς. Ἐπὶ δὲ τῶν θηλέων παρατηρεῖται μεγάλη αὔξησις μέχρι τοῦ 9ου ἔτους, εἶτα δ' ἐλαφρὰ αὔξησις ἀπὸ τοῦ 11ου, κατόπιν δὲ αὔξησις μεγαλειτέρα μέχρι τοῦ 17ου ἔτους, ὅτε συμπίπτει ἡ ἀκμὴ τῆς αὐξήσεως αὐτῆς, εἶτα δὲ πάλιν ὕφεσις καὶ πάλιν πολὺ μικρὰ ἀνύψωσις κατὰ τὸ 20ὸν ἔτος.

3. *Αἱ ἀνώτεραι ἡλικίαι ἔχουσιν ἰσχυροτέραν καθόλου εἰπεῖν τὴν φαντασίαν, ἀλλὰ μεῖζον ποσοστὸν αὐξήσεως ἔχουσιν αἱ κατώτεραι ἡλικίαι.* Δηλοῦσιν οἱ πίνακες 2, 3, 4. Κατὰ τούτους αἱ κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν τὴν ἑξῆς ἐνεφάνισαν ἰσχὺν φαντασίας.

	Μ. ἰσχὺς %	Ὁ. αὔξησις %
Ἐν τῷ συνόλῳ	73,0	11,9
Δεξιώτερα ὑποκείμενα τῶν ἡλικιῶν τούτων	79,3	10,4
Ἀσθενέστερα ὑποκείμενα αὐτῶν	66,3	13,2

αἱ δὲ ἀνώτεραι ἡλικίαι, 15-20 ἐτῶν, τὴν ἑξῆς ἔσχον ἰσχὺν φαντασίας.

	Μ. Ὁ. ἰσχὺς %	αὔξησις %
Ἐν τῷ συνόλῳ	81,8	5,3
Δεξιώτερα ὑποκείμενα τῶν ἡλικιῶν τούτων	87,4	3,7
Ἀσθενέστερα ὑποκείμενα αὐτῶν	74,6	8,9

4. *Τὰ ἄρρενα ἐπέδειξαν φαντασίαν κατά τι ἰσχυροτέραν τῆς τῶν θηλέων καὶ δὴ μᾶλλον ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν.* Δεικνύουσιν οἱ πίνακες 2, 3, 4. Κατὰ τοὺς πίνακας τούτους τὰ *ἄρρενα* τὴν ἑξῆς ἐνεφάνισαν ἰσχὺν φαντασίας.

				Μ. Ὁ.
Ἐν τῷ συνόλῳ	Ἡλικίας	7–13	ἐτῶν	74,6
	»	15–20	»	81,9
Δεξιώτερα ὑποκείμενα	»	7–13	»	79,9
	»	15–20	»	87,0
Ἀσθενέστερα ὑποκείμενα	»	7–13	»	68,3
	»	15–20	»	75,8

τὰ δὲ *θήλεα* ἔσχον ἰσχὺν φαντασίας τὴν ἑξῆς.

				Μ. Ὁ.
Ἐν τῷ συνόλῳ	Ἡλικίας	7–13	ἐτῶν	71,4
	»	15–20	»	81,6
Δεξιώτερα ὑποκείμενα	»	7–13	»	78,6
	»	15–20	»	87,7
Ἀσθενέστερα ὑποκείμενα	»	7–13	»	64,3
	»	15–20	»	73,4

Β. *Ἐπὶ ἑκάστου τῶν κριτηρίων τῆς δημιουργικῆς φαντασίας.*

Ἐλέγχεται δὲ παραπλησία ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας ἐπὶ πάντων τῶν ἰσοσθενῶν κριτηρίων. Ἡ δὲ παρατηρουμένη διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τῆς φύσεως τῶν κριτηρίων.

Οὕτω τὸ *κριτήριον τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων* ἐσημείωσε τὴν μεγίστην αὔξησιν τῆς ἰσχύος τῆς φαντασίας ἐπὶ τῶν ἀρρένων κατὰ τὸ 13ον ἔτος, ἐπὶ δὲ τῶν θηλέων κατὰ τὸ 17ον.

Καὶ τὸ *κριτήριον τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων ἐκ δεδομένων τεμαχίων* ὁμοίαν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἔδειξε πορείαν. Μόνον

ὅτι ἡ ὕψωσις τῆς ἰσχύος τῆς φαντασίας ἐνταῦθα εἶναι μεγάλη ἀπὸ τοῦ 9ου ἤδη ἔτους.

Τὸ δὲ *κριτήριον τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων* παρέσχε πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας μᾶλλον κανονικῶς χωροῦσαν, ἥτις ἐπὶ μὲν τῶν ἀρρένων ἐκορυφώθη κατὰ τὸ 18ον ἔτος, ἐπὶ δὲ τῶν θηλέων κατὰ τὸ 17ον ἔτος.

Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι, καθόλου εἰπεῖν, καὶ περὶ τοῦ *κριτηρίου τῆς συνθέσεως διηγημάτων*. Μόνον ὅτι ἐνταῦθα τῶν θηλέων ἡ φαντασία εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπερέχει τῆς τῶν ἀρρένων. Καὶ ἐξακολουθεῖ ἡ ὑπεροχὴ αὕτη καὶ ἔπειτα ἐπὶ πολύ. Κορυφοῦται δὲ ἡ φαντασία τῶν θηλέων ἐν τῷ κριτηρίῳ τούτῳ κατὰ τὸ 17ον ἔτος, ἡ δὲ τῶν ἀρρένων κατὰ τὸ 18ον.

Παράδοξα ἦσαν τὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξεν ἡ ὅλη διὰ τοῦ *κριτηρίου τῶν κηλίδων μελάνης* ἐξέτασις ἡμῶν. Ἡ μεγίστη ἰσχὺς τῆς φαντασίας ἐσημειώθη ἐνταῦθα κατὰ τὸ 7ον ἔτος ἐπὶ τῶν ἀρρένων, κατὰ τὸ 9ον δ' ἐπὶ τῶν θηλέων· ἡ δ' ἔπειτα πορεία ἦτο κατιοῦσα μέχρι τοῦ 20οῦ, ὡς δεικνύει ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα καμπύλη. Τὸν λόγον τοῦ φαινομένου τούτου θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω. Ὁπωσδήποτε δὲν ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τοῦ κριτηρίου τούτου ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς δημιουργικῆς φαντασίας.

Γ. *Ἐπὶ τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας.*

Ἀναλόγως πρὸς τὴν δημιουργικὴν αὐξάνει κατὰ κανόνα καὶ ἡ ἱκανότης τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.

			Ἄρρενα %			Θήλεα %
Ἡλικίαι	7—13	ἐτῶν	50,5	7—13	ἐτῶν	52,3
»	15—20	»	70,6	15—20	»	69,3

Τὰ πορίσματα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης δεικνύουσιν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως δὲν εἶναι ὅλως κανονική. Τῶν θηλέων ἡ ἐποπτικὴ φαντασία, ἥτις ὑπερέχει τῆς τῶν ἀρρένων, κορυφοῦται κατὰ τὸ 13ον ἔτος (81,5), ἡ δὲ τῶν ἀρρένων κατὰ τὸ 15ον (75,6).

Σημειώσεως ἄξιον εἶναι ὅτι οἱ σπουδασταὶ τῆς Σχολῆς τῶν Καλῶν τεχνῶν ἐνεφάνισαν, ὡς ἀνεμένετο, μικράν τινα ὑπεροχήν. Ἡ

περὶ τὴν φαντασίαν ἱκανότης τούτων ἦτο κατὰ μέσον ὅρον ἴση περίπου πρὸς τὴν ἱκανότητα τῶν δεξιωτέρων ἐκ τῶν ἄλλων ἐξετασθέντων ὑποκειμένων, ἅτινα εἶχον τὴν αὐτὴν ἡλικίαν πρὸς αὐτούς.

	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%
Ἡλικίαι 17—30 ἐτῶν	88,1	85,1

Γενικοὶ δὲ *λόγοι*, ἐξ ὧν ἑρμηνεύεται ἡ κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα ἀνάπτυξις τῆς φαντασίας, εἶναι προδήλως, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν, φυσιολογικοὶ ἅμα καὶ ψυχολογικοί. Προέχει ἡ διαφορὰ περὶ τὴν ἐγκεφαλικὴν σύστασιν ἑκάστου ἀτόμου καὶ ἡ κατὰ μικρὸν οὕτως ἢ οὕτως συντελουμένη ἀνάπτυξις τοῦ ἐγκεφάλου, ἔτι δὲ ἡ προσοχὴ καὶ τὸ διαφέρον. Ἡ δὲ τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως ἀνωμαλία ἤρτηται καὶ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἥβης, ἥτις καὶ ἐνταῦθα πολλὴν ἔχει ῥοπήν.

Ἡ ἐν τῷ κριτηρίῳ τῶν κηλίδων μελάνης διαφορὰ προέρχεται ἐξ ἄλλων λόγων. Ἐνταῦθα δῆλα δὴ πρόκειται περὶ σχημάτων λίαν ἀσαφῶς ὑποσημαινόντων ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφήν. Καὶ αἱ μὲν προηγμέναι ἡλικίαι εἶναι ἐφεκτικώτεραι περὶ τὸν καθορισμὸν αὐτῶν, καὶ ἐν τῷ συνόλῳ καὶ κατὰ τὰ μέρη, αἱ δὲ μικρότεραι ἡλικίαι εὐκο λώτερον καὶ ἄνευ δισταγμῶν ἀποφαίνονται, ἡ δὲ γνώμη αὐτῶν ἐν τῇ ἀσαφείᾳ ἐκείνῃ τῶν εἰκόνων δὲν φαίνεται ἀφισταμένη πολὺ τῆς ἀληθείας.

Τῶν δὲ ἡλικιῶν τῶν πέρα τοῦ 20οῦ ἔτους ἡ περὶ τὴν φαντασίαν, τήν τε δημιουργικὴν καὶ τὴν ἐποπτικήν, παρατηρουμένη ἐνίοτε μικρὰ ὑπεροχή, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος πρότερον, ἄλλην ἔχει αἰτίαν. Ὅπως δῆλα δὴ ἡ διάνοια, μεθ' ἧς ἀρρήκτως συνδέεται ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ψυχικὴ λειτουργία, μετὰ τὸ 20ὸν ἔτος δὲν περιορίζεται καὶ αὕτη ἐντὸς τῆς ἀκτῖνος τῆς προηγουμένης ἐνεργείας αὐτῆς, ἀλλ' ἐκδηλοῦται εὐρύτερον. Συντελεῖ δὲ εἰς τοῦτο καὶ ἡ ὁλονὲν προστιθεμένη γνῶσις καὶ ἡ αὐξανομένη πεῖρα τῶν ἀνθρώπων, στοιχεῖον σπουδαιότατον, ὅπερ ὄχι μόνον τὴν σύλληψιν ἐνισχύει, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἰδέας ἀπεργάζεται σαφεστέραν καὶ εὐκρινεστέραν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arréat, L., Mémoire et imagination, ἔκδ. 3η, 1914.

Bergson, H., L'énergie spirituelle, ἔκδ. 8η, 1922.

Binet, A.-Henry, V., La psychologie individuelle, *Ann. Psych.*, **2**, 1895.

Βορεα, Θεοφιλου, Ἀκαδημεικά, **2**, Ψυχολογία, 1933.

Bühler, Ch., Das Märchen in der Phantasie des Kindes, *Zeitschr. f angew. Psychologie*, 1918, Beih. 17.

Dearborn, G., Plots of ink in experimental Psychology, *Psych. res.*, **4**, 1897.

Downey, J. E., Creative imagination, 1929.

Giachetti, C., La fantasia, 1912.

Grossart, Fr., Gefühl und Strebung, *Archiv. f. d. ges. Psych.*, **79**, 1931.

Jaensch, E,. Über den Aufbau des Bewusstseins, *Ergänzungsband d. Zeitschrift für Psych.*, 1930.

Krueger F., Über psychische Ganzheit, 1925.

» » Das Problem der Ganzheit, 1932.

Marr, H., Phantasievorgänge beim Deuten sinnarmer Farbenkomplexe, 1932.

Müller - Freienfels, R,. Das Denken und die Phantasie, ἔκδ. 2α, 1925.

Nikolai - Schwinger, Innere Form und dichterische Phantasie, 1935.

Nolte, R., Analyse der freien Märchenproduktion, *Mann's Magazin*, 1931.

Paulsen, Lotte, Phantasievorgänge bei ber Deutung sinnarmer Farbenkomplexe, *Archiv. f. d. ges. Psych.*, **99**, 1937.

Plaut, P., Die Psychologie der produktiven Persönlichkeit, 1929.

Ribot, Th., Essai sur l'imagination créatrice, ἔκδ. 6η, 1912.

Rorschach, H., Psychodiagnostik, ἔκδ. 2α, 1932.

Schiller, Friedrich, Über naive und sentimentale Dichtung.

Spranger, Ed., Lebensformen, ἔκδ. 7η, 1930.

Volkelt, J., System d. Aesthetik, ἔκδ. 2α, 1925.

Whipple, G. M., Manual of mental and physical tests, **2**, ἔκδ. 2α, 1915.

Winch, W. H., Some relations between substance memory and productive imagination, *Brit. Journ. of. Psych.*, **4**, 1911.

Wundt, W., Völkerpsychologie, **4**, 1. Mythus und Religion, ἔκδ. 4η, 1926.

Wyatt, S., The quantitative investigation of higher mental processes, *Brit. Journ. of Psych.*, **6**, 1913.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Β

ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ *

Ὅτι ἡ φαντασία συνδέεται πρὸς τὴν μνήμην, ὅπως καὶ πρὸς τὰς ἄλλας γνωστικὰς λειτουργίας, εἶναι προφανές. Ἐκ τοῦ ταμείου τῆς μνήμης παραλαμβάνει ὁ ποιητὴς τὰς εἰκόνας, αἵτινες γίνονται ἀφετηρία τῶν μεταφορῶν καὶ τῶν παραβολῶν καὶ πάσης δημιουργίας, ὡσαύτως δὲ ὁ ῥήτωρ καὶ καθόλου ὁ λογοτέχνης. Ἀπὸ γνωστῶν στοιχείων ὁρμῶνται καὶ οἱ μεγάλοι μουσικοί, οἵτινες δημιουργοῦσι κόσμους ὅλους συνθέσεων καὶ μελῳδίας καὶ ἁρμονίας, πρὸς δὲ τούτοις οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ἄλλοι καλλιτέχναι. Καὶ αὐτὸς δὲ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀξιῶν ὁ κόσμος ἐκ τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντικειμένων καὶ γεγονότων ἔχει τὴν πρώτην ἀφετηρίαν αὐτοῦ. Διὸ καὶ εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐπινόησιν καὶ κατασκευὴν μέγιστον γίνεται ἐφόδιον ἡ προϋπάρχουσα γνῶσις. Ἐπιφανεῖς καλλιτέχναι καὶ ποιηταὶ καὶ ἄλλοι σοφοὶ δημιουργοὶ εὐρυτάτην εἶχον μνήμην καὶ ἄλλων πολλῶν καὶ τῶν γνωριμωτάτων ἔργων τῆς οἰκείας τέχνης καὶ ἐπιστήμης.

Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τὸ περὶ τῆς ἐγγυτέρας σχέσεως τῆς φαντασίας πρὸς τὴν μνήμην δὲν ἐξητάσθη μέχρι τοῦδε. Ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς δὲν διέκρινε σαφῶς τὴν φαντασίαν ἀπὸ τῆς μνήμης. Ἀλλὰ καὶ ἔπειτα δὲν διηυκρινίσθη τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα, δῆλον ὅτι τὸ περὶ τῆς συναφείας μνήμης καὶ φαντασίας κατὰ τὰ εἴδη καὶ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα, μετὰ τῆς προσηκούσης ἀκριβείας [1].

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης. — Ὑπάρχει συνάφεια φαντασίας καὶ μνή-

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 1ῃ Δεκεμβρίου 1938 καὶ ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (**13**, 1938, σελ. 706 κ.ἑξ.) καὶ γερμανιστὶ Archiv f. d. ges. Psychologie (**105**, 1939, σελ. 243 κ. ἑξ.).

[1] *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, **2**, Ψυχολογία, 1933, σελ. 249.

μης, αἱ δύο αὗται δῆλα δὴ ψυχικαὶ λειτουργίαι εἶναι οὕτω πρὸς ἀλλήλας συνηρτημέναι, ὥστε εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξιν καὶ ἐκδήλωσιν τῆς μιᾶς νὰ ἀκολουθῇ συμμέτρως ἀνάπτυξις καὶ ἐκδήλωσις τῆς ἑτέρας, τίς δὲ εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς συναφείας ταύτης; Τῶν ζητημάτων τούτων ἡ ἐξέτασις εἶναι ὁ εἰδικώτερος σκοπὸς τῶν προκειμένων ἐρευνῶν.

Ὑποκείμενα. — Ὑποκείμενα ἔσχομεν καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ ἐρεύνῃ ὅσα καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας, κατ' ἀρχὰς 1.000 περίπου, ἐξ ὧν τελικῶς ἐκρατήσαμεν 352. Καὶ ἦσαν ταῦτα ἄρρενα μὲν 174, θήλεα δὲ 178, ἡλικίας 7–20 ἐτῶν, ἤτοι 25 ἄρρενα καὶ 25 θήλεα ἐξ ἑκάστης τῶν ἡλικιῶν 7, 9, 11, 13 καὶ 15 ἐτῶν, 12 ἄρρενα καὶ 16 θήλεα ἡλικίας 17 ἐτῶν, 20 ἄρρενα καὶ 16 θήλεα ἡλικίας 18 ἐτῶν καὶ 17 ἄρρενα καὶ 21 θήλεα ἡλικίας 20 ἐτῶν. Ἦσαν δὲ τὰ ὑποκείμενα μαθηταὶ σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ φοιτηταὶ τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, καὶ σπουδασταὶ τῆς Σχολῆς τῶν Καλῶν τεχνῶν καὶ δὴ πάντα κανονικά. Καὶ ἀνῆλθεν ὁ ἀριθμὸς τῶν παρατηρήσεων ἡμῶν εἰς 20.000 περίπου.

Κριτήρια. — Καὶ εἰς ἔλεγχον μὲν τῆς φαντασίας μετεχειρίσθημεν πάντα τὰ κριτήρια, δι' ὧν ἐξιχνεύσαμεν τὴν δημιουργικὴν καὶ τὴν ἐποπτικὴν ἱκανότητα τῆς φαντασίας ἐν τῇ ἐκδηλώσει καὶ τῇ πορείᾳ αὐτῆς, εἰς ἐξέτασιν δὲ τῆς μνήμης εἴχομεν πάντα τὰ κριτήρια, δι' ὧν ἐλέγχεται ἡ περὶ τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν συντήρησιν ἱκανότης τῆς μνήμης, ἤτοι λογικὰ στοιχεῖα, οἷον ποιήματα, λέξεις συγκεκριμένας, λέξεις ἀφῃρημένας, προτάσεις καὶ ἀριθμούς, καὶ ἄσημα στοιχεῖα, ἤτοι ἀσήμους συλλαβάς.

Μέθοδος. — Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἔρευναν ὡς ἑξῆς. Κατ' ἀρχὰς ἐξητάσαμεν πάντα τὰ ὑποκείμενα διὰ τῶν κριτηρίων τῆς *δημιουργικῆς* καὶ τῆς *ἐποπτικῆς φαντασίας*, ἤτοι

1. *τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων,*
2. *τῆς ἐκ δεδομένων τεμαχίων ἀνασυνθέσεως εἰκόνων,*
3. *τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων,*
4. *τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων,*
5. *τῶν κρυπτογραφημάτων.*

Ἔπειτα δ' ἐξητάσαμεν κατ' ἀκρίβειαν τὴν *μνήμην* τῶν ὑποκειμένων, ἤτοι τὴν μὲν *ἱκανότητα τῆς ἐντυπώσεως*

α) διὰ τῆς *μεθόδου τῆς ἐκτάσεως* εἰς λογικὰ στοιχεῖα καὶ ἀσήμους συλλαβάς,

β) διὰ τῆς *μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως* εἰς ποίημα,

τὴν δὲ περὶ τὴν *συντήρησιν τῶν μεμαθημένων ἱκανότητα* διὰ τῆς *μεθόδου τῆς οἰκονομίας*.

Περιελάβομεν δὲ τὰ πορίσματα τῆς ἐξετάσεως ταύτης ὅλης εἰς τοὺς πίνακας 1, 2 καὶ 3.

Καὶ ὁ μὲν ὑπ' ἀριθ. 1 πίναξ ἐμφαίνει τὴν πορείαν τῆς δημιουρ-

ΠΙΝΑΞ 1.

Ἰσχὺς τῆς δημιουργικῆς καὶ τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καθόλου.

Ἡλικίαι	Δημιουργικὴ φαντασία		Ἐποπτικὴ φαντασία	
	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%	%	%
7 ἐτῶν	65,8	62,2	28,1	20,8
9 »	75,3	74,2	45,3	43,4
11 »	74,7	74,2	61,2	63,3
13 »	79,6	75,1	67,6	81,5
15 »	78,9	76,7	75,6	69,0
17 »	78,6	84,4	69,8	75,0
18 »	86,5	82,4	73,4	65,3
20 »	83,4	82,8	63,4	68,0
Μ. Ὅ.	78,2	76,5	60,6	60,8

γικῆς φαντασίας καθόλου, ἐλεγχθείσης διὰ τῶν τεσσάρων εἰρημένων κριτηρίων, καὶ τὴν πορείαν τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δηλοῖ τὴν πορείαν τῆς ἐντυπώσεως τῆς μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς ἐκμαθήσεως.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ δεικνύει τὴν πορείαν τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ ἐλεγχθείσης διὰ τῶν μεθόδων τῆς ἐκτάσεως ἅμα καὶ τῆς ἐκμαθήσεως.

Μετὰ δὲ ταῦτα ἤλθομεν εἰς τὴν συσχέτισιν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ψυχικῶν ἱκανοτήτων.

Καὶ πρῶτον μὲν εὕρομεν τὴν *συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης καθόλου* ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέσων ὅρων τῶν

ΠΙΝΑΞ 2.

Ἰσχὺς ἐκτάσεως καὶ ἐκμαθήσεως ἐν τῇ μνήμῃ.

Ἡλικίαι	Ἔκτασις		Ἐκμάθησις	
	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%	%	%
7 ἐτῶν	49,9	47,8	55,9	55,8
9 »	55,1	55,9	58,0	64,0
11 »	63,9	63,2	69,8	81,6
13 »	69,9	73,8	71,4	70,9
15 »	69,9	72,0	80,0	71,9
17 »	78,3	85,1	84,0	91,7
18 »	82,5	83,4	82,1	88,4
20 »	79,2	81,5	89,1	97,2
Μ. Ὅ.	68,6	70,3	73,8	77,7

συναχθέντων ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς φαντασίας ταύτης καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ ἐλεγχθείσης διὰ τῶν μεθόδων τῆς ἐκτάσεως καὶ

ΠΙΝΑΞ 3.

Ἰσχὺς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ καθόλου.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%
7 ἐτῶν	52,9	51,8
9 »	56,6	60,0
11 »	66,9	72,4
13 »	70,7	72,4
15 »	75,0	72,0
17 »	81,2	88,4
18 »	82,3	85,9
20 »	84,2	89,4
Μ. Ὅ.	71,2	74,0

τῆς ἐκμαθήσεως ἐν πάσαις ταῖς ἡλικίαις 7–20 ἐτῶν ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.

Εἶτα δὲ διεκρίναμεν τὰ ἐξετασθέντα ὑποκείμενα εἰς τρεῖς τάξεις ἀναλόγως τῆς περὶ τὴν φαντασίαν ἱκανότητος αὐτῶν, ἀνωτάτην, μέσην καὶ κατωτάτην. Καὶ περιελάμβανεν ἑκάστη τάξις ἄρρενα καὶ θήλεα ἡλικίας 7–13 ἐτῶν καὶ 15–20 ἐτῶν. Ἦσαν δὲ τὰ τῆς πρώτης τάξεως 85, ἤτοι·

ἡλικίας 7–13 ἐτῶν 28 ἄρρενα καὶ 26 θήλεα·
» 15–20 » 11 » » 20 » ,

τὰ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 194, ἤτοι·

ἡλικίας 7–13 ἐτῶν 60 ἄρρενα καὶ 50 θήλεα·
» 15–20 » 48 » » 36 » ,

τὰ δὲ τῆς τρίτης τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 73, ἤτοι·

ἡλικίας 7–13 ἐτῶν 12 ἄρρενα καὶ 24 θήλεα·
» 15–20 » 15 » » 22 » .

Κατόπιν καθωρίσαμεν τὴν *συνάφειαν τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς βαθμούς*. Ἐγένετο δὲ ἡ συσχέτισις κατὰ τὰς τρεῖς διακριθείσας ὁμάδας τῶν ἡλικιῶν 7–13 ἐτῶν καὶ 15—20 ἐτῶν ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἐν διακρίσει.

Τελευταῖον δὲ προέβημεν εἰς τὴν συσχέτισιν *τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ* ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως.

Μετεχειρίσθημεν δὲ εἰς πάσας ταύτας τὰς συσχετίσεις *τὴν μέθοδον τῶν κατὰ βαθμὸν διαφορῶν* ἐν τῇ σειρᾷ ἐπιτυχίας. (Rank differences method) κατὰ Spearman, ἧς ὁ τύπος εἶναι

$$\varrho = 1 - 6 . \frac{\Sigma (\alpha - \beta)^2}{\nu (\nu^2 - 1)},$$

εἰς δὲ τὸν καθορισμὸν τῶν πιθανῶν σφαλμάτων τῶν συντελεστῶν τῆς εὑρεθείσης συναφείας ἐλάβομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν τύπον·

$$\pi.\ \sigma\varphi.\ (\varrho) = \pm\ 0{,}706\ \frac{1 - \varrho^2}{\sqrt{\nu}}.$$

Πορίσματα.—Τὰ πορίσματα τῆς συσχετίσεως ταύτης περιλαμβάνουσιν οἱ πίνακες 4, 5, 6, 7 καὶ 8.

Καὶ ὁ μὲν ὑπ' ἀριθ. 4 πίναξ δηλοῖ τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 4.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ ἐκτάσεως ἐν τῇ μνήμῃ.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,57	0,12	0,42	0,13	0,50	0,13
9 »	0,44	0,13	0,48	0,12	0,46	0,13
11 »	0,57	0,12	0,55	0,12	0,56	0,12
13 »	0,48	0,15	0,41	0,13	0,45	0,14
15 »	0,45	0,13	0,53	0,12	0,49	0,13
17 »	0,64	0,13	0,59	0,15	0,62	0,14
18 »	0,50	0,14	0,66	0,13	0,58	0,14
20 »	0,67	0,13	0,62	0,12	0,65	0,13
Μ. Ὅ.	0,54	0,13	0,53	0,13	0,53	0,13

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 5 πίναξ σημαίνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 5.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ ἐκμαθήσεως ἐν τῇ μνήμῃ.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,58	0,12	0,58	0,13	0,58	0,13
9 »	0,62	0,12	0,44	0,14	0,53	0,13
11 »	0,46	0,14	0,66	0,12	0,56	0,13
13 »	0,49	0,15	0,49	0,14	0,49	0,15
15 »	0,64	0,12	0,59	0,13	0,62	0,13
17 »	0,57	0,14	0,64	0,16	0,61	0,15
18 »	0,55	0,16	0,63	0,15	0,59	0,16
20 »	0,58	0,17	0,62	0,14	0,60	0,16
Μ. Ὅ.	0,56	0,14	0,58	0,14	0,57	0,14

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 6 πίναξ ἐμφαίνει τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως ἅμα καὶ τῆς ἐκμαθήσεως μετὰ τῶν πιθανῶν σφαλμάτων αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 6.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ καθόλου.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,52	0,12	0,53	0 12	0,53	0,12
9 »	0,49	0,13	0,48	0,14	0,49	0,14
11 »	0,54	0,12	0,64	0,11	0,59	0,12
13 »	0,49	0,13	0,46	0,14	0,48	0,14
15 »	0,57	0,12	0,50	0,12	0,54	0,12
17 »	0,64	0,14	0,62	0,14	0,63	0,14
18 »	0,52	0,13	0,64	0,14	0,58	0,14
20 »	0,66	0,12	0,61	0,12	0,64	0,12
Μ. Ὅ.	0,55	0,13	0,56	0,13	0,56	0,13

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 7 πίναξ δηλοῖ τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας

ΠΙΝΑΞ 7.

Συνάφεια ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ καθόλου καὶ δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς βαθμούς.

Ὑποκείμενα	Α τάξις φαντασίας		Β τάξις φαντασίας		Γ τάξις φαντασίας		Μ. Ὅ.	
	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.	ϱ =	π. σφ.
Ἄρρενα								
7–13 ἐτῶν	0,56	0.11	0,64	0,07	0,55	0 12	0,58	0,10
15–20 »	0,62	0,12	0,76	0,07	0,59	0,15	0,66	0,11
Θήλεα								
7–13 ἐτῶν	0.58	0,11	0,60	0,08	0,54	0,12	0,57	0,10
15–20 »	0,58	0,13	0,69	0,09	0,65	0,11	0,64	0,11
Μ.Ὅ.ἀρρένων	0,59	0,12	0,70	0,07	0,57	0,14	0,62	0,11
Μ.Ὅ.θηλέων	0,58	0,12	0.65	0,09	0,60	0,12	0,61	0,11
Γ Μ. Ὅ.	0,59	0,12	0,68	0,08	0,59	0,13	0,62	0,11

τῆς ἐντυπώσεως τῆς μνήμης καθόλου καὶ τῆς φαντασίας κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς βαθμούς, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ αὐτῶν σφάλματα.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 8 πίναξ δεικνύει τὴν συνάφειαν τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως μετὰ τῶν πιθανῶν σφαλμάτων αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 8.

Συνάφεια ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ ἐκμαθήσεως ἐν τῇ μνήμῃ.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,91	0,06	0,92	0,06	0,92	0,06
9 »	0,82	0,09	0,89	0,06	0,86	0,08
11 »	0,82	0,08	0,82	0,08	0,82	0,08
13 »	0,74	0,10	0,68	0,11	0,71	0,11
15 »	0,73	0,10	0 80	0,09	0,77	0,10
17 »	0,66	0,16	0,64	0,14	0,65	0,15
18 »	0,54	0,14	0,43	0,16	0,49	0,15
20 »	0,57	0,15	0,59	0,12	0,58	0,14
Μ. Ὅ.	0,72	0,11	0,72	0,10	0,72	0,11

Μᾶλλον εὐσύνοπτα γίνονται τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα ἐκ τῶν παρατιθεμένων *γραφικῶν παραστάσεων*, αἵτινες κατεσκευάσθησαν ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὑπ' ἀριθ. 4, 5, 6, 7 καὶ 8 πίναξιν ἀναγραφομένων συντελεστῶν συναφείας.

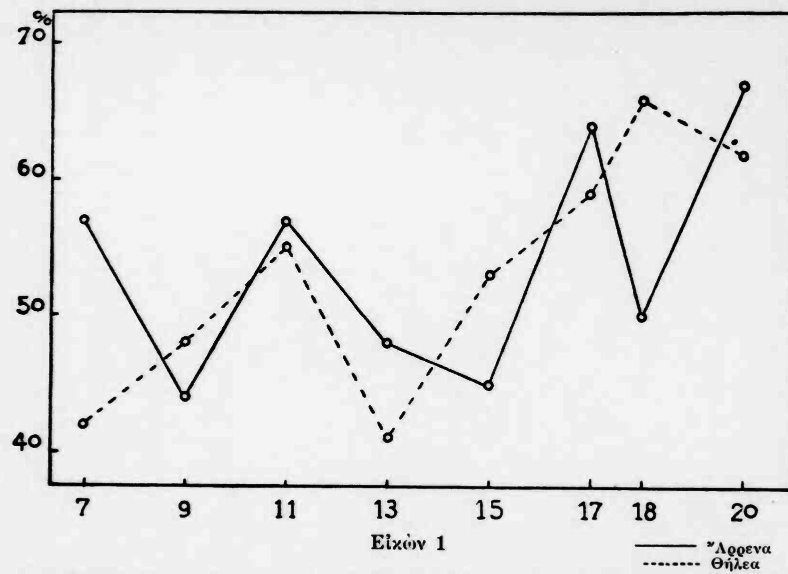
Καὶ αἱ μὲν ἐν εἰκ. 1 ἐμφαίνουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 2 δηλοῦσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως.

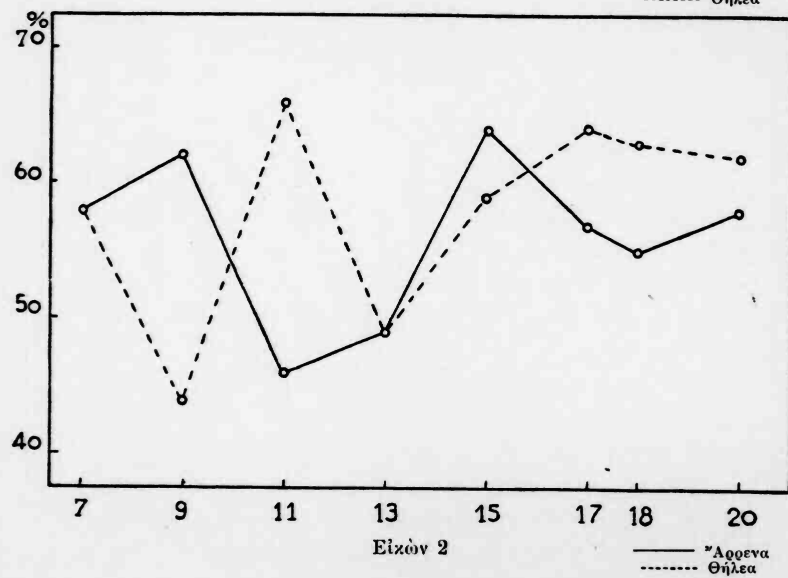
Αἱ δ' ἐν εἰκ. 3 δεικνύουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ ἐλεγχθείσης διὰ τῶν μεθόδων τῆς ἐκτάσεως ἅμα καὶ τῆς ἐκμαθήσεως.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 4, 5, καὶ 6, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 7 πίνακι ἀναγραφομένων συντελεστῶν συναφείας κατασκευασθεῖσαι, ἐλέγχουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τοὺς

βαθμοὺς τῆς ἱκανότητος αὐτῆς καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ, καὶ δὴ ἡ μὲν ὑπ' ἀριθ. 4 τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ

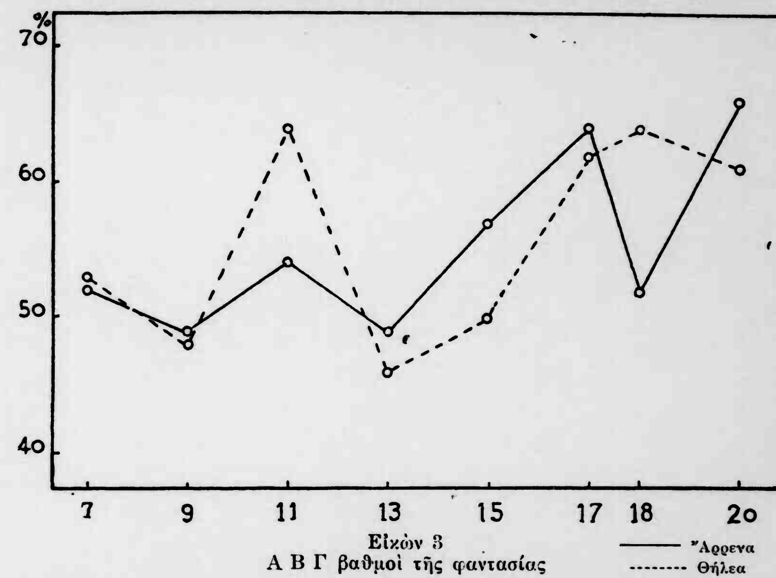


Εἰκὼν 1

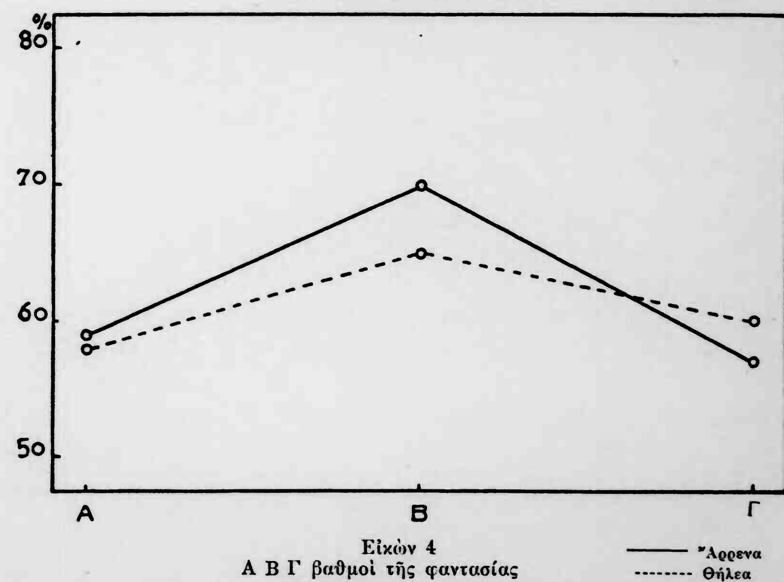


Εἰκὼν 2

τῆς μνήμης καθόλου, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. 5 τὰ αὐτὰ ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. 6 τὰ αὐτὰ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

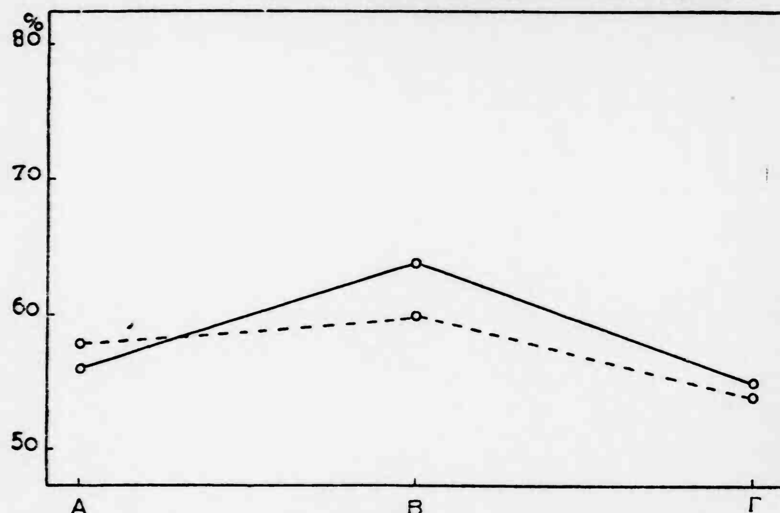


Εἰκὼν 3
Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντασίας

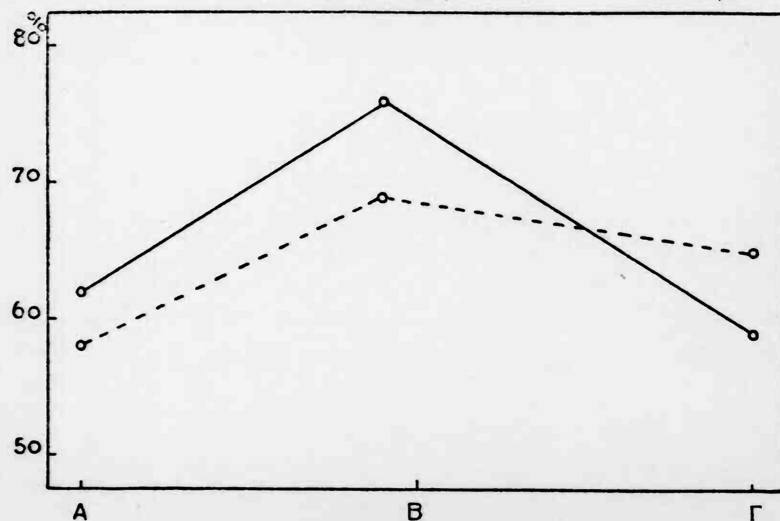


Εἰκὼν 4
Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντασίας

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 7 ἐκ τῶν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 8 πίνακι ἀναγραφομένων συντελεστῶν συναφείας κατασκευασθεῖσαι, δεικνύουσι τὴν συνά-

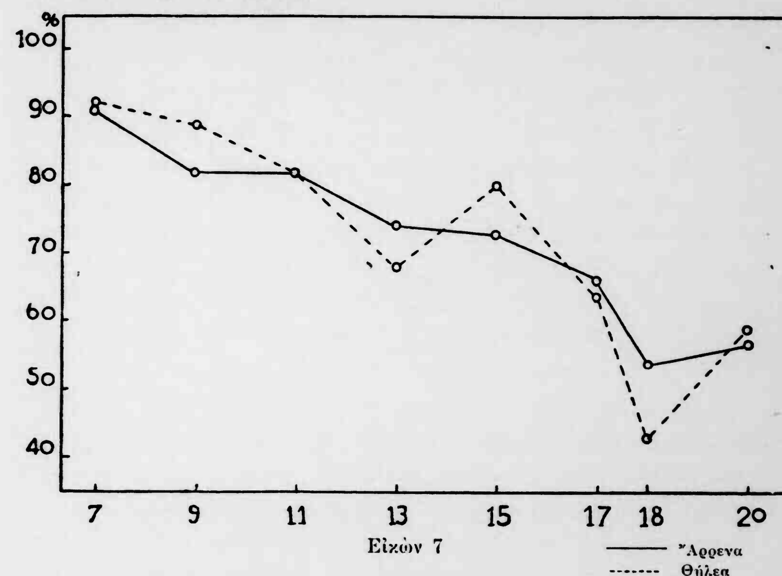


Εἰκὼν 5
Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντασίας



Εἰκὼν 6
Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντασίας

φειαν τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως.



Εἰκὼν 7

Συνάγονται δ' ἐκ τῶν πινάκων καὶ τῶν γραφικῶν παραστάσεων πορίσματα τὰ ἑξῆς·

Α. *Ἐπὶ μέρους πορίσματα.*

α) *Δημιουργικὴ φαντασία καὶ μνήμη.*

1. *Οὐσιώδης*[1] *εἶναι ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ καθόλου, ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκτάσεως.*

Αἱ ἡλικίαι διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτῃ. Αἱ κατώτεραι ἡλικίαι ἐμφανίζουσι μικροτέραν συνάφειαν, αἱ δὲ ἀνώτεραι μεγαλειτέραν.

Κατώτεραι ἡλικίαι 7–13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15–20 ἐτῶν
0,49	0,59

[1] **Μεγάλην συνάφειαν λέγομεν τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν 0,67 καὶ ἄνω, *οὐσιώδη* τὴν ἔχουσαν 0,34—0,66, *μικρὰν* δὲ τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν κατώτερον τοῦ 0,34.**

Τὰ φῦλα ὀλίγον διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτῃ. Ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ὑπερέχουσι τὰ ἄρρενα, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν προέχουσι τὰ θήλεα κατά τι.

Κατώτεραι ἡλικίαι 7–13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15–20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,52	Ἄρρενα	0,57
Θήλεα	0,47	Θήλεα	0,60

2. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐντυπώσεως ἐν τῇ μνήμῃ καθόλου, ἐλεγχθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐκμαθήσεως, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, καὶ δὴ περίπου ἡ αὐτή.*

Ἄρρενα	0,57
Θήλεα	0,58
Μ. Ὅ.	0,58

3. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς ἀνωτάτης δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης καθόλου ἐπὶ τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7–13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15–20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,56	Ἄρρενα	0,62
Θήλεα	0,58	Θήλεα	0,58

4. *Μεγάλη εἶναι ἡ συνάφεια τῆς μέσης δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων μάλιστα ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7–13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15–20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,64	Ἄρρενα	0,76
Θήλεα	0,60	Θήλεα	0,69

5. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς κατωτέρας δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης ἐπί τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7–13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15–20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,55	Ἄρρενα	0,59
Θήλεα	0,54	Θήλεα	0,65

β) *Ἐποπτικὴ φαντασία καὶ μνήμη.*

6. *Τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας ἡ πρὸς τὴν μνήμην συνάφεια εἶναι μεγάλη ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων· οὐσιώδης δ' ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7–13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15–20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,82	Ἄρρενα	0,63
Θήλεα	0,83	Θήλεα	0,62

Β. ***Γενικώτερα πορίσματα.***

Γενικώτερα δὲ πορίσματα συναγόμενα ἐκ τῶν πινάκων ἡμῶν καὶ τῶν ἀντιστοίχων γραφικῶν παραστάσεων εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης καθόλου*[1]*, καὶ δὴ μικροτέρα ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, μεγαλειτέρα δ' ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων, ἡ αὐτὴ δὲ σχεδὸν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7—13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15—20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,51	Ἄρρενα	0,60
Θήλεα	0,53	Θήλεα	0,59

2. *Τὴν μεγίστην συνάφειαν πρὸς τὴν μνήμην δεικνύει ἡ μέση δημιουργικὴ φαντασία ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Ἀνωτάτης φαντασίας καὶ μνήμης συνάφεια	0,59
Μέσης φαντασίας καὶ μνήμης συνάφεια	0,68
Κατωτάτης φαντασίας καὶ μνήμης συνάφεια	0,59

3. *Μεγάλη εἶναι ἡ συνάφεια τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας πρὸς τὴν μνήμην ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων· οὐσιώδης δ' ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7—13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15—20 ἐτῶν	
Ἄρρενα	0,82	Ἄρρενα	0,63
Θήλεα	0,83	Θήλεα	0,62

Ἄκρας ἐξαιρέσεις τῶν κανόνων τούτων παρετηρήσαμεν ὀλίγας. Ἐκ τῶν ἐξετασθέντων 352 ὑποκειμένων ἐν μὲν τῇ συσχετίσει τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης 4 μόνον ἀνωτάτης φαντασίας ἐνεφάνισαν πολὺ ἀσθενῆ τὴν μνήμην, 10 δὲ μνημονικώτατα εἶχον πολὺ κατωτέραν τὴν φαντασίαν. Ἐν δὲ τῇ συσχετίσει τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ τῆς μνήμης 3 μόνον ὑποκείμενα ἔχοντα ἀνωτάτην φαν-

[1] Πίνακας συντελεστῶν τῆς συναφείας φαντασίας καὶ συντηρήσεως ἐν τῇ μνήμῃ δὲν παρεθέσαμεν, διότι, ὡς καὶ ἄλλοτε εἴπομεν (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 5, 1930, σελ. 237), ἡ περὶ τὴν συντήρησιν ἱκανότης τῆς μνήμης δὲν δύναται νὰ ἐλεγχθῇ μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀκριβείας.

τασίαν ἔδειξαν πολὺ ἀσθενῆ μνήμην, 5 δὲ ἔχοντα ἰσχυρὰν μνήμην εἶχον πολὺ κατωτέραν φαντασίαν.

Γίνεται δ᾿ ἐκ τῶν πορισμάτων ἡμῶν τούτων δῆλον ὅτι, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς μνήμης[1] οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς φαντασίας καθόλου καὶ τῆς μνημονικῆς ἱκανότητος ὑπάρχει συνάφεια, ἀλλ᾿ ἡ συνάφεια αὕτη δὲν εἶναι καὶ ἐνταῦθα σύμμετρος καὶ τελεία. Ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας εἰς τὸ ἥμισυ τῶν περιπτώσεων περίπου ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων συνακολουθεῖ καθόλου εἰπεῖν καὶ μνήμη ἀνάλογος. Μόνον τῆς μέσης δημιουργικῆς φαντασίας εἶναι ἡ πρὸς τὴν μνήμην συνάφεια μεγαλειτέρα. Παραπλησία δὲ εἶναι καὶ ἡ σχέσις τῆς ἐποπτικῆς ἱκανότητος τῆς φαντασίας πρὸς τὴν μνήμην καθόλου εἰπεῖν. Μόνον ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα μεγαλειτέρα ἡ πρὸς τὴν μνήμην συνάφεια τῆς ἱκανότητος ταύτης.

Περὶ τῶν λόγων τῶν φαινομένων τούτων ἰσχύουσιν ὅσα εἴπομεν ἐν τῇ πρώτῃ ἡμῶν ἀνακοινώσει[2]. Τοῦτο μόνον προσθέτομεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἐποπτικὴ ἱκανότης τῆς φαντασίας ἐπὶ τῶν μικροτέρων ἡλικιῶν ἐμφανίζει μεγαλειτέραν πρὸς τὴν μνήμην συνάφειαν, διότι ἡ φαντασία ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν τούτων περιορίζεται μᾶλλον εἰς τὴν ἀκριβῆ ἀντίληψιν τῶν ἀναπλασσομένων καὶ τὴν ἐναργῆ παράστασιν τῶν νέων εἰκόνων, ἐπιτελεῖ ἄρα ἔργον ἐγγύτερον πρὸς τὸ ἔργον τῆς μνήμης. Ἡ δὲ δημιουργικὴ φαντασία ἀφίσταται μᾶλλον τῆς μνήμης, διότι ἐνεργεῖ μετὰ μεγαλειτέρας ἐλευθερίας, μεταρρυθμίζουσα κατὰ πάντα τρόπον καὶ συνδυάζουσα μᾶλλον τὰ ἀναπλασσόμενα στοιχεῖα καὶ δημιουργοῦσα τὰς νέας μορφάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρβλ. τοῦ τόμου τούτου σελ. 147.

---

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Πειραματικαὶ μνημονικαὶ ἔρευναι. Β. Εὐφυΐα καὶ μνήμη (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 6, 1931, σελ. 133 κ. ἑξ.).—Ἀνάλεκτα, 2, 1939.

[2] Πρβλ. τοῦ τόμου τούτου σελ. 146.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Γ

ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΥΦΥΪΑ *

Ὅτι καὶ πρὸς τὴν νοητικὴν ἱκανότητα συνάπτεται ἡ φαντασία, ὅπως καὶ πρὸς τὴν μνήμην, δεικνύει καὶ ἡ ἁπλῆ παρατήρησις ἀποχρώντως. Τὰ ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων ἐν τῇ συνειδήσει στοιχείων λαμβανόμενα μέρη, ἅτινα εἰς νέας συναρμόζονται μορφάς, οὐχὶ ἄνευ τῆς νοήσεως συνείρονται πρὸς ἄλληλα καὶ ἀποτελοῦσι τὰς νέας δημιουργίας. Ἐκφαίνεται δὲ ἡ συνεργασία αὕτη φαντασίας καὶ νοήσεως οὐ μόνον ἐν τῇ θεωρητικῇ ἐνεργείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Τῆς συνεργασίας ταύτης προϊὸν γίνεται ἡ ὑπέροχος καλλιτεχνικὴ σύνθεσις, ἡ ἐπιστημονικὴ δημιουργία, ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ σύλληψις, ἡ πρακτικὴ ἐπινόησις καὶ ἐφεύρεσις, ἵνα περὶ τούτων εἴπωμεν ἐν κεφαλαίῳ.

Καὶ ὅτι μὲν συμπαρίστανται ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ ἐνεργείᾳ ἡ φαντασία καὶ ἡ διάνοια, εἶναι περιφανές. Ἀλλὰ καὶ ὁ φυσιοδίφης καὶ ὁ μαθηματικὸς καὶ ὁ ἱστορικός, πάντες ὡς εἰπεῖν οἱ ἐπιστήμονες ἔχουσιν ἐν τῇ ἐρεύνῃ φαντασίαν καὶ διάνοιαν συνεργαζομένας. Διὰ τῆς συνεργασίας ταύτης ὑποτυποῦνται αἱ μεγάλαι κοσμογονικαὶ θεωρίαι, συνάγονται οἱ γενικοὶ νόμοι, δημιουργοῦνται οἱ κόσμοι τῶν ἰδεῶν, προθεωροῦνται καθόλου τὰ μέλλοντα ἐπὶ τῶν παντοίων ἐνεργειῶν.

Ἀλλ᾿ ὅ,τι ἐλέχθη ἀλλαχοῦ περὶ τῆς σχέσεως τῆς φαντασίας πρὸς τὴν μνήμην, ἰσχύει καὶ περὶ τῆς σχέσεως τῆς φαντασίας πρὸς τὴν διάνοιαν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο οὔτε παλαιότερον ἐξητάσθη ἀκριβέστε-

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 27ῃ Ἀπριλίου 1939 καὶ ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (14, 1939, σελ. 303 κ. ἑξ.) καὶ γερμανιστὶ ἐν Archiv f. d. ges. Psychologie (105, 1939, σελ. 258 κ. ἑξ.). Βλ. καὶ Ἑκατονταετηρίδα Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν σελ. 63 κ. ἑξ.

ρον, οὔτ' ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐγένετο ὑπόθεσις εὐρυτέρας μελέτης. Τινὲς ἐδίδαξαν ὅτι συμπίπτουσιν ὅλως ἡ νοητικὴ ἱκανότης καὶ ἡ δημιουργικὴ φαντασία[1].

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Τῆς ἐρεύνης ταύτης σκοπὸς εἶναι νὰ καθορίσῃ, ἐὰν ὑπάρχῃ πράγματι συνάφεια τῆς φαντασίας πρὸς τὴν εὐφυΐαν ἐὰν δῆλα δὴ αἱ ψυχικαὶ αὗται λειτουργίαι εἶναι οὕτω συνηρτημέναι πρὸς ἀλλήλας, ὥστε εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκδήλωσιν τῆς μιᾶς νὰ εἶναι συμμέτρως ἀντίστοιχος καὶ ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἄλλης, καὶ τίς εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς συναφείας ταύτης κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα.

Ὑποκείμενα.—Εἴχομεν δ' ἐν ταῖς ἐρεύναις ταύταις ὑποκείμενα ὅσα καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς φαντασίας καὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχικῆς ταύτης λειτουργίας πρὸς τὴν μνήμην, ἤτοι 1,000 κατ' ἀρχάς, ἐξ ὧν ἐν τέλει ἐξελέξαμεν 395, ἄρρενα 197 καὶ θήλεα 198, ἤτοι 25 ἄρρενα καὶ 25 θήλεα ἐξ ἑκάστης τῶν ἡλικιῶν 7, 9, 11, 13, 15, 17 καὶ 18 ἐτῶν καὶ 22 ἄρρενα καὶ 23 θήλεα ἡλικίας 20 ἐτῶν. Ἦσαν δὲ τὰ ὑποκείμενα ταῦτα μαθηταὶ σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ φοιτηταὶ τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου καὶ σπουδασταὶ τῆς Σχολῆς τῶν Καλῶν τεχνῶν καὶ δὴ πάντα κανονικά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνταῦθα γενομένων παρατηρήσεων ἡμῶν ἀνῆλθεν εἰς 30.000 περίπου.

Κριτήρια.—Καὶ εἰς μὲν τὸν ἔλεγχον τῆς φαντασίας μετεχειρίσθημεν πάντα τὰ κριτήρια, δι' ὧν ἀνιχνεύσαμεν τὴν δημιουργικὴν καὶ τὴν ἐποπτικὴν ἱκανότητα τῆς φαντασίας ἐν τῇ ἐκδηλώσει καὶ τῇ πορείᾳ αὐτῆς, εἰς ἐξέτασιν δὲ τῆς εὐφυΐας τῶν ὑποκειμένων εἴχομεν τὴν κλίμακα Binet-Terman, ὅπως ἡμεῖς διερρυθμίσαμεν αὐτήν, καὶ εἰδικὸν ὁμαδικὸν κριτήριον ὑφ' ἡμῶν καταρτισθέν, οὗ τὰς ἀξίας, χάριν μείζονος ἐλέγχου τῆς ἀκριβείας αὐτοῦ, δι' ἰδίου τύπου μετετρέπομεν εἰς τὰς ἀντιστοίχους ἀξίας τῆς κλίμακος καὶ τἀνάπαλιν.

Μέθοδος.—Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἔρευναν ὡς ἑξῆς. Ἐξητάσαμεν κατ' ἀρχὰς πάντα τὰ ὑποκείμενα διὰ τῶν κριτηρίων τῆς *δημιουργικῆς* καὶ τῆς *ἐποπτικῆς φαντασίας*, ἤτοι

[1] *R. Müller-Freinfels*, Das Denken und die Phantasie, ἔκδ. 2α, 1925.

1. *τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων*,
2. *τῆς ἐκ δεδομένων τεμαχίων ἀνασυνθέσεως εἰκόνων*,
3. *τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων*,
4. *τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων*,
5. *τῶν κρυπτογραφημάτων*.

Κατόπιν ἠρευνήσαμεν κατ' ἀκρίβειαν τὴν *εὐφυΐαν* τῶν ὑποκειμένων.

α) διὰ *τῶν κριτηρίων τῆς κλίμακος*,

β) διὰ *τοῦ ὁμαδικοῦ κριτηρίου*.

Περιελάβομεν δὲ τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ταύτης εἰς τοὺς πίνακας 1, 2, καὶ 3.

Καὶ ὁ μὲν ὑπ' ἀριθ. 1 πίναξ δηλοῖ τὴν πορείαν τῆς δημιουργι-

ΠΙΝΑΞ 1.

Ἰσχὺς τῆς δημιουργικῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν συνόλῳ.

Ἡλικίαι	Κριτήριον 1 τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων	Κριτήριον 2 τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων	Κριτήριον 3 τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων	Κριτήριον 4 τῆς συνθέσεως διηγημάτων	Μ."Ο.
Ἄρρενα	%	%	%	%	%
7 ἐτῶν	74,0	80,0	58,8	62,2	68,8
9 »	82,0	93,0	62,9	63,1	75,3
11 »	87,1	94.0	57,2	60,6	74,7
13 »	90,8	97,0	63,0	67,6	79,6
15 »	89,9	93,0	64,0	68,6	78,9
17 »	89,8	89,0	63,6	72,0	78,6
18 »	89,1	97,0	78,4	81,6	86,5
20 »	87,0	96,0	70,6	79,8	83,4
Θήλεα					
7 ἐτῶν	69,7	74,0	52,6	52,6	62,2
9 »	77,7	90,0	60,6	68,4	74,2
11 »	78,2	87,0	61,5	70,1	74,2
13 »	80,8	93,0	61,0	65,6	75,1
15 »	83,6	93,0	63,2	67,0	76,7
17 »	86,7	92,0	76,2	82,8	84,4
18 »	85,5	92,0	75,8	76,4	82,4
20 »	81,4	92.0	76,4	81,4	82,8
Μ."Ο. ἀρρένων	86,2	92.4	64,8	69,4	78,2
Μ."Ο. θηλέων	80,5	89,1	65,9	70,5	76,5
Γ. Μ. "Ο.	83,4	90,8	65,4	70,0	77,4

κῆς φαντασίας ἀρρένων καὶ θηλέων ἐλεγχθείσης διὰ τῶν τεσσάρων εἰρημένων κριτηρίων.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δεικνύει τὴν πορείαν τῆς ἐποπτικῆς ἱκανότητος τῆς φαντασίας ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῶν κρυπτογραφημάτων ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.

ΠΙΝΑΞ 2.
Ἰσχὺς τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%
7 ἐτῶν	28,1	20,8
9 »	45,3	43,4
11 »	61,2	63,3
13 »	67,6	81,5
15 »	75,6	69,0
17 »	69,8	75,0
18 »	73,4	65,3
20 »	63,4	68,0
Γ. Μ. Ὅ.	60,6	60,8

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ σημαίνει τὴν πορείαν τῆς εὐφυΐας ἀρρένων καὶ θηλέων.

ΠΙΝΑΞ 3.
Ἰσχὺς τῆς εὐφυΐας.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%
7 ἐτῶν	32,1	23,6
9 »	44,0	43,3
11 »	57,0	50,2
13 »	64,8	53,9
15 »	73,7	66,5
17 »	78,0	77,8
18 »	85,5	84,7
20 »	88,9	86,8
Γ. Μ. Ὅ.	65,5	60,9

Μετὰ δὲ ταῦτα προέβημεν εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς συναφείας τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ψυχικῶν ἱκανοτήτων.

Καὶ πρῶτον μὲν εὕρομεν τὴν συνάφειαν τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τὰ τέσσαρα αὐτῆς κριτήρια ἐν διακρίσει, εἶτα δὲ τὴν συνάφειαν τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καθόλου, ἐν πάσαις ταῖς ἡλικίαις 7—20 ἐτῶν, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων

Κατόπιν δὲ διεκρίναμεν τὰ ἐξετασθέντα ὑποκείμενα εἰς τρεῖς τάξεις ἀναλόγως τῆς περὶ τὴν φαντασίαν ἱκανότητος αὐτῶν, ἀνωτάτην, μέσην καὶ κατωτάτην. Καὶ περιελάμβανεν ἑκάστη τάξις ἄρρενα καὶ θήλεα 7—13 ἐτῶν καὶ 15—20 ἐτῶν.

Καὶ τὰ μὲν τῆς πρώτης τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 95, ἤτοι·
ἡλικίας 7—13 ἐτῶν 28 ἄρρενα καὶ 26 θήλεα·
» 15—20 » 15 » » 26 » ,
τὰ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 219, ἤτοι·
ἡλικίας 7—13 ἐτῶν 59 ἄρρενα καὶ 50 θήλεα·
» 15—20 » 65 » » 45 » ,
τὰ δὲ τῆς τρίτης τάξεως ἦσαν ἐν ὅλῳ 81, ἤτοι·
ἡλικίας 7—13 ἐτῶν 11 ἄρρενα καὶ 24 θήλεα·
» 15—20 » 19 » » 27 » .

Μετὰ δὲ ταῦτα εὕρομεν τὴν *συνάφειαν τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς φαντασίας κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς βαθμούς*. Ἐγένετο δὲ ἡ συσχέτισις κατὰ τὰς τρεῖς διακριθείσας τάξεις τῶν ἡλικιῶν 7—13 ἐτῶν καὶ 15—20 ἐτῶν ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἐν διακρίσει.

Τελευταῖον δὲ καθωρίσαμεν τὴν *συνάφειαν τῆς ἐποπτικῆς ἱκανότητος τῆς φαντασίας καὶ τῆς εὐφυΐας.*

Μετεχειρίσθημεν δὲ εἰς πάσας τὰς συσχετίσεις ταύτας τὴν *μέθοδον τῶν κατὰ βαθμὸν διαφορῶν* ἐν τῇ σειρᾷ ἐπιτυχίας (Rank differences method) κατὰ Spearman, ἧς ὁ τύπος εἶναι

$$\varrho = 1 - 6.\ \frac{\Sigma(\alpha-\beta)^2}{\nu(\nu^2-1)},$$

εἰς ἔλεγχον δὲ τῶν πιθανῶν σφαλμάτων τῶν συντελεστῶν τῆς εὑρεθείσης συναφείας ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν τὸν τύπον

$$\pi.\ \sigma\varphi.\ (\varrho) = \pm\ 0{,}706\ \frac{1-\varrho^2}{\sqrt{\nu}}.$$

Πορίσματα.—Ἐκ τῆς γενομένης συσχετίσεως προέκυψαν οἱ συντελεσταὶ συναφείας φαντασίας καὶ εὐφυΐας οἱ περιληφθέντες εἰς τοὺς ὑπ' ἀριθ. 4, 5, 6, 7, 8, 9 καὶ 10 πίνακας.

Καὶ ὁ μὲν ὑπ' ἀριθ. 4 πίναξ ἐμφαίνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς ἱκανότητος τῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων, καὶ τῆς εὐφυΐας, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 4.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ εὐφυΐας.

[Κριτήριον τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων].

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,59	0,12	0,46	0,13	0,53	0,13
9 »	0,60	0,12	0,48	0,12	0,54	0,12
11 »	0,54	0,12	0,43	0,13	0,49	0,13
13 »	0,48	0,13	0,66	0,11	0,57	0,12
15 »	0,58	0,12	0,72	0,10	0,65	0,11
17 »	0,70	0,10	0,53	0,12	0,62	0,11
18 »	0,78	0,09	0,73	0,10	0,76	0,10
20 »	0,70	0,10	0,83	0,08	0,77	0,09
Γ. Μ. Ὅ.	0,62	0,11	0,61	0,11	0,62	0,11

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 5 πίναξ δηλοῖ τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς ἐκ δεδομένων τεμαχίων ἀνασυνθέσεως εἰκόνων, καὶ τῆς εὐφυΐας, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ἔτι δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 6 πίναξ σημαίνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων, καὶ τῆς εὐφυΐας, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 7 πίναξ δεικνύει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων, καὶ τῆς εὐφυΐας, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 5.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ εὐφυΐας.

[Κριτήριον τῆς ἀνασυνθέσεως εἰκόνων ἐκ δεδομένων τεμαχίων].

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,56	0,12	0,48	0,13	0,52	0 13
9 »	0,62	0,11	0,40	0,13	0,51	0,12
11 »	0,59	0,11	0,49	0,12	0,54	0,12
13 »	0,52	0,12	0,49	0,12	0,51	0,12
15 »	0,48	0,12	0,53	0,12	0,51	0,12
17 »	0,64	0,11	0,74	0,10	0,69	0,11
18 »	0,58	0,12	0,55	0,12	0,57	0,12
20 »	0,57	0,12	0,56	0,12	0,57	0,12
Γ. Μ. Ὅ.	0,57	0,12	0,53	0,12	0,55	0,12

ΠΙΝΑΞ 6.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ εὐφυΐας.

[Κριτήριον τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων].

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ϱ=	π. σφ.	ϱ=	π.σφ.	ϱ=	π.σφ.
7 ἐτῶν	0,66	0.11	0,55	0,12	0,61	0,12
9 »	0,70	0,10	0,57	0,12	0,61	0,11
11 »	0,56	0,12	0,43	0,13	0,50	0,13
13 »	0,47	0,13	0,69	0,10	0,58	0,12
15 »	0,69	0,10	0,85	0.07	0,77	0,09
17 »	0,86	0,07	0,84	0,08	0,85	0,08
18 »	0,75	0,10	0,72	0,10	0,74	0,10
20 »	0,85	0,07	0,70	0,11	0,76	0,09
Γ. Μ. Ὅ.	0,69	0,10	0,67	0,10	0,68	0,10

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 8 πίναξ δηλοῖ τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καθόλου, ἐλεγθείσης διὰ τῶν τεσσάρων προειρημένων κριτηρίων ὁμοῦ λαμβανομένων, καὶ τῆς εὐφυΐας, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, μετὰ τῶν πιθανῶν σφαλμάτων αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 7.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καὶ εὐφυΐας.

[Κριτήριον τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων].

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ρ=	π. σφ.	ρ=	π. σφ.	ρ=	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,70	0,10	0,50	0,12	0,60	0,11
9 »	0,81	0,08	0,50	0,13	0,66	0,11
11 »	0,47	0,13	0,52	0,11	0,50	0,12
13 »	0,53	0,12	0,54	0,12	0,54	0,12
15 »	0,70	0,10	0,80	0,08	0,75	0,11
17 »	0,91	0 06	0,81	0,08	0,86	0,07
18 »	0,70	0,10	0,77	0.09	0,74	0,10
20 »	0,83	0,08	0,70	0,10	0,77	0,09
Γ. Μ. Ὅ.	0,71	0,10	0,64	0,10	0,68	0,10

ΠΙΝΑΞ 8.

Συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καθόλου καὶ εὐφυΐας.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ρ=	π.σφ.	ρ=	π. σφ.	ρ=	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,65	0,11	0,51	0,12	0,58	0,12
9 »	0,74	0,10	0,48	0,14	0,61	0,12
11 »	0,52	0,12	0,55	0,12	0,54	0,12
13 «	0,54	0,12	0,63	0,11	0,59	0 12
15 »	0,60	0,12	0,63	0,11	0,62	0,12
17 »	0,62	0,13	0,62	0,13	0,62	0,13
18 »	0,74	0,10	0,66	0,11	0,70	0,11
20 »	0,79	0,09	0,78	0,09	0.79	0,09
Γ. Μ. Ὅ.	0,65	0,11	0,61	0,12	0,63	0,12

Ὁ δὲ ὑπ᾽ ἀριθ. 9 πίναξ ἐμφαίνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς βαθμούς, ὡσαύτως δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 9.

Συνάφεια εὐφυΐας καὶ δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς βαθμούς.

Ὑποκείμενα	Α τάξις φαντασίας		Β τάξις φαντασίας		Γ τάξις φαντασίας		Μ. Ὅ.	
	ρ =	π. σφ.	ρ =	π. σφ.	ρ =	π. σφ.	ρ =	π. σφ.
Ἄρρενα								
7–13 ἐτῶν	0,54	0,11	0,68	0,07	0,34	0,12	0,52	0,10
15–20 »	0,69	0,13	0,90	0,04	0,59	0,13	0,73	0,10
Θήλεα								
7–13 ἐτῶν	0,52	0,12	0,72	0,07	0,47	0,13	0,57	0,11
15–20 »	0,77	0,09	0,88	0,05	0,66	0.08	0,77	0,07
Μ. Ὅ. ἀρρένων	0,62	0,12	0,79	0,06	0,47	0,13	0,63	0,10
Μ. Ὅ. θηλέων	0,65	0,11	0,80	0,06	0,57	0,11	0,67	0,09
Γ. Μ. Ὅ.	0,63	0,12	0,80	0,06	0,52	0,12	0,65	0.10

Ὁ δὲ ὑπ᾽ ἀριθ. 10 πίναξ δεικνύει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ τῆς εὐφυΐας, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ἔτι δὲ τὰ πιθανὰ σφάλματα αὐτῶν.

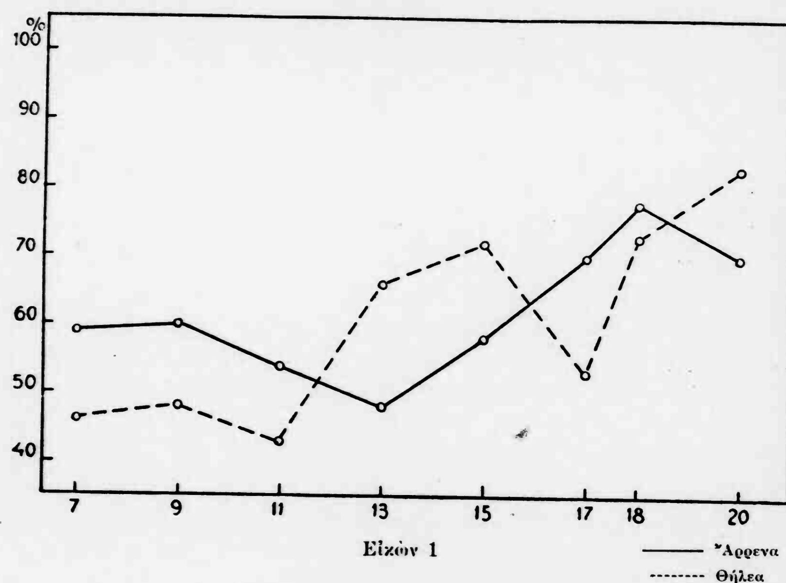
ΠΙΝΑΞ 10.

Συνάφεια ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ εὐφυΐας.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ρ=	π. σφ.	ρ=	π. σφ.	ρ=	π. σφ.
7 ἐτῶν	0,52	0,13	0,48	0,12	0,50	0,13
9 »	0,52	0,13	0,53	0,12	0,53	0,13
11 »	0,53	0,13	0,50	0,13	0,52	0,13
13 »	0,57	0,12	0,54	0,12	0,56	0,12
15 »	0,61	0,11	0,59	0,13	0,60	0,12
17 »	0,60	0,12	0,61	0,12	0,61	0,12
18 »	0,69	0,11	0,60	0,12	0,65	0,12
20 »	0,68	0,11	0,62	0,13	0,65	0,12
Γ. Μ. Ὅ.	0,59	0,12	0,56	0,13	0,58	0,13

Μᾶλλον εὐσύνοπτα γίνονται τὰ πορίσματα ἡμῶν ἐκ τῶν παρατιθεμένων *γραφικῶν παραστάσεων*, αἵτινες κατεσκευάσθησαν ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὑπ' ἀριθ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, καὶ 10 πίναξιν ἀναγραφομένων συντελεστῶν συναφείας.

Καὶ αἱ μὲν ἐν εἰκ. 1 δεικνύουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων, καὶ τῆς εὐφυΐας.

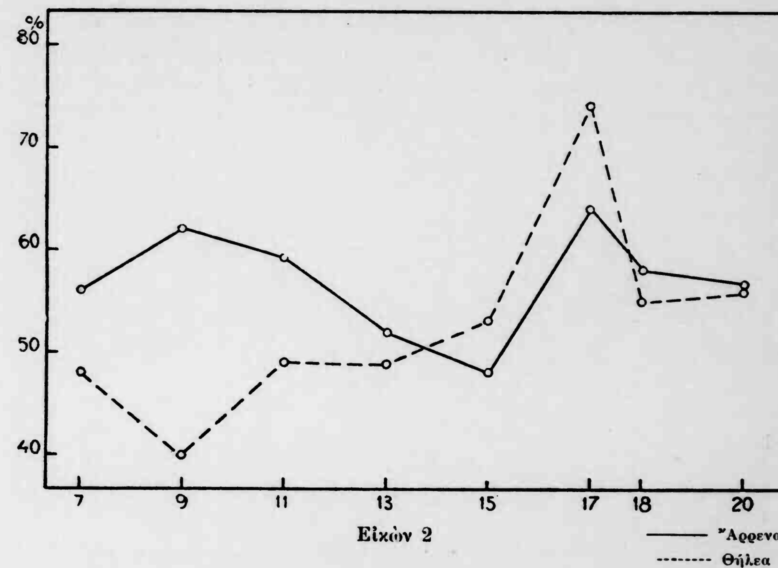


Εἰκὼν 1

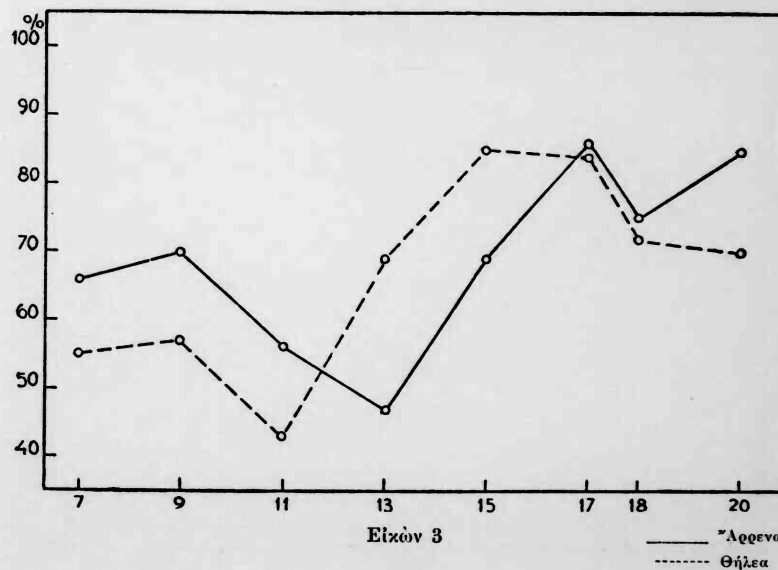
Αἱ δ' ἐν εἰκ. 2 ἐμφαίνουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς ἐκ δεδομένων τεμαχίων ἀνασυνθέσεως εἰκόνων, καὶ τῆς εὐφυΐας.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 3 δηλοῦσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων, καὶ τῆς εὐφυΐας.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 4 σημαίνουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων, καὶ τῆς εὐφυΐας.

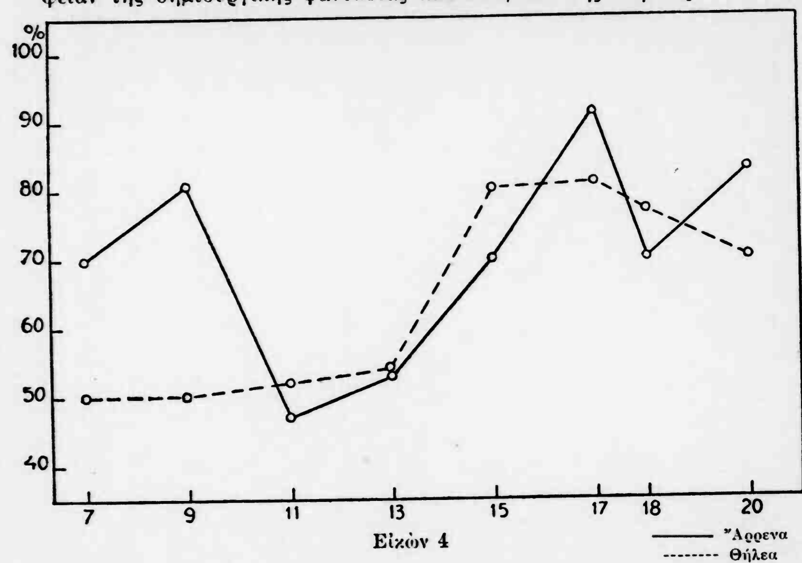


Εἰκὼν 2

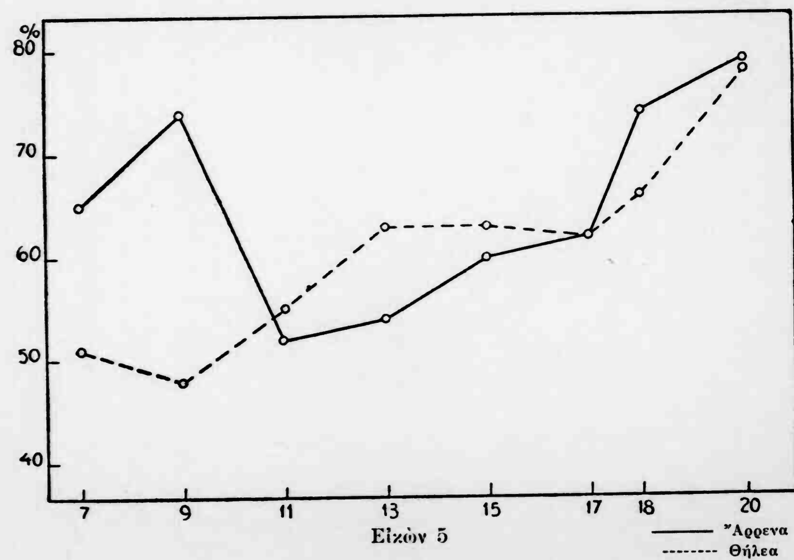


Εἰκὼν 3

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 5, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 8 πίνακι ἀναγραφομένων συντελεστῶν καταρτισθεῖσαι, δεικνύουσι τὴν συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καθόλου, καὶ τῆς εὐφυΐας.

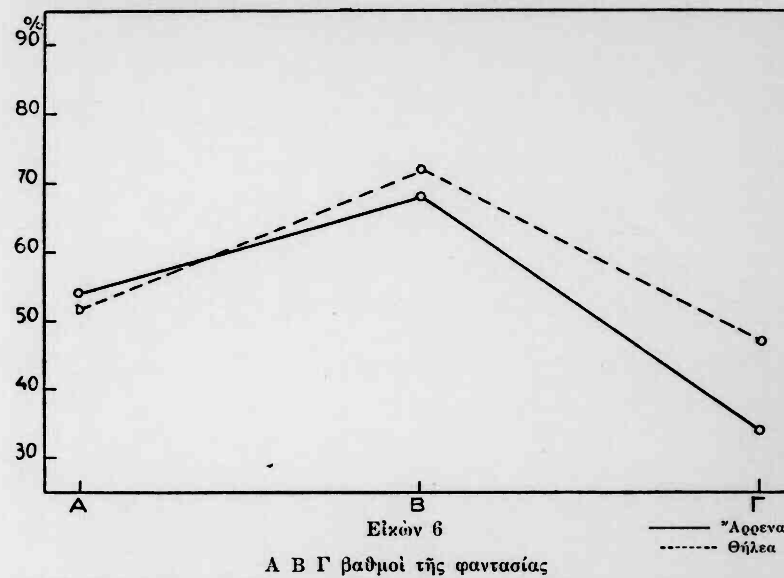


Εἰκὼν 4



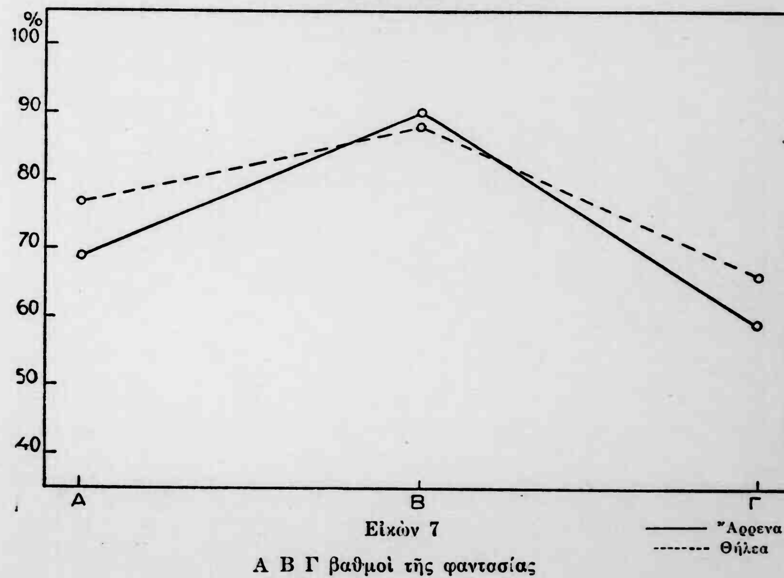
Εἰκὼν 5

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 6, 7 καὶ 8, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 9 πίνακι περιεχομένων συντελεστῶν κατασκευασθεῖσαι, σημαίνουσι τὴν



Εἰκὼν 6

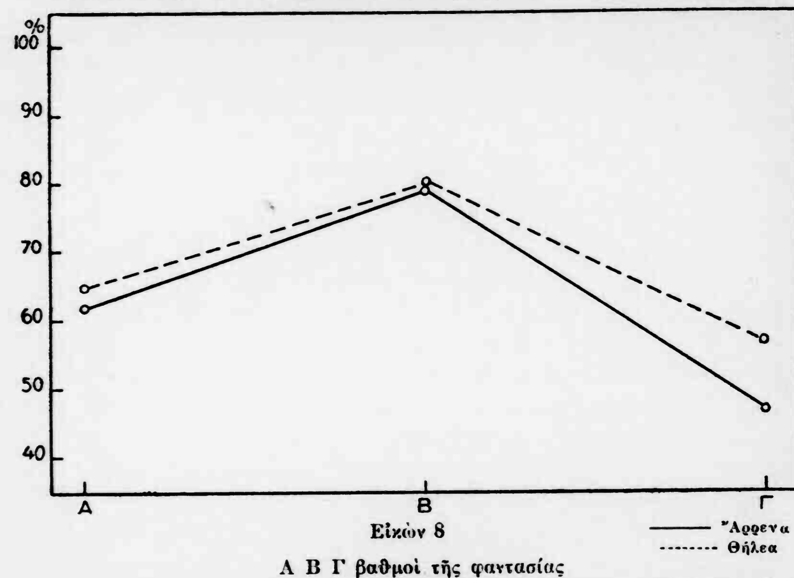
Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντασίας



Εἰκὼν 7

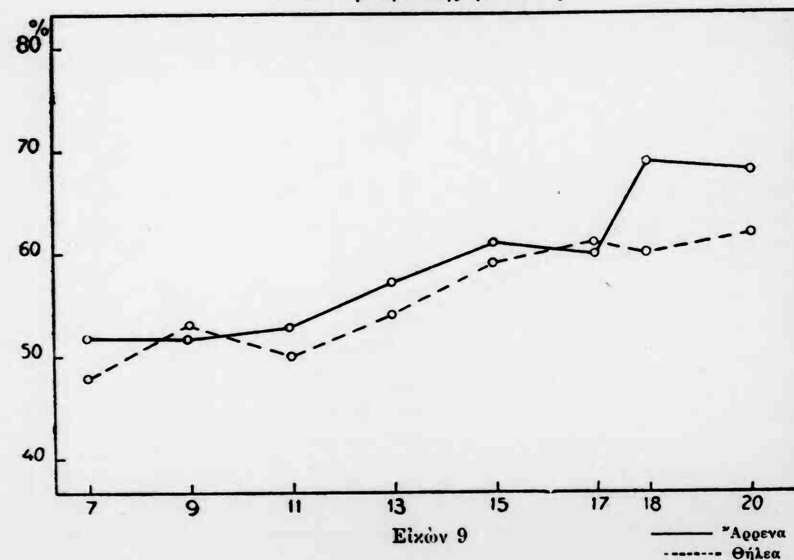
Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντσσίας

συνάφειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱκανότητος αὐτῆς, καὶ τῆς εὐφυΐας, καὶ δὴ ἡ μὲν ὑπ' ἀριθ. 6 τὴν συνά-



Εἰκὼν 8 —— Ἄρρενα ------- Θήλεα

Α Β Γ βαθμοὶ τῆς φαντασίας



Εἰκὼν 9 —— Ἄρρενα ------- Θήλεα

φειαν τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καθόλου, καὶ τῆς εὐφυΐας, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. 7 τὰ αὐτὰ ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. 8 τὰ αὐτὰ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Αἱ δ' ἐν εἰκ. 9, ἐκ τῶν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 10 πίνακι ἀναγραφομένων συντελεστῶν καταρτισθεῖσαι, δηλοῦσι τὴν συνάφειαν τῆς ἐποπτικῆς ἱκανότητος τῆς φαντασίας, καὶ τῆς εὐφυΐας.

Συνάγονται δ' ἐκ τῶν πινάκων καὶ τῶν γραφικῶν παραστάσεων πορίσματα τὰ ἑξῆς·

Α. *Ἐπὶ μέρους πορίσματα.*

α) *Δημιουργικὴ φαντασία καὶ εὐφυΐα.*

1. *Μεγάλη* εἶναι ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῶν κατὰ μικρὸν συμπληρουμένων εἰκόνων, καὶ τῆς εὐφυΐας ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἡλικίαις, οὐσιώδης δ' ἐν ταῖς κατωτέραις.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
0,53	0,70

2. *Οὐσιώδης εἶναι καθόλου ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς ἐκ δεδομένων τεμαχίων ἀνασυνθέσεως εἰκόνων, καὶ τῆς εὐφυΐας.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
0,52	0,59

Τὰ φῦλα διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτῃ. Ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ὑπερέχουσι τὰ ἄρρενα, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ὑπερέχουσι κατά τι τὰ θήλεα.

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,57	Ἄρρενα 0,57
Θήλεα 0,47	Θήλεα 0,60

3. *Μεγάλη εἶναι ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς συμπληρώσεως διηγημάτων, καὶ τῆς*

* *Μεγάλην* συνάφειαν λέγομεν τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν 0,67 καὶ ἄνω, *οὐσιώδη* τὴν ἔχουσαν 0,34—0,66, *μικρὰν* δὲ τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν κατώτερον τοῦ 0,34.

εὐφυΐας ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἡλικίαις, οὐσιώδης δ' ἐν ταῖς κατωτέραις.

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
0,58	0,78

4. *Μεγάλη εἶναι ἡ συνάφεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, ἐλεγχθείσης διὰ τοῦ κριτηρίου τῆς συνθέσεως διηγημάτων ἐκ δεδομένων στοιχείων, καὶ τῆς εὐφυΐας ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἡλικίαις, οὐσιώδης δ' ἐν ταῖς κατωτέραις.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
0,58	0,78

Τὰ φῦλα διαφέρουσιν ἀλλήλων καὶ ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτῃ. Τὰ ἄρρενα ὑπερέχουσι τῶν θηλέων ἐν πάσαις ταῖς ἡλικίαις.

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,63	Ἄρρενα 0,79
Θήλεα 0,52	Θήλεα 0,77

5. *Μεγάλη εἶναι ἡ συνάφεια τῆς ἀνωτάτης δημιουργικῆς φαντασίας, καὶ τῆς εὐφυΐας ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων, οὐσιώδης δ' ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,54	Ἄρρενα 0,69
Θήλεα 0,52	Θήλεα 0,77

6. *Πολὺ μεγαλειτέρα εἶναι ἡ συνάφεια τῆς μέσης δημιουργικῆς φαντασίας, καὶ τῆς εὐφυΐας ἐπί τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ δὴ ὑπερτέρα ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν, ἡ αὐτὴ δὲ σχεδὸν ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,68	Ἄρρενα 0,90
Θήλεα 0,72	Θήλεα 0,88

7. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς κατωτέρας δημιουργικῆς φαντασίας, καὶ τῆς εὐφυΐας ἐπί τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ δὴ μεγαλειτέρα ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἡλικίαις μᾶλλον δ' ἐπὶ τῶν θηλέων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,34	Ἄρρενα 0,59
Θήλεα 0,47	Θήλεα 0,66

β) *Ἐποπτικὴ φαντασία καὶ εὐφυΐα.*

8. *Τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας ἡ πρὸς τὴν εὐφυΐαν συνάφεια εἶναι οὐσιώδης ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,54	Ἄρρενα 0,65
Θήλεα 0,51	Θήλεα 0,61

Β. *Γενικώτερα πορίσματα.*

Γενικώτερα δὲ πορίσματα ἐκ τῶν πινάκων ἡμῶν καὶ τῶν ἀντιστοίχων γραφικῶν παραστάσεων συναγόμενα εἶναι τὰ ἀκόλουθα·

1. *Μεγάλη εἶναι ἡ συνάφεια δημιουργικῆς φαντασίας καθόλου καὶ εὐφυΐας ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν, οὐσιώδης δ' ἐπὶ τῶν κατωτέρων· προέχουσι δὲ κατά τι τὰ ἄρρενα.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,61	Ἄρρενα 0,69
Θήλεα 0,54	Θήλεα 0,67

2. *Τὴν μεγίστην συνάφειαν πρὸς τὴν εὐφυΐαν ἐμφανίζει ἡ μέση δημιουργικὴ φαντασία ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Ἀνωτάτης φαντασίας καὶ εὐφυΐας συνάφεια	0,63
Μέσης φαντασίας καὶ εὐφυΐας συνάφεια	0,80
Κατωτάτης φαντασίας καὶ εὐφυΐας συνάφεια	0,52

3. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας καὶ τῆς εὐφυΐας ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων, μεγαλειτέρα δ' ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν· προέχουσιν ἐν πάσαις ταῖς ἡλικίαις κατά τι τὰ ἄρρενα.*

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
Ἄρρενα 0,54	Ἄρρενα 0,65
Θήλεα 0,51	Θήλεα 0,61

Ἄκρας ἐξαιρέσεις τῶν κανόνων τούτων παρετηρήσαμεν ὀλίγας. Ἐκ τῶν ἐξετασθέντων 395 ὑποκειμένων 11 μόνον ἀνωτέρας δημιουργικῆς φαντασίας ἐνεφάνισαν ἀσθενῆ εὐφυΐαν, 7 δὲ ἀνωτάτης εὐφυΐας εἶχον πολὺ κατωτέραν φαντασίαν. Ἐν δὲ τῇ συσχετίσει τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας πρὸς τὴν εὐφυΐαν 9 ὑποκείμενα ἔχοντα μεγάλην ἱκα-

νότητα τῆς φαντασίας ταύτης ἔδειξαν μικρὰν εὐφυΐαν, 7 δὲ ὑποκείμενα μεγάλης εὐφυΐας ἐνεφάνισαν μικρὰν ἱκανότητα ἐποπτικῆς φαντασίας.

Γίνεται δ' ἔκ τε τῶν ἐπὶ μέρους καὶ τῶν γενικωτέρων ἡμῶν πορισμάτων δῆλον ὅτι·

Ὑπάρχει δημιουργικῆς φαντασίας καὶ εὐφυΐας μεγάλη συνάφεια, ἀλλ' οὐχὶ σύμμετρος καὶ τελεία. Κατὰ τὰ $^2/_3$ περίπου τῶν περιπτώσεων ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων μετὰ τῆς φαντασίας συνυπάρχει καὶ εὐφυΐα ἀνάλογος. Μεγαλειτέραν πρὸς τὴν εὐφυΐαν συνάφειαν ἔδειξεν ἡ μέση δημιουργικὴ φαντασία.

Ἡ συνάφεια τῆς φαντασίας καθόλου πρὸς τὴν εὐφυΐαν εἶναι κατὰ κανόνα μεγαλειτέρα ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Καὶ τοῦτο δὲ προκύπτει ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἐρευνῶν ἡμῶν, ὅτι *ἡ δημιουργικὴ φαντασία συνάπτεται μᾶλλον πρὸς τὴν εὐφυΐαν ἢ πρὸς τὴν μνήμην, πρὸς τὴν ὁποίαν συνδέεται μᾶλλον ἡ ἐποπτικὴ φαντασία.*

Δημιουργικὴ φαντασία καὶ εὐφυΐα	Ἐποπτικὴ φαντασία καὶ εὐφυΐα
0,63	0,58
Δημιουργικὴ φαντασία καὶ μνήμη	Ἐποπτικὴ φαντασία καὶ μνήμη
0,56	0,73

Τὰς φυσιολογικὰς αἰτίας τῆς συναφείας ταύτης δὲν πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα. Ὅτι ἡ δημιουργικὴ φαντασία συνάπτεται μᾶλλον πρὸς τὴν εὐφυΐαν, ἑρμηνεύεται προδήλως ἐντεῦθεν, ὅτι ἀμφότεραι αἱ λειτουργίαι αὗται παραπλησίως συντελοῦσιν εἰς τὴν παραγωγὴν νέων μορφῶν, ἐνδέχεται δὲ νὰ ἑδράζωνται κατὰ τὰ αὐτὰ ἢ παραπλήσια μέρη τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἔχωσι τὴν αὐτὴν κατασκευήν. Πρὸς δὲ τὴν μνήμην συναρτᾶται ὀλιγώτερον ἡ φαντασία, διότι ἐκείνη διάφορον ἔχει νὰ ἐπιτελῇ λειτουργίαν, νὰ ἀποταμιεύῃ δῆλα δὴ καὶ συντηρῇ καὶ ἀναπλάσσῃ ἀμετάβλητα σχεδὸν ὅσα θύραθεν λαμβάνει στοιχεῖα, παρέχει δὲ εἰς τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν ἀφορμὴν μόνον εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν νέων μορφῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρβλ. τοῦ τόμου τούτου σελ. 147.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Α

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΠΛΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΣ *

Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως, ἤτοι ὁ χρόνος ὁ διαρρέων ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως ἐρεθίσματος μέχρι τῆς ὡς οἷόν τε ταχίστης ἐκτελέσεως ἐκ τῶν προτέρων ὡρισμένης ἑκουσίας κινήσεως, ὅστις καὶ ψυχικὸς χρόνος τῆς ἀντιδράσεως ὀνομάζεται, ἐγένετο μέχρι τοῦδε ὑπόθεσις πολλῶν ἐρευνῶν. Οἱ παλαιότεροι φυσιολόγοι καὶ ψυχολόγοι, ἐν οἷς ὁ Donders, ὁ Exner, ὁ Wundt, ὁ Merkel, ὁ Kraepelin ὁ Cattell, ὁ Titchener καὶ ἄλλοι, ἐξήτασαν τοῦτον ἀπὸ θεωρητικῆς μᾶλλον ἀπόψεως. Οἱ νεώτεροι ἀπέβλεψαν καὶ εἰς πρακτικωτέρους σκοπούς. Ἀπὸ τοῦ τελευταίου μάλιστα πολέμου ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως χρησιμεύει καὶ ὡς κριτήριον τῆς ἐπαγγελματικῆς δεξιότητος, δι' οὗ καὶ ἀεροπόροι ἐξετάζονται καὶ καθόλου μηχανῶν ὁδηγοὶ καὶ ἄλλοι παντοῖοι ἐργάται.

Τινὲς κατέλεξαν τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως καὶ εἰς τὰ κριτήρια τῆς διανοίας. Ἄλλοι ἐθεώρησαν αὐτὸν οὐχὶ ἐπιτήδειον εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ψυχικῆς ταύτης λειτουργίας ἢ ἐδίδαξαν ὅτι μόνον ἐπὶ παθολογικῶν περιπτώσεων δύναται νὰ γίνηται χρῆσις τοῦ εἰρημένου χρόνου ὡς ψυχικοῦ κριτηρίου. Ἄλλοι δὲ πάλιν ὑπέδειξαν τὴν ἀνάγκην περαιτέρω ἐρεύνης τοῦ ζητήματος.

Ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ προκειμένου προβλήματος οὐδεμία ἐγένετο μέχρι τοῦδε [1].

Ἵνα συντελέσωμεν εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος, διεξηγάγομεν μακρὰς ἐρεύνας ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ψυχολογικῷ Ἐρ-

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 1ῃ Δεκεμβρίου 1932 (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 7, 1932, σελ. 359 κ. ἑξ.). — Πρβλ. καὶ Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου, 1936.

[1] Παρατηρήσεις τινὰς περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως, συναχθείσας ἐκ τῆς ἐξετάσεως ὑποψηφίων ἀεροπόρων ἀνέγραψεν ὁ συνάδελφος κ. Δοντᾶς ἐν Ἀρχείοις Ἰατρικῆς, 1918.

ραστηρίῳ. Καὶ πρῶτον μὲν ἐξητάσαμεν τὰ παντοῖα εἴδη τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως, ἁπλῆς τε καὶ συνθέτου, καὶ δὴ καὶ τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα αὐτοῦ, ἵνα ἴδωμεν, πῶς ἔχει οὗτος παρ' ἡμῖν, ἔπειτα δὲ ἤλθομεν ἐπὶ τὴν ἔρευναν τῆς σχέσεως τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν. Συνεξετάσαμεν δὲ καὶ τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἡ ἄσκησις ἔχει ἐπὶ τὸν εἰρημένον χρόνον, πρὸς δὲ τούτοις, χάριν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἅμα σκοπῶν, ἠλέγξαμεν καὶ τὴν συνάφειαν τῶν διαφόρων εἰδῶν τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς ἄλληλα.

Κατὰ ταῦτα τρία εἶναι τὰ κύρια προβλήματα, ἅτινα κατεστήσαμεν ὑποκείμενον τῶν ἐρευνῶν ἡμῶν τούτων, ἤτοι·

1. τὰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως·
2. τὰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως καὶ τὴν συνάφειαν τοῦ χρόνου τῶν εἰδῶν τῆς ἀντιδράσεως πρὸς ἄλληλα·
3. τὰ κατὰ τὴν συνάφειαν τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν.

Τὸ πρῶτον μέρος τῶν παρατηρήσεων τούτων, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῆς ταχύτητος καὶ τῆς σταθερότητος τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως, ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ ἀνακοινώσωμεν σήμερον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν.

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης. — Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης ταύτης εἶναι νὰ καθορίσῃ τὰ ἑξῆς εἰδικώτερα ζητήματα.

1. Τίς ἡ ταχύτης τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὰ ἄτομα, τὰ φῦλα καὶ τὰς ἡλικίας.
2. Τίς ὁ βαθμὸς τῆς σταθερότητος τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὰ ἄτομα, τὰ φῦλα καὶ τὰς ἡλικίας.

Ἐξητάσαμεν δὲ τὰ κυριώτατα εἴδη τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως, ἤτοι τὴν ἀκουστικήν, τὴν ὀπτικὴν καὶ τὴν ἁπτικήν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ λύσις τῶν ζητημάτων τούτων ὄχι μόνον θεωρητικὴν ἔχει σημασίαν, ὡς προάγουσα τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ καὶ πρακτικήν, ὡς παρέχουσα κριτήρια εἰς τὴν ἀκριβῆ ἐπαγγελματικὴν ἐπιλογήν, ἐσπουδάσαμεν νὰ καθορίσωμεν μετὰ τῆς δυνατῆς ἀκριβείας τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα τῆς ἀντιδράσεως ἐπι τῶν ἡλικιῶν μάλιστα ἐκείνων, ἐφ' ὧν γίνεται ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἐπαγγελμάτων, καὶ παράσχωμεν κλίμακα τοῦ χρόνου τῆς ταχύτητος αὐτῶν, ἔτι δὲ τῆς σταθερότητος, διότι καὶ ταύτης ὁ βαθμὸς ἐμφαίνει μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν δεξιότητα τῶν ἀτόμων. Πορίσματα

ἄλλων ἐρευνητῶν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσι καὶ ἔχομεν ταῦτα ὑπ' ὄψει, παρατιθέμεθα ἐν τοῖς οἰκείοις τόποις.

Ὑποκείμενα. — Ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων εἴχομεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς 100, ἐκ τούτων δὲ μετ' αὐστηρὸν προέλεγχον ἐξελέξαμεν τελικῶς 56, πάντα κανονικῶς ἔχοντα, 28 ἄρρενα καὶ 28 θήλεα, ἤτοι 8 ἑπταετῆ, 8 δεκαετῆ, 8 δεκατετραετῆ, 8 δεκαεξαετῆ, 8 δεκαοκταετῆ, 8 εἰκοσαετῆ καὶ 8 εἰκοσιδιετῆ. Ἦσαν δὲ τὰ ὑποκείμενα ταῦτα φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου καὶ μαθηταὶ σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν. Πλὴν τούτων ὅμως ὑπεβάλομεν εἰς ἐξέτασιν καὶ ἄτομα ἀνωτέρων ἡλικιῶν, ἵνα ἐλέγξωμεν, πῶς καὶ πέρα τοῦ 22ου ἔτους ἔχει τῆς ἀντιδράσεως ὁ χρόνος. Κάτω δὲ τοῦ 7ου ἔτους ὑποκείμενα δὲν ἐξητάσαμεν, διότι καὶ ἐνταῦθα[1] αἱ μικραὶ αὗται ἡλικίαι δυσκολώτατα ὑποβάλλονται εἰς ἐξέτασιν παρέχουσαν πορίσματα ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας.

Ὄργανα. — Τὰ πειράματα διεξηγάγομεν διὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ Hipp, λειτουργοῦντος δι' ἠλεκτρικοῦ ρεύματος καὶ μετροῦντος τὸν χρόνον εἰς χιλιοστὰ τοῦ δευτερολέπτου (σ). Οἱ δεῖκται τοῦ χρονομέτρου ἐτίθεντο εἰς κίνησιν ἅμα τῷ ἐρεθίσματι διακοπτομένου τοῦ ρεύματος, ἵσταντο δὲ ἀποκαθισταμένου πάλιν ἅμα τῇ ἀντιδράσει τοῦ ἐξεταζομένου ὑποκειμένου πιέζοντος διακόπτην. Καὶ ἐν μὲν τῇ ἀκουστικῇ ἀντιδράσει τὸ ὑποκείμενον ἀντέδρα ἅμα τῷ ἀκούσματι κτύπου ξυλίνης σφύρας μικρᾶς προσηρμοσμένης εἰς τὸν διακόπτην τοῦ ἐξεταστοῦ· ἐν δὲ τῇ ὀπτικῇ ἅμα τῇ κινήσει τοῦ μικροῦ δείκτου τοῦ χρονοσκοπίου· ἐν δὲ τῇ ἁπτικῇ ἅμα τῇ ἐπαφῇ τῆς μικρᾶς σφύρας τοῦ διακόπτου τοῦ ἐξεταστοῦ ἐπὶ τῆς ραχιαίας ἐπιφανείας τῆς χειρὸς αὐτοῦ.

Μέθοδος. — Ἐξητάσαμεν δ' ἕκαστον ὑποκείμενον τῶν πειραμάτων ἡμῶν εἰς ἓξ συνεδρίας καὶ καθ' ἑκάστην συνεδρίαν ἐλάβομεν 90 ἀντιδράσεις, ἤτοι 30 τῆς ἁπλῆς ἀκουστικῆς, 30 τῆς ἁπλῆς ὀπτικῆς καὶ 30 τῆς ἁπλῆς ἁπτικῆς, ἐν ὅλῳ δῆθα δὴ ἐλάβομεν ἑκάστου μὲν ὑποκειμένου 540, πάντων δὲ τῶν ὑποκειμένων ὁμοῦ 30.240 ἀντιδράσεις.

Κατὰ δὲ τὴν διεξαγωγὴν τῶν πειραμάτων ἐτηρήθησαν πάντες οἱ

[1] Πρβλ. καὶ ὅσα εἴπομεν περὶ τῶν ἡλικιῶν τούτων ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς μνήμης, (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 5, 1930, σελ. 234).

ὅροι οἱ συντελοῦντες εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἤτοι· ἐξετελέσθησαν τὰ πειράματα ἐν ὅλως ἀθορύβῳ χώρῳ· προεπονήθησαν ἐπαρκῶς τὰ ὑποκείμενα· ἐξητάζετο ἕκαστον ὑποκείμενον κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν τῆς ἡμέρας· ἦτο δὲ ἀπηλλαγμένον καμάτου καὶ ψυχικῶς ἤρεμον· προεκαλεῖτο δ' ἑκάστοτε ἡ προσοχὴ αὐτοῦ· τὰ ἐρεθίσματα ἦσαν τῆς αὐτῆς περίπου ἐντάσεως· αἱ περιφανῶς ἐσφαλμέναι ἀντιδράσεις δὲν ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν· ἠλέγχετο δὲ συχνότατα καὶ ἡ ἀκρίβεια τοῦ χρονοσκοπίου δι' ἐλεγκτικοῦ ἐκκρεμοῦς.

Πρέπει δὲ προκειμένου περὶ τῆς μεθόδου νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὰ ἑξῆς·

α) ὅτι κατὰ τὰ πειράματα ἡμῶν ταῦτα ἐξητάσαμεν τὴν φυσικὴν ἀντίδρασιν τῶν ὑποκειμένων, χωρὶς νὰ πολυπραγμονήσωμεν περὶ τοὺς λεγομένους τύπους τῆς ἀντιδράσεως, οὓς διέκριναν ὁ Lange, ὁ Baldwin, ὁ Flournoy καὶ ἄλλοι. Τοῦτο δέ, διότι πολλαπλᾶ προκαταρκτικὰ πειράματα ἡμῶν ἔδειξαν ὅτι τύποι κινητικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ καὶ μεικτοὶ καὶ ἀδιάφοροι, οἵους εἰσάγουσιν ἐκεῖνοι, δὲν δύνανται νὰ καθορισθῶσιν ἀναντιλέκτως. Τοῦτο μόνον συνηγάγομεν ἡμεῖς ἐκ τῶν ἡμετέρων παρατηρήσεων, ὅτι ἡ κινητικὴ ἀντίδρασις, καθ' ἣν τὰ ὑποκείμενα στρέφουσι μᾶλλον τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκτελεστέαν κίνησιν εἶναι κατά τι βραχυτέρα τῆς αἰσθητικῆς, καθ' ἣν ἡ προσοχὴ τῶν ὑποκειμένων στρέφεται πρὸς τὸ ἐρέθισμα τὸ προκαλοῦν τὴν κίνησιν. Ἀλλὰ διὰ μακροτέρων περὶ τοῦ ζητήματος τούτου θὰ διαλάβωμεν ἄλλοτε[1].

β) ἵνα ἔτι μᾶλλον ὀχυρωθῶσι τὰ πορίσματα ἡμῶν, ἐγένετο παραλλήλως ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ καὶ ἄλλη πειραμάτων σειρὰ διὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ d'Arsonval, ἐν ᾗ ἐπὶ ἄλλων ὑποκειμένων ἐξητάσθησαν πάντα σχεδὸν τὰ διὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ Hipp ἐρευνηθέντα ζητήματα. Καὶ τὰ πειράματα ἐκεῖνα κατέληξαν εἰς πορίσματα σύμφωνα καθόλου εἰπεῖν πρὸς τὰ ὑφ' ἡμῶν συναχθέντα[2].

γ) Ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν πορισμάτων προεκρίναμεν τὴν μέθοδον

[1] Πρβλ. καὶ *Salow*, Untersuchungen zur uni - und bilateralen Reaktion, ἐν *Psych. St.*, **7**, 1912, 1 κ. ἑξ. καὶ **8**, 1913, σελ. 505 κ. ἑξ.

[2] *Angélique Koukis*, Recherches de psychologie expérimentale. Le temps de réaction et ses relation avec l'intelligence (ἐν Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, **7**, 1932.—Πρβλ. *Ἀγγελικῆς Κουκῆ*, Ψυχολογικαὶ πειραματικαὶ ἔρευναι. Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως καὶ ἡ εὐφυΐα, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1936, σελ. 47 κ. ἑξ.

τῆς εὑρέσεως τοῦ ἀριθμητικοῦ μέσου ὅρου, διότι οἱ ἀριθμοὶ τούτων δὲν ἐνεφάνιζον πολὺ μεγάλας διαφοράς. Τὴν δὲ σταθερότητα, ἥτις δηλοῦται ἐκ τῆς ἀποκλίσεως τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως ἑκάστου ὑποκειμένου ἀπὸ τοῦ μέσου ὅρου τοῦ συνόλου τῶν ἀντιδράσεων ἑκάστης τῶν ἓξ συνεδριῶν αὐτοῦ, ἠκριβώσαμεν διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ποσοστοῦ τῶν μέσων ἀποκλίσεων, ὅπερ δηλοῖ ταύτην· καὶ ἐγένετο ὁ προσδιορισμὸς διὰ τοῦ τύπου

$$\frac{\text{μ. ἀρ. ἀπ.}}{\text{μ. ὅ.}},$$

ἤτοι μέση ἀριθμητικὴ ἀπόκλισις διαιρουμένη διὰ τοῦ μέσου ὅρου.

Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καθωρίσαμεν καὶ τὴν ἀτομικὴν καὶ τὴν διατομικὴν σταθερότητα ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων διὰ τῆς εὑρέσεως τῶν ἀτομικῶν καὶ τῶν διατομικῶν ἀποκλίσεων.

Λέγομεν δὲ *ἀτομικὴν ἀπόκλισιν* (intra - variation) τὴν μέσην ἀπόκλισιν τῶν μέσων ὅρων τῶν ἓξ συνεδριῶν ἑκάστου ὑποκειμένου ἀπὸ τοῦ γενικοῦ μέσου ὅρου αὐτῶν· *διατομικὴν* δὲ *ἀπόκλισιν* (inter - variation) καλοῦμεν τὴν μέσην ἀπόκλισιν τῶν γενικῶν μέσων ὅρων τῶν ὑποκειμένων ἑκάστων ἀπὸ τοῦ γενικωτάτου μέσου ὅρου πάντων τῶν ὑποκειμένων ὁμοῦ λαμβανομένων.

Πορίσματα. — Τὰ πορίσματα τῶν ἡμετέρων ἐρευνῶν παρέχουσιν οἱ παρατιθέμενοι πίνακες·

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 πίναξ περιλαμβάνει τοὺς μέσους ὅρους τῶν χρόνων ἑκάστου ἀτόμου ἑκατέρου τῶν φύλων μετὰ τῶν ἀποκλίσεων αὐτῶν ἐπὶ πάντων τῶν ἐξετασθέντων εἰδῶν τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ περιέχει τοὺς μέσους ὅρους τῶν χρόνων ἑκάστης ἡλικίας ἑκατέρου τῶν φύλων ἐπὶ πάντων τῶν ἐξετασθέντων εἰδῶν τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως μετὰ τῶν ἀποκλίσεων αὐτῶν.

Ὁ πίναξ οὗτος ἀποτελεῖ δείκτην καὶ κλίμακα ἅμα τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ περιέχει τοὺς γενικοὺς μέσους ὅρους τῶν ἀτομικῶν (Α) καὶ τῶν διατομικῶν (Δ) ἀποκλίσεων ἐπὶ πάντων τῶν εἰδῶν τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως.

ΠΙΝΑΞ 1

Ὑποκείμενα		Ἄρρενα: Ἀκουστικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Ὀπτικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Ἁπτικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Θήλεα: Ἀκουστικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Ὀπτικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Ἁπτικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος
7 ἐτῶν	α	208,7	0,13	286,3	0,10	198,4	0,12	178,9	0,13	285,0	0,10	185,5	0,14
	β	186,7	0,13	260,9	0,09	181,0	0,12	202,5	0,14	299,8	0,08	191,6	0,15
	γ	207,0	0,15	295,5	0,09	216,6	0,12	169,1	0,13	243,7	0,09	172,9	0,11
	δ	213,7	0,12	296,1	0,09	197,7	0,13	175,1	0,13	268,1	0,08	176,8	0,14
10 ἐτῶν	α	164,2	0,12	260,2	0,07	165,8	0,15	150,9	0,16	243,4	0,09	164,0	0,13
	β	155 9	0,13	217,9	0,10	149,7	0,15	125,2	0,13	209,7	0,09	130,5	0,16
	γ	149,4	0,15	242,2	0,11	136,4	0,16	163,5	0,13	238,9	0,13	165,2	0,14
	δ	165,5	0,10	276,3	0,08	180,1	0,13	157,7	0,15	224,0	0,11	164,3	0,16
14 ἐτῶν	α	113,8	0,14	192,3	0,08	117,7	0,13	109,9	0,14	196,2	0,09	124,8	0,16
	β	96.5	0,13	140,3	0,17	94,1	0,15	107,1	0,12	200,0	0,07	145,1	0,14
	γ	113,8	0,13	183,7	0,08	118,4	0,12	96,6	0,16	193,0	0,08	111,7	0,14
	δ	99,4	0,09	185,3	0,07	98,3	0,10	116,5	0,10	194,0	0,07	132,8	0,12
16 ἐτῶν	α	115,2	0,10	180,0	0,06	122,4	0,10	106,9	0,13	189,4	0,07	95,3	0,14
	β	93,2	0,10	180,1	0,05	99,4	0,12	115,4	0,12	192,3	0,08	114,1	0,13
	γ	101,0	0,12	194,7	0,05	112,9	0,14	119,7	0,11	202,8	0,07	129,3	0,13
	δ	92,3	0,09	183,6	0,05	100,7	0,11	115,3	0,13	196,3	0,07	123,9	0,12
18 ἐτῶν	α	121,9	0,07	201,3	0,05	120,6	0,10	120,1	0,10	194,9	0,06	134,0	0,10
	β	110,6	0,08	184,5	0,05	111,5	0,12	139,1	0,06	200,0	0,05	147,8	0,08
	γ	100,9	0,08	205,0	0,05	104,5	0,09	127,8	0,06	206,6	0,05	139,0	0,08
	δ	100,5	0,11	190,7	0,06	110,2	0,12	125,0	0,08	196,0	0,07	132,3	0,11
20 ἐτῶν	α	110,5	0,08	189,6	0,04	110,3	0,12	121,4	0,06	194,9	0,05	128,1	0,09
	β	109,1	0,12	196,0	0,06	122,0	0,11	105,4	0,10	199,9	0,05	110,7	0,13
	γ	116,7	0,11	198,2	0,06	123,7	0,11	131,3	0,09	190,1	0,07	127,0	0,11
	δ	106,1	0,08	189,9	0,04	113,8	0,08	115,7	0,12	202,8	0;07	123,3	0,13
22 ἐτῶν	α	109,5	0,09	181,1	0,05	132,4	0,14	102,5	0,09	182,4	0,05	113,4	0,11
	β	107,9	0,09	196,1	0,05	136,2	0,14	110,3	0,09	192,4	0,05	110,9	0,15
	γ	116,0	0,08	197,7	0,05	130,2	0,12	111,1	0,08	193,2	0,05	112,8	0,13
	δ	110,2	0,09	194,6	0,04	136,6	0,14	104,0	0,09	184,2	0,05	114,5	0,10

ΠΙΝΑΞ 2

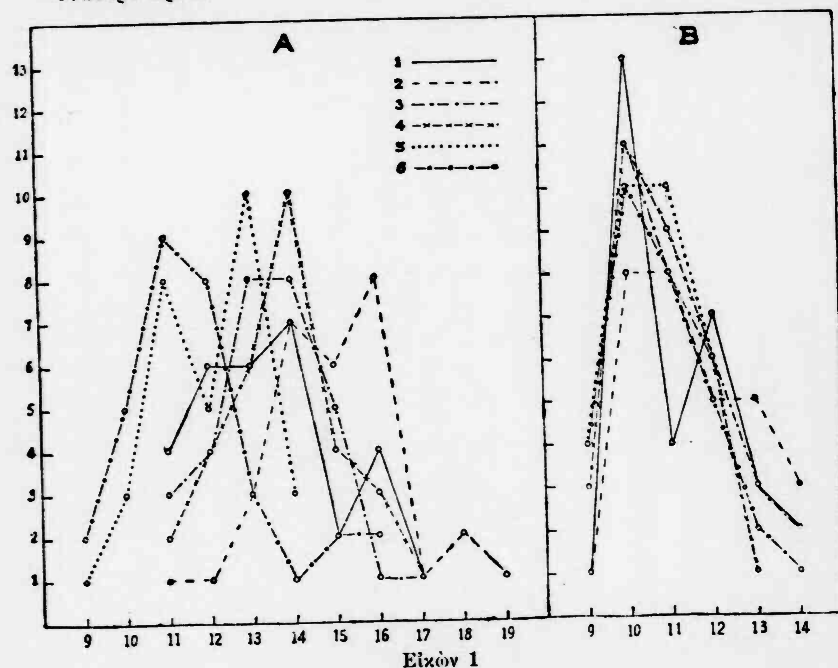
Ὑποκείμενα	Εἴδη ἀντιδράσεως: Ἀκουστικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Ὀπτικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος	Ἁπτικαί	μ.ἀρ.ἀπ. / μ. ὅρος
Ἄρρενα						
7 ἐτῶν	204,0	0,13	284,7	0 09	198,4	0,12
10 »	158,8	0,13	249,2	0,09	158,0	0,15
14 »	105,9	0,12	175,4	0,10	107,1	0,13
16 »	100,4	0,10	184,6	0,05	108,9	0,12
18 »	108,5	0,09	195,4	0,05	111,7	0,11
20 »	110,6	0.10	193,4	0,05	117,5	0,11
22 »	110,9	0,09	192,4	0,05	133,9	0,14
Θήλεα						
7 ἐτῶν	181,4	0,13	274,2	0,09	181,7	0,14
10 »	149,3	0,14	229,0	0,11	156,0	0,15
14 »	107,5	0,13	195,8	0,08	128,6	0,14
16 »	114,3	0,12	195,2	0 07	115,7	0,13
18 »	128,0	0,08	199,4	0,06	138,3	0,09
20 »	118,5	0,09	196,9	0,06	122,3	0,12
22 »	107,0	0,09	188,1	0,05	112,9	0,12
Μ.Ὅ.ἀρρένων	128,4	0,11	210,7	0,07	133,6	0,13
Μ.Ὅ.θηλέων	129,4	0,11	211,2	0,07	136,5	0,13
Γ. Μ. Ο.	128,9	0,11	211,0	0,07	135,1	0,13

ΠΙΝΑΞ 3

Ὑποκείμενα	Ἀκουστικαί		Ὀπτικαί		Ἁπτικαί		Γ. Μ. Ὅ.	
	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ
7-10 ἐτῶν								
Ἄρρενα	6%	13%	6%	8%	6%	12%	6%	11%
Θήλεα	7%	10%	6%	10%	6%	8%	6%	9%
14-22 ἐτῶν								
Ἄρρενα	4%	7%	2%	5%	4%	9%	3%	7%
Θήλεα	5%	7%	3%	2%	5%	8%	4%	6%
Μ.Ὅ.ἡλικιῶν 7-10 ἐτῶν	7%	12%	6%	9%	6%	10%	6%	10%
Μ.Ὅ.ἡλικιῶν 14-22 ἐτῶν	5%	7%	3%	4%	5%	9%	4%	7%
Γ. Μ. Ο.	6%	10%	5%	7%	6%	10%	5%	9%

Σαφέστερον δηλοῦσι τὰ πορίσματα ἡμῶν αἱ παρατιθέμεναι *γραφικαὶ παραστάσεις.*

Ἐν εἰκ. 1 ἡ γραφικὴ παράστασις Α δηλοῖ τὴν κατὰ τὰς ἓξ συνεδρίας ταχύτητα ἑνὸς ἀσταθεστέρου ὑποκειμένου ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ἁπλῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως· ἡ δὲ Β τὸ αὐτὸ ἐπὶ ὑποκειμένου σταθερωτέρου.



Εἰκὼν 1

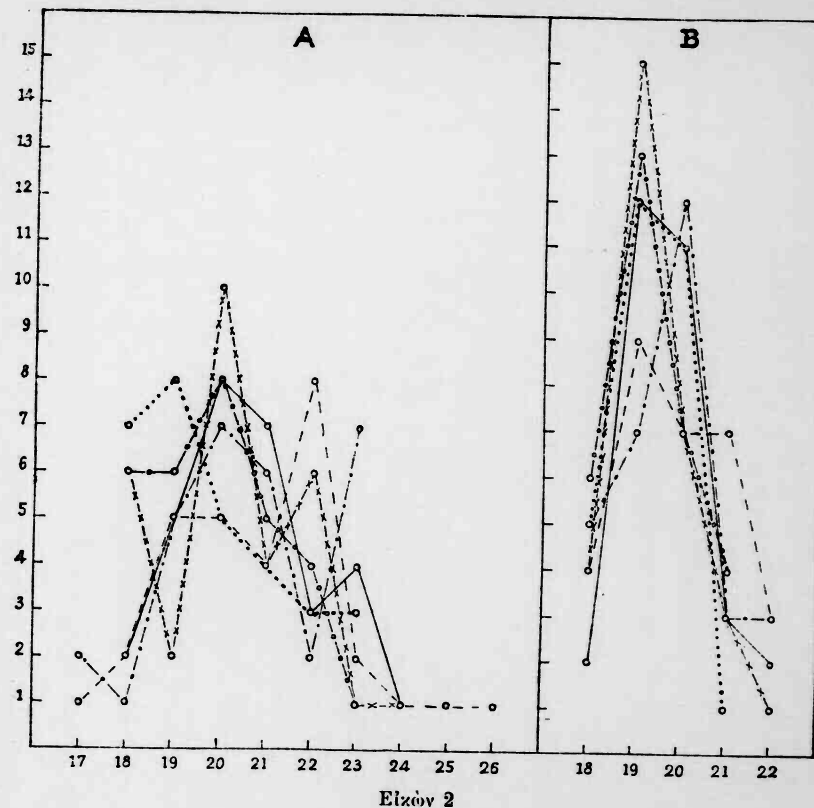
Ἐν εἰκ. 2 ἡ γραφικὴ παράστασις Α σημαίνει τὴν ταχύτητα ἑνὸς σταθερωτέρου ὑποκειμένου ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ἁπλῆς ὀπτικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὰς ἓξ συνεδρίας· ἡ δὲ Β τὸ αὐτὸ ἐπὶ σταθερωτέρου ὑποκειμένου.

Ἐν εἰκ. 3 ἡ γραφικὴ παράστασις Α δηλοῖ τοὺς μέσους ὅρους τῆς ταχύτητος τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας ἑκατέρου τῶν φύλων· ἡ δὲ Β τὴν σταθερότητα ἐπὶ τῶν αὐτῶν.

Ἐν εἰκ. 4 ἡ γραφικὴ παράστασις Α σημαίνει τοὺς μέσους ὅρους

τῆς ταχύτητος τῆς ἁπλῆς ὀπτικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας ἑκατέρου τῶν φύλων· ἡ δὲ Β τὴν σταθερότητα ἐπὶ τῶν αὐτῶν.

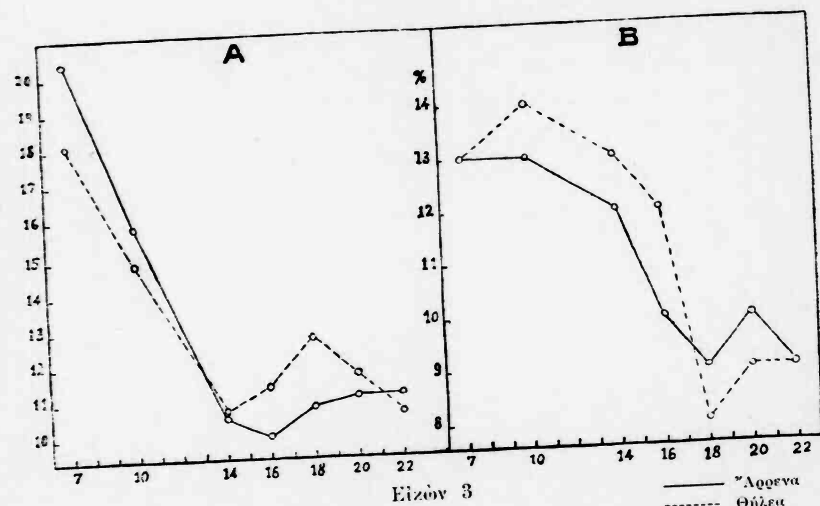
Ἐν εἰκ. 5 ἡ γραφικὴ παράστασις Α ἐμφαίνει τοὺς μέσους ὅρους τῆς ταχύτητος τῆς ἁπλῆς ἁπτικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὰς διαφόρους ἡλι-



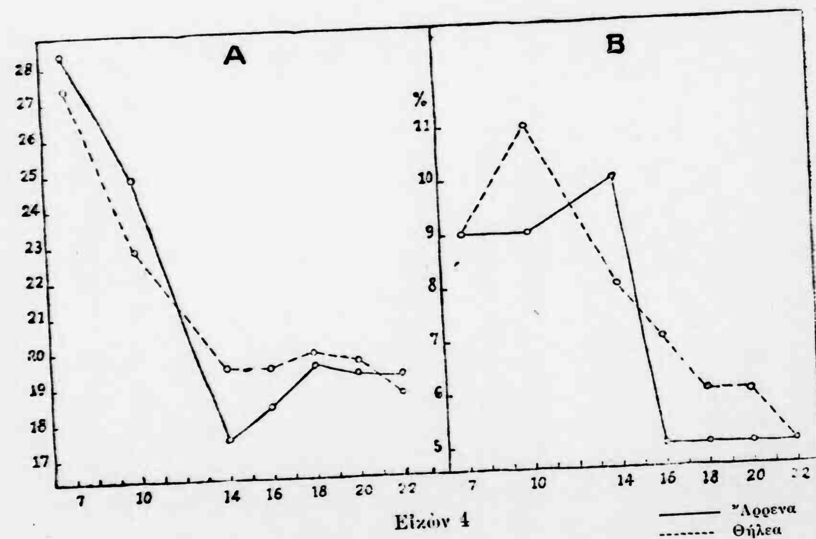
Εἰκὼν 2

κίας ἑκατέρου τῶν φύλων· ἡ δὲ Β τὴν σταθερότητα ἐπὶ τῶν αὐτῶν.

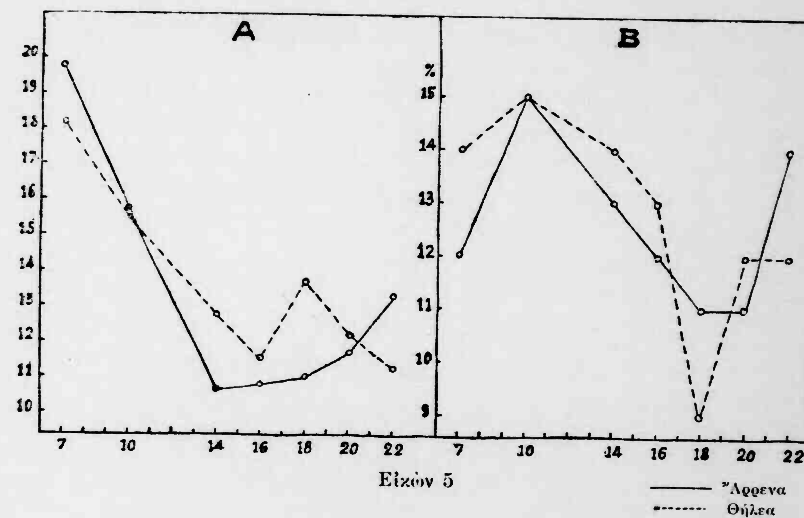
Ἐν εἰκ. 6 ἡ γραφικὴ παράστασις Α δηλοῖ τοὺς μέσους ὅρους τῶν ἀτομικῶν ἀποκλίσεων τῶν ἡλικιῶν 7 καὶ 10 (α) καὶ 14 - 22 (β) ἐτῶν ἑκατέρου τῶν φύλων ἐπὶ πάντων τῶν ἐξετασθέντων εἰδῶν τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως· ἡ δὲ Β τοὺς μέσους ὅρους τῶν διατομικῶν ἀποκλίσεων.



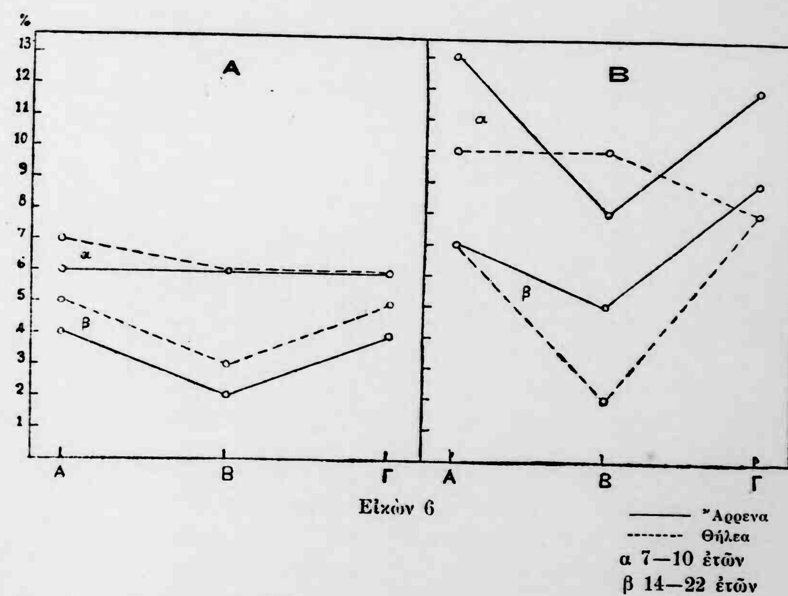
Εἰκὼν 3



Εἰκὼν 4



Εἰκὼν 5



Εἰκὼν 6

Τὰ δ' ἐκ τῶν πινάκων καὶ τῶν γραφικῶν παραστάσεων ἡμῶν συναγόμενα πορίσματα εἶναι τὰ ἑξῆς·

Α. *Ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα.*

1. *Ἡ ταχύτης τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ἐμφανίζει διαφορὰς κατὰ τὰ ἄτομα, τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα.* Οὕτω διαφέρει ἡ *ταχύτης*

α) *ἑκάστου ἀτόμου ἐν ταῖς κατὰ μέρος ἀντιδράσεσιν αὐτοῦ ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων·*

β) *τῶν ἀτόμων τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.*

Γίνονται ταῦτα φανερὰ ἐξ ὀλίγων περιπτώσεων, ἃς λαμβάνοντες ἐκ τῶν ἀτομικῶν καὶ τῶν γενικωτέρων ἡμῶν πινάκων, παρατιθέμεθα ἐν τῷ ἑπομένῳ πίνακι.

Ὑποκείμενα		Ἀκουστικαὶ ἀντιδράσεις					
		Συνεδρίαι					
		α	β	γ	δ	ε	στ
10 ἐτῶν	Ἄρρενα						
	Α. Β.	167,0	145,0	151,0	168,9	177,9	175,5
	Β. Β.	153,6	148,3	152,5	142,3	167,1	171,3
	Θήλεα						
	Χ. Μ.	180,5	154,1	167,5	142,7	163,4	138,2
	Τ. Β.	196,8	181,1	156,0	150,9	155,6	140,8
20 ἐτῶν	Ἄρρενα						
	Π. Χ.	128,8	126,0	114,7	111,6	111,2	107,7
	Δ. Δ.	123,8	110,6	108,7	107,7	103 7	99,8
	Θήλεα						
	Ι. Β.	132 7	143.5	133,8	137,3	119,5	115,1
	Σ.ἐΕ.	129,7	126,4	120,2	116,9	119,3	116,0

γ) *τῶν διαφόρων ἡλικιῶν ἑκατέρου τῶν φύλων*, ὡς δηλοῖ ὁ πίναξ 2.

Ἐμφαίνεται δ᾽ ἐκ τοῦ πίνακος ἐκείνου, ὅτι *τῶν μὲν κατωτέρων ἡλικιῶν εἶναι μακρότερος ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως, τῶν δὲ ἀνωτέρων βραχύτερος· ἡ μεγίστη δὲ βραχύτης παρατηρεῖται ἀπὸ τοῦ 14ου ἔτους.*

Σημειωτέον δὲ ὅτι τῶν ἀτόμων διαφορὰς ἐν τῇ ταχύτητι τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως παρετήρησαν καὶ οἱ ἄλλοι ἐρευνηταί, ἐν οἷς

καὶ ὁ Lange καὶ ὁ Wundt καὶ ὁ Cattell καὶ ὁ Titchener καὶ ὁ Ziehen καὶ ὁ Claparède. Γνωστὸς εἶναι ὁ πίναξ τοῦ Wundt, ὅπου ἀναγράφονται οἱ χρόνοι τῆς ἀντιδράσεως διαφόρων ἐρευνητῶν. Καὶ τῶν ἡλικιῶν δὲ ἀμφοτέρων τῶν φύλων διαφορὰς ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ἀντιδράσεως ἀνέγραψαν ὁ Gilbert, ὁ Claparède, ὅστις ἐξήτασε παιδία 4-9 ἐτῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων, καὶ ἄλλοι. Διαφέρουσι δὲ τὰ πορίσματα ἐκείνων ἔν τισιν ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῶν ἡμετέρων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς κατωτέρω γινομένης συγκρίσεως.

Παρατηρηταὶ	Ἀντιδράσεις		
	Ἀκουστικαὶ	Ὀπτικαὶ	Ἁπτικαὶ διὰ ἠλ. ἐρεθ.
Hirsch	149	200	182
Donders	180	188	154
Hankel	150	224	154
Wundt	167	222	201
Exner	136	150	133
v. Kries	120	193	117
Auerbach	122	191	146
Cattell	125	150	—

2. *Ὁ μέσος χρόνος τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ὁμοῦ λαμβανομένων εἶναι*

	τῶν μὲν κατωτέρων ἡλικιῶν 7 - 10 ἐτῶν	τῶν δὲ ἀνωτέρων ἡλικιῶν 14-22 ἐτῶν
ἀκουστικῆς	173σ	111σ
ὀπτικῆς	259	192
ἁπτικῆς	174	120

Τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν παρατιθέμεθα ἐνταῦθα τὰ ἑξῆς πορίσματα ἐπὶ ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

	Lange			Wundt		
	αἰσθητικὴ	κινητικὴ	Μ. Ὅ.	αἰσθητικὴ	κινητικὴ	Μ. Ὅ.
ἀκουστικὴ	227σ	124σ	176σ	120σ	100σ	110σ
ὀπτικὴ	211	177	234	240	150	195
ἁπτικὴ	213	105	159	—	—	—

	Titchener		
	αἰσθητικὴ	κινητικὴ	Μ. Ὅ.
ἀκουστικὴ	225σ	126σ	173σ
ὀπτικὴ	270	180	225
ἁπτικὴ	210	110	160

CLAPARÈDE

	ἀκουστικὴ	ὀπτικὴ
	151σ	196σ

3. *Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως τῶν ἀρρένων εἶναι καθόλου εἰπεῖν βραχύτερος τοῦ τῶν θηλέων.* Οὕτως

ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν 7-10 ἐτῶν	Ἀρρένων	Θηλέων	ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ἡλικικῶν 14-22 ἐτῶν	Ἀρρένων	Θηλέων
ἀκουστικῆς	181σ	195σ	ἀκουστικῆς	107σ	115σ
ὀπτικῆς	267	252	ὀπτικῆς	188	195
ἁπτικῆς	178	169	ἁπτικῆς	116	124

Κατὰ τὰς διαφόρους ὅμως ἡλικίας τὰ φῦλα δεικνύουσι χρόνον ἀντιδράσεως διάφορον. Μέχρι μὲν δῆλα δὴ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας εἶναι βραχύτερος ὁ τῶν θηλέων, ἔπειτα δὲ ἀποβαίνει βραχύτερος ὁ τῶν ἀρρένων.

Εἰς ὅμοια περίπου πορίσματα κατέληξαν παλαιότερον μὲν ἡ δεσποινὶς Thompson καὶ ὁ Wreschner, ἐσχάτως δὲ ὁ Claparède, ὅστις ἐσημείωσε χρόνον ἀντιδράσεως·

	Ἀρρένων	Θηλέων
ἀκουστικῆς	141σ	161σ
ὀπτικῆς	183	210

Ὅτι δὲ μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως τῶν θηλέων εἶναι βραχύτερος τοῦ τῶν ἀρρένων, εἶχεν ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Herzen.

4. *Ὁ χρόνος τῆς ἀκουστικῆς καὶ τῆς ἁπτικῆς ἀντιδράσεως εἶναι πολὺ βραχύτερος τοῦ τῆς ὀπτικῆς· ὁ δὲ τῆς ἁπτικῆς εἶναι κατά τι μακρότερος τοῦ τῆς ἀκουστικῆς.*

Εἰς τοῦτο συμφωνοῦσι πάντες σχεδὸν οἱ ἐρευνηταί. Ὁ Deuchler εὗρεν ὅτι κατ' ἀρχὰς βραχύτεραι εἶναι αἱ ὀπτικαὶ ἀντιδράσεις, μακρότεραι δ' αἱ ἀκουστικαί, διὰ δὲ τῆς ἀσκήσεως ἀντιστρέφονται τὰ πράγματα. Βραχύτερον τὸν χρόνον τῆς ἁπλῆς ὀπτικῆς ἀντιδράσεως παρετήρησε καὶ ὁ Δοντᾶς.

Β. ***Ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα.***

1. *Καὶ ἡ σταθερότης τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως ἐμφανίζει ἀναλόγους πρὸς τὴν ταχύτητα διαφοράς.* Οὕτω ***διαφέρει μᾶλλον ἢ ἧττον***

α) ἡ σταθερότης ἑκάστου ἀτόμου ἐν ταῖς κατὰ μέρος ἀντιδράσεσιν αὐτοῦ.

β) ἡ σταθερότης τῶν ἀτόμων τῆς αὐτῆς ἡλικίας κατὰ μέσον ὅρον.

Ταῦτα δεικνύουσιν αἱ ἀποκλίσεις ὀλίγων ἀτόμων αἱ παρατιθέμεναι ἐνταῦθα·

Ὑποκείμενα	Ὀπτικῶν ἀντιδράσεων ἀποκλίσεις					
	Συνεδρίαι					
	α	β	γ	δ	ε	στ
Ἄρρενα						
Ν. Ν.	0,08	0,07	0,10	0,10	0,08	0,10
Α. Κ.	0,12	0,11	0,08	0,07	0,08	0,08
Θήλεα						
Ψ. Α.	0,08	0,09	0 06	0,10	0,07	0,07
Φ. Α.	0,08	0,06	0,13	0,10	0,10	0,09
Ἄρρενα						
Χ. Π.	0,06	0,05	0,06	0,04	0,05	0,05
Λ. Ι.	0,04	0,06	0,06	0,05	0,05	0,04
Θήλεα						
Λ. Μ.	0,04	0,07	0,04	0,06	0,06	0,05
Κ. Π.	0,06	0,04	0,06	0,05	0,05	0,05

γ) διαφέρει ἡ σταθερότης τῶν ἡλικιῶν ἑκατέρου τῶν φύλων. Ἐμφανίζει δὲ καὶ ἡ σταθερότης, οἵαν περίπου καὶ ἡ ταχύτης πορείαν. Ἐπὶ μὲν δῆλον ὅτι τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν εἶναι μικροτέρα κατὰ κανόνα, μεγαλειτέρα δ' ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν τῶν ἀνωτέρων, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἐν τῷ πίνακι 2 ἀποκλίσεων, αἵτινες παρέχουσι τὴν *κλίμακα τῆς σταθερότητος τῶν ἀντιδράσεων.*

Τὸν μέσον δὲ ὅρον τῆς σταθερότητος τῶν διαφόρων ἡλικιῶν δηλοῦσιν αἱ ἑξῆς ἀποκλίσεις·

	7 καὶ 10 ἐτῶν	14-22 ἐτῶν
ἀκουστικῆς	0,14	0,10
ὀπτικῆς	0,10	0,06
ἁπτικῆς	0,15	0,12
Μ. Ὅ.	0,13	0,09

Εἰς τὰ αὐτὰ περίπου πορίσματα κατέληξαν καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί. Οὕτως ἐπὶ ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἐσημείωσαν ἀποκλίσεις

Wundt		Titchener	
αἰσθητικῆς ἀντιδράσεως	0,11	αἰσθητικῆς ἀντιδράσεως	0,11
κινητικῆς ἀντιδράσεως	0,07	κινητικῆς ἀντιδράσεως	0,07
Μ. Ὅ.	0,09	Μ. Ὅ.	0,09

τὸ δ' ἐργαστήριον τοῦ Claparède

ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7-9 ἐτῶν		ἐπὶ ἀνωτέρων ἡλικιῶν (φοιτητῶν)	
ἀκουστικῆς	0,26	ἀκουστικῆς	0,11
ὀπτικῆς	—	ὀπτικῆς	0,08

2. *Ἡ σταθερότης τῆς ἀντιδράσεως εἶναι κατὰ μέσον ὅρον ἡ αὐτὴ ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων*, ἐμφανίζει δὲ καί τινας ποικιλίας κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας καὶ τὰ εἴδη τῶν ἀντιδράσεων, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἀποκλίσεων τῶν ἀναγραφομένων ἐν τῷ πίνακι 2, ὧν οἱ μέσοι ὅροι ἔχουσιν ὡς ἑξῆς.

ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7 καὶ 10 ἐτῶν			ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 14-22 ἐτῶν		
	Ἄρρενα	Θήλεα		Ἄρρενα	Θήλεα
ἀκουστικῆς	0,13	0,14	ἀκουστικῆς	0,10	0,10
ὀπτικῆς	0,09	0,10	ὀπτικῆς	0,06	0,06
ἁπτικῆς	0,14	0,15	ἁπτικῆς	0,12	0,12

Καὶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Claparède, ὅπερ ἐν πολλῷ μικροτέρᾳ κλίμακι ἐξήτασε τὸ ζήτημα τοῦτο, τὴν αὐτὴν ἐσημείωσε μέσην σταθερότητα ἀρρένων καὶ θηλέων ἐπὶ ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ὁ Lewes καὶ ἡ δεσποινὶς Thompson εὗρον ὅτι τὰ ἄρρενα ὑπερέχουσι καθόλου εἰπεῖν τῶν θηλέων ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα, ὁ δὲ Gilbert ὅτι τὰ ἄρρενα ὑπερέχουσι τῶν θηλέων ἀπὸ τοῦ 10ου ἔτους.

3. *Τὴν μεγίστην σταθερότητα ἐμφανίζει ὁ χρόνος τῆς ἁπλῆς ὀπτικῆς ἀντιδράσεως, τὴν δ' ἐλαχίστην ὁ τῆς ἁπτικῆς.*

Συμφωνοῦσιν ἐν τούτῳ καὶ τὰ πορίσματα τοῦ Claparède, ἅτινα ἔχομεν ὑπ' ὄψει.

4. *Αἱ κατὰ μέρος ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων παραβαλλόμεναι πρὸς ἀλλήλας ἐμφανίζουσι μεγαλειτέραν σταθερότητα ἢ αἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων ἑκάστων ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλας σχέσεσιν αὐτῶν.* Οὕτως, ἐν ᾧ ἡ ἀτομικὴ ἀπόκλισις εἶναι ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων καὶ πάντων τῶν εἰδῶν τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως κατὰ μέσον ὅρον 0,06, ἡ διατομικὴ εἶναι 0,09.

Τὰς αὐτὰς σχεδὸν ἀποκλίσεις ἐσημείωσε καὶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Claparède, ἤτοι ἀτομικὴν 0,05, διατομικὴν δὲ 0,09.

5. *Καὶ ἡ ἀτομικὴ καὶ ἡ διατομικὴ σταθερότης εἶναι μικροτέρα ἐν ταῖς κατωτέραις ἡλικίαις, μεγαλειτέρα δ' ἐν ταῖς ἡλικίαις ταῖς ἀνωτέραις.* Οὕτως·

	7 καὶ 10 ἐτῶν	14-22 ἐτῶν
ἀτομικὴ ἀπόκλισις	0,06	0,04
διατομικὴ ἀπόκλισις	0,10	0,07

6. *Ἡ ἀτομικὴ σταθερότης εἶναι ἐπὶ τῶν ἀρρένων ἡ αὐτὴ σχεδὸν καὶ ἐπὶ τῶν θηλέων· ἡ δὲ διατομικὴ κατά τι μικροτέρα ἐπὶ τῶν ἀρρένων.*

	Ἄρρενα	Θήλεα
ἀτομικὴ ἀπόκλισις	0,05	0,05
διατομικὴ ἀπόκλισις	0,09	0,08

Οἱ λόγοι τῶν εἰρημένων διαφορῶν εἶναι φυσιολογικοὶ ἅμα καὶ ψυχολογικοί. Καὶ φυσιολογικοὶ μὲν εἶναι προδήλως οἱ ὅροι, ἐξ ὧν ἤρτηνται αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, πρώτιστα δὲ πάντων τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἡ φύσις καὶ ἡ διάθεσις, ἤτοι τῶν κυττάρων τὸ ποιὸν καὶ ἡ ὑφὴ παρ' ἑκάστῳ ἀτόμῳ καὶ τῶν νευράδων ἡ πρὸς ἀλλήλας συνάφεια. Ψυχολογικοὶ δὲ λόγοι, πολλαχῶς συνημμένοι πρὸς ἐκείνους κυριώτατοι εἶναι ἡ προσοχὴ καὶ τὸ διαφέρον. Ζωηρότερον διαφέρον καὶ συντονωτέρα προσοχὴ βραχύνουσι μᾶλλον ἢ ἧττον, ἔλλειψις δὲ τούτων ἐπιμηκύνει τῆς ἀντιδράσεως τὸν χρόνον. Συνεργοῦσι δὲ καὶ ἄλλοι τινὲς παράγοντες, ἐν οἷς μάλιστα ἡ ἑκάστοτε ψυχικὴ διάθεσις τῶν ἀτόμων, ὁ κάματος καὶ ἡ ἄσκησις. Εἶναι δὲ φανερὸν ὅτι τῶν αὐτῶν λόγων ἡ συνάρτησις ἐπιφέρει καὶ τὰς διακυμάνσεις καὶ τὰς ποικιλίας τὰς παρατηρουμένας ἐπὶ τῶν φύλων καὶ τῶν διαφόρων ἡλικιῶν.

Ἡ πρακτικὴ ἄποψις τῶν πορισμάτων ἡμῶν εἶναι καταφανής. Τοῦτο μόνον ἐξαίρομεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐν πίνακι 2 παρεχομένη κλῖμαξ τῆς ταχύτητος καὶ τῆς σταθερότητος τῆς ἀντιδράσεως δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς δείκτης τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως παρ' ἡμῖν καὶ ὡς γνώμων ἐξετάσεως ἐπαγγελματικῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ACH, N., Über die Willenstätigkeit und das Denken, 1905.

ALECHSIEFF, N., Reaktionszeiten bei Durchgangsbeobachtungen, ἐν *Philos. Stud.*, **16**, 1900, σελ. 1 κ. ἑξ.

ANGELL, J. R. - MOORE, A. TH., Reaction - time, A study in attention and habit, ἐν *Psych. Review*, **3**, 1896, σελ. 245 κ. ἑξ.

BAGLEY, W. CH., On the correlation of mental and motor ability in school children ἐν *American Journal of Psychology*, **12**, 1901.

BALDWIN, J. M., Types of reaction, ἐν *Psych. Review*, **2**, 1895, σελ. 236 κ. ἑξ.

BALDWIN, J. M., The type-theory of reaction, ἐν *Mind*, N. S., **5**, 1896.

BALDWIN, J. M., Notes on reaction types, ἐν *Psych. Review* **4**, 1897, σελ. 297 κ. ἑξ.

BAUMGARTEN FRANZISKA, Die Berufseignungsprüfungen, 1928.

BERGEMANN, R., Reaktion auf Schalleindrücke, ἐν *Psych. Studien*, **1**, 1906, σελ. 179 κ. ἑξ.

CATTELL, J. M., Apparate u. Methoden, ἐν *Philos. Studien*, **3**, 1886, σελ. 305 κ. ἑξ.

CATTELL, J. M.,—DOLLEY, C. S., On reaction-times and the velocity of the nervous impulse, ἐν *Psych, Review*, **1**, 1894, σελ. 159 κ. ἑξ.

CLAPARÈDE ED., Les temps de réaction et la psychologie appliquée, ἐν *Archives de psychologie*, **19**, 1925, σελ. 277 κ. ἑξ.

DEUCHLER, G., Beiträge zur Erforschung d. Reaktionsformen, ἐν *Psych. Studien*, **4**, 1909, σελ. 353 κ. ἑξ.

EBBINGHAUS, H, Grundzüge d. Psychologie, **1**, ἔκδ. 4η, 1919.

FEJGIN, LÉA, expériences sur la constance des temps de réaction simple, ἐν *Archives de psychologie*, **19**, 1925, σελ. 285 κ. ἑξ.

FLOURNOY, TH., Observations sur quelques types de réaction simple, Genève, 1906.

FRIEDRICH, M., Über die Apperzeptionsdauer bei einfachen und zusammengesetzten Vorstellungen, ἐν *Philos. Studien*, **1**, 1883, σελ. 39 κ. ἑξ.

FRÖBES, J., Lehrbuch. d. Experimentellen Psychologie, **2**, ἔκδ. 3η, 1929.

GIESE, F., Handbuch. d. psychotechnischen Eignungsprüfungen, 1925.

GILBERT, On reaction time and the velocity of the nervous impulse, ἐν *Yale Psych. Laboratory*, **2**, 1894.

HENMON, V. A. C. - WELLS F. L, Concerning individual differences in reaction-time, ἐν *Psych. Review*, **21**, 1914, σελ. 153 κ. ἑξ.

HÜBEL, W., Über psych. Geschwindigkeiten und ihre gegenseitigen Beziehungen, ἐν *Zeitschr. f. angew. Psychologie*, **35**, 1930, σελ. 417 κ. ἑξ.

KIESOW, FR., Beobachtungen über die Reaktionszeiten momentaner Schalleindrücke, ἐν *Archiv f. d. ges. Psych.*, **16**, 1910, σελ. 352 κ. ἑξ.

LANGE, A., Die einfache Reaktion auf Sinneseindrücke, ἐν *Philos. Studien*, **4**, 1888, σελ. 479 κ.ἑξ.

LEWES, A., Comparison of the times of simple reactions, ἐν *Psych. Review*, 4, 1897, σελ. 113 κ.ἑξ.

MÜNSTERBERG, H., Grundzüge d. Psychotechnik, ἔκδ. 3η, 1928.

NEPPER, N., Emotions et réactions dans l'aviation, ἐν *Bull. Inst. gén. psych.* **17**, 1917, σελ. 11. κ.ἑξ.

PIÉRON, H., Recherches sur les lois de variation des temps de latence sensorielle en fonction des intensités excitatrices, ἐν *Année psychologique*, **20**, 1914, σελ. 17 κ.ἑξ.

SCHULTE, R. W., Eignungs-u. Leistungsprüfung im Sport, 1925.

SALOW., Untersuchungen z. Uni-u. bilateralen Reaktion, ἐν *Psych, Studien*, **7**, 1912.

STERN, W., Differentielle Psychologie, ἔκδ. 3η, 1921.

TITCHENER, E. B., The typs-theory of the simple reaction, ἐν *Mind*, **4**, 1895, **5**, 1896.

TITCHENER, E. B., An outline of Psychology, ἔκδ. 15η, 1916.

THOMPSON HELEN BR., The mental traits of sex, 1903.

WHIPPLE, G. M., Reaction-times as a test of mental ability, ἐν *Amer. J. of Psychology*, **15**, 1904, σελ. 489 κ.ἑξ.

WIRTH, W., Die Reaktionszeiten, ἐν *Handb. d. normalen u. pathol. Physiologie*, **9**, 1927.

WISSLER, C., The correlation of mental and physical tests, ἐν *The psych. Review Monograph Suppl.*, **3**, 1901.

WRESCHNER, A., Vergleichende Psychologie d. Geschlechter, 1912.

WUNDT, W., Grnndz. d. physiol. Psychologie, **3**, ἔκδ. 5η, 1903.

WUNDT, W., Grundriss d. Psychologie, ἔκδ. 11η, 1913.

ZIEHEN, TH., Leitfaden d. physiol. Psychologie, ἔκδ. 12η, 1924.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Β

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΥ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΣ *

Ὡς ἐλέχθη ἐν τῇ προηγουμένῃ ἡμῶν μελέτῃ, σκοπὸς τῶν ἐρευνῶν τούτων εἶναι νὰ ἴδωμεν ἐὰν ὑπάρχῃ σχέσις τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν.

Ἀλλὰ πρὶν ἔλθωμεν ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίου τούτου ζητήματος, ἔπρεπε νὰ ἐρευνήσωμεν τὰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως, τῆς τε ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου, ὡς ἔχει οὗτος παρ' ἡμῖν.

Ἐν τῇ ἐρεύνῃ δὲ τούτου τοῦ ζητήματος ἀπεβλέψαμεν καὶ εἰς πρακτικοὺς σκοπούς, τὴν ἐπαγγελματικὴν ἐξέτασιν.

Εἶναι πρόδηλον ὅτι, ἐὰν ὁ χρόνος τῆς ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως ἔχωσι μεγάλην συνάφειαν, ἀρκεῖ ὁ ἔλεγχος τοῦ ἑτέρου τούτων, κατὰ τὴν ἐξέτασιν τὴν ἐπαγγελματικήν.

Καὶ περὶ μὲν τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ἐγένετο λόγος ἐν τῇ προτέρᾳ ἡμῶν μελέτῃ. Ἐνταῦθα θὰ διαλάβωμεν περὶ τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἁπλῆν.

Λέγομεν δὲ *σύνθετον* τὴν *ἀντίδρασιν*, καθ' ἣν τὸ ὑποκείμενον ἀντιδρᾷ οὐχὶ εἰς ἓν μόνον ἐρέθισμα, ὅπως ἐν τῇ ἁπλῇ ἀντιδράσει, ἀλλ' εἰς ἓν ἐκ τῶν πολλῶν ἐρεθισμάτων οὐχὶ κατὰ τάξιν ὡρισμένην παρεχομένων εἰς αὐτό.

Καὶ ἐξετάσθησαν αἱ ἡμέτεραι ἔρευναι εἰς πάντα τὰ εἴδη τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως, περιωρίσθησαν δ' ἐν τέλει εἰς τὴν ἀντίδρασιν, καθ' ἣν τὸ ὑποκείμενον ἀντιδρᾷ εἰς ἐρέθισμά τι, ἀφ' οὗ πρότερον ἀναγνωρίσῃ αὐτό.

*** Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 1ῃ Μαρτίου 1934 καὶ ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (9, 1934, σελ. 51 κ.ἑξ.) καὶ ἑλληνιστὶ ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου, 1936.**

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Σκοπὸν ἡ ἔρευνα αὕτη προτίθεται νὰ καθορίσῃ τὰ ἑξῆς ζητήματα.

1. Τὴν ταχύτητα τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως κατὰ τὰ ἄτομα καὶ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα.

2. Τὴν σταθερότητα τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως κατὰ τὰ ἄτομα καὶ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα.

3. Τὴν συνάφειαν τῶν εἰδῶν τούτων τῆς ἀντιδράσεως πρὸς ἄλληλα.

Σημειωτέον δὲ

α) ὅτι ἡ ἔρευνα περιωρίσθη ἐνταῦθα εἰς τὴν ἀκουστικὴν καὶ τὴν ὀπτικὴν ἀντίδρασιν. Ἡ ἁπτικὴ ἀντίδρασις δὲν ἐξητάσθη, διότι ὁ ἔλεγχος αὐτῆς ἀπέβαινε σφόδρα δυσχερής, ἦγε δὲ εἰς πλάνας, ὡς ἔδειξαν τὰ προκαταρκτικὰ ἡμῶν πειράματα.

β) ὅτι καὶ ἐν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει παρέσχομεν κλίμακα τῆς ταχύτητος καὶ τῆς σταθερότητος τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως ἐπὶ τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν.

Ὑποκείμενα.—Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἔρευναν ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὑποκειμένων, ἐφ' ὧν καὶ τὴν ἁπλῆν ἀντίδρασιν. Καὶ ἦσαν τὰ ὑποκείμενα ταῦτα κατ' ἀρχὰς 100, ἐξελέξαμεν δ' ἐκ τούτων τελικῶς 56, ἄρρενα 28, καὶ θήλεα 28, ἤτοι 8 ἐξ ἑκάστης τῶν ἡλικιῶν 7, 10, 14, 16, 18, 20 καὶ 22 ἐτῶν, πάντα κανονικά. Ἦσαν δὲ τὰ ὑποκείμενα ταῦτα φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου καὶ μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τῶν σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν.

Ὄργανα.—Ἐγένοντο δὲ τὰ πειράματα ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ τοῦ Πανεπιστημίου διὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ Hipp. Καὶ ἐν μὲν τῇ συνθέτῳ ἀκουστικῇ ἀντιδράσει τὸ ὑποκείμενον ἀντέδρα εἰς ἓν ἐκ τῶν διττῶν ἐρεθισμάτων, τῶν προκαλουμένων ἐκ τῆς κρούσεως μικρᾶς ξυλίνης σφύρας ὁτὲ μὲν ἐπὶ ξυλίνης τραπέζης, ὁτὲ δ' ἐπὶ κυτίου ἐκ χάρτου ναστοῦ, ἀφ' οὗ πρότερον ἀνεγνώριζεν αὐτό. Ἐν δὲ τῇ συνθέτῳ ὀπτικῇ ἀντιδράσει τὸ ὑποκείμενον ἀντέδρα ἅμα τῇ ἀναγνωρίσει εἰς ἓν ἐκ τῶν διττῶν χρωμάτων τῶν ἐν τῷ σωλῆνι τοῦ Geisler, ὃν εἴχομεν συνδέσει μετὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ Hipp, ἐπιδεικνυομένων εἰς αὐτὸ οὐχὶ καθ' ὡρισμένην τάξιν.

Μέθοδος.—Ἐξητάσθη δ' ἕκαστον ὑποκείμενον εἰς τέσσαρας συνεχεῖς ἡμέρας· ἐλήφθησαν δὲ καθ' ἑκάστην συνεδρίαν 100 ἀντιδράσεις, ἤτοι 50 ἀκουστικαὶ καὶ 50 ὀπτικαί· ἐλήφθησαν δῆλα δὴ ἐν ὅλῳ ἑκάστου μὲν ὑποκειμένου 400 ἀντιδράσεις, πάντων δὲ τῶν ὑποκειμένων ὁμοῦ 22.400 ἀντιδράσεις.

Ἐτηρήθησαν δὲ καὶ ἐνταῦθα πάντες οἱ ὅροι οἱ συντελοῦντες εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.

Παρατηρητέον δέ

α) ὅτι καὶ ἐν τῇ ἐρεύνῃ τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως ἐξητάσαμεν τὴν φυσικὴν μόνον ἀντίδρασιν τῶν ὑποκειμένων διὰ λόγους, οὓς ἐμνημονεύσαμεν ἐν τῇ πρώτῃ ἀνακοινώσει.

β) ὅτι, ἵνα ὀχυρωθῶσιν ἔτι μᾶλλον τὰ πορίσματα ταῦτα, ἐγένετο παραλλήλως ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ καὶ ἄλλη σειρὰ διὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ d'Arsonval, ὑπὸ τῆς Δίδος Ἀγγελικῆς Κουκῆ, ἐπιμελητοῦ τοῦ Ἐργαστηρίου[1].

γ) ὅτι, ὡς ἐν τῇ ἁπλῇ ἀντιδράσει, ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν πορισμάτων προεκρίναμεν καὶ ἐνταῦθα τὴν μέθοδον τῆς εὑρέσεως τοῦ ἀριθμητικοῦ μέσου ὅρου, διότι οἱ ἀριθμοὶ τούτων δὲν ἐνεφάνιζον πολὺ μεγάλας διαφοράς. Τὴν δὲ σταθερότητα, ἥτις δηλοῦται ἐκ τῆς ἀποκλίσεως τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως ἑκάστου ὑποκειμένου ἀπὸ τοῦ μέσου ὅρου τοῦ συνόλου τῶν ἀντιδράσεων ἑκάστης τῶν συνεδριῶν αὐτοῦ, ἠκριβώσαμεν διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ποσοστοῦ τῶν μέσων ἀποκλίσεων, ὅπερ δηλοῖ ταύτην. Ὁ δὲ προσδιορισμὸς ἐγένετο διὰ τοῦ τύπου.

$$\frac{\text{μ. ἀρ. ἀπ.}}{\text{μ. ὅ.}},$$

ἤτοι μέση ἀριθμητικὴ ἀπόκλισις διαιρουμένη διὰ τοῦ μέσου ὅρου.

[1] *Angélique Koukis*, Recherches de psychologie expérimentale. Le temps de réaction et ses relation avec l'intelligence (ἐν Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 7, 1932).—Πρβλ. *Ἀγγελικῆς Κουκῆ*, Ψυχολογικαὶ πειραματικαὶ ἔρευναι. Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως καὶ ἡ εὐφυΐα, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1936, σελ. 55 κ. ἑξ.

Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καθωρίσαμεν καὶ τὴν διατομικὴν σταθερότητα ἐπὶ πάντων τῶν ὑποκειμένων διὰ τῆς εὑρέσεως τῶν ἀτομικῶν καὶ τῶν διατομικῶν ἀποκλίσεων.

Τὴν δὲ συνάφειαν ἐπὶ πάντων τῶν εἰδῶν τῆς ἀντιδράσεως πρὸς ἄλληλα εὕρομεν διὰ τοῦ τύπου

$$\varrho = \frac{\Sigma\chi\psi}{\sqrt{\Sigma\chi^2 . \Sigma\psi^2}},$$

τὰ δὲ πιθανὰ σφάλματα διὰ τοῦ τύπου τοῦ Betz

$$\text{π. σφ.}\ (\varrho) = \pm\ 0{,}6745\ \frac{1-\varrho^2}{\sqrt{\nu}}\ .$$

Πορίσματα.—Τὰ πορίσματα τῶν ἡμετέρων ἐρευνῶν παρέχουσιν οἱ ἑπόμενοι πίνακες.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 πίναξ ἐμφαίνει τοὺς μέσους ὅρους τῶν χρόνων ἑκάστου ἀτόμου ἑκατέρου φύλου μετὰ τῶν ἀποκλίσεων αὐτῶν ἐπὶ πάντων τῶν ἐξετασθέντων εἰδῶν τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δηλοῖ τοὺς μέσους ὅρους τῶν χρόνων ἑκάστης ἡλικίας ἑκατέρου τῶν φύλων μετὰ τῶν ἀποκλίσεων αὐτῶν.

Σημειωτέον ὅτι ὁ πίναξ οὗτος παρέχει καὶ τὴν κλίμακα τῆς ταχύτητος καὶ τῆς σταθερότητος ἐν τῇ συνθέτῳ ἀκουστικῇ καὶ ὀπτικῇ ἀντιδράσει, ἥτις παραλλήλως πρὸς τὴν τῆς ἁπλῆς δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς ἐπαγγελματικῆς ἱκανότητος.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ περιλαμβάνει τοὺς γενικοὺς μέσους ὅρους τῶν ἀτομικῶν (Α) καὶ τῶν διατομικῶν (Δ) ἀποκλίσεων.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 πίναξ περιέχει τὰς ἀτομικὰς διαφορὰς ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθ. 5 πίναξ περιλαμβάνει τὰς ἀτομικὰς διαφορὰς ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα.

ΠΙΝΑΞ 1

Ἡλικίαι	Ἄρρενα: Ὑποκείμενα	Ἄρρενα: Ἀκουστικαὶ ἀντιδράσεις	Ἄρρενα: μ. ἀρ. ἀπ. / μ. ὅρος	Ἄρρενα: Ὀπτικαὶ ἀντιδράσεις	Ἄρρενα: μ. ἀρ. ἀπ. / μ. ὅρος	Θήλεα: Ὑποκείμενα	Θήλεα: Ἀκουστικαὶ ἀντιδράσεις	Θήλεα: μ. ἀρ. ἀπ. / μ. ὅρος	Θήλεα: Ὀπτικαὶ ἀντιδράσεις	Θήλεα: μ. ἀρ. ἀπ. / μ. ὅρος
7 ἐτῶν	Γ. Δ.	295,3	0.21	392,7	0,12	Λ. Κ.	352,4	0,20	498,8	0,13
	Κ. Β.	383,4	0,16	471,2	0,13	Ν. Ξ.	307,4	0,19	445,6	0,16
	Κ. Γ.	295,9	0,18	376.0	0.13	Ξ. Κ.	331.6	0,21	441,7	0,15
	Κ. Π.	297,5	0,19	426,8	0,14	Σ. Α.	340,9	0,19	471,5	0,13
10 ἐτῶν	Ζ. Ι.	252,4	0,18	380,1	0,12	Δ. Τ.	262,5	0,19	357,5	0,15
	Σ. Γ.	267,3	0,19	362.5	0,15	Ι. Τ.	237.5	0,20	357,0	0,17
	Σ. Ι.	339,3	0,15	402,8	0,12	Μ. Σ.	249.8	0,19	350,9	0,14
	Σ. Σ.	312,2	0,20	406,0	0,13	Π. Λ.	245,1	0.20	310,6	0,13
14 ἐτῶν	Κ. Ε.	258,9	0,16	311.9	0.13	Α. Χ.	209,2	0 18	290,9	0,08
	Κ. Β.	222,9	0.16	268.2	0,13	Α. Μ.	189,4	0,21	246,7	0,12
	Ο. Α.	213,7	0,18	271,1	0,11	Κ. Β.	212.2	0,18	284,6	0,10
	Π. Ε.	229,3	0,17	319,6	0,10	Π. Ε.	207,1	0,19	277,8	0,10
16 ἐτῶν	Α. Γ.	178,5	0,19	314,3	0,12	Α. Κ.	240,1	0,17	302,2	0,12
	Β. Κ.	191,8	0,18	277,8	0.10	Κ. Α.	196,3	0,17	276.0	0,09
	Β. Κ.	193,0	0,18	262,9	0,08	Κ. Α.	213,2	0,17	276,6	0,11
	Ε. Γ.	212,5	0,18	269,4	0,12	Λ.	206,2	0,18	269,1	0,09
18 ἐτῶν	Α. Γ.	224,7	0.14	286.5	0.08	Β. Φ.	201,4	0.16	275,8	0,08
	Λ. Π.	204,1	0,14	277,3	0,07	Β. Ι.	196.1	0,14	274,7	0,06
	Δ. Η.	204,3	0,14	279,1	0,07	Ζ. Α.	196,0	0,15	274.2	0,06
	Ν. Κ.	207,3	0,14	284.2	0,06	Π. Α.	189,9	0,15	274,0	0,07
20 ἐτῶν	Γ. Κ.	187,1	0,15	278,5	0,07	Μ. Ε.	182.1	0,14	274,8	0,08
	Γ. Π.	194,4	0,15	279,9	0,07	Μ. Α.	184,3	0,14	281,2	0,09
	Γ. Γ.	184,7	0,14	279,1	0,07	Π. Α.	182.0	0,15	278.5	0,07
	Δ. Κ.	176,9	0,16	274,0	0,07	Φ. Α.	175,3	0,14	287,4	0,08
22 ἐτῶν	Α. Γ.	186,5	0,11	271,4	0.08	Α. Μ.	186,3	0,11	270,2	0,09
	Λ. Γ.	185,6	0,11	270,7	0,07	Κ. Π.	186,7	0,11	269,4	0,09
	Φ. Α.	177.4	0,10	282.2	0,11	Λ Γ.	185,4	0,12	293.5	0,11
	Χ. Χ.	184,8	0,12	261,7	0,10	Ξ. Μ.	185,5	0,13	282,4	0,10

ΠΙΝΑΞ 2

Ἡλικίαι	Ἀκουστικαὶ ἀντιδράσεις	μ. ἀρ. ἀπ. / μ. ὅρος	Ὀπτικαὶ ἀντιδράσεις	μ. ἀρ. ἀπ. / μ. ὅρος
Ἄρρενα				
7 ἐτῶν	318,0	0,19	416,7	0,13
10 »	292,8	0,18	387,9	0.13
14 »	231,2	0,17	292,7	0,12
16 »	194,0	0,18	281,1	0,11
18 »	210,1	0,14	281,8	0,07
20 »	185,8	0,15	277,9	0,07
22 »	183,6	0,11	272,3	0,09
Θήλεα				
7 ἐτῶν	333,1	0,20	464,4	0,14
10 »	248,7	0,20	344,4	0,15
14 »	204.5	0,19	275,0	0,10
16 »	214,0	0,17	281,0	0,10
18 »	195,9	0,15	274,7	0,07
20 »	180,9	0,14	280,5	0,08
22 »	186,9	0,12	278,9	0,10
Μ.Ὅ.ἀρρένων	230,8	0,16	315,8	0,10
Μ.Ὅ.θηλέων	223,3	0,17	314,1	0,11

ΠΙΝΑΞ 3

Ὑποκείμενα	Ἀκουστικαὶ ἀντιδράσεις		Ὀπτικαὶ ἀντιδράσεις		Μ. Ὅ.	
	Α	Δ	Α	Δ	Α	Δ
7-10 ἐτῶν						
Ἄρρενα	5%	10%	7%	6%	6%	8%
Θήλεα	6%	15%	4%	15%	5%	15%
14-22 ἐτῶν						
Ἄρρενα	4%	8%	4%	4%	4%	6%
Θήλεα	4%	6%	2%	3%	3%	5%
Μ. Ὅ. ἡλικιῶν 7—10 ἐτῶν	6%	13%	6%	11%	6%	12%
Μ. Ὅ. ἡλικιῶν 14—22 ἐτῶν	4%	7%	3%	4%	4%	6%
Γ. Μ. Ὅ.	5%	10%	5%	8%	5%	9%

ΠΙΝΑΞ 4

'Οπτικαὶ ἀντιδράσεις

Ἡλικίαι	Ὑποκείμενα	Συνεδρίαι			
		α	β	γ	δ
7 ἐτῶν	Ἄρρενα				
	Γ. Δ.	432,2	401,2	385,5	351,7
	Κ. Β.	484,4	499,3	482,9	418,3
	Θήλεα				
	Λ. Κ.	504,4	517,9	521,6	451,4
	Ν. Ξ.	456,0	462,8	413,9	449,8
22 ἐτῶν	Ἄρρενα				
	Λ. Γ.	271,2	272,6	269,8	269,1
	Φ. Α.	315,6	281,1	260,5	271,7
	Θήλεα				
	Κ. Π.	276,1	263,9	266 6	271,0
	Λ. Γ.	330,7	293,4	280,0	270,0

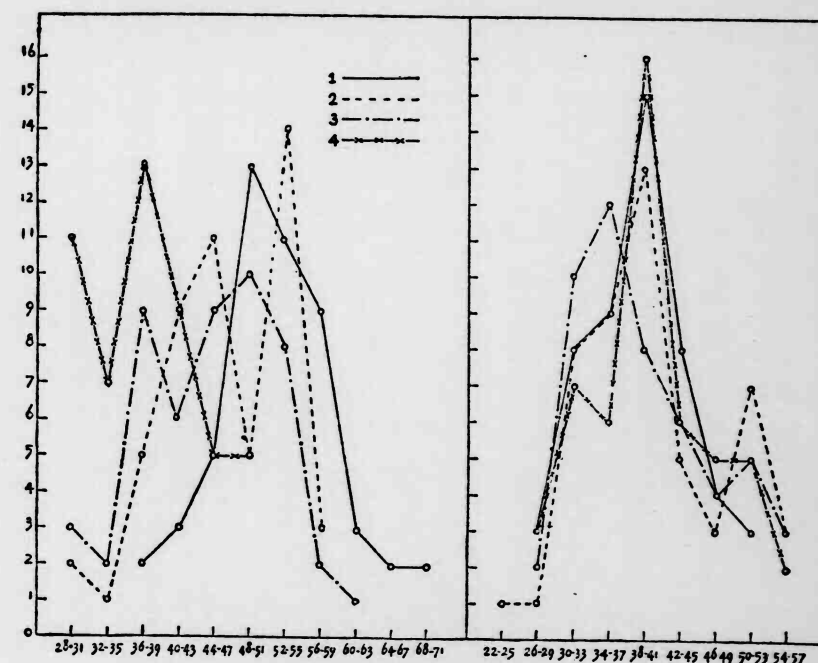
ΠΙΝΑΞ 5

Μέσαι ἀποκλίσεις τῶν ἀκουστικῶν ἀντιδράσεων

Ἡλικίαι	Ὑποκείμενα	Συνεδρίαι			
		α	β	γ	δ
10 ἐτῶν	Ἄρρενα				
	Σ. Ι.	0,16	0,14	0,12	0,18
	Σ. Σ,	0,22	0,20	0,20	0,19
	Θήλεα				
	Μ. Σ.	0,15	0,21	0,20	0,19
	Τ. Τ.	0,23	0,15	0,19	0,21
20 ἐτῶν	Ἄρρενα				
	Γ. Κ.	0,17	0,15	0,15	0,14
	Δ. Κ.	0,13	0,18	0,19	0,14
	Θήλεα				
	Μ. Ε.	0,16	0,14	0,14	0,11
	Π. Α.	0,14	0,12	0,18	0,14

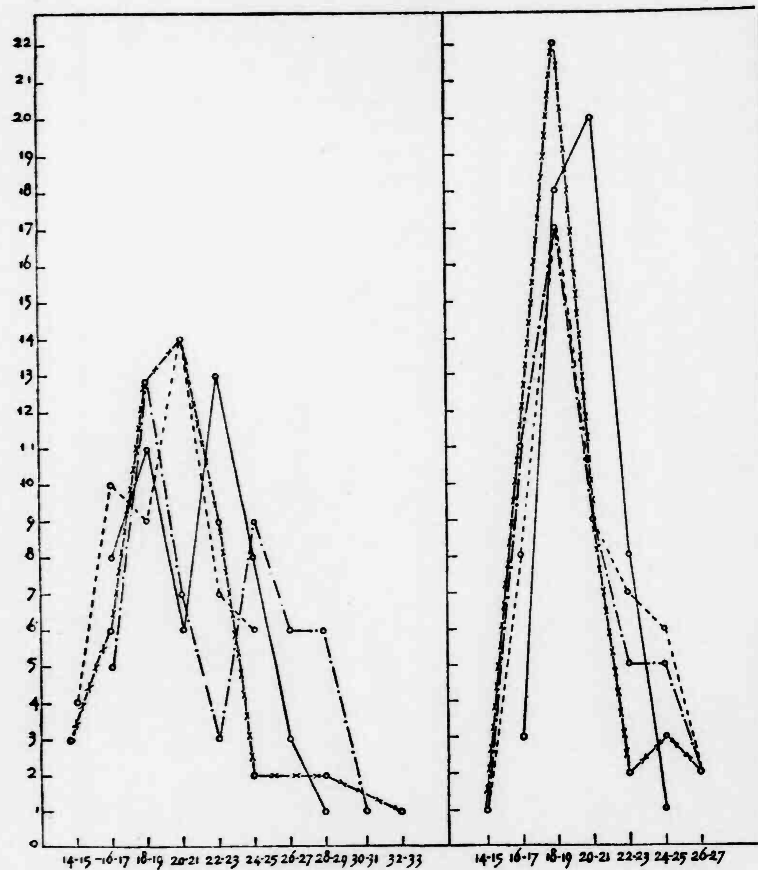
Σαφέστερα γίνονται τὰ πορίσματα ταῦτα ἐκ τῶν παρατιθεμένων *γραφικῶν παραστάσεων.*

Ἐν εἰκ. 1 αἱ γραφικαὶ παραστάσεις Α δηλοῦσι τὴν κατὰ τὰς τέσσαρας συνεδρίας ταχύτητα ἑνὸς δεκαετοῦς ἀσταθεστέρου ὑποκειμένου ἐν τῷ χρόνῳ τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως, αἱ δὲ Β τὴν ταχύτητα ἑνὸς σταθερωτέρου ὑποκειμένου τῆς αὐτῆς ἡλικίας.



Εἰκὼν 1

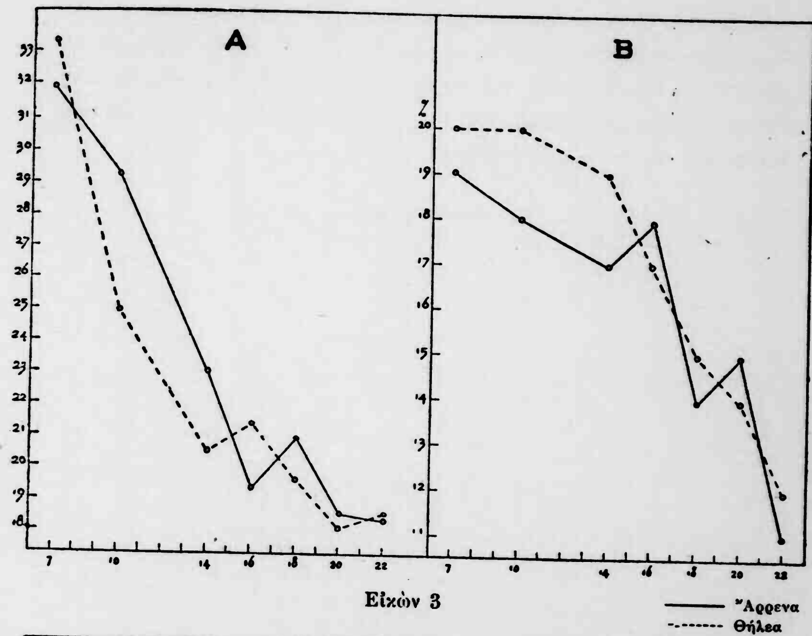
Ἐν εἰκ. 2 αἱ γραφικαὶ παραστάσεις Α ἐμφαίνουσι τὴν κατὰ τὰς τέσσαρας συνεδρίας ταχύτητα ἑνὸς 20ετοῦς ἀσταθεστέρου ὑποκειμένου ἐν τῷ χρόνῳ τῆς συνθέτου ὀπτικῆς ἀντιδράσεως, αἱ δὲ Β τὴν ταχύτητα ἑνὸς σταθερωτέρου ὑποκειμένου τῆς αὐτῆς ἡλικίας.



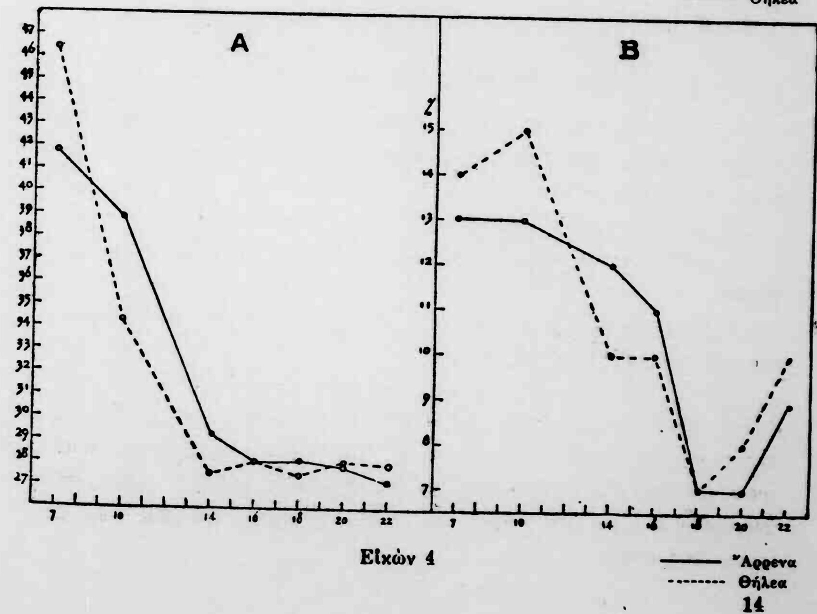
Εἰκὼν 2

Ἐν εἰκ. 3 αἱ γραφικαὶ παραστάσεις Α σημαίνουσι τοὺς μέσους ὅρους τῆς ταχύτητος τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ἑκατέρου τῶν φύλων κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας, αἱ δὲ Β τὴν σταθερότητα αὐτῶν.

Ἐν εἰκ. 4 αἱ γραφικαὶ παραστάσεις Α δηλοῦσι τοὺς μέσους ὅρους τῆς ταχύτητος τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ὀπτικῆς ἀντιδράσεως ἑκατέρου τῶν φύλων κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας, αἱ δὲ Β τὴν σταθερότητα αὐτῶν.

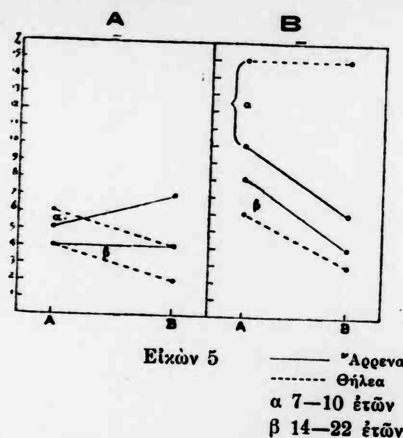


Εἰκὼν 3



Εἰκὼν 4

Ἐν εἰκ. 5 αἱ γραφικαὶ παραστάσεις Α δεικνύουσι τοὺς μέσους ὅρους τῶν ἀτομικῶν ἀποκλίσεων τῶν ἡλικιῶν 7 καὶ 10 ἐτῶν (α) καὶ 14—22 (β) ἑκατέρου τῶν φύλων κατὰ τὰ εἴδη τῆς ἐξετασθείσης συνθέτου ἀντιδράσεως (ἀκουστικῆς Α, ὀπτικῆς Β), αἱ δὲ Β τοὺς μέσους ὅρους τῶν διατομικῶν ἀποκλίσεων.



Εἰκὼν 5 — Ἄρρενα; -------- Θήλεα; α 7—10 ἐτῶν; β 14—22 ἐτῶν

Τὰ δ' ἐντεῦθεν συναγόμενα πορίσματα εἶναι τὰ ἑξῆς.

Α. *Ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα.*

1. *Ὅπως ἐν τῇ ἁπλῇ, οὕτω καὶ ἐν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει ἡ ταχύτης διαφέρει κατὰ τὰ ἄτομα, τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα.* Οὕτω διαφέρει *ἡ ταχύτης*

α) *καθ' ἕκαστον ἄτομον ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων·*

β) *καθ' ἕκαστον ἄτομον τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

Ἐλέγχουσιν ὀλίγαι περιπτώσεις, ἃς λαμβάνομεν ἐκ τῶν ἀτομικῶν καὶ τῶν γενικῶν πινάκων (πίναξ 4).

γ) *κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας ἑκατέρου τῶν φύλων*, ὡς δεικνύει ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ, ὅστις, ὡς ἐλέχθη, περιλαμβάνει τὴν *κλίμακα τῆς ταχύτητος τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως*. Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου συνάγεται ὅτι ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, 7 καὶ 10 ἐτῶν, ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως εἶναι μακρότερος, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν, 14—22 ἐτῶν, βραχύτερος.

2. *Ὁ χρόνος τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως εἶναι μακρότερος τοῦ τῆς ἁπλῆς, αὐξάνει δὲ μᾶλλον, ὅσῳ ἡ σύνθετος ἀντίδρασις εἶναι πολυπλοκωτέρα.*

Ἐλέγχουσι τοῦτο οἱ μέσοι ὅροι τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως τῆς διακρίσεως ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν ἁπλῆν ἀντίδρασιν.

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 καὶ 10 ἐτῶν			Ἀνώτεραι ἡλικίαι 14—22 ἐτῶν		
	ἁπλῆ	σύνθετος	διαφορὰ	ἁπλῆ	σύνθετος	διαφορὰ
ἀκουστικὴ	173σ	298σ	125σ	111σ	199σ	88σ
ὀπτικὴ	259	403	144	192	280	88

Τὸ ἐργαστήριον τοῦ Claparède ἐξετάσαν φοιτητὰς καὶ φοιτητρίας εὗρεν ἐν τῇ ἁπλῇ ἀκουστικῇ ἀντιδράσει 166σ, ἐν δὲ τῇ συνθέτῳ 235σ, ἤτοι διαφορὰν κατὰ 69σ.

3. *Ὁ χρόνος τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως εἶναι κατὰ μέσον ὅρον ὁ αὐτὸς περίπου ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.*

		Ἄρρενα		Θήλεα	
		7 καὶ 10 ἐτῶν	14—22 ἐτῶν	7 καὶ 10 ἐτῶν	14—22 ἐτῶν
ἀκουστικὴ	ἁπλῆ	181σ	107σ	165σ	115σ
	σύνθετος	305	201	290	196
ὀπτικὴ	ἁπλῆ	267	188	252	195
	σύνθετος	402	281	404	278

4. *Τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὁ χρόνος, ὅπως καὶ τῆς ἁπλῆς, εἶναι βραχύτερος τοῦ τῆς ὀπτικῆς.*

	Ἁπλῆ ἀντίδρασις	Σύνθετος ἀντίδρασις
ἀκουστικὴ	142σ	248σ
ὀπτικὴ	226	341

Β. *Ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα.*

1. *Καὶ ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα ἡ σύνθετος ἀντίδρασις ἐμφανίζει οἵας καὶ ἡ ἁπλῆ ἀναλογίας.* Οὕτω *διαφέρει ἡ σταθερότης μᾶλλον ἢ ἧττον*

α) *ἑκάστου ὑποκειμένου κατὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἀντιδράσεις αὐτοῦ·*

β) *τῶν ἀτόμων τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλληλα·* δεικνύει ὁ ὑπ' ἀριθ. 5 πίναξ ὁ περιλαμβάνων τὰς ἀποκλίσεις ὀλίγων τινῶν ὑποκειμένων

γ) *τῶν ἡλικιῶν ἑκάστων.*

Δεικνύει δὲ ἡ σταθερότης περίπου, οἵαν καὶ ἡ ταχύτης πορείαν· μικροτέρα εἶναι ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν μεγαλειτέρα δ' ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν τῶν ἀνωτέρων, ὡς ἐλέγχει ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ τῶν ἀποκλίσεων, ὅστις, ὡς ἐλέχθη, καὶ τὴν κλίμακα παρέχει τῆς σταθερότητος ἐν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει.

2. *Ἡ σταθερότης τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως εἶναι κατὰ μέσον ὅρον μικροτέρα τῆς ἁπλῆς.*

Δεικνύουσιν οἱ μέσοι ὅροι τῶν ἀποκλίσεων.

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 καὶ 10 ἐτῶν			Ἀνώτεραι ἡλικίαι 14 - 22 ἐτῶν		
	ἁπλῆ	σύνθετος	διαφορὰ	ἁπλῆ	σύνθετος	διαφορὰ
ἀκουστικὴ	0,14	0,19	0,05	0,10	0,15	0,05
ὀπτικὴ	0,10	0,14	0,04	0,06	0,09	0,03

Τὸ ἐργαστήριον τοῦ Claparède ἐσημείωσεν ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν σταθερότητα ἐπὶ μὲν τῆς ἁπλῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως 0,14, ἐπὶ δὲ τῆς συνθέτου 0,20, ἤτοι διαφορὰν 0,06.

3. *Ἡ σταθερότης τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως, ὡς καὶ ἡ τῆς ἁπλῆς, ἐν ταῖς κατωτέραις ἡλικίαις εἶναι κατά τι μεγαλειτέρα ἐπὶ τῶν ἀρρένων, ἐν δὲ ταῖς ἀνωτέραις ἡλικίαις εἶναι ἡ αὐτὴ ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων.*

		Ἄρρενα		Θήλεα	
		7 καὶ 10 ἐτῶν	14 - 22 ἐτῶν	7 καὶ 10 ἐτῶν	14 - 22 ἐτῶν
ἀκουστικὴ	ἁπλῆ	0,13	0,10	0,14	0,10
	σύνθετος	0,19	0,15	0,20	0,15
ὀπτικὴ	ἁπλῆ	0,09	0,06	0,10	0,06
	σύνθετος	0,13	0,09	0,15	0,09

Τὸ ἐργαστήριον τοῦ Claparède εὗρε τὴν αὐτὴν μέσην σταθερότητα τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν τῶν τε ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ἤτοι 0,20.

4. *Ἡ σταθερότης τῆς συνθέτου ὀπτικῆς ἀντιδράσεως, ὡς καὶ ἡ τῆς ἁπλῆς, εἶναι μεγαλειτέρα τῆς ἀκουστικῆς.*

	Ἀκουστικὴ	Ὀπτικὴ
ἁπλῆ	0,12	0,08
σύνθετος	0,17	0,12

5. *Ἡ ἀτομικὴ σταθερότης ἐν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει, ὅπως καὶ ἐν τῇ ἁπλῇ, εἶναι μεγαλειτέρα τῆς σταθερότητος τῆς διατομικῆς.*

Δῆλον ἐκ τῶν ἀποκλίσεων.

	Ἀτομικαὶ ἀποκλίσεις	Διατομικαὶ ἀποκλίσεις
ἁπλῆ	6 %	9 %
σύνθετος	5 %	9 %

6. *Ἡ ἀτομικὴ καὶ ἡ διατομικὴ σταθερότης ἐν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει εἶναι μικροτέρα ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, μεγαλειτέρα δ' ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν τῶν ἀνωτέρων, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως.*

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 καὶ 10 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 14 - 22 ἐτῶν	
	ἁπλῆ	σύνθετος	ἁπλῆ	σύνθετος
ἀτομικαὶ ἀποκλίσεις	6 %	6 %	4 %	4 %
διατομικαὶ ἀποκλίσεις	10 %	12 %	7 %	6 %

7. *Ἡ ἀτομικὴ σταθερότης ἐν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ἡ δὲ διατομικὴ ἐν μὲν τῇ συνθέτῳ ἀντιδράσει εἶναι μεγαλειτέρα ἐπὶ τῶν ἀρρένων, ἐν δὲ τῇ ἁπλῇ εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων.*

	Ἄρρενα		Θήλεα	
	ἁπλῆ	σύνθετος	ἁπλῆ	σύνθετος
ἀτομικαὶ ἀποκλίσεις	5 %	5 %	5 %	4 %
διατομικαὶ ἀποκλίσεις	9 %	7 %	8 %	10 %

Γ. *Συνάφεια τῶν παντοίων εἰδῶν τῆς ἀντιδράσεως πρὸς ἄλληλα.*

1. *Τὰ παντοῖα εἴδη τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ἔχουσι μεγαλειτέραν σχέσιν πρὸς ἄλληλα ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα, μικροτέραν δὲ ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα.*

Δεικνύουσιν οἱ ἑπόμενοι συντελεσταὶ τῆς συναφείας.

		Ταχύτης		Σταθερότης	
		ρ	π.σφ.	ρ	π.σφ.
ἁπλῆ	ἀκουστικὴ-ὀπτικὴ	0,65	0,05	0,39	0,07
	ἀκουστικὴ-ἁπτικὴ	0,74	0,04	0,22	0,06
	ὀπτικὴ-ἁπτικὴ	0,67	0,05	0,06	0,08

2. *Τὰ εἴδη τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως ἔχουσι πρὸς ἄλληλα συνάφειαν οὐσιώδη*[1] *ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα, μικρὰν δὲ ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα.*

[1] *Μεγάλην συνάφειαν* λέγομεν τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν 0,67 καὶ ἄνω, *οὐσιώδη* δὲ τὴν ἔχουσαν 0,34—0,66, *μικρὰν* δὲ τὴν ἔχουσαν συντελεστὴν κατώτερον τοῦ 0,34.

	Ταχύτης		Σταθερότης	
	ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
σύνθετος ἀκουστική-ὀπτική	0,43	0,06	0,14	0,08

3. *Αἱ ἁπλαῖ καὶ αἱ σύνθετοι ἀντιδράσεις παραβαλλόμεναι πρὸς ἀλλήλας ἐμφανίζουσιν αἱ μὲν ἀκουστικαὶ μεγάλην συνάφειαν, αἱ δὲ ὀπτικαὶ λίαν οὐσιώδη ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα, ὡς πρὸς δὲ τὴν σταθερότητα ἑκάτεραι μικράν.*

	Ταχύτης		Σταθερότης	
	ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
ἀκουστική	0,73	0,04	0,23	0,07
ὀπτική	0,50	0,06	0,05	0,08

Γίνεται δὲ πρόδηλον ἐκ τῶν πορισμάτων ἡμῶν τούτων προκειμένου περὶ ἐπαγγελματικῆς ἐξετάσεως ὅτι·

α) Ἐὰν τὸ ἐπάγγελμα ἀπαιτῇ ταχύτητα μᾶλλον κινήσεως, ἀρκεῖ ἔλεγχος γινόμενος δι' ἑνὸς τῶν εἰδῶν τῆς ἀντιδράσεως, εἴτε τῶν τῆς ἁπλῆς εἴτε τῶν τῆς συνθέτου. Εἶναι δὲ προτιμοτέρα ἡ διὰ τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ἐξέτασις ὡς εὐχερεστέρα.

β) Ἐὰν τὸ ἐπάγγελμα ἀπαιτῇ καὶ σταθερότητα μεγάλην ἐν τῇ ἐνεργείᾳ, ἡ ἐξέτασις ἀνάγκη νὰ γίνηται διὰ τοῦ εἴδους ἐκείνου τῆς ἀντιδράσεως, ὅπερ ἐλέγχει τὴν ἐν τῷ ἐπαγγέλματι τούτῳ ἀπαιτουμένην σταθερότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρβλ. τοῦ τόμου τούτου σελ. 198 κ. ἑξ.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Γ

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΣ ΚΑΙ Η ΕΥΦΥΙΑ *

Ἀφ' οὗ ἐξητάσαμεν ἤδη τὰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου ἀντιδράσεως καὶ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους, ἐρχόμεθα ἐπὶ τὸ κύριον πρόβλημα τῶν ἡμετέρων ἐρευνῶν, οὗ ὑπόθεσις εἶναι ἡ σχέσις τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν.

Εἶναι δὲ τὸ ζήτημα τοῦτο πολλοῦ λόγου ἄξιον, διότι ἂν ἀποδειχθῇ ὅτι ὑπάρχει πράγματι μεγάλη σχέσις τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὸν χρόνον τοῦτον ὡς κριτήριον διαγνώσεως τῆς νοητικῆς ἱκανότητος ἐν τῇ ψυχιατρικῇ καὶ τῇ ἐπαγγελματικῇ ἐξετάσει καὶ ἐν πάσῃ ἄλλῃ ἐνεργείᾳ, ἥτις ἀπαιτεῖ νοητικὴν ἱκανότητα.

Πολλοὶ ἐρευνηταί, ὡς εἴπομεν καὶ ἐν τοῖς πρότερον [1], τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως κατέταξαν εἰς τὰ κριτήρια τῆς νοητικῆς ἱκανότητος. Οὕτως ὁ Cattell, ὅστις τῷ 1890 περιέλαβε τὸν χρόνον τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως εἰς τὰ δέκα διανοητικὰ κριτήρια αὐτοῦ (Mental test), ὁ Gilbert, ὅστις τῷ 1894 κατέταξε τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως καθόλου εἰς τὰ κριτήρια τῆς νοητικῆς ἱκανότητος τῶν μαθητῶν [2], ὁ Bagley, ὅστις τῷ 1900 τὴν μέτρησιν τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως ὥρισεν ὡς κριτήριον τῆς ψυχικῆς ἱκανότητος (mental ability) [3].

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 12ῃ Μαρτίου 1936 καὶ ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (11, 1936, σελ. 132 κ. ἑξ.) καὶ ἑλληνιστὶ ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου, 1936.

[1] Πρβλ. σελ. 181.

[2] Stud. Yale Psychol. Lab. 2, 1894.

[3] Am. J, of Psychol. 12, 1900, σελ. 194.

Ὕστερον ὅμως ἠγέρθησαν πολλαὶ περὶ τοῦ πράγματος τούτου ἀντιρρήσεις. Τῷ 1901 ὁ Wissler ἐπειράθη νὰ δείξῃ ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει συνάφεια τῆς ταχύτητος τῆς ἀντιδράσεως καὶ τῆς εὐφυΐας[1]. Ὁ δὲ Wipple τῷ 1904 διέγραψε τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως ἀπὸ τῶν κριτηρίων τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας[2]. Ὁ Giese περιώρισεν αὐτὸν εἰς τὴν ἐξέτασιν ἐκδηλώσεων παθολογικῶν[3].

Ἄλλοι τινὲς κατέληξαν εἰς τὸ πόρισμα, ὅτι μέχρι τινὸς μόνον ὑφίσταται σχέσις τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν. Οὕτως ὁ Claparède, καθ' ὃν ἐνίοτε μόνον ὑπερτέρα εὐφυΐα δύναται νὰ συνυπάρχῃ μετὰ βραδύτητος καὶ ἀσταθείας ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ἀντιδράσεως καὶ τἀνάπαλιν[4].

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Δύο δὲ εἶναι τὰ κύρια κεφάλαια, ἅτινα ἐξετάζομεν ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ.

1) Τὰ κατὰ τὴν συνάφειαν τοῦ χρόνου τῆς ἁπλῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα.

2) Τὰ κατὰ τὴν συνάφειαν τοῦ χρόνου τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως πρὸς τὴν εὐφυΐαν ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα.

Συνεξετάζομεν δὲ ἅμα καὶ τὴν ῥοπήν, ἣν ἡ ἄσκησις ἔχει ἐπὶ πάντα τὰ ἐξετασθέντα εἴδη τῆς ἀντιδράσεως.

Ὑποκείμενα.—Ὑποκείμενα ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ εἴχομεν ἐν ὅλῳ 260, 140 ἄρρενα καὶ 120 θήλεα, ἤτοι 40 ἑπταετῆ, 40 δεκαετῆ, 40 δεκατετραετῆ, 40 δεκαεξαετῆ, 40 δεκαοκταετῆ, 40 εἰκοσαετῆ καὶ 20 ἄρρενα μόνον εἰκοσιδιετῆ. Ἦσαν δὲ τὰ ὑποκείμενα ταῦτα φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου καὶ μαθηταὶ τῶν σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν.

Ὑπεβάλομεν δὲ πρὸς τούτοις εἰς ἐξέτασιν καὶ ἄτομα ἀνωτέρων ἡλικιῶν καὶ δὴ καὶ ἀεροπόρους καὶ τηλεγραφητάς, τοὺς ὁποίους χάριν τῶν γενομένων ἐρευνῶν εὐηρεστήθησαν νὰ ἀποστείλωσιν εἰς ἡμᾶς τὰ οἰκεῖα Ὑπουργεῖα.

---

[1] The correlation of mental and physical tests, Mon. Suppl. Ps. Rev., 1901.

[2] Reaction-times as a test of mental ability, Am. J. of Ps., **15**, 1904.

[3] Handb. d. psychotechn. Eignugsprüfungen, 1925, σελ. 210.

[4] Les temps de réaction et la psychologie appliquée, Archives de psychologie, **19**, σελ. 277 κ. ἑξ.

Ὄργανα.—Διεξήχθησαν δὲ τὰ πειράματα ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ τοῦ Πανεπιστημίου διὰ τοῦ χρονοσκοπίου τοῦ Hipp, ὡς εἴπομεν ἤδη ἐν ταῖς προηγουμέναις ἡμῶν ἐρεύναις.

Μέθοδος.— Ἐν δὲ τῷ καθορισμῷ τῆς συναφείας ἀντιδράσεως καὶ εὐφυΐας ἐξητάσαμεν πρῶτον τὴν ἀντίδρασιν ἑκάστου ὑποκειμένου εἰς μίαν συνεδρίαν, καθ' ἣν ἐλάβομεν 100 ἀντιδράσεις ἤτοι 50 ἁπλᾶς ἀκουστικὰς καὶ 50 συνθέτους.

Σημειωτέον ὅτι τἆλλα εἴδη τῆς ἀντιδράσεως δὲν ὑπεβάλομεν ἐνταῦθα εἰς ἔλεγχον, διότι, ὡς ἔδειξαν αἱ ἡμέτεραι ἔρευναι, μεγάλη ἡ οὐσιώδης ὑπάρχει συνάφεια τῶν εἰδῶν τῆς ἀντιδράσεως πρὸς ἄλληλα καὶ ἀρκεῖ τοῦ ἑνὸς εἴδους αὐτῶν ἡ ἀκρίβωσις εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Ἔπειτα δ' ἠρευνήσαμεν τὴν εὐφυΐαν τῶν ὑποκειμένων διὰ τῆς κλίμακος Terman, ὅπως ἡμεῖς διερρυθμίσαμεν αὐτήν, καὶ δι' εἰδικοῦ ὁμαδικοῦ κριτηρίου ὑφ' ἡμῶν καταρτισθέντος, οὗ τὰς ἀξίας χάριν μείζονος ἐλέγχου τῆς ἀκριβείας αὐτῶν δι' ἰδίου τύπου μετετρέπομεν εἰς τὰς ἀντιστοίχους ἀξίας τῆς κλίμακος ἢ τἀνάπαλιν.

Μετὰ δὲ τοῦτο ἤλθομεν εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῆς συναφείας, ἣν εὕρομεν διὰ τῆς παραλλήλου ἐφαρμογῆς τῶν δύο γνωστῶν τύπων, τοῦ Bravais—Pearson·

$$\varrho = \frac{\Sigma\chi\psi}{\sqrt{\Sigma\chi^2 . \Sigma\psi^2}},$$

$$\pi.\sigma\varphi.\ (\varrho) = \pm\ 0{,}6745\ \frac{1-\varrho^2}{\sqrt{\nu}}.$$

καὶ τοῦ Spearman

$$\varrho = 1 - \frac{6.\Sigma\ (\alpha-\beta)^2}{\nu\ (\nu^2-1)},$$

$$\pi.\sigma\varphi.\ (\varrho) = \pm 0{,}706\ \frac{1-\varrho^2}{\sqrt{\nu}}.$$

Ἐν τέλει ἠλέγξαμεν τὰ κατὰ τὴν ἄσκησιν ἐν τῇ ἀντιδράσει. Ἐγένετο δὲ ὁ ἔλεγχος οὗτος ὡς ἑξῆς.

Τινὰ μὲν τῶν ὑποκειμένων ἐξητάσαμεν εἰς δέκα συνεχεῖς συνεδρίας καὶ εἴς τινα μόνον τῶν εἰδῶν τῆς ἀντιδράσεως, ἵνα παρακολουθή-

σωμεν τὴν πορείαν τῆς ἀσκήσεως, τὰ δὲ ἄλλα ἐξητάσαμεν εἰς ἓξ συνεχεῖς συνεδρίας καὶ εἰς πάντα τὰ εἴδη τῆς ἀντιδράσεως, ἵνα εὕρωμεν τὴν διαφορὰν τῆς ἀσκήσεως κατὰ τὰς ἡλικίας, τὰ φῦλα καὶ τὰ εἴδη τῆς ἀντιδράσεως. Τὸ δὲ ποσοστὸν τῆς ἀσκήσεως συνηγάγομεν διὰ τοῦ τύπου

$$A = \frac{E \times 100}{K},$$

ἔνθα Α δηλοῖ τὴν ἄσκησιν, Ε τὴν ἐπίδοσιν καὶ Κ τὴν καθεστῶσαν κατάστασιν τοῦ ὑποκειμένου ἐν τῇ ἱκανότητι, ἥτις ὑποβάλλεται εἰς ἄσκησιν.

Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν ἡμῶν τούτων παρέχουσιν οἱ παρατιθέμενοι πίνακες.

Πορίσματα.—Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 πίναξ περιέχει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα, ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, εὑρεθέντας διὰ τοῦ τύπου Bravais—Pearson.

ΠΙΝΑΞ 1

Ταχύτης	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.
Ἁπλῆ ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	0,56	0,044	0,50	0,051	0,53	0,048
Σύνθετος ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	0,47	0,050	0,41	0,057	0,44	0,054

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πίναξ δηλοῖ ἀντιστοίχους ἀξίας συναχθείσας διὰ τοῦ τύπου τοῦ Spearman.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίναξ περιλαμβάνει τοὺς συντελεστὰς τῆς συναφείας τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, συναχθέντας διὰ τοῦ τύπου Bravais—Pearson.

ΠΙΝΑΞ 2

Ταχύτης	Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
Ἁπλῆ ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	7 ἐτῶν	0,41	0,49	0,45
	10 »	0,64	0,53	0,59
	14 »	0,65	0,43	0,54
	16 »	0,40	0,70	0,55
	18 »	0,38	0,33	0,36
	20 »	0,59	0,49	0,54
	22 »	0,39	—	—
	Γ.Μ.Ὅ.	0,49	0,50	0,51
	π. σφ.	0,055	0,056	0,056
Σύνθετος ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	7 ἐτῶν	0,53	0,44	0,49
	10 »	0,62	0,55	0,59
	14 »	0,53	0,42	0,48
	16 »	0,45	0,40	0,43
	18 »	0,21	0,26	0,24
	20 »	0,39	0,40	0,40
	22 »	0,60	—	—
	Γ. Μ.Ὅ.	0,48	0,41	0,44
	π. σφ.	0,058	0,061	0,060

ΠΙΝΑΞ 3

Σταθερότης	Ἄρρενα		Θήλεα		Μ. Ὅ.	
	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.	ρ=	π.σφ.
Ἁπλῆ ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	0,40	0,057	0,38	0,058	0,39	0,058
Σύνθετος ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	0,35	0,060	0,43	0,057	0,39	0,059

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 πίναξ δεικνύει ἀντιστοίχους ἀξίας εὑρεθείσας διὰ τοῦ τύπου τοῦ Spearman.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 5 πίναξ δηλοῖ τὴν διὰ τῆς ἐπὶ δέκα ἡμέρας ἀσκήσεως εἰς τὴν ἁπλῆν καὶ τὴν σύνθετον ἀκουστικὴν ἀντίδρασιν ἐπερχομένην ἐπίδοσιν εἰς τὰ εἴδη ταῦτα τῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἡλικίας 18—22 ἐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 4

Ταχύτης	Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
Ἁπλῆ ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	7 ἐτῶν	0,37	0,59	0,48
	10 »	0,48	0,38	0,43
	14 »	0,59	0,46	0,53
	16 »	0,35	0,40	0,38
	18 »	0,09	0,17	0,13
	20 »	0,40	0,40	0,40
	22 »	0,33	—	—
	Γ. Μ.Ὅ.	0,37	0,40	0,39
	π. σφ.	0,059	0,059	0,059
Σύνθετος ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα	7 ἐτῶν	0,18	0,63	0,56
	10 »	0,62	0,11	0,37
	14 »	0,66	0,52	0,59
	16 »	0,22	0,46	0,34
	18 »	0,06	0,28	0,17
	20 »	0,34	0,10	0,22
	22 »	0,09	—	—
	Γ. Μ.Ὅ.	0,35	0,35	0,38
	π. σφ.	0,059	0,061	0,060

ΠΙΝΑΞ 5

Ἡμέραι τῆς ἀσκήσεως	Ἁπλῆ ἀκουστικὴ ἀντίδρασις		Σύνθετος ἀκουστικὴ ἀντίδρασις	
	Ἄρρενα	Θήλεα	Ἄρρενα	Θήλεα
	%	%	%	%
1	6,0	4,7	4,3	6,2
2	6,5	5,4	8,0	12,6
3	7,1	6,2	6,6	13,4
4	7,3	10,2	11,1	15,5
5	17,5	10,5	12,4	18,7
6	12,5	10,4	13,3	12,3
7	10,4	11,0	15,3	17,3
8	15,7	14,9	19,9	20,9
9	14,0	11,7	19,5	21,4
10	16,1	11,0	19,3	26,2

Ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 6 πίναξ ἐμφαίνει τὴν διὰ τῆς ἐπὶ ἓξ ἡμέρας ἀσκήσεως ἐπακολουθοῦσαν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ἁπλῆν ἀκουστικὴν καὶ τὴν ὀπτικὴν καὶ τὴν ἁπτικὴν ἀντίδρασιν ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἡλικίας 7—22 ἐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 6

Ὑποκείμενα		Ἁπλαῖ ἀντιδράσεις					
		ἀκουστικαὶ		ὀπτικαὶ		ἁπτικαὶ	
		ταχύτης	σταθερότης	ταχύτης	σταθερότης	ταχύτης	σταθερότης
		%	%	%	%	%	%
Ἄρρενα	7 ἐτῶν	16	24	6	18	10	8
	10 »	8	8	11	6	7	15
	14 »	9	0	13	0	10	13
	16 »	6	15	0	8	2	10
	18 »	10	12	6	8	14	11
	20 »	16	0	5	19	3	0
	22 »	9	3	4	9	5	15
Θήλεα	7 ἐτῶν	6	0	12	3	7	13
	10 »	29	2	13	8	13	6
	14 »	15	3	8	9	8	2
	16 »	19	19	5	15	10	22
	18 »	17	36	3	13	13	14
	20 »	13	4	8	18	14	0
	22 »	13	0	7	4	6	0
Μ.Ὅ. ἀρρένων		11	9	6	10	7	10
Μ.Ὅ. θηλέων		16	9	8	10	10	8
Γ. Μ.Ὅ.		14	9	7	10	9	9

Ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 7 πίναξ δηλοῖ τὴν διὰ τῆς ἐπὶ ἓξ ἡμέρας ἀσκήσεως ἐπερχομένην ἐπίδοσιν εἰς τὴν σύνθετον ἀκουστικὴν καὶ τὴν ὀπτικὴν ἀντίδρασιν ὡς πρός τε τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὑποκειμένων.

ΠΙΝΑΞ 7

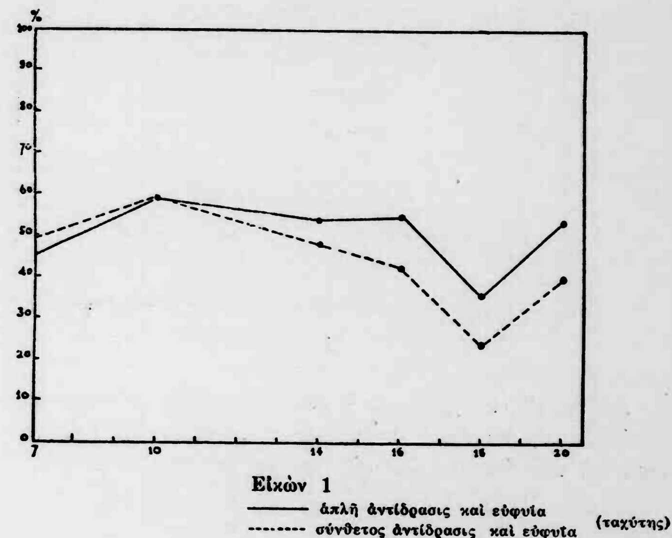
Ὑποκείμενα		Σύνθετοι ἀντιδράσεις			
		ἀκουστικαί		ὀπτικαί	
		ταχύτης	σταθερότης	ταχύτης	σταθερότης
		%	%	%	%
Ἄρρενα	7 ἐτῶν	23	22	23	15
	10 »	8	23	32	30
	14 »	13	6	30	4
	16 »	6	14	16	32
	18 »	15	22	16	33
	20 »	11	11	13	16
	22 »	6	0	11	3
Θήλεα	7 ἐτῶν	19	34	26	34
	10 »	21	28	15	27
	14 »	11	19	25	8
	16 »	13	12	15	40
	18 »	17	32	15	40
	20 »	13	9	13	21
	22 »	4	15	8	0
Μ.Ὅ.ἀρρένων		12	14	20	19
Μ.Ὅ. θηλέων		14	21	17	24
Γ. Μ.Ὅ.		13	18	19	22

Ἐναργέστερα ἀποβαίνουσι τὰ πορίσματα ταῦτα ἐκ τῶν *γραφικῶν παραστάσεων*.

Αἱ ἐν εἰκ. 1 γραφικαὶ παραστάσεις δηλοῦσι τὸ ποσοστὸν τῆς συναφείας τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως, τῆς τε ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου, ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7—22 ἐτῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων ὁμοῦ λαμβανομένων, συναχθὲν διὰ τοῦ τύπου τοῦ Spearman.

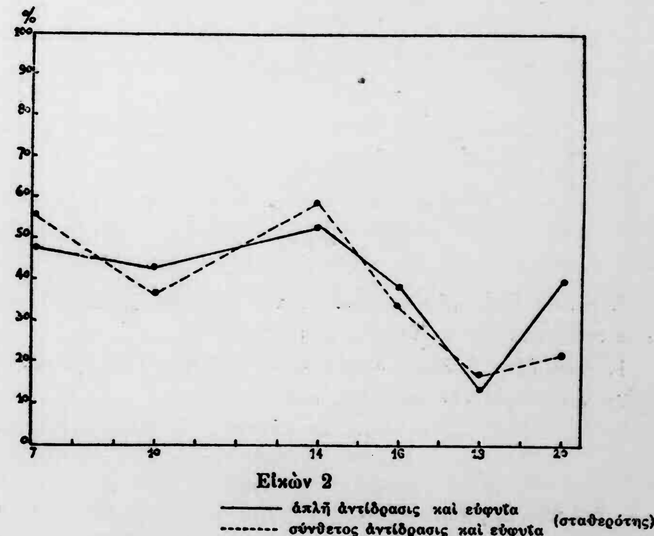
Αἱ ἐν εἰκ. 2 γραφικαὶ παραστάσεις ἐμφαίνουσι τὸ ποσοστὸν τῆς συναφείας τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως, τῆς τε ἁπλῆς καὶ τῆς συνθέτου, ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων ὁμοῦ λαμβανομένων.

Αἱ ἐν εἰκ. 3 γραφικαὶ παραστάσεις σημαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀσκήσεως τῆς ἁπλῆς ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἐν διακρίσει.



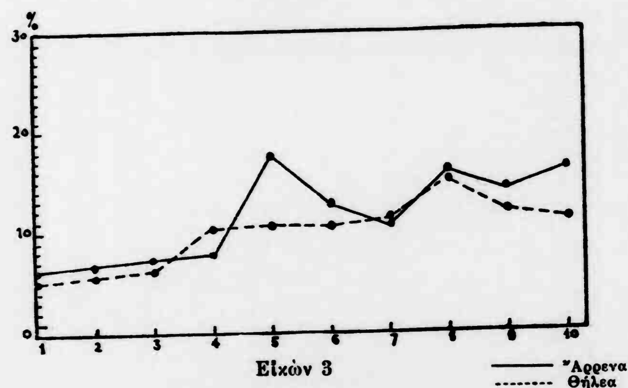
Εἰκὼν 1

——— ἁπλῆ ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα
-------- σύνθετος ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα
(ταχύτης)



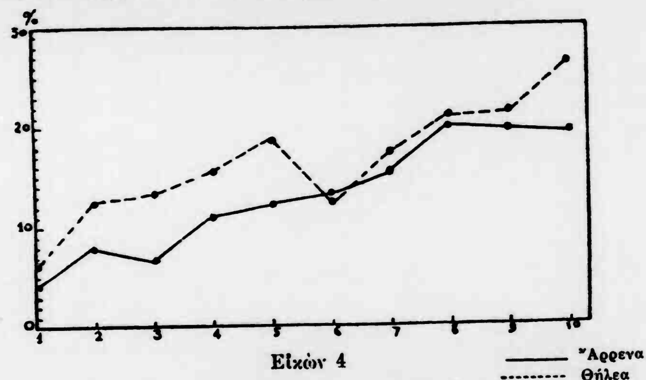
Εἰκὼν 2

——— ἁπλῆ ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα
-------- σύνθετος ἀντίδρασις καὶ εὐφυΐα
(σταθερότης)



Εἰκὼν 3

Αἱ ἐν εἰκ. 4 γραφικαὶ παραστάσεις δηλοῦσι τὴν πορείαν τῆς ἀσκήσεως τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἐν διακρίσει.



Εἰκὼν 4

Εἶναι δὲ τὰ ἐκ τῶν πινάκων τούτων καὶ τῶν γραφικῶν παραστάσεων προκύπτοντα πορίσματα τὰ ἑξῆς.

1. *Οὐσιώδης ὑπάρχει συνάφεια τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα, καὶ δὴ*

	κατὰ τὸν τύπον Bravais - Pearson		κατὰ τὸν τύπον Spearman	
	ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,56	0,04	0,49	0,06
» » θηλέων	0,50	0,05	0,50	0,06
Μ.Ὅ.	0,53	0,05	0,50	0,06

2. *Οὐσιώδης ὑπάρχει συνάφεια τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα, καὶ δὴ*

	κατὰ τὸν τύπον Bravais - Pearson		κατὰ τὸν τύπον Spearman	
	ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,40	0,06	0,37	0,06
» » θηλέων	0,38	0,06	0,40	0,06
Μ.Ὅ.	0,39	0,06	0,39	0,06

3. *Οὐσιώδης ὑπάρχει συνάφεια τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα.*

	κατὰ τὸν τύπον Bravais - Pearson		κατὰ τὸν τύπον Spearman	
	ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,47	0,05	0,48	0,06
» » θηλέων	0,41	0,06	0,41	0,06
Μ. Ὅ.	0,44	0,06	0,45	0,06

4. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς συνθέτου ἀκουστικῆς ἀντιδράσεως ὡς πρὸς τὴν σταθερότητα, καὶ δὴ*

	κατὰ τὸν τύπον Bravais - Pearson		κατὰ τὸν τύπον Spearman	
	ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
ἐπὶ τῶν ἀρρένων	0,35	0,06	0,35	0,06
» » θηλέων	0,43	0,06	0,35	0,06
Μ.Ὅ.	0,39	0,06	0,35	0,06

5. *Οὐσιώδης εἶναι ἡ συνάφεια τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἀντιδράσεως καθόλου εἰπεῖν ὡς πρός τε τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα καὶ ἐπὶ τῶν ἀρρένων καὶ ἐπὶ τῶν θηλέων, καὶ δὴ*

		κατὰ τὸν τύπον Bravais - Pearson		κατὰ τὸν τύπον Spearman	
		ϱ	π.σφ.	ϱ	π.σφ.
ὡς πρὸς τὴν	ἄρρενα	0,52	0,05	0,49	0,06
ταχύτητα	θήλεα	0,46	0,05	0,46	0,06
	Μ. Ὅ.	0,49	0,05	0,48	0,06
ὡς πρὸς τὴν	ἄρρενα	0,38	0,06	0,36	0,06
σταθερότητα	θήλεα	0,41	0,06	0,38	0,06
	Μ. Ὅ.	0,40	0,06	0,37	00,6

6. *Ὀλίγαι ὑπῆρξαν αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ὑπερτέρα εὐφυΐα συνήπτετο πρὸς μεγάλην βραδύτητα καὶ ἀστάθειαν ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ἀντιδράσεως καὶ τἀνάπαλιν, ἤτοι 9% περίπου.*

7. *Ἡ ἄσκησις ἔχει τινὰ ῥοπὴν ἐπὶ τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως ὡς πρός τε τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα κατὰ πάσας τὰς ἡλικίας ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Καὶ ποικίλλει ἡ ἐπίδοσις τῆς ἀσκήσεως, ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς διαρκείας καὶ τῆς συχνότητος αὐτῆς καὶ ἄλλων ὅρων.* Τὰ ἡμέτερα πειράματα ἔδειξαν ὅτι 200 ὑποκείμενα ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἡλικίας 7—22 ἐτῶν ἀσκηθέντα ἐπὶ ἓξ συνεχεῖς ἡμέρας ἐνεφάνισαν τὴν ἑξῆς ἐπίδοσιν ἀντιδράσεως.

		Ταχύτης	Σταθερότης
		%	%
ἁπλῆ ἀντίδρασις	ἀκουστικὴ	14	9
	ὀπτικὴ	7	10
	ἁπτικὴ	9	9
σύνθετος ἀντίδρασις	ἀκουστικὴ	13	16
	ὀπτικὴ	19	21

Ἓξ δὲ τηλεγραφηταὶ ἐπὶ δύο καὶ τρία ἔτη ἠσκημένοι ἐν τῷ ἐπαγγέλματι ἐνεφάνισαν εἰς τὴν ταχύτητα τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως τὴν ἑξῆς ἐπίδοσιν, ὡς ἀφετηρίας λαμβανομένου τοῦ μέσου ὅρου τῶν χρόνων τῆς ἀντιδράσεως ὡρίμων ἀνασκήτων ὑποκειμένων.

	Ἁπλῆ ἀντίδρασις	Σύνθετος ἀντίδρασις
	%	%
ἀκουστικὴ	3	34
ὀπτικὴ	6	10
ἁπτικὴ	3	—

Ἄλλοι δὲ τηλεγραφηταὶ ἐπὶ ὀκτὼ καὶ δέκα ἔτη ἠσκημένοι ἐπέδειξαν τὴν ἑξῆς ἐπίδοσιν.

	Ἁπλῆ ἀντίδρασις	Σύνθετος ἀντίδρασις
	%	%
ἀκουστικὴ	7	35
ὀπτικὴ	6	11
ἁπτικὴ	12	—

Οἱ δὲ ἠσκημένοι ἀεροπόροι ἐνεφάνισαν ἐπίδοσιν τὴν ἑξῆς·

	Ἁπλῆ ἀντίδρασις	Σύνθετος ἀντίδρασις
	%	%
ἀκουστικὴ	14	26
ὀπτικὴ	13	17
ἁπτικὴ	7	—

8. *Ἡ σύνθετος ἀντίδρασις προάγεται διὰ τῆς ἀσκήσεως μᾶλλον ἢ ἡ ἁπλῆ ὡς πρός τε τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σταθερότητα.*

Δηλοῦσιν οἱ ἑπόμενοι ἀριθμοί.

	Ταχύτης	Σταθερότης
	%	%
ἁπλῆ	10	9
σύνθετος	16	19

9. *Τὸ ποσοστὸν τῆς ἀσκήσεως ἐν τῇ ἀντιδράσει εἶναι καθόλου εἰπεῖν μεγαλείτερον ἐπὶ τῶν θηλέων ἢ ἐπὶ τῶν ἀρρένων.*

	Ταχύτης		Σταθερότης	
	ἁπλῆ ἀντίδρασις	σύνθ. ἀντίδρασις	ἁπλῆ ἀντίδρασις	σύνθ. ἀντίδρασις
	%	%	%	%
ἄρρενα	8	16	10	17
θήλεα	11	16	9	20

10. *Ἡ διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπερχομένη ἐπίδοσις τῆς ἀντιδράσεως δὲν χωρεῖ κανονικῶς*, ὅπως καὶ ἡ τῆς μνήμης[1]. Κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἄσκησις εἶναι μεγαλειτέρα, ἔπειτα δὲ κατὰ μικρὸν ἐλαττοῦται. Κατὰ τὰ ἡμέτερα πειράματα τὸ ἥμισυ περίπου τῆς ἀσκήσεως ἐπῆλθε κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν. Οὕτως ὡς ἐν παραδείγματι, ἐν ᾧ ἡ τελικὴ ἐπίδοσις τῶν θηλέων εἰς τὴν σύνθετον ἀκουστικὴν ἀντίδρασιν ἀνῆλθε διὰ τῆς ἐπὶ δέκα ἡμέρας ἀσκήσεως εἰς 26%, ἤδη ἀπὸ τῆς τρίτης ἡμέρας ἦτο 13%. Παραπλήσια εἶναι ἐνταῦθα τὰ πορίσματα τοῦ Deuchler, τοῦ Lehmann, τοῦ Titchener, τοῦ Claparède καὶ ἄλλων.

Καὶ γίνεται καταφανὲς ἐκ τῶν πορισμάτων ἡμῶν τούτων ὅτι δὲν ὑπάρχει μεγάλη συνάφεια τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως καὶ τῆς εὐφυΐας, διὸ καὶ δύναται μὲν ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἓν τῶν σπουδαιοτάτων κριτηρίων τῆς ἐπαγγελματικῆς δεξιότητος, δὲν εἶναι ὅμως ἀσφαλὲς κριτήριον τῆς εὐφυΐας τῶν ἀτόμων.

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Πειραματικαὶ μνημονικαὶ ἔρευναι. Γ. Μνήμης ἄσκησις καὶ συνάσκησις (Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 6, 1931, σελ. 9).—Ἀνάλεκτα, 2, 1939.

Ἡ ἐγγυτέρα ἀνίχνευσις καὶ παρακολούθησις τῶν αἰτίων τῶν εἰρημένων φαινομένων δὲν εἶναι εὐχερής. Οἱ κυριώτατοι λόγοι, καθ' οὓς ἑρμηνεύονται τὰ φαινόμενα ταῦτα, εἶναι περιφανῶς φυσιολογικοὶ ἅμα καὶ ψυχολογικοί. Καὶ φυσιολογικοὶ μὲν εἶναι οἱ ὅροι, ἐξ ὧν ἤρτηνται αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, πρώτιστα δὲ τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἡ φύσις καὶ ἡ διάθεσις καὶ ἡ ἐγερσιμότης, ἔτι δὲ ἡ ἡλικία καὶ τὸ φῦλον. Ψυχολογικοὶ δὲ λόγοι, πολλαχῶς πρὸς ἐκείνους συνημμένοι, εἶναι ἡ προσοχὴ καὶ τὸ διαφέρον. Ζωηρότερον διαφέρον καὶ συντονωτέρα προσοχὴ βραχύνουσι μᾶλλον ἢ ἧττον κατὰ κανόνα τὸν χρόνον τῆς ἀντιδράσεως, ἔλλειψις δὲ τούτων ἐπιμηκύνει αὐτὸν μᾶλλον. Συνεργοῦσι δὲ καὶ ὁ κάματος καὶ ἡ ἑκάστοτε ψυχικὴ διάθεσις τῶν ἀτόμων καὶ ἡ ἄσκησις καὶ ἄλλα πολλά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bagley, W. Ch., On the correlation of mental and motor ability in school children, ἐν *American Journal of Psychology*, **12**, 1901.
Claparède, Ed., Les temps de réaction et la psychologie appliquée, ἐν *Archives de psychologie*, **19**, 1925.
Gilbert, On reaction-time and the velocity of the nervous impulse, ἐν *Yale Psychology Laboratory*, **2**, 1894.
Whipple, G. M., Reaction-times as a test of mental ability, ἐν *American Journal of Psychology*, **15**, 1904.
Wissler, C., The correlation of mental and physical tests, ἐν *The psych. Review Monograph Suppl.*, **3**, 1901.
Πρβλ. καὶ τὰ ἐν τοῖς πρόσθεν, ἐν σελ. 198 κ.ἑξ., ἀναγεγραμμένα συγγράμματα.

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΝ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΝ

Α*

Ὅτι ἐκ τῶν πρώτων παραγόντων τῆς εὐημερίας ἑκάστου λαοῦ εἶναι ἡ παιδεία, ἧς τὰ τέκνα αὐτοῦ μετέχουσι, μακρὰ πεῖρα ἔχει ἤδη ἐλέγξει, καὶ οὐδεμία παρίσταται ἀνάγκη νὰ μακρηγορῶμεν περὶ ὡμολογημένου πράγματος. Καὶ ὅτι τὰ τῆς Ἐκπαιδεύσεως, τῆς τε ἀνωτάτης καὶ τῆς μέσης καὶ τῆς στοιχειώδους, ἀπὸ μακροτάτου χρόνου παρ' ἡμῖν εἶναι ἠμελημένα καὶ πρώτιστον τῶν ἰθυνόντων τὰ τῆς χώρας μέλημα πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνόρθωσις αὐτῶν, οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο ἀνεξελέγκτως νὰ ἀρνηθῇ. Ἐκ τούτου πᾶσα ἀπόπειρα ἀληθοῦς βελτιώσεως τῶν παρ' ἡμῖν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων ἀξία τῆς εὐγνωμοσύνης σύμπαντος τοῦ ἔθνους κρίνεται, καὶ τούτου ἕνεκα αἱ ἐπαγγελίαι τῆς προκατόχου Κυβερνήσεως περὶ μεταρρυθμίσεως κλάδων τινῶν τῆς παιδείας ἐπῃνέθησαν σφόδρα κατ' ἀρχήν.

Ἀγνοοῦμεν ἂν ἡ νέα Κυβέρνησις σκέπτηται νὰ εἰσαγάγῃ πάλιν εἰς τὴν Βουλὴν τὰ ὑπὸ τοῦ πρώην ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας καταρτισθέντα νομοσχέδια. Ὁπωσδήποτε σκόπιμον κρίνομεν νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, ἐὰν δι' αὐτῶν θεραπεύηται εἴτε ἐν συνόλῳ εἴτε ἐν μέρει ἡ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἡμῶν πράγματα λυμαινομένη καχεξία.

Καὶ πρῶτον ἔχομεν ὑπ' ὄψει τὸ περὶ Διδασκαλείων νομοσχέδιον. Διὰ τούτου πρὸς ἀνόρθωσιν τῶν κατὰ τὴν Στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν προτείνεται ἡ ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας δύο ἐκ τῶν τεσσάρων Διδασκαλείων τοῦ Κράτους. Καὶ οἱ λόγοι οἵτινες κατὰ τὴν βραχυτάτην αἰτιολογικὴν ἔκθεσιν, τὴν ἀναστολὴν τούτων ἐπιβάλλουσιν, εἶναι οἱ ἑξῆς δύο· α) «ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διδασκάλων ὑπὲρ τὸν ἀριθμὸν τὸν ἀπαιτούμενον διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν ἀνὰ τὸ Κράτος σχολείων», καὶ β) «ἡ ἔλλειψις τοῦ διὰ τὰ τέσσαρα Διδασκαλεῖα ἀπαιτου-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν ταῖς «Ἀθήναις» τῇ ἐφημερίδι, τῇ 26ῃ Ἰουνίου 1905, ἐπικειμένης τῆς καταργήσεως δύο ἐκ τῶν Διδασκαλείων τοῦ Κράτους.

μένου ἀριθμοῦ καθηγητῶν ἐχόντων πᾶσαν τὴν ἀναγκαίαν διδακτικὴν ἱκανότητα πρὸς διδασκαλίαν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν δημοδιδασκάλων, τῶν προωρισμένων νὰ διδάξωσι καὶ μορφώσωσιν ἠθικῶς καὶ διανοητικῶς τὰ τέκνα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ».

Δὲν σκοποῦμεν νὰ ἐλέγξωμεν τοῦ πρώτου λόγου τὴν ἀκρίβειαν, οὐδὲ θὰ πειραθῶμεν νὰ καταδείξωμεν κατὰ τίνα τρόπον θὰ ἠδύνατο σκοπιμώτερον νὰ ἐπέλθῃ τοῦ πλεονασμοῦ τῶν διδασκάλων, ἂν ὑφίστατο, ἡ περιστολή. Ἰσχυριζόμεθα δὲ μᾶλλον καὶ θὰ ὁμολογήσωσιν οἱ γινώσκοντες τὰ κατὰ τὴν Δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν παρά τε ἄλλοις καὶ παρ' ἡμῖν, ὅτι δι' ἄλλων μέτρων ἔδει νὰ ἐπιδιωχθῇ τῶν κακῶς ἐχόντων ἡ διόρθωσις.

Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τανῦν οὐχὶ ἀναγνώσεως μόνον καὶ γραφῆς καὶ ἀριθμητικῆς στοιχεῖα προώρισται νὰ παρέχῃ, ἀλλ' ἀμφιλαφέστερον νὰ παρασκευάζῃ τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν εὐημερίαν τῶν λαῶν. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀνάγκη τὸ μὲν νὰ μεταδίδῃ γνώσεις πρακτικάς, εἰς τὸν βίον χρησίμους, καὶ ἀποδεικνύῃ τοὺς ἑαυτοῦ τροφίμους ἐπιτηδείους εἰς ἐφαρμογὴν αὐτῶν, τὸ δὲ νὰ καταβάλλῃ στοιχεῖα πασῶν τῶν ἀρετῶν, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν ἄσειστον τοῦ χαρακτῆρος κρηπῖδα.

Ἐὰν δὲ παρ' ἄλλοις λαοῖς μάλιστα προηγμένοις εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ δαψιλῆ ἔχουσιν ἐφόδια εἰς τὴν ἀγωγὴν ἔκ τε τοῦ οἴκου καὶ τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας καθόλου, ἰσχύῃ ἡ γνώμη, ὅτι «ὁ λαὸς ὁ ἔχων τὰ ἄριστα σχολεῖα εἶναι ὁ πρῶτος· ἐὰν μὴ εἶναι σήμερον, θὰ εἶναι αὔριον» καὶ μεγίστη καταβάλληται φροντὶς περὶ κρείσσονος παρασκευῆς τῶν παιδευτῶν τῆς πρώτης ἡλικίας, ὑπό τε τὴν ἔποψιν τῶν γνώσεων καὶ τοῦ ἤθους καὶ τῆς μεθόδου, καὶ ἐν τοῖς χωρίοις, ὡς ἐν ταῖς πόλεσι, διορίζωνται διδάσκαλοι ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἄριστα κατηρτισμένοι, δὲν ὀφείλομεν πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς, ἐφ' οὕς, ἵνα περὶ τῶν γνώσεων μηδὲν εἴπωμεν, πανταχόθεν μοχθηρὰ τοῦ ἠθικοῦ περιβάλλοντος ἐπίδρασις ἀσκεῖται, νὰ ἔχωμεν σχολεῖα τοὐλάχιστον ἄρτια κατὰ τὸ δυνατόν;

Καὶ ὅμως οὐδένα λανθάνει, ὅτι ἐν Ἑλλάδι παρὰ τοὺς δημοδιδασκάλους εἶναι τεταγμένοι σκαπανεῖς τῆς ἐξημερώσεως τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς ἄξεστοί τινες διδάσκαλοι, ὧν τὴν ἀτελεστάτην παρασκευὴν ἐν τοῖς λεγομένοις ὑποδιδασκαλείοις πάντες γινώσκομεν, τὸ δ' ἐπιζήμιον ἐξετραγῴδησαν, ὅσοι εἶδον ἐγγύτερον αὐτοὺς ἐργαζομένους, τοὺς γραμματοδιδασκάλους λέγομεν καὶ τοὺς γραμματιστάς.

Ἀλλ' εἶναι φρόνιμον νὰ ἀνεχώμεθα ἐπὶ μακρὸν ἔτι τὴν παρῳδίαν ταύτην τῶν διδασκάλων, ἥτις ἀπὸ πολλοῦ λυμαίνεται τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν; Δὲν ὀφείλομεν μᾶλλον, ἀντὶ νὰ σκεπτώμεθα περὶ ἀναστολῆς τῆς λειτουργίας Διδασκαλείων, νὰ κλείσωμεν τὰ τερατώδη ἐργαστήρια, ἐν οἷς βαναυσουργεῖται ἡ λώβη αὕτη τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ; Καὶ δὲν ἦτο ἐπάναγκες, ἀντὶ νὰ γίνηται λόγος περὶ πληθώρας τῶν διδασκάλων, νὰ συνιστᾶται ἐν τῷ νομοσχεδίῳ ἡ προγραφὴ τῶν γραμματιστῶν καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτῶν διὰ χρηστῶν καὶ ἀρτίως παρασκευασμένων δημοδιδασκάλων, ἐὰν τῷ ὄντι ἐπεδιώκετο ἡ ἀνόρθωσις τῆς Ἐκπαιδεύσεως τῆς δημοτικῆς;

Ἀλλὰ καὶ ὁ δεύτερος λόγος, καθ' ὃν δὲν ὑπάρχει ὁ διὰ τὰ τέσσαρα Διδασκαλεῖα ἀπαιτούμενος ἀριθμὸς καθηγητῶν ἐχόντων πᾶσαν τὴν ἀναγκαίαν διδακτικὴν ἱκανότητα, ὁ δὲ περιορισμὸς τῆς λειτουργίας δύο Διδασκαλείων θὰ παράσχῃ εἰς τὴν πολιτείαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέξῃ καὶ συγκεντρώσῃ ἐν τοῖς ἑτέροις δύο προσωπικὸν ἄξιον τοῦ σκοποῦ καὶ κατάλληλον πρὸς παρασκευὴν διδασκάλων ἀξίων τῆς ἀποστολῆς των, ἐλέγχεται ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἐπισφαλής.

Διότι δυοῖν θάτερον, ἢ ἐσκέπτετο τὸ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον νὰ ἐφαρμόσῃ τοὺς παρ' ἡμῖν ἰσχύοντας νόμους ἢ ἐζήτει νὰ καταρτίσῃ ἐν Ἑλλάδι Διδασκαλεῖα ὅμοια πρὸς τὰ ἐν ἄλλαις μάλιστα εὐημερούσαις χώραις λειτουργοῦντα.

Κατὰ τοὺς παρ' ἡμῖν περὶ Διδασκαλείων κειμένους νόμους, ἐν ἑκάστῳ Διδασκαλείῳ μόνος ὁ διευθυντὴς ἀνάγκη νὰ εἶναι παιδαγωγικός, τὸ πολὺ δὲ καί τις τῶν καθηγητῶν, εἰς ὃν ἀνατίθεται καὶ ἡ πρακτικὴ ἄσκησις τῶν δοκίμων. Κατὰ δὲ τὰ ἐν ἄλλαις χώραις ἰσχύοντα —καὶ ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν Γερμανίαν, ἥτις ἀναμφηρίστως καὶ ἐν τούτῳ πρωτεύει—πάντες οἱ τῶν Διδασκαλείων καθηγηταὶ ἀνάγκη νὰ εἶναι παιδαγωγικῶς μεμορφωμένοι, οἵ τε τὰ γλωσσικὰ μαθήματα διδάσκοντες καὶ οἱ μαθηματικοὶ καὶ οἱ φυσικοὶ καὶ οἱ θεολόγοι καὶ οἱ τῶν τεχνικῶν μαθημάτων διδάσκαλοι, καὶ ἕκαστος ὀφείλει νὰ διδάσκῃ τὴν μεθοδικὴν τοῦ μαθήματός του καὶ παρακολουθῇ τῶν δοκίμων τὰς πρακτικὰς ἀσκήσεις καὶ ποιῆται διδασκαλίας ὑποδειγματικάς.

Ἐὰν λοιπὸν τὸ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργεῖον ἐπεδίωκε τὸ πρῶτον, τῶν ἑλληνικῶν δῆλον ὅτι νόμων τὴν ἀκριβῆ ἐφαρμογήν, ἀρκεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδαγωγικῶν, οὓς ἔχει ἡ Ἑλλάς, καὶ διὰ τὰ τέσσαρα Διδα-

σκαλεῖα. Ἐὰν δὲ τοῦ δευτέρου ἐστοχάζετο, ἐὰν δῆλα δὴ ἐζήτει νὰ καταρτίσῃ Διδασκαλεῖα τέλεια, καὶ διὰ τῆς καταργήσεως τῶν δύο ἐξ αὐτῶν ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ, ἐπειδὴ καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι εἰδικοὶ διὰ πάντα τὰ μαθήματα καὶ παιδαγωγικῶς μεμορφωμένοι ἐν Ἑλλάδι δὲν ὑπάρχουσιν.

Πρόδηλον ἄρα ἐντεῦθεν ὅτι οὐχὶ ἀληθὴς τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων ἀνόρθωσις, ὡς λέγεται ἐν τῇ αἰτιολογικῇ τοῦ νομοσχεδίου ἐκθέσει, ἀλλ' οἰκονομία χιλιάδων τινῶν δραχμῶν εἰ καὶ τούτου ἐν παρόδῳ μᾶλλον μνεία γίνεται, ἤγαγεν εἰς τὰ προτεινόμενα μέτρα. Ἐπρόκειτο δῆλον ὅτι νὰ περικοπῶσιν αἱ δαπάναι τῆς Ἐκπαιδεύσεως, ἵνα πληρωθῶσιν ἄλλαι ἀνάγκαι τοῦ Κράτους, καὶ ταῦτα ἐν ᾧ πάντες ὁμολογοῦσιν, ὅτι καὶ προσθέτου δαπάνης οὐκ ὀλίγης εἶναι ἀνάγκη πρὸς ἄρσιν τῶν πλημμελειῶν καὶ ἐλλείψεων τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ ἡμῶν συστήματος καὶ δὴ καὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως τῆς δημοτικῆς.

Περὶ παιδαγωγικῆς μορφώσεως τῶν καθηγητῶν καὶ διδασκάλων τῶν Διδασκαλείων καὶ παρασκευῆς ἀληθῶν ἐπιθεωρητῶν τῆς Δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως δι' εἰδικῶν σπουδῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, περὶ καθάρσεως τοῦ ὑπάρχοντος προσωπικοῦ τῶν Διδασκαλείων, περὶ νομοθετήσεως τῆς μονιμότητος αὐτοῦ—ἐν τῷ νομοσχεδίῳ περὶ μονιμότητος τῶν λειτουργῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως, οὐδεὶς γίνεται περὶ τούτου λόγος!—, περὶ παρατάσεως τοῦ χρόνου τῆς εἰς τὰ Διδασκαλεῖα φοιτήσεως, περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ προγράμματος αὐτῶν, περὶ συντάξεως ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων καὶ ὁδηγιῶν πρὸς ἐφαρμογὴν αὐτοῦ, περὶ εἰσαγωγῆς βιβλίων μόνον μετὰ προηγουμένην ἔγκρισιν ἐν διαγωνισμῷ, περὶ διορθώσεως πλημμελειῶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Διδασκαλείων, περὶ κρείσσονος κανονισμοῦ τῆς ἐξετάσεως τῶν ὑποψηφίων διδασκάλων—ἐνώπιον τῆς αὐτῆς ἐπιτροπείας—, περὶ μεταρρυθμίσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ τοῦ προγράμματος τῶν πλήρων ἐξ αὐτῶν ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον, περὶ συντάξεως ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν δημοτικῶν σχολείων καταλλήλων, περὶ βαθμιαίας τῶν ὑποδιδασκαλείων καὶ τῶν γραμματείων καταργήσεως, περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ νόμου περὶ βιβλίων διαγωνισμοῦ, περὶ πολλαπλῶν προαγωγικῶν ἐξετάσεων τῶν δημοδιδασκάλων, περὶ συμπληρώσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς τῶν δημοτικῶν σχολείων ἐπιθεωρήσεως, ἰδοὺ περὶ τίνων

ζητημάτων ἔδει νὰ μεριμνήσῃ πρώτιστα πάντων τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας. Ἐκ τῆς ἐμμελοῦς ρυθμίσεως αὐτῶν ἤρτηται κυρίως ἡ βελτίωσις τῆς παιδεύσεως τῆς δημοτικῆς.

Ἐὰν τοὐλάχιστον προὐτείνετο ἡ ἐπὶ δύο ἢ πλείονα ἔτη ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας τῶν δύο ἐκ τῶν Διδασκαλείων τοῦ Κράτους, ἵνα ἐκ τῶν ἐπερχομένων οἰκονομιῶν ρυθμισθῶσι βέλτιον τὰ κατὰ τὴν Στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν, αἰρομένων τῶν ἐλλείψεων, αἵτινες μὴ ὑπαρχόντων ἄλλοθεν πόρων κινδυνεύουσιν ἐπὶ μακρὸν ἔτι νὰ μαστίζωσι τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς πατρίδος ἡμῶν, πολλοὺς θὰ εὕρισκε τὸ μέτρον τοῦτο καὶ ἐπαινέτας. Ἀλλ' ὡς ἔχει, τὸ περὶ τῶν Διδασκαλείων νομοσχέδιον, ἐλάχιστοι θὰ ἐγκρίνωσιν, ἐπειδή, ὡς βλέπει ἕκαστος, ἥκιστα θὰ ἀποβῇ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν λυσιτελές.

Β*

Πολλῷ σπουδαιότερον εἶναι τὸ νομοσχέδιον τὸ περὶ τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως, δι' οὗ ἐπιδιώκεται ἡ θεραπεία πληγῆς δεινῶς λυμαινομένης τὴν μοῖραν ταύτην τοῦ συστήματος ἡμῶν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ.

Ἐν ταῖς χώραις ταῖς μᾶλλον εἰς τὸν πολιτισμὸν προηγμέναις οἱ τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως λειτουργοὶ ἅπαξ διορισθέντες διαμένουσιν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ μόνιμοι καὶ προάγονται ἀναλόγως τῆς ἀξίας αὐτῶν. Παρ' ἡμῖν δὲ ὅμως ἄλλως, ὡς μὴ ὤφελεν, ἔχουσι τὰ πράγματα. Δυσμενὴς μέν τις περίστασις καὶ τῶν ὁμολογουμένως ἀρίστων λειτουργῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως προκαλεῖ — οὐδενὸς νόμου κωλύοντος — τὴν μετάθεσιν, τὸν ὑποβιβασμόν (!), τὴν ἀπόλυσιν, σύμπτωσις δέ τις ἀγαθή, γίνεται αἰτία καὶ οἱ χείριστοι αὐτῶν νὰ προάγωνται καὶ εἰς τὰς πρώτας θέσεις νὰ τοποθετῶνται. Τῆς τοιαύτης δὲ καταστάσεως ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι οἱ μὲν ἀσθενέστεροι τὸν χαρακτῆρα ἐκ τῶν καθηγητῶν καὶ τῶν σχολαρχῶν καὶ τῶν ἑλληνοδιδασκάλων, καθ' ὧν εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως τὸ φάσμα τῆς ἐκδικήσεως ἐπισείεται, πτήσσουσι καὶ γίνονται ὄργανα θελήσεων ἀλλοτρίων, οἱ δὲ εὐόρκως τὸ ἑαυτῶν καθῆκον ἐπιτελοῦντες καὶ δύσκαμπτοι πρὸς τὰς παρακλήσεις καὶ τὰς

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν ταῖς «Ἀθήναις» τῇ ἐφημερίδι, τῇ 27ῃ Ἰουνίου 1905, ἐπικειμένης ψηφίσεως νόμου περὶ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου καὶ Ἐπιθεωρητῶν τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως.

ἀπειλάς, ἑλκύοντες ἐφ' ἑαυτοὺς πολλῶν τὴν μῆνιν, ἀποβαίνουσιν ὁ σκοπός, καθ' οὗ ἀλλεπάλληλα φέρονται τὰ βέλη τοῦ φθόνου, τῆς ῥᾳδιουργίας, τῆς κομματικῆς δυνάμεως.

Καὶ πάντες γινώσκομεν ὅτι κατὰ τὰς μεταβολὰς τὰς καθ' ἕκαστον Αὔγουστον καὶ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σχολικοῦ ἔτους ἐνεργουμένας οὔτε οἱ χείριστοι δυσμενῶς μετατίθενται καὶ ἀπολύονται, οὔτε οἱ ἄριστοι καὶ δοκιμώτατοι τῶν καθηγητῶν καταλαμβάνουσι τῶν θέσεων τὰς ἀρίστας.

Διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ τέως ὑπουργοῦ εἰσαχθέντος εἰς τὴν Βουλὴν νομοσχεδίου ἐπιζητεῖται σχετική τις ἀνεξαρτησία τῶν λειτουργῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως· διότι ἡ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἀνατεθειμένη ἐποπτεία ἐπὶ τῶν Γυμνασίων καὶ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων ἀσκεῖται κατ' αὐτὸ τοῦ λοιποῦ ὑπὸ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου καὶ δι' Ἐπιθεωρητῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως. Κατὰ τὸ εἰρημένον νομοσχέδιον δῆλα δὴ οὐχὶ ἀμέσως ἐν τῷ μέλλοντι τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας θὰ μεταθέτῃ καὶ ἀπολύῃ τοὺς καθηγητὰς καὶ διδασκάλους, ἀλλὰ κατόπιν γνωμοδοτήσεως Ἀνωτάτου Συμβουλίου ἐποπτῶν κρινόντων κατὰ ἐκθέσεις ἐπιθεωρητῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Δὲν εἶναι καινοφανὲς δημιούργημα τοῦ Ἕλληνος νομοθέτου ὁ περὶ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου καὶ Ἐπιθεωρητῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως θεσμός, ἀλλὰ καὶ πρότερον πολλάκις ἐγένοντο ἀπόπειραι περὶ ἐφαρμογῆς αὐτοῦ παρ' ἡμῖν, ἀπὸ πολλοῦ δὲ λειτουργεῖ ἐν ἄλλαις χώραις πάνυ τελεσφόρως.

Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡμεῖς ἐπεκροτήσαμεν εἰς τοῦ εἰρημένου νομοθετήματος τὴν παρασκευήν, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ ἠλπίσαμεν ὅτι θὰ παρεσκευάζετο ὑπὸ τῶν ἐν τῷ Ὑπουργείῳ προσηκόντως. Ἀλλ' αἱ ἐλπίδες ἡμῶν δυστυχῶς ἐψεύσθησαν. Κατόπιν μελέτης ἐπείσθημεν ὅτι τὸ νομοσχέδιον νοσεῖ εἰς τὰ οὐσιωδέστατα αὐτοῦ μέρη καὶ ταχείας δεῖται θεραπείας, πρὶν ὑποβληθῇ καὶ πάλιν εἰς τὴν ψῆφον τῆς Βουλῆς.

Καὶ οὐδὲν μὲν λέγομεν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου, ἐπειδὴ πιστεύομεν ὅτι τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἀξίωμα ἐγγυᾶται περὶ τῆς ἀκεραιότητος τῶν ἀνωτάτων ἐποπτῶν. Μόνον τὴν ἐπιφύλαξιν τοῦ Ὑπουργείου, ἵνα ζητῇ τὴν τροποποίησιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ Συμβουλίου (ἄρθρ. 3 ε'), ὀφείλομεν νὰ ἀποδοκιμάσωμεν.

Ἀλλὰ κυρίως πρὸς τοὺς συντάξαντας τὰ νομοσχέδια διαφωνοῦμεν εἰς τὰς διατάξεις τὰς περὶ τῶν Ἐπιθεωρητῶν.

Καὶ πρῶτον δὲν εἶναι καθ' ἡμᾶς ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἐπαρκής.

Δύο φιλόλογοι καὶ εἷς μαθηματικὸς ἢ φυσικός, ἰδοὺ τίνες ὁρίζονται τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐπιθεωρηταί. Ἀλλὰ θὰ δύναται εἷς μόνος μαθηματικὸς τά τε ἄλλα νὰ ἐλέγχῃ, καὶ τὴν διδασκαλίαν ἁπάντων τῶν μαθημάτων τοῦ φυσικοῦ κλάδου τῶν ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς σχολείοις καὶ τοῖς Γυμνασίοις τοῖς τε δημοσίοις καὶ δημοσυντηρήτοις καὶ τοῖς ἰδιωτικοῖς ἐν διαστήματι ἓξ μηνῶν νὰ ἐπιθεωρῇ (ἄρθρ. 6); Θὰ δύνανται δὲ δύο φιλόλογοι νὰ ἐλέγχωσι τὴν διδασκαλίαν ἁπάντων τῶν μαθημάτων τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου; Καθ' ἡμᾶς τέσσαρες τοὐλάχιστον τῆς φιλοσοφίας διδάκτορες καὶ δύο φυσικοὶ καὶ μαθηματικοὶ θὰ ἀπῃτοῦντο πρὸς εὐρυθμοτέραν καὶ ἀκριβεστέραν ἐπιθεώρησιν ἁπάντων τῶν ἐν τῷ Κράτει λειτουργούντων σχολείων τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Διδασκαλείων, ἅτινα κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ νομοσχεδίου ἐλησμονήθησαν.

Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότατον τῶν πλημμελημάτων τοῦ νομοσχεδίου εὑρίσκομεν ἡμεῖς ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπιθεωρητῶν.

Εἰς τὰς χεῖρας τῆς Ἐπιθεωρήσεως θὰ συγκεντρωθῇ τοῦ λοιποῦ ἡ ἀπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἀφαιρεθησομένη ἐξουσία καὶ ἀπὸ τῆς γνωμοδοτήσεως αὐτῶν θὰ κρέμαται ἡ τύχη τῶν λειτουργῶν τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως, διότι ἐπὶ τῶν ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐρειδόμενον θὰ ἐκφέρῃ τὴν ἑαυτοῦ γνώμην τὸ Συμβούλιον τῶν ἐποπτῶν.

Ἀλλ' ὁποῖοι ἀνάγκη νὰ εἶναι οἱ τοιοῦτοι ἐπιθεωρηταί; Ἐὰν παρ' ἑκάστου λειτουργοῦ τῆς παιδείας ἀπαιτῶμεν ἄριστα μὲν νὰ εἶναι συγκεκροτημένος, ἀρτίως δὲ μεθοδικῶς κατηρτισμένος, πᾶσαν δὲ ἀρετὴν νὰ ἔχῃ, ἣν μέλλει νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν νέων, ὅπως ἀπεργάζηται αὐτοὺς ἄνδρας ἐμπείρους καὶ πολίτας ἀγαθούς, προδήλως ἰσχύει τοῦτο πολλῷ μᾶλλον περὶ τῶν ἐπιθεωρητῶν.

Οἱ ἐπιθεωρηταί, ἵνα ἐν κεφαλαίῳ εἴπωμεν, ὀφείλουσι νὰ εἶναι τῶν γραμμάτων καὶ τῆς μεθόδου καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἡ ἀριστοκρατία. Διότι, ἐὰν μὴ πρωτεύωσιν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ μηδὲ ἐν τῇ μεθόδῳ ἀριστεύωσι, θὰ δύνανται τὸ πρῶτον καὶ κύριον αὐτῶν ἔργον νὰ ἐπιτελῶσι, τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐπιθεωρουμένων ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν μετὰ κύρους νὰ ἐλέγχωσι καὶ διορθῶσι τοὺς σφαλλομένους, καὶ κρείσσονας μεθόδους ὑποδεικνύωσι καὶ ὑποδειγματικῶς διδάσκωσι καὶ τῶν προ-

γραμμάτων μεταρρυθμίσεις προτείνωσι καὶ ἀναλυτικὰ προγράμματα συντάσσωσι καὶ ὁδηγίας περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων; Ἐὰν δὲ μὴ εἶναι ἄνδρες δεδοκιμασμένοι, χαρακτῆρος ὁμολογουμένως ἀδαμαντίνου, ἀλλ' ἀνθρώπια κατὰ τὰ νεύματα ἄλλων κινούμενα καὶ κατὰ χάριν ἢ πάθος κρίνοντα καὶ καμμύοντα τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸ τῆς ἀληθείας, δύνανται νὰ εὐδοκιμήσωσιν ἐν τῷ ἔργῳ αὐτῶν;

Καὶ ὅμως τίνες διορίζονται κατὰ τὸ νομοσχέδιον τοῦτο τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐπιθεωρηταί; Οἱ πρῶτοι τυχόντες καθηγηταί, ἐὰν μόνον ἔχωσιν ὀκταετῆ ὑπηρεσίαν (ἄρθρ. 5). Περιορισμὸς οὐδεὶς ὑπάρχει. Καὶ ἐὰν μὲν παρ' ἡμῖν οἱ τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι ἦσαν οἷοι οἱ ἐν Γερμανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ καὶ ἄλλαις προηγμέναις χώραις, ἔνθα πάντες οἱ τῆς παιδείας λειτουργοὶ οὐ μόνον ἐπιστημονικῶς ἄριστα παρασκευάζονται, ἀλλὰ καὶ παιδαγωγικῶς ἀρτίως μορφοῦνται πρὸ τοῦ διορισμοῦ αὐτῶν—θεωρητικῶς μὲν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, πρακτικῶς δ' ἐπὶ διετίαν συνήθως ἐν τοῖς προτύποις γυμνασίοις—, οὐδὲν θὰ ἀντετάσσομεν εἰς τὴν εἰρημένην τοῦ νομοσχεδίου διάταξιν.

Ἀλλ' ἐν Ἑλλάδι ἡ ἵδρυσις Προτύπου γυμνασίου διαμένει pium desiderium, οἱ δὲ φιλόλογοι καὶ οἱ μαθηματικοὶ καὶ οἱ θεολόγοι καὶ οἱ ἄριστα ἐπιστημονικῶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ συγκροτούμενοι, διορίζονται ἄμοιροι τὸ παράπαν παιδαγωγικῆς μορφώσεως καὶ προπονήσεως πρακτικῆς. Καὶ ὀλίγοι μὲν αὐτῶν διὰ μελέτης καὶ ἀσκήσεως ἀναπληροῦσί πως προϊόντος τοῦ χρόνου ὅ,τι ἡ πολιτεία κατὰ τὰς ἀκαδημαϊκὰς σπουδὰς δὲν ἐχορήγησεν εἰς αὐτούς, οἱ δὲ λοιποὶ οὐ μόνον τῆς παιδαγωγικῆς μορφώσεως τέλεον ἀμελοῦσιν, ἀλλὰ παραγνωρίζοντες ὅτι ἡ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ διδασκαλία τὴν βάσιν μόνον τῆς περαιτέρω παρασκευῆς παρέχει, ἐν δὲ τῷ ἔπειτα χρόνῳ διὰ διηνεκοῦς μελέτης ἕκαστος ὀφείλει νὰ εὐρύνῃ τὸν κύκλον τῶν γνώσεων αὐτοῦ, σφραγίζουσι διὰ σφραγίδων ἑπτὰ τὰ βιβλία καὶ οὔτε ἐπιστημονικῶς ἀποχρώντως κατηρτισμένοι, οὔτε τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν μέσων αὐτῆς συνείδησιν ἔχοντες ἀρκοῦνται εἰς διδασκαλίαν, καθ' ἣν λέξεων κενῶν καὶ θεωριῶν ψιλῶν καὶ ἀκάρπων τὰς κεφαλὰς τῶν νέων πληροῦσι.

Καὶ τίς ἀγνοεῖ ὅτι ἐν πολλοῖς τῶν σχολείων τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως πάντη ἀμεθόδως, ἄνευ παρατηρήσεως καὶ πειράματος κατ' ἀπομνημόνευσιν ἐξ ἐγχειριδίων διδάσκονται ἡ γεωγραφία, ἡ φυσική, ἡ χημεία, ἡ φυσικὴ ἱστορία, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἄλλα μαθήματα, ἐν δὲ ταῖς ἐξετάσεσιν οἱ μαθηταὶ ἐλέγχουσιν αὐτοὺς μηχανὰς μεστὰς λέξεων ἀψύχων, αἵτινες εἶναι προωρισμέναι νὰ ἐκπέσωσι μετ' οὐ πολὺ ἐκ τῆς συνειδήσεως αὐτῶν;

Ἢ τίς πολλῶν ἐκ τῶν Ἑλληνιστῶν ἀκροατὴς γενόμενος δὲν ἠγανάκτησεν ὅτι τὸν οὐσιώδη σκοπὸν τῆς διδασκαλίας τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀγνοοῦντες ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν θεσπεσίων ῥαψῳδιῶν τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Σοφοκλέους καὶ τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένους, εἰς ξηρὰς φράσεων ἀναλύσεις καὶ γραμματικάς τινας παρατηρήσεις καὶ ἀτελεστάτην ἀναπαράστασιν τοῦ νοῦ περιορίζονται, οὐδαμῶς δὲ ἄγουσι τοὺς μαθητὰς τῆς γλώσσης τὸν πλοῦτον νὰ οἰκειῶνται καὶ τοῦ λόγου τὸ κάλλος καὶ τὴν χάριν καὶ τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν δύναμιν νὰ θαυμάζωσι καὶ τὰ νοήματα μετ' ἀκριβείας νὰ παρακολουθῶσι καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῶν δρώντων ἀποχρώντως νὰ ἐλέγχωσιν, οὐδὲ διεγείρουσιν ἔρωτα πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς, ὅπερ εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ ὕψιστος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας;

«Τὸν Ὅμηρον, τὸν θαυμάσιον ἐκεῖνον ποιητήν, ὑπὲρ οὗ ἐνθουσιῶ, τὸν Ὁράτιον, τὸν Δημοσθένην, οὗ οἱ λόγοι ἀνάγκη νὰ ἠλεκτρίζωσιν ἕκαστον, πῶς νομίζετε ὅτι ἀνεγίνωσκον οἱ νέοι; Ἆρά γε θαυμάζοντες ἐπὶ τῇ περιγραφῇ μάχης, ὅπλων, σκηνῶν τῆς φύσεως; Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡ μάχαιρα τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ αὐστηροῦ φιλολόγου, ἀνέλυεν, ἀνέτεμνεν ἑκάστην φράσιν, μέχρις οὗ εὑρίσκετο ὁ σκελετὸς αὐτῆς. Ὁ θαυμασμὸς περιωρίζετο εἰς τὴν ποικιλίαν τῆς θέσεως τοῦ «ἂν» ἢ τῆς «ἐπὶ» ἢ ἄλλου τινὸς μορίου! Οἰκτρόν! Ἀπολακτίσωμεν τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν. Τῆς μεθόδου ταύτης ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅτι ἡ νεολαία ἡμῶν μᾶλλον τὴν σύνταξιν καὶ τὴν γραμματικὴν τῶν παλαιῶν γλωσσῶν γινώσκει ἢ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας αὐτούς». Τοιαῦτα ἔλεγε περὶ τῶν παλαιοτέρων Γερμανῶν διδασκάλων Γουλιέλμος Β, ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας, πρὸ εἰκοσαετίας. Πῶς θὰ ἐχαρακτήριζε πολλοὺς τῶν ἡμετέρων καθηγητῶν, οὓς διακρίνει ἐξαίσιος tumor scholasticus!

Καὶ εἶναι λοιπὸν δίκαιον εἰς οὕτως ἐπιστημονικῶς ἀπαρασκεύους καὶ ἀμεθόδους διδασκάλους νὰ ἀναθέσωμεν τὴν ἐπιθεώρησιν τῆς Μέ-

σης ἐκπαιδεύσεως; Ἢ μήπως ἀποκλείει τοὺς τοιούτους ὁ νόμος; Ἢ ἐπίστευσαν οἱ συντάκται τῶν νομοσχεδίων ὅτι δὲν θὰ εὑρεθῇ εὐμενὴς περίστασις, ἵνα καὶ ἐκεῖνοι τύχωσι τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἐπιθεωρητοῦ;

Καθ' ἡμᾶς δὲν ἀρκεῖ ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπιθεωρητῶν τῆς ὑπηρεσίας ὁ χρόνος, ὡς δὲν ἀρκεῖ ἐν τῇ προαγωγῇ τῶν διδασκάλων εἰς καθηγητὰς ἡ συμπλήρωσις διετίας ἢ τριετίας καὶ ἐν τῇ προτάσει καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἡ ἀρχαιότης καὶ τῆς κόμης τὸ πολιόν. Ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπιθεωρητῶν ἀπαραίτητον εἶναι κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ἡ ἐπιστημονικὴ παρασκευὴ καὶ ἡ παιδαγωγικὴ συγκρότησις δι' ἐξετάσεως ἐλεγχομένη, πρὸς δὲ τούτοις ἡ ἐμπειρία τῶν κατὰ τὰ σχολεῖα μᾶλλον προηγμένων χωρῶν καὶ ἡ ἀκριβὴς γνῶσις ξένων γλωσσῶν, ἰδίᾳ τῆς γαλλικῆς, διότι καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς θὰ ἐλέγχωσιν οἱ ἐπιθεωρηταί, καὶ τῆς γερμανικῆς, ἐπειδὴ ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ κυρίως θὰ εὑρίσκωσι τὰ πλεῖστα καὶ κράτιστα τῶν συγγραμμάτων, ὧν ἔχουσιν ἀνάγκην ἐν τῷ ἔργῳ αὐτῶν.

Ὁ δ' ἔλεγχος τῶν γνώσεων τῶν ὑποψηφίων ἐπιθεωρητῶν δέον νὰ γίνηται ἐνώπιον ἐπὶ τούτῳ συνισταμένης ἐπιτροπείας καὶ δὴ θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς. Καὶ ἐν μὲν τῇ θεωρητικῇ ἐξετάσει νὰ ἐλέγχηται ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτῶν συγκρότησις καὶ ἡ γνῶσις τῆς Παιδαγωγικῆς καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ μέρη, ἤτοι τὴν Παιδαγωγικὴν ψυχολογίαν, τὴν Παιδευτικὴν καὶ Σχολειολογίαν, τὴν γενικὴν καὶ εἰδικὴν Διδακτικήν, ἐν δὲ τῇ πρακτικῇ ἐξετάσει νὰ ἀποδεικνύηται ἡ περὶ τὸ διδάσκειν δεινότης αὐτῶν. Καὶ τῶν μὲν φιλολόγων ἐπιθεωρητῶν ἡ πρακτικὴ ἐξέτασις νὰ ἐκτείνηται εἰς ὅλον τὸν κύκλον τῶν ἱστορικῶν καλουμένων μαθήσεων, περιλαμβανομένων καὶ τῶν θρησκευτικῶν, τῶν δὲ φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν εἰς τὸν κύκλον τῶν φυσικῶν παιδευμάτων καθόλου εἰπεῖν.

Μόνον ἐὰν ἐκλεχθῶσιν ἐπιθεωρηταί, οἵους εἴπομεν, καὶ ταχίστη ληφθῇ πρόνοια περὶ ἱδρύσεως Προτύπου γυμνασίου μετὰ Ἑλληνικοῦ σχολείου ἐν Ἀθήναις, ὅπως ἐκπαιδεύωνται ἐν αὐτῷ καὶ πρακτικῶς προπονῶνται οἱ φιλόλογοι, οἱ θεολόγοι, οἱ φυσικοὶ καὶ οἱ μαθηματικοὶ οἱ μέλλοντες νὰ ὑπηρετήσωσιν ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως, καὶ περὶ νομοθετήσεως προαγωγικῶν ἐξετάσεων καὶ συστάσεως ἑδρῶν τῶν φυσικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων

καὶ συγγραφῆς ὁδηγιῶν πρὸς διδασκαλίαν ἑκάστου μαθήματος καὶ συντάξεως προγράμματος ἀναλυτικοῦ καὶ ἱδρύσεως μουσείων σχολικῶν, ὑπάρχει καθ' ἡμᾶς ἐλπὶς νὰ εὐπλοήσῃ ὁπωσδήποτε καὶ ἡ μοῖρα αὕτη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος παρ' ἡμῖν.

Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΚΑΙ Η ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ*

Ὅτι παρὰ πάσαις ταῖς προηγμέναις πολιτείαις ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία θεωρεῖται ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς μορφώσεως ἀπὸ τῶν δημοτικῶν σχολείων, εἶναι γνωστὸν εἰς πάντας τοὺς παρακολουθοῦντας τὰ τοιαῦτα ζητήματα[1]. Διττὸς δὲ εἶναι ὁ σκοπός, ὃν ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσης ἐπιδιώκει· α) *τὴν γλῶσσαν, ἣν τὰ παιδία ἀπὸ τοῦ οἴκου καὶ τῆς κοινωνίας μαθόντα φέρουσιν εἰς τὸ σχολεῖον, νὰ ἀπαλλάξῃ τῶν παιδικῶν καὶ τῶν ἰδιωματικῶν καὶ τῶν ἐπαρχιωτικῶν καὶ τῶν ξενικῶν στοιχείων, νὰ πλουτίσῃ δὲ τὴν πενιχρὰν γλῶσσαν αὐτῶν διὰ*

* Προετάχθησαν ταῦτα εἰσηγήσεως περὶ Γραμματικῆς τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἥτις κατ' ἐντολὴν τῆς Ἀκαδημίας συνετάχθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀκαδημακϊοῦ κ. Γ. Χατζιδάκη. Ἀνεγνώσθη δὲ ἡ εἰσήγησις ἐκείνη ἐν ἰδιαιτέρᾳ συνεδρίᾳ τῆς Ἀκαδημίας γενομένῃ τῇ 27ῃ Μαΐου 1926.

Ὅτι ἡ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπως καὶ τὸ χρηστικὸν Λεξικὸν αὐτῆς, πρέπει νὰ συντάσσηται ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας, ἐκηρύξαμεν ἡμεῖς ἀνέκαθεν πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας (ἐν ταῖς «Ἀθήναις» τῇ ἐφημερίδι, τῇ 9ῃ Ἀπριλίου, 1914.—ἐν Ἑβδομηκονταπενταετηρίδι Ριζαρείου Ἐκκλ. Σχολῆς, 1920.—Ἀνάλεκτα, 2, 1939, σελ. 177 κ.ἑξ., καὶ ἄλλοθι) καὶ εἴπομεν ἐπὶ τῆς προεδρίας ἡμῶν πῶς νοοῦμεν τὴν Γραμματικὴν καὶ τὸ Λεξικὸν τῆς Ἀκαδημίας (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 11, 1936.—Ἀνάλεκτα, 2, σελ. 23 κ. ἑξ.), συνεφώνησε δὲ πρὸς τὴν γνώμην ἡμῶν καὶ ὁ Ὀργανισμὸς τῆς Ἀκαδημίας (ἄρθρ. 91).

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη, ἵνα ἐπιτευχθῇ ὁ σκοπὸς οὗτος, νὰ μεταρρυθμισθῇ ὁ Ὀργανισμὸς τῆς Ἀκαδημίας καὶ νὰ δημιουργηθῇ ἐν αὐτῇ ἰδία τάξις, οἵα ἡ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας ἡ ὑπάρχουσα ἐν τῷ Γαλλικῷ Πανακαδημίῳ.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐν τῇ εἰσηγήσει ταύτῃ καὶ ἄλλας γνώμας ἀπεδοκιμάσαμεν καὶ τὴν πρότασιν τὴν γενομένην περὶ καταργήσεως τῶν πνευμάτων καὶ τῶν τόνων, ἣν πρότασιν καὶ πολὺ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς εἴχομεν ἰσχυρῶς ἀποκρούσει (Πρβλ. Σεβαστοπουλείου ἀγῶνος κρίσιν, ἀναγνωσθεῖσαν ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, 1923.—Ἀνάλεκτα, 2, σελ. 212 κ. ἑξ)· καὶ ὕστερον πάλιν εἰσαχθεῖσαν ἠλέγξαμεν ἄτοπον καὶ ἐπιζημίαν.

[1] Ἐλέχθησαν ταῦτα, ἵνα ἀποκρουσθῇ ἡ προβληθεῖσα ἔνστασις, ὅτι ἐν οὐδεμιᾷ χώρᾳ διδάσκεται γραμματικὴ ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ.

λέξεων νέων, λέξεων τῆς γλώσσης τῶν πεπαιδευμένων, τὰς ὁποίας ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου ἐδημιούργησε κατὰ μικρόν, β) *νὰ προβιβάσῃ τὰ παιδία γλωσσικῶς βαθμηδόν, ὥστε νὰ νοῶσι μὲν τὰ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν πεπαιδευμένων γεγραμμένα, νὰ μεταχειρίζωνται δ' ἐν τῷ γραπτῷ καὶ τῷ προφορικῷ λόγῳ, ὅσον εἶναι ἐφικτόν, τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ τὴν γλῶσσαν ὀρθῶς κατὰ τύπους καὶ σύνταξιν*. Βοηθητικὸν δὲ μάθημα τῆς μορφώσεως ταύτης οὐδενὸς δεύτερον τάσσουσι πάντες οἱ προηγμένοι λαοὶ τὴν *γραμματικήν*, ἧς ἡ διδασκαλία ἄρχεται ἀπὸ τῶν πρώτων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Παρατιθέμεθα ἐλαχίστας περὶ τοῦ πράγματος τούτου μαρτυρίας. Ἀρχόμεθα δὲ ἀπὸ τῆς Γερμανίας, ἥτις εἴπερ τις καὶ ἄλλη χώρα ἠσχολήθη περὶ τὴν διακρίβωσιν τούτου τοῦ ζητήματος.

Ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία κατὰ τοὺς Γερμανοὺς παιδαγωγικοὺς σκοπὸν ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ προτίθεται νὰ διδάξῃ τὴν *ἐπίσημον γερμανικὴν γλῶσσαν* (Hochdeutsch), ἧς ὑπόδειγμα παρέχουσι τὰ ὑπέροχα ἀναγνωστικὰ βιβλία, ἅτινα, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ φρόνημα τῶν μαθητῶν προάγουσι, τὸ θρησκευτικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ ἐθνικόν, ἔτι δὲ τὴν περὶ τὰ καλὰ εὐαισθησίαν αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἀναγνωστικὸν βιβλίον δὲν ἀρκεῖ μόνον πρὸς τοῦτο, ὀφείλουσι καὶ οἱ διδάσκοντες ἀρτίαν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ νὰ μεταχειρίζωνται γλῶσσαν καὶ ἐπανορθῶσιν ἐπιμελῶς καὶ ἀδιαλείπτως τὰ σφάλματα τῶν μαθητῶν καὶ ἐθίζωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ὀρθῆς ταύτης γλώσσης. *Πᾶν δημῶδες καὶ διαλεκτικὸν καὶ ἐπαρχιωτικὸν στοιχεῖον* (Plattdeutsch, Dialekt, provinzielle Fehler), ὅπερ φέρουσιν ἐκ τοῦ οἴκου τὰ παιδία, *ἀποκρούεται*. Ἐπίκουρος εἰς τὴν διδασκαλίαν ταύτην προσέρχεται ἡ *Γραμματική, ἥτις παρέχει τὸν ἑνιαῖον τῆς γλώσσης κανόνα*. Καὶ ἄρχονται τὰ γραμματικὰ διδάγματα ἀπὸ τῶν πρώτων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Διὰ τῆς διδασκαλίας δὲ ταύτης τῆς Γραμματικῆς προάγεται καὶ ἡ ἐκμάθησις τῆς ὀρθογραφίας, εἰς ἣν ἰδιάζουσα ἐφιστᾶται ἡ προσοχή. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ Γραμματικὴ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἶναι πρακτικὴ καὶ ἁπλῆ, ἀπηλλαγμένη μακρῶν ὁρισμῶν καὶ κανόνων καὶ ἐπιστημονικῶν διδαγμάτων, ἀνηκόντων εἰς ἀνωτέρας ἡλικίας καὶ σχολεῖα ἀνώτερα, διδάσκεται δ' ἐποπτικῶς καὶ ἐπαγωγικῶς.

Καὶ σημειωτέον ὅτι ἡ μεθοδικὴ τῆς Γραμματικῆς διδασκαλία ἐν

τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τῆς Γερμανίας εἰσήχθη ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Ἐπρωτοστάτησαν ἐνταῦθα ὁ Ρατίχιος καὶ ὁ Κομένιος καὶ ὁ Ροχόβιος καὶ ὁ Φέλβιγερ καὶ ἄλλοι. Ἰσχυρῶς δὲ ἀπεκρούσθη πᾶσα ἀντιλογία καὶ ἠλέγχθη ἡμαρτημένη. Πολλῷ μᾶλλον τιμᾶται ἡ γραμματικὴ διδασκαλία ἐν Γερμανίᾳ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ὡς μέγιστα συντελοῦσα εἰς τὴν συντήρησιν καὶ περαιτέρω διάδοσιν τῆς λογίας γλώσσης, ἥτις οὐ μόνον πλοῦτον λέξεων καὶ τύπων ἐμφανίζει, ἀλλὰ καὶ παντοίας ἐκφράζει σχέσεις ἀγνώστους εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους καὶ τὰ παιδία. Ὁμολογεῖται παρὰ πάντων ὅτι τὰ παιδία τὰ φοιτῶντα τὸ πρῶτον εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἄλλα ἀγνοοῦσι καὶ σπουδαιοτάτους τῶν ρημάτων τύπους, ἀντὶ δὲ τῶν ἀναφορικῶν ἀντωνυμιῶν μεταχειρίζονται τὸ wo (τὸ ποῦ καὶ ὅπου, ὡς παρ' ἡμῖν), καὶ τὴν γενικὴν ἐκφέρουσι διὰ περιφράσεως, διὰ τοῦ von, καὶ ἄλλα πολλὰ σφάλλονται περὶ τὴν γλῶσσαν. Καὶ ἐν τούτῳ δὲ συμφωνοῦσι πάντες, ὅτι *ἀπὸ τῶν πρώτων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου* πρέπει νὰ ἄρχηται *ἡ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς* καὶ οἱ γνήσιοι γερμανικοὶ γραμματικοὶ ὅροι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ διδάσκωνται εἰς τὰ παιδία. (Πρβλ. *P. Barth*, Elem. d. Erz.–u. Unterrichtslehre, ἔκδ. 4η, σελ. 562 κ.ἑξ.—*Wimmers-Weicken*, Deutsche Sprache, 1911, σελ. 115 κ.ἑξ., 191 κ. ἑξ., 205 κ.ἑξ.—*Greyerz*, Der deutsche Unterricht, ἔκδ. 2α, 1921, σελ. 138 κ. ἑξ., 251 κ. ἑξ. κ. ἄ.).

Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσιν ἐν Γαλλίᾳ. Ὁ *F. Buisson* ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδεδομένῳ Λεξικῷ τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ἐν ἄρθρῳ *μητρικὴ γλῶσσα* (Langue maternelle), λέγει ἐν ἄλλοις τὰ ἑξῆς. «Ἄνευ ὑπερβολῆς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς μητρικῆς γλώσσης ὅτι εἶναι ἡ βάσις τῆς διδασκαλίας ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ.— Διὰ τῆς στοιχειώδους μέν, ἀλλ' ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς μητρικῆς γλώσσης, ἣν ὁ μαθητὴς κτᾶται ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ, καθίσταται ἱκανὸς νὰ νοῇ καὶ ἀγαπᾷ πάντα τὰ ἔργα τῆς λογοτεχνικῆς ἡμῶν κληρονομίας, νὰ παρακολουθῇ τὰς προόδους τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, νὰ προάγῃ τὴν κρίσιν αὐτοῦ διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν μεγάλων συγγραφέων καὶ πλουτίζῃ τὴν διάνοιαν καὶ ἐνισχύῃ τὴν βούλησιν καὶ διαπλάσσῃ τὸν χαρακτῆρα καὶ προάγῃ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ ἀποβαίνῃ μέλος χρηστὸν τῆς πολιτείας. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς γλώσσης μανθάνει ὁ παῖς ἐν τῷ οἴκῳ, ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς μητρός, καὶ ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, ἔτι δ' ἐκ τῶν ὁμηλίκων κατὰ τὰς

παιδιάς. Ἀλλ' ἡ πρώτη αὕτη γλῶσσα εἶναι πτωχή, ἐμφανίζει δὲ καὶ παντοίας ἀνακριβείας καὶ πλημμελείας, οἷον παιδικὰς λέξεις καὶ ἐκφράσεις (expressions enfantines) καὶ *ἰδιωτισμοὺς* καὶ *ἐπαρχιωτισμοὺς* (argot, patois) καὶ ἄλλα.—Πρῶτον δὲ *τοῦ διδάσκοντος ἔργον* εἶναι νὰ διορθώσῃ τὴν προφορὰν καὶ διδάξῃ τὰ παιδία τὰς *ὀρθὰς λέξεις καὶ ἐκφράσεις* καὶ *πλουτίσῃ τὸν λεκτικὸν αὐτῶν θησαυρὸν* καὶ προβιβάσῃ αὐτὰ βαθμηδὸν εἰς τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τοὺς *ὀρθοὺς τύπους* καὶ τὴν σύνταξιν κατὰ τὰ ἐπίσημα προγράμματα (σελ. 953 κ.ἑξ.). Ὁ δὲ *Léon Flot* ἐν τῷ αὐτῷ Λεξικῷ περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς λόγον ποιούμενος γράφει καὶ τὰ ἑξῆς· «Ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς ὀφείλει νὰ κατέχῃ θέσιν σπουδαιοτάτην ἐν τοῖς προγράμμασι τῶν δημοτικῶν σχολείων πάσης ἀποχρώσεως, διότι ἡ ἐπιστήμη, ἥτις *διδάσκει ἡμᾶς νὰ ὁμιλῶμεν καὶ γράφωμεν ὀρθῶς τὴν μητρικὴν γλῶσσαν*, προσῆκον εἶναι νὰ ἀποτελῇ τὸ ἀντικείμενον διηνεκοῦς ἀσχολίας τοῦ διδάσκοντος». Ἐννοεῖται, προσθέτει, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης τῆς γαλλικῆς γλώσσης ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ εἶναι πρὸ πάντων ἡ ἁπλῆ καὶ ἀκριβὴς γνῶσις τῶν κανόνων, καθ' οὓς ὁμιλοῦμεν καὶ γράφομεν τὴν γλῶσσαν ἀμέμπτως. Μνημονεύων δὲ κατόπιν τὰς γενομένας ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας πρὸς ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς ὕλης τῆς γραμματικῆς παρατίθεται καὶ διάγραμμα καὶ ὑποτύπωσιν τῆς μεθόδου αὐτῆς (σελ. 744 κ.ἑξ.).

Οὐδὲν διαφέρουσιν ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ τῶν Ἄγγλων αἱ γνῶμαι. Ὁ *James Welton*, καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Leeds, ἐν τῷ συγγράμματι «Principles and Methods of Teaching» τὴν ἑξῆς ἀποφαίνεται γνώμην. «Τῆς μὲν παιδείας σκοπὸς καθόλου εἶναι νὰ γνωρίσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς τὸν περὶ αὐτοὺς κόσμον καὶ καταστήσῃ αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ δράσωσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν ᾗ μέλλουσι νὰ διέλθωσι τὸν βίον. Τῆς δὲ διδασκαλίας βάσις εἶναι ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τῆς μητρικῆς γλώσσης, νὰ πλουτίσῃ τὴν γλῶσσαν τῶν ἀπαιδεύτων καὶ διορθώσῃ αὐτήν, ἔτι δὲ νὰ καταστήσῃ τὰ παιδία ἱκανὰ νὰ διανοῶνται καὶ γράφωσιν ἐν τῇ ἀκριβεῖ γλώσσῃ. Τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον τοῦ σχολείου ἔργον. *Ἡ γλῶσσα τῶν ἀπαιδεύτων εἶναι πτωχὴ καὶ ἀτημέλητος*. Ἐὰν παραβάλωμεν τὰς *τετρακοσίας ἢ πεντακοσίας λέξεις*, αἵτινες συνιστῶσι τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν ἀπαιδεύτων (The common speech of the uneducated) πρὸς τὰς *δέκα πέντε χιλιάδας λέξεων*, ἃς περιέχει τὸ λεξιλόγιον τοῦ *Shakespeare*, ἀντιλαμβανόμεθα,

πόσον εἶναι ἱκανοὶ οἱ μὴ τυχόντες παιδείας γλωσσικῆς νὰ κατανοήσωσι τὰ ἔργα τὰ γεγραμμένα *ἐν τῇ πλουσίᾳ ἀγγλικῇ γλώσσῃ, ἥτις εἶναι δι' αὐτοὺς ξένη γλῶσσα* (a foreign tongue). Τῇ ἀληθείᾳ *ἡ ἀγγλικὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα εἶναι ξένη γλῶσσα εἰς μέγα μέρος τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ*, καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διὰ τὸν πλοῦτον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ *πολύπλοκον τῆς συντάξεως* καὶ ἄλλας δυσχερείας. Τούτου δ' ἕνεκα τὸ σχολεῖον ὀφείλει νὰ διδάξῃ τὴν μητρικὴν γλῶσσαν, *ἥτις εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς μαθητάς*, καὶ καταστήσῃ αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ νοῶσι πᾶν βιβλίον γεγραμμένον ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ καὶ δημιουργήσῃ παρ' αὐτοῖς διαφέρον ὑπὲρ τῆς λογοτεχνίας, νὰ διατυπῶσι δὲ τὰ διανοήματα αὐτῶν ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ, καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ νηπιαγωγείου αὐτοῦ (Infant school). Διεξερχόμενος δ' ἔπειτα ὁ Welton τὰ κατὰ τὰς μεθόδους τῆς διδασκαλίας τῆς μητρικῆς γλώσσης ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς *γραμματικῆς* (σελ. 101 κ.ἑξ., 164 κ.ἑξ.).

Ἐκ τῶν πολλῶν βιβλίων γραμματικῆς χάριν τῶν μικρῶν μαθητῶν, ὅσα ἔχω πρόχειρα, ἀναγράφω τὰ ἑξῆς·

1) *Sommer-Fassbinder,* Leitfaden f. d. elementaren Unterricht d. deutschen Sprachlehre, 1922.

2) *Larive-Fleury,* Cours élémentaire, l'année préparatoire, 1925.

3) *Larive-Fleury,* La première année de grammaire à l'usage des écoles primaires, 1924.

4) *James Douglas,* An initiatory Grammar for the use of junior pupils, 1924.

Καὶ ταῦτα μὲν παρὰ τοῖς ἄλλοις. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑλλάδι ὁμοία ἐγένετο ἀνέκαθεν ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία. Γλῶσσα μὲν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις ἐδιδάχθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ τῶν πεπαιδευμένων. Ἤδη ὁ Κοραῆς ἐδίδαξεν ὅτι «ἡ γραμματικὴ εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν κανόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους γράφει ἢ λαλεῖ εἰς περίοδον χρόνου τινὰ διωρισμένην τὸ πλέον πεπαιδευμένον μέρος τοῦ ἔθνους». Καὶ πᾶσαι δὲ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας αἱ προκηρύξεις τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν ἀείποτε συνέστησαν, μόνον δ' ἐν ταῖς κατωτέραις τάξεσι τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἐπέτρεψαν τὴν ἁπλουστέραν τῆς γλώσσης ταύτης μορφήν. Καὶ βιβλία δὲ γραμματικῆς πάντοτε ἦσαν εἰσηγμένα εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Εἶναι δὲ εἰς πάντας ὑμᾶς γνωστὸν ὅτι καὶ τὸ ἐσχάτως ἐκδοθὲν Νομοθετικὸν Διάταγμα «περὶ βιβλίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» ῥητῶς ὁμιλεῖ περὶ γραμματικῆς τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ὅτι τὴν σύνταξιν τοῦ βιβλίου τούτου ἀνέθηκεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν (ἄρθρ. 13ον).

Ὅτι δὲ καὶ συμφέρον εἶναι νὰ ἐπιληφθῇ ἡ Ἀκαδημία τοῦ ἔργου τῆς συντάξεως γραμματικῆς, οὐδεὶς θὰ ἀμφισβητήσῃ. Βιβλίον τοιοῦτον, ὑπὸ τῆς ἀνωτάτης πνευματικῆς τοῦ Ἔθνους ἑστίας συντασσόμενον ἀρτίως κατὰ τὸ δυνατόν, πρῶτον μὲν θὰ καταλύσῃ τὴν ἐπὶ μεγίστῃ ἐθνικῇ συμφορᾷ ἐπικρατήσασαν παρ' ἡμῖν ἐπ' ἐσχάτων γλωσσικὴν ἀναρχίαν καὶ ἀκολασίαν, θὰ ἀποβῇ δὲ ὁ κανὼν τῆς γλώσσης, ὃν καὶ ἡ ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις σπουδάζουσα νεαρὰ ἡλικία ὀφείλει νὰ μάθῃ καὶ μεταχειρίζηται ἐν τῷ γραπτῷ καὶ τῷ προφορικῷ λόγῳ. Ἐὰν δέ τις διαφωνῇ, ἂς εἴπῃ ἀπεριφράστως τὴν ἑαυτοῦ γνώμην. Ἀλλὰ τὰ φάσματα οὐδεμίαν ἔχουσι δύναμιν νὰ διασείσωσι τὴν συνείδησιν τοῦ καθήκοντος, ἥτις διακρίνει τοὺς ἐπιστήμονας καὶ τοὺς φιλοπάτριδας ἄνδρας, περὶ ὧν ἰσχύει τὸ μεγαλόφρον ῥῆμα τοῦ Ῥωμαίου ποιητοῦ·

Si fractus inlabatur orbis,
inpavidum ferient ruinae [1].

---

[1] Ἐλέχθησαν ταῦτα πρὸς τοὺς εἰπόντας ὅτι τὸ γλωσσικὸν ζήτημα εἶναι ἀκανθῶδες καὶ δὲν εἶναι ἀκίνδυνον τὸ νὰ ἐπιληφθῇ αὐτοῦ ἡ Ἀκαδημία.

ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΡΙΣΙΣ

Βιζουκίδου Περικλέους. *Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους.* Ἐν Λιψίᾳ 1918. Σελ. 335 *.

Τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν ἵδρυσιν Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης περιλαμβανούσης συγγράμματα δόκιμα πρωτότυπα καὶ ἐν μεταφράσει ἀναφερόμενα εἰς πάντας τῆς ἐπιστήμης τοὺς κλάδους καὶ τῆς φιλολογίας τὰ προϊόντα καὶ ἐκδιδομένης εἰς τὸ διηνεκές, ἐθεωρήσαμεν ἀείποτε ὡς τοὺς δύο παράγοντας, οἵτινες μάλιστα δύνανται νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν πνευματικὴν πρόοδον καὶ τὴν καθόλου εὐημερίαν τῆς Ἑλλάδος. Τῶν Ἑλλήνων αἱ γενεαὶ θὰ εὐλογῶσιν ἐς ἀεὶ τοῦ Σίμωνος Σίνα τὸ ὄνομα, οὗ ἡ γενναιοδωρία ἀνήγειρεν εἰς τὰς Μούσας τὸ καλλιμάρμαρον τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου μέγαρον, καὶ τοὺς ἀειμνήστους Ζωσιμάδας καὶ τὸν Ζωγράφον καὶ τὸν Μαρασλῆν καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσων ἡ φιλογένεια προήγαγε τὰ γράμματα τὰ ἑλληνικά, ἀειθαλὴς θὰ περιβάλλῃ ἡ δάφνη, ἄκρον ἄωτον τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας. Ἀλλὰ τί ὠφελεῖ τὴν Ἑλλάδα Ἀκαδημία ἀλειτούργητος; Τί δὲ εἶναι τὰ συγγράμματα, ὅσα αἱ ἐν Ἑλλάδι ἱδρυθεῖσαι βιβλιοθῆκαι ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι; Πολλοστὸν μέρος ἐκείνων, ἅτινα δέον νὰ περιλάβῃ ἡ βιβλιοθήκη, ἣν ἡμεῖς ἔχομεν ὑπ' ὄψει. Ἦ εἶναι ἀνεκτὸν ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν ἀκόμη παρ' ἡμῖν μεταφράσεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἀκριβεῖς καὶ καλαί, πρὸς τὰ πρωτότυπα ἰσοστάσιοι, χάριν τῶν πολλῶν, οἵτινες μὴ δυνάμενοι νὰ νοήσωσι τελείως τὰ ἀρχαῖα κείμενα καταφεύγουσιν εἰς μεταφράσματα εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε συνερραμμένα; Ἦ εἶναι ἐπαίνου ἄξιον ὅτι δὲν ἔχομεν μεταφράσεις τῶν δοκιμωτέρων Ρωμαίων συγγραφέων, οἷαι ὑπάρχουσιν ἐν πάσαις ταῖς γλώσσαις τῶν ἐθνῶν τῶν προηγμένων, ἢ ὅτι ἐλλείπουσι παρ' ἡμῖν μεταφράσεις τῶν ἐγκρίτων ἐπιστημονικῶν καὶ φιλολογικῶν ἔργων τῶν ξένων λαῶν; Δὲν εἶναι δὲ κακοδαιμονία τὸ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ «Ἀρχείῳ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν», τῇ 26ῃ Ἰουλίου 1921.

ὅτι δὲν ἔχομεν βιβλία, ἐν οἷς λαμπρῶς ὑπὸ Ἑλλήνων νὰ ἀναπαριστᾶται ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐν πᾶσι τοῖς στοιχείοις αὐτοῦ, ὁ πολιτισμός, ὃν ἐθαύμασαν καὶ θὰ θαυμάζωσι καὶ ὑπόδειγμα θὰ ἔχωσιν οἱ αἰῶνες; Δὲν εἶναι δὲ λυπηρόν, ὅτι καὶ νεωτέρων Ἑλλήνων ἀξιόλογα συγγράμματα διαμένουσιν ἀνέκδοτα διὰ τὴν ἔλλειψιν τοιαύτης βιβλιοθήκης; Δὲν εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι, ἐὰν ὑπῆρχε βιβλιοθήκη, οἵαν λέγομεν, θὰ προετρέποντο οἱ Ἕλληνες καὶ εἰς συντονωτέραν θεραπείαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων;

Τὰς σκέψεις ταύτας καὶ τοὺς πόθους, ὧν ἡ πραγμάτωσις ἀπόκειται εἰς τὰ μεγαλόφρονα τῆς Ἑλλάδος τέκνα, ὅσα δύνανται μὲν νὰ διαθέσωσι τὸν πλοῦτον ὑπὲρ ἐθνικῶν σκοπῶν, εἶναι δὲ πεπεισμένα ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ αἱ ἰδέαι πρωτοστατοῦσιν εἰς τὴν ἀνύψωσιν καὶ ἀνάδειξιν τῶν λαῶν, μέλλουσι δὲ νῦν μάλιστα νὰ πρωταγωνιστήσωσιν, ὅτε μεγάλη ἀναγεννᾶται ἡ Ἑλλάς, ἀνερρίπισε πάλιν ἐν ἡμῖν τὸ ἀξιολογώτατον τοῦ *Περικλέους Βιζουκίδου* βιβλίον. «*Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους*», ὅπερ θὰ ἠδύνατο ἀναμφισβητήτως νὰ γένηται ἓν τῶν καλλίστων κοσμημάτων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος βιβλιοθήκης.

Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ, ὅπερ ἐξεδόθη πρό τινος χρόνου ἐν Λιψίᾳ μετὰ προλεγομένων τοῦ σοφοῦ νομοδιδασκάλου Ἰωσὴφ Kohler, ὁ Ἕλλην συγγραφεὺς πρῶτος αὐτὸς ἀνέλαβε νὰ ἐξετάσῃ τὰ κατὰ τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους καὶ διαλευκάνῃ ἐν τῷ συνόλῳ τὰ δικονομικὰ καὶ τὰ φιλολογικὰ καὶ τἆλλα προβλήματα, ἅτινα ἀνακύπτουσιν ἐν τῇ ἐξετάσει ταύτῃ, καὶ παράσχῃ τελείαν εἰκόνα τοῦ μεγάλου Ἕλληνος φιλοσόφου.

Ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα κεφαλαίοις τὰ ἑξῆς ὁ Β. ἀνακρίνει ζητήματα. Ἐν τῇ *Κριτικῇ εἰσαγωγῇ* ἐξετάζει τὰ κατὰ τὸ κείμενον τῆς κατηγορίας καὶ τὰς ἱστορικὰς πηγὰς τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους (σελ. 19—46)· ἐν δὲ τοῖς *πρὸ τῆς δίκης* ἐρευνᾷ τὰ κατὰ τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους, τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ καθόλου, τοὺς κατηγόρους, τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας καὶ τὸ τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων καὶ τὴν ἀνάκρισιν (σελ. 49—140)· ἐν δὲ τοῖς *κατὰ τὴν δίκην* διεξέρχεται τὰ κατὰ τὴν κατηγορίαν καὶ τὴν ἀπολογίαν (σελ. 143—220)· ἐν δὲ τοῖς *μετὰ τὴν δίκην* ἀναπαριστᾷ τὰς τελευταίας τοῦ φιλοσόφου στιγμὰς (σελ. 223—244)· ἐν δὲ τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ ποιεῖται λόγον περὶ τῶν αἰτίων τῆς καταδίκης τοῦ Ἕλληνος σοφοῦ (σελ. 247—306). Πίνακες παντοῖοι ἐπιστεγάζουσι τὸ ὅλον ἔργον, προέχει δ' ἐν τούτοις ὁ περὶ

τῶν πηγῶν, ὃν συνεπλήρωσεν ὁ συγγραφεὺς ἐν ἰδίᾳ μελέτῃ, ἐπιγραφομένῃ *«ἐπιστημονικαὶ πηγαὶ περὶ Σωκράτους»*, ἐν ᾗ μετὰ θαυμαστῆς ἐπιμελείας συλλέξας ἀνέγραψε τὰς εἰς τὸν βίον καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους ἀναφερομένας συγγραφάς.

Διεξάγει δὲ τὴν ἔρευναν ὁ Β. μετὰ νηφαλιότητος ἐπιστημονικῆς, ἥτις εἶναι ἀληθῶς πολλοῦ ἐπαίνου ἀξία. Παρασκευὴ εἰς τὸ ἔργον ἀρτία, νομικὴ καὶ φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφική, καὶ κρίσεως ἀσφάλεια εἶναι αἱ κυριώταται αὐτοῦ ἀρεταί, αἵτινες διαφαίνονται ἐν πᾶσι τοῖς ζητήμασιν, ἅτινα ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ. Δὲν λέγομεν ὅτι λύει τελεσιδίκως πάντα τὰ ἀνακύπτοντα προβλήματα ὁ συγγραφεύς, οὐδὲ εἰσερχόμεθα εἰς λεπτομερείας, ἐν αἷς θὰ ἠδύνατό τις καὶ ἀντιλογίας νὰ διατυπώσῃ, ἐξαίρομεν δὲ μόνον δείγματος χάριν ὅσας τῶν γνωμῶν αὐτοῦ κρίνομεν πλείονος λόγου ἀξίας.

Ἐν τοῖς περὶ τοῦ τύπου τοῦ κειμένου τῆς κατηγορίας δικαίως ἐλέγχει ὁ Β. τὴν ὑπερβολικὴν κριτικὴν τῶν νεωτέρων φιλολόγων, εἰσάγει δὲ γνώμην περὶ τῶν δύο κειμένων, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ Διογένους τοῦ Λαερτίου, ἥτις ἂν μὴ εἶναι ἡ μόνη ὀρθή, εἶναι ὅμως ἀγχίνους καὶ οὐχὶ ὅλως ἀπίθανος (σελ. 24 κ.ἑξ.).

Ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ἀρυόμεθα τὰς περὶ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτους εἰδήσεις, τὰς ἀναρριφθείσας γνώμας μετὰ πολλῆς ὀξυνοίας ἀνακρίνων ὁ Β. ἀποφαίνεται μὲν ὅτι ὁ Πλάτων τὴν τοῦ Σωκράτους ἀπολογίαν ἐκθέτει ἐχόμενος τῆς συμπάσης γνώμης τῶν ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἐν τῷ δικαστηρίῳ λεχθέντων, ὡς ὁ Θουκυδίδης τὰ τῶν δημηγοριῶν, ἐνισχύει δὲ τὴν γνώμην ταύτην διὰ πολλῶν ἐπιχειρημάτων (σελ. 44 κ.ἑξ.), περὶ δὲ τῆς τοῦ Ξενοφῶντος Ἀπολογίας διδάσκει ὅτι συμπληροῖ ἐνιαχοῦ τὴν τοῦ Πλάτωνος, περὶ δὲ τῶν Ἀπομνημονευμάτων λέγει, ὅτι εἶναι πολυτιμοτάτη πηγὴ εἰς ἀποκατάστασιν τῶν λόγων τῶν κατηγόρων (σελ. 46).

Ἐν τοῖς περὶ τοῦ δαιμονίου μετὰ πολλῆς ἀκριβείας ἐλέγχει ὁ Β. ὅσα περὶ αὐτοῦ ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἐλέχθησαν, διδάσκει δὲ ὅτι τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος, ὃν ὁ φιλόσοφος ἐκ δεισιδαιμονίας ἐνόμιζε θείαν φωνὴν ἐν αὐτῷ γιγνομένην (σελ. 49 κ.ἑξ.). Καὶ εἶναι πάντως ἐπαίνου ἀξία ἡ διάκρισις ὑποκειμενικῆς καὶ ἀντικειμενικῆς ἐκδοχῆς τοῦ δαιμονίου, ἣν ὁ Β. εἰσηγεῖται. Νομίζομεν μόνον ὅτι δὲν εἶναι προσῆκον τὸν ὀρθὸν λόγον νὰ χωρίζωμεν ὅλως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, νὰ λέγωμεν δὲ ὅτι οἱ χρόνοι, καθ᾽ οὓς ἔζη ὁ

Ἕλλην φιλόσοφος, ἤγαγον αὐτὸν εἰς τὴν πρὸς τὰς θείας ἀποκαλύψεις πίστιν. Τὸν σοφὸν συγγραφέα δὲν λανθάνει, ὅτι ὁ αἰὼν τοῦ Σωκράτους ἦτο αἰὼν διαφωτισμοῦ, ἐν ᾧ ἐκηρύχθησαν διδάγματα, οἷα τὰ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τοῦ Πρωταγόρου καὶ τοῦ Γοργίου καὶ τοῦ Κριτίου καὶ τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Εὐριπίδου καὶ τῶν ὁμοφρόνων Ἑλλήνων, καὶ πάλιν ὅτι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων ἐπιστήμονες δὲν εἶναι τῆς δεισιδαιμονίας ἀπηλλαγμένοι.

Γνῶσιν τῶν πραγμάτων καὶ κρίσεως διαύγειαν ἐλέγχει ὁ Β. ἔν τε τῇ ἀναιρέσει τῆς γνώμης τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι οἱ κατήγοροι ἐξ εὐγενοῦς προθέσεως ἀνέλαβον τὸν κατὰ τοῦ Σωκράτους ἀγῶνα (σελ. 91 κ.ἑξ.) καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν κατὰ τὸ ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας καὶ τὸ τῆς διαφθορᾶς τῶν νέων. Ἡ τῶν νέων διαφθορὰ οὐ μόνον ἐνομίζετο πρᾶξις ἀξιόποινος παρ᾽ Ἀθηναίοις, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερον ἀπετέλει ἀδίκημα κατὰ τοὺς ἀττικοὺς νόμους, ὡς λέγει ὁ Β., ὅστις πρὸς ἀπόδειξιν τούτου καὶ τοῦ Αἰσχίνου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους χωρία ἐπάγεται, ἔτι δὲ τοῦ Πλάτωνος ἐκ τῆς Ἀπολογίας καὶ τοῦ Ξενοφῶντος ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων καὶ Διογένους τοῦ Λαερτίου (σελ. 130 κ.ἑξ.).

Καὶ τοὺς λόγους τῶν κατηγόρων ὁ Β. μετὰ πολλῆς ἀγχινοίας ἀναπαριστᾷ (σελ. 150 κ.ἑξ.), διασαφεῖ δὲ καὶ τὸ περὶ τῆς ἀνατιμήσεως ζήτημα ὅπερ εἶναι, ὡς γνωστόν, λίαν ἀκανθῶδες. Παρεμπῖπτον εἶναι κατὰ Β. τὸ περὶ τῆς ἐν τῷ πρυτανείῳ σιτήσεως λεγόμενον, βάσις δὲ κυρία τῆς ἀντιτιμήσεως τὸ περὶ ἀποτίσεως χρηματικῆς ζημίας (σελ. 202 κ.ἑξ.).

Τοῦ ἀληθοῦς στοχάζεται ὁ Β. καὶ ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν αἰτίων, ἅτινα προὐκάλεσαν τὴν καταδίκην τοῦ Σωκράτους. Δικονομικὸς τύπος οὐδεὶς παρεβιάσθη ἐν τῇ δίκῃ τοῦ φιλοσόφου (σελ. 291), ἀλλὰ κατ᾽ οὐσίαν ἡ ἐκδοθεῖσα ἀπόφασις δὲν ἦτο ἄμεμπτος. Ὁ Σωκράτης οὐδέποτε ἐπεχείρησε νὰ ἐπιβάλῃ τὴν λατρείαν τοῦ δαιμονίου, ἀλλ᾽ ἔθυεν εἰς τοὺς κοινοὺς τῆς πόλεως βωμούς· ἥκιστα δὲ πάντων διέφθειρε τοὺς νέους. Ἐθεωρήθη μᾶλλον ὑπεύθυνος καταστάσεως, ἣν παντοῖοι παράγοντες εἶχον δημιουργήσει πρὸ αὐτοῦ, ὡς καὶ ἄλλοι ἔδειξαν καὶ μάλιστα ὁ πολὺς Zeller (σελ. 292). Ἡ καταδίκη αὐτοῦ εἶναι τὸ μὲν δικαστικὴ πλάνη, τὸ δὲ μέγα δικαστικὸν ἀδίκημα. Ἱστορικῶς δὲ καὶ ψυχολογικῶς ἀστήρικτος εἶναι κατὰ Β. ἡ γνώμη, καθ᾽ ἣν ὁ Σωκράτης προὐκάλεσε τὴν ἑαυτοῦ καταδίκην. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ συμπεριφορὰ αὐτοῦ καθ᾽ ὅλον τὸν δικαστικὸν ἀγῶνα ὑπῆρξεν ἀπροσδόκητος. Δὲν ἐφάνη διαλλακτικὸς τὸ παράπαν, οὐδ᾽ ἐζήτησε νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῶν

νομικῶν διατάξεων. Δὶς δὲ τὸ ἀττικὸν δίκαιον παρέσχεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς κατηγορίας· πρῶτον μὲν κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀνακρίσεως, ὅτε ἠδύνατο νὰ ἀπομακρυνθῇ τοῦ πατρίου ἐδάφους, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης ὕστερον, ἔπειτα δὲ κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀντιτιμήσεως, ὅτε ἠδύνατο νὰ προτείνῃ τὴν ποινὴν τῆς ἐξορίας. Ἀλλ' ὡς ὁ Β. ὀρθῶς παρατηρεῖ (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Kohler), τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Σωκράτης ἐπεδίωξε τὸν θάνατον. Πρώτιστον αὐτοῦ μέλημα ἐγένετο νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, ἃς διὰ παντὸς τοῦ βίου εὐηγγελίζετο εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ὁ δὲ θάνατος ἦτο εἰς αὐτὸν παντάπασιν ἀδιάφορος (σελ. 300 κ.ἑξ.).

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ἐν τῇ μικρᾷ *«περὶ τῶν Δηλίων»* διατριβῇ[1], ἐν ᾗ ἐρευνᾷ τὰ κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἡ ἑορτὴ αὕτη ἐτελεῖτο, τὴν αὐτὴν κρίσεως δύναμιν ἐπιδεικνύει ὁ Β. Τοῦ Robert τὴν γνώμην ἀντικρούων ἐνταῦθα διὰ λόγων λίαν πιθανῶν συμφωνεῖ πρὸς τοὺς διδάσκοντας ὅτι κατὰ μῆνα Θαργηλιῶνα ἡ εἰς Δῆλον θεωρία ἐπέμπετο, προτείνει δὲ νὰ ἀναγνωσθῇ *ἐπετηρὶς* ἐν τῷ παπύρῳ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας (54,7) ἀντὶ τοῦ *ἐπτετηρίς*, ὅπερ ἀνέγνωσαν ὁ Kenyon καὶ ὁ Wilcken· καὶ εἶναι ἡ πρότασις αὐτοῦ ἀναμφιλέκτως πολλῆς ἐπιστάσεως ἀξία.

Ἀλλὰ τὸ βιβλίον τοῦ Β. οὐχὶ μόνον γνῶσις τῶν πραγμάτων καὶ κρίσεως νηφαλιότης χαρακτηρίζει, ἀλλὰ καὶ γλώσσης εὐγένεια καὶ ἀκρίβεια καθόλου εἰπεῖν καὶ κάλλος λόγου καὶ ἐνάργεια παραστάσεως καὶ ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ τῶν ὑψηλῶν ἰδεωδῶν. Γίνονται δὲ καὶ αἱ ἀρεταὶ αὗται ἐν πάσῃ τοῦ βιβλίου σελίδι φανεραί, τὸν δ' ἐνθουσιασμὸν ἀρκεῖ νὰ δηλώσῃ καὶ μόνη τοῦ ἐπιλόγου ἡ κατακλείς, ἐν ᾗ ἐξαίρεται ὁ Σωκράτης ὡς ἰδεώδης τῆς ἠθικῆς διδάσκαλος, ὅστις ἐμαρτύρησεν ὑπὲρ τῶν μεγάλων αὐτοῦ ἀρχῶν. «Καὶ ὁ μὲν Σωκράτης», ἐπιλέγει ὁ Β. «ἀπέθανεν ὡς κακοῦργος ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τῆς δημοκρατουμένης πόλεως γενόμενος θῦμα τοῦ αἰωνίου ἀγῶνος τῶν ἐλευθέρων ἰδεῶν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὰ ξηρὰ δόγματα τῆς θρησκείας καὶ τοὺς ἀκάμπτους τῆς πολιτείας θεσμούς. Ἀλλὰ τὸ ἀδέκαστον καὶ ἀνώτατον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δικαστήριον τῆς ἱστορίας, ἐν ᾧ παρεδρεύουσιν ἑκάστοτε οἱ ἀριστεῖς τοῦ πνεύματος πάντων τῶν ἐθνῶν, ἠθῴωσε πανηγυρικῶς τὸν φιλόσοφον, κυρῶσαν δὲ ὁμοφώνως τὴν

[1] Ἐν Λιψίᾳ, 1921, Σελ. 18.

περὶ αὐτοῦ ἀψευδῆ ῥήτραν τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου οὐ μόνον ἀνεγνώρισε τὸν Σωκράτη ὡς σοφώτατον ἄνδρα, ἀλλὰ καὶ ἀνεκήρυξεν αὐτὸν ὕπατον τῆς ἠθικῆς διδάσκαλον καὶ μέγαν τῆς ἀνθρωπότητος εὐεργέτην».

Τοιοῦτον διὰ βραχυτάτων τὸ σοφὸν τοῦ Περικλέους Βιζουκίδου βιβλίον, οὗ τὴν μελέτην θερμῶς εἰς πάντας συνιστῶμεν τοὺς Ἕλληνας.

Haussleiter Johannes. Der Vegetarismus in der Antike. Berlin, Alfred Töppelmann 1935. 8ον. Σελ. 427*.

Ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ προκειμένῳ βιβλίῳ, ὅπερ περιλαμβάνεται ἐν τῇ σειρᾷ τῶν «Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten», ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ἄσαρκον, τὴν ἄψυχον δίαιταν παρὰ τοῖς Ἕλλησι μάλιστα καὶ τοῖς Ρωμαίοις. Ἀναζητεῖ δὲ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ ἀγχινοίας τὰ ἴχνη αὐτῆς πρῶτον μὲν ἐν τοῖς περὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων μύθοις, ἔπειτα δ' ἐν τῇ μαγείᾳ καὶ τῷ ἄλλῳ βίῳ τῶν κατὰ φύσιν ζώντων καὶ τῶν προηγμένων λαῶν. Λεπτομερέστερον διατρίβει περὶ τὰ διδάγματα τῶν φιλοσόφων τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα. Τὰ τῶν Ὀρφικῶν καὶ τῶν Πυθαγορείων καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν Κυνικῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος ἀνιχνεύει ὁ συγγραφεὺς κατὰ διέξοδον. Παραθέτει δὲ τὰς ἀντιλογίας τῶν περὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τῶν Στωικῶν, ἐπιφέρει δὲ τὰ κατὰ τὴν ἀνανέωσιν τῆς διαίτης ταύτης παρὰ τοῖς Νέοις πυθαγαρείοις καὶ τοῖς Νέοις πλατωνικοῖς, ἐν παρόδῳ δὲ παρακολουθεῖ τὰ κατὰ τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἀσάρκου διαίτης ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις. Ἐν παραρτήματι ποιεῖται λόγον περὶ τῆς διαίτης ταύτης καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἰατροῖς καὶ ἄλλοις.

Ἀλλὰ τὸ βιβλίον τοῦ Η. δὲν εἶναι μόνον ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ καὶ βαθυτέρα ἐξέτασις τῶν λόγων, τῶν ὑγιεινῶν, τῶν θρησκευτικῶν, τῶν φιλοσοφικῶν, οἵτινες ἤγαγον ἀρχῆθεν τοὺς ἀνθρώπους ἐπὶ τὴν δίαιταν ταύτην.

Καὶ τῆς μὲν παρὰ τοῖς Ὀρφικοῖς κρατησάσης ἀποχῆς ἀπὸ τῶν ἐμψύχων λόγον ὑπολαμβάνει ὁ συγγραφεὺς τὴν ἄσκησιν, ὡσαύτως δὲ τῆς παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις. Ἡ ψυχὴ διὰ τῆς διαίτης ταύτης καθαιρομένη κατ' αὐτοὺς καθίσταται μᾶλλον δεκτικὴ τῶν θείων ἀποκαλύψεων. Ἀλλ' ὁμολογεῖ ὁ Η. ὅτι καὶ ἄλλοι λόγοι συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς πίστεως ταύτης παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις, ἰατρικοὶ καὶ ἠθικοί, ἐν τοῖς πρώτοις τὸ δόγμα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ τὸ περὶ τῆς συγγενείας πάντων τῶν ἐμψύχων. Εἰς τὴν Ἀκαδημαϊκὴν σχολὴν λέγει ὅτι ἀνήκει ἡ τιμή, ὅτι ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δόγμα ἐξήτασε πρώτη τὴν ψυχολογίαν τῶν ζῴων, εἰς ἣν ἔπειτα καὶ ἄλλοι διέτριψαν ἐν Ἑλλάδι.

Οὕτω τὸ βιβλίον τοῦ Η., ὅπερ διακρίνει καὶ μέθοδος ἀκραιφνῶς ἐπιστημονική, εἶναι δὲ θησαυρὸς τῆς ἱστορικῆς γνώσεως τοῦ εἰρημένου ζητήματος καὶ ἅμα εὔστοχος ἐξέτασις τῶν λόγων, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ δόγματος τούτου, ἀποβαίνει ἀπαραίτητον βοήθημα τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου.

* Ἐδημοσιεύθη ἐν Λαογραφίᾳ 12, 1938.

Richard Pauli. Fichte als Politiker und als politischer Erzieher. Eine Auswahl aus seinen politischen Schriften. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart und Berlin, 1933. Σελ. 82*.

Ὁ *Fichte,* ὅσον ὀλίγοι τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, ἠσχολήθη περὶ τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ ζητήματα. Ὁ δὲ λόγος τοῦ πράγματος τούτου εἶναι, ὅτι τοῦ ἀνθρώπου τὴν μελέτην ἐθεώρει ὁ φιλόσοφος πολὺ ὑπερτέραν τῆς μελέτης τῆς φύσεως τῆς ἀψύχου.

Ἤδη τῷ 1793 ἐδημοσίευσεν ὁ Fichte δύο ἀξιολόγους διατριβὰς πολιτικοῦ περιεχομένου. Τούτων ἡ πρώτη ὑπερημύνετο τῆς *ἐλευθερίας τῆς σκέψεως* («Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas, die sie bisher unterdrückten»). Ἡ δὲ δευτέρα εἶχεν ὑπόθεσιν τὴν *Γαλλικὴν ἐπανάστασιν* («Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution»). Ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ μελέτῃ δικαιολογεῖ ὁ Fichte τὴν Γαλλικὴν ἐπανάστασιν ὡς μεταρρύθμισιν πολιτικήν.

Σπουδαιότεραι εἶναι αἱ συμβολαί, ὅσας ὁ φιλόσοφος συνετέλεσεν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν εἰρημένων ζητημάτων ἐν τῇ πραγματείᾳ περὶ τοῦ *φυσικοῦ δικαίου* («Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehrer»), ἥτις εἶδε τὸ φῶς τῷ 1796. Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ὁμιλεῖ πρῶτον ὁ Fichte περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἐκ τῆς ἰδέας δὲ ταύτης ὁρμώμενος ἔρχεται ἔπειτα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου. Τὸ δίκαιον διαστέλλει ὁ Fichte παντάπασι τῆς ἠθικότητος, θεωρεῖ δὲ αὐτὸ προϊὸν τῆς ἐξελίξεως τοῦ καλῶς νοουμένου συμφέροντος, ὅπερ ἐξασφαλίζει τὴν πολιτείαν. Ποιεῖται δὲ λόγον ἐνταῦθα καὶ περὶ τῆς ἰδέας *Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν,* ἧς τελικὸς σκοπὸς μέλλει νὰ εἶναι ἡ *αἰωνία εἰρήνη.*

Ἐπεξέτεινε δὲ περαιτέρω καὶ συνεπλήρωσε τὰς περὶ πολιτείας καὶ κοινωνίας σκέψεις αὐτοῦ ὁ Fichte ἐν ἄλλαις μελέταις, αἵτινες ἠκολούθησαν εἰς ταύτας, καὶ δὴ πρῶτον ἐν τῇ ἐπιγραφομένῃ «Geschlossener Handelsstaat» (1800), καὶ ἐν ἄλλῃ τινὶ πραγματείᾳ, ἔνθα ὁ λόγος περὶ ζητημάτων τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας («Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters», 1806).

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ «Νέον Κράτος» 1937 τεῦχος 3ον.

Ἐν τῇ πρώτῃ ὁμιλεῖ ὁ φιλόσοφος περὶ τῆς πολιτείας τοῦ μέλλοντος. Ὑπερμαχεῖ δὲ τοῦ *κρατικοῦ κοινωνισμοῦ,* οὗτινος εἶναι εἷς τῶν μεγάλων ἀντιπροσώπων. Πρυτανεύουσι ἐνταῦθα αἱ ἰδέαι, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐργάζηται, ἐὰν θέλῃ νὰ ζῇ, ὅτι ὁ ἐργαζόμενος πρέπει νὰ ἔχῃ τὰ ἀπαραίτητα εἰς τὴν ζωὴν ἐφόδια, τροφὴν κατάλληλον, ἔνδυμα καὶ ὑγιεινὴν κατοικίαν, ὅτι πτωχοὶ καὶ ὀκνηροὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ ὀρθῶς νοουμένῃ πολιτείᾳ, ὅτι πᾶσα ὀρθὴ πολιτεία ὀφείλει νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο. Ἥκιστα δὲ ὑγιὴς εἶναι ἡ ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ πολιτεία καθῆκον ἔχει διὰ νόμων νὰ προστατεύῃ τὸ παραδεδομένον καθεστώς, οἱονδήποτε ἂν εἶναι.

Ἡ δευτέρα τῶν εἰρημένων μελετῶν εἶναι περαιτέρω ἀνάπτυξις καὶ συμπλήρωσις τῶν ἐν τῇ πρώτῃ διδασκομένων· ὡσαύτως δὲ ἡ διατριβή, ἐν ᾗ ὁ λόγος περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοπατρίας («Patriotismus und sein Gegenteil» 1806).

Τὸν κολοφῶνα εἰς τὰ τοιαῦτα διδάγματα ἐπέθηκεν ὁ Fichte ἐν τοῖς περιωνύμοις *Λόγοις πρὸς τὸ Γερμανικὸν Ἔθνος* («Reden an die deutsche Nation»), οἵτινες ἐλέχθησαν ἐν Βερολίνῳ μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἰένης, ὑπὸ τὰ ὄμματα τῆς ξένης φρουρᾶς, κατὰ τὸν χειμῶνα 1807—1808.

Ἀφ' οὗ ἔδειξεν ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τῆς καταστροφῆς τὰς αἰτίας ὁ Fichte, προέτρεψε τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ πρὸς ἤρεμον ἐνατένισιν τῶν πραγμάτων καὶ εἰρηνικὴν πρὸς τοὺς πολεμίους διάθεσιν. Διέγραψε δ' ἔπειτα τὸν τρόπον, καθ' ὃν εἶναι δυνατὸν τὸ ἔθνος νὰ εὐδοκιμήσῃ. Ἀληθὴς παιδεία εἶναι πρὸς τοῦτο ἡ πρώτη βάσις, τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου δι' ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἡ κακία ὀφείλει νὰ πατάσσηται, ὡσαύτως δὲ ἡ πτωχεία. Πρέπει δὲ ἡ παιδεία νὰ γίνηται κοινὸν ἀγαθὸν τοῦ ἔθνους, οὐχὶ δὲ κτῆμα ὀλίγων ἀτόμων. Περιέλαβε δὲ τὰ κυριώτατα τῶν διδαγμάτων τούτων ὁ Fichte καὶ ἐν τοῖς ὕστερον ἐκδοθεῖσιν ἔργοις αὐτοῦ, ἐν οἷς ὁ λόγος περὶ τοῦ δικαίου (Rechtslehre, 1812) καὶ τῆς Πολιτείας (Staatslehre, 1813).

Ἀπάνθισμα ἐξαίρετον τῶν ἐν τοῖς συγγράμμασι τούτοις τοῦ Fichte ἐκτιθεμένων ἰδεῶν εἶναι τὸ ἀναγραφόμενον ἐνταῦθα βιβλίον τοῦ *Richard Pauli,* τοῦ γνωστοῦ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας καὶ ψυχολο-

γίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου. Περὶ τοῦ δικαίου, περὶ τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, περὶ τῆς πολιτείας, περὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς πολιτείας, περὶ τῆς πολιτείας καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν θρησκείαν, περὶ ἀγωγῆς, περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης καὶ κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, περὶ φιλοπατρίας, ταῦτα εἶναι τὰ κυριώτατα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, τηλαυγὲς δὲ πρόσωπον αὐτοῦ βραχεῖα εἰσαγωγή, ἥτις μετὰ σαφηνείας ἀξιοζήλου διαλευκαίνει πολλὰ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ζητημάτων.

Διὰ τὰς ἀρετὰς ταύτας συνιστῶμεν τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκθύμως εἰς πάντας τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰ εἰρημένα προβλήματα.

ΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑΙ ΠΟΙΗΣΕΙΣ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΚΑΤΟΣΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ ΨΑΛΜΟΝ*

Ὑπόθεσις τοῦ ψαλμοῦ.

Τῶν Ψαλμῶν οἱ μὲν εἶναι ὕμνοι εἰς τὸν Θεὸν τὸν δημιουργήσαντα καὶ διέποντα τὸ πᾶν, οἱ δ' εὐχαριστίαι τῶν εὐχομένων πρὸς αὐτὸν ὑπὲρ ἀγαθῶν, ὧν ἐγένετο εἰς αὐτοὺς αἴτιος, ἄλλοι δὲ ἱκεσίαι πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ συμφορῶν, ἐν αἷς ἔχονται, ἢ διαφυγὴν ἀπὸ ἐπικρεμαμένου τινὸς κινδύνου, ἄλλοι δὲ πάλιν εἶναι δεήσεις μετανοίας καὶ αἰτήσεις συγγνώμης ὧν ἥμαρτον, εἶναι δέ τινες αὐτῶν καὶ διδακτικοὶ καὶ οἱ καλούμενοι μεσσιακοί [1].

Εἰς τὴν πρώτην τῶν κατηγοριῶν τούτων, ἤτοι εἰς τοὺς ὕμνους, καταλέγεται καὶ ὁ ἑκατοστὸς τρίτος ψαλμός [2], ὅστις ἐκ τῶν ἀριστοτεχνημάτων ὧν τῆς λυρικῆς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως ἔχει ὑπόθεσιν τὰ περὶ τῆς συστάσεως, διακοσμήσεως καὶ ἐπιτροπεύσεως τοῦ παντός. Ὁ ποιητὴς αὐτοῦ ὑμνεῖ τὸν Θεὸν ὅτι δύναμιν καὶ σοφίαν κεκτημένος καὶ ἀγαθὸς ὢν ἐδημιούργησε τὸν κόσμον τελεώτατόν τι χρῆμα πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ ὅλου συντεταγμένον καὶ οὐδέποτε παύεται θαυμαστήν τινα περὶ αὐτοῦ ἐπιδεικνύων πρόνοιαν.

Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τοῦ ὕμνου διαγράφουσιν ἤδη οἱ Ἕλληνες ἑρμηνευταί. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐπιγράφων αὐτὸν «ἐπὶ τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως» παρατηρεῖ ὅτι ὁ ψαλμῳδὸς «διδάξας διὰ τοῦ προλαβόντος ψαλμοῦ τὸν προελθόντα τῇ πίστει λαὸν τοὺς ὕμνους ἀναφέρειν τῷ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1899. Ἡ δ' ἑρμηνεία γίνεται ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου.

[1] Πρβλ. καὶ *Hupfeld* 4, σελ. 424 κ.ἑξ. καὶ *Schultz* (Strack-Zöckler VI) σελ. 297 κ.ἑξ.

[2] Ἐν τῷ ἑβραϊκῷ κειμένῳ φέρεται ὁ ψαλμὸς οὗτος ὡς ἑκατοστὸς τέταρτος. Ἀλλ' ἡ τῶν Ο' μετάφρ. ἑνοῦσα τοὺς ψαλμοὺς 9 καὶ 10 εἰς ἕνα (ἑνοῖ δὲ αὕτη, ὡς γνωστόν, καὶ ψ. 114+115, διαιρεῖ δὲ τὸν 116 [1-9, 10-19] καὶ 147 [1-11, 12-20]) ἀριθμεῖ αὐτὸν ὡς ἑκατοστὸν τρίτον.

Θεῷ διὰ τῶν παρόντων διδάσκει καὶ τῆς κατὰ πάντων προνοίας αὐτοῦ ὅσον τὸ χρῆμα δείκνυσιν· ὅτι οὐ μόνον τῶν ἐπουρανίων καὶ ἀερίων τίθεται πρόνοιαν, ἀλλὰ γὰρ καὶ τῶν ἐπιγείων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς σμικροτάτων, ὡς μηδὲ τῶν πάνυ εὐτελεστάτων ζῴων ἀμελεῖν, ἀλλὰ καὶ τούτων προνοεῖν». Καὶ ὁ Χρυσόστομος δὲ βραχύτατα καὶ εὐστοχώτατα διδάσκει ὅτι «ἡ τοῦ παναγίου Πνεύματος χάρις τὰς κοινὰς εὐεργεσίας ἐνταῦθα διέξεισι καὶ δείκνυσι ποιητὴν ἁπάντων ὁμοῦ καὶ πρύτανιν τὸν τῶν ὅλων Θεόν». Ὁμογνωμονοῦσι δὲ πρὸς ἐκείνους ὁ Καλβῖνος, καθ' ὃν ὁ ποιητὴς «in mundi opificio et naturae ordine vivam sapientiae, potentiae et bonitatis Dei imaginem depingens ad eum laudandum hortatur», ὁ Λούθηρος, καθ' ὃν ὁ ψαλμὸς εἶναι «Lob Gottes aus dem Buche der Natur»[1], καὶ πάντες που οἱ νεώτεροι ἑρμηνευταί. Ὁ Rudinger ἐπιγράφει τὸν ὕμνον «φύσεως μουσεῖον»[2], ὁ δὲ Geier «schola naturae»[3]. Θαυμαστὸν δὲ φαίνεται ὅτι ὁ Hengstenberg νομίζων ὅτι τοιαύτη ὕμνου ὑπόθεσις δὲν ἁρμόζει εἰς τοὺς ἱεροὺς ὑμνῳδοὺς ἀντέχεται τῆς γνώμης ὅτι κύριος τοῦ ψαλμοῦ σκοπὸς εἶναι ἡ περὶ ἀπωλείας τῶν ἀσεβῶν εὐχή[4], ἧς ὅμως ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ ὁδοῦ πάρεργον μᾶλλον γίνεται μνεία.

Ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς φύσεως καὶ τῇ τῶν δημιουργημάτων ἀριθμήσει ἀκολουθεῖ ὁ ποιητὴς τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Γένεσιν 1, 2-2, 3, διὸ καὶ εἰκότως ἐλέχθη ὅτι ὁ ὕμνος οὗτος εἶναι ποιητικὸν εἰς τὰ περὶ τῆς δημιουργίας ὑπόμνημα[5].

Διαίρεσις τοῦ ψαλμοῦ.

Ὁ Köster[6], εἰς ὃν ἀκολουθεῖ ὁ Hengstenberg[7], ὡς ἐν παντὶ ποιήματι τῆς Π. Δ., ἀναζητεῖ καὶ ἐνταῦθα κανονικὴν εἰς στροφὰς διαίρεσιν. Νομίζων ὅτι ὁ 18 στίχος οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὰ ἡγού-

[1] Ἐν τῇ μεταφρ. τῆς Π. Δ. Ὡσαύτως καὶ ὁ *Schultz* σελ. 223.
[2] Liber Psalm. paraphr. latina ect. 1580—81.
[3] Comment. in Psalmos Dav.[2] Lipsiae 1681.
[4] Comment. über die Psalmen 4, σελ. 126.
[5] *Hupfeld* 4, σελ. 90. Ὁ *Delitzsch* χαρακτηρίζει τὸν ὕμνον ὡς «Echo der Schöpfungsgeschichte» 2, σελ. 81.
[6] Die Psalmen nach ihrer stroph. Anordnung übersetzt ect. Königsb., 1837.
[7] 4, σελ. 125.

μενα καὶ τὰ ἑπόμενα σχέσιν, ἀλλὰ κεῖται καθ' αὑτόν, διαιρεῖ μὲν τὸν ψαλμὸν εἰς στροφὴν καὶ ἀντιστροφὴν συγκειμένην ἑκατέραν ἐκ 17 στίχων, διακρίνει δ' ἐν ἑκατέρᾳ αὐτῶν ἐλάσσονας περιόδους κατὰ θαυμαστόν τινα τῷ ὄντι τρόπον ἀνταποκρινομένας πρὸς ἀλλήλας ὡς ἑξῆς. α) 1. 4. 4. 3. 5. 1 — β) 5. 3. 4. 4. 1, ἤτοι στίχ. 1. 2 – 5. 6 – 9. 10–12. 13-17. 18. 19–23, 24–26. 27–30. 31–34. 35. Ἀλλὰ τοιαύτη τις διαίρεσις θὰ ἦτο ἐσχάτως ἐπιτετηδευμένη, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Hengstenberg ὁμολογεῖ[1], εἶναι δὲ καὶ ἐσφαλμένη, ὡς δι' ἀνεξελέγκτων λόγων ἀπέδειξεν ὁ Hupfeld παρατηρήσας ἐν ἄλλοις ὅτι ὁ στίχος 5 ἀδύνατον νὰ συναριθμηθῇ εἰς πρώτην τινὰ περίοδον (στίχ. 2–5), διότι δι' αὐτοῦ ἄρχεται νέος λόγος περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς γῆς, ἔπειτα δὲ ὁ στίχος 13 ἀνάγκη νὰ ἀριθμηθῇ μετὰ τῶν στίχων 10–12, ἔνθα ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς ἀρδεύσεως τῆς γῆς, προσέτι δὲ ὅτι ὁ στίχος 18 ἔχει ἀναντιλέκτως πρὸς τὰ ἡγούμενα σχέσιν[2].

Ὁ δὲ Hitzig ὁμολογῶν ὅτι ἐν τῷ ψαλμῷ, ὡς πρόκειται νῦν εἰς ἡμᾶς, οὐδεμία κανονικὴ εἰς στροφὰς διαίρεσις εἶναι δυνατὴ νομίζει ὅτι οὗτος συνέκειτο τὴν ἀρχὴν ἐξ εἴκοσι καὶ τεσσάρων στίχων, ἤτοι 1–7. 9. 13–14. 16–17. 19–20. 22. 24. 25–27. 29. 31. 33–35 καὶ διῃρεῖτο εἰς ἓξ τετραστίχους περιόδους 1–4.—5. 6. 7. 9.—13. 14. 16. 17.—19. 20. 22. 24.—25. 27. 28. 29.—30. 33. 34. 35, οἱ δὲ λοιποὶ στίχοι 8. 10–12. 15. 18. 21. 23. 26. 30. 32 ὑπὸ μεταγενεστέρας χειρὸς ἐν τῷ μετωπίῳ γραφέντες εἰσήχθησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὸ ἔδαφος[3]. Ἀλλὰ καὶ ἡ γνώμη αὕτη τολμηρὰ εἰς ὑπερβολὴν καὶ ἀπίθανος οὖσα ἐλέγχεται ἀπροσδιόνυσος.

Ὁ δὲ Delitzsch διαιρεῖ τὸν ψαλμὸν εἰς 7 περιόδους, ὧν αἱ πλεῖσται ἀποτελοῦνται ἐκ 5 στίχων, ἤτοι 1–4. 5–9. 10–14. 15–18. 19–23. 24–30. 31–35[4]. Ἀλλ' ἡμεῖς κρίνοντες ὅτι οἱ μὲν στίχοι 10–18, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῶν προϊόντων τῆς γῆς καὶ τῆς τροφῆς τῶν ζῴων, πρέπει νὰ ἀποτελέσωσι μίαν περίοδον, οἱ δὲ στίχοι

[1] Αὐτόθι σελ. 126. «Aus allem diesem erhellt, dass die Anordnung hier eine besonders künstliche ist, künstlicher wie wir sie bis jetzt bei einem anderen Psalm vorgefunden haben, so künstlich—, dass viele, solche nämlich, die sich nicht die Mühe nehmen, sorgfältig nachzuweisen, sich sträuben werden, sie anzuerkennen.
[2] 4, σελ. 92 κ.ἑξ.
[3] 2 σελ. 283.
[4] 2, σελ. 81 κ.ἑξ.

27–30, ἐν οἷς ᾄδεται εἰδικώτερον ἡ περὶ τῶν ὄντων πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ἀνάγκη νὰ χωρισθῶσιν ἀπὸ τῶν προηγουμένων, μᾶλλον προσήκουσαν πρὸς τὸν νοῦν τοῦ ὅλου νομίζομεν τὴν ἑξῆς διαίρεσιν.

Στίχ. 1–4. Περὶ τῶν ἔργων τῆς πρώτης καὶ δευτέρας ἡμέρας· στίχ. 5–9 περὶ τῶν πρώτων ἔργων τῆς τρίτης ἡμέρας· στίχ. 10–18 περὶ τῶν λοιπῶν ἔργων τῆς τρίτης ἡμέρας στίχ. 19–23 περὶ τῶν οὐρανίων φωστήρων· στίχ. 24–26 περὶ τῶν θαλασσίων ζῴων στίχ. 27–30 περὶ τῆς συντηρήσεως τῶν ὄντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ· στίχ. 31–35 εὐχή, ἵνα ὁ Θεὸς δοξάζηται δι' ὅσα ἐποίησεν, ἀφανισθῶσι δὲ οἱ ἀσεβεῖς ἐκ τῆς γῆς.

Τὸ ὕφος τοῦ ψαλμοῦ καὶ ὁ ποιητὴς αὐτοῦ.

Ὀλίγα ποιήματα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ τῶν Ἑβραίων ποίησις ἁμιλλώμενα πρὸς τὸ προκείμενον κατὰ τὸν πλοῦτον τῶν νοημάτων, τὸ ὕψος τῆς γλώσσης καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν εἰκόνων. Τῶν ἀρχαιοτέρων τις ἑρμηνευτῶν τῶν Ψαλμῶν, ὁ Ἀμυράλδος[1], τὴν τέχνην καὶ τὸ ὕψος αὐτοῦ θαυμάσας οὐδαμῶς ὤκνησε νὰ προκρίνῃ πασῶν τῶν ᾠδῶν τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ποιήσεως. Ἡμεῖς εὐλαβούμεθα νὰ προβῶμεν ὅσον ὁ εἰρημένος σοφός, εὑρίσκοντες δὲ τὸν ψαλμὸν ἀληθῶς θεσπέσιον ὁμολογοῦμεν ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτοῦ αἴρεται ἐνιαχοῦ εἰς οἷον ὕψος ἤρθησαν οἱ δαιμονιώτατοι τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν.

Ἡ ἀκρίβωσις τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐποιήθη ὁ ὕμνος, εἶναι πολὺ δυσχερής· ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ φερομένων ἀραμαϊσμῶν (ʿᵒphî στίχ. 12· πρβλ. καὶ ἀραμ. τεμάχ. Δαν. 4, 9, 11, 18. καὶ šibbēr, στίχ. 27) θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι εἶναι προϊὸν μεταγενεστέρων χρόνων. Καὶ περὶ τοῦ ποιητοῦ δὲ οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν βέβαιον. Παρὰ τοῖς Ο' ἐπιγράφεται ὁ ψαλμὸς «Τῷ Δαβίδ», ἀλλ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη λείπει ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου καὶ ἄδηλον εἶναι ἂν ὑπῆρχεν ἐν αὐτῷ ἢ ὕστερον προσετέθη.

---

[1] Mos. Amyraldus, Paraphr. in Ps. Dav. cum annot et argumentis[2] 1769.

Ἑρμηνεία.

Στίχ. 1—4.

1 *Εὐλόγει, ψυχή μου, τὸν Κύριον!*
Κύριε ὁ Θεός μου, ἐμεγαλύνθης σφόδρα!
Δόξαν καὶ μεγαλοπρέπειαν εἶσαι ἐνδεδυμένος,
2 *φῶς περιβάλλεσαι ὡς ἱμάτιον.*
Ὁ ἐκτείνων τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ σκηνήν·
3 *ὁ στεγάζων εἰς τὰ ὕδατα τὰ ὑπερῷα αὐτοῦ·*
ὁ νέφη ἔχων ὄχημα αὐτοῦ,
ὁ περιπατῶν ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων·
4 *ὁ ποιῶν ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα*
καὶ λειτουργοὺς αὐτοῦ πῦρ φλέγον.

Μεγαλοπρεπεστάτη εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ὅστις παρίσταται φῶς μὲν ἔχων περίβλημα, ἀνάκτορον δὲ τεθεμελιωμένον ἐν τοῖς ὕδασι τοῦ οὐρανοῦ, νεφέλας δὲ καὶ ἀνέμους καὶ κεραυνὸν καὶ τἆλλα στοιχεῖα ὑπηρέτας αὐτοῦ.

Στίχ. 1. Τὸ bērakh ἴσα δύναται πρὸς τὸ εὖ λέγειν, εὐλογεῖν, εὐφημεῖν, ὑμνεῖν, αἰνεῖν (ὡς ἐνταῦθα· πρβλ. καὶ Γεν. 27, 4. 7, 10. Ἀριθ. 6, 23 καὶ ἀλλ.), ἀλλαχοῦ δὲ σημαίνει τὸ ἀσπάζεσθαί τινα (Γεν. 47, 10). Γίνεται δ' ἔστιν ὅτε χρῆσις αὐτοῦ καὶ ἀντὶ τοῦ qillēl =βλασφημεῖν, καταρᾶσθαι, κατ' εὐφημισμὸν (Ἰὼβ 1, 5, 2, 5. Πρβλ. καὶ τὰ ἑλλ. ὑμνεῖν=βλασφημεῖν [Πλάτ. Πολ. Ι, 329 Β καὶ ἀλλ.] καὶ χαιρέτω=ἐρρέτω).

Nephesch (λέξις καὶ εἰς τὰς ἄλλας Σημιτ. γλώσσας κοινή, φοιν., ἀραβ., ἀραμ., σαβ., αἰθιοπ., ἀσσυρ., ἐκ ῥήμ. naphasch=πνεῖ) εἶναι ἡ πνοὴ (Ἰὼβ 41, 13), τὸ μύρον (Ἠσ. 3, 20), ἔπειτα ἡ ψυχὴ (anima) ὡς ζωοποιὸν στοιχεῖον, οὗ φορεὺς εἶναι τὸ αἷμα (Λευϊτ. 17, 11. Δευτ. 12, 23. Θρήν. 2, 12 «ψυχὴν ἐκχεῖν»· πρβλ., Ὁμ. Ἰλ. Ξ, 518 «ψυχὴ δὲ κατ' οὐταμένην ὠτειλὴν ἔσσυτ' ἐπειγομένη»· Π, 505 «τοῖο δ' ἅμα ψυχήν τε καὶ ἔγχεος ἐξέρυσ' αἰχμήν», Γεν. 37, 21 «ψυχὴν πατάσσειν»· πρβλ. Εὐριπ. Τρῳ. 1234 «ψυχὴν σέθεν ἔκτεινε»), καὶ ἡ ψυχὴ (animus) ὡς ἕδρα τῆς νοήσεως (Γ' Βασιλ. 20, 4. Ψ. 138,

14. Παρ. 19, 2), τῶν συναισθημάτων (ὡς ἐνταῦθα· πρβλ. καὶ Γ' Βασιλ. 1, 15. Ἆσμα ᾀσμ. 1, 7. Ψ. 41, 3 καὶ ἄλλ.) καὶ τῆς βουλήσεως (Γεν. 23, 8. Δ' Βασιλ. 9, 15). Πρβλ. καὶ lebh καὶ rû^{a}ch ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὰ ἑλλην. θυμός, ἦτορ, καρδία, φρήν, πραπίδες. Δηλοῖ δὲ ἡ λέξις καὶ τὸ ψυχῆς μετέχον (Ἠσ. N. 10, 28 καὶ ἄλλ.).

Bar^{a}khî naphschî.—«Ἐγκελεύεται ἑαυτῷ δοξολογεῖν τὸν Θεὸν» Ἡρακλεώτης ἐν ὑπομνήματι.—Πρβλ. καὶ ἀρχὴν 102 ψαλμοῦ. Ὁμοία παρακελεύσεως χρῆσις καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ποιητικῷ λόγῳ. Πρβλ. Πινδ. Πυθ. 3, 61

μή, φίλα ψυχά, βίον ἀθάνατον σπεῦδε·

Ὀλυμπ. 1, 3.

εἰ δ' ἄεθλα γαρύειν
ἔλδεαι, φίλον ἦτορ,

2, 98.

ἔπεχε νῦν σκοπῷ τόξον, ἄγε θυμέ, τίνα βάλλομεν καὶ Ὁμ. Ὀδ. υ, 18 καὶ εἴ τι ἄλλο.

Ēth σημεῖον τῆς αἰτιατ. πτώσεως προσδιορίζον μάλιστα ἔναρθρα ἢ κύρια ἢ ἐν συντάξει κείμενα ὀνόματα. Ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις ἐτίθετο καὶ πρὸ ὀνομαστικῆς εἰς ἔμφασιν (Δαν. 9. 13 καὶ ἄλλ.).

Τὸ ὄνομα Ἰαβέ, οὗ γίνεται χρῆσις ἐνταῦθα, φερόμενον καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Μέσα εἶναι τὸ κυριώτατον τοῦ Θεοῦ παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις[1], χαρακτηρίζεται δὲ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄνομα (hasch-schem Λευϊτ. 24, 11). Ἀμφίλογος εἶναι ἡ προφορὰ αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ 1520 μάλιστα ἐκράτησεν ἡ προφορὰ *Ἰεχωβὰ* (Böttcher, Ausführl. Lehrb. d. hebr. Sprache, hrsg. von Mühlau 1, σελ. 49), ἥτις ὅμως εἶναι γραμματικῶς ἐσφαλμένη, διὸ καὶ ἐπολεμήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Μερκήρου, τοῦ Δρυσίου καὶ τοῦ Καπέλλου. Πολλῷ πιθανωτέρα εἶναι ἡ προφορὰ Jahve, *Ἰαβέ*, ἣν παραδίδει ὁ Θεοδώρητος ὡς σαμαρειτικήν, διότι αὕτη καὶ γραμματικῶς εἶναι κανονική, ἐξηγοῦνται δὲ δι' αὐτῆς καὶ οἱ

[1] Ἄδηλον ἐὰν τὸ ὄνομα τοῦτο τοῦ Θεοῦ ἦτο καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς ἐν χρήσει. Ἀπόπειραι πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος ἐγένοντο πολλαί. Πρβλ. *Baudissin*, Studien 1, 223 κ.ἑξ.—*Kuenen*, Volksrel. u. Weltreligion 309 κ.ἑξ.—*Halévy*. Revue des Études Juives 9, 168 κ.ἑξ.—Philippi, Zeitschr. f. Völkerpsychol. 14, 175 κ ἑξ.—*Winckler*, Altoriental. Forschungen, 1893, 16.—Ὁ *Max Müller* νομίζει ὅτι Ἰαβὲ ἐν τοῖς πρὸ τοῦ Μωυσέως χρόνοις ἤδη ἦτο κοινὸς τῶν Χαναναίων Θεός. (Asien u. Europa nach altägypt. Denkmälern, 1893 312 κ.ἑξ.).

συντετμημένοι τοῦ ὀνόματος τύποι (ἐν τέλει ὀνομάτων jahu ἀντὶ jahv, jā, ἐν ἀρχῇ δὲ jeho ἀντὶ jehav=jahv).

Παράγεται δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ τοῦ ῥήμ. havā (ἀρχ. τύπου τοῦ hajā) καὶ δὴ ἐκ τοῦ μέλλοντος τῆς συζυγίας κάλ. (Πρβλ. Ἐξόδ. 3, 14 ehjè '^{a}scher ehjè=«ἐγώ εἰμι ὁ ὤν» O') καὶ δηλοῖ τὸν Θεὸν τὸν ὄντα. Κατ' ἄλλους, ἐπειδὴ τὸ havā ἴσα δύναται πρὸς τὸ γίγνεσθαι, εἰσέρχεσθαι, δηλοῖ τὸ ὄνομα τὸν εἰσερχόμενον εἰς τὸν κόσμον, τὸν ἀποκαλυπτόμενον Θεὸν (Gesen. Hebr. u. Aram. Handwört.[12], σελ. 296). Ὁ δὲ Κληρικὸς καὶ ὁ Schrader νομίζουσιν ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ τῆς συζυγίας ἱφεὶλ τοῦ ῥήμ. hajā, ἥτις οὐδαμοῦ φέρεται, παραγόμενον δηλοῖ τὸν εἰς τὸ εἶναί τι καλοῦντα Θεόν, τὸν δημιουργόν.

Ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις ἀπέφευγον οἱ Ἰουδαῖοι νὰ προφέρωσι τὸ ὄνομα τοῦτο τοῦ Θεοῦ (Πρβλ. Ἰωσ. Ἰουδ. ἀρχ. XII, 5, 5. Φίλ. Βίος Μωσ. III, 25. Μίσνα, Berachoth, 9, 5 καὶ ἄλλ.), ὡς δηλοῦν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, καὶ δὴ κατὰ παρερμηνείαν τῆς γνωστῆς ῥήσεως τοῦ Λευϊτικοῦ 24, 16 (v^{e}noqebh schem J^{e}hova môth jûmath= «ὀνομάζων δὲ ὄνομα Κυρίου θανάτῳ θανατούσθω» O', ἔνθα τὸ ὀνομάζειν δηλοῖ τὸ βλασφημεῖν, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ 11 καὶ 15 στίχου τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου). Διὰ τοῦτο δ' ἐφωνηέντιζον καὶ προέφερον αὐτὸ ^{a}donaj (adon=κύριος) συνδεδεμένον δὲ μετὰ τοῦ '^{a}donaj ἐφωνηέντιζον καὶ προέφερον '^{e}lohîm· (πρβλ. Herzog. Real-Encykl. f. Prot. Theol.[3], ἐν λέξει Jehova).

Elohim.—Πληθ. τοῦ ὀνόμ. '^{e}lôach, ὅπερ εὕρηται καὶ ἐν τῇ ἀραμ., τῇ ἀραβ., τῇ σαβ. (πρβλ. D. H. Müller, Actes du 6^{me} Congrés des Orientalistes à Leide II, 1, 465 κ. ἑξ.) ἐκ ῥίζ. 'alah παραγόμενον δηλοῖ τὸν φόβον (Delitzsch, Gen.[4], σελ. 57 κ.ἑξ.), ἔπειτα τὸ ἀντικείμενον τοῦ φόβου. Σημαίνει δὲ τὸ ὄνομα ἐν μὲν τῷ ἑνικῷ πάντα θεὸν (Δευτ. 11, 37. Β' Παραλ. 32, 15) καὶ τὸν Θεὸν τῶν Ἰσραηλιτῶν (Δευτ. 32, 15. Ἀββ. 3, 3. Ψ. 99, 22. Παρ. 30, 5 καὶ 40^{κις} ἐν τῷ βιβλίῳ Ἰώβ), ἐν δὲ τῷ πληθ. δηλοῖ τοὺς ἐθνικοὺς θεοὺς (Ἐξόδ. 12, 12 καὶ ἄλλ.) καὶ εἴδωλα θεῶν (Γεν. 31, 30. 32 καὶ ἄλλ.) καὶ (ἐν σημασίᾳ ἑνικοῦ, ἥτις εἶναι μεταγενεστέρα) τὸν ἀληθῆ Θεὸν τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐνάρθρως (Γεν. 5, 22. 6, 9 καὶ ἄλλ.) καὶ ἀνάρθρως (ὡς ἐνταῦθα· πρβλ. καὶ Γεν. 1, 1. 3, 4 καὶ ἄλλ.). Λέγεται δὲ οὕτω καὶ περὶ εἰδώλων θεῶν (Ἐξόδ. 32, 1) καὶ περὶ τῆς Ἀστάρτης τῆς θεᾶς

τῶν Φοινίκων (Γ' Βασιλ. 11, 5) καὶ περὶ τοῦ διὰ τῆς νεκρομάντιδος ἐκείνης ἀναχθέντος εἰδώλου τοῦ Σαμουὴλ (Α' Βασιλ. 28, 13).

Τὸ δαγὲς τοῦ me'odh συνδετικὸν (conjunctivum) διὰ τὸν γνωστὸν κανόνα 'athê merachîq, καθ' ὃν διὰ ρυθμικοὺς λόγους λαμβάνει d. forte ἡ πρώτη συλλαβὴ λέξεως, ἧς προηγεῖται ἄλλη λήγουσα εἰς κάμες καὶ τονιζομένη ἐπὶ τῆς παρεσχάτης συλλαβῆς (mil'el· πρβλ. Baer-Delitzsch, Liber Psalm. σελ. 115, Gesen., Hebr, Gramm.[26], σελ. 20 κ.ἑξ.).

2 ἡμιστίχ. Hôdh vehadar labaschta.—Οἱ Ο' μεταφρ. «ἐξομολόγησιν καὶ μεγαλοπρέπειαν (Β. εὐπρέπειαν) ἐνεδύσω», ὁ Σύμμαχος «ὕμνον καὶ εὐδοξίαν ἠμφιάσω», ἡ Vulgata «confessionem et decorem induisti».

Hôdh εἶναι ἡ αἴγλη, ἡ δόξα, τὸ μεγαλεῖον, λέγεται δὲ οὐ μόνον περὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ βασιλέων (Δαν. 11, 21. Α' Παραλ. 29, 25). Τὸ δὲ labasch κεῖται μεταφορικῶς. Οὕτω καὶ «αἰσχύνην ἐνδύεσθαι» (Ἰὼβ 8, 22· πρβλ. καὶ Ὁμ. Ἰλ. Α, 149 «ἀναιδείην ἐπιειμένε»), «δικαιοσύνην ἐνδύεσθαι», Ψ. 108, 29 καὶ «ἕως οὗ ἐνδύσησθε δύναμιν ἐξ ὕψους» (Λουκ. 24, 49· πρβλ. καὶ Ὁμ. Ὀδ. ι, 214. «μεγάλην ἐπιειμένοι ἀλκήν»). Πρὸς τὸν νοῦν πρβλ. Ψ. 93, 1 «Κύριος ἐβασίλευσεν εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο· ἐνεδύσατο Κύριος δύναμιν καὶ περιεζώσατο· καὶ γὰρ ἐστερέωσε τὴν οἰκουμένην, ἥτις οὐ σαλευθήσεται». Τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ ἐκφαίνεται κατὰ ταῦτα ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ. Πρβλ. καὶ Ψ. 18, 1 «οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα» καὶ Ρωμ. 1, 20 «τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης».

Στίχ. 2.—Καὶ ἐν τῇ Κ. Δ. παρίσταται ὁ Θεὸς «φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὃν εἶδεν οὐδεὶς ἀνθρώπων, οὐδὲ ἰδεῖν δύναται» Α' Τιμ. ς' 16. Πρβλ. Ἀποκαλ. α', 13 κ.ἑξ.

«Ἀλλὰ τί φής, ὦ Δαβίδ; Ὁ εὐαγγελιστής φησιν ὅτι αὐτὸς ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, ὁ δὲ Παῦλος ὅτι φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον· σὺ περιβεβλῆσθαι τὸ φῶς αὐτὸν φῂς ὡς ἱμάτιον. Ὁρᾷς ὅτι κἂν προφήτης ᾖ τις, κἂν εὐαγγελιστής, κἂν ἀπόστολος, οὐ δύναται περιδράξασθαι τῆς σαφηνείας,

ἀλλ' ἀπὸ τῶν παρ' ἡμῖν ὀνομάτων ἀναβαίνοντες κατὰ μικρὸν ἀμυδράν τινα παριστῶσιν ἔννοιαν τῆς ἀρρήτου δόξης ἐκείνης· ἐπειδὴ γὰρ αὐτό τί ποτέ ἐστι τὴν οὐσίαν οὐκ ἴσασιν, ἀπὸ τῶν παρ' ἡμῖν λαμπρῶν φιλονεικοῦσιν ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς ὡς οἷόν τε». Εὐσέβιος.

Φῶς περιβάλλεσαι ὡς ἱμάτιον· πρβλ. καὶ Ἰλ. Ε. 186 «νεφέλῃ εἰλυμένος ὤμους», Horat. carm. I, 2 31. «nube candentes humeros amictus augur Apollo».

Ἐν παρόδῳ εἰρήσθω ὅτι ἐν τῇ ἑλληνικῇ ποιήσει εἶναι ὁ Ὄλυμπος, ἔνθα τὰ μέγαρα τῶν θεῶν, φωτὸς ἀνάπλεως· πρβλ. τὸ ὁμηρικὸν «αἰγλήεις Ὄλυμπος» (Ἰλ. Α, 532. Ν, 243. Ὀδ. υ, 103) καὶ τὸ Σοφόκλειον περὶ τοῦ Διὸς

ἀγήρως δὲ χρόνῳ δυνάστας
κατέχεις Ὀλύμπου
μαρμαρόεσσαν αἴγλαν (Ἀντιγ. 608 κ.ἑξ.).

Ἐν δὲ τοῖς ὕμνοις τῆς Ριγβέδας παρίσταται ὁ ὕψιστος τῆς ἰνδικῆς θρησκείας Θεός, ὁ Varuna, ὅστις ἐχώρισε τὸν οὐρανὸν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ διέταξε τὰ πάντα σοφῶς ἐν τῷ κόσμῳ, ὑπὸ φωτὸς περιλαμπόμενος («Varuna a revêtu sa cuirasse d'un or éclatant et pur; des rayons de lumière l'environnent de toute part» Biblioth. Internat. universelle. I Poésie lyrique 1. Inde - Rig - Veda, Paris, 1881, Sect. I, Lect. 2, hymn. VI. 13, καὶ Bohnenberger, Der altindische Gott Varuna nach den Liedern des Rig-Veda, Tübingen 1893).

Ṡalmā κατ' ἀναγραμματισμὸν ἀντὶ śimlā. Συνώνυμα ἔχει τὸ beged, kesûth καὶ lebûsch.

2 ἡμιστιχ. Notè schamajim kajjeri'ā.—Οἱ Ο' μεταφρ. «ἐκτείνων τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν» καὶ ἡ Vulg. «sicut pellem», ἤτοι ὡς παραπέτασμα ἢ ὡς σκηνήν· (πρβλ. Ἡσ. 40, 22 «ὁ ἐκτείνας τὸν οὐρανὸν ὡς παραπέτασμα καὶ διατείνας ὡς σκηνὴν εἰς οἴκησιν»). Κυριολογεῖται δὲ ἡ jeriā περὶ τῶν παραπετασμάτων τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου (Ἐξόδ. 26, 1 κ. ἑξ. 36, 8 κ. ἑξ. Β' Βασιλ. 7, 2) καὶ περὶ τοῦ δέρματος, ἐξ οὗ κατεσκευάζοντο αἱ σκηναὶ (Ἱερ. 4, 20. 49, 29), δηλοῖ δὲ κατὰ συνεκδοχὴν καὶ αὐτὴν τὴν σκηνήν, ὡς ἐν Ἀββ. 3, 7, ἔνθα κεῖται ἐκ παραλλήλου μετὰ τοῦ ōhel. Ἔχει δὲ ὁ ποιητὴς ἐνταῦθα

προφανῶς τὸ ἔργον τῆς δευτέρας ἡμέρας τῆς δημιουργίας ὑπ' ὄψει, τὴν κατασκευὴν τῆς raqi^{a}', ἥτις χωρίζει τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ὕδατα ἀπὸ τῶν ἐπὶ γῆς (Γεν. 1, 6-8).

Περιγράφεται δὲ ὁ οὐρανὸς καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Π. Δ. ἐν ποιητικῷ λόγῳ ὡς παραπέτασμα, ὅπερ ἡπλώθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ('Ησ. 40, 22. 45, 12. 'Ιερ. 10, 12 κ.ἑξ. Σ. Σειρὰχ 43, 12 «ἐγύρωσεν οὐρανὸν ἐν κυκλώσει, χεῖρες 'Υψίστου ἐτάνυσαν αὐτὸν») καὶ πάλιν συμπτυχθήσεται ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως ('Ησ. 34, 4. 'Αποκαλ. 6, 13 κ.ἑξ.), ἐν ἄλλοις δέ τισι χωρίοις ὡς κρυστάλλινος ('Ιεζ. 1, 22), σαπφείρινος ('Εξόδ. 24, 10), μετάλλινος ('Ιὼβ 37, 18), ὡς παρ' 'Ομήρῳ χάλκεος ('Ιλ. Ρ, 425· πρβλ. Πινδ. Πυθ. 10, 27. Νεμ. 6, 4), πολύχαλκος ('Ιλ. Ε, 504. 'Οδ. γ, 2), σιδήρεος ('Οδ. ο, 329. ρ, 565), ἐρειδόμενος ἐπὶ στύλων ('Ιὼβ 26, 11· πρβλ. τὰ περὶ τοῦ Ἄτλαντος πάλαι μεμυθευμένα,

ὃς πρὸς ἑσπέρους τόπους
ἕστηκε κίον' οὐρανοῦ τε καὶ χθονὸς
ὤμοις ἐρείδων, ἄχθος οὐκ εὐάγκαλον

[Αἰσχ. Προμ. 348 κ. ἑξ. Ἴδε καὶ 'Ομ. 'Οδ. α, 54] καὶ τὰ περὶ τῶν ἐρεισμάτων τοῦ οὐρανοῦ, ἅτινα ἔθηκεν ὁ Varuna, ἐν τῇ 'Ινδικῇ μυθολογίᾳ [Chant. d. l. Saussay, Religionsgesch.[2] II, 21]).

Schamajim.—ἡ λέξις αὕτη καὶ εἰς τὰς ἄλλας Σημιτικὰς γλώσσας κοινὴ (φοιν., ἀραμ., ἀραβ., αἰθιοπ., σαβ., ἀσσυριακὴν) εὕρηται, ὡς τὸ majim, ἐν μόνῳ τῷ πληθ., (ἑνικὸν ἔχουσι μόνον ἐν τῇ αἰθιοπ. mâj, samâj, καὶ τῇ ἀσσυρ. mû, schamû, ἐν ᾗ καὶ πληθ. κατ' ἀναδίπλωσιν schamamê), ὅστις ἔχει τὴν μορφὴν καὶ τὸν τονισμὸν τοῦ δυϊκοῦ, τονιζόμενος ἐπὶ τῆς παρεσχάτης συλλαβῆς, οὐχὶ δ' ἐπὶ τῆς ἐσχάτης, ὡς ἡ τοῦ πληθυντικοῦ κατάληξις. Sch^{e}mê hasch-schamajim (Δευτ. 10, 14. Γ' Βασιλ. 8, 27. Β' Παραλ. 2, 5) δηλοῖ οὐχὶ πλῆθος, ἀλλὰ τὰ ὕψιστα σημεῖα τοῦ οὐρανοῦ. Τὰ δὲ περὶ ἑπτὰ οὐρανῶν εὑρίσκομεν τὸ πρῶτον παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις 'Ιουδαίοις, ὁπόθεν ἡ γνώμη περὶ πολλῶν οὐρανῶν εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν Κ. Δ. ('Εφεσ. 4, 10, Β' Κορ. 12, 2. 4. Πρβλ. καὶ βιβλ. 'Ενὼχ 61, 12).

Στίχ. 3. Bammajim.—Οἱ Ο' μεταφράζοντες «ἐν ὕδασι» φαίνεται ὅτι ἀνέγνωσαν b^{e}majim. 'Ερμηνευτέον δὲ οὐχὶ ἐξ ὑδάτων (ὡς ὁ Hengstenberg), ἀλλ' ἐν τοῖς ὕδασιν, ἐν μέσῳ τῶν ὑδάτων (ὡς ὁ

Delitzsch, ὁ Hupfeld, ὁ Hitzig, ὁ Schultz καὶ ἄλλοι). Ὕδατα δὲ νοητέον τὰ ὑπεράνω τοῦ στερεώματος (Γεν. 1, 6), ἔνθα ὁ θρόνος τοῦ Θεοῦ (Πρβλ. Ψ. 10, 4 «Κύριος ἐν οὐρανῷ ὁ θρόνος αὐτοῦ», 'Αμὼς 9, 6 «ὁ οἰκοδομῶν ἐν οὐρανῷ τὰ ὑπερῷα αὐτοῦ»). 'Η Vulg. μεταφρ. «qui tegis aquis superiora ejus», οὐχὶ ὀρθῶς.

'^{a}lijôthav—(Πρβλ. 'Αμ. 9, 6 ma '^{a}lôthav). Οἱ Ο' ὑπερῷα, ἡ Vulg. superiora. Καλοῦνται δὲ οὕτω τὰ ἀνάκτορα τοῦ Θεοῦ (ἐκ ρήμ. 'alâ=ἀναβαίνειν, κυρίως τὸ ὑπερῷον οἰκίας τινός), ὡς ᾠκοδομημένα ἐν τῷ οὐρανῷ. 'Ο Κληρικὸς παραβάλλει τὸ τοῦ 'Εννίου «coenacula maxima coeli» (παρὰ Τερτυλλ. κατὰ Οὐαλεντιν. 7) καὶ τὸ τοῦ Πλαύτου περὶ τοῦ Διὸς «in superiore qui habito coenaculo» (Amphitr. III, 1, 3). Παραβλητέον δὲ καὶ τὸ τοῦ Πινδάρου «ὕπατον εὐρυτίμου δῶμα Διὸς» ('Ολυμπ. 1, 43) καὶ Verg. Aen. X, 101 «deum domus alta», καὶ τὸ ἐν Rig–Veda «demeure élevée des dieux» ἐν τῷ ὕμνῳ, ὃν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐμνημονεύσαμεν (στίχ. 3). 'Ισοδυναμεῖ δὲ τὸ '^{a}lijôth πρὸς τὸ bêth = οἴκησις, οἰκία (πρβλ. 'Ιω. 14, 2 «ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου»), δώματα, (πρβλ. «ὀλύμπια δώματα» 'Ιλ. Α, 18 καὶ ἄλλ. 'Ησιόδ. Θεογ. 780. 804. 963), δόμοι οὐρανοῦ (Πινδ. Νεμ. 10, 88), μέγαρα τῶν θεῶν ('Ιλ. Λ, 77).

Hameqarè.—Τὸ mem ἄνευ δαγές, hammeqarè δὲ=αἱ δοκοί, τὸ στέγασμα (Πρβλ. Gesen. Gramm.[26] σελ. 68, ὑποσ. 2).

Hassam 'abhîm r^{e}khûbhô—πρβλ. καὶ 'Ησ. 19, 4 «'Ιδοὺ Κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης καὶ ἥξει εἰς Αἴγυπτον», Δαν. 7, 13. Ματθ. 24, 30 «Καὶ ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς».

'abh (ἐκ ρήμ. 'ûbh πυκνόν, σκοτεινὸν εἶναι· ἡ ρίζα εὕρηται ἐν τῇ ἀραβ. καὶ ἀραμ. καὶ συρ. καὶ αἰθ.) εἶναι ἄλσος ('Ιερ. 4. 29), ἔπειτα τὸ μέλαν νέφος ('Εξόδ. 19, 9 καὶ ἀλλ.), ἐνταῦθα δὲ νέφος ἐν γένει (=πρὸς τὸ 'anan τοῦ πεζοῦ λόγου)· πρβλ. καὶ 'Ιὼβ 36, 29. Ψ. 77, 18 καὶ ἀλλ.

r^{e}khûbh (ἐκ ρήμ. rakhabh = ἱππεύει, ὀχεῖται) = ὄχημα, ἐκ τῶν ἅπαξ εἰρημένων.

2 ἡμιστχ. Ham^{e}hallēkh 'al kan^{e}phê rû^{a}ch—πρβλ. καὶ Ψ. 17, 11 «ἐπέβη ἐπὶ Χερουβὶμ καὶ ἐπετάσθη· ἐπετάσθη ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων», Ψ. 50, 3 «ὁ Θεὸς ἐμφανῶς ἥξει κύκλῳ αὐτοῦ καταιγὶς με-

γάλη», Ναοὺμ 1, 3.—Kanᵉphê rûᵃch μεταφορά, (πρβλ. «pennatus Zephyrus» Lucret. 5,738). Λέγεται καὶ kanᵉphê schachar (=πτέρυγες τῆς ἕω Ψ. 138, 9), kanᵉphê schemesch (=πτέρυγες ἡλίου· Μαλ. 3, 20· πρβλ. «ἅμ' ἁλίου πτέρυγι θοᾷ» Εὐρ. Ἴων. 123).

Rûᵃch—(ἐκ ῥίζ. κοινῆς εἰς τὴν ἑβρ., φοιν., ἀραμ.. ἀραβ., αἰθιοπικὴν) εἶναι ἡ πνοὴ (Ψ. 32, 6), ὁ θυμὸς (Ἰὼβ 4, 9), ὁ ἀήρ, ὁ ἄνεμος (ὡς ἐνταῦθα· πρβλ. καὶ Ἰὼβ 41, 8. 1, 19. 30, 15. Ἡσ. 7, 2 καὶ ἀλλ.)· ἔπειτα ἡ ψυχὴ ὡς ζωοποιὸν στοιχεῖον, τὸ πνεῦμα (Ἐκκλησ. 3, 19. 21. 8, 8. 12, 7) καὶ ἡ λογικὴ ψυχὴ (animus), ὡς ἕδρα τῆς νοήσεως (Ἰὼβ 20, 3. 32, 8. καὶ ἀλλ.), τῶν συναισθημάτων (Γεν. 41, 8. Δευτ. 2, 1 καὶ ἀλλ.) καὶ τῆς βουλήσεως (Α' Παραλ. 5, 26. Β' Παραλ. 21. 16 καὶ ἀλλ.) —πρβλ. καὶ Nephesch.

Στίχ. 4. Ὀṡè mᵉlakhav rûchôth, mᵉscharᵉthav 'esch lohet—Οἱ Ο' μεταφράζουσιν «ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα» καὶ ἡ Vulg. «qui facis angelos tuos spiritus et ministros tuos ignem urentem». Ἀκολουθεῖ δὲ εἰς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην ὅ τε συγγραφεὺς τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς (1, 7) καὶ ὁ Λούθηρος. Εἶναι δὲ ὁ λόγος ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἢ περὶ τῆς ταχύτητος τῶν ἀγγέλων (Ταργ. «ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ ἰσανέμους, ἤτοι οἷον ἀνέμους ταχεῖς». Πρβλ. καὶ Θεοδώρητον «τοὺς ἀγγέλους καὶ πνεύματα καὶ πῦρ προσηγόρευσε τὸ δυνατὸν καὶ τὸ ταχὺ δι' ἑκατέρων διδάσκων. Ὀξεῖα μὲν γὰρ τοῦ πνεύματος ἡ φύσις, ἰσχυρὰ δὲ τοῦ πυρὸς ἡ ἐνέργεια»), ἢ περὶ τοῦ σώματος αὐτῶν ὡς γεγενημένου ἐξ ἀέρος ἢ πυρὸς (Μ. Βασιλ. «ἡ μὲν οὐσία αὐτῶν [τῶν ἀγγέλων] ἀέριον πνεῦμα, εἰ τύχοι, ἢ πῦρ ἄϋλον, κατὰ τὸ γεγραμμένον «ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα», Περὶ ἁγ. Πν. 16, 38) ἢ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἐν εἴδει ἀέρος ἢ πυρὸς (Delitzsch).

Ἀλλ' ὁ Καλβῖνος, ὁ Hupfeld, ὁ Hengstenberg, ὁ Hitzig καὶ ἄλλοι τῶν νεωτέρων συχνοὶ εὑρίσκοντες τὴν εἰρημένην ἑρμηνείαν ἐκ τῶν συμφραζομένων ἀδύνατον καὶ νομίζοντες ὅτι ὁ ἄνεμος καὶ ὁ κεραυνὸς καὶ μετ' αὐτῶν πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καλοῦνται ὑπηρέται τῶν βουλῶν τοῦ Θεοῦ μεταφράζουσιν ὀρθότερον «ὁ ποιῶν ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ λειτουργοὺς αὐτοῦ πῦρ φλέγον», ἤτοι μεταχειριζόμενος τοὺς ἀνέμους καὶ τὸν κεραυνὸν ὡς ἀγγέλους αὐτοῦ.

Ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης φαίνονται μαρτυροῦντα καὶ ἄλλα τινὰ χωρία τῶν Ψαλμῶν, μάλιστα δὲ τὸ Ψ. 148,8 «πῦρ, χάλαζα, χιών, κρύσταλλος, πνεῦμα καταιγίδος τὰ ποιοῦντα τὸν λόγον αὐτοῦ» καὶ Ψ. 104, 28 κ.ἑξ. Ὁ Hitzig ὀρθότατα ἐπάγεται καὶ τὸ γνωστὸν χωρίον τοῦ Ξενοφῶντος, ἔνθα ὁ Σωκράτης τὸν κεραυνὸν καὶ τοὺς ἀνέμους καλεῖ ὑπηρέτας τοῦ Θεοῦ (Ἀπομν. IV, 3, 14).

Mal'akh (ἐκ ῥήμ. la'akh πέμπει, ἀποστέλλει)=ἀπόστολος, ἄγγελος (Γεν. 32, 4. Ἰὼβ 1, 14), πρέσβυς (Α' Βασιλ. 11, 3. 16, 19 καὶ ἀλλ.). Λέγεται δὲ καὶ περὶ τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ (Ἐξόδ. 23, 20. 32, 2 καὶ ἀλλ.), τῶν προφητῶν (Ἀγγ. 1, 13. Μαλ. 3, 1) καὶ τῶν ἱερέων (Μαλ. 2, 7).

Mᵉscharēth (μετχ. τῆς συζ. πιὲλ ἐκ ῥήμ. scharath)=ὑπηρέτης, λειτουργὸς (Ἐξόδ. 24, 13 Ἡσ. 61, 6 καὶ ἀλλ.).

'Esch lohet.—Νοητέον τὸν κεραυνόν, ὅστις ἀλλαχοῦ καλεῖται ποιητικῶς βέλος τοῦ Θεοῦ (Ψ. 17,14 «Καὶ ἐβρόντησεν ἐξ οὐρανοῦ Κύριος καὶ ὁ Ὕψιστος ἔδωκε φωνὴν αὐτοῦ. Καὶ ἐξαπέστειλε βέλη καὶ ἐσκόρπισεν αὐτοὺς καὶ ἀστραπὰς ἐπλήθυνε καὶ συνετάραξεν αὐτοὺς» καὶ 76, 18). Ἐκ παρόδου ἠδύνατό τις πρὸς ταῦτα νὰ παραβάλῃ τὰ τῆς βαβυλωνιακῆς μυθολογίας, καθ' ἣν οἱ ἄνεμοι, ἡ βροντὴ καὶ ὁ κεραυνὸς εἶναι τὰ θεῖα ὅπλα, δι' ὧν ὁ θεὸς Marduk ἐπολέμησε τὴν Tiamat (χάος) καὶ ἐχώρισε τὸν οὐρανὸν ἀπὸ τῆς γῆς (Chant. de la Saussay Lehrb. d. Religionsgesch.², 1897, σελ. 207) καὶ τὰ τοῦ Ἡσιόδου·

Ζεὺς δ' ἐπεὶ οὖν κόρθυνεν ἑὸν μένος, εἵλετο δ' ὅπλα,
βροντήν τε στεροπήν τε καὶ αἰθαλόεντα κεραυνόν,
πλῆξεν ἀπ' Οὐλύμποιο ἐπάλμενος (Θεογ. 853 κ.ἑξ.)·

καὶ τὰ τοῦ Πινδάρου·

βροντὴν
καὶ πυρπάλαμον βέλος
ὀρσικτύπου Διὸς
ἐν ἅπαντι κράτει
αἴθωνα κεραυνὸν ἀραρότα (Ὀλυμπ. 10, 79 κ.ἑξ.)·

καὶ τὰ τοῦ Αἰσχύλου·

Ζηνὸς ἄγρυπνον βέλος
καταιβάτης κεραυνὸς ἐκπνέων φλόγα» (Προμ. 358 κ.ἑξ.)·

καὶ τὸ τοῦ Κλεάνθους (ὕμν. στίχ. 9 κ.ἑξ. παρὰ Στοβαίῳ)

τοῖον ἔχεις ὑποεργὸν ἀνικήτοις ἐνὶ χερσὶ
ἀμφήκη, πυρόεντα, ἀεὶ ζώοντα κεραυνὸν

καὶ ἄλλα.

Στίχ. 5-9.

5 *Ὁ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν κρηπίδων αὐτῆς,*
ὥστε νὰ μὴ σαλεύσῃ εἰς τὸν αἰῶνα.
6 *Ὡς δι' ἱματίου ἐκάλυψες αὐτὴν διὰ τῆς ἀβύσσου,*
καὶ ἐπὶ τῶν ὀρέων ἐστάθησαν τὰ ὕδατα.
7 *Ἐκ τῆς ἐπιτιμήσεώς σου ἔφυγον,*
ἐκ τῆς βροντῆς τῆς φωνῆς σου ὑπεχώρησαν μετὰ δέους.
8 *Ἀνέβησαν τὰ ὄρη καὶ κατέβησαν τὰ πεδία*
εἰς τὸν τόπον, ὃν ἐθεμελίωσες εἰς αὐτά.
9 *Ὅριον ἔθεσες, τὸ ὁποῖον δὲν θέλουσιν ὑπερβῇ,*
οὐδὲ θέλουσιν ἐπιστρέψει πλέον, ἵνα καλύψωσι τὴν γῆν.

Θεσπεσία ποιητικὴ περιγραφὴ τοῦ πρώτου ἔργου τῆς τρίτης ἡμέρας, ἤτοι τῆς ἐμφανίσεως τῆς ξηρᾶς διὰ τῆς ἀθροίσεως τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ὑδάτων εἰς συναγωγὴν μίαν (Γεν. 1, 9, 10).

«Εἰπὼν τὰ ἐπουράνια καὶ ὑπερουράνια — μετέβη ἐπὶ τὴν γῆν» Ἡρακλεώτης.

Στίχ. 5. Ἔres (λέξις καὶ εἰς τὰς ἄλλας Σημιτ. γλώσσας κοινή, φοιν., μωαβ., ἀραμ., ἀραβ., σαβ., ἀσσυρ.) εἶναι ἡ γῆ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν οὐρανόν, terra (Γεν. 1, 1 καὶ ἀλλ.· πρβλ. Πλάτ. Νόμ. Χ, 886 Α «γῆ καὶ ἥλιος ἄστρα τε» καὶ ἀλλ.)· ἀλλαχοῦ κεῖται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θάλασσαν (Γεν. 1, 10. 23, 3 καὶ ἀλλ.· πρβλ. τὰ ἡμέτερα «κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν»), δηλοῖ δὲ καὶ χώραν (Ρούθ 1, 7 καὶ ἀλλ.· πρβλ. Αἰσχ. Προμ. 683 «γῆν πρὸ γῆς ἐλαύνομαι») καὶ ἀγρὸν (Γεν. 23, 15· πρβλ. Πλάτ. Πολ. IV, 420 Ε «γῆν ἐργάζεσθαι»). Ἡ γῆ ὡς ὕλη (humus) καλεῖται ᾿^{a}damā (Γεν. 2, 19 καὶ ἀλλ.), ὡς οἰκουμένη δὲ tēbel (Ἠσ. 14, 17. 21)· γίνεται δὲ καὶ ἀναμὶξ τῶν ὀνομάτων τούτων χρῆσις.

ʿAl m^{e}khonêha.—Οἱ Ο΄ «ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς», ὁ Ἀκύλας καὶ ὁ Σύμμαχος «ἐπὶ τῆς ἕδρας αὐτῆς», ἡ Vulg. «super stabilitatem suam»· ἑρμηνευτέον δὲ μᾶλλον ἐπὶ τῶν κρηπίδων αὐτῆς.

Κρηπίδων (makhôn ἐκ ῥήμ. khûm=βέβαιον, ἔμπεδον εἶναι) τῆς

γῆς γίνεται μνεία ἐν τῷ ποιητικῷ λόγῳ, ὅπως δηλωθῇ τὸ ἔμπεδον αὐτῆς (πρβλ. καὶ Παρ. 3, 19, 8, 29. Ἠσ. 24, 18. Ἰὼβ 38, 4-6). Ἀλλαχοῦ παρίσταται ἡ γῆ ὡς τεθεμελιωμένη ἐπὶ τῶν ὑδάτων (Ψ. 23, 2. 135, 6). Ἡ γνώμη αὕτη φέρεται καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι (πρβλ. Ἀριστοτέλη «οἱ δ' ἐφ' ὕδατος κεῖσθαι (φασὶ τὴν γῆν). Τοῦτον γὰρ ἀρχαιότατον παρειλήφαμεν τὸν λόγον, ὅν φασιν εἰπεῖν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, ὡς διὰ τὸ πλωτὴν εἶναι μένουσαν ὥσπερ ξύλον ἤ τι τοιοῦτον ἕτερον», Περὶ οὐρ. Β, 13. 294 α 26 κ.ἑξ.), ἐν δὲ τῷ Ἰὼβ λέγεται ὅτι αἰωρεῖται ἐν τῷ κενῷ (26,7). Ὁ Θεοδώρητος παρατηρεῖ «αὐτὴν γὰρ ἐφ' ἑαυτὴν ἑδράσας δέδωκεν αὐτῇ τὸ ἀκίνητον».

2 ἡμιστχ. Bal ποιητ.=lô (οὐ, οὐ μή).

Bal timmot=οὐ μὴ σαλεύσῃ· πρβλ. καὶ Ψ. 92, 1. 95, 10.

ʿôlam (λέξις καὶ εἰς τὰς ἄλλας Σημιτ. γλώσσας κοινή, φοιν., μωαβ., ἀραμ., ἀραβ., αἰθιοπικὴν) λέγεται περὶ πορρωτάτω κειμένου χρόνου, ἀμνημονεύτων χρόνων τοῦ παρελθόντος ἢ ἀφανῶν καὶ ἀτεκμάρτων τοῦ μέλλοντος (ἴσως ἐκ ῥήμ. ʿalâm=κρύπτειν). Τὸ ʿad (ἐκ ῥήμ. ʿadhā=πρόειμι) προστιθέμενον ἐπιτείνει. Πρβλ. καὶ τό, «ἕως ἂν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ὑφιστῆται» (Ψ 71, 5. 17. 88, 37). Ὁ πληθ. ʿolamîm (=αἰῶνες) δηλοῖ μακρότατον χρόνον· ὡς ἐπίρρημα δὲ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἀεί, ἐς ἀεὶ (Γ΄ Βασιλ. 8, 13. Β΄ Παραλ. 6, 2 καὶ ἄλλ.).

Στίχ. 6. T^{e}hôm kall^{e}busch kissithô.—Οἱ Ο΄ «ἄβυσσος ὡς ἱμάτιον τὸ περιβόλαιον αὐτοῦ»· ἀνέγνωσαν, φαίνεται, k^{e}sûthô (k^{e}sûth=κάλυμμα, ἔνδυμα). Ὀρθότερον μεταφρ. ὁ Ἀκύλας καὶ ὁ Θεοδοτίων «ἄβυσσον ὡσεὶ ἔνδυμα περιέβαλες αὐτήν», ἄριστα δὲ καὶ ὁ Ἱερώνυμος «abysso quasi vestimento operuisti eam».

T^{e}hôm (ἐκ ῥημ. hûm=θορυβεῖν, κυμαίνεσθαι, χειμάζεσθαι) καλεῖται ἡ ἄβυσσος, τὸ πρῶτον ὕδωρ, ὅπερ ἐκάλυπτε τὴν γῆν (Γεν. 1, 2)· ἀλλαχοῦ δηλοῖ ἡ λέξις τὸν ὠκεανόν, ἐφ' οὗ ἐρείδεται ἡ γῆ, κατὰ τὴν θεωρίαν τῆς Π.Δ., καὶ ὅθεν πηγάζουσι πάντα τὰ ἐπὶ τῆς γῆς ὕδατα (Γεν. 8, 2. Ἠσ. 51, 10. Ἀμ. 7, 4 καὶ ἄλλ.).

Kissithô συνηρ. ἐκ kissinhahu. Τὸ ὄνομα ᾿eres εἶναι συνηθέστερον θηλ. γένους καὶ ἀνέμενέ τις ἐνταῦθα μᾶλλον kissithah, ἀλλ' εὕρηται καὶ ὡς ἀρσενικὸν (Γεν. 13, 6 Ἠσ. 9, 18 καὶ ἄλλ.). Ὁ Hengstenberg ἀναφέρων τὸ ἐπίθημα ô εἰς τὸ t^{e}hôm ἑρμηνεύει

«ἄβυσσος ὡς ἱμάτιον ἠμφίεσας αὐτὴν» καὶ ἐξυπακούει «τῇ γῇ». Ἀλλὰ διὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης οὔτε ἡ πρώτη ἀνωμαλία αἴρεται, διότι καὶ τοῦ ὀνόματος t^{e}hôm θηλ. ὄντος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔδει πάλιν νὰ κεῖται kissithah, καὶ ἄλλη προστίθεται, διότι τὸ kissā ἀπαιτεῖ τὸ ἀντικείμενόν του.

2 ἡμιστχ. Ja'am^{e}dhû.—Ὁ χρόνος οὗτος δηλοῖ τὸ ἐν τῷ παρελθόντι γενόμενον (Ges. Gramm.^{26}, σελ. 303)=ἵσταντο ἢ ἔστησαν· πρβλ. καὶ τὰ ἐπιφερόμενα. (Οἱ Ο′ στήσονται, φεύξονται, δειλιάσουσιν, οὐχὶ ὀρθῶς). Ἵσταντο δὲ τὰ ὕδατα ἐπὶ τῶν ὀρέων, διότι ἡ γῆ ἦτο ὑπὸ τῆς ἀβύσσου κεκαλυμμένη, ὡς λέγεται ἐν τῷ πρώτῳ ἡμιστιχίῳ· (πρβλ. καὶ τὰ κατὰ τὸν κατακλυσμὸν γενόμενα «τὸ δὲ ὕδωρ ἐπεκράτει σφόδρα, σφόδρα ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐκάλυψε πάντα τὰ ὄρη τὰ ὑψηλά, ἃ ἦν ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ» [Γεν. 7, 19] καὶ Ovid. Met. 1, 309 [ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμοῦ]

Obruerat tumulos inmensa licentia ponti,
pulsabantque novi montana cacumina fluctus).

Majim πληθ. ἔχων μορφὴν δυϊκοῦ (ἐν τῇ αἰθ. καὶ ἀσσυρ. ἔχει καὶ ἑνικὸν ἀριθμὸν mâj, mû) st. constr. mê καὶ κατ' ἀναδιπλ. mêmê (καὶ ἐν τῇ ἀσσυρ. mê, mâmê).

Στίχ. 7. Ποιητικὴ ὑπερβολὴ τοῦ τῆς Γενέσεως «καὶ εἶπεν ὁ Θεός, Συναχθήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς συναγωγὴν μίαν καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά» (1, 9)· πρβλ. καὶ Ἠσ. 50, 2. Ἰὼβ 38, 11.

Jenusun. — Ἡ κατάλ. τοῦ γ′ πληθ. προσ. μετὰ τοῦ λεγομένου παραγωγικοῦ νοῦν ἐν μὲν τῷ μέλλοντι εὕρηται ἐν τριακοσίοις περίπου χωρίοις τῶν παλαιοτέρων καὶ ποιητικῶν βιβλίων συνήθως ἐν τέλει περιόδου (πρβλ. καὶ ἐν τῷ β′ ἡμιστχ. jechaphezun καὶ στίχ. 9. 10. 22. 26. 27. 28. 29. 30) καὶ εἶναι πιθανώτατα ἀρχαία σημιτική[1], ἐν δὲ τῷ παρῳχημένῳ τρὶς μόνον φερομένη (Δευτ. 8, 3. 16. Ἠσ. 26, 16) φαίνεται οὖσα νεωτέρα (πρβλ. Nöldeke, Die Endungen des Perfekts, ἐν Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch. **38**, σελ. 407 κ.ἑξ., Gesen. Gramm.^{26}, σελ. 117).

---

[1] Ἐν τῇ ἀραμ. καὶ ἀραβ. ἡ κατάληξις un (ἐν τῇ παλαιᾷ ἀραβ. ûna) εἶναι ἡ κυριωτέρα (Ges. Hebr. Gramm.^{26} σελ. 124 κ.ἑξ.),

Στίχ. 8. Ja'^{a}lû harîm, jer^{e}dhû b^{e}qa'ôth. Οἱ Ο′ μεταφράζουσιν «Ἀναβαίνουσιν ὄρη καὶ καταβαίνουσι πεδία εἰς τόπον, ὃν ἐθεμελίωσας αὐτοῖς» (καὶ ἡ Vulgata, «ascendunt montes et descendunt campi in locum, quem fundasti eis»), οἱ δ' Ἕλληνες ἑρμηνευταὶ ἐκδέχονται ὡς ὑποκείμενον τὰ ὕδατα· πρβλ. Ἀθανάσιον «Ὑψούμενα, φησί, τὰ ὕδατα παρεικασθείη ἂν ὄρεσιν· ἀλλ' ἁπλούμενα πάλιν ὑπὸ τοῦ σοῦ φόβου οἱονεὶ πεδιὰς καὶ ὁμαλὴ γίνεται γῆ»· καὶ Χρυσόστομον «Τὰς τῶν ὀρέων κορυφὰς ἡ θάλασσα μιμουμένη, τοῖς κύμασιν οὐκ ἐπικλύσει τὴν ἤπειρον, ἀλλὰ καθάπερ ἡμεῖς τὴν βροντὴν κατεπτήχαμεν, οὕτως ἐκείνη τὸν κείμενον δέδιεν ὅρον. Τὸ δὲ ἐπὶ τῶν ὀρέων στήσεται ὕδατα ἀντὶ τοῦ, ὡς ὄρος ἕστηκε· τὸ δὲ ἀναβαίνουσιν ὄρη, ἀντὶ τοῦ, ὡς ὄρη»· καὶ Θεοδώρητον. Ὡσαύτως δὲ τὰ Ταργουμὶμ καὶ ὁ Hengstenberg, ὅστις νομίζων ὅτι τὰ ὕδατα θορυβηθέντα διὰ τῆς ἀπειλῆς τοῦ Θεοῦ ἀνήρχοντο καὶ πάλιν κατήρχοντο ἐν ἀπογνώσει, μέχρις οὗ εὗρον τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὑποδειχθέντα αὐτοῖς τόπον, ἐξηγεῖται «sie steigen empor zu den Bergen und wieder herab zu den Thälern, an den Ort, den du ihnen gegründet». Παραβάλλει δὲ ὁ ἑρμηνευτὴς οὗτος καὶ Ψ. 106, 26. Ἀλλὰ τὸ τῆς Γεν. 1, 9 διδάσκει, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Delitzsch (σελ. 84) ὅτι οὐδετέρα τῶν εἰρημένων ἐκδοχῶν εἶναι ὀρθή, διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ξηρᾶς μετὰ τὴν συναγωγὴν τῶν ὑδάτων εἰς τόπον ἕνα. Ὁ Delitzsch δεχόμενος τὸ ja'^{a}lû harîm ὡς παρένθεσιν, ὑποκείμενον δὲ τοῦ jer^{e}dhû τὸ majim ἐξηγεῖται «aufstiegen Berge, jene sanken in Thäler an den Ort hin, so du gegründet ihnen», ὁ δὲ Hupfeld ἐκλαμβάνων τὸ 8α ὡς παρένθεσιν συνδέει τὸ 8β πρὸς τὸ 7β (πρβλ. καὶ Schultz). Ἀλλ' αἱ τοιαῦται ἐκδοχαὶ εἶναι καθ' ἡμᾶς βεβιασμέναι, ἐκληπτέον δὲ μᾶλλον τὸν ὅλον στίχον 8 ὡς συμπλήρωμα τῆς ἐνταῦθα περιγραφομένης εἰκόνος. Γίνεται δὲ λόγος ἐνταῦθα οὐχὶ περὶ τῆς νῦν πρῶτον γενέσεως τῶν ὀρέων καὶ τῶν κοιλάδων, διότι ἡ γῆ ἦτο ἀρχῆθεν κατὰ πάντα ἐσχηματισμένη, καὶ δὴ καὶ τὰ ὄρη, ὡς στίχ. 6β «ἐπὶ τῶν ὀρέων ἵσταντο ὕδατα» μαρτυρεῖ καὶ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Rudinger λέγων· «non est locus alius, qui evidentius demonstret fuisse montes statim ab initio cum terra creatos, et non eluvione congestos», ἀλλὰ περὶ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ὑδάτων. Λέγεται δὲ ja'^{a}lû καὶ jer^{e}dhû,διότι, ὡς εὖ καὶ καλῶς παρατηρεῖ ὁ αὐτὸς ἑρ-

μηνευτής, «talem speciem res habet aspectantibus, quasi non aquae sed montes et fundus alvei moveatur». Παραβλητέον λοιπὸν πρὸς ταῦτα οὐχὶ τὸ

Jussit et extendi campos, subsidere valles
fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes

(Ovid. Met. 1, 43 κ.ἑξ.) μετὰ τοῦ Delitzsch, ἀλλὰ τὸ

flumina subsidunt, montes exire videntur;
jam mare litus habet, plenos capit alveus amnes,
surgit humus, crescunt loca decrescentibus undis

(Met. 1, 344 κ.ἑξ.) μετὰ τοῦ Rudinger (πρβλ. καὶ Hupfeld, Geiger, Rosenmüller, de Wette, Ewald).

῾Ο νοῦς. Διὰ τῆς συναγωγῆς τῶν ὑδάτων εἰς τόπον ἕνα ἐφάνη ἡ ξηρά, τὰ ὑψηλὰ ὄρη καὶ τὰ χθαμαλὰ πεδία, ἐν ᾗ θέσει ὥρισεν αὐτὰ ὁ Θεός.

Ze = ʾᵃscher πρβλ. καὶ τὰ ἀραμ. dî, di (ἐν τῇ παλαιᾷ ἀραμ. zi) ἀείποτε ἀναφορικὰ ὄντα.

Στίχ. 9. Gᵉbûl=ὅριον, συνών. πρὸς τὸ chōq· πρβλ. ᾿Ιερ. 5, 22 «τὸν τάξαντα ἄμμον ὅριον τῇ θαλάσσῃ, πρόσταγμα αἰώνιον καὶ οὐχ ὑπερβήσεται αὐτὸ καὶ ταραχθήσεται καὶ οὐ δυνήσεται καὶ ἠχήσουσι τὰ κύματα αὐτῆς καὶ οὐχ ὑπερβήσεται αὐτό», ᾿Ιὼβ 38, 10 «ἐθέμην δὲ αὐτῇ (τῇ θαλάσσῃ) ὅρια περιθεὶς κλεῖθρα καὶ πύλας».

Στίχ. 10-18.

10 *῾Ο ἐξαποστέλλων πηγὰς ἐντὸς τῶν φαράγγων,*
διὰ μέσου τῶν ὀρέων ῥέουσιν ὕδατα.
11 *Ποτίζουσι πάντα τὰ ζῷα τοῦ ἀγροῦ,*
ἐκεῖ οἱ ὄναγροι σβήνουσι τὴν δίψαν αὐτῶν.
12 *Πλησίον αὐτῶν κατασκηνοῦσι τὰ πτηνὰ τοῦ οὐρανοῦ*
καὶ κελαδοῦσιν ἀπὸ τῶν κλάδων.
13 *῾Ο ποτίζων τὰ ὄρη ἐκ τῶν ὑπερῴων αὐτοῦ,*
ἐκ τοῦ καρποῦ τῶν ἔργων σου πληροῦται ἡ γῆ.
14 *῾Ο ἐκβάλλων χόρτον ἐκ τῆς γῆς διὰ τὰ κτήνη*
καὶ χλόην πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀνθρώπου,
ἵνα ἐξάγῃ τροφὴν ἐκ τῆς γῆς,

15 *καὶ οἶνον, ὅστις εὐφραίνει τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου,*
λαμπρύνων τὸ πρόσωπον αὐτοῦ μᾶλλον ἢ τὸ ἔλαιον,
καὶ ἄρτον, ὅστις στηρίζει τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου.
16 *Χορτάζονται τὰ δένδρα τοῦ Κυρίου,*
αἱ κέδροι τοῦ Λιβάνου, τὰς ὁποίας ἐφύτευσεν.
17 *᾿Επ᾿ αὐτῶν οἱ στρουθοὶ νεοσσεύουσιν,*
αἱ κυπάρισσοι εἶναι ἡ κατοικία τοῦ πελαργοῦ.
18 *Τὰ ὄρη τὰ ὑψηλὰ εἶναι διὰ τοὺς αἰγάγρους,*
αἱ πέτραι καταφυγὴ διὰ τοὺς ὕρακας.

᾿Εν τοῖς στίχοις τούτοις ψάλλει ὁ ποιητὴς τὸ δεύτερον μέρος τῆς τρίτης ἡμέρας τῆς δημιουργίας, ἤτοι τὴν κατὰ θείαν πρόνοιαν γένεσιν καὶ αὔξησιν τῶν δένδρων καὶ ἄλλων προϊόντων τῆς γῆς χάριν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων (14-18), προσθέτει δὲ καὶ τὰ περὶ ἀρδεύσεως καὶ γονιμοποιήσεως τῆς γῆς διὰ πηγῶν, ποταμῶν καὶ ὑετῶν (10-13). «Καὶ τοῦτο τῆς θείας προνοίας τεκμήριον μέγιστον, τὸ μὴ μόνον τῶν ἀνθρώπων τὴν χρείαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλόγων πληροῦν. Διὰ τοῦτο ὄρη τεμὼν παρόδους τοῖς ὕδασιν ἐτεκτήνατο, ὥστε μὴ μόνον ἀνθρώπους ἔχειν ἀφθόνως τὰ νάματα τῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν χερσαίων καὶ τῶν ἀεροπόρων ζῴων τὰ γένη» Χρυσόστ. Πρβλ. καὶ ᾿Αθαν.

Στίχ. 10. Maʿjanîm bannᵉchalîm—πηγὰς ἐντὸς τῶν φαράγγων. Οὕτω καὶ οἱ Ο΄ (ἐν φάραγξι) καὶ ἡ Vulg. (fontes in convallibus) καὶ πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἑρμηνευτῶν (Delitzsch, Hengstenberg Schultz). Τὸ maʿjan δηλοῖ τὴν πηγὴν καὶ τὸν ἐξ αὐτῆς ῥύακα· πρβλ. ᾿Ιωὴλ 4, 17 «πηγὴ (maʿjan) ἐξ οἴκου Κυρίου ἐξελεύσεται καὶ ποτιεῖ τὴν φάραγγα (nachal) τῶν Σιττείμ». Σφάλλεται δὲ περιφανῶς ὁ Hupfeld νομίζων ὅτι τὸ maʿjan δηλοῖ μόνην τὴν πηγὴν καὶ μεταφράζων «der auslässt Quellen in Bäche (=ἐξαποστέλλων πηγὰς ἐν ῥύαξιν).

Στίχ. 11. Ποτίζουσι πάντα τὰ ζῷα τοῦ ἀγροῦ. — «῞Ορα πάλιν σοφίας περιουσίαν, ὥστε καὶ τοῖς ἀγρίοις θηρίοις τε καὶ τοῖς ὀρνέοις οὐ πρὸς χρείαν μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς φιλοτιμίαν ἅπαντα κατεσκεύασε καὶ πρὸς ἄνεσιν καὶ τρυφήν, ὡς τέρπεσθαι τῇ χάριτι τῶν ὑδάτων καὶ σκηνοῦν αὐτόσε» Χρυσόστ.

Chajᵉthô šadaj = ποιητ. ἀντὶ Chajjath haššadè, νοητέον δὲ τὰ ἄγρια ζῷα, ἅτινα καὶ Chajjath haʾares (Γεν. 1,25) καλοῦνται.

'Ο τύπος Chaj^{e}thô εἶναι σπάνιος εὑρισκόμενος μόνον ἐνταῦθα καὶ ἐν στίχῳ 20, ἐν Ψαλμοῖς 50, 10. 79, 2, ἐν Γενέσει, 1, 24, ἐν 'Ησαΐα 56, 9 καὶ Σοφονίᾳ 2, 14· πρβλ. καὶ b^{e}nô = ben ('Αριθμ. 23, 18. 24, 3. 15) καὶ ma'janô = ma'jan (Ψ. 113, 8).

2. ἡμιστχ. — 'Ως παράδειγμα τῶν ἀγρίων θηρίων φέρεται ἐνταῦθα ὁ ἄγριος ὄνος.

Schabar samā κατὰ λέξιν θραύει τὴν δίψαν· πρβλ. τὸ λατ. frangere sitim. Εἶναι δὲ τῶν ἅπαξ εἰρημένων.

Jischb^{e}rû—Οἱ Ο' μεταφρ. «προσδέξονται ὄναγροι εἰς δίψαν αὐτῶν» ἀναγνώσαντες προφανῶς j^{e}šabb^{e}rû· πρβλ. κατωτέρω στίχ. 27α («πάντα πρὸς σὲ προσδοκῶσι»). Καὶ ἡ Vulg. δὲ «expectabunt onagri in siti sua».

P^{e}ra'îm=ὄνοι ἄγριοι, ὄναγροι. Τούτων γίνεται πολλάκις μνεία ἐν τῇ Π.Δ., ἰδίᾳ δ' ἐν 'Ιὼβ (39,5-8). Ζῶσι δὲ οἱ ὄναγροι ἐν Περσίᾳ, τῇ μεγάλῃ Ταρταρίᾳ, τῇ παρὰ τὸν Εὐφράτην χώρᾳ, τῇ ἀραβικῇ καὶ τῇ συριακῇ ἐρήμῳ καὶ φέρουσι τὴν ἐπωνυμίαν Kulan (asinus onager, hemippus). 'Εν παλαιοτέροις χρόνοις ἦτο ἐν Συρίᾳ καὶ Μ. 'Ασίᾳ ὁ ἄγριος ὄνος συνηθέστερος, τανῦν δὲ εἶναι σπανιώτερος, ζῶν μόνον ἐν τῇ περὶ τὴν Δαμασκὸν χώρᾳ. Διαφέρει δὲ οὗτος τοῦ τε ἐν τῇ μέσῃ 'Ασίᾳ διαιτωμένου (asinus hemionus) καὶ τοῦ ἐν ταῖς ἐρήμοις τῆς βορείου 'Αφρικῆς (asinus africanus). Εἰς τὴν θήραν τοῦ ὀνάγρου, ἥτις εἶναι, ὡς λέγεται, τερπνοτάτη ἠσμένιζον οἱ 'Ασιανοὶ πάλαι, ἀγαπῶσι δὲ αὐτὴν σήμερον μάλιστα καὶ οἱ Βεδουῖνοι. 'Ο Ξενοφῶν διηγεῖται περὶ τῆς θήρας τῶν ἀγρίων ὄνων τῆς 'Αραβίας τάδε· «Καὶ οἱ μὲν ὄνοι, ἐπεί τις διώκει, προδραμόντες ἔστασαν· πολὺ γὰρ τῶν ἵππων ἔτρεχον θᾶττον· καὶ πάλιν, ἐπεὶ πλησιάζοιεν οἱ ἵπποι, ταὐτὸν ἐποίουν, καὶ οὐκ ἦν λαβεῖν, εἰ μὴ διαστάντες οἱ ἱππεῖς θηρῷεν διαδεχόμενοι. τὰ δὲ κρέα τῶν ἁλισκομένων ἦν παραπλήσια τοῖς ἐλαφείοις, ἁπαλώτερα δέ» ('Ανάβ. I, 5, 2).

Στίχ. 12. 'Alêhem=ἐπ' αὐτῶν, παρ' αὐτάς, (τὰς πηγὰς) πλησίον αὐτῶν, διότι πλησίον τῶν πηγῶν φύονται τὰ δένδρα, εὑρίσκουσι δὲ καὶ ὕδωρ τὰ πτηνά.

Οἱ Ο' ἐπ' αὐτά, ἤτοι τὰ ὄρη, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἐπιφερομένων «ἐκ μέσου τῶν πετρῶν δώσουσι φωνήν», οὐχὶ ὀρθῶς.

2 ἡμιστιχ. '^{o}pha'îm (ἑν. '^{o}phî=κλών, κλάδος ἐκ ρίζ. 'aphā ἐν τῇ συριακῇ=περικαλύπτει) ἅπαξ εἰρημένον. Οἱ Ο' πετρῶν (Vulg. petrarum) ἀναγνώσαντες ἴσως '^{a}bhanîm ἢ s^{e}la'îm.

Jitt^{e}tnû qôl—δίδουσι φωνήν, ᾄδουσι, κελαδοῦσιν.

Στίχ. 13. Me'^{a}lijôthav = ἐκ τῶν ὑπερῴων αὐτοῦ. Νοητέον δὲ τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ὕδατα, ἐν οἷς ὁ θρόνος τοῦ θεοῦ· πρβλ. στίχ. 3.

2 ἡμιστχ. P^{e}rî ma'^{a}sêkha—νοητέον οὐχὶ τὰ φυτὰ (ὡς ὁ Delitzsch), ἀλλὰ τὸν ὑετὸν τὸν ἐκ τῶν ἐν τῷ οὐρανῷ ὑδάτων προερχόμενον, ἅτινα εἶναι ἔργα τοῦ Θεοῦ· πρβλ. καὶ Εὐσέβιον· «καρπὸν δὲ Θεοῦ λέγει τὸν ὑετόν, ἀφ' οὗ καρποῦται πλησμονὴν ἡ γῆ». Οὕτω καὶ τὸ Ταλμούδ, ὁ Hitzig, ὁ Schultz καὶ ἄλλοι. 'Ο Πίνδαρος καλεῖ ποιητικῶς τὰ οὐράνια ὕδατα παῖδας νεφέλης ἐν τῷ

Ἔστιν ἀνθρώποις ἀνέμων ὅτε πλείστα
χρῆσις, ἔστιν δ' οὐρανίων ὑδάτων
ὀμβρίων, παίδων νεφέλας ('Ολυμπ. 12, 1 κ.ἑξ.).

Ἄλλοι διορθοῦντες ἑρμηνεύουσιν· ἐκ τῆς δρόσου τῶν δωμάτων σου· ἄλλοι πάλιν ἄλλως.

Στίχ. 14. 'Ο ἐκβάλλων χόρτον ἐκ τῆς γῆς διὰ τὰ κτήνη. «Οὐ μὴν καὶ τῶν λοιπῶν ζῴων κατωλιγώρησεν ἐπιμελείας· φροντίζων δὲ καὶ τῆς τούτων διαμονῆς τὴν ἁρμόζουσαν καὶ τούτοις ἀπένειμε τροφὴν» Εὐσέβιος.

B^{e}hemā (ἐκ ρίζ. baham=ἄφωνός ἐστιν, ἐν τῇ αἰθ. καὶ ἀραβικῇ) =κτῆνος· κεῖται δὲ περιληπτικῶς.

'Η Π. Δ. διακρίνει 1) τὰ ζῷα τῆς ξηρᾶς· 2) τὰ πτηνὰ ('ôph)· 3) τὰ ζῷα τῆς θαλάσσης (remes, scheres.—Γεν. 1, 20-25). Διαιρεῖ δὲ πάλιν τὰ τῆς ξηρᾶς εἰς b^{e}hemā (κυρίως τὰ κατοικίδια ζῷα Γεν. 1, 25. 3, 14. 9, 10 καὶ ἀλλ.) καὶ εἰς chajjath ha'ares ἢ chajjath hassadè (κυρίως τὰ ἄγρια ζῷα—Γεν. 1, 25. 2, 20).

'ešebh—(ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ἀσσυρ. eschêbu=βλαστάνειν) νοητέον τὰ πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀνθρώπου φυτά, ἰδίᾳ τὸν σῖτον.

La'^{a}bhodhath ha'adam=πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω καὶ ὁ Λούθηρος «zu Nutz den Menschen» καὶ ὁ Καλβῖνος καὶ ὁ Rudinger καὶ ὁ Hupfeld καὶ ὁ Stier καὶ ὁ Hitzig καὶ ἄλλοι.

2 ἡμιστχ. Οἱ Ο΄ τοῦ ἐξαγαγεῖν ἄρτον ἐκ τῆς γῆς καὶ ἡ Vulg. «ut educas panem de terra», καλῶς. Ὁ νοῦς· ἐξανατέλλει χλόην, ἵνα ἐξ αὐτῆς ἐξαγάγῃ ἄρτον χάριν τῶν ἀνθρώπων. Πρβλ. καὶ Χρυσόστ. «ἐπειδὴ διὰ τὸν σῖτον ἡ χλόη, τοῦ ἐξαγαγεῖν ἄρτον ἐκ τῆς γῆς» καὶ Εὐσέβιον.

Στίχ. 15. V^e^jajin jesammach l^e^bhabh ᵓ^e^nôsch.—Πρβλ. καὶ Κριτ. 9, 13 «(οἶνον) τὸν εὐφραίνοντα Θεὸν καὶ ἀνθρώπους». Ἐκκλ. 10, 19. Σοφ. Σειρ. 40, 20. Ὁ οἶνος μετὰ τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν δημητριακῶν καρπῶν εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς Παλαιστίνης προϊόντων (Δευτ. 6, 11, 7, 13. 8, 8. 12, 17. Ἱερ. 31, 12 κ. ἑξ.). Πλὴν τῶν τῆς Ἰουδαίας οἴνων (Γεν. 49, 11), γίνεται ἐν τῇ Π. Δ. μνεία τῶν οἴνων τοῦ Λιβάνου (Ὠσ. 14, 8), τῆς Μωαβίτιδος (Ἠσ. 16, 8 κ. ἑξ.) καὶ τῆς Χαλυβῶνος, πόλεως ἐν τῇ Κοίλῃ Συρίᾳ κειμένης, τανῦν Chalbûn, (Ἰεζ. 27, 18), ἧς οἱ οἶνοι ἦσαν πάλαι καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας γνωστοὶ (Στράβ. Γεωγρ. XV, 735 «οἶνος χαλυβώνιος», Ἀθήν. I, 28) καὶ εἰς τοὺς Ἀσσυρίους, ὡς διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ σφηνοειδεῖς ἐπιγραφαὶ (Schrader, Keilinschr. u. Alt. Test.[2] 425 κ.ἑξ.).

Lēbh καὶ lebhabh (λέξις καὶ εἰς ἄλλας Σημ. γλώσσας κοινή, ἀσσυρ., ἀραβ., σαβ.) εἶναι ἡ καρδία ὡς ἀρχὴ καὶ ἕδρα τῆς ζωῆς (Ψ. 21, 27. 101, 5 καὶ ἄλλ.), ἔπειτα δὲ ὡς ἕδρα τῆς νοήσεως (Κριτ. 16, 17. Ἐκκλ. 7, 22 καὶ ἄλλ.), τῶν συναισθημάτων (ὡς ἐνταῦθα· πρβλ. καὶ Κριτ. 16, 15. Δευτερ. 4, 29) καὶ τῆς βουλήσεως (Α΄ Βασιλ. 14, 7. Ἠσ. 10, 7 καὶ ἄλλ.). Πρβλ. καὶ τὸ nephesch. Δηλοῖ δὲ ἡ λέξις καὶ τὸ κέντρον, τὸ μέσον (Ἐξόδ. 15, 8 b^e^lebh jam=ἐν μέσῃ θαλάσσῃ).

ᵓenôsh (ὄν. κοινὸν καὶ εἰς τὰς ἄλλας Σημ. γλώσσας, ἀραμ., ναβ., σαβ., ἀσσυρ., ἐκ ῥίζ. anasch = ἀσθενὴς ἐστι) εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀσθενὲς ὄν (=βροτός, θνητός). Φέρεται δὲ ἡ λέξις ἀείποτε ἀνάρθρως καὶ σημαίνει συνήθως περιληπτικῶς τὸν ἄνθρωπον καθόλου (Ἰὼβ 7, 17. 15, 14 καὶ ἄλλ.).

misch-schamen—οὐχὶ ἐν ἐλαίῳ (ὡς οἱ Ο΄· πρβλ. Vulg. «in oleo»), οὔτε ἐξ ἐλαίου (ὡς ὁ Καλβῖνος, ὁ Böttcher, ὁ Delitzsch, ἀλλὰ μᾶλλον ἢ τὸ ἔλαιον (min συγκριτικόν). Νοητέον δ' «ἔλαιον ἀγαλλιάσεως» (Ψ. 44, 8. Ἠσ. 61, 3) ἐνταῦθα (ὡς καὶ ὁ Hengstenberg, ὁ Tholuck, ὁ Schultz καὶ ἄλλοι).

2 ἡμιστχ. jasᶜad = στηρίζει, ἐνισχύει· πρβλ. καὶ Κριτ. 19, 5. «Ἐπὶ τοῦτο ὁ τῶν ὅλων Θεὸς τῇ γῇ τοὺς ὑετοὺς διηνεκῶς χορηγεῖ, ὥστε τοὺς παντοδαποὺς βλαστῆσαι καρποὺς καὶ ἄρτῳ μὲν στηρίξαι καὶ διαθρέψαι τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν, οἴνῳ δὲ εὐφρᾶναι καὶ θυμηρεστέραν ἐργάσασθαι τὴν ζωήν, ἐλαίῳ δὲ οὐ μόνον ἔνδοθεν διαθρέψαι, ἀλλὰ καὶ ἔξωθεν λαμπρῦναι τὰ σώματα» Θεοδώρητος· πρβλ. καὶ Χρυσόστ.

Στίχ. 16. ᶜ^a^sê Jahve.—Οὕτω καλοῦνται τὰ δένδρα ταῦτα, διότι διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ ἐπιμελείας φύονται καὶ αὐξάνονται (οὕτω καὶ τὰ Ταργουμίμ, τὸ Κιμχί, ὁ Λούθηρος, ὁ Hupfeld, ὁ Schultz), οὐχὶ δὲ ὡς ὄντα ὑπερμεγέθη (ὡς ὁ Hengstenberg, ὁ Delitzsch)· πρβλ. καὶ 2 ἡμιστχ. αἱ κέδροι τοῦ Λιβάνου, ἃς ἐφύτευσεν. Οἱ Ο΄ πεδίου, ἀναγνώσαντες πιθανῶς hassadeh (μόνον ὁ κῶδ. S[1] ἔχει «Κυρίου»).

«Διεξελθὼν τὰ κάρπιμα ἀναγκαίως μνημονεύει καὶ τῶν ἀκάρπων, ὡς ἀναγκαίαν τοῖς ἀνθρώποις καὶ αὐτῶν παρεχόντων χρείαν. Διὰ τοῦτο καὶ Κυρίου αὐτὰ προσηγόρευσεν ὡς αὐτοφυῆ καὶ οὐ χειρόκμητα, ἀλλὰ τῷ θείῳ λόγῳ βλαστήσαντα». Εὐσέβιος· πρβλ. καὶ Ἡρακλ. «Καλῶς δὲ αὐτῷ τῷ Θεῷ προσέγραψε τῶν κέδρων τὴν φυτείαν εἰπών, ἃς ἐφύτευσας· ὅτι ἐκτὸς ἀνθρωπίνης ἐπιμελείας ἐπὶ τοσοῦτον ηὐξήθησαν».

Arzê L^e^banôn. — Τὴν κέδρον ἀναφέρει ἐκ τῶν ἀγρίων δένδρων ὁ ποιητὴς ὡς τὸ μεγαλοπρεπέστατον καὶ χρησιμώτατον ἐν Παλαιστίνῃ. Φύεται δὲ ἡ κέδρος (Pinus cedrus) ἐπὶ τοῦ Λιβάνου τοῦ ὄρους, ἐφ' οὗ σῴζεται ἔτι καὶ νῦν δάσος ἐκ 300 - 400 κέδρων οὐ μακρὰν τῆς ἀπὸ Ἡλιουπόλεως (Βααλβὲκ) εἰς Τρίπολιν ὁδοῦ (1875 μ.) καλούμενον Dschebl-el-arz (=ὄρος κέδρων) καὶ Dschebl - Bscherre ἐκ τοῦ παρακειμένου χωρίου καί τινες ἀσημότεροι κεδρῶνες· φύονται δ' ἐπίσης ἐπὶ τοῦ Ταύρου κέδροι καὶ τοῦ Ἀμανοῦ, οὐδεμία δ' ἐπὶ τοῦ Ἀντιλιβάνου. Τῆς μεγαλοπρεπείας τῆς κέδρου γίνεται πολλάκις μνεία εἰς παραβολάς. (Ψ. 92, 13. Β΄ Βασιλ. 14, 9. Ἰεζ. 17, 3. 22 κ.ἑξ. 31, 3 κ.ἑξ.), τοῦ δὲ ξύλου αὐτῆς ἐγένετο χρῆσις εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν μεγάρων τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομῶντος καὶ τοῦ ναοῦ (Β΄ Βασιλ. 5, 11. 7, 2. Γ΄ Βασιλ. 5, 6 κ.ἑξ. Α΄ Παραλ. 15, 1, Ἔσδρ. 3, 7). Οἱ Τύριοι μετεχειρίζοντο αὐτὸ εἰς ναυπηγίαν (Ἰεζ. 27, 5). Πρβλ. Riehm, Handwört. d. bibl. Alt.[2] ἐν λέξει Ceder. Zeitschrift d. Deutsch—Palaest. Vereins 10, σελ. 89 κ.ἑξ.

Lᵉbanôn (ἀσσυρ. Labnânu, τανῦν Dschebl Libnân)=Λευκὸν ὄρος (ἐκ ῥήμ. laban = λευκός ἐστι)· ἐκλήθη δὲ οὕτως ἐκ τῶν χιονοσκεπῶν κορυφῶν του (Ἱερ. 18, 14 — ἐκ τούτου ἀραμ. καὶ ἀραβιστὶ ὄρος τῆς χιόνος) ἢ ἐκ τῶν ἀσβεστωδῶν αὐτοῦ κλιτύων, ὅπερ ἧττον πιθανόν. Καλεῖται δὲ οὕτως ἡ γνωστὴ σειρὰ ὀρέων ἐν Συρίᾳ, ἥτις διαιρεῖται διά τινος περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα εὐρείας κοιλάδος (Bekaa), ὑψουμένης 1000 μέτρα ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, εἰς δύο μοίρας, τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικήν. Ἡ πρώτη καλεῖται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Ἀντιλίβανος (Στράβ. XVI, 755, Πτολ. V, 15, 8).

Στίχ. 17. κ.ἑξ. Τὰ δένδρα καὶ τὰ ὄρη ἔδωκεν εἰς τὰ πτηνὰ καὶ τὰ ζῷα εἰς οἴκησιν.

Στίχ. 17. sippₒrîm. — Ἡ λέξις αὕτη δηλοῖ (ὡς ἡ ἑλλ. λέξις στρουθός, ἴδ. Passow, Griech - Wört.) ὁτὲ μὲν παντοδαπὰ πτηνὰ (συνήθως ἐν τῷ ἑνικῷ περιληπτικῶς κειμένη, Γεν. 7, 14. Δευτ. 4, 17, οἱ Ο΄ «ὄρνεον»), ὁτὲ δὲ τοὺς στρουθούς, συνηθεστάτους ὄντας ἐν Παλαιστίνῃ (Ἰὼβ 40, 24. Ψ. 83, 4, Παρ. 26, 2). Ὑπὲρ τῆς δευτέρας σημασίας μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὄνομα, δι' οὗ καλοῦνται τανῦν οἱ στρουθοὶ ἐν Παλαιστίνῃ, ἤτοι ʿaspûr (=sippor, Riehm, Handw. d. bibl. Alt.² ἐν λέξει Sperling). Οἱ Ο΄ μεταφρ. «στρουθία», ἡ Vulg. passeres, ὀρθότερον δὲ ὁ Ἀκύλας ὄρνεα· ἡμεῖς ἑρμηνεύοντες στρουθοὶ νοοῦμεν παντοδαπὰ πτηνά.

2. ἡμιστχ. Chᵃsîda bᵉrôschîm bêthah. Οἱ Ο΄ τοῦ ἐρωδιοῦ ἡ οἰκία ἡγεῖται αὐτῶν, ἀναγνώσαντες πιθανῶς bᵉreschîth (καὶ ἡ Vulg. «herodii domus dux est eorum»). Κρεῖττον ὁ Ἀκύλας «ἐκεῖ ὄρνεα νοσσεύσουσιν· ἐρωδιῷ ἐλάται οἶκος αὐτῷ» καὶ ὁ Σύμμαχος «ὅπου στρουθία ἐννοσσεύσει, τῷ ἰκτῖνι βόρατον οἴκησις».

Chᵃsîda. — Τὸ πτηνὸν τοῦτο μνημονεύεται καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Π. Δ. (Λευϊτ. 11, 19. Δευτ. 14, 18. Ἱερ. 8, 7. Ζαχ. 5. 9). Καὶ κατὰ μέν τινας εἶναι ὁ ἐρωδιὸς (Ο΄, Λούθηρος [Reiger], Tholuck, Knobel), κατ' ἄλλους δὲ ὁ πελαργός, ὅπερ πιθανώτερον. Κατὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἀντετάχθη, ὅτι ὁ πελαργὸς μόνον ἐπὶ οἰκιῶν νεοσσεύει, βεβαιοῦται δὲ ὅμως ὅτι ὅ τε λευκὸς πελαργὸς (ciconia alba) καὶ πολλῷ μᾶλλον ὁ μέλας (ciconia nigra), ὅστις συνηθέστερος εἶναι ἐν Παλαιστίνῃ, μεγάλα δένδρα ἐκλέγει εἰς κατασκευὴν φωλεᾶς (Kimchi Bochart, Hieroz. II, 330, Riehm, Handwört.² ἐν λέξει Reiher, Mayer, Konvers. Lex.⁵ ἐν

λέξει Storch). Καὶ τὸ ὄνομα δέ, δηλοῦν τὸν φιλόστοργον ὄρνιν (ἐκ ῥήμ. chasad=πρᾶος, μειλίχιός ἐστι), μαρτυρεῖ ὑπὲρ τοῦ πελαργοῦ, οὗ ἐκ παλαιοτάτου γνωστὴ εἶναι ἡ πρὸς τὰ τέκνα στοργὴ (πρβλ. avis pia, pietaticultrix παρὰ Πετρων. 55, 6, «πτηνῶν πελαργὸς εὐσεβέστατον ζῴων» Βαβρ. μῦθ. 13, 7), ἐν ᾧ περὶ τοῦ ἐρωδιοῦ ὡς φιλόπαιδος οὐδὲν μαρτυρεῖται. Τεκμηριοῖ δὲ καὶ παράδοσίς τις ἰουδαϊκή, καθ' ἣν ὁ λευκὸς ὄρνις (chavvaritha), ὡς αἱ ἀραμ. παραφράσεις καλοῦσι τὴν chᵃsîda, εἶναι ἡ λευκὴ daja τοῦ Ταλμούδ, ἤτοι ὁ πελαργὸς (Levysohn, Zool. d. Talmuds, σελ. 171 κ.ἑξ.). Οἱ πελαργοὶ ἔρχονται περὶ τὰ τέλη Μαρτίου εἰς Παλαιστίνην, κατὰ δὲ τὸν Belon καὶ διαχειμάζουσιν ἐπὶ τοῦ Ἀμανοῦ, ὄρους τῆς Συρίας. (Πρβλ. Robinson, Phys, Geogr. d. heil. Landes, σελ. 382, G. Hänel, Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch. IV, 340).

Bᵉrôsch=κυπάρισσος (cupressus sempervirens L.), ὡς τινες τῶν παλαιῶν ἑρμηνεύουσιν, ὀρθῶς· ὁ Ἀκύλας «ἐλάται», ἄλλοι «ἄρκευθοι», ἡ Vulg. abies, ὁ Λούθηρος Tanne. Ἡ κυπάρισσος φύεται πολλαχοῦ τῆς Συρίας, μάλιστα δ' ἐπὶ τοῦ Λιβάνου παρὰ τὰς κέδρους (Ἡσ. 14, 8, 37, 24). Τοῦ ξύλου αὐτῆς ἐγίνετο χρῆσις εἰς ναυπηγίαν (Ἰεζ. 27, 5), ἐγένετο δὲ χρῆσις αὐτοῦ καὶ εἰς οἰκοδομὴν τοῦ δαπέδου καὶ τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ (Γ΄ Βασιλ. 5, 9. 10. 6, 25. 34.—Οἱ Ο΄ «πεύκη», «πεύκινος» —Ἰωσ. Ἰουδ. ἀρχ. VIII, 2, 7).

Στίχ. 18. «Ἀκούεις πάλιν ἕτερον εἶδος σοφίας, πῶς παντὸς ἐπιμελεῖται γένους, ἄλλως τῶν ὀρνίθων, ἄλλως τῶν τετραπόδων κηδόμενος· ἐκείνοις μὲν γὰρ δένδρα ἀνῆκε, τούτοις δὲ ὄρη ἀνέτεινεν» Χρυσόστ.

Jaʿel (ἐκ ῥήμ. ʿalā=ἀναβαίνειν, ἀναρριχᾶσθαι, ἀραβ. vaʿil, ἀσσυρ. jaʿili). Οἱ Ο΄ ἔλαφος, ἡ Vulg. cervus, ὁ Λούθηρος Gemse. Ἀλλ' ἐνταῦθα νοητέον μᾶλλον τὸν αἰγόκερων ἢ αἴγαγρον, ὅστις ζῇ ἐν τῇ Πετραίᾳ Ἀραβίᾳ καὶ τῇ περὶ τὸν Ἰορδάνην χώρᾳ (capra sinaitica) καὶ καλεῖται ὑπὸ τῶν Ἀράβων Beden, εἶναι δὲ ὅμοιος πρὸς τὸν τῶν Ἄλπεων (capra Ibex L.), τῶν Πυρηναίων (capra hispanica), τοῦ Καυκάσου (capra caucasiaca) καὶ τῶν Ἱμαλαΐων· (Πρβλ. Tristram, The Fauna and Flora of Palestine, 1884, σελ. 6 κ.ἑξ., Riehm, Handw.² ἐν λέξει Steinbock).

Schaphan—Τὸ ζῷον τοῦτο μνημονεύεται καὶ ἐν Λευϊτ., τασσόμενον ἐν τοῖς ἀκαθάρτοις καὶ ἀναμηρυκωμένοις (11, 5· πρβλ. καὶ Δευτ.

14,7). Οἱ Ο' μεταφρ. λαγωοῖς (Β. χοιρογρυλλίοις), ἡ Vulg. herinaciis, ὁ Αὔγουστ. hericiis et leporibus. 'Αλλ' οἱ δοκιμώτατοι τῶν νεωτέρων ἑρμηνευτῶν ταυτίζουσι τὸν schaphan πρὸς τὸ ζῷον, ὅπερ Procavia ἢ hyrax syriacus καλούμενον ἔχει τὸ μέγεθος κονίκλου καὶ ζῇ εἰς πετρώδεις τόπους ἐν 'Αραβίᾳ (ἔνθα καλεῖται Vabr καὶ Thaphan), ἐν Παλαιστίνῃ (παρὰ τὸν Λίβανον, τὴν Νεκρὰν θάλασσαν καὶ ἄλλοθι) καὶ ἐν 'Αβησσινίᾳ (ἔνθα οἱ Χριστιανοὶ καὶ οἱ Μωαμεθανοὶ ἀπέχονται ἔτι καὶ νῦν τοῦ κρέατος αὐτοῦ κατὰ τὰς ἀπαγορεύσεις τὰς Μωσαϊκὰς) καὶ εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν ἐν Εὐέλπιδι ἄκρᾳ (Procavia capensis, Daman) καὶ ἄλλαις ὀρειναῖς χώραις τῆς 'Ασίας καὶ τῆς 'Αφρικῆς ζῶντα. (Πρβλ. Robinson, Neuere bibl. Forsch., σελ. 507. Tristram, Fauna und Flora of Palestine, Riehm. Handw.[2] ἐν λέξει Kaninchen, Brandt, Über die Gattung der Klippschliefer, St.-Petersb., 1869).

Στίχ. 19-23.

19 *῾Ο ποιήσας τὴν σελήνην εἰς καθορισμὸν τοῦ χρόνου,*
καὶ εἰς τὸν ἥλιον ὑποδείξας τὴν δύσιν αὐτοῦ.
20 *'Επάγεις σκότος καὶ γίνεται νύξ·*
κατ' αὐτὴν κινοῦνται πάντα τὰ θηρία τοῦ δρυμοῦ.
21 *Σκύμνοι ὠρύονται χάριν τῆς λείας των,*
ἵνα ζητήσωσι τὴν τροφὴν αὐτῶν παρὰ τοῦ Θεοῦ.
22 *'Ανατέλλει ὁ ἥλιος καὶ ἐπιστρέφουσι*
καὶ ἀναπαύονται εἰς τὰς οἰκήσεις αὐτῶν.
23 *'Εξέρχεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ,*
εἰς τὴν ἀσχολίαν αὐτοῦ μέχρι τῆς ἑσπέρας.

'Ενταῦθα ἀναδεικνύεται τὸ ἔργον τῆς τετάρτης ἡμέρας, ἡ δημιουργία τῶν οὐρανίων φωστήρων (Γεν. 1, 14-19) καὶ τὰ συναπτόμενα ἔργα τῆς θείας προνοίας. «'Ανατρέχει πάλιν ἐπὶ τὴν ἐν τοῖς οὐρανοῖς πρόνοιαν, δι' οὐδὲν ἕτερον γεγενῆσθαι τὴν σελήνην λέγων ἢ πρὸς ἀριθμὸν καὶ διάγνωσιν μηνῶν τε καὶ ἡμερῶν» 'Αθανάσιος· πρβλ. καὶ Εὐσέβ. καὶ Θεοδώρ. καὶ Χρυσόστ.

Στίχ. 19. Mô'êd (ἐκ ρήμ. ja'ad=ὁρίζει) εἶναι ὡρισμένος τόπος ἢ χρόνος, πρὸς δὲ τὸν Sors ἑορτή. (Πρβλ. καὶ 'Εξόδ. 13, 10. 23, 15.

34, 18. Δευτ. 31, 10 καὶ ἄλλ.). 'Ωρίζοντο δ' αἱ ἑορταὶ διὰ τῆς σελήνης (Σ. Σειρὰχ 43, 7 «ἀπὸ σελήνης σημεῖον ἑορτῆς»), ἥτις ἦτο παρὰ τοῖς 'Εβραίοις τὸ εἰς διαίρεσιν τοῦ χρόνου ἄστρον, πρὸς τοῦτο δημιουργηθὲν μετὰ τοῦ ἡλίου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ (Γεν. 1, 14 κ. ἑξ.). Εἰρήσθω δ' ἐνταῦθα ὅτι καὶ κατὰ Πλάτωνα «ἥλιος καὶ σελήνη καὶ πέντε ἄλλα ἄστρα, ἐπίκλην ἔχοντα πλανητά, εἰς διορισμὸν καὶ φυλακὴν ἀριθμῶν χρόνου γέγονε» (Τίμ. 38 C).

2 ἡμιστχ. Schemesch jada (Οἱ Ο' ὁ ἥλιος ἔγνω)· ὀρθότερον εἰς τὸν ἥλιον ὑπέδειξεν (jiada') ὁ Θεὸς τὴν δύσιν αὐτοῦ.

Τὴν δύσιν αὐτοῦ—εἴρηται κατὰ βραχυλογίαν ἀντὶ τοῦ, τὸν χρόνον τῆς δύσεως αὐτοῦ. ῾Ο νοῦς· ὁ ἥλιος δύεται ἐν τῷ τεταγμένῳ χρόνῳ.

Στίχ. 20. Tašeth choschekh vîhî laj^e^lā. ῾Η πρότασις εἶναι ὑποθετική, δηλοῦσα τὸ ἐν τῷ παρόντι ἢ τῷ μέλλοντι δυνατὸν γενέσθαι (Ges. Hebr. Gram.[26] § 159 b). Εἰς τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀκολουθεῖ τὸ σκότος.

2 ἡμιστχ. «Τὸ χρήσιμον τῆς νυκτὸς ὑπογράφων φησίν, ἐν αὐτῇ διελεύσεται· ὥστε, φησί, καὶ τὰ ἄγρια ἔχειν καιρὸν τροφῆς καὶ ἐνδιαιτήσεως καὶ μάλιστα λέοντας.—Δῆλον δὲ ὡς ἀπὸ τούτων καὶ πάντα ὀνομάζει τὰ ἄγρια» ῾Ηρακλεώτης.

Chaj^e^thô ja'ar.—Νοητέον τὰ ἄγρια θηρία.

Στίχ. 21. Σκύμνοι ὠρύονται κ. ἑξ.

«Οὐ μικρὸν δὲ καὶ τοῦτο τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας ἔργον, τὸ μὴ ἐν ἡμέρᾳ, ἀλλ' ἐν νυκτὶ τοῦτο μᾶλλον ποιεῖν, ὥστε μηδὲ ὁδοιπόρους μηδὲ γηπόνους λυμαίνεσθαι· τοῦτο καὶ τοῖς ἀνθρώποις χρήσιμον» Χρυσόστ.

K^e^phîrîm. — 'Εν Παλαιστίνῃ ἦτο πάλαι ὁ περσικὸς λέων (Leo persicus) συνήθης, διαιτώμενος περὶ τὸν 'Ιορδάνην ('Ιερ. 49, 19. 50, 44. Ζαχ. 11, 3), ἐπὶ τοῦ Λιβάνου, τοῦ 'Αντιλιβάνου καὶ τοῦ 'Ερμὼν ("Ασμα ᾀσμ. 4, 8), ἐν τῇ κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἐρήμῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Τανῦν ὑπάρχουσί τινες μόνον ἐν τῇ ἐρήμῳ τῆς 'Αραβίας. 'Εκάλουν δὲ οἱ 'Εβραῖοι τὸν λέοντα 1) 'arî καὶ arjē 2) labî' καὶ l^e^bî (ἀσσυρ. labbu), ὅπερ ὄνομα δηλοῖ κυρίως τὴν λέαιναν· 3) k^e^phîr (=σκύμνος δυνάμενος ἤδη νὰ ἐξέρχηται ἐπὶ λείαν)· 4) gôr ἢ gûr (=λεοντιδεὺς ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν ἔτι ὢν τῆς μητρός).

Τὸ l^ebaqqēsch σκοπὸν δηλοῖ = τοῦ ζητῆσαι, νὰ ζητήσωσι.

ʼEl (πιθ. ἐκ ρ. ʼûl ἰσχυρὸν εἶναι, κατὰ δὲ τὸν Ewald καὶ τὸν Dillmann ἐκ ῥήμ. ʼalā)—ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας τῆς Σημίτιδος ὁμοφυλίας κοινὸν (φοιν., ἀραμ., ἀραβ., σαβ., αἰθιοπ., ἀσσυρ. συρ. πρβλ. Nöldeke, Sitzungsb. der Berl. Akad. d. Wiss., 1882. D. H. Müller, Actes du Congrès des Orient. à Leyden 2, 1, 467 κ.ἑξ. Halévy, Journal Asiatique Ser. 8, 2, 458 κ.ἑξ.). Δηλοῖ δὲ τὸν θεὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄνθρωπον (ʼΩσ. 11, 4) καὶ λέγεται περί τε τῶν θεῶν τῶν ἐθνῶν καὶ τοῦ Θεοῦ τῶν ʼΙσραηλιτῶν, ὅτε ὅμως ἔχει προσδιορισμόν τινα ἢ ἄρθρον (ἐν τῇ ποιήσει μόνον ἄνευ ἄρθρου, ὡς ἐνταῦθα) ἢ τὰ ἐπίθετα chaj (Ψ. 41, 3), ʻeljôn (Γεν. 14, 18) καὶ schaddaj (Γεν. 17, 1 καὶ ἄλλ.).

Στίχ. 22 Jeʼasêphûn. — Οἱ Ο′ συναχθήσονται, ἡ Vulg. «congregati sunt», ἀλλʼ ὀρθότερον· ὑποχωροῦσιν, ἐπιστρέφουσιν (ὡς ὁ Σύμμαχος, ὁ Hupfeld, ὁ Delitzsch, ὁ Schultz καὶ ἄλλοι).

Στίχ. 23. «ʽΗλίου ἀνίσχοντος τὰ μὲν (θηρία) εἰς τὰς οἰκείας καταδύσεις χωρεῖ, οἱ δὲ ἄνθρωποι τὸν τῆς προτεραίας ἀποθέμενοι πόνον προθύμως πάλιν ἐν τοῖς ἔργοις διημερεύουσι» Θεοδώρητος.

Στίχ. 24-26.

24 *Πόσον μεγάλα εἶναι τὰ ἔργα σου, Κύριε,*
πάντα ἐδημιούργησες μετὰ σοφίας·
πλήρης εἶναι ἡ γῆ τῆς κτίσεώς σου!
25 *Αὕτη ἡ θάλασσα ἡ μεγάλη καὶ εὐρύχωρος!*
ʼΕκεῖ ζῶσιν ἑρπετὰ ἀναρίθμητα,
ζῷα μικρὰ μετὰ μεγάλων·
26 *ἐκεῖ πλοῖα διαπορεύονται,*
ὁ δράκων, ὃν ἔπλασες, ἵνα παίζῃ ἐντὸς αὐτῆς.

ʼΕκφρασις θαυμασμοῦ διὰ τὸ πλῆθος κυρίως τῶν δημιουργημάτων ἔπειτα δὲ καὶ διὰ τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν σοφίαν, μεθʼ ἧς ἐποίησεν αὐτὰ ὁ Θεός· περιγραφὴ τοῦ ἐν τῇ θαλάσσῃ βίου (ἐκ τῆς πέμπτης ἡμέρας τῆς δημιουργίας).

Στίχ. 24. «ʼΕκαστον τῶν εἰρημένων λογισάμενος ὁ προφήτης καὶ τὴν πολλὴν τοῦ Θεοῦ κηδεμονίαν καταμαθὼν ἐν μέσῳ τῆς διηγήσεως

τὸν ὕμνον ἀνέπεμψε, θαυμαστὰ καὶ λίαν ἀξιάγαστα καὶ σοφίας μεστὰ φήσας εἶναι πάντα τοῦ Θεοῦ τὰ ποιήματα» Χρυσόστ. Πρβλ. καὶ Θεοδώρ.

Mā - rabbû = πόσον μεγάλα = mā - gad^elû (Ψ. 92, 6. Οἱ Ο′ «ὡς ἐμεγαλύνθη» καὶ ἡ Vulg. «quam magnifica» καὶ ὁ Λούθ. «so gross»).

b^echokhmā ʻasîtha — πρβλ. καὶ Παρ. 3, 19 «ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσε τὴν γῆν, ἡτοίμασε δὲ οὐρανοὺς φρονήσει».

qinjanèkha=τῆς κτίσεώς σου, τῶν δημιουργημάτων σου (ἐκ ῥήμ. qanā=δημιουργεῖν· Γεν. 14, 19. Ψ. 138, 13. Παρ. 8, 22), ὡς οἱ Ο′, ὁ Θεοδοτίων, ὁ Olshausen, ὁ Delitzsch, ὁ Ewald, ὁ Hupfeld, ὁ Hitzig καὶ ἄλλοι, οὐχὶ δὲ τῆς κτήσεώς σου, ὡς ὁ ʼΑκύλας, ὁ Σύμμαχος, ἡ Vulg. (possessione tua), τὰ Ταργ., ἡ Συρ. μετάφρασις, ὁ Hengstenberg, ὁ Schultz καὶ ἄλλοι.

Στίχ. 25. R^echabh jadajim = εὐρεῖα ἐπʼ ἀμφότερα (jadajim [δυϊκ. τοῦ ὀνόμ. jad χεὶρ] — καθʼ ἑκατέραν χεῖρα, ἀμφοτέρωθεν· ὁ ʼΑκύλας «εὐρύχωρος χερσὶν» καὶ ἡ Vulg. spatiosum manibus, οὐχὶ ὀρθῶς). Λέγεται δὲ καὶ περὶ τῆς γῆς (Γεν. 34, 21. Κριτ. 18, 10 καὶ ἄλλ.).

remes scheres = θαλάσσια ζῷα (πρβλ. καὶ Ψ. 68, 35)· ἀλλαχοῦ περὶ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἑρπόντων ζῴων (remes haʼadamā (Γεν. 1, 25. 6, 20), ὡς καὶ scheres (Γεν. 7, 21 καὶ ἄλλ.).

Στίχ. 26. Περὶ τῶν πλοίων ἐνταῦθα ὁ λόγος, ἅτινα ἀποτελοῦσι μέρος τοῦ ἐν τῇ θαλάσσῃ βίου.

2 ἡμιστχ. Livjathan (=ἑλισσόμενον, δηλ. ζῷον) θαλάσσιος δράκων, κῆτος· πρβλ. καὶ Θεοδώρητον «διὰ τοῦ δράκοντος τὰ μεγάλα παρεδήλωσε κήτη, ἃ τοῖς μεγίστοις πελάγεσιν ἐμφιλοχωρεῖ». ʼΕν ʼΙὼβ (40, 25-41, 26) δηλοῖ ἡ λέξις τὸν κροκόδειλον τοῦ Νείλου, ἐν δὲ τῷ Ψ. 73, 14 εἰκονικῶς τὴν δύναμιν τοῦ Φαραώ.

l^ešachēq bô=παίζειν ἐν αὐτῇ, τῇ θαλάσσῃ. Bô ἕνεκα τοῦ jam, ὅπερ εἶναι ἀρσενικόν. Οἱ Ο′ «ἐμπαίζειν αὐτῷ», τῷ Λεβιάθαν (πρβλ. καὶ Vulg. «ad illudendum ei») ἐγένετο, φαίνεται, κατʼ ἐπίδρασιν τῶν ἐν ʼΙὼβ περὶ τοῦ δράκοντος λεγομένων (40,14 «πεποιημένον ἐγκαταπαίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ»)· πρβλ. ἑρμ. Χρυσοστόμου καὶ Θεοδωρήτου καὶ Ταλμοὺδ καὶ Ewald καὶ Hitzig. κ. ἄ.

Στίχ. 27-30.

27 *Πάντα παρὰ σοῦ προσδοκῶσιν,*
ἵνα δώσῃς τὴν τροφὴν ἐγκαίρως.
28 *Δίδεις εἰς αὐτά, συλλέγουσιν·*
ἀνοίγεις τὴν χεῖρα, πληροῦνται ἀγαθῶν.
29 *Ἀποστρέφεις τὸ πρόσωπόν σου, ταράσσονται,*
ἀποσύρεις τὸ πνεῦμά σου, ἐκλείπουσι
καὶ εἰς τὸν χοῦν αὐτῶν ἐπιστρέφουσιν.
30 *Ἐξαποστέλλεις τὸ πνεῦμά σου, κτίζονται*
καὶ ἀνακαινίζεις τὸ πρόσωπον τῆς γῆς.

Ἐν τοῖς στίχοις τούτοις ὑμνεῖται ἰδίᾳ ἡ τοῦ Θεοῦ περὶ πάντων ἐπιμέλεια. «Μνημονεύσας δὲ ἁπάντων ἐπάγει καθολικῶς τὸν τῆς προνοίας λόγον» Ἡρακλ.—Ἡ ἐν τῷ ἑβρ. κειμένῳ ἐπανάληψις τῶν τύπων εἰς un τονιζομένων ἐπὶ τῆς ἐσχάτης συλλαβῆς προσδίδει εἰς τὸν λόγον ἔμφασιν καὶ μεγαλοπρέπειαν.

Στίχ. 27. Kŭllam—νοητέον πάντα τὰ ζῷα.

šibbēr — (μᾶλλον ἐν τῇ ἀραμ. ἐν χρήσει) = προσδέχεσθαι, προσδοκᾶν.

2 ἡμιστχ. Bᵉittô—Τὸ ἐπίθημα ἀπώλεσεν ἐνταῦθα τὴν ἰσχύν του =εἰς καιρόν, ἐν δέοντι, ἐγκαίρως. Πρὸς τὸν νοῦν· πρβλ. Ψ. 135, 25 «ὁ διδοὺς τροφὴν πάσῃ σαρκί».

Στίχ. 28 κ.ἑξ. Ὑποθετικαὶ προτάσεις, ὡς ἐν στίχ. 20α.

2 ἡμιστχ. tôbh. Οἱ Ο΄ μεταφρ. χρηστότητος, ὁ Ἀκύλας ἀγαθοῦ, ὁ Θεοδοτίων ἀγαθωσύνης, ὁ Σύμμαχος ἀγαθῶν.

Στίχ. 29. Πρβλ. καὶ Ψ 35, 10 «ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς, ἐν τῷ φωτί σου ὀψόμεθα φῶς», Ἰὼβ 33, 4. 34, 14 κ.ἑξ. Ἐκκλ. 2,7. Πράξ. 17, 28 «ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμεν».

tastîr panèkha.—Ἡ ἀπόκρυψις τοῦ προσώπου ἀλλαχοῦ ὡς σημεῖον ὀργῆς, ἐνταῦθα τῆς μὴ περαιτέρω ἐπιμελείας.

tosēph rûcham.—Πρβλ. καὶ Ἰὼβ 34, 14 «εἰ γὰρ βούλοιτο συνέχειν καὶ τὸ πνεῦμα παρ' αὐτῷ κατασχεῖν, τελευτήσει πᾶσα σὰρξ ὁμοθυμαδόν, πᾶς δὲ βροτὸς εἰς γῆν ἀπελεύσεται, ὅθεν καὶ ἐπλάσθη» καὶ Ἐκκλ. 12,7.

jigvaʿun.—Ὁ Hengstenberg νομίζει ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει ἐνταῦθα τὸν κατακλυσμὸν ὑπ' ὄψει, καθ' ὃν ἀπέθανε (jigvaʿ) πᾶσα σὰρξ κινουμένη (Γεν. 6, 17. 7, 21 κ.ἑξ.). Ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος gavaʿ καὶ ἐνταῦθα καθιστᾷ τὴν γνώμην ταύτην πιθανήν.

Στίχ. 30. πρβλ. καὶ Ἠσ. 32, 15. Ἰεζ. 37, 9.

Στίχ. 31-35.

31 *Ἔστω ἡ δόξα τοῦ Κυρίου αἰωνία·*
ἂς εὐφραίνηται ὁ Κύριος διὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ!
32 *Ἐκεῖνος, ὅστις ἐπιβλέπει ἐπὶ τὴν γῆν καὶ κάμνει αὐτὴν νὰ τρέμῃ,*
ἐγγίζει τὰ ὄρη καὶ καπνίζουσι.
33 *Θὰ ὑμνῶ τὸν Κύριον ἐν ὅσῳ ζῶ,*
θὰ ψάλλω τὸν Θεόν μου ἐν ὅσῳ ὑπάρχω.
34 *Εἴθε εὐάρεστος νὰ εἶναι εἰς αὐτὸν ὁ διαλογισμός μου,*
ἐγὼ δὲ θὰ εὐφραίνωμαι διὰ τὸν Κύριον.
35 *Ἂς ἐκλίπωσιν οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐκ τῆς γῆς,*
καὶ οἱ ἀσεβεῖς ἂς μὴ ὑπάρχωσι πλέον.
Εὐλόγει, ψυχή μου, τὸν Κύριον. Αἰνεῖτε τὸν Κύριον.

«Καὶ ἀρξάμενος ἀπὸ δοξολογίας ἤρξατο καὶ τελευτῶν εἰς αὐτὸ καταλήγει, ἀρίστην καὶ ἀρχὴν καὶ τέλος ἐπιθεὶς τῷ λόγῳ» Χρυσόστ.

Στίχ. 31. Jᵉhî kᵉbhôd καὶ jišmach εἶναι εὐκτικῶς ἐξενηνεγμένα.

2 ἡμιστιχ. Ὁ ποιητὴς ἔχει ἐνταῦθα πιθανώτατα τὸ τῆς Γενέσεως 1, 31 πρὸ ὀφθαλμῶν.

Kabhod (ἐκ ῥίζ. kabhad=βαρύς ἐστιν, ἥτις εὕρηται καὶ ἐν τῇ αἰθιοπικῇ καὶ τῇ ἀσσυριακῇ [kabtu=βαρὺς καὶ kubbutu=τιμᾶν] καὶ τῇ σαβαϊκῇ καὶ τῇ φοινικικῇ ἐν κυρίοις ὀνόμασιν)=τιμή, δόξα. Λέγεται δὲ περὶ τῶν ἀνθρώπων (Ψ. 6, 8 «δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτόν». Ἰὼβ 19, 9. πρβλ. καὶ Ρωμ. 2, 10) καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ (Ψ. 19, 2. 79, 9 καὶ ἄλλ. Πρβλ. καὶ ἐν τῇ Κ. Δ. Ματθ. 6, 13. Ἑβρ. 1, 3. Λουκ. 2, 1. Γαλ. 1, 5 «ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»). Δηλοῦται δὲ διὰ τῆς λέξεως ταύτης καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια, ἐν ᾗ ἐπιφαίνεται ὁ Θεός. (Ἐξόδ.

16, 10. 24, 16. 40, 34 καὶ ἄλλ.). Παρίσταται δὲ ἡ τοιαύτη δόξα ὡς λάμψις καὶ πῦρ φλέγον (Ἐξόδ. 24, 17. 33, 18· πρβλ. καὶ Λουκ. 2, 9 «καὶ δόξα Κυρίου περιέλαμψεν αὐτούς»).

Στίχ. 32. Ἀπαράμιλλος εἰκὼν τῆς θείας δυνάμεως· πρβλ. καὶ Ψ. 143, 5. καὶ Ἀμὼς 9, 5 «ὁ ἐφαπτόμενος τῆς γῆς καὶ σαλεύων αὐτήν». Ἴσως δ' ἔχει ὁ ποιητὴς ὑπ' ὄψει τὰ κατὰ τὴν Ἔξοδον ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ γεγονότα (19, 18 «τὸ ὄρος τὸ Σινᾶ ἐκαπνίζετο ὅλον διὰ τὸ καταβεβηκέναι ἐπ' αὐτὸ τὸν Θεὸν ἐν πυρί»). Πρβλ. καὶ τὰ θαυμάσια τοῦ Ὁμήρου περὶ τοῦ Διὸς ἐκεῖνα

ἦ καὶ κυανέῃσιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων,
ἀμβρόσιαι δ' ἄρα χαῖται ἐπερρώσαντο ἄνακτος
κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο, μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὄλυμπον

(Ἰλ. Α, 526 κ.ἑξ.)
καὶ τὴν τοῦ Βεργιλίου μίμησιν

tum pater omnipotens, rerum cui prima potestas,
infit (eo dicente deum domus alta silescit
et tremefacta solo tellus, silet arduus aether,
tum zephyri posuere, premit placida aequora pontus)

(Aen. X, 100 κ.ἑξ.)
καὶ τὴν τοῦ Κατούλλου

adnuit invicto caelestum numine rector,
quo nutu tellus atque horrida contremuerunt
aequora, concussitque micantia sidera mundus

(64, 204 κ.ἑξ.)
καὶ τὴν τοῦ Ὀβιδίου (Met. 178 κ.ἑξ.) καὶ ὅσαι ἄλλαι.

Στίχ. 32. mabbît (μετοχ. τῆς συζ. ἰφεὶλ ἐκ ῥίζ. nabat ἐν τῇ ἀσσυρ. nabâtu=μαρμαίρειν, λάμπειν)=ἐπιβλέπων.

Στίχ. 33. Ἀschîrā.—Ἔφεσιν δηλοῖ ὁ τύπος οὗτος καὶ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὰ ᾄσομαι, θέλω ᾄδειν, λέγειν, ὑμνεῖν, ὡς παρ' Εὐριπίδῃ

ἐγὼ δὲ τὸν γᾶς ἐνέρων τ' ἐς ὄρφναν
μολόντα παῖδ', εἴτε Διός νιν εἴπω
εἴτ' Ἀμφιτρύωνος ἶνιν,
ὑμνῆσαι στεφάνωμα μόχθων δι' εὐλογίας θέλω (Ἡρακλ. 355)·

πρβλ. καὶ τὸ ἐν τῷ 2 ἡμιστχ. ʾazammᵉrā.

bᵉchajjaj = bᵉʿôdhî πρβλ. Βαροὺχ 4, 20 «ἐν ταῖς ἡμέραις μου».

2 ἡμιστχ. ʾazammᵉrā (πιὲλ ἐκ ῥίζ. zamar φερομένης ἐν τῇ ἀσσυριακῇ [zamaru] καὶ δηλούσης πρὸς ὄργανον ᾄδειν, ψάλλειν (Ges. Hebr.-Aram. Wört.¹², σελ. 211), ὅθεν mizmôr = ψαλμὸς = ψαλῶ, θέλω ψάλλειν [1].

Στίχ. 34. ʿarēb ʿal ἀρέσκει, εὐάρεστός ἐστι (πρβλ. καὶ Ἰεζ. 16, 37 ʿarabhta [ἔνθα ὁ Halévy ἀναγινώσκει ʿagabhta] καὶ Ὠσ. 9, 4 (ἔνθα ὁ Kuenen καὶ ὁ Wellhausen ἀναγιν. jaʿarᵉkhû).

Sîchî=ἡ σκέψις μου, ὁ διαλογισμός μου (οἱ Ο' ἡ διαλογή μου, ὁ Σύμμαχος ἡ διάλεξίς μου, ὁ Ἀκύλας ἡ ὁμιλία μου, ἡ Vulg. eloquium meum), τ. ἔ. ὅ,τι περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δόξης αὐτοῦ διαλογίζομαι. Πρβλ. Ψ. 18, 15.

Ἄλλοι διορθοῦντες μεταφράζουσιν· οἱ αἶνοί μου.

Στίχ. 35. «Τὴν τῶν ἁμαρτωλῶν πάμπαν ἐκλεῖψαι συμμορίαν ἱκετεύει» Θεοδώρ.

Hattaʾîm, rᵉschaʿîm—Νοητέον τοὺς μὴ ἀποδίδοντας εἰς τὸν Θεὸν τὴν προσήκουσαν τιμήν, ἀμαυροῦντας δὲ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Καὶ ἀλλαχοῦ τῶν Ψαλμῶν περὶ τῆς ἀπωλείας τῶν ἀσεβῶν ὁ λόγος (Ψ. 7, 10. 36,34. 144, 20). Ἀπίθανα λέγει ὁ Olshausen ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ στίχος οὗτος εἶναι μεταγενεστέρα λειτουργικὴ προσθήκη.

Εὐλόγει, ψυχή μου, τὸν Κύριον «Οἱ μὲν οὖν ὑμνεῖν τὸν τοσούτων ἀγαθῶν χορηγὸν οὐ βουλόμενοι, ἐκεῖνα πασχέτωσαν ἅπερ εἴρηκα· σὺ δέ, ὦ ψυχή, ἐνδελεχῶς τὸν σὸν ὕμνει δημιουργὸν καὶ σωτῆρα» Θεοδώρ.

Hallᵉlûjā=Αἰνεῖτε τὸν Κύριον. Ἡ λέξις αὕτη λειτουργικὴ οὖσα προσθήκη φερομένη ἔν τισι ψαλμοῖς τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου βιβλίου εὕρηται τὸ πρῶτον ἐνταῦθα. Ja εἶναι συντετμημένος τύπος τοῦ ὀνόματος Jahve, συντεμνομένου πρῶτον εἰς jahu, ὅπερ τονίζεται ἐπὶ τῆς παρεσχάτης συλλαβῆς, ὡς τὸ vajjischtachu ἐκ τοῦ jischtachᵃvè, εἶτα δὲ εἰς ja ἢ jah δι' ἀποκοπῆς τοῦ ἀτόνου vav (Ges. Wört. σελ. 294). Κατὰ τοὺς Μασσωρίτας γράφεται τὸ allᵉluja ἐν μιᾷ λέξει, ἐξαιρου-

[1] Κατ' ἄλλους εἶναι τὸ zimmer ἰφεὶλ ἐκ ῥήμ. zamar (= τέμνειν) καὶ δηλοῖ τομὰς ποιεῖν, ῥυθμὸν ἁρμόζειν εἰς ποίημα (Shultens, Lowth) ἢ εὐρύθμως ᾄδειν τι (Ewald) ἢ κρέκειν, ψάλλειν ἢ ἠχεῖν (Hupfeld) ἤ τι τοιοῦτον.

μένου μόνον τοῦ ψαλμοῦ 134, 3, ἔνθα δύο λέξεις διὰ μακκὲφ ἡνωμέναι, καὶ λήγει εἰς he μετὰ μαππίκ, ἐν μόνῳ δὲ τῷ προκειμένῳ ψαλμῷ εἰς he μετὰ ῥαφὲ (πρβλ. Baer-Delitzsch, Lib. Psalm., σελ. 115).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

CALVIN, Comment. in libr. Ps.² (ὑπὸ Tholuck), Berlin, 1836.
DELITZSCH Fr., Komment. über den Psalter, 1859 - 60.
HENGSTENBERG E. W., Kommentar über die Psalmen², 1849 - 52.
HITZIG FERD., Die Psalmen übersetzt u. ausgelegt, 1863 - 65.
HUPFELD H., Die Psalmen übersetzt u. ausgelegt, 1855-62.
LUTHER, Erste u. älteste Vorl. über die Psalmen, herausg. von K. Seidemann, 1876.
SCHULTZ W. FR., Die Psalmen ausgelegt (Kzgf. Komment, z. d. h. Schr. d. A. u. N. T. von Strack u. Zöckler VI, Nördlingen, 1888).
THOLUCK A., Übersetzung u. Auslegung d. Psalmen², 1873.
Νεώτερα ὑπομνήματα βλέπε παρὰ H. GUNKEL, Die Psalmen, ἐν Göttinger Handkommentar zum Alten Testament, 1926.
Ἑρμηνεῖαι τῶν Ἑλλήνων πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας.
E. RIEHM, Handwört. d. bibl. Altertums², 1893.
Τοῦ μὲν ἑβραϊκοῦ κειμένου ἔκδοσιν εἴχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν τῶν Baer-Delitzsch, 1880, τῆς δὲ μεταφράσεως τῶν Ο΄ τὴν τοῦ Tischendorf⁷, 1887.

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ SCHILLER

ΕΠΙ ΤΗι 175Ηι ΕΠΕΤΗΡΙΔΙ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ (1759-1934)

Ἡ φοβερὰ λαῖλαψ τοῦ παγκοσμίου πολέμου, ἥτις ἔσπειρε πανταχοῦ τὴν ἐρήμωσιν καὶ τὴν καταστροφήν, εὐηργέτησεν ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἐθέρμανε πρὸ πάντων καὶ ἀνερρίπισε πάλιν τοὺς πόθους τοὺς πρὸς τὰ ἀνθρώπινα ἰδεώδη καὶ ἐδίδαξε πάντας ὅτι εἶναι πλέον καιρὸς ἀφήνοντες τὴν ἄκραν περιφιλαυτίαν καὶ πᾶσαν ἀγρίαν διάθεσιν νὰ ἀναζητήσωσι τὴν εὐημερίαν εἰς τὴν εὐνομίαν καὶ τὴν εἰρήνην.

Ἔκτοτε ἡ ἀνθρωπότης ἔστρεψε μᾶλλον τὰ βλέμματα καὶ πρὸς τοὺς ὑπερανθρώπους τοῦ παρελθόντος, τοὺς μεγάλους ἱεροφάντας τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, οἵτινες διαδεχόμενοι ἀλλήλους κατηύγασαν τὰς ψυχὰς καὶ ἐθέρμαναν τὰ ἁγνὰ συναισθήματα καὶ παρώτρυναν τὴν βούλησιν εἰς ὑψηλὰς ἐνεργείας. Οὐδέποτε ἠκούσθησαν ὅσον σήμερον τοῦ Emerson καὶ τοῦ Carlyle οἱ εἰς τοὺς ὑπερανθρώπους διθύραμβοι καὶ ἡ φωνὴ τοῦ Comte καὶ ὅσοι ἄλλοι πολλάκις καὶ ἰσχυρῶς ὑπέδειξαν ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῇ ἑορτολόγιον τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, οἵτινες ὁπωσδήποτε ἐν τῷ κόσμῳ διαπρέψαντες ἐγένοντο εὐεργέται τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἵνα καθ᾿ ἑκάστην ἡμέραν ἑνὸς αὐτῶν ὁ βίος προβάλληται εἰς ἀνάγνωσιν καὶ μελέτην.

Πᾶσαι τανῦν αἱ χῶραι ἐναμίλλως εἰς ἰδίας ἑορτὰς ἀναδεικνύουσι τοὺς ἄνδρας, οἵτινες κατὰ πάντα τρόπον προήγαγον παρ᾿ αὐτοῖς τὸν βίον. Ἡ Ἰταλία εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθὸν ἀποβλέψασα ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ Βεργιλίου, ὅπως θὰ ἔπρεπεν ἡ Ἑλλὰς διὰ τοῦ Ὁμήρου πρώτου νὰ ἐγκαινιάσῃ τῶν ἡρώων αὐτῆς καὶ ἡμιθέων τὴν νέαν λατρείαν.

Ἡ Γερμανία, ἀφ᾿ οὗ πρὸ δύο ἐτῶν προσέφερεν εἰς τὸν Goethe τὰς ὑπερτάτας τιμάς, ἔρχεται τώρα πάλιν νὰ στεφανώσῃ τὴν ἑτέραν τῶν ὑψίστων κορυφῶν τοῦ γερμανικοῦ Παρνασοῦ, τὸν Schiller,

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Λαϊκῷ Πανεπιστημίῳ τῆς «Βραδυνῆς», τῇ 10ῃ Νοεμβρίου, 1934.

ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑκατοστῆς ἑβδομηκοστῆς πέμπτης ἐπετείου ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ. Καὶ ἡ ἄλλη ἀνθρωπότης δὲν μένει ἀσυγκίνητος εἰς τὴν ἱερὰν ταύτην μυσταγωγίαν. Διότι ὁ Schiller δὲν εἶναι ὁ ψάλτης μόνον τῶν γερμανικῶν ἰδεωδῶν· εἶναι προφήτης καὶ θεσπιῳδὸς τῶν μεγάλων ἀρχῶν, αἵτινες σύμπασαν ὀφείλουσι νὰ διέπωσι τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν.

Ὁ Ἰωάννης Χριστόφορος Φρειδερῖκος von *Schiller*, ἐγεννήθη τῇ 10ῃ Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1759 ἐν Marbach, μικρᾷ πόλει τῆς Βυρτεμβέργης, ἐκ πατρὸς Ἰωάννου Γάσπαρ Schiller, ὅστις ἦτο ἰατρὸς χειρουργός, ὑπηρέτησε δ' ἐν τῷ στρατῷ τῆς Βυρτεμβέργης καὶ προήχθη κατὰ μικρὸν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ λοχαγοῦ, καὶ μητρὸς Ἐλισάβετ Δωροθέας, τὸ γένος Kodweiss, σεμνῆς καὶ εὐσεβοῦς γυναικός, ἥτις ἐκληροδότησεν εἰς τὸν υἱὸν τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ποιητικὴν φύσιν.

Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν ἐν Ludwigsburg, καθ' ἃς καὶ τὴν λατινικὴν ἐξέμαθε καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐπεθύμει ὁ Schiller σφόδρα νὰ σπουδάσῃ θεολογίαν. Ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ ἰδίᾳ οἱ Ψαλμοὶ καὶ οἱ Προφῆται τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἄλλα παραπλήσια ἀναγνώσματα ἦσαν εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοῦ οἴκου γνωστὰ καὶ προσφιλῆ. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον αἱ μελέται αὐτοῦ ἔλαβον ἄλλην τροπὴν τῇ ἐπεμβάσει τοῦ δουκὸς Καρόλου Εὐγενίου. Τῇ ὑποδείξει τούτου ὁ νεαρὸς Schiller εἰσήχθη εἰς τὴν σχολήν, τὴν ὁποίαν ὁ δοὺξ εἶχε συστήσει χάριν τῶν τέκνων τῶν ἀξιωματικῶν αὐτοῦ, ἐνταῦθα δὲ ἠκολούθει σπουδὰς νομικὰς κατ' ἀρχάς, κατόπιν δέ, ἀφ' οὗ ἡ σχολὴ αὕτη μετετέθη εἰς Στουτγάρδην (1775), ἐτράπη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς. Ἀλλ' ὁ Schiller ἄλλα εἶχε προσφιλῆ αὐτοῦ μελετήματα. Τοῦ Rousseau τὰ συγγράμματα, τοῦ Ὀσσιανοῦ τὰ ποιήματα, τοῦ Klopstock ὁ Μεσσίας, τοῦ Goethe ὁ Götz καὶ ὁ Werther καὶ ἄλλων ποιητῶν καὶ συγγραφέων ἔργα ἀνεγινώσκοντο ὑπ' αὐτοῦ μετὰ ἐνθέου ζήλου. Τοῦ Klopstock ὁ Μεσσίας μάλιστα τοσοῦτον ἐνεθουσίασε τὸν νεαρὸν Schiller, ὥστε ἐσκέφθη νὰ γράψῃ ἐπικὸν ποίημα, τοῦ ὁποίου ἥρως θὰ ἦτο ὁ Μωϋσῆς. Ἀλλ' ἄλλων πάλιν ποιητῶν ἡ ἀνάγνωσις, μάλιστα δὲ τοῦ Shakespeare, τὸν ὁποῖον εἶχε γνωρίσει ἀπὸ τῆς μεταφράσεως τοῦ Wieland, ἤγαγον αὐτὸν εἰς τὴν δραματικὴν ποίησιν.

Μετ' ὀλίγον ἤρχισε νὰ γράφῃ δύο τραγῳδίας, τὸν «Σπουδαστὴν τοῦ Nassau» καὶ τὸν «Κόσμον τῶν Μεδίκων», ἀλλ' ἀμφότερα ταῦτα τὰ

πρωτόλεια ἐξηφάνισε, συνετέλεσε δὲ κατόπιν τοὺς «Λῃστάς», τὴν πρώτην μεγάλην δημιουργίαν τῆς νεανικῆς αὐτοῦ ἡλικίας, ἥτις γραφεῖσα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν τῇ σχολῇ ἐκείνῃ ἐδημοσιεύθη τῷ 1781, τὸ ἑπόμενον δ' ἔτος μετεσκευάσθη καὶ ἐδιδάχθη ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐθνικοῦ θεάτρου τοῦ Mannheim καὶ μέγαν προὐκάλεσεν ἐνθουσιασμόν.

Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ἡγεμὼν Κάρολος Εὐγένιος ἀπεδοκίμαζε τὴν περὶ τὴν ποίησιν διατριβὴν αὐτοῦ, ἠναγκάσθη ὁ Schiller νὰ καταλίπῃ τὴν θέσιν του—ἦτο τότε ἰατρὸς στρατιωτικὸς—καὶ μετὰ τοῦ φίλου του Streicher νὰ καταφύγῃ εἰς τὸ Mannheim (22 Σεπτεμβρίου 1782). Ἤλπιζεν ἐνταῦθα νὰ τύχῃ τῆς εὐνοίας τοῦ βαρώνου v. Dalberg, ἀλλ' ἠπατήθη, διὸ καὶ ἀποδεχθεὶς τὴν πρόσκλησιν τῆς κυρίας v. Wolzogen μετέβη εἰς τὴν ἔπαυλιν αὐτῆς, εἰς Bauerbach, οὐ μακρὰν τοῦ Meiningen, ὅπου διέμεινεν ἐν τελείᾳ μονώσει μελετῶν καὶ συγγράφων.

Τῷ 1783 ἐδημοσίευσε τὸ δεύτερον αὐτοῦ δρᾶμα, τὴν «Συνωμοσίαν τοῦ Φιέσκου», τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐγένετο μετὰ πολλῆς εὐμενείας δεκτόν, τῷ δὲ 1784 ἐνεφάνισε τὴν τραγῳδίαν «Λουΐζα Miller ἢ ῥᾳδιουργία καὶ ἔρως», ἥτις ἔτυχεν ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς. Τῷ 1783 κληθεὶς εἰς τὸ Mannheim ἐτάχθη δραματικὸς ποιητὴς εἰς τὸ θέατρον, ἵδρυσε δὲ τῷ 1784 τὸ περιοδικὸν «Θάλεια τοῦ Ρήνου», ὅπερ ὕστερον μετωνομάσθη «Νέα Θάλεια». Ἤρχισε δ' ἐνταῦθα τὴν συγγραφὴν τοῦ «Δὸν Κάρλου», τοῦ ὁποίου τὰ πρῶτα μέρη ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ εἰρημένῳ περιοδικῷ, τὴν δὲ πρώτην πρᾶξιν ἀνέγνωσεν ὁ ποιητὴς ἐνώπιον τοῦ δουκὸς τῆς Βαϊμάρης Καρόλου Αὐγούστου, ὅστις ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον τοῦ Συμβούλου τῆς Σαξονικῆς Βαϊμάρης.

Τῷ 1785 κληθεὶς ὑπὸ τοῦ Χριστιανοῦ Γοδοφρείδου Körner, πατρὸς τοῦ ἔπειτα μεγάλου ποιητοῦ Θεοδώρου Körner, καὶ ἄλλων, ἦλθεν ὁ Schiller εἰς τὴν Λιψίαν. Ἐνταῦθα διέμεινεν ὁ ποιητὴς ἐπί τινα χρόνον εἰς τὸ πλησίον χωρίον Gohlis, κατὰ τὸ θέρος δὲ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἠκολούθησε τὸν φίλον του Körner εἰς τὴν Δρέσδην καὶ ἔζησεν ἐν μέσῳ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ εὐτυχεῖς ἡμέρας. Ἐκεῖ ἔγραψε τὴν ὑπέροχον «Ὠδὴν εἰς τὴν χαράν». Ἐν τῷ χωρίῳ Loschwitz κατόπιν συνεπλήρωσε τὸν «Δὸν Κάρλον» (1787).

Τὸ θέρος τοῦ 1787 κατέλιπε τὴν Δρέσδην ὁ Schiller καὶ ἦλθεν εἰς τὴν Βαϊμάρην, κέντρον φιλολογικῆς ζωῆς, ἥτις ἔκτοτε ἐγένετο πατρὶς αὐτοῦ δευτέρα. Τότε ἀνενέωσεν ἐν Rudolstadt τὴν παλαιὰν

γνωριμίαν αὐτοῦ μετὰ τῆς κυρίας v. Lengefeld καὶ τῶν δύο θυγατέρων αὐτῆς, τῶν ὁποίων ἡ νεωτέρα, ἡ Καρλόττα (ἐγεννήθη 1766), ἔμελλε νὰ γίνῃ κατόπιν σύζυγός του. Ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς κυρίας v. Lengefeld συνηντήθη ὁ Schiller καὶ μετὰ τοῦ Goethe, ἀλλὰ δὲν συνεδέθησαν τότε πρὸς ἀλλήλους. Δὲν ἦτο ἀκόμη ἡ κατάλληλος στιγμή. «Ὁ χαρακτὴρ αὐτοῦ», ἔγραφεν ὁ Schiller πρὸς τὸν Körner περὶ τοῦ Goethe, «ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι καθόλου εἶναι ὅλως διάφορος τοῦ ἰδικοῦ μου». Διὰ τοῦτο καὶ ὅτε ὁ Schiller ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Βαϊμάρην καὶ κατῴκει πλησίον τοῦ Goethe, δὲν ἤθελε νὰ ἔχῃ σχέσεις μετ' αὐτοῦ. Ἀνεστρέφετο μᾶλλον μετὰ τοῦ Herder καὶ τοῦ Wieland. Ὁ Wieland ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ ἀσχοληθῇ συντόνως περὶ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Τῆς ἀσχολίας δὲ ταύτης προϊὸν ἐγένοντο τότε μεταφράσεις τῆς Ἰφιγενείας ἐν Αὐλίδι τοῦ Εὐριπίδου, καί τινων σκηνῶν τῶν Φοινισσῶν τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ, ὅπως καὶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τετάρτου βιβλίου τῆς Αἰνηίδος τοῦ Βεργιλίου. Ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης ὁρμῶνται ὡσαύτως «Οἱ θεοὶ τῆς Ἑλλάδος» καὶ «Οἱ καλλιτέχναι» καὶ ἄλλα τινὰ λυρικὰ ποιήματα. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον ἔγραψεν ὁ Schiller καὶ τὸ διήγημα «Ὁ ὀπτασιαστής».

Κυρίως ὅμως ἠσχολεῖτο ὁ ποιητὴς ἐνταῦθα εἰς ἐπιστημονικὰς σπουδάς, καὶ μάλιστα εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Πλουτάρχου εἶχεν ἤδη πρότερον δώσει τὴν πρώτην ἀφορμὴν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ἐπηύξησε δὲ αὐτὴν ἡ ἱστορικὴ προπαρασκευὴ διὰ τὰς τραγῳδίας τοῦ «Φιέσκου» καὶ τοῦ «Δὸν Κάρλου». Πολὺ δὲ μᾶλλον διέτριψεν εἰς τὰς ἱστορικὰς μελέτας ὁ Schiller ἀπὸ τοῦ 1789, ὅτε τῇ συστάσει τοῦ Goethe ἐγένετο ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἰένης. Τὰ μαθήματα αὐτοῦ ἤρχισεν ὁ Schiller τὴν 26ην Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. «Τί εἶναι καὶ πρὸς τίνα σκοπὸν μελετᾶται ἡ παγκόσμιος ἱστορία», αὕτη ὑπῆρξεν ἡ ὑπόθεσις τοῦ εἰσιτηρίου λόγου του. Ὡς ἱστοριοδίφης συνέγραψεν ὁ Schiller καὶ ἄλλα ἱστορικὰ ἔργα, καὶ μεγαλείτερα καὶ μικρότερα, ὧν σπουδαιότερα εἶναι· «Ἡ ἱστορία τῆς ἀποστασίας τῶν Κάτω Χωρῶν», «Ἡ ἱστορία τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου», «Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μωϋσέως» (1790), «Αἱ νομοθεσίαι τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Σόλωνος», «Ἡ μετανάστευσις τῶν λαῶν, αἱ σταυροφορίαι καὶ ὁ μέσος αἰών», «Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης σταυροφορίας». Ἀλλ' ἐπὶ βραχὺν μόνον χρόνον ὁ Schiller διετή-

ρησε τὴν καθηγεσίαν, διότι μετ' ὀλίγον ἠσθένησε βαρέως. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε συζευχθῇ τὴν Καρλότταν v. Lengefeld, τὴν ἐξαίρετον ἐκείνην γυναῖκα, τῆς ὁποίας ἡ μόρφωσις καὶ ἡ στοργὴ καὶ ἡ πλήρης αὐτοθυσίας ἀφοσίωσις εἰς αὐτόν, μάλιστα κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀσθενείας του, ἐγένοντο παροιμιώδη· εἶχε δὲ ἀπονεμηθῇ εἰς αὐτὸν καὶ ὁ τίτλος τοῦ αὐλικοῦ συμβούλου τοῦ Meiningen. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀσθένεια παρετείνετο ἐπὶ πολὺ καὶ τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως αὐτοῦ ἦσαν πενιχρά, ὁ Χριστιανὸς Φρειδερῖκος τοῦ Holstein—Augustenberg καὶ ὁ Δανὸς ὑπουργὸς κόμης Schimmelmann παρεῖχον εἰς αὐτὸν ἐπὶ τρία ἔτη βοήθημα ἐκ χιλίων ταλλήρων ἐτησίως.

Εὐθὺς δὲ ὡς ἀνέρρωσεν ὁ Schiller, ἐτράπη ἐπὶ τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας. Ἤδη ὁ Körner ἀπὸ τῆς Δρέσδης εἶχεν ὑποδείξει εἰς αὐτὸν τὴν σπουδὴν τοῦ Καντίου, ἀλλὰ τὴν φιλοσοφίαν τούτου ἐμελέτησεν ὁ Schiller κυρίως ἐν Ἰένῃ διὰ τοῦ Reinhold. Προέκρινε δὲ τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ καλαισθητικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας, ὅπως καὶ ὁ Goethe. Ἐκ τούτου τοῦ χρόνου ὁρμῶνται αἱ πραγματεῖαι αὐτοῦ «Περὶ τοῦ λόγου τῆς ἀπὸ τῶν τραγικῶν ὑποθέσεων ἀπολαύσεως», «Περὶ τῆς τραγικῆς τέχνης», «Περὶ τοῦ χαρίεντος καὶ τοῦ μεγαλοπρεποῦς», «Περὶ παθητικοῦ» καὶ «Περὶ ὑψηλοῦ»· ὡσαύτως δ' αἱ «Ἐπιστολαὶ περὶ τῆς καλαισθητικῆς παιδεύσεως τοῦ ἀνθρώπου» καὶ ἡ σπουδαιοτάτη τῶν μελετῶν τούτων «Περὶ ἀφελοῦς καὶ συναισθηματικῆς ποιήσεως», ὅπου ὡς ἀφελῆ χαρακτηρίζει τὴν ἀρχαίαν, ὡς συναισθηματικὴν δὲ τὴν νεωτέραν ποίησιν, ἧς τὴν ἀξίαν ἐξαίρει, ἂν καὶ προκρίνει μᾶλλον καὶ ἐκεῖνος τὴν ἀρχαίαν, ὅπως καὶ ὁ Goethe.

Πολὺ θερμότερος ἐπεδόθη πάλιν ὁ Schiller εἰς τὴν ποίησιν ἀπὸ τοῦ 1794, ἀφ' οὗ ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος, εἰς ἣν εἶχε μεταβῇ χάριν ἀναψυχῆς. Τότε ἵδρυσε τὰς «Ὥρας», μηνιαῖον περιοδικόν, ἐν ᾧ κατεχωρίζοντο ποιητικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ μελέται. Τότε δὲ συνεδέθησαν πρὸς ἀλλήλους οἱ δύο μέγιστοι τῆς Γερμανίας ποιηταί. Τὸ ἔδαφος εἶχε παρασκευασθῇ πλέον. Ὅ,τι ἐχώριζεν αὐτοὺς εἶχεν ἀφανισθῇ. Εἶχον ἀμφότεροι τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι ὑπὲρ τῶν αὐτῶν ἠγωνίζοντο ἰδεῶν. Διὰ τοῦτο δέ, ἀφ' οὗ ὁ Schiller ἐζήτησε τοῦ Goethe τὴν συνεργασίαν, ἐκεῖνος μετὰ πολλῆς φιλοφροσύνης ἀπεδέχθη αὐτήν. Καὶ διέμεινεν ἡ φιλία αὕτη ἀδιάσπαστος, ἐγένετο δὲ στενωτέρα ἀκόμη, ἀφ' ὅτου ὁ Schiller τῷ 1799 ἦλθε καὶ κατῴκησεν ἐν Βαϊμάρῃ. Παρὰ τὰς «Ὥρας», (1795—1797), αἵτινες ἐγράφοντο εἰς

πεζὸν λόγον, ἐξέδιδεν ὁ Schiller τότε καὶ τὸ «Ἡμερολόγιον τῶν Μουσῶν», ἀπὸ τοῦ 1796. Ἐνταῦθα ἐδημοσίευσεν οὗτος καὶ μικρά τινα ποιήματα, ἐν οἷς καὶ τοὺς «Καλλιτέχνας», περὶ ὧν ἐγένετο ἤδη λόγος, καὶ τὸν «Περίπατον» καὶ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἰδεῶδες καὶ βίος» καὶ τὴν «Εὐτυχίαν» καὶ τὴν «Διανομὴν τῆς γῆς» καὶ ἄλλα. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην τοῦ ποιητοῦ ἀνήκει καὶ τὸ ποίημα «Ἡ ἀξία τῶν γυναικῶν». Ἐπειδὴ δ' αἱ «Ὧραι» δὲν ἔτυχον πολὺ θερμῆς ὑποδοχῆς, ἵδρυσε τότε ὁ Schiller καὶ τὰ «Ξένια», ὅπου οἱ δύο ποιηταὶ μετ' αὐστηρότητος ἔκρινον τοὺς ἀντιπάλους αὐτῶν καὶ τὰ φιλολογικὰ ἔργα καθόλου τῶν τότε χρόνων.

Ἠκολούθησαν τὰ «Λυρικὰ ἐπύλλια» (Balladen), «Ὁ δακτύλιος τοῦ Πολυκράτους» καὶ «Ὁ δύτης» καὶ «Αἱ γέρανοι τοῦ Ἰβύκου» καὶ «Ἡ ἑορτὴ τῆς Ἐλευσῖνος» καὶ ἄλλα. Ταῦτα πάντα ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ «Ἡμερολογίῳ τῶν Μουσῶν» (1788 καὶ 1789). Τῷ 1800 ἐγράφη καὶ «Τὸ ᾆσμα τοῦ κώδωνος». Ἔπειτα προσετέθησαν καὶ ἄλλα ποιήματα, «Ἡρὼ καὶ Λέανδρος» καὶ «Κασσάνδρα» καὶ «Ὁ κόμης τοῦ Ἀψβούργου» καὶ «Τὸ ᾆσμα τῶν ὀρέων» καὶ «Ὁ κυνηγὸς τῶν Ἄλπεων».

Τέλος ἐπανῆλθεν ὁ Schiller εἰς τὸ δρᾶμα, τὸ μάλιστα προσφιλὲς εἰς αὐτὸν εἶδος τῆς ποιήσεως. Τῷ 1799 συνεπλήρωσε τὸν «Wallenstein» κατόπιν μακρῶν καὶ ἐπιπόνων ἱστορικῶν μελετῶν. Ἵνα δὲ εἶναι πλησιέστερον τοῦ Goethe καὶ ἐργασθῇ ὑπὲρ τοῦ θεάτρου, ἦλθεν ὁ Schiller εἰς τὴν Βαϊμάρην καὶ κατῴκησεν ἐν αὐτῇ. Τόσον δὲ γόνιμον ἀνεδείχθη ἐνταῦθα τὸ δραματικὸν αὐτοῦ δαιμόνιον, ὥστε σχεδὸν καθ' ἕκαστον ἔτος ἐνεφάνιζε καὶ ἓν νέον πρωτότυπον δρᾶμα. Μετέφραζε δὲ καὶ ξένα ἔργα διὰ τὴν σκηνήν, ἐν οἷς καὶ τοῦ Shakespeare τὸν Μάκβεθ καὶ τὴν Φαίδραν τοῦ Ρακίνα. Τὸ ἔτος 1800 συνετέλεσεν ἐν Βαϊμάρῃ τὴν πρώτην μεγάλην τραγῳδίαν του, τὴν «Μαρίαν Στουάρτ». Τῷ 1801 ἠκολούθησεν ἡ «Παρθένος τῆς Ὀρλεάνης», τῷ δὲ 1803 ἡ «Μνηστὴ τῆς Μεσσήνης». Τῷ 1804 συνεπληρώθη ὁ «Γουλιέλμος Τέλλος». Ἐν ᾧ δὲ παρεσκεύαζε τὸ τελευταῖον αὐτοῦ δρᾶμα, τὸν «Δημήτριον», ἀπέθανεν ὁ Schiller ἐν Βαϊμάρῃ τῇ 9ῃ Μαΐου 1805 ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ποιητικῆς αὐτοῦ δράσεως καὶ τῇ μεσουρανήσει τῆς δόξης. Ἤδη τῷ 1802 εἶχεν ἀπονεμηθῇ εἰς αὐτὸν καὶ ὁ τίτλος τῆς εὐγενείας.

Ὁ Schiller ὑπῆρξε φύσις λεπτὴ καὶ εὐγενής, ψυχὴ λατρεύουσα τὰς ὑψηλοτέρας ἰδέας καὶ ἀξίας τῆς ζωῆς καὶ ἐμφορουμένη τοῦ ζωοποιοῦ

πνεύματος τῆς ἐλευθερίας. Καὶ διαφαίνεται ὁ χαρακτὴρ οὗτος τοῦ μεγάλου ποιητοῦ ἐν ὅλῳ αὐτοῦ τῷ ἔργῳ, μάλιστα δ' ἐν τῷ δράματι καὶ τῇ λυρικῇ ποιήσει.

Καὶ σφοδροτέρα μὲν εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ χαρακτῆρος τούτου εἰς τὰ πρῶτα δραματικὰ δημιουργήματα αὐτοῦ, τὰ ἔργα τῆς λεγομένης θυελλώδους περιόδου, τοῦ μεγάλου πάθους καὶ τῆς ὁρμῆς, ἀποβαίνει δὲ κατὰ μικρὸν ἠπιωτέρα καὶ ἠρεμωτέρα σὺν τῷ χρόνῳ ἐν τοῖς ἑπομένοις ἔργοις αὐτοῦ. Ἐκ τῶν δραμάτων του εἰς μὲν τὴν πρώτην περίοδον ἀνήκουσιν οἱ «Λησταί», ἡ «Συνωμοσία τοῦ Φιέσκου», ἡ «Λουΐζα Miller» καὶ ὁ «Δὸν Κάρλος», ὅστις ἀποτελεῖ κυρίως τὴν μετάβασιν, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁ «Wallenstein», ἡ «Μαρία Στουάρτ», ἡ «Παρθένος τῆς Ὀρλεάνης», ἡ «Μνηστὴ τῆς Μεσσήνης», ὁ «Γουλιέλμος Τέλλος» καὶ ὁ «Δημήτριος».

Οἱ «Λησταὶ» εἶναι ἡ πρώτη ἐκδήλωσις τῆς ἰσχυροτάτης πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ὁρμῆς τοῦ ποιητοῦ καὶ τῆς ἀγανακτήσεως αὐτοῦ διὰ τὰ δεσμά, ἅτινα ἀνακόπτουσι τὴν ἐλευθέραν πτῆσιν τῆς διανοίας, καὶ τῆς ἀποδοκιμασίας διὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐπικρατοῦσαν ἀταξίαν. Ἐν τῷ δράματι τούτῳ εἰσάγει τὸν Κάρολον Moor καταφερόμενον κατὰ τῆς ἀδρανείας καὶ τῆς ἀδυναμίας τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἔζη, καὶ ἐπαινοῦντα τὴν ἐλευθερίαν, ἥτις δημιουργεῖ τοὺς κολοσσούς, καὶ ἐκφράζοντα τὸν πόθον αὐτοῦ πρὸς ἔργα μεγάλα καὶ τὴν δίψαν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Ἰδοὺ ἡ ὑπόθεσις τοῦ δράματος. Ὁ κόμης v. Moor Μαξιμιλιανὸς ἔχει δύο υἱούς, τὸν Κάρολον καὶ τὸν Φραγκίσκον. Ὁ Κάρολος σπουδάζει ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ὁ δὲ Φραγκίσκος ζῇ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ. Ὁ πρῶτος εἶναι χαρακτῆρος θερμοῦ καὶ δραστήριος καὶ ἐκτρέπεται πολλαχῶς κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας σπουδῶν του. Μεταμεληθεὶς δὲ ζητεῖ τὴν συγγνώμην τοῦ πατρὸς καὶ θέλει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸ ἀνάκτορον καὶ νὰ ζήσῃ εὐτυχὴς ἐν αὐτῷ μετὰ τῆς ἀγαπητῆς του Ἀμαλίας. Καὶ ὁ συγγνωμονικὸς πατὴρ προθυμεῖται νὰ συγχωρήσῃ αὐτόν, ἀλλ' ὁ Φραγκίσκος παρεμβάλλει μέγιστα ἐμπόδια. Πάντοτε ἐφθόνει τὸν μεγαλείτερον ἀδελφόν του καὶ ἠγανάκτει κατὰ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐδημιούργησεν αὐτὸν ἄσχημον καὶ ἔδωκεν εἰς τὸν ἀδελφόν του ἀνώτερα χαρίσματα. Καὶ τώρα εὑρίσκει εὐκαιρίαν, ἣν ἐζήτει ἀπὸ πολλοῦ, νὰ θέσῃ ἐκποδὼν τὸν ἀδελφὸν καὶ γίνῃ αὐτὸς κύριος τῆς πατρικῆς περιουσίας. Ὁ γέρων Moor πιστεύει ὅτι ὁ Κάρολος καταδιώκεται ἕνεκα κοινῶν ἐγκληματικῶν πράξεων. Ὁ δὲ

Κάρολος πάλιν πείθεται ὅτι ὁ πατήρ του τὸν κατηράσθη, διὸ καὶ καταφέρεται ἀγρίως καὶ μετὰ λύσσης κατ' αὐτοῦ, γίνεται δὲ ἀρχηγὸς ληστῶν καὶ θέλει νὰ ἀφανίσῃ τὸν κόσμον διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὸν Φραγκίσκον, τοὺς ὁποίους εἶχον ἀπαγάγει εἴς τινα πύργον καὶ καταδικάσει εἰς τὸν ἐκ πείνης θάνατον, ἠλευθέρωσεν. Ἀλλ' ὁ γέρων Moor ἀπέθανεν, εὐθὺς ὡς ἀνεγνώρισε τὸν ἐλευθερωτήν του, ὁ δὲ Κάρολος συνεῖδε μετ' οὐ πολὺ ὅτι μάταιον ἦτο ἐγχείρημα καὶ ἀνόητον, τὸ νὰ θέλῃ νὰ βελτιώσῃ τὸν κόσμον διὰ τοῦ ὀλέθρου καὶ νὰ ἀνορθώσῃ τοὺς νόμους διὰ τῆς ἀνομίας. Καὶ τὴν μὲν προσφιλῆ αὐτοῦ Ἀμαλίαν ἐθανάτωσεν, αὐτὸς δὲ παρεδόθη εἰς τὴν δικαιοσύνην, ἵνα ἐξιλεώσῃ τὸν νόμον καὶ ἀποκαταστήσῃ τὴν ὑβρισθεῖσαν τάξιν. Ὁ δὲ Φραγκίσκος ἀπηγχονίσθη. Οὕτως ἐθριάμβευσε ὁ νόμος καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ κρατοῦσα τάξις. Ἂν καὶ εἶναι δὲ τὸ δρᾶμα τοῦτο πλῆρες ὑπερβολῶν, τὰς ὁποίας καὶ αὐτὸς ὁ Schiller ἔπειτα ὡμολόγησε, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ διδασκαλίας ἤρεσεν εἰς ὑπερβολὴν καὶ ἐτιμήθη σφόδρα.

Ὁμοία εἶναι ἡ ὑπόθεσις τοῦ «Φιέσκου». Μόνον ὅτι, ἐν ᾧ εἰς τοὺς «Ληστὰς» ἐπιχειρεῖται ἡ καταστροφὴ ἑνὸς διεφθαρμένου κόσμου διὰ τῆς ἀγρίας βίας, ὁ Φιέσκος ἐπιζητεῖ τὴν ἀνατροπὴν τῆς πολιτείας διὰ πανουργίας. Ἡ σκηνὴ ὑπόκειται ἐν τῇ δημοκρατικῇ Γενούῃ, ἥτις ὑπὸ τὸν δόγην Ἀνδρέαν Doria ἤκμασε μεγάλως, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ ἐκινδύνευσε νὰ χάσῃ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα. Ὁ Φιέσκος, κόμης τῆς Λαβάνιας, ἐπωφελούμενος ἐκ τῆς ἀγανακτήσεως τῶν πολιτῶν, ἐξυφαίνει συνωμοσίαν, ἥτις ἔμελλε νὰ ἀνατρέψῃ τοὺς Doria καὶ ἐλευθερώσῃ τὴν Γένουαν. Ἀλλ' ἡ δύναμις, εἰς τὴν ὁποίαν κατέστη, ἐγέννησεν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ τὴν φιλαρχίαν· διὸ καὶ ἀντὶ νὰ ἀνορθώσῃ τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα, ἐπιδιώκει τὸ ἡγεμονικὸν στέμμα. Μάτην ἡ σύζυγος αὐτοῦ Λεωνόρα, προσπαθεῖ νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ τῆς φιλοδοξίας ταύτης, ὡσαύτως δὲ ὁ Verrina, ὁ αὐστηρότατος τῶν δημοκρατικῶν συνωμοτῶν· οὕτω δὲ φέρεται εἰς τὸν ὄλεθρον.

Καὶ ἡ «Λουΐζα Miller» ἀφετηρίαν ἔσχε τὴν δυσφορίαν τοῦ ποιητοῦ, διότι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὸ ὑψηλὸν καὶ εὐγενὲς ὑποτάσσεται εἰς τὸ βάναυσον καὶ τὸ κακόν. Ἀντιτάσσεται ἐνταῦθα κυρίως εἰς τὸν διεφθαρμένον καὶ ἀπόβλητον βίον τῶν αὐλῶν ὁ ἐνάρετος ἀστικὸς βίος. Ὁ v. Walter προορίζει διὰ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Φερδινάνδον τὴν Lady Milford, τὴν ἐγκαταλελειμμένην φίλην τοῦ ἡγεμόνος. Ἀλλ' ὁ υἱός, ὅστις πᾶσαν τάξεων διαφορὰν ἀποκρούει, ἀνθίσταται εἰς τὴν θέλησιν τοῦ πατρός, δίδει δὲ τὴν καρδίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Λουΐζαν Miller, κόρην τοῦ μουσικοῦ τῆς πόλεως. Ὁ v. Walter προσπαθεῖ κατὰ πάντα τρόπον νὰ ματαιώσῃ τὸν γάμον τοῦτον, πρὸς τοῦτο δὲ διατάσσει νὰ συλλάβωσι τῆς Λουΐζης τὸν πατέρα. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Λουΐζα, ἵνα ἀπελευθερώσῃ αὐτόν, ἀναγκάζεται νὰ ὑπογράψῃ ἐπιστολὴν ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν αὐλάρχην v. Kalb. Ὁ δὲ Φερδινάνδος μαθὼν ταῦτα ἐθανάτωσε καὶ ἐκείνην καὶ ἑαυτόν. Ἔχει δὲ καὶ τοῦτο τὸ δρᾶμα ὑπερβολὰς πολλάς, προσεγγίζει ὅμως πολὺ μᾶλλον πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀπομακρύνεται δὲ τοῦ ἰδεώδους κόσμου. Ἡ Λουΐζα εἶναι ὁ πρῶτος γυναικὸς χαρακτήρ, τὸν ὁποῖον δεξιῶς ἐδημιούργησεν ὁ ποιητής.

Ἐν τῷ «Δὸν Κάρλῳ» ὁ Schiller ἐκθέτει τὰς κοσμοπολιτικὰς ἰδέας αὐτοῦ. Ὁ Δὸν Κάρλος, ἰνφάντης τῆς Ἱσπανίας, ἀγαπᾷ τὴν γυναῖκα τοῦ πατρός του Ἐλισάβετ δὲ Βαλουά, ἥτις κατ' ἀρχὰς προωρίζετο δι' αὐτόν. Ὁ βασιλεὺς Φίλιππος ὁ Β', μανθάνει τοῦτο παρὰ τῆς πριγκηπίσσης Eboli, ἥτις ἀγαπᾷ τὸν Δὸν Κάρλον. Ὁ δὲ φίλος τοῦ Δὸν Κάρλου μαρκήσιος Posa θυσιάζεται ὑπὲρ αὐτοῦ. Στέλλει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν βασιλέα Φίλιππον Β', ἐν ᾗ λέγει ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ ἀγαπῶν τὴν βασίλισσαν, καὶ ἐκ τούτου θανατοῦται. Ὁ δὲ Δὸν Κάρλος, ὅστις ἐσκέπτετο νὰ φύγῃ εἰς τὰς Φλανδρικὰς ἐπαρχίας καὶ νὰ κινήσῃ αὐτὰς εἰς ἐπανάστασιν καὶ ἀποσκίρτησιν ἀπὸ τῆς Ἱσπανίας, προδίδεται καὶ συλλαμβάνεται καὶ θανατοῦται ἐπίσης. Αὕτη εἶναι διὰ βραχυτάτων ἡ ὑπόθεσις τούτου τοῦ δράματος, ὅπου ὁ Schiller οὐ μόνον κατὰ τῆς μοναρχικῆς αὐθαιρεσίας καταφέρεται, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ κληρικοῦ φανατισμοῦ.

Ὁ «Wallenstein» εἶναι τὸ μακρότατον τῶν δραμμάτων τοῦ Schiller καὶ τὸ τελειότατον. Ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μερῶν, δῆλα δὴ τοῦ «Στρατοπέδου τοῦ Wallenstein», τῶν «Piccolomini» καὶ τοῦ «Θανάτου τοῦ Wallenstein», ὑπερέχει δὲ τῶν ἄλλων δραμάτων τοῦ Schiller, διότι ἔχει καὶ ἀρτιωτέραν καλλιτεχνικὴν μορφήν, δὲν εἰσάγει δὲ εἰς αὐτὸ ἰδίας σκέψεις καὶ συναισθήματα ἴδια ὁ ποιητής, ἀλλὰ περιγράφει μᾶλλον ἀντικειμενικῶς τοὺς χαρακτῆρας. Αὐτὸς ὁ Goethe ἐξαίρων τὰς ἀρετὰς ταύτας εἶπεν ὅτι τοῦ Schiller ὁ Wallenstein εἶναι τόσον μεγαλειώδης, ὥστε δὲν θὰ ἠδύνατο ὅμοιον ἔργον νὰ δημιουργηθῇ.

Ἐν τῇ «Μαρίᾳ Στούαρτ» διαγράφονται ἀριστοτεχνικῶς οἱ χαρακτῆ-

ρες μάλιστα τῶν δύο βασιλισσῶν, τῆς Ἐλισάβετ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Μαρίας Στούαρτ τῆς Σκωτίας.

Ἡ «Παρθένος τῆς Ὀρλεάνης» εἶναι ἡ ρωμαντικὴ τραγῳδία τοῦ Schiller, ἐν ᾗ καὶ τὸ θαῦμα μεγάλην καταλαμβάνει χώραν. Ἐν ταύτῃ δεξιώτατα ὁ ποιητὴς διαγράφει τὸν λεπτόν, ἤπιον καὶ αἰσθηματικὸν χαρακτῆρα τῆς ἡρωΐδος, τὰς ὀπτασίας, τοὺς ἀγῶνας, τὴν δόξαν αὐτῆς.

Ἐν τῇ «Μνηστῇ τῆς Μεσσήνης», ἥτις εἶναι πολλῷ ὑπερτέρα ἐκείνης, ὁ Schiller προσεγγίζει μᾶλλον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τραγῳδίαν, διότι καὶ τῆς μοίρας ἡ δύναμις παρίσταται ἐνταῦθα καὶ χορὸς εἰσάγεται, ὅπως εἰς τὰ ἀρχαῖα δράματα.

Ἐκ τῶν τελειοτέρων δραμάτων τοῦ Schiller μετὰ τὸν Wallenstein εἶναι ὁ «Γουλιέλμος Τέλλος», δρᾶμα ἱστορικῆς ὑποθέσεως, ἐν ᾧ διαγράφονται οἱ πόλεμοι, τοὺς ὁποίους διεξήγαγον αἱ τρεῖς ἑλβετικαὶ πόλεις Schwyz, Uri καὶ Unterwalden ἐναντίον τοῦ δουκὸς Albrecht τῆς Αὐστρίας. Ὁ Γουλιέλμος Τέλλος εἶναι ὕμνος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἰδέαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν καθ' ὅλον τὸν βίον ἐλάτρευσεν ὁ ποιητής.

Τὸ αὐτὸ πνεῦμα διέπει καὶ τὰ λυρικὰ ποιήματα τοῦ Schiller, ἅτινα εἶναι καὶ τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς ἁρμονίας ἀληθεῖς ἀδάμαντες. Προέχουσι τὰ τῆς δευτέρας περιόδου, ἐξ ὧν παραθέτομεν ὀλίγα παραδείγματα. Ἡ «Ὠδὴ εἰς τὴν χαρὰν» ἐξαίρει τὴν παντοδυναμίαν τοῦ συναισθήματος τούτου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἥτις καὶ ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῇ ζητήσει τῆς ἀληθείας καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἰδεῶν δοκιμάζει αὐτό. Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἕξ μέρη τῆς ᾠδῆς ταύτης ἐγένοντο ὑπόθεσις τοῦ Allegro—finale τῆς πολυθρυλήτου Ἐνάτης συμφωνίας τοῦ Beethoven.

Εἰς τοὺς «Καλλιτέχνας» δεικνύει ὁ ποιητὴς τὴν ἀξίαν τῆς τέχνης καὶ τὴν ροπὴν αὐτῆς εἰς τὴν ὅλην ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ καλλιτέχνης παρίσταται ἐνταῦθα ὡς ὁ ἱεροφάντης, ὅστις ὀφείλει νὰ προΐσταται καὶ φωτίζῃ τοὺς ἀνθρώπους. Εἰς τοὺς «Θεοὺς τῆς Ἑλλάδος» διὰ γλώσσης μεγαλειώδους καὶ ἰσαξίων νοημάτων ἐξαίρει καὶ ἀναδεικνύει τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον, θρηνεῖ δὲ ὅτι κόσμος τοιοῦτος παρῆλθε διὰ παντός.

Ἐν ὅσῳ σὺ διηύθυνες τὸν κόσμον τὸν ὡραῖον
καὶ μόνον μὲ τῆς ἡδονῆς τὰς ἐλαφρὰς ἡνίας

ὡδήγεις τρισευδαίμονα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων
θεῶν ὡραία γενεά, πλάσμα τῆς φαντασίας,
ὤ, πόσον ἦτο ὑπέρτερος ὁ βίος παρὰ τώρα,
ἐν ὅσῳ ἡ γλυκεῖά σας διέπρεπε λατρεία
καὶ τοὺς παγκάλους σου βωμοὺς οἱ στέφανοι ἐκόσμουν
τῶν παλαιῶν σου λατρευτῶν, δέσποιν' Ἀμαθουσία!

Ἔστιλβον ὡς ἀνάκτορα ἐξαίσια οἱ ναοί σας·
ἡρώων σᾶς ἐκλέϊζον ἆθλοι ὑπερηφάνους·
μὲ πάταγον τὰ τέθριππα ἔσπευδον πρὸς τὸ τέρμα
εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἰσθμοῦ τοὺς μυριοστεφάνους.
Κομψαὶ ὀρχήσεις μὲ ζωὴν καὶ χάριν ὀλυμπίαν
περὶ τὸν λάμποντα βωμὸν ἀείποτ' ἐκυκλοῦντο·
ἐκόσμουν τοὺς κροτάφους σας οἱ στέφανοι τῆς νίκης
καὶ αἱ εὐώδεις κόμαι σας μὲ ἄνθη ἐστεφανοῦντο.

Ποῦ εἶσαι κόσμε κάλλιστε! Ἐλθὲ ὀπίσω πάλιν,
σύ, τῆς καλῆς τῆς φύσεως τὸ ἔαρ τὸ ὡραῖον!
Μόνον εἰς τῆς ποιήσεως τὴν αἰθερίαν χώραν
τὰ μυθικὰ τὰ ἴχνη σου ὑπάρχουν τώρα πλέον.
Νεκρὰ πενθοῦν περὶ ἐμὲ τὰ πράσινα πεδία·
θεὸν οὐδένα οὐδαμοῦ τὸ βλέμμα διακρίνει.
Ἄχ, ἐξ ἐκείνης τῆς λαμπρᾶς καὶ ζωηρᾶς εἰκόνος
μόνον ἡ ἄχρους ἡ σκιὰ ἐνταῦθα ἔχει μείνει[1].

Εἰς τὸν «Περίπατον» παριστᾷ ὁ ποιητὴς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ· εἰς τὴν «Διανομὴν τῆς γῆς» ἀναδεικνύει τὴν πρὸς τὰ ἰδεώδη τάσιν τῆς γνησίας ποιητικῆς ψυχῆς· εἰς τὴν «Ἀξίαν τῶν γυναικῶν» ἐγκωμιάζει τὰς γυναῖκας, αἵτινες διὰ τῆς χάριτος καὶ τοῦ ἠπίου χαρακτῆρος καθιστῶσιν εὐχαριστότερον καὶ ἁρμονικώτερον τὸν ἀνθρώπινον βίον.

Στεφανῶστε τὴς γυναίκαις! Γιατὶ πλέκουν καὶ κεντᾶνε
ρόδα οὐράνια σ' τὴ ζωή μας καὶ σ' τὸ δρόμο μας σκορπᾶνε·
πλέκουν τῆς γλυκειᾶς ἀγάπης τὸ δεσμὸ μέσ' σ' τὴν καρδιὰ
καὶ μὲ τὴν ἁγνή των χάρη τὴν ψυχή μας τὴ μαγεύουν

---

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ρυθμοὶ Ἀθανάτων, 1, 1935, σελ. 32 κ. ἑξ.

καὶ ἄγρυπναις μὲ τὰ ἅγια χέρια συντηροῦν καὶ ζωντανεύουν
τῶν ὡραίων αἰσθημάτων τὴν αἰώνια τὴ φωτιά.

Ἡ γυναίκα μὲ μιὰ γλύκα καὶ μιὰ χάρη, ποὺ μεθάει,
τοῦ πολιτισμοῦ τὰ σκῆπτρα, μέσ' σ' τὰ χέρια της κρατάει·
τὴν πικρὴ διχόνοια σβήνει, ποὺ μᾶς καίει τὴν ψυχή,
καὶ ὅσα ἐδῶ τὴν ἔχθρα τρέφουν καὶ θανάσιμα μισοῦνε,
κάνει σ' ἕνα οὐράνιο κύκλο πάντα ἁρμονικὰ νὰ ζοῦνε
καὶ ἀδελφώνει αἰώνια ἐκεῖνα, ποὺ χωρίζονται σ' τὴ γῆ [1].

Εἰς τὸ «Ἆσμα τοῦ κώδωνος» συνάπτει ὁ ποιητὴς κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς κατασκευῆς τῆς καμπάνας σκέψεις περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τῆς ὁποίας ἐκείνη παρακολουθεῖ τὰς τύχας.

Ὅ,τι σ'τὸ χῶμα τώρα τὸ σκαμμένο
τὸ χέρι φτειάνει μὲ φωτιὰ πολλή,
σ'τῆς ἐκκλησιᾶς τὸν πύργο κρεμασμένο
γιὰ μᾶς σ' τὸν κόσμο πάντα θὰ μιλῇ.
Χρόνια πολλὰ ἡ καμπάνα μας θὰ ζήσῃ,
καὶ ὅλων τὸ αὐτὶ βαθειὰ θὰ συγκινῇ,
σ' τὸν πόνο τὸ θλιμμένο θὰ θρηνήσῃ,
μὲ τοὺς γλυκοὺς ψαλμοὺς θὰ συμφωνῇ.
Καὶ ὅ,τι ἡ τύχη ἡ ἄστατη θὰ στέλνῃ
γιὰ τῆς φτωχῆς τῆς γῆς μας τὰ παιδιά,
ὁ ἦχος τῆς καμπάνας μας θὰ φέρνῃ
μ' εὐλάβεια σ' τὰ πέρατα μακρυά.

Ναί, ἂς μᾶς λέγῃ πάντοτε ἡ φωνή της
ὅ,τι τῆς ὥρισε ὁ σοφὸς τεχνίτης·
πάνω ἀπ' τὴν ταπεινὴ ζωὴ ἂς σαλεύῃ
ψηλὰ σ' τὸν καταγάλανο οὐρανό,
μὲ τἄστρα τὰ λαμπρὰ νὰ γειτονεύῃ,
νᾆναι σιμὰ σ' τὸν ἄγριο κεραυνό.

[1] Αὐτόθι, σελ. 22 κ. ἑξ.

Νᾆναι φωνή, ποὔρχεται ἀπὸ ψηλά,
ὅπου τἀστέρια τὰ φωτολουσμένα,
ποὺ ὑμνοῦν τὸν ποιητή των σιωπηλὰ
καὶ φέρνουν τὰ ἔτη τὰ στεφανωμένα.
Γιὰ αἰώνια μόνο ἡ χάλκινη ἂς βουΐζῃ
φωνή της, μοναχὰ γιὰ σοβαρά·
καὶ ὁ χρόνος κάθε τόσο ἂς τὴν ἐγγίζῃ,
μὲ τὰ γοργὰ ποῦ τρέχει τὰ φτερά.

Σ' τὴ μοῖρα ἂς δίνῃ ἐκείνη τὴ φωνή της·
χωρὶς καρδιά, χωρὶς καμμιὰ πνοὴ
ἂς συνοδεύῃ αὐτὴ μὲ τὴ βουή της
τὴν πολυκύμαντή μας τὴ ζωή.
Καὶ ὅπως ὁ ἦχος ἀπ' ταὐτὶ διαβαίνει,
ὅταν ἀπ' τὴ γλυκειὰ καμπάνα βγῇ,
πάντα ἂς τὸ λέῃ, πὼς τίποτα δὲ μένει,
πὼς σβήνουν ὅσα ἐπάνω εἶναι σ' τὴ γῆ [1].

Τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς τοῦ Schiller καὶ τὸ ὑψηλόφρον τῆς Μούσης αὐτοῦ πρῶτος διέγραψεν ὁ πολὺς Goethe εἰς δύο γνωστότατα ποιήματά του, τὸν «Ἐπίλογον εἰς τὸ ᾆσμα τοῦ κώδωνος», ὅστις ἀπηγγέλθη ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Lauchstädt τῇ 10ῃ Αὐγούστου 1805, καὶ τὸ «Εἰς τὸ κρανίον τοῦ Schiller» (1826), ὅπου ἐξαίρει τὴν μεγάλην μορφὴν τοῦ ποιητοῦ ἀφορμὴν λαμβάνων ἀπὸ τῆς ἀναζητήσεως καὶ ἀνευρέσεως τῶν λειψάνων αὐτοῦ.

«Ποῖον βαθὺ μυστήριον», οὕτω ψάλλει ἐνταῦθα ἡ λύρα τοῦ Ὀλυμπίου·

Ποῖον βαθὺ μυστήριον εἶχε ἡ μορφὴ ἐκείνη!
Πῶς τὴν ψυχήν μου ἔθελξε τὸ ἴχνος της τὸ θεῖον!
Πῶς μὲ μετέφερεν εὐθὺς ἡ προσφιλής της ὄψις
εἰς τἄπλετον τὸ πέλαγος, ὅπερ κῦμα κυλῖον

μέγα ὀγκοῦται, πλημμυρεῖ καὶ ἐκβάλλει ἀενάως
ὑπέροχα γεννήματα, μορφὰς μεγαλειώδεις!
Λάρναξ σεμνή, ἥτις χρησμοὺς ἔδιδες θεσπεσίους,
εἶμαι ἄξιος νὰ σὲ κρατῶ ἐγώ! καὶ τὰς ζοφώδεις

[1] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ρυθμοὶ Ἀθανάτων, 2, 1936, σελ. 36 κ.ἑξ., 59 κ.ἑξ.

ἐν ᾧ ἀφήνω τὰς σκιὰς καὶ ἐκ τοῦ ὑγροῦ εὐρῶτος
εἰς τὸν ἀέρα ἀνέρχομαι, εἰς σκέψιν ἐλευθέραν,
τὸ σέμνωμα τὸ κάλλιστον μετ᾽ εὐλαβείας φέρων
νὰ σ᾽ ὁδηγήσω εἰς τὸ φῶς, εἰς τὴν λαμπρὰν ἡμέραν![1].

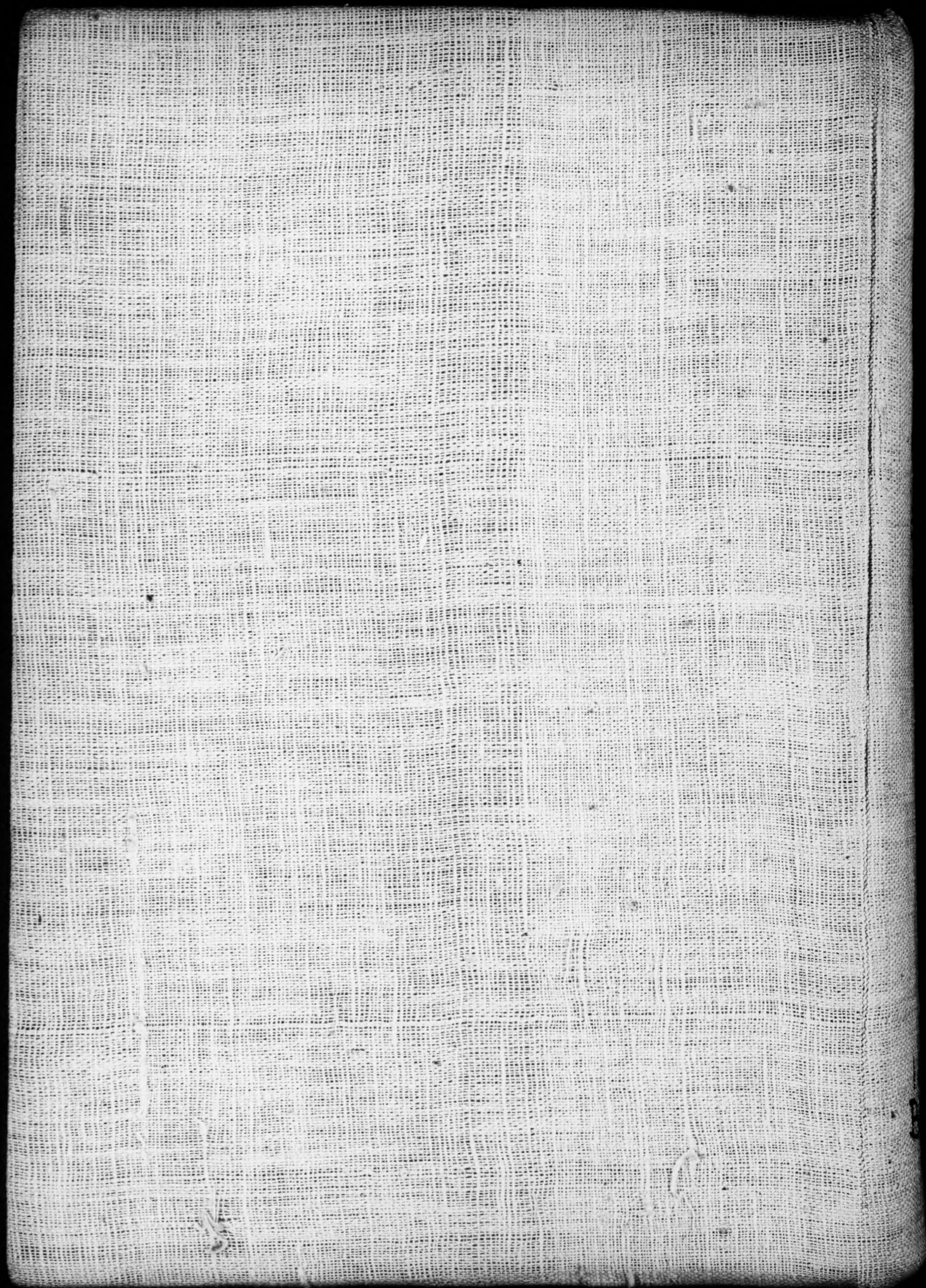
Ἡ Γερμανία ἐν πάσῃ σχεδὸν πόλει ἔστησε τὸν Schiller χαλκοῦν, ὅπως καὶ τὸν Goethe, τὰ δύο μέγιστα σεμνώματα αὐτῆς καὶ ἀγλαΐσματα. Ἡ Ἱστορία τὸν κατέταξεν εἰς τὸ Πάνθεον αὐτῆς.

Ἡ Ἑλλάς, τῶν ὑψηλῶν ἀρχῶν ἡ αἰωνία ἱέρεια, ἀναγνωρίζουσα ἐν αὐτῷ ἓν τῶν ἐπιφανεστάτων τέκνων της, τὸ ὁποῖον ἐβαπτίσθη εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, ὅπως πάντες οἱ ἀληθῶς μεγάλοι, καὶ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον ἐθαύμασε καὶ ἀπὸ τῶν μυχιαιτάτων τῆς ψυχῆς του ἔψαλλε τὸ ἄφθαστον αὐτοῦ μεγαλεῖον, ῥαίνει καὶ σήμερον μὲ ἀειθαλῆ ἄνθη τὴν μνήμην του καὶ στεφανώνει αὐτὸν μὲ δάφνην ἀπὸ τοῦ Ἑλικῶνος.

---

[1] Αὐτόθι σελ. 50.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ



VOLUME 4




SIGILLVM · COLLEGII · COLVMBIAE · NOVI · EBORACI
IN LVMINE TVO VIDEBIMVS LVMEN

ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι
ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΔΑΠΕΣΤΗΣ
ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΛΙΨΙΑΣ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1941

ΕΙΣ

ΤΟΥΣ ΗΡΩΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ ΣΚΑΠΑΝΕΙΣ

ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ

ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΤΗΣ ΕΥΦΥΙΑΣ*

Ὅτι ἡ ἔρευνα ἡ διὰ τῆς ὀρθῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος γινομένη πρέπει νὰ καταβάλῃ ἀσφαλεῖς τὰς βάσεις τῆς γνώσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ μάλιστα τῶν ἀνωτέρων ἐκδηλώσεων αὐτοῦ, οἷαι εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῶν παντοίων ψυχικῶν λειτουργιῶν, καὶ ἡ σχέσις, ἣν ἔχουσιν αὗται πρὸς ἀλλήλας, ἐὰν θέλωμεν πράγματι νὰ κατανοήσωμεν τὰ γεγονότα τῆς μοίρας ταύτης τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ἔλθωμεν ἐπὶ τὴν εὕρεσιν καὶ τὴν διατύπωσιν τῶν τε ἐπὶ μέρους καὶ τῶν γενικωτέρων νόμων, οἵτινες διέπουσι αὐτά, καὶ ὑποτυπώσωμεν πιθανωτέρας θεωρίας περὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ὁμολογεῖ ἡ ἐπιστήμη, ἐκηρύξαμεν δὲ ἡμεῖς ἀπὸ μακροῦ ἐν Ἑλλάδι, ὅπου καὶ τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου ἱδρύσαμεν, ἵνα παραλλήλως πρὸς τὰς ἀδελφὰς πνευματικὰς ἑστίας ἀνιχνεύῃ τὰ φαινόμενα τὰ εἰρημένα. Καὶ εἶναι γνώριμον ὅτι ἐν ἄλλοις πολλοῖς καὶ τὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν παντοίων ψυχικῶν λειτουργιῶν ἠρευνήσαμεν, οἷον τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας καὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Ἤδη ἐρχόμεθα ἐπὶ νέας ἐρεύνας ἀναφερομένας εἰς τὴν νόησιν καὶ τὸ συναίσθημα καὶ τὴν συνείδησιν τὴν καλαισθητικὴν καὶ τὴν θρησκευτικήν. Καὶ ἀρχόμεθα ἀπὸ τῆς νοήσεως, ἤτοι τῆς νοητικῆς ἱκανότητος, τῆς εὐφυΐας.

Λέγομεν *εὐφυΐαν* ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ τὴν νοητικὴν ἱκανότητα καθόλου, ἥτις καὶ νοῦς ὀνομάζεται καὶ διάνοια καὶ λόγος, ἐμφανίζει δὲ παντοίους ἰσχύος βαθμούς, ἀπὸ τῆς ἄκρας εὐφυΐας, ἥτις καὶ μεγαλοφυΐα καλεῖται, καὶ μεγαλόνοια καὶ δαιμόνιον, μέχρι τῆς ἐσχάτης ἀφυΐας. *Νόησιν* δὲ ὀνομάζομεν τὴν ψυχικὴν καθόλου ἐνέργειαν, δι' ἧς δημιουρ-

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 3ῃ Ἀπριλίου 1941 καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (16, 1941).

γεῖται πᾶσα γνῶσις, καὶ εἰδικώτερον τὴν λειτουργίαν, δι᾽ ἧς συντελεῖται ἡ ἀνωτέρα γνῶσις, ἡ τὸ νέον δημιουργοῦσα, ὡς ἐδίδαξεν ὁ Πλάτων πρῶτος, ὅστις μετά τινος μὲν παιδιᾶς, κάλλιστα δὲ εἶπεν ὅτι *«ἡ νόησις τοῦ νέου ἐστὶν ἕσις»*[1] ὡσαύτως δὲ οἱ κράτιστοι τῶν νεωτέρων μέχρι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων. Διὰ τῆς νοήσεως ταύτης ἐν ᾗ ἡ αὐτοτέλεια καὶ ἡ ἀκρίβεια εἶναι τὰ κύρια χαρακτηρίσματα, γνωρίζεται τῶν ὄντων καὶ γινομένων ἡ φύσις καὶ ἡ τούτων σχέσις πρὸς ἄλληλα, ὁρίζεται δ᾽ ἑκάστοτε καὶ τὸ ἐν τῷ βίῳ πρακτέον. Ἡ κρίσις εἶναι ἡ κυρία μορφὴ αὐτῆς. Εἶναι δὲ ἡ νόησις ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ οὐχὶ ἁπλῶν συνειρμῶν ἀποτέλεσμα, ὡς εἶναι ἡ ἀφελεστέρα καὶ κατωτέρα κρίσις, ἀλλὰ προϋποθέτει μὲν ἀείποτε τοὺς συνειρμοὺς καὶ ἑδράζεται ἐπ᾽ αὐτῶν, συνδέει δὲ τὰ στοιχεῖα μετὰ προσοχῆς ἐνεργητικῆς καὶ ἐπιγνώσεως, μάλιστα ἐν τῇ ἀνωτάτῃ αὐτῆς μορφῇ[2]. Ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία καὶ ἄλλαι γνωστικαὶ λειτουργίαι εἶναι παραστάτιδες αὐτῆς.

Ὅπως δ᾽ αἱ ἄλλαι ψυχικαὶ λειτουργίαι, οὕτω καὶ ἡ νοητικὴ ἱκανότης ἐγένετο πολλαπλῆς ἐρεύνης ὑποκείμενον, ἕνεκα μάλιστα τῆς μεγίστης ῥοπῆς, ἣν αὕτη ἀσκεῖ ἐπὶ τὸν βίον. Ἐκ παλαιοῦ χρόνου καὶ τὰ εἴδη τῆς νοήσεως διεκρίθησαν καὶ ἐμελετήθησαν αἱ εἰδικαὶ λειτουργίαι αὐτῆς καὶ ἀνιχνεύθησαν καὶ ἀπεκαλύφθησαν οἱ νόμοι τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως καὶ ἱδρύθη μνημεῖον ἀθάνατον τῆς ἑλληνικῆς μεγαλοφυΐας ἡ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων φιλοσόφων. Ἐκ παλαιοῦ δὲ ὡσαύτως χρόνου καὶ τύποι ἀνεζητήθησαν τῆς νοήσεως καὶ ἐξητάσθησαν οἱ παντοῖοι βαθμοὶ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ψυχικῆς ταύτης λειτουργίας, ἀπὸ τῆς μεγαλονοίας, τῆς ὑπερόχου νοητικῆς ἐκδηλώσεως τῆς ψυχῆς, ἣν διακρίνει ὑπερφυὴς δύναμις ὀξυνοίας καὶ ἀγχινοίας καὶ ἐπινοήσεως καὶ ἐμπνεύσεως καὶ συλλήψεως καὶ παραστάσεως τῶν πραγμάτων, ἔτι δὲ τὸ προορατικὸν καὶ τὸ μαντικὸν καὶ εἰκαστικόν, δι᾽ οὗ ἡ διάνοια στοχάζεται τοῦ μέλλοντος, καὶ συλλήβδην πᾶσα πρωτοτυπία, εἰς ἣν ὀφείλει ἡ ἐπιστήμη τὰς μεγίστας προόδους, ἡ τέχνη τὰ ἐξαίρετα καλλιστεύματα, ὁ βίος καθόλου ὅ,τι μέγα καὶ ὑψηλὸν ἐδημιουργήθη ἐν αὐτῷ, μέχρι τῆς κανονικῆς καὶ τῆς μετριωτέρας καὶ τῆς κατωτέρας εὐφυΐας καὶ τῆς πέρα ταύτης κειμένης ἀφυΐας καὶ τῶν παντοίων αὐτῆς μορφῶν.

---

[1] Κρατύλ. 411 D.

[2] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα,* Ἀκαδημεικά, 2, Ψυχολογία, 1933 σελ. 265 κ.ἑξ.

Οὐ μόνον δὲ ταῦτα ἀλλὰ καὶ μέσα καὶ κριτήρια ἀνέκαθεν εἰσήχθησαν πρὸς ἀνίχνευσιν τῶν παντοίων βαθμῶν τῆς εὐφυΐας, ἥτις ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Ἡγοῦνται δὲ καὶ ἐν τῇ δημιουργίᾳ ταύτῃ οἱ Ἕλληνες, οἵτινες πρὸς ἔλεγχον τῆς νοητικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ προσώπῳ ἐκδηλώσεως τοῦ ψυχικοῦ βίου ὡρμήθησαν καὶ μάλιστα τῶν ὀφθαλμῶν, οὓς ἐχαρακτήρισαν ὡς τὸ κάιοπτρον τῆς ψυχῆς, καὶ ἀπὸ παντοίων ἐνεργειῶν, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ λόγου, δι᾽ οὗ τὰ διανοήματα ἐκφράζονται, ὡς μέσα δὲ ἀνιχνεύσεως καὶ ἄλλα μετεχειρίσθησαν καὶ τὰ αἰνίγματα, ἅτινα καὶ μετὰ παιδιᾶς καὶ ἄλλως ἦσαν παρ᾽ αὐτοῖς ἐν χρήσει ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων. Εἶναι εἰς πάντας γνώριμον ὅτι τῆς Σφιγγὸς τὸ αἴνιγμα καὶ ὁ Γόρδιος δεσμὸς ὑπῆρξαν τὰ κατ᾽ ἐξοχὴν δύσκολα κριτήρια, δι᾽ ὧν ἐδοκιμάσθη ἡ ἀνθρωπίνη εὐφυΐα. Ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικωτέρους τρόπους εἰσήγαγεν ὁ Πλάτων ἤδη ἐν τῇ Πολιτείᾳ πρὸς ἀκριβέστερον ἔλεγχον τῶν ψυχικῶν ἱκανοτήτων, προκειμένου περὶ ἐκλογῆς καὶ καταστάσεως ἀρχόντων καὶ φυλάκων, ἐγένετο δὲ οὕτως ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν ψυχολογικῶν κριτηρίων, δι᾽ ὧν ἐξιχνεύεται σήμερον ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια, οὐ μόνον δὲ αὕτη, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐψυχία τῶν ἀνθρώπων. *«Ζητητέον»*, εἶπεν ὁ Πλάτων, *«τίνες ἄριστοι φύλακες τοῦ παρ᾽ αὐτοῖς δόγματος, τοῦτο ὡς ποιητέον, ὃ ἂν τῇ πόλει ἀεὶ δοκῶσι βέλτιστον εἶναι αὐτοὺς ποιεῖν. τηρητέον δὴ εὐθὺς ἐκ παίδων, προθεμένοις ἔργα, ἐν οἷς ἄν τις τὸ τοιοῦτον μάλιστα ἐπιλανθάνοιτο καὶ ἐξαπατῷτο, καὶ τὸν μὲν μνήμονα καὶ δυσεξαπάτητον ἐγκριτέον, τὸν δὲ μὴ ἀποκριτέον.—Καὶ πόνους γε αὖ καὶ ἀλγηδόνας καὶ ἀγῶνας αὐτοῖς θετέον, ἐν οἷς ταὐτὰ ταῦτα τηρητέον—καὶ τρίτου εἴδους τούτοις γοητείας ἅμιλλαν ποιητέον, καὶ θεατέον, ὥσπερ τοὺς πώλους ἐπὶ τοὺς ψόφους τε καὶ θορύβους ἄγοντες σκοποῦσιν εἰ φοβεροί, οὕτω νέους ὄντας εἰς δείματ᾽ ἄττα κομιστέον καὶ εἰς ἡδονὰς αὖ μεταβλητέον, βασανίζοντας πολὺ μᾶλλον ἢ χρυσὸν ἐν πυρί, εἰ δυσγοήτευτος καὶ εὐσχήμων ἐν πᾶσι φαίνεται, φύλαξ αὑτοῦ ὢν ἀγαθὸς καὶ μουσικῆς ἧς ἐμάνθανεν, εὔρυθμόν τε καὶ εὐάρμοστον ἑαυτὸν ἐν πᾶσι τούτοις παρέχων, οἷος δὴ ἂν ὢν καὶ ἑαυτῷ καὶ πόλει χρησιμώτατος εἴη· καὶ τὸν ἀεὶ ἔν τε παισὶ καὶ νεανίσκοις καὶ ἐν ἀνδράσι βασανιζόμενον καὶ ἀκήρατον ἐκβαίνοντα καταστατέον ἄρχοντα τῆς πόλεως καὶ φύλακα, καὶ τιμὰς δοτέον καὶ ζῶντι καὶ τελευτήσαντι, τάφων τε καὶ τῶν ἄλλων μνη-*

μείων μέγιστα γέρα λαγχάνοντα· τὸν δὲ μὴ τοιοῦτον ἀποκριτέον» [1].

Συστηματικώτερον τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος δυσστάθμητα λειτουργήματα τῆς νοητικῆς ἱκανότητος ἐξετάζονται διὰ τοιούτων κριτηρίων ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ὅπου καὶ κριτήρια καὶ κλίμακες κριτηρίων κατηρτίσθησαν πολλαί, δι' ὧν καὶ αἱ νοητικαὶ λειτουργίαι ἀρτιώτερον ἐρευνῶνται καὶ μετρεῖται δ' ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου κατὰ μεγίστην προσέγγισιν ἡ νοητικὴ ἱκανότης τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τοῦ Φραγκίσκου Galton, ὅστις ἐν τῷ συγγράμματι «Hereditary Genius» ὡμίλησεν ἐν Ἀγγλίᾳ ἐν τοῖς πρώτοις περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς μετρήσεως τῆς διανοίας, καὶ τοῦ Ebbinghaus καὶ τοῦ Galton καὶ τοῦ Pearson οἵτινες τὰ πρῶτα κατήρτισαν κριτήρια, μέχρι τοῦ Binet, τοῦ εἰσαγαγόντος τὴν πρώτην κλίμακα μετρήσεως τῆς εὐφυΐας, καὶ ὅσοι ἔπειτα ἠκολούθησαν εἰς ἐκεῖνον.

Τοσαῦτα κατώρθωσε μέχρι τοῦδε ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἐν τῇ ἀνιχνεύσει τῆς ψυχικῆς ταύτης λειτουργίας. Ἀλλὰ τίς θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὅτι ἔλυσεν ἡ ψυχολογία πάντα τὰ ζητήματα, ὅσα προκύπτουσιν ἐν τῷ περὶ οὗ πρόκειται κύκλῳ τοῦ ἐπιστητοῦ;

Πλεῖστα εἶναι εἰσέτι τὰ προβλήματα, ἅτινα ἀναμένουσι καὶ ἐνταῦθα τῶν ἐρευνητῶν τὴν σκαπάνην καὶ τὴν διασάφησιν καὶ τὸ φῶς. Ἐκ τῶν προβλημάτων δὲ τούτων προέχει τὸ περὶ τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς εὐφυΐας, ὅπερ ἀνελάβομεν ἡμεῖς νὰ ἐξετάσωμεν ἐν τῇ προκειμένῃ ἐρεύνῃ. Ἐν τῷ προβλήματι τούτῳ ἄλλα μὲν ζητήματα εἶναι παντάπασιν ἀνεξέταστα, ἄλλα δὲ πολλὰς γεννῶσι διαφωνίας καὶ ἀμφισβητήσεις. Οὕτω μάλιστα τὸ ζήτημα τὸ περὶ τοῦ ὁρίου τῆς ἡλικίας, ἐν ᾧ συμπληροῦται ἡ ἀνέλιξις τῆς εὐφυΐας, ἤτοι τῆς νοητικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνταῦθα τινὲς τῶν ἐρευνητῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Doll [2], ὅριον τοιοῦτον ἔταξαν κατὰ μέσον ὅρον τὸ 13ον καὶ τὸ 14ον ἔτος τῆς ἡλικίας, ἄλλοι δέ, ἐν οἷς ὁ Binet, ὁ Ballard, ὁ Burt, ὁ Terman, ὁ Thorndike ὡς κορύφωσιν τῆς ἀναπτύξεως ταύτης ὥρισαν τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ ἀπὸ τοῦ 14ου μέχρι τοῦ 16ου ἔτους τῆς ἡλικίας, εἶπον δὲ ὅτι πέρα τῆς ἡλικίας ταύτης παρατηρεῖται μικρὰ μόνον αὔξησις τῆς νοητικῆς

---

[1] 413 C κ.ἑξ.

[2] Τὰς μελέτας τῶν ἐνταῦθα ἀναφερομένων βλέπε ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ.

ἱκανότητος, ἥτις ὀφείλεται ὄχι εἰς ἀνέλιξιν τῆς λειτουργίας ταύτης ἀλλ' εἰς ἄσκησιν καὶ συνάσκησιν ἐπερχομένην ἐκ τῆς ἀσκήσεως ἄλλων συναφῶν λειτουργιῶν.

Κατ' ἄλλους πάλιν ἄκρον ὅριον τῆς ἀναπτύξεως τῆς διανοίας εἶναι τὸ 18ον ἔτος καὶ τὸ 20όν [1]. Τὸ 20ὸν δ' ἔτος τῆς ἡλικίας ὡρίσαμεν καὶ ἡμεῖς ἄλλοτε, τῷ 1933, ὡς ἄκρον ὅριον, καθ' ὃ συμπληροῦται ἡ νοητικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου, ἐρειδόμενοι εἰς τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν, ἃς εἴχομεν ἕως τότε διεξαγάγει [2].

Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ περιλαμβάνομεν τὰ τελικὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν ἡμῶν τῶν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀναφερομένων.

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης.—Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ταύτης εἶναι νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον τὰ ἑξῆς ζητήματα.

1. Πότε παρὰ τῷ κανονικῶς ἔχοντι ἀνθρώπῳ ἐμφανίζεται μᾶλλον ἢ ἧττον ἡ λογική, ὀρθὴ καὶ αὐτοτελὴς κρίσις;
2. Πότε ἐκδηλοῦται ἀσφαλεστέρα καὶ ἀκριβεστέρα ἡ νοητικὴ ἱκανότης καὶ ἐκφέρονται σαφέστεραι καὶ αὐτοτελέστεραι αἱ κρίσεις;
3. Πότε συμπληροῦται ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς νοητικῆς ἱκανότητος;
4. Τίς ἡ πορεία τῆς ὅλης ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς νοητικῆς ἱκανότητος κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τὰ φῦλα;
5. Ποῖον εἶναι τὸ ποσοστὸν τῆς αὐξήσεως τῆς νοητικῆς ἱκανότητος ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν;
6. Διαφέρουσι τὰ φῦλα ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς νοητικῆς ἱκανότητος;

Ὑποκείμενα.—Διεξήχθησαν δ' αἱ ἔρευναι ἡμῶν αὗται ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου. Ὑπῆρξαν δὲ μακρόταται καὶ εὐρύταται. Διήρκεσαν περὶ τὰ δέκα ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1930-1939. Ἐπεξετάθησαν δ' ἐπὶ πολλὰς χιλιάδας ὑποκειμένων πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξητάσαμεν συστηματικῶς 2.800 ὑποκείμενα, ἄρρενα 1400 καὶ θήλεα 1400, ἤτοι 100 ἐξ ἑκάστης τῶν ἡλικιῶν 7-20 ἐτῶν. Κατόπιν δὲ ὑπεβάλομεν εἰς

---

[1] Πρβλ. καὶ *Weisenberg Th.*, Rose An. and Mehride Kath., Adult Intelligence, 1936.

[2] *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 269.

ἔρευναν καὶ ἄλλας πολλὰς ὑποκειμένων σειράς, ἀνῆλθε δὲ ὁ ὅλος ἀριθμὸς τῶν ἐξετασθέντων εἰς 5.000 περίπου ἀρρένων καὶ θηλέων ἀνηκόντων εἰς τὰς ἡλικίας 7 - 20 ἐτῶν.

Πλὴν δὲ τούτων περιέλαβεν ἡ ἔρευνα ἡμῶν αὕτη καὶ ἄλλα πολλὰ ὑποκείμενα ἀνωτέρων καὶ ἀνωτάτων ἡλικιῶν μέχρι τοῦ βαθέος γήρατος. Τοῦτο δέ, ἵνα ἴδωμεν πῶς ἔχει ἡ νοητικὴ ἱκανότης καὶ εἰς τὰς ἡλικίας ταύτας.

Καὶ τὰ μὲν δύο τρίτα τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων ἦσαν κανονικῆς εὐφυΐας, ἀνωτέρας καὶ μέσης καὶ κατωτέρας. Τὰ δὲ ἄλλα ἀνῆκον εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀφυῶν, ἦσαν δὲ καὶ πολλὰ ἀνωτάτης εὐφυΐας. Ἀλλὰ μόνον τῆς ἐξετάσεως τῶν ὑποκειμένων τῆς κανονικῆς εὐφυΐας παρέχομεν τό γε νῦν τὰ πορίσματα. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων θὰ ὁμιλήσωμεν ἄλλοτε.

Τῶν κανονικῶν τούτων ὑποκειμένων τὰ μὲν ἔχοντα ἡλικίαν 7 - 20 ἐτῶν ἦσαν μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τῶν σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, ἔτι δὲ μαθηταὶ διαφόρων ἐπαγγελματικῶν σχολείων, τὰ δὲ τῶν προηγμένων ἡλικιῶν ἦσαν ἀντιπρόσωποι τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν καὶ τῶν πρακτικωτέρων ἐπαγγελμάτων.

Καὶ κάτω δὲ τῶν 7 ἐτῶν ἐξητάσαμεν ὑποκείμενα πολλά. Ἀλλὰ μόνον τὰ πορίσματα τῶν ἡλικιῶν 7 - 20 ἐτῶν περιελάβομεν εἰς πίνακας δηλοῦντας τὴν κλίμακα τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς εὐφυΐας, τούτων δὲ μόνον κατηρτίσαμεν καὶ καμπύλας. Τῆς δ' ἐξετάσεως τῶν προηγμένων ἡλικιῶν κατὰ προσέγγισιν μόνον ἀναγράφομεν ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν ταύτῃ τὰ συναχθέντα πορίσματα.

Δὲν παρεθέσαμεν δὲ τὸ παράπαν τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης τῶν κατωτάτων ἡλικιῶν, τοῦτο δὲ πρῶτον μέν, διότι, ὡς εἴπομεν πολλάκις, τῶν ἡλικιῶν τούτων ἡ ἐξέτασις δὲν παρέχει πορίσματα συντελοῦντα εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τῶν ζητουμένων, ἔπειτα δέ, διότι αἱ κρίσεις τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ὑποκειμένων εἶναι ἐξηρτημέναι ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντος.

Κριτήρια.—Ἰδιαιτέραν ἐπεστήσαμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῶν κριτηρίων, ἐξ ὧν ἤρτηται πρὸ πάντων ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐρεύνης. Οὐδεμία κλῖμαξ κριτηρίων, ἀπὸ τῆς τοῦ Binet-Simon μέχρι

τῆς τοῦ Terman, εἶναι ὅλως ἄψογος ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Διότι περιλαμβάνουσι μὲν πᾶσαι ἄριστα κριτήρια πρὸς ἐξέτασιν τῆς διανοίας, ἔχουσιν ὅμως καὶ στοιχεῖα, δι' ὧν πολλῷ μᾶλλον ἐξετάζονται ἡ μνήμη καὶ ἄλλαι ψυχικαὶ λειτουργίαι ἢ ἡ νοητικὴ ἱκανότης. Τούτων δ' ἕνεκα ἡμεῖς, ἀφ' οὗ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἐργαστηρίου ἡμῶν ἠλέγξαμεν ἀνὰ ἓν τὰ κριτήρια τῶν κλιμάκων τούτων, κατηρτίσαμεν ἴδιον κριτήριον νοητικῆς ἱκανότητος, ὅπερ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐχρησιμεύσεν ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐργαστηρίῳ, ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν κριτήριον τῆς ἱκανότητος ταύτης.

Εἶναι δὲ τὰ στοιχεῖα, ἅτινα τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κριτήριον ἡμῶν περιλαμβάνει, οἷα τὰ ἑξῆς· συμπλήρωσις ἐλλιπῶν κειμένων, κατασκευὴ προτάσεων ἐκ δεδομένων λέξεων, εὕρεσις ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν, εὕρεσις ἀναλογιῶν, εὕρεσις αἰτιωδῶν σχέσεων, εὕρεσις λογικῶν ἀτοπιῶν, ἀνίχνευσις συλλογιστικῶν πλημμελειῶν, κατανόησις λογοπαιγνίων, λύσις αἰνιγμάτων, λύσις προβλημάτων, μαθηματικῶν καὶ ἄλλων.

Τοιαῦτα κριτήρια, ἅτινα ἀνιχνεύουσιν ἀμέσως τὴν νοητικὴν ἱκανότητα τῶν ἐξεταζομένων ἐδίδομεν κατὰ πάσας τὰς περιόδους τῆς μακρᾶς ταύτης ἐρεύνης. Ἦσαν δὲ πολλαπλᾶ ἑκάστης τάξεως τὰ κριτήρια καὶ δὴ ἁπλούστερα καὶ συνθετώτερα, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἐξετάζωνται δι' αὐτῶν ἀκριβῶς καὶ αἱ κατώτεραι ἡλικίαι, αἵτινες ὀλίγα ἐξ αὐτῶν ἠδύναντο κατὰ κανόνα νὰ λύωσι, καὶ αἱ ἡλικίαι αἱ προηγμέναι.

Ὁ δὲ βαθμὸς τῆς νοητικῆς ἱκανότητος τῶν ὑποκειμένων συνήγετο ἑκάστοτε ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εὑρισκομένων στοιχείων καὶ τῆς ἀκριβείας τῆς λύσεως καὶ τοῦ χρόνου, ὅστις ἀπῃτεῖτο εἰς τὴν λύσιν ταύτην.

Ἀνῆλθον δ' αἱ παρατηρήσεις ἡμῶν, αἱ μὲν ἀναφερόμεναι εἰς τὰς ἡλικίας 7 - 20 ἐτῶν, ὧν ἀναγράφομεν ἐνταῦθα κατ' ἀκρίβειαν τὰ πορίσματα, εἰς 200.000 περιπτώσεις περίπου, αἱ δὲ ἀφορῶσαι εἰς τὰς ἡλικίας τὰς ἀπὸ τοῦ 21ου ἔτους καὶ ἄνω εἰς 6.000 περιπτώσεις.

Μέθοδος.— Καὶ ἐν τῇ μεθόδῳ δὲ τῆς ἐρεύνης πολλαχῶς ἐκαινοτομήσαμεν. Τὰς μὲν μικροτέρας ἡλικίας, 7 ἕως 13 ἐτῶν ἐξητάσαμεν κατ' ἄτομον προφορικῶς, τὸ μὲν διότι αἱ ἡλικίαι αὗται, καὶ μάλιστα αἱ μικρότεραι τούτων, δὲν δύνανται νὰ ὑποβάλλωνται εἰς γραπτὴν

δοκιμασίαν, τὸ δέ, διότι αἱ μικραὶ ἡλικίαι ἦτο ἀνάγκη νὰ ὁδηγῶνται καὶ δι' ἄλλων ἐρωτήσεων εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐρωτωμένων καὶ τὴν ἀπάντησιν εἰς αὐτά. Τὰς δὲ ἡλικίας τὰς ἀπὸ τοῦ 14ου μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους ὑπεβάλομεν εἰς γραπτὴν ὁμαδικὴν ἐξέτασιν κατὰ κανόνα, προφορικῶς δὲ κατ' ἄτομον ἀνεκρίναμεν αὐτὰς μόνον ἐπὶ τῶν κριτηρίων, ἅτινα ἀπῄτουν καὶ διασάφησιν μεγαλειτέραν καὶ περισσοτέρας ὁδηγίας.

Ἐφιστῶμεν δὲ πανταχοῦ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἀνίχνευσιν κρίσεων αὐτοτελῶν, αἵτινες ἐλέγχουσι τὴν γνησίαν λογικὴν συνείδησιν καὶ νοητικὴν ἱκανότητα ὑπερτέραν καὶ αὐτοτελεστέραν, διεκρίναμεν δὲ ἀπ' αὐτῶν τὰς ἐπιπολαιότερον καὶ ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος ἐκφερομένας ἀφελεστέρας κρίσεις, αἵτινες ἐδήλουν νοητικὴν ἱκανότητα κατωτέραν.

Καὶ αἱ ἐρωτήσεις δὲ ἡμῶν ἦσαν πάντοτε σαφεῖς καὶ καθωρισμέναι, διὰ τῶν αὐτῶν διατυπούμεναι λέξεων, ἵνα ὑπάρχῃ τὸ αὐτὸ μέτρον κρίσεως, ἀπεφεύγετο δὲ ἡ ὑποβολὴ καὶ ἡ ὅλη νοητικὴ συνείδησις ἀνιχνεύετο κατὰ τὸ δυνατὸν ἀρτίως. Ἀκριβῶς δὲ κατεγράφοντο καὶ αἱ ἀπαντήσεις ἐν τῇ προφορικῇ ἐξετάσει. Καὶ ὁ χρόνος δὲ ὁ ἀπαιτούμενος διὰ τὴν λύσιν ἑκάστου κριτηρίου ἦτο καθωρισμένος καὶ ἐσημειοῦτο κατ' ἀκρίβειαν κατά τε τὴν ὁμαδικὴν καὶ τὴν κατ' ἄτομον ἐξέτασιν καὶ ἐλαμβάνετο πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν βαθμολογίαν.

Ἐτηροῦντο δὲ καὶ πάντες οἱ ἄλλοι ὅροι, οἵτινες συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀπρόσκοπτον ἀκρίβωσιν τῶν γεγονότων.

Τὸ δὲ *ποσοστὸν* τῆς λογικῆς συνειδήσεως καὶ κρίσεως, ἤτοι τῆς νοητικῆς ἱκανότητος τῶν ἐξετασθέντων, συνήχθη ὡς ἑξῆς. Ἡ ἀκριβὴς καὶ αὐτοτελὴς κρίσις ἐπὶ πάντων τῶν ζητουμένων λογικῶν στοιχείων ἐν τῷ ὅλῳ κριτηρίῳ ἐδήλου τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τῆς νοητικῆς ἱκανότητος καθόλου. Οὗτος ἐσημειώθη διὰ τοῦ 100 %, ἡ δὲ ἀφελεστέρα καὶ ἡ οὐχὶ ὅλως ἀκριβὴς κρίσις ἐπὶ πάντων τῶν εἰρημένων στοιχείων ἐδείκνυε κατώτερον βαθμὸν αὐτῆς κατ' ἀναλογίαν. Καθωρίσθη δὲ τὸ ποσοστὸν τοῦτο μετ' ἀκριβείας δι' ἑκάστην ἡλικίαν καὶ ἐθεωρήθη ὡς ἡ ἀνωτάτη βαθμὶς τῆς ἡλικίας ταύτης, ἤτοι 100 %.

Σημειωτέον ὅτι τὰς ἡλικίας τὰς πέρα τοῦ 20οῦ ἔτους ἀνιχνεύσαμεν τὸ μὲν διὰ κριτηρίων παραπλησίων πρὸς τὰ εἰρημένα, καταρτισθέντων κατ' ἐπιλογήν, τὸ δ' ἐκ τῆς ὅλης δημιουργικῆς δράσεως, ἣν εἶχον ἐμφανίσει εἰς τὰς παντοίας ἐκδηλώσεις τοῦ βίου.

Πορίσματα.— Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ταύτης ὡς πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς εὐφυΐας ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7 - 20 ἐτῶν, ἅς, ὡς ἐλέχθη, ἐξητάσαμεν ἀκριβέστερον, δηλοῦσιν οἱ ἑπόμενοι πίνακες καὶ ἐμφανέστερα καθιστῶσιν αἱ ἐπακολουθοῦσαι γραφικαὶ παραστάσεις, αἵτινες κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τοῖς πίναξιν ἀναγραφομένων ἀριθμῶν.

Καὶ ὁ μὲν ὑπ' ἀριθμὸν 1 πίναξ ἐμφαίνει τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς αὐτοτελοῦς ἀνωτέρας κανονικῆς εὐφυΐας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7-20 ἐτῶν, ἔτι δὲ τοὺς μέσους ὅρους αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 1.

Ἀνωτέρα κανονικὴ εὐφυΐα.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
	%	%	%
7 ἐτῶν	38,3	31,7	35,0
8 »	37,1	33,2	35,2
9 »	48,6	52,9	50,8
10 »	51,7	50,2	51,0
11 »	68,5	58,0	63,3
12 »	61,0	60,0	60,5
13 »	76,4	61,2	68,8
14 »	71,8	64,6	68,2
15 »	82,7	76,9	79,8
16 »	83,7	76,4	80,1
17 »	85,8	86,4	86,0
18 »	91,7	91,1	91,4
19 »	94,8	93,2	94,0
20 »	96,8	90,8	93,8
Γ. Μ. Ὅ.	70,6	66,2	68,4
Μ. Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	54,5	49,6	52,0
Μ. Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 14-20 ἐτῶν	86,8	82,7	84,8
Γ. Μ. Ὅ.	70,6	66,2	68,4

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 2 πίναξ δεικνύει τὴν πορείαν καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς ἀναπτύξεως τῆς μέσης κανονικῆς εὐφυΐας ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7-20 ἐτῶν, ἔτι δὲ τοὺς μέσους αὐτῶν ὅρους.

ΠΙΝΑΞ 2.

Μέση κανονικὴ εὐφυΐα.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
	%	%	%
7 ἐτῶν	31,3	21,9	26,6
8 »	31,8	26,1	29,0
9 »	42,1	41,3	41,7
10 »	42,8	41,9	42,4
11 »	56,5	48,0	52,3
12 »	56,6	52,7	54,7
13 »	65,3	54,7	60,0
14 »	65,6	55,3	60,5
15 »	74,9	68,6	71,8
16 »	75,6	69,3	72,5
17 »	78,7	78,4	78,6
18 »	86,0	85,5	85,8
19 »	88,8	87,5	88,2
20 »	89,3	87,7	88,5
Γ. Μ. Ὅ.	63,2	58,5	60,9
Μ. Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	46,6	40,9	43,8
Μ. Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 14-20 ἐτῶν	79,8	76,0	77,9
Γ. Μ. Ὅ.	63,2	58,5	60,9

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 3 πίναξ σημαίνει τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς κατωτέρας κανονικῆς εὐφυΐας τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων ἀρρένων καὶ θηλέων ἡλικίας 7-20 ἐτῶν, ἔτι δὲ τοὺς μέσους ὅρους αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ 3.

Κατωτέρα κανονικὴ εὐφυΐα.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
	%	%	%
7 ἐτῶν	23,6	15,3	19,5
8 »	25,7	18,5	22,1
9 »	32,5	29,0	30,8
10 »	32,9	32,8	32,9
11 »	45,5	38,1	41,8
12 »	57,1	40,0	48,6
13 »	59,9	43,0	51,5
14 »	65,7	47,9	56,8
15 »	67,7	54,8	61,2
16 »	69,5	62,3	65,9
17 »	72,2	70,3	71,3
18 »	77,3	75,5	76,4
19 »	80,8	81,3	81,0
20 »	82,4	85,3	83,9
Γ. Μ. Ὅ.	56,7	49,6	53,1
Μ. Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	39,6	31,0	35,3
Μ. Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 14-20 ἐτῶν	73,6	68,2	70,9
Γ. Μ. Ὅ.	56,7	49,6	53,1

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 4 πίναξ ἐμφαίνει τὴν κανονικὴν εὐφυΐαν καθόλου, ὡς συνήχθη ἐκ τῶν μέσων ὅρων τῶν τριῶν βαθμῶν αὐτῆς. Δύναται δὲ ὁ πίναξ οὗτος νὰ χρησιμεύσῃ ὡς *δείκτης* τῆς εὐφυΐας καὶ ὡς *κανὼν* ἐξετάσεως ταύτης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κριτηρίων, ὧν ἐγένετο χρῆσις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐρεύνῃ.

Ὁ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 5 πίναξ δηλοῖ τὸν ρυθμὸν καὶ τὸ ποσοστὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς εὐφυΐας κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἐπὶ τῶν τριῶν τάξεων τῆς ἐξετασθείσης εὐφυΐας κατὰ μέσον ὅρον.

ΠΙΝΑΞ 4.

Ἡ εὐφυΐα καθόλου.

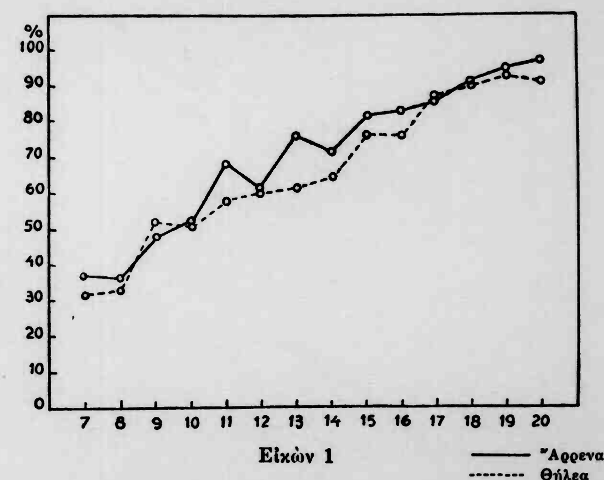
Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
	%	%	%
7 ἐτῶν	31,0	23,0	27,0
8 »	31,5	25,9	28,7
9 »	41,0	41,0	41,0
10 »	42,5	41,6	42,0
11 »	56,8	48,0	52,4
12 »	58,2	50,9	54,6
13 »	67,2	53,0	60,1
14 »	67,7	55,9	61,8
15 »	75,1	66,8	70,9
16 »	76,3	69,3	72,8
17 »	78,9	78,4	78,7
18 »	85,0	84,0	84,5
19 »	88,1	87,3	87,7
20 »	89,5	87,9	88,7
Γ. Μ. Ὅ.	63,4	58,0	60,7
Μ.Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	46,9	40,5	43,7
Μ.Ὅ. τῶν ἡλικιῶν 14-20 ἐτῶν	80,0	75,6	77,8
Γ. Μ. Ὅ.	63,4	58,0	60,7

ΠΙΝΑΞ 5.

Ποσοστὸν τῆς αὐξήσεως τῆς εὐφυΐας ἐπὶ τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν.

Ἡλικίαι	Ἀνωτέρα			Μέση			Κατωτέρα			Μ. Ὅ.		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ὅ.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Ἡλικία 7 ἐτῶν	38,8	31,7	35,0	31,3	21,9	26,6	23,6	15,3	19,5	31,0	23,0	27,0
» 13 »	76,4	61,2	68,8	65,3	54,7	60,0	59,9	43,0	51,5	67,2	53,0	60,1
Ποσοστὸν αὐξήσεως	36,1	29,5	32,8	34,0	32,8	33,4	36,3	27,7	32,0	36,2	30,0	33,1
Ἡλικία 14 ἐτῶν	71,8	64,6	68,2	65,6	55,3	60,5	65,7	47,9	56,8	67,7	55,9	61,8
» 20 »	96,8	90,8	93,8	89,3	87,7	88,5	82,4	85,3	83,9	89,5	87,7	88,7
Ποσοστὸν αὐξήσεως	25,0	26,2	25,6	23,7	31,4	27,6	16,7	37,4	27,0	21,8	32,0	26,9

Ἐκ δὲ τῶν γραφικῶν παραστάσεων, αἱ μὲν ἐν εἰκόνι 1 ἐμφαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς αὐτοτελοῦς καὶ ἀκριβοῦς ἀνωτέρας κανονικῆς εὐφυΐας ἀρρένων καὶ θηλέων ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7-20 ἐτῶν. Κατεσκευάσθησαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 πίνακος περιεχομένων ἀριθμῶν.



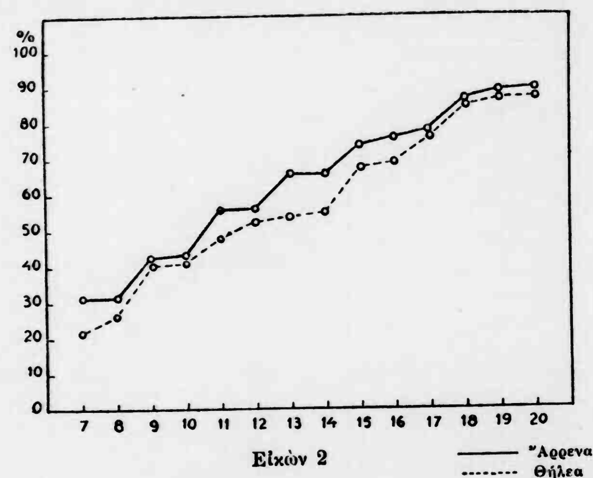
Εἰκὼν 1

Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 2 γραφικαὶ παραστάσεις δηλοῦσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς μέσης κανονικῆς εὐφυΐας ἀρρένων καὶ θηλέων ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7-20 ἐτῶν. Κατηρτίσθησαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 2 πίνακος ἀναγραφομένων ἀριθμῶν.

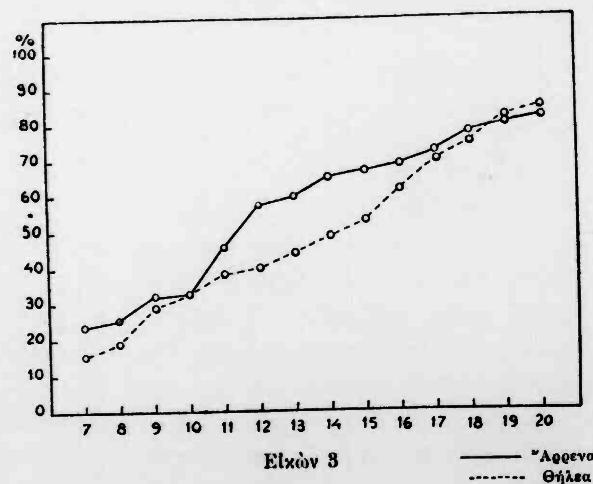
Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 3 γραφικαὶ παραστάσεις σημαίνουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς κατωτέρας κανονικῆς εὐφυΐας ἀρρένων καὶ θηλέων ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7-20 ἐτῶν. Κατεσκευάσθησαν δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 3 πίνακος περιεχομένων ἀριθμῶν.

Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 4 γραφικαὶ παραστάσεις δεικνύουσι τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς κανονικῆς εὐφυΐας καθόλου ἀρρένων καὶ θηλέων ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν 7-20 ἐτῶν. Κατηρτίσθησαν δ' ἐπὶ

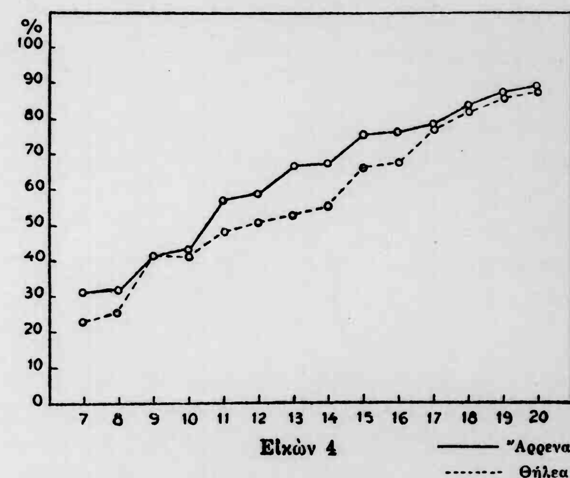
τῇ βάσει τῶν ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τῇ δευτέρᾳ στήλῃ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 4 πίνακος ἀναγραφομένων μέσων ὅρων τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς εὐφυΐας.



Εἰκὼν 2



Εἰκὼν 3



Εἰκὼν 4

Εἶναι δὲ τὰ ἐκ τῶν πινάκων καὶ τῶν γραφικῶν παραστάσεων συναγόμενα πορίσματα τὰ ἑξῆς.

1. *Ἡ κανονικὴ εὐφυΐα ἥ τε ἀνωτέρα καὶ ἡ μέση καὶ ἡ κατωτέρα παρατηρεῖται μᾶλλον ἢ ἧττον ἤδη ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἀπὸ τῶν πρώτων ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν, καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 7ου ἔτους* (πίναξ 1, 2, 3, 4 γραφ. παραστ. 1, 2, 3 4).

Εὐφυΐα

Ἡλικία 7 ἐτῶν	Ἀνωτέρα	Μέση	Κατωτέρα	Μ. Ὅ.
	%	%	%	%
Ἄρρενα	38,3	31,3	23,6	31,0
Θήλε α	31,7	21,9	15,3	23,0
Μ. Ὅ.	35,0	26,6	19,5	27,0

2. *Ἡ κανονικὴ εὐφυΐα αὐξάνεται βαθμιαίως ἐμφανίζει δὲ μεγάλην ἰσχὺν ἀπὸ τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου ἔτους, ὅτε αἱ κρίσεις ἐκφαίνονται ἀκριβέστεραι καὶ αὐτοτελέστεραι, συμπληροῦται δ' ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἀπὸ τοῦ 18ου μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους, ὅτε συμπίπτει καὶ ἡ ἀκμὴ αὐτῆς* (πίναξ 1, 2, 3, 4, γραφ. παραστ. 1, 2, 3, 4).

Εὐφυΐα

Ἡλικίαι 12 - 13 ἐτῶν	Ἀνωτέρα	Μέση	Κατωτέρα	Μ. Ὅ.
	%	%	%	%
Ἄρρενα	68,7	60,9	58,5	62,7
Θήλεα	60,6	53,7	41,5	52,0
Μ. Ὅ.	64,7	57,3	50,0	57,3
Ἡλικίαι 18 - 20 ἐτῶν				
Ἄρρενα	95,3	88,0	80,2	87,8
Θήλεα	91,7	86,9	82,7	86,8
Μ. Ὅ.	93,5	87,5	81,5	87,3

3. *Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς κανονικῆς εὐφυΐας ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον κανονική.* Ἐπὶ τῶν ἀρρένων ἡ ἰσχὺς τῆς εὐφυΐας ἀπὸ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου ἔτους, ὅτε εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτή, αὐξάνεται κανονικῶς μέχρι τοῦ 11ου ἔτους, παραμένει δὲ ἡ αὐτὴ μέχρι τοῦ 12ου, αὐξάνεται δὲ πάλιν γοργῶς κατὰ τὸ 13ον ἔτος, ἀπὸ τούτου δὲ μέχρι τοῦ 14ου ἔτους οὐδεμίαν ἐμφανίζει ὕψωσιν, ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους τούτου χωρεῖ ἡ αὔξησις αὐτῆς κανονικὴ μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους τῆς ἡλικίας (πίναξ 4, γραφ. παράστ. 4).

Παραπλησία εἶναι ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς εὐφυΐας καὶ ἐπὶ τῶν θηλέων. Μόνον ὅτι ἀποβαίνει αὕτη βραδυτέρα ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 14ου ἔτους (πίναξ 4, γραφ. παράστ. 4).

4. *Τὸ ποσοστὸν τῆς αὐξήσεως τῆς εὐφυΐας ἀπὸ τοῦ 7ον μέχρι τοῦ 13ον ἔτους εἶναι κατά τι μεῖζον τοῦ ποσοστοῦ τῆς αὐξήσεως τῆς ἱκανότητος ταύτης ἀπὸ τοῦ 14ον ἕως τοῦ 20οῦ ἔτους* (πίναξ 5).

Εὐφυΐα

Ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν	Ἀνωτέρα	Μέση	Κατωτέρα	Μ. Ὅ.
	%	%	%	%
Ἄρρενα	36,1	34,0	36,3	36,2
Θήλεα	29,5	32,8	27,7	30,0
Μ. Ὅ.	32,8	33,4	32,0	33,1
Ἡλικίαι 14 - 20 ἐτῶν				
Ἄρρενα	25,0	23,7	16,7	21,8
Θήλεα	26,2	31,4	37,4	32,0
Μ. Ὅ	25,6	27,6	27,0	26,9

5. *Τὰ φῦλα ἐνεφάνισαν μικράν τινα διαφορὰν ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς εὐφυΐας. Τὰ ἄρρενα προέχουσι κατά τι τῶν ὁμηλίκων θηλέων ἔν τε ταῖς κατωτέραις καὶ ταῖς ἀνωτέραις ἡλικίαις* (πίναξ 1, 2, 3, 4, γραφ. παραστ. 1, 2, 3, 4).

Εὐφυΐα

Ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν	Ἀνωτέρα	Μέση	Κατωτέρα	Μ. Ὅ.
	%	%	%	%
Ἄρρενα	54,5	46,6	39,6	46,9
Θήλεα	49,6	40,9	31,0	40,5
Μ Ὅ.	52,0	43,8	35,3	43,7
Ἡλικίαι 14 - 20 ἐτῶν				
Ἄρρενα	86,8	79,8	73,6	80,0
Θήλεα	82,7	76,0	68,2	75,6
Μ. Ὅ.	84,8	77,9	70,9	77,8

6. *Ἐπὶ τῶν ἡλικιῶν τῶν πέρα τοῦ 20οῦ ἔτους δὲν φαίνεται μὲν ἀνελισσομένη ἔτι μᾶλλον ἡ εὐφυΐα, ἐμφανίζεται ὅμως ἁδροτέρα καὶ ὀξυτέρα καὶ πλουσιωτέρα καὶ πολυμερεστέρα καὶ μάλιστα εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμούς, ὅπου καὶ πολὺ μεγαλειτέρα, ἐκδηλοῦται ἡ δημιουργικὴ αὐτῆς ἱκανότης.*

Καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι τὰ πορίσματα ταῦτα ἐπικυροῦσι τὰ παλαιότερα πορίσματα ἡμῶν, καθ᾿ ἃ ἀνώτατον ὅριον τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς διανοίας οὔτε τὸ 13ον εἶναι οὔτε τὸ 14ον οὔτε τὸ 16ον ἔτος τῆς ἡλικίας, ὡς εἶπον ἄλλοι, ὧν τὰ πορίσματα ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν[1], ἀλλὰ τὸ 20όν. Πολὺ δὲ ἁδροτέρα καὶ δαψιλεστέρα ἐμφανίζεται ἡ ἱκανότης αὕτη τῆς ψυχῆς ἐν τῇ δημιουργίᾳ αὐτῆς ἐπέκεινα τοῦ 20οῦ ἔτους.

Ἑρμηνεύονται δὲ κάλλιστα πάντα ταῦτα τὰ φαινόμενα, δῆλον ὅτι τὸ τῆς κατὰ μικρὸν αὐξήσεως τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς κορυφώσεως τῆς ἰσχύος αὐτῆς κατὰ τὸ 20ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας, φυσιολογικῶς ἅμα καὶ ψυχολογικῶς. Ἡ νοητικὴ ἱκανότης ὡς ἔμφυτος ψυχικὴ προδιάθεσις εἶναι ἠρτημένη ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἀπὸ τοῦ ὅλου ὀργανισμοῦ, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη ψυχικὴ λειτουργία. Δηλοῦσι καὶ ἄλλα καὶ ἡ τοῦ

---

[1] Βλέπε σελ. 8

ἐγκεφάλου κατασκευὴ καὶ ἡ ἀνάπτυξις ἡ κατὰ μικρὸν συντελουμένη, ἔτι δὲ ἡ τελεία ἢ ἀτελὴς διαμόρφωσις αὐτοῦ καὶ αἱ παθήσεις τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ δὴ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου, εἰς ἃς συνακολουθοῦσι παθήσεις τῆς διανοίας. Ἐκ τούτου δ' ἑρμηνεύεται προδήλως ὅτι μετὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐγκεφάλου αὐξάνεται καὶ ἡ ἱκανότης τῆς νοήσεως, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι κατὰ τὸ 20ὸν ἔτος, ὅτε συντελεῖται τοῦ ἐγκεφάλου ἡ ἀνάπτυξις, κορυφοῦται καὶ ἡ αὔξησις τῆς ἱκανότητος τῆς νοητικῆς.

Καὶ ἡ ἀνωμαλία δὲ ἡ παρατηρουμένη ἐνιαχοῦ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐκδηλώσεως τῆς νοητικῆς ἱκανότητος ἑρμηνεύεται ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Προφανὴς εἶναι ἐνταῦθα πρὸ πάντων, ὡς καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας καὶ ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἥβης.

Ἀλλ' εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ψυχικῆς λειτουργίας συντελοῦσι καὶ ψυχολογικοὶ παράγοντες τῆς μνήμης ἡ αὔξησις μάλιστα, ἥτις, ὅπως ἐλέχθη, ἀποταμιεύει καὶ συντηρεῖ καὶ ἀναπλάσσει τὰ στοιχεῖα τῶν γνώσεων, καὶ ἡ φαντασία καὶ αἱ ἄλλαι γνωστικαὶ λειτουργίαι, αἵτινες συνάπτονται ἀρρήκτως πρὸς τὴν νοητικὴν ἱκανότητα, ἀναπτύσσονται δὲ καὶ ἐνισχύονται ὡσαύτως κατὰ μικρόν, καὶ δὴ μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους τῆς ἡλικίας, ὡς ἔδειξαν καὶ ἄλλων πειράματα καὶ αἱ ἡμέτεραι ἔρευναι, ὧν τὰ πορίσματα ἀνεκοινώσαμεν ἄλλοτε εἰς τὴν Ἀκαδημίαν[1].

Ἐκ τῶν αὐτῶν δὲ λόγων ἑρμηνεύεται καὶ ἡ πέρα τοῦ 20οῦ ἔτους δαψιλεστέρα ἐκδήλωσις τῆς διανοίας. Διότι τοῦ μὲν ἐγκεφάλου ἡ τελείωσις ἡ μέχρι τοῦ ἔτους τούτου συμπληρουμένη παραμένει ἀρτία καὶ ἀκεραία, εὐρύθμως λειτουργοῦσα ἐὰν μή τις ἄλλη ἐπιδράσῃ αἰτία, καὶ μέχρι τοῦ βαθέος γήρατος. Μέγιστα δὲ εἰς τὴν περαιτέρω δημιουργίαν τοῦ ψυχικοῦ βίου καθόλου συντελοῦσιν ἀδιαλείπτως αἱ ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντος ἐπιδράσεις, δι' ὧν αὐξάνεται μὲν καθ' ἑκάστην ἡ γνῶσις, ἐπιδίδει δὲ ἡ φαντασία, ἡνιοχεῖ δ' εὐστοχώτερον καὶ ἀσφαλέστερον ἡ προσοχή, ἐπικρατεῖ δ' ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ νόμος καὶ τάξις καὶ ἀκρί-

[1] *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης. Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (5, 1930, σελ. 230 κ.ἑξ.).—Ἀνάλεκτα 2, 1939.— La marche du développement de l'imagination et sa puissance, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (13, 1938, σελ. 190).— Archiv f. d. ges. Psych. (102, 1938, σελ. 243 κ.ἑξ.).— Ἀνάλεκτα 3, 1940.

βεια, ἐνισχύεται δὲ ἡ πεῖρα, χρῆμα πολυτιμότατον, καὶ ἐπισκοπεῖ εἰς τὴν σύμμετρον καὶ ἐναρμόνιον καὶ ἀρτίαν σύνθεσιν τῶν ψυχικῶν δημιουργημάτων.

Ταῦτα πάντα δὲν παρατηροῦνται κατὰ κανόνα ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῇ ἀπὸ τοῦ 13ου μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους, ὅτε πρόδηλος εἶναι ἀκόμη ἡ ἀνέλιξις τῆς νοητικῆς ἱκανότητος, ἧς τὸ ποσοστὸν εὑρέθη, ὡς εἴδομεν, μέγα, ἴσον περίπου πρὸς τὸ ποσοστὸν τῆς αὐξήσεως τῆς ἱκανότητος ταύτης ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 13ου ἔτους τῆς ἡλικίας, οὐδ' ἐξηγεῖται ἐκ μόνης τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς συνασκήσεως τῆς λειτουργίας ταύτης, ἀνακύπτουσι δὲ δαψιλῶς σὺν τῷ χρόνῳ ἐν τῇ ὡριμωτέρᾳ ἡλικίᾳ, ὅτε συντελοῦνται ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ὅπως καὶ ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐν τῷ ἄλλῳ βίῳ, αἱ μεγάλαι δημιουργίαι, ὅπως δὲ τῶν ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν αἱ δημιουργίαι, τέλειαι ἐκφαίνονται καὶ μέχρι τοῦ γήρατος καὶ συνήθως μέχρι τοῦ ἐσχάτου γήρατος.

Καὶ ὀρθῶς ἔχει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους «*πρεσβύτεροι γινόμενοι μᾶλλον νοῦν ἔχομεν*»[1], καὶ τὸ τοῦ Μενάνδρου

εἰ τἄλλ' ἀφαιρεῖν ὁ πολὺς εἴωθε χρόνος
ἡμῶν, τό γε φρονεῖν ἀσφαλέστερον ποιεῖ[2]

καὶ τὸ τοῦ Ψ. Πλουτάρχου «*ὁ νοῦς παλαιούμενος ἀνηβᾷ καὶ ὁ χρόνος τἄλλα πάντ' ἀφαιρῶν προστίθησι τὴν ἐπιστήμην*»[3].

Μαρτυρεῖ καὶ ἡ πεῖρα τῶν αἰώνων, οἵτινες οὐ μόνον τοὺς μετριωτέρους τὴν διάνοιαν ἀνθρώπους εἶδον ἐν τῇ πρεσβυτικῇ ἡλικίᾳ μᾶλλον νοῦν ἔχοντας, ἀλλὰ καὶ ὀγδοηκοντούτη τὸν δαιμόνιον Σοφοκλέα ποιοῦντα τὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ, τὸ ὑπέροχον δρᾶμα, ἐν τῷ γήρατι δὲ στεφανουμένους τὸν Αἰσχύλον καὶ τὸν Εὐριπίδην, καὶ τὸν ὀλύμπιον Goethe συμπληροῦντα τὸν Φάουστ καὶ φιλοσοφοῦντα τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Δημόκριτον καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ ὑμνουμένους πάντας τοὺς ἐπιλέκτους, ὅσοι αἴγλην ἔσχον ἐν τῷ βίῳ καὶ ἀξίωμα κράτιστον, τοὺς ἥρωας τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς δράσεως τοὺς ἀριστεῖς, οἵτινες ἀθάνατα εἰς τὸν βίον καταλείπουσι τέκνα, εἴτε ἰδέαι εἶναι ταῦτα, εἴτε ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά.

[1] Ρητ. Γ 10, 1411 β 22.
[2] Παρὰ Στοβαίῳ.
[3] Π. Παιδ. ἀγ. κεφ. 8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BALLARD, P. B., Mental Tests, 1923.
BECKER, FR., Die Intelligenzprüfung, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **55**, 1938.
BINET, A. — SIMON, TH., Le developpement de l'intelligence chez les enfants, ἐν *Année Psych.*, **14**, 1908, σελ. 1 κ. ἑξ.
BINET, A. — SIMON, TH., Nouvelles recherches sur la mesure du niveau intellectuel chez les enfants d'école, ἐν *Année Psych.*, **17**, 1911, σελ. 145 κ. ἑξ.
BINET, A., Les idées modernes sur les enfants, 1913. Ἑλλην. μετάφρ. Χ. Λέφα, 1919.
BOBERTAG, O., Über Intelligenzprüfungen, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **5**, 1911, **6**, 1912.
ΒΟΡΕΑ, ΘΕΟΦΙΛΟΥ, Ἀκαδημεικά, **2**, Ψυχολογία, 1933, σελ. 265 κ. ἑξ.
BURT, C., Mental and scholastic tests, 1922.
BURT, C., The young delinquent, 1932.
DOLL, E. A., The Growth of Intelligence, ἐν *Psychol. Monogr.*, **131**, 1920.
EBBINGHAUS, H., Grundz. d. Psychologie, **2**, ἐκδ. 3η, 1913.
GRÜNBAUM, A., Untersuchungen über die Funktionen des Denkens u. d. Gedächtnisses, ἐν *Archiv. f. d. ges. Psych.*, **36**, **37**, **38**, 1917-1919.
HÖFFDING, H., Psychologie. Γερμανικὴ μετάφρασις, ἐκδ. 6η, 1922.
JAEDERHOLM, G. A., Untersuchungen über die Methode Binet-Simon, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **11**, 1916.
JAENSCH, E. R., Grundsätze für Auslese, Intelligenzprüfung und praktische Verwirklichung, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **55**, 1938,
MEUMANN, E., Vorlesungen zur Einf. in die experimentelle Pädagogik, ἐκδ. 2α, 1913.
MÜLLER, G. E., Zur Analyse d. Gedächtnistätigkeit, **3**, ἐκδ. 2α, 1924.
PINTNER, R., Intelligence testing. Methods and results, 1923. Μετάφρ. Κ. Μυριανθέως, 1927.
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Γ., Τὸ πρόβλημα τῆς ποινικῆς ἐνηλικιώσεως ἐν Ἑλλάδι, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Θεοφίλου Βορέα, **2**, 1940.
SPEARMAN, C., The abilities of man, 1927.
SPEARMAN, C., Measurement of Intelligence, ἐν Scientia, **64**, 1938.
STERN, W., Differentielle Psychologie, ἐκδ, 3η, 1921.
STERN, W., Die Intelligenz der Kinder und Jugentlichen, ἐκδ. 4η, 1928.
TERMAN, L. M., The Measurement of Intelligence, ἐκδ. 6η, 1928.
TERMAN, L. M,, Measuring Intelligence by the New Stanford Binet scale, 1937.
THORNDIKE, E. L., The measurement of Intelligence, 1929.
FREEMAN, F. N., Mental tests, their history, principles and applications, 1926.
WUNDT, W., Grundz. d. physiol. Psychologie, ἐκδ. 6η, 1910 κ. ἑξ.
ZIEHEN, TH., Leitfaden d. physiol. Psychologie, ἐκδ. 12η, 1923.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ *

Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ παρέχομεν τὰ πρῶτα πορίσματα ψυχολογικῶν ἐρευνῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας.

Ἀποτελοῦσιν αἱ ἔρευναι αὗται τὴν ἀπαρχὴν πολλαπλῶν ζητήσεων, εἰς ἃς θὰ συνακολουθήσωσι καὶ ἄλλαι ἀφορῶσαι εἰς τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς καλαισθητικῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ συναισθήματος ἔτι δὲ εἰς τὴν σχέσιν τῶν λειτουργιῶν τούτων πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν μνήμην, πρὸς δὲ τούτοις ἄλλαι, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἄσκησιν τῶν ἀνωτέρων ψυχικῶν λειτουργιῶν, παράλληλοι πρὸς ἐκείνας, αἵτινες ἐγένοντο ἄλλοτε ἐν τῷ ἡμετέρῳ Ἐργαστηρίῳ καὶ ἀνίχνευσαν τὰ κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς μνήμης.

Λέγομεν *ἠθικὴν συνείδησιν* τὸ σύνολον τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, αἵτινες ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν, καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ κατ' αὐτὰς κρίνειν τὰς βουλήσεις καὶ τὰς πράξεις, τάς τε ἡμετέρας καὶ τὰς τῶν ἄλλων, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας, ἐὰν δῆλον ὅτι εἶναι ἀγαθαὶ ἢ κακαί, ὡσαύτως δὲ τὰ συνακολουθοῦντα συναισθήματα.

Εἶναι δὲ ἡ ἠθικὴ συνείδησις, ὡς καὶ ἡμέτερα πειράματα ἔδειξαν, περὶ ὧν ἀλλαχοῦ ἔσται ὁ λόγος, συναφὴς πρὸς τὴν καθόλου νοητικὴν ἱκανότητα, κρίνει δ' ἐπὶ ἠθικῆς ἐνεργείας, καὶ δύναται ἡ κρίσις αὐτῆς νὰ προηγῆται τῆς πράξεως καὶ ἀποφαίνηται περὶ μελλούσης ἐνεργείας καὶ προτρέπῃ εἰς ἐκτέλεσιν αὐτῆς, ἐὰν συμφωνῇ πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, ἢ ἀποτρέπῃ, ἐὰν διαφωνῇ πρὸς αὐτάς, δύναται δὲ καὶ νὰ ἐπακολουθῇ εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ ἐπαινῇ ταύτην ἢ ψέγῃ, ἐφ' ὅσον συμφωνῇ ἢ διαφωνῇ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον.

---

* Ἀνεκοινώθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τῇ 15ῃ Φεβρουαρίου 1940 καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῆς (15, 1940).

Προϋποθέτει δὲ ἡ ἠθικὴ συνείδησις καὶ κρίσις οὐ μόνον τὴν γνῶσιν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν συναίσθησιν τῆς ὑποχρεώσεως τοῦ πράττειν συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς ταύτας, συνάπτεται δὲ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ πρὸς διαφέρον ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς ἐνεργείας. Καὶ λέγομεν μᾶλλον ἢ ἧττον, διότι ἡ ὀρθὴ ἠθικὴ κρίσις δὲν συνεπάγεται πάντως τὴν ἀρετὴν τοῦ ἠθικῶς κρίνοντος. Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου τοῦ ζητήματος θὰ διαλάβωμεν ἐν ἄλλῳ τόπῳ.

Τὰ δὲ συνακολουθοῦντα συναισθήματα, ἐὰν μὲν αἱ κρίσεις προηγῶνται τῶν πράξεων, ἐκφαίνονται ὡς σεβασμὸς πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ τὸ ἀγαθόν, ὡς φρίκη δὲ πρὸ τοῦ κακοῦ, ἐὰν δ' ἕπωνται αἱ κρίσεις, ἐκδηλοῦνται ὡς ἠθικὴ εὐαρέστησις ἢ λύπη καὶ τύψις καὶ μετάνοια, ἐὰν πρόκειται περὶ ἡμετέρων πράξεων ἀγαθῶν ἢ κακῶν, ὡς τιμὴ δὲ καὶ θαυμασμὸς ἢ ἀγανάκτησις καὶ καταφρόνησις, ἐὰν ὁ λόγος εἶναι περὶ πράξεων ἀλλοτρίων.

Εἶναι δὲ ἡ ἔρευνα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως πλείστου λόγου ἀξία οὐ μόνον διὰ τὴν γνῶσιν αὐτήν, ἥτις συντελεῖ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς κατανοήσεως τοῦ καθόλου ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατόρθωσιν σκοπῶν πρακτικωτέρων. Ἡ ἠθικὴ συνείδησις ὑπόκειται βάσις τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ διαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ εὐθύνη καὶ ὁ καταλογισμὸς τῶν πράξεων καὶ ἡ ποινὴ καὶ ἄλλα συναφῆ ζητήματα τὴν ἠθικὴν συνείδησιν ἔχουσιν ἀφετηρίαν.

Καὶ ὅμως τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἐξητάσθη μέχρι τοῦδε ἀποχρώντως. Ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀποτετελεσμένη ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἢ ἀνελίσσεται κατὰ μικρόν; Πότε δὲ συμπληροῦται ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς; Τίς δὲ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας; Ὑπάρχει δ' ἐν ἴσῳ βαθμῷ παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις; Πόθεν δ' ἔχουσι τὴν ἀφετηρίαν αἱ ἀρχαὶ αἱ ἠθικαί;

Ἐν τοῖς ζητήμασι τούτοις ἐπικρατεῖ καὶ νῦν ἔτι πολλὴ ἀμφισβήτησις καὶ ἀοριστία. Τούτου δ' ἕνεκα καὶ αἱ διάφοροι νομοθεσίαι ἄλλως ὁρίζουσι τὰ κατὰ τὸν καταλογισμὸν καὶ τὴν ποινήν, ἀναλόγως τῆς ἀντιλήψεως, ἣν ἔχουσι περὶ τῆς ἠθικῆς ὡριμότητος τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλαι μὲν τούτων δῆλον ὅτι πρῶτον ὅριον τοῦ ποινικῶς ὑπευθύνου τοῦ ἀνθρώπου ὥρισαν τὸ 12ον ἔτος, ἄλλαι δὲ τὸ 14ον, ἄλλαι δὲ τὸ 16ον, τοῦ δὲ ἀπολύτως ποινικῶς ὑπευθύνου ἄλλαι μὲν ἔταξαν ὅριον τὸ 14ον ἔτος, ἄλλαι δὲ τὸ 20όν, ἄλλαι δὲ ἄλλα.

Ὀφείλεται δὲ ἡ ἀοριστία αὕτη κυρίως εἰς τὴν μέθοδον τῆς ψυ-

χολογικῆς ἐρεύνης, ἥτις ἐπρυτάνευσε κατὰ τοὺς παλαιοτέρους μάλιστα χρόνους. Μάτην ἡ σωφρονοῦσα Ἑλλὰς ἐδίδαξεν ἤδη ὅτι ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ἀνάγκη νὰ ἄρχῃ ἡ ἐπαγωγικὴ μέθοδος, ἧς εὐρεῖαι βάσεις γίνονται ἡ παρατήρησις καὶ τὸ πείραμα, ὄχι μόνον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ταῖς φυσικαῖς, αἵτινες εἰς τὴν μέθοδον ταύτην ὀφείλουσι τὰς μεγάλας αὐτῶν ἀνακαλύψεις, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς πνευματικαῖς, διότι καὶ αὗται ἀφετηρίαν ἔχουσι τὴν ἐμπειρίαν, τὰ γεγονότα, ὧν ἡ ἐξέτασις ἀπαιτεῖ ἀκριβῆ παρατήρησιν, ὀρθὴν ἑρμηνείαν, διατύπωσιν νόμων καὶ ἀρχῶν καὶ κανόνων, ὅσον καὶ ἂν μὴ ἔχωσιν οἱ νόμοι οὗτοι, ἕνεκα τῆς φύσεως τῶν πνευματικῶν γεγονότων, τὴν σταθερότητα, ἣν ἐμφανίζουσιν οἱ νόμοι οἱ φυσικοί.

Μάτην δὲ καὶ τῆς πειραματικῆς ἐρεύνης διήνοιξε τὰς ὁδοὺς ἡ Ἑλλὰς πρώτη ἐν τῇ καθόλου ἐπιστήμῃ, ἐκήρυξε δὲ ὅτι ἡ παραγωγή, ἡ ἀπὸ γενικῶν νόμων καὶ ἀρχῶν ὁρμωμένη μέθοδος, μόνον τότε γίνεται τῆς ἐπαγωγῆς ἡ ἀγαθὴ παραστάτις, ὅταν ἐπακολουθῇ εἰς αὐτὴν καὶ ὑπουργῇ εἰς τὴν περαιτέρω διερεύνησιν καὶ κατοχύρωσιν τῆς γνώσεως μετὰ λογισμοῦ νήφοντος καὶ ἀπροκαταλήπτου.

Οἱ ἔπειτα αἰῶνες δὲν ἠκολούθησαν πάντοτε εἰς τὴν ὀρθὴν ταύτην γνώμην. Αἱ πνευματικαὶ κυρίως ἐπιστῆμαι τὰ εἰς τὴν αἴσθησιν ὑποπίπτοντα φαινόμενα καὶ γεγονότα οὐχὶ σπανίως παραμελοῦσαι ὡρμῶντο ἀπὸ μετεώρου ζητήσεως καὶ κενῶν ἐννοιῶν ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐδημιούργουν λογικὰ κατασκευάσματα ἀστήρικτα καὶ φανταστικά. Καὶ συνέβη τοῦτο ὄχι μόνον ἐν ταῖς ἄλλαις πνευματικαῖς ἐπιστήμαις, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ, ἥτις ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν φαινομένων, ἅτινα ὑποβάλλει εἰς ἔρευναν, εἶναι ἐγγυτέρα πρὸς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Μόλις δὲ κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐπιστῆμαι ἀνεγνώρισαν τὴν ἀλήθειαν. Καίτοι δὲν ἐξέλιπον ὅλως οἱ αἰθεροβάμονες, οἵτινες ἔξω ἱστάμενοι τοῦ χοροῦ τῆς αὐστηρᾶς ζητήσεως αἴρονται κουφότεροι ἀνὰ τὰς χιμαιρικὰς χώρας τῆς νεφελώδους μεταφυσικῆς καὶ πλανῶνται ἀνὰ τὰς ἀχανεῖς ἐρήμους τοῦ Ἀπολύτου.

Προηγήθη ἐν τῇ ἐπαναστάσει ταύτῃ ἡ ψυχολογία, ἧς τὰ ἱερὰ ὑπάρχουσι σήμερον πανταχοῦ τοῦ κόσμου ἱδρυμένα, λέγω τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, ὅπου, παραλλήλως πρὸς τἆλλα ἐπιστημονικὰ ἐργαστήρια, πυκναὶ τῶν ψυχολόγων αἱ φάλαγγες διὰ τοῦ πειράματος μάλιστα τοῦ διεξαγομένου δι' ὀργάνων καὶ διὰ κριτηρίων ἐναμίλλως καὶ μετὰ τῆς δυνατῆς ἀκριβείας ἐξιχνεύουσι τὸν ψυχικὸν βίον τῶν

ἀτόμων καὶ παρασκευάζουσι τὴν μελέτην τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς ἑκάστου λαοῦ καὶ τῆς ψυχῆς τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος καὶ ὁδοποιοῦσιν εἰς ἀκριβεστέρας θεωρίας περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ψυχικῶν φαινομένων, διαφωτίζουσι δὲ καὶ τὰ προβλήματα τῶν ἄλλων πνευματικῶν ἐπιστημῶν.

Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἠθικὴν συνείδησιν.

Τὸ ἡμέτερον Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον, ἵνα διασαφήσῃ τὰ κατὰ τὴν ψυχικὴν ταύτην λειτουργίαν, ἥτις ἐν μέρει μόνον καὶ ἀτελέστερον ἐξητάσθη μέχρι τοῦδε ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν [1], διεξήγαγε μακρὰς ζητήσεις, ἐν αἷς εὐρύτατα ἠρεύνησε τὸ ὅλον ζήτημα.

Καὶ ἡ μὲν ἐξέτασις ἐγένετο διὰ *ψυχολογικῶν κριτηρίων*, ὧν ἡ χρῆσις εἶναι μόνη ἐνδεδειγμένη ἐπὶ συνθέτων ψυχικῶν φαινομένων, οἷον εἶναι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος [2]. Λέγομεν δὲ τὴν ἔρευναν ἡμῶν εὐρυτάτην, διότι πρῶτον μὲν δὲν περιωρίσαμεν αὐτὴν εἰς ὀλίγας μόνον ἡλικίας, ὅπως ἄλλοι, ἀλλ' ἐξετείναμεν αὐτὴν εἰς τὰς ἡλικίας 7-20 ἐτῶν, ἵνα παρακολουθήσωμεν τὴν ὅλην πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἔπειτα δὲ διότι, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὄχι μόνον τὴν πορείαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐξητάσαμεν, ἀλλὰ καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν μνήμην καὶ τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν καὶ τὴν καλαισθητικὴν συνείδησιν καὶ τὸ συναίσθημα καὶ ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας. Πρὸς δὲ τούτοις, διότι ἐξετείναμεν τὴν ἔρευναν ὄχι μόνον εἰς κανονικὰ καὶ μορφώσεως τυχόντα ὑποκείμενα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀνώμαλα καὶ παιδείας ἐστερημένα.

Τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς μακρᾶς ταύτης ἐρεύνης, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν *πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως* ἐπὶ τῶν κανονικῶς ἐχόντων ἀτόμων, περιλαμβάνομεν ἐν τῇ προκειμένῃ πραγματείᾳ.

Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης. — Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης ταύτης εἶναι νὰ ἐξετάσῃ τὰ ἑξῆς εἰδικώτερα προβλήματα.

1. Πότε παρὰ τῷ κανονικῶς ἔχοντι ἀνθρώπῳ ἐμφανίζεται ἡ ἠθικὴ συνείδησις;

[1] Τὰς μελέτας τοῦ *J. Palluch*, τῆς *Μάρθας Moers*, τοῦ *M. Ruland* καὶ ἄλλας ἀναγράφομεν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ.

[2] Εἶναι δὲ τὰ ψυχολογικὰ *κριτήρια* προβλήματα προϊούσης δυσχερείας, ἐκ τῆς λύσεως τῶν ὁποίων κρίνομεν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ψυχικῶν ἱκανοτήτων τῶν ἐξεταζομένων. (Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἀκαδημεικά, 2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 19 κ. ἑξ.).

2. Πότε ἀνακύπτουσι σαφέστεραι ἠθικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἐκφέρονται ἀσφαλέστεραι ἠθικαὶ κρίσεις;

3. Κατὰ τίνας ἡλικίας ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἐν τῇ ἠθικῇ συνειδήσει ἡ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐπίδρασις, τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου καὶ ὅσοι ἄλλοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς; Πότε δ' ἐκφαίνεται μείζων αὐθορμησία ἐν τῇ ἠθικῇ κρίσει;

4. Πότε συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ κρίσεως;

5. Πῶς ἐκφαίνεται ἡ ἠθικὴ συνείδησις κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ τὰ φῦλα;

Σημειωτέον δὲ ὅτι, ὅπως καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν, ὅσας ἠρευνήσαμεν μέχρι τοῦδε, οὕτω καὶ ἐνταῦθα δὲν ἀπεβλέψαμεν καὶ ἡμεῖς εἰς μόνην τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν, ἀλλ' εἴχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ πρακτικωτέρους σκοπούς. Κατηρτίσαμεν δὲ καὶ κλίμακα, ἥτις δύναται μέχρι τινὸς νὰ χρησιμεύσῃ τὸ μὲν ὡς δείκτης ἐμφαίνων τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ὑγιοῦς ἠθικῆς συνειδήσεως παρὰ τοῖς Ἕλλησι, τὸ δὲ ὡς γνώμων μετρήσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐπὶ τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν [1]. Εἶναι ἀνάλογος ἡ κλῖμαξ αὕτη πρὸς τὴν κλίμακα Binet-Terman, δι' ἧς μετρεῖται ἡ νοητικὴ ἱκανότης, καὶ πρὸς ὅσας ἡμεῖς εἰσηγάγομεν πρὸς μέτρησιν τῆς μνήμης [2] καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως [3] καὶ τῆς φαντασίας [4].

Ὑποκείμενα. — Ὑποκείμενα τῶν πειραμάτων εἴχομεν ἐν ὅλῳ 1080, ἄρρενα 540 καὶ θήλεα 540, ἤτοι 60 ἄρρενα καὶ 60 θήλεα ἐξ ἑκάστης

[1] Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως τοιαύτης κλίμακος εἶναι φανερὰ (Πρβλ. καὶ *Fröbes*, Lehrb. der experim. Psychologie³, 2, 1929, σελ. 444).

[2] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Πειραματικαὶ μνημονικαὶ ἔρευναι. Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἰσχύος τῆς μνήμης κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας, (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 5, 1930, σελ. 230 κ. ἑξ.).—Ἀνάλεκτα, 2, 1939. — Ἰδὲ καὶ *Μαρίας Κισσάβου*, Experimentelle Gedächtnisuntersuchungen Der Entwicklungsgang des Gedächtnisses, (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 14, 1939, σελ. 321 κ. ἑξ.).

[3] *Θεοφίλου Βορέα*, Πειραματικαὶ ἔρευναι. Ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως καὶ ἡ εὐφυΐα. Α. Ὁ χρόνος τῆς ἁπλῆς ἀντιδράσεως, (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 7, 1932, σελ. 359 κ.ἑξ.).—Ἀνάλεκτα, 3, 1940. — Β. réaction composée, (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 9, 1934, σελ. 51 κ. ἑξ.).—Ἀνάλεκτα, 3, 1940.

[4] *Théophile Boréas*, Recherches de psychologie expérimentale. L'imagination et ses relations avec les autres fonctions psychiques. A. La marche du développement de l'imagination et sa puissance, (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 13, 1938, σελ. 190 κ.ἑξ.).—Πρβλ. καὶ *Archiv f. d. ges. Psychologie*, (102, 1938, σελ. 247 κ.ἑξ).—Ἀνάλεκτα, 3, 1940.

τῶν ἡλικιῶν 7, 9, 11, 12, 13, 15, 17, 18 καὶ 20 ἐτῶν. Ἦσαν δὲ τὰ ὑποκείμενα ταῦτα μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τῶν σχολείων τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ Πανεπιστημίου.

Τὰς ἡλικίας τὰς κάτω τῶν 7 ἐτῶν ἐξητάσαμεν ἐπίσης, ἀλλ' οὐχὶ μετὰ τῆς αὐτῆς ἀκριβείας, διότι πολλαπλᾶ προκαταρκτικὰ πειράματα ἔδειξαν ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅσα ἀνευρίσκοντο παρ' αὐταῖς, ἦσαν ἀπηχήσεις μόνον τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος τοῦ κοινωνικοῦ, οὐδὲν δὲ ἴχνος ἐνεφάνιζον κρίσεως καὶ αὐτοτελείας. Διὸ καὶ ἐν τοῖς πορίσμασι γενικώτερον ὁμιλοῦμεν περὶ αὐτῶν[1].

Κριτήρια.—Κριτήρια δὲ εἴχομεν ἐν ταῖς ἐρεύναις ταύταις οὐχὶ ἐννοιῶν ἠθικῶν ὁρισμούς, ὅπως ἄλλοι[2], ἀλλὰ πλαστὰς ὑποθέσεις, ἐν αἷς τὰ ἐξεταζόμενα ὑποκείμενα μετατίθενται εἰς κατὰ φαντασίαν ἐνέργειαν, προκαλούμενα νὰ κρίνωσι τὰς πράξεις τῶν δρώντων καὶ νὰ λέγωσι πῶς θὰ ἔπραττον, ἐὰν αὐτὰ ἦσαν τὰ πρόσωπα τὰ δρῶντα[3], ἔτι δὲ νὰ συγκρίνωσι καὶ κατατάσσωσιν ἐνεργείας ἀγαθὰς ἢ κακὸς κατὰ λόγον τῆς ἠθικῆς αὐτῶν ἀξίας[4].

Τῶν ἐννοιῶν τοὺς παντοίους ὁρισμοὺς δὲν μετεχειρίσθημεν ἡμεῖς ὡς κριτήρια, διότι, ὡς καὶ ἄλλοι παρετήρησαν[5], ἠλέγξαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς εἰς τὰ προκαταρκτικὰ πειράματα, μέχρι τινὸς μόνον δύνανται οὗτοι νὰ ἀνιχνεύωσι τὴν ἐν τῇ συνειδήσει ὑπάρχουσαν ἠθικὴν γνῶσιν, ἐλάχιστα δὲ συντελοῦσιν εἰς εὕρεσιν τῶν βαθυτέρων λόγων τῶν πράξεων.

Πολλῷ μᾶλλον εἰς τὴν ἐξίχνευσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως συντείνουσιν αἱ πλασταὶ ὑποθέσεις, ἐν αἷς διὰ πολλαπλῶν ἐρωτήσεων ὄχι μόνον τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως ἀνευρίσκεται, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων, ἔτι δὲ ἡ ἱκανότης, ἣν ἔχουσι τὰ ὑποκείμενα εἰς παρακολούθησιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν.

---

[1] Σημειωτέον ὅτι τῶν ἡλικιῶν 8, 10, 14, 16 καὶ 19 ἐτῶν δὲν ἀνεγράψαμεν ἴδιον ποσοστόν, διότι ἡ ἔρευνα ἡμῶν ἔδειξεν ὅτι δὲν ὑφίσταται οὐσιώδης διαφορὰ ἑκάστης αὐτῶν πρὸς τὴν ἑπομένην.

[2] Ὁρισμοὺς ἐννοιῶν μετεχειρίσθησαν ὁ *Ziehen*, ὁ *Timbal*, ὁ *Reichenbach*, ὁ *Levy - Suhl* καὶ ἄλλοι.

[3] Τὰς πλαστὰς ὑποθέσεις εἰσήγαγον ἐν ἄλλοις ὁ *Anfosso*, ὁ *Gizycki*, ὁ *Riebesell*.

[4] Τὴν μέθοδον ταύτην εἰσήγαγεν ὁ Ἀμερικανὸς *Fernald*, ἐσπούδασαν δὲ νὰ βελτιώσωσιν ὁ *Jacobsohn*, ὁ *Quadfasel* καὶ ἄλλοι.

[5] Οὕτως ὁ *H. Sander*· βλέπε μελέτην αὐτοῦ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ.

Κατὰ παραπλήσιον δὲ τρόπον ἐρευνᾶται ἡ ἠθικὴ συνείδησις καὶ διὰ τῆς μεθόδου τῆς συγκρίσεως καὶ κατατάξεως τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν, καθ' ἣν τὰ ὑποκείμενα, πλαστὰ παραδείγματα ἀρετῶν καὶ κακιῶν ἀντιβάλλοντα, δεικνύουσι τίνες ἀγαθαὶ πράξεις εἶναι ἄξιαι μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἐπιδοκιμασίας καὶ ἀμοιβῆς, τίνες δὲ κακαὶ εἶναι ἄξιαι μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἀποδοκιμασίας καὶ τιμωρίας.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἡ σύγκρισις καὶ ἡ κατάταξις τῶν πράξεων δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀσφαλής, ἐὰν μὴ προηγῆται ἀνάλυσις ἀκριβὴς τῶν παραδειγμάτων. Ἐκ τούτου δὲ ἡμεῖς τὰς δύο ταύτας μεθόδους μετεχειρίσθημεν συνεζευγμένας πρὸς ἀλλήλας. Πρῶτον μὲν δῆλον ὅτι παρείχομεν τὰς πλαστὰς διηγήσεις καὶ προεκαλοῦμεν τὰ ὑποκείμενα καὶ τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως νὰ ἐξετάζωσι καὶ περὶ τῶν ἐγγυτέρων αἰτίων νὰ ἐκφέρωσι τὴν γνώμην αὐτῶν καὶ τὰ ἀπώτερα αἴτια νὰ ἀναζητῶσι καὶ πάλιν κατ' ἄλλον τρόπον ἐρωτώμενα νὰ ἀνευρίσκωσι τὰ ἐπακολουθήματα τῶν πράξεων. Ἐν τέλει δ' ἐζητοῦμεν παρὰ τῶν ὑποκειμένων νὰ κατατάσσωσι τὰς πλαστὰς διηγήσεις κατὰ τὰς ἠθικὰς ἐνεργείας, αἵτινες περιείχοντο ἐν αὐταῖς, νὰ δικαιολογῶσι δὲ ἅμα τὴν γνώμην αὐτῶν.

Ἦσαν δ' αἱ πλασταὶ διηγήσεις, ἃς μετεχειρίσθημεν ὡς κριτήρια, οἷαι αἱ ἑξῆς.

α. Ἐκτίμησις πράξεως παιδίου, ὅπερ εὗρε καθ' ὁδὸν ὡρολόγιον καὶ παρέδωκεν εἰς τὴν ἀστυνομίαν.

β. Ἐκτίμησις πράξεως παιδίου, ὅπερ παρήκουσε τὴν ἐντολὴν τῆς μητρός, οὕτω δὲ συνετέλεσεν εἰς τὸν θάνατον τοῦ μικροῦ ἀδελφοῦ του.

γ. Ἐκτίμησις τῆς πράξεως ἐφήβου, ὀρφανοῦ πατρός, ὅστις ὑπερασπίζων τὴν μητέρα ἔπνιξε τὸν βαναύσως πρὸς αὐτὴν φερόμενον θεῖόν του.

δ. Ἐκτίμησις πράξεως ἐφήβου, ὅστις ἐπιθυμῶν νὰ ταξιδεύσῃ κατεκράτησε ποσὸν χρημάτων τοῦ κυρίου του, ἅτινα διὰ πλαστογραφίας ἔλαβεν ἐκ τῆς Τραπέζης.

ε. Σύγκρισις καὶ κατάταξις τῶν τριῶν τελευταίων πράξεων κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς ἠθικῆς βαρύτητος αὐτῶν.

Συνίστατο δ' ἕκαστον τῶν κριτηρίων τούτων ἐκ πολλῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων ἠθικῆς ὑποθέσεως, ὧν αἱ μὲν κατώτεραι ἡλικίαι μόνον ὀλίγα ἠδύναντο νὰ καταλαμβάνωσι καὶ κρίνωσι μετ' ἀκριβείας περὶ αὐτῶν, αἱ δὲ ἀνώτεραι πολλῷ πλείονα ἢ καὶ πάντα, οὕτω δ' ἐσχηματίζετο κλῖμαξ τῆς ἐρεύνης ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ἡ δ' ἐξέτασις ἀπέβλεπεν, ὡς ἐδηλώθη ἤδη, τὸ μὲν εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ *περιεχομένου τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως*, ἤτοι τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῶν ὑπαρχουσῶν ἐν αὐτῇ, τὸ δὲ εἰς τὴν *ἠθικὴν κρίσιν* τῶν ὑποκειμένων, ἥτις συνήγετο μάλιστα ἐκ τῆς βαθυτέρας ἐξετάσεως τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων τῶν πράξεων.

Καὶ διεκρίναμεν τὴν *κρίσιν* ταύτην εἰς *ἀφελεστέραν* ἐξαρτωμένην ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ μάλιστα περιβάλλοντος, καὶ *ἀκριβεστέραν*, ἐμφανίζουσαν αὐθορμησίαν καὶ αὐτοτέλειαν ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν.

Τὴν δὲ ὅλην ἠθικὴν συνείδησιν διεστείλαμεν εἰς ἀνωτέραν καὶ κατωτέραν. Καὶ *ἀνωτέραν* μὲν λέγομεν τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, ἥτις ἐγκρίνει πᾶσαν πρᾶξιν συμφωνοῦσαν πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς κρατούσης ἠθικῆς, ἀποδοκιμάζει δὲ πᾶσαν ἐνέργειαν ἐναντιουμένην πρὸς αὐτάς, ἐμφανίζει δὲ ἀνώτερα ἐλατήρια, οἷον συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος καὶ σεβασμὸν πρὸς τὸν θεῖον καὶ τὸν ἀνθρώπινον νόμον, ἔτι δ' εὐγενέστερα ἐπακολουθήματα, ὡς ἔλεγχον τῆς συνειδήσεως διὰ τὴν παράβασιν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἠθικὴν κατάπτωσιν καὶ τὰ τοιαῦτα.

Κατωτέραν δὲ ἠθικὴν συνείδησιν ὀνομάζομεν τὴν παρεκβαίνουσαν ἀπὸ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, ἀποβλέπουσαν δὲ εἰς κατώτερα ἐλατήρια, οἷον φόβον καὶ συμφέρον καὶ ἄλλα τοιαῦτα, καὶ ὡς ἐπακολουθήματα χαρακτηρίζουσαν τὴν ὠφέλειαν καὶ τὴν τιμωρίαν, ἔτι δὲ τὴν συνεχομένην ἐν ἠθικῇ ἀδιαφορίᾳ.

Παρὰ τὴν κατωτέραν δ' ἐτάξαμεν καὶ τὴν *ἀόριστον ἠθικὴν συνείδησιν*, ἥτις ἐμφανίζει ἀστάθειαν καὶ ἀμφιβολίαν ἐν τῇ ἠθικῇ κρίσει.

Διεξηγάγομεν δὲ τὴν ἔρευναν μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀκριβείας. Ἐτηροῦμεν πάντας τοὺς ὅρους, οἵτινες συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀπρόσκοπτον ἀκρίβωσιν τῶν γεγονότων, ἀπηυθύνομεν δ' ἐρωτήσεις, δι' ὧν καὶ ἡ ὑποβολὴ ἀπεφεύγετο καὶ ἡ ὅλη συνείδησις ἀνιχνεύετο κατὰ τὸ δυνατὸν ἀρτίως.

Καὶ τὰ μὲν ὑποκείμενα τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν, 15 - 20 ἐτῶν, ὑπεβάλομεν κατὰ κανόνα εἰς γραπτὴν ὁμαδικὴν ἐξέτασιν, μόνον δὲ ὅπου ἡ διασάφησις εἰδικῶν προβλημάτων, ὡς ὁ ἔλεγχος τῆς αὐθορμησίας ἐν τῇ διατυπώσει ἠθικῶν κρίσεων, ἐπέβαλλεν, ἐγίνετο χρῆσις καὶ τῆς ἐξετάσεως τῆς προφορικῆς. Τὰ δὲ ὑποκείμενα τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, 7 - 13 ἐτῶν, ἐξητάσαμεν κατ' ἄτομον προφορικῶς, τὸ μὲν διότι αἱ ἡλικίαι αὗται καὶ δὴ αἱ μικρότεραι τούτων, δὲν δύνανται νὰ ὑποβάλλωνται εἰς γραπτὴν δοκιμασίαν καὶ νὰ ἀπαντῶσιν εὐχερῶς εἰς τὰ ἐρωτήματα, τὸ δὲ διότι αἱ μικραὶ ἡλικίαι ἦτο ἀνάγκη νὰ ἄγωνται διὰ πολλαπλῶν βοηθητικῶν ἐρωτήσεων εἰς τὴν ἀπάντησιν.

Καὶ ἡ μὲν ἔρευνα τῆς πορείας τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως περιέλαβεν 24.760 περιπτώσεις.

Τὸ δὲ *ποσοστὸν* τῆς ἐπιτυχίας ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐπὶ πάντων τῶν ἐρωτημάτων τοῦ ὅλου κριτηρίου συνήγετο ὡς ἑξῆς. Ἡ ἀκριβὴς κρίσις ἐπὶ πάντων τῶν στοιχείων τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτήσεων καὶ ἡ μετὰ αἰτιολογίας ὀρθὴ κατάταξις τῶν πράξεων κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς βαρύτητος αὐτῶν, ἥτις ἦτο ἅμα σύμφωνος πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς κρατούσης ἠθικῆς, ἐδήλου τὴν ἀνωτάτην ἐπιτυχίαν, ἣν ἐδείκνυον μόνον τὰ ὑπερτάτης ἠθικῆς συνειδήσεως ἄτομα, καὶ ἐσημειοῦτο διὰ τοῦ 100 %. Αἱ δὲ ἀπαντήσεις αἱ ἐλέγχουσαι οὐχὶ τελείαν ἀκρίβειαν ἀλλὰ μόνον μείζονα ἢ ἐλάσσονα εὐστοχίαν ἐν τῇ κρίσει ἐπὶ πάντων τῶν εἰρημένων στοιχείων ἐσήμαινον ποσοστὸν μικρότερον κατ' ἀναλογίαν. Καθωρίσθη δὲ τὸ ποσοστὸν τοῦτο μετὰ τῆς δυνατῆς ἀκριβείας δι' ἑκάστην τῶν ἐξετασθεισῶν ἡλικιῶν καὶ ἐθεωρήθη ἅμα ὡς κανονικὴ βαθμὶς τῆς ἰσχύος τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως αὐτῆς, ἤτοι 100 %.

Πορίσματα. — Τὰ πορίσματα, ὅσα προέκυψαν ἐκ τῆς διὰ πάντων τῶν εἰρημένων κριτηρίων ἐξετάσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, καθίστανται πρόδηλα ἐκ τῶν ἑπομένων πινάκων.

Καὶ ὁ μὲν πρῶτος πίναξ σημαίνει τὴν ἀνωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ δὴ τὸ ποσοστὸν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ἤτοι τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν τῶν ὑποκειμένων, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἀδρομεροῦς ἐξετάσεως αὐτῶν διὰ τῶν τεσσάρων πρώτων κριτηρίων.

Ὁ δὲ δεύτερος πίναξ δηλοῖ τὴν ἀνωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν τῶν ἐξετασθέντων, τὴν ἐκ τῆς διδασκαλίας ἐξηρτημένην, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἀνιχνεύσεως τῶν ἐλατηρίων ἅμα καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων.

Ὁ δὲ τρίτος πίναξ ἐμφαίνει τὴν ἀνωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν τὴν προϊοῦσαν ἐξ αὐθορμησίας, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐλατηρίων ἅμα καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων ἐπὶ τῶν τεσσάρων πρώτων κριτηρίων.

ΠΙΝΑΞ 1.

Ἀνωτέρα ἠθικὴ συνείδησις. Περιεχόμενον.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.
	%	%	%
7 ἐτῶν	65,0	66,0	65,5
9 »	66,0	68,0	67,0
11 »	67,0	70,0	68,5
12 »	73,0	76,0	74,5
13 »	77,0	80,0	78,5
15 »	83,0	86,0	84,5
17 »	89,0	91,0	90,0
18 »	92,0	95,0	93,5
20 »	95,0	98,0	96,5
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	69,6	72,0	70,8
Μ.Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	89,8	92,5	91,1
Γ. Μ. Ό	79,7	82,3	81,0

ΠΙΝΑΞ 2.

Ἀνωτέρα ἠθικὴ συνείδησις. Ἠθικὴ κρίσις ἐκ διδασκαλίας. Ἐλατήρια ἅμα καὶ ἐπακολουθήματα.

Ἡλικίαι	Ἐλατήρια			Ἐπακολουθήματα			Μ. Ό.		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
7 ἐτῶν	48,0	50,0	49,0	47,0	48,0	47,5	47,5	49,0	48,3
9 »	52,0	50,0	51,0	44,0	46,0	45,0	48,0	48,0	48,0
11 »	45,0	49,0	47,0	41,0	41,0	41,0	43,0	45,0	44,0
12 »	32,0	37,0	34,5	32,0	34,0	33,0	32,0	35,5	33,8
13 »	31,0	34,0	32,5	28,0	32,0	30,0	29,5	33,0	31,3
15 »	27,0	30,0	28,5	24,0	24,0	24,0	25,5	27,0	26,3
17 »	16,0	19,0	17,5	14,0	16,0	15,0	15,0	17,5	16,3
18 »	10,0	14,0	12,0	8,0	12,0	10,0	9,0	13,0	11,0
20 »	5,0	9,0	7,0	4,0	6,0	5,0	4,5	7,5	6,0
Μ.Ό. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	41,6	44,0	42,8	38,4	40,2	39,3	40,0	42,1	41,1
Μ.Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	14,5	18,0	16,2	12,5	14,5	13,5	13,5	16,3	14,9
Γ. Μ. Ό.	28,0	31,0	29,5	25,4	27,4	26,4	26,7	29,2	28,0

ΠΙΝΑΞ 3.

Ἀνωτέρα ἠθικὴ συνείδησις. Ἠθικὴ κρίσις ἐξ αὐθορμησίας. Ἐλατήρια ἅμα καὶ ἐπακολουθήματα.

Ἡλικίαι	Ἐλατήρια			Ἐπακολουθήματα			Μ. Ό.		
	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
7 ἐτῶν	5,0	2,0	3,5	9,0	6,0	7,5	7,0	4,0	5,5
9 »	8,0	7,0	7,5	18,0	12,0	15,0	13,0	9,5	11,0
11 »	18,0	12,0	15,0	26,0	22,0	24,0	22,0	17,0	19,5
12 »	38,0	31,0	34,5	42,0	36,0	39,0	40,0	33,5	36,8
13 »	42,0	36,0	39,0	48,0	40,0	44,0	45,0	38,0	41,5
15 »	54,0	46,0	50,0	56,0	52,0	54,0	55,0	49,0	52,0
17 »	68,0	63,0	65,5	68,0	64,0	66,0	68,0	63,5	66,0
18 »	78,0	72,0	75,0	80,0	74,0	77,0	79,0	73,0	76,0
20 »	88,0	81,0	84,5	90,0	86,0	88,0	89,0	83,5	86,3
Μ.Ό.τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	22,2	17,6	19,9	28,6	23,2	25,9	25,4	20,4	22,9
Μ.Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	72,0	65,5	68,8	73,5	69,0	71,2	72,8	67,3	70,0
Γ. Μ. Ό.	47,1	41,6	44,4	51,0	46,1	48,6	49,1	43,9	46,5

ΠΙΝΑΞ 4.

Ἀνωτέρα ἠθικὴ συνείδησις. Ὀρθὴ μετὰ λόγου κατάταξις τῶν πράξεων.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ. Ό.
	%	%	%
7 ἐτῶν	20,0	18,0	19,0
9 »	24,0	20,0	22,0
11 »	34,0	30,0	32,0
12 »	58,0	54,0	56,0
13 »	63,0	59,0	61,0
15 »	74,0	72,0	73,0
17 »	78,0	76,0	77,0
18 »	84,0	82,0	83,0
20 »	89,0	87,0	88,0
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	39,8	36,2	38,0
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	81,2	79,3	80,3
Γ. Μ. Ό.	60,5	57,8	59,2

Ὁ δὲ τέταρτος πίναξ δεικνύει τὴν ἀνωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς μετὰ δικαιολογίας κατατάξεως τῶν πράξεων κατὰ λόγον τῆς βαρύτητος αὐτῶν.

Ὁ δὲ πέμπτος πίναξ δηλοῖ τὴν πορείαν καθόλου τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς κρίσεως, τῆς ἐξ αὐθορμησίας καὶ αὐτοτελείας, ἥτις εἶναι τὸ κύριον χαρακτήρισμα τῆς συνειδήσεως τῆς ἠθικῆς. Διὸ καὶ δύναται ὁ πίναξ οὗτος νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς *κλῖμαξ* τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως παρ' ἡμῖν, ἔτι δὲ ὡς *γνώμων* ἐξετάσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἐὰν λαμβάνηται ὡς βάσις ἡ αὐθορμησία καὶ αὐτο-

ΠΙΝΑΞ 5.

Πορεία καθόλου τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ἡλικίαι	Ἄρρενα	Θήλεα	Μ.Ό.
	%	%	%
7 ἐτῶν	13,5	11,0	12,3
9 »	18,5	14,8	16,7
11 »	28,0	23,5	25,8
12 »	49,0	43,8	46,4
13 »	54,0	48,5	51,3
15 »	64,5	60,5	62,5
17 »	73,0	69,8	71,4
18 »	81,5	77,5	79,5
20 »	89,0	85,3	87,2
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	32,6	28,3	30,5
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	77,0	73,3	75,1
Γ. Μ. Ό.	54,8	50,8	52,8

τέλεια τῆς κρίσεως, συναγομένη ἐκ τῶν αὐτῶν ἢ παραπλησίων κριτηρίων πρὸς τὰ ἡμέτερα καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀναγομένη εἰς ποσοστόν. Κατηρτίσθη δὲ ὁ πίναξ οὗτος ἐνταῦθα ἐκ τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου πίνακος.

Ὁ δ' ἕκτος πίναξ σημαίνει τὴν κατωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς ἠθικῆς

ΠΙΝΑΞ 6.

Κατωτέρα ἠθικὴ συνείδησις καθόλου.

Ἡλικίαι	Περιεχόμενον			Ἐλατήρια			Ἐπακολουθήματα			Ἄστοχος κατάταξις τῶν πράξεων		
	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
7 ἐτῶν	13,0	9,0	11,0	16,0	14,0	15,0	10,0	14,0	12,0	38,0	36,0	37,0
9 »	11,0	7,0	9,0	14,0	12,0	13,0	10,0	12,0	11,0	36,0	34,0	35,0
11 »	11,0	7,0	9,0	12,0	10,0	11,0	8,0	10,0	9,0	26,0	26,0	26,0
12 »	8,0	4,0	6,0	10,0	8,0	9,0	6,0	8,0	7,0	16,0	16,0	16,0
13 »	6,0	2,0	4,0	10,0	6,0	8,0	6,0	8,0	7,0	14,0	12,0	13,0
15 »	6,0	2,0	4,0	8,0	6,0	7,0	4,0	8,0	6,0	14,0	12,0	13,0
17 »	5,0	2,0	3,5	8,0	6,0	7,0	4,0	4,0	4,0	12,0	10,0	11,0
18 »	4,0	2,0	3,0	6,0	4,0	5,0	2,0	2,0	2,0	8,0	6,0	7,0
20 »	2,0	1,0	1,5	6,0	4,0	5,0	2,0	2,0	2,0	6,0	4,0	5,0
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	9,8	5,8	7,8	12,4	10,0	11,2	8,0	10,4	9,2	26,0	24,8	25,4
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	4,2	1,8	3,0	7,0	5,0	6,0	3,0	4,0	3,5	10,0	8,0	9,0
Γ. Μ. Ό.	7,0	3,8	5,4	9,7	7,5	8,6	5,5	7,2	6,4	18,0	16,4	17,2

ΠΙΝΑΞ 7.

Ἀόριστος ἠθικὴ συνείδησις καθόλου.

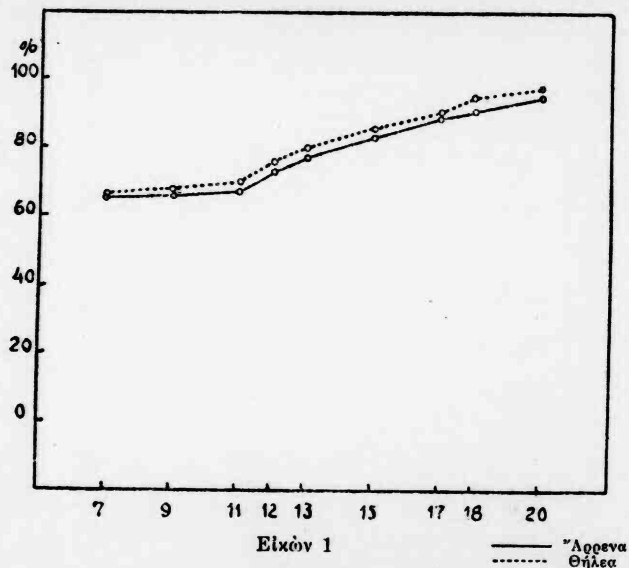
Ἡλικίαι	Περιεχόμενον			Ἐλατήρια			Ἐπακολουθήματα			Ἀόριστος κατάταξις τῶν πράξεων		
	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.	Ἄρρενα	Θήλ.	Μ.Ό.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
7 ἐτῶν	22,0	25,0	23,5	31,0	34,0	32,5	34,0	32,0	33,0	42,0	46,0	41,0
9 »	23,0	25,0	24,0	26,0	31,0	28,5	28,0	30,0	29,0	40,0	46,0	43,0
11 »	22,0	23,0	22,5	25,0	29,0	27,0	25,0	23,0	24,0	40,0	44,0	42,0
12 »	19,0	20,0	19,5	20,0	24,0	22,0	20,0	22,0	21,0	26,0	30,0	28,0
13 »	17,0	18,0	17,5	17,0	24,0	20,5	18,0	20,0	19,0	23,0	29,0	26,0
15 »	11,0	12,0	11,5	11,0	18,0	14,5	16,0	16,0	16,0	12,0	16,0	14,0
17 »	6,0	7,0	6,5	8,0	12,0	10,0	14,0	16,0	15,0	10,0	14,0	12,0
18 »	4,0	3,0	3,5	6,0	10,0	8,0	10,0	12,0	11,0	8,0	12,0	10,0
20 »	3,0	1,0	2,0	1,0	6,0	3,5	4,0	6,0	5,0	5,0	9,0	7,0
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 7-13 ἐτῶν	20,6	22,2	21,4	23,8	28,4	26,1	25,0	25,4	25,2	34,2	39,0	36,6
Μ. Ό. τῶν ἡλικιῶν 15-20 ἐτῶν	6,0	5,8	5,9	6,5	11,5	9,0	11,0	12,5	11,8	8,8	12,8	10,8
Γ. Μ. Ό.	13,3	14,0	13,7	15,2	20,0	17,6	18,0	19,0	18,5	21,5	25,9	23,7

συνειδήσεως τῶν ἐξετασθέντων καὶ τῆς ἀνιχνεύσεως τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων καὶ τῆς κατατάξεως τῶν πράξεων.

Ὁ δ' ἕβδομος πίναξ ἐμφαίνει τὴν ἀόριστον ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν τὴν συναχθεῖσαν ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων καὶ τῆς κατατάξεως τῶν πράξεων.

Μᾶλλον εὐσύνοπτα γίνονται τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα ἐκ τῶν ἐπιφερομένων εἰκόνων καὶ γραφικῶν παραστάσεων.

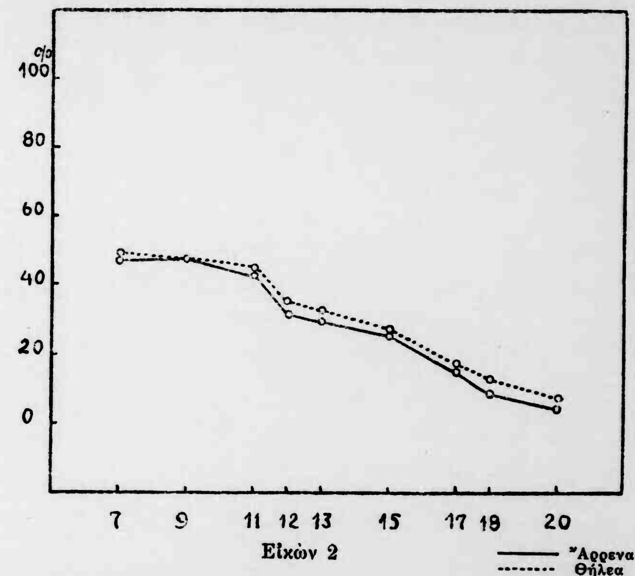
Καὶ αἱ μὲν ἐν εἰκόνι 1 γραφικαὶ παραστάσεις σημαίνουσι τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνωτέρας ἠθικῆς συνειδήσεως, κατεσκευάσθησαν δ' ἐκ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας στήλης τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 πίνακος.



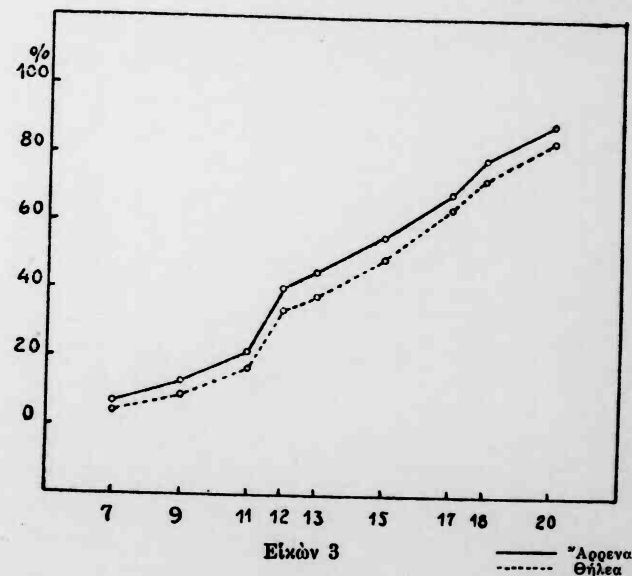
Εἰκὼν 1

Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 2 δηλοῦσι τὴν ἠθικὴν κρίσιν τῶν ὑποκειμένων τὴν ἐξηρτημένην ἐκ τῆς διδασκαλίας, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἀνιχνεύσεως τῶν ἐλατηρίων ἅμα καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων, κατηρτίσθησαν δ' ἐκ τῆς ἑβδόμης καὶ τῆς ὀγδόης στήλης τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 2 πίνακος.

Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 3 γραφικαὶ παραστάσεις ἐμφαίνουσι τὴν ἠθικὴν κρίσιν τῶν ἐξετασθέντων, τὴν ἐξ αὐθορμησίας καὶ αὐτοτελείας, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐλατηρίων ἅμα καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων, προῆλθον δ' ἐκ τῆς ἑβδόμης καὶ τῆς ὀγδόης στήλης τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 3 πίνακος.

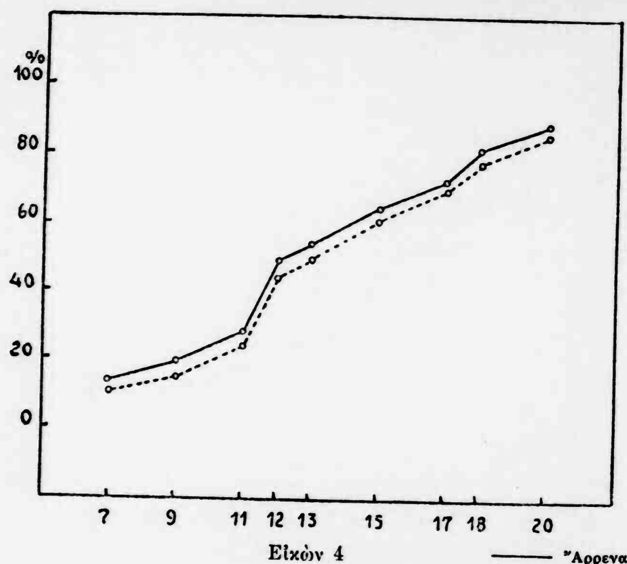


Εἰκὼν 2

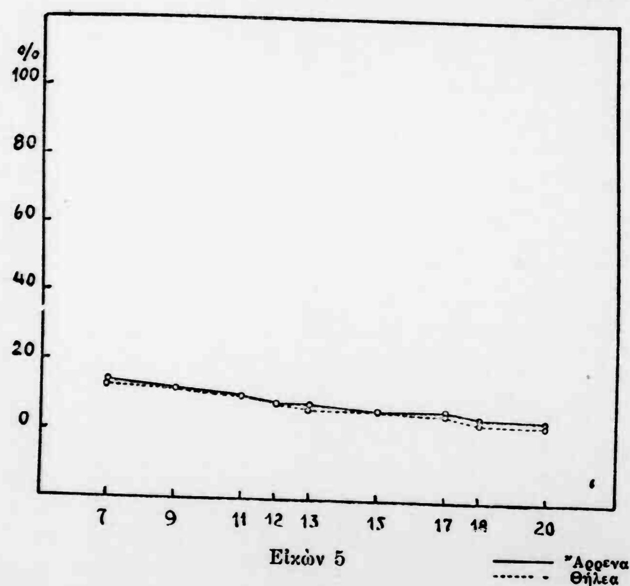


Εἰκὼν 3

Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 4 δεικνύουσι τὴν πορείαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως



Εἰκὼν 4



Εἰκὼν 5

καὶ κρίσεως καθόλου, κατηρτίσθησαν δ' ἐκ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας στήλης τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 5 πίνακος.

Αἱ δ' ἐν εἰκόνι 5 δηλοῦσι τὴν κατωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν, ὡς συνήχθη ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, τῶν ἐλατηρίων ἅμα καὶ τῶν ἐπακολουθημάτων, κατεσκευάσθησαν δ' ἐκ τῶν ἀντιστοίχων στηλῶν τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 6 πίνακος.

Εἶναι δὲ τὰ ἐκ τῶν πινάκων καὶ τῶν γραφικῶν παραστάσεων συναγόμενα πορίσματα τὰ ἑξῆς·

Α. ***Ἐπὶ μέρους πορίσματα.***

α) *Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.*

1. ***Αἱ** ἠθικαὶ ἀρχαὶ παρατηροῦνται ἐπί τε τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων ἤδη ἀπὸ τοῦ 7ον ἔτους, αὐξάνονται δὲ κατὰ μικρὸν καὶ συμπληροῦνται κατὰ τὸ 18ον καὶ 20ὸν* ἔτος (πίναξ. 1, γραφ. παράστ. 1).

2. ***Αἱ** κατώτεραι ἡλικίαι ἐμφανίζουσι περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως οὐχὶ πολὺ ἀφιστάμενον τοῦ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν* (πίναξ 1, γραφ. παράστ. 1).

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν
%	%
70,8	91,1

3. *Τὰ θήλεα ὑπερέχουσι τῶν ὁμηλίκων ἀρρένων ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐπί τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν* (πίναξ 1, γραφ. παράστ. 1).

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν	
	%		%
Ἄρρενα	69,6	Ἄρρενα	89,8
Θήλεα	72,0	Θήλεα	92,5
Μ. Ὅ.	70,8	Μ. Ὅ.	91,1

4. *Κατωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν, ἤτοι ἔλλειψιν ἠθικοῦ περιεχομένου, ὀλίγα μόνον τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων ἐνεφάνισαν ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ δὴ μᾶλλον ἄρρενα* (πίναξ 6, γραφ. παράστ. 5).

Κατώτεραι ἡλικίαι 7-13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15-20 ἐτῶν	
	%		%
Ἄρρενα	9,8	Ἄρρενα	4,2
Θήλεα	5,8	Θήλεα	1,8
Μ. Ὅ.	7,8	Μ. Ὅ.	3,0

5. *Μικρὸν εἶναι καὶ τὸ ποσοστὸν τῶν ἀορίστων ἀπαντήσεων οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων* (πίναξ 7).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν °/₀		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν °/₀
Ἄρρενα	20,6	Ἄρρενα	6,0
Θήλεα	22,2	Θήλεα	5,8
Μ. Ὅ.	21,4	Μ. Ὅ.	5,9

β) *Ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν κρίσιν, ὡς ἐξεδηλώθη ἐν τῇ ἀνιχνεύσει τῶν ἐλατηρίων.*

1. *Ἀνωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν μετὰ συναισθημάτων ἰσχυρᾶς ἐπιδοκιμασίας τῆς ἀγαθῆς πράξεως καὶ ἀποδοκιμασίας τῆς κακῆς ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ἐλατηρίων ἐνεφάνισαν τὰ πλεῖστα τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων, ἤτοι 73,9°/₀* (πίναξ 2 καὶ 3).

2. *Ἡ ἠθικὴ κρίσις εἶναι διάφορος κατὰ τὰς ἡλικίας. Ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν εἶναι μᾶλλον ἐξηρτημένη ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ δὴ τῆς διδασκαλίας, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἐμφανίζει μείζονα αὐθορμησίαν* (πίναξ 2 καὶ 3, γραφ. παραστ. 2 καὶ 3).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν °/₀	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν °/₀
Διδασκαλία	42,8	16,2
Αὐθορμησία	19,9	68,8

3. *Ἡ ἠθικὴ κρίσις εἶναι διάφορος καὶ κατὰ τὰ φῦλα. Ἐπί τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν τὰ ἄρρενα ἐπέδειξαν μείζονα αὐθορμησίαν ἐν τῇ ἠθικῇ κρίσει, ἐν ᾧ τῶν θηλέων ἡ ἠθικὴ κρίσις φαίνεται μᾶλλον ἐξηρτημένη ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος* (πίναξ 2 καὶ 3, γραφ. παραστ. 2 καὶ 3).

		Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν %		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν %
Διδασκαλία	Ἄρρενα	41,6	Ἄρρενα	14,5
	Θήλεα	44,0	Θήλεα	18,0
	Μ. Ὅ.	42,8	Μ. Ὅ.	16,2
Αὐθορμησία	Ἄρρενα	22,2	Ἄρρενα	72,0
	Θήλεα	17,6	Θήλεα	65,5
	Μ. Ὅ.	19,9	Μ. Ὅ.	68,8

4. *Κατώτερα ἐλατήρια, οἷον φόβον τιμωρίας, ἐλπίδα κέρδους καὶ τὰ τοιαῦτα, ἔδειξαν ἐλάχιστα ὑποκείμενα, ἤτοι 8,6%* (πίναξ 6, γραφ. παράστ. 5).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν %		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν %
Ἄρρενα	12,4	Ἄρρενα	7,0
Θήλεα	10,0	Θήλεα	5,0
Μ. Ὅ.	11,2	Μ. Ὅ.	6,0

5. *Μικρὸν εἶναι τὸ ποσοστὸν τῶν ἀορίστων ἀπαντήσεων καὶ ἐν τῇ ὑποδηλώσει τῶν ἐλατηρίων καὶ δὴ μεῖζον ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν, ὑπερέχουσι δὲ τὰ θήλεα* (πίναξ 7).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν %		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν %
Ἄρρενα	23,8	Ἄρρενα	6,5
Θήλεα	28,4	Θήλεα	11,5
Μ. Ὅ.	26,1	Μ. Ὅ.	9,0

γ) *Ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν κρίσιν, ὡς κατεδείχθη ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν ἐπακολουθημάτων τῶν πράξεων.*

1. *Καὶ ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν ἐπακολουθημάτων τῶν πράξεων ἀνωτέραν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ κρίσιν, ἔλεγχον μάλιστα τῆς συνειδήσεως, ἠθικὴν κατάπτωσιν καὶ θείαν τιμωρίαν, ἐπέδειξαν τὰ πλεῖστα τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων, ἤτοι 75%* (πίναξ 2 καὶ 3).

2. *Ἡ ἠθικὴ κρίσις εἶναι καὶ ἐνταῦθα διάφορος κατὰ τὰς ἡλικίας. Ἐπὶ τῶν κατωτέρων ἡλικιῶν εἶναι μᾶλλον ἐξηρτημένη ἀπὸ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ δὴ τῆς διδασκαλίας, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἐμφανίζει μείζονα αὐτοτέλειαν* (πίναξ 2 καὶ 3, γραφ. παραστ. 2 καὶ 3).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν %	Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν %
Διδασκαλία	39,3	13,5
Αὐθορμησία	25,9	71,2

3. *Καὶ κατὰ τὰ φῦλα δὲ διάφορος εἶναι ἡ ἠθικὴ κρίσις. Τὰ ἄρρενα ἐπί τε τῶν κατωτέρων καὶ τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν ἐσημείωσαν μείζονα αὐθορμησίαν* (πίναξ 2 καὶ 3, γραφ. παραστ. 2 καὶ 3).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν	
		%		%
Διδασκαλία	Ἄρρενα	38,4	Ἄρρενα	12,5
	Θήλεα	40,2	Θήλεα	14,5
	Μ. Ὅ.	39,3	Μ. Ὅ.	13,5
		%		%
Αὐθορμησία	Ἄρρενα	28,6	Ἄρρενα	73,5
	Θήλεα	23,2	Θήλεα	69,0
	Μ. Ὅ.	25,9	Μ. Ὅ.	71,2

4. *Ἔλλειψιν ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως καὶ φόβον τῆς ἐκ τοῦ νόμου τιμωρίας καὶ τὰ τοιαῦτα ἐδήλωσαν ἐν πάσαις ταῖς ἡλικίαις ὀλίγα τῶν ἐξετασθέντων ὑποκειμένων, ἤτοι 6,4 %* (πίναξ 6, γραφ. παράστ. 5).

Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν	
	%		%
Ἄρρενα	8,0	Ἄρρενα	3,0
Θήλεα	10,4	Θήλεα	4,0
Μ. Ὅ.	9,2	Μ. Ὅ.	3,5

5. *Τὸ ποσοστὸν τῶν ἀορίστων ἀπαντήσεων καὶ ἐν τῇ ὑποδείξει τῶν ἐπακολουθημάτων εἶναι μικρόν, ἤτοι 18,5 %* (πίναξ 7).

Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν	
	%		%
Ἄρρενα	25,0	Ἄρρενα	11,0
Θήλεα	25,4	Θήλεα	12,5
Μ. Ὅ.	25,2	Μ. Ὅ.	11,8

δ) *Ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν κρίσιν, ὡς προέκυψεν ἐκ τῆς κατατάξεως τῶν πράξεων κατὰ λόγον τῆς βαρύτητος αὐτῶν.*

1. *Παραπλησία ὑπῆρξεν ἡ ἠθικὴ κρίσις καὶ ἐν τῇ κατατάξει τῶν πράξεων κατὰ λόγον τῆς βαρύτητος αὐτῶν. Εὐστοχωτέρα ὑπεδηλώθη ἡ ἠθικὴ κρίσις τῶν ἀνωτέρων ἡλικιῶν, ἀστοχωτέρα δὲ καὶ ἀοριστοτέρα ἡ ἠθικὴ κρίσις τῶν κατωτέρων. Ὑπερτέρα ὑπῆρξε καὶ ἐνταῦθα ἡ ἠθικὴ κρίσις τῶν ἀρρένων* (πίναξ 4, 6 καὶ 7).

	Κατώτεραι ἡλικίαι 7 - 13 ἐτῶν		Ἀνώτεραι ἡλικίαι 15 - 20 ἐτῶν	
		%		%
Ἀνωτέρα ἠθικὴ συνείδησις καὶ κρίσις	Ἄρρενα	39,8	Ἄρρενα	81,2
	Θήλεα	36,2	Θήλεα	79,3
	Μ. Ὅ.	38,0	Μ. Ὅ.	80,3
Κατωτέρα ἠθικὴ συνείδησις καὶ κρίσις	Ἄρρενα	26,0	Ἄρρενα	10,0
	Θήλεα	24,8	Θήλεα	8,0
	Μ. Ὅ.	25,4	Μ. Ὅ.	9,0
Ἀόριστος ἠθικὴ συνείδησις καὶ κρίσις	Ἄρρενα	34,2	Ἄρρενα	8,8
	Θήλεα	39,0	Θήλεα	12,8
	Μ. Ὅ.	36,6	Μ. Ὅ.	10,8

Β. *Γενικὰ πορίσματα.*

Κυριώτατα δὲ γενικὰ πορίσματα, ἅτινα προέκυψαν ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως διὰ πάντων συλλήβδην τῶν εἰρημένων κριτηρίων, εἶναι τὰ ἀκόλουθα·

1. *Ἡ ἐμφάνισις τῆς αὐθορμήτου καὶ αὐτοτελοῦς ἠθικῆς κρίσεως, ἥτις εἶναι, ὡς ἐλέχθη, τὸ κύριον χαρακτήρισμα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ κανονικῶς ἔχοντος ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ 7ου ἤδη ἔτους, ἡ δὲ ἀνάπτυξις αὐτῆς χωροῦσα κατὰ μικρὸν ἐνισχύεται ἱκανῶς ἀπὸ τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου ἔτους, ὅτε αἱ κρίσεις ἐκφέρονται σαφέστερον καὶ διαγινώσκονται μᾶλλον τὰ ἐλατήρια καὶ τὰ ἐπακολουθήματα τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν καὶ μείζων κρατεῖ αὐθορμησία ἐν τῇ ἠθικῇ κρίσει, συμπληροῦται δὲ κατὰ τὸ 18ον καὶ τὸ 20ὸν ἔτος* (πίναξ. 5, γραφ. παράστ. 4).

2. *Ἐν τῇ αὐθορμήτῳ καὶ αὐτοτελεῖ ἠθικῇ κρίσει προέχουσι τὰ ἄρρενα ἐπὶ πασῶν τῶν ἡλικιῶν* (πίναξ 3, 4 καὶ 5).

Περὶ τῆς πρακτικῆς ἀξίας τῶν ἡμετέρων πορισμάτων ταῦτα μόνον λέγομεν.

Ἡ *κλῖμαξ*, ἣν κατηρτίσαμεν (πίναξ 5), δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς δείκτης τῆς ἀναπτύξεως τῆς κανονικῆς ἠθικῆς συνειδήσεως παρ' ἡμῖν ὡσαύτως δὲ ὡς γνώμων ἐξετάσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως παρὰ τῷ κανονικῷ ἀνθρώπῳ.

Ἔπειτα ἡ ἔρευνα ἡμῶν συμβάλλεται εἰς τὸν ἀκριβέστερον καθο-

ρισμὸν τῶν ὁρίων τῆς ποινικῆς εὐθύνης. Προέκυψε σαφῶς ἐκ τῆς ἀπηκριβωμένης ταύτης ἀνιχνεύσεως ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 13ου ἔτους περίοδος, καθ' ἣν ἱκανῶς ἰσχυρὰ ἐμφανίζεται ἡ ἠθικὴ κρίσις, δύναται νὰ ὁρισθῇ ὡς τὸ πρῶτον ὅριον τοῦ ποινικῶς ὑπευθύνου παρ' ἡμῖν, ὁ δὲ χρόνος ὁ ἀπὸ τοῦ 18ου μέχρι τοῦ 20οῦ ἔτους, ὅτε κορυφοῦται ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς κρίσεως, δύναται νὰ θεωρῆται ὡς τὸ ἀνώτατον ὅριον τῆς ποινικῆς εὐθύνης.

Ἐν τέλει παρατηροῦμεν ὅτι τὰ πορίσματα ἡμῶν ταῦτα ἐνίσχυσαν καὶ ἄλλα πειράματα, ἅτινα διὰ τῶν ἰδίων κριτηρίων καὶ κατὰ τὴν πρόσθεν διαγραφεῖσαν μέθοδον ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ἡμέτερα συνήγαγε καὶ διὰ μακροτέρων περιέγραψε καὶ ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ ἐδημοσίευσεν ἡ δεσποινὶς Μαρία Κισσάβου, ἐπιμελητὴς τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου ἡμῶν. Τῶν πειραμάτων τούτων τὰ πορίσματα εἶναι παραπλήσια πρὸς τὰ συναχθέντα ὑφ' ἡμῶν[1].

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν παραγόντων, ὅσοι συντελοῦσιν εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, δὲν θὰ διατρίψωμεν ἐν τῇ βραχείᾳ ταύτῃ μελέτῃ. Διττοί, ὡς εἴπομεν καὶ ἀλλαχοῦ[2], εἶναι οἱ παράγοντες οὗτοι, τὸ μὲν δῆλον ὅτι στοιχεῖα προϋπάρχοντα, ἅτινα δὲν εἶναι παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις τὰ αὐτά, ὡς δεικνύουσι καὶ αἱ ἐξ ἀρχῆς παρατηρούμεναι διαφοραὶ τῶν ἀτόμων, τὸ δὲ ἡ ἐπίδρασις τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ.

Εἶναι δὲ τὰ προϋπάρχοντα στοιχεῖα τὸ μὲν σωματικά, ἡ κατασκευὴ τοῦ ὀργανισμοῦ, ἡ ἰδιοσυστασία καὶ ἰδιοσυγκρασία ἑκάστου, καὶ δὴ ἡ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου, τὸ δὲ ψυχικά. Τὰ δὲ ψυχικὰ στοιχεῖα εἶναι πάλιν οὐχὶ ἰδέαι καὶ ἀρχαὶ ἀποτετελεσμέναι. Ἔμφυτοι εἶναι μόνον ψυχικαὶ προδιαθέσεις συνηρτημέναι πρὸς τὸν ὀργανισμὸν καὶ ἀναλόγως πρὸς αὐτὸν αὐξανόμεναι. Τοιαῦται εἶναι ἐν ἄλλοις τὰ νοητικὰ στοιχεῖα, ἅτινα συντείνουσι καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἠθικῶν σχέσεων ἐξ ὧν βλαστάνουσιν αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι καὶ αἱ

[1] *Μαρίας Κισσάβου*, Ψυχολογικαὶ πειραματικαὶ ἔρευναι. Ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Α. Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, Ἀθῆναι, 1939.

[2] Πρβλ. *Θεοφίλου Βορέα*, Ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης καὶ τὸ περιβάλλον ὡς παράγοντες τῆς διανοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος, 1906.—Ἀνάλεκτα, 1, 1937 σελ. 80 κ.ἑξ—, Ἀκαδημεικά, 2, Ψυχολογία, 1933, σελ. 397 κ.ἑξ.—Ἀκαδημεικά, 3, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, 1935, σελ. 362 κ.ἑξ.— Πλείονα περὶ τοῦ ζητήματος τούτου θὰ εἴπωμεν ἐν τῇ Ἠθικῇ.

ἀρχαὶ καὶ αἱ ἀξίαι, τὸ δὲ συναισθηματικαὶ διαθέσεις, ἔτι δὲ βουλητικαί, ὁρμαὶ παντοῖαι, αἵτινες γίνονται ἀφετηρία εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος.

Οὐχὶ δὲ ὀλίγον συμβάλλεται καὶ ἡ τοῦ περιβάλλοντος ἐπίδρασις, μάλιστα δὲ τοῦ κοινωνικοῦ.

Καὶ ἐὰν μὲν εἶναι ἀγαθοὶ ἀμφότεροι οἱ εἰρημένοι παράγοντες, σπουδαία γίνεται καὶ ἡ ἠθικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐὰν δὲ εἴτε ὁ ἕτερος τῶν παραγόντων τούτων εἶναι ἐλλιπὴς εἴτε ἀμφότεροι, ἐλλιπὴς μᾶλλον ἢ ἧττον ἀποβαίνει καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Ἀκριβεστάτης παρατηρήσεως προϊὸν εἶναι ὁ περιθρύλητος τοῦ Πλάτωνος λόγος· «*Ἄνθρωπος παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὼν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς, θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῷον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ*»[1], διὸ καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλὰς συνεφώνησε πρὸς αὐτὸν καὶ οἱ σοφοὶ τῶν ἔπειτα αἰώνων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BOVET, P., Sur le jugement morale. L'intermédiaire des Éducateurs, 2, 1914.

CLAUSEN, Die Prüfung der moralischen Veranlagung von Schulkindern. Experimentelle Untersuchungen. Kieler Arbeiten zur Begabungsforschung, 5.

FISCHER, A., Moralpsychologische Untersuchungsmethoden, ἐν *Zeitschr. f. päd. Psychologie*, 29, 1928.

FRANKENHEIM, A., Zur Entwicklung des sittlichen Bewusstseins beim Kinde, 1933.

HERMANN, Zur Frage der Prüfung des Besitzstandes an moralischen Begriffen und Gefühlen, ἐν *Zeitschr. f. d. ges. Neurologie und Psychiatrie*, 3, 1910.

HERMSMEIER, F., Experimentell - psychologische Untersuchungen zur Charakterforschung, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psychologie Beiheft*, 55, 1931.

JACOBSOHN - LASK, Gibt es eine brauchbare Methode, um Aufschluss über das sittliche Fühlen eines Jugendlichen zu bekommen? ἐν *Zeitschr. f. d. ges. Neurologie und Psychiatrie*, 46, 1919.

JACOBSOHN - LASK, Über die Fernaldsche Methode zur Prüfung des sittlichen Fühlens und über ihre weitere Ausgestaltung, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psychologie*, 24, 1920.

JOHNSTON, A., An experimental investigation of the Psychology of moral judgement, ἐν *Brit. J. of Psychology*, 15, 1925.

[1] Νόμ. 766 Α.

Κισσαβου, Μαριας, Ψυχολογικαὶ πειραματικαὶ ἔρευναι. Ἡ ἠθικὴ συνείδησις. — Α. Ἡ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, 1939.

Kutzner, O., Zur Fernaldmethode der Prüfung des sittlichen Fühlens, ἐν *Zeitschr. f. päd. Psychologie*, **27**, 1926.

Lévy-Brühl, La morale et la science des mœurs, ἔκδ. 9η, 1927.

Meumann, E., Die Untersuchung der sittlichen Entwicklung des Kindes und ihre pädagogische Bedeutung, ἐν *Zeitschr. f. päd, Psychologie*, **13**, 1912.

Moers, Martha, Zur Prüfung des sittlichen Verständnisses Jugendlicher, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **34**, 1930.

Moers, Martha, Zur Prüfung des sittlichen Verständnisses Jugendlicher. Das Kindliche Urteil über Motiv und Effekt einer Handlung, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **37**, 1930.

Palluch, J., Die sittliche Einsicht männlicher Schulentlassener Fürsorgezöglinge in ihren Beziehungen zum sittlichen Verhalten, sowie zur allgemeinen intellektuellen Entwicklung, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **30**, 1928.

Quadfasel, Fr, Die Methode Fernald-Jacobsohns, eine Methode zur Prüfung der moralischen Kritikfähigkeit und nicht des sittlichen Fühlens, ἐν *Archiv f. Psychologie*, **74**, 1925.

Riebesell, P., Untersuchungen über das Moralitätsalter, ἐν *Zeitschr. f. päd. Psych.*, **18**, 1917.

Riebesell, P., Über die Beziehungen zwischen Intelligenz und Moralität bei Jugendlichen Verwahrlosten, ἐν *Zeitschr. f. päd Psych*, **20**, 1919.

Rosner, R., Moralprüfungen bei Jugendlichen, ἐν *Allg. Zeitschr. f. Psychiatrie*, **86**, 1927.

Roth, H., Das sittliche Urteil der Jugendlichen, 1915.

Ruland, M., Die Entwicklung des sittlichen Bewusstseins in den Jugendjahren, ἐν *Pädag. Monogr.*, **21**, 1923.

Σακελλαριου, Γ., Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἠθικῆς κρίσεως τοῦ Ἕλληνος ἐφήβου, ἐν *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν*, **12**, 1937.

Σακελλαριου Γ. Τὸ πρόβλημα τῆς ποινικῆς ἐνηλικιώσεως ἐν Ἑλλάδι, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Θεοφίλου Βορέα, **2**, 1940.

Sander, H., Die experimentelle Gesinnungsprüfung, ihre Aufgaben und ihre Methodik, ἐν *Zeitschr. f. ang. Psych.*, **17**, 1920.

Spranger, Ed., Psychologie des Jugendalters, ἔκδ. 16η, 1932.

Weigl, F., Untersuchungen über Gesinnungspsychologie und Moralpädagogik im Schulalter, ἐν *Zeitschr. f. päd. Psych.*, 1926.

Ziehen, Th., Die Prinzipien und Methoden der Begabungs-insbesondere der Intelligenzprüfung bei Gesunden und Kranken. Mit einem Anhang über Prüfungen der ethischen Gefühle, ἔκδ. 5η, 1923.

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΙ ΟΡΟΙ *

Α

Guido Villa, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Κ. Γρατσιάτου, ἐπιθεωρητοῦ τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἐν Ἀθήναις, 1908. Σελ. 521.

Ἡ ψυχολογία, περὶ ἧς ἐν τῷ προκειμένῳ βιβλίῳ ὁ λόγος, εἶναι οὐχὶ ἡ παλαιοτέρα περὶ ψυχῆς θεωρία, ἥτις περὶ μεταφυσικὰ μάλιστα διατρίβουσα ζητήματα, οἷα τὰ περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας αὐτῆς καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ὁδοῦ πάρεργον παρετήρει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ ἐκ συλλογισμῶν ἐπειρᾶτο νὰ ἑρμηνεύῃ αὐτά, ἀλλ' ἡ ψυχολογία ἡ νῦν καλουμένη φυσιολογικὴ ἢ πειραματική. Εἰς τὴν μεταφυσικήν, ἤτοι τὴν πρώτην φιλοσοφίαν καταλείπουσα τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ψυχὴν αὐτὴν σκοπὸν προτίθεται ἡ ἐπιστήμη αὕτη διὰ παρατηρήσεως καὶ δὴ διὰ πειραμάτων ἀκριβοῦσα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα νὰ περιγράφῃ καὶ ἀναλύῃ καὶ ἑρμηνεύῃ καὶ εὑρίσκῃ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους. Ἡ ἐξέτασις τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἤτοι τῆς συστάσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ, ἡ ἀκρίβωσις τῶν ψυχικῶν στοιχείων καὶ τῶν πολυπλοκωτέρων ψυχικῶν γεγονότων, παραστάσεων καὶ συναισθημάτων καὶ παθῶν καὶ ὀρέξεων, ἡ ἔρευνα τῶν κατὰ τὴν συνάρτησιν τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὴν συνείδησιν, τὴν προσοχήν, τοὺς παντοίους συνειρμούς, τὴν ἀνάμνησιν, τὰς ἀνωμάλους καταστάσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἡ συναγωγὴ τῶν νόμων τῶν ψυχικῶν, ταῦτα εἶναι ἐν κεφαλαίῳ ἡ ὑπόθεσις τῆς νεωτέρας ψυχολογίας. Καὶ οὐ μόνον τῶν ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπων τὰς ψυχικὰς ἐκφάνσεις ἐξετάζει ἡ νεωτέρα ψυχολογία ἀλλὰ καὶ τῶν παίδων καὶ τῶν ζῴων καὶ συνόλων κοινωνιῶν. Συνάγει δ' ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης πορί-

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν «Ἀθηνᾷ» (20, 1908 σελ. 603 κ.ἑξ.).

σματα εἴς τε τὴν ἱστορίαν χρήσιμα καὶ τὴν παιδευτικὴν καὶ τὰς ἄλλας τοῦ πνεύματος ἐπιστήμας.

Ἔχει δὲ ἡ νεωτέρα ψυχολογία βαθείας ἐν τῷ παρελθόντι τὰς ῥίζας. Αἱ τῶν Πυθαγορείων καὶ τοῦ Ἱπποκράτους μελέται περὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, αἱ περὶ τῶν αἰσθήσεων ζητήσεις τοῦ Εὐδόξου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, αἱ τοῦ Γαληνοῦ περὶ τῶν πρὸς ἄλληλα σχέσεων ψυχῆς καὶ σώματος καὶ εἴ τις ἄλλη τῶν Ἑλλήνων συμβολή, ἃς ὁ Villa ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῷ περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ψυχολογίας ὤφειλε νὰ μνημονεύσῃ, ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην κρηπῖδα τῆς ἐπιστήμης ταύτης.

Πολυτιμοτέρας δὲ εἰς τὴν φυσιολογικὴν ψυχολογίαν συμβολὰς παρέσχον ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐν ἄλλοις πολλοῖς ὁ Νεύτων διὰ τῶν περὶ φωτὸς ζητήσεων αὐτοῦ, ὁ Berkeley διὰ τῶν περὶ ὁράσεως θεωριῶν του, ὁ Tetens, ὅστις πρῶτος ἐπειράθη νὰ μετρήσῃ τὴν διάρκειαν τῶν ὑπὸ τῶν αἰσθημάτων ἑκάστων ἐγγιγνομένων ἡμῖν εἰκόνων, ὁ Hartley, ὁ Priestley, ὁ Lotze, ὁ Ἕρβαρτος, ὁ Beneke, ὁ Ἰωάννης Müller, οὗ γνωστὴ εἶναι ἡ ῥήτρα «nemo psychologus nisi physiologus» καὶ οἱ προελθόντες ἐκ τῆς σχολῆς αὐτοῦ, μάλιστα δὲ ὁ πολὺς Helmholtz, οὗ ῥηξικέλευθοι ὑπῆρξαν αἱ περὶ ὁράσεως καὶ ἀκοῆς μελέται, ὁ Ἐρνέστος Weber, ὁ πρῶτος τὸν νόμον τῆς σταθερᾶς παραλληλίας καὶ ἀντιστοιχίας τῶν θύραθεν ἐρεθισμάτων καὶ τῶν αἰσθημάτων διατυπώσας καὶ ὁ Γουσταῦος Fechner, ὅστις ἠκρίβωσεν μὲν μᾶλλον τὸν εἰρημένον νόμον, ὃν πρὸς τιμὴν τοῦ διδασκάλου του ἐκάλεσε νόμον τοῦ Weber, πρῶτος δ' ἐν ἰδίῳ συγγράμματι ἐξέθηκε τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς μεθόδους τῆς νέας ἐπιστήμης (Elemente der Psychophysik, τόμοι 2, 1860).

Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας ἐγένετο ὁ δαιμόνιος Wundt. Τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα, ὅπερ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νῦν ψυχολογία, εἶναι, δύναταί τις εἰπεῖν, ἔργον τῆς μεγαλονοίας ἐκείνου. Ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ, ὅπερ ἵδρυσεν ὁ Wundt τῷ 1878 ἐν Λιψίᾳ, τῷ πρώτῳ ἱερῷ τῆς νέας ἐπιστήμης, καὶ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του πλεῖσται καὶ μεγίστου διαφέροντος διεξάγονται μέχρι τοῦδε μελέται. Τὰ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Weber, τὰ παντοδαπὰ αἰσθήματα, τὰς μυϊκὰς καὶ ψυχικὰς ἀντιδράσεις, τὴν ἔκτασιν τῆς συνειδήσεως, τὴν προσοχήν, τὰς παραστάσεις τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ πλεῖστα ἄλλα ψυχικὰ ζητήματα ἐξητάσθησαν ἤδη καὶ

καθωρίσθησαν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τούτῳ, οὗ τὰ πορίσματα κατατίθενται ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ Wundt (μέχρι τοῦ 1903 Philosophische Studien, ἀπὸ δὲ τοῦ 1906 Psychologische Studien ὀνομαζομένῳ), συστηματικώτερον δ' εὑρίσκει ἕκαστος καὶ ἐν ἄλλοις τοῦ Wundt συγγράμμασι καὶ μάλιστα ἐν τοῖς Στοιχείοις τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας (Grundzüge der physiol. Psychologie[5], 1902, τόμοι 3· ὁ 1ος τόμος εἰς 6ην ἐκδ. 1908) καὶ τοῖς Ἀναγνώσμασι περὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων ψυχῆς (Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele[4], 1906), καὶ τῇ Κοινωνικῇ ψυχολογίᾳ (Völkerpsychologie· ἐξεδόθη τὸ πρῶτον μέρος περὶ τῆς γλώσσης[2], 1904, τόμοι 2 καὶ περὶ τοῦ μύθου τόμος 1ος, 1905 καὶ τόμος 2ος, 1906), ἅτινα εἶναι τὰ τελειότατα βιβλία τῆς ἐπιστήμης ταύτης.

Καὶ δὲν περιωρίσθη ἐν Γερμανίᾳ ἡ ῥοπή, ἣν ἔσχεν ὁ Wundt, ἐπὶ τὴν ψυχολογίαν. Τὸ Ψυχολογικὸν αὐτοῦ Ἐργαστήριον εἶναι τὸ φυτώριον, ἐξ οὗ προέρχονται καθ' ἑκάστην νέοι ψυχολόγοι ἐκ πάσης καταγόμενοι χώρας τῆς ὑφηλίου. Ἄγγλοι, Γάλλοι, Ἰταλοί, Ρῶσοι πλεῖστοι Ἀμερικανοὶ καὶ Ἰάπωνες ἤκουον τοῦ Wundt καὶ ἠσχοῦντο ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ, ὅτε καὶ ἡμεῖς ἐφοιτῶμεν καὶ εἰργαζόμεθα ἐν αὐτῷ (1895 - 1899) ἐν Λιψίᾳ. Οὗτοι δὲ καὶ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἠπείροις, ἰδίᾳ δ' ἐν Ἀμερικῇ πάμπολλα ἵδρυσαν καὶ ὁσημέραι ἱδρύουσι ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, ὧν τὰ πορίσματα δημοσιεύονται ἐν περιοδικοῖς καὶ ἄλλοις συγγράμμασιν ἐκδιδομένοις ἐν πάσῃ προηγμένῃ χώρᾳ.

Εἰς τὴν ψυχολογίαν ταύτην εἰσαγωγὴ εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Guido Villa. Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ (σελ. 1 - 13 κατὰ τὴν μετάφρασιν) γίνεται λόγος περὶ τῆς ψυχολογικῆς κινήσεως ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἐν τῷ δευτέρῳ (σελ. 14 - 86) περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τῶν παλαιῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν τῷ τρίτῳ (σελ. 87-129) περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἐν τῷ τετάρτῳ σελ. 130 - 174) περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἐν τῷ πέμπτῳ (σελ. 175 - 230) περὶ τῶν μεθόδων τῆς ψυχολογίας, ἐν τῷ ἕκτῳ (σελ. 231 - 293) περὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, ἐν τῷ ἑβδόμῳ (σελ. 294 - 336) περὶ τῆς συνθέσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἐν τῷ ὀγδόῳ (σελ. 337 - 407) περὶ τῶν ψυχικῶν νόμων, ἐν δὲ τῷ συμπεράσματι (σελ. 495 - 506) περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς νέας ψυχολογίας· ἕπονται δὲ (σελ. 507 - 521) τῶν πραγμάτων καὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων πίνακες.

Οὕτω δὲ σαφῶς καὶ ἁπλῶς ἐκθέτει τὰ πράγματα ὁ Villa, ὥστε ἂν καὶ προϋποθέτει μελετητὰς ἐπιστήμονας γινώσκοντας τὰ κατὰ τὰς νεωτέρας ψυχολογικὰς ἐρεύνας καὶ τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια καὶ τὰς ἐν τούτοις γινομένας ζητήσεις, δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν, ὅτι καὶ εἰς τοὺς παρ' ἡμῖν θὰ ἀποβῇ ὠφέλιμον τὸ βιβλίον αὐτοῦ.

Ἡ μετάφρασις ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ καὶ κομψῇ καθόλου εἰπεῖν γενομένη ἐλέγχει τὸν φιλοτεχνήσαντα αὐτὴν τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἀκριβείας καὶ τοῦ κάλλους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἔμπειρον καὶ τῆς ἁρμονίας τῆς περὶ τοὺς λόγους πάνυ στοχαστικόν. Ἁμαρτήματα περὶ τὴν γλῶσσαν ὀλίγα μόνον προσπίπτουσιν εἰς τὸν διεξερχόμενον τὸ βιβλίον.

Ἀλλὰ περὶ τὴν τῶν ὅρων ἐκλογὴν ὤφειλε μᾶλλον νὰ ἐπιστήσῃ τὴν διάνοιαν ὁ Γρατσιᾶτος. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τῇ ψυχολογίᾳ, ὡς ἐν παντὶ μέρει τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀνεπιστάτως ἑκάστοτε πολλοὶ τῶν παρ' ἡμῖν πληθὺν παρασήμων καὶ μοχθηρῶν ἐδημιούργησαν ὅρων. Εἶναι δὲ πρόδηλον, ὅτι ὁ ἐπιχειρῶν εἴτε νὰ συγγράψῃ εἴτε νὰ μετενέγκῃ εἰς τὸν Ἕλληνα λόγον ἀλλοδαποῦ σύγγραμμα φιλοσοφικὸν ἢ ψυχολογικόν, ὀφείλει τοὺς ὑπάρχοντας ὅρους ἐλέγχων τοὺς μὲν ὀρθῶς ἔχοντας νὰ ἐγκρίνῃ, ἀντὶ δὲ τῶν ἄλλων ἐπιτηδειοτέρους νὰ δημιουργῇ. Ἀλλὰ ὁ Γρατσιᾶτος οὐχὶ ὅσον προσεδοκῶμεν φαίνεται φροντίσας τούτου τοῦ πράγματος. Πολλοὶ τῶν ὅρων, οὓς ὑπάρχοντας παρέλαβεν ἢ δημιουργήσας νῦν πρῶτον εἰσάγει εἰς τὴν ψυχολογίαν, δὲν εἶναι ἀνέγκλητοι ὅλως.

Ἐξετάζομεν τούτων τινὰς ἐν τοῖς ἑξῆς·

1) Ὁ Ἕρβαρτος ἐν τῇ ἑαυτοῦ ψυχολογίᾳ διακρίνων τὴν συνείδησιν εἰς σαφῆ, τὸ σύνολον τῶν ἑκάστοτε σαφῶν παραστάσεων περιέχουσαν, καὶ ἀσαφῆ ἢ σκοτεινήν, περιλαμβάνουσαν τὸ σύνολον τῶν παραστάσεων τῶν κεκωλυμένων, ὡς αὐτὸς λέγει, ποιεῖται λόγον περὶ νοητοῦ τινος ὁρίου, ὅπερ ὑπερβαίνουσαι αἱ σκοτειναὶ παραστάσεις ἀποβαίνουσιν ἐναργεῖς. Καλεῖ δὲ τὸ ὅριον τοῦτο ὁ Ἕρβαρτος εἰκονικῶς Schwelle des Bewusstseins, ἤτοι τῆς συνειδήσεως οὐδὸν (Psychol. als Wissenschaft, 1, § 47. «Sowie man gewohnt ist vom Eintritt der Vorstellungen ins Bewusstsein zu reden, so nenne ich Schwelle des Bewusstseins diejenige Grenze, welche eine Vorstellung scheint zu überschreiten, indem sie aus dem völlig gehemmten

Zustande zu einem Grade des wirklichen Vorstellens übergeht»). Διὰ δὲ τοῦ Fechner (Elem. d. Psychophysik, 1, 1860, σελ. 238) καὶ τοῦ Wundt ὁ ὅρος οὗτος εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν καὶ γίνεται χρῆσις αὐτοῦ νῦν ἐπί τε τῆς ἐννοίας, ἣν ἔχει παρὰ τῷ Ἑρβάρτῳ (πρβλ. Wundt, Grundriss d. Psychol.[7], 1905 σελ. 292. «Der Übergang irgend eines psychischen Vorgangs in den unbewussten Zustand wird das Sinken unter die Schwelle des Bewusstseins, das Entstehen eines Vorganges die Erhebung über die Schwelle des Bewusstseins genannt) καὶ ἐπὶ ἄλλων πολλῶν. Οὕτως ἐν ἑκάστῳ αἰσθήματι σκοπουμένης τῆς ἰσχύος τοῦ παράγοντος αὐτὸ ἐρεθισμοῦ διακρίνει ἡ τοῦ Fechner καὶ τοῦ Wundt ψυχολογία δύο ὅρια, τὴν Schwelle καὶ τὴν Höhe. Καλεῖ δὲ Schwelle μὲν τὸ σημεῖον, ἐν ᾧ τὸ θύραθεν ἐρέθισμα γίνεται τὸ πρῶτον ὡς αἴσθημα ἀντιληπτόν, Höhe δὲ τὸ σημεῖον, ἐν ᾧ τὸ ἐρέθισμα ὡς ὕψιστον αἴσθημα ἀποβαίνει ἀντιληπτόν, πέρα δὲ αὐτοῦ αὔξησιν οἱανδήποτε δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ὡς διάφορον αἴσθημα τὸ παράπαν (Wundt, Grundz. der physiol. Psychol.[5], 1, σελ. 468).

Πρὸς δὲ τούτοις ποιεῖται ἡ εἰρημένη ψυχολογία λόγον περὶ Unterschiedsschwelle. Καλεῖ δὲ οὕτω τὸ σημεῖον, ἐν ᾧ ἀλλοιουμένων τῶν θύραθεν ἐρεθισμάτων κατὰ μέγεθος καὶ τῶν αἰσθημάτων μετ' αὐτῶν ἄρχεται τὸ ὑποκείμενον τοῦ πειράματος νὰ ἔχῃ συνείδησιν τῆς διαφορᾶς (Fechner, Elem. der Psychophysik, 1, σελ. 242 καὶ Wundt, Grundz. d. physiol. Psychol.[5], 1, σελ. 470). Ἔπειτα Raumschwelle καλεῖ τὸ ὅριον, ἐν ᾧ δύο ἁπτικὰ ἢ ὀπτικὰ ἢ μυϊκὰ ἐρεθίσματα ἡμῶν ὡς κεχωρισμένα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν προσπίπτοντα παρέχουσι τὴν παράστασιν τοῦ χώρου (Wundt, Grundz. d. phys. Psychol.[5], 2, σελ. 440 κ. ἑξ.).

Καὶ Lichtschwelle δὲ καὶ Farbenschwelle (Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], 1, σελ. 530) καὶ Druckschwelle (αὐτόθι, 1, σελ. 534) καὶ Empfindungsschwelle (αὐτόθι, 1, σελ. 491, 3, σελ. 339 καὶ ἀλλ.) καὶ Aufmerksamkeitsschwelle (αὐτόθι, 1, σελ. 543, 549, καὶ ἀλλ.) καὶ Intensitätsschwelle καὶ Klarheitsschwelle καὶ Perceptionsschwelle καὶ Apperceptionsschwelle (αὐτόθι, 3, σελ. 339) καὶ Zeitschwelle (αὐτόθι, 3, σελ. 103· πρῶτος ἐποιήσατο χρῆσιν τοῦ ὅρου ὁ Czermak ἐν Ideen zu einer Lehre vom Zeitsinn, Sitzungsber. d. Wiener Akademie, 1857), καὶ Veränderungsschwelle (αὐτόθι, 3, σελ. 103.

πρῶτος ὁ W. L. Stern εἰσήγαγεν εἰς τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν τὸν ὅρον· πρβλ. Psychologie der Veränderungsauffassung, 1898 σελ. 178) καὶ Weckschwelle (αὐτόθι, σελ. 65), ὡσαύτως δὲ Schwellenwerte der Reize αὐτόθι, **3**, σελ. 426 καὶ ἄλλ.) καὶ Schwellengesetz (Wundt, Philos. Stud., **3**, σελ. 587 κ. ἑξ.) καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὀνόματα συνηθέστατα φέρονται ἐν τῇ τοῦ Wundt ψυχολογίᾳ.

Πῶς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐξελληνίσωμεν τὴν λέξιν Schwelle καθ᾽ Ἕρβαρτον καὶ κατὰ Wundt; Εἶναι συμφανὲς ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι ἄλλοτε ἄλλως. Ἡ Schwelle des Bewusstseins καθ᾽ Ἕρβαρτον δύναται, νομίζομεν, νὰ λεχθῇ ἑλληνιστὶ *ὅριον τῆς συνειδήσεως*, ἡ δὲ Unterschiedsschwelle *ὅριον τῆς διαφορᾶς*, ἡ δὲ Reizschwelle *ἀρχὴ* ἢ *βαλβὶς τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ* ἢ *πρώτη ἀντίληψις τοῦ ἐρεθισμοῦ*, ἢ *ὅριον τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ*, ἡ δὲ Raumschwelle *πρώτη ἀντίληψις τοῦ χώρου* ἢ *ὅριον τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χώρου*, ἢ *τοπικὸν ὅριον*, καὶ τἆλλα ὀνόματα ἀναλόγως τῆς ἐννοίας αὐτῶν.

Ἀλλ᾽ οἱ μεταφράσαντες ἀλλογενῶν συγγράμματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἄλλως μέχρι τοῦδε ἡρμήνευσαν τοῦ Ἑρβάρτου τὸν ὅρον. Ὁ Ν. Κοτζιᾶς εἶπεν *οἴδημα τοῦ συνειδότος*, (Ἱστ. τ. φιλ., **4**, σελ. 398 - 399), παρερμηνεύων δῆλον ὅτι τὴν λέξιν Schwelle, ὁ Χ. Παπαδόπουλος (ἐν τῇ μεταφράσει τῆς Γενικῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Διδακτικῆς τοῦ Lindner 1892, σελ. 34) καὶ ὁ Ὀλύμπιος (ἐν τῇ μεταφράσει τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τοῦ Lindner[5], 1896, σελ. 23) μετέφρασαν αὐτὸν *κατώφλιον τῆς συνειδήσεως*, ἐχόμενοι τοῦ γράμματος δῆλον ὅτι, ἀλλαχοῦ δὲ *ὁρίζοντα τῆς συνειδήσεως*, ὃν ὅρον μετεχειρίσθη καὶ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου (Λιθόγραφ. ψυχολογία σελ. 22). Μόνος δὲ *ὅριον τῆς συνειδήσεως* εἶπεν ὁ Δ. Ζαγγογιάννης (ἐν μεταφρ. τῆς ψυχολ. τοῦ Conrad, 1902, σελ. 27). Κατὰ τὰς νεωτέρας αὐτῆς ἐννοίας πρῶτος μεταφράζει νῦν τὴν λέξιν ὁ Γρατσιᾶτος. Ἀλλ᾽ ὁ Γρατσιᾶτος ἀκολουθήσας εἰς τοὺς μεταφράσαντας κατὰ γράμμα τοῦ Ἑρβάρτου τὸν ὅρον γράφει πανταχοῦ *κατώφλιον*. Οὕτω δ᾽ εὑρίσκομεν ἐν τῇ μεταφράσει τῆς ψυχολογίας ταύτης τὰ ἑξῆς· «ἡ πάλη αὕτη τῶν παραστάσεων τελεῖται *ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς συνειδήσεως*» (σελ. 266). «Τὸ μέγεθος τοῦ αἰσθήματος εἶναι ἀνάλογον οὐχὶ πρὸς τὸ ἀπόλυτον μέγεθος τοῦ ἐρεθισμοῦ, ἀλλὰ πρὸς τὸν λογάριθμον τοῦ μεγέθους τοῦ ἐρεθισμοῦ, ἐὰν οὗτος ἀναφέρηται εἰς τὴν *ἀξίαν τοῦ κατωφλίου*» (σελ. 189)· «*τὸν προσδιορισμὸν τοῦ κατωφλίου καὶ τῆς*

κορυφῆς τοῦ ἐρεθισμοῦ» (σελ. 197)· «ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὸ *μέγεθος τοῦ κατωφλίου τῆς διαφορᾶς*» (σελ. 199)· πρὸς δὲ τούτοις «*τοπικὸν κατώφλιον*», Raumschwelle δῆλον ὅτι, καὶ «*κατώφλιον τῆς ὀπτικῆς ἐκτάσεως*» καὶ «*κατώφλιον τῆς κινήσεως*» καὶ «*κατώφλιον τῆς διακρίσεως καὶ τοῦ βάθους*» καὶ «*κατώφλιον τῆς διακρίσεως τῆς κινήσεως*» (σελ. 200), ἅτινα ὡς οὐ πάντη εὔστοχα καὶ ἀδιανόητα ὄντα πολὺν ὄχλον καὶ ζάλην οὐ μόνον εἰς τοὺς ἄλλους προξενοῦσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς γινώσκοντας τὰ κατὰ τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν.

2) Ὁ Λειβνίτιος ἐδίδαξε πρῶτος ὅτι ὁ ψυχικὸς βίος εἶναι γεγονότων πρὸς ἄλληλα συνεχομένων σύμπλεγμα, ὧν τὰ μὲν πολλὰ ἀσαφῆ εἶναι, ὀλίγα δὲ σαφῆ καὶ ἐναργῆ, καὶ ὅτι τὰ ἀσαφῆ, ἅτινα ἐκεῖνος καλεῖ perceptions, καθίστανται σαφῆ διὰ τῆς apperception, ἤτοι διὰ τῆς εἰς τὴν συνείδησιν εἰσόδου καὶ κατανοήσεως (Opera philosophica, ed. Erdmann, σελ. 715· πρβλ. καὶ Wolf, Psychol. empirica § 25· «menti tribuitur apperceptio quatenus perceptionis suae sibi conscia est» καὶ Wundt, Grundz. d. phys. Psychol.[5], **3**, σελ. 333).

Ὁ δ᾽ Ἕρβαρτος παρέλαβε τὴν λέξιν Apperception, ἵνα δηλώσῃ τὴν προσοικείωσιν παραστάσεων ὑπ᾽ ἀλλήλων, νέων ὑπὸ παλαιοτέρων ἢ παλαιῶν ὑπὸ νέων ἰσχυροτέρων αὐτῶν (Psychologie als Wissenschaft, 2, § 125)· ὡς τοιαύτη δὲ κρατεῖ μέχρι νῦν ἡ λέξις ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ (πρβλ. Lange, Über Apperzeption, 1895, σελ. 84 καὶ ἄλλ.).

Ὁ Wundt διδάσκει ταὐτὰ περίπου πρὸς τὸν Λειβνίτιον, ὅτι ἡ συνείδησις ἑκάστου περιλαμβάνει πολλὰς παραστάσεις, ὧν αἱ μὲν εἶναι ἀσαφέστεραι μία δέ τις ἑκάστοτε σαφεστάτη. Καὶ τὸ σύνολον τῶν ἀσαφεστέρων παραστάσεων καλεῖ ὁ Wundt ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὰ κατὰ τὴν ὅρασιν συμβαίνοντα *ὀπτικὸν πεδίον* (Blickfeld) τῆς συνειδήσεως, τὴν δὲ μίαν τὴν διὰ τῆς προσοχῆς σαφεστάτην καθισταμένην λέγει *σημεῖον ὀπτικὸν* (Blickpunkt). Καὶ τὴν μὲν εἴσοδον παραστάσεώς τινος εἰς τὸ ὀπτικὸν πεδίον ὀνομάζει Perception, τὴν δὲ εἴσοδον εἰς τὸ ὀπτικὸν σημεῖον (τὸ σημεῖον τῆς ἐπιστάσεως) Apperception (Wundt, Grundriss d. Psychol.[7], 1905, σελ. 252 «Die Inhalte, denen die Aufmerksamkeit zugewandt ist, bezeichnen wir nach Analogie des äusseren optischen Blickpunktes als den Blickpunkt des Bewusstseins oder den inneren Blickpunkt, die Gesammtheit der in einem Momente vorhandenen Inhalte dagegen als

das Blickfeld des Bewusstseins oder das innere Blickfeld»). Συμφωνοῦσι δὲ ὁ Külpe, ὁ Meumann, ὁ James, ὁ Villa καὶ πλεῖστοι ἄλλοι.

Ἑλληνιστὶ δύναται, ὡς ἕκαστος νοεῖ ἐκ τῶν εἰρημένων, ἡ μὲν Perception νὰ ὀνομασθῇ *ἀντίληψις, κατάληψις* δὲ ἢ *κατανόησις* ἡ Apperception, δι' ἧς δηλοῦται ἡ μετὰ νοήσεως ἀντίληψις, ἡ μετ' ἐπιστάσεως, μετὰ προσοχῆς κατὰ Wundt μάλιστα τελεσιουργουμένη. Κατάληψιν ἐκάλουν, ὡς ὁ Γαληνὸς μαρτυρεῖ, οἱ δογματικοὶ τὴν ἀληθῆ καὶ βεβαίαν γνῶσιν (II, 219 «οὕτως αὐτοὶ καλοῦσι τὴν ἀληθῆ μὲν καὶ βεβαίαν γνῶσιν κατάληψιν, ἀκαταληψίαν δὲ τὸ ἐναντίον ταύτῃ»). Ὡσαύτως δὲ οἱ Στωικοί. Περὶ τοῦ Ζήνωνος λέγει ὁ Κικέρων τὰ ἑξῆς· Hoc quidem Zeno gestu conficiebat. Nam cum extensis digitis adversam manum ostenderat, visum, inquiebat, hujus modi est. Dein cum paulum digitos contraxerat, adsensus hujus modi. Tum cum plane compresserat pugnumque fecerat, comprensionem illam esse dicebat; qua ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, κατάληψιν imposuit» (Acad. II, 145). Καὶ ἄλλοι δὲ πολλοὶ οὕτως ἐποιοῦντο χρῆσιν τοῦ ὀνόματος καὶ παρ' ἡμῖν ἐπὶ τοιαύτης ἐννοίας ἡ λέξις *κατάληψις*, ὡς καὶ ἡ κατανόησις εἶναι γνωριμωτάτη. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐννοίας τῆς τοῦ Wundt ψυχολογίας κάλλιστα δυνάμεθα μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀποχρώσεως νὰ μεταχειριζώμεθα τὴν λέξιν. Καὶ τὸ appercipiert δὲ κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ λέγωμεν *καταληπτὸς* καὶ τὸ appercipiert werden *γίνεσθαι καταληπτὸν ἢ κατανοεῖσθαι* κττ.

Ὁ Γρατσιᾶτος νέαν λέξιν ἄνευ ἀνάγκης δημιουργήσας καλεῖ τὴν Apperception *συναντίληψιν*, (σελ. 24, 83, 194 καὶ ἀλλ.), ὁμιλεῖ δὲ καὶ περὶ *«συναντιληπτικῶν ἐντυπώσεων»* (σελ. 202) καὶ περὶ *«ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς συναντιλήψεως»* (σελ. 311). Καίτοι ἡ λέξις *συναντίληψις* (κατὰ τὸ συνείδησις, φαίνεται, καὶ τὰ ὅμοια δημιουργηθεῖσα) παρὰ μόνοις τοῖς μεταγενεστέροις τῶν παλαιῶν φερομένη περὶ τῆς βοηθείας λέγεται, ὡς καὶ τὸ ῥῆμα συναντιλαμβάνομαι, καὶ ἐν τῷ συνήθει λόγῳ δὲ ὅλως ἄγνωστος εἶναι. Προτιμοτέρα τῆς λέξεως *συναντίληψις* θὰ ἦτο ἡ *ἐπίγνωσις* ἢ ἡ *σύνεσις*, ἂν ἠθέλομεν νὰ μεταχειρισθῶμεν νέαν λέξιν.

Οὐχὶ δὲ ὀρθότερον εἶπον ἄλλοι *ἐπαντίληψιν* (Εὐγένιος Βούλγαρις, ἐν Λογικῇ, 1765, σελ. 149) καὶ *προσαντίληψιν* (Τζέτζης, ἐν Ἀνθρωπολ. ψυχολ. 1880, σελ. 92) καὶ *πρόσληψιν* καὶ *ἀφομοίωσιν* (Χ. Παπαδόπουλος ἐν μεταφρ. Γεν. Παιδαγ. καὶ Διδ. τοῦ Λίνδνερ, 1892, σελ. 47 καὶ Ζαγγογιάννης ἐν Παιδαγ. διδασκαλίᾳ, 1896, σελ. 66) τὴν καθ' Ἕρ-

βαρτον Apperception, ἥτις ὡσαύτως κατάληψις καὶ κατανόησις προσήκει νὰ ὀνομασθῇ.

3) Ἡ τοῦ Wundt ψυχολογία τὴν παλαιοτέραν τῶν ψυχικῶν φαινομένων διαίρεσιν παραιτουμένη διαστέλλει psychische Elemente καὶ psychische Gebilde. Καὶ psychische μὲν Elemente ὀνομάζει τὰ αἰσθήματα (Empfindungen) καὶ τὰ στοιχειώδη συναισθήματα (Gefühlselemente ἢ einfache Gefühle, ἅτινα κατ' αὐτὸν οὐδαμῶς καθ' αὑτὰ ὑπάρχοντα, δι' ἀφαιρέσεως δὲ καὶ ἀναλύσεως ἐκ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναισθημάτων προκύπτοντα παραπλήσια εἶναι πρὸς τὰ φυσικὰ ἄτομα ἢ τὰ σημεῖα τὰ μαθηματικά, psychische Gebilde δὲ τὰ ἐκ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων τῶν εἰρημένων ἐπιπλοκώτερα γεγονότα τοῦ ψυχικοῦ βίου, οἷαι αἱ παντοῖαι παραστάσεις (Vorstellungen) καὶ τὰ συναισθήματα (zusammengesetzte Gefühle) καὶ τὰ πάθη (Affekte) καὶ αἱ ὀρέξεις (Willensvorgänge)· πρβλ. Wundt, Grundz. d. physiol. Psychol.[6], 1, σελ. 339 κ. ἑξ.).

Ἑλληνιστὶ δυνάμεθα νὰ καλῶμεν τὰ πρῶτα τῶν εἰρημένων ψυχικῶν φαινομένων (psychische Elemente) *πρῶτα στοιχεῖα* ἢ *ἁπλᾶ* ἢ *στοιχειώδη* τοῦ ψυχικοῦ *βίου φαινόμενα* ἢ *γεγονότα*, τὰ δὲ ἄλλα (psychische Gebilde) *σύνθετα* ἢ *πολύπλοκα φαινόμενα* ἢ *γεγονότα τοῦ ψυχικοῦ βίου*.

Ὁ Γρατσιᾶτος τοῦ γράμματος μᾶλλον ἐχόμενος ἐξηλλήνισε τὰ psychische Gebilde *ψυχικοὺς σχηματισμοὺς* ἢ *ψυχικὰ πλάσματα* (σελ. 301). Ἀλλ' αἱ λέξεις αὗται δὲν δηλοῦσι κατ' ἀκρίβειαν τὰ πράγματα, ὡς ἕκαστος βλέπει.

4) Κυκλεῖται νῦν ἡ θεωρία ὅτι ἡ συνείδησις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν περιορίζεται εἰς τὰ πολυπλοκώτερα μέρη τοῦ κατὰ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὸν νωτιαῖον μυελὸν συστήματος, ἀλλὰ καὶ τὰ κατώτερα νευρικὰ κέντρα κέκτηνται ἰδίαν συνείδησιν ὑπείκουσαν εἰς τὸν ἐγκέφαλον ὡς ἀνώτατον ἡγεμόνα. (Lewes, Problems of life and mind, 3, The physical basis of mind καὶ Lange, Geschichte des Materialismus 2, 3, 2). Τὴν συνείδησιν ταύτην οἱ Γερμανοὶ καλοῦσιν Unterbewusstsein ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κυρίαν συνείδησιν, ἣν καλοῦσι καὶ Oberbewusstsein (πρβλ. Richard Semon, Die Mneme[2], 1908, σελ. 211 κ. ἑξ.)· ὁ δὲ Γρατσιᾶτος μεταφράζει *ὑποσυνείδησιν*. Ἀλλ' ὁ ὅρος

οὗτος ἐξ ἐπιθέτου ὑποσυνείδητος μᾶλλον προερχόμενος οὐχὶ δ' ἐκ ῥήματος ὑποσύνοιδα ὤφειλε νὰ ἐκφέρηται *ὑποσυνειδησία* (πρβλ. εὐσυνείδητος, εὐσυνειδησία, ἀσυνείδητος, ἀσυνειδησία). Ἀλλ' ἐνταῦθα περιφανῶς πρόκειται περὶ *ἀτελοῦς* τινος ἢ *ἥττονος συνειδήσεως* καὶ τοῦτον ἢ τοιοῦτόν τινα ὅρον ἔδει νὰ μεταχειρισθῇ ὁ Γρατσιᾶτος.

5) Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῆς τοῦ Villa ψυχολογίας ὁ Γρατσιᾶτος λέγει, ὅτι ἐκ τῶν εἰς ismus ὀνομάτων τῶν ὑπὸ ξένων ἐσχηματισμένων μόνον τὰ ὑλισμὸς καὶ πνευματισμὸς ἠναγκάσθη σαφηνείας ἕνεκα νὰ μεταχειρισθῇ καὶ εἴ τι ἄλλο ἤδη ὑπὸ τῆς χρήσεως καθιερωμένον ὑπάρχει, τὰ δὲ ἄλλα ἄλλως μεθηρμήνευσεν. Ἀλλ' ὁ Γρατσιᾶτος, παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν, καὶ *ὑλοζωισμὸς* καὶ *ἐμπειρισμὸς* καὶ *θετικισμὸς* ἔγραψε καὶ ἄλλα οὐχὶ ὀρθότερα ὀνόματα, ἅτινα καὶ ἄλλοι μέν τινες μετεχειρίσθησαν, ἀλλ' ἡ τύραννος χρῆσις, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται, οὐδαμῶς ἔχει ἐπιβάλει.

Τὸ φιλοσόφημα τὸ ὁρμώμενον ἀπὸ τῆς γνώμης, ὅτι οὐδὲν δύναται βεβαίως νὰ γνωσθῇ οἱ παλαιοὶ ἤδη ἐκάλεσαν *σκέψιν*, οἱ δὲ Γερμανοὶ συμφωνούντων καὶ τῶν ἄλλων ἀλλοδαπῶν ὀνομάζουσι νῦν Skepticismus καὶ Skepsis. Τῶν δὲ νῦν Ἑλλήνων πολλοὶ οὐδαμῶς τὰ τοιαῦτα ἀκριβοῦντες, ἀλλ' ἐκ ξένων μεταφράζοντες ἔπλασαν τοὺς ἀδοκιμωτάτους ὅρους *σκεπτικισμὸς* (Εὐγένιος Βούλγαρις, Βάμβας ἐν Στοιχ. φιλοσ., 1838, σελ. 4 καὶ ἄλλοι), *σκεπτισμὸς* (Καΐρης, Βραΐλας καὶ ἄλλοι), *σκεπτικιστής, σκεπτικιστικός, σκεπτιστικός*. Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος, ἐν ᾧ ὤφειλε τὰ ὀθνεῖα καὶ ἀνελλήνιστα ἀποβάλλων νὰ εἰσαγάγῃ τὰ ὀρθά, ἀκολουθήσας εἰς τοὺς πρότερον, εἶπε *σκεπτισμὸς* (σελ. 421), ὡς ἀπὸ ῥήματος σκεπτίζω. Ἂν οἱ ἀλλοδαποὶ εἶπον Skepticismus καὶ Agnosticismus καὶ Aristokratismus καὶ Demokratismus καὶ Hedonismus καὶ Eklektizismus καὶ Atheismus καὶ Akosmismus καὶ Pantheismus καὶ Panentheismus καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἡμεῖς ὀφείλομεν πᾶν ἀλλότριον τοῦ γνησίου Ἑλληνισμοῦ ὄνομα ἀπωθούμενοι νὰ δοκιμάζωμεν καὶ εἰσάγωμεν τὰ ὀρθά. *Σκέψιν* καὶ *ἐποχὴν* εἶπον τὴν αἵρεσιν ταύτην οἱ παλαιοί, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτῆς *σκεπτικοὺς* (πρβλ. Διογ. Λαέρτιον Θ 14 «διετέλουν δὲ οἱ *σκεπτικοί*, τὰ τῶν αἱρέσεων δόγματα πάντ' ἀνατρέποντες, αὐτοὶ δ' οὐδὲν ἀπεφαίνοντο δογματικῶς»). Καὶ *ἐφεκτικοὺς* καὶ *ἀπορητικοὺς* καὶ *ἀπὸ τῆς σκέψεως* (ὡς Σέξτος Ἐμπειρικὸς ἐν Πυρρ. ὑποτυπ. Α 229).

6) Τὴν τῶν πρώτων Ἰώνων φυσιολόγων θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ ὕλη ἀρχῆθεν φέρει ζωὴν ἐν ἑαυτῇ, τοῦ Θαλοῦ («ὃς τὸν λίθον ἔφη ψυχὴν ἔχειν ὅτι τὸν σίδηρον κινεῖ» Ἀριστ. περὶ ψυχῆς Α 2, 205 α 20· πρβλ. καὶ Διογ. Λαέρτιον Α 27 «(Θαλῆς) ὑπεστήσατο τὸν κόσμον ἔμψυχον»), τοῦ Ἀναξιμένους, Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου, τοῦ Ἡρακλείτου, πρὸς ἣν συμφέρονται οἱ Στωικοὶ καὶ πολλοὶ τῶν νεωτέρων (Βροῦνος, Γασσένδης, Σπινόζας, Haeckel, Le Dantec, οὗ πρβλ. Théorie nouvelle de la vie, 1896 καὶ le déterminisme biologique, 1897), καλοῦσιν οἱ ἀλλοδαποὶ Hylozoismus (πρῶτος τοῦ ὅρου εἰσηγητὴς ἐγένετο ὁ Cudworth, εἶτα δὲ μετεχειρίσθη αὐτὸν ὁ Κάντιος ἐν Kritik der Urteilskraft, 2, § 72 «Der Realismus der Zweckmässigkeit der Natur ist auch entweder physisch oder hyperphysisch. Der erste gründet die Zwecke in der Natur auf dem Analogon eines nach Absicht handelndes Vermögens, dem Leben der Materie (in ihr oder auch durch ein belebendes inneres Prinzip, eine Weltseele) und heisst der Hylozoismus»). Καὶ τὸν ὅρον δὲ τοῦτον τῶν παρ' ἡμῖν πολλοὶ μεταγράψαντες εἰς τὴν Ἑλληνικὴν εἶπον *ὑλοζωισμός*, ὡς ἀπὸ ῥήματος ὑλοζωίζω. Ὠνόμασαν δὲ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς θεωρίας ταύτης *ὑλοζωιστὰς* καὶ ἐπίθετον ἐσχημάτισαν *ὑλοζωιστικὸς* (Θερειανός, ἐν Διαγρ. Στωικῆς φιλ., 1, 1892, σελ. 81, Χρ. Ἀνδροῦτσος ἐν Δογματικῇ, 1907, σελ. 93).

Ἄλλοι ζητητικώτεροι εἶπον ὀρθότερον *ὑλοζωία* (Μαργ. Εὐαγγελίδης ἐν Συνόψει ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, 1, 1904, σελ. 58 «*ὑλοζωία τοῦ Ἡρακλείτου*») *ὑλοζωικὸς* (Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, 1881, σελ. 7 «*ὑλοζωικὴ φιλοσοφία*»), *ὑλοζωικὴ θεωρία*, *ὑλοζωικὴ περίοδος*.

Ὡς δὲ εἶπον οἱ παλαιοὶ *οἱ τὸ ὂν κινοῦντες* (πρβλ. Πλατ. Σοφιστ. 249 D «τῶν πανταχῇ τὸ ὂν κινούντων») καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὀνόματα ἐσχημάτισαν, δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ λέγωμεν καὶ *οἱ τὴν ὕλην ψυχοῦντες*, ἢ *ζωοῦντες, οἱ τὸ πᾶν ψυχοῦντες, ἡ τῆς ὕλης ψύχωσις, ἡ τοῦ παντὸς ψύχωσις* ἢ *ἡ τῆς ὕλης (τοῦ παντὸς) ἐμψυχία* ἢ *παμψυχία, τὸ δόγμα* ἢ *ἡ θεωρία τῆς τοῦ παντὸς ψυχῆς* ἢ *ψυχώσεως* ἢ *ἐμψυχίας*, ἢ *τῆς παμψυχίας, οἱ εἰσηγηταί, οἱ προστάται, οἱ θιασῶται καὶ ὀπαδοὶ τῆς ψυχώσεως τῆς ὕλης (τοῦ παντὸς)* ἢ *τῆς ἐμψυχίας* ἢ *τῆς παμψυχίας* κττ., οἷον *ἡ τοῦ παντὸς κατὰ Θαλῆν ψύχωσις* (ἢ *ζώωσις), ἡ καθ' Ἡράκλειτον ἐμψυχία* ἢ *παμψυχία*.

Ὡσαύτως δὲ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν οἱ τὸ *πᾶν θεοῦντες*, ἡ *τοῦ παντὸς θέωσις* (Pantheismus· τὸν ὅρον εἰσήγαγε πρῶτος ὁ Fay τῷ 1709 μετὰ τὸν Toland εἰπόντα πρῶτον Pantheist τῷ 1705), ἡ *πανθεΐα* (ὡς ἄλλοι τε καὶ ὁ Μαργ. Εὐαγγελίδης πολλαχοῦ εἶπε) τὸ *δόγμα* ἢ ἡ *θεωρία τῆς τοῦ παντὸς θεώσεως* ἢ *τῆς πανθεΐας*, οἷον *ἡ κατὰ Σπινόζαν τοῦ παντὸς θέωσις, ἡ τοῦ Σπινόζα πανθεΐα* κτλ.

Ἀλλ᾽ ὁ Γρατσιᾶτος οὐδὲν καὶ ἐνταῦθα ἐξετάσας τὸ μὲν Hylozoismus μετέγραψεν εἰς τὸ ἥκιστα ἑλληνίζον *ὑλοζωισμὸς* (σελ. 98 καὶ ἄλλ.), τὸ δὲ Hylozoisten εἰς τὸ *ὑλοζωισταὶ* (σελ. 351), τὸ δὲ hylozoistische Periode εἰς τὸ *περίοδος ὑλοζωιστικὴ* (σελ. 15).

7) Παρὰ τὸν ὅρον Hylozoismus ἐσχηματίσθη ἐν τοῖς νεωτάτοις χρόνοις ὁ Panpsychismus, δηλῶν ὡσαύτως ὅτι ἔμψυχον εἶναι τὸ πᾶν εἴτε δυνάμει εἴτε ἐνεργείᾳ (πρβλ. καὶ G. Villa, σελ. 354 τῆς μεταφράσεως, ἔνθα ὁ Panpsychismus τοῦ Haeckel καλεῖται νέα τοῦ Hylozoismus μορφή).

Ὁ Γρατσιᾶτος τὸν ὅρον τοῦτον μεταφράζει *παμψυχοκρατία* (σελ. 354). Ἀλλ᾽ ἡ λέξις αὕτη δηλοῦσα τοῦ παμψύχου ἢ τῶν παμψύχων τὸ κράτος ἥκιστα εὐαρμοστεῖ.

Ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, *ἡ τοῦ παντὸς ψύχωσις* ἢ *ἐμψυχία* ἢ *παμψυχία* δέον νὰ λέγωμεν ἡμεῖς, νὰ διαστέλλωμεν δὲ αὐτὴν τῆς παλαιοτέρας προστιθέντες τὸ νεωτέρα ἢ τὸ ὄνομα τοῦ εἰσηγητοῦ ἢ ὀπαδοῦ αὐτῆς, οἷον *ἡ τοῦ παντὸς κατὰ* Haeckel *ψύχωσις, ἡ κατὰ* Haeckel *παμψυχία*.

8) Τὸν ὅρον Mechanismus (mechanistische Weltanschauung) τὸν δηλοῦντα τὴν ὑπὸ τῶν ἀτομικῶν πρώτων εἰς τὴν φιλοσοφίαν εἰσαχθεῖσαν θεωρίαν, καθ᾽ ἣν πᾶν τὸ συμβαῖνον ἐν τῷ κόσμῳ οὐχὶ πρός τέλος τι γίνεται (τελολογία), ἀλλὰ κατὰ νόμους ἀναγκαίους καὶ φυσικοὺς (πρβλ. Ἀριστ. π. ζ. γεν. Ε 8, 789 β 2 «Δημόκριτος δὲ τὸ οὗ ἕνεκα ἀφεὶς λέγειν, πάντα ἀνάγει εἰς *ἀνάγκην* οἷς χρῆται ἡ φύσις»), ὁ Κοτζιᾶς καὶ ἄλλοι μετέφρασαν *μηχανισμὸς* ὁ δὲ Σκαλτσούνης *μηχανικότης*. Ἀλλ᾽ ὀρθότερον θὰ ἐλέγομεν *μηχανικὴ θεωρία, εἰσηγηταὶ τῆς μηχανικῆς θεωρίας, ὀπαδοὶ ἢ θιασῶται τῆς μηχανικῆς θεωρίας* κτλ. Οὕτω δυνάμεθα καὶ τὸν Dynamismus *δυναμικὴν θεωρίαν* νὰ εἴπωμεν καὶ τὸν Atomismus *θεωρίαν ἀτομικὴν* καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Καὶ ὁ Γρηγοριάδης εἶπεν· «*οἱ μηχανικοὶ καλούμενοι φιλόσοφοι*» (Οἱ

Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, 1881, σελ. 8), καὶ ὁ Μαργ. Εὐαγγελίδης μετεχειρίσθη τὸν ὅρον *θεωρία μηχανικὴ* (Ἱστορία τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, 1, 1885, σελ. 94 καὶ ἄλλ.) καὶ ὁ Ζῆκος Ρώσης (ἐν Δογμ, 1, 1903, σελ. 44).

Ὁ Γρατσιᾶτος ποιεῖται μὲν καὶ τοῦ ὀρθοτέρου τύπου χρῆσιν (σελ. 152, «*μηχανικὴ θεωρία τῆς ζωῆς*») λέγει ὅμως καὶ «*θεωρίαι μηχανιστικαὶ*» (σελ. 366, σημ. 2).

9) Καὶ τοὺς ὅρους *ἐμπειρισμὸς* (σελ. 374) καὶ *ἐμπειρισταὶ* (σελ. 304) οὐδεὶς ὑπάρχει ὅστις θὰ ἐγκρίνῃ. Λέγουσιν οἱ ἀλλοδαποὶ Empirismus τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχὴν καὶ Empiristen τοὺς τούτου ὀπαδούς, μετέγραψαν δὲ καὶ ἄλλοι τὸν ὅρον *ἐμπειρισμὸς* (Κ. Ἀσώπιος· πρβλ. καὶ Χρ. Ἀνδρούτσου, Πλάτ. θεωρία τῆς γνώσεως, 1902, σελ. 73) καὶ *ἐμπειριστὰς* τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ εἶπον. Ἀλλ᾽ ἡμεῖς εἰς τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης στοιχοῦντες ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ λέγωμεν *ἡ ἐμπειρία* (πρβλ. *ἡ σκέψις, ἡ ἐποχή*), *οἱ ἐμπειρικοὶ* (ὡς *οἱ σκεπτικοί, οἱ ἐφεκτικοί, οἱ δογματικοί, οἱ ἐκλεκτικοί, οἱ ἡδονικοί, οἱ κυνικοί, οἱ εὐδαιμονικοὶ* κτλ.) ἢ *οἱ ἀπὸ* (ἐκ) *τῆς ἐμπειρίας* (πρβλ. τὰ παρὰ Σέξτῳ Ἐμπειρικῷ *οἱ ἀπὸ τῆς σκέψεως, οἱ ἀπὸ τοῦ περιπάτου*), *οἱ ἀπὸ τοῦ Δημοκρίτου, οἱ ἀπὸ τοῦ Ἐπικούρου, οἱ ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου, οἱ ἀπὸ τοῦ Πύρρωνος, οἱ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς νέας Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς Κυρήνης, οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, οἱ ἀπὸ Θάλεω φυσικοί, οἱ ἀπὸ τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας, οἱ ἐκ τῆς νέας Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς Ἐπικούρου αἱρέσεως, οἱ ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας ἰατροί, οἱ ὀπαδοὶ ἢ θιασῶται τῆς ἐμπειρίας*.

Οὕτω δὲ ὀφείλομεν νὰ ἐκφέρωμεν καὶ *ἀγνωσία, ἀκοσμία* (τὸν Akosmismus, ὡς ὁ Ἕγελος ἐκάλεσε τὸ φιλοσοφικὸν τοῦ Σπινόζα σύστημα [Encykl. § 50], ἐπειδὴ κατ᾽ αὐτὸν ὁ θεὸς μόνος, τὸ ἄπειρον ἓν ὑπάρχει, τὰ δ᾽ ἐπὶ μέρους οὐδεμίαν ἔχουσιν ἰδίαν ὑπόστασιν), *ἀθεΐα, μονοθεΐα, τριθεΐα, πολυθεΐα* καὶ τὰ παραπλήσια.

10) Τὴν τοῦ Aug. Comte φιλοσοφίαν, ἥτις παραιτουμένη τὴν μεταφυσικὴν καὶ μόνην ἐγκρίνουσα τὴν ἐμπειρίαν πειρᾶται ἐκ τῶν δεδομένων τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν νὰ μορφώσῃ τινὰ περὶ κόσμου θεωρίαν, τὸν Positivismus δῆλον ὅτι, ἐκάλεσαν οἱ παρ᾽ ἡμῖν *θετικισμὸν* καὶ *θετικοφροσύνην*, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτοῦ *θετικιστὰς* καὶ *θετι-*

κολόγους καὶ *θετικόφρονας*· καὶ ἐπίθετον δ' ἐσχημάτισαν *θετικιστικός*.

'Αλλὰ πρῶτον δύναται νὰ ὀνομασθῇ θετικὴ ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία, ἥτις εἶναι μάλιστα ἀρνητική; 'Η τοῦ Κοντίου (Comte) *σχολὴ* ἢ *αἵρεσις*, *ἡ Κοντιακὴ φιλοσοφία* ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ λέγωμεν καὶ νὰ νοῶμεν τὸ ἰδιότυπον τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης δόγμα, τοὺς δὲ ἀκολουθοῦντας εἰς αὐτὸ νὰ ὀνομάζωμεν *τοὺς περὶ τὸν Κόντιον* ἢ *τοὺς Κοντιακούς*. 'Ορθῶς δὲ θὰ εἶχε καὶ τὸ *ἡ τοῦ Κοντίου ἐμπειρικὴ φιλοσοφία*.

Ἔπειτα τίς θὰ εὕρῃ ἀνεκτὰ τὰ *θετικίζω*, *θετικιστής*, *θετικιστικὸς* καὶ τἆλλα; Καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη ὅτι ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία δέον νὰ ὀνομάζηται *θετική*, ὡς παρὰ τῷ ἀρχηγῷ τῆς σχολῆς (philosophie positive, positivisme), ἀνάγκη νὰ λέγωμεν *θετικὴ φιλοσοφία*, *σχολή*, *αἵρεσις*, *οἱ θετικοὶ* (ὡς *οἱ σκεπτικοί*, *οἱ δογματικοὶ* κτλ., *ἡ θετικὴ θεωρία* κττ.

Θαυμαστὸν δὲ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος ἀκολουθήσας εἰς τοὺς ἄλλους καὶ *θετικισμὸς* (σελ. 21 καὶ ἀλλ.) εἶπε καὶ *θετικισταὶ* (σελ. 402, σημ. 2) καὶ *θετικιστικὴ διεύθυνσις* (σελ. 63) καὶ *θετικολογικὴ διεύθυνσις* (σελ. 335). 'Αλλὰ ποιεῖται ἀλλαχοῦ καὶ τῶν ὀρθοτέρων ὀνομάτων χρῆσιν λέγων *θετικὴ σχολὴ* (σελ. 82) καὶ *θετικὴ φιλοσοφία* (σελ. 353).

11) Τὸν φιλοσοφικὸν ὅρον Naturalismus κατὰ τὴν μεταφυσικὴν αὐτοῦ ἔννοιαν, καθ' ἣν δηλοῖ τὴν θεωρίαν τὴν ἀποδεχομένην ὡς ἀρχὴν παντὸς τοῦ ὑπάρχοντος καὶ συμβαίνοντος τὴν φύσιν, ἐξελληνίζει ὁ Γρατσιᾶτος *φυσικοκρατία* (σελ. 410)· λέγει δὲ καὶ *φυσικοκρατικὴ θεωρία* (σελ. 476) καὶ *φυσικοκρατικοὶ φιλόσοφοι* (σελ. 18) καὶ *φυσικοκρατικὰ συστήματα* (σελ. 410). 'Αλλ' ἑλληνιστὶ ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν *φυσιοκρατία* (ὡς φυσιολογία, φυσιογνωσία κττ.), *φυσιοκρατικὸς* κτλ. ('Ο Φίλιππος 'Ιωάννου εἶπε *φυσικότης*· ἐπίσης δὲ ὁ Ζῆκος Ρώσης ἐν Δογματικῇ, **1**, 1903, σελ. η).

12) Τὸ δόγμα τὸ δύο ἀποδεχόμενον ἀρχάς, οἷον πνεῦμα καὶ ὕλην, ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν καλεῖται Dualismus ('Ο Thomas Hyde τῷ 1700 μετεχειρίσθη τὸ πρῶτον τὸν ὅρον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θρησκείας τῶν Περσῶν, εἶτα δὲ ὁ Bayle καὶ ὁ Λειβνίτιος· ἐν ᾗ δὲ νῦν ἔχει ἐννοίᾳ ὁ Wolf ἐν Psychol. rational. § 39 «Dualistae sunt qui et substantiarum materialium et immaterialium existentiam

admittunt»). Τὸν δὲ ὅρον τοῦτον τῶν παρ' ἡμῖν λογίων ἄλλοι ἄλλως ἐξηλλήνισαν. Οἱ μὲν εἶπον *δυαδισμὸς* (Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, 1881, σελ. 7, Ν. Κοτζιᾶς, Α.Δ. Κυριακός, Ζῆκος Ρώσης καὶ ἄλλοι), *δυαδίζω*, *δυαδιστής*, *δυαδιστικός*, οἱ δὲ *δυασμὸς* (Μαργ. Εὐαγγελίδης ἐν 'Ιστορίᾳ τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, **1**, 1885, σελ. 126· πρβλ. καὶ Χρ. 'Ανδροῦτσον ἐν τῇ διατριβῇ, Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, **2**, 1897, σελ. 31), οἱ δὲ *δυαρχία* (Χρ. 'Ανδροῦτσος, Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, **1**, 1896 σελ. 20) καὶ *διαρχία* (Χρ. 'Ανδροῦτσος, Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, **2**, 1897, σελ. 57 καὶ Πλάτωνος θεωρία τῆς γνώσεως, 1902, σελ. 113 καὶ Ζῆκος Ρώσης ἐν Δογματικῇ, **1**, 1903, σελ. 18), οἱ δὲ *δυϊσμὸς* (Μαργ. Εὐαγγελίδης πολλαχοῦ καὶ ἄλλοι), *δυΐζω*, *δυϊστής*, *δυϊστικὸς* (κατὰ τὰ *ἑνισμός*, ἑνίζω κτλ.).

'Ο Γρατσιᾶτος ἠκολούθησεν εἰς τοὺς τὸν ὅρον *διαρχία* εἰσαγαγόντας (σελ. 17). 'Αλλ' ἐπειδὴ *διαρχία* ἐπεκράτησε νὰ λέγηται περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν, προτιμότερα θὰ ἦσαν τἆλλα ὀνόματα, μάλιστα δὲ τὰ *δυϊσμός*, *δυΐζουσα φιλοσοφία* ἢ *σχολὴ* ἢ *αἵρεσις*, *δυΐζον σύστημα* κττ.

Εἶπε δὲ ὁ Γρατσιᾶτος καὶ *διαρχικὴ διεύθυνσις* (σελ. 133) καὶ *διαρχικὴ ἐκδοχὴ* (σελ. 159).

13) Τὸ φιλοσόφημα τὸ μίαν ἀποδεχόμενον ἀρχήν, οἷα ὁ ὑλισμὸς καὶ ὁ πνευματισμὸς καὶ ἡ ταυτίζουσα φιλοσοφία, ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὠνομάσθη Monismus (πρῶτος ὁ Wolf μετεχειρίσθη τὸ ὄνομα, εἶτα δὲ οἱ περὶ τὸν Ἕγελον, νῦν δὲ μάλιστα οἱ περὶ τὸν Haeckel· πρβλ. Eucken, Geistige Strömungen der Gegenwart, 1909, σελ. 170 κ. ἑξ.). Παρ' ἡμῖν δὲ ὑπό τινων μὲν ἐξηλληνίσθη *μονισμὸς* ὅθεν καὶ *μονιστικὸς* (Σκαλτσούνης, Τζέτζης), ὑπ' ἄλλων δὲ ὀρθότερον *ἑνισμὸς* (Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, 1881, σελ. 8. Μαργ. Εὐαγγελίδης, Ζῆκος Ρώσης ἐν Δογματικῇ, **1**, 1903, σελ. 54).

'Ο Γρατσιᾶτος κατὰ τὸ διαρχία εἶπε καὶ *μοναρχία* καὶ *μοναρχικὴ διεύθυνσις* (σελ. 133) καὶ *μοναρχικὴ ἐκδοχὴ* (σελ. 159) καὶ *μοναρχικὸς παραλληλισμὸς* (σελ. 174). 'Αλλὰ καὶ ἡ λέξις μοναρχία κυριολογεῖται περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν· τούτου δ' ἕνεκα προτιμοτέρους καὶ ἡμεῖς νομίζομεν τοὺς ὅρους *ἑνισμός*, *ἑνίζουσα φιλοσοφία*, *σχολή*, *αἵρεσις*, *ἑνίζοντα φιλοσοφικὰ συστήματα*, *ἑνιστὴς* κτλ.

14) Καὶ ὁ ὅρος *ζωισμὸς* (σελ. 149), ὡς ἐξηλλήνισεν ὁ Γρατσιᾶτος

τὸν Vitalismus καὶ ὁ Σίμων Ἀποστολίδης καί τινες ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, δὲν εἶναι πάντῃ ἀνέγκλητος. Ὁ Vitalismus, ἡ θεωρία ἡ ἀποδεχομένη *ζωτικήν* τινα *δύναμιν* πρὸς ἑρμηνείαν τῶν ὀργανικῶν φαινομένων ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (πρβλ. καὶ L. Stein, Phil. Ström. d. Gegenwart, 1908, σελ. 159), ἀκριβέστερον δὲ διετυπώθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος ἰατροῦ Κλαυδίου Γαληνοῦ (πρβλ. Villa, Εἰσαγ. εἰς τὴν ψυχολ. σελ. 149 κατὰ τὴν μετάφρασιν καὶ Külpe Einleit. in die Philosophie 1907, σελ. 67), ὅστις ποιεῖται λόγον περὶ *ζωτικοῦ πνεύματος, συμφύτου πνεύματος, ψυχικοῦ πνεύματος*, (πρβλ. Siebeck, Gesch. der Psychologie, 1, 2, 1884, σελ. 145 κ.ἑξ.). Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ἀντὶ νὰ μεταγράψωμεν τὸ ζωισμὸς κατὰ τὸ Vitalismus, ὀφείλομεν πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τοὺς ὅρους συμφωνοῦντες τῶν παλαιῶν νὰ λέγωμεν *ἡ ζωτικὴ ἀρχή, τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς* ἢ *τοῦ ζωτικοῦ πνεύματος τὸ δόγμα* ἢ *ἡ ζωτικὴ θεωρία, οἱ εἰσηγηταὶ τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς* ἢ *θεωρίας, οἱ ὀπαδοὶ* ἢ *θιασῶται τῆς ζωτικῆς θεωρίας* κττ.

Ἀλλὰ πολλῷ ἀστοχώτερον μεθερμηνεύει ὁ Γρατσιᾶτος τὴν λέξιν neovitalismus, δηλοῦσαν τὴν σχολὴν τὴν ἀνανεώσασαν τὴν θεωρίαν τοῦ ζωτικοῦ πνεύματος ἢ τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς (Ludwig, Bunge, Driesch, Haacke καὶ ἄλλοι). *Νεοζωισμὸν* λέγει τὸ φιλοσόφημα τοῦτο ὁ Γρατσιᾶτος (σελ. 151), τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτοῦ *νεοζωιστὰς* (σελ. 152). Πολλῷ ἀνεκτότερον θὰ ἦτο τὸ *νέος ζωισμός*. Ὀρθότερον δὲ ὅμως δυνάμεθα, συνῳδὰ τοῖς πρόσθεν εἰρημένοις, νὰ λέγωμεν *ἡ νέα* (ἢ *νεωτέρα*) *περὶ ζωτικῆς ἀρχῆς* (ἢ *ζωτικοῦ πνεύματος*) *θεωρία, οἱ εἰσηγηταί, οἱ ὀπαδοὶ* ἢ *οἱ θιασῶται τῆς νέας ζωτικῆς ἀρχῆς* ἢ *θεωρίας* κττ.

15) Γνωστὴ εἶναι τῶν Spencer, Taine, Haeckel, Clifford καὶ ἄλλων ὁμοφρόνων ἡ θεωρία, καθ' ἣν πρὸς πᾶν ἄτομον τῆς ὕλης συνάπτεται καὶ ἄτομον ψυχικὸν (mind-stuff κατὰ James) ἐκ τῆς ἑνώσεως δὲ τῶν ψυχικῶν ἀτόμων προέκυψεν ἡ συνείδησις τῶν ζῴων καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἡ θεωρία αὕτη καλεῖται psychischer Atomismus, ὑπὸ δὲ τοῦ Γρατσιάτου ἐξελληνίζεται *ψυχικὸς ἀτομισμὸς* (σελ. 401). Ἀλλ' οἱ παλαιοὶ οὐδὲ περὶ τῆς τῶν ἀτομικῶν θεωρίας προκειμένου εἶπον *ἀτομισμός*. Ἔπειτα δηλοῖ ἀκριβῶς τὸ πρᾶγμα, ὅπερ ὀφείλει νὰ ἑρμηνεύσῃ ὁ ὅρος;

Ὀρθότερον θὰ ἐλέγομεν *ἡ τῶν ψυχικῶν ἀτόμων θεωρία*, ὡς *ἡ*

τῶν μονάδων θεωρία (τοῦ Λειβνιτίου) *τοῦ ὀρθοῦ λόγου τὸ δόγμα* ἢ *ἡ ἀρχὴ* (Rationalismus), *οἱ εἰσηγηταὶ τῆς τῶν ψυχικῶν ἀτόμων θεωρίας, οἱ ὀπαδοὶ τῆς τῶν ψυχικῶν ἀτόμων θεωρίας* κττ.

Εἶπε δὲ ὁ Γρατσιᾶτος καὶ *ἀτομιστικὴ ψυχολογία* (σελ. 36) καὶ *ἀτομιστικαὶ θεωρίαι* (σελ. 212) μεταφράζων τὰ Individualpsychologie καὶ individualistische Theorien ἢ τοὺς ἀντιστοίχους ἰταλικοὺς ὅρους.

16) Ἄψογος εἶναι ἡ λέξις δι' ἧς μετέφρασεν ὁ Γρατσιᾶτος τὸν Sensualismus, τὴν γνωσιολογικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν τὴν αἴσθησιν ἔχει πηγὴν πᾶσα ἡμετέρα γνῶσις. Πάντως τῶν *αἰσθητισμὸς* καὶ *αἰσθητίζουσα φιλοσοφία* (Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, 1881, σελ. 16, Βράϊλας ἐν Δοκιμίῳ, 1851, σελ. 1 καὶ ἄλλοθι· καὶ ἄλλοι), *αἰσθητισταί, αἰσθητιστικὴ φιλοσοφία, αἰσθητοφροσύνη, αἰσθητόφρονες* (Καΐρης), *αἰσθησιολογία, αἰσθησιολόγοι, αἰσθησιολογικοὶ* (Χαντζερῆς, Θερειανὸς) ὀρθότερον ἔχουσιν οἱ ὅροι *αἰσθησιολογία* (Μαργ. Εὐαγγελίδης· πρβλ. Κρίσιν φιλοσοφ. διαγωνίσματος, 1899, σελ. 27) καὶ *αἰσθησιαρχία* (οὗ ἐποιήσατο καὶ ὁ Χρ. Ἀνδροῦτσος χρῆσιν ἐν Πλάτ. θεωρία τῆς γνώσεως 1902, σελ. 8 καὶ 34, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαργ. Εὐαγγελίδου ἀποδοκιμασίαν τοῦ ὅρου αἰσθησικρατία, ὅστις φέρεται καὶ παρὰ Θερειανῷ).

Ὁ Γρατσιᾶτος εἶπεν *αἰσθησιαρχία* (σελ. 34, 44 καὶ ἀλλ.) καὶ *αἰσθησιαρχικοὶ* («οἱ Γάλλοι αἰσθησιαρχικοὶ» σελ. 235).

Ἀλλ' ἡμεῖς, ἐπειδὴ ἐν τοῖς ὀνόμασι τοῖς εἰς αρχία τὸ πρῶτον συνθετικὸν οὐσιαστικὸν ὂν εἶναι κατὰ κανόνα ἀντικείμενον, ὡς ἐν τοῖς *δημαρχία* (ἄρχειν τοῦ δήμου), *ἱππαρχία, τριηραρχία* καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς τοιούτοις, καὶ τὸ αἰσθησιαρχία δύναται νὰ νομισθῇ ὅτι δηλοῖ τὸ ἄρχειν τῆς αἰσθήσεως ἢ τῶν αἰσθήσεων, αἱρετώτερον θὰ ἐκρίνομεν τὸν ὅρον *αἰσθησιοκρατία* (*αἰσθησιοκρατικὸς*) ἐν ᾧ ὅρῳ παρεκδοχὴ οὐδεμία χωρεῖ (πρβλ. τὰ *θεοκρατία, δημοκρατία, ὀχλοκρατία, ἀριστοκρατία, γυναικοκρατία*, κττ.). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Γρατσιᾶτος ἐν τῇ μεταφράσει ταύτῃ *πνευματοκρατία, συναισθηματοκρατία, ὠφελιμοκρατία, αἰτιοκρατία* καὶ ἄλλα.

17) Κατὰ τὸ *αἰσθησιαρχία* εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος καὶ *νοησιαρχία* (σελ. 235 καὶ ἀλλ.) μεταφράζων τὸν ὅρον Intellectualismus (ὅστις τὸ πρῶτον παρὰ Schelling WW., 4, σελ. 309) τὸν δηλοῦντα τὴν θεω-

ρίαν, καθ' ἣν ἡ νόησις εἶναι ἡ πρώτη καὶ κρατίστη ἐκδήλωσις τῆς ψυχῆς (ὡς παρὰ Λειβνιτίῳ, Ἑγέλῳ, Ἑρβάρτῳ καὶ ἄλλοις) ὡσαύτως δὲ *νοησιαρχικὴ θεωρία* (σελ. 97), *νοησιαρχικοὶ* (σελ. 39), *νοησιαρχικὴ ἐκδοχὴ παραλληλισμοῦ* (σελ. 452), *νοησιαρχικώτεραι ἐκδοχαὶ* (σελ. 237) *νοησιαρχικὸς χαρακτὴρ τῆς Ἑρβαρτιανῆς ψυχολογίας* (σελ. 249).

Καὶ *βουλησιαρχία* δὲ εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος καὶ *βουλησιαρχικοὶ* καὶ *βουλησιαρχικὴ διεύθυνσις* (σελ. 282) μεθερμηνεύων τὸν Voluntarismus (ὁ ὅρος τὸ πρῶτον παρὰ Tönnies πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σπινόζα, εἶτα δὲ παρὰ Paulsen ἐν Einleitung in die Philosophie, 1892, σελ. 116 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ Eucken, Geistige Ström. d. Gegenwart, 1909, σελ. 37) τὸ δόγμα καθ' ὃ ἡ βούλησις εἶναι ἡ πρυτανεύουσα ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, ὡς διδάσκουσι μάλιστα ὁ Schopenhauer καὶ ὁ Wundt.

Καὶ ἡμεῖς ἐγκρίνομεν τοὺς ὅρους τούτους ὡς εὖ καὶ καλῶς ἔχοντας, θὰ προὐτιμῶμεν δὲ τοὺς ὅρους *νοησιοκρατία (νοησιοκρατικὸς)* καὶ *βουλησιοκρατία (βουλησιοκρατικὸς)* δι' οὓς ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν λόγους.

18) Τὸν Occasionalismus τὴν θεωρίαν δῆλα δὴ τοῦ Geulincx μάλιστα καὶ τοῦ Malebranche, καθ' ἣν τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ οὐχὶ ἀμέσως ἐπιδρῶσιν ἐπ' ἄλληλα, ἀλλὰ τῇ συνεργίᾳ τοῦ Θεοῦ παράγοντος τὰ αἰσθήματα ἐν τῇ ψυχῇ κατὰ τοὺς ἑκάστοτε ἐρεθισμοὺς καὶ προκαλοῦντος τὰς κινήσεις, ὁ Γρατσιᾶτος μεταφράζει *συμπτωσιαρχικὴ θεωρία* (σελ. 133).

Δὲν θεωροῦμεν τὸν ὅρον ἀπόβλητον, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι εἰσάγεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἄνευ ἀνάγκης. Ὡς εἶπον οἱ παλαιοὶ *ἡ σκέψις*, οὕτω δυνάμεθα νὰ λέγωμεν καὶ ἡμεῖς *ἡ συντυχία* (πρβλ. Στοβ. Ἐκλ. I, 900 «ἀπὸ τῶν ἀπείρων ἀτόμων κατὰ συντυχίαν συνερχομένων συνίστασθαι τὰς ψυχάς»), ἢ *ἡ σύμπτωσις* ἢ τῆς *συντυχίας* (τῆς συμπτώσεως) *τὸ δόγμα, ἡ θεωρία· συντυχικοὶ* δὲ ἢ *ὀπαδοὶ* καὶ *θιασῶται* τῆς *συντυχίας* ἢ τῆς *συμπτώσεως* κάλλιστα δύνανται νὰ ὀνομασθῶσιν οἱ τὸ δόγμα τοῦτο ἀσπαζόμενοι. Ὡσαύτως δὲ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν τὸν Fatalismus τὸ τῆς *εἱμαρμένης δόγμα* καὶ τοὺς Fatalisten *τῆς εἱμαρμένης ὀπαδοὺς* καὶ ὅσα τοιαῦτα.

19) Τὴν Associationstheorie μεθερμηνεύει ὁ Γρατσιᾶτος *θεωρία*

τοῦ συνειρμισμοῦ (σελ. 96), ἐχόμενος προφανῶς τοῦ Associationismus, ὡς λέγεται ἡ αὐτὴ θεωρία ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Apperceptionismus τὴν *καταληπτικὴν ψυχολογίαν* ἢ *θεωρίαν* τῶν περὶ τὸν Wundt.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι προκριτώτερον νὰ λέγωμεν *συνειρμός, συνειρμικός, συνειρμικὴ θεωρία, συνειρμικὴ ψυχολογία* ἢ *συνειρμολόγοι, συνειρμολογικὴ ψυχολογία* (ὡς εἶπεν ὁ Γρηγοριάδης καὶ αὐτὸς ὁ Γρατσιᾶτος ἀλλαχοῦ τοῦ βιβλίου) καὶ *συνειρμολογικὴ θεωρία* κττ.; Ὡς δὲ εἶπεν ὁ Πλάτων «τῶν πανταχῇ τὸ ὂν κινούντων» (Σοφιστ. 259 D) καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἐσχηματίσθησαν, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν παρετηρήσαμεν, κάλλιστα δυνάμεθα νὰ λέγωμεν καὶ *οἱ συνείροντες, ἡ θεωρία τῶν συνειρόντων, ἡ ψυχολογία τῶν συνειρόντων* ἢ *ἡ συνείρουσα ψυχολογία* καὶ τὰ τοιαῦτα.

20) Τὸν ὅρον Determinismus τὸν δηλοῦντα τὸ δόγμα, καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀνάγκην πράττει, τῆς βουλήσεως αὐτοῦ ὑπεικούσης εἰς ἔξωθεν ἐλατήρια καὶ δὴ τὸ ἰσχυρότατον αὐτῶν, ἄλλοι παρ' ἡμῖν ἄλλως εἶπον.

Ὁ Γρατσιᾶτος μεταφράζει *αἰτιοκρατία* ἢ *ὑπεξούσιον* (σελ. 448). *Αἰτιοκρατίαν* δὲ καλεῖ ὁ Γρατσιᾶτος καὶ τὸν βιολογικὸν Determinismus, τὴν δόξαν δῆλα δὴ καθ' ἣν οἱ ὀργανισμοὶ κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην ἀναπτύσσονται ὡς διδάσκουσιν ὁ Le Dantec (Le déterminisme biologique, 1896), ὁ Delage (La structure du protoplasma et les théories sur l'hérédité, 1895) καὶ ἄλλοι πολλοὶ (σελ. 166). Ἀλλ' ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ὁ νέος ὅρος *αἰτιοκρατία* πρῶτον μὲν πόρρωθεν δηλοῖ τὸ πρᾶγμα, ἔπειτα δὲ εἶναι περιττός. Κάλλιστα ὁ Determinismus κατὰ τὴν πρώτην σημασίαν δύναται νὰ ὀνομασθῇ *ἡ ἀνάγκη* («Δημόκριτος δὲ τὸ οὗ ἕνεκα ἀφεὶς λέγειν, πάντα ἀνάγει εἰς *ἀνάγκην* οἷς χρῆται ἡ φύσις» Ἀριστ. π. ζ. γεν. Ε 8. 789 β 2· πρβλ. καὶ Διογένην Λαέρτιον Θ 7, 45), ἢ τὸ *δόγμα τῆς ἀνάγκης, ὀπαδοὶ* δὲ καὶ *θιασῶται τῆς ἀνάγκης* οἱ ἀποδεχόμενοι αὐτήν. Ὁ δὲ Indeterminismus δύναται νὰ ἐξελληνισθῇ ἡ *ἐλευθερία* ἢ *τῆς ἐλευθερίας τὸ δόγμα*, οἱ δὲ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ ἐγκρίνοντες τὸ δόγμα τοῦτο *εἰσηγηταὶ τῆς ἐλευθερίας*, καὶ *θιασῶται* καὶ *ὀπαδοί. Βιολογικὴν δὲ ἀνάγκην* προτιμότερον εἶναι νὰ καλέσωμεν τὴν θεωρίαν ταύτην κατὰ τὴν δευτέραν ἔννοιαν αὐτῆς.

Προκρίνομεν δὲ ἡμεῖς τοὺς ὅρους *ἐλευθερία* καὶ *ἀνάγκη* καὶ τῶν

ὅρων *αὐταρχία* (Χρ. Ἀνδρούτσου, Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, 1, 1896, σελ. 20 καὶ 43, 2, 1897, σελ. 53 ὑπερβατικὴ αὐταρχία) καὶ *ἑτεραρχία* (ἐν τῇ αὐτῇ διατριβῇ, 1, σελ. 20 καὶ 44), ἐπειδὴ οὐδὲ ταῦτα δηλοῦσι τὰ πράγματα ἀκριβῶς.

21) Τὴν ὑπὸ τῶν Ἄγγλων Bentham καὶ J. St. Mill μάλιστα μορφωθεῖσαν θεωρίαν, καθ' ἣν τὸ ὠφέλιμον συμπίπτει πρὸς τὸ ἀγαθόν, σκοπὸς δὲ τῆς πολιτείας εἶναι τοῦ χρησίμου ἡ δίωξις («the greatest happiness of the greatest number»—«the greatest possible quantity of happiness» Bentham, Princ., 2, κεφ. 17 σελ. 234), τὸν Utilitarismus δῆλα δή, ἐξελληνίζων ὁ Γρατσιᾶτος ἀποφεύγων οὓς οἱ Ἕλληνες μέχρι τοῦδε μετεχειρίσθησαν ὅρους (*ὠφελιμοδοξία, συμφεροντολογία, χρησιμοθηρία* [Χ. Παπαδοπούλου, Φιλοσοφ. ἠθική, 1901, σελ. 186], ἡ πρὸς τὸ *ὠφέλιμον τάσις* [Ζαγγογιάννη, Παιδ. διδασκαλία, 1896, σελ. 41], *ὠφελιμόδοξοι, ὠφελειόδοξοι, χρησιμόφιλοι, χρησιμοθῆραι*) λέγει *ὠφελιμοκρατία* (σελ. 470). Ὁ ὅρος *ὠφελιμοκρατία*, ἀνθ' οὗ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν καὶ *χρησιμοκρατία* (χρησιμοκρατικός), ἐγκρίνεται καὶ ὑφ' ἡμῶν. Ἀλλ' ἄψογα πάντως εἶναι καὶ τὰ *χρησιμοθηρία* καὶ *χρησιμοθηρικός*, ὡς δυνάμεθα νὰ λέγωμεν. Κάλλιστα δὲ θὰ εἶχον καὶ τὰ *ἡ τοῦ ὠφελίμου ἀρχή, οἱ εἰσηγηταί, προστάται, θιασῶται, ὀπαδοὶ τῆς τοῦ ὠφελίμου ἀρχῆς*.

22) Τὴν ἀπὸ τοῦ 1879, ὅτε ἡ φιλοσοφία Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτου τῇ εἰσηγήσει τοῦ Πάππα Λέοντος ΙΓ, ἀνενεώθη, συστᾶσαν σχολὴν ὁ Γρατσιᾶτος ὀνομάζει *νεοθωμιστικὴν* (σελ. 174) μεταφράζων δῆλον ὅτι τὸ neotomistica ἢ neothomistisch. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις *Θωμισταὶ* (Στοιχεῖα Μεταφυσ., 2, 1805, σελ. 70 καὶ ἄλλ.) καὶ ἄλλοι. Εἶναι δὲ ὅμως συμφανὲς ὅτι οὐχὶ *θωμιστικὴ* ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀναλογίαν στοιχοῦντες (Ἰούδας, ἰουδαϊκός, ἰουδαΐζω, Ἑρμῆς, Ἑρμᾶς, ἑρμαϊκός, ἑρμαΐζω· πρβλ. Pape-Benseler Wörterb. d. gr. Eigennamen[3], 1884, 1, σελ. 380, Θωμᾶς-θωμαϊκὸς-θωμαΐζω) *θωμαϊστική*, μᾶλλον δὲ *θωμαϊκὴ* καὶ δὴ καὶ *νέα* ἢ *νεωτέρα θωμαϊκή*, ὡς λέγομεν, *νέοι* ἢ *νεώτεροι σκεπτικοὶ* (πρβλ. Σέξτου Ἐμπειρ. Πυρρ. ὑποτυπ. Α 164 «*οἵ τε νεώτεροι σκεπτικοὶ* παραδιδόασι τρόπους τῆς ἐποχῆς πέντε», *Νέοι πυθαγόρειοι, Νέοι πλατωνικοί, Νέοι ἀριστοτελικοί, νέοι σχολαστικοί, νέοι φρενολόγοι* (ὡς καὶ ὁ Γρατσιᾶτος,

εἶπεν, ἐν σελ. 139), οὐχὶ δὲ *νεοπλατωνιστικοὶ* ἢ *νεοπλατωνικοὶ* (ὡς ὁ Γρατσιᾶτος ἐν σελ. 18), οὔτε *νεοπυθαγοριστικοὶ* ἢ *νεοπυθαγορικοὶ* (ὡς ὁ Γρατσιᾶτος ἐν σελ. 18) οὔτε *νεοσχολαστικοὶ* (ὡς ὁ Γρατσιᾶτος ἐν σελ. 170 καὶ 398 σημ. 1), οὔτε *νεοϋλιστικὴ* (ὡς ὁ Γρατσιᾶτος ἐν σελ. 247, σημ. 1) ἀλλὰ *νέα ὑλίζουσα θεωρία*.

23) Καὶ τὴν λέξιν *διεύθυνσις*, ἣν μεταχειρίζεται ὁ Γρατσιᾶτος πρὸς δήλωσιν τῶν διαφόρων φιλοσοφημάτων (*ἐξελικτικὴ διεύθυνσις* σελ. 64· *μοναρχικὴ* καὶ *διαρχικὴ διεύθυνσις* σελ. 133 καὶ ἄλλ.) δὲν ἐπαινοῦμεν. Ὅ,τι λέγουσιν οἱ Γερμανοὶ Richtung ἐπὶ φιλοσοφικῆς ἐννοίας, λέγομεν οἱ Ἕλληνες *φιλοσόφημα, φιλοσοφικὴ σχολή, φιλοσοφικὴ αἵρεσις* (ἣν λέξιν μεταχειρίζεται ἐνιαχοῦ ὁ Γρατσιᾶτος), *φιλοσοφικὴ θεωρία, ἀγωγὴ* (πρβλ. παρὰ Σέξτῳ Ἐμπειρικῷ *αἱ δογματικαὶ ἀγωγαί, ἡ σκεπτικὴ ἀγωγή, ἡ κατ' Ἐπίκουρον ἀγωγὴ* καὶ τἆλλα) κττ.

24) Τὴν Illusion, δηλοῦσαν εἰκόνα κατ' αἴσθησιν μὲν ἐγγιγνομένην ἀλλ' ἀλλοιουμένην ὑπὸ φαντασίας νοσηρᾶς, μεταφράζει ὁ Γρατσιᾶτος *πλάνην* (σελ. 319), τὴν δὲ Hallucination, σημαίνουσαν εἰκόνα ἐξ ἀναμνήσεως ὑπὸ ἀνωμάλου φαντασίας ἀνακαλουμένην ἄνευ θύραθεν ἐρεθισμάτων, λέγει (αὐτόθι) *ψευδαίσθησιν*. Ἀλλ' ἡ λέξις πλάνη δὲν δηλοῖ κατ' ἀκρίβειαν τὸ πρᾶγμα. Ἡμεῖς πρὸς διατύπωσιν μὲν τῆς Illusion θὰ προυτιμῶμεν τὴν λέξιν *παραίσθησις*, δι' ἧς δηλοῦται ἅμα ὅτι ἡ εἰκὼν δι' ἔξωθεν παράγεται ἐρεθίσματος, τὴν λέξιν δὲ *ψευδαισθησία* πρὸς παράστασιν τῆς Hallucination, ἥτις οὐδεμίαν ὑπεγείρει ὑπόνοιαν περὶ ὑπάρξεως ἔξωθεν ἐρεθισμάτων.

25) Τὸν ὅρον Versuchsperson, δι' οὗ οἱ Γερμανοὶ δηλοῦσι τὸν δοκιμαζόμενον κατὰ τὰ ψυχολογικὰ πειράματα, ὁ Γρατσιᾶτος ἐξελληνίζει «*τὸ εἰς πειραματισμὸν ὑποβαλλόμενον πρόσωπον*» (σελ. 196 καὶ ἄλλ.). Ἀλλ' ὀρθότερον ἔχει νὰ λέγωμεν τὸ *ὑποκείμενον τοῦ πειράματος*, ὃ ὑπόκειται δῆλα δὴ εἰς ἐξέτασιν ἐν τῷ πειράματι, ὡς λέγουσι καὶ οἱ Γάλλοι sujet.

26) Τὴν διὰ τοῦ ἑτέρου τῶν ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν ὅρασιν σχηματιζομένην εἰκόνα (γερμ. monocular) μεταφράζει ὁ Γρατσιᾶτος *ἑτεροφθαλμικὴν* (σελ. 305), τὴν δὲ δι' ἀμφοτέρων τῶν ὀφθαλμῶν ὅρασιν

(binocular) *διοφθαλμικὴν* (αὐτόθι). Ἀλλὰ τὴν μὲν πρώτην ὀρθότερον ἔχει νὰ λέγωμεν *ἑτερόφθαλμον* ἢ μᾶλλον *ἑτερωπικήν*, *ἀμφοτερόφθαλμον* δὲ ἢ μᾶλλον *ἀμφωπικὴν* τὴν ἄλλην.

27) Ὅ,τι οἱ Γερμανοὶ λέγουσι ψυχικὰς Präformationen ὁ Γρατσιᾶτος ὀνομάζει *φυσιολογικοὺς προσχηματισμοὺς* (σελ. 305). Ἀλλὰ Präformationen εἶναι ὅ,τι τὸ ἄτομον ἐκ γενετῆς ἔχει εἴτε κατὰ τὴν θεωρίαν ἐκείνων, οἵτινες ἐκλήθησαν Ovulistae καὶ Animalculistae, εἴτε κατὰ τὴν γνώμην τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐπιγενέσεως (Prädelineation ἢ Prädetermination), αἱ *φυσιολογικαὶ* καὶ *ψυχικαὶ διαθέσεις* καὶ *ἕξεις*. Τοῦτον δὲ τὸν ὅρον, νομίζομεν, ἢ τοιοῦτόν τινα ὤφειλε νὰ μεταχειρισθῇ ὁ Γρατσιᾶτος.

28) Τὴν λέξιν Orientierung, ἥτις ὁτὲ μὲν δηλοῖ τὴν *κατεύθυνσιν* ἄλλοτε δὲ τὴν *εἰσαγωγὴν* εἴς τι ἢ τὸν *καθορισμὸν* καὶ τὰ τούτοις ἀδελφά, μεθερμηνεύει ὁ Γρατσιᾶτος *προσανατολισμὸν* (σελ. 304). Ἐποιήσαντο καὶ ἄλλοι τοῦ ὅρου *προσανατολισμὸς* (προσανατολίζω, προσανατολίζομαι) χρῆσιν, ἐν οἷς καὶ ὁ Κ. Ἀσώπιος καὶ ὁ Χαντζερῆς, ἀλλ' εἶναι ἥκιστα κατάλληλος ἐν ᾗ μάλιστα ἐννοίᾳ μεταχειρίζεται αὐτὸν ὁ Γρατσιᾶτος. «Περιπλοκώτεραι εἶναι, λέγεται ἐν τῇ μεταφράσει ταύτῃ, αἱ ὀπτικαὶ παραστάσεις τοῦ χώρου. Διττῶς αὗται ὀφείλουσι νὰ ἐξετάζωνται, *ἐν τῷ ἀμοιβαίῳ προσανατολισμῷ τῶν στοιχείων παραστάσεώς τινος* καὶ *ἐν τῷ προσανατολισμῷ αὐτῶν ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενον*». Ἀλλ' εἶναι ταῦτα ὅλως καταληπτά;

29) Πλημμελὴς περιφανῶς εἶναι ἡ μετάφρασις τοῦ γερμανικοῦ ὅρου Erlebnisse ἐν σελ. 461. Λέγει δῆλον ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος ἐνταῦθα· «ἐπειδὴ προσέτι πᾶν ἄτομον ἔχει τὸ ἴδιον ψυχικὸν περιεχόμενον, ὅπερ συνιστῶσιν ἡ συνειλεγμένη ἐμπειρία, *τὰ ζήσαντα γεγονότα*, ὡς λέγουσιν οἱ Γερμανοὶ (Erlebnisse) κτλ.». Ἀλλ' Erlebnisse εἶναι «die zeitlich verlaufenden, rastlos wechselnden Erscheinungen unseres psychischen Lebens» (Cornelius, Einleit. in die Philosophie, 1903, σελ. 324), *ὅσα τις ἔγνω ἢ ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ*.

30) Ὅ,τι ὁ Pflaum ἐν τῇ γερμανικῇ τῆς ψυχολογίας τοῦ Villa μεταφράσει ἑρμηνεύει «alle Inhalte unseres Denkens» ὁ Γρατσιᾶτος ἐξελληνίζει «πάντα τὰ *ὑλικὰ τῆς ἡμετέρας νοήσεως*». Ἀλλ' *ὑλικὰ τῆς νοήσεως*! Ὀρθότερον θὰ εἶχεν, ἂν ἔλεγε *τῆς νοήσεως ἡ ὕλη*.

31) Τὴν συσκευήν, ἧς ποιούμεθα χρῆσιν εἰς προσδιορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συγχρόνως καταληπτῶν ἐντυπώσεων, εἰς τοὺς Γερμανοὺς ἀκολουθήσας, οἵτινες ἐκάλεσαν αὐτὴν Tachistoscop (πρβλ. Volkmann ἐν Sitzungsberichte der sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1859, σελ. 90 καὶ G. M. Cattell ἐν Philos. Studien[3], 1886, σελ. 307 καὶ Wundt, Grundz. der physiol. Psychol.[5], 3, σελ. 333 κ. ἑξ. καὶ ἄλλοθι), ὀνομάζει καὶ ὁ Γρατσιᾶτος *ταχιστοσκόπιον* (σελ. 202). Ἀλλ' ὡς λέγεται Ἑλληνιστὶ *ὠκυσκόπος Ἀπόλλων* (Ὁμ. ὕμν. 9, 525), *ὠκυβόλα τόξα* (Σοφ. Φιλοκτ. 702), *ὠκυβόλος ἀετὸς* (Ἀριστ. π. τ. ζ. ἱστορ. Θ 32,2), *ὠκύπτερος ἴρηξ* (Ἰλιάδ. Ν, 62), *ταχυπέτης ἴρηξ* (Ἡσιόδ. ἔργ. καὶ ἡμ. 214), *ταχύπτεροι πνοαὶ* (Αἰσχ. Προμ. 88) καὶ ἄλλα τοιαῦτα, καὶ *ταχυσκόπιον* ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ λέγωμεν. Ὅτι δ' ἐνταῦθα, τάχισται ἐνέργειαι καὶ κινήσεις ἐξετάζονται, οὐδὲν σημαίνει. *Μικροσκόπιον* λέγομεν τὸ ὄργανον δι' οὗ καὶ τὰ ἐλάχιστα σκοπούμεθα, *τηλεσκόπιον* δὲ δι' οὗ καὶ τὰ κείμενα ὅ,τι πορρωτάτω.

Τῶν ἄλλων τοῦ βιβλίου πλημμελημάτων μνημονεύομεν τὰ ἑξῆς.

1) Ἐν σελ. 251 λέγεται «*τελεολογικὴ ἑρμηνεία*», ὡς ὁ Κούμας εἶπε (Σύντ. Φιλοσ., 3, 1819, σελ. 109 κ. ἑξ. *τελεολογία, τελεολογικὸς*) καὶ ὁ Γρηγοριάδης (Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ 1881, σελ. 8 *τελεολογία* καὶ *τελεολογικὴ ἑρμηνεία τοῦ κόσμου*) καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ τὰ Teleologie, teleologisch, téléologique κτλ. εἶναι τῶν ἀλλοδαπῶν πλάσματα, ἡ δὲ ἀναλογία διδάσκει ὅτι *τελολογία* καὶ *τελολογικὸς* ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν ἡμεῖς.

2) Παρὰ προσδοκίαν βλέπομεν καὶ παρὰ τῷ Γρατσιάτῳ τοὺς ὅρους *αὐτοπαρατήρησις* (σελ. 207, 221 καὶ ἀλλ.), *αὐτοδιατήρησις* (σελ. 56, 89, 261 καὶ ἀλλ.), *αὐτοσυνείδησις* (σελ. 346, 347 καὶ ἀλλ. πρβλ. καὶ τὰ *αὐτοσυνείδησις* καὶ *αὐτοπαρατήρησις* ἐν Ζαγγογιάννη, Παιδαγ. διδασκαλίᾳ, 1896, σελ. 67 καὶ *αὐτοκατάκρισις* ἐν Χ. Παπαδοπούλου, Φιλοσοφ. ἠθικῇ, 1901, σελ. 56 καὶ *αὐτοτιμώρησις* αὐτόθι σελ. 84) παρὰ τὸ ὀρθὸν *αὐθορμησία* (σελ. 22, 43, 72 καὶ ἀλλαχοῦ). *Αὐτοπαρατήρησις* καὶ *αὐτοδιατήρησις* καὶ *αὐτοσυνείδησις* καὶ τὰ τοιαῦτα

ἐσχηματισμένα κατὰ τὰ *αὐτοβούλησις, αὐτοαγαθόν, αὐτοάνθρωπος, αὐτογραμμή, αὐτοεπιστήμη, αὐτόϊππος* τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὰ τοιαῦτα οὐδὲν ἄλλο δύνανται νὰ δηλῶσιν ἢ *αὐτὴ ἡ παρατήρησις, αὐτὴ ἡ διατήρησις, αὐτὴ ἡ συνείδησις* κττ., ἄλλο δὲ λέγει ὁ συγγραφεύς, *τὴν παρατήρησιν ἑαυτοῦ, τὴν συνείδησιν ἑαυτοῦ* κτλ. Ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα ὀνόματα ἐξ ἐπιθέτων *αὐτοπαρατήρητος* καὶ *αὐτοσυνείδητος* κττ. γινόμενα ἀνάγκη νὰ λεχθῶσιν *αὐτοπαρατηρησία* καὶ *αὐτοσυνειδησία* κτλ. Κάλλιστα εἶπεν ὁ Κούμας ἤδη *αὐτοσυντηρησία*, εἶτα δὲ καὶ ὁ Χ. Παπαδόπουλος (Φιλοσοφ. ἠθική, 1901, σελ. 192) καὶ ὁ Μαργ. Εὐαγγελίδης καὶ ἄλλοι. Ὡσαύτως λέγομεν *αὐθαιρεσία, αὐθορμησία* (ὡς ὀρθῶς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος), *αὐτοκινησία* καὶ ἄλλα. (πρβλ. Κόντου Γλωσσ. Παρατ., 1882, σελ. 501 κ. ἑξ.).

Καὶ *ἡμιεγρήγορσις* δὲ εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος (σελ. 219).

3) Ἄτοπα εἶναι καὶ τὸ *κινησιαισθητικὰ αἰσθήματα* (σελ. 247) ἀντὶ τοῦ *κινητικὰ αἰσθήματα* καὶ τὸ *πνευματοσωματικὸν* (σελ. 33) καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα ὀνόματα εἰς τῶν ἀλλοδαπῶν τὴν συνήθειαν ἀκολουθῶν εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

4) Πολλαχοῦ τοῦ βιβλίου γίνεται τοῦ ἀορίστου *ἐμνήσθην* χρῆσις ἐπὶ παθητικῆς ἐννοίας. Οὕτως ἐν σελ. 239 «*οἱ μνησθέντες φιλόσοφοι*», ἐν σελ. 250 «*ἡ προμνησθεῖσα θεωρία*», ἐν σελ. 263 «*τοῦ προμνησθέντος βιβλίου*», κακῶς.

5) Ἐν σελ. 276 πλημμελῶς μεταχειρίζεται τὴν ἀντωνυμίαν *ἡμέτερος* ὁ Γρατσιᾶτος λέγων «ἐν τῇ *ἡμετέρᾳ περιπτώσει*» κατὰ ξενισμὸν (ὁ Pflaum «in unserem Falle») ἀντὶ ἐν τῇ *προκειμένῃ* ἢ τῇ *παρούσῃ* ἢ *τῇδε τῇ περιπτώσει*.

6) Τῶν «*ἐξάγει* δὲ *τὴν ἑαυτοῦ γνώμην* ἐκ γενικῶν φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων» (σελ. 268) καὶ «*νὰ ἐξάγωνται συμπεράσματα*» (σελ. 505) ὀρθότερον εἶναι τὰ *συνάγει* καὶ *συνάγωνται*.

7) Ἀπροσδιόνυσα εἶναι τὰ «*ὡραῖον πόρισμα*» (σελ. 262) καὶ «*ὡραῖον ἐξαγόμενον πρὸς θετικὸν φιλόσοφον*» (σελ. 364).

8) Ὁμαλώτερον θὰ εἶχεν ὁ λόγος, ἂν μὴ ἐφέροντο ἐν τῷ βιβλίῳ τὰ *ἀπεχθαίρω* (σελ. 26) ἀντὶ τοῦ *μισῶ* καὶ «ἡ ὑψίστη βαθμίς, *ἣν ἀνέβη* ὁ ἰδανισμός» (σελ. 37) καὶ «*ἣν* πειρῶνται *νὰ ἀναβῶσι*» (σελ. 113)· πρὸς δὲ τούτοις τὰ «*ἐὰν* δ᾽ ὅμως ἡ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ προσγενομένη βλάβη δὲν εἶναι μεγάλη τις» (σελ. 139) καὶ «*εἰ καὶ οὐχὶ* τελείαν» (σελ. 304) καὶ ἄλλα ὅμοια παρὰ τὰ ὀρθὰ «*ἐὰν μὴ* θέλωμεν νὰ ἐπαρκώμεθα κτλ.» (σελ. 165).

9) Πλημμελὴς δὲ εἶναι ἡ σύνταξις τοῦ λόγου καὶ ἐν τοῖς «ἄλλως δ᾽ ὀρθῶς παρετηρήθη ὅτι ἡ μὲν πρώτη καὶ παλαιοτάτη ἐκδοχὴ τῶν παθῶν ἀνῆγε ταῦτα εἰς μόνα τὰ ἐν οἷς ἀποκαλύπτονται ἐξωτερικὰ φαινόμενα, σήμερον δὲ *προσεποίησαν* τῇ ἐκδοχῇ ταύτῃ δοκοῦσάν τινα ἐπιστημονικὴν μορφὴν *θαυμασθέντες* ἐπὶ τούτῳ σφόδρα» (σελ. 255). Πρῶτον ἐθαυμάσθησαν, εἶτα δὲ προσεποίησαν· Ὅμοια εἶναι καὶ τὰ ἐν σελ. 30 «ἡ ψυχολογικὴ λοιπὸν διδασκαλία τοῦ συνειρμοῦ *προῆλθεν* ἀπὸ τῆς καθαρᾶς ψυχολογίας *ἐπεκταθεῖσα* καὶ ἐπὶ τὴν βιολογίαν» καὶ ἄλλα τινά.

10) Ὡσαύτως δ᾽ ἐν τοῖς «συνεργάτης *τοῦ* Zeitschrift (σελ. 67), «ἄρχεται τῆς ἐκδόσεως *τοῦ* Revue philosophique» (σελ. 95) «διὰ *τοῦ* theory of vision» (σελ. 28), «ἐν *ταῖς* principles» (αὐτόθι), «*ἡ* principle of connection» (σελ. 29), «*τὰ* Gemeinempfindungen» (σελ. 296) καὶ ἄλλοις παραπλησίοις.

11) Ἐπειδὴ δὲ τὸ βιβλίον προώρισται μάλιστα χάριν ἐκείνων ὅσοι τὰς ξένας γλώσσας ἀγνοοῦσιν, ἁμάρτημα δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐν αὐτῷ πλεῖστοι ἀνερμήνευτοι καταλείπονται ὅροι. Μνημονεύομεν ὀλίγους ἐκ πολλῶν «idealistisch gewendeter Spinozismus» (σελ. 169 σημ. 1), «ἱδρυτὴς τοῦ καλουμένου Empiriokriticismus» (σελ. 492) «τοῦ συστήματος τοῦ Pluralismus» (σελ. 497), «ἐν τῇ glandula pinealis» (σελ. 19), «καλουμένων esprits des animaux» (σελ. 20), «τὸ ἔργον αὐτοῦ essay concerning human understanding» (αὐτόθι), «ἐν τῷ ἔργῳ Inquiry into the human mind» (σελ. 31), «ὧν ἄριστον εἶναι τὸ essai analytique sur les facultés de l'âme» (σελ. 33), «ἔργου τοῦ συγγραφέως ἐπιγραφομένου Outlines of psychology» (σελ. 70), «ἐργασία τοῦ Sully, Studies of Childhood» (αὐτόθι), «μετὰ δύο ἔτη ἐξέδωκε δεύτερον τόμον. Social and ethical interpretations in mental development (σελ. 74), «la legge del tempo nei fenomeni del pensiero» (σελ. 82).

12) Ἐν σελ. 148 τῆς μεταφράσεως ταύτης λέγεται ὅτι τοῦ La Mettrie τὸ σύγγραμμα «l'homme machine» ἐξεδόθη τῷ 1849 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 1748. Προῆλθε, φαίνεται, τὸ σφάλμα ἐξ ἀβλεψίας τυπογραφικῆς, ἀλλ' ἔδει ἐν τοῖς παροράμασι νὰ γίνῃ περὶ αὐτοῦ λόγος.

13) Ἐν σελ. 54 γράφει ὁ Γρατσιᾶτος ὅτι νῦν τὸ «Διάγραμμα ψυχολογίας» (Grundriss der Psychologie) τοῦ Wundt εἶναι τὸ πέμπτον ἐκδεδομένον (ὁ Pflaum τῷ 1902 μεταφράσας ἐμνημόνευσεν ὀρθῶς τὴν τρίτην ἔκδοσιν αὐτοῦ). Ἀλλὰ νῦν τὸ Διάγραμμα εἶναι τὸ ὄγδοον ἐκδεδομένον (1907).

14) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι διδάσκει ὁ Γρατσιᾶτος ὅτι τὸ περιοδικὸν τοῦ Wundt Psychologische Studien διευθύνεται ὑπὸ τοῦ Meumann, πλημμελῶς. Ἐπὶ δύο μόνον ἔτη (1904 καὶ 1905), ὅτε διεκόπη τῶν «Φιλοσοφικῶν Μελετῶν» (Philosophische Studien) ἡ ἔκδοσις, αἱ διατριβαὶ τοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Wundt ἐδημοσιεύοντο ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Meumann ἐκδιδομένῳ περιοδικῷ Archiv für die gesammte Psychologie, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1906 ἀνέλαβεν ὁ Wundt τὴν ἔκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ του, ὅπερ μετωνόμασε Psychologische Studien. Διευθύνει δὲ τὸ περιοδικὸν αὐτὸς ὁ Wundt (πρβλ. Πρόλογον, 1, 1906).

Τοιαύτη διὰ βραχέων ἡ τοῦ Γρατσιάτου μετάφρασις τῆς τοῦ Guido Villa εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ψυχολογίαν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Αἱ γενόμεναι παρατηρήσεις δὲν ἐλαττοῦσι τὴν ἀξίαν τῆς ἐργασίας ταύτης. Εἴθε δὲ τὸ καλὸν βιβλίον τοῦ Ἰταλοῦ σοφοῦ νὰ ἀναγνωσθῇ ἐν Ἑλλάδι μεθ' ὅσης προθυμίας ἐμελετήθη καὶ μελετᾶται ἤδη ἔν τε τῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν μεταφράσεσιν ἐν ἄλλαις προηγμέναις χώραις.

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΙ ΟΡΟΙ*

Β

Ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἀθηνᾷ» (20, 1908, σελ. 603—630) ἐδημοσιεύσαμεν κρίσιν περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Γ. Γρατσιάτου γενομένης μεταφράσεως τῆς τοῦ Guido Villa Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν, ἐν ᾗ σκοπὸν κύριον προεθέμεθα τὸ μὲν νὰ γνωρίσωμεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ βιβλίον, τὸ δὲ νὰ δείξωμεν ὅτι ὁ μεταφράσας αὐτὸ ὤφειλε μᾶλλον νὰ ἐπιστήσῃ τὴν διάνοιαν κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν φιλοσοφικῶν ὅρων. Ἐν δὲ τῇ ἐξετάσει τῶν ὅρων, ὧν ἐποιήσατο χρῆσιν ὁ Γρατσιᾶτος, μετεχειρίσθημεν μέθοδον τὴν ἑξῆς. Πρῶτον μὲν ἐδηλώσαμεν ἑκάστου τῶν ὅρων τὴν σημασίαν, εἶτα δὲ παρεθέσαμεν βραχείας παρατηρήσεις περὶ αὐτῶν, ἤτοι πῶς μὲν παρὰ τοῖς ἀλλοδαποῖς λέγονται καὶ πότε πρῶτον ἐγένετο αὐτῶν χρῆσις, τίνα δὲ ὀνόματα εἰσήγαγον οἱ παρ' ἡμῖν καὶ δὴ καὶ ὁ Γρατσιᾶτος κατὰ τὸν ἐξελληνισμὸν αὐτῶν, εἴπομεν δὲ καὶ τὴν ἡμετέραν περὶ μεθερμηνείας τῶν εἰρημένων ὅρων γνώμην. Εἴχομεν δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν ἐργασίαν ἡμῶν ταύτην πρώτιστα μὲν πάντων τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων τὰ συγγράμματα καὶ τὰ ὑπὸ νεωτέρων Ἑλλήνων συγγεγραμμένα φιλοσοφικὰ βιβλία. Πρὸς δὲ τούτοις ἐγχειρίδια ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (μάλιστα δὲ τὸ τοῦ Kuno Fischer καὶ τὸ τοῦ Zeller καὶ τὸ τοῦ Ueberweg-Heinze καὶ τὸ τοῦ Falckenberg καὶ τὸ τῶν Ritter-Preller) καὶ Εἰσαγωγὰς εἰς τὴν φιλοσοφίαν (οἷαι τοῦ Wundt 1901, τοῦ Paulsen 1892, τοῦ Cornelius 1903, τοῦ Külpe [4], 1907) καὶ φιλοσοφικὰ λεξικὰ (οἷα τὸ τοῦ Kirchner καὶ τὸ τοῦ Eisler, ὅπερ εἰς μίαν ἡμέραν εὐμενῶς παρεχώρησεν εἰς ἡμᾶς ὁ φίλος Κυπάρισσος Στέφανος) καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Eucken, Geistige Strömungen der Gegenwart (1909) καὶ τὸ τοῦ Ludwig Stein, Philosophische

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1909.

Strömungen der Gegenwart (1908) καὶ τὸ τοῦ Richard Semon Die Mneme', 1908 καὶ πλεῖστα ἄλλα.

Τὴν δὲ κρίσιν μετ' ἄκρας ἀπαθείας διεξηγάγομεν καὶ φιλοφροσύνης. «*Ἡ μετάφρασις ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ καὶ κομψῇ καθόλου εἰπεῖν γενομένη ἐλέγχει τὸν φιλοτεχνήσαντα αὐτὴν τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἀκριβείας καὶ τοῦ κάλλους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἔμπειρον καὶ τῆς ἁρμονίας τῆς περὶ τοὺς λόγους πάνυ στοχαστικόν. Ἁμαρτήματα περὶ τὴν γλῶσσαν ὀλίγα μόνον προσπίπτουσι εἰς τὸν διεξερχόμενον τὸ βιβλίον. Ἀλλὰ περὶ τὴν τῶν ὅρων ἐκλογὴν ὤφειλε μᾶλλον νὰ ἐπιστήσῃ τὴν διάνοιαν ὁ Γρατσιᾶτος. Πολλοὶ τῶν ὅρων, οὓς ὑπάρχοντας παρέλαβεν ἢ δημιουργήσας νῦν πρῶτον εἰσάγει εἰς τὴν ψυχολογίαν δὲν εἶναι ἀνέγκλητοι ὅλως*», ταῦτα εἴπομεν περὶ τῆς μεταφράσεως. Καὶ ἐπὶ τὴν εἰσαγωγὴν δὲ ὅρων νέων μετὰ πολλῆς περισκέψεως ἐχωρήσαμεν καὶ εὐλαβείας. Καὶ ἠλπίζομεν ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος πολλὴν θὰ ὤφειλε χάριν εἰς ἡμᾶς ἐπὶ τῇ γενομένῃ κρίσει.

Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα παρὰ πᾶσαν ἀπέβη προσδοκίαν. Ὁ Γρατσιᾶτος ἀκρόχολος, ὡς φαίνεται, ὤν, ἀγανακτήσας δι' ὅσα ἐγράψαμεν ἔσπευσε νὰ ἐκδώσῃ σφοδρὰν ἐν φυλλαδίῳ ἀπολογίαν. Καὶ ἐπαινεῖ μὲν ἐν ἀρχῇ τῆς ἀπολογίας του ταύτης τὴν ἀγαθὴν ἡμῶν προαίρεσιν καὶ ὀνομάζει τὴν κρίσιν ἡμῶν συμβολὴν εἰς τὴν παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν («*Εὐγνωμόνως τῆς κρίσεως ταύτης μνημονεύοντες ὀφείλομεν πάντως νὰ ἐπαινέσωμεν τοῦ κριτοῦ ἡμῶν τὴν προαίρεσιν, οὗ ἡ βιβλιοκρισία δύναται νὰ θεωρηθῇ ὥς τις συμβολὴ εἰς τὴν παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν*», ἀλλ' εὐθὺς ἔπειτα θαυμαστόν τινα τρόπον φιλοσόφου καὶ ψυχολόγου πρόσωπον ἀναλαμβάνων καὶ ἀνάστημα ἦθος δὲ αὐτόχρημα ἀγοραῖον ψέγει μὲν ἡμᾶς μετὰ στόμφου καὶ σκαιότητος ὅτι δὲν ἐπεδείξαμεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τί νέον ἡ μετάφρασις αὐτοῦ, ὡς λέγει, προσφέρει, κακῶς δὲ δῆθεν τὰ ἐκ τῆς «Ἀθηνᾶς» ἀνάτυπα τῆς κρίσεως ἡμῶν ἐκαλέσαμεν φιλοσοφικὰ μελετήματα[1], μετ' ἐμπαθείας δὲ ἅμα καὶ χολῆς ἥκιστα προσηκούσης εἰς ἐπιστήμονας ἐπιζητεῖ νὰ παραστήσῃ ὅτι τὰς εἰδήσεις τὰς περὶ τῶν φιλοσοφικῶν ὅρων τῶν παρὰ τοῖς ξένοις εὐχρήστων — αἵτινες καὶ παρέλκουσι κατ' αὐτόν! — ἐκ ξένων ἀντλοῦμεν βιβλίων, μάλιστα δ' ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Eisler, οὗ ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν, λέξεις δὲ μόνον θηρεύομεν, οὐδὲν δέ, ὡς εἰπεῖν, ὑγιὲς λέγομεν πολλαχοῦ τῆς κρίσεως ἡμῶν.

[1] Τὰ ἐκ τῆς «Ἀθηνᾶς» ἀνάτυπα ἐπεγράψαμεν ὧδε· *Θεοφίλου Βορέα*, Μελετήματα φιλοσοφικά. Περὶ τῆς Γ. Κ. Γρατσιάτου μεταφράσεως τῆς τοῦ Guido Villa Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν. Μετατύπωσις ἐκ τῆς «Ἀθηνᾶς», 1909.

Ἀλλ' ὅτι τοῦ Γρατσιάτου οἱ ψόγοι εἶναι, τὸ μὲν ἀγνοίας τῶν πραγμάτων καὶ ἀταλαιπώρου ἐξετάσεως ἐπιγεννήματα, τὸ δὲ διαστροφῆς ἥκιστα χρηστῆς τῶν ὑφ' ἡμῶν εἰρημένων καὶ ἀκαίρου σπουδῆς πρὸς δικαιολογίαν, θὰ δηλώσῃ βραχὺς ἔλεγχος αὐτῶν.

Καὶ τὴν μὲν πρώτην μομφὴν αὐτοῦ οὐδὲ τὸ παράπαν κρίνομεν ἀνασκευῆς ἀξίαν. Ἀδίκως παραπονεῖται ὁ Γρατσιᾶτος ὅτι δὲν ἐπεδείξαμεν τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ, δι' ἧς, ὡς λέγει, προάγεται ἡ παρ' ἡμῖν φιλοσοφικὴ γνῶσις. Διότι πρῶτον μὲν τὴν πολύτιμον *ἀνακάλυψιν* αὐτοῦ ὅτι τοῦ Wundt τὰ Psychologische Studien διευθύνει ὁ Meumann ἀνεγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει ἡμῶν. Ἔπειτα δὲ τὸ περὶ τοῦ Villa ὑφ' ἡμῶν εἰρημένον, ὅτι ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῷ περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ψυχολογίας ὤφειλε νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῶν συμβολῶν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν φυσιολογικὴν ψυχολογίαν, προφανῶς ἰσχύει καὶ περὶ αὐτοῦ.

Καὶ περὶ τοῦ ὅρου Μελετήματα φιλοσοφικὰ δοθέντος εἰς πραγματείαν, ἐν ᾗ φιλοσοφικὰ ὀνόματα καὶ πράγματα ἐξετάζονται, περιττὸν κρίνομεν πάντα λόγον. Ἐγέλασαν οἱ ἐπαΐοντες ἀναγνώσαντες ὅσα περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου ἔγραψεν ὁ Γρατσιᾶτος.

Ἀλλὰ τὴν ὕβριν τοῦ Γρατσιάτου, εἰπόντος ὅτι πολλὰ τῶν παρατηρημάτων ἡμῶν ἐκ ξένων ἠντλήσαμεν βιβλίων, ἀποκρούομεν ἰσχυρῶς. Ἀναμφήριστον εἶναι ὅτι, καὶ ἐπὶ λέξει ἂν ἦσαν εἰλημμέναι ἐξ εἰδικῶν βιβλίων αἱ εἰδήσεις αἱ περὶ τῶν ὅρων τῶν παρὰ τοῖς ξένοις εὐχρήστων, οὐδαμῶς θὰ ἐμειοῦτο τῆς κρίσεως ἡμῶν ἡ ἀξία, ἐπειδὴ αἱ μὲν γνώσεις ἐκεῖναι νῦν κοινὸν κτῆμα ὑπάρχουσιν, ἡμεῖς δὲ διὰ τῆς κρίσεως τούτο, εἴπερ τι ἄλλο, διώκομεν τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους νὰ ἐλέγξωμεν καὶ προτείνωμεν ὅσους νομίζομεν ἐπιτηδειοτέρους. Ἀλλὰ καίπερ τούτων οὕτως ἐχόντων οὐδαμῶς παραλείπομεν νὰ παραπέμπωμεν εἰς τὰ βιβλία, ἐξ ὧν λαμβάνομέν τινα εἴδησιν, ἂν νομίζωμεν τὸ πρᾶγμα σπουδαῖον καὶ ἀπαραίτητον. Τὸ δὲ τοῦ Eisler λεξικὸν οὐδαμοῦ μνημονεύομεν, διότι τὸ βιβλίον τοῦτο ἐγένετο μὲν ἔν τισι βοήθημα ἡμῶν, πηγὴ δὲ οὐδαμοῦ. Καὶ ἵνα πάντες πεισθῶσι

περὶ τῆς ἀληθείας τῶν ὑφ' ἡμῶν λεγομένων καὶ τῆς τοῦ Γρατσιάτου συκοφαντίας καὶ ὕβρεως, προκαλοῦμεν αὐτὸν νὰ ἀποδείξῃ ὅτι καὶ ἓν τῶν παρατηρημάτων ἡμῶν ἐξ ἑνὸς οἱουδήποτε ἀντεγράφη βιβλίου.

Ἀλλ' ἔλθωμεν ἤδη ἐπὶ τὰ πράγματα.

Ἐκ τῶν πολλαπλῶν παρατηρημάτων, ἅτινα ἀνεγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει ἡμῶν περὶ τῆς μεταφράσεως, τὰ πλεῖστα εἴτε σιωπηρῶς εἴτε διαρρήδην ἀποδέχεται ὁ Γρατσιᾶτος.

Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς.

1) Περὶ τοῦ ὅρου Unterbewusstsein, δηλοῦντος ἀτελεστέραν τινὰ συνείδησιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κυρίαν συνείδησιν, ἣν οἱ Γερμανοὶ ὀνομάζουσι καὶ Oberbewusstsein, παρετηρήσαμεν ὅτι ἀνάγκη ἑλληνιστὶ νὰ λεχθῇ *ἀτελὴς συνείδησις (ἢ ὑποσυνειδησία)*, οὐχὶ δὲ *ὑποσυνείδησις*, ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

2) Τὸν Panpsychismus, δηλοῦντα ὅτι ἔμψυχον εἶναι τὸ πᾶν εἴτε δυνάμει εἴτε ἐνεργείᾳ ὀφείλομεν, εἴπομεν, νὰ ἐξελληνίσωμεν οὐχὶ *παμψυχοκρατία*, ὡς ὁ Γρατσιᾶτος, διότι παμψυχοκρατία εἶναι τοῦ παμψύχου ἢ τῶν παμψύχων τὸ κράτος, ἀλλὰ *τοῦ παντὸς ψύχωσις* ἢ *ἐμψυχία* ἢ *παμψυχία* ὡς καὶ τὸν ὅρον Hylozoismus.

3) Ἀπόβλητον θεωρήσαντες τὸν ὅρον *μηχανιστικαὶ θεωρίαι*, ὃν μετεχειρίσθη ὁ Γρατσιᾶτος, εἴπομεν ὅτι τὸ mechanistische Weltanschauung (Mechanismus) ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν *θεωρία μηχανική*, ὡς καὶ ἄλλοι εἶπον καὶ αὐτὸς ὁ Γρατσιᾶτος ἀλλαχοῦ τῆς μεταφράσεως.

4) Ἀντὶ τῶν ὅρων *φυσικοκρατία, φυσικοκρατικός, φυσικοκρατικὰ συστήματα*, οὓς θεωροῦμεν ἀνελληνίστους, προὐτείναμεν τὰ ὀνόματα *φυσιοκρατία, φυσιοκρατικός*, κττ.

5) Τοὺς ὅρους *ζωισμὸς* καὶ *νεοζωισμός*, δι' ὧν ἐξηλλήνισεν ὁ Γρατσιᾶτος τὸ Vitalismus καὶ τὸ Neovitalismus, ἀποδοκιμάσαντες ἐδείξαμεν ὅτι πρὸς τοὺς ὅρους τῶν παλαιῶν, ἐξ ὧν ὁρμῶνται ταῦτα τὰ φιλοσοφήματα, συμφερόμενοι ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν *ἡ ζωτικὴ ἀρχή, τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς ἡ θεωρία, ἡ ζωτικὴ θεωρία, ἡ νέα ζωτικὴ θεωρία* κττ.

6) Παρετηρήσαμεν ὅτι ὁ ὅρος psychischer atomismus, ὁ δηλῶν τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν πρὸς πᾶν ἄτομον τῆς ὕλης συνάπτεται καὶ ἄτομον ψυχικόν, ἐκ τῆς ἑνώσεως δὲ τῶν ψυχικῶν ἀτόμων προέκυψεν ἡ συνείδησις τῶν ζῴων καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὀρθότερον ἔχει νὰ ἐξελληνισθῇ *ἡ τῶν ψυχικῶν ἀτόμων θεωρία* (οὕτω δὲ καὶ *ἡ τῶν μονάδων θεωρία, ἡ τοῦ ὀρθοῦ λόγου θεωρία*), οὐχὶ δὲ *ψυχικὸς ἀτομισμός*, ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

7) Ἐπῃνέσαμεν τοὺς ὅρους *αἰσθησιαρχία, νοησιαρχία, βουλησιαρχία*, ἀλλ' εἴπομεν ὅτι διὰ γραμματικοὺς λόγους θὰ προὔτιμῶμεν ἡμεῖς τοὺς ὅρους *αἰσθησιοκρατία, νοησιοκρατία, βουλησιοκρατία*.

8) Ἀντὶ τοῦ *συμπτωσιαρχικὴ θεωρία*, δι' οὗ μεθηρμήνευσεν ὁ Γρατσιᾶτος τὸν Occasionalismus, προὐτείναμεν ἡμεῖς τὰ ἑξῆς· *ἡ συντυχία* (ἡ σύμπτωσις, ἡ εὐκαιρία), *τῆς συντυχίας* (τῆς συμπτώσεως, τῆς εὐκαιρίας) *τὸ δόγμα*. Ἐδιδάξαμεν δὲ πρὸς τούτοις ὅτι τὸν Fatalismus ὀρθῶς ἔχει νὰ λέγωμεν τὸ *τῆς εἱμαρμένης δόγμα*, τοὺς δὲ Fatalisten *τῆς εἱμαρμένης ὀπαδούς*.

9) Παρετηρήσαμεν ὅτι ἡ Associationstheorie (Associationismus) ὡς λέγεται κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν καταληπτικὴν θεωρίαν τῶν περὶ τὸν Wundt ἢ τῶν Ἄγγλων θεωρία, ἧς βάσις τίθεται ὁ συνειρμός, ὀρθότερον ἔχει ἑλληνιστὶ νὰ λέγηται *συνειρμικὴ* ἢ *συνειρμολογικὴ* ἢ *τῶν συνειρόντων θεωρία*, οὐχὶ δὲ *θεωρία τοῦ συνειρμισμοῦ*, ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

10) Ἀποδοκιμάσαντες τὸν ὅρον *νεοθωμιστικὴ* σχολή, οὗ ἐποιήσατο χρῆσιν ὁ Γρατσιᾶτος, ἐδιδάξαμεν ὅτι εἰς τὴν ἀναλογίαν στοιχοῦντες (Ἰούδας - ἰουδαΐζω - ἰουδαϊκός, Ἑρμᾶς - Ἑρμῆς - ἑρμαΐζω - ἑρμαϊκός, Θωμᾶς - θωμαΐζω - θωμαϊκός) ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν *Θωμαϊκή, νέα θωμαϊκὴ σχολή*· παρετηρήσαμεν δὲ πρὸς τούτοις ὅτι ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν *Νέοι πυθαγόρειοι, νέοι σχολαστικοί, νέα ὑλίζουσα θεωρία* κτλ., οὐχὶ δὲ *νεοπυθαγορικοί, νεοσχολαστικοί, νεοϋλιστικὴ θεωρία*, ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

11) *Φιλοσοφικὴ σχολὴ* ἢ *αἵρεσις* ἢ *ἀγωγή, φιλοσοφικὸν σύστημα, φιλοσόφημα*, ἀνάγκη νὰ λέγωμεν, εἴπομεν, οὐχὶ δὲ *διεύθυνσις*, ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

12) Ἀντὶ τῶν ὀνομάτων *πλάνη* καὶ *ψευδαίσθησις* προὐτείναμεν τὰ ὀνόματα *παραίσθησις* καὶ *ψευδαισθησία* πρὸς δήλωσιν τῆς Illusion καὶ τῆς Hallucination.

13) *Ὑποκείμενον τοῦ πειράματος* εἴπομεν ὅτι ὀρθότερον ἔχει νὰ λεχθῇ ἑλληνιστὶ τὸ Versuchsperson, ὄνομα δι' οὗ δηλοῦσιν οἱ Γερμανοὶ τὸν δοκιμαζόμενον κατὰ τὰ ψυχολογικὰ πειράματα, οὐχὶ δὲ «*τὸ εἰς πειραματισμὸν ὑποβαλλόμενον πρόσωπον*», ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος.

14) Τὴν διὰ τοῦ ἑτέρου τῶν ὀφθαλμῶν σχηματιζομένην εἰκόνα ἐδιδάξαμεν ὅτι ὀρθότερον ἔχει νὰ λέγωμεν *ἑτερόφθαλμον*, ἢ μᾶλλον ἑτερωπικήν, οὐχὶ δὲ ἑτεροφθαλμικήν, ὡς εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος, τὴν δὲ δι' ἀμφοτέρων τῶν ὀφθαλμῶν ὅρασιν *ἀμφοτερόφθαλμον*, ἢ μᾶλλον ἀμφωπικήν, οὐχὶ δὲ διοφθαλμικήν, ὡς ἔγραψεν ὁ Γρατσιᾶτος.

15) Ἀπεδοκιμάσαμεν τὸν ὅρον *προσανατολισμός*, ἐν ᾗ μάλιστα ἐννοίᾳ μεταχειρίζεται αὐτὸν ὁ Γρατσιᾶτος, καὶ ἐδείξαμεν ὅτι τὸ «*Περιπλοκώτεραι εἶναι αἱ ὀπτικαὶ παραστάσεις τοῦ χώρου. Διττῶς αὗται ὀφείλουσι νὰ ἐξετάζωνται, ἐν τῷ ἀμοιβαίῳ προσανατολισμῷ τῶν στοιχείων παραστάσεώς τινος, καὶ ἐν τῷ προσανατολισμῷ αὐτῶν ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενον*» εἶναι ἀδιανόητον.

16) Ἀντὶ τῆς λέξεως *ταχιστοσκόπιον*, ἣν μετεχειρίσθη ὁ Γρατσιᾶτος μεταγράφων τὴν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν πλασθεῖσαν λέξιν Tachistoskop, προὐτείναμεν τὴν λέξιν *ταχυσκόπιον*.

17) Ἀντὶ τῶν ὅρων *τελεολογία, τελεολογικός*, ἅτινα εἶναι μὲν πλάσματα τῶν ἀλλοδαπῶν, μετεχειρίσθη δὲ ὁ Γρατσιᾶτος, συνεστήσαμεν τοὺς ὀρθῶς ἔχοντας ὅρους *τελολογία, τελολογικός*, ὧν καὶ ὑπ' ἄλλων ἐγένετο ἤδη χρῆσις.

18) Ὑπεμνήσαμεν τὸν Γρατσιᾶτον εἰπόντα *αὐτοπαρατήρησις, αὐτοσυνείδησις, αὐτοδιατήρησις* κττ. ὅτι μόνοι ὀρθοὶ εἶναι οἱ τύποι *αὐτοσυνειδησία αὐτοπαρατηρησία* κττ.

19) Ἄτοπα ἐκρίναμεν τὰ ὀνόματα *κινησιαισθητικὰ αἰσθήματα* καὶ *πνευματοσωματικὸν ὄν*, ὡς συνθέσεις ἀλλοτρίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Παρετηρήσαμεν δὲ ὅτι καὶ ἄλλαι συνθέσεις παράσημοι ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μεταφράσει.

20) Παρετηρήσαμεν ὅτι πολλάκις ἐν τῇ μεταφράσει γίνεται χρῆσις τοῦ ἀορίστου *ἐμνήσθην* ἀντὶ τοῦ *ἐμνημονεύθην*.

21) Ἀπεδοκιμάσαμεν τὸν ξενισμὸν *ἐν τῇ ἡμετέρᾳ περιπτώσει*.

22) Ἐδιδάξαμεν ὅτι ἀντὶ τῶν «*ἐξάγει τὴν ἑαυτοῦ γνώμην*» καὶ «*νὰ ἐξάγωνται συμπεράσματα*» ὤφειλεν ὁ μεταφραστὴς νὰ εἴπῃ *συνάγει, συνάγωνται*.

23) Ἀπροσδιόνυσα ἐχαρακτηρίσαμεν τὰ ἐν τῇ μεταφράσει φερόμενα «*ὡραῖον πόρισμα*» καὶ «*ὡραῖον ἐξαγόμενον πρὸς θετικὸν φιλόσοφον*».

24) Παρετηρήσαμεν ὅτι ποιητικαὶ λέξεις καὶ συντάξεις καὶ ἄλλαι τινὲς πλημμέλειαι φέρονται ἐν τῇ μεταφράσει.

25) Παρεθέμεθα παραδείγματα πλημμελοῦς χρήσεως τῆς μετοχῆς· πρῶτον τὸ «σήμερον *προσεποίησαν* τῇ ἐκδοχῇ ταύτῃ δοκοῦσάν τινα ἐπιστημονικὴν μορφὴν *θαυμασθέντες* ἐπὶ τούτῳ σφόδρα» καὶ δεύτερον τὸ «ἡ ψυχολογικὴ λοιπὸν διδασκαλία τοῦ συνειρμοῦ *προῆλθεν* ἀπὸ τῆς καθαρᾶς ψυχολογίας *ἐπεκταθεῖσα* καὶ ἐπὶ τὴν βιολογίαν».

26) Παρετηρήσαμεν ὅτι πλημμελὴς εἶναι ἡ σύνταξις ἐν τοῖς «συνεργάτης *τοῦ* Zeitschrift», «*τοῦ* Revue philosophique», «*τὰ* Gemeinempfindungen» καὶ ἄλλοις τοιούτοις.

27) Ἐμνημονεύσαμεν τὸ idealistisch gewendeter Spinozismus, τὸ Empiriokritizismus, τὸ Pluralismus καί τινα ἄλλα ὀνόματα, ἅτινα κατελείφθησαν ἀνερμήνευτα ἐν τῇ μεταφράσει.

28) Εἴπομεν ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ La Mettrie «L'homme machine» ἐξεδόθη τῷ 1748, οὐχὶ δὲ τῷ 1849, ὡς λέγεται ἐν τῇ μεταφράσει.

29) Ἐπειδὴ ἡ μετάφρασις ἐγένετο τῷ 1908, εἴπομεν ὅτι ἡ ἑβδόμη ἔκδοσις τοῦ Grundriss τοῦ Wundt ἔδει νὰ μνημονεύηται, ἡ γενομένη τῷ 1907, οὐχὶ δὲ ἡ πέμπτη.

30) Ἐπηνωρθώσαμεν τὸν Γρατσιᾶτον εἰπόντα ὅτι τὰ Psychologische Studien τοῦ Wundt διευθύνονται ὑπὸ τοῦ Meumann.

Πάντα δὲ ταῦτα τὰ παρατηρήματα, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, τὰ μὲν σιωπηρῶς τὰ δὲ διαρρήδην ἀποδέχεται ὁ Γρατσιᾶτος. Μόνον περὶ τοῦ «*ὡραῖον ἐξαγόμενον πρὸς θετικὸν φιλόσοφον*» προκειμένου πειρᾶται νὰ δικαιολογηθῇ, ἀλλὰ πάνυ ἀδεξίως. Τὸ χωρίον τῆς μεταφράσεως ἔχει ὧδε· «Δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀπαλλαγῶμεν ἄλλως τῆς ἀμηχανίας ταύτης ἢ συναποδεχόμενοι μετὰ τῶν ὑλοζωιστῶν ὅτι ἡ συνείδησις εὑρίσκεται ἤδη ἐν τοῖς μηχανικοῖς φαινομένοις *καὶ τοῦτο θὰ ἦτο ἀληθῶς ὡραῖον ἐξαγόμενον πρὸς θετικὸν φιλόσοφον*». Προκαλοῦμεν δὲ πάντα δίκαιον κριτὴν νὰ εἴπῃ ἂν ἀδίκως ἢ μεθ᾽ ὑπερβολῆς ἐκαλέσαμεν ἀπροσδιόνυσον τὴν τελευταίαν τῆς ῥήσεως ταύτης φράσιν.

Περὶ δὲ τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν ἄλλων λεκτικῶν πλημμελημάτων αὐτοῦ *θαυμάζει μόνον ὁ Γρατσιᾶτος ὅτι γίνεται λόγος ἐν κρίσει περὶ φιλοσοφικοῦ βιβλίου*. Περὶ δὲ τῆς εἰδήσεως αὐτοῦ ὅτι τὰ Psychol. Studien τοῦ Wundt διευθύνονται ὑπὸ τοῦ Meumann, ὁμολογεῖ ὅτι ἐγράφη *ὑπὸ μετεωρίας*· παραδόξως δὲ ὅμως πειρᾶται νὰ παραστήσῃ ὅτι ἡμεῖς ὑπ᾽ ἀγνοίας ἐμνημονεύσαμεν δύο μέρη τῆς Völkerpsychologie τοῦ Wundt ἑκάτερον ἐκ 2 τόμων.

Καὶ νῦν ἔλθωμεν ἐπὶ τὰ παρατηρήματα, ἐν οἷς ὁ Γρατσιᾶτος διαφέρεται πρὸς ἡμᾶς.

1) Περὶ τοῦ ὅρου Schwelle ὄντος τοῦ λόγου (Schwelle des Bewusstseins, Reizschwelle κτλ.) διαφωνοῦντες πρὸς τὸν Γρατσιᾶτον γράψαντα «*κατώφλιον τῆς συνειδήσεως*», (ὡς ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ) «*ἀξία τοῦ κατωφλίου*», «*προσδιορισμὸς τοῦ κατωφλίου*», «*μέγεθος τοῦ κατωφλίου τῆς διαφορᾶς*», «*τοπικὸν κατώφλιον*», «*κατώφλιον τῆς τοπικῆς ἐκτάσεως*», «*κατώφλιον τῆς κινήσεως*», ἅτινα ὡς οὐ πάντῃ εὔστοχα καὶ ἀδιανόητα ὄντα πολὺν ὄχλον καὶ ζάλην οὐ μόνον εἰς τοὺς ἄλλους,

ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς γινώσκοντας τὰ κατὰ τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν προξενοῦσιν, εἴπομεν ὅτι τὰ τοιαῦτα ὀνόματα ἄλλως θὰ ἠδυνάμεθα ὀρθότερον νὰ ἐξελληνίσωμεν, οἷον τὸ μὲν Schwelle des Bewusstseins *ὅριον τῆς συνειδήσεως*, τὸ δὲ Unterschiedschwelle[1] *ὅριον τῆς διαφορᾶς*, τὸ δὲ Reizschwelle *ἀρχὴν τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ* ἢ *βαλβῖδα τοῦ ἐρεθισμοῦ* ἢ καὶ *πρώτην ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ*, τὸ δὲ Raumschwelle *πρώτην ἀντίληψιν τοῦ χώρου* ἢ *τοπικὸν ὅριον*.

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος μετὰ χολῆς καὶ ὕβρεως ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ἐπεξερχόμενος δύο τινὰ ἀντέταξεν εἰς τὰ ὑφ᾽ ἡμῶν εἰρημένα, τὸ μὲν ὅτι δὲν βλέπομεν δῆθεν τῶν ὀνομάτων τὴν μεταφορὰν καὶ τὰ κατὰ τὴν Schwelle des Bewusstseins καθ᾽ Ἕρβαρτον καὶ Wundt δὲν διασαφοῦμεν, τὸ δὲ ὅτι ἡ Reizschwelle ἀδύνατον νὰ λεχθῇ *ἀρχὴ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ* ἢ *πρώτη ἀντίληψις τοῦ ἐρεθισμοῦ*, «διότι *πρώτη ἀντίληψις τοῦ ἐρεθισμοῦ εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐλάχιστον αἴσθημα*, ἤτοι τὸ *μόλις ἀντιληπτὸν αἴσθημα*, ἡ δὲ Reizschwelle εἶναι τὸ *μέγεθος ἐκεῖνο τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅπερ ἐξαρκεῖ ὅπως καταστῇ οὗτος μόλις ἀντιληπτὸς* ἤτοι ὅπως παραχθῇ αἴσθημα·—*ἀντιστοιχοῦσι μὲν ταῦτα πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ αὐτό*».

Ἀλλὰ πόσον προχείρως καὶ ἀταλαιπώρως, ἵνα μή τι χεῖρον εἴπωμεν, ἐλέχθησαν ταῦτα ὑπὸ τοῦ Γρατσιάτου, ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ βραχεῖα ἐξέτασις αὐτῶν.

Καὶ πρῶτον μέν, ὅταν *λέγωμεν* ἡμεῖς, ὦ Γρατσιᾶτε, «καλεῖ δὲ τὸ ὅριον τοῦτο ὁ Ἕρβαρτος *εἰκονικῶς* Schwelle», δὲν βλέπομεν, ὡς λέγεις, τὴν μεταφοράν! Κάλλιστα, ὦ Γρατσιᾶτε, γινώσκομεν τὴν μεταφορὰν καὶ ὅσα ὁ Wundt περὶ τοῦ πράγματος λέγει, ἀλλὰ γινώσκομεν πρὸς τούτοις ὅτι ἡ γερμανικὴ λέξις Schwelle μεταφορικῶς δηλοῖ καὶ τὴν *ἀρχήν*, τὸν *ὅρον*, τὸ *ὅριον* πράγματός τινος (πρβλ. τὸ τοῦ Schiller «bis an die Schwelle der österreichischen Monarchie» καὶ τὸ «an der Schwelle des Jahrhunderts» καὶ τὸ «an der Schwelle

[1] Εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει ταῦτα· «Διὰ δὲ τοῦ *Fechner* καὶ τοῦ *Wundt* ὁ ὅρος οὗτος εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν». Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος παρατηρεῖ γράφε ὑπό. Ἀλλ᾽ ὁ ἐλέγχων ἐλέγχεται ἀγνοῶν ὅτι τὸ «*πεσεῖν ἀλλοτρίας διὰ γυναικὸς*» (*Αἰσχ.* Ἀγαμ. 442) καὶ τὸ «*ἥ τε οὖν ἰατρικὴ πᾶσα διὰ τοῦ θεοῦ τούτου κυβερνᾶται ὡσαύτως δὲ καὶ γυμναστικὴ καὶ γεωργία*» (*Πλάτ.* Συμπ. 186 E) καὶ τὸ «*πρῶτον μὲν τοίνυν οὗ ἡ φύσις ἡμῶν ἐδεήθη διὰ τῆς πόλεως τῆς ἡμετέρας ἐπορίσθη*» (*Ἰσοκρ.* Πανηγ. § 28) καὶ ἄλλα παραπλήσια πρὸς ταῦτα εἶναι δοκιμώτατα.

des Greisenalters»), ὡσαύτως δὲ ἡ γαλλικὴ λέξις seuil («seuil de la vie») καὶ ἡ ἀγγλικὴ threshold (πρβλ. τὸ τοῦ Shakespeare· Many men that stumble at the threshold») καὶ ἡ ἰταλικὴ soglia (πρβλ. τὸ τοῦ Dante, «si tosto come in su la soglia fui ‖ di mia seconda etade, e mutai vita» Purgat. Canto 30,124-5), ἑλληνιστὶ δὲ οὐδεὶς οὐδέποτε εἶπε *κατώφλιον* ἐπὶ τοιαύτης μεταφορᾶς, *οὐδὸς* δὲ μόνον ἐλέχθη ὑπὸ τῶν παλαιῶν (πρβλ. τὸ τοῦ Ὁμήρου «*ἐπὶ γήραος οὐδῷ*» καὶ τὸ τοῦ Κοΐντου «*οὐδὸς βιότου*»), διὸ δὴ καὶ ἡμεῖς τοῦτο εἴπομεν τὸ ὄνομα ὅτε τὸν ὅρον Schwelle ἀπεδώσαμεν ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ, προὐτιμήσαμεν δὲ καὶ τούτου τὰ ὀνόματα *ὅριον καὶ ἀρχή*, ἵνα καταστήσωμεν τὰ πράγματα μᾶλλον σαφῆ. Ἢ ἐπιμένεις ὅτι ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν *κατώφλιον*, ἵνα μὴ ἀπομακρυνώμεθα *τῆς περὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου παιδικῆς ἐκδοχῆς* τοῦ Ἑρβάρτου («*Διὰ τίνα ὅμως λόγον*, λέγει ὁ Γρατσιᾶτος, *νὰ μὴ ἐμμείνωμεν εἰς τὴν εἰκόνα τὴν ἐναργῶς παριστῶσαν τὴν περὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου παιδικήν*, ὡς λέγει ὁ Th. Ziegler *ἐκδοχὴν τοῦ Ἑρβάρτου, δὲν βλέπομεν*»; Ἀλλ᾽ ὁ Ziegler ἐν τῷ χωρίῳ ὅπερ ἔχεις πρὸ ὀφθαλμῶν (Das Gefühl[3], 1908, σελ. 49), πᾶν ἄλλο λέγει, ὦ Γρατσιᾶτε. Διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῆς σχέσεως τῆς συνειδήσεως πρὸς τὸ συναίσθημα «verschwindet die kindische Vorstellung Herbarts, als ob Seele, gewissermassen ein Hohlraum wäre der in zwei Abteilungen zerfiele etc» ἤτοι «*ἐκλείπει ἡ παιδαριώδης ἀντίληψις τοῦ Ἑρβάρτου, ὅτι δῆθεν ἡ ψυχὴ εἶναι τρόπον τινὰ κενὸς χῶρος διττὰ περιλαμβάνων μέρη κτλ.*». Σὺ δὲ παρερμηνεύων ταῦτα ἐπικαλεῖσαι εἰς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης σου!!

Ἔπειτα ἦτο ἀνάγκη νὰ δηλώσωμεν πῶς νοοῦσι τὴν Schwelle des Bewusstseins ὁ Ἕρβαρτος καὶ ὁ Wundt; Ἓν μόνον ἐδιώκομεν ἡμεῖς ἐν τῇ βραχείᾳ τοῦ ὅρου Schwelle ἐπισκέψει, νὰ δείξωμεν ὅτι ὅ τε Ἕρβαρτος καὶ ὁ Wundt δέχονται Schwelle des Bewusstseins ἤτοι, ὡς λέγομεν ἡμεῖς, *ὅριον τῆς συνειδήσεως*.

Τὸ δὲ μέγιστον· νομίζεις ὅτι ὑπ᾽ ἀγνοίας ὠνομάσαμεν ἡμεῖς τὴν Reizschwelle *ἀρχὴν τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ!* Reizschwelle, ὦ Γρατσιᾶτε, δὲν εἶναι «*τὸ μέγεθος ἐκεῖνο τοῦ ἐρεθισμοῦ*, ὅπερ ἐξαρκεῖ ὅπως καταστῇ οὗτος μόλις ἀντιληπτός», ὡς σὺ παρεκλαμβάνεις καὶ διδάσκεις, ἀλλὰ «die untere Grenze, diesseits welcher die Reizbewegung zu schwach ist, um eine merkliche Empfindung zu verursachen», ὡς λέγει ὁ Wundt (Grundz. d. phys. Psychol.[6],

1, 1902, σελ. 468)· καὶ ἡμεῖς λέγοντες ἀρχὴν τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ (ἢ πρώτην ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ) νοοῦμεν οὐχὶ τὸ ἐλάχιστον αἴσθημα, ὡς σὺ λέγεις, ἀλλὰ τὴν λέξιν *ἀντίληψις* παθητικῶς ἐκλαμβάνοντες, οἱονεὶ *τὸ πρῶτον ἀντιληπτὸν τοῦ ἐρεθισμοῦ, τὸ σημεῖον* ἢ *τὸ ὅριον* ἐκεῖνο, «ἐν ᾧ τὸ θύραθεν ἐρέθισμα γίνεται τὸ πρῶτον ὡς αἴσθημα ἀντιληπτὸν» *κορυφὴν δὲ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ* (ἢ ἄκραν ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ, Reizhöhe) λέγοντες νοοῦμεν *τὸ σημεῖον* ἢ *τὸ ὅριον*, ἐν ᾧ τὸ ἐρέθισμα ὡς μέγιστον αἴσθημα ἀποβαίνει ἀντιληπτόν, πέρα δὲ αὐτοῦ *αὔξησιν οἱανδήποτε* δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ὡς διάφορον αἴσθημα τὸ παράπαν». Καὶ καθ᾽ ἡμᾶς ἄρα, ὦ Γρατσιᾶτε, ἐρέθισμα καὶ αἴσθημα εἶναι ἀντίστοιχα οὐχὶ δὲ τὰ αὐτά· εἰς μὲν τὴν *πρώτην τοῦ ἐρεθισμοῦ ἀντίληψιν* ἀντιστοιχεῖ τὸ ἐλάχιστον αἴσθημα, τὸ μέγιστον δ᾽ αἴσθημα ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν *ἄκραν ἀντίληψιν* αὐτοῦ. Ἂν δὲ σὺ ἔγραψες *κατώφλιον* ἀκολουθήσας εἰς τὸν Villa («*ἡμεῖς ἐνομίσαμεν ἀναγκαῖον τούτους (τοὺς ὅρους) νὰ μεταχειρισθῶμεν ἀκολουθήσαντες, ὡς προείπομεν, τῷ* Villa *λέγοντι πανταχοῦ* soglia καὶ cima») καὶ ἐμμένεις εἰς τὸν ὅρον, δὲν ἀγανακτοῦμεν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπαινοῦμεν τὴν ὑπερβολὴν τοῦ ζήλου σου. Καὶ μὴ λέγε ὅτι ὁ ὅρος *κατώφλιον* εἶναι ἐπιτηδειότερος εἰς παράστασιν τῶν παντοίων σχέσεων τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ἐρεθισμῶν. Ὅσοι μέλλουσι νὰ *ἐξελληνίσωσι* πάντας τοὺς ὅρους τῆς νεωτέρας ψυχολογίας θὰ εὕρωσι τὰς προσηκούσας λέξεις, ἂν μόνον ἐπιστήσωσιν ἀποχρώντως τὴν διάνοιαν αὐτῶν.

2) Ἀποδοκιμάσαντες τὰ ὀνόματα *συναντίληψις, συναντιληπτικός, συναντιληπτικαὶ ἐντυπώσεις* κττ., ἅτινα μετεχειρίσθη ὁ Γρατσιᾶτος ἵνα μεθερμηνεύσῃ ἑλληνιστὶ τὸ Apperzeption καὶ τὸ apperzipiert κττ., ἐπειδὴ παρὰ μὲν τοῖς παλαιοῖς ἄλλο δηλοῖ ἡ λέξις *συναντίληψις* παρ᾽ ἡμῖν δὲ ὅλως ἄγνωστος εἶναι, ἐδιδάξαμεν τί εἶναι Apperzeption κατὰ Λειβνίτιον, ὅστις πρῶτος εἰσήγαγεν εἰς τὴν ψυχολογίαν τὸν ὅρον, καὶ Ἕρβαρτον καὶ Wundt («ὁ Wundt διδάσκει ταὐτὰ πρὸς τὸν Λειβνίτιον ὅτι ἡ συνείδησις ἑκάστου περιλαμβάνει πολλὰς παραστάσεις, ὧν αἱ μὲν εἶναι ἀσαφέστεραι, μία δέ τις ἑκάστοτε σαφεστάτη. Καὶ τὸ σύνολον τῶν ἀσαφεστέρων παραστάσεων καλεῖ ὁ Wundt ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὰ κατὰ τὴν ὅρασιν συμβαίνοντα ὀπτικὸν πεδίον (Blickfeld), τὴν δὲ μίαν τὴν διὰ τῆς προσοχῆς σαφε-

στάτην καθισταμένην σημεῖον ὀπτικὸν (Blickpunkt). Καὶ τὴν μὲν εἴσοδον παραστάσεώς τινος εἰς τὸ ὀπτικὸν πεδίον ὀνομάζει Perzeption, τὴν δὲ εἴσοδον εἰς τὸ ὀπτικὸν σημεῖον, τὸ σημεῖον τῆς ἐπιστάσεως, Apperzeption»), εἴπομεν δὲ ὅτι ὀρθότερον ἔχει νὰ ὀνομάζωμεν τὴν Apperzeption *κατάληψιν*, μεταχειριζόμενοι μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀποχρώσεως τὸν ὅρον, οὗ ἐποιήσαντο χρῆσιν οἱ Στωικοὶ περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ βεβαίας γνώσεως, ἢ *κατανόησιν*, τὸ δὲ apperzipiert *καταληπτόν*, τὸ δὲ apperzipiert werden *γίνεσθαι καταληπτόν*, *κατανοεῖσθαι* κττ.

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του μετὰ στόμφου πάλιν καὶ ὕβρεως διαλεγόμενος, παρετήρησεν ὅτι 1) ἡ Apperzeption εἶναι κατὰ Wundt γεγονὸς μάλιστα βουλητικόν, ἡμεῖς δὲ λέγοντες «*μετὰ νοήσεως ἀντίληψιν*» ποιοῦμεν τὸν Wundt νοησιοκρατικόν· 2) παρὰ Wundt ἡ Apperzeption εἶναι ἐνεργητικὴ καὶ παθητική· ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν *κατάληψις παθητική*· 3) ἂν ἐγκρίνωμεν τὸν ὅρον κατάληψις, δὲν θὰ δυνάμεθα νὰ ἀποδίδωμεν τὸ Apperzeption einer Empfindung καὶ τὸ Apperzeptionsgesetz· 4) ἁμαρτάνομεν λέγοντες ὀπτικὸν πεδίον καὶ ὀπτικὸν σημεῖον ἄνευ τοῦ «*τῆς συνειδήσεως*»· 5) κακῶς διδάσκομεν ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν ὀπτικὸν σημεῖον περιλαμβάνει μίαν μόνην παράστασιν, τὴν διὰ τῆς προσοχῆς σαφεστάτην καθισταμένην. «Τοῦτο, λέγει, πρότερον ἐπιστεύετο,—νῦν δὲ—εὑρέθη ὅτι ἡ ἔκτασις καθόλου τῆς συνειδήσεως δύναται νὰ ὑπερβαίνῃ τὴν τῆς συναντιλήψεως, κατὰ τὸ τετραπλοῦν τουτέστιν ὅτι ἡ μὲν συνείδησις χωρεῖ 16 - 40 ἐντυπώσεις, ἡ δὲ συναντίληψις 6 - 12».

Ἀλλὰ καὶ αἱ παρατηρήσεις αὗται τὸ μὲν ἀγνοίας εἶναι καὶ σοφιστείας ἔκγονα, τὸ δὲ διαστροφῆς τῶν λόγων τῶν ὑφ᾽ ἡμῶν εἰρημένων.

Καὶ μόνον «*ἡ μετὰ νοήσεως ἀντίληψις*» ἂν ἐλέγομεν, θὰ ἐποιοῦμεν, ὦ Γρατσιᾶτε, τὸν Wundt νοησιοκρατικόν; Ὁ ἐν τῇ φράσει ταύτῃ ἐπικρατῶν ὅρος *ἀντίληψις* δὲν σημαίνει ἐνέργειαν; Ὁ δὲ ὑπὸ σοῦ χαλκευθεὶς ὅρος *συναντίληψις* κατὰ τίνα τρόπον δὲν ταράσσει τοῦ Wundt τὴν βουλησιοκρατίαν; Ἀλλ᾽ ἡμεῖς πρὸς τῷ «*ἡ μετὰ νοήσεως ἀντίληψις*» εἴπομεν «*ἡ μετ᾽ ἐπιστάσεως, μετὰ προσοχῆς κατὰ* Wundt *μάλιστα τελεσιουργουμένη*», ἅτινα σὺ ἐπίτηδες *ἀπέκοψας*, πρὸς δὲ τούτοις διαρρήδην εἴπομεν ὅτι ὀφείλομεν νὰ μεταχειριζώμεθα τὴν λέξιν *κατάληψις* μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἀποχρώσεως τῆς ἐννοίας τῆς

ψυχολογίας τοῦ Wundt. Ἔπειτα ἀγνοεῖς, ὦ Γρατσιᾶτε, ὅτι καὶ ἡ Apperzeption κατὰ συνθήκην λέγεται παθητική; Ἐν τοῖς Στοιχείοις τῆς Ψυχολογίας τοῦ Wundt πρὸς ἄλλοις λέγονται τάδε· «So bieten uns denn vor allem die typischen Formen einer aktiven und einer passiven Apperzeption in den zwei zunächst möglichen Formen einfacher Reaction entgegen: die erste bei der Reaction auf einen erwarteten die zweite bei der auf einen unerwarteten Eindruck» (3 [5], 1902, σελ. 342), ἤτοι ἐνεργητικὴν μὲν λέγομεν τὴν Apperzeption, ὅταν προσδοκᾶται ἡ ἐντύπωσις, παθητικὴν δὲ ἐὰν μὴ προηγῆται προσδοκία (πρβλ. καὶ Menschen-u. Tierseele [3], 1897, σελ. 279). Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν *ἐνεργητικὴ* καὶ *παθητικὴ κατάληψις* καὶ *κατανόησις*; Ἔπειτα ἡ νεότευκτος *συναντίληψις* πῶς δύναται νὰ εἶναι ἐνεργητικὴ καὶ παθητική, εἰ μὴ κατὰ συνθήκην;

Δὲν δυνάμεθα δὲ τὴν Apperzeption der Empfindung νὰ λέγωμεν *κατάληψιν τῆς ἐντυπώσεως* καὶ τὸ Apperzeptionsgesetz *νόμον τῆς καταλήψεως* ἢ *νόμον καταληπτικόν*; Θὰ ἦσαν ὀρθότερα τὸ *ἡ συναντίληψις τῆς ἐντυπώσεως* καὶ τὸ *νόμος συναντιληπτικός*; Ἦ εἶναι νοητότεροι οἱ *προσανατολισμοί* σου, περὶ ὧν ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, καὶ ἡ *ἀξία τοῦ κατωφλίου* καὶ τὸ *κατώφλιον τῆς τοπικῆς ἐκτάσεως* καὶ τἆλλα *κατώφλια* ἅτινα κατεσκεύασας ἀλλαχοῦ!

Ἀφ᾽ οὗ δὲ εἴπομεν «ἡ συνείδησις ἑκάστου περιλαμβάνει πολλὰς παραστάσεις», καὶ εἶναι περιφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ συνειδήσεως, νομίζεις ἁμάρτημα ὅτι δὲν προσεθέσαμεν τὸ «τῆς συνειδήσεως» μετὰ τὸ «ὀπτικὸν πεδίον» καὶ τὸ «ὀπτικὸν σημεῖον»!

Ὃ δὲ σπουδαιότατον· ἐξ ἀγνοίας, νομίζεις, ἐδιδάξαμεν ὅτι ἐν ἑκάστῃ στιγμῇ μία ὑπάρχει ἐν τῷ ὀπτικῷ σημείῳ τῆς συνειδήσεως παράστασις διὰ τῆς προσοχῆς σαφεστάτη καθισταμένη; Κάλλιστα γινώσκομεν ἡμεῖς ὅτι ἐν ἑκάστῃ στιγμῇ *πλείονες ἐντυπώσεις* γίνονται καταληπταί· δῆλον δὲ καὶ ἐξ ὧν λέγομεν περὶ τοῦ ταχυσκοπίου «*τὴν συσκευήν, ἧς ποιούμεθα χρῆσιν εἰς προσδιορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συγχρόνως καταληπτῶν ἐντυπώσεων* κτλ.»· ἀλλὰ γινώσκομεν πρὸς τούτοις ὅτι «*αἱ καταληπταὶ ἐντυπώσεις ἐν τῷ ὀπτικῷ σημείῳ τῆς συνειδήσεως εἰς μίαν παράστασιν συνενοῦνται*». «Streng genommen», λέγει ὁ Wundt, «ist er (der innere Blickpunkt) also kein Punkt, sondern ein Feld von etwas veränderlicher Ausdehnung. Immer

jedoch bildet dieses Feld der Apperzeption eine einheitliche Vorstellung, indem wir die einzelnen Teile desselben zu einem Ganzen verbinden. So verbindet die Apperzeption eine Mehrheit von Schalleindrücken zu einer Klang-oder Geräuschvorstellung, eine Mehrzahl von Sehobjekten zu einem Gesichtsbild. Soll eine möglichst deutliche Auffassung statfinden, so muss ausserdem die Zahl der Bestandteile aus denen die Vorstellung zusammensetzt, eine beschränkte sein» (Grundz. d. phys. Psych.[5], **3**, 1902, σελ. 334, πρβλ. σελ. 336). Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει ὁ Wundt· «Je gespannter die Aufmerksamkeit ist, um so mehr beschränkt sie sich zugleich auf eine einzige oder auf wenige mit einander zusammenhängende Vorstellungen» (σελ. 341· πρβλ. καὶ σελ. 352). Κατὰ ταῦτα δὲ καὶ ὁ Ziegler τὰ τῆς Apperzeption κατὰ Wundt ἐξετάζων λέγει «bei ganz heller Beleuchtung und ganz deutlicher Auffassung beschränkt sich der davor (vor dem Blickpunkt des Bewusstseins) schwebende Inhalt auf eine einzige (punktuelle) Vorstellung» (Das Gefühl[4], 1907, σελ. 40). Τούτων ἕνεκα, ὦ Γρατσιᾶτε, ἐν τῷ βραχυτάτῳ προσδιορισμῷ τῶν κατὰ τὴν συνείδησιν εἴπομεν περὶ *μιᾶς παραστάσεως διὰ τῆς προσοχῆς σαφεστάτης καθισταμένης*.

Ἂν δὲ ὑπῆρχεν ἀνάγκη διὰ μακροτέρων νὰ ἐκθέσωμεν ταῦτα, θὰ εἴχομεν διδάξει τὰ ὀρθὰ ἡμεῖς καὶ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ *τῶν συγχρόνως καταληπτῶν ἐντυπώσεων*, οὐχὶ δὲ ὅσα σὺ λέγεις ἀορίστως. Τὰ πειράματα ἔχουσιν ἀποδείξει ὅτι *ὀπτικαὶ ἐντυπώσεις ἀσύνδετοι* κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν πειραμάτων 2 - 3 *γίνονται συγχρόνως καταληπταί*, εἶτα δὲ 4 - 6 (ὡσαύτως δὲ 6 ἀκουστικαὶ καὶ ἁπτικαί), *συνδέονται δὲ καὶ αὗται εἰς μίαν εἰκόνα ἐν τῷ ὀπτικῷ τῆς συνειδήσεως σημείῳ*. Πλείονες δὲ ὀπτικαὶ ἐντυπώσεις γίνονται συγχρόνως καταληπταί, ἂν συνδέωνται ἐν γνωρίμοις ἀντικειμένοις (Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], **3**, σελ. 352· πρβλ. καὶ Grundriss[7], 1905, σελ. 255 «Die ausgeführten Versuche ergeben für den Umfang der Aufmerksamkeit einen unter diesen wechselnden Bedingungen sehr konstanten Maximalwert von sechs einfachen Eindrücken, für den des Bewusstseins in dem oben angedeuteten relativen Sinne dagegen einen solchen, der zwischen 6-40 einfachen Eindrücken, je nach der Zusammensetzung und Gliederung der zum Masse dienenden Gesammtvor-

stellungen, variirt»· πρβλ. καὶ σελ. 250· ὡσαύτως δὲ Wirth, Die experimentelle Analyse des Bewusstseins, 1908, σελ. 56 κ.ἑξ.).

3) «Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῆς τοῦ Villa Ψυχολογίας ὁ Γρατσιᾶτος λέγει ὅτι ἐκ τῶν εἰς ismus ὀνομάτων τῶν ὑπὸ ξένων ἐσχηματισμένων μόνον τὸ *ὑλισμὸς* καὶ τὸ *πνευματισμὸς* ἠναγκάσθη σαφηνείας ἕνεκα νὰ μεταχειρισθῇ καὶ εἴ τι ἄλλο ἤδη ὑπὸ τῆς χρήσεως καθιερωμένον ὑπάρχει, τὰ δὲ ἄλλα ἄλλως μεθηρμήνευσεν. Ἀλλ' ὁ Γρατσιᾶτος παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν καὶ *ὑλοζωισμὸς* καὶ *ἐμπειρισμὸς* καὶ *θετικισμὸς* ἔγραψε καὶ ἄλλα οὐχὶ ὀρθότερα ὀνόματα, ἅτινα καὶ ἄλλοι μέν τινες μετεχειρίσθησαν ἀλλ' ἡ τύραννος χρῆσις, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται, οὐδαμῶς ἔχει ἐπιβάλει.

Τὸ φιλοσόφημα τὸ ὁρμώμενον ἀπὸ τῆς γνώμης ὅτι οὐδὲν δύναται βεβαίως νὰ γνωσθῇ οἱ παλαιοὶ ἤδη ἐκάλεσαν σκέψιν, οἱ δὲ Γερμανοὶ συμφωνούντων καὶ τῶν ἄλλων ἀλλοδαπῶν ὀνομάζουσι νῦν Skepticismus καὶ Skepsis. Τῶν δὲ νῦν Ἑλλήνων πολλοὶ οὐδαμῶς τὰ τοιαῦτα ἀκριβοῦντες ἀλλ' ἐκ ξένων μεταφράζοντες ἔπλασαν τοὺς ἀδοκιμωτάτους ὅρους *σκεπτικισμός* (Εὐγένιος Βούλγαρις, Βάμβας ἐν Στοιχ. φιλ., 1838, σελ. 4 καὶ ἄλλοι), *σκεπτισμός* (Καΐρης, Βράϊλας καὶ ἄλλοι), *σκεπτικιστής*, *σκεπτικιστικός*, *σκεπτιστικός*. Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος, ἐν ᾧ ὤφειλε τὰ ὀθνεῖα καὶ ἀνελλήνιστα ἀποβάλλων νὰ εἰσαγάγῃ τὰ ὀρθά, ἀκολουθήσας εἰς τοὺς πρότερον εἶπε *σκεπτισμός* (σελ. 421), ὡς ἀπὸ ῥήματος *σκεπτίζω*. Ἂν οἱ ἀλλοδαποὶ εἶπον Skepticismus καὶ Agnosticismus καὶ Aristokratismus καὶ Demokratismus καὶ Hedonismus καὶ Eklektizismus καὶ Atheismus καὶ Akosmismus καὶ Pantheismus καὶ Panentheismus καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἡμεῖς ὀφείλομεν πᾶν ἀλλότριον τοῦ γνησίου Ἑλληνισμοῦ ὄνομα ἀπωθούμενοι νὰ δοκιμάζωμεν καὶ εἰσάγωμεν τὰ ὀρθά. *Σκέψιν* καὶ *ἐποχὴν* εἶπον τὴν αἵρεσιν ταύτην οἱ παλαιοί, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτῆς *σκεπτικοὺς* (πρβλ. Διογ. Λαέρτιον Θ 14) «διετέλουν δὲ οἱ *σκεπτικοὶ* τὰ τῶν αἱρέσεων δόγματα πάντ' ἀνατρέποντες, αὐτοὶ δ' οὐδὲν ἀπεφαίνοντο δογματικῶς κτλ.» καὶ *ἐφεκτικοὺς* καὶ *ἀπορητικοὺς* καὶ *ἀπὸ τῆς σκέψεως* (ὡς Σέξτος Ἐμπειρικὸς ἐν Πυρρ. ὑποτυπ. Α 229)».

Ταῦτα ἐγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει. Ἐψέξαμεν δὲ πρὸς τούτοις τὰ ὀνόματα *ὑλοζωιστής*, *ὑλοζωιστικός*, *ἐμπειρισταὶ* καὶ ἄλλα καὶ

συνεστήσαμεν τὸ *ἐμπειρία* (καὶ *ἀγνωσία, ἀκοσμία, παγκοσμία, ἀθεΐα, μονοθεΐα, τριθεΐα, πολυθεΐα* κττ. σελ. 11 κ.ἑξ. σελ. 13 κ.ἑξ).

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος ὁμολογεῖ μὲν ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἀπολογίᾳ ὅτι τὰ ὀνόματα *σκεπτισμός, ὑλοζωισμός, ἐμπειρισμὸς* εἶναι παρὰ τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐσχηματισμένα, νομίζει δὲ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ὀφείλει νὰ μιμηθῇ τὰς νεωτέρας γλώσσας, ὧν προτέρημα, λέγει, ἀναντίρρητον εἶναι ἡ δι' ἰδίων ἀπεριφράστων τύπων παράστασις τῶν παντοίων φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Διδάσκει δὲ πρὸς τούτοις ὅτι οἱ περιπεφρασμένοι ὅροι εἶναι εἰς ἀχρηστίαν καταδεδικασμένοι, τὸ μὲν διότι δὲν μετεχειρίσθησαν αὐτοὺς ὁ Βράϊλας καὶ ὁ Καροῦσος καὶ ὁ Γρηγοριάδης καὶ ἄλλοι, τὸ δὲ διότι εἶναι μακροί, οἱ δὲ χρόνοι ἡμῶν ἀπαιτοῦσι λέγει τὴν *οἰκονομίαν τῆς νοήσεως*, ὡς διδάσκουσιν οἱ περὶ τὸν Mach.

Ἀλλ', ὦ Γρατσιᾶτε, προτιμᾷς λοιπὸν τῶν ἀκραιφνῶς ἑλληνικῶν ὀνομάτων *σκέψις* καὶ *ἐποχὴ* καὶ ἄλλων ὁμοίων τὰ *ὑλοζωισμὸς* καὶ *ζωισμὸς* καὶ *νεοζωισμὸς* καὶ *σκεπτισμὸς* καὶ *θετικισμὸς* καὶ *ὑποκειμενισμὸς* (σελ. 461 τῆς μεταφρ.) καὶ ἄλλα οὕτω μοχθηρὰ ὀνόματα ὑπ' ἀνθρώπων δουλευόντων εἰς τὴν συνήθειαν τῶν ἀλλοδαπῶν παρακεκομμένα! Καὶ νομίζεις ὅτι περὶ χρήσεως ὅρων προκειμένου εἰς τὴν οἰκονομίαν τῆς νοήσεως ὀφείλεις νὰ ἀποβλέπῃς οὐχὶ δὲ εἰς τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν ὀνομάτων; Διὰ τοῦτο λοιπὸν εἶπες καὶ *νεοπυθαγορικὸς* καὶ *νεοθωμιστικὸς* καὶ ἄλλα παραπλήσια πρὸς ταῦτα; Ἂν δὲ εἰς ταύτην ἀκολουθῇς τὴν ἀρχήν, πῶς ἐκκλίνων τὸ Versuchsperson μεταφράζεις «*τὸ εἰς πειραματισμὸν ὑποβαλλόμενον πρόσωπον*» καὶ τὸν Occasionalismus *συμπτωσιαρχικὴ θεωρία* καὶ τοὺς Relativisten λέγεις *τοὺς τὴν σχετικότητα ἀποδεχομένους* (σελ. 401), ἵνα μηδὲν εἴπωμεν περὶ ἄλλων;

Ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἀποκρούομεν τὸ ἀνελλήνιστον *νεοζωισμός*, οὐδὲν ἧττον ἢ τὸ *αἰσθητισμὸς* καὶ τὸ *σκεπτισμὸς* τοῦ Βράϊλα (Φιλοσ. Στοιχ. 1862, σελ. 36, 91 καὶ ἄλλ.) καὶ τὸ *Πλατωνικοϊουνιόρες*, ὡς ἐκ τῶν ξένων μεταφράζων ἐκάλεσε τοὺς Νέους πλατωνικοὺς ὁ Κωνσταντᾶς (Σοαυΐου, Στοιχ. Λογ. Μεταφ. καὶ Ἠθικῆς κατὰ μετάφρ., 1818, σελ. 61) καὶ ὅσα τοιαῦτα. Σὺ δέ, ἂν ἐπιθυμῇς, ἀσμένιζε εἰς ταῦτα, ἀλλὰ μὴ θέλε νὰ πείσῃς ἡμᾶς ὅτι ὀφείλομεν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐγκρίνωμεν τὰ τοιαῦτα ὀνόματα.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος λέγων «*καὶ ἐὰν εἶναι ἀληθές*,

ὅτι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ οἱ ὅροι *σκέψις* καὶ *ἐποχὴ* πλὴν τῆς ἀφῃρημένης αὐτῶν ἐννοίας ἐδήλουν καὶ αὐτὸ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τῶν σκεπτικῶν», ἐλέγχεται ἀγνοῶν πράγματα γνωριμώτατα. «*Οἱ ἀπὸ τῆς σκέψεως*» εἶναι σταθερὸς ὅρος δηλῶν τοὺς ὀπαδοὺς τῆς τῶν σκεπτικῶν σχολῆς.

4) Ἐν τῇ κρίσει παρετηρήσαμεν καὶ τάδε·

«Ἡ τοῦ Wundt ψυχολογία τὴν παλαιοτέραν τῶν ψυχικῶν φαινομένων διαίρεσιν παραιτουμένη διαστέλλει psychische Elemente καὶ psychische Gebilde. Καὶ psychische μὲν Elemente ὀνομάζει τὰ *αἰσθήματα* (Empfindungen) καὶ τὰ *στοιχειώδη συναισθήματα* (Gefühlselemente ἢ einfache Gefühle), ἅτινα κατ' αὐτὸν οὐδαμῶς καθ' αὑτὰ ὑπάρχοντα, δι' ἀφαιρέσεως δὲ καὶ ἀναλύσεως ἐκ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναισθημάτων προκύπτοντα παραπλήσια εἶναι πρὸς τὰ φυσικὰ ἄτομα ἢ τὰ σημεῖα τὰ μαθηματικά, psychische Gebilde δὲ τὰ ἐκ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων τῶν εἰρημένων ἐπιπλοκώτερα γεγονότα τοῦ ψυχικοῦ βίου, οἷαι αἱ παντοῖαι παραστάσεις (Vorstellungen) καὶ τὰ συναισθήματα (zusammengesetze Gefühle) καὶ τὰ *πάθη* (Affekte) καὶ αἱ ὀρέξεις (Willensvorgänge· πρβλ. Wundt, Grundz. d. physiol. Psychol.[5], 1, σελ.339 κ. ἑξ.).

Ἑλληνιστὶ δυνάμεθα νὰ καλῶμεν τὰ πρῶτα τῶν εἰρημένων ψυχικῶν φαινομένων (psychische Elemente) *πρῶτα στοιχεῖα* ἢ *ἁπλᾶ* ἢ *στοιχειώδη τοῦ ψυχικοῦ βίου φαινόμενα* ἢ *γεγονότα*, τὰ δὲ ἄλλα (psychische Gebilde), *σύνθετα* ἢ *πολύπλοκα φαινόμενα* ἢ *γεγονότα τοῦ ψυχικοῦ βίου*.

Ὁ Γρατσιᾶτος τοῦ γράμματος μᾶλλον ἐχόμενος ἐξηλλήνισε τὰ psychische Gebilde *ψυχικοὺς σχηματισμοὺς* ἢ *ψυχικὰ πλάσματα* (σελ. 361). Ἀλλ' αἱ λέξεις αὗται δὲν δηλοῦσι κατ' ἀκρίβειαν τὰ πράγματα, ὡς ἕκαστος βλέπει».

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος ἀντιπαρατηρεῖ ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ὅτι καὶ αὐτὸς ποιεῖται τοῦ ὅρου *πολύπλοκα γεγονότα* χρῆσιν, οἱ δὲ ὅροι *ψυχικὰ πλάσματα* καὶ *ψυχικοὶ σχηματισμοί*, οὓς μεταχειρίζεται, εὐαρμοστοῦσι, διότι, ὡς λέγει, «ἐν τῇ ψυχικῇ συνθέσει ἐκ τῆς τῶν στοιχείων συνδέσεως παράγονται πάντοτε νέαι ἰδιότητες προσήκουσαι μόνον εἰς τοὺς ψυχικοὺς σχηματισμοὺς ὡς τοιούτους· τὰ πολύπλοκα λοιπὸν γεγονότα εἶναι γεννήματα τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως τῆς ψυχῆς, εἶναι

ἀληθῆ πλάσματα ἢ μορφώματα τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας»,πρὸς δὲ τούτοις ὅτι εἶναι ἁπλούστεροι καὶ συνθετώτεροι οἱ ψυχικοὶ σχηματισμοί.

Ἀλλ' ἐφ' ὅσον μὲν ὁ Γρατσιᾶτος λέγει *πολύπλοκα γεγονότα* συμφωνεῖ πρὸς ἡμᾶς, ἀλλ' ὅταν λέγῃ τὰ αὐτὰ γεγονότα σχηματισμοὺς καὶ πλάσματα, *χωρὶς τοὐλάχιστον νὰ δηλώσῃ ὅτι κατὰ συνθήκην μεταχειρίζεται τὸν ὅρον*, ἡμεῖς διαφωνοῦμεν. *Σχηματισμοὶ* καὶ *πλάσματα* δὲν δηλοῦσι πάντως τι σύνθετον, ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχεῖα τὰ ψυχικὰ δύνανται οὕτω νὰ ὀνομασθῶσιν. Ἀληθεύει δὲ μόνον ὅτι ὁ ὅρος *πολύπλοκα* ἢ *σύνθετα ψυχικὰ φαινόμενα* ἢ *γεγονότα* καὶ περὶ πολυπλοκωτέρων λέγονται καὶ περὶ ἁπλουστέρων ψυχικῶν φαινομένων ἢ γεγονότων. Προσθέτομεν δὲ ὁδοῦ πάρεργον ὅτι καὶ ὁ Ebbinghaus τὰ κατ' αὐτὸν ἁπλούστατα τῶν ψυχικῶν φαινομένων καλεῖ «die einfachsten Gebilde des seelischen Lebens» (Abriss der Psychol.[2], 1909, σελ. 49 κ.ἑξ.), Verwicklungen δὲ des Seelenlebens τὰ πολυπλοκώτερα αὐτῶν (αὐτόθι σελ. 103).

5) Ἐν σελ. 303 τῆς μεταφράσεως ἔγραψεν ὁ Γρατσιᾶτος τάδε· «ἡ ὅλη συνδιάταξις τῶν κινήσεων τούτων (τοῦ ὀφθαλμοῦ) εἶναι φυσικῷ τῷ λόγῳ ἀποτέλεσμα φυσιολογικῶν *προσχηματισμῶν*, οὓς τὸ ἄτομον ἐκ γενετῆς φέρει μεθ' ἑαυτοῦ». *Προσχηματισμοὺς* λέγων ὁ Γρατσιᾶτος μεθερμηνεύει, τὸ Präformationen, Preformationi. Εἶναι δὲ Präformationen, ὡς καὶ ὁ Villa λέγει, ὅ,τι τὸ ἄτομον ἐκ γενετῆς φέρει. Ἡρμηνεύθησαν δὲ αὗται ἄλλοτε ἄλλως. Κατὰ μὲν παλαιοτέραν τινὰ θεωρίαν (Ovulistae, Animalculistae) ἕκαστον ζῷον ἐν τῷ ᾠαρίῳ ἢ τῷ σπέρματι φέρει ἐν μικρογραφίᾳ τὸν ὅλον ὀργανισμόν, πάντα τὰ ὄργανα τὰ ἐμφανιζόμενα ἐν τῷ τελείῳ ὀργανισμῷ κατὰ τὴν αὐτὴν διάταξιν. Κατά τινα δὲ ἄλλην θεωρίαν (*ἐπιγένεσις* Wolf, 1759) ἐν τῷ ᾠαρίῳ ἢ τῷ σπέρματι ὑπάρχουσι *δυνάμεις*, ἐξ ὧν διὰ μακρᾶς ἀναπτύξεως (νεοπλασιῶν καὶ μεταμορφώσεων κατὰ Ρ. Νικολαΐδην) ἀποτελεῖται ὁ τέλειος ὀργανισμός. Νῦν δὲ νέα τις θεωρία πειρᾶται νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰς Präformationen ἀκριβέστερον ὡς διαθέσεις (πρβλ. Ρήγα Νικολαΐδου, Φυσιολ. τ. ἀνθρ., **3**, 1906, σελ. 104 κ.ἑξ. 295 κ.ἑξ.).

Ἡμεῖς ἀποδοκιμάσαντες τὴν λέξιν *προσχηματισμός*, ἣν ὁ Γρατσιᾶτος μετεχειρίσθη τὸ μὲν διότι ὑπ' οὐδενὸς τῶν Ἑλλήνων ἐλέχθη ἐπὶ ταύτης τοὐλάχιστον τῆς ἐννοίας, τὸ δὲ διότι, καὶ ἂν σχηματισθῇ νῦν, θὰ δηλώσῃ τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν ἤδη θεωρίαν τῶν παλαιοτέρων

(ἣν ὁ Νικολαΐδης καλεῖ *θεωρίαν τῆς προϋποστάσεως* ἢ *τῆς ἀναπτύξεως*), προὐτείναμεν τὸν ὅρον *διάθεσις*, ἐπειδὴ τούτου *πρῶτον* καὶ ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἐπὶ ὁμοίας ἐννοίας ἐγένετο χρῆσις (νοσηραὶ διαθέσεις), *δεύτερον* καὶ παρ' ἡμῖν εἶναι συνήθης (ὁ Λουκᾶς Παππαϊωάννου, ἐν Ἀνατομικῇ τοῦ ἀνθρ.[2], 1, 1897, σελ. 24 ποιεῖται λόγον περὶ *διαθέσεως τοῦ ᾠαρίου*), *τρίτον* δύναται καὶ περὶ τῶν τριῶν εἰρημένων θεωριῶν νὰ λέγηται, *τέταρτον* προσήκει μᾶλλον εἰς δήλωσιν τῆς νέας θεωρίας, *πέμπτον* εὐαρμοστεῖ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Villa, ἔνθα ὁ λόγος περὶ *φυσιολογικῆς προδιατάξεως κινήσεων*, ἃς κινεῖται ὁ ὀφθαλμός, ἤτοι περὶ *διαθέσεων* αὐτοῦ.

Θαυμαστὸν δὲ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος—γερμανομαθείας καὶ τοῦτο ἢ ὀξυνοίας διαφερούσης δεῖγμα!—ἐν τῷ ὁρισμῷ τοῦ Eisler, ὃν παρατίθεται, («Präformation: Vorausbildung, Vorgestaltung von physischen Organen oder von psychischen Gebilden») ἀνακαλύπτει καὶ *προσχηματισμοὺς* καὶ *διαθέσεις*, ἐν ᾧ ἀμφότερα τὰ ὀνόματα Vorausbildung καὶ Vorgestaltung ἐκ παραλλήλου τίθενται πρὸς ἑρμηνείαν τῆς Präformation. Πολλῷ δὲ θαυμαστότερον ὅτι ἐν τῇ ἀπολογίᾳ, ἐν ᾗ πάντα συμφύρει, ποιεῖται λόγον καὶ περὶ «*προεσχηματισμένων λειτουργιῶν*»!

Ἀλλ' ἐρωτῶμεν. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ *προεσχηματισμένη λειτουργία!* Πῶς δ' ἐννοεῖς, ὦ Γρατσιᾶτε, τὸν προσχηματισμὸν τούτων τῶν λειτουργιῶν; Κατὰ τὴν *πρώτην* τῶν εἰρημένων θεωριῶν!

Προδιάταξις εἰς λειτουργίαν, διάθεσις πρὸς λειτουργίαν εἶναι μόνη δυνατή.

6) *Περιφανῶς πλημμελῆ* χαρακτηρίσαντες τὸ «*ζήσαντα γεγονότα*», ὡς ἡρμήνευσεν ὁ Γρατσιᾶτος τὴν γερμανικὴν λέξιν Erlebnisse, εἴπομεν ὅτι Erlebnisse οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ *ὅσα τις ἔγνω* ἢ *ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ*.

Τί δὲ νομίζετε ὅτι ἀντιτάσσει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ὁ Γρατσιᾶτος. Εἶναι μέν, λέγει, ἀληθῶς τολμηρὰ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἡ ἀπόδοσις τοῦ γερμανικοῦ ὀνόματος, ἀλλ' ἡμεῖς ἠκολουθήσαμεν τῷ Villa εἰπόντι fatti vissuti. Παραφιλοσοφῶν δ' ἔπειτα περὶ τοῦ ἰταλικοῦ ὅρου, ὃν εὑρίσκει οὐδὲν ἧττον τολμηρόν, προσθέτει τὰ ἑξῆς θαυμάσια. «Ὁ Villa λοιπὸν τὴν λέξιν Erlebnisse μεταφράζων fatti vissuti οὐδὲν ἄλλο σκοπεῖ ἢ νὰ παραστήσῃ ἐμφανῶς ὅτι ἡ γερμανικὴ

λέξις σημαίνει γεγονότα, ἅτινα τὴν ἀρχήν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸ τέλος αὐτῶν ἔχουσιν ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ τοῦ ἀτόμου, ὥστε εἶναι *γεγονότα ἐσωτερικά, ὑποκειμενικά, γεννώμενα, αὐξανόμενα* καὶ *θνήσκοντα* οὕτως εἰπεῖν, οἱά περ εἶναι τὰ ψυχολογικὰ γεγονότα»! Πρὸς δὲ τούτοις παρατηρεῖ ὅτι *ὅσα τις ἔγνω* ἢ *ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ* εἶναι Ereignisse, αὐτὸ δὲ τὸ γνῶναι καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιδεῖν εἶναι ψυχολογικὸν γεγονός. Καὶ ταῦτα μετ᾽ ὀργῆς καὶ ὕβρεων βαναύσων.

Ἀλλὰ πρῶτον, ὦ Γρατσιᾶτε, ὅτι Erlebnisse εἶναι was der Mensch erlebt ἢ erlebt hat, ἤτοι erfahren hat, τίς γινώσκων τὰ πράγματα ἀμφισβητεῖ; «Erleben εἶναι κατὰ M. Heyne: im Leben erfahren: Freude an einem, Krieg, Aufruhr, teure Zeiten u. s. w. Erlebnis: was man erlebt: seine Erlebnisse niederschreiben» (Deutsch. Wört. Kl. Ausg., 1896, σελ. 353). Ὁ δὲ Pape: ἐφοράω—erleben: τὰ χαλεπώτατα Xen. An. 3, 1, 13; vgl. Παντοδαπὰς λώβας αὐτός τε λωβηθεὶς καὶ τοὺς ἑαυτοῦ ἐπιδὼν παῖδας (λωβηθέντας) Pl. Gorg. 4735c; — ἵν᾽ ἔτι ἐφ᾽ ἡμῶν ἐπίδωμεν τὴν πόλιν εὐδαιμονοῦσαν. Xen. Vectig. 6, 1; τὴν ἡδίστην ἡμέραν Hell. 2, 4, 17 (Griech.-deutsch. Handwört.[3], **1**, 1888, σελ. 1122). Ἔπειτα δὲ ὁ Villa fatti vissuti *«ζήσαντα γεγονότα»* ἢ *«γεγονότα, ἅτινα ἔζησαν»*, ὡς ἀλλαχοῦ μετέφρασας (σελ. 106) ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ! Αὐτὸς ὁ Villa ἑρμηνεύων ἑαυτόν, ὦ Γρατσιᾶτε, λέγει ὅτι τῶν ψυχικῶν γεγονότων (fatti psichici, fatti vissuti) περὶ ἃ ἡ ψυχολογία ἀσχολεῖται, γνώρισμα εἶναι ἡ ἐξάρτησις «dagl'individui che li compiono (von erlebenden Individuen)» ἀπὸ τῶν *ἐκτελούντων* αὐτὰ ἀτόμων, ὡς σὺ γράφεις ἐν τῇ μεταφράσει (Psichologia contemporanea, 1899, σελ. 124). Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν «gli altri (fatti morali) invece sono avvenimenti, fatti transitori, o come è espresso stupendamente dalla parola Erlebnis, fatti vissuti dall'individuo» (αὐτόθι σελ. 607), «vom Individuum erlebte Ereignisse», ὡς λέγει ὁ Pflaum ἐν τῇ μεταφράσει (σελ. 430), γεγονότα δῆλα δὴ *βεβιωμένα ὑπὸ τοῦ ἀτόμου* οὐχὶ δὲ *«γεγονότα ζήσαντα ἐν τῷ ἀτόμῳ»*, ὡς σὺ παραμεταφράζεις (σελ. 466). Τὸ *ἐν τῷ ἀτόμῳ* λέγεται ἰταλιστὶ nel individuo. Καὶ ἐν ἄλλῳ δὲ τόπῳ λέγει ὁ Villa· «ogni individuo ha un contenuto psichico proprio, formato dalle esperienze fatte, dai suoi fatti vissuti, come dicono i tedeschi (αὐτόθι σελ. 602). Κατὰ δὲ ταῦτα τί ἄλλο εἶναι fatti vissuti, ὦ Γρατσιᾶτε, κατὰ Villa, ἢ τὰ *βεβιωμένα, ἡ*

συνειλεγμένη ἐμπειρία, ὡς ἑρμηνεύεις τὸ esperienze fatte, *ὅσα ἡμεῖς αὐτοὶ συναισθανόμεθα*, ὡς λέγει ὁ Villa ἐν τῷ ὑπὸ σοῦ μνημονευομένῳ συγγράμματι L'idealismo moderno (Torino, 1905, σελ. 75), ἤ, ὡς ἡμεῖς εἴπομεν, *ὅσα τις ἔγνω* ἢ *ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ;*

Χαριέστατον δὲ εἶναι τὸ ἐρώτημα τοῦ Γρατσιάτου. «Ἀλλ᾽ εἶναι ψυχολογικὰ γεγονότα ὅσα τις ἔγνω ἢ ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ;» Οἱ καὶ ἄκρῳ δακτύλῳ ἁψάμενοι τῆς ψυχολογίας γιγνώσκουσιν ὅτι τὰ γεγονότα, ὧν γνῶσιν λαμβάνομεν, διττὴν ἐμφανίζουσιν ὄψιν, κατὰ μὲν δῆλον ὅτι τὴν ἑτέραν εἶναι Ereignisse, Erlebnisse δὲ κατὰ τὴν ἑτέραν. Παρατιθέμεθα τὰ τοῦ Wundt «Es gibt keine Naturerscheinung, die nicht auch unter einem veränderten Gesichtspunkte Gegenstand psychologischen Untersuchung sein könnte. Ein Stein, eine Pflanze, ein Ton, ein Lichtstrahl, sind als Naturerscheinungen Objekte der Mineralogie, Botanik, Physik usw. Aber insofern diese Naturerscheinungen zugleich Vorstellungen in uns sind, bilden sie ausserdem Objekte der Psychologie, die über die Entstehungsweise dieser Vorstellungen Rechenschaft zu geben sucht». (Grundriss[7], 1905, σελ. 2· πρβλ. καὶ Phil. Stud., **12**, 1896, σελ. 11 κ.ἑξ.).

7) Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἐκτρέπεται εἰς παραφιλοσοφήματα ὁ Γρατσιᾶτος. Ἀντὶ τοῦ *«ὑλικὰ τῆς νοήσεως»*, ὅπερ φέρεται ἐν σελ. 315 τῆς μεταφράσεως, εἴπομεν ὅτι ὀρθότερον εἶναι τὸ *«τῆς νοήσεως ἡ ὕλη»*, διότι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ πρόκειται περιφανῶς περὶ τῶν διανοημάτων ἡμῶν καὶ τοῦ συνειρμοῦ τῶν ἐννοιῶν. Ἀλλ᾽ ὁ Γρατσιᾶτος κατὰ θαυμαστόν τινα τρόπον πειρᾶται νὰ πείσῃ ὅτι τὸ *ὑλικὰ τῆς νοήσεως* εἶναι ὑγιέστερον, λέγων ὅτι καὶ ὁ Villa εἰπὼν «tutti i materiali del pensiero» ἐσκόπει δῆθεν νὰ παραστήσῃ τὴν παχυλῶς ὑλίζουσαν θεωρίαν τοῦ James, (σελ. 17). Ὅτι δὲ ταῦτα εἶναι παραδιδάγματα, δῆλον ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ James ὅπερ ἔχει ἐν τῇ μεταφράσει ὧδε· «Πάντα τὰ ὑλικὰ *(πᾶσα ἡ ὕλη* καθ᾽ ἡμᾶς) τῆς ἡμετέρας νοήσεως ὀφείλονται εἰς τὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν στοιχειῶδές τι γεγονὸς τῶν ἐγκεφαλικῶν ἡμισφαιρίων τείνει εἰς τὸ νὰ ἀναπαραγάγῃ πᾶν ἄλλο στοιχειῶδες γεγονός, ὅπερ πρότερον παρήχθη. *Πᾶσαι λοιπὸν αἱ μορφαὶ τῶν συνειρμῶν, τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς συναφείας καὶ τῆς ἀντιθέσεως* ὀφείλουσι νὰ παράγωνται ἐξ ἑνὸς μόνου βαθυτέρου γεγονότος».

Ὡσαύτως δ' ἐκ τῶν λέξεων τοῦ James the content or material, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο ἢ *τὸ περιεχόμενον, τὴν ὕλην τῆς νοήσεως* δηλοῦσιν.

8) Περὶ τῶν ὅρων Dualismus καὶ Monismus ὄντος τοῦ λόγου ἐμνημονεύσαμεν τοὺς ὅρους *δυαδισμός, δυασμός, διαρχία, δυϊσμός, μονισμός, ἑνισμός*, ὧν ἐποιήσαντο χρῆσιν οἱ ἡμέτεροι, παρετηρήσαμεν δὲ ὅτι τῶν ὅρων μοναρχία καὶ διαρχία, οὓς εἰς ἄλλους ἀκολουθήσας μετεχειρίσθη ὁ Γρατσιᾶτος,—εἰ καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως λέγει· «τὰ Dualismus, Monismus—ἀναγκαῖον ἐνόμισα νὰ μεθερμηνεύσω διὰ τῶν διαρχία-μοναρχία κτλ.»—, προτιμότερα εἶναι τἆλλα ὀνόματα, μάλιστα δὲ τὰ *ἑνισμὸς* (ἑνίζω, ἑνιστὴς κτλ.) καὶ *δυϊσμὸς* (δυΐζω, δυϊστὴς κτλ.), ἐπειδὴ τὰ μοναρχία καὶ διαρχία κυριολογοῦνται περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν, ὡς παρετήρησεν ἤδη καὶ ὁ σοφὸς καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ Μαργ. Εὐαγγελίδης (ἐν τῇ κρίσει τοῦ φιλοσοφικοῦ διαγωνίσματος, 1899, σελ. 27), ὁ δὲ Ἀριστοτέλης αὐτὸς εἶπε τὸ ἑνίζω («Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων *ἑνίσας* κτλ.» Μ. τ. φυσ. Α 5, 986 β 21), καθ' ὃ καὶ *δυΐζω* κάλλιστα δυνάμεθα νὰ λέγωμεν. Ὁ Γρατσιᾶτος ἐμμένει εἰς τοὺς ὅρους μοναρχία καὶ διαρχία. Οὐδεὶς φθόνος.

9) «Τὸν ὅρον Determinismus τὸν δηλοῦντα τὸ δόγμα, καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀνάγκην πράττει, τῆς βουλήσεως αὐτοῦ ὑπεικούσης εἰς ἐλατήρια καὶ δὴ ἑκάστοτε τὸ ἰσχυρότατον αὐτῶν, ἄλλοι παρ' ἡμῖν ἄλλως εἶπον.

Ὁ Γρατσιᾶτος μεταφράζει *αἰτιοκρατία* ἢ *ὑπεξούσιον* (σελ. 448). *Αἰτιοκρατίαν* δὲ καλεῖ ὁ Γρατσιᾶτος καὶ τὸν βιολογικὸν Determinismus, τὴν δόξαν δῆλα δὴ καθ' ἣν οἱ ὀργανισμοὶ κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην ἀναπτύσσονται, ὡς διδάσκουσιν ὁ Le Dantec (Le déterminisme biologique, 1896), ὁ Delage (La structure du protoplasma et les théories sur l'hérédité, 1895 σελ. 166) καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἀλλ' ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ὁ νέος ὅρος *αἰτιοκρατία* πρῶτον μὲν πόρρωθεν δηλοῖ τὸ πρᾶγμα, ἔπειτα δὲ εἶναι περιττός. Κάλλιστα ὁ Determinismus κατὰ τὴν πρώτην σημασίαν δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἡ *ἀνάγκη* («Δημόκριτος δὲ τὸ οὗ ἕνεκα ἀφεὶς λέγειν, πάντα ἀνάγει εἰς *ἀνάγκην* οἷς χρῆται ἡ φύσις» Ἀριστ. π. ζ. γεν. Ε 8. 789 β 2· πρβλ. καὶ Διογένην Λαέρτιον Θ 7, 45) ἢ τὸ *δόγμα τῆς ἀνάγκης*, *ὀπαδοὶ* δὲ καὶ *θιασῶ-*

ται τῆς ἀνάγκης οἱ ἀποδεχόμενοι αὐτήν. Ὁ δὲ Indeterminismus δύναται νὰ ἐξελληνισθῇ *ἡ ἐλευθερία* ἢ *τῆς ἐλευθερίας τὸ δόγμα*, οἱ δὲ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ ἐγκρίνοντες τὸ δόγμα τοῦτο *εἰσηγηταὶ τῆς ἐλευθερίας* καὶ *θιασῶται* καὶ *ὀπαδοί*. *Βιολογικὴν* δὲ *ἀνάγκην* προτιμότερον εἶναι νὰ καλέσωμεν τὴν θεωρίαν ταύτην κατὰ τὴν δευτέραν ἔννοιαν αὐτῆς.

Προκρίνομεν δὲ ἡμεῖς τοὺς ὅρους *ἐλευθερία* καὶ *ἀνάγκη* καὶ τῶν *αὐταρχία* (Χρ. Ἀνδρούτσου, Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, **1**, 1896, σελ. 20 καὶ 43. **2**, 1897, σελ. 53 ὑπερβατικὴ αὐταρχία) καὶ *ἑτεραρχία* (ἐν τῇ αὐτῇ διατριβῇ, 1, σελ. 20 καὶ 44), ἐπειδὴ οὐδὲ ταῦτα δηλοῦσι τὰ πράγματα ἀκριβῶς». Ταῦτα εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει.

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος προτιμᾷ, λέγει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, τὸν μὲν ὅρον *αἰτιοκρατία* ὡς ἀποκλείοντα τὸν Fatalismus, τὸν δὲ ὅρον *αὐταρχία* ὡς δηλοῦντα καὶ τὸ liberum arbitrium indifferentiae.

Ἀλλ' ἡ μὲν λέξις *αὐταρχία* ἐλέχθη μὲν πάλαι ἀλλ' ἐπὶ ἄλλης ἐννοίας, *αἰτιοκρατία* δὲ οὐδείς ποτε ἄλλος εἶπεν οὔτε τῶν παλαιῶν οὔτε τῶν νεωτέρων. Πόθεν λοιπόν, ὦ Γρατσιᾶτε, πείθεσαι ὅτι αὕτη μὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἀποκλείῃ τὴν εἱμαρμένην, ἐκείνη δὲ νὰ δηλοῖ ὅσα σὺ λέγεις!

10) «Τὴν ὑπὸ τῶν Ἄγγλων Bentham καὶ J. St. Mill μάλιστα μορφωθεῖσαν θεωρίαν, καθ' ἣν τὸ ὠφέλιμον συμπίπτει πρὸς τὸ ἀγαθόν, σκοπὸς δὲ τοῦ πράττειν εἶναι ἡ δίωξις τοῦ χρησίμου («the greatest happiness of the greatest number» — «the greatest possible quantity of happiness» Bentham, Princ., **2**, κεφ. 17 σελ. 234), τὸν Utilitarismus δῆλα δή, ἐξελληνίζων ὁ Γρατσιᾶτος, ἀποφεύγων οὓς οἱ Ἕλληνες μέχρι τοῦδε μετεχειρίσθησαν ὅρους *(ὠφελιμοδοξία, συμφεροντολογία καὶ χρησιμοθηρία* [Χ. Παπαδοπούλου, Φιλοσοφ. ἠθική, 1901, σελ. 186], *ἡ πρὸς τὸ ὠφέλιμον τάσις* [Ζαγγογιάννη, Παιδ. διδασκαλία, 1896, σελ. 41], *ὠφελιμόδοξοι ὠφελειόδοξοι, χρησιμόφιλοι, χρησιμοθῆραι)*, λέγει *ὠφελιμοκρατία* (σελ. 470). Ὁ ὅρος *ὠφελιμοκρατία*, ἀνθ' οὗ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν καὶ *χρησιμοκρατία (χρησιμοκρατικός)*, ἐγκρίνεται καὶ ὑφ' ἡμῶν. Ἀλλ' ἄψογα πάντως εἶναι καὶ τὰ *χρησιμοθηρία* καὶ *χρησιμοθηρικός*, ὡς δυνάμεθα νὰ λέγωμεν. Κάλλιστα δὲ θὰ εἶχον καὶ τὰ ἡ τοῦ *ὠφελίμου ἀρχή, οἱ εἰσηγηταί, προστάται, θιασῶται, ὀπαδοὶ τῆς τοῦ ὠφελίμου ἀρχῆς*». Ταῦτα ἐγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει.

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του παρατηρεῖ ὅτι ἐν οἷς λέγομεν ἐνταῦθα τὸν ὅρον μόνον ἐγκρίνομεν, ὃν μετεχειρίσθη αὐτός!

11) Περὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ ὅρου Intellektualismus προκειμένου εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει τὰ ἑξῆς.

«Κατὰ τὸ *αἰσθησιαρχία* εἶπεν ὁ Γρατσιᾶτος καὶ *νοησιαρχία* (σελ. 235 καὶ ἀλλ.) μεταφράζων τὸν ὅρον Intellektualismus (ὅστις τὸ πρῶτον φέρεται παρὰ Schelling WW., 4, σελ. 309) τὸν δηλοῦντα τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ νόησις εἶναι ἡ πρώτη καὶ κρατίστη ἐκδήλωσις τῆς ψυχῆς (ὡς παρὰ Λειβνιτίῳ, Ἑγέλῳ, Ἑρβάρτῳ καὶ ἄλλοις)».

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος μετ' ὀργῆς καὶ ὕβρεως ἀποκρούων τὴν γνώμην ὅτι ὁ Ἕγελος πρέπει νὰ κατατάσσηται εἰς τοὺς φιλοσόφους τοὺς θεωροῦντας τὴν νόησιν πρώτην καὶ κρατίστην ἐκδήλωσιν τῆς ψυχῆς λέγει πρὸς ἄλλοις ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του. «Ὁ Ἕγελος δ' ὅμως εἶναι μὲν Intellektualist, ἀλλ' ἡ νόησις δὲν εἶναι κατὰ τὸν φιλόσοφον τοῦτον ἡ πρώτη καὶ κρατίστη ἐκδήλωσις τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ *τοὐναντίον* (sic) ἡ ψυχὴ εἶναι κατωτάτη ἐκδήλωσις τῆς νοήσεως. Ἡ μὲν νόησις, καθ' Ἕγελον, εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ ὑπόστασις τοῦ πνεύματος, εἶναι ἡ κεντρικὴ ἀρχή, ἧς διαδοχικαὶ ἐκδηλώσεις εἶναι αἱ διάφοροι ὄψεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τά τε αἰσθήματα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι καὶ αἱ φαντασίαι καὶ τὰ ὅμοια· ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι ἀτελεστάτη πνευματικὴ κατάστασις».

Ἀλλὰ καὶ ταῦτα πάντη πεφυρμένα εἶναι καὶ σφαλερά. Ἀρχὴ κεντρικὴ ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ἑγέλου εἶναι τὸ πνεῦμα (der Geist). Τοῦ δὲ πνεύματος ἐκφάνσεις τὸ *ὑποκειμενικὸν πνεῦμα* (ἡ ψυχὴ ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα καὶ αἱ ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις, ἀντίληψις, νοῦς, λόγος, βούλησις κτλ.), τὸ *ἀντικειμενικὸν πνεῦμα* καὶ τὸ *ἀπόλυτον πνεῦμα*. Καθ' Ἕγελον δῆλα δὴ τὸ πνεῦμα ἀποκαλύπτεται πρῶτον ἐν τῇ φύσει, ἀναπτυσσόμενον δ' ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ δὴ ἐν δημιουργήμασιν αὐτοῦ, τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ, τῇ τέχνῃ καὶ τῇ θρησκείᾳ, καὶ κατὰ μικρὸν εἰς αὐτοσυνειδησίαν ἀνυψούμενον τελειοῦται ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Κατὰ ταῦτα *ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ πρώτη τοῦ πνεύματος ἔκφανσις, τῆς δὲ ψυχῆς πρώτη καὶ κυριωτάτη ἐκδήλωσις εἶναι ἡ νόησις, ἡ δὲ βούλησις τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος ἐκδήλωσις ἡ ἐσχάτη* (πρβλ. Hegel, Encykl. § 388 κ.ἑξ. Wundt, Einl. in die Phil.[2], 4, 1902, σελ. 59 καὶ ἀλλ. Falckenberg, Gesch. d. n. Phil.[5], 1905, σελ. 430 κ.ἑξ.). Καὶ ὁ Kuno Fischer λέγει· «Der Geist in seiner Leiblichkeit ist Seele»

καθ' Ἕγελον (Gesch. d. n. Phil., 8, 2, 1901, σελ. 645). Ὁ δὲ Wundt «So ist das letzte der Erzeugnisse des subjektiven Geistes der Wille» (ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ σελ. 257). Ἀλλὰ καὶ ὁ Eisler τὸν Ἕγελον εἰς τοὺς Intellektualisten καταλέγων παρατηρεῖ «Intellektualisten sind u. a. Kant, Hegel (Das Denken macht die innerste, wesentliche Natur des Geistes aus), Herbart etc» (ἐν λέξει Intellektualismus). Εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι, ἐπειδὴ ἡ νόησις πρυτανεύει ἐν τῷ πνεύματι, ἐπικρατεῖ καὶ ἐν ταῖς ποικίλαις ἐκφάνσεσι τοῦ πνεύματος καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ. Ὁ δὲ Falckenberg ἀκριβέστατα πρὸς τὰ ὑφ' ἡμῶν εἰρημένα συμφωνῶν λέγει· «Intellektualismus die Bevorzugung des Denkens vor dem Fühlen und Wollen, die Ansicht, dass das Erkennen die wesentliche Kraft und Aufgabe der Seele sei. Solche Hoch=und Überschätzung des Erkennes, welche einen Charakterzug der modernen Denkweise ausmacht, tritt besonders ausgeprägt bei Leibniz und Hegel hervor (Gesch. d. n. Phil.[5], 1905, σελ. 580).

12) Ἀλλ' οὐ μόνον ἐν ταῖς εἰρημέναις, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς παρατηρήσεσιν αὐτοῦ περιφανῶς ἐσφάλη ὁ Γρατσιᾶτος. Ἐν τῇ κρίσει ἡμῶν προὐτείναμεν τοὺς ὅρους *ἡ τῶν μονάδων θεωρία, ἡ τῶν ψυχικῶν ἀτόμων θεωρία, ἡ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀρχή*. Ἐκεῖνος δ' ἐν τῇ ἀπολογίᾳ παρετήρησε τάδε· Ratio οὐδὲν ἄλλο εἶναι κατὰ τὴν παλαιοτέραν φιλοσοφίαν ἢ ἡ ὑψίστη ἐκείνη τοῦ *πνεύματος* ἐνέργεια, δι' ἧς κατανοοῦνται οἱ ἔσχατοι τῶν πραγμάτων λόγοι. Κατὰ δὲ τὸν μεταφυσικὸν Rationalismus αὐταὶ αἱ ἔννοιαι τῶν πραγμάτων οὐδαμοῦ ἄλλοθι ὑπάρχουσιν ἢ ἐν τῷ λόγῳ· διὰ ταῦτα δὲ παρέλκει τὸ ἐπίθετον «ὀρθός».

Ἀλλ' ὅτι ταῦτα πόρρω ἵστανται τῆς ἀληθείας, εὐθὺς θὰ γίνῃ φανερόν.

Rationalismus (ratio=λόγος) καλεῖται καθόλου εἰπεῖν τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὸν λόγον νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχὴν καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Empirismus, ὅστις ἀρχὴν τῆς γνώσεως δέχεται τὴν ἐμπειρίαν. Ὑπάρχουσι γνώσεις ἐκ τῶν προτέρων, αἵτινες δὲν πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἐμπειρίας· ἡ ἐκ τῶν προτέρων γνῶσις κρείττων ὑπάρχει τῆς ἐμπειρικῆς· ὁ λόγος γίνεται ἀσφαλὲς κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ταῦτα εἶναι τὰ διδάγματα τοῦ

Rationalismus (πρβ. Wundt, Einl. in die Phil.[4], 1901, σελ. 302 κ.ἑξ. Külpe, Einl. in die Phil.[4], 1907, σελ. 126 κ.ἑξ. Eisler, Wört.[2], 1904, ἐν λέξει Rationalismus).

Ἔχει δὲ ἡ θεωρία αὕτη βαθείας τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ. Οἱ Ἐλεᾶται, πάντων δὲ μάλιστα ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ Στωικοί, οἱ Νέοι πλατωνικοὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην ἀσμενίζοντες τὴν ἐκ τῶν προτέρων γνῶσιν μάλιστα τιμῶσι καὶ τὸν λόγον κριτήριον νομίζουσι τῆς ἀληθείας.

Πῶς δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ἑλληνιστὶ τὸν Rationalismus; Ἀρχὴν ἢ δόγμα τοῦ λόγου; Ἀλλ' ἡ λέξις *λόγος* παντοίας ἔχει σημασίας· ἤδη δὲ οἱ Ἕλληνες τὸν λόγον ὡς πηγὴν τῆς γνώσεως καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας *λόγον* καὶ *ὀρθὸν λόγον* εἶπον. Οὕτως ὁ μὲν Παρμενίδης λέγει·

μηδέ σ' ἔθος πολύπειρον ὁδὸν κατὰ τήνδε βιάσθω
νωμᾶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἠχήεσσαν ἀκουὴν
καὶ γλῶσσαν· κρῖναι δὲ λόγῳ πολύδηριν ἔλεγχον

(Ritter-Preller, Historia phil. gr.[7], 1888, σελ. 89 καὶ M. Heinze, Die Lehre v. Logos in d. gr. Phil., 1872, σελ. 60)· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης «τὸ δὲ μέσον ἐστὶν ὡς *ὁ λόγος ὁ ὀρθὸς* λέγει—. ἔστι τις σκοπὸς πρὸς ὃν ἀποβλέπων ὁ *τὸν λόγον* ἔχων ἐπιτείνει καὶ ἀνίησι καί τις ἔστιν ὅρος μεσοτήτων, ἃς μεταξύ φαμεν εἶναι τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως, οὔσας κατὰ τὸν *ὀρθὸν λόγον*» (Ἠθ. Νικομ. Ζ 1. 1138β 19 κ.ἑξ.)· καὶ πάλιν «*ὀρθὸς* δὲ *λόγος* περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησις» (Ἠθ. Νικομ. Ζ 13. 1144β 27)· ὁ δὲ Πλάτων «εἰ μὴ ἐτύγχανεν αὐτοῖς (τοῖς ἀνθρώποις) ἐπιστήμη ἐνοῦσα καὶ *λόγος ὀρθὸς* οὐκ ἂν οἷοί τ' ἦσαν τοῦτο ποιήσειν» (Φαίδ. 73 Α. πρβλ. καὶ Πολιτ. 310 C)· ὁ δὲ Χρύσιππος «ὁ νόμος ὁ κοινός, ὅσπερ ἐστὶν *ὁ ὀρθὸς λόγος* διὰ πάντων ἐρχόμενος» (Διογ. Λαέρτ. Ζ 88). Κατὰ ταῦτα δὲ εἶπον καὶ οἱ Ρωμαῖοι παρὰ τὸ ratio καὶ recta ratio (πρβλ. Cic. Tusc. IV, 61 «commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas» καὶ De nat. deor., II, 34 «quibus a principio innascitur ratio recta constansque» καὶ Leg. I. 23 «inter quos-ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est» καὶ ἄλλ.) καὶ οἱ τὸν Rationalismus ἐξελληνίσαντες *ὀρθολογισμός*.

Ἐκ τοιούτων δὲ λόγων ὁρμώμενοι καὶ εἰς τὸν λόγον ὡς κριτήριον

τῆς ἀληθείας ἀποβλέποντες, προὐτείναμεν ἡμεῖς εἰς μετάφρασιν τοῦ ὅρου Rationalismus τὸ *ὀρθολογικὴ σχολὴ* ἢ *αἵρεσις* καὶ *ἡ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀρχή*.

13) Ἄγνοιαν τῶν πραγμάτων καὶ ἅμα παράφορον ἦθος ἐπιδεικνύει ὁ Γρατσιᾶτος καὶ ἐν οἷς λέγει περὶ τοῦ Σπινόζα. Τὸν ὅρον *ὑλοζωισμὸς* ἀποδοκιμάσαντες ἡμεῖς, ὃν εἰς ἄλλους ἀκολουθήσας ὁ Γρατσιᾶτος μετεχειρίσθη, προὐτείναμεν τὸ *ἡ τοῦ παντὸς ψύχωσις* καὶ τὸ *παμψυχία*· παρετηρήσαμεν δὲ καὶ τάδε· «Ὡσαύτως δυνάμεθα νὰ λέγωμεν *οἱ τὸ πᾶν θεοῦντες, ἡ τοῦ παντὸς θέωσις* (Pantheismus· τὸν ὅρον εἰσήγαγε πρῶτος ὁ Fay τῷ 1709 μετὰ τὸν Toland εἰπόντα πρῶτον Pantheist τῷ 1705), τολμηρότερον δὲ *πανθεΐα* (ὡς ἄλλοι τε καὶ ὁ Μαργ. Εὐαγγελίδης πολλαχοῦ εἶπε) τὸ *δόγμα* ἢ ἡ *θεωρία τῆς τοῦ παντὸς θεώσεως* ἢ *τῆς πανθεΐας*, οἷον *ἡ κατὰ Σπινόζαν τοῦ παντὸς θέωσις, ἡ τοῦ Σπινόζα πανθεΐα* κττ.». Ἐκεῖνος δ' ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ψέγων ἡμᾶς ὡς μὴ ἀκριβοῦντας τὰς ἐννοίας ἀποφαίνεται ὅτι κακῶς δῆθεν εἴπομεν ἡ *κατὰ Σπινόζαν τοῦ παντὸς θέωσις*, διότι, λέγει, ὁ Σπινόζας «οὐ μόνον δὲν θεοῖ τὸ πᾶν, ἀλλὰ τὸ *ξεθεώνει*» (sic)!

Ἀλλ' ὅτι ὁ Σπινόζας, ὦ Γρατσιᾶτε, εἶναι τῆς πανθεΐας ὀπαδός, τίς γράμματα μαθὼν ἀμφιβάλλει; «Quidquid est in Deo est, λέγει ὁ φιλόσοφος, et nihil sine Deo est neque concipi potest» (Ἠθ. πρότ. 15) καὶ ἀλλαχοῦ «Deus est omnium rerum causa immanens non vero transiens» (Ἠθ. πρότ. 18), ἵνα ταῦτα μόνα τῶν ἐκείνου μνημονεύσωμεν. Καὶ πάντες δ' ἐν τούτῳ συμφέρονται οἱ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας συγγραφεῖς (πρβλ. Kuno Fischer, Gesch. d. n. Phil.[4], 2, 1898, σελ. 353 κ.ἑξ. Überweg-Heinze, Gesch. d. Phil.[8], **3**, 1, 1896, σελ. 98. Falckenberg, Gesch. d. n. Phil.[5], 1905, σελ. 585). Καὶ ὁ Wundt καλεῖ τὸ τοῦ Σπινόζα σύστημα διαρρήδην *πανθεΐαν* (Einl. in die Phil., 1901, σελ. 215), ὡσαύτως δὲ ὁ Külpe, ὅστις λέγει· «Eindeutig ist der monistische Pantheismus von Spinoza vertreten worden, nach dem deus und natura nur zwei verschiedene Gesichtspunkte sind, unter denen man dieselbe Substanz betrachten kann» (Einl. in die Phil.[4], 1907, σελ. 267· πρβλ. καὶ Wenzel, Die Weltansch. Spinozas, **1**, 1907, σελ. 450). Μόνον ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τῆς Σπινοζείου πανθεΐας ὑπάρχει διαφωνία. Καὶ ὁ μὲν Ἕγελος *ἀποκρούων τὴν προσνεμομένην εἰς τὸν*

φιλόσοφον ἀθεΐαν («Eine Philosophie, welche behauptet dass Gott und nur Gott ist, dürfte wenigstens nicht für Atheismus ausgegeben werden») διδάσκει ὅτι τὸ σύστημα αὐτοῦ *ἀκοσμία* μᾶλλον ἢ *ἀθεΐα* θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ (Encykl. § 50), ὁ δὲ Kirchner καλεῖ αὐτὸ *παγκοσμίαν* (pankosmistische Richtung des Pantheismus, Wörterb. d. phil. Grundbegr.[3], 1897, σελ. 286), ὁ δὲ Max Heinze *πανθεΐαν* ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ λέγων «Er (Spinoza) ist weder Atheist noch Akosmist, welch' letztere Bezeichnung auf ihn angewendet worden ist sondern im eigentlichen Sinne Pantheist» (Herzog-Hauck, Realencykl. für Prot. Theol. u. Kirche[3], **14**, 1904, ἐν λ. Pantheismus).

Ἐπιμένεις λοιπόν, ὦ Γρατσιᾶτε, ὅτι δὲν εἶναι πανθεΐα τοῦ Σπινόζα τὸ σύστημα, κακῶς δὲ ἡμεῖς τὸ ἰδιότυπον αὐτοῦ πανθεϊκὸν σύστημα νοοῦντες εἴπομεν «*ἡ κατὰ Σπινόζαν τοῦ παντὸς θέωσις, ἡ τοῦ Σπινόζα πανθεΐα*»!

14) Καὶ ὅταν μὲν ὁ Γρατσιᾶτος ἐλέγχῃ ἄγνοιαν, εἶναι, καὶ ἡμεῖς ὁμολογοῦμεν, συγγνώμης ἄξιος, ἀλλ' ὅταν διαστρέφῃ τὰ ὑφ' ἡμῶν εἰρημένα καὶ ὑβρίζῃ;

«Τὴν τοῦ Aug. Comte φιλοσοφίαν, ἥτις παραιτουμένη τὴν μεταφυσικὴν καὶ *μόνην ἐγκρίνουσα τὴν ἐμπειρίαν πειρᾶται ἐκ τῶν δεδομένων τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν νὰ μορφώσῃ τινὰ περὶ κόσμου θεωρίαν*, τὸν Positivismus δῆλον ὅτι, ἐκάλεσαν οἱ παρ' ἡμῖν *θετικισμὸν* καὶ *θετικοφροσύνην*, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτοῦ *θετικιστὰς* καὶ *θετικολόγους* καὶ *θετικόφρονας*· καὶ ἐπίθετον δ' ἐσχημάτισαν *θετικιστικός*.

Ἀλλὰ πρῶτον δύναται νὰ ὀνομασθῇ *θετικὴ* ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία, ἥτις εἶναι μάλιστα ἀρνητική; Ἡ τοῦ *Κοντίου σχολὴ* ἢ *αἵρεσις*, ἡ *Κοντιακὴ φιλοσοφία* ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ λέγωμεν καὶ νὰ νοῶμεν τὸ ἰδιότυπον τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης δόγμα, τοὺς δὲ ἀκολουθοῦντας εἰς αὐτὸν νὰ ὀνομάζωμεν *τοὺς περὶ τὸν Κόντιον* ἢ *τοὺς Κοντιακούς*. Ὀρθῶς δὲ θὰ εἶχε καὶ τὸ *ἡ τοῦ Κοντίου ἐμπειρικὴ φιλοσοφία*.

Ἔπειτα τίς θὰ εὕρῃ ἀνεκτὰ τὰ *θετικίζω, θετικιστής, θετικιστικὸς* καὶ τἆλλα; Καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη ὅτι ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία δέον νὰ ὀνομάζηται *θετική*, ὡς παρὰ τῷ ἀρχηγῷ τῆς σχολῆς (philosophie positive, positivisme), ἀνάγκη νὰ λέγωμεν *θετικὴ φιλοσοφία, σχολή, αἵρεσις, οἱ θετικοὶ* (ὡς οἱ *σκεπτικοί*, οἱ *δογματικοὶ* κτλ.) ἡ *θετικὴ θεωρία* κττ.

Θαυμαστὸν δὲ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος ἀκολουθήσας εἰς τοὺς ἄλλους καὶ *θετικισμὸς* (σελ. 21 καὶ ἄλλ.) εἶπε καὶ *θετικισταὶ* (σελ. 402, σημ. 2) καὶ *θετικιστικὴ διεύθυνσις* (σελ. 63) καὶ *θετικολογικὴ διεύθυνσις* (σελ. 335). Ἀλλὰ ποιεῖται ἀλλαχοῦ καὶ τῶν ὀρθοτέρων ὀνομάτων χρῆσιν λέγων *θετικὴ σχολὴ* (σελ. 82) καὶ *θετικὴ φιλοσοφία* (σελ. 353)».

Ταῦτα ἐγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει ἡμῶν. Εἴπομεν δέ, ὡς ἕκαστος βλέπει, ὅτι ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία ὀρθότερον θὰ εἶχε νὰ ὀνομάζηται *ἐμπειρική*, οὐχὶ δὲ *θετική*, ἐπειδὴ *πᾶσα φιλοσοφία εἶναι θετικὴ ἅμα καὶ ἀρνητική*. Καὶ ἡ ἰδεολογία εἶναι θετικὴ ὡς θέτουσα τὴν ἐκ τῶν προτέρων γνῶσιν, ὁ δὲ Comte τὴν φιλοσοφίαν του ἐκάλεσε positive ὡς ex positis ἐκ τῶν κειμένων, τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας, ὁρμωμένην.

Ἀλλ' ὁ Γρατσιᾶτος περὶ μὲν τῶν *παρασήμων ὅρων*, οὓς ἀπεδοκιμάσαμεν, οὐδὲν λέγει, διαστρέφων δὲ μοχθηρῶς τὰ ἡμέτερα καὶ παρατιθέμενος ὧδε· «*ὀρθῶς θὰ εἶχε νὰ λέγωμεν τὴν ἀρνητικὴν ταύτην φιλοσοφίαν ἐμπειρικὴν τοῦ Κοντίου φιλοσοφίαν*» ἐπιζητεῖ νὰ παραστήσῃ ὅτι δῆθεν ἡμεῖς λέγομεν ἐμπειρικὴν τοῦ Comte τὴν φιλοσοφίαν ὡς οὖσαν ἀρνητικήν!

15) Ἀλλὰ καὶ ἄλλοθι τὴν αὐτὴν ἐπιδεικνύει χρηστότητα ὁ Γρατσιᾶτος! «*Λέγουσιν οἱ ἀλλοδαποὶ* Empirismus *τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχήν*», εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει ἡμῶν.

Ὁ δὲ Γρατσιᾶτος πειρώμενος νὰ παραστήσῃ ὅτι ἐσφάλημεν δῆθεν περὶ τὸν ὁρισμὸν—νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἠγνόησε τὴν ὀρθότητα τοῦ ὁρισμοῦ μας θὰ ἦτο ὕβρις πρὸς αὐτόν!—γράφει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του τάδε· «Καθ' ὃν τρόπον ὁρίζει ὁ (Β.) τὸν Empirismus προκύπτει ὁ πρωτότυπος ὁρισμὸς *ἐμπειρία εἶναι τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει ῥίζαν καὶ ἀρχὴν τῆς γνώσεως*»!

Πᾶς ἄλλος, φίλε Γρατσιᾶτε, θὰ ᾐσχύνετο τοὐλάχιστον ἑαυτόν.

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΙ ΟΡΟΙ*

Γ

Ἵνα ἐπανορθώσωμεν τὸν μεταφράσαντα τὴν Ψυχολογίαν, τοῦ Villa[1] εἰς πολλὰ νέα ἐν τῇ Β ἀπολογίᾳ περιπεσόντα ἁμαρτήματα, ἀναλαμβάνομεν πάλιν τὸν περὶ τῶν φιλοσοφικῶν ὅρων ἀγῶνα, οὐχὶ δὲ ἵνα περὶ τῶν προτέρων μεταπαιδεύσωμεν αὐτόν. Ὅτι καὶ τῶν ὅρων τοὺς πολλοὺς εἰς ἄλλους ἀκολουθήσας κακῶς ἑλληνιστὶ ἀπέδωκε καὶ εἰδήσεις ἐσφαλμένας εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰταλοῦ συγγραφέως οὐχὶ μετὰ περισκέψεως εἰσήγαγε καὶ περὶ ἄλλα πολλὰ ἔπταισεν, ἐδίδαξαν τὰ πολλαπλᾶ παρατηρήματα, ἅτινα ἀνεγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει («Ἀθηνᾶ», **20,** 1908, σελ. 603 κ.ἑξ., πρβλ. τοῦ τόμου τούτου, σελ. 47 κ. ἑξ.), καὶ ἕκαστος ἀδαμαντίνως ἐπείσθη καὶ αὐτὸς ὁ μεταφραστὴς συνεῖδε καὶ ὁμολογεῖ, ἂν καὶ ἄνευ ἀνάγκης δυσφορῶν ἐπειράθη ἐνιαχοῦ κατὰ πάντα τρόπον τὴν ἀλήθειαν νὰ συγκαλύψῃ.

Θαυμαστὸν εἶναι τῷ ὄντι ὅτι ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa διαφωνεῖ πάλιν περὶ τοῦ ὅρου «*Μελετήματα φιλοσοφικά*»! Καὶ μόνον ὅσα ἐγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει περὶ τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας καθόλου καὶ ὅσα εἴπομεν περὶ τῆς Ψυχολογίας τοῦ Villa, δὲν δικαιολογοῦσι τοῦ βιβλίου τὸν τίτλον; Δὲν ἀπαιτεῖ δὲ αὐτὸν πολλῷ μᾶλλον τὸ σύνολον τῆς διατριβῆς; Τοὺς φιλοσοφικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς ὅρους Schwelle, Apperzeption, psychische Gebilde, Unterbewusstsein, Skepticismus, Hylozoismus, Pantheismus, Panpsychismus, Mechanismus, Empirismus, Positivismus, Naturalismus, Dualismus, Monismus, Vitalismus καὶ Neovitalismus, psychischer Atomismus, Sensualismus, Intellektualismus, Voluntarismus, Occasionalismus, Assoziationstheorie, Apperceptionismus, Determinismus, Utilita-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν «Ἀθηνᾷ» (**22**, 1910, σελ. 348 κ. ἑξ.).

rismus, neothomistische Schule, Illusion, Halluzination, Versuchsperson, Präformationen, Erlebnisse, Tachistoskop καὶ πλείστους ἄλλους ἐξετάζοντες πρῶτον μὲν δηλοῦμεν ἑκάστου αὐτῶν τὴν σημασίαν, εἶτα δὲ παρατιθέμεθα παρατηρήσεις περὶ αὐτῶν, ἤτοι πῶς μὲν παρὰ τοῖς ἀλλοδαποῖς φέρονται καὶ πότε πρῶτον ἐγένετο αὐτῶν χρῆσις, τίνα δὲ ὀνόματα μετεχειρίσθησαν οἱ παρ' ἡμῖν καὶ δὴ καὶ ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa κατὰ τὸν ἐξελληνισμὸν αὐτῶν, ἐκφέρομεν δὲ καὶ τὴν ἡμετέραν περὶ μεθερμηνείας τῶν εἰρημένων ὅρων γνώμην. Ἢ νομίζει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa ὅτι θὰ ἐπεχειροῦμεν ἡμεῖς νὰ διορθώσωμεν ὅρους τῆς γεωλογίας ἢ τῆς νομικῆς ἢ τῆς ἰατρικῆς ἢ τῆς χημείας, ὧν ἐπιστημῶν δὲν ἔχομεν ἀκριβῆ γνῶσιν; Τὰ τοιαῦτα ἐγχειρήματα καταλείπομεν εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἀναλαβὼν μετάφρασιν Ψυχολογίας παρέθηκεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὰ ὀνόματα *κατώφλιον τῆς συνειδήσεως* καὶ *ἀξία τοῦ κατωφλίου* καὶ *προσδιορισμὸς τοῦ κατωφλίου* καὶ *κατώφλιον τῆς διαφορᾶς* καὶ *τοπικὸν κατώφλιον* καὶ *κατώφλιον τῆς τοπικῆς ἐκτάσεως* καὶ *κατώφλιον τῆς κινήσεως* καὶ *κατώφλιον τῆς διακρίσεως* καὶ *σκεπτισμὸς* καὶ *σκεπτικισμὸς* καὶ *ὑλοζωισμὸς* καὶ *ἐμπειρισμὸς* καὶ *θετικισμὸς* καὶ *θετικιστικὴ διεύθυνσις* καὶ *θετικολογικὴ διεύθυνσις* καὶ *φυσικοκρατία* καὶ *ζωισμὸς* καὶ *νεοζωισμὸς* καὶ *ψυχικὸς ἀτομισμὸς* καὶ *ἀτομιστικαὶ θεωρίαι* καὶ *συνειρμισμὸς* καὶ *νεοθωμιστικὴ* σχολὴ καὶ *ψυχοφυσιολογικὸς* καὶ *κινησιαισθητικὰ αἰσθήματα*, ἵνα μὴ μνημονεύσωμεν τὸν *προσανατολισμὸν* καὶ τὴν *αὐτοπαρατήρησιν* καὶ τὴν *αὐτοσυνείδησιν* καὶ ἄλλα παραπλήσια πρὸς ταῦτα.

Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς ὑπέλαβεν, ὡς φαίνεται, ὅτι θὰ πείσῃ τινὰ ὅτι τῶν μελετημάτων ἡμῶν ὑποκείμενον εἶναι κυρίως δευτερεύοντα ἁπλῶς γλωσσικὰ παρατηρήματα. Ἂν ἐπεζητοῦμεν ἡμεῖς συντακτικὰ καὶ γραμματικὰ καὶ μεταφραστικὰ νὰ ἐπιδείξωμεν πλημμελήματα, πλὴν ἐκείνων, ὅσα ἀνεγράψαμεν δείγματος χάριν ἐν τῇ κρίσει, δὲν θὰ ἐμνημονεύομεν τοὺς ξενισμοὺς «*μία* μεγάλη ἐξέλιξις» (σελ. 105), «*ἀποκλειστικὸν*» (σελ. 418. ἰταλ. esclusivo, γερμ. ausschliesslich), «τὸν πολλοῦ λόγου ἄξιον ἀγῶνα *μεταξὺ* (γερμ. zwischen) Wundt, Willy, Ebbinghaus, Külpe» (σελ. 105), ἔνθα περιφανῶς ὁ μεταφραστὴς παριστᾷ τοὺς διαμαχομένους ὡς θεατάς, καὶ τὸ «ὁ Ἰω. Lubbock, *ἐκπονήσας τὸ ἔργον* «Μύρμηκες, μέλισσαι καὶ σφῆκες (1882), *πολλάκις ἐκδοθὲν καὶ μεταφρασθὲν*» (σελ. 72), ἐν ᾧ ἔδει νὰ γραφῇ τὸ πολλάκις ἐκδοθέν, διότι ὡς ἔχει νῦν ὁ λόγος παρίσταται ὁ Lubbock ἐκπονήσας τὸ ἔργον,

ἀφ' οὗ ἤδη ἐξεδόθη καὶ μετεφράσθη, καὶ τὸ «οἱ πλεῖστοι τῶν σοφῶν τούτων ἔχονται τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τοῦ Οὐολφίου ὡς ἀφετηρίας τῶν ἑαυτῶν ἐρευνῶν, *ἔργον πολλῆς ἐπιστάσεως ἄξιον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης* ἀκολουθοῦντες μεθόδῳ οὔτε ὅλως θεωρητικῇ οὔτε ὅλως ἐμπειρικῇ» (σελ. 28), δι' οὗ ἥκιστα ὀρθῶς ἑρμηνεύει ὁ μεταφραστὴς τὸ τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου· «la maggior parte di questi dotti si attengono, come a punto di partenza delle loro ricerche, alla «Psichologia empirica del Wolff», oppera molto notevole nella storia della nostra scienza, seguendo un metodo che non era etc.», οὗ ἡ ὀρθὴ μετάφρασις «οἱ πλεῖστοι τῶν σοφῶν τούτων, ὡς ἀφετηρίας τῶν ἑαυτῶν ἐρευνῶν ἔχονται τῆς ψυχολογίας τοῦ Οὐολφίου, *συγγράμματος ἀξιολογωτάτου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης* κτλ.» καὶ ἄλλους ὁμοίους μαργαρίτας! Ἔπειτα τί θὰ ὠφέλει αὐτὸν καὶ ἂν ἦτο ἀληθές, ὅπερ ἰσχυρίσθη ἐν τῇ Β ἀπολογίᾳ, ὅτι αἱ φράσεις «ἡ κοινωνία εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀτμόσφαιρα», «εὐρύνουσι τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης», «σφαῖρα τῆς νοήσεως», «σφαῖρα τῆς γνώσεως», «ἀντηχοῦσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχήν», «ἔχει τὸν ἀντίκτυπον ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ τῇ ψυχῇ», «συνθῆκαι, ὑφ' ἅς», καὶ αἱ λέξεις «στατιστική», «οὐτοπία», «ἐπιστασία», «περιβάλλον», ἃς ἐγράψαμεν ἐν παλαιοτέραις ἡμῶν μελέταις, δὲν εἶναι ἀνέγκλητοι ὅλως; Μήπως καὶ τούτου τεθέντος αἴρεται ἡ ὀρθότης τῶν παρατηρημάτων ἡμῶν; Ἔπειτα ὀρθὸν εἶναι τὸ ἐλέγχειν τινά, διότι ἠγνόησέ τι ἐν τῷ παρελθόντι, ὅπερ ὕστερον ἀπωθεῖται; Τίς δὲν θὰ ἠδύνατο οὕτω καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην καὶ τὸν Δημοσθένην καὶ τὸν Νεύτωνα, καὶ πάντα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης δαιμόνιον ἐργάτην νὰ ἐλέγχῃ, ὅτι κατὰ μικρὸν εἰς τὸ τελειότερον προάγεται; «Καὶ ἡμεῖς ἐγράψαμεν ἐν τῷ Λογίῳ Ἑρμῇ», λέγει ὁ πολὺς Κόντος, «*ἐνεθάρρυνεν*, ὡς καὶ *πομπώδει* καὶ τὸν εἰς τὰ καλὰ μέγαν αὐτῶν *ὀργασμὸν* καὶ οὗ τὸ κατάξαντες εἶναι προδήλως *γλώσσημα*, ὧν οὐδὲν νῦν ἐγκρίνομεν» («Ἀθηνᾶ», **10**, σελ. 536 κ.ἑξ. πρβλ. καὶ Χαριτωνίδου, Ποιχ. Φιλολ. σελ. 173 κ.ἑξ. 180). Καὶ ὁ Ruhnken, ὡς γνωστόν, elogium Emsterhusii γράψας ἀντὶ laudatio «temporum nostrorum consuetudini aliquid dandum erat» εἶπεν εἰς τοὺς ψέξαντας αὐτὸν (Opuscula, **1**, 223). Ἂν δὲ προσεῖχε τὴν διάνοιαν ὁ μεταφραστής, θὰ ἔβλεπεν ὅτι καὶ ἡμεῖς ἀντὶ τοῦ ἐπιστασία εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει τὸ ὀρθὸν *ἐπίστασις*. Τὸ συνθῆκας, *ὑφ' ἃς* εἴπομεν εἰς τὴν συνήθειαν ἀκολουθήσαντες,

ὡς εἶπεν ὁ μεταφραστὴς ὅρους, *ὑφ' οὕς* (σελ. 106) ἐπίσης τὸ *στατιστική*, ὡς εἶπε καὶ ὁ μεταφραστὴς «*καταστατικὴ* ἤτοι *στατιστικὴ* (σελ. 491)· εἶναι δὲ ἀναμφήριστον ὅτι οὐδέτερον εἶναι ἐπαίνου ἄξιον, προκριτώτερα δὲ αὐτῶν εἶναι τὰ ὀνόματα *ἀπογραφὴ* (τὸ πρᾶγμα) καὶ *ἀπογραφικὴ* (ἡ ἐπιστήμη), ὡσαύτως δὲ τὸ *παγγένεσις* καὶ ὅσα ἄλλα ὅμοια (σελ. 25 κ.ἑξ.) καὶ κατόπιν ἑορτῆς ἐπιδεικνύει τὸ ἕρμαιον ὁ μεταφραστής· οὐδαμῶς δὲ θὰ ὀκνήσωμεν καὶ τῶν ὀνομάτων ἀλβινισμὸς καὶ δαλτωνισμὸς καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον (ὁ μεταφραστὴς ἔγραψε καὶ ρωμαντισμὸς καὶ ρωμαντικὴ σχολὴ σελ. 238) νὰ προκρίνωμεν γνησίως ἑλληνικά, ἂν εὕρωμεν ἡμεῖς ἢ ἄλλοι καταδείξωσιν ἐπιτηδειότερα. Ἀλλ' οὐδαμῶς θεωροῦμεν ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἀπόβλητα τὸ «ἡ κοινωνία εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀτμόσφαιρα» καὶ τὸ «σφαῖρα τῆς νοήσεως» καὶ τὸ «ἀντηχοῦσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὴν ψυχὴν κττ.», ἅτινα εἶναι περιφανέσταται μεταφοραί, οὐδόλως τολμηρότεραι τῶν «οὖθαρ ἀρούρης» (Ἰλιαδ. Ι 141), «Αἴτνα χιόνος τιθήνα» (Πινδ. Πυθ. Ι 20), «κακὰ βυσσοδομεύειν» (Ὀδυσσ. ρ 465 καὶ ἄλλ.), «νέφος πεζῶν» (Ἰλιαδ. Δ 274), «ὕμνους ὑφαίνειν» καὶ μυρίων ἄλλων, ἅτινα καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐλέχθησαν καὶ λέγονται καὶ ἐν ταῖς ξέναις φιλολογίαις εἶναι συνήθη. Ὡς κάλλιστα δ' ἐσχηματισμένην καὶ συνηθεστάτην οὖσαν παρ' ἡμῖν δοκιμάζομεν ἡμεῖς καὶ τὴν λέξιν ***περιβάλλον***, οὐδαμῶς δὲ θὰ προτιμῶμεν ταύτης τὴν λέξιν *περιέχον*, ἣν εἶπε μὲν ὁ Πολύβιος, ἀλλ' οἱ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων πάντη ἀγνοοῦσι (*Περιέχον* εἴπομεν καὶ ἡμεῖς «Τεσσαρακονταετηρὶς καθηγεσίας Κ. Κόντου», 1909, σελ. 418). Διὰ τοῦτο δὲ δὲν ἠλέγξαμεν τὸν μεταφραστὴν ὅτι ἐποιήσατο αὐτῆς πολλάκις χρῆσιν (σελ. 57 «ὂν ψυχοφυσικὸν (τὸ ἄτομον), ὅπερ πρὸς διατήρησιν ἑαυτοῦ ἀναγκάζεται νὰ προσαρμόζηται πρὸς τὸ *περιβάλλον*» (ἰταλ. ambiente, γερμ. Umgebung)· σελ. 117 «ὁ ἄνθρωπος ζῇ ἐν *φυσικῷ περιβάλλοντι*, ἔχει δ' ἀνάγκην ὅπως ζῇ νὰ προσαρμόζηται πρὸς τὸ *περιβάλλον* τοῦτο»· σελ. 131 «ἀνεξαρτησία ἀπὸ τοῦ *ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος*»).

Πολλῷ δὲ ὅμως θαυμαστότερος ἐλέγχεται ὧν ἐν ἄλλοις ὁ μεταφραστής. Ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ ἔγραψεν ὅτι τὰς περὶ τῶν φιλοσοφικῶν ὅρων εἰδήσεις ἀντλοῦμεν ἐκ τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Eisler! Ἀλλ' ἡμεῖς, ἀφ' οὗ ὑπεδείξαμεν εἰς αὐτὸν τίνα βιβλία ἔσχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν τῇ συντάξει τῆς κρίσεως, ἐδηλώσαμεν ὅτι *«καὶ ἐπὶ λέξει ἂν ἦσαν εἰλημ-*

μέναι ἐξ εἰδικῶν βιβλίων αἱ εἰδήσεις αἱ περὶ τῶν ὅρων τῶν παρὰ τοῖς ξένοις εὐχρήστων, οὐδαμῶς θὰ ἐμειοῦτο τῶν μελετημάτων ἡμῶν ἡ ἀξία, ἐπειδὴ αἱ μὲν γνώσεις ἐκεῖναι νῦν κοινὸν κτῆμα ὑπάρχουσιν, ἡμεῖς δὲ διὰ τῶν μελετημάτων τοῦτο εἴπερ τι ἄλλο διώκομεν, τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους νὰ ἐλέγξωμεν καὶ προτείνωμεν οὓς νομίζομεν ἐπιτηδειοτέρους. Ἀλλὰ καίπερ τούτων οὕτως ἐχόντων οὐδαμῶς παραλείπομεν νὰ παραπέμπωμεν εἰς τὰ βιβλία, ἐξ ὧν λαμβάνομέν τινα εἴδησιν, ἂν νομίζωμεν τὸ πρᾶγμα σπουδαῖον καὶ ἀπαραίτητον. Τὸ δὲ τοῦ Eisler Λεξικὸν οὐδαμοῦ μνημονεύομεν, διότι τὸ βιβλίον τοῦτο ἐγένετο μὲν ἔν τισι βοήθημα ἡμῶν πηγὴ δὲ οὐδαμοῦ». Διὰ ταῦτα δὲ καὶ προὐκαλέσαμεν τὸν μεταφραστὴν «*νὰ ἀποδείξῃ ἂν καὶ ἓν ἐκ τῶν παρατηρημάτων ἡμῶν ἐξ ἑνὸς οἱουδήποτε ἀντεγράφη βιβλίου*». Ἀντὶ δὲ ὅμως τούτου ἐπιχειρεῖ ἐκεῖνος ἐν τῇ Β ἀπολογίᾳ νὰ πείσῃ ὅτι ἐκ τῶν *ἐννεακοσίων ὀγδοήκοντα (980) στίχων*, ἐξ ὧν ἡ κρίσις ἡμῶν ἀποτελεῖται, περὶ τοὺς *τριάκοντα (30)*—εἶναι δὲ *χωρία συγγραφέων* καὶ παρὰ Eisler μνημονευόμενα—ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Λεξικοῦ αὐτοῦ!!

Οὕτω περὶ τοῦ *πρώτου παρατηρήματος* ἡμῶν προκειμένου, ὅπερ ἐξ *ἐνενήκοντα (90)* μὲν ἀποτελεῖται στίχων συνετάξαμεν δ' ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν ἄλλοις τὸν Ἕρβαρτον καὶ τὸν Fechner καὶ τὸν Wundt (Grundriss, Grundzüge, Philosophische Studien) καὶ τὸν Χ. Παπαδόπουλον καὶ τὸν Δ. Ὀλύμπιον καὶ τὸν Δ. Ζαγγογιάννην καὶ τὸν Φίλιππον Ἰωάννου, διατείνεται ὁ μεταφραστὴς ὅτι ἓν χωρίον τοῦ Ἑρβάρτου καὶ ἓν ἐκ τοῦ Grundriss τοῦ Wundt καὶ μία εἰς τὸν Fechner παραπομπὴ ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Eisler! Ἀλλ' ἐρωτῶμεν πάντα εὐσυνείδητον κριτήν. Καὶ οὕτως ἂν εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἡμεῖς ἠντλήσαμεν τὸ παρατήρημα τοῦτο τὸ περὶ τῆς Schwelle ἐκ τοῦ Eisler! Ἔπειτα αὐτὸς ὁ μεταφραστὴς ὁμολογεῖ ὅτι ἐν τῇ εἰς τὸν Fechner παραπομπῇ φέρεται ἐν τῷ ἡμετέρῳ παρατηρήματι καὶ τὸ ἔτος τῆς ἐκδόσεως τῆς Psychophysik, ὅπερ ἐλλείπει παρὰ Eisler, τὸ δὲ τοῦ Wundt χωρίον ἔχομεν ἡμεῖς ἐκ τῆς ἑβδόμης ἐκδόσεως τοῦ Grundriss παραλάβει, ἐν ᾧ ὁ Eisler παραπέμπει εἰς τὴν *πέμπτην*!

Ἐν *τῷ δευτέρῳ παρατηρήματι* τὰ κατὰ τὴν Apperzeption ἐξετάζοντες ἐν *ἑβδομήκοντα* (70) *στίχοις* καὶ τοῦ Λειβνιτίου καὶ τοῦ Ἑρβάρτου καὶ τοῦ Wundt καὶ τοῦ Lange καὶ τοῦ Γαληνοῦ καὶ τῶν Στωι-

κῶν καὶ τοῦ Παπαδοπούλου καὶ τοῦ Ζαγγογιάννη καὶ τοῦ Τζέτζη καὶ ἄλλων ποιούμεθα μνείαν. Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκ τοῦ ἄρθρου τοῦ Eisler τοῦ ἐπιγραφομένου «καταληπτικὴ φαντασία» παρελάβομεν τὸ χωρίον τοῦ Κικέρωνος, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τῆς κατὰ Στωικοὺς καταλήψεως!! Ἀλλὰ χρῄζουσι ταῦτα ἀνασκευῆς! Τὸ μὲν τοῦ Κικέρωνος χωρίον τὸ περὶ τοῦ Ζήνωνος καὶ παρὰ τῷ Ἑρρίκῳ Στεφάνῳ (ἐν τῷ Θησαυρῷ) καὶ παρὰ τοῖς Ritter-Preller (Historia phil. graecae', σελ. 103) καὶ παρ' ἄλλοις δύναται ἕκαστος νὰ εὕρῃ. Ἀλλὰ ποῖον λεξικὸν θὰ ἐδίδασκε τὸν ἀγνοοῦντα ὅτι ἡ Apperzeption εἶναί τι παραπλήσιον πρὸς τὴν κατάληψιν τῶν Στωικῶν;

Τὸ ἕκτον παρατήρημα ἡμῶν, τὸ περὶ τοῦ Hylozoismus ἔχει ὧδε· «Τὴν τῶν πρώτων Ἰώνων φυσιολόγων θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ ὕλη ἀρχῆθεν φέρει ζωὴν ἐν ἑαυτῇ, τοῦ Θαλοῦ, ὅστις («τὸν λίθον ἔφη ψυχὴν ἔχειν ὅτι τὸν σίδηρον κινεῖ» Ἀριστ. περὶ ψυχ. Α 2. 405 α 20 πρβλ. καὶ Διογ. Λαέρτιον Α 27, «(Θαλῆς) ὑπεστήσατο τὸν κόσμον ἔμψυχον») τοῦ Ἀναξιμένους, Διογένους τοῦ Ἀπολλωνιάτου, τοῦ Ἡρακλείτου, πρὸς ἣν συμφέρονται οἱ Στωικοὶ καὶ πολλοὶ τῶν νεωτέρων (Βροῦνος, Γασσένδης, Σπινόζας, Haeckel, Le Dantec, οὗ πρβλ. Theorie nouvelle de la vie, 1896 καὶ le déterminisme biologique 1897), καλοῦσιν οἱ ἀλλοδαποὶ Hylozoismus (πρῶτος τοῦ ὅρου εἰσηγητὴς ἐγένετο ὁ Cudworth, εἶτα δὲ μετεχειρίσθη αὐτὸν ὁ Κάντιος ἐν Kritik der Urteilskraft, 2, § 72 «Der Realismus der Zweckmässigkeit der Natur ist auch entweder physisch oder hyperphysisch. Der erste gründet die Zwecke in der Natur auf dem Analogon eines nach Absicht handelnden Vermögens, dem Leben der Materie (in ihr oder auch durch ein belebendes inneres Prinzip, eine Weltseele und heisst der Hylozoismus»). Καὶ τὸν ὅρον δὲ τοῦτον τῶν παρ' ἡμῖν πολλοὶ μεταγράψαντες εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἶπον *ὑλοζωισμός*, ὡς ἀπὸ ῥήματος *ὑλοζωίζω*. Ὠνόμασαν δὲ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς θεωρίας ταύτης *ὑλοζωιστὰς* καὶ ἐπίθετον ἐσχημάτισαν *ὑλοζωιστικὸς* (Θερειανός, ἐν Διαγρ. Στωικῆς φιλ., 1, 1892, σελ. 81, Χρ. Ἀνδρούτσος ἐν Δογματικῇ, 1907, σελ. 93).

Ἄλλοι ζητητικώτεροι εἶπον *ὑλοζωία* (Μαργ. Εὐαγγελίδης ἐν Συνόψει ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, 1, 1904, σελ. 58 «*ὑλοζωία τοῦ Ἡρακλείτου*»), *ὑλοζωικὸς* (Γρηγοριάδης, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, 1881, σελ. 7 «*ὑλοζωικὴ φιλοσοφία*»), *ὑλοζωικὴ θεωρία, ὑλοζωικὴ περίοδος.*

᾽Αλλ᾽ ὡς εἶπον οἱ παλαιοὶ *οἱ τὸ ὂν κινοῦντες* (πρβλ. Πλατ. Σοφιστ. 249D «τῶν πανταχῇ τὸ ὂν κινούντων»), καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὀνόματα ἐσχημάτισαν, δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ λέγωμεν *οἱ τὴν ὕλην ψυχοῦντες* ἢ *ζωοῦντες, οἱ τὸ πᾶν ψυχοῦντες, ἡ τῆς ὕλης ψύχωσις, ἡ τοῦ παντὸς ψύχωσις* ἢ *ἡ τῆς ὕλης (τοῦ παντὸς) ἐμψυχία* ἢ *παμψυχία, τὸ δόγμα* ἢ *ἡ θεωρία τῆς τοῦ παντὸς ψυχῆς* ἢ *ψυχώσεως* ἢ *ἐμψυχίας* ἢ *τῆς παμψυχίας, οἱ εἰσηγηταί, οἱ προστάται, οἱ θιασῶται* καὶ *ὀπαδοὶ τῆς ψυχώσεως τῆς ὕλης (τοῦ παντὸς)* ἢ *τῆς ἐμψυχίας* ἢ *τῆς παμψυχίας* κττ., οἷον *ἡ τοῦ παντὸς κατὰ Θαλῆν ψύχωσις* (ἢ *ζώωσις), ἡ καθ᾽ ῾Ηράκλειτον ἐμψυχία* ἢ *παμψυχία.*

῾Ωσαύτως δὲ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν *οἱ τὸ πᾶν θεοῦντες, ἡ τοῦ παντὸς θέωσις* (Pantheismus· τὸν ὅρον εἰσήγαγε πρῶτος ὁ Fay τῷ 1709 μετὰ τὸν Toland εἰπόντα πρῶτον Pantheist τῷ 1705) καὶ *ἡ πανθεΐα* (ὡς ἄλλοι τε καὶ ὁ Μαργ. Εὐαγγελίδης πολλαχοῦ εἶπε), *τὸ δόγμα* ἢ *ἡ θεωρία τῆς τοῦ παντὸς θεώσεως* ἢ *τῆς πανθεΐας*, οἷον *ἡ κατὰ Σπινόζαν τοῦ παντὸς θέωσις, ἡ τοῦ Σπινόζα πανθεΐα* κττ.

᾽Αλλ᾽ ὁ Γρατσιᾶτος οὐδὲν καὶ ἐνταῦθα ἐξετάσας τὸ μὲν Hylozoismus μετέγραψεν εἰς τὸ ἥκιστα ἑλληνίζον *ὑλοζωισμὸς* (σελ. 98 καὶ ἄλλ.), τὸ δὲ Hylozoisten εἰς τὸ *ὑλοζωισταὶ* (σελ. 351), τὸ δὲ hylozoistische Periode εἰς τὸ *περίοδος ὑλοζωιστικὴ* (σελ. 15).

Τί δὲ λέγει πρὸς ταῦτα νομίζετε ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa; Πειρᾶται νὰ δείξῃ ὅτι καὶ τὸν ὁρισμὸν τοῦ Hylozoismus καὶ ὅσα λέγομεν περὶ τοῦ Pantheismus παρελάβομεν ἐκ τοῦ Eisler, μετεβάλομεν δὲ μόνον τῶν λεγομένων τὴν τάξιν!! ᾽Αλλὰ πρῶτον καὶ ἂν ἐλαμβάνομεν ταῦτα ἐκ ξένων βιβλίων, τίς ἡ ἀνάγκη νὰ μεταβάλλωμεν τὴν τάξιν; Μήπως ἰσχυριζόμεθα ὅτι εἰσάγομεν νέον ὁρισμόν, διαφέροντα τῶν ἐν παντὶ φιλοσοφικῷ βιβλίῳ φερομένων; ῾Ημεῖς τὰ μὲν ἄλλα ἐκτίθεμεν ὡς ἡ νῦν ἐπιστήμη διδάσκει, ἀποδοκιμάζομεν δὲ τὰ ὀνόματα *ὑλοζωισμός, ὑλοζωιστής, ὑλοζωιστικός*, ἅτινα εἶπεν ὁ μεταφραστής. Ἔχει νὰ δείξῃ ὅτι ἐσφάλημεν ἐν τῷ ἐλέγχῳ τούτῳ; ᾽Αλλὰ θὰ ἐπιστομίσῃ αὐτὸν ὁ Villa, ὅστις λέγει· «ilozoisti, cioè filosofi, che sostennero l'animazione universale» (σελ. 470· πρβλ. μεταφρ. σελ. 351 «ὑλοζωιστῶν τ. ἔ. φιλοσόφων *τῆς γενικῆς* ὑπερμαχούντων *ἐμψυχώσεως*»).

᾽Αλλ᾽ ὅπερ χαριέστατον· ἀγανακτεῖ ὁ μεταφραστὴς ὅτι λόγον ποιούμενοι περὶ τοῦ χρόνου, καθ᾽ ὃν ὁ Toland εἶπε Pantheist (1705), δὲν ἐμνημονεύσαμεν καὶ τὸ σύγγραμμα Pantheisticon! Νομίζει δῆλα δὴ (ὑπὸ

τοῦ Eisler παραπλανώμενος) ὅτι τῷ 1705 ἐξέδωκε τὸ Pantheisticon ὁ Toland, ἐν ᾧ οὐδεὶς ἀγνοεῖ νῦν ὅτι Pantheist μὲν εἶπεν ὁ Toland τῷ 1705 ἐν τῷ συγγράμματι Socinianism, τῷ δὲ 1720 ἐξέδωκε τὸ Pantheisticon ἢ Cosmopoli, ἤτοι μετὰ *δέκα καὶ πέντε* ὅλα ἔτη!!

Καὶ ἐν ᾧ τοιαῦτα λέγει, καταβιβάζων πανταχοῦ τὸν ἔλεγχον ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς εὐπρεπείας καὶ τῆς σεμνότητος ἐκτρέπεται εἰς τὰς ἐσχάτας ὕβρεις!

᾽Αλλ᾽ ἐρχόμεθα ἤδη ἐγγύτερον εἰς τὰς νέας ἀντιλογίας τοῦ Γρατσιάτου.

᾽Αρχόμεθα δὲ ἀπὸ τῶν *ζησάντων γεγονότων*, ὡς ἀπέδωκεν ὁ μεταφραστὴς ἑλληνιστὶ τὸ Erlebnisse παρερμηνεύσας τὸ ἰταλικὸν fatti vissuti.

Πρὸς τὴν ἡμετέραν παρατήρησιν, ὅτι πλημμελῶς ἡρμήνευσε τὸ Erlebnisse διὰ τοῦ *ζήσαντα γεγονότα* καὶ *γεγονότα ἅτινα ἔζησαν*, διότι Erlebnisse εἶναι *ὅσα τις ἔγνω* ἢ *ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ*, ἀντέταξεν ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ τὰ ἑξῆς·

«Εἶναι μὲν ἀληθῶς τολμηρὰ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἡ ἀπόδοσις τοῦ γερμανικοῦ ὀνόματος, ἀλλ᾽ ἡμεῖς ἠκολουθήσαμεν τῷ Villa εἰπόντι fatti vissuti». Παραφιλοσοφῶν δ᾽ ἔπειτα περὶ τοῦ ἰταλικοῦ ὅρου, ὃν εὗρεν οὐδὲν ἧττον τολμηρόν, προσέθηκε τὰ ἑξῆς· «῾Ο Villa λοιπὸν τὴν λέξιν Erlebnisse μεταφράζων fatti vissuti οὐδὲν ἄλλο σκοπεῖ ἢ νὰ παραστήσῃ ἐμφανῶς ὅτι ἡ γερμανικὴ λέξις σημαίνει γεγονότα, ἅτινα τὴν ἀρχήν, τὴν *ἀνάπτυξιν* καὶ τὸ τέλος αὐτῶν ἔχουσιν ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ τοῦ ἀτόμου, ὥστε εἶναι γεγονότα ἐσωτερικά, ὑποκειμενικά, *γεννώμενα, αὐξανόμενα* καὶ *θνῄσκοντα* οὕτως εἰπεῖν, οἷά περ εἶναι τὰ ψυχικὰ γεγονότα»!!

᾽Αλλ᾽ Erlebnisse ἢ psychische Erlebnisse (Wundt, Menschen- u. Tierseele ^{3}, σελ. 262), ἢ Bewusstseinserlebnisse (Lipps, Leitf. d. Psychol. ^{3}, 1909, σελ. 1 κ.ἑξ.) καλοῦσιν οἱ Γερμανοὶ τὸ σύνολον τῶν συνειδητῶν γεγονότων, τὰ αἰσθήματα, τὰς παραστάσεις, τὰ συναισθήματα κττ.

Καὶ ἵνα νοήσῃ ἕκαστος τὴν ἀτοπίαν τῶν ἐνταῦθα λεγομένων, ἂς φαντασθῇ ὅτι αἱ παραστάσεις καὶ τὰ συναισθήματα, γεννῶνται καὶ ἀνδροῦνται καὶ γηράσκουσι καὶ ἀποθνῄσκουσιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὥς τινες Τυφῶνες ἢ ᾽Εγκέλαδοι, ἢ ὅτι τὰ νοήματα τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος

μεταφραστοῦ φύονται καὶ αὐξάνονται καὶ μαραίνονται, ὡς αἱ κολοκύνθαι!

Τί δὲ νομίζετε ὅτι διδάσκει ἡ νῦν ψυχολογίᾳ; Πρὸς τοὺς φιλοσόφους καὶ ψυχολόγους ἐκείνους, οἵτινες ἐδίδαξαν ὅτι αἱ παραστάσεις ὡς ὄντα σταθερὰ καὶ παραμόνιμα διαμένουσιν ἀμετάβλητα ἐν τῇ συνειδήσει, κατέρχονται δὲ μόνον εἰς σκοτεινόν τινα τῆς συνειδήσεως χῶρον καὶ πάλιν ἀνέρχονται εὐκαιρίας παρεχομένης, ἀντιτάσσει ἡ τοῦ Fechner καὶ τοῦ Wundt ψυχολογία ὅτι τὰ ψυχικὰ γεγονότα εἶναι *γεγονότα παροδικά,* vergängliche Ereignisse (Wundt, Menschen- u. Tierseele[3], σελ. 262), ἅτινα τὴν συνείδησιν ἅπαξ ἐκλιπόντα δὲν ἐπανέρχονται. Ἡ αὐτὴ παράστασις, λέγει ὁ Wundt, οὐδέποτε ἐπανέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν. «In Wirklichkeit sind die Vorstellungen, ebenso vie alle anderen psychischen Erlebnisse, Vorgänge, Ereignisse, nicht Gegenstände. Eine Vorstellung, die wir auf eine früher vorangegangene zurückbeziehen und als ihr gleichend auffassen, ist ebenso wenig diese frühere Vorstellung selbst, wie etwa das Wort, das ich schreibe, das Bild, das ich zeichne, identisch ist mit demselben Wort, das ich früher geschrieben, dem ähnlichen Bild, das ich früher gezeichnet habe». (Menschen- u. Tierseele[3], σελ. 261).

Τὸ αὐτὸ δὲ διδάσκει ὁ Villa λέγων ὅτι τὰ μὲν φυσικὰ γεγονότα εἶναι ἀντικείμενα, τουτέστι πράγματα μόνιμα ἤ, ἐὰν εἶναι γεγονότα, δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς μόνιμόν τινα ἀρχήν, ἐκεῖνα δέ, ἤτοι τὰ ψυχικά, εἶναι συμβεβηκότα (Ereignisse), *παροδικὰ γεγονότα* ἢ Erlebnisse, *γεγονότα βεβιωμένα* ὑπὸ τοῦ ἀτόμου, ἅτινα ἅπαξ ἀφανισθέντα (scomparsi) δὲν ἐπανέρχονται ἐν ᾗ τὸ πρῶτον παρέστησαν μορφῇ (Psychol. contemp., 1899, σελ. 607).

Καὶ νῦν ἐρωτᾶται. Λέγεται ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Villa ὅτι γεννῶνται καὶ αὐξάνονται καὶ ἀποθνήσκουσι τὰ ψυχικὰ γεγονότα! Ἢ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Cornelius (Erlebnisse εἶναι «die zeitlich verlaufenden rastlos wechselnden Erscheinungen unseres psychischen Lebens») ἢ ἐν τῷ τοῦ Eisler («Erlebnisse sind alle psychischen Vorgänge, durch welche einem Subjekt [Ich] ein Inhalt, ein Etwas präsent bewusst wird») ἢ ἐν τῷ τοῦ Wundt («Den Gesammtinhalt der unmittelbaren Erfahrung nennen wir auch unsere Erlebnisse, wenn wir ausdrücken wollen, dass alles, was

jenen Inhalt ausmacht, die Vorstellungen wie die Gefühle, den Charakter von Vorgängen, nicht den von Gegenständen besitzt»), ἅτινα χωρία εἰς ὑποστήριξιν τῆς ἑαυτοῦ γνώμης ἐπάγεται ὁ μεταφραστής, γίνεται περὶ γεννήσεως ἢ αὐξήσεως ἢ θανάτου τῶν ψυχικῶν γεγονότων λόγος;

Δὲν σφάλλεται λοιπὸν καταφώρως ὁ μεταφραστὴς λέγων ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα γεννῶνται, αὐξάνονται καὶ ἀποθνήσκουσιν!

Erlebnisse εἶναι, ὅπερ εἴπομεν, ἡ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, die von dem wahrnehmenden Subjekt selbst erlebte Erfahrung (Wundt, Grundz. d. Psych.[5], **3**, 1903, σελ. 766), αἱ esperienze fatte, ὡς λέγει ὁ Villa (σελ. 602). Ἀλλ' εἶναι δυνατὸν νὰ ζῇ ἡ ἐμπειρία! Τὸ ὑποκείμενον ζῇ, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν ταύτην συλλέγει, ἡ δ' ἐμπειρία συλλέγεται, τὰ γεγονότα γινώσκονται, γίνονται ἀντιληπτά, καταληπτά, συνειδητά, τρόπον τινὰ *βιοῦνται* ὑπὸ τοῦ ἀτόμου. Διὰ τοῦτο κάλλιστα εἶπεν ὁ Villa fatti vissuti[1] καὶ ὁ Pflaum μετέφρασε «die vom Individuum erlebten Ereignisse».

Ἀλλὰ μηδεὶς νομίσῃ ὅτι ἀρνεῖται τὸ σφάλμα ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa· ἀρνεῖται μόνον διαρρήδην νὰ ὁμολογήσῃ αὐτό[2]. Ὁ Β., λέγει, «τὴν φράσιν fatti vissuti dall'individuo μεταφράζει *γεγονότα βεβιωμένα ὑπὸ τοῦ ἀτόμου,* ἀλλ' ἡ μετοχὴ *βεβιωμένος* ἐνταῦθα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ τὴν οἰκείαν σημασίαν (τὰ βεβιωμένα μοι—τὰ ἐν τῷ βίῳ ὑπ' ἐμοῦ πεπραγμένα), ἀλλὰ δέον νὰ σημαίνῃ ὅ,τι καὶ ἡ μετοχὴ vissuti, τουτέστι γεγονότα *ἅτινα τὸ ἄτομον ἐποίησεν οὕτως εἰπεῖν νὰ ζήσωσιν ἐν ἑαυτῷ,* ἢ *εἰς ἃ τὸ ἄτομον ἔδωκε ζωὴν ἐν ἑαυτῷ—ἐπίτηδες δὲ ἡμεῖς ἐξεκλίναμεν* ἐν τῇ μεταφράσει τὴν χρῆσιν τῆς ἀρχαϊκῆς λέξεως *βεβιωμένα,* διότι αὕτη ἔχει τὴν ἄλλην ἐκείνην σημασίαν, οὐχὶ δὲ ἣν ἀπαιτεῖ ἡ ἰταλικὴ λέξις vissuti ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος φράσει».

Ἀλλ' ἐρωτῶμεν πρῶτον. Erlebnisse εἶναι *γεγονότα ἅτινα τὸ ἄτομον ἐποίησεν οὕτως εἰπεῖν νὰ ζήσωσιν ἐν ἑαυτῷ* ἢ *εἰς ἃ τὸ ἄτομον*

[1] Οὐχὶ ἀληθῶς ὁ μεταφραστὴς εἶπεν ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ, ὅτι ἡμεῖς κατακρίνομεν τὸν Villa ὡς πλημμελῶς μεθερμηνεύοντα τὸν γερμανικὸν ὅρον. Ἀποδοκιμάζομεν μόνον τὸν ὅρον *ζήσαντα γεγονότα,* ὃν εἶπεν αὐτὸς ὁ μεταφραστὴς παρερμηνεύσας τὸ τοῦ Villa fatti vissuti.

[2] Ἐν τῇ Β ἀπολογίᾳ ποιεῖται λόγον οὐχὶ περὶ γεγονότων *γεννωμένων, αὐξανομένων* καὶ *θνησκόντων,* ὡς ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ, ἀλλὰ περὶ γεγονότων *γεννωμένων* καὶ οἱονεὶ *θνησκόντων,* παραλείπων τὸ *αὐξανόμενα.*

ἔδωκε ζωὴν ἐν ἑαυτῷ, ὡς λέγει ὁ μεταφραστής! Ὅταν λέγῃ ὁ Γερμανὸς «Ich habe schlimme Zeiten erlebt», δηλοῖ ὅτι αὐτὸς ἐποίησε νὰ ζήσωσιν ἐν ἑαυτῷ οἱ χαλεποὶ χρόνοι! Ἔπειτα vissuto δὲν εἶναι ὁ βεβιωμένος, ὡς amato ὁ πεφιλημένος καὶ detto ὁ εἰρημένος καὶ trovato ὁ εὑρημένος κττ.; Δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὁ *βεβιωμένος*; Πῶς εἶπον οἱ παλαιοὶ ὁ *βεβιωμένος χρόνος* («ἐμοὶ μὲν χρόνος ἱκανὸς βεβίωται» Ἀθήναιος) καὶ οἱ Γάλλοι temps vécu καὶ roman vécu καὶ *ἄλλα πολλά*; Δὲν εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι καὶ τὸ τὰ *βεβιωμένα μοι* δηλοῖ καθόλου *ὅ,τι ἐπεῖδον, ἔπαθον καὶ ἔπραξα ἐν τῷ βίῳ*, διὰ τὰ συμφραζόμενα δ' ἐδήλωσε τὸ *τὰ ἐμοὶ πεπραγμένα*;

Πῶς λέγει λοιπὸν ὁ μεταφραστὴς ὅτι ἐξέκλινε τὴν χρῆσιν τῆς *ἀρχαϊκῆς λέξεως βεβιωμένα*; Ἐξέκλινε τὸ ὀρθόν, ἵνα εἴπῃ τὸ ἀνόητον *ζήσαντα γεγονότα*! Δὲν ἐκκλίνει τις τὸ σφαλερόν, ἵνα εἴπῃ τι ὀρθότερον; Ἔπειτα ἐὰν τὸ Erlebnisse λέγει *ζήσαντα γεγονότα*, πῶς θὰ εἴπῃ ἑλληνιστὶ τὸ «Meine Erlebnisse in Athen»; *Τὰ ἐν ἐμοὶ ἐν Ἀθήναις ζήσαντα γεγονότα*! Τὸν δὲ τίτλον τοῦ νεωτάτου βιβλίου τοῦ Zschimmer «das Welterlebnis» (1909) θὰ ἀποδώσῃ ἑλληνιστὶ διὰ τῶν *«τὸ ἐν ἐμοὶ ζῆσαν γεγονὸς τοῦ κόσμου»*! Καὶ τὸ temps vécu θὰ εἴπῃ *«τὸν ἐν ἐμοὶ ζήσαντα χρόνον»* καὶ τὸ roman vécu *«τὴν ἐν ἐμοὶ ζήσασαν μυθιστορίαν»* καὶ τὸ «chapitre vécu («Le livre, que nous présentons au public, est un livre d'expérience. Il n'est pas un chapitre, pas un paragraphe, qui n'ait été vécu». Jules Payot, Aux instituteurs et aux institutrices, 1906, ἐν τῷ προλόγῳ) θὰ ἐξελληνίσῃ *«τὸ κεφάλαιον τὸ ζῆσαν ἐν ἐμοί»*!

Θαυμαστότατον δὲ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ μεταφραστὴς πάλιν διατείνεται ὅτι *«ὅσα ἔγνω τις ἢ ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ»* δὲν εἶναι Erlebnisse. Ἡ φράσις αὕτη, λέγει, «οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα καὶ γεγονότα, οὐχὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, δηλοῖ δῆλον ὅτι τὴν ἑτέραν μόνον ὄψιν τῶν ἀντικειμένων, ἵνα κατὰ Βορέαν εἴπω, ἅπερ εἶναι Ereignisse, καθ' ὅσον δ' ὅμως ἔγνω τις τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον[1], τ. ἔ. αἱ τῶν ἀντικειμένων παρα-

[1] Ἵνα δείξωμεν ὅτι κακῶς ὁ μεταφραστὴς τὸ fatti vissuti εἶπε *ζήσαντα γεγονότα*, ἐν ᾧ σημαίνει βεβιωμένα ἢ ἅ τις ἔγνω ἢ ἐπεῖδεν, εἴπομεν ἐν ἄλλοις. «Κατὰ δὲ ταῦτα τί ἄλλο εἶναι fatti vissuti κατὰ Villa ἢ τὰ *βεβιωμένα*, ἡ *συνειλεγμένη ἐμπειρία*, ὡς ἑρμηνεύει τὸ esperienze fatte, *ὅσα ἡμεῖς αὐτοὶ συναισθανόμεθα*, ὡς λέγει ὁ Villa ἐν τῷ συγγράμματι l'idealismo moderno ἤ, ὡς ἡμεῖς εἴπομεν, *«ὅσα τις ἔγνω ἢ ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ»*; Ἐκεῖνος δὲ διατείνεται ὅτι ἡμεῖς διαστρέφομεν τὸ τοῦ Villa «καθ' ὅσον ἡμεῖς αὐτοὶ συναισθανόμεθα ταῦτα» εἰς τὸ «ὅσα ἡμεῖς συναισθανόμεθα», ἵνα συνηγορήσωμεν δῆθεν ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἐκδοχῆς! Ἀλλὰ δὲν μαρτυρεῖ αὐτὸ τὸ ἡμέτερον χωρίον ὅτι ἡμεῖς λέγομεν τόδε· οὐχὶ ζήσαντα γεγονότα ἀλλὰ βεβιωμένα ἢ γεγονότα, ὧν πεῖραν λαμβάνομεν, ἢ συναισθανόμεθα ὤφειλε νὰ εἴπῃ ὁ μεταφραστής;

στάσεις καὶ τὰ παρακολουθοῦντα συναισθήματα, ταῦτα ἀποτελοῦσι τὴν ἑτέραν ὄψιν, τὰ Erlebnisse».

Ἀλλ', ὃ καὶ ἄλλοτε εἴπομεν, μόνον ἄνθρωπος παντάπασιν ἀγνοῶν τὰ κατὰ τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν ἠδύνατο νὰ εἴπῃ τοιαῦτα. *Ὅσα τις ἔγνω ἢ ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ*, εἶναι περιφανῶς ἡ ἐμπειρία. Ἀλλ' ἡ ἐμπειρία εἶναι *μία*. Ταύτην δὲ τὴν ἐμπειρίαν ἔχουσιν ὑποκείμενον αἵ τε φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ ψυχολογία. Τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἔργον εἶναι νὰ ἐξετάσωσι τὸ σύνολον τῆς ἐμπειρίας, «aber unter Abstraktion von allen den Elementen, die dem wahrnehmenden Subjekt als solchen angehören», ἡ δὲ ψυχολογία τὴν αὐτὴν ἐξετάζει ἐμπειρίαν· «aber es ist die Erfahrung als die von dem wahrnehmenden Subjekt selbst erlebte, in ihrer ganzen Unmittelbarkeit. Darum kommen alle die Gegenstände welche die Objekte naturwissenschaftlicher Betrachtung bilden wiederum in der Psychologie vor; aber sie kehren hier unter einem wesentlich veränderten Gesichtspunkte wieder» (Wundt, Grundz.[5], **3**, 1903, σελ. 766). Ταὐτὰ λέγει κατὰ Wundt ὁ Villa· «Onde la psychologia e le scienze della natura non trattano oggetti diversi, ma il medesimo oggetto, cioè tutto quanto può esser da noi conosciuto, solo che esse lo considerano da un punto di vista diverso» (σελ. 119), ἤτοι «ὅθεν ψυχολογία καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι πραγματεύονται *οὐχὶ περὶ διαφόρων πραγμάτων, ἀλλὰ περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ*, ἤτοι περὶ παντὸς τοῦ δυναμένου ὑφ' ἡμῶν νὰ γνωσθῇ, πλὴν ἐξ ἑτέρας ἑκάτεραι ἀπόψεως» (μετάφρ. σελ. 102). Καὶ ἐν ἄλλῳ δὲ τόπῳ λέγει ὁ Villa· «ἡ μὲν λοιπὸν ψυχολογία δύναται νὰ ὁρίζηται ἐπιστήμη τῆς ὑποκειμενικῆς ἀμέσου ἐμπειρίας, αἱ δὲ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐπιστήμη τῆς ἀντικειμενικῆς ἐμμέσου ἐμπειρίας» (μετάφρ. 103).

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων τὸ *ὅσα τις ἔγνω ἢ ἐπεῖδεν ἐν τῷ βίῳ* δὲν δηλοῖ τὴν ἐμπειρίαν κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἐπόψεις, μάλιστα

δὲ τὴν ἐσωτερικήν, τὰ Erlebnisse, ἥτις εἶναι ἡ ἄμεσος καὶ δὴ καὶ πρώτη καὶ σπουδαιοτάτη;

Τοιαῦτα τὰ κατὰ τὰ Erlebnisse καὶ τὰ *ζήσαντα γεγονότα*. Καὶ νῦν ἐρωτῶμεν. Δὲν εἶναι λοιπὸν τὰ *ζήσαντα γεγονότα* νέος *εὐσεβέστατος πάσσαλος*, ὃν ἐπειράθη νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὁ μεταφράσας τὴν Ψυχολογίαν τοῦ Villa;

Μεταβαίνομεν εἰς τὸν ὅρον Schwelle. Ὁ ὅρος οὗτος, ὡς ἐν τῇ κρίσει εἴπομεν, εἰσήχθη εἰς τὴν Ψυχολογίαν ὑπὸ τοῦ Ἑρβάρτου. «Ἐκεῖνος ἐν τῇ ἑαυτοῦ Ψυχολογίᾳ διακρίνων τὴν συνείδησιν εἰς σαφῆ, τὸ σύνολον τῶν ἑκάστοτε σαφῶν παραστάσεων περιέχουσαν, καὶ ἀσαφῆ ἢ σκοτεινήν, περιλαμβάνουσαν τὸ σύνολον τῶν παραστάσεων τῶν κεκωλυμένων, ὡς αὐτὸς λέγει, ποιεῖται λόγον περὶ νοητοῦ τινος ὁρίου, ὅπερ ὑπερβαίνουσαι αἱ σκοτειναὶ παραστάσεις ἀποβαίνουσιν ἐναργεῖς. Καλεῖ δὲ τὸ ὅριον τοῦτο ὁ Ἕρβαρτος εἰκονικῶς Schwelle des Bewusstseins ἤτοι τῆς *συνειδήσεως οὐδόν*». Γίνεται δὲ καὶ νῦν ἐν τῇ πειραματικῇ ψυχολογίᾳ πολλαπλῆ τοῦ ὅρου Schwelle χρῆσις[1]. Τί δὲ λέγομεν ἐνταῦθα Schwelle θὰ γίνῃ ἐκ τῶν εὐθὺς ῥηθησομένων φανερόν. Ἐν τῇ τῆς αἰσθήσεως λειτουρ-

[1] Θαυμαστὸς εἶναι ὁ μεταφραστής. «Διὰ τοῦ Fechner καὶ τοῦ Wundt ὁ ὅρος οὗτος εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν» εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει. Ἐκεῖνος δὲ παρετήρησεν ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ ὅτι ἔδει νὰ γραφῇ *ὑπὸ τοῦ Fechner*. Ἀλλὰ δὲν δύναται κάλλιστα καὶ ὡς ὀργανικὸν αἴτιον νὰ ἐκληφθῇ τὸ διὰ τοῦ *Fechner* (νοουμένου ποιητικοῦ αἰτίου τοῦ *ὑπὸ τῆς ἀνθρωπότητος*, ὡς εἶπεν ὁ πολὺς Κόντος· πρβλ. «τὸ ῥηθὲν *διὰ* τοῦ προφήτου» [ὑπὸ τοῦ Θεοῦ]) καὶ ὡς ποιητικόν; Τὸ τοῦ Ἰσοκράτους (ἵνα περὶ τῶν ἄλλων τό γε νῦν μηδὲν εἴπωμεν). *«Διὰ τῆς πόλεως τῆς ἡμετέρας ἐπορίσθη»* δηλοῖ περιφανῶς τὸ ποιητικὸν αἴτιον. Ὁ Ἰσοκράτης ποιεῖται λόγον περὶ τῶν εὐεργεσιῶν τῶν Ἀθηναίων πρὸς ἄλλους («ὅσων τοῖς ἄλλοις *αἴτιοι γεγόναμεν*») καὶ διαρρήδην λέγει ὅτι ἡ Δημήτηρ τοῖς Ἀθηναίοις ἀντὶ τῆς φιλοξενίας *δωρεὰς* διττὰς ἔδωκεν, ἡ δὲ πόλις τοσούτων ἀγαθῶν *«κυρία γενομένη»* οὐκ ἐφθόνησε τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ *θεοφιλῶς καὶ φιλανθρώπως* φερομένη *«ὧν ἔλαβεν ἅπασι μετέδωκε»* (Πανηγυρ. 26 - 29). Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ *ὀργανικοῦ αἰτίου*, ὡς λέγει ὁ μεταφραστής! Ἔπειτα τίς ἀγνοεῖ ὅτι ἐν τῇ Κ. Δ. πολλάκις τὸ ποιητικὸν αἴτιον ἐκφέρεται διὰ τῆς προθέσεως *Διὰ* (πρβλ. Πρὸς Ἑβρ. β 10 «ἔπρεπε γὰρ αὐτῷ, δι' ὃν τὰ πάντα καὶ δι' *οὗ* τὰ πάντα, πολλοὺς θεοὺς εἰς δόξαν ἀγαγόντα κτλ. καὶ Α Κορινθ. α. 9 «Πιστὸς ὁ Θεός, *δι' οὗ* ἐκλήθητε εἰς κοινωνίαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ»);

Ἢ ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν νὰ ποιῇται λόγον περὶ *ἐξηλλαγμένων*, ὅτε αὐτὸς καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ τὸ *στρηνύζειν* καὶ τὴν *ἑωλοκρασίαν* διὰ στόματος ἔχει!

γίᾳ διαστέλλομεν τὸ *ἐρέθισμα* καὶ τὸ *αἴσθημα*. Ἐρέθισμα καλοῦμεν τὴν αἰτίαν τῆς νευρικῆς διεγέρσεως, ἥτις δύναται ἀποτέλεσμα νὰ ἔχῃ μεταβολὴν συνειδητήν· καὶ νοοῦμεν τὸ ἐρέθισμα ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ σημείου (τοῦ κέντρου), ἐν ᾧ γεννᾶται τὸ αἴσθημα, ἐν ᾧ ἄρχεται ἡ *συνείδησις*. Τὴν δὲ συνείδησιν παριστῶμεν ὡς κύκλον, ἐν ᾧ γεννῶνται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα· τοῦ δὲ κύκλου τούτου τὴν περιφέρειαν, ἥτις ἄρχεται ἐν ᾧ σημείῳ λήγει τὸ ἐρέθισμα, τοῦ Ἑρβάρτου τὴν εἰκονικὴν λέξιν τηρήσαντες λέγουσιν οἱ περὶ τὸν Fechner καὶ τὸν Wundt Schwelle des Bewusstseins. Καὶ ἐὰν μὲν τὸ ἐρέθισμα εἶναι οὕτως ἀσθενὲς ὥστε μηδὲν δι' αὐτοῦ νὰ γεννᾶται αἴσθημα, λέγουσιν ὅτι *δὲν ὑπερβαίνει τὴν* Schwelle *τῆς συνειδήσεως, οὐδὲ γίνεται ἀντιληπτόν*. Ἐὰν δὲ εἶναι τόσον ἰσχυρόν, ὥστε νὰ συντελῇ εἰς τὴν γένεσιν τοῦ ἀσθενεστάτου αἰσθήματος, λέγουσιν ὅτι τὸ ἐρέθισμα *ὑπερβαίνει τὴν* Schwelle *τῆς συνειδήσεως καὶ γίνεται μόλις ἀντιληπτόν*· ἐὰν δὲ αὐξηθῇ τὸ ἐρέθισμα κατὰ τὴν ἔντασιν τόσον, ὥστε νὰ παράγῃ αἴσθημα διάφορον τοῦ ἐν ἀρχῇ παραχθέντος ἐν ἡμῖν, λέγουσιν ὅτι *ὑπερβαίνει τὴν* Schwelle *τῆς διαφορᾶς*· ἐὰν δὲ πάλιν τὸ ἐρέθισμα γίνῃ τόσον ἰσχυρόν, ὥστε νὰ παράγῃ τὸ ὕψιστον αἴσθημα, λέγουσιν ὅτι *ἐξικνεῖται εἰς τὴν* Höhe, ἧς πέρα ἀδύνατον τὸ ἐρέθισμα νὰ γίνῃ ὡς διάφορον αἴσθημα ἀντιληπτόν. Λέγονται δὲ Schwelle καὶ Höhe περί τε τοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ ἐρεθισμοῦ. Empfindungsschwelle καὶ Reizschwelle εἶναι ὅροι εἰς τοὺς Γερμανοὺς συνήθεις. Διακρίνουσι δὲ καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ ψυχολόγοι threshold of the stimulus καὶ threshold of the sensation, ὡς ὁ Baldwin καὶ ὁ James καὶ ἄλλοι.

Πῶς δυνάμεθα ἑλληνιστὶ νὰ ὀνομάσωμεν τὴν Schwelle; Ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa, ὡς καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων πρὸ αὐτοῦ τὴν καθ' Ἕρβαρτον Schwelle, εἶπε πανταχοῦ *κατώφλιον*, μεταφράζων δῆλον ὅτι κατὰ λέξιν τὸν γερμανικὸν ὅρον Schwelle ἢ τὸν ἰταλικὸν soglia. Καὶ εὑρίσκομεν, ὡς εἴπομεν ἤδη, ἐν τῇ μεταφράσει ὅρους, οἷοι οἱ ἑξῆς· *κατώφλιον τῆς συνειδήσεως, ἀξία τοῦ κατωφλίου, προσδιορισμὸς τοῦ κατωφλίου, μέγεθος τοῦ κατωφλίου τῆς διαφορᾶς, τοπικὸν κατώφλιον, κατώφλιον τῆς τοπικῆς ἐκτάσεως, κατώφλιον τῆς κινήσεως*. Ἀλλ' ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ἀντὶ *κατώφλιον* ὀρθότερον ἔχει νὰ λέγωμεν *ὅριον* ἢ *ἀρχή*. Οὕτως ἀντὶ *κατώφλιον τῆς συνειδήσεως* ὀρθότερον ἔχει καθ' ἡμᾶς νὰ λέγωμεν *ὅριον τῆς συνειδήσεως*, ἀντὶ δὲ *κατώφλιον τῆς διαφορᾶς ὅριον τῆς διαφορᾶς* κττ. Καὶ τὴν Reizschwelle

θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν *ὅριον τοῦ ἐρεθισμοῦ* ἀλλὰ θὰ παρίστατο ἀνάγκη νὰ λέγωμεν *κατώτατον ὅριον* ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Höhe, ἥτις εἶναι *ἀνώτατον ὅριον*. Τούτου δ' ἕνεκα ἐκαλέσαμεν αὐτὴν *ἀρχὴν* ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Höhe, ἣν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν *κορυφὴν* ἤ, *ἀκμὴν* τοῦ ἐρεθισμοῦ (ὡς εἶπε καὶ ὁ Γαληνὸς *ἀρχὴ* καὶ *ἀκμὴ*[1] περὶ τῆς νόσου, (Kühn, I, σελ. 193). Ἐπειδὴ δὲ ἡ *ἀρχὴ* καὶ ἡ *ἀκμὴ* κρίνονται ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ (Ὁ Wundt λέγει «Die untere Grenze, diesseits welcher die untere Reizbewegung zu schwach ¡st um eine merkliche Empfindung zu verursachen» Grundz. d. Psych[5], 1, 1902, σελ. 468· ὁ δὲ Villa ποιεῖται λόγον περὶ stimolo appena percettibile καὶ περὶ stimolo appena non percettibile. Psych. contemp., σελ. 256· ὁ δὲ Baldwin λέγει «the point, at which a growing excitation first begins to be felt as a sensation is called the threshold value of the excitation», Elem. of Psychology, σελ. 104· πρβλ. καὶ James, Psychology, 1908, σελ. 16 κ. ἑξ. καὶ Titchener, Outline of psychology, 1908, σελ. 80 καὶ ἄλλ.), διὰ τοῦτο ἐκαλέσαμεν τὴν Reizschwelle *ἀρχὴν* (ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ βαλβῖδα) *τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ* ἢ *πρώτην ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ*, βραχύτερον, τὴν δὲ Reizhöhe *κορυφὴν* ἢ *ἀκμὴν* ἢ καὶ *ἄκραν ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ*. Καὶ εἶναι ἤδη πρόδηλον ὅτι ἡμεῖς *ἀρχὴν καὶ βαλβῖδα τοῦ ἐρεθισμοῦ* καὶ *ἀρχὴν καὶ βαλβῖδα τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ* καὶ *πρώτην ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ* λέγοντες νοοῦμεν ταὐτά.

Ἀτοπώτατα δὲ ὁ μεταφράσας τὸν Villa ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ πρώτη ἀντίληψις τοῦ ἐρεθισμοῦ εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐλάχιστον αἴσθημα, ἤτοι τὸ μόλις ἀντιληπτὸν αἴσθημα». Ὡς καὶ ἄλλοτε εἴπομεν καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν δηλοῦμεν, *ἀρχὴν* ἢ *βαλβῖδα τῆς ἀντιλήψεως* ἢ *πρώτην ἀντίληψιν τοῦ ἐρεθισμοῦ* λέγοντες νοοῦμεν ἡμεῖς—παθητικῶς ἐκλαμβάνοντες τὴν *ἀντίληψιν* — τὸ σημεῖον (τῆς ἐντάσεως), ἔνθα γίνεται τὸ ἐρέθισμα ἀντιληπτόν. Συμπίπτει δὲ τὸ σημεῖον τοῦτο πρὸς τὴν Schwelle *τῆς συνειδήσεως* (πρβλ. καὶ Wundt, Menschen-u.Tierseele[3], σελ. 43). Ὁ Villa λέγει· «Nell'intensità (delle sensazioni) noi troviamo due termini estremi: la soglia della coscienza e la

[1] Ὁ James καλεῖ *ἀκμὴν* τὴν κορυφὴν τοῦ αἰσθήματος, *acme of the sensation* (πρβλ. Psychology, 1908, σελ. 17).

cima della sensibilità. Soglia della coscienza à detta in Psichologia da Herbart in poi, il grado minimo d'intensità dello stimolo estremo che occorre perchè esso sia percepito come una sensazione. Cima o vertice della sensibilità è quel punto, al di là del quale ogni nuovo aumento nello stimolo non è più avvertito come una sensazione diversa» (σελ. 255· ἡ μετάφρ. «ἐν τῇ ἐντάσει ὑπάρχουσι δύο ὅρια, τὸ *κατώφλιον τῆς συνειδήσεως* καὶ ἡ *κορυφὴ τῆς αἰσθητικότητος*. Κατώφλιον μὲν τῆς συνειδήσεως λέγεται ὁ ἐλάχιστος βαθμὸς ἐντάσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ὁ ἀπαιτούμενος *ἵνα ὁ ἐρεθισμὸς καταστῇ ἀντιληπτὸς ὡς αἴσθημα*· κορυφὴ δὲ τῆς αἰσθητικότητος τὸ σημεῖον, οὗ ἐπέκεινα *πᾶσα νέα αὔξησις ἐν τῷ ἐρεθισμῷ δὲν εἶναι πλέον ἀντιληπτὴ* ὡς διάφορον αἴσθημα. Τὸ μὲν *κατώφλιον τῆς συνειδήσεως ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἐλάχιστον αἴσθημα, ἡ δὲ κορυφὴ τῆς αἰσθητικότητος πρὸς τὸ μέγιστον*», σελ. 195· πρβλ. καὶ σελ. 386. «Τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἐν ᾧ ὁ ἐρεθισμὸς ἀνέρχεται εἰς βαθμὸν ἰσχύος ἱκανὸν πρὸς παραγωγὴν αἰσθήματος, καλεῖται κατώφλιον τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς ἐξεγέρσεως [soglia della coscienza o del eccitamento], καθ' ὅσον σκοπεῖται ἡ συνείδησις ἢ ἐξωτερικοὶ αὐτῆς ὅροι»).

Καὶ φυσιολογικὴ δ' ἔννοια ἂν εἶναι ἡ Reizschwelle, ὡς λέγει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa, τί κωλύει νὰ καλέσωμεν αὐτὴν ὅριον, ἀρχήν, βαλβῖδα τῆς ἀντιλήψεως (ἢ πρώτην ἀντίληψιν) τοῦ ἐρεθίσματος, ἐν ᾗ ἐννοίᾳ εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν; Ἀλλ' ἂν εἶναι μόνον φυσιολογική, ζητεῖται. Ὁ Wundt λέγει «die Bedeutung der Reizschwelle ist eine wesentliche physiologische» (Grundz. d. Psychol.[6], 1, 1908, σελ. 561), προσθέτει δὲ ὅτι καὶ στοιχεῖα ψυχικὰ παρατηροῦνται ἐν αὐτῇ· «Eben sucht man», λέγει μετὰ ταῦτα, «modificierende psychische Momente möglichst fernzuhalten» (σελ. 562).

Ἀλλὰ κομψοτάτη εἶναι ἡ ἑξῆς ἀπολογία τοῦ μεταφραστοῦ τοῦ Villa. «Τὴν Schwelle», λέγει, «καὶ τὴν Höhe τοῦ ἐρεθισμοῦ καλοῦσιν *ὁρικὰς ἀξίας* (Grenzwerte, valori di limite), γεγονότα δῆλον ὅτι ποσοτικῶς ἐκτιμητά, *ἡ ἀντίληψις* δὲ ὅμως τοῦ ἐρεθισμοῦ εἴτε πρώτη εἴτε ἐσχάτη *εἶναι πάντοτε ἀντίληψις, αἴσθημα ἔχον ἅμα καὶ τὰς δύο ἰδιότητας, ποιότητα καὶ ἔντασιν, ἤτοι γεγονὸς* ὑποκειμενικόν, ἐσωτερικὸν καὶ *ποσοτικῶς ἀμέτρητον*». Εἴπομεν ἡμεῖς ἤδη πῶς ἐκλαμβάνομεν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἐρεθισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἂν συνέπιπτε, ὡς διατείνεται περιέργως ὁ μεταφραστής, πρὸς τὴν ἀντίληψιν

τοῦ ἐρεθισμοῦ τὸ αἴσθημα, πολλὴν ἡ παρατήρησις αὐτοῦ θὰ ἐνεῖχεν ἀτοπίαν. Νομίζει ὅτι ἡ Schwelle καὶ ἡ Höhe μόνον περὶ τοῦ ἐρεθισμοῦ λέγονται οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ αἰσθήματος; Ἀλλὰ Schwellenwert der Empfindung εἶναι συνήθης ἐν τῇ γερμανικῇ ψυχολογίᾳ ὅρος, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Ἀμερικανοῖς ψυχολόγοις τὰ ὀνόματα limits of stimulation καὶ limits of sensation. Ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Baldwin ἐκδεδομένῳ Λεξικῷ τῆς φιλοσοφίας καὶ ψυχολογίας λέγεται «Limits of stimulation and of sensation - the extrems of intensity of stimulus that gives sensation. The lawer limit of sensation, the minimal sensation, the limen or threshold, is the just noticeable intensity of sensation. The upper limit of sensation or the maximal sensation, is that due to the most intense stimulus» (**2**, σελ. 7). Ἔπειτα δὲν εἶναι τὰ αἰσθήματα μετρητά; Ἂς ἀνοίξῃ ὁ μεταφραστὴς τὸν Wundt (Grundz. d. Psych.[5], 1, 1902, σελ. 467) καὶ θὰ μάθῃ ὅτι «τὰ *αἰσθήματα μετροῦνται ἐμμέσως* διὰ τῶν μετρητικῶν μεθόδων *ὁριζομένων τῶν σχέσεων τῆς κατὰ ποσὸν ἀλλοιώσεως τῶν θύραθεν ἐρεθισμάτων καὶ τῶν κατὰ ποσὸν ἀλλοιώσεων τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀντιστοίχων αἰσθημάτων ἡμῶν*». Ἢ ἂς ρίψῃ ἓν βλέμμα εἰς τὴν Ψυχολογίαν τοῦ Villa, ὅστις λέγει «Gli esperimenti di psichologia sono diretti à misurare l'intensità delle sensazioni (Psychol. contemp. σελ. 255) ἤ, ὡς αὐτὸς μεταφράζει. «Τὰ ψυχολογικὰ *πειράματα* σκοποῦσι νὰ μετρήσωσι τὴν ἔντασιν τῶν αἰσθημάτων» (σελ. 195).

Ἢ ἔχει τὸ δίκαιον ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὁ μεταφράσας τὸν Villa προκειμένου περὶ τῆς Apperzeption; Ἐπείσθη πλέον ὅτι καὶ *νόμος καταληπτικὸς* δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅπερ ἠμφεσβήτησεν ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ, καὶ *ἐνεργητικὴ* καὶ *παθητικὴ κατάληψις* καὶ *κατανόησις*. Συνεῖδε δὲ ὡσαύτως ὅτι οὐχὶ 16-40, ὡς ἰσχυρίσθη, ἀλλ' ὡς εἴπομεν ἡμεῖς, 6-40 ἡ συνείδησις περιλαμβάνει ἐντυπώσεις, ἡ δὲ Apperzeption οὐχὶ 6-12, ὡς εἶπε. Καὶ τοὺς ὅρους δὲ *κατάληψις* καὶ *κατανόησις* δὲν ἀποκρούει πλέον· οὗ ἕνεκα οὐδὲν λέγομεν περὶ τούτων. Λέγει δὲ ὅμως πάλιν ὅτι ἡ ἡμετέρα ἑρμηνεία τῆς Apperzeption «*ἡ μετὰ νοήσεως ἀντίληψις, ἡ μετ' ἐπιστάσεως, μετὰ προσοχῆς μάλιστα τελεσιουργουμένη*» ποιεῖ τὸν Wundt νοησιοκρατικόν, διότι δῆθεν ὑποτίθεται τὴν νόησιν τῆς Apperzeption βάσιν! Καὶ εἶναι θαυμαστὸν τὸ πρᾶγμα, διότι καὶ πρότερον παρετηρήσαμεν ὅτι ἡμεῖς εἰπόντες «*ἡ μετὰ νοήσεως ἀντίληψις, ἡ μετ' ἐπιστάσεως, μετὰ προσοχῆς μάλιστα τελεσιουργουμένη*» οὐδὲν ἄλλο δηλοῦμεν ἢ τὴν ἀντίληψιν τὴν μετὰ προσοχῆς γινομένην, εἰς ἣν κατὰ Wundt ἕπεται ἡ νόησις. Ἢ δὲν νοεῖ ὁ μεταφραστὴς ὅτι καὶ ἁπλῶς *ἡ μετὰ νοήσεως ἀντίληψις* ἂν ἐλέγομεν, θὰ εἶχεν ὀρθῶς τὸ πρᾶγμα, διότι ἡ φράσις κάλλιστα δηλοῖ *ἀντίληψιν*, *ἧς ἐπακολούθημα ἡ νόησις;* (πρβλ. τὸ μετὰ λύπης ἔμαθον=ἔμαθον καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐλυπήθην). Ἀλλ' ἡμεῖς εἴπομεν πρὸς ἀκριβέστερον τοῦ πράγματος διορισμὸν «*(ἀντίληψις) μετὰ ἐπιστάσεως, μετὰ προσοχῆς μάλιστα τελεσιουργουμένη*», ἵνα δηλώσωμεν ὅτι κατὰ τὴν ἀντίληψιν προηγεῖται ἡ προσοχή, ἥτις εἶναι ἐκδήλωσις βουλητική. Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς λέγει πρὸς τούτοις τὰ ἑξῆς· «ἐὰν δὲ ἡ Apperzeption εἶναι ἡ μετὰ προσοχῆς καὶ σαφὴς ἀντίληψις, ὁ ἡμέτερος ὅρος *συναντίληψις ὁ τοῦτο δηλῶν* οὐδαμῶς ταράσσει, ὡς νομίζει ὁ Β. ἀλλ' εἶναι συμφωνότατος πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Wundt»! Ἀλλ' ἡ λέξις *συναντίληψις* (πρβλ. τὸ *συναντιλαμβάνομαι)* τὴν βοήθειαν μόνον παρὰ τοῖς παλαιοῖς δηλοῖ. Πῶς λοιπὸν δύναται νὰ δηλώσῃ καὶ τὴν κατάληψιν καὶ δὴ ἐν ᾗ ἐννοίᾳ μεταχειρίζεται τὴν Apperzeption ὁ Wundt!

Πολλῷ δὲ μείζων εἶναι τοῦ μεταφραστοῦ ἡ ἀπόνοια ἐν οἷς ἀντιλέγει περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν *ἐντυπώσεων* τῶν *καταληπτῶν*. Ἐπειράθη ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ νὰ διδάξῃ ὅτι τὸ ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως περιλαμβάνει 6-12 παραστάσεις καὶ διὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ ποιώμεθα λόγον περὶ μιᾶς παραστάσεως διὰ τῆς προσοχῆς σαφεστάτης καθισταμένης, ὡς εἴπομεν ἡμεῖς ἐν τῇ κρίσει. Ἀλλ' ἀπεδείξαμεν ὅτι καὶ *μίαν*[1] καὶ πλείονας δύναται νὰ περιλάβῃ ἡ Apperzeption ἐντυπώσεις, αἵτινες εἰς μίαν ἀείποτε παράστασιν ἑνοῦνται. Καὶ ὁμολογεῖ μὲν ἐμμέσως ταῦτα ὁ μεταφραστὴς (διότι λέγει· «ἡ Apperzeption χωρεῖ *καὶ* πλείονας τῆς μιᾶς παραστάσεις»· *καὶ* πολλὰς ἄρα παραστάσεις *οὐχὶ μίαν μόνον* δύναται νὰ περιλάβῃ τὸ ἐσωτερικὸν ὀπτικὸν σημεῖον), ἀλλ' ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι ἐπιμένει πάλιν, ἵνα

[1] «Κατὰ ταῦτα δὲ καὶ ὁ *Ziegler* τὰ τῆς Apperzeption κατὰ *Wundt* ἐξετάζων λέγει· «*bei ganz heller Beleuchtung und ganz deutlicher Auffassung beschränkt sich der davor* (vor dem Blickpunkt des Bewusstseins) *schwebende Inhalt auf eine einzige (punktuelle) Vorstellung*» (Das Gefühl[4], 1907, σελ. 40)». Ταῦτα εἴπομεν ἵνα δείξωμεν ὅτι καὶ κατὰ *Ziegler* τὸ ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως καὶ *μίαν* παράστασιν δύναται νὰ περιλάβῃ. Ὁ δὲ μεταφραστὴς διατείνεται ὅτι ἡμεῖς, ἵνα ἀπατήσωμεν, ἀπεκόψαμεν ἐπίτηδες τὸ χωρίον τοῦ *Ziegler*!!

ἐλεγχθῇ ἡ ἀλήθεια, ἐξετάσωμεν διὰ βραχέων τὰ κατὰ τὴν Apperzeption.

Φαντασθῶμεν τὴν συνείδησιν ὡς κύκλον καὶ ἐν αὐτῇ ἐντυπώσεις πολλὰς ἐν ἑκάστῃ στιγμῇ· τούτων δὲ τῶν ἐντυπώσεων τὴν μὲν μείζονα μοῖραν, τὴν μεταξὺ περιφερείας καὶ κέντρου, ἀσαφῆ, τὴν δ' ἐλάσσονα, τὴν κατὰ τὸ κέντρον τοῦ κύκλου, ἐναργεστάτην. Τὸ σύνολον τῶν ἀσαφῶν ἐντυπώσεων ἡ τοῦ Wundt ψυχολογία καλεῖ ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὰ κατὰ τὴν ὅρασιν συμβαίνοντα *ὀπτικὸν πεδίον τῆς συνειδήσεως* (Blickfeld des Bewusstseins), τὸ δ' ἐναργέστατον μέρος τῆς συνειδήσεως *ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως* (Blickpunkt des Bewusstseins). Τὰ δὲ μέχρι τοῦδε γενόμενα πειράματα διδάσκουσιν ὅτι τὸ μὲν *ὀπτικὸν πεδίον* τῆς συνειδήσεως δύναται νὰ περιλάβῃ ἐντυπώσεις μέχρι τεσσαράκοντα, τὸ δὲ *ὀπτικὸν σημεῖον* τῆς συνειδήσεως ἕως ἕξ, αἵτινες εἶναι, ὡς ἐδείξαμεν τὸν Wundt αὐτὸν ἐπαγαγόμενοι μάρτυρα, ἀείποτε *εἰς μίαν παράστασιν* ἡνωμέναι «Streng genommen, λέγει ὁ Wundt, ist er (der innere Blickpunkt) also kein Punkt, sondern ein Feld von etwas veränderlicher Ausdehnung. Immer jedoch bildet dieses Feld der Apperzeption eine einheitliche Vorstellung, indem wir die einzelnen Teile desselben zu einem Ganzen verbinden. So verbindet die Apperzeption eine Mehrheit von Schalleindrücken zu einer Klang-oder Geräuschvorstellung, eine Mehrzahl von Sehobjekten zu einem Gesichtsbild. Soll eine möglichst deutliche Auffassung stattfinden, so muss ausserdem die Zahl der Bestandteile aus denen die Vorstellung zusammensetzt, eine beschränkte sein» (Grundz. d. phys. Psych.[5], **3**, 1902, σελ. 334· πρβλ. σελ. 336). Δὲν εἶναι λοιπὸν πρόδηλον ὅτι ἐν τῷ βραχυτάτῳ προσδιορισμῷ τῶν κατὰ τὴν συνείδησιν ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ *μιᾶς παραστάσεως διὰ τῆς προσοχῆς σαφεστάτης καθισταμένης;*

Ἀλλὰ μήπως ἀρκεῖται εἰς τὰ ἀτοπήματα ταῦτα ὁ μεταφραστής; Ἐν τῇ Β ἀπολογίᾳ ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ καθ' *Ἕρβαρτον* Apperzeption ἀνάγκη νὰ λέγηται *ἀφομοίωσις*, ὡς εἶπον οἱ μέχρι τοῦδε μεταφράσαντες οὐχὶ δὲ *κατάληψις* καὶ *κατανόησις*, ὡς εἴπομεν ἡμεῖς. «Καθ' Ἕρβαρτον», λέγει, «αἱ παραστάσεις, μᾶλλον δ' αἱ παραστατικαὶ ὁμάδες εἶναι αἱ λειτουργοῦσαι ὡς ὑποκείμενον, αἱ συγχωνεύουσαι καὶ συγχωνευόμεναι· ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι οἱονεὶ σκηνή τις θεάτρου, ἐφ' ἧς ὡς δρῶντα πρόσωπα ἐμφανίζονται ἐναλλὰξ αἱ παραστατικαὶ ὁμάδες ἢ ἀφανίζονται

ἐν τοῖς παρασκηνίοις καὶ πάλιν ἐν καιρῷ ἀναφαίνονται». Ἀλλὰ καὶ ταῦτα ὅ,τι πορρωτάτω ἵστανται τῆς ἀληθείας.

Apperzeption ἢ Zueignung ἢ Aneignung καθ' Ἕρβαρτον εἶναι ἡ λειτουργία, καθ' ἣν παράστασίς τις ἢ ὁμὰς παραστάσεων προσοικειοῦται ἄλλην καὶ συνδέεται μετ' αὐτῆς, δι' ἧς ἐπέρχεται ἡ κατανόησις, ἧς ἀποτέλεσμα εἶναι αἱ ἔννοιαι καὶ ἡ συνείδησις (Grundriss d. Psychol., **1**, σελ. 39, 123, § 59, 130, Kurze Encycl. d. Phil. § 221, Ueberweg-Heinze, Gesch. d. Phil.[9], **4**, 1902, σελ. 122, Falckenberg, Gesch. d. n. Phil.[5], 1905, σελ. 452). Ταύτην δὲ τὴν ἔννοιαν ἔχει ἡ λέξις καὶ νῦν παρὰ τοῖς ἐκείνου ὀπαδοῖς καὶ ἐν τῇ παιδαγωγικῇ (πρβλ. καὶ Ziehen, Das Verhältnis d. Herbat'schen Psych. z. physiol.-exp., 1900, σελ. 49 κ.ἑξ. Καὶ James' «I have myself not used the word apperception, because it has carried very different meanings in the history of philosophy and physic reaction, interpretation conception, assimilation, elaboration or simply thought are perfect synonymus for its Herbartian meaning, widely taken», Psychol. 1908, σελ. 326). Καὶ τίς ἄρα θὰ ἀντείπῃ ὅτι ἀντὶ τῆς λέξεως *ἀφομοίωσις* ὀρθοτέρα εἶναι ἡ *κατάληψις* καὶ *κατανόησις*, ἣν προὐτείναμεν ἡμεῖς καὶ τῶν *ἀφομοιοῦσαι* καὶ *ἀφομοιούμεναι παραστάσεις* αἱ *καταληπτικαὶ* καὶ αἱ *καταληπταὶ* (ἢ *καταλαμβανόμεναι*); Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ οἱ Γερμανοὶ ἀντὶ τῆς Apperzeption πολλάκις μεταχειρίζονται ἰσοδυνάμως τὴν λέξιν Auffassung (πρβλ. Wundt, Grundz.[5], **1**, 1902 σελ. 467 καὶ ἄλλ. καὶ Wirth, Die experim. Analyse d. Bewusstseinsphänomene, 1908, σελ. 20, 43 καὶ ἄλλ.). Γινώσκει δὲ καὶ ὁ μεταφραστὴς ὅτι ὁ Ebbinghaus προέτεινεν *ἥ τε καθ' Ἕρβαρτον* καὶ *ἡ κατὰ* Wundt Apperzeption νὰ ὀνομασθῇ Auffassung (=κατάληψις, κατανόησις), ἐπειδὴ ὁ ὅρος εἶναι εἰς τοὺς Γερμανοὺς συνήθης (ὡς παρ' ἡμῖν *ἡ κατάληψις*, ὅπερ εἴπομεν) νὰ ἐγκαταλειφθῇ δὲ ὁ ὅρος Apperzeption, ὅστις εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς πολλοὺς (Grundz. phys., Psych., **2**, 1908, σελ. 30 κ.ἑξ.).

Ἀκλόνητα διαμένουσιν ὅσα εἴπομεν περὶ τῶν ὅρων *σκεπτισμός, ἐμπειρισμός, ὑλοζωισμός, ζωισμός, νεοζωισμὸς* καὶ τῶν ἄλλων παρακεκομμένων ὀνομάτων, ὧν ἐποιήσατο χρῆσιν ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa.

Καὶ περὶ τῶν *σχηματισμῶν* καὶ τῶν *ψυχικῶν πλασμάτων* περιττὴν κρίνομεν πᾶσαν περαιτέρω ἀντιλογίαν. Ὁμολογεῖ ἐν τῇ Β ἀπολογίᾳ ὁ

μεταφραστὴς ὅτι *κατὰ συνθήκην* μεταχειρίζεται τοὺς ὅρους. Ὤφειλε μόνον νὰ ἔχῃ ἐν τῇ μεταφράσει δηλώσει τὸ πρᾶγμα.

Ὡσαύτως δὲ περιττὸν νομίζομεν μακρὸν νὰ κατατείνωμεν λόγον προκειμένου περὶ τῶν Präformationen. Präformationen εἶναι ὅ,τι τὸ ἄτομον φέρει ἐν σπέρματι ἢ ἐκ γενετῆς. Κατὰ παλαιοτέραν τινὰ θεωρίαν (Ovulistae, Animalculistae) ἕκαστον ζῷον ἐν τῷ ᾠαρίῳ ἢ τῷ σπέρματι φέρει ἐν μικρογραφίᾳ τὸν ὅλον ὀργανισμόν, πάντα τὰ ὄργανα τὰ ἐμφανιζόμενα ἐν τῷ τελείῳ ὀργανισμῷ κατὰ τὴν αὐτὴν διάταξιν. Ταύτην τὴν θεωρίαν παρηυδοκίμησεν ἡ τοῦ Wolf *ἐπιγένεσις*, καθ' ἣν ἐν τῷ ᾠαρίῳ ἢ τῷ σπέρματι ὑπάρχουσι δυνάμεις, ἐξ ὧν διὰ μακρᾶς ἀναπτύξεως *(νεοπλασιῶν* καὶ *μεταμορφώσεων* κατὰ Ρήγαν Νικολαΐδην) ἀποτελεῖται ὁ τέλειος ὀργανισμός. Νῦν δὲ αἱ Präformationen ἐκλαμβάνονται ὥς τινες διαθέσεις[1] (πρβλ. καὶ Ρ. Νικολαΐδου, Φυσιολ. τοῦ ἀνθρ., **3**, 1906, σελ. 104 κ.ἑξ., 295 κ.ἑξ.).

Τὸν ὅρον Präformationen εἰς τοὺς ξένους προφανῶς ἀκολουθήσας ἀπέδωκεν ἑλληνιστὶ ὁ μεταφραστὴς διὰ τῆς λέξεως *προσχηματισμοί*. Ἡμεῖς δὲ ἀπεδοκιμάσαμεν τὴν λέξιν ταύτην, τὸ μὲν διότι ὑπ' οὐδενὸς τῶν Ἑλλήνων ἐλέχθη ἐπὶ ταύτης τοὐλάχιστον τῆς ἐννοίας, τὸ δὲ διότι, καὶ ἂν σχηματισθῇ νῦν, θὰ δηλώσῃ τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν ἤδη θεωρίαν τῶν παλαιοτέρων (ἣν ὁ Νικολαΐδης καλεῖ *θεωρίαν τῆς προϋποστάσεως* ἢ *τῆς ἀναπτύξεως)*, προὐτείναμεν δὲ τὸν ὅρον *διάθεσις*, ἐπειδὴ οὗτος *πρῶτον* καὶ ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἐπὶ ὁμοίας ἐννοίας ἐλέχθη *(νοσηραὶ διαθέσεις)*, *δεύτερον* καὶ παρ' ἡμῖν εἶναι συνήθης (ὁ Λουκᾶς Παπαϊωάννου ἐν Ἀνατομικῇ τοῦ ἀνθρ.[2], **1**, 1897, σελ. 24 ποιεῖται λόγον περὶ *διαθέσεως τοῦ ᾠαρίου)*, *τρίτον* δύναται καὶ περὶ τῶν τριῶν εἰρημένων θεωριῶν νὰ λέγηται, *τέταρτον* προσήκει μᾶλλον εἰς δήλωσιν τῆς νέας θεωρίας, *πέμπτον* εὐαρμοστεῖ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Villa, ἔνθα ὁ λόγος περὶ *φυσιολογικῆς προδιατάξεως κινήσεων*, ἃς κινεῖται ὁ ὀφθαλμός, ἤτοι περὶ *διαθέσεων* αὐτοῦ.

Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς διατείνεται 1) ὅτι Präformationen δὲν εἶναι ὅ,τι τὸ ἄτομον φέρει ἐκ γενετῆς, διότι κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον καὶ τὰ *ὁρμέμφυτα* θὰ περιλαμβάνωνται ἐν αὐταῖς καὶ 2) ὅτι αἱ Präformationen δὲν ἡρμηνεύθησαν ἄλλοτε ἄλλως, ὡς εἴπομεν ἡμεῖς, οὐδ' ἐγκατελείφθη ἡ παλαιὰ περὶ Präformationen θεωρία.

[1] Ὅτι ἡ *ἕξις* παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἴσα δύναται καὶ πρὸς τὴν διάθεσιν, θὰ δείξωμεν ἀλλαχοῦ.

Ἀλλ' ὅτι Präformationen εἶναι ὅ,τι τὸ ἄτομον ἐκ γενετῆς ἔχει, τίς ἀληθὴς θιασώτης τῆς ἐπιστήμης ἀντιλέγει; Αὐτὸς ὁ Eisler, οὗ ἀπρὶξ ἔχεται ὁ μεταφραστὴς λέγει· «Präformation die Vorausbildung, Vorgestaltung von physischen Organen oder psychischen Gebilden». Ἔπειτα δὲν εἶναι εἰς πάντας γνώριμον ὅτι ἄλλοι ἄλλως ἡρμήνευσαν τὰς Präformationen; Ἂν μὴ ἀρκῆται ὁ μεταφραστὴς εἰς ὅσα παρεθέμεθα ἐν τοῖς πρόσθεν, ἂς πεισθῇ τοὐλάχιστον τῷ Goodrich, ὅστις παρὰ Baldwin γράφει· «Preformation: The modern version of the old emboitement theory of development according to which the germ contained all the parts of the adult organism, but minute; so that the development of the individual consisted merely in an unfolding or evolution and growing of parts already formed. Modern preformism holds that although the parts are not already preformed, yet they are represented by material elements having a definite organisation. Thus development would essentially consist in the sorting out and increase of these elements». Δὲν λέγεται διαρρήδην ἐν τούτοις ὅτι νῦν ἄλλως αἱ Präformationem ἑρμηνεύονται; Προσθέτει δὲ ὁ Goodrich ὅτι *ἡ παλαιὰ θεωρία* τῶν Präformationen *δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντιστῇ* (did not survive) εἰς τὸν ἔλεγχον τοῦ Buffon, τοῦ Maupertuis καὶ τοῦ Wolf πρὸς δὲ τούτοις ὅτι *ἡ νέα θεωρία ὀφείλεται* εἰς τὸν Weismann καὶ εἰς τὸν Roux (Dictionary of Philosophy and Psych., 2, 1902, σελ. 330).

Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς λέγει ὅτι ἡμεῖς κακῶς μετεχειρίσθημεν τὸν ὅρον *προδιάταξις*, ἐν ᾧ ὠφείλομεν νὰ εἴπωμεν *συνδιάταξις* καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὀρθῶς εἶπε *προεσχηματισμέναι λειτουργίαι!* Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἐννοεῖ τὰς Präformationen κατὰ τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἐκδοχήν, καθ' ἣν ἕκαστον ζῷον ἐν τῷ ᾠαρίῳ ἢ τῷ σπέρματι φέρει ἐν μικρογραφίᾳ τὸν ὅλον ὀργανισμόν, δὲν ὀφείλει νὰ ἀποδέχηται ὅτι καὶ αἱ *προεσχηματισμέναι λειτουργίαι εἶναι ἐν τῷ ὀργανισμῷ ἐν μικρογραφίᾳ καὶ κατὰ μικρὸν ἀναπτύσσονται;* Ἀλλ' εἶναι ταῦτα σώφρονος ψυχῆς διανοήματα! *Προδιάταξις τῶν ὀργάνων πρὸς λειτουργίαν*, ἤτοι *διάθεσις πρὸς λειτουργίαν εἶναι μόνη δυνατή.*

Ἀνασκευῆς ἀνάξια θεωροῦμεν ὅσα ἐν τῇ Β' ἀπολογίᾳ λέγει ὁ μετα-

φραστὴς περὶ τοῦ *«ὑλικὰ τῆς νοήσεως»*, ὡς ἀπέδωκε τὸ τοῦ Villa tutti i materiali del pensiero. Ἀναγράφομεν μόνον ὅ,τι παρελίπομεν ἐν τῷ προτέρῳ ἐλέγχῳ. «Σημειωθήτω», ἔγραψεν ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ ὁ μεταφραστής, «ὅτι τὴν λέξιν ὑλικὰ ἐγράψαμεν διὰ κυρτῶν στοιχείων ἀκολουθοῦντες τῷ ἀγνώστῳ εἰς τὸν Β. Villa, ὅστις μεταφράζων tutti i materiali del pensiero γράφει καὶ αὐτὸς τὴν λέξιν materiali διὰ κυρτῶν στοιχείων, *σκοπῶν προφανῶς νὰ παραστήσῃ τὴν παχυλῶς ὑλίζουσαν θεωρίαν τοῦ* James». Εἶναι δὲ τὸ μετὰ τοσούτου ἀξιώματος ὑπὸ τοῦ μεταφραστοῦ λεγόμενον αὐτόχρημα παραδοξολογία! Materials, γράφει ὁ James ἐν τῇ ἑαυτοῦ Ψυχολογίᾳ διὰ κυρτῶν γραμμάτων, ὡς γράφει τὰς κυριωτάτας τῶν ἐννοιῶν τοῦ βιβλίου του, ὁ δὲ Villa ἔγραψε διὰ κυρτῶν τὸ tutti materiali *ἀκολουθήσας προφανῶς εἰς ἐκεῖνον*. Ἔχει δὲ τὸ τοῦ James χωρίον ὧδε· «All the materials of our thought are due to the way in which one elementary process of the cerebral hemispheres tends to excite whatever other elementary process it may have excited at any former time» (Psychol., 1908, σελ. 256· πρβλ. καὶ τὸ ἐν σελ. 278 «the minds materials»)[1].

Χαριεστάτη εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ Determinismus ἀντιλογία τοῦ μεταφραστοῦ.

Ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ εἶπεν ὅτι προτιμᾷ εἰς ἀπόδοσιν τοῦ Determinismus τὰ ὀνόματα *αἰτιοκρατία* καὶ *αὐταρχία*, τὸ μὲν ὡς ἀποκλεῖον τὸν Fatalismus, τὸ δὲ ὡς δηλοῦν καὶ τὸ liberum arbitrium indifferentiae. Ἀλλ' οὔτε καὶ τῶν παλαιῶν οὔτε τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων τις οὔτε *αἰτιοκρατία* οὔτε *αὐταρχία* εἶπε περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Τίς λοιπὸν νοῦν ἔχων δὲν θὰ ἠρώτα τὸν Γρατσιᾶτον, ὡς ἠρωτήσαμεν ἡμεῖς· «Πόθεν, ὦ ἄνθρωπε, πείθεσαι ὅτι ἡ *αἰτιοκρατία* σου ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἀποκλείῃ τὴν *εἱμαρμένην*; Ἡ δὲ *αὐταρχία* πῶς ποτε δύναται νὰ δηλοῖ καὶ τὸ liberum arbitrium indifferentiae;» Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς ἀγανακτεῖ ὅτι δὲν ἀνεπτύξαμεν ἡμεῖς ἐν τῇ κρίσει τὸ ζήτημα τὸ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως[2]! Ἀλλὰ

[1] Πῶς νοοῦσι τὸν συνειρμὸν ὁ *James* καὶ ὁ *Ziehen*, θὰ δείξωμεν ἐν ἄλλῳ τόπῳ.

[2] Περὶ τοῦ ὅρου *αὐτεξούσιον* οὐδὲν εἴπομεν, διότι δὲν θεωροῦμεν αὐτὸν ἀπόβλητον.

σκοπὸς ἡμῶν, ὦ φίλε, ἦτο, ὡς ἕκαστος βλέπει, οὐχὶ νὰ ἀναπτύξωμεν τὸ εἰρημένον ζήτημα, ἀλλὰ νὰ ἀποκρούσωμεν τὸν ὅρον *αἰτιοκρατία* ὡς πόρρω σημαίνοντα τὸ πρᾶγμα καὶ ἄνευ ἀνάγκης εἰσαγόμενον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπάρχοντος τοῦ καλλίστου ὅρου *ἀνάγκη*[1], ὃν ἡ ἑλληνικὴ διάνοια ἐκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς.

Καὶ νῦν ἔλθωμεν ἐπὶ τὸν ὅρον Positivismus.

«Τὴν τοῦ Aug. Comte φιλοσοφίαν, ἥτις παραιτουμένη τὴν μεταφυσικὴν καὶ *μόνην ἐγκρίνουσα τὴν ἐμπειρίαν πειρᾶται ἐκ τῶν δεδομένων τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν νὰ μορφώσῃ τινὰ περὶ κόσμου θεωρίαν*, τὸν Positivismus δῆλον ὅτι, ἐκάλεσαν οἱ παρ' ἡμῖν *θετικισμὸν* καὶ *θετικοφροσύνην*, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτοῦ *θετικιστὰς* καὶ *θετικολόγους* καὶ *θετικόφρονας*· καὶ ἐπίθετον δ' ἐσχημάτισαν *θετικιστικός*.

Ἀλλὰ πρῶτον δύναται νὰ ὀνομασθῇ *θετικὴ* ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία, ἥτις εἶναι μάλιστα ἀρνητική; Ἡ τοῦ *Κοντίου σχολὴ* ἢ *αἵρεσις*, ἡ *Κοντιακὴ φιλοσοφία* ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ λέγωμεν καὶ νὰ νοῶμεν τὸ ἰδιότυπον τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης δόγμα, τοὺς δὲ ἀκολουθοῦντας εἰς αὐτὸν νὰ ὀνομάζωμεν *τοὺς περὶ τὸν Κόντιον* ἢ τοὺς *Κοντιακούς*. Ὀρθῶς δὲ θὰ εἶχε καὶ τὸ *ἡ τοῦ Κοντίου ἐμπειρικὴ φιλοσοφία*.

Ἔπειτα τίς θὰ εὕρῃ ἀνεκτὰ τὰ *θετικίζω*, *θετικιστής*, *θετικιστικὸς* καὶ τἆλλα; Καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη ὅτι ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία δέον νὰ ὀνομάζηται *θετική*, ὡς παρὰ τῷ ἀρχηγῷ τῆς σχολῆς (philosophie positive, positivisme), ἀνάγκη νὰ λέγωμεν *θετικὴ φιλοσοφία*, *σχολή*, *αἵρεσις*, *οἱ θετικοὶ* (ὡς οἱ *σκεπτικοί*, οἱ *δογματικοὶ* κτλ.) ἡ *θετικὴ θεωρία* κττ.

Θαυμαστὸν δὲ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Γρατσιᾶτος ἀκολουθήσας εἰς ἄλλους καὶ *θετικισμὸς* (σελ. 21 καὶ ἄλλ.) εἶπε καὶ *θετικισταὶ* (σελ. 402, σημ. 2) καὶ *θετικιστικὴ διεύθυνσις* (σελ. 63) καὶ *θετικολογικὴ διεύθυνσις* (σελ. 335). Ἀλλὰ ποιεῖται ἀλλαχοῦ καὶ τῶν ὀρθοτέρων ὀνομάτων χρῆσιν λέγων *θετικὴ σχολὴ* (σελ. 82) καὶ *θετικὴ φιλοσοφία* (σελ. 353)».

Ταῦτα ἐγράψαμεν ἐν τῇ κρίσει ἡμῶν.

Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς περὶ μὲν τῶν παρασήμων ὅρων οὔτ' ἐν τῇ Α ἀπολογίᾳ οὔτ' ἐν τῇ Β εἶπέ τι, ἐπιζητεῖ δὲ νὰ διαστρέψῃ τὰ ἡμέ-

[1] Ὅτι δὲ πολὺ ἀκριβέστερον διὰ τοῦ ὅρου *ἀνάγκη* ἀποδίδεται ὁ Determinismus, θὰ δείξωμεν ἐν ἄλλῳ τόπῳ.

τερα καὶ παραστήση ὅτι δῆθεν λέγομεν *ἐμπειρικὴν* τὴν τοῦ Comte φιλοσοφίαν ὡς οὖσαν *ἀρνητικήν!*

Ἡ ἀλήθεια δὲ ὅμως δὲν θάπτεται, ἀλλὰ πᾶς ἀπροκατάληπτος κριτὴς εὐχερῶς τὰ πράγματα ἐλέγχει. Ἐπειδὴ πᾶσα φιλοσοφία τὸ κατ᾽ αὐτὴν ἐσφαλμένον αἴρουσα θέτει τὸ κατ᾽ αὐτὴν ὀρθόν, εἶναι θετικὴ ἅμα καὶ ἀρνητική· πρόδηλον δ᾽ ἐντεῦθεν ὅτι καὶ ἡ ἰδεολογία καὶ ἡ σκέψις καὶ ἡ τοῦ Comte αἵρεσις καὶ συνελόντι εἰπεῖν πᾶσα φιλοσοφία εἶναι θετικὴ ἅμα καὶ ἀρνητική, ὁ δὲ λέγων τὴν τοῦ Comte φιλοσοφίαν θετικὴν οὐχὶ κατ᾽ ἀκρίβειαν ὁρίζει. Ἀνάγκη δὲ νὰ ἐξετάσωμεν τί ἐνόει ὁ Comte λέγων philosophie positive, ἵνα ἐπιτηδειότερον ἀποδώσωμεν τὸν ὅρον. Εἶναι δὲ positivisme, ὡς ἐν τῇ κρίσει εἴπομεν, ἡ φιλοσοφία ἥτις παραιτουμένη τὴν μεταφυσικὴν καὶ μόνην ἐγκρίνουσα τὴν ἐμπειρίαν πειρᾶται ἐκ τῶν δεδομένων τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν (ex positis) νὰ μορφώσῃ τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν (Wundt, Einl., 1901 σελ. 212, Külpe, Einl.[4], 1907, σελ. 24 κ.ἑξ. 141 κ.ἑξ. Paulsen, Einl.[21], 1909, σελ. 12 καὶ ἄλλ. Jerusalem, Einl. 1909, σελ. 60). Λέγομεν δ᾽ ἐμπειρικὰς ἐπιστήμας τὰς ἀπὸ παρατηρήσεως ὁρμωμένας, ἃς οἱ ἡμέτεροι ὡσαύτως οὐχὶ κατ᾽ ἀκρίβειαν ἐκάλεσαν *ἐπιστήμας θετικὰς* (κατὰ τὸ sciences positives ἤ τι τοιοῦτον).

Ἀλλὰ πᾶς οὕτως ἐξετάζων δὲν πείθεται ὅτι ὀρθότερον θὰ εἶχε τὴν philosophie positive νὰ καλῶμεν *ἐμπειρικὴν φιλοσοφίαν* (σχολήν, αἵρεσιν), ὡς ἡμεῖς λέγομεν, ἤ, ἵνα νοῶμεν τὸ ἰδιότυπον τοῦ Comte ἐμπειρικὸν σύστημα, νὰ λέγωμεν ἡ *τοῦ Κοντίου ἐμπειρικὴ φιλοσοφία* ἢ ἁπλῶς ἡ *τοῦ Κοντίου φιλοσοφία, σχολή, αἵρεσις, ἀγωγή*, ὡς λέγομεν *ἡ τοῦ Πλάτωνος σχολὴ* καὶ *ἡ τοῦ Ἀριστοτέλους αἵρεσις, ἡ τοῦ Ἀριστίππου ἀγωγή*, ἢ *ἡ κατὰ Κόντιον ἀγωγή*, ὡς εἶπον οἱ παλαιοὶ *ἡ κατ᾽ Ἐπίκουρον ἀγωγή*, τοὺς δὲ ὀπαδοὺς αὐτοῦ νὰ καλῶμεν *Κοντιακούς*, ὡς εἶπον οἱ παλαιοὶ *Πυθαγορείους* καὶ *Ἡρακλειτείους* καὶ *Σωκρατικοὺς* καὶ *Ἀριστιππείους* καὶ *Ἀννικερείους* καὶ *Πλατωνικοὺς* καὶ *Ἀριστοτελικοὺς* καὶ *Νέους πλατωνικοὺς* καὶ *Πυρρωνείους* κττ., ἀπὸ τῶν ἀρχηγῶν τῶν αἱρέσεων ἢ *τοὺς περὶ τὸν Κόντιον*, ὡς λέγομεν *τοὺς περὶ τὸν Πλάτωνα* καὶ *τοὺς περὶ τὸν Ἀριστοτέλη* κττ.

Αὐτὸς ὁ Villa ἠδύνατο νὰ διδάξῃ τὸν μεταφραστὴν αὐτοῦ περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν λεγομένων. Ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ τοῦ ἰταλοῦ συγγραφέως φέρονται τάδε. «In quei filosofi appartenenti all'indirizzo empirico o, come si disse nel nostro secolo, positivo, il quale

insieme all' indirizzo opposto idealista ecc». (Psychol. contemp., 1899, σελ. 9).

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη ὅτι, ὡς εἴπομεν ἤδη, ἡ τοῦ Comte φιλοσοφία δέον, εἰ καὶ ἧττον ὀρθῶς, νὰ καλῆται *θετική*[1], δὲν εἶναι ἀνάγκη τὰ μοχθηρὰ ὀνόματα *θετικισμός, θετικιστής, θετικιστικός, θετικολογικός*, ὅσα εἶπεν ὁ μεταφραστής, ἀποκρούων νὰ λέγῃ μόνον *θετικὴ φιλοσοφία, θετικός*, ὡς προὐτείναμεν ἡμεῖς;

«Καὶ τοὺς ὅρους *ἐμπειρισμὸς* (σελ. 374) καὶ *ἐμπειρισταὶ* (σελ. 304) οὐδεὶς ὑπάρχει ὅστις θὰ ἐγκρίνῃ. Λέγουσιν οἱ ἀλλοδαποὶ Empirismus τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχὴν καὶ Empiristen τοὺς τούτου ὀπαδούς, μετέγραψαν δὲ καὶ ἄλλοι τὸν ὅρον *ἐμπειρισμὸς* (Κ. Ἀσώπιος· πρβλ. καὶ Χρ. Ἀνδρούτσου, Πλάτ. θεωρία τῆς γνώσεως, 1902, σελ. 73) καὶ *ἐμπειριστὰς* τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ εἶπον. Ἀλλ᾽ ἡμεῖς εἰς τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης στοιχοῦντες ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ λέγωμεν *ἡ ἐμπειρία, ἡ ἐμπειρικὴ σχολὴ* (πρβλ. ἡ σκέψις, ἡ ἐποχή), *οἱ ἐμπειρικοὶ* (ὡς *οἱ σκεπτικοί, οἱ ἐφεκτικοί, οἱ δογματικοί, οἱ ἐκλεκτικοί, οἱ ἡδονικοί, οἱ κυνικοί, οἱ εὐδαιμονικοὶ* κτλ.) ἢ *οἱ ἀπὸ* (ἐκ) *τῆς ἐμπειρίας* (πρβλ. τὰ παρὰ Σέξτῳ Ἐμπειρικῷ *οἱ ἀπὸ τῆς σκέψεως, οἱ ἀπὸ τοῦ περιπάτου*), *οἱ ἀπὸ τοῦ Δημοκρίτου, οἱ ἀπὸ τοῦ Ἐπικούρου, οἱ ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου, οἱ ἀπὸ Πύρρωνος, οἱ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς νέας Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς Κυρήνης, οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, οἱ ἀπὸ Θάλεω φυσικοί, οἱ ἀπὸ τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας, οἱ ἐκ τῆς νέας Ἀκαδημείας, οἱ ἀπὸ τῆς Ἐπικούρου αἱρέσεως, οἱ ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας ἰατροί, οἱ ὀπαδοὶ* ἢ *θιασῶται τῆς ἐμπειρίας* κττ.

Οὕτω δὲ ὀφείλομεν νὰ ἐκφέρωμεν καὶ *ἀγνωσία, ἀκοσμία*, (τὸν Akosmismus, ὡς ὁ Ἕγελος ἐκάλεσε τὸ φιλοσοφικὸν τοῦ Σπινόζα σύστημα [Encykl. § 50], ἐπειδὴ κατ᾽ αὐτὸν ὁ θεὸς μόνος, τὸ ἄπειρον ἓν ὑπάρχει, τὰ δ᾽ ἐπὶ μέρους οὐδεμίαν ἔχουσιν ἰδίαν ὑπόστασιν), *ἀθεΐα, μονοθεΐα, τριθεΐα, πολυθεΐα* καὶ τὰ παραπλήσια».

Ταῦτα εἴπομεν ἐν τῇ κρίσει. Ὁ δὲ μεταφραστὴς ἀντὶ τοῦ νὰ δοκιμάζῃ τὰ ὀρθὰ ἀπωθούμενος τὰ ἀνελλήνιστα καὶ παρακεκομμένα ὀνόματα *ἐμπειρισμός, ἐμπειρισταί*, ἅτινα ἔγραψε δουλεύων εἰς τοὺς

[1] Ὡς εἴπομεν καὶ ἡμεῖς ἄλλοτε ἐν τῇ διατριβῇ Ἀνδρῶν ἐπιφανῶν μίμησις 1903, σελ. 1.

ξένους, ἐζήτησε νὰ παραστήσῃ ὅτι εὗρε πλημμελείας ἐν τοῖς ὑφ' ἡμῶν εἰρημένοις. Εἶπε δῆλα δὴ τὰ ἑξῆς. «Τὸν ὅρον Empirismus ὀφείλομεν κατὰ Β. νὰ λέγωμεν ἐμπειρία· ἀλλὰ καθ' ὃν τρόπον ὁρίζει οὗτος τὸν Empirismus προκύπτει ὁ πρωτότυπος ὁρισμός· *ἐμπειρία εἶναι τὸ φιλοσόφημα ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει ῥίζαν καὶ ἀρχὴν τῆς γνώσεως*».

'Αλλὰ τίς θὰ ἀρνηθῇ ὅτι *κάλλιστα* ἔχει ἡ ἑρμηνεία τοῦ Empirismus, ὡς διετυπώσαμεν αὐτήν; Ὁ Wundt κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁρίζων λέγει· «Mit dem Namen des Empirismus pflegt man jede Denkweise zu belegen, welche die Erfahrung als die einzige oder auch als die hauptsächlichste Quelle der Erkenntnis ansieht» ἤτοι «Καλοῦσι συνήθως Empirismus πᾶν φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει μόνην ἢ τὴν κυριωτάτην τῆς γνώσεως πηγὴν (Einl., σελ. 274). Ὡσαύτως ὁρίζει ὁ Falckenberg λέγων· «Empirismus: Erfahrungsphilosophie, die Ansicht, welche in der Erfahrung das Fundament und die einzige (oder die Haupt) Quelle der Erkenntnis erblickt» (Gesch. d. n. phil.[5], 1905, σελ. 575). Οὐχὶ δὲ ἄλλως ὁ Baldwin, καθ' ὃν «Empirism is the doctrine that truth is to be sought in immediate sense experience» (Diction. of Phil. and Psychol., 1, 1901, σελ. 321). Ἦ πείθεταί τις ὅτι, ἐπειδὴ οὕτως ἑρμηνεύομεν τὸν παρὰ τοῖς ξένοις ὅρον Empirismus, εἶναι ἀνάγκη ἀπαραίτητος νὰ λέγωμεν καὶ «ἐμπειρία εἶναι τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχήν;» Δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν «ἐμπειρία εἶναι τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν πεῖραν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ πηγὴν» ἢ ὁπωσδήποτε ἄλλως!

'Αλλὰ καὶ ἂν εἴπωμεν «ἐμπειρία εἶναι τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχήν», ἔχει πλημμελῶς ὁ ὁρισμός; Ἂν ὁ μεταφραστὴς διεξήρχετο τὰ λογικὰ συγγράμματα τοῦ 'Αριστοτέλους ἢ τὴν Λογικὴν τοῦ Wundt ἢ τὴν τοῦ Sigwart ἢ τοῦ Ueberweg ἢ ἄλλην τινά, θὰ ἐμάνθανεν ὅτι εἰς τοὺς ὀνοματώδεις ὁρισμούς, οἷος ὁ παρών, πρόκειται οὐχὶ περὶ ὁρισμοῦ τῆς οὐσίας τοῦ ὁριστέου, ἀλλὰ περὶ ἑρμηνείας αὐτοῦ διὰ λέξεως γνωρίμου. Ἢ τίς σωφρονῶν ἄνθρωπος ἀρνεῖται ὅτι δυνάμεθα νὰ λέγωμεν «τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχήν, *καλείσθω ἐμπειρία*» ἢ «λέγομεν *ἐμπειρίαν* τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τὴν ἐμπειρίαν νομίζει τῆς γνώσεως ῥίζαν καὶ ἀρχήν», ὅταν εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστὸν ὅτι ἐμπειρία εἶναι ἡ ἐκ παρατηρήσεως γνῶσις; Ἢ ὑπολαμβάνει ὁ μεταφραστὴς ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν «τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τέλος τῆς ζητήσεως νομίζει τὴν σκέψιν, καλείσθω *σκέψις*» ἢ «Σκέψιν καλοῦμεν τὸ φιλοσόφημα, ὅπερ τέλος τῆς ζητήσεως νομίζει τὴν σκέψιν», ὅταν γνωρίζωμεν τί εἶναι σκέψις;

'Αλλὰ πολλῷ θαυμασιώτερα εἶναι ὅσα λέγει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa περὶ τοῦ Intellektualismus. 'Εν τῇ Β ἀπολογίᾳ του ἰσχυρίζεται πάλιν ὅτι καθ' Ἕγελον ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ πρώτη τῆς νοήσεως ἐκδήλωσις, ὁ δὲ Falckenberg ὅστις ἀκριβέστατα πρὸς ἡμᾶς συμφωνῶν λέγει τὴν νόησιν πρώτην καὶ κρατίστην ἐκδήλωσιν τῆς ψυχῆς, *γράφει* δῆθεν *χάριν τῶν πολλῶν* καὶ *ἑρμηνεύει τὸν Ἕγελον διὰ τῶν ἰδίων ὅρων!*

'Αλλὰ πόσην ἄγνοιαν τῶν πραγμάτων ἐγκλείουσι ταῦτα, θὰ γίνῃ εὐθὺς φανερόν. 'Εν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ *πνεῦμα* καθ' Ἕγελον ἐκδηλοῦται πρῶτον μὲν ἐν τῇ πρὸς τὸ σῶμα σχέσει αὐτοῦ, ἐν ᾗ βαθμῖδι εἶναι ὁ κατ' 'Αριστοτέλη παθητικὸς νοῦς («der passive νοῦς des Aristoteles, welcher der Möglichkeit nach alles ist» Encykl. § 389), εἶτα δὲ ὡς συνείδησις καὶ αὐτοσυνειδησία καὶ λόγος καὶ ἐποπτεία καὶ διάνοια καὶ πρακτικὸν καὶ ἐλεύθερον πνεῦμα Encykl. § 387 κ.ἑξ.). 'Αλλὰ πᾶσαι αἱ τοιαῦται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκδηλώσεις πῶς ἄλλως ὀνομάζονται ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ἢ ψυχή; Ἂν ὁ Ἕγελος τὴν συνείδησιν διαστέλλων τοῦ *σχετικῶς ἀσυνειδήτου βίου* καλεῖ τοῦτον μόνον *ψυχήν*, ὡς ὁ Kant καὶ ὁ Fichte, οἵτινες τῆς ψυχῆς διέκριναν τὸ ἐγώ, δηλοῖ τοῦτο ὅτι τὰς ἀνωτέρας ψυχικὰς ἐκδηλώσεις δὲν θεωρεῖ ψυχήν; 'Αλλὰ καὶ τὸ ὄνομα *ψυχολογία*, δι' οὗ ὀνομάζει ὁ Ἕγελος τὸ τρίτον μέρος τῆς περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος ἐπιστήμης, δὲν μαρτυρεῖ ὑπὲρ τοῦ πράγματος; Τίς δὲ ἄλλος ἀμφισβητεῖ νῦν ὅτι ὁ Falckenberg ἐκάλεσε νοησιοκρατικὸν τὸν Ἕγελον, ὡς καὶ τὸν Λειβνίτιον, ὅστις διαστέλλει ὡσαύτως ἐν τῇ ψυχῇ αἴσθησιν, συνείδησιν, αὐτοσυνειδησίαν καὶ λόγον, ἐν ᾗ βαθμῖδι τὴν ψυχὴν καλεῖ πνεῦμα[1]; Ἢ ἐπιμένει ὁ μεταφραστὴς ὅτι πρῶτος καὶ μόνος ὁ Falckenberg καλεῖ *τὸ ὑποκειμενικὸν πνεῦμα ψυχήν*, ἐπειδή, ὡς λέγει, γράφει χάριν τῶν πολλῶν; 'Αλλὰ πρῶτον χάριν

[1] Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸν *Λειβνίτιον* καὶ ὁ *Eisler* κατατάσσει εἰς τοὺς νοησιοκρατικούς.

τῶν πολλῶν, γράφει ὁ Falckenberg, ὅστις ἐν τῇ Α ἐκδόσει τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας διαρρήδην λέγει. «Der vorliegende Grundriss soll zur Einführung, zur Repetition und zum Ersatze für Diktate bei akademischen Vorlesungen dergleichen zur Orientierung für den weiteren Kreis der Gebildeten dienen»; Ἔπειτα τίς ἀγνοεῖ ὅτι πολλὰς δεκαετηρίδας πρὸ τοῦ Falckenberg ὠνομάσθη *ψυχὴ* τὸ καθ' Ἕγελον *ὑποκειμενικὸν πνεῦμα* καὶ *ψυχολογία* ἡ ἐπιστήμη ἡ ἐξετάζουσα αὐτό; Πᾶς τις γινώσκει ὅτι ὁ Karl Rosenkranz, ὁ τοῦ Ἑγέλου θιασώτης, ἤδη τῷ 1837, ὅτε τὸ πρῶτον ἐξέδωκε τὴν περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος διδασκαλίαν, ἐκάλεσεν αὐτὴν *Ψυχολογίαν*, προέτεινε δὲ *πνευματολογία* νὰ ὀνομασθῇ τὸ περὶ τοῦ κυρίως πνεύματος μέρος (ὁ μεταφραστὴς ἀγνοῶν ταῦτα νομίζει ὅτι ὁ Falckenberg πρῶτος ἐκάλεσε τὴν Ψυχολογίαν τοῦ Ἑγέλου πνευματολογίαν!) καὶ ὅτι τοὺς αὐτοὺς ὅρους μετεχειρίσθη καὶ ἐν ταῖς ὕστερον ἐκδόσεσι, παρετήρησε δ' ἐν τοῖς εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τοῦ Ἑγέλου σχολίοις, ὅτι ὁ *Ἕγελος ὤφειλεν* οὐχὶ μόνον τὸ τρίτον μέρος *ἀλλ' ὅλην τὴν περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος διδασκαλίαν νὰ καλέσῃ ψυχολογίαν*, ὡς ὀνομάζομεν τὴν ἐπιστήμην ταύτην ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀριστοτέλους («Auch in der dritten Ausgabe dieses Buches 1863 habe ich diese Terminologie festgehalten und bin überzeugt, dass man auf sie als die richtige zurückkommen muss» Erläuter. z. Hegels Encykl., 1870, σελ. 78).

Ἀλλ' ἐπαγόμεθα καὶ τρίτον μάρτυρα, τὸν Kuno Fischer, τὸν κατ' ἐξοχὴν ἱστοριογράφον τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ὅστις τὴν καθ' Ἕγελον ψυχολογίαν διαιρεῖ εἰς *θεωρητικὴν ψυχολογίαν* ἢ *πνευματολογίαν* (rationale Psychologie oder Pneumatologie), ἐν ᾗ γίνεται λόγος περὶ τοῦ πνεύματος καθ' αὑτό, καὶ τὴν ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν (empirische Psychologie), ἐν ᾗ γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, *διαρρήδην δὲ καλεῖ τὴν περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος ἐπιστήμην Ψυχολογίαν* («Die Wissenschaft vom subjektive Geist ist die Psychologie, welchen Namen Hegel zwar nur auf den letzten teil derselben angewendet, wir aber hier auf das Ganze ausdehnen wollen» (Gesch. d. n. Phil., 8, 2, 1901, σελ. 642).

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Villa τὸν Ἕγελον ἐν τοῖς προδρόμοις τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας κατατάσσων τέλεον συμφωνεῖ πρὸς τὰ εἰρημένα

ὑφ' ἡμῶν. Τῶν μετὰ Κάντιον ἰδεολογικῶν φιλοσόφων τὰ συστήματα, λέγει, «οὐκ ὀλίγας καινὰς ἐννοίας ἀξιολόγους προσεπόρισαν πρὸς πάντα τὰ μέρη τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ δὴ καὶ πρὸς τὰς ψυχολογικὰς ἐρεύνας. Μάλιστα δὲ πάντων ἐνεφάνισαν ἰσχυρῶς τὴν ἱστορικὴν ἀλληλουχίαν καὶ τὴν ἄπαυστον ἐξέλιξιν τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας τῆς ἀδιακόπως προϊούσης ἀπὸ τῶν ἁπλουστέρων εἰς τὰς ὑψηλοτέρας μορφάς. Ἡ τοῦ Ἑγέλου φιλοσοφία τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ κολοφὼν τῆς *διευθύνσεως* ταύτης, ἡ ὑψίστη βαθμὶς *ἣν ἀνέβη* ὁ ἰδανισμός, διότι ἡ ἰδέα ἐν τῷ συστήματι τούτῳ θεωρεῖται ὡς τὸ ἀληθῶς καὶ ὄντως ὂν ἐν τῇ φύσει. Ὁ *ἐξελικτικὸς ἰδανισμὸς τοῦ Ἑγέλου καὶ τῶν ρωμαντικῶν παρέσχε προσέτι ἄλλην τινὰ μεγάλην συμβολὴν εἰς τὴν ψυχολογίαν*, ἧς βραδύτερον ἐφάνησαν οἱ καρποί, *διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ ἑνότητος τῆς ψυχῆς*, δι' ἧς ἡ ἱστορία ἐμφανίζεται ὡς ἀνάπτυξις καὶ ἐκδήλωσις ἑνὸς μόνου ἀπείρου πνεύματος. Ὁ Ἕγελος διὰ τῆς βαθυγνώμονος ταύτης ἐκδοχῆς διεφώτισε τὰς μεγάλας καὶ ἀρρήκτους πρὸς ἄλληλα σχέσεις τῶν ποικίλων προϊόντων τοῦ πνεύματος, γενόμενος οὕτως εἰσηγητὴς τῶν ἐρευνῶν ἐκείνων καὶ ζητήσεων τῶν εἰς τὴν ἱστορικὴν σχολὴν ὀφειλομένων, ἥτις ἐπεκταθεῖσα ἐπὶ πάντα τὸν καλλιτεχνικόν, κοινωνικόν, νομικὸν καὶ ἱστορικὸν βίον παρέσχεν εἰς τὴν *κοινωνικὴν ψυχολογίαν* συμβολὴν οὕτω πλουσίαν παρατηρήσεων καὶ γεγονότων, ὥστε αὕτη ἡ ἐπιστήμη σήμερον ἀποτελεῖ ἓν τῶν σπουδαιοτάτων στοιχείων τῶν προσποιούντων τῇ ψυχολογίᾳ τὸν χαρακτῆρα αὐτονόμου ἐπιστήμης». (Μετάφρ. σελ. 46 κ. ἑξ. πρβλ. καὶ σελ. 415 ἔνθα λέγεται ὅτι *διὰ τοῦ Ἑρβάρτου ἡ νοησιοκρατικὴ διεύθυνσις μετηρσιώθη εἰς τὸν κολοφῶνα*· καὶ σελ. 415 «ποτέραν τῶν ἄκρων τούτων ὁδῶν ὤφειλε νῦν ἡ ψυχολογία νὰ πορευθῇ, τὴν *νοησιοκρατικὴν τοῦ Ἑγέλου καὶ Ἑρβάρτου* ἢ τὴν *βουλησιοκρατικὴν* τοῦ Schopenhauer»).

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὅτι ὁ Ἕγελος τῆς ψυχῆς κρατίστην ἐκδήλωσιν ὑπολαμβάνει τὴν νόησιν; Δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τούτου καὶ ἡ προσηγορία *παλλογία* (Panlogismus) ἡ ἀπονεμηθεῖσα εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν *πανθελησίαν* (Panthelismus), ὡς ἐκλήθη τὸ φιλοσόφημα τῶν τὴν βούλησιν προκρινόντων τῆς νοήσεως, οἷος ὁ Schopenhauer; Τί λοιπὸν νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ μεταφραστοῦ τοῦ Villa, ὅστις διαμαρτύρεται διότι ἡμεῖς *τὴν καθ' Ἕγελον ἀντίληψιν καὶ τὸν νοῦν καὶ*

τὸν λόγον καὶ τὴν βούλησιν καλοῦμεν ψυχικὰς ἐκδηλώσεις; Τί δὲ νὰ ἐλέγξωμεν αὐτόν, ὅτε αὐτοσχεδιάζων λέγει ὅτι ὁ Falckenberg ἐξηγεῖται τὸν Ἕγελον διὰ τὸν ἰδίων ὅρων; Ἡ ὅλη περὶ τοῦ Intellectualismus ἀντιλογία αὐτοῦ εἶναι περίτρανον δεῖγμα ἀγνοίας τῶν πραγμάτων καὶ σοφιστευμάτων καὶ παραλογισμῶν[1]!

Ἐρχόμεθα ἐπὶ τὸν Rationalismus.

Ὁ μεταφραστὴς διατείνεται ὅτι ὁ *Σωκράτης* καὶ ὁ *Ἀριστοτέλης* καὶ οἱ *Στωικοὶ* τὴν *ἐκ τῶν ὑστέρων* γνῶσιν μάλιστα ἐτίμων καὶ ὅτι ὁ *ὀρθὸς λόγος* οὐδέποτε ὑπελήφθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς γνώσεως πηγὴ καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας!

Ἀλλὰ πρῶτον κατὰ τὸν Σωκράτη τὸ μέτρον τῆς ἀληθείας δὲν κεῖται ἐν ταῖς ἐννοίαις; Ἐν τοῖς Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασι λέγεται «Σωκράτης τοὺς μὲν εἰδότας *τί* ἕκαστον *εἴη* τῶν ὄντων ἐνόμιζε καὶ τοῖς ἄλλοις ἐξηγεῖσθαι ἂν δύνασθαι, τοὺς δὲ μὴ εἰδότας οὐδὲν ἔφη θαυμαστὸν εἶναι αὐτούς τε σφάλλεσθαι καὶ τοὺς ἄλλους σφάλλειν, ὧν ἕνεκα σκοπῶν σὺν τοῖς συνοῦσι, τί ἕκαστον εἴη τῶν ὄντων οὐδέποτ᾽ ἔληγε» (Δ 6,1). Καὶ πάλιν· «εἰ δέ τις αὐτῷ περί του ἀντιλέγοι, ἐπὶ τὴν *ὑπόθεσιν* ἐπανῆγεν ἂν πάντα λόγον» (αὐτόθι). Γνωριμώτατα δὲ εἶναι καὶ τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. «Σωκράτους δὲ περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς πραγματευομένου καὶ περὶ τούτων *ὁρίζεσθαι καθόλου* ζητοῦντος πρώτου—ἐκεῖνος εὐλόγως ἐζήτει τὸ *τί ἐστι·* δύο γάρ ἐστιν, ἅ τις ἂν ἀποδοίη Σωκράτει δικαίως, τούς τ᾽ *ἐπακτικοὺς λόγους καὶ τὸ ὁρίζεσθαι καθόλου*» Μ. τ. φ. ΙΓ 4. 1078 β 17. 27). Ὑπολάβῃ δὲ μηδεὶς ὅτι *ἐπακτικοὶ λόγοι* καὶ *ὁρίζεσθαι καθόλου* ἀντιφάσκουσι πρὸς ἄλληλα». «Ἀμφότερα», λέγει ὁ Zeller, «ταὐτὰ δηλοῦσιν· οἱ ἐπακτικοὶ λόγοι εἶναι *τὸ μέσον* δι᾽ οὗ αἱ γενικαὶ ἔννοιαι εὑρίσκονται, οὗ ἕνεκα ὁ Ἀριστοτέλης ἀλλαχοῦ τὴν ζήτησιν τῶν γενικῶν ἐννοιῶν ἢ τῆς τῶν πραγμάτων οὐσίας ὡς τὸ σπουδαιότατον τοῦ φιλοσόφου κατόρθωμα μνημονεύει» (Phil. d. Griechen, **2**, **1**[3], σελ. 95, σημ.).

[1] Παρατιθέμεθα καὶ ἄλλα τινὰ δείγματα. 1) Ὁ *Kuno Fischer* λέγει «*Der Geist* in seiner Leiblichkeit ist *Seele*». Ἡμεῖς δ᾽ ἐγράψαμεν τὸ *Seele* διὰ κυρτῶν γραμμάτων ἀκολουθήσαντες εἰς ἐκεῖνον. Ἀλλ᾽ ὁ μεταφραστὴς διατείνεται ὅτι τὸ *Leiblichkeit* ὠφείλομεν νὰ γράψωμεν διὰ κυρτῶν!! 2) So ist das letzte der Erzeugnisse des subjektiven Geistes der Wille ect». Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ *Wundt* παραθέσαμεν, ἵνα ἐπιδείξωμεν ὅτι καὶ ἐκεῖνος τὴν καθ᾽ Ἕγελον βούλησιν λέγει ἐσχάτην ἐκδήλωσιν τοῦ πνεύματος τοῦ ὑποκειμενικοῦ. Ὁ δὲ μεταφραστής, ἵνα φαίνηται ὅτι λέγει τι, παρατηρεῖ ὅτι τὰς λέξεις ταύτας τοῦ Wundt ἐκδεχόμεθα ὡς συμπέρασμα!! 3) «Ἐπειδὴ ἡ νόησις πρυτανεύει ἐν τῷ πνεύματι, ἐπικρατεῖ καὶ ἐν ταῖς ποικίλαις ἐκφάνσεσι τοῦ πνεύματος καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ». Ταῦτα εἴπομεν. Ὁ δὲ μεταφραστὴς παρατηρεῖ· «Ἡ ψυχὴ εἶναι ἔκφανσις τοῦ πνεύματος, τοῦ δὲ πνεύματος πρυτανεύουσα ἀρχὴ ἡ νόησις· καὶ ἡ ψυχὴ ἄρα εἶναι ἡ ἔκφανσις τῆς νοήσεως». Ἀλλὰ δὲν εἶναι ταῦτα παραλογισμός; Πᾶς λογικὸς ἄνθρωπος ὧδε συλλογίζεται. «Τοῦ πνεύματος πρώτη καὶ κυριωτάτη ἐκδήλωσις εἶναι ἡ νόησις· ἡ ψυχὴ εἶναι ἔκφανσις (μορφὴ) τοῦ πνεύματος (τὸ ἀτελέστατον πνεῦμα). Καὶ τῆς ψυχῆς ἄρα πρώτη καὶ κρατίστη ἐκδήλωσις εἶναι ἡ νόησις». Περὶ τίνος ἄρα ἰσχύει τὸ «ἡλίκη σύγχυσις φρενῶν»!

Ταὐτὰ δὲ διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης «*Ἄνευ τοῦ καθόλου* οὐκ ἔστιν ἐπιστήμην λαβεῖν» (Μ.τ.φ. Μ 9. 1086 β 5)· «Πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις *ἐκ προϋπαρχούσης* γίνεται *γνώσεως*» (Ἀναλυτ. ὕστ. Α, ἐν ἀρχῇ)· «τὸ δὲ καθόλου καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἀδύνατον αἰσθάνεσθαι· οὐ γὰρ τόδε οὐδέ νῦν· οὐ γὰρ ἂν ἦν καθόλου· ἐπεὶ οὖν αἱ μὲν ἀποδείξεις καθόλου, ταῦτα δ᾽ οὐκ ἔστιν αἰσθάνεσθαι, *φανερὸν ὅτι οὐδ᾽ ἐπίστασθαι δι᾽ αἰσθήσεώς ἐστιν*» (Ἀναλυτ. ὕστ. Α 31)· «αἰσθάνεται μὲν τὸ καθ᾽ ἕκαστον, *ἡ δ᾽ αἴσθησις τοῦ καθόλου ἐστίν*, οἷον ἀνθρώπου, ἀλλ᾽ οὐ Καλλία ἀνθρώπου» (αὐτόθι Β 19). Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι εἰς τὸν Ἀριστοτέλη συνήθη.

Οὐχὶ δὲ ἄλλως ἔχουσι τὰ τῶν Στωικῶν. Διογένης ὁ Λαέρτιος λέγει· «*Κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας* φασὶ τυγχάνειν τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν. Ὁ μὲν γὰρ Βόηθος κριτήρια πλείονα ἀπολείπει, νοῦν καὶ αἴσθησιν καὶ ὄρεξιν καὶ ἐπιστήμην. Ὁ δὲ Χρύσιππος διαφερόμενος πρὸς αὐτὸν ἐν τῷ πρώτῳ περὶ λόγου κριτήριά φησιν εἶναι αἴσθησιν καὶ πρόληψιν· ἔστι δ᾽ ἡ πρόληψις ἔννοια φυσικὴ τῶν καθόλου. Ἄλλοι δέ τινες τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν *τὸν ὀρθὸν λόγον κριτήριον* ἀπολείπουσιν, ὡς ὁ Ποσειδώνιος ἐν τῇ περὶ κριτηρίου φησὶν» (Ζ 54 πρβλ. καὶ Zeller, Phil. d. Griechen, **3**, **1**[1], 1909 (ἔκδ. Ed. Wellmann σελ. 723, 86, 1). Ἔπειτα ποιοῦνται λόγον οἱ Στωικοί, ὡς παραδίδεται, περὶ *ἐμφύτων προλήψεων τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ δικαίου*, ὡς ὁ Χρύσιππος καὶ ἄλλοι (Πλουτ. Στωικῶν ἐναντ., 17· πρβλ. καὶ Διογ. Λαέρτ., Ζ 53 καὶ Πλουτ. περὶ τ. ἀρεσκ., Δ 11). Καὶ ὁ Σέξτος δὲ λέγει ὅτι μέτρον τῆς ἀληθείας οἱ Στωικοὶ ἀπεδέχοντο τὸν νοῦν (8, 10 «Οἱ δὲ ἀπὸ τῆς Στοᾶς λέγουσι μὲν τῶν τε αἰσθητῶν τινα καὶ τῶν νοητῶν ἀληθῆ, οὐκ ἐξ εὐθείας δὲ

τὰ αἰσθητά, ἀλλὰ κατ' ἀναφορὰν τὴν ὡς ἐπὶ τὰ παρακείμενα τούτοις νοητά»).

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ὁ ἀξιολογώτατος τῶν ἑρμηνευτῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὁ Zeller. Οὐδὲν κατὰ Σωκράτη, λέγει ὁ Zeller, δύναται νὰ γνωσθῇ «wenn es nicht auf seinen allgemeinen Begriff zurückgeführt und aus ihm heraus beurteilt werde» (Phil. d. Griechen, 2, 1⁵, σελ. 94). Καὶ ἀλλαχοῦ· «Περὶ οὐδενὸς πράγματος (κατὰ Σωκράτη) δύναταί τις νὰ εἴπῃ τι, ἐφ' ὅσον ἂν μὴ γινώσκῃ τὴν *ἔννοιαν* αὐτοῦ, *τὴν γενικὴν καὶ ἴσην ἑαυτῇ μένουσαν οὐσίαν*» (Grundriss, κατὰ μετάφρ. Μ. Εὐαγγελίδου, σελ. 89· πρβλ. καὶ σελ. 152).

Καὶ περὶ τοῦ Ἀριστοτέλους λέγει ὁ Zeller· «Er (Aristoteles) setzt den allgemeinen Standpunkt der sokratisch-platonischen Begriffsphilosophie voraus, und will nur innerhalb dieses Standpunktes durch genauere Bestimmung der leitenden Grundsätze durch ein strengeres Verfahren, durch Erweiterung und Verbesserung der wissenschaftlichen Ergebnisse ein vollkommenes Wissen gewinnen» (Die Phil. d. Griechen, 2, 2³, σελ. 160). Καὶ ἀλλαχοῦ· «Τῇ κατ' ἐμπειρίαν γνώσει ἀπονέμει ὁ Ἀριστοτέλης μείζονα τοῦ Πλάτωνος σημασίαν. *Ἀλλ' ἴδιον τῆς φιλοσοφίας ἔργον θεωρεῖ καὶ αὐτὸς τὴν γνῶσιν τῆς ἀναλλοιώτου οὐσίας καὶ τῶν ἐσχάτων λόγων τῶν ὄντων, τὴν γνῶσιν τοῦ καθόλου καὶ τοῦ ἀναγκαίου. Ταύτην δὲ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, τὸ ἀληθὲς καὶ ἀρχικὸν ὄν, εὑρίσκει καὶ αὐτός, ὡς ὁ Πλάτων ἐν τοῖς εἴδεσιν, ἅπερ ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τῶν ἡμετέρων ἐννοιῶν. Ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ ἄρα θέλει νὰ εἶναι ὡς ἡ τοῦ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος, ἐπιστήμη περὶ τὰ εἴδη, ἰδεολογία. Τὸ καθ' ἕκαστον ὀφείλει νὰ ἀναχθῇ εἰς γενικὰς ἐννοίας καὶ νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς παραγωγῆς αὐτοῦ ἐξ ἐννοιῶν*» (Grundriss, κατὰ μετάφρ. Μ. Εὐαγγελίδου, σελ. 152. πρβλ. καὶ σελ. 154, 156, 159).

Ὡσαύτως δὲ ὁ Zeller ἀποφαίνεται περὶ τῶν Στωικῶν. «Da die allgemeinen Begriffe aus Wahrnehmungen entstaden sein sollen, so könnte man erwarten, dass die Wahrnehmung allein für das ursprünglich und schlechthin Gewisse erklärt würde. Davon sind jedoch die Stoiker weit entfernt. Nur die Wissenschaft wollen sie ja eine unumstössliche Sicherheit der Überzeugung zugestehen.

Sie erklärten daher auch geradezu, die Wahrheit der sinnlichen Anschauungen sei durch ihr Verhältnis zum Denken bedingt ect» (Phil. d. Griechen, 3, 1⁴, ἐκδ. Ed. Wellmann, 1909, σελ. 78· πρβλ. σελ. 86 κ.ἑξ.). Καὶ ἀλλαχοῦ· «Ἀλλὰ περιεπλέκοντο συγχρόνως (οἱ Στωικοὶ) εἰς τὴν ἀντίφασιν ὅτι ἔνθεν μὲν ἐποίουν τὴν αἴσθησιν κριτήριον τῆς ἀληθείας, ἔνθεν δὲ *γνῶσιν ἐντελῶς ἀσφαλῆ προσεδόκων ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως*, ὅπερ δὴ οὐ μόνον πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς αὐτῶν ἀνάγκας ἀνταπεκρίνετο ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς πρακτικὰς ἀπαιτήσεις συστήματος, ὅπερ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου ἐξήρτα ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ *εἰς καθολικόν τινα νόμον*» (Grundriss, κατὰ μετάφρ. Μ. Εὐαγγελίδου, σελ. 199).

Καὶ οὐ μόνον ὁ Zeller, ἀλλὰ πάντες, ὡς εἰπεῖν, σήμερον τάσσουσι τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωικοὺς εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Rationalismus. Διαρρήδην, λέγει ὁ Külpe· «Ferner sind Sokrates und Platon die dem begrifflich Allgemeinen vor dem empirisch Konkreten einen hohen Vorrang zugestanden als Rationalisten anzusehen. Dasselbe gilt für Aristoteles, insofern er die Vernunft als das Organ der höchsten und unmittelbar gewissen Wahrheiten betrachtet (Einl.⁴, 1907, σελ. 126 κ.ἑξ.). Καὶ ὁ Wundt τὸν *Σωκράτη* καὶ τὸν *Ἀριστοτέλη* καὶ τοὺς *Στωικοὺς* κατατάσσει εἰς τοὺς Rationalisten ὡς τιμῶντας τὴν ἐκ τῶν προτέρων γνῶσιν (Einl. σελ. 301 - 308) «Trotz seiner realistischen Richtung», λέγει ὁ Wundt, «hat Aristoteles den Apriorismus folgerichtiger durchgeführt» (αὐτόθι 316). Καὶ ὁ Max Heinze λέγει περὶ τοῦ Λόγου τῶν Στωικῶν. «Also ist der Logos, die Fähigkeit vernünftig zu denken und mit Begriffen zu operieren, allerdings dem Keime nach vorhanden» (Die Lehre vom Logos, 1872, σελ. 148).

Ἀλλὰ πολλῷ χείρων εἶναι ὁ ἄλλος τοῦ μεταφραστοῦ ἰσχυρισμός, ὅτι οὐδέποτε ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁ *ὀρθὸς λόγος* ἐλέχθη κριτήριον τῆς ἀληθείας.

«Μόνον ἐν τοῖς Ἠθικοῖς, λέγει, ποιεῖται ὁ Ἀριστοτέλης χρῆσιν τοῦ *ὀρθοῦ λόγου*, ἀλλ' ἐνταῦθα δὲν νοεῖ τὸν ὀρθὸν λόγον ὡς κριτήριον τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας, ἀλλ' ὡς εὐβουλίαν περὶ τὸ πράτ-

τειν»[1]. Ἀλλὰ μήπως εἴπομεν ἡμεῖς, ὅτι ὁ *ὀρθὸς λόγος* εἶναι κατ᾽ Ἀριστοτέλη κριτήριον τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας; Τοῦτο μόνον ἰσχυρίσθημεν ὅτι ὁ *ὀρθὸς λόγος* εἶναι κριτήριον τῆς ἀληθείας, *τῆς ἀληθείας τῆς πρακτικῆς*. Ἀλλὰ καὶ καθόλου τῆς ἀληθείας κριτήριον ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὸν κατ᾽ Ἀριστοτέλη *ὀρθὸν λόγον*. Ἀφ᾽ οὗ ὁ φιλόσοφος λέγει «ὀρθὸς λόγος *περὶ τῶν τοιούτων* ἡ φρόνησις», δὲν ὑπεμφαίνει ὅτι καὶ περὶ ἄλλων προκειμένου δύναται νὰ ὀνομασθῇ κριτήριον ὁ *ὀρθὸς λόγος*; Δὲν συνηγορεῖ εἰς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τὸ *περὶ τῶν τοιούτων*; Ὁ Max Heinze ἐν τῇ περὶ τοῦ Λόγου ἀξιολογωτάτῃ μελέτῃ αὐτοῦ λέγει· «Aus dem *περὶ τῶν τοιούτων* geht hervor dass sich der *ὀρθὸς λόγος* nicht nur auf praktischem Gebiete bewährt» (Die Lehre vom Logos, 1872, σελ. 76, 6). Ἔπειτα πόθεν πείθεται ὁ μεταφραστὴς ὅτι ἐν τοῖς τοῦ Πλάτωνος «εἰ μὴ ἐτύγχανεν αὐτοῖς (τοῖς ἀνθρώποις) ἐπιστήμη ἐνοῦσα καὶ *λόγος ὀρθός* οὐκ ἂν οἷοί τ᾽ ἦσαν τοῦτο ποιήσειν» (ἤτοι ἐρωτώμενοι νὰ ἀποκρίνωνται ὡς ἔχουσι τὰ πράγματα Φαίδ. 73 A) καὶ «πράττουσιν οὐδὲ ἐξ ἑνὸς *ὀρθοῦ λόγου*» (Πολιτ. 310 C) *ὁ ὀρθὸς λόγος* δηλοῖ τὸ *ὀρθῶς λογίζεσθαι*; Ὁ Heinze ἐν τῇ εἰρημένῃ πραγματείᾳ λέγει· «ὀρθὸς λόγος wird von diesem (Platon) auch schon als Vermögen in die Seele gesetzt und mit der ἐπιστήμη verbunden. Er ist dann die Vernunft, welche das Richtige trifft (σελ. 76). Τὸ δὲ μέγιστον· τίς ἀγνοεῖ ὅτι *ὁ ὀρθὸς λόγος* καὶ ῥητῶς ἐλέχθη κριτήριον τῆς ἀληθείας; Τίς τῶν περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἀσχολουμένων δὲν εἶδε τὸ τοῦ Διογένους τοῦ Λαερτίου χωρίον (Z 54) ἐν ᾧ λέγεται ὅτι «τινὲς τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν τὸν *ὀρθὸν λόγον κριτήριον*, (τῆς ἀληθείας) ἀπολείπουσιν, ὡς ὁ Ποσειδώνιος ἐν τῇ περὶ κριτηρίου φησίν»;

[1] Ἀριστοτέλους σύγγραμμα *Μεταφυσική* δὲν ὑπάρχει· κακῶς ἄρα μνημονεύει τοιοῦτον ὁ μεταφραστής. Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν νῦν καλουμένην *μεταφυσικὴν* εἶπε *πρώτην φιλοσοφίαν*. Τὸ δὲ ὄνομα *μεταφυσική* προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅρου *μετὰ τὰ φυσικά*, ὡς ἐκλήθη ἡ *πρώτη φιλοσοφία* τοῦ Σταγιρίτου, ὡς ταχθεῖσα μετὰ τὰ φυσικὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκδόσει τῇ γενομένῃ ὑπὸ Ἀνδρονίκου τοῦ Ῥοδίου. Ἡ μεταφορικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου εὕρηται παρὰ τοῖς ἔπειτα. Ὁ Ἐρέννιος εἶπε «μετὰ τὰ φυσικὰ λέγονται ἅπερ φύσεως ὑπερῆρται καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον εἰσί», καὶ κατὰ τὸν πρῶτον μ. Χ. αἰῶνα ἐλέγετο «*ἡ μετὰ τὰ φυσικὰ πραγματεία*». Ὁ δὲ ὅρος *metaphysica, μεταφυσική* εἶναι τῶν σχολαστικῶν (πρβλ. Eucken, Geist. Ström. d. Gegenwart, 1909, σελ 108, σημ.).

Πρέπει τὰ πάντα ἡμεῖς νὰ ὑποδεικνύωμεν εἰς τὸν Γρατσιᾶτον; Δὲν γνωρίζει τοὐλάχιστον ὅτι ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς τὸν τοῦ Ἐμπεδοκλέους λόγον ὃν ἔλεγεν ἐκεῖνος κριτήριον τῆς ἀληθείας καὶ *ὀρθὸν λόγον* ὀνομάζει (Πρὸς Δογμ. Α. «κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα *κριτήριον* εἶναι *τῆς ἀληθείας* οὐ τὰς αἰσθήσεις ἀλλὰ τὸν *ὀρθὸν λόγον*». Θαυμαστὸν δὲ εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ μεταφραστὴς καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Eisler διαφωνεῖ, ὅστις τὸν *ὀρθὸν λόγον* λέγει *κριτήριον τῆς ἀληθείας* (Wört. d. phil. Begr.[3], 2, 1904, σελ. 66 «Dieser Orthos Logos ist zugleich Kriterium der Wahrheit und Weltgesetz»).

Ἀλλὰ τῶν σφαλμάτων τοῦ μεταφραστοῦ τοῦ Villa οὐδὲν ὑπάρχει τέρμα! Περὶ τοῦ *λόγου* καὶ τοῦ *ὀρθοῦ λόγου* ὡς πηγῆς τῆς γνώσεως καὶ κριτηρίου τῆς ἀληθείας λόγον ποιούμενοι ἐμνημονεύσαμεν τὰ τοῦ Διογένους περὶ τοῦ Χρυσίππου «ὁ ὀρθὸς λόγος ὁ διὰ πάντων ἐρχόμενος». Ὁ δὲ μεταφραστὴς διατείνεται ὅτι *λόγος* καὶ *ὀρθὸς λόγος* παρὰ τοῖς Στωικοῖς εἶναι ὁ *θεός, ὁ διὰ τῆς φύσεως πάσης διήκων*. Ἀλλ᾽ ὅτι καὶ ταῦτα εἶναι ἀνθρώπου ἥκιστα γινώσκοντος τὰ κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τὴν ἑλληνικήν, πρόδηλον.

Ὁ κόσμος κατὰ τὴν Στοὰν ἔχει ἐν ἑαυτῷ δύναμιν κινητικὴν τῆς ὕλης, ἥτις *μετὰ λόγου* τὰ πάντα ποιεῖ. Ταύτην τὴν δύναμιν καλοῦσιν οἱ Στωικοὶ *λόγον* (πρβλ. τὸ «κινεῖ δ᾽ αὐτὴν *ὁ λόγος* ἐνυπάρχων καὶ σχηματίζει», Πλουτ. π.κ. ἐννοιῶν 34· καὶ τὸ «λόγος καθ᾽ ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται», Διογ. Λαερτ. Z 149· καὶ τὸ «ὁ διὰ τῆς οὐσίας διήκων *λόγος*» Μάρκ. Αὐρ. E 31) καὶ *θεὸν* (πρβλ. τὸ «δοκεῖ δ᾽ αὐτοῖς ἀρχὰς εἶναι τῶν ὅλων δύο, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον· τὸ μὲν οὖν πάσχον εἶναι τὴν ἄποιον οὐσίαν, τὴν ὕλην, τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν αὐτῇ λόγον, τὸν θεόν· τοῦτον γὰρ ἀΐδιον ὄντα διὰ πάσης αὐτῆς δημιουργεῖν ἕκαστα. Διογ. Λαέρτ. Z 134· καὶ Κλήμ. Στρωμ. E 591 «οἱ μὲν (Στωικοὶ) διήκειν διὰ πάσης τῆς οὐσίας τὸν θεόν φασι» καὶ Πρόκλ. εἰς Πλάτ. Τιμ. 126 B) καὶ *εἱμαρμένην* καὶ *πρόνοιαν* καὶ *Δία* (πρβλ. τὸ «ὅτι δ᾽ ἡ κοινὴ φύσις καὶ *ὁ κοινὸς τῆς φύσεως λόγος εἱμαρμένη* καὶ *πρόνοια* καὶ *Ζεύς* ἐστιν, οὐδὲ τοὺς ἀντίποδας λέληθε· πανταχοῦ γὰρ ταῦτα θρυλεῖται» (Πλουτ. Στωικῶν ἐναντ. 34) καὶ *νόμον κοινὸν* (πρβλ. τὰ τοῦ Χρυσίππου παρὰ Λαερτίῳ «*νόμος κοινός*, ὅπερ ἐστὶν ὁ *ὀρθὸς λόγος*», Z 88 καὶ Cic. De leg. I, 6, 18).

Τούτου δὲ τοῦ *κοινοῦ τῆς φύσεως λόγου*, τοῦ θεοῦ, τοῦ Διὸς

λέγεται ὑπὸ τῶν Στωικῶν ὁ τοῦ ἀνθρώπου λόγος ἀπόσπασμα, μοῖρα. Ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος λέγει· «ὅτι ὁ ἑκάστου νοῦς θεὸς καὶ ἐκεῖθεν ἐρρύηκε» (ΙΒ 26 πρβλ. καὶ Β 4 «δεῖ δὲ ἤδη ποτὲ αἰσθέσθαι τίνος κόσμου μέρος εἶ καὶ τίνος διοικοῦντος τὸν κόσμον ἀπόρροιαν ὑπέστης» καὶ Ἐπικτ. διατρ. I, 14, 6, ἄλλ.). Τούτου δ' ἕνεκα *ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου καλεῖται καὶ θεὸς* καὶ *ὁ λόγος κοινὸς θεοῖς καὶ ἀνθρώποις* (πρβλ. «ὁ λόγος καὶ ἡ γνώμη κοινὸν πρὸς θεούς» Ἐπικτ. διατρ. Γ 3 καὶ «κατὰ τὸν κοινὸν θεοῖς καὶ ἀνθρώποις λόγον» Μάρκ. Αὐρηλ. Ζ 53· καὶ «ratio autem nihil aliud est, quam in corpus humanum pars divini spiritus mersa» Seneca, Epist. 41, 2· καὶ «ratio vero dis hominibusque communis est: haec in illis consummata est, in nobis consummabilis» Epist. 92, 27). Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν λέγεται ὅτι τὸ ἀληθὲς ὑφ' ἁπάντων τῶν ὀρθῶς διανοουμένων γινώσκεται, διότι ἐν πᾶσι τοῖς λογικοῖς οὖσι μόρια ὑπάρχουσι τῆς αὐτῆς ψυχῆς (πρβλ. Μάρκ. Αὐρηλ. Θ 8 «εἰς μὲν τὰ ἄλογα ζῷα μία ψυχὴ διῄρηται· εἰς δὲ τὰ λογικὰ μία λογικὴ ψυχὴ μεμέρισται»). Πᾶσι δὲ γνώριμον εἶναι ὅτι τὴν διδασκαλίαν τῆς Στοᾶς πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός, ἀπέδωκε εἰς Ἐμπεδοκλέα τὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὁ μὲν θεῖος ὁ δὲ ἀνθρώπινος ὑπάρχει (Π. Δογμ. Α).

Ὡς δὲ ὁ λόγος ὁ τοῦ ἀνθρώπου λέγεται τοῦ κοινοῦ λόγου ἀπόσπασμα, οὕτω καὶ ὁ *ἐν τῷ ἀνθρώπῳ νόμος* λέγεται *ἀπόμοιρα τοῦ νόμου τοῦ κοινοῦ* (πρβλ. «lex vera summa princeps est ratio summa insita in natura, quae jubet ea, quae facienda sunt prohibetque contraria». Cic. de leg, I, 6, 18. Καὶ ἀλλαχοῦ· «Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat». De republ. III. πρβλ. καὶ Μάρκ. Αὐρηλ. Β 4 «ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστίν·— ἐκεῖθεν δὲ ἐκ τῆς κοινῆς ταύτης πόλεως καὶ αὐτὸ τὸ νοερὸν καὶ λογικὸν καὶ *νομικὸν* ἡμῶν»). Οὗτος δὲ ὁ νόμος εἶναι ὁ ἐν ἡμῖν δαίμων, ὃν «ἑκάστῳ προστάτην καὶ ἡγεμόνα ὁ Ζεὺς ἔδωκεν ἀπόσπασμα ἑαυτοῦ» (Μάρκ. Αὐρηλ. Ε 27).

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων *ὀρθὸς λόγος* εἶναι παρὰ Στωικοῖς *μόνον ὁ θεός*, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa; Δὲν εἶναι καὶ *ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ λόγος;* Δὲν φαίνεται δὲ πιθανώτερον ὅτι περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐλέχθη πρῶτον ὁ *ὀρθὸς λόγος* (παρ' ᾧ δύναται νὰ

εἶναι καὶ ἡμαρτημένος), κατ' ἀναλογίαν δὲ ἀπεδόθη ἔπειτα καὶ τῇ τοῦ κόσμου ψυχῇ; Τὸ δὲ χωρίον τοῦ Κικέρωνος «Quibus (bonis hominibus) a principio innascitur ratio recta constansque; quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est mundo» (De nat. deor. II 34) τί ἄλλο διδάσκει ἢ ὅτι ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ *ὀρθὸς λόγος* εἶναί τι θεῖον, μόριον τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ὀρθοῦ λόγου, τοῦ θεοῦ, ὃ εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν; Τὸ δὲ «Zeno autem naturalem legem divinam esse censet–, aliis autem libris rationem quandam per omnem naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat» (Cic. De nat. deor. I 36) δὲν λέγει ὅτι *νόμος κοινὸς* καὶ *λόγος τῆς φύσεως* οὐδὲν διαφέρουσιν ἀλλήλων; Τὸ δὲ «Inter quos ratio, inter eosdem etiam recta ratio est communis. Quae cum sit lex, lege quoque consociati homines cum disputandi sumus» (Cic. de leg. I 23) ἄλλο τι δηλοῖ ἢ ὅτι τὸν *ὀρθὸν λόγον* καὶ *τὸν νόμον τὸν ἐν ἡμῖν κοινὸν ἔχομεν πρὸς τοὺς θεούς;* Ἐν δὲ τῷ χωρίῳ «commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas» (Cic. Tuscul. IV 61) δὲν εἶναι recta ratio ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης λέγει *ὀρθὸν λόγον;* Δὲν λέγουσι διαρρήδην οἱ Στωικοὶ ὅτι *ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὀρθὸς λόγος* εἶναι «προστακτικὸς μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸς δὲ ὧν οὐ ποιητέον» (Στοβ. ἐκλ. Β 190, 204· Ἀνθολ. 14, 12), *κριτήριον* δῆλον ὅτι *τῆς πρακτικῆς ἀληθείας*, τὰ δὲ πάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς *τοῦ λόγου διαστροφὰς καὶ λόγου κρίσεις ἡμαρτημένας* (Θεμιστ. π. ψυχῆς 107, 17· πρβλ. καὶ Πλουτ. ἠθ. ἀρ. 3 «τὸ πάθος εἶναι λόγον πονηρὸν καὶ ἀκόλαστον ἐκ *φαύλης καὶ διημαρτημένης κρίσεως* σφοδρότητα καὶ ῥώμην προσλαβούσης» καὶ Γαληνὸν V 429 K καὶ Cicer. Tuscul. IV, 14, omnes perturbationes judicio censent (Stoici) fieri et opinione» καὶ de fin. III, 10, 35);

Ἀλλ' οὐχὶ ἐλάσσονας ἀτοπίας εἶπεν ὁ μεταφραστὴς τοῦ Villa προκειμένου περὶ τοῦ Pantheismus.

Δὲν πρέπει, λέγει, νὰ ὀνομάζηται *τοῦ παντὸς θέωσις* τοῦ Σπινόζα τὸ σύστημα, ἐπειδὴ ἐκεῖνος «ὅπως καὶ οἱ Ἐλεᾶται καὶ ἄλλοι δὲν ταυτίζει τὸν θεὸν πρὸς τὸ *πᾶν*, διδάσκει δῆλα δὴ οὐχὶ ὅτι τὸ πᾶν εἶναι θεός, ἀλλ' ὅτι *ὁ θεὸς* εἶναι τὸ πᾶν».

Ἀλλὰ πρῶτον ὁ Ξενοφάνης, περὶ οὗ ὁ λόγος—διότι ὁ Παρμενί-

δης καὶ ὁ Μέλισσος οὐδὲν εἶπον σαφὲς περὶ τοῦ θεοῦ—, δὲν ταυτίζει τὸν θεὸν καὶ τὸ πᾶν; Δὲν λέγει διαρρήδην ὁ Ἀριστοτέλης περὶ αὐτοῦ· «Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων *ἑνίσας* εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας *τὸ ἓν φησιν εἶναι τὸν θεὸν*» (Μ. τ. φ. Α 5); Δὲν λέγει δὲ ὁ Θεόφραστος παρὰ Σιμπλικίῳ «*τὸ γὰρ ἓν* τοῦτο καὶ *πᾶν τὸν θεὸν ἔλεγεν* ὁ Ξενοφάνης (Φυσ. 22, 20); Ἄς ἐπεξέλθῃ ὁ μεταφραστὴς καὶ τὸν Zeller, ὅστις κάλλιστα διασαφεῖ ταῦτα ἢ τὸν Heinze («bei Xenophanes selbst vird allerdings dies All-Eine mit der Gottheit identificiert». Herzog-Hauck, R. Encykl. f. Protest. Theol. u. Kirche[3], 1, 14, 1904, σελ. 632) ἢ τὸν Eisler, ὅστις λέγει «das Göttliche Eine ist das All, das All ist Göttliche Einheit ἓν τὸ ὂν καὶ πᾶν (κατὰ Ξενοφάνη)» (Wört.[2], 1, σελ. 400).

Ἔπειτα καὶ ὁ Σπινόζας δὲν καλεῖ *τὴν οὐσίαν*, τὸ ὄν, τὸ πᾶν *θεὸν* (deus sive substantia ens absolute infinitum I, ὁρ. 6· πρβλ. πρότ. 11) καὶ *φύσιν* (natura); Κατὰ Wundt «fällt der Gottesbegriff des Systems (Spinozas) mit dem Weltbegriff zusammen» (Einl. 215), κατὰ δὲ τὸν Külpe θεὸς καὶ φύσις εἶναι κατὰ Σπινόζαν δύο διάφοροι ὄψεις τῆς αὐτῆς οὐσίας «zwei verschiedene Gesischtspunkte, unter denen man dieselbe Substanz betrachten kann» (Einl.[4], 1907, σελ. 267), κατὰ δὲ τὸν Paulsen ἡ κατὰ Σπινόζαν οὐσία ἀποτελεῖ «ein einziges, einheitliches Wesen, die Substanz, nennen wir sie Natur oder Gott» (Einl.[21], 1909, σελ. 61). κατὰ δὲ τὸν Eisler «Gott ist ihm (Spinoza) das All, die ewige, unendliche Einheit, das absolute Sein, die Substanz» (Wört.[2], 1, σελ. 405). Ἀλλ᾽ ὁ διδάσκων ὅτι μία μόνον ὑπάρχει οὐσία, εἴτε λέγει ὅτι ἡ οὐσία εἶναι ὁ θεὸς εἴτε ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἡ οὐσία, δὲν ταυτίζει τὸν θεὸν καὶ τὴν οὐσίαν ἢ τὸν θεὸν καὶ τὸ πᾶν; Δὲν δυνάμεθα δὲ περὶ τούτου νὰ λέγωμεν ὅτι θεοῖ τὴν οὐσίαν (τὸ πᾶν) ἤτοι νομίζει θεὸν τὴν οὐσίαν, καὶ τὸ σύστημα αὐτοῦ δὲν ἔχει ὀρθῶς νὰ λέγωμεν *τοῦ παντὸς θέωσιν*; Καὶ τὸ πανθεΐα, ὅπερ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες εἶπον, τί δηλοῖ ἢ ὅτι τὸ πᾶν εἶναι θεὸς ἢ θεὸς εἶναι τὸ πᾶν; Δὲν εἶναι δὲ παράδοξον τὸ λέγειν ὅτι *ἡ τοῦ παντὸς θέωσις* δὲν εἶναι πανθεΐα, ἀλλ᾽ ἀθεΐα; Ἀφ᾽ οὗ κατὰ τὰ εἰρημένα ὁ τὸ πᾶν θεῶν μόνον θεὸν ἀποδέχεται, κατὰ τίνα λογικὴν σκεπτόμενος δύναταί τις τὸ δόγμα αὐτοῦ, τὴν τοῦ παντὸς θέωσιν, νὰ ὀνομάζῃ ἀθεΐαν; Ἀθεΐα τὸ ἀκριβὲς εἰπεῖν θὰ ἦτο τὸ δόγμα

τοῦτο, ἂν ἀπεδέχετο τὸν κόσμον μόνον ὑπάρχοντα χωρὶς νὰ λέγῃ αὐτὸν θεόν[1].

Μυρίῳ ἄρα ὀρθότερον ὁ Ζῆκος Ρώσης ἐν τῇ Δογματικῇ λέγει· «*ὁ πανθεϊσμὸς ταυτίζει κατ᾽ οὐσίαν τὸ ἄπειρον καὶ πεπερασμένον, Θεὸν καὶ κόσμον, παραδεχόμενος εἴτε ὅτι μόνον ὁ Θεὸς ἔχει πραγματικὴν ὕπαρξιν (πανθεΐα-ἀκοσμία) εἴτε ὅτι μόνον ὁ κόσμος ὑπάρχει πραγματικῶς, ὁ δὲ Θεὸς εἶναι ἀφῃρημένη τις δύναμις, ἀφῃρημένη τις ἰδέα ἢ ἀφῃρημένη τις ἑνότης τῆς πραγματικῶς ὑπαρχούσης πληθύος τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου* (*Παγκοσμία-ἀθεΐα*. Δογμ., 1, 1903, σελ. 53 καὶ ἄλλ.).

«Ἀλλ᾽ ἀγνοεῖς, ἐρωτᾷ με ὁ μεταφραστής, τὸν ὑψηλὸν τοῦτον Θεόν: Εἶναι ἐκεῖνος, «ἐν ᾧ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμὲν» (Πράξ. Ἀποστόλων· οὕτως ἐχαρακτήρισεν αὐτὸν ὁ Σπινόζας ἔν τινι αὐτοῦ ἐπιστολῇ) ἤ, ἂν θέλῃς ὄψιν αὐτοῦ ἀρνητικήν, εἶναι «ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν», εἶναι ἐκεῖνος «οὗ ἀνοίξαντος τὴν χεῖρα τὰ σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος, ἀποστρέψαντος δὲ τὸ πρόσωπον ἐκλείψουσι καὶ εἰς τὸν χοῦν αὐτῶν ἐπιστρέψουσιν». — Ἀλλ᾽ ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι «πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν», ἕπεται ὅτι τὸ πᾶν θεοῦται, ὅτι τὸ πᾶν εἶναι θεός; Τοῦτο εἶναι ἄντικρυς παραλογισμός, ὃν ὑποστηρίζει μὲν ὁ ὑφηγητὴς τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ πᾶς χριστιανὸς ἀποκρούει».

Λοιπὸν νομίζει ὁ μεταφραστὴς ὅτι ὁ θεὸς τοῦ Σπινόζα εἶναι αὐτὸς ὁ Θεὸς τῶν Χριστιανῶν!!! Ἀλλ᾽ ὁ θεὸς κατὰ τὸν Σπινόζαν ἐνυπάρχει ἐν τοῖς οὖσιν αὐτοῖς καὶ οὐδαμῶς κατ᾽ οὐσίαν διαφέρει αὐτῶν, ἐκφαίνεται δ᾽ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους πράγμασιν, ἅτινα καλεῖ τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα τρόπους. «Deus est omnium rerum causa immanens non vero transiens», λέγει διαρρήδην ὁ Σπινόζας (Ἠθική, Πρότ. 18). Καὶ ὀρθῶς ὁ Falckenberg παρατηρεῖ ὅτι ὁ Σπινόζας τὴν οὐσίαν καλεῖ θεόν, εἰ καὶ θεὸν λέγων νοεῖ οὐχὶ ὑπερκόσμιόν τινα δύναμιν, ὡς οἱ Χριστιανοὶ («Gott bedeutet ihm nicht einen überweltlichen, persönlichen Geist, sondern den Wesenskern der Dinge» (Gesch. d. Phil.[6], 1905, σελ. 109· πρβλ. καὶ M. Heinze

---

[1] Ὅτι ὁ Pantheismus (πανθεΐα, τοῦ παντὸς θέωσις) ἀκριβέστερον ἐξεταζόμενος ἐλέγχεται ὢν εἴτε ἀθεΐα εἴτε θεϊσμός, εἴτε δεϊσμὸς (deismus), δύναται νὰ ἴδῃ ὁ μεταφραστὴς καὶ παρὰ τῷ Külpe (Einl.[4], 1907, σελ. 268).

ἐν Encykl. f. Protest. Theol. u Kirche, ἐν λέξει Pantheismus).

Πάντη δὲ διάφορα ἡ χριστιανικὴ ἀποδέχεται πίστις. Τὸ θεῖον κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν εἶναι μὲν πανταχοῦ παρὸν ἐν τῷ κόσμῳ, ἀλλ' εἶναι ἅμα οὐσιωδῶς τοῦ κόσμου διάφορον. Κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον «ὁ Θεὸς πανταχοῦ ἐστιν ἔξω πάντων ὤν» (Ἐπιστ. πρὸς Σεραπ., πρβλ. καὶ Κυριλλ. Κατηχητ. Δ 5). Κατὰ δὲ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν «*πάντα πληροῦσαν* (τὴν μίαν ἀρχήν, τὸν Θεόν), ὑπ' οὐδενὸς περιεχομένην, αὐτὴν δὲ μᾶλλον περιέχουσαν, *ἀχράντως ταῖς ὅλαις οὐσίαις ἐπιβατεύουσαν* καὶ *πάντων ἐπέκεινα* καὶ πάσης οὐσίας ἐξῃρημένην, ὡς ὑπερούσιον καὶ ὑπὲρ τὰ ὄντα οὖσαν κτλ.» (Ἔκθ. ὀρθ. πίστ. Α 14). Καὶ ἡ νῦν δὲ Δογματικὴ τὸν αὐτὸν τρόπον ἑρμηνεύει τὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Κατὰ Ζῆκον Ρώσην, «ὁ μὲν *Θεὸς* (κατὰ τὸν θεϊσμόν, πρὸς ὃν συγγενέστατος εἶναι ὁ χριστιανισμὸς) εἶναι *ἐπέκεινα τοῦ κόσμου*, ἀπόλυτος ἀρχή, *ὁ δὲ κόσμος οὐχὶ ὁ αὐτὸς τὴν οὐσίαν πρὸς τὸν Θεόν*, οὐδὲ πάλιν ὅλως ἀντίθετος καὶ ἄσχετος πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ προϊὸν τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως καὶ νοήσεως καὶ βουλήσεως τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπολύτου πνεύματος, διατελῶν δ' ἐν σχέσει πρὸς αὐτόν», (Δογμ., **1**, 1903, σελ. 54). Καὶ ἐν ἄλλῳ δὲ τόπῳ (σελ. 313) λέγει ὁ Ρώσης «ὁ Θεὸς διαφέρει τοῦ κόσμου ἅτε ὢν ἄχρονος καὶ ἀΐδιος, ἔχει δὲ σχέσιν πρὸς τὸν κόσμον ὡς πανταχοῦ παρών· ἀλλ' *ἡ πανταχοῦ παρουσία δὲν δηλοῖ σύγχυσιν κόσμου καὶ Θεοῦ. Διὰ μὲν τοῦ ἀχωρήτου αἴρεται ἡ πανθεϊκὴ ἔννοια περὶ Θεοῦ* συγχεομένου πρὸς τὸν κόσμον, διὰ δὲ τῆς πανταχοῦ παρουσίας αἴρεται ὁ δυϊσμὸς καὶ ὁ διισμὸς (Deismus)».

Ἔπειτα καὶ τὴν ἱστορίαν ἂν ἠρώτα ὁ μεταφραστής, θὰ ἐμάνθανεν ὅτι ὁ Σπινόζας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς σφοδρότατα ἐπολεμήθη, ἰδίᾳ ὑπὸ θεολόγων ὡς εἰσηγούμενος τὴν ἀθεΐαν (πρβλ. Ueberweg-Heinze, Gesch. d. Phil., **3**, 1^{8}, 1896, σελ. 130 κ.ἑξ.).

Ἀλλ' ὁ μεταφραστὴς δὲν ἀρκεῖται εἰς τὰ εἰρημένα. Ἵνα δείξῃ ὅτι ἄστοχος εἶναι ὁ ὅρος *τοῦ παντὸς θέωσις*, παρατίθεται χωρίον τι τῆς Αἰσθητικῆς τοῦ Ἑγέλου κατὰ τὴν ἑξῆς μετάφρασιν. «Πολλοὶ τῶν θεολόγων ὑπολαμβάνουσιν ὅτι ἡ φιλοσοφία θεοῖ *τὸ πᾶν* (mache alles zu Gott) ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ψευδές. Τοιαύτη παράστασις πανθεΐας δύναται νὰ γεννηθῇ μόνον εἰς κεφαλὰς παραπαιούσας, δὲν ἀπαντᾷ δὲ αὕτη οὐδὲ παρὰ τοῖς Ἐσκιμῴοις καὶ Παπούαις, πολλῷ δὲ ἧττον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Ἐν τῷ καλουμένῳ Pantheismus *τὸ πᾶν* (das All) δὲν εἶναι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀτομικὸν πρᾶγμα, ἀλλ' εἶναι *τὸ πᾶν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ καθόλου*, τῆς μιᾶς ὑποστάσεως, ἥτις εἶναι μὲν ἔμμονος ἐν τοῖς ἀτόμοις, ἀλλ' ἀφαιρουμένης τῆς ἀτομικότητος καὶ τῆς ἐμπειρικῆς αὐτῶν πραγματικότητος, ὥστε ἐξαίρεται καὶ ἐξαγγέλλεται οὐχὶ τὸ ἀτομικὸν ἀλλὰ *τὸ καθόλου*, τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἄριστον». Ἀλλὰ πρῶτον τὸ mache alles zu Gott *θεοῖ τὸ πᾶν* δηλοῖ ἢ θεοῖ *τὰ πάντα*, ἕκαστον δῆλα δὴ πρᾶγμα; Πόθεν δὲ εἰκάζει ὁ μεταφραστὴς ὅτι ἡμεῖς τὸ *πᾶν* λέγοντες *(θέωσις τοῦ παντὸς)* δὲν νοοῦμεν τὸ *πᾶν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ καθόλου;* Δὲν εἶναι ἄρα παρακρούσεις ὅσα λέγει ὁ μεταφραστής;

Ἀλλ' ἔλθωμεν καὶ ἐπὶ τρίτην τινὰ τοῦ μεταφραστοῦ ἀτοπίαν «Παρατιθεὶς οὗτος (ὁ Β.)», λέγει, «δύο ἢ τρία χωρία τῆς Ἠθικῆς τοῦ Σπινόζα καὶ *παρανοῶν* αὐτὰ *φαίνεται διδάσκων* ὅτι κατὰ τὸν Ἑβραῖον φιλόσοφον αἱ μωρίαι, τὰ ἀχαλίνωτα πάθη, τὸ φιλέκδικον, ἡ ματαιοδοξία, τὸ προσωπικὸν συμφέρον, *πάντα εἶναι θεοί*. Ἀλλὰ τοιαύτης τοῦ παντὸς θεώσεως δὲν εἶναι ἔνοχος ἡ Σπινόζειος θεωρία. Ἐν αὐτῇ δὲν συγχέεται τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν».

Ἀλλ' εἶναι ἀληθῶς ἄπορον, ἐκ τίνων λόγων συνάγει τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὁ μεταφραστής!

Ἡμεῖς *τοῦ παντὸς θέωσις* λέγοντες νοοῦμεν, ὡς εἴπομεν ἤδη, *τὸ πᾶν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ καθόλου*· ἐὰν δὲ τὰ χωρία τῆς τοῦ Σπινόζα Ἠθικῆς, ἅτινα ἐμνημονεύσαμεν (Quicquid est in deo est et nihil sine deo est neque concipi potest» καὶ «deus est omnium rerum causa immanens non vero transiens») αὐστηρότερον ἐξεταζόμενα διδάσκουσιν ὅτι τὰ πάντα εἶναι θεοί, τί πρὸς ἡμᾶς; Ἐὰν ἐξήταζεν ὁ Γρατσιᾶτος, θὰ ἐμάνθανεν ὅτι, ὡς πᾶν πανθεϊκὸν σύστημα, ἡ τοῦ Σπινόζα πανθεΐα δύο κυριωτάτας πλημμελείας ἐνέχει, ἤτοι πρῶτον μὲν ἀποδεχομένη ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα μετέχουσι τῆς θείας οὐσίας ὑπεμφαίνει ὅτι ἕκαστον αὐτῶν εἶναί πως θεός, εἶτα δὲ πᾶσαν ἐν τῷ κόσμῳ ἀτέλειαν, τὸ κακὸν καθόλου, προσνέμει εἰς τὸν θεὸν (πρβλ. Külpe Einl.^{4}, 1907, σελ. 268, Jerusalem, Einl.^{4}, 1909, σελ. 164). Πρὸς δὲ τούτοις θὰ ἐμάνθανεν ὅτι ὁ Λειβνίτιος καὶ ὁ Ἕρβαρτος καὶ πολλοὶ ἄλλοι πλείστους ἤλεγξαν τοῦ φιλοσόφου τούτου παραλογισμούς. Ὁ Falckenberg διαρρήδην λέγει «Nirgends sind bei Spinoza die Fehlschlüsse dichter gehäuft als in der Moralphilosophie» (Gesch.

d. n. Phil.[4], 1905, σελ. 122). Καὶ κατὰ τὸν Heinze ἡ κατὰ Σπινόζαν πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη (amor intellectualis dei) εἶναι «der mythische Schlussstein des spinozistischen Systems» (Realencykl. f. Protest. Theol. u. Kirche, 14, 1904, σελ. 634)[1].

---

[1] Σημειωτέον ὅτι τὴν ψυχολογικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ὁρολογίαν, ἣν ἐνταῦθα ἐξετάζομεν, κατεστήσαμεν δὲ καὶ ἔπειτα πολλάκις ὑποκείμενον ἐρεύνης (πρβλ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1914—Ἀνάλεκτα, 2, 1939 σελ. 220 κ.ἑξ.—, Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Χατζιδάκην, 1920—Ἀνάλεκτα, 2, σελ. 224 κ.ἑξ.—, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1916—Ἀνάλεκτα, 2, σελ. 231 κ.ἑξ.—, Πανηγυρικὸν τόμον τῆς ἑβδομηκοστῆς πέμπτης ἐπετηρίδος τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, 1920—Ἀνάλεκτα, 2, σελ. 177 καὶ ἀλλαχοῦ), ἀνευρίσκει μὲν πᾶς τις πληρεστέραν ἐν τοῖς Ἀκαδημεικοῖς ἡμῶν (1, Λογική, 1932, 2, Ψυχολογία, 1933, 3, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, 1935), παρέλαβον δὲ καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ αὐτὸς ὁ Γρατσιᾶτος, ὅστις καὶ εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τῆς Ψυχολογίας τοῦ Villa (1926) εἰσήγαγεν αὐτὴν καὶ εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἠθικῆς τοῦ Fr. Thilly (1922).

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ

Α *

Οὐχὶ ἵνα ἐλέγξωμεν τὴν ἀγωνόδικον Ἐπιτροπείαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἀναλαμβάνομεν νὰ ἐξετάσωμεν τὴν περὶ τῶν ὑποψηφίων καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας κρίσιν αὐτῆς, ἀλλ' ἵνα διαφωτίσωμεν ἐν πολλοῖς τὰ πράγματα καὶ ἐπιδείξωμεν εἰς πάντας τὴν ἀλήθειαν, ὡς ἔχομεν καθῆκον πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτούς. Αἰσθανόμεθα δ' ἐπιτακτικώτερον τὸ καθῆκον τοῦτο, ἐπειδή τινες δυστυχῶς πάντα λίθον ἐκίνησαν, ὅπως ἀλλοῖα τὰ ὄντα παραστήσωσι καὶ φενακίσωσι τοὺς μὴ δυναμένους ὅλως ἀφ' ἑαυτῶν νὰ κρίνωσι φιλοσοφικὰς ὑποθέσεις[1].

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1912 ὑπὸ τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν· «Ἡ περὶ τῆς ἕδρας τῆς φιλοσοφίας κρίσις τῆς κατὰ τὸν νόμον ΓΩΚϚ' συσταθείσης Ἐπιτροπείας».

[1] Ὁ εἰσηγητὴς *Μ. Εὐαγγελίδης*, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας, εἶπε περὶ ἡμῶν· «*Τὸν οὕτως ἄριστα συγκεκροτημένον καὶ πολλαχῶς δεδοκιμασμένον ἄνδρα κρίνω ἄξιον νὰ καταλάβῃ τὴν ἐν τῷ Καποδιστριακῷ Πανεπιστημίῳ κενὴν ἕδραν τῆς φιλοσοφίας*» (Ἐφημ. Κυβ. 20 Ἰαν. 1912, σελ. 29). Περὶ δὲ τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου ἔγραψε· «*Τὸν Χ. Ἀνδροῦτσον οὕτως ἀπαράσκευον ὄντα περὶ τὰ φιλοσοφικὰ διανοήματα καὶ οὕτως ἐλαφρῶς ἐπιλαμβανόμενον σπουδαίων ζητημάτων δὲν κρίνω ἱκανὸν νὰ διδάξῃ φιλοσοφικὰ ἢ παιδαγωγικὰ ἀπὸ πανεπιστημιακῆς ἕδρας*» (αὐτόθι σελ. 28). Οἱ δὲ δύο ἄλλοι κριταί, ὁ *Ἀ. Σκιᾶς* καὶ ὁ *Γρ. Βερναρδάκης*, καθηγηταὶ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐπῄνεσαν ἀμφοτέρους τοὺς ὑποψηφίους. Ἀλλ' ὁ Χ. Ἀνδροῦτσος ἔν τινι ἀπολογητικῇ διατριβῇ, ἣν ἔγραψε τότε παρεχάραξε τὴν ἀλήθειαν κατὰ τὸ ἔθος, ὅπερ εἶχε. Καὶ λέγομεν τοῦτο, διότι ἄλλοτε ἐν πίνακι τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ δημοσιευθέντι ἐν τῇ Δογματικῇ του (1907) ἔγραψε· «Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, Β. *Φιλοσοφικὴ πραγματεία ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ*», ἐν ᾧ εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Χ. Ἀ. *οὐδέποτε ὑπέβαλεν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβήν!* Πέρυσι πάλιν ἐπανειλημμένως *ἀνέγραψεν* ἐν τῷ ἡμερησίῳ τύπῳ *ἑαυτὸν καθηγητὴν τῆς φιλοσοφίας*, ἐν ᾧ ἐδίδασκεν ἐν τῷ Μαρασλείῳ διδασκαλείῳ τὰ θρησκευτικὰ μαθήματα! Ἐπίσης πέρυσιν *ἔγραψεν* ἐν τῇ «Ἑστίᾳ» ὅτι ὁ καθηγητὴς τῆς Δογματικῆς *Loofs ἔπλεξεν ἐγκώμια τῶν συγγραμμάτων του*, ἐν ᾧ ὁ Γερμανὸς σοφὸς τὴν *Δογματικὴν* αὐτοῦ κρίνων (ἐν Theol. Literaturz., 1910, No 22, σελ. 698) εἶπεν

Θὰ ἐξετάσωμεν δὲ τὰ πράγματα sine ira et studio. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὸν ἀγῶνα ὑποβληθεισῶν διατριβῶν δὲν θὰ ὁμιλήσωμεν, διότι καὶ πλείονας πραγματείας ἂν εἶχέ τις τῶν ὑποψηφίων ὑποβάλει, δὲν θὰ ἦτο τοῦτο τεκμήριον τῆς σοφίας αὐτοῦ. Τὸ ποσὸν τῆς ἐργασίας οὐδέποτε ὑπῆρξε σαφὴς ἀπόδειξις τῆς ἐπιστημονικῆς παρασκευῆς. Θὰ ἐπιδείξωμεν μᾶλλον τὸ ποιὸν τῶν διατριβῶν, ἵνα πᾶς τις δυνηθῇ ὀρθῶς νὰ κρίνῃ, ἀφ' οὗ τὸ ποιὸν τῆς ἐργασίας ἐλέγχει τὴν ἀληθῆ ἀξίαν τοῦ ἐπιστήμονος.

Ἀρχόμεθα δὲ ἀπὸ τῶν πραγματειῶν τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου[1] καὶ δὴ ἀπὸ τῶν Θεωριῶν τῆς προσοχῆς, ἥτις εἶναι ἡ μόνη κυρίως φιλοσοφικὴ αὐτοῦ διατριβή.

Α. ΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ ΤΟΥ Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ

Α. ΑΙ ΘΕΩΡΙΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ

Τὴν βραχυτάτην ταύτην πραγματείαν—ἀποτελεῖται ἐκ 16 σελίδων—ἐξέδωκεν ἐσχάτως ὁ Χ. Ἀ., κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1911, δεῖγμα πάντως τῆς περὶ τὴν ψυχολογίαν ἐμπειρίας του, εἶναι δὲ ἡ πρώτη καταδικαστικὴ ψῆφος, ἣν αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ἔδωκε καθ' ἑαυτοῦ.

Τὸ ὅλον εἶναι ἰσχνότατον συνονθύλευμα οὐδεμίαν ἔχον ἐπιστημονικὴν ἀξίαν. Πλεῖσται νῦν κυκλοῦνται θεωρίαι τῆς προσοχῆς. Ὁ Dürr ποιεῖται λόγον περὶ Hemmungstheorieen καὶ Unterstützungstheorieen καὶ Bahnungstheorieen (Die Aufmerksamkeit, 1907, σελ. 148 κ. ἑξ.), ὁ δὲ Baldwin περὶ affectiv theories (Horwicz, Ribot) καὶ psychical energy καὶ original activity theories (Lotze, Wundt, Stumpf, Ward, Ladd, Jodl) καὶ conativ and motor theories (Bain, Lange, Münsterberg, Stout, Baldwin) καὶ intensity καὶ reinforcement theories (Condillac, G. E. Müller, Bradley) καὶ inhibition theories (Ferrier, Obersteiner), ἄλλοι δὲ διαιροῦσιν ἄλλως τὰς περὶ προσοχῆς θεωρίας (πρβλ. καὶ A. Hamlin, Attention and distraction, ἐν Amer. Journal of Psych. 8, σελ. 7 κ. ἑξ. Vayrac, Le processus et le mécanisme de l'attention, ἐν Revue scientif., 5, σελ. 422 κ.ἑξ.). Καὶ πειράματα δὲ πολλὰ ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις διεξάγονται πρὸς διαλεύκανσιν τοῦ ζητήματος τούτου.

ὅτι τὸ βιβλίον οὐδὲν νέον διδάσκει (Materiell lehrt das Buch nichts Neues über die Lehre der orthodoxen Kirche) *καὶ αὐτοὺς δὲ τοὺς συγγραφεῖς, εἰς οὓς παραπέμπει, ὁ Χ. Ἀ. γινώσκει παρ' ἄλλων, aus zweiter Hand,* ὡς δηλοῦσι καὶ τὰ *σφάλματα* τὰ φερόμενα ἐν τῇ ἀντιγραφῇ τῶν ξένων ὀνομάτων (wie schon die fehlerhafte Schreibart der Namen deweist)!

[1] Θὰ ἐξετάσωμεν δὲ τὰς μᾶλλον δυναμένας νὰ μαρτυρήσωσι τὴν φιλοσοφικὴν αὐτοῦ παρασκευὴν καὶ θὰ ἀναγράψωμεν πανταχοῦ κυρίως ἁμαρτήματα, ἅτινα δὲν ἐμνημόνευσεν ὁ εἰσηγητής.

Καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ ἀναλαμβάνων νὰ γράψῃ περὶ τῶν θεωριῶν τῆς προσοχῆς ὤφειλε πάντα ταῦτα νὰ ἐξετάσῃ. Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς τῆς διατριβῆς ταύτης εἰς οὕτως ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος δὲν εἰσέρχεται τὸ παράπαν. Διεξέρχεται μόνον τινὰς τῶν λόγων, δι' οὓς ἀποδοκιμάζεται ἡ γνώμη τῶν διδαξάντων ὅτι ἡ προσοχὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς λειτουργίας τῶν ἐν τῇ συνειδήσει παραστάσεων καὶ τούτους οὐχὶ κατ' ἀκρίβειαν ἐπιστημονικήν.

Καὶ ὅμως ὁ Χ. Ἀ. ἐν τῷ ἀπολογητικῷ του φυλλαδίῳ λέγει· «Τοῦτο ἀκριβῶς πράττομεν ἡμεῖς *ἐκτιθέντες* συντόμως τὰς *κυριωτάτας τῶν περὶ προσοχῆς θεωριῶν*, βασανίζοντες δὲ αὐτὰς ἂν καὶ κατὰ πόσον εἶναι ὀρθαὶ καὶ ἄξιαι ἀποδοχῆς» (σελ. 31· πρβλ. καὶ Θεωρ. τῆς προσοχῆς σελ. 4)!

Εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κρίνομεν περιττὸν νὰ ἔλθωμεν. Ἐπιδεικνύομεν μόνον τρία *σφάλματα ἐκ τῆς πρώτης σελίδος*, ἐξ ὧν ὁ Χ. Ἀ. ἐλέγχεται ἀγνοῶν καὶ τὰ στοιχειωδέστατα τῶν διδαγμάτων τῆς ψυχολογίας.

1) Ἐν σελίδι 1 τὴν προσοχὴν ὁρίζων λέγει ὅτι εἶναι ψυχικὴ λειτουργία, ἐν ᾗ «*ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων παραστάσεων τῶν ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν κυκλουμένων προσέχομεν ἤτοι συγκεντροῦμεν ἑαυτοὺς εἰς μίαν ἢ εἰς ὀλίγας καθορῶντες αὐτὰς ἐναργῶς ἢ ἐναργέστερον τῶν λοιπῶν*», ἐν ᾗ δῆλα δὴ τὴν διάνοιαν ἡμῶν συγκεντροῦμεν *εἰς παραστάσεις μόνον*.

Ἀλλ' ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ὀρθά, εἶναι περιφανές. Οὐχὶ μόνον εἰς παραστάσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς θύραθεν ἐρεθίσματα κατευθύνεται ἡ προσοχή. Ἐν παντὶ ἐγχειριδίῳ ψυχολογίας ἀναγράφεται ὅτι διττὴν διακρίνομεν προσοχήν, *κατ' αἴσθησιν* (γερμ. sinnliche Aufmerksamkeit, ἀγγλ. sensorial attention), καὶ διανοητικὴν (γερμ. intellektuelle καὶ geistige Aufmerksamkeit, ἀγγλ. ideal, ideational, intellectual attention· πρβλ. Meumann, Intelligenz und Wille, 1908, σελ. 30, Heilmann, Handb. d. Pädag.[2], 1, σελ. 80, William James, Psycho-

logy, 1908, σελ. 221, Baldwin, Diction, of Phil. and Psychology, **1**, 1901, σελ. 86, Conrad, Στοιχ. Παιδ., **1**, Ψυχολογία, μετάφρ. Ἀ. Σακελλαρίου, 1910, σελ. 27).

Ὀρθὰ θὰ ἦσαν ταῦτα, ἐὰν ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸν Wundt ἀκολουθῶν ἔλεγε παράστασιν πᾶσαν εἴτε κατ' αἴσθησιν εἴτε ἐξ ἀναμνήσεως εἰκόνα. Ἀλλ' ὅτι δὲν ἀκολουθεῖ εἰς τὸν Wundt, δῆλον ἐκ πολλῶν. Ἐν τοῖς Στοιχείοις τῆς ψυχολογίας (σελ. 10) ὁρίζει τὴν παράστασιν καθ' Ἕρβαρτον. Ἐνταῦθα πάλιν γράφει ὅτι *«ἡ ἀκουσία προσοχὴ προκαλεῖται ὑπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ»* (σελ. 1).

2) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι 1 γίνεται ὁ Χ. Ἀ. καταφανὴς ἀγνοῶν τί ἡ νῦν ψυχολογία καλεῖ Blickfeld καὶ Blickpunkt des Bewusstseins καὶ κακῶς μεταχειριζόμενος τοὺς ὅρους *ὀπτικὸν πεδίον* καὶ *ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως*, δῆλον ὅτι ἓν τῶν στοιχειωδεστάτων διδαγμάτων αὐτῆς! *Κατὰ τὴν σχολὴν τοῦ* Wundt ἔχουσι ταῦτα ὡς ἑξῆς. Ἐὰν φαντασθῶμεν τὴν συνείδησιν ὡς κύκλον καὶ ἐν αὐτῷ ἐντυπώσεις πολλὰς ἐν ἑκάστῃ στιγμῇ, ἡ μὲν μείζων μοῖρα τῶν παραστάσεων τούτων, ἡ μεταξὺ περιφερείας καὶ κέντρου, ἀποτελεῖ τὸ ὀπτικὸν πεδίον τῆς συνειδήσεως (Blickfeld des Bewusstseins), ἡ δ' ἐλάσσων, ἡ κατὰ τὸ κέντρον, ἀποτελεῖ τὸ ὀπτικὸν σημεῖον ἢ τὴν ὀπτικὴν αὐτῆς ἑστίαν (Blickpunkt des Bewusstseins).

Καὶ τὸ μὲν ὀπτικὸν σημεῖον συμπίπτει πρὸς τὴν *ἑστίαν τῆς προσοχῆς*, ἥτις καθιστᾷ ἐναργέστατον τὸ ἑκάστοτε αἰσθητὸν καὶ νοητόν, τὸ δὲ ὀπτικὸν πεδίον ἀποτελεῖται ἐξ ἀσαφεστέρων παραστάσεων, ἃς ὀλιγώτερον φωτίζει ἡ προσοχή. Μετακινεῖται δὲ προφανῶς τὸ ὀπτικὸν πεδίον ἀναλόγως τῆς μετατοπίσεως τῆς ἑστίας τῆς προσοχῆς. Εἰς διασάφησιν τούτων ὁ Meumann λέγει τὰ ἑξῆς· «Ὁσάκις παρατηροῦμεν ἀντικείμενόν τι μετὰ προσοχῆς ἢ ἀναγινώσκομέν τι μετ' ἐπιστάσεως ἐν τῷ ἡμετέρῳ σπουδαστηρίῳ, ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ἐναργέστατον εἶναι ὅ,τι ἑκάστοτε παρατηροῦμεν ἢ ἀναγινώσκομεν· τοῦτο δὲ εἶναι τὸ ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως. Εἰσέρχονται μὲν εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν διαρκῶς καὶ ἄλλαι ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις πολλαί, οἷον ἁπτικαὶ ἐκ τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἐφαπτομένων τοῦ σώματος ἡμῶν καὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῆς ἕδρας, ἐφ' ἧς καθήμεθα, καὶ θερμότητος ἐντυπώσεις καὶ ψόφων καὶ κρότων ἐκ τῆς ὁδοῦ καὶ τῆς οἰκίας καὶ ὀπτικαὶ ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἐμμέσου ὁράσεως κ.ἄ., ἀλλ' αὗται

πᾶσαι εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον ἀσαφεῖς καὶ ἀποτελοῦσι τὸ ὀπτικὸν πεδίον τῆς συνειδήσεως» (Intelligenz u. Wille, σελ. 16).

Καὶ νῦν ἴδωμεν τί διδάσκει ὁ συγγραφεὺς τῆς διατριβῆς ταύτης. *«Ὁ ἀναγινώσκων»*, λέγει, *«π. χ. καθ' ὁδὸν ἔχει μὲν καὶ ἄλλας πολλὰς πολλαχόθεν ὑπεγειρομένας παραστάσεις ἢ αἰσθήματα, διακρίνων καθ' ὁδὸν ἀνθρώπους, ζῷα, φυτὰ καὶ τὰ πάντα, χαιρετίζων τοὺς γνωστοὺς καὶ φροντίζων νὰ μὴ συγκρουσθῇ μετὰ τῶν ἐν τῷ πεζοδρομίῳ, ἀλλ' ἡ προσοχὴ αὐτοῦ εἶναι προσηλωμένη εἰς τὰ ἀναγινωσκόμενα, ὧν αἱ παραστάσεις προφανῶς εἶναι ἐναργέστεραι τῶν λοιπῶν. Τὴν διάκρισιν ταύτην τῶν σαφῶν παραστάσεων ἀπὸ τῶν ἀσαφῶν παριστᾷ ὁ* Wundt *διακρίνων τὸ ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως* (Blickpunkt), *ἐν ᾧ ἡ παράστασις εἶναι ἐναργής, ἐκ τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου* (Blickfeld), *τοῦ πεδίου τῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀσαφῶν παραστάσεων»*.

Ἀλλὰ ταῦτα εἶναι περιφανῶς παραδιδάγματα. Πῶς εἶναι δυνατὸν αἱ εἰκόνες τῶν ἀνθρώπων, οὓς *ἀναγνωρίζομεν ἐν τῇ ὁδῷ καὶ χαιρετίζομεν*, καθ' ἣν στιγμὴν ἀναγνωρίζομεν καὶ χαιρετίζομεν νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ ὀπτικὸν τῆς συνειδήσεως πεδίον, εἰς τὸ πεδίον δῆλα δὴ τῆς ἐλάσσονος σαφηνείας ἢ τῆς ἀσαφείας; Μόνον ἐφ' ὅσον ἔχομεν τὴν προσοχὴν ἐστραμμένην εἰς τὰ ἀναγινωσκόμενα, ἀποτελοῦσι ταῦτα τὸ ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως, καὶ πάλιν οὐχὶ πάντα ἀλλὰ τὸ ἑκάστοτε ἀναγινωσκόμενον μέρος, εὐθὺς δὲ ὡς στρέψωμεν πρὸς ἀνθρώπους τὴν προσοχὴν καὶ πρὸς ἄλλα πράγματα (ὁ συγγραφεὺς λέγει *τὰ πάντα!*) καὶ δὴ καὶ ἀναγνωρίσωμεν καὶ χαιρετίσωμεν, τὸ ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως μετατίθεται εἰς τὸ ἑκάστοτε ἀναγνωριζόμενον, ἐπανέρχεται δὲ εἰς τὸ ἀναγινωσκόμενον, εὐθὺς ὡς στρέψωμεν πάλιν τὴν προσοχὴν εἰς αὐτό.

3) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι 1 ὁ συγγραφεὺς *ἀκουσίαν προσοχὴν* ὀνομάζει *«τὴν προκαλουμένην ὑπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ παρὰ τὴν βούλησιν ἡμῶν»*. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα διττῶς εἶναι ἐσφαλμένα.

α) *Πᾶσα προσοχὴ εἶναι βουλητικὴ ἐνέργεια* («jeder Akt der Aufmerksamkeit ist ein Willensakt», Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], **3**, 1903, σελ. 346). Διαφέρει δὲ ἡ λεγομένη ἀκουσία προσοχὴ τῆς ἑκουσίας ὅτι ἡ μὲν *ἑκουσία* τελεσιουργεῖται *ἐκ προθέσεως*, ἡ δὲ *ἀκουσία ἄνευ τῆς προθέσεως ἡμῶν*, καθ' ὁρμήν, ὑπὸ τοῦ διαφέροντος, ὅπερ διεγείρει τὸ ἀντικείμενον, εἰς ὃ κατευθύνομεν ταύτην (πρβλ. καὶ Meumann,

Intelligenz u. Wille, 1909, σελ. 32). Διὰ τοῦτο ὁ Wundt καλεῖ τὴν *ἀκουσίαν* προσοχὴν *παθητικὴν* (passiv, Grundz. d. phys. Psych.[5], 3, 1903, σελ. 346). Καὶ ὁ James διαστέλλει τὴν προσοχὴν εἰς 1) Passive, reflex, unvoluntary, effortless καὶ 2) active, voluntary, (Psychology, 1908, σελ. 135). Καταχρηστικῶς δὲ προφανῶς λέγεται ὅτι ἡ προσοχὴ λειτουργεῖται *ἄνευ τῆς βουλήσεως ἡμῶν καὶ πολλάκις παρὰ τὴν βούλησιν ἡμῶν*, «Without our volition or even against it», ὡς λέγει ὁ Baldwin (Elem. of Psychology, σελ. 71· πρβλ. καὶ Conrad, Στοιχ. Παιδ., 1, Ψυχολογία, μετάφρ. Ἀ. Σακελλαρίου, 1910, σελ. 274).

β) Οὐχὶ ἀκριβῶς λέγει ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἡ ἀκουσία προσοχὴ προκαλεῖται ὑπὸ τοῦ *ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ*. Ἡ ἀκουσία προσοχὴ δὲν προκαλεῖται μόνον ὑπὸ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν, ἀλλὰ *διεγείρεται καὶ ὑπὸ παραστάσεων*. Συνήθως βυθιζόμεθα εἰς σκέψεις καὶ παρακολουθοῦμεν σειρὰν ὅλην φαντασιῶν καὶ παραστάσεων, αἵτινες ἐνέχουσί τι διαφέρον. Περὶ τοιαύτης unvoluntary intellectual attention ποιεῖται λόγον ὁ James (Psychology, 1908, σελ. 223 κ.ἑξ.) καὶ ἄλλοι ψυχολόγοι.

4) Ὡς περίεργον μνημονεύομεν καὶ τὸ ἑξῆς. Ἐν σελίδι 3 λέγει ὁ Χ. Ἀ. περὶ τοῦ Ribot ὅτι «*ταυτίζει τὴν προσοχὴν μετὰ τῶν κινητηρίων νεύρων*». Ἐν δὲ σελίδι 8 λέγει πάλιν περὶ τοῦ αὐτοῦ ψυχολόγου ὅτι «*ὑπολαμβάνει τὴν προσοχὴν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συστολῆς τῶν μυῶν*»! Ἀλλὰ *κινητήρια νεῦρα* καὶ *ἀποτέλεσμα τῆς συστολῆς τῶν μυῶν* εἶναι ταὐτά; Ὁ συγγραφεὺς συγχέει περιφανῶς τὰ πράγματα. Ἐν δευτέρᾳ τῆς αὐτῆς πραγματείας ἐκδόσει (ἐν Παιδ. Δελτίῳ, 6, 1, 1911, σελ. 7) ἔγραψεν· «οἱ περὶ τὸν Γάλλον φιλόσοφον Ribot συνεκδέχονται τὴν προσοχὴν ὡς παθητικόν τι, *ταυτίζοντες αὐτὴν πρὸς ἐνέργειαν τῶν κινητηρίων νεύρων*». Ἀλλ' ὅτι δὲν διώρθωσε τὸ σφάλμα διὰ τῆς μεταβολῆς ταύτης, εἶναι φανερόν· *ἐνέργεια τῶν κινητηρίων νεύρων* καὶ *ἀποτέλεσμα τῆς συστολῆς τῶν μυῶν* δὲν ταυτίζονται.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τοῦτο τὸ σφάλμα παρετήρησε καὶ ὁ εἰσηγητής. Ὁ δὲ Χ. Ἀ. ὑβρίζει αὐτὸν ἐπὶ τούτῳ ὡς ἠλίθιον καὶ σχολαστικὸν καὶ ἁπλοϊκόν. Λέγει δ' ἐν ἄλλοις· «Ὅταν τις λέγῃ ὅτι *ἡ προσοχὴ ταυτίζεται μετὰ τῆς ἐνεργείας τῶν κινητηρίων νεύρων* καὶ δὲν ἐξηγῇ κατωτέρω τὸ πρᾶγμα, οἱ ἠλίθιοι καὶ οἱ σχολαστικοὶ μὴ ἐννοοῦντες

δικαιοῦνται νὰ λέγωσιν «ἄλλο ὄργανα καὶ ἄλλο ἀποτέλεσμα ὀργάνων». *Ὅταν ὅμως προσδιορίζων τὸ πρᾶγμα κατωτέρω λέγῃ ὅτι ἡ προσοχὴ ταυτίζεται κατὰ τὸν* Ribot *μετὰ τῆς ἐνεργείας τῶν κινητηρίων νεύρων κατὰ τοῦτο, καθ' ὅσον εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συστολῆς τῶν μυῶν, τότε πλέον οἱ μὴ ἐννοοῦντες εἶναι ἀσυγχώρητοι*»!

Εἶναι ὅμως λυπηρὸν διὰ τὸν Χ. Ἀ., ὅτι αἱ ὕβρεις δὲν δύνανται νὰ ἐπισκοτίσωσι τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ φῶς. Πρῶτον ὁ Χ. Ἀ., *δὲν εἶπεν* ἐν σελίδι 8 ὅτι «ἡ προσοχὴ ταυτίζεται κατὰ τὸν Ribot μετὰ τῆς ἐνεργείας τῶν κινητηρίων νεύρων *κατὰ τοῦτο, καθ' ὅσον* εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συστολῆς τῶν μυῶν». Ἰδοὺ τὸ ὅλον χωρίον· «Ἀπομένει ἡ περὶ προσοχῆς φυσιολογικὴ ἐξήγησις, ἧς εἰσηγητὴς καὶ ὑπέρμαχος εἶναι ὁ Γάλλος Ribot, *ὁ ὑπολαμβάνων τὴν προσοχὴν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συστολῆς τῶν μυῶν*». Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἂν ἔλεγε, πάλιν δὲν θὰ ἦτο ὀρθόν. *Ἄλλο ἐνέργεια τῶν νεύρων* καὶ *ἄλλο ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τῶν μυῶν.*

Β. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΚΗΣ, 1909.

Μεταβαίνομεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν *Στοιχείων τῆς ἐμπειρικῆς Ψυχολογίας καὶ Λογικῆς* τοῦ Χ. Ἀ., τῶν προωρισμένων εἰς τὴν ἐν τοῖς Γυμνασίοις διδασκαλίαν, ὧν τὰ σφάλματα μαρτυροῦσι περὶ τῆς φιλοσοφικῆς παρασκευῆς τοῦ συγγραφέως. Καὶ δὲν θὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς ἀμεθοδίας τῶν βιβλίων τούτων καὶ τῶν ἀπείρων γλωσσικῶν πλημμελημάτων. Θὰ ἀναγράψωμεν μόνον τινὰ τῶν πραγματικῶν τῶν βιβλίων ἁμαρτημάτων καὶ θὰ παρενείρωμεν ἐλάχιστα δείγματα τῆς λεκτικῆς ἀσαφείας αὐτῶν.

α) *Ψυχολογία.*

1) Ἐν σελίδι 9 ὁ συγγραφεὺς περὶ μεθόδων τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς ἐν αὐτῇ χρήσεως τοῦ πειράματος λόγον ποιούμενος λέγει· «Εὐνόητον ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦ ψυχολογικοῦ πειράματος εἶναι στενὸν μόνον εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰς ἀντιλήψεις *περιοριζόμενον*. Τοὐναντίον *αἱ παραστάσεις, αἱ σκέψεις, τὰ συναισθήματα, αἱ ὀρέξεις δὲν δύνανται νὰ γείνωσιν ὑποκείμενα τῆς πειραματικῆς ἐξετάσεως*». Ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἥκιστα ἐπιστημονικά. Ἐὰν ὁ Χ. Ἀ. ἠσχολεῖτο περὶ τὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν, θὰ ἐγίνωσκεν ὅτι εὐρυτάτη γίνεται νῦν τοῦ πει-

ράματος χρῆσις. Καὶ τὰ προχειρότατα δὲ βιβλία τῆς ψυχολογίας ἐὰν ἠρώτα, θὰ ἐμάνθανε τὸ ἀληθές. Ὁ Ebbinghaus μετεχειρίσθη τὸ πείραμα *πρὸ 27 ἐτῶν* εἰς ἐξέτασιν τῆς μνήμης (πρβλ. τὴν πραγματείαν του «Über das Gedächtnis», 1885). Ὁ δὲ Wundt διὰ μακρῶν ὁμιλεῖ περὶ τῶν πειραμάτων, δι' ὧν μετροῦνται αἱ ἀναπλαττόμεναι παραστάσεις καὶ ἡ μνήμη καὶ τὰ ἁπλούστερα τῶν συναισθημάτων καὶ αἱ ἀψιθυμίαι καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀντιδράσεως καὶ τῆς καταλήψεως καὶ τῆς ἐκλογῆς (Grundz. d. phys. Psych.[6], 3, σελ. 226, 350 κ. ἑξ. 482 κ. ἑξ.).Καὶ ἐν Grundriss d. Psychol.[7], 1905, σελ. 28. διαρρήδην λέγει ὁ Wundt *ὅτι τὸ πείραμα μεταχειριζόμεθα καὶ εἰς ἐξέτασιν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἄλλων ψυχικῶν φαινομένων*. «Nicht anders verhält es sich schliesslich», λέγει, «mit den Gefühlen, den Willensvorgängen; man wird sie in der für eine exakte Untersuchung geeignetsten Beschaffenheit herstellen, wenn man willkürlich diejenigen Einwirkungen hervorbringt, die erfahrungsgemäss regelmässig mit Gefühls-und Willensreaktionen verbunden sind. Demnach gibt es keinen der fundamentaleren psychischen Vorgänge auf den nicht die experimentelle Methode anwendbar, und deshalb zugleich keinen bei dessen Untersuchung sie nicht aus logischen Gründen gefordert wäre».

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τοῦτο τὸ σφάλμα παρετήρησεν ὁ εἰσηγητής, ὅστις εἶπεν· «Ἐν σελίδι 7 κ.ἑξ. τῆς ψυχολογίας αὐτοῦ διδάσκει ὅτι *αἱ παραστάσεις, αἱ σκέψεις, τὰ συναισθήματα, αἱ ὀρέξεις δὲν δύνανται νὰ γείνωσιν ὑποκείμενα τῆς πειραματικῆς ἐξετάσεως*». Ἀγνοεῖ ὁ συγγραφεὺς ὅτι καὶ «ἡ *μνήμη* καὶ αἱ *παραστάσεις* καὶ τὰ *συναισθήματα* καὶ αἱ *ἀψιθυμίαι*, ἡ *μέτρησις τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως, τοῦ χρόνου τῆς ἀντιδράσεως* καὶ τῆς *καταλήψεως* καὶ τῆς *ἐκλογῆς ὑποβάλλονται εἰς πειραματικὴν ἐξέτασιν*» (Ἐφ. Κυβ. σελ. 28). Συνιστῶμεν δὲ εἰς τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀναγνώσωσι τί ὁ Χ. Ἀ. ἀπήντησε πρὸς αὐτὸν καὶ μετὰ πόσης ὕβρεως. Γνωρίζει, λέγει, ὅτι ἐγένοντο ἀπόπειραι ἐπεκτάσεως τῆς πειραματικῆς μεθόδου καὶ εἰς τὰ *ἀνώτερα ψυχικὰ φαινόμενα*, ἀλλὰ γνωρίζει καὶ τοῦτο, ὅτι «*τὸ μόνον πεδίον, ἔνθα ἐπιτυγχάνει τὸ πείραμα, εἶναι τὰ στοιχειώδη ψυχικὰ φαινόμενα* καὶ *ἰδίως αἱ αἰσθήσεις*. Εἰς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς γνώμης του ἐπάγεται τὸν Villa λέγοντα ὅτι κατὰ τὸν Wundt μόνον *ἐπὶ τὰς ἁπλουστάτας*

μορφὰς τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἶναι δυνατὴ ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος καὶ ἄλλους *λέγοντας ὅτι τῆς πειραματικῆς μεθόδου ἐφαρμογὴ γίνεται εἰς τὰ στοιχειώδη γεγονότα τὰ σφιγκτότατα μετὰ τοῦ νευρικοῦ συστήματος συνδεόμενα.*

Ἀλλ' ἐκ τούτων περιφανῶς ἀποδεικνύονται τὰ ἑξῆς· 1) ὅτι ὁ Χ. Ἀ. *δὲν γνωρίζει τί ἡ νεωτέρα ψυχολογία, ἡ πειραματική, ὀνομάζει στοιχειώδη ψυχικὰ φαινόμενα*. Νομίζει δῆλα δὴ ὅτι στοιχειώδη ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι μόνον τὰ αἰσθήματα, ἀγνοεῖ δὲ ὅτι στοιχειώδη ψυχικὰ φαινόμενα λέγοντες νῦν νοοῦμεν τὰς ἁπλουστάτας μορφὰς τῶν παντοίων εἰδῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου, τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων (πρβλ. Wundt, Grundriss d. Psychol.[7], 1905, σελ. 30 κ.ἑξ., Villa, Psychol. contemp., ἑλλ. μετάφρ. σελ. 293 κ. ἄ.) καὶ τῶν ὀρέξεων (Sully, Human Mind, 1)· 2) ὅτι *ἀγνοεῖ ὅσα ἡμεῖς ἄνω παρεθέσαμεν τοῦ* Wundt *περὶ τῶν ψυχολογικῶν πειραμάτων*· 3) ὅτι *δὲν ἀνατρέχει εἰς αὐτὸν τὸν ἱδρυτὴν τῶν ψυχολογικῶν ἐργαστηρίων*, τὸν Wundt, ἀλλ' ἐπικοινωνεῖ πρὸς αὐτὸν διὰ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Villa. 4) ὅτι καὶ αὐτὸν τὸν Villa ἀνεπιστάτως ἀναγινώσκει. Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι 194 τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως, εἰς ἣν ὁ Χ. Ἀ. παραπέμπει, ὁ Villa λέγει· «*Τὰ νῦν ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις γινόμενα πειράματα* δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν εἰς δύο τάξεις, ἤτοι εἰς τὰ *εἰς τὴν μέτρησιν τῶν αἰσθημάτων καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἁπλουστέρων συναισθημάτων καὶ βουλητικῶν γεγονότων* ἀναφερόμενα — ἔχομεν δὲ καὶ ἄλλα ἀξιόλογα πειράματα—ἤτοι τὴν *μέτρησιν τῆς ἐκτάσεως τῆς συνειδήσεως, τῆς προσοχῆς, τῆς διαρκείας τῶν εἰκόνων προηγηθεισῶν αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων καὶ πειράματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων καὶ τὸν συνειρμόν*» (πρβλ. καὶ σελ. 200 κ. ἑξ.). 5) ὅτι *ἀγνοεῖ τέλεον τὴν σύγχρονον ψυχολογικὴν κίνησιν* καὶ τὰ πειράματα τὰ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν γινόμενα ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις. 6) ὅτι ἀγνοεῖ τὰ κυριώτατα βιβλία, ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τῶν ψυχολογικῶν πειραμάτων, οἷον τοῦ Lehmann (Die Hauptgesetze des menschl. Gefühlslebens, 1892, καὶ Lehrbuch der psychologischen Methodik, 1906) καὶ τοῦ Sanford (Course in experim. Psychology) καὶ τοῦ Titchener (Experimental Psychology, a manual in Laboratory Practice, 1901) καὶ τοῦ Toulouse - Vaschide - Piéron (Technique de psychologie expérimentale, 1904) καὶ τὸ νεώτα

τον σύγγραμμα τοῦ Wirth (Psychophysik, Darstellung der Methoden der experimentellen Psychologie, 1912) ἐν ᾧ διὰ μακρῶν, ἐν σελίδι 522 γίνεται λόγος περὶ τῶν εἰρημένων πειραμάτων, καὶ ὅσα ἄλλα.

Καὶ ἔπειτα ὁμιλεῖ ὁ Χ. 'Α. ἐνταῦθα *περὶ στηλιτεύσεως τῆς ἀμαθείας* τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς 'Επιτροπείας!!

2) 'Εν σελίδι 10 τὴν *παράστασιν ὁρίζει* ὁ Χ. 'Α. κατὰ τοὺς περὶ τὸν Ἕρβαρτον, ὤφειλε δὲ ὅμως, τοὐλάχιστον ἐν ὑποσημειώσει, νὰ μνημονεύσῃ καὶ *τὴν διδασκαλίαν τοῦ* Wundt, καθ' ἣν παραστάσεις δέον νὰ ὀνομάζωμεν καὶ τὰς κατ' αἴσθησιν εἰκόνας καὶ τὰς ἐξ ἀναμνήσεως καὶ τὰς ἐκ φαντασίας, ἀφ' οὗ οὐδεμία ὑπάρχει οὐσιώδης τούτων διαφορὰ (Grundz. d. phys. Psych.[5], **1**, 1902, σελ. 345 κ.ἑξ., **2**, σελ. 370 κ.ἑξ.).

3) 'Εν τῇ αὐτῇ σελίδι διδάσκων ὅτι *ἡ τοῦ ῥόδου παράστασις διεγείρει τὸ συναίσθημα* τῆς εὐαρεστήσεως προσθέτει καὶ ταῦτα· *«συγχρόνως δ' ἐκ τοῦ συναισθήματος τούτου διεγείρεται ἡ ἔφεσις πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ ἄνθους· ἐκ δὲ τῆς ἐπιθυμίας ταύτης προέρχονται αἱ σχετικαὶ κινήσεις τοῦ σώματος, δι' ὧν γίνομαι κύριος τοῦ ἄνθους»*. Εἶναι δὲ καὶ ταῦτα πλημμελῶς εἰρημένα. 'Η ὄψις τοῦ ῥόδου δὲν διεγείρει ἀείποτε τὴν ἔφεσιν πρὸς ἀπόκτησιν αὐτοῦ, πολλῷ δὲ ἧττον προκαλεῖ κίνησιν τοῦ σώματος πρὸς τοῦτο. Τίς δὲν εἶδε ῥόδα ἐν στεφάνοις κοσμοῦσιν εἰκόνας ἐν ταῖς ἐκκλησίαις; 'Αλλ' ἐξετέλεσε πάντως κινήσεις, δι' ὧν ἐγένετο κύριος τῶν ῥόδων; Οὐδὲ παρὰ τοῖς παιδίοις συμβαίνει τοῦτο. *'Ως ἐνδεχομένας ὤφειλε νὰ παραστήσῃ τὰς τοιαύτας ψυχικὰς λειτουργίας καὶ πράξεις* ὁ συγγραφεύς.

4) 'Εν σελίδι 12 γράφει· *«Τὸ αἰσθάνεσθαι διακρίνεται τῶν δύο ἄλλων γνωστικῶν εἰδῶν* (τοῦ παριστάναι καὶ νοεῖν) *ὡς ψυχικὴ κατάστασις ἐξαρτωμένη ὅλως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ»*. 'Αλλ' ἐξαρτᾶται τὸ αἰσθάνεσθαι ὅλως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ; Μόνον οἱ αἰσθησιοκρατικοὶ (Sensualisten) εἰσηγοῦνται τοιαῦτα δόγματα. Κατ' ἐκείνους εἶναι ἡ ψυχὴ tabula rasa, κατὰ μικρὸν δὲ διὰ τῶν αἰσθήσεων αἱ γνώσεις ἐγγενῶνται ἐν αὐτῇ.

5) 'Ατελέστατα καὶ ἐν *πολλοῖς ἡμαρτημένα* εἶναι ὅσα λέγει ὁ Χ. 'Α. *περὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος*, ἐν σελίδι 14 κ.ἑξ. Περὶ τοῦ φυτικοῦ νευρικοῦ συστήματος λέγει μόνον ταῦτα. *«Τὸ φυτικὸν διακρίνεται εἰς συμπλέγματα περιφερικῶν νεύρων»!* Τὰ αἰσθητήρια νεῦρα ὁρίζει ὁ Χ. 'Α. ὡς ἑξῆς· *«Τὰ ὄργανα (;) τὰ ἀπὸ τῆς περιφερείας εἰς τὸ κεντρικὸν ὄργανον φέροντα λέγονται αἰσθητήρια»!* Περὶ δὲ τῶν κινητηρίων νεύρων λέγει· *«Τὰ ὄργανα (;) τὰ ἀπὸ τοῦ κέντρου εἰς τὴν περιφέρειαν φέροντα καλοῦνται κινητήρια»!*

6) *Περὶ ἐνεδράσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων* ὄντος τοῦ λόγου ἐν μικρᾷ τινι σημειώσει τῆς σελίδος 15 λέγει· «Βεβαίως αἱ αἰσθήσεις *καὶ ἰδίως* ἡ ὅρασις καὶ ἡ ἀκοὴ ὡς καὶ αἱ κινήσεις τῶν μυῶν ἔχουσιν ὡς κέντρον ὡρισμένον μέρος τοῦ ἐγκεφάλου, τὸ ὀπτικόν, τὸ ἀκουστικὸν καὶ τὸ κινητήριον λεγόμενον κέντρον». 'Αλλὰ ταῦτα ἔδει ἀκριβέστερον νὰ διατυπωθῶσιν. *Αἱ νεώτεραι ἔρευναι ἐβεβαίωσαν ὅτι ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ὑπάρχουσι καὶ τῶν λοιπῶν αἰσθήσεων κέντρα* (πρβλ. ἰδίᾳ Flechsig, Die Lokalisation der geistigen Vorgänge, σελ. 34, Wundt, Grnndz. d. phys. Psych.[5], **1**, σελ. 203, 207).

7) Σφόδρα τεταραγμένα καὶ σφαλερὰ ἐν πολλοῖς εἶναι ὅσα λέγει ἐν σελίδι 16 *περὶ αἰσθήσεως καθόλου*· «Τὰ αἰσθήματα, λέγει, γεννῶνται ὡς ἑξῆς. Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τὰ ἐν τοῖς διαφόροις μέρεσι τοῦ σώματος *κατεσπαρμένα* ἐρεθίζονται εἴτε ἔσωθεν εἴτε ἔξωθεν ὑπό τινος σώματος ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπιδρῶντος. 'Αμέσως μὲν γίνεται τοῦτο ἐν τῷ αἰσθήματι τῆς ἁφῆς, ἐμμέσως δ' ἐν τῇ ὁράσει καὶ τῇ ἀκοῇ, *ἐν αἷς αἱ παλμικαὶ κινήσεις τοῦ αἰθέρος ἢ τοῦ ἀέρος ἐρεθίζουσι τὸν ὀφθαλμὸν ἢ τὸ οὖς»*. 'Αλλὰ πρῶτον διατί *παραλείπονται δύο αἰσθήσεις, ἡ γεῦσις καὶ ἡ ὄσφρησις;* Ἔπειτα, ὡς ἐκτίθενται τὰ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς, κάλλιστα δύναταί τις νὰ ὑπολάβῃ ὅτι αἱ *παλμικαὶ κινήσεις τοῦ αἰθέρος ἢ τοῦ ἀέρος ἀδιαφόρως δύνανται νὰ πλήττωσι τὸ οὖς ἢ τὸν ὀφθαλμὸν καὶ νὰ παράγωσι φῶς καὶ ἦχον!*

8) Τὰ κατὰ τὴν ὅρασιν καὶ τὴν ἀκοὴν ἐκτίθενται ἐν σελίδι 20 *πενιχρότατα καὶ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένα. «Τὸ ποιόν*, λέγει ὁ Χ. 'Α., *τῆς ἀκοῆς εἶναι ὁ ἦχος καὶ ὁ ψόφος ἢ ὁ θόρυβος»*. 'Αλλ' εἶναι εἰς πάντας γνώριμον ὅτι τὰ αἰσθήματα τῆς ἀκοῆς εἶναι *τόνοι καὶ ψόφοι* (Töne und Geräusche, κατὰ Wundt, Grundriss d. Psychol.[7], σελ. 59

προβλ. καὶ Lipps, Psychologie[3], 1909, σελ. 72 καὶ ἄλλ. καὶ James, Psychology, 1908, σελ. 53 κ.ἑξ.).

9) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι λέγει ὁ Χ. Ἀ. «*Ἡ ἔντασις* (τοῦ ἤχου) ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅστις εἶναι παλμικαὶ κινήσεις τοῦ ἀέρος φθάνουσαι εἰς τὰ *πολυμερῆ* ὦτα». Ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἀόριστα. Ὁ συγγραφεὺς *ὤφειλε νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ἔντασις τοῦ ἤχου ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ πλάτους τῶν κυμάτων, τὸ δὲ ὕψος ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παλμικῶν κινήσεων* (προβλ. καὶ James, σελ. 54, καὶ Lipps, σελ. 72).

10) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι διδάσκει, ὅτι ἐν τῷ κλειδοκυμβάλῳ ὑπάρχουσιν *ἐρεθιζόμεναι ἶνες*! Λέγει δῆλα δή· «*Τὸν μηχανισμὸν τῶν ὤτων συνέκριναν πρὸς τὸν τοῦ κλειδοκυμβάλου. Ὅπως ἐπὶ τούτου, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν ὤτων διάφοροι ἶνες ἐρεθιζόμεναι διάφορον δίδουσι τόνον*»!

11) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι γράφει· «*Ὁ τόνος διακρίνεται εἰς ὀξὺν καὶ βαρύν, διακρίνεται δὲ τοῦ ἀκανονίστου τοῦ καλουμένου ψόφου*». Εἶναι δὲ καὶ ταῦτα οὐχὶ ἀκριβῆ. Ὁ συγγραφεὺς τὰ ὀρθὰ διδάσκων *ὤφειλε νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ τόνος διαφέρει τοῦ ψόφου, διότι οὗτος μὲν εἶναι ἀποτέλεσμα κανονικῆς περιοδικῆς κινήσεως, ὁ δὲ ψόφος εἶναι προϊὸν κινήσεως ἀκανονίστου* (προβλ. Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], 2, σελ. 65 καὶ James, Psychology, σελ. 53 κ. ἑ).

12) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι *ἐλλιπῆ* εἶναι *τὰ κατὰ τὴν αἴσθησιν τῆς γεύσεως*. «Τὸ ποιὸν τῆς γεύσεως», γράφει, «εἶναι τὸ γλυκύ, τὸ ὀξύ, τὸ πικρόν, τὸ ἁλμυρὸν καὶ αἱ ποικίλαι αὐτῶν διαβαθμίσεις». Ἀλλ' ὤφειλεν ἰδιαιτέρως νὰ μνημονεύσῃ τὸ *ἀλκαλικὸν* καὶ τὸ *μεταλλικόν*, ἅτινα πολλοὶ τῶν φυσιολόγων καὶ ψυχολόγων ἴδια θεωροῦσι (προβλ. Lipps, Psychol.[3], 1909, σελ. 73 καὶ Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], 2, σελ. 52 κ. ἑξ.).

13) Ὡσαύτως *ἐλλιπῆ* εἶναι ὅσα λέγει ὁ Χ. Ἀ. *περὶ τοῦ ποιοῦ τῶν ὀσφραντῶν*. «Χαρακτηρίζομεν», λέγει, «τὰς ποιότητας τῆς ὀσφρήσεως κατὰ τὰ σώματα τὰ διεγείροντα τὴν ὄσφρησιν», ἐν ᾧ ὤφειλε τοὐλάχιστον νὰ μνημονεύσῃ τὰς κυριωτάτας τῶν τάξεων, εἰς ἃς ὑπάγουσι νῦν τὰ ὀσφραντὰ (προβλ. Zwaardemaker, Physiologie d. Geruchs, 1895 καὶ Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], 2, σελ. 46 κ.ἑξ.).

14) Παραδοξότατα εἶναι ὅσα λέγει ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι περὶ τοῦ Ἰω. Müller. «*Ὁ Ἰω.* Müller», *λέγει*, «*τῷ 1826 ἐμόρφωσε τὴν εἰδικὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων*, καθ' ἣν αὗται εἰς διαφόρους ἐρεθισμοὺς ἐνεργοῦσι κατὰ τὸν ἰδιάζοντα αὐταῖς χαρακτῆρα». Διδάσκει δῆλα δὴ ὅτι ὁ Ἰω. Müller *ὑπῆρξέ τις θεός*! Ἄλλο δὲ προφανῶς ἤθελεν ὁ Χ. Ἀ. νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ Ἰω. Müller ἐμόρφωσε τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τῆς εἰδικῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθητηρίων. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἄλλως ὤφειλεν ὁ Χ. Ἀ. νὰ διατυπώσῃ, ὅτι δῆλα δὴ περὶ εἰδικῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθητηρίων νεύρων ἐγίνετο λόγος καὶ πρὸ τοῦ Müller, ὁ φυσιολόγος δὲ οὗτος ἐπεχείρησε νὰ ἀποδείξῃ τοῦτο ὀρθὸν (προβλ. Zur vergleich. Physiol. d. Gesichtssinnes, 1826, σελ. 45, 52 κ. ἑξ., Handb. d. Phys. d. Sinne, 1837, σελ. 262 καὶ ἀλλαχοῦ).

15) Ἐν σελίδι 23 ὁμιλεῖ ὁ Χ. Ἀ. καὶ *περὶ τόνου τοῦ αἰσθήματος*. Ἀλλ' ὅ,τι πρότερον ἐλέγετο τόνος τοῦ αἰσθήματος καὶ λέγεται ὑπό τινων ἔτι καὶ νῦν, εἶναι κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην συναίσθημα (προβλ. Wundt, Grundriss[7], 1905, σελ. 94, Ziehen, Leitf. d. phys. Psych.[5], 1900, σελ. 95.).

16) Ἐν σελίδι 25 ὡς ἑξῆς ὁρίζει τὴν ἀντίληψιν «*Ἀντίληψις εἶναι ἡ μετάθεσις τοῦ ἐρεθισμοῦ εἴς τι ἐξωτερικὸν πρᾶγμα ὡς ἀποτελοῦν τὴν αἰτίαν τοῦ αἰσθήματος*». Ἀλλ' εἶναι ἀκριβῆ καὶ σαφῆ ταῦτα; Ὁ Χ. Ἀ. ὤφειλε μᾶλλον νὰ εἴπῃ· Ἀντίληψις εἶναι αἴσθησις, καθ' ἣν λαμβάνομεν γνῶσιν καὶ τοῦ παράγοντος αὐτήν.

17) Τὰ ἐν τῇ σελίδι 19 «Ἡ παράστασις τοῦ ἵππου εἶναι ὁλικὴ παράστασις ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ὠτὸς αὐτοῦ ἢ τοῦ ὀφθαλμοῦ, μερικὴ δ' ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ὅλου ἵππου» εἶναι πάντως δημιούργημα τυπογραφικῆς ἀβλεψίας.

18) Καὶ γλωσσικῶς καὶ πραγματικῶς πλημμελῆ εἶναι ὅσα ἐν σελίδι 22 κ.ἑξ. λέγει, ὁ Χ. Ἀ. *περὶ τοῦ ποσοῦ τῶν αἰσθημάτων*· «Ἀπαιτεῖται», γράφει, «ὡρισμένος ἀριθμὸς δονήσεων τοῦ αἰθέρος, ὅπως παραχθῇ τὸ αἴσθημα τοῦ φωτός, πέραν δὲ πάλιν ὡρισμένου ἀριθμοῦ δονήσεων αὐξανόμενος ὁ ἐρεθισμὸς οὐ μόνον ἀμβλύνει *τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ δύναται καὶ νὰ βλάψῃ αὐτήν*»! *Ἠθέλησε δὲ πάντως νὰ εἴπῃ ὅτι αὐξανομένης τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐρεθίσματος αὐξάνεται καὶ ἡ ἔντασις τοῦ αἰσθήματος, μέχρις οὗ τοῦτο ἀνέλθῃ εἰς τὸ ἀνώ-*

τατον ὅριον. Ἐὰν δὲ αὐξηθῇ περαιτέρω τὸ ἐρέθισμα, οὐ μόνον δὲν γίνεται ἰσχυρότερον τὸ αἴσθημα, ἀλλὰ καὶ ἐπέρχεται κάματος τῶν αἰσθητηρίων καὶ ἐξάντλησις αὐτῶν καὶ δὴ καὶ τοσούτῳ μείζων, ὅσῳ ἰσχυρότερον εἶναι τὸ ἐρέθισμα.

19) Συμπεφυρμένα εἶναι καὶ ὅσα λέγει *περὶ τοῦ νόμου τοῦ* Weber. *«Μεταξύ»*, γράφει, *«τοῦ παραχθέντος ἐν τῇ ψυχῇ αἰσθήματος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ὑπάρχει δυσαναλογία, ἤτοι, ὅπως ἐνισχυθῇ περαιτέρω τὸ αἴσθημα, ἀνάγκη ὁ ἐρεθισμὸς νὰ αὐξηθῇ κατὰ γεωμετρικὴν σειράν. Τοῦτο διατυποῖ ὁ καλούμενος νόμος τοῦ* Weber, *καθ' ὃν ἡ ἰσχὺς τοῦ αἰσθήματος ἔχει πρὸς τὴν τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὡς ὁ λογάριθμος ἀριθμοῦ τινος πρὸς τὸν ἀριθμόν. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι 3: 4 ἐν τῇ ἀφῇ, ἐν τῇ ἀκοῇ καὶ τῇ πιέσει, 15: 16 ἐν τῇ ἄρσει βάρους καὶ 100: 101 ἐν τῇ ὁράσει»*. Ὁ συγγραφεὺς ὤφειλε νὰ διαστείλῃ τὰ πράγματα ἀκριβῶς καὶ νὰ ἀποδώσῃ εἰς ἑκάτερον τῶν ἐρευνητῶν τὸ προσῆκον. Εἰς τὸν Weber ἀνήκει ἡ διατύπωσις καθ' ἣν *ἡ αὔξησις τοῦ ἐρεθίσματος ἡ ἐπιφέρουσα αἰσθητὴν μεταβολὴν τοῦ αἰσθήματος ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἀείποτε τὴν αὐτὴν σχέσιν πρὸς τὸ ὑπάρχον ἤδη μέγεθος τοῦ ἐρεθισμοῦ*, εἰς δὲ τὸν Fechner ὀφείλεται ὁ νόμος, καθ' ὃν *«ἡ ἰσχὺς τοῦ αἰσθήματος αὐξάνεται ἀναλόγως πρὸς τὸν λογάριθμον τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ»*. Διὰ τοῦτο δέ, ἂν καὶ ὁ Fechner ἐκάλεσε τὸν νόμον τοῦτον τοῦ Weber *νόμον* πρὸς τιμὴν τοῦ διδασκάλου του, *πολλοὶ νῦν ὀνομάζουσιν αὐτὸν νόμον τοῦ* Fechner (Ziehen, Leitf. d. phys. Psych.[5], σελ. 38 κ.ἑξ., James, Psychology, σελ. 21, Conrad, Στοιχ. Παιδ, 1, Ψυχολογία, μετάφρ. Ἀ. Σακελλαρίου, 1910, σελ. 11).

20) Ὡσαύτως διεξέρχεται *ἀνακριβῶς* ὁ Χ. Ἀ. *τὰ κατὰ τὴν συνείδησιν* ἐν σελίδι 33 κ.ἑξ. «Δὲν εἶναι», λέγει, «ἀληθὲς ὅτι καὶ *μία μόνη παράστασις* κατέχει τὴν συνείδησιν ἔν τινι στιγμῇ. *Παρατηροῦντες μωσαϊκὸν* ἀντιλαμβανόμεθα καὶ ἀναπαριστῶμεν συγχρόνως πλείονα τοῦ ἑνὸς λιθάρια. Ἰδίως τὸ σύγχρονον τῶν παραστάσεων φαίνεται *κατὰ τὴν σύγκρισιν* αὐτῶν, διότι εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ νὰ συσχετίσῃ τις τὰς παραστάσεις, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἔχῃ δύο τοὐλάχιστον συγχρόνως ἐν τῇ συνειδήσει». Ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς ὤφειλε πρῶτον νὰ ὁμιλήσῃ περὶ συνειδήσεως σαφοῦς καὶ ἀσαφοῦς κατὰ τὰ νεώτατα πορίσματα τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας καὶ περὶ τοῦ περιεχομένου ἑκατέρας.

Ἀλλ' ἐξ ὧν γράφει φαίνεται παντάπασιν ἀγνοῶν τὰ τοιαῦτα. *Ἡ μέτρησις τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως δὲν γίνεται, ὡς νομίζει ὁ Χ. Ἀ., διὰ παρατηρήσεως μωσαϊκοῦ, ἀλλὰ διὰ τοῦ ταχυσκοπίου* (Tachistoscop) *ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐργαστηρίοις* (πρβλ. Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], 3, σελ. 334 κ.ἑξ.). *Ἡ παρατήρησις μωσαϊκοῦ δὲν εἶναι στιγμιαία. Ὡσαύτως δὲν εἶναι στιγμιαία ἡ σύγκρισις*, περὶ ἧς ὁμιλεῖ.

21) Ἀλλὰ καὶ τὰ *περὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων οὐχὶ ὀρθότερον* ἑρμηνεύει ὁ Χ. Ἀ. «Π. χ. ἐν τῇ πλατείᾳ τῆς Ὁμονοίας», λέγει, «εἶδον νὰ συμπλακῶσι δύο καὶ *νὰ φονεύσῃ ὁ εἷς τὸν ἄλλον. Ἐφεξῆς ἡ θέα ἢ ἡ διήγησις περὶ συμπλοκῆς καὶ ἀντιστρόφως ἡ παράστασις τῆς πλατείας ταύτης ἢ καὶ ἄλλης θὰ ἀνακαλῇ εἰς τὴν συνείδησίν μου τὰς παραστάσεις τῆς συμπλοκῆς, μεθ' ὧν τὸ πρῶτον συνεδέθη»*. Ἀλλὰ πάντως ἡ διήγησις περὶ συμπλοκῆς καὶ ἡ θέα τῆς πλατείας θὰ ἀνακαλῇ τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος παραστάσεις; *Ἐνδέχεται μόνον νὰ ἀνακαλῇ*. Πολλάκις εἶδον ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ οὐράνιον τόξον· ἀλλὰ πάντοτε ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ἀναπλάσσεται ἐν τῇ συνειδήσει μου, ὁσάκις βλέπω πρὸς τὸν οὐρανόν; Ἡ αὐτὴ δὲ πιθανότης εἰς ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων τούτων ὑπάρχει κατὰ τὴν θέαν ἄλλης πλατείας; Ὀλίγη σκέψις ἢ τοὐλάχιστον τὸ πρῶτον σχολικὸν ἐγχειρίδιον ἠδύνατο νὰ διδάξῃ τὸν συγγραφέα, ὅτι ταῦτα εἶναι πλημμελῆ, ἡ δ' ἐπιστήμη ἄλλα διδάσκει· «Ein und dieselbe Vorstellung», λέγει ὁ Ostermann, «ist in der Regel nicht bloss mit einer, sondern mit vielen anderen associiert; nicht immer aber werden mit der ersten alle associierten Vorstellungen reproduziert, sondern entweder nur eine oder nur einige wenige, und nicht immer dieselben, sondern das eine Mal diese, das andere Mal jene. An das Erinnerungsbild einer geliebten Person schliesst sich heute vielleicht die Vorstellung eines gemmeinsamen Aufenthaltsortes, morgen die eines von ihr empfangenen Briefes, wieder ein ander Mal die ihrer Verwandten etc.». Καὶ ἑρμηνεύει τὴν αἰτίαν τοῦ φαινομένου τούτου λέγων, ὅτι καὶ ἄλλα συντελοῦσιν εἰς τοῦτο καὶ τὸ διαφέρον καὶ ἡ προσοχή, ἣν ἕκαστος ἀπευθύνει πρὸς τὰς διαφόρους ἐντυπώσεις (Lehrb. d. Pädag., 1, 1902, σελ. 53). Οὐδὲν λέγομεν περὶ τοῦ ἥκιστα παιδαγωγικοῦ παραδείγματος.

22) *Εἰς τὸ αὐτὸ σφάλμα περιπίπτει* ὁ συγγραφεὺς τῆς Ψυχολογίας ταύτης καὶ ἐν τῇ ἑπομένῃ σελίδι. «Ἕκαστος», λέγει, «ἡμῶν ἐνθυμούμενος τὴν πατρίδα αὐτοῦ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ *πάσας τὰς παραστάσεις ὅσαι συνδέονται μετ' αὐτῆς, τοὺς γονεῖς, τοὺς οἰκείους, τὰ διάφορα γεγονότα. Συγχρόνως ἀνακαλεῖ καὶ ἄλλας πόλεις, ἐν αἷς εἶδε καὶ ἔπαθε τοιαῦτα,, οἷα ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ»*. Θὰ ἦτο τῷ ὄντι θαῦμα, ἐὰν συνέβαινεν οὕτως, ἐὰν δῆλα δὴ ἕκαστος πάσας τὰς παραστάσεις ἀνεκάλει ἑκάστοτε εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ, ὡς λέγει ὁ Χ. Ἀ!

23) Ἐν σελίδι 43 διδάσκει ὅτι «*ὅσῳ ζωηρότερος καὶ ἀκμαιότερος εἶναι ὁ ὀργανισμός, τοσούτῳ πλείονες συλλέγονται ἅμα καὶ διατηροῦνται παραστάσεις*». Ἀλλ' ἐκ τοῦ ποιοῦ τοῦ νευρικοῦ συστήματος μάλιστα καὶ δὴ τοῦ *ἐγκεφάλου* ἤρτηται ἡ μνήμη (πρβλ. Flechsig, Gehirn u. Seele, σελ. 27, Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[5], 3, 1903, σελ. 595 καὶ ἄλλ., Ziehen, Leitf. d. phys. Psychol.[5], 1900, σελ. 186 καὶ ἄλλ. Fauth, Das Gedächtnis, 1898. σελ. 50, Höffding, Psychologie, γερμ. μετάφρ. 1893, σελ. 38, Baldwin, Elem. of Psychol., σελ. 137. κ. ἄ.) καὶ πολλῷ μᾶλλον περὶ ἐκείνου ὤφειλεν ὁ συγγραφεὺς νὰ ὁμιλῇ ἐνταῦθα ἢ περὶ ζωηρότητος καὶ ἀκμῆς τοῦ ὀργανισμοῦ.

24) Τὸν γνωστότατον *νόμον τῆς παγκοσμίου ἕλξεως* τὸν ὑπὸ τοῦ Νεύτωνος παρατηρηθέντα καὶ διατυπωθέντα ὁ Χ. Ἀ. ὀνομάζει (σελ. 50) *νόμον τοῦ πλανητικοῦ συστήματος!* Ἂν ἔλεγε τοὐλάχιστον *νόμον τῶν πλανητικῶν συστημάτων!*

25) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι 50 διδάσκει ὅτι «*αἱ ὑποθέσεις*, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ ἡ ἐπιστήμη, *εἶναι ἔργον τῆς φαντασίας*»!

26) Ἐν σελίδι 65 εἰς *παιδαγωγικὰ διδάγματα* ἐκτρεπόμενος ὁ Χ. Ἀ. λέγει τὰ ἑξῆς· «*ὁ διδάσκων περὶ λέοντος πρέπει νὰ εἴπῃ πρῶτον περὶ τῶν ζῴων, ἅτινα γνωρίζει ὁ μαθητής*». Ἐὰν ἦσαν ταῦτα ἀληθῆ, ἐπειδὴ ὁ μὲν λέων διδάσκεται ἐν τῇ τετάρτῃ τάξει τοῦ δημοτικοῦ σχολείου (ἂν πρόκειται περὶ τούτου), προηγήθῃ δὲ ἡ διδασκαλία πάντων τῶν κατοικιδίων καὶ ἀγρίων ζῴων τῶν ἐν Ἑλλάδι ζώντων, ὁ περὶ λέοντος διδάσκων, ὀφείλει πρῶτον νὰ ἀναμνήσῃ τοὺς μαθητὰς τὰ ζῷα

ταῦτα πάντα! Ἀλλ' ἡ Διδακτικὴ ἄλλα διδάσκει· *ὁ διδάσκων περὶ λέοντος ἐξ εἰκόνων κττ., ἵνα δώσῃ τελειοτέραν κατὰ τὸ δυνατὸν εἰκόνα αὐτοῦ, ἀνάγκη νὰ ὑπομνήσῃ ζῷα ὅμοια πρὸς τὸν λέοντα προδεδιδαγμένα, οἷον τὴν γαλῆν.*

27) *Εἰς τὸ αὐτὸ σφάλμα περιπίπτει* ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι· φωρᾶται δὲ διδάσκων πράγματα, περίεργα. «*Περὶ τῆς τρικυμίας*», *λέγει*, «*θὰ ὁμιλήσῃ (ὁ διδάσκαλος), ἂν πρόκειται νὰ ἐξηγήσῃ ἐκ τοῦ ἀναγνωστικοῦ βιβλίου σαφῆ (;) ποιήματα ἢ διηγήματα*». Ἀλλὰ καὶ ἐὰν πρόκειται ἐν τοῖς ποιήμασιν τούτοις περὶ ἐλεημοσύνης ἢ περὶ δύσεως τοῦ ἡλίου, θὰ ὁμιλήσῃ ὁ διδάσκαλος περὶ τρικυμίας!

28) Καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ταύτῃ (ὡς ἐν ταῖς «Θεωρίαις τῆς προσοχῆς») *τεταραγμένως καὶ πλημμελῶς ἐκτίθενται τὰ περὶ προσοχῆς. Προσοχὴν ὀνομάζει ὁ Χ. Ἀ. τὴν στροφὴν τῆς συνειδήσεως εἰς παραστάσεις*. Ἀλλ' ἡ προσοχὴ ἀπευθύνεται ὄχι μόνον εἰς παραστάσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς *θύραθεν ἐρεθίσματα*, ὡς ὁ συγγραφεὺς μετ' ὀλίγον ὁμολογεῖ καὶ ἡμεῖς ἀνεπτύξαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ἐσφαλμένα εἶναι καὶ ὅσα λέγει περὶ ἀκουσίας προσοχῆς ὡς προκαλουμένης ὑπὸ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ. Ἡ ἀκουσία προσοχὴ διεγείρεται καὶ ὑπὸ παραστάσεων, ὡς ἐδιδάξαμεν ἤδη.

29) *Οὐχί ὀρθῶς ὁρίζει ὁ Χ. Ἀ. τὸ διαφέρον* ἐν σελίδι 66. «Διαφέρον», λέγει, «εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς τὸ ὑπεγειρόμενον ἐν τῇ ψυχῇ, ἐκ τῆς ὑποδοχῆς, ἣν εὑρίσκει ἐν τῇ ψυχῇ πᾶσα νέα παράστασις εἰσερχομένη εἰς τὴν συνείδησιν». Ἀλλὰ *τὸ διαφέρον εἶναι ὄχι μόνον συναίσθημα ἡδονῆς, ἀλλὰ καὶ διαρκὴς προσοχὴ καὶ τάσις διαρκὴς πρὸς αὐτενεργὸν ἐνασχόλησιν περὶ τὰ ἀντικείμενα, ὧν λαμβάνομεν γνῶσιν* (πρβλ. ἰδίᾳ Kant, Kritik. d. Urteilskraft, 1, § 2, Herbart, Umriss d. pädag. Vorles. 1,4, § 71 καὶ ἄλ., Natorp, Sozialpädag.[3], σελ. 301, Conrad, Στοιχ. Παιδ., 1, Ψυχολογία, μετάφρ. Ἀ. Σακελλαρίου, 1910, σελ. 314 κ. ἑξ.).

30) Ἐν σελίδι 72 *περὶ συναισθημάτων* λόγον ποιούμενος ὁ Χ. Ἀ. διαιρεῖ ταῦτα εἰς *σωματικὰ* καὶ *πνευματικά*, τὰ δὲ πνευματικὰ ὑποδιαιρεῖ εἰς *ἁπλᾶ* ἢ *τυπικὰ* καὶ *σύνθετα* ἢ *κατὰ τὸ ποιόν*.

Καὶ *ἁπλᾶ μὲν ἢ τυπικὰ καλεῖ τὰ μὴ συνδεδεμένα πρὸς ὡρισμένας παραστάσεις, σύνθετα δὲ ἢ κατὰ τὸ ποιὸν τὰ συνδεόμενα πρὸς ὡρισμένας τὸ ποιὸν παραστάσεις*. Ἀλλ' ἡ διαίρεσις αὕτη εἶναι σφόδρα παράδοξος. Πῶς τὰ συναισθήματα τὰ ὑπεγειρόμενα ὑπὸ παντοίων παραστάσεων εἶναι ἁπλᾶ, τὰ δὲ προκαλούμενα ὑπὸ ὡρισμένων παραστάσεων εἶναι σύνθετα! Ὁ συγγραφεὺς θὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ὁ ἀναλαμβάνων νὰ συγγράψῃ ἐγχειρίδιον ψυχολογίας, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ ὅτι τὰ συναισθήματα *ἡ συνήθης ψυχολογία* διαιρεῖ 1) *κατὰ τὸν τόνον εἰς συναισθήματα ἡδονῆς καὶ συναισθήματα λύπης*, 2) *κατὰ τὴν αἰτίαν* καὶ τὴν γένεσιν αὐτῶν εἰς *γενικὰ καὶ εἰδικά*. Καὶ τὰ μὲν γενικὰ καλεῖ οὕτω διότι ὑπεγείρονται ὑπὸ παραστάσεων ἐν γένει παντοίων, τὰ δὲ εἰδικά, ἐπειδὴ προκαλοῦνται ἐκ παραστάσεων εἰδικῶν. Διαιρεῖ μὲν καὶ ἡ *συνήθης ψυχολογία* τὰ συναισθήματα εἰς *ἁπλᾶ καὶ σύνθετα*, ἀλλὰ δὲν νοεῖ ὅ,τι λέγει ὁ Χ. Ἀ. Ὁ Ostermann π. χ. εἰς τὸ βραχὺ ἐγχειρίδιόν του καὶ ταύτην τὴν διαίρεσιν εἰσάγων λέγει· Ἡ εὐαρέστησις, ἥτις ἐγγεννᾶται ἐν τῷ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπῳ τῷ δυναμένῳ νὰ κρίνῃ ἔργα τέχνης, ὅταν παρατηρῇ ὡραίαν εἰκόνα, εἶναι μείζων τῆς εὐαρεστήσεως τῆς διεγειρομένης ἐν παιδίῳ παρατηροῦντι τὴν ἰδίαν εἰκόνα. Ἐν ᾧ τὸ παιδίον τέρπεται μᾶλλον ἐκ τῶν χρωμάτων, ὁ ἐν ἡλικίᾳ χαίρει καὶ ἐπὶ τοῖς παρισταμένοις ἐν τῇ εἰκόνι καὶ ἐπὶ τῇ συνθέσει τῶν χρωμάτων καὶ ἐπὶ τῇ ἁρμονίᾳ καὶ συμμετρίᾳ τοῦ ὅλου (Lehrb. d. Pädag., 1, 1, 1902, σελ. 104). Καὶ τὸ *μὲν παρὰ τῷ ἐν ἡλικίᾳ ἀνθρώπῳ ἐγγεννώμενον συναίσθημα καλεῖ σύνθετον, τὸ δὲ παρὰ τῷ παιδίῳ ἁπλοῦν. Ἡ δὲ τοῦ* Wundt *ψυχολογία ἁπλᾶ καλεῖ τὰ συναισθήματα τὰ ὑπεγειρόμενα συνήθως ὑπὸ ἁπλουστέρων στοιχείων τοῦ ψυχικοῦ βίου, σύνθετα δὲ τὰ προκαλούμενα ὑπὸ ψυχικῶν φαινομένων πολυπλοκωτέρων* (Grundriss d. Psychol.[7], 1905, σελ. 91 καὶ 191).

31) Καὶ *περὶ τὸν ὁρισμὸν τοῦ βουλητικοῦ δὲν εἶναι ἀκριβὴς* ὁ Χ. Ἀ. Ἰδοὺ τί λέγει· «*Βουλητικὸν εἶναι ἡ ἁπλῆ, ἄμεσος καὶ πρωτόγονος πρᾶξις τοῦ ψυχικοῦ βίου, δι' ἧς ἐπάγεταί τις μεταβολὴν εἴτε ἐν ἑαυτῷ εἴτε καθόλου ἐν τῷ ἐκτὸς κόσμῳ*». Ὑπάγει δὲ εἰς τὸ οὕτως ὁριζόμενον βουλητικὸν τὰς πολυειδεῖς βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ, ὡς λέγει, ἀπὸ τῆς τυφλῆς ὁρμῆς καὶ ἐπιθυμίας μέχρι τῆς ἰδίως βουλήσεως.

Ἀλλὰ πάντες οἱ περὶ τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν ἀσχολούμενοι γινώσκουσιν ὅτι *μόνον αἱ καθ' ὁρμὴν πράξεις εἶναι ἁπλᾶ βουλητικὰ φαινόμενα, αἱ δὲ κατὰ προαίρεσιν ἐνέργειαι εἶναι φαινόμενα σύνθετα μᾶλλον ἢ ἧττον*. Ὁ Wundt λέγει· «Solche von einem Motiv bestimmte Willensvorgänge können wir einfache Willensvorgänge nennen» (Grundriss [7], σελ. 223) καὶ «so entsteht aus der einfachen eine zusammengesetzte Willenshandlung» (αὐτόθι, 224). Διαιρεῖ δὲ ὁ Wundt τὰς συνθέτους ἐνεργείας τῆς βουλήσεως εἰς Willkürhandlungen καὶ Wahlhandlungen. Πῶς λοιπὸν τὰ σύνθετα βουλητικὰ φαινόμενα δύνανται νὰ ὀνομάζωνται ἁπλαῖ βουλητικαὶ πράξεις;

32) Ἐσφαλμένα εἶναι καὶ ὅσα λέγει περὶ ὁρμῆς. Παρατιθέμεθα τὸν ὁρισμόν. «*Ὁρμὴ λέγεται ἡ περιοδικὴ καὶ ἀόριστος φορὰ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ πρὸς ἀποσόβησιν δυσαρέστων συναισθημάτων*». Ἀλλ' ὁρμὴ δὲν εἶναι μόνον τάσις πρὸς ἀποσόβησιν δυσαρέστων συναισθημάτων, ἀλλὰ καὶ *τάσις πρὸς γένεσιν ἢ ἐνίσχυσιν συναισθημάτων εὐαρέστων παρόντων*. Τὸ παιδίον πολλάκις ἐν τῷ λίκνῳ αὐτοῦ κινεῖ χεῖρας καὶ πόδας καὶ ἐκβάλλει φωνὰς ἐξ εὐαρέστων σωματικῶν συναισθημάτων (πρβλ. Wundt, Grundz. d. phys. Psych.[6], 3, σελ. 247 κ. ἑξ. 277, Conrad, Στοιχ. Παιδ., 1, Ψυχολογία, μετάφρ. Σακελλαρίου, 1910, σελ. 435).

Ὁ Wundt ὁρίζων τὴν ὁρμὴν λέγει ὅτι εἶναι «eine Gemütsbewegung, die sich in äussere Körperbewegungen von solcher Beschaffenheit umzusetzen strebt, die durch den Erfolg der Bewegung entweder ein vorhandenes Lustgefühl vergrössert oder ein vorhandenes Unlustgefühl beseitigt».

β) ***Λογική***.

Οὐδὲν ὑπερέχει τῆς Ψυχολογίας ἡ στοιχειώδης τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου Λογική. Ἀλλὰ καὶ ἐκ ταύτης ὀλίγιστα δείγματα θὰ παράσχωμεν ἐνταῦθα. Ἢ τίς ἀνάγκη πλειόνων, ἀφ' οὗ καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς στοιχείοις σφάλλεται ὁ συγγραφεύς, ἐν τῇ διατυπώσει τῶν νόμων τοῦ διανοεῖσθαι;

1) Τὰ κατὰ τὸν *νόμον τῆς ταυτότητος* διὰ βραχυτάτων διδάσκων λέγει καὶ τὰ ἑξῆς· «*Ἐὰν τὸ Α ἀποτελεῖται ἐκ τῶν γνωρισμάτων*

α+β+γ, εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ κρίσεις A=α καὶ A=β καὶ A=γ εἶναι ἀναντιρρήτως ὀρθαί» (σελ. 7). Ἀλλὰ πρῶτον μὲν παρέλιπε νὰ εἴπῃ ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς *ἀρχῆς τῆς συμφωνίας* (Principium convenientiae), καθ' ἣν, ἐὰν τὸ A ἀποτελεῖται ἐκ τῶν γνωρισμάτων α+β+γ, εἶναι A=(α+β+γ), ἤτοι τὸ ὅλον ἰσοῦται πρὸς τὰ μέρη αὐτοῦ. Ἔπειτα δὲ ὤφειλε νὰ διασαφήσῃ πῶς, ἐὰν τὸ A ἀποτελεῖται ἐκ τῶν γνωρισμάτων α+β+γ, δυνάμεθα νὰ λέγωμεν A=α καὶ A=β καὶ A=γ. Διότι ὁ μὴ νοῶν τὰ πράγματα ἀπορῶν θὰ ἐρωτήσῃ. Ἐὰν κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ συγγραφέως τῆς Λογικῆς ταύτης *«ἄνθρωπός ἐστι θηλαστικὸν δίχειρον»*, ἤτοι *A=(α+β)*, θαυμάζω πῶς δύναται νὰ εἶναι *A=α* ἤτοι *Ἄνθρωπος=θηλαστικόν*. Νοῶ μόνον τοῦτο, ὅτι τὸ θηλαστικὸν δύναται νὰ κατηγορῆται τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ὀρθὸν εἶναι τὸ λέγειν˙ *ὁ ἄνθρωπος εἶναι θηλαστικόν*. Διασάφησις ἦτο ἀναγκαία.

2) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης *τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως* διδάσκων λέγει καὶ τὰ ἑξῆς˙ *«Περὶ τοῦ αὐτοῦ δῆλα δὴ πράγματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῇ τις καὶ θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν κρίσιν»*. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος καὶ θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν κρίσιν; Δὲν δυνάμεθα, ἵνα μεταχειρισθῶμεν ἓν μόνον παράδειγμα, νὰ εἴπωμεν *«ὁ ἀδάμας ἐστὶ σκληρὸς»* καὶ *«ὁ ἀδάμας οὐκ ἔστι μέταλλον»*; Ἄλλα διδάσκει ὁ νόμος τῆς ἀντιφάσεως˙ *δύο κρίσεις ἀντιφατικῶς ἀντικείμεναι* (A ἔστι B καὶ A οὐκ ἔστι B) δὲν δύνανται ἅμα νὰ εἶναι ἀληθεῖς, *οὐδὲ δύνανται νὰ λέγωνται ἅμα περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος κατὰ τὴν αὐτὴν σχέσιν*. Ἂν ὁ συγγραφεὺς ἐγίνωσκε τὰ πράγματα ἢ ἐξήταζε τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅσα παρατίθεται ἐν ταῖς σημειώσεσι τοῦ βιβλίου του, ἢ τὰ ὑπὸ τῶν νεωτέρων δεδιδαγμένα δὲν θὰ ἐξώκελλεν οὕτω. Κάλλιστα ὁ Ἀριστοτέλης εἶπε˙ *«Τὸ αὐτὸ ἅμα ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ»* (Μ. τ. φ. Γ 3. 1005 β 19), ὅπερ ὁ Trendelenburg μεταφράζει˙ «Eidem rei ut idem secundum idem simul et insit et non insit, fieri haudquaquam potest» (Elem. Logices Aristot., 1892, σελ. 26˙ πρβλ. καὶ τὸ «ἀδύνατον τὴν *ἀντίφασιν* ἀληθεύεσθαι *ἅμα* κατὰ τοῦ αὐτοῦ» Μ. τ. φ. Γ 6. 1011 β 16˙ καὶ Ueberweg, System d. Logik, σελ. 247 κ.ἑξ.). Καὶ ὁ Jevons τὴν ἀρχὴν ταύτην διατυπῶν *λέγει*˙ «nothing can have at the same time and at the

same place contradictory and inconsistent qualities» (Elem. Lessons of Logic, 1897, σελ. 118).

3) Τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως διασαφῶν ὁ Χ. Ἀ. λέγει καὶ τὰ ἑξῆς παράδοξα˙ *«κύκλος λέγεται τὸ ἔχον ὅρια*, ἄπειρον δὲ τὸ μὴ ἔχον ὅρια» (σελ. 8). Ἀλλὰ πᾶν τὸ ἔχον ὅρια εἶναι κύκλος; Καὶ *ἡ γραμμὴ* ἔχει ὅρια. Ἀλλ' εἶναι *ἡ γραμμὴ* κύκλος; Καὶ τὸ τετράγωνον ἔχει ὅρια. Ἀλλ' εἶναι *τὸ τετράγωνον* κύκλος; *«Ὁ κύκλος ἔχει ὅρια»*˙ οὕτως ὤφειλε νὰ εἴπῃ ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης.

Καὶ ὅμως ὁ Χ. Ἀ. ἐν τῷ ἀπολογητικῷ ἐκείνῳ φυλλαδίῳ (σελ. 45) ἐπιτιθέμενος σφοδρῶς κατὰ τοῦ εἰσηγητοῦ, ὅστις παρετήρησε τὸ σφάλμα τοῦτο, ἐπιζητεῖ νὰ πνίξῃ τὴν ἀλήθειαν ἐντὸς ὠκεανοῦ ὕβρεων!! Δὲν εἶναι, λέγει, ὁρισμὸς ὅσα λέγει περὶ τοῦ κύκλου καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ὀρθά! Δὲν νοεῖ ἆρά γε ὅτι, ἄν τε ὁρισμὸν ὀνομάσῃ ὅσα λέγει πρὸς διορισμὸν τοῦ κύκλου ἄν τε μή, εἶναι τελείως ἐσφαλμένα; ἢ ἄλλο τι συμβαίνει;

4) Σφαλερὰ εἶναι καὶ ὅσα λέγει ὁ Χ. Ἀ. περὶ *τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀποκλειομένου μέσου ἢ τρίτου* (σελ. 9). Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην δύο ἀντιφατικῶς ἀντικείμεναι κρίσεις (A ἔστι B καὶ A οὐκ ἔστι B) δὲν δύνανται ἀμφότεραι νὰ εἶναι ψευδεῖς. Ἐὰν ἡ ἑτέρα εἶναι ψευδής, ἀληθεύει ἡ ἑτέρα˙ tertium non datur (πρβλ. Wundt, Logik, 1[3], σελ. 509). Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης λέγει. «Κατὰ τὸν νόμον τοῦτον *A ἢ εἶναι A ἢ δὲν εἶναι A»*! Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι προφανῶς κατάργησις καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντιφάσεως! Διότι κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος εἶναι *A=A*˙ ὁ δὲ Χ. Ἀ. λέγει˙ *A δύναται νὰ εἶναι ἢ A ἢ ἄλλο τι!* Τοῦτο δηλοῖ τὸ «A ἢ εἶναι A ἢ δὲν εἶναι A». Κατὰ δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως *A οὐκ ἔστιν οὐκ A*˙ ὁ δὲ Χ. Ἀ. λέγει˙ *A ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ οὐκ A*˙ διότι καὶ τοῦτο λέγει τὸ «A ἢ εἶναι A ἢ δὲν εἶναι A». Ἀλλ' εἶναι ταῦτα διδάγματα λογικά! Ἢ δύναταί τις ὀρθῶς διανοούμενος νὰ εἴπῃ˙ *ὁ Σωκράτης ἢ εἶναι ὁ Σωκράτης ἢ δὲν εἶναι ὁ Σωκράτης;* Ἢ εἶναι ὀρθὸν τὸ λέγειν˙ *ὁ ἥλιος ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὁ ἥλιος καὶ νὰ μὴ εἶναι ὁ ἥλιος;* Ὀρθῶς θὰ διενοεῖτο, ἐὰν ἔλεγεν˙ A ἢ εἶναι B ἢ δὲν εἶναι B˙ *ὁ Ἄρης* ἢ *κατοικεῖται* ἢ *δὲν κατοικεῖται. Ἡ ὕλη* ἢ *εἶναι ἄφθαρτος* ἢ *δὲν εἶναι ἄφθαρτος.*

5) Πάντως τεταραγμένα εἶναι καὶ τὰ περὶ *συγκεκριμένης* καὶ *ἀφῃρημένης ἐννοίας* λεγόμενα (σελ. 12). «*Ἡ συγκεκριμένη ἔννοια εἶναι ἡ συνένωσις ἰδιοτήτων τινῶν ἢ γνωρισμάτων*» κατὰ Χ. Ἀ. Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ εἰσηγητής, ἐὰν ταῦτα ἔχωσιν οὕτως, ἡ συνένωσις τῶν γνωρισμάτων *βραχύς, μακρός, βαρύς, ἐλαφρός, λευκός, μέλας, ἡδύς, πικρὸς* ἀποτελεῖ μίαν συγκεκριμένην ἔννοιαν! Ὡσαύτως σφαλερὸς εἶναι ὁ ὁρισμὸς τῆς ἀφῃρημένης ἐννοίας. Κατὰ τὸν Χ. Ἀ. «*ἡ ἀπομόνωσις ἑνὸς γνωρίσματος ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀποτελεῖ τὴν ἀφῃρημένην ἔννοιαν*». Ἀλλ' ἡ *ἀπομόνωσις γνωρίσματος* εἶναι νοητικὴ ἐνέργεια, δὲν εἶναι ἔννοια.

Εἶναι δὲ περίεργον ὅτι ὁ Χ. Ἀ. ἐν τῷ ἀπολογητικῷ φυλλαδίῳ του καὶ τὰς παρατηρήσεις ταύτας τοῦ εἰσηγητοῦ ἐπιζητεῖ νὰ παραστήσῃ ὡς ἀδίκους!

6) Ἀστοχώτατα εἶναι καὶ τὰ ἐν σελίδι 32 λεγόμενα. «Σύμφωνοι λέγονται αἱ διάφοροι *κρίσεις αἱ δυνάμεναι νὰ κατηγορηθῶσι* κατὰ τοῦ αὐτοῦ ὑποκειμένου χωρὶς νὰ ἀναιρῇ ἑκατέρα τὴν ἑτέραν». Κατηγοροῦνται αἱ κρίσεις κατὰ τῶν ὑποκειμένων! Μόνα *τὰ κατηγορούμενα κατηγοροῦνται.*

7) Ἐλλιπῆ καὶ κακῶς διατετυπωμένα καὶ συγκεχυμένα εἶναι ἐν τῇ Λογικῇ ταύτῃ καὶ τὰ περὶ *συλλογισμοῦ. Σχήματα* καὶ *τρόποι* καὶ *τύποι* συγχέονται πρὸς ἄλληλα! Παραλείπονται δὲ πολλά. Ἀρκούμεθα τό γε νῦν ἔχον νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς· Ἐν σελίδι 44 εἰς τοὺς *γενικοὺς κανόνας τοῦ συλλογισμοῦ* ὁ Χ. Ἀ. ἀριθμεῖ καὶ τὸν ἑξῆς· «*Τὸ συμπέρασμα ἀκολουθεῖ κατ' ἀνάγκην τὸ ποσὸν τῆς ἐλάσσονος καὶ τὸ ποιὸν τῆς μείζονος, ὃν καταφατικὸν μὲν ἢ ἀποφατικὸν ὡς ἡ μείζων, καθ' ὅλου δὲ ἢ ἐπὶ μέρους ὡς ἡ ἐλάσσων*»! Ἀλλ' ἐὰν ἦσαν ἀληθῆ ταῦτα, ὁ περίφημος συλλογισμὸς τοῦ Leverrier, ὅστις ὡδήγησεν αὐτὸν καὶ τὸν Gall εἰς ἀνακάλυψιν τοῦ πλανήτου Ποσειδῶνος (1846), ἐκεῖνος

Κ α Μ	Τὸ σύνολον τῶν εἰς τὸ ἡμέτερον ἡλιακὸν σύστημα ἀνηκόντων κοσμικῶν σωμάτων ἀνάγκη νὰ ὁρίζῃ τελείως τὴν τροχιὰν τοῦ Οὐρανοῦ·

Υ ε Μ	Ἀλλὰ τὰ γνωστὰ κοσμικὰ σώματα τοῦ ἡμετέρου πλανητικοῦ συστήματος δὲν ὁρίζουσι τελείως τὴν τροχιὰν τοῦ Οὐρανοῦ·
Υ ε Κ	Τὰ γνωστὰ ἡμῖν ἄρα κοσμικὰ σώματα τοῦ ἡμετέρου πλανητικοῦ συστήματος δὲν ἀποτελοῦσι τὸ σύνολον τῶν ὑπαρχόντων

θὰ ἦτο ἡμαρτημένος!

Καὶ ὁ συλλογισμὸς

Μ ο Κ	Τινὰ τῶν ἀμφιβίων δὲν ἔχουσι πόδας
Μ α Υ	Πάντα τὰ ἀμφίβια εἶναι ζῷα
Υ ο Κ	Τινὰ ἄρα τῶν ζῴων δὲν ἔχουσι πόδας

θὰ ἦτο πλημμελής, ἐὰν ἠλήθευον ὅσα διδάσκει ἐν τῷ κανόνι τούτῳ ὁ Χ. Ἀ!

Κατ' ἀλήθειαν ἔχουσι ταῦτα ὡς ἑξῆς· *Ἐὰν ἡ ἑτέρα τῶν προκειμένων εἶναι ἀποφατική, ἀποφατικὸν εἶναι καὶ τὸ συμπέρασμα* (ὡς ἐν τοῖς τρόποις· *ἔγραψε, τεχνικός· ἔρραψε, κάτεχε, μέτριον, ἄχολον· σθεναρός ὁμαλός, φέριστος, πάρεχε, ἔπαθλον, σέλινον*)· *ἐὰν ἡ ἑτέρα τῶν προκειμένων εἶναι μερική, μερικὸν εἶναι καὶ τὸ συμπέρασμα* (ὡς ἐν τοῖς τρόποις· *γραφίδι, τεχνικός· μέτριον, ἄχολον· ἰσάκις, ἀσπίδι, ὁμαλός, φέριστος, σέλινον*). Τοῦτο διδάσκει ὁ κανὼν «pejorem sequitur semper conclusio partem» ἢ «conclusio sequitur partem debiliorem» (πρβλ. καὶ Jevons, Lessons of Logic, σελ. 128 καὶ Παπαδοπούλου, Στοιχεῖα Λογικῆς σελ. 64). Ἀλλ' ὁ Χ. Ἀ. ἀγνοῶν περιφανῶς ταῦτα καὶ τὸν στοιχειωδέστατον λογικὸν κανόνα, καθ' ὃν *μόνον ἐν τῷ πρώτῳ συλλογιστικῷ σχήματι τὸ συμπέρασμα συμφωνεῖ κατ' ἀνάγκην πρὸς τὸ ποιὸν τῆς μείζονος καὶ τὸ ποσὸν τῆς ἐλάσσονος προτάσεως,* πλανᾶται τοσαύτην πλάνην!

8) Ἀστοχώτατα διδάσκει ὁ Χ. Ἀ. ἐν σελίδι 45 ὅτι τὸ τέταρτον σχῆμα τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ *ἐπενοήθη* ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ. *Ἐπενοήθη* ὑπὸ τοῦ Νεύτωνος ὁ νόμος τῆς παγκοσμίου ἕλξεως; *Ἐπινοοῦνται* οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ ψυχικοὶ νόμοι, οἱ κανόνες κττ; ἢ *συνάγονται* καὶ *διατυποῦνται* ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων;

9) Ἀγνοίας τῶν πραγμάτων δεῖγμα ἔστωσαν καὶ ὅσα ἐν σελίδι

46 λέγει ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης. Ἀφ' οὗ ὡμίλησε περὶ τῶν *τεσσάρων σχημάτων* τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ τῶν ἐκ τῆς θέσεως τοῦ μέσου ὅρου προερχομένων, παρατίθεται παραδείγματα πρὸς διασάφησιν τῶν εἰρημένων. Ἀλλὰ τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι ὅλως ἐσφαλμένα! Διότι α) *δι' αὐτῶν διασαφοῦνται οὐχὶ τὰ σχήματα τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ*, ὅπερ προτίθεται ὁ συγγραφεύς, *ἀλλὰ οἱ τέσσαρες τοῦ πρώτου σχήματος τρόποι (γράμματα, ἔγραψε, γραφίδι, τεχνικός)!!* Ἔπειτα β) εἰς διασάφησιν τοῦ πρωτοσχήμονος συλλογιστικοῦ τρόπου *γραφίδι* παρατίθεται ὁ Χ. Ἀ. τὸν ἑξῆς συλλογισμόν·

Κ α Μ.	Πάντα τὰ θηλαστικὰ ἔχουσι πνεύμονας
Υ ι Μ	Ἰχθύες τινὲς ἔχουσι πνεύμονας
Υ ι Κ	Ἰχθύες τινὲς εἶναι θηλαστικά,

ὅστις ἔχει περιφανῶς τύπον δευτεροσχήμονος!

10) Οὐχὶ ὀρθότερα εἶναι ὅσα λέγει ὁ Χ. Ἀ. ἐν σελίδι 47· «Ἀπομένουσι λοιπὸν τέσσαρες τύποι τοῦ πρώτου σχήματος οἱ τύποι·

α	α	*γράμματα*
ε	α	*ἔγραψε*
α	ι	*γραφίδι*
ε	ι	*τεχνικός*

φέροντες *τὰ παρασημειούμενα ὀνόματα τὰ ὑπὸ τῶν σχολαστικῶν ἐπινοηθέντα (τὰ ἑλληνικὰ ἐπενόησε Μιχαὴλ ὁ Ψελλός)* κτλ.»!

Ὁ συγγραφεὺς διδάσκει ἐν τούτοις ὅτι τὰ *ἑλληνικὰ ὀνόματα γράμματα, ἔγραψε, γραφίδι, τεχνικός, ἐπενόησαν οἱ σχολαστικοί!* ἀλλ' οἱ σχολαστικοὶ μετεχειρίζοντο εἰς δήλωσιν τῶν τοιούτων τὰς λέξεις barbara, celarent, darii ferio!! Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦτο μόνον. *Ὡσεὶ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα γράμματα, ἔγραψε* κτλ. *ἦσαν ξένα*, προσθέτει ὁ Χ. Ἀ. *«τὰ ἑλληνικὰ ἐπενόησεν Μιχαὴλ ὁ Ψελλός»!* Ὁ συγγραφεὺς ὤφειλεν ἀκριβῶς τὰ πράγματα νὰ διακρίνῃ καὶ διατυπώσῃ, νὰ διδάξῃ δὲ ὀρθῶς *τίνα ὀνόματα ἐπενοήθησαν* εἰς παράστασιν τῶν τρόπων τῶν συλλογιστικῶν σχημάτων καὶ ὑπὸ τίνων πρῶτον.

Κατὰ Prantl πρῶτος ὁ Ψελλὸς ἐπενόησεν, ἐμιμήθησαν δὲ οἱ σχολαστικοὶ αὐτὸν ἐν τῇ Δύσει (Geschichte der Logik, **2**, σελ. 264 κ. ἑξ. κ. ἅ., πρβλ. καὶ M. Psellus u. Petrus Hispanus 1867). Κατὰ δὲ τὸν Thurot (De la logique de Pierre d'Espagne, 1864) καὶ τὸν Val. Rose (Hermes, **2**, 1867, σελ 146 κ. ἑξ). καὶ τὸν R. Stapper (Die summulae logicales des Petrus Hispanus und ihr Verhältnis zu M. Psellus, 1896), πρῶτοι ἐπενόησαν οἱ σχολαστικοί, ἐμιμήθησαν δὲ αὐτοὺς οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Ἀλλὰ περιττὸν νὰ διατρίψωμεν περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς στοιχειώδους Λογικῆς τοῦ Χ. Ἀ. ἔτι μᾶλλον. Παρατιθέμεθα καὶ ἐκ τῶν τελευταίων σελίδων ἓν παράδειγμα.

11) Ἐν σελίδι 102 γράφει· «Ἐν τέλει δὲ *κυροῖ τὴν ὑπόθεσιν* ἤτοι ἐξάγει ἐκ τῆς ὑποθέσεως ἀκολουθίας τινὰς καὶ *ἐξετάζει ἂν ἡ πεῖρα βεβαιοῖ ἢ ἀναιρεῖ αὐτάς*». Ἀλλὰ καὶ ταῦτα εἶναι ἄντικρυς ἐσφαλμένα. *Κύρωσις λέγεται μόνον ἡ βεβαίωσις ἑνὸς πράγματος.* Ἄλλο δὲ ἠθέλησε προδήλως νὰ εἴπῃ ὁ συγγραφεύς, δῆλον ὅτι *δοκιμάζει ἐξελέγχει βασανίζει κτλ.*

Τοιαῦτα περιέχονται ἁμαρτήματα ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ καὶ τῇ Λογικῇ τοῦ Χ. Ἀ.! Καὶ νομίζομεν ὅτι οὔτε ὁ συγγραφεύς, ἐὰν εἶχε τῶν σφαλμάτων συνείδησιν, θὰ ὑπέβαλλε τὰ βιβλία ταῦτα εἰς κρίσιν, οὔτε τῶν κριτῶν τις θὰ ἐτόλμα νὰ μνημονεύσῃ αὐτά.

Γ. ΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ ΤΟΥ Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ

Ἀλλ' οὐ μόνον ἐν τούτοις, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς πραγματείαις ταῖς ἀναφερομέναις εἰς τὴν τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφίαν σφάλλεται ὁ Χ. Ἀ., ἀλλ' ἵνα μὴ ἐπὶ μακρὸν παρατείνηται ἡ κρίσις, μνημονεύομεν τό γε νῦν ἔχον ὅσα περὶ αὐτῶν παρετήρησαν οἱ κριταί, καὶ τοῦτο, ἵνα δείξωμεν εἰς τοὺς Ἕλληνας πῶς ὁ Χ. Ἀ. προσπαθεῖ ἐκ παντὸς τρόπου νὰ ἐπισκοτίσῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων.

α) *Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, 1896-7.*

1) Ἐν **1**, σελ. 6 (σημ.), ὁ Χ. Ἀ. λέγει. «Ὁ Schmidt (Ethik der alten Griechen) *κατατέμνει τὸ κακὸς εἰς τρεῖς σημασίας*, ἤτοι 1) *ἀχρεῖος*, 2) *ἀγενὴς* καὶ 3) *κακοήθης, ἀλλ' οὐδαμοῦ τῶν Ἑλλή-*

νων συγγραφέων ἀπηντήσαμεν τὸ *κακὸς ἐπὶ τῆς δευτέρας σημασίας*, αἱ δ' ἐκφράσεις τῶν δραματικῶν, κακὸς *κἄκ* (γράφε κἀκ) κακῶν», πονηρὸς *κἄκ* (γράφε κἀκ) πονηρῶν» ἥκιστα ἀνάγουσι τὸ ἠθικὸν ἑκάστου ποιὸν εἰς τὸ γένος, ὡς φαίνεται φρονῶν ὁ Schmidt, ἐπιτείνουσι δὲ ἁπλῶς διὰ τῆς συμπαραθέσεως καὶ τοῦ ποιοῦ τοῦ γένους τὸν κακὸν τοῦ ἐκγόνου χαρακτῆρα κατὰ τὴν προσφιλῆ ἄλλως τοῖς ποιηταῖς τούτοις τῶν ὁμοίων συμπαράθεσιν».

Κάλλιστα δὲ ὁ εἰσηγητὴς παρετήρησε ὅτι κακῶς ψέγει τὸν Schmidt ὁ Χ. Ἀ., διότι «τὸ *κακὸς* ὑπολαμβάνει ὡς σημαῖνον καὶ τὸν *ἀγενῆ*». Καὶ λέγομεν κάλλιστα, διότι καὶ τὸ χωρίον τοῦ Ὁμήρου

ἀλλ' ἀνδρῶν γένος ἐστὲ διοτρεφέων βασιλήων
σκηπτούχων, ἐπεὶ οὔ κε κακοὶ τοιούσδε τέκοιεν

(Ὀδ. δ 64) καὶ τὸ τοῦ Σοφοκλέους

θάρσει· σὺ μὲν γὰρ οὐδ' ἐὰν τρίτης ἐγὼ
μητρὸς φανῶ τρίδουλος, ἐκφανεῖ κακή

(Οἰδ. τ. 1062 κ. ἑξ. πρβλ. στίχ. 1078

τὴν δυσγένειαν τὴν ἐμὴν αἰσχύνεται),

ἅτινα ἐπάγεται ὁ εἰσηγητὴς (πρβλ. καὶ Σοφ. Ἀντιγ. 38 καὶ Εὐριπ. Ἱππόλ. 426 κ. ἄ.), περιφανῶς μαρτυροῦσιν ὑπὲρ τοῦ πράγματος.

Καὶ ὅμως ὁ Χ. Ἀ. προσπαθεῖ καὶ τὸ σφάλμα τοῦτο νὰ συγκαλύψῃ! «*Τὸ κύριον ζήτημα*», λέγει πρὸς τὸν εἰσηγητήν, «*εἶναι ἂν τὸ κακὸς ἐν ταῖς μνημονευθείσαις ἐκφράσεσι τῶν δραματικῶν σημαίνει ὅ,τι θέλει ὁ* Schmidt ἢ ἁπλῶς (sic) ὅ,τι λέγομεν ἡμεῖς. Περὶ τούτου ἀναμένομεν τὴν ὑμετέραν γνώμην». Καὶ λέγει ταῦτα, ἐν ᾧ ὁ εἰσηγητὴς ἔψεξε τὸν Χ. Ἀ. μόνον διότι εἶπεν ὅτι οὐδαμοῦ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων τὸ *κακὸς* σημαίνει *ἀγενής!* Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦτο μόνον. Περιεργότερα εἶναι ὅσα λέγει μετὰ ταῦτα. «Ἂν δὲ ἡμεῖς εἴπομεν καὶ γενικῶς ὅτι *οὐδαμοῦ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἀπηντήσαμεν τὸ κακὸς ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀγενοῦς*, τοῦτο δὲν θὰ εἴπῃ ὅτι δὲν ἐγνωρίζομεν τὰ τρία πρόχειρα ἐκ τοῦ λεξικοῦ παραδείγματα, ἀλλ' ὅτι γράφοντες *εἴχομεν ἀμφιβολίας ἴσως ἀδίκως περὶ τῆς σημασίας ταύτης*».

Δὲν εἶναι ταῦτα περιεργότατα! Ὁμολογεῖ ὁ Χ. Ἀ. ὅτι ἴσως *ἀδίκως* τότε *ἐνόμισεν* ὅτι τὸ *κακὸς* δὲν σημαίνει καὶ *ἀγενὴς* καὶ ὅμως ὑβρίζει τὸν εἰσηγητήν, ὅστις ἔψεξεν αὐτὸν ἐπὶ τούτῳ!

Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον θαυμαστὸς φαίνεται ὁ Χ. Ἀ. ἐν τοῖς ἄλλοις.

2) Ἐν **1**, σελ. 19, λέγει τὰ ἑξῆς· «Ἂν τῷ ὄντι τὸ μὲν ἀγαθὸν εἶναι ὁ θεός, ὡς ἀποδέχονται πολλοὶ τῶν νεωτέρων κριτικῶν, αἱ δὲ ἰδέαι τὰ ἀΐδια πρότυπα, εἰς ἃ κατὰ Τίμαιον βλέπων ὁ δημιουργὸς ἐτεκτήνατο τόνδε τὸν κόσμον, τότε καὶ τὸ κακὸν εἶναι ἄμεσον αὐτοῦ ἔργον, διότι *μόνος αὐτὸς μεταποιεῖ τὰς κινήσεως καὶ ζωῆς ἐστερημένας ἰδέας εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων, εἴτε αἱ ἰδέαι περιέχονται ἐν τῷ τοῦ Θεοῦ νῷ εἴτε καὶ ἀπ' αὐτοῦ κεχωρισμέναι διατελοῦσιν. Ἂν δὲ αἱ ἰδέαι εἶναι οὐ μόνον «παραδειγματικαὶ τῶν συνεστώτων αἰτίαι»*. (Πρόκλ. εἰς Πλάτ. Παρμ. 136), *ἀλλὰ καὶ δημιουργικὰ αὐτῶν αἴτια, ὡς φέρουσαι δῆλα δὴ κατὰ τὸν Σοφιστὴν κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ ψυχήν*, τότε πλὴν τῆς προφανοῦς ἀντιφάσεως πρὸς τὰ ἄλλα πλατωνικὰ δόγματα, καθ' ἃ αἱ ἰδέαι εἶναι μεταβολῆς ἀνεπίδεκτοι, ἔχομεν καὶ μίαν αὐτοτελῆ καὶ ἔμψυχον τοῦ κακοῦ ἀρχὴν κτλ.». Εἶναι δὲ ταῦτα αὐτόχρημα κυκεών!

α) *Οὐχὶ ὀρθῶς διδάσκει ὁ συγγραφεὺς ὅτι αἱ ἰδέαι μεταποιοῦνται εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων. Μεταποιῶ* σημαίνει *μεταβάλλω, μετατρέπω*· καὶ τὸ *μεταποιοῦνται αἱ ἰδέαι εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων* εἶναι ἴσον πρὸς τὸ *μεταβάλλονται, μετατρέπονται αἱ ἰδέαι εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων καὶ λοιπὸν παύονται οὖσαι ἰδέαι.* Ἀλλὰ κατὰ Πλάτωνα δὲν μεταβάλλονται αἱ ἰδέαι τὸ παράπαν, ἀλλὰ τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα μετέχουσι τῶν ἰδεῶν, κοινωνοῦσιν αὐτῶν κατ' ἀνερμήνευτόν τινα τρόπον. Ἐν Φαίδωνι λέγεται «Ἐάν τίς μοι λέγῃ, δι'ὅ,τι καλόν ἐστιν ὁτιοῦν, ἢ χρῶμα εὐανθὲς ἔχον ἢ σχῆμα ἢ ἄλλο ὁτιοῦν τῶν τοιούτων, τὰ μὲν ἄλλα χαίρειν ἐῶ, ταράττομαι γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις πᾶσι, τοῦτο δὲ ἁπλῶς καὶ ἀτέχνως καὶ ἴσως εὐήθως ἔχω παρ' ἐμαυτῷ, ὅτι *οὐκ ἄλλο τι ποιεῖ, αὐτὸ καλὸν ἢ ἡ ἐκείνου τοῦ καλοῦ εἴτε παρουσία εἴτε κοινωνία ὅπῃ δὴ καὶ ὅπως προσγιγνομένη*· οὐ γὰρ ἔτι τοῦτο διισχυρίζομαι, ἀλλ' ὅτι τῷ καλῷ πάντα τὰ καλὰ γίγνεται καλὰ» (100 C). Καὶ πάλιν· «Μὴ μόνον αὐτὸ τὸ εἶδος ἀξιοῦσθαι αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλο τι, *ὃ ἔστι μὲν οὐκ ἐκεῖνο, ἔχει δὲ τὴν ἐκείνου μορφήν, ὅταν περ' ᾖ*» (103 E). Καὶ ἐν Συμποσίῳ δὲ λέγει· «τὰ δὲ

ἄλλα πάντα καλὰ ἐκείνου *μετέχοντα* τρόπον τινὰ τοιοῦτον, οἷον *γιγνομένων τε τῶν ἄλλων καὶ ἀπολλυμένων μηδὲν ἐκεῖνο μήτε τι πλέον μήτε ἔλαττον γίγνεσθαι μήτε πάσχειν μηδέν»* (211 B).

Καὶ ὅμως τί νομίζετε ὅτι ἀπήντησεν ὁ Χ. 'Α. πρὸς τὸν εἰσηγητὴν παρατηρήσαντα τὴν ἀτοπίαν ταύτην; Πρέπει νὰ ἀναγνώσητε ὅσα λέγει ὁ Χ. 'Α. (Φυλλαδ. σελ. 14), ἵνα θαυμάσητε τὸν ἄνθρωπον. Ἡμεῖς παρατιθέμεθα μόνον τὰ ἑξῆς. Λέγει δῆλα δὴ ὅτι ὁ λόγος ἐνταῦθα εἶναι *«περὶ τοῦ πῶς αἱ χωρισταὶ καὶ καθ' ἑαυτὰς οὖσαι ἰδέαι ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, ἑνὶ λόγῳ περὶ τῆς μεταποιήσεως τῶν ἰδεῶν εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων»!* 'Αλλὰ δύνανται αἱ ἰδέαι νὰ ἀποτελῶσι τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων! *Τὰ αἰσθητὰ ἔχουσι τὴν μορφὴν τῶν ἰδεῶν* ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσι (Φαίδ. 103 C κ. ἄ.), διὸ καὶ καλοῦνται *μιμήματα* (Τίμ. 28 A κ. ἄ.) *ὁμοιώματα* (Παρμ. 132 D) *ἀφομοιώματα* (Τίμ. 51 A). Θαυμαστὴ δὲ εἶναι πάλιν ἡ τοῦ Χ. 'Α. πρὸς ἐπισκότησιν τῆς ἀληθείας ῥοπή. Τὸ χωρίον τοῦ Τιμαίου 28 A ἐπάγεται, ἵνα δείξῃ *ὅτι δῆθεν αἱ ἰδέαι μεταποιοῦνται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων*, ἐν ᾧ τὸ χωρίον τοῦτο τρανότατα μαρτυρεῖ ὅτι ὁ θεὸς *βλέπων πρὸς τὰς ἰδέας* πλάττει τὰ αἰσθητά. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ ὅλον· *«Ὅτου μὲν οὖν ἂν ὁ δημιουργὸς πρὸς τὸ κατὰ ταὐτὰ ἔχον βλέπων ἀεί, τοιούτῳ τινὶ προσχρώμενος παραδείγματι, τὴν ἰδέαν καὶ δύναμιν αὐτοῦ ἐναπεργάζηται, καλὸν ἐξ ἀνάγκης κτλ.»* (πρβλ. καὶ 38 C).

β) Παρατηρητέον δὲ πρὸς τούτοις ὅτι *κατὰ Πλάτωνα οὐχὶ ὁ θεὸς μόνον δημιουργεῖ τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα κατὰ τὰς ἰδέας*, ὡς λέγει ἐν τῇ ἀνωτέρω ὑποθέσει του ὁ Χ. 'Α. («μόνος αὐτὸς μεταποιεῖ κτλ.»), *ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι*. Ὁ Θεὸς ἀπεργάζεται τὰ ὄντα τῆς φύσεως, καὶ δὴ τὰ μὲν αὐτὸς τὰ δὲ διὰ τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀστέρων, ὡς λέγεται ἐν τῷ Τιμαίῳ (28 A· πρβλ. 29 A κ.ἑξ., 41 D. «Τὸ δὲ λοιπὸν ὑμεῖς, ἀθανάτῳ θνητὸν προσυφαίνοντες, ἀπεργάζεσθε ζῷα καὶ γεννᾶτε τροφήν τε διδόντες αὐξάνετε καὶ φθίνοντα πάλιν δέχεσθε» καὶ Σοφιστ. 265 E καὶ Φιληβ. 29 A). «Τὰ δὲ *τῆς τέχνης δημιουργήματα κατασκευάζουσιν οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὰς ἰδέας*». Ὡσαύτως δὲ *«οἱ ἄνθρωποι πραγματοῦσι τὰς ἰδέας τὰς ἠθικάς»*. Ἐν Κρατύλῳ λέγει ὁ Πλάτων· «Τί δέ; ἂν καταγῇ αὐτῷ (τῷ τεχνίτῃ) ἡ κερκὶς ποιοῦντι, πότερον πάλιν ποιήσει ἄλλην πρὸς τὴν κατεαγυῖαν βλέπων ἢ πρὸς ἐκεῖνο τὸ εἶδος, πρὸς ὅπερ καὶ ἣν κατέαξεν ἐποίει; Πρὸς ἐκεῖνο, ἔμοιγε δοκεῖ. Οὐκοῦν ἐκεῖνο

δικαιότατ' ἂν αὐτὸ ὃ ἔστιν κερκὶς καλέσαιμεν; Ἔμοιγε δοκεῖ» (389 B). Καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ λέγει· «'Αλλὰ ἰδέαι γέ που περὶ ταῦτα τὰ σκεύη δύο, μία μὲν κλίνης, μία δὲ τραπέζης. Ναί. Οὐκοῦν καὶ εἰώθαμεν λέγειν ὅτι ὁ *δημιουργὸς ἑκατέρου τοῦ σκεύους πρὸς τὴν ἰδέαν βλέπων οὕτω ποιεῖ ὁ μὲν κλίνας, ὁ δὲ τραπέζας*, αἷς ἡμεῖς χρώμεθα, καὶ τἆλλα κατὰ ταὐτά»; (596 B καὶ Φιληβ. 62 A κ. ἑξ.). Λέγει δὲ καὶ ἐν τῷ Εὐθύφρονι· «Ταύτην τοίνυν με αὐτὴν δίδαξον τὴν ἰδέαν, τίς ποτέ ἐστιν, ἵνα εἰς ἐκείνην ἀποβλέπων καὶ *χρώμενος αὐτῇ παραδείγματι*, ὃ μὲν ἂν τοιοῦτον ᾖ, ὧν ἂν ἢ σὺ ἢ ἄλλος τις πράττῃ, φῶ ὅσιον εἶναι, ὃ δ' ἂν μὴ τοιοῦτον, μὴ φῶ (6 E). Ἐν δὲ τῇ Πολιτείᾳ πάλιν· «Ἰδόντας *τὸ ἀγαθὸν αὐτό, παραδείγματι χρωμένους ἐκείνῳ, καὶ πόλιν καὶ ἰδιώτας καὶ ἑαυτοὺς κοσμεῖν»* (540). Ἐν δὲ τῷ Θεαιτήτῳ «Παραδειγμάτων, ὦ φίλε, ἐν τῷ ὄντι ἑστώτων, τοῦ μὲν θείου εὐδαιμονεστάτου, τοῦ δὲ ἀθέου ἀθλιωτάτου, οὐχ ὁρῶντες ὅτι οὕτως ἔχει, ὑπὸ ἠλιθιότητός τε καὶ τῆς ἐσχάτης ἀνοίας *λανθάνουσι τῷ μὲν ὁμοιούμενοι διὰ τὰς ἀδίκους πράξεις, τῷ δὲ ἀνομοιούμενοι»* (176 E· πρβλ. καὶ Γοργ. 507 D).

γ) Περιφανῶς ἄτοπα εἶναι τῶν ἐν τῇ ἀνωτέρω ὑποθέσει λεγομένων καὶ τὰ ἑξῆς· «εἴτε αἱ ἰδέαι περιέχονται ἐν τῷ τοῦ θεοῦ νῷ, εἴτε καὶ ἀπ' αὐτοῦ κεχωρισμέναι διατελοῦσιν». Ὀρθῶς δὲ παρετήρησεν ὁ εἰσηγητὴς ὅτι ὁ Χ. 'Α. ὤφειλε νὰ ἀποκλείσῃ τὴν ὑπόθεσιν, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι περιέχονται ἐν τῷ νῷ τοῦ Θεοῦ, ἄλλως τε καὶ διότι ὁμιλεῖ περὶ *μεταποιήσεως τῶν ἰδεῶν εἰς ἰδιότητας τῶν αἰσθητῶν ὄντων*, οἱ δὲ Νέοι πλατωνικοὶ καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες εἰς ἐκείνους ἔλεγον μὲν τὰς ἰδέας νοήματα τοῦ θεοῦ, ὑπελάμβανον δὲ αὐτὰς ὡς *πρότυπα, ἀρχέτυπα*, καθ' ἃ ὁ θεὸς δημιουργεῖ τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα.

Εἶναι δὲ λυπηρὸν ὅτι ὁ Χ. 'Α., ἐν ᾧ ὁμολογεῖ τὴν ἀλήθειαν τῶν ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ παρατηρηθέντων, διότι λέγει· *«πάντες οἱ δεχόμενοι τὰς πλατωνικὰς ἰδέας ὡς νοήματα τοῦ Θεοῦ ὁμιλοῦσι περὶ τούτων ὡς περὶ προτύπων, καθ' ἃ ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὸν κόσμον»*, ἀγανακτεῖ καὶ ἐπιτιμᾷ καὶ στρέφει ἄνω κάτω τὰ πράγματα. Διατί ἆρά γε;

3) Περὶ τοῦ ζητήματος ἂν ἡ ὕλη τοῦ Τιμαίου καὶ τὸ ἄπειρον τοῦ Φιλήβου ταυτίζονται, οὐδὲν λέγομεν ἐνταῦθα (πρβλ. ἡμετέραν πραγματείαν Das weltbild. Prinzip, σελ. 42 καὶ κρίσιν Gomperz ἐν

Archiv f. Gesch. d. Phil. N. F., 9, σελ. 129 κ. ἑξ.). Ὁ Χ. Ἀ. ὁμολογεῖ (Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι, 2, σελ. 17), ὅτι *τὸ ἄπειρον ὡς περιγράφεται ἐν Φιλήβῳ 24 Α «προσήκει προφανῶς μόνῳ τῷ γιγνομένῳ κόσμῳ, οὐχὶ δὲ καὶ ταῖς ἰδέαις, ἄρα τελεῖ τὰ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Τιμαίου»*. Τὰ τοῦ Φιλήβου 16 C θὰ ἐξετάσωμεν ἀλλαχοῦ.

4) Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὴν τελευταίαν παρατήρησιν τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν διατριβὴν τοῦ Χ. Ἀ. «Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι». Ἐν τῇ διατριβῇ ταύτῃ ἔγραψεν ὁ Χ. Ἀ. ὅτι *«αἱ ἀντιφάσεις ὑπῆρξαν ἀείποτε ὁ κοινὸς κλῆρος τῆς φιλοσοφίας*, ἡ δὲ *μεταφυσικὴ* καὶ πάλαι *καὶ νῦν εἶναι αὐτόχρημα κομβολόγιον ἀντιλογιῶν ἐπιμελῶς συνηρμολογημένον»* (1, σελ. 20· πρβλ. καὶ 2, σελ. 13) καὶ τὴν γνώμην ταύτην ἐχαρακτήρισεν ὁ εἰσηγητὴς *ἀξίαν περιεργίας*. Ὁ δὲ Χ. Ἀ. δικαιολογῶν ἑαυτὸν ἀπήντησε τὰ ἑξῆς ἐν τῷ ἀπολογητικῷ αὐτοῦ φυλλαδίῳ. «Τόσῳ ἀληθὲς εἶναι τοῦτο, ὥστε *ὁ μὲν Ἕρβαρτος ἔργον τῆς μεταφυσικῆς ὑπολαμβάνει νὰ ἄρῃ τὰς ἀντιφάσεις τὰς κατ᾽ ἀνάγκην προσηρτημένας εἰς τὴν ἐμπειρικὴν τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν*, ὁ δὲ Wundt ὁμοίως ὡς τὸ *πρῶτον ἔργον τῆς φιλοσοφίας ὑπολαμβάνει τὴν εἰς ἓν σύστημα ἄνευ ἀντιφάσεων συνένωσιν τῶν γνώσεων τῶν ποριζομένων ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν»*, ὁ δὲ Falckenberg λέγει ὅτι *«αἱ ἀντιθέσεις αἱ ὑπάρχουσαι ἐν τῷ ὑποκειμενικῷ καὶ τῷ ἀντικειμενικῷ κόσμῳ δυσχεραίνουσι τὸν φιλόσοφον ἕκαστον νὰ συναρμόσῃ τὰς πεποιθήσεις αὑτοῦ εἰς διδακτικὸν οἰκοδόμημα ἀπηλλαγμένον ἀντιφάσεων»* (σελ. 17).

Ἀλλ᾽ ἐρωτῶμεν. Εἶναι ἀνάγκη σχολίων, ἵνα ἴδῃ ἕκαστος τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων; Τί λέγουσιν ὁ Ἕρβαρτος καὶ ὁ Wundt, οὓς ἐπάγεται μάρτυρας ὁ Χ. Ἀ; *Ὅτι ἐν ταῖς γνώσεσιν, ἃς αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι πορίζονται, ὑπάρχουσιν ἀντιφάσεις. Ὅτι δὲ τῶν ἀντιφάσεων τούτων ἡ ἄρσις εἶναι ἔργον τῆς φιλοσοφίας*. Λέγουσιν ὅτι *αἱ ἀντιφάσεις εἶναι κοινὸς κλῆρος τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ μεταφυσική, ἤτοι ἡ πρώτη φιλοσοφία, ἡ κυρίως ἐπιδιώκουσα τὴν εἰς σύστημα ἀπηλλαγμένον ἀντιφάσεων συνένωσιν τῶν ἐπὶ μέρους γνώσεων*, εἶναι αὐτόχρημα κομβολόγιον ἀντιλογιῶν ἐπιμελῶς συνηρμολογημένον! Ἐὰν ἔλεγεν ὁ Χ. Ἀ. ὅτι τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας εἶναι δυσχερὲς καὶ δι᾽ οὓς λόγους λέγει καὶ ὁ Falckenberg ἡ ἐπιστήμη αὕτη δυσκόλως κατορθοῖ νὰ ἄρῃ τέλεον τὰς ἀντιφάσεις, τίς θὰ ἀντέλεγεν;

Ἀλλ᾽ ἄς ἀκούσωμεν καὶ τὴν περὶ τῆς διατριβῆς ταύτης τοῦ Χ. Ἀ. γνώμην τοῦ σοφοῦ Otto Apelt, ἐκ τῶν διαπρεπεστάτων Γερμανῶν πλατωνικῶν.

«Ἡ περὶ τοῦ κακοῦ διδασκαλία παρὰ Πλάτωνι διττὰ περιλαμβάνει στοιχεῖα, ὧν τὸ μὲν εἶναι ἐπιστημονικὸν τὸ δὲ ὑπερφυσικόν. Τὸ πρῶτον ἀνήκει εἰς τὴν Ἠθικήν, τὸ δεύτερον εἰς τὴν Μεταφυσικήν. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ὑπόκειται εἰς ἐξέτασιν τὸ πρόβλημα, ποῦ ἔγκειται τὸ κακὸν τῆς πράξεως καὶ τίνα ῥοπὴν ἔχει εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἀνθρώπου· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἐρευνῶνται τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῆς διατριβῆς τοῦ Χ. Ἀ. ἐξετάζεται τὸ πρῶτον στοιχεῖον, ἐν τῷ δευτέρῳ τὸ δεύτερον.

Ἀλλ᾽ ἐὰν ὁ συγγραφεὺς περὶ τοῦ πρώτου μέρους προκειμένου τὴν τοῦ Πλάτωνος διδασκαλίαν παριστᾷ (πρβλ. σελ. 31) *ὡς ἐπανάληψιν τῆς τοῦ Σωκράτους (ὡς ἐπικρατοῦντος μόνον τοῦ νοῦ ἐν ταῖς ἠθικαῖς πράξεσιν ἡμῶν), νομίζω ὅτι παραγνωρίζει τὴν σημασίαν, ἣν ὁ Πλάτων ἀπονέμει εἰς τὸν θυμὸν ὡς συνεργὸν τοῦ νοῦ.* (Wenn er hinsichtlich der ersteren die platonische Lehre (cf. S. 31) als blosse Wiederholung der sokratischen (von der ausschliesslichen Herrschaft der Einsicht über unser sittliches Handeln) hinstellt, so scheint er mir die Bedeutung zu verkennen, welche Platon der Tatkraft (in Gestalt des *θυμός*) als Bundesgenossin des Verstandes beimisst).

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ζήτημα, ὁ Πλάτων παριστᾷ ἐν γνώσει τὸ πρόβλημα τοῦτο ὡς θρησκευτικὴν ἅμα καὶ μυστικὴν διδασκαλίαν, ὡς μυστήριον, ὡς θὰ παρίστα αὐτὸ πᾶσα ὑγιὴς φιλοσοφία.

Ὅστις δ᾽ ἐπιχειρεῖ, ὡς ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος συγγραφεὺς μᾶλλον ἢ ἧττον πράττει, νὰ ἀναζητήσῃ ἐνταῦθα ἀρχὰς ἐπιστημονικάς, παρανοεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος.—Ἐγὼ νομίζω ὅτι ἀληθεστάτη δήλωσις τῆς γνώμης τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἡ ἐν τῷ Φαίδρῳ διήγησις, ἐν ᾗ ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ ὀρθῶς εἰς τὴν ψυχὴν ἑκάστου ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἡνιόχου ἀποδίδοται. (Will man hier, wie es auch der Verfasser mehr oder weniger tut, wissenschaftliche Prinzipien suchen und finden, so handelt man nicht im Sinne des Platon.—Mir erscheint unter allem Mythischen als wahrster Ausdruck platonischer Meinung die Erzählung zu Phädrus, wo der Ursprung des Bösen

richtig nur dem einzelnen Menschengeiste und der Schwäche des Wagenlenkers zugeschrieben wird)»[1].

β) *Ἡ τοῦ Πλάτωνος θεωρία τῆς γνώσεως, 1902.*

Καὶ περὶ τῆς διατριβῆς ταύτης τοῦ Χ. Ἀ. οὐδὲν γράφομεν ἡμεῖς. Παραπέμπομεν μόνον εἰς τὴν Ἔκθεσιν τῆς πρώτης Ἐπιτροπείας τοῦ Σουτσείου διαγωνίσματος (1899), ἥτις ἀπέρριψεν αὐτὴν καὶ ἀνέγραψε πλεῖστα σφάλματα (ἰδίᾳ ἐν σελ. 13 - 31), καὶ εἰς τὴν τῆς δευτέρας Ἐπιτροπείας, ἥτις μόλις ἐνέκρινε τὴν διατριβὴν ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ διορθώσῃ ὁ συγγραφεὺς τὰ πολλαπλᾶ ἁμαρτήματα τὰ ὑποδειχθέντα εἰς αὐτὸν (σελ. 8 κ.ἑξ.). Ἐν τῷ ἀπολογητικῷ αὐτοῦ φυλλαδίῳ οὐδέτερον τῶν ἐλέγχων τῶν Ἐπιτροπειῶν ἐκείνων ἀνεσκεύασεν ὁ Χ. Ἀ.

Δ. ΑΣΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΗΣ ΑΝΑΚΡΙΒΕΙΑ ΕΝ ΤΑΙΣ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙΣ ΤΟΥ Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ

Ἐν τέλει παρατηροῦμεν ὅτι *οὐδὲ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια γλώσσης χαρακτηρίζει τὰς διατριβὰς τοῦ Χ. Ἀ.* καθόλου εἰπεῖν· καὶ πρὸς πίστωσιν παρατιθέμεθα ἐνταῦθα ἐλάχιστα δείγματα.

1) Ἐν τῇ πραγματείᾳ «Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι» 1, σελ. 4, γράφει· «Ὅτι ἀμφοτέρων (ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ) ἡ οὐσία εἶναι διὰ μὲν τὸν ἄνθρωπον ἔνθεν μὲν ἡ ἐνάρετος ἢ τοὐναντίον τῶν ψυχικῶν δυνάμεων διαμόρφωσις, ἔνθεν δὲ ἡ ἀχώριστος εὐδαιμονία ἢ κακοδαιμονία, ἤτοι ἡ ἐξ ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν συνισταμένη εὐπραγία καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἡδονικὸν αἴσθημα, ἢ ἀντιθέτως ἡ κακοπραγία καὶ ἀθλιότης, ἐν γένει δὲ ἡ πλήρωσις ἢ μὴ τοῦ φυσικοῦ ἑκάστῳ ὄντι τέλους κατὰ τὴν γνωστὴν ἐπέκτασιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ εἰς πάντα τὰ ὄντα, ἡ συνάφεια αὔτη ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας, κακίας καὶ θλίψεως, ἣν θεμελιώδης τῆς ἑλληνικῆς ἠθικῆς δόξα, ἔστι δὲ καὶ ἡ ψυχὴ τῆς Πλατωνείου, ἔστω καὶ ἂν τῆς πλήρους εὐδαιμονίας πεδίον ὑποτίθεται ἡ πέραν τοῦ τάφου ζωή».

2) Ἐν τῇ *αὐτῇ πραγματείᾳ*, σελ. 7, γράφει· «Ὁμοίως δὲ *ὁ Πλάτων ἐχόμενος* τοῦ Σωκράτους καλοῦντος ἀγαθὰ τὰ ὠφέλιμα καὶ τὰ

[1] Ἐδημοσιεύθη ἐν Deutsche Literaturzeitung, 1897, Νο 48, σελ. 1889.

ἀνωφελῆ κακὰ *οὐ μόνον πολλαχοῦ ὁρίζεται τὸ κακὸν βλάβης φορόν*, ὃ φύσει ἀποστέργει ὁ ἄνθρωπος, ἵνα παραλίπωμεν τὴν μετὰ θάνατον τῶν κακῶν ἀνίαν, ἧς ἰσχυρῶς ἔχεται ὁ φιλόσοφος, *ἀλλὰ καὶ ἐν Πρωταγόρᾳ διὰ μακρῶν ἀναπτύσσεται ἡ πλήρης τοῦ κακοῦ καὶ ἀνιαροῦ ταυτότης*».

Ἐν *τῇ αὐτῇ πραγματείᾳ*, σελ. 9 γράφει· «*Πρὸς ἀποφυγὴν μακρηγορίας λέγομεν συντόμως* ὅτι ἡ ἐν τοῖς ὀψιαιτέροις ἔργοις τελείωσις τῆς τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐννοίας ἀναφέρεται μόνον εἰς τὸν ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῶν εἰδολογικῶν αὐτῶν γνωρισμάτων, εἰς τὴν ἐμβριθεστέραν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἐν ᾧ ἡ διάκρισις τοῦ κακοῦ ἀπὸ τοῦ ἁπλῶς ἀνιαροῦ ἦν παρὰ Πλάτωνι ἐν τῇ πρώτῃ φιλοσοφικῇ περιόδῳ, *εἰ μή τι ἄλλο, πάντως ἀόριστον καὶ ἀνεπίγνωστον αἴσθημα*».

3) Ἐν σελίδι 11 *τῆς αὐτῆς πραγματείας* γράφει· «Ὅθεν εἰς τὰ τοῦ κακοῦ γνωρίσματα συμπεριελάβομεν καὶ τὴν τελεολογικὴν (γράφε τελολογικὴν) ταύτην ὄψιν οὖσαν, ὡς εἴπομεν, οὐσιῶδες μέρος τῆς Πλατωνικῆς ἠθικῆς, εἶτα δὲ ἀναντίρρητον δόγμα—καὶ τοῦ Kant, *οὕτινος ἡ ἠθικὴ μεθ' ὅλας τὰς περὶ κατηγορικῆς προστακτικῆς ἀποφάνσεις στηρίζεται ἐπὶ τῆς συναφείας ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας, τὴν δὲ ἐνταῦθα ἀντινομίαν αὐτῶν διαλλάσσει πέραν τοῦ τάφου ὁ Θεός*».

4) Ἐν σελίδι 10 γράφει· «Ἐξ ἐναντίας, ἀφ' οὗ ἡ ἐν Πρωταγόρᾳ τῶν ἐννοιῶν τούτων παράστασις ἥκιστα εἶναι ὁ τελευταῖος τοῦ Πλάτωνος λόγος, ἀλλ' ἀφετηρία πρὸς νέας περὶ ἀρετῆς ἐρεύνας, καὶ ἀφ' οὗ ὁ φιλόσοφος ἔνθεν μὲν καὶ ἐν τοῖς ὀψιαιτέροις ἔργοις ἔχεται τῆς ἰδέας ὅτι πᾶς τις ἐφίεται τοῦ ἡδέος καὶ ἀποστέργει τὴν λύπην καὶ ὅτι «ὁ μὴ χωρίζων λόγος ἡδύ τε καὶ δίκαιον καὶ ἀγαθόν τε καὶ καλὸν πιθανός γ' εἰ μηδὲν ἕτερον,—οὐδεὶς γὰρ ἂν ἑκὼν ἐθέλοι πείθεσθαι πράττειν τοῦτο, ὅτῳ μὴ τὸ χαίρειν τοῦ λυπεῖσθαι πλέον ἕπεται» ἔνθεν δὲ καὶ ἐν προγενεστέροις διαλόγοις μέμφεται τοὺς τὸ ἀγαθὸν ἐκ τοῦ ἡδέος καὶ τῶν ὑλικῶν ὠφελειῶν ἐξαρτῶντας, ἡ ἐν Πρωταγόρᾳ ἐμπειρικωτέρα ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ ἀντίληψις οὐδαμῶς ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐν Φιλήβῳ καὶ Γοργίᾳ, μένει δὲ καὶ πάντοτε ἡδονὴ καὶ λύπη σταθερὸν τῆς οὐσίας αὐτῶν στοιχεῖον καὶ κατὰ τὴν θεωρητικωτέραν συνάφειαν ἑκατέρου μετὰ ἡδονῆς ἢ λύπης καὶ ὁσάκις πρακτικῶς καὶ πρὸς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἀποβλέπων ἀναπτύσσει τὸ θέμα τοῦτο ὁ Πλάτων».

5) Ἐν σελίδι 15 γράφει· «Ἐὰν τῷ ὄντι πᾶν τὸ ὂν εἶναι ἀγαθόν, *τότε* τὸ ἀγαθὸν ἀπόλλυσι τὸν εἰδικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, ἀποτελοῦν τὸ *καθολικὸν* καὶ οὐσιῶδες γνώρισμα *πασῶν* τῶν ἰδεῶν. Ἐὰν δὲ *τότε* τὸ ἀγαθὸν παρέχῃ πᾶσι τὸ εἶναι κατὰ τὴν εἰκόνα τῆς Πολιτείας, *τότε* αἱ ἰδέαι ἀποβάλλουσαι τὴν ἰδίαν αὐτῶν αὐτοτέλειαν καὶ αὐθυπαρξίαν μεταποιοῦνται εἰς τυχαίας ἐκφάνσεις καὶ μιᾶς ἀρχῆς.—*Καὶ τῆς ποιητικῆς δὲ ταύτης ἐξάρσεως ἡ οὐσία οὐδεμία ἄλλη εἶναι καθ' ἡμᾶς ἢ ἡ μυριόλεκτος ἄλλως ἀλήθεια, ὅτι τὸ ἀγαθὸν ὂν τὸ ὕψιστον ἐν τῷ παντὶ εἶναι πάντων τῶν ὄντων ζωογόνος πηγή*».

6) Ἐν σελίδι 27 γράφει· «Ἀδύνατον τῷ ὄντι ὑπολαμβάνων ὁ φιλόσοφος, *ἵνα ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τἀναντία πράττῃ, καὶ ὁ διψῶν λόγου χάριν ἅμα μὲν φέρηται πρὸς τὸ πιεῖν ὑπὸ τῆς δίψης ἅμα δὲ νὰ ἀνθέλκηται ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ λόγου* κτλ.». Εἰς ὅμοιον σφάλμα πίπτει ἐν τῷ ἀπολογητικῷ φυλλαδίῳ γράφων· «Ἡμεῖς τοὐναντίον προτρέπομεν αὐτόν, *ὅπως* ἀφεὶς τὸν Zeller καὶ τὸν Heinze, ὅταν δὲν δύναται νὰ κάμῃ ἐλευθέραν χρῆσιν αὐτῶν, *νὰ* μελετήσῃ τὸ χωρίον τοῦτο κτλ.» (σελ. 16).

7) Ἐν τῇ αὐτῇ πραγματείᾳ, 2, σελ. 64, γράφει· «Οὐ μόνον ἄρα ἡ δυσαρμοστία τῶν ἐναρέτων μὲν ἀλλ' ἐξωτερικῶς κακοδαιμονούντων καὶ τοὐναντίον τῶν ἀνομίᾳ καὶ κακουργίᾳ βίου συνόντων ἥκιστα δὲ κολαζομένων, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐξωτερικῶς εὐδαιμονούντων αἴρεται οὕτω τελείως, ἀλλὰ καὶ νικᾷ μὲν ἐν τῇ αἰωνιότητι τὸ ἀγαθὸν καθόσον οἱ μὲν φιλοσοφίᾳ ἱκανῶς καθηράμενοι εἰσέρχονται εἰς τὴν αἰωνίαν μακαριότητα, ὁμοίως δὲ ἀπαλασσόμενοι βαθμηδὸν τοῦ τῆς κακίας κράτους εὑρίσκουσι τέλος «τὴν εἰς τὸν νοητὸν τόπον τῆς ψυχῆς ἄνοδον», καὶ οἱ θανάσιμα ἡμαρτηκότες μόνον δὲ οἱ ἀνιάτως ἔχοντες κολάζονται ἄνευ παρηγόρου ἐλπίδος».

8) Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ βραχυτάτῃ βιογραφίᾳ του («Τὸ κακὸν παρὰ Πλάτωνι», 1, σελ. 54) περιέπεσεν εἰς συντακτικὰ σφάλματα ὁ Χ.Ἀ. Ἰδοὺ τί γράφει· «Τὸ ἐπιὸν ἔτος *διηθύνας* τὴν ἐν τῇ πατρίδι μου ἀστικὴν σχολὴν *ἐλθὼν ἐφοίτησα* ἐξῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λιψίας ἀκροώμενος θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν παραδόσεων, ἰδίως δὲ καταρτιζόμενος ἐν τοῖς φροντιστηρίοις καὶ δὴ τῷ τοῦ καθηγητοῦ Heinze, *ἀναγορευθεὶς* δὲ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας τῇ 18/30 Μαΐου τοῦ 1895».

9) Ἐν 2, σελ. 35, γράφει· «*ἐξέπεσεν ἡ ψυχὴ περιβληθεῖσα τὴν τοῦ σώματος μορφὴν καὶ κατολισθήσασα*». Ἀλλὰ πρῶτον ἐξέπεσεν ἡ ψυχὴ καὶ εἶτα περιεβλήθη! Διὰ τοῦτο ἄλλως ὤφειλεν ὁ Χ. Ἀ. νὰ διατυπώσῃ τὸ πρᾶγμα (πρβλ. ὅμοια σφάλματα ἐν σελ. 58 καὶ 64).

10) Ἐν σελίδι 4 τῶν Στοιχείων Ψυχολογίας γράφει· «τὰ *στοιχειώδη φαινόμενα*, εἰς ἃ δύνανται νὰ *ὑπαχθῶσι* τὰ σύνθετα ψυχικὰ φαινόμενα»! Ἀλλὰ τὰ *σύνθετα φαινόμενα* δὲν ὑπάγονται, ἀλλ' *ἀνάγονται* εἰς τὰ στοιχειώδη.

Ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ, σελ. 29, γράφει· «μόνον ἐν ἐξαιρετικαῖς περιπτώσεσιν, ὡς συμβαίνει *παρὰ τοῖς παισὶν* ἢ *παρά τισι προσώποις*», ὡσεὶ οἱ παῖδες μὴ ἦσαν πρόσωπα.

Ἐν τῇ Κριτικῇ τῶν θεμελιωδῶν δοξῶν τῆς Στωικῆς φιλοσοφίας, σελ. 39, γράφει· «Οἱ Στωικοὶ *ἐκάλυπτον θεὸν καὶ κόσμον*». Καὶ ἀπορεῖ ὁ ἀναγινώσκων μὴ δυνάμενος νὰ νοήσῃ τί αἰνίττεται ταῦτα λέγων ὁ Χ. Ἀ. Καὶ μόνος λύει τὸ αἴνιγμα ὁ ἀναμιμνησκόμενος ὅτι οἱ Γερμανοί, ἐξ ὧν ὁ συγγραφεὺς ἀντλεῖ, λέγουσι decken τὸ *ταυτίζειν*.

Ἐν ταῖς Θεωρίαις τῆς προσοχῆς γράφει· «*Ἡ γνῶσις τοῦ ψυχικοῦ βίου τότε θὰ προαχθῇ, ὅταν εὑρεθῇ ἔνθεν μὲν τὸ πρῶτον ψυχικὸν φαινόμενον, οἱονεὶ ἡ πρώτη ζωϊκὴ κυψέλη, ἐξ ἧς ἐξελίσσεται ἡ ὅλη σύνθεσις καὶ ποικιλία τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἔνθεν δὲ ὁ θεμελιώδης νόμος, καθ' ὃν ἐκ τοῦ πρώτου τούτου ψυχικοῦ φαινομένου φυσικῶς διαπτύσσεται καὶ διέπεται ὅλος ὁ ψυχικὸς βίος, ὅπως ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς ἕλξεως τὸ σύμπαν*».

Καὶ τί μὲν νοεῖ λέγων ταῦτα ὁ συγγραφεύς, ἂς ἐξετάσωσιν ἄλλοι. Ἡμεῖς τοσοῦτον παρατηροῦμεν, ὅτι *κυψέλην* λέγει πάντως τὸ *κύτταρον*, μεταφράζων κακῶς τὸ γερμανικὸν Zelle. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ ἁμάρτημα τοῦτο παρετήρησε καὶ ὁ εἰσηγητής, ὅστις εἶπεν· «Ἀτόπως δὲ τὸ *πρῶτον ψυχικὸν φαινόμενον* ὀνομάζει ὁ Χ. Ἀ. *κυψέλην*, *ἐξ ἧς ἐξελίσσεται ἡ ὅλη σύνθεσις καὶ ἡ ποικιλία τοῦ ψυχικοῦ βίου*. Ἡ κυψέλη εἶναι τὸ ταμιεῖον, εἰς ὃ ἀποτίθεται ἡ μέλισσα τὸ μέλι. Πῶς λοιπὸν ἡ *κυψέλη* δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ *πρῶτον ψυχικὸν φαινόμενον*, ἐξ οὗ ἐξελίσσεται ὁ ὅλος ψυχικὸς βίος; Ἡ κυψέλη ἐνταῦθα εἶναι πάντως κακὴ μετάφρασις τῆς γερμανικῆς λέξεως Zelle, ἥτις σημαίνει τὸ κύτταρον ἀλλὰ καὶ τὴν κυψελίδα».

Ὁ δὲ Χ. Ἀ. ἀπήντησε πρὸς ταῦτα τὰ ἑξῆς ἀξιομνημόνευτα· «*Εἶπο-*

μεν, ἀγαθὲ διδάσκαλε, *κυψέλη ἐξ ἧς ἐκπορεύεται κτλ.»*, *διότι ἂν ἐν τῇ κυψέλῃ τίθεται, ὡς λέγετε, μέλι, δὲν ἕπεται ὅτι καὶ οὐδὲν δύναται ἐξ αὐτῆς νὰ ἐξέλθῃ»* !!

Ἐν τοῖς Στοιχείοις Λογικῆς, σελ. 40, γράφει· «Ὁ συλλογισμὸς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν *προτάσεων*, τοῦ συμπεράσματος καὶ ἑτέρων δύο *ἐχόντων* ἕνα κοινὸν ὅρον».

Παρετήρησε δὲ ἄλλοτε καὶ ἡ τοῦ Σουτσείου ἀγῶνος Ἐπιτροπεία ὅτι ὁ Χ. Ἀ. ἔγραψεν· «*Αἱ αἱρέσεις συνενοῦντες*», «*Λόγοι πορίζουσαι*», «*Λέξεως σημαίνοντος*» (Κρίσις τοῦ φιλοσ. διαγωνίσματος, 1899, σελ. 28).

Τοιαῦται εἶναι εἰς λόγον ἐπιστήμης καὶ γλωσσικῆς διατυπώσεως αἱ εἰς τὸν φιλοσοφικὸν ἀγῶνα ὑποβληθεῖσαι ἐργασίαι τοῦ Χ. Ἀ. Καὶ θαυμάζομεν ὅτι μόνος ὁ εἰσηγητὴς ἀνέγραψέ τινα τῶν ἁμαρτημάτων καὶ ἔδωκεν ἀμυδρὰν εἰκόνα αὐτῶν. Καὶ λέγομεν ὅτι θαυμάζομεν, διότι τὰ σφάλματα ταῦτα εἶναι προχειρότατα καὶ εὐθὺς προσπίπτουσιν εἰς πάντας, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ὅλως ξένως ἔχοντας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν λογικὴν καὶ τὴν ψυχολογίαν[1].

Β. ΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑΙ ΗΜΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ

Α. Η ΨΥΧΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ, 1906.

Περὶ τῶν ἡμετέρων φιλοσοφικῶν διατριβῶν ἐλάχιστα θὰ εἴπωμεν. Ἐλέχθη ἐν τοῖς πρόσθεν ὅτι καὶ ὁ Ἀ. Σκιᾶς καὶ ὁ Γρ. Βερναρδάκης ἐπήνεσαν αὐτάς. Ὁ Βερναρδάκης ἐκάλεσεν αὐτὰς «*καλλίστας καὶ ἀξιολόγους*» καὶ ὁμολογεῖ ὅτι «*ἔχουσι βεβαίως σπουδαιότητα*». Σφάλμα οὐδέτερος αὐτῶν ἀνέγραψεν οὐδέν. Ἓν μόνον θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι αἱ διατριβαὶ ἡμῶν *δὲν εἶναι ἱστορικώτεραι*, ὡς εἶπεν ὁ καθηγητὴς Βερναρδάκης, *ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο φιλοσοφικαί*.

Ἡ «*ψυχικὴ κληρονομικότης*» εἶναι συμβολὴ εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν παιδαγωγικήν. Ἐξετάζομεν ἐν αὐτῇ τὰ κατὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὰς αἰτίας τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ

[1] Τὸ «ἀπολογητικὸν φυλλάδιον» δὲν ἐξετάζομεν ἐνταῦθα. Ἐκ τῶν παρατεθέντων ἐλαχίστων δειγμάτων ἐγένετο κατάδηλον, ὅτι εἶναι *μεστὸν σφαλμάτων καί, δυστυχῶς, ὕβρεων*, δι' ὧν ὁ Χ. Ἀ. ἐπιζητεῖ νὰ ἐπισκοτίσῃ τὴν ἀλήθειαν!

φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ εἰσηγητὴς τῆς Ἐπιτροπείας ἀνέλυσε ταύτην ἀκριβῶς ὡς ἑξῆς· «Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ δεικνύει ὁ συγγραφεὺς τὴν διαφωνίαν τῶν σοφῶν ἀνδρῶν περὶ τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος καὶ ἀναλαμβάνει νὰ ἐξετάσῃ τέσσαρα ζητήματα. 1) Δύναται μόνη ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀγωγῆς νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην τῶν ἀνθρώπων ἀνάπτυξιν; 2) Πῶς ἐλέγχεται τὸ δυνατὸν τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος; 3) Τίνες οἱ νόμοι καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς; 4) Τίς ἡ δύναμις τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἀγωγῆς; Εἰσερχόμενος ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς πραγματείας αὐτοῦ δεικνύει α) ὅτι ὑπάρχει ἐκ γενετῆς διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ διαφορά, ἧς αἰτία εἶναι ἡ ψυχικὴ κληρονομικότης, καὶ ἀναιρεῖ τὴν ἀντίθετον γνώμην. Ἀποδεικνύει δὲ τὸ δυνατὸν τῆς κληρονομικότητος διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἀρχαίων καὶ διὰ τῶν ἐρευνῶν τῶν νεωτέρων· β) ἀποδεικνύει τὴν ψυχικὴν κληρονομικότητα· 1) ἐκ τῆς στενωτάτης συνδέσεως ψυχῆς καὶ σώματος· 2) ἐκ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐκ τοῦ νευρικοῦ συστήματος· 3) ἐκ τῆς εὐρύθμου ἢ πλημμελοῦς λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀναλόγως τῆς ἀρτιότητος ἢ ἀτελείας τῶν αἰσθήσεων· 4) ἐκ τῆς ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον ῥοπῆς τῆς ἰδιοσυστασίας ἢ ἰδιοσυγκρασίας· 5) ἐκ τῆς ὀργανικῆς κληρονομικότητος. Ἐκ τούτων πορίζεται ὁ Βορέας ὅτι τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος βάσις γίνεται ἡ φυσιολογική. Ἐκ πάντων τούτων συνάγει ὁ συγγραφεὺς τὴν περὶ ψυχικῆς κληρονομικότητος γνώμην αὐτοῦ.— Πραγματευόμενος εἶτα ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν νόμων τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος καὶ ἀναιρῶν τὰς περὶ αὐτῆς ἐνστάσεις ἀκριβῶς καὶ πειστικῶς μεταβαίνει εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς πραγματείας αὐτοῦ. Ἐν τῷ δευτέρῳ τούτῳ μέρει πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος κατὰ τὴν κύησιν καὶ ἀποκρούει τὸν tipo criminale τοῦ Λομπρόζου, περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἀγωγῆς ἐπὶ τὴν διανοτικὴν καὶ ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάπτυξιν. Ὁ ἐθισμός, λέγει, πολὺ συμβάλλεται εἰς τὴν ἐνίσχυσιν ἀγαθῶν προδιαθέσεων ἢ κακῶν ἕξεων. Αἱ πονηραὶ ὁρμαὶ μεταβάλλονται δι' ἐπιμελοῦς ἀγωγῆς. Ἡ ἀγωγὴ ὀλίγον δύναται ἐπὶ τῶν βλακῶν, πλείονα δ' ἐπὶ τῶν μετρίως εὐφυῶν καὶ πλεῖστα ἐπὶ τῶν εὐφυῶν καὶ μεγαλοφυῶν. Τὴν ἀξιόλογον πραγματείαν ταύτην περαίνει ὁ συγγραφεὺς δι' ἐπιλόγου, ἐν ᾧ ἀνακεφαλαιῶν τὰ εἰρημένα

διατυποῖ τὸ πόρισμα τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ». Ἐν δὲ τῇ γενικῇ κρίσει εἶπεν ὁ εἰσηγητής· «*Ἡ συγγραφὴ αὕτη δεικνύει τὸν συγγραφέα αὐτῆς νοῦν ἐρευνητικόν, φιλομαθῆ, πολυμαθῆ, συστηματικόν, ἔμπειρον περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀμέμπτως διατυποῦντα τὰ διανοήματα αὐτοῦ ἱκανὸν δὲ νὰ πραγματευθῇ δεξιῶς φιλοσοφικὰ ζητήματα*» [1].

Β. Η ΔΟΞΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΠΛΑΓΧΝΩΝ ΩΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ, 1909.

Καὶ ἡ πραγματεία ἡμῶν αὕτη εἶναι φιλοσοφικὴ πρωτότυπος, *συμβολὴ εἰς τὴν ψυχολογίαν*. Παραλλήλως πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγκεφάλου ὡς ἕδρας τῆς ψυχῆς ἐμορφώθη παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἡ δόξα, καθ' ἣν ἡ καρδία καὶ τὰ ἄλλα σπλάγχνα, οἷον φρένες καὶ χολὴ καὶ ἧπαρ καὶ νεφροὶ κτλ., εἶναι ἕδρα καὶ ὄργανα τῶν φαινομένων τῶν ψυχικῶν. Ἐν τῇ μονογραφίᾳ ταύτῃ πρῶτον μὲν διὰ συναγωγῆς ἀπείρων χωρίων ἐξητάσαμεν παρὰ τίσι λαοῖς τὰ σπλάγχνα ἐνομίσθησαν ἕδρα τῆς ψυχῆς (σελ. 1-22), εἶτα δ' ἐδείξαμεν τίς ἡ σχέσις τῶν σπλάγχνων πρὸς τὸν ψυχικὸν βίον κατὰ τὰ πορίσματα τὰ ἐπιστημονικά, πρὸς δὲ τούτοις ἐπειράθημεν νὰ εὕρωμεν τὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τῆς εἰρημένης δοξασίας (σελ. 22-41). Ἡ ἀξία καὶ πρωτοτυπία αὐτῆς δύναται νὰ φανῇ δι' ἀντιβολῆς καὶ ἀντεξετάσεως πρὸς ὅσα τυχὸν ἄλλοι ἔγραψαν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Ὁ εἰσηγητὴς εἶπεν ὅτι «*ἔχει τὰς αὐτὰς καὶ ἡ προηγουμένη ἀρετάς*».

---

[1] Ὁ *Γρ. Βερναρδάκης* εἶπεν ὅτι ἡ διατριβὴ αὕτη ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὴν *βιολογίαν* καὶ ὅτι δὲν ἠρευνήθησαν αἱ ἀρχαῖαι πηγαὶ μεθ' ὅσης ἐπιμελείας αἱ νεώτεραι. Ἀλλ' ὅτι μὲν τὸ ζήτημα τῆς ψυχικῆς κληρονομικότητος ἀνήκει καὶ εἰς τὴν *ψυχολογίαν*, οὐδεὶς τῆς ψυχολογίας ἐπιστήμων ἀμφισβητεῖ. Περὶ δὲ τῆς δευτέρας παρατηρήσεως τοῦ καθηγητοῦ λέγομεν ὅτι ἔργον ἡμῶν ἦτο οὐχὶ νὰ ἐρευνήσωμεν ἱστορικῶς τὸ ζήτημα· οὐδὲν ἧττον παρεθέσαμεν πλεῖστα τῶν παλαιῶν χωρία, ἅτινα ἐπιμελέστατα ἀνεύρομεν ἡμεῖς. Ὁ *Π. Κοντογιάννης*, ὁ διαπρεπὴς τῆς Χίου γυμνασιάρχης, τὴν διατριβὴν ταύτην κρίνων τῷ 1906 (ἐν Παιδ. Δελ. 1. 1, σελ. 79 κ. ἑξ.) εἶπε· «Πραγματεύεται τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ *Βορέας* μετὰ ἐπαινετῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας, ἀναφέρει τὰς γνώμας πάντων, ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων, ὅσοι τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἔστρεψαν περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τούτου καὶ παρεμβάλλει παραδείγματα καὶ γεγονότα ἵνα στηρίξῃ τοὺς ἰσχυρισμοὺς αὐτοῦ. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις διεξέρχεται τὸ θέμα αὐτοῦ ἐν γλώσσῃ σαφεῖ, ἀπηκριβωμένῃ, γνησίως ἑλληνικῇ καὶ καταληπτῇ ὑπὸ πάντων καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀπείρως ἐχόντων περὶ τὴν μελέτην καὶ τὴν ἔρευναν τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων».

Γ. Η ΜΕΤΕΜΨΥΧΩΣΙΣ, 1911.

Ὡσαύτως φιλοσοφικὴ εἶναι ἡ *περὶ μετεμψυχώσεως* πραγματεία ἡμῶν, *συμβολὴ εἰς τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν*. Τὴν πρωτοτυπίαν αὐτῆς θὰ ὁμολογήσῃ πᾶς περὶ τοιαῦτα ζητήματα ἀσχολούμενος, οὐδὲ ἠρνήθησαν αὐτὴν οἱ κριταί. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει, κατὰ τὴν μέθοδον ἡμῶν δι' ἐπιμελεστάτης συλλογῆς σπουδαιοτάτων μαρτυρίων δεικνύομεν παρὰ τίσι λαοῖς ἐπιστεύθη ἡ μετεμψύχωσις, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἐζητήσαμεν δι' ἐξετάσεως παντοίων στοιχείων, μύθων καὶ παραδόσεων καὶ ἐθίμων κττ., νὰ δείξωμεν τὴν ψυχολογικὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος δοξασίας, ἥτις κατὰ τὰ ἡμέτερα πορίσματα ἐπὶ δύο κρηπίδων ἐστηρίχθη, τὸ μὲν τῆς ἀρχεγόνου πίστεως τῶν ἀπαιδεύτων λαῶν, καθ' ἣν αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον διαμένουσιν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ μεταβαίνουσιν εἰς ἄλλα σώματα ἔμψυχα ἢ ἄψυχα, τὸ δὲ μυστικῆς τινος θεοσοφίας, ἥτις ἐδίδαξεν ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν θνησκόντων διὰ πολλαπλῶν ὄντων διέρχονται καὶ ἐπὶ μακρὸν πλανῶνται διὰ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν πρὸς κάθαρσιν καὶ τιμωρίαν. Ὁ εἰσηγητὴς ταύτην τὴν πραγματείαν κρίνων εἶπεν ὅτι δεικνύει «*ἐρευνητικὴν διάνοιαν, φιλοπονίαν καὶ δεξιότητα περὶ τὴν σαφῆ διατύπωσιν τῶν διανοημάτων*».

Δ. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ Α. Β. 1909, Γ. 1910.

Περὶ τῶν μελετημάτων ἡμῶν τούτων οὐδὲν λέγομεν. Πᾶς ἀμερόληπτος κριτὴς διεξερχόμενος τὰ κεφάλαια, ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ παντοίων ζητημάτων τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας καθόλου, θὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἀξίαν. Ὁ εἰσηγητὴς εἶπεν ἐν ἄλλοις· «*Ἐν ταῖς περὶ φιλοσοφικῶν ὅρων ζητήσεσι ταύταις ἔδειξεν ὁ Βορέας πολυμάθειαν, ὀξύτητα περὶ τὴν διάκρισιν τῶν νοημάτων καὶ δύναμιν περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*».

Ε. DAS WELTBILDENDE PRINZIP IN DER PLATONISCHEN PHILOSOPHIE, LEIPZIG, 1899.

Ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς διατριβῆς ἡμῶν ταύτης αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην νὰ διατρίψωμεν μακρότερον. Ὑπόθεσις αὐτῆς εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ ζητήματος περὶ τῆς θέσεως τῶν ἰδεῶν ἐν τῇ τοῦ Πλάτωνος μεταφυσικῇ. Ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει ἡ γνώμη, καθ' ἣν αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι εἶναι ὄντα ἔχοντα

ζωὴν καὶ κίνησιν καὶ δημιουργοῦσι τὰ ἐπὶ μέρους. Ταύτην τὴν γνώμην, ἧς ὁ πολὺς Zeller ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν εἰσηγητής, ἐζητήσαμεν νὰ ἀναιρέσωμεν ἐν τῇ διατριβῇ ταύτῃ καὶ δείξωμεν ὅτι αἱ τοῦ Πλάτωνος ἰδέαι οὐχὶ ἀρχαὶ δημιουργικαὶ ἀλλὰ παραδείγματα εἶναι, καθ' ἃ ὁ θεὸς καὶ οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦσι τὰ ὄντα τοῦ κόσμου, ἅτινα εἶναι ὁμοιώματα καὶ μιμήματα τῶν ἰδεῶν. Καὶ σφόδρα ἐπῃνέθη ἐν Γερμανίᾳ ἡ διατριβὴ ἡμῶν αὕτη. Ἡ Φιλοσοφικὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας Σχολὴ μετὰ εἰσήγησιν τῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφίας Heinze καὶ Wundt ἐπῄνεσεν αὐτὴν καὶ ἐνέκρινεν, καὶ ὁ ἐν Βερολίνῳ καθηγητὴς Döring καὶ ὁ ἐν Βιέννῃ H. Gomperz *ἐπαινετικωτάτας* ἔγραψαν περὶ αὐτῆς *κρίσεις*[1].

Καὶ εἶναι πράγματι ἄπορον πῶς ὁ καθηγητὴς Βερναρδάκης σχεδὸν ἀμφίβολον παρέστησε τὴν ἀξίαν αὐτῆς. Διότι πρῶτον μὲν τὸν *ἐξαίρετον ἔπαινον* τοῦ Döring ἀσαφῶς ἐμνημόνευσεν, ἔπειτα δὲ τὰ πολλὰ *ἐγκώμια* τοῦ διαπρεποῦς φιλοσόφου Gomperz εἰς δύο λέξεις περιλαβὼν *(ὁ περιώνυμος* Gomperz *ἐπαινεῖ τὴν διατριβὴν ταύτην)* ἐξῆρε μᾶλλον ὅτι ὁ Gomperz διαφωνεῖ ἔν τισι σημείοις πρὸς ἡμᾶς ἤτοι ἐν τῇ ἐκδοχῇ τῶν *εἰδῶν φίλων* (ὅπερ εἶναι ζήτημα ὅλως πάρεργον) καὶ τῶν περιθρυλήτων χωρίων τοῦ Πλάτωνος (Πολ. 509 B καὶ Φιλήβ. 22 C.). Πρὸς δὲ τούτοις ἔγραψεν ἐν τῇ Ἐκθέσει· «ὁ Gomperz ῥητῶς λέγει ὅτι δὲν κατέχει ὁ Β. *καλῶς* τὰ γερμανικά», ἐν ᾧ ὁ Gomperz ἄλλο εἶπεν· «Obwohl der Verfasser das Deutsche nicht Vollkommen beherrscht» ἤτοι «εἰ καὶ ὁ συγγραφεὺς δὲν κατέχει *εἰς ἐντέλειαν* τὰ γερμανικά», δὲν γράφει εἰς ἐντέλειαν τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ μήπως εἴπομεν ἡμεῖς ὅτι γράφομεν ἀπταίστως τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν; Καὶ ὅμως ὁ αὐστηρὸς Döring, ὅστις τὸ βιβλίον τοῦ Α. Ἐλευθεροπούλου «Wirthschaft und Philosophie», κρίνων εἶπεν ὅτι *βρίθει καταπληκτικῶν σφαλμάτων περὶ τοὺς τύπους καὶ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων καὶ τὴν ὀρθογραφίαν* (wimmelt von den erstaunlichen Verstössen gegen Grammatik, Lexikon und Rechtschreibung, περὶ τοῦ A μέρους ἐν Liter. Centralbl., 1898, σελ. 1128) καὶ ὅτι χρῆσιν αὐτοῦ δύναται νὰ ποιῆται ὁ Curiositätensammler, *ὁ θηρευτὴς παραδόξων ἀκουσμάτων,* καὶ ὁ Liebhaber grotesker Ungeheuerlich-

---

[1] Τὰς κρίσεις ταύτας τοῦ *Döring* καὶ τοῦ *Gomperz* ἀνεγράψαμεν ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ τῶν Ἀναλέκτων (σελ. 124 κ. ἑξ.).

keiten, *ὁ ἐραστὴς ἀλλοκότων τερατουργημάτων* (περὶ τοῦ B μέρους, ἐν Liter. Centralbl., 1902, σελ. 684), ἐν τῇ κρίσει τῆς διατριβῆς ἡμῶν ταύτης οὐ μόνον τὰ πράγματα ἐπῄνεσεν, ἀλλὰ καὶ τὴν γλῶσσαν. «Wir haben hier», εἶπεν, «eine wissenschaftlich ernst zu nehmende, in fast fehlerlosem Deutsch geschriebene Arbeit eines Griechen vor uns» ἤτοι «*ἐνταῦθα πρόκειται ἡμῖν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴ πραγματεία Ἕλληνος, ἐν σχεδὸν ἀπταίστῳ γερμανικῇ γλώσσῃ γεγραμμένη*».

Τοιαῦται εἶναι αἱ ἡμέτεραι διατριβαί. Καὶ εἶναι περιφανὲς ὅτι διὰ μὲν *τῆς εἰς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν ἀναφερομένης πραγματείας* γνώμῃ διαπρεπεστάτων τῆς Γερμανίας φιλοσόφων ἐτάχθημεν παρὰ τοὺς ἐπιφανεστάτους ἐρευνητὰς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, παρὰ τὸν πολὺν Zeller, *διὰ δὲ τῶν λοιπῶν μελετῶν ἡμῶν* ἐδείξαμεν ὅτι δυνάμεθα πρωτοτύπως νὰ ἐξετάζωμεν ζητήματα τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς ψυχολογίας, ὡς παρετήρησε καὶ ὁ εἰσηγητής. Καὶ θαυμάζομεν ὅτι ὁ καθηγητὴς Ἀ. Σκιᾶς εἰς τοὺς μὴ ἔχοντας νὰ ἐπιδείξωσι ψυχολογικὰς διατριβὰς πληρούσας τελείως τὰς ἀξιώσεις τοῦ νόμου κατέλεξε καὶ ἡμᾶς. Πρὸς δὲ τούτοις θαυμάζομεν, ὅτι μόνος ὁ εἰσηγητὴς ἐμνημόνευσεν ὅτι *εἰργάσθημεν ἐν τῷ Ψυχολογικῷ Ἐργαστηρίῳ τοῦ* Wundt, μόνος δὲ αὐτὸς ὡμίλησε καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἡμῶν ἐφοδίων καὶ περὶ τῆς *διδακτικῆς ἱκανότητος*, ἣν καὶ ὡς ὑφηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἀπεδείξαμεν, ὅτε μετ' εὐφημιῶν καὶ χειροκροτημάτων οἱ φοιτηταὶ καθ' ἕκαστον μάθημα ἡμᾶς ὑπεδέχοντο, καὶ ὡς διευθυντὴς καὶ καθηγητὴς τῶν παιδαγωγικῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐν τοῖς Διδασκαλείοις, τῷ ἐν Πελοποννήσῳ, τῷ Μαρασλείῳ, τῷ Ἀρσακείῳ, ὡς σύμπασα γνωρίζει ἡ Ἑλλάς. Γνωρίζει δὲ καὶ τοῦτο ἡ Ἑλλάς, ὅτι καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τῷ 1907 προέτεινεν ἡμᾶς καθηγητὴν *ὁμοφώνως* διὰ θερμοτάτου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἐγγράφου, ἐν ᾧ ἀναγράφονται καὶ τὰ ἑξῆς· «*Θεωρεῖ δὲ ἡ Σχολὴ ἐπίσης παμψηφεὶ ἱκανώτατον καὶ καταλληλότατον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων τούτων τὸν ὑφηγητὴν καὶ συγγραφέα ἀξιολογωτάτων θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν διατριβῶν Θεόφιλον Βορέαν, περὶ οὗ καὶ εἰς προηγουμένην αὐτῆς συνεδρίαν εἶχεν ἐκφρασθῇ ὅτι εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη νὰ διορισθῇ καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Πεποίθαμεν ὅτι ταχέως θέλομεν δεχθῇ συμπάρεδρον ἡμῶν τὸν ῥηθέντα ὑφηγητὴν* (24 Ἰανουαρίου 1907).

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ

Β*

Ἐκ καθήκοντος τὸ μὲν πρὸς τὴν πολιτείαν, ἥτις τὰ βιβλία τὰ διδακτικὰ ἐγκρίνουσα εἰσάγει εἰς τὰ σχολεῖα, τὸ δὲ πρὸς τοὺς νέους, εἰς οὓς δὲν θὰ ἦτο ἀπίθανον κατὰ τὸν ἐπικείμενον διαγωνισμὸν ἐγκριθεῖσα πάλιν νὰ παραδοθῇ ἡ Λογικὴ τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου[1], τὸ δὲ πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἧς πᾶς ἐπιστήμων εἶναι τεταγμένος ἀκοίμητος φρουρός, ἀναγράφομεν ἐνταῦθα τὰ κυριώτατα τῶν σφαλμάτων, ὅσα παρετηρήσαμεν ἐν προχείρῳ ἐξετάσει τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίου. Ἐν τῇ βραχείᾳ διατριβῇ τῇ περὶ τῆς ἕδρας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς περὶ αὐτῆς κρίσεως τῆς Ἐπιτροπείας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς[2] παρέσχομεν ἤδη τινὰ ἐξ αὐτῶν δείγματα καὶ εἶδον οἱ Ἕλληνες ποῖαι πλημμέλειαι καὶ ἐπιστημονικαὶ πλάναι ὑπάρχουσιν ἐν τῷ βιβλίῳ, ἀλλὰ τὰ ἁμαρτήματα ἐκεῖνα, ὡς ἐδηλώσαμεν τότε, ἐλάχιστον μόριον ἦσαν τῶν περιεχομένων ἐν αὐτῷ. Τῷ ὄντι οὐδὲν κεφάλαιον, οὐδὲν δίδαγμα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τῆς Λογικῆς ταύτης ὑπάρχει εἴτε ἐπιστημονικῶν εἴτε ἄλλων οἱωνδήποτε ἁμαρτημάτων ἀπηλλαγμένον. Καὶ ἵνα μὴ νομίσῃ τις ὅτι τὰ οὕτω λεγόμενα εἶναι ὑπερβολή, ἐρχόμεθα εὐθὺς εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν πλημμελημάτων τοῦ βιβλίου.

Α. ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΝΟΕΙΣΘΑΙ

1) Πλεῖστα εἶναι τὰ σφάλματα, εἰς ἃ περιπίπτει ὁ Χ. Ἀ. εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῆς Λογικῆς ταύτης, ἐν τοῖς διδάγμασι τοῖς περὶ τῶν νόμων

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1912 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Λογικά».

[1] *Λογικὴ* πρὸς χρῆσιν τῶν γυμνασίων καὶ διδασκαλείων, ἐγκριθεῖσα κατὰ τὸν νόμον ΑΣΑ΄ ἐπὶ τετραετίαν, 1909 - 1913.

[2] Ἡ περὶ τῆς ἕδρας τῆς Φιλοσοφίας κρίσις τῆς κατὰ τὸν νόμον ΓΩΚϚ΄ συσταθείσης ἐπιτροπείας, 1912, σελ. 24 - 30. - Ἀνάλεκτα, 4, 1941, σελ. 147 κ.ἑξ.

τοῦ διανοεῖσθαι. Καὶ μόνος *ὁ ὁρισμὸς τῶν νόμων* τούτων ἀρκεῖ νὰ πείσῃ ἕκαστον ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης οὐδεμίαν ἔχει γνῶσιν τῶν πραγμάτων, ἅτινα ἐπιχειρεῖ ἄλλους νὰ διδάξῃ. Ἰδοὺ πῶς ὁρίζει τοὺς νόμους τούτους· «*Θεμελιώδεις νόμοι τοῦ διανοεῖσθαι λέγονται αἱ ἀπαραίτητοι βάσεις, ἐφ' ὧν ἐρείδεται πᾶν διανόημα*» (σελ. 7).

Οὕτως ὁρίζει τοὺς νόμους τοῦ διανοεῖσθαι καὶ διδάσκει, ὅτι πᾶν διανόημα ἐρείδεται ἐπ' αὐτῶν. Ἀλλ' ἐρωτῶμεν· καὶ πᾶς γινώσκων τὰ πράγματα ταῦτα ἐρωτᾷ μεθ' ἡμῶν. Πᾶν διανόημα ἐρείδεται ἐπὶ τῶν λογικῶν νόμων τοῦ διανοεῖσθαι, περὶ ὧν εἶναι ὁ λόγος ἐνταῦθα; Ἐὰν ἦτο τοῦτο ἀληθές, δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν πᾶν διανόημα; Καὶ τῶν παραφρόνων καὶ τῶν παραλογιζομένων καὶ τῶν σοφιστευομένων τὰ παρακεκομμένα διανοήματα δὲν θὰ ἦσαν πάντως ὀρθὰ καὶ δὲν θὰ ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν νόμων τοῦ διανοεῖσθαι; Ἐὰν δὲ εἶχον οὕτω ταῦτα, τί θὰ διέφερον οἱ λογικοὶ νόμοι τῶν ψυχολογικῶν, τί δὲ θὰ διέφερεν ἡ Λογικὴ τῆς Ψυχολογίας; Ἐὰν ἐσκέπτετο ὀλίγον ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης, θὰ εὕρισκεν, ἤ, ἐὰν ἐξήταζε τί ἄλλοι περὶ τῶν πραγμάτων τούτων εἶπον, θὰ ἐμάνθανεν ὅτι ἡ μὲν Ψυχολογία ἐξετάζει τὸ διανοεῖσθαι καθόλου καὶ εἶναι ἡ καθολικὴ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος, ἡ δὲ Λογικὴ ἐρευνᾷ τοὺς νόμους τοῦ διανοεῖσθαι, οἵτινες κρατοῦσιν ἐν τῇ ζητήσει τῆς ἀληθείας, τοὺς νόμους, καθ' οὓς ὀφείλει νὰ γίνηται ἡ διανόησις, ἵνα ἄγῃ εἰς ὀρθὴν γνῶσιν (Wundt, Logik[2], 1, σελ. 1)· ὅτι ἡ Λογική, ὡς ἡ Ἠθικὴ καὶ ἄλλαι ἐπιστῆμαι, εἶναι ἐπιστήμη κανονική· ὅτι, ὡς ἡ Ἠθικὴ τὰ βουλήματα κατὰ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀξίαν ἐξετάζουσα ὁρίζει κανόνας τοῦ ἠθικῶς πράττειν, οὕτω καὶ ἡ Λογικὴ τὰς παντοίας συνδέσεις τῶν ἐννοιῶν καὶ παραστάσεων ἐρευνῶσα διακρίνει καὶ ὁρίζει ὡς νόμους ἐκείνας, αἵτινες ἔχουσι κῦρος ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς ἀληθείας· ὅτι οἱ λογικοὶ νόμοι τοῦ διανοεῖσθαι εἶναι Normen, mit denen wir an das Denken herantreten, um es auf seine Richtigkeit zu prüfen» (Wundt, Logik[2], 1, σελ. 91)· ὅτι *πᾶν διανόημα, ἵνα εἶναι ὀρθόν, ὀφείλει νὰ συμφωνῇ πρὸς αὐτούς*. Ἄριστα λέγει ὁ Jevons· «Laws of thought, on which all reasoning must ultimately depend. These laws describe the very simplest truths, in which all people must agree, and which at the same time apply to all notions, which we can conceive. It is impossible to think correctly and avoid evident self-contradictions, unless we observe what are called the three

primary laws of thought» (Elements of Logic, σελ. 117). Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Λογικῆς ἀλλαχοῦ περιφανῶς *ἀντιφάσκων πρὸς ἑαυτὸν* λέγει· *«ὅτι πᾶσα διανόησις δὲν εἶναι ὀρθή, εἶναι προφανές, ἀφ' οὗ ὑπάρχουσι καὶ πλάναι καὶ ἔριδες, αἵτινες οὐδένα λόγον θὰ εἶχον, ἐὰν πάντες οἱ ἄνθρωποι ὀρθῶς διενοοῦντο»* (σελ. 3· πρβλ. καὶ σελ. 4). Ἀνεπιγνώστως δὲ ὀνομάζει καὶ αὐτὸς τὴν Λογικὴν κανονικὴν ἐπιστήμην καὶ ἕκαστον τῶν νόμων τοῦ διανοεῖσθαι ἰδίᾳ διατυπῶν λέγει· *«Πᾶν πρᾶγμα πρέπει νὰ ἐννοῆται ὡς ὂν αὐτὸ τοῦτο τὸ ὡρισμένον πρᾶγμα καὶ οὐχὶ ἕτερον»* (σελ. 7· πρβλ. τὸ τοῦ Wundt· Die Funktion der Übereinstimmung stellt an unser Denken die Forderuug überall das Übereinstimmende gleichzusetzen. Dass dies geschehen solle, drückt der Satz der Identität aus». (System der Phil.[3], σελ. 70). *«Ἐκ δύο κρίσεων, ὧν ἡ μία καταφάσκει ὅπερ ἡ ἑτέρα αἴρει, ἀνάγκη πᾶσα ἡ μία νὰ εἶναι ψευδής»* (σελ. 8). *«Ἐκ δύο δῆλα δὴ κρίσεων, ὧν ἡ μία καταφάσκει τὸ ὑπὸ τῆς ἑτέρας ἀρνούμενον, ἡ μία ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ εἶναι ἀληθής»* (σελ. 9). Ἐὰν ἦτο *πᾶν διανόημα ὀρθόν*, τίς ἡ ἀνάγκη νὰ ὁρίζωμεν τοιούτους περὶ διανοήσεως *κανόνας*; Οὕτως ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ τῆς Λογικῆς, ἐν τῷ ὁρισμῷ τῶν νόμων τοῦ διανοεῖσθαι, ὁ Χ. Ἀ. συμφύρων πάντα καὶ *ἀντιφάσκων πρὸς ἑαυτὸν* ἀντὶ τῆς ὀρθότητος καὶ τῆς ἀληθείας εἰσηγεῖται καὶ διδάσκει τὸ ψεῦδος καὶ τὴν πλάνην!

2) Ἀλλὰ μήπως εἶναι τοῦτο μόνον; Τὰ κατὰ τὸν *νόμον τῆς ταυτότητος* διὰ βραχυτάτων διδάσκων λέγει καὶ τὰ ἑξῆς· *«Ἐὰν τὸ Α ἀποτελεῖται ἐκ τῶν γνωρισμάτων α+β+γ εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ κρίσεις Α=α καὶ Α=β καὶ Α=γ εἶναι ἀναντιρρήτως ὀρθαί»* (σελ. 7). Ἀλλὰ πρῶτον μὲν παρέλιπε νὰ εἴπῃ ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς *ἀρχῆς τῆς συμφωνίας* (Principium convenientiae), καθ' ἥν, ἐὰν τὸ Α ἀποτελεῖται ἐκ τῶν γνωρισμάτων α+β+γ, εἶναι Α=(α+β+γ) ἤτοι τὸ ὅλον ἰσοῦται πρὸς τὰ μέρη αὐτοῦ. Ἔπειτα δὲ ὤφειλε νὰ διασαφήσῃ πῶς, ἐὰν τὸ Α ἀποτελεῖται ἐκ τῶν γνωρισμάτων α+β+γ, δυνάμεθα νὰ λέγωμεν Α=α καὶ Α=β καὶ Α=γ. Διότι ὁ μὴ νοῶν τὰ πράγματα ἀπορῶν θὰ ἐρωτήσῃ. Ἐὰν κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ συγγραφέως τῆς Λογικῆς ταύτης *«ἄνθρωπός ἐστι θηλαστικὸν δίχειρον»*, ἤτοι *Α=(α+β)*, θαυμάζω πῶς δύναται νὰ εἶναι *Α=α* ἤτοι *Ἄνθρωπος=θηλαστικόν*. Νοῶ μόνον τοῦτο, ὅτι τὸ θηλαστικὸν δύναται νὰ κατηγορῆται τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ὀρθὸν εἶναι τὸ λέγειν· *ὁ ἄνθρωπος εἶναι θηλαστικόν*. Διασάφησις ἦτο ἀναγκαία. Ὁ συγγραφεὺς ὤφειλε νὰ ὁμιλήσῃ καὶ περὶ *ὁλικῆς* ἢ *ἀπολύτου* καὶ περὶ *μερικῆς* ἢ *σχετικῆς* ταυτότητος (πρβλ. Wundt, System der Phil.[3], σελ. 69 κ.ἑξ. totale καὶ partielle Gleichheit καὶ Liard Logique[8], 1911, σελ. 28 identité totale, identité partielle καὶ Παπαδοπούλου Λογικήν, σελ. 42) καὶ ἑρμηνεύσῃ σαφῶς τὰ πράγματα.

Σημειωτέον δὲ ὅτι δὲν μνημονεύει τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους *«Δεῖ πᾶν τὸ ἀληθὲς αὐτὸ ἑαυτῷ ὁμολογούμενον εἶναι πάντῃ»* (Ἀναλυτ. προτ. Α 32. 47 α 8), ὅπερ σημαίνει ὅτι ἀγνοεῖ ὁ Χ. Ἀ. τὴν διατύπωσιν τῆς ἀρχῆς ταύτης ὑπὸ τοῦ Σταγιρίτου.

3) Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης *τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως* διδάσκων λέγει τὰ ἑξῆς· *«Περὶ τοῦ αὐτοῦ δῆλα δὴ πράγματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῇ τις καὶ θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν κρίσιν»*. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος καὶ θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν κρίσιν; Δὲν δυνάμεθα, ἵνα μεταχειρισθῶμεν ἓν μόνον παράδειγμα, νὰ εἴπωμεν *«ὁ ἀδάμας ἐστὶ σκληρὸς»* καὶ *«ὁ ἀδάμας οὐκ ἔστι μέταλλον»*; Ἄλλα διδάσκει ὁ νόμος τῆς ἀντιφάσεως· *δύο κρίσεις ἀντιφατικῶς ἀντικείμεναι* (Α ἔστι Β καὶ Α οὐκ ἔστι Β) δὲν δύνανται ἅμα νὰ εἶναι ἀληθεῖς *οὐδὲ δύνανται νὰ λέγωνται ἅμα περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος κατὰ τὴν αὐτὴν σχέσιν*. Ἐὰν ὁ συγγραφεὺς ἐγίνωσκε τὰ πράγματα ἢ ἐξήταζε τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅσα παρατίθεται ἐν ταῖς σημειώσεσι τοῦ βιβλίου του, ἢ τὰ ὑπὸ τῶν νεωτέρων δεδιδαγμένα, δὲν θὰ ἐξώκελλεν οὕτω. Κάλλιστα ὁ Ἀριστοτέλης εἶπε· *Τὸ αὐτὸ ἅμα ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ* (Μ.τ.φ. Γ 3. 1005 β 19), ὅπερ ὁ Trendelenburg μεταφράζει· «Eidem rei ut idem secundum idem simul et insit et non insit, fieri haudquaquam potest» (Elem. Logices Aristot., 1892, σελ. 26· πρβλ. καὶ τὸ «ἀδύνατον τὴν *ἀντίφασιν* ἀληθεύεσθαι *ἅμα* κατὰ τοῦ αὐτοῦ» Μ.τ.φ. Γ 6. 1011 β 16· καὶ Ueberweg, System. d. Logik. σελ. 247 κ.ἑξ.). Καὶ ὁ Jevons τὴν ἀρχὴν ταύτην διατυπῶν λέγει· «nothing can have at the same time and at the same place contradictory and inconsistent qualities». (Elem. Lessons of Logic, 1807, σελ. 118).

Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ παρὰ Trendelenburg (Elem. Logices

Aristoteleae, σελ. 3) μνημονευόμενα διδάγματα τοῦ Ἀριστοτέλους *«τὸ αὐτὸ ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτό.—Αὕτη δὴ πασῶν ἐστι βεβαιοτάτη τῶν ἀρχῶν—ἀδύνατον γὰρ ὁντινοῦν ταὐτὸν ὑπολαμβάνειν καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι—διὸ πάντες οἱ ἀποδεικνύντες εἰς ταύτην ἀνάγουσιν ἐσχάτην δόξαν».—«Δεῖ πᾶν τὸ ἀληθὲς αὐτὸ ἑαυτῷ ὁμολογούμενον εἶναι πάντῃ»* παρατίθεται ἐν ὑποσημειώσει ὁ Χ. Ἀ., ἵνα δείξῃ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης διατυποῖ τὸν νόμον τῆς ἀντιφάσεως. Ἀλλ᾽ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τούτοις οὐχὶ μόνον τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως, ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς ταυτότητος περιλαμβάνει. Κάλλιστα λέγει ὁ Trendelenburg. «Quod hoc loco Aristoteles certissimum dixit principium, eo non ita usus est, ut in universae Logices quasi arce collocaret, sed recentiores demum tanquam disciplimae fundamentum jecerunt, idque principium identitatis et contradictionis dixerunt, in hanc maxime formulam includentes a est a, a non est non a. Quo quidem nihil est verius» (Elem. Log. Aristot., σελ. 71 κ.ἑξ.).

4) Τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως διασαφῶν ὁ Χ. Ἀ. λέγει καὶ τὰ ἑξῆς παράδοξα· *«κύκλος λέγεται τὸ ἔχον ὅρια*, ἄπειρον δὲ τὸ μὴ ἔχον ὅρια» (σελ. 8). Ἀλλὰ πᾶν τὸ ἔχον ὅρια εἶναι κύκλος; Καὶ *ἡ γραμμὴ* ἔχει ὅρια. Ἀλλ᾽ εἶναι *ἡ γραμμὴ* κύκλος; Καὶ τὸ τετράγωνον ἔχει ὅρια. Ἀλλ᾽ εἶναι *τὸ τετράγωνον* κύκλος; *«Ὁ κύκλος ἔχει ὅρια»*· οὕτως ὤφειλε νὰ εἴπῃ ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης.

Καὶ ὅμως ὁ Χ. Ἀ. ἐν τῷ ἀπολογητικῷ αὐτοῦ φυλλαδίῳ (σελ. 45) ἐπιτιθέμενος σφοδρῶς κατὰ τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς Ἐπιτροπείας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ὅστις παρετήρησε τὸ σφάλμα τοῦτο, ἐπιζητεῖ νὰ πνίξῃ τὴν ἀλήθειαν ἐντὸς ὠκεανοῦ ὕβρεων!! Δὲν εἶναι, λέγει, ὁρισμὸς ὅσα λέγει περὶ τοῦ κύκλου διὰ τοῦτο εἶναι ὀρθά! Δὲν νοεῖ ἆρά γε ὅτι, ἄν τε ὁρισμὸν ὀνομάσῃ ὅσα λέγει πρὸς διορισμὸν τοῦ κύκλου ἄν τε μή, εἶναι τελείως ἐσφαλμένα; ἢ ἄλλο τι συμβαίνει;

5) Σφαλερὰ εἶναι καὶ ὅσα λέγει ὁ Χ. Ἀ. περὶ *τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀποκλειομένου μέσου ἢ τρίτου* (σελ. 9). Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην δύο ἀντιφατικῶς ἀντικείμεναι κρίσεις (Α ἔστι Β καὶ Α οὐκ ἔστι Β) δὲν δύνανται ἀμφότεραι νὰ εἶναι ψευδεῖς. Ἐὰν ἡ ἑτέρα εἶναι ψευδής, ἀληθεύει ἡ ἑτέρα· tertium non datur (πρβλ. Wundt, Logik ³, 1, σελ.

509). Ἀλλ᾽ ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης λέγει. «Κατὰ τὸν νόμον τοῦτον *Α ἢ εἶναι Α ἢ δὲν εἶναι Α»!* Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι προφανῶς κατάργησις καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντιφάσεως! Διότι κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος εἶναι *Α=Α*· ὁ δὲ Χ. Ἀ. λέγει· *Α δύναται νὰ εἶναι ἢ Α ἢ ἄλλο τι!* Τοῦτο δηλοῖ τὸ «Α ἢ εἶναι Α ἢ δὲν εἶναι Α». Κατὰ δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως *Α οὐκ ἔστιν οὐκ Α*· ὁ δὲ Χ. Ἀ. λέγει· *Α ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ οὐκ Α*· διότι καὶ τοῦτο λέγει τὸ «Α ἢ εἶναι Α ἢ δὲν εἶναι Α». Ἀλλ᾽ εἶναι ταῦτα διδάγματα λογικά! Ἢ δύναταί τις ὀρθῶς διανοούμενος νὰ εἴπῃ· *ὁ Σωκράτης* ἢ *εἶναι ὁ Σωκράτης* ἢ *δὲν εἶναι ὁ Σωκράτης;* Ἢ εἶναι ὀρθὸν τὸ λέγειν· *ὁ ἥλιος ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὁ ἥλιος καὶ νὰ μὴ εἶναι ὁ ἥλιος;* Ὀρθῶς θὰ διενοεῖτο, ἐὰν ἔλεγεν· Α ἢ εἶναι Β ἢ δὲν εἶναι Β· *ὁ Ἄρης* ἢ *κατοικεῖται* ἢ *δὲν κατοικεῖται. Ἡ ὕλη ἢ εἶναι ἄφθαρτος ἢ δὲν εἶναι ἄφθαρτος.*

Ἀλλὰ καὶ ὅσα λέγει ὁ Χ. Ἀ. περὶ τῶν κατὰ τοῦ ἀξιώματος τούτου ἐνστάσεων εἶναι ἀσαφῆ καὶ ἀνεπαρκῆ. Τί θὰ νοήσῃ ὁ μαθητὴς ἀναγινώσκων τὰ τοῦ συγγραφέως· *«Ὁ ἐνιστάμενος κατὰ τοῦ νόμου τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως διὰ τῆς κρίσεως λ. χ. ὁ Α εἶναι ἢ ὡραῖος ἢ ἄσχημος δὲν ἔχει δίκαιον. Τὸ ἀντιφατικῶς ἀντίθετον τοῦ ὡραῖος εἶναι ὄχι τὸ ἄσχημος ἀλλὰ τὸ οὐχ ὡραῖος. Ὁμολογουμένως δὲ ἡ πρότασις ὁ Α εἶναι ὡραῖος ἢ οὐχ ὡραῖος εὐοδοῦται»*; Ἡ ἀσάφεια εἶναι παντὸς βιβλίου μέγιστον ἐλάττωμα, μάλιστα δὲ τῆς Λογικῆς.

Παρατηρητέον δὲ ὅτι οὐδ᾽ ἐνταῦθα παραπέμπει ὁ Χ. Ἀ. εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις σαφῶς τὴν ἀρχὴν ταύτην διετύπωσεν εἰπών· *«οὐδὲ μεταξὺ ἀντιφάσεως ἐνδέχεται εἶναι οὐδὲν»* (Μ. τ. φ. Γ 7. 1011 β 23)· *«ἀνάγκη τῆς ἀντιφάσεως θάτερον εἶναι μόριον ἀληθὲς—ἀδύνατον γὰρ ἀμφότερα ψευδῆ εἶναι»* (Μ. τ. φ. Γ 8. 1012 β 10. 12).

6) Οὐ μόνον δὲ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ τὰ *περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀποχρῶντος λόγου* συμφύρει ὁ Χ. Ἀ., ἰδίᾳ τὰ περὶ τοῦ *γνωστικοῦ* καὶ τοῦ *αἰτιώδους λόγου*. Γράφει δῆλα δὴ τὰ ἑξῆς· *«Ὑπάρχουσι περιστάσεις, καθ᾽ ἃς ἡ διάνοια ἡμῶν τὰ φαινόμενα τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου συνάπτει διαφόρως ἢ ὡς τὰ πράγματα συνδέονται. Ὅταν εἴπωμεν τὸ θερμόμετρον καταβαίνει διότι κατέβη ἡ θερμοκρασία, συνάπτομεν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὸν γνωστικὸν καὶ τὸν αἰτιώδη λόγον. Ἡ κατάβασις τῆς θερμοκρασίας εἶνε ἅμα μὲν γνωστικός, ἅμα δὲ αἰτιώδης λόγος τῆς κατα-*

βάσεως τοῦ θερμομέτρου» (σελ. 10). Ἀλλ' οὔτε ὅλως ὀρθὰ εἶναι ταῦτα, οὔτε δύναται ὁ μαθητὴς ἐκ τούτων νὰ νοήσῃ τί θέλει νὰ εἴπῃ ὁ συγγραφεύς, οὔτε τὰ ἐπιφερόμενα συντελοῦσιν εἰς κατανόησιν τῶν διδασκομένων. Πολλῷ σοφώτερα καὶ σαφέστερα θὰ ἔλεγεν ὁ Χ. Ἀ., ἐὰν ἠκολούθει εἰς τὸν Trendelenburg, ὅστις λέγει· «Διακρίνουσιν οἱ λογικοὶ *διττὰς αἰτίας*, τὴν *τοῦ ὑπάρχειν* (essendi) καὶ *τοῦ γινώσκειν* (cognoscendi), ὧν ἡ μὲν δεικνύει πῶς γίνεταί τι ἡ δὲ ἄλλη πόθεν γινώσκεται (Ἀριστ. Μ. τ. φ. Δ 1. 1013 α 17 *«πασῶν μὲν οὖν κοινὸν τῶν ἀρχῶν τὸ πρῶτον εἶναι ὅθεν ἢ ἔστιν ἢ γίγνεται ἢ γινώσκεται»)*. Εἶναι δὲ συνήθως *ἡ τοῦ γινώσκειν αἰτία ἐξωτερικόν τι, τὸ ἀποτέλεσμα, ἐξ οὗ νοοῦμεν τὸ πρᾶγμα·* π. χ. ἐκ τῆς ὀνομαστικῆς δύναταί τις νὰ νοήσῃ τὸ ὑποκείμενον τῆς *προτάσεως*· ὡσαύτως ἐκ τῆς συστολῆς καὶ τῆς διαστολῆς τοῦ ὑδραργύρου γινώσκεται τὸ ψῦχος ἢ ἡ θερμότης. «Donec cognoscendi rationes a nascendi causis diversae sunt, cognitio illud ὅτι, quod Aristoteles significavit (Ἀναλυτ. ὕστ. Β 1. 89 β 23 κ. ἄ). vix superavit. Ea demum cognitionis perfectio, ut res ex iis ipsis causis, ex quibus nascitur etiam intelligitur. Quod jam Aristoteles significavit» *«ὅταν τὴν τ' αἰτίαν οἰώμεθα γινώσκειν δι' ἣν τὸ πρᾶγμά ἐστιν, ὅτι ἐκείνου αἰτία ἐστίν»*. «In percepta ejusmodi causa scientia cernitur» (Elem. Logices Aristoteleae, σελ. 83 κ.ἑξ.). Ἠδύνατο δὲ καὶ πολλῷ πλείονα νὰ εὕρῃ παρὰ Lehmann (Philosophische Propädeutik[3], 1911, σελ. 37 κ.ἑξ.) καὶ Wundt (Logik[3], 1, σελ. 567 κ.ἑξ., System d. Phil.[3], σελ. 77 κ.ἑξ. 80 κ.ἑξ. 167 κ.ἑξ.) καὶ ἄλλοις.

7) Περίεργον εἶναι καὶ τὸ ἑξῆς. Ἐν ᾧ ὁ Χ. Ἀ. διακρίνει *δύο θεμελιώδεις τοῦ διανοεῖσθαι νόμους*, τὸν *τῆς ἀντιφάσεως* καὶ τὸν *τοῦ ἀποχρῶντος λόγου* καὶ περὶ τοῦ πρώτου λέγει ὅτι παρίσταται ὑπὸ *τρεῖς μορφάς*, τὴν *τῆς ταυτότητος* καὶ *τῆς ἰδίως ἀντιφάσεως* καὶ *τῆς τοῦ μέσου* ἢ *τρίτου ἀποκλείσεως*, ἔπειτα πάλιν ὁμιλεῖ περὶ *νόμου τῆς ταυτότητος* καὶ *νόμου τῆς ἀντιφάσεως* καὶ *νόμου τῆς τοῦ μέσου ἢ τρίτου ἀποκλείσεως* (σελ. 7-9)! Δὲν λέγει δὲ τοὺς λόγους, οἵτινες ἔπεισαν αὐτὸν δύο μόνον νόμους νὰ διαστείλῃ καὶ δὴ τὸν τῆς ἀντιφάσεως καὶ τὸν τοῦ ἀποχρῶντος λόγου, ἐν ᾧ ὁ Elsenhans ἐν τῇ βραχυτάτῃ Λογικῇ του, εἰς ἣν ἀκολουθεῖ ὁ Χ. Ἀ., ὡσαύτως εἰς δύο ἀρχάς, τὴν τῆς *ἀντιφάσεως* καὶ τὴν τοῦ *ἀποχρῶντος λόγου*, ἀνάγων τὰ τέσσαρα

λογικὰ ἀξιώματα αἰτιολογεῖ τὸ πρᾶγμα (Psychol. u. Logik[4], 1904, σελ. 86 κ.ἑξ.) ὡς καὶ ὁ Liard, ὅστις τὰς τρεῖς ἀρχὰς (principe de l'identité, pr. de contradiction, pr. du milieu exclu) χαρακτηρίζει ὡς «trois aspects également nécessaires de l'acte primitif par lequel la pensée constitue et pose une notion déterminée» (Logique[6], σελ. 27-31).

Ὅτι δὲ εἰς τὴν ἀναγωγὴν ταύτην πολλαὶ ὑπάρχουσιν ἀντιρρήσεις, εἶναι γνωστὸν (πρβλ. καὶ Wundt, Logik[3], 1, σελ. 565 κ.ἑξ. καὶ Couturat ἐν Encykl. d. philosoph. Wissenschaften, 1, Logik, 1912, σελ. 144).

8) Ὡσαύτως παράδοξον εἶναι καὶ τὸ ἑξῆς· Ὁ Χ. Ἀ. *προτάσσει τὰ περὶ τῶν νόμων τοῦ διανοεῖσθαι*, ἐν ᾧ βραδύτερον ὤφειλε νὰ ὁμιλήσῃ περὶ αὐτῶν, διότι ἐν ταῖς κρίσεσι καὶ τοῖς συλλογισμοῖς γίνεται μάλιστα αὐτῶν χρῆσις. Ὁ Jevons ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν ἐν σελίδι 117 κ.ἑξ. τῆς Λογικῆς του, ὁ Elsenhans ἐν σελίδι 85 κ.ἑξ., ὁ Liard ἐν σελίδι 27 κ.ἑξ., ὁ Παπαδόπουλος ἐν σελίδι 41. Ἀλλ' ὁ Χ. Ἀ. ἠκολούθησεν ἐνταῦθα εἰς τὴν παλαιὰν Λογικὴν τοῦ Βεκκίου (μετάφρ. Θεαγ. Λιβαδᾶ), ἣν ἔχει κυριωτάτην βάσιν.

Β. ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

9) Πλημμελῶς ὁρίζει ὁ Χ. Ἀ. τὴν *ἔννοιαν* λέγων· «*Ἔννοια εἶναι ἡ παράστασις ἡ ἔχουσα μόνιμον καὶ ὡρισμένον περιεχόμενον διὰ μιᾶς δηλούμενον λέξεως*» (σελ. 11). Πάντοτε διὰ μιᾶς λέξεως δηλοῦται τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας; Αὐτὸς ὁ Χ. Ἀ. μετ' ὀλίγον *ἀντιφάσκων πρὸς ἑαυτὸν παρατίθεται ἐννοίας καὶ διὰ δύο λέξεων ἐκφερομένας*. Οὕτως ἐν σελίδι 12 μνημονεύων ἐννοίας ἀντικειμένων ποιεῖται λόγον καὶ περὶ *Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* καὶ *Πλατείας Συντάγματος* ἐν δὲ σελίδι 15 καὶ 16 ὁμιλεῖ περὶ ἐννοίας *ᾠδικοῦ πτηνοῦ* καὶ περὶ *ἀηδόνος τοῦ οἴκου του*.

10) Πάντως τεταραγμένα εἶναι καὶ τὰ περὶ *συγκεκριμένης* καὶ *ἀφῃρημένης ἐννοίας* λεγόμενα (σελ. 12) «*Ἡ συγκεκριμένη ἔννοια εἶναι ἡ συνένωσις ἰδιοτήτων τινῶν ἢ γνωρισμάτων*» κατὰ Χ. Ἀ. Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς

παρετήρησεν ὁ εἰσηγητής, ἐὰν ταῦτα ἔχωσιν οὕτως, ἡ συνένωσις τῶν γνωρισμάτων *βραχύς, μακρός, βαρύς, ἐλαφρός, λευκός, μέλας, ἡδύς, πικρὸς* ἀποτελεῖ μίαν συγκεκριμένην ἔννοιαν! Ὡσαύτως σφαλερὸς εἶναι ὁ ὁρισμὸς τῆς ἀφῃρημένης ἐννοίας. Κατὰ τὸν Χ. Ἀ. «*ἡ ἀπομόνωσις ἑνὸς γνωρίσματος ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀποτελεῖ τὴν ἀφῃρημένην ἔννοιαν*». Ἀλλ' ἡ *ἀπομόνωσις γνωρίσματος* εἶναι νοητικὴ ἐνέργεια, δὲν εἶναι ἔννοια. Εἶναι δὲ περίεργον ὅτι ὁ Χ. Ἀ. ἐν τῷ ἀπολογητικῷ φυλλαδίῳ του καὶ τὰς παρατηρήσεις ταύτας τοῦ εἰσηγητοῦ ἐπιζητεῖ νὰ παραστήσῃ ὡς ἀδίκους!

11) Ὡσαύτως συνταράσσει καὶ συμφύρει ὁ Χ. Ἀ. τὰ κατὰ τὰς *ἐννοίας γένους καὶ εἴδους* (σελ. 15 κ.ἑξ.). Λέγει δῆλα δή· «Κατὰ τὸ πλάτος λοιπὸν αἱ ἔννοιαι εἶναι α) *ἔννοιαι ἀτομικαὶ* ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἄτομα αὐτά, λ. χ. ἡ ἀηδὼν τοῦ οἴκου μου· β) *ἔννοιαι εἴδους* ἀναφερόμεναι εἰς τὰς ἐννοίας *τὰς ἀμέσως ἐξ ἀτομικῶν ἐννοιῶν ἀποτελουμένας*, λ. χ. ἡ ἔννοια ἀηδών· καὶ γ) *ἔννοιαι γένους* ἀποτελεσθεῖσαι ἐξ ἐννοίας εἴδους καὶ ἑπομένως περιλαμβάνουσαι ἐμμέσως τὰς ἀτομικὰς ἐννοίας· ᾠδικὸν πτηνόν».

Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὁ Χ. Ἀ. *ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτόν*· διότι μετ' ὀλίγον ἀναγκάζεται νὰ δηλώσῃ, ὅτι *εἶδος* καὶ *γένος* εἶναι *ἔννοιαι σχετικαί, καθ' ὅσον ἐξ ἐννοιῶν γένους σχηματίζονται ἄλλαι ἀνώτεραι ἔννοιαι, εἰς ἃς αὗται ὑπόκεινται ὡς ἔννοιαι εἴδους· ὥστε ἡ αὐτὴ ἔννοια εἶναι γένος ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενον εἶδος καὶ εἶδος ὡς πρὸς τὸ ὑπερκείμενον γένος*». Περιπίπτει δῆλα δὴ εἰς τὴν ἑξῆς ἀντίφασιν. Ἐν ᾧ εἶπεν ὅτι ἡ ἔννοια εἴδους ἀμέσως ἐξ ἀτομικῶν ἐννοιῶν ἀποτελεῖται, ἀποδέχεται πάλιν ὅτι εἶδός τι ἀνώτερον γίνεται ἐκ κατωτέρων εἰδῶν· οἷον τὸ εἶδος *ὀργανικὸν* γίνεται ἐκ κατωτέρων εἰδῶν ζῷον φυτόν· καὶ τὸ *ζῷον πάλιν* ἐκ κατωτέρων κτλ. Πάντα ταῦτα ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃ ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης, ἐὰν διῄρει τὰς ἐννοίας εἰς *καθολικὰς* καὶ *ἀτομικὰς* καὶ ὑποδιῄρει τὰς καθολικὰς εἰς ἐννοίας *εἴδους* καὶ *γένους*· ἢ ἐὰν διῄρει εἰς *γένη* καὶ *εἴδη*. Τὴν διαίρεσιν τῶν ἐννοιῶν εἰς ἀτομικὰς καὶ καθολικὰς πλεῖστοι ἔχουσι νῦν. Ὁ Jevons π. χ. διακρίνει singular or individual καὶ general or common terms (Logic, σελ. 18), ὡσαύτως δὲ ὁ Wundt (Singularbegriffe, Allgemeinbegriffe, Logik [2], 1, σελ. 115 κ.ἑξ.). Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς γένη καὶ εἴδη διαίρεσις εἶναι συνήθης (πρβλ. Liard, espèces et genres, σελ. 14, Elsenhans,

Gattungsbegriffe Artbegriffe, σελ. 73· Παπαδόπουλον σελ. 29, ὅστις τὰς ἐννοίας τοῦ ἐσχάτου εἴδους ὀνομάζει ἀτομικάς, σελ. 21).

12) Ἀστόχως ὁρίζει ὁ Χ. Ἀ. τὰ κατὰ τὰς *ὁμοίας* καὶ *ἀνομοίας* ἐννοίας (σελ. 19). Λέγει δῆλα δή· «*καθ' ὅσον ἡ διαφορὰ αὕτη τοῦ βάθους εἶναι ἢ μεγάλη ἢ μικρά, καὶ αἱ ἕτεραι ἔννοιαι διαιροῦνται εἰς ὁμοίας καὶ εἰς ἀνομοίας*». Ὁρμᾶται δῆλον ὅτι εἰς ὁρισμὸν τῶν ὁμοίων καὶ ἀνομοίων ἐννοιῶν ἐκ τῆς διαφορᾶς αὐτῶν, οὐχὶ δέ, ὡς ὤφειλεν, ἐκ τῶν αὐτῶν γνωρισμάτων.

13) Συμπεφυρμένα καὶ πλημμελῆ εἶναι καὶ τὰ περὶ *ἀντιθέτων ἐννοιῶν* (σελ. 19). Διότι α) τὰς *ἀντιφατικῶς ἀντικειμένας* ἐννοίας ὁρίζων λέγει ὅτι ἡ μία εἶναι ἄρνησις τῆς ἑτέρας· καὶ πρὸς διασάφησιν φέρει καὶ τὰ ἑξῆς παραδείγματα· κίνησις-ἠρεμία, ἔνοχος-ἀθῷος· β) εἰς ὁρισμὸν τῶν *ἐναντίων ἐννοιῶν* λέγει· «ἡ ἑτέρα εἶναι οὐ μόνον ἄρνησις τῆς ἑτέρας, ἀλλὰ περιέχει καὶ θετικὸν προσδιορισμόν». Καὶ πρὸς διασάφησιν ποιεῖται χρῆσιν καὶ τοῦ ἑξῆς παραδείγματος· *σῶμα-πνεῦμα*. Ἀλλὰ τί διαφέρει τὸ παράδειγμα τοῦτο τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος *ἠρεμία-κίνησις*; Ἐὰν ὁ Χ. Ἀ. μετέφραζεν ἀκριβέστερον τὰ τοῦ Elsenhans, εἰς ὃν ἀκολουθεῖ, θὰ ἐδίδασκε τὰ ὀρθά. Ὁ Elsenhans λέγει· «Wenn es nur zwei Begriffe sind-so dass der eine geradezu die Verneinung des andern ist, wie Mensch-nicht-Mensch, Bewegung-Ruhe, Schuldig — Unschuldig», αἱ *ἔννοιαι* καλοῦνται *ἀντιφατικαί*· «wenn es mehrere Begriffe sind, so dass sie sich zwar auch gegenseitig ausschliessen, aber mit anderen Begriffen sich in den Umfang des höheren Begriffs teilen», *αἱ ἔννοιαι* ὀνομάζονται *ἐναντίαι*. *Ὅ,τι δὲν κινεῖται, ἠρεμεῖ*, λέγει· *ἀλλ' ἐκ τούτου ὅτι δὲν εἶναι ἔαρ δὲν ἕπεται ὅτι πάντως εἶναι θέρος· ἐνδέχεται νὰ εἶναι φθινόπωρον ἢ χειμὼν* (σελ. 73 κ. ἑξ.).

Γ. ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

14) Ἐξ ὅσων λέγει ὁ Χ. Ἀ. εἰς *ὁρισμὸν τῆς κρίσεως* οὐδὲν ἄρτιον μανθάνουσιν οἱ ἀναγινώσκοντες τὴν Λογικὴν ταύτην. Ἰδοὺ πῶς ὁρίζει τὴν κρίσιν· «*Κρίσις λέγεται ὁ ἐν ἐπιγνώσει προσδιορισμὸς τῆς σχέσεως δύο ἐννοιῶν ἢ παραστάσεων. Ἐὰν δῆλα δὴ δύο ἐννοίας ἢ παραστάσεις συγκρίναντες πρὸς ἀλλήλας καὶ ἐπιγνόντες τὴν ἀμοιβαίαν αὐτῶν*

σχέσιν ἢ συνενώσωμεν αὐτὰς εἰς ἓν ἢ ἀποχωρίσωμεν, ἡ πρᾶξις αὕτη τῆς διανοίας καλεῖται κρίσις». Καὶ ἐν σημειώσει προσθέτει εἰς διασάφησιν. *«Λέγομεν ἐν ἐπιγνώσει, διότι ὑπάρχουσι καὶ κρίσεις αὐτόματοι, σχηματιζόμεναι διὰ τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων, ὡς διδάσκει ἡ ψυχολογία. Λογικὴν ὅμως κρίσιν ποιεῖταί τις, ὁπόταν συνειδὼς τὸ βάθος δύο ἐννοιῶν συνδέῃ αὐτὰς ἀπὸ σκοποῦ πρὸς εὕρεσιν ἀληθείας τινός»* (σελ. 21 κ.ἑξ.).

Ταῦτα λέγει ὁ Χ. 'Α., ἀλλ' εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα πρῶτον τὸ ἑξῆς ἀνακύπτει ἀπόρημα. Ἡ κρίσις λοιπὸν εἶναι πάντοτε διανοητικὴ λειτουργία, καθ' ἣν συγκρίνομεν ἐννοίας ἢ παραστάσεις κεχωρισμένας ἀλλήλων καὶ ἑνοῦμεν ἢ ἀποχωρίζομεν αὐτάς; Ἀλλ' ὅταν διανοώμεθα ὡς ἑξῆς· *τὸ σῶμα εἶναι ἐκτεταμένον· ὁ ἥλιος εἶναι φωτεινός·* συγκρίνομεν ἐννοίας ἢ παραστάσεις κεχωρισμένας καὶ συνδέομεν αὐτὰς πρὸς ἀλλήλας πρὸς ἀποτέλεσιν κρίσεως; Αἱ ἔννοιαι *σῶμα ἐκτεταμένον, ἥλιος φωτεινὸς* δὲν εἶναι μᾶλλον ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν δεδομέναι ὡς ὅλον, ἡμεῖς δὲ ἀναλύομεν αὐτὰς εἰς τὰ συνιστῶντα αὐτὰς μέρη καὶ εἶτα συνδέομεν πάλιν; Καὶ οὐδεὶς θὰ ψέξῃ τὸν οὕτως ἀποροῦντα. Καὶ αὐτὸς ὁ Wundt ἐκ τοιούτου λόγου ὁρμηθείς, ὡς γινώσκουσιν οἱ ἐπαΐοντες, ἐπικρίνας τοὺς πρότερον ὁρισμούς, τοῦ Καντίου, τοῦ Lotze, τοῦ Ἑρβάρτου, τοῦ J. St. Mill καὶ ἄλλων ὥρισεν αὐτὸς τὴν κρίσιν ὡς «Zerlegung einer Gesammtvorstellung in ihre Bestandteile» (Logik.², 1, σελ. 154 κ. ἑξ.).

Ἀλλὰ καὶ ἄλλη ἀπορία ὑπεγείρεται παρὰ τῷ ἀναγινώσκοντι τὸν ὁρισμὸν τοῦτον τῆς κρίσεως καὶ τὰς διασαφήσεις τοῦ Χ. 'Α. Λέγει δῆλα δὴ ἐκεῖνος ὅτι εἰς ἀποτέλεσιν λογικῆς κρίσεως ἀπαιτεῖται *«ἐπίγνωσις τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τῶν ἐννοιῶν ἢ παραστάσεων, συνείδησις τοῦ βάθους δύο ἐννοιῶν»*, ἀλλὰ δὲν διασαφεῖ πῶς νοεῖ τὴν ἐπίγνωσιν ταύτην, τὴν συνείδησιν τοῦ βάθους τῶν ἐννοιῶν. Νοεῖ γνῶσιν ἀσφαλῆ, ὡς φαίνεται, καὶ τελείαν; Ἀλλ' ὅταν ὁ ἄνθρωπος μὴ δυνάμενος τελείως νὰ νοήσῃ τὴν σχέσιν τῶν ἐννοιῶν συνδέῃ αὐτὰς μετ' ἀμφιβολίας καὶ ἀποτελῇ τὰς λεγομένας *προβληματικὰς κρίσεις*, ὡς ἐν τοῖς συμπεράσμασι τῶν ἐξ ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς καὶ ἀναλογίας συλλογισμῶν; Ὅτε ὁ Sir William Thomson εἶπε τὸ περίφημον «I do not believe in atoms» (Papers on Electrostatics and Magnetism, σελ. 318), ἔκρινεν ἁπλῶς κατὰ συνειρμόν; ἢ εἶχε τελείαν γνῶσιν τοῦ βάθους τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἐννοιῶν; Ἔπειτα ὅταν ἐκ πλάνης, ἀλλὰ πεπεισμένοι περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν διανοημάτων αὐτῶν, συνδέοντες οἱ ἄνθρωποι ἐννοίας ἢ παραστάσεις ἀστοχῶσι τοῦ ὀρθοῦ, ὡς ὕστερον ἐλέγχεται τὸ πρᾶγμα, ἔχουσι τελείαν γνῶσιν τῶν ἐννοιῶν ἃς συνδέουσι; Πρὶν διδάξῃ ὁ δαιμόνιος Ἀρίσταρχος τὰ κατὰ τὴν περιστροφὴν τῆς γῆς περὶ τὸν ἥλιον (*«τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἄστρων καὶ τὸν ἅλιον μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γᾶν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἅλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν»* Ἀρχιμήδους Ψαμμίτης, Tozell, σελ. 319) καὶ ὕστερον ἐπὶ πολύ, μέχρι τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Κοπερνίκου, οἱ ἄνθρωποι ἐκ πεπλανημένης παρατηρήσεως ἀγόμενοι ἀπεδέχοντο ὅτι ὁ *ἥλιος στρέφεται περὶ τὴν γῆν*. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ καὶ ὁ Πτολεμαῖος ὁ ἀστρονόμος ἐδίδαξαν τὴν θεωρίαν ταύτην. Ἔπειτα οἱ χημικοὶ τοῦ προπαρελθόντος αἰῶνος ἐδίδασκον ὅτι τὰ ἀλκάλια εἶναι ἁπλᾶ σώματα. Πόσοι ἄλλοι δὲν εἰσήγαγον εἰς τὴν ἐπιστήμην ὡς ἀληθείας δόξας πεπλανημένας; Καὶ πόσαι νῦν νομιζόμεναι ἀλήθειαι δὲν θὰ ἐλεγχθῶσιν αὔριον πλάναι; Ἀλλὰ περὶ τῶν εἰσηγητῶν τούτων τῶν νομιζομένων ἀληθειῶν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι, ὅτε διετύπουν αὐτάς, *εἶχον τελείαν γνῶσιν τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τῶν ἐννοιῶν ἃς συνέδεσαν, ὅτι εἶχον συνείδησιν τοῦ βάθους αὐτῶν;* Ἄλλως ὤφειλεν ὁ Χ. 'Α. νὰ διατυπώσῃ τὸν ὁρισμὸν τῆς κρίσεως, ἵνα καὶ τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος εἴδη κρίσεως περιλάβῃ εἰς αὐτόν.

15) Πόρρω τῆς ἀληθείας ἵστανται καὶ ὅσα ὁ Χ. 'Α. λέγει περὶ τῆς σχέσεως τοῦ πλάτους ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου (σελ. 24). Ἰδοὺ τί λέγει ἐν ἄλλοις· *«Ἴσον εἶναι τὸ πλάτος τοῦ κατηγορουμένου, ὅταν τὸ κατηγορούμενον ἐκφράζῃ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν ἢ ἰδιότητά τινα τοῦ ὑποκειμένου·* π. χ. ὁ ἄνθρωπος εἶναι δίχειρον». Ἀλλ' εἶναι πάντως ἴσον τὸ πλάτος τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ τοῦ κατηγορουμένου, ὅταν τὸ κατηγορούμενον ἐκφράζῃ οἱανδήποτε ἰδιότητα τοῦ ὑποκειμένου; Ἀληθῆ θὰ ἦσαν ταῦτα, ἐὰν ὁ Χ. 'Α, ἔλεγεν *ἰδιότητα μόνον ἀνήκουσαν εἰς τὸ ὑποκείμενον*, διότι ἐν πάσῃ κρίσει, ἐν ᾗ τὸ κατηγορούμενον ἐκφράζει ἰδιότητα τοῦ ὑποκειμένου, ὑποκείμενον καὶ κατηγορούμενον δὲν εἶναι πάντως ταυτοπλατῆ, ὡς δηλοῦσι τὰ παραδείγματα *ἡ ὕαλος εἶναι διαφανής· ὁ ἀδάμας εἶναι σκληρός· ὁ ἄργυρος εἶναι λευκός.*

16) Ἀσαφῆ καὶ ἀόριστα καὶ πλημμελῆ εἶναι ὅσα ὁ Χ. 'Α. ἐν τῇ σημειώσει τῆς σελίδος 25 λέγει περὶ *ἀδιορίστων κρίσεων* κατ' Ἀριστο-

τέλη· *«Αἱ ἀδιόριστοι κρίσεις»*, λέγει, *«αἱ ἀτομικαὶ κρίσεις, αἱ ἄνευ τοῦ ἄρθρου ἢ δεικτικοῦ τινος ὅρου ἐκφερόμεναι, δὲν ἀποτελοῦσιν ἴδιον λογικὸν τύπον, ἀλλ' ἐκφέρουσί τι γλωσσικῶς ἀόριστον χρῇζον προσδιορισμοῦ πρὸς ἀποφυγὴν παρανοήσεων»*. Ταῦτα λέγει ὁ Χ. 'Α. παραλαβὼν ἐκ τῆς τοῦ Βεκκίου Λογικῆς. 'Αλλὰ πρῶτον τί θὰ νοήσῃ ἐκ τούτων ὁ μαθητής; Ἔπειτα αἱ ἀδιόριστοι κρίσεις εἶναι ἀτομικαί; Ἐὰν ὁ Χ. 'Α. ἐζήτει τὴν βοήθειαν τοῦ Trendelenburg (Elem. Logices Aristoteleae, σελ. 77) ἢ τοῦ Zeller (Philos. der Griechen[3], 2, 2, 222) ἢ τοῦ Ueberweg (System der Logik[5], σελ. 215) ἢ ἄλλου τινός, θὰ ἔγραφε τὰ ὀρθά. Τί δὲ λέγουσιν οἱ νῦν λογικοὶ *ἀδιορίστους κρίσεις*, unbestimmte Urteile, indefinite propositions, ἠδύνατο νὰ μάθῃ ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης παρὰ τοῦ Wundt (Logik[2], 1, 176 κ.ἑξ.) καὶ τοῦ Jevons (Elem. of Logic, σελ. 65) καὶ ἄλλων.

17) Ἥκιστα ἐπαινετὰ εἶναι καὶ ὅσα ὁ Χ. 'Α. λέγει ἐν σελίδι 26 *περὶ τοῦ ποσοῦ τῶν κρίσεων*· *«Αἱ κρίσεις* ἅμα καὶ κατὰ ποσὸν καὶ κατὰ ποιὸν θεωρούμεναι *περιέχουσιν εἴδη κρίσεων* κτλ.». Ἄλλωστε καὶ διότι *«αἱ κρίσεις—περιέχουσιν εἴδη κρίσεων»*, εἶναι καὶ γλωσσικῶς τεταραγμένα.

18) Ὅσα λέγει ὁ Χ. 'Α. ἐν τῇ σημειώσει τῆς σελίδος 26 περὶ τῶν *ἀτομικῶν κρίσεων*, ὅτι «κατ' οὐσίαν συμπίπτουσι μετὰ τῶν καθόλου, ἀφ' οὗ τὸ κατηγορούμενον αὐτῶν ἀναφέρεται εἰς ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ὑποκειμένου, ὡς ἐν ταῖς καθόλου κρίσεσιν» οὔτε ἀναμφισβήτητα εἶναι (πρβλ. Ueberweg, Logik, σελ. 215) οὔτε πολὺ διδακτικά. Διατί ὁ Χ.'Α. δὲν ἠκολούθει ἐνταῦθα εἰς τὰ τοῦ Wundt (Logik[2], 1, σελ. 180); 'Ασαφέστατα δὲ εἶναι καὶ ὅσα ὁ Χ. 'Α. ἐν τῇ αὐτῇ σημειώσει λέγει περὶ *μερικῶν καὶ γενικῶν κρίσεων*, ἐν ᾧ σαφέστατα ἐκθέτει ταῦτα ὁ Elsenhans, ἐξ οὗ παρέλαβεν αὐτά.

19) Βραχύτατα καὶ σφόδρα συμπεφυρμένα εἶναι ὅσα λέγει ὁ Χ. 'Α. περὶ τῶν κρίσεων τῶν ὑποθετικῶν (σελ. 27). 'Ηδύνατο μὲν εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν Λογικὴν ἀκολουθῶν νὰ ὁμιλήσῃ περὶ *ὑποθετικῶν* κρίσεων, ἀλλὰ δὲν ἐπετρέπετο εἰς αὐτὸν νὰ μὴ ὁμιλήσῃ καθόλου περὶ

κρίσεων ἐξαρτήσεως, τοὐλάχιστον ἐν σημειώσει, καὶ περὶ τῆς διαιρέσεως αὐτῶν (πρβλ. Wundt, Logik[2], 1, σελ. 204 κ.ἑξ.).

20) Οὐχὶ ὀρθότερα εἶναι ὅσα ὁ Χ. 'Α. λέγει περὶ τῆς τῶν *διαιρετικῶν* καὶ τῶν *διαζευκτικῶν* κρίσεων *διαφορᾶς* (σελ. 28)· *«Κατ' οὐσίαν»*, λέγει, *«διαφέρει ἡ διαιρετικὴ κρίσις τῆς διαζευκτικῆς. Ἐν μὲν τῇ διαζευκτικῇ ἐκ τῶν ἀντιδιεζευγμένων μελῶν κατηγορεῖται τῷ ὑποκειμένῳ(!) ἓν μόνον καὶ τοῦτο ἀόριστον· τοὐναντίον ἐν τῇ διαιρετικῇ τὰ μέρη καίπερ ἀποκλείοντα ἄλληλα ὡς συνάλληλα, ὅμως συγκατηγοροῦνται κατὰ τοῦ ὅλου πλάτους τῆς τοῦ ὑποκειμένου ἐννοίας»*. 'Αλλ' ἐν τῷ παραδείγματι, ὅπερ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς παρατίθεται παραλαβὼν ἐκ τοῦ Elsenhans, *«αἱ γραμμαὶ εἶναι ἢ εὐθεῖαι ἢ καμπύλαι»* κατὰ τοῦ ὑποκειμένου δὲν κατηγορεῖται ἓν μόνον τῶν ἀντιδιαζευγνυμένων μελῶν ἀλλ' ἀμφότερα. Ὁμοίως δυνάμεθα νὰ λέγωμεν· *οἱ ἀστέρες εἶναι ἢ ἀπλανεῖς ἢ πλανῆται· τὰ σώματα εἶναι ἢ στερεὰ ἢ ὑγρὰ ἢ ἀέρια* καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Πολλῷ ὀρθότερον διδάσκει ταῦτα ὁ Elsenhans (σελ. 80), κάλλιστα δὲ διασαφεῖ ὁ Wund (Logik[2], 1, 202 κ.ἑξ).

21) Τὰ κατὰ τὰς *κρίσεις κατὰ τρόπον* διασαφῶν ὁ Χ. 'Α. ἐν σελίδι 30 λέγει τὰ ἑξῆς· *«Αἱ προβληματικαὶ (κρίσεις ἐμφαίνουσι) τὰς κρίσεις τὰς προϊούσας ἐκ συγκρίσεως πολλῶν πραγμάτων»*. 'Αλλὰ πρῶτον τί σημαίνει τὸ *«αἱ κρίσεις ἐμφαίνουσι τὰς κρίσεις»*; Ἔπειτα τί θὰ νοήσῃ ὁ μαθητὴς ἐκ τοῦ διδάγματος, καθ' ὃ *αἱ ἐκ τῆς συγκρίσεως πολλῶν πραγμάτων προερχόμεναι κρίσεις εἶναι προβληματικαί*, ἐλλειπόντων μάλιστα παραδειγμάτων; Διατί δὲν ἠκολούθησεν ὁ Χ.'Α. πιστότερον εἰς τὸν Elsenhans (σελ. 79); Διατί δὲν ἀνέδραμεν εἰς τὸν Wundt (Logik[2], 1, 224);

22) 'Αστοχώτατα εἶναι καὶ τὰ ἐν σελίδι 32 λεγόμενα· «Αἱ μὴ ἔχουσαι τὴν αὐτὴν ὕλην καὶ τὸ αὐτὸ εἶδος κρίσεις λέγονται *ἕτεραι* ἢ *διάφοροι*. Καθ' ὅσον ἡ διαφορὰ αὐτῶν εἶναι ἢ ὁλικὴ ἢ μερική, αἱ ἕτεραι κρίσεις ὑποδιαιροῦνται εἰς ὁμοίας καὶ εἰς ἀνομοίας». Διότι, ἵνα μηδὲν ἄλλο εἴπωμεν, ὡς ἔχουσι τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα, ὁ ἀναγινώσκων θὰ ὑπολάβῃ δικαίως ὅτι *ὅμοιαι εἶναι αἱ κρίσεις, ὅταν ἡ διαφορὰ εἶναι ὁλική, ἀνόμοιαι δέ, ὅταν εἶναι μερική!*

23) Ὡσαύτως δὲ τὰ ἑξῆς· «Σύμφωνοι λέγονται αἱ διάφοροι *κρί-*

σεις αἱ δυνάμεναι νὰ κατηγορηθῶσι κατὰ τοῦ αὐτοῦ ὑποκειμένου χωρὶς νὰ ἀναιρῇ ἑκατέρα τὴν ἑτέραν». Κατηγοροῦνται αἱ κρίσεις κατὰ τῶν ὑποκειμένων; Μόνα *τὰ κατηγορούμενα κατηγοροῦνται.*

24) Περιφανῶς πλημμελῆ εἶναι καὶ τὰ ἐν σελίδι 34· «Ἐν ταῖς συμφώνοις κρίσεσι συνάγονται ἐκ τῆς μιᾶς συμπεράσματα ἰσχύοντα διὰ τὴν ἑτέραν μόνον, ἐὰν τὰ κατηγορούμενα τῶν κρίσεων εἶναι οὕτω μετ' ἀλλήλων ἐσωτερικῶς συνδεδεμένα, *ὥστε ἑκάτερον νὰ νοῆται ἄνευ τοῦ ἑτέρου».* Τοὐναντίον, *νὰ μὴ νοῆται* ἔδει νὰ γραφῇ.

25) Καὶ ἐλλιπῆ καὶ πλημμελῆ εἶναι ὅσα ὁ Χ. Ἀ. διδάσκει περὶ τῆς *τῶν κρίσεων ἀντιστροφῆς* (σελ. 36 - 39). Πρῶτον οὐδὲν λέγει περὶ τῆς *χρησιμότητος* αὐτῆς. Ἔπειτα παραλείπει τὰ κατὰ τὴν *ἀντιστροφὴν κατ' ἀντίθεσιν.* Σφάλλεται δ' ἐν τοῖς ἑξῆς. Ἐν σελίδι 37 λέγει· *«Τὸ ποιὸν τῶν κρίσεων ἐν πάσαις ταῖς περιπτώσεσι (τῆς ἀντιστροφῆς) μένει τὸ αὐτό».* Ἀλλὰ πῶς συμβιβάζεται πρὸς ταῦτα τὸ παράδειγμα τῆς ἀντιστροφῆς, ὅπερ παρατίθεται ὁ συγγραφεὺς ἐν σελίδι 38· *«Πᾶς ἀληθῶς εὐσεβὴς εἶναι ἠθικὸς»* καὶ *«πᾶς μὴ ἠθικὸς δὲν εἶναι ἀληθῶς εὐσεβής»;* Ὁ Elsenhans, παρ' οὗ ὁ Χ. Ἀ. ἔλαβε τὸ παράδειγμα τοῦτο, διδάσκει τὰ ὀρθὰ λέγων· «Bei der Kontraposition wechseln die Glieder des Urteils ihre Stellung; das kontradiktorische Gegenteil des Prädikats wird zum Subjekt und die Qualität des Urteils wird verändert· aus a wird e—, aus e wird i—, aus o wird i etc» (σελ. 92, πρβλ. καὶ Ueberweg, σελ. 267 καὶ Jevons, Elem. of Logic, σελ. 83 κ. ἄ.).

26) Ἐν σελίδι 38 περὶ ἀντιστροφῆς τῶν ἐπὶ μέρους καταφατικῶν κρίσεων ὄντος τοῦ λόγου ὁ Χ. Ἀ. λέγει· «Ἀντιστρέφεται λοιπὸν (ἤ ι) ἁπλῶς· λ. χ. *παραλληλόγραμμά τινα εἶναι κανονικὰ σχήματα·* καὶ *κανονικά τινα σχήματα εἶναι παραλληλόγραμμα».* Ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι καθόλου ἀκριβῆ. Παρατιθέμεθα διαφωνοῦντα παραδείγματα. 1) *Τινὰ παραλληλόγραμμα εἶναι ὀρθογώνια· πάντα τὰ ὀρθογώνια εἶναι παραλληλόγραμμα.* 2) *Τινὰ φυτὰ εἶναι δένδρα· πάντα τὰ δένδρα εἶναι φυτὰ* (Elsenhans, σελ. 91., Ueberweg, σελ. 289 κ. ἑξ., Παπαδοπούλου, Λογική, σελ. 51).

27) Περὶ *ἀντιστροφῆς τῆς ἐπὶ μέρους ἀποφατικῆς* προκειμένου λέγει μὲν ὅτι *κανὼν δὲν ὑπάρχει,* διασαφεῖ δὲ τὰ λεγόμενα διὰ κρίσεων ἐπὶ μέρους *καταφατικῶν* λέγων· *«Ἐκ τῆς κρίσεως τινὰ Υ εἶναι Κ δύναταί τις νὰ συναγάγῃ ἢ ὅτι Υ τινὰ εἶναι Κ ἢ Υ τινὰ δὲν εἶναι Κ»!!* Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι *ἐξ ἐπὶ μέρους ἀποφατικῆς κρίσεως δυνάμεθα δι' ἀντιστροφῆς νὰ ἔχωμεν* 1) περιπτώσεις, ἐν αἷς *τινὰ Κ δὲν εἶναι Υ* καὶ *τινὰ Κ εἶναι Υ.* Οὕτως ἐκ τῆς κρίσεως *τινὰ παραλληλόγραμμα δὲν εἶναι κανονικὰ σχήματα* ποριζόμεθα δι' ἀντιστροφῆς τὰ ἑξῆς· *α) κανονικά τινα σχήματα δὲν εἶναι παραλληλόγραμμα·* καὶ β) *κανονικά τινα σχήματα εἶναι παραλληλόγραμμα·* 2) περιπτώσεις ἐν αἷς πάντα τὰ Κ εἶναι Υ. Ἐκ τῆς κρίσεως *παραλληλόγραμμά τινα δὲν εἶναι τετράγωνα·* ποριζόμεθα δι' ἀντιστροφῆς τὴν ἑξῆς· *Πάντα τὰ τετράγωνα εἶναι παραλληλόγραμμα·* 3) *Περιπτώσεις, ἐν αἷς οὐδὲν Κ εἶναι Υ. Ἐκ τῆς κρίσεως (τοὐλάχιστον) τινὰ παραλληλόγραμμα δὲν εἶναι τραπεζοειδῆ* ποριζόμεθα δι' ἀντιστροφῆς τὴν ἑξῆς· *οὐδὲν τραπεζοειδὲς εἶναι παραλληλόγραμμον* (πρβλ. καὶ Ueberweg, σελ. 295 κ.ἑξ.).

Ταῦτα ὤφειλε νὰ διδάξῃ ὁ Χ. Ἀ. Τὸ δὲ θαυμαστότερον· ἐπιλέγει τὰ ἑξῆς· *ἡ Ο ἀντιστρέφεται μόνον κατ' ἀντίθεσιν,* καὶ ταῦτα ἐν ᾧ ἀνωτέρω εἶπεν ὅτι γενικὸς κανὼν περὶ τῆς ἀντιστροφῆς τῆς *Ο* δὲν ὑπάρχει καὶ τὰ παρατεθέντα παραδείγματα μαρτυροῦσιν ὅτι αὕτη οὐχὶ μόνον κατ' ἀντίθεσιν ἀντιστρέφει!

Δ. ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΩΝ

28) Ἐλλιπῆ καὶ πολλαχῶς ἡμαρτημένα εἶναι ἐν τῇ Λογικῇ ταύτῃ καὶ τὰ περὶ τῶν συλλογισμῶν.

Ἐν σελίδι 39 ὁρίζει ὁ Χ. Ἀ. τὸν συλλογισμὸν ὡς ἑξῆς· *«Συλλογισμὸς λέγεται ἡ παραγωγὴ κρίσεώς τινος ἐξ ἄλλης κρίσεως διὰ τρίτης τινὸς μεσολαβούσης. Ἵνα συναγάγῃ τις συμπέρασμα ὅτι Α λόγου χάριν εἶναι Γ, εἶναι ἀνάγκη α) νὰ ἔχῃ δύο ἄλλας κρίσεις. Ἐκ μιᾶς κρίσεως οὐδὲν δύναταί τις νὰ συναγάγῃ, διότι ἂν ἔχῃ λ.χ. τὴν κρίσιν Α εἶναι Β, ἐξ αὐτῆς οὐδὲν ἕπεται—Κατὰ ταῦτα ὁ συλλογισμὸς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν προτάσεων κτλ.».*

Ἀλλὰ τί πρῶτον, τί δ' ἔπειτα, τί δὲ ὑστάτιον τῶν ἡμαρτημένως ἐνταῦθα λεγομένων νὰ καταλέξωμεν! Ἐκ μιᾶς κρίσεως, λέγει ὁ Χ. Ἀ., οὐδὲν δύναταί τις νὰ συναγάγῃ. Ἀλλὰ πῶς συμβιβάζονται ταῦτα

πρὸς τὰ μετ᾽ ὀλίγον λεγόμενα (σελ. 63)˙ *«οἱ ἐξ ἀντιστροφῆς συλλογισμοί˙ ἐν αὐτοῖς συμπεραίνεται πρότασίς τις ἀπὸ ἑτέρας δεδομένης κατὰ τοὺς κανόνας τοὺς διέποντας τὰ διάφορα εἴδη τῆς ἀντιστροφῆς˙ οὐδεὶς πίθηκος ἄνθρωπος˙ ἑπομένως καὶ οὐδεὶς ἄνθρωπος πίθηκος».* Δὲν συνάγεται συμπέρασμα ἐνταῦθα ἐκ μιᾶς μόνης κρίσεως; Ἐκ μιᾶς μόνης κρίσεως δὲν συνάγεται συμπέρασμα καὶ ἐν τῷ παραδείγματι τοῦ συγγραφέως (σελ. 63)˙ *ὁ Πέτρος εἶναι Ἕλλην˙ ἑπομένως ὄχι Γερμανός;* Τὸ αὐτὸ δὲν συμβαίνει εἰς πάντας τοὺς ἀμέσους λεγομένους συλλογισμούς;

Ἔπειτα ἐν τῷ γνωστῷ συλλογισμῷ, δι᾽ οὗ ὁ Δαρβῖνος συνήγαγε τὸ συμπέρασμα περὶ τοῦ χρώματος τῶν ζῴων καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ περιβάλλον, ἐκείνῳ˙

Τὰ πλεῖστα τῶν ζῴων τῆς ἐρήμου ἔχουσι χρῶμα ξανθόν˙
τὸ χρῶμα τῆς ἐρήμου, τοῦ περιβάλλοντος, εἶναι ξανθόν˙
τὰ πλεῖστα τῶν ζῴων τῶν πολικῶν χωρῶν ἔχουσι χρῶμα λευκόν˙
τὸ χρῶμα τῶν πολικῶν χωρῶν, τοῦ περιβάλλοντος, εἶναι λευκόν˙
σχεδὸν πάντα τὰ ἐν τοῖς φυλλώμασι τῶν δένδρων διαιτώμενα ζῷα ἔχουσι χρῶμα πράσινον˙
τὸ χρῶμα τῶν φυλλωμάτων, τοῦ περιβάλλοντος, εἶναι πράσινον˙
οἱ ἐπὶ κορμῶν δένδρων ζῶντες κάνθαροι καὶ αἱ κάμπαι ἔχουσι χρῶμα φαιόν˙
τὸ χρῶμα τῶν κορμῶν τῶν δένδρων, τοῦ περιβάλλοντος, εἶναι φαιόν.

πλεῖστα ἄρα ζῷα ἔχουσι τὸ χρῶμα τοῦ περιβάλλοντος˙

καὶ καθόλου ἐν τοῖς συνθέτοις συλλογισμοῖς ἐκ δύο μόνων προκειμένων κρίσεων συνάγεται τὸ συμπέρασμα;

Δὲν εἶναι ὀρθὰ ὅσα λέγει ὁ Χ. Ἀ. τὸ ἀληθὲς εἶναι μόνον ὅτι συμπέρασμα δυνάμεθα *καὶ ἐκ μιᾶς προτάσεως* νὰ συναγάγωμεν (ἄμεσοι συλλογισμοί) *καὶ ἐκ πλειόνων* (ἔμμεσοι συλλογισμοί). Οὗ ἕνεκα ὀρθότερον ὁρίζεται ὁ *συλλογισμὸς ὡς παραγωγὴ κρίσεως ἐκ μιᾶς ἢ πλειόνων κρίσεων.* Οὕτως ὁρίζει τὸν συλλογισμὸν ὁ Κάντιος, ὅστις, ὡς πάντες οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατρίβοντες γινώσκουσι, τοὺς ἀμέσους συλλογισμοὺς καὶ Verstandesschlüsse, τοὺς δ᾽ ἐμμέσους καὶ Vernunftschlüsse ὀνομάζει (Kritik d. reinen Vernunft, σελ. 267)˙ Ὡσαύτως δὲ ὁ John Stuart Mill (System of Logic, γερμ. μετάφρ., **1**, σελ. 196) καὶ ὁ Wundt (Logik[2], **1**, σελ. 303) καὶ ὁ Ueberweg, ὅστις λέγει˙ «Der

Schluss im weitesten Sinne ist die Ableitung eines Urteils aus irgend welchen gegebenen Elementen. Die Ableitung aus einem einzelnen Begriff, wie auch aus einem einzelnen Urteil ist der unmittelbare Schluss oder die (unmittelbare) Folgerung (consequentia immediata), die Ableitung aus mindestens zwei Urteilen der mittelbare Schluss oder der Schluss im engeren Sinne (consequentia mediata) etc.» (σελ. 224). Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ὁρίζουσι τὸν συλλογισμὸν καὶ ὁ Rabier (Logique[6], 1909, σελ. 35) καὶ ὁ Liard λέγων˙ «Raisonner c'est inférer; inférer c'est tirer une proposition d'une ou de plusieurs propositions dans lesquelles elle est implicitement contenue» (Logique[8], σελ. 31) καὶ πάντα τὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια Λογικῆς (πρβλ. καὶ Elsenhans, σελ. 88˙ καὶ Boirac, Cours élément. d. philosophie[24], σελ. 230 καὶ Lehmann, Lehrbuch d. phil. Propädeutik, σελ. 40 καὶ Παπαδοπούλου Λογικὴν σελ. 44).

Κατὰ ταῦτα *οὔτε ὁ ὁρισμὸς τοῦ συλλογισμοῦ*, ὃν παρατίθεται ὁ Χ. Ἀ., εἶναι ὀρθός, *οὔτε τὰ περὶ τῶν προτάσεων ἐξ ὧν ὁ συλλογισμὸς ἀποτελεῖται.*

29) Καὶ τοὺς γνωστοτάτους κανόνας τοῦ συλλογισμοῦ, ἀγνοεῖ ὁ Χ. Ἀ.! Ἐν σελίδι 43 τοὺς γενικοὺς κανόνας μνημονεύων παραλείπει τοὺς ἑξῆς˙ 1) *Τὸ συμπέρασμα δὲν πρέπει νὰ περιέχῃ τὸν μέσον ὅρον* (nequaquam medium capiat conclusio fas est)˙ 2) *ἐκ καταφατικῶν προκειμένων μόνον καταφατικὸν δύναται νὰ προέλθῃ συμπέρασμα* (ambae affirmantes nequeunt generare negantem)˙ 3) *οὐδεὶς ὅρος ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι εὐρύτερος ἐν τῷ συμπεράσματι* (Latius hos quam praemissae conclusio non vult).

30) Καὶ ἐν τῇ διασαφήσει τοῦ κανόνος «ex mere negativis nihil sequitur» οὐδὲν ἄρτιον λέγει ὁ Χ. Ἀ. Διότι α) δὲν διακρίνει τὰ εἴδη τῶν ἀποφατικῶν κρίσεων *(γενικαὶ ἀποφατικαὶ ἀμφότεραι˙ ἢ ἑτέρα μερικὴ ἀποφατική˙ ἀμφότεραι μερικαὶ ἀποφατικαί˙* πρβλ. Elsenhans σελ. 101˙ Ueberweg, σελ. 348)˙ β) δὲν ὁμιλεῖ περὶ ἐξαιρέσεων (πραγματικῶν ἢ κατὰ τὸ φαινόμενον) τοῦ κανόνος τούτου. Ἀλλ᾽ ἐὰν αὔριον ὁ μαθητὴς τῆς Δ τάξεως τοῦ γυμνασίου ἐν τῇ μελέτῃ τῶν λογικῶν κανόνων εὕρῃ τοιοῦτόν τι παράδειγμα.

Οἱ πύργοι τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων δὲν εἶναι τόσον ὑψηλοί, ὅσον οἱ τῆς μητροπόλεως τοῦ Στρασβούργου.
Οἱ πύργοι τῆς μητροπόλεως τοῦ Στρασβούργου δὲν εἶναι τόσον ὑψηλοί, ὅσον αἱ πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου.

Οἱ πύργοι ἄρα τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων δὲν εἶναι τόσον ὑψηλοί, ὅσον αἱ πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου·

ἢ ἂν σχηματίσῃ συλλογισμόν, οἷος ὁ ἑξῆς·

'Ορυκτὸν μὴ ἔχον λάμψιν δὲν εἶναι μέταλλον.
Τὸ μάρμαρον δὲν ἔχει λάμψιν.

Τὸ μάρμαρον ἄρα δὲν εἶναι μέταλλον

κατὰ τὸν τύπον

"Ο,τι δὲν εἶναι Μ, δὲν εἶναι Κ
Υ δὲν εἶναι Μ

Υ ἄρα δὲν εἶναι Κ

(πρβλ. Liard, σελ. 42, Ueberweg, σελ. 350 κ.ἑξ.), δὲν θὰ ἀπορήσῃ;

'Αξία δὲ σημειώσεως εἶναι ἐν σελίδι 44 καὶ ἡ λεκτικὴ ἀνωμαλία ἐν τοῖς ἑξῆς· «ἐὰν δὲ εἶναι αἱ προκείμεναι μερικαί, τότε *ἓν ἐκ τῶν δύο* συμβαίνει· ἢ α) ἀμφότεραι εἶναι κτλ. ἢ β) ἀμφότεραι ἐπὶ μέρους κτλ. ἢ γ) ἡ μὲν ἐπὶ μέρους κτλ., *προσκρούομεν* εἰς τὸν μνημονευθέντα δεύτερον κανόνα κτλ.

31) 'Εν σελίδι 44 εἰς τοὺς *γενικοὺς κανόνας τοῦ συλλογισμοῦ* ὁ Χ. 'Α. ἀριθμεῖ καὶ τὸν ἑξῆς· «*Τὸ συμπέρασμα ἀκολουθεῖ κατ' ἀνάγκην τὸ ποσὸν τῆς ἐλάσσονος καὶ τὸ ποιὸν τῆς μείζονος, ὃν καταφατικὸν μὲν ἢ ἀποφατικὸν ὡς ἡ μείζων, καθ' ὅλου δὲ ἢ ἐπὶ μέρους ὡς ἡ ἐλάσσων*»! 'Αλλ' ἐὰν ἦσαν ἀληθῆ ταῦτα, ὁ περίφημος συλλογισμὸς τοῦ Leverrier, ὅστις ὡδήγησεν αὐτὸν καὶ τὸν Galle εἰς ἀνακάλυψιν τοῦ πλανήτου Ποσειδῶνος (1846), ἐκεῖνος

Κ α Μ	Τὸ σύνολον τῶν εἰς τὸ ἡμέτερον ἡλιακὸν σύστημα ἀνηκόντων κοσμικῶν σωμάτων ἀνάγκη νὰ ὁρίζῃ τελείως τὴν τροχιὰν τοῦ Οὐρανοῦ.
Υ ε Μ	'Αλλὰ τὰ γνωστὰ κοσμικὰ σώματα τοῦ ἡμετέρου πλανητικοῦ συστήματος δὲν ὁρίζουσι τελείως τὴν τροχιὰν τοῦ Οὐρανοῦ.
Υ ε Κ	Τὰ γνωστὰ ἡμῖν ἄρα κοσμικὰ σώματα τοῦ ἡμετέρου πλανητικοῦ συστήματος δὲν ἀποτελοῦσι τὸ σύνολον τῶν ὑπαρχόντων

θὰ ἦτο ἡμαρτημένος!

Καὶ ὁ συλλογισμὸς

Μ ο Κ	Τινὰ τῶν ἀμφιβίων δὲν ἔχουσι πόδας
Μ α Υ	Πάντα τὰ ἀμφίβια εἶναι ζῷα
Υ ο Κ	Τινὰ ἄρα τῶν ζῴων δὲν ἔχουσι πόδας

θὰ ἦτο πλημμελής, ἐὰν ἠλήθευον ὅσα διδάσκει ἐν τῷ κανόνι τούτῳ ὁ Χ. 'Α.!

Κατ' ἀλήθειαν ἔχουσι ταῦτα ὡς ἑξῆς· '*Εὰν ἡ ἑτέρα τῶν προκειμένων εἶναι ἀποφατική, ἀποφατικὸν εἶναι καὶ τὸ συμπέρασμα* (ὡς ἐν τοῖς τρόποις· *ἔγραψε, τεχνικός, ἔρραψε, κάτεχε, μέτριον, ἄχολον· σθεναρός, ὁμαλός, φέριστος, πάρεχε, ἔπαθλον, σέλινον)· ἐὰν ἡ ἑτέρα τῶν προκειμένων εἶναι μερική, μερικὸν εἶναι καὶ τὸ συμπέρασμα* (ὡς ἐν τοῖς τρόποις· *γραφίδι, τεχνικός· μέτριον, ἄχολον· ἰσάκις, ἀσπίδι, ὁμαλός, φέριστος, σέλινον)*. Τοῦτο διδάσκει ὁ κανὼν «pejorem sequitur semper conclusio partem» ἢ «conclusio sequitur partem debiliorem» (πρβλ. καὶ Trendelenburg, Elem. Log. Aristot., σελ. 105 καὶ Liard, σελ. 42, καὶ Boirac, σελ. 238 καὶ Jevons, Lessons of Logic, σελ. 123 καὶ Παπαδοπούλου, Στοιχεῖα Λογικῆς σελ. 64). 'Αλλ' ὁ Χ. 'Α. ἀγνοῶν περιφανῶς ταῦτα καὶ τὸν στοιχειωδέστατον λογικὸν κανόνα, καθ' ὃν *μόνον ἐν τῷ πρώτῳ συλλογιστικῷ σχήματι τὸ συμπέρασμα συμφωνεῖ κατ' ἀνάγκην πρὸς τὸ ποιὸν τῆς μείζονος καὶ τὸ ποσὸν τῆς ἐλάσσονος προτάσεως*, πλανᾶται τοσαύτην πλάνην!

Παρατηρητέον δὲ ὅτι ἀοριστότατα καὶ ἀσαφέστατα καὶ ἐσφαλμένα εἶναι ὅσα ὁ Χ. 'Α. λέγει ἐνταῦθα πρὸς διασάφησιν τοῦ οὕτω πλημμελῶς διατυπωθέντος κανόνος· «Τὸ ἐναντίον εἶναι προφανῶς ἀδύνατον. "Αν δῆλα δὴ μία τῶν προκειμένων εἶναι ἀρνητική, ἵνα ἔχωμεν καταφατικὸν συμπέρασμα, πρέπει νὰ ἑνωθῶσιν οἱ δύο ὅροι τοῦ συμ-

περάσματος. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, *διότι ὁ μέσος ὅρος ὢν κεχωρισμένος καὶ τῶν δύο ὅρων τοῦ συμπεράσματος δὲν δύναται νὰ ἑνώσῃ αὐτούς*. Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν θὰ εἶναι ἀποφατικόν.—Ἐὰν δὲ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἑτέρα πρότασις εἶναι μερική, τὸ συμπέρασμα θὰ ἀκολουθήσῃ αὐτήν. Ἄλλως *οἱ δύο ὅροι τοῦ συμπεράσματος θὰ ἔχωσιν ἐν τῷ συμπεράσματι πλάτος εὐρύτερον ἢ ὅ,τι ἔχουσιν ἐν ταῖς προκειμέναις*».

32) Ἀστοχώτατα διδάσκει ὁ Χ. Ἀ. ἐν σελίδι 45 ὅτι τὸ τέταρτον σχῆμα τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ *ἐπενοήθη* ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ. *Ἐπενοήθη* ὑπὸ τοῦ Νεύτωνος, ὁ νόμος τῆς παγκοσμίου ἕλξεως; *Ἐπινοοῦνται* οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ ψυχικοὶ νόμοι, οἱ κανόνες κτλ.; ἢ *συνάγονται καὶ διατυποῦνται* ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων;

33) *Σχήματα* καὶ *τρόπους* καὶ *τύπους* τοῦ συλλογισμοῦ συγχέει ὁ Χ. Ἀ. πρὸς ἄλληλα! Ἐν σελίδι 46, ἀφ' οὗ ὡμίλησε περὶ τῶν *τεσσάρων σχημάτων* τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ τῶν ἐκ τῆς θέσεως τοῦ μέσου ὅρου προερχομένων, παρατίθεται παραδείγματα πρὸς διασάφησιν τῶν εἰρημένων τὰ ἑξῆς·

Παράδειγμα τοῦ *Α σχήματος (γράμματα)*·

Πᾶς ἄνθρωπος θνητὸς
Πᾶς βασιλεὺς ἄνθρωπος
———
Πᾶς βασιλεὺς θνητὸς

τοῦ *Β σχήματος (ἔγραψε)*·

Οὐδεὶς ἄνθρωπος ἀλάθητος
Πάντες οἱ λογικευόμενοι ἄνθρωποι
———
Οὐδεὶς λογικευόμενος ἀλάθητος

τοῦ *Γ σχήματος (γραφίδι)*·

Πάντα τὰ θηλαστικὰ ἔχουσι πνεύμονας
Ἰχθύες τινὲς ἔχουσι πνεύμονας
———
Ἰχθύες τινὲς εἶναι θηλαστικὰ

τοῦ *Δ σχήματος (τεχνικός)*·

Οὐδὲν παροδικὸν ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν
Ἀγαθά τινά εἰσι παροδικὰ
———
Ἀγαθά τινα δὲν ἔχουσιν ἀπόλυτον ἀξίαν

Ἀλλὰ τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι ὅλως ἐσφαλμένα! Διότι α) *δι' αὐτῶν διασαφοῦνται οὐχὶ τὰ σχήματα τοῦ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ*, ὅπερ προτίθεται ὁ συγγραφεύς, *ἀλλὰ οἱ τέσσαρες τοῦ πρώτου σχήματος τρόποι (γράμματα ἔγραψε, γραφίδι, τεχνικός)!!* Ἔπειτα β) τὸ εἰς διασάφησιν τοῦ τρόπου *γραφίδι* παρατιθέμενον παράδειγμα, κατὰ τὸν τύπον

Κ α Μ
Υ ι Μ
———
Υ ι Κ

εἶναι περιφανῶς τραγέλαφος πρωτοσχήμονος καὶ δευτεροσχήμονος συλλογισμοῦ!!

34) Ἀγνοίας τῶν πραγμάτων δεῖγμα ἔστωσαν καὶ ὅσα ἐν σελίδι 47 λέγει ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης. «Ἀπομένουσι λοιπὸν τέσσαρες τύποι τοῦ πρώτου σχήματος οἱ τύποι·

α	α	γράμματα
ε	α	ἔγραψε
α	ι	γραφίδι
ε	ι	τεχνικὸς

φέροντες τὰ παρασημειούμενα ὀνόματα τὰ ὑπὸ τῶν σχολαστικῶν ἐπινοηθέντα (τὰ ἑλληνικὰ ἐπενόησε Μιχαὴλ ὁ Ψελλὸς) κτλ.»

Ὁ συγγραφεὺς διδάσκει ἐν τούτοις ὅτι τὰ *ἑλληνικὰ ὀνόματα γράμματα ἔγραψε γραφίδι τεχνικὸς ἐπενόησαν οἱ σχολαστικοί!* Ἀλλ' οἱ σχολαστικοὶ μετεχειρίζοντο εἰς δήλωσιν τῶν τοιούτων τὰς λέξεις barbara celarent darii ferio!! Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦτο μόνον. *Ὡσεὶ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα γράμματα, ἔγραψε* κτλ. *ἦσαν ξένα*, προσθέτει ὁ Χ. Ἀ. «*τὰ ἑλληνικὰ ἐπενόησεν Μιχαὴλ ὁ Ψελλός*»! Ὁ συγγραφεὺς ὤφειλεν ἀκριβῶς τὰ πράγματα νὰ διακρίνῃ καὶ διατυπώσῃ, νὰ διδάξῃ δὲ ὀρθῶς *τίνα ὀνόματα ἐπενοήθησαν* εἰς παράστασιν τῶν τρόπων τῶν συλλογιστικῶν σχημάτων καὶ ὑπὸ τίνων πρῶτον.

Κατὰ Prantl πρῶτος ὁ Ψελλὸς ἐπενόησεν, ἐμιμήθησαν δὲ οἱ σχολαστικοὶ αὐτὸν ἐν τῇ Δύσει (Geschichte der Logik, 2, σελ. 264 κ. ἑξ. κ. ἄ. πρβλ. καὶ M. Psellus u. Petrus Hispanus 1867). Κατὰ δὲ τὸν Thurot (De la logique de Pierre d' Espagne, 1864) καὶ τὸν Val. Rose (Hermes, 2, 1867, σελ. 146 κ. ἑξ.) καὶ τὸν R. Stapper (Die summulae logicales des Petrus Hispanus und ihr Verhältnis zu M. Psellus, 1896), πρῶτοι ἐπενόησαν οἱ σχολαστικοί, ἐμιμήθησαν δὲ αὐτοὺς οἱ ἐν τῇ 'Ανατολῇ.

35) 'Ελλιπέστατα καὶ ἀσαφέστατα εἶναι ὅσα λέγει ὁ Χ. 'Α. περὶ κατηγορικοῦ συλλογισμοῦ σελ. 48 κ. ἑξ. *Μόνον περὶ τοῦ πρώτου σχήματος ποιεῖται λόγον*, περὶ δὲ τῶν τριῶν ἄλλων οὐδὲν λέγει! *Πρὸς διασάφησιν* δὲ τῶν λεγομένων *κύκλους μόνον παρατίθεται*, παραδείγματα δὲ σπανιώτατα. Καὶ ταῦτα ἐν ᾧ διὰ παραδειγμάτων μάλιστα διασαφοῦνται τὰ διδάγματα τὰ λογικά.

36) 'Ωσαύτως ἐλλιπῆ καὶ ἐσφαλμένα εἶναι καὶ τὰ κατὰ τὸ *δίλημμα* (σελ. 54). «*Τὸ δίλημμα*», λέγει ὁ Χ. 'Α., «*εἶναι ὑποθετικὸς συλλογισμὸς μετὰ διαζεύξεως κατὰ τύπον ἄρσεως χωρῶν. 'Η μείζων δηλαδὴ πρότασις αὐτοῦ περιέχει κρίσιν ὑποθετικὴν ἅμα καὶ διαζευκτικήν, ἐν τῇ ἐλάσσονι αἴρεται ἡ διάζευξις καὶ ἐν τῷ συμπεράσματι ἡ ὑπόθεσις*». 'Αλλὰ α) οὐχὶ *ὑποθετικὴν καὶ διαζευκτικὴν* μόνον, ἀλλὰ καὶ *κατηγορικὴν καὶ διαζευκτικὴν* ὤφειλε νὰ εἴπῃ διότι, ὡς ἔχει ὁ ὁρισμός, ἀποκλείει τὸν κατηγορικὸν διλημματικὸν τύπον, ὃν καὶ αὐτὸς μετ' ὀλίγον μνημονεύει παρατιθέμενος καὶ τὸ ἑξῆς παράδειγμα.

«Πρέπει νὰ φονευθῇ ὁ φρουρός, ὅστις ἢ καταλείπει τὴν θέσιν αὐτοῦ ἢ προδίδει·
'Αλλ' ὁ φρουρὸς Α δὲν ἔπραξεν οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἕτερον
Ἄρα δὲν πρέπει νὰ φονευθῇ».

(πρβλ. καὶ Ueberweg, σελ. 408. καὶ Παπαδοπούλου Λογικὴν, σελ. 71 κ.ἑξ.).

Ἔπειτα β) ἐν τῇ μείζονι τοῦ διλήμματος ὑπάρχει πάντοτε ἡ διάζευξις; 'Εν τῇ ἐλάσσονι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ; Καὶ *πάντοτε αἴρεται ἡ διάζευξις ἐν τῇ ἐλάσσονι καὶ ἡ ὑπόθεσις ἐν τῷ συμπεράσματι;* Συμβαίνει τοῦτο καὶ ἐν τῷ παραδείγματι·

'Ο στρατιώτης, καὶ ἂν λιποτακτήσῃ καὶ ἂν ἐπιτρέψῃ τὴν δίοδον εἰς τὸν ἐχθρόν, εἶναι ἄξιος θανάτου·
'Ο στρατιώτης Α ἢ ἐλιποτάκτησεν ἢ ἐπέτρεψε τὴν δίοδον εἰς τὸν ἐχθρόν·

'Ο στρατιώτης Α ἄρα εἶναι ἄξιος θανάτου;

Ἄλλως ἔχουσι ταῦτα, ὁ δὲ Χ. 'Α. ἀγνοῶν τὰ πράγματα γράφει ὅ,τι θέλει! Σημειωτέον δὲ ὅτι εὐθὺς κατωτέρω διδάσκει ὅτι «τὸ δίλημμα δυνατὸν νὰ ἐξενεχθῇ καὶ *διὰ θέσεως* (modo ponente) καὶ *κατηγορηματικῶς!*
'Αλλὰ δὲν εἶναι ταῦτα μόνα· γ) περὶ τῶν διλημμάτων, ἐν οἷς καὶ τὸ *συμπέρασμα* εἶναι *κρίσις διαζευκτικὴ* κατὰ τὸν τύπον

'Εὰν Α εἶναι Β, Γ εἶναι Δ. 'Εὰν Ε εἶναι Ζ, Η εἶναι Θ.
'Αλλ' ἢ Α εἶναι Β ἢ Ε εἶναι Ζ.

Ἡ ἄρα Γ εἶναι Δ ἢ Η εἶναι Θ.

(πρβλ. Jevons, Elem. of Logic, σελ. 167 κ.ἑξ. Liard, Logique, σελ. 53 κ ἑξ. Rabier, Logique, σελ. 72) οὐδὲν λέγει ὁ Χ. 'Α! Εἰς ἄλλας λεπτομερείας περιττὸν νὰ ἔλθωμεν.

Ε. ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

37) 'Αλλ' οὐ μόνον τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λογικῆς ταύτης, ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερον ἡ Μεθοδολογία, εἶναι σφαλμάτων ἀνάπλεων. Καὶ πρῶτον εἶναι *ἡμαρτημένα τὰ περὶ τοῦ ὁρισμοῦ* σελ. 69 κ. ἑξ. 'Ιδοὺ τί διδάσκει ὁ Χ. 'Α. «*'Ο σχηματισμὸς οὐσιωδῶν ὁρισμῶν δὲν εἶναι οὔτ' εὔκολος οὔτ' ἐν πᾶσι δυνατὸς—αἱ ἔννοιαι τῶν ἁπλῶν ψυχολογικῶν φαινομένων, τῆς αἰσθήσεως, τῆς παραστάσεως, τῶν χρωμάτων δὲν ὁρίζονται—,ὡς καὶ αἱ ἀνώταται κατηγορίαι τῶν ὄντων, ὑπόστασις, αἰτία, τόπος, χρόνος, μεταβολὴ κτλ.—Καὶ πλεῖστα πράγματα εἰς τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν προσπίπτοντα — διὰ τοὺς λόγους δὲ τούτους ἐμορφώθη καὶ ἄλλο εἶδος διασαφήσεως τῆς ἐννοίας, οἱ ἀτελεῖς, καταχρηστικοὶ ἢ κατὰ προσέγγισιν λεγόμενοι ὁρισμοί*». 'Ως τοιούτους δὲ ὁρισμοὺς μνημονεύει τοὺς ἑξῆς· *φιλοσοφία εἶναι φιλία σοφίας· λογικὸν εἶναι ἡ ψυχικὴ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀποτελοῦσα τὴν κατ' ἐξοχὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τὰ ζῷα καὶ εἰς σύλληψιν τοῦ ἀπείρου κατευθυνομένη· τὸ ἔπος εἶναι εἶδος ποιήσεως· τέχνη εἶναι ἡ δι' αἰσθη-*

τοῦ μέσου ἐμφάνισις τῆς ἰδέας ('Εγέλου)· *ἡ δημοκρατία ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἀρετῆς τῶν πολιτῶν, ἡ μοναρχία ἐπὶ τῆς τιμῆς, ἡ δεσποτεία ἐπὶ τοῦ φόβου* (Montesquieu)».

'Αλλ', ἵνα μηδὲν ἄλλο εἴπωμεν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ *ὁρισμὸς* τῆς *φιλοσοφίας* καὶ τοῦ *ἔπους* καὶ τῆς *τέχνης* καὶ τῆς *δημοκρατίας* κττ.; Διὰ τοιαύτην δὲ ἀδυναμίαν ἐμορφώθησαν οἱ ὁρισμοὶ οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος! 'Αλλὰ πῶς συμβιβάζονται ταῦτα πρὸς ὅσα λέγει ὁ Χ. 'Α. ἐν σελ. 72, ὅτι οἱ παρατεθέντες ὁρισμοὶ *παρασκευάζουσι τὸ ἔδαφος εἰς τὸν ἀληθῆ* (sic) *ὁρισμόν;*

38) Ἵνα πᾶς τις ἴδῃ μετὰ πόσης εὐκολίας ὁ Χ. 'Α. περὶ παντὸς πράγματος ἀποφαίνεται γνώμην, ἐφιστῶμεν τὴν προσοχὴν ὑμῶν καὶ εἰς τὰ ἑξῆς. Περὶ κανόνων τοῦ ὁρισμοῦ λόγον ποιούμενος λέγει καὶ ταῦτα. «Εὐρύτερος μὲν εἶναι (ὁ ὁρισμός), ὅταν ἐκφέρῃ ἔννοιαν ἀνωτέραν ἢ τὸ προσεχὲς γένος· λ. χ. *ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὀργανικὸν ὄν.* Τὸ *ὀργανικὸν δὲν εἶναι γνώρισμα μόνον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῶν ζῴων καὶ τῶν φυτῶν».* 'Εξ ὧν γίνεται κατάδηλον ὅτι κατὰ τὸν Χ. 'Α. *ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ζῷον!*

39) Θέλετε νὰ ἴδητε πῶς ὁρίζει τὴν *ἀτμομηχανὴν* ὁ Χ. Α; «*'Ατμομηχανή*», λέγει, «*εἶναι μηχανή, δι' ἧς ἐξέρχεται ὁ ἀτμὸς ὡς κινητήριος δύναμις*»! 'Αλλ' εἶναι ταῦτα ἐπιστημονικὰ διδάγματα! Πῶς ἐξέρχεται διὰ τῆς μηχανῆς ὁ ἀτμὸς ὡς κινητήριος δύναμις! Καὶ ὅμως τὸ προχειρότατον τῶν ἐγχειριδίων τῆς φυσικῆς ἠδύνατο νὰ διδάξῃ τὸν Χ. 'Α. ὅτι «*ἀτμομηχανὴ εἶναι ἡ μηχανή*, ἐν ᾗ γίνεται χρῆσις τῆς ἐλαστικῆς δυνάμεως τῶν ἀτμῶν τοῦ ὕδατος ὡς κινητηρίου δυνάμεως (πρβλ. A. Ganot, Traité de physique[20], σελ. 1031. «Les machines à vapeur sont des appareils, qui servent à utiliser la force élastique de la vapeur d'eau comme force motrice» καὶ Τιμ. 'Αργυροπούλου, Στοιχεῖα Φυσικῆς 1909, σελ. 128).

40) Συνιστῶμεν νὰ ἀναγνώσητε καὶ τὰ ἐν σελίδι 77 τῆς Λογικῆς ταύτης, ἔνθα, ἐν ᾧ ὁ Χ. 'Α. ὁμιλεῖ περὶ *εὐρυτέρας καὶ στενωτέρας τοῦ δέοντος διαιρέσεως*, παρατίθεται παραδείγματα, δι' ὧν διασαφεῖται *ὁ εὐρύτερος καὶ ὁ στενώτερος ὁρισμός!*

41) Μέγιστα περιέχονται ἁμαρτήματα καὶ ἐν τοῖς *περὶ τῆς ἀποδείξεως* (σελ. 79 κ.ἑξ.).

α) 'Εν σελίδι 87 ὁ Χ. 'Α. ποιεῖται λόγον περὶ *ἀποδείξεων βεβαίων καὶ πιθανῶν ἢ ἐνδόξων*. Λέγει δ' ἐνδόξους τὴν *ἐπαγωγὴν* καὶ τὴν *ἀναλογίαν*.

'Αλλ' ἐρωτῶμεν. Εἶναι δυνατὸν ὁ γινώσκων τὰ κατὰ τὰς λογικὰς ἐννοίας τὴν ἐπαγωγὴν καθόλου νὰ τάσσῃ εἰς τὰς ἐνδόξους ἀποδείξεις; 'Αλλ' ὑπάρχουσιν *ἐπαγωγαὶ τέλειαι*, αἵτινες παρέχουσιν ἀσφαλεστάτην γνῶσιν. Αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς τῆς Λογικῆς ταύτης κατωτέρω τὴν ἐπαγωγὴν εἰς τελείαν καὶ ἀτελῆ διακρίνων διαρρήδην λέγει ὅτι *τὸ συμπέρασμα τῆς τελείας ἐπαγωγῆς, ἐν ᾗ πάντα τὰ εἴδη εὑρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν*· καὶ παραθέτει τὸ γνωστὸν παράδειγμα τῶν Λογικῶν ἐκεῖνο·

'Ο 'Ερμῆς, ἡ 'Αφροδίτη, ἡ Γῆ, ὁ Ἄρης, ὁ Ζεύς, ὁ Κρόνος στρέφονται περὶ τοὺς ἑαυτῶν ἄξονας.

'Ο 'Ερμῆς, ἡ 'Αφροδίτη, ἡ Γῆ, ὁ Ἄρης ὁ Ζεύς, ὁ Κρόνος εἶναι πάντες οἱ ἀρχαῖοι πλανῆται.

Πάντες ἄρα οἱ ἀρχαῖοι πλανῆται στρέφονται περὶ τοὺς ἑαυτῶν ἄξονας.

Τίς λοιπὸν εἶναι ἡ ἀλήθεια; *Μόνον ἡ ἀτελὴς ἐπαγωγή, ἐν ᾗ ἔκ τινων μερικῶν περιπτώσεων συνάγομεν συμπέρασμα περὶ τοῦ ὅλου, εἶναι πιθανὴ ἢ ἔνδοξος ἀπόδειξις*. Ταῦτα ὤφειλε νὰ διδάξῃ ὁ Χ. 'Α. καὶ πρὸς τούτοις νὰ δείξῃ τίνα εἶναι τὰ στοιχεῖα, ἅτινα τὴν ἀτελῆ ἐπαγωγὴν καθιστῶσι μᾶλλον ἢ ἧττον βεβαίαν. Διατί π.χ. ὁ Νεύτων, ἀφ' οὗ εὗρεν ὅτι *πολλοὶ* πλανῆται καὶ δορυφόροι καὶ κομῆται ἕλκουσιν ἀλλήλους κατ' εὐθὺν λόγον τῆς μάζης καὶ κατ' ἀντίστροφον λόγον τοῦ τετραγώνου τῆς ἀποστάσεως, ἠδύνατο κατὰ πιθανὴν ἐπαγωγὴν νὰ συναγάγῃ καὶ διατυπώσῃ τὸν γνωστότατον *τῆς παγκοσμίου ἕλξεως νόμον, καθ' ὃν πᾶσα ὕλη ἐν τῷ σύμπαντι ἕλκει τὴν ὕλην κατ' εὐθὺν λόγον τῆς μάζης καὶ κατ' ἀντίστροφον λόγον τοῦ τετραγώνου τῆς ἀποστάσεως*.

β) Καὶ περὶ ἀναλογίας ὄντος τοῦ λόγου δὲν δεικνύει ὁ Χ. 'Α. πότε εἶναι πιθανωτέρα!

42) Ἐν σελίδι 90 ἐν τῷ παρατιθεμένῳ ἀναλογικῷ συλλογισμῷ φέρεται τὸ συμπέρασμα· ἄρα τὸ Υ εἶναι πιθανώτατα Μ ἀντὶ Κ. Προῆλθε, φαίνεται, τὸ σφάλμα ἐξ ἀβλεψίας τυπογραφικῆς.

43) Ἀλλ' ἐν τῇ διδασκαλίᾳ παραδοξολογιῶν ὁ Χ. Ἀ. ὑπερβαίνει πᾶσαν προσδοκίαν.

Ἐν σελίδι 98 περὶ *ἀξιώματος* ὁμιλῶν παραθέτει πρὸς διασάφησιν τὸ ἑξῆς παράδειγμα. *«Τὸ ὅλον εἶναι μεῖζον τῶν μερῶν»!!* Καὶ μὴ νομίσητε ὅτι εἶναι καὶ τοῦτο τυπογραφικὸν ἁμάρτημα. Καὶ ἐν σελίδι 3 τῆς Λογικῆς ταύτης ὁ Χ. Ἀ. λέγει «τὸ ὅτι δύο σὺν δύο ἀποτελοῦσι τέσσαρα, τὸ ὅτι τὸ ὅλον εἶναι μεῖζον τῶν μερῶν αὐτοῦ κτλ. *περὶ τούτου οἱ πάντες ἔχομεν ἄμεσον πεποίθησιν»!!* Ἀλλαχοῦ διδάσκει πάλιν *ἀντιφάσκων πρὸς ἑαυτὸν* τὰ ὀρθά. Ἐν σελίδι 7 τῆς Λογικῆς του λέγει· «Τὸ *ὅλον ἰσοῦται τοῖς μέρεσιν αὐτοῦ»*. Καὶ ἐν σελίδι 101 προκειμένου περὶ μαθηματικῆς μεθόδου λέγει· «*Τὸ ὅλον μεῖζον τοῦ μέρους*», ὀρθῶς. Τί λοιπὸν συμβαίνει καὶ ὁ Χ. Ἀ. σαλεύει οὕτως; Ὅπου ἀκολουθεῖ εἰς ἄλλους, ὡς φαίνεται, ὀρθοποδεῖ, ὅπου δὲ αὐτουργεῖ σφάλλεται καὶ πίπτει!

44) Ἐλλιπέστατα καὶ ἐσφαλμένα εἶναι καὶ τὰ περὶ μεθόδων τῶν ἐπιστημῶν. Ἐν σελίδι 100 περὶ *διαιρέσεως τῶν ἐπιστημῶν* λόγον ποιούμενος λέγει τὰ ἑξῆς παραδοξότατα· «*αἱ ἐπιστῆμαι διαιροῦνται καθόλου εἰς πνευματικὰς* καὶ *φυσικάς*» καὶ «αἱ ἐπιστῆμαι *διαιροῦνται ἰδίᾳ εἰς τρεῖς τάξεις* 1) *τὰς μαθηματικὰς* 2) *τὰς φυσικὰς* καὶ 3) *τὰς ἠθικάς»!* Ἐπαναλαμβάνει δὲ αὐτὰ καὶ ἐν σελίδι 107, ἔνθα λέγει· «*διαιροῦνται αἱ ἐπιστῆμαι* εἰς ἐπιστήμας *πνευματικὰς* καὶ εἰς *φυσικάς—τὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως κατανέμομεν ἰδίᾳ εἰς τρεῖς τάξεις —μαθηματικάς—φυσικάς—ἠθικάς»!* Δὲν εἶναι περιεργοτάτη ἡ διαίρεσις αὕτη τῶν ἐπιστημῶν; Τί ἐννοεῖ ὁ Χ. Ἀ. λέγων ὅτι τὰς ἐπιστήμας διαιροῦμεν *καθόλου εἰς δύο* τάξεις καὶ *ἰδίᾳ εἰς τρεῖς;* Ἦ εἶναι ἄστοχος ἔκφρασις αὐτοῦ θέλοντος νὰ δηλώσῃ ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι διαιροῦνται εἰς ἐπιστήμας φυσικὰς καὶ ἠθικάς, αἱ δὲ φυσικαὶ ὑποδιαιροῦνται εἰς κυρίως φυσικὰς καὶ μαθηματικάς; Ἀλλὰ πρῶτον ἐπιτρέπονται τοιαῦται ἀστοχίαι εἰς συγγραφέα Λογικῆς; Ἔπειτα ποῦ εὗρε τὴν διαίρεσιν ταύτην ὁ Χ. Ἀ.; Διότι εἶναι εἰς πάντας γνωστὸν ὅτι οὐδεὶς τῶν μεγάλων σοφῶν διῄρεσεν οὕτω τὰς ἐπιστήμας. Ὁ Ampére

ἐν Essai sur la classification des sciences (1834) διέκρινεν ἐπιστήμας *κοσμολογικὰς* καὶ *νοολογικὰς* (cosmologiques, noologiques), ὧν αἱ μὲν ἔχουσι τὴν φύσιν αἱ δὲ τὸ πνεῦμα ὑπόθεσιν. Ὁ δὲ Comte ἐν Cours de philosophie positive (1, 1830) διῄρεσε τὰς ἐπιστήμας 1) εἰς *συγκεκριμένας ἢ ἐφηρμοσμένας* (concrètes ou appliquées), ἐν αἷς περιλαμβάνει τὴν κοσμογραφίαν, τὴν γεωλογίαν, τὴν μετεωρολογίαν, τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν κ. ἄ., 2) εἰς *ἀφῃρημένας ἢ θεμελιώδεις* (abstraites ou fondamentales), εἰς ἃς ὑπάγει τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν χημείαν καὶ τὴν κοινωνιολογίαν κ. ἄ. Ὁ δὲ Spencer ἐν The classification of the sciences (Essays, 3, 1864) διέστειλεν ἐπιστήμας 1) *ἀφῃρημένας* (μαθηματικὰ) 2) *ἀφῃρημένας ἅμα καὶ συγκεκριμένας* (μηχανικήν, φυσικήν, χημείαν) 3) *συγκεκριμένας* (ἀστρονομίαν, γεωλογίαν, βιολογίαν, ψυχολογίαν, κοινωνιολογίαν). Ὁ δὲ Wundt (Einleit. in die Phil., 1901, σελ. 40 κ.ἑξ. 74 κ.ἑξ.) διαιρεῖ τὰς *ἐπιστήμας* εἰς *τυπικὰς* καὶ *πραγματικὰς* (formelle, reelle Wissenschaften) καὶ λέγει τυπικὰς τὰς θεωρητικὰς μαθηματικάς. *Τὰς δὲ πραγματικὰς ὑποδιαιρεῖ* εἰς *ἐπιστήμας τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος* (Naturwissenschaften, Geisteswissenschaften). Ὁ δὲ Liard ἐν τῇ Λογικῇ του διακρίνει τὰς ἐπιστήμας εἰς *μαθηματικάς, φυσικὰς* καὶ *ἠθικὰς* (σελ. 67).

Καὶ δὲν εἶναι ταῦτα μόνα. Ὁ Χ. Ἀ. εἰς τοὺς μαθητὰς τῆς Δ τάξεως τοῦ γυμνασίου δὲν παρέχει βραχεῖαν σύνοψιν τοῦ συνόλου τῶν ἐπιστημῶν, οὐδὲ ὀνομάζει τοὐλάχιστον τὰς κυριωτάτας αὐτῶν!

45) Ἐλλιπέστατα εἶναι ὅσα λέγει περὶ *μαθηματικῆς μεθόδου*. Περὶ τῶν *ἀριθμητικῶν μεθόδων* οὐδένα λόγον ποιεῖται! Ἐκ δὲ τῶν γεωμετρικῶν μνημονεύει μόνον τὴν *ἐπίθεσιν, τὴν διάλυσιν τοῦ σχήματος καὶ τὰς κατασκευάς!* Ὁ Wundt ἠδύνατο κάλλιστα νὰ διδάξῃ αὐτὸν τὰ περὶ τούτων (Logik², 2).

46) Ἐν σελίδι 102 γράφει· «Ἐν τέλει δὲ *κυροῖ τὴν ὑπόθεσιν* ἤτοι ἐξάγει ἐκ τῆς ὑποθέσεως ἀκολουθίας τινὰς καὶ *ἐξετάζει ἂν ἡ πεῖρα βεβαιοῖ ἢ ἀναιρεῖ* αὐτάς.» Ἀλλὰ καὶ ταῦτα εἶναι ἄντικρυς ἐσφαλμένα. *Κύρωσις λέγεται μόνον ἡ βεβαίωσις ἑνὸς πράγματος.* Ἄλλο δὲ ἠθέλησε προδήλως νὰ εἴπῃ ὁ συγγραφεύς, δῆλον ὅτι *δοκιμάζει, ἐξελέγχει, βασανίζει κττ.*

47) Κατ' ἐπανάληψιν διδάσκει ὁ Χ. 'Α. ὅτι *αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐρευνῶσι μόνον τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως* (σελ. 107). «Καθόσον», λέγει, «τὰ φαινόμενα τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐπιστημονικῶς ἐρευνώμενα εἶναι δύο (sic) τινά, ἢ *φαινόμενα τῆς φύσεως* καὶ τῆς κατὰ νόμους ἐνεργείας αὐτῆς ἢ *φαινόμενα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος*, διαιροῦνται καὶ αἱ ἐπιστῆμαι εἰς ἐπιστήμας πνευματικὰς καὶ εἰς φυσικάς. Ἑκάτεραι διαιροῦνται εἰς ποικίλα εἴδη, τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας, ἀναλόγους πρὸς τὰ πολυποίκιλα εἴδη, τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πνεύματος καὶ τῶν *φαινομένων τῆς φύσεως*—Β εἰς τὰς *φυσικὰς ἐπιστήμας πραγματευομένας* περὶ τὰ *φαινόμενα* τῆς τε ἀνοργάνου καὶ τῆς ὀργανικῆς ζωῆς (α Φυσική, Χημεία, Φυσιολογία κτλ. β περιγραφικαὶ ἐπιστῆμαι, Ζῳολογία, Βοτανική, 'Ορυκτολογία κτλ.)».

'Αλλ' αἱ *φυσικαὶ ἐπιστῆμαι μόνον περὶ φαινόμενα ἀσχολοῦνται;* Καὶ ἡ *Ζῳολογία* καὶ ἡ *Βοτανικὴ* καὶ ἡ *'Ορυκτολογία;* Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἐνταῦθα μὲν ὁ Χ. 'Α. ἀποκρίνεται *ναί*. 'Αλλαχοῦ δὲ πάλιν *ἀντιφάσκων πρὸς ἑαυτὸν* διδάσκει τὰ ἀληθῆ. 'Εν σελίδι 105 λέγει. «*Αἱ περιγραφικαὶ ἐπιστῆμαι σκοποῦσι νὰ πορίσωσιν ἡμῖν γνῶσιν σαφῆ καὶ εὐκρινῆ τῶν ἀντικειμένων τῆς φύσεως.* Ὄχι λοιπὸν αἱ σχέσεις τῶν διαδοχικῶν φαινομένων—ἀλλ' ἡ σπουδὴ τῶν σχέσεων, ἡ *περιγραφὴ καὶ ἡ ταξινόμησις τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων* εἶναι τὸ ἔργον αὐτῶν».

48) Ὡς περίεργον μνημονεύομεν καὶ τὸ ἑξῆς. 'Εν σελίδι 104 λόγον ποιούμενος ὁ Χ. 'Α. περὶ τῆς *μεθόδου τῶν ὑπολοίπων* γράφει ἐν παρενθέσει Rückstand residu. 'Αλλὰ πρὸς τί τὰ ὀνόματα ταῦτα; Μήπως νοοῦσιν αὐτὰ μᾶλλον οἱ μαθηταὶ τοῦ γυμνασίου; Ἔπειτα ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι δύνανται καὶ ξένα ὀνόματα νὰ παρατεθῶσιν, οὔτε γερμανιστὶ οὔτε γαλλιστὶ ὤφειλεν ὁ Χ. 'Α. ταῦτα νὰ παραθέσῃ ἀλλ' ἀγγλιστί, ἀφ' οὗ πρῶτος ὁ John Stuat Mill ὠνόμασε τὰς μεθόδους ταύτας· πρὸς δὲ τούτοις ὤφειλεν *εἰς πάσας* τὰς μεθόδους ταύτας νὰ παρενθέσῃ τὰ ξένα ὀνόματα, ὡς ἑξῆς· *μέθοδος τῆς συμφωνίας* (method of agreement), *μέθοδος τῆς διαφορᾶς* (method of difference), *μέθοδος τῶν ὑπολοίπων* (method of residues) *μέθοδος τῆς συμφωνίας ἅμα καὶ διαφορᾶς* (joint method of agreement and difference), *μέθοδος τῶν παρομαρτουσῶν μεταβολῶν* (method of concomitent variations).

49) Μνημονεύων ὁ Χ. 'Α. τὴν μέθοδον τῆς *συμφωνίας ἅμα καὶ διαφορᾶς* καὶ τὴν *τῶν παρομαρτουσῶν μεταβολῶν* οὐδὲν παρατίθεται παράδειγμα. 'Αλλ' εἶναι τοιαῦτα διδάγματα σαφῆ ἄνευ παραδειγμάτων; Τὰ παραδείγματα διασαφοῦσι τὰ λεγόμενα· καὶ ἐν μαθήμασιν, ἐν οἷς συνάγονται κανόνες καὶ νόμοι κττ., ἡ διδασκαλία ὀφείλει νὰ μεταχειρίζηται τὴν μέθοδον, καθ' ἣν ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια συνήγαγε καὶ καθώρισε τοὺς νόμους τοὺς φυσικοὺς καὶ τοὺς παντοίους κανόνας καὶ τὰς ἀρχὰς κττ.

'Αλλ' ὁ Χ. 'Α. καὶ ἐνταῦθα ἄλλα διδάσκει.

50) 'Εν σελίδι 105 λέγει ὅτι «*ἡ διδασκαλία τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν γίνεται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τῆς συνθετικῆς μεθόδου.* Ὁ καθηγητὴς ἀγγέλλει τὸν νόμον τὸν ἀποτελοῦντα τὴν μείζονα πρότασιν κτλ». 'Αλλ' οὗτος εἶναι ὁ κανών; Δὲν εἶναι ὀρθότερον καὶ ἐνταῦθα ἡ διδασκαλία νὰ γίνηται κατὰ τὴν ἐναντίαν μέθοδον, τὴν λογικὴν ἀνάλυσιν, καὶ οἱ νόμοι νὰ συνάγωνται κατ' ἐπαγωγήν;

51) 'Ελλιπῆ καὶ ἡμαρτημένα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῆς *μεθόδου τῶν ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.* Καὶ πρῶτον δὲν λέγει ὁ Χ. 'Α. τίνες εἶναι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐπιστῆμαι καὶ τίνα τὰ προβλήματα αὐτῶν. Ἔπειτα οὐδὲν λέγει περὶ τῆς μεθόδου τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς Λογικῆς, οὐδὲ διακρίνει *ἱστορίαν* ἐν τῇ κυρίᾳ ἐννοίᾳ καὶ *φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας.* 'Εξετάζων δὲ τὰ κατὰ τὴν μέθοδον τῆς ἱστορίας δὲν λέγει ὅτι αὕτη ἐρευνᾷ τὰ γεγονότα τὰ ἱστορικὰ καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους· οὐδὲ περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας, τῶν παραδόσεων καὶ τῶν μνημείων καὶ τῶν ἐγγράφων, καὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν λέγει τι.

Πολλῷ δ' ἐλλιπέστερον ἐκθέτει τὰ κατὰ τὴν μέθοδον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Εἰς ἐλαχίστας λέξεις ἀρκεῖται. Παραδείγματα δέ, ἅτινα θὰ ὡμίλουν εὐγλωττότερον περὶ τῆς μεθόδου, ἧς γίνεται χρῆσις ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ταύταις, ἐλλείπουσιν ὅλως!

Ταῦτα εἶναι τὰ κυριώτατα τῶν πλημμελημάτων, ὅσα παρετηρήσαμεν ἐν προχείρῳ ἐξετάσει τῆς Λογικῆς τοῦ Χ. 'Ανδρούτσου[1].

---

[1] Σημειωτέον ὅτι ὁ Χ. 'Ανδροῦτσος οὔτε εἰς τὴν πρώτην ἡμῶν κρίσιν ἀντέταξέ τι οὔτε εἰς τὸν δεύτερον τοῦτον ἔλεγχον.

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ *

Βωμὸν αἴδεσαι Δίκας,
μηδέ νιν
κέρδος ἰδὼν ἀθέῳ ποδὶ λὰξ ἀτίσῃς ποι
νὰ γὰρ ἐπέσται

Αἰσχύλος

ΠΡΟΣ ΤΗΝ Σ^ΗΝ ΚΟΣΜΗΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Κύριε Κοσμῆτορ,

Εἶπόν τινες ὅτι λαθραῖόν πως ἐγένετο τὸ τελευταῖον τοῦ Σ. Ὑπουργείου ἐρώτημα καὶ ἠπόρησαν ὅτι ἐσπευσμένως συνῆλθον οἱ καθηγηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ὑπέδειξεν ἕκαστος ὃν διὰ τὴν ἕδραν τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης καὶ τῆς Ἑρμηνείας τῆς Π. Διαθήκης ἐνόμισε κατάλληλον. Ἡμεῖς ὀλιγώτερον ἐθαυμάσαμεν διὰ τοῦτο, κατεπλάγημεν ὅμως διὰ τὰ ἑξῆς. Ἐμάθομεν ὅτι κατὰ τὴν συνεδρίαν ἐκείνην τῶν καθηγητῶν τινες *Ἑρμηνείαν τοῦ ὕμνου τοῦ Ἀββακοὺμ* ἐκδεδομένην ὑπὸ Ν. Παπαγιαννοπούλου, ἥτις ὑπὸ τῶν ἐπαϊόντων ἄλλοτε ὡς *γύμνασμα φοιτητοῦ πρωτοπείρου* ἐχαρακτηρίσθη, ἐξεθείασαν καὶ μονονουχὶ κράτιστον ἑρμηνευτικὸν ἐκάλεσαν ὑπόμνημα, συρραφήν δέ τινα *περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ* (ταῦτα

* Ἐδημοσιεύθη τῷ 1903 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἔλεγχος Ν. Α. Παπαγιαννοπούλου». Τῇ 2ᾳ Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου σηνῆλθεν ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου, ἵνα ἐκλέξῃ καθηγητὴν τῆς Ἑρμηνείας τῆς Π.Δ. Καὶ δύο μὲν τῶν καθηγητῶν αὐτῆς, ὁ Ζῆκος Ρώσης καὶ ὁ Ἐμμ. Ζολώτας, ὑπέδειξαν ἡμᾶς, ὑφηγητὴν τοῦ μαθήματος τούτου ἀπὸ τοῦ 1899, τρεῖς δέ, ὁ Ἀναστ. Δ. Κυριακός, ὁ Γ. Δέρβος, κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς, καὶ ὁ Ἰω. Μεσολωρᾶς, ἐξέλεξαν τὸν Ν. Παπαγιαννόπουλον, συνάδελφον αὐτῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Σχολῇ. Ἵνα δὲ δείξωμεν τότε ποῖος ἦτο ὁ Ν. Παπαγιαννόπουλος, ὃν εἴχομεν καὶ πρότερον ἤδη ἐλέγξει, ἐδημοσιεύσαμεν τὴν παροῦσαν κρίσιν ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἐμπρός». Καὶ δὲν ἀπέβη μάταιος οὗτος ὁ ἔλεγχος. Ἡ Ἑλλάς, ἥτις ἐγνώριζε καὶ τὴν παλαιοτέραν ἐπίκρισιν, ἠγανάκτησε πάλιν διὰ τὰ γενόμενα, ὁ δὲ τότε πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως, ὁ ἄτεγκτος Δημήτριος Ράλλης, ἠρνήθη νὰ διορίσῃ οὕτω ψηφισθέντα καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου.

εἶναι τὰ μόνα τοῦ Παπαγιαννοπούλου φιλολογικὰ προϊόντα!), ἣν ἡμεῖς πρὸ τριῶν ἐτῶν (κατὰ Μάϊον τοῦ 1900) ἐπικρίναντες ἀπεδείξαμεν ἠκρωτηριασμένην καὶ κακόζηλον μετάφρασιν κεφαλαίων τινῶν παλαιοτάτου γερμανικοῦ συγγράμματος, τῆς τοῦ Keil Ἀρχαιολογίας τῶν Γραφῶν (ἐκδοθείσης τῷ 1858) παντοίων πλημμελημάτων ἀνάπλεων, παρέστησαν ὡς συμβολὴν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν οὐδεμιᾶς δευτέραν.

Ἐὰν εἶναι ταῦτα ἀληθῆ καὶ εἶναι πάντως, διότι ἄλλως οὐδεμίαν ψῆφον θὰ ἐλάμβανεν ὁ Παπαγιαννόπουλος, *οἱ οὕτω τὸν ἄνδρα ἐπαινέσαντες παρεῖδον τὴν ἐπίκρισιν ἡμῶν ἐκείνην.* Καὶ ὅμως οὐδεὶς ὑπάρχει, κύριε Κοσμῆτορ, ὅστις θὰ ἀρνηθῇ ὅτι, ὅπως εἶναι δικαία ἡ τῆς Σ. Θεολογικῆς Σχολῆς κρίσις καὶ ἐκλογή, ἔδει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἐκεῖνος ὁ ἔλεγχος[1]. Ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς.

Ἡ διατριβὴ αὕτη ἐξεδόθη νεωστὶ ἐκ τῶν Καταστημάτων Βλαστοῦ, ὁ δὲ συγγραφεὺς αὐτῆς εἶναι ἀπό τινων ἐτῶν καθηγητὴς τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης καὶ τῆς Ἑρμηνείας τῆς Π.Δ. ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ. Λέγεται δὲ ὅτι καὶ ἐν Γερμανίᾳ διέτριψε ἐπί τινα χρόνον περὶ τὴν σπουδὴν τῶν μαθημάτων τούτων πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν καὶ Ἑρμηνείαν τοῦ ὕμνου τοῦ Ἀββακοὺμ ἐξέδωκε τῷ 1894, ἐξ 22 σελίδων. Ἡμεῖς οὐδέποτ' ἐγνωρίσαμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν ἄνδρα, οὔτε τὸ βιβλίον αὐτοῦ ἐκεῖνο, ἂν καὶ πολλάκις ἐπειράθημεν νὰ ἀνεύρωμεν αὐτό. Ἐπειδὴ δέ τινες τῶν γνωρίμων θαυμαστόν τινα ἐπέδειξαν ζῆλον εἰς ὑποστήριξιν αὐτοῦ, ἐπιστεύσαμεν καὶ ἡμεῖς ὅτι σοφός τις εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ διὰ ταῦτα, ὅτε ἐν Γερμανίᾳ ἔτι σπουδάζοντες ἐμάθομεν ἐκ τῶν ἐφημερίδων ὅτι ἐψεύσθη τῶν ἐλπίδων, ἃς εἶχε, νὰ γίνῃ τοῦ Πανεπιστημίου καθηγητής, ᾠκτείραμεν αὐτὸν καὶ ἠγανακτήσαμεν ὅτι ἀνὴρ οὕτω σοφός, ὡς ἐλέγετο, τοιαῦτα ἔπαθε. Καὶ σφόδρα μὲν ἐπεθυμοῦμεν τότε νὰ εὕρωμεν τὴν Ἑρμηνείαν ἐκείνην τοῦ Ἀββακούμ, ἵνα, δηλοῦντες τὰς λεγομένας ἀρετὰς τοῦ βιβλίου, ἐβοηθοῦμεν τὸν ἄνδρα εἰς τὴν ἀνάντη ὁδόν, ἀλλ' ἡ εὕρεσις αὐτῆς ἀπέβη ἀδύνατος.

Καὶ ὅμως, ἔλεγέ τις πρό τινων μηνῶν, ὁ Π. οὔτε ἀπήλπισεν ἐκ τῶν ἀποτυχιῶν οὔτ' ἀπερραθύμησεν, ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ θὰ δείξῃ διὰ

[1] Ἐδημοσιεύθη τῷ 1900 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐπίκρισις τῆς διατριβῆς Ν. Α. Παπαγιαννοπούλου Περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ».

δευτέρας γενναιοτέρας συγγραφῆς, ὅτι νῦν ἀξιώτερος εἶναι τῆς θέσεως, ἣν ἐπιδιώκει.

Ἡ συγγραφή, περὶ ἧς ἐκεῖνος ἔλεγεν, εἶναι πάντως ἣν ἔχομεν ἤδη ἀνὰ χεῖρας. Ἐξ 24 σελίδων ἀποτελουμένη αὕτη, ἐξεδόθη νῦν, ἓξ ἔτη μετὰ τὴν Ἑρμηνείαν τοῦ Ἀββακούμ. Ἡ βραχύτης αὐτῆς κατέπληξεν ἡμᾶς ἰδόντας αὐτὴν τὸ πρῶτον. Ἀπὸ τοῦ 1894, εἴπομεν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, ταύτην μόνην παρεσκεύασε τὴν ἐργασίαν ὁ Π.! Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς ἐζήτησε νὰ ἀπαλλάξῃ ἡμᾶς τῆς ἀπορίας διά τινος σημειώματος, δηλοῦντος ὅτι ἡ πραγματεία του αὕτη εἶναι *ἀπόσπασμα ἐξ ἀνεκδότου ἑβραϊκῆς Ἀρχαιολογίας του* (σελ. 3, 1). Οὐδένα ἔχοντες λόγον νὰ ἀπιστήσωμεν εἰς τὰ λεγόμενα ἐπελήφθημεν τῆς ἀναγνώσεως τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐτάρασσον ἡμᾶς ἄλλα τινά. Τὸ ἰσχνόν, τὸ παρακεκομμένον καὶ πλημμελὲς καὶ παραπλήσιά τινα ἄσοφα χρήματα προέκυπτον ἀεὶ δεινότερα. Εἶναι ταῦτα, διελογιζόμεθα, σοφώτερα ἢ καθ' ἡμᾶς ἢ νοσεῖ τὸ βιβλίον ἢ ἄλλο τι συμβαίνει! Τοῦτο ἦτο δεύτερον δεινότερον ἀπόρημα. Ἀλλὰ δὲν εἴχομεν ἐκφύγει τὸ δεύτερον τοῦτο κῦμα καὶ τὸ μέγιστον καὶ χαλεπώτατον τῆς τρικυμίας, ἵνα κατὰ Πλάτωνα εἴπωμεν, ἐπῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς. Ἀήθεις μέν τινες ἀλλὰ γνώριμοι φωναὶ ἔβαλλον ἡμῶν τὰ ὦτα, Καρυατίδων τινῶν ἀτόπων, αἵτινες τὴν ἑαυτῶν ἀπολοφυρόμεναι συμφορὰν αἱ μὲν ἠγανάκτουν ὅτι ἄκουσαι ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου συνείρχθησαν ἐν τῷ ἀξένῳ τούτῳ χώρῳ, αἱ δὲ πρὸς τούτοις ὅτι δεινότερα ὑπ' αὐτοῦ ἢ οἱ ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσέως ὑπὸ τῆς Κίρκης ἐκείνης παθοῦσαι, οὐ μόνον τὴν μορφὴν ἀλλὰ καὶ τὸν νοῦν ἀπολέσασαι, κεῖνται ἀσύνετά τινα καὶ ἀλλόκοτα θρέμματα! Αὗται πᾶσαι τὴν Νέμεσιν ἐπικαλούμεναι παρεκάλουν νὰ μὴ παρίδωμεν αὐτὰς οὕτως ὑβριζομένας, ἀλλὰ νὰ δηλώσωμεν εἰς τοὺς πολλοὺς τὸ ἀληθὲς αὐτῶν ὄνομα καὶ ἀπαλλάξωμεν ὁπωσδήποτε τῆς ἀτιμίας, νὰ ἀναγράψωμεν δὲ καὶ τὴν τόλμην τοῦ δράσαντος.

Ἐφρίξαμεν ταῦτα ἀκούσαντες καὶ

hic partem fusi monstrantur in omnem
lugentes campi! hic
Luctus et ultrices posuere cubilia Curae!

ἀνεβοήσαμεν, τὸ τοῦ Βεργιλίου.

Καὶ ἐπὶ πολὺ μὲν ἐθαυμάσαμεν τὴν ἀπόνοιαν καὶ ὀλιγωρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐκ φιλανθρωπίας δὲ ἠρνούμεθα νὰ στηλιτεύσωμεν ἄνδρα

σοφὸν νομιζόμενον ὑπό τινων. Ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ κεκλεμμέναι Καρυάτιδες πάλιν ἀνακλαύσασαι ἐξ ἑνὸς στόματος παρεκάλουν, ἐλεήσαντες αὐτὰς ὠμόσαμεν ὅρκον μέγαν καὶ διὰ τὸν ὅρκον τοῦτον, ἄκοντες, μὰ τὴν Ἀλήθειαν, καταγγέλλομεν τὸ πρᾶγμα.

Ἐρέχθειον, ἐξ οὗ αἱ *ὀλοφυρόμεναι Κόραι* ἀνηλεῶς ἀπεσπάσθησαν ὑπὸ τοῦ Παπαγιαννοπούλου, εἶναι ἡ τοῦ Keil Ἀρχαιολογία τῶν Γραφῶν (Handbuch d. bibl. Archäologie, 1858-9). Δηλοῖ ἡ ἑξῆς ἀντιβολή.

Ν. Παπαγιαννοπούλου, περὶ τῆς σκηνῆς κτλ.	*C. Fr. Keil, Handbuch.*
Σελ. 4 (ἤτοι δευτέρα). «Ἡ σκηνὴ εἶχε μῆκος μὲν τριάκοντα Ἑβραϊκῶν πήχεων, πλάτος δὲ καὶ ὕψος δέκα καὶ συνίστατο ἐκ τεσσαράκοντα καὶ ὀκτὼ σανίδων ἀπὸ ξύλων ἀκακίας ἐπικεχρυσωμένων, ἐπὶ ἀργυρῶν βάσεων ἐρειδομένων καὶ διὰ μοχλῶν ἐκ τῶν αὐτῶν ξύλων ἐπιχρύσων συνδεομένων κτλ».	Σελ. 76. «Die Wohnung war ein Oblongum von 30 Ellen Länge, 10 E. Breite und 10 E. Höhe, construirt aus einem Holzgerüste, welches aus 48 anderthalb E. breiten und 10 E. hohen mit Gold überzogenen Bohlen von Akazienholz dergestalt zusammengesetzt war—in Fussgestelle von Silber etc».
Σελ. 5. «Τὴν ὅλην σκηνὴν περιέβαλλεν αὐλὴ ἔχουσα μῆκος μὲν ἑκατὸν πήχεων, πλάτος δὲ πεντήκοντα, ὕψος δὲ πέντε, καὶ συνισταμένη ἐξ 60 στύλων ἐπηργυρωμένων, ἐπὶ χαλκῶν βάσεων ἐρειδομένων καὶ διὰ κοντῶν ἀργυρῶν συνδεομένων κτλ.».	Σελ. 83 «Der Vorhof war ein die Wohnung von allen Seiten umgebender R a u m von 100 Ellen Länge und 50 E. Breite, dessen äussere Begrenzung 60 hölzerne und 5 E. hohe Säulen mit versilberten Kapitälen und ehernen Fussgestellen bideten etc».
Αὐτόθι. «Ἔκειτο δὲ πιθανῶς ἡ σκηνὴ οὐχὶ ἀκριβῶς ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὸ ὀπίσθιον μέρος αὐτῆς».	Αὐτόθι. «Innerhalb des Vorhofs war die Wohnung wahrscheinlich nicht ganz in der Mitte, sondern nach der hinteren Seite zu aufgestellt».
Αὐτόθι. *Περὶ τῶν σκευῶν τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου.* «Ἐν τῷ ἁγίῳ τῶν ἁγίων ὑπῆρ-	Σελ. 84. *Die Geräthe der Stiftshütte.* «Im Allerheiligsten stand die

χεν ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης ἢ κιβωτὸς τοῦ μαρτυρίου ἔχουσα μῆκος μὲν δύο πήχεων καὶ ἡμίσεος, πλάτος δὲ καὶ ὕψος ἑνὸς καὶ ἡμίσεος».

Σελ. 6. «Ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ ταύτης, ἐν ᾗ ἐφυλάσσοντο αἱ πλάκες τοῦ νόμου, *ἡ στάμνος τοῦ μάννα καὶ ἡ ῥάβδος τοῦ Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα*, ἔκειτο χρυσοῦν ἐπίθημα (καππῶρεθ)· ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἵσταντο δύο χρυσᾶ Χερουβίμ, ἐπικαλύπτοντα διὰ τῶν ἀναπεπταμένων αὐτῶν πτερύγων τὸ ἐπίθημα καὶ ἔχοντα τὰ πρόσωπα πρὸς ἄλληλα βλέποντα».

Σελ. 6.

Σελ. 7. «Πρὸς νότον ἡ λυχνία, κατεσκευασμένη ἐκ χρυσοῦ καθαροῦ καὶ συγκειμένη ἐκ τῆς βάσεως καὶ τοῦ κορμοῦ, ἐξ οὗ ἐξετείνοντο τοξοειδῶς κατ' ἀμφότερα τὰ μέρη πιθανῶς εἰς ἴσην ἀπόστασιν τρεῖς κλάδοι κτλ».

Σελ. 8. «Ἐν τῷ μέσῳ πρὸς τὸ καταπέτασμα τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων τὸ θυσιαστήριον τοῦ θυμιάματος, ἔχον μῆκος μὲν καὶ πλάτος ἑνὸς πήχεως, ὕψος δὲ δύο. Αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ θυσιαστηρίου τούτου ἀπέληγον εἰς κέρατα· ἐν τῷ μέσῳ δὲ αὐτοῦ κύκλῳ κτλ.».

Ἀθήνησι τῇ 6ῃ Ὀκτωβρίου 1903

Bundeslade—oder Lade des Zeugnisses — 2 ½ E. lang, 1 ½ E. breit und ebenso hoch etc».

Αὐτόθι. «Auf dieser Lade, in welcher das Zeugniss, d. h. die zwei steinernen Tafeln mit den zehn Worten (Decalog) — aufbewahrt wurden, lag eine massiv goldene Platte (Capporeth), an deren beiden Enden zwei goldene Cherube — angebracht waren, die mit ihren ausgebreiteten Flügeln das Capporeth überdeckten und ihre Angesichte gegen einander—gerichtet hatten».

Σελ. 91.

Αὐτόθι. «Der Leuchter von reinem Golde — bestand aus einem Postamente und einem Stocke—von welchem vermuthlich in gleichmässigen Entfernungen —drei Röhre zu beiden Seiten als Arme ausliefen und sich bogenförmig bis zur Höhe des (mittleren) Stockes erhoben etc».

Σελ. 89 «Im Heiligen nahm 1. der Rauchopferaltar die mittlere Stelle nahe vor dem inneren Vorhange ein. Dieser Altar war ein viereckiges Gestell von Akazienholz, 2 E hoch und 1 E. breit und lang mit einem Dach und mit Hörnern an den vier Ecken versehen — in der Mitte der Höhe mit einem goldenen Kranze rings um geschmückt etc».

Κύριε Κοσμῆτορ,

Συνεχίζομεν σήμερον τὸν ἔλεγχον τῆς διατριβῆς τοῦ Παπαγιαννοπούλου *περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου* κτλ., ἐξ οὗ τὸ ***κλεπτικὸν*** τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ ***ἀνέκπληκτον*** κατάφωρα γίνονται.

Παπαγιαννοπούλου

Αὐτόθι. Ἐν τῇ αὐλῇ ὑπῆρχον τὰ ἑξῆς σκεύη.

1) Τὸ θυσιαστήριον τῶν ὁλοκαυτωμάτων κατεσκευασμένον ἐκ ξύλων ἀκακίας ἐπιχάλκων καὶ ἔχον μῆκος μὲν καὶ πλάτος πέντε πήχεων, ὕψος δὲ τριῶν, κοῖλον καὶ χώματος πεπληρωμένον. Αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ θυσιαστηρίου τούτου ἀπέληγον εἰς κέρατα· ἐν τῷ μέσῳ δὲ αὐτοῦ κύκλῳ ὑπῆρχεν ἐξοχὴ πηχυαία τὸ εὖρος κτλ».

Σελ. 9.

Σελ. 10. *Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου.*

Κατὰ τὴν ἐκ τοῦ Σινᾶ ἀναχώρησιν τῶν Ἰσραηλιτῶν διελύθη ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου. Μετὰ δὲ τὴν κατάκτησιν τῆς γῆς Χαναὰν εὑρίσκομεν αὐτὴν κατ' ἀρχὰς μὲν ἐν Σηλώ, ὅπου ἔμεινε μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἠλί, εἶτα δὲ ἐν Νομβὰ καὶ τελευταῖον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Βασιλείας τοῦ Σολομῶντος ἐν Γαβαών, ὁπόθεν μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ναοῦ ἀπετέθη ἐν τοῖς δωματίοις τοῦ παροικοδομήματος αὐτοῦ. Ἡ δὲ κιβωτὸς τῆς διαθήκης ἐπὶ τοῦ Ἠλὶ ἔπεσεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Φιλισταίων, οἵτινες μετὰ ἑπτάμηνον ἀπέδωκαν αὐτὴν

Keil.

Σελ. 93. «Im Vorhofe stand 1. der Brandopferaltar. Derselbe war aus einem viereckigen, 5 E. langen und eben so breiten, und 3 E. hohen Gestell von Akazienholz construirt, das hohl war und mit Erde ausgefüllt wurde—Die Ecken (waren) mit 4. Hörnern — versehen. In der mittleren Höhe— hatte er eine hervorspringende Einfassung—etwa eine halbe oder auch eine ganze Elle breit etc».

Σελ. 94.

Σελ. 116. *Geschichte der Stiftshütte.*

Beim Aufbruche vom Sinai wurde die Stiftshütte auseinander genommen.—Nach der Besitznahme von Chanaan wurde die Stiftshütte in Silo aufgerichtet und blieb daselbst—bis zu Eli 's Zeiten. Später finden wir sie in Nob und im Anfange der Regierung Salomos zu Gibeon, von wo sie nach Erbauung des Tempels in denselben gebracht und dort in den Seiten oder Obergemächern — niedergelegt wurde.—Die Bundeslade hingegen—fiel unter Eli den Philistern in die Hände — als die

ἀποτεθεῖσαν ἐν τῇ ἐν Κιριαθιαρεὶμ οἰκίᾳ τοῦ ἱερέως Ἀβειναδάβ, ὅπου ἔμεινεν εἴκοσιν ἔτη, μέχρις οὗ ὁ Δαυῒδ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπέκλινεν αὐτὴν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Ὠβαὶδ—Ἐδώμ, εἶτα δὲ μετὰ τρίμηνον ἀνήγαγεν εἰς τὴν Σιών. Κατὰ δὲ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ εἰσήγαγεν αὐτὴν ὁ Σολομῶν εἰς τὸ ἅγιον τῶν ἁγίων».

Σελ. 12. «Ὁ οἶκος ἦτο κατεσκευασμένος ἐκ λίθων πελεκητῶν καὶ εἶχεν ἐσωτερικῶς μῆκος μὲν ἑξήκοντα Ἑβραϊκῶν πήχεων, πλάτος δὲ εἴκοσιν, ὕψος δὲ τριάκοντα. Εἰσήρχετο δέ τις εἰς αὐτὸν διὰ θύρας διπτύχου, ἐκ ξύλων κυπαρίσσου ἐπιχρύσων καὶ ἐχούσης ἐγγεγλυμμένα Χερουβίμ, φοίνικας καὶ ἄνθη κτλ.».

Σελ. 13.

Σελ. 14. «*Περὶ τῶν σκευῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος*.

Ἐν τῷ ἁγίῳ τῶν ἁγίων ὑπῆρχεν ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης μετὰ τοῦ ἱλαστηρίου, ἱσταμένη μεταξὺ δύο Χερουβίμ, κατεσκευασμένων ἐκ ξύλων ἀγριελαίου ἐπιχρύσων καὶ ἐχόντων τὰς πτέρυγας ἀναπεπταμένας. Ἑκατέρου τούτων τὸ ὕψος καὶ αἱ πτέρυγες ἦσαν δέκα πήχεων. Ἐκ τῶν πτερύγων δὲ αἱ μὲν ἐσωτερικαὶ ἥπτοντο ἀλλήλων, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ τῶν τοίχων τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων. Τὰ Χερουβὶμ ἵσταντο, τὰ δὲ πρόσωπα αὐτῶν ἔβλεπον πρὸς τὸ ἅγιον».

Philister sie nach sieben Monaten zurücksandten, blieb sie gegen 20 Jahre im Hause des Priesters Abinadab zu Kirjath-Jearim stehen, bis sie David von hier—im Hause Obed-Edoms niedersetzen nach drei Monaten aber von dort in die Stadt Davids tragen liess. Bei der Einweihung des Tempels wurde die Bundeslade in das Allerheiligste desselben gestellt».

Σελ. 120. «Das Haus war ein aus dicken Mauern von behauenen Steinen aufgeführtes Gebäude von 60 Ellen Länge, 20 E. Breite und 30 E. Höhe.—Den Eingang in das Heilige bildete eine Flügelthür von Cypressenholz etc»

Σελ. 121 κ. ἑξ.

Σελ. 126. «*Die Geräthe des Tempels*.

In dem Allerheiligsten wurde die Mosaische Bundeslade mit dem Capporeth aus der Stiftshütte aufgestellt, und zwar zwischen zwei kolossalen, 10 Ellen hohen, aus wildem Oelbaumholze angefertigten und mit Gold überzogenen Cherubgestalten mit fast 5 E. langen, ausgebreiteten Flügeln, so dass die Enden der inneren Flügel sich über dem Capporeth berührten, und die Enden der äusseren Flügel bis an die Seitenwände des Allerheiligsten reichten. Sie standen auf ihren Füssen—und ihre Gesichter waren nach dem Heiligen zu gerichtet».

Αὐτόθι. «Ἐν τῷ ἁγίῳ ὑπῆρχον τὰ ἑξῆς σκεύη.

1) Τὸ θυσιαστήριον τοῦ θυμιάματος, κατεσκευασμένον ἐκ ξύλων κέδρου ἐπιχρύσων.

2) Δέκα ἑπτάφωτοι λυχνίαι, πέντε ἐκ δεξιῶν καὶ πέντε ἐξ ἀριστερῶν κατεσκευασμέναι ἐκ χρυσοῦ καθαροῦ.

3) Δέκα τράπεζαι πρὸς ἀπόθεσιν τῶν ἄρτων τῆς προθέσεως, πέντε ἐκ δεξιῶν καὶ πέντε ἐξ ἀριστερῶν».

Σελ. 15. «Ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐλῇ ὑπῆρχον τὰ ἑξῆς σκεύη.

1) Τὸ χαλκοῦν θυσιαστήριον τῶν ὁλοκαυτωμάτων, μήκους μὲν καὶ πλάτους εἴκοσι πήχεων, ὕψους δὲ δέκα, οὗ σκεύη πτύα μὲν καὶ χύτραι κτλ.

2) Μεταξὺ τοῦ θυσιαστηρίου τῶν ὁλοκαυτωμάτων καὶ τοῦ προνάου, οὐχὶ εἰς εὐθεῖαν γραμμήν, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς νότον, ἡ χαλκῆ ἢ χυτὴ θάλασσα, μέγας στρογγύλος λουτὴρ πρὸς πλύσιν τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν τῶν ἱερέων. Ὁ λουτὴρ οὗτος, ὅστις ἐχώρει δύο χιλιάδας μπὰθ ὕδατος καὶ εἶχεν ὕψος μὲν πέντε πήχεων, περίμετρον δὲ τριάκοντα, ἠρείδετο ἐπὶ δώδεκα χαλκῶν βοῶν βλεπόντων ἀνὰ τρεῖς εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος.

3) Δέκα χαλκοῖ λουτῆρες, πέντε

Αὐτόθι. «Im Heiligen standen.

1) Der Rauchopferaltar—aus Cadernholz und mit Gold überzogen.

2) Zehn goldene Leuchter mit sieben Lampen, fünf auf der rechten und fünf auf der linken Seite.

3) Zehn Tische für die Schaubrote fünf auf jeder Seite».

Σελ. 127. «Im inneren Vorhofe befand sich.

1. Der eherne Brandopferaltar, der 20 Ellen lang, eben so breit und 10 E. hoch war.—Als Nebengeräthe des Altars werden Töpfe, Schaufeln, Schaalen und Gabeln genannt.

2. Zwischen Altar und Halle aber mehr gegen Süden zu, stand das eherne oder gegossene Meer, ein mächtiges rundes Wasserbecken von 5 Ellen Höhe und 10 E. Durchmesser am oberen Rande und eine Peripherie von circa 30 Ellen—Dieses kolossale Bassin, das 2000 Bath Wasser fasste, ruhte auf 12 ehernen Rindern, die zu drei und drei mit den Köpfen nach einer Weltgegend gerichtet.—

3) Zu beiden seiten des Altars

ἐκ δεξιῶν καὶ πέντε ἐξ ἀριστερῶν, χρησιμεύοντες εἰς τὴν πλύσιν τῶν σφαγίων κτλ.».

am rechten und linken Flügel des Tempelhauses—zehn—eherne Becken zum Spühlen des Opferfleisches etc».

Σελ. 16. *Περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος.*

«Οἱ θησαυροὶ αὐτοῦ (τοῦ ναοῦ) ἄλλοτε μὲν ἐσυλήθησαν, ὡς ἐπὶ Ροβοὰμ ὑπὸ τοῦ Βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Σεισὰκ κτλ.

Ὁ Μανασσῆς ἐβεβήλωσε καὶ ἐμίανε τὸν ναὸν θεὶς ἐν τῷ ἁγίῳ εἰκόνα τῆς Ἀστάρτης, στήσας ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐλῇ ἵππους τῷ ἡλίῳ καὶ οἰκοδομήσας παρὰ τὸν ναὸν κατοικίας πρὸς χρῆσιν τῶν ἱεροδούλων τῆς Ἀστάρτης. Τέλος δὲ κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ ὁ μὲν ναὸς ἐνεπρήσθη, τὰ δὲ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη μετηνέχθησαν εἰς τὴν Βαβυλῶνα, πρὸς δὲ καὶ αἱ χαλκαῖ στῆλαι καὶ ἡ χυτὴ θάλασσα μετὰ τῆς βάσεως ἐν τεμαχίοις.

Σελ. 134. *Geschichte des Salomonischen Tempels.*

« — schon unter Rehabeam (wurde) der Tempelschatz von dem Aegypter Sisak geplündert —etc.

Vollends entweiht wurde der Tempel aber durch Manasse, der —ein Ascharabild im Heiligtum setzen und Wohnungen für Hierodulen, in welchen Weiber Zelten für die Astarte webten, im Hause Jehovas einrichten liess, auch der Sonne geweihte Rosse. — bei der Zerstörung Jerusalems durch die Chaldäer (wurde) mit der Stadt auch der Tempel niedergebrannt — und die — Geräthe von Gold und Silber samt dem Metalle der in Stücke zerschlagenen ehernen Säulen der Gestühle und des ehernen Meeres wurden nach Babel abgeführt.

Σελ. 17. *Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ζοροβάβελ.*

Ὁ Κῦρος ἐπιτρέψας τοῖς Ἰουδαίοις τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ οὐ μόνον ἀπέδωκε τοῖς ἐπανελθοῦσι τὰ ὑπὸ τοῦ Ναβουχοδονόσορος εἰς τὴν Βαβυλῶνα μετενεχθέντα ἱερὰ σκεύη, ἀλλὰ καὶ χρηματικὴν συνδρομὴν εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ ὑπέσχετο. Ἐπὶ τούτους οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπανελθόντων, ὁ Ζοροβάβελ δηλ. καὶ ὁ Ἰησοῦς, τῷ μὲν πρώτῳ ἔτει τῆς ἐπανόδου ᾠκοδόμησαν τὸ θυσιαστήριον τῶν ὁλοκαυτωμάτων κτλ.

Σελ. 136. *Der Serubabelsche Tempel.*

Da Cyrus in dem Edikte, in welchem er den Juden die Rückkehr in ihr Vaterland gestattete, zugleich den Wiederaufbau des Tempels zu Jerusalem anordnete, und nicht nur den Zurückkehrenden die von Nebukadnezar nach Babel abgeführten Tempelgeräthe wieder herausgeben liess, sondern auch für den Bau selbst eine Unterstützung aus dem königlichen Schatze zusagte—, so begannen die Häupter der Zurückgekehrten, der Statthalter Serubabel und der Hohepriester Josua gleich nach ihrer Ankunft in Jerusalem den Brandopferaltar in seiner alten Stelle wieder aufzurichten etc.

Ἀθήνησι τῇ 7ῃ Ὀκτωβρίου 1903.

Κύριε Κοσμῆτορ,

Ὡς μανθάνομεν, ὁ Παπαγιαννόπουλος, ὅπως μετριάσῃ τὴν ἐκ τῆς ἐπικρίσεως ἡμῶν ἐντύπωσιν, ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ κείμενον τῆς διατριβῆς του (καὶ τὰ ἁμαρτήματα;) συμπίπτει πρὸς τὸ τοῦ Keil, διότι δῆθεν ἀμφότεροι κατὰ λέξιν ἤντλησαν ἐκ τῶν πηγῶν. Τὸ ἀνάληθες τοῦ λόγου τούτου πᾶς τις δύναται νὰ ἐλέγξῃ ἐὰν ἐπεξέλθῃ τὰ μέρη τῆς Π. Διαθήκης ἔνθα περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ γίνεται λόγος, καὶ τοῦ Ἰωσήπου καὶ τοῦ Φίλωνος καὶ τῶν ἄλλων, *οὐχ ἥκιστα δὲ ἡ Θεολογικὴ Σχολή, παρ' ἧς πρέπει τὸ Σ. Ὑπουργεῖον νὰ ζητήσῃ λεπτομερῆ τῶν συγγραμμάτων ἑκάστου τῶν ὑποψηφίων ἀνάλυσιν.*

Ἀλλὰ προβῶμεν εἰς τὸν ἔλεγχον·

Παπαγιαννοπούλου

Σελ. 18. Ὁ ναὸς τοῦ Ζοροβάβελ ἦτο μὲν εὐρύτερος καὶ ὑψηλότερος τοῦ Σολομωντείου, διότι εἶχε πλάτος καὶ ὕψος 60 Ἑβραϊκῶν πήχεων, ὑπελείπετο ὅμως πολὺ αὐτοῦ πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν κτλ.

Keil

Σελ. 137. Nach dem Edikte des Cyrus sollte seine (des Tempels) Höhe 60 Ellen und seine Breite 60 E. betragen, wornach er den Salomonischen an Höhe und Breite bedeutend übertroffen haben würde. Ungeachtet dieser grösseren Dimensionen stand er dem früherem doch an Pracht und Herrlichkeit weit nach etc.

Σελ. 19. Ὁ Ἀντίοχος ὁ ἐπιφανὴς οὐ μόνον ἐσύλησε τὸν ναόν, ἀλλὰ καὶ δι' εἰδωλολατρείας ἐβεβήλωσε στήσας ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου τῶν ὁλοκαυτωμάτων λίθινον βωμὸν τοῦ Διὸς καὶ πολλαχῶς ἐμίανεν. Ὁ δὲ Ἰούδας ὁ Μακαβαῖος ἐκάθηρε καὶ ἀποκατέστησε τὸ ἱερόν, ᾠκοδόμησε νέον θυσιαστήριον τῶν ὁλοκαυτωμάτων ἀνεκαίνισε κατὰ μέγα μέρος τὰ ἐσωτερικὰ κοσμήματα καὶ τὰ σκεύη. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἰανναῖος ἐχώρισε διὰ ξυλίνων κιγκλίδων τὴν αὐλὴν τῶν ἱερέων ἀπὸ τῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν. — Τέλος δὲ κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου τοῦ μεγάλου ἅλωσιν τῶν Ἱεροσολύμων ἐκάησαν στοαί τινες αὐτοῦ.

Σελ. 138. Zu der Folgezeit wurde dieser Tempel durch Antiochus Epiphanes nicht nur geplündert, sondern auch durch Götzendienst verunreinigt, aber nach Vertreibung der Syrer stellte Judas Makkabi das drei Jahre lang entweihte Heiligtum wieder her, liess das Gebäude ausbessern die inneren Verzierungen und Geräthschaften zum grösseren Theil neu anfertigen und den Tempel von Neuem weihen. — Später liess Alexander Jannäus den Priesterhof durch ein hölzernes Gitter von dem Vorhofe der Israeliten abscheiden—und später abermals (wurde der Tempel) von Herodes dem grossen bei der Einnahme Jerusalems mit römischen Truppen erstürmt, wobei einige Hallen niedergebrannt wurden.

Σελ. 20. *Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρώδου.*

Ὁ Ἡρώδης ὁ μέγας θέλων νὰ ἀπαθανατίσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀνῳκοδόμησεν ἄρδην τὸν ὅλον ναὸν τοῦ Ζοροβάβελ μείζονα καὶ περικαλλέστερον. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ ἤρξατο τῷ 18 ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρώδου (20 π. Χ.) καὶ ὁ μὲν ναὸς αὐτὸς ᾠκοδομήθη διὰ τῶν ἱερέων καὶ Λευϊτῶν ἐν ἑνὶ ἔτει καὶ ἡμίσει, αἱ δὲ αὐλαὶ ἐν ὀκτώ, ἐν τοῖς ἔξω ὅμως περιβόλοις παρετάθησαν ἐπὶ τοσοῦτον αἱ ἐργασίαι, ὥστε τὸ ὅλον συνετελέσθη μόλις ἐπὶ Ἀγρίππα τοῦ Β (64 μ. Χ.).

Σελ. 140. *Der Herodianische Tempel.*

Der nachexilische Tempel genügte der Prachtliebe und Eitelkeit des Herodes des Grossen nicht mehr. Er unternahm daher einen Umbau desselben—nach grösserem Masstabe und im Geschmacke seiner Zeit. Nach dem die Vorbereitungen dazu gemacht waren, wurde der Umbau im 18. Jahre seiner Regierung (20 oder 21 v. Chr.) begonnen, und das Tempelhaus von Priestern und Leviten in 1 1/2 Jahren und die Vorhöfe in 8 Jahren umgebaut; aber in den äusseren Umgebungen desselben wurde noch von seinen Nachfolgern lange fortgebaut, so dass das ganze Werk unter Agrippa II.—im Jahre 64 nach Chr. beendigt wurde.

Sed haec hactenus.—Καὶ τὰς παραπομπὰς δὲ πάσας, ἔτι δὲ τοὺς τρεῖς πίνακας (τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, τοῦ οἴκου τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος, τοῦ δευτέρου ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἡρῴδου) ἔχει ὁ Παπαγιαννόπουλος παραλάβει ἐκ τοῦ Keil. «*Οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ ἐπὶ τὰ ἑτοῖμα μᾶλλον τρέπονται*»! —Ἀλλ' ἴσως θὰ εἴπῃ τις ὑπὲρ τοῦ Π., ὅτι εἰς τὴν παροιμίαν πεισθεὶς ὁ ἄνθρωπος, ἥτις λέγει·

νήπιος ὃς τὰ ἑτοῖμα λιπὼν ἀνέτοιμα διώκει,

κατηκολούθησεν εἰς ἄνδρα τόσον σοφόν· ἔτι δὲ ὅτι ἡ μὲν Κίρκη ἐκείνη ἑκοῦσα μετέβαλεν ἀνθρώπους εἰς ὑηνὰ θρέμματα καὶ «*κατὰ συφεοῖσιν ἔεργνυ*», ὁ δὲ Π. ἄκων ὁ δείλαιος ἄψυχα χρήματα καὶ τίς οἶδεν ὑπὸ τίνος ἀλάστορος παραχθεὶς δαίμονος.

Περὶ τούτων οὐδὲν ἀντιλέγομεν. Ἀλλ' ἀποροῦμεν ἄλλα τινά.

1) Διατί ὁ Π., ἄλλα συγγράμματα ἀναγράψας ἐν τῇ πραγματείᾳ του, ἅτινα εὗρε παρὰ Keil, οὐδαμοῦ ἐμνημόνευσε τὴν Ἀρχαιολογίαν, ἐξ ἧς πᾶσα, ὡς εἴδομεν, εἶναι εἰλημμένη ἡ συρραφή του;

2) Διατί παρὰ τοῦ Keil καὶ τοὺς τρεῖς πίνακας λαβὼν οὐδεμίαν ποιεῖται τοῦ πράγματος μνείαν;—Ἀλλ' ἴσως οὐδέποτε οὐδαμῶς ἐπίστευσεν ὁ Παπαγιαννόπουλος ὅτι θὰ εὑρεθῇ τις οὕτως ἀνάλγητος νὰ φωράσῃ καὶ καταγγείλῃ τὸ πρᾶγμα!

3) Διατί λέγει ὁ Π. ὅτι ἡ πραγματεία του εἶναι ἀπόσπασμα ἐξ ἀνεκδότου ἑβραϊκῆς Ἀρχαιολογίας του (σελ. 3); Δὲν εἶπεν ἆρά γε τὴν ἀλήθειαν ἢ εἶναι ἡ ὅλη Ἀρχαιολογία του ὁμοιότροπον συμπίλημα ἐκ τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Keil;
Ἀποκριθήτω εὖ καὶ γενναίως.

Ὑπολάβῃ δὲ μηδεὶς ὅτι τοῦτο μόνον ἔχει τις νὰ ἐγκαλέσῃ εἰς τὸν Παπαγιαννόπουλον, ὅτι ἀλλοτρίους νοσφιζόμενος ἱδρῶτας φώρια γεύματα ὡς ἴδια παραθέτει.

Ἡ διατριβὴ αὐτοῦ εἶναι, ὅπερ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐλέγομεν, ἰσχνοτάτη συρραφὴ περικοπῶν ἔνθεν κἀκεῖθεν εἰλημμένων ἐκ τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Keil, ὅστις εἰς 72 πυκνοτάτας σελίδας πραγματεύεται τὰ περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ (σελ. 75—152). Πρυτανεύουσι δ' ἐν αὐτῇ αἱ παραλείψεις πραγμάτων ἀπαραιτήτων εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ζητήματος, αἱ παρεκδοχαί, ἡ παντελὴς ἄγνοια τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν καὶ τὰ παραπλήσια. Εἶναι δὲ αὕτη καὶ σφαλμάτων περὶ τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν σύνταξιν τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἄλλων ἀνεπιστασιῶν ἀνάπλεως. Καὶ πάσας μὲν αὐτῆς τὰς ἁμαρτάδας νὰ καταλέξωμεν ἐνταῦθα πολὺ καὶ ἀνήνυτον ἔργον θὰ ἦτο, μνημονεύομεν δ' *ἐκ τῶν πρώτων σελίδων*, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, *ἐλαχίστας ἐκ παμπόλλων* τὰς ἑξῆς.

Οὐδὲν λέγει ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν τόπων τῆς λατρείας παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μωυσέως, ὅπερ εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸ ζήτημα εἰσαγωγή.

Σελ. 3 (ἤτοι πρώτη) «ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, δηλ. τοῦ νόμου». Ὁ Π. ὤφειλε διὰ μακροτέρων νὰ ἐξετάσῃ ἑκάτερον τῶν ὀνομάτων.

Σελ. 4. Ἀφ' οὗ ἑκάστη τῶν σανίδων εἶχε πλάτος ἑνὸς καὶ ἡμίσεος πήχεως, ὀκτὼ δὲ τοιαῦται ἀπετέλουν τὴν δυτικὴν τῆς σκηνῆς πλευράν, πῶς ἦτο τὸ πλάτος τῆς σκηνῆς δέκα πήχεων; Οὐδὲν λέγει περὶ τούτου ὁ Π., ἀντιγράφει δὲ τὸν πίνακα τῆς σκηνῆς, ὡς εἶναι παρὰ Keil.—Ἐν ᾧ δὲ καλῶς λέγει ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι ὅτι ἑκατέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς σκηνῆς συνίστατο ἐξ *20 σανίδων*, ἐν τῷ πίνακι — grata neglegentia! — ἡ βορεία πλευρὰ εἶναι διῃρημένη εἰς *22 μοίρας*, δεικνυούσας τῶν σανίδων τὰς θέσεις!

Αὐτόθι σημ. 4. «Βύσσος ἐνταῦθα εἶναι οὐχὶ τὸ ἐκλεκτὸν λίνον, ἀλλ' ὁ ἐξαίρετος Αἰγυπτιακὸς βάμβαξ». Διατί οὐδεμίαν φέρει ὁ Π. τούτου ἀπόδειξιν; ἢ ἰσχύει παρ' αὐτῷ τὸ

sic volo, sic jubeo; sit pro ratione voluntas!

Σελ. 5. Περὶ τοῦ τετάρτου (ἐξωτερικοῦ) ἐπικαλύμματος τῆς σκηνῆς λόγον ποιούμενος ὁ Π. ἀποφαίνεται Πυθίας τρόπον ὅτι ἦτο κατεσκευασμένον ἐκ δέρματος φώκης, ἐν ᾧ ἐκ παλαιοτάτου χρόνου ἀμφίλογον εἶναι τὸ πρᾶγμα καὶ ἄλλοι ἄλλα περὶ αὐτοῦ λέγουσιν.

Αὐτόθι. Περὶ τῶν στύλων τῶν περιβαλλόντων τὴν σκηνὴν ἀποφαίνεται βραχύτατα ὅτι ἦσαν ἑξήκοντα, οὐδὲν δὲ λέγει περὶ τῶν νομιζόντων ὅτι ἦσαν 56 (Bähr, Winer, Knobel, Kuenen) ἢ 59 (Ewald)

Αὐτόθι. «Τὴν ὅλην σκηνὴν περιέβαλλεν αὐλὴ ἔχουσα μῆκος μὲν ἑκατὸν πήχεων, πλάτος δὲ πεντήκοντα, *ὕψος δὲ πέντε, καὶ συνισταμένη ἐξ ἑξήκοντα στύλων* ἐπηργυρωμένων». Ὁ ἀναγινώσκων ταῦτα θὰ νομίσῃ ὅτι αὐτὴ ἡ αὐλὴ εἶχεν ὕψος 5 πήχεων καὶ συνίστατο ἐξ 60 στύλων, οὐχὶ δὲ ὁ περίβολος αὐτῆς. Διατί δὲν μετέφρασεν ἐνταῦθα ὁ Π. πιστῶς τὸν Keil, ὅστις κάλλιστα διευκρινίζων ταῦτα γράφει «ἡ αὐλὴ ἦτο χῶρος περιβάλλων πανταχόθεν τὴν σκηνήν, τὸ μὲν μῆκος 100 πήχεων, τὸ δὲ εὖρος 50, περιβεβλημένος δὲ ὑπὸ 60 στύλων ξυλίνων, ὧν ἕκαστος εἶχεν ὕψος 5 πήχεων» (σελ. 83);

Αὐτόθι σημ. 6. «Τοῦτο (τὸ ἱλαστήριον) δὲν ἦτο ἁπλοῦν κάλυμμα τῆς κιβωτοῦ τῆς διαθήκης, ἀλλὰ τὸ ἐπισημότατον ἱλαστήριον σκεῦος τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, ἐφ' οὗ ἔνθρονος ὁ Κύριος ἀπεκαλύπτετο τῷ Ἰσραήλ». — Τὸ χωρίον τῆς ἐξόδου, εἰς ὃ παραπέμπει ὁ Π. (γράφε 25, 21 οὐχὶ δὲ 25, 22 [ὁ Keil παραπέμπει εἰς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον!], ἔχει ὧδε· «καὶ γνωσθήσομαί σοι ἐκεῖθεν καὶ λαλήσω σοι ἄνωθεν τοῦ ἱλαστηρίου ἀνὰ μέσον τῶν δύο Χερουβὶμ τῶν ὄντων ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου καὶ κατὰ πάντα ὅσα ἂν ἐντείλωμαί σοι πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ». Ποῦ εἶναι ἐνταῦθα ἔνθρονος ὁ Κύριος! Ὁ Π. μεταφράζει κατὰ λέξιν τὸν Keil (σελ. 85) λέγοντα. «Ist diese Platte doch nicht als blosser Deckel der Lade zu betrachten, sondern, wie ihr Name sagt,—ein Sühngeräthe, der Gnadenstuhl, auf welchem jehova thront und von da herab sich Israel offenbart (Exod. 25, 22)».

Σελ. 6. Οὐδεμιᾶς μνείας ἀξιοῖ ὁ Π. τὴν γνώμην τῶν νομιζόντων ὅτι ἐν τῇ κιβωτῷ μόνον αἱ πλάκες τοῦ νόμου ἐφυλάσσοντο, ἡ δὲ στάμνος τοῦ μάννα καὶ ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα ἔκειντο πρὸ αὐτῆς. Καίτοι ὑπὲρ αὐτῆς μαρτυροῦσιν ἱκανὰ χωρία τῆς Π. Δ., ὡς τὸ Γ Βασιλ. 8, 9, ἔνθα διαρρήδην λέγεται· «*οὐκ ἦν ἐν τῇ κιβωτῷ πλὴν δύο πλάκες λίθιναι, πλάκες τῆς διαθήκης, ἃς ἔθηκε Μωϋσῆς ἐν Χωρὴβ κτλ.*» καὶ ἄλλα τινά, καθ' ἃ ἡ στάμνος τοῦ μάννα καὶ ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα ἐφυλάσσοντο πρὸ τῆς κιβωτοῦ *(ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, ἐναντίον τοῦ μαρτυρίου*. Ἐξοδ. 16, 33. 34. Ἀριθμ. 17, 4. 10).

Ἀθήνησι τῇ 8ῃ Ὀκτωβρίου 1903.

Κύριε Κοσμῆτορ,

Συμπληροῦντες σήμερον τὸν ἔλεγχον τῆς διατριβῆς τοῦ Παπαγιαννοπούλου περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου κτλ. γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι περὶ τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Ὕμνου τοῦ Ἀββακούμ, ἧς τύχῃ ἀγαθῇ πρό τινων ἡμερῶν εὕρομεν ἓν ἀντίτυπον, θὰ γράψωμεν προσεχῶς τὰ προσήκοντα.

Σελ. 6. Περὶ τῶν Χερουβὶμ ποιούμενος λόγον οὐδὲν λέγει περὶ τοῦ σχήματος καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν, ἐν ᾧ ὁ Keil ἐν σημειώσει μακροτάτῃ ποιεῖται περὶ αὐτῶν λόγον τὸν προσήκοντα (σελ. 86 - 89).

Σελ. 8. σημ. «ὁ δὲ λίβανος (εἶναι) τὸ εὔοσμον κόμμι δένδρου τῆς εὐδαίμονος Ἀραβίας ἢ τῶν Ἰνδιῶν, διαφόρως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων περιγραφομένου καὶ οὔπω ἐγνωσμένου». Τί λέγεις, ὦ φέριστε! Μεταφράζεις κατὰ λέξιν τὸν Keil λέγοντα· «λιβανωτὸς ein bleichgelbes-lieblich riechendes Harz von einem noch nicht näher bekannt gewordenen Baume des glücklichen Arabiens oder vielleicht auch Indiens»! Σήμερον εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ λιβανωτὸς εἶναι τὸ εὔοσμον κόμμι διαφόρων δένδρων, ἅτινα Bosvelliae προσαγορευόμενα ἀνήκουσι εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν δένδρων, ἅτινα καλοῦνται Burseracea. Γνωστόταται εἶναι 1) ἡ Bosvellia Carterii, ἡ φυομένη μάλιστα ἐν Σομαλίᾳ, ἀγρία δ' ἐν Ἀραβίᾳ, 2) ἡ Bosvellia neglecta, 3) ἡ B. Frereana, καὶ 4) ἡ B. thurifera. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν Ἰνδίαις παράγεται εἶδος λιβανωτοῦ ἐκ τοῦ δένδρου Salai ἢ Salphal (πρβλ. Schenckel, Bibellexikon, **5**, 642 κ.ἑξ., Riehm, Handw. d. bibl. Alt.[2], **2**, 1894, σελ. 1776).

Ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι 8. «Αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ θυσιαστηρίου τούτου ἀπέληγον εἰς κέρατα· *ἐν τῷ μέσῳ δὲ αὐτοῦ κύκλῳ* ὑπῆρχε χρυσῆ στεφάνη κτλ.». Τί νοεῖ ὁ συγγραφεὺς διὰ τῶν λέξεων *ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ κύκλῳ;* Δὲν εἶναι τοῦτο τῶν παραδοξοτάτων! Ἀφ' οὗ ἐν τῷ μέσῳ, πῶς κύκλῳ; Ἢ ἀφ' οὗ κύκλῳ, πῶς ἐν τῷ μέσῳ; Ἄλλο ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ ὁ Π., ἀλλ' ἐσφάλη ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Keil γράφοντος· in der Mitte der Höhe κτλ. ἤτοι *κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους*.

Καὶ τὸ μὲν δὶς πρὸς τὸν αὐτὸν λίθον πταίειν αἰσχρὸν κατὰ τὸν παλαιὸν λόγον, ὁ δὲ Π. καὶ τοῦτο ἔπαθε μεταφράσας πάλιν ἐν τῇ ἑπομένῃ σελίδι (9) τὸ τοῦ Keil «In der mittleren Höhe d. i $1^1/_2$

Ellen vom Boden»· *ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ κύκλῳ*, ἀντὶ τοῦ *«ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους ἤτοι $1^1/_2$ πῆχυν ὑπὲρ τὸ ἔδαφος»*.

Αὐτόθι· «ὑπῆρχεν ἐξοχὴ πηχυαία τὸ εὖρος». This is the very coinage of your brain! Ἢ πόθεν γινώσκεις, ὦ λῷστε, ὅτι ἡ ἐξοχὴ αὕτη ἦτο πηχυαία τὸ εὖρος; Οὐδαμόθεν, νομίζομεν· ἀλλ' ἀγνοήσας ὅτι ὁ Keil ἀκολουθῶν εἰς τὸν Meyer καὶ τὸν Bähr λέγει ὅτι ἡ στεφάνη εἶχεν εὖρος περίπου ἡμίσεος ἢ καὶ ἑνὸς πήχεως (etwa eine halbe oder auch eine ganze Elle breit σελ. 93), διδάσκεις μετὰ θαυμαστοῦ ἀξιώματος ὅτι αὕτη ἑνὸς πήχεως εὖρος εἶχεν!

Αὐτόθι· «ἐφ' ἧς (ἐξοχῆς) ἵστατο ὁ ἱερεύς, ἵνα εὐκολώτερον ἐκτελῇ τὰς ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἀναγκαίας ἐργασίας». Ποῦ εὗρες ταῦτα κ. Π.; Διατὶ δὲν διακρίνεις, ὦ μακάριε, τὰ ἱστορικῶς παραδεδομένα τῶν κατ' εἰκασίαν λεγομένων! Ὁ Keil, εἰς ὃν ἀκολουθεῖς καὶ ἐνταῦθα, λέγει ταῦτα κατὰ τὰς εἰκασίας τοῦ Meyer καὶ τοῦ Bähr. Ἔπειτα διατί οὐδαμοῦ μνημονεύεις τὴν γνώμην, καθ' ἣν ἐπὶ ὑψώματος ἐπικλινοῦς ἐπὶ τῆς μιᾶς τοῦ θυσιαστηρίου πλευρᾶς ἐκ χώματος κατεσκευασμένου ἀνερχόμενοι οἱ ἱερεῖς διηυθέτουν τὰ κατὰ τὰς θυσίας, ἀφ' οὗ αὕτη νομίζεται σήμερον καὶ εἶναι πιθανωτέρα;

Σελ. 10. «Κατεσκευάσθησαν δὲ ὅ τε λουτὴρ καὶ τὸ ὑπόθεμα ἐκ τῶν χαλκῶν κατόπτρων, τῶν πρὸ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου ὑπηρετουσῶν γυναικῶν».—Εἶναι κατὰ λέξιν μετάφρασις τοῦ Keil λέγοντος· «Beide Garäthe (ὁ λουτὴρ καὶ ἡ βάσις αὐτοῦ) waren — von den Spiegeln der vor der Thür der Stiftshütte dienenden Weiber gefertigt» (σελ. 94). Ἐνταῦθα ὤφειλεν ὁ Π. νὰ ἀναγράψῃ καὶ τὴν ἄλλην γνώμην, καθ' ἣν αἱ πλευραὶ τοῦ ὑπερείσματος τοῦ λουτῆρος ἔφερον κάτοπτρα, ἀφ' οὗ μάλιστα πολλοὶ σήμερον ἀσπάζονται αὐτήν.

Αὐτόθι. Τὰ κατὰ τὴν ἱστορίαν τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου ἐπιτρέχεις, κ. Π., διὰ βραχυτάτων, οὐδὲ μνημονεύεις τὴν γνώμην τοῦ Graf, διατεινομένου ὅτι πρὸ τῆς ἱδρύσεως ἤδη τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ ὑπῆρχε ναός τις ἐν Σηλὼ (de templo Silonensi 1855), καὶ ἐπαγομένου εἰς μαρτυρίαν τὸ τέταρτον βιβλίον τῶν Βασιλειῶν (1, 1. 9. 24. 3, 15 *οἶκος Κυρίου*). — Ἀλλὰ θὰ ὑπεραπολογηθῇς τοῦ πράγματος ἴσως λέγων ὅτι ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἀναγράφεται παρὰ Keil!

Διατί, ὦ σοφὲ ἀρχαιολόγε, οὐδαμοῦ ἐλέγχεις τὰς γνώμας τῶν νομιζόντων, ὅτι ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου ἐπίνοια εἶναι τῶν ἔπειτα (de

Wette, Vater, Hartmann, Gratuberg, v. Bohlen, George, Graf, Kuenen, Wellhausen, Reuss) καὶ τῶν λεγόντων ὅτι τὰ κατὰ σκηνὴν ἰδίαν τινὰ ἔχουσι σημασίαν (Ἰώσηπος, Φίλων, Ἰουστῖνος, Κλήμης, Ὠριγένης, Ἀθανάσιος, Θεόδ. Μοψ. Ἑστίας, Θεοδώρητος, Bähr, Friedrich, Hengstenberg κ. ἄ.);

Καὶ περὶ μὲν τούτων τοσαῦτα, *τὸ δὲ πόρσω ἄβατον ἔστω σοφοῖς*, ὅπως εἶπεν ὁ Πίνδαρος. Τοσοῦτο δὲ μόνον εἰρήσθω περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶναι αὐτόχρημα σκελετὸς terribilis visu! Τὰ περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος πραγματεύεται ὁ Π. εἰς 4 ½ σελίδας, τὰ δὲ περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρῴδου εἰς 3 σελίδας περίπου! Καὶ αἰσθανόμεθα μὲν ἕκαστον ἤδη τὸ τῆς παροιμίας λέγοντα «*μὴ κίνει τὸν ἀνάγυρον*», ἀλλ' ἡμεῖς καὶ ἐντεῦθεν ἕνα μαργαρίτην ἐπιδείξαντες θὰ καταθέσωμεν τὸν κάλαμον.

Ἐν σελίδι 16,1 ἀναγινώσκομεν τάδε· «Κατὰ τὴν Β Παραλ. δ 5 ἡ χαλκῆ θάλασσα ἐχώρει τρεῖς χιλιάδας μπάθ· *ὁ ἀριθμὸς ὅμως οὗτος εἶναι προδήλως ἐσφαλμένος*».

Ἀλλὰ πῶς εἶναι, ὦ θαυμάσιε, ὁ ἀριθμὸς οὗτος προδήλως ἐσφαλμένος! Οὐδείς ποτε θὰ δυνηθῇ τῷ ὄντι νὰ μαντεύσῃ. Ὁ Keil μόνος, ὃν καὶ ἐνταῦθα μεταφράζεις, λύει τὴν ἀπορίαν. Παρ' αὐτῷ φέρονται τάδε· «Die Angabe von 3000 Bath (2 Chron. 4,5) beruht auf einem Schreibfehler. Vgl. Thenius zu 1 Kön. 7,26 ἤτοι ἡ μαρτυρία περὶ 3000 μπὰθ προῆλθεν ἐκ γραφικοῦ ἁμαρτήματος· πρβλ. Thenius κτλ.»— Ἀδεξίως μετέφρασας, ὦ ἄριστε, παρέλιπες δὲ καὶ τὴν εἰς τὸν Thenius παραπομπήν, πρᾶγμα ἀπαραίτητον κατὰ θαυμαστὸν τρόπον θεωρήσας ἀνάξιον λόγου.

Πταίει δὲ ὡς εἴρηται, καὶ περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὁ Π., ἀλλὰ τῶν τοιούτων ἁμαρτημάτων ἐλάχιστα ἀναγράφομεν ἐνταῦθα.

Ἐν σελίδι 1 γράφει ὁ Π. «Ἡ πραγματεία αὕτη εἶναι ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ὑπ' ἐμοῦ συνταχθέντος καὶ οὔπω ἐκδοθέντος ἐγχειριδίου *τῆς* ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας»· τὸ *τῆς* παρέλκει περιφανῶς.

Σελ. 4,4 γράφει λῖνον ἀντὶ λίνον.

Σελ. 5 γράφει *παρώχεθ, hακκώδες*, σελ. 6 *καππώρεθ* ἀντὶ *παρῶχεθ, ἀκκῶδες, καππῶρεθ* (μακρὸν πρὸ βραχέος, ὦ βέλτιστε ἀνδρῶν!)

Ἐν σελίδι 6 γράφει *ἐπίθημα*, ἐν δὲ σελίδι 9 *ὑπόθεμα*.

Σελ. 20. 24 καὶ ἄλλ. γράφει. *Ἡρώδης* ἀντὶ *Ἡρῴδης* (πρβλ. Fr. Blass, Grammat. d. neutest. Griechisch σελ. 8).

Ἐν σελίδι 8 γράφει· «ὁ δὲ ὄνυξ (εἶναι) τὸ ἡδύοσμον πῶμα κογχυλίου, ὁμοίου τῷ τῆς πορφύρας καὶ εὑρισκομένου ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ καὶ ταῖς Ἰνδίαις».

Ὁμοίου τῷ τῆς πορφύρας, δηλ. κογχυλίῳ. Ἀλλὰ *κογχύλιον τῆς πορφύρας* εἶναι προδήλως πλεονασμός. Ἤρκει *ὁμοίου τῇ πορφύρᾳ*, ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς παρήχθη ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ προηγεμόνος γράφοντος «ὄνυξ (ist) – der Deckel einer der Purpurschnecke ähnlichen Schnecke von angenehmem Geruche, die im rothen Meere, auch in Indien gefunden wird» (σελ. 90).

Καὶ ἡ στῖξις δ' ἔχει ἐνταῦθα κακῶς καὶ ὁ *καὶ* ἐν τῷ *καὶ εὑρισκομένου* παρέλκει.

Περὶ δὲ τῆς τραγελαφικῆς μεταγραφῆς τῶν ἑβραϊκῶν λέξεων δι' ἑλληνικῶν γνησίων ἢ ἀλλοκότως παραμεμορφωμένων καὶ ρωμαϊκῶν στοιχείων ἀναμὶξ τί νὰ εἴπῃ τις;

Τὴν κάλλιστα διὰ λατινικῶν γραμμάτων μεταγραφομένην λέξιν ƨhel γράφει ὁ Π. ὦhελ! Τὴν λέξιν scheva μεταγράφει διὰ σ μετὰ ὑπερκειμένου σημείου τοῦ μακροῦ, ε μετὰ σημείου τοῦ βραχέος, β ὑπερεστιγμένου, α μετὰ σημείου τοῦ μακροῦ καὶ ἀποστρόφου!! Ἔπρεπεν ἀκεραιοτέραν τὴν λέξιν νὰ ἐπιδείξωμεν εἰς ὑμᾶς ὡς καὶ ἄλλας ἀποτροπαιότερα φερούσας προσωπεῖα, ἵνα ἐφαίνοντο μυρίῳ τραγικώτεραι, ἀλλὰ τὰ ἰδιότροπα στοιχεῖα ἔχει ὁ συγγραφεὺς τῆς προκειμένης πραγματείας εἰς ἰδίαν χρῆσιν. Τὰς λέξεις Middoth καὶ habberith γράφει ὁ *Π. Μιντνὼθ* καὶ *hαμπμπερείθ!* Ὅστις κατορθώσῃ νὰ ἀναγνώσῃ τὰ τοιαῦτα ἀσφαλῶς θὰ ἀξιωθῇ χρυσοῦ στεφάνου!

Καὶ τὸ ἑβραϊκὸν γράμμα sade κακῶς μεταγράφει ὁ Π. ὁτὲ μὲν διὰ τσ, ὁτὲ δὲ διὰ ζ. Σήμερον εἶναι εἰς πάντας γνωστὸν ὅτι τὸ sade εἶναι ἐμφαντικώτερον σ, διὸ καὶ μεταγράφεται κατὰ συνθήκην δι' ὑπεστιγμένου s (πρβλ. Gesen. Hebr. Wört.[12], σελ. 650).

Καὶ ἡμεῖς μὲν ἧττον παντὸς ἄλλου ἠπατημένοι ἐγελάσαμεν ταῦτα πάντα ἰδόντες καὶ ἐθαυμάσαμεν σφόδρα, ὅτι ἀνὴρ τοιοῦτος σοφὸς ὑπό τινων ἐνταῦθα ἐνομίσθη, οὐδὲν δὲ ἄλλο οὔτε διενοήθημεν οὔτε εἴπομεν. Ἴσως δέ τις σφοδρότερος ἡμῶν, εἰκῇ θαυμαστὴς τοῦ ἀνθρώ-

που γενόμενος, ἀγανακτήσας θὰ εἴπῃ περὶ αὐτοῦ τὸ τοῦ φιλοσόφου. *«ἡμεῖς μὲν αὐτὸν ὥσπερ θεὸν ἐθαυμάζομεν ἐπὶ σοφίᾳ, ὁ δὲ ἄρα ἐτύγχανεν ὢν εἰς φρόνησιν οὐδὲν βελτίων βατράχου γυρίνου, μὴ ὅτι ἄλλου του ἀνθρώπων»*. Εἰς τὸν τοιοῦτον εὐφήμει, λέγομεν, ὦ φιλότης. Ἴσως ἐνταῦθα μόνον ἐφάνη ὁ Παπαγιαννόπουλος κατώτερος τῶν ἐλπίδων σου, ἄλλως δ' ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ ἐκείνῃ τοῦ Ἀββακούμ. Πρέπον λοιπὸν ἅμα καὶ δίκαιον εἶναι νὰ περιμένῃς, μέχρις οὗ καὶ ταύτην ἐλέγξωμεν. Ἐὰν δὲ καὶ ἐνταῦθα διαπτυχθεὶς ὁ ἄνθρωπος φανῇ κενός, καὶ ταῦτα θὰ εἴπῃς καὶ τούτων ἔτι χειρότερα. Τὸ δὲ νῦν ἔχον ὑπόμνησον αὐτὸν τὸ τοῦ Ἡσιόδου·

τῆς ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν.

Ταῦτα ἐγράφομεν περὶ τῆς διατριβῆς ἐκείνης κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1900.

Καὶ νῦν ἐρωτῶμεν. Τοιοῦτον ἐξάβλωμα, κ. Κοσμῆτορ, κλοπιμαῖον, ἀκρίτως συνερραμμένον, πλημμελειῶν ἀπείρων μεστόν, δύναται ἐν ὀνόματι τῆς Ἐπιστήμης αὐτῆς νὰ θεωρηθῇ ἔργον ἐπιστήμονος δυναμένου νὰ διδάσκῃ ἀπὸ ἀκαδημαϊκῆς ἕδρας; Δὲν ὤφειλεν ὁ Παπαγιαννόπουλος τὸ μὲν τὰς πηγάς, τὸ δὲ τῶν βοηθημάτων καὶ δὴ τῶν νεωτάτων αὐτῶν τὰ κράτιστα ὑπ' ὄψιν λαβὼν νὰ ἐρευνήσῃ τὸ ζήτημα καὶ ἀκριβώσῃ τὰ καθ' ἕκαστα ἐλέγχων καὶ κρίνων, ἐὰν ἦτο ἀληθὴς τῆς ἐπιστήμης, ἣν ἐπαγγέλλεται, ἱεροφάντης;

Κρίνατε ὑμεῖς δικαίως καὶ τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ἀκοῦσαν ταῦτα ἃς δικάσῃ.

Ἀθήνῃσι τῇ 9ῃ Ὀκτωβρίου 1903.

Κύριε Κοσμῆτορ,

Ἄλλοι ἃς κρίνωσι περὶ τῆς τοῦ Παπαγιαννοπούλου γνώμης τὸν μὲν ἡμέτερον ἔλεγχον, δι' οὗ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ δικαίου ὑπεραμυνόμεθα, καλέσαντος ὕβριν, περὶ δὲ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλολογίας ὁμιλήσαντος ὡς περὶ μαθημάτων ξένων εἰς τὸν θεολόγον, συκοφαντήσαντος δὲ ἡμᾶς ὡς θεωροῦντας τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν ἀναξίαν νὰ κρίνῃ τὰ συγγράμματα τῶν ὑποψηφίων διὰ τὴν ἕδραν τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης καὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς Π. Δ., ἐν ᾧ τὸ «Ἐμπρὸς» περὶ τοῦ ἐναντίου μαρτυρεῖ (7 Ὀκτωβρ. 1903.

«Τὸ ἀνάληθες τοῦ λόγου τούτου πᾶς τις δύναται νὰ ἐλέγξῃ—οὐχ ἥκιστα δὲ ἡ Θεολογικὴ Σχολή, παρ' ἧς πρέπει τὸ Σ. Ὑπουργεῖον νὰ ζητήσῃ λεπτομερῆ τῶν συγγραμμάτων ἑκάστου τῶν ὑποψηφίων ἀνάλυσιν»). Καὶ ἡ Σ. Θεολογικὴ Σχολὴ δικαίαν περὶ τῶν πραγμάτων ἃς εἴπῃ γνώμην.

Ἡμεῖς τοσαῦτα μόνον ἐρωτῶμεν τὸν Παπαγιαννόπουλον. *Πιστεύεις, κ. Π., ὅτι, δι' ὧν ἐν τοῖς «Καιροῖς» ἔγραψες, θὰ πείσῃς τινὰ ὅτι ἡ συρραφή σου δὲν εἶναι κλοπιμαία;* Δὲν βλέπει ἕκαστος, ὅτι τὰ ἐλάχιστα χωρία, ἅτινα πρὸς τὸ σὸν κείμενον ἀντιβάλλεις, πολὺ αὐτοῦ διαφέρουσι καὶ διερριμμένα εἶναι ἐν τῇ Π. Δ. καὶ ταῖς ἄλλαις πηγαῖς, ἐν ᾧ σὺ πιστότατα εἰς τὸν Keil ἀκολουθῶν, ὡς ἡμεῖς ἐδείξαμεν, ἀκρωτηριάζων λαμβάνεις τὸ κείμενον αὐτοῦ; Τί παραβάλλεις Keil καὶ de Wette ἐν ἐλαχίστοις; Δὲν βλέπει ἕκαστος τὴν τῶν σελίδων καὶ τοῦ κειμένου διαφοράν; *Διατί δὲν ἀντιβάλλεις τὸ ὅλον κείμενον, ἐν ᾧ περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ναοῦ ὁ λόγος, πρὸς τὰς πηγάς; Ἔπειτα διατὶ δὲν ἀναιρεῖς ὅσα λέγομεν περὶ τῶν πλημμελημάτων τοῦ βιβλίου σου;* Διατί, κ. Π., ἐπιχειρῶν νὰ συγγράψῃς μονογραφίαν περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ δὲν ἔλαβες τὰ νεώτατα τῶν συγγραμμάτων ὑπ' ὄψιν (οἷον Friedrich, Tempel und Palast Salomos u. s. w. 1887, Wolff, Der Tempel von Jerusalem 1887, Wellhausen, Prolegomena [3], 1886, 40 κ.ἑξ. Stade, Gesch. d. Volkes Israel, 1, σελ.311 κ.ἑξ., Spiess, Jerusalem des Josephus, 1881, 46 κ. ἑξ. Hildescheimer, die Beschreibung des Herod. Tempels ect, 1876-7. Riehm, Handw. d. bibl. Altertums[2], 1894, σελ. 1576 κ.ἑξ. 1648 κ. ἑξ., Pailloux, Monographie du temple de Salomon, 1885, Chipiez et Perrot, Le temple de Jérusalem ect. 1889. Paine, Salomon's Temple and Capital Ark of the flood and Tabernacle illustrated, 1, 1886, Robins, The Temple of Salomon 1887, Sulley, The Temple of Ezechiel's Prophecy 1889 κ. ἄ.). ἵνα παράσχῃς εἰκόνα τοῦ ζητήματος ὡς ἔχει νῦν, ἀλλ' ἀνασκάψας εὗρες τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα; Ὅπως γράψῃς ἀληθῆ ἀρχαιολογίαν; Ἢ *πιστεύεις ἀφελῶς* ὅτι ἐν ταῖς πηγαῖς πάντα σαφέστατα εὑρίσκομεν, αἱ δὲ νεώτεραι ἔρευναι οὐδὲν συνεβάλοντο εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τῶν πραγμάτων!

Ἀποκρίθητι ἐπιστημονικώτερον, διότι πᾶς ἀναγνώσας τὴν χθεσινὴν ἀπολογίαν σου *«ἀπὸ τριῶν ἐτῶν* (Μαΐου 1900) *ὤδινεν ὄρος καὶ ἔτεκε μῦν»* εἶπε γελάσας.

Καὶ νῦν ἔλθωμεν ἐπὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἑτέρου τῶν Παπαγιαννοπουλείων συρραμμάτων, ὅπερ *ἀπολωλὸς ἦν καὶ εὑρέθη*, τὴν *Ἑρμηνείαν τοῦ ὕμνου τοῦ Ἀββακοὺμ*[1]. Καὶ μὴ ἀγανακτήσῃς πάλιν, κ. Π., ἐὰν ἀποδείξωμεν καὶ ταύτην παντάπασιν ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρος ἐστερημένην καὶ ἀξίαν οὐδενός.

Ὁμολογεῖς, κ. Π., ὅτι ὁ ἑρμηνευτὴς οἱουδήποτε κειμένου παλαιοῦ ὀφείλει διὰ τῆς ἑρμηνείας νὰ ἄρῃ πᾶν ὅ,τι καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν κατανόησιν αὐτοῦ, διασαφῶν τὰ ἀσαφῆ ἔν τε τοῖς καθόλου καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα καὶ ἀκριβῶν τέλεον τὸν νοῦν; Ἀλλὰ τότε διατί ὀνομάζεις Ἑρμηνείαν τὸ σύρραμμά σου τοῦτο, ἐν ᾧ οὐ μόνον πάσας τὰς δυσκολίας δὲν αἴρεις, ἀλλ' οὐδὲ τῶν σπουδαιοτάτων προβλημάτων ἅπτεσαι;

Τίνα γνώμην ἔχεις, κ. Π., ἐρωτῶμεν, περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ ὕμνου καὶ τῶν χρόνων καθ' οὓς ἔζη; Οἱ πλεῖστοι τῶν νῦν ἑρμηνευτῶν ἐκ πολλῶν πειθόμενοι ἀποδέχονται ὅτι ἔζησεν ἐπὶ Ἰωακεὶμ (Riehm, Einl. in d. A. T. 1890, **2**, σελ. 130. v. Orelli ἐν Strack-Zöcklers Komment. A. T., 1887 σελ. 326 κ.ἑξ., Driver, An Introd. to the liter. of the old Test.' 1898 σελ. 339 «Internal evidence makes it tolerably clear, that Habakkuk profesied during the reign of Jehoiakim (B. C. 608-597)»· πρβλ. καὶ Ewald καὶ de Wette καὶ Bleek καὶ Kleinert καὶ Schrader). Σὺ οὐδαμῶς τὰ ἐζητημένα ἐλέγχων ἀποφαίνεσαι βραχύτατα ὅτι ὁ προφήτης προεφήτευσε πιθανώτατα ἐπὶ Μανασσῆ»! Ἐπείσθης περὶ τοῦ πράγματος ἢ ἥκιστα suspiciosus ὢν εἰς ἄλλους ἀκολουθῶν ταῦτα γράφεις;

Τίνες οἱ Χαλδαῖοι, κ. Π., περὶ ὧν ἐνταῦθα ὁ λόγος, ποῖαι δ' αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ἐν οἷς μάλιστα χρόνοις προφητεύει ὁ Ἀββακούμ; Ἐγκρίνεις τὰ πορίσματα τῆς ζητήσεως τοῦ Giesebrecht (ἐν Beiträge zur Jesajakritik, 1890 σελ. 190 κ.ἑξ.) καὶ τοῦ Budde ἐν Theol. (Stud, und Kritiken 1893 σελ. 383—399);

Συμφωνεῖς πρὸς τοὺς νομίζοντας ὅτι ὁ ὕμνος ὕστερον προσετέθη εἰς τὸ βιβλίον Ἀββακοὺμ (Kuenen, § 76. 8, Cheyne, Origin of the Psalter σελ. 157, Cornill, Einl. σελ. 196. Davidson, Introd. σελ. 58. Wellhausen, Die klein. Proph.[5], σελ. 170. Driver, Introd. σελ. 339) ἢ πιστεύεις ὅτι τἀνάπαλιν ἀληθεύει, ὅτι δῆλα δὴ ὁ ὕμνος

[1] Ἐξεδόθη τῷ 1894.

ἀποσπασθεὶς ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ προφήτου περιελήφθη εἰς λειτουργικήν τινα συλλογήν; Τίνες οἱ λόγοι οἵτινές σε πείθουσι;

Περὶ δὲ τῆς τεχνικῆς τοῦ ποιήματος κατασκευῆς τί φρονεῖς, κ. Παπαγιαννόπουλε; Ἐπαινεῖς τὸν Bickell (Metrices bibl. regulae exemplis ullustratae, 1877) καὶ τὸν Gietmann (De re metrica Hebraeorum 1880) λέγοντας ὅτι ὁ ὕμνος εἶναι γεγραμμένος ἐν στίχοις ἑπτασυλλάβοις ἢ πρὸς τὸν de Wette καὶ τὸν Ewald καὶ τὸν Hupfeld καὶ τοὺς ὁμόφρονας συμφωνῶν οὔτε ἀλλαχοῦ τῆς Π. Δ. οὔτε ἐνταῦθα εὑρίσκεις μέτρα ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων ἢ ἔχεις ἰδίαν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνώμην;

Τί δηλοῦσι, κ. Π,, τὰ schigionoth (στ. 1) sela (5. 9. 13), lamenaseach binginothai (στ. 19), περὶ ὧν ἐκ παλαιοτάτου ἀμφισβητοῦσιν οἱ τῆς Π. Δ. ἑρμηνευταί; Διατί οὐδὲ τὸ παράπαν ἅπτεσαι τῆς ἑρμηνείας αὐτῶν;

Καὶ περὶ τοῦ κειμένου τοῦ ὕμνου, τοῦ ἑβραϊκοῦ, τίνα γνώμην ἔχεις. κ. Παπαγιαννόπουλε; Ὀρθῶς ἔχει ἢ δεῖται διορθώσεως;

Τίνες τῶν παλαιῶν μεταφράσεων ἔχονται μᾶλλον τοῦ ἀρχετύπου; Ἐγκρίνεις τὰς διορθώσεις τοῦ von Gumbach, τοῦ Nowack, τοῦ Wellhausen;

Διατί, ὦ κλεινὲ ἑρμηνευτά, περὶ τούτων καὶ ἄλλων σπουδαιοτάτων προβλημάτων, ἅτινα ὤφειλες νὰ λύσῃς πρὶν ἐπιχειρήσῃς νὰ ἑρμηνεύσῃς τὰ ἐπὶ μέρους, οὐδαμοῦ οὐδαμῶς οὐδένα ποιεῖσαι λόγον; Ἀγνοεῖς ἆρά γε ταῦτα ἢ δι' ἄλλους λόγους

νῆα πάρεξ ἐλάων φεύγεις κάρτιστον ἀπ' αὐτῶν;

Ἀποκρίθητι εὖ καὶ καλῶς.

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων πῶς τολμᾷς, κ. Παπαγιαννόπουλε, νὰ ὀνομάσῃς Ἑρμηνείαν τὸ σύρραμμα, ἐν ᾧ (εἰς 18 ἀραιοτάτας σελίδας) περὶ τῶν εἰρημένων οὐδαμῶς φροντίσας ἀτελῆ (παραλείπεις τὸν πρῶτον στίχον καὶ τὸ τελευταῖον σημείωμα!) πάνυ κακοζήλως μεταφράζων τὸν ὕμνον παραθέτεις ὡς σχόλια ἠκρωτηριασμένας καὶ ἀσυναρτήτους γνώμας παλαιῶν τινων ἑρμηνευτῶν (ἰδίᾳ τοῦ Keil, Die Kleinen Propheten), ἡμαρτημένας ἐν πολλοῖς, ἄτοπόν τι χάος, ἐν ᾧ οὔτε τὰ νοήματα ἀποχρώντως διασαφοῦνται, οὔτε τὸ ὕψος καὶ ἡ τέχνη τοῦ ὕμνου καταφαίνονται;

Πᾶς ἄλλος ἀναγινώσκων αὐτὸ νομίζει ὅτι ἔχει ἀνὰ χεῖρας ἑρμηνείαν πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν ἢ τὸ πολὺ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων ἀξίαν οὐδενὸς *(ὁμοίαν πρὸς τὴν Κατήχησίν σου ἐκείνην, ἣν ἡ Ἐπιτροπεία τῶν κριτῶν τοῦ πέρυσι γενομένου διαγωνισμοῦ ὡς ἥκιστα πρόσφορον εἰς διδασκαλίαν ἀπεδοκίμασεν)*, οὐδαμῶς δὲ μονογραφίαν ἐπιστημονικὸν φέρουσαν χαρακτῆρα. Καὶ οὐδὲν θαυμαστόν, ἂν πολλοὶ ταῦτα μαθόντες, ὑποπτεύοντες ὅτι *ἐπίτηδες ἡ Ἑρμηνεία σου αὕτη ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της ἠφανίσθη*, παίξωσι τὸ Ἡσιόδειον ἐπιλέγοντες ἐκεῖνο·

Οἴκοι βέλτερον εἶναι, ἐπεὶ χαλεπὸν τὸ θύρηφι.

Ἀλλὰ τοὺς ἐπὶ μέρους μαργαρίτας τοῦ βιβλίου σου θὰ ἐπιδείξωμεν προσεχῶς.

Ἀθήνησι τῇ 16ῃ Ὀκτωβρίου 1903.

Σιγᾷς λοιπόν, κ. Παπαγιαννόπουλε, οὐδὲ ἀποκρίνεσαι εἰς τὰ ἡμέτερα ἐρωτήματα («Ἐμπρὸς» 16 Ὀκτωβρίου), ἀλλ᾽ ἀναμένεις μακαρίως παράσημος τῆς Σοφίας ὑποφήτης νὰ εἰσπηδήσῃς εἰς τὸ ἱερὸν τέμενος αὐτῆς! Καὶ πόθεν ἀντλεῖς, ὦ θαυμάσιε, τὴν ἐλπίδα ταύτην; Ἐκ τῶν ἐπιστημονικῶν σου ἐργασιῶν; Ἐκ τῆς διατριβῆς ἐκείνης περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου; Ἀλλ᾽ ἀπεδείχθη ἀσυνάρτητος καὶ κακόζηλος μετάφρασις παλαιοῦ γερμανικοῦ βιβλίου, παντοίων ἁμαρτημάτων μεστὴ («Ἐμπρὸς» 5, 7, 8, 9 Ὀκτωβρίου). Ἐκ τῆς Ἑρμηνείας τοῦ ὕμνου τοῦ Ἀββακούμ; Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἐλέγχεται οὐχὶ μονογραφία ἐπιστημονικὴ (οὔτε περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ ὕμνου, οὔτε περὶ τοῦ χρόνου, καθ᾽ ὃν ἐγράφη, οὔτε περὶ τῶν Χαλδαίων, οὔτε περὶ τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς καὶ τῶν μουσικῶν ὅρων τοῦ ποιήματος, οὔτε περὶ ἄλλων σπουδαιοτάτων ζητημάτων, ἅτινα crux interpretum αὐτόχρημα εἶναι μέχρι τοῦδε, λέγεις τι ἐν αὐτῇ, ὡς ἀπεδείξαμεν ἤδη, «Ἐμπρὸς» 16 Ὀκτωβρίου), ἀλλὰ συνονθύλευμα ἠκρωτηριασμένων σχολίων, σεσυλημένων ἐκ τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Keil (Die Kleinen Propheten 1866, σελ. 432—448), ὡς δηλοῖ ἡ ἑξῆς ἀντιβολή.

Παπαγιαννοπούλου (Ἑρμ. τ. ὕμνου τ. προφ. Ἀββακούμ, 1894)	*Keil* (Die Kleinen Propheten, 1866)
Σελ. 5 (ἤτοι δευτέρα). *Τὸν λόγον σου*, δηλ. τὴν ὑπὸ τῶν Χαλδαίων τιμωρίαν τῶν Ἰουδαίων καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν Χαλδαίων.	Σελ. 432. Die Kunde von dem Strafgerichte, welches Gott durch die Chaldäer an Juda und hernach über die Chaldäer verhängen will.
Αὐτόθι. Ἡ γνώμη τινῶν ὅτι ἡ λέξις οὐδαμοῦ τῆς Π. Δ. ἔχει τὴν σημασίαν ταύτην, ἀλλὰ τὴν τοῦ διατηρεῖν ἐν τῇ ζωῇ ἢ αὖθις ζωογονεῖν δὲν εἶναι ἀληθὴς κτλ.	Σελ. 433. Die Meinung dass chijja (bedeute) — immer ein unorganisches beleben, oder ein Lebendes am Leben erhalten oder ein Todtes beleben — ist nicht im Rechte etc.
Σελ. 6.	Σελ. 433 καὶ 434.
Σελ. 7. Eloach. Τὸ ὄνομα τοῦτο — εὕρηται καθ᾽ ἑνικὸν ἀριθμὸν μόνον ἐν τῇ ποιήσει κτλ.	Σελ. 435. Eloach die im älteren Hebraismus nur in der Poesie gebräuchliche Form etc.
Αὐτόθι. Τὸ jabo εἶναι μέλλων ἔχων σημασίαν ἐνεστῶτος. Ἐκ τούτου δὲ κατάδηλον γίνεται ὅτι ὁ Προφήτης οὐχὶ παρελθοῦσαν, ἀλλὰ μέλλουσαν ἐμφάνισιν τοῦ Θεοῦ εἰκονίζει παρισταμένην ὅμως ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ ὡς παροῦσαν.	Αὐτόθι. Jabo, er wird kommen oder kommt, um von vornherein anzudeuten das er nicht eine vergangene, sondern eine zukünftige Offenbarung der Herrlichkeit des Herrn schildern will —, die vor seinem Geiste sich vollzieht — was wir im Deutschen durch das Präsens ausdrücken.
Αὐτόθι. Ὁ Ἅγιος δηλ. ὁ Θεὸς ὁ μὴ ἀνεχόμενος τὴν ἀνομίαν (α, 13) καὶ ἐξαφανίζων τοὺς ἀσεβεῖς (στίχ. 12—14).	Αὐτόθι. Der Heilige, der Frevel nicht dulden kann (1, 13) und die Frevler vertilgen wird (v. 12 - 14).
Σελ. 3. Τὸ tehillatho σημαίνει ἐνταῦθα τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, οὐχὶ δὲ τὴν δοξολογίαν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς γῆς, ὡς ὁ Χαλδαῖος παραφραστής, ὁ Rosenmüller καὶ ἄλλοι τῶν ἑρμηνευτῶν παραδέχονται· διότι κατὰ τὸν 6 στίχον ἡ ἐμφάνισις τοῦ Θεοῦ ἐμβάλλει φόβον καὶ τρόμον τοῖς ἀνθρώποις.	Σελ. 436. Tehilla bedeutet hier nicht den Lobpreis der Erde d. i. ihrer Bewohner (Chald. Rosenmüller u. A.), denn — nach. v. 6 erfüllt sie die Erde mit Zittern, sondern die Glorie, δόξα.

Αὐτόθι. Ἡ λέξις σημαίνει ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου, οὐχὶ δὲ τῆς ἀστραπῆς, ὡς ὁ Schnurrer, ὁ Rosenmüller, ὁ Hitzig, ὁ Maurer καὶ ἄλλοι, διότι κατὰ τὴν δοξασίαν τῶν Ἑβραίων αἱ ἀστραπαὶ δὲν ἐκπέμπονται ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ.

Σελ.9. *Καὶ ἐκεῖ κρύπτεται ἡ παντοδυναμία αὐτοῦ*, τ. ἔ. ὁ παντοδύναμος Θεὸς κρύπτεται ἐν τῇ λάμψει τῇ ὁμοίᾳ τῷ ἡλιακῷ φωτὶ καὶ ταῖς ἀκτῖσι ταῖς ἐκπεμπομέναις ἐξ αὐτοῦ κτλ.

Αὐτόθι. Ἔχων δορυφόρους τὴν πανώλη καὶ τὸν λοιμόν, τὴν μὲν ὡς ἀσπιδηφόρον (Α Σαμ. 17, 7) ἢ δρομέα (Β Σαμ. 15, 1) προηγούμενον αὐτοῦ, τὸν δὲ ὡς ὑπηρέτην (Α Σαμ. 25, 42) ἀκολουθοῦντα αὐτῷ.

Σελ. 10. Τὸ jemodhedh δὲν εἶναι μέλλων τοῦ πωαὶλ τοῦ madhadh σημ. μετρεῖν—, διότι ἡ καταμέτρησις τῆς γῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὐδένα λόγον ἔχει ἐνταῦθα, ἀλλὰ μέλλων τοῦ Πειλαὶλ τοῦ mudh, σημ. σείειν, ὡς ὁ Χαλδαῖος παραφραστής, ὁ Gesenius, ὁ Maurer, ὁ Delitzsch.—Τὴν σημασίαν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ παράλληλον jatter σημ. ἐμποιεῖ τρόμον.

Σελ. 11. Ὡς τὸ πάλαι ἡ φήμη περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν θαυμαστῆς διαβάσεως τῆς Ἐρυθρᾶς

Αὐτόθι. Die Erklärung Strahlen aus seiner Hand sind ihm, wobei man an Blitzstrahlen denkt, die von Gottes Hand hervorsprühen (Schnur., Rosenm., Hitz., Maurer u. A.) (ist) als unstatthaft abgewiesen. Auch gehen die Blitze nach hebräischer Anschauung nicht von der Hand Gottes aus.

Σελ. 437. Und daselbst, nämlich in dem sonnengleiche Lichtglanze mit den von ihm ausgehenden Strahlen etc.

Αὐτόθι. Pest und Seuche als von Gott ausgehende Wirkungen sind personnificirt und als Trabanten dargestellt, jener gleichsam als Schildträger (1, Sam. 17, 7) oder Läufer (2 Sam. 15. 1) vor ihm hergehend, dieser als Diener (1. Sam. 25, 42) hinter him her ausziehend.

Σελ. 437. Jemodhedh kann hier nicht die Bedeutung messen haben, denn an ein Vermessen der Erde ist nicht zu denken. Wir müssen daher mit dem Chald. Gesen. Maurer Delitzsch u. A. modhedh als Poel von mudh= mut fassen: in wankende Bewegung setzen. Nur bei dieser Erklärung entsprechen sich die parallelen Glieder, in welchen jatter etc.

Σελ. 438. Wie er einst vor seinem Volke herzog und die Kunde von seinen Wundertaten

θαλάσσης φόβον καὶ τρόμον ἐνέβαλε τοῖς παροικοῦσιν (Ἐξόδ. ιε, 14—16), οὕτω νῦν ἡ ἔλευσις τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς Θαιμὰν καὶ τοῦ ὄρους Φαρὰν φόβον καὶ τρόμον ἐμποιεῖ τοῖς ἑκατέρωθεν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης κατοικοῦσιν Αἰθίοψι καὶ Μαδιανίταις.

Αὐτόθι. Cuschan δὲν εἶναι ὁ βασιλεὺς τῆς Μεσοποταμίας Cuschan Rischatajim, ὅστις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ὑπεδούλωσε τοὺς Ἰσραηλίτας ἐπὶ ὀκτὼ ἔτη (Κριτ. γ 8. 10), ἀλλὰ οἱ ἐν τῇ Ἀφρικῇ Αἰθίοπες. Εἶναι δὲ ἡ λέξις πεπλατυσμένος τύπος του Cusch.

am Schilfmeere die anwohnenden Völker in Furcht und Zagen setzte (Exod. 15, 14-16), so gerathen jetzt, indem der Zug Gottes von Theman her sich dem Schilfmeere zu bewegt, die Völker zu beiden Seiten desselben in Schrecken Cusch und Midian.

Αὐτόθι. Bei Cuschan ist nicht an den mesopotam. König Cuschan Rischatajim, der nach Josuas Tode Israel acht Jahre lang unterjocht hat (Jud. 3, 8. ff.) zu denken. Das Wort ist eine verlängerte Form von Cusch und Name der africanischen Aethiopier.

Τοιοῦτον εἶναι μέχρι τέλους τὸ βιβλίον. Πρβλ. καὶ σελ. 17. *Τοῦ Χριστοῦ σου*.

Ἡ γνώμη τοῦ Schnurrer, τοῦ Rosenmüller, τοῦ Ewald τοῦ Hitzig καὶ ἄλλων ἑρμηνευτῶν ὅτι Χριστὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐνταῦθα ὁ Ἰσραὴλ δὲν εἶναι ὀρθή· διότι οὐδαμοῦ ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ λέγεται Χριστὸς τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ δὲ ρε, 15 καλοῦνται χριστοὶ τοῦ Θεοῦ οὐχὶ οἱ Ἰσραηλῖται, ἀλλ' οἱ Πατριάρχαι αὐτῶν ὡς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκλελεγμένοι ἀρχηγοὶ (Γεν. κγ, 6). Χριστὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐνταῦθα ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ, οὐχὶ ὅμως ὡρισμένως οὗτος ἢ ἐκεῖνος, ἀλλὰ καθόλου πᾶς ἀπὸ τοῦ Δαυὶδ ὁρμώμενος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Μεσσίου, *ὅστις υἱὸς ὢν τοῦ Δαυὶδ ὑπόκειται τῇ θείᾳ βοηθείᾳ*.

Σελ. 443. Der Gesalbte ist nicht das auserkorene, geweihte Volk (Schnurrer, Rosenm., Hitz., Ewald u. A.), den nirgends heisst das Volk Israel – der Gesalbte— auch in Psalm 105, 15 werden nicht die Israeliten von Gott meine Gesalbten genannt, sondern die Patriarchen, als von Gott geweihte Fürsten (Gen. 23,6). So ist auch hier der gottgesalbte König, aber nicht dieser oder jener geschichtliche König, sondern der Davi-dische König schlechthin mit Einschluss des Mesias in welchem das Königtum Davids zu ewigem Bestande erhoben wird.

Ἢ θὰ πειραθῇς πάλιν, κ. Παπαγιαννόπουλε, νὰ πείσῃς τοὺς ἀφελεστέρους τῶν ἀνθρώπων ὅτι *καὶ τὰ σχόλιά σου ταῦτα ἔλαβες ἐκ τῶν πηγῶν!*

Διατί, κ. Π., ἀποφεύγεις ἐπιμελῶς νὰ δεικνύῃς τὸ κείμενον ὅπερ εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ Ο μεταφράσαντες ὡς μετέφρασαν; Διατί οὐδαμοῦ μνημονεύεις, ὡς ὤφειλες, τὰς ἑρμηνείας τῶν Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, ἵνα μανθάνωμεν καὶ ἡμεῖς πῶς ἐνόουν ἐκεῖνοι τὰ ἐν τῷ ὕμνῳ τούτῳ λεγόμενα; Διατί παραλείπεις νὰ παρατηρήσῃς ὅτι τινὲς αὐτῶν ἀντὶ ζῴων ἐν στίχ. 1 ἀναγινώσκουσι ζωῶν (Εὐσεβ. Κύρ. Θεοδώρ. κ. ἄ. Ἱερών., vitarum) καὶ τὰ ἐν τοῖς στίχοις 3-15 εἰς τὸν Χριστὸν ἀναφέροντες ἑρμηνεύουσιν ἀλληγορικῶς; Διατί ἐν σελίδι 7 κατὰ λέξιν τὸν Keil μεταφράζων δὲν ἀναιρεῖς τὴν γνώμην τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι ὁ προφήτης ἐν τοῖς στίχοις 2—16 παρελθοῦσαν ἐπιφάνειαν τοῦ Θεοῦ περιγράφει (Wellhausen, Die Kleinen Proph.[3], σελ. 117); Διατί ἐν σελίδι 10 τυφλῶς εἰς τὸν Keil ἀκολουθῶν παραλείπεις νὰ εἴπῃς τι περὶ τῶν τὸ jemodhed διορθούντων (Wellhausen αὐτόθι); Διατί ἐν σελίδι 17 τὸν Keil κατὰ λέξιν μεταγράφων οὐδὲν λέγεις περὶ τῶν νομιζόντων ὅτι χριστὸς ὑπὸ τοῦ προφήτου καλεῖται ὁ Μωϋσῆς ἢ ὁ Κῦρος (κατὰ τοὺς πατέρας χριστοὶ=οἱ δίκαιοι);

Ἀλλ' ὥρα ἤδη καὶ *τῶν σῶν δείπνων* νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα *μικρά τινα ἀπογεύματα.*

Τί παθών, ὦ σοφὲ ἑρμηνευτά, ἐν σελίδι 6 τῆς Ἑρμηνείας σου γράφεις· «Τὸ rachem *μόνον ἐνταῦθα τῆς Π. Δ. φέρεται καθ' ἑνικὸν ἀριθμόν, πανταχοῦ δὲ ἀλλαχοῦ κατὰ πληθυντικὸν* rachamim»! Ἀγνοεῖς, ὦ φίλη κεφαλή, ὅτι τοῦ rachamim ὁ ἑνικὸς εἶναι racham; *Λανθάνει σε τὸ ἁπλούστατον πρᾶγμα ὅτι τὸ* rachem *τοῦτο εἶναι ῥῆμα* (Gesenius, Handwört.[12], σελ. 727)!

Καὶ τὸ ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι λεγόμενον, ὅτι οἱ Ο μεταφράσαντες *ζῴων* ἀνέγνωσαν chajjim, δύναται πρὸς Θεοῦ νὰ θεωρηθῇ παράπτωμα διδασκάλου προαλειφομένου διὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸν θῶκον! Ghajjoth καλοῦνται ἑβραϊστὶ τὰ *ζῷα*, κ. Παπαγιαννόπουλε.

Ἐν σελίδι 8 πῶς λέγεις, κ. Π., ὅτι τὰς λέξεις *κατασκίου, δασέος* οἱ Ο προσέθεσαν *χάριν διασαφήσεως;* Διασαφήσεως τίνος; Σήμερον οὐδεὶς ἀγνοεῖ ὅτι οἱ προσθέντες τὰς λέξεις ταύτας ἄλλως ἀνέγνωσαν (pura=κόμη δένδρου Gesenius, Handwört.[12], σελ. 615).

Κατά τίνας νόμους λογικοὺς σκεπτόμενος, κ. Π., εὑρίσκεις ὀρθῶς ἔχον τὸ ἐν σελίδι 9 σχόλιόν σου «*ἐξέρχεται* ἐκ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, *δηλ. ἀκολουθεῖ αὐτῷ*»;

Παραλείποντες ἄλλους ἴσου μεγέθους ἀδάμαντας ἕνα μόνον ἔτι παρατιθέμεθα, ὅστις τὸ βάθος τῆς γερμανομαθείας σου ἐκφαντορικώτατα διατρανοῖ.

Ἐν σελίδι 17 τῆς Ἑρμηνείας σου τὸ τοῦ γερμανικοῦ κειμένου «mit Einschluss des Messias in welchem das Königtum Davids zu ewigem Bestande erhoben wird» μεταγράφεις «συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Μεσσίου, ὅστις *υἱὸς ὢν τοῦ Δαυὶδ ὑπόκειται τῇ θείᾳ βοηθείᾳ*». Παρανοήσας ἢ ἀγνοήσας μετέφρασες οὕτως, ὦ φιλότης;

Ἀλλὰ θὰ εἴπῃς ἴσως ὅτι

τοῖς τυφλοῖσι
μόνη κέλευθος ἐκ προηγητοῦ πέλει,

ὁ δὲ Keil ἐν οἷς ἐρωτῶμεν οὐδαμῶς σε ἐβοήθησε καί τι φέρει τῆς αἰτίας. Τοῦτο λέγεις, κ. Π., ἢ ἄλλο τι;

Ἀποκρίθητι, ὦ ἄριστε, ἀδεῶς.

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων τολμᾷς, κ. Παπαγιαννόπουλε, νὰ ἐλπίζῃς ὅτι τῆς ἀκαδημαϊκῆς δάφνης ἡμέραν τινὰ ἀξιωθεὶς θὰ ταχθῇς τῆς σοφίας ἡγεμὼν ἐν τῷ ἀνωτάτῳ ἱερῷ τῆς Ἐπιστήμης; Εἶτα, ὦ πάντων σχετλιώτατε, οὐδαμῶς σὺ σέβεσαι τὴν Ἀδράστειαν, καὶ ταῦτα ἐν ᾧ καὶ γνωρίζεις καὶ διδάσκεις ὅτι

θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἀνέρες ὅστις ἀεργὸς
ζώῃ κηφήνεσσι κοθούροις εἴκελος ὀργήν,
οἵτε μελισσάων κάματον τρύχουσιν ἀεργοὶ
ἔσθοντες!

Ἡμεῖς οὐδαμῶς πλέον φοβούμεθα, μὴ ἡ νήφουσα ἑλληνικὴ ψυχὴ —cavent jam consules!—ἐγκρίνῃ τὴν ἐκλογήν σου. Διότι πεπείσμεθα ὅτι οὐδὲ τὸ παράπαν θὰ ὑπομείνῃ αὕτη παρὰ τὰς κεκλεμμένας ἐκείνας Καρυάτιδας νὰ ἴδῃ καὶ τὴν Ἀρετὴν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν ὀλοφυρομένην διὰ τὴν προτίμησιν τῆς δολόφρονος Ἀπάτης, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὰ ἀδαμάντινα τῆς Νεμέσεως κελεύσματα πειθομένη

ἀμειλίκτως θὰ πατάξῃ τὴν ἀμάθειαν καὶ τὸν δόλον καὶ τὴν κλοπήν. Καὶ πιστεύεται ἤδη ὅτι πρῶτος *ὁ γερμανικὸς σφὴν*[1] «φρονέοντι συνετὰ»—, ὃν ἀνυπόπτως ἐνεκολπώθης, ὄργανον γενόμενος τῆς μεγάλης ἐκείνης θεοῦ, ἐρρωμένως ἐμπαγεὶς τριχθά τε καὶ τετραχθὰ διέσχισε τὸ σαθρὸν τῶν κενῶν ἐλπίδων σου σκαφίδιον, καὶ

ξὺν Βορέῃ ἀνέμῳ, ὅτε μιν σκέδασ' ἄλλυδις ἄλλῃ,

ἀπεκώλυσε τοῦ ἀνιέρου καὶ βεβήλου πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον πλοῦ.

Ἀθήνησι τῇ 27ῃ Ὀκτωβρίου 1903.

---

[1] Keil γερμανιστὶ ὁ σφήν.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΝ ΤΩι ΠΟΙΝΙΚΩι ΔΙΚΑΙΩι

Α*

Ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου πολλὰ καὶ σπουδαῖα προκύπτουσι φιλοσοφικὰ προβλήματα, δύο δὲ προέχουσι μάλιστα ἐν τῷ ποινικῷ δικαίῳ, τὸ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τὸ περὶ τῆς ποινῆς.

Τὸ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ζήτημα εἶναι, ὡς γνωστόν, πλείστου λόγου ἄξιον, διότι ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας ἐρείδεται ἡ εὐθύνη καὶ ὁ καταλογισμός. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁπωσδήποτε ἐλεύθερος ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν, εἶναι καὶ ὑπεύθυνος ἀναλόγως καὶ τιμωρητέος διὰ τὰς παραβάσεις τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν νομικῶν κανόνων· εἰ δὲ μή, οὐδεμίαν ὑπέχει τῶν πράξεων εὐθύνην, ὁ δὲ ἐγκληματῶν δέον ὡς ψυχοπαθὴς ἔχων ἀνάγκην θεραπείας (Renard, Ratzenhofer, Lombroso κ. ἄ.) ἢ ὅλως νὰ ἀπαλλάσσηται ἢ ἐξ ἄλλου λόγου νὰ τιμωρῆται[1].

Ἐξητάσθη δὲ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐκ παλαιοῦ καὶ διτταὶ διετυπώθησαν θεωρίαι. Κατὰ τὴν πρώτην εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν ἐλεύθερος, αἴτια δὲ ἢ οὐδεμίαν ἔχουσιν ἐπὶ τὴν βούλησιν αὐτοῦ ῥοπὴν ἢ οὐδέποτε ἀναγκάζουσιν· ἐν οἱᾳδήποτε περιστάσει δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ βούληται καὶ πράττῃ οὕτως ἢ ἄλλως (*ἐξουσία τοῦ ἑλέσθαι καὶ τὰ ἀντικείμενα· ἐξουσία τοῦ πράττειν καὶ τὰ ἀντικείμενα·* Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς Περὶ εἱμαρμένης καὶ τοῦ ἐφ' ἡμῖν, κεφ. 12· *ἐξουσία τῆς αἱρέσεως καὶ πράξεως τῶν ἀντικειμένων·* αὐτόθι, κεφ. 13. Liberum arbitrium indifferentiae). Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν θεωρίαν ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν ἕκαστος καθορίζεται ἀείποτε ὑπὸ αἰτίων, ἅτινα ἀναγκάζουσι τὴν βούλησιν αὐτοῦ. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐκλήθη Determinismus ἡ θεωρία ἡ τὴν *ἀνάγκην* εἰς

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου, 1916, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Φιλοσοφικαὶ ἐπιστάσεις».

[1] Εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία *τῆς κοινωνικῆς ἀμύνης*, ἥτις λόγον καὶ σκοπὸν τῆς ποινῆς ὁρίζει τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐγκληματιῶν ἀπὸ τῆς κοινωνίας ὡς ἐπικινδύνων.

τὴν βούλησιν εἰσάγουσα· Indeterminismus δὲ ὠνομάσθη ἡ τὴν *ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως* ἀσπαζομένη.

Ἑκατέρα δὲ τῶν θεωριῶν τούτων πάλιν ὑπὸ διπλῆν μάλιστα μορφὴν ἐμφανίζεται, αὐστηροτέραν καὶ μετριωτέραν, ἀπόλυτον καὶ σχετικήν. Κατὰ τὸ *δόγμα τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας* ἡ βούλησις ἐνεργεῖ αὐθαιρέτως μὴ ὑπείκουσα τὸ παράπαν εἰς αἴτια καὶ παράγει τὴν ἀπόφασιν ὥς τι κινοῦν ἑαυτό, ὡς πρώτη αἰτία (causa sui). Κατὰ δὲ τὸ *δόγμα τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης* ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν οὐ μόνον ὑπάρχουσιν αἴτια ἀλλ' ἕκαστος ὑπείκει πάντως εἰς αὐτά.

Ἐδιδάχθη δὲ ὑπό τινων ὅτι τὰ αἴτια ταῦτα τὴν ἀφετηρίαν ἐκ μεταφυσικῶν ἀρχῶν ἔχουσιν, ὑφ' ὧν αἱ πράξεις ἡμῶν εἶναι προδιατεταγμέναι. Ὁ Θεός, ὁ δαίμων, ἡ Εἱμαρμένη, τὰ fata, τὸ Kismeth (fatum mohametanum κατά Λειβνίτιον), κατὰ τὴν διδασκαλίαν ταύτην καθορίζουσι τὰ βουλήματα καὶ ἐνεργήματα τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες πράττουσιν ἀπαρεγκλίτως (Fatalismus=*δόγμα τῆς εἱμαρμένης* ἢ *μεταφυσικῆς ἀνάγκης)*.

Λόγους δὲ ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν γνώμης οἱ μὲν τῆς ἐλευθερίας ὀπαδοὶ ἐπάγονται ἐν ἄλλοις τοὺς ἑξῆς·

α) Ὅτι ἔχομεν σαφῆ τῆς *ἐλευθερίας συνείδησιν*· «Libertatis», εἶπεν ὁ Καρτέσιος, «et indifferentiae, quae in nobis est, nos ita conscios esse, ut nihil sit, quod evidentius et perfectius comprehendamus» (Princ. phil. I, § 41).

β) Ὅτι χαίρομεν ἐπὶ ταῖς ἀγαθαῖς πράξεσιν, ἐπὶ δὲ ταῖς κακαῖς ἐξεγείρεται ἐν ἡμῖν ἡ συνείδησις καὶ ἔχομεν τελείαν *συναίσθησιν τῆς εὐθύνης*.

Οἱ δὲ τὴν ἀνάγκην πρεσβεύοντες ἐπιχειρήματα προβάλλονται τὰ ἑξῆς·

α) Τὸν *νόμον τῆς αἰτιότητος*. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα τὰ φυσικὰ διατελοῦσιν ἐν αἰτιώδει ἀλληλουχίᾳ καὶ συναρτήσει· τὸ μὲν ἡγεῖται, τὸ δ' ἕπεται· καὶ τὸ μὲν ἡγούμενον εἶναι ἡ αἰτία· τὸ δ' ἑπόμενον τὸ ἀποτέλεσμα· οὐδὲν δὲ γίνεται ἄνευ αἰτίας (πρβλ. Πλατ. Τιμ. 28 Α «*Πᾶν τὸ γιγνόμενον ὑπ' αἰτίου τινὸς ἐξ ἀνάγκης γίγνεσθαι· παντὶ γὰρ ἀδύνατον χωρὶς αἰτίου γένεσιν σχεῖν*»· ἔτι δὲ τὸ ὕστερον λεχθέν· «nihil fit sine causa»).

Ὁ νόμος οὗτος κατὰ τοὺς ἀσμενίζοντας εἰς τὴν ἀνάγκην ἰσχύει καὶ ἐπὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὃν τρόπον καὶ ἐπὶ τῶν φυσικῶν.

β) Τὴν *ἀμφιβολίαν* καὶ *ταλάντευσιν*, ἣν δοκιμάζει ὁ μέλλων νὰ

πράξῃ ἐπὶ πολλῶν ἐλατηρίων, ἐν ταῖς λεγομέναις κατ' ἐκλογὴν πράξεσιν. Ἡ βούλησις κατὰ τοὺς θιασώτας τῆς ἀνάγκης εἶναι ὁμοία πρὸς ζυγόν, τὰ δ' αἴτια εἶναι τὰ τάλαντα, τὴν δὲ ῥοπὴν ἐπιφέρει τὸ ἰσχυρότατον ἐξ αὐτῶν. Ἐλέχθη δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ἐπὶ ἰσοπάλων ἐλατηρίων ὁ ἄνθρωπος, ὡς τὸ ἄψυχον τὸ ὑπὸ ἴσων δυνάμεων ἑλκόμενον, ἠρεμεῖ. Καὶ εἶναι τοῦ ζυγοῦ τὸ παράδειγμα παλαιόν· ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Χρυσίππου (Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ., 23· πρβλ. Cic. Acad. II. 12, 38· «Ut enim necesse est lancem in libra ponderibus impositis deprimi, sic animum perspicuis cadere»). Ὡσαύτως δ' ἐκ παλαιοῦ γίνεται λόγος περὶ ἰσορροπήσεως τῆς βουλήσεως ἐπὶ ἰσοπάλων ἐλατηρίων. Πολυθρύλητον εἶναι τὸ παρ' Ἀριστοτέλει· «*Λόγος τοῦ πεινῶντος καὶ διψῶντος σφόδρα μὲν ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἐδωδίμων καὶ τῶν ποτῶν ἴσον ἀπέχοντος· καὶ γὰρ τοῦτον ἠρεμεῖν ἀναγκαῖον*» (Π. οὐρ. Β. 13. 295 β. 22 κ. ἑξ.), καθ' ὃ ἐλέχθησαν ὕστερον καὶ τὰ τοῦ Dante·

> Intra duo cibi distanti e moventi
> d' un modo, prima si morria di fame,
> che liber'uom l'un si recasse a' denti
> (Paradiso IV, 1 κ.ἑξ).

Γνώριμον δὲ εἶναι ὅτι ἐπεξετάθη τοῦτο τὸ παράδειγμα καὶ εἰς τὰ ζῷα καὶ ἐπλάσθη ὁ λεγόμενος asinus Buridani, ὁ μεταφυσικὸς ἐκεῖνος ὄνος, ὅστις μεταξὺ δύο δεμάτων χόρτου ἴσον ἀπεχόντων καὶ ἴσον ἐπαγομένων, ἐπειδὴ ἰσορρόπως θὰ ἐκινεῖτο ὑπ' ἀμφοτέρων, θὰ ἀπέθνησκε τῆς πείνης.

Ἀλλὰ τὰ ἄκρα δόγματα ὀλίγους ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ ἔσχον θιασώτας. Ἀντὶ δὲ τούτων ἴσχυσαν αἱ μέσαι, αἱ *μετριώτεραι θεωρίαι*, καθ' ἃς αἴτια μὲν ἀείποτε κινοῦσι τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν, ἀλλὰ καὶ ἐλευθερία τις ὑπάρχει ἐν αὐτῇ, διότι εἰς τὰ αἴτια (παραστάσεις, συναισθήματα) ἀντιτάσσεται ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ, ἡ συνείδησις, τὸ ἐγώ, οὗ ἡ ἐνέργεια ἐκφαίνεται μάλιστα ἐν τῷ κατ' ἐκλογὴν πράττειν. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὁ συμβιβασμὸς δὲν εἶναι ἐντελής. Τινὲς προσνέμουσιν εἰς τὸν *ἀτομικὸν χαρακτῆρα* τὴν ἐπικράτησιν, ἄλλοι δὲ εἰς τὰ *αἴτια*, ἅτινα κατὰ τούτους ἴσα δύνανται πρὸς τὴν ἀνάγκην.

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τούτου τοῦ ζητήματος ἡ Ἑλλὰς τὴν πρώτην κρηπῖδα κατέβαλεν, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη πᾶσα ὑπὸ

τῶν ἔπειτα γενομένη μελέτη. Τῆς ἀνάγκης μᾶλλον ὀπαδοὶ ἐγένοντο παρ' Ἕλλησιν ἄλλοι τε καὶ οἱ Στωικοί, οἵτινες εἰς τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Δημόκριτον ἀκολουθήσαντες ἐδίδαξαν ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ ἐξ ἀνάγκης τελοῦνται καὶ τὴν αἰτιώδη τοῦ κόσμου ἀκολουθίαν ἐκάλεσαν *εἱμαρμένην*. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς *«ἔστιν εἱμαρμένη αἰτία τῶν ὄντων εἱρομένη ἢ λόγος καθ' ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται»* (Διογ. Λαερτ. Ζ 149. πρβλ. καὶ Στοβ. Ἐκλ. Α 180 *«εἱμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος· ἢ λόγος τῶν ἐν τῷ κόσμῳ προνοίᾳ διοικουμένων· ἢ λόγος καθ' ὃν τὰ μὲν γεγονότα γέγονε, τὰ δὲ γινόμενα γίνεται, τὰ δὲ γενησόμενα γενήσεται»*). Λέγεται δὲ καὶ *«εἱρμὸς αἰτίων»* ἢ εἱμαρμένη ὑπ' αὐτῶν καὶ *φύσις* καὶ *αἰτία* καὶ *ἀνάγκη* καὶ *Ἄτροπος* καὶ *Ἀδράστεια* καὶ *Διὸς βούλησις* καὶ ἄλλως (Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ., 47). Πάντα συμβαίνουσιν ἐν τῷ κόσμῳ κατά τινα αἰτίαν, λέγουσιν οἱ Στωικοί, τὸ δὲ ἀναιτίως γίγνεσθαι εἶναι πάντη ἀδύνατον (Νεμεσ. Π. ἀνθρ. φύσ. 35. πρβλ. καὶ Ἀλεξ. Ἀφροδ. Π. εἱμ., 22· *«παντὶ τῷ γενομένῳ ἕτερόν τι ἐπακολουθεῖν ἠρτημένον αὐτοῦ ἐξ ἀνάγκης ὡς αἰτίου καὶ πᾶν τὸ γινόμενον ἔχειν τι πρὸ αὐτοῦ, ᾧ ὡς αἰτίῳ συνήρτηται. Μηδὲν γὰρ ἀναιτίως μήτε εἶναι μήτε γίνεσθαι τῶν ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τὸ μηδὲν εἶναι ἐν αὐτῷ ἀπολελυμένον τε καὶ κεχωρισμένον τῶν προγεγονότων ἁπάντων. Διασπᾶσθαι γὰρ καὶ διαιρεῖσθαι καὶ μηκέτι τὸν κόσμον ἕνα μένειν ἀεί, κατὰ μίαν τάξιν τε καὶ οἰκονομίαν διοικούμενον, εἰ ἀναίτιός τις εἰσάγοιτο κίνησις, ἣν εἰσάγεσθαι, εἰ μὴ πάντα τὰ ὄντα τε καὶ γινόμενα ἔχει τινὰ αἴτια προγεγονότα, οἷς ἐξ ἀνάγκης ἕπεται· ὅμοιόν τε εἶναί φασι καὶ ὁμοίως ἀδύνατον τὸ ἀναιτίως τῷ γίνεσθαί τι ἐκ μὴ ὄντος»-«τὸ δ' ἀναίτιον ὅλως ἀνύπαρκτον εἶναι καὶ αὐτόματον»*· καὶ Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ., 22 καὶ 23).

Οὐ μόνον δ' ἐπὶ τῶν ἀψύχων ταῦτα συμβαίνουσιν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ζῴων καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Πᾶσα πρᾶξις ἡμῶν ἔχει φανερὰν ἢ ἀφανῆ τὴν ἑαυτῆς αἰτίαν, κατὰ Χρύσιππον, καὶ αὗται αἱ ὀνομασθεῖσαι *ἐπελεύσεις* ἢ *ἐπελευστικαὶ κινήσεις*, καθ' ἃς ὁμοίων ὅλως καὶ ἴσων προκειμένων φαίνεται ὅτι ἐκλέγομεν εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε (πρβλ. Ἀλεξ. Ἀφροδ. Π. εἱμ., 13· Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ., 23. *«ἐν δὲ ταῖς πλαττομέναις ὑπ' ἐνίων καὶ λεγομέναις ταύταις ἐπελεύσεσιν αἰτίας ἀδήλους ὑποτρέχειν καὶ λανθάνειν ἡμᾶς ἐπὶ θάτερα τὴν ὁρμὴν ἀγούσας»*).

Ὅτι δὲ καὶ ἐλευθερίαν ἐδέχοντο ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἐνεργείᾳ οἱ Στωικοί, θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἔπειτα.

Τῆς δ' ἐλευθερίας μᾶλλον ὑπερεμάχησαν ἐν Ἑλλάδι ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ἐπίκουρος καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοὶ καὶ ἄλλοι. Ὁ Ἐπίκουρος τὴν μετριωτέραν πρεσβεύει ἐλευθερίαν, δεχόμενος ὅτι καὶ ἐσωτερικαὶ αἰτίαι δύνανται ἐν τῷ πράττειν νὰ καθορίζωσι τὸν ἄνθρωπον. Κατὰ Διογένην τὸν Λαέρτιον ἔλεγεν ὁ Ἐπίκουρος *«τὸ παρ' ἡμῖν ἀδέσποτον (εἶναι ὁρᾷ ὁ φρόνιμος), ᾧ καὶ τὸ μεμπτὸν καὶ τὸ ἐναντίον παρακολουθεῖν πέφυκεν· ἐπὶ κρεῖττον ἦν τῷ περὶ τῶν θεῶν μύθῳ κατακολουθεῖν ἢ τῇ τῶν φυσικῶν εἱμαρμένῃ δουλεύειν»* (Α 133). Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ὁ Ἐπίκουρος τὴν εἱμαρμένην ἀποκρούων διδάσκει ὅτι καὶ νουθετούμεθα *«ὡς ἔχοντες ἐν ἡμῖν αὐτοῖς τὴν αἰτίαν καὶ οὐχὶ ἐν τῇ ἐξ ἀρχῆς μόνον συστάσει καὶ ἐν τῇ τοῦ περιέχοντος καὶ ἐπισιόντος κατὰ τὸ αὐτόματον ἀνάγκῃ»* (πρβλ. Gomperz, Sitzungsber. d. Wiener Akad., **83**, 1876, σελ. 87 κ.ἑξ. καὶ Zeller, Philos. d. Griechen[4], **3**, 1, 1909, σελ. 439).

Γνωριμώτατον δὲ εἶναι καὶ τὸ τοῦ Λουκρητίου κατὰ τὸν Ἐπίκουρον εἰρημένον·

esse in pectore nostro
quiddam, quod contra pugnare obstareque possit.
(De rer. nat. I, 247).

Ἐξηκολούθησε δὲ καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις ὁ ἀγὼν καὶ νῦν ἔτι φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι καὶ νομικοὶ καὶ ἄλλοι ἐν τούτῳ πρὸς ἀλλήλους διαφέρονται καὶ τὸ τοῦ Ὁρατίου

adhuc sub judice lis est[1].

Τὸ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ζήτημα διὰ μακρῶν ἐξετάζει ὁ διαπρεπὴς τοῦ ποινικοῦ δικαίου καθηγητὴς Τιμ. Ἠλιόπουλος ἐν τῷ *Συστήματι ἑλληνικοῦ ποινικοῦ δικαίου* (1, 1915, σελ. 43 κ.ἑξ.), εἰς ὃ ἀποβλέπουσιν αἱ βραχεῖαι αὗται σημειώσεις.

Ὁ Ἕλλην ποινικολόγος συντάσσεται πρὸς τοὺς δεχομένους τὴν *ἀνάγκην* ἐν τῇ βουλήσει· *«Ἔκπαλαι»*, λέγει, *«παρεδόθη ἡμῖν καὶ βαθείας ἀπέκτησε ῥίζας ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει τὸ φιλοσοφικὸν δόγμα τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως* (liberum arbitrium indifferentiae), *καθ' ὃ ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις δύναται νὰ ἐνεργῇ ἐλεύθερα*

---

[1] Τὰ ὀνόματα τῶν πλείστων ἴδε παρὰ *W. v. Rohland*, Die Willensfreiheit und ihre Gegner, 1905 σελ. 2 κ. ἑξ.

ἀπὸ πάσης ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως» (σελ. 48· πρβλ. καὶ σελ. 54. 59. κ. ἄ.). Ἡ ποινικὴ ἐπιστήμη ὀφείλει νὰ ἀποτινάξῃ τὴν περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως πλάνην· *«τὸ δόγμα τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως προσκρούει ἀποτόμως εἰς ἕνα καθολικὸν τῆς φύσεως νόμον, τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, καθ' ὃν οὐδὲν ἐν τῷ κόσμῳ τελεῖται ἄνευ αἰτίας. Πᾶν γεγονός, τουτέστι πᾶσα μεταβολὴ ἐπερχομένη ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ, ἔχει τὴν αἰτίαν αὐτῆς ἐν ἄλλῃ προηγουμένῃ μεταβολῇ, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ταύτης. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ δὲ τῆς αἰτίας ἔγκειται ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης, μεθ' ἧς ἐκ ταύτης παράγεται τὸ ἀποτέλεσμα»* (σελ. 46). *Ὁ νόμος δ' οὗτος κρατεῖ καὶ ἐν τῇ ψυχικῇ λειτουργίᾳ* (σελ. 48). Οἱ μετριώτεροι τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐλευθερίας δέχονται τὴν ἐπίδρασιν αἰτίων, ἀλλ' ἀρνοῦνται τὴν ἐξαναγκαστικὴν αὐτῶν δύναμιν. Ἀλλ' ἐν τῇ ἐπιδράσει τῶν αἰτίων δὲν πρόκειται περὶ ἐξαναγκασμοῦ καὶ ἐκβιάσεως τῆς βουλήσεως· *«ἐκ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν φυσικῶς καὶ ἀβιάστως ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἀναγκαίως καὶ ἀνελλιπῶς ἐπακολουθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα αὕτη»* (σελ. 50).

Ἀλλὰ πειρᾶται πάλιν νὰ συγκεράσῃ τὴν ἀνάγκην μετά τινος *μετριωτέρας ἐλευθερίας*, ἐρειδομένης ἐπὶ τοῦ *ἀτομικοῦ χαρακτῆρος*. Πλὴν τῶν αἰτίων, λέγει, πρὸς παραγωγὴν τῆς βουλήσεως συντρέχει καὶ ἄλλος παράγων ὑποκειμενικός, ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ. «Ὁ ἀτομικὸς χαρακτὴρ ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων ἑκάστου ἀνθρώπου, ἀναγομένων εἴτε εἰς τὸν βαθμὸν καὶ τὸ εἶδος τῆς διανοητικῆς αὐτοῦ ἱκανότητος εἴτε εἰς τὸν τρόπον τοῦ αἰσθάνεσθαι εἴτε εἰς τὸν τρόπον τοῦ κρίνειν καὶ ἀποφασίζειν περὶ τῶν ἰδίων πράξεων. Οὕτως ἐν τῷ χαρακτῆρι ἑκάστου ἀνθρώπου περιλαμβάνεται ἡ ὅλη ψυχικὴ αὐτοῦ ὑπόστασις, ἀποτυποῦται ἡ ψυχικὴ μορφὴ ἡ διακρίνουσα τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ προσωπικότητα ἀπὸ τῆς τῶν ἄλλων ἀτόμων, τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ ἐγώ, ὡς ἡ σωματικὴ μορφὴ διακρίνει τὴν ὑλικὴν αὐτοῦ προσωπικότητα» (σελ. 52). «Ὁ χαρακτὴρ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, καθίσταται δ' ἐναργὴς ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐπὶ πλειόνων αἰτίων παρορμώντων τὴν βούλησιν εἰς ἀντιθέτους ἢ διαφόρους διευθύνσεις. Ἐνταῦθα συνάπτεται ἀγὼν τῶν αἰτίων καὶ κατάγει τὴν νίκην τὸ ἰσχυρότατον. *Κριτὴς δὲ τοῦ ἀγῶνος σταθμίζων τὰ ἀντίθετα αἴτια καὶ ἐκλέγων τὸ ἐπικρατοῦν εἶναι τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ χαρακτὴρ αὐτοῦ.*—Πᾶσα ἀπόφασις καὶ συνεπῶς πᾶσα πρᾶξις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ἀναγκαῖον προϊὸν ἑνὸς αἰτίου καὶ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος· Ἐκ τούτου δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ *συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας* ὃ ἔχομεν». *«Αὕτη καὶ μόνη εἶναι ἡ ἐλευθερία, ἧς ἀπολαύει ὁ ἄνθρωπος, ὅτι τουτέστι δὲν εἶναι τὸ ἕρμαιον τῶν προσπιπτόντων ἐπὶ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ αἰτίων, ἀλλὰ μεταξὺ τούτων ἐκλέγει ἐκεῖνο, ὅπερ δι' αὐτὸν εἶναι τὸ ἰσχυρότερον καὶ εἰς τούτου μόνον τὴν δύναμιν ὑπείκει»* (σελ. 50-54).

Ἐπὶ δὲ τῆς μετριωτέρας ταύτης ἐλευθερίας ἱδρύει ὁ συγγραφεὺς τὴν *εὐθύνην*. Ὅταν, λέγει, πρᾶξίς τις πηγάζῃ ἐκ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις δίδει τὴν ὁριστικὴν εἰς τὴν βούλησιν διεύθυνσιν καὶ τερματίζει τὸν πρὸς ἄλληλα ἀγῶνα τῶν αἰτίων, *ἀποδίδομεν* εἰς αὐτὸν *εὐθύνην* τῆς πράξεως, ἥτις εὐθύνη τότε μόνον ἐκλείπει, ὅταν ἄλλη τις ξένη δύναμις παρεμβαίνουσα ἀλλοιοῖ τὴν βούλησιν ἢ ἐξαναγκάζῃ εἰς ἐναντίαν διεύθυνσιν ἐκείνης, ἣν αὐτὸς θέλει (σελ. 61).

Ἐπὶ δὲ τῆς οὕτω διατυπουμένης εὐθύνης ἐρείδει τὸν ποινικὸν *καταλογισμόν*· *«Καταλογίζομεν»*, λέγει, *«ἤτοι ἀποδίδομεν ὡρισμένην ἀξιόποινον πρᾶξιν εἰς ἐκεῖνον, ὅστις εἶναι ὁ πραγματικὸς αἴτιος αὐτῆς, διότι αὕτη ἀπέρρευσεν ἀπὸ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, ἥτις εἶναι τὸ ἀναγκαῖον προϊὸν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ψυχικῆς ὑποστάσεως, τοῦ ψυχικοῦ αὐτοῦ ἐγώ»*. Ἀλλ' ὁμολογεῖ ὅτι ἀπαραίτητος ἐνταῦθα εἶναι ἡ ὕπαρξις βουλήσεως ἀρτίως καὶ κανονικῶς λειτουργούσης. *«Τὴν βάσιν τῆς πρὸς καταλογισμὸν ἱκανότητος τοῦ ἀτόμου ἀποτελεῖ ἑπομένως ἡ ἀρτία καὶ κανονικὴ λειτουργία τῆς βουλήσεως, τουτέστιν ἡ ἱκανότης τοῦ ἀποφασίζειν περὶ τῶν ἰδίων πράξεων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αἰτίων»*, ἔτι δὲ ὅτι ἡ τοιαύτη ψυχικὴ κατάστασις προϋποθέτει ἀναγκαίως τὴν ἀρτίαν καὶ κανονικὴν λειτουργίαν τοῦ συνόλου ψυχικοῦ βίου, πᾶσα δ' ἔλλειψις ἢ ταραχὴ εἴτε τῆς διανοήσεως εἴτε τῶν συναισθημάτων (παιδία, παράφρονες, μεθύοντες κτλ.) ἐπιφέρει καὶ τῆς βουλήσεως ἔλλειψιν ἢ ταραχὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἄρσιν τοῦ καταλογιστοῦ (σελ. 62-64).

Ταῦτα διδάσκει περὶ ἐλευθερίας καὶ εὐθύνης καὶ καταλογισμοῦ ὁ Ἠλιόπουλος ὅστις οὐ μόνον διεξοδικώτερον ἀνέλαβε νὰ ἐξετάσῃ τὸ ἀξιολογώτατον τοῦτο ζήτημα καὶ δὴ πρῶτος ἐν τοῖς Ἕλλησιν, ὡς δικαίως παρατηρεῖ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐπιστήμης. Ἀναντίλεκτος δὲν εἶναι βεβαίως ἡ ὅλη διδασκαλία του, ἀλλὰ τίς τὰς ἀκάνθας γινώσκων τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος θὰ ἐκπλαγῇ ἐπὶ τούτῳ;

Ἡμεῖς μείζονα σαφήνειαν θὰ ἐπεθυμοῦμεν ἐπί τινων ζητημάτων, μάλιστα τῶν ἑξῆς·

1) Ὁ συγγραφεὺς πανταχοῦ ποιεῖται λόγον περὶ *ἀπολύτου ἐλευθερίας* ὡς περὶ δόγματος καθολικῶς ἰσχύοντος καὶ περὶ ἀνατροπῆς αὐτοῦ (σελ. 44. 48. 54. 59 κ. ἄ.). Ἀλλ' ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέχθη, ὀλίγους ἔσχεν ὀπαδούς. Ὅτι καὶ ἐν τῇ βουλήσει ὁ *νόμος τῆς αἰτιότητος* κρατεῖ, ὁμολογοῦσιν οὐ μόνον οἱ τὴν ψυχὴν ὡς ἐνέργειαν ὑπολαμβάνοντες ἀλλὰ καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν πιστευόντων ὅτι αὕτη εἶναι ὂν καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχον, καὶ δὴ ἐκ παλαιοῦ χρόνου. Τὰ τοῦ Πλάτωνος ἑρμηνεύων ὁ Πορφύριος εἶπε· «*Τὸ γὰρ ὅλον βούλημα τοῦτ' ἔοικεν εἶναι τοῦ Πλάτωνος· ἔχειν μὲν τὸ αὐτεξούσιον τὰς ψυχάς, πρὶν εἰς σώματα καὶ βίους διαφόρους ἐμπεσεῖν, εἰς τὸ ἢ τοῦτον τὸν βίον ἑλέσθαι ἢ ἄλλον·—κἀκεῖνο μέντοι τὸ αὐτεξούσιον ἅμα τῇ πρός τινα τῶν τοιούτων βίων πτώσει ἐμπεπόδισται. Κατελθοῦσαι γὰρ εἰς τὰ σώματα καὶ ἀντὶ ψυχῶν ἀπολύτων γεγονυῖαι ψυχαὶ ζῴων τὸ αὐτεξούσιον φέρουσιν οἰκεῖον τῇ τοῦ ζῴου κατασκευῇ καὶ ἐφ' ὧν μὲν εἶναι πολύνουν καὶ πολυκίνητον, ὡς ἐπ' ἀνθρώπου, ἐφ' ὧν δὲ ὀλιγοκίνητον καὶ μονότροπον, ὡς ἐπὶ τῶν ἄλλων σχεδὸν πάντων ζῴων· ἠρτῆσθαι δὲ τὸ αὐτεξούσιον τοῦτο ἀπὸ τῆς κατασκευῆς κινούμενον μὲν ἐξ αὐτοῦ, φερόμενον δὲ κατὰ τὰς ἐκ τῆς κατασκευῆς γινομένας προθυμίας*». (πρβλ. Στοβ. Ἐκλ. Β 380, Mein). Καὶ ὁ Πλωτῖνος ἐδίδαξεν ὅτι ὅλως ἐλευθέρα εἶναι ἡ ψυχὴ πρὶν ἔλθῃ εἰς τὸ σῶμα ὑπὸ δὲ τούτου περιορίζεται· «*Ἄνευ μὲν οὖν σώματος οὖσα κυριωτάτη τε αὑτῆς καὶ ἐλευθέρα καὶ κοσμικῆς αἰτίας ἔξω· ἐνεχθεῖσα δὲ εἰς σῶμα οὐκέτι πάντα κυρία, ὡς ἂν μεθ' ἑτέρων ταχθεῖσα. τύχαι δὲ τὰ κύκλῳ πάντα, οἷς συνέπεσεν ἐλθοῦσα εἰς μέσον, τὰ πολλὰ ἤγαγον, ὥστε τὰ μὲν ποιεῖν διὰ ταῦτα, τὰ δὲ κρατοῦσαν αὐτὴν ταῦτα ὅπῃ ἐθέλει ἄγειν· πλείω δὲ κρατεῖ ἡ ἀμείνων, ἐλάττω δὲ ἡ χείρων κτλ*». (Ἐνν. 3, 1, 8). Καὶ κατ' Αὐγουστῖνον πρὸ τῆς πτώσεως παντάπασιν ἐλεύθερος ἦτο ὁ ἄνθρωπος ὕστερον δ' ἐκράτησε παρ' αὐτῷ ἡ dira necessitas peccandi, ἥτις ὅμως δὲν αἴρει ὅλως τὴν ἐλευθερίαν· «Nihil, λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, «tam in nostra potestate, quam ipsa voluntas est» (De lib. arb. I, 12 κ. ἄ.). Καὶ ὁ Κάντιος δέ, ὅστις τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐν τῷ ὑπερβατικῷ κόσμῳ δέχεται, ὁμολογεῖ ὅτι ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ ἡ βούλησις ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς

αἰτιότητος (Krit. d. r. V., σελ. 414). Νῦν δὲ πολλῷ μᾶλλον λόγος γίνεται περὶ μετριωτέρας ἢ σχετικῆς ἐλευθερίας, ἣν καὶ ὁ Ἡ. φαίνεται ἀποδεχόμενος (πρβλ. σελ. 64 «*Καὶ συνεπῶς τὸ παιδίον στερεῖται τῆς σχετικῆς ἐκείνης ἐλευθερίας, ἧς ὡς εἴρηται ἀπολαύει ὁ ἄνθρωπος κτλ.*»).

Διὰ τοῦτο δὲ προσῆκον θὰ ἦτο, νομίζομεν, δι' ὀλίγων μὲν νὰ ὁμιλήσῃ ὁ συγγραφεὺς περὶ τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας, νὰ διασαφήσῃ δὲ μᾶλλον τὰ κατὰ τὴν *μετριωτέραν ἐλευθερίαν* καὶ τὴν *σχέσιν τῶν αἰτίων πρὸς τὸν ἀτομικὸν χαρακτῆρα.*

Ἐν τῇ παραγωγῇ τῆς ἀποφάσεως τὰ αἴτια πρυτανεύουσιν ἢ ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ; Ἐν τῷ προέχοντι τούτῳ ζητήματι ἡ γνώμη αὐτοῦ φαίνεται μᾶλλον κυμαινομένη. «*Ἐκ τῆς ὑπάρξεως*», λέγει, «*τῶν αἰτίων φυσικῶς καὶ ἀβιάστως ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἀναγκαίως καὶ ἀνελλιπῶς ἐπακολουθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα ἡ βούλησις*» (σελ. 50). Ἔπειτα δὲ πάλιν· «*Ἐκ τῶν δύο παραγόντων τῆς βουλήσεως (τῶν αἰτίων καὶ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος) ὁ δίδων τὴν ὁριστικὴν εἰς ταύτην διεύθυνσιν, ὁ τερματίζων τὸν μεταξὺ τῶν διαφόρων αἰτίων ἀγῶνα εἶναι ὁ ἀτομικὸς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτὴρ*» (σελ. 60).

Ἀλλ' εἶναι ταῦτα ὅλως συμβιβαστά; Ἐὰν ἐπικρατῶσιν ἀείποτε τὰ αἴτια καὶ *πᾶς* ἄνθρωπος πράττῃ κατ' αὐτὰ *ἀναγκαίως* καὶ *ἀνελλιπῶς*, δὲν ὀφείλει νὰ ὑποκατακλίνηται εἰς τὰ αἴτια ὁ χαρακτήρ; Ἐὰν δὲ πάλιν ὁ ἀτομικὸς χαρακτὴρ ἔχῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθίστασθαι εἰς τὴν ροπὴν τῶν αἰτίων καὶ *δίδειν εἰς τὴν βούλησιν τὴν ὁριστικὴν διεύθυνσιν*, δύνανται τὰ αἴτια νὰ εἶναι ἴσα πρὸς τὴν ἀνάγκην; Δὲν ἀναμιμνήσκουσι ταῦτα μᾶλλον τὴν τῶν Στωικῶν περὶ εἱμαρμένης καὶ ἐλευθερίας περιώνυμον διδασκαλίαν, ἣν δίκαιον ἦτο νὰ μνημονεύσῃ ὁ Ἕλλην ποινικολόγος[1];

Οἱ Στωικοὶ μετὰ τῆς εἱμαρμένης, τῆς ἀνάγκης, ἐπειρῶντο καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ σῴζωσι λέγοντες ὅτι ἄγεται μὲν οὗτος ὑπὸ τῆς εἱμαρμένης ἀλλὰ πράττει καὶ ἑκών.

---

[1] Ὅτι τὰ τοῦ νεωτέρου Determinismus διδάγματα εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Στωικῶν, παρετηρήθη καὶ ὑπ' ἄλλων (πρβλ. *L. Stein*, Erkenntnistheorie d. Stoa, σελ. 190. Καὶ *v. Rohland*, Die Willensfreiheit u. ihre Gegner, 1905, σελ. 55).

Τεθρυλημένα εἶναι τὰ τοῦ Κλεάνθους·

«Ἄγου δέ μ', ὦ Ζεῦ καὶ σύ γ' ἡ Πεπρωμένη,
ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμι διατεταγμένος,
ὡς ἕψομαί γ' ἄοκνος, ἢν δὲ μὴ θέλω,
κακὸς γενόμενος οὐδὲν ἧττον ἕψομαι»

('Αρρ. 'Επικτ. Διατρ. Β 23, 34. 'Εγχειρ. 53),

καὶ τὰ τοῦ Σενέκα·

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt
(Epist. 107, 11),

ἔτι δὲ τὸ γνωστότατον παράδειγμα τοῦ ἐξ ὀχήματος ἐξηρτημένου κυνός· *«Τὸ καθ' εἱμαρμένην εἶναι πάντα διεβεβαιώσαντο (οἱ Στωικοὶ) παραδείγματι χρησάμενοι τοιούτῳ, ὅτι ὥσπερ ὀχήματος ἐὰν ᾖ ἐξηρτημένος κύων, ἐὰν μὲν βούληται ἕπεσθαι, καὶ ἕλκεται καὶ ἕπεται ἑκών—, ἐὰν δὲ μὴ βούληται ἕπεσθαι, πάντως ἀναγκασθήσεται· τὸ αὐτὸ δήπου καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων· καὶ μὴ βουλόμενοι γὰρ ἀκολουθεῖν ἀναγκασθήσονται πάντως εἰς τὸ πεπρωμένον εἰσελθεῖν»* ('Ιππολ. Κ. π. αἱρ. Α 21. Dox. 571).

'Επεχείρησαν δὲ καὶ οἱ Στωικοὶ τὴν ἐλευθερίαν πρὸς τὴν ἀνάγκην νὰ συμβιβάσωσι καὶ ἑρμηνεύσωσι τὸν ἐπὶ τοῖς κατορθώμασιν ἔπαινον καὶ τὸν ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασι ψόγον τὴν μὲν εἱμαρμένην *προκαταρκτικὴν αἰτίαν* ὀνομάζοντες, ἀποδεχόμενοι δὲ τὴν *συγκατάθεσιν* ἢ *συναίνεσιν* τοῦ πράττοντος, ἥτις τῶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνειδήσει ἑκάστοτε παριστάμενων *(φαντασιῶν)* ἐγκρίνει ὅσα νομίζει αἱρετά. 'Ο Χρύσιππος ἐποιεῖτο λόγον περὶ τοῦ *«μήτε πράττειν μήθ' ὁρμᾶν ἀσυγκαταθέτως ἀλλὰ πλάσματα λέγειν καὶ κενὰς ὑποθέσεις τοὺς ἀξιοῦντας οἰκείας φαντασίας γενομένης εὐθὺς ὁρμᾶν μὴ εἴξαντας μηδὲ συγκαταθεμένους»* (Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ., 47· πρβλ. καὶ 'Επικτ. Διατρ. Α 1, 7 *«τὸ κράτιστον ἁπάντων καὶ κυριεῦον οἱ θεοὶ μόνον ἐφ' ἡμῖν ἐποίησαν, τὴν χρῆσιν τὴν ὀρθὴν τῶν φαντασιῶν»*· καὶ Ροῦφον παρὰ Στοβαίῳ· 'Εκλ. Β 8, 30 Mein· καὶ Σενέκαν, Epist. 96, 2 κ. ἄ.).

'Αλλὰ παρετηρήθη καὶ εἰς ἐκείνους ὅ,τι mutatis mutandis προβάλλεται εἰς τοὺς νεωτέρους τῆς ἀνάγκης ὀπαδούς· *ἀνάγκη* καὶ *ἐλευθερία*, *εἱμαρμένη* καὶ *συγκατάθεσις* δὲν συμβιβάζονται πρὸς ἄλληλα (Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ., 47. Εὐσέβ. Προπαρ. Εὐαγγ. 6, 8· *«Εἰ μὲν*

κατ' ἐκείνην (τὴν εἱμαρμένην) ταῦτα συμβαίνει, παρ' ἡμᾶς οὐκ ἂν λέγοιτο συμβαίνειν· εἰ δὲ παρ' ἡμᾶς, οὐκ ἂν κατ' ἐκείνην δῆλα δή, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι συνδραμεῖν ταῦτα ἀλλήλοις»).

Τί διαφέρουσι τῶν Στωικῶν ὅσα ὁ συγγραφεὺς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίου διδάσκει, δὲν εἶναι εὐθὺς ἀντιληπτόν.

2) Μείζονα διασάφησιν προσεδοκῶμεν καὶ ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς σχέσεως τοῦ *λόγου* πρὸς τὴν *ψυχολογικὴν ἐλευθερίαν*. Συμφωνεῖ ὁ 'Ηλιόπουλος πρὸς τοὺς διδάσκοντας, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ χαρακτὴρ εἶναι τῆς κληρονομικότητος προϊὸν καὶ τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ, πρυτανεύει ἐν τῷ βίῳ ἀπηνής τις εἱμαρμένη, μεταφυσική τις ἀνάγκη, ὡς ἐν τῇ φύσει καθόλου, ὀρθῶς. 'Αναντίλεκτον εἶναι ὅτι ὁ μέν τις γεννᾶται μεγαλοφυής, ὁ δὲ ἀφυὴς καὶ ἠλίθιος, ὁ μὲν φέρει προδιάθεσιν βουλήσεως σιδηρᾶς, ὁ δ' ἔχει ἐγγενῆ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ χαρακτῆρος, τῶν μὲν ἡ φύσις εἶναι ἠπία καὶ εὐήνιος, τῶν δὲ δυσήνιος καὶ ἐγκληματική, ὁ μὲν τυγχάνει ἀγαθῆς ἀγωγῆς ὁ δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος διαφθείρεται (τὰ *οὐκ ἐφ' ἡμῖν*). 'Αλλὰ δὲν θὰ εἶχεν ἀνάγκην διασαφήσεως τὸ λεγόμενον, ὅτι ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς μεταφυσικῆς ἀνάγκης *«δὲν ἕπεται ὅτι καὶ αὐτὸς (ὁ ἄνθρωπος) δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ αἰτία τῶν γεγονότων ἐκείνων, ἅτινα ἀπὸ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἀπέρρευσαν»* (σελ. 62); Δὲν θὰ ἦτο μᾶλλον προσῆκον εὐθὺς ἐνταῦθα νὰ δηλώσῃ ὁ συγγραφεὺς ὅτι τὴν *ἐλευθερίαν* ὀφείλομεν νὰ ἀναζητῶμεν παρὰ μόνοις τοῖς ἀρτίαν ὀργανικὴν καταβολὴν κεκτημένοις καὶ ἀδιατάρακτον ἔχουσι τὴν συνείδησιν, οὐχὶ δὲ παρὰ τοῖς ἀνωμάλως ἔχουσι καὶ τεταραγμένοις τὴν ψυχήν, οἷοι οἱ φρενοπαθεῖς, οἱ ἐν ψυχικῇ παραφορᾷ ὄντες, οἱ ὑπνοβαρεῖς καὶ πάντες οἱ τοιοῦτοι, οἵτινες δὲν πράττουσιν ἐλευθέρως, οὗ ἕνεκα ἢ οὐδεμία ἢ μετριωτέρα καταγινώσκεται αὐτῶν ποινὴ ὑπὸ τοῦ νόμου; Δὲν ἔπρεπε δὲ καὶ τοῦτο σαφέστερον νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐλευθερία ἐκδηλοῦται κατὰ μικρόν, προϊούσης τῆς ἡλικίας τοῦ ὑγιῶς ἔχοντος ἀνθρώπου καὶ ἀνατέλλοντος ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λόγου (ἀναπτυσσομένου μάλιστα τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ ἐπικουρούσης τῆς ἀγωγῆς, ἐξ ἧς αἱ ἕξεις καὶ τὰ ἀγαθὰ παραγγέλματα;

'Εδιδάχθη πάλαι, διδάσκεται δὲ καὶ νῦν ὅτι κρηπὶς τῆς ψυχολογικῆς ἐλευθερίας παρὰ τοῖς ὑγιῶς ἔχουσιν ὑπάρχει ἡ *φρόνησις*, ὁ *λόγος*, ὅστις τοῦ χαρακτῆρος κυριώτατον στοιχεῖον ὢν τῶν ἐν τῇ συνειδήσει παριστάμενων αἰτίων κριτὴς γινόμενος καὶ προϋπολογίζων τῶν

ἑκάστοτε ἐνεργειῶν τὰ ἀποτελέσματα καὶ τρόπον τινὰ προστάσσων μὲν τὰ ποιητέα ἀπαγορεύων δὲ τὰ μὴ ποιητέα δύναται νὰ ρυθμίζῃ τὴν ροπὴν τῶν αἰτίων, οὕτω δὲ ὁ φρόνιμος ἔχει τὴν ἱκανότητα τοῦ τε ὑπακούειν εἰς τὰ τοῦ λόγου προστάγματα καὶ πράττειν κατ' ἀρετὴν καὶ τοῦ ἀπειθεῖν καὶ φέρεσθαι ἐπὶ τὰ ἐναντία.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ *«περὶ ἑκουσίου καὶ ἀκουσίου»* (Ἠθ. Νικομ. Γ 3. Ἠθ. Εὐδ. Β 7. Μεγ. ἠθ. Α 11), ὅπερ ὁ Windelband ὀνομάζει, «eine glänzende Darstellung» τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας (Über Willensfreiheit, 1904, σελ. 7), δικαίως, τῆς ἐλευθερίας ὑπερμαχῶν (*«Πράξεων ἄνθρωπός ἐστιν ἀρχὴ καὶ κύριος»*, Ἠθ. Εὐδ. Β 6) εἶπεν ὅτι ἡ προαίρεσις καὶ ἐκλογὴ γίνεται *μετὰ λόγου καὶ διανοίας* (Ἠθ. Νικομ. Γ 4. 1112 α 15 κ.ἅ.).

Ἀλέξανδρος δὲ ὁ Ἀφροδισιεύς, τῶν κρατίστων ἐκείνου ἑρμηνευτῶν, πρὸς τὰ τῶν Στωικῶν ἐπεξερχόμενος ὡς ἑξῆς ἀναπτύσσει τὸ ζήτημα τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος. Πράττομεν, λέγει, οὐχὶ ἀναιτίως, ἀλλ' οὔτε πάλιν ὡς τὰ ζῷα, ἅτινα ἐνεργοῦσι κατὰ τὰς ἔξωθεν φαντασίας. Ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ ἀκολουθῶμεν εἰς τὸν *λόγον* (Π. εἱμ., κεφ. 14 *«ἐφ' ἡμῖν τὸ γινόμενον μετὰ τῆς κατὰ λόγον τε καὶ κρίσιν συγκαταθέσεως»· «τὸ δ' ἐπ' αὐτῷ τι εἶναι τῶν γινομένων ὑπ' αὐτοῦ ἴδιον ἀνθρώπου. Τοῦτο γάρ ἐστιν αὐτῷ τῷ εἶναι λογικῷ, τὸ ἔχειν ἐν αὐτῷ λόγον προσπιπτουσῶν φαντασιῶν καὶ ὅλως τῶν πρακτέων τε καὶ μὴ κριτήν τε καὶ εὑρετὴν»* αὐτόθι. πρβλ. κεφ. 11· *«Πολλὰ γοῦν ταῖς πρώταις φαντασίαις ἡμῖν ἀλλοῖα δόξαντα οὐκέτ' ἔμεινεν ἐπὶ τῆς προλήψεως ἐλέγξαντος αὐτὰ τοῦ λόγου»* καὶ κεφ. 15· *«τὸ δὲ λέγειν καὶ τοὺς βουλευσαμένους τῷ φαινομένῳ συγκατατίθεσθαι καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὴν φαντασίαν ὁμοίως τοῖς ἄλλοις ζῴοις ἕπεσθαι οὐκ ἀληθές· - ὁ γὰρ διὰ τὸν γινόμενον παρ' αὐτῷ συλλογισμὸν συγκατατιθέμενός τινι αὐτὸς αὑτῷ τῆς συγκαταθέσεως αἴτιος»)*.

Τὴν ἐλευθερίαν δηλοῖ κατ' Ἀλέξανδρον καὶ ἡ *σκέψις* ἡ κατὰ τὴν ἐκλογήν. *«Γίνεται δ' ἡ ζήτησις αὐτῷ (τῷ ἀνθρώπῳ) ὡς ἐξουσίαν ἔχοντι τοῦ πράττειν καὶ τὰ ἀντικείμενα· καθ' ἕκαστον γὰρ τῶν ὑπὸ τὴν βουλὴν ἡ ζήτησις βουλευομένῳ γίνεται, πότερον τοῦτο ἢ τὸ ἀντικείμενον πρακτέον μοι»* (κεφ. 12)· *«εἰ δὲ εἴημεν πάντα ἃ πράττομεν πράττοντες διά τινας αἰτίας προκαταβεβλημένας, ὡς μηδεμίαν ἐξουσίαν ἔχειν τοῦ πρᾶξαι τόδε τι ἢ μὴ ἀλλ' ἀφωρισμένως ἕκαστον πράττειν ὧν πράττομεν παραπλησίως τῷ θερμαίνοντι πυρὶ καὶ τῷ λίθῳ καταφερομένῳ*

καὶ τῷ κατὰ τοῦ πρανοῦς κυλιομένῳ κυλίνδρῳ, τί πλέον ἡμῖν εἰς τὸ πράττειν ἐκ τοῦ βουλεύεσθαι περὶ τοῦ πραχθησομένου γίνεται; ὃ γὰρ ἂν ἐπράξαμεν μὴ βουλευσάμενοι, τοῦτο καὶ μετὰ τὸ βουλεύσασθαι πράττειν ἀνάγκη» (κεφ. 11).

Ἀνιχνεύων δὲ ὁ Ἀλέξανδρος τὰς αἰτίας, δι' ἃς καὶ παρὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ λόγου πράττομεν, λέγει· *«Οὐ γὰρ πάντα ἃ ποιοῦμεν βουλευσάμενοι ποιοῦμεν, ἀλλὰ πολλάκις μὲν οὐ συγχωροῦντος τοῦ καιροῦ τῶν πραχθῆναι δεόντων τῷ βουλεύσασθαι χρόνον καὶ μὴ βουλευσάμενοί τινα ποιοῦμεν, πολλάκις δὲ καὶ δι' ἀργίαν ἤ τινα ἄλλην αἰτίαν»* (κεφ. 14).

Ἐξῆρε δὲ καὶ ὁ Πλωτῖνος τὴν τοῦ λόγυυ δύναμιν ἐν τῇ βουλήσει λέγων· *«Λόγον δὲ ὅταν ἡγεμόνα καθαρὸν καὶ ἀπαθῆ τὸν οἰκεῖον ἔχουσα ὁρμᾷ (ἡ ψυχή), ταύτην μόνην τὴν ὁρμὴν φατέον εἶναι ἐφ' ἡμῖν καὶ ἑκούσιον καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ἡμέτερον ἔργον ὃ μὴ ἄλλοθεν ἦλθεν ἀλλ' ἔνδοθεν ἀπὸ καθαρᾶς ψυχῆς, ἀπ' ἀρχῆς πρώτης ἡγουμένης καὶ κυρίας ἀλλ' οὐ πλάνην ἐξ ἀγνοίας παθούσης ἢ ἧτταν ἐκ βίας ἐπιθυμιῶν, αἳ προσελθοῦσαι ἄγουσι καὶ ἕλκουσι καὶ οὐκέτι ἔργα ἐῶσιν εἶναι ἀλλὰ παθήματα παρ' ἡμῶν»* (Ἐνν. 3, 1, 9· πρβλ. καὶ 10· *«Πάντα γίγνεσθαι κατ' αἰτίας, διττὰς δὲ ταύτας· καὶ τὰ μὲν ὑπὸ ψυχῆς τὰ δὲ δι' ἄλλας αἰτίας τὰς κύκλῳ· πραττούσας δὲ ψυχὰς ὅσα πράττουσι, κατὰ μὲν λόγον ποιούσας ὀρθὸν παρ' αὐτῶν πράττειν ὅσα πράττουσι, τὰ δὲ ἄλλα ἐμποδιζομένας τὰ αὑτῶν πράττειν πάσχειν τε μᾶλλον ἢ πράττειν, ὥστε τοῦ μὴ φρονεῖν ἄλλα αἴτια εἶναι»)*.

Παραπλήσια διδάσκουσιν ἐπιφανέστατοι τῶν νεωτέρων φιλοσόφων καὶ νομικῶν. Κατὰ Wundt μετὰ τῆς μεταφυσικῆς ἀνάγκης (χαρακτὴρ τῆς φύσεως προϊόν, διὸ ἐκλήθη θεῶν δῶρον [1], καὶ τῆς ἀγωγῆς) ὑφίσταται καὶ μετριωτέρα τις, σχετικὴ ἢ *ψυχολογικὴ ἐλευθερία*. Ἐλευθερία δὲ εἶναι οὐχὶ αἰτίων ἔλλειψις (παραστάσεων καὶ συναισθημάτων), ἀλλ' *ἱκανότης τοῦ ἐκλέγειν*. Τὰ αἴτια δὲν αἴρουσι τὴν ψυχικὴν αἰτιότητα, διότι ἡ τῶν ψυχικῶν αἰτίων ἐνέργεια δὲν εἶναι οἵα ἡ τῶν αἰτίων τῶν φυσικῶν. Ἐν τῇ φύσει κρατεῖ ἰσοδυναμία αἰτίου καὶ ἀπο-

---

[1] Τῶν θεῶν δῶρον εἶπον τὰς ἀγαθὰς προδιαθέσεις (φύσις) ἐκ τῶν Ἑλλήνων πολλοί. Κατ' *Ἀριστοτέλη· «Γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδαχῇ· τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ἀλλὰ διά τινας θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει»* (Ἠθ. Νικομ. Κ 10. 1179 β 20 κ.ἑξ. πρβλ. καὶ *Ψευδοπλ* Π. π. ἀγ. κεφ. 4).

τελέσματος (ἀρχὴ τοῦ ἀνωλέθρου τῆς ἐνεργείας), ἄλλως δ' ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν τοῖς γεγονόσι τῆς διανοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως. Ἐνταῦθα τὸ ἀποτέλεσμα δὲν προέρχεται ὅλον ἐκ τῶν αἰτίων. Ἀπόδειξις τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα. Πάντες δεχόμεθα ὅτι ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν ποιητὴν τὸ περιβάλλον, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ ποιητικὸν ἔργον εἶναι ἴσον πρὸς τὴν τοῦ περιβάλλοντος μόνου ῥοπήν. Ὑπάρχει καὶ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον ὅπερ συντελεῖ. Διὸ καὶ τῶν πνευματικῶν προϊόντων τὰς αἰτίας μόνον δυνάμεθα νὰ ἀνιχνεύωμεν, οὐχὶ δὲ καὶ νὰ προλέγωμεν τὰ ἀποτελέσματα, ὡς γίνεται ἐπὶ τῶν φαινομένων τῶν φυσικῶν. Κέντρον τῆς ψυχικῆς αἰτιότητος ὑπάρχει ὁ χαρακτήρ, οὗ στοιχεῖον κράτιστον ὁ *λόγος*. Ἐκ τούτου ὁ Wundt ὡς ἑξῆς τὴν ἐλευθερίαν ὁρίζει· «*Ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἱκανότης τοῦ διὰ περιεσκεμμένης ἐκλογῆς ἐπὶ πολλῶν ἐλατηρίων περὶ τῶν ἑαυτοῦ πράξεων νὰ ἀποφασίζῃ*» (πρβλ. Grundz. d. phys. Psych.[5], **3**, 1903, σελ. 313 κ.ἑξ. Menschen-u. Tierseele.[5], 1911, σελ. 515 κ.ἑξ. σελ. 528. Ethik[4], **3**, 1912, σελ. 39 κ.ἑξ.).

Καὶ κατὰ Wulffen ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία ἔγκειται ἐν τῇ ἐκλογῇ. Ἐν τῇ ἐκλογῇ πάντα τὰ αἴτια ἀνακύπτουσι, πάντες οἱ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνειδήσει λόγοι οἵ τε συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς ἐνεργείας τῆς πράξεως καὶ οἱ ἀντιδρῶντες. Ἀλλὰ παρὰ τὰ αἴτια ταῦτα ὑπάρχει ὁ τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρ, ὅστις τὸ μὲν ἐκ προδιαθέσεως τὸ δ' ἐξ ἀγωγῆς ἔχει τὴν ἀρχήν. Οὗτος καθορίζει τῶν αἰτίων τὴν ἐνέργειαν, μάλιστα δὲ ἡ *φρόνησις*, ἥτις δύναται νὰ προϋπολογίζῃ τῶν ἐνεργειῶν τὰ ἐπακολουθήματα καὶ ῥυθμίζῃ τὴν ῥοπὴν τῶν αἰτίων. Οὕτω δὲ κρατεῖ ἐν τῇ βουλητικῇ ἐνεργείᾳ ἡ *ἐξουσία τοῦ πράττειν καὶ ἄλλως* (Auchanderskönnen). Ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος ἔχει τὴν *ἱκανότητα τοῦ νὰ ἐντείνῃ ἑκάστοτε ἢ νὰ χαλαρώνῃ τὴν βουλητικὴν ἐνέργειαν* καὶ πράττειν οὕτως ἢ ἄλλως. «Steht dem fixirten Charakter», λέγει ὁ Wulffen, «häufig im gegebenen Augenblick ein zwischen Minimum und Maximum sich bewegendes Mass von Willenskraft zur Verfügung. Bei Annäherung an das Minimum wird die Willenskraft schwach und unterliegt den unsittlichen Motiven, bei Annäherung an das Maximum wächst die Willenskraft und überwindet dieselben Antriebe». Ἐπὶ τῆς μετριωτέρας δὲ ταύτης ἐλευθερίας ἐρείδεται κατὰ Wulffen ἡ *εὐθύνη* καὶ ὁ *καταλογισμὸς* (Psych. d. Verbrechers[2], **2**, 1913, σελ. 9 κ.ἑξ. 18 κ.ἑξ.).

Ἐὰν συμφωνῇ πρὸς ταῦτα πάντα ὁ Ἕλλην ποινικολόγος, δὲν εἶναι πάντῃ σαφές. Παραπέμπει μὲν ὁδοῦ πάρεργον εἰς τὸν Wundt (σελ. 53, 1), ποιεῖται δὲ λόγον περὶ *σχετικῆς ἐλευθερίας*, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος «*κρίνει καὶ ἐκλέγει μεταξὺ τῶν κινούντων τὴν βούλησιν αὐτοῦ αἰτίων*» (σελ. 64), ἔχει δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν Wulffen (σελ. 52, 1), ἀλλ' ἐξ ὧν καὶ ἐνταῦθα λέγει καὶ ἐν τῷ περὶ ποινῶν (πρβλ. τὰ εὐθὺς κατωτέρω λεγόμενα καὶ Εἰσαγωγήν, σελ. 128) φαίνεται πάλιν τιθέμενος ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καθόλου εἰπεῖν. Διὰ τοῦτο εἴπομεν ὅτι μείζων διασάφησις ἐν τῇ διατυπώσει ἦτο ἀναγκαία.

Μετ' ἀγαστῆς σαφηνείας ἐξήτασεν ἄλλοτε ὁ Ἠλιόπουλος τὰς περὶ ποινῆς θεωρίας ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ (1906. σελ. 103 κ.ἑξ.), ἐν δὲ τῷ 1ῳ τόμῳ τοῦ Συστήματος (σελ. 455 κ.ἑξ.) διεξῆλθε τὰ κατὰ τὰ εἴδη τῶν ποινῶν καὶ δὴ καὶ τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου.

Ἄμεσον τῆς ποινῆς σκοπὸν λέγει ὁ Ἠλιόπουλος τὴν προστασίαν τῆς ἐννόμου τάξεως, ἔμμεσον δὲ τὴν βελτίωσιν τοῦ ἀδικήσαντος καὶ τὴν ἐκφόβησιν τῶν ἄλλων. Τὴν δὲ ἀνταπόδοσιν ἐν τῇ ποινῇ δὲν ἀποδέχεται ὡς προσκρούουσαν πολλαχῶς καὶ προϋποθέτουσαν τὴν τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν.

Δὲν εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἐξέτασιν τούτου τοῦ ζητήματος. Παρατηροῦμεν δὲ μόνον, ὅτι ἡ ποινὴ ὡς ἐπακολούθημα τοῦ ἀδικήματος ἀνάγκη νὰ περιλαμβάνῃ καὶ τὴν κατηρέμησιν τῆς διαταραχθείσης συνειδήσεως τοῦ δικαίου. Τὸ ἀδίκημα εἶναι ἀθέτησις τῆς καθολικῆς βουλήσεως, ἣν ἀντιπροσωπεύει τὸ δίκαιον, ἡ δὲ ποινὴ φυσικὴ ἀντίδρασις τῆς καθολικῆς βουλήσεως κατὰ τοῦ ἀδικοῦντος ὡς ἀθετοῦντος ταύτην. Ἐν δὲ τῇ ἀντιδράσει ταύτῃ ἐνυπάρχει ἡ ἀνταπόδοσις, ἔτι δὲ ὁ σωφρονισμὸς τοῦ ἀδικοῦντος, ὅστις ἐκδηλοῦται τὸ μὲν ὡς κολασμὸς σκοπῶν νὰ διεγείρῃ παρὰ τῷ ἀδικοῦντι τὴν συναίσθησιν τοῦ κακοῦ, ὅπερ διέπραξε, τὸ δὲ ὡς ἀγωγὴ ἐπιδιώκουσα τὴν ἐν αὐτῷ κακὴν θέλησιν νὰ μεταβάλῃ. Ἡ βελτίωσις ἐπακολουθεῖ, ἔτι δὲ ἡ ἐκφόβησις τῶν ἄλλων. Καὶ ἡ κατηρέμησις δὲ τῆς διαταραχθείσης συνειδήσεως τοῦ δικαίου φαίνεται οὖσα ἄμεσος σκοπὸς τῆς ποινῆς. Ἐπὶ τῷ γενομένῳ ἀδικήματι ἡ κοινὴ συνείδησις ἐξεγείρεται, ἠρεμεῖ δὲ μόνον ὅταν ἴδῃ τοῦ ἀδικήσαντος τὴν τιμωρίαν (πρβλ. καὶ Wundt, Ethik[4], **3**, 1912, σελ. 111 κ. ἑξ.). Ὁ Wulffen (Psych. Verbr.[2], **2**, 1913, σελ. 26) λέγει «Alle Zwecke der Strafe können zur Geltung gelangen. Die Strafe

kann abschreckend wirken, sie kann zur Besserung, zur Arbeit am eigenen Charakter, anhalten, sie kann geschehene Übeltat vergelten, sie kann zum Schutze der Gesellschaft erkannt werden».

Ὀρθῶς τὰ κατὰ τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου ἐκ διπλῆς ἀπόψεως ἐξετάζει ὁ συγγραφεύς, ἤτοι πρῶτον ἐὰν ἀπολύτως ἐπιβάλληται ἡ κατάργησις τῆς θανατικῆς ποινῆς καὶ δεύτερον ἐὰν εἶναι ὀρθὸν νὰ καταργηθῇ αὕτη παρ' ἡμῖν. Ἡμεῖς συμφερόμεθα πρὸς τοὺς ἰσχυριζομένους ὅτι μέλημα τῆς ἀνθρωπότητος δέον νὰ εἶναι ἡ κατάργησις ταύτης τῆς ποινῆς. Καὶ τοῦτο ὄχι διότι δὲν ἔχει ἡ πολιτεία τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφαιρεῖν τὴν ζωὴν τῶν πολιτῶν, οὐδὲ διὰ τὰς δικαστικὰς πλάνας τόσον, ὅσον διότι νομίζομεν ὅτι σκοπιμώτερον εἶναι καὶ ὁ κακοῦργος αὐτὸς νὰ συντελῇ εἰς τὴν ὠφέλειαν τῆς κοινωνίας ἐργαζόμενος ἐν τῇ εἱρκτῇ. Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἐναντία φρονούντων, ὅτι δῆλα δὴ διὰ τῆς θανατικῆς ποινῆς ἀμέσως μὲν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐξασφάλισις τῆς κοινωνίας ἀπὸ τοῦ ἀποδειχθέντος ἐπικινδύνου ἐγκληματίου, ἐμμέσως δὲ ἡ διὰ τῆς ἐν τῷ νόμῳ ἀπειλῆς καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ποινῆς ἐκφόβησις τῶν ἄλλων, ἐλέγχονται ὄντα οὐχὶ ἰσχυρά. Ἡ ἐξασφάλισις ἐν ταῖς εὐνομουμέναις πολιτείαις κάλλιστα κατορθοῦται διὰ τῆς καθείρξεως τῶν ἐγκληματιῶν. Ὅτι δὲ οὐδὲ ἡ ἐκφόβησις ἐπέρχεται διὰ τῆς ἀπειλῆς καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς θανατικῆς ποινῆς, παρετηρήθη ἐκ παλαιοῦ. Βαθυτάτης ψυχολογικῆς παρατηρήσεως προϊὸν εἶναι τὸ τοῦ Διοδότου παρὰ Θουκυδίδῃ. «*Ἁπλῶς τε ἀδύνατον καὶ πολλῆς εὐηθείας, ὅστις οἴεται τῆς ἀνθρωπείας φύσεως ὁρμωμένης προθύμως τι πρᾶξαι ἀποτροπήν τινα ἔχειν ἢ νόμων ἰσχύι ἢ ἄλλῳ τῳ δεινῷ*» (Γ 45). Καὶ τοῦ Mittermeier καὶ τοῦ Liebmann τὰ πορίσματα, ἐξ ὧν καταφαίνεται ὅτι οὔτε ἡ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου συντελεῖ εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῶν ἐγκλημάτων οὔτε ἡ κατάργησις εἰς τὴν αὔξησιν αὐτῶν, δὲν ἀνηρέθησαν εἰσέτι.

Ἀλλὰ συμφωνοῦμεν πρὸς τὸν Ἠλιόπουλον ὅτι παρ' ἡμῖν οὐδὲ σκέψις δύναται νὰ γίνῃ ἀκόμη περὶ καταργήσεως τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ποινῆς. Πρὸ τούτου ἀνάγκη νὰ προαχθῇ ὁ βίος καὶ νὰ ὑπάρξωσιν ἄλλα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ἤθη καὶ νὰ ἐγκαθιδρυθῇ τέλειον σύστημα φυλακῶν. Ἐπαινοῦμεν δὲ τὸν περιορι-

σμὸν τῶν ἐγκλημάτων, ἐφ' ὧν καταγινώσκεται ἡ τοῦ θανάτου ποινὴ (σελ. 471)[1].

Περὶ ἄλλων τινῶν ζητημάτων, ἅτινα ὁ Ἠλιόπουλος διεξοδικώτερον ἐξετάζει ἐν τῷ Συστήματι Ἑλληνικοῦ ποινικοῦ δικαίου, οἷον τῆς ἐν τῷ δόλῳ μετοχῆς τῆς γνώσεως καὶ τῆς βουλήσεως, ἐν ᾧ ζητήματι περιφανῶς πρὸς τὴν ὀρθοτέραν γνώμην συμφωνεῖ, ἔτι δὲ τῆς σχέσεως τοῦ πάθους πρὸς τὴν ψυχικὴν παραφοράν, θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ. Ἐκ παρέργου δ' ἐνταῦθα περὶ ἄλλων τινῶν φιλοσοφικῶν καὶ ψυχολογικῶν διδαγμάτων ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ φερομένων βραχυτάτας ἐπισυνάπτομεν παρατηρήσεις, τὰς ἑξῆς·

1) Ἄγαν αὐστηρὰ καὶ ἄδικος εἶναι τοῦ συγγραφέως ἡ περὶ τῆς φιλοσοφίας γνώμη (Εἰσαγ., σελ. 129). «*Ἡ ὀρθῶς νοουμένη φιλοσοφία δὲν εἶναι πλέον ἡ αἰθεροβάμων τοῦ Ἀπολύτου ἱέρεια, οὐδὲ φέρεται ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων, οὐδὲ πειρᾶται νὰ κτίζῃ νεφελοκοκκυγίας, ἀλλὰ ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν κατασκευάζει στηριζομένη ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, αἵτινες μέθοδον ἔχουσι τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα, τοὺς ἀσφαλεῖς γνώμονας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τοῦ κυρίως συλλογισμοῦ ἐν τῇ περαιτέρω ἐπεξεργασίᾳ περιεσκεμμένην ποιεῖται χρῆσιν, ὡς αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι κτλ.*», εἴπομεν ἡμεῖς ἐν τῷ Εἰσιτηρίῳ λόγῳ[2]. Ἀλλ' οὐδὲ τὰ περὶ ἀποσχοινίσεως τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας λεγόμενα (Σύστημα 1, 55) εἶναι ἀναντίλεκτα, ὡς εἴπομεν καὶ ἡμεῖς (Τῆς Φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις, σελ. 17 κ.ἄλλ. Πειραμ. ψυχολογία καὶ ψυχολ. ἐργαστήρια, 1913, σελ. 5, σημ. 1).

2) Τὸ ἐν σελίδι 57 λεγόμενον, ὅτι τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα «*παραλαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου*», ἄλλως ἔδει νὰ διατυπωθῇ. Διότι οὔτε τὰ *αἰσθήματα* οὔτε τὰ *συναισθήματα* παραλαμβάνομεν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὰ *αἰσθή-*

---

[1] Ὁδοῦ πάρεργον παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Πλήθων († 1450 περίπου) ἤδη συνέστησεν ἐπιείκειάν τινα περὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς θανατικῆς ποινῆς (Νόμοι, σελ. 128, ἔκδ. Alexandre, 1858).

[2] Τῆς Φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις, 1913, σελ. 18. — Ἀνάλεκτα, 1, 1937 σελ. 52 κ.ἑξ.

ματα γεννῶνται ἐν ἡμῖν δι' ἐρεθισμάτων ἐχόντων θύραθεν (ἐκ τοῦ περιβάλλοντος ἡμᾶς κόσμου καὶ τοῦ σώματος) τὴν ἀφετηρίαν, τὰ δὲ *συναισθήματα*, ὡς καὶ τὰ βουλήματα, εἶναι ψυχικὰ γεγονότα *γεννώμενα ὅλως ἐν ἡμῖν*.

3) Ἐν σελίδι 58 λέγεται ὅτι ἡ βούλησις εἶναι «*τὸ προϊόν, τὸ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα συναισθημάτων καὶ ἰδεῶν κατὰ ποικίλους τρόπους καὶ τούτων συντεθειμένων*». Ἀλλὰ καὶ ταῦτα σαφέστερα ὤφειλον νὰ εἶναι. Ἡ βούλησις εἶναι θεμελιῶδες τοῦ ψυχικοῦ βίου στοιχεῖον, προϋποθέτει δὲ τὰς παραστάσεις καὶ τὰ συναισθήματα ἐν ταῖς πολυπλοκωτέραις αὐτῆς μορφαῖς.

4) Τὸ «*οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει*» ἐλέχθη, φαίνεται, κατὰ τὸ «nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu», ὅπερ προῆλθεν ἐκ τοῦ Ἀριστοτελείου· «*οὐδὲ νοεῖ ὁ νοῦς τὰ ἐκτὸς μὴ μετ' αἰσθήσεως ὄντα*» (Π. αἰσθ. 6, 445, β 16· πρβλ. καὶ Στράτωνος τοῦ Λαμψακηνοῦ· «*ψυχὴ ὅσα μὴ πρότερον ἑόρακε ταῦτα οὐ δύναται νοεῖν*»· παρὰ Σιμπλ., Φυσ. 225 α)· οὐδ' ἐπιτρέπεται εἰς ἡμᾶς νὰ ὑπολάβωμεν τὸ δίδαγμα τοῦ Ἀριστοτέλους αἰσθησιοκρατικόν, ὡς φαίνεται νοῶν ὁ συγγραφεὺς (σελ. 58), διότι ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται τὸ *δυνάμει*, τὰς προδιαθέσεις τῶν τε ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τῆς γνώσεως. Ἀλλαχοῦ λέγει· «*δυνάμει πώς ἐστι τὰ νοητὰ ὁ νοῦς, ἀλλ' ἐντελεχείᾳ οὐθὲν πρὶν ἂν νοῇ· δεῖ δ' οὕτως ὥσπερ ἐν γραμματείῳ, ἐν ᾧ μηθὲν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον*» (Π. ψυχ. Γ 4. 429 β 30 κ.ἑξ.).

5) Ὅτι ὁ *νόμος τῆς αἰτιότητος*, περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν σελίδι 47, 1, καὶ καθόλου τὰ λογικὰ καὶ μαθηματικά, ἔτι δὲ τὰ ἠθικὰ καὶ τἆλλα ἀξιώματα, ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν *ἐκ τῶν προτέρων* (a priori), εἶναι δίδαγμα παλαιόν. Καὶ τῶν πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφων τινές, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἡ Σωκρατικὴ σχολὴ καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοὶ ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης, εἶτα δὲ οἱ τῶν μέσων αἰώνων σοφοὶ καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Λειβνίτιος καὶ ἡ Σκωτικὴ σχολὴ κ. ἄ. Ὡσαύτως δὲ παλαιόθεν ὁρμᾶται ἡ θεωρία, καθ' ἣν τὰ ἀξιώματα ταῦτα ἔχομεν *ἐκ τῶν ὑστέρων* (a posteriori), ἤτοι ἐκ τῆς ἐμπειρίας (Σοφισταί, Κυρηναϊκοὶ κ. ἄ.). Ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις οὐ μόνον ὁ Hume ἐδίδαξε ταύτην, ἀλλὰ καὶ ὁ Hobbes καὶ ὁ Locke καὶ ὁ Berkeley καὶ ὁ Condillac καὶ ὁ Spencer καὶ ὁ J. St. Mill καὶ ὁ Helmholtz καὶ ὁ Wundt κ. ἄ.

6) Τὸ ἐν Πρωταγόρᾳ τοῦ Πλάτωνος χωρίον (κεφ. 13), ἐν ᾧ περὶ ποινῆς ὁ λόγος, ὀρθότερον θὰ ἦτο ὅλον νὰ παρατεθῇ (ἐν Εἰσαγ., σελ. 105), διότι ὁ Σενέκας ἐκεῖθεν ἔλαβεν, ὡς αὐτὸς μαρτυρεῖ, ὅσα περὶ ποινῆς λέγει. Ἰδοὺ τὰ τοῦ Πλάτωνος· «*Οὐδεὶς κολάζει τοὺς ἀδικοῦντας πρὸς τούτῳ τὸν νοῦν ἔχων καὶ τούτου ἕνεκα, ὅτι ἠδίκησεν, ὅστις μὴ ὥσπερ θηρίον ἀλογίστως τιμωρεῖται· ὁ δὲ μετὰ λόγου ἐπιχειρῶν κολάζειν οὐ τοῦ παρελθόντος ἕνεκα ἀδικήματος τιμωρεῖται - οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θείη -, ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος χάριν, ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὗτος μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα.- Ἀποτροπῆς γοῦν ἕνεκα κολάζει. Ταύτην οὖν τὴν δόξαν πάντες ἔχουσιν ὅσοιπερ τιμωροῦνται καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ*». Ὁ δὲ Σενέκας λέγει· «Nemo prudens, ut ait Plato, punit quia peccatum est, sed ne peccetur» (De ira I, 16).

7) Ἐν τῇ χρήσει τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ψυχολογικῶν ὅρων ἄψογος καθόλου εἰπεῖν εἶναι ὁ Ἠλιόπουλος. Ἡμεῖς τοὐλάχιστον τὸ βιβλίον αὐτοῦ διεξιόντες εἰς ἐλάχιστα προσεκρούσαμεν, σημειούμεθα δὲ τὰ μάλιστα ἄξια λόγου.

1) Ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων *καταλογιστὸς* ἐλέχθη ὁ ἔχων ψυχικὴν κατάστασιν ἐπιτρέπουσαν τὸν καταλογισμόν, ὁ τοιοῦτος οἷῳ καταλογίζεσθαι, ὁ δεκτικὸς καταλογισμοῦ. Ἡ δὲ *δεκτικὴ καταλογισμοῦ κατάστασις* (Ἠλιοπ. Σύστημα 1, 104. 107), ἡ δεκτικότης καταλογισμοῦ, ἐκλήθη *καταλογιστόν*. Ἐκ τούτου δὲ ὁ ἀνεπίδεκτος καταλογισμοῦ ὠνομάσθη *ἀκαταλόγιστος* καὶ *ἀκαταλόγιστον* ἡ ἰδιότης τούτου· καὶ οἱ ὅροι *καταλογιστός*, *ἀκαταλόγιστος*, τὸ *καταλογιστὸν* εἶναι συνηθέστατοι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ὁ συγγραφεὺς νομίζει ὅτι κατὰ τὸν γερμανικὸν ὅρον Zurechnungsfähigkeit ὀρθὸν εἶναι ἡ *δεκτικότης καταλογισμοῦ* νὰ λέγηται ἑλληνιστὶ *ἱκανότης πρὸς καταλογισμὸν* (σελ. 42, 1).

Ἀλλ' ἱκανότης πρὸς καταλογισμὸν (παθητ.) περιφανῶς ἴσα δύναται πρὸς τὸ *καταλογιστόν*. Ἔπειτα δὲ τὸ *καταλογιστὸν* κάλλιστα ἔχει παθητικῶς λαμβανόμενον ἐφ' ἧς ἡ ἐπιστήμη μεταχειρίζεται αὐτὸ ἐννοίας.

Ὡς λέγεται ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ· πιστεύω τινί τι· πιστεύεταί τίς τι· πιστὸς (= τοιοῦτος οἵῳ πιστεύεσθαι, δεκτικὸς πίστεως)· *τὸ πιστὸν* (= ἡ δεκτικότης πίστεως)· μέμφομαί τινί τι· μέμφεταί τίς τι· μεμπτὸς (=τοιοῦτος οἵῳ μέμφεσθαι, δεκτικὸς μομφῆς)· *τὸ μεμπτὸν* (= ἡ δεκτικότης μομφῆς) κττ., οὕτω δύναται νὰ λέγηται· καταλογίζομαι (ἢ καταλογίζω) τινί τι· καταλογίζεταί τίς τι (παθητ.)· καταλογιστὸς (= τοιοῦτος οἵῳ καταλογίζεσθαι, δεκτικὸς καταλογισμοῦ)· *τὸ καταλογιστὸν* (= ἡ δεκτικότης καταλογισμοῦ).

2) Ἡ causa efficiens, ἣν ὁ συγγραφεὺς λέγει *αἴτιον τοῦ ἀποτελέσματος* (σελ. 184), εἶναι τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους *ποιητικὸν αἴτιον* (Π. ψυχ. Γ 5. 430 α 12 κ. ἄ.).

3) Τὸν ὅρον Determinismus, ὃν οἱ Ἕλληνες πολλαχῶς μεθηρμήνευσαν (οἱ μὲν ἐπιστημονικώτερον ἐξετάσαντες *ὑπεξούσιον, ἑτεραρχία, αἰτιοκρατία* κ. ἄ. ἄλλοι δ' *αἰτιολογισμὸς*[1] καὶ *δετερμινισμὸς*[2] καὶ *αἰτιολατρεία*[3] κ. ἄ.), εἴπομεν ἡμεῖς ἄλλοτε *δόγμα* καὶ *θεωρίαν τῆς ἀνάγκης* (πρβλ. Ἀθηνᾶς, **20**, 1908, σελ. 622).

Ὁ Ἠλιόπουλος οὔτε ἄλλον τινὰ ἑλληνικὸν ὅρον εἰς μεθερμηνείαν τοῦ Determinismus δέχεται οὔτε τὸν ὑφ' ἡμῶν προταθέντα, οὐδὲ τολμᾷ, ὡς λέγει, νὰ προτείνῃ ἴδιον (σελ. 45, 2).

Οὐχὶ ἵνα πείσωμέν τινα περὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ ὅρου *δόγμα* ἢ *θεωρία τῆς ἀνάγκης*, ἀνθ' οὗ προθύμως θὰ ἀποδεχθῶμεν οἱονδήποτε τῷ ὄντι εὐστοχώτερον, ἀλλ' ἵνα ἐπιρρώσωμεν τὴν ἡμετέραν γνώμην λέγομεν τὰ ἑξῆς· Ὅτι ἡ *ἀνάγκη* ἀντίκειται εἰς τὸ *ἑκούσιον* καὶ τὴν *ἐλευθερίαν*, εἶναι ἀναμφήριστον. Τοιαύτην ἐποιήσαντο τοῦ ὅρου χρῆσιν οἱ Ἕλληνες. Ὁ Πλάτων εἶπεν· «*Αἱρείσθω βίον, ᾧ συνέσται ἐξ ἀνάγκης*» (Πολ. 617 κ.ἑ.). Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης μεταχειρίζεται τοὺς ὅρους *ἀνάγκη* καὶ *ἀναγκαῖον* ἐπὶ μὴ ἑκουσίων πράξεων (Μεγ. Ἠθ. Α 11. 1188 α 2 κἑξ. κ.ἄ.). Κατὰ δὲ τὴν τῶν Στωικῶν διδασκαλίαν «*καὶ μὴ βουλόμενοι ἀκολουθεῖν ἀναγκασθήσονται πάντως εἰς τὸ πεπρωμένον εἰσελθεῖν*» (Ἱππολ. Κ. π. αἱρ. Α, 21). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Βησσαρίων· «*τὴν αἵρεσιν καὶ προαίρεσιν αὐτεξούσιον καὶ οὐδαμῶς ἠναγκασμένην*» (Γεμιστῷ· Περὶ εἱμαρμένης). Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν necessitas (neccesité, necessity) ἐλέχθη ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ libertas (liberté, liberty). Κατ' Αὐγουστῖνον, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, εἰς τὴν ἐλευθερίαν (libertas) ἐπηκολούθησε μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀνάγκη, ἡ dira necessitas peccandi. Ὁ Hobbes ἀντιβάλλει liberty καὶ necessity. Ὁ Priestley ἔγραψε· The doctrine of philosophical necessity (1777). Ὁ Λειβνίτιος τὴν μετριωτέραν ἐλευθερίαν πρεσβεύων ἐδίδαξεν ὅτι τὰ αἴτια «inclinent sans nécessiter». Ὁ δὲ αὐστηρὸς τοῦ δόγματος τῆς ἀνάγκης θιασώτης Holbach ἰσχυρίσθη ὅτι «nous agissons nécessairement» (Syst. de la nat. I, ch. 11). Καὶ νῦν δ' ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ Determinismus λέγεται οὐχὶ ἡ θεωρία ἡ αἴτια μόνον εἰς τὸ βούλεσθαι καὶ πράττειν εἰσάγουσα, διότι αἴτια ἀποδέχεται καὶ ὁ Indeterminismus ἐν τῇ μετριωτέρᾳ μορφῇ, ἀλλ' ἡ τὴν *αἰτίαν* ἴσην λέγουσα πρὸς τὴν *ἀνάγκην*. Αὐτὸς ὁ Ἠλιόπουλος λέγει· «*ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς αἰτίας ἔγκειται ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης, μεθ' ἧς ἐκ ταύτης παράγεται τὸ ἀποτέλεσμα*» (σελ. 46)· καὶ πάλιν· «*ἐκ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν (τῶν αἰτίων) ἀναγκαίως καὶ ἀνελλιπῶς ἐπακολουθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα αὕτη (ἡ βούλησις)*» (σελ. 50).

[1] *Guyau*, Στοιχ. ἐλευθ. ἠθικῆς (ἑλλ. μετάφρ. 1913), σελ. 9.
[2] *Ἰ. Ζερβοῦ*, Ὑλιστικαὶ θεωρίαι, 1916, σελ. 37.
[3] *Dangennes*, Ἡ θέλησις (ἑλλ. μετάφρ., 1910), σελ. 81.

4) Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῷ περὶ τῶν ὅρων τῶν αἰρόντων *τὸ καταλογιστὸν* γίνεται λόγος περὶ illusions καὶ hallucinations. Ἀλλὰ δὲν διαστέλλονται ἀκριβῶς αἱ ἔννοιαι αὗται. «*Ψευδαισθήσεις*», λέγεται ἐνταῦθα, «*καλοῦνται αἱ ψευδεῖς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐντυπώσεις εἴτε ἀνυπάρκτων ἀντικειμένων εἴτε ὑπαρκτῶν μὲν ἀλλὰ παραμορφουμένων* (Hallucinations, Illusions)» (σελ. 87, 4). Ἀλλὰ πρῶτον ἔδει νὰ ὁρισθῇ ἰδίᾳ καὶ ἀκριβέστερον ἑκατέρα τῶν ἐννοιῶν. Hallucination εἶναι ἐξ ἀναμνήσεως εἰκών, ἥτις ἐκλαμβάνεται ὡς κατ' αἴσθησιν παράστασις. Κατὰ τὸν Esquirol, ὅστις πρῶτος διέστειλε τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ψυχικὰ φαινόμενα, hallucination πάσχει «qui ait la conviction intime d'une sensation actuellement perçue, lorsque nul objet extérieur propre à exciter cette sensation n'est à portée des sens» (Des maladies mentales, 1, 1938, σελ. 80). Illusion δὲ εἶναι παραμεμορφωμένη εἰκὼν προερχομένη ἐκ θύραθεν ἐρεθισμάτων (πρβλ. καὶ Wundt, Grundz., d. phys. Psych.[5], 3, 1903, σελ. 64 κ ἑξ. Kraepelin, Psychiatrie, 1, 1903, σελ. 133. Wulffen, Psych. d. Verbr.[2], 1, 1913 σελ. 127 κ. ἄ.).

Ἔπειτα δὲν ὀνομάζομεν ἀμφότερα τῶν εἰκόνων τούτων τὰ εἴδη *ψευδαισθήσεις*, ἀλλὰ τὴν μὲν Illusion καλοῦμεν *παραίσθησιν* τὴν δὲ Hallucination *ψευδαισθησίαν*[1].

5) Ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ «*ἡ μεταξὺ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως μέση ἐκείνη κατάστασις, καθ' ἣν τὸ ἄτομον μὴ ἐπανακτῆσαν τὴν συνείδησιν τοῦ πραγματικοῦ κόσμου διατελεῖ εἰσέτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐν ὀνείρῳ πλαττομένων ψευδῶν ἰδεῶν καὶ ἐντυπώσεων*», ἡ somnolentia (γαλλ. ivresse de sommeil, γερμ. Schlaftrunkenheit) λέγεται *μέθη τοῦ ὕπνου* (σελ. 96 κ.ἑξ.). Ἀλλὰ τοῦ *μέθη τοῦ ὕπνου* ἀναμφιλέκτως προκριτώτερος εἶναι ὁ ὅρος *ὑπνοβαρία* (*ὑπνοβαρὴς* κατὰ τὸ *οἰνοβαρής*)· τοῦτον δὲ τὸν ὅρον συνιστῶμεν εἰς τὸν ἀκριβολόγον καθηγητὴν τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Τὸν ὅρον *ὑπνοβαρὴς* προέτεινεν ἤδη ὁ πολὺς Θερειανὸς ἐν κρίσει τῆς τοῦ ἀειμνήστου Κωστῆ Ἑρμηνείας τοῦ ποινικοῦ νόμου (Νέα Ἡμέρα Τεργέστης 18 Ἰαν. 1892, φύλλ. 894), ἀνέμνησε δ' ἐσχάτως καὶ δικαίως ἐπήνεσεν ὁ ἀξιάγαστος φίλος Μιχαὴλ Λιβαδᾶς ὁ τὰς Μούσας ἴσα καὶ τὴν Θέμιν θεραπεύων (ἐν Ξενοφ., **6**, 1909, σελ. 571).

---

[1] Ὁ εὐπαίδευτος νομικὸς *Ἰω. Γεωργιάδης* ἐν ταῖς «*Δικαστικαῖς πλάναις*» (μετάφρ. τοῦ γνωστοῦ βιβλίου τοῦ Guilhermet) τὴν Hallucination λέγει *ψευδαίσθησιν*, τὴν δὲ illusion *αὐταπάτην* (σελ. 69). Ἀλλ' ὅτι μὲν ὁ ὅρος *παραίσθησις* ἐγγύτερον ἐκφράζει τὴν illusion εἴπομεν ἡμεῖς πρῶτον ἐν τῇ «*Ἀθηνᾷ*» (20, 1908, σελ. 624), ἐπήνεσαν δὲ πάντες καὶ παρέλαβον αὐτόν, ὅτι δὲ τὸ *ψευδαισθησία* γλωσσικῶς ὀρθότερον εἶναι τοῦ *ψευδαίσθησις*, οὐδεὶς ἀντιλέγει (*Ψευδαισθησία* γράφει καὶ ὁ Μ. Κατσαρᾶς ἐν Παθολ. τῶν νεύρων καὶ ψυχιατρικῇ, 2, 1898, σελ. 632 κ. ἄ.).

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΝ ΤΩι ΠΟΙΝΙΚΩι ΔΙΚΑΙΩι

Β*

Ἐπιστημονικὸν ἅμα καὶ φιλικὸν ὑπελάβομεν καθῆκον νὰ ὑποδείξωμεν εἰς τὸν ἀξιότιμον συνάδελφον *Τιμ. Ἡλιόπουλον*, καθηγητὴν τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἐν τῇ Νομικῇ Σχολῇ, ἀσαφείας τινὰς καὶ ἀστοχίας εἰς φιλοσοφικὰ καὶ ψυχολογικὰ ἀναφερομένας ζητήματα, ὧν γίνεται μνεία ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντι *Συστήματι ἑλληνικοῦ ποινικοῦ Δικαίου* (Ἐπιστημ. ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου 1917, σελ. 278 κ.ἑξ.). Ἐν τῷ εἰρημένῳ βιβλίῳ (Εἰσαγωγὴ 1907 καὶ 1, 1916) περὶ μὲν τῆς φιλοσοφίας γίνεται λόγος ὡς περὶ ματαιοσχόλου τινὸς ἐπιστήμης κατασκευαζούσης ἐκ τῶν προτέρων θεωρίας ἀναξίας λόγου, διδάσκεται δὲ ὅτι ἡ ψυχολογία ἀναντιλέκτως θεωρεῖται νῦν ἐπιστήμη εἰδικὴ παντάπασι τῆς φιλοσοφίας ἀπολελυμένη, ἡ δὲ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία λέγεται δόγμα φιλοσοφικὸν ὅλως ἀνατετραμμένον, ἐν ᾧ γίνεται ἅμα σχετική τις ἐλευθερία ἀποδεκτή, ἀποδοκιμάζονται δὲ ὅροι φιλοσοφικοὶ ἄριστα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεσκευασμένοι καὶ κοινότατοι ὄντες ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, παραγνωρίζονται δὲ τῶν Ἑλλήνων διδάγματα, ἅτινα οἱ ἐπίγονοι καθῆκον ἔχουσι νὰ μνημονεύωσιν, ἵνα καὶ τιμῶσι καὶ γεραίρωσιν ὅ,τι ἑλληνικὸν καὶ εἰς ἕκαστον ἀπονέμωσι τὸ προσῆκον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἡλιόπουλος παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν δὲν ἐπείσθη, ἐν δὲ τῇ β ἐκδόσει τοῦ βιβλίου (1², 1919) τινὰ μόνον τῶν ὑποδειχθέντων πλημμελημάτων ἐπηνώρθωσε καὶ ταῦτα οὐχὶ ἐπαρκῶς, εἰς ἄλλα δὲ ἀντεῖπεν, εἰ καὶ διώρθωσε κατὰ τὰς ἡμετέρας ὑποδείξεις, ἄλλων δ' ἐπειράθη νὰ ὑπερμαχήσῃ καὶ εἰς νέα τινὰ ὑπέπεσεν ἀστοχήματα, ἐνομίσαμεν ἀναγκαῖον νὰ δευτερολογήσωμεν[1], ἵνα διὰ πλειόνων διασαφοῦντες τὰ ζητή-

---

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου 1920, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Φιλοσοφικαὶ ἐπιστάσεις, δευτερολογία».

[1] Τῆς δευτερολογίας ἡ δημοσίευσις ἐβράδυνε, διότι διεκόπη ἡ ἔκδοσις τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου, ἄλλο δὲ περιοδικόν, εἰς ὃ θὰ ἠδύνατο νὰ καταχωρισθῇ, δὲν ὑπάρχει ἀτυχῶς ἐν Ἑλλάδι.

ματα πείσωμεν τὸν φίλον συνάδελφον, ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ τελεία ἐπανόρθωσις τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος πλημμελημάτων. Ποιούμεθα δὲ πάλιν τὴν ἐξέτασιν sine ira et studio, οὐδὲ δυσφοροῦμεν, ἐὰν ἐνιαχοῦ τῆς ἀπαντήσεως οὐχὶ τὴν προσήκουσαν μετῆλθε γλῶσσαν ὁ ἀξιότιμος συνάδελφος, ὅστις ῥητῶς ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἀποστέργει τὴν συζήτησιν τὴν ἐπιστημονικήν[1].

1) Περὶ τοῦ ἔργου τῆς φιλοσοφίας γράφει ὁ Ἡλιόπουλος τὰ ἑξῆς·

Ἐν Εἰσαγ. σελ. 20. «Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ποινικοῦ δικαίου δὲν εἶναι *μεταφυσικὴ ἐπιστήμη ἀσχολουμένη εἰς τὴν ἐκ τῶν προτέρων* (a priori) *κατασκευὴν φιλοσοφικῶν περὶ δικαίου θεωριῶν*, ἀλλὰ τοὐναντίον κατ' ἐξοχὴν θετικὴ ἐπιστήμη, τὰ πορίσματα αὐτῆς ἐρείδουσα ἐπὶ τοῦ θετικοῦ ἐδάφους τῆς ἐρεύνης καὶ παρατηρήσεως τοῦ πραγματικοῦ κόσμου».

Ἐν Εἰσαγ. σελ. 116. «Ἡ ἔρευνα αὕτη (ἡ περὶ δικαιολογικῆς βάσεως τῆς ποινῆς) δὲν ἔχει ἁπλῆν θεωρητικὴν ἀξίαν, χρησιμεύουσα *ὡς τὸ πεδίον ἀγόνων καὶ σχολαστικῶν φιλοσοφικῶν συζητήσεων*».

Ἐν Εἰσαγ. σελ. 129. «*Ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη δὲν πλανᾶται πλέον εἰς τὰ αἰθέρια τῆς μεταφυσικῆς ὕψη πρὸς ὑποστήριξιν ἰδεῶν, αἵτινες δὲν πηγάζουσιν ἐκ τῆς θετικῆς τῶν πραγμάτων ἐρεύνης, ἀλλ' εἰσὶν ἁπλαῖ ὑποθέσεις κεναὶ πάσης πραγματικῆς βάσεως*. Ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ ἐπιστητοῦ περιλαμβάνεται μόνον ὅ,τι ὑποπίπτει εἰς τὴν θετικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔρευναν, ὅ,τι δύναται νὰ γίνῃ ὑποκείμενον παρατηρήσεως. Πέραν τῶν ὁρίων τούτων ὁ κύκλος τῆς ἐπιστήμης παύει, ἄρχεται δ' ὁ κύκλος τῆς τυφλῆς καὶ ἄνευ ἐλέγχου ἐρεύνης καὶ πίστεως, ἐφ' ἧς καὶ μόνης βασίζονται αἱ περὶ ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἰδέαι».

Ταῦτα καὶ ἄλλα παραπλήσια πολλαχοῦ διδάσκει ὁ Ἡ. περὶ τῆς φιλοσοφίας. Καὶ πᾶς γινώσκων τὰ πράγματα εἰς τοιαῦτα διδάγματα προσκρούων θὰ ἠδύνατο νὰ καταγγείλῃ αὐτὸν ὡς ἄτοπον παντάπασιν ἔχοντα περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας γνώμην. Ἀγόνων

[1] Διαρρήδην δηλοῖ τοῦτο ὁ Ἡλιόπουλος γράφων· «*Εἰς νέαν δ' ὑπεβλήθη ἐπεξεργασίαν τὸ ὅλον περιεχόμενον—, ἐπ' ἄλλων δ' ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς εὐρυτέρας ἀναπτύξεως τῶν γνωμῶν μου, γεννηθείσης ἐκ τῶν διαφωνιῶν μου πρὸς ἐγκρίτους ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ συναδέλφους μου, ὡς λ. χ. ἐπὶ τοῦ θεμελιώδους ζητήματος τοῦ ποινικοῦ καταλογισμοῦ, ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου ζητήματος ἂν εἶναι συνταγματικὴ ἡ διὰ νόμου παροχὴ ἀμνηστίας εἰς κοινὰ ἐγκλήματα κλπ. Ἡ μετ' ἄλλων ἐπιστημόνων ἐπ' ἀμφισβητουμένων θεμάτων συζήτησις ἀποτελεῖ δι' ἐμὲ ἀληθῆ τέρψιν, ἄλλως τε δὲ δι' αὐτῆς μόνον δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ εὕρεσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας*» (*Σύστημα*², 1, *σελ. ζ*).

καὶ σχολαστικῶν συζητήσεων πεδίον εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν, ἥτις τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας ἐρευνᾷ τῶν ὄντων καὶ γιγνομένων καὶ τὰ γενικώτατα ἀνιχνεύει προβλήματα τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ἑνοποιεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν; Νομίζεται δὲ σήμερον ἡ πρώτη φιλοσοφία, ἐπιστήμη ἀσχολουμένη εἰς τὴν κατασκευὴν θεωριῶν ἐκ τῶν προτέρων ἢ εἰς αἰθέρια πλανωμένη ὕψη καὶ ἐξιχνεύουσα ἰδέας, αἵτινες δὲν πηγάζουσιν ἐκ τῆς θετικῆς τῶν πραγμάτων ἐρεύνης; Εἶναι δὲ ὀρθὸν τὸ λεγόμενον ὅτι «ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ ἐπιστητοῦ περιλαμβάνεται μόνον ὅ,τι ὑποπίπτει εἰς τὴν θετικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔρευναν» καὶ ὅτι πέρα τῶν ὁρίων τούτων ὁ κύκλος τῆς ἐπιστήμης παύει καὶ ἄρχεται ὁ κύκλος τῆς τυφλῆς πίστεως; Ἡ νῦν πρυτανεύουσα κριτικὴ σχολὴ τοῦτο μόνον διδάσκει, ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ ἐπαγωγική, δύναται δ' ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν γενικωτέρων προβλημάτων καὶ πέρα τῆς ἐμπειρίας νὰ χωρῇ συλλογιστικῶς, ἡ δὲ φιλοσοφία ποιεῖται μὲν χρῆσιν μεθόδου ἧς καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι, διαφέρει δ' ἐκείνων τοῦτο μόνον, ὅτι ἐπιζητεῖ νὰ κατασκευάζῃ ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν. Τοιαύτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Lotze, τοῦ Hartmann, τοῦ Paulsen, τοῦ Fechner, τοῦ Renouvier τοῦ Fouillée, τοῦ Royce, τοῦ Ladd, τοῦ James, τοῦ Wundt, πάντων τῶν ἐπιφανῶν φιλοσόφων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Διὰ τοῦτο ὑπεδείξαμεν εἰς τὸν Ἡλιόπουλον νὰ ἐπανορθώσῃ τὰ οὕτως εἰρημένα. «Ἄγαν αὐστηρά», εἴπομεν, «καὶ ἄδικος εἶναι τοῦ συγγραφέως ἡ περὶ τῆς φιλοσοφίας γνώμη». Καὶ παρεπέμψαμεν εἰς τὸν ***Εἰσιτήριον*** ἡμῶν ***λόγον*** (Τῆς Φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις, 1913, σελ. 18)[1], ἔνθα λέγομεν· «Ἡ ὀρθῶς νοουμένη φιλοσοφία δὲν εἶναι πλέον ἡ αἰθεροβάμων τοῦ Ἀπολύτου ἱέρεια, οὐδὲ φέρεται ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων, οὐδὲ πειρᾶται νὰ κτίζῃ νεφελοκοκκυγίας, ἀλλ' ὁρμᾶται ἀπὸ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν κατασκευάζει στηριζομένη ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, αἵτινες μέθοδον ἔχουσι τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα τοὺς ἀσφαλεῖς γνώμονας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τοῦ κυρίως συλλογισμοῦ ἐν τῇ περαιτέρω ἐπεξεργασίᾳ περιεσκεμμένην ποιεῖται χρῆσιν, ὡς αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι κτλ.».

Καὶ εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐπείσθη ὁ Ἡ. καὶ ἐπεχείρησε νὰ ἐπανορ-

[1] **Βλέπε καὶ Ἀνάλεκτα, 1, 1937.**

θώση τὸ ὑποδειχθὲν χωρίον τῆς Εἰσαγωγῆς (1ª, σελ. 104), ἀλλ' ἀτυχῶς ἡ ἐπανόρθωσις δὲν ἐγένετο τελεία. Παρελείφθησαν μὲν τὰ αἰθέρια ὕψη, κατελείφθησαν δὲ ἄθικτα ὅσα περὶ μεταφυσικῆς σκέψεως αὐτόθι λέγονται καὶ ἄλλα, ἅτινα θὰ διορθωθῶσιν, ἐλπίζομεν, ἐν νέᾳ ἐκδόσει τοῦ βιβλίου.

2) Παράδοξος εἶναι ἡ περὶ τῆς ψυχολογίας ἀντιλογία τοῦ ἀξιοτίμου συναδέλφου. Ἔγραψεν ἐν τῇ α ἐκδόσει τοῦ βιβλίου του (σελ. 54), ὅτι *ἡ ψυχολογία ἀπεσπάσθη ἀπὸ τοῦ κύκλου τῆς φιλοσοφίας ἐν ᾧ πρότερον περιελαμβάνετο*, καὶ ἀπέβη εἰδικὴ ἐπιστήμη, παρετηρήσαμεν δὲ ἡμεῖς ὅτι «*τὰ περὶ ἀποσχοινίσεως τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι ἀναντίλεκτα*» (Ἐπιστ. ἐπετηρίς, σελ. 292). Ἀλλ' ὁ φίλος συνάδελφος δὲν πείθεται, πειρᾶται δὲ νὰ διδάξῃ τὸν καθηγητὴν τῆς ψυχολογίας γράφων (μετά τινος μάλιστα πικρίας!) ἐν τῇ β ἐκδόσει (σελ. 160, 3) τὰ ἑξῆς· «Διαφωνεῖ ὁ Βορέας λέγων ὅτι τὰ παρ' ἡμῶν γραφόμενα «περὶ ἀποσχοινίσεως τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι ἀναντίλεκτα» καὶ παραπέμπει ἡμᾶς, *ἵνα φωτισθῶμεν*, εἰς τὸν ἐναρκτήριον λόγον του καὶ εἰς τὴν διατριβήν του «Πειραματικὴ ψυχολογία». Ἀλλ' ἀτυχῶς καὶ ἐν ταῖς πηγαῖς ταύταις δὲν εὕρομεν λόγον τινά, ἵνα ἀποστῶμεν *τῆς γενικῶς κρατούσης σήμερον γνώμης, ὅτι ἡ ψυχολογία ἐχειραφετήθη τελείως ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας καταστᾶσα θετικὴ ἐπιστήμη*». Καὶ περαιτέρω θαυμάζων ὅτι ἡμεῖς τὴν ψυχολογίαν κατὰ τὸ φιλοσοφικὸν αὐτῆς μέρος ὑπάγομεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐπάγεται τὰ ἑξῆς· «*Ποῖον εἶναι τὸ φιλοσοφικὸν μέρος τῆς ψυχολογίας; Μὴ τυχὸν ἐννοεῖ τὰς περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς μεταφυσικὰς θεωρίας; Ἀλλ' ἡμεῖς γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἡ ψυχολογία ἀπηλλάγη τούτων καὶ οὐδαμῶς μεριμνᾷ περὶ αὐτῶν*».

Ταῦτα λέγει ὁ Ἠ. ἡμεῖς δὲ οὔτε θαυμάζομεν ἐπὶ τούτοις ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὸ Ἀριστοτέλειον ἐκεῖνο «*ἕκαστος κρίνει καλῶς ἃ γινώσκει καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτής*», οὔτε ἀγανακτοῦμεν, μετὰ πολλῆς δὲ προθυμίας θὰ διαλύσωμεν τοῦ Ἠ. τὴν πλάνην.

Ὅτι τῶν νεωτέρων φιλοσόφων πολλοί, ἐν οἷς πρυτανεύει ὁ ἡμέτερος διδάσκαλος, ὁ πολὺς Wundt, ἐπειράθησαν νὰ ἀποδείξωσι τὴν ψυχολογίαν ἐπιστήμην αὐτοτελῆ καὶ αὐτόνομον, οὐδεὶς ἀντιλέγει. Ἀλλ' ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαλλαγῇ ὅλως τῆς φιλοσοφίας ἡ ψυχολογία,

περὶ τούτου ὑπάρχει ἀντιλογία. Καὶ λέγοντες ταῦτα δὲν ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τοὺς τὴν ψυχολογίαν ἐκδεχομένους ὡς μοῖραν τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς· ὑπάρχουσι δὲ τοιοῦτοι καὶ νῦν (πρβλ. καὶ Villa ἑλλ. μετάφρ., σελ. 180)· ἀλλὰ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς νέας ψυχολογικῆς σχολῆς. Παραπέμπομεν εἴς τινας τούτων.

Ὁ Külpe, ἐπιφανὴς τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας θιασώτης, διαρρήδην λέγει· «*Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία σήμερον ὑπό τινων μὲν λέγεται φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, ὑπ' ἄλλων δὲ κατατάσσεται εἰς τὰς ἐπιστήμας τὰς εἰδικάς*»· καταλέγει δὲ αὐτὸς τὴν ψυχολογίαν εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας (Einl. in die Philos.⁹, 1919, σελ. 20).

Ὁ Villa, τῆς αὐτῆς σχολῆς ὀπαδός, διὰ μακρῶν τὰ κατὰ τὴν σχέσιν τῆς ψυχολογίας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἐξετάζων ἀποφαίνεται· «*διάκρισις καὶ χωρισμὸς ἀκριβὴς ψυχολογίας καὶ φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι δυνατὸς* ἕνεκα τοῦ γενικοῦ χαρακτῆρος, ὃν ἔχουσι τὰ περίπλοκά πως ψυχολογικὰ ζητήματα» (Εἰσαγ. μετάφρ. ἑλλ., σελ. 125. πρβλ καὶ σελ. 7) «*οὐδὲ σήμερον εἶναι πάντες οἱ σοφοὶ πεπεισμένοι, ὅτι αὕτη (ἡ ψυχολογία) εἶναι ἐπιστήμη αὐτάρκης καὶ ἀνεξάρτητος πάσης φιλοσοφικῆς ἀπόψεως*».

Ὁ Eisler, ὅστις εἰς τὸν Wundt κατακολουθεῖ, διδάσκει ὅτι «ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία ἀπέβη μὲν νῦν σχεδὸν αὐτοτελὴς ἐπιστήμη, *ἀλλὰ διατελεῖ οὖσα ἐν ἐξαιρέτως στενῇ σχέσει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν*», ὃν τρόπον ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ καλολογία καὶ ἡ κοινωνιολογία, αἵτινες προϊόντος τοῦ χρόνου θὰ ἀποβῶσιν αὐτοτελεῖς ἐπιστῆμαι, ἀλλὰ διὰ τὰς γενικὰς ἀρχὰς αὐτῶν, αἵτινες *ἀείποτε* θὰ χρήζωσι φιλοσοφικῆς ἐξετάσεως, *θὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας* (Einl. σελ. 19).

Καὶ γνωρίζει μὲν ὁ Ἠ., ὡς λέγει, ὅτι ἀπὸ πολλοῦ χρόνου *ἡ ψυχολογία ἀπηλλάγη τῶν περὶ τῆς ψυχῆς θεωριῶν* καὶ οὐδαμῶς μεριμνᾷ περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη γνωρίζει τὸ ἐναντίον. Ὄχι μόνον οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ καὶ οἱ τῆς πειραματικῆς σχολῆς ὀπαδοὶ ἐν ταῖς ψυχολογίαις *ἐξετάζουσι τὰ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἄλλα ζητήματα φιλοσοφικά*. Πρῶτος ὁ Wundt ἐν τοῖς Στοιχείοις τῆς ψυχολογίας διὰ μακρῶν ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς, περὶ τῆς ψυχῆς ὡς οὐσίας, περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐνεργείας, περὶ τῆς ἑνότητος ψυχῆς καὶ σώματος, περὶ τῆς ψυχοφυσικῆς παραλληλίας καὶ ἄλλων ζητημάτων, ἅτινα εἶναι κυρίως φιλοσοφικὰ (Grundz.⁶, **3**, σελ. 756 κ.ἑξ. πρβλ. καὶ Grundr.¹¹, 1913, σελ. 386

κ.ἑξ.). Καὶ ὁ Höffding δὲ διὰ μακρῶν ἐξετάζει τὰ τοιαῦτα προβλήματα ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ του (γερμ. μετάφρ.[4], 1908, σελ. 1-117), ὡσαύτως δὲ ὁ ἐπιφανὴς Ἀμερικανὸς ψυχολόγος James, ὅστις ρητῶς τὸν σύνδεσμον ψυχολογίας καὶ φιλοσοφίας ὁμολογεῖ (Text-book of Psychology Briever Course, γαλλ. μετάφρ.[3], 1912, σελ. 613), ἔτι δὲ ὁ Baldwin, ὁ Sully, ὁ Endres (καθ' ὃν «*ψυχολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν συνειδητῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ τῶν προϋποθέσεων τούτων, δῆλον ὅτι τοῦ βίου καὶ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς*» Einl. 1920, σελ. 68. πρβλ. καὶ σελ. 74) ὁ Fullerton (Introd. to Philos. 1920, σελ. 230 κ.ἑξ.) κ. ἄ.

Ὅτι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον νοοῦμεν καὶ ἡμεῖς τῆς ψυχολογίας τὸ ἔργον, ἠδύνατο νὰ μάθῃ ὁ τοῦ ποινικοῦ δικαίου καθηγητὴς διεξερχόμενος τὴν ἡμετέραν διατριβὴν «Πειραματικὴ ψυχολογία», εἰς ἣν παρεπέμψαμεν αὐτόν. Ἐν σελίδι 8 τῆς εἰρημένης πραγματείας λέγονται τάδε· «*Ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἡ ψυχολογία ἦτο ἐπιστήμη καθόλου εἰπεῖν θεωρητική, μέρος τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας. Τὰ κατὰ τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς καὶ τὰ πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτῆς εἰς τὸν βίον καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν ψυχῆς καὶ σώματος καὶ τὰ μετὰ θάνατον, ταῦτα τὰ ζητήματα ἐξήταζε κυρίως ἡ τοιαύτη ψυχολογία, τὰ δὲ ψυχικὰ γεγονότα ἐν παρόδῳ μόνον παρετήρει καὶ ἐκ συλλογισμῶν ἐπειρᾶτο νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτά. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ταύτῃ ἐκράτησεν ἡ ὑγιὴς τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεύνης μέθοδος, σήμερον δέ, ὡς ἡ φυσικὴ τὰ κατὰ τὴν φύσιν τῆς ὕλης, οὕτως ἡ ψυχολογία τὰ περὶ τῆς ψυχῆς ζητήματα ἐν δευτέρᾳ τιθεμένη μοίρᾳ σκοπὸν κύριον προτίθεται ἀκριβοῦσα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα νὰ περιγράφῃ καὶ ἀναλύῃ καὶ ἑρμηνεύῃ καὶ εὑρίσκῃ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους κλπ.*» (πρβλ. καὶ Ἀθηνᾶς, **20**, 1909, σελ. 603)[1].

3) Ὑπέπεσε δὲ καὶ εἰς ἄλλας τινὰς ψυχολογικὰς ἀνακριβείας ὁ Ἡλιόπουλος, ἃς παρὰ προσδοκίαν ἐν τῇ β ἐκδόσει ἐπεχείρησε νὰ δικαιολογήσῃ. Ἐν τῇ α ἐκδόσει τοῦ Συστήματος (1, σελ. 57) ἔγραψεν, ὅτι τὰ προϊόντα τῶν ψυχικῶν λειτουργῶν «ἀποτελοῦνται ἐκ τῆς συνθέσεως καὶ τοῦ συνδυασμοῦ προηγηθέντων ἁπλουστέρων, ἅτινα ἀναλύοντες εὑρίσκομεν ὅτι καὶ ταῦτα ἐξ ἄλλων συνετέθησαν καὶ οὕτω χωροῦντες φθάνομεν μέχρι τῶν πρώτων, τῶν *ψυχικῶν στοιχείων* καλουμένων, ἀφ' ὧν ἄρχεται πᾶσα ἡ ψυχικὴ ἡμῶν ζωὴ καὶ *ἅτινα παραλαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου*», ἑρμηνεύων δὲ τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα ἐν σημειώσει εἶπεν· «ὡς *τοιαῦτα στοιχεῖα* χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῶν ψυχολόγων τὰ *αἰσθήματα* καὶ τὰ καλούμενα *ἁπλᾶ συναισθήματα*».

¹ **Πλείονα περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχολογίας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν λέγομεν ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, Ἀκαδημεικά, 3, 1935.**

Καὶ περιέχονται πολλὰ ψυχολογικὰ ἀτοπήματα ἐν τοῖς διδάγμασι τούτοις.

1) ὅτι οὐχὶ τῶν ψυχολόγων καθόλου, ἀλλὰ τοῦ Wundt, εἰς ὃν παραπέμπει, εἶναι ὁ ἐνταῦθα μνημονευόμενος ὁρισμὸς τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου, πολλοὶ δὲ διαφωνοῦσι πρὸς αὐτόν, οἷον ὁ Külpe (Grundr. σελ. 20 κ. ἑξ.), ὁ James (Text-book of Psych., 1, σελ. 224. κ. ἑξ.), ὁ Dilthey, ὁ Jodl, ὁ Jerusalem κ. ἄ.

2) ὅτι οὐχὶ πάντες οἱ ψυχολόγοι λέγουσι *στοιχεῖα ψυχικὰ τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ ἁπλᾶ συναισθήματα*. Ὁ J. Sully εἰς τὰ ἀρχέγονα στοιχεῖα (primitive psychical elements) τάσσει τὰ αἰσθήματα, τὰ ἁπλᾶ συναισθήματα καὶ τὰς κατ' ἀνάκλασιν καὶ *ὁρμεμφύτους ἐνεργείας* (Human mind, 1, 67 κ.ἑξ). Ἄλλοι δὲ πάλιν τὰ *συναισθήματα* δὲν καταλέγουσιν εἰς τὰ στοιχεῖα τὰ ψυχικά.

3) ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν τὸ λεγόμενον, ὅτι *τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα*, ἤτοι *τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ ἁπλᾶ συναισθήματα, παραλαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.*

Ἀλλ' ἡμεῖς λαβόντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ τοῦ ποινικοῦ δικαίου συγγραφεὺς δὲν δύναται κατ' ἀκρίβειαν νὰ γινώσκῃ τὰ κατὰ τὴν ψυχολογίαν τόσον μόνον παρετηρήσαμεν. «Τὸ ἐν σελίδι 57 λεγόμενον, *ὅτι τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα «παραλαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων ἀπό τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου»* ἄλλως ἔδει νὰ διατυπωθῇ. «*Διότι οὔτε τὰ αἰσθήματα οὔτε τὰ συναισθήματα παραλαμβάνομεν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὰ αἰσθήματα γεννῶνται ἐν ἡμῖν δι' ἐρεθισμάτων ἐχόντων θύραθεν (ἐκ τοῦ περιβάλλοντος ἡμᾶς κόσμου, καὶ τοῦ σώματος) τὴν ἀφετηρίαν, τὰ δὲ συναισθήματα, ὡς καὶ τὰ βουλήματα, εἶναι ψυχικὰ γεγονότα γεννώμενα ὅλως ἐν ἡμῖν*» (σελ. 292-293). Ταῦτα εἴπομεν.

Καὶ ὅμως σφοδρῶς ἀντιλέγει ὁ 'Η. (1^{2}, σελ. 161, 1). «Πρῶτον μὲν», λέγει, «*ἀποροῦμεν* διὰ τίνα λόγον ὁ Β. ἐν τῇ κρίσει του ταύτῃ ἀναμειγνύει τὰ συναισθήματα, ἔτι δὲ καὶ τὰ βουλήματα, λέγων ὅτι οὔτε ταῦτα πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλὰ γεννῶνται ὅλως ἐν ἡμῖν, ἀφ' οὗ ἡμεῖς δὲν ὁμιλοῦμεν ἐνταῦθα, εἰμὴ μόνον περὶ τῶν ψυχικῶν στοιχείων. 'Ιδίᾳ δὲ ὡς *αἰσθήματα* χαρακτηρίζομεν «*τὰς ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τῶν αἰσθήσεων προσκτωμένας ἐντυπώσεις*» καὶ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον δὲν ὑποθέτομεν ὅτι εὑρίσκει σφαλερὸν ὁ Β. *θέλων ἴσως* μόνον νὰ εἴπῃ ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἐλλείπει ὁ καθορισμὸς τοῦ τρόπου, δι' οὗ αἱ ἔξωθεν (θύραθεν κατὰ τὸν Β.) ἐπιδράσεις προσπίπτουσιν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων (δι' ἐρεθισμάτων κατὰ τὸν Β.). 'Αλλ' *ἡμεῖς μὴ συγγράφοντες ψυχολογίαν* δὲν ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ προβῶμεν εἰς τοιαύτην ἀνάλυσιν καὶ περιγραφὴν τῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας, δι' ἧς παράγονται τὰ αἰσθήματα, ὅτι δ' οὐδὲν ἐνέχει τὸ σφαλερὸν ἡ διατύπωσις ὅτι *ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πηγάζουσι τὰ αἰσθήματα,* ἀποδεικνύει ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Helmholtz, ὅστις ὀνομάζει ταῦτα σύμβολα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου».

Ταῦτα λέγει ὁ 'Η. καὶ *παραπέμπει ἡμᾶς εἰς τὸ σχολικὸν ἐγχειρίδιον* τῆς ψυχολογίας τὸ ὑπὸ Lindner - Lukas ἐκδεδομένον, πάντως ἵνα διδαχθῶμεν τὰ τοιαῦτα.

'Αλλ' ἵνα μηδὲν ἄλλο εἴπωμεν, ἡ ὅλη ἀντιλογία αὕτη τοῦ 'Ηλιοπούλου εἶναι συλλογισμοί, ἐν οἷς τοῦ ἐλέγχου ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀλλαγὴ πρυτανεύει. 'Απορεῖ, λέγει ὁ 'Η. *διατί εἰς τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα κατατάσσονται καὶ τὰ συναισθήματα.* 'Αλλὰ διατί ἀπορεῖ, ἀφ' οὗ αὐτὸς πρῶτος ὀρθῶς ποιῶν καταλέγει τὰ ἁπλᾶ συναισθήματα εἰς τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα κατὰ τὰ διδάγματα τοῦ Wundt, ὡς ἐφάνη ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος χωρίου; Ἔπειτα θαυμάζει ὅτι ἡμεῖς *παρὰ τὰ συναισθήματα μνημονεύομεν καὶ τὰ βουλήματα.* 'Αλλ', ὡς εἶναι περιφανές, τὰ βουλήματα ἐμνημονεύσαμεν ἡμεῖς ἐνταῦθα ὡς ὅρον συγκρίσεως. Εἴπομεν δῆλα δή· ὡς τὰ βουλήματα, εἶναι καὶ τὰ συναισθήματα γεγονότα ψυχικὰ γεννώμενα ὅλως ἐν ἡμῖν, δῆλον ὅτι οὐχὶ τῇ ἀμέσῳ ἐπιδράσει τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὡς γεννῶνται τὰ αἰσθήματα. Ὅτι δ' ἐν ἡμῖν γεννῶνται τὰ βουλήματα, οὐδὲ παραλαμβάνομεν αὐτὰ διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ. Τρίτον, ἐν ᾧ ἡμεῖς ῥητῶς εἴπομεν, ὅτι

ἐπιστημονικῶς ἀκριβὲς δὲν εἶναι τὸ «*ἅτινα (ψυχικὰ στοιχεῖα, δῆλα δὴ αἰσθήματα καὶ ἁπλᾶ συναισθήματα) παραλαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου*», ὅπερ ἔγραψεν ἐν τῇ α ἐκδόσει, ὁ 'Η. ἐνταῦθα περὶ μὲν τῶν (ἁπλῶν) συναισθημάτων διδάσκει ὅτι δὲν ἀποτελοῦσι μέρος τῶν ψυχικῶν στοιχείων, ἀντὶ δὲ τοῦ «*(τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα) παραλαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου*», ἀντικαθιστᾷ τὸ «*τὰς ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου προσκτωμένας ἐντυπώσεις*» καὶ τὸ «*ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πηγάζουσι τὰ αἰσθήματα*», καὶ οὕτω ζητεῖ νὰ πείσῃ ὅτι δὲν ἐσφάλη. 'Αλλ' ἡμεῖς διαβεβαιοῦμεν τὸν φίλον συνάδελφον, ὅτι, ἐὰν ἐν τῇ α ἐκδόσει εἶχε γράψει *τὰ αἰσθήματα πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου προσκτώμεναι ἐντυπώσεις*, οὐδὲν θὰ ἀντελέγομεν. Τὰ δὲ τοῦ Helmholtz, ἅτινα ὁ βουλόμενος δύναται νὰ ἴδῃ ἐν Vorträge und Reden (1^{5}, 1903, σελ. 393), ἄλλης ἐχόμενα ἐννοίας εἶναι πάντῃ ἀπροσδιόνυσα.

Καὶ παρίσταται, ὡς φαίνεται, πάλιν ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ βραχεῖαι ἡμῶν παρατηρήσεις καὶ συστάσεις ἐξ ἐπιστημονικοῦ μόνον καὶ φιλικοῦ προῆλθον διαφέροντος, ἵνα μὴ ὁ φίλος συνάδελφος δυσφορῇ ἄνευ λόγου. 'Εκ τοῦ αὐτοῦ διαφέροντος κινούμενοι ὑποδεικνύομεν καὶ νέαν τινὰ ψυχολογικὴν ἀτοπίαν, εἰς ἣν προσεκρούσαμεν τὴν δευτέραν ἔκδοσιν διεξερχόμενοι τοῦ βιβλίου. 'Ενταῦθα ὁ 'Ηλιόπουλος (1^{2}, σελ. 164,2) συμφύρει πάλιν τὰ διδάγματα σχολῶν ψυχολογικῶν διαφερομένων πρὸς ἀλλήλας. Τὴν Vorstellung ὁρίζων ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εἶπεν ὅτι «*δι' αὐτῆς σημαίνεται ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἡ ἐν τῷ νῷ ἀναπαράστασις, ἡ εἰκὼν αἰσθήματός τινος, τουτέστιν ἐντυπώσεώς τινος, ἣν ἔχομεν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἄνευ νέου ἐρεθισμοῦ αὐτῶν*». 'Αλλ' ὁ ὁρισμὸς τοῦ αἰσθήματος, ὡς διατυποῦται ἐνταῦθα, εἶναι πάντῃ διάφορος τοῦ ὁρισμοῦ, ὃν διετύπωσεν ὁ 'Η. ἐν τῇ προηγουμένῃ σελίδι 163, ἐν ᾗ ὁ λόγος περὶ ψυχικῶν στοιχείων. 'Εκεῖ ὥρισε τὸ αἴσθημα κατὰ Wundt. Εἶναι δὲ κατὰ Wundt τὸ *αἴσθημα* (Empfindung) *στοιχεῖον ψυχικόν, ὅμοιον πρὸς τὰ φυσικὰ ἄτομα, ἀνύπαρκτον καθ' αὐτό, εὑρισκόμενον ἐξ ἀναλύσεως τῶν παραστάσεων, αἵτινες εἶναι σύνθετοι ἐξ αἰσθημάτων* (aus Empfindungen zusammengesetzt, Grundr. ^{11}, 1913, σελ. 109). 'Εν ᾧ δὲ ὤφειλεν, ἐὰν ἤθελε νὰ εἶναι ἀκόλουθος πρὸς ἑαυτόν, νὰ ἀκολου-

θήση καὶ ἐνταῦθα εἰς τὸν Wundt ἐν τῷ ὁρισμῷ τοῦ αἰσθήματος, προσνέμει ἄλλην ἔννοιαν εἰς τὸ αἴσθημα, κατὰ ψυχολόγους διάφορα διδάσκοντας τοῦ Wundt, λέγει δῆλα δὴ τὸ αἴσθημα φαινόμενον ψυχικὸν σύνθετον, ἴσον τὴν ἔκτασιν πρὸς τὴν παράστασιν, ἀφ᾽ οὗ ὀνομάζει τὴν *παράστασιν εἰκόνα τοῦ αἰσθήματος*. Καὶ οὐδὲν λέγομεν περὶ τούτου, ὅτι καὶ τὸ δίδαγμα, καθ᾽ ὃ *παράστασις εἶναι ἡ εἰκὼν ἡ ἀναγεννωμένη ἄνευ νέου ἐρεθισμοῦ τῶν αἰσθήσεων*, δὲν εἶναι τοῦ Wundt, εἰς ὃν φιλοτιμεῖται νὰ ἀκολουθῇ ὁ Ἡ. Κατὰ Wundt *παράστασις* εἶναι πᾶσα εἰκὼν ἐγγιγνομένη ἐν ἡμῖν εἴτε *διὰ τῶν αἰσθήσεων* εἴτε *ἐξ ἀναμνήσεως* εἴτε *κατὰ φαντασίαν* (Grundz. d. phys. Psych.[5], **2**, σελ. 345 κ. ἑξ.).

4) Εἶπεν ὁ Ἡ. ὅτι πᾶσαι αἱ περὶ βουλήσεως θεωρίαι εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ καταλήγουσι πόρισμα, ὅτι ἡ *βούλησις* εἶναι *«τὸ προϊόν, τὸ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα συναισθημάτων καὶ ἰδεῶν κατὰ ποικίλους τρόπους καὶ τούτων συντεθειμένων»* (1, 58). Εἶναι δὲ καὶ τὸ δίδαγμα τοῦτο ἐσφαλμένον. Μόνον αἱ ἑτερογονικαὶ λεγόμεναι θεωρίαι διδάσκουσιν ὅτι ἡ βούλησις εἶναι ἀπότοκος παραστάσεων ἢ συναισθημάτων ἢ ἀμφοτέρων ἅμα, αἱ δὲ αὐτογονικαὶ θεωρίαι λέγουσι τὴν βούλησιν *αὐτόνομον ψυχικὴν ἐνέργειαν* καὶ *θεμελιῶδες στοιχεῖον τῆς συνειδήσεως*, οὐχὶ ἄρα παράγωγον ἐκ συνθέσεως παραστάσεων ἢ συναισθημάτων.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τούτοις ἐπιμένει ὁ Ἡ. ἀντιλέγων δὲ καὶ εἰς νέας ἀτυχῶς ὑποπίπτει ἀνακριβείας. Καὶ πρῶτον μὲν ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ αὐτὰ πρὸς ἐκεῖνον διδάσκομεν καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει. Ἔπειτα νομίζει ὅτι τὴν βούλησιν ὀφείλομεν νὰ ὀνομάζωμεν *διακεκριμένην ψυχικὴν λειτουργίαν*, οὐχὶ δὲ *θεμελιῶδες στοιχεῖον τοῦ ψυχικοῦ βίου*.

Ἀλλ᾽ ὅτι μὲν δὲν λέγομεν τὰ αὐτὰ πρὸς τὸν Ἡ. εἶναι πρόδηλον εἰς τοὺς ἐπαΐοντας. Ἐκεῖνος λέγει ὅτι ἡ *βούλησις* εἶναι προϊόν, ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα ἰδεῶν καὶ συναισθημάτων, *παράγωγος ἄρα ψυχικὴ λειτουργία*, ἡμεῖς δὲ διδάσκομεν ὅτι *ἡ βούλησις εἶναι θεμελιῶδες τοῦ ψυχικοῦ βίου στοιχεῖον*, αὐτόνομος ἄρα καὶ ἀρχέγονος λειτουργία τῆς συνειδήσεως. «Προϋποθέτει δέ, εἴπομεν, τὰς παραστάσεις καὶ τὰ συναισθήματα ἐν ταῖς πολυπλοκωτέραις *αὐτῆς* (ὄχι *αὐτῶν*, ὡς γράφει ὁ Ἡ.) μορφαῖς». (Ἐπιστημ. ἐπετ., σελ. 293).

Ἔπειτα καὶ ὁ ἄλλος τοῦ Ἡ. ἰσχυρισμός, ὅτι *διακεκριμένην λειτουργίαν* ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν τὴν βούλησιν, οὐχὶ δὲ *θεμελιῶδες στοιχεῖον τοῦ ψυχικοῦ βίου*, εἶναι πλάνης προϊόν. Δὲν εἶναι οἱ ὅροι οὗτοι ἀντιφατικοί. Περὶ τῆς *βουλήσεως* ὡς *αὐτονόμου λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου* ποιοῦνται λόγον οἱ αὐτογονικοί, ἐν οἷς προέχουσιν ὁ Beneke, ὁ Höffding, ὁ Sully, ὁ Wundt. Πάντες δὲ οὗτοι καλοῦσι τὴν *βούλησιν καὶ θεμελιῶδες ἢ ἀρχέγονον στοιχεῖον τῆς συνειδήσεως*. Εἴδομεν ἐν τοῖς πρόσθεν ὅτι ὁ Sully, ὀνομάζει τὴν βούλησιν *ἀρχικὸν στοιχεῖον τοῦ ψυχικοῦ βίου* (Human mind, **1**, 67 κ. ἑξ.) Τὸν δὲ Beneke ἐπαινεῖ ὁ Villa λέγων ὅτι χαρακτῆρα ἀπολύτου αὐτονομίας τῇ βουλήσει προσῆψε καὶ ὑπέλαβεν αὐτὴν ἓν τῶν *θεμελιωδῶν στοιχείων τῆς συνειδήσεως* (elementi fondamentali della coscienza. Psych. contemp., σελ. 430, ἑλλ. μετάφρ. σελ. 376) Καὶ τὴν κατὰ Wundt βούλησιν ὀνομάζει ὁ Villa *στοιχεῖον ψυχικὸν* (αὐτόθι 440, ἑλλ. μετάφρ. 282) καὶ *θεμελιῶδες ψυχικὸν γεγονὸς* (αὐτόθι 442, ἑλλ. μετάφρ. 283) καὶ *θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως* (il principio fondamentale della nostra coscienza, αὐτόθι 434, ἑλλ. μετάφρ. 279). Ὁ δὲ Wundt αὐτὸς καλεῖ τὴν βούλησιν καὶ *ἀρχέγονον ψυχικὴν ἐνέργειαν* (Grundz.[5], **3**, σελ. 310 κ. ἑ.).

5) Παραπλήσια πρὸς τὰ εἰρημένα εἶπεν ὁ Ἡ. ἐν τοῖς περὶ illusions καὶ hallucinations. *«Ψευδαισθήσεις καλοῦνται αἱ ψευδεῖς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐντυπώσεις εἴτε ἀνυπάρκτων ἀντικειμένων εἴτε ὑπαρκτῶν μὲν ἀλλὰ παραμορφουμένων»* (hallucinations, illusions). Ταῦτα ἔγραψεν ὁ Ἡ. (1, 57). Παρετηρήσαμεν δὲ ἡμεῖς ὅτι *διττῶς* εἶναι τὰ οὕτω λεγόμενα *ἡμαρτημένα*. «Πρῶτον μὲν *ἔδει νὰ ὁρισθῇ ἰδίᾳ καὶ ἀκριβέστερον ἑκατέρα τῶν ἐννοιῶν*. Hallucination εἶναι *ἐξ ἀναμνήσεως εἰκών*, ἥτις ἐκλαμβάνεται ὡς κατ᾽ αἴσθησιν παράστασις. Κατὰ τὸν Esquirol, ὅστις πρῶτος διέστειλε τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ψυχικὰ φαινόμενα, hallucination πάσχει «qui ait la conviction intime d'une sensation actuellement perçue, lorsque nul objet extérieur propre à exciter cette sensation n'est à portée des sens» κτλ. Ἔπειτα δὲν ὀνομάζομεν ἀμφότερα τῶν εἰκόνων τὰ εἴδη *ψευδαισθήσεις*, ἀλλὰ τὴν μὲν illusion καλοῦμεν *παραίσθησιν*, τὴν δὲ hallucination *ψευδαισθησίαν*» (σελ. 296).

Οὕτως εἴπομεν. Ὁ δὲ Ἡ. ἐπηνώρθωσεν ἐν μέρει τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ὁρισμὸν κατὰ τὰς ἡμετέρας ὑποδείξεις· διότι ἐν τῇ β ἐκδόσει

ἔγραψεν ὧδε (1², 190,4)· «*ψευδαισθήσεις καλοῦνται αἱ ψευδεῖς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐντυπώσεις εἴτε ἀνυπάρκτων ἀντικειμένων* (hallucinations) *εἴτε ὑπαρκτῶν μὲν ἀλλὰ παραμορφουμένων* (illusions)». Ἐπειράθη δὲ ὅμως νὰ πείσῃ ὅτι αἱ hallucinations *δὲν εἶναι ἐξ ἀναμνήσεως εἰκόνες*, ὁ δὲ ὑπ' αὐτοῦ διδόμενος ὁρισμὸς τῆς hallucination συμφωνεῖ μᾶλλον πρὸς τὰ τοῦ Esquirol.

Ἀλλὰ τί νὰ εἴπωμεν πρὸς οὕτως ἀντιλέγοντα! Ἵνα μὴ μακρηγορῶμεν καὶ τὸν χρόνον μάτην κατατρίβωμεν, παραπέμπομεν τὸν Ἡ. εἰς δύο ἐπιφανεῖς ψυχολόγους τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἵνα μάθῃ καὶ παρ' ἐκείνων τὸ ἀληθές. Ὁ Ziehen ἐν τῇ Φυσιολογικῇ ψυχολογίᾳ (¹⁰ 1914, σελ. 392) λέγει· «*Φυσιολογικῶς μὲν τὰ αἰσθητικὰ κύτταρα διεγείρονται μόνον ἐκ τῆς περιφερείας, ἐν δὲ ταῖς ψευδαισθησίαις ἄνευ ἔξωθεν ἐρεθίσματος αἱ ἐξ ἀναμνήσεως εἰκόνες προκαλοῦσι ζωηρὰ αἰσθήματα*» (Hier (in den Hallucinationen) sind es die Erinnerungsbilder, von welchen ohne äusseren Reiz sinnlich lebhafte Empfindungen hervorgerufen werden). Ὁ δὲ Wundt (Grundz.⁵, **3**, σελ. 643) τὰς ψευδαισθησίας ὁρίζει ὡς ἑξῆς· «*ψευδαισθησίαι εἶναι ἐξ ἀναμνήσεως εἰκόνες, αἵτινες κατ' ἔντασιν μόνον διαφέρουσι τῶν φυσιολογικῶν* (Hallucinationen sind Erinnerungsbilder, die sich von den normalen nur durch ihre Intensität unterscheiden)».

Σημειώσεως δὲ ἀξία εἶναι καὶ ἡ κατακλεὶς τῆς ἀντιλογίας τοῦ Ἡ. «*Ἂν δὲ ὁ Β. θέλῃ νὰ ὀνομάζῃ τὴν μὲν Illusion παραίσθησιν τὴν δὲ hallucination ψευδαισθησίαν, οὐδαμῶς ἀντιλέγομεν, προσέχοντες ἰδίως εἰς τὰς ἐννοίας καὶ οὐχὶ εἰς τὰς λέξεις*». Θὰ ἦτο λυπηρόν, ἐὰν ὁ Ἡ. μὴ προσεῖχε τὸν νοῦν εἰς τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους, ὡς λέγει ἐνταῦθα. Ἀλλὰ τοῦτο εὐτυχῶς δὲν εἶναι ἀληθές. Ἡ πρὸς ἀντιλογίαν ὁρμὴ ἄγει αὐτὸν εἰς τὴν ψευδῆ ταύτην ὁμολογίαν. Ὅτι ὁ φίλος συνάδελφος ἀγνοεῖ ὅτι σήμερον κοινοὶ εἶναι οἱ ὅροι *παραίσθησις* καὶ *ψευδαισθησία*, δὲν εἶναι ἀπορίας ἄξιον. Ὅτι δὲ καὶ περὶ τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους πειρᾶται νὰ ἀκριβολογῇ, πανταχοῦ εἶναι φανερός. Πολλάκις δὲ καὶ τὸ μέτρον ἐν τούτῳ ὑπερβαίνων ζητεῖ καὶ νὰ διορθώσῃ ὅρους κάλλιστα ἔχοντας, ὡς θὰ δείξωμεν ἐν τοῖς ἑπομένοις.

6) «Ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων *καταλογιστὸς* ἐλέχθη ὁ ἔχων ψυχικὴν κατάστασιν ἐπιτρέπουσαν τὸν καταλογισμόν, ὁ τοιοῦτος οἵῳ

καταλογίζεσθαι, ὁ δεκτικὸς καταλογισμοῦ, ἡ δὲ δεκτικὴ καταλογισμοῦ κατάστασις (Ἠλιοπ., 1, 104, 107), ἡ δεκτικότης καταλογισμοῦ, ἐκλήθη *καταλογιστόν*. Ἐκ τούτου δὲ ὁ ἀνεπίδεκτος καταλογισμοῦ ὠνομάσθη *ἀκαταλόγιστος* καὶ *ἀκαταλόγιστον* ἡ ἰδιότης τούτου. Καὶ εἶναι οἱ ὅροι καταλογιστός, ἀκαταλόγιστος, τὸ ἀκαταλόγιστον συνηθέστατοι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ὁ συγγραφεὺς νομίζει ὅτι κατὰ τὸν γερμανικὸν ὅρον Zurechnungsfähigkeit ὀρθὸν εἶναι ἡ δεκτικότης καταλογισμοῦ νὰ λέγηται ἑλληνιστὶ *ἱκανότης πρὸς καταλογισμὸν* (σελ. 42, 1). Ἀλλ' *ἱκανότης πρὸς καταλογισμὸν* (παθητ.) *περιφανῶς ἴσα δύναται* πρὸς τὸ *καταλογιστόν*. Ἔπειτα δὲ τὸ καταλογιστὸν κάλλιστα ἔχει παθητικῶς λαμβανόμενον ἐφ' ἧς ἡ ἐπιστήμη μεταχειρίζεται αὐτὸ ἐννοίας».

Ταῦτα ἐγράψαμεν ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει (σελ. 294). Ὁ δὲ Ἡ. ἀντιλέγων καὶ ἐνταῦθα εἶπε τὰ ἑξῆς· «Γλωσσικὸς κανὼν ἐν τῇ γραμματικῇ ἀναφερόμενος εἶναι ὅτι *τὰ ἐκ ρημάτων παραγόμενα ἐπίθετα τὰ λήγοντα εἰς τὸς σημαίνουσι τὸν δυνάμενον ἢ ἄξιον νὰ πάθῃ τὸ δηλούμενον διὰ τοῦ ρήματος*. Συνεπῶς αἱ ρήσεις τὸ *καταλογιστὸν τοῦ προσώπου*, ὁ *καταλογιστὸς* ἢ *ἀκαταλόγιστος ἄνθρωπος* οὐδεμίαν δύνανται νὰ ἔχωσιν ἔννοιαν, διότι τὸ πρόσωπον, *ὁ ἄνθρωπος οὐδέποτε καταλογίζεται* (δὲν πάσχει τὸ διὰ τοῦ ρήματος δηλούμενον) *ἀλλὰ ἡ πρᾶξις καταλογίζεται εἰς τὸν πράξαντα αὐτήν*, ὅταν ὑπάρχῃ παρ' αὐτῷ ἡ ψυχικὴ ἐκείνη κατάστασις ἡ ἐπιτρέπουσα τὸν καταλογισμόν, πρὸς δήλωσιν δὲ τῆς καταστάσεως ταύτης ἔχομεν ἀνάγκην εἰδικοῦ ὅρου» (1², σελ. 146,1).

Εἶναι δὲ ταῦτα παραδοξότατα τῇ ἀληθείᾳ. Διότι *πρῶτον τὰ εἰς τος ρηματικὰ ἐπίθετα οὐχὶ μόνον τὸν δυνάμενον ἢ ἄξιον νὰ πάθῃ τὸ ὑπὸ τοῦ ρήματος δηλούμενον σημαίνουσιν*, ὡς ἐδίδαξε τὸν Ἡ. τὸ *ἐγχειρίδιον τῆς γραμματικῆς*, ὅπερ συνεβουλεύθη, *ἀλλὰ καὶ ἄλλα καὶ τὸν δυνάμενον νὰ πράξῃ ὅ,τι δηλοῖ τὸ ρῆμα*. Καὶ ἵνα πεισθῇ περὶ τούτου, ἂς παραβάλῃ τὰ ἐπίθετα *δυνατὸς (χερσὶ καὶ ψυχᾷ δυνατὸς* Πινδ. Νεμ. Θ, 39, =δυνάμενος), *λωβητὸς (ὁ πάντ' ἀκούων αἰσχρὰ καὶ λωβήτ' ἔπη* Σοφ. Φιλοκτ. 607=λωβώμενα), *πιστὸς (τοῖς πεδαρσίοις κτύποις πιστὸς* Αἰσχ. Προμ. 469=πεποιθώς), *μενετὸς (οἱ καιροὶ οὐ μενετοὶ* Θουκ. Α 141=οὐ μένουσιν), ἔτι δὲ τὰ *ρυτός, συτός, πάμφθαρτος, πανάλωτος, ἄπρακτος* καὶ ἄλλα πάμπολλα (πρβλ. καὶ Kühner-Blass, Ausführl. Grammatik d. griech. Sprache³, **2**, σελ. 288 κ.ἑξ. καὶ Χατζιδάκη Ἀκαδημ. Ἀναγνώσματα, **1**, σελ. 540).

Ἔπειτα δὲν καταλογίζεται ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ πρᾶξις, ὡς λέγει ὁ Ἠ; Οἱ ἐπαΐοντες γινώσκουσι τὴν θαυμαστὴν ποικιλίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῇ χρήσει τῶν ρημάτων. Ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἵνα περὶ ἐλαχίστων μόνον καὶ δὴ παραλλήλων πρὸς τὸ *καταλογίζω* ρημάτων εἴπωμεν, λέγεται·

Ψέγω τινά τι· ψέγεταί τις τι· πρᾶξις ψεκτὴ (τοιαύτη οἵα ψέγεσθαι· ψόγου δεκτική), *ἄνθρωπος ψεκτὸς* (τοιοῦτος οἷος ψέγεσθαι, δεκτικὸς ψόγου), καὶ *ἄψεκτος*, τὸ *ψεκτὸν τοῦ ἀνθρώπου* (ἡ δεκτικότης ψόγου), τὸ *ἄψεκτον*.

Μέμφομαί τινός (ἤ τινί) τι· καὶ *μέμφεταί τίς τι* (παθητ.), *πρᾶξις μεμπτή, ἄνθρωπος μεμπτὸς* καὶ *ἄμεμπτος, τὸ μεμπτὸν τοῦ ἀνθρώπου*, τὸ *ἄμεμπτον*.

Περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ὄντος τοῦ λόγου λέγει ὁ Ἐπίκουρος «*τὸ παρ' ἡμῖν ἀδέσποτον (εἶναι ὁρᾷ ὁ φρόνιμος), ᾧ καὶ τὸ μεμπτὸν καὶ τὸ ἐναντίον παρακολουθεῖν πέφυκε*» (Διογ. Λαερτ. Α 133).

Ὁμοίως λέγεται ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ· *ἐγκαλῶ τινί τι καὶ ἐγκαλεῖταί τίς τι* καὶ *ἐγκαλεῖται τινί τι· πρᾶξις ἐγκλητή, ἄνθρωπος ἐγκλητὸς* καὶ *ἀνέγκλητος*, τὸ ἐγκλητὸν τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἀνέγκλητον.

Γνωριμώτατον εἶναι τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ (Π. στωικ. ἐναντ. 47). «*Οὐκ οἶδα γὰρ ὅπως ἀνέγκλητός ἐστιν (ἡ Εἱμαρμένη) τοιαύτας ποιοῦσα φαντασίας, αἷς τὸ μὴ μάχεσθαι μηδ' ἀντιβαίνειν, ἀλλ' ἕπεσθαι καὶ εἴκειν ἐγκλητὸν ἐστίν*».

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων δὲν δύναται νὰ λέγηται· *καταλογίζω τινί τι, καταλογίζεταί τις τι· πρᾶξις καταλογιστή· ἄνθρωπος καταλογιστὸς* καὶ *ἀκαταλόγιστος*, τὸ *καταλογιστὸν τοῦ ἀνθρώπου* καὶ τὸ *ἀκαταλόγιστον*;

Κάλλιστα ἔχουσι ταῦτα καὶ μὴ θέλωμεν νὰ κινῶμεν τὰ σοφῶς ὑπὸ σοφῶν ἀνδρῶν εἰσηγμένα.

7) Ἀλλ' οὐχὶ τοῦτον μόνον τὸν ὅρον ἀλλὰ καὶ ἄλλους εὖ καὶ καλῶς κειμένους ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐπειράθη νὰ ἀθετήσῃ ὁ Ἠ. Ἐν τῇ β ἐκδόσει (1α, σελ. 164, 2) κακίζει τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες μεταχειρίζονται τὸν ὅρον *παράστασις* ἐν τῇ ψυχολογίᾳ, λέγει δὲ ὅτι ξενίζοντες ὀνομάζουσιν οὕτως ὅ,τι οἱ Γερμανοὶ λέγουσι Vorstellung, αὐτὸς δὲ ποιεῖται χρῆσιν τοῦ ὅρου *ἰδέα*. Ἐπειδὴ δὲ ζητεῖ περὶ τούτου τὴν ἡμετέραν γνώμην, ἀποκρινόμεθα προθυμότατα.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη οὔτε τὸν ὅρον *παράστασις* μετεχειρίσθη ἐφ' ἧς λέγομεν ἡμεῖς ἐννοίας, οὔτε τὸν ὅρον *ἰδέα*. *Ἰδέα* καθόλου ἐλέχθη παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ μορφή, τὸ εἶδος, τὸ σχῆμα, ὁ τρόπος κττ. (πρβλ. Πλάτ. Πρωταγ. 315 Ε *τὴν ἰδέαν (=τὴν μορφὴν) πάνυ καλός*. Πολ. 588 C *πλάττε μίαν ἰδέαν θηρίου* κ. ἄ.). Εἰς τὴν φιλοσοφίαν δὲ εἰσαχθεὶς ὁ ὅρος ἐδήλωσε τὰς πλατωνικὰς *ἰδέας*, τὰ ὄντως ὄντα τὰ ἀεὶ ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχοντα, καθ' ἃ ὡς παραδείγματα γίνονται τὰ ἐπὶ μέρους (πρβλ. Πλάτ. Παρμ. 130 Β κ. ἄ. Συμπ. 211 Β, Τιμ. 28 Α κ. ἄ. Φαίδ. 85 Ε καὶ ἀλλαχοῦ).

Ὅ,τι δὲ ἡμεῖς λέγομεν *παράστασιν*, ἐκλήθη ὑπ' ἐκείνων *φάντασμα* καὶ *φαντασία*. (Ἀριστ. Π. ψ. Γ 428 α 1 κ.ἑξ. 432 α 8 «*τὰ φαντάσματα ὥσπερ αἰσθήματα-πλὴν ἄνευ ὕλης*». Διογ. Λαερτ. Ζ 50 περὶ τῶν Στωικῶν). Παρὰ δὲ τοῖς νεωτέροις (ἀπὸ τοῦ Καρτεσίου μάλιστα) ἡ λέξις *ἰδέα* (idea) ἐλέχθη καὶ ἐπὶ τῆς *ἐννοίας* καὶ ἐπὶ τῆς *παραστάσεως*. Ἐπὶ τῆς σημασίας δὲ ταύτης εἰσήχθη ἡ λέξις καὶ εἰς τὴν ἀγγλικὴν φιλοσοφίαν (Locke, Hume κ. ἄ.) καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ εἰς τὴν ἰταλικὴν καὶ εἰς τὴν γερμανικήν. Ἀλλ' ἐν Γερμανίᾳ ὁ Wolff, ὡς φαίνεται, πρὸς μείζονα ἀκριβολογίαν ἔπλασε τὸν ὅρον Vorstellung εἰς δήλωσιν τῆς ὑφ' ἡμῶν λεγομένης νῦν παραστάσεως καὶ διέκρινε Vorstellung καὶ Idee, περὶ ὧν ἄλλοτε πλείονα.

Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἀκολουθήσαντες εἰς τοὺς ἀλλοδαποὺς εἶπον καὶ *ἰδέα*, ἀλλὰ χάριν μείζονος ἀκριβείας ἔπλασαν καὶ τὸν ὅρον *παράστασις*, πιθανῶς κατὰ τὸ γερμανικὸν Vorstellung. Ἔχει δὲ ὁ ὅρος *παράστασις*, ὡς καὶ ἡ Vorstellung τῶν Γερμανῶν, ἄριστα· καὶ ἀληθῶς σοφὸς ἦτο ὁ εἰσαγαγὼν αὐτήν. *Παριστάναι* ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ εἶναι τὸ ἐν τῇ ψυχῇ ἱστάναι τι, τὸ ἔχειν εἰκόνα τινὸς πνευματικήν. Ἐπὶ τοιαύτης ἐννοίας τὸ *παριστάναι* καὶ τὸ *παρίστασθαι* ἐλέχθησαν (μόνα ἢ μετὰ τοῦ *δόξα* καὶ *γνώμη*) πολλαχῶς πάλαι. Παρὰ Σοφοκλεῖ φέρεται «*δόξα μοι παρεστάθη ναοὺς ἱκέσθαι δαιμόνων*» (Οἰδ. Τύρ. 911), παρὰ δὲ τῷ Δημοσθένει «*Οὐχὶ ταὐτὰ παρίσταταί μοι —, ὅταν τε πρὸς τὰ πράγματ' ἀποβλέψω καὶ ὅταν πρὸς τοὺς λόγους οὓς ἀκούω*» (Β Ὀλυνθ. 1), παρὰ δὲ τῷ Ἀνδοκίδῃ «*γνώμη τινὶ παρειστήκει*» (1,54), παρὰ δὲ τῷ Πλάτωνι «*εἰ δ' ἄρα σοι παρέστηκεν, ὡς οὐχ οἷόν τε ἰσχυρὰν φιλίαν γενέσθαι κτλ.*» (Φαιδρ. 233 C), παρὰ δὲ τῷ Παυσανίᾳ «*παρίσταται δὴ τοῖς Ἀργείοις*» (Β 14, 3) καὶ ἄλλα παρ' ἄλλοις (πρβλ. καὶ Θησαυρὸν ἑλλ. γλώσσης).

Πρόδηλον δὲ γίνεται ἐκ τῶν εἰρημένων, ὅτι οἱ θέλοντες ἀκριβέστερον νὰ διαστέλλωσι τὰς ἐννοίας ὀρθῶς ἔχει τὸν μὲν ὅρον *ἰδέα* νὰ μεταχειρίζωνται κυρίως ἐπὶ τῆς ἐννοίας, ἣν ἡ φιλοσοφία προσνέμει νῦν εἰς τὴν λέξιν, τὸν δὲ ὅρον *παράστασις* ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς Vorstellung τῶν Γερμανῶν. Περιττὸν δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ἐκράτησεν ὁ ὅρος *παράστασις* ἐπὶ ταύτης τῆς ἐννοίας καὶ εἶναι συνήθης παρ' ἡμῖν.

8) Καὶ τοῦ ὅρου *ἐγκληματίαι καθ' ἕξιν* τὴν ὀρθότητα ἐπειράθη νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ ὁ 'Η. 'Η πρὸς τὸ ἔγκλημα τάσις, εἶπε, τῶν τοιούτων ἐγκληματιῶν δυνατὸν εἶναι *νὰ ἀπορρέῃ εἴτε ἐκ τῆς κτηθείσης* διὰ τῆς ἐπανειλημμένης τελέσεως ἐγκλημάτων *ἕξεως* εἴτε ἐκ τῆς ψυχικῆς αὐτῶν διασκευῆς, τουτέστι τοῦ *ἀτομικοῦ χαρακτῆρος*, διὰ τοῦτο ὁ ὅρος *καθ' ἕξιν ἐγκληματίαι* δὲν εἶναι ἐπαρκὴς εἰς δήλωσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐννοίας, ὀρθοτέρα δὲ εἶναι ἡ ὀνομασία *ἐγκληματίαι καθ' ἕξιν* ἢ *ἐκ χαρακτῆρος* (1[2], σελ. 111).

'Αλλὰ καὶ ἐν τούτῳ δὲν θὰ συμφωνήσωμεν πρὸς τὸν φίλον συνάδελφον. 'Η *ἕξις* κατὰ τὴν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ χρῆσιν δηλοῖ ἀμφοτέρας τὰς ἐννοίας, περὶ ὧν ἐγένετο ἐν τοῖς πρόσθεν λόγος, δῆλα δὴ καὶ τὰς ἰδιότητας, ἃς φύσει ἔχει ὁ ἄνθρωπος, καὶ ὅσας ὕστερον κτᾶται ἐν τῷ βίῳ. 'Εν *Πλάτωνος* Θεαιτήτῳ λέγονται τάδε· «*Τί δέ; ἡ τῶν σωμάτων ἕξις οὐχ ὑπὸ ἡσυχίας, μὲν καὶ ἀργίας διόλλυται, ὑπὸ γυμνασίων δὲ καὶ κινήσεων ἐπὶ τὸ πολὺ σῴζεται; 'Η δ' ἐν τῇ ψυχῇ ἕξις οὐχ ὑπὸ μαθήσεως μὲν καὶ μελέτης - κτᾶταί τε τὰ μαθήματα καὶ σῴζεται καὶ γίγνεται βελτίων, ὑπὸ δ' ἡσυχίας, ἀμελετησίας τε καὶ ἀμαθίας οὔσης, οὔτε τι μανθάνει ἅτε ἂν μάθῃ ἐπιλανθάνεται;*» (153 Β. πρβλ. καὶ "Ορους· «*ἕξις διάθεσις ψυχῆς, καθ' ἣν ποιοί τινες λεγόμεθα*» 414 C). Πολλῷ δὲ σαφέστερον ὁ *'Αριστοτέλης* ἐν 'Ηθικοῖς Νικομαχείοις ποιεῖται λόγον α) περὶ *φυσικῶν ἕξεων καὶ θηριωδῶν καὶ νοσηματωδῶν ἕξεων* φύσει ὑπαρχουσῶν τοῖς ἀνθρώποις καὶ β) περὶ *ἕξεων ἐξ ἔθους* (Ζ 13. 1144 β 8, Ζ 13. 1148 β 19 κ.ἑξ. πρβλ. 'Ηθ. Εὐδ. Η 5. 1239 β, 39).

'Αλλὰ καὶ ὁ χαρακτὴρ ἀμφότερα περιλαμβάνει, καὶ ὅ,τι ἔμφυτον φέρει ὁ ἄνθρωπος (inné, angeboren) καὶ ὅ,τι ἐπίκτητον ἔχει (acquis, erworben). Παραπέμπομεν προχείρως καὶ εἰς τὸν Wundt (Grundz.[6], 3, σελ. 318. Ethik [4], 3, σελ. 55. Vorl. ü. Menschen - u. Tierseele[6], 1919, σελ. 542) καὶ τὸν Ziegler (Das Gefühl[2], 178) καὶ τὸν Jodl

(Lehrb. d. Psych.[5], 2, σελ. 462 κ.ἑξ.) καὶ τὸν Höffding (Psych.[4], 462 κ.ἑξ.) καὶ τὸν Baldwin (Elem. of Psych., 358) καὶ τὸν Thilly (Jntrod. to Ethics, 393) καὶ τὸν Malapert (Les éléments du caractère[3], 251 κ. ἄ· Psych. 1916, 456) καὶ τὸν Wulffen (Psych. d. Verbr[2], 2, σελ. 9).

'Αλλ' ἐὰν ταῦτα οὕτως ἔχωσιν, εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ προτεινόμενος ὅρος *ἐγκληματίαι καθ' ἕξιν ἢ ἐκ χαρακτῆρος* ἀποτελεῖ ἀφόρητον δισσολογίαν καὶ πλεονασμόν. "Η λοιπὸν μόνον *ἐγκληματίαι καθ' ἕξιν* ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν ἢ μόνον *ἐγκληματίαι ἐκ χαρακτῆρος*. 'Επειδὴ δὲ τὸ *ἐγκληματίαι καθ' ἕξιν* εἶναι κοινὸν καὶ τοῖς πᾶσι γνώριμον, παρέλκει τὸ *ἐγκληματίαι ἐκ χαρακτῆρος*.

9) Εἰς τὰ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Determinismus δὲν ἐπανερχόμεθα. Οὐδὲν λόγου ἄξιον ἀπήντησεν ὁ 'Η. εἰς τὰς ἡμετέρας παρατηρήσεις. 'Η μοναδικὴ ἐκ παρέργου γενομένη ἀντιλογία, ὅτι ὁ Determinismus δὲν δύναται νὰ ὀνομάζηται *θεωρία τῆς ἀνάγκης*, διότι ἐν τῷ Determinismus δὲν πρόκειται περὶ *ἐξαναγκασμοῦ* (1[2], σελ. 154, 1), προέρχεται ἐκ πλάνης. 'Η *ἀνάγκη* ἐν τῇ γενικωτέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ δὲν δηλοῖ τὸν *ἐξαναγκασμόν*, ἀλλ' ἴσα δύναται πρὸς τὴν αἰτίαν. "Επειτα ὁ ἄκρος Determinismus τοῦτο διδάσκει, ὅτι τὰ αἴτια ἐξαναγκάζουσιν. 'Αλλὰ περὶ τούτων θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ.

10) Καὶ εἰς τὰ περὶ τοῦ ὅρου *ὑπνοβαρία* οὐδὲν θὰ προσθέσωμεν. "Οτι ὁ ὅρος οὗτος μυρίῳ προτιμότερος εἶναι τοῦ ὅρου *μέθη τοῦ ὕπνου* εἰς ἐξελληνισμὸν τοῦ somnolence, πάντες ἀνεγνώρισαν καὶ αὐτὸς ὁ 'Η. ὁμολογεῖ, διὰ λόγους δὲ οὐχὶ ἀποχρῶντας ἠρνήθη νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὸν (1[2], σελ. 199, 1).

11) 'Αλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ πράγματα. 'Εν τοῖς περὶ τῶν θεωριῶν τῆς ποινῆς οὐδὲν εἶπεν ὁ 'Η. περὶ τῶν γνωμῶν, ἃς διετυπώσαμεν, ἰσχυρίζεται δὲ μόνον ὅτι *αἱ περὶ ποινῆς θεωρίαι εἶναι ζήτημα ξένον πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ὁ δ' ἐναντίαν γνώμην ἔχων εἶναι ὀπισθοδρομικός*. 'Ορμᾶται ἆρά γε ἐξ ἐσφαλμένης περὶ τῆς φιλοσοφίας ἀντιλήψεως ἢ ἄλλο τι συμβαίνει; Διότι πᾶσι γνωστὸν εἶναι, ὅτι ἐξ ἀρχαιοτάτων χρόνων τὰ κατὰ τὴν ποινὴν ἡ φιλοσοφία ἐξήτασε καὶ αἱ περὶ ποινῆς θεωρίαι εἶναι διδάγματα φιλοσόφων, ἡ μὲν τῆς ἐκφοβήσεως τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σενέκα καὶ τοῦ Hobbes κ. ἄ., ἡ δὲ τῆς ἀνταποδόσεως 'Ελλήνων φιλοσόφων καὶ τοῦ Καντίου

καὶ τοῦ Fichte καί τοῦ Ἑρβάρτου κ. ἄ., ἡ δὲ τῆς κοινωνικῆς ἀμύνης τοῦ Bentham καὶ τοῦ J. St. Mill κ. ἄ. Καὶ νῦν δέ, ὡς οἱ ἐπαΐοντες γινώσκουσι, φιλοσοφικὸν ζήτημα εἶναι τὸ περὶ τῶν θεωριῶν τῆς ποινῆς καὶ φιλοσοφοῦσιν ὁ Jhering καὶ ὅσοι ἄλλοι τῶν νομικῶν ἐξετάζουσι τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο. Ἢ τίς ἀγνοεῖ ὅτι ὁ Lotze (Prakt. Philos. § 64 καὶ 65) καὶ ὁ Laas (Vierteljahrschr. f. wiss. Phil., **5**, καὶ **6**) καὶ ὁ Höffding (Ethik, γερμ. μετάφρ.[2], σελ. 553-577: Das Strafrecht des Staates) καὶ ὁ Wundt (Ethik[4], **3**, 1912, σελ. 111-124· Strafe und Straftheorien) καὶ ὁ Spencer καὶ ἄλλοι πλεῖστοι ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς ἠθικαῖς πραγματεύονται περὶ τοῦ ζητήματος τούτου; Ἢ νομίζει ὁ Ἠ. ὅτι πάντες οὗτοι εἶναι ὀπισθοδρομικοί; Ὑποθέτομεν μᾶλλον ὅτι ὁ φίλος συνάδελφος δὲν ἀποδέχεται τὴν γνώμην, ἣν ἐνταῦθα διετύπωσε περὶ τῆς ποινῆς, ἀλλ᾽ ἀντιλέγει, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἀντεῖπε καὶ ἐν τῷ περὶ τοῦ *«οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει»* διαρρήδην καὶ ἐν τοῖς περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ *νόμου τῆς αἰτιότητος* καὶ περὶ τοῦ *Σενέκα* σιωπηρῶς. Περὶ τοῦ *«οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει»*, καὶ ἐν τῇ β ἐκδόσει λέγει ὅτι εἶναι *«ἀξίωμα τοῦ Ἀριστοτέλους»*, ἄνευ δὲ ἀποδείξεως διατείνεται ὅτι δὲν ποιεῖ τὸν Ἀριστοτέλην αἰσθησιοκρατικὸν (1[2], 164, 1). Τὰ δὲ περὶ τοῦ *νόμου τῆς αἰτιότητος* καὶ τοῦ Σενέκα, ἐπειδὴ οὐδὲν ἔχει νὰ ἀντιτάξῃ, παραθέτει ἀμετάβλητα (1[2], 115, 2, 185, 1), οὐδὲ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην, ὡς ὑπεδείξαμεν ἡμεῖς (Ἐπιστημ. ἐπετ., σελ. 293).

12) Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα ἐπὶ τὸ *ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως*, ἐν ᾧ πλεῖστον διαφερόμεθα πρὸς τὸν ἀξιότιμον συνάδελφον[1].

Καὶ ἐν τῇ β ἐκδόσει τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος συγγράμματος, ὁ Ἠλιόπουλος διδάσκει·

α) *ὅτι ἀνετράπη τὸ δόγμα τῆς ἐλευθερίας καθόλου εἰπεῖν·*

β) *ὅτι τὸ δόγμα τοῦτο διέσεισαν οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν θεωρητικῶν φιλοσόφων·*

[1] Κατὰ παράδοξον τρόπον τὰς Φιλοσοφικὰς ἐπιστάσεις, ἐν αἷς ἁπτόμεθα μόνον τῶν ζητημάτων, ἅτινα κρίνομεν, καὶ συνιστῶμεν τὴν ἐπανόρθωσιν τῶν ἀστοχιῶν καὶ διατυποῦμεν ἀπορίας, ὁ Ἠλιόπουλος ἐχαρακτήρισεν ὡς *διατριβὴν περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐλευθερίας* (1[2], 150) καὶ εἶπεν ὅτι ἀνέμενεν εὐρεῖαν ἀνάλυσιν αὐτοῦ!

γ) *ὅτι ἡ ψυχολογία ἐκύρωσε τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τὰ διδάγματα.*

δ) *ὅτι κάλλιστα διεσάφησε τὰ κατὰ τὴν σχέσιν αἰτίων καὶ χαρακτῆρος καὶ*

ε) *ὅτι ἄριστα ἠκρίβωσε τὰ κατὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐλευθερίαν.*

Ἴδωμεν ἐὰν ταῦτα λέγων εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀληθείᾳ.

1) Περὶ ἀνατροπῆς τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως εἶπεν ὁ Ἠλιόπουλος τὰ ἑξῆς· *«Ἔκπαλαι παρεδόθη ἡμῖν καὶ βαθείας ἀπέκτησε ρίζας ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει τὸ δόγμα τῆς ἐλευθέρας ἀνθρωπίνης βουλήσεως (*liberum arbitrium indifferentiae*), καθ᾽ ὃ ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις δύναται νὰ ἐνεργῇ ἐλευθέρα ἀπὸ πάσης ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως, δύναται τουτέστι νὰ καθορίζῃ αὐτὴ ἑαυτὴν ἄνευ καθορίζοντος αἰτίου. Οἱαδήποτε καὶ ὁσονδήποτε ἰσχυρὰ καὶ ἂν ὦσι τὰ αἴτια τὰ κινοῦντα αὐτὴν εἰς ὡρισμένην κατεύθυνσιν, δύναται ὑπερνικῶσα ταῦτα νὰ ἀπομακρυνθῇ αὐτῆς ἢ νὰ τραπῇ πρὸς τὴν ὄντως ἀντίθετον αὐτῆς. Αὕτη ἐστὶν ἡ πρώτη καὶ μόνη αἰτία πάσης ἀποφάσεως καὶ πάσης πράξεως τοῦ ἀνθρώπου»* (1, σελ. 44). *«Ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου τούτου (τῆς αἰτιότητος) ἐπιζητοῦσι νὰ ἐξαιρέσωσι τὴν λειτουργίαν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐρευνωμένου δόγματος δεχόμενοι, ὡς εἴρηται, ὅτι αὕτη λειτουργεῖ ἐλευθέρα ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως πάσης αἰτίας»* (1, 48· πρβλ. καὶ 53, 54, 69). *«Πρὸς τὸ ἀπὸ τῶν ἐρευνῶν τούτων ἐκπηγάζον φῶς δὲν δύναται ἑπομένως νὰ κλείσῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡ ποινικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ τοὐναντίον ὀφείλει ὑπὸ τούτου ὁδηγουμένη νὰ ἀποτινάξῃ ἀφ᾽ ἑαυτῆς τὴν μέχρι τοῦδε κρατήσασαν ἐν τῷ κύκλῳ αὐτῆς πλάνην»* (1, σελ. 46), *«Ἐξεταστέον ἤδη τίνες αἱ ἐπὶ τοῦ ποινικοῦ καταλογισμοῦ συνέπειαι τῆς ἀνατροπῆς τοῦ δόγματος τούτου, ὅπερ, ὡς εἴρηται, ἐθεωρήθη ὡς ἀποτελοῦν τὴν θεμελιώδη αὐτοῦ βάσιν»* (1, σελ. 59).

Ἀλλ᾽ ὅτι τὰ μετὰ τοσαύτης βεβαιότητος λεγόμενα δὲν εἶναι ὄντως ὀρθά, εἴπομεν ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει, διασαφοῦμεν δὲ καὶ ἐνταῦθα πῶς ἔχουσι τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τῆς βουλήσεως.

Τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τούτου ἥψατο ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων. Ἡ Ἑλλὰς δ᾽ ἔθηκε τὰς εὐρείας βάσεις τῆς ἐρεύνης ταύτης. Καὶ διετυπώθησαν *διτταὶ θεωρίαι.* Κατὰ τὴν πρώτην εἶναι

ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν ἐλεύθερος, αἴτια δὲ ἢ οὐδεμίαν ἔχουσιν ἐπὶ τὴν βούλησιν ῥοπὴν ἢ οὐδέποτε ἀναγκάζουσιν· ἐν οἱᾳδήποτε περιστάσει δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ βούληται καὶ πράττῃ οὕτως ἢ ἄλλως (ἐξουσία τοῦ ἑλέσθαι καὶ τὰ ἀντικείμενα· ἐξουσία τῆς αἱρέσεως καὶ πράξεως τῶν ἀντικειμένων· liberum arbitrium indifferentiae)· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν ἕκαστος καθορίζεται ἀείποτε ὑπὸ αἰτίων, ἐξ ὧν κατ᾽ ἀνάγκην παράγεται ἡ βούλησις αὐτοῦ. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐκλήθη Determinismus ἡ θεωρία ἡ τὴν ἀνάγκην εἰς τὴν βούλησιν εἰσάγουσα, Indeterminismus δὲ ὠνομάσθη ἡ θεωρία ἡ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἀσπαζομένη· *Ἑκατέρα δὲ τῶν θεωριῶν τούτων πάλιν ὑπὸ διπλῆν μάλιστα ἐνεφανίσθη μορφήν, αὐστηροτέραν καὶ μετριωτέραν, ἀπόλυτον καὶ σχετικήν*. Καὶ ἴσχυσαν κατ᾽ ἀρχὰς τὰ ἄκρα δόγματα τῆς *ἀπολύτου ἐλευθερίας* (Indeterminismus) *καὶ τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης* (Determinismus). Καὶ κατὰ μὲν τὸ *δόγμα τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας* ἐδιδάχθη ὅτι ἡ βούλησις ἐνεργεῖ αὐθαιρέτως, παράγει δὲ τὴν ἀπόφασιν ἄνευ αἰτίων ὥς τι κινοῦν ἑαυτὸ (causa sui), κατὰ δὲ τὸ *δόγμα τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης* ἐλέχθη ὅτι ἐν τῷ βούλεσθαι καὶ πράττειν οὐ μόνον ὑπάρχουσιν αἴτια ἀλλ᾽ ἕκαστος ὑπείκει πάντως εἰς αὐτά. Ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἐγκατελείφθησαν τὰ ἄκρα δόγματα, ἅτινα καὶ ὀλίγους ἔσχον ὀπαδούς. Ἀνεγνώρισαν δῆλα δὴ τοῦ ἀπολύτου Indeterminismus οἱ ὀπαδοὶ ὅτι δὲν δυνάμεθα, ἐπειδὴ ἀγνοοῦμεν τὰς ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν αἰτίας τὰς συνεργούσας εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς ἀποφάσεως, νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ βούλησις αὕτη ἐνεργεῖ ἄνευ αἰτίων· καὶ οἱ τὸν ἀπόλυτον Determinismus ἀσπαζόμενοι συνεῖδον ὅτι οὐχὶ μόνον αἴτια παράγουσι τὴν βούλησιν. Καὶ οὕτω διεμορφώθησαν αἱ μέσαι, αἱ *μετριώτεραι θεωρίαι*, καθ᾽ ἃς αἴτια μὲν ἀείποτε συντελοῦσιν εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ καὶ ἐλευθερία τις πάντοτε ὑπάρχει ἐν αὐτῇ, διότι μετὰ τῶν αἰτίων (παραστάσεων καὶ συναισθημάτων) ἐνεργεῖ καὶ ὁ *ἀτομικὸς χαρακτήρ*, ἡ *συνείδησις*, τὸ *ἐγώ*, οὗ ἡ ἐνέργεια ἐκφαίνεται μάλιστα *ἐν τῷ κατ᾽ ἐκλογὴν πράττειν*. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρξεν ἐντελὴς ὁ συμβιβασμός. Τινὲς μὲν ποιοῦνται πάλιν λόγον περὶ ἐλευθερίας καὶ ὀνομάζουσι τὴν *ἐλευθερίαν* ταύτην *μετριωτέραν, σχετικήν, ψυχολογικήν, ἐλευθερίαν τῆς ἐκλογῆς* (gemässigter, relativer, psychologischer Indeterminismus), ἄλλοι δὲ ὁμιλοῦσι περὶ *ἀνάγκης μετριωτέρας, σχετικῆς, ψυχολογικῆς* καὶ *αὐθοριστίας* καὶ *αὐτονομίας* (gemässigter, relativer, psychologischer Determinismus, Selbstbestimmung, Autodeterminismus, Autonomie). Καὶ ἡ ἔρις ἐξακολουθεῖ. Ὁ λόγος τοῦ σοφοῦ Γαλάτου Bayle «On ne finit point, quand on s'engage aux questions de la liberté, chaque partie a des ressources infinies» (Oeuvres diverses, **3**, σελ. 794α) ἐπαναλαμβάνεται μέχρι σήμερον. Ὁ Dubois-Reymond κατέταξε τὸ ζήτημα τοῦτο εἰς τὰ ἑπτὰ ἐκεῖνα ἄλυτα προβλήματα (Über die Grenzen d. Naturerkennens und die sieben Welträtsel, 1898, σελ. 91 κ. ἑξ.). Ὁ Volkelt ὁμολογεῖ ἄγνοιαν προκειμένου περὶ τῆς λύσεως τοῦ εἰρημένου προβλήματος (Schopenhauer, 1900, σελ. 294) «Für mich gehört die Freiheit des Willens zu den Fällen, wo ich lieber sage: Ich weiss nicht, wie die Schwierigkeiten zu beseitigen sind etc.». Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει ὁ Malapert μετὰ μακρὰν τοῦ ζητήματος μελέτην (De ce long combat, dont nous venons de retracer les principales péripéties, aucun des deux adversaires ne sort définitivement victorieux. Leçons de philosophie[6], **2**, 1916 σελ. 524), ἔτι δὲ ὁ Oelzelt-Newin (Weshalb das Problem der Freiheit nicht zu lösen ist? 1900), ὁ Driesch (Das problem der Freiheit[2], 1920), πλεῖστοι ἄλλοι, ἐν οἷς προέχουσιν οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν φιλοσόφων καὶ ψυχολόγων τῶν νῦν χρόνων, ὁ Wundt καὶ ὁ James. Ὁ Eucken ἐν βραχείᾳ ἐπισκοπήσει τοῦ ζητήματος τῆς βουλήσεως πρὸς τὸν Meinong ἀντιλέγων, ὅστις ἰσχυρίσθη ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐλύθη ἤδη καὶ ἐκράτησεν ὁ Determinismus (Psychol.-eth. Untersuch zur Werttheorie, σελ. 209: In ihr (der Controverse des Determinismus) sind die Akten längst geschlossen oder sollten es doch meines Erachtens sein), παρατίθεται μὲν μαρτυρίαν τοῦ Höffding διαφωνοῦσαν πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, διαμαρτύρεται δὲ ὅτι Γερμανοὶ ἐπιστήμονες περὶ αἰωνίων προβλημάτων οὕτω προχείρως ἀποφαίνονται γνώμην (Geist. Ström. d. Gegenw.[6], 1920, σελ. 357,2).

Οὕτως ἔχουσι ταῦτα· καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει εἴπομεν ὅτι καὶ νῦν ἔτι ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι καὶ νομικοὶ πρὸς ἀλλήλους διαφέρονται καὶ τὸ τοῦ Ὁρατίου

adhuc sub judice lis est[1].

---

[1] Μείζονα τοῦ ζητήματος ἀνάλυσιν ἐν τῇ βραχείᾳ ἡμῶν κρίσει ἐθεωρή-

Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἡ., ὅστις πειρᾶται νὰ δείξη ὅτι ἀνετράπη τὸ δόγμα τῆς ἐλευθερίας καθόλου εἰπεῖν, κατ᾽ ἀλήθειαν κυμαίνεται μεταξὺ μετριωτέρου τινὸς Determinismus καὶ μετριωτέρας ἐλευθερίας, ὡς εἴπομεν καὶ ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει. Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ὁ Ἡ. ἐν τῇ β ἐκδόσει λέγει ὅτι ὁ Determinismus, ὃν διδάσκει, εἶναι *ὁ ἀπόλυτος* οὐχὶ δὲ *συγκεκερασμένος* ἢ *μετριώτερος* Determinismus. Ὅτι *μετριώτερος* εἶναι ὁ λεγόμενος ἄλλως *σχετικὸς* καὶ *ψυχολογικὸς* ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄκρον Determinismus, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι ὁ μετριώτερος Determinismus δέχεται μετριωτέραν, σχετικήν, ψυχολογικήν τινα ἐλευθερίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπόλυτον, εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν (πρβλ. καὶ Eisler, Wört.[3], 1, 564 καὶ Rohland, Das Problem der Willensfreiheit, 1905, σελ. 22). Ὅτι δὲ τοιοῦτος εἶναι ὁ Determinismus, ὃν διδάσκει ὁ Ἡ. δῆλον· διότι ἀλλαχοῦ ταυτίζει τοῦτον πρὸς τὴν *σχετικὴν ἐλευθερίαν* λέγων· «*Καὶ συνεπῶς τὸ παιδίον στερεῖται τῆς σχετικῆς ἐκείνης ἐλευθερίας, ἧς ἀπολαύει ὁ ἄνθρωπος, τουτέστι τῆς κατὰ τὸ μέτρον τοῦ ἀτομικοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος, ἤτοι τοῦ ψυχικοῦ αὐτοῦ ἐγώ, κρίσεως καὶ ἐκλογῆς μεταξὺ τῶν κινούντων τὴν βούλησιν αὐτοῦ αἰτίων*» (1, 64). Παράδοξον ἄρα φαίνεται καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡ. εἰρημένον, ὅτι ἀγνοεῖ τί λέγομεν *μετριωτέραν ἐλευθερίαν*, φαντάζεται δὲ ὅτι νοοῦμεν τὴν ἐλευθερίαν, καθ᾽ ἣν μεταξὺ τῶν αἰτίων καὶ τῶν πράξεων παρεντίθεται ἡ ἐλευθέρα βούλησις τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις μόνη ἀποφασίζει (1[2], 1 53, 1),ἐν ᾧ τοιαύτη ἐλευθερία εἶναι ξένη πρὸς ἡμᾶς.

2) Καὶ τὸ λεγόμενον, ὅτι οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν φιλοσόφων εἶναι ὑπὲρ τοῦ Determinismus (1, 45), δὲν ἀληθεύει. Ἀθηθὲς εἶναι μόνον ὅτι, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν εἴπομεν, ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων ἀμφιταλαντεύονται μεταξὺ Determinismus καὶ Indeterminismus. Ἐλευθερίαν μετ᾽ ἀνάγκης μεμειγμένην δέχονται ἐν Ἑλλάδι μὲν ἐν ἄλλοις ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ἐπίκουρος, οἱ Στωικοί, ὁ Πλωτῖνος,

σαμεν περιττήν. Ἡ δὲ γνώμη ἡμῶν διαφαίνεται ἐν αὐτῇ ἀκριβῶς καὶ δὲν εἶναι ἐκείνη, ἣν συνήγαγεν ὁ Ἠλιόπουλος (1[2], 150), ὡς γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῆς ἐνταῦθα γινομένης ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος. Πλείονα περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως γράφομεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ, (Ἀκαδημεικά, 2, σελ. 372 κ. ἑξ.) καὶ τῇ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν (Ἀκαδημεικά, 3, σελ. 259 κ. ἑξ.), εὐρύτερον δὲ θὰ ἐξετάσωμεν αὐτὴν ἐν τῇ Ἠθικῇ.

κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν μὲν τῇ Γαλλίᾳ οἱ περὶ τὸν Καρτέσιον παλαιότερον, ἔπειτα δὲ ὁ Paul Janet, ὁ Mercier, ὁ Renouvier, ὁ Sully Prudhomme, ὁ Fouillée, ὁ Boutroux, ὁ Bergson κ. ἄ., ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ καὶ τῇ Ἀμερικῇ ὁ Hobbes, ὁ Priestley, ὁ Spencer, ὁ J. St. Mill, ὁ Bain, ὁ Royce, ὁ W. James κ. ἄ., ἐν δὲ τῇ Γερμανίᾳ ὁ Λειβνίτιος, ὁ Οὐόλφιος, ὁ Κάντιος, ὁ Herbart, ὁ Schopenhauer, ὁ Fichte, ὁ Schelling, ὁ Hegel, ὁ Lotze, ὁ Beneke, ὁ Fechner, ὁ Külpe, ὁ Th. Lipps, ὁ Windelband, ὁ Wundt, ὁ Eisler, ὁ Berner, ὁ Birkmeyer, ὁ Köhler, ὁ Beling, ὁ Binding, ὁ Träger, ὁ v. Liszt, ὁ Pfister, ὁ Petersen, ὁ Wulffen καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Eisler περὶ τῆς μετριωτέρας ἐλευθερίας. «Der gemässigte Indeterminismus behauptet nur die Wahlfreiheit, die Bestimmtheit der (spontanen) Willenshandlungen durch die Persönlichkeit. Diese Ansicht fällt oft mit dem psychologischen Determinismus zusammen» (Wört.[3], 1, 564). Ὁ δὲ Wulffen ἀποδεχόμενος τὴν μετριωτέραν ἐλευθερίαν συνεζευγμένην μετὰ τῆς μετριωτέρας ἀνάγκης παρατηρεῖ ὅτι τὸ τοῦ γερμανικοῦ ποινικοῦ νόμου § 51, ἔνθα ὁ λόγος περὶ ἐλευθερίας, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταβληθῇ, δύναται δὲ νὰ ἐκλαμβάνηται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ (μετριωτέρου) Determinismus· «Da es eine beshränkte und allmählich erworbene Willenskraft, also auch eine relative, und keine absolute Willensfreiheit gibt, so braucht nicht einmal der § 51 des Reichsstrafgesetzbuches geändert zu werden, wenn nur unter der daselbst erwähnten «freien Willensbestimmung» eine solche im Sinne des Determinismus verstanden wird» (Psych. d. Verbr.[3], 2, 20).

Παρατηρητέον δὲ ὅτι ὁ Ἠλιόπουλος εἰς τὰ *ὕψιστα φιλοσοφικὰ πνεύματα*, περὶ ὧν ποιεῖται λόγον (1, 45. 1[2], 149), κατατάσσει μὲν τὸν Priestley καὶ τὸν Hartley, δὲν καταλέγει δὲ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Λειβνίτιον, τὸν Ἕγελον κ. ἄ. Καὶ τοῦτο διότι νομίζει ὅτι οὗτοι ἀσπάζονται τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν, ἐν ᾧ καὶ οὗτοι μᾶλλον ἢ ἧττον εἶναι τῆς μετριωτέρας ἐλευθερίας ὀπαδοί, ὡς διδάσκουσι τὰ συγγράμματα αὐτῶν καὶ ὅσα περὶ αὐτῶν ἔγραψαν ἄλλοι.

Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἡ. ἐν τῷ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ζητήματι διαστέλλει φιλοσόφους οὐδὲν διαφέροντας ἀλλήλων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ. Οὕτω τὸν Λειβνίτιον λέγει τῆς ἐλευθερίας ὀπαδόν, τὸν δὲ Οὐόλφιον τοῦ Determinismus (1, 45, 50

κ.ἄ.). Ὅτι δὲ ὁ Οὐόλφιος τὴν *ἐλευθερίαν τῆς ἐκλογῆς* ἀποδέχεται, δῆλον καὶ ἐκ μόνου τοῦ χωρίου ἐκείνου, καθ' ὃ ἐλευθερία εἶναι «facultas in pluribus possibilibus sponte eligendi quod ipsi placet» (Psych. empir. § 95· πρβλ. καὶ Phil. pract. **1**, § 12). Διὸ καὶ ὀρθότερον ἀμφότεροι οἱ φιλόσοφοι τάσσονται εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς μετριωτέρας ἐλευθερίας ἢ τῆς μετριωτέρας ἀνάγκης (πρβλ. καὶ Wulffen [3], **2**, 13).

Ὁδοῦ δὲ πάρεργον λέγομεν ὅτι καὶ τὰ ὀνόματα τῶν φιλοσόφων καὶ ἄλλων συγγραφέων οὐχὶ ὀρθῶς γράφει ὁ Ἡ. Τὸν διάσημον Hobbes καὶ ἐν τῇ α καὶ ἐν τῇ β ἐκδόσει ἀναγράφει Hobey, ἀντὶ δὲ Schelling καὶ Krafft-Ebing καὶ Wulffen γράφει Scheling καὶ Krafft-Ebbing καὶ Wulfen (**1**, σελ. 45, 52 κ.ἄ. **1**[3], σελ. 149, 158 κ.ἄ.). Καὶ παραπέμπει δ' ἐσφαλμένως. Γράφει ἐπὶ παραδείγματι· Wundt, Ethik, 462. (**1**, 53, **1**[3], 159). Καὶ νομίζει ἕκαστος ὅτι πρόκειται περὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Ἠθικῆς τοῦ Wundt, ἥτις νῦν ἀριθμεῖ τὴν τετάρτην ἔκδοσιν καὶ περιλαμβάνει τρεῖς τόμους, πρόκειται δὲ περὶ τῆς β ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τούτου καὶ ἔδει πάντως νὰ γίνῃ τοῦ πράγματος μνεία.

3) Οὐχὶ ὀρθῶς ἰσχυρίζεται ὁ Ἡ. ὅτι *τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως εἶναι ψυχολογικόν, οὐχὶ φιλοσοφικόν, ἡ δὲ ψυχολογία ἐκύρωσε τῶν θεωρητικῶν φιλοσόφων τὰ διδάγματα καὶ ἔλυσε τὸ ζήτημα ὑπὲρ τοῦ* Determinismus (**1**, 54 κ. ἑξ.). Ἡ ψυχολογία τοῦτο μόνον διδάσκει, ὅτι ἡ βούλησις παράγεται διὰ τῶν αἰτίων καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Παραπέμπομεν αὐτὸν καὶ εἰς τὸν Wundt καὶ τὸν James. Ὁ Wundt, ὁ πρὸ μικροῦ τελευτήσας τὸν βίον ἐπιφανέστατος τῶν ψυχολόγων καὶ φιλοσόφων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, διαρρήδην λέγει ὅτι ἄλυτον εἶναι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πρόβλημα· «... ist zuzugeben, dass ein völlig bindender Erfahrungsbeweis auch für die Determination des Willens nicht existiert, sondern dass dieselbe schliesslich ein metaphysisches Postulat ist» (Grundz. d. phys. Psych.[6], **3**, 319). Καὶ πάλιν· «Es würde immer noch die Annahme möglich bleiben, dass neben einer gewissen Anzahl regelmässig wirkender Ursachen, die uns psychologisch in Gestalt der Motive gegeben sind, ein kausalitätsloser Wille als begleitender Faktor wirke» (αὐτόθι). Ὁ δὲ James περὶ τοῦ ζητήματος λέγει

τὰ ἑξῆς· «*Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ αὐστηρᾶς ψυχολογικῆς ἀπόψεως εἶναι ἄλυτον. Καταλείπομεν αὐτὸ εἰς τὴν μεταφυσικήν. Ἡ ψυχολογία δύναται νὰ ἀγνοῇ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας*» (Text-book of Psych. Briever course. γαλλ. μετάφρ.[3], 1912, σελ. 608 κ.ἑξ.). Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι ψυχολόγοι οἷοι ὁ Stout (Manual of Psych.[3], 1915, σελ. 735 κ.ἑξ.) ὁ Titchener (An Outl. of Psych.[2], 1916, σελ. 359 κ.ἑξ.), ὁ Malapert κ. ἄ. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Malapert· «Le problème de la liberté et du déterminisme, auquel nous conduit la psychologie, dépasse nécessairement les limites de celle-ci. Il se présente bien sous une forme psychologique, mais c'est à la métaphysique seule qu'il appartient der rechercher en quoi consiste, en dernière analyse, cette indépendance au moins relative et apparente, si et comment elle peut se concilier avec une conception d'ensemble de l'univers. A cet égard, le déterminisme psychologique est une théorie métaphysique exactement dans le même sens et dans la même mesure, que la doctrine de la liberté» (Psych.[6], 1916, σελ. 467).

4) Οὐχὶ ὀρθῶς διδάσκει ὁ Ἡ., ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος λύει τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας (**1**, 46 κ.ἑξ.). Αἰτιότητα ἐν τῇ βουλήσει πάντες νῦν δέχονται, ἀφ' οὗ τὴν βούλησιν λέγουσι προϊὸν τῶν αἰτίων καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Ἀλλὰ δὲν ἐλύθη τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τῶν αἰτίων καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἐν τῇ παραγωγῇ τῆς βουλήσεως. Τὰ αἴτια ἔχουσι τὴν ὑπεροχὴν ἢ ὁ χαρακτήρ; Περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο κρατερὸς συνάπτεται ὁ ἀγών, εἰς τὸν χαρακτῆρα δὲ προσνέμουσι τὴν ἐπικράτησιν οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν φιλοσόφων. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Wundt. Εἰς παραγωγὴν τῆς βουλήσεως συντελοῦσι τὰ αἴτια καὶ ὁ χαρακτήρ. Τὰ δ' αἴτια ἐν τῇ ψυχικῇ λειτουργίᾳ εἶναι διάφορα τῶν ἐν τῇ φύσει. Ἐν τῇ φύσει τὰ αἴτια ἐξαναγκάζουσι (ὡς zwingende Ursachen)· διὸ ἐν τῇ φύσει ὑπάρχει ἰσοδυναμία αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. Ἐν δὲ τῇ ψυχικῇ λειτουργίᾳ ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα· τὰ αἴτια ἐνταῦθα εἶναι κυρίως *συναίτια*, ἅτινα *μετὰ τοῦ χαρακτῆρος συνεργοῦντα* (ὡς mitwirkende Gründe) *παράγουσι τὴν βούλησιν*. Καλοῦνται δὲ τὰ ψυχικὰ αἴτια εἰδικώτερον *ἐλατήρια* (Motive). Ἐν δὲ τῇ συνεργίᾳ ταύτῃ *τὴν ὑπεροχὴν ἔχει ὁ χαρακτὴρ* (was eine menschliche Willenshandlung vor den unmittelbar gegebenen Motiven determi-

niert, ist der Charakter, Grundz.[5], **3**, σελ. 314), *ἡ προσωπικότης*, τὸ *ἐγώ*. Ὁ *χαρακτὴρ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς βουλήσεως* (der Ursprung des Willens), *ἡ ἄμεσος αἰτία τῆς πράξεως, τὰ δ' ἐλατήρια ἡ ἔμμεσος*. Ὁ χαρακτὴρ δύναται καὶ νὰ ἀναστέλλῃ τὴν ῥοπὴν τῶν αἰτίων. Διὰ τὴν τοιαύτην δὲ τοῦ χαρακτῆρος δύναμιν ὑπέχει ὁ ἄνθρωπος τὴν εὐθύνην τῶν πράξεων αὐτοῦ (Grundz.[5], **3**, σελ., 314 κ. ἑξ. Essays[2], 1906 σελ. 338 κ.ἑξ. Vorles.[6], 1919, σελ. 536 κ.ἑξ., Ethik[4], **3**, 1912, σελ. 55 κ.ἑξ. Völkerpsych., **9**, Das Recht, 1918, σελ. 277 κ. ἑξ. 356 κ.ἑξ).

Παραπλήσια διδάσκει ὁ Windelband καθ' ὃν *ἐν τῇ παραγωγῇ τῆς βουλήσεως κυρία αἰτία εἶναι ὁ χαρακτήρ, τὰ δ' ἐλατήρια εἶναι μόνον αἱ ἀφορμαί*. Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου γίνεται διὰ τοῦ χαρακτῆρος, προέρχεται δῆλα δὴ ἐξ αὐτοῦ· διὸ τὸν μετριώτερον τοῦτον Determinismus καλεῖ ὁ Windelband *αὐθοριστίαν* (Selbstbestimmung = Autodeterminismus), ὡς εἶπον καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, ἔτι δὲ *αὐτονομίαν* (Autonomie). Καὶ λέγει ὁ Windelband ὅτι ἐν τούτῳ πάντες ὀφείλουσι νὰ συμφωνήσωσιν, οἵ τε τῆς ἐλευθερίας καὶ οἱ τοῦ Determinismus ὀπαδοί, διότι ἄλλως ὁ ἀγὼν εἶναι περὶ λέξεων (Die Willensfr. 1904, σελ. 76 κ.ἑξ.). Ὅμοια διδάσκουσιν ὁ Eisler (Einl., 140), ὁ Wulffen (**2**[2], 9 κ. ἑξ κ. ἄ. πρβλ. καὶ Boirac - Magendie: «Mais le motif est le plus fort par lui-même ou par ce que nous le rendons tel en nous déterminant après lui? là est toute la question». Leçons de psych. σελ. 370. «L'homme a conscience d'un acte propre, dont il est la cause unique et immédiate et qui s'ajoute à l'un ou à l'autre des motifs, souvent à celui qui l'incline avec le moins de force» σελ. 371).

Τούτων πάντων ἕνεκα εἴπομεν ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει ὅτι ὁ φίλος συνάδελφος Ἡ. δὲν διαστέλλει τὰ πράγματα ἀκριβῶς. Πρῶτον *λέγει τὰ ψυχικὰ αἴτια ἴσα πρὸς τὰ αἴτια τὰ φυσικὰ* (σελ. 48 κ.ἑξ.), ἔπειτα δὲν δεικνύει μετὰ τῆς προσηκούσης σαφηνείας τίς τῶν δύο παραγόντων τῆς βουλήσεως, τῶν αἰτίων καὶ τοῦ χαρακτῆρος, ἔχει τὴν ὑπεροχήν, ἀλλ' ἐν μὲν σελίδι 50 λέγει· *«Ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν αἰτίων φυσικῶς καὶ ἀβιάστως ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἀναγκαίως καὶ ἀνελλιπῶς ἐπακολουθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα ἡ βούλησις»*, ἐν δὲ σελίδι 60 ὅτι τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κριτὴς τῶν πράξεων αὐτοῦ τερματίζον τὸν μεταξὺ τῶν διαφόρων αἰτίων ἀγῶνα. *«Ἐκ τῶν δύο παραγόντων τῆς βουλήσεως (τῶν αἰτίων καὶ τοῦ χαρακτῆρος) ὁ δίδων*

τὴν ὁριστικὴν εἰς ταύτην διεύθυνσιν, ὁ τερματίζων τὸν μεταξὺ τῶν διαφόρων αἰτίων ἀγῶνα εἶναι ὁ ἀτομικὸς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρ».

Ἄνευ λόγου ἄρα ὁ Ἡ. ἐν τῇ β ἐκδόσει ἐπαναλαμβάνει ὅσα περὶ τοῦ ζητήματος τούτου εἶπεν ἐν τῇ α ἐκδόσει ζητῶν νὰ δείξῃ ὅτι ἡ γνώμη του δὲν εἶναι κυμαινομένη, ὡς εἴπομεν ἡμεῖς.

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ἰσχυρίζεται ὁ Ἡ., ὅτι ἡ *θεωρία τῶν Στωικῶν* εἶναι Fatalismus καὶ οὐδεμίαν οὐδὲ πόρρωθεν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν διδασκαλίαν του (1[2], 156). Ὡς ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει εἴπομεν, τὸ δόγμα τῶν Στωικῶν εἶναι *ἀνάγκη μετὰ ἐλευθερίας συνεζευγμένη*, Determinismus ἅμα καὶ Indeterminismus. Ἐν τῷ κόσμῳ κρατεῖ κατ' αὐτοὺς ἡ εἱμαρμένη. Ἀλλ' *εἱμαρμένην λέγουσιν οἱ Στωικοὶ τὴν αἰτιώδη τοῦ κόσμου ἀκολουθίαν*, εἱρμὸν αἰτίων. *«Ἔστιν εἱμαρμένη»*, λέγουσιν, *«αἰτία τῶν ὄντων εἱρομένη ἢ λόγος καθ' ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται»* (Διογ. Λαερτ. Ζ 149. πρβλ. καὶ Στοβ. Ἐκλ. Α 5, 180 Mein. *«Εἱμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος ἢ λόγος καθ' ὃν τὰ μὲν γεγονότα γέγονε τὰ δὲ γινόμενα γίνεται, τὰ δὲ γενησόμενα γενήσεται»*). Λέγεται δὲ ἡ εἱμαρμένη καὶ *ἀνάγκη* καὶ *φύσις* καὶ *αἰτία*, δημωδέστερον δὲ καὶ *Διὸς βούλησις* καὶ *Ἀδράστεια* καὶ *Ἄτροπος* καὶ ἄλλως (πρβλ. Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ. 47). Πάντα συμβαίνουσιν ἐν τῷ κόσμῳ κατὰ τοὺς Στωικοὺς κατά τινα αἰτίαν, τὸ δὲ ἀναιτίως γίγνεσθαι εἶναι πάντῃ ἀδύνατον, (πρβλ. καὶ Νεμεσίου Π. ἀνθρ. φύσεως 35 καὶ Ἀλεξ. Ἀφροδ. Π. εἱμ. κεφ. 22 καὶ Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ. κεφ. 22 καὶ 23). Τύχη δὲν ὑπάρχει. Ἡ τύχη εἶναι *«ἄδηλος καὶ ἀπρονόητος αἰτία ἀνθρωπίνῳ λογισμῷ»*, ὡς λέγουσιν ἄριστα οἱ Στωικοὶ (Πλουτ. Π. εἱμ. 7) καὶ ἐπαναλαμβάνουσιν οἱ νεώτεροι.

Καὶ κρατεῖ *ὁ τῶν αἰτίων εἱρμὸς* οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῶν ἀψύχων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ζῴων *καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων*. Πᾶσα πρᾶξις ἡμῶν ἔχει φανερὰν ἢ ἀφανῆ τὴν ἑαυτῆς αἰτίαν (Ἀλεξ. Ἀφροδ. Π. εἱμ. 13. Πλουτ. Π. στωικ. ἐναντ. 23).

Ἀλλ' οἱ Στωικοὶ ἵνα σώσωσι τὴν εὐθύνην καὶ τὸν καταλογισμόν, ἐδέχοντο *καί τινα ἐλευθερίαν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ*. Μετὰ τῶν αἰτίων τῶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνειδήσει ἑκάστοτε παρισταμένων (φαντασιῶν) εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς βουλήσεως συνεργεῖ καὶ ὁ τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρ, ἐξ οὗ προέρχεται ἡ σπουδὴ καὶ προθυμία, ἔτι δὲ ἡ συναίνεσις, ἡ συγκατάθεσις αὐτοῦ. Ὁ Χρύσιππος ἐποιεῖτο λόγον περὶ τοῦ *«μήτε πράττειν μηθ' ὁρμᾶν ἀσυγκαταθέτως, ἀλλὰ πλάσματα λέγειν καὶ κενὰς ὑποθέ-*

σεις τοὺς ἀξιοῦντας οἰκείας φαντασίας γενομένης εὐθὺς ὁρμᾶν μὴ εἴξαντας μηδὲ συγκαταθεμένους» (Πλουτ.Π.στωικ. ἐναντ., 47. πρβλ. καὶ Ἐπικτ. Διατρ. Α 1, 7, *«τὸ κράτιστον ἁπάντων καὶ κυριεῦον οἱ θεοὶ μόνον ἐφ' ἡμῖν ἐποίησαν, τὴν χρῆσιν τὴν ὀρθὴν τῶν φαντασιῶν»* καὶ Ροῦφον παρὰ Στοβαίῳ Ἐκλ. Β 8, 30, Mein. καὶ Σενέκαν Epist. 96, 2 κ. ἄ.). Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι διὰ τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν ὁ *Οἰνόμαος* περὶ τοῦ Χρυσίππου εἶπεν ὅτι *«τὴν βούλησιν ἐποίει ἡμίδουλον»* (Εὐσεβ. Εὐαγγ. Προπαρ. 7, 2, 14. πρβλ. καὶ Zeller[4], **3**, 169, 2).

Ἀλλὰ τούτων οὕτως ἐχόντων οἱ Στωικοὶ εἶναι Fatalistae; Ὅτι οἱ Στωικοὶ ἐξήταζον τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ὃν τρόπον καὶ σήμερον ἐξετάζεται, ὁμολογοῦσιν ἄλλοι τε καὶ ὁ Zeller (**3**[4], 1909, 165 κ.ἑξ.) καὶ L. Stein (Erkenntnisth. d. Stoa, σελ. 190) καὶ ὁ Windelband (Die Willensfr., σελ. 160) καὶ ὁ Eucken (Geist. Ström. d. Gegenw.[6], 1920, σελ. 370) καὶ ὁ Rohland (Die Willensfr., σελ. 114) καὶ ὁ Jodl (Gesch. d. Ethik[2], **1**, 1912, σελ. 85), οἵτινες καὶ ἐπαινοῦσι τοὺς Στωικοὺς ἐπὶ τούτῳ.

Μάτην ἄρα ἐκπλήττεται ὁ φίλος συνάδελφος, διότι εἴπομεν ὅτι ἡ διδασκαλία, εἰς ἣν ἀκολουθεῖ, εἶναι παραπλησία πρὸς τὴν τῶν Στωικῶν, οὓς καὶ ὤφειλε νὰ μνημονεύσῃ. *«Δὲν βλέπω»*, λέγει ὁ Ἡ., *«τὸν λόγον, διατὶ ὤφειλον νὰ μνημονεύσω τὴν θεωρίαν τῶν Στωικῶν»* (**1**[2], 156). Ἀλλὰ διατί νὰ μὴ ἀποδώσῃ τὸ προσῆκον εἰς τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους; Ἀνέγραψε μὲν τὸν Hartley καὶ τὸν Priestley καὶ τόσους ἄλλους, κρίνει δὲ περιττὸν νὰ μνημονεύσῃ τὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ταῦτα ἐν ᾧ οἱ ἀλλοδαποί, ὡς εἴδομεν πράττουσι τοῦτο; Καὶ σημειωτέον ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Wulffen ἐν τῇ βραχείᾳ ἐξετάσει τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος ἀναγράφων ἐν ἄλλοις τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωικοὺς καὶ τοὺς Ἐπικουρείους ῥητῶς λέγει ὅτι μετεχειρίζοντο ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνάγκης τὰ ἐπιχειρήματα, ὧν γίνεται καὶ νῦν χρῆσις (sie begründeten den Indeterminismus und den Determinismus schon mit den bekannten allgemeinen Gründen, welche auch heute noch für und wider geltend gemacht werden, **2**[2], 12).

Ἀλλ' ὁ Ἡ. καὶ ἀλλαχοῦ τὰ ἑλληνικὰ διδάγματα οὐχὶ κατὰ τὸ προσῆκον τιμᾷ. Καὶ ἐν τῇ β ἐκδόσει τὰ παρὰ τῷ Σενέκᾳ περὶ ποινῆς χαρακτηρίζει ὡς ἰδίαν τοῦ Ρωμαίου φιλοσόφου γνώμην, ἐν ᾧ ἐκεῖνος ῥητῶς μαρτυρεῖ, ὡς εἴπομεν καὶ ἐν τῇ προτέρᾳ κρίσει, ὅτι παρέλαβεν

αὐτὰ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος (ut ait Plato), οὐδὲ τὰ τοῦ Ἕλληνος φιλοσόφου Πλήθωνος ἀναγράφει ἐν τοῖς περὶ ποινῆς, ὡς ἡμεῖς ὑπεδείξαμεν (Ἐπιστημ. ἐπετ. σελ. 293).

5) Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω. Περὶ δὲ τοῦ γνωριμωτάτου φιλοσοφικοῦ προβλήματος *τῆς σχέσεως τοῦ χαρακτῆρος πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐλευθερίαν* λόγον ποιούμενος ὁ Ἡ. ἔγραψε τὰ ἑξῆς· *«Ἕκαστος ἄνθρωπος κατὰ τὴν φυσικὴν καὶ ψυχικὴν αὐτοῦ προσωπικότητα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ προϊὸν σειρᾶς ὅλης διαδοχικῶν αἰτίων, ὧν ἡ ἀναζήτησις δύναται νὰ χωρήσῃ ἐπ' ἄπειρον. Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἕπεται ὅτι καὶ αὐτὸς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ αἰτία τῶν γεγονότων ἐκείνων, ἅτινα ἀπὸ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἀπέρρευσαν»* (1, 62). Παρετηρήσαμεν δὲ ἡμεῖς τὰ ἑξῆς πρὸς ταῦτα· ὀρθῶς μὲν διδάσκει ὁ συγγραφεύς, ὅτι, *«ἐπειδὴ ὁ χαρακτὴρ εἶναι τῆς κληρονομικότητος προϊὸν καὶ τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ, πρυτανεύει ἐν τῷ βίῳ ἀπηνής τις εἱμαρμένη, μεταφυσική τις ἀνάγκη»*, ἀλλὰ δὲν διασαφεῖ ἀποχρώντως, πῶς ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀνάγκης ταύτης *«δὲν ἕπεται ὅτι καὶ αὐτὸς (ὁ ἄνθρωπος) δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ αἰτία τῶν γεγονότων ἐκείνων, ἅτινα ἀπὸ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἀπέρρευσαν»* (Ἐπιστημ. ἐπετ. σελ. 286). Ἐν ᾧ δὲ ἀνεμένομεν σαφέστερον νὰ ἴδωμεν διατυπουμένην τὴν γνώμην τοῦ Ἡ. περὶ τοῦ ζητήματος, ὅπερ εἶναι αὐτόχρημα crux τῆς ἐπιστήμης, ὁ ἀξιότιμος συνάδελφος οὐδὲν μὲν εἶπε περὶ τούτου, ἰσχυρίσθη δὲ μόνον ὅτι δὲν ὁμιλεῖ περὶ *ἀπηνοῦς εἱμαρμένης* καὶ *μεταφυσικῆς ἀνάγκης*, ἀποκλείει δ' ἐκ τοῦ βιβλίου του πᾶν μεταφυσικὸν στοιχεῖον.

Καὶ εἶναι τὰ οὕτω λεγόμενα παράδοξα καὶ ἄτοπα περιφανῶς. Ὁμιλεῖ μὲν ὁ Ἡ. περὶ τοῦ χαρακτῆρος ὡς προϊόντος σειρᾶς ὅλης διαδοχικῶν αἰτίων κτλ. (πρβλ. καὶ τὰ τῶν Στωικῶν καὶ τὰ τοῦ Σπινόζα κ. ἄ.), διέλαθε δὲ αὐτόν, ὡς φαίνεται, ὅτι τοῦτο ἀκριβῶς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὀνομάζεται μεταφυσικὴ ἀνάγκη, μεταφυσικὸς Determinismus. Ὅτι δὲ τὸ κατ' ἀκολουθίαν αἰτίων γίγνεσθαι ἀπὸ τῶν Στωικῶν ἐκλήθη εἱμαρμένη καὶ ἡ εἱμαρμένη χαρακτηρίζεται κατά τινα συνήθη προσωποποιίαν ὡς ἀπηνής, τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητήσῃ (πρβλ. καὶ Lipps, Die eth. Grundfr.[3], 1913, σελ. 278);

Πολλῷ παραδοξότερα εἶπεν ὁ Ἡ. ἐν τῷ ζητήματι τῷ *περὶ τῆς*

σχέσεως τοῦ λόγου πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐλευθερίαν. «Θὰ ἦτο προσῆκον», εἴπομεν ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει, «εὐθὺς ἐνταῦθα νὰ δηλώσῃ ὁ συγγραφεὺς ὅτι *τὴν ἐλευθερίαν ὀφείλομεν νὰ ἀναζητῶμεν παρὰ μόνοις τοῖς ἀρτίαν ὀργανικὴν καταβολὴν κεκτημένοις καὶ ἀδιατάρακτον ἔχουσι τὴν συνείδησιν*, οὐχὶ δὲ παρὰ τοῖς ἀνωμάλως ἔχουσι καὶ τεταραγμένοις τὴν ψυχήν, οἷοι οἱ φρενοπαθεῖς, οἱ ἐν ψυχικῇ παραφορᾷ ὄντες, οἱ ὑπνοβαρεῖς καὶ πάντες οἱ τοιοῦτοι, οἵτινες δὲν πράττουσιν ἐλευθέρως, οὗ ἕνεκα ἢ οὐδεμία ἢ μετριωτέρα καταγινώσκεται αὐτῶν ποινὴ ὑπὸ τοῦ νόμου. Ἔπρεπε δὲ καὶ τοῦτο σαφέστερον νὰ λεχθῇ, ὅτι *ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐλευθερία ἐκδηλοῦται κατὰ μικρόν, προϊούσης τῆς ἡλικίας τοῦ ὑγιῶς ἔχοντος ἀνθρώπου καὶ ἀνατέλλοντος ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λόγου* (ἀναπτυσσομένου μάλιστα τοῦ ἐγκεφάλου) *καὶ ἐπικουρούσης τῆς ἀγωγῆς*, ἐξ ἧς αἱ ἕξεις καὶ τὰ ἀγαθὰ παραγγέλματα. Ἐδιδάχθη πάλαι, διδάσκεται δὲ καὶ νῦν ὅτι κρηπὶς τῆς ψυχολογικῆς ἐλευθερίας παρὰ τοῖς ὑγιῶς ἔχουσιν ὑπάρχει ἡ *φρόνησις*, ὁ *λόγος*, ὅστις *τοῦ χαρακτῆρος κυριώτατον στοιχεῖον* ὢν τῶν ἐν τῇ συνειδήσει παρισταμένων αἰτίων κριτὴς γινόμενος καὶ προϋπολογίζων τῶν ἑκάστοτε ἐνεργειῶν τὰ ἀποτελέσματα καὶ τρόπον τινὰ προστάσσων μὲν τὰ ποιητέα ἀπαγορεύων δὲ τὰ μὴ ποιητέα δύναται νὰ ρυθμίζῃ τὴν ροπὴν τῶν αἰτίων, οὕτω δὲ *ὁ φρόνιμος ἔχει τὴν ἱκανότητα τοῦ τε ὑπακούειν εἰς τὰ τοῦ λόγου προστάγματα καὶ πράττειν κατ' ἀρετὴν καὶ τοῦ ἀπειθεῖν καὶ φέρεσθαι ἐπὶ τὰ ἐναντία*». Καὶ τοῦτο δὲ προσεθέσαμεν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων πολλοί, ἔτι δὲ νεώτεροι καὶ δὴ καὶ ὁ Wundt καὶ ὁ Wulffen εἰς ταύτην ἀσμενίζουσι τὴν γνώμην (Ἐπιστημ. ἐπετ. σελ. 287). Καὶ εἶναι εἰς πάντας φανερόν, τί λέγομεν ἐνταῦθα.

Ἀλλ' ὁ Ἠ. ἀνακαλύπτει ἐν τούτοις ἀσάφειαν καὶ δὴ καὶ ἀνακρίβειαν. Καὶ πρῶτον μὲν νομίζει ὅτι «ὠφείλομεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἔννοιαν, ἣν ἀποδίδομεν εἰς τὸν *λόγον*, τὴν *φρόνησιν*» (1[3], 157), διότι, ὡς λέγει, *ἐκ μὲν τοῦ παρατεθέντος χωρίου φαίνεται ὅτι λόγον λέγομεν «τὴν φυσιολογικὴν διανοητικὴν κατάστασιν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παθολογικῶς τεταραγμένην», ἐκ δὲ τῶν χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἅτινα μνημονεύομεν φαίνεται ὅτι νοοῦμεν τὴν σκέψιν, τὴν κρίσιν, μεθ' ἧς ὁ φρόνιμος προβαίνει εἰς τὰς πράξεις του ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄκριτον, τὸν ἀπερίσκεπτον. Καὶ ἂν μὲν λέγωμεν τὸ πρῶτον, συμφωνοῦμεν πρὸς αὐτόν, ἐὰν δὲ τὸ δεύτερον, ἡ ἐκδοχὴ ἡμῶν εἶναι*

ἄτοπος, διότι τότε ἐλεύθερον θεωροῦμεν μόνον τὸν συνετὸν καὶ περιεσκεμμένον, οὐχὶ δὲ καὶ τὸν ἀσύνετον καὶ ἀπερίσκεπτον.

Ταῦτα λέγει ὁ Ἠ. καί, ὅπερ εἴπομεν ἤδη, εἶναι τὰ σκέμματα ταῦτα ὄντως ἄτοπα καὶ παράδοξα.

Λόγον λέγοντες ἡμεῖς, ὡς ἐκ τοῦ παρατεθέντος χωρίου καταφαίνεται, νοοῦμεν τὸ *λογικόν*, τὸ φῶς τοῦ λογικοῦ (πρβλ. τὸ «*ἀνατέλλοντος ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λόγου*» ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ), ὅπερ γίνεται ἀφετηρία τοῦ διανοεῖσθαι καὶ κρίνειν, τὴν δεξιότητα ἐκείνην, ἧς ἡ ἔλλειψις εἴτε διαρκῶς εἴτε προσκαίρως αἴρει τὴν εὐθύνην καὶ τὸ καταλογιστόν. Διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ λόγου δὲν ἔχει τὸ παιδίον ἐλευθερίαν, ὡσαύτως δὲ ὁ παράφρων καὶ ὁ μελαγχολικὸς καὶ ὁ μανικὸς καὶ ὁ ἠλίθιος καὶ οἱ τοιοῦτοι. Καὶ ὁ ἀείμνηστος Κωστῆς ὡμίλησε περὶ συνειδήσεως τῶν πραττομένων, ἥτις ὑφίσταται, ὅταν ὁ δρῶν ἔχῃ ἀκεραίαν τὴν *δύναμιν τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι ὀρθῶς-σκέπτεσθαι καὶ κρίνειν ἀπταίστως—καὶ διαγινώσκειν τὸν χαρακτῆρα τῶν ἰδίων πράξεων ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν* ἤτοι *ὅταν ὑπάρχῃ πλήρης ἡ τῶν λογικῶν δυνάμεων λειτουργία* (Ποιν. Νόμ. 1[8], 359.362· πρβλ. καὶ Ἠλιοπ. 1, 64, 75, 76, 99 «*τὸ φῶς τοῦ λογικοῦ*» κ. ἄ.).

Τὸν δὲ ὅρον *φρόνησις* ἐκδεχόμεθα ἰσοδυνάμως πρὸς τὸν *λόγον* (πρβλ. τὸ τοῦ Ἡρακλείτου «*ξυνὸν ἐστι πᾶσι τὸ φρονεῖν*», ἀπ. 91) καὶ φρόνιμον λέγομεν τὸν λόγον κεκτημένον.

Οὐχὶ δὲ ὀρθῶς ὑπολαμβάνει ὁ Ἠ. ὅτι καὶ τὸν ὅρον σκέψις ἰσοδυνάμως πρὸς τὸν λόγον μεταχειριζόμεθα. Ἐν τοῖς περὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως, ἅτινα παρεθέσαμεν (Ἐπιστ. ἐπετ. σελ. 288), ἡ *σκέψις* σημαίνει προδήλως τὴν *ἀμφιβολίαν*, τὴν *ἀμφιταλάντευσιν* (délibération, Überlegung), ἥτις εἶναι σημεῖον τοῦ μετὰ λόγου πράττοντος ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι ἄρα ἐσφαλμένα τὰ συμπεράσματα, εἰς ἃ φέρεται ὁ Ἠ. ὁρμώμενος ἀπὸ προϋποθέσεων ἡμαρτημένων.

Ἀλλὰ τί νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ Ἠ. ὅστις ἐνόμισεν ὅτι οὔτε ὁ Wundt οὔτε ὁ Wulffen διδάσκουσιν ὅσα λέγομεν περὶ αὐτῶν προκειμένου περὶ τῆς σχέσεως τοῦ λόγου πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐλευθερίαν καὶ προχείρως συνήγαγε τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται περὶ *παρανοήσεως!* Ἐν τῇ ἀληθείᾳ θὰ εἴμεθα πάντως, ἐὰν εἴπωμεν ὅτι ὁ καθηγητὴς τοῦ ποινικοῦ δικαίου τὸν Wundt γνωρίζει μόνον, ὡς φαί-

νεται, ἐκ τοῦ μικροῦ Διαγράμματος τῆς ψυχολογίας, διὸ καὶ ἠρκέσθη εἰς τὸν ἰσχυρισμόν, δὲν ἐπεχείρησε δὲ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου, ὁ δὲ Wulffen δὲν εἶναι προσιτὸς εἰς τὸν μὴ ἔχοντα ἐπαρκῆ ψυχολογικὴν προπαιδείαν. Ἀλλὰ παρέλκουσιν οἱ λόγοι, ὅπου τὰ πράγματα τὴν ἀλήθειαν ἐλέγχουσιν αὐτά.

Κατὰ Wundt τῆς ψυχολογικῆς ἐλευθερίας βάσις εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία, ἧς στοιχεῖον ἀπαραίτητον ὑπάρχει ὁ *λόγος*, ἡ *φρόνησις*, ἡ Besonnenheit. Ὁρίζει δὲ ὁ Wundt, ὡς καὶ ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει εἴπομεν, τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ὧδε· «*Ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἱκανότης τοῦ διὰ περιεσκεμμένης (ἐλλόγου*, besonnenen) *ἐκλογῆς ἐπὶ πολλῶν ἐλατηρίων περὶ τῶν ἑαυτοῦ πράξεων νὰ ἀποφασίζῃ*» (Ethik⁴, **3**, 1912, σελ. 39). Λέγει δὲ Besonnenheit ὁ Wundt τὸ πράττειν μετὰ συνειδήσεως τῆς ἀξίας, ἣν οἱ σκοποὶ καὶ τὰ ἐλατήρια ἔχουσι. Καὶ προσθέτει ὅτι ὅσοι στεροῦνται τῆς ἐλλόγου ταύτης συνειδήσεως εἴτε πρὸς καιρὸν εἴτε ὅλως, δὲν ἔχουσιν ἐλευθερίαν, ὡς τὰ παιδία καὶ οἱ φρενοπαθεῖς (Ethik, αὐτόθι, Essays², 1906, σελ. 336). Καὶ σημειωτέον ὅτι ὁ Wundt ἐπὶ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἦλθε κατὰ μικρὸν ἐξ ἀκριβεστέρας τοῦ ζητήματος μελέτης, πρότερον δὲ ἄλλως ὥριζεν αὐτὴν (πρβλ. Ethik¹, σελ. 392).

Ὅτι δὲ καὶ ὁ Wulffen τὰ αὐτὰ διδάσκει, θὰ γίνῃ εὐθὺς φανερόν. Ἐγράψαμεν ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει· «Καὶ κατὰ Wulffen ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία ἔγκειται ἐν τῇ ἐκλογῇ. Ἐν τῇ ἐκλογῇ πάντα τὰ αἴτια ἀνακύπτουσιν, οἱ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνειδήσει λόγοι, οἵ τε συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς ἐνεργείας τῆς πράξεως καὶ οἱ ἀντιδρῶντες. Ἀλλὰ *παρὰ τὰ αἴτια ταῦτα ὑπάρχει ὁ τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρ*, ὅστις τὸ μὲν *ἐκ προδιαθέσεως*, τὸ δ' *ἐξ ἀγωγῆς* ἔχει τὴν ἀρχήν. *Οὗτος καθορίζει τῶν αἰτίων τὴν ἐνέργειαν, μάλιστα δὲ ἡ φρόνησις* ἥτις δύναται νὰ προϋπολογίζῃ τῶν ἐνεργειῶν τὰ ἐπακολουθήματα καὶ ρυθμίζῃ τὴν ροπὴν τῶν αἰτίων. Οὕτω δὲ *κρατεῖ ἐν τῇ βουλητικῇ ἐνεργείᾳ ἡ ἐξουσία τοῦ πράττειν καὶ ἄλλως* (Auchanderskönnen). *Ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐντείνῃ ἢ χαλαρώνῃ τὴν βουλητικὴν ἐνέργειαν καὶ πράττῃ οὕτως ἢ ἄλλως*. «(Vielmehr) steht dem fixierten Charakter», λέγει ὁ Wulffen, «häufig im gegebenen Augenbick ein zwischen Minimun und Maximum sich bewegendes Mass von Willenskraft zu Verfügung. Bei Annähe-

rung an das Minimum wird die Willenskraft schwach und unterliegt den unsittlichen Motiven, bei Annäherung an das Maximum wächst die Willenskraft und überwindet dieselben Antriebe». Ἐπὶ τῆς μετριωτέρας δὲ ταύτης ἐλευθερίας ἐρείδεται κατὰ Wulffen ἡ εὐθύνη καὶ ὁ καταλογισμὸς (Psych. d. Verbr.², **2**, 1913, σελ. 9 κ.ἑξ. 18 κ.ἑξ.)».

Εἰς ταῦτα δὲ ὁ Ἡ. ἀντεῖπε τὰ ἑξῆς· «*Οὐδαμοῦ λέγει ὁ* Wulffen *ὅτι ὁ φρόνιμος ἔχει τὴν ἱκανότητα τοῦ ἐντείνειν ἑκάστοτε τὴν βουλητικὴν ἐνέργειαν καὶ πράττειν οὕτως ἢ ἄλλως*». Εἶναι φανερὰ ἡ *παρανόησις* τῆς παρατιθεμένης περικοπῆς! Τοῦτο μόνον λέγει ἐνταῦθα ὁ Wulffen. Εἰς ἕκαστον χαρακτῆρα ὑπάρχει ἐν ὡρισμένον μέτρον ἐντάσεως, τουτέστι δυνάμεως ἐπιβολῆς ἐπὶ τῶν αἰτίων, ἣν ὀνομάζει δύναμιν θελήσεως (Willenskraft). Τὸ μέτρον δὲ τοῦτο δὲν εἶναι ἐν πάσῃ στιγμῇ τὸ αὐτό, ἀλλὰ κυμαίνεται μεταξὺ ἑνὸς ἐλαχίστου καὶ ἑνὸς ἀνωτάτου ὅρου. Ἐὰν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ προσεγγίσῃ πρὸς τὸν ἐλάχιστον ὅρον, ἡ δύναμις τῆς θελήσεως καθίσταται ἀσθενὴς καὶ ὑποκύπτει εἰς τὰ ἀνήθικα αἴτια, ἂν προσεγγίσῃ πρὸς τὸν ἀνώτατον, ἡ δύναμις τῆς θελήσεως αὐξάνει καὶ ὑπερνικᾷ τὰς αὐτὰς ὁρμάς. «*Ἀλλὰ τίνα σχέσιν ἔχουσι ταῦτα πρὸς τὸν λόγον, τὴν φρόνησιν, ἣν ὁ Β. ἀνακηρύσσει κυρίαρχον τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου;*» (**1**², 157).

Ταῦτα λέγει θαυμάζων ὁ Ἡ. Ἀλλ' ἡμεῖς οὐδὲ τὸ παράπαν ἀποροῦμεν ἐφ' οἷς λέγει, ἀντερωτῶμεν δὲ τὰ ἑξῆς. Νομίζει ὁ ἀξιότιμος συνάδελφος, ὅτι ἡ βουλητικὴ δύναμις, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται ὁ Wulffen, κινεῖται μηχανικῶς μεταξὺ τῶν δύο ὁρίων καὶ τυφλῶς ἄρα ὁ ἄνθρωπος φέρεται ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν; Ἀλλὰ τότε διατί δὲν λογίζονται ὑπεύθυνα καὶ τὰ παιδία, ἔτι δὲ οἱ παράφρονες καὶ οἱ τοιοῦτοι; Ἐὰν ἠπόρει περὶ τούτου, θὰ ἐζήτει καὶ θὰ εὕρισκεν ἐν τοῖς συμφραζομένοις τὸν λόγον τοῦ πράγματος. Ὁ Wulffen δὲν λέγει ἁπλῶς Charakter, ὡς μεταφράζει ὁ Ἡ. ἀλλὰ fixierter Charakter ἤτοι *ὥριμος χαρακτήρ*. Διατί ἄρά γε; Ἀλλὰ καὶ ἄλλως διασαφοῦνται τὰ λεγόμενα ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ. Ἡ μεταξὺ τοῦ ἐλαχίστου καὶ τοῦ μεγίστου κύμανσις δύναται πολλάκις νὰ μηδενισθῇ καὶ κρατήσῃ ἡ μεγίστη ἔντασις διὰ τῆς Apperzeption (**2**², σελ. 10). Εἶναι δὲ Apperzeption κατὰ Wundt εἰς ὃν ἀκολουθεῖ ὁ Wulffen,

ὡς ῥητῶς λέγει, ἡ *κατάληψις*, ἡ *κατανόησις*, ἥτις μετὰ προσοχῆς τελεσιουργουγένη εἶναι ἅμα βουλητικὴ καὶ νοητικὴ ἐνέργεια. Λειτουργεῖται δὲ ἡ Apperzeption ὁτὲ μὲν ἄνευ τῆς προαιρέσεως ἡμῶν καὶ καλεῖται παθητικὴ (passiv), ὁτὲ δὲ μετὰ προαιρέσεως καὶ ὀνομάζεται ἐνεργητικὴ (aktiv). Διὰ τῆς ἐνεργητικῆς δὲ μάλιστα Apperzeption διασαφεῖται τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως καὶ συντελεῖται ἡ διανόησις καὶ προϋπολογίζονται τὰ ἀποτελέσματα τῶν πράξεων ἡμῶν καὶ ἐνισχύεται ἡ ἐνέργεια ἡ βουλητική. Ἡ Apperzeption αὕτη νέους λόγους ἐξ ἑαυτῆς ὑπὲρ τῆς ἐνεργείας τῶν ἐλατηρίων προφέρουσα συμβάλλεται εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀγαθῆς ἀποφάσεως. Οὕτω δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι *καὶ κακοῦργοι ἐνίοτε ἠδύναντο νὰ θέλωσι καὶ ἄλλως* (**1**[2], 47 κ.ἑξ. [π.βλ. καὶ Wundt, Grundz.[5], **3**, 323 κ. ἑξ. Syst. d. Phil.[3], 576 κ. ἄ.] **2**[2], 20 κ. ἑξ. 19. 11 «Diese Befähigung (der aktiven Apperzeption) zu üben, heisst seine Willenskraft gegenüber bösen Anfechtungen stärken, sie ohne unsere Anstrengung gewähren zu lassen, heisst einen schwachen Willen haben. In diesem Sinne muss entschieden behauptet werden, dass mancher Verbrecher, nicht jeder, im einzelnen Falle auch anders wollen konnte»).

Ὅτι δὲ τὸν *λόγον* δὲν ποιοῦμεν κυρίαρχον τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὡς λέγει ὁ Ἠ., εἶναι προφανὲς ἐξ ὧν περὶ Wulffen ἐγράψαμεν ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει, ἐπαναλαμβάνομεν δὲ καὶ ἐνταῦθα (σελ. 80), καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν (πρβλ. καὶ σελ. 77 κ.ἑξ.).

Τὴν συνείδησιν τῶν πραττομένων καὶ τὸν λόγον στοιχεῖον τῆς ἐλευθερίας κυριώτατον λέγει καὶ ὁ Windelband. Κατὰ Windelband ἐν τῇ ἐκλογῇ, ἐν ᾗ ἡ ψυχολογικὴ ἐλευθερία ἐκδηλοῦται, ἀπαραίτητος εἶναι ἡ γνῶσις τῶν πραττομένων. Τὰ αἴτια ἐν τῇ συνειδήσει ἐμφανίζονται ὡς παραστάσεις. Ἀνάγκη δὲ νὰ γνωρίζωμεν ἑκάστου αὐτῶν τὴν δύναμιν, ἐὰν μέλλῃ, νὰ εἶναι ἀρτία ἡ ἐκλογή. Κάλλιστα εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ἐλευθέρως πράττει ὁ ἄνθρωπος, «*οὗ ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ εἰδότι τὰ καθ' ἕκαστα*» (Ἠθ. Νικομ. Γ 3. 1111α, 23). Διὰ τοῦτο δὲ ἡ ἔλλειψις τῆς συνειδήσεως τῶν πραττομένων συγγνώμης ἀξία κρίνεται ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ καὶ ἡ δικαιοσύνη μετριωτέραν ἢ οὐδεμίαν ἐπιβάλλει ποινὴν εἰς τοὺς μὴ δυναμένους νὰ ἔχωσι γνῶσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν πράξεων αὐτῶν, τὰ παιδία, τοὺς φρενοπαθεῖς κττ. (Die Willensfr.,

σελ. 80). Τῆς δὲ γνώσεως καὶ ὀρθῆς ἐκλογῆς βάσις καὶ κρηπὶς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ *λόγου* (Intellekt). Διὸ καὶ τόσῳ μᾶλλον ἐλεύθερος καὶ καταλογιστὸς κρίνεται ὁ ἄνθρωπος, ὅσῳ εἶναι παρ' αὐτῷ ὡριμωτέρα ἡ κρίσις, τόσῳ δ' ἔλαττον, ὅσῳ ἐλάττων εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς διανοίας καὶ μείζων ἡ ἀνωμαλία αὐτῆς, ἥτις ἀνωμαλία εἶναι ἔλλειψις τῆς Apperzeption (αὐτόθι σελ. 82, 84. πρβλ. καὶ Höffding. Ethik[2], σελ. 99. καὶ Stange, Einl. in d. Ethik, **2**, 203. καὶ Wagner, Freih. u. Gesetzmäss. in d. menschl. Willenshandlungen, σελ. 19 κ. ἄ).

Καὶ ταῦτα μὲν τοιαῦτα. Ἔστωσαν δὲ τὰ εἰρημένα ἀπάντησις καὶ εἰς ὅσα ὁ φίλτατος Ἰω. Φραγκιᾶς, ὁ διαπρεπὴς τῆς Θέμιδος ἱεροφάντης, ἔγραψεν ἐν «Ἐφημερίδι τῆς ἑλλ. καὶ γαλλ. νομοθεσίας» (**39**, τεῦχ. 7 καὶ 8, 1920, σελ. 231 κ. ἑξ.) κρίνων τὴν β ἔκδοσιν τοῦ Συστήματος Ἠλιοπούλου [1].

---

[1] Εἰς τὴν δευτέραν ἀπολογίαν τοῦ Τ. Ἠλιοπούλου περιφανοῦς ἀγνοίας τῶν πραγμάτων δεῖγμα καὶ παραφορᾶς καὶ ματαίας σπουδῆς πρὸς δικαιολογίαν ἐκρίναμεν περιττὸν νὰ ἀπαντήσωμεν, ἀκολουθοῦντες εἰς τὸ σοφὸν δόγμα τῶν παλαιῶν ἰατρῶν «*τοῖς ὑπὸ τῶν νοσημάτων κεκρατημένοις μὴ ἐγχειρεῖν*».

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ


COLUMBIA UNIVERSITY
0032143389